રાજચંદ્રગુણસ્થાનકમારોહણ

૧ અપૂર્વ અવસર એવો ક્યારે આવશે ?
ક્યારે થઈશું બાહ્યાંતર નિર્ગ્રંથ જો ?
સર્વ સંબંધનું બંધન તીક્ષ્ણ છેદીને,
વિચરશું કવ મહત્પુરુષને પંથ જો ? અપૂર્વ૦

૨. સર્વ ભાવથી ઔદાસીન્ય વૃત્તિ કરી,
માત્ર દેહ તે સંયમહેતુ હોય જો
અન્ય કારણે અન્ય કશું કલ્પે નહીં,
દેહે પણ કિંચિત્ મૂર્છા નવ જોય જો અપૂર્વ૦

૩ દર્શનમોહ વ્યતીત થઈ ઉપજ્યો બોધ જે,
દેહ ભિન્ન કેવલ ચૈતન્યનું જ્ઞાન જો,
તેથી પ્રક્ષીણ ચારિત્રમોહ વિલોકિયે,
વર્તે એવું શુદ્ધસ્વરૂપનું ધ્યાન જો. અપૂર્વ૦

૪. આત્મસ્થિરતા ત્રણ સંક્ષિપ્ત યોગની,
મુખ્ય પણે તો વર્તે દેહપર્યંત જો,
ઘોર પરિષહ કે ઉપસર્ગ ભયે કરી,
આવી શકે નહીં તે સ્થિરતાનો અંત જો અપૂર્વ૦

૫ સંયમના હેતુથી યોગપ્રવર્તના,
સ્વરૂપલક્ષે જિનઆજ્ઞા આધીન જો,
તે પણ ક્ષણ ક્ષણ ઘટતી જાતી સ્થિતિમાં,
અંતે થાયે નિજસ્વરૂપમાં લીન જો. અપૂર્વ૦

૬ પંચ વિષયમાં રાગદ્વેષ વિરહિતતા,
પંચ પ્રમાદે ન મળે મનનો ક્ષોભ જો,
દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર ને કાળ ભાવ પ્રતિબંધવણ,
વિચરવું ઉદયાધીન પણ વીતલોભ જો અપૂર્વ૦

૭ ક્રોધપ્રત્યે તો વર્તે ક્રોધસ્વભાવતા,
માનપ્રત્યે તો દીનપણાનું માન જો,
માયાપ્રત્યે માયા સાક્ષી ભાવની,
લોભપ્રત્યે નહીં લોભ સમાન જો અપૂર્વ૦

૮ બહુ ઉપસર્ગ કર્તાપ્રત્યે પણ ક્રોધ નહીં,
વંદે ચક્રી તથાપિ ન મળે માન જો
દેહ જાય પણ માયા થાય ન રોમમાં,
લોભ નહીં છો પ્રબળ સિદ્ધિ નિદાન જો. અપૂર્વ૦

૯. નગ્નભાવ, મુંડભાવ સહઅસ્નાનતા,
અદંતધોવન આદિ પરમ પ્રસિદ્ધ જો
કેશ, રોમ, નખ, કે અંગે શૃંગાર નહીં,
દ્રવ્યભાવ સંયમમય નિર્ગ્રંથ સિદ્ધ જો. અપૂર્વ૦

૧૦ શત્રુમિત્રપ્રત્યે વર્તે સમદર્શિતા,
માન અમાને વર્તે તે જ સ્વભાવ જો
જીવિત કે મરણે નહીં ન્યૂનાધિકતા,
ભવ મોક્ષે પણ શુદ્ધ વર્તે સમભાવ જો. અપૂર્વ૦

૧૧ એકાકી વિચરતો વળી સ્મશાનમાં,
વળી પર્વતમાં વાઘ સિંહ સંયોગ જો
અડોલ આસન ને મનમાં નહીં ક્ષોભતા,
પરમ મિત્રનો જાણે પામ્યા યોગ જો. અપૂર્વ૦

૧૨. ઘોર તપશ્ચર્યામાં પણ મનને તાપ નહીં,
સરસ અન્ને નહીં મનને પ્રસન્ન ભાવ જો,
રજકણ કે રિદ્ધિ વૈમાનિક દેવની,
સર્વે માન્યા પુદ્ગલ એક સ્વભાવ જો. અપૂર્વ૦

૧૩ એમ પરાજય કરીને ચારિત્રમોહનો,
આવું ત્યાં જ્યાં કરણ અપૂર્વ ભાવ જો,
શ્રેણી ક્ષપકતણી કરીને આરૂઢતા,
અનન્ય ચિંતન અતિશય શુદ્ધ સ્વભાવ જો અપૂર્વ૦

૧૪ મોહ સ્વયંભૂરમણ સમુદ્ર તરી કરી,
સ્થિતિ ત્યાં જ્યાં ક્ષીણમોહ ગુણસ્થાન જો,
અંત સમય ત્યાં પૂર્ણસ્વરૂપ વીતરાગ થઈ,
પ્રગટાવું નિજ કેવળજ્ઞાનનિધાન જો. અપૂર્વ૦

૧૫. ચાર કર્મ ઘનઘાતી તે વ્યવચ્છેદ જ્યાં,
ભવનાં બીજતણો આત્યંતિક નાશ જો,
સર્વભાવ જ્ઞાતા દ્રષ્ટા સહ શુદ્ધતા,
કૃતકૃત્ય પ્રભુ વીર્ય અનંત પ્રકાશ જો અપૂર્વ૦

૧૬ વેદનીયાદિ ચાર કર્મ વર્તે જહાં,
બળી સીંદરીવત્ આકૃતિ માત્ર જો.
તે દેહાયુષ્ આધીન જેની સ્થિતિ છે,
આયુષ પૂર્ણે, મટિયે દૈહિકપાત્ર જો. અપૂર્વ૦

૧૭ મન, વચન, કાયા ને કર્મની વર્ગણા,
છૂટે જહાં સકળ પુદ્ગલ સંબંધ જો,
એવું અયોગિગુણસ્થાનક ત્યાં વર્તતું,
મહાભાગ્ય સુખદાયક પૂર્ણ અબંધ જો. અપૂર્વ૦

૧૮ એક પરમાણુ માત્રની મળે ન સ્પર્શતા,
પૂર્ણકલંકરહિત અડોલસ્વરૂપ જો,
શુદ્ધ નિરંજન ચૈતન્યમૂર્તિ અનન્યમય,
અગુરુલઘુ, અમૂર્ત સહજપદરૂપ જો. અપૂર્વ૦

૧૯ પૂર્વ પ્રયોગાદિ કારણના યોગથી,
ઊર્ધ્વગમન સિદ્ધાલય પ્રાપ્ત સુસ્થિત જો,
સાદિ અનંત અનંત સમાધિ સુખમાં,
અનંત દર્શન જ્ઞાન, અનંત સહિત જો. અપૂર્વ૦

૨૦. જે પદ શ્રી સર્વજ્ઞે દીઠું જ્ઞાનમાં,
કહી શક્યા નહીં પણ તે શ્રી ભગવાન જો,
તેહ સ્વરૂપને અન્ય વાણી તે શું કહે ?
અનુભવગોચર માત્ર રહ્યું તે જ્ઞાન જો. અપૂર્વ૦

૨૧. એહ પરમપદપ્રાપ્તિનું કર્યું ધ્યાન મેં,
ગજા વગર ને હાલ મનોરથરૂપ જો,
તોપણ નિશ્ચય રાજચંદ્ર મનને રહ્યો,
પ્રભુઆજ્ઞાએ થાશું તે જ સ્વરૂપ જો. અપૂર્વ૦

નિવેદન

પ્રસ્તુત છઠ્ઠી આવૃત્તિ.

શ્રીમદ્ રાજચંદ્રના વચનામૃતોની આ છઠ્ઠી આવૃત્તિ બહાર પાડીએ છીએ. પાંચમી આવૃત્તિની ત્રણ હજાર પ્રતો સંવત્ ૧૯૯૧-૯૨ માં છપાવી બહાર પાડી હતી; તે પૂરી થઈ જતાં આ આવૃત્તિ બહાર પાડવાની જરૂર પડી છે. એ ઉપરથી શ્રીમદ્નાં વચનામૃતો જૈન અને જૈનેતરમાં કેટલાં લોકપ્રિય થતાં જાય છે એ જોઈ શકાશે.

"શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર"ના અભ્યાસીઓની એવી ઇચ્છા જણાઈ કે તેમના પત્રો ને લેખો પાંચમી આવૃત્તિમાં જે રીતે આપ્યાં છે તે કરતાં સળંગ પત્રોના સ્વરૂપમાં અપાયા હોય તો આખા પત્રનું રહસ્ય જાણવાનું સરળ પડે. એટલા ખાતર આ આવૃત્તિ મુરબ્બી મનસુખલાલભાઈએ છપાવેલ બીજી આવૃત્તિના ધોરણે બહાર પાડવાનું કર્યું છે.

પત્રોનો આંક-અનુક્રમ ચોથી આવૃત્તિ પ્રમાણે રાખ્યો છે. સાથે-સાથે બીજી આવૃત્તિના આંક પણ આપ્યા છે. પત્રો અને લેખોના ક્રમમાં થોડોક ફેરફાર કર્યો છે. શ્રીમદ્ આંક ૪૧૩+૪૧૮ ના પત્રમાં લખે છે તે પ્રમાણે પત્રોના 'ઉપદેશબોધ' અને 'સિદ્ધાંતબોધ' એવા બે ભાગ પાડ્યા છે. શ્રીમદ્ના ઘણાખરા પત્રો ઉપદેશબોધરૂપે છે. થોડાક પત્રો સિદ્ધાંતિક વિષયના છે. જે પત્રો ઉપદેશબોધ જેવા છે તે 'ઉપદેશબોધ' એ મથાળા નીચે આંક અને વર્ષાનુક્રમે શરૂઆતમાં આપેલ છે; અને જે પત્રો અને લેખો સિદ્ધાંતિક વિષયના છે તે 'સિદ્ધાંતબોધ' એ મથાળા નીચે આંક અને વર્ષાનુક્રમે ત્યારપછી આપેલ છે. ત્યારબાદ 'આભ્યંતરપરિણામ-અવલોકન' એ મથાળા નીચે હાથનોંધના લેખો જે રીતે મૂળ પહેલી-બીજી આવૃત્તિમાં છે તે રીતે આપેલ છે, અને તે પછી 'ઉપદેશછાયા' એ મથાળા નીચે 'ઉપદેશછાયા', 'વ્યાખ્યાનસારસંગ્રહ' અને 'પ્રશ્નસમાધાન' એ મથાળા નીચે આગળની આવૃત્તિઓમાં છપાઈ ગયેલ વિભાગો આપ્યા છે. છેલ્લે 'આત્મસિદ્ધિશાસ્ત્ર' મૂળ પદો અને તેના વિવેચન સહિત આપેલ છે.

આ બધામાં બીજી અને ચોથી આવૃત્તિનો જ ક્રમ સાચવ્યો છે. ફક્ત કેટલાક પત્રોનો ભાગ જે બીજી આવૃત્તિમાં હતો અને ચોથી આવૃત્તિમાં નહોતો તે આ આવૃત્તિમાં ઉમેર્યો છે.

મૂળ લખાણમાં કાંઈ મહત્વનો સુધારો કર્યો નથી; જે કંઈ ફેરફાર સૂચવવા જેવા લાગ્યા તે આવા [ ] ચિહ્નમાં સૂચવેલ છે. પહેલી અને બીજી આવૃત્તિમાં જે લખાણ જે રીતે છે તેમાં અને ચોથી આવૃત્તિમાં તે સંબંધી જે ફેરફાર જણાયો તે પણ આવા [ ] ચિહ્નમાં "પાઠાંતર" તરીકે આપેલ છે. જોડણી વિરામચિહ્નો વગેરે મૂળનાં સર્વાંશે જળવાયાં નથી, કારણ કે સર્વે લખાણોની મૂળ પ્રતિઓ મને ઘણો પ્રયત્ન કર્યા છતાં ઉપલબ્ધ થઈ નથી. વળી, કેટલાક પત્રોમાં મુ૦ મનસુખલાલભાઈએ વિરામચિહ્નો વગેરેમાં ફેરફાર કરેલા લાગે છે; અને ચોથી આવૃત્તિમાં પણ શ્રીયુત્ મનસુખલાલ કીરતચંદે પણ કેટલોક ફેરફાર કર્યો જણાય છે. આ આવૃત્તિમાં જોડણી વગેરે બને તેટલી એકધારી કરેલ છે.

પહેલી, બીજી, ત્રીજી અને ચોથી આવૃત્તિ પ્રમાણે આ આવૃત્તિમાં બધા પત્રો સળંગ આપ્યા છે; છતાં વાંચકની સગવડ ખાતર લખાણના ટાઈપમાં થોડો ફેરફાર કર્યો છે. જે ભાગ સર્વસામાન્ય ઉપદેશ કે સિદ્ધાંતિકવિષય જેવો છે તે ભાગ જાડા (Black) અક્ષરોમાં

આપેલ છે. જે ભાગ મુમુક્ષુઓ પ્રતિ અંગત લખાણરૂપે લખાયેલો છે તે સાદા અક્ષરોમાં છે, અને જે ભાગ શ્રીમદ્‌ના પોતાના અંગત જીવન સંબંધે છે તે ભાગ વાંકા (Italic) અક્ષરોમાં આપ્યો છે. ટુંકમાં વાંચકને અભ્યાસમાં સરળતા થાય તેમ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે.

પુસ્તકનું દળ વધી જતું હોવાના કારણે 'મોક્ષમાળા' અને 'ભાવનાબોધ' જુદા પુસ્તકરૂપે આપવાનું કર્યું છે. આ શિવાય શ્રીમદ્‌નું બીજું કાંઈ લખાણ સામાન્ય જનતા માટે હાલ ઉપલબ્ધ નથી.

શ્રીમદ્‌ની જન્મકુંડલી, જે શ્રીમદ્ પાસે તેમની મુંબઈમાં હાજરી હોય ત્યારે લગભગ દરરોજ જનારા ભાઈ ખીમજી દેવચંદ વૈદ્ય પાસેથી મળી આવતાં તે ઉપયોગી લાગવાથી તેમાંના ગ્રહોના શાસ્ત્રોક્ત વિવેચન સહિત અન્યત્ર આપીએ છીએ. પોતાના ગ્રહ વિષે શ્રીમદ્ એક પત્ર (અપ્રગટ) માં જણાવે છે કે "અમારા ગ્રહ દશ વિદ્વાનોએ મળી પરમેશ્વર ગ્રહ ઠરાવ્યા છે–" આ વાતની સત્યતા તે કુંડળીના વિવેચન ઉપરથી જણાશે.

શ્રીમદ્‌ની જીવનિકા લખવા સંબંધે સુ૦ મનસુખલાલભાઈ 'રાજજયંતિવ્યાખ્યાનો'ની પ્રસ્તાવનામાં લખે છે કેઃ–"સ્વ૦ શ્રીમદ્ રાજચંદ્રની જીવનિકા (Life) લખાએલી જોવાને માટે ઘણા જિજ્ઞાસુઓ તીવ્ર જિજ્ઞાસા ધરાવે છે. જીવનિકા લખવાને માટે જે સાધનો અત્યારે વિદ્યમાન છે તે લગભગ કાચા પદાર્થ (Raw material) ના સ્વરૂપમાં છે. તેઓના પત્રાદિ આકારે, ગ્રંથાકારે, અંગત હાથનોંધો (Personal Diaries) ના આકારે, આભ્યન્તર-પરિણામઅવલોકન (Introspection) ના આકારે અને કાવ્યાદિ આકારે, જે વિચારો "શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર" નામક એક ભવ્ય ગ્રંથમાં સંગ્રહાયા છે. તે વિચારો પરથી તેઓના જીવનનું ઝાંખું–છાયામાત્ર–દર્શન (Bird's-eye-view) થાય છે ખરૂં. જો એ વિચારોનું શાસ્ત્રીય (Scientilfic), ટીકાકારી (Critical), તુલનાત્મક (Comparative) અને માનસશાસ્ત્રીય (*Psychological*) પૃથક્કરણ (*Analysis*) કરી તેના હાર્દોનું શોધન કરી, તેની, તેઓનાં અંગત (Personal) અને આત્મિક (Spiritual) જીવનવિભાગોની સાથે લગાવટ (Application) કરવામાં આવે, અને પછી તેને મંકોડારૂપ ગોઠવી એક સળંગ સાંકળનો આકાર આપવા આવે તો તેઓના ચરિત્રમાં નિવાસિત થયેલ જૂદા જૂદા પ્રકારની વિશિષ્ટતાઓ તથા નિગૂઢો (Riddles) નું ગંભીર અને વાસ્તવિક દર્શન થઈ શકે. શ્રીમદ્ રાજ્યચંદ્રના વિચારોના પૃથક્કરણપૂર્વક હાર્દો શોધવા માટે અને પછી તેને એક જીવનવૃતના ઘાટમાં મૂકવા માટે તેઓના સમાગમમાં આવેલા કોઈ કોઈ સજ્જનોએ યત્નો કરી જોયા છે; તથાપિ તેઓને તે કાર્ય પોતાની શક્તિ ઉપરાંતનું અનુભવવામાં આવતાં તેઓએ પોતાના યત્નો અત્યારસુધી તો પડતા મૂકયા છે. ભવિષ્યમાં તેવા પ્રકારના યત્નો કરવાને કોઈ સદ્‌ભાગ્ય પ્રેરાય તો તેઓને જોઈતા અનેક સાધનોમાંનાં એક સહાયભૂત સાધન આપવા અર્થે આ પુસ્તક (રાજજયંતિવ્યાખ્યાનો)ની યોજના છે." આ પ્રમાણે તે તૈયાર ન કરી શકવાના જે કારણો સુ૦ મનસુખલાલભાઈએ આપ્યાં છે તે મને પણ યોગ્ય લાગ્યાં છે. મારી તેવી વિશેષ યોગ્યતા ન હોવાના કારણે જીવન–ચરિત્ર આપી શકાયું નથી. વાસ્તવિક રીતે જોતાં શ્રીમદ્‌ની ઓળખાણ તેઓના પત્રો અને લેખોથી જ થઈ શકે તેવું છે. શોધકને તેઓ સંબંધી જે જાણવાની ઇચ્છા હશે તે તેમાંથી મળી રહેશે એમ મને દેખાયું છે. છતાં આ આવૃતિમાં શ્રીમદ્‌નો જીવનવિકાશ જુદે જુદે સ્થળેથી એકત્રિત કરી આપવા ધાર્યો હતો, પણ તે બહુ લંબાણ થઈ જવાના કારણે હાલ તુરત તે આપવાનું મુલત્વી રાખેલ છે. અત્યારે તો પૂ૦ મહાત્મા ગાંધીજીએ શ્રીમદ્ રાજચંદ્રની ત્રીજી અને ચોથી આવૃત્તિ માટે લખી આપેલ પ્રસ્તાવનામાંનો ભાગ આપી સંતોષ માનવાનું રહે છે.

શ્રીમદ્‌ની ઓળખાણ અર્થે તેમની જીવનિકા લખવાના જીજ્ઞાસુઓએ "શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર" શિવાય નીચેના પુસ્તકોમાંનો અને બીજો સૂચિત કરેલો ભાગ ખાસ કરી વાંચી વિચારી જવા જેવો છેઃ-

(૧) 'રાજજયંતીવ્યાખ્યાનો'માં આપેલ શ્રીયુત્ માણેકલાલ ઘેલાભાઈનો નિબંધ, સાક્ષર શ્રીયુત્ બલવંતરાય કલ્યાણરાય ઠાકોરનું ભાષણ, દીવાન બહાદુર કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરીનું પ્રમુખ સ્થાનેથી આપેલું ભાષણ, શ્રીયુત્ મનસુખલાલ કીરતચંદ મહેતાનો નિબંધ, અને બીજા વિદ્વાનોનાં ભાષણો.

(૨) શ્રી 'પુંજાભાઈ જૈન ગ્રંથમાળા'ના નામે બહાર પડતા પુસ્તકોમાંના 'શ્રીમદ્‌ની જીવનયાત્રા' અને 'શ્રીરાજચંદ્ર વિચારરત્નો'માં શ્રીયુત્ ગોપાલદાસ જીવાભાઈ પટેલે શ્રીમદ્‌નાં સંબંધે કરેલ વિવેચન, શ્રીમદ્‌ની જયંતીઓમાંના પૂ૦ મહાત્મા ગાંધીજી, આચાર્ય શ્રી આનંદશંકર ધ્રુવ, કાકાસાહેબ કાલેલકર, શ્રીમગનભાઈ પ્રભુદાસ દેસાઈના ભાષણો, બ્રહ્મચારી શ્રી ગોવરધનભાઈ પટેલવાળો પૂજ્ય શ્રી લઘુરાજજી સ્વામીનો શ્રીમદ્ સંબંધીનો અનુભવ સૂચવતો નિબંધ, અને પંડિત શ્રી સુખલાલજીનો લેખ.

(૩) 'શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર જીવનકળા' માં બ્રહ્મચારી શ્રી ગોવરધનભાઈએ આપેલા શ્રીમદ્ સંબંધેનાં પ્રસંગો અને પરિચય.

(૪) 'શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર'ની હિંદી આવૃતિમાં પંડીત શ્રી જગદીશચંદ્ર શાસ્ત્રી (એમ.એ.) એ શ્રીમદ્ સંબંધે આપેલો સંક્ષિપ્ત પરિચય.

(૫) 'શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર આત્મકથા' માંનો શ્રીમદ્‌ના જ શબ્દોમાં તેમના પત્રોમાંથી સંગ્રહ કરી આપેલ તેમની અંતરંગદશા સૂચક ભાગ.

(૬) શ્રીમદ્‌ના દેહોત્સર્ગ પ્રસંગે અલાહબાદના 'પાયોનિયર' પત્રે શ્રીમદ્‌ના સંબંધમાં લખેલ મુખ્ય લેખ, અને શ્રીમદે કરેલ શતાવધાનના પ્રયોગો સંબંધે જુદા જુદા પત્રોએ આપેલ હકિકત અને અભિપ્રાયો જે આ પહેલાની આવૃત્તિઓમાં અપાઈ ગયા છે તે.

(૭) આ પુસ્તકમાં અપાયલા પત્રો અને લેખોમાંનો બાકીનો અપ્રગટ ભાગ જે શ્રીયુત્ મોહનલાલ દલીચંદ દેશાઈ અને શ્રી દામજીભાઈ કેશવજીએ મળી જુદો તારવી તૈયાર કરેલ છે. પણ તે સામાન્ય જન સમાજને ઉપયોગી ન લાગવાથી પ્રગટ થયો નથી. તેમાંથી પણ શ્રીમદ્‌નો જીવન પરિચય લખનારને ઘણું મળી શકે તેવું છે.

(૮) વડવા—ખંભાત—માંના 'શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર નિજાભ્યાસ મંડપ' માં શ્રીમદ્‌ના જિવનના પ્રસંગોનો જુદે જુદે ઠેકાણેથી એકત્ર કરેલો ભાગ છે. જે મુ૦ શ્રી પોપટલાલભાઈ અને બીજા મુમુક્ષુભાઈઓએ ઘણો શ્રમ લઈ મેળવેલો છે. જો કે તે નોંધો બીજા પાસેથી સાંભળેલી હકીકતો હોઈ તેમાં કોઈ કોઈ ઠેકાણે ઓછું વધતું પણ કહેવાયું હોય,—છતાં તે પણ બહુ ઉપયોગી છે.

(૯) અગાસના 'શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર આશ્રમ'માં પણ પૂજ્ય શ્રી લઘુરાજજીએ શ્રીમદ્ સાથેનો પોતાનો પરિચય અને પ્રસંગોની કરાવેલ નોંધમાંના અપ્રગટ ભાગમાંથી પણ જાણવાનું મળે તેવું છે.

આ ઉપરથી કોઈ વિદ્વાન્ શ્રીમદ્‌નું વિસ્તૃત અને નિષ્પક્ષપાત જીવનચરિત્ર લખી ગુજરાતને, શ્રીમદ્‌ના અનુયાયીઓને અને સર્વસામાન્ય જૈન જનતાને સાલતી મહત્ત્વની ખોટ પૂરી પાડે એવી મારી ઉત્કટ ઇચ્છા છે, પણ એવો કોઈ વિદ્વાન્ બહાર આવે ત્યાંસુધી રાહ જોવાની જ રહે છે.

મુ૦ મનસુખલાલભાઈની ઇચ્છા શ્રીમદ્‌ના જીવન ઉપર બે હજાર પાનાનો ગ્રંથ લખવાની હતી એમ તેઓ વારંવાર કહેતા અને તેઓ ધારત તો લખી શકત. પણ છેલ્લે છેલ્લે તેઓના જીવનનું લક્ષ કાઠિયાવાડની રાજકીય પ્રવૃત્તિમાં જોડાયું અને તે પછી તેઓનો દેહાંત થયો એટલે શ્રીમદ્‌નું જીવન ચરિત્ર લખવું અધુરૂં રહી ગયું.

આ પ્રથમની આવૃત્તિમાં શ્રીમદે ઓગણીશ વર્ષની વયે કરેલ શતાવધાનના પ્રયોગોનો સવિસ્તર અહેવાલ આપેલ છે, જે આ આવૃત્તિમાં નથી આપ્યો. આ અહેવાલ 'સાક્ષાત્‌ સરસ્વતી' નામે પુસ્તકાકારે ઘણા વર્ષો પહેલાં છપાઈ ગયો છે. જેમને તે જાણવાની ખાસ ઇચ્છા હોય તેમણે "શ્રીમદ્‌ રાજચંદ્ર"ની પહેલી, બીજી, ત્રીજી અને પાંચમી આવૃત્તિમાંથી તે જોઈ લેવો.

સોળ વર્ષ પહેલાં શ્રીમદે રચેલાં કાવ્યો તથા આ ગ્રંથના એકવીશમા પૃષ્ઠની નોંધમાં સૂચવ્યા પ્રમાણેના 'સાતસે મહાનીતિ'માંથી મળી આવેલા વચનો 'મોક્ષમાળા' ને અંતે આપીશું.

પાંચમી આવૃત્તિમાં શ્રીમદ્‌ના વચનોનો સંક્ષિપ્ત વિષયાનુક્રમ આપ્યો હતો. આ આવૃત્તિમાં તેથી વિશેષતાથી આપવા ધાર્યો હતો, તે માટે પ્રયાસ પણ કર્યો હતો. પણ તે મને બહુ અધૂરો લાગ્યો, એટલે વિષયાનુક્રમ સદંતર જ આપેલ નથી; પણ તે માટે કોરા પાના મૂક્યા છે. તેમાં જેને જે જે યોગ્ય લાગે તે ટાંચણ કે વિષયનોંધ કરી લે.

આધુનિક સમયમાં શ્રીમદ્‌ના વચનામૃતો દેખીતા ગહન લાગતા છતાં શ્રીમહાવીરાદિક તીર્થંકરોના માર્ગને સરળ રીતે અનુસરવામાં માર્ગદર્શક જેવા છે. તેમાંથી જેની જેટલી યોગ્યતા હોય તેટલું મેળવી શકે તેવું છે. આમ લાગવાથી શ્રીમદ્‌ના વચનામૃતોમાંથી જે માર્ગદર્શક વચનો છે તેનો સંગ્રહ કરી (અત્યારસુધી કોઈ ધાર્મિક ગ્રંથ નહીં છપાયો હોય એવા) મોટા અક્ષરોમાં "કલ્યાણનો માર્ગ" તરીકે એક ગ્રંથ બસો બસો પાનાના ચાર ભાગમાં છપાવવો શરૂ કર્યો છે, જે થોડા વખતમાં બહાર પાડી શકાશે.

શ્રીમદ્‌ના વચનામૃતોમાં એટલું બધું અગાધ જ્ઞાન રહ્યું છે કે તેને જુદા જુદા સ્વરૂપમાં પ્રકાશન કરવામાં આવે તો ઘણા જીજ્ઞાસુ જીવોને ઉપયોગી અને માર્ગદર્શક થાય, અને શ્રીમદ્‌ની સાચી ઓળખાણ થાય. પણ તેમ થવામાં અર્થીય સહાયની ખાસ જરૂર હોય છે, જે માટે જ્યાં તેવી અર્થીય છૂટ હોય છે ત્યાં નજર કરવી પડે છે, પણ આવાં મહત્ત્વના કાર્યો પ્રત્યે તેમનું જોઈએ તેવું લક્ષ ન હોવાના કારણે આ પ્રચાર કાર્ય થઈ શકતું નથી.

શ્રીમદ્‌ના વચનામૃતોની જે અપૂર્વતા અત્યારે અંકાય છે તે પચીશ કે પચાશ વર્ષ પછી ઘણી ભારે અંકાશે એમ મને તે વચનોના વારંવારના અભ્યાસથી જણાયું છે. શ્રીમદ્‌ના વચનામૃતોના જે મૂળ પત્રો છે તે દિવસે દિવસે જીર્ણ થતા જાય છે; જે સાચવી રાખવાથી ભવિષ્યમાં તે ઘણા ઉપયોગી નીવડે તેવું છે. તે સાચવણ તેના ફોટોગ્રાફ પડાવીને કે તેના ત્રાંબાના બ્લોક કરાવીને થઈ શકે તેવું છે. પણ અર્થીય સહાયતાના અભાવે તે કાગળો પણ જીર્ણ થતા જાય છે. જેઓની આર્થિક સ્થિતિ સારી છે એવા શ્રીમદ્‌ના અનુયાયીઓ આ કામ તુરતમાં થાય તેમ કરવાનું લક્ષ ઉપર લે એમ હું ઇચ્છું છું.

આ આવૃત્તિનું સંશોધનમાં ઘણી ચીવટ રાખવા છતાં તેમાં ઘણી ખામીઓ રહી જવા પામી છે. બનતું શુદ્ધિપત્રક આપ્યું છે. છતાં દૃષ્ટિદોષથી, પ્રમાદદોષથી કે છાપખાનાના દોષથી રહી ગયેલ ભૂલો સુધારી લેવા વાંચકવૃંદને વિનંતિ છે.

અક્ષય તૃતીયા,
સં. ૧૯૯૭, ઘાટકોપર.

સંશોધક સેવક
હેમચંદ ટોકરશી મહેતા

પ્રથમાવૃત્તિ

શ્રીમદ્ રાજચંદ્રની સોળ વર્ષની વય પહેલાંથી તે દેહોત્સર્ગપર્યંતના વિચારોનો વર્તમાનમાં એકત્ર થયેલો સંગ્રહ અત્ર સ્થિર થાય છે.

શ્રીમદ્દનું જીવન ગ્રંથારૂઢ થયેલું જોવાની પ્રબળ ઇચ્છા ઘણા જિજ્ઞાસુઓની છે, તથાપિ તે ઇચ્છાને અનુકૂળ થવું શક્ય જણાયું નથી; કેમકે તેઓશ્રીનું જીવન મુખ્ય કરી આભ્યંતર દશાનો વિષય છે અને તેવી આભ્યતર દશાનું ચિત્ર આલેખવું તે વિશેષ નહીં તો તથારૂપ દશા અને સામર્થ્યના ધારક મહાશયોનું કાર્ય છે; સામાન્ય બુદ્ધિનું નથી.

પરમાર્થપ્રવૃત્તિ પૌદ્ગલિક કારણોને હાનિરૂપ થતી ભાસે તો તે પ્રત્યક્ષ અજ્ઞાન છે એમ જ્ઞાત છતાં, આ ગ્રંથસંશોધનપ્રવૃત્તિ પૌદ્ગલિક કારણોને હાનિરૂપ નિમિત્ત થયેલ છે એવી કલ્પના રહ્યા કરવી એ આત્મશિથિલતા જ છે.

રાગભાવ, પ્રમાદ, મંદક્ષયોપશમ શારીરિક અને માનસિક અસ્વસ્થતા આદિ કારણો આ શોધનને વિઘ્નરૂપ પરિણમ્યાં હોય અને તેથી જે શોધનદોષ રહ્યા હોય તે માટે ક્ષમા ઇચ્છું છું.

મુંબઈ,
આશાડ વદ ૫,
વિ૦ સ૦ ૧૯૬૧.

એક આત્માર્થી

દ્વિતીયાવૃત્તિ

શ્રીમદ્ રાજચંદ્રના વિચારોએ જે સૃષ્ટિ સન્મુખ તે સ્થિર થયા છે તે સૃષ્ટિમાં જે કંઈ સ્ફુરણા ઉત્પન્ન કરી હોય તે શોધકબુદ્ધિદ્વારા જાણવા જગત્ ઇચ્છે એ સ્વાભાવિક છે.

શ્રીમદ્ રાજચંદ્રની વિચારશ્રેણિનો ઇતિહાસ યથાયોગ્ય આલેખવામાં આવે, તો જ તેઓના જીવનનો પરિચય નિર્ધારી શકાય. આમ થવા અર્થે તેઓના વિચારસમૂહને પૃથક્કરણપૂર્વક શોધવાની અગત્ય છે. પૃથક્કરણપૂર્વક શોધાયા પછી જે શોધનતત્ત્વો નીકળે તેને અનુક્રમ આપ્યાથી વિચારશ્રેણિનો ઇતિહાસ આલેખી શકાવાયોગ્ય છે.

અમદાવાદ,
કાર્તિક પૂર્ણિમા,
સં૦ ૧૯૭૦.

મનસુખલાલ

તૃતીયાવૃત્તિ

આ ત્રીજી આવૃત્તિ સંશોધિત સ્વરૂપમાં બહાર પાડવાના આશયથી જ સદ્ગત સુરબ્બી શ્રી મનસુખલાલભાઈએ આ કામ હાથ ધરેલું; પણ કુદરતની ઇચ્છા એ નિર્માણની વિરુદ્ધની જણાઈ અને ત્રીજી આવૃત્તિનું પુનર્મુદ્રણ પૂરું થયું અને વિશેષ પત્રો ઇત્યાદિ સંશોધિત કરવાનું આવ્યું ત્યાં તો મુ૦ મનસુખલાલભાઈ ચાલ્યા ગયા; એટલે એ કામ અધૂરું રહે છે; તેને માટે તેમ જ આ પુસ્તકમાં જે કાંઈ મુદ્રણના કે અન્ય દોષો રહ્યા હોય તેને માટે વાંચકવૃંદની ક્ષમા માંગીને જ વિરમવાનું રહે છે.

રાજકોટ,
મહા શુદ ૧૦ શુક્રવાર,
સંવત ૧૯૮૦.

હેમચંદ ટોકરશી મહેતા

પંચમાવૃત્તિ

શ્રીમદ્ રાજચંદ્રનું હસ્તલિખિત લખાણ જેટલું મળી શક્યું તેટલાનો સંગ્રહ કરી, તેનું સંશોધન કરી, મારા સ્વ૦ મુરબ્બી મામા શ્રી મનસુખભાઈએ સંવત ૧૯૬૧ માં પુસ્તકાકારે બાળબોધ લિપિમાં શ્રી પરમશ્રુત પ્રભાવક મંડળ મારફતે બહાર પાડ્યું. ત્યાર બાદ સંવત ૧૯૭૦ માં તેની બીજી આવૃત્તિ કેટલાક વધારાના પત્રો ઉમેરી ગુજરાતી લિપિમાં મુરબ્બી શ્રી મનસુખભાઈએ પોતેજ બહાર પાડી. તે પૂરી થઈ જતાં સંવત ૧૯૮૦ માં ત્રીજી આવૃત્તિ પણ ગુજરાતી લિપિમાં તેમણે જ બહાર પાડી. ત્યાર બાદ સંવત ૧૯૮૨ માં ચોથી આવૃત્તિ બાળબોધલિપિમાં શ્રી પરમશ્રુત પ્રભાવક મંડળે ભાઈ મનસુખલાલ કીરતચંદ મહેતા પાસે સંશોધન કરાવી બહાર પાડી. આ આવૃત્તિમાં કેટલાક નવા પત્રોનો ઉમેરો થયો છે, તેમ કેટલાક પત્રોમાંથી અમૂક ભાગ કાઢી નાંખવામાં પણ આવ્યો છે. તેમજ હાથનોંધના લખાણને નવાં પત્રાંક આપી ઉમેરો કર્યો છે.

આત્યારસુધીમાં બહાર પડેલ ચાર આવૃત્તિમાં શ્રીમદ્દનું લખાણ વર્ષાનુક્રમે ગોઠવી મૂકવામાં આવ્યું છે, એટલે તેમાં આવતા વિષયોનો અનુક્રમ આપવામાં આવ્યો નથી; જો કે વિષયાનુક્રમ આપવો એ જોઈએ તેટલો સગવડવાળો નથી, કારણ કે પત્રોમાં એક જ વિષય હોતો નથી; એક પત્રમાં વ્યવહારિક, આધ્યાત્મિક, પોતા સંબંધે તેમ જ પર સંબંધે થોડી થોડી હકીકતો લખેલ હોય છે; એમ છતાં આટલા મોટા એક હજાર પૃષ્ઠના પુસ્તકમાં એક પત્ર આજે વાંચ્યો હોય તે ફરીથી વાચવો હોય તો-યાદ ન રહી શકયો હોય તો-તેમ જ ગમે ત્યારે એક વિષય પર જૂદે જૂદે સ્થળે જણાવવામાં આવ્યું હોય તેને શોધવું હોય તો મુશ્કેલ પડે તેનું છે; એટલા માટે વિષયાનુક્રમની જરૂર પણ હતી, પણ તેવું કેટલાક કારણસર થઈ શક્યું નથી એમ જણાય છે. આ આવૃત્તિમાં બનતો વિષ્યાનુક્રમ આપવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે.

આ પાંચમી આવૃત્તિમાં કેટલીક સગવડતા ખાતર નીચે પ્રમાણે જુદા જુદા સાત ખંડ પાડ્યા છે, તેમજ તે બે ભાગમાં બહાર પાડવાનું કર્યું છે, કે જેથી વાંચવાની વિષય શોધવાની, અને ગ્રંથને લઈ જવા લાવવાની સગવડ રહે. ખંડ ૧, 'હિતવચનો'. ખંડ ૨, 'આધ્યાત્મિક તત્ત્વજ્ઞાન. ખંડ ૩, 'ઉપદેશછાયા'. ખંડ ૪, 'અંગત અને વ્યક્તિગત'. ખંડ ૫, 'આત્મસિદ્ધિશાસ્ત્ર'. ખંડ ૬, 'મોક્ષમાળા-ભાવનાબોધ'. ખંડ ૭, 'કાવ્ય સંગ્રહ'.

શ્રીમદ્દના આ બધા લખાણમાં જે તેમના પત્રો છપાયા છે તે પત્રોમાંનો જે કેટલોક ભાગ વ્યવહારિક અને અંગત હોઈ સમાજને તે ઉપયોગી નહીં થાય એમ મુરબ્બી મનસુખભાઈ અને બીજા મુમુક્ષુભાઈઓને લાગવાથી તે ભાગ કાઢી નાંખી, બાકીનો ભાગ છપાવેલ છે. આ કાઢી નાંખેલ ભાગમાંનો કેટલોક ભાગ ભાઈ મનસુખલાલ કીરતચંદે સંશોધન કરેલ ચોથી આવૃત્તિમાં આપવામાં આવેલ છે અને કેટલોક ભાગ અપ્રસિદ્ધ છે. બીજા પણ કેટલાક પત્રો વ્યવહારિક હોઈ બહાર પાડેલા નથી.

દશેરા, સં. ૧૯૯૧,
ઘાટકોપર.

સંશોધક
હેમચંદ ટોકરશી મહેતા

શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર

(વર્ષ ૨૩ મું ધ્યાનાવસ્થા)

જન્મ વવાણિયા
સં૰ ૧૯૨૪, કાર્તિક પૂર્ણિમા

દેહોત્સર્ગ–રાજકોટ
સં૰ ૧૯૫૭, ચૈત્ર વદી પંચમી

શ્રીમદ્‌નો પરિચય

[મહાત્મા ગાંધીજી–મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધી–એ "શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર"-ની ત્રીજી અને ચોથી આવૃત્તિ ટે લખી આપેલ પ્રસ્તાવના અને 'રાયચંદભાઈનાં કેટલાંક સ્મરણો'માંથી નીચેનો ભાગ આપીએ છીએ-સં૦]

જેનાં પવિત્ર સ્મરણો લખવાનો હું આરંભ કરું છું તે સ્વ૦ શ્રીમદ્ રાજચંદ્રની ત્યુતિથિનો આ દિવસ છે. એટલે કાર્તિકી પૂર્ણિમા (સંવત્ ૧૯૭૯). મારો પ્રયત્ન શ્રીમદ્ જચંદ્રનું જીવનચરિત્ર લખવાનો નથી. એ કાર્ય મારી શક્તિની બહાર છે. મારી પાસે મગ્રી નથી. જીવનચરિત્ર લખવું હોય તો હું તેમની જન્મભૂમિ વવાણીઆબંદરમાં કેટક વખત ગાળું, તેમનું રહેવાનું મકાન તપાસું, તેમનાં રમવા ભમવાનાં સ્થાનો જોઉં, મના બાળમિત્રોને મળું, તેમની નિશાળમાં જઈ આવું, તેમના, મિત્રો અનુયાયીઓ, સગાં-બંધીઓને મળું, તેમની પાસેથી જાણવાનું જાણી લઉં ને પછીજ લખવાનો આરંભ કરું. માંની કોઈ વસ્તુનો મને પરિચય નથી.

પણ સ્મરણો લખવાની પણ મારી શક્તિ અથવા યોગ્યતા વિષે મને શંકા ઉત્પન્ન થઈ અવકાશ હોય તો તેમનાં સ્મરણો લખું એવો ઉદ્ગાર મેં એકથી વધારે વખત કહાડેલો ૧ યાદ છે. તેમના એક શિષ્ય કે જેમને સારૂ મારા મનમાં ઘણું માન છે, તેમણે તે ભળેલું અને આ આરંભ મુખ્યત્વે તેમને સતોષવાને ખાતર છે. શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર જેમને હું યચંદભાઈ અથવા કવિ એવા નામથી પ્રેમ અને માનપૂર્વક બોલાવતો તેમનાં સ્મરણો મી તેનું રહસ્ય મુમુક્ષુ પાસે મૂકવું એ મને ગમે. હવે તો મારો પ્રયાસ કેવળ મિત્રને તોષવા પુરતો છે. તેમનાં સ્મરણોને હું ન્યાય આપી શકું તેને સારૂ મને જૈનમાર્ગનો સારો રેચય હોવો જોઇએ. મારે કબૂલ કરવું જોઈએ કે તે નથી. તેથી મારૂં દષ્ટિબિન્દુ હું ત્યંત સંકુચિત રાખવાનો છું. જે જે સ્મરણોની મારા જીવન ઉપર છાપ પડી છે તેની ધ અને તેમાંથી જે શિક્ષણ મને મળ્યુ છે તેજ આપી હું સંતોષ માનીશ. કદાચ જે ભ મને મળ્યો તે અથવા તેવો તે સ્મરણોમાંથી વાંચનાર મુમુક્ષુને પણ મળે. 'મુમુક્ષુ' બ્દ મેં ઇરાદાપૂર્વક વાપર્યો છે. બધી જાતના વાંચનારને સારૂં આ પ્રયાસ નથી.

મારી ઉપર ત્રણ પુરુષોએ ઊંડી છાપ પાડી છે. ટૉલ્સ્ટૉય, રસ્કિન અને રાયચંદભાઈ. લ્સ્ટૉયની તેમના અમુક પુસ્તક દ્વારા અને તેમની સાથેના થોડા પત્રવ્યવહારથી, રસ્કિની તેના એક જ પુસ્તક 'અન્ટુ ધિસ લાસ્ટ' થી,-જેનું ગુજરાતી નામ 'સર્વોદય' મેં ખ્યું છે-અને રાયચંદભાઈની તેમની સાથેના ગાઢ પરિચયથી. હિંદુધર્મમાં મને શંકા પેદા) તે સમયે તેના નિવારણમાં મદદ કરનાર રાયચંદભાઈ હતા. સને ૧૮૯૩ ની સાલમાં ક્ષણ આફ્રિકામાં હું કેટલાક ખ્રિસ્તી સજ્જનોના ખાસ સંબંધમાં આવેલો. તેમનું જીવન ચ્છ હતું, ધર્મચુસ્ત હતા. બીજા ધર્મવાળાને ખ્રિસ્તી થવા સમજાવવા એ તેમનો ખ્ય વ્યવસાય હતો. જો કે મારો તેમની સાથે સંબંધ વ્યાવહારિક કાર્યને જ અંગે થયેલો, પણ તેમણે મારા આત્માના કલ્યાણ અર્થે ચિંતા કરવા માંડી. મારૂં એક કર્તવ્ય હું સમજી કો. જ્યાંસુધી હિંદુધર્મનું રહસ્ય હું પૂરૂં જાણી લઉં અને તેનાથી મારા આત્માને અસંતોષ થાય ત્યાંસુધી મારૂં જન્મનો ધર્મ મારે નજ તજવો જોઈએ. તેથી મેં હિંદુ અને ધર્મ પુસ્તકો વાંચવાં શરૂ કર્યાં. ખ્રિસ્તી, મુસલમાની પુસ્તકો વાંચ્યાં. લંડનમાં થયેલા રિચયોની સાથે પત્રવ્યવહાર ચલાવ્યો. તેમની આગળ મારી શંકાઓ મૂકી, તેમજ જેઓની ઉપર મારી કંઈ પણ આસ્થા હતી તેમની સાથે પત્રવ્યવહાર ચલાવ્યો

શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર

[illegible]

[illegible] [illegible]

[illegible] [illegible]

શ્રીમદ્‌નો પરિચય

[મહાત્મા ગાંધીજી–મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધી–એ "શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર"ની ત્રીજી અને ચોથી આવૃત્તિ ટે લખી આપેલ પ્રસ્તાવના અને 'રાયચંદભાઈનાં કેટલાંક સ્મરણો'માંથી નીચેનો ભાગ આપીએ છીએ–સં૦]

જેનાં પવિત્ર સ્મરણો લખવાનો હું આરંભ કરૂં છું તે સ્વ૦ શ્રીમદ્ રાજચંદ્રની ન્મતિથિનો આ દિવસ છે. એટલે કાર્તિકી પૂર્ણિમા (સંવત્ ૧૯૭૯). મારો પ્રયત્ન શ્રીમદ્ જચંદ્રનું જીવનચરિત્ર લખવાનો નથી. એ કાર્ય મારી શક્તિની બહાર છે. મારી પાસે ામગ્રી નથી. જીવનચરિત્ર લખવું હોય તો હું તેમની જન્મભૂમિ વવાણીઆબંદરમાં કેટ-ક વખત ગાળું, તેમનું રહેવાનું મકાન તપાસું, તેમનાં રમવા ભમવાનાં સ્થાનો જોઉં, મના બાળમિત્રોને મળું, તેમની નિશાળમાં જઈ આવું, તેમના, મિત્રો અનુયાયીઓ, સગાં, બંધીઓને મળું, તેમની પાસેથી જાણવાનું જાણી લઉં ને પછીજ લખવાનો આરંભ કરૂં. ામાંની કોઈ વસ્તુનો મને પરિચય નથી.

પણ સ્મરણો લખવાની પણ મારી શક્તિ અથવા યોગ્યતા વિષે મને શંકા ઉત્પન્ન થઈ . અવકાશ હોય તો તેમનાં સ્મરણો લખું એવો ઉદ્ગાર મેં એકથી વધારે વખત કહાડેલો ને યાદ છે. તેમના એક શિષ્ય કે જેમને સારૂ મારા મનમાં ઘણું માન છે, તેમણે તે ાંભળેલું અને આ આરંભ મુખ્યત્વે તેમને સંતોષવાને ખાતર છે. શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર જેમને હું ાયચંદભાઈ અથવા કવિ એવા નામથી પ્રેમ અને માનપૂર્વક બોલાવતો તેમનાં સ્મરણો ખી તેનું રહસ્ય મુમુક્ષુ પાસે મૂકવું એ મને ગમે. હવે તો મારો પ્રયાસ કેવળ મિત્રને ંતોષવા પુરતો છે. તેમનાં સ્મરણોને હું ન્યાય આપી શકું તેને સારૂ મને જૈનમાર્ગનો સારો રિચય હોવો જોઇએ. મારે કબૂલ કરવું જોઈએ કે તે નથી. તેથી મારૂં દૃષ્ટિબિન્દુ હું ાત્યંત સંકુચિત રાખવાનો છું. જે જે સ્મરણોની મારા જીવન ઉપર છાપ પડી છે તેની ાંધ અને તેમાંથી જે શિક્ષણ મને મળ્યું છે તેજ આપી હું સંતોષ માનીશ. કદાચ જે ાભ મને મળ્યો તે અથવા તેવો તે સ્મરણોમાંથી વાંચનાર મુમુક્ષુને પણ મળે. 'મુમુક્ષુ' બ્દ મેં ઇરાદાપૂર્વક વાપર્યો છે. બધી જાતના વાંચનારને સારૂ આ પ્રયાસ નથી.

મારી ઉપર ત્રણ પુરુષોએ ઊંડી છાપ પાડી છે. ટોલ્સ્ટૉય, રસ્કિન અને રાયચંદભાઈ. ાલ્સ્ટૉયની તેમના અમુક પુસ્તક દ્વારા અને તેમની સાથેના થોડા પત્રવ્યવહારથી, રસ્કિ-ની તેના એક જ પુસ્તક 'અન્ટુ ધિસ લાસ્ટ' થી,–જેનું ગુજરાતી નામ 'સર્વોદય' મેં ાખ્યું છે–અને રાયચંદભાઈની તેમની સાથેના ગાઢ પરિચયથી. હિંદુધર્મમાં મને શંકા પેદા ઈ તે સમયે તેના નિવારણમાં મદદ કરનાર રાયચંદભાઈ હતા. સને ૧૮૯૩ની સાલમાં ક્ષિણ આફ્રિકામાં હું કેટલાક ખ્રિસ્તી સજ્જનોના ખાસ સંબંધમાં આવેલો. તેમનું જીવન વચ્છ હતું. તે ધર્મચુસ્ત હતા. બીજા ધર્મવાળાને ખ્રિસ્તી થવા સમજાવવા એ તેમનો ુખ્ય વ્યવસાય હતો. જો કે મારો તેમની સાથે સંબંધ વ્યાવહારિક કાર્યને જ અંગે થયેલો, ાપણ તેમણે મારા આત્માના કલ્યાણ અર્થે ચિંતા કરવા માંડી. મારૂં એક કર્તવ્ય હું સમજી કયો. જ્યાંસુધી હિંદુધર્મનું રહસ્ય હું પૂરૂં જાણી લઉં અને તેનાથી મારા આત્માને અસં-ાષ ન થાય ત્યાંસુધી મારા જન્મનો ધર્મ મારે નજ તજવો જોઈએ. તેથી મેં હિંદુ અને ાેનાં ધર્મપુસ્તકો વાંચવાં શરૂ કર્યાં. ખ્રિસ્તી, મુસલમાની પુસ્તકો વાંચ્યાં. લંડનમાં થયેલા ાગ્રેજ મિત્રોની સાથે પત્રવ્યવહાર ચલાવ્યો. તેમની આગળ મારી શંકાઓ મૂકી, તેમજ ાહુસ્થાનમાં જેઓની ઉપર મારી કંઈ પણ આસ્થા હતી તેમની સાથે પત્રવ્યવહાર ચલાવ્યો

તેમનાં અનુભવનાં બિંદુ સમાં છે. તે વાંચનાર, વિચારનાર અને તે પ્રમાણે ચાલનારને મોક્ષ સુલભ થાય, તેના કષાયો મોળા પડે, તેને સંસાર વિષે ઉદાસીનતા આવે, તે દેહનો મોહ છોડી આત્માર્થી બને.

આટલા ઉપરથી વાંચનાર જોશે કે શ્રીમદ્‌નાં લખાણ અધિકારીને સારૂ છે. બધા વાંચનાર તેમાં રસ નહિ લઈ શકે. ટીકાકારને તેની ટીકાનું કારણ મળશે. પણ શ્રદ્ધાવાન્ તો તેમાંથી રસજ લૂટશે. તેમનાં લખાણોમાં સત્ નીતરી રહ્યું છે એવો મને હમેશાં ભાસ આવ્યો છે. તેમણે પોતાનું જ્ઞાન બતાવવા સારૂ એક પણ અક્ષર નથી લખ્યો. લખનારનો હેતુ વાંચનારને પોતાના આત્માનંદમાં ભાગીદાર બનાવવાનો હતો. જેને આત્મકલેશ ટાળવો છે, જે પોતાનું કર્ત્તવ્ય જાણવા ઉત્સુક છે તેને શ્રીમદ્‌નાં લખાણોમાંથી બહુ મળી રહેશે, એવો મને વિશ્વાસ છે, પછી ભલે તે હિંદુ હો કે અન્યધર્મી.

× × × × ×

અપૂર્વ અવસર એવો ક્યારે આવશે? ક્યારે થઈશું બાહ્યાન્તર નિર્ગ્રંથ જો?
સર્વ સંબંધનું બંધન તીક્ષ્ણ છેદીને, વિચરશું કવ મહત્પુરુષને પંથ જો?
સર્વ ભાવથી ઔદાસીન્ય વૃત્તિ કરી, માત્ર દેહ તે સંયમ હેતુ હોય જો;
અન્ય કારણે અન્ય કશું કલ્પે નહિ, દેહે પણ કિંચિત્ મૂર્છા નવ હોય જો.-અપૂર્વ૦

રાયચંદભાઈના ૨૮ વર્ષની ઉમરે નિકળેલા અપૂર્વ ઉદ્ગારની આ પહેલી બે કડીઓ છે.

જે વૈરાગ્ય એ કડીઓમાં જળહળી રહ્યો છે તે મેં તેમના બે વર્ષના ગાઢ પરિચયમાં ક્ષણે ક્ષણે તેમનામાં જોએલો. તેમના લખાણોની એક અસાધારણતા એ છે કે પોતે જે અનુભવ્યું તે જ લખ્યું છે. તેમાં ક્યાંયે કૃત્રિમતા નથી. બીજાની ઉપર છાપ પાડવા સારૂ એક લીટીસરખી પણ લખી હોય એમ મે નથી જોયું. તેમની પાસે હમેશાં કંઇક ધર્મપુસ્તક અને એક કોરી ચોપડી પડેલાં જ હોય. આ ચોપડીમાં પોતાનાં મનમાં જે વિચાર આવે તે લખી નાખે. કોઈ વેળા ગદ્ય ને કોઈ વેળા પદ્ય. એવી રીતેજ 'અપૂર્વ અવસર' પણ લખાએલું હોવું જોઈએ.

ખાતાં, બેસતાં, સુતાં, પ્રત્યેક ક્રિયા કરતાં તેમનામાં વૈરાગ્ય તો હોય જ. કોઈ વખત આ જગતના કોઈ પણ વૈભવને વિષે તેમને મોહ થયો હોય એમ મેં નથી જોયું.

તેમની રહેણી કરણી હું આદર-પૂર્વક પણ ઝીણવટથી તપાસતો. ભોજનમાં જે મળે તેથી સંતુષ્ટ રહેતા. પહેરવેષ સાદો, પહેરણ, અંગરખું, ખેસ, ગરભસુતરો ફેંટો ને ધોતી. એ કંઈ બહુ સાફ કે ઇસ્ત્રીબંધ રહેતાં એમ મને સ્મરણ નથી. ભોંયે બેસવું, ખુરસીએ બેસવું બન્ને સરખાં હતાં. સામાન્ય રીતે પોતાની દુકાનમાં ગાદીએ બેસતા.

તેમની ચાલ ધીમી હતી, અને જોનાર સમજી શકે કે ચાલતાં પણ પોતે વિચારમાં ગ્રસ્ત છે. આંખમાં ચમત્કાર હતો; અત્યંત તેજસ્વી, વિહ્વળતા જરાયે ન હતી. આંખમાં એકાગ્રતા લખેલી હતી. ચહેરો ગોળાકાર, હોઠ પાતળા, નાક અણીદાર પણ નહિં, ચપટું પણ નહિં, શરીર એકવડું, કદ મધ્યમ, વર્ણ શ્યામ, દેખાવ શાંત મૂર્તિનો હતો. તેમના કંઠમાં એટલું બધું માધુર્ય હતું કે તેમને સાંભળતાં માણસ થાકે નહિં. ચહેરો હસમુખો ને પ્રફુલ્લિત હતો. તેની ઉપર અંતરાનંદની છાયા હતી. ભાષા એટલી પરિપૂર્ણ હતી કે તેમને પોતાના વિચારો બતાવતાં કોઈ દિવસ શબ્દ ગોતવો પડ્યો છે એમ મને યાદ નથી. કાગળ લખવા બેસે ત્યારે ભાગ્યે જ શબ્દ બદલતાં મેં તેમને જોયા હશે; છતાં વાંચનારને એમ નહિ લાગે કે ક્યાંએ વિચાર અપૂર્ણ છે કે વાક્યરચના તુટેલી છે. અથવા શબ્દની પસંદગીમાં ખોડ છે.

આ વર્ણન સંયમીને વિષે સંભવે. બાહ્યાડંબરથી મનુષ્ય વીતરાગી નથી થઈ શકતો. વીતરાગતા એ આત્માની પ્રસાદી છે. અનેક જન્મના પ્રયત્ને મળી શકે છે એમ હરકોઈ માણસ અનુભવી શકે છે. રાગોને કહાડવાનો પ્રયત્ન કરનાર જાણે છે કે રાગરહિત થવું કેવું કઠિન છે. એ રાગ-રહિત દશા કવિને સ્વાભાવિક હતી એમ મારી ઉપર છાપ પડી હતી.

મોક્ષનું પ્રથમ પગથીયું વીતરાગતા છે. જ્યાં સુધી જગતની એક પણ વસ્તુમાં મન ખુંચેલું છે ત્યાં સુધી મોક્ષની વાત કેમ ગમે? અથવા ગમે તો તે કેવળ કાનને જ—એટલે જેમ આપણને અર્થ જાણ્યા સમજ્યા વિના કોઈ સંગીતનો કેવળ સુર જ ગમી જાય તેમ. એવી માત્ર કર્ણપ્રિય ગમ્મતમાંથી મોક્ષને અનુસરનારૂં વર્તન આવતાં તો ઘણો કાળ વહી જાય. આંતર વૈરાગ્ય વિના મોક્ષની લગની ન થાય. એવી વૈરાગ્ય લગની કવિની હતી.

વણિક જેહનું નામ જેહ જૂઠું નવ બોલે, વણિક તેહનું નામ તોલ ઓછું નવ તોલે;
વણિક તેહનું નામ બાપે બોલ્યું તે પાળે, વણિક તેહનું નામ વ્યાજ સહિત ધન વાળે.
વિવેક તોલ એ વણિકનું, સુલતાન તોલ એ સાવ છે;
વેપાર ચૂકે જો વાણીઓ, દુઃખ દાવાનળ થાય છે. —સામળભટ

સામાન્ય માન્યતા એવી હોય છે કે વ્યવહાર કે વેપાર અને પરમાર્થ અથવા ધર્મ એ બે નોખી ને વિરોધી વસ્તુ છે. વેપારમાં ધર્મ દાખલ કરવો એ ગાંડપણ છે. એમ કરવા જતાં બન્ને બગડે. આ માન્યતા જો ખોટી ન હોય તો આપણે કપાળે કેવળ નિરાશા જ લખેલી હોય. એવી એક પણ વસ્તુ નથી, એવો એક પણ વ્યવહાર નથી કે જેમાંથી આપણે ધર્મને દૂર રાખી શકીએ.

ધાર્મિક મનુષ્યનો ધર્મ તેના પ્રત્યેક કાર્યમાં જણાવો જ જોઈએ એમ રાયચંદભાઈએ પોતાના જીવનમાં બતાવી આપ્યું હતું. ધર્મ કંઈ એકાદશીને દહાડે જ, પજેસણમાં જ, ઇદને દહાડે કે રવીવારે જ પાળવાનો, અથવા તો મંદિરોમાં, દેરાંઓમાં, દેવળોમાં ને મસ્જીદોમાં જ પાળવાનો, પણ દુકાનમાં કે દરબારમાં નહિં, એવો કોઈ નિયમ નથી; એટલું જ નહિં પણ એમ કહેવું એ ધર્મને ન ઓળખવા બરોબર છે, એમ રાયચંદભાઈ કહેતા, માનતા, ને પોતાના આચારમાં બતાવી આપતા.

તેમનો વેપાર હીરા-મોતીનો હતો. શ્રી૦ રેવાશંકર જગજીવન ઝવેરીની સાથે ભાગીદાર હતા. સાથે કાપડની દુકાન પણ ચલાવતા. પોતાના વ્યવહારમાં સંપૂર્ણ રીતે પ્રમાણિકપણું જાળવતા એવી મારી ઉપર તેમણે છાપ પાડી હતી. તેઓ સોદા કરતા તે વખતે હું કોઈવાર અનાયાસે હાજર રહેતો. તેમની વાત સ્પષ્ટ અને એકજ હતી, 'ચાલાકી' જેવું હું કંઈ જોતો નહિં. સામેનાની ચાલાકી પોતે તુરત કળી જતા. તે તેમને અસહ્ય લાગતી. એવે વખતે ભ્રૂકુટિ પણ ચડતી, ને આંખોમાં લાલાશ હું જોઈ શકતો હતો.

ધર્મકુશળ એ વ્યવહારકુશળ ન હોય એ વહેમ રાયચંદભાઈએ ખોટો સિદ્ધ કરી બતાવ્યો હતો. પોતાના વેપારમાં પૂરી કાળજી ને હુશિયારી બતાવતા. હીરા મોતીની પરીક્ષા ઘણી ઝીણવટથી કરી શકતા. જો કે ઇંગ્રેજી જ્ઞાન તેમને નહોતું છતાં પારિસ વિગેરેના તેમના આડતીયા તરફથી આવેલા કાગળો, તારોના મર્મો તુરત સમજી જતા, ને તેઓની કળા વર્તતાં વાર ન લાગતી. તેમણે કરેલા તર્કો ઘણે ભાગે સાચા પડતા.

આટલી કાળજીને હુશિયારી છતાં વેપારની તાલાવેલી કે ચિંતા ન રાખતા. દુકાનમાં બેઠા પણ જ્યારે પોતાનું કામ પુરૂં થઈ રહે એટલે ધર્મપુસ્તક તો પાસે પડયું જ હોય તે ઉઘડે અથવા પેલી પોથી કે જેમાં પોતાના ઉદ્ગારો લખતા તે ઉઘડે. મારા જેવા જિજ્ઞાસુ તેમની પાસે રોજ આવ્યા જ હોય. તેમની સાથે ધર્મચર્ચા કરતાં આચકો ન ખાય. વેપાર ને ટાણે વેપાર, ધર્મ ને ટાણે ધર્મ, અથવા એક જ વખતે એક જ કામ એ સામાન્ય ને સુંદર નિયમનું કવિ પાલન ન કરતા. પોતે શતાવધાની હોઈ તેનું પાલન ન કરે તે ચાલે. બીજાઓ તેમનો વાદ કરવા જાય તો બે ઘોડે ચડનાર જેમ પડે તેમ પડે જ. સંપૂર્ણ રીતે ધાર્મિક ને વીતરાગી પુરુષ પણ જે ક્રિયા જે કાળે કરતો હોય તેમાંજ તે લીન થાય એ યોગ્ય છે એટલુજ નહિં પણ તેને તો એજ શોભે. એ તેના યોગની નિશાની છે. એમાં ધર્મ છે. વેપાર અથવા એવી કોઈપણ ક્રિયા જો કર્તવ્ય હોય તો તેમાં પણ પૂરી એકાગ્રતા હોવીજ જોઈએ. અંતરમાં આત્મ ચિંતવન તે તો મુમુક્ષુને તેના શ્વાસની પેઠે ચાલવું જ

જોઈયે. તેથી એક ક્ષણભર પણ તે વંચિત ન રહે. પણ એમ આત્માને ચિંતવતો છતો જે બાહ્ય કાર્ય કરતો હોય તેમાંજ તે તન્મય રહે જ.

× × × × ×

રાયચંદભાઈના ધર્મનો વિચાર આપણે કરીએ તેના પહેલાં ધર્મનું સ્વરૂપ જે તેમણે આલેખ્યું હતું તે જોઈ જવું અગત્યનું છે. ધર્મ એટલે અમુક મતમતાંતર નહિ. ધર્મ એટલે શાસ્ત્રોને નામે ઓળખાતાં પુસ્તકોને વાંચી જવાં કે ગોખી જવાં અથવા તેમાં કહેલું બધું માનવું જ એ પણ નહિ. ધર્મ એ આત્મનો ગુણ છે અને માનવ જાતિને વિષે દશ્ય કે અદશ્ય રૂપે રહેલો છે. ધર્મ વડે આપણે મનુષ્ય જીવનનું કર્તવ્ય જાણી શકીએ છીએ. ધર્મ વડે આપણે બીજા જીવો પ્રત્યેનો આપણો ખરો સંબંધ ઓળખી શકીએ. આ બધું જ્યાં સુધી આપણે પોતાને ન ઓળખીએ ત્યાં સુધી નજ બની શકે એ તો દેખીતું છે. તેથી ધર્મ એટલે જે વડે આપણે પોતાને ઓળખી શકીએ તે સાધન. આ સાધન આપણે જ્યાંથી મળે ત્યાંથી લઈએ. પછી ભલે તે ભારતવર્ષમાં મળો કે યૂરોપથી આવો કે અરબસ્તાનથી. આ સાધનોનું સામાન્ય સ્વરૂપ બધાં ધર્મ શાસ્ત્રોમાં એકજ છે એમ જેણે જૂદાં જૂદાં શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કર્યો છે તે કહી શકશે. અસત્ય બોલવું કે આચરવું એમ કોઈ શાસ્ત્ર નથી કહેતું. હિંસા કરવી એમ પણ કોઈ શાસ્ત્ર નથી કહેતું. સર્વે શાસ્ત્રોનું દોહન કરતાં શંકરાચાર્યે 'ब्रह्मसत्यं जगन्मिथ्या' કહ્યું. કુરાને શરીફે તેને બીજી રીતે 'ઈશ્વર એક છે ને તેજ છે, તેના વિના બીજું કશું નથી' એમ કહ્યું. 'હું ને મારો પિતા એકજ છીએ'. એ બધાં એકજ વસ્તુનાં રૂપાંતર છે. પણ આ એકજ સત્યને ખીલવવામાં અપૂર્ણ મનુષ્યોએ પોતાનાં જૂદાં જૂદાં દષ્ટિબિંદુ વાપરી આપણે સારૂં મોહજાળ રચી છે તેમાંથી આપણે નીકળવું રહ્યું છે. આપણે અપૂર્ણ તે આપણાથી ઓછા અપૂર્ણની મદદ લઈ આગળ જઈએ છીએ અને છેવટે કેમ જાણે અમુક હદ લગી જતાં આગળ રસ્તોજ નથી એમ માનીએ છીએ. હકીકતમાં એવું કાંઈજ નથી. અમુક હદ પછી શાસ્ત્રો મદદ નથી કરતાં, અનુભવ મદદ કરે છે. તેથી રાયચંદભાઈએ ગાયું છે.

જે પદ શ્રીસર્વજ્ઞે દીઠું જ્ઞાનમાં, કહી શકયા નહીં પણ તે શ્રી ભગવાન્ જો;—
એહ પરમ પદ પ્રાપ્તિનું કર્યું ધ્યાન મેં, ગજાવગરને હાલ મનોરથ રૂપ જો.—

એટલે છેવટે તો આત્માને મોક્ષ દેનાર આત્માજ છે; આ શુદ્ધ સત્યનું નિરૂપણ રાયચંદભાઈએ ઘણી રીતે પોતાનાં લખાણોમાં કર્યું છે. રાયચંદભાઈએ ઘણાં ધર્મપુસ્તકોનો સરસ અભ્યાસ કર્યો હતો. તેમને સંસ્કૃત અને માગધી ભાષા સમજવામાં જરાએ મુશ્કેલી નહોતી આવતી. વેદાંતનો અભ્યાસ તેમણે કરેલો, તેમજ ભાગવતનો અને ગીતાજીનો. જૈન પુસ્તકો તો જેટલાં તેમને હાથ આવતાં તે વાંચી જતા તેમની વાંચવાની ને ગ્રહણ કરવાની શક્તિ અથાગ હતી. એક વખતનું વાંચન તે તે પુસ્તકોનું રહસ્ય જાણી લેવાને સારૂં તેમને પુરતું હતું. કુરાન, ઝંદ અવસ્તા ઇ. નું વાંચન પણ અનુવાદો મારફતે તેમણે કરી લીધું હતું. તેમનો પક્ષપાત જૈન દર્શન તરફ હતો એમ તેઓ મને કહેતા. તેમની માન્યતા હતી કે જિનાગમમાં આત્મજ્ઞાનની પરાકાષ્ઠા છે. આ તેમનો અભિપ્રાય મારે આપી જવો આવશ્યક છે. તેને વિષે હું મત આપવા મને તદ્દન અનધિકારી ગણું છું.

પણ રાયચંદભાઈને બીજા ધર્મ પ્રત્યે અનાદર નહતો. વેદાંત પ્રત્યે પક્ષપાત પણ હતો. વેદાંતીને તો કવિ વેદાંતીજ જણાય. મારી સાથે ચર્ચા કરતાં મને કોઈ દિવસે તેમણે એવું તો કહ્યું જ નહિ કે મારે મોક્ષ મેળવવા સારૂં અમુક ધર્મને અવલંબવો જોઈએ. મારો આચાર વિચારવાનું જ તેમણે મને કહ્યું. પુસ્તકો કયાં વાંચવાં એ પ્રશ્ન ઉઠતાં મારૂં વલણ ને મારા બચપણના સંસ્કાર વિચારી તેમણે મને ગીતાજી વાંચતો તેમાં ઉત્તેજન આપેલું, અને બીજાં પુસ્તકોમાં પંચીકરણ, મણિરત્નમાલા, યોગવાસિષ્ઠનું વૈરાગ્યપ્રકરણ, કાવ્યદોહન પહેલો ભાગ,

અને પોતાની મોક્ષમાળા વાંચવાનું સૂચવ્યું હતું. રાયચંદભાઈ ઘણી વેળા કહેતા કે જૂદા જૂદા ધર્મ એ તો વાડાઓ છે તેમાં મનુષ્ય પૂરાઈ જાય છે. જેણે મોક્ષ મેલવવો એજ પુરુષાર્થ માન્યો છે તેને કોઈ ધર્મનું તિલક પોતાને કપાળે લગાડવાની આવશ્યકતા નથી.

'સૂતર આવે ત્યમ તું રહે, જ્યમ ત્યમ કરીને હરીને લહે'

એ જેમ અખાનું તેમ રાયચંદભાઈનું પણ સૂત્ર હતું. ધર્મના ઝગડાથી તેમને હમેશાં કંટાળો આવતો, તેમાં ભાગ્યેજ પડતા. બધા ધર્મોની ખૂબીઓ પુરી જોઈ જતા ને તે તે ધર્મીની પાસે મૂકતા. દક્ષિણ આફ્રિકાના મારા પત્રવ્યહારમાં પણ મેં તેમની પાસેથી એજ વસ્તુ મેળવી હતી.

હું પોતે તો એમ માનનારો છું કે સર્વે ધર્મ તે તે ભક્તોની દૃષ્ટિએ સંપૂર્ણજ છે ને સર્વે ધર્મ અન્યની દૃષ્ટિએ અપૂર્ણ છે. સ્વતંત્ર રીતે વિચારતાં સર્વ ધર્મ પૂર્ણાપૂર્ણ છે. અમુક હદ પછી બધાં શાસ્ત્રો બંધન રૂપે લાગે છે. પણ એ તો ગુણાતીતની સ્થિતિ થઈ. રાયચંદભાઈની દૃષ્ટિએ વિચારીએ તો કોઈને પોતાનો ધર્મ છોડવાની આવશ્યકતા નથી. સહુ પોતાના ધર્મમાં રહી પોતાની સ્વતંત્રતા એટલે મોક્ષ મેળવી શકે છે. કેમકે મોક્ષ મળવો એટલે સર્વાંશે રાગ-દ્વેષ રહિત થવું.

મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધી.

શ્રીમદ્ રાજચંદ્રનો જન્મ સંવત્ ૧૯૨૪ માં શ્રી વવાણીઆ (મોરબી-કાઠિયાવાડ-તાબે)માં થયો હતો. તેમના પિતાશ્રીનું નામ રવજીભાઈ પચાણ હતું. તેમના કુટુંબનો અને મોસાળ પક્ષનો મૂળ ધર્મ* સ્થાનકવાસીસંપ્રદાયનો હતો. શ્રીમદ્‌ના માતુશ્રીનું નામ દેવબાઈ હતું. તેમનો જન્મ મોરબી તાબે માળીયા ગામમાં થયો હતો. શ્રીમદ્‌ને એક ભાઈ, ચાર બ્હેનો, બે પુત્રો અને બે પુત્રીઓ હતાં. ભાઈનું નામ મનસુખલાલ હતું. બ્હેનોના નામ: શીવકુંવરબાઈ, ઝબકબાઈ, મેનાબાઈ અને જીજીબાઈ હતાં. પુત્રોના નામ છગનલાલ અને રતીલાલ હતાં. પુત્રીઓનાં નામ જવલબાઈ અને કાશીબાઈ હતાં. તેઓ બધા તેમની હૈયાતીમાં જીવંત હતા. અત્યારે શ્રીમદ્‌ના એક બ્હેન ઝબકબાઈ અને એક પુત્રી જવલબાઈ* હયાત છે.

શ્રીમદે સંવત ૧૯૪૩ માં ૧૯ વર્ષની ઉમરે ગૃહસ્થાવાસમાં પ્રવેશ કર્યો હતો. તેમના પત્નીનું નામ ઝબકબાઈ હતું. તેઓ શ્રીયુત રેવાશંકર જગજીવનદાસના ભાઈ પોપટલાલ જગજીવનદાસના પુત્રી હતા; જેઓ મોરબીના રહીશ હતા.

શ્રીમદે સંવત ૧૯૪૬ માં મુંબઈમાં શ્રીયુત રેવાશંકર જગજીવનદાસ સાથે ભાગીદારીમાં વ્યાપારમાં પ્રવેશ કર્યો હતો. શરૂઆતમાં કાપડ, કરિયાણું, અનાજ વગેરે મોકલવાની આડત તરીકેનું કામકાજ હતું. પાછળથી મોતીનો બહોળા પ્રમાણમાં વ્યાપાર સુરતના ઝવેરી નગીનચંદ ઝવેરચંદ અને બીજાઓ સાથે કર્યો હતો. તેમણે રંગુનમાં પણ શ્રીયુત પ્રાણજીવનદાસ જગજીવનદાસ મહેતા અને વડોદરાના શ્રીયુત માણેકલાલ ઘેલાભાઈ સાથે ભાગમાં ઝવેરાતની પેઢી ખોલી હતી.

સંવત ૧૯૫૫-૫૬ માં ચોખાનું કામકાજ શરૂ કરેલ તેના બહોળા વેપારને અંગે શ્રીમદ્‌ને શારીરિક બહુ શ્રમ પડેલો અને તેથી શરીરપ્રકૃતિ બગડી હતી. તે વખતે શરીર સુધારણા અર્થે તેઓ ધરમપુર, અમદાવાદ, વઢવાણ કેંપ અને રાજકોટ રહ્યા હતા. છેલ્લી અવસ્થાએ તેમને સંગ્રહણીનો વ્યાધી થયો હતો અને તે જ દર્દમાં સંવત ૧૯૫૭ નાં ચૈત્ર વદ પાંચમે તેઓશ્રીનો રાજકોટ મુકામે દેહોત્સર્ગ થયો હતો. તે વખતે તેમનું બધું કુટુંબ અને ગુજરાત-કાઠિયાવાડમાં તેમના પરીચયમાં આવેલા કેટલાક મુમુક્ષુભાઈઓની હાજરી હતી.

હેમચંદ ટોકરશી મહેતા.

---

* ભાઈ ગોપાલદાસ શ્રીરાજચંદ્ર વિચારરત્નોમાં "શ્રીમદ્‌નો કુટુંબધર્મ વૈષ્ણવ હતો" અને "તેમના પુત્ર-પુત્રી એમાનું આજે કોઈ વિદ્યમાન નથી" એમ જણાવેલ છે. પણ વસ્તુ સ્થિતિ ઉપર પ્રમાણે છે.—સંશોધક.

श्रीमतां जन्मकुंडली

जन्म सं० १९२४ कार्तिक शुद्ध १५ रवौ.

[लेखकमहोदयाः श्री. गोविन्द जनार्दन बोरकर* उर्फे श्रीगजाननस्वामी. दादर–मुंबई.]

अस्य पुरुषस्य जन्मकुण्डल्यां चंद्रचूडनामा योगो वरीवर्ति । यतः ।

चंद्रचूडो भवेद्योगो धर्मपो यदि केंद्रगः । योगेऽस्मिन् दानशीलश्च गुणपूर्णो भवेन्नरः ॥ १ ॥

अस्याऽयं भावो यदा नवमस्थानपतिः केन्द्रस्थाने भवति तदा चंद्रचूडो नामा योगो भवति–सोऽस्मिन् पुरुषे नवमस्थानपतिर्भौमः केन्द्रेऽर्थाच्चतुर्थस्थाने विद्यते । एतेनायं पुमानतिगुणवान् महान् प्रतापशाली दुःखितानामपि परिपोषकोऽतीव दानशीलस्तथाऽस्य संसर्गप्रभावेण कुत्सिता अपि पुरुषास्सन्मार्गरता भविष्यन्ति । इत्येको चंद्रचूडनामा योगः ।

अन्यच्च—एवमस्य पुंसः कुण्डल्यां मयूरनामा योगः आलोच्यते यतः ।

केन्द्रायगो वित्तपतिर्मयूरो । वित्तेऽथवा चेद् धनदः सुयोगः ॥ २ ॥

अस्याऽयं भावो यदा वित्तपतिरर्थात् द्वितीयस्थानपतिः केन्द्रेऽथवा एकादशस्थाने तथा स्वस्थाने स्यात्तदा मयूरनामा योगो भवति । सोऽस्मिन् पुरुषे द्वितीयस्थानपतिः सौम्यः केन्द्रे चतुर्थे निवसति । तेनायं पुमान् वाक्यवचनेऽतीव दक्षः । धनादिव्ययः उत्सवे तथा सन्मार्गेऽतीव करिष्यति । इति द्वितीयो योगो बहुश्रेष्ठः ।

अन्यच्च—अस्य मनुजस्य जन्मकुण्डल्यां 'श्रीवत्स'नामा योगोऽपि दर्शयति यतः ।

केन्द्रे च कोणे गगनाधिपश्चेत् । श्रीवत्सयोगे धनवान् मनुष्यः ॥ ३ ॥

अस्याऽयं भावो यदा गगनाधिपोऽर्थात् दशमस्थानपतिकेन्द्रस्थानेऽथवा कोणस्थाने प्राप्नोति तदा श्रीवत्स-योगो भवति । सोऽस्मिन् दशमस्थानपतिः शुक्रः केन्द्रस्थानेऽर्थाच्चतुर्थस्थाने विद्यत एव तेनायं पुमान् लक्ष्मीवान् तथा सर्वसौख्ययुतः सर्वदैव भवितुमर्हति । इति तृतीयो योगो दर्शयति ।

अन्यच्च—अस्य पुरुषस्य जन्मपत्रिकायां चतुर्थो योगः पारिजातनामाऽपि विद्यते यतः ।

चतुष्टये विक्रमगेहनाथे । स्यात्पारिजाते नृपपूजितश्च ॥ ४ ॥

अस्य भावोऽयं प्रतीयते यदा तृतीयस्थानपतिश्चतुष्टयेऽर्थः प्रथमचतुर्थसप्तमदशमस्थानेषु समुपविशति तदासौ मनुजोऽतीव राजसन्मानितः संभविष्यति सोऽस्मिन् जन्मकाले तृतीयस्थानपतिर्गुरुश्चतुर्थस्थाने निवसति तेनाऽयं योगोऽत्युत्तमः शोभते–इति चतुर्थो योगः ।

अन्यच्च—अस्य मनुजस्य जन्मकाले मुक्तादामाख्ययोगोऽपि बहुसौख्यकरः प्रदर्शयति । यतः ।

केंद्रे वा लाभगेहे वा कोणे यांबुपतिर्यदा । मुक्तादामाख्यः स्याद् बहुभोगधनप्रदः ॥ ५ ॥

अर्थाद्यदाऽम्बुपतिश्चतुर्थस्थानस्वामी केन्द्रस्थाने तथा लाभस्थाने एकादशेऽथवा कोणस्थाने वा समायाति तदा मुक्तादामा नाम योगो भवति । सोऽस्मिन्–चतुर्थस्थानपतिर्भौमः केन्द्रेऽर्थाच्चतुर्थस्थाने एव तिष्ठति तेनायं पुमानतिलक्ष्मीवान् अमूल्यपदार्थानपि भोक्ता भविष्यति किमधिकेनाध्यात्मिकानपि विषयानयं सुखेन भोक्ष्यति । इति पंचमो मुक्तादामा योगोऽपि शोभत एव ।

---

* શ્રીયુત્ ગોવિંદ જનાર્દન બોરકરે પોતાની ઘણી પ્રવૃત્તિમાંથી શ્રમ લઈ શ્રીમદ્‌ની જન્મકુંડળીના ગ્રહોના શ્લોકો જુદા જુદા યોગ તેમજ તેનું સંસ્કૃત વિવેચન, કરી આપી ઉપકૃત કરેલ છે.—સંશોધક.

अन्यच्च—अस्य पुरुषस्यान्यो मृगराजनामाऽपि योगो विद्यते यथोक्तमपि ।

कौर्प्यमेषहरिकर्कटयातौ चापराशिझषराशिगतौ वा ।

भास्करात्मजवसुंधरात्मजौ स्यात्तदा सुखकरो मृगराजः ॥ ६ ॥

अस्याऽयं भावः । यदा भास्करात्मजः शनिः वसुन्धरात्मजो भौमः एतौ ग्रहौ वृश्चिकमेषसिंहकर्कराशीन् यदा समायातौ अथवा धनमुनिराशिसंप्राप्तौ तदा मृगराजनामा योगो भवति एवमस्मिन् जन्मराशौ शनिभौमा-वेतौ पापग्रहौ केन्द्रे चतुर्थस्थाने निवसतस्तेन मृगराजनामा योगोऽप्यालोच्यतेऽस्मिन् योगे समुत्पन्ने मनुजोऽति-सुखभाग् भवतीति षष्ठो मृगराज नामा योगो निरीक्ष्यते ।

एवमस्य पुरुषस्य सप्तमोऽमराह्वययोगोऽतिसौख्यकरो दर्शयति । यतः ।

अमराह्वययोगः स्यात् केंद्रकोणगते गुरौ । चतुर्थे पापखेटे च योगेऽस्मिन् श्रीयुतो नरः ॥ ७ ॥

अर्थात्–केन्द्र तथा कोणः नवपंचमस्थाने गुरौ संप्राप्ते सति तथा चतुर्थस्थाने पापग्रहे च वर्तमाने सति— अमराख्यनामा योगो भवति–अस्य योगस्य संप्राप्तौ मनुजः चिरकालपर्यन्तं लक्ष्म्याः संयुतो भविष्यति ।

सोऽस्य जननकाले गुरुः सप्तकस्थाने विद्यते तथा पापग्रहाः रविशनिभौमाश्चतुर्थस्थाने प्रदर्शयन्ति तेना-परनामाऽपि योगः सुयोगः प्रतीयते–यस्मिन् संप्राप्ते सति मनुजः श्रीपदचिह्नेन भूषितो भवितुं शक्यः इति सप्तमोऽमरनामा योगः ।

अन्यच्च—एवमस्य जन्मकुण्डल्यां फलनामा योगः समुल्लसति । यतः । 'उदयभवधनेशाः केन्द्रकोणेग-ताश्चेत् भवति च फलयोगः सौख्यदो मानवानाम्' अस्याऽयं भावो यदा लग्नाधिपः एवं एकादशस्थानपतिस्तथैव द्वितीयस्थानपतिर्यदा केन्द्रेऽथवा कोणस्थाने समुपविशति तदा मनुजानामतिसौख्यं ददाति—

सोऽस्य जन्मकाले रविभौमसौम्याः चतुर्थस्थाने स्थितास्तेनायं पुमानल्पावस्थायामेवातिसौख्यभाग् भवितु-मर्हति–इत्यष्टमो योगः । एवमन्येऽपि बहवो योगाः प्रदर्शयन्ति–एते योगाः योगचिन्तामणिग्रन्थे समुल्लिखिताः ।

अपरञ्च–भृगुसंहितायान्तु–भृगुमुनिरित्थं निगदति यदा चतुर्थस्थाने रविभौमसौम्यभृगुशनयः पंचग्रहाः एकत्रीभूताः स्थिताश्चेदपरश्च मोक्षस्थानपतिश्चन्द्रो यदा धर्मस्थाने निवसति तदासो मनुजोऽतितेजस्वी पूर्वजन्म-संचितपुण्यानां भाक् तथोदारदाता धर्मोपदेशको भवति । अपरञ्च यच्छौर्यं संन्यासिनां समाधिस्थचित्तेन प्राप्नोति तच्छोप्यमेवं ग्रहस्थितिभूतेन मनुजानां सुखेन भविष्यति । ननु किञ्चिदकष्टं भविष्यति–इत्येतत्पर्यन्तं फलं तस्य पुरुषस्य भवति यदन्येषां बहुकष्टेन वा कोटिजन्मसंचितपुण्येन प्राप्नोति तत्फलमस्यैवं ग्रहस्थितेन सद्यः प्राप्नोति ।

शुभं भवतु.

(ઉપરની કુંડળીના શ્લોકોનો ગુજરાતી અનુવાદઃ-)

આ પુરુષની જન્મકુંડલીમાં 'ચંદ્રચૂડ' નામનો યોગ વર્તે છે. તે શ્લોકનો ભાવાર્થઃ- 'જ્યારે નવમા સ્થાનનો પતિ કેંદ્રસ્થાનમાં હોય છે ત્યારે ચંદ્રચૂડ નામનો યોગ થાય છે.' તે આ પુરુષના સંબંધમાં નવમા સ્થાનનો પતિ ભૌમ, કેંદ્ર અર્થાત્ ચતુર્થસ્થાનમાં રહેલો છે. એથી આ પુરુષ અતિ ગુણવાન્, મહાન્ પ્રભાવશાળી, દુઃખીઓનો પરિપોષક, અતિ દાનશીલ તથા એના સંગપ્રભાવથી નિંદ્ય માણસો પણ સન્માર્ગમાં પ્રીતિવાળા થશે. એમ એક ચંદ્રચૂડ નામનો યોગ થયો.

આ પુરુષની કુંડલીમાં 'મયૂર' નામનો યોગ દેખાય છે. તે શ્લોક ૨ નો ભાવાર્થઃ- 'જ્યારે વિત્તપતિ અર્થાત્ બીજા સ્થાનનો પતિ કેંદ્ર અથવા અગીઆરમા સ્થાનમાં તથા સ્વસ્થાનમાં હોય ત્યારે મયૂરનામનો યોગ થાય છે.' તે આ પુરુષ વિષે દ્વિતીયસ્થાનનો પતિ બુધ, કેંદ્ર–ચોથા–સ્થાનમાં રહ્યો છે, તેથી આ પુરુષ વાણી બોલવામાં ઘણો કુશળ તથા ધનવ્યયઉત્સવમાં અને સન્માર્ગમાં ઘણું કરી શકશે. આ બીજો યોગ બહુ શ્રેષ્ઠ છે.

આ પુરુષની જન્મકુંડલીમાં 'શ્રી વત્સ' નામનો યોગ પણ દેખાય છે. તે શ્લોક ૩ નો ભાવાર્થઃ–'જ્યારે ગગનાધિપતિ અર્થાત્ દશમા સ્થાનનો પતિ કેંદ્રસ્થાને અથવા કોણ

સ્થાનમાં આવે છે ત્યારે 'શ્રી વત્સ' નામનો યોગ થાય છે.' તે આમાં દશમા સ્થાનનો પતિ શુક્ર, કેંદ્ર સ્થાન અર્થાત્ ચોથા સ્થાનમાં છે, તેથી આ પુરુષ લક્ષ્મીવાન તથા બધા સુખયુક્ત સદાસર્વદા રહેવાને લાયક છે. એમ આ ત્રીજો યોગ દેખાડે છે.

આ પુરુષની જન્મપત્રિકામાં ચોથો યોગ 'પારિજાત' નામનો પણ છે. તે શ્લોક ૪ નો ભાવાર્થ:-'જ્યારે તૃતીયસ્થાનપતિ પહેલા, ચોથા, સાતમા અને દશમા સ્થાનોમાં આવે છે ત્યારે આ પુરુષ ઘણો જ રાજસન્માનિત થાય.' તે આ જન્મકુંડલીમાં તૃતીય સ્થાનનો પતિ ભૃગુ ચતુર્થ સ્થાને વસે છે, તેથી આ યોગ અત્યુત્તમ શોભે છે. એમ ચોથો યોગ થયો.

આ પુરુષની જન્મકુંડલીમાં 'મુક્તાદામ' નામનો યોગ પણ ઘણા સુખવાળો દેખાય છે. તે શ્લોક ૫ નો ભાવાર્થ:-'જ્યારે અમ્બુપતિ ચતુર્થસ્થાનનો સ્વામી કેંદ્રસ્થાનમાં તથા લાભ સ્થાનમાં, એકાદશમાં અથવા કોણસ્થાનમાં આવે છે ત્યારે 'મુક્તાદામ' નામનો યોગ થાય છે.' તે આમાં ચતુર્થસ્થાનનો પતિ ભૌમ, કેંદ્ર એટલે ચોથા સ્થાનમાં રહેલો છે તેથી આ પુરુષ અતિ લક્ષ્મીવાન અને અમૂલ્ય પદાર્થોનો ભોક્તા થાય. વધારે શું? આધ્યાત્મિક વિષયોને પણ આ સુખેથી ભોગવે. એમ પાંચમો 'મુક્તાદામ' યોગ પણ શોભે છે.

આ પુરુષનો વળી 'મૃગરાજ' નામનો પણ યોગ છે. તે શ્લોક ૬ નો ભાવાર્થ:-'સૂર્યપુત્ર શનિ અને ભૂમિપુત્ર મંગળ, આ બે ગ્રહો જ્યારે વૃશ્ચિક, મેષ, સિંહ અને કર્ક રાશિમાં આવે છે, ત્યારે 'મૃગરાજ' નામનો યોગ થાય છે.' એવી રીતે આ જન્મરાશિમાં શનિ અને ભૌમ, બે પાપગ્રહો કેંદ્ર–ચોથા–સ્થાનમાં રહેલા છે તેથી 'મૃગરાજ' નામનો યોગ પણ દેખાય છે. આ યોગ પ્રાપ્ત થતાં મનુષ્ય અતિ સુખભાગી થાય છે. એમ છઠ્ઠો 'મૃગરાજ' નામનો યોગ દેખાય છે.

એવી રીતે આ પુરુષનો સાતમો 'અમર' નામનો યોગ અતિ સુખ કરનારો જણાય છે. તે શ્લોક ૭ નો ભાવાર્થ:-'કેંદ્ર તથા કોણ, નવ, પંચમ યોગસ્થાનમાં ગુરુ આવતાં તથા ચોથા સ્થાનમાં પાપગ્રહ હોતાં 'અમર' નામનો યોગ થાય છે. આ યોગ પ્રાપ્ત થતાં મનુષ્ય ચિરકાલપર્યંત લક્ષ્મીથી યુક્ત રહે.' તે આ જન્મકુંડલીમાં ગુરુ સાતમા સ્થાનમાં છે તથા પાપગ્રહો રવિ, શનિ અને ભૌમ ચતુર્થસ્થાનમાં દેખાય છે, તેથી અમર નામનો પણ યોગ સુયોગ જણાય છે. જે પ્રાપ્ત થતાં મનુષ્ય શ્રી પદ ચિહ્નવડે ભૂષિત થવાને શકય હોય છે.

એવી રીતે આ જન્મકુંડલીમાં 'ફલ' નામનો યોગ પણ પ્રકાશે છે. જેમકે લગ્નાધિપ તેમ જ એકાદશ સ્થાનનો પતિ અને દ્વિતીય સ્થાનનો પતિ જ્યારે કેંદ્ર અથવા કોણ સ્થાનમાં આવે છે ત્યારે મનુષ્યોને અતિ સુખ આપે છે. તે આ જન્મકુંડલીમાં રવિ, ભૌમ અને બુધ ચોથા સ્થાનમાં રહેલા છે તેથી આ પુરુષ નાની વયમાં જ અતિ સુખભાગી થવાને લાયક છે. આ આઠમો યોગ થયો. એવી રીતે બીજા પણ ઘણા યોગ દેખાય છે. આ યોગો યોગચિંતામણિ ગ્રંથમાં સમ્યક્ પ્રકારે લખેલા છે.

વળી ભૃગુસંહિતામાં ભૃગુમુનિ તો એમ કહે છે કે જ્યારે ચોથા સ્થાનમાં રવિ, ભૌમ, બુધ, શુક્ર, શનિ, પાંચગ્રહો સાથે મળેલા હોય અને મોક્ષસ્થાનનો પતિ ચંદ્ર ધર્મસ્થાનમાં હોય ત્યારે આ માણસ અતિ તેજસ્વી, પૂર્વસંચિત પુણ્યોનો ભાગી તથા ઉદાર દાતા અને ધર્મોપદેશક થાય. વળી જે સુખ સંન્યાસીઓને સમાધિસ્થચિત્તથી પ્રાપ્ત થાય છે તે સુખ આવા માણસોને ગૃહમાં રહ્યા છતાં સુખેથી પ્રાપ્ત થાય છે. કંઈ પણ બળથી કષ્ટ કરીને નહીં પરંતુ જે બીજાઓને કષ્ટે અથવા કરોડો જન્મે સંચિત પુણ્યવડે પ્રાપ્ત થાય તે ફલ આ માણસને ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહીને પણ સહેજે ઝટ પ્રાપ્ત થાય છે.

પાર્શ્વનાથ પરમાત્માને નમસ્કાર

અનંતવાર જગતને રૂડું દેખાડવા પ્રયત્ન કર્યું; તેથી રૂડું થયું નથી. કેમકે પરિભ્રમણ અને પરિભ્રમણના હેતઓ હજુ પ્રત્યક્ષ રહ્યા છે. એક ભવ જો આત્માનું રૂડું થાય તેમ વ્યતીત કરવામાં જશે, તો અનંત ભવનું સાટું વળી રહેશે; એમ હું લુઘત્વભાવે સમજ્યો છઉં; અને તેમ કરવામાં જ મારી પ્રવૃત્તિ છે. આ મહાબંધનથી રહિત થવામાં જે જે સાધન, પદાર્થ શ્રેષ્ઠ લાગે, તે ગ્રહવા એજ માન્યતા છે, તો પછી તે માટે જગત્‌ની અનુકૂળતા-પ્રતિકૂળતા શું જોવી? તે ગમે તેમ બોલે પણ આત્મા જો બંધનરહિત થતો હોય, સમાધિમય દશા પામતો હોય તો તેમ કરી લેવું. એટલે કીર્ત્તિ-અપકીર્ત્તિથી સર્વકાળને માટે રહિત થઈ શકાશે.

અત્યારે એ વગેરે એમના પક્ષના લોકોના જે વિચારો મારે માટે પ્રવર્ત્તે છે, તે મને ધ્યાનમાં સ્મૃત છે; પણ વિસ્મૃત કરવા એ જ શ્રેયસ્કર છે. તમે નિર્ભય રહેજો. મારે માટે કોઈ કંઈ કહે તે સાંભળી મૌન રહેજો; તેઓને માટે કંઈ શોક-હર્ષ કરશો નહીં. જે પુરૂષપર તમારો પ્રશસ્ત રાગ છે, તેના ઇષ્ટદેવ પરમાત્મા જિન, મહાયોગીંદ્ર પાર્શ્વનાથાદિકનું સ્મરણ રાખજો, અને જેમ બને તેમ નિર્મોહી થઈ મુક્ત દશાને ઇચ્છજો. જીવિતવ્ય કે જીવનપૂર્ણતા સંબંધી કંઇ સંકલ્પ-વિકલ્પ કરશો નહીં. ઉપયોગ શુદ્ધ કરવા આ

જગત્‌ના સંકલ્પ-વિકલ્પને ભૂલી જજો; પાર્શ્વનાથાદિક યોગીશ્વરની દશાની સ્મૃતિ કરજો; અને તે જ અભિલાષા રાખ્યા રહેજો, એ જ તમને પુનઃ પુનઃ આશીર્વાદપૂર્વક મારી શિક્ષા છે. આ અલ્પજ્ઞ આત્મા પણ તે પદનો અભિલાષી અને તે પુરૂષનાં ચરણ કમલમા તલ્લીન થયેલો દીન શિષ્ય છે. તમને તેવી શ્રદ્ધાની જ શિક્ષા દે છે. વીરસ્વામીનું બોધેલું દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવથી સર્વસ્વરૂપ યથાતથ્ય છે, એ ભૂલશો નહીં. તેની શિક્ષાની કોઇપણ પ્રકારે વિરાધના થઈ હોય, તે માટે પશ્ચાત્તાપ કરજો. આ કાળની અપેક્ષાએ મન, વચન, કાયા આત્મભાવે તેના ખોળામાં અર્પણ કરો, એજ મોક્ષનો માર્ગ છે. જગત્‌ના સઘળા દર્શનની—મતની શ્રદ્ધાને ભૂલી જજો; જૈન સંબંધી સર્વ ખ્યાલ ભૂલી જજો; માત્ર તે સત્પુરૂષોના અદ્દ્ભુત, યોગસ્ફુરિત ચરિત્રમાં જ ઉપયોગને પ્રેરશો.

આ તમારા 'માનેલા મુરબ્બી' માટે કોઈ પણ પ્રકારે હર્ષ-શોક કરશો નહીં; તેની ઇચ્છા માત્ર સંકલ્પ-વિકલ્પથી રહિત થવાની જ છે; તેને અને આ વિચિત્ર જગત્‌ને કંઈ લાગતું વળગતું કે લેવા દેવા નથી. એટલે તેમાંથી તેને માટે ગમે તે વિચારો બંધાય કે બોલાય, તે ભણી હવે જવા ઇચ્છા નથી. જગત્‌માંથી જે પરમાણુ પૂર્વકાળે ભેળાં કર્યાં છે તે હળવે હળવે તેને આપી દઈ રૂણમુક્ત થવું, એજ તેની સદા સઉપયોગી, વહાલી, શ્રેષ્ઠ અને પરમ જિજ્ઞાસા છે; બાકી તેને કંઈ આવડતું નથી; તે બીજું કંઈ ઇચ્છતો નથી;

પૂર્વ કર્મના આધારે તેનું સઘળું વિચરવું છે; એમ સમજી પરમ સંતોષ રાખજો; આ વાત ગુપ્ત રાખજો. કેમ આપણે માનીએ છીએ, અથવા કેમ વર્ત્તિએ છીએ તે જગત્‌ને દેખાડવાની જરૂર નથી;પણ આત્માને આટલું જ પૂછવાની જરૂર છે, કે જો મુક્તિને ઇચ્છે છે તો સંકલ્પ-વિકલ્પ, રાગ—દ્વેષને મૂક અને તે મૂકવામાં તને કંઈ બાધા હોય તો તે કહે. તે તેની મેળે માની જશે અને તેની મેળે મૂકી દેશે. જ્યાં ત્યાંથી રાગ-દ્વેષ રહિત થવું એ જ મારો ધર્મ છે: અને તે તમને અત્યારે બોધી જઊં છઊં. પરસ્પર મળીશું ત્યારે હવે તમને કંઈ પણ આત્મત્વ સાધના બતાવાશે તો બતાવીશ. બાકી ધર્મ મેં ઉપર કહ્યો તે જ છે, અને તેજ ઉપયોગ રાખજો. ઉપયોગ એજ સાધના છે. વિશેષ સાધના તે માત્ર સત્પુરૂષનાં ચરણકમળ છે; તે પણ કહી જઊં છઊં. આત્મભાવમાં સઘળું રાખજો; ધર્મધ્યાનમાં ઉપયોગ રાખજો; જગત્‌ના કોઈપિણ પદાર્થ, સગાં, કુટુંબી મિત્રનો કંઈ હર્ષ-શોક કરવો યોગ્ય જ નથી. પરમ શાંતિપદને ઇચ્છીએ એ જ આપણો સર્વ સમ્મત ધર્મ છે, અને એ જ ઇચ્છામાં ને ઇચ્છામાં તે મળી જશે, માટે નિશ્ચિંત રહો. ‘હું કોઈ ગચ્છમાં નથી; પણ આત્મામાં છું’. એ ભૂલશો નહીં. દેહ જેનો ધર્મોપયોગ માટે છે, તે દેહ રાખવા જે પ્રયત્ન કરે છે, તે પણ ધર્મને માટે જ છે.

सहजात्मस्वरूप
सद्गुरु
श्रीमान् राजचन्द्र
भिन्न भिन्न अवस्था
जन्म
ववाणीआ (सौराष्ट्र)
वि संवत् १९२४ कार्तिक शु १५
देहविलय
राजकोट (सौराष्ट्र)
वि संवत् १९५७ चैत्र कृष्ण ५

શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર

(ભિન્ન ભિન્ન અવસ્થા)

શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર

ઉપદેશબોધ

ગ્રંથારંભ વંદના

શાર્દૂલવિક્રીડિત

[1]ગ્રંથારંભ પ્રસંગ રંગ ભરવા, કોડે કરૂં કામના;
બોધું ધર્મદ મર્મ ભર્મ હરવા, છે અન્યથા કામના;
ભાખું મોક્ષ સુબોધ ધર્મ ધનના, જોડે કથું કામના;
એમાં તત્ત્વ વિચાર સત્ય સુખદા, પ્રેરો પ્રભુ કામના.

× × ×

છપ્પય

નાભીનંદન નાથ, વિશ્વવંદન વિજ્ઞાની;
ભવ બંધનના ફંદ, કરણ ખંડન સુખદાની;
ગ્રંથ પંથ આદ્યંત, ખંત પ્રેરક ભગવંતા;
અખંડીત અરિહંત, તંતહારક જયવંતા;
શ્રી મરણ-હરણ તારણ-તરણ, વિશ્વોધારણ અઘ હરે;
તે ઋષભદેવ પરમેશપદ, રાયચંદ વંદન કરે.

---

૧ આ કાવ્યો શ્રીમદે કોઈ ગ્રંથ લખવા ધારેલો તેના મંગળાચરણરૂપ છે. કયા વિષયપર ગ્રંથ લખવાની તેમની ધારણા હતી અને કયા વર્ષમાં, તેનો ઇતિહાસ જો કે નિશ્ચિતપણે જાણવામાં નથી આવતો, પરંતુ ભાષાશૈલી જોતાં એમ લાગે છે કે "ભાવનાબોધ" અને "મોક્ષમાળા" ની રચના તેઓએ સંવત ૧૯૪૩ ની લગભગમાં કરી તે પહેલાંના વર્ષોનો આ પ્રયાસ છે. અમે આ ગ્રંથને મથાળે આ કાવ્યો મંગળાચરણરૂપે મૂકીએ છીએ. સંશોધક. હેo ટોo

પ્રભુ-પ્રાર્થના

દોહરા

જળહળ જ્યોતિ સ્વરૂપ તું, કેવળ કૃપાનિધાન;
પ્રેમ પુનિત તૂં જ પ્રેરજે, ભયભંજન ભગવાન. ૧
નિત્ય નિરંજન નિત્ય છો, ગંજન ગંજ ગુમાન;
અભિવંદન અભિવંદના, ભયભંજન ભગવાન. ૨
ધર્મ ધરણ તારણ તરણ, શરણ ચરણ સન્માન;
વિઘ્નહરણ પાવનકરણ, ભયભંજન ભગવાન. ૩
ભદ્રભરણ ભીતીહરણ, સુધાઝરણ શુભવાન;
ક્લેશહરણ ચિંતાચુરણ, ભયભંજન ભગવાન. ૪
અવિનાશી અરિહંત તું, એક અખંડ અમાન;
અજર અમર અણજન્મ તું, ભયભંજન ભગવાન. ૫
આનંદી અપવર્ગી તું, અકળ ગતિ અનુમાન;
આશિષ અનુકૂળ આપજે, ભયભંજન ભગવાન. ૬
નિરાકાર નિર્લેપ છો, નિર્મળ નીતિનિધાન;
નિર્મોહક નારાયણા, ભયભંજન ભગવાન. ૭
સચરાચર સ્વયંભૂ પ્રભુ, સુખદ સોંપજે સાન;
સૃષ્ટિનાથ સર્વેશ્વરા, ભયભંજન ભગવાન. ૮
સંકટ શોક સકળ હરણ, નૌતમ જ્ઞાન નિદાન;
ઇચ્છા વિકળ અચળ કરો, ભયભંજન ભગવાન. ૯
આધિ વ્યાધિ ઉપાધિને, હરો તંત તોફાન;
કરુણાળુ કરુણા કરો, ભયભંજન ભગવાન. ૧૦
કિંકરની કંકર અતિ, ભૂલ ભયંકર ભાન;
શંકર તે સ્નેહે હરો, ભયભંજન ભગવાન. ૧૧
શક્તિ શિશુને આપશો, ભક્તિ મુક્તિનું દાન;
તુજ જુક્તિ જાહેર છે, ભયભંજન ભગવાન. ૧૨
નીતિ પ્રીતિ નમ્રતા, ભલી ભક્તિનું ભાન;
આર્ય પ્રજાને આપશો, ભયભંજન ભગવાન. ૧૩
દયા શાંતિ ઔદાર્યતા, ધર્મ મર્મ મનધ્યાન;
સંપ જંપ વણ કંપ દે, ભયભંજન ભગવાન. ૧૪
હર આળસ એદીપણું, હર અઘ ને અજ્ઞાન;
હર ભ્રમણા ભારત તણી, ભયભંજન ભગવાન. ૧૫
તન મન ધનને અન્નનું, દે સુખ સુધાસમાન;
આ અવનિનું કર ભલું, ભયભંજન ભગવાન. ૧૬
વિનય વિનંતિ રાયની, ધરો કૃપાથી ધ્યાન;
માન્ય કરો મહારાજને, ભયભંજન ભગવાન. [1][અપ્ર.લ. ૯૮-૯૯] ૧૭

૧ અપ્ર.લ.=અપ્રગટ લખાણ.—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રની બીજી આવૃત્તિનું સંશોધન કરી છપાવતી વખતે પાછળથી મળી આવેલા વધુ પત્રોને અપ્રગટ લખાણ તરીકે નવા આંક આપી દાખલ કરેલ તેમાંનું આ લખાણ છે. આ ત્રણે કાવ્યો ચોથી આવૃત્તિમાં નથી. સંશોધક.

પુષ્પમાળા

ૐ નમઃ

[1][૧] [૧] [2][સ. નિ. સં. ૧૯૪૦ પહેલાં.

૧ રાત્રિ વ્યતિક્રમી ગઈ, પ્રભાત થયું, નિદ્રાથી મુક્ત થયા [3][પાઠા. થયા.] ભાવનિદ્રા ટાળવાનો પ્રયત્ન કરજો.

૨ વ્યતીત રાત્રિ અને ગઈ જીંદગી પર દૃષ્ટિ ફેરવી જાઓ.

૩ સફળ થયેલા વખતને માટે આનંદ માનો, અને આજનો દિવસ પણ સફળ કરો. નિષ્ફળ થયેલા દિવસને માટે પશ્ચાત્તાપ કરી નિષ્ફળતા વિસ્મૃત કરો.

૪ ક્ષણ ક્ષણ જતાં અનંતકાળ વ્યતીત થયો છતાં સિદ્ધિ થઈ નહીં.

૫ સફળજન્ય એકે બનાવ તારાથી જો ન બન્યો હોય તો ફરી ફરીને શરમા.

૬ અઘટિત કૃત્યો થયાં હોય તો શરમાઈને મન, વચન, કાયાના યોગથી તે ન કરવાની પ્રતિજ્ઞા લે.

૭ જો તું સ્વતંત્ર હોય તો સંસાર-સમાગમે તારા આજના દિવસના નીચે પ્રમાણે ભાગ પાડ.

૧ પ્રહર—ભક્તિકર્ત્તવ્ય.	૧ પ્રહર—ધર્મકર્ત્તવ્ય.
૧ પ્રહર—આહારપ્રયોજન.	૧ પ્રહર—વિદ્યાપ્રયોજન.
૨ પ્રહર—નિદ્રા.	૨ પ્રહર—સંસારપ્રયોજન.

૮

૮ જો તું ત્યાગી હોય તો ત્વચા વગરની વનિતાનું સ્વરૂપ વિચારીને સંસાર ભણી દૃષ્ટિ કરજે.

૯ જો તને ધર્મનું અસ્તિત્વ અનુકૂળ ન આવતું હોય તો નીચે કહું છું તે વિચારી જજે:—

(૧) તું જે સ્થિતિ ભોગવે છે તે શા પ્રમાણથી?
(૨) આવતી કાલની વાત શા માટે જાણી શકતો નથી?
(૩) તું જે ઇચ્છે છે તે શા માટે મળતું નથી?
(૪) ચિત્રવિચિત્રતાનું પ્રયોજન શું છે?

---

૧ શ્રીમદ્ રાજચંદ્રની પ્રથમની ચાર આવૃત્તિમાં જે આંક આપ્યા છે તે બધા એક બીજાની જોડે મળતા નથી પાંચમી આવૃત્તિમાં ત્રીજી આવૃત્તિના આંક આપેલ છે. આ આવૃત્તિમાં બીજી અને ચોથી આવૃત્તિના બન્ને આંક પત્રને મથાળે આપ્યા છે. પત્રની શરૂઆતમાં મથાળે [ ] આવા ચિહ્નમાં મૂકેલ આંક આવૃત્તિ બીજીનો છે, અને એવા જ ચિહ્નમાં પત્રને મથાળે વચ્ચે મૂકેલ છે તે આંક આવૃત્તિ ચોથીનો છે.

૨ શ્રીમદ્ રાજચંદ્રના કેટલાક પત્રો અને લેખોમાં સ્થળ, મિતિ અને વર્ષ આદિ લખેલાં છે. કેટલાકમાં વર્ષ નથી. કેટલાકમાં સ્થળ નથી અને કેટલાકમાં સ્થળ, મિતિ કે વર્ષ કાંઈ નથી—ખાસ કરી સં. ૧૯૪૩ સુધીના લેખોમાં વર્ષાદિ કાંઈ જ નથી. પત્રોનું સંશોધન કરતાં જે સમય નિર્ણિત થઈ શક્યો છે તે પત્રને મથાળે [ ] આવા ચિહ્નમાં 'સ.નિ.=સમય નિર્ણિત' એમ જણાવી મૂક્યો છે. આ પત્રો અને લેખોમાં આવતા વર્ષો વિક્રમ સંવતના છે.

૩ શ્રીમદ્ રાજચંદ્રના પત્રોની પ્રથમ આવૃત્તિ મુરબ્બી મનસુખલાલ રવજીભાઈએ સંશોધન કરીને તૈયાર કરી હતી; જેમાં બીજા પણ મુમુક્ષુ ભાઈઓની સારી મદદ હતી. ત્યાર પછી તે જ પદ્ધતિએ મુ૰ મનસુખભાઈએ બીજી અને ત્રીજી આવૃત્તિ ગુજરાતી લિપિમાં બહાર પાડી હતી. ત્યાર પછી ચોથી આવૃત્તિ ભાઈ મનસુખલાલ કીરતચંદે સંશોધન કરેલી છે, જે શ્રીપરમશ્રુતપ્રભાવકમંડળ તરફથી બાળબોધ લિપિમાં બહાર પડી હતી. પ્રથમની ત્રણ આવૃત્તિમાં અને આ ચોથી આવૃત્તિમાં કેટલેક ઠેકાણે એક બીજાથી ભિન્ન કોઈ કોઈ ઠેકાણે સુધારો વધારો થયેલો છે. તે ભાગ પાઠાંતર તરીકે પાંચમી આવૃત્તિમાં અને આ છઠ્ઠી આવૃત્તિમાં આપ્યો છે. [પાઠા.=પાઠાંતર] સંશોધક.

૧૦ જો તને અસ્તિત્વ પ્રમાણભૂત લાગતું હોય અને તેના મૂળતત્ત્વની આશંકા હોય તો નીચે કહું છું:—

૧૧ સર્વ પ્રાણીમાં સમદૃષ્ટિ,—

૧૨ કિંવા, કોઈ પ્રાણીને જીવિતરહિત કરવું નહીં [પાઠા. જીવિતવ્યરહિત કરવાં નહીં.] ગજા ઉપરાંત તેનાથી કામ લેવું નહીં.

૧૩ કિંવા સત્પુરુષો જે રસ્તે ચાલ્યા તે.

૧૪ મૂળતત્ત્વમાં ક્યાંય ભેદ નથી, માત્ર દૃષ્ટિમાં ભેદ છે એમ ગણી આશય સમજી પવિત્ર ધર્મમાં પ્રવર્ત્તન કરજે.

૧૫ તું ગમે તે ધર્મ માનતો હોય તેનો મને પક્ષપાત નથી, માત્ર કહેવાનું તાત્પર્ય કે જે રાહથી સંસારમળ નાશ થાય તે ભક્તિ, તે ધર્મ અને તે સદાચારને તું સેવજે.

૧૬ ગમે તેટલો પરતંત્ર હો તો પણ મનથી પવિત્રતાને વિસ્મરણ કર્યા વગર આજનો દિવસ રમણીય કરજે.

૧૭ આજે જો તું દુષ્કૃતમાં દોરાતો હો તો મરણને સ્મર.

૧૮ તારા દુઃખ સુખના બનાવોની નોંધ આજે કોઈને દુઃખ આપવા તત્પર થાય તો સંભારી જા.

૧૯ રાજા હો કે રંક હો—ગમે તે હો, પરંતુ આ વિચાર વિચારી સદાચાર ભણી આવજે કે આ કાયાનાં પુદ્ગલ થોડા વખતને માટે [1][થોડા વખત પછી] માત્ર સાડાત્રણ હાથ ભૂમિ માંગનાર છે.

૨૦ તું રાજા હો તો ફીકર નહીં, પણ પ્રમાદ ન કર, કારણ નીચમાં નીચ, અધમમાં અધમ, વ્યભિચારનો, ગર્ભપાતનો, નિર્વંશનો, ચંડાલનો, કસાઈનો અને વેશ્યાનો એવો કણ તું ખાય છે તો પછી ?

૨૧ પ્રજાનાં દુઃખ, અન્યાય, કર એને તપાસી જઈ આજે ઓછાં કર. તું પણ હે રાજા ! કાળને ઘેર આવેલો પરણો છે.

૨૨ વકીલ હો તો એથી અર્ધા વિચારને મનન કરી જજે.

૨૩ શ્રીમંત હો તો પૈસાના ઉપયોગને વિચારજે. રળવાનું કારણ આજે શોધીને કહેજે.

૨૪ ધાન્યાદિકમાં વ્યાપારથી થતી અસંખ્ય હિંસા સંભારી ન્યાયસંપન્ન વ્યાપારમાં આજે તારું ચિત્ત ખેંચ.

૨૫ જો તું કસાઈ હોય તો તારા જીવના સુખનો વિચાર કરી આજના દિવસમાં પ્રવેશ કર.

૨૬ જો તું સમજણો બાલક હોય તો વિદ્યા ભણી અને આજ્ઞા ભણી દૃષ્ટિ કર.

૨૭ જો તું યુવાન હોય તો ઉદ્યમ અને બ્રહ્મચર્ય ભણી દૃષ્ટિ કર.

૨૮ જો તું વૃદ્ધ હોય તો મોત ભણી દૃષ્ટિ કરી આજના દિવસમાં પ્રવેશ કર.

૨૯ જો તું સ્ત્રી હોય તો તારા પતિ પ્રત્યેની ધર્મકરણીને સંભાર;—દોષ થયા હોય તેની ક્ષમા યાચ અને કુટુંબ ભણી દૃષ્ટિ કર.

૩૦ જો તું કવિ હોય તો અસંભવિત પ્રશંસાને સંભારી જઈ આજના દિવસમાં પ્રવેશ કર.

---

[1] [ ] આવા ચિહ્નમાં મૂકેલ ભાગ મૂળ લખાણનો નથી પણ સંશોધક તરફથી મૂકાયેલો ભાગ છે સંશોધક.

૩૧ જો તું કૃપણ હોય તો,—

૩૨ જો તું અમલમસ્ત હોય તો નેપોલિયન બોનાપાર્ટને બન્ને સ્થિતિથી સ્મરણ કર.

૩૩ ગઈ કાલે કોઈ કૃત્ય અપૂર્ણું રહ્યું હોય તો પૂર્ણું કરવાનો સુવિચાર કરી આજના દિવસમાં પ્રવેશ કર.

૩૪ આજે કોઈ કૃત્યનો આરંભ કરવા ધારતો હો તો વિવેકથી સમય, શક્તિ અને પરિણામને વિચારી આજના દિવસમાં પ્રવેશ કર.

૩૫ પગ મૂકતાં પાપ છે, જોતાં ઝેર છે, અને માથે મરણ રહ્યું છે; એ વિચારી આજના દિવસમાં પ્રવેશ કર.

૩૬ અઘોર કર્મ કરવામાં આજે તારે પડ્યું હોય તો રાજપુત્ર હો તો પણ ભિક્ષાચરી માન્ય કરી આજના દિવસમાં પ્રવેશ કરજે.

૩૭ ભાગ્યશાલી હો તો તેના આનંદમાં બીજાને ભાગ્યશાલી કરજે, પરંતુ દુર્ભાગ્યશાલી હો તો અન્યનું બુરૂં કરતાં રોકાઈ આજના દિવસમાં પ્રવેશ કરજે.

૩૮ ધર્માચાર્ય હો તો તારા અનાચાર ભણી કટાક્ષ દૃષ્ટિ કરી આજના દિવસમાં પ્રવેશ કરજે.

૩૯ અનુચર હો તો પ્રિયમાં પ્રિય એવા શરીરના નિભાવનાર તારા અધિરાજની નિમકહલાલી ઇચ્છી આજના દિવસમાં પ્રવેશ કરજે.

૪૦ દુરાચારી હો તો તારી આરોગ્યતા, ભય, પરતંત્રતા, સ્થિતિ અને સુખ એને વિચારી આજના દિવસમાં પ્રવેશ કરજે.

૪૧ દુઃખી હો તો આજીવિકા જેટલી આશા રાખી આજના દિવસમાં પ્રવેશ કરજે.

૪૨ ધર્મકરણીનો અવશ્ય વખત મેળવી આજની વ્યવહારસિદ્ધિમાં તું પ્રવેશ કરજે.

૪૩ કદાપિ પ્રથમ પ્રવેશે અનુકૂળતા ન હોય તો પણ રોજ જતા દિવસનું સ્વરૂપ વિચારી આજે ગમે ત્યારે પણ તે પવિત્ર વસ્તુનું મનન કરજે.

૪૪ આહાર, વિહાર, નિહાર એ સંબંધીની તારી પ્રક્રિયા તપાસી આજના દિવસમાં પ્રવેશ કરજે.

૪૫ તું કારીગર હો તો આળસ અને શક્તિના ગેરઉપયોગનો વિચાર કરી જઈ આજના દિવસમાં પ્રવેશ કરજે.

૪૬ તું ગમે તે ધંધાર્થી હો, પરંતુ આજીવિકાર્થે અન્યાયસંપન્ન દ્રવ્ય ઉપાર્જન કરીશ નહીં.

૪૭ એ સ્મૃતિ ગ્રહણ કર્યા પછી શૌચક્રિયાયુક્ત થઈ ભગવદ્ભક્તિમાં લીન થઈ ક્ષમાપના યાચ.

૪૮ સંસારપ્રયોજનમાં જો તું તારા હિતને અર્થે અમુક સમુદાયનું અહિત કરી નાખતો હો તો અટકજે.

૪૯ જુલમીને, કામીને, અનાડીને ઉત્તેજન આપતો અટકજે.

૫૦ ઓછામાં ઓછો પણ અર્ધ પ્રહર ધર્મકર્તવ્ય અને વિદ્યાસંપત્તિમાં આદ્ય ગણજે [પાઠા. કરજે].

૫૧ જીંદગી ટૂંકી છે, અને જંજાળ લાંબી છે, માટે જંજાળ ટૂંકી કર તો સુખરૂપે જીંદગી લાંબી લાગશે.

૫૨ સ્ત્રી, પુત્ર કુટુંબ, લક્ષ્મી ઇત્યાદિ બધાં સુખ તારે ઘેર હોય તોપણ એ સુખમાં ગૌણતાએ દુઃખ રહ્યું છે એમ ગણી આજના દિવસમાં પ્રવેશ કર.

૫૩ પવિત્રતાનું મૂળ સદાચાર છે.

૫૪ મન તુરંગી [પાઠા. દોરંગી] થઈ જતું જાળવવાને,—

૫૫ વચન શાંત, મધુર, કોમળ, સત્ય અને શૌચ બોલવાની સામાન્ય પ્રતિજ્ઞા લઈ આજના દિવસમાં પ્રવેશ કરજે.

૫૬ કાયા મળમૂત્રનું અસ્તિત્વ છે, તે માટે 'હું આ શું અયોગ્ય પ્રયોજન કરી આનંદ માનું છું' એમ આજે વિચારજે.

૫૭ તારે હાથે કોઈની આજીવિકા આજે તૂટવાની હોય તો,—

૫૮ આહારક્રિયામાં હવે તેં પ્રવેશ કર્યો. મિતાહારી અકબર સર્વોત્તમ બાદશાહ ગણાયો.

૫૯ જો આજે દિવસે તને સુવાનું મન થાય તો તે વખતે ઈશ્વરભક્તિપરાયણ થજે, કે સત્શાસ્ત્રનો લાભ લઈ લેજે.—

૬૦ હું સમજું છું કે એમ થવું દુર્ઘટ છે તો પણ અભ્યાસ સર્વનો ઉપાય છે.

૬૧ ચાલ્યું આવતું વૈર આજે નિર્મૂળ કરાય તો ઉત્તમ; નહીં તો તેની સાવચેતી રાખજે.

૬૨ તેમ નવું વૈર વધારીશ નહીં, કારણ વૈર કરી કેટલા કાળનું સુખ ભોગવવું છે? એ વિચાર તત્ત્વજ્ઞાનીઓ કરે છે.

૬૩ મહારંભી—હિંસાયુક્ત—વ્યાપારમાં આજે પડવું પડતું હોય તો અટકજે.

૬૪ બહોળી લક્ષ્મી મળતાં છતાં આજે અન્યાયથી કોઈનો જીવ જતો હોય તો અટકજે.

૬૫ વખત અમૂલ્ય છે, એ વાત વિચારી આજના દિવસની ૨,૧૬,૦૦૦ વિપળનો ઉપયોગ કરજે.

૬૬ વાસ્તવિક સુખ માત્ર વિરાગમાં છે માટે જંજાળમોહનીથી આજે અભ્યંતરમોહની વધારીશ નહીં.

૬૭ નવરાશનો દિવસ હોય તો આગળ કહેલી સ્વતંત્રતા પ્રમાણે ચાલજે.

૬૮ કોઈ પ્રકારની નિષ્પાપી ગમ્મત કિંવા અન્ય કંઈ નિષ્પાપી સાધન આજની આનંદનીયતાને માટે શોધજે.

૬૯ સુયોજક કૃત્ય કરવામાં દોરાવું હોય તો વિલંબ કરવાનો આજનો દિવસ નથી, કારણ આજ જેવો મંગળદાયક દિવસ બીજો નથી.

૭૦ અધિકારી હો તો પણ પ્રજાહિત ભૂલીશ નહીં, કારણ જેનું [રાજાનું] તું લુણ ખાય છે તે પણ પ્રજાના માનીતા નોકર છે.

૭૧ વ્યાવહારિક પ્રયોજનમાં પણ ઉપયોગપૂર્વક વિવેકી રહેવાની સત્પ્રતિજ્ઞા લઈ [પાઠા. માની] આજના દિવસમાં વર્તજે.

૭૨ સાયંકાળ થયા પછી વિશેષ શાન્તિ લેજે.

૭૩ આજના દિવસમાં આટલી વસ્તુને બાધ ન આણાય તો જ વાસ્તવિક વિચક્ષણતા ગણાય.

(૧) આરોગ્ય. (૨) મહત્તા. (૩) પવિત્રતા. (૪) ફરજ.

૭૪ જો આજે તારાથી કોઈ મહાન્ કામ થતું હોય તો તારા સર્વ સુખનો ભોગ પણ આપી દેજે.

૭૫ કરજ એ નીચ રજ (ક+રજ) છે; કરજ એ યમના હાથથી નીપજેલી વસ્તુ છે; (કર+જ) કર એ રાક્ષસી રાજાના જુલમી કરને [પાઠા. રાજાનો જુલમી કર] ઉઘરાવનાર છે. એ હોય તો આજે ઉતારજે, અને નવું કરતાં અટકજે.

૭૬ દિવસ સંબંધી કૃત્યનો ગણિત ભાગ હવે જોઈ જા.

૭૭ સવારે સ્મૃતિ આપી છે છતાં કંઈ અયોગ્ય થયું હોય તો પશ્ચાત્તાપ કર અને શિક્ષા લે.

૭૮ કંઈ પરોપકાર, દાન, લાભ કે અન્યનું હિત કરીને આવ્યો હો તો આનંદ માની નિરભિમાની રહે.

૭૯ જાણતાં અજાણતાં પણ વિપરીત થયું હોય તો હવે તે માટે અટકજે.

૮૦ વ્યવહારનો નિયમ રાખજે અને નવરાશે સંસારની નિવૃત્તિ શોધજે.

૮૧ આજ જેવો ઉત્તમ દિવસ ભોગવ્યો, તેવી તારી જીંદગી ભોગવવાને માટે તું આનંદિત થા તો જ આ૦—

૮૨ આજ જે પળે તું મારી કથા મનન કરે છે, તે જ તારું આયુષ્ય સમજી સદ્વૃત્તિમાં દોરાજે.

૮૩ સત્પુરુષ વિદુરના કહ્યા પ્રમાણે આજે એવું કૃત્ય કરજે કે રાત્રે સુખે સુવાય.

૮૪ આજનો દિવસ સોનેરી છે, પવિત્ર છે, કૃતકૃત્ય થવારૂપ છે, એમ સત્પુરુષોએ કહ્યું છે; માટે માન્ય કર.

૮૫ જેમ બને તેમ આજના દિવસ સંબંધી, સ્વપત્ની સંબંધી પણ વિષયાસક્ત ઓછો રહેજે.

૮૬ આત્મિક અને શારીરિક શક્તિની દિવ્યતાનું તે મૂળ છે, જ્ઞાનીઓનું એ અનુભવસિદ્ધ વચન છે.

૮૭ તમાકુ સુંઘવા જેવું નાનું વ્યસન પણ હોય તો આજે પૂર્ણ કર.—(૦) નવીન વ્યસન કરતાં અટક.

૮૮ દેશકાલ, મિત્ર એ સઘળાંનો વિચાર સર્વ મનુષ્યોએ આ પ્રભાતમાં સ્વશાન્તિ અર્થે [સ્વશક્તિસમાન] કરવો ઉચિત છે.

૮૯ આજે કેટલા સત્પુરુષોનો સમાગમ થયો, આજે વાસ્તવિક આનંદસ્વરૂપ શું થયું? એ ચિંતવન વિરલા પુરુષો કરે છે.

૯૦ આજે તું ગમે તેવા ભયંકર પણ ઉત્તમ કૃત્યમાં તત્પર હો તો નાહિમ્મત થઈશ નહીં.

૯૧ શુદ્ધ સચ્ચિદાનંદ, કરુણામય પરમેશ્વરની ભક્તિ એ આજનાં તારાં સત્કૃત્યનું જીવન છે.

૯૨ તારું, તારા કુટુંબનું, મિત્રનું, પુત્રનું, પત્નીનું, માતાપિતાનું, ગુરુનું, વિદ્વાનનું, સત્પુરુષનું યથાશક્તિ હિત, સન્માન, વિનય, લાભનું કર્તવ્ય થયું હોય તો આજના દિવસની તે સુગંધ છે.

૯૩ જેને ઘેર આ દિવસ ક્લેશ વગરનો, સ્વચ્છતાથી, શૌચતાથી, સંપથી, સંતોષથી. સૌમ્યતાથી, સ્નેહથી, સભ્યતાથી, સુખથી જશે તેને ઘેર પવિત્રતાનો વાસ છે.

૯૪ કુશલ અને કહ્યાગરા પુત્રો, આજ્ઞાવલંબની ધર્મયુક્ત અનુચરો, સદ્ગુણી સુંદરી, સંપીલું કુટુંબ, સત્પુરુષ જેવી પોતાની દશા જે પુરુષની હશે તેનો આજનો દિવસ આપણે સઘળાને વંદનીય છે.

૯૫ એ સર્વ લક્ષણસંયુક્ત થવા જે પુરુષ વિચક્ષણતાથી પ્રયત્ન કરે છે તેનો દિવસ આપણને માનનીય છે.

૯૬ એથી પ્રતિભાવવાળું વર્તન જ્યાં મચી રહ્યું છે તે ઘર આપણી કટાક્ષ-દૃષ્ટિની રેખા છે.

૯૭ ભલે તારી આજીવિકા જેટલું તું પ્રાપ્ત કરતો હો, પરંતુ નિરુપાધિમય હોય તો ઉપાધિમય પેલું રાજસુખ ઇચ્છી તારો આજનો દિવસ અપવિત્ર કરીશ નહીં.

૯૮ કોઈએ તને કડવું કથન કહ્યું હોય તે વખતમાં સહનશીલતા—નિરુપયોગી પણ,

૯૯ દિવસની ભૂલને માટે રાત્રે હસજે, પરંતુ તેવું હસવું ફરીથી ન થાય તે લક્ષમાં રાખજે.

૧૦૦ આજે કંઈ બુદ્ધિપ્રભાવ વધાર્યો હોય, આત્મિક શક્તિ ઉજવાળી હોય, પવિત્ર કૃત્યની વૃદ્ધિ કરી હોય તો તે,—

૧૦૧ અયોગ્ય રીતે આજે તારી કોઈ શક્તિનો ઉપયોગ કરીશ નહીં;—મર્યાદા-લોપનથી કરવો પડે તો પાપભીરુ રહેજે.

૧૦૨ સરળતા એ ધર્મનું બીજસ્વરૂપ છે. પ્રજ્ઞાએ કરી સરળતા સેવાઈ હોય તો આજનો દિવસ સર્વોત્તમ છે.

૧૦૩ બાઈ, રાજપત્ની હો કે દીનજનપત્ની હો, પરંતુ મને તેની કંઈ દરકાર નથી. મર્યાદાથી વર્તતી [પાઠા. મેં] તો શું પણ પવિત્ર જ્ઞાનીઓએ પ્રશંસી છે.

૧૦૪ સદ્ગુણથી કરીને જો તમારા ઉપર જગતનો પ્રશસ્ત મોહ હશે તો હે બાઈ! તમને હું વંદન કરું છું.

૧૦૫ બહુમાન, નમ્રભાવ, વિશુદ્ધ અંતઃકરણથી પરમાત્માના ગુણસંબંધી ચિંતવન-શ્રવણ-મનન, કીર્તન, પૂજા-અર્ચા એ જ્ઞાની પુરુષોએ વખાણ્યાં છે, માટે આજનો દિવસ શોભાવજે.

૧૦૬ સતશીલવાન સુખી છે. દુરાચારી દુઃખી છે. એ વાત જો માન્ય ન હોય તો અત્યારથી તમે લક્ષ રાખી તે વાત વિચારી જુઓ.

૧૦૭ આ સઘળાંનો સહેલો ઉપાય આજે કહી દઉં છું કે દોષને ઓળખી દોષને ટાળવા.

૧૦૮ લાંબી ટૂંકી કે અનુક્રમ [પાઠા. ક્રમાનુક્રમ] ગમે તે સ્વરૂપે આ મારી કહેલી, પવિત્રતાનાં પુષ્પોથી છવાયલી માળા પ્રભાતના વખતમાં, સાયંકાળે અને અન્ય અનુકૂળ નિવૃત્તિએ વિચારવાથી મંગળદાયક થશે. વિશેષ શું કહું?

૨] [૨] [સ. નિ. ૧૯૪૦ પહેલાં.

કાળ કોઈને નહિ મૂકે

હરિગીત

મોતી તણી માળા ગળામાં મૂલ્યવંતી મલકતી,
હીરા તણા શુભ હારથી બહુ કંઠકાંતિ ઝળકતી;
આભૂષણોથી ઓપતા ભાગ્યા મરણને જોઈને,
જન જાણીએ મન માનીએ નવ કાળ મૂકે કોઈને. ૧

મણિમય મુગટ માથે ધરીને કર્ણ કુંડળ નાખતા,
કાંચન કડાં કરમાં ધરી કશીએ કચાશ ન રાખતા;
પળમાં પડ્યા પૃથ્વીપતિ એ ભાન ભૂતળ ખોઈને,
જન જાણીએ મન માનીએ નવ કાળ મૂકે કોઈને. ૨

દશ આંગળીમાં માંગલિક મુદ્રા જડિત માણિક્યથી,
જે પરમ પ્રેમે પે'રતા પોંચી કળા બારીકથી;
એ વેઢ વીંટી સર્વ છોડી ચાલિયા મુખ ધોઈને,
જન જાણીએ મન માનીએ નવ કાળ મૂકે કોઈને. ૩

મુછ વાંકડી કરી ફાંકડા થઈ લીંબુ ધરતા તે પરે,
કાપેલ રાખી કાતરા હરકોઈનાં હૈયાં હરે;
એ સાંકડીમાં આવિયા છટક્યા તજી સહુ સોઈને,
જન જાણીએ મન માનીએ નવ કાળ મૂકે કોઈને. ૪

છો ખંડના અધિરાજ જે ચંડે કરીને નીપજ્યા,
બ્રહ્માંડમાં બળવાન થઈને ભૂપ ભારે ઊપજ્યા;
એ ચતુર ચક્રી ચાલિયા હોતા નહોતા હોઈને,
જન જાણીએ મન માનીએ નવ કાળ મૂકે કોઈને. ૫

જે રાજનીતિનીપુણતામાં ન્યાયવંતા નીવડ્યા,
અવળા કર્યે જેના બધા સવળા સદા પાસા પડ્યા;
એ ભાગ્યશાળી ભાગિયા તે ખટપટો સૌ ખોઈને,
જન જાણીએ મન માનીએ નવ કાળ મૂકે કોઈને. ૬

તરવાર બહાદુર ટેક ધારી પૂર્ણતામાં પેખિયા,
હાથી હણે હાથે કરી એ કેશરી સમ દેખિયા;
એવા ભલા ભડવીર તે અંતે રહેલા રોઈને,
જન જાણીએ મન માનીએ નવ કાળ મૂકે કોઈને. ૭

---

[૩]

ધર્મવિષે

કવિત

સાહ્યબી સુખદ હોય, માનતણો મદ હોય,
ખમા ખમા ખુદ હોય, તે તે કશા કામનું?
જુવાનીનું જોર હોય, એશનો અંકોર હોય,
દોલતનો દોર હોય, એ તે સુખ નામનું;
વનિતા વિલાસ હોય, પ્રૌઢતા પ્રકાશ હોય,
દક્ષ જેવા દાસ હોય, હોય સુખ ધામનું;
વદે રાયચંદ એમ, સદ્ધર્મને ધાર્યા વિના,
જાણી લેજે સુખ એ તો, બેએજ બદામનું! ૧

મોહ માન મોડવાને, ફેલપણું ફોડવાને,
જાળફંદ તોડવાને, હેતે નિજ હાથથી;
કુમતિને કાપવાને, સુમતિને સ્થાપવાને,
મમત્વને માપવાને, સકલ સિદ્ધાંતથી;
મહા મોક્ષ માણવાને, જગદીશ જાણવાને,
અજન્મતા આણવાને, વળી ભલી ભાતથી;
અલૌકિક અનુપમ, સુખ અનુભવવાને,
ધર્મ ધારણાને ધારો, ખરેખરી ખાંતથી. ૨

દિનકર વિના જેવો, દિનનો દેખાવ દીસે,
શશિ વિના જેવી રીતે, શર્વરી સુહાય છે;
પ્રજાપતિ વિના જેવી, પ્રજા પુરતણી પેખો,
સુરસ વિનાની જેવી, કવિતા કહાય છે;
સલિલ વિહીન જેવી, સરીતાની શોભા અને,
ભર્તાર વિહીન જેવી, ભામિની ભળાય છે;
વદે રાયચંદ વીર, સદ્ધર્મને ધાર્યા વિના,
માનવી મહાન તેમ, કુકર્મી કળાય છે. ૩

ચાતુરો ચોંપેથી ચાહી ચિંતામણી ચિત્ત ગણે,
પંડિતો પ્રમાણે છે પારસમણી પ્રેમથી;
કવિઓ કલ્યાણકારી કલ્પતરુ કથે જેને,
સુધાનો સાગર કથે, સાધુ શુભ ક્ષેમથી;
આત્મના ઉદ્ધારને ઉમંગથી અનુસરો જો,
નિર્મળ થવાને કાજે, નમો નીતિ નેમથી;
વદે રાયચંદ વીર, એવું ધર્મરૂપ જાણી,
"ધર્મવૃત્તિ ધ્યાન ધરો, વિલખો ન વે'મથી." ૪

[૨૨] [૬] [સં. નિ. ૧૯૪૨-૪૩.

એકાંતવાદ એ જ જ્ઞાનની અપૂર્ણતાની નિશાની, હે વાદીઓ! મને તમારે માટે દર્શાવે છે, કારણ 'શિખાઉ' કવિયો કાવ્યમાં જેમ તેમ ખામી દાબવા 'જ' શબ્દનો ઉપયોગ કરે છે, તેમ, તમે પણ 'જ' એટલે 'નિશ્ચયતા,' 'શિખાઉ' જ્ઞાન વડે કહો છો. મહારો મહાવીર એમ કોઈ કાળે કહે નહીં; એ જ એની સત્કવિની પેઠે ચમત્કૃતિ છે!!!

---

[૭] [૭] [સં. નિ. ૧૯૪૦ પહેલાં. પાઠા. ૧૯૪૩.

૧ આ તો અખંડ સિદ્ધાંત માનજો કે સંયોગ, વિયોગ, સુખ, દુઃખ, ખેદ, આનંદ, અણરાગ, અનુરાગ ઇત્યાદિ યોગ કોઈ વ્યવસ્થિત કારણને લઈને રહ્યાં છે.

૨ એકાંત ભાવી કે એકાંત ન્યાયદોષને સન્માન ન આપજો.

૩ કોઈનો પણ સમાગમ કરવો યોગ્ય નથી છતાં જ્યાં સુધી તેવી દશા ન થાય ત્યાં સુધી સત્પુરુષનો સમાગમ અવશ્ય સેવવો ઘટે છે.

૪ જે કૃત્યમાં પરિણામે દુઃખ છે તેને સન્માન આપતાં પ્રથમ વિચાર કરો.

૫ કોઈને અંતઃકરણ આપશો નહીં, આપો તેનાથી ભિન્નતા રાખશો નહીં; ભિન્નતા રાખો ત્યાં અંતઃકરણ આપ્યું તે ન આપ્યા સમાન છે.

૬ એક ભોગ ભોગવે છે છતાં કર્મની વૃદ્ધિ નથી કરતો, અને એક ભોગ નથી ભોગવતો છતાં કર્મની વૃદ્ધિ કરે છે; એ આશ્ચર્યકારક પણ સમજવા યોગ્ય કથન છે.

૭ યોગાનુયોગે બનેલું કૃત્ય બહુ સિદ્ધિને આપે છે.

૮ આપણે જેનાથી પટંતર પામ્યા તેને સર્વસ્વ અર્પણ કરતાં અટકશો નહીં.

૯ તો જ લોકાપવાદ સહન કરવા કે જેથી તે જ લોકો પોતે કરેલા અપવાદનો પુનઃ પશ્ચાત્તાપ કરે.

૧૦ હજારો ઉપદેશવચનો સાંભળવા [પાઠા. કથન સાંભળ્યા] કરતાં તેમાંનાં થોડાં વચનો પણ વિચારવાં તે વિશેષ કલ્યાણકારી છે.

૧૧ નિયમથી કરેલું કામ ત્વરાથી થાય છે, ધારેલી સિદ્ધિ આપે છે; આનંદના કારણરૂપ થઈ પડે છે.

૧૨ જ્ઞાનીઓએ એકત્ર કરેલા અદ્ભુત નિધિના ઉપભોગી થાઓ.

૧૩ સ્ત્રીજાતિમાં જેટલું માયાકપટ છે તેટલું ભોળપણું પણ છે.

૧૪ પઠન કરવા કરતાં મનન કરવા ભણી બહુ લક્ષ આપજો.

૧૫ મહાપુરુષનાં આચરણ જોવા કરતાં તેનું અંતઃકરણ જોવું એ વધારે પરીક્ષા છે.

૧૬ વચનસપ્તશતી પુનઃ પુનઃ સ્મરણમાં રાખો.

૧૭ મહાત્મા થવું હોય તો ઉપકારબુદ્ધિ રાખો; સત્પુરુષના સમાગમમાં રહો; આહાર, વિહારાદિમાં અલુબ્ધ અને નિયમિત રહો; સત્શાસ્ત્રનું મનન કરો; ઉંચી શ્રેણિમાં લક્ષ રાખો.

૧૮ એ એકકે ન હોય તો સમજીને આનંદ રાખતાં શીખો.

૧૯ વર્ત્તનમાં બાલક થાઓ, સત્યમાં યુવાન થાઓ, જ્ઞાનમાં વૃદ્ધ થાઓ.

૨૦ રાગ કરવો નહીં, કરવો તો સત્પુરુષ પર કરવો; દ્વેષ કરવો નહીં, કરવો તો કુશીલ પર કરવો.

૨૧ અનંતજ્ઞાન, અનંતદર્શન, અનંતચારિત્ર અને અનંતવીર્યથી અભેદ એવા આત્માનો એક પળ પણ વિચાર કરો.

૨૨ મનને વશ કર્યું તેણે જગતને વશ કર્યું.

૨૩ આ સંસારને શું કરવો? અનંત વાર થયેલી માને આજે સ્રીરૂપે ભોગવીએ છીએ.

૨૪ નિર્ગ્રંથતા ધારણ કરતાં પહેલાં પૂર્ણ વિચાર કરજો; એ લઈને ખામી આણવા કરતાં અલ્પારંભી થજો.

૨૫ સમર્થ પુરુષો કલ્યાણનું સ્વરૂપ પોકારી પોકારીને કહી ગયા; પણ કોઈ વિરલાને જ તે યથાર્થ સમજાયું.

૨૬ સ્રીના સ્વરૂપ પર મોહ થતો અટકાવવાને વગર ત્વચાનું તેનું રૂપ વારંવાર ચિંતનવા યોગ્ય છે.

૨૭ કુપાત્ર પણ સત્પુરુષના મુકેલા હસ્તથી પાત્ર થાય છે. જેમ છાશથી શુદ્ધ થયેલો સોમલ શરીરને નિરોગી કરે છે.

૨૮ આત્માનું સત્યસ્વરૂપ એક શુદ્ધ સચ્ચિદાનંદમય છે છતાં ભ્રાંતિથી ભિન્ન ભાસે છે. જેમ ત્રાંસી આંખ કરવાથી ચંદ્ર બે દેખાય છે.

૨૯ યથાર્થ વચન ગ્રહવામાં દંભ રાખશો નહીં કે આપનારનો ઉપકાર ઓળવશો નહીં.

૩૦ અમે બહુ વિચાર કરીને આ મૂળતત્ત્વ શોધ્યું છે કે,— "ગુપ્ત ચમત્કાર જ સૃષ્ટિના લક્ષમાં નથી."

૩૧ રડાવીને પણ બચ્ચાંના હાથમાં રહેલો સોમલ લઈ લેવો.

૩૨ નિર્મળ અંતઃકરણથી આત્માનો વિચાર કરવો યોગ્ય છે.

૩૩ જ્યાં 'હું' માને છે ત્યાં 'તું' નથી; જ્યાં 'તું' માને છે ત્યાં 'હું' [પાઠા. 'તું'] નથી.

૩૪ હે જીવ! હવે ભોગથી શાંત થા, શાંત. વિચાર તો ખરો કે એમાં કયું સુખ છે?

૩૫ બહુ કંટાળીને સંસારમાં રહીશ નહીં.

૩૬ સત્જ્ઞાન અને સત્શીળને સાથે દોરજે.

૩૭ એકથી મૈત્રી કરીશ નહીં, કર તો આખા જગતથી કરજે.

૩૮ મહા સૌંદર્યથી ભરેલી દેવાંગનાના ક્રીડાવિલાસ નિરીક્ષણ કરતાં છતાં જેના અંતઃકરણમાં કામથી વિશેષ વિશેષ વિરાગ છૂટે છે તેને ધન્ય છે. તેને ત્રિકાળ નમસ્કાર છે.

૩૯ ભોગના વખતમાં યોગ સાંભરે એ હળુકર્મીનું લક્ષણ છે.

૪૦ આટલું હોય તો હું મોક્ષની ઇચ્છા કરતો નથી: આખી સૃષ્ટિ સત્શીળને સેવે, નિયમિત આયુષ્ય, નિરોગી શરીર, અચળ પ્રેમી પ્રેમદા, આજ્ઞાંકિત અનુચર, કુળદીપક પુત્ર, જીવનપર્યંત બાલ્યાવસ્થા, આત્મતત્ત્વનું ચિંતવન.

૪૧ એમ કોઈ કાળે થવાનું નથી, માટે હું તો મોક્ષને જ ઇચ્છું છું.

૪૨ સૃષ્ટિ સર્વ અપેક્ષાએ અમર થશે?

૪૩ શુક્લ નિર્જનાવસ્થાને હું બહુ માન્ય કરું છું.

૪૪ સૃષ્ટિલીલામાં શાંતભાવથી તપશ્ચર્યા કરવી એ પણ ઉત્તમ છે.

૪૫ એકાંતિક કથન કથનાર જ્ઞાની ન કહી શકાય.

૪૬ શુક્લ અંતઃકરણ વિના મારાં કથનોને કોણ દાદ આપશે?

૪૭ જ્ઞાતપુત્ર ભગવાનના કથનની જ બલિહારી છે.

૪૮ દેવ દેવીની તુષમાનતાને શું કરીશું? જગતની તુષમાનતાને શું કરીશું? તુષમાનતા સત્પુરુષની ઇચ્છો.

૪૯ હું સચ્ચિદાનંદ પરમાત્મા છું.

૫૦ એમ સમજો કે તમે તમારા આત્માના હિત માટે પ્રવર્ત્તવાની અભિલાષા રાખતા છતાં એથી નિરાશા પ્રાપ્ત થઈ તો તે પણ તમારું આત્મહિત જ છે.

૫૧ તમારા શુભ વિચારમાં પાર પડો નહીં તો સ્થિર ચિત્તથી પાર પડ્યા છો એમ સમજો.

૫૨ જ્ઞાનીઓ અંતરંગ ખેદ અને હર્ષથી રહિત હોય છે.

૫૩ જ્યાંસુધી તે તત્ત્વની પ્રાપ્તિ નહીં થાય ત્યાંસુધી મોક્ષની તાત્પર્યતા મળી નથી.

૫૪ નિયમ પાળવાનું દૃઢ કરતાં છતાં નથી પળતો એ પૂર્વ કર્મનો જ દોષ છે એમ જ્ઞાનીઓનું કહેવું છે.

૫૫ સંસારરૂપી કુટુંબને ઘેર આપણો આત્મા પરૂણા દાખલ છે.

૫૬ એ જ ભાગ્યશાલી કે જે દુર્ભાગ્યશાલીની દયા ખાય છે.

૫૭ શુભ દ્રવ્ય એ શુભ ભાવનું નિમિત્ત મહર્ષિઓ કહે છે.

૫૮ સ્થિર ચિત્ત કરીને ધર્મ અને શુક્લ ધ્યાનમાં પ્રવૃત્તિ કરો.

૫૯ પરિગ્રહની મૂર્ચ્છા પાપનું મૂળ છે.

૬૦ જે કૃત્ય કરવા વખતે વ્યામોહસંયુક્ત ખેદમાં છો, અને પરિણામે પણ પસ્તાઓ છો, તો તે કૃત્યને પૂર્વકર્મનો દોષ જ્ઞાનીઓ કહે છે.

૬૧ જડભરત અને જનક વિદેહીની દશા મને પ્રાપ્ત થાઓ.

૬૨ સત્પુરુષના અંતઃકરણે આચર્યો કિંવા કહ્યો તે ધર્મ.

૬૩ અંતરંગ મોહગ્રન્થી જેની ગઈ તે પરમાત્મા છે.

૬૪ વ્રત લઈને ઉલ્લાસિત પરિણામે ભાંગશો નહીં.

૬૫ એક નિષ્ઠાએ જ્ઞાનીની આજ્ઞા આરાધતાં તત્ત્વજ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે.

૬૬ ક્રિયા એ કર્મ, ઉપયોગ એ ધર્મ, પરિણામ એ બંધ, ભ્રમ એ મિથ્યાત્વ, શોકને સંભારવો નહીં; આ ઉત્તમ વસ્તુ જ્ઞાનીઓએ મને આપી.

૬૭ જગત્ જેમ છે તેમ તત્ત્વજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ જુઓ.

૬૮ શ્રીગૌતમને ચાર વેદ પઠન કરેલા જોવાને શ્રીમત્ મહાવીર સ્વામીએ સમ્યક્નેત્ર આપ્યાં હતાં.

૬૯ ભગવતીમાં કહેલી પુદ્ગલ નામના પરિવ્રાજકની કથા તત્ત્વજ્ઞાનીઓનું કહેલું સુંદર રહસ્ય છે.

૭૦ વીરનાં કહેલાં શાસ્ત્રમાં સોનેરી વચનો છૂટક છૂટક અને ગુપ્ત છે.

૭૧ સમ્યક્નેત્ર પામીને તમે ગમે તે ધર્મશાસ્ત્ર વિચારો તોપણ આત્મહિત પ્રાપ્ત થશે.

૭૨ કુદરત, આ તારો પ્રબલ અન્યાય છે કે મારી ધારેલી નીતિએ મારો કાલ વ્યતીત કરાવતી નથી! [કુદરત તે પૂર્વિતકર્મ].

૭૩ માણસ પરમેશ્વર થાય છે એમ જ્ઞાનીઓ કહે છે.

૭૪ ઉત્તરાધ્યયન નામનું જૈનસૂત્ર તત્ત્વદૃષ્ટિએ પુનઃ પુનઃ અવલોકો.

૭૫ જીવંતાં મરાય તો ફરી મરવું ન પડે એવું મરણ ઇચ્છવા યોગ્ય છે.

૭૬ કૃતઘ્નતા જેવો એકકે મહાદોષ મને લાગતો નથી.

૭૭ જગતમાં માન ન હોત તો અહીં જ મોક્ષ હોત !

૭૮ વસ્તુને વસ્તુગતે જુઓ.

૭૯ ધર્મનું મૂળ વિ૦ [વિનય-વિવેક] છે.

૮૦ તેનું નામ વિદ્યા કે જેનાથી અવિદ્યા પ્રાપ્ત ન થાય.

૮૧ વીરના એક વાક્યને પણ સમજો.

૮૨ અહંપદ, કૃતઘ્નતા, ઉત્સૂત્રપ્રરૂપણા, અવિવેકધર્મ એ માઠી ગતિનાં લક્ષણો છે.

*૮૩ સ્રીનું કોઈ અંગ લેશમાત્ર સુખદાયક નથી છતાં મારો દેહ ભોગવે છે.

૮૪ દેહ અને દેહાર્થમમત્વ એ મિથ્યાત્વ લક્ષણ છે.

૮૫ અભિનિવેશના ઉદયમાં ઉત્સૂત્રપ્રરૂપણા ન થાય તેને હું મહાભાગ્ય, જ્ઞાનીઓના કહેવાથી કહું છું.

૮૬ સ્યાદ્વાદ શૈલીએ જોતાં કોઈ મત અસત્ય નથી.

૮૭ સ્વાદનો ત્યાગ એ આહારનો ખરો ત્યાગ જ્ઞાનીઓ કહે છે.

૮૮ અભિનિવેશ જેવું એકકે પાખંડ નથી.

૮૯ આ કાળમાં આટલું વધ્યું:—ઝાઝા મત, ઝાઝા તત્ત્વજ્ઞાનીઓ, ઝાઝી માયા અને ઝાઝો પરિગ્રહવિશેષ.

*૯૦ તત્ત્વાભિલાષાથી મને પુછો તો હું તમને નિરાગીધર્મ બોધી શકું ખરો.

૯૧ આખા જગતના શિષ્ય થવારૂપ દૃષ્ટિ જેણે વેદી નથી તે સદ્ગુરુ થવાને યોગ્ય નથી.

૯૨ કોઈ પણ શુદ્ધાશુદ્ધ ધર્મકરણી કરતો હોય તો તેને કરવા દ્યો.

૯૩ આત્માનો ધર્મ આત્મામાં જ છે.

*૯૪ મારાપર સઘળા સરળ ભાવથી હુકમ ચલાવો તો હું રાજી છું.

*૯૫. હું સંસારથી લેશ પણ રાગસંયુક્ત નથી છતાં તેને જ ભોગવું છું; કાંઈ મેં ત્યાગ્યું નથી.

*૯૬ નિર્વિકારી દશાથી મને એકલો રહેવા દ્યો.

૯૭ મહાવીરે જે જ્ઞાનથી આ જગતને જોયું છે તે જ્ઞાન સર્વ આત્મામાં છે, પણ આવિર્ભાવ કરવું જોઈએ.

૯૮ બહુ છકી જાઓ તોપણ મહાવીરની આજ્ઞા તોડશો નહીં. ગમે તેવી શંકા થાય તો પણ મારી વતી વીરને નિઃશંક ગણજો.

૯૯ પાર્શ્વનાથ સ્વામીનું ધ્યાન યોગીઓએ અવશ્ય સ્મરવું જોઈએ છીએ. નિઃ૦—એ નાગની છત્રછાયા વેળાનો પાર્શ્વનાથ ઓર હતો !

*૧૦૦ ગજસુકુમારની ક્ષમા અને રાજેમતી રહનેમીને બોધે છે તે બોધ મને પ્રાપ્ત થાઓ.

---

* આ ચિહ્નવાળા વાક્યો પ્રથમની ત્રણ આવૃત્તિમાં સં. ૧૯૪૫ ની કૃતિ તરીકે મૂક્યાં છે. જ્યારે આવૃત્તિ ચોથીમાં સં. ૧૯૪૩ નાં તરીકે મૂક્યાં છે.—સંશોધક.

*૧૦૧ ભોગ ભોગવતાં સુધી [જ્યાં સુધી તે કર્મ છે ત્યાં સુધી] મને યોગ જ પ્રાપ્ત રહો!

*૧૦૨ સર્વશાસ્ત્રનું એક તત્ત્વ મને મળ્યું છે એમ કહું તો મારું અહંપદ નથી.

*૧૦૩ ન્યાય મને બહુ પ્રિય છે. વીરની શૈલી એ જ ન્યાય છે, સમજવું દુર્લભ છે.

૧૦૪ પવિત્ર પુરુષોની કૃપાદૃષ્ટિ એ જ સમ્યક્‌દર્શન છે.

૧૦૫ ભર્તૃહરીએ કહેલો ભાવ વિશુદ્ધ બુદ્ધિથી વિચારતાં ઘણી ઊર્ધ્વજ્ઞાનદશા થતાં સુધી વર્તે છે.

*૧૦૬ કોઈ ધર્મથી હું વિરુદ્ધ નથી, સર્વ ધર્મ પાળું છું. તમે સઘળા ધર્મથી વિરુદ્ધ છો એમ કહેવામાં મારો ઉત્તમ હેતુ છે.

*૧૦૭ તમારો માનેલો ધર્મ મને કયા પ્રમાણથી બોધો છો તે મારે જાણવું જરૂરનું છે.

૧૦૮ શિથિલબંધ દૃષ્ટિથી નીચે આવીને જ વિખેરાઈ જાય. (—જો નિર્જરતાં આવડે તો.)

*૧૦૯ કોઈ પણ શાસ્ત્રમાં મને શંકા ન હો.

*૧૧૦ દુઃખના માર્યા વૈરાગ્ય લઈ જગતને આ લોકો ભ્રમાવે છે.

*૧૧૧ અત્યારે, હું કોણ છું એનું મને પૂર્ણ ભાન નથી.

*૧૧૨ તું સત્પુરુષનો શિષ્ય છે.

*૧૧૩ એ જ મારી આકાંક્ષા છે.

*૧૧૪ મને કોઈ ગજસુકુમાર જેવો વખત આવો.

*૧૧૫ કોઈ રાજેમતી જેવો વખત આવો.

૧૧૬ સત્પુરુષો કહેતા નથી, કરતા નથી; છતાં તેની સત્પુરુષતા નિર્વિકાર મુખમુદ્રામાં રહી છે.

૧૧૭ સંસ્થાનવિચયધ્યાન પૂર્વધારીઓને પ્રાપ્ત થતું હશે એમ માનવું યોગ્ય લાગે છે. તમે પણ તેને ધ્યાવન કરો.

૧૧૮ આત્મા જેવો કોઈ દેવ નથી.

૧૧૯ કોણ ભાગ્યશાળી? અવિરતિ સમ્યગ્દૃષ્ટિ કે વિરતિ?

૧૨૦ કોઈની આજીવિકા તોડશો નહીં.

---

[૩૬] [૮] [સં. નિ. ૧૯૪૩.

૧ પ્રમાદને લીધે આત્મા મળેલું સ્વરૂપ ભૂલી જાય છે.

૨ જે જે કાળે જે જે કરવાનું છે તે તે સદા ઉપયોગમાં રાખ્યા રહો.

૩ ક્રમે કરીને પછી તેની સિદ્ધિ કરો.

૪ અલ્પઆહાર, અલ્પવિહાર, અલ્પનિદ્રા, નિયમિત વાચા, નિયમિત કાયા, અને અનુકૂળ સ્થાન એ મનને વશ કરવાનાં ઉત્તમ સાધનો છે.

૫ શ્રેષ્ઠ વસ્તુની જિજ્ઞાસા કરવી એ જ આત્માની શ્રેષ્ઠતા છે. કદાપિ તે જિજ્ઞાસા પાર ન પડી તોપણ જિજ્ઞાસા તે પણ તે જ અંશવત્ છે.

૬ નવાં કર્મ બાંધવાં નહીં અને જૂનાં ભોગવી લેવાં, એવી જેની અચળ જિજ્ઞાસા છે તે તે પ્રમાણે વર્તી શકે છે.

૭ જે કૃત્યનું પરિણામ ધર્મ નથી તે કૃત્ય મૂળથી જ કરવાની ઇચ્છા રહેવા દેવી જોઈતી નથી.

૮ મન જો શંકાશીલ થઈ ગયું હોય તો 'દ્રવ્યાનુયોગ' વિચારવો યોગ્ય છે; પ્રમાદી થઈ ગયું હોય તો 'ચરણકરણાનુયોગ' વિચારવો યોગ્ય છે; અને કષાયી થઈ ગયું હોય તો 'ધર્મકથાનુયોગ' વિચારવો યોગ્ય છે. જડ થઈ ગયું હોય તો 'ગણિતાનુયોગ' વિચારવો યોગ્ય છે.

૯ કોઈ પણ કામની નિરાશા ઇચ્છવી; પરિણામે પછી જેટલી સિદ્ધિ થઈ તેટલો લાભ; આમ કરવાથી સંતોષી રહેવાશે.

૧૦ પૃથ્વી સંબંધી ક્લેશ થાય તો એમ સમજી લેજે કે તે સાથે આવવાની નથી. ઉલટો હું તેને દેહ આપી જવાનો છું; વળી તે કંઈ મૂલ્યવાન નથી. સ્ત્રી સંબંધી ક્લેશ, શંકા, ભાવ થાય તો આમ સમજી અન્ય ભોક્તા પ્રત્યે હસજે કે મળમૂત્રની ખાણમાં મોહી પડ્યો, (જે વસ્તુનો આપણે નિત્ય ત્યાગ કરીએ છીએ તેમાં!) ધન સંબંધી નિરાશા કે ક્લેશ થાય તો તે ઉંચી જાતના કાંકરા છે એમ સમજી સંતોષ રાખજે; તો તું ક્રમે કરીને નિસ્પૃહી થઈ શકીશ.

૧૧ તેનો તું બોધ પામ કે જેનાથી સમાધિમરણની પ્રાપ્તિ થાય.

૧૨ એક વાર જો સમાધિમરણ થયું તો સર્વ કાળનાં અસમાધિમરણ ટળશે.

૧૩ સર્વોત્તમ પદ સર્વત્યાગીનું છે.

---

[૨૬] [૯] [સ. નિ. ૧૯૪૩.

આ ગ્રંથ 'સ્વરોદયજ્ઞાન' વાંચનારના કરકમળમાં મૂકતાં તે વિષે કેટલીક પ્રસ્તાવના કરવી યોગ્ય છે એમ ગણી તેવી પ્રવૃત્તિ કરૂં છઉં. સ્વરોદયજ્ઞાનની ભાષા અર્દ્ધ હિન્દી અને અર્દ્ધ ગુજરાતી આપણે જોઈ શકીશું. તેના કર્ત્તા એ આત્માનુભવી માણસ હતા; પરંતુ એમાંથી એક્કે ભાષા સંપ્રદાયપૂર્વક ભણ્યા હોય એવું કંઈ જણાતું નથી. એથી એમની આત્મશક્તિ કે યોગદશાને કંઈ બાધા નથી; તેમ ભાષાશાસ્ત્રી થવાની તેમની કંઈ ઇચ્છા પણ રહી હોય એમ નહીં હોવાથી પોતાને જે કંઈ અનુભવગમ્ય થયું છે, તેમાંનો લોકોને મર્યાદાપૂર્વક કંઈ પણ બોધ જણાવી દેવો એ તેમની જિજ્ઞાસાથી આ ગ્રંથની ઉત્પત્તિ છે—અને એ હોવાથી જ ભાષા કે છંદની ટાપટીપ અથવા યુક્તિપ્રયુક્તિનું વધારે દર્શન આ ગ્રંથમાં જોઈ શકતા નથી.

જગત્ જ્યારે અનાદિ અનંત માટે છે, ત્યારે પછી તેની વિચિત્રતા ભણીમાં વિસ્મયતા શું કરીએ? આજ કદાપિ જડવાદમાટે સંશોધન ચાલી રહી આત્મવાદને ઉડાવી દેવાનું પ્રયત્ન છે—તો એવા પણ અનંત કાળ આવ્યા છે કે આત્મવાદનું પ્રાધાન્યપણું હતું, તેમ જડવાદ-માટે પણ હતું. તત્ત્વજ્ઞાનીઓ એ માટે કંઈ વિચારમાં પડી જતા નથી, કારણ જગતની એવી જ સ્થિતિ છે, ત્યાં વિકલ્પથી આત્માને દુઃખવવો કાં? પણ સર્વ વાસનાનો ત્યાગ કર્યા પછી જે વસ્તુનો અનુભવ થયો, તે વસ્તુ શું, અર્થાત્ પોતે અને બીજું શું? કે પોતે તે પોતે, એ વાતનો નિર્ણય લીધો. ત્યારપછી તો ભેદવૃત્તિ રહી નહીં. એટલે દર્શનની સમ્યક્-તાથી તેઓને એ જ સમ્મત્તિ રહી કે મોહાધીન આત્મા પોતે પોતાને ભૂલી જઈ જડપણું સ્વીકારે છે, તેમાં કંઈ આશ્ચર્ય નથી. વળી તેનું સ્વીકારવું શબ્દની તકરારમાં—

વર્ત્તમાન સૈકામાં અને વળી તેના પણ કેટલાંક વર્ષ વ્યતિત થતાંસુધી ચિદાનંદજી આત્મજ્ઞનું વિધમાનપણું હતું. ઘણો જ સમીપનો વખત હોવાથી જેમને તેમનાં દર્શન થયેલાં—સમાગમ થયેલો—અને જેઓને તેમની દશાનો અનુભવ થયેલો તેમાંના કેટલાંક પ્રતીતિવાળાં મનુષ્યોથી તેમને માટે જાણી શકાયું છે. તેમ હજીપણ તેવાં મનુષ્યોથી જાણી શકાય તેવું છે.

જૈન મુનિ થયા પછી પોતાની પરમ નિર્વિકલ્પ દશા થઈ જવાથી ક્રમપૂર્વક 'દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભાવથી યમ નિયમ તેઓ હવે પાળી શકશે નહી, તેમ તેમને લાગ્યુ. જે પદાર્થની પ્રાપ્તિ માટે યમ નિયમનું ક્રમપૂર્વક પાલન કરવું છે, તે વસ્તુની પ્રાપ્તિ થઈ તો પછી તે શ્રેણીએ પ્રવર્ત્તવું અને ન પ્રવર્ત્તવું બન્ને સમ છે, આમ તત્ત્વજ્ઞાનીઓની માન્યતા છે. જેને અપ્રમત્ત ગુણસ્થાનકે રહેલો મુનિ એમ નિર્ગ્રંથ પ્રવચનમાં માનેલુ છે, એમાંની સર્વોત્તમ જાતિ માટે કાંઈ કહેવાઈ શકાતું નથી, પણ એક માત્ર તેમના વચનનો મારા અનુભવ-જ્ઞાનને લીધે પરિચય થતાં એમ કહેવાનું બની શકયુ છે કે તેઓ મધ્યમ અપ્રમત્તદશામાં પ્રાયે હતા. વળી યમ નિયમનું પાલન ગૌણતાએ તે દશામાં આવી જાય છે. એટલે વધારે આત્માનદ માટે તેમણે એ દશા માન્ય રાખી. આ કાળમાં એવી દશાએ પહોંચેલા બહુ જ થોડા મનુષ્યની પ્રાપ્તિ પણ દુર્લભ છે. ત્યાં અપ્રમત્તતાવિષે વાતનો અસભવ ત્વરાયે થશે એમ ગણી તેઓએ પોતાનું જીવન અનિયતપણે અને ગુપ્તપણે ગાળ્યું. એવી જ દશામાં જો તેઓ રહ્યા હોત તો ઘણાં મનુષ્યો તેમનાં મુનિપણાંની સ્થિતિશિથિલતા સમજત અને તેમ સમજવાથી તેઓ પર આવા પુરુષથી અધીષ્ટ છાપ પડત. આવો હાર્દિક નિર્ણય હોવાથી તેઓએ એ દશા સ્વીકારી.—

× × × ×

જૈસેં કંચુક ત્યાગસેં બિનસત નહીં ભુજંગ,
દેહ ત્યાગસેં જીવ પુનિ તૈસેં રહત અભંગ.

જેમ કાંચળીનો ત્યાગ કરવાથી સર્પ નાશ પામતો નથી તેમ દેહનો ત્યાગ કરવાથી જીવ પણ અભંગ રહે છે એટલે નાશ પામતો નથી. અહીં દેહથી જીવ ભિન્ન છે એમ સિદ્ધતા કરેલી છે.

દેહ અને જીવની ભિન્નતા નથી અને દેહનો નાશ થવાથી જીવનો પણ નાશ થાય છે એમ કેટલાક માને છે, અને કથે છે, તે માત્ર વિકલ્પરૂપ છે પણ પ્રમાણભૂત નથી; કેમકે તેઓ કાંચળીના નાશથી સર્પનો પણ નાશ થયેલો સમજે છે, અને એ વાત તો પ્રત્યક્ષ છે કે સર્પનો નાશ કાંચળીના ત્યાગથી નથી, તેમ જ જીવને માટે છે.

દેહ છે તે જીવની કાંચળી માત્ર છે. કાંચળી જ્યાં સુધી સર્પના સંબંધમાં છે, ત્યાં સુધી જેમ સર્પ ચાલે છે, તેમ તે તેની સાથે ચાલે છે, તેની પેઠે વળે છે અને તેની સર્વ ક્રિયાઓ સર્પની ક્રિયાને આધીન છે. સર્પે તેનો ત્યાગ કર્યો કે ત્યાર પછી તેમાંની એકકે ક્રિયા કાંચળી કરી શકતી નથી; જે ક્રિયામાં પ્રથમ જે જે વર્તતી હતી તે સર્વ ક્રિયાઓ માત્ર સર્પની હતી, એમાં કાંચળી માત્ર સંબંધરૂપ હતી. એમ જ દેહ પણ જેમ જીવ કર્માનુસાર ક્રિયા કરે છે તેમ વર્ત્તે છે; ચાલે છે, બેસે છે, ઉઠે છે, એ બધું જીવરૂપ પ્રેરકથી છે, તેનો વિયોગ થવાથી કાંઈ નથી.

× × × ×

અહર્નિશ અધિકો પ્રેમ લગાવે, જોગાનલ ઘટમાંહિ જગાવે,
અલ્પાહાર આસન દૃઢ ધરે, નયન થકી નિદ્રા પરહરે.

રાત્રિદિન ધ્યાનવિષયમાં ઘણો પ્રેમ લગાવ્યાથી યોગરૂપી અગ્નિ (કર્મને બાળી દેનાર) ઘટમાં જગાવે. (એ જાણે ધ્યાનનું જીવન.) હવે તે વિના તેનાં બીજાં સાધન બોધે છે.

થોડો આહાર અને આસનનું દૃઢપણું કરે. પદ્મ, વીર, સિદ્ધ કે ગમે તેવું આસન કે જેથી મનોગતિ વારંવાર ન ખેંચાય તેવું આસન આ સ્થળે સમજાવ્યું છે. એ

પ્રમાણે આસનનો જય કરી નિદ્રાનો પરિત્યાગ કરે. અહિં પરિત્યાગથી દેશપરિત્યાગ સમજાવ્યો છે. યોગને જે નિદ્રાથી બાધ થાય છે તે નિદ્રા અર્થાત્ પ્રમત્તપણાનું કારણું દર્શનાવરણીયની વૃદ્ધિ ઇત્યાદિકથી ઉત્પન્ન થતી અથવા અકાલિક નિદ્રા તેનો ત્યાગ.

---

[૧૭] [×] [સ. નિ. ૧૯૪૧.

[1]અવધાનમાં માગણીથી રચેલ શીઘ્ર કાવ્યો

ધર્મ—

કવિત

ધર્મ વિના ધન ધામ, ધાન્ય ધુળધાણી ધારો,
ધર્મ વિના ધરણીમાં, ધિકકતા ધરાય છે;
ધર્મ વિના ધીમંતની, ધારણાઓ ધોખો ધરે,
ધર્મ વિના ધર્યું ધૈર્ય, ધુમ્ર થૈ ધમાય છે;
ધર્મ વિના ધરાધર, ધુતાશે, ન ધામધુમે,
ધર્મ વિના ધ્યાની ધ્યાન, ઢોંગ ઢંગે ધાય છે;
ધારો ધારો ધવળ, સુધર્મની ધુરંધરતા,
ધન્ય ધન્ય ધામે ધામે, ધર્મથી ધરાય છે.

ધર્મ વિના પ્રીત નહીં, ધર્મ વિના રીત નહીં,
ધર્મ વિના હિત નહીં, કશું જન કામનું;
ધર્મ વિના ટેક નહીં, ધર્મ વિના નેક નહીં,
ધર્મ વિના ઐક્ય નહીં, ધર્મ ધામ રામનું;
ધર્મ વિના ધ્યાન નહીં, ધર્મ વિના જ્ઞાન નહીં,
ધર્મ વિના ભાન નહીં, જીવ્યું કોના કામનું?
ધર્મ વિના તાન નહીં, ધર્મ વિના સાન કહીં,
ધર્મ વિના ગાન નહીં, વચન તમામનું.

ગુચ્છો—

શાર્દૂલવિક્રીડિત

ગુચ્છાના ગુણ આ તમામ વદતા, રક્ષા કરે જંતુની,
રાખે જાલવણી કરી શરીરની, આવ્યા કને અંતુની;
રે! રક્ષા કરવી ઘટે શરણુની, એવું સદા સૂચવે,
જો ઇચ્છો તરવા ભવીજન, ધરો, તો તો ગુચ્છો જે કવે.

---

૧ શ્રીમદ્‌ની સોળ અને સત્તર વર્ષની મધ્યમાં અવધાન અવસ્થાનો પ્રારંભ થાય છે. પ્રથમ અષ્ટાવધાન, પછી બાર, સોળ, બાવન અને છેવટે શતાવધાન પર્યંત સ્થિતિ કરી, ઓગણીશમા વર્ષે એ નિમિત્તનો લોકપ્રસંગ નિવૃત્ત કર્યો હતો. અવધાન સમયે માગણીથી રચેલા શીઘ્રકાવ્યોમાંના કેટલાક અહીં આપીએ છીએ. 'ગમે તેવા તુચ્છ વિષયમાં પ્રવેશ છતાં ઉજ્જ્વળ આત્માઓનો સ્વતઃવેગ વૈરાગ્યમાં ઝંપલાવવું એ છે' એ શ્રીમદ્‌ના કથનની સિદ્ધિ આ કાવ્યોના પ્રસંગથી જણાય છે. અવધાનની અન્ય ક્રિયાઓ પ્રત્યે દૃષ્ટિ રાખી પરસ્પર વિરુદ્ધ પ્રસંગોની અવિરુદ્ધ સબંધદર્શક પાદપૂર્તિ કરતાં કે 'કાંકરો', 'પિચકારી', જેવા નિર્જીવ વિષયો પર શીઘ્ર કાવ્યરચના કરતાં પણ વૃત્તિલક્ષ્ય 'ધર્મ' અને 'વૈરાગ્ય' પ્રતિ સ્થિર થયેલ કાવ્યયોજના દર્શાવે છે.—સંશોધક. મ૦ ૨૦.

"આકાશ-પુષ્પ થકી વંધ્યસુતા વધાવી"—

વસંતતિલકા

સંસારમાં મન અરે કયમ મોહ પામે?
વૈરાગ્યમાં ઝટ પડ્યે ગતિ એ જ જામે;
માયા અહો ગણી લહે દિલ આપ આવી,
"આકાશ-પુષ્પ થકી વંધ્યસુતા વધાવી."

કાંકરો—

દોહરો

એમ સુચવે કાંકરો, દિલ ખોલીને દેખ;
મનખા કેરા સુજસમા, વિના ધર્મથી લેખ.

રંગની પિચકારી—

શિખરીણી

બનાવી છે કેવી, સુઘડ પિચકારી સુચવતી,
બધી જૂઠી માયા, મનન કર એવું મનવતી;
નથી સાચી મારી, ચટક સહુ શિક્ષા કથનમાં,
ઉરે ધારી જોજે, વિનયઅરજી આ મથનમાં.

કર્મની ગતિ—

નારાચ

વડોદરે વસેલ આ, સયાજીરાવ સાંભરે,
અધિપતિ નસીબની, ગતિ વતી થયો અરે!
ધણી છતાં મલ્હારરાવ, કેદમાં ગયા અરે!
ગતિ વિચિત્ર કર્મની, તું હર્ષ શોક શું ધરે?

મુનિને પ્રણામ—

મનહર

શાંતિ કે સાગર અરુ, નીતિકે નાગર નેક,
દયા કે આગર જ્ઞાન, ધ્યાન કે નિધાન હો;
શુદ્ધ બુદ્ધિ બ્રહ્મચારી, સુખબાની પૂર્ણ પ્યારી,
સબનકે હિતકારી, ધર્મકે ઉદ્યાન હો;
રાગદ્વેષસે રહિત, પરમ પુનીત નિત્ય,
ગુનસેં ખચિત ચિત્ત, સજ્જન સમાન હો;
રાયચંદ્ર ધૈર્ય પાલ, ધર્મ ઢાલ ક્રોધકાલ,
મુનિ તુમ આગે મેરે, પ્રનામ અમાન હો.

શાર્દૂલવિક્રીડિત

માયા માન મનોજ મોહ મમતા મિથ્યાત મોડી મુનિ,
ધોરી ધર્મ ધરેલ ધ્યાન ધરથી ધારેલ ધૈર્યે ધુની;
છે સંતોષ સુશીલ સૌમ્ય સમતા ને શીયળે ચંડના,
નીતિ રાય દયા, ક્ષમા, ધર મુનિ, કોટી કરું વંદના.

[1][×] [૧૨] [મુંબઈ, ૧૯૪૩, પોષ વદ ૧૦, બુધવાર.

લગ્નસંબંધી તેઓએ જે મિતિ નિશ્ચિત રાખી છે, તે વિષે તેઓનો આગ્રહ છે તો ભલે તે મિતિ નિશ્ચયરૂપ રહી.

લક્ષ્મીપર પ્રીતિ નહીં છતાં કોઈ પણ પરાર્થિક કામમાં તે બહુ ઉપયોગી થઈ પડત એમ લાગવાથી મૌન ગ્રહી અહીં તે સંબંધી સતસગવડમાં હતો. જે સગવડનું ધારેલું પરિણામ આવવાનો બહુ વખત નહોતો. પણ એઓ ભણીનું એક મમત્વપણું ત્વરા કરાવે છે, જેથી તે સઘળું પડતુ મુકી વદ ૧૩ કે ૧૪ (પોષની) ને રોજ અહીંથી રવાના થઉં છું. પરાર્થ કરતાં વખતે લક્ષ્મી અંધાપો, બહેરાપણું અને મુંગાપણું આપી દે છે. જેથી તેની દરકાર નથી.

આપણો અન્યોન્ય સંબંધ છે તે કંઈ સગપણનો નથી; પરંતુ હૃદયસગપણનો છે. પરસ્પર લોહચુંબકનો ગુણ પ્રાપ્ત થયો છે. એમ દર્શિત છે, છતાં હું વળી એથી પણ ભિન્નરૂપે આપને હૃદયરૂપ કરવા માગું છઉં. જે વિચારો સઘળી સગપણતા દૂર કરી, સંસારયોજના દૂર કરી, તત્ત્વવિજ્ઞાનરૂપે મારે દર્શાવવાના છે; અને આપે જાતે અનુકરણ કરવાના છે. આટલી પલ્લવી બહુ સુખપ્રદ છતાં માર્મિકરૂપે આત્મસ્વરૂપ વિચારથી અહીં આગળ લખી જઉં છઉં.

તેઓ શુભ પ્રસંગમાં સદ્વિવેકી નિવડી, રૂઢિથી પ્રતિકૂળ રહી, પરસ્પર કુટુંબરૂપે સ્નેહ બંધાય એવી સુંદર યોજના તેઓનાં હૃદયમાં છે કે? આપ ઉતારશો કે? કોઈ ઉતારશે કે? એ ખ્યાલ પુનઃ પુનઃ હૃદયમાં પર્યટન કરે છે.

નિદાન, સાધારણ વિવેકીઓ જે વિચારને આકાશી ગણે તેવા વિચારો, જે વસ્તુ અને જે પદ આજ રાજ્યથી ચક્રવર્તિની વિકટોરિયાને દુર્લભ—કેવળ અસંભવિત છે—તે વિચારો, તે વસ્તુ અને તે પદ ભણી કેવળ ઇચ્છા હોવાથી ઉપર જણાવ્યુ તેથી કંઈ પણ લેશ પ્રતિકૂળ બને તો તે પદાભિલાષી પુરૂષના ચરિત્રને પરમ ઝાંખપ લાગે એમ છે. આ સઘળાં હવાઈ (અત્યારે લાગતા) વિચારો માત્ર આપને જ દર્શાવું છું. અંતઃકરણ શુક્લ—અદ્ભુત—વિચારોથી ભરપૂર છે. પરંતુ આપ ત્યાં રહ્યા ને હું અહીં રહ્યો!

---

[૩૭] [2][×] [સ. નિ. ૧૯૪૩.

હજી મારા દર્શનને જગતમાં પ્રવર્ત્તન કરવાને કેટલોક વખત છે. હજી હું સંસારમાં તમારી ધારેલી કરતાં વધારે મુદત રહેવાનો છું. જીન્દગી સંસારમાં કાઢવા અવશ્ય પડશે તેમ કરીશું. હાલ તો એથી વધારે મુદત રહેવાનું બની શકશે. ધર્મસંબંધી તમારા વિચાર દર્શાવવા પરિશ્રમ લીધો તે ઉત્તમ કર્યું છે. પ્રવર્ત્તન કરવામાં પંચમકાળમાં જે જે ચમત્કારો જોઈએ છીએ, તે એકત્ર છે અને થતા જાય છે. હમણાં એ સઘળા વિચારો કેવળ પવનથી પણ ગુપ્ત રાખજો.

---

[૩૮] [×] [સ. નિ. મુંબઈ–૧૮૮૭–સં. ૧૯૪૩

તમારી પત્રિકા પહોંચી હતી. વિગત વિદિત થઈ. ઉત્તરમાં મને કોઈ પણ પ્રકારથી ખોટું લાગ્યું નથી. વૈરાગ્યને લીધે જોઈતા ખુલાસા લખી શકતો નથી. જો કે અન્ય કોઈને તો પહોંચ પણ લખી શકતો નથી. તો પણ તમે મારા હૃદયરૂપ એટલે પહોંચ ઇ૦ લખી

---

૧ [×] આવા ચિહ્નમાં પત્રને મથાળે શરૂઆતમાં વચ્ચે જે ચોકડી મૂકેલ છે તે એ હેતુ પુરસ્સર છે કે આ પત્ર પ્રથમની ત્રણ આવૃત્તિમા નથી પણ ચોથી આવૃત્તિ સંશોધન કરતી વખતે મળી આવેલ પત્ર છે.

૨ પત્રને મથાળે વચ્ચે (ચોથી આવૃત્તિના આંકના ઠેકાણે) જે [×] આવા ચિહ્નમાં ચોકડી મૂકેલ છે તે પત્ર પ્રથમની ત્રણ આવૃત્તિમાં છે પણ ચોથી આવૃત્તિમાં નથી.—સંશોધક.

શકું છઉં. થોડી મુદતમાં કંઈક અદ્‌ભુત કરવાને તત્પર છઉં. સંસારથી કંટાળ્યો છઉં.

[1]× × × ×

આશુપ્રજ્ઞ રાજ્યચંદ્ર

દુનિયા મતભેદના બંધનથી તત્ત્વ પામી શકી નથી. સત્ય સુખ અને સત્ય આનંદ તેઓમાં નથી. તે સ્થાપન કરવા એક ખરો ધર્મ ચલાવવા માટે આ આત્માએ ઝંપલાવ્યું છે.

સાતસેં[2] મહાનીતિ હમણાં એ ધર્મના શિષ્યો માટે એક દિવસે તૈયાર કરી છે.

× × × ×

ત્યાગીના યથાર્થ

તમારા ગૃહને માટે તેમ જ દર્શનસાધના ધર્મ ઇ૦ સંબંધી વિચારો સમાગમે દર્શાવીશ. હું થોડા વખતમાં સંસારી થવા ત્યાં આવવાનો છઉં.[3] વિ૦ રાયચંદ.

[×] [૧૩] [વવાણીઆ, ૧૯૪૪, પ્ર. ચૈત્ર શુદ ૧૧॥ રવિ.

ક્ષણભંગુર દુનિયામાં સત્પુરુષનો સમાગમ એ જ અમૂલ્ય અને અનુપમ લાભ છે.

[×] [૧૪] [વવાણીઆ, ૧૯૪૪, આષાઢ વદ ૩ બુધ.

આ એક અદ્‌ભુત વાત છે કે ડાબી આંખમાંથી ચાર પાંચ દિવસ થયાં એક નાના ચક્ર જેવો વીજળી સમાન ઝબકારો થયા કરે છે, જે આંખથી જરા દૂર જઈ ઓલવાય છે. લગભગ પાંચ મિનિટ થાય છે, કે દેખાવ દે છે. મારી દૃષ્ટિમાં વારંવાર તે જોવામાં આવે છે. એ ખાતે કોઈ પ્રકારની ભ્રમણા નથી. નિમિત્ત કારણ કંઈ જણાતું નથી. બહુ આશ્ચર્યતા ઉપજાવે છે. આંખે બીજી કોઈ પણ પ્રકારની અસર નથી. પ્રકાશ અને દિવ્યતા વિશેષ રહે છે. ચારેક દિવસ પહેલાં બપોરના ૨-૨૦ મીનીટે એક આશ્ચર્યભૂત સ્વપ્ન પણ પ્રાપ્ત થઈ ગયા પછી આ બધું હોય એમ જણાય છે. અંતઃકરણમાં બહુ પ્રકાશ રહે છે, શક્તિ બહુ તેજ મારે છે. ધ્યાન સમાધિસ્થ રહે છે. કારણ કંઈ સમજાતું નથી. આ વાત ગુપ્ત રાખવા જ દર્શાવી જઉં છઉં. વિશેષ એ સંબંધી હવે પછી લખીશ.

[×] [૧૬] [વવાણીઆ, ૧૯૪૪, અશાડ વદ ૪, શુક્ર.

આપ પણ અર્થાય બેદરકારી નહીં રાખશો. શરીર અને આત્મિકસુખ ઇચ્છી, વ્યયનો કંઈ સંકોચ કરશો તો હું માનીશ કે મારાપર ઉપકાર થયો. ભવિતવ્યતાના ભાવ હશે તો આપની એ અનુકૂળ સગવડયુક્ત બેઠકનો ભોગી હું થઈ શકીશ.

[×] [૧૫] [વવાણીઆ, ૧૯૪૪, શ્રાવણ વદ ૧૩ સોમ.

વામનેત્ર સંબંધી ચમત્કારથી આત્મશક્તિમાં અલ્પ ફેરફાર થયો છે.

[×] [૧૭] [વવાણીઆ, ૧૯૪૪, શ્રાવણ વદ અમા૦.

ઉપાધિ ઓછી છે, એ આનંદજનક છે. ધર્મકરણીનો કંઈ વખત મળતો હશે.

ધર્મકરણીનો થોડો વખત મળે છે, આત્મસિદ્ધિનો પણ થોડો વખત મળે છે, શાસ્ત્રપઠન અને અન્ય વાંચનનો પણ થોડો વખત મળે છે, થોડો વખત લેખનક્રિયા રોકે છે, થોડો વખત

---

૧ આ ચોકડી મૂકેલ છે ત્યાંના લખાણનો ભાગ ખાસ કારણસર દાખલ કર્યો નથી.

૨ આ સાતસેં મહાનીતિમાંથી જે અમને મળી શકી છે તે પુસ્તકને અંતે આપીશું

૩ શ્રીમદે સં. ૧૯૪૪માં મહા શુદ ૧૨ને રોજ ગૃહસ્થાશ્રમમાં પ્રવેશ કર્યો હતો.—સંશોધક.

આહાર-વિહાર-ક્રિયા રોકે છે, થોડો વખત શૌચક્રિયા રોકે છે, છ કલાક નિદ્રા રોકે છે, થોડો વખત મનોરાજ્ રોકે છે; છતાં :છ કલાક વધી પડે છે. સત્સંગનો લેશ અંશ પણ નહીં મળવાથી બિચારો આ આત્મા વિવેકઘેલછા ભોગવે છે.

[×] [1][૧૯] [સ. નિ. ૧૯૪૪.

(૧) સહજ સ્વભાવે મુક્ત, અત્યંત પ્રત્યક્ષ અનુભવ સ્વરૂપ આત્મા છે, તો પછી જ્ઞાની પુરુષોએ આત્મા છે, આત્મા નિત્ય છે, બંધ છે, મોક્ષ છે, એ આદિ અનેક પ્રકારનું નિરૂપણ કરવું ઘટતું નહોતું.

(૨) આત્મા જો અગમ અગોચર છે તો પછી કોઈને પ્રાપ્ત થવા યોગ્ય નથી, અને જો સુગમ સુગોચર છે તો પછી પ્રયત્ન ઘટતું નથી.

---

[૨૪] [2][૨૦] [સ. નિ. ૧૯૪૩-૪૪.

વિશાળબુદ્ધિ, મધ્યસ્થતા, સરળતા, અને જિતેંદ્રિયપણું આટલા ગુણો જે આત્મામાં હોય, તે તત્ત્વ પામવાનું ઉત્તમ પાત્ર છે.

અનંત જન્મમરણ કરી ચુકેલા આ આત્માની કરુણા તેવા અધિકારીને ઉત્પન્ન થાય છે અને તે કર્મમુક્ત થવાનો જિજ્ઞાસુ કહી શકાય છે. તે જ પુરુષ યથાર્થ પદાર્થને યથાર્થ સ્વરૂપે સમજી મુક્ત થવાના પુરુષાર્થમાં યોજાય છે.

જે આત્મા મુક્ત થયા છે તે આત્મા કંઈ સ્વચ્છંદે વર્તવાથી [પાઠા. સ્વચ્છંદવર્તનાથી] મુક્ત થયા નથી, પણ આપ્ત પુરુષે બોધેલા માર્ગના પ્રબળ અવલંબનથી મુક્ત થયા છે.

અનાદિકાળના મહાશત્રુરૂપ રાગ, દ્વેષ અને મોહના બંધનમાં તે પોતાસંબંધી વિચાર કરી શક્યો નથી. મનુષ્યત્વ, આર્યદેશ, ઉત્તમ કુળ, શારીરિક સંપત્તિ એ અપેક્ષિત સાધન છે; અને અંતરંગ સાધન માત્ર મુક્ત થવાની સાચી જિજ્ઞાસા એ છે.

એમ જો સુલભબોધીપણાની યોગ્યતા આત્મામાં આવી હોય તો તે જે પુરુષો મુક્ત થયા છે અથવા વર્તમાનમાં મુક્તપણે કે આત્મજ્ઞાનદશાએ વિચરે છે તેમણે ઉપદેશેલા માર્ગમાં નિઃસંદેહપણે શ્રદ્ધાશીલ થાય.

રાગ, દ્વેષ અને મોહ એ જેનામાં નથી તે પુરુષ તે ત્રણ દોષથી રહિત માર્ગ ઉપદેશી શકે, અને તે જ પદ્ધતિએ નિઃસંદેહપણે પ્રવર્તનારા સત્પુરુષો કાં તે માર્ગ ઉપદેશી શકે.

સર્વ દર્શનની શૈલીનો વિચાર કરતાં એ રાગ, દ્વેષ અને મોહરહિત પુરુષનું બોધેલું નિર્ગ્રંથદર્શન વિશેષ માનવા યોગ્ય છે.

---

૧ આ પત્રમાં કોઈએ પૂછેલ પ્રશ્નનો ઉત્તર તેમનો પ્રશ્ન ટાંકી લખવાની શરૂઆત કરી જણાય છે પણ ઉત્તર લખવો રહી ગયો છે. અથવા આ પત્રનો પછીનો ભાગ મળી ન શકવાના કારણે ઉપરનો જ ભાગ મૂક્યો છે જે અસંબંદ્ધ જેવો જણાય છે.—**સંશોધક.**

૨ આ ૨૦ મા આંક નીચેનો લેખ અપૂર્ણ સ્થિતિમાં પ્રાપ્ત થયો છે. તે વિચારતાં જણાય છે કે, આ વિષય પરત્વે એક ગ્રંથ યોજેલો હોય અથવા યોજવાનો પ્રારંભ કર્યો હોય, કેમકે આ પ્રાપ્ત લેખ તેવા ગ્રંથનો એક ભાગ છે. યોજવાનો પ્રારંભ કર્યો હોય એ પ્રકારનું અનુમાન કરતાં, સંપૂર્ણપણે યોજાએલો હોય એ પ્રકારનું અનુમાન, લેખની 'જીવટની મહામણ' એ ભાગ વિચારતાં કંઈક વિશેષપણે થઈ શકે છે; તથાપિ કેવળ નિર્ણીત થઈ શકતું નથી. અમે તો આ લેખ જે સ્વરૂપમાં મળ્યો છે, તે જ સ્વરૂપમાં અત્ર આપ્યો છે.—**સંશોધક. મ૦ ૨૦**

એ દોષથી રહિત, મહાઅતિશયથી પ્રતાપી એવા તીર્થંકર દેવ તેણે મોક્ષના કારણ રૂપે જે ધર્મ બોધ્યો છે, તે ધર્મ ગમે તે મનુષ્યો સ્વીકારતાં હોય પણ તે એક પદ્ધતિએ હોવો જોઈએ, આ વાત નિઃશંક છે.

અનેક પદ્ધતિએ અનેક મનુષ્યો તે ધર્મનું પ્રતિપાદન કરતાં હોય અને તે મનુષ્યોને પરસ્પર મતભેદનું કારણ થતું હોય તો તેમાં તીર્થંકર દેવની એકકે પદ્ધતિને દોષ નથી પણ તે મનુષ્યોની સમજણશક્તિનો દોષ ગણાય.

એ રીતે નિર્ગ્રંથધર્મપ્રવર્ત્તક અમે છીએ, એમ જુદા જુદા મનુષ્યો કહેતા હોય, તો તેમાંથી તે મનુષ્ય પ્રમાણાબાધિત ગણી શકાય કે જે વીતરાગ દેવની આજ્ઞાના સદ્ભાવે પ્રરૂપક અને પ્રવર્ત્તક હોય.

આ કાળ દુઃસમ નામથી પ્રખ્યાત છે. દુઃસમકાળ એટલે જે કાળમાં મનુષ્યો મહાદુઃખવડે આયુષ્ય પૂર્ણ કરતાં હોય, તેમ જ ધર્મારાધનારૂપ પદાર્થો પ્રાપ્ત કરવામાં દુઃસમતા એટલે મહાવિઘ્નો આવતાં હોય, તેને કહેવામાં આવે છે.

અત્યારે વીતરાગ દેવને નામે જૈન દર્શનમાં એટલા બધા મત ચાલે છે કે તે મત, તે મતરૂપ છે, પણ સતરૂપ જ્યાંસુધી વીતરાગ દેવની આજ્ઞાનું અવલંબન કરી પ્રવર્ત્તતા ન હોય ત્યાંસુધી કહી શકાય નહીં.

એ મતપ્રવર્ત્તનમાં મુખ્ય કારણો મને આટલા સંભવે છે. (૧) પોતાની શિથિળતાને લીધે કેટલાક પુરુષોએ નિર્ગ્રંથદશાની પ્રાધાન્યતા ઘટાડી હોય. (૨) પરસ્પર બે આચાર્યોનો વાદવિવાદ. (૩) મોહનીય કર્મનો ઉદય અને તે રૂપે પ્રવર્ત્તન થઈ જવું. (૪) ગ્રહાયા પછી તે વાતનો માર્ગ મળતો હોય તોપણ તે દુર્લભબોધિતાને લીધે ન ગ્રહવો. (૫) મતિની ન્યૂનતા. (૬) જેનાપર રાગ તેના છંદમાં પ્રવર્ત્તન કરનારાં ઘણાં મનુષ્યો. (૭) દુઃસમ કાળ અને (૮) શાસ્ત્રજ્ઞાનનું ઘટી જવું.

એટલા બધા મતો સંબંધી સમાધાન થઈ નિઃશંકપણે વીતરાગની આજ્ઞારૂપે માર્ગે પ્રવર્ત્તે એમ થાય તો મહાકલ્યાણ, પણ તેવો સંભવ ઓછો છે; મોક્ષની જિજ્ઞાસા જેને છે તેની પ્રવર્ત્તના તો તે જ માર્ગમાં હોય છે; પણ લોક કે ઓઘદૃષ્ટિએ પ્રવર્ત્તનારા પુરુષો, તેમ જ પૂર્વના દુર્ઘટ કર્મના ઉદયને લીધે મતની શ્રદ્ધામાં પડેલાં મનુષ્યો તે માર્ગનો વિચાર કરી શકે, કે બોધ લઈ શકે એમ તેના કેટલાક દુર્લભબોધી ગુરુઓ કરવા દે, અને મતભેદ ટળી પરમાત્માની આજ્ઞાનું સમ્યક્દશાથી આરાધન કરતાં તે મતવાદીઓને જોઈએ, એ બહુ અસંભવિત છે. સર્વને સરખી બુદ્ધિ આવી જઈ, સંશોધન થઈ, વીતરાગની આજ્ઞારૂપ માર્ગનું પ્રતિપાદન થાય એ સર્વથા જો કે બને તેવું નથી; તોપણ સુલભબોધી આત્માઓ અવશ્ય તે માટે પ્રયત્ન કર્યા રહે, તો પરિણામ શ્રેષ્ઠ આવે, એ વાત મને સંભવિત લાગે છે.

દુઃસમ કાળના પ્રતાપે, જે લોકો વિદ્યાનો બોધ લઈ શક્યા છે તેમને ધર્મતત્ત્વ પર મૂળથી શ્રદ્ધા જણાતી નથી. જેને કંઈ સરળતાને લીધે હોય છે, તેને તે વિષયની કંઈ ગતાગમ જણ[illegible] નથી; ગતાગમવાળો કોઈ નીકળે તો તેને વસ્તુની વૃદ્ધિમાં વિઘ્ન કરનારા નીકળે, પણ સ[illegible] ન થાય, એવી આજની કાળચર્યા છે. એમ કેળવણી પામેલાને ધર્મની દુર્લભતા થઈ પડી [illegible]

કેળવણી વગરના લોકોમાં સ્વાભાવિક એક આ ગુણ રહ્યો છે કે આપણ[illegible] જે ધર્મને સ્વીકારતા આવ્યા છે, તે ધર્મમાં જ આપણે પ્રવર્ત્તવું જોઈએ, અને [illegible] સત્ય હોવો જોઈએ; તેમ જ આપણા ગુરુનાં વચનપર જ આપણે વિશ્વાસ [illegible] પછી તે ગુરુ ગમે તો શાસ્ત્રનાં નામ પણ જાણતા ન હોય, પણ તે જ [illegible]

માની પ્રવર્ત્તવું જોઈએ. તેમ જ આપણે જે માનીએ છીએ તે જ વીતરાગનો બોધેલો ધર્મ છે. બાકી જૈન નામે પ્રવર્ત્તે છે તે મત સઘળા અસત્ છે. આમ તેમની સમજણ હોવાથી તેઓ બિચારા તે જ મતમાં મચ્યા રહે છે. એનો પણ અપેક્ષાથી જોતાં દોષ નથી.

જે જે મત જૈનમાં પડેલાં છે તેમાં જૈન સંબંધી જ ઘણે ભાગે ક્રિયાઓ હોય એ માન્ય વાત છે. તે પ્રમાણે પ્રવૃત્તિ જોઈ જે મતમાં પોતે દીક્ષિત થયા હોય, તે મતમાં જ દીક્ષિત પુરુષોનું મચ્યા રહેવું થાય છે. દીક્ષિતમાં પણ ભદ્રિકતાને લીધે કાં તો દીક્ષા, કાં તો ભિક્ષા માગ્યા જેવી સ્થિતિથી મુંઝાઈને પ્રાપ્ત થયેલી દીક્ષા, કાં તો સ્મશાનવૈરાગ્યમાં લેવાઈ ગયેલી દીક્ષા હોય છે. શિક્ષાની સાપેક્ષ સ્ફુરણાથી પ્રાપ્ત થયેલી દીક્ષાવાળો પુરુષ તમે વિરલ જ દેખશો, અને દેખશો તો તે મતથી કંટાળી વીતરાગ દેવની આજ્ઞામાં રાચવા વધારે તત્પર હશે.

શિક્ષાની સાપેક્ષ સ્ફુરણા જેને થઈ છે, તે શિવાયના બીજા જેટલા મનુષ્યો દીક્ષિત કે ગૃહસ્થ રહ્યા તેટલા બધા જે મતમાં પોતે પડ્યા હોય તેમાં જ રાગી હોય; તેઓને વિચારની પ્રેરણા કરનાર કોઈ ન મળે. પોતાના મતસંબધી નાનાપ્રકારના યોજી રાખેલા વિકલ્પો (ગમે તો પછી તેમાં યથાર્થ પ્રમાણ હો કે ન હો.) સમજાવી દઈ ગુરૂઓ પોતાના પંજામાં રાખી તેમને પ્રવર્ત્તાવી રહ્યા છે.

તેમ જ ત્યાગી ગુરુઓ શિવાયનાં પરાણે થઈ પડેલા મહાવીર દેવના માર્ગરક્ષક તરીકે ગણાવતા યતિયો તેમની તો માર્ગ પ્રવર્ત્તાવવાની શૈલીમાટે કંઈ બોલવું રહેતું નથી. કારણ ગૃહસ્થને અણુવ્રત પણ હોય છે; પણ આ તો તીર્થંકર દેવની પેઠે કલ્પાતીત પુરુષ થઈ બેઠા છે.

સંશોધક પુરુષો બહુ ઓછા છે. મુક્ત થવાની અંતઃકરણે જિજ્ઞાસા રાખનારા અને પુરુષાર્થ કરનારા બહુ ઓછા છે. તેમને સાહિત્યો જેવાં કે સદ્ગુરુ, સત્સંગ કે સત્શાસ્ત્રો મળવાં દુર્લભ થઈ પડ્યાં છે, જ્યાં પૂછવા જાઓ ત્યાં સર્વે પોતપોતાની ગાય છે. પછી સાચી કે જુઠી તેનો કોઈ ભાવ પૂછતું નથી. ભાવ પૂછનાર આગળ મિથ્યા વિકલ્પો કરી પોતાની સંસારસ્થિતિ વધારે છે અને બીજાને તેવું નિમિત્ત કરે છે.

ઓછામાં પુરૂં કોઈ સંશોધક આત્મા હશે તો તેને અપ્રયોજનભૂત પૃથ્વિ ઇત્યાદિક વિષ-યોમાં શંકાએ કરી રોકાવું થઈ ગયું છે. અનુભવધર્મ પર આવવું તેમને પણ દુર્લભ થઈ પડયું છે.

આ પરથી મારૂં એમ કહેવું નથી કે કોઈ પણ અત્યારે જૈનદર્શનના આરાધક નથી; છે, પણ બહુ જ અલ્પ, બહુ જ અલ્પ; અને જે છે તે મુક્ત થવા શિવાયની બીજી જિજ્ઞાસા જેને નથી તેવા અને વીતરાગની આજ્ઞામાં જેણે પોતાનો આત્મા સમર્પ્યો છે તેવા પણ તે આંગળીએ ગણી લઈએ તેટલા હશે. બાકી તો દર્શનની દશા જોઈ કરુણા ઉપજે તેવું છે; સ્થિર ચિત્તથી વિચાર કરી જોશો તો આ મારૂં કહેવું તમને સપ્રમાણ લાગશે.

એ સઘળા મતોમાં કેટલાકને તો સહજ સહજ વિવાદ છે. [illegible] વિવાદઃ—એકનું કહેવું પ્રતિમાની સિદ્ધિ માટે છે. બીજા તેને કે[illegible] પે છે (એ [illegible] છે).

આ મોટા વિવાદ આ કાળમાં જો પ[illegible] ધર્મ પામ[illegible] સલભ થાત.

મારી પ્રતિમામાં શ્રદ્ધા છે, માટે તમે સઘળા [શ્રદ્ધા] કરો એ માટે મારૂં કહેવું નથી, પણ વીર ભગવાનની આજ્ઞાનું આરાધન તેથી થતું જણાય તો તેમ કરવું. પણ આટલું સ્મૃતિમાં રાખવાનું છે કે—

૧ કોઈ પણ વીતરાગની આજ્ઞાનું પાલન થાય તેમ પ્રવર્તવું એ મુખ્ય માન્યતા છે.

૨ પ્રથમ પ્રતિમા નહીં માનતો અને હવે માનું છઉં, તેમાં કંઈ પક્ષપાતી કારણ નથી; પણ મને તેની સિદ્ધિ જણાઈ તેથી માન્ય રાખું છઉં; અને સિદ્ધિ છતાં નહીં માનવાથી પ્રથમની માન્યતાની પણ સિદ્ધિ નથી, અને તેમ થવાથી આરાધકતા નથી.

૩ મને આ મત કે તે મતની માન્યતા નથી, પણ રાગદ્વેષરહિત થવાની પરમાકાંક્ષા છે; અને તે માટે જે જે સાધન હોય, તે તે ઇચ્છવાં, કરવાં એમ માન્યતા છે; અને એ માટે મહાવીરનાં વચન પર મને પૂર્ણ વિશ્વાસ છે.

૪ અત્યારે એટલી પ્રસ્તાવના માત્ર કરી પ્રતિમા સંબંધી અનેક પ્રકારથી દર્શાયલી જે સિદ્ધિ તે હવે કહું છઉં. તે સિદ્ધિને મનન કરતાં પહેલાં વાંચનારે નીચેના વિચારો કૃપા કરીને લક્ષમાં લેવા:—

(અ) તમે પણ તરવાના ઇચ્છક છો, અને હું પણ છઉં; બન્ને મહાવીરનાં બોધ—આત્મહિતૈષિ બોધ—ને ઇચ્છીએ છીએ અને તે ન્યાયમાં છે માટે; જ્યાં સત્યતા આવે ત્યાં બન્નેએ અપક્ષપાતે સત્યતા કહેવી.

(આ) કોઈ પણ વાત જ્યાંસુધી યોગ્ય રીતે ન સમજાય ત્યાંસુધી સમજવી;—તે સંબંધી કંઈ કહેતાં મૌન રાખવું.

(ઇ) અમુક વાત સિદ્ધ થાય તો જ ઠીક; એમ ન ઇચ્છવું, પણ સત્ય સત્ય થાય એમ ઇચ્છવું. પ્રતિમા પૂજવાથી જ મોક્ષ છે, કિંવા તે નહીં માનવાથી મોક્ષ છે; એ બન્ને વિચારથી આ પુસ્તક યોગ્ય પ્રકારે મનન કરતાં સુધી મૌન રહેવું.

(ઈ) શાસ્ત્રની શૈલી વિરુદ્ધ, કિંવા, પોતાના માનની જાળવણી અર્થે કદાગ્રહી થઈ કંઈ પણ વાત કહેવી નહીં.

(ઉ) એક વાતને અસત્ય અને એકને સત્ય એમ માનવામાં જ્યાંસુધી અત્રુટક કારણ ન આપી શકાય, ત્યાંસુધી પોતાની વાતને મધ્યસ્થવૃત્તિમાં રોકી રાખવી.

(ઊ) કોઈ ધર્મ માનનાર આખો સમુદાય કંઈ મોક્ષે જશે એવું શાસ્ત્રકારનું કહેવું નથી, પણ જેનો આત્મા ધર્મત્વ ધારણ કરશે તે, સિદ્ધિસંપ્રાપ્ત થશે, એમ કહેવું છે. માટે સ્વાત્માને ધર્મબોધની પ્રથમ પ્રાપ્તિ કરાવવી જોઈએ. તે (પ્રાપ્તિનાં સાધનો)માંનું એક આ સાધન પણ છે; તે પરોક્ષ પ્રત્યક્ષ અનુભવ્યાવિના ખંડી નાંખવા યોગ્ય નથી.

(એ) જો તમે પ્રતિમાને માનનાર હો તો તેનાથી જે હેતુ પાર પાડવા પરમાત્માની આજ્ઞા છે તે પાર પાડી લેજો; અને જો તમે પ્રતિમાના ઉત્થાપક હો તો આ પ્રમાણોને યોગ્ય રીતે વિચારી જોજો. બન્નેએ મને શત્રુ કે મિત્ર કંઈ માનવો નહીં. ગમે તે કહેનાર છે, એમ ગણી ગ્રંથ વાંચી જવો.

(ઐ) આટલું જ ખરૂં અથવા આટલામાંથી જ પ્રતિમાની સિદ્ધિ થાય તો અમે માનીએ એમ આગ્રહી ન થશો. પણ વીરનાં બોધેલાં શાસ્ત્રોથી સિદ્ધિ થાય તેમ ઇચ્છશો.

(ઓ) એટલા જ માટે વીરનાં બોધેલાં શાસ્ત્રો કોને કહી શકાય, અથવા માની શકાય, તે માટે પ્રથમ ધ્યાનમાં લેવું પડશે; એથી એ સંબંધી પ્રથમ હું કહીશ.

(ઔ) મને સંસ્કૃત, માગધી કે કોઈ ભાષાનો મારી યોગ્યતા પ્રમાણે પરિચય નથી એમ ગણી, મને અપ્રમાણિક ઠરાવશો તો ન્યાયની પ્રતિકૂળ જવું પડશે; માટે મારૂં કહેવું શાસ્ત્ર અને આત્મ મધ્યસ્થતાથી તપાસશો.

(અં) યોગ્ય લાગે નહીં, એવા કોઈ મારા વિચાર હોય તો સહર્ષ પૂછશો; પણ તે પહેલાં તે વિષે તમારી સમજણથી શંકારૂપ નિર્ણય કરી બેસશો નહીં.

(અઃ) ટૂંકામાં કહેવાનું એ કે, જેમ કલ્યાણ થાય તેમ પ્રવર્ત્તવા સંબંધમાં મારૂં કહેવું અયોગ્ય લાગતું હોય તો, તે માટે યથાર્થ વિચાર કરી પછી જેમ હોય તેમ માન્ય કરવું.

ટૂંકામાં પાંચ પ્રકારનાં પ્રમાણથી તે વાત હું સિદ્ધ કરૂં છઉં.

૧ આગમપ્રમાણ. ૨ ઇતિહાસપ્રમાણ ૩ પરંપરાપ્રમાણ ૪ અનુભવપ્રમાણ ૫ પ્રમાણપ્રમાણ.

૧ આગમપ્રમાણ

આગમ કોને કહેવાય એ પ્રથમ વ્યાખ્યા થવાની જરૂર છે. **જેનો પ્રતિપાદક મૂળ પુરુષ આપ્ત હોય તે વચનો જેમાં રહ્યાં છે તે આગમ છે.**

કેટલાંક પ્રમાણો આગમના સિદ્ધ થવા માટે પરંપરા અનુભવ ઇત્યાદિકની અવશ્ય છે. કુતર્કથી, જો તમે કહેતા હો તો આખા જૈન દર્શનનું પણ ખંડન કરી દર્શાવું; પણ તેમાં કલ્યાણ નથી. સત્ય વસ્તુ જ્યાં પ્રમાણથી, અનુભવથી સિદ્ધ થઈ ત્યાં જિજ્ઞાસુ પુરુષો પોતાનો ગમે તેવો હઠ પણ મૂકી દે છે.

વીતરાગ દેવના બોધેલા અર્થની યોજના ગણધરોએ કરી ટૂંકામાં મુખ્ય વચનોને લીધાં; તે આગમ, સૂત્ર એ નામથી ઓળખાય છે. સિદ્ધાંત, શાસ્ત્ર એ બીજાં તેનાં નામ છે.

તીર્થંકર દેવે બોધેલાં પુસ્તકોની યોજના દ્વાદશાંગીરૂપે ગણધરદેવે કરી, તે બાર અંગનાં નામ કહી જઉં છઉં: આચારાંગ, સૂત્રકૃતાંગ, સ્થાનાંગ, સમવાયાંગ, ભગવતી, જ્ઞાતાધર્મકથાંગ, ઉપાસકદશાંગ, અંતગડદશાંગ, અનુત્તરોવવાઈ, પ્રશ્નવ્યાકરણ, વિપાક, અને દૃષ્ટિવાદ. × × × ×

છેવટની ભલામણ

હવે એ વિષય સંક્ષેપમાં પૂર્ણ કર્યો. પ્રતિમાથી એકાંત ધર્મ છે, એમ કહેવા માટે અથવા પ્રતિમાના પૂજનનો જ ભાગ સિદ્ધ કરવા મેં આ લઘુ ગ્રંથમાં કલમ ચલાવી નથી. પ્રતિમા માટે મને જે જે પ્રમાણો જણાયાં હતાં તે ટૂંકામાં જણાવી દીધાં. તેમાં વ્યાજબી ગેરવ્યાજબીપણું શાસ્ત્રવિચક્ષણ, અને ન્યાયસંપન્ન પુરુષે જોવાનું છે, અને પછી જેમ સપ્રમાણ લાગે તેમ પ્રવર્ત્તવું કે પ્રરૂપવું એ તેમના આત્માપર આધાર રાખે છે. આ પુસ્તકને હું પ્રસિદ્ધ કરત નહીં; કારણ કે જે મનુષ્યે એક વાર પ્રતિમાપૂજનથી પ્રતિકૂળતા બતાવી હોય, તે જ મનુષ્ય જ્યારે તેની અનુકૂળતા બતાવે; ત્યારે પ્રથમ પક્ષવાળાને તે માટે બહુ ખેદ અને કટાક્ષ આવે છે. આપ પણ હું ધારૂં છઉં કે મારા ભણી થોડાં વખત પહેલાં એવી સ્થિતિમાં આવી ગયા હતા, તે વેળા જો આ પુસ્તકને મેં પ્રસિદ્ધિ આપી હોત તો આપનાં અંતઃકરણો વધારે દૂભાત અને દૂભાવવાનું નિમિત્ત હું થાત; એટલા માટે મેં તેમ કર્યું નહીં. કેટલોક વખત વિત્યા પછી મારા અંતઃકરણમાં એક એવા વિચારે જન્મ લીધો કે તારા માટે તે ભાઈઓને સંકલેશ વિચારો આવતા રહેશે; તેં જે પ્રમાણથી માન્યું છે, તે પણ માત્ર તારા હૃદયમાં રહી જશે; માટે તેને સત્યતાપૂર્વક જરૂર પ્રસિદ્ધિ આપવી. એ વિચારને મેં ઝીલી લીધો. ત્યારે તેમાંથી ઘણા નિર્મળ વિચારની પ્રેરણા થઈ; તે સંક્ષેપમાં જણાવી દઉં છઉં. પ્રતિમા માનો એ આગ્રહ માટે આ પુસ્તક કરવાનો કંઈ હેતુ નથી, (તેમ જ તેઓ) પ્રતિમા માનો તેથી મને કંઈ ધનવાન થઈ જવાનું નથી; તે સંબંધી જે વિચારો મને લાગ્યા હતા [અપૂર્ણ મળેલ.]

[×] [૨૧] ભરૂચ, માગશર શુદી ૩ ગુરુ. ૧૯૪૫.

પત્રથી સર્વ વિગત વિદિત થઈ. અપરાધ નથી; પણ પરતંત્રતા છે. **નિરંતર સત્પુરુષની કૃપાદૃષ્ટિને ઇચ્છો; અને શોક રહિત રહો એ મારી પરમ ભલામણ છે.** તે

સ્વીકારશો. વિશેષ ન દર્શાવો તો પણ આ આત્માને તે સંબંધી લક્ષ છે. સુરખીઓને ખુશીમાં રાખો. ખરી ધીરજ ધરો. (પૂર્ણ ખુશીમાં છઉં.)

[૪૧] [૨૨] ભરૂચ, માગશર શુદ ૧૨, ૧૯૪૫.

જગતમાં નિરાગીત્વ, વિનય અને સત્પુરુષની આજ્ઞા એ નહીં મળવાથી આ આત્મા અનાદિ કાળથી રખડ્યો; પણ નિરુપાયતા થઈ તે થઈ. હવે આપણે પુરુષાર્થ કરવો ઉચિત છે. જય થાઓ!

[૪૨] [૨૩] મુંબઈ, માગશર વદી ૭ ભોમ, ૧૯૪૫.

જિનાય નમઃ

મારા ભણી મોહદશા નહીં રાખો. હું તો એક અલ્પ શક્તિવાળું પામર મનુષ્ય છઉં. સૃષ્ટિમાં અનેક સત્પુરુષો ગુપ્તરૂપે રહ્યા છે. વિદિતમાં પણ રહ્યા છે. તેમના ગુણને સ્મરો. તેઓનો પવિત્ર સમાગમ કરો અને આત્મિક લાભવડે મનુષ્યભવને સાર્થક કરો એ મારી નિરંતર પ્રાર્થના છે. લી૦ રાયચંદના પ્રણામ વાંચશો.

[×] [૨૪] મુંબઈ, માગશર વદ ૧૨ શનિ, ૧૯૪૫.

સમયાનુસાર આનંદમાં છઉં. આપનો આત્માનદ ચાહું છઉં. એક મોટી વિજ્ઞપ્તિ છે, કે પત્રમાં હમેશાં શોચ સંબંધી ન્યૂનતા અને પુરુષાર્થની અધિકતા પ્રાપ્ત થાય તેમ લખવા પરિશ્રમ લેતા રહેશો.

[×] [૨૫] [સ. નિ. ૧૯૪૫, માગશર.

તમારો પ્રશસ્તભાવભૂષિત પત્ર મળ્યો. જે વાટેથી આત્મત્વ પ્રાપ્ત થાય તે વાટ શોધો. મારાપર પ્રશસ્તભાવ આણો એવું હું પાત્ર નથી, છતાં જો તમને એમ આત્મશાંતિ થતી હોય તો કરો.

સં. ૧૯૪૫, શ્રાવણ વદ ૧૦, બુધવાર.

[૫૫] [૨૬] [પાઠા. મોહમયી. મહા શુદ ૧૪ બુધ, ૧૯૪૫.

સત્પુરુષોને નમસ્કાર

અનંતાનુબંધી ક્રોધ, અનંતાનુબંધી માન, અનંતાનુબંધી માયા અને અનંતાનુબંધી લોભ એ ચાર તથા મિથ્યાત્વમોહિની, મિશ્રમોહિની, સમ્યક્‌ત્વમોહિની એ ત્રણ એમ એ સાત પ્રકૃતિ જ્યાંસુધી ક્ષયોપશમ, ઉપશમ કે ક્ષય થતી [પામતી] નથી ત્યાં સુધી સમ્યક્‌દૃષ્ટિ થવું સંભવતું નથી. એ સાત પ્રકૃતિ જેમ જેમ મંદતાને પામે તેમ તેમ સમ્યક્‌ત્વનો ઉદય થાય છે. તે પ્રકૃતિયોની ગ્રંથી છેદવી પરમ દુર્લભ છે. જેની તે ગ્રંથી છેદાઈ તેને આત્મા હસ્તગત થવો સુલભ છે. તત્ત્વજ્ઞાનીઓએ એ જ ગ્રંથીને ભેદવાનો ફરીફરીને બોધ કર્યો છે. જે આત્મા અપ્રમાદપણે તે ભેદવા ભણી દૃષ્ટિ આપશે તે આત્મા આત્મત્વને પામશે એ નિ:સંદેહ છે.

સદ્ગુરુના ઉપદેશ વિના અને જીવની સત્પાત્રતા વિના એમ થવું અટક્યું છે. તેની પ્રાપ્તિ કરીને સંસારતાપથી અત્યંત તપાયમાન આત્માને શીતળ કરવો એ જ કૃતકૃત્યતા છે.

"ધર્મ" એ વસ્તુ બહુ ગુપ્ત રહી છે. તે બાહ્યસંશોધનથી મળવાની નથી. અપૂર્વ અંતર્‌સંશોધનથી તે પ્રાપ્ત થાય છે, તે અંતર્‌સંશોધન કોઈક મહાભાગ્ય સદ્ગુરુ-અનુગ્રહે પામે છે.

એક ભવના થોડા સુખ માટે અનંત ભવનું અનંત દુઃખ નહીં વધારવાનો પ્રયત્ન સત્પુરુષો કરે છે.

સ્યાત્પદ આ વાત પણ માન્ય છે કે બનનાર છે તે ફરનાર નથી અને ફરનાર છે તે બનનાર નથી. તો પછી ધર્મપ્રયત્નમાં, આત્મિકહિતમાં અન્ય ઉપાધિને આધીન થઈ પ્રમાદ શું ધારણ કરવો? આમ છે છતાં દેશ, કાળ, પાત્ર, ભાવ જોવાં જોઈએ.

સત્પુરુષોનું યોગબળ જગતનું કલ્યાણ કરો.

---

[૨૩] [૨૭] [સ. નિ. ૧૯૪૩. પાઠા. ૧૯૪૫.

જિજ્ઞાસુ,—આપના પ્રશ્નનો ઉત્તર, મારી યોગ્યતા પ્રમાણે, આપનો પ્રશ્ન ટાંકીને લખું છઉં.

પ્રશ્નઃ—વ્યવહારશુદ્ધિ કેમ થઈ શકે?

ઉત્તરઃ—વ્યવહારશુદ્ધિની આવશ્યકતા આપના લક્ષમાં હશે; છતાં વિષયની પ્રારંભતા માટે અવશ્ય ગણી દર્શાવવું યોગ્ય છે કે આ લોકમાં સુખનું કારણ અને પર લોકમાં સુખનું કારણ જે સંસારપ્રવૃત્તિથી થાય તેનું નામ વ્યવહારશુદ્ધિ. સુખના સર્વ જિજ્ઞાસુ છે; વ્યવહારશુદ્ધિથી જ્યારે સુખ છે ત્યારે તેની આવશ્યકતા પણ નિઃશંક છે.

૧ જેને ધર્મ સંબંધી કંઈ પણ બોધ થયો છે, અને રળવાની જેને જરૂર નથી, તેણે ઉપાધિ કરી રળવા પ્રયત્ન ન કરવું જોઈએ.

૨ જેને ધર્મ સંબંધી બોધ થયો છે, છતાં સ્થિતિનું દુઃખ હોય તો બનતી ઉપાધિ કરીને રળવા તેણે પ્રયત્ન કરવું જોઈએ.

(સર્વસંગપરિત્યાગી થવાની જેની જિજ્ઞાસા છે તેને આ નિયમોથી સંબંધ નથી.)

૩ ઉપજીવન સુખે ચાલી શકે તેવું છતાં જેનું મન લક્ષ્મીને માટે બહુ ઝાંવાં નાખતું હોય તેણે પ્રથમ તેની વૃદ્ધિ કરવાનું કારણ પોતાને પૂછવું. જો ઉત્તરમાં પરોપકાર શિવાય કંઈ પણ પ્રતિકૂળ ભાગ આવતો હોય, કિંવા પારિણામિક લાભને હાનિ પહોંચ્યા શિવાય કંઈ પણ આવતું હોય તો મનને સંતોષી લેવું; તેમ છતાં ન વળી શકે તેમ હોય તો અમુક મર્યાદામાં આવવું. તે મર્યાદા સુખનું કારણ થાય તેવી થવી જોઈએ.

૪ પરિણામે આર્તધ્યાન ધ્યાવાની જરૂર પડે. તેમ કરીને બેસવાથી રળવું સારૂં છે.

૫ જેનું સારી રીતે ઉપજીવન ચાલે છે; તેણે કોઈ પણ પ્રકારના અનાચારથી લક્ષ્મી મેળવવી ન જોઈએ. મનને જેથી સુખ હોતું નથી તેથી કાયાને કે વચનને ન હોય. અનાચારથી મન સુખી થતું નથી, આ સ્વતઃ અનુભવ થાય તેવું કહેવું છે.

નીચેના દોષ ન આવવા જોઈએ:—

૧ કોઈથી મહા વિશ્વાસઘાત.
૨ મિત્રથી વિશ્વાસઘાત.
૩ કોઈની થાપણ ઓળવવી.
૪ વ્યસનનું સેવવું.
૫ મિથ્યા આળનું મૂકવું.
૬ ખોટા લેખ કરવા.
૭ હિસાબમાં ચૂકવવું.
૮ જુલમી ભાવ કહેવો.
૯ નિર્દોષને અલ્પ માયાથી પણ છેતરવો.
૧૦ ન્યૂનાધિક તોળી આપવું.
૧૧ એકને બદલે બીજું અથવા મિશ્ર કરીને આપવું.
૧૨ કર્માદાની ધંધો.
૧૩ લાંચ કે અદત્તાદાન.

—એ વાટેથી કંઈ પણ રળવું નહીં.

એ જાણે સામાન્ય વ્યવહારશુદ્ધિ ઉપજીવન અર્થે કહી ગયો. [અપૂર્ણ.]

---

[૪૩] [૨૮] વવાણીઆ, મહા વદ ૭ શુક્ર, ૧૯૪૫.

સત્પુરુષોને નમસ્કાર

આત્માની એ દશાને જેમ બને તેમ અટકાવી યોગ્યતાને આધીન થઈ, તે સર્વેના મનનું સમાધાન કરી, આ સંગતને ઇચ્છો અને આ સંગત કે આ પુરુષ તે પરમાત્મતત્ત્વમાં લીન રહે એ આશીર્વાદ આપ્યા જ કરો. તન-મન-વચને આત્મસ્થિતિને જાળવશો. ધર્મધ્યાન ધ્યાવન કરવા ભલામણ છે. વિ૦ રાયચંદના પ્રણામ.

---

[૪૪] [૨૯] [વવાણીઆ મહાવદ ૭, શુક્ર, ૧૯૪૫. વિક્રમ.

સત્પુરુષોને નમસ્કાર

સુજ્ઞ,—વૈરાગ્યભણીના મારા આત્મવર્ત્તન વિષે પૂછો છો તે પ્રશ્નનો ઉત્તર ક્યા શબ્દોમાં લખું ? અને તેને માટે તમને પ્રમાણ શું આપી શકીશ ? તો પણ ટુંકામાં એમ જ્ઞાનીનું જે માન્ય કરેલું [તત્ત્વ?] સમ્મત કરીએ; કે ઉદય આવેલાં પ્રાચીન કર્મો ભોગવવાં; નૂતન ન બંધાય એમાં જ આપણું આત્મહિત છે. એ શ્રેણીમાં વર્ત્તન કરવા મારી પ્રપૂર્ણ આકાંક્ષા છે; પણ તે જ્ઞાનીગમ્ય હોવાથી બાહ્ય-પ્રવૃત્તિ હજુ તેનો એક અંશ પણ થઈ શકતી નથી. આંતર-પ્રવૃત્તિ ગમે તેટલી નિરાગશ્રેણિ ભણી વળતી હોય પણ બાહ્યને આધીન હજી બહુ વર્ત્તવું પડે એ દેખીતું છે.—બોલતાં, ચાલતાં, બેસતાં, ઉઠતાં અને કાંઈ પણ કામ કરતાં લૌકિક શ્રેણિને અનુસરીને ચાલવું પડે; જો એમ ન થઈ શકે તો લોક કુતર્કમાં જ જાય, એમ મને સંભવે છે. તો પણ કંઈક પ્રવૃત્તિ ફરતી રાખી છે. તમારા સઘળાઓનું માનવું મારી (વૈરાગ્યમયી) વર્ત્તનાને માટે કાંઈ વાંધા ભરેલું છે, તેમ જ કોઇનું માનવું મારી તે શ્રેણિ માટે શંકા ભરેલું પણ હોય, એટલે તમે ઇત્યાદિ વૈરાગ્યમાં જતો અટકાવવા પ્રયત્ન કરો અને શંકાવાળા તે વૈરાગ્યના ઉપેક્ષિત થઈ ગણકારે નહીં, એથી ખેદ પામી સંસારની વૃદ્ધિ કરવી પડે, એથી મારું માન્ય એમ જ છે, કે સત્ય અંતઃકરણ દર્શાવવાની પ્રાયે ૦ ૦ ૦ ભૂમિ તળે બહુ જ થોડી જગ્યાઓ સંભવે છે. જેમ છે તેમ આત્માનું આત્મામાં સમાવી જીવન પર્યંત સમાધિભાવ સંયુક્ત રહે, તો પછી સંસારભણીના તે ખેદમાં પડવું જ નહીં. હમણા તો તમે જુઓ છો તેમ છઉં. સંસારી પ્રવર્ત્તન થાય છે, તે કરું છઉં. ધર્મસંબંધી મારી વર્ત્તના તે સર્વજ્ઞ પરમાત્માના જ્ઞાનમાં દશ્ય થતી હોય તે ખરી. પૂછવી જોઈતી નહોતી. પૂછતાં કહી શકાય તેવી પણ નથી. સહજ ઉત્તર આપવો ઘટે તે આપ્યો છે. શું થાય છે અને પાત્રતા ક્યાં છે એ જોઉં છઉં. ઉદય આવેલાં કર્મો ભોગવું છઉં. ખરી સ્થિતિમાં હજુ એકાદ અંશ પણ આવ્યો હોઉં એમ કહેવું તે આત્મપ્રશંસારૂપ જ સંભવે છે.

બનતી પ્રભુભક્તિ, સત્સંગ, સત્યવ્યવહારની સાથે ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ એ ચાર પુરુષાર્થ પ્રાપ્ત કરતા રહો. પ્રયત્ને જેમ આત્મા ઊર્ધ્વગતિનો પરિણામી થાય તેમ કરો.

સમય સમય જીવનની ક્ષણિક વ્યતીતતા છે, ત્યાં પ્રમાદ કરીએ છીએ એ જ મહામોહનીયનું બળ છે. વિ૦ રાયચંદના સત્પુરુષોને નમસ્કાર સહિત પ્રણામ.

[અપ્ર. લ. ૧] [૩૦] મહા વદ ૭-૧૦-૧૯૪૫. વવાણીઆબંદર

નિરાગી પુરુષોને નમસ્કાર

ઉદય આવેલાં કર્મોને ભોગવતાં નવાં કર્મ ન બંધાય તે માટે આત્માને સચેત રાખવો એ સત્પુરુષોનો મહાન બોધ છે.

× × × ×

આત્માભિલાપી,—

જો ત્યાં તમને વખત મળતો હોય તો જિનભક્તિમાં વિશેષ વિશેષ ઉત્સાહની વૃદ્ધિ કરતા રહેશો, અને એક ઘડી પણ સત્સંગ કે સત્કથાનું સંશોધન કરતા રહેશો.

(કોઈ વેળા) શુભાશુભ કર્મના ઉદય સમયે હર્ષશોકમાં નહીં પડતાં ભોગવ્યે છૂટકો છે, અને આ વસ્તુ તે મારી નથી એમ ગણી સમભાવની શ્રેણિ વધારતા રહેશો.

વિશેષ લખતાં અત્યારે અટકું છઉં.

વિ૦ રાયચંદના સત્પુરૂષોને નમસ્કાર સમેત પ્રણામ વાંચશો.

---

[૪૫] [૩૧] વવાણીઆબંદર, મહા વદ ૧૦ સોમ, ૧૯૪૫.

નિરાગી પુરુષોને નમસ્કાર

નિર્ગ્રંથ ભગવાને પ્રણીતેલા પવિત્ર ધર્મ માટે જે જે ઉપમા આપીએ તે તે ન્યૂન જ છે. આત્મા અનંત કાળ રખડ્યો, તે માત્ર એના નિરુપમ ધર્મના અભાવે. જેના એક રોમમાં કિંચિત્ પણ અજ્ઞાન, મોહ, કે અસમાધિ રહી નથી તે સત્પુરુષનાં વચન અને બોધ માટે કંઈ પણ નહીં કહી શકતાં, તેનાં જ વચનમાં પ્રશસ્ત ભાવે પુનઃ પુનઃ પ્રસક્ત થવું એ પણ આપણું સર્વોત્તમ શ્રેય છે.

શી એની શૈલી! જ્યાં આત્માને વિકારમય થવાનો અનંતાંશ પણ રહ્યો નથી. શુદ્ધ, સ્ફટિક, ફીણ અને ચંદ્રથી ઉજ્જવળ શુક્લ ધ્યાનની શ્રેણિથી પ્રવાહરૂપે નિકળેલાં તે નિર્ગ્રંથનાં પવિત્ર વચનોની મને-તમને ત્રિકાળ શ્રદ્ધા રહો!

એ જ પરમાત્માના યોગ બળ આગળ પ્રયાચના!

---

[૪૬] [૩૨] વવાણીઆ, ફાલ્ગુન શુદ ૯ રવિ, ૧૯૪૫.

નિર્ગ્રંથ મહાત્માઓને નમસ્કાર

મોક્ષના માર્ગ બે નથી. જે જે પુરુષો મોક્ષરૂપ પરમશાંતિને ભૂતકાળે પામ્યા, તે તે સઘળા સત્પુરુષો એક જ માર્ગથી પામ્યા છે, વર્ત્તમાનકાળે પણ તેથી જ પામે છે; ભવિષ્યકાળે પણ તેથી જ પામશે. તે માર્ગમાં મતભેદ નથી, અસરળતા નથી, ઉન્મત્તતા નથી, ભેદાભેદ નથી, માન્યામાન્ય નથી. તે સરળ માર્ગ છે, તે સમાધિમાર્ગ છે, તથા તે સ્થિર માર્ગ છે, અને સ્વાભાવિક શાંતિસ્વરૂપ છે. સર્વકાળે તે માર્ગનું હોવાપણું છે. એ માર્ગના મર્મને પામ્યા વિના કોઈ ભૂતકાળે મોક્ષ પામ્યા નથી, વર્ત્તમાનકાળે પામતા નથી; અને ભવિષ્યકાળે પામશે નહીં.

શ્રીજિને સહસ્રગમે ક્રિયાઓ અને સહસ્રગમે ઉપદેશો એ એક જ માર્ગ આપવા માટે કહ્યાં છે અને તે માર્ગને અર્થે તે ક્રિયાઓ અને ઉપદેશો ગ્રહણ થાય તો સફળ છે અને એ માર્ગને ભૂલી જઈ તે ક્રિયાઓ અને ઉપદેશો ગ્રહણ થાય તો સૌ નિષ્ફળ છે.

શ્રીમહાવીર જે વાટેથી તર્યા તે વાટેથી શ્રીકૃષ્ણ તરશે. જે વાટેથી શ્રીકૃષ્ણ તરશે તે વાટેથી શ્રીમહાવીર તર્યા છે. એ વાટ ગમે ત્યાં બેઠાં, ગમે તે કાળે, ગમે તે શ્રેણીમાં, ગમે તે યોગમાં જ્યારે પમાશે, ત્યારે તે પવિત્ર, શાશ્વત, સત્પદના અનંત અતીંદ્રિય સુખનો અનુભવ થશે. તે વાટ સર્વ સ્થળે સંભવિત છે. યોગ્ય સામગ્રી નહીં મેળવવાથી ભવ્ય પણ એ માર્ગ પામતાં અટક્યા છે, તથા અટકશે અને અટક્યા હતા.

કોઈ પણ ધર્મ સંબંધી મતભેદ રાખવો છોડી દઈ એકાગ્ર ભાવથી સમ્યક્યોગે એ જ માર્ગ સંશોધન કરવાનો છે. વિશેષ શું કહેવું? તે માર્ગ આત્મામાં રહ્યો છે. આત્મત્વપ્રાપ્ય પુરુષ—નિર્ગ્રંથ આત્મા—જ્યારે યોગ્યતા ગણી તે આત્મત્વ અર્પશે—ઉદય આપશે—ત્યારે જ તે પ્રાપ્ત થશે, ત્યારે જ તે વાટ મળશે, ત્યારે જ તે મતભેદાદિક જશે.

મતભેદ રાખી કોઈ મોક્ષ પામ્યા નથી. વિચારીને જેણે મતભેદને ટાળ્યો તે અંતર્વૃત્તિને પામી ક્રમે કરી શાશ્વત મોક્ષને પામ્યા છે, પામે છે અને પામશે.

---

[૪૭] [33] વવાણીઆ, ફાલ્ગુન શુદ ૯ રવિ, ૧૯૪૫.

નિરાગી મહાત્માઓને નમસ્કાર

કર્મ એ જડ વસ્તુ છે. જે જે આત્માને એ જડથી જેટલો જેટલો આત્મબુદ્ધિએ સમાગમ છે, તેટલી તેટલી જડતાની એટલે અબોધતાની તે આત્માને પ્રાપ્તિ હોય, એમ અનુભવ થાય છે. આશ્ચર્યતા છે, કે પોતે જડ છતાં ચેતનને અચેતન મનાવી રહ્યાં છે! ચેતન ચેતનભાવ ભૂલી જઈ તેને સ્વસ્વરૂપ જ માને છે. જે પુરુષો તે કર્મ સંયોગ અને તેના ઉદયે ઉત્પન્ન થયેલા પર્યાયોને સ્વસ્વરૂપ નથી માનતા અને પૂર્વસંયોગો સત્તામાં છે, તેને અબંધ પરિણામે ભોગવી રહ્યા છે, તે આત્માઓ સ્વભાવની ઉત્તરોત્તર ઊર્ધ્વશ્રેણી પામી શુદ્ધ ચેતનભાવને પામશે. આમ કહેવું સપ્રમાણ છે. કારણ અતીત કાળે તેમ થયું છે, વર્તમાન કાળે તેમ થાય છે, અનાગત કાળે તેમ જ થશે.

કોઈ પણ આત્મા ઉદયી કર્મને ભોગવતાં સમત્વશ્રેણીમાં પ્રવેશ કરી અબંધ પરિણામે વર્તશે, તો ખચિત ચેતનાશુદ્ધિ પામશે.

આત્મા વિનયી (થઈ), સરળ અને લઘુત્વભાવ પામી સદૈવ સત્પુરુષના ચરણકમળ પ્રતિ રહ્યો, તો જે મહાત્માઓને નમસ્કાર કર્યો છે તે મહાત્માઓની જે જાતિની રિદ્ધિ છે, તે જાતિની રિદ્ધિ સંપ્રાપ્ય કરી શકાય.

અનંત કાળમાં કાં તો સત્પાત્રતા થઈ નથી અને કાં તો સત્પુરુષ (જેમાં સદ્ગુરુત્વ, સત્સંગ અને સત્કથા એ રહ્યાં છે.) મળ્યા નથી; નહીં તો નિશ્ચય છે, કે મોક્ષ હથેળીમાં છે. ઇષત્ પ્રાગ્ભારા એટલે સિદ્ધિ, પૃથ્વીપર ત્યાર પછી છે.—એને સર્વશાસ્ત્ર પણ સંમત છે, (મનન કરશો.) અને આ કથન ત્રિકાળ સિદ્ધ છે.

---

[૪૮] [૩૪] ચૈત્ર વદ ૯, ૧૯૪૫, મોરબી.

કર્મગતિ વિચિત્ર છે. નિરંતર મૈત્રિ, પ્રમોદ, કરુણા અને ઉપેક્ષા ભાવના રાખશો.

મૈત્રિ એટલે સર્વ જગતથી નિર્વૈરબુદ્ધિ, પ્રમોદ એટલે કોઈ પણ આત્માના ગુણ જોઈ હર્ષ પામવો, કરુણા એટલે સંસારતાપથી દુઃખી આત્માના દુઃખથી અનુકંપા પામવી, અને ઉપેક્ષા એટલે નિસ્પૃહભાવે જગતના પ્રતિબંધને વિસારી આત્મહિતમાં આવવું. એ ભાવનાઓ કલ્યાણમય અને પવિત્રતા આપનારી છે.

---

[૪૯] [૩૫] [મોરબી, ચૈત્ર વદ ૧૦, ૧૯૮૯—સં. ૧૯૪૫

ચિ૦—તમારા બન્નેનાં પત્રો મળ્યાં. સ્યાદ્વાદદર્શન સ્વરૂપ પામવા માટે તમારી પરમ જિજ્ઞાસાથી સંતોષ પામ્યો છું. પણ આ એક વચન અવશ્ય સ્મરણમાં રાખશો, કે

શાસ્ત્રમાં માર્ગ કહ્યો છે. મર્મ કહ્યો નથી. મર્મ તો સત્પુરુષના અંતરાત્મામાં રહ્યો છે. એ માટે મેળાપે વિશેષ ચર્ચી શકાય.

ધર્મનો રસ્તો સરળ, સ્વચ્છ અને સહજ છે; પણ તે વિરલ આત્માઓ પામ્યા છે, પામે છે અને પામશે.

માગેલ કાવ્યો પ્રસંગ લઈને મોકલીશ. દોહરાના અર્થ માટે પણ તેમ જ. હમણા તો આ ચાર ભાવના ભાવશોઃ

મૈત્રી (સર્વ જગત્ ઉપર નિર્વૈરબુદ્ધિ); અનુકંપા (તેમનાં દુઃખ ઉપર કરુણા); પ્રમોદ (આત્મગુણ દેખી આનંદ); ઉપેક્ષા (નિસ્પૃહ બુદ્ધિ). એથી પાત્રતા આવશે.

---

[૬૬] [૩૬-૧] [વૈશાખ શુદ ૧, સં. ૧૯૪૫, વવાણીઆ.

તમારી દેહસંબંધી સ્થિતિ શોચનીય જાણી વ્યવહારની અપેક્ષાએ ખેદ થાય છે. મારાપર અતિશય ભાવના રાખી વર્તવાની તમારી ઇચ્છાને હું રોકી શકતો નથી; પણ તેવી ભાવના ભાવતાં તમારા દેહને યત્કિંચિત્ હાની થાય તેમ ન કરો. મારાપર તમારો રાગ રહે છે, તેને લીધે તમારા પર રાગ રાખવા મારી ઇચ્છા નથી; પરંતુ તમે એક ધર્મપાત્ર જીવ છો અને મને ધર્મપાત્ર-પર કંઈ વિશેષ અનુરાગ ઉપજાવવાની પરમ ઇચ્છના છે; તેને લીધે કોઈ પણ રીતે તમારા પર ઇચ્છના કંઈ અંશે પણ વર્ત્તે છે.—

નિરંતર સમાધિ ભાવમાં રહો. હું તમારી સમીપ જ બેઠો છઉં એમ સમજો. દેહદર્શનનું અત્યારે જાણે ધ્યાન ખસેડી આત્મદર્શનમાં સ્થિર રહો. સમીપ જ છઉં, એમ ગણી શોક ઘટાડો— જરૂર ઘટાડો. આરોગ્યતા વધશે; જીંદગીની સંભાળ રાખો; હમણા દેહ ત્યાગનો ભય ન સમજો; એવો વખત હશે તો અને જ્ઞાનીદૃશ્ય હશે તો જરૂર આગળથી કોઈ જણાવશે કે પહોંચી વળશે. હમણા તો તેમ નથી.

તે પુરુષને પ્રત્યેક લઘુ કામના આરંભમાં પણ સંભારો, સમીપ જ છે. જ્ઞાનીદૃશ્ય તો થોડો વખત વિયોગ રહી સંયોગ થશે અને સર્વ સારું જ થઈ રહેશે.

દશવૈકાલિક સિદ્ધાંત હમણાં પુનઃ મનન કરું છઉં. અપૂર્વ વાત છે.

---

[૫૧] [૩૬-૨]

જો પદ્માસન વાળીને કિંવા સ્થિર આસનથી બેસી શકાતું હોય,—સૂઈ શકાતું હોય તો પણ ચાલે, પણ સ્થિરતા જોઈએ—ચળવિચળ દેહ ન થતો હોય, તો આંખો વિંચી જઈ નાભિના ભાગપર દૃષ્ટિ પહોંચાડી, પછી છાતીના મધ્ય ભાગમાં આણી, કપાળના મધ્ય ભાગમાં તે દૃષ્ટિ ઠેઠ લાવી, સર્વ જગત્ શૂન્યાભાસરૂપ ચિંતવી, પોતાના દેહમાં સર્વ સ્થળે એક તેજ વ્યાપ્યું છે એવો ભાસ લઈ જે રૂપે પાર્શ્વનાથાદિક અર્હતની પ્રતિમા સ્થિરધવળ દેખાય છે, તેવો ખ્યાલ છાતીના મધ્ય ભાગમાં કરો. તેટલામાંથી કંઈ થઈ ન શકતું હોય તો સવારના ચાર વાગે કે પાંચ વાગે જાગૃતિ પામી સોડ તાણી એકાગ્રતા ચિંતવવી. અર્હત્ સ્વરૂપનું ચિંતવન, બને તો કરવું. નહીં તો કંઈ પણ નહીં ચિંતવતાં સમાધિ કે બોધિ એ શબ્દો જ ચિંતવવા. અત્યારે એટલું જ પરમ કલ્યાણની એક શ્રેણિ થશે. ઓછામાં ઓછી બાર પળ અને ઉત્કૃષ્ટ અંત-ર્મુહૂર્ત્ત સ્થિતિ રાખવી.

વિ૦ રાયચંદ.

---

[૪] [૩૭] [સ. નિ. ૧૯૪૦ પાઠાં. ૧૯૪૫.

સંયતિ મુનિધર્મ

૧ અયત્નાથી ચાલતાં પ્રાણભૂતની હિંસા થાય. (તેથી) પાપ કર્મ બાંધે; તેનું કડવું ફળ પ્રાપ્ત થાય.

૨ અયત્નાથી ઊભા રહેતાં પ્રાણભૂતની હિંસા થાય. (તેથી) પાપકર્મ બાંધે; તેનું કડવું ફળ પ્રાપ્ત થાય.

૩ અયત્નાથી શયન કરતાં પ્રાણભૂતની હિંસા થાય. (તેથી) પાપકર્મ બાંધે; તેનું કડવું ફળ પ્રાપ્ત થાય.

૪ અયત્નાથી આહાર લેતાં પ્રાણભૂતની હિંસા થાય. (તેથી) પાપકર્મ બાંધે; તેનું કડવું ફળ પ્રાપ્ત થાય.

૫ અયત્નાથી બોલતાં પ્રાણભૂતની હિંસા થાય. (તેથી) પાપકર્મ બાંધે; તેનું કડવું ફળ પ્રાપ્ત થાય.

૬ કેમ ચાલે ? કેમ ઊભો રહે ? કેમ બેસે ? કેમ શયન કરે ? કેમ આહાર લે ? કેમ બોલે ? તો પાપકર્મ ન બાંધે ?

૭ યત્નાથી ચાલે; યત્નાથી ઊભો રહે; યત્નાથી બેસે; યત્નાથી શયન કરે; યત્નાથી આહાર લે; યત્નાથી બોલે; તો પાપકર્મ ન બાંધે.

૮ સર્વ જીવને પોતાના આત્મા સમાન લેખે; મન વચન કાયાથી સમ્યક્ પ્રકારે સર્વ જીવને જુએ, પ્રીતિ આશ્રવથી આત્માને દમે; તો પાપકર્મ ન બાંધે.

૯ તેમાં પ્રથમ સ્થાનમાં મહાવીરદેવે સર્વ આત્માથી સંયમરૂપ, નિપુણ અહિંસા દેખીને ઉપદેશી.

૧૦ જગતમાં જેટલાં ત્રસ અને સ્થાવર પ્રાણીઓ છે તેને જાણતાં અજાણતાં હણવાં નહીં, તેમજ હણાવવાં નહીં.

૧૧ સર્વ જીવો જીવિતને ઇચ્છે છે, મરણને ઇચ્છતા નથી; એ કારણથી પ્રાણીનો ભયંકર વધ નિર્ગ્રંથે તજવો.

૧૨ પોતાને માટે [પાઠા. પરને માટે] ક્રોધથી કે ભયથી પ્રાણીઓને કષ્ટ થાય તેવું અસત્ય બોલવું નહીં, તેમજ બોલાવવું નહીં.

૧૩ મૃષાવાદને સર્વ સત્પુરુષોએ નિષેધ્યો છે,—પ્રાણિને તે અવિશ્વાસ ઉપજાવે છે તે માટે તેનો ત્યાગ કરવો.

૧૪ સચિત્ કે અચિત્—થોડો કે ઘણો, તે એટલા સુધી કે, દંતશોધન માટે એક સળી જેટલો પરિગ્રહ, તે પણ યાચ્યા વિના લેવો નહીં.

૧૫ પોતે અયાચ્યું લેવું નહીં, તેમ બીજા પાસે લેવરાવવું નહીં; તેમજ અન્ય લેનારને રુડું કર્યું એમ કહેવું નહીં.—જે સંયતિ પુરુષો છે તે એમ કરે છે.

૧૬ મહા રૌદ્ર એવું અબ્રહ્મચર્ય, પ્રમાદને રહેવાનું સ્થળ, ચારિત્રનો નાશ કરનાર, તે આ જગતમાં મુનિ આચરે નહીં.

૧૭ અધર્મનું મૂળ, મહા દોષની જન્મભૂમિકા એવા જે મૈથુનના આલાપ પ્રલાપ તેનો નિર્ગ્રંથે ત્યાગ કરવો.

૧૮ સિંધાલુણ, મીઠું, તેલ, ઘી, ગોળ, એ વગેરે આહારક પદાર્થો જ્ઞાતપુત્રના

વચનમાં પ્રીતિવાળા જે મુનિઓ છે તે રાત્રિવાસ રાખે નહીં. જે રાત્રિવાસ એવો કંઈ પદાર્થ રાખવા ઇચ્છે તે મુનિ નહીં પણ ગૃહસ્થ.

૧૯ લોભથી તૃણનો પણ સ્પર્શ કરવો નહીં.

૨૦ જે વસ્ત્ર, પાત્ર, કામળા, રજોહરણ છે, તે પણ સંયમની રક્ષા માટે થઈને સાધુ ધારણ કરે, નહીં તો ત્યાગે.

૨૧ સંયમની રક્ષા અર્થે રાખવાં પડે છે તેને પરિગ્રહ ન કહેવો, એમ છકાયના રક્ષપાળ જ્ઞાતપુત્રે કહ્યું છે; પણ મૂર્છાને પરિગ્રહ કહેવો, એમ પૂર્વ મહર્ષિયો કહે છે.

૨૨ તત્ત્વજ્ઞાનને પામેલાં મનુષ્યો છકાયના રક્ષણને માટે થઈને તેટલો પરિગ્રહ માત્ર રાખે, બાકી તો પોતાના દેહમાં મમત્વ આચરે નહીં. (આ દેહ મારો નથી, એ ઉપયોગમાં જ રહે.)

૨૩ નિરંતર તપશ્ચર્યા, આશ્ચર્ય! [પાઠા. આશ્ચર્ય !—નિરંતર તપશ્ચર્યા,] જેને સર્વ સર્વજ્ઞે વખાણ્યો એવા સંયમને અવિરોધક ઉપજીવનરૂપ એક વખતનો આહાર લેવો.

૨૪ ત્રસ અને સ્થાવર જીવો,—સ્થૂલ તેમ સૂક્ષ્મ જાતિના,—રાત્રિએ દેખાતા નથી માટે, તે વેળા આહાર કેમ કરે?

૨૫ પાણી અને બીજ આશ્રિત પ્રાણીઓ પૃથ્વીએ પડ્યા હોય ત્યાંથી ચાલવું તે, દિનને વિષે નિષેધ્યું છે; તો રાત્રિએ તો ભિક્ષાએ ક્યાંથી જઈ શકે?

૨૬ એ હિંસાદિક દોષો દેખીને જ્ઞાતપુત્ર ભગવાને એમ ઉપદેશ્યું કે સર્વ પ્રકારના આહાર રાત્રિએ નિર્ગ્રંથો ભોગવે નહીં.

૨૭ પૃથ્વીકાયની હિંસા મનથી, વચનથી અને કાયાથી સુસમાધિવાળા સાધુઓ કરે નહીં, કરાવે નહીં, કરતાં અનુમોદન આપે નહીં.

૨૮ પૃથ્વીકાયની હિંસા કરતાં તેને આશ્રયે રહેલાં ચક્ષુગમ્ય અને અચક્ષુગમ્ય એવાં વિવિધ ત્રસ પ્રાણીઓ હણાય,—

૨૯ તે માટે, એમ જાણીને, દુર્ગતિને વધારનાર એ પૃથ્વીકાયના સમારંભરૂપ દોષને આયુષ્યપર્યંત ત્યાગવો.

૩૦ જળકાયની મન, વચન અને કાયાથી સુસમાધિવાળા સાધુઓ હિંસા કરે નહીં, કરાવે નહીં, કરનારને અનુમોદન આપે નહીં.

૩૧ જળકાયની હિંસા કરતાં તેને આશ્રયે રહેલાં ચક્ષુગમ્ય અને અચક્ષુગમ્ય એવાં ત્રસ જાતિનાં વિવિધ પ્રાણીઓની હિંસા થાય,—

૩૨ તે માટે, એવું જાણીને, જળકાયનો સમારંભ દુર્ગતિને વધારનાર દોષ છે તેથી, આયુષ્યપર્યંત ત્યાગવો.

૩૩ મુનિ અગ્નિકાયને ઇચ્છે નહીં; સર્વ થકી ભયંકર એવું એ જીવને હણવામાં તીક્ષ્ણ શસ્ત્ર છે.

૩૪ પૂર્વ, પશ્ચિમ, ઊંચી, ખુણાની, નીચી, દક્ષિણ અને ઉત્તર—એ સર્વ દિશામાં રહેલા જીવોને અગ્નિ ભસ્મ કરે છે.

૩૫ પ્રાણીનો ઘાત કરવામાં અગ્નિ એવો છે, એમ સંદેહરહિત માને, અને એમ છે તેથી, દીવા માટે કે તાપવા માટે સંયતિ અગ્નિ સળગાવે નહીં.

૩૬ તે કારણથી દુર્ગતિદોષને વધારનાર એવો અગ્નિકાયનો સમારંભ મુનિ આયુષ્યપર્યંત કરે નહીં.

૩૭ પ્રથમ જ્ઞાન અને પછી દયા (એમ અનુભવ કરીને) સર્વ સંયમી રહે. અજ્ઞાની (સંયમમાં) શું કરે, કે જે તે કલ્યાણ કે પાપ જાણતો નથી?

૩૮ શ્રવણ કરીને કલ્યાણને જાણવું જોઈએ, પાપને જાણવું જોઈએ; બન્નેને શ્રવણ કરીને જાણ્યા પછી જે શ્રેય હોય, તે સમાચરવું જોઈએ.

૩૯ જે જીવ એટલે ચૈતન્યનું સ્વરૂપ જાણતો નથી; અજીવ એટલે જે જડનું સ્વરૂપ જાણતો નથી, કે તે બન્નેનાં તત્ત્વને જાણતો નથી તે સાધુ સંયમની વાત ક્યાંથી જાણે?

૪૦ જે ચૈતન્યનું સ્વરૂપ જાણે; જે જડનું સ્વરૂપ જાણે; તેમ જ તે બન્નેનું સ્વરૂપ જાણે; તે સાધુ સંયમનું સ્વરૂપ જાણે.

૪૧ જ્યારે જીવ અને અજીવ એ બન્નેને જાણે, ત્યારે સર્વ જીવની બહુ પ્રકારે ગતિ-આગતિને જાણે.

૪૨ જ્યારે સર્વ જીવની બહુ પ્રકારે ગતિ-આગતિને જાણે, ત્યારે જ પુણ્ય, પાપ, બંધ અને મોક્ષને જાણે.

૪૩ જ્યારે પુણ્ય, પાપ, બંધ અને મોક્ષને જાણે ત્યારે, મનુષ્યસંબંધી અને દેવસંબંધી ભોગની ઇચ્છાથી નિવૃત્ત થાય.

૪૪ જ્યારે દેવ અને માનવસંબંધી ભોગથી નિવૃત્ત થાય ત્યારે સર્વ પ્રકારના બાહ્ય અને અભ્યંતર સંયોગનો ત્યાગ કરી શકે.

૪૫ જ્યારે બાહ્યાભ્યંતર સંયોગનો ત્યાગ કરે ત્યારે દ્રવ્ય-ભાવ મુંડ થઈને મુનિની દીક્ષા લે.

૪૬ જ્યારે મુંડ થઈને મુનિની દીક્ષા લે ત્યારે ઉત્કૃષ્ટ સંવરની પ્રાપ્તિ કરે; અને ઉત્તમ ધર્મનો અનુભવ કરે.

૪૭ જ્યારે ઉત્કૃષ્ટ સંવરની પ્રાપ્તિ કરે અને ઉત્તમ ધર્મમય થાય ત્યારે કર્મરૂપ રજ અબોધિ, કલુષ એ રૂપે જીવને મલિન કરી રહી છે તેને ખંખેરે.

૪૮ અબોધિ કલુષથી ઉત્પન્ન થયેલી કર્મરજને ખંખેરે ત્યારે સર્વ જ્ઞાની થાય અને સમ્યક્દર્શનવાળો થાય.

૪૯ જ્યારે સર્વ જ્ઞાન અને સર્વ દર્શનની પ્રાપ્તિ થાય ત્યારે નિરાગી થઈને તે કેવળી લોકાલોકનું સ્વરૂપ જાણે.

૫૦ નિરાગી થઈને કેવળી જ્યારે લોકાલોકનું સ્વરૂપ જાણે ત્યારે પછી મન, વચન, કાયાના યોગને નિરુંધીને શૈલેસી અવસ્થાને પ્રાપ્ત થાય.

૫૧ જ્યારે યોગને નિરુંધીને શૈલેસી અવસ્થાને પ્રાપ્ત થાય ત્યારે સર્વ કર્મનો ક્ષય કરી નિરંજન થઈને સિદ્ધિ પ્રત્યે જાય.

---

[૫૨] 					[૩૮] વવાણીઆ, વૈશાખ શુદ ૬, ૧૯૪૫, સોમ.

સત્પુરુષોને નમસ્કાર

આપનાં દર્શન મને અહીં લગભગ સવા માસ પહેલાં થયાં હતાં. ધર્મસંબંધી કેટ મુખચર્ચા થઈ હતી. આપને સ્મૃતિમાં હશે એમ ગણી, એ ચર્ચાસંબંધી કંઈ વિશેષ દર આજ્ઞા લેતો નથી. ધર્મસંબંધી માધ્યસ્થ, ઉચ્ચ અને અદંભી વિચારોથી આપના પર વિશેષ પ્રશસ્તઅનુરક્તતા થવાથી કોઈકોઈ વેળા આધ્યાત્મિક શૈલીસંબંધી પ્રશ્ન મુકવાની આજ્ઞા લેવાનો આપને પરિશ્રમ આપું છઉં. યોગ્ય લાગે તો આપ અત

હું અર્થ કે વયસંબંધમાં વૃદ્ધ સ્થિતિવાળો નથી; તો પણ કંઈક જ્ઞાનવૃદ્ધતા આણવા માટે આપના જેવા સત્સંગને, તેમના વિચારોને સત્પુરુષની ચરણરજને સેવવાનો અભિલાષી છઉં. મારું આ બાલવય એ અભિલાષામાં વિશેષ ભાગે ગયું છે; તેથી કંઈપણ સમજાયું હોય, તો (તે) બે શબ્દો સમયાનુસાર આપ જેવાની સમીપ મૂકી આત્મહિત વિશેષ કરી શકું; એ પ્રયાચના આ પત્રથી છે.

આ કાળમાં પુનર્જન્મનો નિશ્ચય આત્મા શા વડે, કેવા પ્રકારે અને કઈ શ્રેણિમાં કરી શકે, એ સંબધી કંઈ મારાથી સમજાયું છે તે જો આપની આજ્ઞા હોય તો આપની સમીપ મૂકીશ.

વિ૦ આપના માધ્યસ્થ વિચારોના અભિલાષી
રાયચંદ્ર રવજીભાઈના પંચાંગી પ્રશસ્ત ભાવે પ્રણામ.

---

[૫૦] [૩૯] [વવાણીઆ, વૈ. શુદ ૧૨. ૧૯૪૫.

સત્પુરુષોને નમસ્કાર

પરમાત્માને ધ્યાવવાથી પરમાત્મા થવાય છે. પણ તે ધ્યાવન આત્મા સત્પુરુષના ચરણકમળની વિનયોપાસના વિના પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી, એ નિર્ગ્રંથ ભગવાનનું સર્વોત્કૃષ્ટ વચનામૃત છે.

તમને મેં ચાર ભાવના માટે આગળ કંઈક સૂચવન કર્યું હતું, તે સૂચવન અહીં વિશેષતાથી કંઈક લખુ છું.

આત્માને અનંત ભ્રમણાથી સ્વરૂપમય પવિત્રશ્રેણિમાં આણવો એ કેવું નિરુપમ સુખ છે તે કહ્યું કહેવાતું નથી, લખ્યું લખાતું નથી અને મને વિચાર્યું વિચારાતું નથી.

આ કાળમાં શુક્લધ્યાનની મુખ્યતાનો અનુભવ ભારતમાં અસંભવિત છે. તે ધ્યાનની પરોક્ષ કથારૂપ અમૃતતાનો રસ કેટલાક પુરુષો પ્રાપ્ત કરી શકે છે; પણ મોક્ષના માર્ગની અનુકૂળતા ધોરી વાટે પ્રથમ ધર્મધ્યાનથી છે.

આ કાળમાં રૂપાતીત સુધી ધર્મધ્યાનની પ્રાપ્તિ કેટલાક સત્પુરુષોને સ્વભાવે, કેટલાકને સદ્ગુરૂપ નિરુપમ નિમિત્તથી અને કેટલાકને સત્સંગઆદિ લઈ અનેક સાધનોથી *થઈ શકે છે; પણ તેવા પુરુષો—નિર્ગ્રંથમતના—લાખોમાં પણ કોઈક જ નીકળી* શકે છે. ઘણે ભાગે તે સત્પુરુષો ત્યાગી થઈ, એકાંત ભૂમિકામાં વાસ કરે છે, કેટલાક બાહ્ય અત્યાગને લીધે સંસારમાં રહ્યા છતાં સંસારીપણું જ દર્શાવે છે. પેહલા પુરુષનું મુખ્યોત્કૃષ્ટ અને બીજાનું ગૌણોત્કૃષ્ટ જ્ઞાન પ્રાયે કરીને ગણી શકાય.

ચોથે ગુણસ્થાનકે આવેલો પુરુષ પાત્રતા પામ્યો ગણી શકાય; ત્યા ધર્મધ્યાનની ગૌણતા છે. પાંચમે મધ્યમ ગૌણતા છે. છઠ્ઠે મુખ્યતા પણ મધ્યમ છે. સાતમે મુખ્યતા છે. આપણે ગૃહવાસમાં સામાન્ય વિધિએ પાંચમે ઉત્કૃષ્ટે તો આવી શકીએ; આ શિવાય ભાવની અપેક્ષા તો ઓર જ છે!

એ ધર્મધ્યાનમાં ચાર ભાવનાથી ભૂષિત થવું સંભવે છે:—

૧. મૈત્રી.—સર્વ જગતના જીવભણી નિર્વૈરબુદ્ધિ.
૨. પ્રમોદ.—અંશમાત્ર પણ કોઈનો ગુણ નિરખીને રોમાંચિત ઉલ્લાસવાં.
૩. કરુણા.—જગતજીવનાં દુ:ખ દેખીને અનુકંપિત થવું.
૪. માધ્યસ્થ કે ઉપેક્ષા.—શુદ્ધ સમદૃષ્ટિના બળવીર્યને યોગ્ય થવું.

ચાર તેનાં આલંબન છે. ચાર તેની રુચિ છે. ચાર તેના પાયા છે. એમ અનેક ભેદે વહેંચાયલું ધર્મધ્યાન છે.

જે પવન (શ્વાસ)નો જય કરે છે, તે મનનો જય કરે છે. જે મનનો જય કરે છે તે આત્મલીનતા પામે છે. આ કહ્યું તે વ્યવહાર માત્ર છે. નિશ્ચયમાં નિશ્ચય-અર્થની અપૂર્વયોજના સત્પુરુષના અંતરમાં રહી છે.

શ્વાસનો જય કરતાં છતાં સત્પુરુષની આજ્ઞાથી પરાઙ્મુખતા છે, તો તે શ્વાસજય પરિણામે સંસાર જ વધારે છે. શ્વાસનો જય ત્યાં છે કે જ્યાં વાસનાનો જય છે. તેનાં બે સાધન છે: સદ્ગુરુ અને સત્સંગ. તેની બે શ્રેણિ છે: પર્યુપાસના અને પાત્રતા. તેની બે વર્ધમાનતા છે: પરિચય અને પુણ્યાનુબંધી પુણ્યતા. સઘળાંનું મૂળ આત્માની સત્પાત્રતા છે.

અત્યારે એ વિષય સંબંધી એટલું લખું છું.

'પ્રવીણસાગર' સમજીને વંચાય તો દક્ષતાવાળો ગ્રંથ છે. નહીંતો અપ્રશસ્ત છંદી ગ્રંથ છે.

[૫૨-૧] [૪૦] [વવાણીઆબંદર, જ્યેષ્ઠ શુદ ૪, ૧૯૪૫, રવિ.

पक्षपातो न मे वीरे, न द्वेषो [द्वेषः] कपिलादिषु ।
युक्तिमद्वचनं यस्य, तस्य कार्यः परिग्रहः ॥

—શ્રીહરિભદ્રાચાર્ય

આપનું ધર્મપત્ર વૈશાખ વદ ૬ નું મળ્યું. આપના વિશેષ અવકાશ માટે વિચાર કરી ઉત્તર લખવામાં આટલો મે વિલંબ કર્યો છે; જે વિલંબ ક્ષમાપાત્ર છે.

તે પત્રમાં આપ દર્શાવો છો કે કોઈ પણ માર્ગથી આધ્યાત્મિકજ્ઞાન સંપાદન કરવું; એ જ્ઞાનીઓનો ઉપદેશ છે. આ વચન મને પણ સમ્મત છે. પ્રત્યેક દર્શનમાં આત્માનો જ બોધ છે; અને મોક્ષ માટે સર્વનું પ્રયત્ન છે; તો પણ આટલું તો આપ પણ માન્ય કરી શકશો કે જે માર્ગથી આત્મા આત્મત્વ—સમ્યક્જ્ઞાન—યથાર્થદૃષ્ટિ—પામે તે માર્ગ સત્પુરુષની આજ્ઞાનુસાર સમ્મત કરવો જોઈએ. અહીં કોઈ પણ દર્શન માટે બોલવાની ઉચિતતા નથી; છતાં આમ તો કહી શકાય કે જે પુરુષનું વચન પૂર્વાપર અખંડિત છે, તેનું બોધેલું દર્શન તે પૂર્વાપર હિતસ્વી છે. આત્મા જ્યાંથી 'યથાર્થદૃષ્ટિ' કિંવા 'વસ્તુધર્મ' પામે ત્યાંથી સમ્યક્જ્ઞાન સંપ્રાપ્ત થાય એ સર્વમાન્ય છે.

આત્મત્વ પામવા માટે શું હેય, શું ઉપાદેય અને શું જ્ઞેય છે તે વિષે પ્રસંગોપાત સત્પુરુષની આજ્ઞાનુસાર આપની સમીપ કંઈ કંઈ મૂકતો રહીશ. જ્ઞેય, હેય, અને ઉપાદેયરૂપે કોઈ પદાર્થ, એક પણ પરમાણુ નથી જાણ્યું તો ત્યાં આત્મા પણ જાણ્યો નથી. મહાવીરના બોધેલા 'આચારાંગ' નામના એક સિદ્ધાંતિક શાસ્ત્રમાં આમ કહ્યું છે કે 'एगं जाणई से सवं जाणई, जे सवं जाणई ए एगं जाणई'—એકને જાણ્યો તેણે સર્વ જાણ્યું, જેણે સર્વને જાણ્યું તેણે એકને જાણ્યો. આ વચનામૃત એમ ઉપદેશે છે કે એક આત્મા જ્યારે જાણવા માટે પ્રયત્ન કરશે, ત્યારે સર્વ જાણ્યાનું પ્રયત્ન થશે; અને સર્વ જાણ્યાનું પ્રયત્ન એક આત્મા જાણવાને માટે છે; તોપણ વિચિત્ર જગતનું સ્વરૂપ જેણે જાણ્યું નથી તે આત્માને જાણતો નથી. આ બોધ અયથાર્થ ઠરતો નથી.

આત્મા શાથી, કેમ, અને કેવા પ્રકારે બંધાયો છે આ જ્ઞાન જેને થયું નથી, તેને તે શાથી, કેમ અને કેવા પ્રકારે—મુક્ત થાય તેનું જ્ઞાન પણ થયું નથી; અને ન થાય તો વચનામૃત પણ પ્રમાણભૂત છે. મહાવીરના બોધનો મુખ્ય પાયો ઉપરના વચનામૃતથી શરૂ થાય છે; અને એનું સ્વરૂપ એણે સર્વોત્તમ દર્શાવ્યું છે. તે માટે આપની અનુકૂળતા હશે, તો આગળ ઉપર જણાવીશ.

અહિં એક આ પણ વિજ્ઞાપના આપને કરવી યોગ્ય છે કે, મહાવીર કે કોઈ પણ બીજા ઉપદેશકના પક્ષપાત માટે મારું કંઈ પણ કથન અથવા માનવું નથી; પણ આત્મત્વ પામવા માટે જેનો બોધ અનુકૂળ છે તેને માટે પક્ષપાત (!), દૃષ્ટિરાગ, પ્રશસ્ત રાગ, કે માન્યતા છે; અને તેને આધારે વર્ત્તના છે; તો આત્મત્વને બાધા કરતું એવું કોઈ પણ મારું કથન હોય, તો દર્શાવી ઉપકાર કરતા રહેશો. પ્રત્યક્ષ સત્સંગની તો બલિહારી છે; અને તે પુણ્યાનુબંધી પુણ્યનું ફળ છે; છતાં જ્યાંસુધી પરોક્ષ સત્સંગ જ્ઞાનીદૃષ્ટ્યાનુસાર મળ્યા કરશે ત્યાંસુધી પણ મારા ભાગ્યનો ઉદય જ છે.

૨ નિર્ગ્રંથશાસન જ્ઞાનવૃદ્ધને સર્વોત્તમવૃદ્ધ ગણે છે. જાતિવૃદ્ધતા, પર્યાયવૃદ્ધતા એવા વૃદ્ધતાના અનેક ભેદ છે, પણ જ્ઞાનવૃદ્ધતા વિના એ સઘળી વૃદ્ધતા તે નામવૃદ્ધતા છે; કિંવા શૂન્યવૃદ્ધતા છે.

૩ પુનર્જન્મસંબંધી મારા વિચાર દર્શાવવા આપે સૂચવ્યું તે માટે અહિં પ્રસંગપુરતું સંક્ષેપમાત્ર દર્શાવું છું:—

(અ) મારું કેટલાક નિર્ણયપરથી આમ માનવું થયું છે કે, આ કાળમાં પણ કોઈ કોઈ મહાત્માઓ ગતભવને જાતિસ્મરણજ્ઞાનવડે જાણી શકે છે; જે જાણવું કલ્પિત નહીં પણ સમ્યક્ હોય છે. ઉત્કૃષ્ટ સમ્વેગ—જ્ઞાનયોગ—અને સત્સંગથી પણ એ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે. એટલે શું કે ભૂતભવ પ્રત્યક્ષાનુભવરૂપ થાય છે.

જ્યાંસુધી ભૂતભવ અનુભવગમ્ય ન થાય ત્યાંસુધી ભવિષ્યકાળનું ધર્મપ્રયત્ન શંકાસહ આત્મા કર્યા કરે છે; અને શંકાસહ પ્રયત્ન તે યોગ્ય સિદ્ધિ આપતું નથી.

(આ) 'પુનર્જન્મ છે;' આટલું પરોક્ષે-પ્રત્યક્ષે નિઃશંકત્વ જે પુરુષને પ્રાપ્ત થયું નથી, તે પુરુષને આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું હોય એમ શાસ્ત્રશૈલી કહેતી નથી. પુનર્જન્મને માટે શ્રુતજ્ઞાનથી મેળવેલો આશય મને જે અનુભવગમ્ય થયો છે તે કંઈક અહિં દર્શાવી જઉં છઉં.

(૧) 'ચૈતન્ય' અને 'જડ' એ બે ઓળખવાને માટે તે બન્ને વચ્ચે જે ભિન્ન ધર્મ છે તે પ્રથમ ઓળખાવો જોઈએ; અને તે ભિન્ન ધર્મમાં પણ મુખ્ય ભિન્ન ધર્મ જે ઓળખવાનો છે તે આ છે કે, 'ચૈતન્ય'માં 'ઉપયોગ' (કોઈ પણ વસ્તુનો જે વડે બોધ થાય તે વસ્તુ) રહ્યો છે, અને 'જડ'માં તે નથી. અહિં કદાપિ આમ કોઈ નિર્ણય કરવા ઇચ્છે કે, 'જડ'માં 'શબ્દ,' 'સ્પર્શ,' 'રૂપ,' 'રસ' અને 'ગંધ' એ શક્તિઓ રહી છે; અને ચૈતન્યમાં તે નથી; પણ એ ભિન્નતા આકાશની અપેક્ષા લેતાં ન સમજાય તેવી છે, કારણ તેવા કેટલાક ગુણો આકાશમાં પણ રહ્યા છે; જેવા કે, નિરંજન, નિરાકાર, અરૂપી ઇ૦, તો તે આત્માની સાદૃશ્ય ગણી શકાય; કારણ ભિન્ન ધર્મ ન રહ્યા; પરંતુ ભિન્ન ધર્મ 'ઉપયોગ' નામનો આગળ કહેલો ગુણ તે દર્શાવે છે; અને પછીથી જડ ચૈતન્યનું સ્વરૂપ સમજવું સુગમ પડે છે.

(૨) જીવનો મુખ્ય ગુણ વા લક્ષણ છે તે 'ઉપયોગ' (કોઈ પણ વસ્તુસંબંધી લાગણી, બોધ, જ્ઞાન). અશુદ્ધ અને અપૂર્ણ ઉપયોગ જેને રહ્યો છે તે જીવ 'વ્યવહારની અપેક્ષાએ—' આત્મા સ્વસ્વરૂપે પરમાત્મા જ છે, પણ જ્યાંસુધી સ્વસ્વરૂપ યથાર્થ સમજ્યો નથી ત્યાંસુધી (આત્મા) છદ્મસ્થ જીવ છે—પરમાત્મદશામાં આવ્યો નથી. શુદ્ધ અને સંપૂર્ણ યથાર્થ ઉપયોગ જેને રહ્યો છે તે પરમાત્મદશાને પ્રાપ્ત થએલો આત્મા ગણાય. અશુદ્ધ ઉપયોગી હોવાથી જ આત્મા કલ્પિતજ્ઞાન (અજ્ઞાન)ને

સમ્યક્‌જ્ઞાન માની રહ્યો છે; અને સમ્યક્‌જ્ઞાન વિના પુનર્જન્મનો નિશ્ચય કોઈ અંશે પણ યથાર્થ થતો નથી. અશુદ્ધ ઉપયોગ થવાનું કંઈ પણ નિમિત્ત હોવું જોઈએ. તે નિમિત્ત અનુપૂર્વિએ ચાલ્યાં આવતાં બાહ્યભાવે ગ્રહેલાં કર્મપુદ્‌ગલ છે. (તે કર્મનું યથાર્થ સ્વરૂપ સૂક્ષ્મતાથી સમજવા જેવું છે, કારણ આત્માને આવી દશા કાંઈ પણ નિમિત્તથી જ હોવી જોઈએ; અને તે નિમિત્ત જ્યાંસુધી જે પ્રકારે છે તે પ્રકારે ન સમજાય ત્યાંસુધી જે વાટે જવું છે તે વાટની નિકટતા ન થાય.) જેનું પરિણામ વિપર્યય હોય તેનો પ્રારંભ અશુદ્ધ ઉપયોગ વિના ન થાય, અને અશુદ્ધ ઉપયોગ ભૂતકાળના કંઈ પણ સંલગ્ન વિના ન થાય. વર્તમાનકાળમાંથી આપણે એકેકી પળ બાદ કરતા જઈએ, અને તપાસતા જઈએ, તો પ્રત્યેક પળ ભિન્ન ભિન્ન સ્વરૂપે ગઈ જણાશે (તે ભિન્ન ભિન્ન થવાનું કારણ કંઈ હોય જ). એક માણસે એવો દૃઢ સંકલ્પ કર્યો કે, યાવત્‌ જીવનકાળ સ્ત્રીનું ચિંતવન પણ મારે ન કરવું; છતાં પાંચ પળ ન જાય, અને ચિંતવન થયું તો પછી તેનું કારણ જોઈએ. મને જે શાસ્ત્રસંબંધી અલ્પ બોધ થયો છે તેથી એમ કહી શકું છઉં કે, તે પૂર્વકર્મનો કોઈ પણ અંશે ઉદય જોઈએ. કેવાં કર્મનો? તો કહી શકીશ કે, મોહનીય કર્મનો; કઈ તેની પ્રકૃતિનો? તો કહી શકીશ કે, પુરુષવેદનો. (પુરુષવેદની પંદર પ્રકૃતિ છે.) પુરુષવેદનો ઉદય દૃઢ સંકલ્પે રોકયો છતાં થયો તેનું કારણ હવે કહી શકાશે કે, કંઈ ભૂતકાળનું હોવું જોઈએ; અને અનુપૂર્વિએ તેનું સ્વરૂપ વિચારતાં પુનર્જન્મ સિદ્ધ થશે. આ સ્થળે બહુ દૃષ્ટાંતોથી કહેવાની મારી ઇચ્છા હતી; પણ ધાર્યા કરતાં કહેવું વધી ગયું છે. તેમ આત્માને જે બોધ થયો તે મન યથાર્થ ન જાણી શકે. મનનો બોધ વચન યથાર્થ ન કહી શકે. વચનનો કથનબોધ પણ કલમ લખી ન શકે. આમ હોવાથી અને આ વિષયસંબંધે કેટલાક શૈલીશબ્દો વાપરવાની આવશ્યકતા હોવાથી અત્યારે અપૂર્ણ ભાગે આ વિષય મૂકી દઉં છઉં. એ અનુમાનપ્રમાણ કહી ગયો. પ્રત્યક્ષપ્રમાણસંબંધી જ્ઞાનીદૃષ્ટ હશે, તો હવે પછી, વા દર્શનસમય મળ્યો તો ત્યારે કંઈક દર્શાવી શકીશ. આપના ઉપયોગમાં રમી રહ્યું છે, છતાં બે એક વચનો અહીં પ્રસંગતાર્થે મૂકું છઉં:—

૧ સર્વ કરતાં આત્મજ્ઞાન શ્રેષ્ઠ છે.

૨ ધર્મવિષય, ગતિ, આગતિ નિશ્ચય છે.

૩ જેમ ઉપયોગની શુદ્ધતા તેમ આત્મજ્ઞાન પમાય છે.

૪ એ માટે નિર્વિકાર દૃષ્ટિની અગત્ય છે.

૫ 'પુનર્જન્મ છે' તે યોગથી, શાસ્ત્રથી અને સહજરૂપે અનેક સત્પુરુષોને સિદ્ધ થએલ છે.

આ કાળમાં એ વિષે અનેક પુરુષોને નિશંકતા નથી થતી તેનાં કારણો માત્ર સાત્વિકતાની ન્યૂનતા, ત્રિવિધતાપની મૂર્છના, 'શ્રી ગોકુળચરિત્ર'માં આપે દર્શાવેલી નિર્જનાવસ્થા તેની ખામી, સત્સંગવિનાનો વાસ, સ્વમાન અને અયથાર્થ દૃષ્ટિ એ છે.

ફરી એ વિષે વિશેષ આપને અનુકૂળતા હશે, તો દર્શાવીશ. આથી મને આત્મોજ્જ્વલતાનો પરમ લાભ છે. તેથી આપને અનુકૂળ થશે જ. વખત હોય તો બે ચાર વખત આ પત્ર મનન કરવાથી મારો કહેલો અલ્પ આશય આપને બહુ દૃષ્ટિગોચર થશે. શૈલીને માટે થઈને વિસ્તારથી કંઈક લખ્યું છે; છતાં જેવું જોઈએ તેવું સમજાવાયું નથી એમ મારું માનવું છે. પણ હળવે હળવે હું ધારું છું કે, તે આપની પાસે સરળરૂપે મૂકી શકીશ.

× × × ×

બુદ્ધ ભગવાનનું જન્મચરિત્ર મારી પાસે આવ્યું નથી. અનુકૂળતા હોય તો મોકલાવવા સૂચવન કરશો. **સત્પુરુષનાં ચરિત્ર એ દર્પણરૂપ છે. બુધ અને જૈનના બોધમાં મહાન્ તફાવત છે.**

સર્વ દોષની ક્ષમા ઇચ્છી આ પત્ર પૂરૂં (અપૂર્ણ સ્થિતિએ) કરૂં છઉં. આપની આજ્ઞા હશે, તો એવો વખત મેળવી શકાશે કે, આત્મત્વ દ્રઢ થાય.

અસુગમતાથી લેખ દોષિત થયો છે, પણ કેટલીક નિરુપાયતા હતી. નહીં તો સરળતા વાપરવાથી આત્મત્વની પ્રફુલ્લિતતા વિશેષ થઈ શકે.

વિ૦ ધર્મજીવનના ઇચ્છક
રાયચંદ રવજીભાઈના વિનયભાવે પ્રશસ્ત પ્રણામ.

---

[૫૩] [૪૧] [અમદાવાદ જ્યેષ્ઠ શુદ ૧૨ ભોમ, ૧૯૪૫

આપને મેં વવાણીઆ બંદરથી પુનર્જન્મસંબંધી પરોક્ષજ્ઞાનની અપેક્ષાએ એકાદ બે વિચારો દર્શાવ્યા હતા; અને એ વિષે અવકાશ લઈ કેટલુંક દર્શાવી પછી પ્રત્યક્ષ અનુભવગમ્ય જ્ઞાનથી તે વિષયનો નિશ્ચય મારા સમજવામાં જે કંઈ આવ્યો છે તે દર્શાવવાની ઇચ્છા રાખી છે.

એ પત્ર જ્યેષ્ઠ સુદ ૫ મે આપને મળેલું હોવું જોઈએ. અવકાશ પ્રાપ્ત કરી કંઈ ઉત્તર ઘટે તો ઉત્તર, નહીં તો પહોંચ માત્ર આપી પ્રશમ આપશો, એ વિજ્ઞાપના છે.

નિર્ગ્રંથના બોધેલાં શાસ્ત્રના શોધ માટે અહીં સાતેક દિવસ થયાં મારૂં આવવું થયું છે.

ધર્મોપજીવનના ઇચ્છક રાયચંદ રવજીભાઈના યથાવિધિ પ્રણામ.

---

[૧૦૧] [૪૨] બજાણા-કાઠિઆવાડ, અશાડ શુદ ૧૫ શુક્ર, ૧૯૪૫.

અશાડ શુદ ૭ નું લખેલું આપનું પત્ર મને વઢવાણકેમ્પ મળ્યું. ત્યાર પછી મારૂં અહીં આવવું થયું; એથી પહોંચ લખવામાં વિલંબ થયો. પુનર્જન્મના મારા વિચારો આપને અનુકૂળ થવાથી મને એ વિષયમાં આપનું સહાયકપણું મળ્યું. આપે અંતઃકરણીય—આત્મભાવજન્ય—અભિલાષા જે એ દર્શાવી તે નિરંતર સત્પુરુષો રાખતા આવ્યા છે; તેવી મન, વચન, કાયા અને આત્માથી દશા તેઓએ પ્રાપ્ત કરી છે; અને તે દશાના પ્રકાશ વડે દિવ્ય થયેલા આત્માએ વાણીદ્વારા સર્વોત્તમ આધ્યાત્મિક વચનામૃતોને પ્રદર્શીત કર્યા છે; જેને આપ જેવા સત્પાત્ર મનુષ્યો નિરંતર સેવે છે; અને એ જ અનંતભવનું આત્મિક દુઃખ ટાળવાનું પરમૌષધ છે.

સર્વ દર્શન પારિણામિકભાવે મુક્તિનો ઉપદેશ કરે છે એ નિઃસંશય છે, પણ યથાર્થદૃષ્ટિ થયા વિના સર્વ દર્શનનું તાત્પર્યજ્ઞાન હૃદયગત થતું નથી. જે થવા માટે સત્પુરુષોની પ્રશસ્ત ભક્તિ, તેના પાદપંકજ અને ઉપદેશનું અવલંબન, નિર્વિકાર જ્ઞાનયોગ જે સાધનો, તે શુદ્ધ ઉપયોગ વડે સમ્મત થવાં જોઈએ.

પુનર્જન્મના પ્રત્યક્ષ નિશ્ચય, તેમ જ અન્ય આધ્યાત્મિક વિચારો હવે પછી પ્રસંગાનુકૂળ દર્શાવવાની આજ્ઞા લઉં છઉં.

બુદ્ધભગવાનનું ચરિત્ર મનન કરવા જેવું છે; એ જાણે નિષ્પક્ષપાતી કથન છે.

કેટલાંક આધ્યાત્મિક તત્ત્વ ભરેલાં વચનામૃતો હવે લખી શકીશ.

ધર્મોપજીવનઇચ્છક રાયચંદના વિનયયુક્ત પ્રણામ.

---

[૧૦૨] [૪૪] ભરૂચ, શ્રાવણ શુદ ૩ બુધ, ૧૯૪૬ (૧હાલારી).

બજાણા નામના ગ્રામથી મારૂં લખેલું એક વિનયપત્ર આપને પ્રાપ્ત થયું હશે.

હું મારી નિવાસભૂમિકાથી આશરે બે માસ થયાં સંયોગ, સત્સંગની પ્રવર્ધનાર્થે પ્રવાસરૂપે કેટલાંક સ્થળોમાં વિહાર કરું છઉં. પ્રાયે કરીને એક સપ્તાહમાં મારું ત્યાં આપના દર્શન અને સમાગમની પ્રાપ્તિ કરી શકે એમ આગમન થવા સંભવ છે.

સર્વ શાસ્ત્રના બોધનું, ક્રિયાનું, જ્ઞાનનું, યોગનું અને ભક્તિનું પ્રયોજન સ્વસ્વરૂપ-પ્રાપ્તિને અર્થે છે; અને એ સમ્યક્શ્રેણિઓ આત્મગત થાય, તો તેમ થવું પ્રત્યક્ષ સંભવિત છે; પણ એ વસ્તુઓ પ્રાપ્ત કરવા સર્વસંગપરિત્યાગની અવશ્ય છે. નિર્જનાવસ્થા—યોગભૂમિકામાં વાસ—સહજ સમાધિની પ્રાપ્તિ નથી, તે સર્વસંગપરિત્યાગમાં નિયમા વાસિત છે. દેશ (ભાગ) સંગપરિત્યાગમાં ભજના સંભવે છે. જ્યાંસુધી ગૃહવાસ પૂર્વકર્મના બળથી ભોગવવો રહ્યો છે, ત્યાંસુધી ધર્મ, અર્થ અને કામ ઉલ્લાસિત-ઉદાસીન ભાવે સેવવાં યોગ્ય છે. બાહ્યભાવે ગૃહસ્થશ્રેણિ છતાં અંતરંગ નિર્ગ્રંથશ્રેણિ જોઈએ, અને જ્યાં તેમ થયું છે ત્યાં સર્વ સિદ્ધિ છે.

મારી આત્માભિલાષા તે શ્રેણિમાં ઘણા માસ થયાં વર્તે છે. ધર્મોપજીવનની પૂર્ણ અભિલાષા કેટલીક વ્યવહારોપાધિને લીધે પાર પડી શકતી નથી; પણ પ્રત્યક્ષે સત્પદની સિદ્ધિ આત્માને થાય છે; આ વાર્તા તો સમ્મત જ છે અને ત્યાં કંઈ વય-વેષની વિશેષ અપેક્ષા નથી. નિર્ગ્રંથના ઉપદેશને અચલભાવે અને વિશેષે સમ્મત કરતાં અન્ય દર્શનના ઉપદેશમાં મધ્યસ્થતા પ્રિય છે.

ગમે તે વાટે અને ગમે તે દર્શનથી કલ્યાણ થતું હોય, તો ત્યાં પછી મતાંતરની કંઈ અપેક્ષા શોધવી યોગ્ય નથી. આત્મત્વ જે અનુપ્રેક્ષાથી, જે દર્શનથી કે જે જ્ઞાનથી પ્રાપ્ત થાય તે અનુપ્રેક્ષા, તે દર્શન કે તે જ્ઞાન સર્વોપરી છે; અને જેટલા આત્મા તર્યા, વર્તમાને તરે છે, ભવિષ્યે તરશે તે સર્વ એ એક જ ભાવને પામીને. આપણે એ સર્વ ભાવે પામીએ એ મળેલા અનુત્તર જન્મનું સાફલ્ય છે.

કેટલાક જ્ઞાનવિચારો લખતાં ઔદાસીન્ય ભાવની વૃદ્ધિ થઈ જવાથી ધારેલું લખી શકાતું નથી; અને તેમ આપ જેવાને નથી દર્શાવી શકાતું. એ કાંઈ ૦ ૦ નું કારણ—

નાનાપ્રકારના વિચારો ગમે તે રૂપે અનુક્રમવિહીન આપની સમીપ મુકું, તો તેને યોગ્યતાપૂર્વક આત્મગત કરતાં દોષને માટે—ભવિષ્યને માટે પણ—ક્ષમા ભાવ જ આપશો.

આ વેળા લઘુત્વભાવે એક પ્રશ્ન કરવાની આજ્ઞા લઉં છઉં. આપને લક્ષગત હશે કે, પ્રત્યેક **પદાર્થની પ્રજ્ઞાપનીયતા ચાર પ્રકારે છે: દ્રવ્ય (તેનો વસ્તુસ્વભાવ) થી, ક્ષેત્ર (કંઈ પણ તેનું વ્યાપવું—ઉપચારે કે અનુપચારે) થી, કાળથી અને ભાવ (તેના ગુણાદિક ભાવ) થી.** હવે આપણે આત્માની વ્યાખ્યા પણ એ વિના ન કરી શકીએ તેમ છે. આપ જો એ પ્રજ્ઞાપનીયતાએ આત્માની વ્યાખ્યા અવકાશાનુકૂળ દર્શાવો, તો સંતોષનું કારણ થાય. આમાંથી એક અદ્ભુત વ્યાખ્યા નીકળી શકે તેમ છે; પણ આપના વિચારો આગળથી કંઈ સહાયક થઈ શકશે એમ ગણી આ પ્રયાચન કર્યું છે. ધર્મોપજીવન પ્રાપ્ત કરવામાં આપની સહાયતાની પ્રાયે અવશ્ય પડે તેવું છે, પણ સામાન્યે વૃત્તિભાવ માટે આપના વિચાર માગી પછી તે વાતને જન્મ આપવો, તેમ રહ્યું છે. શાસ્ત્ર એ પરોક્ષમાર્ગ છે; અને ૦ ૦ ૦ પ્રત્યક્ષમાર્ગ છે. આ વેળા બે શબ્દો મૂકી આ પત્ર વિનયભાવે પૂર્ણ કરૂં છઉં.

આ ભૂમિકા [ભરૂચ] તે શ્રેષ્ઠ યોગભૂમિકા છે. અહીં એક સત્પુરુષ છંનો મને પ્રસંગ રહે છે.

વિ૦ આ૦ રાયચંદ રવજીભાઈના ય૦

---

૧ હાલારી વર્ષ અષાડ શુદ ૧થી શરૂ થાય છે.—સંશોધક.

[૭૩] [૪૫] ભરૂચ, શ્રા. શુદ ૧૦, ૧૯૪૫.

બાહ્યભાવે જગતમાં વર્તો અને અંતરંગમાં એકાંત શીતલીભૂત—નિર્લેપ રહો એ જ માન્યતા અને બોધના છે.

[×] [૪૬] મુંબઈ, ભાદરવા વદ ૪ શુક્ર, ૧૯૪૫.

મારાપર શુદ્ધ રાગ સમભાવથી રાખો. વિશેષતા ન કરો. ધર્મધ્યાન અને વ્યવહાર બન્ને સાચવો. લોભી ગુરુ, એ ગુરુ-શિષ્ય બન્નેને અધોગતિનું કારણ છે. હું એક સંસારી છઉં, મને અલ્પજ્ઞાન છે. શુદ્ધ ગુરુની તમને જરૂર છે.

[×] [૪૭] મુંબઈ, ભાદ્રપદ વદી ૧૨ શનિ, ૧૯૪૫.

વંદામિ પાદં પ્રભુ વર્દ્ધમાન

પ્રતિમાના કારણથી અહીં આગળનો સમાગમી ભાગ ઠીક પ્રતિકૂળ વર્તે છે. એમ જ **મતભેદથી અનંતકાળે, અનંત જન્મે પણ આત્મા ધર્મ ન પામ્યો. માટે સત્પુરુષો તેને ઇચ્છતા નથી; પણ સ્વરૂપશ્રેણિને ઇચ્છે છે.**

---

[૪૦] [૪૮] સં૧૯૪૪, આશો વદ ૨ ગુરુ, પાઠા.૧૯૪૫.

પાર્શ્વનાથ પરમાત્માને નમસ્કાર.

જગતને રુડું દેખાડવા અનંતવાર પ્રયત્ન કર્યું; તેથી રુડું થયું નથી. કેમકે પરિભ્રમણ અને પરિભ્રમણના હેતુઓ હજુ પ્રત્યક્ષ રહ્યા છે. એક ભવ જો આત્માનું રુડું થાય તેમ વ્યતીત કરવામાં જશે, તો અનંતભવનું સાટું વળી રહેશે; એમ હું *લઘુત્વભાવે સમજ્યો છઉં; અને તેમ કરવામાં જ મારી પ્રવૃત્તિ છે.* **આ મહાબંધનથી રહિત થવામાં જે જે સાધન, પદાર્થ શ્રેષ્ઠ લાગે, તે ગ્રહવા** *એ જ માન્યતા છે, તો પછી તે માટે જગતની અનુકૂળતા-પ્રતિકૂળતા શું જોવી?* **તે ગમે તેમ બોલે પણ આત્મા જો બંધનરહિત થતો હોય, સમાધિમય દશા પામતો હોય તો તેમ કરી લેવું. એટલે કીર્ત્તિ-અપકીર્ત્તિથી સર્વકાળને માટે રહિત થઈ શકાશે.**

અત્યારે એ વગેરે એમના પક્ષના લોકોના જે વિચારો મારે માટે પ્રવર્ત્તે છે, તે મને ધ્યાનમાં સ્મૃત છે; પણ વિસ્મૃત કરવા એ જ શ્રેયસ્કર છે. તમે નિર્ભય રહેજો. મારે માટે કોઈ કંઈ કહે તે સાંભળી મૌન રહેજો; તેઓને માટે કંઈ શોક-હર્ષ કરશો નહીં. જે પુરુષપર તમારો પ્રશસ્ત રાગ છે, તેના ઇષ્ટદેવ **પરમાત્મા જિન, મહાયોગીંદ્ર પાર્શ્વનાથાદિકનું સ્મરણ રાખજો અને જેમ બને તેમ નિર્મોહી થઈ મુક્ત દશાને ઇચ્છજો. જીવિતવ્ય કે જીવનપૂર્ણતા સંબંધી કંઈ સંકલ્પ-વિકલ્પ કરશો નહીં. ઉપયોગ શુદ્ધ કરવા આ જગતના સંકલ્પ-વિકલ્પને ભૂલી જજો; પાર્શ્વનાથાદિક યોગીશ્વરની દશાની સ્મૃતિ કરજો; અને તે જ અભિલાષા રાખ્યા રહેજો,** *એ જ તમને પુનઃ પુનઃ આશીર્વાદપૂર્વક મારી શિક્ષા છે. આ અલ્પજ્ઞ આત્મા પણ તે પદનો અભિલાષી અને તે પુરુષનાં ચરણકમળમાં તલ્લીન થયેલો દીન શિષ્ય છે. તમને તેવી શ્રદ્ધાની જ શિક્ષા દે છે.* **વીરસ્વામીનું બોધેલું દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવથી સર્વસ્વરૂપ યથાતથ્ય છે, એ ભૂલશો નહીં. તેની શિક્ષાની કોઈપણ પ્રકારે વિરાધના થઈ હોય, તે માટે પશ્ચાત્તાપ કરજો. આ કાળની અપેક્ષાએ મન, વચન, કાયા આત્મભાવે તેના ખોળામાં અર્પણ**

કરો, એ જ મોક્ષનો માર્ગ છે. જગતના સઘળા દર્શનની—મતની શ્રદ્ધાને ભૂલી જજો; જૈન સંબંધી સર્વ ખ્યાલ ભૂલી જજો; માત્ર તે સત્પુરુષોના અદ્ભુત, યોગસ્ફુરિત ચરિત્રમાં જ ઉપયોગને પ્રેરશો.

આ તમારા માનેલા 'મુરબ્બી' માટે કોઈ પણ પ્રકારે હર્ષ-શોક કરશો નહીં; તેની ઇચ્છા માત્ર સંકલ્પ-વિકલ્પથી રહિત થવાની જ છે; તેને અને આ વિચિત્ર જગત્‌ને કંઈ લાગતું વળગતું કે લેવા દેવા નથી. એટલે તેમાંથી તેને માટે ગમે તે વિચારો બંધાય કે બોલાય, તે ભણી હવે જવા ઇચ્છા નથી. જગત્‌માંથી જે પરમાણુ પૂર્વકાળે ભેળાં કર્યાં છે તે હળવે હળવે તેને આપી દઈ ઋણમુક્ત થવું, એ જ તેની સદા સઉપયોગી, વહાલી, શ્રેષ્ઠ અને પરમ જિજ્ઞાસા છે; બાકી તેને કંઈ આવડતું નથી; તે બીજું કંઈ ઇચ્છતો નથી; પૂર્વ કર્મના આધારે તેનું સઘળું વિચરવું છે; એમ સમજી પરમ સંતોષ રાખજો; આ વાત ગુપ્ત રાખજો. કેમ આપણે માનીએ છીએ, અથવા કેમ વર્તીએ છીએ તે જગતને દેખાડવાની જરૂર નથી; પણ આત્માને આટલું જ પૂછવાની જરૂર છે, કે જો મુક્તિને ઇચ્છે છે તો સંકલ્પ-વિકલ્પ, રાગ-દ્વેષને મૂક અને તે મૂકવામાં તને કંઈ બાધા હોય તો તે કહે. તે તેની મેળે માની જશે અને તેની મેળે મૂકી દેશે.

જ્યાં ત્યાંથી રાગ-દ્વેષ રહિત થવું એ જ મારો ધર્મ છે; અને તે તમને અત્યારે બોધી જઉં છઉં. પરસ્પર મળીશું ત્યારે હવે તમને કંઈ પણ આત્મત્વ સાધના બતાવાશે તો બતાવીશ. બાકી ધર્મ મેં ઉપર કહ્યો તે જ છે અને તે જ ઉપયોગ રાખજો. ઉપયોગ એ જ સાધના છે. વિશેષ સાધના તે માત્ર સત્પુરુષનાં ચરણકમળ છે; *તે પણ કહી જઉં છઉં.*

આત્મભાવમાં સઘળું રાખજો; ધર્મધ્યાનમાં ઉપયોગ રાખજો; જગતના કોઈપણ પદાર્થ, સગાં, કુટુંબી મિત્રનો કંઈ હર્ષ-શોક કરવો યોગ્ય જ નથી. પરમશાંતિપદને ઇચ્છીએ એ જ આપણો સર્વસમ્મતધર્મ છે અને એ જ ઇચ્છામાં ને ઇચ્છામાં તે મળી જશે, માટે નિશ્ચિંત રહો. હું કોઈ ગચ્છમાં નથી; પણ આત્મામાં છું, એ ભૂલશો નહીં.

દેહ જેનો ધર્મોપયોગ માટે છે, તે દેહ રાખવા જે પ્રયત્ન કરે છે, તે પણ ધર્મને માટે જ છે.

વિ૦ રાયચંદ્ર.

[પદ+અપ્ર.લ.પ૩] [૪૯] [મોહમયી, સં. ૧૯૪૫ આ.વ.૧૦, શ.

બીજું કાંઈ શોધ મા. માત્ર એક સત્પુરુષને શોધીને તેનાં ચરણકમળમાં સર્વભાવ અર્પણ કરી દઈ વર્ત્યો જા. પછી જો મોક્ષ ન મળે તો મારી પાસેથી લેજે.

સત્પુરુષ એ જ કે નિશદિન જેને આત્માનો ઉપયોગ છે; શાસ્ત્રમાં નથી અને સાંભળ્યામાં નથી, છતાં અનુભવમાં આવે તેવું જેનું કથન છે; અંતરંગ સ્પૃહા નથી એવી જેની ગુપ્ત આચરણા છે. બાકી તો કંઈ કહ્યું જાય તેમ નથી અને આમ કર્યા વિના તારો કોઈ કાળે છૂટકો થનાર નથી; આ અનુભવપ્રવચન પ્રમાણિક ગણ.

એક સત્પુરુષને રાજી કરવામાં તેની સર્વ ઇચ્છાને પ્રશંસવામાં, તે જ સત્ય માનવામાં આખી જિંદગી ગઈ તો ઉત્કૃષ્ટમાં ઉત્કૃષ્ટ પંદર ભવે અવશ્ય મોક્ષે જઈશ.

---

[૧૯] [૫૦] [સ. નિ. ૧૯૪૩. પાઠા ૧૯૪૫.

સુખકી સહેલી હૈ, અકેલી ઉદાસીનતા;
અધ્યાત્મની જનની તે ઉદાસીનતા.

લઘુ વયથી અદ્ભુત થયો, તત્ત્વજ્ઞાનનો બોધ;
એ જ સૂચવે એમ કે, ગતિ આગતિ કાં શોધ? ૧
જે સંસ્કાર થવો ઘટે, અતિ અભ્યાસે કાંય;
વિના પરિશ્રમ તે થયો, ભવ શંકા શી ત્યાંય? ૨
જેમ જેમ મતિ અલ્પતા, અને મોહ ઉદ્યોત;
તેમ તેમ ભવશંકના, અપાત્ર અંતર જ્યોત. ૩
કરી કલ્પના દૃઢ કરે, નાના નાસ્તિ વિચાર;
પણ અસ્તિ તે સૂચવે, એ જ ખરો નિર્ધાર. ૪
આ ભવ વણ ભવ છે નહીં, એ જ તર્ક અનુકૂળ;
વિચારતાં પામી ગયા, આત્મધર્મનું મૂળ. ૫

[૩૭-૧] [૫૧] [સ.નિ. ૧૯૪૪-૪૫.

સ્ત્રીના સંબંધમાં મારા વિચાર

અતિ અતિ સ્વસ્થ વિચારણાથી એમ સિદ્ધ થયું કે શુદ્ધ-જ્ઞાનને આશ્રયે નિરાબાધ સુખ રહ્યું છે; તથા ત્યાં જ પરમ સમાધિ રહી છે.

સ્ત્રી એ સંસારનું સર્વોત્તમ સુખ માત્ર આવર્ણિકદૃષ્ટિથી કલ્પાયું છે, પણ તે તેમ નથી જ. સ્ત્રીથી જે સંયોગસુખ ભોગવવાનું ચિહ્ન તે વિવેકથી દૃષ્ટિગોચર કરતાં વમન કરવાને યોગ્ય ભૂમિકાને પણ યોગ્ય રહેતું નથી. જે જે પદાર્થોપર જુગુપ્સા રહી છે, તે તે પદાર્થો તો તેના શરીરમાં રહ્યા છે; અને તેની તે જન્મભૂમિકા છે. વળી એ સુખ ક્ષણિક, ખેદ અને ખસના દરદરૂપ જ છે. તે વેળાનો દેખાવ હૃદયમાં ચિત્રાઈ રહી હસાવે છે, કે શી આ ભૂલવણી? ટુંકામાં કહેવાનું કે તેમાં કંઈ પણ સુખ નથી; અને સુખ હોય તો તેને અપરિચ્છેદરૂપે વર્ણવી જુઓ, એટલે માત્ર મોહદશાને લીધે તેમ માન્યતા થઈ છે, એમ જ જણાશે. અહીં હું સ્ત્રીના અવયવાદિ ભાગનો વિવેક કરવા બેઠો નથી; પણ ત્યાં ફરી આત્મા ન જ ખેંચાય એ વિવેક થયો છે, તેનું સહજ સૂચવન કર્યું. સ્ત્રીમાં દોષ નથી; પણ આત્મામાં દોષ છે; અને એ દોષ જવાથી આત્મા જે જુએ છે તે અદ્ભુત આનંદમય જ છે; માટે એ દોષથી રહિત થવું, એ જ પરમ જિજ્ઞાસા છે.

શુદ્ધ ઉપયોગની જો પ્રાપ્તિ થઈ તો પછી તે સમયે સમયે પૂર્વોપાર્જિત મોહનીયને ભસ્મીભૂત કરી શકશે. આ અનુભવગમ્ય પ્રવચન છે.

પણ પૂર્વોપાર્જિત હજુ સુધી મને પ્રવર્તે છે, ત્યાંસુધી મારી શી દશાથી શાંતિ થાય? એ વિચારતાં મને નીચે પ્રમાણે સમાધાન થયું:—

× × × ×

સ્ત્રીના સંબંધમાં કાંઈ પણ રાગ-દ્વેષ રાખવા મારી અંશ માત્ર ઇચ્છા નથી, પણ પૂર્વોપાર્જનથી ઇચ્છાના પ્રવર્તનમાં આટક્યો છઉં.

---

[૬૧] [૫૨] [સ. નિ. ૧૯૪૫

જગતમાં ભિન્ન ભિન્ન દર્શન જોવામાં
આવે છે તે દૃષ્ટિ ભેદ છે.

ભિન્ન ભિન્ન મત દેખીયે, ભેદ દૃષ્ટિનો એહ;
એક તત્ત્વના મૂળમાં, વ્યાપ્યા માનો તેહ. ૧

તેહ તત્ત્વરૂપ વૃક્ષનું, આત્મધર્મ છે મૂળ;
સ્વભાવની સિદ્ધિ કરે, ધર્મ તે જ અનુકૂળ. ૨
પ્રથમ આત્મસિદ્ધિ થવા, કરીએ જ્ઞાન વિચાર;
અનુભવિ ગુરુને સેવિયે, બુધજનનો નિર્ધાર. ૩
ક્ષણ ક્ષણ જે અસ્થિરતા, અને અભાવિક મોહ;
તે જેનામાંથી ગયા, તે અનુભવિ ગુરુ જોય. ૪
બાહ્ય તેમ અભ્યંતરે, ગ્રંથ ગ્રંથિ નહીં હોય;
પરમ પુરુષ તેને કહ્યો, સરળ દૃષ્ટિથી જોય. ૫

---

[૫૭] [૫૩] [સ. નિ. ૧૯૪૫.

નિરાબાધપણે જેની મનોવૃત્તિ રહ્યા કરે છે. સંકલ્પ-વિકલ્પની મંદતા જેને થઈ છે; પંચ વિષયથી વિરક્ત બુદ્ધિના અંકુરો જેને ફૂટ્યા છે; કલેશનાં કારણ જેણે નિર્મૂળ કર્યાં છે; અનેકાંત દૃષ્ટિયુક્ત એકાંતદૃષ્ટિને જે સેવ્યો કરે છે; જેની માત્ર એક શુદ્ધ વૃત્તિ જ છે; તે પ્રતાપી પુરુષ જયવાન વર્તો. આપણે તેવા થવાનું પ્રયત્ન કરવું જોઈએ.

---

[૫૯] [૫૪] [સ. નિ. ૧૯૪૫.

અહો હો! કર્મની કેવી વિચિત્ર બંધસ્થિતિ છે? જેને સ્વપ્ને પણ ઇચ્છતો નથી, જે માટે પરમ શોક થાય છે; એ જ અગાંભિર્ય દશાથી પ્રવર્ત્તવું પડે છે.

તે જિન-વર્દ્ધમાનાદિ સત્પુરુષો કેવા મહાન મનોજયી હતા! તેને મૌન રહેવું-અમૌન રહેવું બન્ને સુલભ હતું; તેને અનુકૂળ-પ્રતિકૂળ દિવસ સરખા હતા; તેને લાભ-હાનિ સરખી હતી. તેનો ક્રમ માત્ર આત્મસમતાર્થે હતો. કેવું આશ્ચર્યકારક કે, એક કલ્પનાનો જય એક કલ્પે થવો દુર્લભ, તેવી તેમણે અનંત કલ્પનાઓ કલ્પના અનંતમા ભાગે શમાવી દીધી!

---

[૬૧] [૫૫] [સ. નિ. ૧૯૪૫.

દુખિયા મનુષ્યોનું પ્રદર્શન કરવામાં આવ્યું હોય તો ખચિત તેના શિરોભાગમાં હું આવી શકું. આ મારાં વચનો વાંચીને કોઈ વિચારમાં પડી જઈ, ભિન્ન ભિન્ન કલ્પનાઓ કરશે અને કાં તો ભ્રમ ગણી વાળશે; પણ તેનું સમાધાન અહીં જ ટપકાવી દઉં છઉં. તમે મને સ્ત્રી સંબંધી કંઈ દુઃખ લેખશો નહીં, લક્ષ્મી સંબંધી લેખશો નહીં, પુત્ર સંબંધી લેખશો નહીં, કીર્ત્તિ સંબંધી લેખશો નહીં; ભય સંબંધી લેખશો નહીં, કાયા સંબંધી લેખશો નહીં; અથવા સર્વથી લેખશો નહીં; મને દુઃખ બીજી રીતિનું છે. તે દરદ વાતનું નથી; કફનું નથી કે પિત્તનું નથી; તે શરીરનું નથી, વચનનું નથી કે મનનું નથી. ગણો તો બધાંયનું છે અને ન ગણો તો એકેનું નથી; પરંતુ મારી વિજ્ઞાપના તે નહીં ગણવા માટે છે કારણ એમાં કોઈ ઓર મર્મ રહ્યો છે. તમે જરૂર માનજો, કે હું વિનાદિવાનાપણે આ કલમ ચલાવું છું. રાયચંદ નામથી ઓળખાતો વવાણીઆ નામના નાના ગામનો, લક્ષ્મીમાં સાધારણ એવો પણ આર્ય તરીકે ઓળખાતો દશાશ્રીમાળી-વૈશ્યનો પુત્ર ગણાઉં છઉં. આ દેહમાં મુખ્યે બે ભવ કર્યા છે, અમુખ્યનો હિસાબ નથી. નાનપણની નાની સમજણમાં કોણ જાણે ક્યાંથીએ મોટી કલ્પનાઓ આવતી. સુખની જિજ્ઞાસા પણ ઓછી નહોતી અને સુખમાં પણ મહાલય, બાગ, બગીચા, લાડીવાડીનાં કંઈક માન્યાં હતાં; મોટી કલ્પના

તે આ બધું શું છે તેની હતી. તે કલ્પનાનું એક વાર એવું રૂપ દીઠું કે, પુનર્જન્મ નથી. પાપે નથી, પુણ્યે નથી, સુખે રહેવું અને સંસાર ભોગવવો એ જ કૃતકૃત્યતા છે. એમાંથી બીજી પંચાતમાં નહીં પડતાં, ધર્મની વાસનાઓ કાઢી નાખી કોઈ ધર્મ માટે ન્યૂનાધિક કે શ્રદ્ધાભાવપણું રહ્યું નહીં. થોડો વખત ગયા પછી એમાંથી ઓર જ થયું. જે થવાનું મેં કલ્પ્યું નહોતું, તેમ તે માટે મારા ખ્યાલમાં હોય એવું કંઈ મારું પ્રયત્ન પણ નહોતું, છતાં અચાનક ફેરફાર થયો; કોઈ ઓર અનુભવ થયો, અને જે અનુભવ પ્રાયે શાસ્ત્રમાં લેખિત ન હોય, જડવાદીઓની કલ્પનામાં પણ નથી; તેવો હતો. તે ક્રમે કરીને વધ્યો; વધીને અત્યારે એક 'તુંહિ તુંહિ'નો જાપ કરે છે. હવે અહીં સમાધાન થઈ જશે. આગળ જે મળ્યાં નહીં હોય, અથવા ભયાદિક હશે, તેથી દુઃખ હશે તેવું કંઈ નથી; એમ ખચિત સમજાશે. સ્ત્રી શિવાય બીજો કોઈ પદાર્થ ખાસ કરીને મને રોકી શકતો નથી, બીજો કોઈ પણ સંસારી સાધને મારી પ્રીતિ મેળવી નથી; તેમ કોઈ ભયે મને બહુલતાએ ઘેર્યો નથી. સ્ત્રીના સંબંધમાં જિજ્ઞાસા ઓર છે અને વર્તના ઓર છે. એક પક્ષે તેનું કેટલાક કાળ સુધી સેવન કરવું સમ્મત કર્યું છે, તથાપિ ત્યાં સામાન્ય પ્રીતિ-અપ્રીતિ છે; પણ દુઃખ એ છે કે જિજ્ઞાસા નથી, છતાં પૂર્વકર્મ કાં ઘેરે છે? એટલેથી પતતું નથી, પણ તેને લીધે નહીં ગમતા પદાર્થોને જોવા સુંઘવા, સ્પર્શવા પડે છે અને એ જ કારણથી પ્રાયે ઉપાધિમાં બેસવું પડે છે.

મહારંભ, મહાપરિગ્રહ, ક્રોધ, માન, માયા, લોભ કે એવું તેવું જગત્‌માં કંઈ જ નથી, એમ વિસ્મરણધ્યાન કરવાથી પરમાનંદ રહે છે. તેને ઉપરનાં કારણોથી જોવાં પડે છે, એ મહા ખેદ છે. અંતરંગચર્યા પણ કોઈ સ્થળે ખોલી શકાતી નથી. એવાં પાત્રોની દુર્લભતા મને થઈ પડી એ જ મહા દુખમતા કહો.

---

[૬૩] [૫૬]

અત્ર કુશળતા છે; આપના તરફની ઇચ્છું છઉં. આજે આપનું જિજ્ઞાસુ પત્ર મળ્યું. તે જિજ્ઞાસુ પત્રના ઉત્તર બદલ જે પત્ર મોકલવું જોઈએ તે પત્ર આ છેઃ—

આ પત્રમાં ગૃહાશ્રમસંબંધી મારા કેટલાક વિચારો આપની સમીપ મૂકું છઉં. એ મૂકવાનો હેતુ માત્ર એટલો જ કે, કોઈ પણ પ્રકારના ઉત્તમ ક્રમમાં આપનું જીવન-વલણ થાય; અને તે ક્રમ જ્યારથી આરંભવો જોઈએ તે કાળ હમણા જ આપની પાસે આરંભાયો છે; એટલે તે ક્રમ જણાવવાનો ઉચિત સમય છે; તેમ જણાવેલા ક્રમના વિચારો ઘણા સંસ્કારિક હોઈને પત્ર વાટે નીકળ્યા છે; આપને તેમ જ કોઈ પણ આત્મોન્નતિ વા પ્રશસ્ત ક્રમને ઇચ્છનારને તે ખચિત વધારે ઉપયોગી થઈ પડશે એમ માન્યતા છે.

તત્ત્વજ્ઞાનની ઊંડી ગુફાનું દર્શન કરવા જઈએ તો, ત્યાં નેપથ્યમાંથી એવો ધ્વનિ જ નીકળશે કે, તમે કોણ છો? ક્યાંથી આવ્યા છો? કેમ આવ્યા છો? તમારી સમીપ આ સઘળું શું છે? તમારી તમને પ્રતીતિ છે? તમે વિનાશી, અવિનાશી વા કોઈ ત્રિરાશી છો? એવાં અનેક પ્રશ્નો હૃદયમાં તે ધ્વનિથી પ્રવેશ કરશે; અને એ પ્રશ્નોથી જ્યાં આત્મા ઘેરાયો ત્યાં પછી બીજા વિચારોને બહુ જ થોડો અવકાશ રહેશે; યદિ એ વિચારોથી જ છેવટે સિદ્ધિ છે; એ જ વિચારોના વિવેકથી જે અવ્યાબાધ સુખની ઇચ્છા છે, તેની પ્રાપ્તિ થાય છે, એ જ વિચારોના મનનથી અનંત કાળનું મુંઝન ટળવાનું છે; તથાપિ તે સર્વને માટે નથી. વાસ્તવિક દૃષ્ટિથી જોતાં તેને છેવટ સુધી પામનારા પાત્રોની ન્યૂનતા બહુ છે; કાળ ફરી ગયો છે; એ

વસ્તુનો અધીરાઈ અથવા અશૌચતાથી અંત લેવા જતાં ઝેર નીકળે છે;' અને તે ભાગ્યહીન અપાત્ર બન્ને લોકથી ભ્રષ્ટ થાય છે; એટલા માટે અમુક સંતોને અપવાદરૂપ માની બાકીનાઓને તે ક્રમમાં આવવા, તે ગુફાનું દર્શન કરવા ઘણા વખત સુધી અભ્યાસની જરૂર છે; કદાપિ તે ગુફાદર્શનની તેની ઇચ્છા ન હોય તોપણ પોતાનાં આ ભવનાં સુખને અર્થે પણ જન્મ્યા તથા મુઆની વચ્ચેનો ભાગ કોઈ રીતે ગાળવા માટે પણ એ અભ્યાસની ખચિત જરૂર છે. એ કથન અનુભવગમ્ય છે, ઘણાને તે અનુભવમાં આવ્યું છે. ઘણા આર્ય સત્પુરુષો તે માટે વિચાર કરી ગયા છે; તેઓએ તે પર અધિકાધિક મનન કર્યું છે. આત્માને શોધી, તેના અપાર માર્ગમાંથી થયેલી પ્રાપ્તિના ઘણાને ભાગ્યશાળી થવાને માટે, અનેક ક્રમ બાંધ્યાં છે; તે મહાત્મા જયવાન હો! અને તેને ત્રિકાળ નમસ્કાર હો!

આપણે થોડીવાર તત્ત્વજ્ઞાનની ગુફાની વિસ્મરણા કરી, આર્યોએ બોધેલા અનેક ક્રમપર આવવા માટે પરાયણ છીએ, તે સમયમાં જણાવી જવું યોગ્ય જ છે કે, પૂર્ણાલ્હાદકર જેને માન્યું છે, પરમ સુખકર, હિતકર, અને હૃદયમય જેને માનેલ છે, તેમ છે; અનુભવગમ્ય છે. તે તો તે જ ગુફાનો નિવાસ છે; અને નિરંતર તેની જ જિજ્ઞાસા છે. અત્યારે કંઈ તે જિજ્ઞાસા પૂર્ણ થવાનાં ચિન્હ નથી, તોપણ ક્રમે, એમાં આ લેખકનો પણ જય થશે એવી તેની ખચિત શુભાકાંક્ષા છે, અને તેમ અનુભવગમ્ય પણ છે. અત્યારથી જ જો યોગ્ય રીતે તે ક્રમની પ્રાપ્તિ હોય તો, આ પત્ર લખવા એટલી ખોટી કરવા ઇચ્છા નથી; પરંતુ કાળની કઠિનતા છે; ભાગ્યની મંદતા છે; સંતોની કૃપાદૃષ્ટિ દૃષ્ટિગોચર નથી; સત્સંગની ખામી છે; ત્યાં કંઈ જ—

તોપણ તે ક્રમનું બીજ હૃદયમાં અવશ્ય રોપાયું છે, અને એ જ સુખકર થયું છે. સૃષ્ટિના રાજથી જે સુખ મળવા આશા નહોતી, તેમ જ કોઈ પણ રીતે ગમે તેવા ઔષધથી, સાધનથી, સ્ત્રીથી, પુત્રથી, મિત્રથી કે બીજા અનેક ઉપચારથી જ અંતર્શાંતિ થવાની નહોતી તે થઈ છે. નિરંતરની—ભવિષ્યકાળની—ભીતિ ગઈ છે અને એક સાધારણ ઉપજીવનમાં પ્રવર્ત્તતો એવો આ તમારો મિત્ર એને જ લઈ ને જીવે છે, નહીં તો જીવવાની ખચિત શંકા જ હતી; વિશેષ શું કહેવું? આ ભ્રમણા નથી, વહેમ નથી; ખચિત સત્ય જ છે. એ ત્રિકાળમાં એક જ પરમપ્રિય અને જીવનવસ્તુની પ્રાપ્તિ, તેનું બીજ-રોપણ કેમ વા કેવા પ્રકારથી થયું એ વ્યાખ્યાનો પ્રસંગ અહીં નથી, પરંતુ ખચિત એ જ મને ત્રિકાળ સમ્મત હો! એટલું જ કહેવાનો પ્રસંગ છે, કારણ લેખસમય બહુ ટૂંકો છે.

એ પ્રિયજીવન સર્વ પામી જાય, સર્વ એને યોગ્ય હોય, સર્વને એ પ્રિય લાગે, સર્વને એમાં રુચિ થાય, એવું ભૂતકાળે બન્યું નથી, વર્તમાનકાળે બનતું નથી. અને ભવિષ્યકાળે પણ બનવું અસંભવિત છે; અને એ જ કારણથી આ જગત્‌ની વિચિત્રતા ત્રિકાળ છે.

મનુષ્ય સિવાયની પ્રાણીની બીજી જાતિ જોઈએ છીએ, તેમાં તો એ વસ્તુનો વિવેક જાણતો નથી; હવે જે મનુષ્ય રહ્યાં, તે સર્વ મનુષ્યમાં પણ તેમ દેખી શકશો નહીં. [અપૂર્ણ.]

---

[૮] [૫૭] [સ. નિ. ૧૯૪૩. પાઠા. ૧૯]

ભાઈ, આટલું તારે અવશ્ય કરવા જેવું છે:—

૧ દેહમાં વિચાર કરનાર બેઠો છે તે દેહથી ભિન્ન છે? તે સુખી છે કે દુઃખી? એ સંભારી લે.

૨ દુઃખ લાગશે જ, અને દુઃખનાં કારણો પણ તને દૃષ્ટિગોચર થશે.

કદાપિ ન થયા તો મારા ૦ કોઈ ભાગને વાંચી જા, એટલે સિદ્ધ થશે. તે ટાળવા માટે જે ઉપાય છે તે એટલો જ કે તેથી બાહ્યાભ્યંતરરહિત થવું.

૩ રહિત થયા પછી ઓર દશા અનુભવાય છે એ પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક કહું છું.

૪ તે સાધન માટે સર્વસંગપરિત્યાગી થવાની આવશ્યકતા છે. નિર્ગ્રંથ સદ્ગુરુનાં ચરણમાં જઈને પડવું યોગ્ય છે.

૫ જેવા ભાવથી ચડાય તેવા ભાવથી સર્વકાળ રહેવા માટેની વિચારણા પ્રથમ કરી લે. જો તને પૂર્વકર્મ બળવાન્ લાગતાં હોય તો અત્યાગી, દેશત્યાગી રહીને પણ તે વસ્તુને વિસારીશ નહીં.

૬ પ્રથમ ગમે તેમ કરી તું તારું જીવન જાણ. જાણવું શા માટે કે ભવિષ્યસમાધિ થવા. અત્યારે અપ્રમાદી થવું.

૭ તે આયુષ્યનો માનસિક આત્મોપયોગ તો નિર્વેદમાં રાખ.

૮ જીવન બહુ ટૂંકું છે, ઉપાધિ બહુ છે, અને ત્યાગ થઈ શકે તેમ નથી તો, નીચેની વાત પુન: પુન: લક્ષમાં રાખ.

૧ જિજ્ઞાસા તે વસ્તુની રાખવી.

૨ સંસારને બંધન માનવું.

૩ પૂર્વકર્મ નથી એમ ગણી પ્રત્યેક ધર્મ સેવ્યા જવો. તેમ છતાં પૂર્વ-કર્મ નડે તો શોક કરવો નહીં.

૪ દેહની જેટલી ચિંતા રાખે છે તેટલી નહીં પણ એથી અનંત ગણી ચિંતા આત્માની રાખ, કારણ અનંત ભવ એક ભવમાં ટાળવા છે.

૫ ન ચાલે તો પ્રતિશ્રોતી થા.

૬ જેમાંથી જેટલું થાય તેટલું કર.

૭ પરિણામિક વિચારવાળો થા.

૮ અનુત્તરવાસી થઈને વર્ત્ત.

૯ છેવટનું સમયે સમયે ચૂકીશ નહીં.

એ જ ભલામણ અને એ જ ધર્મ.

---

[૯] [૫૮] [સ. નિ. ૧૯૪૦ પહેલાં. પાઠા. ૧૯૪૬.

સમજીને અલ્પભાષી થનારને પશ્ચાત્તાપ કરવાનો થોડો જ અવસર સંભવે છે.

હે નાથ! સાતમી તમતમપ્રભા નર્કની વેદના મળી હોત [હોય] તો વખતે સમ્મત કરત. પણ જગતની મોહની સમ્મત થતી નથી.

પૂર્વના અશુભ કર્મ ઉદય આવ્યે વેદતાં જો શોચ કરો છો તો હવે એ પણ ધ્યાન રાખો કે નવાં બાંધતાં પરિણામે તેવાં તો બંધાતાં નથી?

આત્માને ઓળખવો હોય તો આત્માના પરિચયી થવું, પરવસ્તુના ત્યાગી થવું.

જેટલા પોતાની પુદ્ગલિક મોટાઈ ઇચ્છે તેટલા હલકા સંભવે.

પ્રશસ્ત પુરુષની ભક્તિ કરો, તેનું સ્મરણ કરો; ગુણચિંતન કરો.

---

[૧૦૩] [૬૨] [મુંબઈ, કાર્તિક શુદ ૭ ગુરુ, ૧૯૪૬.

'અષ્ટક' અને 'યોગબિંદુ' એ નામનાં બે પુસ્તકો આ સાથે આપની દૃષ્ટિતળે નીકળી જવા હું મોકલું છઉં. 'યોગબિંદુ'નું બીજું પાનું શોધતાં મળી શક્યું નથી; તોપણ બાકીનો ભાગ સમજી શકાય તેવો હોવાથી તે પુસ્તક મોકલ્યું છે. 'યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચય' પાછળથી મોકલીશ. પરમતત્ત્વને સામાન્ય બોધમાં ઉતારી દેવાની હરિભદ્રાચાર્યની ચમત્કૃતિ સ્તુત્ય છે. કોઈ સ્થળે ખંડન-મંડન ભાગ સાપેક્ષ હશે, તે ભણી આપની દૃષ્ટિ નહીં હોવાથી મને કલ્યાણ છે.

અથથી ઇતિસુધી અવલોકન કરવાનો વખત મેળવ્યાથી મારાપર એક કૃપા થશે. (જૈન એ મોક્ષના અખંડ ઉપદેશનું કરતું, અને વાસ્તવિક તત્ત્વમાં જ જેની શ્રદ્ધા છે એવું દર્શન છતાં કોઈ 'નાસ્તિક' એ ઉપનામથી તેનું આગળ ખંડન કરી ગયા છે તે યથાર્થ થયું નથી; એ આપને દૃષ્ટિમાં આવી જવાનું પ્રાયે બનશે તેથી.)

જૈનસંબંધી આપને કંઈ પણ મારો આગ્રહ દર્શાવતો નથી. તેમ આત્મા જે રૂપે હો તે રૂપે ગમે તેથી થાઓ એ શિવાય બીજી મારી અંતરંગ જિજ્ઞાસા નથી; એ કંઈ કારણથી કહી જઈ જૈન પણ એક પવિત્ર દર્શન છે એમ કહેવાની આજ્ઞા લઉં છઉં. તે માત્ર જે વસ્તુ જે રૂપે સ્વાનુભવમાં આવી હોય તે રૂપે કહેવી એમ સમજીને.

સર્વ સત્પુરુષો માત્ર એક જ વાટેથી તર્યા છે અને તે વાટ વાસ્તવિક આત્મજ્ઞાન અને તેની અનુચારિણી દેહસ્થિતિપર્યંત સત્ક્રિયા કે રાગ-દ્વેષ અને મોહવગરની દશા થવાથી તે તત્ત્વ તેમને પ્રાપ્ત થયું હોય એમ મારું આધીન મત છે.

આત્મા આમ લખવા જિજ્ઞાસુ થવાથી લખ્યું છે. તેમાંની ન્યૂનાધિકતા ક્ષમાપાત્ર છે.

વિ૦ રાયચંદના વિનયપૂર્વક પ્રણામ.

---

[૬૩] [૬૪] [સ. નિ. ૧૯૪૬, કા. શુ. ૧૫

સંવત્ ૧૯૨૪ ના કાર્તિક શુદિ ૧૫, રવિએ મારો જન્મ હોવાથી આજે મને સામાન્ય ગણતરીથી બાવીસ વર્ષ પુરાં થયાં. બાવીસ વર્ષની અલ્પવયમાં મેં અનેક રંગ આત્મા સંબંધમાં, મન સંબંધમાં, વચન સંબંધમાં, તન સંબંધમાં અને ધન સંબંધમાં દીઠા છે. નાના પ્રકારની સૃષ્ટિરચના, નાના પ્રકારનાં સંસારી મોજાં, અનંતદુઃખનું મૂળ, એ બધાંનો અનેક પ્રકારે મને અનુભવ થયો છે. સમર્થ તત્ત્વજ્ઞાનીઓએ અને સમર્થ નાસ્તિકોએ જે જે વિચારો કર્યા છે તે ભાતિના અનેક વિચારો તે અલ્પ વયમાં મેં કરેલા છે. મહાન્ ચક્રવર્તિએ કરેલા તૃષ્ણાના વિચાર અને એક નિસ્પૃહી મહાત્માએ કરેલા નિસ્પૃહાના વિચાર મેં કર્યા છે. અમરત્વની સિદ્ધિ અને ક્ષણિકત્વની સિદ્ધિ ખૂબ વિચારી છે. અલ્પવયમાં મહત્ વિચારો કરી નાખ્યા છે. મહત્ વિચિત્રતાની પ્રાપ્તિ થઈ છે. એ સઘળું બહુ ગંભીરભાવથી આજે હું દૃષ્ટિ દઈ જોઉં છઉં તો પ્રથમની મારી ઉગતી વિચારશ્રેણિ, આત્મદશા અને આજને આકાશ-પાતાળનું અંતર છે; તેનો છેડો અને આનો છેડો કોઈ કાળે જાણે મળ્યો મળે તેમ નથી. પણ શોચ કરશો કે એટલી બધી વિચિત્રતાનું કોઈ સ્થળે લેખન-ચિત્રન કર્યું છે કે કંઈ નહીં ? તો ત્યાં એટલું જ કહી શકાય કે લેખન-ચિત્રન સઘળું સ્મૃતિના ચિત્રપટમાં છે. બાકી પત્ર-લેખિનીનો સમાગમ કરી જગતમાં દર્શાવવાનું પ્રયત્ન કર્યું નથી. યદિ હું એમ સમજી શકું છું કે તે વય-ચર્યા જનસમૂહને બહુ ઉપયોગી, પુનઃ પુનઃ મનન કરવા યોગ્ય, અને પરિણામે તેઓ ભણીથી મને શ્રેયની પ્રાપ્તિ થાય તેવી છે; પણ મારી સ્મૃતિએ તે પરિશ્રમ લેવાની મને ચોખી ના કહી હતી, એટલે નિરૂપાયતાથી ક્ષમા ઇચ્છી લઉં છઉં. પારિણામિક વિચારથી તે સ્મૃતિની ઇચ્છાને દબાવી તે જ સ્મૃતિને સમજાવી, તે વય-ચર્યા ધીરે ધીરે બનશે તો, અવશ્ય ધવળ-પત્ર પર મૂકીશ; તોપણ સમુચ્ચયવય-ચર્યા સંભારી જઉં છઉં:—

સાત વર્ષ સુધી એકાંત બાળવયની રમત-ગમત સેવી હતી. એટલું મને તે વેળા માટે સ્મૃતિમાં છે કે વિચિત્ર કલ્પના—કલ્પનાનું સ્વરૂપ કે હેતુ સમજ્યા વગર—મારા આત્મામાં થયા કરતી હતી. રમત-ગમતમાં પણ વિજય મેળવવાની અને સજા-રાજેશ્વર જેવી ઉંચી પદવી મેળવવાની પરમ જિજ્ઞાસા હતી. વસ્ત્ર પહેરવાની, સ્વચ્છ રાખવાની, ખાવાપીવાની, સૂવાબેસવાની, બધી વિદેહી દશા હતી; છતાં હાડ ગરીબ હતું. એ દશા હજુ બહુ સાંભરે છે. અત્યારનું વિવેકી જ્ઞાન તે વયમાં હોત તો મને મોક્ષ માટે ઝાઝી જિજ્ઞાસા રહેત નહીં. એવી નિરપરાધિ દશા હોવાથી પુનઃપુનઃ તે સાંભરે છે.

સાત વર્ષથી અગિયાર વર્ષ સુધીનો કાળ કેળવણી લેવામાં હતો. આજે મારી સ્મૃતિ જેટલી ખ્યાતિ ભોગવે છે, તેટલી ખ્યાતિ ભોગવવાથી તે કંઈક અપરાધી થઈ છે; પણ તે કાળે નિરપરાધી સ્મૃતિ હોવાથી એક જ વાર પાઠનું અવલોકન કરવું પડતું હતું; છતાં ખ્યાતિનો હેતુ નહોતો, એટલે ઉપાધિ બહુ ઓછી હતી. સ્મૃતિ એવી બળવત્તર હતી કે જેવી સ્મૃતિ બહુ જ થોડા મનુષ્યોમાં આ કાળે, આ ક્ષેત્રે હશે. અભ્યાસમાં પ્રમાદી બહુ હતો. વાતડાહ્યો, રમતિયાળ અને આનંદી હતો. પાઠ માત્ર શિક્ષક વંચાવે તે જ વેળા વાંચી તેનો ભાવાર્થ કહી જતો. એ ભણીની નિશ્ચિંતતા હતી. તે વેળા પ્રીતિ—સરળવાત્સલ્યતા—મારામાં બહુ હતી; સર્વથી એકત્વ ઇચ્છતો; સર્વમાં ભ્રાતૃભાવ હોય તો જ સુખ, એ મને સ્વાભાવિક આવડયું હતું. લોકોમાં કોઈ પણ પ્રકારથી જુદાઈના અંકુરો જોતો કે મારું અંતઃકરણ રડી પડતું. તે વેળા કલ્પિત વાતો કરવાની મને બહુ ટેવ હતી. આઠમા વર્ષમાં મેં કવિતા કરી હતી; જે પાછળથી તપાસતાં સમાપ હતી.

અભ્યાસ એટલી ત્વરાથી કરી શકયો હતો કે જે માણસે મને પ્રથમ પુસ્તકનો બોધ દેવો શરૂ કર્યો હતો, તેને જ ગુજરાતી કેળવણી ઠીક પામીને તે જ ચોપડીનો પાછો મેં બોધ કર્યો હતો. ત્યારે કેટલાક કાવ્યગ્રંથો મેં વાંચ્યા હતા. તેમ જ અનેક પ્રકારના બોધગ્રંથો—નાના—આડા અવળા મેં જોયા હતા; જે પ્રાયે હજુ સ્મૃતિમાં રહ્યા છે. ત્યાંસુધી મારાથી સ્વાભાવિક રીતે ભદ્રિકપણું જ સેવાયું હતું; હું માણસ જાતનો બહુ વિશ્વાસુ હતો; સ્વાભાવિક સૃષ્ટિરચનાપર મને બહુ પ્રીતિ હતી.

મારા પિતામહ કૃષ્ણની ભકિત કરતા હતા. તેમની પાસે તે વયમાં કૃષ્ણકીર્તનનાં પદો મેં સાંભળ્યાં હતાં; તેમ જ જુદા જુદા અવતારો સંબંધી ચમત્કારો સાંભળ્યા હતા; જેથી મને ભકિતની સાથે તે અવતારોમાં પ્રીતિ થઈ હતી, અને રામદાસજી નામના સાધુની સમીપે મેં બાળલીલામાં કંઠી બંધાવી હતી; નિત્ય કૃષ્ણનાં દર્શન કરવા જતો; વખતો વખત કથાઓ સાંભળતો; વારંવાર અવતારો સંબંધી ચમત્કારમાં હું મોહ પામતો અને તેને પરમાત્મા માનતો, જેથી તેનું રહેવાનું સ્થળ જોવાની પરમ જિજ્ઞાસા હતી. તેના સંપ્રદાયના મહંત હોઈએ, સ્થળે સ્થળે ચમત્કારથી હરિકથા કરતા હોઈએ અને ત્યાગી હોઈએ તો કેટલી મજા પડે? એ જ વિકલ્પના થયા કરતી; તેમ જ કોઈ વૈભવી ભૂમિકા જોતો કે સમર્થ વૈભવી થવાની ઇચ્છા થતી; 'પ્રવીણસાગર' નામનો ગ્રંથ તેવામાં મેં વાંચ્યો હતો; તે વધારે સમજ્યો નહોતો; છતાં સ્ત્રી સંબંધી નાનાં પ્રકારનાં સુખમાં લીન હોઈએ અને નિરુપાધિપણે કથાકથન શ્રવણ કરતા હોઈએ તો કેવી આનંદદાયક દશા, એ મારી તૃષ્ણા હતી. ગુજરાતી ભાષાની વાંચનમાળામાં જગત્કર્ત્તા સંબંધી કેટલેક સ્થળે બોધ કર્યો છે તે મને દૃઢ થઈ ગયો હતો, જેથી જૈન લોકો ભણી મારી બહુ જુગુપ્સા હતી; બનાવ્યા વગર કોઈ પદાર્થ બને નહીં માટે જૈન લોકો મૂર્ખ છે, તેને ખબર નથી. તેમ જ તે વેળા પ્રતિમાના અશ્રદ્ધાળુ લોકોની ક્રિયા મારા જોવામાં આવી હતી, જેથી તે ક્રિયાઓ મલીન લાગવાથી હું તેથી બીતો હતો, એટલે કે તે મને પ્રિય નહોતી.

જન્મભૂમિકામાં જેટલા વાણિયાઓ રહે છે, તે બધાની કૂળશ્રદ્ધા ભિન્ન ભિન્ન છતાં કંઈક પ્રતિમાના અશ્રદ્ધાળુને જ લગતી હતી, એથી મને તે લોકોનો જ પાનારો હતો. પહેલેથી સમર્થ શક્તિવાળો અને ગામનો નામાંકિત વિદ્યાર્થી લોકો મને ગણતા તેથી મારી પ્રશંસાને લીધે ચાહીને તેવા મંડળમાં બેસી મારી ચપળશકિત દર્શાવવા હું પ્રયત્ન કરતો. કંઠીને માટે વારંવાર તેઓ મારી હાસ્યપૂર્વક ટીકા કરતા; છતાં હું તેઓથી વાદ કરતો અને સમજણ પાડવા પ્રયત્ન કરતો. પણ હળવે હળવે મને તેમનાં પ્રતિક્રમણસૂત્ર ઇત્યાદિક પુસ્તકો વાંચવા મળ્યાં; તેમાં બહુ વિનયપૂર્વક સર્વ જગત્-જીવથી મિત્રતા ઇચ્છી છે તેથી, મારી પ્રીતિ તેમાં પણ થઈ અને પેલામાં પણ રહી. હળવે હળવે આ પ્રસંગ વધ્યો. છતાં સ્વચ્છ રહેવાના તેમ જ બીજા આચાર-વિચાર મને વૈષ્ણવના પ્રિય હતા અને જગત્કર્ત્તાની શ્રદ્ધા હતી. તેવામાં કંઠી તુટી ગઈ, એટલે ફરીથી મેં બાંધી નહીં. તે વેળા બાંધવા-ન બાંધવાનું કંઈ કારણ મેં શોધ્યું નહોતું. આ મારી તેર વર્ષની વયની ચર્યા છે. પછી હું મારા પિતાની

દુકાને બેસતો અને મારા અક્ષરની છટાથી કચ્છદરબારને ઉતારે મને લખવા માટે બોલાવતા ત્યારે હું ત્યાં જતો. દુકાને મેં નાના પ્રકારની લીલાલ્હેર કરી છે. અનેક પુસ્તકો વાંચ્યાં છે; રામ ઇત્યાદિકનાં ચરિત્રો પર કવિતાઓ રચી છે; સંસારી તૃષ્ણાઓ કરી છે; છતાં કોઈ ને મેં ઓછોઅધિકો ભાવ કહ્યો નથી, કે કોઈને મેં ઓછુંઅધિકું તોળી દીધું નથી, એ મને ચોક્કસ સાંભરે છે. [અપૂર્ણ]

---

[૩૦] [૬૫] [સ. નિ. ૧૯૪૩-પાઠા. ૧૯૪૬.

બે પ્રકારે વહેંચાયલો ધર્મ, તીર્થંકરે બે પ્રકારનો કહ્યો છેઃ

૧ સર્વસંગપરિત્યાગી. ૨ દેશપરિત્યાગી.

સર્વપરિત્યાગી.—

ભાવ અને દ્રવ્ય. તેનો અધિકારી. પાત્ર, ક્ષેત્ર, કાળ, ભાવ.

પાત્ર—વૈરાગ્યાદિક લક્ષણો, ત્યાગનું કારણ અને પરિણામિક ભાવ ભળી આવવું. [પાઠાંo જોવું.]

ક્ષેત્ર—તે પુરુષની જન્મભૂમિકા, ત્યાગભૂમિકા, એ બે.

કાળ—અધિકારીની વય, મુખ્ય વર્ત્તતો કાળ.

ભાવ—વિનયાદિક, તેની યોગ્યતાશક્તિ, તેને ગુરુએ પ્રથમ શું ઉપદેશ કરવો, 'દશવૈકાલિક' 'આચારાંગ' ઇo સંબંધી વિચાર;—તેની નવદીક્ષિત કારણે તેને સ્વતંત્ર વિહાર કરવા દેવાની આજ્ઞા ઇo

નિત્યચર્યા. વર્ષકલ્પ. છેલ્લી અવસ્થા.

—એ સંબંધી પરમ આવશ્યકતા છે.

દેશત્યાગી—

અવશ્ય વિચાર. [પાઠાંo ક્રિયા] નિત્ય કલ્પ.
ભક્તિ. અણુવ્રત.

દાન, શીલ, તપ, ભાવનું સ્વરૂપ, જ્ઞાનને માટે તેનો અધિકાર.

—એ સંબંધી પરમ આવશ્યકતા છે.

જ્ઞાનનો ઉદ્ધાર—

શ્રુતજ્ઞાનનો ઉદય કરવો જોઈએ.

યોગસંબંધી ગ્રંથો. ત્યાગ સંબંધી ગ્રંથો.
પ્રક્રિયા સંબંધી ગ્રંથો. અધ્યાત્મ સંબંધી ગ્રંથો.
ધર્મ સંબંધી ગ્રંથો. ઉપદેશગ્રંથો.
આખ્યાનગ્રંથો. દ્રવ્યાનુયોગી ગ્રંથો.

—ઇત્યાદિક વહેંચવા જોઈએ;

—તેનો ક્રમ અને ઉદય કરવો જોઈએ.

નિર્ગ્રંથ ધર્મ. ગચ્છ.
આચાર્ય. પ્રવચન.
ઉપાધ્યાય. દ્રવ્યલિંગી.
મુનિ. અન્યદર્શન સંબંધી.
ગૃહસ્થ.

—આ સઘળું યોજવું જોઈએ.

મતમતાંતર. માર્ગની શૈલી.
તેનું સ્વરૂપ. જીવનનું ગાળવું.
તેને સમજાવવા. ઉદ્યોત.

—એ વિચારણા. [અપૂર્ણ]

[1][૧૦૭-૧] [૬૬] કાર્તિક વદ ૧, શુક્ર, ૧૯૪૬.

નાના પ્રકારનો મોહ પાતળો થવાથી આત્માની દૃષ્ટિ પોતાના ગુણથી ઉત્પન્ન થતાં સુખમાં જાય છે, અને પછી તે મેળવવા પ્રયત્ન કરે છે. એ જ દૃષ્ટિ તેને તેની સિદ્ધિ આપે છે.

[૧૦૭-૨] [૬૭] કાર્તિક વદ ૩, રવિ, ૧૯૪૬.

આયુષ્યનું પ્રમાણ આપણે જાણ્યું નથી. બાલાવસ્થા અસમજમાં વ્યતીત થઈ. માનો કે ૪૬ વર્ષનું આયુષ્ય હશે, અથવા વૃદ્ધતા દેખી શકીશું એટલું આયુષ્ય હશે, પણ તેમાં શિથિલદશા શિવાય બીજું કંઈ જોઈ શકીશું નહીં. હવે માત્ર એક યુવાવસ્થા રહી. તેમાં જો મોહનીયબળવત્તરતા ન ઘટી તો સુખથી નિદ્રા આવશે નહીં, નિરોગી રહેવાશે નહીં, આઠા સંકલ્પ-વિકલ્પ ટળશે નહીં અને ઠામ ઠામ આથડવું પડશે, અને તે પણ રીદ્ધિ હશે તો થશે. નહીં તો પ્રથમ તેનું પ્રયત્ન કરવું પડશે. તે ઇચ્છા પ્રમાણે મળી ન મળી તો એક બાજુ રહી, પરંતુ વખતે પેટ પૂરતી મળવી દુર્લભ છે. તેની જ ચિંતામાં, તેના જ વિકલ્પમાં અને તે મેળવીને સુખ ભોગવીશું એ જ સંકલ્પમાં, માત્ર દુઃખ શિવાય બીજું કંઈ દેખી શકીશું નહીં. એ વયમાં કોઈ કાર્યમાં પ્રવૃત્તિ કરતાં ફાવ્યા તો એકદમ આંખ ત્રિછી થઈ જશે. ન ફાવ્યા તો લોકનો ભેદ અને પોતાનો નિષ્ફળ ખેદ બહુ દુઃખ આપશે. પ્રત્યેક વખત મૃત્યુના ભયવાળો, રોગના ભયવાળો, આજીવિકાના ભયવાળો, યશ હશે તો તેની રક્ષાના ભયવાળો, અપયશ હશે તો તેને ટાળવાના ભયવાળો, લેણું હશે તો તેને લેવાના ભયવાળો, દેણું હશે તો તેની હાયવોયના ભયવાળો, સ્ત્રી હશે તો તેની......ના ભયવાળો, નહીં હોય તો તેને પ્રાપ્ત કરવાના ખ્યાલવાળો, પુત્રપુત્રાદિક હશે તો તેની કડાકૂટના ભયવાળો, નહીં હોય તો તેને મેળવવાના ખ્યાલવાળો, ઓછી રીદ્ધિ હશે તો વધારેના ખ્યાલવાળો, વધારે હશે તો તેને બાથ ભરવાના ખ્યાલનો, એમ જ પ્રત્યેક સાધનો માટે અનુભવ થશે. ક્રમે કે વિક્રમે ટુંકામાં કહેવાનું કે, સુખનો સમય હવે કયો કહેવો? બાલાવસ્થા? યુવાવસ્થા? જરાવસ્થા? નિરોગાવસ્થા? રોગાવસ્થા? ધનાવસ્થા? નિર્ધનાવસ્થા? ગૃહસ્થાવસ્થા? અગૃહસ્થાવસ્થા?

એ સર્વ પ્રકારની બાહ્ય મહેનત વિના અનુત્તર અંતરંગ વિચારણાથી જે વિવેક થયો તે જ આપણને બીજી દૃષ્ટિ કરાવી, સર્વ કાળને માટે સુખી કરે છે, એટલે કહ્યું શું? તો કે વધારે જીવાયું તો પણ સુખી, ઓછું જીવાયું તો પણ સુખી, પાછળ જન્મવું હોય તો પણ સુખી, ન જન્મવું હોય તો પણ સુખી.

---

[૨૫] [૬૮] [સ. નિ. ૧૯૪૩-પાઠા. ૧૯૪૬.

તે પવિત્ર દર્શન થયા પછી ગમે તે વર્તન હો, પરંતુ તેને તીવ્રબંધન નથી. અનંત સંસાર નથી, સોળ ભવ નથી, અભ્યંતર દુઃખ નથી, શંકાનું નિમિત્ત નથી, અંતરંગ

[1] બીજી આવૃત્તિનાં આંક ૧૦૭-૧ થી ૧૦૭-૧૭ વાળા લેખો કોઈને મોકલેલ પત્રરૂપે નથી પણ ૧૯૪૬ ની સાલની રોજનીશી (Diary) માં અમુક મિતિઓએ પોતાની વિચારચર્યા શ્રીમદે લખી છે. આ રોજનીશીમાંથી કેટલાક પાના કોઈએ ફાડી લીધેલા જણાય છે. જેટલાં પાના રોજનીશીમાં વિદ્યમાન છે તેમાંના લેખો અહીં આપ્યા છે.—સંશોધક. મ૦ ર૦

મોહિની નથી. સત્ સત્ નિરુપમ, સર્વોત્તમ, શુક્લ, શીતળ, અમૃતમય દર્શનજ્ઞાન; સમ્યક્ જ્યોતિર્મય, ચિરંકાળ આનંદની પ્રાપ્તિ, અદ્ભુત સતસ્વરૂપદર્શિતાની બલિહારી છે!

જ્યાં મતભેદ નથી; જ્યાં શંકા, કંખા, વિતિગિચ્છા, મૂઢદૃષ્ટિ એમાનું કાંઈ નથી. છે તે કલમ લખી શકતી નથી, કથન કહી શકતું નથી, મન જેને મનન કરી શકતું નથી. છે તે.

---

[૨૮] [૬૯] [સ. નિ. ૧૯૪૩-પાઠા. ૧૯૪૬.

સર્વ દર્શનથી ઉંચ ગતિ છે. પરંતુ મોક્ષનો માર્ગ જ્ઞાનીઓએ તે અક્ષરોમાં સ્પષ્ટ દર્શાવ્યો નથી, ગૌણતાએ રાખ્યો છે. તે ગૌણતાનું સર્વોત્તમ તત્ત્વ આ જણાય છે:—

નિશ્ચય, નિર્ગ્રંથ જ્ઞાની ગુરુની પ્રાપ્તિ, તેની આજ્ઞાનું આરાધવું, સમીપમાં સદૈવકાળ રહેવું, કાં સત્સંગની પ્રાપ્તિમાં રહેવું, આત્મદર્શિતા ત્યારે પ્રાપ્ત થશે.

---

[૨૯] [૭૦] [સ. નિ. ૧૯૪૩-પાઠા. ૧૯૪૬.

નવપદ ધ્યાનીની વૃદ્ધિ કરવા મારી જિજ્ઞાસા છે.

[૧૦૭-૩] [૭૧] માગસર શુદ ૧-૨, રવિ, ૧૯૪૬.

હે ગૌતમ! તે કાળ અને તે સમયમાં છદ્મસ્થ અવસ્થાએ હું એકાદશ વર્ષની પર્યાયે છઠ્ઠ છઠ્ઠે, [અઠ્ઠમે] સાવધાનપણે, નિરંતર તપશ્ચર્યા અને સંયમથી આત્મતા ભાવતાં પૂર્વાનુપૂર્વિએ ચાલતાં, એક ગામથી બીજે ગામ જતાં, જ્યાં સુસુમારપુર નગર, જ્યાં અશોક વનખંડ બાગ, જ્યાં અશોકવર પાદપ, જ્યાં પૃથ્વિશિલાપટ્ટ, ત્યાં આવ્યો; આવીને અશોકવર પાદપની નીચે, પૃથ્વીશિલાપટ્ટપર અષ્ટમભક્ત ગ્રહણ કરીને બન્ને પગ સંકોચીને લાંબા કર કરીને, એક પુદ્ગલમાં દૃષ્ટિ અડગ સ્થાપીને અનિમેષ નયનથી જરા નીચું આગળ મુખ રાખીને, યોગની સમાધિથી, સર્વ ઇંદ્રિયો ગુપ્ત કરીને, એક રાત્રિની મહા પ્રતિમા ધારણ કરીને, વિચરતો હતો. (ચમર)

---

[૬૭] [૭૨] માગસર શુદ ૯, ૧૯૪૬, મુંબઈ.

તમે મારા સંબંધમાં જે જે પ્રસ્તુતિ દર્શાવી તે તે મેં બહુ મનન કરી છે. તેવા ગુણો પ્રકાશિત થાય, એમ પ્રવર્ત્તવા અભિલાષા છે. પરંતુ તેવા ગુણો કંઈ મારામાં પ્રકાશિત થયા હોય એમ મને લાગતું નથી. માત્ર રુચિ ઉત્પન્ન થઈ, એમ ગણીએ તો ગણી શકાય. આપણે જેમ બને તેમ એક જ પદના ઇચ્છક થઈ પ્રયત્ની થઈએ છીએ, તે આ કે "બંધાયલાને છોડવો." એ બંધન જેથી છૂટે તેથી છોડી લેવું, એ સર્વમાન્ય છે.

વિ૦ રાયચંદના પ્રણામ.

---

૧ તે ત્રિશલાતનયે મન ચિંતવી, જ્ઞાનવિવેક વિચાર વધારું;
નિત્ય વિશોધ કરી નવતત્ત્વનો, ઉત્તમ બોધ અનેક ઉચ્ચારું;
સંશયબીજ ઉગે નહીં અંદર, જે જિનના કથનો અવધારું;
રાજ્ય સદા મુજ એ જ મનોરથ, ધાર થશે અપવર્ગ ઉતારું.
—'મોક્ષમાળા' 'સામાન્ય મનોરથ'.

આ પ્રકારનો શ્રીમદે પોતાનો જીવનમનોરથ વિચાર્યો હોવાથી વીતરાગ દર્શનનો ઉદ્ધાર કરવામાં કેવાં સાધનો જોઈએ તેનું ચિંતવન આ સમયે વિશેષપણે રહ્યા કર્યું હશે એવું બીજી આવૃત્તિના આંક ૨૯ થી ૩૫ (ચોથી આવૃત્તિના આંક ૬૫-૭૦-૭૫-૭૬-૭૭-૭૮-૭૯) વાળા લેખો ઉપરથી અનુમાન થાય છે. કેમકે એ લેખો દર્શનોદ્ધાર યોજનારૂપ છે.—સંશોધક. મ૦ ૨૦

[૧૦૭-૪] [૭૩] મુંબઈ, ૧૯૪૬, પોષ શુદ ૩, બુધ.

નીચેના નિયમોપર બહુ લક્ષ અપાવું જોઈએઃ—

૧ એક વાત કરતાં તેની અપૂર્ણતામાં અવશ્ય વિના બીજી વાત ન કરવી જોઈએ.
૨ કહેનારની વાત પૂર્ણ સાંભળવી જોઈએ.
૩ પોતે ધીરજથી તેનો સદુત્તર આપવો જોઈએ.
૪ જેમાં આત્મશ્લાઘા કે આત્મહાનિ ન હોય તે વાત ઉચ્ચારવી જોઈએ.
૫ ધર્મસંબંધી હમણાં બહુ જ ઓછી વાત કરવી.
૬ લોકોથી ધર્મવ્યવહારમાં પડવું નહીં.
૭

[અપૂર્ણ]

---

[૯૫] [૭૪] [સ. નિ. ૧૯૪૬.

સર્વગુણાંશ તે સમ્યક્ત્વ.

આવાપ્રકારે તારો સમાગમ મને શા માટે થયો? ક્યાં તારૂં ગુપ્ત રહેવું થયું હતું?

---

[૩૧] [૭૫] [સ. નિ. ૧૯૪૩-પાઠા ૧૯૪૬.

ધર્મ, અર્થ, કામની એકત્રતા પ્રાયે એક ધોરણ—એક સમુદાયમાં, કેટલાંક ઉત્કૃષ્ટ સાધનોથી, કોઈ તેવો યોજક પુરુષ (થવા ઇચ્છે છે તો) સાધારણ શ્રેણિમાં લાવવાનો પ્રયત્ન કરે,—અને તે પ્રયત્ન નિરાશ ભાવે. [અપૂર્ણ]

---

[૩૨] [૭૬] [સ. નિ. ૧૯૪૩-પાઠા. ૧૯૪૬.

ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ એવા ચાર પુરુષાર્થ પ્રાપ્ત કરવાનો સત્પુરુષોનો ઉપદેશ છે. એ ચાર પુરુષાર્થ નીચેના બે કારણથી સમજવામાં આવ્યા છે.

૧ વસ્તુના સ્વભાવને ધર્મ કહેવામાં આવ્યો છે.
૨ જડચૈતન્ય સંબંધીના વિચારોને અર્થ કહ્યો છે.
૩ ચિત્ત નિરોધને કામ.
૪ સર્વ બંધનથી મુક્ત થવું તે મોક્ષ.

એ પ્રકારે સર્વસંગપરિત્યાગીની અપેક્ષાથી ઠરી શકે છે. સામાન્ય રીતે નીચે પ્રમાણેઃ—

ધર્મ—સંસારમાં અધોગતિમાં પડતો અટકાવી ધરી રાખનાર તે 'ધર્મ.'
અર્થ—વૈભવ—લક્ષ્મી, ઉપજીવનમાં સંસારિક સાધન.
કામ—નિયમિત રીતે સ્રીપરિચય.
મોક્ષ—સર્વ બંધનથી મુક્તિ તે 'મોક્ષ.'

'ધર્મ'ને પહેલાં મૂકવાનો હેતુ એટલો જ છે કે, 'અર્થ' અને 'કામ' એવાં હોવાં જોઈએ કે, 'ધર્મ' જેનું મૂળ હોવું જોઈએ.

એટલા જ માટે 'અર્થ' અને 'કામ' પછી મૂકવામાં આવ્યા છે.

ગૃહસ્થાશ્રમી એકાંત ધર્મસાધન કરવા ઇચ્છે તો તેમ ન થઈ શકે, સર્વસંગપરિત્યાગ જ જોઈએ. ગૃહસ્થને ભિક્ષા વગેરે કૃત્ય યોગ્ય નથી.

અને ગૃહસ્થાશ્રમ જો— [અપૂર્ણ]

---

[૩૪] [૭૭] [સ. નિ. ૧૯૪૩-પાઠા. ૧૯૪૬.

આર્ય ગ્રંથકર્તાઓએ બોધેલા ચાર આશ્રમ જે કાળમાં દેશની વિભૂષારૂપે પ્રવર્તતા હતા તે કાળને ધન્ય છે!

ચાર આશ્રમમાં પ્રથમ બ્રહ્મચર્યાશ્રમ, પછી ગૃહસ્થાશ્રમ, પછી વાનપ્રસ્થાશ્રમ અને પછી સંન્યાસાશ્રમ, એમ અનુક્રમ છે. પણ આશ્ચર્ય એ કહેવું પડે છે કે, તેવો અનુક્રમ જો જીવનનો હોય તો ભોગવવામાં આવે. સર્વાળે સો વર્ષના આયુષ્યવાળો, તેવી જ વૃત્તિએ ચાલ્યો આવ્યો તો તે આશ્રમનો ઉપભોગ લઈ શકે. પ્રાચીન કાળમાં અકાળિક મોત ઓછાં થતાં હોય એમ એ આશ્રમના બાંધા પરથી સમજાય છે.

---

[૩૫] [૭૮] [મુંબઈ, સ. નિ. ૧૯૪૩-પાઠા. ૧૯૪૬.

આર્યભૂમિકા પર પ્રાચીન કાળમાં ચાર આશ્રમ પ્રચલિત હતા, એટલે કે, આશ્રમધર્મ મુખ્ય કરીને પ્રવર્ત્તતો હતો. પરમર્ષિ નાભિપુત્રે ભારતમાં નિર્ગ્રંથધર્મને જન્મ આપવા પ્રથમ તે કાળના લોકોને વ્યવહારધર્મનો ઉપદેશ એ જ આશયથી કર્યો હતો. કલ્પવૃક્ષથી મનોવાંચ્છિતપણે ચાલતો તે લોકોનો વ્યવહાર હવે ક્ષીણ થતો જતો હતો; તેઓમાં ભદ્રપણું અને વ્યવહારની પણ અજ્ઞાનતા હોવાથી, કલ્પવૃક્ષની સમૂળગી ક્ષીણતા વેળા બહુ દુઃખ પામશે એમ અપૂર્વજ્ઞાની ઋષભદેવજીએ જોયું. તેમની પરમ કરુણાદૃષ્ટિથી તેમના વ્યવહારની ક્રમમાલિકા પ્રભુએ બાંધી દીધી.

તીર્થંકરરૂપે જ્યારે ભગવંત વિહાર કરતા હતા, ત્યારે તેમના પુત્ર ભરતે વ્યવહારશુદ્ધિ થવા માટે તેમના ઉપદેશને અનુસરી, ચાર વેદની તત્સમયી વિદ્વાનો સમીપે યોજના કરાવી; ચાર આશ્રમના ધર્મ તેમાં દાખલ કર્યા તેમ જ ચાર વર્ણની નીતિરીતિ તેમાં દાખલ કરી. પરમ કરુણાથી ભગવાને જે લોકોને ભવિષ્યે ધર્મપ્રાપ્તિ થવા માટે વ્યવહારશિક્ષા અને વ્યવહારમાર્ગ બતાવ્યો હતો તેમને ભરતજીના આ કાર્યથી પરમ સુગમતા થઈ.

ચાર વેદ ચાર આશ્રમ, ચાર વર્ણ અને ચાર પુરુષાર્થ સંબંધી એ પરથી અહીં કેટલોક વિચાર કરવા ઇચ્છા છે. તેમાં પણ મુખ્ય કરીને ચાર આશ્રમ અને ચાર પુરુષાર્થ સંબંધી વિચાર કરીશું, અને છેવટે હેયોપાદેય વિચાર વડે દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ, ભાવ જોઈશું.

ચાર વેદ, જેમાં આર્યગૃહધર્મનો મુખ્યે ઉપદેશ હતો, તે આ પ્રમાણે હતો: [અપૂર્ણ]

---

[૩૩] [૭૯] [સ. નિ. ૧૯૪૩-પાઠા. ૧૯૪૬.

'જે મનુષ્યો ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ એ ચાર પુરુષાર્થની પ્રાપ્તિ કરી શકવાને ઇચ્છતા હોય તેમના વિચારને સહાયક થવું' એ વાક્યમાં આ પત્રને જન્મ આપવાનું સર્વ પ્રકારનું પ્રયોજન દેખાડી દીધું છે. તેને કંઈક સ્ફુરણા આપવા યોગ્ય છે.

આ જગતમાં વિચિત્ર પ્રકારના દેહધારીઓ છે અને પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ પ્રમાણથી એમ સિદ્ધ થઈ શક્યું છે કે, તેમાં મનુષ્યરૂપે પ્રવર્ત્તતા દેહધારી આત્માઓ એ ચારે વર્ગ સાધી શકવાને વિશેષ યોગ્ય છે. મનુષ્યજાતિમાં જેટલા આત્માઓ છે, તેટલા બધા સરખી વૃત્તિના, સરખા વિચારના કે સરખી જિજ્ઞાસા અને ઇચ્છાવાળા નથી, એ આપણે પ્રત્યક્ષ જોઈ શકીયે છીએ. પ્રત્યેક પ્રત્યેક સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિએ જોતાં વૃત્તિ, વિચાર, જિજ્ઞાસા અને ઇચ્છાની એટલી બધી વિચિત્રતા લાગે છે કે આશ્ચર્ય! એ આશ્ચર્યનું બહુ પ્રકારે અવલોકન કરતાં, સર્વ પ્રાણીની અપવાદ શિવાય સુખપ્રાપ્તિ કરવાની જે ઇચ્છા, તે બહુ અંશે મનુષ્યદેહમાં સિદ્ધ થઈ શકે છે; તેવું છતાં તેઓ સુખને બદલે દુઃખ લઈ લે છે; એમ માત્ર મોહદૃષ્ટિથી થયું છે. [અપૂર્ણ]

---

[૧૧] [૮૦] [સ. નિ. ૧૯૪૦ પહેલાં. પાઠા. ૧૯૪૬.

મહાવીરના બોધને પાત્ર કોણ?

૧ સત્પુરુષના ચરણનો ઇચ્છક,
૨ સદૈવ સૂક્ષ્મ બોધનો અભિલાષી,
૩ ગુણપર પ્રશસ્ત ભાવ રાખનાર,
૪ બ્રહ્મવ્રતમાં પ્રીતિમાન્,
૫ જ્યારે સ્વદોષ દેખે ત્યારે તેને છેદવાનો ઉપયોગ રાખનાર,
૬ ઉપયોગથી એક પગ પણ ભરનાર,
૭ એકાંતવાસને વખાણનાર,
૮ તીર્થાદિ પ્રવાસનો ઉછરંગી,
૯ આહાર, વિહાર, નિહારનો નિયમી,
૧૦ પોતાની ગુરુતા દબાવનાર,

એવો કોઈ પણ પુરુષ તે મહાવીરના બોધને પાત્ર છે, સમ્યક્ દશાને પાત્ર છે. પહેલા જેવું એકે નથી.

---

[૨૧] [૮૨] [સ. નિ. ૧૯૪૩-પાઠા. ૧૯૪૬.

કુટુંબરૂપી કાજળની કોટડીના વાસથી સંસાર વધે છે. ગમે તેટલી તેની સુધારણા કરશો તોપણ એકાંતથી જેટલો સંસારક્ષય થવાનો છે, તેનો સોમો હિસ્સો પણ તે કાજળગૃહમાં રહેવાથી થવાનો નથી. કષાયનું તે નિમિત્ત છે; મોહને રહેવાનો અનાદિકાળનો પર્વત છે. પ્રત્યેક અંતરગુફામાં તે જાજવલ્યમાન છે. સુધારણા કરતાં વખતે શુદ્ધોત્પત્તિ [પાઠા. શ્રૌદ્ધોત્પત્તિ] થવી સંભવે, માટે ત્યાં અલ્પભાષી થવું, અલ્પહાસી થવું, અલ્પપરિચયી થવું, અલ્પઆવકારી થવું, અલ્પભાવના દર્શાવવી, અલ્પસહચારી થવું, અલ્પગુરુ થવું, પરિણામ વિચારવું, એ જ શ્રેયસ્કર છે.

[×] [૮૩] મુંબઈ, મહા વદ ૨ શુક્ર, ૧૯૪૬.

જિને કહેલા પદાર્થો યથાર્થ જ છે એ જ અત્યારે ભલામણ.

[×] [૮૪] મુંબઈ, ફાગણ શુદ ૮, ગુરુ, ૧૯૪૬.

વ્યવહારોપાધિ ચાલે છે. રચનાનું વિચિત્રપણું સમ્યક્જ્ઞાન બોધે તેવું છે.

તમે, તેઓ અને બીજા તમને લગતા માંડલિકો ધર્મને ઇચ્છો છો. તે જો સર્વનું અંતરાત્માથી ઇચ્છવું હશે તો, પરમ કલ્યાણરૂપ છે. મને તમારી ધર્મજિજ્ઞાસાનું રુડાપણું જોઈ સતોષ પામવાનું કારણ છે. જનમંડળની અપેક્ષાએ હતભાગ્યકાળ છે. વધારે શું કહેવું? એક અંતરાત્મા જ્ઞાની સાક્ષી છે.

---

[૬૮] [૮૫] ૧૯૪૬, ફાગણ વદ ૧.

લોકાલોક રહસ્ય

ચોપાઈ

૧ લોક પુરુષ સંસ્થાને કહ્યો, એનો ભેદ તમે કંઈ લહ્યો?
એનું કારણ સમજ્યા કાંઈ, કે સમજાવ્યાની ચતુરાઈ? ૧
શરીર પરથી એ ઉપદેશ, જ્ઞાન દર્શન કે ઉદ્દેશ;
જેમ જણાવો સુણિયે તેમ, કાં તો લઈએ-દઈએ ક્ષેમ. ૨

× × ×

૨ શું કરવાથી પોતે સુખી? શું કરવાથી પોતે દુઃખી?
પોતે શું? ક્યાંથી છે આપ? એનો માગો શીઘ્ર જવાપ. ૧

૩ જ્યાં શંકા ત્યાં ગણ સંતાપ, જ્ઞાન તહાં શંકા નહિ સ્થાપ;
પ્રભુભક્તિ ત્યાં ઉત્તમ જ્ઞાન, પ્રભુ મેળવવા ગુરુ ભગવાન. ૧
ગુરુ ઓળખવા ઘટ વૈરાગ્ય, તે ઉપજવા પૂર્વિત ભાગ્ય;
તેમ નહીં તો કંઈ સત્સંગ, તેમ નહીં તો કંઈ દુઃખરંગ. ૨

× × ×

૪ જે ગાયો તે સઘળે એક, સકળ દર્શને એ જ વિવેક;
સમજાવ્યાની શૈલી કરી, સ્યાદ્વાદ સમજણ પણ ખરી. ૧
મૂળ સ્થિતિ જો પૂછો મને, તો સોંપી દઉં યોગી કને;
પ્રથમ અંતને મધ્યે એક, લોકરૂપ અલોકે દેખ. ૨
જીવાજીવ સ્થિતિને જોઈ, ટળ્યો ઓરતો શંકા ખોઈ;
એમ જ સ્થિતિ ત્યાં નહીં ઉપાય, ઉપાય કાં નહીં શંકા જાય. ૩
એ આશ્ચર્ય જાણે તે જાણ, જાણે જ્યારે પ્રગટે ભાણ;
સમજે બંધમુક્તિયુત જીવ, નિરખી ટાળે શોક સદીવ. ૪
બંધયુક્ત જીવ કર્મ સહિત, પુદ્ગલ રચના કર્મ ખચીત;
પુદ્ગલજ્ઞાન પ્રથમ લે જાણ, નર દેહે પછી પામે ધ્યાન. ૫
જો કે પુદ્ગલનો એ દેહ, તોપણ ઓર સ્થિતિ ત્યાં છેહ;
સમજણ બીજી પછી કહીશ, જ્યારે ચિત્તે સ્થિર થઈશ. ૬

× × ×

૫ જહાં રાગ અને વળી દ્વેષ, તહાં સર્વદા માનો ક્લેશ;
ઉદાસીનતાનો જ્યાં વાસ, સકળ દુઃખનો છે ત્યાં નાશ. ૧
સર્વ કાલનું છે ત્યાં જ્ઞાન, દેહ છતાં ત્યાં છે નિર્વાણ;
ભવ છેવટની છે એ દશા, રામ ધામ આવીને વસ્યા. ૨

[૧૨+૩૯] [૮૬] [સ. નિ. ૧૯૪૦-પાઠા. ૧૯૪૬.

હે જીવ, તું ભ્રમા મા, તને હિત કહું છઉં.

અંતરમાં સુખ છે; બહાર શોધવાથી મળશે નહીં.

અંતરનું સુખ અંતરની સમશ્રેણીમાં છે; સ્થિતિ થવા માટે બાહ્ય પદાર્થોનું વિસ્મરણ કર, આશ્ચર્ય ભૂલ.

સમશ્રેણી રહેવી બહુ દુર્લભ છે; નિમિત્તાધીન વૃત્તિ ફરિફરી ચલિત થઈ જશે; ન થવા અચળ ગંભીર ઉપયોગ રાખ.

આ ક્રમ યથાયોગ્યપણે ચાલ્યો આવ્યો તો તું જીવન ત્યાગ કરતો રહીશ, મુંઝાઈશ નહીં, નિર્ભય થઈશ.

ભ્રમા મા, તને હિત કહું છઉં.

આ મારું છે એવા ભાવની વ્યાખ્યા પ્રાયે ન કર.

આ તેનું છે એમ માની ન બેસ.

આ માટે આમ કરવું છે એ ભવિષ્યનિર્ણય ન કરી રાખ.

આ માટે આમ ન થયું હોત તો સુખ થાત એમ સ્મરણ ન કર.

આટલું આ પ્રમાણે હોય તો સારું એમ આગ્રહ ન કરી રાખ.

* શ્રીમદે વ્યાપાર પ્રવૃત્તિને વિષે સંવત્ ૧૯૪૬ ના મહા મહિનામાં પ્રવેશ કર્યો હતો.—સંશોધક. મ૦ ૨૦.

આણે મારા પ્રતિ અનુચિત કર્યું એવું સંભારતાં ન શીખ.

આણે મારા પ્રતિ ઉચિત કર્યું એવું સ્મરણ ન રાખ.

આ મને અશુભ નિમિત્ત છે એવો વિકલ્પ ન કર.

આ મને શુભ નિમિત્ત છે એવી દૃઢતા માની ન બેસ.

આ ન હોત તો હું બંધાત નહીં એમ અચળ વ્યાખ્યા નહીં કરીશ.

આ કર્મ બળવાન છે, માટે આ બધો પ્રસંગ મળી આવ્યો એવું એકાંતિક ગ્રહણ કરીશ નહીં.

પુરુષાર્થનો જય ન થયો એવી નિરાશા સ્મરીશ નહીં.

બીજાના દોષે તને બંધન છે એમ માનીશ નહીં.

તારે નિમિત્તે પણ બીજાને દોષ કરતો ભૂલાવ.

તારે દોષે તને બંધન છે એ સંતની પહેલી શિક્ષા છે.

તારો દોષ એટલો જ કે અન્યને પોતાનું માનવું, પોતે પોતાને ભૂલી જવું.

એ બધામાં તારી લાગણી નથી, માટે જુદે જુદે સ્થળે તેં સુખની કલ્પના કરી છે. હે મૂઢ એમ ન કર.—

એ તને તેં હિત કહ્યું. અંતરમાં સુખ છે.

જગતમાં કોઈ એવું પુસ્તક વા લેખ વા કોઈ એવો સાક્ષી ત્રાહિત તમને એમ નથી કહી શકતો, કે આ સુખનો માર્ગ છે, વા તમારે આમ વર્તવું વા સર્વને એક જ ક્રમે ઉગવું; એ જ સૂચવે છે કે ત્યાં કંઈ પ્રબળ વિચારણા રહી છે.

૧ એક ભોગી થવાનો બોધ કરે છે.
૨ એક યોગી થવાનો બોધ કરે છે.
૩ એ બેમાંથી કોને સમ્મત કરીશું?
૪ બન્ને શા માટે બોધ કરે છે?
૫ બન્ને કોને બોધ કરે છે?
૬ કોના પ્રેરવાથી કરે છે?
૭ કોઈને કોઈનો અને કોઈને કોઈનો બોધ કાં લાગે છે?
૮ એનાં કારણો શું છે?
૯ તેનો સાક્ષી કોણ છે?
૧૦ તમે શું વાંચ્છો છો?
૧૧ તે ક્યાંથી મળશે વા શામાં છે?
૧૨ તે કોણ મેળવશે?
૧૩ ક્યાં થઈને લાવશો?
૧૪ લાવવાનું કોણ શીખવશે?
૧૫ વા શીખ્યા છીએ?
૧૬ શીખ્યા છો તો ક્યાંથી શીખ્યા છો?
૧૭ જીવન શું છે?
૧૮ જીવ શું છે?
૧૯ તમે શું છો?
૨૦ તમારી ઇચ્છાપૂર્વક કાં નથી થતું?

૨૧ તે કેમ કરી શકશો?

૨૨ બાધતા પ્રિય છે કે નિરાબાધતા પ્રિય છે?

૨૩ તે ક્યાં ક્યાં કેમ કેમ છે? એનો નિર્ણય કરો.

અંતરમાં સુખ છે. બહારમાં નથી. સત્ય કહું છઉં.

હે જીવ, ભૂલ મા, તને સત્ય કહું છઉં.

સુખ અંતરમાં છે; તે બહાર શોધવાથી નહીં મળે.

અંતરનું સુખ અંતરની સ્થિતિમાં છે; સ્થિતિ થવા માટે બાહ્યપદાર્થો સંબંધીનું આશ્ચર્ય ભૂલ.

સ્થિતિ રહેવી બહુ વિકટ છે; નિમિત્તાધીન ફરિફરી વૃત્તિ ચલિત થઈ જાય છે. એનો દૃઢ ઉપયોગ રાખવો જોઈએ.

એ ક્રમ યથાયોગ્ય ચલાવ્યો આવીશ તો તું મુંઝાઈશ નહીં. નિર્ભય થઈશ.

હે જીવ! તું ભૂલ મા. વખતે વખતે ઉપયોગ ચૂકી કોઈને રંજન કરવામાં, કોઈથી રંજન થવામાં, વા મનની નિર્બળતાને લીધે અન્ય પાસે મંદ થઈ જાય છે, એ ભૂલ થાય છે. તે ન કર.

---

[૯૫] [૮૭] [સ. નિ. ફાગણ, ૧૯૪૬.

પરમ સત્ય છે.
પરમ સત્ય છે. } ત્રિકાળ એમ જ છે.
પરમ સત્ય છે.

વ્યવહારના પ્રસંગને સાવધાનપણે, મંદ ઉપયોગે સમતાભાવે નિભાવ્યો આવજે.

બીજા તારું કેમ માનતા નથી એવું પ્રશ્ન તારા અંતરમાં ન ઉગો.

બીજા તારું માને છે એ ઘણું યોગ્ય છે, એવું સ્મરણ તને ન થાઓ.

તું સર્વ પ્રકારે તારાથી પ્રવર્તો.

જીવન-અજીવનપર સમવૃત્તિ હો.

જીવન હો તો એ જ વૃત્તિએ પૂર્ણ હો.

ગૃહવાસ જ્યાંસુધી સૃજિત હો ત્યાંસુધી વ્યવહારપ્રસંગમાં પણ સત્ય તે સત્ય હો.

ગૃહવાસમાં તેમાં જ લક્ષ હો.

ગૃહવાસમાં પ્રસંગીઓને ઉચિત વૃત્તિ રાખતાં શીખવ, સઘળાં સમાન જ માન.

ત્યાંસુધીનો તારો કાળ ઘણો જ ઉચિત જાઓ. અમુક વ્યવહાર-પ્રસંગનો કાળ, તે શિવાયનો તત્સંબંધી કાર્યકાળ, પૂર્વિત કર્મોદયકાળ, નિદ્રાકાળ.

જો તારી સ્વતંત્રતા અને તારા ક્રમથી તારા ઉપજીવન-વ્યવહાર સંબંધી સંતોષિત હોય તો ઉચિત પ્રકારે તારે વ્યવહાર પ્રવર્તાવવો.

તેની એથી બીજા ગમે તે કારણથી સંતોષિત વૃત્તિ ન રહેતી હોય તો તારે તેના કહ્યા પ્રમાણે પ્રવૃત્તિ કરી તે પ્રસંગ પૂરો કરવો, અર્થાત્ પ્રસંગની પૂર્ણાહુતી સુધી એમ કરવામાં તારે વિષમ થવું નહીં.

તારા ક્રમથી તેઓ સંતોષિત રહે તો ઔદાસિન્યવૃત્તિ વડે નિરાગ્રહભાવે તેઓનું સારું થાય તેમ કરવાનું સાવધાનપણું તારે રાખવું.

---

[૧૩] [૮૮] [સ. નિ. ૧૯૪૦ પહેલાં. પાઠા. ૧૯૪૬.

મોહાચ્છાદિતદશાથી વિવેક ન થાય એ ખરું. નહીંતો વસ્તુગતે એ વિવેક ખરો છે.

ઘણું જ સૂક્ષ્મ અવલોકન રાખો.

૧ સત્યને તો સત્ય જ રહેવા દેવું.

૨ કરી શકો તેટલું કહો. અશક્યતા ન છૂપાવો.

૩ એક નિષ્ઠિત રહો.

ગમે તે કોઈ પ્રશસ્ત ક્રમમાં એક નિષ્ઠિત રહો.

વીતરાગે ખરું કહ્યું છે.

અરે આત્મા ! સ્થિતિસ્થાપક દશા લે.

આ દુ:ખ ક્યાં કહેવું ? અને શાથી ટાળવું ?

પોતે પોતાનો વૈરી. આ કેવી ખરી વાત છે ?

[૧૦૭-૫] [૮૯] [રોજનિશી] વૈશાખ વદ ૪ ગુરુ, ૧૯૪૬.

આજ મને ઉછરંગ અનુપમ, જન્મકૃતાર્થ જોગ જણાયો;

વાસ્તવ્ય વસ્તુ, વિવેક વિવેચક તે ક્રમ સ્પષ્ટ સુમાર્ગે ગણાયો.

[૧૦૭-૬] [૯૨] [રોજનિશી] વૈશાખ વદ ૫ શુક્ર, ૧૯૪૬.

ઇચ્છાવગરનું કોઈ પ્રાણી નથી. વિવિધ આશાથી તેમાં પણ મનુષ્ય પ્રાણી રોકાયલું છે. ઇચ્છા, આશા જ્યાંસુધી અતૃપ્ત છે, ત્યાંસુધી તે પ્રાણી અધોવૃત્તિવત્ છે. ઇચ્છાજયવાળું પ્રાણી ઊર્ધ્વગામીવત્ છે.

---

[૫૮] [૯૩] [સ. નિ. મુંબઈ, વૈશાખ વદ ૧૨, ૧૯૪૬.

આજે આપનું એક પત્ર મળ્યું; અત્ર સમય અનુકૂળ છે. તે ભણીની સમયકુશળતા ઇચ્છું છઉં. આપને જે પત્ર પાઠવવું મારી ઇચ્છામાં હતું, તે પત્ર અધિક વિસ્તારથી લખવાની અવશ્ય હોવાથી, તેમ જ તેમ કરવાથી તેનું ઉપયોગીપણું પણ અધિક ઠરતું હોવાથી, તેમ કરવા ઇચ્છા હતી, અને હજુ પણ છે. તથાપિ કાર્યોપાધિનું એવું સબળ રૂપ છે કે એટલો શાંત અવકાશ મળી શકતો નથી, મળી શકયો નહીં, અને હજુ થોડો વખત મળવો પણ સંભવિત નથી. આપને આ સમયમાં એ પત્ર મળ્યું હોત તો વધારે વધારે ઉપયોગી થાત; તોપણ હવે પછી પણ એનું ઉપયોગીપણું તો અધિક જ આપ પણ માની શકશો; આપની જિજ્ઞાસાના કંઈક શમાર્થે ટુંકું તે પત્રનું વ્યાખ્યાન આપ્યું છે.

આપનાં પહેલાં આ જન્મમાં હું લગભગ બે વર્ષથી કંઈક વધારે કાળથી ગૃહાશ્રમી થયો છઉં એ આપના જાણવામાં છે. ગૃહાશ્રમી જેને લઈને કહી શકાય છે, તે વસ્તુ અને મને તે વખતમાં કંઈ ઘણો પરિચય પડયો નથી; તોપણ તેનું બનતું કાયિક, વાચિક અને માનસિક વલણ મને તેથી ઘણું ખરૂં સમજાયું છે; અને તે પરથી તેનો અને મારો સંબંધ અસંતોષપાત્ર થયો નથી; એમ જણાવવાનો હેતુ એવો છે કે ગૃહાશ્રમનું વ્યાખ્યાન સહજ માત્ર પણ આપતાં તે સંબંધી વધારે અનુભવ ઉપયોગી થાય છે; મને કંઈક સાંસારિક અનુભવ ઉગી નીકળવાથી એમ કહી શકું છઉં કે મારો ગૃહાશ્રમ અત્યાર સુધી જેમ અસંતોષપાત્ર નથી, તેમ ઉચિત સંતોષપાત્ર પણ નથી. તે માત્ર મધ્યમ છે; અને તે મધ્યમ હોવામાં પણ મારી કેટલીક ઉદાસીનવૃત્તિની સહાયતા છે.

તત્ત્વજ્ઞાનની ગુપ્ત ગુફાનાં દર્શન લેતાં ગૃહસ્થાશ્રમથી વિરક્ત થવાનું અધિકતર સૂઝે છે, અને ખચિત તે તત્ત્વજ્ઞાનનો વિવેક પણ આને ઉગ્યો હતો; કાળનાં બળવત્તર અનિષ્ટ-

પણાને લીધે તેને યથાયોગ્ય સમાધિસંગની અપ્રાપ્તિને લીધે તે વિવેકને મહાખેદની સાથે ગૌણ કરવો પડ્યો; અને ખરે! જો તેમ ન થઈ શક્યો હોત તો તેના (આ લેખકના) જીવનનો અંત આવત.

જે વિવેકને મહાખેદની સાથે ગૌણ કરવો પડ્યો છે, તે વિવેકમાં જ ચિત્તવૃત્તિ પ્રસન્ન રહી જાય છે, બાહ્ય તેની પ્રાધાન્યતા નથી રાખી શકાતી એ માટે અકથ્ય ખેદ થાય છે. તથાપિ જ્યાં નિરૂપાયતા છે, ત્યાં સહનતા સુખદાયક છે, એમ માન્યતા હોવાથી મૌનતા છે.

કોઈ કોઈ વાર સંગીઓ અને પ્રસંગીઓ તુચ્છ નિમિત્ત થઈ પડે છે; તે વેળા તે વિવેકપર કોઈ જાતિનું આવરણ આવે છે, ત્યારે આત્મા બહુ જ મુંઝાય છે. જીવનરહિત થવાની, દેહત્યાગ કરવાની દુ:ખસ્થિતિ કરતાં તે વેળા ભયંકર સ્થિતિ થઈ પડે છે; પણ એવું ઝાઝો વખત રહેતું નથી; અને એમ જ્યારે રહેશે ત્યારે ઉચિત દેહત્યાગ કરીશ. પણ અસમાધિથી નહીં પ્રવર્તું એવી અત્યારસુધીની પ્રતિજ્ઞા કાયમ ચાલી આવી છે.

[૧૦૭-૭] [૯૪] [રોજનિશી] જેઠ શુદ ૪ ગુરુ, ૧૯૪૬.

પરિચયી ! તમને હું ભલામણ કરું છું કે, તમે યોગ્ય થવાની તમારામાં ઇચ્છા ઉત્પન્ન કરો. હું તે ઇચ્છા પૂર્ણ કરવામાં સહાયક થઈશ. તમે મારાં અનુયાયી થયાં, અને તેમાં મને પ્રધાનપદ જન્માંતરના યોગથી હોવાથી તમારે મારી આજ્ઞાનું અવલંબન કરી પ્રવર્તવું એ ઉચિત ગણ્યું છે, અને હું પણ તમારી સાથે ઉચિતપણે પ્રવર્તવા ઇચ્છું છું, બીજી રીતે નહીં.

જો તમે પ્રથમ જીવનસ્થિતિ પૂર્ણ કરો, તો ધર્માર્થે મને ઇચ્છો, એવું કરવું ઉચિત ગણું છું; અને જો હું કરું તો ધર્મપાત્ર તરીકે મારું સ્મરણ થાય એમ થવું જોઈએ. બન્ને ધર્મમૂર્તિ થવા પ્રયત્ન કરીએ. મોટા હર્ષથી પ્રયત્ન કરીએ.

તમારી ગતિ કરતાં મારી ગતિ શ્રેષ્ઠ થશે એમ અનુમાન્યું છે—મતિમાં. તેનો લાભ તમને આપવા ઇચ્છું છું; કારણ ઘણા નિકટના તમે સંબંધી છો. તે લાભ તમે લેવા ઇચ્છતા હો, તો બીજી કલમમાં કહ્યા પ્રમાણે જરૂર કરશો એવી આશા રાખું છું. તમે સ્વચ્છતાને બહુ જ ઇચ્છજો. વીતરાગભક્તિને બહુ જ ઇચ્છજો. મારી ભક્તિને સમભાવથી ઇચ્છજો. તમે જે વેળા મારી સંગતિમાં હો તે વેળા સર્વ પ્રકારે મને આનંદ થાય તેમ રહેજો.

વિદ્યાભ્યાસી થાઓ. વિદ્યાયુક્ત વિનોદી સંભાષણ મારાથી કરજો. હું તમને યુક્ત બોધ આપીશ. તમે રૂપસંપન્ન, ગુણસંપન્ન અને રીદ્ધિ તેમ જ બુદ્ધિસંપન્ન તેથી થશો.

પાછી એ દશા જોઈ હું પરમ પ્રસન્ન થઈશ.

[૧૦૭-૮] [૯૫] [રોજનિશી] જેઠ સુદ ૧૧ શુક્ર, ૧૯૪૬.

સવારના છથી આઠ સુધીનો વખત સમાધિયુક્ત ગયો હતો. બબાજીના વિચારો ઘણાં સ્વસ્થ ચિત્તથી વાંચ્યા હતા, મનન કર્યાં હતા.

[૧૦૭-૯] [૯૬] [રોજનિશી] જેઠ સુદ ૧૨ શનિ, ૧૯૪૬.

આવતી કાલે રેવાશંકરજી આવવાના છે, માટે ત્યારથી નીચેનો ક્રમ પ્રભુ પાર્શ્વ સચવાવો.

૧ કાર્યપ્રવૃત્તિ. ૨ સાધારણ ભાષણ—સકારણ. ૩ બન્નેના અંતઃકરણની નિર્મળ પ્રીતિ. ૪ ધર્માનુષ્ઠાન. ૫ વૈરાગ્યની તીવ્રતા.

[૧૦૭-૧૦] [૯૭] [રોજનિશી] જેઠ વદ ૧૧ શુક્ર, ૧૯૪૬.

તને તારું હોવાપણું માનવામાં ક્યાં શંકા છે? શંકા હોય તો તે ખરી પણ નથી.

[૧૦૭-૧૧] [૯૮] [રોજનિશી] જેઠ વદ ૧૨ શનિ, ૧૯૪૬.

ગઈ કાલ રાત્રે એક અદ્‌ભુત સ્વપ્ન આવ્યું હતું, જેમાં બેએક પુરુષોની સમીપે આ જગત્‌ની રચનાનું સ્વરૂપ વર્ણવ્યું હતું; પ્રથમ સર્વ ભૂલાવી પછી જગત્‌નું દર્શન કરાવ્યું હતું. સ્વપ્નમાં મહાવીરદેવની શિક્ષા સપ્રમાણ થઈ હતી. એ સ્વપ્નનું વર્ણન ઘણું સુંદર અને ચમત્કારિક હોવાથી પરમાનંદ થયો હતો. હવે પછી તે સંબંધી અધિક.

[૧૦૭-૧૨] [૯૯] [રોજનિશી] અશાઢ શુદ ૪ શનિ, ૧૯૪૬,

કળિકાળે મનુષ્યને સ્વાર્થપરાયણ અને મોહવશ કર્યાં.

જેનું હૃદય શુદ્ધ, સંતની બતાવેલી વાટે ચાલે છે તેને ધન્ય છે.

સત્સંગના અભાવથી ચઢેલી આત્મશ્રેણિ ઘણુંકરીને પતિત થાય છે.

[૧૦૭-૧૩] [૧૦૦] મુંબઈ, અશાઢ સુદ ૫, રવિ, ૧૯૪૬.

જ્યારે આ વ્યવહારોપાધિ ગ્રહણ કરી ત્યારે તે ગ્રહણ કરવાનો હેતુ આ હતોઃ ભવિષ્યકાળે જે ઉપાધિ ઘણો વખત રોકશે, તે ઉપાધિ વધારે દુઃખદાયક થાય તો પણ થોડા વખતમાં ભોગવી લેવી એ વધારે શ્રેયસ્કર છે.

એ ઉપાધિ નીચેના હેતુથી સમાધિરૂપ થશે એમ માન્યું હતું.

ધર્મસંબંધી વધારે વાતચિત આ કાળમાં ગૃહવાસપરત્વે ન આવે તો સારું.

ભલે તને વસમું લાગે, પણ એ જ ક્રમમાં પ્રવર્ત્ત. ખચિત કરીને એ ક્રમમાં પ્રવર્ત્ત. દુઃખને સહન કરી, ક્રમની સાચવણીના પરિસહને સહન કરી, અનુકૂળ-પ્રતિકૂળ ઉપસર્ગને સહન કરી તું અચળ રહે. અત્યારે કદાપિ વસમું, અધિકતર લાગશે, પણ પરિણામે તે વસમું સમું થશે. ઘેરામાં ઘેરાઈશ નહીં. ફરિફરી કહું છું, ઘેરાઈશ નહીં. દુઃખી થઈશ, પશ્ચાત્તાપ કરીશ; એ કરતાં અત્યારથી આ વચનો ઘટમાં ઉતાર-પ્રીતિપૂર્વક ઉતાર.

૧ કોઈના પણ દોષ જો નહીં. તારા પોતાના દોષથી જે કંઈ થાય છે, તે થાય છે એમ માન.

૨ તારી (આત્મ)પ્રશંસા કરીશ નહીં; અને કરીશ તો તું હલકો છે એમ હું માનું છું.

૩ જેમ બીજાને પ્રિય લાગે તેવી તારી વર્ત્તણુક કરવાનું પ્રયત્ન કરજે. એકદમ તેમાં તને સિદ્ધિ નહીં મળે. વા વિઘ્ન નડશે, તથાપિ દૃઢ આગ્રહથી હળવે હળવે તે ક્રમપર તારી નિષ્ઠા લાવી મૂકજે.

૪ તું વ્યવહારમાં જેનાથી જોડાયો હો તેનાથી અમુક પ્રકારે વર્તવાનો નિર્ણય કરી તેને જણાવ. તેને અનુકૂલ આવે તો તેમ; નહીં તો તે જણાવે તેમ પ્રવર્ત્તજે. સાથે જણાવજે કે તમારા કાર્યમાં (જે મને સોંપો તેમાં) કોઈ રીતે મારી નિષ્ઠાથી કરીને હાનિ નહીં પહોંચાડું. તમે મારા સંબંધમાં બીજી કંઈ કલ્પના કરશો નહીં; મને વ્યવહારસંબંધી અન્યથા લાગણી નથી. તેમ હું તમારાથી વર્ત્તના ઇચ્છતો નથી, એટલું જ નહીં પણ કંઈ મારું વિપરિતાચરણ મન વચન કાયાએ થયું, તો તે માટે પશ્ચાત્તાપી થઈશ. એમ નહીં કરવા આગળથી બહુ સાવચેતી રાખીશ. તમે સોંપેલું કામ કરતાં હું નિરભિમાની રહીશ. મારી ભૂલને માટે મને ઠપકો આપશો તે સહન કરીશ. મારું ચાલશે ત્યાંસુધી સ્વપ્ને પણ તમારો દ્વેષ વા તમારાસંબંધી કોઈપણ જાતની અન્યથા કલ્પના કરીશ નહીં. તમને કોઈ જાતની શંકા થાય તો મને જણાવશો, તો તમારો ઉપકાર માનીશ, અને તેનો ખરો ખુલાસો કરીશ. ખુલાસો નહીં હોય તો મૌન રહીશ, પરંતુ અસત્ય બોલીશ નહીં. માત્ર તમારી પાસેથી એટલું જ ઇચ્છું છઉં કે, કોઈપણ પ્રકારે તમે મને નિમિત્ત રાખી અશુભયોગમાં પ્રવૃત્તિ કરશો નહીં; તમારી ઇચ્છાનુસાર તમે વર્ત્તજો તેમાં મારે કંઈપણ અધિક કહેવાની જરૂર

નથી. માત્ર મને મારી નિવૃત્તિશ્રેણિમાં વર્ત્તવા દેતાં કોઈ રીતે તમારું અંતઃકરણ ટૂંકું કરશો નહીં; અને ટૂંકું કરવા જો તમારી ઇચ્છા હોય તો ઉચિત કરીને મને આગળથી જણાવી દેજો. તે શ્રેણિને સાચવવા મારી ઇચ્છા છે અને તે માટે એથી હું યોગ્ય કરી લઈશ. મારું ચાલતાં સુધી તમને દુભવીશ નહીં અને છેવટે એ જ નિવૃત્તિશ્રેણી તમને અપ્રિય હશે તોપણ હું જેમ બનશે તેમ જાળવણીથી, તમારી સમીપથી, તમને કોઈ પણ જાતની હાનિ કર્યા વગર બનતો લાભ કરીને, હવે પછીના ગમે તે કાળ માટે પણ તેવી ઇચ્છા રાખીને ખસી જઈશ.

---

[૬૯] [૧૦૧] [સ. નિ. મુંબઈ, વૈશાખ સુદ ૩, ૧૯૪૬.

આ ઉપાધિમાં પડ્યા પછી જો મારું લિંગદેહજન્યજ્ઞાન-દર્શન તેવું જ રહ્યું હોય,—યથાર્થ જ રહ્યું હોય તો જુઠાભાઈ અશાડ શુદી ૯ ગુરુની રાત્રે સમાધિશીત થઈ આ ક્ષણિક જીવનનો ત્યાગ કરી જશે, એમ તે જ્ઞાન સૂચવે છે.

[૨] [સ. નિ. મુંબઈ, અશાઢ શુદ ૧૦, ૧૯૪૬.

લિંગદેહજન્યજ્ઞાનમાં ઉપાધિને લીધે યત્કિંચિત્ ફેર થયો જણાયો. પવિત્રાત્મા જુઠાભાઈ ઉપરની તિથિએ પણ દિવસે સ્વર્ગવાસી થયાના આજે ખબર મળ્યા.

એ પાવન આત્માના ગુણોનું શું સ્મરણ કરવું? જ્યાં વિસ્મૃતિને અવકાશ નથી, ત્યાં સ્મૃતિ થઈ ગણાય જ કેમ?

[૩]

એનું લૌકિક નામ જ દેહધારી દાખલ સત્ય હતું,—એ આત્મદશારૂપે ખરો વૈરાગ્ય હતો.

મિથ્યાવાસના જેની બહુ ક્ષીણ થઈ હતી. વીતરાગનો પરમરાગી હતો. સંસારનો પરમજુગુપ્સિત હતો. ભક્તિનું પ્રાધાન્ય જેના અંતરમાં સદાય પ્રકાશિત હતું. સમ્યક્ભાવથી વેદનીય કર્મ વેદવાની જેની અદ્ભુત સમતા હતી. મોહનીય કર્મનું પ્રબળ જેના અંતરમાં બહુ શૂન્ય થયું હતું. મુમુક્ષુતા જેનામાં ઉત્તમ પ્રકારે દીપી નીકળી હતી. એવો એ જુઠાભાઈનો પવિત્રાત્મા આજે જગતના, આ ભાગનો ત્યાગ કરીને ચાલ્યો ગયો. આ સહચારિયોથી મુક્ત થયો. ધર્મના પૂર્ણાલ્હાદમાં આયુષ્ય અચિંતું પૂર્ણ કર્યું.

[૪]

અરેરે! એવા ધર્માત્માનું ટૂંકું જીવન આ કાળમાં હોય એ કંઈ વધારે આશ્ચર્યકારક નથી. એવા પવિત્રાત્માની આ કાળમાં ક્યાંથી સ્થિતિ હોય? બીજા સંગિયોનાં એવાં ભાગ્ય ક્યાંથી હોય કે આવા પવિત્રાત્માનાં દર્શનનો લાભ અધિક કાળ તેમને થાય? મોક્ષમાર્ગને દે એવું સમ્યક્પણું જેના અંતરમાં પ્રકાશ્યું હતું, એવા પવિત્રાત્મા જુઠાભાઈને નમસ્કાર હો! નમસ્કાર હો!

---

[૫૪] [૧૦૨] મુંબઈ, તા. ૨૨, ૬, ૯૦.–૧૯૪૬.

ઉપાધિનું પ્રબળ વિશેષ રહે છે. જીવનકાળમાં એવો કોઈ યોગ આવવાનો નિર્મિત હોય ત્યાં મૌનપણે—ઉદાસીનભાવે પ્રવૃત્તિ કરી લેવી એ જ શ્રેયસ્કર છે.

ભગવતીજીના પાઠ સંબંધમાં ટુંકો ખુલાસો નીચે આપ્યો છે.

सुह जोगं पडुच्चं अणारंभी, असुहजोगं
पडुच्चं आयारंभी, परारंभी, तदुभयारंभी.

શુભ યોગની અપેક્ષાએ અનારંભી; અશુભયોગની અપેક્ષાએ આત્મારંભી, પરારંભી, તદુભયારંભી (આત્મારંભી અને અનારંભી).

અહીં શુભનો અર્થ પારિણામિક શુભથી લેવો જોઈએ, એમ મારી દૃષ્ટિ છે. પારિણામિક એટલે જે પરિણામે શુભ વા જેવું હતું તેવું રહેતું છે તે.

અહીં યોગનો અર્થ મન, વચન અને કાયા છે. [પાઠા૦ મારી દૃષ્ટિથી.]

શાસ્ત્રકારનો એ વ્યાખ્યાન આપવાનો મુખ્ય હેતુ યથાર્થ દર્શાવવાનો અને શુભ યોગમાં પ્રવૃત્તિ કરાવવાનો હશે, એમ હું માનું છઉં. પાઠમાં બોધ ઘણો સુંદર છે.

તમે મારા મેળાપને ઇચ્છો છો; પણ આ કંઈ અનુચિત કાળ ઉદય આવ્યો છે. એટલે તમને મેળાપમાં પણ હું શ્રેયસ્કર નીવડું એવી થોડી જ આશા છે.

યથાર્થ ઉપદેશ જેમણે કર્યો છે, એવા વીતરાગના ઉપદેશમાં પરાયણ રહો, એ મારી વિનયપૂર્વક તમને બન્ને ભાઈઓને અને બીજાઓને ભલામણ છે.

મોહાધીન એવો મારો આત્મા બાહ્યોપાધિથી કેટલે પ્રકારે ઘેરાયો છે તે તમે જાણો છો, એટલે અધિક શું લખું?

હાલ તો **તમે જ તમારાથી ધર્મશિક્ષા લ્યો. યોગ્ય પાત્ર થાઓ.** હું પણ યોગ્ય પાત્ર થાઉં. આગળ વધારે જોઈશું. **વિ૦ રાયચંદના પ્રણામ.**

---

[૭૦] **[૧૦૩]** મુંબઈ, અશાઢ શુદ ૧૫ બુધ, ૧૯૪૬.

ચિ૦ સત્યપરાયણના સ્વર્ગવાસસૂચક શબ્દો ભયંકર છે. એવાં રત્નોનું લાંબું જીવન પરંતુ કાળને પોષાતું નથી. ધર્મેચ્છકનો એવો અનન્ય સહાયક માયાદેવીને રહેવા દેવો યોગ્ય ન લાગ્યો.

આ આત્માનો આ જીવનનો રાહસ્યિક વિશ્રામ કાળની પ્રબળ દૃષ્ટિએ ખેંચી લીધો. જ્ઞાનદૃષ્ટિથી શોકનો અવકાશ નથી મનાતો, તથાપિ તેનાં ઉત્તમોત્તમ ગુણો તેમ કરવાની આજ્ઞા કરે છે, બહુ સ્મરણ થાય છે; વધારે નથી લખી શકતો.

સત્યપરાયણના સ્મરણાર્થે બને તો એક શિક્ષાગ્રંથ લખવા વિચારું છઉં.

"આહાર વિહાર અને નિહારનો નિયમિત" એ વાક્યનો સંક્ષેપાર્થ આમ છે:—

જેમાં યોગદશા આવે છે; તેમાં **દ્રવ્ય આહાર, વિહાર અને નિહાર (શરીરના મળની ત્યાગક્રિયા) એ નિયમિત એટલે જેવી જોઈએ તેવી, આત્માને નિર્બાધક, ક્રિયાથી એ પ્રવૃત્તિ કરનારો.**

ધર્મમાં પ્રસક્ત રહો એ જ ફરિફરી ભલામણ. સત્યપરાયણના માર્ગનું સેવન કરીશું તો જરૂર સુખી થઈશું, પાર પામીશું, એમ હું ધારું છઉં.

ઉપાધિગ્રસ્ત રાયચંદના યથાયોગ્ય.

[૧૦૭-૧૪] **[૧૦૪]** મુંબઈ, અશાઢ વદ ૪ રવિ, ૧૯૪૬.

વિશ્વાસથી વર્ત્તો, અન્યથા વર્ત્તનારા આજે પસ્તાવો કરે છે.

---

[૭૧] **[૧૦૫]** મુંબઈ, અશાઢ વદ ૭ ભોમ, ૧૯૪૬.

નિરંતર નિર્ભયપણાથી રહિત એવા આ ભ્રાંતિરૂપ સંસારમાં વીતરાગત્વ એ જ અભ્યાસવા યોગ્ય છે; નિરંતર નિર્ભયપણે વિચરવું એ જ શ્રેયસ્કર છે; તથાપિ કાળની અને કર્મની વિચિત્રતાથી પરાધીનપણે આ...કરીએ છીએ.

જેનું અપાર મહાત્મ્ય છે, એવી તીર્થંકરદેવની વાણીની ભક્તિ કરો.

[૧૦૭-૧૫] **[૧૦૬]** [રોજનિશી] અશાઢ વદ ૧૧ શનિ, ૧૯૪૬.

અણછતું, વાચા, [પાઠા. યાચા] વગરનું આ જગત્ તો જુઓ.

[૧૦૭-૧૬] **[૧૦૬-૧]** [રોજનિશી] અશાઢ વદ ૧૨ રવિ, ૧૯૪૬.

દૃષ્ટિ એવી સ્વચ્છ કરો કે જેમાં સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ દોષ પણ દેખાઈ શકે; અને દેખાયાથી ક્ષય થઈ શકે.

---

[૧૦૪] [૧૦૭] મુંબઈ (નાગદેવી), અશાઢ વદ. ૧૯૪૬.

આપનું 'યોગવાસિષ્ઠ'નું પુસ્તક આ સાથે મોકલું છું. ઉપાધિનો તાપ શમાવવાને એ શીતળ ચંદન છે; આધિ વ્યાધિનું એની વાંચનામાં આગમન સંભવતું નથી. આપનો એ માટે ઉપકાર માનું છું.

આપની પાસે કોઈ કોઈ વાર આવવામાં પણ એક જ એ જ વિષયની જિજ્ઞાસા છે. ઘણાં વર્ષોથી આપના અંતઃકરણમાં વાસ કરી રહેલ બ્રહ્મવિદ્યાનું આપના જ મુખથી શ્રવણ થાય તો એક શાંતિ છે. કોઈ પણ વાટે કલ્પિત વાસનાઓનો નાશ થઈ યથાયોગ્ય સ્થિતિની પ્રાપ્તિ શિવાય અન્ય ઇચ્છા નથી; પણ વ્યવહારપરત્વે કેટલીક ઉપાધિ રહે છે, એટલે સત્સમાગમનો અવકાશ જોઈએ તેટલો મળતો નથી; તેમ જ આપને પણ તેટલો વખત આપવાનું કેટલાંક કારણોથી અશક્ય સમજું છું; અને એ જ કારણથી ફરિફરી અંતઃકરણની છેવટની વૃત્તિ આપને જણાવી શકતો નથી; તેમ જ તે પરત્વે અધિક વાતચિત થઈ શકતી નથી. એ એક પુણ્યની ન્યૂનતા; બીજું શું ?

વ્યવહારપરત્વે કોઈ રીતે આપના સંબંધથી લાભ લેવાનું સ્વપ્ન પણ ઇચ્છયું નથી; તેમ જ આપ જેવા બીજાઓની સમીપથી પણ એની ઇચ્છા રાખી નથી. એક જન્મ અને તે થોડા જ કાળનો પ્રારબ્ધાનુસાર ગાળી લેવો તેમાં દૈન્યતા ઉચિત નથી, એ નિશ્ચય પ્રિય છે. સહજભાવે વર્ત્તવાની અભ્યાસપ્રણાલિકા કેટલાંક (જુજ) વર્ષ થયાં આરંભિત છે; અને એથી નિવૃત્તિની વૃદ્ધિ છે. આ વાત અહીં જણાવવાનો હેતુ એટલો જ કે આપ અશંકિત હશો; તથાપિ પૂર્વાપરે પણ અશંકિત રહેવા માટે જે હેતુથી આપના ભણી મારું જોવું છે તે જણાવ્યું છે; અને એ અશંકિતતા સંસારથી ઔદાસીન્ય ભાવને પામેલી દશાને સહાયક થશે એમ માન્યું હોવાથી (જણાવ્યું છે).

'યોગવાસિષ્ઠ' પરત્વે આપને કંઈ જણાવવા ઇચ્છું છું (પ્રસંગ મળ્યે).

જૈનના આગ્રહથી જ મોક્ષ છે; એમ આત્મા ઘણા વખત થયાં માનવું ભૂલી ગયો છે. મુક્તભાવમાં (!) મોક્ષ છે એમ ધારણા છે; એટલે વાતચિત વેળા આપ કંઈ અધિક કહેતાં નહીં સ્થંભો એમ વિજ્ઞાપન છે.

[×] [૧૦૮] મુંબઈ, અશાઢ, ૧૯૪૬.

પુસ્તક વાંચવામાં જેથી ઉદાસીનપણું, વૈરાગ્ય કે ચિત્તની સ્વસ્થતા થતી હોય તેવું ગમે તે પુસ્તક વાંચવું. તેમાં યોગ્યપણું પ્રાપ્ત થાય તેવું પુસ્તક વાંચવાનો વિશેષ પરિચય રાખવો.

ધર્મકથા લખવા વિષે જણાવ્યું તો તે ધાર્મિક કથા મુખ્યકરીને તો સત્સંગને વિષે જ રહી છે. દુષમકાળપણે વર્ત્તતા આ કાળને વિષે સત્સંગનું મહાત્મ્ય પણ જીવના ખ્યાલમાં આવતું નથી.

કલ્યાણના માર્ગના સાધન કિયાં હોય તે ઘણી ઘણી ક્રિયાદિ કરનાર એવા જીવને પણ ખબર હોય એમ જણાતું નથી.

ત્યાગવા યોગ્ય એવા સ્વચ્છંદાદિ કારણો તેને વિષે તો જીવ રુચિપૂર્વકપ્રવર્ત્તી રહ્યા છે. જેનું આરાધન કરવું ઘટે છે એવા આત્મસ્વરૂપ સત્પુરુષો વિષે કાંતો વિમુખપણું અને કાંતો અવિશ્વાસપણું વર્ત્તે છે, અને તેવા અસત્સંગીઓના સહવાસમાં કોઈ કોઈ મુમુક્ષુઓને પણ રહ્યા કરવું પડે છે. તે દુઃખીમાંના તમે અને મુનિઆદિ પણ કોઈ કોઈ અંશે ગણવા યોગ્ય છો. અસત્સંગ અને સ્વેચ્છાએ વર્ત્તના ન થાય અથવા તેને જેમ ન અનુસરાય તેમ પ્રવર્ત્તનથી અંતર્વૃત્તિ રાખવાનો વિચાર રાખ્યા જ કરવો એ સુગમ સાધન છે.

[×] [૧૦૯] મુંબઈ, અષાઢ, ૧૯૪૬.

પૂર્વિત કર્મનો ઉદય બહુ વિચિત્ર છે. હવે જાગ્યા ત્યાંથી પ્રભાત.

તીવ્રરસે કરી, મંદરસે કરી કર્મનું બંધન થાય છે. તેમાં મુખ્ય હેતુ રાગદ્વેષ છે. તેથી પરિણામે વધારે પસ્તાનું થાય છે.

શુદ્ધયોગમાં રહેલા આત્મા અણારંભી છે. અશુદ્ધ યોગમાં રહેલ આત્મા આરંભી છે. એ વાક્ય વીરની ભગવતીનું છે. મનન કરશો.

અરસપરસ તેમ થવાથી, ધર્મને વિસર્જન થયેલ આત્માને સ્મૃતિમાં યોગપદ સાંભરે. બહુલ કર્મના યોગે પંચમ કાળમાં ઉત્પન્ન થયા, પણ કાંઈક શુભના ઉદયથી જે યોગ મળ્યો છે તેવો ઘણા જ થોડા આત્માને મર્મબોધ મળે છે; અને તે રુચવું બહુ દુર્ઘટ છે. તે સત્પુરુષોની કૃપાદૃષ્ટિમાં રહ્યું છે. અલ્પકર્મના યોગ હશે તો બનશે. નિઃસંશય જે પુરુષની યોગવાઈ મળી તે પુરુષને શુભોદય થાય તો નક્કી બને; પછી ન બને તો બહુલ કર્મનો દોષ!

[×] [૧૧૦] મુંબઈ, અષાઢ, ૧૯૪૬.

ધર્મધ્યાન લક્ષ્યાર્થથી થાય એ જ આત્મહિતનો રસ્તો છે. ચિત્તના સંકલ્પવિકલ્પથી રહિત થવું એ મહાવીરનો માર્ગ છે. અલિપ્તભાવમાં રહેવું એ વિવેકીનું કર્ત્તવ્ય છે.

---

[૭૪] [૧૧૧] વવાણીઆ, શ્રાવણ વદ ૫ ભોમ, ૧૯૪૬.

जणं जणं दिसं इच्छइ तणं तणं दिसं अपडिवद्धे.

જે જે દિશા ભણી જવું ઇચ્છે તે તે દિશા જેને અપ્રતિબદ્ધ અર્થાત્ ખુલ્લી છે (રોકી શકતી નથી.), આવી દશાનો અભ્યાસ જ્યાંસુધી નહીં થાય; ત્યાંસુધી યથાર્થ ત્યાગની ઉત્પત્તિ થવી કેમ સંભવે? પૌદ્ગલિક રચનાએ આત્માને સ્થંભિત કરવો ઉચિત નથી.

વિ૦ રાયચંદના યથાયોગ્ય.

---

[૭૫] [૧૧૨] વવાણીઆ, શ્રાવણ વદી ૧૩ બુધ, ૧૯૪૬.

આજે મતાંતરથી ઉત્પન્ન થયેલાં પહેલાં પર્યુષણ આરંભાયાં. આવતા માસમાં બીજાં આરંભાશે. સમ્યક્દૃષ્ટિથી મતાંતર દૂર મૂકી જોતાં એ જ મતાંતર બેવડા લાભનું કારણ છે, કારણ બેવડો ધર્મ સંપાદન કરી શકાશે.

ચિત્ત ચુકાને યોગ્ય થઈ ગયું છે. કર્મરચના વિચિત્ર છે.

---

[૧૦૫] [૧૧૩] વવાણીઆ, પ્ર. ભાદ્ર. સુદ ૩ સોમ, ૧૯૪૬.

આપના દર્શનનો લાભ લીધાં લગભગ એક માસ ઉપર કંઈ વખત થયો. મુંબઈ મૂક્યાં એક પખવાડિયું થયું. મુંબઈનો એક વર્ષનો નિવાસ ઉપાધિગ્રાહ્ય રહ્યો. સમાધિરૂપ એક આપનો સમાગમ, તેનો જેવો જોઈએ તેવો લાભ પ્રાપ્ત ન થયો.

જ્ઞાનીઓએ કલ્પેલો ખરેખરો આ કળિકાળ જ છે. જનસમુદાયની વૃત્તિઓ વિષયકષાયાદિકથી વિષમતાને પામી છે. એનું બળવત્તરપણું પ્રત્યક્ષ છે. રાજસિવૃત્તિનું અનુકરણ તેમને પ્રિય થયું છે. તાત્પર્ય વિવેકીઓની અને યથાયોગ્ય ઉપશમપાત્રની છાયા પણ મળતી નથી. *એવા વિષમકાળમાં જન્મેલો આ દેહધારી આત્મા અનાદિકાળના પરિભ્રમણના થાકથી વિશ્રાંતિ લેવા આવતાં અવિશ્રાંતિ પામી સપડાયો છે. માનસિક ચિંતા ક્યાંય કહી શકાતી નથી. કહેવાનાં પાત્રોની પણ ખામી છે; ત્યાં હવે શું કરવું? જો કે* યથાયોગ્ય ઉપશમભાવને પામેલો આત્મા સંસાર અને મોક્ષપર સમવૃત્તિવાળો હોય છે.

એટલે અપ્રતિબદ્ધપણે વિચરી શકે છે; પણ આ આત્માને તો હજુ તે દશા પ્રાપ્ત થઈ નથી. તેનો અભ્યાસ છે. ત્યાં તેને પરાણે આ પ્રવૃત્તિ શા માટે ઉભી હશે?

જેની નિરુપાયતા છે તેની સહનશીલતા સુખદાયક છે અને એમ જ પ્રવર્ત્તન છે; પરંતુ જીવન પૂર્ણ થતાં પહેલાં યથાયોગ્યપણે નીચેની દશા આવવી જોઈએ:—

*૧ મન, વચન અને કાયાથી આત્માનો મુક્તભાવ.

૨ મનનું ઉદાસીનપણે પ્રવર્ત્તન.

૩ વચનનું સ્યાદ્વાદપણું (નિરાગ્રહપણું)

૪ કાયાની વૃક્ષદશા, (આહાર-વિહારની નિયમિતતા). અથવા સર્વ સંદેહની નિવૃત્તિ; સર્વ ભયનું છૂટવું, અને સર્વ અજ્ઞાનનો નાશ.

અનેક પ્રકારે સંતોએ શાસ્ત્રવાદે તેનો માર્ગ કહ્યો છે, સાધનો બતાવ્યાં છે, યોગાદિકથી થયેલો પોતાનો અનુભવ કહ્યો છે; તથાપિ તેથી યથાયોગ્ય ઉપશમભાવ આવવો દુર્લભ છે. તે માર્ગ છે; પરંતુ ઉપાદાનની બળવાન સ્થિતિ જોઈએ. ઉપાદાનની બળવાન સ્થિતિ થવા નિરંતર સત્સંગ જોઈએ, તે નથી.

શિશુવયમાંથી જ એ વૃત્તિ ઉગવાથી કોઈ પ્રકારનો પરભાષાભ્યાસ ન થઈ શક્યો. અમુક સંપ્રદાયથી શાસ્ત્રાભ્યાસ ન થઈ શક્યો. સંસારના બંધનથી ઇહાપોહાભ્યાસ પણ ન થઈ શક્યો; અને તે ન થઈ શક્યો તેને માટે કંઈ બીજી વિચારણા નથી. એથી આત્મા અધિક વિકલ્પી થાત. (સર્વને માટે વિકલ્પીપણું નહીં, પણ એક હું પોતાની અપેક્ષાએ કહું છું) અને વિકલ્પાદિક ક્લેશનો તો નાશ જ કરવો ઇચ્છયો હતો, એટલે જે થયું તે કલ્યાણકારક જ; પણ હવે શ્રીરામને જેમ મહાનુભાવ વસિષ્ઠ ભગવાને આ જ દોષનું વિસ્મરણ કરાવ્યું હતું તેમ કોણ કરાવે? અર્થાત્ શાસ્ત્રનો ભાષાભ્યાસવિના પણ ઘણો પરિચય થયો છે, ધર્મના વ્યાવહારિક જ્ઞાતાઓનો પણ પરિચય થયો છે, તથાપિ આ આત્માનું આનંદાવરણ એથી ટળે એમ નથી, માત્ર સત્સંગ શિવાય, યોગસમાધિ શિવાય, ત્યાં કેમ કરવું? આટલું પણ દર્શાવવાનું કોઈ સત્પાત્ર સ્થળ નહોતું. ભાગ્યોદયે આપ મળ્યા કે જેને એ જ રોમે રોમે રુચિકર છે.

---

[૭૬] [૧૧૪] વવાણીઆ, ૧૩ ઑગસ્ટ, ૧૮૯૦,-૧૯૪૬.

આજના પત્રમાં, મતાંતરથી બેવડો લાભ થાય છે એવું આ પર્યુષણ પર્વ સમ્યક્‌દૃષ્ટિથી જોતાં જણાયું; એ વાત રુચી, તથાપિ કલ્યાણ અર્થે એ દૃષ્ટિ ઉપયોગી છે. સમુદાયના કલ્યાણ અર્થે જોતાં બે પર્યુષણ દુઃખદાયક છે. પ્રત્યેક મતાંતર સમુદાયમાં વધવા ન જોઈએ, ઘટવાં જોઈએ.

વિ૦ રાયચંદના યથા૦

---

[૮૨] [૧૧૫] વવાણીઆ, પ્રથમ ભાદ્ર. શુદ ૬, ૧૯૪૬.

પ્રથમ સંવત્સરી અને એ દિવસ પર્યંત સંબંધીમા કોઈ પણ પ્રકારે તમારો અવિનય, આશાતના, અસમાધિ મારા મન, વચન, કાયાના કોઈ પણ યોગાધ્યવસાયથી થઈ હોય તેને માટે પુનઃ પુનઃ ક્ષમાવું છુ. અંતર્જ્ઞાનથી સ્મરણ કરતાં એવો કોઈ કાળ જણાતો નથી વા સાંભરતો નથી કે જે કાળમાં, જે સમયમાં આ જીવે પરિભ્રમણ ન કર્યું હોય, સંકલ્પ-વિકલ્પનું રટણ ન કર્યું હોય, અને એ વડે 'સમાધિ' ન ભૂલ્યો હોય. નિરંતર એ સ્મરણ રહ્યા કરે છે, અને એ મહા વૈરાગ્યને આપે છે. વળી સ્મરણ થાય છે કે એ પરિભ્રમણ કેવળ સ્વચ્છંદથી કરતાં જીવને ઉદાસીનતા કેમ ન આવી? બીજા જીવો પરત્વે ક્રોધ કરતાં, માન કરતાં, માયા કરતાં, લોભ કરતાં કે અન્યથા કરતાં તે માઠું છે એમ યથાયોગ્ય કાં ન જાણ્યું? અર્થાત્ એમ જાણવું જોઈતું હતું, છતાં ન જાણ્યું એ વળી ફરી પરિભ્રમણ કરવાનો વૈરાગ્ય આપે છે.

---

* આવા જ પ્રકારના ઉદ્‌ગારો પાછળ આપેલ હાથનોંધ ૧ લી પૃ૦ ૧૭ માં શ્રીમદે લખેલાં છે —સંશોધક.

વળી સ્મરણ થાય છે કે જેના વિના એક પળ પણ હું જીવી નહીં શકું એવા કેટલાક પદાર્થો (સ્રીયાદિક)ને અનંતવાર છોડતાં, તેનો વિયોગ થયો. અનંત કાળ પણ થઈ ગયો; તથાપિ તેના વિના જીવાયું એ કંઈ થોડું આશ્ચર્યકારક નથી. અર્થાત્ જે જે વેળા તેવો પ્રીતિભાવ કર્યો હતો તે તે વેળા તે કલ્પિત હતો. એવો પ્રીતિભાવ કાં થયો? *એ ફરિફરી વૈરાગ્ય આપે છે.*

વળી જેનું મુખ કોઈ કાળે પણ નહીં જોઉં; જેને કોઈ કાળે હું ગ્રહણ નહીં જ કરું; તેને ઘેર પુત્રપણે, સ્રીપણે, દાસપણે, દાસીપણે, નાના જંતુપણે શા માટે જન્મ્યો? અર્થાત્ એવા દ્વેષથી એવા રૂપે જન્મવું પડયું! અને તેમ કરવાની તો ઇચ્છા નહોતી! કહો એ સ્મરણ થતાં આ ક્લેશિત આત્મા પરત્વે જુગુપ્સા નહીં આવતી હોય? અર્થાત્ આવે છે. વધારે શું કહેવું? જે જે પૂર્વનાં ભવાંતરે ભ્રાંતિપણે ભ્રમણ કર્યું; તેનું સ્મરણ થતાં હવે કેમ જીવવું એ ચિંતના થઈ પડી છે. ફરી ન જ જન્મવું અને ફરી એમ ન જ કરવું એવું દૃઢત્વ આત્મામાં પ્રકાશે છે. પણ કેટલીક નિરૂપાયતા છે ત્યાં કેમ કરવું? જે દૃઢતા છે તે પૂર્ણ કરવી; જરૂર પૂર્ણ કરવી એ જ રટણ છે, પણ જે કંઈ આડું આવે છે, તે કોરે કરવું પડે છે, અર્થાત્ ખસેડવું પડે છે, અને તેમાં કાળ જાય છે. જીવન ચાલ્યું જાય છે, એને ન જવા દેવું. જ્યાં સુધી યથાયોગ્ય જય ન થાય ત્યાંસુધી, એમ દૃઢતા છે તેનું કેમ કરવું? કદાપિ કોઈ રીતે તેમાંનું કંઈ કરીએ તો તેવું સ્થાન ક્યાં છે કે જ્યાં જઈને રહીએ? અર્થાત્ સંતો ક્યાં છે, કે જ્યાં જઈને એ દશામાં બેસી તેનું પોષણ પામીએ? ત્યારે હવે કેમ કરવું?

"ગમે તેમ હો, ગમે તેટલાં દુઃખ વેઠો, ગમે તેટલા પરિષહ સહન કરો, ગમે તેટલા ઉપસર્ગ સહન કરો, ગમે તેટલી વ્યાધિઓ સહન કરો, ગમે તેટલી ઉપાધિઓ આવી પડો, ગમે તેટલી આધિઓ આવી પડો, ગમે તો જીવનકાળ એક સમય માત્ર હો, અને દુર્નિમિત્ત હો, પણ એમ કરવું જ. ત્યાંસુધી હે જીવ! છૂટકો નથી" *આમ નેપથ્યમાંથી ઉત્તર મળે છે, અને તે યથાયોગ્ય લાગે છે.*

ક્ષણે ક્ષણે પલટાતી સ્વભાવવૃત્તિ નથી જોઈતી. અમુક કાળ સુધી શૂન્ય સિવાય કંઈ નથી જોઈતું; તે ન હોય તો અમુક કાળ સુધી સંત સિવાય કંઈ નથી જોઈતું; તે ન હોય તો અમુક કાળ સુધી સત્સંગ સિવાય કંઈ નથી જોઈતું; તે ન હોય તો આર્યાચરણ સિવાય કંઈ નથી જોઈતું; તે ન હોય તો જિનભક્તિમાં અતિ શુદ્ધ ભાવે લીનતા સિવાય કંઈ નથી જોઈતું; તે ન હોય તો પછી માગવાની ઇચ્છા પણ નથી. (આર્યાચરણ=આર્ય પુરુષોએ કરેલાં આચરણ).

ગમ પડ્યા વિના આગમ અનર્થકારક થઈ પડે છે. સત્સંગવિના ધ્યાન તે તરંગરૂપ થઈ પડે છે. સંતવિના અંતની વાતમાં અંત પમાતો નથી. લોક સંજ્ઞાથી લોકાગ્રે જવાતું નથી. લોકત્યાગ વિના વૈરાગ્ય યથાયોગ સ્થિતિ પામવો દુર્લભ છે. એ જ વિજ્ઞાપના.

વિ૦ રાયચંદના યથાયોગ્ય.

[×] [૧૧૬] વવાણીઆ, પ્ર૦ ભાદ્ર શુદ ૭, શુક્ર, ૧૯૪૬.

મુંબઈ ઇત્યાદિક સ્થળે વેઠેલી ઉપાધિ, અહીં આવ્યા પછી એકાંતાદિકનો અભાવ (નહીં હોવાપણું), અને ખળતાની અપ્રિયતાને લીધે જેમ બનશે તેમ ત્વરાથી તે ભણી આવીશ.

[×] [૧૧૭] વવાણીઆ, પ્ર. ભાદ્ર. શુદ ૧૧ ભોમ, ૧૯૪૬.

કેટલાંક વર્ષ થયાં એક મહાન ઇચ્છા અંતઃકરણમાં પ્રવર્તી રહી છે. જે કોઈ સ્થળે કહી નથી, કહી શકાઈ નથી, કહી શકાતી નથી; નહીં કહેવાનું અવશ્ય છે. મહાન

પરિશ્રમથી ઘણુ કરીને તે પાર પડી શકાય એવી છે, તથાપિ તે માટે જેવો જોઈએ તેવો પરિશ્રમ થતો નથી, એ એક આશ્ચર્ય અને પ્રમત્તતા છે એ ઇચ્છા સ્વાભાવિક ઉત્પન્ન થઈ હતી. જ્યાસુધી તે યથાયોગ્ય રીતે પાર નહી કરાય ત્યાસુધી આત્મા સમાધિસ્થ થવા ઇચ્છતો નથી, અથવા થશે નહી કોઈ વેળા અવસર હશે તો તે ઇચ્છાની છાયા જણાવી દેવાનુ પ્રયત્ન કરીશ. એ ઇચ્છાના કારણને લીધે જીવ ઘણુ કરીને વિટંબનદશામા જ જીવન વ્યતીત કર્યો જાય છે જો કે તે વિટંબનદશા પણ કલ્યાણકારક જ છે, તથાપિ બીજા પ્રત્યે તેવી કલ્યાણ-કારક થવામાં કંઈક ખામીવાળી છે.

અત કરણથી ઉગેલાં અનેક ઊર્મિયો તમને ઘણીવાર સમાગમમાં જણાવ્યાં છે. સાંભળીને કેટલેક અંશે તમને અવધારવાની ઇચ્છા થતી જોવામા આવી છે. ફરી ભલામણ છે કે જે જે સ્થળોએ તે તે ઊર્મિયો જણાવ્યાં હોય તે તે સ્થળે જતાં ફરિફરી તેનુ અધિક અવશ્ય સ્મરણ કરશો.

(૧) આત્મા છે. (૨) તે બંધાયો છે. (૩) તે કર્મનો કર્ત્તા છે. (૪) તે કર્મનો ભોક્તા છે. (૫) મોક્ષનો ઉપાય છે. (૬) આત્મા સાધી શકે છે. આ જે છ મહા પ્રવચનો તેનું નિરંતર સંશોધન કરજો.

બીજાની વિટંબનાનો અનુગ્રહ નહીં કરતાં પોતાની અનુગ્રહતા ઇચ્છનાર જય પામતો નથી; એમ પ્રાયે થાય છે. માટે ઇચ્છુ છઉં કે તમે સ્વાત્માના અનુગ્રહમાં દૃષ્ટિ આપી છે તેની વૃદ્ધિ કરતા રહેશો, અને તેથી પરની અનુગ્રહતા પણ કરી શકશો.

ધર્મ જ જેનાં અસ્થિ અને ધર્મ જ જેની મિંજા છે, ધર્મ જ જેનું લોહી છે, ધર્મ જ જેનું આમિષ છે, ધર્મ જ જેની ત્વચા છે, ધર્મ જ જેની ઇંદ્રિયો છે, ધર્મ જ જેનું કર્મ છે, ધર્મ જ જેનું ચલન છે, ધર્મ જ જેનું બેસવું છે, ધર્મ જ જેનું ઉભું રહેવું છે, ધર્મ જ જેનું શયન છે, ધર્મ જ જેની જાગૃતિ છે, ધર્મ જ જેનો આહાર છે, ધર્મ જ જેનો વિહાર છે, ધર્મ જ જેનો નિહાર [?] છે, ધર્મ જ જેનો વિકલ્પ છે, ધર્મ જ જેનો સંકલ્પ છે, ધર્મ જ જેનુ સર્વસ્વ છે, એવા પુરુષની પ્રાપ્તિ દુર્લભ છે, અને તે મનુષ્યદેહે પરમાત્મા છે. એ દશાને શું આપણે નથી ઇચ્છતા ? ઇચ્છીયે છીયે તથાપિ પ્રમાદ અને અસત્સંગ આડે તેમાં દૃષ્ટિ નથી દેતા.

આત્મભાવની વૃદ્ધિ કરજો; અને દેહભાવને ઘટાડજો.

---

[૭૭] **[૧૧૮]**(મોરબી) જેતપર, પ્ર. ભા. વદ ૫ બુધ, ૧૯૪૬.

ભગવતીસૂત્રના પાઠ સબધમા બન્નેના અર્થ મને તો ઠીક જ લાગે છે. બાળજીવોની અપેક્ષાએ ટબાના લેખકે કરેલો અર્થ હિતકારક છે, મુમુક્ષુને માટે તમે કલ્પેલો અર્થ હિત-કારક છે, સતોને માટે બન્ને હિતકારક છે, જ્ઞાનમાં મનુષ્યો પ્રયત્ન કરે એટલા માટે એ સ્થળે પ્રત્યાખ્યાનને દુ પ્રત્યાખ્યાન કહેવાની અપેક્ષા છે. યથાયોગ્ય જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ જો ન થઈ હોય તો જે પ્રત્યાખ્યાન કર્યાં હોય તે દેવાદિક ગતિ આપી સંસારના જ અંગભૂત થાય છે. એ માટે તેને દુઃપ્રત્યાખ્યાન કહ્યાં; પણ એ સ્થળે પ્રત્યાખ્યાન જ્ઞાન વિના ન જ કરવાં એમ કહેવાનો હેતુ તીર્થંકર દેવોનો છે જ નહી. પ્રત્યાખ્યાનાદિક ક્રિયાથી જ મનુષ્યત્વ મળે છે, ઉંચ ગોત્ર અને આર્યદેશમાં જન્મ મળે છે તો, પછી જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય છે; માટે એવી ક્રિયા પણ જ્ઞાનની સાધનભૂત સમજવી જોઈએ છે.

વિ૦ રાયચંદના યથોચિત.

---

[৩৫] [১১৫] વવાણીઆ, સપ્ટેમ્બર ૧૨, ৫০.-૧૯૪૬.

क्षणमपि सज्जनसंगतिरेका, भवति भवार्णवतरणे नौका.

ક્ષણવારનો પણ સત્પુરુષનો સમાગમ તે સંસારરૂપ સમુદ્ર તરવાને નૌકારૂપ થાય છે. એ વાક્ય મહાત્મા શંકરાચાર્યજીનું છે; અને તે યથાર્થ જ લાગે છે.

અંતઃકરણમાં નિરંતર એમ જ આવ્યા કરે છે કે પરમાર્થરૂપ થવું; અને અનેકને પરમાર્થ સાધ્ય કરવામાં સહાયક થવું એ જ કર્તવ્ય છે, તથાપિ કંઈ તેવો યોગ હજુ વિયોગમાં છે.

---

[৫০] [১২০] વવાણીઆ, ભાદરવા શુદ ૨ ભોમ, ૧૯૪૬.

અત્ર જે ઉપાધિ છે, તે એક અમુક કામથી ઉત્પન્ન થઈ છે; અને તે ઉપાધિ માટે શું થશે એવી કલ્પના પણ થતી નથી; અર્થાત્ તે ઉપાધ સંબંધી કંઈ ચિંતા કરવાની વૃત્તિ રહેતી નથી. એ ઉપાધિ કળિકાળના પ્રસંગે એક આગળની સંગતિથી ઉત્પન્ન થઈ છે. અને જેમ તે માટે થવું હશે તેમ થોડા કાળમાં થઈ રહેશે. એવી ઉપાધિ આ સંસારમાં આવવી, એ કંઈ નવાઈની વાત નથી.

ઈશ્વરપર વિશ્વાસ રાખવો એ એક સુખદાયક માર્ગ છે. જેનો દૃઢ વિશ્વાસ હોય છે, તે દુઃખી હોતો નથી, અથવા દુઃખી હોય તો દુઃખ વેદતો નથી. દુઃખ ઉલટું સુખરૂપ થઈ પડે છે.

આત્મેચ્છા એવી જ વર્તે છે કે સંસારમાં પ્રારબ્ધાનુસાર ગમે તેવાં શુભાશુભ ઉદય આવો, પરંતુ તેમાં પ્રીતિ અપ્રીતિ કરવાનો આપણે સંકલ્પ પણ ન કરવો. રાત્રિ અને દિવસ એક પરમાર્થ વિષયનું જ મનન રહે છે. આહાર પણ એ જ છે, નિદ્રા પણ એ જ છે, શયન પણ એ જ છે, સ્વપ્ન પણ એ જ છે, ભય પણ એ જ છે, ભોગ પણ એ જ છે, પરિગ્રહ પણ એ જ છે, ચલન પણ એ જ છે, આસન પણ એ જ છે. અધિક શું કહેવું? હાડ, માંસ અને તેની મિંજાને એક જ એ જ રંગનું રંગન છે. એક રોમ પણ એનો જ જાણે વિચાર કરે છે, અને તેને લીધે નથી કંઈ જોવું ગમતું, નથી કંઈ સુંઘવું ગમતું, નથી કંઈ સાંભળવું ગમતું, નથી કંઈ ચાખવું ગમતું કે નથી કંઈ સ્પર્શવું ગમતું; નથી બોલવું ગમતું કે નથી મૌન રહેવું ગમતું, નથી બેસવું ગમતું કે નથી ઉઠવું ગમતું, નથી સુવું ગમતું કે નથી જાગવું ગમતું, નથી ખાવું ગમતું કે નથી ભૂખ્યું રહેવું ગમતું, નથી અસંગ ગમતો કે નથી સંગ ગમતો, નથી લક્ષ્મી ગમતી કે નથી અલક્ષ્મી ગમતી એમ છે; તથાપિ તે પ્રત્યે આશા નિરાશા કંઈ જ ઉગતું જણાતું નથી. તે હો તો પણ ભલે અને ન હો તો પણ ભલે. એ કંઈ દુઃખનાં કારણ નથી. દુઃખનાં કારણ માત્ર વિષમાત્મા છે, અને તે જો સમ છે તો સર્વ સુખ જ છે. એ વૃત્તિને લીધે સમાધિ રહે છે. તથાપિ બહારથી ગૃહસ્થપણાંની પ્રવૃત્તિ નથી થઈ શકતી, દેહભાવ દેખાડવો પાલવતો નથી, આત્મભાવથી પ્રવૃત્તિ નથી થઈ શકતી, બાહ્યથી કરવાને કેટલોક અંતરાય છે. ત્યારે હવે કેમ કરવું? ક્યા પર્વતની ગુફામાં જવું અને અલોપ થઈ જવું, એ જ રટાય છે. તથાપિ બહારથી અમુક સંસારી પ્રવૃત્તિ કરવી પડે છે. તે માટે શોક તો નથી, તથાપિ સહન કરવા જીવ ઇચ્છતો નથી! પરમાનંદ ત્યાગી એને ઇચ્છે પણ કેમ? અને એ જ કારણથી જ્યોતિષ્યાદિક તરફ હાલ ચિત્ત નથી. ગમે તેવાં ભવિષ્યજ્ઞાન અથવા સિદ્ધિઓની ઇચ્છા નથી. તેમ તેઓનો ઉપયોગ કરવામાં ઉદાસીનતા રહે છે. તેમાં પણ હાલ તો અધિક જ રહે છે. માટે એ જ્ઞાન સંબંધે ચિત્તની સ્વસ્થતાએ વિચારી માગેલા પ્રશ્નો સંબંધી લખીશ અથવા સમાગમે જણાવીશ.

જે પ્રાણીઓ એવા પ્રશ્નના ઉત્તર પામવાથી આનંદ માને છે તેઓ મોહાધીન છે, અને તેઓ પરમાર્થનાં પાત્ર થવાં દુર્લભ છે એમ માન્યતા છે, તો તેવા પ્રસંગમાં આવવું

પણ ગમતું નથી. પણ પરમાર્થ હેતુએ પ્રવૃત્તિ કરવી પડશે તો કંઈ કરીશ. ઇચ્છા તો થતી નથી.

વિ૦ રાયચંદના પ્રણામ.

---

[૭૯] [૧૨૧] વવાણીઆ, દ્વિ. ભાદ્ર. શુદ ૮ રવિ, ૧૯૪૬.

દેહધારીને વિટંબના એ તો એક ધર્મ છે. ત્યાં ખેદ કરીને આત્મવિસ્મરણ શું કરવું? *ધર્મભક્તિયુક્ત એવા જે તમે તેની પાસે એવી પ્રયાચના કરવાનો યોગ માત્ર પૂર્વ કર્મે આપ્યો છે. આત્મેચ્છા એથી કંપિત છે.* **નિરુપાયતા આગળ સહનશીલતા જ સુખદાયક છે.**

આ ક્ષેત્રમાં આ કાળે આ દેહધારીનો જન્મ થવો યોગ્ય નહોતો. જો કે સર્વ ક્ષેત્રે જન્મવાની તેણે ઇચ્છા રૂંધી જ છે, તથાપિ થયેલા જન્મ માટે શોક દર્શાવવા આમ...... લખ્યું છે. કોઈ પણ પ્રકારે વિદેહી દશા વગરનું, યથાયોગ્ય જીવન્મુક્ત દશા વગરનું, યથાયોગ્ય નિર્ગ્રંથ દશા વગરનું ક્ષણ એકનું જીવન પણ ભાળવું જીવને સુલભ લાગતું નથી તો પછી બાકી રહેલું અધિક આયુષ્ય કેમ જશે, એ વિટંબના આત્મેચ્છાની છે.

યથાયોગ્ય દશાનો હજુ મુમુક્ષુ છઉં. કેટલીક પ્રાપ્તિ છે. તથાપિ સર્વ પૂર્ણતા પ્રાપ્ત થયા વિના આ જીવ શાંતિને પામે એવી દશા જણાતી નથી. એક પર રાગ અને એક પર દ્વેષ એવી સ્થિતિ એક રોમમાં પણ તેને પ્રિય નથી. અધિક શું કહેવું? પરના પરમાર્થ સિવાયનો દેહ જ ગમતો નથી તો? **આત્મકલ્યાણમાં પ્રવૃત્તિ કરશો.**

વિ૦ રાયચંદના યથાયોગ્ય.

---

[૮૧] [૧૨૨] વવાણીઆ, બી. ભા, શુદ ૧૪ રવિ, ૧૯૪૬.

મુમુક્ષુતાના અંશોએ ગૃહાયલું તમારું હૃદય પરમ સંતોષ આપે છે. અનાદિકાળનું પરિભ્રમણ હવે સમાપ્તતાને પામે એવી જિજ્ઞાસા, એ પણ એક કલ્યાણ જ છે. **કોઈ એવો યથાયોગ્ય સમય આવી રહેશે કે જ્યારે ઇચ્છિત વસ્તુની પ્રાપ્તિ થઈ રહેશે.**

નિરંતર વૃત્તિયો લખતા રહેશો. જિજ્ઞાસાને ઉત્તેજન આપતા રહેશો. અને નીચેની ધર્મ-કથા શ્રવણ કરી હશે તથાપિ ફરિફરી તેનું સ્મરણ કરશો.

સમ્યક્ દશાનાં પાંચ લક્ષણો છે.

શમ. **સંવેગ.** **નિર્વેદ.** **આસ્થા.**	અનુકંપા.

ક્રોધાદિક કષાયોનું શમાઈ જવું, ઉદય આવેલા કષાયોમાં મંદતા થવી, વાળી લેવાય તેવી આત્મદશા થવી અથવા અનાદિકાળની વૃત્તિઓ શમાઈ જવી તે 'શમ.'

મુક્ત થવા શિવાય બીજી કોઈ પણ પ્રકારની ઇચ્છા નહીં, અભિલાષા નહીં તે 'સમ્વેગ.'

જ્યારથી એમ સમજાયું કે ભ્રાંતિમાં જ પરિભ્રમણ કર્યું; ત્યારથી હવે ઘણી થઈ, અરે જીવ! હવે થોભ, એ 'નિર્વેદ.'

મહાત્મ્ય જેનું પરમ છે એવા નિસ્પૃહી પુરુષોનાં વચનમાં જ તલ્લીનતા તે 'શ્રદ્ધા'—'આસ્થા.'

એ સઘળાં વડે જીવમાં સ્વાત્મતુલ્ય બુદ્ધિ તે 'અનુકંપા.'

આ લક્ષણો અવશ્ય મનન કરવા યોગ્ય છે, સ્મરવાં યોગ્ય છે, ઇચ્છવા યોગ્ય છે, અનુભવવાં યોગ્ય છે. અધિક અન્ય પ્રસંગે.

વિ૦ રાય...

---

[૮૩] [૧૨૩] વવાણીઆ, પ્રી. ભા. શુદ ૧૪ રવિ, ૧૯૪૬.

તમારું સંવેગ ભરેલું પત્ર મળ્યું. પત્રોથી અધિક શું જણાવું? જ્યાંસુધી આત્મા આત્મભાવથી અન્યથા એટલે દેહ ભાવે વર્ત્તશે, હું કરું છઉં એવી બુદ્ધિ કરશે, હું રિદ્ધિ ઇત્યાદિકે અધિક છઉં એમ માનશે, શાસ્ત્રને જાળરૂપે સમજશે, મર્મને માટે મિથ્યા મોહ કરશે, ત્યાંસુધી તેની શાંતિ થવી દુર્લભ છે એ જ આ પત્તાથી જણાવું છઉં. તેમાં જ બહુ શમાયું છે. ઘણે સ્થળેથી વાંચ્યુ હોય, શુણ્યું હોય તોપણ આ પર અધિક લક્ષ રાખશો.

રાયચંદ.

---

[૮૪] [૧૨૪] મોરબી, આકટોબર, ૫, ૯૦ ૧૯૪૬.

પત્ર મળ્યું. શાંતિપ્રકાશ નથી મળ્યું. આત્મશાંતિમાં પ્રવર્ત્તશો. યોગ્યતા મેળવો, એમ જ મળશે. પાત્રતાપ્રાપ્તિનો પ્રયાસ અધિક કરો.

---

[૮૭] [૧૨૬] વવાણીઆ, દ્વિ. ભાદ્ર વદ, ૧૨ શુક્ર, ૧૯૪૬.

સૌભાગ્ય મૂર્તિ સૌભાગ્ય,

વ્યાસ ભગવાન્ વદે છે કે:—

इच्छाद्वेषविहीनेन सर्वत्र समचेतसा,
भगवद्भक्तियुक्तेन प्राप्ता भागवती गतिः.

ઇચ્છા અને દ્વેષ વગર, સર્વ ઠેકાણે સમદૃષ્ટિથી જોનાર એવા પુરુષો ભગવાનની ભક્તિથી યુક્ત થઈને ભાગવતી ગતિને પામ્યા, અર્થાત્ નિર્વાણ પામ્યા.

આપ જુઓ, એ વચનમાં કેટલો બધો પરમાર્થ તેમણે શમાવ્યો છે? પ્રસંગવશાત્ એ વાક્યનું સ્મરણ થવાથી લખ્યું. નિરંતર સાથે રહેવા દેવામાં ભગવતને શું ખોટ જતી હશે?

આજ્ઞાંકિત

---

[૮૯] [૧૨૭] વવાણીઆ, ભાદરવા વદ ૧૩ શનિ, ૧૯૪૬.

નીચેનો અભ્યાસ તો રાખ્યા જ રહો:—

૧ ગમે તે પ્રકારે પણ ઉદય આવેલા, અને ઉદય આવનારા કષાયોને શમાવો.
૨ સર્વ પ્રકારની અભિલાષાની નિવૃત્તિ કરતા રહો.
૩ આટલા કાળ સુધી જે કર્યું તે બધાંથી નિવૃત્ત થાઓ, એ કરતાં હવે અટકો.
૪ તમે પરિપૂર્ણ સુખી છો એમ માનો, અને બાકીનાં પ્રાણીઓની અનુકંપા કર્યા કરો.
૫ કોઈ એક સત્પુરુષ શોધો, અને તેનાં ગમે તેવાં વચનમાં પણ શ્રદ્ધા રાખો.

એ પાંચે અભ્યાસ અવશ્ય યોગ્યતાને આપે છે. પાંચમામાં વળી ચારે સમાવેશ પામે છે, એમ અવશ્ય માનો. અધિક શું કહું? ગમે તે કાળે પણ એ પાંચમું પ્રાપ્ત થયા વિના આ પર્યટનનો કિનારો આવવાનો નથી. બાકીનાં ચાર એ પાંચમું મેળવવાના સહાયક છે. પાંચમા અભ્યાસ શિવાયનો, તેની પ્રાપ્તિ શિવાયનો બીજો કોઈ નિર્વાણ માર્ગ મને સૂજતો નથી; અને બધા ય મહાત્માઓને પણ એમ જ સૂજ્યું હશે–(સૂજ્યું છે).

હવે જેમ તમને યોગ્ય લાગે તેમ કરો. એ બધાની તમારી ઇચ્છા છે, તો પણ અધિક ઇચ્છાએ ઉતાવળ ન કરો. જેટલી ઉતાવળ તેટલી કચાશ અને કચાશ તેટલી ખટાશ; આ અપેક્ષિત કથનનું સ્મરણ કરો.

પ્રારબ્ધથી જીવતા રાયચંદના યથા.

[૮૮] [૧૨૮] વવાણીઆ, બી. ભા. વદ ૧૩ શનિ, ૧૯૪૬.

આત્માનું વિસ્મરણ કેમ થયું હશે ?

તમે અને બીજા જે જે ભાઈઓ મારી પાસેથી કંઈ આત્મલાભ ઇચ્છો છો, તે તે લાભ પામો એ મારી અંતઃકરણથી ઇચ્છા જ છે. તથાપિ તે લાભ આપવાની જે યથાયોગ્ય પાત્રતા તેમાં મને હજુ કંઈક આવરણ છે, અને તે લાભ લેવા ઇચ્છનારની પણ કેટલીક રીતે યોગ્યતાની મને ન્યૂનતા લાગ્યા કરે છે. એટલે એ બન્ને યોગ જ્યાંસુધી પરિપકવતાને નહીં પામે ત્યાંસુધી ઇચ્છિત સિદ્ધિ વિલંબમાં રહી છે, એમ માન્યતા છે. ફરિફરી અનુકંપા આવી જાય છે, પણ નિરુપાયતા આગળ શું કરું ? પોતાની કંઈ ન્યૂનતાને પૂર્ણતા કેમ કહું ? એ પરથી એવી ઇચ્છા રહ્યા કરે છે કે હમણા તો જેમ તમો બધા યોગ્યતામાં આવી શકો તેવું કંઈ નિવેદન કર્યા રહેવું, જે કંઈ ખુલાસો માગો તે યથામતિ આપવો, નહીં તો યોગ્યતા મેળવ્યા રહો, એ ફરિફરી સૂચવવું.

---

[૮૯] [૧૨૯] વવાણીઆ, બી. ભાદરવા વદ ,, સોમ, ૧૯૪૬.

ચૈતન્યનો નિરંતર અવિચ્છિન્ન અનુભવ પ્રિય છે. એ જ જોઈએ છીએ; બીજી કંઈ સ્પૃહા રહેતી નથી. રહેતી હોય તો પણ રાખવા ઇચ્છા નથી. એક "તુંહિ તુંહિ" એજ યથાર્થ વહેતી પ્રવાહના જોઈએ છીએ. અધિક શું કહેવું ? લખ્યું લખાય તેમ નથી; કથ્યું કથાય તેમ નથી. જ્ઞાને માત્ર ગમ્ય છે. કાં તો શ્રેણે શ્રેણે સમજાય તેવું છે. બાકી તો અવ્યક્તતા જ છે. માટે જે નિસ્પૃહ દશાનું જ રટણ છે, તે મળ્યે, આ કલ્પિત ભૂલી ગયે છૂટકો છે. વિ૦ રા૦

---

[૯૦] [૧૩૦] વવાણીઆ, ૧૮ ઑક્ટોબર ૧૮૯૦.–૧૯૪૬.

ઉંચ નીચનો અંતર નથી, સમજ્યા તે પામ્યા સદ્ગતી.

તીર્થંકર દેવે રાગ કરવાની ના કહી છે, અર્થાત્ રાગ હોય ત્યાંસુધી મોક્ષ નથી. ત્યારે આ પ્રત્યેનો રાગ તમને બધાને હિતકારક કેમ થશે ? લખનાર અવ્યક્તદશા.

અપ્ર. લ. ૨] [૧૩૧] આસો શુદ ૬ રવિ, ૧૯૪૬ (હાલારી).

આજ્ઞામાં જ એકતાન થયા વિના પરમાર્થના માર્ગની પ્રાપ્તિ બહુ જ અસુલભ છે. એકતાન થવું પણ બહુ જ અસુલભ છે.

એને માટે તમે શું ઉપાય કરશો ? અથવા ધાર્યો છે ? અધિક શું ? અત્યારે આટલું ય ઘણું છે. વિ૦ રાયચંદના યથા૦

[૧૦૭–૧૭] [૧૩૨] [રોજનિશી] આસો શુદ ૧૦ ગુરુ, ૧૯૪૬.

બીજજ્ઞાન.
શોધે તો કેવલ જ્ઞાન.

ભગવાન્ મહાવીરદેવ.

કંઈ કહી શકાય એવું આ સ્વરૂપ નથી.

જ્ઞાની રત્નાકર

૧ ૩

\+

૨ ૪

આ બધી નિયતિઓ કોણે કહી ?

અમે જ્ઞાનવડે જોઈ પછી યોગ્ય લાગી તેમ વ્યાખ્યા કરી.

ભગવાન્ મહાવીરદેવ.

૧૦, ૯, ૮, ૭, ૬, ૫, ૪, ૩, ૨, ૧.

---

[૯૧] [૧૩૨-૧] વવાણીઆ, આસો શુદ ૧૦ ગુરુ, ૧૯૪૬.

પાંચેક દિવસ પહેલાં પત્ર મળ્યું (જે પત્રમાં લક્ષ્મ્યાદિકની વિચિત્ર દશા વર્ણવી છે તે). એવા અનેક પ્રકારના પરિત્યાગી વિચારો પાલટી પાલટીને જ્યારે આત્મા એકત્વ બુદ્ધિ પામી મહાત્માના સંગને આરાધશે, વા પોતે કોઈ પૂર્વના સ્મરણને પામશે તો ઇચ્છિત સિદ્ધિને પામશે. આ નિ:સંશય છે. વિ૦ રાયચંદના યથોચિત.

[×] [૧૩૨-૩] વવાણીઆ, આસો શુદ ૧૦ ગુરુ, ૧૯૪૬.

ધર્મધ્યાન, વિદ્યાભ્યાસ ઇત્યાદિની વૃદ્ધિ કરશો.

[×] [૧૩૩] વવાણીઆ, વિ. સં. ૧૯૪૬, આશ્વિન.

મોતનું ઔષધ હું આ તને દઉં છું. વાપરવામાં દોષ કરજે નહીં.

તને કોણ પ્રિય છે? મને ઓળખનાર.

આમ કાં કરો? હજુ વાર છે. શું થનાર છે તે?

× × × ×

હે કર્મ! તને નિશ્ચય આજ્ઞા કરૂં છઉં કે નીતિ અને નેકી ઉપર મને પગ મુકાવીશ નહીં.

[૧૦૭-૧૮] [૧૩૫-૧] [રોજનિશી] આસો શુદ ૧૧ શુક્ર, ૧૯૪૬.

આ બંધાયેલા પામે છે મોક્ષ એમ કાં ન કહી દેવું?
એવી કોને ઇચ્છા રહી છે કે તેમ થવા દે છે?
જિનનાં વચનની રચના અદ્ભુત છે, એમાં તો ના નહીં.
પણ પામેલા પદાર્થનું સ્વરૂપ તેનાં શાસ્ત્રોમાં કાં નહીં?
શું તેને આશ્ચર્ય નહીં લાગ્યું હોય; કાં છુપાવ્યું હશે?

[૯૨] [૧૩૬] વવાણીઆ, આસો શુદ ૧૧ શુક્ર, ૧૯૪૬.

પદ મળ્યું. સર્વાર્થસિદ્ધની જ વાત છે. જૈનમાં એમ કહે છે કે સર્વાર્થસિદ્ધ મહાવિમાનની ધ્વજાથી બાર યોજન દૂર મુક્તિશિલા છે. કબીર પણ ધ્વજાથી આનંદ આનંદ પામી ગયા છે. તે *પદ વાંચી પરમાનંદ થયો. પ્રભાતમાં વહેલો ઉઠયો ત્યારથી કોઈ અપૂર્વ આનંદ વર્ત્યાં જ કરતો હતો. તેવામાં પદ મળ્યું; અને મૂળપદનું અતિશય સ્મરણ થયું; એકતાન થઈ ગયું. એકાકાર વૃત્તિનું વર્ણન શબ્દે કેમ કરી શકાય? દિવસના બાર બજ્યા સુધી રહ્યું. અપૂર્વ આનંદ તો તેવોને તેવો જ છે. પરંતુ બીજી વાર્ત્તા (જ્ઞાનની) કરવામાં ત્યાર પછીનો કાળક્ષેપ કર્યો. "કેવળજ્ઞાન હવે પામશું, પામશું પામશું, પામશું રે કે૦" એવું એક પદ કર્યું.* હૃદય બહુ આનંદમાં છે.*

[૯૩] [૧૩૭] વવાણીઆ, આસો શુદી ૧૨ શનિ, ૧૯૪૬.

સંસારમાં રહેવું; એક [પાઠા. અને] મોક્ષ થવા કહેવું એ બનવું અસુલભ છે.

ઉદાસીનતા એ અધ્યાત્મની જનની છે. વિ૦ રાયચંદના યથા૦

[૪૫૯] [૧૩૮] [સ.નિ.૧૯૫૨.પાઠા.મોરબી, આ.૧૯૪૬.

ૐ

બીજાં સાધન બહુ કર્યાં, કરી કલ્પના આપ,
અથવા અસદ્ગુરુ થકી, ઉલટો વધ્યો ઉતાપ.

* આ પદ અમને મળી શક્યું નથી—સંશોધક.

[૪૭૨] [૧૩૮-૧] [સ. નિ. ૧૯૫૩–પાઠા. ૧૯૪૬.

પૂર્વ પુણ્યના ઉદયથી, મળ્યો સદ્દગુરુ યોગ,
વચન સુધા શ્રવણે જતાં, થયું હૃદય ગતશોગ.
નિશ્ચય એથી આવિયો, ટળશે અહીં ઉતાપ,
નિત્ય કર્યો સત્સંગ મેં, એક લક્ષથી આપ.

[૫] [૧૩૯] [સ. નિ ૧૯૪૦ પહેલાં–પાઠા. ૧૯૪૬.

ઉપયોગ ત્યાં ધર્મ છે.

(મહાવીરદેવને નમસ્કાર.)

૧ છેવટનો નિર્ણય થવો જોઈએ.
૨ સર્વ પ્રકારનો નિર્ણય તત્ત્વજ્ઞાનમાં છે.
૩ આહાર, વિહાર, નિહારની નિયમિતતા.
૪ અર્થની સિદ્ધિ.
આર્યજીવન ઉત્તમ પુરુષોએ આચરણ કર્યું છે.

[૬] [૧૪૦] [સ. નિ ૧૯૪૦ પહેલાં–પાઠા. ૧૯૪૬.

નિત્યસ્મૃતિ

૧ જે મહાકામ માટે તું જન્મ્યો છે, તે મહાકામનું અનુપ્રેક્ષન કર.
૨ ધ્યાન ધરી જા; સમાધિસ્થ થા.
૩ વ્યવહારકામને વિચારી જા. જેનો પ્રમાદ થયો છે, તે માટે હવે પ્રમાદ ન થાય તેમ કર. જેમાં સાહસ થયું હોય, તેમાંથી હવે તેવું ન થાય તેવો બોધ લે.
૪ દૃઢ યોગી છો, તેવો જ રહે.
૫ કોઈપણ અલ્પ ભૂલ તારી સ્મૃતિમાંથી જતી નથી, એ મહાકલ્યાણ છે.
૬ લેપાઈશ નહીં.
૭ મહાગંભીર થા.
૮ દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ, ભાવ વિચારી જા.
૯ યથાર્થ કર.
૧૦ કાર્યસિદ્ધિ કરીને ચાલ્યો જા.

[૧૦] [૧૪૧] [સ. નિ. ૧૯૪૦ પહેલાં–પાઠા. ૧૯૪૬.

સહજપ્રકૃતિ

૧ પરહિત એજ નિજહિત સમજવું, અને પરદુ ખ એ પોતાનું દુઃખ સમજવું.
૨ સુખદુઃખ એ બન્ને મનની કલ્પના છે.
૩ ક્ષમા એ જ મોક્ષનો ભવ્ય દરવાજો છે.
૪ સઘળા સાથે નમ્રભાવથી વસવું એ જ ખરું ભૂષણ છે.
૫ શાંતસ્વભાવ એ જ સજ્જનતાનું ખરું મૂળ છે.
૬ ખરા સ્નેહિની ચાહના એ સજ્જનતાનું ખાસ લક્ષણ છે.
૭ દુર્જનનો ઓછો સહવાસ.

[૯૭] [૧૪૫] મુંબઈ, કાર્તિક શુદ ૬ ભોમ, ૧૯૪૭.

સત્પુરુષોના એકેક વાક્યમાં, એકેક શબ્દમાં, અનંત આગમ રહ્યાં છે, એ વાત કેમ હશે?

નીચેનાં વાક્યો પ્રત્યેક મુમુક્ષુઓને મેં અસંખ્ય સત્પુરુષોની સમ્મતિથી મંગળરૂપ માન્યાં છે, મોક્ષનાં સર્વોત્તમ કારણરૂપ માન્યાં છે:—

૧ માયિક સુખની સર્વ પ્રકારની વાંછા ગમે ત્યારે પણ છોડ્યા વિના છૂટકો થવો નથી; તો જ્યારથી એ વાક્ય શ્રવણ કર્યું, ત્યારથી જ તે ક્રમનો અભ્યાસ કરવો યોગ્ય જ છે એમ સમજવું.

૨ કોઈ પણ પ્રકારે સદ્ગુરુનો શોધ કરવો; શોધ કરીને તેના પ્રત્યે તન, મન, વચન અને આત્માથી અર્પણબુદ્ધિ કરવી; તેની જ આજ્ઞાનું સર્વ પ્રકારે નિ:શંકતાથી આરાધન કરવું; અને તો જ સર્વ માયિક વાસનાનો અભાવ થશે એમ સમજવું.

૩ અનાદિકાળના પરિભ્રમણમાં અનંતવાર શાસ્ત્રશ્રવણ, અનંતવાર વિદ્યાભ્યાસ, અનંતવાર જિનદિક્ષા, અનંતવાર આચાર્યપણું પ્રાપ્ત થયું છે. માત્ર, 'સત્' મળ્યા નથી, 'સત્' સુણ્યું નથી, અને 'સત્' શ્રદ્ધ્યું નથી, અને એ મળ્યે, એ સુણ્યે, અને એ શ્રદ્ધ્યે જ છૂટવાની વાર્તાનો આત્માથી ભણકાર થશે.

૪ મોક્ષનો માર્ગ બહાર નથી, પણ આત્મામાં છે.

૫ બે અક્ષરમાં માર્ગ રહ્યો છે, અને અનાદિ કાળથી એટલું બધું કર્યા છતાં શા માટે પ્રાપ્ત થયો નથી તે વિચારો.

---

[૯૯] [૧૪૬] મુંબઈ, કાર્તિક શુદ ૧૩ સોમ, ૧૯૪૭.

એનું સ્વપ્ને જો દર્શન પામેરે, તેનું મન ન ચઢે બીજે ભામેરે;
થાય કૃષ્ણનો લેશ પ્રસંગરે, તેને ન ગમે સંસારનો સંગરે.
× × ×
હસતાં રમતાં પ્રગટ હરી દેખુંરે, મારું જીવ્યું સફળ તવ લેખુંરે;
મુક્તાનંદનો નાથ વિહારીરે, ઓધા જીવનદોરી અમારીરે.
× × ×

અગિઆરમેથી લથડેલો ઓછામાં ઓછા ત્રણ અને ઘણામાં ઘણા પંદર ભવ કરે, એમ અનુભવ થાય છે. અગિયારમામાં એવું છે કે ત્યાં પ્રકૃતિયો ઉપશમ ભાવમાં હોવાથી મન, વચન, કાયાના યોગ પ્રબળ શુભ ભાવમાં વર્તે છે, એથી શાતાનો બંધ થાય છે, અને એ શાતા ઘણું કરીને પાંચ અનુત્તર વિમાનની જ હોય છે.

---

[૯૮] [૧૪૭] [સ. નિ. મુંબઈ, કાર્તિક શુદ ૧૪, ૧૯૪૭.

આત્મા જ્ઞાન પામ્યો એ તો નિ:સંશય છે; ગ્રંથી ભેદ થયો એ ત્રણે કાળમાં સત્યવાત છે. સર્વ જ્ઞાનીઓએ પણ એ વાત સ્વીકારી છે. હવે છેવટની નિર્વિકલ્પ સમાધિ પામવી બાકી છે, જે સુલભ છે. અને તે પામવાનો હેતુ પણ એ જ છે કે કોઈ પણ પ્રકારે અમૃતસાગરનું અવલોકન કરતાં અલ્પ પણ માયાનું આવરણ બાધ કરે નહીં; અવલોકન સુખનું અલ્પ પણ વિસ્મરણ થાય નહીં; 'તુંહિ તુંહિ' વિના બીજી રટના રહે નહીં; માયિક એક પણ ભયનો, મોહનો, સંકલ્પનો કે વિકલ્પનો અંશ રહે નહીં. એ એકવાર જો યથાયોગ્ય આવી જાય તો પછી ગમે તેમ પ્રવર્તાય, ગમે તેમ બોલાય, ગમે તેમ આહાર વિહાર કરાય, તથાપિ તેને કોઈ પણ જાતની બાધા નથી. પરમાત્મા પણ તેને પૂછી શકનાર નથી. તેનું કરેલું સર્વે સવળું છે. આવી દશા પામવાથી પરમાર્થ માટે કરેલો પ્રયત્ન સફળ થાય છે.

૮ વિવેકબુદ્ધિથી સઘળું આચરણ કરવું.
૯ દ્વેષભાવ એ વસ્તુ ઝેરરૂપ માનવી.
૧૦ ધર્મકર્મમાં વૃત્તિ રાખવી.
૧૧ નીતિના બાંધાપર પગ ન મૂકવો.
૧૨ જિતેંદ્રિય થવું.
૧૩ જ્ઞાનચર્ચા અને વિદ્યાવિલાસમાં તથા શાસ્ત્રાધ્યયનમાં ગુંથાવું.
૧૪ ગંભીરતા રાખવી.
૧૫ સંસારમાં રહ્યા છતાં ને તે નીતિથી ભોગવતાં છતાં, વિદેહી દશા રાખવી.
૧૬ પરમાત્માની ભક્તિમાં ગુંથાવું.
૧૭ પરનિંદા એ જ સબળ પાપ માનવું.
૧૮ દુર્જનતા કરી ફાવવું એ જ હારવું, એમ માનવું.
૧૯ આત્મજ્ઞાન અને સજ્જનસંગત રાખવાં.

---

[૨૦] [૧૪૨] [સ. નિ. ૧૯૪૩–પાઠા ૧૯૪૬.

કેટલીક વાતો એવી છે કે, માત્ર આત્માને ગ્રાહ્ય છે અને મન, વચન, કાયાથી પર છે. કેટલીક વાતો એવી છે કે, જે વચન, કાયાથી પર છે. પણ છે.

શ્રી ભગવાન. શ્રી મઘશાપ.* શ્રી બખલાધ.†

[૬૪-૧] [૧૪૩] [સ. નિ. મુંબઈ, ૧૯૪૬.

પ્રથમ ત્રણ કાળને મુઠીમાં લીધો, એટલે મહાવીર દેવે જગત્ આમ જોયું.—

તેમાં અનંત ચૈતન્યાત્માઓ મુક્ત દીઠા. અનંત ચૈતન્યાત્માઓ બદ્ધ દીઠા.
અનંત મોક્ષપાત્ર દીઠા. અનંત મોક્ષઅપાત્ર દીઠા.
અનંત અધોગતિમાં દીઠા. ઊર્ધ્વગતિમાં દીઠા.
તેને પુરુષાકારે જોયું. જડ ચૈતન્યાત્મક જોયું.

---

[૯૬] [૧૪૪] મુંબઈ, કાર્તિક શુદ ૫ સોમ, ૧૯૪૭.

પ્રભુ પ્રતાપે ઉપાધિજન્ય વૃત્તિ છે. ભગવાન્ પરિપૂર્ણ સર્વગુણસંપન્ન કહેવાય છે. તથાપિ એમાં ય અપલક્ષણ કંઈ ઓછાં નથી! વિચિત્ર કરવું એ જ એની લીલા! ત્યાં અધિક શું કહેવું!

સર્વ સમર્થ પુરુષો આપને પ્રાપ્ત થયેલાં જ્ઞાનને જ ગાઈ ગયા છે. એ જ્ઞાનની દિન પ્રતિદિન આ આત્માને પણ વિશેષતા થતી જાય છે. હું ધારું છઉં કે કેવળજ્ઞાન સુધીની મેહેનત કરી અલેખે તો નહીં જાય. મોક્ષની આપણને કાંઈ જરૂર નથી. નિઃશંકપણાની, નિર્ભયપણાની, નિર્મુંઝનપણાની અને નિસ્પૃહપણાની જરૂર હતી, તે ઘણે અંશે પ્રાપ્ત થઈ જણાય છે; અને પૂર્ણ અંશે પ્રાપ્ત કરાવવાની કરુણાસાગર ગુપ્ત રહેલાની કૃપા થશે એમ આશા રહે છે. છતાં વળી એથીએ અલૌકિક દશાની ઇચ્છા રહે છે, ત્યાં વિશેષ શું કહેવું!

અનહદ ધ્વનિમાં મણા નથી. પણ ગાડી ઘોડાની ઉપાધિ શ્રવણનું સુખ થોડું આપે છે. નિવૃત્તિ વિના અહીં બીજું બધું ય લાગે છે. જગત્ને, જગત્ની લીલાને બેઠા બેઠા મફતમાં જોઈએ છીએ.

વિ૦ રાજ

---

* બારાક્ષરીનો એક ઉપલો અક્ષર વાંચવાથી 'ભગવાન્' થશે.
† બારાક્ષરીનો એક હતરનો અક્ષર વાંચવાથી 'ભગવાન્' થશે.—સંશોધક. મ. ર.

[૯૭] [૧૪૫] મુંબઈ, કાર્તિક શુદ ૬ ભોમ, ૧૯૪૭.

સત્પુરુષોના એકેક વાક્યમાં, એકેક શબ્દમાં, અનંત આગમ રહ્યાં છે, એ વાત કેમ હશે?

નીચેનાં વાક્યો પ્રત્યેક મુમુક્ષુઓને મેં અસંખ્ય સત્પુરુષોની સમ્મતિથી મંગળરૂપ માન્યાં છે, મોક્ષનાં સર્વોત્તમ કારણરૂપ માન્યાં છેઃ—

૧ માયિક સુખની સર્વ પ્રકારની વાંછા ગમે ત્યારે પણ છોડ્યા વિના છૂટકો થવો નથી; તો જ્યારથી એ વાક્ય શ્રવણ કર્યું, ત્યારથી જ તે ક્રમનો અભ્યાસ કરવો યોગ્ય જ છે એમ સમજવું.

૨ કોઈ પણ પ્રકારે સદ્ગુરુનો શોધ કરવો; શોધ કરીને તેના પ્રત્યે તન, મન, વચન અને આત્માથી અર્પણબુદ્ધિ કરવી; તેની જ આજ્ઞાનું સર્વ પ્રકારે નિઃશંકતાથી આરાધન કરવું; અને તો જ સર્વ માયિક વાસનાનો અભાવ થશે એમ સમજવું.

૩ અનાદિકાળના પરિભ્રમણમાં અનંતવાર શાસ્ત્રશ્રવણ, અનંતવાર વિદ્યાભ્યાસ, અનંતવાર જિનદીક્ષા, અનંતવાર આચાર્યપણું પ્રાપ્ત થયું છે. માત્ર, 'સત્' મળ્યા નથી, 'સત્' સુણ્યું નથી, અને 'સત્' શ્રદ્ધ્યું નથી, અને એ મળ્યે, એ સુણ્યે, અને એ શ્રદ્ધ્યે જ છૂટવાની વાર્તાનો આત્માથી ભણકાર થશે.

૪ મોક્ષનો માર્ગ બહાર નથી, પણ આત્મામાં છે.

૫ એ અક્ષરમાં માર્ગ રહ્યો છે, અને અનાદિ કાળથી એટલું બધું કર્યા છતાં શા માટે પ્રાપ્ત થયો નથી તે વિચારશે.

---

[૯૯] [૧૪૬] મુંબઈ, કાર્તિક શુદ ૧૩ સોમ, ૧૯૪૭.

એનું સ્વપ્ને જો દર્શન પામેરે, તેનું મન ન ચઢે બીજે ભામેરે;
થાય કૃષ્ણનો લેશ પ્રસંગરે, તેને ન ગમે સંસારનો સંગરે.

× × ×

હસતાં રમતાં પ્રગટ હરી દેખુંરે, મારું જીવ્યું સફળ તવ લેખુંરે;
મુક્તાનંદનો નાથ વિહારીરે, ઓધા જીવનદોરી અમારીરે.

× × ×

અગિઆરમેથી લથડેલો ઓછામાં ઓછા ત્રણ અને ઘણામાં ઘણા પંદર ભવ કરે, એમ અનુભવ થાય છે. અગિયારમામાં એવું છે કે ત્યાં પ્રકૃતિયો ઉપશમ ભાવમાં હોવાથી મન, વચન, કાયાના યોગ પ્રબળ શુભ ભાવમાં વર્તે છે, એથી શાતાનો બંધ થાય છે, અને એ શાતા ઘણું કરીને પાંચ અનુત્તર વિમાનની જ હોય છે.

---

[૯૮] [૧૪૭] [સ. નિ. મુંબઈ, કાર્તિક શુદ ૧૪, ૧૯૪૭.

આત્મા જ્ઞાન પામ્યો એ તો નિઃસંશય છે; ગ્રંથી ભેદ થયો એ ત્રણે કાળમાં સત્યવાત છે. સર્વ જ્ઞાનીઓએ પણ એ વાત સ્વીકારી છે. હવે છેવટની નિર્વિકલ્પ સમાધિ પામવી બાકી છે, જે સુલભ છે. અને તે પામવાનો હેતુ પણ એ જ છે કે કોઈ પણ પ્રકારે અમૃતસાગરનું અવલોકન કરતાં અલ્પ પણ માયાનું આવરણ બાધ કરે નહીં; અવલોકન સુખનું અલ્પ પણ વિસ્મરણ થાય નહીં; 'તુંહિ તુંહિ' વિના બીજી રટના રહે નહીં; માયિક એક પણ ભયનો, મોહનો, સંકલ્પનો કે વિકલ્પનો અંશ રહે નહીં. એ એકવાર જો યથાયોગ્ય આવી જાય તો પછી ગમે તેમ પ્રવર્તાય, ગમે તેમ બોલાય, ગમે તેમ આહાર વિહાર કરાય, તથાપિ તેને કોઈ પણ જાતની બાધા નથી. પરમાત્મા પણ તેને પૂછી શકનાર નથી. તેનું કરેલું સર્વ સવળું છે. આવી દશા પામવાથી પરમાર્થ માટે કરેલો પ્રયત્ન સફળ થાય છે.

અને એવી દશા થયાવિના પ્રગટ માર્ગ પ્રકાશવાની પરમાત્માની આજ્ઞા નથી એમ મને લાગે છે. માટે દૃઢ નિશ્ચય કર્યો છે કે એ દશાને પામી પછી પ્રગટ માર્ગ કહેવો—પરમાર્થ પ્રકાશવો—ત્યાંસુધી નહીં. અને એ દશાને હવે કંઈઝાઝો વખત પણ નથી. પંદર અંશે તો પહોંચી જવાયું છે. નિર્વિકલ્પતા તો છે જ; પરંતુ નિવૃત્તિ હોય તો બીજાના પરમાર્થ માટે શું કરવું તે વિચારી શકાય. ત્યાર પછી ત્યાગ જોઈએ, અને ત્યાર પછી ત્યાગ કરાવવો જોઈએ.

મહાન પુરુષોએ કેવી દશા પામી માર્ગ પ્રકાશ્યો છે, શું શું કરીને માર્ગ પ્રકાશ્યો છે, એ વાતનું આત્માને સારી રીતે સ્મરણ રહે છે; અને એ જ પ્રગટ માર્ગ કહેવા દેવાની ઈશ્વરી ઇચ્છાનું લક્ષણ જણાય છે. આટલા માટે હમણા તો કેવળ ગુપ્ત થઈજવું જ યોગ્ય છે. એક અક્ષરે એ વિષે વાત કરવા ઇચ્છા થતી નથી. આપની ઇચ્છા જાળવવા ક્યારેક ક્યારેક પ્રવર્ત્તન છે; અથવા ઘણા પરિચયમાં આવેલા યોગપુરુષની ઇચ્છા માટે કંઇક અક્ષર ઉચ્ચાર અથવા લેખ કરાય છે. બાકી સર્વ પ્રકારે ગુપ્તતા કરી છે. અજ્ઞાની થઈને વાસ કરવાની ઇચ્છા બાંધી રાખી છે. તે એવી કે અપૂર્વ કાળે જ્ઞાન પ્રકાશતાં બાધ ન આવે.

આટલાં કારણથી······માટે કંઈ લખતો નથી. ગુણઠાણા ઇત્યાદિકનો ઉત્તર લખતો નથી. સૂત્રને અડતો ય નથી. વ્યવહાર સાચવવા થોડાંએક પુસ્તકોનાં પાનાં ફેરવું છઉં. બાકી બધું ય પથ્થરપર પાણીનાં ચિત્ર જેવું કરી મુક્યું છે. તન્મય આત્મયોગમાં પ્રવેશ છે. ત્યાં જ ઉલ્લાસ છે. ત્યાં જ યાચના છે, અને યોગ (મન, વચન અને કાયા) બહાર પૂર્વ કર્મ ભોગવે છે. વેદોદયનો નાશ થતાં સુધી ગૃહવાસમાં રહેવું યોગ્ય લાગે છે. પરમેશ્વર ચાહીને વેદોદય રાખે છે. કારણ, પંચમ કાળમા પરમાર્થની વર્ષા ઋતુ થવા દેવાની તેની થોડી જ ઇચ્છા લાગે છે.

તીર્થંકર જે સમજ્યા અને પામ્યા તે······આ કાળમાં ન સમજી શકે અથવા ન પામી શકે તેવું કંઈજ નથી. આ નિર્ણય ઘણા ય વખત થયાં કરી રાખ્યો છે. જો કે તીર્થંકર થવા ઇચ્છા નથી; પરંતુ તીર્થંકરે કર્યા પ્રમાણે કરવા ઇચ્છા છે, એટલી બધી ઉન્મત્તતા આવી ગઈ છે. તેને શમાવવાની શક્તિ પણ આવી ગઈ છે, પણ ચાહીને શમાવવાની ઇચ્છા રાખી નથી.

આપને વિજ્ઞાપન છે કે વૃદ્ધમાંથી યુવાન થવું. અને આ અલખ વાર્ત્તાના અગ્રેસર આગળ અગ્રેસર થવું. થોડું લખ્યું ઘણું કરી જાણશો.

ગુણઠાણા એ સમજવા માટે કહેલાં છે. ઉપશમ અને ક્ષપક એ બે જાતની શ્રેણી છે. ઉપશમમાં પ્રત્યક્ષ દર્શનનો સંભવ નથી; ક્ષપકમાં છે. પ્રત્યક્ષ દર્શનના સંભવને અભાવે અગિયારમેથી જીવ પાછો વળે છે. ઉપશમ શ્રેણી બે પ્રકારે છે. એક આજ્ઞારૂપ; એક માર્ગ જાણ્યાવિના સ્વાભાવિક ઉપશમ થવારૂપ. આજ્ઞારૂપ પણ આજ્ઞા આરાધન સુધી પતિત થતો નથી. પાછળનો ઠેઠ ગયા પછી માર્ગનાં અજાણપણાને લીધે પડે છે. આ નજરે જોયેલી, આત્માએ અનુભવેલી વાત છે. કોઈ શાસ્ત્રમાંથી નીકળી આવશે. ન નીકળે તો કંઈ બાધ નથી. તીર્થંકરના હૃદયમાં આ વાત હતી, એમ અમે જાણ્યું છે.

દશપૂર્વધારી ઇત્યાદિકની આજ્ઞાનું આરાધન કરવાની મહાવીરદેવની શિક્ષા વિષે આપે જણાવ્યું તે ખરું છે. એણે તો ઘણું ય કર્યું હતું; પણ રહ્યું છે થોડું અને પ્રકાશક પુરુષ ગૃહસ્થાવાસમાં છે. બાકીના ગુફામાં છે. કોઈ જાણે છે પણ તેટલું યોગબળ નથી.

કહેવાતા આધુનિક મુનિયોનો સૂત્રાર્થ શ્રવણને પણ અનુકૂળ નથી. સૂત્ર લઈ ઉપદેશ કરવાની આગળ જરૂર પડશે નહીં. સૂત્ર અને તેનાં પડખાં બધાં ય જાણ્યાં છે.

એ જ વિનંતિ.

રાયચંદ.

[૨૭] [૧૪૮] [સ. નિ. ૧૯૪૩-પાઠા. ૧૯૪૭.

ઉપશમ ભાવ.

સોળ ભાવનાઓથી ભૂષિત થયેલો છતાં પણ પોતે સર્વોત્કૃષ્ટ જ્યાં મનાયો છે ત્યાં બીજાની ઉત્કૃષ્ટતાને લીધે પોતાની ન્યૂનતા થતી હોય અને કંઈ મત્સરભાવ આવી ચાલ્યો જાય તો, તેને ઉપશમ ભાવ હતો, ક્ષાયક નહોતો, આ નિયમા છે.

---

[૧૦૦] [૧૪૯] [મોહમયી, કાર્તિક શુદ, ૧૪, ૧૯૪૭.

અનંત કાળથી પોતાને પોતા વિષેની જ ભ્રાંતિ રહી ગઈ છે; આ એક અવાચ્ય અદ્ભુત વિચારણાનું સ્થળ છે. જ્યાં મતિની ગતિ નથી, ત્યાં વચનની ગતિ ક્યાંથી હોય?

નિરંતર ઉદાસીનતાનો ક્રમ સેવવો; સત્પુરુષની ભક્તિ પ્રત્યે લીન થવું; સત્પુરુષોનાં ચરિત્રોનું સ્મરણ કરવું; સત્પુરુષોના લક્ષણનું ચિંતન કરવું; સત્પુરુષોની મુખાકૃતિનું હૃદયથી અવલોકન કરવું; તેનાં મન, વચન, કાયાની પ્રત્યેક ચેષ્ટાનાં અદ્ભુત રહસ્યો ફરિફરી નિદિધ્યાસન કરવાં; તેઓએ સમ્મત કરેલું સર્વ સમ્મત કરવું.[1]

આ જ્ઞાનીઓએ હૃદયમાં રાખેલું, નિર્વાણ અર્થે માન્ય રાખવાયોગ્ય, શ્રદ્ધવાયોગ્ય, ફરિફરી ચિંતવવાયોગ્ય, ક્ષણે-ક્ષણે સમયે-સમયે લીન થવા યોગ્ય પરમ રહસ્ય છે અને એ જ સર્વ શાસ્ત્રનો, સર્વ સંતના હૃદયનો, ઈશ્વરના ઘરનો મર્મ પામવાનો મહા માર્ગ છે, અને સઘળાનું કારણ કોઈ વિદ્યમાન સત્પુરુષની પ્રાપ્તિ અને તે પ્રત્યે અવિચળ શ્રદ્ધા એ છે. અધિક શું લખવું? આજે, ગમે તો તેથી મોડે અથવા વહેલે, એ જ સૂજ્યે, એ જ પ્રાપ્ત થયે છૂટકો છે. સર્વ પ્રદેશે મને તો એ જ સમ્મત.

[અ.પ્ર.લ.૫] [૧૫૦] [કાર્તિક શુદ ૧૪ બુધ, ૧૯૪૭, મુંબઈ.

નિરંતર એક જ શ્રેણિ વર્તે છે. હરિ કૃપા પૂર્ણ છે.

(સત્ શ્રદ્ધા પામીને) જે કોઈ તમને ધર્મ નિમિત્તે ઇચ્છે તેનો સંગ રાખો.

રાયચંદની વંદના.

---

[૨૪૮] [૧૫૧] શ્રાવણ વદ ૩, સોમે, ૧૯૪૭. પાઠા. કા. વ. ૩.

દઢ વિશ્વાસથી માનજો કે આ-ને વ્યવહારનું બંધન ઉદય કાળમાં ન હોત તો તમને અને બીજા કેટલાક મનુષ્યોને અપૂર્વ હિતનો આપનાર થાત. પ્રવૃત્તિ છે તો તેને માટે કંઈ અસમતા માંની નથી; પરંતુ નિવૃત્તિ હોત તો બીજા આત્માઓને માર્ગ મળવાનું કારણ થાત. હજુ તેને વિલંબ હશે; પંચમકાળની પણ પ્રવૃત્તિ છે; આ ભવે મોક્ષે જાય એવાં મનુષ્યોનો સંભવ પણ ઓછો છે. ઇત્યાદિક કારણોથી એમ જ થયું હશે. તો તે માટે કંઈ ખેદ નથી. **વિ૦ રાયચંદના યથા૦**

---

[૧૫૨] મુંબઈ, કાર્તિક વદ ૫ સોમ, ૧૯૪૭.

સંતને શરણ જા.

સત્સંગ એ મોટામાં મોટું સાધન છે.

સત્પુરુષની શ્રદ્ધાવિના છૂટકો નથી.

આ બે વિષયનું શાસ્ત્ર ઇત્યાદિકથી તેમને કથન કર્યા રહેશો. સત્સંગની વૃદ્ધિ કરશો.

---

૧ આ પછીનો ભાગ આવૃત્તિ ચોથીમાં દાખલ કરેલો નથી પણ મૂળમાં હોવાથી અત્રે આપીએ છીએ. —સંશોધક.

[૧૦૬] [૧૫૩] નાણુદા મહોલો, કાર્તિક વદ ૯ શુક્ર, ૧૯૪૭.

એક બાજુથી પરમાર્થ માર્ગ ત્વરાથી પ્રકાશવા ઇચ્છા છે, અને એક બાજુથી અલખ 'લે'માં સમાઈ જવું એમ રહે છે. અલખ 'લે'માં આત્માએ કરી સમાવેશ થયો છે, યોગે કરીને કરવો એ એક રટણ છે. પરમાર્થનો માર્ગ ઘણા મુમુક્ષુઓ પામે, અલખ સમાધિ પામે, તો સારું અને તે માટે કેટલુંક મનન છે. દીનબંધુની ઇચ્છા પ્રમાણે થઈ રહેશે.

અદ્ભુત દશા નિરંતર રહ્યા કરે છે. અબધુ [પાઠા. અબંધુ] થયા છીએ; અબધુ [પાઠા. અબંધુ] કરવા માટે ઘણા જીવો પ્રત્યે દૃષ્ટિ છે.

મહાવીર દેવે આ કાળને પંચમકાળ કહી દુષમ કહ્યો, વ્યાસે કળિયુગ કહ્યો; એમ ઘણા મહાપુરુષોએ આ કાળને કઠિન કહ્યો છે; એ વાત નિઃશંક સત્ય છે. કારણ, ભક્તિ અને સત્સંગ વિદેશ ગયાં છે, અર્થાત્ સંપ્રદાયમાં નથી રહ્યાં, અને એ મળ્યાં વિના જીવનો છૂટકો નથી. આ કાળમાં મળવાં દુષમ થઈ પડયાં છે, માટે કાળ પણ દુષમ છે. તે વાત યથાયોગ્ય જ છે. દુષમને ઓછાપણાથી જણાવવાની ઇચ્છા થાય છે, પણ લખવાની કે બોલવાની ઝાઝી ઇચ્છા રહી નથી. ચેષ્ટા ઉપરથી સમજાય તેવું થયા જ કરે એ ઇચ્છા [પાઠા. ઇચ્છના] નિશ્ચળ છે.

---

[x] [૧૫૪] [મુંબઈ, કાર્તિક વદ ૯ શુક્ર, ૧૯૪૭.

ૐ શ્રીસદ્ગુરુચરણાય નમઃ

મુનિ……સંબંધી આપનું લખવું યથાર્થ છે. ભવસ્થિતિની પરિપક્વતા થયા વિના, દીનબંધુની કૃપા વિના, સંતચરણ સેવ્યા વિના ત્રણે કાળમાં માર્ગ મળવો દુર્લભ છે.

જીવને સંસાર પરિભ્રમણનાં જે જે કારણો છે, તેમાં મુખ્યે પોતે જે જ્ઞાન માટે શંકિત છીયે, તે જ્ઞાનનો ઉપદેશ કરવો, પ્રગટમાં તે માર્ગની રક્ષા કરવી, હૃદયમાં તે માટે ચળવિચળપણું છતાં પોતાના શ્રદ્ધાળુને એ માર્ગ યથાયોગ્ય છે એમ ઉપદેશવું, તે સર્વથી મોટું કારણ છે. આમ જ આપ તે મુનિના સંબંધમાં વિચારશો, તો લાગી શકશે.

પોતે શંકામાં ગળકાં ખાતો હોય, એનો જીવ નિઃશંક માર્ગ બોધવાનો દંભ રાખી આખું જીવન ગાળે એ તેને માટે પરમ શોચનીય છે. મુનિના સંબંધમાં આ સ્થળે કંઈક કઠોર ભાષામાં લખ્યું છે એમ લાગે તો પણ તેવો હેતુ નથી જ. જેમ છે તેમ કરુણાર્દ્ર ચિત્તે લખ્યું છે. એમ જ બીજા અનંતા જીવ પૂર્વકાળે રખડ્યા છે, વર્તમાનકાળે રખડે છે, ભવિષ્યકાળે રખડશે.

જે છૂટવા માટે જ જીવે છે તે બંધનમાં આવતો નથી. આ વાક્ય નિઃશંક અનુભવનું છે. બંધનનો ત્યાગ કર્યે છૂટાય છે, એમ સમજેલાં છતાં તે જ બંધનની વૃદ્ધિ કર્યા કરવી, તેમાં પોતાનું મહત્વ સ્થાપન કરવું, પૂજ્યતા પ્રતિપાદન કરવી, એ જીવને બહુ રખડાવનારું છે, આ સમજણ સમીપે આવેલા જીવને હોય છે, અને તેવા જીવો સમર્થ ચક્રવર્તિ જેવી પદ્વીએ છતાં તેનો ત્યાગ કરી કર-પાત્રમાં ભિક્ષા માગીને જીવનાર સંતના ચરણને અનંત અનંત પ્રેમે પૂજે છે, અને જરૂર તે છૂટે છે.

દીનબંધુની દૃષ્ટિ એવી છે કે છૂટવાના કામીને બાંધવો નહીં, ને બંધાવાના કામીને છોડવો નહીં. અહીં વિકલ્પી જીવને એવો વિકલ્પ ઉઠે કે જીવને બંધાવું ગમતું નથી, સર્વેને છૂટવાની ઇચ્છા છે, તો પછી બંધાય છે કાં? એ વિકલ્પની નિવૃત્તિ એટલી જ છે કે, એવો અનુભવ થયો છે કે, જેને છૂટવાની દૃઢ ઇચ્છા થાય છે, તેને બંધનનો વિકલ્પ મટે છે; અને એ આ વાર્તાનો સત્સાક્ષી છે.

[×] [૧૫૫] [મુંબઈ, કા. વદ. ૧૪ ગુરુ, ૧૯૪૭.

અંતરની પરમાર્થ વૃત્તિઓ થોડા કાળસુધી પ્રગટ કરવા ઇચ્છા થતી નથી. ધર્મને ઇચ્છવાવાળાં પ્રાણીઓનાં પત્ર પ્રશ્નાદિક તો અત્યારે બંધનરૂપ માન્યાં છે. કારણ જે ઇચ્છાઓ હમણાં પ્રગટ કરવા ઇચ્છા નથી, તેના કોઈ અંશો (નહીં ચાલતાં) તે કારણથી પ્રગટ કરવા પડે છે.

નિત્ય નિયમમાં તમને અને બધા ભાઈઓને હમણાં તો એટલું જ જણાવું છઉં કે જે જે વાટેથી અનંતકાળથી ગ્રહાયેલા આગ્રહનો, પોતાપણાનો, અને અસત્સંગનો નાશ થાય તે તે વાટે વૃત્તિ લાવવી; એ જ ચિંતન રાખવાથી, અને પરભવનો દૃઢ વિશ્વાસ રાખવાથી કેટલેક અંશે તેમાં જય પમાશે.

---

[૧૦૯] [૧૫૬] [મુંબઈ, ૧૯૪૭ના કાર્તિક વદ ,, શુક્ર.

હમણા તો હુ કોઈને સ્પષ્ટ ધર્મ આપવાને યોગ્ય નથી, અથવા તેમ કરવા મારી ઇચ્છા રહેતી નથી. ઇચ્છા રહેતી નથી એનું કારણ ઉદયમાં વર્ત્તતાં કર્મો છે; ઇચ્છું છઉં કે કોઈ પણ જીજ્ઞાસુ હો તે ધર્મ પામેલાથી ધર્મ પામો,—તથાપિ વર્ત્તમાન વર્તું છઉં તે કાળ એવો નથી.

પ્રથમ મનુષ્યને યથાયોગ્ય જીજ્ઞાસુપણું આવવું જોઈએ છીએ. પૂર્વના આગ્રહો અને અસત્સંગ ટળવાં જોઈએ છીએ. જેની પાસેથી ધર્મ માગવો તે પામ્યાની પૂર્ણ ચોકસી કરવી. આ સંતની સમજવા જેવી વાત છે. વિ૦ રાયચંદના યથા૦

[૧૧૦-૧] [×] [માર્ગ૦ શુદ સોમ ૧૯૪૭, મુંબઈ.

ગઈકાલના પત્રમાં સહજ વ્યવહારચિંતા જણાવી; તો તે માટે સર્વ પ્રકારે નિર્ભય રહેવું. રોમ રોમ ભક્તિ તો એ જ છે કે, એવી દશા આવ્યે અધિક પ્રસન્ન રહેવું. માત્ર બીજા જીવોને કચવાયાનું કારણ આત્મા થાય ત્યાં ચિંતા સહજ કરવી. દૃઢજ્ઞાનની પ્રાપ્તિનું એ જ લક્ષણ છે.

રોમ રોમ ખુમારી ચઢશે, અમરવરમય જ આત્મદૃષ્ટિ થઈ જશે, એક 'તુંહિ તુંહિ' મનન કરવાનો પણ અવકાશ નહીં રહે, ત્યારે અમરવરના આનંદનો અનુભવ થશે.

અત્ર એ જ દશા છે. રામ હૃદે વસ્યા છે, અનાદિનાં ખસ્યાં છે. સુરતી ઇત્યાદિક ઉસ્યાં છે, આ પણ એક વાક્યની વેઠ કરી છે. હમણા તો ભાગી જવાની વૃત્તિ છે. આ શબ્દનો અર્થ જુદો થાય છે.

[૧૧૦-૨] [૧૫૭]

નિચે એક વાક્યને સહજ સ્યાદ્વાદ કર્યું છે.

"આ કાળમાં કોઈ મોક્ષે ન જ જાય."

"આ કાળમાં કોઈ આ ક્ષેત્રેથી મોક્ષે ન જ જાય."

"આ કાળમાં કોઈ આ કાળનો જન્મેલો આ ક્ષેત્રેથી મોક્ષે ન જાય."

"આ કાળમાં કોઈ આ કાળનો જન્મેલો સર્વથા ન મુકાય."

"આ કાળમાં કોઈ આ કાળનો જન્મેલો સર્વ કર્મથી સર્વથા ન મુકાય."

હવે એ ઉપર સહજ વિચાર કરીએ. પ્રથમ એક માણસ બોલ્યો કે આ કાળમાં કોઈ મોક્ષે ન જ જાય. જેવું એ વાક્ય નીકળ્યું કે શંકા થઈ. આ કાળમાં શું મહાવિદેહથી મોક્ષે ન જ જાય? ત્યાંથી તો જાય, માટે ફરી વાક્ય બોલો. ત્યારે બીજીવાર કહ્યું; આ કાળમાં કોઈ આ ક્ષેત્રેથી મોક્ષે ન જાય. ત્યારે પ્રશ્ન કર્યું કે જંબુ, સુધર્માસ્વામી ઇત્યાદિક કેમ ગયા? એ પણ આ જ કાળ હતો, એટલે ફરી વળી સામો પુરુષ વિચારીને બોલ્યો: આ કાળમાં કોઈ આ કાળનો જન્મેલો આ ક્ષેત્રેથી

મોક્ષે ન જાય. ત્યારે પ્રશ્ન કર્યું કે, કોઈનું મિથ્યાત્વ જતું હશે કે નહીં? ઉત્તર આપ્યો હા જાય. ત્યારે ફરી કહ્યું કે, જો મિથ્યાત્વ જાય તો મિથ્યાત્વ જવાથી મોક્ષ થયો કહેવાય કે નહીં? ત્યારે તેણે હા કહી કે એમ તો થાય. ત્યારે કહ્યું: એમ નહીં પણ એમ હશે કે આ કાળમાં કોઈ આ કાળનો જન્મેલો સર્વ કર્મથી ન મુકાય.

આમાં પણ ઘણા ભેદ છે; પરંતુ આટલા સુધી કદાપિ સાધારણ સ્યાદ્વાદ માનીએ તો એ જૈનનાં શાસ્ત્ર માટે ખુલાસો થયો ગણાય. વેદાંતાદિક તો આ કાળમાં સર્વથા સર્વ કર્મથી મુકાવા માટે જણાવે છે. માટે હજુ પણ આગળ જવાનું છે. ત્યાર પછી વાક્યસિદ્ધિ થાય. આમ વાક્ય બોલવાની અપેક્ષા રાખવી એ ખરું. પરંતુ જ્ઞાન ઉપજ્યા વિના એ અપેક્ષા સ્મૃત થાય એમ બનવું સંભવિત નથી. કાં તો સત્પુરુષની કૃપાથી સિદ્ધિ થાય."

અત્યારે એજ. થોડું લખ્યું ઘણું કરી જાણજો. ઉપર લખી માથાકૂટે લખવી પસંદ નથી. સાકરનું શ્રીફળ બધાએ વખાણી માર્યું છે; પરંતુ અહીં તો અમૃતની સચોડી નાળીયેરી છે. ત્યાં આ ક્યાંથી પસંદ આવે? નાપસંદ પણ કરાય નહીં.

છેવટે આજે કાલે અને બધે વખતે આ જ કહેવું છે કે, આનો સંગ થયા પછી સર્વ પ્રકારે નિર્ભય રહેતાં શીખવું. આપને આ વાક્ય કેમ લાગે છે? વિ૦ રાયચંદ.

---

[૧૧૧] [૧૫૮] [માર્ગશીર્ષ શુદિ ૯ શનિ, ૧૯૪૭.

ॐ સત્સ્વરૂપ.

અહીં ત્રણે કાળ સરખા છે. બેઠેલા વ્યવહાર પ્રત્યે અસમતા નથી; અને ત્યાગવાની ઇચ્છા રાખી છે; પણ પૂર્વ પ્રકૃતિને ટાળ્યા વિના છૂટકો નથી. કાળની દુષમતા……થી આ પ્રવૃત્તિમાર્ગ ઘણા જીવોને સત્‌નું દર્શન કરતાં અટકાવે છે. તમને બધાને ભલામણ છે કે આ આત્મા સંબંધે બીજા પ્રત્યે કંઈ વાતચિત કરવી નહીં. વિ૦ રાયચંદ.

---

[૧૧૨] [૧૫૯] [મુંબઈ, ડિસેમ્બર ૨૪, ૧૮૯૦=૧૯૪૭.

આપ હૃદયના જે જે ઉદ્ગાર દર્શાવો છો; તે તે વાંચી આપની યોગ્યતા માટે પ્રસન્ન થવાય છે, પરમ પ્રસન્નતા થાય છે, અને ફરિફરી સત્યુગનું સ્મરણ થાય છે. આપ પણ જાણો છો કે આ કાળમાં મનુષ્યોનાં મન માયિક સંપત્તિની ઇચ્છાવાળાં થઈ ગયાં છે. કોઈક વિરલ મનુષ્ય નિર્વાણમાર્ગની દૃઢ ઇચ્છાવાળું રહ્યું સંભવે છે, અથવા કોઈકને જ તે ઇચ્છા સત્પુરુષનાં ચરણ સેવન વડે પ્રાપ્ત થાય તેવું છે.

મહાંધકારવાળા આ કાળમાં આપણો જન્મ એ કંઈક કારણયુક્ત હશે જ, એ નિઃશંક છે; પણ શું કરવું, તે સંપૂર્ણ તો તે સૂઝાડે ત્યારે બને તેવું છે. વિ૦ રાયચંદ.

---

[૧૧૩] [૧૬૦] [મુંબઈ, આગશર સુદ ૧૪, ૧૯૪૭.

આનન્દમૂર્તિ સત્સ્વરૂપને અભેદભાવે ત્રણેકાળ નમસ્કાર કરું છું.

જે જે ઇચ્છાઓ તેમાં જણાવી છે, તે કલ્યાણકારક જ છે; પરંતુ એ ઇચ્છાની સર્વ પ્રકારની સ્ફુર્ણા તો સાચા પુરુષના ચરણ કમળની સેવામાં રહી છે. આ (નિઃશંક વાક્ય સર્વ અનંતજ્ઞાનીઓએ સમ્મત કરેલું આપને જણાવ્યું છે.) અને ઘણા પ્રકારે સત્સંગમા રહી છે.

પરિભ્રમણ કરતો જીવ અનાદિકાળથી અત્યાર સુધીમાં અપૂર્વને પામ્યો નથી. જે પામ્યો છે, તે બધું પૂર્વાનુપૂર્વ છે. એ સઘળાંની વાસનાનો ત્યાગ કરવાનો

અભ્યાસ કરશો. દૃઢ પ્રેમથી અને પરમોલ્લાસથી એ અભ્યાસ જયવંત થશે, અને તે કાળે કરીને મહાપુરુષના યોગે અપૂર્વની પ્રાપ્તિ કરાવશે.

સર્વ પ્રકારની ક્રિયાનો, યોગનો, જપનો, તપનો, અને તે શિવાયના પ્રકારનો લક્ષ એવો રાખજો કે આત્માને છોડવા માટે સર્વે છે; બંધનને માટે નથી. જેથી બંધન થાય એ બધાં (ક્રિયાથી કરીને સઘળાં યોગાદિક પર્યંત) ત્યાગવા યોગ્ય છે.

મિથ્યાનામધારીના યથા.

---

[૧૧૪] [૧૬૧] મુંબઈ, માગસર વદ ..., ૧૯૪૭.

પ્રાપ્ત થયેલા સત્સ્વરૂપને અભેદભાવે અપૂર્વ સમાધિમાં સ્મરૂં છઉં.—છેવટનું સ્વરૂપ સમજાયામાં, અનુભવાયામાં અલ્પ પણ ન્યૂનતા રહી નથી. જેમ છે તેમ સર્વ પ્રકારે સમજાયું છે. સર્વ પ્રકારનો એક દેશ બાદ કરતાં બાકી સર્વે અનુભવાયું છે. એક દેશ સમજાયા વિના રહ્યો નથી; પરંતુ યોગ(મન, વચન, કાયા)થી અસંગ થવા વનવાસની આવશ્યકતા છે, અને એમ થયે એ દેશ અનુભવાશે, અર્થાત્ તેમાંજ રહેવાશે; પરિપૂર્ણ લોકાલોકજ્ઞાન ઉત્પન્ન થશે; અને એ ઉત્પન્ન કરવાની (નેમ) આકાંક્ષા રહી નથી. છતાં ઉત્પન્ન કેમ થશે? એ વળી આશ્ચર્યકારક છે! પરિપૂર્ણ સ્વરૂપજ્ઞાન તો ઉત્પન્ન થયું જ છે; અને એ સમાધિમાંથી નીકળી લોકાલોકદર્શન પ્રત્યે જવું કેમ બનશે? એ પણ એક મને નહીં પણ પત્ર લખનારને વિકલ્પ થાય છે.

કણબી અને કોળી જેવી જ્ઞાતીમાં પણ માર્ગને પામેલા થોડા વર્ષમાં ઘણા પુરુષો થઈ ગયા છે; તે મહાત્માઓની જનમંડળને અપિછાન હોવાને લીધે કોઈક જ તેનાથી સાર્થક સાધી શક્યું છે; જીવને મહાત્મા પ્રત્યે મોહ જ ન આવ્યો, એ કેવી ઇશ્વરી અદ્ભુત નિયતિ છે?

એઓ સર્વ કંઈ છેવટના જ્ઞાનને પ્રાપ્ત થયા નહોતા; પરંતુ તે મળવું તેમને બહુ સમીપમાં હતું. એવા ઘણા પુરુષોનાં પદ વગેરે અહીં જોયાં. એવા પુરુષો પ્રત્યે રોમાંચ બહુ ઉલ્લસે છે; અને જાણે નિરંતર તેવાની ચરણ સેવા જ કરીએ, એ એક આકાંક્ષા રહે છે. જ્ઞાની કરતાં એવા મુમુક્ષુ પર અતિશય ઉલ્લાસ આવે છે, તેનું કારણ એ જ કે તેઓ જ્ઞાનીનાં ચરણને નિરંતર સેવે છે; અને એ જ એમનું દાસત્વ અમારું તેમના પ્રત્યે દાસત્વ થાય છે,—તેનું કારણ છે. ભોજો ભગત, નિરાંત કોળી ઇત્યાદિક પુરુષો યોગી (પરમ યોગ્યતાવાળા) હતા. નિરંજનપદને બુઝનારા નિરંજન કેવી સ્થિતિમાં રાખે છે, એ વિચારતાં અકળ ગતિ પર ગંભીર, સમાધિયુક્ત હાસ્ય આવે છે! હવે અમે અમારી દશા કોઈ પણ પ્રકારે કહી શકવાના નથી; તો લખી ક્યાંથી શકીશું? આપનાં દર્શન થયે જે કંઈ વાણી કહી શકશે તે કહેશે. બાકી નિરૂપાયતા છે. (કંઈ) મુક્તિએ નથી જોઇતી, અને જૈનનું કેવળજ્ઞાને જે પુરુષને નથી જોઇતું, તે પુરુષને પરમેશ્વર હવે કયું પદ આપશે? એ કંઈ આપના વિચારમાં આવે છે? આવે તો આશ્ચર્ય પામજો; નહીં તો અહીંથી તો કોઈ રીતે કંઈએ બહાર કાઢી શકાય તેમ બને તેવું લાગતું નથી.

વારંવાર જણાવો છો, આતુરતા દર્શન માટે બહુ છે; પરંતુ પંચમકાળ મહાવીરદેવે કહ્યો છે, કળિયુગ વ્યાસભગવાને કહ્યો છે; તે ક્યાંથી સાથે રહેવા દે? અને દે તો આપને ઉપાધિમુક્ત શા માટે ન રાખે?

[×] [૧૬૨] મુંબઈ, માગસર વદ ..., ૧૯૪૭.

આ ભૂમિકા (મુંબઈ) ઉપાધિનું શોભાસ્થાન છે. ...... વગેરેને એકવાર આપનો સત્સંગ થાય તો જ્યાં એક લક્ષ કરવો જોઈએ છે, ત્યાં થાય; નહીં તો થવો દુર્લભ છે. કારણ અમારી હાલ બાહ્યવૃત્તિ ઓછી છે.

[૧૧૫] [૧૬૩] [મુંબઈ, સં. ૧૯૪૭. પોષ શુદ ૫ ગુ:

અલખનામ ધુની લગી ગગનમેં, મગન ભયા મન મેરાજી,
આસન મારી સુરત દઢ ધારી, દિયા અગમ ઘર ડેરાજી.
દરશ્યા અલખ દેદારાજી.

[૧૧૬-૧] [૧૬૪] [મુંબઈ, પોષ શુદ ૧૦ સોમ, ૧૯૪૭.

પ્રશ્નવ્યાકરણમાં સત્યનું મહાત્મ્ય વાંચ્યું છે. મનન પણ કરેલું હતું. હાલમાં હરિજનની સંગતિના અભાવે કાળ દુર્લભ જાય છે; હરિજનની સંગતિમાં પણ તે પ્રત્યે ભક્તિ કરવી એ બહુ પ્રિય છે.

આપ પરમાર્થ માટે જે પરમ આકાંક્ષા રાખો છો, તે ઇશ્વરેચ્છા હશે તો કોઈ અપૂર્વ વાટેથી પાર પડશે. જેઓને ભ્રાંતિથી કરી પરમાર્થનો લક્ષ મળવો દુર્લભ થયો છે એવા ભારતક્ષેત્રવાસી મનુષ્ય પ્રત્યે તે પરમકૃપાળુ પરમકૃપા કરશે; પરંતુ હમણ થોડો કાળ તેની ઇચ્છા હોય તેવું જણાતું નથી.

[૧૧૭] [૧૬૫] પોષ શુદી ૧૪ શુક્ર, ૧૯૪૭, મુંબઈ

કરના ફકીરી ક્યા દિલગિરિ, સદા મગન મન રહેનાજી,

એ વૃત્તિ મુમુક્ષુઓને અધિકાધિક વર્ધમાન કરવા જેવી છે. પરમાર્થ ચિંતા હો એ વિષય જૂદો છે; વ્યવહાર ચિંતાનું વેદન અંતરથી ઓછું કરવું એ એક માર્ગ પામવાનું સાધન છે.

અમારી વૃત્તિ જે કરવા ઇચ્છે છે, તે નિષ્કારણ પરમાર્થ છે; એ વિષે વારંવાર જાણી શકય છો; તથાપિ કંઈ સમવાય કારણની ન્યૂનતાને લીધે હાલ તો તેમ કંઈ અધિક કરી શકાતું નથી માટે ભલામણ છે કે અમે હાલ કંઈ પરમાર્થજ્ઞાની છીએ અથવા સમર્થ છીએ એવું કથન કીર્તિ કરશો નહીં. કારણ કે એ અમને વર્તમાનમાં પ્રતિકૂળ જેવું છે.

તમે જેઓ સમજ્યા છો, તેઓ માર્ગને સાધ્ય કરવા નિરંતર સત્પુરુષનાં ચરિત્રનું મનન રાખજો. તે વિષયે પ્રસંગે અમને પૂછજો. સત્શાસ્ત્રને અને સત્કથાને તેમ જ સદ્વૃત્તને સેવજો.
વિ૦ નિમિત્તમાત્ર

[×] [૧૬૬] મુંબઈ, પોષ વદી ૨ સોમ,૧૯૪૭

અમને પ્રત્યેક.મુમુક્ષુઓનું દાસત્વ પ્રિય છે. જેથી તેઓએ જે જે વિજ્ઞાપન કર્યું તે અમે વાંચ્યું છે. યથાયોગ્ય અવસર પ્રાપ્ત થયે એ વિષે ઉત્તર લખી શકાય તેવું છે; તેમ જ હમણ આશ્રમ (સ્થિતિમાં પ્રવર્તે છે તે સ્થિતિ) મુકી દેવાનું કંઈ અવશ્ય નથી; અમારા સમાગમનું અવશ્ય જણાવ્યું તે ખચીત હિતસ્વી છે. તથાપિ અત્યારે એ દશાનો યોગ આવે તેમ નથી નિરંતર અત્ર આનંદ છે. ત્યાં ધર્મયોગની વૃદ્ધિ કરવા સર્વને વિનંતિ છે.

[૧૧૮] [૧૬૭] સં. ૧૯૪૭, પોષ, મુંબઈ

'જીવને માર્ગ મળ્યો નથી, એનું શું કારણ?' એ વારંવાર વિચારી યોગ્ય લાગે ત્યારે સાથેનું (નીચેનું) પત્ર વાંચજો. અમને લાગે છે કે માર્ગ સરળ છે; સુલભ છે; પ્ર પ્રાપ્તિનો યોગ મળવો દુર્લભ છે.—

× × × ×

સત્સ્વરૂપને અભેદભાવે અને અનન્યભક્તિએ નમોનમઃ

ભાવઅપ્રતિબદ્ધતાથી નિરંતર વિચરે છે એવા જ્ઞાની પુરુષોની આજ્ઞાની સમ્યક્

પ્રતીતિ આવ્યા વિના તથા તેમાં અચળ સ્નેહ થયા વિના સત્સ્વરૂપના વિચારની યથાર્થ પ્રાપ્તિ થતી નથી, અને તેવી દશા આવેથી જેનાં ચરણારવિંદ તેણે સેવ્યાં છે તે પુરુષ જેવી દશાને ક્રમે કરીને પામે છે. એ માર્ગ આરાધ્યા વિના જીવે અનાદિકાળથી પરિભ્રમણ કર્યું છે. જ્યાંસુધી જીવને સ્વચ્છંદરૂપી અંધત્વ છે, ત્યાંસુધી એ માર્ગનું દર્શન થતું નથી; તે અંધત્વ ટળવા માટે જીવે એ માર્ગનો વિચાર કરવો; દૃઢ મોક્ષેચ્છા કરવી; એ વિચારમાં અપ્રમત્ત રહેવું; તો માર્ગની પ્રાપ્તિ થઈ અંધત્વ ટળે છે. અનાદિકાળથી જીવ અવળે માર્ગે ચાલ્યો છે. જો કે તેણે જપ, તપ, શાસ્ત્રાધ્યયન વગેરે અનંતવાર કર્યું છે; તથાપિ જે કંઈ અવશ્ય કરવા યોગ્ય હતું તે તેણે કર્યું નથી; જે કે અમે પ્રથમ જ જણાવ્યું છે.

સૂયગડાંગસૂત્રમાં ઋષભદેવજીભગવાને જ્યાં અઠાણું પુત્રોને ઉપદેશ્યા છે,–મોક્ષ માર્ગે ચઢાવ્યા છે, ત્યાં આમ ઉપદેશ કર્યો છે:—હે આયુષ્યમનો! આ જીવે સર્વ કર્યું છે એક આ વિના. તે શું? તો કે નિશ્ચય કહીએ છીએ કે સત્પુરુષનું કહેલું વચન, તેનો ઉપદેશ, તે સાંભળ્યા નથી, અથવા રુડે પ્રકારે કરીને ઉઠાવ્યા નથી; અને એને જ અમે મુનિઓનું સામાયિક (આત્મસ્વરૂપની પ્રાપ્તિ) કહ્યું છે.

સુધર્માસ્વામી જંબુસ્વામીને ઉપદેશે છે કે:—જગત્ આખાનું જેણે દર્શન કર્યું છે, એવા મહાવીર ભગવાન્ તેણે આમ અમને કહ્યું છે:—"ગુરુને આધીન થઈ વર્ત્તતા એવા અનંત પુરુષો માર્ગ પામીને મોક્ષપ્રાપ્ત થયા. "એક આ સ્થળે નહીં પણ સર્વ સ્થળે અને સર્વ શાસ્ત્રમાં એ જ વાત કહેવાનો લક્ષ છે.

आणाए धम्मो आणाए तवो.

આજ્ઞાનું આરાધન એ જ ધર્મ; આજ્ઞાનું આરાધન એ જ તપ.

એ લક્ષ જીવને સમજાયો નથી, તેના કારણમાં પ્રધાન કારણ સ્વચ્છંદ છે.

[૧૪૩] [૧૬૮] મુંબઈ, પોષ, ૧૯૪૭.

સત્સ્વરૂપને અભેદરૂપે અનન્ય ભક્તિએ નમસ્કાર.

માર્ગની ઇચ્છા જેને ઉત્પન્ન થઈ છે, તેણે બધા વિકલ્પો મુકીને આ એક વિકલ્પ ફરીફરી સ્મરણ કરવો અવશ્યનો છે:—"*અનંતકાળથી જીવનું પરિભ્રમણ થયા છતાં તેની નિવૃત્તિ કાં થતી નથી? અને તે શું કરવાથી થાય?*" આ વાક્યમાં અનંત અર્થ સમાયલો છે; અને એ વાક્યમાં કહેલી ચિંતના કર્યા વિના, તેને માટે દૃઢ થઈ ઝુર્યા વિના માર્ગની દિશાનું પણ અલ્પ ભાન થતું નથી; પૂર્વે થયું નથી; અને ભવિષ્યકાળે પણ નહીં થશે. અમે તો એમ જાણ્યું છે, માટે તમારે સઘળાએ એ જ શોધવાનું છે. ત્યાર પછી બીજું જાણવું શું? તે જણાય છે.

[૧૧૮] [૧૬૯] મુંબઈ, ફેબ્રુઆરી ૧૪, ૧૮૯૧=૧૯૪૭.

મુ–પણે રહેવું પડે છે એવા જિજ્ઞાસુ,

જીવને બે મોટાં બંધન છે; એક સ્વચ્છંદ અને બીજું પ્રતિબંધ. સ્વચ્છંદ ટાળવાની ઇચ્છા છે જેની, તેણે જ્ઞાનીની આજ્ઞા આરાધવી જોઈએ; અને પ્રતિબંધ ટાળવાની ઇચ્છા છે જેની, તેણે સર્વસંગથી ત્યાગી થવું જોઈએ. આમ ન થાય તો બંધનનો નાશ થતો નથી. સ્વચ્છંદ જેનો છેદાયો છે તેને જે પ્રતિબંધ છે, તે અવસર પ્રાપ્ત થયે નાશ પામે છે, આટલી શિક્ષા સ્મરણ કરવારૂપ છે.

વ્યાખ્યાન કરવું પડે તો કરવું, પણ આ કર્ત્તવ્યની હજુ મારી યોગ્યતા નથી અને આ મને પ્રતિબંધ છે, એમ સમજતાં જતાં ઉદાસીન ભાવે કરવું. ન કરવા માટે જેટલા સામાને રુચિકર પ્રયત્ન થાય તેટલાં કરવાં, અને તેમ છતાં ય જ્યારે કરવું પડે તો ઉપર પ્રમાણે ઉદાસીન ભાવ સમજીને કરવું.

---

[૧૧૯] [૧૭૦] મુંબઈ, ફેબ્રુઆરી ૧૬, ૧૮૯૧=૧૯૪૭.

જ્ઞાનનાં 'પરોક્ષ' 'અપરોક્ષ' વિષે પત્રથી લખી શકાય તેમ નથી; પણ સુધાની ધારા પછીનાં કેટલાંક દર્શન થયાં છે, અને જો અસંગતાની સાથે આપનો સત્સંગ હોય તો છેવટનું પરિપૂર્ણ પ્રકાશે તેમ છે; કારણ કે તે ઘણુંકરીને સર્વ પ્રકારે જાણ્યું છે. અને તે જ વાટ તેનાં દર્શનની છે; આ ઉપાધિયોગમાં એ દર્શન ભગવત્ થવા દેશે નહીં, એમ તે મને પ્રેરે છે; માટે એકાંતવાસીપણે જ્યારે થવાશે ત્યારે ચાહીને ભગવતે રાખેલો પડદો એક થોડા પ્રયત્નમાં ટળી જશે.

---

[૧૨૦] [૧૭૧] મુંબઈ, સં.૧૯૪૭, મહાશુદ ૧૧.

સત્‌ને અભેદભાવે નમોનમઃ

બીજી બધી પ્રવૃત્તિ કરતાં જીવને યોગ્યપણું પ્રાપ્ત થાય તેવી વિચારણા કરવી યોગ્ય છે; અને તેનું મુખ્ય સાધન સર્વ પ્રકારના કામભોગથી વૈરાગ્યસમેત સત્સંગ છે.

સત્સંગ(સમવયિ પુરુષોનો, સમગુણી પુરુષોનો યોગ)માં, સત્‌નો જેને સાક્ષાત્કાર છે એવા પુરુષનાં વચનોનું પરિચર્યન કરવું કે જેમાંથી કાળે કરીને સત્‌ની પ્રાપ્તિ થાય છે.

કોઈપણ પ્રકારે જીવ પોતાની કલ્પનાએ કરી સત્‌ને પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી. સજીવન મૂર્ત્તિ પ્રાપ્ત થયે જ સત્ પ્રાપ્ત થાય છે, સત્ સમજાય છે, સત્‌નો માર્ગ મળે છે, સત્‌પર લક્ષ આવે છે. સજીવન મૂર્ત્તિના લક્ષ વગર જે કંઈ પણ કરવામાં આવે છે, તે જીવને બંધન છે. આ અમારું હૃદય છે.

આ કાળ સુલભબોધીપણું પ્રાપ્ત થવામાં વિઘ્નભૂત છે. કંઈક (બીજા કાળ કરતાં બહુ) હજુ તેનું વિષમપણું ઓછું છે; તેવા સમયમાં વક્રપણું, જડપણું જેનાથી પ્રાપ્ત થાય છે એવા માયિક વ્યવહારમાં ઉદાસીન થવું શ્રેયસ્કર છે.........સત્‌નો માર્ગ કોઈ સ્થળે દેખાતો નથી.

તમને બધાને હમણાં જે કંઈ જૈનનાં પુસ્તકો વાંચવાનો પરિચય રહેતો હોય, તેમાંથી જગત્‌નું વિશેષ વર્ણન કર્યું હોય તેવો ભાગ વાંચવાનો લક્ષ ઓછો કરજો; અને જીવે શું નથી કર્યું? ને શું કરવું? એ ભાગ વાંચવાનો, વિચારવાનો વિશેષ લક્ષ રાખજો.

કોઈ પણ બીજાઓ, ધર્મ ક્રિયાને નામે જે તમારા સહવાસીઓ (શ્રાવકાદિક) ક્રિયા કરતા હોય તેને નિષેધશો નહીં. *હાલ જેણે ઉપાધિરૂપ ઇચ્છા અંગીકાર કરી છે, તે પુરુષને કોઈપણ પ્રકારે પ્રગટ કરશો નહીં. માત્ર કોઈ દૃઢ જિજ્ઞાસુ હોય તો તેનો લક્ષ માર્ગ ભણી વળે એવી થોડા શબ્દોમાં ધર્મકથા કરશો (તે પણ જો તે ઇચ્છા રાખતા હોય તો).* બાકી હાલ તો તમે સર્વ પોતપોતાનાં સફળપણા અર્થે મિથ્યા-ધર્મ-વાસનાઓનો, વિષયાદિકની પ્રિયતાનો, પ્રતિબંધનો ત્યાગ કરતાં શીખજો. જે કંઈ પ્રિય કરવા જેવું છે, તે જીવે જાણ્યું નથી; અને બાકીનું કંઈ પ્રિય કરવા જેવું નથી, આ અમારો નિશ્ચય છે. યોગ્યતા માટે બ્રહ્મચર્ય એ મોટું સાધન છે, અસત્સંગ એ મોટું વિઘ્ન છે.

---

[૧૨૧] [૧૭૨] મહા શુદ ૧૧ ગુરુ, મુંબઈ, ૧૯૪૭.

ઉપાધિના યોગને લીધે શાસ્ત્રવાંચન જો ન થઈ શકતું હોય તો હમણાં તે રહેવા દેવું, પરંતુ ઉપાધિથી થોડો પણ નિત્ય પ્રતિ અવકાશ લઈ ચિત્તવૃત્તિ સ્થિર થાય એવી નિવૃત્તિમાં બેસવાનું બહુ અવશ્ય છે. અને ઉપાધિમાં પણ નિવૃત્તિનો લક્ષ રાખવાનું સ્મરણ રાખજો. જેટલો વખત આયુષ્યનો તેટલો જ વખત જીવ ઉપાધિનો રાખે તો મનુષ્યત્વનું સફળ થવું ક્યારે સંભવે? મનુષ્યત્વના સફળપણા માટે જીવવું એ જ કલ્યાણકારક છે; એવો નિશ્ચય કરવો જોઈએ, અને સફળપણા માટે જે જે સાધનોની પ્રાપ્તિ કરવી યોગ્ય છે, તે પ્રાપ્ત કરવા નિત્ય પ્રતિ નિવૃત્તિ મેળવવી જોઈએ. નિવૃત્તિના અભ્યાસ વિના જીવની પ્રવૃત્તિ ન ટળે એ પ્રત્યક્ષ સમજાય તેવી વાત છે.

ધર્મને રૂપે મિથ્યા વાસનાઓથી જીવને બંધન થયું છે; એ મહાલક્ષ રાખી તેવી મિથ્યાવાસના કેમ ટળે એ માટે વિચાર કરવાનો પરિચય રાખશો.

---

[૧૪૪] [૧૭૩-૧] [સ. નિ. મુંબઈ, મહા શુદ, ૧૯૪૭.

૧ જીવ પોતાને ભૂલી ગયો છે, અને તેથી સત્ સુખનો તેને વિયોગ છે, એમ સર્વ ધર્મ સમ્મત કહ્યું છે.

૨ પોતાને ભૂલી ગયા રૂપ અજ્ઞાન, જ્ઞાન મળવાથી નાશ થાય છે, એમ નિઃશંક માનવું.

૩ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ જ્ઞાની પાસેથી થવી જોઈએ. એ સ્વાભાવિક સમજાય છે, છતાં જીવ લોકલજ્જાદિ કારણોથી અજ્ઞાનીનો આશ્રય છોડતો નથી, એ જ અનંતાનુબંધી કષાયનું મૂળ છે.

૪ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ જેણે ઇચ્છવી, તેણે જ્ઞાનીની ઇચ્છાએ વર્તવું એમ જિનાગમાદિ સર્વ શાસ્ત્ર કહે છે. પોતાની ઇચ્છાએ પ્રવર્તતાં [જીવ] અનાદિકાળથી રખડ્યો.

૫ જ્યાંસુધી પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનીની ઇચ્છાએ, એટલે આજ્ઞાએ નહીં વર્તાય, ત્યાંસુધી અજ્ઞાનની નિવૃત્તિ થવી સંભવતી નથી.

૬ જ્ઞાનીની આજ્ઞાનું આરાધન તે કરી શકે કે જે એક નિષ્ઠાએ, તન, મન, ધનની આસક્તિનો ત્યાગ કરી તેની ભક્તિમાં જોડાય.

૭ જો કે જ્ઞાની ભક્તિ ઇચ્છતા નથી, પરંતુ મોક્ષાભિલાષીને તે કર્યા વિના ઉપદેશ પરિણમતો નથી, અને મનન તથા નિદિધ્યાસનાદિનો હેતુ થતો નથી, માટે મુમુક્ષુએ જ્ઞાનીની ભક્તિ અવશ્ય કર્ત્તવ્ય છે એમ સત્પુરુષોએ કહ્યું છે.

૮

૯ ઋષભદેવજીએ અઠ્ઠાણું પુત્રોને ત્વરાથી મોક્ષ થવાનો એ જ ઉપદેશ કર્યો હતો.

૧૦ પરિક્ષિત રાજાને શુકદેવજીએ એ જ ઉપદેશ કર્યો છે.

૧૧ અનંતકાળસુધી જીવ નિજ છંદે ચાલી પરિશ્રમ કરે તો પણ પોતે પોતાથી જ્ઞાન પામે નહીં, પરંતુ જ્ઞાનીની આજ્ઞાનો આરાધક અંતર્મૂહૂર્ત્તમાં પણ કેવળજ્ઞાન પામે.

૧૨ શાસ્ત્રમાં કહેલી આજ્ઞાઓ પરોક્ષ છે અને તે જીવને અધિકારી થવા માટે કહી છે; મોક્ષ થવા માટે પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનીની આજ્ઞા આરાધવી જોઈએ.

[વૃ.પ. ૨] [૧૭૩-૨]

આપને સહજ વાંચનના ઉપયોગાર્થે આપના પ્રશ્નનો ઉત્તરવાળો કાગળ આ સાથે બીડું છું.

પરમાત્મામાં પરમ સ્નેહ ગમે તેવી વિકટ વાટેથી થતો હોય તોપણ કરવો યોગ્ય જ છે. સરળવાટ મળ્યા છતાં ઉપાધિના કારણથી તન્મયભક્તિ રહેતી નથી, અને એકતાર સ્નેહ ઉભરાતો નથી. *આથી ખેદ રહ્યા કરે છે અને વારંવાર વનવાસની ઇચ્છા થયા કરે છે. જોકે વૈરાગ્ય તો એવો રહે છે કે ઘર અને વનમાં ઘણુંકરીને આત્માને ભેદ રહ્યો નથી, પરંતુ ઉપાધિના પ્રસંગને લીધે તેમાં ઉપયોગ રાખવાની વારંવાર જરૂર રહ્યા કરે છે, કે જેથી પરમ સ્નેહપર તે વેળા આવરણ આણવું પડે; અને એવી પરમ સ્નેહતા અને અનન્ય પ્રેમભક્તિ આવ્યા વિના દેહત્યાગ કરવાની ઇચ્છા થતી નથી. કદાપિ સ્વાત્માની એવી જ ઇચ્છા હશે તો ગમે તેવી દીનતાથી તે ઇચ્છા ફેરવશે. પણ પ્રેમભક્તિની પૂર્ણ લય આવ્યા વિના દેહત્યાગ નહીં કરી શકાય એમ રહે છે, અને વારંવાર એ જ રટના રહેવાથી 'વનમાં જઈએ' 'વનમાં જઈએ' એમ થઈ આવે છે. આપનો નિરંતર સત્સંગ હોય તો અમને ઘર પણ વનવાસ જ છે.*

ગોપાંગનાની શ્રીમદ્ ભાગવતમાં સુંદર આખ્યાયિકા આપી છે, અને તેમની પ્રેમભક્તિ વર્ણવી છે, એવી પ્રેમભક્તિ આ કળિકાળમાં પ્રાપ્ત થવી દુર્લભ છે, એમ જો કે સામાન્ય લક્ષ છે, તથાપિ કળિકાળમાં નિશ્ચય મતિથી એ જ લય લાગે તો પરમાત્મા અનુગ્રહ કરી શીઘ્ર એ ભક્તિ આપે છે. એ દશા વારંવાર સાંભરી આવે છે, અને એવું ઉન્મત્તપણું પરમાત્માને પામવાનું પરમદ્વાર છે. એ દશા વિદેહી હતી.

ભરતજીને હરણના સંગથી જન્મની વૃદ્ધિ થઈ હતી અને તેથી જડભરતના ભવમાં અસંગ રહ્યા હતા. એવા કારણથી મને પણ અસંગતા બહુ સાંભરી આવે છે, અને કેટલીક વખત તો એવું થઈ જાય છે કે અસંગતા વિના પરમદુઃખ થાય છે. યમ અંતકાળે પ્રાણીને દુઃખદાયક નહીં લાગતો હોય, પણ અમને સંગ દુઃખદાયક લાગે છે. એમ અંતર્વૃત્તિઓ ઘણી છે કે જે એક જ પ્રવાહની છે, લખી જતી નથી; રહ્યું જતું નથી; અને આપનો વિયોગ રહ્યા કરે છે. સુગમ ઉપાય કોઈ જડતો નથી. ઉદયકર્મ ભોગવતાં દીનપણું અનુકૂળ નથી. ભવિષ્યની એક ક્ષણનો ઘણુંકરીને વિચાર પણ રહેતો નથી.

સત્, સત્ અને સત્નું સાધન તમે તે ત્યાં છો. અધિક શું કહીએ? ઈશ્વરની ઇચ્છા એવી છે, અને તેને રાજી રાખ્યા વિના છૂટકો નથી. નહીંતો આવી ઉપાધિયુક્ત દશામાં ન રહીએ, અને ધાર્યું કરીએ, પરમ……લઈને પ્રેમભક્તિમય જ રહીએ, પણ પ્રારબ્ધ કર્મ બળવત્તર છે.

---

[૧૨૨] [૧૭૪] [મુંબઈ, મહા વદ ૩ ગુરુ, ૧૯૪૭.

કેવળ નિર્વિકાર છતાં પરબ્રહ્મ પ્રેમમય ભક્તિને વશ છે એ, હૃદયમાં જેણે અનુભવ કર્યો છે એવા, જ્ઞાનીઓની ગુપ્ત શિક્ષા છે.

અત્ર પરમાનંદ છે. અસંગવૃત્તિ હોવાથી સમુદાયમાં રહેવું બહુ વિકટ છે. જેનો કોઈપણ પ્રકારે યથાર્થ આનંદ કહી શકતો નથી, એવું જે સત્સ્વરૂપ તે જેનાં હૃદયમાં પ્રકાશ્યું છે એવા મહા ભાગ્ય જ્ઞાનીઓની અને આપની અમારા ઉપર કૃપા વર્તો. અમે તો તમારી ચરણરજ છઈએ; અને ત્રણે કાળ એ જ પ્રેમની નિરંજનદેવ પ્રત્યે યાચના છે.

આજનાં પ્રભાતથી નિરંજનદેવની કોઈ અદ્ભુત અનુગ્રહતા પ્રકાશી છે; આજે ઘણા દિવસ થયાં ઇચ્છેલી પરાભક્તિ કોઈ અનુપમરૂપમાં ઉદય પામી છે. ગોપીઓ ભગવાન્ વાસુદેવ (કૃષ્ણચંદ્ર)ને મહીની મટુકીમાં નાંખી વેચવા નીકળી હતી; એવી એક શ્રીમદ્ભાગવતમાં કથા છે; તે પ્રસંગ આજે બહુ સ્મરણમાં રહ્યો છે; અમૃત પ્રવહે છે એ મહીની મટુકી છે; અને આદિ પુરુષ તેમાં બિરાજમાન છે તે ભગવંત વાસુદેવ છે; તેની પ્રાપ્તિ સત્પુરુષની ચિત્તવૃત્તિરૂપ ગોપીને થતાં તે ઉલ્લાસમાં આવી જઈ બીજા કોઈ મુમુક્ષુ આત્મા પ્રત્યે "કોઈ

માધવ લ્યો, હાંરે કોઈ માધવ લ્યો" એમ કહે છે, અર્થાત્ તે વૃત્તિ કહે છે કે આદિ પુરુષની અમને પ્રાપ્તિ થઈ, અને એ એક જ પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય છે; બીજું કશું ય પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય નથી; માટે તમે પ્રાપ્ત કરો. ઉલ્લાસમાં ફરિફરી કહે છે કે તમે તે પુરાણ પુરુષને પ્રાપ્ત કરો; અને જો તે પ્રાપ્તિને અચળ પ્રેમથી ઇચ્છો તો અમે તમને એ આદિ પુરુષ આપી દઈએ; મટુકીમાં નાખીને વેચવા નીકળ્યાં છીએ, ગ્રાહક દેખી આપી દઈએ છીએ, કોઈ ગ્રાહક થાઓ, અચળ પ્રેમે કોઈ ગ્રાહક થાઓ, વાસુદેવની પ્રાપ્તિ કરાવીએ.

મટુકીમાં નાખીને વેચવા નીકળ્યાનો અર્થ સહસ્રદળકમળમાં અમને વાસુદેવ ભગવાન મળ્યા છે; મહીનું નામ માત્ર છે; આખી સૃષ્ટિને મથીને જો મહી કાઢીએ તો માત્ર એક અમૃતરૂપ વાસુદેવભગવાન જ મહી નીકળે છે. એવું સૂક્ષ્મ સ્વરૂપ તે સ્થૂળ કરીને વ્યાસજીએ અદ્‌ભુત ભક્તિને ગાઈ છે. આ વાત અને આખું ભાગવત એ એકજને પ્રાપ્ત કરાવવા માટે અક્ષરે અક્ષરે ભરપુર છે; અને તે (અ)મને ઘણા કાળ થયા પહેલાં સમજાયું છે; આજે અતિ અતિ સ્મરણમાં છે; કારણકે સાક્ષાત્ અનુભવ પ્રાપ્તિ છે; અને એને લીધે આજની પરમ અદ્‌ભુત દશા છે. એવી દશાથી જીવ ઉન્મત્ત પણ થઈ ગયા વિના રહેશે નહીં, અને વાસુદેવહરિ ચાહીને કેટલોક વખત વળી અંતર્ધ્યાન પણ થઈ જાય એવા લક્ષણના ધારક છે; માટે અમે અસંગતાને ઇચ્છીએ છીએ; અને તમારો સહવાસ તે પણ અસંગતા જ છે, એથી પણ વિશેષ અમને પ્રિય છે.

સત્સંગની માત્ર [પાઠા. અત્ર] ખામી છે; અને વિકટ વાસમાં નિવાસ છે. હરિઇચ્છાએ હર્યા ફર્યાની વૃત્તિ છે. એટલે કંઈ ખેદ તો નથી; પણ ભેદનો પ્રકાશ કરી શકાતો નથી; એ ચિંતના નિરંતર રહ્યા કરે છે. ઘણા ઘણા પ્રકારથી મનન કરતાં અમારો દૃઢ નિશ્ચય છે કે **ભક્તિ એ સર્વોપરી માર્ગ છે અને તે સત્પુરુષનાં ચરણ સમીપ રહીને થાય તો ક્ષણવારમાં મોક્ષ કરી દે તેવો પદાર્થ છે.**

વિશેષ કંઈ લખ્યું જતું નથી. પરમાનંદ છે, પણ અસત્સંગ છે, અર્થાત્ સત્સંગ નથી.

[×] [૧૭૫] [મુંબઈ, મહા વદ ૩, ૧૯૪૭.

મોકલાવેલી [1]વચનાવલીમાં આપની પ્રસન્નતાથી અમારી પ્રસન્નતાને ઉત્તેજનની પ્રાપ્તિ થઈ. સંતનો અદ્ભુત માર્ગ એમાં પ્રકાશ્યો છે. જો તે એક જ વૃત્તિએ એ વાક્યોને આરાધશે અને તે જ પુરુષની આજ્ઞામાં લીન રહેશે, તો અનંતકાળથી પ્રાપ્ત થયેલું પરિભ્રમણ મટી જશે. માયાનો મોહ તે વિશેષ રાખે છે; કે જે માર્ગ મળવામાં મોટો પ્રતિબંધ ગણાય છે. માટે એવી વૃત્તિઓ હળવે હળવે ઓછી કરવા તેને મારી વિનંતિ છે.

[૧૨૬] [૧૭૬] મુંબઈ, મહા વદ ૧૧ શુક્ર, ૧૯૪૭.

तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यतः ।

તેને મોહ શો, અને તેને શોક શો, કે જે સર્વત્ર એકત્વ (પરમાત્મસ્વરૂપ)ને જ જુએ છે.

વાસ્તવિક સુખ જો જગતની દૃષ્ટિમાં આવ્યું હોત તો જ્ઞાની પુરુષોએ નિયત કરેલું એવું મોક્ષસ્થાન ઊર્ધ્વ લોકમાં હોત નહીં; પણ આ જગત જ મોક્ષ હોત.

જ્ઞાનીને સર્વત્ર મોક્ષ છે; આ વાત જો કે યથાર્થ છે; તોપણ જ્યાં માયાપૂર્વક પરમાત્માનું દર્શન છે એવું જગત, વિચારી પગ મુકવા જેવું તેને પણ કંઈ લાગે છે; *માટે અમે અસંગતાને ઇચ્છીએ છીએ, કાં તમારા સંગને ઇચ્છીએ છીએ એ યોગ્ય જ છે.*

૧ જુઓ આંક ૧૭૩-૧ વાળો પત્ર—સંશોધક.

[૧૩૩] [૧૭૭] [મુંબઈ, મહા વદ ૧૩ રવિ, ૧૯૪૭.

ઘર પરિચય માટે આપે કંઈ જણાવ્યું નથી તે જણાવશો.

પારમાર્થિક વિષય માટે હાલ મૌન રહેવાનું કારણ પરમાત્માની ઇચ્છા છે. જ્યાંસુધી અસંગ થઈશું નહીં અને ત્યાર પછી તેની ઇચ્છા મળશે નહીં, ત્યાંસુધી પ્રગટ રીતે માર્ગ કહીશું નહીં, અને આવો સર્વ મહાત્માઓનો રીવાજ છે. અમે તો દીન માત્ર છીએ.

ભાગવત વાળી વાત આત્મજ્ઞાનથી જાણેલી છે.

---

[૧૨૪] [૧૭૮] [સ. નિ. મુંબઈ, મહા વદ ૧૩ રવિ, ૧૯૪૭.

આપને મારાપ્રત્યે પરમોલ્લાસ આવે છે; અને વારંવાર તે વિષે આપ પ્રસન્નતા પ્રગટ કરો છો; પણ હજી અમારી પ્રસન્નતા મારા ઉપર થતી નથી; કારણ કે જેવી જોઈએ તેવી અસંગદશાથી વર્ત્તાતું નથી; અને મિથ્યા પ્રતિબંધમાં વાસ છે. પરમાર્થ માટે પરિપૂર્ણ ઇચ્છા છે; પણ ઈશ્વરેચ્છાની હજુ તેમાં સમ્મતિ થઈ નથી, ત્યાંસુધી મારા વિષે અંતરમાં સમજી રાખજો; અને ગમે તેવા મુમુક્ષુઓને પણ કંઈ નામપૂર્વક જણાવશો નહીં. હાલ એવી દશાએ રહેવું અમને વહાલું છે.

……ને આપે પત્તું લખી મારૂં મહાત્મ્ય પ્રગટ કર્યું પણ તેમ હાલ થવું જોઈતું નથી; તે પ્રત્યે પ્રગટ થઈ પ્રતિબંધ કરવો મને યોગ્ય નથી લાગતો.

[અપ્ર. લ. ૮૫] [૧૭૯] [સ. નિ. મુંબઈ, મહા વદ ,, ૧૯૪૭.

કોઈ જાતની ક્રિયા જોકે ઉથાપવામાં નહીં આવતી હોય તોપણ તેઓને લાગે છે તેનું કંઈ કારણ હોવું જોઈએ; જે કારણ ટાળવું એ કલ્યાણરૂપ છે.

પરિણામે 'સત્'ને પ્રાપ્ત કરાવનારી પ્રારંભમાં 'સત્'ની હેતુભૂત એવી તેમની રુચિને પ્રસન્નતા આપનારી વૈરાગ્યકથાનો પ્રસંગોપાત તેમનાથી પરિચય કરવો; તો તેમના સમાગમથી પણ કલ્યાણ જ વૃદ્ધિ પામશે; અને પેલું કારણ પણ ટળશે.

જેમાં પૃથ્વ્યાદિકનો વિસ્તારથી વિચાર કર્યો છે એવાં વચનો કરતાં "વૈતાલિક" અધ્યયન જેવાં વચનો વૈરાગ્યની વૃદ્ધિ કરે છે; અને બીજાં મતભેદવાળાં પ્રાણીને પણ તેમાં અરુચિ થતી નથી.

જે સાધુઓ તમને અનુસરતા હોય, તેમને સમય પરત્વે જણાવતા રહેવું કે, ધર્મ તેનું નામ આપી શકાય કે જે ધર્મ થઈને પરિણમે; જ્ઞાન તેનું નામ હોય કે જે જ્ઞાન થઈને પરિણમે; આપણે આ બધી ક્રિયા અને વાંચના ઇત્યાદિક કરીએ છીએ, તે મિથ્યા છે, એમ કહેવાનો મારો હેતુ તમે સમજો નહીં તો હું તમને કંઈ કહેવા ઇચ્છું છઉં. આમ જણાવી તેમને જણાવવું કે આ જે કંઈ આપણે કરીએ છીએ, તેમાં કોઈ એવી વાત રહી જાય છે કે જેથી 'ધર્મ અને જ્ઞાન' આપણને પોતાને રૂપે પરિણમતા નથી, અને કષાય તેમ જ મિથ્યાત્વ (સંદેહ)નું મંદત્વ થતું નથી; માટે આપણે જીવનાં કલ્યાણનો ફરિફરી વિચાર કરવો યોગ્ય છે; અને તે વિચાર્યે કંઈક આપણે ફળ પામ્યા વિના રહેશું નહીં. આપણે બધું જાણવાનું પ્રયત્ન કરીએ છીએ પણ આપણો 'સંદેહ' કેમ જાય તે જાણવાનું પ્રયત્ન કરતા નથી. એ જ્યાંસુધી નહીં કરીએ ત્યાંસુધી સંદેહ કેમ જાય? અને સંદેહ હોય ત્યાંસુધી જ્ઞાન પણ ન હોય; માટે સંદેહ જવાનું પ્રયત્ન કરવું જોઈએ. એ સંદેહ એ છે કે આ જીવ ભવ્ય છે કે અભવ્ય? મિથ્યાદૃષ્ટિ છે કે સમ્યક્‌દૃષ્ટિ? સુલભબોધી છે કે દુર્લભબોધી? તુચ્છસંસારી છે કે અધિકસંસારી? આ આપણને જણાય તેવું પ્રયત્ન કરવું જોઈએ. આવી જાતની જ્ઞાનકથાનો તેમનાથી પ્રસંગ રાખવો યોગ્ય છે.

---

[૧૨૫] [૧૭૯-૧]

પરમાર્થ ઉપર પ્રીતિ થવામાં સત્સંગ એ સર્વોત્કૃષ્ટ અને અનુપમ સાધન છે; પણ આ કાળમાં તેવો જોગ બનવો બહુ વિકટ છે; માટે જીવે એ વિકટતામાં રહી પાર પાડવામાં વિકટ પુરુષાર્થ કરવો યોગ્ય છે, અને તે એ કે "અનાદિકાળથી જેટલું જાણ્યું છે, તેટલું બધું ય અજ્ઞાન જ છે; તેનું વિસ્મરણ કરવું."

[૧૨૭] [૧૭૯-૨]

'સત્' સત્ જ છે, સરળ છે, સુગમ છે; સર્વત્ર તેની પ્રાપ્તિ હોય છે; પણ 'સત્'ને બતાવનાર 'સત્' જોઈએ.

નય અનંતા છે, એકેક પદાર્થમાં અનંત ગુણ ધર્મ છે; તેમાં અનંતા નય પરિણમે છે; તો એક અથવા બે ચાર નયપૂર્વક બોલી શકાય એવું ક્યાં છે? માટે નયાદિકમાં સમતાવાન રહેવું; જ્ઞાનીઓની વાણી 'નય'માં ઉદાસીન વર્તે છે, તે વાણીને નમસ્કાર હો!

[૧૩૭] [૧૮૦] [સ. નિ. મુંબઈ, મહા વદ ,, ૧૯૪૭.

અનંતા નય છે; એકેક પદાર્થ અનંત ગુણથી, અને અનંત ધર્મથી યુક્ત છે; એકેક ગુણ અને એકેક ધર્મ પ્રત્યે અનંત નય પરિણમે છે; માટે એ વાટે પદાર્થનો નિર્ણય કરવા માગીએ તો થાય નહીં; એની વાટ કોઈ બીજી હોવી જોઈએ. ઘણું-કરીને આ વાતને જ્ઞાની પુરુષો જ જાણે છે; અને તેઓ તે નયાદિક માર્ગ પ્રત્યે ઉદાસીન વર્તે છે; જેથી કોઈ નયનું એકાંત ખંડન થતું નથી, અથવા કોઈ નયનું એકાંત મંડન થતું નથી. જેટલી જેની યોગ્યતા છે, તેટલી તે નયની સત્તા જ્ઞાની-પુરુષોને સમ્મત હોય છે. માર્ગ જેને નથી પ્રાપ્ત થયો એવાં મનુષ્યો 'નય'નો આગ્રહ કરે છે; અને તેથી વિષમફળની પ્રાપ્તિ હોય છે. કોઈ નય જ્યાં દૂભાતો નથી એવાં જ્ઞાનીના વચનને અમે નમસ્કાર કરીએ છીએ. જેણે જ્ઞાનીના માર્ગની ઇચ્છા કરી હોય એવાં પ્રાણીએ નયાદિકમાં ઉદાસીન રહેવાનો અભ્યાસ કરવો; કોઈ નયમાં આગ્રહ કરવો નહીં અને કોઈ પ્રાણીને એ વાટે દૂભાવવું નહીં, અને એ આગ્રહ જેને મટ્યો [પાઠા. ટળ્યો] છે, તે કોઈ વાટે પણ પ્રાણીને દૂભાવવાની ઇચ્છા કરતો નથી.

[૧૪૧] [૧૮૧] [સ. નિ. મુંબઈ, મહા વદ ,, ૧૯૪૭.

'સત્' એ કંઈ દૂર નથી, પણ દૂર લાગે છે, અને એ જ જીવનો મોહ છે. 'સત્' જે કંઈ છે, તે 'સત્ જ' છે; સરળ છે; સુગમ છે; અને સર્વત્ર તેની પ્રાપ્તિ હોય છે; પણ જેને ભ્રાંતિરૂપ આવરણતમ વર્તે છે તે પ્રાણીને તેની પ્રાપ્તિ કેમ હોય? અંધકારનાં ગમે તેટલા પ્રકાર કરીએ, પણ તેમાં કોઈ એવો પ્રકાર નહીં આવે કે જે અજવાળારૂપ હોય. આવરણ તિમિર જેને છે એવાં પ્રાણીની કલ્પનામાંની કોઈ પણ કલ્પના 'સત્' જણાતી નથી અને 'સત્'ની નજીક સંભવતી નથી. 'સત્' છે તે ભ્રાંતિ નથી, ભ્રાંતિથી કેવળ વ્યતિરિક્ત (જુદું) છે; કલ્પનાથી 'પર' (આઘે) છે; માટે જેની પ્રાપ્ત કરવાની દૃઢ મતિ થઈ છે, તેણે પોતે કંઈ જ જાણતો નથી એવો દૃઢ નિશ્ચયવાળો પ્રથમ વિચાર કરવો, અને પછી 'સત્'ની પ્રાપ્તિ માટે જ્ઞાનીને શરણે જવું; તો જરૂર માર્ગની પ્રાપ્તિ થાય.

આ જે વચનો લખ્યાં છે તે સર્વ મુમુક્ષુને પરમ બંધવરૂપ છે, પરમ રક્ષકરૂપ છે; અને એને સમ્યક્ પ્રકારે વિચાર્યેથી પરમપદને આપે એવાં છે; એમાં નિર્ગ્રંથ પ્રવચનની સમસ્ત દ્વાદશાંગી, ષટ્દર્શનનું સર્વોત્તમ તત્ત્વ અને જ્ઞાનીના બોધનું બીજ સંક્ષેપે કહ્યું છે; માટે ફરિફરીને તેને સંભારજો; વિચારજો; સમજજો; સમજવા પ્રયત્ન કરજો; એને બાધ કરે એવા બીજા પ્રકારોમાં ઉદાસીન રહેજો; એમાં જ વૃત્તિનો લય કરજો. એ તમને અને કોઈપણ મુમુક્ષુને ગુપ્તરીતે કહેવાનો અમારો મંત્ર છે; એમાં 'સત્' જ કહ્યું છે; એ સમજવા માટે ઘણો જ વખત ગાળજો [પાઠા. ઘણો વખત ગાળજો જ].

[૧૨૮] [૧૮૨] મુંબઈ, મહા વદ ,, ૧૯૪૭.

સત્સ્વરૂપને અભેદભાવે નમોનમઃ

શું લખવું તે તો કંઈ સૂજતું નથી; કારણકે દશા જૂદી વર્તે છે; તોપણ પ્રસંગે કંઈ સદ્વૃત્તિ થાય તેવી વાંચના હશે તો મોકલીશ. અમારા ઉપર તમારી ગમે તેવી ભક્તિ હો, બાકી સર્વ જીવોના અને વિશેષે કરી ધર્મ જીવના તો અમે ત્રણે કાળને માટે દાસ જ છૈયે.

સર્વેએ એટલું જ હાલ તો કરવાનું છે કે જૂનું મૂક્યા વિના તો છૂટકો જ નથી; અને એ મૂકવા યોગ્ય જ છે એમ દૃઢ કરવું. માર્ગ સરળ છે, પ્રાપ્તિ દુર્લભ છે.

[૯૪] [૧૮૩] [સ. નિ. મુંબઈ, મહા વદ, ૧૯૪૭.

સત્‌ને નમોનમઃ

વાંછા-ઇચ્છાના અર્થ તરીકે 'કામ' શબ્દ વપરાય છે, તેમ જ પંચેંદ્રિય વિષયના અર્થ તરીકે પણ વપરાય છે.

'અનન્ય' એટલે જેના જેવો બીજો નહીં. સર્વોત્કૃષ્ટ—અનન્ય—ભક્તિ—ભાવ એટલે જેના જેવો બીજો નહીં એવો ભક્તિપૂર્વક ઉત્કૃષ્ટ ભાવ.

જેના વચનબળે જીવ નિર્વાણ માર્ગને પામે છે એવી સજીવન મૂર્તિનો પૂર્વકાળમાં જીવને જોગ ઘણીવાર થઈ ગયો છે, પણ તેનું ઓળખાણ થયું નથી; જીવે ઓળખાણ કરવા પ્રયત્ન કવચિત્ કર્યું પણ હશે, તથાપિ જીવને વિષે ગ્રહી રાખેલી સિદ્ધિયોગાદિ, રિદ્ધિયોગાદિ અને બીજી તેવી કામનાઓથી પોતાની દૃષ્ટિ મલિન હતી; દૃષ્ટિ જો મલિન હોય તો તેવી સત્મૂર્તિ પ્રત્યે પણ બાહ્ય લક્ષ રહે છે, જેથી ઓળખાણ પડતું નથી; અને જ્યારે ઓળખાણ પડે છે, ત્યારે જીવને કોઈ અપૂર્વ સ્નેહ આવે છે, તે એવો કે તે મૂર્તિના વિયોગે ઘડી એક આયુષ્ય ભોગવવું તે પણ તેને વિડંબના લાગે છે, અર્થાત્ તેના વિયોગે તે ઉદાસીનભાવે તેમાં જ વૃત્તિ રાખીને જીવે છે; બીજા પદાર્થોના સંયોગ અને મૃત્યુ એ બન્ને એને સમાન થઈ ગયા હોય છે. આવી દશા જ્યારે આવે છે; ત્યારે જીવને માર્ગ બહુ નિકટ હોય છે એમ જાણવું. એવી દશા આવવામાં માયાની સંગતિ બહુ વિડંબનામય છે; પણ એ જ દશા આણવી એવો જેનો દૃઢ નિશ્ચય છે તેને ઘણુંકરીને થોડા વખતમાં તે દશા પ્રાપ્ત થાય છે.

તમે બધાએ હાલ તો એક પ્રકારનું અમને બંધન કરવા માંડ્યું છે, તે માટે અમારે શું કરવું તે કાંઈ સૂજતું નથી. 'સજીવન મૂર્તિ'થી માર્ગ મળે એવો ઉપદેશ કરતાં પોતે પોતાને બંધન કર્યું છે; કે જે ઉપદેશનો લક્ષ તમે અમારા ઉપર જ માંડ્યો. અમે તો સજીવન મૂર્તિના દાસ છઈએ, ચરણરજ છઈએ. અમારી એવી અલૌકિક દશા પણ ક્યાં છે કે જે દશામાં કેવળ અસંગતા જ વર્તે છે. અમારો ઉપાધિયોગ તો તમે પ્રત્યક્ષ દેખો તેવો છે.

આ બે છેલી વાત તો તમારા બધાને માટે મેં લખી છે. અમને હવે ઓછું બંધન થાય તેમ કરવા બધાને વિનંતી છે. બીજું એક એ જણાવવાનું છે કે તમે અમારે માટે કંઈ હવે કોઈને કહેશો નહીં. ઉદયકાળ તમે જાણો છો.

મુમુક્ષુ વૈ૦ યોગમાર્ગના સારા પરિચયી છે, એમ જાણું છું, જોગ્ય જીવ છે. જે 'પદ'નો તમે સાક્ષાત્કાર પુછ્યો, તે તેમને હજી થયો નથી.

પૂર્વકાળમાં ઉત્તર દિશામાં વિચરવા વિષેનું તેમના મુખથી શ્રવણ કર્યું તો તે વિષે હાલ તો કંઈ લખી શકાય તેમ નથી. જો કે તેમણે તમને મિથ્યા કહ્યું નથી એટલું જણાવી શકું છું.

---

[૧૨૯] [૧૮૪] [સ.નિ. મુંબઈ, ફાગણ શુદ ૪ શનિ, ૧૯૪૭.

પુરાણપુરુષને નમોનમઃ

આ લોક ત્રિવિધ તાપથી આકુળવ્યાકુળ છે. ઝાંઝવાનાં પાણીને લેવા દોડી તૃષા છીપાવવા ઇચ્છે છે, એવો દીન છે. અજ્ઞાનને લીધે સ્વરૂપનું વિસ્મરણ થઈ જવાથી ભયંકર પરિભ્રમણ તેને પ્રાપ્ત થયું છે. સમયે સમયે અતુળ ખેદ, જ્વરાદિક રોગ, મરણાદિક ભય, વિયોગાદિક દુઃખને અનુભવે છે; એવી અશરણતાવાળા આ જગતને એક સત્પુરુષ જ શરણ છે; સત્પુરુષની વાણી વિના કોઈ એ તાપ અને તૃષા છેદી શકે નહીં એમ નિશ્ચય છે. માટે ફરિફરી તે સત્પુરુષના ચરણનું અમે ધ્યાન કરીએ છીએ.

સંસાર કેવળ અશાતામય છે. કોઈ પણ પ્રાણીને અલ્પ પણ શાતા છે, તે પણ સત્પુરુષનો જ અનુગ્રહ છે; કોઈપણ પ્રકારના પુણ્ય વિના શાતાની પ્રાપ્તિ નથી; અને એ પુણ્ય પણ સત્પુરુષના ઉપદેશ વિના કોઈએ જાણ્યું નથી; ઘણે કાળે ઉપદેશેલું તે પુણ્ય રૂઢિને આધીન થઈ પ્રવર્ત્તે છે; તેથી જાણે તે ગ્રંથાદિકથી પ્રાપ્ત થએલું લાગે છે, પણ એનું મૂળ એક સત્પુરુષ જ છે; માટે અમે એમ જ જાણીએ છૈયે કે એક અંશ શાતાથી કરીને પૂર્ણ કામના સુધીની સર્વ સમાધિ તેનું સત્પુરુષ જ કારણ છે; આટલી બધી સમર્થતા છતાં જેને કંઈ પણ સ્પૃહા નથી, ઉન્મત્તતા નથી, પોતાપણું નથી, ગર્વ નથી, ગારવ નથી, એવા આશ્ચર્યની પ્રતિમારૂપ સત્પુરુષને અમે ફરિફરી નામરૂપે સ્મરીએ છીએ.

ત્રિલોકના નાથ વશ થયા છે જેને એવા છતાં પણ એવી કોઈ અટપટી દશાથી વર્તે છે કે જેનું સામાન્ય મનુષ્યને ઓળખાણ થવું દુર્લભ છે; એવા સત્પુરુષને અમે ફરિફરી સ્તવીએ છીએ.

એક સમય પણ કેવળ અસંગપણાથી રહેવું એ ત્રિલોકને વશ કરવા કરતાં પણ વિકટ કાર્ય છે; તેવા અસંગપણાથી ત્રિકાળ જે રહ્યા છે, એવાં સત્પુરુષનાં અંતઃકરણ તે જોઈ અમે પરમાશ્ચર્ય પામી નમીએ છીએ.

હે પરમાત્મા! અમે તો એમ જ માનીએ છીએ કે આ કાળમાં પણ જીવનો મોક્ષ હોય. તેમ છતાં જૈન ગ્રંથોમાં ક્વચિત્ પ્રતિપાદન થયું છે તે પ્રમાણે આ કાળે મોક્ષ ન હોય; તો આ ક્ષેત્રે એ પ્રતિપાદન તું રાખ, અને અમને મોક્ષ આપવા કરતાં સત્પુરુષનાં જ ચરણનું ધ્યાન કરીએ અને તેની સમીપ જ રહીએ એવો યોગ આપ.

હે પુરુષપુરાણ! અમે તારામાં અને સત્પુરુષમાં કંઈ ભેદ હોય એમ સમજતા નથી; તારા કરતાં અમને તો સત્પુરુષ જ વિશેષ લાગે છે; કારણકે તું પણ તેને

આધીન જ રહ્યો છે; અને અમે સત્પુરુષને ઓળખ્યા વિના તને ઓળખી શક્યાં નહીં; એ જ તારું દુર્ઘટપણું અમને સત્પુરુષ પ્રત્યે પ્રેમ ઉપજાવે છે. કારણ કે તું વશ છતાં પણ તેઓ ઉન્મત્ત નથી; અને તારાથી પણ સરળ છે, માટે હવે તું કહે તેમ કરીએ?

હે નાથ! તારે ખોટું ન લગાડવું કે અમે તારા કરતાં પણ સત્પુરુષને વિશેષ સ્તવીએ છીએ; જગત્ આખું તને સ્તવે છે; તો પછી અમે એક તારા સામા બેસી રહીશું તેમાં તેમને ક્યાં સ્તવનની આકાંક્ષા છે; અને ક્યાં તને ન્યૂનપણું પણ છે?

જ્ઞાની પુરુષો ત્રિકાળની વાત જાણતાં છતાં પ્રગટ કરતા નથી, એમ આપે પૂછ્યું; તે સંબંધમાં એમ જણાય છે કે ઈશ્વરી ઇચ્છા જ એવી છે કે અમુક પારમાર્થિક વાત શિવાય જ્ઞાની બીજી ત્રિકાળિક વાત પ્રસિદ્ધ ન કરે; અને જ્ઞાનીની પણ અંતર-ઇચ્છા તેવી જ જણાય છે. જેની કોઈ પણ પ્રકારની આકાંક્ષા નથી, એવા જ્ઞાની પુરુષને કંઈ કર્ત્તવ્યરૂપ નહીં હોવાથી જે કંઈ ઉદયમાં આવે તેટલું જ કરે છે.

અમે તો કંઈ તેવું જ્ઞાન ધરાવતા નથી કે જેથી ત્રણે કાળ સર્વ પ્રકારે જણાય; અને અમને એવાં જ્ઞાનનો કંઈ વિશેષ લક્ષ નથી; અમને તો વાસ્તવિક એવું જે સ્વરૂપ તેની ભક્તિ અને અસંગતા પ્રિય છે. એ જ વિજ્ઞાપન.

---

[૧૩૦] [૧૮૫] [સ. નિ. મુંબઈ, ફાગણ શુદ ૭, ૧૯૪૭

અભેદદશા આવ્યા વિના જે પ્રાણી આ જગતની રચના જોવા ઇચ્છે છે તે બંધાય છે. એવી દશા આવવા માટે તે પ્રાણીએ તે રચનાના કારણ પ્રત્યે પ્રીતિ કરવી અને પોતાની અહંરૂપ ભ્રાંતિનો પરિત્યાગ કરવો. સર્વ પ્રકારે કરીને એ રચનાના ઉપભોગની ઇચ્છા ત્યાગવી યોગ્ય છે, અને એમ થવા માટે સત્પુરુષનાં શરણ જેવું એકકે ઔષધ નથી. આ નિશ્ચય વાર્ત્તા બિચારાં મોહાંધ પ્રાણીઓ નહીં જાણીને ત્રણે તાપથી બળતાં જોઈ પરમ કરુણા આવે છે. હે નાથ, તું અનુગ્રહ કરી એને તારી ગતિમાં ભક્તિ આપ, એ ઉદ્ગાર નિકળે છે.

ઉદયકાળ પ્રમાણે વર્ત્તીએ છીએ. ક્વચિત્ મનોયોગને લીધે ઇચ્છા ઉત્પન્ન હો તો ભિન્ન વાત, પણ અમને તો એમ લાગે છે કે આ જગત્ પ્રત્યે અમારો પરમ ઉદાસીન ભાવ વર્તે છે; તે સાવ સોનાનું થાય તોપણ અમને તૃણવત્ છે; અને પરમાત્માની વિભૂતિરૂપે અમારે ભક્તિધામ છે.

આજ્ઞાંકિત

---

[૧૩૧] [૧૮૬] મુંબઈ, ફાગણ શુદ ૮, ૧૯૪૭

આપનું પત્ર પ્રાપ્ત થયું, એમાં કરેલા પ્રશ્નોત્તરોનો સવિગત ઉત્તર બનતાં સુધી તરતમાં લખીશ.

એ પ્રશ્નો એવાં પરમાર્થિક છે કે મુમુક્ષુ પુરુષે તેનો પરિચય કરવો જોઈએ. હજારો પુસ્તકોના પાઠીને પણ એવા પ્રશ્નો ઉગે નહીં, એમ અમે ધારીએ છીએ; તેમાં પણ પ્રથમ લખેલું પ્રશ્ન (જગતના સ્વરૂપમાં મતાંતર કાં છે?) તો જ્ઞાની પુરુષ અથવા તેની આજ્ઞાને અનુસરનારો પુરુષ જ ઉગાડી શકે. અત્ર મનમાનતી નિવૃત્તિ નથી રહેતી; જેથી એવી જ્ઞાન વાર્ત્તા લખવામાં જરા વિલંબ કરવાની જરૂર થાય છે. છેલ્લું પ્રશ્ન અમારા વનવાસનું પૂછ્યું છે; એ પણ જ્ઞાનીની જ અંતર્વૃત્તિ જાણનાર પુરુષ વિના કોઇકથી જ પૂછી શકાય તેવું પ્રશ્ન છે.

આપની સર્વોત્તમ પ્રજ્ઞાને નમસ્કાર કરીએ છેયે. કળિકાળમાં પરમાત્માએ કોઈ ભક્તિમાન પુરુષ ઉપર પ્રસન્ન થવું હોય, તો તેમાંના આપ એક છો. અમને તમારો ઓથ આ કાળમાં મળ્યો અને તેથી જ જીવાય છે.

---

[૧૩૨] [૧૮૭] મુંબઈ, ફાગણ શુદ ૧૩ સોમ, ૧૯૪૭.

સર્વાત્મા હરિને નમસ્કાર

'સત્' સત્ છે, સરળ છે, સુગમ છે, તેની પ્રાપ્તિ સર્વત્ર હોય છે.

'સત્' છે. કાળથી તેને બાધા નથી. તે સર્વનું અધિષ્ઠાન છે. વાણીથી અકથ્ય છે. તેની પ્રાપ્તિ હોય છે; અને તે પ્રાપ્તિનો ઉપાય છે.—

ગમે તે સંપ્રદાય, દર્શનના મહાત્માઓનો લક્ષ એક 'સત્' જ છે. વાણીથી અકથ્ય હોવાથી મૂંગાની એણે સમજાવ્યું છે; જેથી તેઓના કથનમાં કંઈક ભેદ લાગે છે; વાસ્તવિક રીતે ભેદ નથી.

લોકનું સ્વરૂપ સર્વ કાળ એક સ્થિતિનું નથી; ક્ષણે ક્ષણે તે રૂપાંતર પામ્યા કરે છે; અનેક રૂપ નવાં થાય છે; અનેક સ્થિતિ કરે છે અને અનેક લય પામે છે; એક ક્ષણ પહેલાં જે રૂપ બાહ્ય જ્ઞાને જણાયું નહોતું, તે દેખાય છે; અને ક્ષણમાં ઘણા દીર્ઘ વિસ્તારવાળાં રૂપ લય પામ્યાં જાય છે. *મહાત્માની વિદ્યમાને વર્તતું લોકનું સ્વરૂપ અજ્ઞાનીના અનુગ્રહને અર્થે કંઈક રૂપાંતરપૂર્વક કહ્યું જાય છે; પણ સર્વ કાળ જેની એક સ્થિતિ નથી એવું એ રૂપ 'સત્' નહીં હોવાથી ગમે તે રૂપે વર્ણવી તે કાળે ભ્રાંતિ ટાળી છે; અને એને લીધે સર્વત્ર એ સ્વરૂપ હોય જ એમ નથી, એમ સમજાય છે. બાળ જીવ તો તે સ્વરૂપને શાશ્વતરૂપ માની લઈ ભ્રાંતિમાં પડે છે, પણ કોઈ જોગ જીવ એવી અનેકતાની કહેણીથી મુંઝાઈ જઈ 'સત્' તરફ વળે છે. ઘણુંકરીને સર્વ મુમુક્ષુઓ એમ જ માર્ગ પામ્યા છે. 'ભ્રાંતિ'નું રૂપ એવું આ જગત્ વારંવાર વર્ણવવાનો મોટા પુરુષનો એ જ ઉદ્દેશ છે કે તે સ્વરૂપને[નો] વિચાર કરતાં પ્રાણી ભ્રાંતિ પામે કે ખરું શું? આમ અનેક પ્રકારે કહ્યું છે, તેમાં શું માનું, અને મને શું કલ્યાણકારક? એમ વિચારતાં વિચારતાં એને એક ભ્રાંતિનો વિષય જાણી, જ્યાંથી 'સત્'ની પ્રાપ્તિ હોય છે એવા સંતના શરણ વગર છૂટકો નથી એમ સમજી તે શોધી શરણાપન્ન થઈ 'સત્' પામી 'સત્' રૂપ હોય છે.

ગમે તેમ હો, પણ આ કાળમાં જૈનમાં તીર્થંકરના માર્ગને જાણવાની આકાંક્ષાવાળો પ્રાણી થવો દુર્લભ સંભવે છે, કારણ કે ખરાબે ચઢેલું વહાણ—અને તે પણ જૂનું—એ ભયંકર છે, તેમ જ જૈનની કથની ઘસાઈ જઈ, ભ્રાંતિરૂપ ખરાબે તે વહાણ ચઢ્યું છે.

જગત્નું કોઈ અધિષ્ઠાન હોવું જોઈએ, એમ ઘણા ખરા મહાત્માઓનું કથન છે; અને અમે પણ એમ જ કહીએ છીએ કે અધિષ્ઠાન છે; અને તે અધિષ્ઠાન તે હરિભગવાન છે, જેને ફરિ ફરી હૃદય દેશમાં જોઈએ છીએ. 'અધિષ્ઠાન' વિષે સમાગમે અધિક સત કથા થશે, લેખમાં તેવી આવી શકશે નહીં.

[×] [૧૮૭-૧] [મુંબઈ, ફાગણ શુદ ૧૧, ૧૯૪૭.

જનક વિદેહી સંસારમાં રહ્યાં છતાં વિદેહી રહી શક્યા એ જો કે મોટું આશ્ચર્ય છે, મહા વિકટ છે; તથાપિ પરમજ્ઞાનમાં જેનો આત્મા તદાકાર છે તેને જેમ રહે છે તેમ રહ્યું જાય છે; અને જેમ પ્રારબ્ધ કર્મનો ઉદય, તેમ વર્તતાં તેમને બાધ હોતો નથી. દેહ સહિતનું જેને અહંપણું મટી ગયું છે એવા તે મહાભાગ્યનો દેહ પણ આત્મભાવે જ જાણે વર્તતો હતો, તો પછી તેમની દશા ભેદવાળી ક્યાંથી હોય?

શ્રીકૃષ્ણ એ મહાત્મા હતા; જ્ઞાની છતાં ઉદયભાવે સંસારમાં રહ્યા હતા; એટલું જૈનથી પણ જાણી શકાય છે, અને તે ખરું છે. તથાપિ તેની ગતિ વિષે જે ભેદ બતાવ્યો છે તેનું જુદું કારણ છે.

સ્વર્ગ નરકાદિની પ્રતીતિનો ઉપાય યોગમાર્ગ છે. તેમાં પણ જેમને દૂરંદેશી સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે, તે તેને [તેની] પ્રતીતિ માટે યોગ્ય છે. સર્વકાળ એ પ્રતીતિ પ્રાણીને દુર્લભ થઈ પડી છે. જ્ઞાનમાર્ગમાં એ વિશેષ વાત વર્ણવી નથી પણ તે બધાં ય છે એ જરૂર.

મોક્ષ જેટલે સ્થળે બતાવ્યો છે તે સત્ય છે. કર્મથી, ભ્રાંતિથી, અથવા માયાથી છુટવું તે મોક્ષ. એ મોક્ષના શબ્દની વ્યાખ્યા છે.

જીવ એક પણ છે અને અનેક પણ છે.

---

[૧૨૩] [૧૮૮] મુંબઈ, મહા વદ ૪, ૧૯૪૭.

"એક દેખિયે, જાનિયે" એ દોહા વિષે આપે લખ્યું, તો એ દોહાથી અમે આપને નિઃશંકતાની દૃઢતા થવા લખ્યું નહોતું; પણ સ્વભાવે એ દોહો પ્રશસ્ત લાગવાથી લખી મોકલ્યો હતો. એવી લય તો ગોપાંગનાને હતી. શ્રીમદ્‌ભાગવતમાં મહાત્મા વ્યાસે વાસુદેવ ભગવાન પ્રત્યે ગોપીઓની પ્રેમ ભક્તિ વર્ણવી છે, તે પરમાલ્હાદક અને આશ્ચર્યક છે.

[×] [૧૮૮-૧]

"નારદ ભક્તિસૂત્ર" એ નામનું એક નાનું શિક્ષાશાસ્ત્ર મહર્ષિ નારદજીનું રચેલું છે; તેમાં પ્રેમ ભક્તિનું સર્વોત્કૃષ્ટ પ્રતિપાદન કર્યું છે.

---

[૧૩૪] [૧૮૯] મુંબઈ, ફાલ્ગુન વદ ૮ બુધે, ૧૯૪૭.

શ્રીમદ્‌ભાગવત પરમભક્તિરૂપ જ છે. એમાં જે જે વર્ણવ્યું છે, તે તે લક્ષરૂપને સૂચવવા માટે છે.

મુનિને—સર્વવ્યાપક—અધિષ્ઠાન 'આત્મા' વિષે, કંઈ પૂછવાથી લક્ષરૂપ ઉત્તર મળી નહીં શકે. કલ્પિત ઉત્તરે કાર્ય સિદ્ધિ નથી. આપે જ્યોતિષાદિકની પણ હાલ ઇચ્છા કરવી નહીં, કારણ કે તે કલ્પિત છે; અને કલ્પિત પર લક્ષ નથી. વિ૦ રાયચંદ.

[×] [૧૯૦] મુંબઈ, ફાલ્ગુન વદ ૮ બુધ, ૧૯૪૭.

પરસ્પર સમાગમ લાભ પરમાત્માની કૃપાથી થાય એવું ઇચ્છું છું.

અત્રે ઉપાધિજોગ વિશેષ વર્તે છે, તથાપિ સમાધિમાં જોગની અપ્રિયતા કોઈ કાળે નહીં થાય એવો ઈશ્વરનો અનુગ્રહ રહેશે, એમ લાગે છે.

[×] [૧૯૧] મુંબઈ, ફાલ્ગુન વદ ૧૦, શનિ, ૧૯૪૭.

આજે આપનું જન્માક્ષર સહ પત્ર મળ્યું. જન્માક્ષર વિષેનો ઉત્તર હાલ મળી શકે તેમ નથી. ભક્તિ વિષેનાં પ્રશ્નોનો ઉત્તર પ્રસંગે લખીશ. અમે આપને જે વિગતવાળાં પત્રમાં "અધિષ્ઠાન" વિષે લખ્યું હતું તે સમાગમે સમજી શકાય તેવું છે.

"અધિષ્ઠાન" એટલે જેમાંથી વસ્તુ ઉત્પન્ન થઈ, જેમાં તે સ્થિર રહી, અને જેમાં તે લય પામી તે. એ વ્યાખ્યાને અનુસરી "જગતનું અધિષ્ઠાન" સમજશો.

જૈનમાં ચૈતન્ય સર્વ વ્યાપક કહેતા નથી. આપને એ વિષે જે કંઈ લક્ષમાં હોય તે લખશો.

---

[૧૩૫] [૧૯૨] મુંબઈ, ફાલ્ગુન વદ ૧૩, ૧૯૪૭.

જ્યોતિષને કલ્પિત કહેવાનો હેતુ એવો છે કે તે વિષય પારમાર્થિક જ્ઞાને કલ્પિત જ છે; અને પારમાર્થિક જ સત્ છે; અને તેની જ રટના રહે છે. મને પોતાને શીર હાથ

ઉપાધિનો બોજો ઈશ્વરે વિશેષ મૂક્યો છે, એમ કરવામાં તેની ઇચ્છા સુખરૂપ જ માનું છઉં.

પંચમકાળને નામે જૈન ગ્રંથો આ કાળને ઓળખે છે; અને કળિકાળને નામે પુરાણ ગ્રંથો ઓળખે છે, એમ આ કાળને કઠિન કાળ કહ્યો છે; તેનો હેતુ જીવને 'સતસંગ અને સત્શાસ્ત્ર'નો જોગ થવો આ કાળમાં દુર્લભ છે, અને તેટલા જ માટે કાળને એવું ઉપનામ આપ્યું છે.

અમને પણ પંચમકાળ અથવા કળિયુગ હાલ તો અનુભવ આપે છે. અમારું ચિત્ત નિસ્પૃહ અતિશય છે; અને જગતમાં સસ્પૃહ તરીકે વર્તિએ છીએ, એ કળિયુગની કૃપા છે.

---

[૧૦૮] [૧૯૩] મુંબઈ, સં. ૧૯૪૭ના કાર્તિક વદ ,, શુક્ર.

देहाभिमाने गलिते, विज्ञाते परमात्मनि,
यत्र यत्र मनो याति, तत्र तत्र समाधयः ।

હું કર્ત્તા, હું મનુષ્ય, હું સુખી, હું દુઃખી એ વગેરે પ્રકારથી રહેલું દેહાભિમાન તે જેનું ગળી ગયું છે, અને સર્વોત્તમ પદરૂપ પરમાત્માને જેણે જાણ્યો છે, તેનું મન જ્યાં જ્યાં જાય છે ત્યાં ત્યાં તેને સમાધિ જ છે.

આપના પત્ર ઘણીવાર વિગતથી મળે છે; અને તે પત્રો વાંચી પ્રથમ તો સમાગમમાં જ રહેવાની ઇચ્છા થાય છે. તથાપિ……કારણથી તે ઇચ્છાનું ગમે તે પ્રકારે વિસ્મરણ કરવું પડે છે; અને પત્રનો સવિગત ઉત્તર લખવા ઇચ્છા થાય છે તો તે ઇચ્છા પણ ઘણુંકરીને ક્વચિત્ જ પાર પડે છે. એનાં બે કારણ છે. *એક તો એ વિષયમાં અધિક લખવા જેવી દશા રહી નથી તે; અને બીજું કારણ ઉપાધિયોગ. ઉપાધિયોગ કરતાં વર્ત્તતી દશાવાળું કારણ અધિક બળવાન છે; જે દશા બહુ નિસ્પૃહ છે; અને તેને લીધે મન અન્ય વિષયમાં પ્રવેશ કરતું નથી; અને તેમાં પણ પરમાર્થ વિષે લખતાં કેવળ શૂન્યતા જેવું થયા કરે છે; એ વિષયમાં લેખનશક્તિ તો એટલી બધી શૂન્યતા પામી છે. વાણી પ્રસંગોપાત હજુ એ વિષયમાં કેટલુંક કાર્ય કરી શકે છે; અને તેથી આશા રહે છે કે સમાગમમાં જરૂર ઈશ્વર કૃપા કરશે. વાણી પણ જેવી આગળ ક્રમપૂર્વક વાત કરી શકતી, તેવી હવે લાગતી નથી; લેખનશક્તિ શૂન્યતા પામ્યા જેવી થવાનું કારણ એક એવું પણ છે કે ચિત્તમાં ઉગેલી વાત ઘણા નયયુક્ત હોય છે, અને તે લેખમાં આવી શકતા નથી; જેથી ચિત્ત વૈરાગ્ય પામી જાય છે.*

આપે એકવાર ભક્તિના સંબંધમાં પ્રશ્ન કર્યું હતું, તે સંબંધમાં વધારે વાત તો સમાગમે થઈ શકે તેમ છે, અને ઘણુંકરીને બધી વાતને માટે સમાગમ ઠીક લાગે છે. તોપણ ઘણો જ ટૂંકો ઉત્તર લખું છઉં.

પરમાત્મા અને આત્માનું એકરૂપ થઈ જવું (!) તે પરાભક્તિની છેવટની હદ છે. એક એ જ લય રહેવી તે પરાભક્તિ છે. પરમ મહાત્મા ગોપાંગનાઓ મહાત્મા વાસુદેવની ભક્તિમાં એ જ પ્રકારે રહી હતી; પરમાત્માને નિરંજન અને નિર્દેહરૂપે ચિંતવ્યે જીવને એ લય આવવી વિકટ છે, એટલા માટે જેને પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર થયો છે, એવો દેહધારી પરમાત્મા તે પરાભક્તિનું પરમ કારણ છે. તે જ્ઞાનીપુરુષનાં સર્વ ચરિત્રમાં ઐક્યભાવનો લક્ષ થવાથી તેના હૃદયમાં વિરાજમાન પરમાત્માનો ઐક્યભાવ હોય છે; અને એ જ પરાભક્તિ છે. જ્ઞાની પુરુષ અને પરમાત્મામાં અંતર જ નથી; અને જે કોઈ અંતર માને છે, તેને માર્ગની પ્રાપ્તિ પરમ વિકટ છે. જ્ઞાની તો પરમાત્મા જ છે; અને તેની ઓળખાણ વિના પરમાત્માની પ્રાપ્તિ થઈ નથી; માટે સર્વપ્રકારે ભક્તિ કરવા યોગ્ય એવી દેહધારી દિવ્ય મૂર્તિ—જ્ઞાનીરૂપ પરમાત્માની—ને

નમસ્કારાદિ ભક્તિથી માંડી પરાભક્તિનાં અંતસુધી એક લયે આરાધવી, એવો શાસ્ત્રલક્ષ છે. પરમાત્મા આ દેહધારીરૂપે થયો છે એમ જ જ્ઞાની પુરુષ પ્રત્યે જીવને બુદ્ધિ થયે ભક્તિ ઉગે છે, અને તે ભક્તિ ક્રમે કરી પરાભક્તિરૂપ હોય છે. આ વિષે શ્રીમદ્‌ભાગવતમાં, ભગવદ્‌ગીતામાં ઘણા ભેદ પ્રકાશિત કરી એ જ લક્ષ્ય પ્રશંસ્યો છે; અધિક શું કહેવું? જ્ઞાની તીર્થંકરદેવમાં લક્ષ થવા જૈનમાં પણ પંચપરમેષ્ઠિ મંત્રમાં "નમો અરિહંતાણં" પદ પછી સિદ્ધને નમસ્કાર કર્યો છે; એ જ ભક્તિ માટે એમ સૂચવે છે કે પ્રથમ જ્ઞાની પુરુષની ભક્તિ; અને એ જ પરમાત્માની પ્રાપ્તિ અને ભક્તિનું નિદાન છે.

બીજું એક પ્રશ્ન (એકથી અધિકવાર) આપે એમ લખ્યું હતું કે વ્યવહારમાં વેપારાદિ વિષે આ વર્ષે જેવું જોઈએ તેવું લાભરૂપ લાગતું નથી; અને કઠણાઈ રહ્યા કરે છે.

પરમાત્માની ભક્તિ જ જેને પ્રિય છે, એવા પુરુષને એવી કઠણાઈ રહ્યા કરે છે. પરમાત્માની ભક્તિ જ જેને પ્રિય છે, એવા પુરુષને એવી કઠણાઈ ન હોય તો પછી ખરા પરમાત્માની તેને ભક્તિ જ નથી એમ સમજવું. અથવા તો ચાહીને પરમાત્માની ઇચ્છારૂપ માયાએ તેવી કઠણાઈ મોકલવાનું કાર્ય વિસ્મરણ કર્યું છે. જનક વિદેહીની કઠણાઈ વિષે કંઈ અત્ર કહેવું જોગ નથી, કારણ કે તે અપ્રગટ કઠણાઈ છે, અને મહાત્મા કૃષ્ણની સંકટરૂપ કઠણાઈ પ્રગટ જ છે, તેમ અષ્ટમાસિદ્ધિ અને નવનિધિ પણ પ્રસિદ્ધ જ છે; તથાપિ કઠણાઈ તો ઘટારત જ હતી, અને હોવી જોઈએ. એ કઠણાઈ માયાની છે; અને પરમાત્માનાં લક્ષની તો એ સરળાઈ છે, અને એમ જ હો. ઋભુ રાજાએ વિકટ તપ કરી પરમાત્માનું આરાધન કર્યું; અને દેહધારીરૂપે પરમાત્માએ તેને દર્શન આપ્યું અને વર માગવા કહ્યું ત્યારે ઋભુ રાજાએ માગ્યું કે હે ભગવાન! આવી જે રાજ્યલક્ષ્મી મને આપી છે તે ઠીક જ નથી, તારો પરમ અનુગ્રહ મારા ઉપર હોય તો પંચવિષયના સાધનરૂપ એ રાજ્યલક્ષ્મીનું ફરીથી મને સ્વપ્નું પણ ન હો, એ વર આપ. પરમાત્મા દિંગ થઈ જઈ 'તથાસ્તુ' કહી સ્વધામ ગત થયા.

કહેવાનો આશય એવો છે કે એમ જ યોગ્ય છે. કઠણાઈ અને સરળાઈ, શાતા અને અશાતા એ ભગવદ્‌ભક્તને સરખાં જ છે; અને વળી કઠણાઈ અને અશાતા તો વિશેષ અનુકૂળ છે કે જ્યાં માયાનો પ્રતિબંધ દર્શનરૂપ નથી.

આપને તો એ વાર્તા જાણવામાં છે; તથા કુટુંબાદિકને વિષે કઠણાઈ હોવી ઘટારત નથી એમ ઉગતું હોય તેનું કારણ એ જ છે કે પરમાત્મા એમ કહે છે, કે તમે તમારા કુટુંબ પ્રત્યે નિઃસ્નેહ હો, અને તેના પ્રત્યે સમભાવી થઈ પ્રતિબંધરહિત થાઓ; તે તમારું છે એમ ન માનો, અને પ્રારબ્ધયોગને લીધે એમ મનાય છે, તે ટાળવા આ કઠણાઈ મેં મોકલી છે. અધિક શું કહેવું? એ એમ જ છે.

જે જે વાટથી અનંતકાળથી ગ્રહાયલા આગ્રહનો, પોતાપણાનો અને અસત્સંગનો નાશ થાય તે તે વાટે વૃત્તિ લાવવી એ જ ચિંતન રાખવાથી અને પરભવનો દૃઢ વિશ્વાસ રાખવાથી કેટલેક અંશે જય પમાશે.

---

[૧૩૮] [૧૯૪] [સ. નિ. મુંબઈ, ફાલ્ગુન, ૧૯૪૭

સત્સ્વરૂપને અભેદ ભક્તિએ નમસ્કાર

વાસનાના ઉપશમાર્થે તેમનું વિજ્ઞાપન છે; અને તેનો સર્વોત્તમ ઉપાય તો જ્ઞાની

પુરુષનો જોગ મળવો તે છે. દૃઢ મુમુક્ષુતા હોય, અને અમુક કાળસુધી તેવો જોગ મળ્યો હોય તો જીવનું કલ્યાણ થઈ જાય.

તમે બધા સત્સંગ સત્શાસ્ત્રાદિક સંબંધી હાલ કેવા જોગે વર્તો છો તે લખશો. એ જોગ માટે પ્રમાદ ભાવ કરવો યોગ્ય જ નથી; માત્ર પૂર્વની કોઈ ગાઢી પ્રતિબદ્ધતા [પાઠા. પ્રતિબંધતા] હોય, તો આત્મા તો એ વિષયે અપ્રમત્ત હોવો જોઈએ.

તમારી ઇચ્છાને ખાતર કાંઈ પણ લખવું જોઇએ; જેથી પ્રસંગે લખું છઉં. બાકી હમણા સત્કથાનો લેખ કરી શકાય તેવી દશા (ઇચ્છા?) નથી. વિ૦ રાયચંદ.

[૧૪૦] [૧૯૫] [સ. તિ. મુંબઈ, ફાલ્ગુન, ૧૯૪૭.

અનંતકાળથી જીવને અસત્ વાસનાનો અભ્યાસ છે. તેમાં એકદમ સત્ સંબંધી સંસ્કાર સ્થિત થતાં નથી. જેમ મલીન દર્પણને વિષે યથાયોગ્ય પ્રતિબિંબદર્શન થઈ શકતું નથી, તેમ અસત્ વાસનાવાળા ચિત્તને વિષે પણ સત્ સંબંધી સંસ્કાર યથાયોગ્ય પ્રતિબિંબિત થતા નથી; ક્વચિત્ અંશે થાય છે; ત્યાં જીવ પાછો અનંતકાળનો જે મિથ્યા અભ્યાસ છે, તેના વિકલ્પમાં પડી જાય છે. એટલે તે ક્વચિત્ સતના અંશોપર આવરણ આવે છે. સત્ સંબંધી સંસ્કારોની દૃઢતા થવા સર્વ પ્રકારે લોકલજ્જાની ઉપેક્ષા કરી સત્સંગનો પરિચય કરવો શ્રેયસ્કર છે. લોકલજ્જા તો કોઈ મોટા કારણમાં સર્વ પ્રકારે ત્યાગવી પડે છે. સામાન્ય રીતે સત્સંગનો લોકસમુદાયમાં તિરસ્કાર નથી, જેથી લજ્જા દુઃખદાયક થતી નથી; માત્ર ચિત્તને વિષે સત્સંગના લાભનો વિચાર કરી નિરંતર અભ્યાસ કરવો; તો પરમાર્થને વિષે દૃઢતા થાય છે.

[૧૩૬] [૧૯૬] મુંબઈ, ચૈત્ર શુદ ૪ રવિ, ૧૯૪૭.

એક પત્ર મળ્યું કે જે પત્રમાં કેટલાક જીવને યોગ્યતા છે, પણ માર્ગ બતાવનાર નથી વિગેરે વિગત આપી છે. એ વિષે આગળ આપને ઘણુંકરીને ગૂઢ ગૂઢ પણ ખુલાસો કરેલો છે. તથાપિ આપ વિશેષ વિશેષ પરમાર્થની ઉત્સુકતામય છો, જેથી તે ખુલાસો વિસ્મરણ થઈ જાય એમાં આશ્ચર્ય નથી. વળી આપને સ્મરણ રહેવા લખું છઉં કે જ્યાંસુધી ઈશ્વરેચ્છા નથી ત્યાંસુધી અમારાથી કાંઈ પણ થઈ શકનાર નથી, તણખલાનાં બે કટકા કરવાની સત્તા પણ અમે ધરાવતા નથી. અધિક શું કહેવું? આપ તો કરુણામય છો. તથાપિ અમારી કરુણા વિષે કેમ લક્ષ આપતા નથી અને ઈશ્વરને સમજાવતા નથી?

[૧૪૯] [૧૯૭] મુંબઈ, ચૈત્ર શુદ ૮ બુધ, ૧૯૪૭.

મહાત્મા કબીરજી તથા નરસૈં મહેતાની ભક્તિ અનન્ય, અલૌકિક, અદ્ભુત, અને સર્વોત્કૃષ્ટ હતી, તેમ છતાં તે નિસ્પૃહ હતી. સ્વપ્ને પણ તેમણે એવી દુઃખી સ્થિતિ છતાં આજીવિકા અર્થે, વ્યવહારાર્થે પરમેશ્વર પ્રત્યે દીનપણું કર્યું નથી; તેમ કર્યા શિવાય જો કે ઈશ્વરેચ્છાથી વ્યવહાર ચાલ્યો ગયો છે, તથાપિ તેમની દારિદ્રાવસ્થા હજીસુધી જગત્-વિદિત છે; અને એ જ એમનું સબળ માહાત્મ્ય છે. પરમાત્માએ એમના 'પરચા' પુરા કર્યા છે તે એ ભક્તોની ઇચ્છાથી ઉપરવટ થઈને. ભક્તોની એવી ઇચ્છા ન હોય, અને તેવી ઇચ્છા હોય તો રહસ્યભક્તિની તેમને પ્રાપ્તિ પણ ન હોય. આપ હજારો વાત લખો પણ જ્યાંસુધી નિસ્પૃહ નહીં હો, (નહીં થાઓ) ત્યાંસુધી વિટંબના જ છે.

[૧૫૦] [૧૯૮] મુંબઈ, ચૈત્ર શુદ ૯ શુક્ર, ૧૯૪૭.

પરેચ્છાનુચારીને શબ્દભેદ નથી

જો કે અમને ઉપાધિયોગ છે તથાપિ અવકાશ નથી મળતો એમ કંઈ છે નહીં, પણ દશા એવી છે કે જેમાં પરમાર્થવિષે કંઈ ન થઈ શકે, અને રૂચી પણ હાલ તો તેમ જ રહે છે.

માયાનો પ્રપંચ ક્ષણે ક્ષણે બાધકર્ત્તા છે; તે પ્રપંચના તાપની નિવૃત્તિ કોઈ કલ્પદ્રુમની છાયા છે; અને કાં કેવળદશા છે; તથાપિ કલ્પદ્રુમની છાયા પ્રશસ્ત છે; તે શિવાય એ તાપની નિવૃત્તિ નથી; અને એ કલ્પદ્રુમને વાસ્તવિક ઓળખવા જીવે જોગ્ય થવું પ્રશસ્ત છે. તે જોગ્ય થવામાં બાધકર્ત્તા એવો આ માયાપ્રપંચ છે. જેનો પરિચય જેમ ઓછો હોય તેમ વર્ત્યા વિના જોગ્યતાનું આવરણ ભંગ થતું નથી; પગલે પગલે ભયવાળી અજ્ઞાન ભૂમિકામાં જીવ વગર વિચાર્યે કોટ્યાવધિ યોજનો ચાલ્યા કરે છે; ત્યાં જોગ્યતાનો અવકાશ ક્યાંથી હોય? આમ ન થાય તેટલા માટે થયેલાં કાર્યના ઉપદ્રવને જેમ શમાવાય તેમ શમાવી, સર્વપ્રકારે નિવૃત્તિ (એ વિષેની) કરી યોગ્ય વ્યવહારમાં આવવાનું પ્રયત્ન કરવું ઉચિત છે. 'ન ચાલતાં' કરવો જોઈએ, અને તે પણ પ્રારબ્ધવશાત્ નિસ્પૃહ બુદ્ધિથી, એવો જે વ્યવહાર તેને યોગ્ય વ્યવહાર માનજો. અત્ર ઈશ્વરાનુગ્રહ છે. વિ૦ રાયચંદના પ્રણામ.

[×] [૧૯૮-૨]

કાર્યની જાળમાં આવી પડ્યા પછી ઘણુંકરીને પ્રત્યેક જીવ પશ્ચાત્તાપયુક્ત હોય છે. કાર્યના જન્મ પ્રથમ વિચાર થાય અને તે દ્રઢ રહે એમ રહેવું બહુ વિકટ છે, એમ જે ડાહ્યા મનુષ્યો કહે છે તે ખરું છે. કાર્યનું પરિણામ, પશ્ચાત્તાપથી તો, આવ્યું હોય તેથી અન્યથા ન થાય; તથાપિ બીજા તેવા પ્રસંગમાં ઉપદેશનું કારણ થાય. એમ જ હોવું યોગ્ય હતું એમ માની શોકનો પરિત્યાગ કરવો અને માત્ર માયાના પ્રબળનો વિચાર કરવો એ ઉત્તમ છે. માયાનું સ્વરૂપ એવું છે કે એમાં જેને 'સત્' સંપ્રાપ્ત છે તેવા જ્ઞાની પુરુષને પણ રહેવું વિકટ છે, તો પછી હજી મુમુક્ષુતાનાં અંશોનું પણ મલીનત્વ છે તેને એ સ્વરૂપમાં રહેવું વિકટ, ભૂલામણીવાળું, ચલિત કરનાર હોય એમાં કંઈ આશ્ચર્ય નથી એમ જરૂર જાણજો.

---

[૧૫૧] [૧૯૯] મુંબઈ, ચૈત્ર શુદ ૧૦, ૧૯૪૭.

જંબુસ્વામીનું દ્રષ્ટાંત પ્રસંગને પ્રબળ કરનારું, અને ઘણું આનંદકારક અપાયું છે. લુંટાવી દેવાની ઇચ્છા છતાં લોકપ્રવાહ એમ માને કે ચોર લઈ ગયાના કારણે જંબુનો ત્યાગ છે, તો તે પરમાર્થને કલંકરૂપ છે, એવો જે મહાત્મા જંબુનો આશય તે સત્ય હતો.

એ વાત એમ ટુંકી કરી હવે આપને પ્રશ્ન કરવું યોગ્ય છે કે ચિત્તની માયાના પ્રસંગોમાં આકુળ-વ્યાકુળતા હોય, અને તેમાં આત્મા ચિંતિત રહ્યા કરે, એ ઈશ્વરપ્રસન્નતાનો માર્ગ છે કે કેમ? અને પોતાની બુદ્ધિએ નહીં, તથાપિ લોકપ્રવાહને લઈને પણ કુટુંબાદિકને કારણે શોચનિય થવું એ વાસ્તવિક માર્ગ છે કે કેમ? આપણે આકુળ થવાથી કંઈ કરી શકીએ છૈયે કે કેમ? અને જો કરી શકીએ છૈયે તો પછી ઈશ્વર પર વિશ્વાસ શું ફળદાયક છે?

જ્યોતિષ્ જેવા કલ્પિત વિષયનો સાંસારિક પ્રસંગમાં નિસ્પૃહ પુરુષો લક્ષ કરતા હશે કે કેમ? અને અમે જ્યોતિષ્ જાણીએ છૈયે અથવા કંઈ કરી શકીએ છૈયે એમ ન માનો તો સારું, એવી હાલ ઇચ્છા છે.

૧૫૨] [૨૦૦] મુંબઈ, એપ્રીલ ૧૮, ૧૮૯૧=૧૯૪૭.

સર્વાત્મસ્વરૂપને નમસ્કાર

પોતાનું અથવા પારકું જેને કંઈ રહ્યું નથી એવી કોઈ દશા તેની પ્રાપ્તિ હવે સમીપ જ ,, (આ દેહે છે); અને તેને લીધે પરેચ્છાથી વર્તિયે છૈયે. પૂર્વે જે જે વિદ્યા, બોધ, જ્ઞાન, ક્રિયાની પ્રાપ્તિ થઈ ગઈ છે તે તે સઘળા આ દેહે જ વિસ્મરણ કરી નિર્વિકલ્પ થયા વિના ટકો નથી; અને તેને લીધે જ આમ વર્તિયે છૈયે. તથાપિ આપની અધિક આકુળતા જોઈ ઈ કંઈ આપને ઉત્તર આપવો પડયો છે તે પણ સ્વેચ્છાથી નથી; આમ હોવાથી આપને નેતિ છે કે એ સર્વ માયિક વિદ્યા અથવા માયિક માર્ગ સંબંધી આપના તરફથી મારી ીજી દશા થતાસુધી સ્મરણ ન મળવું જોઈએ, એમ યોગ્ય છે.

૧૫૩] [૨૦૧] મુંબઈ, એપ્રીલ ૨૧, ૧૮૯૧=૧૯૪૭.

જ્ઞાનની પરિપકવ અવસ્થા (દશા) થયે સર્વ પ્રકારે રાગ, દ્વેષની નિવૃત્તિ હોય મેમ અમારી માન્યતા છે.

ઈશ્વરેચ્છા પ્રમાણે જે થાય તે થવા દેવું એ ભક્તિમાનને સુખદાયક છે.

અપ્ર. લ. ૬] [૨૦૨] મુંબઈ, ચૈત્ર શુદ ૧૫ ગુરુ, ૧૯૪૭.

પરમાર્થમાં નીચેની વાર્ત્તા વિશેષ ઉપયોગી છે.

૧. તરવાને માટે જીવે પ્રથમ શું જાણવું?

૨. જીવનું પરિભ્રમણ થવામાં મુખ્ય કારણ શું?

૩. તે કારણ કેમ ટળે?

૪. તે માટે સુગમમાં સુગમ એટલે થોડા કાળમાં ફળદાયક થાય એવો કયો ઉપાય છે?

૫. એવો કોઈ પુરુષ હશે કે જેથી એ વિષયનો નિર્ણય પ્રાપ્ત થાય? આ કાળમાં એવો ુરુષ હોય એમ તમે ધારો છો? અને ધારો છો તો કેવાં કારણોથી? એવા પુરુષના કઈ લક્ષણ ોય કે કેમ? હાલ એવો પુરુષ તમને કયા ઉપાયે પ્રાપ્ત હોઈ શકે?

૬. જો ૦૦૦ સબંધી કઈ પ્રસંગ આવે તો પુછવું કે મોક્ષમાર્ગની ૦૦૦ પ્રાપ્તિ છે, એવી ઃશંકતા તમને છે? અને હોય તો શું કારણને લઈને? પ્રવૃત્તિવાળી દશામાં વર્ત્તતો હોય, તો ુછવું કે, આ વિષે તમને વિકલ્પ નથી આવતો? ૦૦૦ સર્વ પ્રકારે નિસ્પૃહતા હશે કે કેમ? ોઈ જાતના સિદ્ધિજોગ હશે કે કેમ?

૭. સત્પુરુષની પ્રાપ્તિ થયે જીવને માર્ગ ન મળે એમ બને કે કેમ? એમ બને તો તેનું ારણ શું? જો જીવની અયોગ્યતા જણાવવામાં આવે તો તે અયોગ્યતા કયા વિષયની?

૮. ૦૦૦ના સંગે યોગ્યતા આવ્યે તેની પાસેથી જ્ઞાનપ્રાપ્તિ હોય?

યોગ્યતા, જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ માટે બહુ બળવાન્ કારણ છે. ઈશ્વરેચ્છા બળવાન્ છે મને સુખકારક છે. વારંવાર ઉગે છે કે, અબંધ અધનયુક્ત હોય? તમે શુ ધારો છો?

૧૫૪] [૨૦૩] મુંબઈ, ચૈત્ર વદ ૩ રવિ, ૧૯૪૭.

તે પૂર્ણપદને જ્ઞાનીઓ પરમ પ્રેમથી ઉપાસે છે.

ચારેક દિવસ પહેલાં આપનું પત્ર મળ્યું. પરમસ્વરૂપના અનુગ્રહથી અત્ર સમાધિ છે. આપની ઇચ્છા સદ્વૃત્તિયો થવા રહે છે; એ વાંચી વારંવાર આનંદ થાય છે.

ચિત્તનું સરળપણું, વૈરાગ્ય અને 'સત' પ્રાપ્ત હોવાની જિજ્ઞાસા એ પ્રાપ્ત થવાં પરમ દુર્લભ છે; અને તેની પ્રાપ્તિને વિષે પરમ કારણરૂપ એવો 'સત્સંગ' તે પ્રાપ્ત થવો

એ તો પરમ પરમ દુર્લભ છે. મોટેરા પુરુષોએ આ કાળને કઠણ કાળ કહ્યો છે, તેનું મુખ્ય કારણ તો એ છે કે 'સત્સંગ'નો જોગ થવો જીવને બહુ કઠણ છે; અને એમ હોવાથી કાળને પણ કઠણ કહ્યો છે. માયામય અગ્નિથી ચૌદે રાજલોક પ્રજ્વલિત છે. તે માયામાં જીવની બુદ્ધિ રાચી રહી છે, અને તેથી જીવ પણ તે ત્રિવિધ તાપ અગ્નિથી બળ્યા કરે છે; તેને પરમકારુણ્યમૂર્તિનો બોધ એ જ પરમ શીતળ જળ છે; તથાપિ જીવને ચારે બાજુથી અપૂર્ણ પુણ્યને લીધે તેની પ્રાપ્તિ હોવી દુર્લભ થઈ પડી છે. પણ એ જ વસ્તુની ચિંતના રાખવી. 'સત્'ને વિષે પ્રીતિ, 'સત્'રૂપ સંતને વિષે પરમભક્તિ, તેના માર્ગની જિજ્ઞાસા, એ જ નિરંતર સંભારવા યોગ્ય છે. તે સ્મરણ રહેવામાં ઉપયોગી એવાં વૈરાગ્યાદિક ચરિત્રવાળાં પુસ્તકો અને વૈરાગી, સરળ ચિત્તવાળાં મનુષ્યનો સંગ અને પોતાની ચિત્તશુદ્ધિ એ સારાં કારણો છે. એ જ મેળવવા રટણ રાખવું કલ્યાણકારક છે. અત્ર સમાધિ છે.

---

[૧૫૫] [૨૦૪] મુંબઈ, ચૈત્ર વદ ૭ ગુરુ, ૧૯૪૭.

આપ્યું સૌને તે અક્ષરધામ રે.

જો કે ઉપાધિસંયુક્ત કાળ ઘણો જાય છે, ઈશ્વરેચ્છા પ્રમાણે વર્તવું શ્રેયસ્કર છે અને યોગ્ય છે, એટલે જેમ ચાલે છે તેમ ઉપાધિ હો તો ભલે, ન હો તોપણ ભલે, જે હોય તે સમાન જ છે. એમ તો સમજાય છે કે ભેદનો ભેદ ટળ્યે વાસ્તવિક સમજાય છે. પરમ અભેદ એવું 'સત્' સર્વત્ર છે.

---

[૧૫૬] [૨૦૫] મુંબઈ, મે ૭, ૧૮૯૧=૧૯૪૭.

જેને લાગી છે તેને જ લાગી છે અને તેણે જ જાણી છે; તેજ "પિયુ પિયુ" પોકારે છે. એ બ્રાહ્મી વેદના કહી કેમ જાય, કે જ્યાં વાણીનો પ્રવેશ નથી? વધારે શું કહેવું? લાગી છે તેને જ લાગી છે. તેના જ ચરણસંગથી લાગે છે; અને લાગે છે ત્યારે જ છૂટકો હોય છે. એ વિના બીજો સુગમ મોક્ષમાર્ગ છે જ નહીં. તથાપિ કોઈ પ્રયત્ન કરતું નથી! મોહ બળવાન છે!

---

[૧૪૫] [૨૦૬] [સ. નિ. મુંબઈ, ચૈત્ર, ૧૯૪૭.

સુદૃઢ સ્વભાવથી આત્માર્થનું પ્રયત્ન કરવું. આત્મકલ્યાણ પ્રાપ્ત થવામાં ઘણું કરીને વારંવાર પ્રબળ પરિસહો આવવાનો સ્વભાવ છે; પણ જો તે પરિસહ શાંત ચિત્તથી વેદવામાં આવે છે, તો દીર્ઘકાળે થઈ શકવા યોગ્ય એવું કલ્યાણ બહુ અલ્પકાળમાં સાધ્ય થાય છે.

તમે સૌ એવાં શુદ્ધ આચરણથી વર્તજો કે વિષમદૃષ્ટિએ જોનાર માણસોમાંથી ઘણાંને પોતાની તે દૃષ્ટિનો કાળ જતાં પશ્ચાત્તાપ કરવાનો વખત આવે.

ધૈર્ય રાખીને આત્માર્થમાં નિર્ભય રહેજો. નિરાશ ન થવું. આત્માર્થમાં પ્રયત્ન કરવું.

---

[૧૫૭] [૨૦૭] મુંબઈ, વૈશાખ શુદ ૭ શુક્ર, ૧૯૪૭.

પરબ્રહ્મ આનંદમૂર્તિ છે; તેનો ત્રણે કાળને વિષે અનુગ્રહ ઇચ્છીએ છીએ. કેટલોક નિવૃત્તિનો વખત મળ્યા કરે છે; પરબ્રહ્મવિચાર તો એમને એમ રહ્યા જ કરે છે; ક્યારેક તો તે માટે આનંદકિરણો બહુ સ્ફુરી નીકળે છે, અને કંઈની કંઈ (અભેદ) વાત સમજાય છે; પણ કોઈને કહી શકાતી નથી; અમારી એ વેદના અથાગ છે. વેદનાને વખતે શાતા

છનાર જોઈએ, એવો વ્યવહારમાર્ગ છે; પણ અમને આ પરમાર્થમાર્ગમાં શાતા પૂછનાર ળતો નથી; અને છે તેનાથી વિયોગ રહે છે.

૧૫૮] [૨૦૮] મુંબઈ, વૈશાખ વદ ૩, ૧૯૪૭.

વિરહ પણ સુખદાયક માનજો. અતિશય વિરહાગ્નિ હરિપ્રત્યેની જલવાથી સાક્ષાત્ ની પ્રાપ્તિ હોય છે. તેમ જ સંતના વિરહાનુભવનું ફળ પણ તે જ છે. ઈશ્વરેચ્છાથી માપણા સંબંધમાં તેમ જ માનશો.

પૂર્ણકામ એવું હરિનું સ્વરૂપ છે. તેને વિષે જેની નિરંતર લય લાગી રહી છે એવા રુષથી ભારતક્ષેત્ર પ્રાયે શૂન્યવત્ થયું છે. માયામોહ સર્વત્ર ભળાય છે. ક્વચિત્ મુમુક્ષુ જોઈએ છૈયે; તથાપિ મતાંતરાદિકનાં કારણોથી તેમને પણ જોગ થવો દુર્લભ થાય છે.

અમને વારંવાર આપ જે પ્રેરો છો, તે માટે અમારી જેવી જોઈએ તેવી જોગ્યતા નથી; મને હરિએ સાક્ષાત્ દર્શનથી જ્યાંસુધી તે વાત પ્રેરી નથી ત્યાંસુધી ઇચ્છા થતી નથી, થવાની નથી.

૧૫૯] [૨૦૯] મુંબઈ, વૈશાખ વદ ૮ રવિ, ૧૯૪૭.

હરિને પ્રતાપે હરિનું સ્વરૂપ મળશું ત્યારે સમજાવશું. ચિત્તની દશા ચૈતન્યમય રહ્યા રે છે; જેથી વ્યવહારનાં બધાં કાર્ય ઘણુંકરીને અવ્યવસ્થાથી કરીએ છૈયે; હરિઇચ્છા સુખ-ાયક માનીએ છૈયે. એટલે જે ઉપાધિજોગ વર્તે છે, તેને પણ સમાધિજોગ માનીએ છૈયે. ચેત્તની અવ્યવસ્થાને લીધે મુહૂર્તમાત્રમાં કરી શકાય એવું કાર્ય વિચારતાં પણ પખવાડિયું યતીત કરી નંખાય છે, અને વખતે તે કાર્ય કર્યા વિના જ જવા દેવાનું થાય છે. બધા પ્રસંગોમાં તેમ થાય તોપણ હાનિ માની નથી, તથાપિ આપને કંઈ કંઈ જ્ઞાનવાર્તા દર્શાવાય તો વિશેષ આનંદ રહે છે; અને તે પ્રસંગમાં ચિત્તને કંઈક વ્યવસ્થિત કરવાની ઇચ્છા રાખ્યા ારાય છે, છતાં તે સ્થિતિમાં પણ હમણા પ્રવેશ નથી કરી શકાતો. એવી ચિત્તની દશા નેરંકુશ થઈ રહી છે, અને તે નિરંકુશતા પ્રાપ્ત થવામાં હરિનો પરમ અનુગ્રહ કારણ છે એમ ાનીએ છૈયે. જે નિરંકુશતાને પૂર્ણતા આપ્યા શિવાય ચિત્ત યથોચિત સમાધિયુક્ત નહીં થાય મેમ લાગે છે; અત્યારે તો બધું ય ગમે છે, અને બધું ય ગમતું નથી, એવી સ્થિતિ છે. જ્યારે ધું ય ગમશે ત્યારે નિરંકુશતાની પૂર્ણતા થશે. એ પૂર્ણકામતા પણ કહેવાય છે, જ્યાં હરિ જ ર્વત્ર સ્પષ્ટ ભાસે છે, અત્યારે કંઈક અસ્પષ્ટ ભાસે છે, પણ સ્પષ્ટ છે એવો અનુભવ છે.

જે રસ જગતનું જીવન છે, તે રસનો અનુભવ થવા પછી હરિપ્રત્યે અતિશય લય થઈ ે. અને તેનું પરિણામ એમ આવશે કે જ્યાં જેવે રૂપે ઇચ્છીએ તેવે રૂપે હરિ .... આવશે એવો ભવિષ્ય કાળ ઈશ્વરેચ્છાને લીધે લખ્યો છે.

અમે અમારો અંતરંગ વિચાર લખી શકવાને અતિશય અશક્ત થઈ ગયા છૈયે; જેથી માગમને ઇચ્છીએ છૈયે, પણ ઈશ્વરેચ્છા હજુ તેમ કરવામાં અસમ્મત લાગે છે. જેથી વેયોગે જ વર્તિએ છીયે.

તે પૂર્ણસ્વરૂપ હરિમાં પરમ જેની ભક્તિ છે, એવો કોઈ પણ પુરુષ હાલ નથી દેખાતો તેનું શું કારણ હશે? તેમ તેવી અતિતીવ્ર અથવા તીવ્રમુમુક્ષુતા કોઈની જોવામાં આવી ાથી, તેનું શું કારણ હશે? ક્વચિત્ તીવ્રમુમુક્ષુતા જોવામાં આવી હશે તો ત્યાં અનંતગુણ-ંભીર-જ્ઞાનાવતાર પુરુષનો લક્ષ કેમ જોવામાં આવ્યો નહીં હોય? એ માટે આપ જે લાગે તે ખશો. બીજું મોટું આશ્ચર્યકારક તો એ છે કે આપ જેવાને સમ્યક્જ્ઞાનના બીજની, પરા-ભક્તિના મૂળની પ્રાપ્તિ છતાં ત્યાર પછીનો ભેદ કેમ પ્રાપ્ત નથી હોતો? તેમ હરિ પ્રત્યે અખંડ લયરૂપ વૈરાગ્ય જેટલો જોઈએ તેટલો કેમ વર્ધમાન નથી થતો? એવું જો કંઈ કારણ સમજાતું હોય તો લખશો.

અમારી ચિત્તની અવ્યવસ્થા એવી થઈ જવાને લીધે કોઈ કામમાં જેવો જોઈએ તેવો ઉપયોગ રહેતો નથી, સ્મૃતિ રહેતી નથી, અથવા ખબર પણ રહેતી નથી, તે માટે શું કરવું? શું કરવું એટલે કે વ્યવહારમાં બેઠાં છતાં એવી સર્વોત્તમ દશા બીજા કોઈને દુઃખરૂપ ન થવી જોઈએ, અને અમારા આચાર એવા છે કે વખતે તેમ થઈ જાય. બીજા કોઈને પણ આનંદરૂપ લાગવા વિષે હરિને ચિંતા રહે છે; માટે તે રાખશે. અમારું કામ તો તે દશાની પૂર્ણતા કરવાનું છે, એમ માનીએ છૈયે; તેમ બીજા કોઈને સંતાપરૂપ થવાનો તો સ્વપ્ને પણ વિચાર નથી. બધાના દાસ છૈયે, ત્યાં પછી દુઃખરૂપ કોણ માનશે? તથાપિ વ્યવહાર પ્રસંગમાં હરિની માયા અમને નહીં તો સામાને પણ એકને બદલે બીજું આરોપાવી દે તો નિરૂપાયતા છે, અને એટલો પણ શોક રહેશે. અમે સર્વ સત્તા હરિને અર્પણ કરીએ છૈયે, કરી છે. વધારે શું લખવું? પરમાનંદરૂપ હરિને ક્ષણ પણ ન વિસરવા એ અમારી સર્વ કૃતિ, વૃત્તિ અને લેખનો હેતુ છે.

---

[૧૯૦] [૨૧૦] મુંબઈ, વૈશાખ વદ ૮ રવિ, ૧૯૪૭.

'પ્રબોધશતક' મોકલ્યું છે તે પહોંચ્યું હશે. તમો બધાને એ શતક શ્રવણ, મનન અને નિદિધ્યાસન કરવા જોગ છે. એ પુસ્તક વેદાંતની શ્રદ્ધા કરવા માટે મોકલ્યું નથી, એવો લક્ષ સાંભળનારનો પ્રથમ થવો જોઈએ. બીજા કંઈ કારણથી મોકલ્યું છે, જે કારણ ઘણુંકરીને વિશેષ વિચારે તમો જાણી શકશો. હાલ તમોને કોઈ તેવું બોધક સાધન નહીં હોવાને લીધે એ શતક ઠીક સાધન છે, એમ માની મોકલ્યું છે, એમાંથી તમારે શું જાણવું જોઈએ, તેનો તમારે વિચાર કરવો. સાંભળતાં કોઈએ અમારા વિષે આશંકા કરવી નહીં કે એમાં જે કંઈ મત ભાગ જણાવ્યો છે, તે મત અમારો છે; માત્ર ચિત્તની સ્થિરતા માટે એ પુસ્તકના ઘણા વિચારો કામના છે. માટે મોકલ્યું છે, એમ માનવું.

---

[૧૯૧] [૨૧૧] મુંબઈ, જેઠ શુદ ૭ શનિ, ૧૯૪૭.

ૐ નમઃ

કરાળકાળ હોવાથી જીવને જ્યાં વૃત્તિની સ્થિતિ કરવી જોઈએ, ત્યાં તે કરી શકતો નથી.

સદ્ધર્મનો ઘણુંકરીને લોપ જ રહે છે. તે માટે આ કાળને કળિયુગ કહેવામાં આવ્યો છે.

સદ્ધર્મનો જોગ સત્પુરુષ વિના હોય નહીં; કારણ કે અસત્‌માં સત્ હોતું નથી.

ઘણુંકરીને સત્પુરુષના દર્શનની અને જોગની આ કાળમાં અપ્રાપ્તિ દેખાય છે. જ્યારે એમ છે, ત્યારે સદ્ધર્મરૂપ સમાધિ મુમુક્ષુ પુરુષને ક્યાંથી પ્રાપ્ત હોય? અને અમુક કાળ વ્યતીત થયાં છતાં જ્યારે તેવી સમાધિ પ્રાપ્ત નથી થતી ત્યારે મુમુક્ષુતા પણ કેમ રહે?

ઘણુંકરીને જીવ જે પરિચયમાં રહે છે, તે પરિચયરૂપ પોતાને માને છે. જેનો પ્રગટ અનુભવ પણ થાય છે કે અનાર્યકુળમાં પરિચય કરી રહેલો જીવ અનાર્યરૂપે પોતાને દૃઢ માને છે; અને આર્યત્વને વિષે મતિ કરતો નથી.

માટે મોટા પુરુષોએ અને તેને લઈને અમે એવો દૃઢ નિશ્ચય કર્યો છે કે જીવને સત્સંગ એ જ મોક્ષનું પરમસાધન છે. પોતાની યોગ્યતા જેવી છે, તેવી યોગ્યતા ધરાવનારા પુરુષોનો સંગ તે સત્સંગ કહ્યો છે. મોટા પુરુષના સંગમાં નિવાસ છે, તેને અમે પરમસત્સંગ કહીએ છીએ; કારણ એના જેવું કોઈ હિતસ્વી સાધન આ જગતમાં અમે જોયું નથી, અને સાંભળ્યું નથી. પૂર્વે થઈ ગયેલા મોટા પુરુષનું ચિંતન કલ્યાણકારક છે; તથાપિ સ્વરૂપસ્થિતિનું કારણ હોઈ શકતું નથી; કારણ કે જીવે શું કરવું તે તેવા સ્મરણથી નથી સમજાતું. પ્રત્યક્ષજોગે વગર સમજાવ્યે પણ સ્વરૂપસ્થિતિ થવી

સંભવિત માનીએ છેયે, અને તેથી એમ નિશ્ચય થાય છે કે તે જોગનું અને તે પ્રત્યક્ષ ચિંતનનું ફળ મોક્ષ હોય છે. કારણ કે મૂર્ત્તિમાન મોક્ષ તે સત્પુરુષ છે.

મોક્ષે ગયા છે એવા (અર્હંતાદિક) પુરુષનું ચિંતન ઘણા કાળે ભાવાનુસાર મોક્ષાદિક ફળદાતા હોય છે. સમ્યક્ત્વ પામ્યા છે એવા પુરુષનો નિશ્ચય થયે અને જોગ્યતાના કારણે જીવ સમ્યક્ત્વ પામે છે.

---

[૨૦૭] [૨૧૨] મુંબઈ, જેઠ શુદ ૧૫ રવિ, ૧૯૪૭.

ભક્તિપૂર્ણતા પામવાને યોગ્ય ત્યારે થાય છે કે, એક તૃણ માત્ર પણ હરિપ્રત્યે યાચવું નહીં, સર્વ દશામાં ભક્તિમય જ રહેવું.

વહેવારચિંતાથી અકળામણ આવતાં, સત્સંગના વિયોગથી કોઈ પ્રકારે શાંતિ નથી હોતી એમ આપે લખ્યું તે યોગ્ય જ છે. તથાપિ વહેવારચિંતાનું અકળામણ યોગ્ય નથી. સર્વત્ર હરિઇચ્છા બળવાન છે. એ ફરાવવા માટે હરિએ આમ કર્યું છે, એમ નિઃશંકપણે સમજવું; માટે જે થાય તે જોવું; અને પછી જો અકળામણ જન્મ પામે, તો જોઈ લઈશું. હવે સમાગમ થશે ત્યારે એ વિષે વાતચિત કરશું. અકળામણ રાખશો નહીં. અમે તો એ માર્ગથી તર્યા છેયે.

છોટમ જ્ઞાની પુરુષ હતા. પદની રચના બહુ શ્રેષ્ઠ છે.

સાકારરૂપે હરિની પ્રગટ પ્રાપ્તિ એ શબ્દને 'પ્રત્યક્ષદર્શન' ઘણુંકરીને લખું છું.

લિ૦ આજ્ઞાંકિત રાયચંદ.

---

[૧૬૨] [૨૧૩] મુંબઈ, જ્યુન ૨૭, ૯૧=૧૯૪૭.

હરિ ઇચ્છાથી જીવવું છે; અને પરેચ્છાથી ચાલવું છે. અધિક શું કહેવું ?

લી૦ આજ્ઞાંકિત.

[અપ્ર.લ.૮] [૨૧૪] મુંબઈ, આશાડ શુદ, ૧૯૪૭.

છોટમકૃત પદસંગ્રહ વગેરે પુસ્તકો વાંચવાનો હાલ તો પરિચય રાખજો. વગેરે શબ્દથી સત્સંગ, ભક્તિ અને વીતરાગનું મહાત્મ્ય વર્ણવ્યું હોય તેવાં પુસ્તકો સમજશો.

સત્સંગાદિકની જેમાં મહાત્મ્યતા વર્ણવી છે તેવાં પુસ્તકો અથવા પદો, કાવ્યો હોય તે વારંવાર મનન કરવાં અને સ્મૃતિમાં રાખવાં યોગ્ય સમજશો.

જૈનસૂત્રો હાલ વાંચવાની ઇચ્છા થાય તો તે નિવૃત્ત કરવા યોગ્ય છે, કારણ કે તે (જૈન સૂત્રો) વાંચવા, સમજવામાં વધારે યોગ્યપણું હોવું જોઈએ; તે વિના યથાર્થ ફળની પ્રાપ્તિ હોતી નથી; તથાપિ બીજાં પુસ્તકોની ગેરહાજરી હોય, તો "ઉત્તરાધ્યયન" અથવા "સૂયગડાંગ"નું બીજું અધ્યયન વાંચશો, વિચારશો.

[૧૪૨] [૨૧૫] [સ.નિ. મુંબઈ, અશાડ શુદ ૧ સોમ, ૧૯૪૭.

ગુરુગમે કરીને જ્યાંસુધી ભક્તિનું પરમ સ્વરૂપ સમજાયું નથી, તેમ તેની પ્રાપ્તિ થઈ નથી, ત્યાંસુધી ભક્તિમાં પ્રવર્ત્તતાં અકાળ અને અશુચિ દોષ હોય. અકાળ અને અશુચિનો વિસ્તાર મોટો છે; તોપણ ટુંકામાં લખ્યું છે. એકાંત પ્રભાત, પ્રથમ પ્રહર, એ સેવ્ય ભક્તિને માટે યોગ્ય કાળ છે. સ્વરૂપચિંતનભક્તિ તો સર્વ કાળે સેવ્ય છે. વ્યવસ્થિત મન એ સર્વ શુચિનું કારણ છે. બાહ્યમલાદિકરહિત તન અને શુદ્ધ, સ્પષ્ટ વાણી એ શુચિ છે.

વિ૦ રાયચંદ.

---

[૧૬૩] [૨૧૬] મુંબઈ, અશાડ શુદી ૮ ભોમ, ૧૯૪૭

નિઃશંકતાથી નિર્ભયતા ઉત્પન્ન હોય છે; અને તેથી નિઃસંગતા પ્રાપ્ત હોય છે.

પ્રકૃતિના વિસ્તારથી જીવનાં કર્મ અનંત પ્રકારની વિચિત્રતાથી પ્રવર્ત્તે છે; અને તેથી દોષના પ્રકાર પણ અનંત ભાસે છે; પણ સર્વથી મોટો દોષ એ છે કે જેથી 'તીવ્ર મુમુક્ષુતા' ઉત્પન્ન ન જ હોય, અથવા 'મુમુક્ષુતા' જ ઉત્પન્ન ન હોય.

ઘણુંકરીને મનુષ્યાત્મા કોઈને કોઈ ધર્મમતમાં હોય છે; અને તેથી તે ધર્મમત પ્રમાણે પ્રવર્ત્તવાનું તે કરે છે એમ માને છે; પણ એનું નામ 'મુમુક્ષુતા' નથી. 'મુમુક્ષુતા' તે છે કે સર્વ પ્રકારની મોહાસક્તિથી મુંઝાઈ એક મોક્ષને વિષે જ યત્ન કરવો; અને 'તીવ્ર મુમુક્ષુતા' એ છે કે અનન્ય પ્રેમે મોક્ષના માર્ગમાં ક્ષણે ક્ષણે પ્રવર્ત્તવું. 'તીવ્ર મુમુક્ષુતા' વિષે અત્ર જણાવવું નથી; પણ મુમુક્ષુતા વિષે જણાવવું છે કે, તે ઉત્પન્ન થવાનું લક્ષણ પોતાના દોષ જોવામાં અપક્ષપાતતા એ છે, અને તેને લીધે સ્વચ્છંદનો નાશ હોય છે. સ્વચ્છંદ જ્યાં થોડી અથવા ઘણી હાનિ પામ્યો છે, ત્યાં તેટલી બોધબીજયોગ્ય ભૂમિકાબીજ થાય છે. સ્વચ્છંદ જ્યાં પ્રાયે દબાયો છે, ત્યાં પછી 'માર્ગપ્રાપ્તિ'ને રોકનારાં ત્રણ કારણો મુખ્ય કરીને હોય છે, એમ અમે જાણીએ છૈયે.

આ લોકની અલ્પ પણ સુખેચ્છા, પરમ વિનયની ઓછાશ અને પદાર્થનો અનિર્ણય. એ બધાં કારણો ટાળવાનું બીજ હવે પછી કહેશું. તે પહેલાં તે જ કારણોને અધિકતાથી કહીએ છૈયે.

આ લોકની અલ્પ પણ સુખેચ્છા, એ ઘણુંકરીને 'તીવ્ર મુમુક્ષુતા'ની ઉત્પત્તિ થયા પહેલાં હોય છે. તે હોવાનાં કારણો નિઃશંકપણે જ તે 'સત્' છે, એવું દૃઢ થયું નથી; અથવા તે 'પરમાનંદરૂપ' જ છે, એમ પણ નિશ્ચય નથી; અથવા તો મુમુક્ષુતામાં પણ કેટલોક આનંદ અનુભવાય છે, તેને લીધે બાહ્યશાતાનાં કારણો પણ કેટલીક વાર પ્રિય લાગે છે, અને તેથી આ લોકની અલ્પ પણ સુખેચ્છા રહ્યા કરે છે, જેથી જીવની જોગ્યતા રોકાઈ જાય છે. તથારૂપ ઓળખાણ થયે સદ્ગુરુમાં પરમેશ્વરબુદ્ધિ રાખી તેમની આજ્ઞાએ પ્રવર્ત્તવું તે 'પરમ વિનય' કહ્યો છે. તેથી પરમ જોગ્યતાની પ્રાપ્તિ હોય છે. એ પરમ વિનય જ્યાંસુધી આવે નહીં ત્યાંસુધી જીવને જોગ્યતા આવતી નથી. કદાપિ એ બન્ને થયાં હોય, તથાપિ વાસ્તવિક તત્ત્વ પામવાની કંઈ જોગ્યતાની ઓછાશને લીધે 'પદાર્થનિર્ણય' ન થયો હોય તો ચિત્ત વ્યાકુળ રહે છે, અને મિથ્યાસમતા આવે છે; કલ્પિત પદાર્થ વિષે 'સત્'ની માન્યતા હોય છે, જેથી કાળે કરી અપૂર્વ પદાર્થને વિષે પરમ પ્રેમ આવતો નથી, અને એ જ પરમ જોગ્યતાની હાનિ છે.

આ ત્રણે કારણો ઘણુંકરીને અમને મળેલા ઘણાખરા મુમુક્ષુમાં અમે જોયાં છે. માત્ર બીજા કારણની કંઈક ન્યૂનતા કોઈ કોઈ વિષે જોઈ છે, અને જો તેઓમાં સર્વ પ્રકારે પરમ વિનયની ખામીની ન્યૂનતા થવાનું પ્રયત્ન હોય તો જોગ્ય થાય, એમ જાણીએ છૈયે. પરમ વિનય એ ત્રણેમાં બળવાન સાધન છે. અધિક શું કહીએ! અનંતકાળે એ જ માર્ગ છે. પહેલું અને ત્રીજું કારણ જવાને માટે બીજા કારણની હાનિ કરવી, અને પરમ વિનયમાં વર્ત્તવું યોગ્ય છે.

કળિયુગ છે, માટે ક્ષણવાર પણ વસ્તુવિચાર વિના ન રહેવું એમ મહાત્માઓની શિક્ષા છે.

તમને બધાને યથાયોગ્ય પહોંચે.

મુમુક્ષુનાં નેત્રો મહાત્માને ઓળખી લે છે.

---

[૨૬૪] [૨૨૭] મુંબઈ, અશાડ શુદ ૧૩, ૧૯૪૭.

ૐ

સુખના સિંધુ શ્રી સહજાનંદજી, જગજીવન કે જગવંદજી;
શરણાગતના સદા સુખકંદજી, પરમસ્નેહી છો (!) પરમાનંદજી.

હરિકૃપાથી અમે પરમ પ્રસન્ન છીએ. તમારો સત્સંગ નિરંતર ઇચ્છિએ છીએ. અમારી દશા હાલમાં કેવી વર્તે છે તે જાણવાની આપની ઇચ્છા રહે છે; પણ જેવી વિગતથી જોઈએ, તેવી વિગતથી લખી શકાય નહીં એટલે વારંવાર લખી નથી. અત્રે ટુંકામાં લખીએ છૈયે.

એક પુરાણપુરુષ અને પુરાણપુરુષની પ્રેમસંપત્તિ વિના અમને કંઈ ગમતું નથી; અમને કોઈ પદાર્થમાં રુચિ માત્ર રહી નથી; કંઈ પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા થતી નથી; વ્યવહાર કેમ ચાલે છે એનું ભાન નથી; જગત્ શું સ્થિતિમાં છે તેની સ્મૃતિ રહેતી નથી; શત્રુ-મિત્ર કોઈમાં ભેદભાવ રહ્યો નથી; કોણ શત્રુ છે અને કોણ મિત્ર છે, એની ખબર રખાતી નથી; અમે દેહધારી છૈયે કે કેમ તે સંભારીએ ત્યારે માંડ જાણીએ છૈયે; અમારે શું કરવાનું છે તે કોઈથી કળાય તેવું નથી; અમે બધા ય પદાર્થથી ઉદાસ થઈ જવાથી ગમે તેમ વર્તિયે છૈયે; વ્રત, નિયમનો કંઈ નિયમ રાખ્યો નથી; જાતભાતનો કંઈ પ્રસંગ નથી; અમારાથી વિમુખ જગતમાં કોઈ માન્યું નથી; અમારાથી સન્મુખ એવા સત્સંગી નહીં મળતાં ખેદ રહે છે; સંપત્તિ પૂર્ણ છે એટલે સંપત્તિની ઇચ્છા નથી; શબ્દાદિક વિષયો અનુભવ્યા સ્મૃતિમાં આવવા,—અથવા ઈશ્વરેચ્છાથી તેની ઇચ્છા રહી નથી; પોતાની ઇચ્છાએ થોડી જ પ્રવૃત્તિ કરવામાં આવે છે; જેમ હરિએ ઇચ્છેલો ક્રમ દોરે તેમ દોરાઈએ છૈયે; હૃદય પ્રાયે શૂન્ય જેવું થઈ ગયું છે; પાંચે ઇંદ્રિયો શૂન્યપણે પ્રવર્તવારૂપ જ રહે છે; નય, પ્રમાણ વગેરે શાસ્ત્રભેદ સાંભરતા નથી; કંઈ વાંચતાં ચિત્ત સ્થિર રહેતું નથી; ખાવાની, પીવાની, બેસવાની, સુવાની, ચાલવાની અને બોલવાની વૃત્તિઓ પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે વર્તે છે; મન પોતાને સ્વાધીન છે કે કેમ એનું યથાયોગ્ય ભાન રહ્યું નથી. આમ સર્વ પ્રકારે વિચિત્ર એવી ઉદાસીનતા આવવાથી ગમે તેમ વર્તાય છે. એક પ્રકારે પૂર્ણ ઘેલછા છે; એક પ્રકારે તે ઘેલછા કંઈક છુપી રાખીયે છૈયે; અને જેટલી છુપી રખાય છે, તેટલી હાનિ છે. યોગ્ય વર્તિએ છૈયે કે અયોગ્ય એનો કંઈ હિસાબ રાખ્યો નથી. આદિપુરુષને વિષે અખંડ પ્રેમ શિવાય બીજા મોક્ષાદિક પદાર્થોમાંની આકાંક્ષાનો ભંગ થઈ ગયો છે; આટલું બધું છતાં મનમાનતી ઉદાસીનતા નથી, એમ માનીએ છૈયે; અખંડ પ્રેમ ખુમારી જેવી પ્રવહવી જોઈએ તેવી પ્રવહતી નથી, એમ જાણીએ છૈયે; આમ કરવાથી તે અખંડ ખુમારી પ્રવહે એમ નિશ્ચયપણે જાણીએ છૈયે; પણ તે કરવામાં કાળ કારણભૂત થઈ પડ્યો છે; અને એ સર્વનો દોષ અમને છે કે હરિને, છે એનો ચોક્કસ નિશ્ચય કરી શકાતો નથી. એટલી બધી ઉદાસીનતા છતાં વેપાર કરીએ છૈયે; લઈએ છૈયે, દઈએ છૈયે, લખીએ છૈયે, વાંચીએ છૈયે; જાળવીએ છૈયે, અને ખેદ પામીએ છૈયે. વળી હસીએ છૈયે.—જેનું ઠેકાણું નથી એવી અમારી દશા છે; અને તેનું કારણ માત્ર હરિની સુખદ ઇચ્છા જ્યાંસુધી માની નથી, ત્યાંસુધી ખેદ મટવો નથી; સમજાય છે, સમજીયે છૈયે, સમજીશું; પણ હરિ જ સર્વત્ર કારણરૂપ છે.

જે મુનિને આપ સમજાવા ઇચ્છો છો, તે હાલ જોગ્ય છે, એમ અમે જાણતા નથી.

અમારી દશા મંદ જોગને હાલ લાભ કરે તેવી નથી; અમે એવી જંજાળ હાલ ઇચ્છતા નથી; રાખી નથી; અને તેઓ બધાનો વહિવટ કેમ ચાલે છે, એનું સ્મરણે નથી. તેમ છતાં અમને એ બધાની અનુકંપા આવ્યા કરે છે; તેમનાથી અથવા પ્રાણીમાત્રથી, મનથી ભિન્ન ભાવ રાખ્યો નથી, અને રાખ્યો રહે તેમ નથી. ભક્તિવાળાં પુસ્તકો ક્વચિત્ વાંચીએ છૈયે; પણ જે સઘળું કરીએ છૈયે તે ઠેકાણા વગરની દશાથી કરીએ છૈયે.

પ્રભુની પરમ કૃપા છે. અમને કોઈથી ભિન્ન ભાવ રહ્યો નથી; કોઈ વિષે દોષબુદ્ધિ આવતી નથી; મુનિ વિષે અમને કાંઈ હલકો વિચાર નથી; પણ હરિની પ્રાપ્તિ ન થાય એવી પ્રવૃત્તિમાં તેઓ પડયા છે. એકલું બીજજ્ઞાન જ તેમનું કલ્યાણ કરે એવી એમની અને બીજા ઘણા મુમુક્ષુઓની દશા નથી; 'સિધ્ધાંતજ્ઞાન' સાથે જોઈએ; એ 'સિધ્ધાંતજ્ઞાન' અમારા હૃદયને વિષે આવરિતરૂપે પડયું છે. હરિ ઇચ્છા જો પ્રગટ થવા દેવાની હશે તો થશે. અમારો દેશ હરિ છે, જાત હરિ છે, કાળ હરિ છે, દેહ હરિ છે, રૂપ હરિ છે, નામ હરિ છે, દિશા હરિ છે, સર્વ હરિ છે, અને તેમ છતાં આમ વહિવટમાં છૈયે, એ એની ઈચ્છાનું કારણ છે.

ૐ શાંતિ: શાંતિ: શાંતિ:.

---

[૧૬૫] [૨૧૮] મુંબઈ, અશાડ વદ ૧૪, ૧૯૪૭.

જીવ સ્વભાવે (પોતાની સમજણની ભૂલે) દોષિત છે; ત્યાં પછી તેના દોષ ભણી જોવું, એ અનુકંપાનો ત્યાગ કરવા જેવું થાય છે; અને મોટા પુરુષો તેમ આચરવા ઇચ્છતા નથી. કળિયુગમાં અસત્સંગથી અને અણસમજણથી ભૂલ ભરેલે રસ્તે ન દોરાય એમ બનવું બહુ મુશ્કેલ છે.

---

[૧૭૧] [૨૧૯] [સ. નિ. મુંબઈ, અશાડ, ૧૯૪૭.

બિના નયન પાવે નહીં, બિના નયનકી બાત,
સેવે સદ્ગુરુકે ચરન, સો પાવે સાક્ષાત. ૧
બૂઝી ચહત જો પ્યાસ કો, હૈ બૂઝનકી રીત;
પાવે નહિ ગુરુ ગમ બિના, એહી અનાદિ સ્થિત. ૨
એહિ નહિ હે કલ્પના, એહિ નહિં વિભંગ;
કયિ નર પંચમકાળમેં, દેખી વસ્તુ અભંગ. ૩
નહિ દે તું ઉપદેશકું, પ્રથમ લેહિ ઉપદેશ;
સબસેં ન્યારા અગમ હૈ, વો જ્ઞાનીકા દેશ. ૪
જપ, તપ, ઔર વ્રતાદિ સબ, તહાં લગી ભ્રમરૂપ;
જહાં લગી નહિ સંતકી, પાઈ કૃપા અનૂપ. ૫
પાયાકી એ બાત હૈ, નિજ છંદનકો છોડ;
પિછે લાગ સત્પુરુષકે, તો સબ બંધન તોડ. ૬

---

[૧૮૭] [૨૧૯-૨] [સ. નિ. ૧૯૪૭.

તૃષાતુરને પાયાની મહેનત કરજો. અતૃષાતુરને તૃષાતુર થવાની જિજ્ઞાસા પેદા કરજો. જેને તે પેદા ન થાય તેવું હોય, તેને માટે ઉદાસીન રહેજો.

ઉપાધિ એવી છે કે આ કામ થતું નથી. પરમેશ્વરને નહીં પાલવતું હોય ત્યાં શું કરું!

વિ૦ રાયચંદના પ્ર૦

---

[૧૬૬] [૨૨૦] મુંબઈ, શ્રાવણ શુદ ૧ બુધે, ૧૯૪૭.

સર્વશક્તિમાન હરિની ઇચ્છા સદૈવ સુખરૂપ જ હોય છે; અને જેને કાંઈ પણ ભક્તિનાં અંશો પ્રાપ્ત થયા છે એવા પુરુષે તો જરૂર એમ જ નિશ્ચય કરવો યોગ્ય છે કે "હરિની ઇચ્છા સદૈવ સુખરૂપ જ હોય છે."

આપણો વિયોગ રહેવામાં પણ હરિની તેવી જ ઇચ્છા છે. અને તે ઇચ્છા શું હશે તે અમને કોઈ રીતે ભાસે છે; જે સમાગમે કહીશું. 'જ્ઞાનધારા' સંબંધી 'મૂળમાર્ગ' અમે તમને આ વખતના સમાગમમાં થોડો પણ કહીશું; અને તે માર્ગ પુરી રીતે આ જ જન્મમાં તમને કહીશું, એમ અમને હરિની પ્રેરણા હોય તેવું લાગે છે. તમે અમારે માટે જન્મ ધર્યો હશે એમ લાગે છે. તમે અમારા અથાગ ઉપકારી છો. તમે અમને અમારી ઇચ્છાનું સુખ આપ્યું છે, તે માટે નમસ્કાર સિવાય બીજો શું બદલો વાળીએ? પણ અમને એમ લાગે છે કે અમારે હાથે હરિ તમને પરાભક્તિ અપાવશે; હરિના સ્વરૂપનું જ્ઞાન કરાવશે; અને એ જ અમે મોટો ભાગ્યોદય માનીશું. અમારૂં ચિત્ત તો બહુ હરિમય રહે છે. પણ સંગ બધા કળિયુગના રહ્યા છે. માયાના પ્રસંગમાં રાત દિવસ રહેવું રહે છે; એટલે પૂર્ણ હરિમય ચિત્ત રહી શકવું દુર્લભ હોય છે, અને ત્યાંસુધી અમારા ચિત્તને ઉદ્વેગ મટશે નહીં. **લી૦ ઈશ્વરાર્પણ.**

---

[૧૯૭] [૨૨૧] મુંબઈ, શ્રાવણ શુદ ૯ ગુરુ, ૧૯૪૭.

ચમત્કાર બતાવી યોગને સિદ્ધ કરવો, એ યોગીનું લક્ષણ નથી. સર્વોત્તમ યોગી તો એ છે કે સર્વ પ્રકારની સ્પૃહાથી રહિતપણે સત્યમાં કેવળ અનન્ય નિષ્ઠાએ જે સર્વ પ્રકારે 'સત્' જ આચરે છે, જગત્ જેને વિસ્મૃત થયું છે. અમે એ જ ઇચ્છીએ છીએ.

[×] [૨૨૨] મુંબઈ, શ્રાવણ શુદ ૯ ગુરુ, ૧૯૪૭.

ખંભાતથી પાંચ સાત ગાઉપર એવું કોઈ ગામ છે કે જ્યાં અજાણપણે રહેવું હોય તો અનુકૂળ આવે? જળ, વનસ્પતિ અને સૃષ્ટિરચના જ્યાં ઠીક હોય તેવું સ્થળ જો ધ્યાનમાં આવે તો લખશો. પર્યુષણથી પહેલાં અને શ્રાવણ વદ ૧ પછી અત્રેથી થોડા વખતને માટે નિવૃત્ત થવાની ઇચ્છા છે. ધર્મ સંબંધે પણ જ્યાં અમને ઓળખતા હોય તેવા ગામમાં હાલ તો અમે પ્રવૃત્તિ માની છે; જેથી ખંભાત આવવા વિષે વિચાર હાલ સંભવતો નથી.

હાલમાં થોડા વખતને માટે આ નિવૃત્તિ લેવા ઇચ્છું છું. સર્વ કાળને માટે (આયુષ્ય પર્યંત) જ્યાંસુધી નિવૃત્તિ મેળવવાનો પ્રસંગ ન આવ્યો હોય ત્યાંસુધી ધર્મ સંબંધે પણ પ્રગટમાં આવવાની ઇચ્છા રહેતી નથી. માત્ર નિર્વિકારપણે જ્યાં રહેવાય એ રીતે તજવીજ કરવી. **લી૦ સમાધિ.**

---

[૨૪૬] [૨૨૩] મુંબઈ, શ્રાવણ શુદ, ૧૯૪૭.

આ જગતને વિષે સત્સંગની પ્રાપ્તિ ચતુર્થકાળ જેવા કાળને વિષે પણ પ્રાપ્ત થવી ઘણી દુર્લભ છે, તો આ દુષમકાળને વિષે પ્રાપ્તિ પરમ દુર્લભ હોવી સંભાવ્ય છે એમ જાણી, જે જે પ્રકારે સત્સંગના વિયોગમાં પણ આત્મામાં ગુણોત્પત્તિ થાય તે તે પ્રકારે પ્રવર્ત્તવાનો પુરુષાર્થ વારંવાર, વખતો વખત અને પ્રસંગે પ્રસંગે કર્તવ્ય છે; અને નિરંતર સત્સંગની ઇચ્છા, અસત્સંગમાં ઉદાસીનતા કરવામાં [પાઠા. રહેવામાં] મુખ્ય કારણ તેવો [પાઠા. તેનો] પુરુષાર્થ છે, એમ જાણી જે કંઈ નિવૃત્તિનાં કારણો હોય, તે તે કારણોનો વારંવાર વિચાર કરવો યોગ્ય છે.

અમને આ લખતાં એમ સ્મરણ થાય છે કે "શું કરવું" અથવા "કોઈ પ્રકારે થતું નથી" એવું તમારા ચિત્તમાં વારંવાર થઈ આવતું હશે, તથાપિ એમ ઘટે છે કે જે પુરુષ બીજા બધા પ્રકારનો વિચાર અકર્ત્તવ્યરૂપ જાણી આત્મકલ્યાણને વિષે ઉજમાળ થાય છે, તેને કંઈ નહીં જાણતાં છતાં, તે જ વિચારના પરિણામમાં જે કરવું ઘટે છે, અને કોઈ પ્રકારે થતું નથી એમ ભાસ્યમાન થયેલું તે પ્રગટ થવાનું તે જીવને વિષે કારણ ઉત્પન્ન થાય છે, અથવા કૃતકૃત્યતાનું સાક્ષાત્ સ્વરૂપ ઉત્પન્ન થાય છે.

દોષ કરે છે એવી સ્થિતિમાં આ જગતના જીવોના ત્રણ પ્રકાર જ્ઞાની પુરુષે દીઠા છે. (૧) કોઈ પણ પ્રકારે જીવ દોષ કે કલ્યાણનો વિચાર નથી કરી શક્યો, અથવા કરવાની જે સ્થિતિ તેમાં બેભાન છે, એવા જીવોનો એક પ્રકાર છે. (૨) અજ્ઞાનપણાથી અસત્સંગના અભ્યાસે ભાસ્યમાન થયેલા બોધથી દોષ કરે છે તે, [પાઠા. ક્રિયાને] કલ્યાણસ્વરૂપ માનતા એવા જીવોનો બીજો પ્રકાર છે. (૩) ઉદયાધીનપણે માત્ર જેની સ્થિતિ છે, સર્વ પરસ્વરૂપનો સાક્ષી છે એવો બોધસ્વરૂપ જીવ, માત્ર ઉદાસીનપણે કર્તા દેખાય છે; એવા જીવોનો ત્રીજો પ્રકાર છે.

એમ ત્રણ પ્રકારના જીવ-સમૂહ જ્ઞાની પુરુષે દીઠા છે. ઘણુંકરી પ્રથમ પ્રકારને વિષે સ્ત્રી, પુત્ર, મિત્ર, ધનાદિ પ્રાપ્તિ-અપ્રાપ્તિના પ્રકારને વિષે તદાકાર-પરિણામી જેવા ભાસતા એવા જીવો સમાવેશ પામે છે. જુદા જુદા ધર્મની નામક્રિયા કરતા એવા જીવો, અથવા સ્વચ્છંદ-પરિણામી એવા પરમાર્થમાર્ગે ચાલીએ છૈયે એવી બુદ્ધિએ ગ્રહીત જીવો તે બીજા પ્રકારને વિષે સમાવેશ પામે છે. સ્ત્રી, પુત્ર, મિત્ર, ધનાદિ પ્રાપ્તિ-અપ્રાપ્તિ આદિભાવને વિષે જેને વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થયો છે, અથવા થયા કરે છે, સ્વચ્છંદપરિણામ જેનું ગળિત થયું છે, અને તેવા ભાવના વિચારમાં નિરંતર જેનું રહેવું છે, એવા જીવના દોષ તે ત્રીજા પ્રકારમાં સમાવેશ થાય છે. જે પ્રકારે ત્રીજો સમૂહ સાધ્ય થાય તે પ્રકાર વિચાર છે. વિચારવાન છે તેને યથાબુદ્ધિએ, સદ્ગ્રંથે, સત્સંગે તે વિચાર પ્રાપ્ત થાય છે, અને અનુક્રમે દોષ રહિત એવું સ્વરૂપ તેને વિષે ઉત્પન્ન હોય છે. આ વાત ફરિફરી સૂતાં તથા જાગતાં અને બીજે પ્રકારે વિચારવા, સંભારવા યોગ્ય છે.

---

[૧૬૯] [૨૨૪] [સ.નિ. રાલજ. ભા. શુદ ૮, ૧૯૪૭.

હે પ્રભુ હે પ્રભુ શું કહું. દીનાનાથ દયાળ;
હું તો દોષ અનંતનું, ભાજન છું કરુણાળ. ૧
શુદ્ધ ભાવ મુજમાં નથી, નથી સર્વ તુજરૂપ;
નથિ લઘુતા કે દીનતા, શું કહું પરમસ્વરૂપ. ૨
નથી આજ્ઞા ગુરુદેવની, અચળ કરી ઉરમાંહિ;
આપ તણો વિશ્વાસ દૃઢ, ને પરમાદર નાંહિ. ૩
જોગ નથી સત્સંગનો, નથિ સતસેવા જોગ;
કેવલ અર્પણતા નથી, નથિ આશ્રય અનુયોગ. ૪
'હું પામર શું કરિ શકું'? એવો નથી વિવેક;
ચરણ શરણ ધીરજ નથી, મરણ સુધીની છેક. ૫
અચિંત્ય તુજ મહાત્મ્યનો, નથી પ્રફુલ્લિત ભાવ;
અંશ ન એકે સ્નેહનો, ન મળે પરમ પ્રભાવ. ૬
અચળરૂપ આસક્તિ નહિ, નહીં વિરહનો તાપ;
કથા અલભ તુજ પ્રેમની, નહિં તેનો પરિતાપ. ૭
ભક્તિમાર્ગ પ્રવેશ નહિ, નહિં ભજન દૃઢ ભાન;
સમજ નહી નિજ ધર્મની, નહિં શુભ દેશે સ્થાન. ૮
કાળદોષ કળિથી થયો, નહિં મર્યાદા ધર્મ;
તોય નહીં વ્યાકૂળતા, જુઓ પ્રભુ મુજ કર્મ. ૯

સેવાને પ્રતિકૂળ જે, તે બંધન નથિ ત્યાગ;
દેહેંદ્રિય માને નહીં, કરે બાહ્ય પર રાગ. ૧૦
તુજ વિયોગ સ્ફુરતો નથી, વચન નયન યમ નાહિં;
નહિં ઉદાસ અનભક્તથી, તેમ ગૃહાદિક માહિં. ૧૧
અહંભાવથી રહિત નહિ, સ્વધર્મસંચય નાહિં;
નથિ નિવૃત્તિ નિર્મળપણે, અન્ય ધર્મની કાંઈ. ૧૨
એમ અનંત પ્રકારથી, સાધન રહીત હું ય;
નહીં એક સદ્ગુણ પણ, મુખ બતાવું શું ય? ૧૩
કેવલ કરૂણા મૂર્ત્તિ છો, દીનબંધુ દિનનાથ;
પાપી પરમ અનાથ છઉં, ગ્રહો પ્રભૂજી હાથ. ૧૪
અનંત કાળથિ આથડ્યો, વિના ભાન ભગવાન;
સેવ્યા નહિ ગુરૂ સંતને, મૂક્યું નહિં અભિમાન. ૧૫
સંતચરણ-આશ્રયવિના, સાધન કર્યાં અનેક;
પાર ન તેથી પામિયો, ઉગ્યો ન અંશ વિવેક. ૧૬
સહુ સાધન બંધન થયાં, રહ્યો ન કોઈ ઉપાય;
સત સાધન સમજ્યો નહીં, ત્યાં બંધન શું જાય? ૧૭
પ્રભુ પ્રભુ લય લાગી નહીં; પડ્યો ન સદ્ગુરુ પાય;
દીઠા નહિં નિજ દોષ તો, તરિયે કોણ ઉપાય? ૧૮
અધમાધમ અધિકો પતિત, સકળ જગતમાં હું ય;
એ નિશ્ચય આવ્યા વિના, સાધન કરશે શું ય? ૧૯
પડી પડી તુજ પદપંકજે, ફરિફરિ માગુ એ જ;
સદ્ગુરૂ સંત સ્વરૂપ તુજ, એ દૃઢતા કરિ દે જ. ૨૦

] [૨૨૫] [સ. નિ. રાળજ, ભા. શુદ ૮. ૧૯૪૭.

ॐ સત્

યમ નીયમ સંજમ આપ કિયો, પુનિ ત્યાગ બિરાગ અથાગ લહ્યો;
વનવાસ લયો મુખ મૌન રહ્યો, દૃઢ આસન પદ્મ લગાય દિયો. ૧
મનપૌન નિરોધ સ્વબોધ કિયો, હઠજોગ પ્રયોગ સુ તાર ભયો;
જપભેદ જપે તપ ત્યૌંહિ તપે, ઉરસેંહિ ઉદાસિ લહી સબપેં. ૨
સબ શાસ્ત્રનકે નય ધારિ હિયે, મત મંડન ખંડન ભેદ લિયે;
વહ સાધન બાર અનંત કિયો, તદપી કછુ હાથ હજૂ ન પર્યો. ૩
અબ ક્યોં ન બિચારતહે મનસેં, કછુ ઔર રહા ઉન સાધનસેં?
બિન સદ્ગુરુ કોય ન ભેદ લહે, મુખ આગલ હૈં કહ બાત કહે? ૪
કરૂના હમ પાવત હે તુમકી, વહ બાત રહી સુગુરૂ ગમકી;
પલમેં પ્રગટે મુખ આગલસે, જબ સદ્ગુરૂચર્ન સુપ્રેમ બસે. ૫

---

* આંક ૨૨૪-૨૨૫ માં આપેલ વીશ દોહરા અને આઠ ત્રોટક છંદ માટે શ્રીમદે કરેલ ભલામણ, આંક ૪૪૯ વાળો પત્ર.—સંશોધક.

તનસે, મનસે, ધનસે, સબસેં, ગુરુદેવ કિ આન સ્વઆત્મ બસેં;
તબ કારજ સિદ્ધ બને અપનો, રસ અમૃત પાવહિ પ્રેમ ઘનો. ૬
વહ સત્ય સુધા દરસાવહિંગે, ચતુરાંગુલ હૈ દ્રગસે મિલહૈ;
રસ દેવ નિરંજન કો પિવહી, ગહિ જોગ જુગોજુગ સો જિવહી. ૭
પર પ્રેમ પ્રવાહ બઢે પ્રભુસેં, સબ આગમભેદ સુઉર બસે;
વહ કેવલકો બિજ ગ્યાનિ કહે, નિજકો અનુભૌ બતલાઈ દિયે. ૮

---

[૧૭૨] [૨૨૬] [સ. નિ. રાળજ, ભાદ્રપદ સુદ ૮, ૧૯૪૭.

(૧)

જડ ભાવે જડ પરિણમે, ચેતન ચેતન ભાવ;
કોઈ કોઈ પલટે નહીં, છોડી આપ સ્વભાવ. ૧
જડ તે જડ ત્રણ કાળમાં, ચેતન ચેનત તેમ;
પ્રગટ અનુભવરૂપ છે, સંશય તેમાં કેમ? ૨
જો જડ ત્રણ કાળમાં, ચેતન ચેતન હોય;
બંધ મોક્ષ તો નહીં ઘટે, નિવૃત્તિ પ્રવૃત્તિ ન્હોય. ૩
બંધ મોક્ષ સંયોગથી, જ્યાં લગ આત્મ અભાન;
પણ ત્યાગ સ્વભાવનો, ભાખે જિન ભગવાન. ૪
વર્ત્તે બંધ પ્રસંગમાં, તે નિજ પદ અજ્ઞાન;
પણ જડતા નહિ આત્મને, એ સિદ્ધાંત પ્રમાણ. ૫
ગ્રહે અરૂપી રૂપીને, એ અચરજની વાત;
જીવ બંધન જાણે નહીં, કેવો જિન સિદ્ધાંત. ૬
પ્રથમ દેહ દૃષ્ટિ હતી, તેથી ભાસ્યો દેહ;
હવે દૃષ્ટિ થઈ આત્મમાં, ગયો દેહથી નેહ. ૭
જડ ચેતન સંયોગ આ, ખાણ અનાદિ અનંત;
કોઈ ન કર્ત્તા તેહનો, ભાખે જિન ભગવંત. ૮
મૂળ દ્રવ્ય ઉત્પન્ન નહિં, નહિં નાશ પણ તેમ;
અનુભવથી તે સિદ્ધ છે, ભાખે જિનવર એમ. ૯
હોય તેહનો નાશ નહિં, નહિં તેહ નહિં હોય;
એક સમય તે સૌ સમય, ભેદ અવસ્થા જોય. ૧૦

× × ×

પરમ પુરુષ પ્રભુ સદ્ગુરુ, પરમ જ્ઞાન સુખ ધામ;
જેણે આપ્યું ભાન નિજ, તેને સદા પ્રણામ. ૧

---

[૪૪૩] [૨૨૭] [સ. નિ. રાળજ, ભાદ્રપદ, ૧૯૪૭.

જિનવર કહે છે જ્ઞાન તેને, સર્વ ભવ્યો સાંભળો.
જો હોય પૂર્વ ભણેલ નવ પણ, જીવને જાણ્યો નહીં,
તો સર્વ તે અજ્ઞાન ભાખ્યું, સાક્ષી છે આગમ અહીં.
એ પૂર્વ સર્વ કહ્યાં વિશેષે, જીવ કરવા નિર્મળો,
જિનવર કહે છે જ્ઞાન તેને, સર્વ ભવ્યો સાંભળો.

નહિં ગ્રંથ માંહિ જ્ઞાન ભાખ્યું, જ્ઞાન નહિં કવિ ચાતુરી,
નહિં મંત્ર તંત્રો જ્ઞાન દાખ્યાં, જ્ઞાન નહિં ભાષા ઠરી;
નહિં અન્ય સ્થાને જ્ઞાન ભાખ્યું, જ્ઞાન જ્ઞાનીમાં કળો,
જિનવર કહે છે જ્ઞાન તેને, સર્વ ભવ્યો સાંભળો. ૨
આ જીવ અને આ દેહ એવો, ભેદ જો ભાસ્યો નહીં,
પચખાણ કીધાં ત્યાંસુધી, મોક્ષાર્થ તે ભાખ્યાં નહીં,
એ પાંચમે અંગે કહ્યો, ઉપદેશ કેવળ નિર્મળો,
જિનવર કહે છે જ્ઞાન તેને, સર્વ ભવ્યો સાંભળો. ૩
કેવળ નહિં બ્રહ્મચર્યથી,...............................
કેવળ નહિં સંયમ થકી, પણ જ્ઞાન કેવળથી કળો,
જિનવર કહે છે જ્ઞાન તેને, સર્વ ભવ્યો સાંભળો. ૪
શાસ્ત્રો વિશેષ સહિત પણ જો, જાણિયું નિજરૂપને,
કાં તેહવો આશ્રય કરજો, ભાવથી સાચાં મને,
તો જ્ઞાન તેને ભાખિયું, જો સમ્મતિ આદિ સ્થળો,
જિનવર કહે છે જ્ઞાન તેને, સર્વ ભવ્યો સાંભળો. ૫
આઠ સમિતિ જાણીએ જો, જ્ઞાનીના પરમાર્થથી,
તો જ્ઞાન ભાખ્યું તેહને, અનુસાર તે મોક્ષાર્થથી,
નિજ કલ્પનાથી કોટી શાસ્ત્રો, માત્ર મનનો આમળો,
જિનવર કહે છે જ્ઞાન તેને, સર્વ ભવ્યો સાંભળો. ૬
ચાર વેદ પુરાણ આદિ શાસ્ત્ર સૌ મિથ્યાત્વનાં,
શ્રીનંદીસૂત્રે ભાખિયાં છે, ભેદ જ્યાં સિદ્ધાંતના,
પણ જ્ઞાનીને તે જ્ઞાન ભાખ્યાં, એ જ ઠેકાણે ઠરો,
જિનવર કહે છે જ્ઞાન તેને, સર્વ ભવ્યો સાંભળો. ૭
વ્રત નહિં પચ્ચખાણ નહિં, નહિં ત્યાગ વસ્તુ કોઈનો,
મહાપદ્મતીર્થંકર થશે, શ્રેણિક ઠાણંગ જોઈ લ્યો,
છેદો અનંતા.......................................
....

---

[૪] [૨૨૮] [સ. નિ. રાલજ, ભાદ્રપદ., ૧૯૪૭.

ૐ

(પ્રશ્ન)	(ઉત્તર)
ક્લદય ઝીશ પ્રાંદી ઈશ્રો?	આઝલ નાપદી. (ત્ઝીયથ્ કુલુસોથ્થપાંદી.)
આંથે ઝીશ ઝપે પ્રાં?	ઝપે શ્રાં.
ચેપે ક્યાર ખેય?	હધ્ધુલૂદી.
પ્રથમ જીવ ક્યાંથી આવ્યો?	અક્ષર ધામથી (શ્રીમત્ પુરુષોત્તમમાંથી.)
અંતે જીવ જશે ક્યાં?	જશે ત્યાં.
તેને પમાય કેમ?	સદ્ગુરુથી.

---

[૧૬૮] [૨૨૯] [સ. નિ. વવાણીઆ, ભા. વદ ૪ ભોમ, ૧૯૪૭.

ૐ સત્

જ્ઞાન તે જ કે અભિપ્રાય એક જ હોય; થોડો અથવા ઘણો પ્રકાશ, પણ પ્રકાશ એક જ. શાસ્ત્રાદિકના જ્ઞાનથી નિવેડો નથી પણ અનુભવજ્ઞાનથી નિવેડો છે.

[૧૭૩] [૨૩૦] વવાણીઆ, ભા. વદ ૪ ભોમ, ૧૯૪૭.

ૐ સત્

શ્રીમાન્ પુરુષોત્તમની અનન્ય ભક્તિને અવિચ્છિન્ન ઇચ્છું છું.

એવો એક જ પદાર્થ પરિચય કરવા યોગ્ય છે કે જેથી અનંત પ્રકારનો પરિચય નિવૃત્ત થાય છે; તે કયો અને કેવા પ્રકારે તેનો વિચાર મુમુક્ષુઓ કરે છે.

લી૦ સતમાં અભેદ.

[૧૭૪] [૨૩૧] [વવાણીઆ, ભાદ્રપદ વદ ૪ ભોમ. ૧૯૪૭

જે મહંત [પાઠા. મહાન્] પુરુષનું ગમે તેવું આચરણ પણ વંદન યોગ્ય જ છે, એવો મહાત્મા પ્રાપ્ત થયે નિઃસંદેહપણે ન જ વર્તિ શકાય તેમ તે વર્તતો હોય તો મુમુક્ષુએ કેવી દૃષ્ટિ રાખવી એ વાર્તા સમજવા જેવી છે. લી૦ અપ્રગટ સત્.

[૧૭૫] [૨૩૨] વવાણીઆ, ભાદ્રપદ વદ ૫ બુધે, ૧૯૪૭.

કળિયુગમાં અપાર કષ્ટે કરીને સત્પુરુષનું ઓળખાણ પડે છે. છતાં વળી કંચન અને કાંતાનો મોહ તેમાં પરમ પ્રેમ આવવા ન દે તેમ છે. ઓળખાણ પડ્યે અડગ-પણે ન રહી શકે એવી જીવની વૃત્તિ છે, અને આ કળિયુગ છે; તેમાં જે નથી મુંઝાતા તેને નમસ્કાર.

[૧૭૬] [૨૩૩] વવાણીઆ, ભાદ્રપદ વદ ૫ બુધે. ૧૯૪૭.

'સત્' હાલ તો કેવળ અપ્રગટ રહ્યું દેખાય છે. જૂદી જૂદી ચેષ્ટાએ તે હાલ પ્રગટ જેવું માનવામાં આવે છે, (યોગાદિક સાધન, આત્માનું ધ્યાન, અધ્યાત્મચિંતન, વેદાંત-શુષ્ક વગેરેથી) પણ તે તેવું નથી.

જિનનો સિદ્ધાંત છે કે જડ કોઈ કાળે જીવ ન થાય, અને જીવ કોઈ કાળે જડ ન થાય; તેમ 'સત્' કોઈ કાળે 'સત્' શિવાયનાં બીજાં કોઈ સાધનથી ઉત્પન્ન હોઈ શકે જ નહીં. આવી દેખીતી સમજાય તેવી વાતમાં મુંઝાઈ જીવ પોતાની કલ્પનાએ 'સત્' કરવાનું કહે છે, પ્રરૂપે છે, બોધે છે, એ આશ્ચર્ય છે.

જગતમાં રુડું દેખાડવા માટે મુમુક્ષુ કંઈ આચરે નહીં, પણ રુડું હોય તે જ આચરે.

[×] [૨૩૪] વવાણીઆ, ભા. વદ ૫ બુધ, ૧૯૪૭.

આજે આપનું પત્તું ૧ આવ્યું. તે વાંચી સર્વાત્માનું ચિંતન અધિક સાંભર્યું છે. સત્સંગનો અમને વારંવાર વિયોગ રાખવો એવી હરિની ઇચ્છા સુખદાયક કેમ મનાય? તથાપિ માનવી પડે છે.

...ને દાસત્વભાવથી વંદન કરું છું, એમની ઇચ્છા 'સત્' પ્રાપ્ત કરવા માટે તીવ્ર રહેતી હોય તો પણ સત્સંગ વિના તે તીવ્રતા ફળદાયક થવી દુર્લભ છે. અમને તો કાંઈ સ્વાર્થ નથી; એટલે કહેવું યોગ્ય છે કે કેવળ 'સત્'થી વિમુખ એવે માર્ગે પ્રાયે તેઓ વર્તે છે.

જે તેમ વર્તતા નથી તે હાલ તો અપ્રગટ રહેવા ઇચ્છે છે. આશ્ચર્યકારક તો એ છે કે, કળિકાળે થોડા વખતમાં પરમાર્થને ઘેરી લઈ અનર્થને પરમાર્થ બનાવ્યો છે.

૧૭૭] [૨૩૫] વવાણીઆ, ભાદ્રપદ વદ ૭, ૧૯૪૭.

ચિત્ત ઉદાસ રહે છે; કંઈ ગમતું નથી; અને જે કંઈ ગમતું નથી તે બધું જ નજરે પડે છે, તે જ સંભળાય છે. ત્યાં હવે શું કરવું? મન કોઈ કાર્યમાં પ્રવૃત્તિ કરી શકતું નથી. જેથી પ્રત્યેક કાર્ય મુલતવવાં પડે છે; કંઈ વાંચન, લેખન કે જનપરિચયમાં રુચિ આવતી નથી. ચાલતા મતના પ્રકારની વાત કાને પડે છે કે હૃદયને વિષે મૃત્યુથી અધિક વેદના થાય છે. સ્થિતિ કાં તમે જાણો છો, કાં સ્થિતિ વિતિ ગઈ છે તે જાણે છે, અને હરિ જાણે છે.

૧૭૮] [૨૩૬] વવાણીઆ, ભાદ્રપદ વદ ૧૦ રવિ, ૧૯૪૭.

'આત્મામાં રમણ કરી રહ્યા છે, એવા નિર્ગ્રંથ મુનિઓ પણ નિષ્કારણ ભગવાનની ભક્તિમાં પ્રવર્તે છે, કારણ કે ભગવાનના ગુણો એવા જ છે.'

—શ્રીમદ્ભાગવત.

૧૭૯] [૨૩૭] વવાણીઆ, ભાદ્રપદ વદ ૧૧ સોમ, ૧૯૪૭.

જીવને જ્યાંસુધી સંતનો જોગ ન થાય ત્યાંસુધી મતમતાંતરમાં મધ્યસ્થ રહેવું યોગ્ય છે.

[૧૮૦] [૨૩૮] વવાણીઆ, ભાદ્રપદ વદ ૧૨ ભોમે, ૧૯૪૭.

જણાવ્યા જેવું તો મન છે, કે જે સત્સ્વરૂપ ભણી અખંડ સ્થિર થયું છે (નાગ જેમ મોરલી ઉપર); તથાપિ તે દશા વર્ણવવાની સત્તા સર્વાધાર હરિએ વાણીમાં પૂર્ણ મૂકી નથી; અને લેખમાં તો તે વાણીનો અનંતમો ભાગ માંડ આવી શકે; એવી દશા તે સર્વનું કારણ એવું જે પુરુષોત્તમસ્વરૂપ તેને વિષે અમને તમને અનન્ય પ્રેમભક્તિ અખંડ રહો; તે પ્રેમભક્તિ પરિપૂર્ણ પ્રાપ્ત થાઓ એ જ પ્રયાચના ઇચ્છી અત્યારે અધિક લખતો નથી. ઈશ્વરેચ્છા.

[અપ્ર.લ. ૩] [×] ભાદરવા વદ ૧૩ બુધ, ૧૯૪૭.

વિયોગથી થયેલા તાપ વિષેનું તમારું એક પત્ર ચારેક દિવસ પહેલાં પ્રાપ્ત થયું હતું. તેમાં દર્શાવેલી ઇચ્છા વિષે ટુંકા શબ્દોમાં જણાવવા જેટલો વખત છે, તે એ કે તમને જેવી જ્ઞાનની જિજ્ઞાસા છે તેવી ભક્તિની નથી. ભક્તિ, પ્રેમરૂપ વિના જ્ઞાન શૂન્ય જ છે; તો પછી તેને પ્રાપ્ત કરીને શું કરવું છે? જે અટકચું તે યોગ્યતાની કચાશને લીધે, અને જ્ઞાની કરતાં જ્ઞાનમાં વધારે પ્રેમ રાખો છો તેને લીધે. જ્ઞાની પાસે જ્ઞાન ઇચ્છવું તે કરતાં બોધસ્વરૂપ સમજી ભક્તિ ઇચ્છવી એ પરમ ફળ છે. વધારે શું કહીએ? ઈશ્વર કૃપા કરે તેને કળિયુગમાં એ પદાર્થની પ્રાપ્તિ થાય;—મહા વિકટ છે.

મન, વચન, કાયાથી તમારો કોઈપણ દોષ થયો હોય, તો દીનતાપૂર્વક ક્ષમા માગું છું. આવતી કાલે અહીંથી રવાના થઈ વવાણીઆભણી જવું ધાર્યું છે.

[અપ્ર.લ. ૪] [×] ભાદરવા વદ ૧૩ બુધ, ૧૯૪૭.

કળિયુગ છે એટલે વધારે વખત ઉપજીવિકાનો વિયોગ રહેવાથી યથાયોગ્ય વૃત્તિ પૂર્વાપર ન રહે.

વિ૦ રાયચંદના પ્રણામ

[૧૮૧] [૨૩૯] વવાણીઆ, ભાદ્રપદ વદ ૧૪ ગુરુ, ૧૯૪૭.

પરમ વિશ્રામ સુભાગ્ય.—

મહાત્મા વ્યાસજીને જેમ થયું હતું, તેમ અમને હમણાં વર્ત્તે છે. આત્મદર્શન પામ્યા છતાં પણ વ્યાસજી આનંદ-સંપન્ન થયા ન હોતા; કારણ કે હરિરસ અખંડપણે ગાયો નહોતો. અમને પણ એમ જ છે. અખંડ એવો હરિરસ પરમ પ્રેમે અખંડપણે અનુભવતાં હજી ક્યાંથી આવડે? અને જ્યાંસુધી તેમ નહીં થાય ત્યાંસુધી અમને જગતમાંની વસ્તુનું એક અણુ પણ ગમવું નથી.

ભગવાન્ વ્યાસજી જે યુગમાં હતા, તે યુગ બીજો હતો; આ કળિયુગ છે; એમાં હરિસ્વરૂપ, હરિનામ અને હરિજન દૃષ્ટિએ નથી આવતાં, શ્રવણમાં પણ નથી આવતાં; એ ત્રણેમાંના કોઈની સ્મૃતિ થાય એવી કોઈ પણ ચીજ પણ દૃષ્ટિએ નથી આવતી. બધાં સાધન કળિયુગથી ઘેરાઈ ગયાં છે. ઘણુંકરીને બધા ય જીવ ઉન્માર્ગે પ્રવર્ત્તે છે, અથવા સન્માર્ગની સન્મુખ વર્ત્તતા નજરે નથી પડતા. ક્વચિત્ મુમુક્ષુ છે, પણ તેને હજુ માર્ગનો નિકટ સંબંધ નથી.

નિષ્કપટીપણું પણ મનુષ્યોમાંથી ચાલ્યા ગયા જેવું થયું છે, સન્માર્ગનો એક અંશ અને તેનો પણ શતાંશ તે કોઈ આગળ પણ દૃષ્ટિયે પડતો નથી; કેવળજ્ઞાનનો માર્ગ તે તો કેવળ વિસર્જન થઈ ગયો છે. કોણ જાણે હરિની ઇચ્છા શું ય છે? આવો વિકટ કાળ તો હમણાં જ જોયો. કેવળ મંદપુણ્યવાળાં પ્રાણી જોઈ પરમ અનુકંપા આવે છે અને સત્સંગની ન્યૂનતાને લીધે કંઈ ગમતું નથી. ઘણીવાર થોડે થોડે કહેવાઈ ગયું છે, તથાપિ ચોખ્ખા શબ્દોમાં કહેવાયાથી સ્મૃતિમાં વધારે રહે એટલા માટે કહીએ છૈયે કે કોઈથી અર્થસંબંધ અને કામસંબંધ તો ઘણા કાળ થયાં ગમતાં જ નથી. હમણાં ધર્મસંબંધ અને મોક્ષસંબંધ પણ ગમતો નથી. ધર્મસંબંધ અને મોક્ષસંબંધ તો ઘણુંકરીને યોગીઓને પણ ગમે છે; અને અમે તો તેથી પણ વિરક્ત રહેવા માગીએ છૈયે. હાલ તો અમને કંઈ ગમતું નથી, અને જે કંઈ ગમે છે, તેનો અતિશય વિયોગ છે. વધારે શું લખવું? સહન જ કરવું એ સુગમ છે.

[અપ્ર.લ. ૭] [×] [વવાણીઆ, ભાદરવા વદ ,, શુક્ર, ૧૯૪૭

ભગવત્ મુક્તિ આપવામાં કૃપણ નથી, પણ ભક્તિ આપવામાં કૃપણ છે, એમ લાગે છે. એવો ભગવતનો લોભ શા માટે રહેશે? લી. રાયચંદના પ્રણામ.

---

[૧૮૨] [૨૪૩] વવાણીઆ. આશો વદ ૧ રવિ. ૧૯૪૭

પૂર્વાપર અવિરુદ્ધ એવું જે ભગવત્સંબંધી જ્ઞાન તે પ્રગટ કરવા જ્યાંસુધી તેની ઇચ્છા નથી, ત્યાંસુધી વધારે પ્રસંગ કોઈથી પાડવામાં નથી આવતો તે જાણો છો. અભિન્ન એવું હરિપદ જ્યાંસુધી અમે અમારામાં નહીં માનીએ ત્યાંસુધી પ્રગટ માર્ગ કહીશું નહીં, તમે પણ જેઓ અમને જાણે છે, તે શિવાય અધિકને નામ, ઠામ, ગામથી અમને જણાવશો નહીં.

એકથી અનંત છે; અનંતથી એક છે. [પાઠા. અનંત છે તે એક છે.]

---

[૧૮૩] [૨૪૪] આશો વદ ૫, ૧૯૪૭. ગુજરાતી

આદિપુરુષ રમત માંડીને બેઠો છે.

નવા જૂનું તો એક આત્મવૃત્તિ શિવાય અમારે ક્યાં છે? અને તે લખવા જેટલો મનને અવકાશ પણ ક્યાં છે? નહીં તો બધું ય નવું છે, અને બધું ય જીર્ણ છે.

---

[૧૯૫] [૨૪૫] વવાણીઆ આશો વદ ૧૦ સોમ, ૧૯૪૭ ગુ.

પરમાર્થ-વિષયે મનુષ્યોનો પત્ર-વ્યવહાર વધારે ચાલે છે; અમને તે અનુકૂળ આવતો નથી. જેથી ઘણા ઉત્તર તો લખવામાં જ આવતા નથી; એવી હરિ-ઇચ્છા છે; અને અમને એ વાત પ્રિય પણ છે.

×] [૨૪૫-૧]

એક દશાએ વર્તન છે, અને એ દશા હજુ ઘણો વખત રહેશે. ત્યાંસુધી ઉદયાનુસાર પ્રવર્તન યોગ્ય જાણ્યું છે. માટે કોઈ પણ પ્રસંગે પત્રાદિની પહોંચ મળતાં વિલંબ થાય અથવા ન મોકલાય, અથવા કંઈ ન જણાવી શકાય તો તે શોચ કરવા યોગ્ય નથી, એમ દઢ કરીને અત્રેનો પત્રપ્રસંગ રાખજો.

---

[૧૯૬] [૨૪૭] વવાણીઆ, આશો વદ ૧૨ ગુરુ, ૧૯૪૭.

ૐ પૂર્ણકામ ચિત્તને નમોનમઃ

આત્મા બ્રાહ્મ [બ્રહ્મ] સમાધિમાં છે. મન વનમાં છે, એક બીજાના આભાસે અનુક્રમે દેહ કંઈ ક્રિયા કરે છે, ત્યાં સવિગત અને સંતોષરૂપ એવાં તમારા બન્નેનાં પત્રોનો ઉત્તર શાથી લખવો તે તમે કહો.

ધર્મજમાં જેમની નિવાસ છે એવા એ મુમુક્ષુઓની દશા અને પૃથા તમને સ્મરણમાં રાખવા યોગ્ય છે, અનુસરવા યોગ્ય છે.

એક સમય પણ વિરહ નહીં એવી રીતે સત્સંગમાં જ રહેવાનું ઇચ્છિયે છઈએ; પણ તે તો હરિઇચ્છાવશ છે.

કળિયુગમાં સત્સંગની પરમ હાનિ થઈ ગઈ છે; અંધકાર વ્યાપ્ત છે; અને સત્સંગનું જે અપૂર્વપણું તેનું જીવને યથાર્થ ભાન થતું નથી.

તમે બધા કેવી પ્રવૃત્તિમાં પરમાર્થવિષયે રહો છો, તે લખશો.

એક કોઈ નહીં જણાવેલ પ્રસંગ વિષે વિગતથી પત્ર લખવાની ઇચ્છા હતી, તેનો પણ નિરોધ કરવો પડયો છે. તે પ્રસંગ ગાંભીર્યવશાત્ આટલાં વર્ષ સુધી હૃદયમાં જ રાખ્યો છે. હવે જાણીએ છઈએ કે કહીએ, તથાપિ તમારી સત્સંગતીએ આવ્યે કહીએ તો કહીએ.

[×] [૨૪૮] વવાણીઆ, આશો વદ ૧૩ શુક્ર, ૧૯૪૭.

શ્રી……સ્વમૂર્તિરૂપ શ્રી……

વિરહની વેદના અમને વધારે રહે છે, કારણકે વીતરાગતા વિશેષ છે; અન્ય સંગમાં બહુ ઉદાસીનતા છે. પણ હરિઇચ્છાને અનુસરી પ્રસંગોપાત્ત વિરહમાં રહેવું પડે છે; જે ઇચ્છા સુખદાયક માનીએ છીએ, એમ નથી. ભક્તિ અને સત્સંગમા વિરહ રાખવાની ઇચ્છા સુખદાયક માનવામાં અમારો વિચાર નથી રહેતો. શ્રી હરિ કરતાં એ બાબતમા અમે વધારે સ્વતંત્ર છીએ.

[×] [૨૪૯] [સ.નિ. મુંબઈ, ૧૯૪૭.

આર્ત્તધ્યાન ધ્યાવન કરવા કરતાં ધર્મ-ધ્યાનમાં વૃત્તિ લાવવી એ જ શ્રેયસ્કર છે. અને જેને માટે આર્ત્તધ્યાન ધ્યાવવું પડતું હોય ત્યાંથી કાંતો મન ઉઠાવી લેવું અથવા તો તે કૃત્ય કરી લેવું એટલે તેથી વિરક્ત થવાશે.

જીવને સ્વચ્છંદ એ મહામોટો દોષ છે. એ જેનો મટી ગયો છે તેને માર્ગનો ક્રમ પામવો બહુ સુલભ છે.

[×] [૨૫૦] [સ.નિ. મુંબઈ, ૧૯૪૭.

ચિત્તની જો સ્થિરતા થઈ હોય તો તેવા સમય પરત્વે સત્પુરુષોના ગુણોનું ચિંતન, તેમનાં વચનોનું મનન, તેમના ચારિત્રનું કથન, કીર્તન, અને પ્રત્યેક ચેષ્ટાના ફરિફરી નિદિધ્યાસન એમ થઈ શકતું હોય તો મનનો નિગ્રહ થઈ શકે ખરો; અને મન જીતવાની ખરી કસોટી એ છે. એમ થવાથી ધ્યાન શું છે એ સમજાશે. પણ ઉદાસીન ભાવે ચિત્તસ્થિરતા સમય પરત્વે તેની ખુબી માલમ પડે.

[×] [૨૫૧] [સ.નિ. મુંબઈ, ૧૯૪૭.

૧ ઉદયને અબંધ પરિણામે ભોગવાય, તો જ ઉત્તમ છે.

૨ ખેના અંતમાં રહેલ જે વસ્તુ, તે છેદ્યો છેદાય નહીં, ભેદ્યો ભેદાય નહીં.

—શ્રી આચારાંગ

[×] [૨૫૨] [સ.નિ. મુંબઈ. ૧૯૪૭.

આત્માર્થે વિચારમાર્ગ અને ભક્તિમાર્ગ આરાધવા યોગ્ય છે. પણ વિચારમાર્ગને યોગ્ય જેનું સામર્થ્ય નથી તેને તે માર્ગ ઉપદેશવો ન ઘટે એ વગેરે લખ્યું તે યથાયોગ્ય છે.

શ્રી······સ્વામીએ કેવળદર્શન સંબંધી જણાવેલ આશંકા લખી તે વાંચી છે. બીજા ઘણા પ્રકાર સમજાયા પછી તે પ્રકારની આશંકા શમાય છે, અથવા તે પ્રકાર સમજવા યોગ્ય ઘણુંકરીને થાય છે. એવી આશંકા હાલ સક્ષેપ કરી અથવા ઉપશાંત કરી વિશેષ નિકટ એવા આત્માર્થનો વિચાર કરવો ઘટે છે.

---

[૧૮૯] [૨૫૩] વવાણીઆ, કાર્તિક શુદ ૫ શુક્ર, ૧૯૪૮.

કાળ વિષમ આવી ગયો છે. સત્સંગનો જોગ નથી, અને વીતરાગતા વિશેષ છે, એટલે ક્યાં ય સાતું નથી, અર્થાત્ મન વિશ્રાંતિ પામતું નથી. અનેક પ્રકારની વિટંબના તો અમને નથી, તથાપિ નિરંતર સત્સંગ નહીં એ મોટી વિટંબના છે. લોકસંગ રુચતો નથી.

[અપ્ર.લ.૮.-૨] [૨૫૪] વવાણીઆ, કાર્તિક શુદ ૭ રવિ, ૧૯૪૮.

ગમે તે ક્રિયા, જપ, તપ કે શાસ્ત્રવાંચન કરીને પણ એક જ કાર્ય સિદ્ધ કરવાનું છે; તે એ કે જગતની વિસ્મૃતિ કરવી અને સતના ચરણમાં રહેવું. અને એ એક જ લક્ષ ઉપર પ્રવૃત્તિ કરવાથી જીવને પોતાને શું કરવું યોગ્ય છે, અને શું કરવું અયોગ્ય છે છે તે સમજાય છે, સમજાતું જાય છે. એ લક્ષ આગળ થયા વિના જપ, તપ, ધ્યાન કે દાન કોઈની યથાયોગ્ય સિદ્ધિ નથી, અને ત્યાંસુધી ધ્યાનાદિક નહીંજેવા કામના છે. માટે એમાંથી જે જે સાધનો થઈ શકતાં હોય તે બધાં એક લક્ષને થવાને અર્થે કરવાં કે જે લક્ષ અમે ઉપર જણાવ્યો છે. જપતપાદિક કંઈ નિષેધવા યોગ્ય નથી; તથાપિ તે બધાં એક લક્ષને અર્થે છે, અને એ લક્ષવિના જીવને સમ્યક્ત્વસિદ્ધિ થતી નથી. વધારે શું કહિયે? ઉપર જણાવ્યું છે તેટલું જ સમજવાને માટે સઘળાં શાસ્ત્રો પ્રતિપાદિત થયાં છે.

---

[૨૬૦] [૨૫૫] [સ.નિ. વવાણીઆ, કાર્તિક શુદ ૮, ૧૯૪૮.

ૐ

કોઈપણ પ્રકારનું દર્શન થાય તેને સમ્યક્‌જ્ઞાન મોટા પુરુષોએ ગણ્યું છે, એમ સમજવાનું નથી. પદાર્થનો યથાર્થ બોધ પ્રાપ્ત થાય તેને સમ્યક્‌જ્ઞાન ગણવામાં આવ્યું છે.

×] [૨૫૫-૧]

ધર્મજ જેમનો નિવાસ છે, તેઓ હજુ તે ભૂમિકામાં આવ્યા નથી. દર્શનાદિ કરતાં યથાર્થ બોધ શ્રેષ્ઠ પદાર્થ છે. આ વાત જણાવવાનો હેતુ એ છે કે કોઈપણ જાતની કલ્પનાથી તમે કોઈપણ નિર્ણય કરતાં નિવૃત્ત થાઓ.

ઉપર જે કલ્પના શબ્દ વાપરવામાં આવ્યો છે તે એવા અર્થમાં છે કે "અમે તમને તે સમાગમની સમ્મતિ આપવાથી તે સમાગમીઓ વસ્તુજ્ઞાનના સંબંધમાં જે કંઈ પ્રરૂપે છે, અથવા બોધે છે, તેમ જ અમારી માન્યતા પણ છે, અર્થાત્ જેને અમે સત્ કહીએ છૈયે તે, પણ અમે હાલ મૌન રહેતા હોવાથી તેમના સમાગમથી તે જ્ઞાનનો બોધ તમને મેળવવા ઇચ્છિયે છૈયે."

૧૯૦] [૨૫૬] વવાણીઆ, કાર્તિક શુદ સોમ, ૧૯૪૮.

જગત્ આત્મરૂપ માનવામાં આવે; જે થાય તે યોગ્ય જ માનવામાં આવે; પરના દોષ જોવામાં ન આવે; પોતાના ગુણનું ઉત્કૃષ્ટપણું સહન કરવામાં આવે તો જ આ સંસારમાં રહેવું યોગ્ય છે. બીજી રીતે નહીં. વિ૦ રાયચંદના પ્રણામ.

×] [૨૫૭] વવાણીઆ, કાર્તિક શુદ, ૧૯૪૮.

ૐ

યથાયોગ્ય વંદન સ્વીકારશો. સમાગમમાં આપને બે ચાર કારણો મન ખોલી વાત કરવા દેતાં નથી. અનંતકાળનું વલણ, સમાગમીઓનું વલણ અને લોકલજ્જા ઘણુંકરીને એ કારણનાં મૂળ હોય છે. એવાં કારણો હોય તેથી કોઈપણ પ્રાણી ઉપર કટાક્ષ આવે એવી દશા ઘણુંકરીને મને રહેતી નથી. પણ હાલ મારી દશા કંઈ પણ લોકોત્તર વાત કરતાં અટકે છે; અર્થાત્ મન મળતું નથી.

'પરમાર્થ મૌન' એ નામનું એક કર્મ હાલમાં ઉદયમાં પણ વર્ત્તે છે, તેથી ઘણા પ્રકારની મૌનતા પણ અંગીકૃત કરી છે; અર્થાત્ પરમાર્થ સબંધી વાતચિત કરવાનું ઘણુંકરીને રાખવામાં આવતું નથી. તેવો ઉદય કાળ છે. ક્વચિત્ સાધારણ માર્ગસબંધી વાતચિત કરવામાં આવે છે; નહી તો એ વિષયમાં વાણીવડે, તેમ જ પરિચયવડે મૌન્યતા અને શૂન્યતા ગ્રહણ કરવામાં આવી છે. જ્યાંસુધી યોગ્ય સમાગમ થઈ ચિત્ત જ્ઞાની પુરુષનું સ્વરૂપ જાણી શકતું નથી, ત્યાંસુધી ઉપર જણાવેલાં ત્રણ કારણો કેવળ જતાં નથી, અને ત્યાંસુધી 'સત્'નું યથાર્થ કારણ પ્રાપ્ત પણ થતું નથી. આમ હોવાથી તમને મારો સમાગમ થતાં પણ ઘણી વ્યવહારિક અને લોકલજ્જાયુકત વાત કરવાનો પ્રસંગ રહેશે; અને તે પર મને કંટાળો છે. આપ ગમે તેનાથી પણ મારા સમાગમ થયા પછી એવા પ્રકારની વાતમાં ગુંથાઓ એ મેં યોગ્ય માન્યું નથી.

૧૯૩] [૨૫૮] આનંદ, માગશર શુદ ૨ ગુરુ, ૧૯૪૮.

(એવું જે) પરમસત્ય તેનું અમે ધ્યાન કરીએ છઈએ. ભગવત્‌ને સર્વ સમર્પણ કર્યા શિવાય આ કાળમાં જીવનું દેહાભિમાન મટવું સંભવતું નથી. માટે અમે સનાતનધર્મરૂપ પરમસત્ય તેનું નિરંતર ધ્યાન કરીએ છૈયે. જે સત્યનું ધ્યાન કરે છે, તે સત્ય હોય છે.

[૧૯૪] [૨૫૯] મુંબઈ, માગશર શુદી ૧૪ ભોમ, ૧૯૪૮.

ॐ સત્—શ્રી સહજસમાધિ

અત્ર સમાધિ છે. સ્મૃતિ રહે છે, તથાપિ નિરુપાયતા વર્તે છે. અસંગવૃત્તિ હોવાથી અણુમાત્ર ઉપાધિ સહન થઈ શકે તેવી દશા નથી, તો ય સહન કરીએ છીએ.

વિચાર કરી વસ્તુને ફરિફરીને સમજો; મનથી કરેલો નિશ્ચય સાક્ષાત્ નિશ્ચય માનશો નહીં. જ્ઞાનીથી થયેલો નિશ્ચય જાણીને પ્રવર્ત્તવામાં કલ્યાણ છે. પછી જેમ ભાવિ.

સુધાને વિષે અમને સંદેહ નથી. તમે તેનું સ્વરૂપ સમજો, અને ત્યારે જ ફળ છે.

પ્રણામ પહોંચે.

---

[૧૯૫] [૨૬૦] મુંબઈ, માગશર વદ ., ગુરુ, ૧૯૪૮.

અનુક્રમે સંયમ સ્પર્શતોજી, પામ્યો ક્ષાયકભાવ રે;
સંયમ શ્રેણી ફુલડેજી, પૂજું પદ નિષ્પાવ રે.—

—મુનિ શ્રી યશોવિજયજી.

(આત્માની અભેદચિંતનારૂપ) સંયમના એક પછી એક ક્રમને અનુભવીને ક્ષાયકભાવ (જડપરિણતિનો ત્યાગ)ને પામેલો એવો જે શ્રીસિદ્ધાર્થનો પુત્ર, તેના નિર્મળ ચરણકમળને સંયમશ્રેણિરૂપ ફુલથી પૂજું છઉં.

ઉપરનાં વચનો અતિશય ગંભીર છે. લી૦ યથાર્થ બોધસ્વરૂપના યથા.

---

[૧૯૮] [૨૬૧] મુંબઈ, પોષ શુદ ૩ રવિ, ૧૯૪૮.

અનુક્રમે સંયમ સ્પર્શતોજી, પામ્યો ક્ષાયકભાવ રે,
સંયમ શ્રેણી ફુલડેજી, પૂજું પદ નિષ્પાવ રે.
દર્શન સકલના નય ગ્રહે, આપ રહે નિજ ભાવે રે,
હિતકરી જનની સંજીવની, ચારો તેહ ચરાવે રે.
દર્શન જે થયાં જૂજવાં, તે ઓઘ નજરને ફેરે રે,
દૃષ્ટિ થિરાદિક તેહમાં, સમકિતદૃષ્ટિને હેરે રે.
યોગનાં બીજ ઇહાં ગ્રહે, જિનવર શુદ્ધ પ્રણામો રે,
ભાવાચારજ સેવના, ભવ ઉદ્વેગ સુઠામો રે.

—મુનિશ્રી યશોવિજયજી.

[×] [૨૬૨] મુંબઈ. પોષ શુદ ૫. ૧૯૪૮.

ક્ષાયકચારિત્રને સંભારીએ છીએ. જનક વિદેહીની વાત લક્ષમાં છે.……નું પત્ર લક્ષમાં છે.

બોધસ્વરૂપના યથાયોગ્ય.

---

[૧૯૬] [૨૬૩] મુંબઈ, પોષ શુદ ૭ ગુરુ, ૧૯૪૮.

જ્ઞાનીના આત્માને અવલોકીએ છીએ; અને તેમ થઈએ છીએ.

આપની સ્થિતિ લક્ષમાં છે. આપની ઇચ્છા પણ લક્ષમાં છે; ગુરુ-અનુગ્રહવાળી વાર્ત્તા લખી તે પણ ખરી છે. કર્મનું ઉદયપણું ભોગવવું પડે તે પણ ખરું છે. આપ અતિશય ખેદ વખતોવખત પામી જાઓ છો, તે પણ જાણીએ છીએ. વિયોગનો તાપ અસહ્ય આપને રહે છે તે પણ જાણીએ છીએ. ઘણા પ્રકારે સત્સંગમાં રહેવા જોગ છે, એમ માનીએ છીએ, તથાપિ હાલ તો એમ સહન કરવું યોગ્ય માન્યું છે.

ગમે તેવા દેશકાલને વિષે યથાયોગ્ય રહેવું, યથાયોગ્ય રહેવા ઇચ્છયા જ કરવું એ ઉપદેશ છે. મનની ચિંતા લખી જણાવો તો ય અમને તમારા ઉપર ખેદ થાય તેમ નથી. જ્ઞાની અન્યથા કરે નહીં, તેમ કરવું તેને સૂઝે નહીં, ત્યાં બીજો ઉપાય ઇચ્છવો પણ નહીં એમ વિનંતી છે.

કોઈ એવા પ્રકારનો ઉદય છે કે, અપૂર્વ વીતરાગતા છતાં વેપાર સંબંધી કંઇક પ્રવર્તન કરી શકીએ છીએ, તેમ જ બીજા પણ ખાવાપીવા વગેરેનાં પ્રવર્તન માંડમાંડ કરી શકીએ છીએ. મન ક્યાં ય વિરામ પામતું નથી, ઘણુંકરીને અત્ર કોઈનો સમાગમ ઇચ્છતું નથી. કંઈ લખી શકાતું નથી. વધારે પરમાર્થવાક્ય વદવા ઇચ્છા થતી નથી, કોઈએ પૂછેલા પ્રશ્નોનો ઉત્તર જાણતાં છતાં લખી શકતાં નથી, ચિત્તનો પણ ઝાઝો સંગ નથી, આત્મા આત્મભાવે વર્તે છે. સમયે સમયે અનંતગુણવિશિષ્ટ આત્મભાવ વધતો હોય એવી દશા રહે છે, જે ઘણુંકરીને કળવા દેવામાં આવતી નથી. અથવા કળી શકે તેવાનો પ્રસંગ નથી. આત્માને વિષે સહજ સ્મરણે પ્રાપ્ત થયેલું જ્ઞાન શ્રીવર્ધમાનને વિષે હતું એમ જણાય છે. પૂર્ણ વીતરાગ જેવો બોધ તે અમને સહજે સાંભરી આવે છે, એટલે જ…અમે…લખ્યું હતું કે તમે પદાર્થને સમજો. બીજો કોઈ તેમ લખવામાં હેતુ નહોતો.

---

[૧૯૭] [૨૬૪] મુંબઈ, પોષ શુદ ૧૧, ૧૯૪૮.

સ્વરૂપ સહજમાં છે. જ્ઞાનીનાં ચરણસેવનવિના અનંતકાળસુધી પણ પ્રાપ્ત ન થાય એવું વિકટ પણ છે. *આત્મસંયમને સંભારીએ છીએ. યથારૂપ વીતરાગની પૂર્ણતા ઇચ્છીયે છીયે.*

અમે અને તમે હાલ પ્રત્યક્ષપણે વિયોગમાં રહ્યા કરીયે છીયે. એ પણ પૂર્વનિબંધનનો કોઈ મોટો પ્રબંધ ઉદયમાં હોવાનું સંભાવ્ય કારણ છે.

અમે કોઈ વાર કંઈ કાવ્ય, પદ, કે ચરણ લખી મોકલીએ તે આપે કયાંય વાંચ્યાં-સાંભળ્યાં હોય તો પણ અપૂર્વવત્ માનવાં. અમે પોતે તો હાલ અનંતાંસુધી તેનું કાંઈ કરવાનું ઇચ્છવા જેવી દશામાં નથી. **શ્રી બોધસ્વરૂપના યથાયોગ્ય.**

[૧૯૯-૧] [૨૬૬-૧][1] ૧૯૪૭ ના પોષ વદી ૯ રવિ.

ચિત્ત ઘણુંકરીને વનમાં રહે છે, આત્મા તો પ્રાયે મુક્તસ્વરૂપ લાગે છે. વીતરાગપણું વિશેષ છે. વેઠની પેઠે પ્રવૃત્તિ કરીએ છૈયે. બીજાને અનુસરવાનું પણ રાખીએ છૈયે. જગતથી બહુ ઉદાસ થઈ ગયા છૈયે. વસ્તીથી કંટાળી ગયા છૈયે. દશા કોઈને જણાવી શકતા નથી. જણાવીએ તેવો સત્સંગ નથી; મનને જેમ વાળીએ તેમ વાળી શકીએ છૈયે. એટલે પ્રવૃત્તિમાં રહી શક્યા છૈયે. કોઈ પ્રકારથી રાગપૂર્વક પ્રવૃત્તિ થતી નહીં હોય એવી દશા છે, એમ રહે છે. લોકપરિચય ગમતો નથી. જગતમાં સારું નથી, તથાપિ કરેલાં કર્મ નિર્જરવાનું છે એટલે ઉપાય નથી.

લી૦ યથાર્થબોધસ્વરૂપના ય૦

---

[૨૨૨] [૨૬૭] મુંબઈ, પોષ વદી ૧૪ ગુરુ, ૧૯૪૮,

બાહ્યોપાધિપ્રસંગ વર્તે છે, જેમ બને તેમ સદ્વિચારનો પરિચય થાય તેમ કરવા, ઉપાધિમાં મુંઝાઈ રહેવાથી યોગ્યપણુ ન વર્ત્તાય તે વાત લક્ષમાં રાખવાયોગ્ય જ્ઞાનીઓએ જાણી છે.

---

[૨૦૦] [૨૬૭-૧] પોષ વદ ૧૩ ગુરુ, ૧૯૪૮ મુંબઈ,

બીજા કામમાં પ્રવર્ત્તતાં પણ અન્યત્વભાવનાએ વર્ત્તવાનો અભ્યાસ રાખવો યોગ્ય છે. વૈરાગ્યભાવનાએ ભૂષિત એવા 'શાંતસુધારસાદિ' ગ્રંથો નિરંતર ચિંતન કરવાયોગ્ય છે. પ્રમાદમાં વૈરાગ્યની તીવ્રતા, મુમુક્ષુતા મંદ કરવા યોગ્ય નથી; એવો નિશ્ચય રાખવો યોગ્ય છે. શ્રી બોધસ્વરૂપ.

---

[1] આંક ૨૬૫ અને આ પત્રનો પ્રથમ ભાગ 'સિદ્ધાંતબોધ'માં આપ્યો છે. સંશોધક.

[૨૦૧] [૨૬૮] મુંબઈ, ફેબ્રુઆરી, ૯૨=૧૯૪૮.

અનંતકાળ થયાં સ્વરૂપનું વિસ્મરણ હોવાથી અન્યભાવ જીવને સાધારણ થઈ ગયો છે. દીર્ઘકાળસુધી સત્સંગમાં રહી બોધભૂમિકાનું સેવન થવાથી તે વિસ્મરણ અને અન્યભાવની સાધારણતા ટળે છે; અર્થાત્ અન્યભાવથી ઉદાસીનપણું પ્રાપ્ત હોય છે. આ કાળ વિષમ હોવાથી સ્વરૂપમાં તન્મયતા રહેવાની દુર્ઘટતા છે; તથાપિ સત્સંગનું દીર્ઘકાળ સુધી સેવન તે તન્મયતા આપે એમાં સંદેહ નથી થતો. જીંદગી અલ્પ છે, અને જંજાળ અનંત છે; સંખ્યાત ધન છે, અને તૃષ્ણા અનંત છે; ત્યાં સ્વરૂપસ્મૃતિ સંભવે નહીં; પણ જ્યાં જંજાળ અલ્પ છે, અને જીંદગી અપ્રમત્ત છે, તેમ જ તૃષ્ણા અલ્પ છે, અથવા નથી, અને સર્વ સિદ્ધિ છે ત્યાં સ્વરૂપસ્મૃતિ પૂર્ણ થવી સંભવે છે. અમૂલ્ય એવું જ્ઞાનજીવન પ્રપંચે આવરેલું વહ્યું જાય છે. ઉદય બળવાન છે!

[૨૦૨] [૨૬૯] મુંબઈ, મહા શુદ ૧૩ બુધ, ૧૯૪૮.

જીવ નવિ પુગ્ગલી નૈવ પુગ્ગલ કદા, પુગ્ગલાધાર નહીં તાસ રંગી;
પર તણો ઈશ નહિં અપર ઐશ્વર્યતા, વસ્તુધર્મે કદા ન પરસંગી;

—દેવચંદ્રજી, શ્રીસુમતીનાથનું સ્તવન.

[૨૦૩] [૨૭૦] મુંબઈ, મહા વદ ૨ રવિ, ૧૯૪૮.

અત્યંત ઉદાસ-પરિણામે રહેલું એવું જે ચૈતન્ય, તેને જ્ઞાની પ્રવૃત્તિમાં છતાં તેવું જ રાખે છે; તોપણ કહીએ છૈયે: માયા દુસ્તર છે; દુરંત છે; ક્ષણવાર પણ, સમય એક પણ, એને આત્માને વિષે સ્થાપન કરવાયોગ્ય નથી. એવી તીવ્ર-દશા આવ્યે અત્યંત ઉદાસ-પરિણામ ઉત્પન્ન થાય છે; અને તેવા ઉદાસ-પરિણામની જે પ્રવર્તના ગૃહસ્થપણાં સહિતની—તે અબંધપરિણામી કહેવા યોગ્ય છે. જે બોધસ્વરૂપે સ્થિત છે, તે એમ કઠિનતાથી વર્તિ શકે છે, કારણ કે તેની વિકટતા પરમ છે.

વિદેહીપણે જનકરાજાની પ્રવૃત્તિ તે અત્યંત ઉદાસ-પરિણામને લીધે રહેતી; ઘણુંકરીને તેમને તે સહજસ્વરૂપમાં હતી; તથાપિ કોઈ માયાના દુરંત પ્રસંગમાં સમુદ્રને વિષે જેમ નાવ યત્કિંચિત્ ડોલાયમાન થાય તેમ તે પરિણામનું ડોલાયમાન થવાપણું સંભવિત હોવાથી પ્રત્યેક માયાના પ્રસંગમાં કેવળ જેની ઉદાસ-અવસ્થા છે એવા નિજગુરુ અષ્ટાવક્રની શરણતા સ્વીકારી હોવાથી માયાને સુખે તરી શકાય એમ થતું હતું, કારણ કે મહાત્માના આલંબનની એવી જ બળવત્તરતા છે.

[૨૬૪] [૨૭૦-૧] [સ. નિ. ૧૯૪૮]

લૌકિકદૃષ્ટિએ તમે-અમે પ્રવર્ત્તશું તો પછી અલૌકિકદૃષ્ટિએ કોણ પ્રવર્ત્તશે?

આત્મા એક છે કે અનેક છે, કર્ત્તા છે કે અકર્ત્તા છે, જગતનો કોઈ કર્ત્તા છે કે જગત્ સ્વતઃ છે, એ વગેરે ક્રમે કરીને સત્સંગે સમજવાયોગ્ય છે; એમ જાણીને પત્રવાટે તે વિષે હાલ લખવામાં આવ્યું નથી. સમ્યક્પ્રકારે જ્ઞાનીને વિષે અખંડ વિશ્વાસ રાખવાનું ફળ નિશ્ચયે મુક્તપણું છે.

સંસારસંબંધી તમને જે જે ચિંતા છે, તે ચિંતા પ્રાયે અમને જાણવામાં છે, અને તે વિષે અમુક અમુક તમને વિકલ્પ રહે છે, તે પણ જાણીએ છઈએ. તેમ જ પરમાર્થચિંતા પણ સત્સંગના વિયોગને લીધે રહે છે તે પણ જાણીએ છઈએ; બે ય પ્રકારનો વિકલ્પ હોવાથી તમને આકુળ-વ્યાકુળપણું પ્રાપ્ત હોય એમાં પણ આશ્ચર્ય લાગતું નથી, અથવા અસંભાવ્ય

લાગતું નથી; હવે એ બે ય પ્રકારને માટે ચોખ્ખા શબ્દોમાં નીચે જે કંઈ મનને વિષે છે, તે લખવાનું પ્રયત્ન કર્યું છે.

સંસારસંબંધી તમને જે ચિંતા છે, તે જેમ ઉદયમાં આવે તેમ વેદવી સહન કરવી. એ ચિંતા થવાનું કારણ એવું કોઈ કર્મ નથી કે જે ટાળવા માટે જ્ઞાની પુરુષને પ્રવૃત્તિ કરતાં બાધ ન આવે. જ્યારથી યથાર્થ બોધની ઉત્પત્તિ થઈ છે, ત્યારથી કોઈ પણ પ્રકારના સિદ્ધિયોગે કે વિદ્યાના યોગે સંસારિક સાધન પોતાસંબંધી કે પરસંબંધી કરવાની પ્રતિજ્ઞા છે; અને એ પ્રતિજ્ઞામાં એક પળ પણ મંદપણું આવ્યું હોય એમ હજુસુધીમાં થયું છે એમ સાંભરતું નથી. તમારી ચિંતા જાણીએ છઈએ, અને અમે તે ચિંતાનો કોઈ પણ ભાગ જેટલો બને તેટલો વેદવા ઇચ્છીએ છૈયે. પણ એમ તો કોઈ કાળે બન્યું નથી, તે કેમ બને? અમને પણ ઉદયકાળ એવો વર્તે છે કે હાલ રિદ્ધિયોગ હાથમાં નથી.

પ્રાણીમાત્ર પ્રાયે આહાર, પાણી પામી રહે છે. તો તમજેવા પ્રાણીના કુટુંબને માટે તેથી વિપર્યય પરિણામ આવે એવું જે ધારવું તે યોગ્ય જ નથી. કુટુંબની લાજ વારંવાર આડી આવી જે આકુળતા આપે છે, તે ગમે તો રાખીએ અને ગમે તો ન રાખીએ તે બન્ને સરખું છે, કેમકે જેમાં પોતાનું નિરુપાયપણું રહ્યું તેમાં તો જે થાય તે યોગ્ય જ માનવું એ દૃષ્ટિ સમ્યક્ છે. જે લાગ્યું તે જણાવ્યું છે.

અમને જે નિર્વિકલ્પ નામની સમાધિ છે, તે તો આત્માની સ્વરૂપપરિણતિ વર્ત્તતી હોવાને લીધે છે. આત્માના સ્વરૂપસંબંધી તો પ્રાયે નિર્વિકલ્પપણું જ રહેવાનું અમને સંભવિત છે, કારણ કે અન્યભાવને વિષે મુખ્યપણે અમારી પ્રવૃત્તિ જ નથી.

બંધ, મોક્ષની યથાર્થ વ્યવસ્થા જે દર્શનને વિષે યથાર્થપણે કહેવામાં આવી છે, તે દર્શન નિકટ મુક્તપણાનું કારણ છે; અને એ યથાર્થ વ્યવસ્થા કહેવાને યોગ્ય જો કોઈ અમે વિશેષપણે માનતા હોઈએ તો તે શ્રી તીર્થંકરદેવ છે; અને એ જે શ્રી તીર્થંકરદેવનો અંતર્ આશય તે પ્રાયે મુખ્યપણે અત્યારે કોઈને વિષે આ ક્ષેત્રે હોય તો તે અમે હોઈશું એમ અમને દૃઢ કરીને ભાસે છે. કારણ કે જે અમારું અનુભવજ્ઞાન તેનું ફળ વીતરાગપણું છે, અને વીતરાગનું કહેલું જે શ્રુતજ્ઞાન તે પણ તે જ પરિણામનું કારણ લાગે છે; માટે અમે તેના અનુયાયિ ખરેખરા છઈએ, સાચા છઈએ.

વન અને ઘર એ બન્ને કોઈ પ્રકારે અમને સમાન છે, તથાપિ વનમાં પૂર્ણ વીતરાગભાવને અર્થે રહેવું વધારે રુચિકર લાગે છે; સુખની ઇચ્છા નથી પણ વીતરાગપણાની ઇચ્છા છે.

જગતનાં કલ્યાણને અર્થે પુરુષાર્થ કરવા વિષે લખ્યું તો તે પુરુષાર્થ કરવાની ઇચ્છા કોઈ પ્રકારે રહે પણ છે, તથાપિ ઉદયને અનુસરીને ચાલવું એ આત્માની સહજદશા થઈ છે, અને તેવો ઉદયકાળ હાલ સમીપમાં જણાતો નથી; તો તે ઉદેરી આણવાનું બને એવી દશા અમારી નથી.

'ભાગી ખાઈને ગુજરાન ચલાવશું; પણ ખેદ નહીં પામીએ; જ્ઞાનના અનંત આનંદ આગળ તે દુઃખ તૃણ માત્ર છે' આ ભાવાર્થનું જે વચન લખ્યું છે, તે વચનને અમારો નમસ્કાર હો! એવું જે વચન તે ખરી જોગ્યતા વિના નિકળવું સંભવિત નથી.

'જીવ એ પુદ્ગળીપદાર્થ નથી, પુદ્ગળ નથી, તેમ પુદ્ગળનો આધાર નથી, તેના રંગવાળો નથી; પોતાની સ્વરૂપસત્તા શિવાય જે અન્ય તેનો તે સ્વામી નથી, કારણ કે પરની ઐશ્વર્યતા સ્વરૂપને વિષે હોય નહીં. વસ્તુત્વધર્મે જોતાં તે કોઈ કાળે પણ પરસંગી પણ નથી.' એ પ્રમાણે સામાન્ય અર્થ 'જીવ નવી પુગ્ગલી' વગેરે પદોનો છે.

> દુઃખસુખરૂપ કરમ ફળ જાણો, નિશ્ચય એક આનંદો રે,
> ચેતનતા પરિણામ ન ચૂકે, ચેતન કહે જિનચંદો રે. —આનંદઘન, શ્રીવાસુપૂજ્ય-સ્તવન.

[૨૦૭] [૨૭૦-૨] મહા વદ ૧૨ રવિ, ૧૯૪૮.

અત્ર સમાધિ છે. પૂર્ણજ્ઞાને કરીને યુક્ત એવી જે સમાધિ તે વારંવાર સાંભરે છે.

પરમસત્‌નું ધ્યાન કરીએ છીએ. ઉદાસપણું વર્ત્તે છે.

---

[૨૦૪] [૨૭૦-૩] મુંબઈ, મહા વદ ૪ બુધ, ૧૯૪૮.

ચો તરફ ઉપાધિની જ્વાલા પ્રજ્વલતી હોય તે પ્રસંગમાં સમાધિ રહેવી એ પરમ દુષ્કર છે, અને એ વાત તો પરમ જ્ઞાની વિના થવી વિકટ છે. અમને પણ આશ્ચર્ય થઈ આવે છે તથાપિ એમ પ્રાયે વર્ત્યા જ કરે છે, એવો અનુભવ છે.

આત્મભાવ યથાર્થ જેને સમજાય છે, નિશ્ચલ રહે છે, તેને એ સમાધિ પ્રાપ્ત હોય છે.

સમ્યક્‌દર્શનનું મુખ્ય લક્ષણ વીતરાગતા જાણીએ છીએ; અને તેવો અનુભવ છે.

---

[૨૦૯] [૨૭૪] મુંબઈ, માર્ચ ૨, ૯૨=૧૯૪૮

શુદ્ધતા વિચારે ધ્યાવે, શુદ્ધતામેં કેલી કરે,
શુદ્ધતામેં થિર વ્હે અમૃત ધારા વરસે. —સમયસાર

[×] [૨૭૫] મુંબઈ. મહા વદ ૧૪ શનિ. ૧૯૪૮

અદ્ભુતદશાના કાવ્યનો અર્થ લખી મોકલ્યો તે યથાર્થ છે. અનુભવનું જેમ સામર્થ્ય ઉત્પન્ન હોય છે, તેમ એવાં કાવ્યો, શબ્દો, વાક્યો યથાતથ્યરૂપે પરિણમે છે; આશ્ચર્યકારકદશા એમાં વર્ણન છે. સત્પુરુષનું ઓળખાણ જીવને નથી પડતું અને પોતા સમાન વ્યવહારિક કલ્પના તે પ્રત્યે રહે છે, એ જીવને કયા ઉપાયથી ટળે તે લખશો.

ઉપાધિ પ્રસંગ બહુ રહે છે. સત્સંગ વિના જીવીએ છીએ.

---

[૩૯૮] [૨૭૭] [સ.નિ. ૧૯૫૧. પાઠા. ૧૯૪૮.

ન ગમતું એવું ક્ષણવાર કરવાને કોઈ ઇચ્છતું નથી. તથાપિ તે કરવું પડે છે એ એમ સૂચવે છે, કે પૂર્વકર્મનું નિબંધન અવશ્ય છે. અવિકલ્પ-સમાધિનું ધ્યાન ક્ષણવાર પણ મટતું નથી તથાપિ અનેક વર્ષો થયાં વિકલ્પરૂપ ઉપાધિને આરાધ્યા જઈએ છીએ. જ્યાંસુધી સંસાર છે ત્યાંસુધી કોઈ જાતની ઉપાધિ હોવી તો સંભવે છે; તથાપિ અવિકલ્પ-સમાધિમાં સ્થિત એવા જ્ઞાનીને તો તે ઉપાધિ પણ અબાધ છે, અર્થાત્ સમાધિ જ છે.

આ દેહ ધારણ કરીને જો કે કોઈ મહાન્ શ્રીમંતપણું ભોગવ્યું નથી, શબ્દાદિ વિષયોનો પૂરો વૈભવ પ્રાપ્ત થયો નથી, કોઈ વિશેષ એવા રાજ્યાધિકારસહિત દિવસ ગાળ્યા નથી, પોતાનાં ગણાય છે એવાં કોઈ ધામ, આરામ સેવ્યાં નથી, અને હજુ યુવાવસ્થાનો પહેલો ભાગ વર્ત્તે છે, તથાપિ એ કોઈની આત્મભાવે અમને કંઈ ઇચ્છા ઉત્પન્ન થતી નથી, એ એક મોટું આશ્ચર્ય જાણી વર્ત્તીએ છીએ; અને એ પદાર્થોની પ્રાપ્તિ-અપ્રાપ્તિ બન્ને સમાન થયાં જાણી ઘણા પ્રકારે અવિકલ્પ-સમાધિને જ અનુભવીએ છીએ. એમ છતાં વારંવાર વનવાસ સાંભરે છે, કોઈ પ્રકારનો લોકપરિચય રુચિકર થતો નથી, સત્સંગમાં સુરતી પ્રવાહ્યા કરે છે, અને અવ્યવસ્થિત દશાનો ઉપાધિયોગમાં રહીએ છીએ. એક અવિકલ્પ-સમાધિ સિવાય બીજું ખરી રીતે સ્મરણ રહેતું નથી, ચિંતન રહેતું નથી, રુચિ રહેતી નથી, અથવા કંઈ કામ કરાતું નથી.

જ્યોતિષાદિ વિદ્યા કે અણિમાદિ સિદ્ધિ એ માયિક પદાર્થો જાણી આત્માને તેનું સ્મરણ પણ ક્વચિત્ જ થાય છે. તે વાટે કોઈ વાત જાણવાનું અથવા સિદ્ધ કરવાનું ક્યારે ય યોગ્ય લાગતું નથી, અને એ વાતમાં કોઈ પ્રકારે હાલ તો ચિત્તપ્રવેશ પણ રહ્યો નથી. પૂર્વનિબંધન જે જે પ્રકારે ઉદય આવે, તે તે પ્રકારે……અનુક્રમે વેદન કર્યા જવાં એમ કરવું યોગ્ય લાગ્યું છે તમે પણ તેવા અનુક્રમમાં ગમે તેટલા થોડા અંશે પ્રવર્ત્તાય તોપણ તેમ પ્રવર્ત્તવાનો

અભ્યાસ રાખજો; અને કોઈ પણ કામના પ્રસંગમાં વધારે શોચમાં પડવાનો અભ્યાસ ઓછો કરજો, એમ કરવું અથવા થવું એ જ્ઞાનીની અવસ્થામાં પ્રવેશ કરવાનું દ્વાર છે.

કોઈ પણ પ્રકારનો ઉપાધિપ્રસંગ લખો છો, તે જો કે વાંચવામાં આવે છે, તથાપિ તે વિષે ચિત્તમાં કંઈ આભાસ પડતો નહીં હોવાથી ઘણુંકરીને ઉત્તર લખવાનું પણ બનતું નથી, એ દોષ કહો કે ગુણ કહો પણ ક્ષમા કરવા યોગ્ય છો. સાંસારિક ઉપાધિ અમને પણ ઓછી નથી. તથાપિ તેમાં સ્વપણું રહ્યું નહીં હોવાથી તેથી ગભરાટ ઉત્પન્ન થતો નથી. તે ઉપાધિના ઉદય-કાળને લીધે હાલ તો સમાધિ ગૌણભાવે વર્તે છે; અને તે માટેનો શોચ રહ્યા કરે છે.

લ૦ વીતરાગભાવના યથાયોગ્ય.

[૨૫૮-૨] [૨૭૮] મુંબઈ. મહા. ૧૯૪૮.

દીર્ઘકાળસુધી યથાર્થબોધનો પરિચય થવાથી બોધબીજની પ્રાપ્તિ હોય છે; અને એ બોધબીજ તે પ્રાયે નિશ્ચય સમ્યક્ત્વ હોય છે.

જિને બાવીશ પ્રકારના પરિસહ કહ્યા છે, તેમાં દર્શનપરિસહ નામે એક પરિસહ કહ્યો છે, તેમ જ એક બીજો અજ્ઞાનપરિસહ નામનો પરિસહ પણ કહ્યો છે. એ બન્ને પરિસહનો વિચાર કરવા યોગ્ય છે; એ વિચાર કરવાની તમારી ભૂમિકા છે; અર્થાત્ તે ભૂમિકા (ગુણસ્થાનક) વિચારવાથી કોઈ પ્રકારે તમને યથાર્થ ધીરજ આવવાનો સંભવ છે.

કોઈ પણ પ્રકારે પોતે કંઈ મનમાં સંકલ્પ્યું હોય કે, આવી દશામાં આવીએ અથવા આવા પ્રકારનું ધ્યાન કરીએ તો સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિ થાય, તો તે સંકલ્પેલું પ્રાયે (જ્ઞાનીનું સ્વરૂપ સમજાયે) ખોટું છે, એમ જણાય છે. યથાર્થ બોધ એટલે શું તેનો વિચાર કરી, અનેકવાર વિચાર કરી, પોતાની કલ્પના નિવૃત્ત કરવાનું જ્ઞાનીઓએ કહ્યું છે.

'અધ્યાત્મસાર'નું વાંચન, શ્રવણ ચાલે છે તે સારું છે. અનેકવાર ગ્રંથ વંચાવાની ચિંતા નહીં, પણ કોઈ પ્રકારે તેનું અનુપ્રેક્ષણ દીર્ઘકાળસુધી રહ્યા કરે એમ કરવું યોગ્ય છે.

પરમાર્થ પ્રાપ્ત થવા વિષે કોઈ પણ પ્રકારનું આકુળ-વ્યાકુળપણું રાખવું—થવું—તેને 'દર્શનપરિસહ' કહ્યો છે. એ પરિસહ ઉત્પન્ન થાય તે તો સુખકારક છે; પણ જો ધીરજથી તે વેદાય તો તેમાંથી દર્શનની ઉત્પત્તિ થવાનો સંભવ થાય છે. તમે 'દર્શન-પરિસહ'માં કોઈ પણ પ્રકારે વર્તો છો, એમ જો તમને લાગતું હોય તો તે ધીરજથી વેદવા-યોગ્ય છે; એમ ઉપદેશ છે. 'દર્શનપરિસહ'માં તમે પ્રાયે છો, એમ અમે જાણીએ છઈએ.

કોઈ પણ પ્રકારની આકુળતા વિના વૈરાગ્યભાવનાએ, વીતરાગભાવે, જ્ઞાની વિષે પરમભક્તિભાવે સત્શાસ્ત્રાદિક અને સત્સંગનો પરિચય કરવો હાલ તો યોગ્ય છે.

કોઈ પણ પ્રકારની પરમાર્થસંબંધે મનથી કરેલા સંકલ્પ પ્રમાણે ઇચ્છા કરવી નહીં; અર્થાત્ કોઈ પણ પ્રકારના દિવ્યતેજયુક્ત પદાર્થો ઇત્યાદિ દેખાવા વગેરેની ઇચ્છા, મનઃકલ્પિત ધ્યાનાદિ એ સર્વ સંકલ્પની જેમ બને તેમ નિવૃત્તિ કરવી.

'શાંતસુધારસ'માં કહેલી ભાવના, 'અધ્યાત્મસાર'માં કહેલો આત્મનિશ્ચયાધિકાર એ ફરિફરી મનન કરવા યોગ્ય છે. એ બેનું વિશેષપણું માનવું.

'આત્મા છે' એમ જે પ્રમાણથી જણાય, 'આત્મા નિત્ય છે' એમ જે પ્રમાણથી જણાય, 'આત્મા કર્તા છે' એમ જે પ્રમાણથી જણાય, 'આત્મા ભોક્તા છે' એમ જે પ્રમાણથી જણાય, 'મોક્ષ છે' એમ જે પ્રમાણથી જણાય, અને 'તેનો ઉપાય છે' એમ જે પ્રમાણથી જણાય, તે વારંવાર વિચારવાયોગ્ય છે. 'અધ્યાત્મસાર'માં અથવા બીજા ગમે તે ગ્રંથમાં એ વાત હોય તો વિચારવામાં બાધ નથી. કલ્પનાનો ત્યાગ કરી વિચારવાયોગ્ય છે.

જનકવિદેહીની વાત હાલ જાણવાનું ફળ તમને નથી.

[૨૫૭] [૨૭૯] [સ.નિ. મુંબઈ, મહા, ૧૯૪૮.

ૐ

વીતરાગપણે—અત્યંત વિનયપણે પ્રણામ.

ભ્રાંતિગતપણે સુખસ્વરૂપ ભાસે છે એવા આ સંસારી પ્રસંગ અને પ્રકારોમાં જ્યાંસુધી જીવને વહાલપ વર્ત્તે છે; ત્યાંસુધી જીવને પોતાનું સ્વરૂપ ભાસવું અસંભવિત છે, અને સત્સંગનું મહાત્મ્ય પણ તથારૂપપણે ભાસ્યમાન થવું અસંભવિત છે. જ્યાંસુધી તે સંસારગત વહાલપ અસંસારગત વહાલપને પ્રાપ્ત ન થાય ત્યાંસુધી ખચિત કરી અપ્રમત્તપણે વારંવાર પુરુષાર્થનો સ્વીકાર યોગ્ય છે. આ વાત ત્રણે કાળને વિષે અવિસંવાદ જાણી નિષ્કામપણે લખી છે.

---

[૨૧૦] [૨૮૦] મુંબઈ, માર્ચ ૨, ૯૨=૧૯૪૮.

આરંભ અને પરિગ્રહનો જેમ જેમ મોહ મટે છે, જેમ જેમ તેને વિષેથી પોતાપણાનું અભિમાન મંદપરિણામને પામે છે, તેમ તેમ મુમુક્ષુતા વર્ધમાન થયા કરે છે. અનંતકાળના પરિચયવાળું એ અભિમાન પ્રાયે એકદમ નિવૃત્ત થતું નથી, તેટલા માટે, તન, મન, ધનાદિ જે કંઈ પોતાપણે વર્ત્તતાં હોય છે, તે જ્ઞાની પ્રત્યે અર્પણ કરવામાં આવે છે; પ્રાયે જ્ઞાની કંઈ તેને ગ્રહણ કરતા નથી, પણ તેમાંથી પોતાપણું મટાડવાનું જ ઉપદેશે છે; અને કરવા યોગ્ય પણ તેમ જ છે કે, આરંભ-પરિગ્રહને વારંવારના પ્રસંગે વિચારી વિચારી પોતાનાં થતાં અટકાવવાં; ત્યારે મુમુક્ષુતા નિર્મળ હોય છે.

[×] [૨૮૦-૧] મુંબઈ ફાગણ શુદ ૪ બુધ, ૧૯૪૮.

'સત્પુરુષની ઓળખાણ જીવને નથી પડતી, અને વ્યવહારિક કલ્પના પોતાસમાન તે પ્રત્યે રહે છે, એ જીવને કયા ઉપાયથી ટળે?' એ પ્રશ્નનો ઉત્તર યથાર્થ લખ્યો છે. એ ઉત્તર જ્ઞાની અથવા જ્ઞાનીનો આશ્રિત માત્ર જાણી શકે, કહી શકે, અથવા લખી શકે તેવો છે. માર્ગ કેવો હોય એ જેને બોધ નથી, તેવા શાસ્ત્રાભ્યાસી પુરુષો તેનો યથાર્થ ઉત્તર ન કરી શકે તે પણ યથાર્થ જ છે. 'શુદ્ધતા વિચારે ધ્યાવે' એ પદવિષે હવે પછી લખીશું.

અંબારામજીનાં પુસ્તક વિષે આપે વિશેષ વાંચન કરી જે અભિપ્રાય લખ્યો તે હવે પછી વાતચિતમાં વિશેષ જણાવાય તેમ છે. અમે એ પુસ્તકનો ઘણો ભાગ જોયો છે; પણ સિદ્ધાંત જ્ઞાનમાં વિઘટતી વાતો લાગે છે, અને તેમ જ છે, તથાપિ તે પુરુષની દશા સારી છે; માર્ગાનુસારી જેવી છે, એમ તો કહીએ છીએ. જેને સિદ્ધાંતિક અથવા યથાર્થજ્ઞાન અમે માન્યું છે તે અતિ અતિ સૂક્ષ્મ છે, પણ તે થાય તેવું જ્ઞાન છે. વિશેષ હવે પછી.

[×] [૨૮૧] મુંબઈ, ફાગણ શુદ ૧૦ બુધ, ૧૯૪૮.

'હવે પછી લખીશું, હવે પછી લખીશું' એમ લખીને ઘણીવાર લખવાનું બન્યું નથી, તે ક્ષમા કરવાયોગ્ય છે; કારણકે ચિત્તસ્થિતિ ઘણુંકરી વિદેહી જેવી વર્ત્તે છે; એટલે કાર્યને વિષે અવ્યવસ્થા થઈ જાય છે. જેવી હાલ ચિત્તસ્થિતિ વર્ત્તે છે, તેવી અમુક સમયસુધી વર્ત્તાવ્યા વિના છૂટકો નથી. ઘણા ઘણા જ્ઞાની પુરુષો થઈ ગયા છે, તેમાં અમારી જેવો ઉપાધિપ્રસંગ અને ચિત્તસ્થિતિ ઉદાસીન, અતિ ઉદાસીન, તેવા ઘણુંકરીને પ્રમાણમાં થોડા થયા છે. ઉપાધિપ્રસંગને લીધે આત્માસંબંધી જે વિચાર તે અખંડપણે થઈ શકતો નથી, અથવા ગૌણપણે થયા કરે છે, તેમ થવાથી ઘણો કાળ પ્રપંચ વિષે રહેવું પડે છે; અને તેમાં તો અત્યંત ઉદાસ-પરિણામ થઈ ગયેલ હોવાથી ક્ષણવાર પણ ચિત્ત ટકી શકતું નથી, જેથી જ્ઞાનીઓ સર્વસંગપરિત્યાગ કરી

અપ્રતિબદ્ધપણે વિચરે છે. 'સર્વસંગ' શબ્દનો લક્ષ્યાર્થ એવો છે કે અખંડપણે આત્મધ્યાન કે બોધ મુખ્યપણે ન રખાવી શકે એવો સંગ. આ અમે ટુંકામાં લખ્યું છે; અને તે પ્રકારને બાહ્યથી, અંતરથી ભજ્યા કરીએ છીયે.

દેહ છતાં મનુષ્ય પૂર્ણ વીતરાગ થઈ શકે એવો અમારો નિશ્ચલ અનુભવ છે. કારણકે અમે પણ નિશ્ચય તે જ સ્થિતિ પામવાના છીએ, એમ અમારો આત્મા અખંડપણે કહે છે; અને એમ જ છે, જરૂર એમ જ છે. પૂર્ણ વીતરાગની ચરણરજ નિરંતર મસ્તકે હો, એમ રહ્યા કરે છે. અત્યંત વિકટ એવું વીતરાગત્વ અત્યંત આશ્ચર્યકારક છે; તથાપિ તે સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય છે, સદેહે પ્રાપ્ત થાય છે, એ નિશ્ચય છે, પ્રાપ્ત કરવાને પૂર્ણ યોગ્ય છે, એમ નિશ્ચય છે. સદેહે તેમ થયા વિના અમને ઉદાસીનતા મટે એમ જણાતું નથી અને તેમ થવું સંભવિત છે, જરૂર એમ જ છે.

પ્રશ્નોના ઉત્તર ઘણુંકરીને લખવાનું બની શકશે નહીં; કારણકે ચિત્તસ્થિતિ જણાવી તેવી વર્ત્યા કરે છે. હાલ ત્યાં કંઈ વાંચવા, વિચારવાનું ચાલે છે કે શી રીતિ, તે કંઈ પ્રસંગોપાત લખશો. ત્યાગને ઇચ્છીએ છીએ, પણ થતો નથી. તે ત્યાગ કદાપિ તમારી ઇચ્છાને અનુસરતો કરીએ, તથાપિ તેટલું પણ હાલ તો બનવું સંભવિત નથી. **અભિન્ન બોધમયના પ્રણામ પહોંચે.**

[x] [૨૮૨] મુંબઈ, ફાગણ શુદ ૧૦ બુધ, ૧૯૪૮.

ઉદાસ-પરિણામ આત્માને ભજ્યા કરે છે. નિરૂપાયતાનો ઉપાય કાળ છે. સમજવા વિષેની જે વિગત લખી છે, તે ખરી છે. એ વાતો જ્યાંસુધી જીવના સમજ્યામાં આવતી નથી; ત્યાંસુધી યથાર્થ ઉદાસીન-પરિણતિ પણ થવી કઠણ લાગે છે.

'સત્પુરુષ નથી ઓળખવામાં આવતા?' એ વગેરે પ્રશ્નો ઉત્તરસહિત લખી મોકલવાનો વિચાર તો થાય છે; પણ લખવામાં ચિત્ત જેવું જોઈએ તેવું રહેતું નથી, અને તે વળી અલ્પકાળ રહે છે, એટલે ધારેલું લખી શકાતું નથી. આત્મા ઉદાસ-પરિણામને અત્યંત ભજ્યા કરે છે. એક અર્ધા-જિજ્ઞાસ્ય-વૃત્તિવાળા પુરુષને એક પત્ર લખી, મોકલવા માટે આઠેક દિવસ પહેલાં લખ્યું હતું. પાછળથી અમુક કારણથી ચિત્ત અટકતાં તે પત્ર પડતર રહેવા દીધું હતું, જે વાંચવા માટે આપને બીડી આપ્યું છે.

જે વાસ્તવ્ય જ્ઞાનીને ઓળખે છે, તે ધ્યાનાદિને ઇચ્છે નહીં, એવો અમારો અંતરંગ અભિપ્રાય વર્તે છે. માત્ર જ્ઞાનીને ઇચ્છે છે, ઓળખે છે અને ભજે છે, તે જ તેવો થાય છે, અને તે ઉત્તમ મુમુક્ષુ જાણવો યોગ્ય છે.

[x] [૨૮૨-૧]

વિશેષ કરીને 'વૈરાગ્ય પ્રકરણ'માં શ્રીરામે જે પોતાને વૈરાગ્યનાં કારણો લાગ્યાં તે જણાવ્યાં છે, તે ફરિફરી વિચારવાં જેવાં છે.

[x] [૨૮૩] મુંબઈ, ફાગણ વદ ૧૧ા ગુરુ, ૧૯૪૮.

ચિ. ચંદુના સ્વર્ગવાસના ખબર વાંચી ખેદ થયો. **જે જે પ્રાણીઓ દેહ ધારણ કરે છે, તે તે પ્રાણીઓ તે દેહનો ત્યાગ કરે છે, એમ આપણને પ્રત્યક્ષ અનુભવસિદ્ધ દેખાય છે; તેમ છતાં આપણું ચિત્ત તે દેહનું અનિત્યપણું વિચારી નિત્ય પદાર્થના માર્ગને વિષે ચાલતું નથી, એ શોચનીય વાતનો વારંવાર વિચાર કરવો યોગ્ય છે. મનને ધીરજ આપી ઉદાસી નિવૃત્ત કર્યે છૂટકો છે. દીલગીરી ન કરતાં ધીરજથી તે દુઃખ સહન કરવું એ જ આપણો ધર્મ છે.**

આ દેહ પણ જ્યારે ત્યારે એમ જ ત્યાગવાનો છે, એ વાત સ્મરણમાં આવ્યા કરે છે, અને સંસારપ્રતિ વૈરાગ્ય વિશેષ રહ્યા કરે છે. પૂર્વ કર્મને અનુસરી જે કંઈ પણ સુખદુઃખ પ્રાપ્ત થાય તે સમાનભાવથી વેદવું એ જ્ઞાનીની શિખામણ સાંભરી આવી છે, તે લખી છે. માયાની રચના ગહન છે.

[૨૧૧] [૨૮૪] [મુંબઈ, ફાગણ શુદ ૧૩ શુક્ર,૧૯૪૮.

પરિણામમાં અત્યંત ઉદાસીનતા પરિણમ્યા કરે છે. જેમ જેમ તેમ થાય છે, તેમ તેમ પ્રવૃત્તિપ્રસંગ પણ વધ્યા કરે છે. જે પ્રવૃત્તિનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થશે, એમ નહીં ધારેલું તે પણ પ્રાપ્ત થયા કરે છે; અને એથી એમ માનીએ છૈયે કે ઉતાવળે પૂર્વે નિબંધન કરેલાં એવાં કર્મો નિવૃત્ત થવાને માટે ઉદયમાં આવે છે.

[૧૩૯] [૨૮૫] [સ. નિ. ૧૯૪૭. પાઠા. ૧૯૪૮.

કોઈનો દોષ નથી, અમે કર્મ બાંધ્યાં માટે અમારો દોષ છે.

જ્યોતિષની આમ્નાય સંબંધી કેટલીક વિગત લખી તે વાંચી છે. ઘણો ભાગ તેનો જાણવામાં છે. તથાપિ ચિત્ત તેમાં જરા ય પ્રવેશ કરી શકતું નથી, અને તે વિષેનું વાંચવું, સાંભળવું કદાપિ ચમત્કારિક હોય, તોપણ બોજારૂપ લાગે છે. થોડી પણ તેમાં રુચિ રહી નથી.

અમને તો માત્ર અપૂર્વ એવા સત્‌ના જ્ઞાન વિષે જ રુચિ રહે છે. બીજું જે કંઈ કરવામાં આવે છે, કે અનુસરવામાં આવે છે, તે બધું આસપાસનાં બંધનને લઈને કરવામાં આવે છે.

હાલ જે કંઈ વ્યવહાર કરીએ છીએ, તેમાં દેહ અને મનને બાહ્ય ઉપયોગ વર્ત્તાવવો પડે છે. આત્મા તેમાં વર્ત્તતો નથી. ક્વચિત્ પૂર્વકર્માનુસાર વર્ત્તાવું પડે છે તેથી અત્યંત આકુળતા આવી જાય છે. જે કંઈ પૂર્વે નિબંધન કરવામાં આવ્યાં છે, તે કર્મો નિવૃત્ત થવા અર્થે, ભોગવી લેવા અર્થે, થોડા કાળમાં ભોગવી લેવાને અર્થે, આ વેપાર નામનું વ્યવહારિક કામ બીજાને અર્થે સેવીએ છીએ.

હાલ જે કરીએ છીએ તે વેપાર વિષે મને વિચાર આવ્યા કરેલ, અને ત્યાર પછી અનુક્રમે તે કામની શરૂઆત થઈ ત્યારથી અત્યારસુધીમાં કામની દિન-પ્રતિદિન કંઈ વૃદ્ધિ થયા કરી છે. અમે આ કામ પ્રેરેલું માટે તે સંબંધી……બને તેટલું મજુરી જેવું કામ પણ કર્યાનું રાખ્યું છે. કામની હવે ઘણી હદ વધી ગયેલી હોવાથી નિવૃત્ત થવાની અત્યંત બુદ્ધિ થઈ જાય છે. પણ ……ને દોષ-બુધ્ધિ આવી જવાનો સંભવ; તે અનંત સંસારનું કારણ……ને થાય એમ જાણી જેમ બને તેમ ચિત્તને સમાધાન કરી તે મજુરી જેવું કામ પણ કર્યા જવું એમ હાલ તો ધાર્યું છે

આ કામની પ્રવૃત્તિ કરતી વખતે જેટલી અમારી ઉદાસીન-દશા હતી તેથી આજ વિશેષ છે. કોઈ પણ જીવ પરમાર્થને ઇચ્છે અને વ્યવહારિક સંગમાં પ્રીતિ રાખે ને પરમાર્થ પ્રાપ્ત થાય એમ તો કોઈ કાળે બને જ નહીં. આ કામની નિવૃત્તિ પૂર્વકર્મ જોતાં તો હાલ થાય તેવું દેખાતું નથી. આ કામ પછી ત્યાગ એવું અમે તો જ્ઞાનમાં જોયું હતું; અને હાલ આવું સ્વરૂપ દેખાય છે, એટલી આશ્ચર્યવાર્તા છે. અમારી વૃત્તિને પરમાર્થ આડે અવકાશ નથી, તેમ છતાં ઘણો ખરો કાળ આ કામમાં ગાળીએ છીએ; અને તેનું કારણ તેમને દોષ-બુધ્ધિ ન આવે એટલું જ છે; તથાપિ અમારી વર્ત્તના જ એવી છે કે, જીવ તેનો જો ખ્યાલ ન કરી શકે તો વેટલું કામ કરતાં છતાં પણ દોષ-બુધ્ધિ જ રહ્યા કરે.

[૨૩૧] [૨૮૬] મુંબઈ, ૧૩, ૯૨=૧૯૪૮.

જે જ્ઞાને કરીને ભવાંત થાય છે, તે જ્ઞાન પ્રાપ્ત થવું જીવને ઘણું દુર્લભ છે. તથાપિ તે જ્ઞાન, સ્વરૂપે તો અત્યંત સુગમ છે, એમ જાણીએ છૈયે. તે જ્ઞાન સુગમપણે પ્રાપ્ત થવામાં જે દશા જોઈએ છૈયે, તે દશા પ્રાપ્ત થવી ઘણી ઘણી કઠણ છે; અને એ પ્રાપ્ત થવાનાં જે બે કારણ તે મળ્યા વિના જીવને અનંતકાળ થયાં રખડવું પડ્યું છે, જે બે કારણ મળ્યે મોક્ષ હોય છે.

---

૧. આ બે કારણ તે જીવની 'સત્પાત્રતા' અને 'સત્પુરુષયોગ'. જુઓ આંક ૨૮ અને ૧૫ સંશોધક.

૮] [૨૮૭] મુંબઈ, ફાગણ વદ ૫ શુક્ર, ૧૯૪૮.

ચિત્તને વિષે અવિક્ષેપપણે રહેજો, સમાધિ રાખજો. તે વાર્તા ચિત્તમાં નિવૃત્ત કરવાને ર્થે આપને લખી છે, જેમાં તે જીવની અનુકંપા શિવાય બીજો હેતુ નથી.

અમને તો ગમે તેમ હો તોપણ સમાધિ જ રાખ્યા કરવાની દૃઢતા રહે છે. પોતાને જે ઈ આપત્તિ, વિટંબના, મુંઝવણ કે એવું કાંઈ આવી પડે તેને માટે કોઈ પ્રત્યે દોષનું આરોણ કરવાની ઇચ્છા થતી નથી. તેમ પરમાર્થદૃષ્ટિએ જોતાં તે, જીવનો દોષ છે. વ્યવહારિકષ્ટિએ જોતાં નહીં જેવો છે, અને જીવની જ્યાંસુધી વ્યવહારિક-દૃષ્ટિ હોય છે ત્યાંસુધી પારર્થિક-દોષનો ખ્યાલ આવવો બહુ દુષ્કર છે.

મોક્ષનાં બે મુખ્ય કારણ જે તમે લખ્યાં છે, તે તેમ જ છે. પછી વિશેષ લખીશ.

૧૨] [૨૮૮] મુંબઈ, ફાગણ વદ ૫ શનિ, ૧૯૪૮.

અત્ર ભાવસમાધિ તો છે. દ્રવ્યસમાધિ આવવાને માટે પૂર્વકર્મ નિવૃત્ત થવા દેવાં યોગ્ય . દુષમકાળનું મોટામાં મોટું ચિન્હ શું? અથવા દુષમકાળ કયો કહેવાય? અથવા કિયાં ખ્ય લક્ષણે તે ઓળખી શકાય? એ જ વિજ્ઞાપન. વિ૦ બોધબીજ.

૧૩+૨૧૪+૨૧૫] [૨૮૯] મુંબઈ, ફાગણ વદ ૧૧+૧૪, ૧૯૪૮.

ચાલુ ઉપાધિ ઉદયપણે પ્રવર્તે છે. પૂર્વકર્મ તરત નિવૃત્ત થાય એમ કરીએ છીએ.

કોઈ પણ પ્રકારે સત્સંગનો જોગ બને તો તે કર્યા રહેવું, એ કર્ત્તવ્ય છે, અને જે કારે જીવને મારાપણું વિશેષ થયા કરતું હોય અથવા વધ્યા કરતું હોય તે પ્રકારથી મ બને તેમ સંકોચાતું રહેવું, એ સત્સંગમાં ફળ આપનાર ભાવના છે.

૨૧૬] [૨૯૦] મુંબઈ, સોમવતી અમાવાસ્યા, ૧૯૪૮.

જાણીએ છૈયે કે ઘણા કાળે જે પરિણામ પ્રાપ્ત થવાનું છે, તે તેથી થોડા કાળે પ્રાપ્ત વા માટે તે ઉપાધિજોગ વિશેષપણે વર્ત્તે છે. હાલ અત્ર અમે વ્યવહારિક કામ તો પ્રમાણમાં ણ કરીએ છૈયે, તેમાં મન પણ પૂરી રીતે દઈયે છૈયે; તથાપિ તે મન વ્યવહારમાં ચોંટતું થી, પોતાને વિષે જ રહે છે, એટલે વ્યવહાર બહુ બોજારૂપ રહે છે.

આખો લોક ત્રણે કાળને વિષે દુઃખે કરીને પીડાતો માનવામાં આવ્યો છે; અને માં પણ આ વર્ત્તે છે, તે તો મહા દુષમકાળ છે; અને સર્વ પ્રકારે વિશ્રાંતિનું કારણ વો જે કર્ત્તવ્યરૂપ શ્રી સત્સંગ તે તો સર્વ કાળને વિષે પ્રાપ્ત થવો દુર્લભ છે. તે આ ળમાં પ્રાપ્ત થવો ઘણો ઘણો દુર્લભ હોય એમાં કંઈ આશ્ચર્યકારક નથી.

અમે કે જેનું મન પ્રાયે ક્રોધથી, માનથી, માયાથી, લોભથી, હાસ્યથી, રતિથી, અરતિથી, યથી, શોકથી, જુગુપ્સાથી કે શબ્દાદિક વિષયોથી અપ્રતિબંધ જેવું છે; કુટુંબથી, ધનથી, ત્રથી, વૈભવથી, સ્ત્રીથી કે દેહથી મુક્ત જેવું છે, તે મનને પણ સત્સંગને વિષે બંધન રાખવું હુ બહુ રહ્યા કરે છે.

૨૧૭+૨૧૮+૨૧૯] [૨૯૧] મુંબઈ, ૩૦, માર્ચ, ૯૨=૧૯૪૮.

આ લોકસ્થિતિ જ એવી છે કે, તેમાં સત્યનું ભાવન કરવું પરમ વિકટ છે. રચના ધી અસત્યના આગ્રહની ભાવના કરાવવાવાળી છે.

લોકસ્થિતિ આશ્ચર્યકારક છે;

જ્ઞાનીને સર્વસંગપરિત્યાગ કરવાનો હેતુ શો હશે?

[×] [૨૯૨] મુંબઈ, ચૈત્ર શુદ ૯ બુધ, ૧૯૪૮.

કોઈ કોઈ દુઃખના પ્રસંગોમાં કંટાળો થઈ આવે છે અને તેને લીધે વૈરાગ્ય પણ રહે છે, પણ જીવનું ખરું કલ્યાણ અને સુખ તો એમ જણાય છે કે તે બધું કંટાળાનું કારણ આપણું ઉપાર્જન કરેલું પ્રારબ્ધ છે, જે ભોગવ્યા વિના નિવૃત્ત થાય નહીં, અને તે સમતાએ કરી ભોગવવું યોગ્ય છે. માટે મનનો કંટાળો જેમ બને તેમ સમાવવો અને ઉપાર્જન કર્યાં ન હોત એવાં કર્મ ભોગવવામાં આવે નહીં, એમ જાણી બીજા કોઈના પ્રત્યે દોષદૃષ્ટિ કર્યાની વૃત્તિ જેમ બને તેમ શમાવી સમતાએ વર્તવું એ યોગ્ય લાગે છે, અને એ જ જીવને કર્તવ્ય છે.

[૨૨૧] [૨૯૩] મુંબઈ, એપ્રીલ ૮, ૯૨=૧૯૪૮.

સમય માત્ર પણ અપ્રમત્તધારાને નહીં વિસ્મરણ કરતું એવું જે આત્માકાર મન તે વર્તમાન સમયે ઉદય પ્રમાણે પ્રવૃત્તિ કરે છે; અને જે કોઈ પણ પ્રકારે વર્તાય છે, તેનું કારણ પૂર્વે નિબંધન કરવામાં આવેલો એ ઉદય છે. તે ઉદયને વિષે પ્રીતિ પણ નથી, અને અપ્રીતિ પણ નથી. સમતા છે; કરવાયોગ્ય પણ એમ જ છે.

યથાયોગ્ય.

[૨૨૩] [૨૯૩-૧] ચૈત્ર શુદિ ૧૩ રવિ, ૧૯૪૮.

સમકીતની ફરસના થઈ ક્યારે ગણાય? કેવી દશા વર્તતી હોય? એ વિષેનો અનુભવ કરીને લખશો. સંસારી ઉપાધિનું જેમ થતું હોય તેમ થવા દેવું, કર્તવ્ય એ જ છે, અભિપ્રાય એ જ રહ્યા કરે છે. ધીરજથી ઉદયને વેદવો યોગ્ય છે.

[૨૨૪] [૨૯૩-૨] ચૈત્ર વદ ૧ બુધ, ૧૯૪૮.

પ્રતિબંધપણું દુઃખદાયક છે.

સ્વરૂપસ્થના યથાયોગ્ય.

[૨૨૦] [૨૯૪] મુંબઈ, એપ્રીલ ૪, ૯૨=૧૯૪૮.

આત્મસમાધિપૂર્વક યોગઉપાધિ રહ્યા કરે છે; જે પ્રતિબંધને લીધે હાલ તો કંઈ ઇચ્છિત કરી શકાતું નથી. આવા જ હેતુએ કરીને શ્રી ઋષભાદિ જ્ઞાનીઓએ શરીરાદિ પ્રવર્તનાનાં ભાનનો પણ ત્યાગ કર્યો હતો.

સમસ્થિતભાવ.

[૨૨૫] [૨૯૫] મુંબઈ, ચૈત્ર વદ ૫ રવિ, ૧૯૪૮.

સત્સંગ થવાનો પ્રસંગ ઇચ્છિયે છૈયે, પણ ઉપાધિયોગનો જે ઉદય તે પણ વેદવા સિવાય ઉપાય નથી. જગતમાં બીજા પદાર્થો તો અમને કંઈ રુચિનાં કારણ રહ્યાં નથી. જે કંઈ રુચિ રહી છે તે માત્ર એક સત્યનું ધ્યાન કરનારા એવા સંત પ્રત્યે, જેમાં આત્માને વર્ણવ્યો છે એવા સત્શાસ્ત્ર પ્રત્યે, અને પરેચ્છાએ પરમાર્થનાં નિમિત્ત-કારણ એવાં દાનાદિ પ્રત્યે રહી છે. આત્મા તો કૃતાર્થ સમજાય છે.

[૨૨૬] [૨૯૬] મુંબઈ, એપ્રીલ ૧૭, ૯૨=૧૯૪૮.

જગતના અભિપ્રાય પ્રત્યે જોઈને જીવ પદાર્થનો બોધ પામ્યો છે. જ્ઞાનીના અભિપ્રાય પ્રત્યે જોઈને પામ્યો નથી. જે જીવ જ્ઞાનીના અભિપ્રાયથી બોધ પામ્યો છે, તે જીવને સમ્યક્દર્શન થાય છે.

માર્ગ બે પ્રકારનો જાણીએ છૈયે. એક ઉપદેશ થવા અર્થેનો માર્ગ, એક વાસ્તવ માર્ગ. 'વિચારસાગર' ઉપદેશ થવા અર્થે વિચારવા યોગ્ય છે. જ્યારે જૈનશાસ્ત્ર વાંચવા જણાવીએ ત્યારે જૈની થવાને નથી જણાવતા; વેદાંતશાસ્ત્ર વાંચવા જણાવીએ ત્યારે વેદાંતી થવા નથી જણાવતા; તેમ જ અન્ય શાસ્ત્ર વાંચવા જણાવીએ ત્યારે અન્ય ધર્મ નથી જણાવતા; માત્ર જે જણાવીએ છૈયે, તે તમ સર્વને ઉપદેશ-અર્થે જણાવીએ છૈયે. જૈન અને વેદાંતી આદિનો ભેદ હાલ ત્યાગ કરો. આત્મા તેવો નથી.

૨૨૭] [૨૯૭] મુંબઈ, ચૈત્ર વદ ૧૨ રવિ, ૧૯૪૮.

જ્યાં પૂર્ણકામપણું છે, ત્યાં સર્વજ્ઞતા છે.

જેને બોધબીજની ઉત્પત્તિ હોય છે, તેને સ્વરૂપસુખથી કરીને પરિતૃપ્તપણું વર્ત્તે છે, અને વિષયપ્રત્યે અપ્રયત્ન દશા વર્ત્તે છે.

જે જીવિતવ્યમાં ક્ષણિકપણું છે, તે જીવિતવ્યમાં જ્ઞાનીઓએ નિત્યપણું પ્રાપ્ત કર્યું છે, એ અચરજની વાત છે. જો જીવને પરિતૃપ્તપણું વર્ત્યા કરતું ન હોય તો અખંડ એવો આત્મબોધ તેને સમજવો નહીં.

૨૨૮] [૨૯૮] મુંબઈ, અક્ષયતૃતીયા, ૧૯૪૮.

ભાવસમાધિ છે. બાહ્યઉપાધિ છે; જે ભાવને ગૌણ કરી શકે એવી સ્થિતિની છે; તથાપિ સમાધિ વર્ત્તે છે.

૨૨૯] [૨૯૮-૧] મુંબઈ, વૈશાખ શુદ ૪ શનિવાર, ૧૯૪૮.

અમે પૂર્ણકામપણાં વિષે લખ્યું હતું, તે એવા આશયથી લખ્યું છે કે જે પ્રમાણે જ્ઞાનનું પ્રકાશવું છે, તે પ્રમાણે રાગાદિ [પાઠા. શબ્દાદિ] વ્યવહારિક પદાર્થને વિષેથી નિસ્પૃહપણું વર્ત્તે છે; આત્મસુખે કરી પરિતૃપ્તપણું વર્ત્તે છે. અન્ય સુખની જે ઇચ્છા નહીં થવી, તે પૂર્ણ જ્ઞાનનું લક્ષણ છે.

જ્ઞાની અનિત્ય જીવનમાં નિત્યપણું પ્રાપ્ત કરે છે, એમ જે લખ્યું છે તે એવા આશયથી લખ્યું છે કે તેને મૃત્યુને માટે નિર્ભયપણું વર્ત્તે છે. જેને એમ હોય તેને પછી અનિત્યપણા વિષે રહ્યા છે, એમ કહીએ નહીં, તો તે વાત સત્ય છે.

ખરું આત્મભાન થાય છે તેને, હું અન્યભાવનો અકર્ત્તા છઉં એવો બોધ ઉત્પન્ન થઈ, અહંપ્રત્યયિબુદ્ધિ, તે વિલય પામે છે. *એવું જે આત્મભાન તે વારંવાર ઉજ્જ્વલપણે વર્ત્યા કરે છે, તથાપિ જેમ ઇચ્છીયે તેમ તો નહીં.* સમાધિરૂપ.

૨૩૦] [૨૯૯] મુંબઈ, વૈશાખ શુદિ ૬ રવિ, ૧૯૪૮.

હાલ તો અનુક્રમે ઉપાધિયોગ વિશેષ વર્ત્યા કરે છે.

અનંતકાળ વ્યવહાર કરવામાં વ્યતીત કર્યો છે, તો તેની જંજાળમાં પરમાર્થ વિસર્જન ન કરાય એમ જ વર્ત્તવું, એવો જેને નિશ્ચય છે, તેને તેમ હોય છે, એમ અમે જાણીએ છૈયે.

વનને વિષે ઉદાસીનપણે સ્થિત એવા જે યોગીઓ—તીર્થંકરાદિક—તેનું આત્મત્વ સાંભરે છે.

૩૪૫] [૩૦૦] [સ.નિ. ૧૯૫૨. પાઠા. ૧૯૪૮.

મનમાં વારંવાર વિચારથી નિશ્ચય થઈ રહ્યો છે કે કોઈ પણ પ્રકારે ઉપયોગ ફરી અન્યભાવમાં પોતાપણું થતું નથી, અને અખંડ આત્મધ્યાન રહ્યા કરે છે, એવી જે દશા તેને વિષે વિકટ ઉપાધિજોગનો ઉદય એ આશ્ચર્યકારક છે; હાલમાં તો થોડા ક્ષણની નિવૃત્તિ માંડ રહે છે; અને પ્રવૃત્તિ કરી શકે એવી યોગ્યતાવાળું તો ચિત્ત નથી, અને હાલ તેવી પ્રવૃત્તિ કરવી એ કર્ત્તવ્ય છે, તો ઉદાસપણે તેમ કરીએ છૈયે; મન ક્યાં ય બાઝતું નથી, અને કંઈ ગમતું નથી; તથાપિ હાલ હરિઇચ્છાઆધિન છે. નિરૂપમ એવું જે આત્મધ્યાન, તીર્થંકરાદિકે કર્યું છે, તે પરમ આશ્ચર્યકારક છે. તે કાળ પણ આશ્ચર્યકારક હતો. વધારે શું કહેવું ? 'વનની મારી કોયલ'ના કહેવત પ્રમાણે આ કાળમાં, અને આ પ્રવૃત્તિમાં અમે છૈયે.

[૨૩૨] [૩૦૧] મુંબઈ, વૈશાખ વદ ૬ ભોમ, ૧૯૪૮.

જ્ઞાનીને વિષે જો કોઈ પણ પ્રકારે ધનાદિની વાંછા રાખવામાં આવે, તો જીવને દર્શનાવરણીય કર્મનો પ્રતિબંધ વિશેષ ઉત્પન્ન થાય છે. ઘણુંકરીને જ્ઞાની તેવો પ્રતિબંધ કોઈને પોતાથકી ઉત્પન્ન ન થાય એમ વર્તે છે. જ્ઞાની પોતાનું ઉપજીવન—આજીવિકા—પણ પૂર્વકર્માનુસાર કરે છે; જ્ઞાનને વિષે પ્રતિબદ્ધતા થાય એમ કરી આજીવિકા કરતા નથી, અથવા કરાવવાનો પ્રસંગ ઇચ્છતા નથી, એમ જાણીએ છૈયે.

જ્ઞાની પ્રત્યે જેને કેવળ નિસ્પૃહ ભક્તિ છે, પોતાની ઇચ્છા તે થકી પૂર્ણ થતી ન દેખીને પણ જેને દોષ આવતો નથી, એવા જે જીવ છે, તેને જ્ઞાનીને આશ્રયે ધીરજથી વર્તતાં આપત્તિનો નાશ હોય છે. અથવા ઘણું મંદપણું થઈ જાય છે, એમ જાણીએ છૈયે; તથાપિ તેવી ધીરજ રહેવી આ કાળને વિષે બહુ વિકટ છે, અને તેથી ઉપર જણાવ્યું છે, એવું પરિણામ ઘણીવાર આવતું અટકી જાય છે.

અમને તો એવી જંજાળ વિષે ઉદાસીનપણું વર્તે છે, અમારે વિષે વર્તતો પરમ વૈરાગ્ય વ્યવહારને વિષે ક્યારેય મન મળવા દેતો નથી, અને વ્યવહારનો પ્રતિબંધ તો આખો દિવસ રાખવો પડે છે. હાલ તો એવો ઉદય સ્થિતિમાં વર્તે છે. તેથી સંભવ થાય છે કે તે પણ સુખનો હેતુ છે.

અમે તો પાંચ માસ થયાં જગત્, ઈશ્વર, અન્યભાવ એ સર્વને વિષે ઉદાસીનપણે વર્તીએ છૈયે, તથાપિ તે વાર્તા તમને ગાંભીર્યપણે રહી જણાવી નથી. તમે જે પ્રકારે ઈશ્વરાદિ વિષે શ્રદ્ધાશીલ છો તેમ વર્તવું તમને કલ્યાણરૂપ છે, અમને તો કોઈ જાતનો ભેદભાવ નહીં ઉત્પન્ન થતો હોવાથી સર્વ જંજાળરૂપ વર્તે છે, એટલે ઈશ્વરાદિ સમેતમાં ઉદાસપણું વર્તે છે. આવું જે અમારું લખવું તે વાંચી કોઈ પ્રકારે સંદેહને વિષે પડવાને યોગ્ય તમે નથી.

હાલ તો અમે અત્રપણે વર્તીએ છૈયે, એટલે કોઈ પ્રકારની જ્ઞાનવાર્તા પણ જણાવી શકાતી નથી; પણ મોક્ષ તો કેવળ અમને નિકટપણે વર્તે છે, એ તો નિઃશંક વાર્તા છે. અમારું જે ચિત્ત તે આત્મા શિવાય અન્ય સ્થળે પ્રતિબદ્ધતા પામતું નથી, ક્ષણ પણ અન્યભાવને વિષે સ્થિર થતું નથી. સ્વરૂપને વિષે સ્થિર રહે છે. એવું જે અમારું આશ્ચર્યકારક સ્વરૂપ તે હાલ તો ક્યાંય કહ્યું જતું નથી. ઘણા માસ વીત્યાથી તમને લખી સંતોષ માનીએ છૈયે.

નમસ્કાર વાંચશો. ભેદ રહિત એવા અમે છૈયે.

---

[૨૩૩] [૩૦૨] મુંબઈ, વૈશાખ વદ ૧૩ ભોમ, ૧૯૪૮.

નિરંતર જેને અભેદધ્યાન વર્તે છે, એવા શ્રી બોધપુરુષના યથાયોગ્ય વાંચશો.

અત્ર ભાવ પ્રત્યે તો સમાધિ વર્તે છે; અને બાહ્ય પ્રત્યે ઉપાધિજોગ વર્તે છે; તમારાં આવેલાં ત્રણ પત્રો પ્રાપ્ત થયાં છે, અને તે કારણથી પ્રત્યુત્તર લખ્યો નથી.

આ કાળનું વિષમપણું એવું છે કે જેને વિષે ઘણા વખતસુધી સત્સંગનું સેવન થયું હોય તો જીવને વિષેથી લોકભાવના ઓછી થાય; અથવા લય પામે. લોકભાવનાનાં આવરણને લીધે પરમાર્થભાવના પ્રત્યે જીવને ઉલ્લાસપરિણતિ થાય નહીં; અને ત્યાંસુધી લોકસહવાસ તે ભવરૂપ હોય છે.

સત્સંગનું સેવન જે નિરંતરપણે ઇચ્છે છે, એવા મુમુક્ષુ જીવને જ્યાંસુધી તે જોગનો વિરહ રહે ત્યાંસુધી દૃઢભાવે તે ભાવના ઇચ્છી પ્રત્યેક કાર્ય કરતાં વિચારથી વર્તી, પોતાને વિષે લઘુપણું માન્ય કરી, પોતાના જોવામાં આવે તે દોષ પ્રત્યે નિવૃત્તિ ઇચ્છી, સરળપણે વર્ત્યા કરવું; અને જે કાર્યે કરી તે ભાવનાની ઉન્નતિ થાય એવી જ્ઞાનવાર્તા કે જ્ઞાનલેખ કે ગ્રંથનું કંઈ વિચારવું રાખવું, તે યોગ્ય છે.

ઉપર જણાવી છે જે વાર્ત્તા, તેને વિષે બાધ કરનારા એવા ઘણા પ્રસંગ તમ જીવોને વર્ત્તે છે, એમ જાણીએ છૈયે; તથાપિ તે તે બાધ કરનારા પ્રસંગ પ્રત્યે જેમ બને તેમ સદ્ઉપયોગે વિચારી વર્ત્તવાનું ઇચ્છવું, તે અનુક્રમે બને એવું છે. કોઈ પ્રકારે મનને વિષે સંતાપ પામવા યોગ્ય નથી, પુરુષાર્થ જે કંઈ થાય તે કરવાની દૃઢ ઇચ્છા રાખવી યોગ્ય છે; અને પરમ એવું જે બોધસ્વરૂપ છે તેનું જેને ઓળખાણ છે, એવા પુરુષે તો નિરંતર તેમ વર્ત્યાનાં પુરુષાર્થને વિષે મુંઝાવું યોગ્ય નથી.

અનંતકાળે જે પ્રાપ્ત થયું નથી, તે પ્રાપ્તપણાને વિષે અમુક કાળ વ્યતીત થાય તો હાનિ નથી. માત્ર અનંતકાળે જે પ્રાપ્ત થયું નથી, તેને વિષે ભ્રાંતિ થાય, ભૂલ થાય તે હાનિ છે. પરમ એવું જ્ઞાનીનું સ્વરૂપ ભાસ્યમાન થયું છે, તો પછી તેના માર્ગને વિષે અનુક્રમે જીવનું પ્રવેશપણું થાય એ સરળ પ્રકારે સમજાય એવી વાર્ત્તા છે.

રુડે પ્રકારે મન વર્ત્તે એમ વર્ત્તો. વિયોગ છે, તેમાં કલ્યાણનો પણ વિયોગ છે, એ વાર્ત્તા સત્ય છે, તથાપિ જો જ્ઞાનીનાં વિયોગમાં પણ તેને જ વિષે ચિત્ત વર્ત્તે છે, તો કલ્યાણ છે. ધીરજનો ત્યાગ કરવાને યોગ્ય નથી. શ્રી સ્વરૂપના યથાયોગ્ય.

---

[૨૩૪] [૩૦૩] મુંબઈ, વૈશાખ વદ ૧૪ બુધ, ૧૯૪૮.

મોહમયીથી જેની અમોહપણે સ્થિતિ છે, એવા શ્રી..........ના યથા૦

'મનને લઈને આ બધું છે' એવો જે અત્યારસુધીનો થએલો નિર્ણય લખ્યો તે સામાન્ય પ્રકારે તો યથાતથ્ય છે. તથાપિ 'મન,' 'તેને લઈને,' અને 'આ બધું' અને 'તેનો નિર્ણય,' એવા જે ચાર ભાગ એ વાક્યના થાય છે, તે ઘણા કાળના બોધે જેમ છે તેમ સમજાય એમ જાણીએ છૈયે; જેને તે સમજાય છે, તેને મન વશ વર્ત્તે છે; એ વાત નિશ્ચયરૂપ છે, તથાપિ ન વર્ત્તતું હોય તોપણ તે આત્મસ્વરૂપને વિષે જ વર્ત્તે છે. એ મન વશ થવાનો ઉત્તર ઉપર લખ્યો છે, સર્વથી મુખ્ય એવો લખ્યો છે. જે વાક્ય લખવામાં આવ્યાં છે તે ઘણા પ્રકારે વિચારવાને યોગ્ય છે.

મહાત્માનો દેહ બે કારણને લઈને વિદ્યમાનપણે વર્ત્તે છે, પ્રારબ્ધ કર્મ ભોગવવાને અર્થે, જીવોના કલ્યાણને અર્થે. તથાપિ એ બન્નેમાં તે ઉદાસપણે ઉદય આવેલી વર્ત્તનાએ વર્ત્તે છે, એમ જાણીએ છૈયે.

ધ્યાન, જપ, તપ, ક્રિયા માત્ર એ સર્વ થકી અમે જણાવેલું કોઈ વાક્ય જો પરમ ફળનું કારણ ધારતા હો તો, નિશ્ચયપણે ધારતા હો તો, પાછળથી બુદ્ધિ લોકસંજ્ઞા, શાસ્ત્રસંજ્ઞા પર ન જતી હોય તો, જાય તો તે ભ્રાંતિવડે ગઈ છે એમ ધારતા હો તો, તે વાક્યને ઘણા પ્રકારની ધીરજ વડે વિચારવા ધારતા હો તો, લખવાને ઇચ્છા થાય છે. હજી આથી વિશેષપણે નિશ્ચયને વિષે ધારણા કરવાને લખવું અગત્ય જેવું લાગે છે, તથાપિ ચિત્ત અવકાશરૂપે વર્ત્તતું નથી, એટલે જે લખ્યું છે તે પ્રબળપણે માનશો.

સર્વ પ્રકારે ઉપાધિયોગ તો નિવૃત્ત કરવા યોગ્ય છે; તથાપિ જો તે ઉપાધિયોગ સત્સંગાદિકને અર્થે જ ઇચ્છવામાં આવતો હોય, તેમ જ પાછી ચિત્તસ્થિતિ સંભવપણે રહેતી હોય તો તે ઉપાધિ યોગમાં પ્રવર્ત્તવું શ્રેયસ્કર છે. અપ્રતિબદ્ધ પ્રણામ.

---

[૧૯૧] [૩૦૪] [સ. નિ. મુંબઈ, વૈશાખ, ૧૯૪૮.

ગમે તેટલી વિપત્તિઓ પડે, તથાપિ જ્ઞાનીદ્વારા સાંસારિક ફળની ઇચ્છા કરવી યોગ્ય નથી. ઉદય આવેલો અંતરાય સમપરિણામે વેદવા યોગ્ય છે. વિષમપરિણામે વેદવા

યોગ્ય નથી. તમારી આજીવિકા સંબંધી સ્થિતિ ઘણા વખત થયાં જાણવામાં છે; એ પૂર્વ કર્મનો યોગ છે. યથાર્થ જ્ઞાન જેમને છે એવો પુરુષ અન્યથા આચરે નહીં; માટે તમે જે આકુળતાને લઈ ઇચ્છા જણાવી, તે નિવૃત્ત કરવા યોગ્ય છે.

જ્ઞાની પાસે સાંસારિક વૈભવ હોય તોપણ મુમુક્ષુએ કોઈ પણ પ્રકારે તે ઇચ્છવો યોગ્ય નથી. ઘણુંકરી જ્ઞાની પાસે તેવો વૈભવ હોય છે, તો તે મુમુક્ષુની વિપત્તિ ટાળવા માટે ઉપયોગી થાય છે. પારમાર્થિક વૈભવથી જ્ઞાની, મુમુક્ષુને સાંસારિક ફળ આપવાનું ઇચ્છે નહીં; કારણ કે અકર્ત્તવ્ય તે જ્ઞાની કરે નહીં.

ધીરજ ન રહે એવા પ્રકારની તમારી સ્થિતિ છે એમ અમે જાણીએ છૈયે, તેમ છતાં ધીરજમાં એક અંશનું પણ ન્યૂનપણું ન થવા દેવું તે તમને કર્ત્તવ્ય છે; અને એ યથાર્થ બોધ પામવાનો મુખ્ય માર્ગ છે.

હાલ તો અમારી પાસે એવું કોઈ સાંસારિક સાધન નથી કે તમને તે વાટે ધીરજનું કારણ થઈએ, પણ તેવો પ્રસંગ લક્ષમાં રહે છે; બાકી બીજાં પ્રયત્ન તો કર્ત્તવ્ય નથી.

કોઈ પણ પ્રકારે ભવિષ્યનો સાંસારિક વિચાર છોડી વર્ત્તમાનમાં સમપણે પ્રવર્ત્તવાનો દૃઢ નિશ્ચય કરવો એ તમને યોગ્ય છે; ભવિષ્યમાં જે થવા યોગ્ય હશે, તે થશે, તે અનિવાર્ય છે, એમ ગણી પરમાર્થ-પુરુષાર્થ ભણી સન્મુખ થવું યોગ્ય છે.

ગમે તે પ્રકારે પણ એ લોકલજ્જારૂપ ભયનું સ્થાનક એવું જે ભવિષ્ય તે વિસ્મરણ કરવા યોગ્ય છે. તેની ચિંતાવડે પરમાર્થનું વિસ્મરણ હોય છે, અને એમ થાય તે મહા આપત્તિરૂપ છે; માટે તે આપત્તિ આવે નહીં, એટલું જ વારંવાર વિચારવા યોગ્ય છે. ઘણા વખત થયાં આજીવિકા અને લોકલજ્જાનો ખેદ તમને અંતરમાં ભેળો થયો છે. તે વિષે હવે તો નિર્ભયપણું જ અંગીકાર કરવું યોગ્ય છે. ફરી કહીએ છઈએ કે તે જ કર્ત્તવ્ય છે. યથાર્થ બોધનો એ મુખ્ય માર્ગ છે. એ સ્થળે ભૂલ ખાવી યોગ્ય નથી. લજ્જા અને આજીવિકા મિથ્યા છે. કુટુંબાદિનું મમત્વ રાખશો તોપણ જે થવાનું હશે તે થશે. તેમાં સમપણું રાખશો તોપણ જે થવા યોગ્ય હશે તે થશે; માટે નિઃશંકપણે નિરાભિમાની થવું યોગ્ય છે. સમપરિણામે પરિણમવું યોગ્ય છે, અને એ જ અમારો બોધ છે. આ જ્યાંસુધી નહીં પરિણમે ત્યાંસુધી યથાર્થ બોધ પણ પરિણમે નહીં.

[૨૫૮-૧] [૩૦૫] મુંબઈ, વૈશાખ, ૧૯૪૮

જિનાગમ છે તે ઉપશમસ્વરૂપ છે. ઉપશમસ્વરૂપ એવા પુરુષોએ ઉપશમને અર્થે તે પ્રરૂપ્યાં છે, ઉપદેશ્યાં છે. તે ઉપશમ આત્માર્થે છે, અન્ય કોઈ પ્રયોજન અર્થે નથી. આત્માર્થમાં જો તેનું આરાધન કરવામાં ન આવ્યું, તો તે જિનાગમનું શ્રવણ, વાંચન નિષ્ફળરૂપ છે; એ વાર્ત્તા અમને તો નિઃસંદેહ યથાર્થ લાગે છે.

દુઃખની નિવૃત્તિને સર્વ જીવ ઇચ્છે છે, અને દુઃખની નિવૃત્તિ દુઃખ જેનાથી જન્મ પામે છે એવા રાગ, દ્વેષ અને અજ્ઞાનાદિ દોષની નિવૃત્તિ થયા વિના સંભવતી નથી. તે રાગાદિની નિવૃત્તિ એક આત્મજ્ઞાન શિવાય બીજા કોઈ પ્રકારે ભૂતકાળમાં થઈ નથી, વર્ત્તમાનકાળમાં થતી નથી. ભવિષ્યકાળમાં થઈ શકે તેમ નથી. એમ સર્વ જ્ઞાની પુરુષોને ભાસ્યું છે. માટે તે આત્મજ્ઞાન જીવને માટે પ્રયોજનરૂપ છે તેનો સર્વશ્રેષ્ઠ ઉપાય સદ્‌ગુરુવચનનાં શ્રવણનું કે સત્શાસ્ત્રનું વિચારવું એ છે. જે કોઈ જીવ દુઃખની નિવૃત્તિ ઇચ્છતો હોય, સર્વથા દુઃખથી મુક્તપણું તેને પ્રાપ્ત કરવું હોય તેને

એ જ એક માર્ગ આરાધ્યા શિવાય અન્ય બીજો કોઈ ઉપાય નથી. માટે જીવે સર્વ પ્રકારનાં મતમતાંતરનો, કુળધર્મનો, લોકસંજ્ઞારૂપ ધર્મનો, ઓઘસંજ્ઞારૂપ ધર્મનો ઉદાસભાવ ભજી એક આત્મવિચાર કર્ત્તવ્યરૂપ ધર્મ ભજવો યોગ્ય છે.

એક મોટી નિશ્ચયની વાર્ત્તા તો મુમુક્ષુ જીવે એ જ કરવી યોગ્ય છે કે સત્સંગ જેવું કલ્યાણનું કોઈ બળવાન કારણ નથી, અને તે સત્સંગમાં નિરંતર સમય સમય નિવાસ ઇચ્છવો, અસત્સંગનું ક્ષણે ક્ષણે વિપરિણામ વિચારવું, એ શ્રેયરૂપ છે. બહુબહુ કરીને આ વાર્ત્તા અનુભવમાં આણવા જેવી છે.

યથાપ્રારબ્ધે સ્થિતિ છે એટલે બળવાન ઉપાધિયોગે વિષમતા આવતી નથી. કંટાળો અત્યંત આવી જતાં છતાં ઉપશમનું, સમાધિનું યથારૂપ રહેવું થાય છે; તથાપિ નિરંતર ચિત્તમાં સત્સંગની ભાવના વાર્યા કરે છે. સત્સંગનું અત્યંત માહાત્મ્ય પૂર્વભવે વેદન કર્યું છે, તે ફરિફરી સ્મૃતિરૂપ થાય છે; અને નિરંતર અભગ્નપણે તે ભાવના સ્ફુરિત રહ્યા કરે છે. જ્યાંસુધી આ ઉપાધિયોગનો ઉદય છે ત્યાંસુધી સમવસ્થાને તે નિર્વાહવો એવું પ્રારબ્ધ છે, તથાપિ જે કાળ જાય છે તે તેના ત્યાગના ભાવમાં ઘણુંકરી ગયા કરે છે.

નિવૃત્તિ જેવાં ક્ષેત્રે ચિત્ત સ્થિરતાએ હાલ 'સૂત્રકૃતાંગ સૂત્ર'નું શ્રવણ કરવા ઇચ્છા હોય તો કરવામાં બાધ નથી. માત્ર જીવને ઉપશમાર્થે તે કરવું યોગ્ય છે. ક્યા મતનું વિશેષપણું છે, ક્યા મતનું ન્યૂનપણું છે, એવા અન્યાર્થમાં પડવા અર્થે તેમ કરવું યોગ્ય નથી. તે 'સૂત્રકૃતાંગ'ની રચના જે પુરુષોએ કરી છે, તે આત્મસ્વરૂપપુરુષ હતા, એવો અમારો નિશ્ચય છે.

'આ કર્મરૂપ ક્લેશ જે જીવને પ્રાપ્ત થયો છે તે કેમ ત્રુટે?' એવું પ્રશ્ન મુમુક્ષુ શિષ્યને ઉદ્ભવ કરી 'બોધ પામવાથી ત્રુટે' એવું તે સૂત્રકૃતાંગનું પ્રથમ વાક્ય છે. 'તે બંધન શું? અને શું જાણવાથી તે ત્રુટે?' એવું બીજું પ્રશ્ન ત્યાં શિષ્યને સંભવે છે અને તે બંધન વીરસ્વામીએ શા પ્રકારે કહ્યું? એવા વાક્યથી તે પ્રશ્ન મૂક્યું છે; અર્થાત્ શિષ્યનાં પ્રશ્નમાં તે વાક્ય મૂકી ગ્રંથકાર એમ કહે છે કે, આત્મસ્વરૂપ એવા વીરસ્વામીનું કહેલું તમને કહીશું; કેમકે આત્મસ્વરૂપપુરુષ આત્મસ્વરૂપાર્થે અત્યંત પ્રતીતિ યોગ્ય છે. તે બંધનનું સ્વરૂપ ત્યાર પછી ગ્રંથકાર કહે છે તે ફરિફરી વિચારવા યોગ્ય છે. ત્યાર પછી તેના વિશેષ વિચારે ગ્રંથકારને સ્મૃતિ થઈ કે આ જે સમાધિમાર્ગ તે આત્માના નિશ્ચય વિના ઘટે નહીં, અને જગતવાસી જીવોએ અજ્ઞાની ઉપદેશકોથી જીવનું સ્વરૂપ અન્યથા જાણી, કલ્યાણનું સ્વરૂપ અન્યથા જાણી, અન્યનો યથાર્થપણે નિશ્ચય કર્યો છે; તે નિશ્ચયનો ભંગ થયા વિના, તે નિશ્ચયમાં સંદેહ પડ્યા વિના, અમે જે અનુભવ્યો છે એવો સમાધિ માર્ગ, તે તેમને કોઈ પ્રકારે સંભળાવ્યો શી રીતે ફળીભૂત થશે? એવું જાણી ગ્રંથકાર કહે છે કે, 'આવા માર્ગનો ત્યાગ કરી કોઈ એક શ્રમણ બ્રાહ્મણ અજાણપણે, વગર વિચાર્યે અન્યથા પ્રકારે માર્ગ કહે છે' એમ કહેતા હતા. તે અન્યથા પ્રકાર પછી ગ્રંથકાર નિવેદન કરે છે, કે પંચમહાભૂતનું જ અસ્તિત્વ માને છે, આત્માનું ઉત્પન્ન થવું તેથી માને છે, જેમ ઘટતું નથી. જણાવી આત્માનું નિત્યપણું પ્રતિપાદન કરે છે. 'જો જીવે પોતાનું નિત્યપણું નથી, તો પછી નિર્વાણનું યત્ન શા અર્થે થાય?' એવો અભિપ્રાય દર્શાવી યથા... પ્રાયનો બોધ કરી યથાર્થ માર્ગ વિના છૂટકો નથી, ગર્ભપણું ટળે નહીં. ... નહીં, મરણ ટળે નહીં, દુઃખ ટળે નહીં, આધિ, વ્યાધિ, ઉપાધિ કંઈ ટ...

અમે ઉપર જે કહી આવ્યા છીએ એવા મતવાદીઓ તે સૌ તેવા પ્રકારને વિષે વસ્યા છે કે જેથી જન્મ જરા મરણાદિનો નાશ થાય નહીં, એવો વિશેષ ઉપદેશરૂપ આગ્રહ કરી પ્રથમાધ્યયન સમાપ્ત કર્યું છે. ત્યાર પછી અનુક્રમે તેથી વર્ધમાન પરિણામે ઉપશમ-કલ્યાણ–આત્માર્થ બોધ્યો છે. તે લક્ષમાં રાખી વાંચન, શ્રવણ ઘટે છે. કુળ ધર્માર્થે 'સૂત્રકૃતાંગ'નું વાંચન, શ્રવણ નિષ્ફળ છે.

---

[૨૫૫] [૩૭૬] [સ. નિ. મુંબઈ, વૈશાખ વદ ., ૧૯૪૮.

શ્રી સ્થંભતીર્થવાસી જિજ્ઞાસુ પ્રત્યે. શ્રી—મોહમયિથી અમોહસ્વરૂપ એવા શ્રી રાયચંદ્રના આત્મસમાનભાવની સ્મૃતિએ યથાયોગ્ય વાંચશો. હાલ અત્રે બાહ્યપ્રવૃત્તિનો જોગ વિશેષપણે રહે છે. જ્ઞાનીનો દેહ ઉપાર્જન કરેલાં એવાં પૂર્વકર્મ નિવૃત્ત કરવાઅર્થે અને અન્યની અનુકંપાને અર્થે હોય છે.

જે ભાવે કરી સંસારની ઉત્પત્તિ હોય છે, તે ભાવ જેને વિષેથી નિવૃત્ત થયો છે, એવા જ્ઞાની પણ બાહ્યપ્રવૃત્તિનાં નિવૃત્તપણાંને, અને સત્સમાગમના નિવાસપણાંને ઇચ્છે છે. તે જોગનું જ્યાંસુધી ઉદયપણું પ્રાપ્ત ન હોય ત્યાંસુધી, અવિષમપણે પ્રાપ્ત સ્થિતિએ વર્ત્તે છે એવા [પાઠા–એવો] જે જ્ઞાની તેના ચરણારવિંદની ફરિફરી સ્મૃતિ થઈ આવવાથી પરમ વિશિષ્ટભાવે નમસ્કાર કરીએ છીએ.

હાલ જે પ્રવૃત્તિજોગમાં રહીએ છીએ, તે તો ઘણા પ્રકારના પરેચ્છાના કારણથી રહીને છીએ. આત્મદૃષ્ટિનું અખંડપણું એ પ્રવૃત્તિજોગથી બાધ નથી પામતું. માટે ઉદય આવેલો એવો તે જોગ આરાધિએ છીએ. અમારો પ્રવૃત્તિજોગ જિજ્ઞાસુ પ્રત્યે કલ્યાણ પ્રાપ્ત થવા વિષે વિયોગ-પણે કોઈ પ્રકારે વર્ત્તે છે.

જેને વિષે સત્સ્વરૂપ વર્ત્તે છે, એવા જે જ્ઞાની તેને વિષે લોક સ્પૃહાદિનો ત્યાગ કરી, ભાવે પણ જે આશ્રિતપણે વર્ત્તે છે, તે નિકટપણે કલ્યાણને પામે છે, એમ જાણીએ છીએ.

નિવૃત્તિના સમાગમને ઘણા પ્રકારે ઇચ્છિએ છીએ, કારણકે એ પ્રકારનો જે અમારો રાગ તે કેવળ અમે નિવૃત્ત કર્યો નથી.

કાળનું કળિસ્વરૂપ વર્ત્તે છે, તેને વિષે જે અવિષમપણે માર્ગની જિજ્ઞાસાએ કરી, બાકી બીજા જે અન્ય જાણવાના ઉપાય તે પ્રત્યે ઉદાસીનપણે વર્ત્તતો પણ જ્ઞાનીના સમાગમે રહે છે તે અત્યંત નિકટપણે કલ્યાણ પામે છે, એમ જાણીએ છીએ.

જગત્ ઈશ્વરાદિસંબંધી પ્રશ્ન તે અમારા ઘણા વિશેષ સમાગમે સમજવા યોગ્ય છે. એવા પ્રકારનો વિચાર (કોઈ કોઈ સમયે) કરવામાં હાનિ નથી. તેનો યથાર્થ ઉત્તર કદાપિ અમુક કાળસુધી પ્રાપ્ત ન થાય તો તેથી ધીરજનો ત્યાગ કરવાને વિષે જતી એવી જે મતિ તે રોકવા યોગ્ય છે.

અવિષમપણે જ્યાં આત્મધ્યાન વર્ત્તે છે, એવા જે 'શ્રીરાયચંદ્ર' તે પ્રત્યે ફરિફરી નમસ્કાર કરી આ પત્ર અત્યારે પૂરું કરીએ છીએ.

[×] [૩૭૭] મુંબઈ, વૈશાખ, ૧૯૪૮

આત્માને વિષે વર્ત્તે છે એવા જ્ઞાનીપુરુષો સહજ–પ્રાપ્ત–પ્રારબ્ધ પ્રમાણે વર્ત્તે છે. વાસ્તવ્ય તો એમ છે કે જે કાળે જ્ઞાનથી અજ્ઞાન નિવૃત્ત થયું તે જ કાળે જ્ઞાની મુક્ત છે. દેહાદિને વિષે અપ્રતિબદ્ધ છે, એવા જે જ્ઞાની તેને કોઈ આશ્રય કે આલંબન નથી.

ધીરજ પ્રાપ્ત થવા 'ઈશ્વરેચ્છાદિ' ભાવના તેને થવી યોગ્ય નથી. ભક્તિમાનને જે કંઈ પ્રાપ્ત થાય છે, તેમાં કોઈ કલેશના પ્રકાર દેખી, તટસ્થ ધીરજ રહેવા તે ભાવના કોઈ પ્રકારે યોગ્ય છે. જ્ઞાનીને 'પ્રારબ્ધ,' 'ઈશ્વરેચ્છાદિ' બધા પ્રકારો એક જ ભાવના—સરખા ભાવના—છે. તેને સાતા–અસતામાં કંઈ કોઈ પ્રકારે રાગદ્વેષાદિ કારણ નથી. તે બન્નેમાં ઉદાસીન છે. જે ઉદાસીન છે, તે મૂળ સ્વરૂપે નિરાલંબન છે. નિરાલંબન એવું તેનું ઉદાસપણું એ ઈશ્વરેચ્છાથી પણ બળવાન જાણીએ છીએ.

'ઈશ્વરેચ્છા' એ શબ્દ પણ અર્થાંતરે જાણવા યોગ્ય છે. ઈશ્વરેચ્છારૂપ આલંબન એ આશ્રયરૂપ એવી ભક્તિને યોગ્ય છે. નિરાશ્રય એવા જ્ઞાનીને બધું ય સમ છે, અથવા જ્ઞાની સહજ–પરિણામી છે; સહજ–સ્વરૂપી છે, સહજપણે સ્થિત છે, સહજપણે પ્રાપ્ત ઉદય ભોગવે છે, સહજપણે જે કંઈ થાય તે થાય છે, જે ન થાય તે ન થાય છે, તે કર્ત્તવ્ય રહિત છે; કર્ત્તવ્યભાવ તેને વિષે વિલય પ્રાપ્ત છે; માટે તમને તે જ્ઞાનીના સ્વરૂપને વિષે પ્રારબ્ધના ઉદયનું સહજ–પ્રાપ્તપણું તે વધારે યોગ્ય છે, એમ જાણવું યોગ્ય છે. ઈશ્વરેચ્છાને વિષે કોઈ પ્રકારે ઇચ્છા સ્થાપિત કરી, તે ઇચ્છાવાન કહેવા યોગ્ય છે. જ્ઞાની ઇચ્છારહિત કે ઇચ્છાસહિત એમ કહેવું પણ બનતું નથી; તે સહજસ્વરૂપ છે.

---

[૨૩૫] [૩૦૮] મુંબઈ, જેઠ શુદ ૧૦ રવિ, ૧૯૪૮.

ઈશ્વરાદિ સંબંધી જે નિશ્ચય છે, તેને વિષે હાલ વિચારનો ત્યાગ કરી સામાન્યપણે સમયસારનું વાંચન કરવું યોગ્ય છે; અર્થાત્ ઈશ્વરના આશ્રયથી હાલ ધીરજ રહે છે, તે ધીરજ તેના વિકલ્પમાં પડવાથી રહેવી વિકટ છે.

'નિશ્ચય'ને વિષે અકર્ત્તા, 'વ્યવહાર'ને વિષે કર્ત્તા, ઇત્યાદિ જે વ્યાખ્યાન સમયસારને વિષે છે, તે વિચારવાને યોગ્ય છે, તથાપિ નિવૃત્ત થયા છે જેના બોધસંબંધી દોષ એવા જે જ્ઞાની તે પ્રત્યેથી એ પ્રકાર સમજવા યોગ્ય છે.

સમજવા યોગ્ય તો જે છે તે……સ્વરૂપ, પ્રાપ્ત થયું છે જેને નિર્વિકલ્પપણું એવા જ્ઞાનીથી. તેના આશ્રયે જીવના દોષ ગળિત થઈ પ્રાપ્ત હોય છે, સમજાય છે.

છ માસ સંપૂર્ણ થયાં જેને પરમાર્થ પ્રત્યે એક પણ વિકલ્પ ઉત્પન્ન થયો નથી એવા શ્રી……ને નમસ્કાર છે.

---

[૨૩૭] [૩૦૯] મુંબઈ, જેઠ વદી ,, શુક્ર, ૧૯૪૮.

જેની પ્રાપ્તિ પછી અનંત કાળનું યાચકપણું મટી સર્વ કાળને માટે અયાચકપણું પ્રાપ્ત હોય છે એવો જે કોઈ હોય તો તે તરણ–તારણ જાણીએ છૈયે. તેને ભજો. મોક્ષ તો આ કાળને વિષે પણ પ્રાપ્ત હોય; અથવા પ્રાપ્ત થાય છે. પણ તે મુક્તપણાનું દાન આપનાર એવા પુરુષની પ્રાપ્તિ પરમ દુર્લભ છે; અર્થાત્ મોક્ષ દુર્લભ નથી. દાતા દુર્લભ છે.

સંસારથી કંટાળ્યા તો ઘણો કાળ થઈ ગયો છે. તથાપિ સંસારનો પ્રસંગ હજી વિરામ પામતો નથી, એ એક પ્રકારનો મોટો કલેશ વર્ત્તે છે. હાલતો નિર્બળ થઈ શ્રીહરિને હાથ સોંપીએ છૈયે. અમને તો કંઈ કરવાવિષે બુધ્ધિ થતી નથી, અને લખવાવિષે બુધ્ધિ થતી નથી, કંઈક વાણીએ વર્તિએ છૈયે, તેમાં પણ બુધ્ધિ થતી નથી; માત્ર આત્મારૂપ મૌનપણું, અને તે સંબંધી પ્રસંગ, એને વિષે બુધ્ધિ રહે છે, અને પ્રસંગ તો તેથી અન્ય પ્રકારના વર્ત્તે છે.

એવી જ ઈશ્વરેચ્છા હશે!, એમ જાણી જેમ સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય છે તેમ જ યોગ્ય જાણી રહીએ છૈયે. બુધ્ધિ તો મોક્ષને વિષે પણ સ્પૃહાવાળી નથી, પણ પ્રસંગ આ વર્ત્તે છે. 'વનની મારી કોયલ' એવું એક ગુર્જરાદિ દેશનું કહેવત આ પ્રસંગને વિષે યોગ્ય છે. ॐ શાંતિઃ શાંતિઃ શાંતિઃ

[૩૩૬] [૩૧૦] [સ. નિ. ૧૯૫૧-પાઠા. ૧૯૪૮

પ્રભુભક્તિમાં જેમ બને તેમ તત્પર રહેવું. મોક્ષનો એ ધુરંધર માર્ગ મને લાગ્યો છે. ગમે તો મનથી પણ સ્થિર થઈને બેસી પ્રભુભક્તિ અવશ્ય કરવી યોગ્ય છે.

મનની સ્થિરતા થવાનો મુખ્ય ઉપાય હમણાં તો પ્રભુભક્તિ સમજો. આગળ પણ તે, અને તેવું જ છે, તથાપિ સ્થૂળપણે એને લખી જણાવવી વધારે યોગ્ય લાગે છે.

'ઉત્તરાધ્યયનસૂત્ર'માં બીજા ઇચ્છિત અધ્યયન વાંચશો; બત્રીસમાંની ચોવીશ ગાથા મોઢા આગળની મનન કરશો.

સમ, સંવેગ, નિર્વેદ, આસ્થા અને અનુકંપા ઇત્યાદિક સદ્ગુણોથી યોગ્યતા મેળવ અને કોઈ વેળા મહાત્માના યોગે તે [પાઠા. તો] ધર્મ મળી રહેશે.

સત્સંગ, સત્શાસ્ત્ર અને સદ્વ્રત્ત એ ઉત્તમ સાધન છે.

---

[૩૩૭] [૩૧૦-૧] [સ. નિ. ૧૯૫૧-પાઠા. ૧૯

'સૂયગડાંગસૂત્ર'નો જોગ હોય તો તેનું બીજું અધ્યયન, તથા ઉદકપેઢાળવાળું અ યન વાંચવાનો પરિચય રાખજો. તેમ જ 'ઉત્તરાધ્યયન'માં કેટલાંક વૈરાગ્યાદિક ચરિત્રવા અધ્યયન વાંચતા રહેજો; અને પ્રભાતમાં વહેલા ઉઠવાનો પરિચય રાખજો; એકાંત સ્થિર બેસવાનો પરિચય રાખજો; માયા એટલે જગત્—લોક—નું જેમાં વધારે વર્ણન કર્યું છે એવાં પુસ્તકો વાંચવા કરતાં જેમાં સત્પુરુષનાં ચરિત્રો અથવા વૈરાગ્યકથા વિશે કરીને રહી છે, તેવાં પુસ્તકોનો ભાવ રાખજો.

---

[૩૩૮] [૩૧૦-૨] [સ. નિ. ૧૯૫૧-પાઠા. ૧૯૪૮

જે વડે વૈરાગ્યની વૃદ્ધિ થાય તે વાંચન વિશેષ કરીને રાખવું; મતમતાંતરનો ત્યાગ કરવો; અને જેથી મતમતાંતરની વૃદ્ધિ થાય તેવું વાંચન લેવું નહીં. અસત્સંગાદિકમાં રુચિ ઉત્પન્ન થતી મટવાનો વિચાર વારંવાર કરવો યોગ્ય છે.

---

[૫૮૩] [૩૧૧] [સ. નિ. ૧૯૫૬-પાઠા. ૧૯૪૮

વિચારવાન પુરુષને કેવળ ક્લેશરૂપ ભાસે છે, એવો આ સંસાર તેને વિષે ફરી આત્મભાવે કરી જન્મવાની નિશ્ચળ પ્રતિજ્ઞા છે. ત્રણે કાળને વિષે હવે પછી આ સંસારનું સ્વરૂપ અન્યપણે ભાસ્યમાન થવા યોગ્ય નથી, અને ભાસે એવું ત્રણે કાળને વિષે સંભવતું નથી. અત્રે આત્મભાવે સમાધિ છે; ઉદયભાવ પ્રત્યે ઉપાધિ વર્ત્તે છે.

શ્રી તીર્થંકરે તેરમા સ્થાનકે વર્ત્તતા પુરુષનું નીચે લખ્યું છે, તે સ્વરૂપ કહ્યું છે:—

આત્મભાવને અર્થે સર્વ સંસાર સંવૃત્ત કર્યો છે જેણે, અર્થાત્ સર્વ સંસારની ઇચ્છા જેના પ્રત્યે આવતી નિરોધ થઈ છે, એવા નિર્ગ્રંથને,—સત્પુરુષને—તેરમે ગુણ સ્થાનકે કહેવા યોગ્ય છે. મનસમિતિએ યુક્ત, વચનસમિતિએ યુક્ત, કાયસમિતિએ યુક્ત, કોઈ પણ વસ્તુને ગ્રહણ-ત્યાગ કરતાં સમિતિએ યુક્ત, દીર્ઘશંકાદિનો ત્યાગ કરતાં સમિતિયુક્ત, મનને સંકોચનાર, વચનને સંકોચનાર, કાયાને સંકોચનાર, સર્વ ઇંદ્રિયોના સંકોચપણે બ્રહ્મચારી, ઉપયોગપૂર્વક ચાલનાર, ઉપયોગપૂર્વક ઉભો રહેનાર, ઉપયોગપૂર્વક બેસનાર, ઉપયોગપૂર્વક શયન કરનાર, ઉપયોગપૂર્વક બોલનાર, ઉપયોગપૂર્વક આહાર લેનાર અને ઉપયોગપૂર્વક શ્વાસોચ્છ્વાસ લેનાર, આંખનું એક નિમિષમાત્ર પણ ઉપયોગ રહિત ચલન ન કરનાર, કે ઉપયોગરહિત જેની ક્રિયા નથી તેવા આ નિર્ગ્રંથને એ

પ્રમયે ક્રિયા બંધાય છે, બીજે સમયે વેદાય છે, ત્રીજે સમયે તે કર્મરહિત હોય છે, અર્થાત્ ચોથે સમયે તે ક્રિયાસંબંધી સર્વ ચેષ્ટા નિવૃત્ત થાય છે. શ્રી તીર્થંકર જેવાને ંચો અત્યંત નિશ્ચળ, [અપૂર્ણ.]

૨૩૮] [૩૧૨] મુંબઈ, અશાડ શુદ ૯, ૧૯૪૮.

શબ્દાદિ પાંચ વિષયની પ્રાપ્તિની ઇચ્છાએ કરી જેનાં ચિત્તો અત્યંત વ્યાકુળપણે વર્ત્તે છે એવા જીવોનું જ્યાં વિશેષપણે દેખાવું છે, એવો જે કાળ તે આ દુસમ કળિયુગ નામનો કાળ છે. તેને વિષે વિહ્વળપણું જેને પરમાર્થને વિષે નથી થયું, ચિત્ત વિક્ષેપ પામ્યું નથી, સંગે કરી પ્રવર્તનભેદ પામ્યું નથી, બીજી પ્રીતિના પ્રસંગે જેનું ચિત્ત આવૃત્ત થયું નથી, બીજાં જે કારણો તેને વિષે જેનો વિશ્વાસ વર્તતો નથી, એવો જો કોઈ હોય તો તે આ કાળને વિષે 'બીજો શ્રી રામ' છે. તથાપિ જોઈને સખેદ આશ્ચર્ય વર્ત્તે છે કે એ ગુણોના કોઈ અંશે સંપન્ન પણ અલ્પ જીવો દૃષ્ટિગોચર થતા નથી.

નિદ્રા શિવાયનો બાકીનો જે વખત તેમાંથી એકાદ કલાક શિવાય બાકીનો વખત મન, વચન, કાયાથી ઉપાધિને જોગે વર્ત્તે છે. ઉપાય નથી, એટલે સમ્યક્‌પરિણતિએ સંવેદન કરવું યોગ્ય છે.

મોટાં આશ્ચર્યને પમાડનારાં એવાં જળ, વાયુ, ચંદ્ર, સૂર્ય, અગ્નિ આદિ પદાર્થોના જે ગુણો તે સામાન્ય પ્રકારે પણ જેમ જીવોની દૃષ્ટિમાં આવતા નથી, અને પોતાનું જે નાનું ઘર અથવા જે કંઈ ચીજો તેને વિષે કોઈ જાતનું જાણે આશ્ચર્યકારક સ્વરૂપ દેખી અહંત્વ વર્ત્તે છે, એ જોઈ એમ થાય છે કે લોકોને દૃષ્ટિભ્રમ—અનાદિકાળનો—મટ્યો નથી; જેથી મટે એવો જે ઉપાય, તેને વિષે જીવનું અલ્પ પણ જ્ઞાન પ્રવર્તતું નથી; અને તેનું ઓળખાણ થયે પણ સ્વેચ્છાએ વર્ત્તવાની જે બુદ્ધિ તે વારંવાર ઉદય પામે છે; એમ ઘણા જીવોની સ્થિતિ જોઈ આ લોક અનંતકાળ રહેવાનો છે, એમ જાણો.

નમસ્કાર પહોંચે.

---

[૨૬૬] [૩૧૩] [સ. નિ. મુંબઈ, અશાડ, ૧૯૪૮.

સૂર્ય ઉદય-અસ્ત-રહિત છે, માત્ર લોકોને ચક્ષુમર્યાદાથી બહાર વર્ત્તે ત્યારે અસ્ત અને ચક્ષુમર્યાદાને વિષે વર્ત્તે ત્યારે ઉદય એમ ભાસે છે. પણ સૂર્યને વિષે તો ઉદય-અસ્ત નથી. તેમ જ જ્ઞાની છે તે, બધા પ્રસંગને વિષે જેમ છે તેમ છે, માત્ર પ્રસંગની મર્યાદા ઉપરાંત લોકોનું જ્ઞાન નથી, એટલે પોતાની જેવી તે પ્રસંગને વિષે દશા થઈ શકે તેવી દશા, જ્ઞાનીને વિષે કલ્પે છે; અને એ કલ્પના જ્ઞાનીનું પરમ એવું જે આત્મપણું, પરિતોષપણું, મુક્તપણું તે જીવને જણાવા દેતી નથી, એમ જાણવા યોગ્ય છે.

જે પ્રકારે પ્રારબ્ધનો ક્રમ ઉદય હોય તે પ્રકારે હાલતો વર્ત્તિયે છૈયે, અને એમ વર્ત્તવું કોઈ પ્રકારે તો સુગમ ભાસે છે. જોકે અમારૂં ચિત્ત નેત્ર જેવું છે; નેત્રને વિષે બીજા અવયવની પેઠે એક રજકણ પણ સહન થઈ શકે નહીં. બીજા અવયવોરૂપ અન્ય ચિત્ત છે. અમને વર્ત્તે છે એવું જે ચિત્ત તે નેત્રરૂપ છે, તેને વિષે વાણીનું ઉઠવું, સમજાવવું, આ કરવું, અથવા આ ન કરવું, એવી વિચારણા કરવી તે માંડ માંડ બને છે. ઘણી ક્રિયા તો શૂન્યપણાની પેઠે વર્ત્તે છે; આવી સ્થિતિ છતાં ઉપાધિજોગ તો બળવાનપણે આરાધિએ છૈયે. એ વેદવું વિકટ ઓછું લાગતું નથી, કારણકે આંખની પાસે જમીનની રેતી ઉપડાવવાનું કાર્ય થવારૂપ થાય છે. તે જેમ દુઃખે—અત્યંત દુઃખે—થવું વિકટ છે, તેમ ચિત્તને ઉપાધિ તે પરિણામરૂપ થવા બરાબર છે. સુગમપણાએ સ્થિત-ચિત્ત હોવાથી વેદનાને સમ્યક્‌પ્રકારે વેદે છે, અખંડસમાધિપણે વેદે છે. આ વાત લખવાનો આશય તો એમ છે જે આવા ઉત્કૃષ્ટ વૈરાગ્યને વિષે આવો ઉપાધિજોગ વેદવાનો જે પ્રસંગ છે, તેને

કેવો' ગણવો? અને આ બધું શા અર્થે કરવામાં આવે છે? જાણતાં છતાં તે મુકી કેમ દેવામાં આવતો નથી? એ બધું વિચારવા યોગ્ય છે. 'ઈશ્વરેચ્છા' જેમ હશે તેમ થશે. વિકલ્પ કરવાથી ખેદ થાય; અને તે તો જ્યાંસુધી તેની ઇચ્છા હોય ત્યાંસુધી તે પ્રકારે જ પ્રવર્ત્તે. સમ રહેવું યોગ્ય છે.

બીજી તો કંઈ સ્પૃહા નથી, કોઈ પ્રારબ્ધરૂપ સ્પૃહા પણ નથી, સત્તારૂપ કોઈ પૂર્વે ઉપાર્જિત કરેલી ઉપાધિરૂપ સ્પૃહા તે તો અનુક્રમે સંવેદન કરવી છે. એક સત્સંગ—તમરૂપ સત્સંગ—ની સ્પૃહા વર્ત્તે છે. રુચિમાત્ર સમાધાન પામી છે. એ આશ્ચર્યરૂપ વાત ક્યાં કહેવી? આશ્ચર્ય થાય છે. આ જે દેહ મળ્યો તે પૂર્વે કોઇ વાર મળ્યો નહોય તો, ભવિષ્યકાળે પ્રાપ્ત થવો નથી. ધન્યરૂપ—કૃતાર્થરૂપ—એવા જે અમે તેને વિષે આ ઉપાધિજોગ જોઈ લોકમાત્ર ભૂલે એમાં આશ્ચર્ય નથી, અને પૂર્વે જો સત્પુરુષનું ઓળખાણ પડયું નથી, તો તે આવા યોગનાં કારણથી છે. વધારે લખવું સૂજતું નથી. નમસ્કાર પહોંચે.

સમસ્વરૂપ શ્રી રાયચંદ્રના યથાયોગ્ય.

[૨૩૯] [૩૧૪] મુંબઈ, અશાડ વદ ૦)), ૧૯૪૮.

પત્રો પ્રાપ્ત થયેલ છે, અત્ર ઉપાધિનામે પ્રારબ્ધ ઉદયપણે છે. ઉપાધિને વિષે વિક્ષેપ રહિતપણે વર્ત્તવું એ વાત અત્યંત વિકટ છે; જે વર્ત્તે છે તે થોડા કાળને વિષે પરિપક્વ સમાધિરૂપ હોય છે.

સમાત્મપ્રદેશ સ્થિતિએ યથાયોગ્ય. શાંતિઃ

[૨૫૬] [૩૧૫] [સ. નિ. મુંબઈ, શ્રાવણ શુદ, ૧૯૪૮.

જીવને સ્વસ્વરૂપ જાણ્યા શિવાય છૂટકો નથી; ત્યાંસુધી યથાયોગ્ય સમાધિ નથી. તે જાણવા માટે ઉત્પન્ન થવા યોગ્ય મુમુક્ષુતા અને જ્ઞાનીનું ઓળખાણ એ છે. જ્ઞાનીને જે યથાયોગ્યપણે ઓળખે છે તે જ્ઞાની થાય છે—ક્રમે કરી જ્ઞાની થાય છે.

આનંદઘનજીએ એક સ્થળે એમ કહ્યું છે કે,—

જિન થઈ જિનને જે આરાધે, તે સહી જિનવર હોવે રે;
ભૃંગી ઈલીકાને ચટકાવે, તે ભૃંગી જગ જોવે રે.

જિન થઈને એટલે સાંસારિકભાવને વિષેથી આત્મભાવ ત્યાગીને, જે કોઈ જિનને એટલે કૈવલ્યજ્ઞાનીને—વીતરાગને—આરાધે છે, તે નિશ્ચયે જિનવર એટલે કૈવલ્યપદયુક્ત હોય છે. તેને ભમરી અને ઈયળનું પ્રત્યક્ષ સમજાય એવું દૃષ્ટાંત આપ્યું છે.

અમને પણ અત્રે ઉપાધિજોગ વર્ત્તે છે; અન્યભાવને વિષે જો કે આત્મભાવ ઉત્પન્ન થતો નથી, અને એ જ મુખ્ય સમાધિ છે.

[૨૪૦] [૩૧૬] મુંબઈ, શ્રાવણ શુદ ૪ બુધ, ૧૯૪૮.

'જગત્ જ્યાં સુએ છે ત્યાં જ્ઞાની જાગે છે, જ્ઞાની જાગે છે ત્યાં જગત્ સુએ છે, જગત્ જાગે છે, ત્યાં જ્ઞાની સુએ છે.' એમ શ્રીકૃષ્ણ કહે છે.

આત્મપ્રદેશ સમસ્થિએ નમસ્કાર.

[૨૪૧] [૩૧૭] મુંબઈ, શ્રાવણ શુદ ૫, ૧૯૪૮.

અસત્સંગમાં ઉદાસીન રહેવા માટે જીવને વિષે અપ્રમાદપણે નિશ્ચય થાય છે, ત્યારે સત્જ્ઞાન' સમજાય છે; તે પહેલાં પ્રાપ્ત થયેલ બોધને ઘણા પ્રકારના અંતરાય હોય છે.

જગત્ અને મોક્ષનો માર્ગ એ બે એક નથી. જેને જગતની ઇચ્છા, રુચિ, ભાવના તેને મોક્ષને વિષે અનિચ્છા, અરુચિ, અભાવના હોય એમ જણાય છે.

૨૪૨] [૩૧૮] મુંબઈ, શ્રાવણ શુદ ૧૦ બુધ, ૧૯૪૮.

ॐ નમઃ

નિષ્કામ યથાયોગ્ય. જે ઉપાર્જિત કર્મ ભોગવતાં ઘણો વખત ભાવિમાં વ્યતીત [થ]શે, તે બળવાનપણે ઉદયમાં વર્તિ ક્ષયપણાંને પામતાં હોય તો તેમ થવા દેવા યોગ્ય [છે], એમ ઘણા વર્ષનો સંકલ્પ છે. વ્યવહારિક પ્રસંગ સંબંધી ચોતરફથી ચિંતા ઉત્પન્ન [થ]ાય એવાં કારણો જોઈને પણ નિર્ભયતાનો આશ્રય રાખવા યોગ્ય છે. માર્ગ એવો છે.

અમે વિશેષ હાલ કંઈ લખી શકતા નથી, તે માટે ક્ષમા માગીએ છૈયે. એ જ વિનંતિ.

નાગર સુખ પામર નવી જાણે, વલ્લભ સુખ ન કુમારી રે,
અનુભવ વિણ તેમ ધ્યાનતણું સુખ, કોણ જાણે નર નારી રે?

× × ×

મન મહિલાનું વહાલા ઉપરે, બીજાં કામ કરંત રે.

૨૪૯] [૩૧૮-૧] મુંબઈ, ઑગસ્ટ ૩, ૯૨=૧૯૪૮.

'સત્' એક પ્રદેશ પણ અસમીપ નથી, તથાપિ તે પ્રાપ્ત થવાને વિષે અનંત [અ]ંતરાય, લોક પ્રમાણે પ્રત્યેક એવા રહ્યા છે. જીવને કર્ત્તવ્ય એ છે કે અપ્રમત્તપણે 'સત્'નું શ્રવણ, મનન, નિદિધ્યાસન કરવાનો અખંડ નિશ્ચય રાખવો.

તમ સર્વને નિષ્કામપણે યથા૦

×] [૩૧૯] મુંબઈ. શ્રાવણ શુદ ૧૦ બુધ. ૧૯૪૮.

મન મહિલાનું વહાલા ઉપરે, બીજાં કામ કરંત રે,
તેમ શ્રુત ધર્મે મન દઢ ધરે, જ્ઞાનાક્ષેપકવંત રે.

જેમાં મનની વ્યાખ્યા વિષે લખ્યું છે તે પત્ર, જેમાં પીંપર-પાનનું દૃષ્ટાંત લખ્યું છે [તે] પત્તું, જેમાં 'યમ નિયમ સંયમ આપ કિયો' એ આદિ કાવ્યાદિ વિષે લખ્યું છે તે પત્ર, [જે]માં મનાદિ નિરોધ કરતાં શરીરાદિ વ્યથા ઉત્પન્ન થવા વિષેનું સૂચવન છે તે પત્ર, અને [ત્]યારપછીનું એક સામાન્ય, એમ પત્ર-પત્તાં મળ્યાં તે પહોંચ્યાં છે. તેને વિષે મુખ્ય એવી [?] ભક્તિ સંબંધીની ઇચ્છા, મૂર્ત્તિનું પ્રત્યક્ષ થવું, એ વાત વિષેનું પ્રધાન વાકય વાંચેલ છે, [લ]ક્ષમાં છે. એ પ્રશ્ન શિવાય બાકીનાં પત્રો સંબંધી ઉત્તર લખવાનો અનુક્રમે વિચાર થતાં [થ]તાં હાલ તે સમાગમે પુછવા યોગ્ય જાણીએ છૈયે, અર્થાત્ એમ જણાવવું હાલ યોગ્ય ભાસે [છે]. બીજાં પણ જે કોઈ પરમાર્થ સંબંધી વિચાર-પ્રશ્ન ઉત્પન્ન થાય તે લખી રાખવાનું બની [શ]કે તેવું હોય તો લખી રાખવાનો વિચાર યોગ્ય છે.

પૂર્વે આરાધેલી એવી માત્ર જેનું નામ ઉપાધિ છે એવી સમાધિ ઉદયપણે વર્તે છે.

વાંચન, શ્રવણ, મનનનો હાલ ત્યાં જોગ કેવા પ્રકારનો બને છે?

આનંદઘનજીનાં બે વાકય સ્મૃતિમાં આવે છે તે લખી અત્યારે આ પત્ર સમાપ્ત કરું છું.

ઇણવિધ પરખી મન વિસરામી જિનવર ગુણ જે ગાવે રે,
દીનબંધુની મહેર નજરથી, આનંદઘન પદ પાવે હો.

—મલ્લિજીન સેવક કેમ અવગણિયે હો.

× × ×

મન મહિલાનું વહાલા ઉપરે બીજાં કામ કરંત રે.
જિન થઈ જિનવર જે આરાધે, તે સહી જિનવર હોવે રે;
ભૃંગી ઈલીકાને ચટકાવે, તે ભૃંગી જગ જોવે રે.

—શ્રી આનંદઘન.

[૨૪૩] [૩૨૦] મુંબઈ, શ્રાવણ વદ ૧૦, ૧૯૪૮

મન મહિલાનું વહાલા ઉપરે, બીજાં કામ કરંત રે;
તેમ શ્રુતધર્મે મન દૃઢ ધરે, જ્ઞાનાક્ષેપકવંત રે. (ધન૦)

ઘરસંબંધી બીજાં સમસ્ત કાર્ય કરતાં થકાં પણ જેમ પતિવ્રત્તા (મહિલા શબ્દનો અર્થ) સ્ત્રીનું મન પોતાના પ્રિય એવા ભર્ત્તારને વિષે લીન છે, તેમ સમ્યક્ દૃષ્ટિ એવા જીવનું ચિત્ત સંસારમાં રહી સમસ્ત કાર્યપ્રસંગે વર્ત્તવું પડતાં છતાં, જ્ઞાની સંબંધી શ્રવણ કર્યો છે એવો જે ઉપદેશધર્મ તેને વિષે લીનપણે વર્ત્તે છે.

સમસ્ત સંસારને વિષે સ્ત્રીપુરુષના સ્નેહને પ્રધાન ગણવામાં આવ્યો છે, તેમાં પણ પુરુષ પ્રત્યેનો સ્ત્રીનો પ્રેમ એ કોઈ પ્રકારે પણ તેથી વિશેષ પ્રધાન ગણવામાં આવ્યો છે, અને એમાં પણ પતિવ્રત્તા એવી સ્ત્રીનો પતિપ્રત્યેનો સ્નેહ તે પ્રધાનને વિષે પણ પ્રધાન એવો ગણવામાં આવ્યો છે. તે સ્નેહ એવો પ્રધાન-પ્રધાન શા માટે ગણવામાં આવ્યો છે? ત્યારે જેણે સિદ્ધાંત બળવાનપણે દર્શાવવા તે દૃષ્ટાંતને ગ્રહણ કર્યું છે, એવો સિદ્ધાંતકાર કહે છે કે તે સ્નેહને એટલા માટે અમે પ્રધાનને વિષે પણ પ્રધાન ગણ્યો છે કે બીજાં બધાં ઘરસંબંધી (અને બીજાં પણ) કામ કરતાં છતાં તે પતિવ્રત્તા એવી મહિલાનું ચિત્ત પતિને વિષે જ લીનપણે, પ્રેમપણે, સ્મરણપણે, ધ્યાનપણે, ઇચ્છાપણે વર્ત્તે છે, એટલા માટે.

પણ સિદ્ધાંતકાર કહે છે કે એ સ્નેહનું કારણ તો સંસારપ્રત્યયી છે, અને અત્ર તો તે અસંસારપ્રત્યયી કરવાને અર્થે કહેવું છે; માટે તે સ્નેહ લીનપણે, પ્રેમપણે, સ્મરણપણે, ધ્યાનપણે, ઇચ્છાપણે જ્યાં કરવા યોગ્ય છે, જ્યાં સ્નેહ અસંસાર-પરિણામને પામે છે, તે કહીએ છેયે.

તે સ્નેહ તો પતિવૃત્તારૂપ એવા મુમુક્ષુએ જ્ઞાનીસંબંધી શ્રવણરૂપ જે ઉપદેશાદિ ધર્મ તેની પ્રત્યે તે જ પ્રકારે કરવા યોગ્ય છે; અને તે પ્રત્યે તે પ્રકારે જે જીવ વર્ત્તે છે, ત્યારે 'કાંતા' એવા નામની સમકીત સંબંધી જે દૃષ્ટિ તેને વિષે તે જીવ સ્થિત છે, એમ જાણીએ છેયે.

એવા અર્થને વિષે પૂરિત એવાં એ બે પદ છે; તે પદ તો ભક્તિપ્રધાન છે તથાપિ તે પ્રકારે ગૂઢ આશયે જીવનું નિદિધ્યાસન ન થાય તો ક્વચિત્ બીજું એક પદ તે જ્ઞાનપ્રધાન જેવું ભાસે છે, અને તમને ભાસશે એમ જાણી તે બીજા પદને તેવા પ્રકારનો ભાસ બોધ થવાને અર્થે ફરી પત્રની પૂર્ણતાએ માત્ર પ્રથમનું[1] એક પદ લખી પ્રધાનપણે ભક્તિને જણાવી છે.

ભક્તિપ્રધાન દશાએ વર્ત્તવાથી જીવના સ્વચ્છંદાદિ દોષ સુગમપણે વિલય થાય છે, એવો પ્રધાન આશય જ્ઞાની પુરુષોનો છે.

તે ભક્તિને વિષે નિષ્કામ એવી અલ્પ પણ ભક્તિ જો જીવને ઉત્પન્ન થઈ હોય છે તો તે ઘણા દોષથી નિવૃત્ત કરવાને યોગ્ય એવી હોય છે. અલ્પ એવું જ્ઞાન, અથવા જ્ઞાનપ્રધાનદશા તે અસુગમ એવા માર્ગપ્રત્યે, સ્વચ્છંદાદિ દોષપ્રત્યે, અથવા પદાર્થસંબંધી ભ્રાંતિપ્રત્યે પ્રાપ્ત કરે છે, ઘણુંકરીને એમ હોય છે; તેમાં પણ આ કાળને વિષે તો ઘણા કાળસુધી જીવનપર્યંત પણ જીવે ભક્તિપ્રધાનદશા આરાધવા યોગ્ય છે; એવો નિશ્ચય જ્ઞાનીઓએ કર્યો જણાય છે. (અમને એમ લાગે છે, અને એમ જ છે.)

---

૧ જુઓ આંક ૩૧૮નો ને ૩૧૯નો અંતિમ ભાગ—સંશોધક.

હૃદયને વિષે જે મૂર્તિસંબંધી દર્શન કરવાની 'તમને ઇચ્છા છે, તેને પ્રતિબંધ કરનારી મેવી પ્રારબ્ધસ્થિતિ (તમને) છે; અને તે સ્થિતિને પરિપક્વ થવાને વિષે હજુ વાર છે; ળી તે મૂર્તિનાં પ્રત્યક્ષપણામાં તો હાલ ગૃહાશ્રમ વર્તે છે, અને ચિત્રપટને વિષે સન્યસ્તાશ્રમ વર્તે છે, એ એક ધ્યાનનો મુખ્ય એવો બીજો પ્રતિબંધ છે, તે મૂર્તિથી તે આત્મસ્વરૂપપુરુષની દશા ફરિફરી તેનાં વાક્યાદિનાં અનુસંધાને વિચારવાને યોગ્ય છે, અને તેનું તે ત્યદર્શનથી પણ મોટું ફળ છે. આ વાતને અત્ર સંક્ષેપ કરવી પડે છે.

'ભૃંગી ઈલીકાને ચટકાવે, તે ભૃંગી જગ જોવે રે.'

એ વાક્ય પરંપરાગત છે. એમ થવું કોઈ પ્રકારે સંભવિત છે, [1]તથાપિ તે પ્રોફેસરનાં ગવેષણ પ્રમાણે ધારીએ કે તેમ થતું નથી, તોપણ અત્ર કંઈ હાનિ નથી, કારણ દૃષ્ટાંત તેવી અસર કરવાને યોગ્ય છે, તો પછી સિદ્ધાંતનો જ અનુભવ કે વિચાર તેવ્ય છે. ઘણુંકરીને એ દૃષ્ટાંતસંબંધી કોઈને જ વિકલ્પ હશે; એટલે તે દૃષ્ટાંત માન્ય , એમ જણાય છે. લોકદૃષ્ટિએ અનુભવગમ્ય છે, એટલે સિદ્ધાંતને વિષે તેનું બળવાનપણું જાણી મહત્ પુરુષો તે દૃષ્ટાંત આપતા આવ્યા છે, અને કોઈ પ્રકારે તેમ થવું સંભાવ્ય પણ જાણીએ છીયે. એક સમય પણ કદાપિ તે દૃષ્ટાંત સિદ્ધ ન થાય વું છે એમ ઠરે તોપણ ત્રણે કાળને વિષે નિરાબાધ, અખંડ-સિદ્ધ એવી વાત તેના સિદ્ધાંતપદની તો છે.

'જિન સ્વરૂપ થઈ જિનને આરાધે, તે સહી જિનવર હોવે રે.'

આનંદઘનજી અને બીજા બધા જ્ઞાની પુરુષો એમ જ કહે છે, અને જિન વળી બીજે પ્રકાર કહે છે કે, અનંતવાર જિનસંબંધી જે ભક્તિ તે કરવા છતાં જીવનું કલ્યાણ થયું નહીં; જિનમાર્ગને વિષે ઓળખાતાં એવાં સ્ત્રી પુરુષો એમ કહે છે કે અમે જિનને આરાધિયે છીયે, અને તે આરાધવા જાય છે, અથવા આરાધન કરવાને વિષે ઉપાય લે છે, મ છતાં જિનવર થયેલાં એવાં તે દેખાતાં નથી; ત્રણે કાળને વિષે અખંડ એવો એ સિદ્ધાંત તો અત્ર ખંડપણાને પામે છે, ત્યારે હવે એ વાત વિકલ્પ કરવાયોગ્ય કેમ નથી ??

૬૬૧] [૩૨૧] [સ. તિ. મુંબઈ, શ્રાવણ વદ, ૧૯૪૯.

ૐ

'તેમ શ્રુતધર્મે મન દૃઢ ધરે, જ્ઞાનાક્ષેપકવંત રે.'

'વિક્ષેપરહિત એવું જેનું વિચારજ્ઞાન થયું છે એવો 'જ્ઞાનાક્ષેપકવંત' આત્મકલ્યાણની ઇચ્છાવાળો પુરુષ હોય તે જ્ઞાનીમુખેથી શ્રવણ થયો છે જે આત્મકલ્યાણરૂપ ધર્મ તેને વિષે નિશ્ચળ-પરિણામે મનને ધારણ કરે,' એ સામાન્ય ભાવ ઉપરનાં પદોનો છે.

તે નિશ્ચળ પરિણામનું સ્વરૂપ ત્યાં કેવું ઘટે છે? તે પ્રથમ જણાવ્યું છે, કે પ્રિય એવા પોતાના સ્વામીને વિષે બીજાં ગૃહકામને વિષે પ્રવર્તન છતાં પણ પતિવ્રતા એવી સ્ત્રીનું મન વર્તે છે તે પ્રકારે. જે પદનો વિશેષ અર્થ આગળ લખ્યો છે, તે સ્મરણમાં લાવી સિદ્ધાંતરૂપ એવાં ઉપરનાં પદને વિષે સંધીભૂત કરવું યોગ્ય છે. કારણ કે 'મન મહિલાનું વહાલા ઉપરે' એ પદ છે તે દૃષ્ટાંતરૂપ છે.

અત્યંત સમર્થ એવો સિદ્ધાંત પ્રતિપાદન કરતાં જીવના પરિણામમાં તે સિદ્ધાંત સ્થિત થવાને અર્થે સમર્થ એવું દૃષ્ટાંત દેવું ઘટે છે, એમ જાણી ગ્રંથકર્તા તે સ્થળે

---

1 આ 'ભૃંગી-ઈલીકાનો' પ્રકાર પ્રત્યક્ષ અનુભવેલ છે, અને તે તે પ્રમાણે બને છે.—સંશોધક.

જગતમાં-સંસારમાં-પ્રાયે મુખ્ય એવો જે પુરુષ પ્રત્યેનો ક્લેશાદિભાવરહિત એવો કામ્યપ્રેમ-સ્ત્રીનો-તે જ પ્રેમ સત્પુરુષથી શ્રવણ થયો હોય જે ધર્મ તેને વિષે પરિણમિત કરવા કહે છે. તે સત્પુરુષદ્વારા શ્રવણ પ્રાપ્ત થયો છે જે ધર્મ તેમાં બીજા-જે પદાર્થ પ્રત્યે પ્રેમ રહ્યો છે તેથી ઉદાસીન થઈ એક લયપણે, એક ધ્યાનપણે, એક સ્મરણપણે, એક શ્રેણીપણે, એક ઉપયોગપણે, એક પરિણામપણે સર્વ વૃત્તિમાં રહેલો જે કામ્યપ્રેમ તે મટાડી, શ્રુતધર્મરૂપ કરવાનો ઉપદેશ કર્યો છે; એ કામ્યપ્રેમથી અનંતગુણ વિશિષ્ટ એવો શ્રુતપ્રત્યે પ્રેમ કરવો ઘટે છે; તથાપિ દૃષ્ટાંત પરિસીમા કહી શકયું નથી, જેથી દૃષ્ટાંતની પરિસીમા જ્યાં થઈ ત્યાંસુધીનો પ્રેમ કહ્યો છે. સિદ્ધાંત ત્યાં પરિસીમાપણાને પમાડ્યો નથી.

અનાદિથી જીવને સંસારરૂપ અનંત-પરિણતિ પ્રાપ્ત થવાથી અસંસારપણારૂપ કે અંશ પ્રત્યે તેને બોધ નથી. ઘણાં કારણોનો જોગ પ્રાપ્ત થયે તે અંશદૃષ્ટિ પ્રગટવાનો જોગ પ્રાપ્ત થયો તો તે વિષમ એવી સંસારપરિણતિ આડે તેને તે અવકાશ પ્રાપ્ત થતો નથી; જ્યાંસુધી તે અવકાશ પ્રાપ્ત ન થાય ત્યાંસુધી જીવને સ્વપ્રાપ્તિભાન ઘટતું નથી. જ્યાંસુધી તે પ્રાપ્તિ ન થાય ત્યાંસુધી જીવને કંઈ સુખ કહેવું ઘટતું નથી—દુઃખ કહેવો ઘટે છે—એમ દેખી અત્યંત અનંત કરુણા પ્રાપ્ત થઈ છે જેને, એવા આપ્તપુરુષે દુઃખ મટવાનો માર્ગ જાણ્યો છે; જે તે કહેતા હતા, કહે છે, ભવિષ્યકાળે કહેશે. માર્ગ એ કે જીવનું સ્વાભાવિકપણું પ્રગટ્યું છે જેને વિષે—જીવનું સ્વાભાવિક સુખ પ્રગટ્યું છે જેને વિષે—એવો જ્ઞાનીપુરુષ તે જ તે અજ્ઞાનપરિણતિ અને તેથી પ્રાપ્ત થયું જે દુઃખપરિણામ તેથી આત્માને સ્વાભાવિકપણે સમજાવી શકવા યોગ્ય છે; કહી શકવાને યોગ્ય છે; અને તે વચન સ્વાભાવિક આત્મા જાણ્યાપૂર્વક હોવાથી તે દુઃખ મટાડી શકવાને બળવાન છે. માટે તે વચન જો કોઈ પણ પ્રકારે જીવને શ્રવણ થાય, તે અપૂર્વભાવરૂપ જાણી તેમાં પરમ પ્રેમ વર્ત્તે, તો તત્કાળ અથવા અમુક અનુક્રમે આત્માનું સ્વાભાવિકપણું પ્રગટ થાય.

---

[૨૬૨] [૩૨૨] [સ. નિ. મુંબઈ, શ્રાવણ વદ, ૧૯૪૮

ૐ

અન-અવકાશ એવું આત્મસ્વરૂપ વર્ત્તે છે. જેમાં પ્રારબ્ધોદય શિવાય બીજો કોઈ અવકાશ જોગ નથી. તે ઉદયમાં ક્વચિત્ પરમાર્થભાષા કહેવારૂપ જોગ ઉદય આવે છે, ક્વચિત્ પરમાર્થભાષા લખવારૂપ જોગ ઉદય આવે છે, ક્વચિત્ પરમાર્થભાષા સમજાવવારૂપ જોગ આવે છે. વિશેષપણે વૈશ્યદશારૂપ જોગ હાલ તો ઉદયમાં વર્ત્તે છે; અને જે કંઈ ઉદયમાં નથી આવતું તે કરી શકવાનું હાલ તો અસમર્થપણું છે. ઉદયાધીન માત્ર જીવિતવ્ય કરવાથી-થવાથી-વિષમપણું મટ્યું છે. તમ પ્રત્યે, પોતા પ્રત્યે, અન્ય પ્રત્યે કોઈ જાતનો વિભાવિક-ભાવ પ્રાયે ઉદય પ્રાપ્ત થતો નથી; અને એ જ કારણથી પત્રાદિ કાર્ય કરવારૂપ પરમાર્થભાષા જોગે અવકાશ પ્રાપ્ત નથી એમ લખ્યું છે, તે તેમ જ છે. પૂર્વોપાર્જિત એવો જે સ્વાભાવિક ઉદય તે પ્રમાણે દેહ સ્થિતિ છે; આત્માપણે તેનો અવકાશ અત્યંતાભાવરૂપ છે.

તે પુરુષનાં સ્વરૂપને જાણીને તેની ભક્તિના સત્સંગનું મોટું ફળ છે, જે ચિત્રપટ માત્ર જોગે—ધ્યાને—નથી. જે તે પુરુષનાં સ્વરૂપને જાણે છે, તેને સ્વાભાવિક અત્યંત શુદ્ધ એવું આત્મસ્વરૂપ પ્રગટે છે. એ પ્રગટ થવાનું કારણ તે પુરુષ જાણી સર્વે પ્રકારની [પ્ર- સંસારકામના પરિત્યાગી, અસંસાર પરિત્યાગરૂપ કરી અસંસાર [પાઠા. સંસારકામના પ્ર

ત્યાગરૂપ કરી, પરિત્યાગી] શુદ્ધ ભક્તિએ તે પુરુષસ્વરૂપ વિચારવા યોગ્ય છે. ચિત્રપટની પ્રતિમાનાં હૃદયદર્શનથી ઉપર કહ્યું તે મહાન્ ફળ છે, એ વાક્ય નિર્વિસંવાદી જાણી લખ્યું છે.

'મન મહિલાનું વહાલા ઉપરે, બીજાં કામ કરંત રે,' એ પદના વિસ્તારવાળા અર્થને આત્મપરિણામરૂપ કરી, તે પ્રેમભક્તિ સત્પુરુષને વિષે અત્યંતપણે કરવી યોગ્ય છે, એમ સર્વ તીર્થંકરોએ કહ્યું છે, વર્તમાને કહે છે અને ભવિષ્યે પણ એમ જ કહેવાના છે.

તે પુરુષથી પ્રાપ્ત થયેલી એવી તેની આત્મપદ્ધતિસૂચક ભાષા તેમાં અક્ષેપક થયું છે વિચારજ્ઞાન જેનું એવો પુરુષ, તે આત્મકલ્યાણનો અર્થ તે પુરુષ જાણી, તે શ્રુત (શ્રવણ) ધર્મમાં મન (આત્મા) ધારણ (તે રૂપે પરિણામ) કરે છે. તે પરિણામ કેવું કરવાયોગ્ય છે? તે દૃષ્ટાંત 'મન મહિલાનું વહાલા ઉપરે, બીજાં કામ કરંત રે' આપી સમર્થ કર્યું છે. ઘટે છે તો એમ કે પુરુષ પ્રત્યે સ્ત્રીનો જે કામ્યપ્રેમ તે સંસારનાં બીજા ભાવોની અપેક્ષાએ શિરોમણી છે, તથાપિ તે પ્રેમથી અનંત ગુણવિશિષ્ટ એવો પ્રેમ, સત્પુરુષ પ્રત્યેથી પ્રાપ્ત થયો જે આત્મારૂપ શ્રુતધર્મ તેને વિષે યોગ્ય છે; પરંતુ તે પ્રેમનું સ્વરૂપ જ્યાં અદૃષ્ટાંતપણાને પામે છે, ત્યાં બોધનો અવકાશ નથી, એમ જાણી પરિસીમાભૂત એવું તે શ્રુતધર્મને અર્થે ભર્તાર પ્રત્યેના સ્ત્રીના કામ્યપ્રેમનું દૃષ્ટાંત કહ્યું છે. સિદ્ધાંત ત્યાં પરિસીમા પામતો નથી, આગળ વાણી પછીનાં પરિણામને પામે છે, અને આત્મવ્યક્તિએ જણાય છે, એમ છે.

૨૪૪] [૩૨૩] મુંબઈ, શ્રાવણ વદ ૧૧ ગુરુ, ૧૯૪૮.

ગુણેચ્છાસંપન્ન ભાઈ……સ્થંભતીર્થ.

આત્મસ્વરૂપને વિષે સ્થિતિ છે એવા જે……તેના નિષ્કામ સ્મરણે યથાયોગ્ય વાંચશો. તે તરફના 'આજે ક્ષાયકસમકીન ન હોય' એ વગેરે સંબંધી વ્યાખ્યાનના પ્રસંગનું તમ લિખિત પત્ર પ્રાપ્ત થયું છે; જે જીવો તે તે પ્રકારે પ્રતિપાદન કરે છે, ઉપદેશે છે, અને તે સંબંધી વિશેષપણે જીવોને પ્રેરણા કરે છે, તે જીવો જો તેટલી પ્રેરણા—ગવેષણા—જીવનાં કલ્યાણને વિષે કરશે તો તે પ્રશ્નનું સમાધાન થવાનો ક્યારેક પણ તેમને પ્રસંગ પ્રાપ્ત થશે. તે જીવો પ્રત્યે દોષદૃષ્ટિ કરવા યોગ્ય નથી, નિષ્કામ કરુણાએ કરી માત્ર તે જીવો જોવા યોગ્ય છે; કોઈ પ્રકારનો તે સંબંધી ચિત્તને વિષે ખેદ આણવો યોગ્ય નથી, તે તે પ્રસંગે જીવે તેમના પ્રત્યે ક્રોધાદિ કરવા યોગ્ય નથી, તે જીવોને ઉપદેશે કરી સમજાવવાની કદાપિ તમને ચિંતના થતી હોય તોપણ તે માટે તમે વર્તમાનદશાએ જોતાં તો નિરુપાય છો, માટે અનુકંપાબુદ્ધિ અને સમતાબુદ્ધિએ તે જીવો પ્રત્યે સરળ પરિણામે જોવું, તેમ જ ઇચ્છવું અને તે જ પરમાર્થ માર્ગ છે, એમ નિશ્ચય રાખવો યોગ્ય છે.

હાલ તેમને જે કર્મ સંબંધી આવરણ છે, તે ભંગ કરવાને તેમને જ જો ચિંતા ઉત્પન્ન થાય તો પછી તમથી અથવા તમ જેવા બીજા સત્સંગીના મુખથી કંઈ પણ શ્રવણ કરવાની વારંવાર તેમને ઉલ્લાસવૃત્તિ ઉત્પન્ન થાય; અને કોઈ આત્મસ્વરૂપ એવા સત્પુરુષને જોગે પ્રાપ્તિ થાય, પણ તેવી ચિંતા ઉત્પન્ન થવાનો તેમને સમીપ જોગ જો હોય તો હાલ આવી ચેષ્ટામાં વર્તે નહીં, અને જ્યાંસુધી તેવી જીવની ચેષ્ટા છે ત્યાંસુધી તીર્થંકર જેવા જ્ઞાનીપુરુષનું વાક્ય પણ તે પ્રત્યે નિષ્ફળ થાય છે, તો તમ વગેરેનાં વાક્યનું નિષ્ફળપણું હોય, અને તેમને ક્લેશરૂપ ભાસે, એમાં આશ્ચર્ય નથી, એમ સમજી ઉપર પ્રદર્શિત કરી છે તેવી અંતરંગ ભાવનાએ તે પ્રત્યે વર્તવું; અને કોઈ પ્રકારે પણ તેમને તમ સંબંધી ક્લેશનું ઓછું કારણ થાય એવી વિચારણા કરવી તે માર્ગને વિષે યોગ્ય ગણ્યું છે.

વળી બીજી એક ભલામણ સ્પષ્ટપણે લખવી યોગ્ય ભાસે છે, માટે લખીએ છીએ; તે એ કે, આગળ અમે તમ વગેરેને જણાવ્યું હતું કે અમારા સંબંધી જેમ બને તેમ બીજા જીવો પ્રત્યે ઓછી વાત કરવી, તે અનુક્રમમાં વર્ત્તવાનો લક્ષ વિસર્જન થયો હોય તો, હવેથી સ્મરણ રાખશો; અમારા સંબંધી અને અમારાથી કહેવાયલાં કે લખાયલાં વાક્યો સંબંધી એમ કરવું યોગ્ય છે, અને તેનાં કારણો તમને હાલ સ્પષ્ટ જણાવવાં તે યોગ્યતાવાળું નથી. તથાપિ તે અનુક્રમે જો અનુસરવામાં વિસર્જન થવાય છે, તો બીજા જીવોને ક્લેશાદિનું કારણ થવાય છે, તે પણ હવે 'ક્ષાયકની ચર્ચા' વગેરેના પ્રસંગથી તમને અનુભવમાં આવેલ છે. જે કારણો જીવને પ્રાપ્ત થવાથી કલ્યાણનું કારણ થાય તે કારણોની પ્રાપ્તિ તે જીવોને આ ભવને વિષે થતી અટકે છે; કેમકે તે તો પોતાનાં અજ્ઞાનપણાંથી નથી ઓળખાણ પામ્યું એવા સત્પુરુષસંબંધીની તમ વગેરેની પ્રાપ્ત થયેલી વાતથી તે સત્પુરુષ પ્રત્યે વિમુખપણાને પામે છે, તેને વિષે આગ્રહપણે અન્ય અન્ય ચેષ્ટા કલ્પે છે, અને ફરી તેવો જોગ થયે તેવું વિમુખપણું ઘણુંકરીને બળવાનપણાને પામે છે. એમ ન થવા દેવા અને આ ભવને વિષે તેમને તેવો જોગ જો અજાણપણે પ્રાપ્ત થાય તો વખતે શ્રેયને પામશે એમ ધારણા રાખી. અંતરંગમાં એવા સત્પુરુષને પ્રગટ રાખી બાહ્યપ્રદેશે ગુપ્તપણું રાખવું વધારે યોગ્ય છે. તે ગુપ્તપણું માયા-કપટ નથી; કારણ કે તેમ વર્ત્તવા વિષે માયા-કપટનો હેતુ નથી; તેનાં ભવિષ્યકલ્યાણનો હેતુ છે. જે તેમ હોય તે માયા-કપટ ન હોય એમ જાણીએ છીએ.

જેને દર્શનમોહનીય ઉદયપણે, બળવાનપણે વર્ત્તે છે, એવા જીવને માત્ર સત્પુરુષાદિકની અવજ્ઞા બોલવાનો પ્રસંગ આપણાથી પ્રાપ્ત ન થાય એટલો ઉપયોગ રાખી વર્ત્તવું, એ તેનું અને ઉપયોગ રાખનાર એ બંનેના કલ્યાણનું કારણ છે.

જ્ઞાની પુરુષની અવજ્ઞા બોલવી તથા તેવા પ્રકારના પ્રસંગમાં ઉજમાળ થવું, એ જીવનું અનંત-સંસાર વધવાનું કારણ છે, એમ તીર્થંકર કહે છે. તે પુરુષના ગુણગ્રામ કરવા તે પ્રસંગમાં ઉજમાળ થવું, અને તેની આજ્ઞામાં સરળ-પરિણામે પરમ-ઉપયોગદૃષ્ટિએ વર્ત્તવું, એ અનંત-સંસારને નાશ કરનારું તીર્થંકર કહે છે; અને તે વાક્યો જિનાગમને વિષે છે. ઘણા જીવો તે વાક્યો શ્રવણ કરતા હશે, તથાપિ પ્રથમ વાક્યને અફળ અને બીજા વાક્યને સફળ કર્યું હોય એવા જીવો તો ક્વચિત્ જોવામાં આવે છે; પ્રથમ વાક્યને સફળ અને બીજા વાક્યને અફળ એમ જીવે અનંતવાર કર્યું છે. તેવાં પરિણામમાં આવતાં તેને વખત લાગતો નથી, કારણ કે અનાદિકાળથી મોહ નામની મદિરા તેના આત્મામાં પરિણામ પામ્યો છે; માટે વારંવાર વિચારી તેવા તેવા પ્રસંગમાં યથાશક્તિ, યથાબળવીર્યે ઉપર દર્શિત કર્યા છે જે પ્રકાર તે પ્રકારે વર્ત્તવું યોગ્ય છે.

કદાપિ એમ ધારો કે 'ક્ષાયકસમકીત આ કાળમાં ન હોય' એવું સ્પષ્ટ જિનના આગમને વિષે લખ્યું છે; હવે તે જીવે વિચારવું યોગ્ય છે કે 'ક્ષાયકસમકીત એટલે, શું સમજવું'? જેમાં એક નવકારમંત્ર જેટલું પણ વ્રત પ્રત્યાખ્યાન હોતું નથી, છતાં તે જીવ વિશેષ તો ત્રણ ભવે અને નહીં તો તે જ ભવે પરમપદને પામે છે, એવી મોટી આશ્ચર્યકારક તો તે સમકીતની વ્યાખ્યા છે; ત્યારે હવે એવી તે કઈ દશા સમજવી કે જે "ક્ષાયક સમકીત" કહેવાય! "ભગવાન્ તીર્થંકરને વિષે દૃઢ શ્રદ્ધા" એવું નામ જો 'ક્ષાયક સમકીત' એમ ગણીએ તો તે શ્રદ્ધા કેવી સમજવી, કે જે શ્રદ્ધા આપણે જાણીએ કે આતો ખચિત આ કાળમાં હોય જ નહીં? જો એમ જણાતું નથી કે અમુક દશા કે અમુક શ્રદ્ધાને 'ક્ષાયકસમકીત' કહ્યું છે તો પછી તે નથી, એમ માત્ર જિનાગમના શબ્દોથી જાણવું થયું કહીએ છીએ; હવે એમ ધારો કે તે શબ્દો બીજા આશયે કહેવાયા છે; અથવા કોઈ પાછળના કાળના વિસર્જનદોષે લખાયા છે, તો તેને વિષે આગ્રહ કરીને જે જીવે પ્રતિપાદન કર્યું હોય તે જીવ કેવા દોષને પ્રાપ્ત થાય તે સખેદ-કરુણાએ વિચારવાયોગ્ય છે.

હાલ જેને જિનસૂત્રોને નામે ઓળખવામાં આવે છે, તેમાં "ક્ષાયકસમકીત નથી," એવું સ્પષ્ટ લખેલું નથી, અને પરંપરાગત તથા બીજા કેટલાક ગ્રંથોમાં એ વાત ચાલી આવે છે, એમ વાંચેલું છે, અને સાંભળેલું છે; અને તે વાક્ય મિથ્યા છે કે મૃષા છે એમ અમારો અભિપ્રાય નથી, તેમ તે વાક્ય જે પ્રકારે લખ્યું છે તે એકાંત અભિપ્રાયે જ લખ્યું છે, એમ અમને લાગતું નથી. કદાપિ એમ ધારો કે તે વાક્ય એકાંત એમ જ હોય તોપણ કોઈ પણ પ્રકારે વ્યાકુળપણું કરવું યોગ્ય નથી. કારણ કે તે બધી વ્યાખ્યા જો સત્પુરુષના આશયથી જાણી નથી, તો પછી સફળ નથી. એને બદલે કદાપિ ધારો કે જિનાગમમાં લખ્યું હોય કે ચોથા કાળની પેઠે પાંચમા કાળમાં પણ ઘણા જીવો મોક્ષે જવાના છે; તો તે વાતનું શ્રવણ કંઈ તમને અમને કંઈ કલ્યાણકર્તા થાય નહીં, અથવા મોક્ષપ્રાપ્તિનું કારણ હોય નહીં, કારણ કે તે મોક્ષપ્રાપ્તિ જે દર્શાને કહી છે, તે જ દશાની પ્રાપ્તિ જ સિદ્ધ છે, ઉપયોગી છે, કલ્યાણકર્તા છે. શ્રવણ તો માત્ર વાત છે, તેમ જ તેથી પ્રતિકૂળ વાક્ય પણ માત્ર વાત છે; તે બેય લખી હોય, અથવા એક જ લખી હોય અથવા વગર વ્યવસ્થાએ રાખ્યું હોય તોપણ તે બંધ કે મોક્ષનું કારણ નથી; માત્ર બંધદશા તે બંધ છે, મોક્ષદશા તે મોક્ષ છે, ક્ષાયકદશા તે ક્ષાયક છે, અન્યદશા તે અન્ય છે, શ્રવણ તે શ્રવણ છે, મનન તે મનન છે, પરિણામ તે પરિણામ છે, પ્રાપ્તિ તે પ્રાપ્તિ છે, એમ સત્પુરુષનો નિશ્ચય છે. બંધ તે મોક્ષ નથી, મોક્ષ તે બંધ નથી, જે જે છે તે તે છે, જે જે સ્થિતિમાં છે, તે તે સ્થિતિમાં છે, બંધબુદ્ધિ ટળી નથી, અને મોક્ષ—જીવન્મુક્તતા—માનવામાં આવે તો તે જેમ સફળ નથી, તેમ અક્ષાયકદશાએ ક્ષાયક માનવામાં આવે તો તે પણ સફળ નથી. માનવાનું ફળ નથી, પણ દશાનું ફળ છે.

જ્યારે એ પ્રકારે છે ત્યારે હવે આપણો આત્મા કઈ દશામાં હાલ છે, અને તે ક્ષાયક સમકીતી જીવની દશાનો વિચાર કરવાને યોગ્ય છે કે કેમ, અથવા તેનાથી ઉતરતી અથવા તેથી ઉપરની દશાનો વિચાર આ જીવ યથાર્થ કરી શકે એમ છે કે કેમ, તે જ વિચારવું જીવને શ્રેયસ્કર છે; પણ અનંતકાળ થયાં જીવે તેવું વિચાર્યું નથી, તેને તેવું વિચારવું યોગ્ય છે એવું ભાસ્યું પણ નથી, અને નિષ્ફળપણે સિદ્ધપદ સુધીનો ઉપદેશ જીવ અનંતવાર કરી ચૂકયો છે; તે ઉપર જણાવ્યો છે, તે પ્રકાર વિચાર્યા વિના કરી ચૂકયો છે, વિચારીને—યથાર્થ વિચાર કરીને—કરી ચૂકયો નથી. જેમ પૂર્વે જીવે યથાર્થ વિચાર વિના તેમ કર્યું છે, તેમ જ તે દશા (યથાર્થ વિચારદશા) વિના વર્તમાને તેમ કરે છે, પોતાનાં બોધનું બળ જીવને ભાનમાં આવશે નહીં ત્યાંસુધી હવે પછી પણ તે વર્ત્યા કરશે, કોઈ પણ મહાપુણ્યને યોગે જીવ ઓસરીને તથા તેવા મિથ્યા-ઉપદેશના પ્રવર્તનથી પોતાનું બોધબળ આવરણને પામ્યું છે, એમ જાણી તેને વિષે સાવધાન થઈ નિરાવરણ થવાનો વિચાર કરશે ત્યારે તેવો ઉપદેશ કરતાં, બીજાને પ્રેરતાં, આગ્રહે કહેતાં અટકશે. વધારે શું કહીએ? એક અક્ષર બોલતાં અતિશય-અતિશય એવી પ્રેરણાએ પણ વાણી મૌનપણાંને પ્રાપ્ત થશે; અને તે મૌનપણું પ્રાપ્ત થયાં પહેલાં જીવને એક અક્ષર સત્ય બોલાય એમ બનવું અશકય છે; આ વાત કોઈ પણ પ્રકારે ત્રણે કાળને વિષે સંદેહપાત્ર નથી.

તીર્થંકરે પણ એમ જ કહ્યું છે; અને તે તેના આગમમાં પણ હાલ છે, એમ જાણવામાં છે. કદાપિ આગમને વિષે એમ કહેવાયલો અર્થ રહ્યો હોત નહીં, તોપણ ઉપર જણાવ્યા છે તે શબ્દો આગમ જ છે, જિનાગમ જ છે. રાગ, દ્વેષ અને અજ્ઞાન એ ત્રણે કારણથી રહિતપણે એ શબ્દો પ્રગટ લેખપણું પામ્યા છે; માટે સેવનીય છે.

થોડાં વાકયોમાં લખી વાળવા ધારેલો આ પત્ર વિસ્તાર પામ્યો છે, અને ઘણાં જ ટુંકાણમાં લખ્યો છે છતાં કેટલાક પ્રકારે અપૂર્ણ સ્થિતિએ આ પત્ર અત્ર પરિસમાપ્ત કરવો પડે છે.

આ પત્ર તમને તથા તમારા જેવા બીજા જે જે ભાઈઓને પ્રસંગ છે તેમને પ્રથમ ભાગ વિશેષ કરી તેવા પ્રસંગે સ્મરણમાં રાખવા યોગ્ય છે; અને બાકીનો બીજો ભાગ તમને અને બીજા મુમુક્ષુ જીવને વારંવાર વિચારવા યોગ્ય છે. અત્ર સમાધિ છે.

પ્રારબ્ધદેહી.

'વિચારસાગર'ના થોડા પણ તરંગો વાંચવાનો પ્રસંગ મળે તો લાભરૂપ છે.

---

[૨૪૫] [૩૨૪] [મુંબઈ, શ્રાવણ વદ ૧૪ રવિ, ૧૯૪૮.

ૐ

સ્વસ્તિશ્રી સાયલા ગ્રામ શુભસ્થાને સ્થિત, પરમાર્થના અખંડ નિશ્ચયિ, નિષ્કામ સ્વરૂપ (···)ના વારંવાર સ્મરણરૂપ, મુમુક્ષુ પુરુષોએ અનન્ય પ્રેમે સેવન કરવા યોગ્ય પરમસરળ અને શાંતમૂર્તિ એવા શ્રી 'સુભાગ્ય', તેમના પ્રત્યે. શ્રી 'મોહમયિ' સ્થાનેથી નિષ્કામ સ્વરૂપ છે જેનું એવા સ્મરણરૂપ સત્પુરુષના વિનયપૂર્વક યથાયોગ્ય પ્રાપ્ત થાય.

જેમાં પ્રેમભક્તિ પ્રધાન નિષ્કામપણે રહી છે, એવાં તમ લિખિત ઘણાં પત્રો અનુક્રમે પ્રાપ્ત થયાં છે. આત્માકારસ્થિતિ અને ઉપાધિજોગરૂપ કારણને લીધે માત્ર તે પત્રોની પહોંચ લખવા જેટલું બન્યું છે.

અત્ર ભા૦ રેવાશંકરની શારીરિક સ્થિતિ યથાયોગ્યપણે રહેતી નહીં હોવાથી; અને વ્યવહાર સંબંધીનું કામકાજ વધ્યું હોવાથી ઉપાધિજોગ પણ વિશેષ રહ્યો છે, અને રહે છે; જેથી આ ચોમાસામાં બહાર નીકળવાનું અશક્ય થયું છે; અને તેને લીધે તમ સંબંધી નિશ્ચિત સમાગમ તે પ્રાપ્ત થઈ શક્યો નથી. વળી દીવાળી પહેલાં તેવો જોગ પ્રાપ્ત થવો સંભવતો નથી.

તમ લિખિત કેટલાંક પત્રોને વિષે જીવાદિ સ્વભાવ અને પરભાવનાં કેટલાક પ્રશ્નો આવ્યાં હતાં, તેના પ્રત્યુત્તર તે કારણથી લખી શકાયા નથી. બીજા પણ જિજ્ઞાસુઓનાં પત્રો આ વખતમાં ઘણાં મળ્યાં છે, તેને માટે પણ ઘણુંકરીને તેમ જ થયું છે.

હાલ જે ઉપાધિજોગ પ્રાપ્તપણે વર્તે છે, તે જોગનો પ્રતિબંધ ત્યાગવાનો વિચાર જો કરીએ તો તેમ થઈ શકે એમ છે; તથાપિ તે ઉપાધિજોગના વેદવાથી જે પ્રારબ્ધ નિવૃત્ત થવાનું છે, તે તે જ પ્રકારે વેદવા શિવાયની બીજી ઇચ્છા વર્તતી નથી, એટલે તેજ જોગે તે પ્રારબ્ધ નિવૃત્ત થવા દેવું યોગ્ય છે, એમ જાણીએ છૈયે અને તેમ સ્થિતિ છે.

શાસ્ત્રોને વિષે આ કાળને અનુક્રમે ક્ષીણપણાં યોગ્ય કહ્યો છે; અને તે પ્રકારે અનુક્રમે થયા કરે છે. એ ક્ષીણપણું મુખ્ય કરીને પરમાર્થસંબંધીનું કહ્યું છે. જે કાળમાં અત્યંત દુર્લભપણે પરમાર્થની પ્રાપ્તિ થાય તે કાળ દુસમ કહેવા યોગ્ય છે; જો કે સર્વ કાળને વિષે પરમાર્થપ્રાપ્તિ જેનાથી થાય છે, એવા પુરુષોનો જોગ દુર્લભ જ છે, તથાપિ આવા કાળને વિષે તો અત્યંત દુર્લભ હોય છે. જીવોની પરમાર્થવૃત્તિ ક્ષીણપરિણામને પામતી જતી હોવાથી તે પ્રત્યે જ્ઞાનીપુરુષોનાં ઉપદેશનું બળ ઓછું થાય છે, અને તેથી પરંપરાએ તે ઉપદેશ પણ ક્ષીણપણાને પામે છે, એટલે પરમાર્થમાર્ગ અનુક્રમે વ્યવછેદ થવા જોગ કાળ આવે છે.

આ કાળને વિષે અને તેમાં પણ હુમણા લગભગના સૈકડાથી મનુષ્યની પરમાર્થવૃત્તિ બહુ ક્ષીણપણાને પામી છે, અને એ વાત પ્રત્યક્ષ છે. સહજાનંદસ્વામીના વખત સુધી મનુષ્યોમાં જે સરળ-વૃત્તિ હતી, તે અને આજની સરળ-વૃત્તિ એમાં મોટો તફાવત થઈ ગયો છે, ત્યાંસુધી મનુષ્યોની વૃત્તિને વિષે કંઈ કંઈ આજ્ઞાંકિતપણું

પરમાર્થની ઇચ્છા, અને તે સંબંધી નિશ્ચયમાં દૃઢતા એ જેવાં હતાં તેવાં આજે નથી; તેથી તો આજે ઘણું ક્ષીણપણું થયું છે, જો કે હજુ આ કાળમાં પરમાર્થવૃત્તિ કેવળ વ્યવછેદ પ્રાપ્ત થઈ નથી, તેમ સત્પુરુષરહિત ભૂમિ થઈ નથી, તોપણ કાળ તે કરતાં વધારે વિષમ છે—બહુ વિષમ છે—એમ જાણીએ છૈયે.

આવું કાળનું સ્વરૂપ જોઈને મોટી અનુકંપા હૃદયને વિષે અખંડપણે વર્ત્તે છે. જીવોને વિષે કોઈ પણ પ્રકારે અત્યંત દુઃખની નિવૃત્તિનો ઉપાય એવો જે સર્વોત્તમ પરમાર્થ, તે સંબંધી વૃત્તિ કંઈ પણ વર્ધમાનપણાને પ્રાપ્ત થાય, તો જ તેને સત્પુરુષનું ઓળખાણ થાય છે, નહીં તો થતું નથી, તે વૃત્તિ સજીવન થાય અને કોઈ પણ જીવોને—ઘણા જીવોને—પરમાર્થ સંબંધી જે માર્ગ તે પ્રાપ્ત થાય તેવી અનુકંપા અખંડપણે રહ્યા કરે છે; તથાપિ તેમ થવું બહુ દુર્લભ જાણીએ છૈયે, અને તેનાં કારણો પણ ઉપર જણાવ્યાં છે.

જે પુરુષનું દુર્લભપણું ચોથા કાળને વિષે હતું, તેવા પુરુષનો જોગ આ કાળમાં થાય એમ થયું છે, તથાપિ પરમાર્થસંબંધી ચિંતા જીવોને અત્યંત ક્ષીણ થઈ ગઈ છે, એટલે તે પુરુષનું ઓળખાણ થવું અત્યંત વિકટ છે. તેમાં પણ જે ગૃહવાસાદિ પ્રસંગમાં તે પુરુષની સ્થિતિ છે, તે જોઈ જીવને પ્રતીતિ આવવી દુર્લભ છે, અત્યંત દુર્લભ છે, અને કદાપિ પ્રતીતિ આવી તો તેમનો જે પ્રારબ્ધપ્રકાર હાલ વર્ત્તે છે, તે જોઈ નિશ્ચય રહેવો દુર્લભ છે, અને કદાપિ નિશ્ચય થાય તોપણ તેનો સત્સંગ રહેવો દુર્લભ છે, અને જે પરમાર્થનું મુખ્ય કારણ તે તો તે છે. તે આવી સ્થિતિમાં જોઈ ઉપર જણાવ્યાં છે જે કારણો તેને વધારે બળવાનપણે દેખીએ છૈયે, અને એ વાત જોઈ ફરિફરી અનુકંપા ઉત્પન્ન થાય છે.

ઇશ્વરેચ્છાથી જે કોઈ પણ જીવોનું કલ્યાણ વર્ત્તમાનમાં પણ થવું સૃજીત હશે તે તો તેમ થશે, અને તે બીજેથી નહીં પણ અમથકી, એમ પણ અત્ર માનીએ છૈયે. તથાપિ જેવી અમારી અનુકંપાસંયુક્ત ઇચ્છા છે, તેવી પરમાર્થવિચારણા અને પરમાર્થપ્રાપ્તિ જીવોને થાય તેવો કોઈ પ્રકારે ઓછો જોગ થયો છે, એમ અત્રે માનીએ છૈયે. ગંગા–યમુનાદિના પ્રદેશને વિષે અથવા ગુજરાત દેશને વિષે જો આ દેહ ઉત્પન્ન થયો હોત, ત્યાં વર્ધમાનપણું પામ્યો હોત તો તે એક બળવાન કારણ હતું એમ જાણીએ છૈયે; બીજું પ્રારબ્ધમાં ગૃહવાસ બાકી ન હોત અને બ્રહ્મચર્ય, વનવાસ હોત તો [પાઠા. તોતો] તે બળવાન કારણ હતું, એમ જાણીએ છૈયે. કદાપિ ગૃહવાસ બાકી છે તેમ હોત અને ઉપાધિજોગરૂપ પ્રારબ્ધ ન હોત તો તે ત્રીજું પરમાર્થને બળવાન કારણ હતું એમ જાણીએ છૈયે. પ્રથમ કહ્યાં તેવાં બે કારણો તો થઈ ચૂક્યાં છે. એટલે હવે તેનું નિવારણ નથી. ત્રીજું ઉપાધિજોગરૂપ જે પ્રારબ્ધ તે શીઘ્રપણે નિવૃત્ત થાય, ઉદય થાય અને તે નિષ્કામકરુણાના હેતુથી, તો તેમ થવું હજુ બાકી છે, તથાપિ તે પણ હજુ વિચારયોગ્ય સ્થિતિમાં છે. એટલે કે તે પ્રારબ્ધનો સહેજે પ્રતીકાર થઈ જાય એમ ઇચ્છાની સ્થિતિ છે, અથવા તો વિશેષ ઉદયમાં આવી જઈ થોડા કાળમાં તે પ્રકારનો ઉદય પરિસમાપ્ત થાય તો તેમ નિષ્કામ કરુણાની સ્થિતિ છે; અને એ બે પ્રકારમાં તો હાલ ઉદાસીનપણે એટલે સામાન્યપણે રહેવું છે; એમ આત્મસંભાવના છે; અને એ સંબંધીનો મોટો વિચાર વારંવાર રહ્યા કરે છે.

પરમાર્થ કેવા પ્રકારના સંપ્રદાયે કહેવો એ પ્રકાર જ્યાંસુધી ઉપાધિજોગ પરિસમાપ્ત નહીં થાય ત્યાંસુધી મૌનપણામાં અને અવિચાર અથવા નિર્વિચારમાં રાખ્યો છે, અર્થાત્ તે વિચાર હાલ કરવા વિષે ઉદાસપણું વર્ત્તે છે.

આત્માકાર સ્થિતિ થઈ જવાથી ચિત્ત ઘણુંકરીને એક અંશ પણ ઉપાધિજોગ વે` યોગ્ય નથી, તથાપિ તે તો જે પ્રકારે વેદવું પ્રાપ્ત થાય તે જ પ્રકારે વેદવું છે, એટલે તેમ સમાધિ છે; પરંતુ પરમાર્થ સંબંધી કોઈ કોઈ જીવોને પ્રસંગ પડે છે, તેને તે ઉપાધિજોગનં કારણથી અમારી અનુકંપા પ્રમાણે લાભ મળતો નથી; અને પરમાર્થસંબંધી કંઈ તમલિખિતાદિ વાર્ત્તા આવે છે, તે પણ ચિત્તમાં માંડ પ્રવેશ થાય છે, કારણ કે તેનો હાલ ઉદય નથી. આથી પત્રાદિ પ્રસંગથી તમ શિવાયના બીજા જે મુમુક્ષુ જીવો તેમને ઇચ્છિત અનુકંપાએ પરમાર્થવૃત્તિ આપી શકાતી નથી, એ પણ ચિત્તને ઘણીવાર લાગી જાય છે.

ચિત્ત બંધનવાળું થઈ શકતું નહીં હોવાથી જે સંસાર સંબંધે સ્રીયાદિરૂપે પ્રાપ્ત થયા છે, તે જીવોની ઇચ્છા પણ દુભવવાની ઇચ્છા થતી નથી, અર્થાત્ તે પણ અનુકંપાથી અને માબાપાદિના ઉપકારાદિ કારણોથી ઉપાધજોગને બળવાન રીતે વેદીએ છૈયે; અને જેની જેની જે [જે] કામના છે તે તે પ્રારબ્ધના ઉદયમાં જે પ્રકારે પ્રાપ્ત થવી સૃજિત છે, તે પ્રકારે થાય ત્યાંસુધી નિવૃત્તિ ગ્રહણ કરતાં પણ જીવ ઉદાસીન રહે છે; એમાં કોઈ પ્રકારનું અમારૂં સકામપણું નથી, અમે એ સર્વેમાં નિષ્કામ જ છૈયે, એમ છે, તથાપિ પ્રારબ્ધ તેવા પ્રકારનું બંધન રાખવારૂપે ઉદયે વર્ત્તે છે; એ પણ બીજા મુમુક્ષુની પરમાર્થવૃત્તિ ઉત્પન્ન કરવાને વિષે રોધરૂપ જાણીએ છૈયે.

જ્યારથી તમે અમને મળ્યા છો, ત્યારથી આ વાર્ત્તા કે જે ઉપર અનુક્રમે લખી છે, તે જણાવવાની ઇચ્છા હતી, પણ તેનો ઉદય તે તે પ્રકારમાં હતો નહીં, એટલે તેમ બન્યું નહીં; હમણા તે ઉદય જણાવવા યોગ્ય થવાથી સંક્ષેપે જણાવ્યો છે, જે વારંવાર વિચારવાને અર્થે તમને લખ્યો છે. બહુ વિચાર કરી સૂક્ષ્મપણે હૃદયમાં નિર્ધાર રાખવા યોગ્ય પ્રકાર એમાં લેખિત થયેલ છે. તમે અને ગોશળીઆ શિવાય આ પત્રની વિગત જાણવાને બીજા જોગ જીવ હાલ તમારી પાસે નથી, આટલી વાત સ્મરણ રાખવા લખી છે. કોઈ વાતમાં શબ્દોના સંક્ષેપપણાથી એમ ભાસી શકે એવું હોય કે અમને કોઈ પ્રકારની કંઈ હજુ સંસારસુખવૃત્તિ છે, તો તે અર્થ ફરી વિચારવાયોગ્ય છે. અર્થાત્ સંસારસુખવૃત્તિથી નિરંતર ઉદાસપણું જ છે. આ વાક્યો કંઈ તમ સંબંધીનો ઓછો નિશ્ચય અમ પ્રત્યે છે અથવા હશે તો નિવૃત્ત થશે એમ જાણી લખ્યાં નથી, અન્યહેતુએ લખ્યાં છે. એ પ્રકારે એ વિચારવા યોગ્ય વારંવાર વિચારી હૃદયમાં નિર્ધાર કરવા યોગ્ય વાર્ત્તા સંક્ષેપે કરી અહીં તો પરિસમાપ્ત થાય છે.

જગતમાં કોઈપણ પ્રકારથી જેની કોઈપણ જીવપ્રત્યે ભેદદૃષ્ટિ નથી એવા
નિષ્કામ આત્મસ્વરૂપના નમસ્કાર પ્રાપ્ત થાય.

'ઉદાસીન' શબ્દનો અર્થ સમપણું છે.

૨૫૯] [૩૨૫] [સ. નિ. મુંબઈ, શ્રાવણ, ૧૯૪૮

મુમુક્ષુજન સત્સંગમાં હોય તો નિરંતર ઉલ્લાસિત પરિણામમાં રહી આત્મસાધન અલ્પકાળમાં કરી શકે છે, એ વાર્ત્તા યથાર્થ છે; તેમ જ સત્સંગના અભાવમાં સમ પરિણતિ રહેવી એ વિકટ છે; તથાપિ એમ કરવામાં જ આત્મસાધન રહ્યું હોવાથી ગમે તેવાં માઠાં નિમિત્તમાં પણ જે પ્રકારે સમપરિણતિ આવે તે પ્રકારે પ્રવર્ત્તવું એ જ યોગ્ય છે. જ્ઞાનીના આશ્રયમાં નિરંતર વાસ હોય તો સહજ સાધનવડે પણ સમ પરિણતિ પ્રાપ્ત હોય છે, એમાં તો નિર્વિવાદતા છે, પણ જ્યારે પૂર્વકર્મનાં નિબંધનથી અનુકૂળ નહીં એવાં નિમિત્તમાં નિવાસ પ્રાપ્ત થયો છે, ત્યારે ગમે તેમ કરીને પણ તેના પ્રત્યે અદ્વેષ-પરિણામ રહે એમ પ્રવર્ત્તવું એ જ અમારી વૃત્તિ છે, અને એ જ શિક્ષા છે.

સત્પુરુષનો દોષ જે પ્રકારે તેઓ ન ઉચ્ચારી શકે, તે પ્રકારે જો તમારાથી પ્રવર્ત્તવું બની શકે તેમ હોય તો વિકટતા વેઠીને પણ તેમ પ્રવર્ત્તવું યોગ્ય છે. હાલ અમારી તમને

એવી કોઈ શિક્ષા નથી કે તમારે તેમનાથી ઘણી રીતે પ્રતિકૂળ વર્તન કરવું પડે. કોઈ બાબતમાં ઓ તમને બહુ પ્રતિકૂળ ગણતા હોય તો તે જીવનો અનાદિ-અભ્યાસ છે એમ જાણી હનતા રાખવી એ વધારે યોગ્ય છે.

જેનાં ગુણગ્રામ કરવાથી જીવ ભવમુક્ત હોય છે, તેના ગુણગ્રામથી પ્રતિકૂળતા ણી દોષભાવે પ્રવર્તવું, એ જીવને જો કે મહાદુઃખદાયક છે, એમ જાણીએ છૈયે; ને તેવા પ્રકારમાં જ્યારે તેઓનું આવી જવું થાય છે, ત્યારે જાણીએ છૈયે કે જીવને ઈ પૂર્વકર્મનું નિબંધ ન હશે. અમને તો તે વિષે અદ્વેષ પરિણામ જ છે, અને તેમના પ્રત્યે રુણા આવે છે. તમે પણ તે ગુણનું અનુકરણ કરો અને જે પ્રકારે તેઓ ગુણગ્રામ કરવા ગ્યના અવર્ણવાદ બોલવાનો પ્રસંગ ન પામે તેમ યોગ્ય માર્ગ ગ્રહણ કરો, એ ભલામણ છે.

અમે પોતે ઉપાધિપ્રસંગમાં રહ્યા હતા અને રહ્યા છૈયે તે પરથી સ્પષ્ટ જાણીયે છૈયે, તે પ્રસંગમાં કેવળ આત્મભાવે પ્રવર્તવું એ દુર્લભ છે. માટે નિરુપાધિવાળાં દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, ળ, ભાવનું સેવન અવશ્યનું છે. એમ જાણતાં છતાં પણ હાલ તો એમ જ કહીયે છૈયે તે ઉપાધિ વહન કરતાં જતાં નિરુપાધિને વિસર્જન ન કરાય એમ થાય તેમ કર્યા રહો.

અમ જેવા સત્સંગને નિરંતર ભજે છે, તો તે તમને કેમ અભજ્ય હોય? તે જાણીયે યે; પણ હાલ તો પૂર્વકર્મને ભજીએ છૈયે, એટલે તમને બીજો માર્ગ કેમ બતાવીએ? તમે વિચારો. *એક ક્ષણવાર પણ આ સંસર્ગમાં રહેવું ગમતું નથી, તેમ છતાં ઘણા કાળ યાં સેવ્યાં આવી છૈયે; અને હજુ અમુક કાળ સેવવાનું ધારી રાખવું પડયું છે; અને તે જ લામણ તમને કરવી યોગ્ય માની જેમ* **બને તેમ વિનયાદિ સાધનસંપન્ન થઈ સત્સંગ, સ્શાસ્ત્રાભ્યાસ, અને આત્મવિચારમાં પ્રવર્તવું, એમ કરવું એ જ શ્રેયસ્કર છે.**

સમય માત્ર પણ પ્રમાદ કરવાની તીર્થંકર દેવની આજ્ઞા નથી.

૩૦૩] [૩૨૬] [સ. નિ. ૧૯૪૯—પાઠા. શ્રાવણ વદ. ૧૯૪૮.

તે પુરુષ નમન કરવા યોગ્ય છે, કીર્તન કરવા યોગ્ય છે, પરમપ્રેમે ગુણગ્રામ કરવા યોગ્ય છે, ફરિફરી વિશિષ્ટ આત્મપરિણામે ધ્યાવન કરવા યોગ્ય છે; કે જે પુરુષને દ્રવ્યથી, ક્ષેત્રથી, કાળથી અને ભાવથી કોઈ પણ પ્રકારનું પ્રતિબદ્ધપણું વર્તતું નથી.

આપનાં ઘણાં પત્રો મળ્યાં છે, ઉપાધિજોગ એવા પ્રકારે રહે છે કે તેના વિદ્યમાનણામાં પત્ર લખવાયોગ્ય અવકાશ રહેતો નથી, અથવા તે ઉપાધિને ઉદયરૂપ જાણી મુખ્યણે આરાધતાં તમ જેવા પુરુષને પણ ચાહીને પત્ર લખેલ નથી; તે માટે ક્ષમા કરવાયોગ્ય છો.

ચિત્તને વિષે જેવું આ ઉપાધિયોગ આરાધિયે છૈયે, ત્યારથી મુક્તપણું વર્ત્તે છે, તેવું ક્તપણું અનુપાધિપ્રસંગમાં પણ વર્ત્તતું નહોતું; એવી નિશ્ચળદશા માગશર શુદ ૬ થી એકારાએ વર્તી આવી છે.

અપ્ર.લ. ૯] [૩૨૭] મુંબઈ, ભાદરવા શુદ ૧ ભોમ, ૧૯૪૮.

ૐ સત્

તમારા વૈરાગ્યાદિ વિચારોવાળું એક પત્ર ત્રણેક દિવસ પહેલાં સવિસ્તર મળ્યું છે.

જીવને વિષે વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થવો એ એક મોટો ગુણ જાણીએ છીએ; અને તે ાથે શમ, દમ, વિવેકાદિ સાધનો અનુક્રમે ઉત્પન્ન થવારૂપ જોગ પ્રાપ્ત થાય તો જીવને લ્યાણની પ્રાપ્તિ સુલભ થાય છે, એમ જાણીએ છીએ. **(ઉપલી લીટીમાં 'જોગ' બ્દ લખ્યો છે તેનો અર્થ પ્રસંગ અથવા સત્સંગ એવો કરવો.)**

અનંતકાળ થયાં જીવનું સંસારને વિષે પરિભ્રમણ છે, અને એ પરિભ્રમણને વિષે ે અનંત એવાં જપ, તપ, વૈરાગ્યાદિ સાધનો કર્યાં જણાય છે, તથાપિ જેથી યથાર્થ યાણ સિદ્ધ થાય છે, એવાં એકકે સાધન થઈ શક્યાં હોય એમ જણાતું નથી. એવા , જપ, કે વૈરાગ્ય અથવા બીજાં સાધનો તે માત્ર સંસારરૂપ થયાં છે; તેમ થયું તે કારણથી? એ વાત અવશ્ય ફરિફરી વિચારવા યોગ્ય છે. (આ સ્થળને વિષે કોઈપણ ારે જપ, તપ, વૈરાગ્યાદિ સાધનો નિષ્ફળ છે એમ કહેવાનો હેતુ નથી, પરંતુ ષ્ફળ થયાં છે, તેનો હેતુ શો હશે? તે વિચારવા માટે લખવામાં આવ્યું છે. યાણની પ્રાપ્તિ જેને થાય છે, એવા જીવને વિષે વૈરાગ્યાદિ સાધન તો ખચિત હોય છે.)

તમે આ પત્ર જેના તરફથી લખવામાં આવ્યો છે તે માટે જે કંઇ શ્રવણ કર્યું છે, તે ાતથ્ય છે કે કેમ? તે પણ નિર્ધારવા જેવી વાત છે. નિરંતર અમારા સત્સંગને વિષે રહેવા ંધીની તમારી જે ઇચ્છા છે, તે વિષે હાલ કાંઈ લખી શકવું અશક્ય છે. તમારા જાણ- ાં આવ્યું હોવું જોઈએ કે અત્ર અમારૂં જે રહેવું થાય છે તે ઉપાધિપૂર્વક થાય છે, ે તે ઉપાધિ એવા પ્રકારથી છે કે તેવા પ્રસંગમાં શ્રી તીર્થંકર જેવા પુરૂષ વિષેનો નિર્ધાર વો હોય તોપણ વિકટ પડે, કારણ કે અનાદિ કાળથી માત્ર જીવને બાહ્યપ્રવૃત્તિ અથવા ાહ્યનિવૃત્તિનું ઓળખાણ છે; અને તેના આધારે જ તે સત્પુરુષ, અસત્પુરુષ કલ્પતો વિલ છે; કદાપિ કોઈ સત્સંગના યોગે જીવને 'સત્પુરુષ આ છે' એવું જાણવામાં ાવે છે, તોપણ પછી તેમનો બાહ્ય પ્રવૃત્તિરૂપ યોગ દેખીને જોઈએ તેવો નિશ્ચય ્તો નથી; અથવા તો નિરંતર વધતો એવો ભક્તિભાવ નથી રહેતો; અને વખતે સંદેહને પ્રાપ્ત થઈ જીવ તેવા સત્પુરુષના યોગને ત્યાગી જેની બાહ્યનિવૃત્તિ જણાય છે વા અસત્પુરુષને દૃઢાગ્રહે સેવે છે; માટે નિવૃત્તિપ્રસંગ જે કાળમાં સત્પુરુષને વર્ત્તતો ય તેવા પ્રસંગમાં તેમની સમીપનો વાસ તે જીવને વિશેષ હિતકર જાણીએ છીએ.

આ વાત અત્યારે આથી વિશેષ લખાવી અશક્ય છે. જો કોઈ પ્રસંગે અમારો સમા- મ થાય તો ત્યારે તમે તે વિષે પૂછશો અને કંઈ વિશેષ કહેવાયોગ્ય પ્રસંગ હશે તો કહી કવાનો સંભવ છે.

દીક્ષા લેવા વારંવાર ઇચ્છા થતી હોય તોપણ હાલ તે વૃત્તિ સમાવેશ કરવી, અને યાણ શું અને તે કેમ હોય તેની વારંવાર વિચારણા અને ગવેષણા કરવી. એ પ્રકારમાં ાનંતકાળ થયાં ભૂલ થતી આવી છે, માટે અત્યંત વિચારે પગલું ભરવું યોગ્ય છે.

અત્યારે એ જ વિનંતિ. રાયચંદના નિષ્કામ યથાયોગ્ય.

૨૪૬] [૩૨૮] મુંબઈ, ભાદરવા શુદ ૭ સોમ, ૧૯૪૮.

ઉદય જોઈને ઉદાસપણું ભજશો નહીં. સંસાર ભજવાના આરંભકાળ(?)થી તે આજ- ંનપર્યંત તમ પ્રત્યે જે કંઈ અવિનય, અભક્તિ અને અપરાધાદિ દોષ ઉપયોગપૂર્વક કે અનુ- યોગે થયા હોય તે સર્વ અત્યંત નમ્રપણે ક્ષમાવું છઉં. શ્રી તીર્થંકરે જેને મુખ્ય એવું ધર્મપર્વ ાણવાનું યોગ્ય ગણ્યું છે, એવી સંવત્સરી આ વર્ષ સંબંધી વ્યતીત થઈ. કોઈ પણ જીવ પ્રત્યે ોઈ પણ પ્રકારે કોઈ પણ કાળને વિષે અત્યંત અલ્પ પણ દોષ કરવો યોગ્ય નથી, એવી ાત જેને પરમોત્કૃષ્ટપણે નિર્ધાર થઈ છે, એવાં આ ચિત્તને નમસ્કાર કરીએ છૈયે, અને તે જ ાક્ય માત્ર સ્મરણયોગ્ય એવા તમને લખ્યું છે; કે જે વાક્ય નિઃશંકપણે તમે જાણો છો.

'રવિવારે તમને પત્ર લખીશ' એમ જણાવ્યું હતું તથાપિ તેમ થઈ શક્યું નથી, તે ્ષમા કરવા જોગ છે. તમે વ્યવહારપ્રસંગની વિગત સંબંધી પત્ર લખ્યો હતો, તે વિગત

ચિત્તમાં ઉતારવા અને વિચારવાની ઇચ્છા હતી, તથાપિ તે ચિત્તના આત્માકારપણાંથી નિ
પણાંને પ્રાપ્ત થઈ છે; અને અત્યારે કંઈ લખવું બનાવી શકાય એમ ભાસતું નથી. જે
અત્યંત નમ્રપણે ક્ષમા ઇચ્છી આ પત્ર પરિસમાપ્ત કરું છઉં. સહજસ્વ:

---

[૨૫૦] [૩૨૯] મુંબઈ, સપ્ટેમ્બર ૧, ૧૮૯૨=૧૯

જે જે પ્રકારે આત્મા આત્મભાવ પામે તે તે પ્રકાર ધર્મના છે. આત્મા
પ્રકારે અન્યભાવ પામે, તે પ્રકાર અન્યરૂપ છે; ધર્મરૂપ નથી. તમે હાલ જે નિ
વચનના શ્રવણ પછી, અંગીકૃત કરી છે તે નિષ્ઠા શ્રેયજોગ છે. દૃઢ મુમુક્ષુને સ
તે નિષ્ઠાદિ અનુક્રમે વર્ધમાનપણાને પ્રાપ્ત થઈ આત્મસ્થિતિરૂપ થાય છે.

જીવે ધર્મ પોતાની કલ્પના વડે અથવા કલ્પનાપ્રાપ્ત અન્ય પુરુષ વડે શ્રવણ ક
જોગ, મનન કરવા જોગ કે આરાધવા જોગ નથી. માત્ર આત્મસ્થિતિ છે જેની એ
સત્પુરુષથી જ આત્મા કે આત્મધર્મ શ્રવણ કરવા જોગ છે, યાવત્ આરાધવા જોગ

---

[૧૯૨] [૩૩૦] મુંબઈ, કારતક શુદ ૧૦ ગુરુ, ૧૯

સંસારકાળથી તે અત્ર ક્ષણ સુધીમાં તમ પ્રત્યે કોઈ પણ પ્રકારનો અવિનય, અભ
અસત્કાર કે તેવા બીજા અન્ય પ્રકાર સંબંધી કોઈ પણ અપરાધ મન, વચન, કાયાના પ
ણામથી થયો હોય તે સર્વ અત્યંત નમ્રપણે, તે સર્વ અપરાધોના અત્યંત લય પરિણામ
આત્મસ્થિતિએ કરી હું સર્વ પ્રકારે કરી ક્ષમાવું છઉં; અને તે ક્ષમાવવાને યોગ્ય છઉં. ત
કોઈ પણ પ્રકારે તે અપરાધાદિનો અનુપયોગ હોય તોપણ અત્યંતપણે અમારી તેવી પૂર્વક
સંબંધીની કોઈ પ્રકારે પણ સંભાવના જાણી અત્યંતપણે ક્ષમા આપવા યોગ્ય આત્મસ્થિતિ કર
અત્ર ક્ષણ લઘુત્વપણે વિનંતિ છે.

[અપ્ર.લ. ૧૦] [૩૩૧] મુંબઈ, ભાદરવા શુદ ૧૦ ગુરુ, ૧૯૪

અત્ર ક્ષણપર્યંત તમ પ્રત્યે કોઈ પણ પ્રકારે પૂર્વાદિ કાળને વિષે મન, વચન, કાયા
યોગથી જે જે અપરાધાદિ કંઈ થયું હોય તે સર્વ અત્યંત આત્મભાવથી વિસ્મરણ કરી ક્ષ
ઇચ્છું છઉં; હવે પછીના કોઈ પણ કાળને વિષે તમ પ્રત્યે તે પ્રકાર થવો અસંભવિત જા
છઉં, તેમ છતાં પણ કોઈક અનુપયોગભાવે દેહપર્યંતને વિષે તે પ્રકાર ક્વચિત્ થાય તો
વિષે પણ અત્ર અત્યંત નમ્ર પરિણામે ક્ષમા ઇચ્છું છઉં; અને તે ક્ષમારૂપભાવ આ પત્રને વિચાર
વારંવાર ચિંતવી તમે પણ તે સર્વ પ્રકાર અમ પ્રત્યેના પૂર્વ કાળના, વિસ્મરણ કરવાને યોગ્ય છ

કોઈ પણ સત્સંગવાર્તાનો પરિચય વધે તેમ યત્ન કરવો યોગ્ય છે. એ જ વિનંતિ

---

[૨૪૭] [૩૩૨] મુંબઈ, ભાદરવા શુદ ૧૨ રવિ, ૧૯૪

પરમાર્થ શીઘ્ર પ્રકાશ પામે તેમ થવા વિષે તમ બન્નેનો આગ્રહ પ્રાપ્ત થયો; તેમ
વ્યવહારચિંતા વિષે લખ્યું, અને તેમાં પણ સકામપણું નિવેદન કર્યું તે પણ આગ્રહરૂપે પ્રા
થયેલ છે. હાલ તો એ સર્વ વિસર્જન કરવારૂપ ઉદાસીનતા વર્તે છે, અને તે સર્વ ઈશ્વરેચ્છાથી
સોંપવા યોગ્ય છે. હાલ એ બે ય વાત અમે ફરી ન લખીએ ત્યાંસુધી વિસ્મરણ કરવા યોગ્ય છે

[અ.પ્ર.લ. ૧૧] [૩૩૩] મુંબઈ, ભાદરવા વદ ૩ શુક્ર, ૧૯૪૮

તમારું પત્ર ૧ આજે પહોંચ્યું છે; અને તે મેં વાંચ્યું છે. અત્રેથી લખેલું પત્ર તમ
મળવાથી થયેલો આનંદ નિવેદન કરતાં તમે દીક્ષાસંબંધી વૃત્તિ હાલ ક્ષોભ પામવા વિષે
લખ્યું, તે ક્ષોભ હાલ યોગ્ય છે.

ક્રોધાદિ અનેક પ્રકારના દોષો પરિક્ષીણ પામી ગયાથી, સંસારત્યાગરૂપ દીક્ષા
છે, અથવા તો કોઈ મહત્ પુરુષના યોગે યથાપ્રસંગે તેમ કરવું યોગ્ય છે. તે
ાય બીજા પ્રકારે દીક્ષાનું ધારણ કરવું તે સફળપણાંને પ્રાપ્ત થતું નથી; અને જીવ
બીજા પ્રકારની દીક્ષારૂપ ભ્રાંતિએ ગ્રસ્ત થઈ અપૂર્વ એવા કલ્યાણને ચૂકે છે;
ાવા તે તેથી વિશેષ અંતરાય પડે એવો જોગ ઉપાર્જન કરે છે. માટે હાલ તો તમારો
ોભ યોગ્ય જાણીએ છીએ. તમારી ઇચ્છા અત્ર સમાગમમાં આવવા વિષેની વિશેષ
એ અમે જાણીએ છીએ; તથાપિ હાલ તે જોગની ઇચ્છા નિરોધ કરવા યોગ્ય છે, અર્થાત્
જોગ બનવો અશક્ય છે; અને એ ખુલાસો પ્રથમના પત્રમાં લખ્યો છે, તે તમે જાણી
ા હશો. આ તરફ આવવા વિષેની ઇચ્છામાં તમારા વડીલાદિ તરફનો જે નિરોધ છે તે
ધથી હાલ ઉપરવટ થવાની ઇચ્છા કરવી યોગ્ય નથી. અમારું તે પ્રદેશની લગભગથી
ાર જવા આવવાનું હોય ત્યારે વખતે સમાગમજોગ થવાજોગ હશે તો થઈ પડશે.

મતાગ્રહ વિષે બુદ્ધિને ઉદાસીન કરવી યોગ્ય છે; અને હાલ તો ગૃહસ્થધર્મને
ુસરવું પણ યોગ્ય છે. પોતાના હિતરૂપ જાણી કે સમજીને આરંભ-પરિગ્રહ સેવવા
ય નથી; અને આ પરમાર્થ વારંવાર વિચારી સદ્ગ્રંથનું વાંચન, શ્રવણ, મનનાદિ
ાં યોગ્ય છે. એ જ વિનંતિ. નિષ્કામ યથાયોગ્ય

૧] [૩૩૪] મુંબઈ, ભાદરવા વદ ૮ બુધ, ૧૯૪૮

ૐ નમસ્કાર.

જે જે કાળે જે જે પ્રારબ્ધ ઉદય આવે તે તે વેદન કરવું એ જ્ઞાનીપુરુષોનું સનાત
ચરણ છે, અને તે જ આચરણ અમને ઉદયપણે વર્તે છે; અર્થાત્ જે સંસારમાં સ્નેહ રહ્યો
ો, તે સંસારના કાર્યની પ્રવૃત્તિનો ઉદય છે, અને ઉદય અનુક્રમે વેદન થયા કરે છે. ઉ
યના ક્રમમાં કોઈ પણ પ્રકારની હાનિ-વૃદ્ધિ કરવાની ઇચ્છા ઉત્પન્ન થતી નથી; અને એ
ણીએ છૈયે કે જ્ઞાની પુરુષોનું પણ તે સનાતન આચરણ છે; તથાપિ જેમાં સ્નેહ રહ્યો નથી
વા સ્નેહ રાખવાની ઇચ્છા નિવૃત્ત થઈ છે, અથવા નિવૃત્ત થવા આવી છે, તેવા આ સંસારમ
ર્તાપણે-કારણપણે-પ્રવર્તવાની ઇચ્છા રહી નથી, તેનાથી નિવૃત્તપણું જ આત્માને વિષે વર્તે છે
. છતાં પણ તેનાં અનેક પ્રકારનાં સંગ-પ્રસંગમાં પ્રવર્તવું પડે એવું પૂર્વે કોઈ પ્રારબ્ધ ઉપ
ન કર્યું છે, જે સમપરિણામે વેદન કરીએ છૈયે, તથાપિ હજુ પણ તે કેટલાક વખત સુધ
ત્યજોગ છે, એમ જાણી ક્વચિત્ ખેદ પામીએ છૈયે, ક્વચિત્ વિશેષ ખેદ પામીએ છૈયે; અ
ખેદનું કારણ વિચારી જોતાં તો પરાનુકંપારૂપ જણાય છે. હાલ તો તે પ્રારબ્ધ સ્વાભાવિ
દય પ્રમાણે વેદન કર્યા શિવાય અન્ય ઇચ્છા ઉત્પન્ન થતી નથી, તથાપિ તે ઉદયમાં બીજ
ઈને સુખ, દુઃખ, રાગ, દ્વેષ, લાભ, અલાભના કારણરૂપે બીજાને ભાસીએ છૈયે. તે ભાસવા
પે લોકપ્રસંગની વિચિત્ર ભ્રાંતિ જોઈ ખેદ થાય છે. જે સંસારને વિષે સાક્ષી કર્તા તરીકે મના
, તે સંસારમાં તે સાક્ષીએ સાક્ષીરૂપે રહેવું, અને કર્તા તરીકે ભાસ્યમાન થવું તે બેધારી તરવા
પર ચાલવા બરાબર છે. એમ છતાં પણ કોઈને ખેદ, દુઃખ, અલાભનું કારણ તે સાક્ષી પુરુ
ાંતિગત લોકોને ન ભાસે તો તે પ્રસંગમાં તે સાક્ષીપુરુષનું અત્યંત વિકટપણું નથી. અમને તો અત્યં
અત્યંત વિકટપણાના પ્રસંગનો ઉદય છે. એમાં પણ ઉદાસીનપણું એ જ સનાતન ધર્મ જ્ઞાની
) ('ધર્મ' શબ્દ આચરણને બદલે છે.). એકવાર એક તણખલાના બે ભાગ કરવાની ક્રિયા ક
રવાની શક્તિ પણ ઉપશમ થાય ત્યારે જે ઈશ્વરેચ્છા હશે તે થશે. અચિંત્યદશાસ્વરૂપ

[×] [૩૩૫] મુંબઈ, આસો શુદ ૧ બુધ, ૧૯૪૮

જીવનું કર્તૃત્વ, અકર્તૃત્વપણું સમાગમે શ્રવણ થઈ નિદિધ્યાસન કરવા યોગ્ય છે.

વનસ્પતિ આદિના જોગથી પારો બંધાઈ તેનું રૂપાં વગેરે રૂપ થવું તે સંભવતું નથી, તેમ નથી. યોગ-સિદ્ધિના પ્રકારે કોઈ રીતે તેમ બનવા યોગ્ય છે, અને તે યોગના આઠ અંગમાંના પાંચ જેને પ્રાપ્ત છે તેને વિષે સિદ્ધિજોગ હોય છે. આ શિવાયની કલ્પના માત્ર કાળક્ષેપરૂપ છે. તેનો વિચાર ઉદય આવે તે પણ એક કૌતુકભૂત છે. કૌતુક આત્મપરિણામને વિષે યોગ્ય નથી. પારાનું સ્વાભાવિક પારાપણું છે.

---

[૨૫૨] [૩૩૬] મુંબઈ, આસો શુદ ૭ ભોમ, ૧૯૪૮.

પ્રગટ આત્મસ્વરૂપ અવિચ્છિન્નપણે ભજવા યોગ્ય છે. વાસ્તવિક તો એમ છે કે કરેલાં કર્મ ભોગવ્યા વિના નિવૃત્ત થાય નહીં, અને નહીં કરેલું એવું કંઈ કર્મફળ પ્રાપ્ત થાય નહીં. કોઈ કોઈ વખત અકસ્માત્ કોઈનું શુભ અથવા અશુભ વર અથવા શાપથી થયેલું દેખવામાં આવે છે, તે કંઈ નહીં કરેલાં કર્મનું ફળ નથી. કોઈ પણ પ્રકારે કરેલાં કર્મનું ફળ છે.

એકેન્દ્રિયનું એકાવતારીપણું અપેક્ષાએ જાણવા યોગ્ય છે.

---

[૨૫૩] [૩૩૭] મુંબઈ, આસો શુદ દશેરા, ૧૯૪૮.

'ભગવતી' વગેરે સિદ્ધાંતોને વિષે જે કોઈ કોઈ જીવોના ભવાંતરનું વર્ણન કર્યું છે, તેમાં કંઈ સંશયાત્મક થવા જેવું નથી. તીર્થંકર તો પૂર્ણ આત્મસ્વરૂપ છે. પરંતુ જે પુરુષો માત્ર યોગધ્યાનાદિકના અભ્યાસબળ વડે સ્થિત હોય તેમાંના ઘણા પુરુષો પણ તે ભવાંતર જાણી શકે છે; અને એમ બનવું એ કંઈ કલ્પિત પ્રકાર નથી. જે પુરુષને આત્માનું નિશ્ચયાત્મક જ્ઞાન છે, તેને ભવાંતરનું જ્ઞાન ઘટે છે, હોય છે. ક્વચિત્ જ્ઞાનનાં તારતમ્ય-ક્ષયોપશમ-ભેદે તેમ નથી પણ હોતું, તથાપિ જેને આત્માનું પૂર્ણ શુદ્ધપણું વર્તે છે, તે પુરુષ તો નિશ્ચય તે જ્ઞાનને જાણે છે, ભવાંતરને જાણે છે. આત્મા નિત્ય છે, અનુભવરૂપ છે, વસ્તુ છે, એ એ પ્રકારો અત્યંતપણે દૃઢ થવા અર્થે શાસ્ત્રને વિષે તે પ્રસંગો કહેવામાં આવ્યા છે.

ભવાંતરનું જો સ્પષ્ટ જ્ઞાન કોઈને થતું ન હોય તો આત્માનું સ્પષ્ટ જ્ઞાન પણ કોઈને થતું નથી, એમ કહેવા તુલ્ય છે; તથાપિ એમ તો નથી. આત્માનું સ્પષ્ટ જ્ઞાન થાય છે, અને ભવાંતર પણ સ્પષ્ટ ભાસે છે. પોતાના તેમ જ પરના ભવ જાણવાનું જ્ઞાન કોઈ પ્રકારે વિસંવાદપણાને પામતું નથી.

પ્રત્યેક ઠેકાણે તીર્થંકર ભિક્ષાર્થે જતાં સુવર્ણવૃષ્ટિ ઇત્યાદિ થાય એમ શાસ્ત્રના કહેવાનો અર્થ સમજવાયોગ્ય નથી; અથવા શાસ્ત્રમાં કહેલાં વાક્યોનો તેવો અર્થ થતો હોય તો તે સાપેક્ષ છે; લોકભાષાનાં એ વાક્ય સમજવા યોગ્ય છે. રૂડાપુરુષનું આગમન કોઈને ત્યાં થાય તો તે જેમ એમ કહે કે 'આજે અમૃતના મેહ વુઠ્યા,' તો તે કહેવું સાપેક્ષ છે, યથાર્થ છે, તથાપિ શબ્દના ભાવાર્થે યથાર્થ છે, શબ્દથી પરભારા અર્થે યથાર્થ નથી; તેમ જ તીર્થંકરાદિકની ભિક્ષા સંબંધમાં તેવું છે; તથાપિ એમ જ માનવું યોગ્ય છે કે, આત્મસ્વરૂપે પૂર્ણ એવા પુરુષના પ્રભાવજોગે તે બનવું અત્યંત સંભવિત છે. સર્વત્ર એમ બન્યું છે એમ કહેવાનો અર્થ નથી, એમ બનવું સંભવિત છે, એમ ઘટે છે, એમ કહેવાનો હેતુ છે. સર્વ મહત્ પ્રભાવજોગ પૂર્ણ

[×] [૩૩૭-૧]

પરમ પ્રેમરૂપ ભક્તિ વિના જ્ઞાન શૂન્ય જ છે. જે અટક્યું છે તે યોગ્યતાની કચાશને લીધે. જ્ઞાની પાસે જ્ઞાન ઇચ્છવું તે કરતાં બોધસ્વરૂપ સમજી ભક્તિ ઇચ્છવી એ પરમ ફળ છે. ઈશ્વર કૃપાકરે તેને કલિયુગમાં તે પદાર્થની પ્રાપ્તિ થાય; મહા વિકટ છે.

[વૃ.પ. ૧/૩] [૩૩૮] મુંબઈ, આશો વદ ૬, ૧૯૪૮.

અત્રે આત્માકારતા વર્ત્તે છે. આત્માનું આત્મસ્વરૂપરૂપે પરિણામનું હોવાપણું તે આત્માકારતા કહિયે છૈયે.

આજે આપનું એક પત્ર મળ્યું. વાંચી હૃદયગત કર્યું. એ વિષે આપને ઉત્તર ન લખીએ એવી અમારી સત્તા આપની પાસે યોગ્ય નહીં; તથાપિ આપને અંતર્ગત સમજાયું છે તે જણાવું છું, કે જે કંઈ થાય છે તે થવા દેવું, ન ઉદાસીન, ન અનુદ્યમી થવું. ન પરમાત્માપ્રત્યે પણ ઇચ્છા કરવી અને ન મુંઝાવું. આપ જાણો છો તેમ અહંપણું આડું આવતું હોય તો તેનો જેટલો બને તેટલો રોધ કરવો; અને તેમ છતાં તે ન ટળતું હોય તો તેને ઈશ્વરાર્પણ કરી દેવું; તથાપિ દીનપણું ન આવવા દેવું. શું થશે ? એવો વિચાર કરવો નહીં, અને જે થાય તે કર્યા રહેવું. અધિક ઝાવાં નાંખવા પ્રયત્ન કરવું નહીં. અલ્પ પણ ભય રાખવો નહીં. ઉપાધિ માટે ભવિષ્યની એક પળ પણ ચિંતા કરવી નહીં; કર્યાનો જે અભ્યાસ થઈ ગયો છે તે વિસ્મરણ કર્યા રહેવું; તો જ ઈશ્વર પ્રસન્ન થશે, અને તો જ પરમભક્તિ પામ્યાનું ફળ છે. તો જ અમારો-તમારો સંયોગ થયો યોગ્ય છે; અને ઉપાધિ વિષે શું થાય છે તે આગળ ઉપર જોઈ લઈશું. જોઈ લઈશું એનો અર્થ બહુ ગંભીર છે.

સર્વાત્મા હરિ સમર્થ છે. આપ અને મહંત પુરુષોની કૃપાથી નિર્બળ મતિ ઓછી રહે છે. આપના ઉપાધિયોગ વિષે જો કે લક્ષ રહ્યા કરે છે, પણ જે કંઈ સત્તા છે તે તે સર્વાત્માને હાથ છે. અને તે સત્તા નિશ્ચયેથી નિરાકાંક્ષ તેવા જ્ઞાનીને જ પ્રાપ્ત હોય છે. જ્યાંસુધી તે સર્વાત્મા હરિની ઇચ્છા જેમ હોય તેમ જ્ઞાનીને પણ ચાલવું એ આજ્ઞાંકિત-ધર્મ છે, ઇત્યાદિક વાત ઘણી છે. શબ્દે લખી શકતો નથી, અને બીજો કોઈ સમાગમ શિવાય એ વાત કરવાનો ઉપાય હાથમાં નથી; જેથી જ્યારે ઈશ્વરેચ્છા હશે ત્યારે એ વાત કરશું.

ઉપર જે ઉપાધિમાંથી અહંપણું મુકવાનાં વચનો લખ્યાં છે, તે ઉપર આપ થોડો વખત વિચાર કરશો. ત્યાં જ તેવી દશા થઈ રહે એવી આપની મનોવૃત્તિ છે; અને એવી ગાંડી શિક્ષા લખવાની સર્વાત્મા હરિની ઇચ્છા હોવાથી મેં આપને લખી છે, માટે જેમ બને તેમ એને અવધારજો. ફરી પણ આપને વિજ્ઞાપન છે કે, ઉપાધિ વિષે જેમ બને તેમ નિઃશંકપણે રહી ઉદ્યમ કરવો. શું થશે ? એ વિચાર મુકી દેવો.

આથી વિશેષ ચોખી વાત લખવાની યોગ્યતાનો હાલ મને ઈશ્વરે અનુગ્રહ કર્યો નથી; અને તેનું કારણ મારી તેવી આધીન ભક્તિ નથી. આપે સર્વ પ્રકારે નિર્ભય રહેવું એવી મારી ફરિફરી વિનંતિ છે. એ શિવાય હું કંઈ બીજું લખવાયોગ્ય નથી. આ વિષય વિષે સમાગમે આપણે વાતચિત કરીશું. કોઈ રીતે આપે દિલગીર થવું નહીં. આ ધીરજ આપવા તરીકેની જ સમ્મતિ છે. વધારે લખી શકાતું નથી; પણ આપે આકુલ રહેવું ન જોઈએ; એ જ વિનંતિ ફરિફરી માનજો. બાકી અમે તો નિર્બળ છીએ, જરૂર માનજો કે નિર્બળ છીએ; પણ ઉપર જે લખી છે તે સમ્મતિ સબળ છે; જેવી તેવી નથી; પણ સાચી છે. આપને માટે એ જ માર્ગ યોગ્ય છે. આપ જ્ઞાનકથા લખશો. 'પ્રબોધશતક' ભાઈ રેવાશંકર હાલ તો વાંચે છે. રવિવાર સુધીમાં પાછું મોકલવું ઘટશે તો પાછું મોકલીશ. નહીં તો રાખવા વિષે

લખીશ; અને તેમ છતાં તેના માલિક તરફની ઉતાવળ હોય તો જણાવશો તો મોકલી આપીશ. આપના બધા પ્રશ્નોનો મારી ઇચ્છાપૂર્વક ઉત્તર લખી શક્યો નથી. ઉપાધિને લીધે; પણ આપ મારા અંતરને સમજી લેશો. તમને નિઃશંકતા છે. લિ૦ આજ્ઞાંકિત રાયચંદ.

[૨૫૪] [૩૩૯] મુંબઈ, આસો વદ ૮, ૧૯૪૮.

લોકવ્યાપક એવા અંધકારને વિષે સ્વપ્રે કરી પ્રકાશિત એવા જ્ઞાનીપુરુષ જ યથાતથ્ય દેખે છે. લોકની શબ્દાદિ કામનાપ્રત્યે દેખતાં છતાં ઉદાસીન રહી જે માત્ર સ્પષ્ટપણે પોતાને દેખે છે, એવા જ્ઞાનીને નમસ્કાર કરીએ છૈયે, અને જ્ઞાને સ્ફુરિત એવા આત્મભાવને અત્યારે આટલું લખી તટસ્થ કરીએ છૈયે.

[૩૦૧] [૩૪૦] –સ. નિ. ૧૯૪૯ [પાઠા. ૧૯૪૮.

જે કંઈ ઉપાધિ કરાય છે, તે કંઈ સ્વપણાને કારણે કરવામાં આવતી નથી; તેમ કરાતી નથી. જે કારણે કરાય છે, તે કારણ અનુક્રમે વેદવાયોગ્ય એવું પ્રારબ્ધ–કર્મ છે. જે કંઈ ઉદય આવે તે અવિસંવાદ પરિણામે વેદવું એવું જે જ્ઞાનીનું બોધન છે તે અમારે વિષે નિશ્ચળ છે, એટલે તે પ્રકારે વેદીએ છૈયે; તથાપિ ઇચ્છા તો એમ રહે છે કે અલ્પકાળને વિષે—એક સમયને વિષે—જો તે ઉદય અસત્તાને પામતો હોય તો અમે આ બધામાંથી ઉઠી ચાલ્યા જઈએ; એટલી આત્માને મોકળાશ વર્તે છે. તથાપિ નિદ્રાકાળ, ભોજનકાળ તથા અમુક છૂટક કાળ શિવાય ઉપાધિનો પ્રસંગ રહ્યા કરે છે, અને કંઈ ભિન્નાંતર થતું નથી, તોપણ આત્મોપયોગ કોઈ પ્રસંગે પણ અપ્રધાનપણું ભજતો જોવામાં આવે છે, અને તે પ્રસંગે મૃત્યુના શોકથી અત્યંત અધિક શોક થાય છે, એમ નિઃસંદેહ છે. એમ હોવાથી અને ગૃહસ્થ પ્રત્યયિ પ્રારબ્ધ જ્યાંસુધી ઉદયમાં વર્તે ત્યાંસુધીમાં, સર્વથા અયાચકપણાંને ભજતું ચિત્ત રહેવામાં જ્ઞાનીપુરુષોનો માર્ગ રહેતો હોવાથી આ ઉપાધિ ભજીએ છૈયે. જો તે માર્ગની ઉપેક્ષા કરીએ તોપણ જ્ઞાનીને વિરાધીએ નહીં એમ છે, છતાં ઉપેક્ષા થઈ શકતી નથી. જો ઉપેક્ષા કરીએ તો ગૃહસ્થપણું પણ વનવાસીપણે ભજાય એવો, આકરો વૈરાગ્ય વર્તે છે.

[૨૯૯] [૩૪૦-૧]

સર્વ પ્રકારના કર્ત્તવ્યને વિષે ઉદાસીન એવા અમારાથી કંઈ થઈ શકતું હોય તો તે એક જ થઈ શકે છે કે પૂર્વોપાર્જિતનું સમતાપણે વેદન કરવું; અને જે કંઈ કરાય છે તે તેના આધારે કરાય છે એમ વર્તે છે. અમને એમ આવી જાય છે કે અમે જો અપ્રતિબદ્ધપણે રહી શકીએ એમ છૈયે, છતાં સંસારના બાહ્યપ્રસંગને, અંતરપ્રસંગને, કુટુંબાદિ સ્નેહને ભજવા ઇચ્છતા નથી, તો તમ જેવા માર્ગેચ્છાવાનને તે ભજવાને અત્યંત ત્રાસ અહોરાત્ર કેમ નથી છૂટતો? કે જેને પ્રતિબદ્ધપણારૂપ ભયંકર યમનું સહચારીપણું વર્તે છે?

જ્ઞાનીપુરુષને મળીને જે સંસારને ભજે છે, તેને તીર્થંકર પોતાના માર્ગથી બહાર કહે છે. કદાપિ જ્ઞાનીપુરુષને મળીને સંસાર ભજે છે, તે સર્વ, તીર્થંકરના માર્ગથી બહાર કહેવા યોગ્ય હોય તો શ્રેણિકાદિકને વિષે મિથ્યાત્વનો સંભવ થાય છે, અને વિસંવાદપણું પ્રાપ્ત થાય છે. તે વિસંવાદપણાંથી યુક્ત એવું વચન જો તીર્થંકરનું હોય તો તે તીર્થંકર કહેવા યોગ્ય નથી.

જ્ઞાનીપુરુષને મળીને જે આત્મભાવે, સ્વછંદપણે, કામનાએ કરી, રસે કરી, જ્ઞાનીનાં વચનની ઉપેક્ષા કરી, અનુપયોગ પરિણામી થઈ સંસારને ભજે છે, તે પુરુષ તીર્થંકરના માર્ગથી બહાર છે, એમ કહેવાનો તીર્થંકરનો આશય છે.

[૩૦૬] [૩૪૧] [સ. નિ. મુંબઈ, આશો, ૧૯૪૮.

કોઈ પણ જાતના અમારા આત્મિક બંધનને લઈને અમે સંસારમાં રહ્યા નથી. સ્ત્રી જે છે તેનાથી પૂર્વે બંધાયલું ભોગકર્મ નિવૃત્ત કરવું છે. કુટુંબ છે તેનું પૂર્વેનું કરેલું કરજ આપી નિવૃત્ત થવા અર્થે રહ્યા છૈયે. તનને અર્થે, ધનને અર્થે, ભોગને અર્થે, સુખને અર્થે, સ્વાર્થને અર્થે કે કોઈ જાતનાં આત્મિકબંધનથી અમે સંસારમાં રહ્યા નથી. આવો જે અંતરંગનો ભેદ તે જે જીવને નિકટપણે મોક્ષ વર્ત્તતું ન હોય તે જીવ કેમ સમજી શકે ? દુ:ખના ભયથી પણ સંસારમાં રહેવું રાખ્યું છે એમ નથી. માન-અપમાનનો તો કંઈ ભેદ છે, તે નિવૃત્ત થઈ ગયો છે.

---

[૨૬૩] [૩૪૨] [સ. નિ. મુંબઈ, આશો, ૧૯૪૮.

જે પ્રકારે અત્રે કહેવામાં આવ્યું હતું, તે પ્રકારથી પણ સુગમ એવું ધ્યાનનું સ્વરૂપ *અહીં લખ્યું છે.*

૧ નિર્મળ એવા કોઈ પદાર્થને વિષે દૃષ્ટિનું સ્થાપન કરવાનો અભ્યાસ કરીને પ્રથમ તેને અચપળસ્થિતિમાં આણવી.

૨ એવું કેટલુંક અચપળપણું પ્રાપ્ત થયા પછી જમણા ચક્ષુને વિષે સૂર્ય અને ડાબા ચક્ષુને વિષે ચંદ્ર સ્થિત છે, એવી ભાવના કરવી.

૩ એ ભાવના જ્યાંસુધી તે પદાર્થનાં આકારાદિનાં દર્શનને આપે નહીં ત્યાંસુધી સુદૃઢ કરવી.

૪ તેવી સુદૃઢતા થયા પછી ચંદ્રને જમણા ચક્ષુને વિષે અને સૂર્યને વામ ચક્ષુને વિષે સ્થાપન કરવા.

૫ એ ભાવના જ્યાંસુધી તે પદાર્થનાં આકારાદિ દર્શનને આપે નહીં ત્યાંસુધી સુદૃઢ કરવી. (આ જે દર્શન કહ્યું છે, તે ભાસ્યમાનદર્શન સમજવું.)

૬ એ બે પ્રકારની ઉલટ સુલટ ભાવના સિદ્ધ થયે ભ્રૂકુટીના મધ્યભાગને વિષે તે બન્નેનું ચિંતન કરવું.

૭ પ્રથમ તે ચિંતન દૃષ્ટિ ઉઘાડી રાખી કરવું.

૮ ઘણા પ્રકારે તે ચિંતન દૃઢ થવા પછી દૃષ્ટિ બંધ રાખવી. તે પદાર્થના દર્શનની ભાવના કરવી.

૯ તે ભાવનાથી દર્શન સુદૃઢ થયા પછી તે બન્ને પદાર્થો અનુક્રમે હૃદયને વિષે એક અષ્ટદલકમળનું ચિંતન કરી સ્થાપિત કરવા.

૧૦ હૃદયને વિષે એવું એક અષ્ટદલકમળ માનવામાં આવ્યું છે, તથાપિ તે વિમુખ-મુખે રહ્યું છે, એમ માનવામાં આવ્યું છે, જેથી સન્મુખમુખે તેને ચિંતવું, અર્થાત્ સુલટું ચિંતવવું.

૧૧ તે અષ્ટદળકમળને વિષે પ્રથમ ચંદ્રના તેજને સ્થાપન કરવું, પછી સૂર્યના તેજને સ્થાપન કરવું, અને પછી અખંડ દિવ્યાકાર એવી અગ્નિની જ્યોતિનું સ્થાપન કરવું.

૧૨ તે ભાવના દૃઢ થયે પૂર્ણ છે જેનું જ્ઞાન, દર્શન અને આત્મચારિત્ર એવા શ્રી વીતરાગદેવ તેની પ્રતિમા મહાતેજોમય સ્વરૂપે તેને વિષે ચિંતવવી.

૧૩ તે પરમ દિવ્ય પ્રતિમા નહીં બાળ, યુવા અને વૃદ્ધ એવા દિવ્યસ્વરૂપે ચિંતવવી.

૧૪ સંપૂર્ણ જ્ઞાન, દર્શન ઉત્પન્ન થવાથી સ્વરૂપસમાધિને વિષે શ્રી વીતરાગદેવ અત્ર છે, એમ ભાવવું.

૧૫ સ્વરૂપસમાધિને વિષે સ્થિત એવા તે વીતરાગ આત્માના સ્વરૂપમાં જ તદાકાર છે, એમ ભાવવું.

૧૬ તેમનાં મૂર્ધસ્થાનને વિષેથી તે વખતે કુંકારનો [પાઠા. ૐકારનો] ધ્વનિ થયા કરે છે એમ ભાવવું.

૧૭ તે ભાવનાઓ દૃઢ થયે તે કુંકાર [પાઠા. ૐકાર] સર્વ પ્રકારના વક્તવ્ય જ્ઞાનને ઉપદેશે છે, એમ ભાવવું.

૧૮ જે પ્રકારના સમ્યક્‌માર્ગે કરી વીતરાગદેવ વીતરાગ નિષ્પન્નતાને પામ્યા એવું જ્ઞાન તે ઉપદેશનું રહસ્ય છે, એમ ચિંતવતાં તે જ્ઞાન તે શું? એમ ભાવવું.

૧૯ તે ભાવના દૃઢ થયા પછી તેમણે જે દ્રવ્યાદિ પદાર્થો કહ્યા છે, તેનું ભાવન કરી આત્માને સ્વસ્વરૂપમાં ચિંતવવો—સર્વાંગ ચિંતવવો.

ધ્યાનના ઘણા ઘણા પ્રકાર છે. એ સર્વમાં શ્રેષ્ઠ એવું તો આત્મા જેમાં મુખ્યપણે વર્તે છે, તે ધ્યાન કહેવાય છે; અને એ જ આત્મધ્યાનની પ્રાપ્તિ, ઘણુંકરીને આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ વિના થતી નથી. એવું જે આત્મજ્ઞાન તે યથાર્થ બોધની પ્રાપ્તિ શિવાય ઉત્પન્ન થતું નથી. એ યથાર્થ બોધની પ્રાપ્તિ ઘણુંકરીને ક્રમે કરીને ઘણા જીવોને થાય છે, અને તેનો મુખ્ય માર્ગ તે બોધસ્વરૂપ એવા જ્ઞાની પુરુષનો આશ્રય કે સંગ અને તેને વિષે બહુમાન, પ્રેમ એ છે. જ્ઞાની પુરુષનો તેવો તેવો સંગ જીવને અનંતકાળમાં ઘણીવાર થઈ ગયો છે, તથાપિ આ પુરુષ જ્ઞાની છે, માટે હવે તેનો આશ્રય ગ્રહણ કરવો એ જ કર્ત્તવ્ય છે, એમ જીવને આવ્યું નથી; અને તે જ કારણ જીવને પરિભ્રમણનું થયું છે, એમ અમને તો દૃઢ કરીને લાગે છે.

જ્ઞાની પુરુષનું ઓળખાણ નહીં થવામાં ઘણું કરીને જીવના ત્રણ મોટા દોષ જાણીએ છૈયે. એક તો 'હું જાણું છઉં,' 'હું સમજું છઉં' એવા પ્રકારનું જે માન જીવને રહ્યા કરે છે તે માન. બીજું, 'પરિગ્રહાદિકને વિષે જ્ઞાની પુરુષપર રાગ કરતાં પણ વિશેષ રાગ.' ત્રીજું, લોકભયને લીધે, અપકીર્ત્તિભયને લીધે, અને અપમાનભયને લીધે જ્ઞાનીથી વિમુખ રહેવું, તેના પ્રત્યે જેવું વિનયાન્વિત થવું જોઇએ તેવું ન થવું. એ ત્રણ કારણો જીવને જ્ઞાનીથી અજાણ્યો રાખે છે; જ્ઞાનીને વિષે પોતા સમાન કલ્પના રહ્યા કરે છે; પોતાની કલ્પના પ્રમાણે જ્ઞાનીના વિચારનું, શાસ્ત્રનું તોલન કરવામાં આવે છે; થોડું પણ ગ્રંથસંબંધી વાંચનાદિ જ્ઞાન મળવાથી ઘણા પ્રકારે તે દર્શાવવાની જીવને ઇચ્છા રહ્યા કરે છે. એ વગેરે જે દોષ તે ઉપર જણાવ્યા એવા જે ત્રણ દોષ તેને વિષે સમાય છે; અને એ ત્રણે દોષનું ઉપાદાન કારણ એવો તો એક 'સ્વચ્છંદ' નામનો મહાદોષ છે; અને તેનું નિમિત્તકારણ અસત્સંગ છે.

જેને તમારા પ્રત્યે, તમને પરમાર્થની કોઈ પ્રકારે કંઈ પણ પ્રાપ્તિ થાઓ એ હેતુ શિવાય બીજી સ્પૃહા નથી, એવો હું તે આ સ્થળે સ્પષ્ટ જણાવવા ઇચ્છું છું, અને તે એ કે ઉપર જણાવેલા દોષો જે વિષે હજુ તમને પ્રેમ વર્ત્તે છે; 'હું જાણું છઉં,' 'હુ સમજું છઉં,' એ દોષ ઘણીવાર વર્ત્તવામાં પ્રવર્ત્તે છે; અસાર એવા પરિગ્રહાદિકને વિષે પણ મહત્તાની ઇચ્છા રહે છે, એ વગેરે જે દોષો તે, ધ્યાન, જ્ઞાન એ સર્વેનું કારણ જે જ્ઞાની પુરુષ અને તેની આજ્ઞાને અનુસરવું તેને આડાં આવે છે. માટે જેમ બને તેમ આત્મવૃત્તિ કરી તેને ઓછા કરવાનું પ્રયત્ન કરવું, અને લૌકિક ભાવનાના પ્રતિબંધથી ઉદાસ થવું એ જ કલ્યાણકારક છે, એમ જાણીએ છૈયે.

[અપ્ર.લ. ૮૮] [૩૪૩] વિ. સં. આશ્વિન, ૧૯૪૮.

હે પરમકૃપાળુ દેવ ! જન્મ, જરા, મરણાદિ સર્વ દુઃખોનો અત્યંત ક્ષય કરનારો એવો વીતરાગ પુરુષનો મૂળમાર્ગ આપ શ્રીમદે અનંત કૃપા કરી મને આપ્યો, તે અનંત ઉપકારનો પ્રતિઉપકાર વાળવા હું સર્વથા અસમર્થ છું; વળી આપ શ્રીમત્ કંઈ પણ લેવાને સર્વથા નિસ્પૃહ છો; જેથી હું મન, વચન, કાયાની એકાગ્રતાથી આપના ચરણારવિન્દમાં નમસ્કાર કરું છું. આપની પરમભક્તિ અને વીતરાગપુરુષના મૂળધર્મની ઉપાસના મારા હૃદયને વિષે ભવપર્યંત અખંડ જાગ્રત રહો એટલું માગું છું તે સફળ થાઓ.

ૐ શાંતિઃ શાંતિઃ શાંતિઃ.

[×] [૩૪૪] [સ. નિ. વિક્રમ સંવત્ ૧૯૪૮.

રવિકે ઉદ્યોત અસ્ત હોત દિન દિન પ્રતિ,
અંજુલીકે જીવન જ્યોં, જીવન ઘટતુ હૈ;
કાલકે ગ્રસત છિન છિન, હોત છીન તન,
આરેકે ચલત માનો કાઠસો કટતુ હૈ;
એતે પરિ મૂરખ ન ખોજૈ પરમારથકો,
સ્વારથકે હેતુ ભ્રમ ભારત ઠટતુ હૈ;
લગ્યો ફિરૈ લોગનિસોં, પગ્યો પરિ જોગનિસોં,
વિષૈ રસ ભોગનિસોં, નેકુ ન હટતુ હૈ. ૧
જૈસે મૃગ મત્ત વૃષાદિત્યકી તપતિ માંહી,
તૃષાવંત મૃષાજલ કારણ અટતુ હૈ;
તૈસે ભવવાસી માયાહીસોં હિત માનિ માનિ,
ઠાનિઠાનિ ભ્રમ ભૂમિ નાટક નટતુ હૈ;
આગેકોં ઢુંકત ધાય પાછે બછરા ચરાય,
જૈસે દગહીન નર જેવરી વટતુ હૈ;
તૈસે મૂઢ ચેતન સુકૃત કરતૂતિ કરૈ,
રોવત હસત ફલ ખોવત ખટતુ હૈ. ૨ (સમયસાર)

[×] [૩૪૫] [સ. નિ. મુંબઈ, ૧૯૪૮.

સંસારમાં સુખ શું છે, કે જેના પ્રતિબંધમાં જીવ રહેવાની ઇચ્છા કરે છે ?

[×] [૩૪૬] [સ. નિ. મુંબઈ, ૧૯૪૮.

किं बहुणा इह ? जह जह रागा दोषा बहु विलयंति,
तह तह पटीअेवं, एसा आणा जीणंदाणम् ।

કેટલુંક કહિયે ? જેમ જેમ આ રાગ-દ્વેષનો નાશ વિશેષ કરી થાય તે તે પ્રકારે પ્રવર્ત્તવું એ જ આજ્ઞા જિનેશ્વર દેવની છે.

[×] [૩૪૭] મુંબઈ, વિ. સં. આશ્વિન, ૧૯૪૮.

જે પદાર્થમાંથી નિત્ય વ્યય વિશેષ થાય અને આવૃત્તિ ઓછી હોય તે પદાર્થ ક્રમે કરી પોતાપણાનો ત્યાગ કરે છે; અર્થાત્ નાશ પામે છે, એવો વિચાર રાખી આ વ્યવસાયનો પ્રસંગ રાખવા જેવું છે.

પૂર્વે ઉપાર્જિત કરેલું એવું જે કંઈ પ્રારબ્ધ છે તે વેદવા સિવાય બીજો પ્રકાર નથી, અને યોગ્ય પણ તે રીતે છે એમ જાણી જે જે પ્રકારે જે કંઈ પ્રારબ્ધ ઉદય આવે છે તે સમપરિણામથી વેદવાં ઘટે છે, અને તે કારણથી આ વ્યવસાયપ્રસંગ ઘટે છે.

ચિત્તમાં કોઈ રીતે તે વ્યવસાયનું કર્ત્તવ્યપણું નહીં જણાતાં છતાં તે વ્યવસાય માત્ર ખેદનો હેતુ છે, એવો પરમાર્થ નિશ્ચય છતાં પણ પ્રારબ્ધરૂપ હોવાથી, સત્સંગાદિ યોગને અપ્રધાનપણે વેદવો પડે છે. તે વેદવા વિષે ઇચ્છા-નિરીચ્છા નથી; પણ આત્માને આ અફળ એવી આ પ્રવૃત્તિ સંબંધ દેખી ખેદ થાય છે અને તે વિષે વારંવાર વિચાર રહ્યા કરે છે.

[×] [૩૪૭-૧]

ઇન્દ્રિયના વિષયરૂપી ક્ષેત્રની જમીન જીતવાને આત્મા અસમર્થપણું બતાવે છે અને આખી પૃથ્વી જીતવામાં સમર્થપણું ધારે છે, એ કેવું આશ્ચર્યરૂપ છે?

પ્રવૃત્તિને આડે આત્મા નિવૃત્તિનો વિચાર કરી શકતો નથી; એમ કહેવું એ માત્ર બહાનું છે. જો થોડો સમય પણ આત્મા પ્રવૃત્તિ છોડી પ્રમાદરહિત હમેશાં નિવૃત્તિનો વિચાર કરે, તો તેનું બળ પ્રવૃત્તિમાં પણ પોતાનું કાર્ય કરી શકે છે. કારણ દરેક વસ્તુનો પોતાના વધતા ઓછા બળવાનપણાના પ્રમાણમાં પોતાનું કાર્ય કરવાનો સ્વભાવ છે. માદક ચીજ બીજા ખોરાક સાથે પોતાના અસલના સ્વભાવ [પ્રમાણે] પરિણમવાને ભૂલી જતી નથી, તેમ જ્ઞાન પણ પોતાનો સ્વભાવ ભૂલતું નથી. માટે દરેક જીવે પ્રમાદ રહિત, યોગ્ય કાળ, નિવૃત્તિ માર્ગનો વિચાર નિરંતર કરવો જોઈએ.

[×] [૩૪૭-૨]

દરેક જીવે વ્રત લેવું હોય તો સ્પષ્ટાઈની સાથે બીજાની સાક્ષીએ લેવું. તેમાં સ્વેચ્છાએ વર્ત્તવું નહીં. વ્રતમાં રહી શકતો આગાર રાખ્યો હોય અને કારણવિશેષને લઈને વસ્તુનો ઉપયોગ કરવો પડે તો તેમ કરવામાં અધિકારી પોતે ન બનવું. જ્ઞાનીની આજ્ઞા પ્રમાણે વર્ત્તવું. નહીં તો તેમાં મોળા પડી જવાય છે; અને વ્રતનો ભંગ થાય છે.

[×] [૩૪૭-૩]

દરેક જીવની અપેક્ષાએ જ્ઞાનીએ ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ એમ અનુક્રમ રાખ્યો છે. તે ક્ષય થવાની અપેક્ષાએ છે.

પહેલો કષાય જવાથી અનુક્રમે બીજા કષાયો જાય છે, અને અમુક જીવોની અપેક્ષાએ માન, માયા, લોભ અને ક્રોધ એમ ક્રમ રાખેલ છે, તે દેશ, કાળ, ક્ષેત્ર જોઈને. પ્રથમ જીવને બીજાથી ઊંચો માનવા માન થાય છે, તે અર્થે છળકપટ કરે છે; અને તેથી પૈસા મેળવે છે; અને તેમ કરવામાં વિઘ્ન કરનાર ઉપર ક્રોધ કરે છે. એવી રીતે કષાયની પ્રકૃતિઓ અનુક્રમે બંધાય છે, જેમાં લોભની એટલી બળવત્તર મીઠાશ છે, કે તેમાં જીવ ભાન પણ ભુલી જાય છે, ને તેની દરકાર નથી કરતો; માટે માનરૂપી કષાય ઓછો કરવાથી અનુક્રમે બીજા એની મેળે ઓછા થઈ જાય છે.

[×] [૩૪૭-૪]

દરેક જીવે જીવના અસ્તિત્વથી તે મોક્ષ સુધીની પૂર્ણપણે શ્રદ્ધા રાખવી. એમાં જરા પણ શંકા રાખવી નહીં. આ જગ્યાએ અશ્રદ્ધા રાખવી તે જીવને પતિત થવાનું કારણ છે, અને તે એવું સ્થાનક છે કે ત્યાંથી અત્રે પડવાથી કાંઈ સ્થિતિ રહેતી નથી.

સિત્તેર કોટાકોટિ સાગરોપમ સ્થિતિ અંતર્મુહૂર્ત્તમાં બંધાય છે; જેને લઈને જીવને અસંખ્યાતા ભવ ભ્રમણ કરવાં પડે છે.

ચારિત્રમોહનો લટક્યો તે ઠેકાણે આવે છે, પણ દર્શનમોહનો પડ્યો ઠેકાણે આવતો નથી. કારણ, સમજવા ફેર થવાથી કરવા ફેર થાય છે. વીતરાગરૂપ જ્ઞાનીનાં વચનમાં અન્યથાપણું હોવાનો સંભવ નથી. તેના અવલંબને રહી અમૃત રેડયું હોય એવી રીતે શ્રદ્ધાને ઓઘે પણ ન્યૂન ન કરવી. જ્યારે જ્યારે શંકા થવાનો પ્રસંગ આવે ત્યારે જીવે વિચારવું કે તેમાં પોતાની ભુલ જ થાય છે. વીતરાગ પુરુષોએ જ્ઞાન જે મતિથી કહ્યું છે, તે મતિ આ જીવમાં છે નહીં; અને આ જીવની મતિ તો શાકમાં મીઠું ઓછું પડયું હોય તો તેટલામાં જ રોકાઈ જાય છે. તો પછી વીતરાગના જ્ઞાનની મતિનો મુકાબલો ક્યાંથી કરી શકે ? તેથી બારમા ગુણસ્થાનકના અંતસુધી પણ જીવે જ્ઞાનીનું અવલંબન લેવું એમ કહ્યું છે.

અધિકારી નહીં છતાં પણ ઉંચા જ્ઞાનનો ઉપદેશ કરવામાં આવે છે તે માત્ર આ જીવે પોતાને જ્ઞાની તથા ડાહ્યો માની લીધેલો હોવાથી તેનું માન ગાળવાના હેતુથી અને નીચેના સ્થાનકેથી વાતો કહેવામાં આવે છે તે માત્ર તેવો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થયે નીચે ને નીચે જ રહે.

---

[૪૫૬] [૩૪૮] [સ. નિ. શક્રજ, ૧૯૫૨–પાઠા. મુંબઈ, ૧૯૪૯.

ધર્મસંબંધી પત્રાદિ વ્યવહાર પણ ઘણો થોડો રહે છે; જેથી તમારાં કેટલાંક પત્રોની પહોંચ માત્ર લખવાનું બન્યું છે.

જિનાગમમાં કાળને 'દુષમ' એવી સંજ્ઞા કહી છે, તે પ્રત્યક્ષ દેખાય છે; કેમકે 'દુષમ' શબ્દનો અર્થ 'દુઃખે કરીને પ્રાપ્ત થવાયોગ્ય એવો' થાય છે. તે દુઃખે કરીને પ્રાપ્ત થવા યોગ્ય તો એવો એક પરમાર્થમાર્ગ મુખ્યપણે કહી શકાય; અને તેવી સ્થિતિ પ્રત્યક્ષ જોવામાં આવે છે. જો કે પરમાર્થમાર્ગનું દુર્લભપણું તો સર્વ કાળને વિષે છે, પણ આવા કાળને વિષે તો વિશેષ કરીને કાળ પણ દુર્લભપણાના કારણરૂપ છે.

અત્ર કહેવાનો હેતુ એવો છે કે ઘણુંકરી આ ક્ષેત્રે વર્ત્તમાન કાળમાં પૂર્વે જેણે પરમાર્થમાર્ગ આરાધ્યો છે, તે દેહ ધારણ ન કરે; અને તે સત્ય છે, કેમકે જો તેવા જીવોનો સમૂહ દેહધારીપણે આ ક્ષેત્રે વર્ત્તતો હોત, તો તેમને તથા તેમના સમાગમમાં આવનારા એવા ઘણા જીવોને પરમાર્થમાર્ગની પ્રાપ્તિ સુખે કરીને થઈ શકતી હોત; અને તેથી આ કાળને 'દુષમ' કહેવાનું કારણ રહેત નહીં. આ રીતે પૂર્વારાધક જીવોનું અલ્પપણું એ આદિ છતાં પણ વર્ત્તમાનકાળને વિષે જો કોઈ પણ જીવ પરમાર્થમાર્ગ આરાધવા ઇચ્છે તો અવશ્ય આરાધી શકે, કેમકે દુઃખે કરીને પણ આ કાળને વિષે પરમાર્થમાર્ગ પ્રાપ્ત થાય, એમ પૂર્વજ્ઞાનીઓનું કથન છે.

સર્વ જીવને વર્ત્તમાનકાળમાં માર્ગ દુઃખે કરીને જ પ્રાપ્ત થાય, એવો એકાંત અભિપ્રાય વિચારવાયોગ્ય નથી, ઘણુંકરીને તેમ બને એવો અભિપ્રાય સમજવાયોગ્ય છે. તેનાં ઘણાં કારણો પ્રત્યક્ષ દેખાય છે.

(૧) પ્રથમ કારણ ઉપર દર્શાવ્યું તે કે પૂર્વનું ઘણુંકરીને આરાધકપણું નહીં તે.

(૨) બીજું કારણ તેવું આરાધકપણું નહીં તેને લીધે વર્ત્તમાનદેહે તે આરાધકમાર્ગની રીતિ પણ પ્રથમ સમજવામાં ન હોય, તેથી અનારાધકમાર્ગને આરાધકમાર્ગ માની લઈ જીવે પ્રવૃત્તિ કરી હોય છે.

(૩) ત્રીજું કારણ ઘણુંકરીને ક્યાંક સત્સમાગમ અથવા સદ્ગુરુનો યોગ બને, અને તે પણ ક્વચિત્ બને.

ચિત્તમાં કોઈ રીતે તે વ્યવસાયનું કર્તવ્યપણું નહી જણાતાં છતાં તે વ્યવસાય માત્ર ખેદનો હેતુ છે, એવો પરમાર્થ નિશ્ચય છતાં પણ પ્રારબ્ધરૂપ હોવાથી, સત્સંગાદિ યોગને અપ્રધાનપણે વેદવો પડે છે. તે વેદવા વિષે ઇચ્છા-નિરીચ્છા નથી, પણ આત્માને આ અફળ એવી આ પ્રવૃત્તિ સંબંધ દેખી ખેદ થાય છે અને તે વિષે વારંવાર વિચાર રહ્યા કરે છે.

[×] [૩૪૭-૧]

ઇન્દ્રિયના વિષયરૂપી ક્ષેત્રની જમીન જીતવાને આત્મા અસમર્થપણું બતાવે છે અને આખી પૃથ્વી જીતવામાં સમર્થપણું ધારે છે, એ કેવું આશ્ચર્યરૂપ છે?

પ્રવૃત્તિને આડે આત્મા નિવૃત્તિનો વિચાર કરી શકતો નથી; એમ કહેવું એ માત્ર બહાનું છે. જો થોડો સમય પણ આત્મા પ્રવૃત્તિ છોડી પ્રમાદરહિત હમેશાં નિવૃત્તિનો વિચાર કરે, તો તેનું બળ પ્રવૃત્તિમાં પણ પોતાનું કાર્ય કરી શકે છે. કારણ દરેક વસ્તુનો પોતાના વધતા ઓછા બળવાનપણાના પ્રમાણમાં પોતાનું કાર્ય કરવાનો સ્વભાવ છે. માદક ચીજ બીજા ખોરાક સાથે પોતાના અસલના સ્વભાવ [પ્રમાણે] પરિણમવાને ભૂલી જતી નથી, તેમ જ્ઞાન પણ પોતાનો સ્વભાવ ભૂલતું નથી. માટે દરેક જીવે પ્રમાદ રહિત, યોગ્ય કાળ, નિવૃત્તિ માર્ગનો વિચાર નિરંતર કરવો જોઈએ.

[×] [૩૪૭-૨]

દરેક જીવે વ્રત લેવું હોય તો સ્પષ્ટાઈની સાથે બીજાની સાક્ષીએ લેવું. તેમાં સ્વેચ્છાએ વર્તવું નહીં. વ્રતમાં રહી શકતો આગાર રાખ્યો હોય અને કારણવિશેષને લઈને વસ્તુનો ઉપયોગ કરવો પડે તો તેમ કરવામાં અધિકારી પોતે ન બનવું. જ્ઞાનીની આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તવું. નહીં તો તેમાં મોળા પડી જવાય છે; અને વ્રતનો ભંગ થાય છે.

[×] [૩૪૭-૩]

દરેક જીવની અપેક્ષાએ જ્ઞાનીએ ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ એમ અનુક્રમ રાખ્યો છે. તે ક્ષય થવાની અપેક્ષાએ છે.

પહેલો કષાય જવાથી અનુક્રમે બીજા કષાયો જાય છે, અને અમુક જીવોની અપેક્ષાએ માન, માયા, લોભ અને ક્રોધ એમ ક્રમ રાખેલ છે, તે દેશ, કાળ, ક્ષેત્ર જોઈને. પ્રથમ જીવને બીજાથી ઉંચો મનાવા માન થાય છે, તે અર્થે છળકપટ કરે છે; અને તેથી પૈસા મેળવે છે; અને તેમ કરવામાં વિઘ્ન કરનાર ઉપર ક્રોધ કરે છે. એવી રીતે કષાયની પ્રકૃતિઓ અનુક્રમે બંધાય છે, જેમાં લોભની એટલી બળવત્તર મીઠાશ છે, કે તેમાં જીવ ભાન પણ ભુલી જાય છે, ને તેની દરકાર નથી કરતો; માટે માનરૂપી કષાય ઓછો કરવાથી અનુક્રમે બીજા એની મેળે ઓછા થઈ જાય છે.

[×] [૩૪૭-૪]

દરેક જીવે જીવના અસ્તિત્વથી તે મોક્ષ સુધીની પૂર્ણપણે શ્રદ્ધા રાખવી. એમાં જરા પણ શંકા રાખવી નહીં. આ જગ્યાએ અશ્રદ્ધા રાખવી તે જીવને પતિત થવાનું કારણ છે, અને તે એવું સ્થાનક છે કે ત્યાંથી અત્રે પડવાથી કાંઈ સ્થિતિ રહેતી નથી.

સિત્તેર કોડાકોડિ સાગરોપમ સ્થિતિ અંતર્મુહૂર્તમાં બંધાય છે; જેને લઈને જીવને અસંખ્યાતા ભવ ભ્રમણ કરવાં પડે છે.

ચારિત્રમોહનો લટકયો તે ઠેકાણે આવે છે, પણ દર્શનમોહનો પડ્યો ઠેકાણે આવતો નથી. કારણ, સમજવા ફેર થવાથી કરવા ફેર થાય છે. વીતરાગરૂપ જ્ઞાનીનાં વચનમાં અન્યથાપણું હોવાનો સંભવ નથી. તેના અવલંબને રહી અમૃત રેડયું હોય એવી રીતે શ્રદ્ધાને ઓધે પણ ન્યૂન ન કરવી. જ્યારે જ્યારે શંકા થવાનો પ્રસંગ આવે ત્યારે જીવે વિચારવું કે તેમાં પોતાની ભુલ જ થાય છે. વીતરાગ પુરુષોએ જ્ઞાન જે મતિથી કહ્યું છે, તે મતિ આ જીવમાં છે નહીં; અને આ જીવની મતિ તો શાકમાં મીઠું ઓછું પડયું હોય તો તેટલામાં જ રોકાઈ જાય છે. તો પછી વીતરાગના જ્ઞાનની મતિનો મુકાબલો ક્યાંથી કરી શકે? તેથી બારમા ગુણસ્થાનકના અંતસુધી પણ જીવે જ્ઞાનીનું અવલંબન લેવું એમ કહ્યું છે.

અધિકારી નહીં છતાં પણ ઉંચા જ્ઞાનનો ઉપદેશ કરવામાં આવે છે તે માત્ર આ જીવે પોતાને જ્ઞાની તથા ડાહ્યો માની લીધેલો હોવાથી તેનું માન ગાળવાના હેતુથી અને નીચેના સ્થાનકેથી વાતો કહેવામાં આવે છે તે માત્ર તેવો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થયે નીચે ને નીચે જ રહે.

---

[૪૫૬] [૩૪૮] [સ. નિ. શલજ, ૧૯૫૨–પાઠા. મુંબઈ, ૧૯૪૯.

ધર્મસંબંધી પત્રાદિ વ્યવહાર પણ ઘણો થોડો રહે છે; જેથી તમારાં કેટલાંક પત્રોની પહોંચ માત્ર લખવાનું બન્યુ છે.

જિનાગમમાં કાળને 'દુષમ' એવી સંજ્ઞા કહી છે, તે પ્રત્યક્ષ દેખાય છે; કેમકે 'દુષમ' શબ્દનો અર્થ 'દુઃખે કરીને પ્રાપ્ત થવાયોગ્ય એવો' થાય છે. તે દુઃખે કરીને પ્રાપ્ત થવા યોગ્ય તો એવો એક પરમાર્થમાર્ગ મુખ્યપણે કહી શકાય; અને તેવી સ્થિતિ પ્રત્યક્ષ જોવામાં આવે છે. જો કે પરમાર્થમાર્ગનું દુર્લભપણું તો સર્વ કાળને વિષે છે, પણ આવા કાળને વિષે તો વિશેષ કરીને કાળ પણ દુર્લભપણાના કારણરૂપ છે.

અત્ર કહેવાનો હેતુ એવો છે કે ઘણુંકરી આ ક્ષેત્રે વર્ત્તમાન કાળમાં પૂર્વે જેણે પરમાર્થમાર્ગ આરાધ્યો છે, તે દેહ ધારણ ન કરે; અને તે સત્ય છે, કેમકે જો તેવા જીવોનો સમૂહ દેહધારીપણે આ ક્ષેત્રે વર્ત્તતો હોત, તો તેમને તથા તેમના સમાગમમાં આવનારા એવા ઘણા જીવોને પરમાર્થમાર્ગની પ્રાપ્તિ સુખે કરીને થઈ શકતી હોત; અને તેથી આ કાળને 'દુષમ' કહેવાનું કારણ રહેત નહીં. આ રીતે પૂર્વારાધક જીવોનું અલ્પપણું એ આદિ છતાં પણ વર્ત્તમાનકાળને વિષે જો કોઈ પણ જીવ પરમાર્થમાર્ગ આરાધવા ઇચ્છે તો અવશ્ય આરાધી શકે, કેમકે દુઃખે કરીને પણ આ કાળને વિષે પરમાર્થમાર્ગ પ્રાપ્ત થાય, એમ પૂર્વજ્ઞાનીઓનું કથન છે.

સર્વ જીવને વર્ત્તમાનકાળમાં માર્ગ દુઃખે કરીને જ પ્રાપ્ત થાય, એવો એકાંત અભિપ્રાય વિચારવાયોગ્ય નથી, ઘણુંકરીને તેમ બને એવો અભિપ્રાય સમજવાયોગ્ય છે. તેનાં ઘણાં કારણો પ્રત્યક્ષ દેખાય છે.

(૧) પ્રથમ કારણ ઉપર દર્શાવ્યું તે કે પૂર્વનું ઘણુંકરીને આરાધકપણું નહીં તે.

(૨) બીજું કારણ તેવું આરાધકપણું નહીં તેને લીધે વર્ત્તમાનદેહે તે આરાધકમાર્ગની રીતિ પણ પ્રથમ સમજવામાં ન હોય, તેથી અનારાધકમાર્ગને આરાધકમાર્ગ માની લઈ જીવે પ્રવૃત્તિ કરી હોય છે.

(૩) ત્રીજું કારણ ઘણુંકરીને ક્યાંક સત્સમાગમ અથવા સદ્ગુરુનો યોગ બને, અને તે પણ ક્વચિત્ બને.

(૪) ચોથું કારણ અસત્સંગ આદિ કારણોથી જીવને સદ્ગુરુવાદિકનું ઓળખાણ થવું પણ દુષ્કર વર્ત્તે છે, અને ઘણુંકરીને અસદ્ગુરુવાદિને વિષે સત્યપ્રતીતિ માની જીવ ત્યાં જ રોકાઈ રહે છે.

(૫) પાંચમું કારણ ક્વચિત્ સત્સમાગમનો યોગ બને તોપણ બળ, વીર્યાદિનું એવું શિથિળપણું કે જીવ તથારૂપ ગ્રહણ ન કરી શકે અથવા ન સમજી શકે; અથવા અસત્સમાગમાદિકે પોતાની કલ્પનાથી મિથ્યાને વિષે સત્યપણે પ્રતીતિ કરી હોય.

ઘણુંકરીને વર્ત્તમાનમાં કાં તો શુષ્કક્રિયાપ્રધાનપણામાં જીવે મોક્ષમાર્ગ કલ્પ્યો છે, અથવા બાહ્યક્રિયા અને શુદ્ધવ્યવહારક્રિયાને ઉત્થાપવામાં મોક્ષમાર્ગ કલ્પ્યો છે; અથવા સ્વમતિકલ્પનાએ અધ્યાત્મ ગ્રંથો વાંચી કથન માત્ર અધ્યાત્મ પામી મોક્ષમાર્ગ કલ્પ્યો છે. એમ કલ્પાયાથી જીવને સત્સમાગમાદિ હેતુમાં તો તે માન્યતાનો આગ્રહ આડો આવી પરમાર્થ પામવામાં સ્થંભભૂત થાય છે.

જે જીવો શુષ્કક્રિયાપ્રધાનપણામાં મોક્ષમાર્ગ કલ્પે છે, તે જીવોને તથારૂપ ઉપદેશનું પોષણ પણ રહ્યા કરે છે. જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર અને તપ એમ મોક્ષમાર્ગ ચાર પ્રકારે કહ્યો છતાં પ્રથમનાં બે પદ તો તેમણે વિસાર્યા જેવું હોય છે, અને 'ચારિત્ર' શબ્દનો અર્થ વેષ તથા માત્ર બાહ્ય વિરતિમાં સમજ્યા જેવું હોય છે. 'તપ' શબ્દનો અર્થ માત્ર ઉપવાસાદિ વ્રતનું કરવું; તે પણ બાહ્ય સંજ્ઞાથી તેમાં સમજ્યા જેવું હોય છે; વળી ક્વચિત્ 'જ્ઞાન' દર્શન–પદ કહેવાં પડે તો ત્યાં લૌકિક કથન જેવા ભાવોનાં કથનને 'જ્ઞાન' અને તેની પ્રતીતિ અથવા તે કહેનારની પ્રતીતિને વિષે 'દર્શન' શબ્દનો અર્થ સમજવા જેવું રહે છે.

જે જીવો બાહ્યક્રિયા (એટલે દાનાદિ) અને શુદ્ધ વ્યવહારક્રિયાને ઉત્થાપવામાં મોક્ષમાર્ગ સમજે છે, તે જીવો શાસ્ત્રોના કોઈ એક વચનને અણસમજણભાવે ગ્રહણ કરીને સમજે છે. દાનાદિ ક્રિયા જો કોઈ અહંકારાદિથી, નિદાનબુદ્ધિથી કે જ્યાં તેવી ક્રિયા ન સંભવે એવાં છઠ્ઠા ગુણસ્થાનાદિસ્થાને કરે તો તે સંસારહેતુ છે, એમ શાસ્ત્રોનો મૂળ આશય છે, પણ સમૂળગી દાનાદિ ક્રિયા ઉત્થાપવાનો શાસ્ત્રોનો હેતુ નથી; તે માત્ર પોતાની મતિકલ્પનાથી નિષેધે છે. તેમ જ વ્યવહાર બે પ્રકારના છે; એક 'પરમાર્થમૂળહેતુ વ્યવહાર' અને બીજો 'વ્યવહારરૂપ વ્યવહાર.' પૂર્વે આ જીવે અનંતીવાર કર્યા છતાં આત્માર્થ થયો નહીં એમ શાસ્ત્રોમાં વાક્યો છે, તે વાક્ય ગ્રહણ કરી સચોડો વ્યહવાર ઉત્થાપનારા પોતે સમજ્યા એવું માને છે, પણ શાસ્ત્રકારે તો તેનું કશું કહ્યું નથી. જે વ્યવહાર 'પરમાર્થહેતુમૂળ વ્યવહાર' નથી, અને માત્ર 'વ્યવહારહેતુ વ્યવહાર' છે, તેના દુરાગ્રહને શાસ્ત્રકારે નિષેધ્યો છે. જે વ્યવહારનું ફળ ચાર ગતિ થાય તે વ્યવહાર 'વ્યવહારહેતુ' કહી શકાય, અથવા જે વ્યવહારથી આત્માની વિભાવદશા જવાયોગ્ય ન થાય તે વ્યવહારને 'વ્યવહારહેતુ વ્યવહાર' કહેવાય. એનો શાસ્ત્રકારે નિષેધ કર્યો છે, તે પણ એકાંતે નહીં; કેવળ દુરાગ્રહથી અથવા તેમાં જ મોક્ષમાર્ગ માનનારને એ નિષેધથી સાચા વ્યવહાર ઉપર લાવવા કર્યો છે; અને પરમાર્થહેતુમૂળ વ્યવહાર શમ, સંવેગ, નિર્વેદ, અનુકંપા, આસ્થા અથવા સદ્ગુરુ, સત્શાસ્ત્ર અને મન વચનાદિ સમિતિ તથા ગુપ્તિ તેનો નિષેધ કર્યો નથી; અને તેનો જે નિષેધ કરવાયોગ્ય હોય તો શાસ્ત્રો ઉપદેશીને બાકી શું સમજવા જેવું રહેતું હતું, કે શું સાધનો કરાવવાનું જણાવવું બાકી રહેતું હતું કે શાસ્ત્રો ઉપદેશ્યાં? અર્થાત્ તેવા વ્યવહારથી પરમાર્થ પમાય છે, અને

અવશ્ય જીવે તેવો વ્યવહાર ગ્રહણ કરવો કે જેથી પરમાર્થ પામશે એમ શાસ્ત્રોનો આશય છે. શુષ્કઅધ્યાત્મી અથવા તેના પ્રસંગી તે આશય સમજ્યા વિના તે વ્યવહારને ઉત્થાપી પોતાને તથા પરને દુર્લભબોધીપણું કરે છે.

શમ, સંવેગાદિ ગુણો ઉત્પન્ન થયે, અથવા વૈરાગ્યવિશેષ, નિષ્પક્ષપાતતા થયે, કષાયાદિ પાતળાં પડ્યે તથા કંઈ પણ પ્રજ્ઞાવિશેષથી સમજ્યાની યોગ્યતા થયે જે સદ્ગુરુગમે સમજવા યોગ્ય અધ્યાત્મગ્રંથો, ત્યાંસુધી ઘણુંકરી શસ્ત્ર જેવા છે, તે પોતાની કલ્પનાએ જેમ તેમ વાંચી લઈ, નિર્ધારી લઈ, તેવો અંતર્ભેદ થયાવિના અથવા દશા ફર્યાવિના, વિભાવ ગયાવિના પોતાને વિષે જ્ઞાન કલ્પે છે, અને ક્રિયા તથા શુદ્ધવ્યવહારરહિત થઈ વર્તે છે, એવો ત્રીજો પ્રકાર શુષ્કઅધ્યાત્મીનો છે. ઠામઠામ જીવને આવા યોગ બાઝે તેવું રહ્યું છે, અથવા તો જ્ઞાન રહિત ગુરુ કે પરિગ્રહાદિઇચ્છક ગુરુઓ, માત્ર પોતાનાં માન-પૂજાદિની કામનાએ ફરતા એવા, જીવોને અનેક પ્રકારે અવળે રસ્તે ચડાવી દે છે; અને ઘણુંકરીને ક્વચિત્ જ એવું નહીં હોય. જેથી એમ જણાય છે કે કાળનું દુષમપણું છે. આ દુષમપણું લખ્યું છે તે જીવને પુરુષાર્થરહિત કરવા અર્થે લખ્યું નથી, પણ પુરુષાર્થજાગૃતિ અર્થે લખ્યું છે. અનુકૂળ સંયોગમાં તો જીવને કંઈક ઓછી જાગૃતિ હોય તોપણ વખતે હાનિ ન થાય, પણ જ્યાં આવા પ્રતિકૂળ યોગ વર્ત્તતા હોય ત્યાં અવશ્ય મુમુક્ષુ જીવે વધારે જાગ્રત રહેવું જોઈએ, કે જેથી તથારૂપ પરાભવ ન થાય; અને તેવા કોઈ પ્રવાહમાં ન તણાઈ જવાય. વર્ત્તમાનકાળ દુષમ કહ્યો છે છતાં તેને વિષે અનંતભવને છેદી માત્ર એક ભવ બાકી રાખે એવું એકાવતારીપણું પ્રાપ્ત થાય એવું પણ છે, માટે વિચારવાન જીવે તે લક્ષ રાખી, ઉપર કહ્યા તેવા પ્રવાહોમાં ન પડતાં યથાશક્તિ વૈરાગ્યાદિ અવશ્ય આરાધી સદ્ગુરુનો યોગ પ્રાપ્ત કરી કષાયાદિ દોષ છેદ કરવાવાળો એવો અને અજ્ઞાનથી રહિત થવાનો સત્ય માર્ગ પ્રાપ્ત કરવો. મુમુક્ષુ જીવમાં શમાદિ કહ્યા તે ગુણો અવશ્ય સંભવે છે; અથવા તે ગુણોવિના મુમુક્ષુતા ન કહી શકાય. નિત્ય તેવો પરિચય રાખતાં, તે તે વાત શ્રવણ કરતાં, વિચારતાં, ફરિફરીને પુરુષાર્થ કરતાં, તે મુમુક્ષુતા ઉત્પન્ન થાય છે. તે મુમુક્ષુતા ઉત્પન્ન થયે જીવને પરમાર્થમાર્ગ અવશ્ય સમજાય છે.

---

[२६७] [३४९] મુંબઈ, કારતક વદ ૯, ૧૯૪૯.

ઓછો પ્રમાદ થવાનો ઉપયોગ એ જીવને માર્ગના વિચારમાં સ્થિતિ કરાવે છે. [પાઠા. અને વિચારમાર્ગમાં સ્થિતિ કરાવે છે,] એ વાત ફરિફરી વિચારી, તે પ્રયત્ન ત્યાં વિયોગે પણ કોઈ પ્રકારે કરવું ઘટે છે. એ વાત ભૂલવાજોગ્ય નથી.

---

[२६८] [३५०] [મુંબઈ, નવેમ્બર ૧૬, સં. ૯૩=૧૯૪૯.

*'પુનર્જન્મ છે-જરૂર છે. એ માટે હું અનુભવથી હા કહેવામાં અચળ છઉં' એ વાક્ય પૂર્વ ભવના કોઈ જોગનું સ્મરણ થતી વખતે સિદ્ધ થયેલ લખ્યું છે. જેને પુનર્જન્માદિ ભાવ કર્યા છે, તે પદાર્થને કોઈ પ્રકારે જાણીને તે વાક્ય લખાયું છે. પ્રમાણ પ્રાપ્ત થાય.

[×] [३५१]

ઉપાધ વેદવા માટે જોઈતું કઠિનપણું મારામાં નથી, એટલે ઉપાધિથી અત્યંત નિવૃત્તિની ઇચ્છા રહ્યા કરે, તથાપિ ઉદયરૂપ જાણી તે યથાશક્તિ સહન થાય છે.

---

* હાથનોંધ પહેલી, આંક ૯માં પણ 'પુનર્જન્મ' સંબંધમાં નોંધ છે, તે પણ વિચારવાયોગ્ય છે.—સંશોધક.

પરમાર્થનું દુઃખ મટયા છતાં સંસારનું પ્રાસંગિક દુઃખ રહ્યા કરે છે; અને તે દુઃખ પોતાના ઇચ્છાદિ કારણનું નથી, પણ બીજાની અનુકંપા તથા ઉપકારાદિનાં કારણનું રહે છે; અને તે વિટંબના વિષે ચિત્ત ક્યારેક ક્યારેક વિશેષ ઉદ્વેગ પામી જાય છે.

આટલા લેખ ઉપરથી તે ઉદ્વેગ સ્પષ્ટ નહીં સમજાય, કેટલાક અંશે તમને સમજાઈ શકશે. એ ઉદ્વેગ સિવાય બીજું કંઈ દુઃખ સંસારપ્રસંગનું પણ જણાતું નથી. જેટલા પ્રકારના સંસારના પદાર્થો છે, તે સર્વમાં જો અસ્પૃહાપણું હોય અને ઉદ્વેગ રહેતો હોય તો તે અન્યની અનુકંપા કે ઉપકાર કે તેવાં કારણનો હોય એમ મને નિશ્ચયપણે લાગે છે. એ ઉદ્વેગને લીધે ક્યારેક ચક્ષુમાં આંસુ આવી જાય છે; અને તે બધાં કારણને પ્રત્યે વર્તવાનો માર્ગ તે અમુક અંશે પરતંત્ર દેખાય છે. એટલે સમાન ઉદાસીનતા આવી જાય છે.

જ્ઞાનિના માર્ગનો વિચાર કરતાં જણાય છે, કે કોઈ પણ પ્રકારે મૂર્ચ્છાપાત્ર આ દેહ નથી, તેને દુઃખે શોચવા યોગ્ય આ આત્મા નથી. આત્માને આત્મ-અજ્ઞાને શોચવું એ સિવાય બીજો શોચ તેને ઘટતો નથી. પ્રગટ એવા યમને સમીપ દેખતાં છતાં જેને દેહને વિષે મૂર્ચ્છા નથી વર્ત્તતી તે પુરુષને નમસ્કાર છે. એ જ વાત ચિંતવી રાખવી અમને તમને પ્રત્યેકને ઘટે છે.

દેહ તે આત્મા નથી, આત્મા તે દેહ નથી, ઘડાને જોનાર જે ઘડાદિથી ભિન્ન છે, તેમ દેહનો જોનાર, જાણનાર એવો આત્મા તે દેહથી ભિન્ન છે, અર્થાત્ દેહ નથી.

વિચાર કરતાં એ વાત પ્રગટ અનુભવસિદ્ધ થાય છે, તો પછી એ ભિન્ન દેહનાં તેના સ્વાભાવિક ક્ષય-વૃદ્ધિ-રૂપાદિ પરિણામ જોઈ હર્ષ-શોકવાન થવું કોઈ રીતે ઘટતું નથી; અને અમને તમને તે નિર્ધાર કરવો, રાખવો ઘટે છે, અને એ જ્ઞાનીના માર્ગનો મુખ્ય ધ્વનિ છે.

વેપારમાં કોઈ યાંત્રિક વેપાર સૂઝે તો હવેના કાળમાં કંઈ લાભ થવો સંભવે છે.

[×] [૩૫૨] મુંબઈ, માગસર વદ ૧૩, શનિ ૧૯૪૯.

ભાવસાર ખુશાલ રાયજીએ એક પાંચ મિનિટના મંદવાડમાં દેહ ત્યાગ્યો છે.

સંસારને વિષે ઉદાસીન રહ્યા સિવાય બીજો કોઈ ઉપાય નથી.

[૨૭૦] [૩૫૩] [મુંબઈ, જાન્યુઆરી ૨૫, ૯૩=૧૯૪૯.

તમો સર્વ મુમુક્ષુજનપ્રત્યે નમ્રપણે યથાયોગ્ય પ્રાપ્ત થાય. નિરંતર જ્ઞાનીપુરુષની સેવાની ઇચ્છાવાન એવા અમે છૈયે, તથાપિ આ દુષમકાળને વિષે તો તેની પ્રાપ્તિ પરમ દુષમ દેખીએ છૈયે, અને તેથી જ્ઞાનીપુરુષના આશ્રયને વિષે સ્થિર બુદ્ધિ છે જેની, એવા મુમુક્ષુજનને વિષે સત્સંગપૂર્વક ભક્તિભાવે રહેવાની પ્રાપ્તિ તે મહા ભાગ્યરૂપ જાણીએ છૈયે; તથાપિ હાલ તો તેથી વિપર્યય પ્રારબ્ધોદય વર્તે છે. સત્સંગનો લક્ષ અમારા આત્મા વિષે વસે છે, તથાપિ ઉદયાધીન સ્થિતિ છે અને તે એવા પરિણામે હાલ વર્તે છે કે તમ મુમુક્ષુજનનાં પત્રની પહોંચ માત્ર વિલંબેથી અપાય છે. ગમે તે સ્થિતિમાં પણ અપરાધયોગ્ય પરિણામ નથી.

[×] [૩૫૪] મુંબઈ, મહા વદ ૧૧ રવિ, ૧૯૪૯.

કોઈ માણસ આપણે વિષે કંઈ જણાવે ત્યારે તે ગંભીર મનથી બનતાં સુધી સાંભળ્યા રાખવું, એટલું મુખ્ય કામ છે. તે વાત બરાબર છે કે નહીં એ જાણ્યા પહેલાં કંઈ હર્ષ-ખેદ જેવું હોતું નથી.

મારી ચિત્તવૃત્તિ વિષે ક્યારેક ક્યારેક લખાય છે, તેનો અર્થ પરમાર્થ ઉપર લેવા યોગ્ય છે; અને એ લખવાનો અર્થ કંઈ વ્યવહારમાં માઠાં પરિણામવાળો દેખાવો યોગ્ય નથી,

થયેલા સંસ્કાર મટવા દુર્લભ હોય છે. કંઈ કલ્યાણનું કાર્ય થાય કે ચિંતન થાય એ સાધનનું મુખ્ય કારણ છે. બાકી એવો વિષય કોઈ નથી કે જેને વાંસે ઉપાધિતાપે દીનપણે તપવું યોગ્ય હોય અથવા એવો કોઈ ભય રાખવા યોગ્ય નથી કે જે માત્ર આપણને લોકસંજ્ઞાથી રહેતો હોય.

---

[૨૭૧] [૩૫૫] મહા વદ. ,, બૃહસ્પતવાર, ૧૯૪૯.

અત્ર પ્રવૃત્તિઉદયે સમાધિ છે. પ્રભાવના વિષે જે આપને વિચાર રહે છે, તે કરૂણા ભાવના કારણથી રહે છે, એમ અમે જાણીએ છૈયે.

કોઈ પણ જીવ પરમાર્થપ્રત્યે માત્ર અંશપણે પણ પ્રાપ્ત થવાના કારણને પ્રાપ્ત થાય એમ નિષ્કારણ કરુણાશીલ એવા ઋષભાદિ તીર્થંકરોએ પણ કર્યું છે, કારણ કે સત્પુરુષોના સંપ્રદાયની સનાતન એવી કરુણાવસ્થા હોય છે કે, સમયમાત્રના અનવકાશે આખો લોક આત્માવસ્થાપ્રત્યે હો, સ્વરૂપપ્રત્યે હો, આત્મસમાધિપ્રત્યે હો, અન્ય અવસ્થાપ્રત્યે ન હો, અન્ય સ્વરૂપપ્રત્યે ન હો, અન્ય આધિપ્રત્યે ન હો; જે જ્ઞાનથી સ્વાત્મસ્થ પરિણામ હોય છે, તે જ્ઞાન સર્વ જીવોપ્રત્યે પ્રગટ હો, અનવકાશપણે સર્વ જીવ તે જ્ઞાનપ્રત્યે રુચિપણે હો, એવો જ જેનો કરુણાશીલ સહજ સ્વભાવ છે, તે સંપ્રદાય સનાતન સત્પુરુષોનો છે.

આપનાં અંતઃકરણમાં એવી કરૂણા વૃત્તિથી પ્રભાવના વિષે વારંવાર વિચાર આવ્યા કરે છે, અને આપના વિચારનું એક અંશ પણ ફળ પ્રાપ્ત થાય અથવા તે ફળ પ્રાપ્ત થવાનું એક અંશ પણ કારણ ઉત્પન્ન થાય તો આ પંચમકાળમાં તીર્થંકરનો માર્ગ બહુ અંશે પ્રગટ થવા બરોબર છે, તથાપિ તેમ થવું સંભવિત નથી, અને તે વાટે થવા યોગ્ય નથી એમ અમને લાગે છે. જેથી સંભવિત થવા યોગ્ય છે અથવા એનો જે માર્ગ છે, તે હાલ તો પ્રવૃત્તિના ઉદયમાં છે; અને તે કારણ જ્યાંસુધી તેમને લક્ષગત નહીં થાય ત્યાંસુધી બીજા ઉપાય તે પ્રતિબંધરૂપ છે, નિઃસંશય પ્રતિબંધરૂપ છે.

જીવ જો અજ્ઞાન પરિણામી હોય તો તે અજ્ઞાન નિયમિતપણે આરાધવાથી જેમ કલ્યાણ નથી, તેમ મોહરૂપ એવો એ માર્ગ અથવા એવા એ લોકસંબંધી માર્ગ તે માત્ર સંસાર છે; તે પછી ગમે તે આકારમાં મુકો તોપણ સંસાર છે. તે સંસારપરિણામથી રહિત કરવા અસંસારગત વાણીનો અસ્વછંદપરિણામે જ્યારે આધાર પ્રાપ્ત થાય છે, ત્યારે તે સંસારનો આકાર નિરાકારતાને પ્રાપ્ત થતો જાય છે. બીજા પ્રતિબંધ તેમની દૃષ્ટિ પ્રમાણે કર્યા કરે છે, તેમ જ જ્ઞાનીનાં વચન પણ તેની તે દૃષ્ટિએ આરાધે તો કલ્યાણ થવા યોગ્ય લાગતું નથી. માટે તમે એમ ત્યાં જણાવો કે તમે કોઈ કલ્યાણનાં કારણ નજીક થવાના ઉપાયની ઇચ્છા કરતા હો તો તેના પ્રતિબંધ ઓછા થવાના ઉપાય કરો; અને નહીં તો કલ્યાણની તૃષ્ણાનો ત્યાગ કરો. તમે એમ જાણતા હો કે અમે જેમ વર્તિયે છૈયે તેમ કલ્યાણ છે, માત્ર અવ્યવસ્થા થઈ ગઈ છે, તે જ માત્ર અકલ્યાણ છે, એમ જાણતા હો તો તે યથાર્થ નથી. વાસ્તવ્યપણે તમારું જે વર્તવું છે, તેથી કલ્યાણ ન્યારું છે, અને તે તો જ્યારે જ્યારે જે જે જીવને તેવો ભવસ્થિત્યાદિ સમીપ જોગ હોય ત્યારે ત્યારે તેને તે પ્રાપ્ત થવા યોગ્ય છે. આખા સમૂહને વિષે કલ્યાણ માની લેવા યોગ્ય નથી, અને એમ જો કલ્યાણ થતું હોય તો તેનું ફળ સંસારાર્થ છે; કારણ કે પૂર્વે એમ કરી જીવ, સંસારી રહ્યા કર્યો છે. માટે તે વિચાર તો જ્યારે જેને આવવો હશે ત્યારે આવશે. હાલ તમે તમારી રુચિ અનુસાર અથવા તમને જે ભાસે છે તે કલ્યાણ માની પ્રવર્ત્તો છો તે વિષે સહજ, કોઈ

જાતનાં માનની ઇચ્છા વગર, સ્વાર્થની ઇચ્છા વગર, તમારામાં કલેશ ઉત્પન્ન કરવાની ઇચ્છા વગર મને જે કંઈ ચિત્તમાં લાગે છે, તે જણાવું છઉં.

કલ્યાણ જે વાટે થાય છે તે વાટનાં મુખ્ય બે કારણ જોવામાં આવે છે. એક તો જે સંપ્રદાયમાં આત્માર્થે બધી અસંગપણાવાળી ક્રિયા હોય, અન્ય કોઈ પણ અર્થની ઇચ્છાએ ન હોય, અને નિરંતર જ્ઞાનદશા ઉપર જીવોનું ચિત્ત હોય, તેમાં અવશ્ય કલ્યાણ જન્મવાનો જોગ જાણીએ છૈયે. એમ ન હોય તો તે જોગનો સંભવ થતો નથી. અત્ર તો લોકસંજ્ઞાએ, ઓઘસંજ્ઞાએ, માનાર્થે, પૂજાર્થે, પદના મહત્વાર્થે, શ્રાવકાદિનાં પોતાપણાર્થે કે એવાં બીજાં કારણથી જપતપાદિ, વ્યાખ્યાનાદિ કરવાનું પ્રવર્તન થઈ ગયું છે, તે આત્માર્થે કોઈ રીતે નથી, આત્માર્થના પ્રતિબંધરૂપ છે, માટે જો તમે કંઈ ઇચ્છા કરતા હો તો તેનો ઉપાય કરવા માટે બીજું જે કારણ કહીએ છૈયે તે અસંગપણાથી સાધ્ય થયે કોઈ દિવસે પણ કલ્યાણ થવા સંભવ છે.

અસંગપણું એટલે આત્માર્થે શિવાયનાં સંગપ્રસંગમા પડવું નહીં, સંસારના સંગીના સંગમાં વાતચિતાદિ પ્રસંગ શિષ્યાદિ કરવાનાં કારણે રાખવો નહીં, શિષ્યાદિ કરવા સાથે ગૃહવાસી વેષવાળાને ફેરવવા નહીં, દીક્ષા લે તો તારું કલ્યાણ થશે એવાં વાકય તીર્થંકરદેવ કહેતા નહોતા. તેનો હેતુ એક એ પણ હતો કે એમ કહેવું એ પણ તેનો અભિપ્રાય ઉત્પન્ન થવા પહેલાં તેને દીક્ષા આપવી છે; તે કલ્યાણ નથી. જેમાં તીર્થંકરદેવ આવા વિચારથી વર્ત્યા છે, તેમાં આપણે છ છ માસ દીક્ષા લેવાનો ઉપદેશ જારી રાખી તેને શિષ્ય કરીએ છૈયે તે માત્ર શિષ્યાર્થે છે, આત્માર્થે નથી. પુસ્તક છે તે જ્ઞાનના આરાધનાને અર્થે સર્વ પ્રકારનાં પોતાનાં મમત્વભાવ રહિત રખાય તો જ આત્માર્થ છે, નહીં તો મહાન્ પ્રતિબંધ છે, તે પણ વિચારવા યોગ્ય છે.

આ ક્ષેત્ર આપણું છે, અને તે ક્ષેત્ર જાળવવા ચાતુર્માસ ત્યાં રહેવા માટે જે વિચાર કરવામાં આવે છે તે ક્ષેત્રપ્રતિબંધ છે. તીર્થંકરદેવ તો એમ કહે છે કે દ્રવ્યથી, ક્ષેત્રથી, કાળથી, અને ભાવથી એ ચારે પ્રતિબંધથી જો આત્માર્થ થતો હોય અથવા નિર્ગ્રંથ થવાતું હોય તો તે તીર્થંકર દેવના માર્ગમાં નહીં, પણ સંસારના માર્ગમાં છે. એજ.

લા૦ રાયચંદના પ્રણામ.

---

[૨૭૨] [૩૫૬] મુંબઈ, ફેબ્રુઆરી ૨૩, ૯૩=૧૯૪૯.

આત્માને વિભાવથી અવકાશિત કરવાને અર્થે અને સ્વભાવમાં અનવકાશપણે રહેવાને અર્થે કોઈ પણ મુખ્ય ઉપાય હોય તો આત્મારામ એવા જ્ઞાની પુરુષનો નિષ્કામ બુદ્ધિથી ભક્તિયોગરૂપ સંગ છે. તે સફળ થવાને અર્થે નિવૃત્તિ ક્ષેત્રમાં તેવો જોગ પ્રાપ્ત થવો એ કોઈ મોટા પુણ્યનો જોગ છે, અને તેવો પુણ્યજોગ ઘણા પ્રકારના અંતરાયવાળો પ્રાયે આ જગતને વિષે દેખાય છે, માટે અમે વારંવાર સમીપમાં છૈયે એમ સંભારી જેમાં આ સંસારનું ઉદાસીનપણું કહ્યું હોય તે હાલ વાંચો, વિચારો. આત્માપણે કેવળ આત્મા વર્ત્તે એમ જે ચિંતવન રાખવું તે લક્ષ છે, શાસ્ત્રના પરમાર્થરૂપ છે.

આ આત્મા પૂર્વે અનંતકાળ વ્યતીત કર્યે જાણ્યો નથી, તે ઉપરથી એમ લાગે છે કે તે જાણવાનું કાર્ય સર્વથી વિકટ છે; અથવા તો જાણવાના તથારૂપ યોગો પરમ દુર્લભ છે. જીવ અનંતકાળથી એમ જાણ્યા કરે છે કે હું અમુકને જાણું છઉં, અમુકને નથી જાણતો એમ નથી, એમ છતાં જે રૂપે પોતે છે તે રૂપનું નિરંતર વિસ્મરણ ચાલ્યું આવે છે, એ બહુ બહુ પ્રકારે વિચારવા યોગ્ય છે, અને તેનો ઉપાય પણ બહુ પ્રકારે વિચારવા યોગ્ય છે.

---

[૨૭૩] 	[૩૫૭] 	મુંબઈ, ફાગણ શુદ ૧૪, ૧૯૪૯.

જેને વિષે પરમાર્થધર્મની પ્રાપ્તિનાં કારણો પ્રાપ્ત થવાં અત્યંત દુસમ થાય તે કાળને તીર્થંકરદેવે દુસમ કહ્યો છે, અને આ કાળને વિષે તે વાત સ્પષ્ટ દેખાય છે. સુગમમાં સુગમ એવો કલ્યાણનો ઉપાય તે, જીવને પ્રાપ્ત થવો આ કાળને વિષે અત્યંત દુષ્કર છે. મુમુક્ષુપણું, સરળપણું, નિવૃત્તિ, સત્સંગઆદિ સાધનો આ કાળને વિષે પરમદુર્લભ જાણી પૂર્વના પુરુષોએ આ કાળને હુંડાઅવસર્પિણીકાળ કહ્યો છે; અને તે વાત પણ સ્પષ્ટ છે. પ્રથમનાં ત્રણ સાધનોનો સંયોગ તો ક્વચિત્ પણ પ્રાપ્ત થવો બીજા અમુક કાળમાં સુગમ હતો; પરંતુ સત્સંગ તો સર્વ કાળમાં દુર્લભ જ દેખાય છે; તો પછી આ કાળને વિષે સુલભ ક્યાંથી હોય ? પ્રથમનાં ત્રણ સાધન કોઈ રીતે આ કાળમાં જીવ પામે તોપણ ધન્ય છે.

કાળ સંબંધી તીર્થંકરવાણી સત્ય કરવાને અર્થે આવો ઉદય અમને વર્ત્તે છે, અને તે સમાધિરૂપે વેદવા યોગ્ય છે.

આત્મસ્વરૂપ.

[×] 	[૩૫૮] 	મુંબઈ, ફાલ્ગુન વદ ., ૧૯૪૯.

'મણિરત્નમાળા' તથા 'યોગકલ્પદ્રુમ' વાંચવા આ જોડે મોકલ્યાં છે. જે કંઈ બાંધેલાં કર્મ છે, તે ભોગવ્યા વિના નિરુપાયતા છે. ચિંતારહિત પરિણામે જે કંઈ ઉદય આવે તે વેદવું, એવો શ્રી તીર્થંકરાદિ જ્ઞાનીઓનો ઉપદેશ છે.

---

[૨૭૫] 	[૩૫૯] 	મુંબઈ, ચૈત્ર શુદ ૫ ગુરુ, ૧૯૪૯.

ઉપાધિનો જોગ વિશેષ રહે છે. જેમ જેમ નિવૃત્તિના જોગની વિશેષ ઇચ્છા થઈ આવે છે, તેમ તેમ ઉપાધિની પ્રાપ્તિનો જોગ વિશેષ દેખાય છે. ચારે બાજુથી ઉપાધિનો ભીડો છે. કોઈ એવી બાજુ જણાતી નથી કે અત્યારે જ એમાંથી છૂટી ચાલ્યા જવું હોય તો કોઈનો અપરાધ કર્યો ન ગણાય. છૂટવા જતાં કોઈના મુખ્ય અપરાધમાં આવી જવાનો સ્પષ્ટ સંભવ દેખાય છે, અને આ વર્ત્તમાન અવસ્થા ઉપાધિરહિતપણાને અત્યંત યોગ્ય છે; પ્રારબ્ધની વ્યવસ્થા એવી પ્રબંધ કરી હશે.

લ૦ રાયચંદના પ્રણામ.

[૨૭૬] 	[૩૬૦] 	મુંબઈ, ચૈત્ર શુદ ૯, ૧૯૪૯.

આરંભ, પરિગ્રહ, અસત્સંગ આદિ કલ્યાણને પ્રતિબંધ કરનારાં કારણોમાં જેમ બને તેમ ઓછો પરિચય થાય તથા તેમાં ઉદાસીનતા પ્રાપ્ત થાય તે વિચાર હાલ મુખ્યપણે રાખવાયોગ્ય છે.

---

[૨૮૪] 	[૩૬૦-૧] 	મુંબઈ, મે ૨૬, ૯૩=૧૯૪૯.

હાલ તે તરફ થયેલા શ્રાવકો વગેરેના સમાગમ સંબંધીની વિગત વાંચી છે. તે પ્રસંગમાં રુચિ કે અરુચિ જીવને ઉદય આવી નહીં, તે શ્રેયવાળું કારણ જાણી, તેને અનુસરી નિરંતર પ્રવર્ત્તન કરવાનો પરિચય કરવો યોગ્ય છે; અને તે અસત્સંગનો પરિચય જેમ ઓછો પડે તેમ તેની અનુકંપા ઇચ્છી રહેવું યોગ્ય છે. જેમ બને તેમ સત્સંગના જોગને ઇચ્છવો અને પોતાના દોષને જોવાયોગ્ય છે.

---

[૨૭૮] 	[૩૬૧] 	મુંબઈ, ચૈત્ર વદ ૧ રવિ, ૧૯૪૯.

ધાર તરવારની સોહલી, દોહલી ચૌદમા જિનતણી ચરણસેવા;
ધારપર નાચતા દેખ બાજીગરા, સેવના ધારપર રહે ન દેવા.

—શ્રી આનંદઘન-અનંતજિનસ્તવન.

એવું માર્ગનું અત્યંત દુષ્કરપણું શા કારણે કહ્યું? તે વિચારવાયોગ્ય છે.

આત્મપ્રણામ.

[૨૭૯] [૩૬૨] મુંબઈ, ચૈત્ર વદ ૯ રવિ, ૧૯૪૯.

સંસારસંબંધી કારણના પદાર્થોની પ્રાપ્તિ સુલભપણે નિરંતર પ્રાપ્ત થયા કરે અને બંધન ન થાય એવા કોઈ પુરુષ હોય, તો તે તીર્થંકર જેવા જાણીએ છીએ; પણ પ્રાયે એવી સુલભ પ્રાપ્તિના જોગથી જીવને અલ્પકાળમાં સંસાર પ્રત્યેથી અત્યંત એવો વૈરાગ્ય થતો નથી, અને સ્પષ્ટ આત્મજ્ઞાન ઉદય થતું નથી, એમ જાણી, જે કંઈ તે સુલભ પ્રાપ્તિને હાનિ કરનારા જોગ બને છે, તે ઉપકારકારક જાણી સુખે રહેવાયોગ્ય છે.

---

[૨૮૧] [૩૬૩] મુંબઈ, ચૈત્ર વદ ,, રવિ, ૧૯૪૯.

સંસારીપણે વસતાં કયી સ્થિતિએ વર્ત્તિયે તો સારું, એમ કદાપિ ભાસે, તોપણ તે વર્ત્તવાનું પ્રારબ્ધાધીન છે. કોઈ પ્રકારનું કંઈ રાગ, દ્વેષ કે અજ્ઞાનનાં કારણથી જે ન થતું હોય, તેનું કારણ ઉદય જણાય છે.

જળમાં સ્વાભાવિક શીતળપણું છે, પણ સૂર્યાદિના તાપને યોગે ઉષ્ણપણાને ભજતું દેખાય છે; તે તાપનો યોગ મટ્યેથી તે જ જળ શીતળ જણાય છે; વચ્ચે શીતળપણાથી રહિત તે જળ જણાય છે, તે તાપના યોગથી છે. *એમ પ્રવૃત્તિજોગ અમને છે; પણ અમારો તે પ્રવૃત્તિ વિષે હાલ તો વેદ્યા સિવાય અન્ય ઉપાય નથી.*

[×] [૩૬૪] મુંબઈ, ચૈત્ર વદ ,, રવિ, ૧૯૪૯.

જે મુ૦ અત્રે ચાતુર્માસઅર્થે આવવા ઇચ્છે છે, તેમનો જો આત્મા ન દુભાય તેમ હોય તો જણાવશો કે આ ક્ષેત્રને વિષે તમને આવવું નિવૃત્તિરૂપ નથી. કદાપિ અત્ર સત્સંગની ઇચ્છાથી આવવું વિચાર્યું હોય તો તે જોગ બનવો ઘણો વિકટ છે; કારણ કે અમારું ત્યાં જવું-આવવું બને એમ સંભવતું નથી. પ્રવૃત્તિનાં બળવાન્ કારણોની તેમને પ્રાપ્તિ થાય એવું અત્રે છે; એમ જાણી જો બીજો વિચાર કરવો તેમને સુગમ હોય તો કરવો યોગ્ય છે. હાલ તમને ત્યાં શી દશા વર્ત્તે છે? સમાગમજોગ વિશેષપણે ત્યાં સત્સંગનો કરવો યોગ્ય છે. આત્મસ્થિત.

---

[૨૮૩] [૩૬૫] મુંબઈ, વૈશાખ વદ ,, સોમ ૧૯૪૯.

પ્રદેશે પ્રદેશથી જીવના ઉપયોગને આકર્ષક એવા આ સંસારને વિષે એક સમયમાત્ર પણ અવકાશ લેવાની જ્ઞાનીપુરુષોએ હા કહી નથી; કેવળ તે વિષે નકાર કહ્યો છે. તે આકર્ષણથી ઉપયોગ જો અવકાશ પામે તો તે જ સમયે તે આત્માપણે થાય છે. તે જ સમયે આત્માને વિષે તે ઉપયોગ અનન્ય થાય છે; એ આદિ જે અનુભવવાર્ત્તા તે જીવને સત્સંગના દૃઢ નિશ્ચય વિના પ્રાપ્ત થવી અત્યંત વિકટ છે. તે સત્સંગ નિશ્ચયપણે જાણ્યો છે, એવા પુરુષને તે સત્સંગનો યોગ રહેવો એ દુસમકાળને વિષે અત્યંત વિકટ છે. જે ચિંતાના ઉપદ્રવે તમે મુંઝાઓ છો, તે ચિંતાઉપદ્રવ કોઈ શત્રુ નથી.

પ્રેમભક્તિએ નમસ્કાર.

[×] [૩૬૬] મુંબઈ, વૈશાખ વદ ૮ ભોમ, ૧૯૪૯.

જ્યાં ઉપાય નહીં ત્યાં ખેદ કરવો યોગ્ય નથી. ઈશ્વરેચ્છા પ્રમાણે જે થાય તેમાં સમતા ઘટે છે; અને તેના ઉપાયનો કંઈ વિચાર સૂઝે તે કર્યા રહેવું એટલો માત્ર આપણો ઉપાય છે. સંસારના પ્રસંગોમાં ક્વચિત્ જ્યાંસુધી આપણને અનુકૂળ એવું થયા કરે છે, ત્યાંસુધી તે સંસારનું સ્વરૂપ વિચારી ત્યાગજોગ છે, એવું પ્રાયે હૃદયમાં આવવું દુર્લભ છે. તે સંસારમાં જ્યારે ઘણા ઘણા પ્રતિકૂળ પ્રસંગોની પ્રાપ્તિ થાય છે,

તો વખતે પણ જીવને પ્રથમ તે ન ગમતો થઈ પછી વૈરાગ્ય આવે છે; પછી આત્મસાધનની કંઈ સૂજ પડે છે; અને પરમાત્મા શ્રી કૃષ્ણના વચન પ્રમાણે મુમુક્ષુ જીવને તે તે પ્રસંગો સુખદાયક માનવા ઘટે છે, કે જે પ્રસંગને કારણે આત્મસાધન સૂઝે છે.

અમુક વખતસુધી અનુકૂળપ્રસંગી સંસારમાં કદાપિ સત્સંગનો જોગ થયો હોય તોપણ આ કાળમાં તે વડે વૈરાગ્યનું યથાસ્થિત વેદન થવું દુર્લભ છે; પણ ત્યારપછી પ્રતિકૂળ પ્રતિકૂળ કોઈ કોઈ પ્રસંગ બન્યા કર્યા હોય તો તેને વિચારે, તેને વિમાસણે સત્સંગ હિતકારક થઈ આવે છે; એવું જાણી જે કંઈ પ્રતિકૂળ પ્રસંગની પ્રાપ્તિ થાય તે આત્મસાધનનાં કારણરૂપે માની સમાધિ રાખી ઉજાગર રહેવું. કલ્પિત ભાવમાં કોઈ રીતે ભૂલ્યા જેવું નથી.

---

[૨૭૭]   [૩૬૮]   મુંબઈ, માર્ચ ૨૬, ૯૩=૧૯૪૯.

સર્વ પરમાર્થનાં સાધનમાં પરમસાધન તે સત્સંગ છે, સત્પુરુષના ચરણ સમીપનો નિવાસ છે. બધા કાળમાં તેનું દુર્લભપણું છે; અને આવા વિષમકાળમાં તેનું અત્યંત દુર્લભપણું જ્ઞાનીપુરુષોએ જાણ્યું છે.

જ્ઞાનીપુરુષોની પ્રવૃત્તિ, પ્રવૃત્તિ જેવી હોતી નથી. ઉનાં પાણીને વિષે જેમ અગ્નિપણાનો મુખ્ય ગુણ કહી શકાતો નથી, તેમ જ્ઞાનીની પ્રવૃત્તિ છે; તથાપિ જ્ઞાનીપુરુષ પણ નિવૃત્તિને કોઈ પ્રકારે પણ ઇચ્છે છે. પૂર્વે આરાધન કરેલાં એવાં નિવૃત્તિનાં ક્ષેત્રો, વન, ઉપવન, જોગ, સમાધિ અને સત્સંગાદિ જ્ઞાનીપુરુષને પ્રવૃત્તિમાં બેઠાં વારંવાર સાંભરી આવે છે. તથાપિ ઉદયપ્રાપ્ત પ્રારબ્ધને જ્ઞાની અનુસરે છે. સત્સંગની રુચિ રહે છે, તેનો લક્ષ રહે છે, પણ તે વખત અત્ર વખત નિયમિત નથી.

કલ્યાણને વિષે પ્રતિબંધરૂપ જે જે કારણો છે, તે જીવે વારંવાર વિચારવાં ઘટે છે; તે તે કારણોને વારંવાર વિચારી મટાડવાં ઘટે છે; અને એ માર્ગને અનુસર્યા વિના કલ્યાણની પ્રાપ્તિ ઘટતી નથી. મળ, વિક્ષેપ અને અજ્ઞાન એ અનાદિ જીવના ત્રણ દોષ છે. જ્ઞાનીપુરુષોનાં વચનની પ્રાપ્તિ થયે, તેનો યથાયોગ્ય વિચાર થવાથી, અજ્ઞાનની નિવૃત્તિ હોય છે. તે અજ્ઞાનની સંતતિ બળવાન હોવાથી તેનો રોધ થવાને અર્થે, અને જ્ઞાનીપુરુષનાં વચનોનો યથાયોગ વિચાર થવાને અર્થે, મળ અને વિક્ષેપ મટાડવાં ઘટે છે. સરળપણું, ક્ષમા, પોતાના દોષનું જોવું, અલ્પારંભ, અલ્પપરિગ્રહ એ આદિ મળ મટવાનાં સાધન છે. જ્ઞાનીપુરુષની અત્યંત ભક્તિ તે વિક્ષેપ મટવાનું સાધન છે.

જ્ઞાનીપુરુષના સમાગમનો અંતરાય રહેતો હોય, તે તે પ્રસંગમાં વારંવાર તે જ્ઞાનીપુરુષની દશા, ચેષ્ટા અને વચનો નિરખવાં, સંભારવાં અને વિચારવાં યોગ્ય છે. વળી તે સમાગમના અંતરાયમાં, પ્રવૃત્તિના પ્રસંગોમાં, અત્યંત સાવધાનપણું રાખવું ઘટે છે; કારણ કે એક તો સમાગમનું બળ નથી, અને બીજો અનાદિ અભ્યાસ છે જેનો, એવી સહજાકાર પ્રવૃત્તિ છે; જેથી જીવ આવરણપ્રાપ્ત હોય છે. ઘરનું, જ્ઞાતિનું, કે બીજાં તેવાં કામોનું કારણ પડ્યે ઉદાસીનભાવે પ્રતિબંધરૂપ જાણી પ્રવર્તન ઘટે છે. તે કારણોને મુખ્યકરી કોઈ પ્રવર્તન કરવું ઘટતું નથી; અને એમ થયા વિના પ્રવૃત્તિનો અવકાશ પ્રાપ્ત થાય નહીં.

આત્માને ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારની કલ્પના વડે વિચારવામાં, લોકસંજ્ઞા, ઓઘસંજ્ઞા અસત્સંગ એ કારણો છે; જે કારણોમાં ઉદાસીન થયા વિના નિઃસત્વ એવી લોકસંબંધી જપતપાદિ ક્રિયામાં સાક્ષાત્ મોક્ષ નથી, પરંપરા મોક્ષ નથી, એમ માન્યા

વિના નિઃસત્ત્વ એવા અસત્શાસ્ત્ર અને અસદ્ગુરુ જે આત્મસ્વરૂપને આવરણનાં મુખ્ય કારણો છે, તેને સાક્ષાત્ આત્મઘાતી જાણ્યાવિના જીવને જીવનાં સ્વરૂપનો નિશ્ચય થવો બહુ દુર્લભ છે, અત્યંત દુર્લભ છે. જ્ઞાનીપુરુષનાં પ્રગટ આત્મસ્વરૂપને કહેતાં એવાં વચનો પણ તે કારણોને લીધે જીવને સ્વરૂપનો વિચાર કરવાને બળવાન થતાં નથી.

હવે એવો નિશ્ચય કરવો ઘટે છે કે જેને આત્મસ્વરૂપ પ્રાપ્ત છે, પ્રગટ છે, તે પુરુષ વિના બીજો કોઈ તે આત્મસ્વરૂપ યથાર્થ કહેવાયોગ્ય નથી; અને તે પુરુષથી આત્મા જાણ્યા વિના બીજો કોઈ કલ્યાણનો ઉપાય નથી. તે પુરુષથી આત્મા જાણ્યા વિના આત્મા જાણ્યો છે, એવી કલ્પના મુમુક્ષુ જીવે સર્વથા ત્યાગ કરવી ઘટે છે. તે આત્મારૂપ પુરુષના સત્સંગની નિરંતર કામના રાખી ઉદાસીનપણે લોકધર્મસંબંધી અને કર્મસંબંધી પરિણામે છૂટી શકાય એવી રીતે વ્યવહાર કરવો; જે વ્યવહાર કર્યામાં જીવને પોતાનાં મહત્ત્વાદિની ઇચ્છા હોય તે વ્યવહાર કરવો યથાયોગ્ય નથી.

અમારા સમાગમનો હાલ અંતરાય જાણી નિરાશતાને પ્રાપ્ત થવાય છે, તથાપિ તેમ કરવા વિષે ઈશ્વરેચ્છા જાણી સમાગમની કામના રાખી જેટલો મુમુક્ષુભાઈઓનો સમાગમ બને તેટલો કરવો, જેટલું બને તેટલું પ્રવૃત્તિમાંથી વિરક્તપણું રાખવું, સત્પુરુષનાં ચરિત્રો અને માર્ગાનુસારી (સુંદરદાસ, પ્રીતમ, અખા, કબીર આદિ) જીવોનાં વચનો અને જેનો ઉદ્દેશ આત્માને મુખ્ય કહેવા વિષે છે, એવા ગ્રંથનો પરિચય રાખવો, અને એ સૌ સાધનમાં મુખ્ય સાધન એવા શ્રી સત્પુરુષનો સમાગમ ગણવો.

અમારા સમાગમનો અંતરાય જાણી ચિત્તને પ્રમાદનો અવકાશ આપવો યોગ્ય નહીં, પરસ્પર મુમુક્ષુભાઈઓનો સમાગમ અવ્યવસ્થિત થવા દેવો યોગ્ય નહીં; નિવૃત્તિનાં ક્ષેત્રનો પ્રસંગ ન્યૂન થવા દેવો યોગ્ય નહીં; કામનાપૂર્વક પ્રવૃત્તિયોગ નહીં; એમ વિચારી જેમ બને તેમ અપ્રમત્તતાને, પરસ્પરના સમાગમને, નિવૃત્તિનાં ક્ષેત્રને અને પ્રવૃત્તિનાં ઉદાસીનપણાને આરાધવાં.

જે પ્રવૃત્તિ અત્ર ઉદયમાં છે, તે બીજે દ્વારેથી ચાલ્યા જતાં પણ ન છોડી શકાય, એવી છે, વેદવાયોગ્ય છે. માટે તેને અનુસરીએ છૈયે; તથાપિ અવ્યાબાધ સ્થિતિને વિષે જેવું ને તેવું સ્વાસ્થ્ય છે.

આજે આ આઠમું પત્તું લખીએ છૈયે, તે સૌ તમ સર્વ જિજ્ઞાસુભાઈઓને વારંવાર વિચારવાને અર્થે લખાયાં છે. ચિત્ત એવા ઉદયવાળું ક્યારેક વર્ત્તે છે. આજે તેવો અનુક્રમે ઉદય થવાથી તે ઉદયપ્રમાણે લખ્યું છે. અમે સત્સંગની તથા નિવૃત્તિની કામના રાખીએ છૈયે, તો પછી તમ સર્વેને એ રાખવી ઘટે એમાં કંઈ આશ્ચર્ય નથી. અમે અલ્પારંભને, અલ્પપરિગ્રહને વ્યવહારમાં બેઠાં પ્રારબ્ધનિવૃત્તિરૂપે ઇચ્છીયે છૈયે, તો પછી તમારે તેમ વર્ત્તવું ઘટે એમાં કંઈ સંશયકર્ત્તવ્ય નથી. અત્યારે સમાગમ થવાના જોગનો નિયમિત વખત લખી શકાય એમ સૂઝતું નથી. એ જ વિનંતિ.

---

[૨૮૫] [૩૬૯] મુંબઈ, જેઠ શુદ ૧૫ ભોમ, ૧૯૪૯.

જીવ તું શીદ શોચના ધરે? કૃષ્ણને કરવું હોય તે કરે.

જીવ તું શીદ શોચના ધરે? કૃષ્ણને કરવું હોય તે કરે.

પૂર્વે જ્ઞાનીપુરુષો થઈ ગયા છે, તે જ્ઞાનીમાં ઘણા જ્ઞાનીપુરુષો સિદ્ધિજોગવાળા થઈ ગયા છે, એવું જે લોકકથન છે તે સાચું છે કે ખોટું, એમ આપનું પ્રશ્ન છે, અને સાચું સંભવે છે, એમ આપનો અભિપ્રાય છે. સાક્ષાત્ જોવામાં આવતું નથી, એ વિચારરૂપ જિજ્ઞાસા છે.

કેટલાક માર્ગાનુસારી પુરુષો અને અજ્ઞાન યોગીપુરુષોને વિષે પણ સિદ્ધિજોગ હોય છે. ઘણુંકરી તેમનાં ચિત્તનાં અત્યંત સરળપણાથી અથવા સિદ્ધિજોગાદિને અજ્ઞાનજોગે સ્ફુરણા આપવાથી તે પ્રવર્ત્તે છે.

સમ્યક્‌દૃષ્ટિપુરુષો કે જેનો ચોથે ગુણઠાણે સંભવ છે, તેવા જ્ઞાનીપુરુષોને વિષે ક્વચિત્ સિદ્ધિ હોય છે, અને ક્વચિત્ સિદ્ધિ હોતી નથી. જેને વિષે હોય છે, તેને તે સ્ફુરણા વિષે પ્રાયે ઇચ્છા થતી નથી; અને ઘણુંકરી જ્યારે ઇચ્છા થાય છે, ત્યારે જીવ પ્રમાદવશપણે હોય તો થાય છે; અને જો તેવી ઇચ્છા થઈ તો સમ્યક્ત્વથી પડવાપણું તેને ઘટે છે. પ્રાયે પાંચમે, છઠ્ઠે ગુણઠાણે પણ ઉત્તરોત્તર સિદ્ધિજોગનો વિશેષ સંભવ થતો જાય છે; અને ત્યાં પણ જો પ્રમાદાદિ જોગે સિદ્ધિમાં જીવ પ્રવર્તે તો પ્રથમ ગુણઠાણાને વિષે સ્થિતિ થવી સંભવે છે.

સાતમે ગુણઠાણે, આઠમે ગુણઠાણે, નવમે, દશમે ઘણુંકરી પ્રમાદનો અવકાશ ઓછો છે. અગિયારમે ગુણઠાણે સિદ્ધિજોગનો લોભ સંભવતો જાણી પ્રથમ ગુણઠાણે સ્થિતિ હોવી સંભવે છે. બાકી જેટલાં સમ્યક્ત્વનાં સ્થાનક છે, અને જ્યાંસુધી સમ્યક્‌પરિણામી આત્મા છે ત્યાંસુધી, તે એકે જોગને વિષે જીવને પ્રવૃત્તિ ત્રિકાળે સંભવતી નથી.

જે સમ્યક્‌જ્ઞાનીપુરુષોથી સિદ્ધિજોગના ચમત્કારો લોકોએ જાણ્યાં છે, તે તે જ્ઞાનીપુરુષના કરેલા સંભવતા નથી; સ્વભાવે કરી તે સિદ્ધિજોગ પરિણામ પામ્યા હોય છે. બીજા કોઈ કારણથી જ્ઞાનીપુરુષને વિષે તે જોગ કહ્યો જતો નથી.

માર્ગાનુસારી કે સમ્યક્‌દૃષ્ટિપુરુષનાં અત્યંત સરળ પરિણામથી તેમનાં વચનાનુસાર કેટલીક વાર બને છે. અજ્ઞાનપૂર્વક જેનો યોગ છે, તેનાં તે આવરણના ઉદયે અજ્ઞાન સ્ફુરી, તે સિદ્ધિજોગ અલ્પકાળે ફળે છે. જ્ઞાનીપુરુષથી તો માત્ર સ્વાભાવિક સ્ફુર્યે જ ફળે છે; અન્ય પ્રકારે નહીં. જે જ્ઞાનીથી સ્વાભાવિક સિદ્ધિજોગ પરિણામી હોય છે, તે જ્ઞાનીપુરુષ અમે [પાઠા. અત્રે] જે કહીએ છૈયે તેવાં અને તે આદિ બીજાં ઘણા પ્રકારનાં ચારિત્રને પ્રતિબંધક કારણોથી મુક્ત હોય છે, કે જે કારણે આત્માનું ઐશ્વર્ય સ્ફુરિત થઈ, મનાદિ જોગમાં સિદ્ધિના સ્વાભાવિક પરિણામને પામે છે. ક્વચિત્ એમ પણ જાણીએ છૈયે કે, કોઈ પ્રસંગે જ્ઞાનીપુરુષે પણ સિદ્ધિજોગ પરિણામી કર્યા હોય છે, તથાપિ તે કારણ અત્યંત બળવાન હોય છે; અને તે પણ સંપૂર્ણ જ્ઞાનદશાનું કાર્ય નથી. અમે જે આ લખ્યું છે, તે બહુ વિચારવાથી સમજાશે.

અમારા વિષે માર્ગાનુસારીપણું કહેવું ઘટતું નથી. અજ્ઞાનયોગીપણું તો આ દેહ ધર્યો ત્યારથી જ નહીં હોય એમ જણાય છે. સમ્યક્‌દૃષ્ટિપણું તો જરૂર સંભવે છે. કોઈ પ્રકારનો સિદ્ધિજોગ અમે ક્યારે પણ સાધવાનો આખી જીંદગીમાં અલ્પ પણ વિચાર કર્યો સાંભરતો નથી, એટલે સાધને કરી તેવો જોગ પ્રગટયો હોય એવું જણાતું નથી. આત્માના વિશુદ્ધપણાના કારણે જો કંઈ તેવું ઐશ્વર્ય હોય તો તેનું નહીં હોવાપણું કહી શકાતું નથી. તે ઐશ્વર્ય કેટલેક અંશે સંભવે છે; તથાપિ આ પત્ર લખતી વખત એ ઐશ્વર્યની સ્મૃતિ થઈ છે, નહીં તો ઘણા કાળ થયાં તેમ થવું સ્મરણમાં નથી; તો પછી તે સ્ફુરિત કરવા વિષેની ઇચ્છા ક્યારે ય થઈ હોય એમ કહી શકાય નહીં, એ સ્પષ્ટ વાર્તા છે. તમે-અમે કંઈ દુઃખી નથી. જે દુઃખ છે તે રામના ચૌદ વર્ષનાં દુઃખનો એક દિવસ પણ નથી, પાંડવના તેર વર્ષનાં દુઃખની એક ઘડી નથી, અને ગજસુકુમારનાં ધ્યાનની એક પળ નથી, તો પછી અમને એ અત્યંત કારણ ક્યારે ય જણાવું સંભવતું નથી.

તમે શોચ કરવાયોગ્ય નથી. માત્ર જે થાય તે જોયા કરવું, એવો નિશ્ચય રાખવાનો વિચાર કરો; ઉપયોગ કરો; અને સાચવી રહો. એ જ ઉપદેશ છે. નમસ્કાર પહોંચે.

[૨૮૬] [૩૭૦] મુંબઈ, પ્રથમ આશાડ વદ ૩ રવિ, ૧૯૪૯.

ગઈ સાલના માર્ગશીર્ષ માસમાં અત્રે આવવું થયું, ત્યારથી ઉત્તરોત્તર ઉપાધિયોગ વિશેષાકાર થતો આવ્યો છે, અને ઘણુંકરી તે ઉપાધિયોગ વિશેષ પ્રકારે કરી ઉપયોગથી વેદવો પડ્યો છે.

આ કાળ સ્વભાવે કરી તીર્થંકરાદિકે દુસમ કહ્યો છે. તેમ વિશેષ કરી પ્રયોગે અનાર્યપણાયોગ્ય થયેલાં એવાં, આવાં ક્ષેત્રો વિષે તે કાળ બળવાનપણે વર્ત્તે છે. લોકોની આત્મપ્રત્યયયોગ્ય બુદ્ધિ અત્યંત હણાઈ જવા યોગ્ય થઈ છે, એવા સર્વ પ્રકારના દુસમયોગને વિષે વ્યવહાર કરતાં પરમાર્થનું વિસરવું અત્યંત સુલભ છે. અને પરમાર્થનું અવિસરવું અત્યંત અત્યંત દુર્લભ છે. આનંદઘનજીએ ચૌદમા જિનના સ્તવનને વિષે કહ્યું છે, તેમાં આવા ક્ષેત્રનું દુસમપણું એટલી વિશેષતા છે; અને આનંદઘનજીના કાળ કરતાં વર્ત્તમાનકાળ વિશેષ દુસમપરિણામી વર્ત્તે છે; તેમાં જો કોઈ આત્મપ્રત્યયીપુરુષને બચવાયોગ્ય ઉપાય હોય તો તે એક માત્ર નિરંતર અવિચ્છિન્ન ધારાએ સત્સંગનું ઉપાસવું એ જ જણાય છે.

પ્રાયે સર્વ કામના પ્રત્યે ઉદાસીનપણું છે, એવા અમને પણ આ સર્વ વ્યવહાર અને કાળાદિ ગળકાં ખાતો ખાતો સંસારસમુદ્ર માંડ તરવા દે છે, તથાપિ સમયે સમયે તે પરિશ્રમનો અત્યંત પ્રસ્વેદ ઉત્પન્ન થયા કરે છે; અને ઉતાપ ઉત્પન્ન થઈ સત્સંગરૂપ જળની તૃષા અત્યંતપણે રહ્યા કરે છે; અને એ જ દુઃખ લાગ્યા કરે છે. એમ છતાં પણ આવો વ્યવહાર ભજતાં દ્વેષપરિણામ તે પ્રત્યે કરવાયોગ્ય નથી; એવો જે સર્વ જ્ઞાનીપુરુષોનો અભિપ્રાય તે, તે વ્યવહાર પ્રાયે સમતાપણે કરાવે છે. આત્મા તેને વિષે જાણે કંઈ કરતો નથી, એમ લાગ્યા કરે છે. આ જે ઉપાધિ ઉદયવર્ત્તિ છે, તે સર્વ પ્રકારે કષ્ટરૂપ છે, એમ પણ વિચારતાં લાગતું નથી. પૂર્વોપાર્જિત પ્રારબ્ધ જે વડે શાંત થાય છે, તે ઉપાધિ પરિણામે આત્મપ્રત્યયી કહેવાયોગ્ય છે. મનમાં અમને એમ રહ્યા કરે છે કે અલ્પકાળમાં આ ઉપાધિયોગ મટી બાહ્યાભ્યંતર નિર્ગ્રંથતા પ્રાપ્ત થાય તો વધારે યોગ્ય છે, તથાપિ તે વાત અલ્પકાળમાં બને એવું સૂજતું નથી, અને જ્યાંસુધી તેમ ન થાય ત્યાંસુધી તે ચિંતના મટવી સંભવતી નથી. બીજો બધો વ્યવહાર વર્ત્તમાનમાં જ મુકી દીધો હોય તો તે બને એવું છે. બે ત્રણ ઉદય-વ્યવહાર એવા છે કે જે ભોગવ્યે જ નિવૃત્ત થાય એવા છે; અને કષ્ટે પણ તે વિશેષકાળની સ્થિતિમાંથી અલ્પકાળમાં વેદી શકાય નહીં એવા છે; અને તે કારણે કરી મૂર્ખની પેઠે આ વ્યવહાર ભજ્યા કરીએ છૈયે. કોઈ દ્રવ્યમાં, કોઈ ક્ષેત્રમાં, કોઈ કાળમાં, કોઈ ભાવમાં સ્થિતિ થાય એવો પ્રસંગ જાણે ક્યાંય દેખાતો નથી. કેવળ સર્વ પ્રકારનું તેમાંથી અપ્રતિબંધપણું જ યોગ્ય છે, તથાપિ નિવૃત્તિ ક્ષેત્ર, અને નિવૃત્તિ કાળને, સત્સંગને અને આત્મવિચારને વિષે અમને પ્રતિબંધ-રુચિ રહે છે. તે જોગ કોઈ પ્રકારે પણ જેમ બને તેમ થોડા કાળમાં થાય તે જ ચિંતનામાં અહોરાત્ર વર્ત્તિયે છૈયે.

---

[૨૮૭] [૩૭૧] મુંબઈ, પ્રથમ આશાડ વદ ૪ સોમ, ૧૯૪૯.

સંસાર સ્પષ્ટ પ્રીતિથી કરવાની ઇચ્છા થતી હોય તો તે પુરુષે જ્ઞાનીનાં વચન સાંભળ્યાં નથી; અથવા જ્ઞાનીપુરુષનાં દર્શન પણ તેણે કર્યાં નથી, એમ તીર્થંકર કહે છે.

જેની કેડનો ભંગ થયો છે, તેનું પ્રાયે બધું બળ પરિક્ષીણપણાને ભજે છે. જેને જ્ઞાનીપુરુષનાં વચનરૂપ લાકડીનો પ્રહાર થયો છે તે પુરુષને વિષે તે પ્રકારે સંસારસંબંધી બળ હોય છે, એમ તીર્થંકર કહે છે.

જ્ઞાનીપુરુષને જોયા પછી સ્ત્રીને જોઈ જો રાગ ઉત્પન્ન થતો હોય તો જ્ઞાનીપુરુષને જોયા નથી, એમ તમે જાણો.

જ્ઞાનીપુરુષનાં વચનને સાંભળ્યા પછી સ્ત્રીનું સજીવન શરીર અજીવનપણે ભાસ્યા વિના રહે નહીં.

ખરેખર પૃથ્વીનો વિકાર ધનાદિ સંપત્તિ ભાસ્યા વિના રહે નહીં.

જ્ઞાનીપુરુષ શિવાય તેનો આત્મા બીજે ક્યાં ય ક્ષણવાર સ્થાયિ થવાને વિષે ઇચ્છે નહીં.

એ આદિ વચનો તે પૂર્વે જ્ઞાનીપુરુષો માર્ગાનુસારી પુરુષને બોધતા હતા. જે જાણીને, સાંભળીને તે સરળ જીવો આત્માને વિષે અવધારતા હતા. પ્રાણત્યાગ જેવા પ્રસંગને વિષે પણ તે વચનોને અપ્રધાન ન કરવા યોગ્ય જાણતા હતા, વર્તતા હતા.

તમ સર્વ મુમુક્ષુભાઈઓને અમારા ભક્તિભાવે નમસ્કાર પોંચે. અમારો આવો ઉપાધિજોગ જોઈ જીવમાં કલેશ પામ્યા વિના જેટલો બને તેટલો આત્માસંબંધી અભ્યાસ વધારવાનો વિચાર કરજો.

સર્વથી સ્મરણજોગ વાત તો ઘણી છે, તથાપિ સંસારમાં સાવ ઉદાસીનતા, પરના અલ્પગુણમાં પણ પ્રીતિ, પોતાના અલ્પદોષને વિષે પણ અત્યંત કલેશ, દોષના વિલયમાં અત્યંત વીર્યને સ્ફુરવું, એ વાતો સત્સંગમાં અખંડ એક શરણાગતપણે ધ્યાનમાં રાખવાયોગ્ય છે. જેમ બને તેમ નિવૃત્તિકાળ, નિવૃત્તિક્ષેત્ર, નિવૃત્તિદ્રવ્ય, અને નિવૃત્તિભાવને ભજજો. તીર્થંકર ગૌતમ જેવા જ્ઞાનીપુરુષને પણ સંબોધતા હતા કે 'સમય માત્ર પણ પ્રમાદ યોગ્ય નથી.' પ્રણામ.

[×] [૩૭૨] મુંબઈ, પ્રથમ આશાડ વદ ૧૩ ભોમ, ૧૯૪૯.

અનુકૂળતા, પ્રતિકૂળતાનાં કારણમાં વિષમતા નથી. સત્સંગના કામી જનને આ ક્ષેત્ર વિષમ જેવું છે. કોઈ કોઈ ઉપાધિજોગનો અનુક્રમ અમને પણ રહ્યા કરે છે. એ બે કારણ તરફથી વિસ્મૃતિ કરતાં પણ જે ઘરમાં રહેવાનું છે તેની કેટલીક પ્રતિકૂળતા છે, તો હાલ તમ સૌ ભાઈઓનો વિચાર કંઈ મુલતવવાયોગ્ય (જેવું) છે.

[૨૮૮] [૩૭૩] મુંબઈ, પ્રથમ આશાડ વદ ૧૪ બુધ, ૧૯૪૯.

ઘણુંકરીને પ્રાણીઓ આશાથી જીવે છે. જેમ જેમ સંજ્ઞા વિશેષ હોય છે તેમ તેમ વિશેષ આશાના બળથી જીવવું થાય છે. એક માત્ર જ્યાં આત્મવિચાર અને આત્મજ્ઞાનનો ઉદ્ભવ થાય છે, ત્યાં સર્વ પ્રકારની આશાની સમાધિ થઈ જીવનાં સ્વરૂપથી જીવાય છે. જે કોઈ પણ મનુષ્ય ઇચ્છે છે, તે ભવિષ્યમાં તેની પ્રાપ્તિ ઇચ્છે છે, અને તે પ્રાપ્તિની ઇચ્છારૂપ આશાએ તેની કલ્પનાનું જીવવું છે, અને તે કલ્પના ઘણુંકરી કલ્પના જ રહ્યા કરે છે; જો તે કલ્પના જીવને ન હોય અને જ્ઞાન પણ ન હોય તો તેની દુઃખકારક ભયંકર સ્થિતિ અકથ્ય હોવી સંભવે છે. સર્વ પ્રકારની આશા, તેમાં પણ આત્મા શિવાય બીજા અન્ય પદાર્થની આશામાં સમાધિ કેવા પ્રકારે થાય તે કહો?

[×] [૩૭૪] મુંબઈ, બીજા આશાડ શુદ ૬ બુધ, ૧૯૪૯.

રાખ્યું કંઈ રહેતું નથી, અને મુક્યું કંઈ જતું નથી, એવો પરમાર્થ વિચારી કોઈ-પ્રત્યે દીનતા ભજવી કે વિશેષતા દાખવવી એ યોગ્ય નથી. સમાગમમાં દીનપણે આવવું નહીં.

[૨૮૯] [૩૭૫] મુંબઈ, બીજા આશાડ વદ ૬, ૧૯૪૯.

શ્રીકૃષ્ણાદિકની ક્રિયા ઉદાસીન જેવી હતી. જે જીવને સમ્યક્ત્વ ઉત્પન્ન થાય, તેને સર્વ પ્રકારની સંસારી ક્રિયા તે જ સમયે ન હોય એવો કંઈ નિયમ નથી. સમ્યક્ત્વ ઉત્પન્ન થવા પછી સંસારી ક્રિયા રસરહિતપણે થવી સંભવે છે. ઘણુંકરી એવી કોઈ પણ ક્રિયા તે જીવની હોતી નથી કે જેથી પરમાર્થને વિષે ભ્રાંતિ થાય; અને જ્યાંસુધી પરમાર્થને વિષે ભ્રાંતિ થાય નહીં ત્યાંસુધી બીજી ક્રિયાથી સમ્યક્ત્વને બાધ થાય નહીં. સર્પને આ જગતના લોકો પૂજે છે તે વાસ્તવિકપણે પૂજ્યબુદ્ધિથી પૂજતા નથી, પણ ભયથી પૂજે છે; ભાવથી પૂજતા નથી; અને ઇષ્ટદેવને લોકો અત્યંત ભાવે પૂજે છે, એમ સમ્યક્દૃષ્ટિ જીવ તે સંસારને ભજતો દેખાય છે, તે પૂર્વે નિબંધન કરેલાં એવાં પ્રારબ્ધકર્મથી દેખાય છે. વાસ્તવ્યપણે ભાવથી તે સંસારમાં તેનો પ્રતિબંધ ઘટે નહીં. પૂર્વકર્મના ઉદયરૂપ ભયથી ઘટે છે. જેટલે અંશે ભાવપ્રતિબંધ ન હોય તેટલે અંશે જ સમ્યક્દૃષ્ટિપણું તે જીવને હોય છે.

અનંતાનુબંધી ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ સમ્યક્ત્વ શિવાય ગયાં સંભવે નહીં; એમ જે કહેવાય છે તે યથાર્થ છે. સંસારી પદાર્થોને વિષે જીવને તીવ્ર સ્નેહ વિના એવાં ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ હોય નહીં, કે જે કારણે તેને અનંત સંસારનો અનુબંધ થાય. જે જીવને સંસારી પદાર્થોવિષે તીવ્ર સ્નેહ વર્ત્તતો હોય તેને કોઈ પ્રસંગે પણ અનંતાનુબંધી ચતુષ્કમાંથી કોઈ પણ ઉદય થવા સંભવે છે, અને જ્યાંસુધી તીવ્ર સ્નેહ તે પદાર્થોમાં હોય ત્યાંસુધી અવશ્ય પરમાર્થ માર્ગવાળો જીવ તે ન હોય. પરમાર્થમાર્ગનું લક્ષણ એ છે કે અપરમાર્થને ભજતાં જીવ બધા પ્રકારે કાયર થયા કરે, સુખે અથવા દુઃખે. દુઃખમાં કાયરપણું કદાપિ બીજા જીવોનું પણ સંભવે છે, પણ સંસારસુખની પ્રાપ્તિમાં પણ કાયરપણું, તે સુખનું અણગમવાપણું, નીરસપણું પરમાર્થમાર્ગી પુરુષને હોય છે. તેવું નીરસપણું જીવને પરમાર્થ-જ્ઞાને અથવા પરમાર્થ-જ્ઞાનીપુરુષનાં નિશ્ચયે થવું સંભવે છે; બીજા પ્રકારે થવું સંભવતું નથી. પરમાર્થજ્ઞાને અપરમાર્થરૂપ એવો આ સંસાર જાણી પછી તે પ્રત્યે તીવ્ર એવો ક્રોધ, માન, માયા કે લોભ કોણ કરે? કે ક્યાંથી થાય? જે વસ્તુનું મહાત્મ્ય દૃષ્ટિમાંથી ગયું તે વસ્તુને અર્થે અત્યંત ક્લેશ થતો નથી. સંસારને વિષે ભ્રાંતિપણે જાણેલું સુખ તે પરમાર્થ-જ્ઞાને ભ્રાંતિ જ ભાસે છે, અને જેને ભ્રાંતિ ભાસી છે તેને પછી તેનું મહાત્મ્ય શું લાગે? એવી મહાત્મ્ય-દૃષ્ટિ પરમાર્થ-જ્ઞાનીપુરુષના નિશ્ચયવાળા જીવને હોય છે, તેનું કારણ પણ એ જ છે. કોઈ જ્ઞાનનાં આવરણને કારણે જીવને વ્યવચ્છેદક જ્ઞાન થાય નહીં, તથાપિ સામાન્ય એવું જ્ઞાન, જ્ઞાનીપુરુષની શ્રદ્ધારૂપે થાય છે. વડનાં બીજની પેઠે પરમાર્થ-બીજ એ છે.

તીવ્ર પરિણામે, ભવભયરહિતપણે જ્ઞાનીપુરુષ કે સમ્યક્દૃષ્ટિ જીવને ક્રોધ, માન, માયા કે લોભ હોય નહીં. જે સંસારઅર્થે અનુબંધ કરે છે, તે કરતાં પરમાર્થને નામે, ભ્રાંતિગત પરિણામે અસદ્ગુરુ, દેવ, ધર્મને ભજે છે, તે જીવને ઘણુંકરી અનંતાનુબંધી ક્રોધ, માન, માયા, લોભ થાય છે, કારણ કે બીજી સંસારની ક્રિયાઓ ઘણુંકરી અનંત અનુબંધ કરનાવાળી નથી; માત્ર અપરમાર્થને પરમાર્થ જાણી આગ્રહે જીવ ભજ્યા કરે, તે પરમાર્થજ્ઞાની એવા પુરુષપ્રત્યે, દેવપ્રત્યે, ધર્મપ્રત્યે નિરાદર છે, એમ કહેવામાં ઘણુંકરી યથાર્થ છે. તે સદ્ગુરુ, દેવ, ધર્મપ્રત્યે અસત્ગુર્વાદિકના આગ્રહથી, માઠા

બોધથી, આશાતનાએ, ઉપેક્ષાએ પ્રવર્ત્તે એવો સંભવ છે. તેમ જ તે માઠા સંગથી તેની સંસારવાસના પરિચ્છેદ નહીં થતી હોવા છતાં તે પરિચ્છેદ માની પરમાર્થપ્રત્યે ઉપેક્ષક રહે છે; એ જ અનંતાનુબંધી ક્રોધ, માન, માયા, લોભનો આકાર છે.

---

[૨૯૦] [૩૭૬] મુંબઈ, બીજા આશાડ વદ ૧૦ સોમ, ૧૯૪૯.

શારીરિક વેદનાને દેહનો ધર્મ જાણી અને બાંધેલાં એવાં કર્મોનું ફળ જાણી સમ્યક્પ્રકારે અહિયાસવાયોગ્ય છે. ઘણી વાર શારીરિક વેદનાનું બળ વિશેષ વર્ત્તતું હોય છે, ત્યારે ઉપર જે કહ્યો છે તે સમ્યક્પ્રકાર રૂડા જીવોને પણ સ્થિર રહેવો કઠણ થાય છે, તથાપિ હૃદયને વિષે વારંવાર તે વાતનો વિચાર કરતાં અને આત્માને નિત્ય, અછેદ્ય, અભેદ્ય, જરા, મરણાદિ ધર્મથી રહિત ભાવતાં, વિચારતાં, કેટલીક રીતે તે સમ્યક્પ્રકારનો નિશ્ચય આવે છે. મોટા પુરુષોએ અહિયાસેલા એવા ઉપસર્ગ, તથા પરિસહના પ્રસંગોની જીવમાં સ્મૃતિ કરી, તે વિષે તેમનો રહેલો અખંડ નિશ્ચય તે ફરિફરી હૃદયમાં સ્થિર કરવાયોગ્ય જાણવાથી જીવને તે સમ્યક્પરિણામ ફળીભૂત થાય છે, અને વેદના, વેદનાના ક્ષયકાળે નિવૃત્ત થયે ફરી તે વેદના કોઈ કર્મોનું કારણ થતી નથી. વ્યાધિરહિત શરીર હોય તેવા સમયમાં જીવે જો તેનાથી પોતાનું જૂદાપણું જાણી, તેનું અનિત્યાદિ સ્વરૂપ જાણી, તે પ્રત્યેથી મોહ-મમત્વાદિ ત્યાગ્યાં હોય, તો તે મોટું શ્રેય છે; તથાપિ તેમ ન બન્યું હોય તો કંઈ પણ વ્યાધિ ઉત્પન્ન થયે તેવી ભાવના ભાવતાં જીવને નિશ્ચળ એવું ઘણુંકરી કર્મબંધન થતું નથી; અને મહાવ્યાધિની ઉત્પત્તિ કાળે તો દેહનું મમત્વ જીવે જરૂર ત્યાગી જ્ઞાનીપુરુષના માર્ગની વિચારણાએ વર્ત્તવું, એ રૂડો ઉપાય છે. જો કે દેહનું તેનું મમત્વ ત્યાગવું કે ઓછું કરવું એ મહા દુષ્કર વાત છે, તથાપિ જેનો તેમ કરવા નિશ્ચય છે, તે વેલે-મોડે ફળિભૂત થાય છે.

જ્યાંસુધી દેહાદિકથી કરી જીવને આત્મકલ્યાણનું સાધન કરવું રહ્યું છે, ત્યાંસુધી તે દેહને વિષે અપરિણામિક એવી મમતા ભજવી યોગ્ય છે; એટલે કે આ દેહના કોઈ ઉપચાર કરવા પડે તો તે ઉપચાર દેહનાં મમત્વાર્થે કરવાની ઇચ્છાએ નહીં, પણ તે દેહે કરી જ્ઞાનીપુરુષના માર્ગનું આરાધન થઈ શકે છે, એવો કોઈ પ્રકારે તેમાં રહેલો લાભ, તે લાભને અર્થે, અને તેવી જ બુદ્ધિએ તે દેહની વ્યાધિના ઉપચારે પ્રવર્ત્તવામાં બાધ નથી. જે કંઈ તે મમતા છે તે અપરિણામિક મમતા છે, એટલે પરિણામે સમતાસ્વરૂપ છે; પણ તે દેહની પ્રિયતાર્થે, સાંસારિક સાધનમાં પ્રધાન ભોગનો એ હેતુ છે, તે ત્યાગવો પડે છે, એવા આર્ત્તધ્યાને કોઈ પ્રકારે પણ તે દેહમાં બુદ્ધિ ન કરવી એવી જ્ઞાનીપુરુષના માર્ગની શિક્ષા જાણી આત્મકલ્યાણનો તેવા પ્રસંગે લક્ષ રાખવો યોગ્ય છે. સર્વ પ્રકારે જ્ઞાનીનાં શરણમાં બુદ્ધિ રાખી નિર્ભયપણાને, નિઃખેદપણાને ભજવાની શિક્ષા શ્રી તીર્થંકર જેવાએ કહી છે, અને અમે પણ એ જ કહીએ છૈયે. કોઈ પણ કારણે આ સંસારમાં કલેશિત થવા યોગ્ય નથી. અવિચાર અને અજ્ઞાન એ સર્વ કલેશનું, મોહનું, અને માઠી ગતિનું કારણ છે. સદ્‌વિચાર, અને આત્મજ્ઞાન તે આત્મગતિનું કારણ છે. તેનો પ્રથમ સાક્ષાત્ ઉપાય જ્ઞાનીપુરુષની આજ્ઞાને વિચારવી એ જ જણાય છે. પ્રણામ પોંચે.

---

[૨૯૧] [૩૭૭] મુંબઈ, શ્રાવણ શુદ ૪ ભોમ, ૧૯૪૯.

કોઈ સામાન્ય મુમુક્ષુ જીવ થાય છે, તેને પણ આ સંસારના પ્રસંગમાં પ્રવર્ત્તવા પ્રત્યયીનું વીર્ય મંદ પડી જાય છે, તો અમને તે પ્રત્યયી કૈં ઘણી મંદતા વર્ત્તે તેમાં આશ્ચર્ય લાગતું નથી

તથાપિ કોઈ પૂર્વે પ્રારબ્ધ ઉપાર્જન થવાનો એવો જ પ્રકાર હશે કે જેથી તે પ્રસંગમાં પ્રવર્ત્તવાનું રહ્યા કરે, પણ તે કેવું રહ્યા કરે છે? કે જે ખાસ સંસારસુખની ઇચ્છાવાળા હોય તેને પણ તેવું કરવું ન પોષાય, એવું રહ્યા કરે છે. જો કે એ વાતનો ખેદ યોગ્ય નથી, અને ઉદાસીનતા જ ભજીએ છૈયે, તથાપિ તે કારણે એક બીજો ખેદ ઉત્પન્ન થાય છે, તે એ કે સત્સંગ, નિવૃત્તિનું અપ્રધાનપણું રહ્યા કરે છે, અને પરમ રુચિ છે જેને વિષે એવું આત્મજ્ઞાન અને આત્મવાર્ત્તા તે કોઈ પણ પ્રકારની ઇચ્છા વિના ક્વચિત્ ત્યાગ જેવાં રાખવાં પડે છે. આત્મજ્ઞાન વેદક હોવાથી મુંઝવતું નથી, પણ આત્મવાર્ત્તાનો વિયોગ તે મુંઝવે છે.

સંસારની ઝાળ જોઈ ચિંતા ભજશો નહીં. ચિંતામાં સમતા રહે તો તે આત્મ-ચિંતન જેવી છે.

---

[૨૯૨] [૩૭૮] મુંબઈ, શ્રાવણ શુદ ૫, ૧૯૪૯.

જવાહીરી લોકોનું એમ માનવું છે કે એક સાધારણ સોપારી જેવું સારા રંગનું, પાણીનું અને ઘાટનું માણેક (પ્રત્યક્ષ) એબ રહિત હોય તો તેની કરોડો રુપૈયા કીંમત ગણીએ તોપણ તે ઓછું છે. જો વિચાર કરીએ તો માત્ર તેમાં આંખનું ઠરવું અને મનની ઇચ્છા ને કલ્પિત માન્યતા શિવાય બીજું કાંઈ નથી, તથાપિ એક આંખના ઠરવાની એમાં મોટી ખુબીને માટે અને દુર્લભ પ્રાપ્તિને કારણે જીવો તેનું અદ્ભુત મહાત્મ્ય કહે છે; અને અનાદિ દુર્લભ, જેમાં આત્મા ઠરી રહે છે એવું જે સત્સંગ-રૂપ સાધન તેને વિષે કંઈ આગ્રહ–રુચિ નથી, તે આશ્ચર્ય વિચારવા–યોગ્ય છે. અસ-ત્સંગમાં ઉદાસીન રહેવા માટે જીવને વિષે અપ્રમાદપણે નિશ્ચય થાય છે ત્યારે સજ્ઞાન સમજાય છે; તે પહેલાં પ્રાપ્ત થયેલ બોધને ઘણા પ્રકારના અંતરાય રહ્યા હોય છે.

---

[૨૬૫] [૩૭૯] મુંબઈ, શ્રાવણ શુદ ૧૫ રવિ, ૧૯૪૮.

ઘણુંકરીને આત્મામાં એમ જ રહ્યા કરે છે કે જ્યાંસુધી આ વેપારપ્રસંગે કામકાજ કરવું રહ્યા કરે ત્યાંસુધી ધર્મકથાદિપ્રસંગે અને ધર્મના જાણનારરૂપે કોઈ પ્રકારે પ્રગટપણામાં ન અવાય એ યથાયોગ્ય પ્રકાર છે. વેપારપ્રસંગે રહેતાં છતાં જેનો ભક્તિભાવ રહ્યા કર્યો છે, તેનો પ્રસંગ પણ એવા પ્રકારમાં કરવો યોગ્ય છે, કે જ્યાં આત્માને વિષે ઉપર જણાવેલો પ્રકાર રહ્યા કરે છે, તે પ્રકારને બાધ ન થાય.

જિને કહેલાં મેરુ વગેરે વિષે તથા અંગ્રેજે કહેલ પૃથ્વ્યાદિ સંબંધે સમાગમપ્રસંગમાં વાતચિત કરશો.

અમારું મન ઘણું ઉદાસ રહે છે અને પ્રતિબંધ એવા પ્રકારનો રહે છે, કે તે ઉદાસપણું સાવ ગુપ્ત જેવું કરી ન ખમી શકાય એવા વેપારાદિપ્રસંગમાં ઉપાધિજોગ વેદવા પડે છે; જો કે વાસ્તવ્યપણે તો સમાધિપ્રત્યયી આત્મા છે.

---

[૨૯૩] [૩૮૦] મુંબઈ, શ્રાવણ વદ ૫, ૧૯૪૯.

ગઈ સાલનાં માગશર શુદ છઠે અત્રે આવવાનું થયું હતું ત્યારથી આજ દિવસપર્યંતમાં ઘણા પ્રકારનો ઉપાધિયોગ વેદવાનું બન્યું છે, અને જો ભગવત્કૃપા ન હોય તો આ કાળને વિષે તેવા ઉપાધિજોગમાં માથું ધડ ઉપર રહેવું કઠણ થાય; એમ થતાં થતાં ઘણીવાર જોયું છે; અને આત્મસ્વરૂપ જેણે જાણ્યું છે એવા પુરુષને અને આ સંસારને મળતી પણ આવે નહીં, એવો અધિક નિશ્ચય થયો છે. જ્ઞાનીપુરુષ પણ અત્યંત નિશ્ચય ઉપયોગે વર્ત્તતાં વર્ત્તતાં ક્વચિત્ પણ મંદ પરિણામ પામી જાય એવી આ સંસારની રચના છે. આત્મસ્વરૂપ–સંબંધી બોધનો તો

જો કે નાશ ન થાય, તથાપિ આત્મસ્વરૂપના બોધનાં વિશેષ પરિણામપ્રત્યે એક પ્રકારનું આવરણ થવારૂપ ઉપાધિજોગ થાય છે. અમે તો તે ઉપાધિજોગથી હજુ ત્રાસ પામ્યા કરીએ છૈયે; અને તે તે જોગે હૃદયમાં અને મુખમાં મધ્યમાવાચાએ પ્રભુનું નામ રાખી માંડ કંઈ પ્રવર્તન કરી સ્થિર રહી શકીએ છૈયે. સમ્યકત્વને વિષે અર્થાત્ બોધને વિષે ભ્રાંતિ-પ્રાયે[1]-થતી નથી, પણ બોધનાં વિશેષ પરિણામનો અનવકાશ થાય છે, એમ તો સ્પષ્ટ દેખાય છે, અને તેથી ઘણીવાર આત્મા આકુળવ્યાકુળપણાને પામી ત્યાગને ભજતો હવો; તથાપિ ઉપાર્જિત કર્મની સ્થિતિને સમપરિણામે, અદીનપણે, અવ્યાકુળપણે વેદવી એ જ જ્ઞાનીપુરૂષોનો માર્ગ છે, અને તે જ ભજવો છે, એમ સ્મૃતિ થઈ સ્થિરતા રહેતી આવી છે. એટલે આકુળાદિ ભાવની વિશેષ મુંઝવણ સમાપ્ત થતી હતી.

આખો દિવસ નિવૃત્તિના યોગે કાળ નહીં જાય ત્યાંસુધી સુખ રહે નહીં, એવી અમારી સ્થિતિ છે. 'આત્મા' 'આત્મા,' 'તેનો વિચાર,' 'જ્ઞાનીપુરૂષની સ્મૃતિ,' 'તેનાં મહાત્મ્યની કથાવાર્તા,' 'તે પ્રત્યે અત્યંત ભક્તિ,' 'તેમનાં અનઅવકાશ આત્મચરિત્રપ્રત્યે મોહ,' એ અમને હજુ આકર્ષ્યા કરે છે, અને તે કાળ ભજીએ છૈયે.

પૂર્વે કાળમાં જે જે જ્ઞાનીપુરૂષના પ્રસંગો વ્યતીત થયા છે તે કાળ ધન્ય છે; તે ક્ષેત્ર અત્યંત ધન્ય છે; તે શ્રવણને, શ્રવણના કર્ત્તાને, અને તેમાં ભક્તિભાવવાળા જીવોને ત્રિકાળ દંડવત્ છે. તે આત્મસ્વરૂપમાં ભક્તિ, ચિંતન, આત્મવ્યાખ્યાની જ્ઞાનીપુરૂષની વાણી અથવા જ્ઞાનીનાં શાસ્ત્રો કે માર્ગાનુસારી જ્ઞાનીપુરૂષનાં સિદ્ધાંત, તેની અપૂર્વતાને પ્રણામ—અતિ ભક્તિએ—કરીએ છૈયે. અખંડ આત્મધુનના એકતાર પ્રવાહપૂર્વક તે વાત અમને હજી ભજવાની અત્યંત આતુરતા રહ્યા કરે છે; અને બીજી બાજુથી આવાં ક્ષેત્ર, આવા લોકપ્રવાહ, આવા ઉપાધિજોગ અને બીજા [પાઠા. બીજા તેવા] તેવા પ્રકાર જોઈ વિચાર મૂર્છાવત્ થાય છે. ઈશ્વરેચ્છા!

પ્રણામ પોંચે.

[×] [૩૮૧] પેટલાદ, ભાદરવા શુદ ૬, ૧૯૪૯.

ॐ

૧ જેની પાસેથી ધર્મ માગવો, તે પામ્યાની પૂર્ણ ચોકસી કરવી એ વાકયને સ્થિર ચિત્તથી વિચારવું.

૨ જેની પાસેથી ધર્મ માગવો તેવા પૂર્ણજ્ઞાનીનું ઓળખાણ જીવને થયું હોય ત્યારે તેવા જ્ઞાનીઓનો સત્સંગ કરવો અને સત્સંગ થાય તે પૂર્ણ પુણ્યોદય સમજવો. તે સત્સંગમાં તેવા પરમજ્ઞાનીએ ઉપદેશેલો શિક્ષાબોધ ગ્રહણ કરવો એટલે જેથી કદાગ્રહ, મતમતાંતર, વિશ્વાસઘાત અને અસત્યવચન એ આદિનો તિરસ્કાર થાય; અર્થાત્ તેને ગ્રહણ કરવાં નહીં. મતનો આગ્રહ મુકી દેવો. આત્માનો ધર્મ આત્મામાં છે. આત્મત્વ પ્રાપ્તપુરુષનો બોધેલો ધર્મ આત્મતામાર્ગરૂપ હોય છે. બાકીના માર્ગના મતમાં પડવું નહીં.

૩ આટલું થતાં છતાં જો જીવથી સત્સંગ થયા પછી કદાગ્રહ, મતમતાંતરાદિ દોષ ન મુકી શકાતો હોય તો પછી તેણે છુટવાની આશા કરવી નહીં.

અમે પોતે કોઈને આદેશવાત એટલે આમ કરવું એમ કહેતા નથી. વારંવાર પુછો તોપણ તે સ્મૃતિમાં હોય છે. અમારા સંગમાં આવેલા કોઈ જીવોને હજુસુધી અમે એમ જણાવ્યું નથી કે આમ વર્ત્તો, કે આમ કરો. માત્ર શિક્ષાબોધ તરીકે જણાવ્યું હશે.

૧ આ ઠેકાણે 'પ્રાયે' શબ્દ કયા આશયપૂર્વક વાપર્યો છે તે વિચારવા યોગ્ય છે.—સંશોધક.

૪ અમારો ઉદય એવો છે કે એવી ઉપદેશવાત કરતાં વાણી પાછી ખેંચાઈ જાય છે. સાધારણ પ્રશ્ન પુછે તો તેમાં વાણી પ્રકાશ કરે છે; અને ઉપદેશવાતમાં તો વાણી પાછી ખેંચાઈ જાય છે, તેથી અમે એમ જાણીયે છીએ કે હજુ તેવો ઉદય નથી.

૫ પૂર્વે થઈ ગયેલા અનંતજ્ઞાનીઓ જો કે મહાજ્ઞાની થઈ ગયા છે, પણ તેથી કંઈ જીવનો દોષ જાય નહીં; એટલે કે અત્યારે જીવમાં માન હોય તે પૂર્વે થઈ ગયેલા જ્ઞાની કહેવા આવે નહીં; પરંતુ હાલમાં જે પ્રત્યક્ષજ્ઞાની બિરાજમાન હોય તે જ દોષને જણાવી કઢાવી શકે. જેમ દૂરના ક્ષીરસમુદ્રથી અત્રેના તૃષાતુરની તૃષા છીપે નહીં, પણ એક મીઠા પાણીનો કળશો અત્રે હોય તો તેથી તૃષા છીપે.

૬ જીવ પોતાની કલ્પનાથી કલ્પે કે ધ્યાનથી કલ્યાણ થાય કે સમાધિથી કે યોગથી કે આવા આવા પ્રકારથી, પણ તેથી જીવનું કંઈ કલ્યાણ થાય નહીં. જીવનું કલ્યાણ થવું તો જ્ઞાનીપુરુષના લક્ષમાં હોય છે, અને તે પરમ-સત્સંગે કરી સમજી શકાય છે; માટે તેવા વિકલ્પ કરવા મુકી દેવા.

૭ જીવે મુખ્યમાં મુખ્ય આ વાત વિશેષ ધ્યાન આપવા જેવી છે, કે સત્સંગ થયો હોય તો સત્સંગમાં સાંભળેલ શિક્ષાબોધ પરિણામ પામી, સહેજે જીવમાં ઉત્પન્ન થયેલ કદાગ્રહાદિ દોષો તો છુટી જવા જોઈએ, કે જેથી સત્સંગનું અવર્ણવાદપણું બોલવાનો પ્રસંગ બીજા જીવોને આવે નહીં.

૮ જ્ઞાનીપુરુષે કહેવું બાકી નથી રાખ્યું; પણ જીવે કરવું બાકી રાખ્યું છે. એવો યોગાનુયોગ કોઈક જ વેળા ઉદયમાં આવે છે. તેવી વાંછાએ રહિત મહાત્માની ભક્તિ તો કેવળ કલ્યાણકારક જ નિવડે છે; પણ કોઈ વેળા તેવી વાંછા મહાત્માપ્રત્યે થઈ અને તેવી પ્રવૃત્તિ થઈ ચુકી, તોપણ તે જ વાંછા જો અસત્પુરુષમાં કરી હોય અને જે ફળ થાય છે, તે કરતાં આનું ફળ જુદું થવાનો સંભવ છે. સત્પુરુષ પ્રત્યે તેવા કાળમાં જો નિ:શંકપણું રહ્યું હોય, તો કાળે કરીને તેમની પાસેથી સન્માર્ગની પ્રાપ્તિ હોઈ શકે છે. એક પ્રકારે અમને પોતાને એ માટે બહુ શોચ રહેતો હતો; પણ તેનું કલ્યાણ વિચારીને શોચ વિસ્મરણ કર્યો છે.

૯ મન, વચન, કાયાના જોગમાંથી જેને કેવળીસ્વરૂપભાવ થતાં અહુંભાવ મટી ગયો છે, એવા જે જ્ઞાનીપુરુષ, તેના પરમઉપશમરૂપ ચરણારવિંદ, તેને નમસ્કાર કરી, વારંવાર તેને ચિંતવી, તે જ માર્ગમાં પ્રવૃત્તિની તમે ઇચ્છા કર્યા કરો એવો ઉપદેશ કરી, આ પત્ર પુરો કરું છઉં. વિપરીત કાળમાં એકાકી હોવાથી ઉદાસ!!!

---

[૨૯૬] [૩૮૨] ખંભાત, ભાદરવા, ૧૯૪૯.

અનાદિકાળથી વિપર્યય-બુદ્ધિ હોવાથી, અને કેટલીક જ્ઞાનીપુરુષની ચેષ્ટા અજ્ઞાની-પુરુષના જેવી જ દેખાતી હોવાથી જ્ઞાનીપુરુષને વિષે વિભ્રમ-બુદ્ધિ થઈ આવે છે, અથવા જીવથી જ્ઞાનીપુરુષ પ્રત્યે તે તે ચેષ્ટાનો વિકલ્પ આવ્યા કરે છે. બીજી બાજુઓથી જ્ઞાનીપુરુષનો જો યથાર્થ નિશ્ચય થયો હોય તો કોઈ વિકલ્પને ઉત્પન્ન કરવાવાળી એવી જ્ઞાનીની ઉન્મત્તાદિ ભાવવાળી ચેષ્ટા પ્રત્યક્ષ દીઠામાં આવે તોપણ બીજી બાજુના નિશ્ચયના બળને લીધે તે ચેષ્ટા અવિકલ્પપણાને ભજે છે; અથવા જ્ઞાની-પુરુષની ચેષ્ટાનું કોઈ અગમ્યપણું જ એવું છે કે, અધુરી અવસ્થાએ કે અધુરા નિશ્ચયે જીવને વિભ્રમ તથા વિકલ્પનું કારણ થાય છે, પણ વાસ્તવ્યપણે તથા પુરા નિશ્ચયે તે વિભ્રમ અને વિકલ્પ ઉત્પન્ન થવા યોગ્ય નથી; માટે આ જીવનો અધુરો જ્ઞાનીપુરુષ-પ્રત્યેનો નિશ્ચય છે, એ જ આ જીવનો દોષ છે.

જ્ઞાનીપુરુષ બધી રીતે અજ્ઞાનીપુરુષથી ચેષ્ટાપણે સરખા હોય નહીં, અને જો હોય તો પછી જ્ઞાની નથી એવો નિશ્ચય કરવો તે યથાર્થ કારણ છે, તથાપિ જ્ઞાની અને અજ્ઞાની પુરુષમાં કોઈ એવાં વિલક્ષણ કારણોનો ભેદ છે, કે જેથી જ્ઞાનીનું, અજ્ઞાનીનું એકપણું કોઈ પ્રકારે થાય નહીં. અજ્ઞાની છતાં જ્ઞાનીનું સ્વરૂપ જે જીવ મનાવતો હોય, તે તે વિલક્ષણપણાદ્વારાએ નિશ્ચયમાં આવે છે; માટે જ્ઞાનીપુરુષનું જે વિલક્ષણપણું છે તેનો પ્રથમ નિશ્ચય વિચારવાયોગ્ય છે; અને જો તેવાં વિલક્ષણ કારણનું સ્વરૂપ જાણી જ્ઞાનીનો નિશ્ચય થાય છે, તો પછી અજ્ઞાની જેવી ક્વચિત્ જે જે જ્ઞાનીપુરુષની ચેષ્ટા જોવામાં આવે છે તેને વિષે નિર્વિકલ્પપણું પ્રાપ્ત હોય છે; તેમ નહીં તો જ્ઞાનીપુરુષની તે ચેષ્ટા તેને વિશેષ ભક્તિ અને સ્નેહનું કારણ થાય છે.

પ્રત્યેક જીવ, એટલે જ્ઞાની, અજ્ઞાની જો બધી અવસ્થામાં સરખા જ હોય તો પછી જ્ઞાની, અજ્ઞાની એ નામ માત્ર થાય છે; પણ તેમ હોવાયોગ્ય નથી. જ્ઞાનીપુરુષ અને અજ્ઞાનીપુરુષને વિષે અવશ્ય વિલક્ષણપણું હોવાયોગ્ય છે. જે વિલક્ષણપણું યથાર્થ નિશ્ચય થયે જીવને સમજવામાં આવે છે, જેનું કંઈક સ્વરૂપ અત્રે જણાવવાયોગ્ય છે. જ્ઞાનીપુરુષ અને અજ્ઞાનીપુરુષનું વિલક્ષણપણું મુમુક્ષુ જીવને તેમની એટલે જ્ઞાની, અજ્ઞાની પુરુષની દશાદ્વારા સમજાય છે. તે દશાનું વિલક્ષણપણું જે પ્રકારે થાય છે, તે જણાવવાયોગ્ય છે. એક તો મૂળદશા, અને બીજી ઉત્તરદશા, એવા બે ભાગ જીવની દશાના થઈ શકે છે. [અપૂર્ણ.]

[૨૯૪] [૩૮૩] મુંબઈ, ભાદ્રપદ, ૧૯૪૯.

અજ્ઞાનદશા વર્ત્તતી હોય અને તે દશાને જ્ઞાનદશા જીવે ભ્રમાદિ કારણથી માની લીધી હોય ત્યારે તેવા તેવા દેહને દુઃખ થવાના પ્રસંગોમાં અથવા તેવાં બીજાં કારણોમાં જીવ દેહની શાતાને ભજવાની ઇચ્છા કરે છે, અને તેમ વર્ત્તવાનું કરે છે. સાચી જ્ઞાનદશા હોય તો તેને દેહને દુઃખપ્રાપ્તિનાં કારણો વિષે વિષમતા થતી નથી, અને તે દુઃખને ટાળવાં એટલી બધી ચીવટ પણ હોતી નથી.

[૨૯૭] [૩૮૪] મુંબઈ, ભાદરવા વદ .., ૧૯૪૯.

જેવી દૃષ્ટિ આ આત્માપ્રત્યે છે, તેવી દૃષ્ટિ જગત્ના સર્વ આત્માને વિષે છે. જેવો સ્નેહ આ આત્માપ્રત્યે છે તેવો સ્નેહ સર્વ આત્માપ્રત્યે વર્ત્તે છે. જેવી આ આત્માની સહજાનંદ સ્થિતિ ઇચ્છીયે છૈયે, તેવી જ સર્વ આત્માપ્રત્યે ઇચ્છીયે છૈયે. જે જે આ આત્મા માટે ઇચ્છીયે છૈયે, તે તે સર્વ આત્મા માટે ઇચ્છીયે છૈયે. જેવો આ દેહપ્રત્યે ભાવ રાખીએ છૈયે, તેવો જ સર્વ દેહપ્રત્યે ભાવ રાખીએ છૈયે. જેવો સર્વ દેહપ્રત્યે વર્ત્તવાનો પ્રકાર રાખીએ છૈયે, તેવો જ આ દેહપ્રત્યે પ્રકાર વર્ત્તે છે. આ દેહમાં વિશેષ-બુદ્ધિ અને બીજા દેહપ્રત્યે વિષમ-બુદ્ધિ ઘણુંકરી ક્યારે ય થઈ શકતી નથી. જે સ્ત્રીયાદિનો સ્વપણે સંબંધ ગણાય છે, તે સ્ત્રીયાદિપ્રત્યે જે કંઈ સ્નેહાદિક છે, અથવા સમતા છે, તેવા જ પ્રાયે સર્વ પ્રત્યે વર્ત્તે છે. આત્મારૂપપણાનાં કાર્યે માત્ર પ્રવર્ત્તન હોવાથી જગત્ના સર્વ પદાર્થપ્રત્યે જેમ ઉદાસીનતા વર્ત્તે છે, તેમ સ્વપણે ગણાતા સ્ત્રીયાદિ પદાર્થોપ્રત્યે વર્ત્તે છે.

પ્રારબ્ધ-પ્રબંધે સ્ત્રીયાદિપ્રત્યે જે કંઈ ઉદય હોય તેથી વિશેષ વર્ત્તના ઘણુંકરીને આત્માથી થતી નથી. કદાપિ કરુણાથી કંઈ તેવી વિશેષ વર્ત્તના થતી હોય તો તેવી તે જ ક્ષણે તેવા ઉદયપ્રતિબદ્ધ આત્માઓપ્રત્યે વર્ત્તે છે, અથવા સર્વ જગત્પ્રત્યે વર્ત્તે છે. કોઈપ્રત્યે કંઈ વિશેષ કરવું નહીં, કે ન્યૂન કરવું નહીં; અને કરવું તો તેવું એકધારાનું વર્ત્તન સર્વ જગત્પ્રત્યે કરવું

એવું જ્ઞાન આત્માને ઘણા કાળ થયાં દૃઢ છે; નિશ્ચયસ્વરૂપ છે. કોઈ સ્થળે ન્યૂનપણું, વિશેષપણું, કે કંઈ તેવી સમ-વિષમ ચેષ્ટાએ વર્ત્તવું દેખાતું હોય તો જરૂર તે આત્મસ્થિતિએ-આત્મબુદ્ધિએ-થતું નથી, એમ લાગે છે. પૂર્વપ્રબંધીપ્રારબ્ધના યોગે કંઈ તેવું ઉદયભાવપણે થતું હોય તો તેને વિષે પણ સમતા છે. કોઈ પ્રત્યે ઓછાપણું, અધિકપણું કંઈ પણ આત્માને રૂચતું નથી, ત્યાં પછી બીજી અવસ્થાનો વિકલ્પ હોવાયોગ્ય નથી.

સૌથી અભિન્નભાવના છે; જેટલી યોગ્યતા જેની વર્ત્તે છે, તે પ્રત્યે તેટલી અભિન્નભાવની સ્ફૂર્તિ થાય છે; ક્વચિત્ કરુણાબુદ્ધિથી વિશેષ સ્ફૂર્તિ થાય છે; પણ વિષમપણાથી કે વિષય, પરિગ્રહાદિ કારણપ્રત્યયથી તે પ્રત્યે વર્ત્તવાનો કંઈ આત્મામાં સંકલ્પ જણાતો નથી. અવિકલ્પરૂપ સ્થિતિ છે. અમારે કંઈ અમારું નથી, કે બીજાનું નથી કે બીજું નથી; જેમ છે તેમ છે. જેમ સ્થિતિ આત્માની છે, તેવી સ્થિતિ છે. સર્વ પ્રકારની વર્ત્તના નિષ્કપટપણાથી ઉદયની છે; સમવિષમતા નથી. સહજાનંદ સ્થિતિ છે. જ્યાં તેમ હોય ત્યાં અન્ય પદાર્થમાં આસક્ત-બુદ્ધિ ઘટે નહીં, હોય નહીં. *(૦૦૦૦)*

---

[૩૦૭] [૩૮૫] મુંબઈ, ઑક્ટોબર ૧૦, ૧૮૯૩=૧૯૪૯.

'જ્ઞાનીપુરુષપ્રત્યે અભિન્નબુદ્ધિ થાય, એ કલ્યાણનો મોટો નિશ્ચય છે,' એવો સર્વ મહાત્માપુરુષોનો અભિપ્રાય જણાય છે. તમે તથા તે અન્ય વેદે જેનો દેહ હાલ વર્ત્તે છે, તે બેય જ્ઞાનીપુરુષપ્રત્યે જેમ અભિન્નતા વિશેષ નિર્મળપણે આવે તે પ્રકારની વાત પ્રસંગોપાત કરો, તે યોગ્ય છે; અને પરસ્પરમાં એટલે તેઓ અને તમવચ્ચે નિર્મળહેત વર્ત્તે તેમ પ્રવર્ત્તવામાં બાધ નથી, પણ તે હેત જાત્યંતર થવું યોગ્ય છે. જેવું સ્ત્રી-પુરુષને કામાદિ કારણે હેત હોય છે, તેવું હેત નહીં, પણ જ્ઞાનીપુરુષપ્રત્યે બન્નેનો ભક્તિરાગ છે એવું બેય એક ગુરુપ્રત્યેનું શિષ્યપણું જોઈ, અને નિરંતરનો સત્સંગ રહ્યા કરે છે એમ જાણી, ભાઈ જેવી બુદ્ધિએ, તેવે હેતે વર્ત્તાય તે વાત વિશેષ યોગ્ય છે. જ્ઞાનીપુરુષપ્રત્યેનો ભિન્નભાવ સાવ ટાળવા યોગ્ય છે.

---

[૩૦૮] [૩૮૬] મુંબઈ, આશો શુદ ૫, શનિ ૧૯૪૯.

આત્માને સમાધિ થવા માટે—આત્મસ્વરૂપમાં સ્થિતિ માટે—સુધારસ કે જે મુખને વિષે વરસે છે, તે એક અપૂર્વ આધાર છે; માટે કોઈ રીતે તેને બીજજ્ઞાન કહો તો હરકત નથી; માત્ર એટલો ભેદ છે કે તે જ્ઞાન જ્ઞાનીપુરુષ, કે જે તેથી આગળ [છે?] આત્મા છે, એમ જાણનાર હોવા જોઈએ.

દ્રવ્યથી દ્રવ્ય મળતું નથી, એમ જાણનારને કંઈ કર્ત્તવ્ય કહી શકાય નહીં, પણ તે ક્યારે? સ્વદ્રવ્ય દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ, ભાવે યથાવસ્થિત સમજાયે, સ્વદ્રવ્ય સ્વરૂપપરિણામે પરિણમી અન્યદ્રવ્યપ્રત્યે કેવળ ઉદાસ થઈ, કૃતકૃત્ય થયે કંઈ કર્ત્તવ્ય રહેતું નથી; એમ ઘટે છે, અને એમ જ છે.

[×] [૩૮૭] મુંબઈ, આશો શુદ ૯ બુધ, ૧૯૪૯.

ખુલ્લા કાગળમાં સુધારસ પરત્વે પ્રાયે સ્પષ્ટ લખ્યું હતું, તે ચાહીને લખ્યું હતું. એમ લખવાથી વિપરિણામ આવવાનું છે નહીં, એમ જાણીને લખ્યું હતું. કંઈ કંઈ તે વાતના ચર્ચક જીવને જો તે વાત વાંચવામાં આવે તો કેવળ તેથી નિર્ધાર થઈ જાય એમ બને નહીં, પણ એમ બને કે જે પુરુષે આ વાક્યો લખ્યાં છે, તે પુરુષ કોઈ અપૂર્વમાર્ગનો જ્ઞાતા છે, અને આ વાતનું નિરાકરણ તે પ્રત્યેથી થવાનો મુખ્ય સંભવ

છે, એમ જાણી તેની તે પ્રત્યે કંઈ પણ ભાવના થાય. કદાપિ એમ ધારીએ કે તેને કંઈ કંઈ સંજ્ઞા—તે વિષેની—થઈ હોય, અને આ સ્પષ્ટ લખાણ વાંચવાથી તેને વિશેષ સંજ્ઞા થઈ પોતાની મેળે તે નિર્ધારમાં આવી જાય, પણ તે નિર્ધાર એમ થતો નથી. યથાર્થ તેનાં સ્થળનું જાણવું તેનાથી થઈ શકે નહીં, અને તે કારણથી જીવને વિક્ષેપની ઉત્પત્તિ થાય, કે આ વાત કોઈ પ્રકારે જાણવામાં આવે તો સારું. તો તે પ્રકારે પણ જે પુરુષે લખ્યું છે તે પ્રત્યે તેને ભાવનાની ઉત્પત્તિ થવી સંભવે છે.

ત્રીજો પ્રકાર એમ સમજવા યોગ્ય છે કે સત્પુરુષની વાણી સ્પષ્ટપણે લખાઈ હોય તોપણ તેનો પરમાર્થ સત્પુરુષનો સત્સંગ જેને આજ્ઞાંકિત પણે થયો નથી, તેને સમજાવો દુર્લભ થાય છે, એમ તે વાંચનારને સ્પષ્ટ જાણવાનું ક્યારે ય પણ થાય. જો કે અમે તો અતિ સ્પષ્ટ લખ્યું નહોતું તોપણ તેમને એવો કંઈ સંભવ થાય છે; પણ અમે તો એમ ધારીએ છીયે કે અતિ સ્પષ્ટ લખ્યું હોય, તોપણ ઘણુંકરી સમજાતું નથી, અથવા વિપરીત સમજાય છે, અને પરિણામે પાછો તેને વિક્ષેપ ઉત્પન્ન થઈ સન્માર્ગને વિષે ભાવના થવાનો સંભવ થાય છે. એ પત્તામાં અમે ઇચ્છાપૂર્વક સ્પષ્ટ લખ્યું હતું.

સહેજ સ્વભાવે પણ ન ધારેલું ઘણુંકરી પરમાર્થ-પરત્વે લખાતું નથી, અથવા બોલાતું નથી, કે જે અપરમાર્થરૂપ પરિણામને પામે.

---

[૨૯૮] [૩૮૭-૧] મુંબઈ, આશો શુદ ૯, ૧૯૪૯.

બીજો અમારો આશય તે જ્ઞાનવિષે લખવાનો વિશેષપણે અત્ર લખ્યો છે. (૧) જે જ્ઞાનીપુરુષે સ્પષ્ટ એવો આત્મા કોઈ અપૂર્વ લક્ષણે, ગુણે અને વેદનપણે અનુભવ્યો છે, અને તે જ પરિણામ જેના આત્માનું થયું છે, તે જ્ઞાનીપુરુષે જો તે સુધારસ-સંબંધી જ્ઞાન આપ્યું હોય તો તેનું પરિણામ પરમાર્થ-પરમાર્થસ્વરૂપ છે. (૨) અને જે પુરુષ તે સુધારસને જ આત્મા જાણે છે, તેનાથી તે જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થઈ હોય તો તે વ્યવહાર-પરમાર્થસ્વરૂપ છે. (૩) તે જ્ઞાન કદાપિ પરમાર્થ-પરમાર્થસ્વરૂપ એવા જ્ઞાનીએ ન આપ્યું હોય, પણ તે જ્ઞાનીપુરુષે સન્માર્ગ સન્મુખ આકર્ષે એવો જે જીવને ઉપદેશ કર્યો હોય તે જીવને રુચ્યો હોય તેનું જ્ઞાન તે પરમાર્થ-વ્યવહારસ્વરૂપ છે. (૪) અને તે શિવાય શાસ્ત્રાદિ જાણનાર સામાન્ય પ્રકારે માર્ગાનુસારી જેવી ઉપદેશ-વાત કરે, તે શ્રદ્ધાય, તે વ્યવહાર-વ્યવહારસ્વરૂપ છે. સુગમપણે સમજવા એમ ચાર પ્રકાર થાય છે. પરમાર્થ-પરમાર્થસ્વરૂપ એ નિકટ મોક્ષનો ઉપાય છે. પરમાર્થ-વ્યવહારસ્વરૂપ એ અનંતર પરંપરસંબંધે મોક્ષનો ઉપાય છે. વ્યવહાર-પરમાર્થસ્વરૂપ તે ઘણા કાળે કોઈ પ્રકારે પણ મોક્ષનાં સાધનનાં કારણભૂત થવાનો ઉપાય છે. વ્યવહાર-વ્યવહારસ્વરૂપનું ફળ આત્મપ્રત્યયી નથી સંભવતું. આ વાત હજી કોઈ પ્રસંગે વિશેષપણે લખીશું એટલે વિશેષપણે સમજાશે; પણ આટલી સંક્ષેપતાથી વિશેષ ન સમજાય તો મુંઝાશો નહીં.

લક્ષણથી, ગુણથી અને વેદનથી જેને આત્મસ્વરૂપ જણાયું છે, તેને ધ્યાનનો એ એક ઉપાય છે, કે જેથી આત્મપ્રદેશની સ્થિરતા થાય છે, અને પરિણામ પણ સ્થિર થાય છે. લક્ષણથી, ગુણથી અને વેદનથી જેણે આત્મસ્વરૂપ જાણ્યું નથી, એવા મુમુક્ષુને જ્ઞાનીપુરુષે બતાવેલું જો આ જ્ઞાન હોય તો તેને અનુક્રમે લક્ષણાદિનો બોધ સુગમપણે થાય છે. સુખરસ અને તેનું ઉત્પત્તિક્ષેત્ર એ કોઈ અપૂર્વ કારણરૂપ છે

તમે નિશ્ચયપણે નિર્ધારજો. જ્ઞાનીપુરુષનો તે પછીનો જે માર્ગ તે ન દુભાય એવો તમને પ્રસંગ થયો છે, તેથી તેવો નિશ્ચય રાખવા જણાવ્યું છે. તે પછીનો માર્ગ જો દુભાતો હોય અને તેને વિષે કોઈને અપૂર્વ કારણરૂપે નિશ્ચય થયો હોય તો તે કોઈ પ્રકારે પાછો નિશ્ચય ફેરવ્યે જ ઉપાયરૂપ થાય છે, એવો અમારા આત્મામાં લક્ષ રહે છે.

એક અજ્ઞાનપણે પવનની સ્થિરતા કરે છે, પણ શ્વાસોચ્છ્વાસ-રોધનથી તેને કલ્યાણનો હેતુ થતો નથી, અને એક જ્ઞાનીની આજ્ઞાપૂર્વક શ્વાસોચ્છ્વાસનો રોધ કરે છે, તો તેને તે કારણથી જે સ્થિરતા આવે છે, તે આત્માને પ્રગટવાનો હેતુ થાય છે. શ્વાસોચ્છ્વાસની સ્થિરતા થવી એ એક પ્રકારે ઘણી કઠણ વાત છે. તેનો સુગમ ઉપાય મુખરસ એકતાર કરવાથી થાય છે; માટે તે વિશેષ સ્થિરતાનું સાધન છે; પણ તે સુધારસસ્થિરતા અજ્ઞાનપણે ફળીભૂત થતી નથી, એટલે કલ્યાણરૂપ થતી નથી, તેમ તે બીજજ્ઞાનનું ધ્યાન પણ અજ્ઞાનપણે કલ્યાણરૂપ થતું નથી, એટલો વિશેષ નિશ્ચય અમને ભાસ્યા કરે છે. જેણે વેદનપણે આત્મા જાણ્યો છે તે જ્ઞાનીપુરુષની આજ્ઞાએ તે કલ્યાણરૂપ થાય છે, અને આત્મા પ્રગટવાનો અત્યંત સુગમ ઉપાય થાય છે.

એક બીજી અપૂર્વ વાત પણ આ સ્થળે લખવાનું સૂઝે છે. આત્મા છે તે ચંદનવૃક્ષ છે. તેની સમીપે જે જે વસ્તુઓ વિશેષપણે રહી હોય તે તે વસ્તુ તેની સુગંધનો (?) વિશેષ બોધ કરે છે. જે વૃક્ષ ચંદનથી વિશેષ સમીપ હોય તે વૃક્ષમાં ચંદનની ગંધ વિશેષપણે સ્ફુરે છે. જેમ જેમ આઘેનાં વૃક્ષ હોય તેમ તેમ સુગંધ મંદપરિણામને ભજે છે; અને અમુક મર્યાદા પછી અસુગંધરૂપ વૃક્ષોનું વન આવે છે; અર્થાત્ ચંદન પછી તે સુગંધપરિણામ કરતું નથી. તેમ આ આત્મા વિભાવપરિણામને ભજે છે, ત્યાંસુધી તેને ચંદન વૃક્ષ કહીએ છૈયે, અને સૌથી તેને અમુક અમુક સૂક્ષ્મ વસ્તુનો સંબંધ છે, તેમાં તેની છાંયા(?)રૂપ સુગંધ વિશેષ પડે છે; જેનું ધ્યાન જ્ઞાનીની આજ્ઞાએ થવાથી આત્મા પ્રગટે છે. પવન કરતાં પણ સુધારસ છે તેમાં, આત્મા વિશેષ સમીપપણે વર્તે છે, માટે તે આત્માની વિશેષ છાંયા—સુગંધ(?)નો ધ્યાન કરવાયોગ્ય ઉપાય છે. આ પણ વિશેષપણે સમજવાયોગ્ય છે.

[×] [૩૯૮] મુંબઈ, આસો વદ ૩ ૧૯૪૯.

ૐ

મુંઝવણના વખતમાં ઘણુંકરી ચિત્ત મુંઝવણ ટાળવાની ઉતાવળમાં યોગ્ય થાય છે કે નહીં એની વખતે સહેજ સાવચેતી મુમુક્ષુજનને પણ ઓછી થઈ જાય છે; પણ વાત યોગ્ય તો એમ છે કે તેવા પ્રસંગમાં કંઈ થોડો વખત ગમે તેમ કરી કામકાજમાં મૌન જેવો, નિર્વિકલ્પ જેવો, કરી નાખવો. મુંઝવણ બહુ લાંબા કાળની સ્થિતિની સમજીએસવાયોગ્ય નથી; અને ધીરજ વગર જો તે વેદવામાં આવે છે, તો તે અલ્પકાળની હોય તો કોઈ વાર વિશેષકાળની પણ થઈ આવે છે, માટે 'ઈશ્વરેચ્છા' અને 'યથાયોગ્ય' સમજી મૌનપણું ભજવું યોગ્ય છે. મૌનપણાનો અર્થ એમ કરવો કે અંતરને વિષે વિકલ્પ, ઉતાપ કર્યા ન કરવો.

---

[૪૦૦] [૩૯૯] મુંબઈ, આસો વદ, ૧૯૪૯.

ૐ

આતમભાવના ભાવતાં, જીવ લહે કેવળજ્ઞાનરે.

[×] [૩૯૦] મુંબઈ, આસો વદ ૧૩ રવિ, ૧૯૪૯.

આપનાં બે પત્ર 'સમયસાર'ના કવિતસહિત પહોંચ્યાં છે. નિરાકાર-સાકાર-ચેતના વિષેનું કવિત 'સુખરસ' સંબંધમાં કંઈ સંબંધ કરી શકાય તેવા અર્થવાળું નથી; જે હવે પછી જણાવશું.

'શુદ્ધતા વિચારે ધ્યાવે, શુદ્ધતામેં કેલિ કરે;
શુદ્ધતામેં સ્થિર રહે, અમૃતધારા બરસે.'

એ કવિતમાં 'સુધારસ'નું જે મહાત્મ્ય કહ્યું છે, તે કેવળ એક વિસ્રસા (સર્વ પ્રકારનાં અન્ય પરિણામથી રહિત અસંખ્યાતપ્રદેશી આત્મદ્રવ્ય) પરિણામે સ્વરૂપસ્થ એવા—અમૃતરૂપ એવા—આત્માનું વર્ણન છે. તેનો પરમાર્થ યથાર્થ હૃદયગત રાખ્યો છે, જે અનુક્રમે સમજાશે.

[×] [૩૯૧] મુંબઈ, આશ્વિન, ૧૯૪૯.

जे अबुद्धा महाभागा वीरा असमत्तदंसिणो ।
असुद्धं तेसि परक्कंतं सफलं होइ सव्वसो ॥ १ ॥
जेय बुद्धा महाभागा वीरा सम्मत्तदंसिणो ।
सुद्धं तेसि परक्कंतं अफलं होइ सव्वसो ॥ २ ॥[1]

ઉપર જ્યાં 'સફળ' છે ત્યાં 'અફળ' ઠીક લાગે છે અને 'અફળ' છે ત્યાં 'સફળ' ઠીક લાગે છે, માટે તેમાં લખિત દોષ છે કે બરાબર છે? તેનું સમાધાન કે: લખિત દોષ નથી; સફળ છે ત્યાં સફળ અને અફળ છે ત્યાં અફળ બન્ને બરાબર છે.

મિથ્યાદૃષ્ટિની ક્રિયા સફળ છે, ફળે કરીને સહિત છે, અર્થાત્ તેને પુણ્ય-પાપ ફળનું બેસવાપણું છે; સમ્યગ્દૃષ્ટિની ક્રિયા અફળ છે, ફળ-રહિત છે, તેને ફળ બેસવાપણું નથી, અર્થાત્ નિર્જરા છે. એકની (મિથ્યાદૃષ્ટિની) ક્રિયાનું સંસારહેતુક સફળપણું અને બીજાની (સમ્યગ્દૃષ્ટિની) ક્રિયાનું સંસારહેતુક અફળપણું એમ પરમાર્થ સમજવાયોગ્ય છે.

[×] [૩૯૨][2] મુંબઈ, આશ્વિન, ૧૯૪૯.

જે અવસરે જે પ્રાપ્ત થાય તેને વિષે સંતોષમાં રહેવું એવો હે રામ! સત્પુરુષોનો કહેલો સનાતન ધર્મ છે, એમ વસિષ્ઠ કહેતા હતા.

જે ઈશ્વરેચ્છા હશે તે થશે. માત્ર મનુષ્યને પ્રયત્ન કરવાનું સરજેલું છે; અને તેથી જ પોતાના પ્રારબ્ધમાં હોય તે મળી રહેશે. માટે મનમાં સંકલ્પ-વિકલ્પ કરવા નહીં.

નિષ્કામ યથા

---

[૩૦૯] [૩૯૩] મુંબઈ, કાર્તિક શુદ ૯ શુક્ર, ૧૯૫૦.

'માથે રાજા વર્તે છે' એટલા વાક્યના ઈહાપોહ (વિચાર)થી ગર્ભશ્રીમંત એવા શ્રી શાળીભદ્ર તે કાળથી સ્ત્રીઆદિ પરિચયને ત્યાગવારૂપ પ્રારંભ ભજતા હુવા.

'નિત્ય પ્રત્યે એકેક સ્ત્રીને ત્યાગી અનુક્રમે બત્રીશ સ્ત્રીઓને ત્યાગવા ઇચ્છે છે, એવો બત્રીશ દિવસ સુધીનો કાળ-પારધીનો ભરૂસો શ્રી શાળીભદ્ર કરે છે, એ મોટું આશ્ચર્ય છે' એમ શ્રી ધનાભદ્રથી સ્વાભાવિક વૈરાગ્ય-વચન ઉદ્ભવ થતાં હુવાં.

---

૧ શ્રી સૂયગડાંગ સૂત્ર, વીર્યાધ્યયન, ૨૨-૨૩—સંશોધક.

૨ આ પત્રનો પ્રથમનો ભાગ આંક ૨૬૪ માં આવી જાય છે.—સંશોધક.

'તમે એમ કહો છો તે જો કે મને માન્ય છે, તથાપિ તે પ્રકારે આપ પણ ત્યાગવાને દુર્લભ છો' એવાં સહજ વચન તે ધનાભદ્રપ્રત્યે શાળીભદ્રની બ્હેન અને તે ધનાભદ્રની પત્ની કહેતી હવી. જે સાંભળી કોઈ પ્રકારના ચિત્ત-કલેશ પરિણમવ્યા વગર તે શ્રી ધનાભદ્ર તે જ સમયે ત્યાગને ભજતા હવા, અને શ્રી શાળીભદ્રપ્રત્યે કહેતા હવા કે તમે શા વિચારે કાળના વિશ્વાસને ભજો છો? તે શ્રવણ કરી, જેનું ચિત્ત આત્મારૂપ છે એવા તે શ્રી શાળીભદ્ર અને ધનાભદ્ર 'જાણે કોઈ દિવસે કંઈ પોતાનું કર્યું નથી' એવા પ્રકારથી ગૃહાદિ ત્યાગ કરી ચાલ્યા જતા હવા.

આવા સત્પુરુષનાં વૈરાગ્યને સાંભળ્યા છતાં આ જીવ ઘણા વર્ષના આગ્રહે કાળનો વિશ્વાસ કરે છે, તે કિયા બળે કરતો હશે? તે વિચારી જોવા યોગ્ય છે.

---

[૩૧૦] [૩૯૪] મુંબઈ, માગશર શુદ ૩, ૧૯૫૦.

વાણીનું સંયમન શ્રેયરૂપ છે, તથાપિ વ્યવહારનો સંબંધ એવા પ્રકારનો વર્ત્તે છે કે, કેવળ તેવું સંયમન રાખ્યે પ્રસંગમાં આવતા જીવોને કલેશનો હેતુ થાય; માટે બહુકરી સપ્રયોજન શિવાયમાં સંયમન રાખવું થાય, તો તેનું પરિણામ કોઈ પ્રકારે શ્રેયરૂપ થવું સંભવે છે.

જીવનું મૂઢપણું ફરિફરી, ક્ષણેક્ષણે, પ્રસંગ-પ્રસંગે વિચારવામાં જો સચેતપણું ન રાખવામાં આવ્યું તો આવો જોગ બન્યો તે, વૃથા છે.

---

[૩૧૧] [૩૯૫] મુંબઈ, પોષ વદ ૧૪ રવિ, ૧૯૫૦.

હાલ વિશેષપણે કરી લખવાનું થતું નથી તેમાં, ઉપાધિ કરતાં ચિત્તનું સંક્ષેપપણું વિશેષ કારણરૂપે છે. (ચિત્તનું ઇચ્છારૂપમાં કંઈ પ્રવર્ત્તન થવું પ્રાયે સંક્ષેપ—ન્યૂન—થાય તે સંક્ષેપપણું અત્રે લખ્યું છે.) અમે એમ વેદ્યું છે કે, જ્યાં કંઈ પણ પ્રમત્તદશા હોય છે ત્યાં જગત્-પ્રત્યયી કામનો આત્માને વિષે અવકાશ ઘટે છે. જ્યાં કેવળ અપ્રમત્તતા વર્ત્તે છે, ત્યાં આત્મા શિવાય બીજા કોઈ પણ ભાવનો અવકાશ વર્ત્તે નહીં; જો કે તીર્થંકરાદિક, સંપૂર્ણ એવું જ્ઞાન પામ્યા પછી, કોઈ જાતની દેહક્રિયાએ સહિત દેખાવાનું બન્યું છે, તથાપિ આત્મા, એ ક્રિયાનો અવકાશ પામે તો જ કરી શકે એવી કોઈ ક્રિયા, તે જ્ઞાન પછી હોઈ શકે નહીં; અને તો જ ત્યાં સંપૂર્ણજ્ઞાન ઘટે; એવો અસંદેહ જ્ઞાનીપુરુષોનો નિર્ધાર છે, એમ અમને લાગે છે. *જ્વરાદિ રોગમાં કંઈ સ્નેહ જેમ ચિત્તને નથી થતો તેમ આ ભાવોને વિષે પણ વર્ત્તે છે, લગભગ સ્પષ્ટ વર્ત્તે છે, અને તેવા પ્રતિબંધના રહિતપણાનો વિચાર થયા કરે છે.*

---

[૩૧૨] [૩૯૬] મોહમયી, મહા વદ ૪ શુક્ર, ૧૯૫૦.

તમારાં પત્રો પોચ્યાં છે. તે સાથે પ્રશ્નોની ટીપ ઉતારીને બીડી તે પોંચી છે. તે પ્રશ્નોમાં જે વિચાર જણાવ્યા છે, તે પ્રથમ વિચારભૂમિકામાં વિચારવા જેવા છે. જે પુરુષે તે ગ્રંથ કર્યો છે, તેણે વેદાંતાદિ શાસ્ત્રના અમુક ગ્રંથના અવલોકન ઉપરથી તે પ્રશ્નો લખ્યાં છે. અત્યંત આશ્ચર્યયોગ્ય વાર્ત્તા એમાં લખી નથી; એ પ્રશ્નો તથા તે જાતિના વિચાર ઘણા વખત પહેલાં વિચાર્યા હતા; અને એવા વિચારની વિચારણા કરવા વિષે તમને તથા……ને જણાવ્યું હતું. તેમ જ બીજા તેવા મુમુક્ષુને એવા વિચારના અવલોકન વિષે કહ્યું હતું, અથવા કહેવાનું થઈ આવે છે કે, જે વિચારોની વિચારણા ઉપરથી અનુક્રમે સદ્‌અસદ્‌નો પુરો વિવેક થઈ શકે.

હાલ સાત આઠ દિવસ થયાં શારીરિક સ્થિતિ જ્વરગ્રસ્ત હતી, હમણા બે દિવસ થયાં ઠીક છે

કવિતા ખાડી તે પોંચી છે. તેમાં આલાપિકા તરીકેના ભેદમાં તમારું નામ બતાવ્યું છે અને કવિતા કરવામાં જે કંઈ વિચક્ષણતા જોઈએ તે બતાવવાનો વિચાર રાખ્યો છે. કવિતા ઠીક છે. કવિતા કવિતાર્થે આરાધવા યોગ્ય નથી, **સંસારાર્થે આરાધવાયોગ્ય નથી; ભગવદ્‌ભજનાર્થે, આત્મકલ્યાણાર્થે જો તેનું પ્રયોજન થાય તો જીવને તે ગુણની ક્ષયોપશમતાનું ફળ છે. જે વિદ્યાથી ઉપશમ ગુણ પ્રગટ્યો નહીં, વિવેક આવ્યો નહીં, કે સમાધિ થઈ નહીં, તે વિદ્યાને વિષે રૂડા જીવે આગ્રહ કરવાયોગ્ય નથી.**

હાલ હવે ઘણુંકરી મોતીની ખરીદી બંધ રાખી છે. વિલાયતમાં છે તેનો અનુક્રમે વેચવાનો વિચાર રાખ્યો છે. જો આ પ્રસંગ ન હોત તો તે પ્રસંગમાં ઉદ્‌ભવ થતી જંજાળ અને તેનું ઉપશમાવવું થાત નહીં. હવે તે સ્વસંવેદ્યરૂપે અનુભવમાં આવેલ છે. તે પણ એક પ્રકારનું પ્રારબ્ધનિવર્ત્તનરૂપ છે. સવિગત જ્ઞાનવાર્ત્તાનો હવે પત્ર લખશો, તો ઘણુંકરી તેનો ઉત્તર લખીશું.

લ૦ **આત્મસ્વરૂપ.**

---

[૩૧૩] [૩૯૭] મોહમયી, મહા વદ ૮ ગુરુ, ૧૯૫૦.

અત્રેના ઉપાધિપ્રસંગમાં કંઈક વિશેષ સહનતાથી વર્ત્તવું પડે એવી મોસમ હોવાથી આત્માને વિષે ગુણનું વિશેષ સ્પષ્ટપણું વર્તે છે. ઘણુંકરીને હવેથી જો બને તો નિયમિતપણે કંઈ સત્સંગ વાર્ત્તા લખશો.

આ૦ સ્વ૦ પ્રણામ.

---

[૩૧૪] [૩૯૮] મુંબઈ, ફાગણ શુદ ૪ રવિ, ૧૯૫૦.

વારંવાર કંટાળી જઈએ છૈયે, તથાપિ પ્રારબ્ધયોગથી ઉપાધિથી દૂર થઈ શકાતું નથી. એ જ વિજ્ઞાપન.

આત્મસ્વરૂપે પ્રણામ.

[×] [૩૯૮-૨]

હાલ હોદ્દથી બે માસ થયાં ઉપાધિના પ્રસંગમાં વિશેષ-વિશેષ-કરી સંસારનું સ્વરૂપ વેદાયું છે. એવા જો કે પૂર્વે ઘણા પ્રસંગ વેદ્યા છે, તથાપિ જ્ઞાને કરી ઘણુંકરી વેદ્યા નથી. આ દેહ અને તે પ્રથમનો બોધબીજહેતુવાળો દેહ તેમાં થયેલું વેદન તે મોક્ષકાર્યે ઉપયોગી છે.

---

[૩૧૫] [૩૯૯] મુંબઈ, ફાગણ શુદ ૧૧ રવિ, ૧૯૫૦.

ૐ

પ્રમાદને તીર્થંકરદેવ કર્મ કહે છે, અને અપ્રમાદને તેથી બીજું એટલે અકર્મરૂપ એવું આત્મસ્વરૂપ કહે છે. તેવા ભેદના પ્રકારથી અજ્ઞાની અને જ્ઞાનીનું સ્વરૂપ છે. (કહ્યું છે.) સૂયગડાંગસૂત્ર-વીર્ય અધ્યયન.[1]

જે કુળને વિષે જન્મ થયો છે, અને જેના સહવાસમાં જીવ વસ્યો છે, ત્યાં અજ્ઞાની એવો આ જીવ મમતા કરે છે. અને તેમાં નિમગ્ન રહ્યા કરે છે. સૂયગડાંગ-પ્રથમાધ્યયન.[2]

---

१ पमायं कम्ममाहंसु, अप्पमायं तहावरं । तब्भावादेसओवावि, बालं पंडियमेव वा ॥
सू. कृ. १ श्रु. ८ अ. ३जी गाथा.

२ जेसिंस कुले समुप्पन्ने, जेहिं वा संवसे नरे । ममाई लुप्पई बाले, अणे अणेहि मुच्छिए ॥
सू. कृ. १ श्रु. १ अ. ४थी गाथा.—संशोधक.

'તમે એમ કહો છો તે જો કે મને માન્ય છે, તથાપિ તે પ્રકારે આપ પણ ત્યાગવાને દુર્લભ છો' એવાં સહજ વચન તે ધનાભદ્રપ્રત્યે શાળીભદ્રની બહેન અને તે ધનાભદ્રની પત્ની કહેતી હવી. જે સાંભળી કોઈ પ્રકારના ચિત્ત-ક્લેશ પરિણમવ્યા વગર તે શ્રી ધનાભદ્ર તે જ સમયે ત્યાગને ભજતા હવા, અને શ્રી શાળીભદ્રપ્રત્યે કહેતા હવા કે તમે શા વિચારે કાળના વિશ્વાસને ભજો છો? તે શ્રવણ કરી, જેનું ચિત્ત આત્મારૂપ છે એવા તે શ્રી શાળીભદ્ર અને ધનાભદ્ર 'જાણે કોઈ દિવસે કંઈ પોતાનું કર્યું નથી' એવા પ્રકારથી ગૃહાદિ ત્યાગ કરી ચાલ્યા જતા હવા.

આવા સત્પુરુષનાં વૈરાગ્યને સાંભળ્યા છતાં આ જીવ ઘણા વર્ષના આગ્રહે કાળનો વિશ્વાસ કરે છે, તે કિયા બળે કરતો હશે? તે વિચારી જોવા યોગ્ય છે.

---

[૩૧૦] [૩૯૪] મુંબઈ, માગશર શુદ ૩, ૧૯૫૦.

વાણીનું સંયમન શ્રેયરૂપ છે, તથાપિ વ્યવહારનો સંબંધ એવા પ્રકારનો વર્ત્તે છે કે, કેવળ તેવું સંયમન રાખ્યે પ્રસંગમાં આવતા જીવોને ક્લેશનો હેતુ થાય; માટે બહુકરી સપ્રયોજન શિવાયમાં સંયમન રાખવું થાય, તો તેનું પરિણામ કોઈ પ્રકારે શ્રેયરૂપ થવું સંભવે છે.

જીવનું મૂઢપણું ફરિફરી, ક્ષણેક્ષણે, પ્રસંગે-પ્રસંગે વિચારવામાં જો સચેતપણું ન રાખવામાં આવ્યું તો આવો જોગ બન્યો તે, વૃથા છે.

---

[૩૧૧] [૩૯૫] મુંબઈ, પોષ વદ ૧૪ રવિ, ૧૯૫૦.

હાલ વિશેષપણે કરી લખવાનું થતું નથી તેમાં, ઉપાધિ કરતાં ચિત્તનું સંક્ષેપપણું વિશેષ કારણરૂપે છે. (ચિત્તનું ઇચ્છારૂપમાં કંઈ પ્રવર્ત્તન થવું પ્રાયે સંક્ષેપ—ન્યૂન—થાય તે સંક્ષેપપણું અત્રે લખ્યું છે.) અમે એમ વેદું છે કે, જ્યાં કંઈ પણ પ્રમત્તદશા હોય છે ત્યાં જગત્-પ્રત્યયી કામનો આત્માને વિષે અવકાશ ઘટે છે. જ્યાં કેવળ અપ્રમત્તતા વર્ત્તે છે, ત્યાં આત્મા શિવાય બીજા કોઈ પણ ભાવનો અવકાશ વર્ત્તે નહીં; જો કે તીર્થંકરાદિક, સંપૂર્ણ એવું જ્ઞાન પામ્યા પછી, કોઈ જાતની દેહક્રિયાએ સહિત દેખાવાનું બન્યું છે, તથાપિ આત્મા, એ ક્રિયાનો અવકાશ પામે તો જ કરી શકે એવી કોઈ ક્રિયા, તે જ્ઞાન પછી હોઈ શકે નહીં; અને તો જ ત્યાં સંપૂર્ણજ્ઞાન ઘટે; એવો અસંદેહ જ્ઞાનીપુરુષોનો નિર્ધાર છે, એમ અમને લાગે છે. *જ્વરાદિ રોગમાં કંઈ ખેદ જેમ ચિત્તને નથી થતો તેમ આ ભાવોને વિષે પણ વર્ત્તે છે, લગભગ સ્પષ્ટ વર્ત્તે છે, અને તેવા પ્રતિબંધના રહિતપણાનો વિચાર થયા કરે છે.*

---

[૩૧૨] [૩૯૬] મોહમયી, મહા વદ ૪ શુક્ર, ૧૯૫૦.

તમારાં પત્રો પોચ્યાં છે. તે સાથે પ્રશ્નોની ટીપ ઉતારીને બીડી તે પોંચી છે. તે પ્રશ્નોમાં જે વિચાર જણાવ્યા છે, તે પ્રથમ વિચારભૂમિકામાં વિચારવા જેવા છે. જે પુરુષે તે ગ્રંથ કર્યો છે, તેણે વેદાંતાદિ શાસ્ત્રના અમુક ગ્રંથના અવલોકન ઉપરથી તે પ્રશ્નો લખ્યાં છે. અત્યંત આશ્ચર્યયોગ્ય વાર્ત્તા એમાં લખી નથી; એ પ્રશ્નો તથા તે જાતિના વિચાર ઘણા વખત પહેલાં વિચાર્યા હતા; અને એવા વિચારની વિચારણા કરવા વિષે તમને તથા……ને જણાવ્યું હતું. તેમ જ બીજા તેવા મુમુક્ષુને એવા વિચારના અવલોકન વિષે કહ્યુ હતું, અથવા કહેવાનું થઈ આવે છે કે, જે વિચારોની વિચારણા ઉપરથી અનુક્રમે સદ્અસદ્‌નો પુરો વિવેક થઈ શકે.

હાલ સાત આઠ દિવસ થયાં શારીરિક સ્થિતિ જ્વરગ્રસ્ત હતી, હમણા બે દિવસ થયાં ઠીક છે

કવિતા બીડી તે પોંચી છે. તેમાં આલાપિકા તરીકેના ભેદમાં તમારું નામ બતાવ્યું છે અને કવિતા કરવામાં જે કંઈ વિચક્ષણતા જોઈએ તે બતાવવાનો વિચાર રાખ્યો છે. કવિતા ઠીક છે. કવિતા કવિતાર્થે આરાધવા યોગ્ય નથી, સંસારાર્થે આરાધવાયોગ્ય નથી; ભગવદ્‌ભજનાર્થે, આત્મકલ્યાણાર્થે જો તેનું પ્રયોજન થાય તો જીવને તે ગુણની ક્ષયોપશમતાનું ફળ છે. જે વિદ્યાથી ઉપશમ ગુણ પ્રગટ્યો નહીં, વિવેક આવ્યો નહીં, કે સમાધિ થઈ નહીં, તે વિદ્યાને વિષે રૂડા જીવે આગ્રહ કરવાયોગ્ય નથી.

હાલ હવે ઘણુંકરી મોતીની ખરીદી બંધ રાખી છે. વિલાયતમાં છે તેનો અનુક્રમે વેચવાનો વિચાર રાખ્યો છે. જો આ પ્રસંગ ન હોત તો તે પ્રસંગમાં ઉદ્‌ભવ થતી જંજાળ અને તેનું ઉપશમાવવું થાત નહીં. હવે તે સ્વસંવેદ્યરૂપે અનુભવમાં આવેલ છે. તે પણ એક પ્રકારનું પ્રારબ્ધનિવર્ત્તનરૂપ છે. સવિગત જ્ઞાનવાર્ત્તાનો હવે પત્ર લખશો, તો ઘણુંકરી તેનો ઉત્તર લખીશું.
લ૦ આત્મસ્વરૂપ.

---

[૩૧૩] [૩૯૭] મોહમયી, મહા વદ ૮ ગુરુ, ૧૯૫૦.

અત્રેના ઉપાધિપ્રસંગમાં કંઈક વિશેષ સહનતાથી વર્તવું પડે એવી મોસમ હોવાથી આત્માને વિષે ગુણનું વિશેષ સ્પષ્ટપણું વર્તે છે. ઘણુંકરીને હવેથી જો બને તો નિયમિતપણે કંઈ સત્સંગ વાર્ત્તા લખશો.
આ૦ સ્વ૦ પ્રણામ.

---

[૩૧૪] [૩૯૮] મુંબઈ, ફાગણ શુદ ૪ રવિ, ૧૯૫૦.

વારંવાર કંટાળી જઈએ છીએ, તથાપિ પ્રારબ્ધયોગથી ઉપાધિથી દૂર થઈ શકાતું નથી. એ જ વિજ્ઞાપન.
આત્મસ્વરૂપે પ્રણામ.

[×] [૩૯૮-૧]

હાલ દોઢથી બે માસ થયાં ઉપાધિના પ્રસંગમાં વિશેષ-વિશેષ-કરી સંસારનું સ્વરૂપ વેદાયું છે. એવા જો કે પૂર્વે ઘણા પ્રસંગ વેદ્યા છે, તથાપિ જ્ઞાને કરી ઘણુંકરી વેદ્યા નથી. આ દેહ અને તે પ્રથમનો બોધબીજહેતુવાળો દેહ તેમાં થયેલું વેદન તે મોક્ષકાર્યે ઉપયોગી છે.

---

[૩૧૫] [૩૯૯] મુંબઈ, ફાગણ શુદ ૧૧ રવિ, ૧૯૫૦.

ૐ

પ્રમાદને તીર્થંકરદેવ કર્મ કહે છે, અને અપ્રમાદને તેથી બીજું એટલે અકર્મરૂપ એવું આત્મસ્વરૂપ કહે છે. તેવા ભેદના પ્રકારથી અજ્ઞાની અને જ્ઞાનીનું સ્વરૂપ છે. (કહ્યું છે.) સૂયગડાંગસૂત્ર-વીર્ય અધ્યયન.[1]

જે કુળને વિષે જન્મ થયો છે, અને જેના સહવાસમાં જીવ વસ્યો છે, ત્યાં અજ્ઞાની એવો આ જીવ મમતા કરે છે. અને તેમાં નિમગ્ન રહ્યા કરે છે. સૂયગડાંગ-પ્રથમાધ્યયન.[2]

---

१ पमायं कम्ममाहंसु, अप्पमायं तहावरं। तब्भावादेसओवावि, बालं पंडियमेव वा॥
सू. कृ. १ श्रु. ८ अ. ३जी गाथा.

२ जेसिं कुले समुप्पन्ने, जेहिं वा संवसे नरे। ममाइ लुप्पइ बाले, अणे अनेहिं
सू. कृ. १ श्रु. १ अ. ४थी

જે જ્ઞાનીપુરુષો ભૂતકાળને વિષે થઈ ગયા છે, અને જે જ્ઞાનીપુરુષો ભાવિકાળને વિષે થશે, તે સર્વ પુરુષોએ 'શાંતિ' (બધા વિભાવપરિણામથી થાકવું, નિવૃત્ત થવું તે)ને સર્વ ધર્મનો આધાર કહ્યો છે. જેમ ભૂતમાત્રને પૃથ્વી આધારભૂત છે, અર્થાત્ પ્રાણીમાત્ર પૃથ્વીના આધારથી સ્થિતિવાળાં છે, તેનો આધાર પ્રથમ તેમને હોવો યોગ્ય છે, તેમ સર્વ પ્રકારના કલ્યાણનો આધાર, પૃથ્વીની પેઠે 'શાંતિ' ને જ્ઞાનીપુરુષે કહ્યો છે. (સૂયગડાંગ.)

[×] [૪૦૦] મુંબઈ, ફાગણ શુદ ૧૧ રવિ, ૧૯૫૦.

બુધવારે એક પત્ર લખીશું, નહીં તો રવિવારે સવિગત પત્ર લખીશું, એમ જણાવ્યું હતું, તે જણાવતી વખતે ચિત્તમાં એમ હતું કે તમ મુમુક્ષુઓને કંઈ [1]નિયમ જેવું સ્વસ્થપણું થવું ઘટે છે, અને તે વિષે કંઈ લખવાનું સૂઝે તો લખવું એમ આવ્યું હતું. લખવાનું કરતાં એમ થયું કે જે કંઈ લખવામાં આવે છે તે સત્સંગ-પ્રસંગમાં વિસ્તારથી કહેવાયોગ્ય છે, અને તે કંઈ ફળરૂપ થવાયોગ્ય છે.

---

[૩૦૦] [૪૦૦-૧] [સ. નિ. ૧૯૪૯, પાઠા. ૧૯૫૦.

ૐ

આટલી વાતનો નિશ્ચય રાખવો યોગ્ય છે, કે જ્ઞાનીપુરુષને પણ પ્રારબ્ધકર્મ ભોગવ્યા વિના નિવૃત્ત થતાં નથી, અને અભોગવ્યે નિવૃત્ત થવાને વિષે જ્ઞાનીને કંઈ ઇચ્છા નથી. જ્ઞાની શિવાય બીજા જીવને પણ કેટલાંક કર્મ છે કે, જે ભોગવ્યે જ નિવૃત્ત થાય, અર્થાત્ તે પ્રારબ્ધ જેવાં હોય છે, તથાપિ ભેદ એટલો છે કે જ્ઞાનીની પ્રવૃત્તિ પૂર્વોપાર્જિત કારણથી માત્ર છે, અને બીજાની પ્રવૃત્તિમાં ભવિષ્ સંસારનો હેતુ છે; માટે જ્ઞાનીનું પ્રારબ્ધ જૂદું પડે છે. એ પ્રારબ્ધનો એવો નિર્ધાર નથી કે તે નિવૃત્તિરૂપે જ ઉદય આવે. જેમ શ્રી કૃષ્ણાદિક જ્ઞાનીપુરુષ, કે જેને પ્રવૃત્તિરૂપ પ્રારબ્ધ છતાં જ્ઞાનદશા હતી. જેમ ગૃહઅવસ્થામાં શ્રી તીર્થંકર. એ પ્રારબ્ધ નિવૃત્ત થવું તે માત્ર ભોગવ્યાથી સંભવે છે. કેટલીક પ્રારબ્ધસ્થિતિ એવી છે કે જે જ્ઞાનીપુરુષને વિષે તેના સ્વરૂપ માટે જીવોને અંદેશાનો હેતુ થાય; અને તે માટે થઈ જ્ઞાનીપુરુષો ઘણુંકરી જડ-મૌન-દશા રાખી પોતાનું જ્ઞાનીપણું અસ્પષ્ટ રાખે છે; તથાપિ પ્રારબ્ધવશાત્ તે દશા કોઈને સ્પષ્ટ જાણવામાં આવે, તો પછી તે જ્ઞાનીપુરુષનું વિચિત્ર પ્રારબ્ધ તેને અંદેશાનો હેતુ થતું નથી.

---

[૩૧૭] [૪૦૧] મુંબઈ, ફાગણ વદ ૧૦, ૧૯૫૦.

શ્રી 'શિક્ષાપત્રી' ગ્રંથ વાંચવા, વિચારવામાં હાલ કંઈ અડચણ નથી. જ્યાં કોઈ અંદેશાનો હેતુ હોય ત્યાં વિચારવું, અથવા સમાધાન પૂછાવવાયોગ્ય હોય તો પૂછવામાં પ્રતિબંધ નથી.

સુદર્શન શેઠ પુરુષધર્મમાં હતા, તથાપિ રાણીના સમાગમમાં તે અવિકળ હતા. અત્યંત આત્મબળે કામ ઉપશમાવવાથી કામેંદ્રિયને વિષે અજાગૃતપણું જ સંભવે છે; અને તે વખતે રાણીએ કદાપિ તેના દેહનો પરિચય કરવા ઇચ્છા કરી હોત તોપણ કામની જાગૃતિ શ્રી સુદર્શનમાં જોવામાં આવત નહીં; એમ અમને લાગે છે.

---

૧ જુઓ આંક ૪૧૭.—સંશોધક.

[૩૧૬] [૪૦૨] મુંબઈ, ફાગણ વદ ૧૦, ૧૯૫૦.

'શિક્ષાપત્રી' ગ્રંથમાં મુખ્ય ભક્તિનું પ્રયોજન છે. ભક્તિના આધારરૂપ એવા વિવેક, ધૈર્ય અને આશ્રય એ ત્રણ ગુણનું તેમાં વિશેષ પોષણ કર્યું છે. તેમાં ધૈર્ય અને આશ્રયનું પ્રતિપાદન વિશેષ-સમ્યક્-પ્રકારે છે, જે વિચારી મુમુક્ષુજીવે સ્વગુણ કરવાયોગ્ય છે. શ્રી કૃષ્ણાદિનો પ્રસંગ એમાં જે જે આવે છે તે ક્વચિત્ સંદેહનો હેતુ થાય એવો છે, તથાપિ તેમાં શ્રી કૃષ્ણનું સ્વરૂપ સમજ્યાફેર ગણી ઉપેક્ષિત રહેવાયોગ્ય છે. કેવળ હિતબુદ્ધિથી વાંચવા વિચારવામાં મુમુક્ષુનું પ્રયોજન હોય છે. પ્રણામ.

[×] [૪૦૩] મુંબઈ, ફાગણ વદ ૧૧ રવિ, ૧૯૫૦.

ઉપાધિ મટાડવાના બે પ્રકારથી પુરુષાર્થ થઈ શકે, એક તો કોઈ પણ વ્યાપારાદિ કાર્યથી; બીજો પ્રકાર વિદ્યા-મંત્રાદિ સાધનથી. જો કે એ બન્નેમાં અંતરાય ત્રુટવાનો સંભવ પ્રથમ જીવને હોવો જોઈએ. *પ્રથમ દર્શાવેલો પ્રકાર કોઈ રીતે બને તો કરવામાં અમને હાલ પ્રતિબંધ નથી, પણ બીજા પ્રકારને વિષે તો કેવળ ઉદાસીનતા જ છે; અને એ પ્રકાર સ્મરણમાં આવવાથી પણ ચિત્તમાં ખેદ થઈ આવે છે; એવી તે પ્રકાર પ્રત્યે નિરિચ્છા છે.*

જેટલી આકુળતા છે તેટલો માર્ગનો વિરોધ છે, એમ જ્ઞાનીપુરુષો કહી ગયા છે.

---

[૩૦૨] [૪૦૪] [સ. નિ. મુંબઈ, ફાગણ ૧૯૪૯, પાઠા. ૧૯૫૦.

ૐ

તીર્થંકર વારંવાર નીચે કહ્યો છે, તે ઉપદેશ કરતા હતા:—

'હે જીવ ! તમે બુઝો, સમ્યક્-પ્રકારે બુઝો. મનુષ્યપણું મળવું ઘણું દુર્લભ છે, અને ચારે ગતિને વિષે ભય છે, એમ જાણો. અજ્ઞાનથી સદ્‌વિવેક પામવો દુર્લભ છે, એમ સમજો. આખો લોક એકાંત દુઃખે કરી બળે છે, એમ જાણો; અને સર્વ જીવ પોતપોતાનાં કર્મે કરી વિપર્યાસપણું અનુભવે છે, તેનો વિચાર કરો.'—સૂયગડાંગ-અધ્યયન ૭ મું.

સર્વ દુઃખથી મુક્ત થવાનો અભિપ્રાય જેનો થયો હોય, તે પુરુષે આત્માને ગવેષવો, અને આત્મા ગવેષવો હોય તેણે યમનિયમાદિક સર્વ સાધનનો આગ્રહ અપ્રધાન કરી, સત્સંગને ગવેષવો; તેમ જ ઉપાસવો. સત્સંગની ઉપાસના કરવી હોય તેણે સંસારને ઉપાસવાનો આત્મભાવ સર્વથા ત્યાગવો. પોતાના સર્વ અભિપ્રાયનો ત્યાગ કરી પોતાની સર્વ શક્તિએ તે સત્સંગની આજ્ઞાને ઉપાસવી. તીર્થંકર એમ કહે છે કે જે કોઈ તે આજ્ઞા ઉપાસે છે, તે અવશ્ય સત્સંગને ઉપાસે છે. એમ જે સત્સંગને ઉપાસે છે તે અવશ્ય આત્માને ઉપાસે છે, અને આત્માને ઉપાસનાર સર્વ દુઃખથી મુક્ત થાય છે. —દ્વાદશાંગીનું સળંગ સૂત્ર.

પ્રથમમાં જે અભિપ્રાય દર્શાવ્યો છે તે ગાથા સૂયગડાંગમાં નીચે પ્રમાણે છે.

संबुज्झहा जंतवो माणुसत्तं, दुट्ठुभयं बालिसेणं अलंभो,
एगंतदुक्खे जरिएव लोए, सकम्मणा विपरियासु विंति.

સર્વ પ્રકારની ઉપાધિ, આધિ, વ્યાધિથી મુક્તપણે વર્તતા હોઈએ તોપણ સત્સંગને વિષે રહેલી ભક્તિ તે અમને મટવી દુર્લભ જણાય છે. સત્સંગનું સર્વોત્તમ અપૂર્વપણું અહોરાત્ર એમ અમને વસ્યા કરે છે, તથાપિ ઉદયજોગ પ્રારબ્ધથી તેવો અંતરાય વર્ત્તે છે. ઘણુંકરી કોઈ વાતનો ખેદ અમારા આત્માને વિષે ઉત્પન્ન થતો નથી, તથાપિ સત્સંગના અંતરાયનો ખેદ ઘણુંકરી વર્ત્યા કરે છે. સર્વ ભૂમિકાઓ, સર્વ માણસો, સર્વ કામો, સર્વ વાતચિતાદિ પ્રસંગો અજાણ્યાં જેવાં,

સાવ પરનાં, ઉદાસીન જેવાં, અરમણીય, અમોહકાર અને રસરહિત સ્વાભાવિકપણે ભાસે છે. માત્ર જ્ઞાનીપુરૂષો, મુમુક્ષુપુરૂષો, કે માર્ગાનુસારીપુરૂષોનો સત્સંગ તે જાણીતો, પોતાનો, પ્રીતિકર, સુંદર, આકર્ષનાર અને રસસ્વરૂપ ભાસે છે. એમ હોવાથી અમારૂં મન ઘણુંકરી અપ્રતિબદ્ધપણું ભજતું ભજતું તમ જેવા માર્ગેચ્છાવાનપુરૂષોને વિષે પ્રતિબદ્ધપણું પામે છે.

---

[૩૦૪] [૪૦૫] [સ. નિ. મુંબઈ, ૧૯૪૯, પાઠા. ફાગણ, ૧૯૫૦.

ૐ

અમારા ચિત્તને વિષે તો એમ આવે છે કે, મુમુક્ષુજીવને આ કાળને વિષે સંસારની પ્રતિકૂળ દશાઓ પ્રાપ્ત થવી તે તેને સંસારથી તરવા બરાબર છે. અનંતકાળથી અભ્યાસેલો એવો આ સંસાર સ્પષ્ટ વિચારવાનો વખત પ્રતિકૂળ પ્રસંગે વિશેષ હોય છે, એ વાત નિશ્ચય કરવાયોગ્ય છે.

પ્રતિકૂળ પ્રસંગ જો સમતાએ વેદવામાં આવે તો જીવને નિર્વાણ સમીપનું સાધન છે. વ્યવહારિક પ્રસંગોનું નિત્ય ચિત્રવિચિત્રપણું છે. માત્ર કલ્પનાએ તેમાં સુખ અને કલ્પનાએ દુઃખ એવી તેની સ્થિતિ છે. અનુકૂળ કલ્પનાએ તે અનુકૂળ ભાસે છે; પ્રતિકૂળ કલ્પનાએ તે પ્રતિકૂળ ભાસે છે; અને જ્ઞાનીપુરુષોએ તે બે ય કલ્પના કરવાની ના કહી છે. વિચારવાનને શોક ઘટે નહીં, એમ શ્રી તીર્થંકર કહેતા હતા.

---

[૩૩૩] [1][૪૦૮] [સ.નિ. મુંબઈ, ચૈત્ર વદ ૧૧ ભોમ, ૧૯૫૦.

જે કારણ વિષે લખ્યું હતું, તે કારણના વિચારમાં હજુ ચિત્ત છે; અને તે વિચાર હજુસુધી ચિત્તસમધાનરૂપ એટલે પુરો થઈ શક્યો ન હોવાથી તમને પત્ર લખવાનું થયું નથી. વળી કોઈ પ્રમાદદોષ જેવો કંઈ પ્રસંગદોષ વર્તે છે, કે જેને લીધે કંઈ પણ પરમાર્થવાત લખવાસંબંધમાં ચિત્ત મુંઝાઈ, લખતાં સાવ અટકવું થાય છે. તેમ જ જે કાર્ય-પ્રવૃત્તિ છે, તે કાર્યપ્રવૃત્તિમાં અને પરમાર્થ-પ્રસંગમાં ઉદાસીનબળ યથાયોગ્ય જાણે મારાથી થતું નથી, એમ લાગી આવી પોતાના દોષ-વિચારમાં પડી જઈ પત્ર લખવું અટકી જાય છે, અને ઘણુંકરી ઉપર જે વિચારનું સમાધાન થયું નથી, એમ લખ્યું છે તે તે જ કારણ છે.

જો કોઈ પણ પ્રકારે બને તો આ ત્રાસરૂપ સંસારમાં વધતો વ્યવસાય ન કરવો; સત્સંગ કરવો યોગ્ય છે. મને એમ લાગે છે કે જીવને મૂળપણે જોતાં જો મુમુક્ષુતા આવી હોય તો નિત્ય પ્રત્યે તેનું સંસાર-બળ ઘટ્યા કરે. સંસારમાં ધનાદિ સંપત્તિ ઘટે કે નહીં તે અનિયત છે, પણ સંસારપ્રત્યે જે જીવની ભાવના તે મોળી પડ્યા કરે; અનુક્રમે નાશ પામવાયોગ્ય થાય; આ કાળમાં એ વાત ઘણુંકરી જોવામાં આવતી નથી. કોઈ જુદા સ્વરૂપમાં મુમુક્ષુ, અને જુદા સ્વરૂપમાં મુનિ વગેરે જોઈ વિચાર થાય છે કે આવા સંગે કરી જીવની ઊર્ધ્વદશા થવી ઘટે નહીં; પણ અધમદશા થવી ઘટે. વળી સત્સંગનો કંઈ પ્રસંગ થયો છે એવા જીવની વ્યવસ્થા પણ કાળદોષથી પલટતાં વાર નથી લાગતી. *એવું પ્રગટ જોઈને ચિત્તમાં ખેદ થાય છે; અને મારાં ચિત્તની વ્યવસ્થા જોતાં મને પણ એમ થાય છે કે મને કોઈ પણ પ્રકારે આ વ્યવસાય ઘટતો નથી, અવશ્ય ઘટતો નથી. જરૂર—અત્યંત જરૂર—આ જીવનો કોઈ પ્રમાદ છે; નહી તો પ્રગટ જાણ્યું છે એવું જે ઝેર તે પીવાને વિષે જીવની પ્રવૃત્તિ કેમ હોય ? અથવા એમ નહીં તો ઉદાસીનપ્રવૃત્તિ હોય, તોપણ તે પ્રવૃત્તિએ હવે જો કોઈ પ્રકારે પણ પરિસમાપ્તપણું ભજે એમ થવા યોગ્ય છે, નહી તો જરૂર જીવનો કોઈ પણ પ્રકારે દોષ છે.*

---

1 આ પત્ર અનુક્રમે ચાર પત્તાંથી લખાયો છે.—સંશોધક. મ. ૨.

વધારે લખવાનું થઈ શકતું નથી, એટલે ચિત્તમાં ખેદ થાય છે, નહીં તો પ્રગટપણે કોઈ મુમુક્ષુને આ જીવના દોષ પણ જેટલા બને તેટલા પ્રકારે વિદિત કરી જીવનો તેટલો તો ખેદ ટાળવો, અને તે વિદિત દોષની પરિસમાપ્તિ માટે તેનો સંગરૂપ ઉપકાર ઇચ્છવો. વારંવાર મને મારા દોષ માટે એમ લાગે છે કે જે દોષનું બળ પરમાર્થથી જોતાં મેં કહ્યું છે, પણ બીજા આધુનિક જીવોના દોષ આગળ મારા દોષનું અત્યંત અલ્પપણું લાગે છે; જો કે એમ માનવાની કંઈ બુદ્ધિ નથી, તથાપિ સ્વભાવે એમ કંઈ લાગે છે; છતાં કોઈ વિશેષ અપરાધીની પેઠે જ્યાંસુધી અમે આ વ્યવહાર કરીએ છૈયે ત્યાંસુધી અમારા આત્મામાં લાગ્યા કરીશું. તમને અને તમારા સંગમાં વર્ત્તતા કોઈ પણ મુમુક્ષુને કંઈ પણ વિચારવાજોગ જરૂર આ વાત લાગે છે.

---

[૩૧૮] [૪૦૯] [મુંબઈ, સં. ૧૯૫૦ના ચૈત્ર વદ ૧૪ શુક્ર.

જે મુમુક્ષુજીવ ગૃહસ્થ વ્યવહારમાં વર્ત્તતા હોય, તેણે તો અખંડ નીતિનું મૂળ પ્રથમ આત્મામાં સ્થાપવું જોઇએ. નહીં તો ઉપદેશાદિનું નિષ્ફળપણું થાય છે.

દ્રવ્યાદિ ઉત્પન્ન કરવા આદિમાં સાંગોપાંગ ન્યાયસંપન્ન રહેવું તેનું નામ નીતિ છે. એ નીતિ મુકતાં પ્રાણ જાય એવી દશા આવ્યે ત્યાગ-વૈરાગ્ય ખરા સ્વરૂપમાં પ્રગટે છે, અને તે જ જીવને સત્પુરુષનાં વચનનું તથા આજ્ઞાધર્મનું અદ્ભુત સામર્થ્ય, મહાત્મ્ય અને રહસ્ય સમજાય છે; અને સર્વ વૃત્તિઓ નિજપણે વર્ત્તવાનો માર્ગ સ્પષ્ટ સિદ્ધ થાય છે.

દેશ, કાળ, સંગ આદિનો વિપરીત યોગ ઘણુંકરીને તમને વર્ત્તે છે. માટે વારંવાર, પળેપળે તથા કાર્યે કાર્યે સાવચેતીથી નીતિ આદિ ધર્મોમાં વર્ત્તવું ઘટે છે. તમારી પેઠે જે જીવ કલ્યાણની આકાંક્ષા રાખે છે, અને પ્રત્યક્ષ સત્પુરુષનો નિશ્ચય છે, તેને પ્રથમ ભૂમિકામાં એ નીતિ પરમ આધાર છે. જે જીવ સત્પુરુષનો નિશ્ચય થયો છે એમ માને છે, તેને વિષે ઉપર કહી તે નીતિનું જો બળવાનપણું ન હોય અને કલ્યાણની યાચના કરે તથા વાર્ત્તા કરે, તો એ નિશ્ચય માત્ર સત્પુરુષને વંચવા બરોબર છે. જો કે સત્પુરુષ તો નિરાકાંક્ષી છે એટલે, તેને છેતરાવાપણું કંઈ છે નહીં, પણ એવા પ્રકારે પ્રવર્ત્તતા જીવ તે અપરાધયોગ્ય થાય છે. આ વાતપર વારંવાર તમારે તથા તમારા સમાગમને ઇચ્છતા હોય તે મુમુક્ષુઓએ લક્ષ કર્ત્તવ્ય છે. કઠણ વાત છે માટે ન બને, એ કલ્પના મુમુક્ષુને અહિતકારી છે અને છોડી દેવા યોગ્ય છે.

[×] [૪૧૦] મુંબઈ, ચૈત્ર વદ ૧૪ શુક્રવાર, ૧૯૫૦.

ઉપદેશની આકાંક્ષા રહ્યા કરે છે, તેવી આકાંક્ષા મુમુક્ષુજીવને હિતકારી છે, જાગ્રતિનો વિશેષ હેતુ છે. જેમ જેમ જીવમાં ત્યાગ, વૈરાગ્ય અને આશ્રય-ભક્તિનું બળ વધે છે, તેમ તેમ સત્પુરુષનાં વચનનું અપૂર્વ અને અદ્ભુતસ્વરૂપ ભાસે છે; અને બંધ-નિવૃત્તિના ઉપાયો સહજમાં સિદ્ધ થાય છે. પ્રત્યક્ષ-સત્પુરુષના ચરણારવિંદનો યોગ કેટલાક સમયસુધી રહે તો પછી વિયોગમાં પણ ત્યાગ-વૈરાગ્ય અને આશ્રય-ભક્તિની ધારા બળવાન્ રહે છે; નહિં તો માઠા દેશ, કાળ, સંગાદિના યોગથી સામાન્ય વૃત્તિના જીવો ત્યાગ-વૈરાગ્યાદિનાં બળમાં વધી શકતાં નથી, અથવા મંદ પડી જાય છે, કે સર્વથા નાશ કરી દે છે.

---

[૩૧૯] [૪૧૧] મુંબઈ, ૧૯૫૦ ના વૈશાખ શુદ ૧ રવિ.

'યોગવાસિષ્ઠ' વાંચવામાં હરકત નથી. આત્માને વારંવાર સંસારનું સ્વરૂપ કારાગૃહજેવું ક્ષણે-ક્ષણે ભાસ્યા કરે એ મુમુક્ષુતાનું મુખ્ય લક્ષણ છે. યોગવાસિષ્ઠાદિ જે જે

ગ્રંથ તે કારણનાં પોષક છે, તે વિચારવામાં હરકત નથી. મૂળ વાત તો એ છે કે જીવને વૈરાગ્ય આવતાં છતાં પણ જે તેનું અત્યંત શિથિળપણું છે—ઢીલાપણું છે—તે ટાળતાં તેને અત્યંત વસમું લાગે છે, અને ગમે તે પ્રકારે પણ એ જ પ્રથમ ટાળવાયોગ્ય છે.

---

[૩૨૦] [૪૧૨] [સં ૧૯૫૦ના વૈશાખ શુદ ૯, મુંબઈથી.

જે વ્યવસાયે કરી જીવને ભાવનિદ્રાનું ઘટવું ન થાય તે વ્યવસાય કોઈ પ્રારબ્ધયોગે કરવો પડતો હોય તો તે ફરિફરી પાછા હઠીને, 'મોટું ભયંકર હિંસાવાળું દુષ્ટકામ જ આ કર્યા કરું છું' એવું ફરિફરી વિચારીને અને 'જીવમાં ઢીલાપણાથી જ ઘણું કરી મને આ પ્રતિબંધ છે' એમ ફરિફરી નિશ્ચય કરીને જેટલો બને તેટલો વ્યવસાય સંક્ષેપ કરતાં જઈ પ્રવર્ત્તવું થાય, તો બોધનું ફળવું થવું સંભવે છે.

ચિત્તનો લખવા વગેરેમાં વધારે પ્રયાસ થઈ શકતો નથી તેથી પત્તું લખ્યું છે.

---

[૩૨૧] [૪૧૩] મુંબઈ, વૈશાખ શુદ ૯ રવિ, ૧૯૫૦.

અત્રે ઉપાધિરૂપ વ્યવહાર વર્ત્તે છે. ઘણુંકરી આત્મસમાધિની સ્થિતિ રહે છે. તોપણ તે વ્યવહારના પ્રતિબંધથી છૂટવાનું વારંવાર સ્મૃતિમાં આવ્યા કરે છે, તે પ્રારબ્ધની નિવૃત્તિ થતાંસુધી તો વ્યવહારનો પ્રતિબંધ રહેવો ઘટે છે, માટે સમચિત્ત થઈ સ્થિતિ રહે છે.

તમારું લખેલું પત્ર ૧ સંપ્રાપ્ત થયું છે. 'યોગવાસિષ્ઠાદિ' ગ્રંથની વાંચના થતી હોય તો તે હિતકારી છે. જિનાગમમાં પ્રત્યેક આત્મા માની પરિણામમાં અનંત આત્મા કહ્યા છે, અને વેદાંતમાં પ્રત્યેક કહેવામાં આવી, સર્વત્ર ચેતનસત્તા દેખાય છે તે એક જ આત્માની છે, અને આત્મા એક જ છે, એમ પ્રતિપાદન કર્યું છે; તે બે ય વાત મુમુક્ષુપુરુષે જરૂર કરી વિચારવા જેવી છે, અને યથાપ્રયત્ને તે વિચારી, નિર્ધાર કરવાયોગ્ય છે, એ વાત નિઃસંદેહ છે. તથાપિ જ્યાંસુધી પ્રથમ વૈરાગ્ય અને ઉપશમનું બળ દૃઢપણે જીવમાં આવ્યું ન હોય, ત્યાંસુધી તે વિચારથી ચિત્તનું સમાધાન થવાને બદલે ચંચળપણું થાય છે, અને તે વિચારનો નિર્ધાર પ્રાપ્ત થતો નથી; તથા ચિત્ત વિક્ષેપ પામી યથાર્થપણે પછી વૈરાગ્ય-ઉપશમને ધારણ કરી શકતું નથી; માટે તે પ્રશ્નનું સમાધાન જ્ઞાનીપુરુષોએ કર્યું છે તે સમજવા આ જીવમાં વૈરાગ્ય-ઉપશમ અને સત્સંગનું બળ હાલ તો વધારવું ઘટે છે, એમ જીવમાં વિચારી વૈરાગ્યાદિ બળ વધવાનાં સાધન આરાધવાને નિત્યપ્રતિ વિશેષ પુરુષાર્થ યોગ્ય છે.

વિચારની ઉત્પત્તિ થવા પછી વર્દ્ધમાનસ્વામી જેવા મહાત્માપુરુષે ફરિફરી વિચાર્યું કે આ જીવનું અનાદિકાળથી ચારે ગતિ વિષે અનંતથી અનંતવાર જન્મવું-મરવું થયાં છતાં, હજુ તે જન્મ-મરણાદિ સ્થિતિ ક્ષીણ થતી નથી; તે હવે કેવા પ્રકારે ક્ષીણ કરવાં? અને એવી કયિ ભૂલ આ જીવની રહ્યા કરી છે કે, જે ભૂલનું આટલાંસુધી પરિણમવું થયું છે? આ પ્રકારે ફરિફરી અત્યંત એકાગ્રપણે સદ્બોધનાં વર્દ્ધમાનપરિણામે વિચારતાં વિચારતાં જે ભૂલ ભગવાને દીઠી છે તે જીનાગમમાં ઠામ ઠામ કહી છે; કે જે ભૂલ જાણીને તેથી રહિત મુમુક્ષુ જીવ થાય. જીવની ભૂલ જોતાં તો અનંતવિશેષ લાગે છે; પણ સર્વ ભૂલની બીજભૂત ભૂલ તે જીવે પ્રથમમાં પ્રથમ વિચારવી ઘટે છે, કે જે ભૂલનો વિચાર કર્યાથી સર્વે ભૂલનો વિચાર થાય છે; અને જે ભૂલના મટવાથી સર્વે ભૂલ મટે છે. કોઈ જીવ કદાપિ નાના પ્રકારની ભૂલનો

વિચાર કરી તે ભૂલથી છૂટવા ઇચ્છે, તોપણ તે કર્ત્તવ્ય છે, અને તેવી અનેક ભૂલથી છૂટવાની ઇચ્છા મૂળ ભૂલથી છૂટવાનું સહેજે કારણ થાય છે.

શાસ્ત્રમાં જે જ્ઞાન પ્રગટ કર્યું છે તે જ્ઞાન બે પ્રકારમાં વિચારવાયોગ્ય છે. એક પ્રકાર 'ઉપદેશ'નો અને બીજો પ્રકાર 'સિદ્ધાંત'નો છે. 'જન્મ-મરણાદિ ક્લેશવાળા આ સંસારને ત્યાગવો ઘટે છે; અનિત્ય પદાર્થમાં વિવેકીને રુચિ કરવી હોય નહીં; માત, પિતા, સ્વજનાદિક સર્વનો સ્વાર્થરૂપ સંબંધ છતાં આ જીવ તે જાળનો આશ્રય કર્યા કરે છે, એ જ તેનો અવિવેક છે; પ્રત્યક્ષરીતે ત્રિવિધતાપરૂપ આ સંસાર જણાતાં છતાં મૂર્ખ એવો જીવ તેમાં જ વિશ્રાંતિ ઇચ્છે છે; પરિગ્રહ, આરંભ અને સંગ એ સૌ અનર્થના હેતુ છે' એ આદિ જે શિક્ષા છે તે 'ઉપદેશજ્ઞાન' છે. 'આત્માનું હોવાપણું, નિત્યપણું, એકપણું અથવા અનેકપણું, બંધાદિ ભાવ, મોક્ષ, આત્માની સર્વપ્રકારની અવસ્થા, પદાર્થ અને તેની અવસ્થા એ આદિને દૃષ્ટાંતાદિથી કરી જે પ્રકારે સિદ્ધ કર્યા હોય છે, તે 'સિદ્ધાંતજ્ઞાન' છે.'

વેદાંત અને જિનાગમ એ સૌનું અવલોકન પ્રથમ તો ઉપદેશજ્ઞાનપ્રાપ્તિ અર્થે જ મુમુક્ષુજીવે કરવું ઘટે છે; કારણ કે સિદ્ધાંતજ્ઞાન જિનાગમ અને વેદાંતમાં પરસ્પર ભેદ પામતું જોવામાં આવે છે; અને તે પ્રકાર જોઈ મુમુક્ષુજીવ અંદેશો—શંકા—પામે છે; અને તે શંકા ચિત્તનું અસમાધિપણું કરે છે; એવું ઘણુંકરીને બનવાયોગ્ય જ છે. કારણ કે સિદ્ધાંતજ્ઞાન તો જીવને કોઈ અત્યંત ઉજ્વળ ક્ષયોપશમે અને સદ્‌ગુરુના વચનની આરાધનાએ ઉદ્‌ભવે છે. સિદ્ધાંતજ્ઞાનનું કારણ ઉપદેશજ્ઞાન છે. સદ્‌ગુરુથી કે સત્શાસ્ત્રથી પ્રથમ જીવમાં એ જ્ઞાનનું દૃઢ થવું ઘટે છે, કે જે ઉપદેશજ્ઞાનનાં ફળ વૈરાગ્ય અને ઉપશમ છે. વૈરાગ્ય અને ઉપશમનું બળ વધવાથી જીવને વિષે સહેજે ક્ષયોપશમનું નિર્મળપણું થાય છે; અને સહેજ-સહેજમાં સિદ્ધાંતજ્ઞાન થવાનું કારણ થાય છે. જો જીવમાં અસંગદશા આવે તો આત્મસ્વરૂપ સમજવું સાવ સુલભ થાય છે; અને તે અસંગદશાનો હેતુ વૈરાગ્ય-ઉપશમ છે; જે ફરિફરી જિનાગમમાં તથા વેદાંતાદિ ઘણાં શાસ્ત્રોમાં કહેલ છે—વિસ્તારેલ—છે; માટે નિઃસંશયપણે યોગવાસિષ્ઠાદિ વૈરાગ્ય-ઉપશમના હેતુ એવા સદ્‌ગ્રંથો વિચારવા યોગ્ય છે.

અમારી પાસે આવવામાં કોઈ કોઈ રીતે તમારી સાથેના પરિચયી શ્રી……નું મન અટકતું હતું; અને તેમ અટકવું થવું સ્વાભાવિક છે, કારણ કે અમારા વિષે અંદેશો સહેજે ઉત્પન્ન થાય એવો વ્યવહાર પ્રારબ્ધવશાત્ અમને ઉદયમાં વર્તે છે; અને તેવા વ્યવહારનો ઉદય દેખી ઘણુંકરી ધર્મસંબંધી સંગમાં અમે લૌકિક, લોકોત્તર પ્રકારે ભળવાપણું કર્યું નથી, કે જેથી લોકોને આ વ્યવહારનો અમારો પ્રસંગ વિચારવાનો પ્રસંગ ઓછો આવે. તમને અથવા શ્રી……ને અથવા કોઈ બીજા મુમુક્ષુને કોઈ પ્રકારની કંઈ પણ પરમાર્થની વાર્ત્તા કરી હોય તેમાં માત્ર પરમાર્થ સિવાય બીજો કોઈ હેતુ નથી. વિષમ અને ભયંકર આ સંસારનું સ્વરૂપ જોઈ તેની નિવૃત્તિ વિષે અમને બોધ થયો. જે બોધવડે જીવમાં શાંતિ આવી, સમાધિદશા થઈ, તે બોધ આ જગત્‌માં કોઈ અનંત પુણ્યજોગે જીવને પ્રાપ્ત થાય છે, એમ મહાત્માપુરુષો ફરિફરી કહી ગયા છે. આ દુષમકાળને વિષે અંધકાર પ્રગટી બોધના માર્ગને આવરણ પ્રાપ્ત થયા જેવું થયું છે, તે કાળમાં અમને દેહજોગ બન્યો, તેથી કોઈ રીતે ખેદ થાય છે, તથાપિ પરમાર્થથી તે ખેદ પણ સમાધાન રાખ્યા કર્યો છે; પણ તે દેહજોગમાં કોઈ કોઈ વખત કોઈ મુમુક્ષુપ્રત્યે વખતે લોકમાર્ગનો પ્રતિકાર ફરિફરી કહેવાનું થાય છે; જે જોગમાંનો જોગ તમારા અને શ્રી……સંબંધમાં સહેજે બન્યો છે; પણ તેથી તમે અમારું કહેવું માન્ય

કરો એવા આગ્રહ માટે કંઈ પણ નથી કહેવાનું થતું; માત્ર હિતકારી જાણી તે વાતનો આગ્રહ થયો હોય છે કે થાય છે, એટલો લક્ષ રહે તો સંગનું ફળ કોઈ રીતે થવું સંભવે છે.

જેમ બને તેમ જીવના પોતાના દોષપ્રત્યે લક્ષ કરી બીજા જીવપ્રત્યે નિર્દોષદૃષ્ટિ રાખી વર્તવું અને વૈરાગ્ય–ઉપશમનું જેમ આરાધન થાય તેમ કરવું એ પ્રથમ સ્મરણવાયોગ્ય વાત છે.

આ૦ સ્વ૦ નમસ્કાર પ્રાપ્ત થાય.

---

[૩૨૨] [૪૧૪] મુંબઈ, વૈશાખ વદ ૭ રવિ, ૧૯૫૦.

ઘણુંકરીને જિનાગમમાં સર્વવિરતિ એવા સાધુને પત્રસમાચારાદિ લખવાની આજ્ઞા નથી, અને જો તેમ સર્વવિરતિ ભૂમિકામાં રહી કરવા ઇચ્છે, તો તે અતિચારયોગ્ય ગણાય. આ પ્રમાણે સાધારણપણે શાસ્ત્રઉદ્દેશ છે, અને તે ધોરીમાર્ગે તો યથાયોગ્ય લાગે છે; તથાપિ જિનાગમની રચના પૂર્વાપર અવિરોધવાળી જણાય છે; અને તેવો અવિરોધ રહેવા પત્રસમાચારાદિ લખવાની આજ્ઞા કોઈ પ્રકારથી જિનાગમમાં છે, તે તમારા ચિત્તનું સમાધાન થવા માટે સંક્ષેપે અત્રે લખું છું.

જિનની જે જે આજ્ઞા છે તે તે આજ્ઞા, સર્વ પ્રાણી અર્થાત્ આત્માના કલ્યાણને અર્થે જેની કંઈ ઇચ્છા છે તે સર્વેને, તે કલ્યાણનું જેમ ઉત્પન્ન થવું થાય અને જેમ વર્દ્ધમાન થવું થાય, તથા તે કલ્યાણ જેમ રક્ષાય તેમ તે આજ્ઞાઓ કરી છે. એક આજ્ઞા એવી જિનાગમમાં કહી હોય કે તે આજ્ઞા અમુક દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ, ભાવને સંયોગે ન પળી શકતાં આત્માને બાધકારી થાતી હોય, તો ત્યાં તે આજ્ઞા ગૌણ કરી—નિષેધી—ને બીજી આજ્ઞા શ્રી તીર્થંકરે કહી છે.

સર્વવિરતિ કરી છે એવા મુનિને સર્વવિરતિ કરતી વખતના પ્રસંગમાં 'सव्वाई पाणाईवायं पच्चखामि, सव्वाई मुसावायं पच्चखामि, सव्वाई अदत्तदाणाई पच्चखामि, सव्वाई मेहुणाई पच्चखामि, सव्वाई परिग्गहाई पच्चखामि,' આ ઉદ્દેશનાં વચનો ઉચ્ચારવાનાં કહ્યાં છે; અર્થાત્ 'સર્વ પ્રાણાતિપાતથી હું નિવૃત્તું છું' 'સર્વ પ્રકારના મૃષાવાદથી હું નિવૃત્તું છું,' 'સર્વ પ્રકારના અદત્તાદાનથી હું નિવૃત્તું છું,' 'સર્વ પ્રકારના મૈથુનથી નિવૃત્તું છું,' અને 'સર્વ પ્રકારના પરિગ્રહથી નિવૃત્તું છું.' (સર્વ પ્રકારના રાત્રિભોજનથી તથા બીજાં તેવાં તેવાં કારણોથી નિવૃત્તું છું, એમ તે સાથે ઘણાં ત્યાગનાં કારણો જાણવાં.) એમ જે વચનો કહ્યાં છે તે, સર્વવિરતિની ભૂમિકાનાં લક્ષણે કહ્યાં છે, તથાપિ તે પાંચ મહાવ્રતમાં ચાર મહાવ્રત, મૈથુનત્યાગ શિવાયમાં ભગવાને પાછી બીજી આજ્ઞા કરી છે, કે જે આજ્ઞા પ્રત્યક્ષ તો મહાવ્રતને બાધકારી લાગે, પણ જ્ઞાનદૃષ્ટિથી જોતાં તો રક્ષણકારી છે.

'સર્વ પ્રકારના પ્રાણાતિપાતથી નિવૃત્તું છું,' એવાં પચ્ચખાણ છતાં નદી ઉતરવા જેવા પ્રાણાતિપાતરૂપ પ્રસંગની આજ્ઞા કરવી પડી છે; જે આજ્ઞા લોકસમુદાયને વિશેષ સમાગમે કરી સાધુ આરાધશે તો પંચમહાવ્રત નિર્મૂળ થવાનો વખત આવશે એવું જાણી, નદીનું ઉતરવું ભગવાને કહ્યું છે. તે પ્રાણાતિપાતરૂપ પ્રત્યક્ષ છતાં પાંચ મહાવ્રતની રક્ષાના અમૂલ્ય હેતુરૂપ હોવાથી પ્રાણાતિપાતની નિવૃત્તિરૂપ છે, કારણ કે પાંચ મહાવ્રતની રક્ષાનો હેતુ એવું જે કારણ તે પ્રાણાતિપાતની નિવૃત્તિનો પણ હેતુ જ છે. પ્રાણાતિપાત છતાં અપ્રાણાતિપાતરૂપ એમ નદીના ઉતરવાની આજ્ઞા થાય છે, તથાપિ 'સર્વ પ્રકારના પ્રાણાતિપાતથી નિવૃત્તું છું' એ વાક્યને તે કારણથી એકવાર આંચકો

આવે છે; જે આંચકો ફરીથી વિચાર કરતાં તો તેની વિશેષ દૃઢતા માટે જણાય છે, તેમ જ બીજાં વ્રતો માટે છે. 'પરિગ્રહની સર્વથા નિવૃત્તિ કરું છું' એવું વ્રત છતાં વસ્ત્ર, પાત્ર, પુસ્તકનો સંબંધ જોવામાં આવે છે, તે અંગીકાર કરવામાં આવે છે. તે પરિગ્રહની સર્વથા નિવૃત્તિનાં કારણને કોઈ પ્રકારે રક્ષણરૂપ હોવાથી કહ્યાં છે; અને તેથી પરિણામે અપરિગ્રહરૂપ હોય છે. મૂર્છારહિતપણે નિત્ય આત્મદશા વધવાને માટે પુસ્તકનો અંગીકાર કહ્યો છે. શરીરસંઘયણનું આ કાળનું હીનપણું દેખી, ચિત્તસ્થિતિ પ્રથમ સમાધાન રહેવા અર્થે વસ્ત્રપાત્રાદિનું ગ્રહણ કહ્યું છે; અર્થાત્ આત્મહિત દીઠું તો પરિગ્રહ રાખવાનું કહ્યું છે. પ્રાણાતિપાત ક્રિયાપ્રવર્તન કહ્યું છે; પણ ભાવનો આકાર ફેર છે. પરિગ્રહબુદ્ધિથી કે પ્રાણાતિપાતબુદ્ધિથી એમાંનું કંઈ પણ કરવાનું ક્યારે પણ ભગવાને કહ્યું નથી. પાંચ મહાવ્રત, સર્વથા નિવૃત્તિરૂપ, ભગવાને જ્યાં બોધ્યાં ત્યાં પણ બીજા જીવનાં હિતાર્થે કહ્યાં છે; અને તેમાં તેના ત્યાગ જેવો દેખાવ દેનાર એવો અપવાદ પણ આત્મહિતાર્થે કહ્યો છે; અર્થાત્ એક પરિણામ હોવાથી ત્યાગ કરેલી ક્રિયા ગ્રહણ કરાવી છે. 'મૈથુનત્યાગ'માં જે અપવાદ નથી તેનો હેતુ એવો છે કે રાગદ્વેષવિના તેનો ભંગ થઈ શકે નહીં; અને રાગદ્વેષ છે તે આત્માને અહિતકારી છે; જેથી તેમાં કોઈ અપવાદ ભગવાને કહ્યો નથી. નદીનું ઉતરવું રાગદ્વેષવિના પણ થઈ શકે; પુસ્તકાદિનું ગ્રહણ પણ તેમ થઈ શકે; પણ મૈથુનસેવન તેમ ન થઈ શકે; માટે ભગવાને અનપવાદ એ વ્રત કહ્યું છે; અને બીજામાં અપવાદ આત્મહિતાર્થે કહ્યા છે; આમ હોવાથી જિનાગમ જેમ જીવનું, સંયમનું રક્ષણ થાય તેમ કહેવાને અર્થે છે.

પત્ર લખવાનું કે સમાચારાદિ કહેવાનું જે નિષિદ્ધ કર્યું છે, તે પણ એ જ હેતુએ છે. લોકસમાગમ વધે, પ્રીતિ અપ્રીતિનાં કારણો વધે, સ્ત્રિયાદિના પરિચયમાં આવવાનો હેતુ થાય, સંયમ ઢીલો થાય, તે તે પ્રકારનો પરિગ્રહ વિનાકારણે અંગીકૃત થાય, એવાં સાન્નિપાતિ અનંત કારણો દેખી પત્રાદિનો નિષેધ કર્યો છે, તથાપિ તે પણ અપવાદસહિત છે. અનાર્યભૂમિમાં વિચરવાની 'બૃહત્કલ્પ'માં ના કહી છે અને ત્યાં ક્ષેત્રમર્યાદા કરી છે; પણ જ્ઞાન, દર્શન, સંયમના હેતુએ ત્યાં વિચરવાની પણ હા કહી છે; તે જ અર્થ ઉપરથી એમ જણાય છે કે, કોઈ જ્ઞાનીપુરુષનું દૂર રહેવું થતું હોય, તેમનો સમાગમ થવો મુશ્કેલ હોય, અને પત્રસમાચાર શિવાય બીજો કોઈ ઉપાય ન હોય, તો પછી આત્મહિત શિવાય બીજા સર્વ પ્રકારની બુદ્ધિનો ત્યાગ કરી, તેવા જ્ઞાનીપુરુષની આજ્ઞાએ કે કોઈ મુમુક્ષુ સત્સંગીની સામાન્ય આજ્ઞાએ તેમ કરવાનો જિનાગમથી નિષેધ થતો નથી, એમ જણાય છે. કારણ કે પત્રસમાચાર લખવાથી આત્મહિત નાશ પામતું હતું, ત્યાં જ તે ના સમજાવી છે. જ્યાં આત્મહિત પત્રસમાચાર નહીં હોવાથી નાશ પામતું હોય, ત્યાં પત્રસમાચારનો નિષેધ હોય એમ જિનાગમથી બને કે કેમ? તે હવે વિચારવાયોગ્ય છે.

એ પ્રકારે વિચારવાથી જિનાગમમાં જ્ઞાન, દર્શન, સંયમના સંરક્ષણાર્થે પત્રસમાચારાદિ વ્યવહાર પણ સ્વીકારવાનો સમાવેશ થાય છે, તથાપિ તે કોઈક કાળ અર્થે, કોઈ મોટા પ્રયોજને, મહાત્માપુરુષોની આજ્ઞાથી કે કેવળ જીવના કલ્યાણના જ કારણમાં તેનો ઉપયોગ કોઈક પાત્રને અર્થે છે, એમ સમજવા યોગ્ય છે. નિત્યપ્રતિ અને સાધારણ પ્રસંગમાં પત્રસમાચારાદિ વ્યવહાર ઘટે નહીં; જ્ઞાનીપુરુષપ્રત્યે તેની આજ્ઞાએ નિત્યપ્રતિ પત્રાદિ વ્યવાર ઘટે છે, તથાપિ બીજા લૌકિક જીવનાં કારણોમાં તો સાવ

નિષેધ સમજાય છે. વળી કાળ એવો આવ્યો છે કે, જેમાં આમ કહેવાથી પણ વિષમ પરિણામ આવે. લોકમાર્ગમાં વર્ત્તતા એવા સાધુઆદિના મનમાં આ વ્યવહાર-માર્ગનો નાશ કરનાર ભાસ્યમાન થાય, તે સંભવિત છે; તેમ આ માર્ગ સમજાવવાથી પણ અનુક્રમે વગર કારણે પત્રસમાચારાદિ ચાલુ થાય કે જેથી વગર કારણે સાધારણ દ્રવ્યત્યાગ પણ હણાય.

એવું જાણી એ વ્યવહાર ઘણુંકરી શ્રી……થી પણ કરવો નહીં, કારણ કે તેમ કરવાથી પણ વ્યવસાય વધવા સંભવ છે. તમને સર્વ પચ્ચખાણ હોય તો પછી પત્ર ન લખવાનાં જે પચ્ચખાણ સાધુએ આપ્યાં છે તે અપાય નહીં. તથાપિ આપ્યાં તોપણ હરકત ગણવી નહીં; તે પચ્ચખાણ પણ જ્ઞાનીપુરુષની વાણીથી રૂપાંતર થયાં હોત તો હરકત નહોતી, પણ સાધા-રણપણે રૂપાંતર થયાં છે, તે ઘટારત નથી થયું. મૂળ સ્વાભાવિક પચ્ચખાણનો અત્રે વ્યાખ્યા અવસર નથી. લોક પચ્ચખાણની વાતનો અવસર છે; તથાપિ તે પણ સાધારણપણે પોતાની ઇચ્છાએ તોડવાં ઘટે નહીં, એવો હમણા તો દૃઢ વિચાર જ રાખવો. ગુણ પ્રગટવાના સાધ-નમાં જ્યારે રોધ થતો હોય ત્યારે તે પચ્ચખાણ જ્ઞાનીપુરુષની વાણીથી કે મુમુક્ષુજીવના પ્રસંગથી સહજ આકારફેર થવા દઈ રસ્તાપર લાવવાં, કારણ કે વગર કારણે લોકોમાં અંદેશો થવા દેવાની વાર્ત્તા યોગ્ય નથી. બીજા પામર જીવને વગર કારણે તે જીવ અનહિતકારી થાય છે. એ વગેરે ઘણા હેતુ ધારી બનતાંસુધી પત્રાદિ વ્યવહાર ઓછો કરવો એ જ યોગ્ય છે. અમપ્રત્યે ક્યારેક તેવો વ્યવહાર તમને હિતકારીરૂપ છે, માટે કરવો યોગ્ય લાગતો હોય તો તે પત્ર શ્રી……જેવા કોઈ સત્સંગીને વંચાવીને મોકલવો, કે જેથી જ્ઞાનચર્ચા શિવાય એમાં કાંઈ બીજી વાર્ત્તા નથી એવું તેમનું સાક્ષીપણું તે તમારા આત્માને બીજા પ્રકારનો પત્રવ્યવહાર કરતાં અટકાવવાને સંભવિત થાય. મારા વિચાર પ્રમાણે એવા પ્રકારમાં શ્રી…… વિરોધ નહીં સમજે; કદાપિ તેમને તેમ લાગતું હોય તો કોઈ પ્રસંગમાં તેમનો તે અંદેશો અમે નિવૃત્ત કરીશું, તથાપિ તમારે ઘણુંકરી વિશેષ પત્રવ્યવહાર કરવો યોગ્ય નહીં તે લક્ષ, ચુકશો નહીં. ઘણુંકરી શબ્દનો અર્થ માત્ર હિતકારી પ્રસંગે પત્રનું કારણ કહ્યું છે, તેને બાધ ન થાય તે છે. વિશેષ પત્રવ્યવહાર કરવાથી તે જ્ઞાનચર્ચારૂપ હશે તોપણ લોકવ્યવહારમાં ઘણા અંદેશાનો હેતુ થશે. માત્ર જે પ્રમાણે પ્રસંગે પ્રસંગે આત્મહિતાર્થ હોય તે વિચારવું અને વિમાસવું યોગ્ય છે. અમપ્રત્યે કોઈ જ્ઞાનપ્રશ્નાર્થે પત્ર લખવાની તમારી ઇચ્છા હોય તો તે શ્રી……ને પૂછીને લખવો કે જેથી તમને ગુણ ઉત્પન્ન થવામાં બાધ ઓછો થાય.

તમે શ્રી……ને પત્ર લખ્યા વિષેમાં ચર્ચા થઈ તે જો કે ઘટારત થયું નથી, તમને કાંઈ પ્રાયશ્ચિત્ત આપે તો તે લેવું, પણ કોઈ જ્ઞાનવાર્ત્તા લખવાને બદલે લખાવવામાં તમારે અડચણ કરવી ન જોઈએ, એમ સાથે યથાયોગ્ય નિર્મળ અંતઃકરણથી જણાવવું યોગ્ય છે, કે જે વાત માત્ર જીવના હિતને અર્થે કરવા માટે છે. પર્યુષણાદિમાં પત્રવ્યવહાર સાધુઓ લખાવીને કરે છે; જેમાં આત્મહિત જેવું થોડું જ હોય છે, તથાપિ તે રુઢી થઈ હોવાથી તેનો લોક નિષેધ કરતા નથી, તેમ તે રુઢીને અનુસરી વર્ત્તવાનું રાખશો, તોપણ હરકત નથી; એટલે તમને પત્ર લખાવવામાં અડચણ નહીં પહોંચે અને લોકોને અંદેશો નહીં થાય.

અમને ઉપમાનું કંઈ સફળપણું નથી; માત્ર તમારી ચિત્તસમાધિ અર્થે તમને લખવાનો પ્રતિબંધ કર્યો નથી.

[×] [૪૨૫] મુંબઈ, વૈશાખ વદ ., ૧૯૫૦.

સુતરથી મુનિશ્રી……નો કાગળ એક પ્રથમ હતો. તેના પ્રત્યુત્તરમાં એક કાગળ અહીંથી લખ્યો હતો. ત્યારપછી પાંચ છ દિવસ પહેલાં તેમનો એક કાગળ હતો,- જેમાં તમારાપ્રત્યે પત્રાદિ લખવાનું થયું, તેના સંબંધમાં થયેલી લોકચર્ચા વિષેની કેટલીક વિગત હતી. તે કાગળનો ઉત્તર પણ અત્રેથી લખ્યો છે. તે સંક્ષેપમાં આ પ્રમાણે છે.

પ્રાણાતિપાતાદિ પાંચ મહાવ્રત છે તે સર્વ ત્યાગનાં છે, અર્થાત્ સર્વ પ્રકારના પ્રાણાતિપાતથી નિવર્ત્તવું, સર્વ પ્રકારના મૃષાવાદથી નિવર્ત્તવું, એ પ્રમાણે પાંચ મહાવ્રત સાધુને હોય છે; અને એ આજ્ઞાએ વર્ત્તે ત્યારે તે મુનિના સંપ્રદાયમાં વર્ત્તે છે, એમ ભગવાને કહ્યું છે. એ પ્રકારે પંચ મહાવ્રત ઉપદેશ્યાં છતાં જેમાં પ્રાણાતિપાતનું કારણ છે, એવાં નદીનાં ઉતરવાં વગેરે ક્રિયાની આજ્ઞા પણ જિને કહી છે. તે એવા અર્થે કે નદી ઉતરવાથી જે બંધ જીવને થશે, તે કરતાં એક ક્ષેત્રે નિવાસથી બળવાન્ બંધ થશે, અને પરંપરાએ પંચ મહાવ્રતની હાનિનો પ્રસંગ આવશે, એવું દેખી તેવો દ્રવ્ય પ્રાણાતિપાત જેમાં છે એવી નદી ઉતરવાની આજ્ઞા શ્રી જિને કહી છે. તેમ જ વસ્ત્ર, પુસ્તક રાખવાથી સર્વપરિગ્રહવિરમણવ્રત રહી શકે નહીં; તથાપિ દેહના શાતાર્થનો ત્યાગ કરાવી આત્માર્થ સાધવા દેહ સાધનરૂપ ગણી તેનાથી પૂરી મૂર્ચ્છા ટળતાં સુધી વસ્ત્રનો નિસ્પૃહ સંબંધ જિને ઉપદેશ્યો છે; એટલે સર્વ ત્યાગમાં પ્રાણાતિપાત તથા પરિગ્રહનું સર્વ પ્રકારે અંગીકૃત કરવું ના છતાં એ પ્રકારે જિને અંગીકૃત કરવાની આજ્ઞા કરી છે. તે સામાન્ય દૃષ્ટિથી જોતાં વિષમ જણાય, તથાપિ જિને તો સમ જ કહેલું છે. બેય વાત જીવના કલ્યાણ અર્થે કહેલ છે. જેમ સામાન્ય જીવનું કલ્યાણ થાય તેમ વિચારીને કહ્યું છે. એ જ પ્રકારે મૈથુનત્યાગવ્રત છતાં તેમાં અપવાદ કહ્યો નથી, કારણ કે મૈથુનનું આરાધવું રાગદ્વેષ વિના થઈ શકે નહીં, એવું જિનનું અભિમત છે. એટલે રાગદ્વેષ અપરમાર્થરૂપ જાણી મૈથુનત્યાગ અનપવાદે આરાધવું કહ્યું છે. તેમ જ બૃહત્કલ્પસૂત્રમાં સાધુએ વિચરવાની ભૂમિકાનું પ્રમાણ કહ્યું છે, ત્યાં ચારે દિશામાં અમુક નગર સુધીની મર્યાદા કહી છે, તથાપિ તે ઉપરાંત જે અનાર્ય ક્ષેત્ર છે, તેમાં પણ જ્ઞાન, દર્શન, સંયમની વૃદ્ધિને અર્થે વિચરવાનો અપવાદ કહ્યો છે. આર્ય ભૂમિમાં કોઈ યોગવશાત્ જ્ઞાનીપુરુષનું સમીપ વિચરવું ન હોય અને પ્રારબ્ધયોગે અનાર્ય ભૂમિમાં વિચરવું જ્ઞાનીપુરુષનું હોય તો ત્યાં જવું, તેમાં ભગવાને બતાવેલી આજ્ઞા ભંગ થતી નથી.

તે જ પ્રકારે પત્ર સમાચારાદિનો જો સાધુ પ્રસંગ રાખે તો પ્રતિબંધ વધે એમ હોવાથી ભગવાને 'ના' કહી છે, પણ તે ના જ્ઞાનીપુરુષના કોઈ તેવા પત્ર સમાચારમાં અપવાદરૂપે લાગે છે. કારણ કે જ્ઞાનીપ્રત્યે નિષ્કામપણે જ્ઞાનારાધનાર્થે પત્ર સમાચાર વ્યવહાર છે. એમાં અન્ય કંઈ સંસારાર્થ હેતુ નથી, ઉલટો સંસારાર્થ મટવાનો હેતુ છે; અને સંસાર મટાડવો એટલો જ પરમાર્થ છે. જેથી જ્ઞાનીપુરુષની અનુજ્ઞાએ કે કોઈ સત્સંગી જનની અનુજ્ઞાએ પત્ર સમાચારનું કારણ થાય તો તે સંયમ વિરુદ્ધ જ છે, એમ કહી શકાય નહીં; તથાપિ તમને સાધુએ પચ્ચખાણ આપ્યાં હતાં તે ભંગ થવાનો દોષ તમારાપ્રત્યે આરોપવા યોગ્ય થાય છે. પચ્ચખાણનું સ્વરૂપ અત્ર વિચારવાનું નથી, પણ તમે તેમને પ્રગટ વિશ્વાસ આપ્યો તે ભંગ કરવાનો હેતુ શો છે? જો તે પચ્ચખાણ લેવા વિષેમાં તમને યથાયોગ્ય ચિત્ત નહોતું તો તે તમારે લેવાં ઘટે નહીં, અને જો કોઈ લોક દાબથી તેમ થયું તો તેનો ભંગ કરવો ઘટે નહીં, અને તે ભંગનું જે પરિણામ છે તે અભંગથી વિશેષ આત્મહિતકારી હોય તોપણ સ્વેચ્છાથી ભંગ કરવો ઘટે નહીં; કારણ કે જીવ રાગ દ્વેષ કે અજ્ઞાનથી સહેજે અપરાધી થાય છે; તેનો વિચારેલો હિતાહિત વિચાર ઘણીવાર વિપર્યય હોય છે. આમ હોવાથી તમે જે પ્રકારે ભંગ તે પચ્ચખાણ કર્યું છે, તે અપરાધયોગ્ય છે, અને તેનું પ્રાયશ્ચિત્ત પણ કોઈ રીતે ઘટે છે. 'પણ કોઈ જાતની સંસાર બુદ્ધિથી આ કાર્ય થયું નથી, અને સંસાર કાર્યના પ્રસંગથી પત્ર સમાચારની મારી ઇચ્છા નથી, આ

જે કંઈ પત્રાદિ લખવાનું થયું છે તે માત્ર કંઈ જીવના કલ્યાણની વાત વિષેમાં છે, અને તે જો કરવામાં ન આવ્યું હોત તો એક પ્રકારે કલ્યાણરૂપ હતું, પણ બીજા પ્રકારે ચિત્તની વ્યગ્રતા ઉત્પન્ન થઈ અંતર કલેશવાળું થતું હતું; એટલે જેમાં કંઈ સંસારાર્થ નથી, કોઈ જાતની બીજી વાંચ્છા નથી, માત્ર જીવના હિતનો પ્રસંગ છે, એમ ગણી લખવાનું થયું છે. મહારાજે પચ્ચખાણ આપેલ તે પણ મારા હિતને અર્થે હતાં કે કોઈ સંસારી પ્રયોજનમાં એથી હું ન પડી જાઉં; અને તે માટે તેમનો ઉપકાર હતો, પણ મેં સંસારી પ્રયોજનથી એ કાર્ય કર્યું નથી; તમારા સંઘાડાના પ્રતિબંધને તોડવા એ કાર્ય નથી; તોપણ એક પ્રકારે મારી ભૂલ છે તો તે અલ્પ—સાધારણ—પ્રાયશ્ચિત્ત આપી ક્ષમા કરવી ઘટે છે. પર્યુષણાદિ પર્વમાં શ્રાવકે શ્રાવકના નામથી સાધુ પત્ર લખાવે છે, તે પ્રકાર શિવાય બીજા પ્રકારે હવે વર્તવામાં ન આવે અને જ્ઞાનચર્ચા લખાય તોપણ અડચણ નથી,' એ વગેરે ભાવ લખેલ છે. તમે પણ તે તથા આ પત્ર વિચારી જેમ કલેશ ન ઉત્પન્ન થાય તેમ કરશો. કોઈ પણ પ્રકારે સહન કરવું સારું છે; એમ નહીં બને તો સહેજ કારણમાં મોટું વિપરિત કલેશરૂપ પરિણામ આવે. બનતાંસુધી પ્રાયશ્ચિત્તનું કારણ ન બને તો ન કરવું, નહીં તો પછી અલ્પ પણ પ્રાયશ્ચિત્ત લેવામાં બાધ નથી. તેઓ વગર પ્રાયશ્ચિત્તે કદાપિ તે વાત જતી કરે તેવું હોય તોપણ તમારે એટલે સાધુ……એ ચિત્તમાં એ વાતનો પશ્ચાત્તાપ એટલો તો કરવો ઘટે છે કે આમ પણ કરવું ઘટતું નહોતું. હવે પછીમાં……સાધુ જેવાની સમક્ષતાથી શ્રાવક ત્યાંથી અમુક લખનાર હોય અને પત્ર લખાવે તો અડચણ નહીં એટલી વ્યવસ્થા તે સંપ્રદાયમાં ચાલ્યા કરે છે, તેથી ઘણુંકરી લોકો વિરોધ કરશે નહીં, અને તેમાં પણ વિરોધ જેવું લાગતું હોય તો હાલ તે વાત માટે પણ ધીરજ ગ્રહણ કરવી હિતકારી છે. લોકસમુદાયમાં કલેશ ઉત્પન્ન ન થાય, એ લક્ષ ચુકવા યોગ્ય હાલ નથી, કારણ કે તેવું કોઈ બળવાન પ્રયોજન નથી.

શ્રી……નો કાગળ વાંચી સત્ત્વ હર્ષ થયો છે. જિજ્ઞાસાનું બળ જેમ વધે તેમ પ્રયત્ન કરવું એ પ્રથમ ભૂમિ છે. વૈરાગ્ય અને ઉપશમના હેતુ એવા 'યોગવાસિષ્ઠાદિ' ગ્રંથો વાંચવામાં અડચણ નથી. અનાથદાસજીનો કરેલો 'વિચારમાળા' ગ્રંથ સટીક અવલોકવા યોગ્ય છે. અમારું ચિત્ત નિત્ય સત્સંગને ઇચ્છે છે, તથાપિ પ્રારબ્ધયોગ સ્થિતિ છે. તમારા સમાગમી ભાઈઓથી જેટલું અને તેટલું સદ્ગ્રંથોનું અવલોકન થાય તે અપ્રમાદે કરવા યોગ્ય છે. અને એક બીજાનો નિયમિત પરિચય કરાય તેટલો લક્ષ રાખવો યોગ્ય છે. પ્રમાદ એ સર્વ કર્મનો હેતુ છે.

---

[૩૩૪] [૪૨૬] [સ. નિ. મુંબઈ, વૈશાખ, ૧૯૫૦.

** મનનો, વચનનો તથા કાયાનો વ્યવસાય ધારીએ તે કરતાં હમણાં વિશેષ વર્ત્યા કરે છે. અને એ જ કારણથી તમને પત્રાદિ લખવાનું બની શકતું નથી. વ્યવસાયનું બહોળાપણું ઇચ્છવામાં આવતું નથી, તથાપિ પ્રાપ્ત થયા કરે છે, અને એમ જણાય છે કે કેટલાક પ્રકારે તે વ્યવસાય વેદવા યોગ્ય છે, કે જેના વેદનથી ફરી તેનો ઉત્પત્તિ-યોગ મટશે, નિવૃત્ત થશે. કદાપિ બળવાનપણે તેનો નિરોધ કરવામાં આવે તોપણ તે નિરોધરૂપ કલેશને લીધે આત્મા આત્માપણે વિસસા-પરિણામ જેવો પરિણમી શકે નહીં, એમ લાગે છે. માટે તે વ્યવસાયની જે અનિચ્છાપણે પ્રાપ્તિ થાય તે વેદવી, એ કોઈ પ્રકારે વિશેષ સમ્યક્ લાગે છે.*

કોઈ પ્રગટ કારણને અવલંબી—વિચારી—પરોક્ષ ચાલ્યા આવતા સર્વજ્ઞપુરુષને માત્ર સમ્યગ્દૃષ્ટિપણે પણ ઓળખાય તો તેનું મહત્ ફળ છે; અને તેમ ન હોય તો સર્વજ્ઞને સર્વજ્ઞ કહેવાનું કંઈ આત્માસંબંધી ફળ નથી એમ અનુભવમાં આવે છે.

પ્રત્યક્ષ સર્વજ્ઞ પુરુષને પણ કોઈ કારણે—વિચારે—અવલંબને—સમ્યગ્દૃષ્ટિસ્વરૂપપણે પણ ન જાણ્યા હોય તો તેનું આત્મપ્રત્યયી ફળ નથી, પરમાર્થથી તેની સેવા અસેવાથી

જીવને કંઈ જાતિ-(   )-ભેદ થતો નથી. માટે તે કંઈ સફળ કારણરૂપે જ્ઞાનીપુરુષે સ્વીકારી નથી, એમ જણાય છે.

ઘણાં પ્રત્યક્ષ વર્તમાનોપરથી એમ પ્રગટ જણાય છે કે આ કાળ તે વિષમ કે દુષમ અથવા કલિયુગ છે. કાળચક્રના પરાવર્તનમાં અનંતવાર દુસમકાળ પૂર્વે આવી ગયા છે, તથાપિ આવો દુસમકાળ કોઈક જ વખત આવે છે. શ્વેતાંબર સંપ્રદાયમાં એવી પરંપરાગત વાત ચાલી આવે છે, કે અસંયતીપૂજા નામે આશ્ચર્યવાળો હુંડ—ધીટ—એવો આ પંચમકાળ અનંતકાળે આશ્ચર્યસ્વરૂપે તીર્થંકરાદિકે ગણ્યો છે, એ વાત અમને બહુકરી અનુભવમાં આવે છે; સાક્ષાત્ એમ જાણે ભાસે છે.

કાળ એવો છે. ક્ષેત્ર ઘણુંકરી અનાર્ય જેવું છે, ત્યાં સ્થિતિ છે, પ્રસંગ, દ્રવ્યકાળાદિ કારણથી સરળ છતાં લોકસંજ્ઞાપણે ગણવા ઘટે છે. ભાવ, દ્રવ્ય અને કાળના આલંબનવિના નિરાધારપણે જેમ આત્માપણું ભજાય તેમ ભજે છે. બીજો શો ઉપાય?

[અપ્ર.લ. ૧૦૪-૫-૬] [૪૧૭] [સ. નિ. વૈશાખ, ૧૯૫૦.

[1] [નિત્યનિયમ]

ૐ શ્રીમત્‌પરમગુરુભ્યોનમઃ

સવારમાં ઉઠી ઈર્યાપથિકી પ્રતિક્રમી રાત્રિ-દિવસ જે કંઈ અઢાર પાપસ્થાનકમાં પ્રવૃત્તિ થઈ હોય, સમ્યગ્જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્ર સંબંધી તથા પંચપરમપદસંબંધી જે કંઈ અપરાધ થયો હોય, કોઈ પણ જીવ પ્રતિ કિંચિત્ માત્ર પણ અપરાધ કર્યો હોય, તે જાણતાં અજાણતાં થયો હોય, તે સર્વ ક્ષમાવવા, તેને નિંદવા, આત્મામાંથી તે અપરાધ વિસર્જન કરી નિઃશલ્ય થવું. (રાત્રિએ શયન કરતી વખતે પણ એ જ પ્રમાણે કરવું.)

શ્રી સત્પુરુષનાં દર્શન કરી ચાર ઘડી માટે સર્વ સાવદ્ય વ્યાપારથી નિવર્ત્તિ એક આસન પર સ્થિતિ કરવી. તે સમયમાં 'પરમગુરુ' એ શબ્દની પાંચ માળાઓ ગણી સત્શાસ્ત્રનું અધ્યયન કરવું. ત્યાર પછી એક ઘડી કાયોત્સર્ગ કરી શ્રી સત્પુરુષોનાં વચનોનું તે કાયોત્સર્ગમાં રટણ કરી સદ્વૃત્તિનું અનુસંધાન કરવું. ત્યાર પછી અરધી ઘડીમાં ભક્તિની વૃત્તિ ઉજમાળ કરનારાં એવાં પદો (આજ્ઞાનુસાર) ઉચ્ચારવાં. અરધી ઘડીમાં 'પરમગુરુ' શબ્દનું કાયોત્સર્ગરૂપે રટણ કરવું, અને 'સર્વજ્ઞદેવ' એ નામની પાંચ માળા ગણવી.

હાલ અધ્યયન કરવાં યોગ્ય શાસ્ત્રો:—વૈરાગ્યશતક, ઇંદ્રિયપરાજયશતક, શાંતસુધારસ, અધ્યાત્મકલ્પદ્રુમ, યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચય, નવતત્ત્વ, મૂળપદ્ધતિ કર્મગ્રંથ, ધર્મબિંદુ, આત્માનુશાસન, ભાવનાબોધ, મોક્ષમાર્ગપ્રકાશ, મોક્ષમાળા, ઉપમિતિભવપ્રપંચ, અધ્યાત્મસાર, શ્રી આનંદઘનજી-ચોવિશીમાંથી નિચેનાં સ્તવનો:—૧, ૩, ૫, ૭, ૮, ૯, ૧૦, ૧૩, ૧૫, ૧૬, ૧૭, ૧૯, ૨૨.

સાતવ્યસન (જુગટું, માંસ, મદિરા, વેશ્યાગમન, શિકાર, ચોરી, પરસ્રી)નો ત્યાગ.

(અથ સપ્તવ્યસન નામ ચોપાઈ)

જૂવા,[1] આમિષ,[2] મદિરા,[3] દારી,[4] આહેટક,[5] ચોરી,[6] પરનારી;[7]
એહિ સપ્તવ્યસન દુઃખદાઈ, દુરિત મૂળ દુર્ગતિ કે ભાઈ [પાઠા. જાઈ].

---

૧ આ જે નિત્ય નિયમ જણાવેલ છે તે 'શ્રીમદ્'ના ઉપદેશામૃતમાંથી ઝીલી શ્રીખંભાતના એક મુમુક્ષુ ભાઈએ યોજેલ છે.—સંશોધક.

એ સપ્તવ્યસનનો ત્યાગ. રાત્રિભોજનનો ત્યાગ. અમુક શિવાય સર્વ વનસ્પતીનો ત્યાગ. અમુક તિથિએ અત્યાગ વનસ્પતીનો પણ પ્રતિબંધ. અમુક રસનો ત્યાગ. અબ્રહ્મચર્યનો ત્યાગ. પરિગ્રહ પરિમાણ.

શરીરમાં વિશેષ રોગાદિ ઉપદ્રવથી, બેભાનપણાથી, રાજા અથવા દેવાદિના બળાત્કારથી અત્રે વિદિત કરેલ નિયમમાં પ્રવર્ત્તવા અશક્ત થવાય તો તે માટે પશ્ચાત્તાપનું સ્થાનક સમજવું. સ્વેચ્છાએ કરીને તે નિયમમાં ન્યૂનાધિકતા કંઈ પણ કરવાની પ્રતિજ્ઞા. સત્પુરુષની આજ્ઞાએ તે નિયમમાં ફેરફાર કરવાથી નિયમ ભંગ નહીં.

---

[૩૯૬] [૪૧૮] [સ. નિ. મુંબઈ, વૈશાખ, ૧૯૫૦-૫૧.

શ્રી તીર્થંકરાદિ મહાત્માઓએ એમ કહ્યું છે કે જેને વિપર્યાસ મટી દેહાદિને વિષે થયેલી આત્મબુદ્ધિ, અને આત્મભાવને વિષે થયેલી દેહબુદ્ધિ તે મટી છે, એટલે આત્મા આત્મપરિણામી થયો છે, તેવા જ્ઞાનીપુરુષને પણ જ્યાંસુધી પ્રારબ્ધ વ્યવસાય છે, ત્યાંસુધી જાગૃતિમાં રહેવું યોગ્ય છે. કેમકે, અવકાશ પ્રાપ્ત થયે અનાદિ વિપર્યાસ ભયનો હેતુ ત્યાં પણ અમે જાણ્યો છે. ચાર ઘનઘાતી કર્મ જ્યાં છિન્ન થયાં છે, એવા સહજ સ્વરૂપ પરમાત્માને વિષે તો સંપૂર્ણ જ્ઞાન અને સંપૂર્ણ જાગૃતિરૂપ તુર્યાવસ્થા છે; એટલે ત્યાં અનાદિ વિપર્યાસ નિર્બીજપણાંને પ્રાપ્ત થવાથી કોઈ પણ પ્રકારે ઉદ્ભવ થઈ શકે જ નહીં; તથાપિ તેથી ન્યૂન એવાં વિરત્યાદિ ગુણસ્થાનકે વર્તતા એવા જ્ઞાનીને તો કાર્યે-કાર્યે અને ક્ષણે-ક્ષણે આત્મજાગૃતિ યોગ્ય છે. પ્રમાદવશે ચૌદપૂર્વ અંશે ન્યૂન જાણ્યા છે એવા જ્ઞાનીપુરુષને પણ અનંતકાળ પરિભ્રમણ થયું છે. માટે જેની વ્યવહારને વિષે અનાસક્તબુદ્ધિ થઈ છે, તેવા પુરુષે પણ જો તેવા ઉદયનું પ્રારબ્ધ હોય તો તેની ક્ષણે-ક્ષણે નિવૃત્તિ ચિંતવવી, અને નિજભાવની જાગૃતિ રાખવી. આ પ્રકારે જ્ઞાની-પુરુષને મહાજ્ઞાની એવા શ્રી તીર્થંકરાદિકે ભલામણ દીધી છે; તો પછી, જેને માર્ગા-નુસારી અવસ્થામાં પણ હજુ પ્રવેશ થયો નથી, એવા જીવને તો આ સર્વ વ્યવસાયથી વિશેષ-વિશેષ નિવૃત્તભાવ રાખવો; અને વિચારજાગૃતિ રાખવી યોગ્ય છે, એમ જણાવવા જેવું પણ રહેતું નથી, કેમકે તે તો સમજણમાં સાહેજે આવી શકે એવું છે.

બોધ બે પ્રકારથી જ્ઞાનીપુરુષોએ કર્યો છે. એક તો 'સિદ્ધાંતબોધ' અને બીજો તે સિદ્ધાંતબોધ થવાને કારણભૂત એવો 'ઉપદેશબોધ.' જો ઉપદેશબોધ જીવને અંતઃ-કરણમાં સ્થિતિમાન થયો ન હોય તો સિદ્ધાંતબોધનું માત્ર તેને શ્રવણ થાય તે ભલે, પણ પરિણામ થઈ શકે નહીં. 'સિદ્ધાંતબોધ' એટલે પદાર્થનું જે સિદ્ધ થયેલું સ્વરૂપ છે—જ્ઞાનીપુરુષોએ નિષ્કર્ષ કરી જે પ્રકારે છેવટે પદાર્થ જાણ્યો છે—તે જે પ્રકારથી વાણી-દ્વારાએ જણાવાય તેમ જણાવ્યો છે તેનો જે બોધ તે 'સિદ્ધાંતબોધ' છે. પણ પદાર્થના નિર્ણયને પામવા જીવને અંતરાયરૂપ તેની અનાદિ વિપર્યાસભાવને પામેલી એવી બુદ્ધિ છે, કે જે વ્યક્તપણે કે અવ્યક્તપણે વિપર્યાસપણે પદાર્થસ્વરૂપને નિર્ધારી લે છે; તે વિપર્યાસબુદ્ધિનું બળ ઘટવા યથાવત્ વસ્તુસ્વરૂપ જાણવાને વિષે પ્રવેશ થવા, જીવને વૈરાગ્ય અને ઉપશમ સાધન કહ્યાં છે; અને એવાં જે જે સાધનો જીવને સંસાર ભય દૃઢ કરાવે છે તે તે સાધનો સંબંધી જે જે ઉપદેશ કહ્યો છે તે 'ઉપદેશબોધ' છે.

આ ઠેકાણે એવો ભેદ ઉત્પન્ન થાય કે 'ઉપદેશબોધ' કરતાં 'સિદ્ધાંતબોધ'નું મુખ્ય-પણું જણાય છે, કેમકે ઉપદેશબોધ પણ તેને જ અર્થે છે, તો પછી સિદ્ધાંતબોધનું જ પ્રથમથી અવગાહન કર્યું હોય તો જીવને પ્રથમથી જ ઉન્નતિનો હેતુ છે. આ પ્રકારે

જો વિચાર ઉદ્ભવે તો તે વિપરીત છે, કેમકે સિદ્ધાંતબોધનો જન્મ ઉપદેશબોધથી થાય છે. જેને વૈરાગ્ય-ઉપશમ સંબંધી ઉપદેશબોધ થયો નથી, તેને બુદ્ધિનું વિપર્યાસપણું વર્ત્યા કરે છે, અને જ્યાંસુધી બુદ્ધિનું વિપર્યાસપણું હોય ત્યાંસુધી સિદ્ધાંતનું વિચારવું પણ વિપર્યાસપણે થવું જ સંભવે છે. કેમકે ચક્ષુને વિષે જેટલી ઝાંખપ છે, તેટલો ઝાંખો પદાર્થ તે દેખે છે, અને જો અત્યંત બળવાન પડળ હોય તો તેને સમૂળગો પદાર્થ દેખાતો નથી. તેમ જેને ચક્ષુનું યથાવત્ સંપૂર્ણ તેજ છે તે, પદાર્થને પણ યથાયોગ્ય દેખે છે. તેમ જે જીવને વિષે ગાઢવિપર્યાસબુદ્ધિ છે, તેને તો કોઈ રીતે સિદ્ધાંતબોધ વિચારમાં આવી શકે નહીં. જેની વિપર્યાસબુદ્ધિ મંદ થઈ છે તેને તે પ્રમાણમાં સિદ્ધાંતનું અવગાહન થાય; અને જેણે વિપર્યાસબુદ્ધિ વિશેષપણે ક્ષીણ કરી છે એવા જીવને વિશેષપણે સિદ્ધાંતનું અવગાહન થાય.

ગૃહકુટુંબ પરિગ્રહાદિભાવને વિષે જે અહંતા-મમતા છે અને તેની પ્રાપ્તિ-અપ્રાપ્તિ પ્રસંગમાં જે રાગદ્વેષ કષાય છે, તે જ 'વિપર્યાસબુદ્ધિ' છે; અને અહંતા-મમતા તથા કષાય જ્યાં વૈરાગ્ય-ઉપશમ ઉદ્ભવે છે ત્યાં મંદ પડે છે, અનુક્રમે નાશ પામવાયોગ્ય થાય છે. ગૃહકુટુંબાદિભાવને વિષે અનાસક્ત બુદ્ધિ થવી તે 'વૈરાગ્ય' છે; અને તેની પ્રાપ્તિ-અપ્રાપ્તિ નિમિત્તે ઉત્પન્ન થતો એવો જે કષાય-ક્લેશ તેનું મંદ થવું તે 'ઉપશમ' છે. એટલે તે બે ગુણ વિપર્યાસબુદ્ધિને પર્યાયાંતર કરી સદ્બુદ્ધિ કરે છે; અને તે સદ્બુદ્ધિ જીવાજીવાદિ પદાર્થની વ્યવસ્થા જેવી જણાય છે; એવા સિદ્ધાંતની વિચારણા કરવાયોગ્ય થાય છે. કેમકે ચક્ષુને પડળાદિ અંતરાય મટવાથી જેમ પદાર્થ યથાવત્ દેખાય છે, તેમ અહંતાદિ પડળનું મંદપણું થવાથી જીવને જ્ઞાનીપુરુષે કહેલા એવા સિદ્ધાંતભાવ—આત્મભાવ—વિચારચક્ષુએ દેખાય છે. જ્યાં વૈરાગ્ય અને ઉપશમ બળવાન છે, ત્યાં વિવેક બળવાનપણે હોય છે. વૈરાગ્ય-ઉપશમ બળવાન ન હોય ત્યાં વિવેક બળવાન હોય નહીં, અથવા યથાવત્ વિવેક હોય નહીં. સહજ આત્મસ્વરૂપ છે એવું કેવળજ્ઞાન તે પણ પ્રથમ મોહિનીય કર્મના ક્ષયાંતર પ્રગટે છે, અને તે વાતથી ઉપર જણાવ્યો છે તે સિદ્ધાંત, સ્પષ્ટ સમજી શકાશે.

વળી જ્ઞાનીપુરુષોની વિશેષ શિખામણ વૈરાગ્ય-ઉપશમ પ્રતિબોધતી જોવામાં આવે છે. જિનના આગમપર દૃષ્ટિ મૂકવાથી એ વાત વિશેષ સ્પષ્ટ જણાઈ શકશે. 'સિદ્ધાંતબોધ' એટલે જીવાજીવ પદાર્થનું વિશેષપણે કથન તે આગમમાં જેટલું કર્યું છે, તે કરતાં વિશેષપણે-વિશેષપણે વૈરાગ્ય અને ઉપશમને કથન કર્યાં છે, કેમકે તેની સિદ્ધિ થયા પછી વિચારની નિર્મળતા સહેજે થશે, અને વિચારની નિર્મળતા સિદ્ધાંતરૂપ કથનને સહેજે કે ઓછા પરિશ્રમે અંગીકાર કરી શકે છે, એટલે તેની પણ સહેજે સિદ્ધિ થશે; અને તેમ જ થતું હોવાથી ઠામઠામ એ જ અધિકારનું વ્યાખ્યાન કર્યું છે. જો જીવને આરંભ-પરિગ્રહનું પ્રવર્ત્તન વિશેષ રહેતું હોય તો વૈરાગ્ય અને ઉપશમ હોય તો તે પણ ચાલ્યા જવા સંભવે છે, કેમકે આરંભ-પરિગ્રહ તે અવૈરાગ્ય અને અનુપશમનાં મૂળ છે, વૈરાગ્ય અને ઉપશમના કાળ છે.

શ્રી ઠાણાંગસૂત્રમાં આરંભ અને પરિગ્રહનું બળ જણાવી પછી તેથી નિવૃત્તનું યોગ્ય છે એવો ઉપદેશ થવા આ ભાવે દ્વિભંગી કહી છે?

૧ જીવને મતિજ્ઞાનાવરણીય ક્યાંસુધી હોય? જ્યાંસુધી આરંભ અને પરિગ્રહ હોય ત્યાંસુધી.
૨ જીવને શ્રુતજ્ઞાનાવરણીય ક્યાંસુધી હોય? જ્યાંસુધી આરંભ અને પરિગ્રહ હોય ત્યાંસુધી.
૩ જીવને અવધિજ્ઞાનાવરણીય ક્યાંસુધી હોય? જ્યાંસુધી આરંભ અને પરિગ્રહ હોય ત્યાંસુધી.

૪ જીવને મનઃપર્યવજ્ઞાનાવરણીય ક્યાંસુધી હોય? જ્યાંસુધી આરંભ અને પરિગ્રહ હોય ત્યાંસુધી.
૫ જીવને કેવળજ્ઞાનાવરણીય ક્યાંસુધી હોય? જ્યાંસુધી આરંભ અને પરિગ્રહ હોય ત્યાંસુધી.

એમ કહી દર્શનાદિના ભેદ જણાવી સત્તરવાર તે ને તે વાત જણાવી છે કે, તે આવરણો ત્યાંસુધી હોય કે જ્યાંસુધી આરંભ અને પરિગ્રહ હોય. આરંભપરિગ્રહનું બળ જણાવી ફરી અર્થાપત્તિરૂપે પાછું તેનું ત્યાં જ કથન કર્યું છે.

૧ જીવને મતિજ્ઞાન ક્યારે ઉપજે? આરંભપરિગ્રહથી નિવૃત્ત્યે.
૨ જીવને શ્રુતજ્ઞાન ક્યારે ઉપજે? આરંભપરિગ્રહથી નિવૃત્ત્યે.
૩ જીવને અવધિજ્ઞાન ક્યારે ઉપજે? આરંભપરિગ્રહથી નિવૃત્ત્યે.
૪ જીવને મનઃપર્યવજ્ઞાન ક્યારે ઉપજે? આરંભપરિગ્રહથી નિવૃત્ત્યે.
૫ જીવને કેવળજ્ઞાન ક્યારે ઉપજે? આરંભપરિગ્રહથી નિવૃત્ત્યે.

એમ સત્તર પ્રકાર ફરીથી કહી આરંભપરિગ્રહની નિવૃત્તિનું ફળ જ્યાં છેવટે કેવળજ્ઞાન છે ત્યાંસુધી લીધું છે; અને પ્રવૃત્તિનું ફળ કેવળજ્ઞાનસુધીનાં આવરણના હેતુપણે કહી તેનું અત્યંત બળવાનપણું કહી જીવને તેથી નિવૃત્ત થવાનો જ ઉપદેશ કર્યો છે. ફરિફરીને જ્ઞાનીપુરુષોનાં વચનો એ ઉપદેશનો જ નિશ્ચય કરવાની જીવને પ્રેરણા કરવા ઇચ્છે છે; તથાપિ અનાદિ–અસત્સંગથી ઉત્પન્ન થયેલી એવી દુષ્ટ ઇચ્છાદિ ભાવમાં મૂઢ થયેલો એવો જીવ પ્રતિબુઝતો નથી; અને તે ભાવોની નિવૃત્તિ કર્યાવિના અથવા નિવૃત્તિનું પ્રયત્ન કર્યાવિના શ્રેય ઇચ્છે છે, કે જેનો સંભવ ક્યારે પણ થઈ શક્યો નથી, વર્ત્તમાનમાં થતો નથી, અને ભવિષ્યમાં થશે નહીં.

[×] [૪૧૯] મુંબઈ, જેઠ શુદ ૧૪ રવિ, ૧૯૫૦.

ચિત્તમાં ઉપાધિના પ્રસંગ માટે વારંવાર ખેદ થાય છે જે, આવો ઉદય જો આ દેહમાં ઘણા વખત સુધી વર્ત્યા કરે તો સમાધિદશાએ જે લક્ષ છે તે લક્ષ એમ ને એમ અપ્રધાનપણે રાખવો પડે, અને જેમાં અત્યંત અપ્રમાદયોગ ઘટે છે, તેમાં પ્રમાદયોગ જેવું થાય. કદાપિ તેમ નહીં તોપણ આ સંસારને વિષે કોઈ પ્રકાર રુચિયોગ જણાતો નથી; પ્રત્યક્ષ રસરહિત એવું સ્વરૂપ દેખાય છે. તેને વિષે જરૂર સદ્વિચારવાન્ જીવને અલ્પ પણ રુચિ થાય નહીં, એવો નિશ્ચય વર્ત્તે છે. વારંવાર સંસાર ભયરૂપ લાગે છે. ભયરૂપ લાગવાનો બીજો કોઈ હેતુ જણાતો નથી, માત્ર એમાં શુદ્ધ એવું આત્મસ્વરૂપ અપ્રધાન રાખી વર્ત્તવું થાય છે તેથી મોટો ત્રાસ વર્ત્તે છે, અને નિત્ય છુટવાનો લક્ષ રહે છે; તથાપિ હજુ તો અંતરાય સંભવે છે, અને પ્રતિબંધ પણ રહ્યા કરે છે; તેમ જ તેને અનુસાર બીજા અનેક વિકલ્પથી ખારા લાગેલા આ સંસારને વિષે પરાણે સ્થિતિ છે.

---

[૩૨૪] [૪૨૧] મુંબઈ, અશાડ શુદ ૫ રવિ, ૧૯૫૦.

બંધવૃત્તિઓને ઉપશમાવવાનો તથા નિવૃત્તાવવાનો જીવને અભ્યાસ—સતત અભ્યાસ—કર્ત્તવ્ય છે, કારણ કે વિનાવિચારે, વિનાપ્રયાસે તે વૃત્તિઓનું ઉપશમવું અથવા નિવૃત્તવું કેવા પ્રકારથી થાય? કારણવિના કોઈ કાર્ય સંભવતું નથી; તો આ જીવે તે વૃત્તિઓનાં ઉપશમન કે નિવર્ત્તનનો કોઈ ઉપાય કર્યો ન હોય એટલે તેનો અભાવ ન થાય એ સ્પષ્ટ સંભવરૂપ છે. ઘણીવાર પૂર્વકાળે વૃત્તિયોના ઉપશમનનું તથા નિવર્ત્તનનું જીવે અભિમાન કર્યું છે, પણ તેવું કંઈ સાધન કર્યું નથી, અને હજુસુધી તે પ્રકારમાં જીવ કંઈ ઠેકાણું કરતો નથી, અર્થાત્ હજુ તેને તે અભ્યાસમાં કંઈ રસ દેખાતો નથી;

તેમ કડવાસ લાગતાં છતાં તે કડવાસ ઉપર પગ દઈ આ જીવ ઉપશમન-નિવર્ત્તનમાં પ્રવેશ કરતો નથી. આ વાત વારંવાર આ દુષ્ટપરિણામી જીવે વિચારવાયોગ્ય છે; વિસર્જન કરવાયોગ્ય કોઈ રીતે નથી.

પુત્રાદિ સંપત્તિમાં જે પ્રકારે આ જીવને મોહ થાય છે તે પ્રકાર કેવળ નીરસ અને નિંદવાયોગ્ય છે. જરાય જીવ જો વિચાર કરે તો સ્પષ્ટ દેખાય એવું છે કે, કોઈને વિષે પુત્રપણું ભાવી આ જીવે માઠું કર્યામાં મણા રાખી નથી, અને કોઈને વિષે પિતાપણું માનીને પણ તેમ જ કર્યું છે, અને કોઈ હજુસુધી તો પિતાપુત્ર થઈ શક્યા દીઠા નથી. સૌ કહેતા આવે છે કે અનો આનો આ પુત્ર અથવા આનો આ પિતા, પણ વિચારતાં આ વાત કોઈ પણ કાળે ન બની શકે તેવી સ્પષ્ટ લાગે છે. અનુત્પન્ન એવો આ જીવ તેને પુત્રપણે ગણવો, કે ગણાવવાનું ચિત્ત રહેવું એ સૌ જીવની મૂઢતા છે; અને તે મૂઢતા કોઈ પણ પ્રકારે સત્સંગની ઇચ્છાવાળા જીવને ઘટતી નથી.

જે મોહાદિ પ્રકાર વિષે તમે લખ્યું તે અન્નેને ભ્રમણનો હેતુ છે, અત્યંત વિટંબનાનો હેતુ છે. જ્ઞાનીપુરુષ પણ એમ વર્ત્તે તો જ્ઞાન ઉપર પગ મુકવા જેવું છે, અને સર્વ પ્રકારે અજ્ઞાન-નિદ્રાનો તે હેતુ છે. એ પ્રકારને વિચારે અન્નેને સીધો ભાવ કર્ત્તવ્ય છે. આ વાત અલ્પ-કાળમાં ચેતવાયોગ્ય છે. જેટલો બને તેટલો તમે કે બીજા તમ સંબંધી સત્સંગી નિવૃત્તિનો અવકાશ લેશો તે જ જીવને હિતકારી છે.

---

[૩૨૭] [૪૨૪] મોહમયી, શ્રાવણ શુદ ૧૧ રવિ, ૧૯૫૦.

ૐ

'યોગવાસિષ્ઠાદિ' ગ્રંથો વાંચવા-વિચારવામાં બીજી અડચણ નથી. અમે આગળ લખ્યું હતું કે ઉપદેશ-ગ્રંથ સમજી એવા ગ્રંથ વિચારવાથી જીવને ગુણ પ્રગટે છે. ઘણુંકરી તેવા ગ્રંથો વૈરાગ્ય અને ઉપશમને અર્થે છે. સિદ્ધાંતજ્ઞાન સત્પુરુષથી જાણવાયોગ્ય જાણીને જીવમાં સરળતા નિરહંતાદિ ગુણો ઉદ્ભવ થવાને અર્થે 'યોગવાસિષ્ઠ,' 'ઉત્તરાધ્યયન,' 'સૂત્રકૃતાંગાદિ' વિચારવામાં અડચણ નથી, એટલી સ્મૃતિ રાખજો.

વેદાંત અને જિન સિદ્ધાંત એ બેમાં કેટલાક પ્રકારે ભેદ છે. વેદાંત એક બ્રહ્મ-સ્વરૂપે સર્વ સ્થિતિ કહે છે. જિનાગમમાં તેથી બીજો પ્રકાર કહ્યો છે. 'સમયસાર' વાંચતાં પણ કેટલાક જીવોને એક બ્રહ્મની માન્યતારૂપ સિદ્ધાંત થઈ જાય છે. સિદ્ધાંતનો વિચાર ઘણા સત્સંગથી તથા વૈરાગ્ય અને ઉપશમનું બળ વિશેષપણે વધ્યા પછી કર્ત્તવ્ય છે. જો એમ નથી કરવામાં આવતું તો જીવ બીજા પ્રકારમાં ચડી જઈ વૈરાગ્ય અને ઉપશમથી હીન થાય છે. 'એક બ્રહ્મસ્વરૂપ' વિચારવામાં અડચણ નથી, અથવા 'અનેક આત્મા' વિચારવામાં અડચણ નથી, માત્ર તમને અથવા કોઈ મુમુક્ષુને પોતાના સ્વરૂપનું જાણવું એ મુખ્ય કર્ત્તવ્ય છે; અને તે જાણવાનાં સાધન શમ, સંતોષ, વિચાર અને સત્સંગ છે. તે સાધન સિદ્ધ થયે, વૈરાગ્ય-ઉપશમ વર્દ્ધમાન-પરિણામી થયે, 'એક આત્મા છે કે અનેક આત્મા છે,' એ આદિ પ્રકાર વિચારવાયોગ્ય છે. *એ જ વિનંતી.*

આ૦ સ્વ૦ પ્રણામ.

---

[૩૨૮] [૪૨૫] [મુંબઈ, શ્રાવણ, શુદ ૧૪, બુધે.૧૯૫૦

નિઃસારપણું અત્યંતપણે જાણ્યા છતાં, વ્યવસાયનો પ્રસંગ આત્મવીર્યને કંઈ પણ મંદતાનો હેતુ થાય છે, તે છતાં તે વ્યવસાય કરીએ છીએ. આત્માથી ખમવાયોગ્ય નહીં તે ખમીએ છીએ.

---

[૩૨૯] [૪૨૬]

જેમ આત્મબળ અપ્રમાદી થાય તેમ સત્સંગ-સદ્વાંચનાનો પ્રસંગ નિત્યપ્રત્યે કરવાયોગ્ય છે. તેને વિષે પ્રમાદ કર્તવ્ય નથી, અવશ્ય એમ કર્તવ્ય નથી.

આ૦ સ્વ૦ પ્રણામ.

---

[૩૩૦] [૪૨૭][1] મુંબઈ, શ્રાવણ વદ ૧, ૧૯૫૦.

પાણી સ્વભાવે શીતળ છતાં કોઈ વાસણમાં નાંખી નીચે અગ્નિ સળગતો રાખ્યો હોય તો તેની નિરીચ્છા હોય છતાં તે પાણી ઉષ્ણપણું ભજે છે, તેવો આ વ્યવસાય, સમાધિએ શીતળ એવા પુરુષ પ્રત્યે ઉષ્ણપણાનો હેતુ થાય છે, એ વાત અમને તો સ્પષ્ટ લાગે છે.

વર્ધમાનસ્વામીએ ગૃહાવાસમાં પણ આ સર્વ વ્યવસાય અસાર છે, કર્તવ્યરૂપ નથી, એમ જાણ્યું હતું. તેમ છતાં તે ગૃહવાસને ત્યાગી મુનિચર્યા ગ્રહણ કરી હતી. તે મુનિપણામાં પણ આત્મબળે સમર્થ છતાં તે બળ કરતાં પણ અત્યંત વધતા બળની જરૂર છે, એમ જાણી મૌનપણું અને અનિદ્રાપણું સાડાબાર વર્ષ લગભગ ભજ્યું છે, કે જેથી વ્યવસાયરૂપ અગ્નિ તો પ્રાયે થઈ શકે નહીં.

જે વર્ધમાનસ્વામી ગૃહવાસમાં છતાં અભોગી જેવા હતા, અવ્યવસાયી જેવા હતા, નિસ્પૃહ હતા, અને સહજ સ્વભાવે મુનિ જેવા હતા, આત્માકાર પરિણામી હતા, તે વર્ધમાનસ્વામી સર્વ વ્યવસાયમાં અસારપણું જાણીને—નીરસ જાણીને—દૂર પ્રવર્ત્યા; તે વ્યવસાય, બીજા જીવે કરી કયા પ્રકારથી સમાધિ રાખવી વિચારી છે, તે વિચારવાયોગ્ય છે. તે વિચારીને ફરિફરી તે ચર્યા કાર્યે-કાર્યે પ્રવર્ત્તને-પ્રવર્ત્તને સ્મૃતિમાં લાવી વ્યવસાયના પ્રસંગમાં વર્તતી એવી રુચિ વિલય કરવાયોગ્ય છે. જો એમ ન કરવામાં આવે તો એમ ઘણુંકરીને લાગે છે કે હજુ આ જીવની યથાયોગ્ય જિજ્ઞાસા મુમુક્ષુપદને વિષે થઈ નથી, અથવા તો આ જીવ લોકસંજ્ઞાએ માત્ર કલ્યાણ થાય એવી ભાવના કરવા ઇચ્છે છે. પણ કલ્યાણ કરવાની તેને જિજ્ઞાસા ઘટતી નથી; કારણ કે બે ય જીવનાં સરખાં પરિણામ હોય અને એક બંધાય, બીજાને અબંધતા થાય, એમ ત્રિકાળમાં બનવાયોગ્ય નથી.

[×] [૪૨૯] મુંબઈ, શ્રાવણ વદ ૭ ગુરુ, ૧૯૫૦.

તમે અને બીજા મુમુક્ષુજનનાં ચિત્તસંબંધી દશા જાણી છે. જ્ઞાનીપુરુષોએ અપ્રતિબદ્ધપણાને પ્રધાનમાર્ગ કહ્યો છે, અને સર્વથી અપ્રતિબદ્ધ દશાને વિષે લક્ષ રાખી પ્રવૃત્તિ છે, તોપણ સત્સંગાદિને વિષે હજી અમને પણ પ્રતિબદ્ધ-બુદ્ધિ રાખવાનું ચિત્ત રહે છે. હાલ અમારા સમાગમનો અપ્રસંગ છે એમ જાણી તમ સર્વ ભાઈઓએ જે પ્રકારે જીવને શાંત-દાંતપણું ઉદ્ભવ થાય તે પ્રકારે વાંચનાદિ સમાગમ કરવો ઘટે છે. તે વાત બળવાન કરવાયોગ્ય છે.

---

[૩૩૧] [૪૩૦] મુંબઈ, શ્રાવણ વદી ૯, ૧૯૪૭.

'યોગવાસિષ્ઠ' જીવમાં જેમ ત્યાગ-વૈરાગ્ય અને ઉપશમ ગુણ પ્રગટે—ઉદય પામે—તે પ્રકારે લક્ષમાં રાખવાના ખબર લખ્યા તે પત્ર પ્રાપ્ત થયું છે.

એ ગુણો જ્યાંસુધી જીવને વિષે સ્થિરતા પામશે નહીં ત્યાંસુધી આત્મસ્વરૂપનો વિશેષ વિચાર જીવથી યથાર્થપણે થવો કઠણ છે. આત્મા રૂપી છે, અરૂપી છે એ આદિ

---

૧ આ પત્ર અનુક્રમે ત્રણ પત્તાથી લખાયો છે.—સંશોધક.

વિકલ્પ તે પ્રથમમાં જે વિચારાર્ય છે તે કલ્પના જેવા છે. જીવ કંઈક પણ ગુણ પામીને જો શીતળ થાય તો પછી તેને વિશેષ વિચાર કર્ત્તવ્ય છે. આત્મદર્શનાદિ પ્રસંગ તીવ્ર મુમુક્ષુપણું ઉત્પન્ન થયા પહેલાં ઘણુંકરીને કલ્પિતપણે સમજાય છે. જેથી હાલ તે સંબંધી પ્રશ્ન શમાવવા યોગ્ય છે.

---

[૩૩૨] [૪૩૧] [મુંબઈ, શ્રાવણ વદ ૯ શનિ, ૧૯૫૦.

પ્રસંગના ચારે બાજુના પ્રારબ્ધવશાત દબાણથી કેટલાંક વ્યવસાયી કાર્ય થઈ આવે છે; પણ ચિત્તપરિણામ સાધારણ પ્રસંગમાં પ્રવૃત્તિ કરતાં વિશેષ સંકોચાયલાં રહ્યાં કરતાં હોવાથી આ પ્રકારનાં પત્રાદિ લખવા વગેરેનું બની શકતું નથી. જેથી વધારે નથી લખાયું તે માટે બન્ને ક્ષમા આપવાયોગ્ય છો. અત્યારે એક્કે પરિણામ ભણી અનુસરણ નથી.

---

[૩૩૫] [૪૩૨] [મુંબઈ, શ્રાવણ વદ ,, ગુરુ,૧૯૫૦.

જ્ઞાનવાર્ત્તાના પ્રસંગમાં ઉપકારી એવાં કેટલાંક પ્રશ્નો તમને થાય છે, તે તમે અમને લખી જણાવો છો, અને તેના સમાધાનની તમારી ઇચ્છા વિશેષ રહે છે, તેથી કોઈ પણ પ્રકારે જો તમને તે પ્રશ્નોના સમાધાન લખાય તો સારૂં,. એમ ચિત્તમાં રહ્યાં કરતાં છતાં ઉદયયોગથી તેમ બનતું નથી. પત્ર લખવામાં ચિત્તની સ્થિરતા ઘણી જ ઓછી રહે છે. અથવા ચિત્ત તે કાર્યમાં અલ્પ માત્ર છાંયા જેવો પ્રવેશ કરી શકે છે. જેથી તમને વિશેષ વિગતથી પત્ર લખવાનું થઈ આવતું નથી. એક એક કાગળ લખતાં દશ-દશ પાંચ-પાંચ વખત બબ્બે-ચચ્ચાર લીટી લખી તે કાગળ અધુરા મુકવાનું ચિત્તની સ્થિતિને લીધે બને છે. ક્રિયાને વિષે રૂચિ નહીં, તેમ પ્રારબ્ધબળ પણ તે ક્રિયામાં હાલ વિશેષ ઉદયમાન નહીં હોવાથી તમને તેમ જ બીજા મુમુક્ષુઓને વિશેષપણે કંઈ જ્ઞાનચર્ચા લખી શકાતી નથી. ચિત્તમાં એ વિષે ખેદ રહે છે, તથાપિ તેને હાલ તો ઉપશમ કરવાનું જ ચિત્ત રહે છે. એવી જ કોઈ આત્મદશાની સ્થિતિ હાલ વર્ત્તે છે. ઘણુંકરીને જાણીને કરવામાં આવતું નથી, અર્થાત્ પ્રમાદાદિ દોષે કરી તે ક્રિયા નથી બનતી;—એમ જણાતું નથી.

જે મુખરસ સંબંધી જ્ઞાનવિષે 'સમયસાર' ગ્રંથના કવિતાદિમાં તમે અર્થ ધારો છો તે તેમ જ છે; એમ સર્વત્ર છે, એમ કહેવાયોગ્ય નથી. બનારસીદાસે 'સમયસાર' ગ્રંથ હિન્દી ભાષામાં કરતાં કેટલાક કવિત સવૈયા વગેરેની તેના જેવી જ વાત કહી છે; અને તે કોઈરીતે બીજજ્ઞાનને લગતી જણાય છે. તથાપિ ક્યાંક ક્યાંક તેવા શબ્દો ઉપમાપણે પણ આવે છે. 'સમયસાર' બનારસીદાસે કર્યો છે, તેમાં તે શબ્દો જ્યાં જ્યાં આવ્યા છે, ત્યાં ત્યાં સર્વ સ્થળે ઉપમાપણે છે એમ જણાતું નથી, પણ કેટલેક સ્થળે વસ્તુપણે કહ્યું છે, એમ લાગે છે; જો કે એ વાત કંઈક આગળ ગયે મળતી આવી શકે એમ છે. એટલે તમે જે 'બીજજ્ઞાન'માં કારણ ગણો છો તેથી કંઈક આગળ વધતી વાત અથવા તે વાત વિશેષ જ્ઞાને તેમાં અંગીકાર કરી જણાય છે.

બનારસીદાસને કંઈ તેવો યોગ બન્યો હોય એમ 'સમયસાર' ગ્રંથની તેમની રચના પરથી જણાય છે. 'મૂળ સમયસાર'માં એટલી બધી સ્પષ્ટ વાર્ત્તા બીજજ્ઞાન વિષે કહી નથી જણાતી, અને બનારસીદાસે તો ઘણે ઠેકાણે વસ્તુપણે અને ઉપમાપણે તે વાત કહી છે. જે ઉપરથી એમ જણાય છે કે બનારસીદાસે સાથે પોતાના આત્માને વિષે જે કંઈ અનુભવ થયો છે, તેનો પણ કોઈ તે પ્રકારે પ્રકાશ કર્યો છે, કે કોઈ વિચક્ષણજીવના અનુભવને તે વાત આધારભૂત થાય—વિશેષ સ્થિર કરનાર થાય.

એમ પણ લાગે છે કે બનારસીદાસે લક્ષણાદિ ભેદથી જીવનો વિશેષ નિર્ધાર કર્યો હતો, અને તે તે લક્ષણાદિનું સતત મનન થયા કર્યાથી આત્મસ્વરૂપ કંઈક તીક્ષ્ણપણે તેમને અનુ-

ભવમાં આવ્યું છે; અને અવ્યક્તપણે આત્મદ્રવ્યનો પણ તેમને લક્ષ થયો છે, અને તે અવ્યક્ત લક્ષથી તે બીજજ્ઞાન તેમણે ગાયું છે. અવ્યક્તલક્ષનો અર્થ અત્રે એવો છે કે ચિત્તવૃત્તિ આત્મ-વિચારમાં વિશેષપણે લાગી રહેવાથી પરિણામની નિર્મળ ધારા બનારસીદાસને જે અંશે પ્રગટી છે, તે નિર્મળધારાને લીધે પોતાને દ્રવ્ય આ જ છે એમ જો કે સ્પષ્ટ જાણવામાં નથી, તોપણ અસ્પષ્ટપણે એટલે સ્વાભાવિકપણે પણ તેમના આત્મામાં તે છાયા ભાસ્યમાન થઈ છે, અને જેને લીધે એ વાત તેમના મુખથી નીકળી શકી છે; અને સહજ આગળ વધતાં તે વાત તેમને સાવ સ્પષ્ટ થઈ જાય એવી દશા તે ગ્રંથ કરતાં તેમની પ્રાયે રહી છે.

શ્રી ડુંગરના અંતરમાં જે ખેદ રહે છે તે કોઈ રીતે યોગ્ય છે, અને તે ખેદ ઘણુંકરીને તમને પણ રહે છે, તે જાણવામાં છે. તેમ જ બીજા પણ કેટલાક મુમુક્ષુજીવોને એ પ્રકારનો ખેદ રહે છે. એ રીતે જાણવામાં છતાં, અને તમ સૌનો એ ખેદ દૂર કરાય તો સારું એમ મનમાં રહેતાં છતાં પ્રારબ્ધ વેદીએ છૈયે. વળી અમારા ચિત્તમાં એ વિષે અત્યંત બળવાન ખેદ છે. જે ખેદ દિવસમાં પ્રાયે ઘણા-ઘણા પ્રસંગે સ્ફુર્યા કરે છે, અને તેને ઉપશમાવવાનું કરવું પડે છે; અને ઘણુંકરી તમ વગેરેને પણ અમે વિશેષેપણે તે ખેદ વિષે લખ્યું નથી, કે જણાવ્યું નથી. અમને તેમ જણાવવાનું પણ યોગ્ય લાગતું નહોતું, પણ હાલ શ્રી ડુંગરે જણાવવાથી, પ્રસંગથી જણાવવાનું થયું છે. તમને અને ડુંગરને જે ખેદ રહે છે, તેથી તે પ્રકાર વિષે અમને અસંખ્યાત-ગુણ-વિશિષ્ટ-ખેદ રહેતો હશે એમ લાગે છે. કારણ કે જે જે પ્રસંગે તે વાત આત્મપ્રદેશમાં સ્મરણ થાય છે, તે તે પ્રસંગે બધા પ્રદેશ શિથિલ જેવા થઈ જાય છે; અને જીવનો નિત્ય સ્વભાવ હોવાથી જીવ આવો ખેદ રાખતાં છતાં જીવે છે; એવા પ્રકારના ખેદ-સુધી પ્રાપ્ત થાય છે. વળી પરિણામાંતર થઈ થોડા અવકાશે પણ તેની વાત પ્રદેશે પ્રદેશે સ્ફુરી નીકળે છે, અને તેવીને તેવી દશા થઈ આવે છે, તથાપિ આત્માપર અત્યંત દૃષ્ટિ કરી તે પ્રકારને હાલ તો ઉપશમાવવો જ ઘટે છે, એમ જાણી ઉપશમાવવામાં આવે છે.

શ્રી ડુંગરનાં કે તમારાં ચિત્તમાં એમ આવતું હોય કે સાધારણ કારણોને લીધે અમે એ પ્રકારની પ્રવૃત્તિ કરતા નથી, તે યોગ્ય નથી. એ પ્રકારે જો રહેતું હોય તો ઘણુંકરી તેમ નથી, એમ અમને લાગે છે. નિત્યપ્રત્યે તે વાતનો વિચાર કરવા છતાં હજુ બળવાન કારણોનો તે પ્રત્યે સંબંધ છે, એમ જાણી જે પ્રકારની તમારી ઇચ્છા પ્રભાવના હેતુમાં છે તે હેતુને ઢીલમાં નાખવાનું થાય છે; અને તેને અવરોધક એવાં કારણોને ક્ષીણ થવા દેવામાં કંઈ પણ આત્મવીર્ય પરિણામ પામી સ્થિતિમાં વર્તે છે. તમારી ઇચ્છા પ્રમાણે હાલ જે પ્રવર્તાતું નથી તે વિષે જે બળવાન કારણો અવરોધક છે, તે તમને વિશેષપણે જણાવવાનું ચિત્ત થતું નથી, કેમકે હજુ તે વિશેષપણે જણાવવામાં અવકાશ જવા દેવા યોગ્ય છે.

જે બળવાન કારણો પ્રભાવના હેતુને અવરોધક છે, તેમાં અમારો કંઈ પણ બુદ્ધિપૂર્વક પ્રમાદ હોય એમ કોઈ રીતે સંભવતું નથી. તેમ જ અવ્યક્તપણે એટલે નહીં જાણવામાં છતાં સહેજે જીવથી થયા કરતો હોય એવો પ્રમાદ હોય એમ પણ જણાતું નથી, તથાપિ કોઈ અંશે તે પ્રમાદ સંભવમાં લેખતાં પણ તેથી અવરોધકપણું હોય એમ લાગી શકે એમ નથી; કારણ કે આત્માની નિશ્ચયવૃત્તિ તેથી અસન્મુખ છે.

લોકોમાં તે પ્રવૃત્તિ કરતાં માનભંગ થવાનો પ્રસંગ આવે તો તે માનભંગ પણ [પાઠા. 'માનભંગપણું'] સહન ન થઈ શકે એમ હોવાથી પ્રભાવના હેતુની ઉપેક્ષા કરવામાં આવતી હોય એમ પણ લાગતું નથી. કારણ કે તે માનામાન વિષે ચિત્ત ઘણુંકરી ઉદાસીન જેવું છે, અથવા તે પ્રકારમાં ચિત્તને વિશેષ ઉદાસીન કર્યું હોય તો થઈ શકે એમ છે.

શબ્દાદિ વિષયો પ્રત્યેનું કોઈ બળવાન કારણ પણ અવરોધક હોય એમ જણાતું નથી. કેવળ વિષયોનો ક્ષાયકભાવ છે એમ જો કે કહેવા પ્રસંગ નથી, તથાપિ તેમાં વિરસપણું બહુપણે

ભાસી રહ્યું છે. ઉદયથી પણ ક્યારેક મંદ રુચિ જન્મતી હોય તો તે પણ વિશેષ અવસ્થા પામ્યા પ્રથમ નાશ પામે છે; અને તે મંદ રુચિ વેદતાં પણ આત્મા ખેદમાં જ રહે છે, એટલે તે રુચિ અનાધાર થતી જતી હોવાથી બળવાન કારણરૂપ નથી.

બીજા કેટલાક પ્રભાવક થયા છે, તે કરતાં કોઈ રીતે વિચારદશાદિનું બળવાનપણું પણ હશે. એમ લાગે છે કે, તેવા પ્રભાવક પુરુષો આજે જણાતા નથી; અને માત્ર ઉપદેશકપણે નામ જેવી પ્રભાવનાએ પ્રવર્તતા કોઈ જોવામાં, સાંભળવામાં આવે છે, તેમના વિદ્યમાનપણાને લીધે અમને કંઈ અવરોધકપણું હોય એમ પણ જણાતું નથી.

અત્યારે તો આટલું લખવાનું બન્યું છે. વિશેષ સમાગમ પ્રસંગે જણાવી શું. આ વિષે તમે અને શ્રી······જો કંઈ પણ વિશેષ જણાવવા ઇચ્છતા હો, તો ખુશીથી જણાવશો વળી અમારાં લખેલાં કારણો સાવ બહાનારૂપ છે એમ વિચારવા યોગ નથી; એટલો લક્ષ રાખજો.

---

[૩૪૦] [૪૩૩][1] મુંબઈ, ભા. શુદ ૩ રવિ, ૧૯૫૦.

જીવને જ્ઞાનીપુરુષનું ઓળખાણ થયે તથાપ્રકારે અનંતાનુંબંધી ક્રોધ, માન, માયા, લોભ મોળાં પડવાનો પ્રકાર બનવાયોગ્ય છે, કે જેમ બની અનુક્રમે તે પરિક્ષીણ-પણાંને પામે છે. સત્પુરુષનું ઓળખાણ જેમ જેમ જીવને થાય છે, તેમ તેમ મતાભિગ્રહ, દુરાગ્રહતાદિ ભાવ મોળા પડવા લાગે છે, અને પોતાના દોષ જોવાભણી ચિત્ત વળી આવે છે; વિકથાદિ ભાવમાં નીરસપણું લાગે છે, કે જુગુપ્સા ઉત્પન્ન થાય છે; જીવને અનિત્યાદિ ભાવના ચિંતનવાપ્રત્યે બળવીર્ય સ્ફુરવા વિષે જે પ્રકારે જ્ઞાનીપુરુષ સમીપે સાંભળ્યું છે, તેથી પણ વિશેષ બળવાન પરિણામથી તે પંચવિષયાદિને વિષે અનિત્યાદિ ભાવ દૃઢ કરે છે. અર્થાત્ સત્પુરુષ મળ્યે આ સત્પુરુષ છે એટલું જાણી, સત્પુરુષને જાણ્યા પ્રથમ જે આત્મા પંચવિષયાદિને વિષે રક્ત હતો તેમ રક્ત ત્યારપછી નથી રહેતો, અને અનુક્રમે તે રક્તભાવ મોળો પડે એવા વૈરાગ્યમાં જીવ આવે છે; અથવા સત્પુરુષનો યોગ થયા પછી આત્મજ્ઞાન કંઈ દુર્લભ નથી; તથાપિ સત્પુરુષને વિષે, તેનાં વચનને વિષે, તે વચનનાં આશયને વિષે, પ્રીતિ-ભક્તિ થાય નહીં ત્યાંસુધી આત્મવિચાર પણ જીવમાં ઉદય આવવાયોગ્ય નથી, અને સત્પુરુષનો જીવને યોગ થયો છે, એવું ખરેખરું તે જીવને ભાસ્યું છે, એમ પણ કહેવું કઠણ છે.

જીવને સત્પુરુષનો યોગ થયે તો એવી ભાવના થાય કે અત્યારસુધી જે મારાં પ્રયત્ન કલ્યાણને અર્થે હતાં તે સૌ નિષ્ફળ હતાં-લક્ષવગરનાં બાણની પેઠે હતાં-પણ હવે સત્પુરુષનો અપૂર્વ યોગ થયો છે, તો મારાં સર્વ સાધન સફળ થવાનો હેતુ છે. લોક પ્રસંગમાં જે નિષ્ફળ-નિર્લક્ષ સાધન કર્યાં તે પ્રકારે હવે સત્પુરુષને યોગે ન કરતાં જરૂર અંતરાત્મામાં વિચારીને, દૃઢ પરિણામ રાખીને, જીવે આ યોગને, વચનને વિષે જાગૃત થવું યોગ્ય છે, જાગૃત રહેવું યોગ્ય છે; અને તે તે પ્રકાર ભાવી, જીવને દૃઢ કરવો કે જેથી તેને પ્રાપ્ત જોગ અફળ ન જાય, અને સર્વ પ્રકારે એ જ બળ આત્મામાં વર્ધમાન કરવું, કે આ યોગથી જીવને અપૂર્વ ફળ થવાયોગ્ય છે તેમાં, અંતરાય કરનાર 'હું જાણું છઉં, એ મારું અભિમાન છે. કુળધર્મને, અને કરતા આવ્યા છૈયે તે ક્રિયાને, કેમ ત્યાગી શકાય એવો લોકભય, સત્પુરુષની ભકિત આદિને વિષે પણ લૌકિકભાવ, અને કદાપિ કોઈ પંચવિષયાકાર એવાં કર્મ જ્ઞાનીને ઉદયમાં દેખી તેવો ભાવનું પોતે આરાધવા-પણું, એ આદિ પ્રકાર છે તે જ અનંતાનુંબંધી ક્રોધ, માન, માયા, લોભ છે. એ પ્રકાર વિશેષપણે સમજવાયોગ્ય છે; તથાપિ અત્યારે જેટલું લખવાનું બન્યું તેટલું લખ્યું છે.

---

૧ આ પત્ર અનુક્રમે ચાર પત્તાથી લખાયો છે.—સંશોધક. મ. ર.

ઉપશમ, ક્ષયોપશમ અને ક્ષાયકસમ્યક્ત્વને માટે સંક્ષેપમાં વ્યાખ્યા કહી હતી તેને અનુસરતી……ના સ્મરણમાં છે. જ્યાં જ્યાં આ જીવ જન્મ્યો છે, ભવના પ્રકાર ધારણ કર્યા છે, ત્યાં ત્યાં તથાપ્રકારના અભિમાનપણે વર્ત્યો છે. જે અભિમાન નિવૃત્ત કર્યા શિવાય તે તે દેહનો અને દેહના સંબંધમાં આવતા પદાર્થોનો આ જીવે ત્યાગ કર્યો છે; એટલે હજીસુધી તે જ્ઞાનવિચારે કરી, ભાવ ગાળ્યો નથી, અને તે તે પૂર્વ સંજ્ઞાઓ હજી એમ ને એમ આ જીવના અભિમાનમાં વર્ત્તી આવે છે, એ જ એને લોક આખાની અધિકરણક્રિયાનો હેતુ કહ્યો છે. એ જ

[×] [૪૩૪] મુંબઈ, ભા. શુ. ૪ સોમ, ૧૯૫૦.

'કબીર સાહેબ'નાં બે પદ અને 'ચારિત્રસાગર'નું એક પદ નિર્ભયપણાંથી તેમણે કહ્યાં છે તે લખ્યાં, તે વાંચ્યાં છે. શ્રી ચારિત્રસાગરનાં તેવાં કેટલાંક પદો પ્રથમ પણ વાંચવામાં આવ્યાં છે. તેવી નિર્ભય વાણી મુમુક્ષુજીવને ઘણુંકરી ધર્મ–પુરુષાર્થમાં બળવાન કરે છે.

અમારાથી તેવાં પદ કે કાવ્યો રચેલાં જોવાની જે તમારી ઇચ્છા છે, તે હાલ તો ઉપશમાવવા યોગ્ય છે. કેમકે તેવાં પદ વાંચવા–વિચારવામાં કે કરવામાં ઉપયોગનો હાલ વિશેષ પ્રવેશ થઈ શકતો નથી, છાંયા જેવો પણ પ્રવેશ થઈ શકતો નથી.

[૩૪૧] [૪૩૫] [સં. ૧૯૫૦, ભાદરવા શુદ ૪, સોમે.

શ્રી……આમેસ્થિત સત્સંગયોગ્ય પ્રત્યે, શ્રી મોહમયીપુરીથી……ના આત્મસ્વરૂપ સ્મૃત્તિપૂર્વક યથાયોગ્ય પ્રાપ્ત થાય. અત્રે સમાધિ છે. તમારો લખેલો કાગળ, આજે મળ્યો છે. તમારા વિદ્યમાનપણામાં પ્રભાવના હેતુની તમને જે વિશેષ જિજ્ઞાસા છે, અને તે હેતુ ઉત્પન્ન થાય તો તમારે વિષે જે અસીમહર્ષ ઉત્પન્ન થવાયોગ્ય છે તે વિશેષ જિજ્ઞાસા અને અસીમહર્ષ સંબંધીની તમારી ચિત્તવૃત્તિ અમને સમજવામાં છે.

અનેક જીવોની અજ્ઞાન દશા જોઈ, વળી તે જીવો કલ્યાણ કરીએ છૈયે અથવા આપણું કલ્યાણ થશે, એવી ભાવનાએ કે ઇચ્છાએ અજ્ઞાનમાર્ગ પામતાં જોઈ તે માટે અત્યંત કરુણા છૂટે છે, અને કોઈપણ પ્રકારે આ મટાડવા યોગ્ય છે એમ થઈ આવે છે; અથવા તેવો ભાવ ચિત્તમાં એમ ને એમ રહ્યા કરે છે, તથાપિ તે થવાયોગ્ય હશે તે પ્રકારે થશે, અને જે સમયપર તે પ્રકાર હોવાયોગ્ય હશે તે સમયે થશે, એવો પણ પ્રકાર ચિત્તમાં રહે છે, કેમકે તે કરુણાભાવ ચિંતવતાં ચિંતવતાં આત્મા બાહ્યમહાત્મ્યને ભજે એમ થવા દેવાયોગ્ય નથી; અને હજુ કંઈક તેવો ભય રાખવો યોગ્ય લાગે છે. બેય પ્રકારને હાલ તો ઘણુંકરી નિત્ય વિચારવામાં આવે છે, તથાપિ બહુ સમીપમાં તેનું પરિણામ આવવાનો સંભવ જણાતો નહીં હોવાથી, બનતાંસુધી તમને લખ્યું કે કહ્યું નથી. તમારી ઇચ્છા થવાથી વર્ત્તમાન જે સ્થિતિ છે તે, એ સંબંધમાં સંક્ષેપે લખી છે; અને તેથી તમને કોઈ પણ પ્રકારે ઉદાસ થવું ઘટતું નથી, કેમકે અમને વર્ત્તમાનમાં તેવો ઉદય નથી; પણ અમારાં આત્મપરિણામ તે ઉદયને અલ્પકાળમાં મટાડવા ભણી છે, એટલે તે ઉદયની કાળસ્થિતિ કોઈપણ પ્રકારે વધારે બળવાનપણે વેદવાથી ઘટતી હોય તો તે ઘટાડવા વિષે વર્ત્તે છે. બાહ્યમહાત્મ્યની ઇચ્છા આત્માને ઘણા વખત થયાં નહીં જેવી જ થઈ ગઈ છે, એટલે બુદ્ધિ બાહ્યમહાત્મ્ય ઘણુંકરી ઇચ્છતી જણાતી નથી, એમ છે, તથાપિ બાહ્યમહાત્મ્યથી જીવ સહેજે પણ પરિણામ ભેદ ન પામે એવા, સ્વાસ્થ્યમાં કંઇક ન્યૂનતા કહેવી ઘટે છે; અને તેથી જે કંઈ ભય રહે છે તે રહે છે, જે ભયથી તરતમાં મુક્તપણું થશે એમ જણાય છે.[1]

આ૦ સ્વ૦ પ્રણામ.

[1] આ પત્રનો ૪૩૫-૧ વાળો ભાગ 'સિદ્ધાંતબોધ' વાળા ભાગમાં છે.—સંશોધક.

[342] [443] સં. ૧૯૫૦ ના ભાદ્રપદ શુદ ૧૦, રવિવાર.

આ આત્મભાવ છે, અને આ અન્યભાવ છે, એવું બોધબીજ આત્માને વિષે પરિણમિત થવાથી અન્યભાવને વિષે સહેજે ઉદાસીનતા ઉત્પન્ન થાય છે, અને તે ઉદાસીનતા અનુક્રમે તે અન્યભાવથી સર્વથા મુક્તપણું કરે છે. નિજ-પર-ભાવ જેણે જાણ્યો છે એવા જ્ઞાનીપુરુષને ત્યારપછી પરભાવનાં કાર્યનો જે કંઈ પ્રસંગ રહે છે, તે પ્રસંગમાં પ્રવર્તતાં પ્રવર્તતાં પણ તેથી તે જ્ઞાનીનો સંબંધ છૂટ્યા કરે છે, પણ તેમાં હિતબુદ્ધિ થઈ પ્રતિબંધ થતો નથી.

પ્રતિબંધ થતો નથી એ વાત એકાંત નથી, કેમકે જ્ઞાનનું વિશેષ બળવાનપણું જ્યાં હોય નહીં, ત્યાં પરભાવનો વિશેષ પરિચય તે પ્રતિબંધરૂપ થઈ આવવો પણ સંભવે છે; અને તેટલા માટે પણ જ્ઞાનીપુરુષને પણ શ્રી જિને નિજજ્ઞાનના પરિચયી પુરુષાર્થને વખાણ્યો છે; તેને પણ પ્રમાદ કર્તવ્ય નથી, અથવા પરભાવનો પરિચય કરવાયોગ્ય નથી, કેમકે કોઈ અંશે પણ આત્મધારાને તે પ્રતિબંધરૂપ કહેવાયોગ્ય છે.

જ્ઞાનીને પ્રમાદબુદ્ધિ સંભવતી નથી, એમ જો કે સામાન્ય પદે શ્રી જિનાદિ મહાત્માઓએ કહ્યું છે, તોપણ તે પદ ચોથે ગુણઠાણેથી સંભવિત ગણ્યું નથી; આગળ જતાં સંભવિત ગણ્યું છે; જેથી વિચારવાન જીવને તો અવશ્ય કર્તવ્ય છે કે, જેમ બને તેમ પરભાવના પરિચિત કાર્યથી દૂર રહેવું, નિવૃત્ત થવું. ઘણુંકરીને વિચારવાન જીવને તો એ જ બુદ્ધિ રહે છે, તથાપિ કોઈ પ્રારબ્ધવશાત્ પરભાવનો પરિચય બળવાનપણે ઉદયમાં હોય ત્યાં નિજ-પદ-બુદ્ધિમાં સ્થિર રહેવું વિકટ છે, એમ ગણી નિત્ય નિવૃત્તબુદ્ધિની વિશેષ ભાવના કરવી, એમ મોટા પુરુષોએ કહ્યું છે.

અલ્પકાળમાં અવ્યાબાધ-સ્થિતિ થવાને અર્થે તો અત્યંત પુરુષાર્થ કરી જીવે પરપરિચયથી નિવૃત્તવું જ ઘટે છે, હળવે હળવે નિવૃત્ત થવાનાં કારણો ઉપર ભાર દેવા કરતાં જે પ્રકારે ત્વરાએ નિવૃત્તિ થાય તે વિચાર કર્તવ્ય છે; અને તેમ કરતાં અશાતાદિ આપત્તિયોગ વેદવા પડતા હોય તો તેને વેદીને પણ પરપરિચયથી શીઘ્રપણે દૂર થવાનો પ્રકાર કરવો યોગ્ય છે. એ વાત વિસ્મરણ થવા દેવાયોગ્ય નથી.

જ્ઞાનનું બળવાન તારતમ્યપણું થયે તો જીવને પરપરિચયમાં કદાપિ સ્વાત્મબુદ્ધિ થવી સંભવતી નથી, અને તેની નિવૃત્તિ થયે પણ જ્ઞાનબળે તે એકાંતપણે વિહાર કરવાયોગ્ય છે; પણ તેથી જેની ઓછી દશા છે એવા જીવને તો અવશ્ય પરપરિચયને છેદીને સત્સંગ કર્તવ્ય છે; કે જે સત્સંગથી સહેજે અવ્યાબાધ સ્થિતિનો અનુભવ થાય છે. જ્ઞાનીપુરુષ કે જેને એકાંતે વિચરતાં [પાઠા. વિચારતાં] પણ પ્રતિબંધ સંભવતો નથી, તે પણ સત્સંગની નિરંતર ઇચ્છા રાખે છે, કેમકે જીવને જો અવ્યાબાધ સમાધિની ઇચ્છા હોય તો સત્સંગ જેવો કોઈ સરળ ઉપાય નથી.

આમ હોવાથી દિન દિનપ્રત્યે, પ્રસંગે પ્રસંગે, ઘણીવાર ક્ષણે ક્ષણે સત્સંગ આરાધવાની જ ઇચ્છા વર્ધમાન થયા કરે છે. એ જ વિનંતિ. આ૦ સ્વ૦ પ્રણામ.

---

[343] [444] મુંબઈ, ભાદ્રપદ વદ ૫ ગુરુ, ૧૯૫૦.

'યોગવાસિષ્ઠાદિ' જે જે રૂડા પુરુષોનાં વચનો છે તે સૌ અહંવૃત્તિ પ્રતિકાર કરવા પ્રત્યે જ પ્રવર્ત્તે છે. જે જે પ્રકારે પોતાની ભ્રાંતિ કલ્પાઈ છે, તે તે પ્રકારે તે ભ્રાંતિ સમજી તે સંબંધી અભિમાન નિવૃત્ત કરવું, એ જ સર્વ તીર્થંકરાદિ મહાત્માનું કહેવું છે; અને તે જ વાક્ય ઉપર જીવે વિશેષકરી સ્થિર થવાનું છે, – વિશેષ વિચારવાનું છે, – અને

તે જ વાક્ય અનુપ્રેક્ષાયોગ્ય મુખ્યપણે છે. તે કાર્યની સિદ્ધિને અર્થે સર્વ સાધન કહ્યાં છે. અહંતાદિ વધવાને માટે, બાહ્યક્રિયા, કે મતના આગ્રહ માટે, સંપ્રદાય ચલાવા માટે, કે પૂજા શ્લાઘાથી પામવા અર્થે, કોઈ મહાપુરુષનો કંઈ ઉપદેશ છે નહીં, અને તે જ કાર્ય કરવાની સર્વથા આજ્ઞા જ્ઞાનીપુરુષની છે. પોતાને વિષે ઉત્પન્ન થયો હોય એવો મહિમાયોગ્ય ગુણ, તેથી ઉત્કર્ષ પામવું ઘટતું નથી, પણ અલ્પ પણ નિજદોષ જોઈને ફરિફરી પશ્ચાત્તાપમાં પડવું ઘટે છે, અને વિના પ્રમાદે તેથી પાછું ફરવું ઘટે છે; એ ભલામણ જ્ઞાનીપુરુષનાં વચનમાં સર્વત્ર રહી છે; અને તે ભાવ આવવા માટે સત્સંગ, સદ્ગુરુ અને સત્શાસ્ત્રાદિ સાધન કહ્યાં છે, જે અનન્ય નિમિત્ત છે.

તે સાધનની આરાધના જીવને નિજસ્વરૂપ કરવાના હેતુપણે જ છે, તથાપિ જીવ જો ત્યાં પણ વંચનાબુદ્ધિએ પ્રવર્ત્તે તો કોઈ દિવસ કલ્યાણ થાય નહીં. વંચનાબુદ્ધિ એટલે સત્સંગ–સદ્ગુરુ આદિને વિષે ખરા આત્મભાવે મહાત્મ્યબુદ્ધિ ઘટે તે મહાત્મ્યબુદ્ધિ નહીં, અને પોતાના આત્માને અજ્ઞાનપણું જ વર્ત્યા કર્યું છે, માટે તેની અલ્પજ્ઞતા–લઘુતા–વિચારી અમહાત્મ્યબુદ્ધિ નહીં; તે (મહાત્મ્યબુદ્ધિ આદિ) સત્સંગ–સદ્ગુરુ આદિને વિષે આરાધવાં નહીં. પણ વંચનાબુદ્ધિ છે, ત્યાં પણ જો જીવ લઘુતા ધારણ ન કરે તો પ્રત્યક્ષપણે જીવ ભવપરિભ્રમણથી ભય નથી પામતો એમ જ વિચારવાયોગ્ય છે. વધારે લક્ષ તો પ્રથમ જીવને જો આ થાય તો સર્વ શાસ્ત્રાર્થ અને આત્માર્થ સહેજે સિદ્ધ થવા સંભવે છે. એ જ વિજ્ઞાપન.

---

[૩૪૪] [૪૪૫] મુંબઈ, ૧૯૫૦. ના આશો સુદ ૧૧ બુધ,

સ્વપ્ને ય જેને સંસારસુખની ઇચ્છા રહી નથી, અને સંપૂર્ણ નિઃસારભૂત જેને સંસારનું સ્વરૂપ ભાસ્યું છે, એવા જ્ઞાનીપુરુષ પણ વારંવાર આત્માવસ્થા સંભાળી સંભાળીને ઉદય હોય તે પ્રારબ્ધ વેદે છે, પણ આત્માવસ્થાને વિષે પ્રમાદ થવા દેતા નથી. પ્રમાદના અવકાશયોગે જ્ઞાનીને પણ અંશે વ્યામોહ થવાનો સંભવ જે સંસારથી કહ્યો છે, તે સંસારમાં સાધારણ જીવે રહીને તેનો વ્યવસાય લૌકિકભાવે કરીને આત્મહિત ઇચ્છવું એ નહીં બનવા જેવું જ કાર્ય છે; કેમકે લૌકિકભાવ આડે આત્માને નિવૃત્તિ જ્યાં નથી આવતી, ત્યાં હિતવિચારણા બીજી રીતે થવી સંભવતી નથી. એકની નિવૃત્તિ તો બીજાનું પરિણામ થવું સંભવે છે. અહિતહેતુ એવો સંસારસંબંધી પ્રસંગ, લૌકિકભાવ, લોકચેષ્ટા એ સૌની સંભાળ જેમ બને તેમ જતી કરીને, તેને સંક્ષેપીને આત્મહિતને અવકાશ આપવો ઘટે છે.

આત્મહિત માટે સત્સંગ જેવું બળવાન બીજું નિમિત્ત કોઈ જણાતું નથી, છતાં તે સત્સંગ પણ, જે જીવ લૌકિકભાવથી અવકાશ લેતો નથી તેને, પ્રાયે નિષ્ફળ જાય છે, અને સહેજ સત્સંગ ફળવાન થયો હોય તોપણ જો વિશેષ વિશેષ લોકાવેશ રહેતો હોય, તો તે ફળ નિર્મૂળ થઈ જતાં વાર લાગતી નથી; અને સ્ત્રી, પુત્ર, આરંભ, પરિગ્રહના પ્રસંગમાંથી જો નિજબુદ્ધિ છોડવાનો પ્રયાસ કરવામાં ન આવે તો સત્સંગ ફળવાન થવાનો સંભવ શી રીતે બને? જે પ્રસંગમાં મહા જ્ઞાનીપુરુષો સંભાળીને ચાલે છે, તેમાં આ જીવે તો અત્યંત અત્યંત સંભાળથી, સંક્ષેપીને ચાલવું, એ વાત ન જ ભૂલવા જેવી છે. એમ નિશ્ચય કરી, પ્રસંગે પ્રસંગે, કાર્યે કાર્યે અને પરિણામે પરિણામે તેનો લક્ષ રાખી તેથી મોકળું થવાય તેમ જ કર્યા કરવું, એ શ્રી વર્ધમાનસ્વામીની છદ્મસ્થ મુનિચર્યાને દૃષ્ટાંતે અમે કહ્યું હતું.

[×] [૪૪૬] મુંબઈ, આસો વદ ૩ બુધ, ૧૯૫૦.

ભગવત્ ભગવતનું સંભાળશે, પણ જ્યારે જીવ પોતાપણું મુકશે ત્યારે. એવું જે ભક્તજનોનું વચન તે પણ વિચારતાં હિતકારી છે.

[×] [૪૪૮] મુંબઈ, કાર્તિક શુદ ૧, ૧૯૫૧.

મતિજ્ઞાનાદિનાં પ્રશ્નો વિષે સમાધાન પત્રદ્વારાએ થવું કઠણ છે. કેમકે તેને વિશેષ વાંચવાની કે ઉત્તર લખવાની પ્રવૃત્તિ હમણા થઈ શકતી નથી.

મહાત્માના ચિત્તનું સ્થિરપણું પણ રહેવું જેમાં કઠણ છે એવા દુસમકાળમાં તમ સૌપ્રત્યે અનુકંપા ઘટે છે એમ વિચારી લોકના આવેશે પ્રવૃત્તિ કરતાં તમે પ્રશ્નાદિ લખવારૂપ ચિત્તમાં અવકાશ આપ્યો એ મારા મનને સંતોષ થયો છે.

[૩૪૮] [૪૪૯] મુંબઈ, સં. ૧૯૫૧ ના કાર્તિક શુદ ૩, બુધ,

શ્રી સત્પુરુષને નમસ્કાર

શ્રી સૂર્યપુરસ્થિત, વૈરાગ્ય-ચિત્ત, સત્સંગ-યોગ્ય શ્રી......પ્રત્યે. શ્રી મોહમયી ભૂમિથી જીવન્મુક્તદશાઇચ્છક શ્રી......ના આત્મસ્મૃતિપૂર્વક યથાયોગ્ય પ્રાપ્ત થાય. વિશેષ વિનંતિ કે તમારાં લખેલાં ત્રણ પત્રો થોડા થોડા દિવસને અંતરે પહોંચ્યાં છે.

આ જીવ અત્યંત માયાના આવરણે દિશામૂઢ થયો છે, અને તે યોગે કરી તેની પરમાર્થ-દૃષ્ટિ ઉદય પ્રકાશતી થતી. અપરમાર્થને વિષે પરમાર્થનો દૃઢાગ્રહ થયો છે; અને તેથી બોધ પ્રાપ્ત થવાના યોગે પણ તેમાં બોધ પ્રવેશ થાય એવો ભાવ સ્ફુરતો નથી, એ આદિ જીવની વિષમ દશા કહી, પ્રભુપ્રત્યે દીનત્વ કહ્યું છે કે 'હે નાથ! હવે મારી કોઈ ગતિ (માર્ગ) મને દેખાતી નથી. કેમકે સર્વસ્વ લુંટાયા જેવો યોગ મેં કર્યો છે, અને સહજ ઐશ્વર્ય છતાં, પ્રયત્ન કર્યે છતે, તે ઐશ્વર્યથી વિપરીત એવા જ માર્ગ મેં આચર્યા છે, તે તે યોગથી મારી નિવૃત્તિ કર, અને તે નિવૃત્તિનો સર્વોત્તમ સદુપાય એવો જે સદ્ગુરુપ્રત્યેનો શરણભાવ તે ઉત્પન્ન થાય, એવી કૃપા કર.' એવા ભાવના વીશ દોહરા કે જેમાં પ્રથમ વાક્ય 'હે હરિ! હે હરિ! શું કહું? દીનાનાથ દયાળ' [પાઠા. 'હે પ્રભુ! હે પ્રભુ! શું કહું? દીનાનાથ દયાળ'] છે, તે દોહરા સ્મરણમાં હશે. તે દોહરાની વિશેષ અનુપ્રેક્ષા થાય તેમ કરશો તો વિશેષ ગુણાવૃત્તિનો હેતુ છે.

બીજા આઠ ત્રોટક છંદ તે સાથે અનુપ્રેક્ષા કરવાયોગ્ય છે, કે જેમાં આ જીવને શું આચરવું બાકી છે, અને જે જે પરમાર્થને નામે આચરણ કર્યાં તે અત્યારસુધી વૃથા થયાં, ને તે આચરણને વિષે મિથ્યાગ્રહ છે તે નિવૃત્ત કરવાનો બોધ કહ્યો છે, તે પણ અનુપ્રેક્ષા કરતાં જીવને પુરુષાર્થ-વિશેષનો હેતુ છે.

'યોગવાસિષ્ઠ'ની વાંચના પુરી થઈ હોય તો થોડો વખત તેનો અવકાશ રાખી એટલે હમણાં ફરી વાંચવાનું બંધ રાખી ઉત્તરાધ્યયનસૂત્ર વિચારશો; પણ તે કુળસંપ્રદાયના આગ્રહાર્થે નિવૃત્ત કરવાને વિચારશો, કેમકે જીવને કુળયોગે સંપ્રદાય પ્રાપ્ત થયો હોય છે તે પરમાર્થરૂપ છે કે કેમ? એમ વિચારતાં દૃષ્ટિ ચાલતી નથી; અને સહેજે તે જ પરમાર્થ માની રાખી જીવ પરમાર્થથી ચૂકે છે; માટે મુમુક્ષુ જીવને તો એમ જ કર્તવ્ય છે કે જીવને સદ્ગુરુયોગે કલ્યાણની પ્રાપ્તિ અલ્પકાળમાં થાય તેનાં સાધન, વૈરાગ્ય અને ઉપશમ અર્થે 'યોગવાસિષ્ઠ,' 'ઉત્તરાધ્યયનાદિ' વિચારવાયોગ્ય છે, તેમ જ પ્રત્યક્ષ પુરુષનાં વચનનું નિરાબાધપણું જાણવાને અર્થે વિચારવાયોગ્ય છે. આ૦ સ્વ૦ પ્રણામ.

[અપ્ર.લ.૬૮] [૪૫૦] મુંબઈ, કાર્તિક સુદ ૩ બુધ, ૧૯૫૧.

શ્રી કૃષ્ણ ગમે તે ગતિને પ્રાપ્ત થયા હોય, પણ વિચારતાં તે આત્મભાવઉપયોગી હતા, એમ સ્પષ્ટ જણાય છે. જે શ્રી કૃષ્ણે કાંચનની દ્વારિકાનું, છપ્પનકોટિયાદવે સંગ્રહિતનું, પંચવિષયના આકર્ષિત કારણોના યોગમાં સ્વામીપણું ભોગવ્યું, તે શ્રી કૃષ્ણે જ્યારે દેહ મુક્યો છે ત્યારે શી સ્થિતિ હતી તે વિચારવાયોગ્ય છે; અને વિચારી આ જીવને જરૂર આકુળપણાથી મુક્ત કરવાયોગ્ય છે. કુલનો સંહાર થયો છે, દ્વારિકાનો દાહ થયો છે, તે શોકે શોકવાન એકલા વનમાં ભૂમિપર આધાર કરી સૂતા છે, ત્યાં જરાકુમારે બાણ માર્યું તે સમયે પણ જેણે ધીરજને અવગાહી છે તે શ્રી કૃષ્ણની દશા વિચારવાયોગ્ય છે.

'સમ્યગ્દૃષ્ટિ અભક્ષ્ય આહાર કરે ?' એ આદિ પ્રશ્નો લખ્યાં. એ પ્રશ્નોના હેતુ વિચારવાથી જણાવા યોગ્ય છે કે પ્રથમ પ્રશ્નમાં કોઈ એક દૃષ્ટાંત ગ્રહણ કરી જીવે શુદ્ધ પરિણામની હાનિ કરવા જેવું છે. મતિના અસ્થિરપણાથી જીવ પરિણામનો વિચાર નથી કરી શકતો. શ્રેણિકાદિના સંબંધમાં કોઈ એક સ્થળે એવી વાત કોઈ એક ગ્રંથમાં જણાવી છે; પણ તે કોઈએ પ્રવૃત્તિ કરવાઅર્થે જણાવી નથી, તેમ જ તે વાત યથાર્થ એમ જ છે, તેમ પણ નથી. સમ્યગ્દૃષ્ટિ પુરુષને અલ્પ માત્ર વ્રત નથી હોતું તોપણ સમ્યગ્દર્શન આવ્યા પછી ન વમે તો વધારેમાં વધારે પંદર ભવે મોક્ષ પામે, એવું સમ્યગ્દર્શનનું બળ છે, એવા હેતુએ દર્શાવેલી વાણીને બીજા રૂપમાં લઈ ન જવી. સત્પુરુષની વાણી વિષય અને કષાયના અનુમોદનથી અથવા રાગદ્વેષના પોષણથી રહિત હોય છે, એવો નિશ્ચય રાખવો, અને ગમે તે પ્રસંગે તે જ દૃષ્ટિથી અર્થ કરવો યોગ્ય છે.

---

[૩૫૦] [૪૫૧] મુંબઈ, કાર્તિક સુદ ૧૪ શનિ, ૧૯૫૧.

બે પ્રકારની દશા મુમુક્ષુજીવને વર્તે છે; એક 'વિચારદશા,' અને બીજી 'સ્થિતપ્રજ્ઞદશા.' સ્થિતિપ્રજ્ઞદશા વિચારદશા લગભગ પુરી થયે અથવા સંપૂર્ણ થયે પ્રગટે છે. તે સ્થિતિપ્રજ્ઞદશાની પ્રાપ્તિ આ કાળમાં કઠણ છે; કેમકે આત્મપરિણામને વ્યાઘાતરૂપ યોગ આ કાળમાં પ્રધાનપણે વર્તે છે, અને તેથી વિચારદશાનો યોગ પણ સદ્ગુરુ-સત્સંગના અંતરાયથી પ્રાપ્ત થતો નથી, તેવા કાળમાં......વિચારદશાને ઇચ્છે છે, એ વિચારદશા પ્રાપ્ત થવાનું મુખ્ય કારણ છે; અને તેવા જીવને ભય, ચિંતા, પરાભવાદિ ભાવમાં નિજબુદ્ધિ કરવી ઘટે નહીં; તોપણ ધીરજથી તેમને સમાધાન થવા દેવું; અને નિર્ભય ચિત્ત રખાવવું ઘટે છે.

---

[૩૪૯] [૪૫૨] મુંબઈ, કાર્તિક સુદ ૭, ૧૯૫૧.

શ્રી સત્પુરુષોને નમસ્કાર

મુમુક્ષુ જીવને એટલે વિચારવાન જીવને આ સંસારને વિષે અજ્ઞાન શિવાય બીજો કોઈ ભય હોય નહીં. એક અજ્ઞાનની નિવૃત્તિ ઇચ્છવી એ રૂપ જે ઇચ્છા તે શિવાય વિચારવાન જીવને બીજી ઇચ્છા હોય નહીં; અને પૂર્વ કર્મના બળે તેવો કોઈ ઉદય હોય તોપણ વિચારવાનનાં ચિત્તમાં 'સંસાર કારાગૃહ છે, સમસ્ત લોક દુઃખે કરી આર્ત્ત છે, ભયાકુળ છે, રાગદ્વેષનાં પ્રાપ્ત ફળથી બળતો છે,' એવો વિચાર નિશ્ચયરૂપ જ વર્ત્તે છે; અને 'જ્ઞાન-પ્રાપ્તિનો કંઈ અંતરાય છે, માટે કારાગૃહરૂપ સંસાર અને ભયનો હેતુ છે અને લોકનો પ્રસંગ કરવાયોગ્ય નથી,' એ જ એક ભય વિચારવાનને ઘટે છે.

મહાત્મા શ્રી તીર્થંકરે 'નિર્ગ્રંથને' પ્રાપ્ત-પરિસહ સહન કરવાની ફરિફરી ભલામણ આપી છે. તે પરિસહનું સ્વરૂપ પ્રતિપાદન કરતાં 'અજ્ઞાન-પરિસહ' અને 'દર્શન-પરિસહ' એવા બે પરિસહ પ્રતિપાદન કર્યા છે, કે કોઈ ઉદયયોગનું બળવાનપણું હોય અને સત્સંગ-સત્પુરુષનો યોગ થયા છતાં જીવને અજ્ઞાનનાં કારણો ટાળવામાં હિમ્મત ન ચાલી શકતી હોય, મુંઝવણ આવી જતી હોય, તોપણ ધીરજ રાખવી; સત્સંગ-સત્પુરુષનો યોગ વિશેષ-વિશેષ કરી આરાધવો; તો અનુક્રમે અજ્ઞાનની નિવૃત્તિ થશે; કેમકે નિશ્ચય જે ઉપાય છે, અને જીવને નિવૃત્ત થવાની બુદ્ધિ છે, તો પછી તે અજ્ઞાન નિરાધાર થયું છતું શી રીતે રહી શકે? એક માત્ર પૂર્વકર્મયોગ શિવાય ત્યાં કોઈ તેને આધાર નથી. તે તો જે જીવને સત્સંગ-સત્પુરુષનો યોગ થયો છે અને પૂર્વકર્મનિવૃત્તિ પ્રત્યે પ્રયોજન છે, તેને ક્રમે કરી ટળવા જ યોગ્ય છે, એમ વિચારી તે અજ્ઞાનથી થતું આકુળવ્યાકુળપણું તે મુમુક્ષુ જીવે ધીરજથી સહન કરવું, એ પ્રમાણે પરમાર્થ કહીને પરિસહ કહ્યો છે. અત્ર અમે સંક્ષેપમાં તે બે ય પરિસહનું સ્વરૂપ લખ્યું છે. આ પરિસહનું સ્વરૂપ જાણી સત્સંગ-સત્પુરુષના યોગે, જે અજ્ઞાનથી મુંઝવણ થાય છે તે નિવૃત્ત થશે એવો નિશ્ચય રાખી, યથાઉદય જાણી, ધીરજ રાખવાનું ભગવાન તીર્થંકરે કહ્યું છે; પણ તે ધીરજ એવા અર્થમાં કહી નથી, કે સત્સંગ-સત્પુરુષના યોગે પ્રમાદ હેતુએ વિલંબ કરવો તે ધીરજ છે, અને ઉદય છે, તે વાત પણ વિચારવાન જીવે સ્મૃતિમાં રાખવા યોગ્ય છે.

શ્રી તીર્થંકરાદિએ ફરિફરી જીવોને ઉપદેશ કર્યો છે, પણ જીવ દિશામૂઢ રહેવા ઇચ્છે છે ત્યાં ઉપાય પ્રવર્તી શકે નહીં. ફરિફરી ઠોકીઠોકીને કહ્યું છે કે એક આ જીવ સમજે તો સહજ મોક્ષ છે, નહીં તો અનંત ઉપાયે પણ નથી. અને તે સમજવું પણ કંઈ વિકટ નથી, કેમકે જીવનું સહજ જે સ્વરૂપ છે તે જ માત્ર સમજવું છે; અને તે કંઈ બીજાના સ્વરૂપની વાત નથી કે વખતે તે ગોપવે કે ન જણાવે, તેથી સમજવી ન બને. પોતાથી પોતે ગુપ્ત રહેવાનું શી રીતે બનવાયોગ્ય છે? પણ સ્વપ્નદશામાં જેમ ન બનવાયોગ્ય એવું પોતાનું મૃત્યુ પણ જીવ જુએ છે તેમ અજ્ઞાનદશારૂપ સ્વપ્નરૂપ-યોગે આ જીવ પોતાને પોતાનાં નહીં એવાં બીજાં દ્રવ્યને વિષે સ્વપણે માને છે; અને એ જ માન્યતા તે સંસાર છે, તે જ અજ્ઞાન છે, નરકાદિ ગતિનો હેતુ તે જ છે, તે જ જન્મ છે, મરણ છે અને તે જ દેહ છે, દેહના વિકાર છે; તે જ પુત્ર, તે જ પિતા, તે જ શત્રુ, તે જ મિત્રાદિ ભાવ કલ્પનાના હેતુ છે, અને તેની નિવૃત્તિ થઈ ત્યાં સહજ મોક્ષ છે; અને એ જ નિવૃત્તિને અર્થે સત્સંગ-સત્પુરુષાદિ સાધન કહ્યાં છે; અને તે સાધન પણ જીવ જો પોતાના પુરુષાર્થને તેમાં ગોપવ્યા શિવાય પ્રવર્તાવે તો જ સિદ્ધ છે. વધારે શું કહીએ? આટલો જ સંક્ષેપ જીવમાં પરિણામ પામે તો તે સર્વ વ્રત, યમ, નિયમ, જપ, યાત્રા, ભક્તિ, શાસ્ત્રજ્ઞાન આદિ કરી છૂટ્યો એમાં કંઈ સંશય નથી. એ જ વિનંતિ. આ૦ સ્વ૦ પ્રણામ.

[×] [૪૫૩] મુંબઈ, કાર્તિક શુદ ૭, ૧૯૫૧.

કૃષ્ણદાસને ચિત્તની વ્યગ્રતા જોઈને તમારાં સૌનાં મનમાં ખેદ રહે છે, તેમ બનવું સ્વાભાવિક છે. જો બને તો 'યોગવાસિષ્ઠ' ગ્રંથ ત્રીજા પ્રકરણથી તેમને વંચાવશો, અથવા શ્રવણ કરાવશો; અને પ્રવૃત્તિ-ક્ષેત્રથી જેમ અવકાશ મળે તથા સત્સંગ થાય તેમ કરશો. દિવસના ભાગમાં તેવો વધારે વખત અવકાશ લેવાનું બને તેટલો લક્ષ રાખવો યોગ્ય છે. કૃષ્ણદાસે ચિત્તમાંથી વિક્ષેપની નિવૃત્તિ કરવાયોગ્ય છે.

[અ.પ્ર.લ.૭૨] [૪૫૪] [સ. નિ. મુંબઈ, કાર્તિક શુદ ૯ બુધ, ૧૯૫૧.

છૂટા મનથી ખુલાસો અપાય એવી તમારી ઇચ્છા રહે છે, તે ઇચ્છા હોવાને લીધે જ છૂટા મનથી ખુલાસો આપવાનું બન્યું નથી, અને હવે પણ તે ઇચ્છા નિરોધ્યા શિવાય તમને બીજું વિશેષ કર્ત્તવ્ય નથી. અમે છૂટા ચિત્તથી ખુલાસો આપશું એમ ગણીને ઇચ્છા નિરોધવી ઘટે નહીં, પણ સત્પુરુષનાં સંગનું મહાત્મ્ય જાળવવા તે ઇચ્છા શમાવવી ઘટે છે, એમ વિચારીને શમાવવી ઘટે છે. સત્સંગની ઇચ્છાથી જ જો સંસાર–પ્રતિબંધ ટળવાને સ્થિતિ સુધારવાની ઇચ્છા રહેતી હોય તોપણ હાલ જતી કરવીયોગ્ય છે, કેમકે અમને એમ લાગે છે કે વારંવાર તમે લખો છો, તે કુટુંબમોહ છે, સંકલેશ–પરિણામ છે, અને અશાતા નહીં સહન કરવાની કંઈપણ અંશે બુદ્ધિ છે; અને જે પુરુષને તે વાત ભક્તજને લખી હોય તો તેથી તેનો રસ્તો કરવાને બદલે એમ થાય છે કે, આવી નિદાનબુદ્ધિ જ્યાંસુધી રહે ત્યાંસુધી સમ્યકત્વનો નિરોધ રહે ખરો. એમ વિચારી ખેદ થઈ આવે છે તેને લખવું તે તમને યોગ્ય નથી.

[૩૫૧] [૪૫૫] મુંબઈ, કાર્તિક શુદ ૧૪ સોમ, ૧૯૫૧.

સર્વ જીવ આત્માપણે સમસ્વભાવી છે. બીજા પદાર્થમાં જીવ જો નિજબુદ્ધિ કરે તો પરિભ્રમણદશા પામે છે; અને નિજને વિષે નિજબુદ્ધિ થાય તો પરિભ્રમણદશા ટળે છે. જેનાં ચિત્તમાં એવો માર્ગ વિચારવો અવશ્યનો છે, તેણે તે જ્ઞાન જેના આત્મામાં પ્રકાશ પામ્યું છે, તેની દાસનુદાસપણે અનન્ય ભક્તિ કરવી, એ પરમ શ્રેય છે; અને તે દાસાનુદાસ ભક્તિમાનની ભક્તિ પ્રાપ્ત થયે જેમાં કંઈ વિષમતા આવતી નથી, તે જ્ઞાનીને ધન્ય છે. તેટલી સર્વાંશદશા જ્યાંસુધી પ્રગટી ન હોય ત્યાંસુધી આત્માને કોઈ ગુરુપણે આરાધે ત્યાં પ્રથમ તે ગુરુપણું છોડી તે શિષ્ય વિષે પોતાનું દાસાનુદાસપણું કરવું ઘટે છે.

[૫૫૬] [૪૫૬] [સ. નિ. વવાણીઆ, સં. ૧૯૫૨, પાઠા. ૧૯૫૧.

[અંતર્ગત ગુણશ્રેણીસ્વરૂપ[1]]

ૐ

૧ અપૂર્વ અવસર એવો ક્યારે આવશે ?
ક્યારે થઈશું બાહ્યાંતર નિર્ગ્રંથ જો ?
સર્વ સંબંધનું બંધન તિક્ષ્ણ છેદીને,
વિચરશું કવ મહત્પુરુષને પંથ જો ? અપૂર્વ૦
૨ સર્વ ભાવથી ઔદાસીન્યવૃત્તિ કરી,
માત્ર દેહ તે સંયમહેતુ હોય જો;
અન્ય કારણે અન્ય કશું કલ્પે નહીં,
દેહે પણ કિંચિત્ મૂર્છા નવ જોય જો. અપૂર્વ૦

---

૧ આ 'ગુણશ્રેણીસ્વરૂપ' શ્રીમદ્ સં. ૧૯૫૨માં શ્રી વવાણીઆમાં પોતાની સ્થિતિ હતી ત્યારે લખેલ છે જે દિવસે આ પદો પૂર્ણ કર્યાં તે પેહલાંના દિવસે પોતે પહેલું પદ હાથી છાપના ચીનાઈ કાગળ ઉપર લખી રાખેલ. બીજે દિવસે સવારે ઉઠતાં વેંતજ પૂ૦ માતુશ્રીના ખાટલા બેસી આ સેવકને આજ્ઞા કરી કે 'બેડકમાંથી પેટી ઉપર ચીનાઈ કાગળની થોકડી પડી છે તે અને ખડીઓ કલમ લઈ આવ.' સેવકે તે લાવી આપ્યાં, અને પોતે સાંજ બેસી બાકીના પદો પૂર્ણ કર્યાં. એમ મારી સ્મૃતિ છે. મારી વય તે વખતે ૧૧ વર્ષની હશે—સંશોધક.

૩ દર્શનમોહ વ્યતીત થઈ ઉપજ્યો બોધ જે,
દેહ ભિન્ન કેવલ ચૈતન્યનું જ્ઞાન જો;
તેથી પ્રક્ષીણ ચારિતમોહ વિલોકિયે,
વર્ત્તે એવું શુદ્ધસ્વરૂપનું ધ્યાન જો. અપૂર્વ૦

૪ આત્મસ્થિતા ત્રણ સંક્ષિપ્ત યોગની,
મુખ્યપણે તો વર્ત્તે દેહપર્યંત જો;
ઘોર પરિષહ કે ઉપસર્ગભયે કરી,
આવી શકે નહીં તે સ્થિરતાનો અંત જો. અપૂર્વ૦

૫ સંયમના હેતુથી યોગપ્રવર્ત્તના,
સ્વરૂપલક્ષે જિનઆજ્ઞા આધીન જો;
તે પણ ક્ષણ ક્ષણ ઘટતી જાતી સ્થિતિમાં,
અંતે થાયે નિજસ્વરૂપમાં લીન જો. અપૂર્વ૦

૬ પંચ વિષયમાં રાગદ્વેષ વિરહિતતા,
પંચ પ્રમાદે ન મળે મનનો ક્ષોભ જો;
દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર ને કાળ, ભાવ પ્રતિબંધવણ,
વિચરવું ઉદયાધીન પણ વીતલોભ જો. અપૂર્વ૦

૭ ક્રોધપ્રત્યે તો વર્ત્તે ક્રોધસ્વભાવતા,
માનપ્રત્યે તો દીનપણાનું માન જો;
માયાપ્રત્યે માયા સાક્ષી ભાવની,
લોભપ્રત્યે નહીં લોભ સમાન જો. અપૂર્વ૦

૮ બહુ ઉપસર્ગકર્ત્તાપ્રત્યે પણ ક્રોધ નહીં,
વંદે ચક્રિ તથાપિ ન મળે માન જો;
દેહ જાય પણ માયા થાય ન રોમમાં,
લોભ નહીં છો પ્રબળ સિદ્ધિ નિદાન જો. અપૂર્વ૦

૯ નગ્નભાવ મુંડભાવ સહ અસ્નાતતા,
અદંતધોવન આદિ પરમ પ્રસિદ્ધ જો;
કેશ, રોમ, નખ કે અંગે શૃંગાર નહીં,
દ્રવ્યભાવ સંયમમય નિર્ગ્રંથ સિદ્ધ જો. અપૂર્વ૦

૧૦ શત્રુ મિત્રપ્રત્યે વર્ત્તે સમદર્શિતા,
માન અમાને વર્ત્તે તે જ સ્વભાવ જો;
જીવિત કે મરણે નહીં ન્યૂનાધિકતા,
ભવ મોક્ષે પણ શુદ્ધ વર્ત્તે સમભાવ જો. અપૂર્વ૦

૧૧ એકાકી વિચરતો વળી સ્મશાનમાં,
વળી પર્વતમાં વાઘ સિંહ સંયોગ જો;
અડોલ આસન, ને મનમાં નહીં ક્ષોભતા,
પરમમિત્રનો જાણે પામ્યા યોગ જો. અપૂર્વ૦

૧૨ ઘોર તપશ્ચર્યામાં પણ મનને તાપ નહીં,
સરસ અન્ને નહીં મનને પ્રસન્નભાવ જો;

રજકણ કે રિદ્ધિ વૈમાનિકદેવની,
સર્વે માન્યા પુદ્ગલ એક સ્વભાવ જો. અપૂર્વ૦
૧૩ એમ પરાજય કરીને ચારિતમોહનો,
આવું ત્યાં જ્યાં કરણ અપૂર્વ ભાવ જો;
શ્રેણી ક્ષપકતણી કરીને આરૂઢતા,
અનન્ય ચિંતન અતિશય શુદ્ધ સ્વભાવ જો. અપૂર્વ૦
૧૪ મોહ સ્વયંભૂરમણ સમુદ્ર તરી કરી,
સ્થિતિ ત્યાં જ્યાં ક્ષીણમોહ ગુણસ્થાન જો;
અંત સમય ત્યાં પૂર્ણસ્વરૂપ વીતરાગ થઈ,
પ્રગટાવું નિજ કેવળજ્ઞાન નિધાન જો. અપૂર્વ૦
૧૫ ચાર કર્મ ઘનઘાતી તે વ્યવચ્છેદ જ્યાં,
ભવનાં બીજતણો આત્યંતિક નાશ જો;
સર્વભાવ જ્ઞાતા દૃષ્ટા સહ શુદ્ધતા,
કૃતકૃત્ય પ્રભુ વીર્ય અનંત પ્રકાશ જો. અપૂર્વ૦
૧૬ વેદનીયાદિ ચાર કર્મ વર્ત્તે જહાં,
બળી સીંદરીવત્ આકૃતિ માત્ર જો;
તે દેહાયુષ્ આધીન જેની સ્થિતિ છે,
આયુષ્ પૂર્ણે, મટિયે દૈહિકપાત્ર જો. અપૂર્વ૦
૧૭ મન, વચન, કાયા ને કર્મની વર્ગણા,
છૂટે જહાં સકળ પુદ્ગલ સંબંધ જો;
એવું અયોગિ ગુણસ્થાનક ત્યાં વર્ત્તતું,
મહાભાગ્ય સુખદાયક પૂર્ણ અબંધ જો. અપૂર્વ૦
૧૮ એક પરમાણુ માત્રની મળે ન સ્પર્શતા,
પૂર્ણકલંકરહિત અડોલસ્વરૂપ જો;
શુદ્ધ નિરંજન ચૈતન્યમૂર્ત્તિ અનન્યમય,
અગુરુ, લઘુ, અમૂર્ત્ત સહજપદરૂપ જો. અપૂર્વ૦
૧૯ પૂર્વ પ્રયોગાદિ કારણના યોગથી,
ઊર્ધ્વગમન સિદ્ધાલય પ્રાપ્ત સુસ્થિત જો;
સાદિ અનંત અનંત સમાધિસુખમાં,
અનંત દર્શન, જ્ઞાન અનંત સહિત જો. અપૂર્વ૦
૨૦ જે પદ શ્રી સર્વજ્ઞે દીઠું જ્ઞાનમાં,
કહી શક્યા નહીં પણ તે શ્રી ભગવાન જો;
તેહ સ્વરૂપને અન્ય વાણી તે શું કહે?
અનુભવગોચર માત્ર રહ્યું તે જ્ઞાન જો. અપૂર્વ૦
૨૧ એહ પરમપદ પ્રાપ્તિનું કર્યું ધ્યાન મેં,
ગજાવગર ને હાલ મનોરથરૂપ જો;
તોપણ નિશ્ચય રાજચંદ્ર મનને રહ્યો,
પ્રભુઆજ્ઞાએ થાશું તે જ સ્વરૂપ જો. અપૂર્વ૦

[×] [૪૫૮] [સ. નિ. ૧૯૫૧.

જ્ઞાનીપુરુષોને સમયે-સમયે અનંતા સંયમ-પરિણામ વર્ધમાન થાય છે, એમ સર્વજ્ઞે કહ્યું છે, તે સત્ય છે. તે સંયમ, વિચારની તીક્ષ્ણ-પરિણતિથી બ્રહ્મરસપ્રત્યે સ્થિર-પણાથી ઉત્પન્ન થાય છે.

[૪૬૮] [૪૬૨] [સ. નિ. ૧૯૫૩, પાઠા. ૧૯૫૧.

અન્યસંબંધી જે તાદાત્મ્યપણું ભાસ્યું છે, તે તાદાત્મ્યપણું નિવૃત્ત થાય તો સહજ-સ્વભાવે આત્મા મુક્ત જ છે. એમ શ્રી ઋષભાદિ અનંત જ્ઞાનીપુરુષો કહી ગયા છે, યાવત્ તથારૂપમાં સમાયા છે.

[×] [૪૬૩] મુંબઈ, કાર્તિક વદ ૧૩ રવિ, ૧૯૫૧.

જ્યારે પ્રારબ્ધોદય દ્રવ્યાદિ કારણોમાં નિર્બળ હોય ત્યારે વિચારવાન જીવે વિશેષ પ્રવૃત્તિ કરવી ન ઘટે, અથવા આજુબાજુની ઘણી સંભાળથી કરવી ઘટે; એક લાભનો જ પ્રકાર દેખ્યા કરી કરવી ન ઘટે. મુંઝાવાથી કંઈ કર્મની નિવૃત્તિ ઇચ્છીએ છીએ તે થતી નથી, અને આર્ત્તધ્યાન થઈ જ્ઞાનીના માર્ગપર પગ મુકાય છે.

[૩૫૪] [૪૬૫] મોહમયી-ક્ષેત્ર, માગસર વદ ૮ બુધ, ૧૯૫૧.

અત્રેથી નિવૃત્તવા પછી ઘણુંકરી વવાણીઆ એટલે આ ભવના જન્મગામમાં સાધારણ વ્યવહારિક પ્રસંગે જવાનું કારણ છે. ચિત્તમાં ઘણા પ્રકારે તે પ્રસંગથી છૂટી શકવાનું વિચારતાં છૂટી શકાય તેમ પણ બને, તથાપિ કેટલાક જીવોને અલ્પ કારણમાં વિશેષ અસમાધાન વખતે થવાનો સંભવ રહે; જેથી અપ્રતિબંધભાવને વિશેષ દૃઢ કરી, જવાનો વિચાર રહે છે. ત્યાં ગયે વખતે એક માસથી વિશેષ વખત જવાનો સંભવ છે. વખતે બે માસ પણ થાય. ત્યાર પછી પાછું ત્યાંથી વળી આ ક્ષેત્ર તરફ આવવાનું કરવું પડે તેમ છે, છતાં બને ત્યાંસુધી વચ્ચે બેએક મહિના એકાંત જેવો નિવૃત્તિજોગ બને તો તેમ કરવાની ઇચ્છા છે; અને તે જોગ અપ્રતિબંધપણે થઈ શકે તે માટે વિચારું છું.

સર્વ વ્યવહારથી નિવૃત્તવાવિના ચિત્ત ઠેકાણે બેસે નહીં એવો અપ્રતિબંધ-અસંગભાવ ચિત્તે બહુ વિચાર્યો હોવાથી તે જ પ્રવાહમાં રહેવું થાય છે. પણ ઉપાર્જિત પ્રારબ્ધ નિવૃત્ત થયે તેમ બની શકે એટલો પ્રતિબંધ પૂર્વકૃત છે; આત્માની ઇચ્છાનો પ્રતિબંધ નથી. સર્વસામાન્ય લોકવ્યવહારની નિવૃત્તિ સંબંધી પ્રસંગનો વિચાર બીજે પ્રસંગે જણાવવો રાખી, આ ક્ષેત્રેથી નિવૃત્તવા વિષે વિશેષ અભિપ્રાય રહે છે; તે પણ ઉદય આગળ બનતું નથી. તોપણ અહોનિશ એ જ ચિંતન રહે છે, તો તે વખતે થોડા કાળમાં બનશે એમ રહે છે. આ ક્ષેત્રપ્રત્યે કંઈ દ્વેષ પરિણતિ નથી, તથાપિ સંગનું વિશેષ કારણ છે. પ્રવૃત્તિના પ્રયોજન વિના અત્રે રહેવું કંઈ આત્માને તેવા લાભનું કારણ નથી એમ જાણી, આ ક્ષેત્રથી નિવૃત્તવાનો વિચાર રહે છે. પ્રવૃત્તિ પણ નિજબુદ્ધિથી પ્રયોજનભૂત કોઈ પણ પ્રકારે લાગતી નથી, તથાપિ ઉદય પ્રમાણે વર્તવાનો જ્ઞાનીનો ઉપદેશ અંગીકાર કરી ઉદય વેદવા પ્રવૃત્તિ જોગ વેઠીએ છીએ.

જ્ઞાને કરીને આત્મામાં ઉત્પન્ન થયેલો એવો નિશ્ચય બદલતો નથી, કે સર્વસંગ મોટા આસ્રવ છે; ચાલતાં, જોતાં, પ્રસંગ કરતાં, સમય માત્રમાં નિજભાવને વિસ્મરણ કરાવે છે; અને તે વાત પ્રત્યક્ષ જોવામાં આવી છે, આવે છે, અને આવી શકે તેવી છે; *તેથી અહોનિશ તે મોટા આસ્રવરૂપ એવા સર્વ-સંગમાં ઉદાસપણું રહે છે; અને તે દિવસ-દિવસ પ્રત્યે વધતા પરિણામને પામ્યા કરે છે; તેથી વિશેષ-પરિણામને પામી સર્વ-સંગથી નિવૃત્તિ થાય એવી અનન્ય કારણ યોગે ઇચ્છા રહે છે.*

આ પત્ર પ્રથમથી વ્યવહારિક આકૃતિમાં લખાયો હોય એમ વખતે લાગે, પણ તેમાં તે સહજ માત્ર નથી. અસંગપણાનો, આત્મભાવનાનો માત્ર અલ્પ વિચાર લખ્યો છે.

આ૦ સ્વ૦ પ્રણામ.

[વૃ.પ. ૪] [૪૬૬] મુંબઈ, માગશર વદ ૯ શુક્ર, ૧૯૫૧.

તમારા ત્રણેક પત્રો પહોચ્યા છે. એક પત્રમાં બે પ્રશ્ન લખ્યાં હતાં; જેમાંના એકનું સમાધાન નીચે લખ્યું છે.

જ્ઞાનીપુરુષનો સત્સંગ થયે, નિશ્ચય થયે, અને તેના માર્ગને આરાધ્યે જીવને દર્શનમોહનીય કર્મ ઉપશમે છે કે ક્ષય થાય છે, અને અનુક્રમે સર્વ-જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થઈ જીવ કૃતકૃત્ય થાય છે, એ વાત પ્રગટ સત્ય છે; પણ તેથી ઉપાર્જિત-પ્રારબ્ધ પણ ભોગવવું પડતું નથી એમ સિદ્ધાંત થઈ શકતો નથી. કેવળજ્ઞાન થયું છે એવા વીતરાગને પણ ઉપાર્જિત-પ્રારબ્ધરૂપ એવાં ચાર કર્મ વેદવાં પડે છે; તો તેથી ઓછી ભૂમિકામાં સ્થિત એવા જીવોને પ્રારબ્ધ ભોગવવું પડે તેમાં આશ્ચર્ય કાંઈ નથી. જેમ તે સર્વજ્ઞ એવા વીતરાગને ઘનઘાતિ ચાર કર્મ નાશ પામવાથી વેદવાં પડતાં નથી, અને ફરી તે કર્મ ઉત્પન્ન થવાનાં કારણની તે સર્વજ્ઞ એવા વીતરાગને સ્થિતિ નથી, તેમ જ્ઞાનીનો નિશ્ચય થયે અજ્ઞાન-ભાવથી જીવને ઉદાસીનતા થાય છે; અને તે ઉદાસીનતાને લીધે ભવિષ્યકાળમાં તે પ્રકારનું કર્મ ઉપાર્જવાનું મુખ્ય કારણ તે જીવને થતું નથી. ક્વચિત્ પૂર્વાનુસાર કોઈ જીવને વિપર્યય-ઉદય હોય, તોપણ તે ઉદય અનુક્રમે ઉપશમી – ક્ષય થઈ – જીવ જ્ઞાનીના માર્ગને ફરી પામે છે; અને અર્ધપુદ્ગલપરાવર્તનમાં અવશ્ય સંસારમુક્ત થાય છે; પણ સમકિતી-જીવને, કે સર્વજ્ઞ-વીતરાગને, કે કોઈ અન્ય યોગી કે જ્ઞાનીને જ્ઞાનની પ્રાપ્તિને લીધે ઉપાર્જિત-પ્રારબ્ધ વેદવું પડે નહીં કે દુઃખ હોય નહીં એમ સિદ્ધાંત ન હોઈ શકે. તો પછી અમને તમને માત્ર સત્સંગનો અલ્પ લાભ હોય ત્યાં સંસારી સર્વ દુઃખ નિવૃત્ત થવાં જોઈએ એમ માનીએ તો પછી કેવળજ્ઞાનાદિ નિરર્થક થાય છે; કેમકે ઉપાર્જિત-પ્રારબ્ધ અવેદ્યું નાશ પામે તો પછી સર્વ માર્ગ મિથ્યા જ ઠરે. જ્ઞાનીના સત્સંગે અજ્ઞાનીના પ્રસંગની રુચિ આળસે અને સત્યાસત્ય વિવેક થાય; અનંતાનુબંધી ક્રોધાદિ ખપે; અનુક્રમે સર્વ રાગ-દ્વેષ ક્ષય થાય; એ બનવા યોગ્ય છે, અને જ્ઞાનીના નિશ્ચયે તે અલ્પ-કાળમાં અથવા સુગમપણે બને એ સિદ્ધાંત છે; તથાપિ જે દુઃખ અવશ્ય ભોગવ્યે નાશ પામે એવું ઉપાર્જિત છે તે તો ભોગવવું જ પડે એમાં કાંઈ સંશય થતો નથી. આ વિષે વધારે સમાધાનની ઇચ્છા હોય તો સમાગમે થઈ શકે.

મારું અંતરનું અંગ એવું છે કે પરમાર્થ-પ્રસંગથી કોઈ મુમુક્ષુજીવને મારો પ્રસંગ થાય તો જરૂર તેને મારા પ્રત્યે પરમાર્થના હેતુની જ ઇચ્છા રહે તો જ તેનું શ્રેય થાય; પણ દ્રવ્યાદિ કારણની કાંઈ પણ વાંચ્છા રહે અથવા તેવા વ્યવસાયનું મને તેનાથી જણાવવું થાય, તો પછી અનુક્રમે તે જીવ મલિન વાસનાને પામી મુમુક્ષુતાનો નાશ કરે, એમ મને નિશ્ચય રહે છે; અને તે જ કારણથી તમને ઘણીવાર તમારા તરફથી વ્યવહારિક પ્રસંગ લખાઈ આવ્યો હોય ત્યારે ઠપકો આપી જણાવ્યું પણ હતું કે મારાપ્રત્યે તમે આવો વ્યવસાય જણાવવાનું જેમ ન થાય તેમ જરૂર કરી કરો; અને મારી સ્મૃતિ પ્રમાણે આપે તે વાત ગ્રહણ કરી હતી; તથાપિ તે પ્રમાણે થોડો વખત બની પાછું વ્યવસાયવિષે લખવાનું બને છે; તો આજના મારા પત્રને વિચારી જરૂર તે વાત તમે વિસર્જન કરશો; અને નિત્ય તેવી વૃત્તિ રાખશો. તો અવશ્ય હિતકારી થશે; અને મારી આંતર-વૃત્તિને અવશ્ય ઉલ્લાસનું કારણ

આપ્યું છે, એમ મને થશે. કોઈ પણ સત્સંગ-પ્રસંગમાં એમ કરે તો મારું ચિત્ત બહુ વિચારમાં પડી જાય છે કે ગભરાય છે; કેમકે પરમાર્થને નાશ કરનારી આ ભાવના આ જીવને ઉદયમાં આવી એમ તમે જ્યારે-જ્યારે વ્યવસાયવિષે લખ્યું હશે, ત્યારે-ત્યારે મને ઘણુંકરીને થયું હશે; તથાપિ આપની વૃત્તિ વિશેષ ફેર હોવાને લીધે કંઈક ગભરાટ ચિત્તમાં ઓછો થયો હશે. પણ હાલ તરત-તરતના પ્રસંગપરથી આપે પણ તે ગભરાટની લગભગમાં ગભરાટનું કારણ આપ્યું છે, એમ ચિત્તમાં રહે છે. આ વાતનો વિશેષ નિશ્ચય રાખજો કે રવજીભાઈના કુટુંબ માટે જેમ વ્યવસાય મારે કરવો પડે છે તેમ તમારે માટે મારે કરવો હોય તોપણ મારા ચિત્તમાં અન્ય-ભાવ આવે નહીં. પરમાર્થની ઇચ્છા તમને છે, તેથી આ વાત પર તમારે જરૂર સ્થિર થવું.

[૪૦૨-૧] [૪૬૭] મુંબઈ, માગશર વદ ૧૨ શનિ, ૧૯૫૧.

ગયા પરમ દિવસે લખેલા પત્રમાં જે ગંભીર આશય લખ્યા છે, તે વિચારવાન-જીવને આત્માના પરમ-હિતસ્વી થાય તેવા છે. એ ઉપદેશ અમે તમને ઘણી વાર સહેજસાજ કર્યો છે, છતાં તે ઉપદેશ આજીવિકાના કષ્ટક્લેશથી તમને ઘણીવાર વિસર્જન થયો છે, અથવા થઈ જાય છે. અમારાપ્રત્યે માવિત્ર જેટલો તમારો ભક્તિભાવ છે, એટલે લખવામાં અડચણ નથી એમ ગણીને તથા દુઃખ સહન કરવાની અસમર્થતાને લીધે અમારી પાસેથી તેવા વહેવારની યાચના બે પ્રકારે તમારાથી થઈ છે:—એક તો કંઈ સિદ્ધિયોગથી દુઃખ મટાડી શકાય તેવા આશયની, અને બીજી યાચના કંઈ વેપાર રોજગારાદિની. એમાંની એકે યાચના તમારી અમારી પાસે થાય, તે તમારા આત્માને હિતનું કારણ રોધનાર, અને અનુક્રમે મલિન વાસનાનો હેતુ થાય; કેમકે જે ભૂમિકામાં જે ઘટે નહીં તે જીવ તે કરે તો તે ભૂમિકાનો તેને સહેજે ત્યાગ થાય, એમાં કંઈ સંદેહ નથી. તમારી અમારા પ્રત્યે નિષ્કામ-ભક્તિ જોઈએ, અને તમને ગમે તેટલું દુઃખ હોય છતાં તેને ધીરજથી વેદવું જોઈએ. તેમ ન બને તોપણ એક અક્ષર અમારી પાસે તો તેની સૂચના પણ ન કરવી જોઈએ. એ તમને સર્વાંગ યોગ્ય છે; અને તમને તેવી જ સ્થિતિમાં જોવાને જેટલી મારી ઇચ્છા છે, અને જેટલું તમારું તે સ્થિતિમાં હિત છે, તે પત્રથી કે વચનથી અમારાથી જણાવી શકાય તેવું નથી; પણ પૂર્વના કોઈ તે જ ઉદયને લીધે તમને તે વાત વિસર્જન થઈ પાછી અમને જણાવવાની ઇચ્છા રહ્યા કરે છે. તે બે પ્રકારની યાચનામાં પ્રથમ જણાવી છે તે યાચના કોઈ પણ નિકટભવીને કરવી ઘટે જ નહીં, અને અલ્પમાત્ર હોય તોપણ તેને મૂળથી છેદવી ઘટે; કેમકે લોકોત્તર-મિથ્યાત્વનું તે નિર્બંધન છે, એવો તીર્થંકરાદિનો નિશ્ચય છે; તે અમને તો સપ્રમાણ લાગે છે. બીજી યાચના છે તે પણ કર્તવ્ય નથી, કેમકે તે પણ અમને પરિશ્રમનો હેતુ છે. અમને વહેવારનો પરિશ્રમ આપીને વહેવાર નિભાવવો એ આ જીવની સદ્વૃત્તિનું ઘણું જ અલ્પત્વ બતાવે છે; કેમકે અમારા અર્થે પરિશ્રમ વેઠી તમારે વહેવાર ચલાવી દેવો પડતો હોય તો તે તમને હિતકારી છે, અને અમને તેવા દુષ્ટ નિમિત્તનું કારણ નથી; એવી સ્થિતિ છતાં પણ અમારા ચિત્તમાં એવો વિચાર રહે છે કે, જ્યાંસુધી અમારે પરિગ્રહાદિનું લેવું દેવું થાય, એવો વહેવાર ઉદયમાં હોય ત્યાંસુધી જાતે તે કાર્ય કરવું, અથવા વહેવારીક સંબંધી ધારાદિથી કરવું, પણ તે સંબંધી મુમુક્ષુ પુરુષને તો પરિશ્રમ આપીને ન કરવું, કેમકે જીવને મલિન વાસના તેવા કારણે ઉદ્ભવ થવી સંભવે; કદાપિ અમારું ચિત્ત શુદ્ધ જ રહે એવું છે; તથાપિ કાળ એવો છે કે, જો શુદ્ધિ દ્રવ્યથી પણ રાખિયે તો સામા જીવને વિષમતા ઉદ્ભવ ન થાય; અને અશુદ્ધ-વૃત્તિવાન જીવ પણ તેમ વર્ત્તી પરમપુરુષોના માર્ગનો નાશ ન કરે. એ આદિ વિચારપર મારું ચિત્ત રહે છે. તો પછી જેનું અમારાથી પરમાર્થબળ, કે ચિત્તશુદ્ધિપણું ઓછું હોય તેણે તો જરૂર તે માર્ગણા બળવાનપણે રાખવી, એ જ તેને બળવાન-શ્રેય છે, અને તમ જેવા

મુમુક્ષુ પુરુષે તો અવશ્ય તેમ વર્ત્તવું ઘટે; કેમકે તમારું અનુકરણ સહેજે બીજા મુમુક્ષુઓને હિતાહિતનું કારણ થઈ શકે. પ્રાણ જવા જેવી વિષમ અવસ્થાએ પણ તમને નિષ્કામતા જ રાખવી ઘટે છે, એવો અમારો વિચાર તે તમારા આજીવિકાથી ગમે તેવા દુઃખની અનુકંપા પ્રત્યે જતાં પણ મટતો નથી; પણ સામો વધારે બળવાન થાય છે. આ વિષયપરત્વે તમને વિશેષ કારણો આપી નિશ્ચય કરાવવાની ઇચ્છા છે, અને તે થશે એમ અમને નિશ્ચય રહે છે.

આ પ્રમાણે તમારા અથવા બીજા મુમુક્ષુ-જીવના હિતના અર્થે મને જે યોગ્ય લાગ્યું તે લખ્યું છે. આટલું જણાવ્યા પછી મારો પોતાનો મારા આત્માઅર્થે તે સંબંધમાં કંઈક બીજો પણ વિચાર રહે છે તે લખવો ઘટતો નહોતો પણ તમારા આત્માને કંઈક અમે દુભવવા જેવું લખ્યું છે, ત્યારે તે લખવો ઘટારત ગણી લખ્યો છે; તે આ પ્રમાણે છે કે, જ્યાંસુધી પરિગ્રહાદિનું લેવું-દેવું થાય તેવો વહેવાર અમને ઉદયમાં હોય ત્યાંસુધી જો કોઈ પણ નિષ્કામ-મુમુક્ષુ કે સત્પાત્ર-જીવની, કે તેની અમારાથી અનુકંપાયોગની જે કાંઈ અમારાથી તેને જણાવ્યા શિવાય સેવા-ચાકરી થઈ શકે તે દ્રવ્યાદિ પદાર્થથી પણ કરવી, કેમકે એવો માર્ગ ઋષભાદિ મહાપુરુષે પણ કયાંક કયાંક જીવની ગુણનિષ્પન્નતાર્થે ગણ્યો છે; તે અમારા અંગના વિચારનો છે અને તેવી આચરણા સત્પુરુષને નિષેધ નથી, પણ કોઈ રીતે કર્ત્તવ્ય છે. માત્ર સામા જીવને પરમાર્થનો રોધ કરનાર તે વિષય કે સેવા-ચાકરી થતી હોય તો તેને સત્પુરુષે પણ ઉપશમાવવો જોઈએ. પ્રણામ પ્રાપ્ત થાય.

---

[૩૩૯] [૪૬૮] [સ.નિ. મુંબઈ, માગશર, ૧૯૫૧.

શ્રી જિન આત્મપરિણામની સ્વસ્થતાને સમાધિ અને આત્મપરિણામની અસ્વસ્થ-તાને અસમાધિ કહે છે. તે અનુભવજ્ઞાને જોતાં પરમ-સત્ય છે. અસ્વસ્થ કાર્યની પ્રવૃત્તિ કરવી, અને આત્મપરિણામ સ્વસ્થ રાખવાં એવી વિષમપ્રવૃત્તિ શ્રી તીર્થંકર જેવા જ્ઞાનીથી બનવી કઠણ કહી છે, તો પછી બીજા જીવને વિષે તે વાત સંભવિત કરવી કઠણ હોય એમાં આશ્ચર્ય નથી. કોઈપણ પરપદાર્થને વિષે ઇચ્છાની પ્રવૃત્તિ છે, અને કોઈપણ પર-પદાર્થના વિયોગની ચિંતા છે, તેને શ્રી જિન આર્ત્તધ્યાન કહે છે, તેમાં અંદેશો ઘટતો નથી.

ત્રણ વર્ષના ઉપાધિયોગથી ઉત્પન્ન થયો એવો વિક્ષેપ-ભાવ તે મટાડવાનો વિચાર વર્ત્તે છે.

દૃઢ-વૈરાગ્યવાનનાં ચિત્તને જે પ્રવૃત્તિ બાધ કરી શકે એવી છે, તે પ્રવૃત્તિ અદૃઢ-વૈરાગ્યવાન-જીવને કલ્યાણ-સન્મુખ થવા ન દે એમાં આશ્ચર્ય નથી. જેટલી સંસારને વિષે સારપરિણતિ મનાય તેટલી આત્મજ્ઞાનની ન્યૂનતા શ્રી તીર્થંકરે કહી છે.

પરિણામ જડ હોય એવો સિદ્ધાંત નથી. ચેતનને ચેતન-પરિણામ હોય અને અચેતનને અચેતન-પરિણામ હોય, એવો જિને અનુભવ કર્યો છે. કોઈપણ પદાર્થ પરિણામ કે પર્યાયવિના હોય નહીં, એમ શ્રી જિને કહ્યું છે; અને તે સત્ય છે. શ્રી જિને જે આત્મઅનુભવ કર્યો છે, અને પદાર્થનાં સ્વરૂપો સાક્ષાત્કાર કરી જે નિરૂપણ કર્યું છે તે, સર્વ મુમુક્ષુજીવે પરમકલ્યાણને અર્થે નિશ્ચય કરી વિચારવા યોગ્ય છે. જિને કહેલા સર્વ પદાર્થના ભાવો એક આત્મા પ્રગટ કરવાને અર્થે છે, અને મોક્ષમાર્ગમાં પ્રવૃત્તિ બેની ઘટે છે, એક આત્મજ્ઞાનીની [પાઠા. આત્મજ્ઞાનની] અને એક આત્મ-જ્ઞાનીના આશ્રયવાનની, એમ શ્રી જિને કહ્યું છે.

આત્મા સાંભળવો, વિચારવો, નિદિધ્યાસવો, અનુભવવો એવી એક વેદની શ્રુતિ છે; અર્થાત્ જો કે એક એ જ પ્રવૃત્તિ કરવામાં આવે તો જીવ તરી પાર પામે એવું લાગે છે. બાકી તો માત્ર કોઈ શ્રી તીર્થંકર જેવા જ્ઞાનીવિના, સર્વને આ પ્રવૃત્તિ કરતાં કલ્યાણનો વિચાર કરવો અને નિશ્ચય થવો તથા આત્મસ્વસ્થતા થવી દુર્લભ છે.

[×] [૪૬૯] [સ.નિ. મુંબઈ, માગસર, ૧૯૫૧.

ઈશ્વરેચ્છા બળવાન છે, અને કાળનું પણ દુષમપણું છે. પૂર્વે જાણ્યું હતું અને સ્પષ્ટ પ્રતીતિ સ્વરૂપ હતું કે જ્ઞાનીપુરુષને સકામપણે ભજતાં આત્માને પ્રતિબંધ થાય છે, અને ઘણીવાર પરમાર્થદૃષ્ટિ મટી સંસારાર્થ દૃષ્ટિ થઈ જાય છે. જ્ઞાની પ્રત્યે એવી દૃષ્ટિ થયે ફરી સુલભબોધિપણું પામવું કઠણ પડે છે; *એમ જાણી કોઈ પણ જીવ સકામપણે સમાગમ ન કરે, એવા પ્રકારે વર્તવું થતું હતું. તમને તથા શ્રી······વગેરેને આ માર્ગસંબંધી અમે કહ્યું હતું, પણ અમારા બીજા ઉપદેશની પેઠે તત્કાળ તેનું ગ્રહવું કોઈ પ્રારબ્ધયોગથી ન થતું. અમે જ્યારે તે વિષે કંઈ જણાવતા ત્યારે પૂર્વના જ્ઞાનીઓએ આચર્યું છે, એવા પ્રકારાદિથી પ્રત્યુત્તર કહેવા જેવું થતું હતુ. અમને તેથી ચિત્તમાં મોટો ખેદ થતો હતો કે આ સકામવૃત્તિ દુષમકાળને લીધે આવા મુમુક્ષુપુરુષને વિષે વર્તે છે, નહીં તો તેનો સ્વપ્ને પણ સંભવ ન હોય. જો કે તે સકામવૃત્તિથી તમે પરમાર્થદૃષ્ટિપણુ વિસરી જાઓ એવો સંશય થતો નહોતો, પણ પ્રસંગોપાત્ત પરમાર્થદૃષ્ટિને શિથિલપણાનો હેતુ થવાનો સંભવ દેખાતો હતો; પણ તે કરતાં મોટો ખેદ એ થતો હતો કે આ મુમુક્ષુના કુટુંબમાં સકામબુદ્ધિ વિશેષ થશે, અને પરમાર્થદૃષ્ટિ મટી જશે, અથવા ઉત્પન્ન થવાનો સંભવ ટળી જશે; અને તેને લીધે બીજા પણ ઘણા જીવોને તે સ્થિતિ પરમાર્થ-અપ્રાપ્તિમાં હેતુભૂત થશે. વળી સકામપણે ભજનારની અમારાથી કંઈ વૃત્તિ શાંત કરવાનું બનવું કઠણ, તેથી સકામી જીવોને પૂર્વાપર વિરોધબુદ્ધિ થાય અથવા પરમાર્થ-પૂજ્યભાવના ટળી જાય એવું જે જોયું હતું, તે વર્તમાનમાં ન થાય તે વિશેષ ઉપયોગ થવા સહેજ લખ્યું છે. પૂર્વાપર આ વાતનું માહાત્મ્ય સમજાય અને અન્ય જીવોને ઉપકાર થાય તેમ વિશેષ લક્ષ રાખશો.*

[×] [૪૭૦] મોહમયી ક્ષેત્રથી, પોષ શુદ ૧ શુક્ર, ૧૯૫૧.

જે પ્રકારે અસંગતાએ આત્મભાવ સાધ્ય થાય તે પ્રકારે પ્રવર્ત્તવું એ જ જિનની આજ્ઞા છે.

આ ઉપાધિરૂપ વ્યાપારાદિ પ્રસંગથી નિવર્ત્તવા વારંવાર વિચાર રહ્યા કરે છે, તથાપિ તેનો અપરિપક્વકાળ જાણી ઉદયવશે વ્યવહાર કરવો પડે છે, પણ ઉપર કહી છે. એવી જિનની આજ્ઞા તે ઘણુંકરી વિસ્મરણ થતી નથી; અને તમને પણ હાલ તો તે જ ભાવ વિચારવાને કહીએ છીએ.

---

[૩૫૩] [૪૭૧] મુંબઈ, પોષ શુદ ૧૦ રવિ, ૧૯૫૧.

પ્રત્યક્ષ કારાગ્રહ છતાં તેના ત્યાગને વિષે જીવ ઇચ્છે નહીં, અથવા અત્યાગરૂપ શિથિળતા ત્યાગી શકે નહીં, કે ત્યાગબુદ્ધિ છતાં ત્યાગતાં-ત્યાગતાં કાળ વ્યય કરવાનું થાય; તે સૌ વિચાર જીવે કેવી રીતે દૂર કરવા? અલ્પ-કાળમાં તેમ કઈ રીતે બને? તે વિષે તે પત્રમાં લખવાનું થાય તો કરશો. એ જ વિનંતિ.

[અપ્ર.લ. ૧૩] [૪૭૩] મુંબઈ, પોષ વદ ૧૦ રવિ, ૧૯૫૧.

વિષમ-સંસાર-બંધન છેદીને ચાલી નીકળ્યા તે પુરુષોને અનંત પ્રણામ

મહા શુદ એકમ બીજપર વખતે નીકળાય તોપણ ત્રણ દિવસ રસ્તામાં થાય તેમ છે, પણ મહા શુદ બીજપર નીકળાય તેનો સંભવ નથી. શુદ પાંચમ પર નીકળાય તેવો સંભવ છે. વચ્ચે ત્રણ દિવસ થવાના છે, તે ન ચાલતાં રોકાવાનું કારણ છે. ઘણુંકરી શુદ ૫ મે નિવૃત્ત થઈ શુદ ૮ મે વવાણીએ પહોંચી શકાય તેમ છે; એટલે બાહ્ય કારણ જોતાં······

આવવાનું ન બની શકે તેવું છે; તોપણ કદાપિ એક દિવસ વળતાં અવકાશ મેળવ્યો હોય તો મળી શકે, પણ અાંતકરિણ જુદું હોવાથી તેમ કરવાનું હાલ કોઈપણ પ્રકારે ચિત્તમાં આવતું નથી. ······સ્ટેશને······ની કે તમારી મને મળવાની ઇચ્છા હોય તે અટકાવતાં મન અસંતોષ પામે છે, તોપણ હાલ અટકાવવાનું મારું ચિત્ત રહે છે; *કેમકે ચિત્તની વ્યવસ્થા યથાયોગ્ય નહીં હોવાથી* **ઉદય પ્રારબ્ધ વિના બીજા સર્વ પ્રકારમાં અસંગપણું રાખવું યોગ્ય લાગે છે;** *તે એટલે સુધી કે જેમનો ઓળખાણ પ્રસંગ છે તેઓ પણ હાલ ભૂલી જાય તો સારું, કેમકે સંગથી ઉપાધિ નિષ્કારણ વધ્યા કરે છે, અને તેવી ઉપાધિ સહન કરવા યોગ્ય એવું હાલ મારું ચિત્ત નથી. નિરુપાયતા શિવાય કંઈ પણ વ્યવહાર કરવાનું હાલ ચિત્ત હોય એમ જણાતું નથી; અને જે વ્યાપાર-વ્યવહારની નિરૂપાયતા છે, તેથી પણ નિવૃત્ત થવાની ચિંતના રહ્યાં કરે છે. તેમ ચિત્તમાં બીજાને બોધ કરવા યોગ્ય એટલી મારી યોગ્યતા હાલ મને લાગતી નથી;* **કેમકે જ્યાંસુધી સર્વ પ્રકારના વિષમ સ્થાનકોમાં સમવૃત્તિ ન થાય ત્યાંસુધી યથાર્થઆત્મજ્ઞાન કહ્યું જતું નથી, અને જ્યાંસુધી તેમ હોય ત્યાંસુધી તો નિજ અભ્યાસની રક્ષા કરવી ઘટે છે,** *અને હાલ તે પ્રકારની મારી સ્થિતિ હોવાથી હું આમ વર્તું છું તે ક્ષમાયોગ્ય છે, કેમકે મારા ચિત્તમાં અન્ય કોઈ હેતુ નથી.*

વળતી વખતે······સમાગમ કરવાનું થઈ શકે તેવું મારાથી બની શકે તેમ હશે, તો આગળથી તમને લખીશ, પણ મારા સમાગમમાં તમે આવ્યાથી મારું આવવું······થયું હતું એમ બીજાઓના જાણવામાં તે પ્રસંગને લઈને આવે તો તે મને યોગ્ય લાગતું નથી; તેમ વ્યાવહારિક કારણથી તમે સમાગમ કર્યો છે એ જણાવવું તે અયથાર્થ છે; જેથી જો સમાગમ થવાનું લખવાનું મારાથી બને તો જેમ વાત અપ્રસિદ્ધ રહે તેમ કરશો, એમ વિનંતિ છે.

ત્રણેના પત્ર જુદા લખી શકવાની અશક્તિને લીધે એક પત્ર લખ્યું છે. એ જ વિનંતિ.

આ૦ સ્વ૦ પ્રણામ

[અપ્ર.લ.૭૨] [૪૭૩-૧]

મિથ્યા જગત્ વેદાંત કહે છે તે ખોટું શું છે?

[વૃ.પ.૧] [૪૭૪] મુંબઈ, પોષ, ૧૯૫૧.

'જેમ નિર્મળતા રે રત્નસ્ફટિકતણિ, તેમ જ જીવ સ્વભાવ રે.
તે જીન વીરે રે ધર્મ પ્રકાશીઓ, પ્રબલ કષાય અભાવ રે.'

નમસ્કારપૂર્વક. સહજદ્રવ્ય અત્યંત પ્રકાશિત થયે એટલે સર્વ કર્મનો ક્ષય થયે જ અસંગતા કહી છે; અને સુખસ્વરૂપતા કહી છે.

જ્ઞાનીપુરુષના તે વચન અત્યંત સાચાં છે, કેમકે સત્સંગથી પ્રત્યક્ષ–અત્યંત પ્રગટ–તે વચનોનો અનુભવ થાય છે.

નિર્વિકલ્પ ઉપયોગનો તથા સ્થિરતાનો પરિચય કર્યાથી થાય છે. સુધારસ, સત્સમાગમ, સતશાસ્ત્ર, સદ્વિચાર અને વૈરાગ્ય-ઉપશમ એ સૌ સ્થિરતાના હેતુ છે.

જો જ્ઞાનીપુરુષના દૃઢ-આશ્રયથી સર્વોત્કૃષ્ટ એવું મોક્ષપદ સુલભ છે; તો પછી ક્ષણેક્ષણે આત્મોપયોગ સ્થિર કરવો ઘટે એવો કઠણ માર્ગ તે જ્ઞાનીપુરુષના દૃઢ-આશ્રયે થવો કેમ સુલભ ન હોય? કેમકે તે ઉપયોગના એકાગ્રપણાવિના તો મોક્ષપદની ઉત્પત્તિ છે નહીં. જ્ઞાનીપુરુષના વચનનો દૃઢ-આશ્રય જેને થાય તેને સર્વ સાધન સુલભ થાય એવો અખંડ નિશ્ચય સત્પુરુષોએ કર્યો છે; તો પછી અમે કહીએ છીએ કે આ વૃત્તિઓનો જય કરવો ઘટે છે. તે વૃત્તિઓનો જય કેમ ન થઈ શકે? આટલું સત્ય છે કે

આ દુષમકાળને વિષે સત્સંગની સમીપતા કે દૃઢ-આશ્રય વિશેષ જોઈએ અને અસત્-સંગથી અત્યંત નિવૃત્તિ જોઈએ; તોપણ મુમુક્ષુને તો એમ જ ઘટે છે કે કારણમાં કારણ આત્મસાધન હોય તેની પ્રથમ ઇચ્છા કરવી, કે જેથી સર્વ સાધન અલ્પકાળમાં ફળીભૂત થાય. શ્રી તીર્થંકરે તો એટલા સુધી કહ્યું છે કે જે જ્ઞાનીપુરુષની દશા સંસારપરિક્ષીણ થઈ છે, તે જ્ઞાનીપુરુષને પરંપરાકર્મબંધ સંભવતો નથી, તોપણ પુરુષાર્થ મુખ્ય રાખવો, કે જે બીજા જીવને પણ આત્મસાધનપરિણામનો હેતુ થાય.

'સમયસાર'માંથી જે કાવ્ય લખેલ છે તે તથા તેવા બીજા સિદ્ધાંતો માટે સમાગમે સમાધાન કરવાનું સુગમ પડશે.

જ્ઞાનીપુરુષને આત્મપ્રતિબંધપણે સંસારસેવા હોય નહીં, પણ પ્રારબ્ધપ્રતિબંધપણે હોય, એમ છતાં પણ તેથી નિવૃત્તવારૂપ પરિણામને પામે એમ જ્ઞાનીની રીત હોય છે; *જે રીતનો આશ્રય કરતાં હાલ ત્રણ વર્ષ થયાં વિશેષ તેમ કર્યું છે અને તેમાં જરૂર આત્મ-દશાને ભૂલાવે એવો સંભવ રહે તેવો ઉદય પણ જેટલો બન્યો તેટલો સમપરિણામે વેદ્યો છે; જો કે તે વેદવાના કાળને વિષે સર્વસંગનિવૃત્તિ કોઈ રીતે થાય તો સારું એમ સૂઝ્યાં કર્યું છે; તોપણ સર્વસંગનિવૃત્તિએ જે દશા રહેવી જોઈએ તે દશા ઉદયમાં રહે, તો અલ્પકાલમાં વિશેષ કર્મની નિવૃત્તિ થાય એમ જાણી જેટલું બન્યું તેટલું તે પ્રકારે કર્યું છે; પણ મનમાં હવે એમ રહે છે કે આ પ્રસંગથી એટલે સકલ ગૃહવાસથી દૂર થવાય. તેમ ન હોય તોપણ વ્યાપા-રાદિ પ્રસંગથી નિવૃત્ત–દૂર–થવાય તો સારું,* કેમકે આત્મભાવે પરિણામ પામવાને વિષે જે દશા જ્ઞાનીની જોઈએ તે દશા આ વ્યાપારવ્યવહારથી મુમુક્ષુ-જીવને દેખાતી નથી. *આ પ્રકાર જે લખ્યો છે તે વિષે હમણાં વિચાર ક્યારેક-ક્યારેક વિશેષ ઉદય પામે છે. તે વિષે જે પરિણામ આવે તે ખરું. આ પ્રસંગ લખ્યો છે તે લોકોમાં હાલ પ્રગટ થવા દેવાયોગ્ય નથી. મહા શુદ બીજ ઉપર તે તરફ આવવાનું થવાનો સંભવ રહે છે.* એ જ વિનંતિ.

આ૦ સ્વા૦ પ્રણામ.

[૩૫૫] [૪૭૫] મુંબઈ, મહા શુદ ૨ રવિ, ૧૯૫૧.

ચિત્તમાં કંઈ પણ વિચારવૃત્તિ પરિણમી છે, તેમ જાણી હૃદયમાં આનંદ થયો છે.

અસાર અને ક્લેશરૂપ આરંભપરિગ્રહના કાર્યમાં વસતાં જો આ જીવ કંઈપણ નિર્ભય કે અજાગૃત રહે તો ઘણા વર્ષનો ઉપાસેલો વૈરાગ્ય પણ નિષ્ફળ જાય એવી દશા થઈ આવે છે, એવો નિત્ય પ્રત્યે નિશ્ચય સંભારીને નિરૂપાય પ્રસંગમાં કંપતાં ચિત્તે ન જ છૂટ્યે પ્રવર્ત્તવું ઘટે છે, એ વાતનો મુમુક્ષુ જીવે કાર્યે-કાર્યે, ક્ષણે-ક્ષણે અને પ્રસંગે-પ્રસંગે લક્ષ રાખ્યા વિના મુમુક્ષુતા રહેવી દુર્લભ છે; અને એવી દશા વેદ્યા-વિના મુમુક્ષુપણું પણ સંભવે નહીં. *મારા ચિત્તમાં મુખ્ય વિચાર હાલ એ વર્ત્તે છે. એ જ વિનંતિ.*

લ૦ રાયચંદના પ્ર૦.

[૩૫૬] [૪૭૬] મુંબઈ, મહા શુદ ૩ સોમ, ૧૯૫૧.

જે પ્રારબ્ધ વેદ્યા વિના બીજો કોઈ ઉપાય નથી, તે પ્રારબ્ધ જ્ઞાનીને પણ વેદવું પડે છે. જ્ઞાની અંતસુધી આત્માર્થનો ત્યાગ કરવા ઇચ્છે નહીં, એટલું ભિન્નપણું જ્ઞાનીને વિષે હોય, એમ મોટા પુરુષોએ કહ્યું છે, તે સત્ય છે.

---

[૩૫૭] [૪૭૮] મુંબઈ, મહા શુદ ૮ રવિ, ૧૯૫૧.

તમે પત્રમાં જે કંઈ લખ્યું છે, તે પર વારંવાર વિચાર કરવાથી, જાગૃતિ રાખવાથી, જેમાં પંચ વિષયાદિનું અશુચિ સ્વરૂપ વર્ણવ્યું હોય એવાં શાસ્ત્રો અને સત્પુરુષના ચરિત્રો વિચારવાથી તથા કાર્યે-કાર્યે લક્ષ રાખી પ્રવર્તવાથી જે કંઈ ઉદાસભાવના થવી ઘટે તે થશે.

[૩૬૨] [૪૭૯] મુંબઈ, ફાગણ શુદ ૧૨ શુક્ર, ૧૯૫૧.

જે પ્રકારે બંધનથી છૂટાય તે પ્રકારે પ્રવર્ત્તવું, એ હિતકારી કાર્ય છે. બાહ્ય પરિચયને વિચારી-વિચારીને નિવૃત્ત કરવો એ છૂટવાનો એક પ્રકાર છે. જીવ આ વાત જેટલી વિચારશે તેટલો જ્ઞાનીપુરુષનો માર્ગ સમજવાનો સમય સમીપ પ્રાપ્ત થશે.

આ૦ સ્વ૦ પ્રણામ.

---

[૩૫૮] [૪૮૦] મુંબઈ, માર્ચ ૧૦, ૯૫=૧૯૫૧.

અશરણ એવા સંસારને વિષે નિશ્ચિતબુદ્ધિએ વ્યવહાર કરવો જેને યોગ્ય જણાતો ન હોય અને તે વ્યવહારનો સંબંધ નિવૃત્ત કરતાં તથા ઓછો કરતાં વિશેષ કાળ વ્યતીત થયા કરતો હોય તો તે કામ અલ્પકાળમાં કરવા માટે જીવને શું કરવું ઘટે? સમસ્ત-સંસાર મૃત્યુ આદિ ભયે અશરણ છે તે શરણનો હેતુ થાય એવું કલ્પવું તે મૃગજળ જેવું છે. વિચારી-વિચારીને શ્રી તીર્થંકર જેવાએ પણ તેથી નિવૃત્તવું, છૂટવું એ જ ઉપાય શોધ્યો છે. તે સંસારનાં મુખ્ય કારણ પ્રેમબંધન તથા દ્વેષબંધન સર્વ જ્ઞાનીએ સ્વીકાર્યાં છે. તેની મુંઝવણે જીવને નિજ વિચાર કરવાનો અવકાશ પ્રાપ્ત થતો નથી, અથવા થાય એવા યોગે તે બંધનનાં કારણથી આત્મવીર્ય પ્રવર્ત્તી શકતું નથી, અને તે સૌ પ્રમાદનો હેતુ છે, અને તેવા પ્રમાદે લેશમાત્ર સમયકાળ પણ નિર્ભય રહેવું કે અજાગૃત રહેવું તે આ જીવનું અતિશય નિર્બળપણું છે, અવિવેકતા છે, ભ્રાંતિ છે, અને ટાળતાં અત્યંત કઠણ એવો મોહ છે. સમસ્ત સંસાર બે પ્રવાહથી વહે છે, પ્રેમથી અને દ્વેષથી; પ્રેમથી વિરક્ત થયા વિના દ્વેષથી છૂટાય નહીં, અને પ્રેમથી વિરક્ત થાય તેણે સર્વસંગથી વિરક્ત થયા વિના વ્યવહારમાં વર્ત્તિ અપ્રેમ (ઉદાસ)દશા રાખવી તે ભયંકર વ્રત્ત છે. જો કેવળ પ્રેમનો ત્યાગ કરી વ્યવહારમાં પ્રવર્ત્તવું કરાય તો કેટલાક જીવોની દયાનો, ઉપકારનો, અને સ્વાર્થનો ભંગ કરવા જેવું થાય છે; અને તેમ વિચારી જો દયા ઉપકારાદિ કારણે કંઈ પ્રેમદશા રાખતાં ચિત્તમાં વિવેકીને ક્લેશ પણ થયા વિના રહેવો ન જોઈએ, ત્યારે તેનો વિશેષ વિચાર કયા પ્રકારે કરવો?

---

[૩૯૫] [૪૮૧] મુંબઈ, ફાગણ શુદ ૧૫, ૧૯૫૧.

શ્રી વીતરાગને પરમભક્તિએ નમસ્કાર

બે તાર, બે પત્ર તથા બે પત્તાં મળ્યાં છે. *શ્રી જિન જેવા પુરુષે ગૃહવાસમાં જે પ્રતિબંધ કર્યો નથી તે પ્રતિબંધ ન થવા, આવવાનું કે પત્ર લખવાનું થયું નથી તે માટે અત્યંત દીનપણે ક્ષમા ઇચ્છું છઉં. સંપૂર્ણ વીતરાગતા નહીં હોવાથી આ પ્રમાણે વર્તતાં અંતરમાં વિક્ષેપ થયો છે, જે વિક્ષેપ પણ શમાવવો ઘટે એ પ્રકારે જ્ઞાનીએ માર્ગ દીઠો છે.*

જે આત્માનો અંતર્વ્યાપાર (અંતર્પરિણામની ધારા) તે, બંધ અને મોક્ષની (કર્મથી આત્માનું બંધાવું અને તેથી આત્માનું છૂટવું) વ્યવસ્થાનો હેતુ છે; માત્ર શરીરચેષ્ટા બંધમોક્ષની વ્યવસ્થાનો હેતુ નથી. વિશેષ રોગાદિ યોગે જ્ઞાનીપુરુષના દેહને વિષે પણ નિર્બળપણું, મંદપણું, મ્લાનતા, કંપ, સ્વેદ, મૂર્ચ્છા, બાહ્યવિભ્રમાદિ દૃષ્ટ થાય છે; તથાપિ જેટલું જ્ઞાને કરીને, બોધે કરીને, વૈરાગ્યે કરીને આત્માનું નિર્મળપણું થયું છે, તેટલાં નિર્મળપણાંએ કરી તે રોગને અંતર્પરિણામે જ્ઞાની વેદે છે, અને વેદતાં કદાપિ બાહ્ય સ્થિતિ ઉન્મત્ત જેવામાં આવે તોપણ અંતર્પરિણામ પ્રમાણે કર્મબંધ અથવા નિવૃત્તિ થાય છે. આત્મા જ્યાં અત્યંત શુદ્ધ એવા નિજપર્યાયને ભજે ત્યાં—

[અપૂર્ણ]

[૩૬૯] [૪૮૩] મુંબઈ, ફાગણ વદ ૫ શનિ, ૧૯૫૧.

વધારેમાં વધારે એક સમયે ૧૦૮ જીવ મુક્ત થાય, એથી વિશેષ ન થાય, એવી લોકસ્થિતિ જિનાગમમાં સ્વીકારેલી છે, અને પ્રત્યેક સમયે એક સો આઠ જીવ મુક્ત થયા જ કરે છે, એમ ગણીએ, તો તે પરિણામે ત્રણે કાળમાં જેટલા જીવ મોક્ષપ્રાપ્ત થાય, તેટલા જીવની જે અનંત સંખ્યા થાય તે કરતાં સંસારનિવાસી જીવોની સંખ્યા અનંતપણે જિનાગમમાં નિરૂપી છે; અર્થાત્ ત્રણે કાળમાં મુક્તજીવ જેટલા થાય તે કરતાં સંસારમાં અનંતગણા જીવ રહે; કેમકે તેનું પરિમાણ એટલું વિશેષ છે; અને તેથી મોક્ષમાર્ગનો પ્રવાહ વહ્યા કરતા છતાં સંસારમાર્ગ ઉચ્છેદ થઈ જવો સંભવતો નથી, અને તેથી બંધ મોક્ષ વ્યવસ્થામાં વિપર્યય થતું નથી. આ વિષે વધારે ચર્ચા સમાગમમાં કરશો તો અડચણ નથી.

જીવના બંધમોક્ષની વ્યવસ્થા વિષે સંક્ષેપમાં પત્તું લખ્યું છે.

સૌ કરતાં વિચારવાયોગ્ય વાત તો હાલ એ જ છે કે, ઉપાધિ કરવામાં આવે, અને કેવળઅસંગદશા રહે એમ બનવું અત્યંત કઠણ છે; અને ઉપાધિ કરતાં આત્મપરિણામ ચંચળ ન થાય, એમ બનવું અસંભવિત જેવું છે. ઉત્કૃષ્ટજ્ઞાનીને બાદ કરતાં આપણે સૌએ તો આત્મામાં જેટલું અસંપૂર્ણ-અસમાધિપણું વર્તે છે તે, અથવા વર્તી શકે તેવું હોય તે, ઉચ્છેદ કરવું, એ વાત લક્ષમાં વધારે લેવાયોગ્ય છે.

---

[૩૭૧] [૪૮૪] મુંબઈ, ફાગણ વદ ૭ રવિ, ૧૯૫૧.

સર્વ વિભાવથી ઉદાસીન અને અત્યંત શુદ્ધ નિજપર્યાયને સહજપણે આત્મા ભજે તેને, શ્રી જિને 'તીવ્રજ્ઞાનદશા' કહી છે. જે દશા આવ્યાવિના કોઈ પણ જીવ બંધનમુક્ત થાય નહીં, એવો સિદ્ધાંત શ્રી જિને પ્રતિપાદન કર્યો છે; જે અખંડ સત્ય છે.

કોઈક જીવથી એ ગહનદશાનો વિચાર થઈ શકવા યોગ્ય છે, કેમકે અનાદિથી અત્યંત અજ્ઞાનદશાએ આ જીવે પ્રવૃત્તિ કરી છે, તે પ્રવૃત્તિ એકદમ અસત્ય, અસાર સમજાઈ, તેની નિવૃત્તિ સૂઝે એમ બનવું બહુ કઠણ છે; માટે જ્ઞાનીપુરુષનો આશ્રય કરવારૂપ ભક્તિમાર્ગ જિને નિરૂપણ કર્યો છે, કે જે માર્ગ આરાધવાથી સુલભપણે જ્ઞાનદશા ઉત્પન્ન થાય છે.

જ્ઞાનીપુરુષના ચરણને વિષે મન સ્થાપ્યાવિના એ ભક્તિમાર્ગ સિદ્ધ થતો નથી. જેથી ફરિફરી જ્ઞાનીની આજ્ઞા આરાધવાનું જિનાગમમાં ઠેકાણે-ઠેકાણે કથન કર્યું છે.

જ્ઞાનીપુરુષના ચરણમાં મનનું સ્થાપન થવું પ્રથમ કઠણ પડે છે, પણ વચનની અપૂર્વતાથી, તે વચનનો વિચાર કરવાથી, તથા જ્ઞાનીપ્રત્યે અપૂર્વદૃષ્ટિએ જોવાથી, મનનું સ્થાપન થવું સુલભ થાય છે.

જ્ઞાનીપુરુષના આશ્રયમાં વિરોધ કરનારા પંચવિષયાદિ દોષો છે. તે દોષ થવાનાં સાધનથી જેમ બને તેમ દૂર રહેવું, અને પ્રાપ્તસાધનમાં પણ ઉદાસીનતા રાખવી, અથવા તે તે સાધનોમાંથી અહંબુદ્ધિ છોડી દઈ, રોગરૂપ જાણી પ્રવર્તવું ઘટે. અનાદિદોષનો એવા પ્રસંગમાં વિશેષ ઉદય થાય છે, કેમકે આત્મા તે દોષને છેદવા પોતાની સન્મુખ લાવે છે, તે સ્વરૂપાંતર કરી તેને આકર્ષે છે, અને જાગૃતિમાં શિથિલ કરી નાંખી પોતાને વિષે એકાગ્રબુદ્ધિ કરાવી દે છે. તે એકાગ્રબુદ્ધિ એવા પ્રકારની હોય છે કે, 'મને આ પ્રવૃત્તિથી તેવો વિશેષ બાધ નહીં થાય, હું અનુક્રમે તેને છોડીશ; અને કરતાં જાગૃત રહીશ;' એ આદિ ભ્રાંતદશા તે દોષ કરે છે; જેથી તે દોષનો સંબંધ જીવ છોડતો નથી, અથવા તે દોષ વધે છે, તેનો લક્ષ તેને આવી શકતો નથી.

એ વિરોધી સાધનનો બે પ્રકારથી ત્યાગ થઈ શકે છેઃ એક તે સાધનના પ્રસંગની નિવૃત્તિ, બીજો પ્રકાર વિચારથી કરી તેનું તુચ્છપણું સમજાવું.

વિચારથી કરી તુચ્છપણું સમજાવા માટે પ્રથમ પંચવિષયાદિના સાધનની નિવૃત્તિ કરવી વધારે યોગ્ય છે, કેમકે તેથી વિચારનો અવકાશ પ્રાપ્ત થાય છે.

તે પંચવિષયાદિ સાધનની નિવૃત્તિ સર્વથા કરવાનું જીવનું બળ ન ચાલતું હોય ત્યારે, ક્રમે-ક્રમે, દેશે-દેશે તેનો ત્યાગ કરવો ઘટે; પરિગ્રહ તથા ભોગોપભોગના પદાર્થનો અલ્પપરિચય કરવો ઘટે. એમ કરવાથી અનુક્રમે તે દોષ મોળા પડે, અને આશ્રયભક્તિ દૃઢ થાય; તથા જ્ઞાનીનાં વચનોનું આત્મામાં પરિણામ થઈ 'તીવ્રજ્ઞાનદશા' પ્રગટી જીવન્મુક્ત થાય.

જીવ કોઈક વાર આવી વાતનો વિચાર કરે તેથી, અનાદિ-અભ્યાસનું બળ ઘટવું કઠણ પડે, પણ દિન-દિન પ્રત્યે, પ્રસંગે-પ્રસંગે અને પ્રવૃત્તિ-પ્રવૃત્તિએ ફરિફરી વિચાર કરે, તો અનાદિ-અભ્યાસનું બળ ઘટી, અપૂર્વ-અભ્યાસની સિદ્ધિ થઈ સુલભ એવો 'આશ્રયભક્તિમાર્ગ' સિદ્ધ થાય. આ૦ સ્વ૦ પ્રણામ.

---

[૩૬૩] [૪૮૫] મુંબઈ, ફાગણ વદ ૧૨ શુક્ર. ૧૯૫૧.

જન્મ, જરા મરણાદિ દુઃખે કરી સમસ્ત-સંસાર અશરણ છે. સર્વ પ્રકારે જેણે તે સંસારની આસ્થા તજી તે જ નિર્ભય થયા છે, અને આત્મસ્વભાવને પામ્યા છે. વિચારવિના તે સ્થિતિ જીવને પ્રાપ્ત થઈ શકતી નથી, અને સંગના મોહે પરાધીન એવા આ જીવને વિચાર પ્રાપ્ત થવો દુર્લભ છે.

---

[૪૬૭] [૪૮૬] [સ. નિ. ૧૯૫૩. પાઠા. ૧૯૫૨.

બનતાં સુધી તૃષ્ણા ઓછી કરવી જોઈએ. જન્મ, જરા, મરણ કોનાં છે? કે જે તૃષ્ણા રાખે છે; તેનાં જન્મ, જરા, મરણ છે. માટે જેમ બને તેમ તૃષ્ણા ઓછી કરતા જવું.

[અપ્ર.લ. ૧૦૨] [૪૮૭] [સ.નિ. ૧૯૫૨

જેમ છે તેમ નિજસ્વરૂપ સંપૂર્ણ પ્રકાશે ત્યાંસુધી નિજસ્વરૂપના નિદિધ્યાસનમાં સ્થિર રહેવાને જ્ઞાનીપુરુષનાં વચનો આધારભૂત છે, એમ પરમપુરુષ શ્રી તીર્થંકરે કહ્યું છે, તે સત્ય છે. બારમે ગુણસ્થાનકે વર્તતા આત્માને નિદિધ્યાસનરૂપ ધ્યાનમાં શ્રુતજ્ઞાન એટલે મુખ્ય એવાં જ્ઞાનીના વચનોનો આશય ત્યાં આધારભૂત છે, એવું પ્રમાણ જિનમાર્ગને વિષે વારંવાર કહ્યું છે. બોધબીજની પ્રાપ્તિ થયે – નિર્વાણમાર્ગની યથાર્થપ્રતીતિ થયે – પણ તે માર્ગમાં યથાસ્થિત સ્થિતિ થવાને અર્થે જ્ઞાનીપુરુષનો આશ્રય મુખ્ય સાધન છે; અને તે ઠેઠ પૂર્ણદશા થતાં સુધી છે; નહીં તો જીવને પતિત થવાના ભય છે, એમ માન્યું છે, તો પછી પોતાની મેળે અનાદિથી ભ્રાંત એવા જીવને સદ્ગુરુના યોગવિના નિજસ્વરૂપનું ભાન થવું અશક્ય છે [પાઠા. હોય] એમાં સંશય કેમ હોય? નિજસ્વરૂપનો દૃઢ નિશ્ચય વર્ત્તે છે તેવા પુરુષને જગદ્વ્યવહાર વારંવાર ચુકવી દે એવા પ્રસંગ પ્રાપ્ત કરાવે છે, તો પછી તેથી ન્યૂનદશામાં ચૂકી જવાય એમાં આશ્ચર્ય શું છે? પોતાના વિચારના બળે કરી, સત્સંગ-સત્શાસ્ત્રનો આધાર ન હોય તેવા પ્રસંગમાં આ જગદ્વ્યવહાર વિશેષ બળ કરે છે, અને ત્યારે વારંવાર શ્રી સદ્ગુરુનું મહાત્મ્ય અને આશ્રયનું સ્વરૂપ તથા સાર્થકપણું અત્યંત અપરોક્ષ સત્ય દેખાય છે.

[૩૬૫] [૪૮૮] મુંબઈ, ચૈત્ર શુદ ૬ સોમ, ૧૯૫૧.

આજે પત્ર ૧ પહોંચ્યું છે. અત્ર કુશળતા છે. પત્ર લખતાં-લખતાં અથવા કંઈ કહેતાં-કહેતાં વારંવાર ચિત્તની અપ્રવૃત્તિ થાય છે, અને કલ્પિતનું આટલું બધું મહાત્મ્ય શું? કહેવું શું? જાણવું શું? શ્રવણ કરવું શું? પ્રવૃત્તિ શી? એ આદિ વિક્ષેપથી ચિત્તની તેમાં અપ્રવૃત્તિ થાય છે; અને પરમાર્થસંબંધી કહેતાં-લખતાં તેથી બીજા પ્રકારના વિક્ષેપની ઉત્પત્તિ થાય છે, જે વિક્ષેપમાં મુખ્ય આ તીવ્ર-પ્રવૃત્તિના નિરોધ વિના તેમાં-પરમાર્થકથનમાં-પણ અપ્રવૃત્તિ હાલ શ્રેયભૂત લાગે છે. આ કારણ વિષે આગળ એક પત્ર સવિગત લખ્યું છે, એટલે વિશેષ લખવા જેવું અત્રે નથી, માત્ર ચિત્તમાં અત્રે વિશેષ સ્ફુર્તિ થવાથી લખ્યું છે.

મોતીના વેપાર વગેરેની પ્રવૃત્તિ વધારે ન કરવા સંબંધીનું બને તો સારૂં, એમ લખ્યું તે યથાયોગ્ય છે; અને ચિત્તની નિત્ય ઇચ્છા એમ રહ્યા કરે છે. લોભ-હેતુથી તે પ્રવૃત્તિ થાય છે કે કેમ? એમ વિચારતાં લોભનું નિદાન જણાતું નથી. વિષયાદિની ઇચ્છાએ પ્રવૃત્તિ થાય છે, એમ પણ જણાતું નથી; તથાપિ પ્રવૃત્તિ થાય છે, એમાં સંદેહ નથી. જગત્ કંઈ લેવાને માટે પ્રવૃત્તિ કરે છે, આ પ્રવૃત્તિ દેવાને માટે થતી હશે એમ લાગે છે, અત્રે એ લાગે છે તે યથાર્થ હશે કે કેમ? તે માટે વિચારવાનપુરૂષ જે કહે તે પ્રમાણ છે. એ જ વિનંતિ.

---

[૩૬૬] [૪૮૯] મુંબઈ, ચૈત્ર વદ ૮, ૧૯૫૧.

આત્મવીર્ય પ્રવર્ત્તાવવામાં અને સંકોચવામાં બહુ વિચાર કરી પ્રવર્ત્તવું ઘટે છે.

શુભેચ્છાસંપન્ન ભાઈ……પ્રત્યે. શ્રી ભાવનગર.

વિશેષ વિનંતિ કે, તમારૂં લખેલું પત્તું ૧ પ્રાપ્ત થયું છે. તે તરફ આવવાસંબંધીમાં નીચે પ્રમાણે સ્થિતિ છે: લોકોને અંદેશો પડે એવી જાતનો બાહ્યવ્યવહારનો ઉદય છે, અને તેવા વ્યવહાર સાથે બળવાન-નિર્ગ્રંથ-પુરૂષ જેવો ઉપદેશ કરવો તે, માર્ગનો વિરોધ કરવા જેવું છે, અને એમ જાણીને તથા તેનાં જેવાં બીજાં કારણોનું સ્વરૂપ વિચારી ઘણુંકરીને લોકોને અંદેશાનો હેતુ થાય તેવા પ્રસંગમાં મારૂં આવવું થતું નથી. વખતે ક્યારેક કોઈ સમાગમમાં આવે છે, અને કંઈ સ્વાભાવક કહેવા-કરવાનું થાય છે, એમાં પણ ચિત્તની ઇચ્છિત પ્રવૃત્તિ નથી. પૂર્વે યથાસ્થિત વિચાર કર્યા વિના જીવે પ્રવૃત્તિ કરી તેથી આવા વ્યવહારનો ઉદય પ્રાપ્ત થયો છે, જેથી ઘણીવાર ચિત્તમાં શોચ રહે છે; પણ યથાસ્થિત સમપરિણામે વેદવું ઘટે છે એમ જાણી, ઘણુંકરી તેવી પ્રવૃત્તિ રહે છે. વળી આત્મદશા વિશેષ સ્થિર થવા અસંગપણામાં લક્ષ રહ્યા કરે છે. આ વ્યાપારાદિ ઉદય-વ્યવહારથી જે જે સંગ થાય છે, તેમાં ઘણુંકરી અસંગ-પરિણામવત્ પ્રવૃત્તિ થાય છે, કેમકે તેમાં સારભૂતપણું કંઈ લાગતું નથી; પણ જે ધર્મવ્યવહારના પ્રસંગમાં આવવું થાય ત્યાં, તે પ્રવૃત્તિ પ્રમાણે વર્ત્તવું ઘટે નહીં. તેમ બીજે આશય વિચારી પ્રવૃત્તિ કરવામાં આવે તો તેટલું સમર્થપણું હાલ નથી, તેથી તેવા પ્રસંગમાં ઘણુંકરીને મારૂં આવવું ઓછું થાય છે; અને એ ક્રમ ફેરવવાનું ચિત્તમાં હાલ બેસતું નથી, છતાં તે તરફ આવવાના પ્રસંગમાં તેમ કરવાનો કંઈ પણ વિચાર મેં કર્યો હતો, તથાપિ તે ક્રમ ફેરવતાં બીજાં વિષમ-કારણોનો આગળપર સંભવ થશે એમ પ્રત્યક્ષ દેખાવાથી ક્રમ ફેરવવા સંબંધીની વૃત્તિ ઉપશમ કરવી યોગ્ય લાગવાથી તેમ કર્યું છે; આ આશય શિવાય ચિત્તમાં બીજા આશય પણ તે તરફ હાલ નહીં આવવાના સંબંધમાં છે; પણ કોઈ લોકવ્યવહારરૂપ કારણથી આવવા વિષેનો વિચાર વિસર્જન કર્યો નથી.

ચિત્તપર વધારે દબાણ કરીને આ સ્થિતિ લખી છે, તેપર વિચાર કરી જો કંઈ અગત્ય જેવું લાગે તો વખતે રતનજીભાઈને ખુલાસો કરશો. મારા આવવા નહીં આવવા વિષે જો કંઈ વાત નહીં ઉચ્ચારવાનું બને તો તેમ કરવા વિનંતિ છે. વિ૦ રાયચંદના પ્ર૦

[૫૫૫] [૪૯૨]

[સ. નિ. ૧૯૫૫. પાઠા. મુંબઈ, ૧૯૫૧.

એક આત્મપરિણતિ સિવાયના બીજા જે વિષયો તેને વિષે ચિત્ત અવ્યવસ્થિતપણે વર્ત્તે છે; અને તેવું અવ્યવસ્થિતપણું લોકવ્યવહારથી પ્રતિકૂળ હોવાથી લોકવ્યવહાર ભજવો ગમતો નથી, અને તજવો બનતો નથી; એ વેદના ઘણુંકરીને દિવસના આખા ભાગમાં વેદવામાં આવ્યા કરે છે. ખાવાને વિષે, પીવાને વિષે, બોલવાને વિષે, શયનને વિષે, લખવાને વિષે કે બીજાં વ્યાવહારિક કાર્યોને વિષે જેવાં જોઈએ તેવાં ભાનથી પ્રવર્ત્તાતું નથી, અને તે પ્રસંગો રહ્યા હોવાથી આત્મપરિણતિને સ્વતંત્ર પ્રગટપણે અનુસરવામાં વિપત્તિ આવ્યા કરે છે; અને તે વિષેનું ક્ષણે-ક્ષણે દુઃખ રહ્યા કરે છે.

અચલિત આત્મરૂપે રહેવાની સ્થિતિમાં જ ચિત્તેચ્છા રહે છે, અને ઉપર જણાવ્યા પ્રસંગોની આપત્તિને લીધે કેટલોક તે સ્થિતિનો વિયોગ રહ્યા કરે છે; અને તે વિયોગ માત્ર પરેચ્છાથી રહ્યો છે, સ્વેચ્છાના કારણથી રહ્યો નથી; એ એક ગંભીરવેદના ક્ષણે-ક્ષણે થયા કરે છે.

આ જ ભવને વિષે અને થોડા જ વખત પહેલાં વ્યવહારને વિષે પણ સ્મૃતિ તીવ્ર હતી. તે સ્મૃતિ હવે વ્યવહારને વિષે ક્વચિત્ જ, મંદપણે પ્રવર્ત્તે છે. થોડા જ વખત પહેલાં,–એટલે થોડાં વર્ષો પહેલાં–વાણી ઘણું બોલી શકતી. વક્તાપણે કુશળતાથી પ્રવર્ત્તી શકતી,–તે હવે મંદપણે અવ્યવસ્થાથી પ્રવર્ત્તે છે. થોડાં વર્ષ પહેલાં–થોડા વખત પહેલાં–લેખનશક્તિ અતિ ઉગ્ર હતી; આજે શું લખવું તે સૂજતાં-સૂજતાં દિવસના દિવસ વ્યતીત થઈ જાય છે; અને પછી પણ જે કંઈ લખાય છે, તે ઇચ્છેલું અથવા યોગ્ય વ્યવસ્થાવાળું લખાતું નથી; અર્થાત્ એક આત્મપરિણામ સિવાય સર્વ બીજાં પરિણામને વિષે ઉદાસીનપણું વર્ત્તે છે; અને જે કંઈ કરાય છે તે જેવા જોઈએ તેવા ભાનના [પાઠા. ભાવના] સોમા અંશથી પણ નથી થતું. જેમ તેમ અને જે તે કરાય છે. લખવાની પ્રવૃત્તિ કરતાં વાણીની પ્રવૃત્તિ કંઈક ઠીક છે; જેથી જે કંઈ આપને પૂછવાની ઇચ્છા હોય, જાણવાની ઇચ્છા હોય તેના વિષે સમાગમે કહી શકાશે.

કુંદકુંદાચાર્ય અને આનંદઘનજીને સિદ્ધાંત સંબંધી જ્ઞાન તીવ્ર હતું. કુંદકુંદાચાર્યજી તો આત્મસ્થિતિમાં બહુ સ્થિત હતા.

નામનું જેને દર્શન હોય તે બધા સમ્યક્‌જ્ઞાની કહી શકાતા નથી.

[૪૦૨-૨] [૪૯૪] મુંબઈ, ચૈત્ર વદ ૧૨ રવિ, ૧૯૫૧.

ૐ

વધારે વિચારનું સાધન થવા આ પત્ર લખ્યું છે. પૂર્ણજ્ઞાની શ્રી ઋષભદેવાદિ પુરુષોને પણ પ્રારબ્ધોદય ભોગવ્યે ક્ષય થયો છે; તો અમ જેવાને તે પ્રારબ્ધોદય ભોગવવો જ પડે એમાં કંઈ સંશય નથી. માત્ર ખેદ એટલો થાય છે કે, અમને આવા પ્રારબ્ધોદયમાં શ્રી ઋષભદેવાદિ જેવી અવિષમતા રહે એટલું બળ નથી; અને તેથી પ્રારબ્ધોદય છતાં વારંવાર તેથી અપરિપક્વ કાળે છૂટવાની કામના થઈ આવે છે કે, જો આ વિષમ-પ્રારબ્ધોદયમાં કંઈ પણ ઉપયોગની યથાતથ્યતા ન રહી તો ફરી આત્મસ્થિરતા થતાં વળી અવસર ગવેષવો જોઈશે; અને પશ્ચાત્તાપપૂર્વક દેહ છૂટશે; એવી ચિંતા ઘણીવાર થઈ આવે છે.

આ પ્રારબ્ધોદય મટી નિવૃત્તિકર્મ વેદવારૂપ પ્રારબ્ધનો ઉદય થવા આશય રહ્યા કરે છે, પણ તે તરતમાં એટલે એકથી દોઢ વર્ષમાં થાય એમ તો દેખાતું નથી; અને પળ-પળ જવી કઠણ પડે છે. એકથી દોઢ વર્ષ પછી પ્રવૃત્તિકર્મ વેદવારૂપ ઉદય કેવળ પરિક્ષીણ થશે, એમ પણ લાગતું નથી; કંઈક ઉદય વિશેષ મોળો પડશે એમ લાગે છે.

આત્માની કેટલીક અસ્થિરતા રહે છે. ગયા વર્ષનો મોતીસંબંધી વ્યાપાર લગભગ પતવા આવ્યો છે. આ વર્ષનો મોતીસંબંધી વ્યાપાર ગયા વર્ષ કરતાં લગભગ બમણો થયો છે. ગયા વર્ષ જેવું તેમાં પરિણામ આવવું કઠણ છે. થોડા દિવસ કરતાં હાલ ઠીક છે; અને આ વર્ષ પણ તેનું ગયા વર્ષ જેવું નહીં તોપણ કંઈક ઠીક પરિણામ આવશે એમ સંભવ રહે છે; પણ ઘણો વખત તેના વિચારમાં વ્યતીત થવા જેવું થાય છે; અને તે માટે શોચ થાય છે કે, આ એક પરિગ્રહની કામનાના બળવાન પ્રવર્ત્તન જેવું થાય છે, તે શમાવવું ઘટે છે; અને કંઈક કરવું પડે એવાં કારણો રહે છે. હવે જેમ તેમ કરી તે પ્રારબ્ધોદય તરત ક્ષય થાય તો સારૂં એમ મનમાં ઘણીવાર રહ્યા કરે છે.

અને જે આડત તથા મોતીસંબંધી વેપાર છે, તેમાંથી મારાથી છૂટવાનું બને અથવા તેનો ઘણો પ્રસંગ ઓછો થવાનું થાય તેવો કોઈ રસ્તો ધ્યાનમાં આવે તો લખશો; ગમે તો આ વિષે સમાગમમાં વિશેષતાથી જણાવી શકાય તો જણાવશો. આ વાત લક્ષમાં રાખશો.

ત્રણ વર્ષની લગભગથી એવું વર્ત્યા કરે છે, કે પરમાર્થસંબંધી કે વ્યવહારસંબંધી કંઈપણ લખતાં કંટાળો આવી જાય છે; અને લખતાં-લખતાં કલ્પિત જેવું લાગવાથી વારંવાર અપૂર્ણ છોડી દેવાનું થાય છે. પરમાર્થમાં ચિત્ત જે વખતે એકાગ્રવત્ હોય ત્યારે જો પરમાર્થસંબંધી લખવાનું અથવા કહેવાનું બને તો તે યથાર્થ કહેવાય, પણ ચિત્ત અસ્થિરવત્ હોય, અને પરમાર્થસંબંધી લખવાનું કે કહેવાનું કરવામાં આવે તો તે ઉદીરપણા જેવું થાય; તેમ જ અંતવૃત્તિનો યથાતથ્ય તેમાં ઉપયોગ નહીં હોવાથી તે આત્મબુદ્ધિથી લખ્યું કે કહ્યું નહીં હોવાથી કલ્પિતરૂપ કહેવાય; જેથી તથા તેવાં બીજાં કારણોથી પરમાર્થસંબંધી લખવાનું તથા કહેવાનું ઘણું ઓછું થઈ ગયું છે. આ સ્થળે સહજ પ્રશ્ન થશે કે, ચિત્ત અસ્થિરવત્ થઈ જવાનો હેતુ શો છે? પરમાર્થમાં જે ચિત્ત વિશેષ એકાગ્રવત્ રહેતું તે ચિત્ત પરમાર્થમાં અસ્થિરવત્ થવાનું કારણ કંઈપણ જોઈએ. જો પરમાર્થ સંશયનો હેતુ લાગ્યો હોય, તો તેમ બને, અથવા કોઈ તથાવિધ આત્મવીર્ય મંદ થવારૂપ તીવ્ર પ્રારબ્ધોદયના બળથી તેમ થાય. આ બે હેતુથી પરમાર્થવિચાર કરતાં, લખતાં કે કહેતાં ચિત્ત અસ્થિરવત્ વર્ત્તે. તેમાં પ્રથમ કહ્યો તે હેતુ વર્ત્તવાનો સંભવ નથી. માત્ર બીજો હેતુ કહ્યો તે સંભવે છે. આત્મવીર્ય મંદ થવારૂપ તીવ્રપ્રારબ્ધોદય હોવાથી તે હેતુ ટાળવાનો પુરૂષાર્થ છતાં કાળક્ષેપ થયા કરે છે; અને તેવા ઉદય સુધી તે અસ્થિરથા ટળવી કઠણ છે; અને તેથી પરમાર્થ-સ્વરૂપ-ચિત્તવિના તે સંબંધી લખવું, કહેવું એ કલ્પિત જેવું લાગે છે, તોપણ કેટલાક પ્રસંગમાં વિશેષ સ્થિરતા રહે છે. વ્યવહારસંબંધી કંઈપણ લખતાં તે અસારભૂત અને સાક્ષાત્ ભ્રાંતિરૂપ લાગવાથી તે સંબંધી જે કંઈ લખવું કે કહેવું તે તુચ્છ છે, આત્માને વિકળતાનો હેતુ છે, અને જે કંઈ લખવું-કહેવું છે તે ન કહ્યું હોય તો પણ ચાલી શકે એવું છે, માટે જ્યાંસુધી તેમ વર્ત્તે ત્યાંસુધી તો જરૂર તેમ વર્ત્તવું ઘટે છે. એમ જાણી ઘણી વ્યવહારિક વાત લખવા, કરવા, કહેવાની ટેવ નીકળી ગઈ છે. માત્ર જે વ્યાપારાદિ વ્યવહારમાં તીવ્રપ્રારબ્ધોદયે પ્રવૃત્તિ છે, ત્યાં કંઈક પ્રવૃત્તિ થાય છે. જો કે તેનું પણ યથાર્થપણું જણાતું નથી.

શ્રી જિન વીતરાગે દ્રવ્ય-ભાવ-સંયોગથી ફરીફરી છૂટવાની ભલામણ કરી છે; અને તે સંયોગનો વિશ્વાસ પરમજ્ઞાનીને પણ કર્ત્તવ્ય નથી; એવો નિશ્ચળ માર્ગ કહ્યો છે, તે શ્રી જિનવીતરાગના ચરણકમળને વિષે અત્યંત-નમ્ર-પરિણામથી નમસ્કાર છે.

જે પ્રશ્ન આજના પત્રમાં લીખ્યાં છે તેનો સમાગમે ઉત્તર પૂછશો. દર્પણ, જળ, દીપક, સૂર્ય અને ચક્ષુના સ્વરૂપપર વિચાર કરશો તો કેવળજ્ઞાનથી પદાર્થનું જે પ્રકાશપણું થાય છે એમ જિને કહ્યું છે તે સમજવાને કંઈક સાધન થશે.

---

[૪૨૨] [૪૯૬] મુંબઈ, ચૈત્ર વદ ૧૨ રવિ, ૧૯૫૧.

શ્રી જિન વીતરાગે દ્રવ્ય-ભાવ-સંયોગથી ફરિફરી છૂટવાની ભલામણ કહી છે, અને તે સંયોગનો વિશ્વાસ પરમજ્ઞાનીને પણ કર્તવ્ય નથી, એવો અખંડમાર્ગ કહ્યો છે, તે શ્રી જિન વીતરાગનાં ચરણકમળ પ્રત્યે અત્યંત ભક્તિથી નમસ્કાર.

આત્મસ્વરૂપનો નિશ્ચય થવામાં જીવની અનાદિથી ભૂલ થતી આવી છે. સમસ્તશ્રુતજ્ઞાનસ્વરૂપ એવાં દ્વાદશાંગમાં સૌથી પ્રથમ ઉપદેશયોગ્ય એવું 'આચારાંગસૂત્ર' છે; તેના પ્રથમ શ્રુત સ્કંધમાં પ્રથમ અધ્યયનના પ્રથમ ઉદ્દેશામાં પ્રથમ વાક્યે જે શ્રી જિને ઉપદેશ કર્યો છે, તે સર્વ અંગના સર્વ શ્રુતજ્ઞાનનો સારસ્વરૂપ છે, મોક્ષના બીજભૂત છે, સમ્યક્ત્વસ્વરૂપ છે. તે વાક્યપ્રત્યે ઉપયોગ સ્થિર થવાથી જીવને નિશ્ચય આવશે કે, જ્ઞાનીપુરુષના સમાગમની ઉપાસના વિના જીવ સ્વચ્છંદે નિશ્ચય કરે તે છૂટવાનો માર્ગ નથી.

સર્વ જીવનું પરમાત્માપણું છે એમાં સંશય નથી તો પછી શ્રી……પોતાને પરમાત્મસ્વરૂપ માને તો તે વાત અસત્ય નથી, પણ જ્યાંસુધી તે સ્વરૂપ યથાતથ્ય પ્રગટે નહીં ત્યાંસુધી મુમુક્ષુ,–જિજ્ઞાસુ–રહેવું તે વધારે સારું છે; અને તે રસ્તે યથાર્થ–પરમાત્મપણું પ્રગટે છે. જે, માર્ગ મુકીને પ્રવર્તવાથી તે પદનું ભાન થતું નથી; તથા શ્રી જિન વીતરાગ સર્વજ્ઞપુરુષોની આસાતના કરવારૂપ પ્રવૃત્તિ થાય છે. બીજો કંઈ ભેદ નથી.

મૃત્યુનું આવવું અવશ્ય છે. આ૦ સ્વ૦ પ્રણામ.

[×] [૪૯૭]

તમારે વેદાંત ગ્રંથ વાંચવાનો કે તે પ્રસંગની વાતચીત શ્રવણ કરવાનો પ્રસંગ રહેતો હોય તો તે વાંચનથી તથા શ્રવણથી જીવમાં વૈરાગ્ય અને ઉપશમ વર્ધમાન થાય એમ કરવું યોગ્ય છે. તેમાં પ્રતિપાદન કરેલા સિદ્ધાંતનો જો નિશ્ચય થતો હોય તો કરવામાં બાધ નથી, તથાપિ જ્ઞાનીપુરુષના સમાગમ-ઉપાસનાથી સિદ્ધાંતનો નિશ્ચય કર્યાવિના આત્મવિરોધ થવા સંભવ છે.

---

[૨૮૦] [૪૯૮] મુંબઈ, ચૈત્ર વદ ૧૪ ૧૯૪૯. પાઠા. ૧૯૫૧.

ચારિત્ર (શ્રી જિનના અભિપ્રાયમાં શું છે તે વિચારી સમવસ્થાન થવું.)–દશાસંબંધી અનુપ્રેક્ષા કરવાથી જીવમાં સ્વસ્થતા ઉત્પન્ન થાય છે. તે વિચારે કરી ઉત્પન્ન થયેલી ચારિત્રપરિણામ સ્વભાવરૂપ સ્વસ્થતા વિના જ્ઞાન અફળ છે, એવો જિનનો અભિમત તે અવ્યાબાધ સત્ય છે.

તે સંબંધી અનુપ્રેક્ષા ઘણીવાર રહ્યા છતાં ચંચળ પરિણતિનો હેતુ એવો ઉપાધિયોગ તીવ્રઉદયરૂપ હોવાથી ચિત્તમાં ઘણુંકરી ખેદ જેવું રહે છે, અને તે ખેદથી શિથિલતા ઉત્પન્ન થઈ વિશેષ જણાવવાનું થઈ શકતું નથી. બાકી કંઈ જણાવવા વિષે તો ચિત્તમાં ઘણીવાર રહે છે. એ જ વિનંતિ.

---

[૪૬૯] [૪૯૯] [સ. નિ. સં. ૧૯૫૩. પાઠા. મુંબઈ, ૧૯૫૧.

વિષયાદિ ઇચ્છિત પદાર્થ ભોગવી તેથી નિવૃત્ત થવાની ઇચ્છા રાખવી અને તે ક્રમે પ્રવર્તવાથી આગળપર તે વિષયમૂર્ચ્છા ઉત્પન્ન થવી ન સંભવે એમ થવું કઠણ છે, કેમકે જ્ઞાનદશાવિના વિષયનું નિર્મૂળપણું થવું સંભવતું નથી. માત્ર ઉદયવિષયો ભોગવ્યાથી નાશ થાય; પણ જો જ્ઞાનદશા ન હોય તો વિષય આરાધતાં ઉત્સુકપરિણામ

થયા વિના ન રહે; અને તેથી પરાજિત થવાને બદલે વિષય વર્ધમાન થાય. જેને જ્ઞાનદશા છે તેવા પુરુષો વિષયાકાંક્ષાથી અથવા વિષયનો અનુભવ કરી તેથી વિરક્ત થવાની ઇચ્છાથી તેમાં પ્રવર્તતા નથી, અને એમ જો પ્રવર્તવા જાય તો જ્ઞાનને પણ આવરણ આવવાયોગ્ય છે. માત્ર પ્રારબ્ધસંબંધી ઉદય હોય એટલે છૂટી ન શકાય તેથી જ જ્ઞાનીપુરુષની ભોગપ્રવૃત્તિ છે. તે પણ પૂર્વપશ્ચાત્ પશ્ચાત્તાપવાળી અને મંદમાં મંદ પરિણામસંયુક્ત હોય છે. સામાન્ય મુમુક્ષુજીવ વૈરાગ્યના ઉદ્ભવને અર્થે વિષય આરાધવા જતાં તો ઘણુંકરી બંધાવા સંભવ છે, કેમકે જ્ઞાનીપુરુષ પણ તે પ્રસંગને માંડ-માંડ જીતી શક્યા છે, તો જેની માત્ર વિચારદશા છે, એવા પુરુષનો ભાર નથી કે તે વિષયને એવા પ્રકારે જીતી શકે.

[અપ્ર.લ. ૭૭] [૫૦૦] [સ. નિ. ૧૯૫૩. પાઠા. ૧૯૫૧.

પાંચ ઇન્દ્રિયોના વિષય સંબંધી:- જે જીવને મોહનીયકર્મરૂપી કષાયનો ત્યાગ કરવો હોય, તે તેનો એકદમ ત્યાગ કરવા ધારશે ત્યારે કરી શકાશે તેવા વિશ્વાસ ઉપર રહી તેનો ક્રમે ત્યાગ કરવાનો અભિપ્રાય નથી કરતો, તે એકદમ ત્યાગ કરવાનો પ્રસંગ આવ્યે મોહનીયકર્મના બળ આગળ ટકી શકતો નથી; કારણ કર્મરૂપ શત્રુને ધીરે-ધીરે નિર્બળ કર્યા વિના કાઢી મુકવાને તે એકદમ અસમર્થ બને છે. આત્માના નિર્બળપણાને લઈને તેના ઉપર મોહનું બળવાનપણું છે. તેનું જોર ઓછું કરવાને આત્મા પ્રયત્ન કરે, તો એકી વખતે તેના ઉપર જય મેળવવાની ધારણામાં તે ઠગાય છે. જ્યાંસુધી મોહવૃત્તિ લડવા સામી નથી આવી ત્યાંસુધી મોહવશ આત્મા પોતાનું બળવાનપણું ધારે છે, પરંતુ તેવી કસોટીનો પ્રસંગ આવ્યે આત્માને પોતાનું કાયરપણું સમજાય છે, માટે જેમ બને તેમ પાંચ ઇંદ્રિયોના વિષય મોળા કરવા. તેમાં મુખ્યત્વે ઉપસ્થ ઇંદ્રિય અમલમાં લાવવી; એમ અનુક્રમે બીજી ઇંદ્રિય—[અપૂર્ણ.]

---

[૩૫૯] [૫૦૩] મુંબઈ, ફાગણ વદ ૩ રવિ, ૧૯૫૧.

સર્વ ક્લેશથી અને સર્વ દુ:ખથી મુક્ત થવાનો ઉપાય એક આત્મજ્ઞાન છે. વિચાર વિના આત્મજ્ઞાન થાય નહીં, અને અસત્સંગ તથા અસત્-પ્રસંગથી જીવનું વિચારબળ પ્રવર્તતું નથી, એમાં કિંચિત્ માત્ર સંશય નથી.

આરંભપરિગ્રહનું અલ્પત્વ કરવાથી અસત્પ્રસંગનું બળ ઘટે છે; સત્સંગના આશ્રયથી અસત્સંગનું બળ ઘટે છે. અસત્સંગનું બળ ઘટવાથી આત્મવિચાર થવાનો અવકાશ પ્રાપ્ત થાય છે. આત્મવિચાર થવાથી આત્મજ્ઞાન થાય છે; અને આત્મજ્ઞાનથી નિજસ્વભાવસ્વરૂપ, સર્વ ક્લેશ અને સર્વ દુ:ખથી રહિત એવો મોક્ષ થાય છે; એ વાત કેવળ સત્ય છે. જે જીવો મોહનિદ્રામાં સુતા છે તે અમુનિ છે; નિરંતર આત્મવિચારે કરી મુનિ તો જાગૃત રહે; પ્રમાદીને સર્વથા ભય છે, અપ્રમાદીને કોઈ રીતે ભય નથી, એમ શ્રી જિને કહ્યું છે. સર્વ પદાર્થનું સ્વરૂપ જાણવાનો હેતુ માત્ર એક આત્મજ્ઞાન કરવું એ છે. જો આત્મજ્ઞાન ન થાય તો સર્વ પદાર્થના જ્ઞાનનું નિષ્ફળપણું છે. જેટલું આત્મજ્ઞાન થાય તેટલી આત્મસમાધિ પ્રગટે. કોઈપણ તથારૂપ જોગને પામીને જીવને એક ક્ષણ પણ અંતર્ભેદજાગૃતિ થાય તો તેને મોક્ષ વિશેષ દૂર નથી. અન્યપરિણામમાં જેટલી તાદાત્મ્યવૃત્તિ છે, તેટલો જીવથી મોક્ષ દૂર છે. જો કોઈ આત્મજોગ બને તો આ મનુષ્યપણાનું મૂલ્ય કોઈ રીતે ન થઈ શકે તેવું છે. પ્રાયે મનુષ્ય-

દેહવિના આત્મજોગ બનતો નથી એમ જાણી, અત્યંત નિશ્ચય કરી, આ જ દેહમાં આત્મજોગ ઉત્પન્ન કરવો ઘટે. વિચારની નિર્મળતાએ કરી જો આ જીવ અન્યપરિચયથી પાછો વળે તો સહજમાં – હમણાં જ – તેને આત્મજોગ પ્રગટે. અસત્સંગ-પ્રસંગનો ઘેરાવો વિશેષ છે, અને આ જીવ તેથી અનાદિકાળનો હીનસત્ત્વ થયો હોવાથી તેથી અવકાશ પ્રાપ્ત કરવા અથવા તેની નિવૃત્તિ કરવા જેમ બને તેમ સત્સંગનો આશ્રય કરે તો કોઈ રીતે પુરુષાર્થયોગ્ય થઈ વિચાર દશાને પામે. જે પ્રકારે અનિત્યપણું, અસારપણું આ સંસારનું અત્યંતપણે ભાસે તે પ્રકારે કરી આત્મવિચાર ઉત્પન્ન થાય.

હવે આ ઉપાધિકાર્યથી છૂટવાની વિશેષ-વિશેષ આર્તિ થયા કરે છે, અને છૂટવા વિના જે કંઈપણ કાળ જાય છે તે, આ જીવનું શિથિલપણું જ છે, એમ લાગે છે; અથવા એવો નિશ્ચય રહે છે. જનકાદિ ઉપાધિમાં રહ્યા છતાં આત્મસ્વભાવમાં વસતા હતા એવા આલંબન પ્રત્યે ક્યારે ય બુદ્ધિ થતી નથી. શ્રી જિન જેવા જન્મત્યાગી પણ છોડીને ચાલી નીકળ્યા એવા ભયના હેતુરૂપ ઉપાધિયોગની નિવૃત્તિ આ પામર જીવ કરતાં-કરતાં કાળ વ્યતીત કરશે તો અશ્રેય થશે, એવો ભય જીવના ઉપયોગપ્રત્યે પ્રવર્તે છે, કેમકે એમ જ કર્ત્તવ્ય છે.

જે રાગદ્વેષાદિ પરિણામ અજ્ઞાન વિના સંભવતા નથી, તે રાગદ્વેષાદિ પરિણામ છતાં જીવન્મુક્તપણું સર્વથા માનીને જીવન્મુક્ત દશાની જીવ આસાતના કરે છે, એમ વર્તે છે. સર્વથા રાગદ્વેષ-પરિણામનું પરિક્ષીણપણું જ કર્ત્તવ્ય છે.

અત્યંત જ્ઞાન હોય ત્યાં અત્યંત ત્યાગ સંભવે છે. અત્યંત ત્યાગ પ્રગટ્યા વિના અત્યંત જ્ઞાન ન હોય એમ શ્રી તીર્થંકરે સ્વીકાર્યું છે. આત્મપરિણામથી જેટલો અન્ય પદાર્થનો તાદાત્મ્ય-અધ્યાસ નિવૃત્તવો તેને શ્રી જિન ત્યાગ કહે છે. તે તાદાત્મ્ય-અધ્યાસ-નિવૃત્તિરૂપ ત્યાગ થવા અર્થે આ બાહ્ય પ્રસંગનો ત્યાગ પણ ઉપકારી છે, કાર્યકારી છે. બાહ્ય – પ્રસંગના ત્યાગને અર્થે અંતર્ત્યાગ કહ્યો નથી, એમ છે, તોપણ આ જીવે અંતર્ત્યાગને અર્થે બાહ્ય – પ્રસંગની નિવૃત્તિને કંઈ પણ ઉપકારી માનવી યોગ્ય છે.

નિત્ય છૂટવાનો વિચાર કરીએ છૈયે અને જેમ તે કાર્ય તરત બને [પાઠાં. પતે] તેમ જાપ જપીએ છૈયે. જો કે એમ લાગે છે કે તે વિચાર અને જાપ હજી તથારૂપ નથી, શિથિલ છે; માટે અત્યંત વિચાર અને તે જાપને ઉગ્રપણે આરાધવાનો અલ્પકાળમાં યોગ કરવો ઘટે છે, એમ વર્ત્યા કરે છે.

પ્રસંગથી કેટલાંક અરસપરસ-સંબંધ જેવાં વચનો આ પત્રમાં લખ્યાં છે, તે વિચારમાં સ્ફુરી આવતાં સ્વવિચારબળ વધવાને અર્થે અને તમને વાંચવા વિચારવાને અર્થે લખ્યાં છે.

જીવ, પ્રદેશ, પર્યાય તથા સંખ્યાત, અસંખ્યાત, અનંત આદિ વિષે તથા રસનાં વ્યાપકપણાં વિષે ક્રમે કરી સમજવું યોગ્ય થશે.

[અગ્ર.લ. ૧૦૩] [૫૦૪] [સ. નિ. મુંબઈ. વૈશાખ શુદ, ૧૯૫૧.

શ્રી……પ્રત્યે સુધારસસંબંધી વાતચીત કરવાનો અવસર તમને પ્રાપ્ત થાય તો કરશો.

જે દેહ પૂર્ણ યુવાવસ્થામાં અને સંપૂર્ણ આરોગ્યતામાં દેખાતાં છતાં પણ ક્ષણભંગુર છે, તે દેહમાં પ્રીતિ કરીને શું કરીએ? જગતના સર્વ પદાર્થ કરતાં જે પ્રત્યે સર્વોત્કૃષ્ટ પ્રીતિ છે, એવો આ દેહ તે પણ દુઃખનો હેતુ છે, તો બીજા પદાર્થમાં સુખના હેતુની શું કલ્પના કરવી? જે પુરુષોએ વસ્ત્ર જેમ શરીરથી જૂદું છે, એમ આત્માથી શરીર જૂદું છે એમ દીઠું છે, તે પુરુષો ધન્ય છે. બીજાની વસ્તુ પોતાથી ગ્રહણ થઈ હોય, તે જ્યારે એમ જણાય કે બીજાની છે, ત્યારે તે આપી દેવાનું જ કાર્ય મહાત્મા પુરુષો કરે છે.

દુષમકાળ છે એમાં સંશય નથી. તથારૂપ પરમજ્ઞાની આપ્તપુરુષનો પ્રાયે વિરહ છે. વીરલા જીવો સમ્યક્દ્રષ્ટિપણું પામે એવી કાળસ્થિતિ થઈ ગઈ છે. જ્યાં સહજસિદ્ધ આત્મચારિત્રદશા વર્તે છે એવું કેવળજ્ઞાન પામવું કઠણ છે, એમાં સંશય નથી.

પ્રવૃત્તિ વિરામ પામતી નથી; વિરક્તપણું ઘણું વર્તે છે. વનને વિષે અથવા એકાંતને વિષે સહજસ્વરૂપને અનુભવતો એવો આત્મા નિર્વિષય કેવળ પ્રવર્તે એમ કરવામાં સર્વ ઇચ્છા રોકાણી છે.

---

[૩૬૮] [૫૦૫] મુંબઈ, વૈશાખ શુદ ૧૪ બુધ, ૧૯૫૧.

આત્મા અત્યંત સહજ સ્વસ્થતા પામે એ જ સર્વ જ્ઞાનનો સાર શ્રી સર્વજ્ઞે કહ્યો છે.

અનાદિકાળથી જીવે અસ્વસ્થતા નિરંતર આરાધી છે, જેથી સ્વસ્થતા પ્રત્યે આવવું તેને દુર્ગમ પડે છે. શ્રી જિને એમ કહ્યું છે, કે યથાપ્રવૃત્તિકરણ સુધી જીવ અનંતી વાર આવ્યો છે, પણ જે સમયે ગ્રંથીભેદ થવા સુધી આવવાનું થાય છે ત્યારે, ક્ષોભ પામી પાછો સંસારપરિણામી થયા કર્યો છે. ગ્રંથીભેદ થવામાં જે વીર્યગતિ જોઈએ તે થવાને અર્થે જ જીવે નિત્યપ્રત્યે સત્સમાગમ, સદ્વિચાર અને સદ્ગ્રંથનો પરિચય નિરંતરપણે કરવો શ્રેયભૂત છે.

આ દેહનું આયુષ્ય પ્રત્યક્ષ ઉપાધિયોગે વ્યતીત થયું જાય છે, એ માટે અત્યંત શોક થાય છે, અને તેનો અલ્પકાળમાં જો ઉપાય ન કર્યો તો અમ જેવા અવિચારી પણ થોડા સમજવા.

જે જ્ઞાનથી કામ નાશ પામે તે જ્ઞાનને અત્યંત ભક્તિએ નમસ્કાર હો. આ૦ સ્વ૦ યથા૦

---

[૩૬૭] [૫૦૬] [સં૦૧૯૫૧ના વૈશાખ શુદ ૧૫ બુધે, મુંબઈ.

સર્વ કરતાં જેમાં અધિક સ્નેહ રહ્યા કરે છે એવી આ કાયા તે રોગ, જરાદિથી સ્વાત્માને જ દુઃખરૂપ થઈ પડે છે; તો પછી તેથી દૂર એવાં ધનાદિથી જીવને તથારૂપ (યથાયોગ્ય) સુખવૃત્તિ થાય એમ માનતાં વિચારવાનની બુદ્ધિ જરૂર ક્ષોભ પામવી જોઈએ; અને કોઈ બીજા વિચારમાં જવી જોઈએ; એવો જ્ઞાની પુરુષોએ નિર્ણય કર્યો છે, તે યથાતથ્ય છે.

[૩૭૧] [૫૧૦] મુંબઈ, વૈશાખ વદ ૧૦ રવિ, ૧૯૫૧.

ૐ

'અલ્પકાળમાં ઉપાધિરહિત થવા ઇચ્છનારે આત્મપરિણતિને કયા વિચારમાં આણવી ઘટે છે કે જેથી તે ઉપાધિરહિત થઈ શકે?' એ પ્રશ્ન અમે લખ્યું હતું, તેના ઉત્તરમાં તમે લખ્યું કે 'જ્યાંસુધી રાગબંધન છે ત્યાંસુધી ઉપાધિરહિત થવાતું નથી, અને તે બંધન આત્મપરિણતિથી ઓછું પડી જાય તેવી પરિણતિ રહે તો અલ્પકાળમાં ઉપાધિરહિત થવાય.' એ પ્રમાણે ઉત્તર લખ્યો તે યથાર્થ છે. અહીં પ્રશ્નમાં વિશેષતા એટલી છે કે 'પરાણે ઉપાધિયોગ પ્રાપ્ત થતો હોય, તે પ્રત્યે રાગદ્વેષાદિ પરિણતિ ઓછી હોય, ઉપાધિ કરવા ચિત્તમાં વારંવાર ખેદ રહેતો હોય, અને તે ઉપાધિને ત્યાગ કરવામાં પરિણામ રહ્યાં કરતાં હોય, તેમ છતાં ઉદયબળથી ઉપાધિપ્રસંગ વર્તતો હોય તો તે શા ઉપાયે નિવૃત્ત કરી શકાય?' એ પ્રશ્ન વિષે જે લક્ષ પહોંચે તે લખશો.

'ભાવાર્થપ્રકાશ' ગ્રંથ અમે વાંચ્યો છે, તેમાં સંપ્રદાયના વિવાદનું કંઈક સમાધાન થઈ શકે એવી રચના કરી છે, પણ તારતમ્યે વાસ્તવ્ય જ્ઞાનવાનની રચના નથી; એમ મને લાગે છે.

શ્રી ડુંગરે 'અખે પુરુષ એક વરખ હૈ' એ સવૈયો લખાવ્યો તે વાંચ્યો છે. શ્રી ડુંગરને એવા સવૈયાનો વિશેષ અનુભવ છે, તથાપિ એવા સવૈયામાં પણ ઘણુંકરીને છાયા જેવો ઉપદેશ

જોવામાં આવે છે, અને તેથી અમુક નિર્ણય કરી શકાય, અને કદી નિર્ણય કરી શકાય તો તે પૂર્વાપર અવિરોધ રહે છે, એમ ઘણુંકરીને લક્ષમાં આવતું નથી. જીવના પુરુષાર્થધર્મને કેટલીક રીતે એવી વાણી બળવાન કરે છે, એટલો તે વાણીનો ઉપકાર કેટલાક જીવો પ્રત્યે થવો સંભવે છે.

તમારા આજના પત્રમાં છેવટે શ્રી ડુંગરે જે સાખી લખાવી છે, 'વ્યવહારની જાળ પાંદડે પાંદડે પરજળી' એ પદ જેમાં પહેલું છે, તે યથાર્થ છે. ઉપાધિથી ઉદાસ થયેલ ચિત્તને ધીરજનો હેતુ થાય એવી સાખી છે. એ જ વિનંતિ. આ૦ સ્વ૦ પ્ર૦

[૩૭૨] [૫૧૧] મુંબઈ, વૈશાખ વદ ૧૪ ગુરુ, ૧૯૫૧.

શરણ (આશ્રય), અને નિશ્ચય કર્ત્તવ્ય છે. અધીરજથી ખેદ કર્ત્તવ્ય નથી. ચિત્તને દેહાદિ ભયનો વિક્ષેપ પણ કરવો યોગ્ય નથી. અસ્થિર પરિણામ ઉપશમાવવાયોગ્ય છે.

આ૦ સ્વ૦ પ્ર૦

[×] [૫૧૨] મુંબઈ, જેઠ શુદ ૨ રવિ, ૧૯૫૧.

અપારવત્ સંસારસમુદ્રથી તારનાર એવા સદ્ધર્મનો નિષ્કારણ કરુણાથી જેણે ઉપદેશ કર્યો છે તે જ્ઞાનીપુરુષના ઉપકારને નમસ્કાર હો! નમસ્કાર હો!!

અને નિવૃત્તિ ઘણુંકરી મળી શકે તેમ છે, પણ આ ક્ષેત્ર સ્વભાવે પ્રવૃત્તિવિશેષવાળું છે; જેથી નિવૃત્તિક્ષેત્રે જેવો સત્સમાગમથી આત્મપરિણામનો ઉત્કર્ષ થાય છે, તેવો ઘણુંકરી પ્રવૃત્તિવિશેષક્ષેત્રે થવો કઠણ પડે છે. કોઈ વખત વિચારવાનને તો પ્રવૃત્તિક્ષેત્રમાં સત્સમાગમ વિશેષ લાભકારક થઈ પડે છે. જ્ઞાનીપુરુષની ભીડમાં નિર્મળ દશા જોવાનું બને છે. એ આદિ નિમિત્તથી વિશેષ લાભકારક પણ થાય છે. પરપરિણતિનાં કાર્ય કરવાનો પ્રસંગ રહે અને સ્વપરિણતિમાં સ્થિતિ રાખ્યા કરવી તે ચૌદમા જિનની સેવા શ્રી આનંદઘનજીએ કહી છે, તેથી પણ વિશેષ દોહલું છે.

જ્ઞાનીપુરુષને નવવાડ-વિશુદ્ધ બ્રહ્મચર્ય-દશા વર્ત્તે ત્યારથી જે સંયમસુખ પ્રગટે છે તે અવર્ણનીય છે. ઉપદેશમાર્ગ પણ તે સુખ પ્રગટ્યે પ્રરૂપવાયોગ્ય છે.

[×] [૫૧૩] મુંબઈ, જેઠ શુદ ૧૦ રવિ, ૧૯૫૧.

ૐ

ઘણા મોટા પુરુષોના સિદ્ધિયોગસંબંધી શાસ્ત્રમાં વાત આવે છે, તથા લોકકથામાં તેવી વાતો સંભળાય છે. તે માટે આપને સંશય રહે છે, તેનો સંક્ષેપમાં આ પ્રમાણે ઉત્તર છે:–

અષ્ટ મહાસિદ્ધિ આદિ જે જે સિદ્ધિઓ કહી છે, 'ૐ' આદિ મંત્રયોગ કહ્યા છે, તે સર્વ સાચાં છે. આત્મૈશ્વર્ય પાસે એ સર્વ અલ્પ છે. જ્યાં આત્મસ્થિરતા છે, ત્યાં સર્વ પ્રકારના સિદ્ધિયોગ વસે છે. આ કાળમાં તેવા પુરુષો દેખાતા નથી, તેથી તેની અપ્રતીતિ આવવાનું કારણ છે, પણ વર્તમાનમાં કોઈક જીવમાં જ તેવી સ્થિરતા જોવામાં આવે છે. ઘણા જીવોમાં સત્ત્વનું ન્યૂનપણું વર્ત્તે છે, અને તે કારણે તેવા ચમત્કારાદિનું દેખાવાપણું નથી, પણ તેનું અસ્તિત્વ નથી એમ નથી. તમને અંદેશો રહે છે એ આશ્ચર્ય લાગે છે. જેને આત્મપ્રતીતિ ઉત્પન્ન થાય તેને સહેજે એ વાતનું નિઃશંકપણું થાય છે. કેમકે આત્મામાં જે સમર્થપણું છે, તે સમર્થપણા પાસે એ સિદ્ધિ-લબ્ધિનું કાંઈ વિશેષપણું નથી.

એવા પ્રશ્નો કોઈ કોઈ વાર લખો છો તેનું શું કારણ છે, તે જણાવશો. એ પ્રકારનાં પ્રશ્નો વિચારવાનને કેમ હોય?

[૪] [૫૧૪] મુંબઈ, જેઠ શુદ ૧૦ રવિ, ૧૯૫૧.

મનમાં રાગદ્વેષાદિનાં પરિણામ થયાં કરે છે, તે સમયાદિ પર્યાય ન કહી શકાય; કેમકે સમયનું અત્યંત સૂક્ષ્મપણું છે, અને મનપરિણામનું સૂક્ષ્મપણું તેવું નથી. પદાર્થનો અત્યંતમાં અત્યંત સૂક્ષ્મપરિણતિનો પ્રકાર છે, તે સમય છે.

રાગદ્વેષાદિ વિચારોનું ઉદ્ભવ થવું તે જીવે પૂર્વોપાર્જિત કરેલાં કર્મના યોગથી છે; વર્તમાનકાળમાં આત્માનો પુરુષાર્થ કંઈ પણ તેમાં હાનિ-વૃદ્ધિમાં કારણરૂપ છે, તથાપિ તે વિચાર વિશેષ ગહન છે.

શ્રી જિને જે સ્વાધ્યાયકાળ કહ્યા છે. તે યથાર્થ છે. તે તે પ્રસંગે પ્રાણાદિનો કંઈ સંધિભેદ થાય છે. ચિત્તને વિક્ષેપનિમિત્ત સામાન્ય પ્રકારે હોય છે, હિંસાદિ યોગનો પ્રસંગ હોય છે, અથવા કોમળ પરિણામમાં વિઘ્નભૂત કારણ હોય છે, એ આદિ આશ્રયે સ્વાધ્યાયનું નિરૂપણ કર્યું છે.

અમુક સ્થિરતા થતાસુધી વિશેષ લખવાનું બની શકે તેમ નથી; તો પણ બન્યો તેટલો પ્રયાસ કરી આ ૩ પત્તાં લખ્યાં છે.

---

[૩૭૭] [૫૧૫] મુંબઈ, જેઠ વદ ૧૦ સોમ, ૧૯૫૧.

તથારૂપ ગંભીર વાકય નથી, તોપણ આશય ગંભીર હોવાથી એક લૌકિક વચનનું આત્મામાં હાલ ઘણીવાર સ્મરણ થઈ આવે છે, તે વાકય આ પ્રમાણે છે.–'રાંડી રૂએ માંડી રૂએ, પણ સાત ભરતાર વાળી તો મોઢું જ ન ઉઘાડે.' વાકય અગંભીર હોવાથી લખવામાં પ્રવૃત્તિ ન થાત, પણ આશય ગંભીર હોવાથી અને પોતાને વિષે વિચારવાનું વિશેષ દેખાવાથી તમને પત્ર લખવાનું સ્મરણ થતાં આ વાકય લખ્યુ છે, તેના પર યથાશક્તિ વિચાર કરશો. એ જ વિનતિ. લ૦ રાયચંદના પ્રણામ વાંચશો.

---

[૩૭૩] [૫૧૬] મુંબઈ, જુન ૧૦, ૧૮૯૫=૧૯૫૧.

વિચારવાનને દેહ છૂટવાસંબંધી હર્ષ-વિષાદ ઘટે નહીં. આત્મપરિણામનું વિભાવપણું તે જ હાનિ અને તે જ મુખ્ય મરણ છે. સ્વભાવસન્મુખતા, તથા તેની દૃઢ ઇચ્છા તે હર્ષ-વિષાદને ટાળે છે.

---

[૩૭૫] [૫૧૭] મુંબઈ, જેઠ વદ ૫ બુધ, ૧૯૫૧

સર્વને વિષે સમભાવની ઇચ્છા રહે છે.

એ શ્રીપાળનો રાસ કરતાં, જ્ઞાન અમૃત રસ વુઠયો રે, સુજ૦

—શ્રી યશોવિજયજી.

તીવ્રવૈરાગ્યવાનને, જે ઉદયના પ્રસંગ શિથિલ કરવામાં ઘણીવાર ફળીભૂત થાય છે, તેવા ઉદયના પ્રસગ જોઈ ચિત્તમાં અત્યંત ઉદાસપણું આવે છે. આ સસાર કયા કારણે પરિચય કરવાયોગ્ય છે? તથા તેની નિવૃત્તિ ઇચ્છનાર એવા વિચારવાનને પ્રારબ્ધવશાત્ તેનો પ્રસંગ રહ્યા કરતો હોય તો તે પ્રારબ્ધ બીજે કોઈ પ્રકારે ત્વરાએ વેદી શકાય કે કેમ? તે તમે તથા શ્રી ડુંગર વિચાર કરીને લખશો.

જે તીર્થંકરે જ્ઞાનનું ફળ વિરતિ કહ્યું છે, તે તીર્થંકરને અત્યંત ભક્તિએ નમસ્કાર હો!

નહીં ઇચ્છવામાં આવતાં છતાં જીવને ભોગવવું પડે છે, એ પૂર્વકર્મનો સંબંધ યથાર્થ સિદ્ધ કરે છે. એ જ વિનંતિ. આ૦ સ્વ૦ બન્નેને પ્રણામ.

---

[૪૫૪] [૫૧૮] [સ. નિ. સં. ૧૯૫૩. પાઠા. ૧૯૫૧.

૧. સહજસ્વરૂપે જીવની સ્થિતિ થવી તેને શ્રી વીતરાગ 'મોક્ષ' કહે છે.

૨. સહજસ્વરૂપથી જીવ રહિત નથી, પણ તે સહજસ્વરૂપનું માત્ર ભાન જીવને નથી, જે થવું તે જ સહજસ્વરૂપે સ્થિતિ છે.

૩. સંગના યોગે આ જીવ સહજસ્થિતિને ભૂલ્યો છે; સંગની નિવૃત્તિએ સહજસ્વરૂપનું અપરોક્ષ ભાન પ્રગટે છે.

૪. એ જ માટે સર્વ તીર્થંકરાદિ જ્ઞાનીઓએ અસંગપણું જ સર્વોત્કૃષ્ટ કહ્યું છે, કે જેનાં અંગે સર્વ આત્મસાધન રહ્યાં છે.

૫. સર્વ જિનાગમમાં કહેલાં વચનો એક માત્ર અસંગપણામાં જ શમાય છે; કેમકે તે થવાને અર્થે જ તે સર્વ વચનો કહ્યાં છે. એક પરમાણુથી માંડી ચૌદ રાજલોકની અને મેષોન્મેષથી માંડી શૈલેશીઅવસ્થાપર્યંતની સર્વ ક્રિયા વર્ણવી છે, તે એ જ અસંગતા સમજાવવાને અર્થે વર્ણવી છે.

૬. સર્વ ભાવથી અસંગપણું થવું તે સર્વથી દુષ્કરમાં દુષ્કર સાધન છે; અને તે નિરાશ્રયપણે સિદ્ધ થવું અત્યંત દુષ્કર છે. એમ વિચારી શ્રી તીર્થંકરે સત્સંગને તેનો આધાર કહ્યો છે, કે જે સત્સંગના યોગે સહજસ્વરૂપભૂત એવું અસંગપણું જીવને ઉત્પન્ન થાય છે.

૭. તે સત્સંગ પણ જીવને ઘણીવાર પ્રાપ્ત થયા છતાં ફળવાન થયો નથી એમ શ્રી વીતરાગે કહ્યું છે, કેમકે તે સત્સંગને ઓળખી, આ જીવે તેને પરમહિતકારી જાણ્યો નથી; પરમસ્નેહે ઉપાસ્યો નથી; અને પ્રાપ્ત પણ અપ્રાપ્ત ફળવાન થવાયોગ્ય સંજ્ઞાએ વિસર્જન કર્યો છે, એમ કહ્યું છે. આ અમે કહ્યું તે જ વાતની વિચારણાથી અમારા આત્મામાં આત્મગુણ આવિર્ભાવ પામી સહજસમાધિપર્યંત પ્રાપ્ત થયા એવા સત્સંગને હું અત્યંત અત્યંત ભક્તિએ નમસ્કાર કરું છઉં.

૮. અવશ્ય આ જીવે પ્રથમ સર્વ સાધનને ગૌણ જાણી, નિર્વાણનો મુખ્ય હેતુ એવો સત્સંગ જ સર્વાર્પણપણે ઉપાસવો યોગ્ય છે; કે જેથી સર્વ સાધન સુલભ થાય છે, એવો અમારો આત્મસાક્ષાત્કાર છે.

૯. તે સત્સંગ પ્રાપ્ત થયે જો આ જીવને કલ્યાણ પ્રાપ્ત ન થાય તો અવશ્ય આ જીવનો જ વાંક છે; કેમકે તે સત્સંગના અપૂર્વ, અલભ્ય, અત્યંત દુર્લભ એવા યોગમાં પણ તેણે તે સત્સંગના યોગને બાધ કરનાર એવાં માઠાં કારણોનો ત્યાગ ન કર્યો!

૧૦. મિથ્યાગ્રહ, સ્વચ્છંદપણું, પ્રમાદ અને ઇંદ્રિય-વિષયની ઉપેક્ષા કરી હોય તો જ સત્સંગ ફળવાન થાય નહીં, અથવા સત્સંગમાં એક-નિષ્ઠા, અપૂર્વ-ભક્તિ આણી ન હોય તો ફળવાન થાય નહીં. જો એક એવી અપૂર્વ-ભક્તિથી સત્સંગની ઉપાસના કરી હોય તો અલ્પકાળમાં મિથ્યાગ્રહાદિ નાશ પામે, અને અનુક્રમે સર્વ દોષથી જીવ મુક્ત થાય.

૧૧. સત્સંગની ઓળખાણ થવી જીવને દુર્લભ છે. કોઈ મહત્ પુણ્યયોગે તે ઓળખાણ થયે નિશ્ચય કરી આ જ સત્સંગ, સત્પુરુષ છે એવો સાક્ષીભાવ ઉત્પન્ન થયો હોય તે જીવે તો અવશ્ય કરી પ્રવૃત્તિને સંકોચવી; પોતાના દોષ ક્ષણે-ક્ષણે કાર્યે-કાર્યે અને પ્રસંગે-પ્રસંગે તીક્ષ્ણ-ઉપયોગે કરી જોવા, જોઈને તે પરિક્ષીણ કરવા; અને તે સત્સંગને અર્થે દેહ-ત્યાગ કરવાનો યોગ થતો હોય તો તે સ્વીકારવો, પણ તેથી કોઈ પદાર્થને વિષે વિશેષ ભક્તિ-સ્નેહ થવા દેવો યોગ્ય નથી. તેમ પ્રમાદે રસગારવાદિ દોષે તે સત્સંગ પ્રાપ્ત થયે પુરુષાર્થ-ધર્મ મંદ રહે છે, અને સત્સંગ ફળવાન થતો નથી એમ જાણી પુરુષાર્થ-વીર્ય ગોપવવું ઘટે નહીં.

૧૨. સત્સંગનું એટલે સત્પુરુષનું ઓળખાણ થયે પણ તે યોગ નિરંતર રહેતો ન હોય તો સત્સંગથી પ્રાપ્ત થયો છે એવો જે ઉપદેશ તે પ્રત્યક્ષ સત્પુરુષતુલ્ય જાણી વિચારવો તથા આરાધવો; કે જે આરાધનથી જીવને અપૂર્વ એવું સમ્યક્ત્વ ઉત્પન્ન થાય છે.

૧૩. જીવે મુખ્યમાં મુખ્ય અને અવશ્યમાં અવશ્ય એવો નિશ્ચય રાખવો, કે જે કંઈ મારે કરવું છે, તે આત્માને કલ્યાણરૂપ થાય તે જ કરવું છે, અને તે જ અર્થે આ ત્રણ યોગની ઉદયબળે પ્રવૃત્તિ થતી હોય તો થવા દેતાં [પાઠા. દે, તો] પણ છેવટે તે ત્રિયોગથી રહિત એવી સ્થિતિ કરવાને અર્થે તે પ્રવૃત્તિને સંકોચતાં-સંકોચતાં ક્ષય થાય એ જ ઉપાય કર્ત્તવ્ય છે. તે ઉપાય મિથ્યાગ્રહનો ત્યાગ, સ્વચ્છંદપણાનો ત્યાગ, પ્રમાદ અને ઇંદ્રિય-વિષયનો ત્યાગ એ મુખ્ય છે. તે સત્સંગના યોગમાં અવશ્ય આરાધન કર્યાં જ રહેવાં અને સત્સંગના પરોક્ષપણામાં તો અવશ્ય-અવશ્ય આરાધન કર્યાં જ કરવાં; કેમકે સત્સંગ-પ્રસંગમાં તો જીવનું કંઈક ન્યૂનપણું હોય તો તે નિવારણ થવાનું સત્સંગ સાધન છે, પણ સત્સંગના પરોક્ષપણામાં તો એક પોતાનું આત્મબળ જ સાધન છે. જો તે આત્મબળ સત્સંગથી પ્રાપ્ત થયેલા એવા બોધને અનુસરે નહીં, તેને આચરે નહીં, આચરવામાં થતાં પ્રમાદને છોડે નહીં, તો કોઈ દિવસે પણ જીવનું કલ્યાણ થાય નહીં.

સંક્ષેપમાં લખાયલાં જ્ઞાનીના માર્ગના આશયને ઉપદેશનારાં આ વાક્યો મુમુક્ષુ જીવે પોતાના આત્માને વિષે નિરંતર પરિણામી કરવા યોગ્ય છે. જે પોતાના આત્મગુણને વિશેષ વિચારવા શબ્દરૂપે અમે લખ્યાં છે.

---

[૪૭૦] [૫૧૯] મુંબઈ, જેઠ શુદ ૧૦ રવિ, ૧૯૫૧.

જ્ઞાનીપુરુષને જે સુખ વર્ત્તે છે, તે નિજસ્વભાવમાં સ્થિરતાનું, સ્થિતિનું વર્ત્તે છે. અન્ય બાહ્યપદાર્થમાં તેને સુખબુદ્ધિ નથી, માટે તે તે પદાર્થથી જ્ઞાનીને સુખદુઃખાદિનું વિશેષપણું કે ઓછાપણું કહી શકાતું નથી. જો કે સામાન્યપણે શરીરના સ્વાસ્થ્યાદિથી શાતા અને જ્વરાદિથી અશાતા જ્ઞાની અને અજ્ઞાની બન્નેને થાય છે, તથાપિ જ્ઞાનીને તે તે પ્રસંગ હર્ષ-વિષાદનો હેતુ નથી, અથવા જ્ઞાનના તારતમ્યમાં ન્યૂનપણું હોય તો કંઈક હર્ષ-વિષાદ તેથી થાય છે, તથાપિ કેવળ અજાગૃતતાને પામવાયોગ્ય એવા હર્ષ-વિષાદ થતા નથી. ઉદયબળે કંઈક તેવાં પરિણામ થાય છે, તોપણ વિચારજાગૃતિને લીધે તે ઉદય ક્ષીણ કરવા પ્રત્યે જ્ઞાનીપુરુષનાં પરિણામ વર્ત્તે છે.

વાયુફેર હોવાથી વહાણનું બીજી તરફ ખેંચાવું થાય છે, તથાપિ વહાણ ચલાવનાર જેમ પહોંચવાયોગ્ય માર્ગ ભણી તે વહાણને રાખવાના પ્રયત્નમાં જ વર્ત્તે છે, તેમ જ્ઞાનીપુરુષ મન-વચનાદિ યોગને નિજભાવમાં સ્થિતિ થવા ભણી જ પ્રવર્ત્તાવે છે; તથાપિ ઉદય-વાયુયોગે યત્કિંચિત્ દશાફેર થાય છે, તોપણ પરિણામ – પ્રયત્ન – સ્વધર્મને વિષે છે.

જ્ઞાની નિર્ધન હોય અથવા ધનવાન હોય, અજ્ઞાની નિર્ધન હોય અથવા ધનવાન હોય, એવો કંઈ નિયમ નથી. પૂર્વ-નિષ્પન્ન શુભ-અશુભ કર્મ પ્રમાણે બન્નેને ઉદય વર્ત્તે છે. જ્ઞાની ઉદયમાં સમ વર્ત્તે છે; અજ્ઞાની હર્ષ-વિષાદ-પ્રાપ્ત થાય છે.

જ્યાં સંપૂર્ણ જ્ઞાન છે ત્યાં તો સ્ત્રીયાદિ પરિગ્રહનો પણ અપ્રસંગ છે. તેથી ન્યૂન ભૂમિકાની જ્ઞાનદશામાં (ચોથે, પાંચમે ગુણસ્થાનકે જ્યાં તે યોગનો પ્રસંગ સંભવે છે, તે દશામાં) વર્ત્તતા જ્ઞાની-સમ્યક્દૃષ્ટિ-ને સ્ત્રિયાદિ પરિગ્રહની પ્રાપ્તિ થાય છે. પરપદાર્થથી જેટલે અંશે હર્ષ-વિષાદ તેટલું જ્ઞાનનું તારતમ્ય ઓછું એમ સર્વજ્ઞે કહ્યું છે.

[૩૭૮] [૫૨૦] મુંબઈ, અશાડ શુદ ૧ રવિ, ૧૯૫૧.

સત્યનું જ્ઞાન થયા પછી મિથ્યાપ્રવૃત્તિ ન ટળે એમ બને નહીં. કેમકે જેટલે અંશે સત્યનું જ્ઞાન થાય તેટલે અંશે મિથ્યાભાવપ્રવૃત્તિ મટે, એવો જિનનો નિશ્ચય છે. કદી પૂર્વપ્રારબ્ધથી બાહ્યપ્રવૃત્તિનો ઉદય વર્ત્તતો હોય તોપણ મિથ્યાપ્રવૃત્તિમાં તાદાત્મ્ય થાય નહીં, એ જ્ઞાનનું લક્ષણ છે; અને નિત્ય-પ્રત્યે મિથ્યાપ્રવૃત્તિ પરિક્ષીણ થાય એ જ સત્યજ્ઞાનની પ્રતીતિનું ફળ છે. મિથ્યાપ્રવૃત્તિ કંઈ પણ ટળે નહીં, તો સત્યનું જ્ઞાન પણ સંભવે નહીં.

દેવલોકમાંથી જે મનુષ્યમાં આવે તેને લોભ વધારે હોય એ આદિ કહ્યું છે તે સામાન્યપણે છે, એકાંત નથી.

---

[૩૭૯] [૫૨૧] મુંબઈ, અશાડ શુદ ૧ રવિ, ૧૯૫૧.

અમુક વનસ્પતીની અમુક ઋતુમાં જેમ ઉત્પત્તિ થાય છે, તેમ અમુક ઋતુમાં વિપરિણામ પણ થાય છે. સામાન્ય રીતે કેરીના રસસ્પર્શનું વિપરિણામ આર્દ્રા-નક્ષત્રમાં થાય છે. આર્દ્રા-નક્ષત્ર પછી જે કેરી ઉત્પન્ન થાય છે તેનો વિપરિણામકાળ આર્દ્રા-નક્ષત્ર છે, એમ નથી. પણ સામાન્યપણે ચૈત્ર-વૈશાખાદિ માસમાં ઉત્પન્ન થતી કેરી પરત્વે આર્દ્રા-નક્ષત્રે વિપરિણામીપણું સંભવે છે.

[૪૦૨-૩] [૫૨૨] મોહ૦ સં. ૧૯૫૧ ના અશાડ શુદ ૧ રવિ.

ૐ

આપના તરફથી બે પત્ર મળ્યાં છે. અમારાથી હાલ કંઈ વિશેષ લખવાનું થતું નથી. આગળ જે વિસ્તારથી એક પ્રશ્નના સમાધાનમાં ઘણા પ્રકારના દષ્ટાંત સિદ્ધાંતથી લખવાનું બની શકતું હતું તેટલું હાલ બની શકતું નથી, એટલું જ નહીં પણ ચાર લીટી જેટલું લખવું હોય તોપણ કઠણ પડે છે; કેમકે અંતર્વિચારમાં ચિત્તની હાલ પ્રવૃત્તિ વિશેષ રહે છે; અને લખવા વગેરેની પ્રવૃત્તિથી ચિત્ત સંક્ષિપ્ત રહે છે. વળી ઉદય પણ તથારૂપ વર્તે છે. આગળ કરતાં બોલવાના સબંધમાં પણ આ જ પ્રકારે ઘણુંકરી ઉદય વર્તે છે. તોપણ લખવા કરતાં કેટલીકવાર બોલવાનું કંઈક વિશેષ બની શકે છે. જેથી સમાગમે જાણવાયોગ્ય પૂછવું હોય તો સ્મરણ રાખશો. અહોરાત્ર ઘણુંકરી વિચારદશા રહ્યા કરે છે; જે સંક્ષેપમાં પણ લખવાનું બની શકતું નથી. સમાગમમાં કંઈ પ્રસંગોપાત કહી શકાશે તો તેમ કરવા ઇચ્છા રહે છે, કેમકે તેથી અમને પણ હિતકારક સ્થિરતા થશે.

કબીરપંથી ત્યાં આવ્યા છે; તેમનો સમાગમ કરવામાં બાધ સંભવતો નથી; તેમ જ કોઈ તેમની પ્રવૃત્તિ યથાયોગ્ય ન લાગતી હોય તો તે વાતપર વધારે લક્ષ ન દેતાં કંઈ તેમના વિચારનું અનુકરણ કરવાયોગ્ય લાગે તે વિચારવું.

વૈરાગ્યવાન હોય તેનો સમાગમ કેટલાક પ્રકારે આત્મભાવની ઉન્નતિ કરે છે.

લોકસંબંધી સમાગમથી ઉદાસભાવ વિશેષ રહે છે. તેમ જ એકાંત જેવા યોગ વિના કેટલીક પ્રવૃત્તિનો રોધ કરવો બની શકે નહીં, જેથી આપે લખેલી ઇચ્છા માટે પ્રવૃત્તિ થઈ શકવી અશક્ય છે.

અત્રેથી જે મિતિએ નિવૃત્ત થઈ શકાય તેવું હશે, તે મિતિ તથા ત્યાર પછીની વ્યવસ્થા-વિષે વિચાર યથાયોગ્ય થયે તે વિષે આપના તરફ પત્ર લખીશું. આ૦ સ્વ૦ પ્રણામ.

---

[૩૮૦] [૫૨૩] ૧૯૫૧, અશાડ શુદ ૧૧ બુધ, મુંબઈ.

જે કષાય-પરિણામથી અનંત-સંસારનો સંબંધ થાય તે કષાય-પરિણામને જિન-પ્રવચનમાં 'અનંતાનુબંધી' સંજ્ઞા કહી છે. જે કષાયમાં તન્મયપણે અપ્રશસ્ત (માઠા) ભાવે તીવ્રોપયોગે આત્માની પ્રવૃત્તિ છે, ત્યાં 'અનંતાનુબંધી'નો સંભવ છે. મુખ્ય-કરીને અહીં કહ્યાં છે, તે સ્થાનકે તે કષાયનો વિશેષ સંભવ છે. સત્દેવ, સદ્ગુરુ અને સત્ધર્મનો જે પ્રકારે દ્રોહ થાય, અવજ્ઞા થાય, તથા વિમુખભાવ થાય, એ આદિ પ્રવૃત્તિથી, તેમ જ અસત્દેવ, અસદ્ગુરુ તથા અસત્ધર્મનો જે પ્રકારે આગ્રહ થાય, તે સંબંધી કૃતકૃત્યતા માન્ય થાય, એ આદિ પ્રવૃત્તિથી પ્રવર્તતાં 'અનંતાનુબંધી-કષાય' સંભવે છે, અથવા જ્ઞાનીના વચનમાં સ્ત્રીપુત્રાદિ ભાવોને જે મર્યાદા પછી ઇચ્છતાં નિર્ધ્વંસ-પરિણામ કહ્યાં છે, તે પરિણામે પ્રવર્તતાં પણ 'અનંતાનુબંધી' હોવાયોગ્ય છે. સંક્ષેપમાં 'અનંતાનુબંધી-કષાય'ની વ્યાખ્યા એ પ્રમાણે જણાય છે.

જે પુત્રાદિ વસ્તુ લોકસંજ્ઞાએ ઇચ્છવાયોગ્ય ગણાય છે, તે વસ્તુ દુઃખદાયક અને અસાર-ભૂત જાણી પ્રાપ્ત થયા પછી નાશ પામ્યા છતાં પણ ઇચ્છવાયોગ્ય લાગતી નહોતી, તેવા પદાર્થની હાલ ઇચ્છા ઉત્પન્ન થાય છે, અને તેથી અનિત્યભાવ જેમ બળવાન થાય તેમ કરવાની જિજ્ઞાસા ઉદ્ભવે છે, એ આદિ ઉદાહરણ સાથે લખ્યું તે વાંચ્યું છે.

જે પુરુષની જ્ઞાનદશા સ્થિર રહેવાયોગ્ય છે, એવા જ્ઞાનીપુરુષને પણ સંસાર પ્રસંગનો ઉદય હોય તો જાગૃતપણે પ્રવર્તવું ઘટે છે, એમ વીતરાગે કહ્યું છે, તે અન્યથા નથી; અને આપણે સૌએ જાગૃતપણે પ્રવર્તવું કરવામાં કંઈ શિથિલતા રાખીએ તો તે સંસાર-પ્રસંગથી બાધ થતાં વાર ન લાગે એવો ઉપદેશ એ વચનોથી આત્મામાં પરિણામી કરવાયોગ્ય છે, એમાં સંશય ઘટતો નથી. પ્રસંગની સાવ નિવૃત્તિ અશક્ય થતી હોય તો પ્રસંગ સંક્ષેપ કરવો ઘટે, અને ક્રમે કરીને સાવ નિવૃત્તિરૂપ પરિણામ આણવું ઘટે, એ મુમુક્ષુ-પુરુષનો ભૂમિકા-ધર્મ છે. સત્સંગ, સત્શાસ્ત્રના યોગથી તે ધર્મનું આરાધન વિશેષ કરી સંભવે છે.

[૪૦૨-૪] [૫૨૪] સં. ૧૯૫૧ ના અશાડ શુદ ૧૩, ગુરુવાર.

શ્રીમદ્ વીતરાગાય નમઃ

તમારાં લખેલાં પત્ર મળ્યાં છે. તથારૂપ ઉદય-વિશેષથી પ્રત્યુત્તર લખવાની પ્રવૃત્તિ હાલ ઘણી સંક્ષેપ રહે છે. જેથી અત્રથી પત્ર લખવામાં વિલંબ થાય છે. પણ તમે, કંઈ જ્ઞાનવાર્તા લખવાનું સૂઝે તે લખવામાં તે વિલંબના કારણથી ન અટકશો. હાલ તમારા તથા શ્રી……ના તરફથી જ્ઞાનવાર્તા જણાવવાનું થતું નથી, તે લખશો. હાલ શ્રી કબીરસંપ્રદાયી સાધુનો કંઈ સમાગમ થાય છે કે કેમ? તે લખશો. અત્રેથી થોડા વખત માટે નિવૃત્ત થવારૂપ સમય જાણવા પૂછ્યો તેનો ઉત્તર લખતાં મન સંક્ષેપાય છે; જો બનશે તો એક-બે દિવસ પછી લખીશ.

નીચેના બોલો પ્રત્યે તમારે તથા……એ વિશેષ વિચારપરિણતિ કરવા યોગ્ય છે.

(૧) કેવળજ્ઞાનનું સ્વરૂપ શા પ્રકારે ઘટે છે?

(૨) આ ભરતક્ષેત્રમાં આ કાળે તેનો સંભવ હોઈ શકે કે કેમ?

(૩) કેવળજ્ઞાનીને વિષે કેવા પ્રકારની આત્મસ્થિતિ હોય?

(૪) સમ્યક્દર્શન, સમ્યક્જ્ઞાન અને કેવળજ્ઞાનના સ્વરૂપમાં કેવા પ્રકારે ભેદ હોવાયોગ્ય છે?

(૫) સમ્યક્દર્શનવાન પુરુષની આત્મસ્થિતિ કેવી હોય?

તમારે તથા શ્રી……એ ઉપર જણાવેલા બોલપર યથાશક્તિ વિશેષ વિચાર કરવા યોગ્ય છે. તે સંબંધી પત્રવાટે તમારાથી લખવાયોગ્ય લખશો. હાલ અત્રે ઉપાધિનું કેટલુંક ઓછાપણું છે. એ જ વિનંતિ.

આ૦ સ્વ૦ પ્રણામ.

[૩૮૧] [૫૨૫] સં. ૧૯૫૧, અશાડ વદ ૨ રવિ, મુંબઈ.

શ્રીમદ્ વીતરાગને નમસ્કાર

સત્સમાગમ અને સત્શાસ્ત્રના લાભને ઇચ્છતા એવા મુમુક્ષુઓને આરંભ-પરિગ્રહ અને રસસ્વાદાદિ પ્રતિબંધ સંક્ષેપ કરવાયોગ્ય છે, એમ શ્રી જિનાદિ મહાપુરુષોએ કહ્યું છે. જ્યાંસુધી પોતાના દોષ વિચારી સંક્ષેપ કરવાને પ્રવૃત્તિમાન ન થવાય ત્યાંસુધી સત્પુરુષનો કહેલો માર્ગ પરિણામ પામવો કઠણ છે. આ વાતપર મુમુક્ષુ જીવે વિશેષ વિચાર કરવો ઘટે છે.

---

[૩૮૨] [૫૨૬] અશાડ વદ ૭ રવિ, ૧૯૫૧.

ૐ નમો વીતરાગાય

સત્સંગ નૈષ્ઠિક શ્રી,—

તમારું તથા શ્રી······નું લખેલું પત્ર મળ્યું છે. આ ભરતક્ષેત્રને વિષે આ કાળમાં કેવળજ્ઞાન સંભવે કે કેમ? એ વગેરે પ્રશ્નો લખ્યાં હતાં, તેના ઉત્તરમાં તમારા તથા શ્રી······ના વિચાર, મળેલાં પત્રથી વિશેષ કરી જાણ્યા છે. એ પ્રશ્નોપર તમને,······ને તથા શ્રી······ને વિશેષ વિચાર કર્ત્તવ્ય છે. અન્યદર્શનમાં જે પ્રકારે કેવળજ્ઞાનાદિનાં સ્વરૂપ કહ્યાં છે, તેમાં અને જૈનદર્શનમાં તે વિષયનાં સ્વરૂપ કહ્યાં છે, તેમાં કેટલોક મુખ્યભેદ જોવામાં આવે છે, તે સૌપ્રત્યે વિચાર થઈ સમાધાન થાય તો આત્માને કલ્યાણના અંગભૂત છે; માટે એ વિષયપર વધારે વિચાર થાય તો સારુ.

'અસ્તિ' એ પદથી માંડીને આત્માર્થે સર્વભાવ વિચારવાયોગ્ય છે; તેમાં જે સ્વસ્વરૂપપ્રાપ્તિના હેતુ છે, તે મુખ્યપણે વિચારવાયોગ્ય છે, અને તે વિચાર માટે અન્ય પદાર્થના વિચારની પણ અપેક્ષા રહે છે, તે અર્થે તે પણ વિચારવાયોગ્ય છે.

એક-બીજાં દર્શનમાં મોટો ભેદ જોવામાં આવે છે, તે સર્વની તુલના કરી અમુક દર્શન સાચું છે એવો નિર્ધાર બધા મુમુક્ષુથી થવો દુષ્કર છે, કેમકે તે તુલના કરવાની ક્ષયોપશમશક્તિ કોઈક જીવને હોય છે. વળી એક દર્શન સર્વાંશે સત્ય અને બીજાં દર્શન સર્વાંશે અસત્ય એમ વિચારમાં સિદ્ધ થાય, તો બીજાં દર્શનની પ્રવૃત્તિ કરનારની દશા આદિ વિચારવાયોગ્ય છે, કેમકે વૈરાગ્ય-ઉપશમ જેનાં બળવાન છે તેણે, કેવળ અસત્યનું નિરૂપણ કેમ કર્યું હોય? એ આદિ વિચારવાયોગ્ય છે. વળી સર્વ જીવથી આ વિચાર થવો દુર્લભ છે, અને તે વિચાર કાર્યકારી પણ છે, કરવાયોગ્ય છે, પણ તે કોઈ મહાત્મ્યવાનને થવાયોગ્ય છે; ત્યારે બાકી જે મોક્ષના ઇચ્છક જીવો છે, તેણે તે સંબંધી શું કરવું ઘટે? તે પણ વિચારવાયોગ્ય છે.

સર્વ પ્રકારનાં સર્વાંગસમાધાન વિના સર્વ કર્મથી મુક્ત થવું અશક્ય છે, એવો વિચાર અમારા ચિત્તમાં રહે છે, અને સર્વ પ્રકારનું સમાધાન થવા માટે અનંતકાળ પુરુષાર્થ કરવો પડતો હોય તો ઘણુંકરી કોઈ જીવ મુક્ત થઈ શકે નહીં; તેથી એમ જણાય છે કે અલ્પકાળમાં તે સર્વ પ્રકારનાં સમાધાનના ઉપાય હોવાયોગ્ય છે; જેથી મુમુક્ષુ જીવને નિરાશાનું કારણ પણ નથી.

શ્રાવણ શુદ ૫-૬ ઉપર અત્રેથી નિવૃત્તવાનું બને એમ જણાય છે. પણ અહીંથી જતી વખતે વચ્ચે રોકાવું યોગ્ય છે કે કેમ? તે હજીસુધી વિચારમાં આવી શકતું નથી, કદાપિ જતી કે વળતી વખત વચ્ચે રોકાવવાનું થઈ શકે, તો તે કયે ક્ષેત્રે થઈ શકે તે હાલ સ્પષ્ટ વિચારમાં આવતું નથી. જ્યાં ક્ષેત્રસ્પર્શના હશે ત્યાં સ્થિતિ થશે. આ૦ સ્વ૦ પ્રણામ.

---

[૩૮૩] [૫૨૯] સં. ૧૯૫૧, અશાડ વદ ૧૧ ગુરુ, મુંબઈ.

જે વિચારવાન પુરુષની દૃષ્ટિમાં સંસારનું સ્વરૂપ નિત્ય પ્રત્યે ક્લેશસ્વરૂપ ભાસ્યમાન થતું હોય, સાંસારિક ભોગોપભોગવિષે વિરસપણું જેવું જેને વર્ત્તતું હોય, તેવા વિચારવાનને બીજી તરફ લોકવ્યવહારાદિ, વ્યાપારાદિ ઉદય વર્ત્તતો હોય, તો તે ઉદયપ્રતિબંધ ઇન્દ્રિયના સુખને અર્થે નહીં પણ આત્મહિતાર્થે ટાળવો હોય તો ટાળી શકવાના શા ઉપાય જોઈએ? તે સંબંધી કંઈ જણાવવાનું થાય તો કરશો. એ જ વિનંતિ. આ૦ સ્વ૦ યથા૦

[×] [૫૩૦] મુંબઈ, અશાડ વદ ૧૪ રવિ, ૧૯૫૧.

ૐ

જે પ્રકારે સહજ બની આવે તે કરવા પ્રત્યે પરિણતિ રહે છે; અથવા છેવટે કોઈ ઉપાય ન ચાલે તો બળવાન કારણને બાધ ન થાય તેમ પ્રવર્ત્તવાનું થાય છે. કેટલાક વખતના વ્યવહારિક પ્રસંગના કંટાળાથી થોડો વખત પણ નિવૃત્તિથી કોઈ તથારૂપ ક્ષેત્રે રહેવાય તો સારું, એમ ચિત્તમાં રહ્યા કરતું હતું, તેમ જ અત્રે વધારે વખત સ્થિતિ થવાથી જે દેહના જન્મના નિમિત્ત કારણ છે એવાં માતાપિતાદિના વચનાર્થે, ચિત્તની પ્રિયતાના અક્ષોભાર્થે, તથા કંઈક બીજાઓનાં ચિત્તની અનુપ્રેક્ષાર્થે પણ થોડા દિવસ વવાણીએ જવાનો વિચાર ઉત્પન્ન થયો હતો. તે બન્ને પ્રકાર માટે ક્યારે યોગ થાય તો સારું, એમ ચિંતવ્યાથી કંઈ યથાયોગ્ય સમાધાન થતું નહોતું. તે માટેના વિચારની સહજ થયેલી વિશેષતાથી હાલ જે કંઈ વિચારનું અલ્પપણું સ્થિર થયું તે તમને જણાવ્યું હતું. સર્વ પ્રકારના અસંગલક્ષનો વિચાર અત્રેથી અપ્રસંગ ગણી, દૂર રાખી, અલ્પકાળની અલ્પ અસંગતાનો હાલ કંઈ વિચાર રાખ્યો છે, તે પણ સહજસ્વભાવે ઉદયાનુસાર થયો છે. શ્રાવણ વદ ૧૧થી ભાદરવા શુદ ૧૦ની લગભગ સુધી કોઈ નિવૃત્તિક્ષેત્રે સ્થિતિ થાય તેમ યથાશક્તિ ઉદય ઉપશમ જેમ રાખી પ્રવર્ત્તવું, જો કે વિશેષ નિવૃત્તિ ઉદયનું સ્વરૂપ જોતાં પ્રાપ્ત થવી કઠણ જણાય છે. એક પણ પ્રસંગમાં પ્રવર્ત્તતાં તથા લખતાં જે પ્રાયે અક્રિય પરિણતિ વર્ત્તે છે, તે પરિણતિને લીધે બરાબર વિચાર હાલ જણાવવાનું બનતું નથી.

સહજાત્મસ્વરૂપે યથાયોગ્ય.

---

[૩૮૪] [૫૩૧] મુંબઈ, અશાડ વદ ., સોમ, ૧૯૫૧.

ૐ નમો વીતરાગાય

સર્વ પ્રતિબંધથી મુક્ત થયા વિના સર્વ દુઃખથી મુક્ત થવું સંભવતું નથી.

જન્મથી જેને મતિ, શ્રુત અને અવધિ એ ત્રણ જ્ઞાન હતાં, અને આત્મોપયોગી એવી વૈરાગ્યદશા હતી, અલ્પકાળમાં ભોગકર્મ ક્ષીણ કરી સંયમને ગ્રહણ કરતાં મનઃપર્યવ નામનું જ્ઞાન પામ્યા હતા, એવા શ્રીમદ્ મહાવીરસ્વામી, તે છતાં પણ બાર વર્ષ અને સાડા છ માસ સુધી મૌનપણે વિચર્યા. આ પ્રકારનું તેમનું પ્રવર્તન તે ઉપદેશમાર્ગ પ્રવર્ત્તાવતાં કોઈ પણ જીવે અત્યંતપણે વિચારી પ્રવર્ત્તવાયોગ્ય છે, એવી અખંડ શિક્ષા પ્રતિબોધે છે. તેમ જ જિન જેવાએ જે પ્રતિબંધની નિવૃત્તિ માટે પ્રયત્ન કર્યો, તે પ્રતિબંધમાં અજાગૃત રહેવાયોગ્ય કોઈ જીવ ન હોય એમ જણાવ્યું છે, તથા અનંત આત્માર્થીનો તે પ્રવર્તનથી પ્રકાશ કર્યો છે. જેવા પ્રકારપ્રત્યે વિચારવાનું વિશેષ સ્થિરપણું વર્ત્તે છે,–વર્ત્તાવું ઘટે છે.

જે પ્રકારનું પૂર્વપ્રારબ્ધ ભોગવ્યે નિવૃત્ત થવાયોગ્ય છે, તે પ્રકારનું પ્રારબ્ધ ઉદાસીનપણે વેદવું ઘટે; જેથી તે પ્રકારપ્રત્યે પ્રવર્ત્તતાં જે કંઈ પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય છે. પ્રસંગમાં જાગૃત-ઉપયોગ ન હોય, તો જીવને સમાધિ-વિરાધના થતાં વાર ન

તે માટે સર્વસંગભાવને મૂળપણે પરિણામી કરી, ભોગવ્યા વિના ન છૂટી શકે તેવા પ્રસંગપ્રત્યે પ્રવૃત્તિ થવા દેવી ઘટે; તોપણ તે પ્રકાર કરતાં સર્વાંશ-અસંગતા જન્મે તે પ્રકાર ભજવો ઘટે છે.

કેટલાક વખત થયાં 'સહજ-પ્રવૃત્તિ' અને 'ઉદીરણ-પ્રવૃત્તિ' એમ વિભાગે પ્રવૃત્તિ વર્ત્તે છે. મુખ્યપણે સહજ-પ્રવૃત્તિ વર્ત્તે છે. સહજ-પ્રવૃત્તિ એટલે પ્રારબ્ધોદયે ઉદ્ભવ થાય તે, પણ જેમાં કર્તવ્ય પરિણામ નહીં. બીજી ઉદીરણ-પ્રવૃત્તિ જે પરાર્થાદિ યોગે કરવી પડે તે. હાલ બીજી પ્રવૃત્તિ થવામાં આત્મા સંક્ષેપ થાય છે. કેમકે અપૂર્વ એવા સમાધિ યોગને તે કારણથી પણ પ્રતિબંધ થાય છે, એમ સાંભળ્યું હતું તથા જાણ્યું હતું; અને હાલ તેવું સ્પષ્ટાર્થે વેદું છે. તે તે કારણોથી વધારે સમાગમમાં આવવાનું, પત્રાદિથી કંઈ પણ પ્રશ્નોત્તરાદિ જણાવવાનું, તથા બીજા પ્રકારે પરમાર્થાદિ લખવા કરવાનું પણ સંક્ષેપ થવાના પર્યાયને આત્મા ભજે છે. એવા પર્યાયને ભજ્યાવિના અપૂર્વ સમાધિને હાનિ સંભવતી હતી. એમ છતાં પણ થવાયોગ્ય એવી સંક્ષેપ-પ્રવૃત્તિ થઈ નથી.

---

[૩૮૫] [૫૩૨] મુંબઈ, અશાડ વદ ,, ૧૯૫૧.

'અનંતાનુબંધી'નો [1]બીજો પ્રકાર લખ્યો છે તે વિષે વિશેષાર્થે નીચે લખ્યાથી જાણશો:—

ઉદયથી અથવા ઉદાસભાવસંયુક્ત મંદપરિણતબુદ્ધિથી ભોગાદિને વિષે પ્રવૃત્તિ થાય ત્યાંસુધીમાં જ્ઞાનીની આજ્ઞાપર પગ મુકીને પ્રવૃત્તિ થઈ ન સંભવે, પણ જ્યાં ભોગાદિને વિષે તીવ્ર-તન્મયપણે પ્રવૃત્તિ થાય ત્યાં જ્ઞાનીની આજ્ઞાની કંઈ અંકુશતા સંભવે નહીં, નિર્ભયપણે ભોગપ્રવૃત્તિ સંભવે. જે નિર્ધ્વંશ-પરિણામ કહ્યાં છે; તેવા પરિણામ વર્ત્તે ત્યાં પણ 'અનંતાનુબંધી' સંભવે છે. તેમ જ 'હું સમજું છું,' 'મને બાધ નથી,' એવા ને એવા ભ્રમમાં રહે, અને 'ભોગથી નિવૃત્તિ ઘટે છે,' અને વળી કંઈ પણ પુરુષત્વ કરે તો થઈ શકવા યોગ્ય છતાં પણ મિથ્યાજ્ઞાનથી જ્ઞાનદશા માની ભોગાદિકમાં પ્રવર્ત્તના કરે ત્યાં પણ 'અનંતાનુબંધી' સંભવે છે.

જાગ્રતમાં જેમ જેમ ઉપયોગનું શુદ્ધપણું થાય, તેમ સ્વપ્નદશાનું પરિક્ષીણપણું સંભવે.

---

[૩૮૬] [૫૩૪] વવાણીઆ, શ્રાવણ શુદ ૧૨ શુક્ર, ૧૯૫૧.

'નિમિત્તવાસી આ જીવ છે,' એવું એક સામાન્ય વચન છે. તે સંગપ્રસંગથી થતી જીવની પરિણતિ વિષે જોતાં પ્રાયે સિદ્ધાંતરૂપ લાગી શકે છે. સહજાત્મસ્વરૂપે યથા૦

[અ.પ્ર.લ. ૧૨] [×]

થોડા વખત માટે મુંબઈમાં પ્રવર્તનથી અવકાશ લેવાનો વિચાર સુજી આવવાથી એક બે સ્થળે લખવાનું બન્યું હતું, પણ તે વિચાર તો થોડા વખત માટે કોઈ નિવૃત્તક્ષેત્ર પ્રત્યે સ્થિતિ કરવાનો હતો. વવાણીઆ કે કાઠિયાવાડ તરફની સ્થિતિનો નહીં હતો. હજુ તે વિચાર ચોકસ વ્યવસ્થામાં આવ્યો નથી. ઘણુંકરી આ પક્ષમાં અને ગુજરાત તરફના કોઈ કોઈ નિવૃત્તિ ક્ષેત્રને વિષે વિચાર આવવા સંભવ છે. વિચાર વ્યવસ્થા પામ્યેથી લખી જણાવીશ. એ જ વિનંતિ.

સર્વેને પ્રણામ પ્રાપ્ત થાય.

---

[1] પ્રથમ પ્રકાર માટે જૂઓ આંક ૫૨૭.—સંશોધક.

[×] [૫૩૬] વવાણીઆ, શ્રાવણ વદ ૬ રવિ, ૧૯૫૧.

અત્રે પર્યુષણ પુરાં થતાં સુધી સ્થિતિ થવી સંભવે છે. કેવળજ્ઞાનાદિ આ કાળમાં હોય એ વગેરે પ્રશ્નો પ્રથમ લખ્યાં હતાં તે પ્રશ્નોપર યથાશક્તિ અનુપ્રેક્ષા તથા પરસ્પર પ્રશ્નોત્તર શ્રી······વગેરેએ કરવાયોગ્ય છે. ગુણના સમુદાયથી જૂદું એવું કંઈ ગુણીનું સ્વરૂપ હોવા યોગ્ય છે કે કેમ? આ પ્રશ્ન પ્રત્યે જો તમ વગેરેથી બને તો વિચાર કરશો. શ્રી······એ તો જરૂર વિચાર કરવાયોગ્ય છે.

---

[૩૯૧] [૫૫૦] મુંબઈ, આશો શુદ ૧૩, ૧૯૫૧.

સમસ્ત વિશ્વ ઘણુંકરીને પરકથા તથા પરવૃત્તિમાં વહ્યું જાય છે, તેમાં રહી સ્થિરતા ક્યાંથી પ્રાપ્ત થાય? આવાં અમૂલ્ય મનુષ્યપણાંનો એક સમય પણ પરવૃત્તિએ જવા દેવાયોગ્ય નથી, અને કંઈ પણ તેમ થયા કરે છે, તેનો ઉપાય કંઈ વિશેષ કરી ગવેષવા યોગ્ય છે.

જ્ઞાનીપુરુષનો નિશ્ચય થઈ અંતર્ભેદ ન રહે તો આત્મપ્રાપ્તિ સાવ સુલભ છે; એવું જ્ઞાની પોકારી ગયા છતાં કેમ લોકો ભૂલે છે?

---

[૩૯૨] [૫૫૧] મુંબઈ, આશો શુદ ૧૩, ૧૯૫૧.

કરવા યોગ્ય કંઈ કહ્યું હોય તે વિસ્મરણ યોગ્ય ન હોય એટલો ઉપયોગ કરી ક્રમે કરીને પણ તેમાં અવશ્ય પરિણતિ કરવી ઘટે. ત્યાગ, વૈરાગ્ય, ઉપશમ અને ભક્તિ મુમુક્ષુ જીવે સહજ સ્વભાવરૂપ કરી મુક્યા વિના આત્મદશા કેમ આવે? પણ શિથિલપણાથી, પ્રમાદથી એ વાત વિસ્મૃત થઈ જાય છે.

---

[૩૯૩] [૫૫૨] મુંબઈ, આશો વદ ૩ રવિ, ૧૯૫૧.

અનાદિથી વિપરીત અભ્યાસ છે, તેથી વૈરાગ્ય-ઉપશમાદિ ભાવોની પરિણતિ એકદમ ન થઈ શકે, કિંવા થવી કઠિણ પડે; તથાપિ નિરંતર તે ભાવો પ્રત્યે લક્ષ રાખ્યે અવશ્ય સિદ્ધિ થાય છે. સત્સમાગમનો યોગ ન હોય ત્યારે તે ભાવો જે પ્રકારે વર્ધમાન થાય તે પ્રકારનાં દ્રવ્ય-ક્ષેત્રાદિ ઉપાસવાં; સત્શાસ્ત્રનો પરિચય કરવો યોગ્ય છે. સૌ કાર્યની પ્રથમ ભૂમિકા વિકટ હોય છે, તો અનંતકાળથી અનભ્યસ્ત એવી મુમુક્ષુતા માટે તેમ હોય એમાં કંઈ આશ્ચર્ય નથી. સહજાત્મસ્વરૂપે પ્રણામ.

[×] [૫૫૭] [સ. નિ. સં. ૧૯૫૧.

અગમ અગોચર નિર્વાણમાર્ગ છે, એમાં સંશય નથી. પોતાની શક્તિએ, સદ્‌ગુરુના આશ્રય વિના, તે માર્ગ શોધવો અશક્ય છે; એમ વારંવાર દેખાય છે, એટલું જ નહીં, પણ શ્રી સદ્‌ગુરુચરણના આશ્રયે કરી બોધબીજની પ્રાપ્તિ થઈ હોય એવા પુરુષને પણ સદ્‌ગુરુના સમાગમનું આરાધન નિત્ય કર્તવ્ય છે. જગતના પ્રસંગ જોતાં એમ જણાય છે કે, તેવા સમાગમ અને આશ્રય વિના નિરાલંબબોધ સ્થિર રહેવો વિકટ છે.

[×] [૫૫૮] [સ. નિ. સં. ૧૯૫૧.

ૐ

દૃશ્યને અદૃશ્ય કર્યું, અને અદૃશ્યને દૃશ્ય કર્યું એવું જ્ઞાનીપુરુષોનું આશ્ચર્યકારક અનંત ઐશ્વર્ય વીર્ય-વાણીથી કહી શકાવું યોગ્ય નથી.

[અપ્ર.લ.૬૫] [૫૫૯] [સ. નિ. ૧૯૫૧.

ગયેલી એક પળ પણ પાછી મળતી નથી, અને તે અમૂલ્ય છે, તો પછી આખી આયુષ્યસ્થિતિ-એક પળ-નો હીન-ઉપયોગ તે એક અમૂલ્ય કૌસ્તુભ ખોવા કરતાં પણ વિશેષ હાનિકારક છે, તો તેવી સાઠ પળની એક ઘડીનો હીન-ઉપયોગ કરવાથી કેટલી હાનિ થવી જોઈએ? એમ જ એક દિન, એક પક્ષ, એક માસ, એક વર્ષ, અને અનુક્રમે આખી આયુષ્ય સ્થિતિનો હીન-ઉપયોગ એ કેટલી હાનિ અને કેટલાં અશ્રેયનું કારણ થાય એ વિચાર શુક્લહૃદયથી તરત આવી શકશે. સુખ અને આનંદ એ સર્વ પ્રાણી, સર્વ જીવ, સર્વ સત્ત્વ અને સર્વ જંતુને નિરંતર પ્રિય છે, છતાં દુઃખ અને આનંદ ભોગવે છે એનું શું કારણ હોવું જોઈએ? અજ્ઞાન અને તે વડે જીંદગીનો હીન-ઉપયોગ. હીન-ઉપયોગ થતો અટકાવવાને પ્રત્યેક પ્રાણીની ઇચ્છા હોવી જોઈએ, પરંતુ કયા સાધન વડે? [અપૂર્ણ]

---

[૪૬૬] [૫૬૦] [સ. નિ. સં. ૧૯૫૨.

અંતર્મુખદૃષ્ટિ જે પુરુષોની થઈ છે, તે પુરુષોને પણ સતત-જાગૃતિરૂપ ભલામણ શ્રી વીતરાગે કહી છે, કેમકે અનંતકાળના અધ્યાસવાળા પદાર્થોનો સંગ છે, તે કંઈ પણ દૃષ્ટિને આકર્ષે એવો ભય રાખવાયોગ્ય છે. આવી ભૂમિકામાં આ પ્રકારે ભલામણ ઘટે છે. એમ છે તો પછી વિચારદશા જેની છે એવા મુમુક્ષુ જીવે સતત-જાગૃતિ રાખવી ઘટે એમ કહેવામાં ન આવ્યું હોય, તોપણ સ્પષ્ટ સમજી શકાય એમ છે કે મુમુક્ષુ જીવે જે જે પ્રકારે પર-અધ્યાસ થવાયોગ્ય પદાર્થાદિનો ત્યાગ થાય, તે તે પ્રકારે અવશ્ય કરવો ઘટે. જો કે આરંભપરિગ્રહનો ત્યાગ એ સ્થૂળ દેખાય છે તથાપિ અંતર્મુખવૃત્તિનો હેતુ હોવાથી વારંવાર તેનો ત્યાગ ઉપદેશ્યો છે.

---

[૪૦૧] [૫૬૨] મુંબઈ, કારતક સુદ ૩ સોમ, ૧૯૫૨

શ્રી વેદાંતે નિરૂપણ કરેલાં એવાં મુમુક્ષુ જીવનાં લક્ષણો તથા શ્રી જિને નિરૂપણ કરેલાં એવાં સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવનાં લક્ષણો સાંભળવાયોગ્ય છે; તથારૂપ યોગ ન હોય તો વાંચવાયોગ્ય છે; વિશેષપણે મનન કરવાયોગ્ય છે; આત્મામાં પરિણામી કરવાયોગ્ય છે. પોતાનું ક્ષયોપશમબળ ઓછું જાણીને, અહંમમતાદિનો પરાભવ થવાને નિત્ય પોતાનું ન્યૂનપણું દેખવું; વિશેષ સંગ-પ્રસંગ સંક્ષેપવાયોગ્ય છે.

[×] [૫૬૩] મુંબઈ, કાર્તિક શુદ ૧૩ ગુરુ, ૧૯૫૨

આત્મહેતુ ભૂત એવા સંગ વિના સર્વ-સંગ મુમુક્ષુ જીવે સંક્ષેપ કરવા ઘટે છે. કેમકે તે વિના પરમાર્થ આવીર્ભૂત થવો કઠણ છે, અને તે કારણે આ વ્યવહાર, દ્રવ્યસંયમરૂપ સાધુત્વ શ્રી જિને ઉપદેશ્યું છે. સહજાત્મસ્વરૂપ.

અંતર્લક્ષ્યવત્ હાલ જે વૃત્તિ વર્તતી દેખાય છે તે ઉપકારી છે, અને તે વૃત્તિ ક્રમે કરી પરમાર્થના યથાર્થપણામાં વિશેષ ઉપકારભૂત થાય છે. હાલ 'સુંદરદાસજીના ગ્રંથ' અથવા શ્રી 'યોગવાસિષ્ઠ' વાંચશો. શ્રી સોભાગ અત્રે છે.

---

[૪૦૩] [૫૬૩-૨] ૧૦-૧૦-૧૮૯૫=૧૯૫૨

'નિશદિન નૈનમેં નિંદ ન આવે, નર તબહિ નારાયન પાવે.'

—સુંદરદાસજી.

[૪૦૪] [૫૬૪] મુંબઈ, માગશર શુદ ૧૦, ૧૯૫૨.

જે જે પ્રકારે પરદ્રવ્ય(વસ્તુ)નાં કાર્યનું સંક્ષેપપણું થાય, નિજ દોષ જોવાનો દૃઢ લક્ષ રહે, અને સત્સમાગમ, સત્શાસ્ત્રને વિષે વર્ધમાન પરિણતિએ પરમભક્તિ વર્ત્યા કરે તે પ્રકારની આત્મતા કર્યા જતાં, તથા જ્ઞાનીનાં વચનોનો વિચાર કરવાથી દશા વિશેષતા પામતાં યથાર્થ-સમાધિને યોગ્ય થાય, એવો લક્ષ રાખશો, એમ કહ્યું હતું.

[૪૦૫] [૫૬૫] માગસર શુદ ૧૦ ભોમ, ૧૯૫૨, મુંબઈ.

શુભેચ્છા, વિચાર, જ્ઞાન એ આદિ સર્વ ભૂમિકાને વિષે સર્વસંગપરિત્યાગ બળવાન ઉપકારી છે, એમ જાણીને જ્ઞાનીપુરુષોએ 'અણગારત્વ' નિરૂપણ કર્યું છે. યદ્યપિ પરમાર્થથી સર્વસંગપરિત્યાગ યથાર્થબોધ થયે પ્રાપ્ત થવાયોગ્ય છે, એમ જાણતા છતાં પણ સત્સંગમાં નિત્ય નિવાસ થાય, તો તેવો સમય પ્રાપ્ત થવાયોગ્ય છે એમ જાણી, સામાન્ય રીતે બાહ્યસર્વસંગપરિત્યાગ જ્ઞાનીપુરુષોએ ઉપદેશ્યો છે, કે જે નિવૃત્તિને યોગે શુભેચ્છાવાન એવો જીવ સદ્ગુરુ, સત્પુરુષ અને સત્શાસ્ત્રની યથાયોગ્ય ઉપાસના કરી યથાર્થબોધ પામે. એ જ વિનંતિ.

[૪૦૬] [૫૬૬] મુંબઈ, પોષ શુદ ૫ રવિ, ૧૯૫૨.

બે અભિનિવેશ આડા આવી ઉભા રહેતા હોવાથી જીવ 'મિથ્યાત્વ'નો ત્યાગ કરી શકતો નથી. તે આ પ્રમાણે: 'લૌકિક' અને 'શાસ્ત્રીય.' ક્રમે કરીને સત્સમાગમ-યોગે જીવ જો તે અભિનિવેશ છોડે તો 'મિથ્યાત્વ'નો ત્યાગ થાય છે, એમ વારંવાર જ્ઞાનીપુરુષોએ શાસ્ત્રાદિદ્વારાએ ઉપદેશ્યું છતાં જીવ તે છોડવા પ્રત્યે ઉપેક્ષિત શા માટે થાય છે? તે વાત વિચારવાયોગ્ય છે.

[૪૦૭] [૫૬૭] સં. ૧૯૫૨ ના પોષ શુદ ૫ રવિ, મુંબઈથી.

સર્વ દુઃખનું મૂળ સંયોગ (સંબંધ) છે એમ જ્ઞાનવંત એવા તીર્થંકરોએ કહ્યું છે. સમસ્ત જ્ઞાનીપુરુષોએ એમ દીઠું છે. જે સંયોગ બે પ્રકારે મુખ્યપણે કહ્યો છે. 'અંતર-સંબંધીય,' અને 'બાહ્યસંબંધીય.' અંતર્સંયોગનો વિચાર થવાને આત્માને બાહ્યસંયોગનો અપરિચય કર્તવ્ય છે, જે અપરિચયની સપરમાર્થ ઇચ્છા જ્ઞાનીપુરુષોએ પણ કરી છે.

[૪૦૮] [૫૬૮] [સ. ૧૯૫૨, પોષ શુદ ૫ રવિ, મુંબઈ.

'શ્રદ્ધાજ્ઞાન લહ્યાં છે તોપણ, જો નવિ જાય પમાયો (પ્રમાદ) રે;'
'વંધ્ય તરુ ઉપમ તે પામે, સંયમ ઠાણ જો નાયો રે;'
—ગાયો રે, ગાયો, ભલે વીર જગતગુરુ ગાયો.

[૪૦૯] [૫૬૯] મુંબઈ, પોષ શુદ ૮ ભોમ, ૧૯૫૨.

આત્માર્થ શિવાય, શાસ્ત્રની જે જે પ્રકારે જીવે માન્યતા કરી કૃતાર્થતા માની છે, તે સર્વ 'શાસ્ત્રીયઅભિનિવેશ' છે. સ્વછંદતા ટળી નથી, અને સત્સમાગમનો યોગ પ્રાપ્ત થયો છે, તે યોગે પણ સ્વછંદના નિર્વાહને અર્થે શાસ્ત્રના કોઈ એક વચનને બહુ વચન જેવું જણાવી, તે મુખ્ય સાધન એવા સત્સમાગમ સમાન કે તેથી વિશેષ ભાર શાસ્ત્ર પ્રત્યે મુકે છે, તે જીવને પણ 'અપ્રશસ્ત-શાસ્ત્રીય-અભિનિવેશ છે. આત્મા સમજવાઅર્થે શાસ્ત્રો ઉપકારી છે, અને તે પણ સ્વછંદરહિત પુરુષને; એટલો લક્ષ રાખી સત્શાસ્ત્ર વિચારાય તો તે 'શાસ્ત્રીય-અભિનિવેશ' ગણવાયોગ્ય નથી. સંક્ષેપથી લખ્યું છે.

અપ્ર.લ.૮૧] [૫૭૩] મુંબઈ, પોષ વદ. ૧૯૫૨.

સર્વ પ્રકારના ભયને રહેવાના સ્થાનકરૂપ એવા સંસારને વિષે માત્ર એક વૈરાગ્ય જ અભય છે. એ નિશ્ચયમાં ત્રણે કાળને વિષે શંકા થવા યોગ્ય નથી.

'યોગ અસંખ જે જિન કહ્યા, ઘટમાંહી રિદ્ધિ દાખી રે,'
'નવપદ તેમ જ જાણજો, આતમરામ છે સાખી રે.' —શ્રી શ્રીપાળરાસ.

[×] [૫૭૪] [સ. નિ. ૧૯૫૨.

ગૃહાદિ પ્રવૃત્તિના યોગે ઉપયોગ વિશેષ ચલાયમાન રહેવાયોગ્ય છે, એમ જાણીને પરમપુરુષ સર્વસંગપરિત્યાગનો ઉપદેશ કરતા હવા.

[૪૧૦] [૫૭૫] [મુંબઈ, પોષ, વદ ૨, ૧૯૫૨.

સર્વ પ્રકારના ભયને રહેવાના સ્થાનકરૂપ આ સંસારને વિષે માત્ર એક વૈરાગ્ય જ અભય છે. મોટા મુનિઓને જે વૈરાગ્યદશા પ્રાપ્ત થવી દુર્લભ, તે વૈરાગ્યદશા તો ગૃહવાસને વિષે જેને પ્રાયે વર્ત્તતી હતી, એવા શ્રી મહાવીર, ઋષભાદિ પુરુષો પણ ત્યાગને ગ્રહણ કરી ચાલી નીકળ્યા, એ જ ત્યાગનું ઉત્કૃષ્ટપણું ઉપદેશે છે [પાઠા. ઉપદેશ્યું છે].

ગૃહસ્થાદિ વ્યવહાર વર્ત્તે ત્યાંસુધી આત્મજ્ઞાન ન થાય, કે આત્મજ્ઞાન હોય તેને ગૃહસ્થાદિ વ્યવહાર ન હોય એવો નિયમ નથી, તેમ છતાં પણ જ્ઞાનીને પણ ત્યાગ-વ્યવહારની ભલામણ પરમ-પુરુષોએ ઉપદેશી છે; કેમકે ત્યાગ આત્મ-ઐશ્વર્યને સ્પષ્ટ વ્યક્ત કરે છે. તેથી અને લોકને ઉપકારભૂત છે તેથી ત્યાગ અકર્ત્તવ્ય-લક્ષે કર્ત્તવ્ય છે; એમાં સંદેહ નથી.

સ્વસ્વરૂપને વિષે સ્થિતિ તેને 'પરમાર્થસંયમ' કહ્યો છે. તે સંયમને કારણભૂત એવાં અન્ય નિમિત્તોનાં ગ્રહણને 'વ્યવહારસંયમ' કહ્યો છે. કોઈ જ્ઞાનીપુરુષોએ તે સંયમનો પણ નિષેધ કર્યો નથી. પરમાર્થની ઉપેક્ષા(લક્ષ વગર)એ જે વ્યવહાર-સંયમમાં જ પરમાર્થસંયમની માન્યતા રાખે તેના વ્યવહારસંયમનો તેનો અભિનિવેશ ટાળવા નિષેધ કર્યો છે. પણ વ્યવહારસંયમમાં કંઈ પણ પરમાર્થની નિમિત્તતા નથી, એમ જ્ઞાનીપુરુષોએ કહ્યું નથી.

પરમાર્થના કારણભૂત એવા 'વ્યવહારસંયમ'ને પણ પરમાર્થસંયમ કહ્યો છે.

પ્રારબ્ધ છે, એમ માનીને જ્ઞાની ઉપાધિ કરે છે એમ જણાતું નથી, પણ પરિણતિથી છૂટ્યા છતાં ત્યાગવા જતાં બાહ્ય કારણો રોકે છે, માટે જ્ઞાની ઉપાધિસહિત દેખાય છે, તથાપિ તેની નિવૃત્તિના લક્ષને નિત્ય ભજે છે. પ્રણામ.

[૪૧૧] [૫૭૬] મુંબઈ, પોષ વદ ૯ ગુરુ, ૧૯૫૨.

દેહાભિમાનરહિત એવા સત્પુરુષોને અત્યંત ભક્તિથી ત્રિકાળ નમસ્કાર

જ્ઞાનીપુરુષોએ વારંવાર આરંભ-પરિગ્રહના ત્યાગનું ઉત્કૃષ્ટપણું કહ્યું છે, અને ફરિફરી તે ત્યાગનો ઉપદેશ કર્યો છે, અને ઘણુંકરી પોતે પણ એમ વર્ત્યા છે, માટે મુમુક્ષુ પુરુષને અવશ્ય કરી તેની સંક્ષેપવૃત્તિ જોઈએ, એમાં સંદેહ નથી.

આરંભ-પરિગ્રહનો ત્યાગ કયા કયા પ્રતિબંધથી જીવ ન કરી શકે, અને તે પ્રતિબંધ કયા પ્રકારે ટાળી શકાય એ પ્રકારે મુમુક્ષુજીવે પોતાનાં ચિત્તમાં વિશેષ વિચાર-અંકુર ઉત્પન્ન કરી કંઈ પણ તથારૂપ ફળ આણવું ઘટે. જો તેમ કરવામાં ન આવે તો તે જીવને મુમુક્ષુતા નથી, એમ પ્રાયે કહી શકાય.

આરંભ અને પરિગ્રહનો ત્યાગ કયા પ્રકારે થયો હોય તો યથાર્થ કહેવાય તે પ્રથમ વિચાર કરી પછી ઉપર કહ્યો તે વિચાર-અંકુર મુમુક્ષુ જીવે પોતાનાં અંતઃકરણમાં અવશ્ય ઉત્પન્ન કરવો યોગ્ય છે. *તથારૂપ ઉદયથી વિશેષ લખવાનું હાલમાં બની શકતું નથી.*

[૪૧૨] [૫૭૭] મુંબઈ, પોષ વદ ૧૧ રવિ, ૧૯૫૨.

ઉત્કૃષ્ટ સંપત્તિનાં ઠેકાણાં જે ચક્રવર્ત્યાદિ પદ તે સર્વ અનિત્ય દેખીને વિચારવાન પુરુષો તેને છોડીને ચાલી નીકળ્યા છે; અથવા પ્રારબ્ધોદયે વાસ થયો તોપણ અમૂર્છિતપણે અને ઉદાસીનપણે તેને પ્રારબ્ધોદય સમજીને વર્ત્યા છે; અને ત્યાગનો લક્ષ રાખ્યો છે.

[૪૧૩] [૫૭૮] મુંબઈ, પોષ વદ ૧૨ રવિ, ૧૯૫૨.

મહાત્મા બુધ (ગૌતમ) જરા, દારિદ્ર, રોગ અને મૃત્યુ એ ચારને એક આત્મજ્ઞાન વિના અન્ય સર્વ ઉપાયે અજિત દેખી, જેને વિષે તેની ઉત્પત્તિનો હેતુ છે, એવા સંસારને છોડીને ચાલ્યા જતા હવા. શ્રી ઋષભાદિ અનંત જ્ઞાનીપુરુષોએ એ જ ઉપાય ઉપાસ્યો છે; અને સર્વ જીવોને તે ઉપાય ઉપદેશ્યો છે. તે આત્મજ્ઞાન દુર્ગમ્યપ્રાયે-દેખીને નિષ્કારણ કરુણાશીલ એવા તે સત્પુરુષોએ ભક્તિમાર્ગ પ્રકાશ્યો છે, જે સર્વ અશરણને નિશ્ચળ શરણરૂપ છે, અને સુગમ છે.

[૪૧૪] [૫૭૯] રવિવાર, મહા શુદ ૪, ૧૯૫૨, મુંબઈ.

અસંગ એવું આત્મસ્વરૂપ સત્સંગને યોગે સૌથી સુલભપણે જાણવાયોગ્ય [પાઠા. જણાવાયોગ્ય] છે, એમાં સંશય નથી. સત્સંગનું મહાત્મ્ય સર્વ જ્ઞાનીપુરુષોએ અતિશય કરી કહ્યું છે, તે યથાર્થ છે. એમાં વિચારવાનને કોઈ રીતે વિકલ્પ થવાયોગ્ય નથી.

[૪૧૫] [૫૮૦] મુંબઈ, ફા. શુદ ૧, ૧૯૫૨.

ૐ સદ્‌ગુરુપ્રસાદ

જ્ઞાનીના સર્વ વ્યવહાર પરમાર્થમૂળ હોય છે, તોપણ જે દિવસે ઉદય પણ આત્માકાર વર્ત્તશે તે દિવસને ધન્ય છે.

સર્વ દુઃખથી મુક્ત થવાનો સર્વોત્કૃષ્ટ ઉપાય આત્મજ્ઞાનને કહ્યો છે, તે જ્ઞાનીપુરુષોનાં વચનો સાચાં છે,-અત્યંત સાચાં છે. જયાંસુધી જીવને તથારૂપ આત્મજ્ઞાન ન થાય ત્યાંસુધી આત્યંતિક બંધનની નિવૃત્તિ ન હોય એમાં સંશય નથી. તે આત્મજ્ઞાન થતાં સુધી જીવે મૂર્તિમાન આત્મજ્ઞાનસ્વરૂપ એવા સદ્‌ગુરુદેવનો નિરંતર આશ્રય અવશ્ય કરવાયોગ્ય છે, એમાં સંશય નથી. તે આશ્રયનો વિયોગ હોય ત્યારે આશ્રયભાવના નિત્ય કર્ત્તવ્ય છે.

ઉદયને યોગે તથારૂપ આત્મજ્ઞાન થયા પ્રથમ ઉપદેશકાર્ય કરવું પડતું હોય તો વિચારવાન મુમુક્ષુ પરમાર્થના માર્ગને અનુસરવાને હેતુભૂત એવા સત્પુરુષની ભક્તિ, સત્પુરુષના ગુણગ્રામ, સત્પુરુષપ્રત્યે પ્રમોદભાવના અને સત્પુરુષપ્રત્યે અવિરોધભાવનાનો લોકોને ઉપદેશ દે છે; જે પ્રકારે મતમતાંતરનો અભિનિવેશ ટળે, અને સત્પુરુષના વચન ગ્રહણ કરવાની આત્મવૃત્તિ થાય તેમ કરે છે. વર્ત્તમાનકાળમાં તે પ્રકારની વિશેષ હાનિ થશે એમ જાણી જ્ઞાનીપુરુષોએ આ કાળને દુસમકાળ કહ્યો છે, અને તેમ પ્રત્યક્ષ દેખાય છે. સર્વ કાર્યમાં કર્ત્તવ્ય માત્ર આત્માર્થ છે; એ સંભાવના નિત્ય મુમુક્ષુ જીવે કરવી યોગ્ય છે.

[૩૯૯] [૫૮૧] મુંબઈ, ફા. શુદ ૧૦, ૧૯૫૨.

ॐ સદ્ગુરુપ્રસાદ

વિસ્તારપૂર્વક કાગળ લખવાનું હાલમાં થતું નથી, તેથી ચિત્તમાં વૈરાગ્ય-ઉપશમાદિ વિશેષ પ્રદીપ્ત રહેવામાં સત્શાસ્ત્ર એક વિશેષ આધારભૂત નિમિત્ત જાણી, શ્રી 'સુંદરદાસાદિ'ના ગ્રંથનું બને તો બેથી ચાર ઘડી નિયમિત વાંચવું-પૂછવું થાય તેમ કરવાને લખ્યું હતું. શ્રી સુંદરદાસના ગ્રંથો પ્રથમથી કરીને પ્રાંત સુધી વિશેષ અનુપ્રેક્ષાથી હાલ વિચારવા માટે તમને તથા શ્રી……ને વિનંતિ છે.

કાયા સુધી માયા(એટલે કષાયાદિનો)નો સંભવ રહ્યા કરે, એમ શ્રી……ને લાગે છે, તે અભિપ્રાય પ્રાયે (ઘણુંકરીને) તો યથાર્થ છે, તોપણ કોઈ પુરુષવિશેષને વિષે કેવળ સર્વ પ્રકારના સંજ્વલનાદિ કષાયનો અભાવ થઈ શકવાયોગ્ય લાગે છે, અને થઈ શકવામાં સંદેહ થતો નથી, તેથી કાયા છતાં પણ કષાયરહિતપણું સંભવે; અર્થાત્ સર્વથા રાગદ્વેષરહિત પુરુષ હોઈ શકે. રાગદ્વેષરહિત આ પુરુષ છે, એમ બાહ્યચેષ્ટાથી સામાન્ય જીવો જાણી શકે એમ બની શકે નહીં, એથી તે પુરુષ કષાયરહિત સંપૂર્ણ વીતરાગ ન હોય એવો અભિપ્રાય વિચારવાન સિદ્ધ કરતા નથી; કેમકે બાહ્યચેષ્ટાથી આત્મદશાની સર્વથા સ્થિતિ સમજાઈ શકે એમ ન કહી શકાય.

શ્રી સુંદરદાસે આત્મજાગૃત-દશામાં 'શૂરાતનઅંગ' કહ્યું છે તેમાં વિશેષ ઉલ્લાસ-પરિણતિથી શૂરવીરતાનું નિરૂપણ કર્યું છે:—

મારે કામ ક્રોધ, સબ લોભ મોહ પીસિ ડારે, ઇન્દ્રિહુ કતલ કરી, કિયો રજપૂતો હૈ;
માર્યો મહા મત્ત મન, મારે અહંકાર મીર, મારે મદ મછર હૂ, એસો રન રૂતો હૈ;
મારી આશા તૃષ્ણા પુનિ, પાપિની સાપિની દોઉ, સબકો સંહાર કરિ નિજ, પદહી પહૂતો હૈ;
સુંદર કહત ઐસો, સાધુ કોઈ શૂરવીર, વૈરિ સબ મારિકે નિચિંત હોઈ સૂતો હૈ,

—શ્રી સુંદરદાસ શૂરાતનઅંગ-૧૧,

---

[૪૧૬] [૫૮૬] મુંબઈ, ફા. શુદ ૧૧ રવિ, ૧૯૫૨.

ॐ શ્રીસદ્ગુરુપ્રસાદ

યથાર્થજ્ઞાન ઉત્પન્ન થયા પ્રથમ જે જીવોને ઉપદેશકપણું વર્ત્તતું હોય તે જીવે જે પ્રકારે વૈરાગ્ય, ઉપશમ અને ભક્તિનો લક્ષ થાય તે પ્રકારે પ્રસંગપ્રાપ્ત જીવોને ઉપદેશ આપવો ઘટે, અને જે પ્રકારે તેને નાના પ્રકારના અસદ્ આગ્રહનો તથા કેવળ વેષ-વ્યવહારાદિનો અભિનિવેશ ઘટે તે પ્રકારે ઉપદેશ પરિણામી થાય તેમ, આત્માર્થ વિચારી કહેવું ઘટે. ક્રમેકરીને તે જીવો યથાર્થ માર્ગની સન્મુખ થાય એવો યથાશક્તિ ઉપદેશ કર્ત્તવ્ય છે.

---

[૪૧૭] [૫૮૭] મુંબઈ, ફા. વદ ૩ સોમ, ૧૯૫૨.

ॐ સદ્ગુરુપ્રસાદ

દેહધારી છતાં નિરાવરણજ્ઞાનસહિત વર્ત્તે છે એવા મહાપુરુષોને ત્રિકાળ નમસ્કાર

સર્વ કષાયનો અભાવ દેહધારી છતાં પરમજ્ઞાનીપુરુષને વિષે બને, એ પ્રકારે અમે લખ્યું તે પ્રસંગમાં 'અભાવ' શબ્દનો અર્થ 'ક્ષય' ગણીને લખ્યો છે.

જગતવાસી જીવને રાગદ્વેષ ગયાની ખબર પડે નહીં. બાકી જે મોટા પુરુષ છે તે જાણે છે કે આ મહાત્માપુરુષને વિષે રાગદ્વેષનો અભાવ કે ઉપશમ વર્ત્તે છે, એમ લખી આપે શંકા કરી કે જેમ મહાત્માપુરુષને જ્ઞાનીપુરુષો અથવા દૃઢમુમુક્ષુ જીવો જાણે છે,

તેમ જગતના જીવો શા માટે ન જાણે? મનુષ્યાદિ પ્રાણીને જેમ જોઈને જગતવાસી જીવો જાણે છે કે આ મનુષ્યાદિ છે, અને મહાત્માપુરુષો પણ જાણે છે કે આ મનુષ્યાદિ છે, એ પદાર્થો જોવાથી બેયનું જાણવું સરખું વર્ત્તે છે, અને આમાં ભેદ વર્ત્તે છે, તેવો ભેદ થવાનાં કયાં કારણો મુખ્યપણે વિચારવાયોગ્ય છે? એ પ્રકારે લખ્યું તેનું સમાધાનઃ—

મનુષ્યાદિને જગતવાસી જીવો જાણે છે, તે દૈહિક સ્વરૂપથી તથા દૈહિક ચેષ્ટાથી જાણે છે. એક-બીજાની મુદ્રામાં તથા આકારમાં, તથા ઇન્દ્રિયોમાં જે ભેદ છે, તે ચક્ષુ-આદિ ઇન્દ્રિયોથી જગતવાસી જીવ જાણી શકે છે, અને કેટલાક તે જીવોના અભિપ્રાય પણ અનુમાનપરથી જગતવાસી જીવ જાણી શકે છે; કેમકે તે તેના અનુભવનો વિષય છે; પણ જ્ઞાનદશા અથવા વીતરાગદશા છે તે મુખ્યપણે દૈહિક સ્વરૂપ તથા દૈહિક ચેષ્ટાનો વિષય નથી, અંતરાત્મગુણ છે, અને અંતરાત્મપણું બાહ્ય જીવોના અનુભવનો વિષય ન હોવાથી, તેમ જ તથારૂપ અનુમાન પણ પ્રવર્ત્તે એવા જગતવાસી જીવોને ઘણુંકરીને સંસ્કાર નહીં હોવાથી જ્ઞાની કે વીતરાગને તે ઓળખી શકતા નથી. કોઈક જીવ સત્સમાગમના યોગથી, સહજ શુભકર્મના ઉદયથી, તથારૂપ કંઈ સંસ્કાર પામીને જ્ઞાની કે વીતરાગને યથાશક્તિ ઓળખી શકે; તથાપિ ખરેખરું ઓળખાણ તો દૃઢ મુમુક્ષુતા પ્રગટ્યે, તથારૂપ સત્સમાગમથી પ્રાપ્ત થયેલ ઉપદેશને અવધારણ કર્યે, અંતરાત્મવૃત્તિ પરિણમ્યે, જીવ જ્ઞાની કે વીતરાગને ઓળખી શકે. જગતવાસી એટલે જગતદૃષ્ટિ જીવો છે, તેની દૃષ્ટિએ ખરેખરું જ્ઞાની કે વીતરાગનું ઓળખાણ કયાંથી થાય? અંધકારને વિષે પડેલા પદાર્થને મનુષ્યચક્ષુ દેખી શકે નહીં, તેમ દેહને વિષે રહ્યા એવા જ્ઞાની કે વીતરાગને જગતદૃષ્ટિ જીવ ઓળખી શકે નહીં. જેમ અંધકારને વિષે પડેલો પદાર્થ મનુષ્યચક્ષુથી જોવાને બીજા કોઈ પ્રકાશની અપેક્ષા રહે છે; તેમ જગતદૃષ્ટિ જીવોને જ્ઞાની કે વીતરાગનાં ઓળખાણ માટે વિશેષ શુભસંસ્કાર અને સત્સમાગમની અપેક્ષા યોગ્ય છે. જો તે યોગ પ્રાપ્ત ન હોય તો જેમ અંધકારમાં પડેલો પદાર્થ અને અંધકાર એ બે ય એકાકાર ભાસે છે, ભેદ ભાસતો નથી, તેમ તથારૂપ યોગવિના જ્ઞાની કે વીતરાગ અને અન્ય સંસારી જીવોનું એક આકારપણું ભાસે છે; દેહાદિ ચેષ્ટાથી ઘણુંકરીને ભેદ ભાસતો નથી.

જે દેહધારી સર્વ અજ્ઞાન અને સર્વ કષાયરહિત થયા છે, તે દેહધારી મહાત્માને ત્રિકાળ પરમભક્તિથી નમસ્કાર હો! નમસ્કાર હો!! તે મહાત્મા વર્ત્તે છે તે દેહને, ભૂમિને, ઘરને, માર્ગને, આસનાદિ સર્વને નમસ્કાર હો! નમસ્કાર હો!!

---

[૪૧૮] [૫૮૮] મુંબઈ, ચૈત્ર શુદ ૧ રવિ, ૧૯૫૨

કાગળ પહોંચ્યો છે. સામાન્યપણે વર્તતી ચિત્તવૃત્તિઓ લખી તે વાંચી છે. વિસ્તારથી હિતવચન લખવાની જિજ્ઞાસા જણાવી તે વિષે સંક્ષેપમાં નીચે લખ્યાથી વિચારશોઃ—

પ્રારબ્ધોદયથી જે પ્રકારનો વ્યવહાર પ્રસંગમાં વર્ત્તે છે, તે પ્રત્યે દૃષ્ટિ દેતાં જેમ પત્રાદિ લખવામાં સંક્ષેપતાથી વર્તવાનું થાય છે, તેમ વધારે યોગ્ય છે, એવો અભિપ્રાય ઘણુંકરીને રહે છે.

આત્માને વાસ્તવ્યપણે ઉપકારભૂત એવો ઉપદેશ કરવામાં જ્ઞાનીપુરુષો સંક્ષેપતાથી વર્ત્તે નહીં, એમ ઘણુંકરીને બનવાયોગ્ય છે, તથાપિ બે કારણે કરીને તે પ્રકારે પણ જ્ઞાનીપુરુષો વર્ત્તે છેઃ (૧) તે ઉપદેશ જિજ્ઞાસુ જીવને વિષે પરિણામ થાય એવા સંયોગોને વિષે તે જિજ્ઞાસુ જીવ વર્તતો ન હોય, અથવા તે ઉપદેશ વિસ્તારથી કર્યે પણ ગ્રહણ કરવાનું તેને વિષે તથારૂપ યોગ્યપણું ન હોય, તો જ્ઞાનીપુરુષ તે જીવોને ઉપદેશ કરવામાં સંક્ષેપપણે પણ વર્ત્તે છે; (૨) અથવા પોતાને બાહ્ય વ્યવહાર એવા

ઉદયરૂપ હોય કે તે ઉપદેશ જિજ્ઞાસુ જીવને પરિણમતાં પ્રતિબંધરૂપ થાય; અથવા તથારૂપ કારણવિના તેમ વર્ત્તી મુખ્યમાર્ગને વિરોધરૂપ કે સંશયના હેતુરૂપ થવાનું કારણ બનતું હોય તોપણ જ્ઞાનીપુરુષો સંક્ષેપપણે ઉપદેશમાં પ્રવર્ત્તે અથવા મૌન રહે.

સર્વસંગપરિત્યાગ કરીને ચાલી નિકળ્યાથી પણ જીવ ઉપાધિરહિત થતો નથી. કેમકે જ્યાંસુધી અંતરપરિણતિપર દૃષ્ટિ ન થાય અને તથારૂપ માર્ગે ન પ્રવર્ત્તાય ત્યાંસુધી સર્વસંગપરિત્યાગ પણ નામ માત્ર થાય છે; અને તેવા અવસરમાં પણ અંતરપરિણતિપર દૃષ્ટિ દેવાનું ભાન જીવને આવવું કઠણ છે, તો પછી આવા ગૃહવ્યવહારને વિષે લૌકિકઅભિનિવેશપૂર્વક રહી અંતરપરિણતિપર દૃષ્ટિ દેવાનું બનવું કેટલું દુઃસાધ્ય હોવું જોઈએ તે પણ વિચારવાયોગ્ય છે, અને અવશ્ય તેમ કરવાયોગ્ય છે.

વધારે શું લખીએ? જેટલી પોતાની શક્તિ હોય તે સર્વ શક્તિથી એક લક્ષ રાખીને, લૌકિકઅભિનિવેશને સંક્ષેપ કરીને, કંઈ પણ અપૂર્વ નિરાવરણપણું દેખાતું નથી માટે સમજ્યાનું માત્ર અભિમાન છે એમ જીવને સમજાવીને, જે પ્રકારે જીવ જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્રને વિષે સતત જાગ્રત થાય તે જ કરવામાં વૃત્તિ જોડવી, અને રાત્રિદિવસ તે જ ચિંતામાં પ્રવર્ત્તવું એ જ વિચારવાન જીવનું કર્ત્તવ્ય છે; અને તેને માટે સત્સંગ, સત્શાસ્ત્ર અને સરળતાદિ નિજગુણો ઉપકારભૂત છે, એમ વિચારીને તેનો આશ્રય કરવો યોગ્ય છે. જ્યાંસુધી લૌકિકઅભિનિવેશ એટલે દ્રવ્યાદિ લોભ, તૃષ્ણા, દૈહિક માન, કુળ, જાતિ આદિ સંબંધી મોહ કે વિશેષત્વ માનવું હોય, તે વાત ન છોડવી હોય, પોતાની બુદ્ધિએ સ્વેચ્છાએ અમુક ગચ્છાદિનો આગ્રહ રાખવો હોય, ત્યાંસુધી જીવને અપૂર્વ ગુણ કેમ ઉત્પન્ન થાય? તેનો વિચાર સુગમ છે.

વધારે લખી શકાય એવો ઉદય હાલ અત્રે નથી, તેમ વધારે લખવું કે કહેવું તે પણ કોઈક પ્રસંગમાં થવા દેવું યોગ્ય છે એમ છે. તમારી વિશેષ જિજ્ઞાસાથી પ્રારબ્ધોદય વેદતાં જે કંઈ લખી શકાત તે કરતાં કંઈક ઉદીરણા કરીને વિશેષ લખ્યું છે. એ જ વિનંતિ.

---

[૪૧૯] [૫૮૯] સં. ૧૯૫૨ના ચૈત્ર શુદ ૨ સોમ, મુંબઈ.

જેમાં ક્ષણવારમાં હર્ષ અને ક્ષણવારમાં શોક થઈ આવે એવા આ વ્યવહારમાં જે જ્ઞાનીપુરુષો સમદશાથી વર્ત્તે છે, તેને અત્યંત ભક્તિથી ધન્ય કહીએ છૈયે; અને સર્વ મુમુક્ષુ જીવને એ જ દશા ઉપાસવાયોગ્ય છે, એમ નિશ્ચય દેખીને પરિણતિ કરવી ઘટે છે.

---

[૪૨૧] [૫૯૧] મુંબઈ, ચૈત્ર વદ રવિ, ૧૯૫૨.

ભાઈ······નો તથા તમારો લખેલો એમ બે કાગળ મળ્યા છે. વિસ્તારપૂર્વક હાલ કાગળ લખવાનું ઘણુંકરીને કયારેક બને છે; અને વખતે તો પત્રની પહોંચ પણ કેટલાક દિવસ વ્યતીત થયે લખાય છે.

સત્સમાગમના અભાવ પ્રસંગમાં તો વિશેષ કરી આરંભપરિગ્રહપ્રત્યેથી વૃત્તિ સંક્ષેપવાનો અભ્યાસ રાખી, જેને વિષે ત્યાગ-વૈરાગ્યાદિ પરમાર્થસાધનનો ઉપદેશ્યાં છે, તેવા ગ્રંથો વાંચવાનો પરિચય કર્ત્તવ્ય છે, અને અપ્રમત્તપણે પોતાના દોષ વારંવાર જોવાયોગ્ય છે.

---

[૪૨૩] [૫૯૨] મુંબઈ, ચૈત્ર વદ ૧૪ રવિ, ૧૯૫૨.

'અન્ય પુરુષકી દૃષ્ટિમેં, જગ વ્યવહાર લખાય;'
'વૃન્દાવન જબ જગ નહીં, કૌન વ્યવહાર બતાય.'

—વિહાર-વૃન્દાવન.

[૪૨૪] [૫૯૩] મુંબઈ, વૈશાખ શુદ ૧ ભોમ, ૧૯૫૨.

અત્રેથી જેમ પ્રથમ વિસ્તારપૂર્વક પત્ર લખવાનું થતું તેમ, કેટલાક વખત થયાં ઘણું કરીને તથારૂપ પ્રારબ્ધને લીધે થતું નથી.

કરવાપ્રત્યે વૃત્તિ નથી, અથવા એક ક્ષણ પણ જેને કરવું ભાસતું નથી, કરવાથી ઉત્પન્ન થતાં ફળપ્રત્યે જેની ઉદાસીનતા છે, તેવા કોઈ આપ્તપુરુષ તથારૂપ પ્રારબ્ધયોગથી પરિગ્રહ સંયોગાદિમાં વર્તતા દેખાતા હોય, અને જેમ ઇચ્છક પુરુષ પ્રવૃત્તિ કરે, ઉદ્યમ કરે, તેવા કાર્યસહિત પ્રવર્તમાન જોવામાં આવતા હોય, તો તેવા પુરુષને વિષે જ્ઞાનદશા છે, એમ શી રીતે જાણી શકાય? એટલે તે પુરુષ આપ્ત (પરમાર્થઅર્થે પ્રતીતિ કરવાયોગ્ય) છે, અથવા જ્ઞાની છે, એમ કયા લક્ષણે ઓળખી શકાય? કદાપિ કોઈ મુમુક્ષુને બીજા કોઈ પુરુષના સત્સંગયોગથી એમ જાણવામાં આવ્યું, તો તે ઓળખાણમાં ભ્રાંતિ પડે તેવો વ્યવહાર તે સત્પુરુષ વિષે પ્રત્યક્ષ દેખાય છે, તે ભ્રાંતિ નિવૃત્ત થવા માટે મુમુક્ષુ જીવે તેવા પુરુષને કેવા પ્રકારથી ઓળખવા ઘટે કે જેથી તેવા-તેવા વ્યવહારમાં વર્તતાં પણ જ્ઞાનલક્ષણપણું તેના લક્ષમાં રહે?

સર્વ પ્રકારે જેને પરિગ્રહાદિ સંયોગપ્રત્યે ઉદાસીનપણું વર્તે છે, અર્થાત્ અહંમમત્વપણું તથારૂપ સંયોગો વિષે જેને થતું નથી, અથવા પરિક્ષીણ થયું છે; 'અનંતાનુબંધી' પ્રકૃતિથી રહિત માત્ર પ્રારબ્ધોદયથી વ્યવહાર વર્તતો હોય, તે વ્યવહાર સામાન્ય દશાના મુમુક્ષુને સંદેહનો હેતુ થઈ તેને ઉપકારભૂત થવામાં નિરોધરૂપ થતો હોય એવું તે જ્ઞાનીપુરુષ દેખે છે, અને તે અર્થે પણ પરિગ્રહ-સંયોગાદિ પ્રારબ્ધોદય વ્યવહારની પરિક્ષીણતા ઇચ્છે છે, તેમ થતાંસુધી કેવા પ્રકારથી તે પુરુષ વર્ત્યા હોય, તો તે સામાન્ય મુમુક્ષુને ઉપકાર થવામાં હાનિ ન થાય? પત્ર વિશેષ સંક્ષેપથી લખવાનું થયું છે; પણ તે પ્રત્યે તમે તથા શ્રી અચળ વિશેષ મનન કરશો.

[૪૨૫] [૫૯૪] [વવાણીઆ, વૈશાખ વદ ૬ રવિ, ૧૯૫૨.

આર્ય શ્રી માણેકચંદાદિ પ્રત્યે,-શ્રી સ્થંભતીર્થ.

સુંદરલાલે વૈશાખ વદી એકમે દેહ છોડ્યાના ખબર લખ્યા તે વાંચ્યા. વિશેષકાળની માંદગી વિના, યુવાન અવસ્થામાં અકસ્માત્ દેહ છોડવાનું બન્યાથી સામાન્યપણે ઓળખતા માણસોને પણ તે વાતથી ખેદ થયા વિના ન રહે, તો પછી જેણે કુટુંબાદિ સંબંધ-સ્નેહે મૂર્છા કરી હોય, સહવાસમાં વસ્યાં હોય, તે પ્રત્યે કંઈ આશ્રયભાવના રાખી હોય, તેને ખેદ થયાવિના કેમ રહે? આ સંસારમાં મનુષ્યપ્રાણીને જે ખેદના અકથ્ય પ્રસંગો પ્રાપ્ત થાય છે, તે જ અકથ્ય પ્રસંગમાંનો એક આ મોટો ખેદકારક પ્રસંગ છે. તે પ્રસંગમાં યથાર્થ વિચારવાન પુરુષો શિવાય સર્વ પ્રાણી ખેદવિશેષને પ્રાપ્ત થાય છે, અને યથાર્થ વિચારવાન પુરુષોને વૈરાગ્ય વિશેષ થાય છે, સંસારનું અશરણપણું, અનિત્યપણું અને અસારપણું વિશેષ દૃઢ થાય છે.

વિચારવાન પુરુષોને તે ખેદકારક પ્રસંગનો મૂર્છાભાવે ખેદ કરવો તે માત્ર કર્મબંધનો હેતુ ભાસે છે, અને વૈરાગ્યરૂપ ખેદથી કર્મસંગની નિવૃત્તિ ભાસે છે, અને તે સત્ય છે. મૂર્છાભાવે ખેદ કર્યાથી પણ જે સંબંધીનો વિયોગ થયો છે તેની પ્રાપ્તિ થતી નથી, અને જે મૂર્છા થાય છે તે પણ અવિચારનું ફળ છે, એમ વિચારી વિચારવાન પુરુષો તે મૂર્છાભાવપ્રત્યયિ ખેદને શમાવે છે, અથવા ઘણુંકરીને તેવો ખેદ તેમને થતો નથી. કોઈ રીતે તેવા ખેદનું હિતકારીપણું દેખાતું નથી, અને બનેલો પ્રસંગ ખેદનું નિમિત્ત છે, એટલે તેવે અવસરે વિચારવાન પુરુષોને જીવને હિતકારી એવો ખેદ ઉત્પન્ન થાય છે. સર્વસંગનું અશરણપણું, અબંધવપણું, અનિત્યપણું, અને તુચ્છપણું તેમ જ અન્યત્વપણું દેખીને પોતાને વિશેષ પ્રતિબોધ થાય છે કે તારે વિષે

કંઈ પણ આ સંસારને વિષે ઉદયાદિ ભાવે પણ મૂર્છા વર્ત્તતી હોય તો તે 'હે જીવ! ત્યાગ કર, ત્યાગ કર, તે મૂર્છાનું કંઈ ફળ નથી, સંસારમાં કયારે ય પણ શરણત્વાદિપણું પ્રાપ્ત થવું નથી, અને અવિચારપણા વિના તે સંસારને વિષે મોહ થવાયોગ્ય નથી, જે મોહ અનંત જન્મમરણનો અને પ્રત્યક્ષ ખેદનો હેતુ છે, દુઃખ અને ક્લેશનું બીજ છે, તેને શાંત કર, તેનો ક્ષય કર. હે જીવ! એ વિના બીજો કોઈ હિતકારી ઉપાય નથી.' એ વગેરે ભાવિતાત્મતાથી વૈરાગ્યને શુદ્ધ અને નિશ્ચલ કરે છે. જે કોઈ જીવ યથાર્થ વિચારથી જુએ છે, તેને આ જ પ્રકારે ભાસે છે.

આ જીવને દેહસંબંધ હોઈને મૃત્યુ ન હોત તો આ સંસાર શિવાય બીજે તેની વૃત્તિ જોડાવાનો અભિપ્રાય થાત નહીં. મુખ્ય કરીને મૃત્યુને ભયે પરમાર્થરૂપ બીજે સ્થાનકે વૃત્તિ પ્રેરી છે, તે પણ કોઈક વીરલા જીવને પ્રેરિત થઈ છે, ઘણા જીવોને તો બાહ્ય નિમિત્તથી મૃત્યુભયપરથી બાહ્ય ક્ષણિક વૈરાગ્ય પ્રાપ્ત થઈ વિશેષ કાર્યકારી થયા વિના નાશ પામે છે; માત્ર કોઈક વિચારવાન અથવા સુલભબોધી કે હળુકર્મિ જીવને તે ભયપરથી અવિનાશી નિઃશ્રેય સત્પદ પ્રત્યે વૃત્તિ થાય છે. મૃત્યુભય હોત તોપણ તે મૃત્યુ વૃદ્ધાવસ્થાએ નિયમિત પ્રાપ્ત થતું હોત તોપણ જેટલા પૂર્વે વિચારવાનો થયા છે તેટલા ન થાત. અર્થાત્ વૃદ્ધાવસ્થા સુધી તો મૃત્યુનો ભય નથી એમ દેખીને પ્રમાદસહિત વર્ત્તતાં મૃત્યુનું અવશ્ય આવવું દેખીને, તથા તેનું અનિયમિતપણે આવવું દેખીને, તે પ્રસંગ પ્રાપ્ત થયે, સ્વજનાદિ સૌથી અરક્ષણપણું દેખીને, પરમાર્થ વિચારવામાં અપ્રમત્તપણું જ હિતકારી લાગ્યું, અને સર્વસંગનું અહિતકારીપણું લાગ્યું. વિચારવાન પુરુષોનો તે નિશ્ચય નિઃસંદેહ સત્ય છે, ત્રણે કાળ સત્ય છે. મૂર્છાભાવનો ખેદ ત્યાગીને અસંગભાવપ્રત્યયિ ખેદ વિચારવાનને કર્ત્તવ્ય છે.

જો આ સંસારને વિષે આવા પ્રસંગોનો સંભવ ન હોત, પોતાને અથવા પરને તેવા પ્રસંગની અપ્રાપ્તિ દેખાતી હોત, અશરણાદિપણું ન હોત તો પંચવિષયનાં સુખસાધનનું કશું ન્યૂનપણું પ્રાયે નહોતું, એવા શ્રી ઋષભદેવાદિ પરમપુરુષો, અને ભરત જેવા ચક્રવર્ત્યાદિયો તેનો શા કારણે ત્યાગ કરત? એકાંત અસંગપણું શા કારણે ભજત?

હે આર્ય માણેકચંદાદિ! યથાર્થ વિચારનાં ઓછાપણાંને લીધે, પુત્રાદિ ભાવની કલ્પના અને મૂર્છાને લીધે, તમને કંઈ પણ ખેદ વિશેષ પ્રાપ્ત થવો સંભવિત છે, તોપણ તે ખેદનું બેયને કંઈ પણ હિતકારી ફળ નહીં હોવાથી, હિતકારીપણું માત્ર અસંગવિચારવિના કોઈ અન્ય ઉપાયે નથી એમ વિચારી, થતો ખેદ યથાશક્તિ વિચારથી, જ્ઞાનીપુરુષોના વચનામૃતથી, તથા સાધુપુરુષના આશ્રય, સમાગમાદિથી અને વિરતિથી ઉપશાંત કરવો, એ જ કર્ત્તવ્ય છે.

[×] [૫૯૫] મોહમયી ક્ષેત્રથી, દ્વિ. જ્યેષ્ઠ શુદ ૨ શનિ, ૧૯૫૨

જે હેતુથી એટલે શારીરિક રોગ વિશેષથી તમારા નિયમમાં આગાર હતો, તે રોગ વિશેષ વર્તે છે, તેથી તે આગાર ગ્રહણ કરતાં આજ્ઞાનો ભંગ અથવા અતિક્રમ નહીં થાય; કેમકે તમારો નિયમ તથાપ્રકારે આરંભિત હતો. એ જ કારણ વિશેષ છતાં પણ જો પોતાની ઇચ્છાએ તે આગાર ગ્રહણ કરવાનું થાય તો આજ્ઞાનો ભંગ કે અતિક્રમ થાય.

સર્વ પ્રકારના આરંભ તથા પરિગ્રહના સંબંધનું મૂળ છેદવાને સમર્થ એવું બ્રહ્મચર્ય પરમ સાધન છે.

સંસારનું અશરણાદિપણું લખ્યું તે યથાર્થ છે; તેવી પરિણતિ અખંડ વર્ત્તે તો જ જીવ ઉત્કૃષ્ટ વૈરાગ્યને પામી સ્વસ્વરૂપ જ્ઞાનને પામે; ક્યારેક-ક્યારેક કોઈ નિમિત્તથી તેવાં પરિણામ થાય છે, પણ તેને વિઘ્નહેતુ એવા સંગ તથા પ્રસંગને વિષે જીવનો વાસ હોવાથી તે પરિણામ અખંડ રહેતાં નથી, અને સંસારાભિરુચિ થઈ જાય છે; તેથી અખંડપરિણતિના ઇચ્છાવાન મુમુક્ષુને તે માટે નિત્ય સત્સમાગમનો આશ્રય કરવાની પરમ પુરુષે શિક્ષા દીધી છે. જ્યાંસુધી જીવને તે યોગ પ્રાપ્ત ન થાય ત્યાંસુધી કંઈ પણ તેવા વૈરાગ્યને આધારનો હેતુ તથા અપ્રતિકૂળ નિમિત્તરૂપ એવા મુમુક્ષુ જનનો સમાગમ તથા સત્શાસ્ત્રનો પરિચય કર્ત્તવ્ય છે. બીજા સંગ તથા પ્રસંગથી દૂર રહેવાની વારંવાર સ્મૃતિ રાખવી જોઈએ, અને તે સ્મૃતિ પ્રવર્ત્તનરૂપ કરવી જોઈએ; વારંવાર જીવ આ વાત વિસરી જાય છે; અને તેથી ઇચ્છિત સાધન તથા પરિણતિને પામતો નથી.

---

[૪૨૬] [૫૯૬] મુંબઈ, બીજા જેઠ વદી ૬, ૧૯૫૨.

ૐ

વર્ત્તમાનકાળમાં આ ક્ષેત્રથી નિર્વાણની પ્રાપ્તિ થાય નહીં, એમ જિનાગમમાં કહ્યુ છે, અને વેદાંતાદિ એમ કહે છે કે (આ કાળમાં આ ક્ષેત્રથી) નિર્વાણની પ્રાપ્તિ થાય, તે માટે શ્રી……ને જે પરમાર્થ ભાસતો હોય તે લખશો. તમને અને……ને પણ આ વિષે જો કંઈ લખવા ઇચ્છા થાય તો લખશો.

વર્ત્તમાનકાળમાં આ ક્ષેત્રથી નિર્વાણપ્રાપ્તિ ન હોય એ શિવાય બીજા કેટલાક ભાવની પણ જિનાગમમાં તથા તેના આશ્રયને ઇચ્છતા એવા આચાર્યરચિત શાસ્ત્રને વિષે વિચ્છેદતા કહી છે. કેવળજ્ઞાન, મન:પર્યવજ્ઞાન, અવધિજ્ઞાન, પૂર્વજ્ઞાન, યથાખ્યાત ચારિત્ર, સૂક્ષ્મસંપરાય ચારિત્ર, પરિહારવિશુદ્ધિ ચારિત્ર, ક્ષાયક સમકિત અને પુલાકલબ્ધિ એ ભાવો મુખ્ય કરીને વિચ્છેદ કહ્યા છે. શ્રી……ને તેનો તેનો જે પરમાર્થ ભાસતો હોય તે લખશો. તમને તથા ……ને આ વિષે જો કંઈ લખવાની ઇચ્છા થાય તે લખશો.

વર્ત્તમાનકાળમાં આ ક્ષેત્રથી આત્માર્થની કઈ કઈ મુખ્ય ભૂમિકા ઉત્કૃષ્ટ અધિકારીને પ્રાપ્ત થઈ શકે, અને તે પ્રાપ્ત થવાનો માર્ગ કયો? તે પણ શ્રી……થી લખાવાય તો લખશો તેમ જ તે વિષે જો તમારી તથા……ની લખવાની ઇચ્છા થાય તો લખશો. ઉપર જણાવેલા પ્રશ્નોનો પ્રત્યુત્તર લખવાનું હાલ બને એમ ન હોય તો તે પ્રશ્નોના પરમાર્થ પ્રત્યે વિચારનો લક્ષ રાખશો.

---

[૪૨૭] [૫૯૭] મુંબઈ, આષાઢ શુદ ૨ રવિ, ૧૯૫૨.

જેને મૃત્યુની સાથે મિત્રતા હોય, અથવા જે મૃત્યુથી ભાગી છૂટી શકે એમ હોય, અથવા હું નહીં જ મરું એમ જેને નિશ્ચય હોય, તે ભલે સુખે સુએ.—શ્રી તીર્થંકર-છજ્જીવનિકાય-અધ્યયન.

જ્ઞાનમાર્ગ દુરારાધ્ય છે; પરમાવગાઢદશા પામ્યા પહેલાં તે માર્ગે પડવાનાં ઘણાં સ્થાનક છે. સંદેહ, વિકલ્પ, સ્વચ્છંદતા, અતિપરિણામીપણું એ આદિ કારણો વારંવાર જીવને તે માર્ગે પડવાના હેતુઓ થાય છે; અથવા ઊર્ધ્વભૂમિકા પ્રાપ્ત થવા દેતાં નથી. ક્રિયામાર્ગે અસદ્-અભિમાન, વ્યવહાર-આગ્રહ, સિદ્ધિમોહ, પૂજાસત્કારાદિ યોગ, દૈહિક-ક્રિયામાં આત્મનિષ્ઠાદિ દોષોનો સંભવ રહ્યો છે. કોઈક મહાત્માને બાદ કરતાં વિચારવાન જીવોએ ભક્તિમાર્ગનો તે જ કારણોથી આશ્રય કર્યો છે, અને

પણું અથવા પરમપુરુષ સદ્ગુરુને વિષે સર્વાર્પણ સ્વાધીનપણું શિરસાવંદ્ય દીઠું છે, અને તેમ જ વર્ત્યા છે, તથાપિ તેવો યોગ પ્રાપ્ત થવો જોઈએ; નહીં તો ચિંતામણિ જેવો જેનો એક સમય છે એવો મનુષ્યદેહ ઊલટો પરિભ્રમણવૃદ્ધિનો હેતુ થાય.

---

[૩૭૬] [૬૧૯] મુંબઈ, જૂન, ૧૪, ૧૮૯૫=સં. ૧૯૫૨.

'જંગમની જુક્તિ તો સર્વે જાણીએ, સમીપ રહે પણ શરીરનો નહીં સંગ જો;'
'એકાંતે વસવું રે એક જ આસને, ભૂલ પડે તો પડે ભજનમાં ભંગ જો;'
—ઓધવજી અબળા તે સાધન શું કરે?

---

[૪૩૦] [૬૨૧] મુંબઈ, અશાડ વદ ૮ રવિ, ૧૯૫૨.

ૐ

ભુજાએ કરી જે સ્વયંભૂરમણસમુદ્ર તરી ગયા, તરે છે, અને તરશે તે સત્પુરુષોને નિષ્કામભક્તિથી ત્રિકાળ નમસ્કાર

એક ધારાએ વેદવાયોગ્ય પ્રારબ્ધ વેદતાં કંઈએક પરમાર્થવ્યવહારરૂપ પ્રવૃત્તિ કૃત્રિમ જેવી લાગે છે, અને તે આદિ કારણથી માત્ર પહોંચ લખવાનું પણ કર્યું નથી. ચિત્તને સહેજ પણ અવલંબન છે તે ખેંચી લેવાથી આર્ત્તતા પામશે, એમ જાણી તે દયાના પ્રતિબંધે આ પત્ર લખ્યું છે.

સૂક્ષ્મસંગરૂપ અને બાહ્યસંગરૂપ દુસ્તર સ્વયંભૂરમણસમુદ્ર ભુજાએ કરી જે વર્ધમાનાદિપુરુષો તરી ગયા છે, તેમને પરમભક્તિથી નમસ્કાર હો! પડવાના ભયંકર સ્થાનકે સાવચેત રહી, તથારૂપ સામર્થ્ય વિસ્તારી સિદ્ધિ સિદ્ધ કરી છે, તે પુરુષાર્થને સંભારી રોમાંચિત, અનંત અને મૌન એવું આશ્ચર્ય ઉપજે છે.

---

[૪૩૧] [૬૨૨] મુંબઈ, આશાડ વદ ૮ રવિ, ૧૯૫૨.

પ્રારબ્ધરૂપ દુસ્તર પ્રતિબંધ વર્ત્તે છે, ત્યાં કંઈ લખવું કે જણાવવું તે કૃત્રિમ જેવું લાગે છે; અને તેથી હમણા પત્રાદિની માત્ર પહોંચ પણ લખવાનું કર્યું નથી. ઘણાં પત્રોને માટે તેમ થયું છે, તેથી ચિત્તને વિશેષ મુંઝાવારૂપ થશે, તે વિચારરૂપ દયાના પ્રતિબંધે આ પત્ર લખ્યું છે. આત્માને મૂળજ્ઞાનથી ચલાયમાન કરી નાંખે એવા પ્રારબ્ધને વેદતાં આવો પ્રતિબંધ તે પ્રારબ્ધને ઉપકારનો હેતુ થાય છે, અને કોઈક વિકટ અવસરને વિષે એકવાર આત્માને મૂળજ્ઞાનથી વમાવી દેવાસુધીની સ્થિતિ પમાડે છે એમ જાણી, તેથી ડરીને વર્ત્તવું યોગ્ય છે, એમ વિચારી પત્રાદિની પહોંચ લખી નથી; તે ક્ષમા કરવાની નમ્રતાસહિત પ્રાર્થના છે.

અહો! જ્ઞાનીપુરુષના આશય ગંભીરતા, ધીરજ અને ઉપશમ! અહો! અહો! વારંવાર અહો!

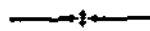
[અ.પ્ર.લ. ૧૫] [૬૨૩] મુંબઈ, આશાડ વદ ,, ૧૯૫૧–૧૯૫૨.

તમને તથા બીજા કોઈ સત્સમાગમની નિષ્ઠાવાળા ભાઈઓને અમારા સમાગમવિષે જિજ્ઞાસા રહે છે તે પ્રકાર જાણ્યામાં રહે છે, પણ તે વિષેનો અમુક કારણો પ્રત્યે વિચાર કરતાં પ્રવૃત્તિ થતી નથી. જે કારણો જણાવતાં પણ ચિત્ત સંક્ષેપ થાય છે. જો કે કંઈ પણ તે વિષે સ્પષ્ટાર્થ લખવાનું બન્યું હોય તો પત્ર તથા સમાગમાદિની રાહ જોયા કરાવ્યાનું અને તેમાં અનિશ્ચિતપણું થયું હોવાથી કંઈ કલેશ પ્રાપ્ત થવા દેવાનું જે અમારા પ્રત્યેથી થાય છે તે થવાનો સંભવ ઓછો થાય, પણ તે વિષે સ્પષ્ટાર્થથી લખતાં પણ ચિત્ત ઉપશમ પામ્યા કરે છે, એટલે સહજે કાંઈ થાય તે થવા દેવું યોગ્ય ભાસે છે.

પંચાણીએથી વળતી વખત ઘણુંકરી સમાગમનો યોગ થશે. ઘણુંકરી ચિત્તમાં એમ રહ્યા કરે છે કે હાલ વધારે સમાગમ પણ કરી શકવા યોગ્ય દશા નથી. પ્રથમથી આ પ્રકારનો વિચાર રહ્યા કરતો હતો, અને જે વિચાર વધારે શ્રેયકારક લાગતો હતો, પણ ઉદયવશાત્ કેટલાક ભાઈઓનો સમાગમ થવાનો પ્રસંગ થયો; જે એક પ્રકારે પ્રતિબંધ થવા જેવું જાણ્યું હતું, અને હાલ કંઈ પણ તેવું થયું છે, એમ લાગે છે. વર્તમાન આત્મદશા જોતાં તેટલો પ્રતિબંધ થવા દેવા યોગ્ય અધિકાર મને સંભવતો નથી. અત્રે કંઈક પ્રસંગથી સ્પષ્ટાર્થે જણાવવાયોગ્ય છે.

આ આત્માને વિષે ગુણનું વિશેષ વ્યક્તત્વ જાણી તમ વિગેરે કોઈ મુમુક્ષુ ભાઈઓની ભક્તિ વર્તતી હોય તોપણ તેથી તે ભક્તિની યોગ્યતા મારે વિષે સંભવે છે એમ સમજવાને યોગ્યતા મારી નથી; કેમકે બહુ વિચાર કરતાં વર્તમાનમાં તો તેવો સંભવ થાય છે, અને તે કારણથી કેટલોક વખત દૂર રહેવાનું ચિત્ત રહ્યા કરે છે; તેમ જ પત્રાદિદ્વારા પ્રતિબંધની પણ નિરિચ્છા રહ્યા કરે છે. આ વાત પ્રત્યે યથાશક્તિ વિચાર કરવો યોગ્ય છે. પ્રશ્ન-સમાધાનાદિ લખવાનો ઉદય પણ અલ્પ વર્તતો હોવાથી પ્રવૃત્તિ થઈ શકતી નથી તેમ જ વ્યાપારરૂપ ઉદયને વેદવામાં લક્ષ વિશેષ રાખ્યાથી પણ તેનો આ કાળમાં ઘણો ભાર ઓછો થઈ શકે; એમ વિચારથી પણ બીજા પ્રકાર તેની સાથે આવતાં જાણીને પણ સંક્ષેપે પ્રવર્તાય છે. આગળ જણાવ્યું તે પ્રમાણે વળતી વખતે ઘણુંકરી સમાગમ થવાનો લક્ષ રાખીશ.

એક વિનંતિ અત્રે કરવાયોગ્ય છે કે આ આત્મા વિષે તમને ગુણવ્યક્તત્વ ભાસતું હોય, અને તેથી અંતરમાં ભક્તિ રહેતી હોય તો તે ભક્તિવિષે યથાયોગ્ય વિચાર કરી જેમ તમને યોગ્ય લાગે તેમ કરવાયોગ્ય છો; પણ બહાર આ આત્માસંબંધી હાલ કંઈ પ્રસંગ ચર્ચિત થવા દેવાયોગ્ય નથી; કેમકે અવિરતિરૂપ ઉદય હોવાથી ગુણવ્યક્તત્વ હોય તોપણ લોકોને ભાસ્યમાન થવું કઠણ પડે; અને તેથી વિરાધના થવાનો કંઈ પણ હેતુ થાય; તેમ જ પૂર્વ મહાપુરુષના અનુક્રમનું ખંડન કરવા જેવું પ્રવર્તન આ આત્માથી કંઈ પણ થયું ગણાય. આ પત્રપર યથાશક્તિ વિચાર કરશો અને તમારા સમાગમવાસી જે કોઈ મુમુક્ષુ ભાઈઓ હોય તેમને—હાલ નહીં—પ્રસંગે-પ્રસંગે એટલે જે વખતે તેમને ઉપકારક થઈ શકે તેવું સંભવતું હોય ત્યારે આ વાત પ્રત્યે લક્ષિત કરશો. એ જ વિનંતિ.

[૪૫૮] [૬૨૯] મુંબઈ, શ્રાવણ, ૧૯૫૨.

દુર્લભ એવો મનુષ્યદેહ પણ પૂર્વે અનંત વાર પ્રાપ્ત થયા છતાં કંઈ પણ સફળપણું થયું નહીં; પણ આ મનુષ્યદેહને કૃતાર્થતા છે કે, જે મનુષ્યદેહે આ જીવે જ્ઞાનીપુરુષને ઓળખ્યા, તથા તે મહાભાગ્યનો આશ્રય કર્યો, જે પુરુષના આશ્રયે અનેક પ્રકારના મિથ્યા આગ્રહાદિની મંદતા થઈ, તે પુરુષને આશ્રયે આ દેહ છૂટે એ જ સાર્થક છે. જન્મ-જરા-મરણાદિને નાશ કરવાવાળું આત્મજ્ઞાન જેમને વિષે વર્તે છે તે પુરુષનો આશ્રય જ જીવને જન્મ-જરા-મરણાદિનો નાશ કરી શકે, કેમકે તે યથાસંભવ ઉપાય છે. સંયોગ-સંબંધે આ દેહપ્રત્યે આ જીવને જે પ્રારબ્ધ હશે તે વ્યતીત થયે તે દેહનો પ્રસંગ નિવૃત્ત થશે. તેનો ગમે ત્યારે વિયોગ નિશ્ચયે છે, પણ આશ્રયપૂર્વક દેહ છૂટે એ જ જન્મ સાર્થક છે, કે જે આશ્રયને પામીને જીવ તે ભવે અથવા ભાવિ એવા થોડા કાળે પણ સ્વસ્વરૂપમાં સ્થિતિ કરે.

તમે તથા શ્રી મુનિ પ્રસંગોપાત……પ્રત્યે જવાનું રાખશો. બ્રહ્મચર્ય, અપરિગ્રહાદિ યથાશક્તિ ધારવાની તેમને સંભાવના દેખાય તો મુનિએ તેમ કરવામાં પ્રતિબંધ નથી.

'શ્રી સદ્ગુરુએ કહ્યો છે એવા નિર્ગ્રંથમાર્ગનો સદાય આશ્રય રહો. હું દેહાદિ સ્વરૂપ નથી, અને દેહ-સ્ત્રી-પુત્રાદિ કોઈ પણ મારાં નથી, શુદ્ધ-ચૈતન્યસ્વરૂપ-અવિનાશી એવો હું આત્મા છઉં,' એમ આત્મભાવના કરતાં રાગદ્વેષનો ક્ષય થાય.

[×] [૬૩૦] કાવિઠા, શ્રાવણ વદ, ૧૯૫૨.

શરીર કોનું છે? મોહનું છે. માટે અસંગભાવના રાખવી યોગ્ય છે.

[૪૩૫] [૬૩૨] રાળજ, શ્રાવણ વદ ૧૪ રવિ, ૧૯૫૨.

વિચારવાન પુરુષો તો કૈવલ્યદશા થતાંસુધી મૃત્યુને નિત્ય સમીપ જ સમજીને પ્રવર્ત્તે છે

ઘણુંકરીને ઉત્પન્ન કરેલાં એવાં કર્મની રહસ્યભૂત મતિ મૃત્યુ વખતે વર્ત્તે છે. ક્વચિત્ માંડ પરિચય થયે એવો પરમાર્થ તે એક ભાવ; અને નિત્ય પરિચિત નિજકલ્પનાદિ ભાવે રૂઢિધર્મનું ગ્રહણ એવો ભાવ, એમ ભાવ બે પ્રકારના થઈ શકે. સદ્વિચારે યથાર્થ આત્મદૃષ્ટિ કે વાસ્તવ્ય ઉદાસીનતા તો સર્વ જીવ સમૂહ જોતાં કોઈક વિરલ જીવને ક્વચિત્-ક્વચિત્ હોય છે; અને બીજો ભાવ અનાદિ પરિચિત છે, તે જ પ્રાયે સર્વ જીવમાં જોવામાં આવે છે, અને દેહાંત પ્રસંગે પણ તેનું પ્રાબલ્ય જોવામાં આવે છે, એમ જાણી મૃત્યુ સમીપ આવ્યે તથારૂપ પરિણતિ કરવાનો વિચાર વિચારવાન પુરુષ છોડી દઈ, પ્રથમથી જ તે પ્રકારે વર્ત્તે છે. તમે પોતે બાહ્યક્રિયાનો વિધિનિષેધાગ્રહ વિસર્જનવત્ કરી દઈ, અથવા તેમાં અંતરપરિણામે ઉદાસીન થઈ, દેહ અને તેના સંબંધી સંબંધનો વારંવારનો વિક્ષેપ છોડી દઈ, યથાર્થ આત્મભાવનો વિચાર કરવાનું લક્ષગત કરો તો તે જ સાર્થક છે. છેલ્લે અવસરે અનશનાદિ કે સંસ્તરાદિક કે સંલેખનાદિક ક્રિયા ક્વચિત્ બનો કે ન બનો તોપણ જે જીવને ઉપર કહ્યો તે ભાવ લક્ષગત છે, તેનો જન્મ સફળ છે, અને ક્રમે કરી તે નિઃશ્રેયને પ્રાપ્ત થાય છે.

તમને બાહ્યક્રિયાદિનો કેટલાક કારણથી વિશેષ વિધિનિષેધ લક્ષ જોઈને અમને ખેદ થતો કે આમાં કાળ વ્યતીત થતાં આત્માવસ્થા કેટલી સ્વસ્થતા ભજે છે, અને શું યથાર્થ સ્વરૂપનો વિચાર કરી શકે છે, કે તમને તેનો આટલો બધો પરિચય ખેદનો હેતુ લાગતો નથી? સહજમાત્ર જેમાં ઉપયોગ દીધો હોય તો ચાલે તેવું છે, તેમાં લગભગ જાગ્રતિકાળનો ઘણો ભાગ વ્યતીત થવા જેવું થાય છે તે કેને અર્થે? અને તેનું શું પરિણામ? તે શા માટે તમને ધ્યાનમાં આવતું નથી? તે વિષે ક્વચિત્ કંઈ પ્રેરવાની ઇચ્છા થયેલી સંભવે છે, પણ તમારી તથારૂપ રુચી અને સ્થિતિ ન દેખવાથી પ્રેરણા કરતાં-કરતાં વૃત્તિ સંક્ષેપી લીધેલી. હજી પણ તમારા ચિત્તમાં આ વાતનો અવકાશ આપવાયોગ્ય અવસર છે. લોકો માત્ર વિચારવાન કે સમ્યગ્દૃષ્ટિ સમજે તેથી કલ્યાણ નથી, અથવા બાહ્યવ્યવહારના ઘણા વિધિનિષેધનાં કર્તૃત્વના મહાત્મ્યમાં કંઈ કલ્યાણ નથી, એમ અમને તો લાગે છે. આ કંઈ એકાંતિક દૃષ્ટિએ લખ્યું છે અથવા અન્ય કંઈ હેતુ છે, એમ વિચારવું છોડી દઈ, જે કંઈ તે વચનોથી અંતર્મુખવૃત્તિ થવાની પ્રેરણા થાય તે કરવાનો વિચાર રાખવો એ જ સુવિચારદૃષ્ટિ છે. લોકસમુદાય કોઈ ભલો થવાનો નથી. બાહ્યક્રિયાના અંતર્મુખવૃત્તિ વગરના વિધિનિષેધમાં કંઈ પણ વાસ્તવ્ય કલ્યાણ રહ્યું નથી. ગચ્છાદિ ભેદને નિર્વાહવામાં, નાનાપ્રકારના વિકલ્પો સિદ્ધ કરવામાં આત્માને આવરણ કરવા બરાબર છે. અનેકાંતિક માર્ગ પણ સમ્યક્ એકાંત

એવા નિજપદની પ્રાપ્તિ કરાવવા શિવાય બીજા અન્ય હેતુએ ઉપકારી નથી, એમ જાણી લખ્યું છે. તે માત્ર અનુકંપાબુદ્ધિએ, નિરાગ્રહથી, નિષ્કપટતાથી, નિર્દંભતાથી, અને હિતાર્થે લખ્યું છે, એમ જો તમે યથાર્થ વિચારશો તો દૃષ્ટિગોચર થશે, અને વચનનું ગ્રહણ કે પ્રેરણા થવાનો હેતુ થશે.

[૪૩૭-૪૩૮] *[૬૩૩] રાળજ, ભાદરવા શુદ ૮, ૧૯૫૨.

કેટલાક પ્રશ્નોનું સમાધાન જાણવાની જિજ્ઞાસા રહે એ સ્વાભાવિક છે. 'ઘણું-કરીને બધા માર્ગોમાં મનુષ્યપણાને મોક્ષનું એક સાધન જાણી બહુ વખાણ્યું છે, અને જીવને જેમ તે પ્રાપ્ત થાય એટલે તેની વૃદ્ધિ થાય તેમ કેટલાક માર્ગોમાં ઉપદેશ કર્યો દેખાય છે. જિનોક્ત માર્ગને વિષે તેવો ઉપદેશ કર્યો દેખાતો નથી. વેદોક્ત માર્ગમાં અપુત્રને ગતિ નથી, એ આદિ કારણથી તથા ચાર આશ્રમને ક્રમાદિથી કરીને વિચારતાં મનુષ્યની વૃદ્ધિ થાય તેવો ઉપદેશ કર્યો દૃષ્ટિગોચર થાય છે. જિનોક્ત માર્ગમાં તેથી ઉલટું જોવામાં આવે છે; અર્થાત્ તેમ નહીં કરતાં ગમે ત્યારે જીવ વૈરાગ્ય પામે તો સંસાર ત્યાગ કરી દેવો એવો ઉપદેશ જોવામાં આવે છે, તેથી ઘણા ગૃહસ્થાશ્રમને પામ્યાવિના ત્યાગી થાય, અને મનુષ્યની વૃદ્ધિ અટકે, કેમકે તેમના અત્યાગથી જે કંઈ તેમને સંતાનોત્પત્તિનો સંભવ રહેત તે ન થાય અને તેથી વંશનો નાશ થવા જેવું થાય, જેથી દુર્લભ એવું મનુષ્યપણું જે મોક્ષસાધનરૂપ ગણ્યું છે, તેની વૃદ્ધિ અટકે છે, માટે તેવો અભિપ્રાય જિનનો કેમ હોય?' તે જાણવા આદિ વિચારનું પ્રશ્ન લખ્યું છે, તેનું સમાધાન વિચારવા અર્થે અત્રે લખ્યું છે:—

લૌકિક દૃષ્ટિ અને અલૌકિક (લોકોત્તર) દૃષ્ટિમાં મોટો ભેદ છે, અથવા એક-બીજી દૃષ્ટિ પરસ્પર વિરુદ્ધ સ્વભાવવાળી છે. લૌકિક દૃષ્ટિમાં વ્યવહાર (સંસારિક કારણો)નું મુખ્યપણું છે, અને અલૌકિક દૃષ્ટિમાં પરમાર્થનું મુખ્યપણું છે. માટે અલૌ-કિક દૃષ્ટિને લૌકિક દૃષ્ટિના ફળની સાથે પ્રાયે (ઘણુંકરીને) મેળવવી યોગ્ય નહીં.

જૈન અને બીજા બધા માર્ગમાં ઘણુંકરીને મનુષ્યદેહનું વિશેષ મહાત્મ્ય એટલે મોક્ષસાધનના કારણરૂપ હોવાથી તેને ચિંતામણિ જેવો કહ્યો છે, તે સત્ય છે. પણ *જો તેથી મોક્ષસાધન કર્યું તો જ તેનું એ મહાત્મ્ય છે, નહીં તો પશુના દેહ જેટલીએ* વાસ્તવિક દૃષ્ટિથી તેની કિમ્મત દેખાતી નથી.

મનુષ્યાદિ વંશની વૃદ્ધિ કરવી એ વિચાર મુખ્યપણે લૌકિક દૃષ્ટિનો છે, પણ તે દેહ પામીને અવશ્ય મોક્ષસાધન કરવું, અથવા તે સાધનનો નિશ્ચય કરવો, એ વિચાર મુખ્યપણે અલૌકિક દૃષ્ટિનો છે. અલૌકિક દૃષ્ટિમાં મનુષ્યાદિ વંશની વૃદ્ધિ કરવી એમ કહ્યું નથી, તેથી મનુષ્યાદિનો નાશ કરવો એમ તેમાં આશય રહે છે, એમ સમજવું ન જોઈએ. લૌકિક દૃષ્ટિમાં તો યુદ્ધાદિ ઘણા પ્રસંગમાં હજારો મનુષ્યો નાશ પામવાનો વખત આવે છે, અને તેમાં ઘણા વંશરહિત થાય છે, પણ પરમાર્થે એટલે અલૌકિક દૃષ્ટિનાં તેવાં કાર્ય નથી, કે જેથી તેમ થવાનો ઘણુંકરીને વખત આવે, અર્થાત્ એ સ્થળે અલૌકિક દૃષ્ટિથી નિર્વૈરતા, અવિરોધ, મનુષ્યાદિ પ્રાણીની રક્ષા અને તેમના

---

* આ આંક ૬૩૩ વાળો પત્ર બીજી આવૃત્તિમાં આંક ૪૩૭ અને ૪૩૮ એમ બે જુદા જુદા પત્ર રૂપે છે. લગભગ એક જ ભાવાર્થના એક જ ઠેકાણેથી એક જ દિવસે જુદી જુદી વ્યક્તિઓને લખેલા આ બે પત્રો જણાય છે. ચોથી આવૃત્તિમાં આ બન્નેને બદલે એક જ પત્ર આપેલ છે. આ આવૃત્તિમાં પણ અમે એ બેને બદલે એક પત્ર તરીકે આપીયે છીયે.—સંશોધક.

વંશાનું રહેવું એ સહેજ બને છે; અને મનુષ્યાદિ વંશની વૃદ્ધિ કરવાનો જેનો હેતુ છે, એવી લૌકિક દૃષ્ટિ ઊલટી તે સ્થળે વૈર, વિરોધ, મનુષ્યાદિ પ્રાણીનો નાશ અને વંશરહિતપણું કરનારી થાય છે.

અલૌકિક દૃષ્ટિ પામીને અથવા અલૌકિક દૃષ્ટિની અસરથી કોઈ પણ મનુષ્ય નાની વયમાં ત્યાગી થાય તો તેથી જે ગૃહસ્થાશ્રમપણું પામ્યા ન હોય તેના વંશનો અથવા ગૃહસ્થાશ્રમપણું પામ્યા હોય અને પુત્રોત્પત્તિ ન થઈ હોય તેના વંશનો નાશ થવાનો વખત આવે, અને તેટલાં મનુષ્યો ઓછાં જન્મવાનું થાય, જેથી મોક્ષસાધનના હેતુભૂત એવા મનુષ્યદેહની પ્રાપ્તિ અટકાવવા જેવું બને, એમ લૌકિક દૃષ્ટિથી યોગ્ય લાગે; પણ પરમાર્થ દૃષ્ટિથી તે ઘણુંકરીને કલ્પનામાત્ર લાગે છે. કોઈ પણ પૂર્વે પરમાર્થ માર્ગને આરાધીને અત્રે મનુષ્યપણું પામ્યા હોય, તેને નાની વયથી જ ત્યાગ-વૈરાગ્ય તીવ્રપણે ઉદયમાં આવે છે, તેવા મનુષ્યને સંતાનની ઉત્પત્તિ થયા પછી ત્યાગ કરવાનો ઉપદેશ કરવો, અથવા આશ્રમના અનુક્રમમાં મૂકવા તે યથાર્થ દેખાતું નથી, કેમકે મનુષ્યદેહ તો બાહ્ય દૃષ્ટિથી અથવા અપેક્ષાપણે મોક્ષસાધનરૂપ છે, અને યથાર્થ ત્યાગ-વૈરાગ્ય તો મૂળપણે મોક્ષસાધનરૂપ છે, અને તેવાં કારણો પ્રાપ્ત કરવાથી મનુષ્યદેહનું મોક્ષસાધનપણું ઠરતું હતું, તે કારણો પ્રાપ્ત થયે તે દેહથી ભોગાદિમાં પડવાનું કહેવું, એ મનુષ્યદેહને મોક્ષસાધનરૂપ કરવા બરાબર કહેવાય કે સંસારસાધનરૂપ કરવા બરાબર કહેવાય, તે વિચારવાયોગ્ય છે.

વેદોક્ત માર્ગમાં ચાર આશ્રમ બાંધ્યા છે તે એકાંતે નથી. વામદેવ, શુકદેવ, જડભરતજી એ આદિ આશ્રમના ક્રમવગર ત્યાગપણે વિચર્યા છે. જેઓથી તેમ થવું અશક્ય હોય, તેઓ પરિણામે યથાર્થ ત્યાગ કરવાનો લક્ષ રાખી આશ્રમપૂર્વક પ્રવર્ત્તે તો તે સામાન્ય રીતે ઠીક છે, એમ કહી શકાય. આયુષ્યનું એવું ક્ષણભંગુરપણું છે કે, તેવો ક્રમ પણ વીરલાને જ પ્રાપ્ત થવાનો વખત આવે. કદાપિ તેવું આયુષ્ય પ્રાપ્ત થયું હોય તોપણ તેવી વૃત્તિએ એટલે પરિણામે યથાર્થ ત્યાગ થાય એવો લક્ષ રાખીને પ્રવર્ત્તવાનું તો કોઈકથી જ બને તેવું છે.

જિનોક્ત માર્ગનો પણ એવો એકાંત સિદ્ધાંત નથી કે ગમે તે વયમાં ગમે તેવે માણસે ત્યાગ કરવો. તથારૂપ સત્સંગ, સદ્ગુરુનો યોગ થયે, તે આશ્રયે કોઈ પૂર્વના સંસ્કારવાળો એટલે વિશેષ વૈરાગ્યવાન પુરુષ ગૃહસ્થાશ્રમ પામ્યા પહેલાં ત્યાગ કરે તો તેણે યોગ્ય કર્યું છે, એમ જિનસિદ્ધાંત પ્રાયે કહે છે; કેમકે અપૂર્વ એવાં સાધનો પ્રાપ્ત થયે ભોગાદિ ભોગવવાના વિચારમાં પડવું, અને તેની પ્રાપ્તિ અર્થે પ્રયત્ન કરી પોતાનું પ્રાપ્ત આત્મસાધન ગુમાવવા જેવું કરવું, અને પોતાથી સંતતિ થશે તે મનુષ્યદેહ પામશે તે મોક્ષ સાધનરૂપ થશે, એવી મનોર્થમાત્રકલ્પનામાં પડવું તે મનુષ્યપણાનું ઉત્તમપણું ટાળીને પશુવત્ કરવા જેવું થાય.

ઇંદ્રિયાદિ શાંત થયાં નથી, જ્ઞાનીપુરુષની દૃષ્ટિમાં હજી જે ત્યાગ કરવાને યોગ્ય નથી, એવા કોઈ મંદ કે મોહવૈરાગ્યવાન જીવને ત્યાગ લેવો પ્રશસ્ત જ છે, એમ કંઈ જિનસિદ્ધાંત એકાંતે નથી. પ્રથમથી જ જેને ઉત્તમ સંસ્કારવાળો વૈરાગ્ય ન હોય તે પુરુષ કદાપિ ત્યાગનો પરિણામે લક્ષ રાખી આશ્રમપૂર્વક પ્રવર્ત્તે તો તેણે એકાંતે ભૂલ જ કરી છે, અને ત્યાગ જ કર્યો હોત તો ઉત્તમ હતું, એમ પણ જિન-સિદ્ધાંત નથી. માત્ર મોક્ષસાધનનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થયે તે પ્રસંગ જતો કરવો ન જોઈએ, એમ જિનનો

ઉપદેશ છે. ઉત્તમ સંસ્કારવાળા પુરુષો ગૃહસ્થાશ્રમ કર્યા શિવાય ત્યાગ કરે તેથી મનુષ્યની વૃદ્ધિ અટકે અને તેથી મોક્ષસાધનનાં કારણ અટકે એ વિચારવું અલ્પ દૃષ્ટિથી યોગ્ય દેખાય, પણ તથારૂપ ત્યાગ–વૈરાગ્યનો યોગ પ્રાપ્ત થયે, મનુષ્યદેહનું સફળપણું થવા અર્થે, તે યોગનો અપ્રમત્તપણે વિલંબ વગર લાભ પ્રાપ્ત કરવો તે વિચાર પૂર્વાપર અવિરુદ્ધ અને પરમાર્થ દૃષ્ટિથી સિદ્ધ કહેવાય. આયુષ્ય સંપૂર્ણ છે તથા આપણે સંતતિ થાય તો તેઓ મોક્ષસાધન કરશે એવો નિશ્ચય કરી, સંતતિ થશે જ એવું માન્ય રાખી, પાછો આવોને આવો ત્યાગ પ્રકાશિત થશે, એવું ભવિષ્ય કલ્પીને આશ્રમપૂર્વક પ્રવર્તવાનું કયો વિચારવાન એકાંતે યોગ્ય ગણે ? પોતાના વૈરાગ્યમાં મંદપણું ન હોય, અને જ્ઞાનીપુરુષ જેને ત્યાગ કરવા યોગ્ય ગણતા હોય, તેણે બીજાં મનોર્થ માત્ર કારણોનો અથવા અનિશ્ચિત કારણોનો વિચાર છોડી દઈ નિશ્ચિત અને પ્રાપ્ત ઉત્તમ કારણનો આશ્રય કરવો એ જ ઉત્તમ છે, અને એ જ મનુષ્યપણાનું સાર્થક છે; બાકી વૃદ્ધિ આદિની તો કલ્પના છે; ખરેખરો મોક્ષમાર્ગ નાશ કરી માત્ર મનુષ્યની વૃદ્ધિ કરવાની કલ્પના કર્યા જેવું કરીએ તો બને.

વળી જેમ હાલ પુત્રોત્પત્તિમાટે આ પુરુષને અટકવું પડયું હતું, તેમ તેને (થનાર પુત્રને) પણ અટકવું થાય, તેથી તો કોઈને ઉત્કૃષ્ટ ત્યાગરૂપ મોક્ષસાધન પ્રાપ્ત થવાનો જોગ ન આવવા દેવા જેવું થાય.

વળી કોઈ કોઈ ઉત્તમ સંસ્કારવાન પુરુષોના ગૃહાશ્રમ પહેલાંના ત્યાગથી વંશવૃદ્ધિ અટકવાનો વિચાર લઈએ, તો તેવા ઉત્તમ પુરુષના ઉપદેશથી અનેક જીવો જે મનુષ્યાદિ પ્રાણીનો નાશ કરતાં ડરતા નથી તેઓ ઉપદેશ પામી વર્ત્તમાનમાં તેવી રીતે મનુષ્યાદિનો નાશ કરતાં કેમ ન અટકે ? તથા શુભવૃત્તિ પામવાથી ફરી મનુષ્યપણું કેમ ન પામે ? અને એ રીતે મનુષ્યનું રક્ષણ તથા વૃદ્ધિ સંભવે.

અલૌકિક દૃષ્ટિમાં તો મનુષ્યની હાનિ–વૃદ્ધિ આદિનો મુખ્ય વિચાર નથી, કલ્યાણ–અકલ્યાણનો મુખ્ય વિચાર છે. એક રાજા જો અલૌકિક દૃષ્ટિ પામે તો પોતાને મોહે હજારો પ્રાણીઓનો યુદ્ધમાં નાશ થવાનો હેતુ દેખી ઘણીવાર વગર કારણે તેવાં યુદ્ધો ઉત્પન્ન ન કરે, તેથી ઘણાં માણસોનો બચાવ થાય, અને તેથી વંશવૃદ્ધિ થઈ ઘણાં માણસોનો બચાવ થાય, અને તેથી વંશવૃદ્ધિ થઈ ઘણાં માણસો વધે એમ પણ વિચાર કેમ ન લઈ શકાય ? એ આદિ અનેક પ્રકારે વિચાર કરવાથી લૌકિક દૃષ્ટિ ટળી અલૌકિક દૃષ્ટિએ વિચાર જાગૃતિ થશે.

એ આદિ ઘણાં કારણોથી પરમાર્થદૃષ્ટિથી જે બોધ્યું છે તે જ યોગ્ય જોવામાં આવે છે. ઉપયોગ આવાં પ્રશ્નોત્તરમાં વિશેષ કરી પ્રેરવો કઠણ પડે છે, તોપણ સંક્ષેપમાં જે કંઈ લખવાનું બન્યું તે ઉદીરણાવત્ કરીને લખ્યું છે.

જ્યાંસુધી બને ત્યાંસુધી જ્ઞાનીપુરુષનાં વચનને લૌકિક આશયમાં ન ઉતારવાં; અથવા અલૌકિક દૃષ્ટિએ વિચારવાં યોગ્ય છે; અને જ્યાંસુધી બને ત્યાંસુધી લૌકિક પ્રશ્નોત્તરમાં પણ વિશેષ ઉપકારવિના પડવું ન ઘટે; તેવા પ્રસંગોથી કેટલીકવાર પરમાર્થદૃષ્ટિ ક્ષોભ પમાડવા જેવું પરિણામ આવે છે.

વડના ટેટા કે પીપરના પીપાંનું રક્ષણ પણ કંઈ તેના વંશવૃદ્ધિને અર્થે કરવાના હેતુથી અભક્ષ કહ્યાં છે, એમ સમજવું યોગ્ય નથી. તેમાં કોમળપણું હોય છે ત્યારે અનંતકાયનો સંભવ છે, તથા તેને બદલે બીજી ઘણી ચીજોથી નિષ્પાપપણે રહી શકાય

છે, છતાં તે જ અંગીકાર કરવાની ઇચ્છા રાખવી તે વૃત્તિનું ઘણું તુચ્છપણું થાય છે, તેથી અભક્ષ કહ્યાં છે; તે યથાર્થ લાગવાયોગ્ય છે.

પાણીનાં ટીપામાં અસંખ્યાત જીવ છે એ વાત ખરી છે, પણ ઉપર દર્શાવ્યાં જે વડના ટેટાં વગેરેનાં કારણો તેવાં કારણો તેમાં રહ્યાં નથી, તેથી તે અભક્ષ કહ્યું નથી, જો કે તેવું પાણી વાપરવાની પણ આજ્ઞા છે, એમ કહ્યું નથી, અને તેથી પણ અમુક પાપ થાય એવો ઉપદેશ છે.

આગળના[1] કાગળમાં બીજના સચિત-અચિત સંબંધી સમાધાન લખ્યું છે તે કોઈ એક વિશેષ હેતુથી સંક્ષેપ્યું છે. પરંપરા રૂઢિ પ્રમાણે લખ્યું છે, તથાપિ તેમાં કંઈક વિશેષ ભેદ સમજાય છે, તે લખ્યો નથી. લખવાયોગ્ય નહીં લાગવાથી લખ્યો નથી. કેમકે તે ભેદ વિચારમાત્ર છે, અને તેમાં કાંઈ તેવો ઉપકાર સમાયો દેખાતો નથી.

નાનાપ્રકારના પ્રશ્નોત્તરનો લક્ષ એક માત્ર આત્માર્થપ્રત્યે થાય તો આત્માને ઘણો ઉપકાર થવાનો સંભવ રહે.

---

[૪૩૬] [૬૩૪] વડવા, ભાદ્ર. શુદ ૧૧, ૧૯૫૨.

ત્રણ પત્રો પ્રાપ્ત થયાં છે. 'કંઈ પણ વૃત્તિ રોકતાં તે કરતાં વિશેષ અભિમાન વર્તે છે,' તેમ જ 'તૃષ્ણાના પ્રવાહમાં ચાલતાં તણાઈ જવાય છે, અને તેની ગતિ રોકવાનું સામર્થ્ય રહેતું નથી' ઇત્યાદિ વિગત તથા 'ક્ષમાપના અને કર્કટી રાક્ષસીના 'યોગવાસિષ્ઠ' સંબંધી પ્રસંગની જગતભ્રમ ટળવા માટેમાં વિશેષતા' લખી તે વિગત વાંચી છે. હાલ લખવામાં ઉપયોગ વિશેષ રહી શકતો નથી, જેથી પત્રની પહોંચ પણ લખતાં રહી જાય છે. સંક્ષેપમાં તે પત્રોના ઉત્તર નીચે લખ્યાપરથી વિચારવાયોગ્ય છે.

વૃત્તિઆદિ સંક્ષેપ અભિમાનપૂર્વક થતો હોય તોપણ કરવો ઘટે. વિશેષતા એટલી કે તે અભિમાનપર નિરંતર ખેદ રાખવો. તેમ બને તો ક્રમે કરીને વૃત્તિઆદિનો સંક્ષેપ થાય, અને તે સંબંધી અભિમાન પણ સંક્ષેપ થાય.

ઘણે સ્થળે વિચારવાન પુરુષોએ એમ કહ્યું છે કે જ્ઞાન થયે કામ, ક્રોધ, તૃષ્ણાદિ ભાવ નિર્મૂળ થાય. તે સત્ય છે, તથાપિ તે વચનોનો એવો પરમાર્થ નથી કે જ્ઞાન થયા પ્રથમ તે મોળાં ન પડે કે ઓછાં ન થાય. મૂળસહિત છેદ તો જ્ઞાને કરીને થાય, પણ કષાયાદિનું મોળાપણું કે ઓછાપણું ન થાય ત્યાંસુધી જ્ઞાન ઘણુંકરીને ઉત્પન્ન જ ન થાય. જ્ઞાન પ્રાપ્ત થવામાં વિચાર મુખ્ય સાધન છે; અને તે વિચારને વૈરાગ્ય (ભોગપ્રત્યે અનાસક્તિ) તથા ઉપશમ (કષાયાદિનું ઘણું જ મંદપણું, તે પ્રત્યે વિશેષ ખેદ) બે મુખ્ય આધાર છે, એમ જાણી તેનો નિરંતર લક્ષ રાખી તેવી પરિણતિ કરવી ઘટે. સત્પુરુષના વચનના યથાર્થ ગ્રહણવિના વિચાર ઘણુંકરીને ઉદ્ભવ થતો નથી; અને સત્પુરુષના વચનનું યથાર્થ ગ્રહણ સત્પુરુષની પ્રતીતિએ કલ્યાણ થવામાં સર્વોત્કૃષ્ટ નિમિત્ત હોવાથી તેમની 'અનન્ય આશ્રયભક્તિ' પરિણામ પામ્યેથી થાય છે. ઘણુંકરી એક-બીજા કારણોને અન્યોન્યાશ્રય જેવું છે. ક્યાંક કોઈનું મુખ્યપણું છે, ક્યાંક કોઈનું મુખ્યપણું છે, તથાપિ એમ તો અનુભવમાં આવે છે કે ખરેખરો મુમુક્ષુ હોય તેને સત્પુરુષની 'આશ્રયભક્તિ' અહંભાવાદિ છેદવાને માટે અને અલ્પકાળમાં વિચારદશા પરિણામ પામવાને માટે ઉત્કૃષ્ટ કારણરૂપ થાય છે. ભોગમાં અનાસક્તિ થાય, તથા

---

૧ જુઓ આંક ૬૩૧-૪ ('સિદ્ધાંત બોધ'માં)—સંશોધક.

લૌકિક વિશેષતા દેખાડવાની બુદ્ધિ ઓછી કરવામાં આવે તો તૃષ્ણા નિર્બળ થતી જાય છે. લૌકિક માન આદિનું તુચ્છપણું સમજવામાં આવે તો તેની વિશેષતા ન લાગે; અને તેથી તેની ઇચ્છા સહેજે મોળી પડી જાય, એમ યથાર્થ ભાસે છે. માંડ-માંડ આજીવિકા ચાલતી હોય તોપણ મુમુક્ષુને તે ઘણું છે, કેમકે વિશેષનો કંઈ અવશ્ય ઉપયોગ (કારણ) નથી, એમ જ્યાંસુધી નિશ્ચયમાં ન આણવામાં આવે ત્યાંસુધી તૃષ્ણા નાનાપ્રકારે આવરણ કર્યા કરે. લૌકિક વિશેષતામાં કંઈ સારભૂતતા નથી, એમ નિશ્ચય કરવામાં આવે તો માંડ આજીવિકા જેટલું મળતું હોય તોપણ તૃપ્તિ રહે. માંડ આજીવિકા જેટલું મળતું ન હોય તોપણ મુમુક્ષુ જીવ આર્ત્તધ્યાન ઘણુંકરીને થવા ન દે, અથવા થયે તે પર વિશેષ ખેદ કરે, અને આજીવિકામાં ત્રુટતું યથાધર્મ ઉપાર્જન કરવાની મંદ કલ્પના કરે એ આદિ પ્રકારે વર્તતાં તૃષ્ણાનો પરાભવ ક્ષીણ થવાયોગ્ય દેખાય છે.

આધ્યાત્મિકશાસ્ત્ર પણ આત્મજ્ઞાનનો હેતુ ઘણુંકરીને સત્પુરુષને વચને થાય છે, કેમકે પરમાર્થઆત્મા શાસ્ત્રમાં વર્ત્તતો નથી, સત્પુરુષમાં વર્ત્તે છે. મુમુક્ષુએ જો કોઈ સત્પુરુષનો આશ્રય પ્રાપ્ત થયો હોય તો પ્રાયે જ્ઞાનની યાચના કરવી ન ઘટે, માત્ર તથારૂપ વૈરાગ્ય-ઉપશમાદિ પ્રાપ્ત કરવાના ઉપાય કરવા ઘટે. તે યોગ્ય પ્રકારે સિદ્ધ થયે જ્ઞાનીનો ઉપદેશ સુલભ પરિણમે છે, અને યથાર્થ વિચાર તથા જ્ઞાનનો હેતુ થાય છે.

જ્યાંસુધી ઓછી ઉપાધિવાળાં ક્ષેત્રે આજીવિકા ચાલતી હોય ત્યાંસુધી વિશેષ મેળવવાની કલ્પનાએ મુમુક્ષુએ કોઈ એક વિશેષ અલૌકિક હેતુવિના વધારે ઉપાધિવાળાં ક્ષેત્રે જવું ન ઘટે કેમકે તેથી ઘણી સદ્વૃત્તિઓ મોળી પડી જાય છે, અથવા વર્દ્ધમાન થતી નથી.

'યોગવાસિષ્ઠ'ના પ્રથમનાં બે પ્રકરણ અને તેવા ગ્રંથોનો મુમુક્ષુએ વિશેષ કરી લક્ષ કરવાયોગ્ય છે. 	સહજાત્મસ્વરૂપે યથાયોગ્ય પ્રાપ્ત થાય.

[અપ્ર.લ. ૧૭] 	[૬૩૫] 	વડવા, ભાદ. શુદ ૧૧, ૧૯૫૨.

બ્રહ્મરંધ્રાદિને વિષે થતા ભાસ વિષે પ્રથમ મુંબઈ કાગળ મળ્યો હતો. હાલ બીજો તે વિષેની વિગતનો અત્રે કાગળ મળ્યો છે. તે તે ભાસ થવા સંભવે છે, એમ જણાવવામાં કંઈક સમજણભેદથી વ્યાખ્યાભેદ થાય. શ્રી વૈજનાથજીનો તમને સમાગમ છે. તો તેઓદ્વારા તે માર્ગનો યથાશક્તિ વિશેષ પુરુષાર્થ થતો હોય તો કરવો યોગ્ય છે, વર્ત્તમાનમાં તે માર્ગ પ્રત્યે અમારો વિશેષ ઉપયોગ વર્તતો નથી. તેમ પત્રદ્વારા તે માર્ગનો ઘણુંકરીને વિશેષ લક્ષ કરાવી શકાતો નથી, જેથી તમને શ્રી વૈજનાથજીનો સમાગમ છે તો યથાશક્તિ તે સમાગમનો લાભ લેવામાં વૃત્તિ રાખો તો અડચણ નથી. આત્માના કંઈક ઉજ્જવળપણાને અર્થે, તેનું અસ્તિત્વ તથા મહાત્મ્યાદિ પ્રતીતિમાં આવવાને અર્થે તથા આત્મજ્ઞાનના અધિકારીપણાને અર્થે તે સાધન ઉપકારી છે, એ શિવાય બીજી રીતે ઘણુંકરીને ઉપકારી નથી; એટલો લક્ષ અવશ્ય રાખવો યોગ્ય છે. એ જ વિનંતિ.

સહજાત્મસ્વરૂપે યથાયોગ્ય પ્રણામ પ્રાપ્ત થાય.

[વ્યા.પ. ૯] 	[૬૩૬] 	[સ. નિ. રાળજ, ભાદરવા, ૧૯૫૨.

જૈન દર્શનની રીતિએ જોતાં સમ્યગ્દર્શન અને વેદાંતની રીતિએ જોતાં કેવળજ્ઞાન અમને સંભવે છે. જૈનમાં કેવળજ્ઞાનનું સ્વરૂપ લખ્યું છે, તે જ માત્ર સમજવું મુશ્કેલ થઈ પડે છે. વળી વર્ત્તમાનમાં તે જ્ઞાનનો તેણે જ નિષેધ કર્યો છે, જેથી તત્સંબંધી પ્રયત્ન કરવું પણ સફળ ન દેખાય. જૈન પ્રસંગમાં અમારો વધારે નિવાસ થયો છે તો કોઈ પણ પ્રકારે તે માર્ગનો

ઉદ્ધાર અમ જેવાને દ્વારે વિશેષ કરીને થઈ શકે, કેમકે તેનું સ્વરૂપ વિશેષે કરીને સમજાયું હોય એ આદિ ······ વર્ત્તમાનમાં જૈનદર્શન એટલું બધું અવ્યવસ્થિત અથવા વિપરીત સ્થિતિમાં જોવામાં આવે છે કે, તેમાંથી જાણે જિનનો++++[1] ગયો છે, અને લોકો માર્ગ પ્રરૂપે છે. બાહ્ય કુટારો બહુ વધારી દીધો છે, અને અંતમાર્ગનું ઘણુંકરી જ્ઞાન વિચ્છેદ જેવું થયું છે. વેદોક્ત માર્ગમાં બસેં ચારસેં વર્ષે કોઈ કોઈ મોટા આચાર્ય થયા દેખાય છે કે જેથી લાખો માણસને વેદોક્ત રીતિ સચેત થઈ પ્રાપ્ત થઈ હોય. વળી સાધારણ રીતે કોઈ કોઈ આચાર્ય અથવા તે માર્ગના જાણ સારા પુરુષો એમને એમ થયા કરે છે, અને જૈનમાર્ગમાં ઘણાં વર્ષ થયાં તેવું બન્યું દેખાતું નથી. જૈનમાર્ગમાં પ્રજા પણ ઘણી થોડી રહી છે, અને તેમાં સેંકડો ભેદ વર્ત્તે છે, એટલું જ નહીં પણ 'મૂળમાર્ગ'[2]ની સન્મુખની વાત પણ તેમને કાને નથી પડતી, અને ઉપદેશકના લક્ષમાં નથી, એવી સ્થિતિ વર્ત્તે છે. તેથી ચિત્તમાં એમ આવ્યા કરે છે કે જો તે માર્ગ વધારે પ્રચાર પામે તો તેમ કરવું, નહીં તો તેમાં વર્ત્તતી પ્રજાને મૂળલક્ષપણે દોરવી. આ કામ ઘણું વિકટ છે. વળી જૈનમાર્ગ પોતે જ સમજાવવો તથા સમજવો કઠણ છે. સમજાવતાં આડાં કારણો આવીને ઘણાં ઉભાં રહે, તેવી સ્થિતિ છે. એટલે તેવી પ્રવૃત્તિ કરતાં ડર લાગે છે. તેની સાથે એમ પણ રહે છે કે જો આ કાર્ય આ કાળમાં અમારાથી કંઈ પણ બને તો બની શકે; નહીંતો હાલ તો મૂળમાર્ગ સન્મુખ થવા માટે બીજાનું પ્રયત્ન કામ આવે તેવું દેખાતું નથી. ઘણુંકરીને મૂળમાર્ગ બીજાના લક્ષમાં નથી, તેમ તેવું [પાઠાં. તે હેતુ] દષ્ટાંતે ઉપદેશવામાં પરમશ્રુત આદિ ગુણો જોઈએ છે, તેમ જ અંતરંગ કેટલાક ગુણો જોઈએ છે તે અત્ર છે એવું દઢ ભાસે છે.

એ રીતે જો મૂળમાર્ગ પ્રગટતામાં આણવો હોય તો પ્રગટ કરનારે સર્વસંગપરિત્યાગ કરવો યોગ્ય; કેમકે તેથી ખરેખરો સમર્થ ઉપકાર થવાનો વખત આવે. વર્ત્તમાન દશા જોતાં, સત્તાના કર્મોપર દષ્ટિ દેતાં કેટલાક વખત પછી તે ઉદયમાં આવવો સંભવે છે. અમને સહજસ્વરૂપ જ્ઞાન છે, જેથી યોગસાધનની એટલી અપેક્ષા નહીં હોવાથી તેમાં પ્રવૃત્તિ કરી નથી, તેમ તે સર્વસંગપરિત્યાગમાં અથવા વિશુદ્ધદેશપરિત્યાગમાં સાધવા યોગ્ય છે. એથી લોકોને ઘણો ઉપકાર થાય છે; જો કે વાસ્તવિક ઉપકારનું કારણ તો આત્મજ્ઞાનવિના બીજું કાંઈ નથી. હાલ બે વર્ષ સુધી તો તે યોગસાધન વિશેષ કરી ઉદયમાં આવે તેમ દેખાતું નથી. તેથી ત્યાર પછીની કલ્પના કરાય છે, અને ૩ થી ૪ વર્ષ તે માર્ગમાં ગાળવામાં આવ્યાં હોય તો [૩૬ મે વર્ષે] સર્વસંગપરિત્યાગી ઉપદેશકનો વખત આવે, અને લોકોનું શ્રેય થવું હોય તો થાય. નાની વયે માર્ગનો ઉદ્ધાર કરવા સંબંધી જિજ્ઞાસા વર્ત્તતી હતી, ત્યાર પછી જ્ઞાનદશા આવ્યે ક્રમે કરીને તે ઉપશમ જેવી થઈ; પણ કોઈ કોઈ લોકો પરિચયમાં આવેલા, તેમને કેટલીક વિશેષતા ભાસવાથી કંઈક મૂળમાર્ગપર લક્ષ આપેલો [પાઠા. આવેલો], અને આ બાજુ તો સેંકડો અને હજારો માણસો પ્રસંગમાં આવેલા, જેમાંથી કંઈક સમજણવાળા તથા ઉપદેશક પ્રત્યે આસ્થાવાળા એવાસો એક માણસ નીકળે. એ ઉપરથી એમ જોવામાં આવ્યું કે લોકો તરવાના કામી વિશેષ છે, પણ તેમને તેવો યોગ બાઝતો નથી. જો ખરેખર ઉપદેશક પુરુષનો યોગ બને તો ઘણા જીવ મૂળમાર્ગ પામે તેવું છે, અને દયા આદિનો વિશેષ ઉદ્યોત થાય એવું છે. એમ દેખાવાથી કંઈક ચિત્તમાં આવે છે કે આ કાર્ય કોઈ કરે તો સારૂં. પણ દષ્ટિ કરતાં તેવો પુરુષ ધ્યાનમાં આવતો નથી, એટલે કંઈક લખનાર પ્રત્યે જ દષ્ટિ આવે છે, પણ લખનારનો જન્મથી લક્ષ એવો છે કે એ જેવું એકકે જોખમવાળું પદ નથી, અને પોતાની તે કાર્યની યથાયોગ્યતા જ્યાંસુધી ન વર્ત્તે ત્યાંસુધી તેની ઇચ્છા માત્ર પણ ન કરવી, અને ઘણુંકરીને હજુ સુધી તેમ વર્ત્તવામાં આવ્યું છે. માર્ગનું કંઈ પણ સ્વરૂપ કંઈકને સમજાવ્યું છે, તથાપિ કોઈને એક વ્રત–પચ્ચખાણ આપ્યું નથી, અથવા તમે

[1] અહીં અક્ષર તુટી ગયા છે. [2] 'મૂળમાર્ગ' જુઓ આંક. ૬૪૫. ('સિદ્ધાંતબોધ'માં)—સંશોધક.

મારા શિષ્ય છો, અને અમે ગુરૂ છીએ એવો ઘણુંકરીને પ્રકાર દર્શિત થયો નથી. કહેવાનો હેતુ એવો છે કે સર્વસંગપરિત્યાગ થયે તે કાર્યની પ્રવૃત્તિ સહજસ્વભાવે ઉદયમાં આવે તો કરવી એવી માત્ર કલ્પના છે. તેનો ખરેખરો આગ્રહ નથી, માત્ર અનુકંપાદિ તથા જ્ઞાનપ્રભાવ વર્તે છે તેથી ક્યારેક તે વૃત્તિ ઉઠે છે, અથવા અલ્પાંશે અંગમાં તે વૃત્તિ છે, તથાપિ તે સ્વવશ છે એમ ધારીએ છીએ. તેમ સર્વસંગપરિત્યાગાદિ થાય તો હજારો માણસ મૂળમાર્ગને પામે, અને હજારો માણસ તે સન્માર્ગને આરાધી સદ્ગતિને પામે એમ અમારાથી થવું સંભવે છે. અમારા સંગમાં ત્યાગ કરવાને ઘણા જીવને વૃત્તિ થાય એવો અંગમાં ત્યાગ છે. ધર્મ સ્થાપવાનું માન મોટું છે; તેની સ્પૃહાથી પણ વખતે આવી વૃત્તિ રહે, પણ આત્માને ઘણીવાર તાવી જોતાં તે સંભવ હવેની દશામાં ઓછો જ દેખાય છે, અને કંઈક સત્તાગત રહ્યો હશે તો તે ક્ષીણ થશે એમ અવશ્ય ભાસે છે, કેમકે યથાયોગ્યતાવિના, દેહ છૂટી જાય તેવી દૃઢ કલ્પના હોય તોપણ, માર્ગ ઉપદેશવો નહીં, એમ આત્મનિશ્ચય વર્ત્તે છે. એક એ બળવાન કારણથી પરિગ્રહાદિ ત્યાગ કરવાનો વિચાર રહ્યા કરે છે. મારા મનમાં એમ રહે છે કે વેદોક્ત ધર્મ પ્રકાશવો અથવા સ્થાપવો હોય તો મારી દશા યથાયોગ્ય છે. પણ જિનોક્તમાર્ગ [પાઠા. ધર્મ] સ્થાપવો હોય તો હજુ તેટલી યોગ્યતા નથી, તોપણ વિશેષ યોગ્યતા છે, એમ લાગે છે.

[વ્યા.પ.૧૦] [૬૩૭]

હે નાથ ! કાં ધર્મોન્નતિ કરવારૂપ ઇચ્છા સહજપણે સમાવેશ પામે તેમ થાઓ; કાં તો તે ઇચ્છા અવશ્ય કાર્યરૂપ થાઓ. અવશ્ય કાર્યરૂપ થવી બહુ દુષ્કર દેખાય છે. કેમકે અલ્પ-અલ્પ વાતમાં મતભેદ બહુ છે, અને તેનાં મૂળ ઘણાં ઉંડાં ગયેલાં છે. મૂળમાર્ગથી લોકો લાખો ગાઉ દૂર છે એટલું જ નહીં પણ મૂળમાર્ગની જિજ્ઞાસા તેમને ઉત્પન્ન કરાવવી હોય, તોપણ ઘણા કાળનો પરિચય થયે પણ થવી કઠણ પડે એવી તેમની દુરાગ્રહાદિથી જડપ્રધાન દશા વર્ત્તે છે.

× × ×

ઉન્નતિનાં સાધનોની સ્મૃતિ કરૂં છું:—

બોધબીજનું સ્વરૂપનિરૂપણ મૂળમાર્ગ પ્રમાણે ઠામ ઠામ થાય.
ઠામ ઠામ મતભેદથી કંઈ જ કલ્યાણ નથી એ વાત ફેલાય.
પ્રત્યક્ષ સદ્ગુરૂની આજ્ઞાએ ધર્મ છે એમ વાત લક્ષમાં આવે.
દ્રવ્યાનુયોગ,–આત્મવિદ્યાપ્રકાશ થાય.
ત્યાગ વૈરાગ્યનાં વિશેષપણાથી સાધુઓ વિચરે.
નવતત્ત્વપ્રકાશ. *વિચાર.*
સાધુધર્મપ્રકાશ. *ઘણા જીવોને પ્રાપ્તિ.*
શ્રાવકધર્મપ્રકાશ.

[×] [૬૩૮] આનંદ, ભા. વદ ૧૨ રવિ, ૧૯૫૨.

કાગળ મળ્યો છે. 'મનુષ્યાદિ પ્રાણીની વૃદ્ધિ' સંબંધે તમે જે પ્રશ્ન લખેલ તે પ્રશ્ન જે કારણથી લખાયું હતું, તેનું કારણ તે પ્રશ્ન મળેલ તેવામાં સાંભળ્યું હતું. એવાં પ્રશ્નથી આત્માર્થ સિદ્ધ થતો નથી, અથવા વૃથાકાળક્ષેપ જેવું થાય છે; તેથી આત્માર્થ પ્રત્યે લક્ષ થવા, તમને તેવાં પ્રશ્ન પ્રત્યે કે તેવા પ્રસંગો પ્રત્યે તમારે ઉદાસીન રહેવું યોગ્ય છે, એમ જણાવ્યું હતું; તેમ તેવાં પ્રશ્નના ઉત્તર લખવા જેવી અત્રે વર્ત્તમાન દશા ઘણુંકરી વર્ત્તતી નથી, એમ જણાવ્યું હતું. અનિયમિત અને અલ્પ આયુષ્યવાળા આ દેહે આત્માર્થનો લક્ષ સૌથી પ્રથમ કર્ત્તવ્ય છે.

[૪૪૦] [૬૪૬] શ્રી આનંદ, આસો શુદ ૧ ગુરુ, ૧૯૫૨.

ॐ સદ્ગુરુપ્રસાદ

શ્રી રામદાસસ્વામીનું યોજેલું 'દાસબોધ' નામનું પુસ્તક મરાઠી ભાષામાં છે. તેનું ગુજરાતી ભાષાંતર છપાઈ પ્રગટ થયું છે; જે પુસ્તક વાંચવા તથા વિચારવા અર્થે મોકલ્યું છે.

પ્રથમ ગણપતિ આદિની સ્તુતિ કરી છે, તેથી તેમ જ, પાછળ જગતના પદાર્થોને આત્મારૂપ વર્ણવીને ઉપદેશ કર્યો છે તેથી, તેમ જ તેમાં વેદાંતનું મુખ્યપણું વર્ણવ્યું છે તે વગેરેથી કંઈ પણ ભય ન પામતાં, અથવા વિકલ્પ નહીં પામતાં, આત્માર્થવિષેના ગ્રંથકર્ત્તાના વિચારોનું અવગાહન કરવાયોગ્ય છે. આત્માર્થે વિચારવામાં તેથી ક્રમે કરીને સુલભતા થાય છે.

શ્રી……ને વ્યાખ્યાન કરવાનું રહે છે, તેથી અહંભાવાદિનો ભય રહે છે, તે સંભવિત છે.

જેણે જેણે સદ્ગુરુને વિષે તથા તેમની દશાને વિષે વિશેષપણું દીઠું છે, તેને તેને ઘણુંકરીને અહંભાવ તથારૂપ પ્રસંગ જેવા પ્રસંગોમાં ઉદય થતો નથી; અથવા તરત શમાય છે. અહંભાવને જો આગળથી ઝેર જેવો પ્રતીત કર્યો હોય, તો પૂર્વાપર તેનો સંભવ ઓછો થાય. કંઈક અંતરમાં ચાતુર્યાદિ ભાવે મીઠાશ સૂક્ષ્મપરિણતિએ પણ રાખી હોય, તો તે પૂર્વાપર વિશેષતા પામે છે; પણ ઝેર જ છે, નિશ્ચય ઝેર જ છે, પ્રગટ કાળકૂટ ઝેર છે, એમાં કોઈ રીતે સંશય નથી; અને સંશય થાય, તો તે સંશય માનવો નથી; તે સંશયને અજ્ઞાન જ જાણવું છે; એવી તીવ્ર ખારાશ કરી મૂકી હોય, તો તે અહંભાવ ઘણુંકરી બળ કરી શકતો નથી. વખતે તે અહંભાવને રોકવાથી નિરહંભાવતા થઈ તેનો પાછો અહંભાવ થઈ આવવાનું બને છે. તે પણ આગળ ઝેર, ઝેર અને ઝેર માની વર્ત્યાયું હોય તો આત્માર્થને બાધ ન થાય.

---

[૪૪૧] [૬૪૭] શ્રી આનંદ, આસો શુદ ૩ શુક્ર, ૧૯૫૨.

આત્માર્થી ભાઈ શ્રી મોહનલાલ પ્રત્યે,—ડરબન.

તમારો લખેલો કાગળ મળ્યો હતો. આ કાગળથી તેનો ટૂંકમાં ઉત્તર લખ્યો છે. નાતાલમાં સ્થિતિ કરવાથી તમારી કેટલીક સદ્વૃત્તિઓ વિશેષતા પામી છે, એમ પ્રતીતિ થાય છે; પણ તમારી તેમ વર્તવાની ઉત્કૃષ્ટ ઇચ્છા તેમાં હેતુભૂત છે. રાજકોટ કરતાં નાતાલ કેટલીક રીતે તમારી વૃત્તિને ઉપકાર કરી શકે એવું ક્ષેત્ર ખરું, એમ માનવામાં હાનિ નથી, કેમકે તમારી સરળતા સાચવવામાં અંગત વિઘ્નનો ભય રહી શકે એવા પ્રપંચમાં અનુસરવાનું દબાણ નાતાલમાં ઘણુંકરીને નહીં; પણ **જેની સદ્વૃત્તિઓ વિશેષ બળવાન ન હોય અથવા નિર્બળ હોય, અને તેને ઇંગ્લંડાદિ દેશમાં સ્વતંત્રપણે રહેવાનું હોય, તો અભક્ષાદિ-વિષેમાં તે દોષિત થાય એમ લાગે છે.** જેમ તમને નાતાલ ક્ષેત્રમાં પ્રપંચનો વિશેષ યોગ નહીં હોવાથી તમારી સદ્વૃત્તિઓ વિશેષતા પામી, તેમ રાજકોટ જેવામાં કઠણ પડે એ યથાર્થ છે; પણ કોઈ સારાં આર્યક્ષેત્રમાં સત્સંગાદિ યોગમાં તમારી વૃત્તિઓ નાતાલ કરતાં પણ વિશેષતા પામત એમ સંભવે છે. તમારી વૃત્તિઓ જોતાં તમને નાતાલ અનાર્ય ક્ષેત્રરૂપે અસર કરે એવું મારી માન્યતામાં ઘણુંકરીને નથી; પણ સત્સંગાદિ યોગની ઘણુંકરીને પ્રાપ્તિ ન થાય તેથી કેટલુંક આત્મનિરાકરણ ન થાય તે રૂપ હાનિ માનવી કંઈક વિશેષ યોગ્ય લાગે છે.

અત્રેથી 'આર્ય આચારવિચાર' સાચવવાસંબંધી લખ્યું હતું તે આવા ભાવાર્થમાં લખ્યું હતું:—'આર્ય આચાર' એટલે મુખ્ય કરીને દયા, સત્ય, ક્ષમાદિ ગુણોનું આચરવું તે; અને 'આર્ય વિચાર' એટલે મુખ્ય કરીને આત્માનું અસ્તિત્વ, નિત્યત્વ, વર્તમાન-કાળસુધીમાં તે સ્વરૂપનું અજ્ઞાન, તથા તે અજ્ઞાન અને અભાનનાં કારણો, તે કારણોની નિવૃત્તિ, અને તેમ થઈ અવ્યાબાધ આનંદસ્વરૂપ અભાન એવા નિજપદને વિષે સ્વાભાવિક સ્થિતિ થવી તે. એમ સંક્ષેપ મુખ્ય અર્થથી તે શબ્દો લખ્યા છે.

વર્ણાશ્રમાદિ, વર્ણાશ્રમાદિપૂર્વક આચાર તે સદાચારના અંગભૂતજેવા છે. વર્ણાશ્રમાદિપૂર્વક વિશેષ પારમાર્થિક હેતુવિના તો વર્ત્તવું યોગ્ય છે, એમ વિચારસિદ્ધ છે; જો કે વર્ણાશ્રમધર્મ વર્ત્તમાનમાં બહુ નિર્બળ સ્થિતિને પામ્યો છે, તોપણ આપણે તો જ્યાંસુધી ઉત્કૃષ્ટ ત્યાગદશા ન પામીએ, અને જ્યાંસુધી ગૃહાશ્રમમાં વાસ હોય ત્યાંસુધી, તો વાણીઆરૂપ વર્ણધર્મને અનુસરવો તે યોગ્ય છે, કેમકે અભક્ષાદિ ગ્રહણનો તેનો વ્યવહાર નથી. ત્યારે એમ આશંકા થવાયોગ્ય છે કે 'લુહાણા પણ તે રીતે વર્ત્તે છે, તો તેનાં અન્નાહારાદિ ગ્રહણ કરતાં શું હાનિ?' તો તેના ઉત્તરમાં એટલું જણાવવું યોગ્ય થઈ શકે કે વગર કારણે તેવી રીતિ પણ બદલાવવી ઘટતી નથી, કેમકે તેથી પછી બીજા સમાગમવાસી કે પ્રસંગાદિ આપણી રીતિ જોનાર ગમે તે વર્ણનું ખાતાં બાધ નથી એવા ઉપદેશના નિમિત્તને પામે. લુહાણાને ત્યાં અન્નાહાર લેવાથી વર્ણધર્મ હાનિ પામતો નથી; પણ મુસલમાનને ત્યાં અન્નાહાર લેતાં તો વર્ણધર્મની હાનિનો વિશેષ સંભવ છે, અને વર્ણધર્મ લોપવારૂપ દોષ કરવા જેવું થાય છે. આપણે કંઈ લોકના ઉપકારાદિ હેતુથી તેમ વર્ત્તવું થતું હોય, અને રસલુબ્ધતાબુદ્ધિથી તેમ વર્ત્તવું ન થતું હોય, તોપણ બીજા તેનું અનુકરણ તે હેતુને સમજ્યાવિના ઘણુંકરીને કરે, અને અંતે અભક્ષાદિ ગ્રહણ કરવામાં પ્રવૃત્તિ કરે એવાં નિમિત્તનો હેતુ આપણું તે આચરણ છે, માટે તેમ નહીં વર્ત્તવું તે, એટલે મુસલમાનાદિના અન્નાહારાદિનું ગ્રહણ નહીં કરવું તે, ઉત્તમ છે. તમારી વૃત્તિની કેટલીક પ્રતીતિ આવે છે, પણ તેથી ઉતરતી વૃત્તિ હોય તો તે જ પોતે અભક્ષાદિ આહારના યોગને ઘણુંકરીને તે રસ્તે પામે. માટે એ પ્રસંગથી દૂર રહેવાય તેમ વિચારવું કર્ત્તવ્ય છે.

દયાની લાગણી વિશેષ રહેવા દેવી હોય તો જ્યાં હિંસાના સ્થાનકો છે, તથા તેવા પદાર્થો લેવાય દેવાય છે, ત્યાં રહેવાનો અથવા જવા આવવાનો પ્રસંગ ન થવા દેવો જોઈએ, નહીં તો જેવી જોઈએ તેવી ઘણુંકરીને દયાની લાગણી ન રહે; તેમ જ અભક્ષપર વૃત્તિ ન જવા દેવા અર્થે, અને તે માર્ગની ઉન્નતિનાં નહીં અનુમોદનને અર્થે, અભક્ષાદિ ગ્રહણ કરનારનો આહારાદિ અર્થે પરિચય ન રાખવો જોઈએ.

જ્ઞાનદૃષ્ટિએ જોતાં જ્ઞાત્યાથી ભેદનું વિશેષાદિપણું જણાતું નથી, પણ ભક્ષાભક્ષભેદનો તો ત્યાં પણ વિચાર કર્ત્તવ્ય છે, અને તે અર્થે મુખ્યકરીને આ વૃત્તિ રાખવી ઉત્તમ છે. કેટલાંક કાર્યો એવાં હોય છે કે તેમાં પ્રત્યક્ષ દોષ હોતો નથી, અથવા તેથી દોષ થતો હોતો નથી, પણ તેને અંગે બીજા દોષોનો આશ્રય હોય છે, તેપણ વિચારવાનને લક્ષ રાખવો ઉચિત છે. નાતાલના લોકોના ઉપકાર અર્થે તમારું એમ પ્રવર્ત્તવું થાય છે એમ પણ નિશ્ચય ન ગણાય; જો બીજે કોઈ પણ સ્થળે તેવું વર્ત્તન કરતાં બાધ ભાસે, અને વર્ત્તવાનું ન બને તો માત્ર તે હેતુ ગણાય. વળી તે લોકોના ઉપકાર અર્થે વર્ત્તવું જોઈએ એમ વિચારવામાં પણ કંઈક તમારા સમજવાફેર થતું હશે એમ લાગ્યા કરે છે. તમારી સદ્વૃત્તિની કંઈક પ્રતીતિ છે એટલે આ વિષે વધારે લખવું યોગ્ય દેખાતું નથી. જેમ સદાચાર અને સદ્વિચારનું આરાધન થાય તેમ પ્રવર્ત્તવું યોગ્ય છે.

બીજી ઉતરતી જ્ઞાતિઓ અથવા મુસલમાનાદિનાં કોઈ તેવાં નિમંત્રણોમાં અન્નાહારાદિને બદલે નહીં રાંધેલો એવો ફળાહાર આદિ લેતાં તે લોકોનો ઉપકાર સાચવવાનો સંભવ રહેતો હોય, તો તેમ અનુસરો તો સારું છે. એ જ વિનંતિ.

[×] [૬૬૩] નડિઆદ, આસો વદી ૧૦ શનિ, ૧૯૫૨.

શ્રી સદ્ગુરુદેવના અનુગ્રહથી અત્ર સમાધિ છે. એકાંતમાં અવગાહવાને અર્થે 'આત્મસિદ્ધિશાસ્ત્ર' આ જોડે મોકલ્યું છે. તે હાલ શ્રી......એ અવગાહવા યોગ્ય છે. જિનાગમ વિચારવાની શ્રી......અથવા શ્રી......ની ઇચ્છા હોય તો 'આચારાંગ,' 'સૂયગડાંગ,' 'દશવૈકાલિક,' 'ઉત્તરાધ્યયન' અને 'પ્રશ્નવ્યાકરણ' વિચારવા યોગ્ય છે.

'આત્મસિદ્ધિશાસ્ત્ર' શ્રી......એ આગળપર અવગાહવું વધારે હિતકારી જાણી હાલ શ્રી......ને માત્ર અવગાહવાનું લખ્યું છે; તોપણ જો શ્રી......ની વિશેષ આકાંક્ષા હાલ રહે તો પ્રત્યક્ષ સત્પુરુષ જેવો મારા પ્રત્યે કોઈએ પરમોપકાર કર્યો નથી એવો અખંડ નિશ્ચય આત્મામાં લાવી, અને આ દેહનાં ભવિષ્ય જીવનમાં પણ તે અખંડ નિશ્ચય છોડું તો મેં આત્માર્થ ત્યાગ્યો અને ખરા ઉપકારીના ઉપકારને ઓળવવાનો દોષ કર્યો એમ જ જાણીશ, અને આત્માને સત્પુરુષનો નિત્ય આજ્ઞાંકિત રહેવામાં જ કલ્યાણ છે એવો, ભિન્નભાવરહિત, લોકસંબંધી બીજા પ્રકારની સર્વ કલ્પના છોડીને, નિશ્ચય વર્ત્તાવીને, શ્રી......મુનિના સહચારીપણામાં એ ગ્રંથ અવગાહવામાં હાલ પણ અડચણ નથી. ઘણી શંકાઓનું સમાધાન થવા યોગ્ય છે.

---

[૪૫૨] [૬૬૩-૧] નડિઆદ, આશો વદ ૧૦ શનિ, ૧૯૫૨.

સત્પુરુષની આજ્ઞામાં વર્ત્તવાનો જેનો દૃઢ નિશ્ચય વર્ત્તે છે અને જે તે નિશ્ચયને આરાધે છે, તેને જ જ્ઞાન સમ્યક્‌પરિણામી થાય છે, એ વાત આત્માર્થી જીવે અવશ્ય લક્ષમાં રાખવાયોગ્ય છે. અમે જે આ વચન લખ્યાં છે, તેના સર્વ જ્ઞાનીપુરુષો સાક્ષી છે.

બીજા મુનિયોને પણ જે જે પ્રકારે વૈરાગ્ય, ઉપશમ અને વિવેકની વૃદ્ધિ થાય તે તે પ્રકારે શ્રી...... તથા શ્રી......એ યથાશક્તિ સંભળાવવું તથા પ્રવર્ત્તાવવું ઘટે છે; તેમ જ અન્ય જીવો પણ આત્માર્થ સન્મુખ થાય, અને જ્ઞાનીપુરુષની આજ્ઞાના નિશ્ચયને પામે તથા વિરક્ત પરિણામને પામે, રસાદિની લુબ્ધતા મોળી પાડે એ આદિ પ્રકારે એક આત્માર્થ ઉપદેશ કર્ત્તવ્ય છે.

---

[૪૫૩] [૬૬૩-૨] નડિઆદ, આશો વદ ૧૦ શનિ, ૧૯૫૨.

અનંતવાર દેહને અર્થે આત્મા ગાળ્યો છે. જે દેહ આત્માને અર્થે ગળાશે તે દેહે આત્મવિચાર પામવાયોગ્ય જાણી સર્વ દેહાર્થની કલ્પના છોડી દઈ એક માત્ર આત્માર્થમાં જ તેનો ઉપયોગ કરવો એવો મુમુક્ષુ જીવને અવશ્ય નિશ્ચય જોઈએ.

શ્રી સહજાત્મસ્વરૂપ.

---

[૪૫૫] [૬૬૪] નડિઆદ, આશો વદ ૧૩ સોમ, ૧૯૫૨.

શિરછત્ર પિતાશ્રીજી,—

મુંબઈથી આ બાજુ આવવામાં ફક્ત નિવૃત્તિનો હેતુ છે; શરીરની અડચણથી આ તરફ આવવું થયેલું, તેમ નથી. આપની કૃપાથી શરીર સારું છે. મુંબઈમાં રોગના ઉપદ્રવને લીધે આપની તથા રેવાશંકરભાઈની આજ્ઞા થવાથી આ તરફ વિશેષ સ્થિરતા કરી; અને તે સ્થિરતામાં આત્માને નિવૃત્તિ વિશેષ કરી રહી છે. હાલ મુંબઈમાં રોગની શાંતિ ઘણી થઈ ગઈ છે, સંપૂર્ણ શાંતિ થયે તે તરફ જવાનો વિચાર રાખ્યો છે, અને ત્યાં ગયા પછી ઘણુંકરીને ભાઈ મનસુખને આપના તરફ થોડા વખત માટે મોકલવાનું ચિત્ત છે; જેથી મારી માતુશ્રીનાં મનને પણ ગોઠશે. આપને પ્રતાપે નાણું મેળવવાનો ઘણુંકરીને લોભ નથી, પણ આત્માનું પરમ કલ્યાણ કરવાની ઇચ્છા છે. મારી માતુશ્રીને પાયલાગણું પ્રાપ્ત થાય. છોરૂ રાયચંદના દંડવત્ પ્રાપ્ત થાય.

[x] [૬૬૫] નડિયાદ, આસો વદ ,, ૧૯૫૨.

જે જ્ઞાન મહા નિર્જરાનો હેતુ થાય છે, તે જ્ઞાન અનધિકારી જીવના હાથમાં જવાથી તેને અહિતકારી થઈ ઘણુંકરી પરિણમે છે.

[૪૭૩] [૬૬૬] વવાણીઆ, કા. શુદ ૧૦ શનિ. ૧૯૫૩.

માતુશ્રીને શરીરે તાવ આવવાથી તથા કેટલોક વખત થયાં અત્રે આવવાવિષે તેમની વિશેષ આકાંક્ષા હોવાથી ગયા સોમવારે અત્રેથી આજ્ઞા થવાથી નડિયાદથી ભોમવારે રવાને થવાનું થયું હતું. બુધવારે બપોરે અત્રે આવવું થયું છે.

શરીરને વિષે વેદનીયનું અસાતાપણે પરિણમવું થયું હોય તે વખતે શરીરનો વિપરિણામ સ્વભાવ વિચારી તે શરીર અને શરીરને સંબંધે પ્રાપ્ત થયેલાં સ્ત્રીપુત્રાદિ પ્રત્યેનો મોહ વિચારવાન પુરુષો છોડી દે છે; અથવા મોહને મંદ કરવામાં પ્રવર્ત્તે છે.

'આત્મસિદ્ધિશાસ્ત્ર' વિશેષ વિચારવાયોગ્ય છે.

[૪૭૪] [૬૬૭] વવાણીઆ, કા. સુદ ૧૧ રવિ, ૧૯૫૩.

લોકની દૃષ્ટિને જ્યાંસુધી જીવ વમે નહીં તથા તેમાંથી અંતર્વૃત્તિ છૂટી ન જાય ત્યાંસુધી જ્ઞાનીની દૃષ્ટિનું વાસ્તવિક મહાત્મ્ય લક્ષગત ન થઈ શકે એમાં સંશય નથી.

[૪૭૫] [૬૬૮] વવા. કા. વદ ૨ રવિ, ૧૯૫૩.

જ્ઞાનીઓએ મનુષ્પપણું ચિંતામણિરત્નતુલ્ય કહ્યું છે, તે વિચારો તો પ્રત્યક્ષ જણાય તેવું છે. વિશેષ વિચારતાં તો તે મનુષ્યપણાનો એક સમય પણ ચિંતામણિરત્નથી પરમ મહાત્મ્યવાન અને મૂલ્યવાન દેખાય છે અને જો દેહાર્થમાં જ તે મનુષ્યપણું વ્યતીત થયું તો તો ફૂટી બદામની કિંમતનું નથી, એમ નિઃસંદેહ દેખાય છે.

[૪૭૬] [૬૭૦] વવાણીઆ, કા. વદ ,, શુક્ર, ૧૯૫૩.

ૐ સર્વજ્ઞાય નમઃ

દેહનું અને પ્રારબ્ધોદય જ્યાંસુધી બળવાન હોય ત્યાંસુધી દેહસંબંધી કુટુંબ, કે જેનું ભરણપોષણ કરવાનો સંબંધ છૂટ તેવો ન હોય અર્થાત્ આગારવાસપર્યંત જેનું ભરણપોષણ કરવું ઘટતું હોય તેનું ભરણપોષણ માત્ર મળતું હોય તો તેમાં સંતોષ પામીને મુમુક્ષુ જીવ આત્મહિતનો જ વિચાર કરે, તથા પુરુષાર્થ કરે. દેહ અને દેહસંબંધી કુટુંબના મહાત્મ્યાદિ અર્થે પરિગ્રહાદિની પરિણામપૂર્વક સ્મૃતિ પણ ન થવા દે; કેમકે તે પરિગ્રહાદિની પ્રાપ્તિ આદિ કાર્ય એવાં છે, કે આત્મહિતનો અવસર જ ઘણુંકરીને પ્રાપ્ત થવા ન દે.

[૪૭૭] [૬૭૨] વવા. માગસર શુદ ૧ શનિ, ૧૯૫૩.

ૐ સર્વજ્ઞાય નમઃ

આયુષ્ય અલ્પ અને અનિયત પ્રવૃત્તિ, અસીમ બળવાન અસત્સંગ, પૂર્વનું ઘણુંકરીને અનારાધકપણું, બળવીર્યની હીનતા, એવાં કારણોથી રહિત કોઈક જ જીવ હશે, એવા આ કાળને વિષે પૂર્વે ક્યારે પણ નહીં જાણેલો, નહીં પ્રતીત કરેલો, નહીં આરાધેલો તથા નહીં સ્વભાવસિદ્ધ થયેલો એવો માર્ગ પ્રાપ્ત કરવો દુષ્કર હોય એ

આશ્ચર્ય નથી; તથાપિ જેણે તે પ્રાપ્ત કરવા શિવાય બીજો કોઈ લક્ષ રાખ્યો જ નથી તે આ કાળને વિષે પણ અવશ્ય તે માર્ગને પામે છે.

લૌકિક કારણોમાં અધિક હર્ષ-વિષાદ મુમુક્ષુ જીવ કરે નહીં.

---

[૪૭૮] [૬૭૨] વવાણીઆ, માગ. શુદ ૬ ગુરૂ, ૧૯૫૩.

શ્રી માણેકચંદનો દેહ છૂટવા સંબંધી ખબર જાણ્યા.

સર્વ દેહધારી જીવો મરણ પાસે શરણરહિત છે. માત્ર તે દેહનું યથાર્થ સ્વરૂપ પ્રથમથી જાણી તેનું મમત્વ છેદીને નિજસ્થિરતાને અથવા જ્ઞાનીના માર્ગની યથાર્થ પ્રતીતિને પામ્યા છે તે જ જીવ તે મરણકાળે શરણરહિત છતાં ઘણુંકરીને ફરી દેહ ધારણ કરતા નથી, અથવા મરણકાળે દેહના મમત્વભાવનું અલ્પત્વ હોવાથી પણ નિર્ભય વર્ત્તે છે. દેહ છૂટવાનો કાળ અનિયત હોવાથી વિચારવાન પુરુષો અપ્રમાદપણે પ્રથમથી જ તેનું મમત્વ નિવૃત્ત કરવાનો અવિરુદ્ધ ઉપાય સાધે છે; અને એ જ તમારે-અમારે સૌએ લક્ષ રાખવાયોગ્ય છે. પ્રીતિબંધનથી ખેદ થવાયોગ્ય છે, તથાપિ એમાં બીજો કોઈ ઉપાય નહીં હોવાથી તે ખેદને વૈરાગ્યસ્વરૂપમાં પરિણમન કરવો એ જ વિચારવાનને કર્ત્તવ્ય છે.

[૪૭૯] [૬૭૩] વવાણીઆ, માર્ગ. શુદ ૧૦ સોમ, ૧૯૫૩.

સર્વજ્ઞાય નમઃ

'યોગવાસિષ્ઠ'ના પ્રથમનાં બે પ્રકરણ, 'પંચીકરણ,' 'દાસબોધ' તથા 'વિચારસાગર' એ ગ્રંથો તમારે વિચારવા યોગ્ય છે. એમાંનો કોઈ ગ્રંથ તમે પૂર્વે વાંચ્યો હોય તોપણ ફરી વાંચવો યોગ્ય છે, તેમ જ વિચારવો યોગ્ય છે. જૈનપદ્ધતિના એ ગ્રંથો નથી એમ જાણીને તે ગ્રંથો વિચારતાં ક્ષોભ પામવો યોગ્ય નથી.

લોકદૃષ્ટિમાં જે જે વાતો કે વસ્તુઓ મોટાઈવાળી મનાય છે, તે તે વાતો અને વસ્તુઓ, શોભાયમાન ગૃહાદિ આરંભ, અલંકારાદિ પરિગ્રહ, લોકદૃષ્ટિનું વિચક્ષણપણું, લોકમાન્ય-ધર્મશ્રદ્ધાવાનપણું પ્રત્યક્ષ ઝેરનું ગ્રહણ છે, એમ યથાર્થ જણાયાવિના ધારો છો તે વૃત્તિનો લક્ષ ન થાય. પ્રથમ તે વાતો અને વસ્તુઓ પ્રત્યે ઝેરદૃષ્ટિ આવવી કઠણ દેખી કાયર ન થતાં પુરુષાર્થ કરવો યોગ્ય છે.

---

[૪૮૦] [૬૭૪] વવાણીઆ, માર્ગ. શુદ ૧૨, ૧૯૫૩.

સર્વજ્ઞાય નમઃ

'આત્મસિદ્ધિ'ની ટીકાનાં પાનાં મળ્યાં છે. જો સફળતાનો માર્ગ સમજાય તો આ મનુષ્યદેહનો એક સમય પણ સર્વોત્કૃષ્ટ ચિંતામણિ છે, એમાં સંશય નથી.

---

[૪૮૧] [૬૭૫]

વૃત્તિનો લક્ષ તથારૂપ સર્વસંગપરિત્યાગપ્રત્યે વર્ત્તતો છતાં જે મુમુક્ષુને પ્રારબ્ધ-વિશેષથી તે યોગનો અનુદય રહ્યા કરે, અને કુટુંબાદિનો પ્રસંગ તથા આજીવિકાદિ કારણે પ્રવૃત્તિ રહે, જે યથાન્યાયથી કરવી પડે, પણ તે ત્યાગના ઉદયને પ્રતિબંધક જાણી સખેદપણે કરે તે મુમુક્ષુએ પૂર્વોપાર્જિત શુભાશુભ કર્માનુસાર આજીવિકાદિ પ્રાપ્ત થશે એમ વિચારી માત્ર નિમિત્તરૂપ પ્રયત્ન કરવું ઘટે, પણ ભયાકુળ થઈ ચિંતા કે ન્યાયત્યાગ કરવાં ન ઘટે, કેમકે તે તો માત્ર વ્યામોહ છે; એ શમાવવા યોગ્ય છે.

પ્રાપ્તિ શુભાશુભ પ્રારબ્ધાનુસાર છે. પ્રયત્ન વ્યવહારિક નિમિત્ત છે, એટલે કરવું ઘટે, પણ ચિંતા તો માત્ર આત્મગુણરોધક છે.

[૪૮૨] [૬૭૬] વવાણીઆ, માર્ગ. વદી ૧૧ બુધ, ૧૯૫૩.

આરંભ તથા પરિગ્રહની પ્રવૃત્તિ આત્મહિતને ઘણા પ્રકારે રોધક છે, અથવા સત્સમાગમના યોગમાં એક વિશેષ અંતરાયનું કારણ જાણીને તેના ત્યાગરૂપે બાહ્યસંયમ જ્ઞાનીપુરુષોએ ઉપદેશ્યો છે, જે પ્રાયે તમને પ્રાપ્ત છે. વળી યથાર્થ ભાવસંયમની જિજ્ઞાસાથી પ્રવર્ત્તો છો, માટે અમૂલ્ય અવસર પ્રાપ્ત થયો જાણી સત્શાસ્ત્ર, અપ્રતિબંધતા, ચિત્તની એકાગ્રતા, સત્પુરુષોનાં વચનોની અનુપ્રેક્ષાદ્વારા તે સફળ કરવી યોગ્ય છે.

[×] [૬૭૭] [સ. નિ. ૧૯૫૩.

વૈરાગ્ય અને ઉપશમના વિશેષાર્થે 'ભાવનાબોધ,' 'યોગવાસિષ્ઠનાં પ્રથમનાં બે પ્રકરણો,' 'પંચીકરણ' એ આદિ ગ્રંથો વિચારવા યોગ્ય છે.

જીવમાં પ્રમાદ વિશેષ છે, માટે આત્માર્થનાં કાર્યમાં જીવે નિયમિત થઈને પણ તે પ્રમાદ ટાળવો જોઈએ, અવશ્ય ટાળવો જોઈએ.

[૪૮૩] [૬૭૮] વવાણીઆ, પોષ શુદ ૧૦ ભોમ, ૧૯૫૩.

વિષમભાવનાં નિમિત્તો બળવાનપણે પ્રાપ્ત થયાં છતાં જે જ્ઞાનીપુરુષ અવિષમ-ઉપયોગે વર્ત્યા છે, વર્તે છે; અને ભવિષ્યકાળે વર્તે તે સર્વને વારંવાર નમસ્કાર.

ઉત્કૃષ્ટમાં ઉત્કૃષ્ટ વ્રત, ઉત્કૃષ્ટમાં ઉત્કૃષ્ટ તપ, ઉત્કૃષ્ટમાં ઉત્કૃષ્ટ નિયમ, ઉત્કૃષ્ટમાં ઉત્કૃષ્ટ લબ્ધિ, ઉત્કૃષ્ટમાં ઉત્કૃષ્ટ ઐશ્વર્ય, એ જેમાં સહેજે શમાય છે એવા નિરપેક્ષ અવિષમ ઉપયોગને નમસ્કાર. એ જ ધ્યાન.

[૪૮૪] [૬૭૯] વવાણીઆ, પોષ શુદ ૧૧ બુધ, ૧૯૫૩.

રાગ-દ્વેષનાં પ્રત્યક્ષ બળવાન નિમિત્તો પ્રાપ્ત થયે પણ જેનો આત્મભાવ કિંચિત્ માત્ર પણ ક્ષોભ પામતો નથી, તે જ્ઞાનીના જ્ઞાનનો વિચાર કરતાં પણ મહા નિર્જરા થાય, એમાં સંશય નથી.

[૪૮૫] [૬૮૦] વવાણીઆ, પોષ વદી ૪ શુક્ર, ૧૯૫૩.

આરંભ અને પરિગ્રહનો ઇચ્છાપૂર્વક પ્રસંગ હોય તો આત્મલાભને વિશેષ ઘાતક છે, અને વારંવાર અસ્થિર, અપ્રશસ્ત પરિણામનો હેતુ છે, એમાં તો સંશય નથી; પણ જ્યાં અનિચ્છાથી ઉદયના કોઈ એક યોગથી પ્રસંગ વર્તતો હોય ત્યાંપણ આત્મભાવના ઉત્કૃષ્ટપણાને બાધ કરનાર તથા આત્મસ્થિરતાને અંતરાય કરનાર, તે આરંભ-પરિગ્રહનો પ્રસંગ પ્રાયે થાય છે, માટે પરમ કૃપાળુ જ્ઞાનીપુરુષોએ ત્યાગમાર્ગ ઉપદેશ્યો છે, તે મુમુક્ષુ જીવે દેશે અને સર્વથા અનુસરવાયોગ્ય છે.

[૪૮૬] [૬૮૧] મોરબી, મહા શુદ ૯ બુધ, ૧૯૫૩.

દ્રવ્યથી, ક્ષેત્રથી, કાળથી અને ભાવથી એમ ચારે પ્રકારે અપ્રતિબંધપણું, આત્મતાએ વર્ત્તતા નિર્ગ્રંથને કહ્યું છે; તે વિશેષ અનુપ્રેક્ષા કરવા યોગ્ય છે.

[૪૮૭] [૬૮૨]

સર્વજ્ઞાય નમઃ

કોઈ પુરુષ પોતે વિશેષ સદાચારમાં તથા સંયમમાં પ્રવર્ત્તે છે, તેના સમાગમમાં આવવા ઇચ્છતા જીવોને તે પદ્ધતિના અવલોકનથી જેવો સદાચાર તથા સંયમનો લાભ થાય છે, તેવો લાભ વિસ્તારવાળા ઉપદેશથી પણ ઘણુંકરીને થતો નથી, તે લક્ષ રાખવા યોગ્ય છે.

'આત્મસિદ્ધિ' વિચારતાં આત્માસંબંધી કંઈ પણ અનુપ્રેક્ષા વર્ત્તે છે કે કેમ ?

પરમાર્થદૃષ્ટિપુરુષને અવશ્ય કરવાયોગ્ય એવા સમાગમના લાભમાં વિકલ્પરૂપ અંતરાય કર્ત્તવ્ય નથી.

[૪૮૮] [૬૮૩] મોરબી, મહા વદ ૪ રવિ, ૧૯૫૩.

સંસ્કૃતનો પરિચય ન હોય તો કરશો. જે પ્રકારે બીજા મુમુક્ષુ જીવોનાં ચિત્તમાં તથા અંગમાં નિર્મળતા ભાવની વૃદ્ધિ થાય, તે તે પ્રકારે પ્રવર્ત્તવું કર્ત્તવ્ય છે. નિયમિત શ્રવણ કરાવાય તથા આરંભ-પરિગ્રહનાં સ્વરૂપ સમ્યક્પ્રકારે જોતાં નિવૃત્તિને અને નિર્મળતાને કેટલા પ્રતિબંધક છે તે વાત ચિત્તમાં દૃઢ થાય તેમ અરસપરસ જ્ઞાનકથા થાય તેમ કર્ત્તવ્ય છે.

[૬૮૭] [૬૮૪] મોરબી, મહા વદ ૪ રવિ, ૧૯૫૩.

'સકળ સંસારી ઇન્દ્રિયરામી, મુનિ ગુણ આતમરામી રે,
મુખ્યપણે જે આતમરામી, તે કહિયે નિષ્કામી રે.'

—મુનિશ્રી આનંદઘનજી.

શ્રી ...... તથા શ્રી .... 'આત્મસિદ્ધિશાસ્ત્ર'ને વિશેષ કરી મનન કરશો. બીજા મુનિયોને પણ 'પ્રશ્નવ્યાકરણાદિસૂત્ર' સત્પુરુષના લક્ષે સંભળાવાય તો સંભળાવશો.

[૪૯૦] [૬૮૫] વવાણીઆ, મહા વદી ૧૨, ૧૯૫૩.

'તે માટે ઉભા કર જોડી, જિનવર આગળ કહિયે;
સમય ચરણ સેવા શુદ્ધ દેજો, જેમ આનંદઘન લહિયે રે.'

—મુનિશ્રી આનંદઘનજી.

'કર્મગ્રંથ' નામે શાસ્ત્ર છે, તે હાલ અથથી ઇતિ સુધી વાંચવાનો, શ્રવણ કરવાનો તથા અનુપ્રેક્ષા કરવાનો પરિચય રાખી શકો તો રાખશો. એથી ચાર ઘડી નિત્યપ્રત્યે હાલ તે વાંચવામાં, શ્રવણ કરવામાં નિયમપૂર્વક વ્યતીત કરવી યોગ્ય છે.

[×] [૬૮૭] [વવાણીઆ, ફા. શુ. ૨, ૧૯૫૩.

'ત્યાગ વૈરાગ્ય ન ચિત્તમાં, થાય ન તેને જ્ઞાન;
અટકે ત્યાગ વૈરાગ્યમાં, તો ભૂલે નિજ ભાન.
જહાં કલ્પના જલ્પના, તહાં માનું દુઃખ છાંઈ;
મિટે કલ્પના જલ્પના, તો વસ્તુ તિન પાઈ.
પઢે પાર કહાં પાવનો, મિટે ન મનકી આશ;
જ્યોં કોલુકોં બેલકું, ઘરહિ કોશ હજાર.'

'મોહિનીય'નું સ્વરૂપ આ જીવે વારંવાર અત્યંત વિચારવા જેવું છે. મોહિનીએ મહા મુનિશ્વરોને પણ પળમાં તેનાં પાશામાં ફસાવી અત્યંત રિદ્ધિ-સિદ્ધિથી વિમુક્ત કરી દીધા છે; શાશ્વત સુખ છીનવી ક્ષણભંગુરતામાં લલચાવી રખડાવ્યા છે.

નિર્વિકલ્પ સ્થિતિ લાવવી, આત્મસ્વભાવમાં રમણતા કરવી, માત્ર દૃષ્ટાભાવે રહેવું, એવો જ્ઞાનીનો ઠામ ઠામ બોધ છે; તે બોધ યથાર્થ પ્રાપ્ત થયે આ જીવનું કલ્યાણ થાય.

જિજ્ઞાસામાં રહો. યોગ્ય છે.

'કર્મ મોહિની ભેદ બે, દર્શન ચારિત્ર નામ;
હણે બોધ વીતરાગતા, અચૂક ઉપાય આમ.' ૐ શાંતિઃ.

---

[૪૯૨] [૬૮૮] વવાણીઆ, ફા. વદ ૧૧, ૧૯૫૩.

'કર્મગ્રંથ' વિચારતાં કષાયાદિકનું સ્વરૂપ, કેટલુંક યથાર્થ સમજાતું નથી, તે વિશેષ અનુપ્રેક્ષાથી, ત્યાગવૃત્તિનાં બળે, સમાગમે સમજવાયોગ્ય છે.

'જ્ઞાનનું ફળ વિરતિ છે.' વીતરાગનું આ વચન સર્વ મુમુક્ષુઓને નિત્ય સ્મરણમાં રાખવા યોગ્ય છે. જે વાંચવાથી, સમજવાથી તથા વિચારવાથી આત્મા વિભાવથી, વિભાવનાં કાર્યોથી અને વિભાવનાં પરિણામથી ઉદાસ ન થયો, વિભાવનો ત્યાગી ન થયો, વિભાવનાં કાર્યોનો અને વિભાવનાં ફળનો ત્યાગી ન થયો, તે વાંચવું, તે વિચારવું અને તે સમજવું અજ્ઞાન છે. વિચારવૃત્તિ સાથે ત્યાગવૃત્તિ ઉત્પન્ન કરવી તે જ વિચાર સફળ છે, એમ કહેવાનો જ્ઞાનીનો પરમાર્થ છે.

વખતનો અવકાશ મેળવીને નિયમિતરીતે બેથી ચાર ઘડી સુધી મુનિઓએ હાલ 'સૂયગડાંગ' વિચારવું ઘટે છે,–શાંત અને વિરક્ત ચિત્તથી.

[×] [૬૯૧] [સ. નિ. મુંબઈ, શ્રાવણ, ૧૯૫૦.

પ્રત્યક્ષ આશ્રયનું સ્વરૂપ લખ્યું તે પત્ર અત્રે પ્રાપ્ત થયું છે. મુમુક્ષુ જીવે પરમ ભક્તિસહિત તે સ્વરૂપ ઉપાસવાયોગ્ય છે.

યોગબળસહિત, એટલે જેમનો ઉપદેશ ઘણા જીવોને થોડા પ્રયાસે મોક્ષસાધનરૂપ થઈ શકે એવા અતિશય સહિત જે સત્પુરુષ હોય તે જ્યારે યથાપ્રારબ્ધ ઉપદેશવ્યવહારનો ઉદય પ્રાપ્ત થાય ત્યારે મુખ્યપણે ઘણુંકરીને તે ભક્તિરૂપ પ્રત્યક્ષ આશ્રયમાર્ગ પ્રકાશે છે. પણ તેવા ઉદયયોગ વિના ઘણુંકરી પ્રકાશતા નથી. બીજા વ્યવહારના યોગમાં મુખ્યપણે તે માર્ગ ઘણુંકરીને સત્પુરુષો પ્રકાશતા નથી તે તેમનું કરુણા સ્વભાવપણું છે. જગતના જીવોનો ઉપકાર પૂર્વાપર વિરોધ ન પામે અથવા ઘણા જીવોને ઉપકાર થાય એ આદિ ઘણાં કારણો દેખીને અન્ય વ્યવહારમાં વર્તતાં તેવો પ્રત્યક્ષ આશ્રયરૂપ માર્ગ સત્પુરુષો પ્રકાશતા નથી. ઘણુંકરીને તો અન્ય વ્યવહારના ઉદયમાં અપ્રસિદ્ધ રહે છે; અથવા કાંઈ પ્રારબ્ધવિશેષથી સત્પુરુષપણે કોઈના જાણવામાં આવ્યા, તોપણ પૂર્વાપર તેના શ્રેયનો વિચાર કરી જ્યાંસુધી બને ત્યાંસુધી વિશેષ પ્રસંગમાં આવતા નથી; અથવા ઘણુંકરી અન્ય વ્યવહારના ઉદયમાં સામાન્ય મનુષ્યની પેઠે વિચરે છે; અને તેમ વર્ત્તાય તેવું પ્રારબ્ધ ન હોય તો જ્યાં કોઈ તેવો ઉપદેશ અવસર પ્રાપ્ત થાય છે ત્યાં પણ 'પ્રત્યક્ષ આશ્રય માર્ગ'નો ઘણુંકરી ઉપદેશ કરતા નથી, ક્વચિત્ 'પ્રત્યક્ષ આશ્રય માર્ગ'ના ઠેકાણે 'આશ્રય માર્ગ' એવા સામાન્ય શબ્દથી, ઘણા ઉપકારનો હેતુ દેખી, કંઈ કહે છે. અર્થાત્ ઉપદેશ વ્યવહાર પ્રવર્ત્તાવવા ઉપદેશ કરતા નથી.

ઘણુંકરીને જે કોઈ મુમુક્ષુઓને સમાગમ થયો છે તેમને દશા વિષે થોડેઘણે અંશે પ્રતીતિ છે. તથાપિ જે કોઈને પણ સમાગમ ન થયો હોત તો વધારે યોગ્ય હતું. અત્રે જે કાંઈ વ્યવહાર ઉદયમાં વર્તે છે તે વ્યવહારાદિ આગળ ઉપર ઉદયમાં આવવાયોગ્ય છે એમ જાણી તથા ઉપદેશ

વ્યવહારનો ઉદય પ્રાપ્ત ન થયો હોય ત્યાંસુધી અમારી દશા વિષે તમ વગેરેને જે કંઈ સમજાયું હોય તે પ્રકાશ ન કરવા માટે જણાવવામાં મુખ્ય કારણ એ હતું અને છે.

[૫૩૬] [૬૯૨] [સ. નિ. વવાણીઆ, ૧૯૫૩.

'ઋષભ જિનેશ્વર પ્રીતમ માહરો રે, ઓર ન ચાહું રે કંત;
રિઝયો સાહેબ સંગ ન પરિહરે રે, ભાંગે સાદિ અનંત.' ઋષભ૦

નાભિરાજના પુત્ર શ્રી ઋષભદેવજી તીર્થંકર તે મારા પરમ વહાલા છે; જેથી હું બીજા સ્વામીને ચાહું નહીં. એ સ્વામી એવા છે કે પ્રસન્ન થયા પછી કોઈ દિવસ સંગ છોડે નહીં. જ્યારથી સંગ થયો ત્યારથી આદિ છે, પણ તે સંગ અટળ હોવાથી અનંત છે. ૧

વિશેષાર્થ:–જે સ્વરૂપજિજ્ઞાસુ પુરુષો છે, તે પૂર્ણ શુદ્ધ સ્વરૂપને પામ્યા છે એવા ભગવાનના સ્વરૂપમાં પોતાની વૃત્તિ તન્મય કરે છે; જેથી પોતાની સ્વરૂપદશા જાગ્રત થતી જાય છે અને સર્વોત્કૃષ્ટ યથાખ્યાતચારિત્રને પ્રાપ્ત થાય છે. જેવું ભગવાનનું સ્વરૂપ છે, તેવું જ શુદ્ધનયની દૃષ્ટિથી આત્માનું સ્વરૂપ છે. આ આત્મા અને સિદ્ધ ભગવાનના સ્વરૂપમાં ઔપાધિક ભેદ છે. સ્વાભાવિક સ્વરૂપથી જોઈએ તો આત્મા સિદ્ધ ભગવાનની તુલ્ય જ છે. સિદ્ધ ભગવાનનું સ્વરૂપ નિરાવરણ છે; અને વર્તમાનમાં આ આત્માનું સ્વરૂપ આવરણસહિત છે, અને એ જ ભેદ છે; વસ્તુતાએ ભેદ નથી. તે આવરણ ક્ષીણ થવાથી આત્માનું સ્વાભાવિક સિદ્ધસ્વરૂપ પ્રગટે છે. અને જ્યાંસુધી તેવું સ્વાભાવિક સિદ્ધસ્વરૂપ પ્રગટ્યું નથી, ત્યાંસુધી સ્વાભાવિક શુદ્ધ સ્વરૂપને પામ્યા છે એવા સિદ્ધભગવાનની ઉપાસના કર્તવ્ય છે; તેમ જ અર્હંત ભગવાનની ઉપાસના પણ કર્તવ્ય છે, કેમકે તે ભગવાન્ સયોગીસિદ્ધ છે. સયોગરૂપ પ્રારબ્ધને લઈને તેઓ દેહધારી છે; પણ તે ભગવાન્ સ્વરૂપસમવસ્થિત છે. સિદ્ધ ભગવાન્ અને તેમના જ્ઞાનમાં, દર્શનમાં, ચારિત્રમાં કે વીર્યમાં કંઈ પણ ભેદ નથી; એટલે અર્હંતભગવાનની ઉપાસનાથી પણ આ આત્મા સ્વરૂપલયને પામી શકે છે.

પૂર્વ મહાત્માઓએ કહ્યું છે કે:—

'जे जाणई अरिहंते, दव्व गुण पज्जवेहिं य;
सो जाणई निय आप्पा, मोहो खलु जाईय तस्स लयं.'

જે ભગવાન્ અર્હંતનું સ્વરૂપ દ્રવ્ય, ગુણ અને પર્યાયથી જાણે, તે પોતાના આત્માનું સ્વરૂપ જાણે-અને તેનો નિશ્ચયકરીને મોહ નાશ પામે. તે ભગવાનની ઉપાસના કેવા અનુક્રમથી જીવોને કર્તવ્ય છે, તે નવમા સ્તવનમાં શ્રી આનંદઘનજી કહેવાના છે.

ભગવાન્ સિદ્ધને નામ, ગોત્ર, વેદનીય અને આયુષ્ય એ કર્મોનો પણ અભાવ છે; તે ભગવાન્ કેવળ કર્મરહિત છે. ભગવાન્ અર્હંતને આત્મસ્વરૂપને આવરણીય કર્મોનો ક્ષય છે, પણ ઉપર જણાવેલાં ચાર કર્મનો પૂર્વબંધ, વેદીને ક્ષીણ કરતાંસુધી, તેમને વર્તે છે. જેથી તે પરમાત્મા સાકાર ભગવાન્ કહેવાયોગ્ય છે.

તે અર્હંત તીર્થંક ભગવાનમાં જેઓએ 'તીર્થંકરનામકર્મ'નો શુભયોગ પૂર્વે ઉત્પન્ન કર્યો હોય છે, તે 'તીર્થંકરભગવાન્' કહેવાય છે; જેમનો પ્રતાપ, ઉપદેશબળ, આદિ મહત્પુણ્યયોગના ઉદયથી આશ્ચર્યકારી શોભે છે. ભરતક્ષેત્રમાં વર્તમાન અવસર્પિણીકાળમાં તેવા ચોવીશ તીર્થંકર થયા; શ્રી ઋષભદેવથી શ્રી વર્દ્ધમાન.

વર્તમાનમાં તે ભગવાન્ સિદ્ધાલયમાં સ્વરૂપસ્થિતપણે વિરાજમાન છે. પણ 'ભૂતપ્રજ્ઞાપનીય નય'થી તેમને વિષે 'તીર્થંકરપદ'નો ઉપચાર કરાય છે. તે ઔપચારિક નયદૃષ્ટિથી તે ચોવીશ ભગવાનની સ્તવનારૂપે આ ચોવીશ સ્તવનોની રચના કરી છે.

સિદ્ધ ભગવાન્ કેવળ અમૂર્તપદે સ્થિત હોવાથી તેમનું સ્વરૂપ સામાન્યતાથી ચિંતવવું દુર્ગમ્ય છે. અર્હંત ભગવાનનું સ્વરૂપ મૂળ દૃષ્ટિથી ચિંતવવું તો તેવું જ દુર્ગમ્ય છે, પણ સયોગીપદના અવલંબનપૂર્વક ચિંતવતા સામાન્ય જીવોને પણ વૃત્તિ સ્થિર થવાને કંઈક સુગમ ઉપાય છે, જેથી અર્હંત ભગવાનની સ્તવનાથી સિદ્ધપદની સ્તવના થયા છતાં, આટલો વિશેષ ઉપકાર જાણી શ્રી આનંદઘનજીએ આ ચોવીશી ચોવીશ તીર્થંકરની સ્તવના રૂપે રચી છે. નમસ્કારમંત્રમાં પણ અર્હંતપદ પ્રથમ મુકવાનો હેતુ એટલો જ છે કે તેમનું વિશેષ ઉપકારીપણું છે.

ભગવાનના સ્વરૂપનું ચિંતન કરવું તે પરમાર્થદૃષ્ટિવાન પુરુષોને ગૌણતાથી સ્વ-રૂપનું જ ચિંતવન છે. 'સિદ્ધપ્રાભૃત'માં કહ્યું છે કે:—

'जारिस सिद्ध सहावो, तारिस सहावो सब्ब जीवाणं;
तह्मा सिद्धंतरुई, कायव्वा भव्व जीवेहिं.'

જેવું સિદ્ધભગવાનનું આત્મસ્વરૂપ છે, તેવું સર્વ જીવોનું આત્મસ્વરૂપ છે; તે માટે ભવ્ય જીવોએ સિદ્ધત્વને વિષે રુચી કરવી. તેમ જ શ્રી દેવચંદ્રસ્વામીએ શ્રી વાસુપૂજ્યના સ્તવનમાં કહ્યું છે કે 'જિનપૂજા રે તે નિજપૂજના.' જો યથાર્થ મૂળ દૃષ્ટિથી જોઈએ તો જિનની પૂજા તે આત્મસ્વરૂપનું જ પૂજન છે. સ્વરૂપ-આકાંક્ષી મહાત્માઓએ એમ જિન ભગવાનની તથા સિદ્ધ ભગવાનની ઉપાસના સ્વરૂપપ્રાપ્તિનો હેતુ જાણ્યો છે. ક્ષીણમોહ ગુણસ્થાનકપર્યંત તે સ્વરૂપ-ચિંતવના જીવને પ્રબળ અવલંબન છે. વળી માત્ર એકલું અધ્યાત્મસ્વરૂપ-ચિંતવન જીવને વ્યામોહ ઉપજાવે છે; ઘણા જીવોને શુષ્કતા પ્રાપ્ત કરાવે છે, અથવા સ્વેચ્છાચારીપણું ઉત્પન્ન કરે છે; અથવા ઉન્મત્તપ્રલાપદશા ઉત્પન્ન કરે છે. ભગવાનના સ્વરૂપના ધ્યાનાવલંબનથી ભક્તિપ્રધાન દૃષ્ટિ થાય છે, અને અધ્યાત્મદૃષ્ટિ ગૌણ થાય છે. જેથી શુષ્કતા, સ્વેચ્છાચારીપણું અને ઉન્મત્તપ્રલાપતા થતાં નથી. આત્મદશાબળ વધવાથી સ્વાભાવિક અધ્યાત્મપ્રધાનતા થાય છે. આત્મા સ્વાભાવિક ઉચ્ચ ગુણોને ભજે છે, એટલે શુષ્કતાદિ દોષો ઉત્પન્ન થતા નથી; અને ભક્તિમાર્ગપ્રત્યે પણ જુગુપ્સિત થતા નથી; સ્વાભાવિક આત્મદશા સ્વરૂપલીનતા પામતી જાય છે. જ્યાં અર્હંતાદિના સ્વરૂપધ્યાનાવલંબન વગર વૃત્તિ આત્માકારતા ભજે છે, ત્યાં[1]— [અપૂર્ણ]

[૫૩૭] [૬૯૨-૧]

*વીતરાગોને વિષે ઈશ્વર એવા ઋષભદેવ ભગવાન્ મારા સ્વામી છે. તેથી હવે હું બીજા કંથની ઇચ્છા કરતી નથી, કેમકે તે પ્રભુ રિઝ્યા પછી છોડતા નથી.

૧ આનંદઘન તીર્થંકર સ્તવનાવલી પરત્વેનું આ વિવેચન લખતાં આ સ્થળેથી અપૂર્ણ મુકાયું છે.—સંશોધક.

*શ્રી ઋષભજિનસ્તવન.

ઋષભ જિનેશ્વર પ્રીતમ માહરો રે, ઓર ન ચાહું રે કંત;
રિઝ્યો સાહેબ સંગ ન પરિહરે રે, ભાંગે સાદિ અનંત. ઋષભ૦ ૧
કોઈ કંત કારણ કાષ્ઠભક્ષણ કરે રે, મિલશું કંતને ધાય;
એ મેળો નવ કહિયેં સંભવે રે, મેળો ઠામ ન ઠાય. ઋષભ૦ ૩
કોઈ પતિરંજન અતિઘણું તપ કરે રે, પતિરંજન તન તાપ;
એ પતિરંજન મેં નવિ ચિત્ત ધર્યું રે, રંજન ધાતુમેળાપ. ઋષભ૦ ૪
કોઈ કહે લીલા રે અલખ અલખ તણી રે, લખ પૂરે મન આશ;
દોષરહિતને લીલા નવ ઘટે રે, લીલા દોષ વિલાસ. ઋષભ૦ ૫
ચિત્તપ્રસન્ને રે પૂજન ફળ કહ્યું રે, પૂજા અખંડિત એહ;
કપટરહિત થઈ આતમ અરપણા રે, આનંદઘન પદરેહ. ઋષભ૦ ૬

તે પ્રભુનો યોગ પ્રાપ્ત થવો તેની આદિ છે; પણ તે યોગ કોઈવાર પણ નિવૃત્તિ પામ નથી, માટે અનંત છે.

જગતના ભાવોમાંથી ઉદાસીન થઈ ચૈતન્યવૃત્તિ શુદ્ધચૈતન્યસ્વભાવસમવસ્થિ ભગવાનમાં પ્રીતિમાન થઈ તેનો હર્ષ આનંદઘનજી દર્શાવે છે.

પોતાની શ્રદ્ધા નામની સખીને આનંદઘનજીની ચૈતન્યવૃત્તિ કહે છે, કે હે સખ મેં ઋષભદેવ ભગવાનથી લગ્ન કર્યું છે, અને તે ભગવાન્ મને સર્વથી વહાલા છે. ભગવાન્ મારા પતિ થવાથી હવે હું બીજા કોઈ પણ પતિની ઇચ્છા કરું જ નહીં. કે બીજા બધા જન્મ, જરા, મરણાદિ દુઃખે કરીને આકુળ-વ્યાકુળ છે; ક્ષણવાર પણ સુ નથી; તેવા જીવને પતિ કરવાથી મને સુખ ક્યાંથી થાય? ભગવાન્ ઋષભદેવ અનંત અવ્યાબાધ સુખસમાધિને પ્રાપ્ત થયા છે, માટે તેનો આશ્રય કરું તો મને તે વસ્તુની પ્રાપ્તિ થાય. તે યોગ વર્તમાનમાં પ્રાપ્ત થવાથી હે સખી! મને પરમ શીતળ થઈ. બીજા પતિનો તો કોઈ કાળે વિયોગ પણ થાય, પણ આ મારા સ્વામીનો તો ક પણ કાળે વિયોગ થાય જ નહીં. જ્યારથી તે સ્વામી પ્રસન્ન થયા ત્યારથી કોઈ દિવસ સંગ છોડતા નથી. એ સ્વામીના યોગનો સ્વભાવ સિદ્ધાંતમાં 'સાદિઅનં એટલે તે યોગ થવાની આદિ છે, પણ કોઈ દિવસ તેનો વિયોગ થવાનો નથી, માટે અ છે, એમ કહ્યો છે; તેથી હવે મારે કોઈ પણ દિવસ તે પતિનો વિયોગ થશે જ નહીં.

હે સખી! આ જગતને વિષે પતિનો વિયોગ ન થાય તે અર્થે જે સ્ત્રીઓ ના પ્રકારના ઉપાય કરે છે તે ઉપાય સાચા નથી; અને મારા પતિની પ્રાપ્તિ થતી ન તે ઉપાયનું મિથ્યાપણું જણાવવા તેમાંના થોડાએક તને કહું છું:-કોઈ એક તો પતિ સાથે કાષ્ઠમાં બળવા ઇચ્છે છે, કે જેથી તે પતિની સાથે મેળાપ જ રહે, પણ મેળાપનો કંઈ સંભવ નથી, કેમકે તે પતિ તો પોતાના કર્માનુસાર જે સ્થળને પ્ર થવાનો હતો ત્યાં થયો, અને સતી થઈને મળવા ઇચ્છે છે એવી તે સ્ત્રી પણ મેળા અર્થે એક ચિતામાં બળી મરવા ઇચ્છે છે, તોપણ તે પોતાના કર્માનુસાર દેહને પ્ર થવાની છે; બન્ને એક જ સ્થળે દેહ ધારણ કરે, અને પતિપત્નીરૂપે યોગ પામે નિરંતર સુખ ભોગવે એવો કંઈ નિયમ નથી. એટલે તે પતિનો વિયોગ, આધ્યો, તેના યોગનો પણ અસંભવ રહ્યો, એવો પતિનો મેળાપ તે મેં ખોટો ઉપાસ જણ્યો છે, તેનું ઠામ ઠેકાણું કંઈ નથી. જી કહેવાન

અથવા પ્રથમ પદનો અર્થ એવો પણ થાય છે કે, પરમે કર્મોનો અર્થે કોઈ કાષ્ઠ ભક્ષણ કરે છે, એટલે પંચાગ્નિની ધુણીઓ સળ મસ્વરૂપ પરમેશ્વરરૂપ પતિની તે અગ્નિનો પરિષહ સહન કરે છે, અને તેથી એમ સમજે વેદીન ક્ષીણાવી તેમાં કાષ્ઠ પામીશું, પણ તે સમજવું ખોટું છે; કેમકે પંચાગ્નિ તાપવું યોગ્ય છે. છે કે પરમેશ્વરરૂપ સ્વરૂપ જાણી, તે પતિને પ્રસન્ન થવાનાં કારણો જા મકર્મ'નો શુભ માં તેની પ્રવૃત્તિ છે; નથી માટે તે પરમેશ્વરરૂપ પતિને ક્યાંથી પામશે? તે મનો પ્રતાપ, તે કારણોની ઉપાસ છે, તેવા જ પ્રકારની ગતિને તે પામશે, જેથી તે ભરતક્ષેત્રમાં વળી, મતિ જેવા સ્વભાવમાં

હે સખી! કોઈ પતિને રિઝવવા માટે ઘણા શ્રી વર્દ્ધમાનની કંઈ ઠામ ઠેકાણે શરીરને તાપ છે; એ પતિને રાજી કરવાનો માર્ગ થતપણે વિરાજ મેળાપનું તપ કરે છે, તો બન્નેની ધાતુનો મેલાપ થવો તે છે. ક્રોધનો ઉપચાર કરાય પ્રકારનાં નથી; પતિને પોતાના પતિને રિઝવવા ઇચ્છે તોપણ રૂપે આ ચોવીશ સ્તવનમેં :

પ્રકૃતિના સ્વભાવાનુસાર કરી ન શકે ત્યાંસુધી પ્રકૃતિના પ્રતિકૂલપણાને લીધે તે પતિ પ્રસન્ન ન જ થાય અને તે સ્ત્રીને માત્ર શરીરે ક્ષુધાદિ તાપની પ્રાપ્તિ થાય; તેમ કોઈ મુમુક્ષુની વૃત્તિ ભગવાનને પતિપણે પ્રાપ્ત કરવાની હોય તો તે ભગવાનના સ્વરૂપાનુસાર વૃત્તિ ન કરે અને અન્ય સ્વરૂપમાં રુચિમાન છતાં અનેક પ્રકારનો તપ તપીને કષ્ટ સેવે, તોપણ તે ભગવાનને પામે નહીં, કેમકે જેમ પતિપત્નીનો ખરો મેલાપ, અને ખરી પ્રસન્નતા ધાતુના એકત્વમાં છે, તેમ હે સખી! ભગવાનમાં આ વૃત્તિને પતિપણું સ્થાપન કરી તે અચળ રાખવું હોય તો તે ભગવાનની સાથે ધાતુમેલાપ કરવો જ યોગ્ય છે; અર્થાત્ તે ભગવાન્ જે શુદ્ધચૈતન્યધાતુપણે પરિણમ્યા છે તેવી શુદ્ધચૈતન્ય વૃત્તિ કરવાથી જ તે ધાતુમાંથી પ્રતિકૂલ સ્વભાવ નિવૃત્તવાથી ઐક્ય થવાનો સંભવ છે; અને તે જ ધાતુમેલાપથી તે ભગવાનરૂપ પતિની પ્રાપ્તિનો કોઈ પણ કાળે વિયોગ થવાનો નથી. ૪.

હે સખી! કોઈ વળી એમ કહે છે કે આ જગત્, જેનું સ્વરૂપ ઓળખવાનો લક્ષ ન થઈ શકે તેવા ભગવાનની લીલા છે; અને તે અલખ ભગવાન્ સૌની ઇચ્છા પૂર્ણ કરે છે; તેથી તે એમ સમજીને આ જગત્, ભગવાનની લીલા માની, તે ભગવાનનો તે સ્વરૂપે મહિમા ગાવામાં જ પોતાની ઇચ્છા પૂર્ણ થશે, (એટલે ભગવાન્ પ્રસન્ન થઈને તેને વિષે લગ્નતા કરશે) એમ માને છે, પણ તે ખોટું છે, કેમકે તે ભગવાનના સ્વરૂપના અજ્ઞાનથી એમ કહે છે.

જે ભગવાન્ અનંત જ્ઞાનદર્શનમય સર્વોત્કૃષ્ટ સુખસમાધિમય છે, તે ભગવાનને આ જગતનું કર્ત્તાપણું કેમ હોય? અને લીલાને અર્થે પ્રવૃત્તિ કેમ હોય? લીલાની પ્રવૃત્તિ તો સદોષમાં જ સંભવે છે. જે પૂર્ણ હોય તે કંઈ ઇચ્છે જ નહીં. ભગવાન્ તો અનંત અવ્યાબાધસુખે કરીને પૂર્ણ છે; તેને વિષે બીજી કલ્પના ક્યાંથી અવકાશ પામે? લીલાની ઉત્પત્તિ કુતૂહલવૃત્તિથી થાય. તેવી કુતૂહલવૃત્તિ તો જ્ઞાનસુખના અપરિપૂર્ણપણાથી જ થાય. ભગવાનમાં તો તે બન્ને (જ્ઞાન, સુખ) પરિપૂર્ણ છે, માટે તેની પ્રવૃત્તિ જગત્ રચવારૂપ લીલાપ્રત્યે ન જ થાય. એ લીલા તો દોષનો વિલાસ છે; સરાગીને જ તેનો સંભવ છે. જે સરાગી હોય તેને સદ્વેષતા હોય, અને જેને એ બન્ને હોય તેને ક્રોધ, માન, માયા, લોભ આદિ સર્વ દોષનું પણ સંભવિતપણું છે; જેથી યથાર્થ રીતે જોતાં તો લીલા દોષનો જ વિલાસ છે; અને એવો દોષવિલાસ તો અજ્ઞાની જ ઇચ્છે. વિચારવાન મુમુક્ષુઓ પણ તેવો દોષવિલાસ ઇચ્છતા નથી, તો અનંત જ્ઞાનમય ભગવાન્ તે કેમ ઇચ્છે? જેથી તે ભગવાનનું સ્વરૂપ લીલાના કર્તૃત્વપણાથી ભાવે જે સમજે છે તે ભ્રાંતિ છે; અને તે ભ્રાંતિને અનુસરીને ભગવાનને પ્રસન્ન કરવાનો તે જે માર્ગ લે છે તે પણ ભ્રાંતિમય જ છે; જેથી તે ભગવાનરૂપ પતિની તેને પ્રાપ્તિ થતી નથી. ૫.

હે સખી! પતિને પ્રસન્ન કરવાના તો ઘણા પ્રકાર છે. અનેક પ્રકારના શબ્દ સ્પર્શાદિ ભોગથી પતિની સેવા કરવામાં આવે છે એવા ઘણા પ્રકાર છે, પણ તે સર્વમાં ચિત્તપ્રસન્નતા એ જ સૌથી ઉત્તમ સેવા છે, અને ક્યારે પણ ખંડિત ન થાય એવી સેવા છે. કપટરહિત થઈને આત્મા અર્પણ કરીને પતિની સેવા કરવાથી ઘણા આનંદના સમૂહની પ્રાપ્તિનો ભાગ્યોદય થાય.

ભગવાનરૂપ પતિની સેવાના પ્રકાર ઘણા છે. દ્રવ્યપૂજા, ભાવપૂજા, આજ્ઞાપૂજા. પૂજાના પણ ઘણા ભેદ છે; પણ તેમાં સર્વોત્કૃષ્ટ પૂજા તો ચિત્તપ્રસન્નતા એટલે તેમાં ચૈતન્યવૃત્તિ પરમહર્ષથી એકત્વને પ્રાપ્ત કરવી તે જ છે; તેમાં જ અર્પ

સાધન સમાય છે. તે જ અખંડિત પૂજા છે, કેમકે જો ચિત્ત ભગવાનમાં લીન હોય તો બીજા યોગ પણ ચિત્તાધીન હોવાથી ભગવાનને આધીન જ છે; અને ચિત્તની લીનતા ભગવાનમાંથી ન ખસે તો જ જગતના ભાવોમાંથી ઉદાસીનતા વર્તે, અને તેમાં ગ્રહણ-ત્યાગરૂપ વિકલ્પ પ્રવર્તે નહીં; જેથી તે સેવા અખંડ જ રહે.

જ્યાંસુધી ચિત્તમાં બીજો ભાવ હોય ત્યાંસુધી તમારા શિવાય બીજામાં મારે કંઈ પણ ભાવ નથી એમ દેખાડીએ તો તે વૃથા જ છે અને કપટ છે; અને જ્યાંસુધી કપટ છે ત્યાંસુધી ભગવાનના ચરણમાં આત્માનું અર્પણ ક્યાંથી થાય? જેથી સર્વ જગતના ભાવપ્રત્યે વિરામ પમાડી, વૃત્તિને શુદ્ધચૈતન્ય ભાવવાળી કરવાથી જ તે વૃત્તિમાં અન્યભાવ રહ્યો ન હોવાથી શુદ્ધ કહેવાય અને તે નિષ્કપટ કહેવાય. એવી ચૈતન્યવૃત્તિ ભગવાનમાં લીન કરવામાં આવે તે જ આત્મઅર્પણતા કહેવાય.

ધન ધાન્યાદિક સર્વ ભગવાનને અર્પણ કર્યાં હોય, પણ જો આત્મા અર્પણ ન કર્યો હોય એટલે તે આત્માની વૃત્તિ ભગવાનમાં લીન કરી ન હોય તો તે ધન-ધાન્યાદિકનું અર્પણ કરવું સકપટ જ છે, કેમકે અર્પણ કરનાર આત્મા અથવા તેની વૃત્તિ તો બીજે સ્થળે લીન છે. જે પોતે બીજે સ્થળે લીન છે, તેના અર્પણ થયેલા બીજા જડ પદાર્થ ભગવાનમાં અર્પણ ક્યાંથી થઈ શકે? માટે ભગવાનમાં ચિત્તવૃત્તિની લીનતા એ જ આત્મઅર્પણતા છે, અને એ જ આનંદઘનપદની રેખા એટલે પરમઅવ્યાબાધ સુખમય મોક્ષપદની નિશાની છે. અર્થાત્ જેને એવી દશાની પ્રાપ્તિ થાય તે પરમ આનંદઘનસ્વરૂપ મોક્ષને પ્રાપ્ત થશે, એવાં લક્ષણ તે લક્ષણ છે. ૬.

[×] *[૬૯૨-૨]

પ્રથમ સ્તવનમાં ભગવાનમાં વૃત્તિ લીન થવારૂપ હર્ષ બતાવ્યો, પણ તે વૃત્તિ અખંડ અને પૂર્ણપણે લીન થાય તો જ આનંદઘનપદની પ્રાપ્તિ થાય, જેથી તે વૃત્તિના પૂર્ણપણાની ઇચ્છા કરતા છતાં આનંદઘન બીજા તીર્થંકર શ્રી અજિતનાથની સ્તવના કરે છે. જે પૂર્ણપણાની ઇચ્છા છે, તે પ્રાપ્ત થવામાં જે જે વિઘ્ન દીઠાં તે સંક્ષેપે ભગવાનને આનંદઘનજી આ બીજા સ્તવનમાં નિવેદન કરે છે; અને પોતાનું પુરુષત્વ મંદ દેખી ખેદખિન્ન થાય છે એમ જણાવી પુરુષત્વ જાગ્રત રહે એવી ભાવના ચિંતવે છે.

હે સખી! બીજા તીર્થંકર એવા અજિતનાથ ભગવાને પૂર્ણ લીનતાનો માર્ગ દર્શાવ્યો છે તે, અર્થાત્ જે સમ્યક્ ચરણરૂપ માર્ગ પ્રકાશ્યો છે તે, જોઉં છું તો અજિત એટલે મારા જેવા નિર્બળ વૃત્તિના મુમુક્ષુથી જીતી ન શકાય એવો છે. ભગવાનનું અજિત એવું નામ છે તે તો સત્ય છે, કેમકે મોટા મોટા પરાક્રમી પુરુષો કહેવાય છે તેનાથી પણ જે ગુણના ધામરૂપ પંથનો જય થયો નથી, તે ભગવાને જય કર્યો હોવાથી ભગવાનનું તો અજિત નામ સાર્થક જ છે, અને અનંત ગુણના ધામરૂપ તે માર્ગને જીતવાથી ભગવાનનું ગુણધામપણું સિદ્ધ છે. હે સખી, પણ મારું નામ પુરુષ

---

*બીજું શ્રી અજિતજિન સ્તવન

પંથડો નિહાળું રે બીજા જિન તણો રે, અજિત અજિત ગુણ ધામ;
જે તેં જિત્યા રે, તેણે હું જિતિયો રે, પુરુષ કિશ્યું મુજ નામ? પંથડો૦ (૧)
ચરમ નયણ કરિ મારગ જોવતાં રે, ભૂલ્યો સયલ સંસાર;
જિણ નયણે કરિ મારગ જોવિયે રે, નયણ તે દિવ્ય વિચાર. પંથડો૦ (૨)

કહેવાય છે, તે સત્ય નથી. ભગવાનનું નામ અજિત છે. જેમ તે તદ્રૂપ ગુણને લીધે છે તેમ મારું નામ પુરુષ તદ્રૂપ ગુણને લીધે નથી. કેમકે પુરુષ તો તેનું નામ કહેવાય કે જે પુરુષાર્થસહિત હોય, સ્વપરાક્રમસહિત હોય, પણ હું તો તેમ નથી. માટે ભગવાનને કહું છું કે હે ભગવાન્! તમારું નામ અજિત તે સાચું છે; પણ મારું નામ પુરુષ તે તો ખોટું છે. કેમકે રાગ, દ્વેષ, અજ્ઞાન, ક્રોધ, માન, માયા, લોભ આદિ દોષનો તમે જય કર્યો તેથી તમે અજિત કહેવાવા-યોગ્ય છો, પણ તે જ દોષોએ મને જીતી લીધો છે, માટે મારું નામ પુરુષ શેનું કહેવાય? ૧.

હે સખી! તે માર્ગ પામવાને માટે દિવ્ય નેત્ર જોઈએ. ચર્મ નેત્રે કરીને જોતો છતો તો સમસ્ત સંસાર ભૂલ્યો છે. તે પરમ તત્ત્વનો વિચાર થવાને માટે જે દિવ્ય નેત્ર જોઈએ તે દિવ્ય નેત્રનો નિશ્ચય કરીને વર્ત્તમાનકાળમાં વિયોગ થઈ પડ્યો છે.

હે સખી! તે અજિત ભગવાને અજિત થવાને અર્થે લીધેલો માર્ગ કંઈ આ ચર્મચક્ષુથી દેખાય નહીં. કેમકે તે માર્ગ દિવ્ય છે, અને અંતરાત્મદૃષ્ટિથી જ અવલોકન કરી શકાય એવો છે. જેમ એક ગામથી બીજે ગામ જવાને પૃથ્વીતળપર સડક વગેરે માર્ગ હોય છે, તેમ આ માર્ગ કંઈ એક ગામથી બીજે ગામ જવાના માર્ગની પેઠે બાહ્ય માર્ગ નથી, અથવા ચર્મચક્ષુએ જોતાં તે જણાય એવો નથી, ચર્મચક્ષુથી કંઈ તે અતીંદ્રિય માર્ગ ન દેખાય. ૨. [અપૂર્ણ]

---

[૪૭૧] [૬૯૩] [સં. નિ. ૧૯૫૩.

હે જ્ઞાતપુત્ર ભગવન્! કાળની બલિહારી છે. આ ભારતના હીનપુણ્યી મનુષ્યોને તારું સત્ય, અખંડ અને પૂર્વાપર અવિરોધ શાસન ક્યાંથી પ્રાપ્ત થાય? થવામાં આવાં વિઘ્નો ઉત્પન્ન થયાં: તારાં બોધેલાં શાસ્ત્રો કલ્પિત અર્થથી વિરાધ્યાં, કેટલાંક સમૂળગાં ખંડ્યાં. ધ્યાનનું કાર્ય, સ્વરૂપનું કારણ એ જે તારી પ્રતિમા તેથી કટાક્ષદૃષ્ટિએ લાખોગમે લોકો વળ્યાં; તારા પછી પરંપરાએ જે આચાર્યપુરુષો થયા તેનાં વચનમાં અને તારાં વચનમાં પણ શંકા નાંખી દીધી. એકાંત દઈ કૂટી તારું શાસન નિંદાવ્યું. શાસનદેવિ! એવી સહાયતા કંઈ આપ કે જે વડે કલ્યાણનો માર્ગ હું બીજાને બોધી શકું, દર્શાવી શકું,-ખરા પુરુષો દર્શાવી શકે. સર્વોત્તમ નિર્ગ્રંથપ્રવચનના બોધ ભણી વાળી આ આત્મવિરાધક પંથોથી પાછાં ખેંચવામાં સહાયતા આપ!! તારો ધર્મ છે કે સમાધિ અને બોધિમાં સહાયતા આપવી. [અંગત]

---

[૫૪૪] [૬૯૪] [સં. નિ. ૧૯૫૩.

ૐ નમઃ

શારીરિક, માનસિક અનંત પ્રકારનાં દુઃખોએ આકુલ-વ્યાકુલ જીવોને તે દુઃખોથી છૂટવાની બહુ બહુ પ્રકારે ઇચ્છા છતાં તેમાંથી તે મુક્ત થઈ શકતા નથી તેનું શું કારણ? એવું પ્રશ્ન અનેક જીવોને ઉત્પન્ન થયા કરે; પણ તેનું યથાર્થ સમાધાન કોઈ વિરલ જીવને જ પ્રાપ્ત થાય છે. જ્યાં સુધી દુઃખનું મૂળ કારણ યથાર્થપણે જાણવામાં ન આવ્યું હોય, ત્યાં સુધી તે ટાળવાને માટે ગમે તેવું પ્રયત્ન કરવામાં આવે તોપણ દુઃખનો ક્ષય થઈ શકે નહીં, અને ગમે તેટલી અરુચિ, અપ્રિયતા અને અભાવ તે દુઃખ પ્રત્યે હોય છતાં તેને અનુભવ્યા જ કરવું પડે. અવાસ્તવિક ઉપાયથી તે દુઃખ

મટાડવાનું પ્રયત્ન કરવામાં આવે, અને તે પ્રયત્ન ન સહન થઈ શકે એટલા પરિશ્રમ-પૂર્વક કર્યું હોય છતાં તે દુઃખ ન મટવાથી દુઃખ મટાડવા ઇચ્છતા મુમુક્ષુને અત્યંત વ્યામોહ થઈ આવે છે, અથવા થયા કરે છે કે આનું શું કારણ? આ દુઃખ ટળતું કેમ નથી? કોઈ પણ પ્રકારે મારે તે દુઃખની પ્રાપ્તિ ઇચ્છિત નહીં છતાં, સ્વપ્નેય પણ તેના પ્રત્યે કંઈ પણ વૃત્તિ નહીં છતાં, તેની પ્રાપ્તિ થયા કરે છે, અને હું જે જે પ્રયત્નો કરું છું તે તે બધાં નિષ્ફળ જઈ દુઃખ અનુભવ્યા જ કરું છું એનું શું કારણ?

શું એ દુઃખ કોઈને મટતું જ નહીં હોય? દુઃખી થવું એ જ જીવનો સ્વભાવ હશે? શું કોઈ એક જગત્‌કર્ત્તા ઈશ્વર હશે તેણે આમ જ કરવું યોગ્ય ગણ્યું હશે? શું ભવિતવ્યતાને આધીન એ વાત હશે? અથવા કોઈક મારા કરેલા અપરાધોનું ફળ હશે? એ વગેરે અનેક પ્રકારના વિકલ્પો જે જીવો મનસહિત દેહધારી છે તે કર્યા કરે છે, અને જે જીવો મનરહિત છે તે અવ્યક્તપણે દુઃખનો અનુભવ કરે છે, અને અવ્યક્તપણે તે દુઃખ મટે એવી ઇચ્છા રાખ્યા કરે છે.

આ જગતને વિષે પ્રાણી માત્રની વ્યક્ત અથવા અવ્યક્ત ઇચ્છા પણ એ જ છે કે, કોઈપણ પ્રકારે મને દુઃખ ન હો, અને સર્વથા સુખ હો. પ્રયત્ન પણ એ જ અર્થે છતાં તે દુઃખ શા માટે મટતું નથી? એવો પ્રશ્ન ઘણા ઘણા વિચારવાનોને પણ ભૂતકાળે ઉત્પન્ન થયો હતો, વર્ત્તમાનકાળે પણ થાય છે, અને ભવિષ્યકાળે પણ થશે. તે અનંત અનંત વિચારવાનોમાંથી અનંત વિચારવાનો તેના યથાર્થ સમાધાનને પામ્યા, અને દુઃખથી મુક્ત થયા. વર્ત્તમાનકાળે પણ જે જે વિચારવાનો યથાર્થ સમાધાન પામે છે, તે પણ તથારૂપ ફળને પામે છે, અને ભવિષ્યકાળે પણ જે જે વિચારવાનો યથાર્થ સમાધાન પામશે, તે તે તથારૂપ ફળને પામશે એમાં સંશય નથી.

શરીરનું દુઃખ માત્ર ઔષધ કરવાથી મટી જતું હોત, મનનું દુઃખ ધનાદિ મળવાથી જતું હોત, અને બાહ્ય સંસર્ગ સંબંધનું દુઃખ મનને કંઈ અસર ઉપજાવી શકતું ન હોત, તો દુઃખ મટવા માટે જે જે પ્રયત્ન કરવામાં આવે છે તે તે સર્વ જીવોનું સફળ થાત; પણ જ્યારે તેમ બનતું જોવામાં ન આવ્યું ત્યારે જ વિચારવાનોને પ્રશ્ન ઉત્પન્ન થયું કે, દુઃખ મટવા માટે બીજો જ ઉપાય હોવો જોઈએ; આ જે કરવામાં આવે છે તે ઉપાય અયથાર્થ છે, અને બધો શ્રમ વૃથા છે, માટે તે દુઃખનું મૂળ કારણ જો યથાર્થ જાણવામાં આવે અને તે જ પ્રમાણે ઉપાય કરવામાં આવે તો દુઃખ મટે; નહીં તો નહીં જ મટે.

જે વિચારવાનો દુઃખનું યથાર્થ મૂળ કારણ વિચારવા ઊઠ્યા, તેમાં પણ કોઈક જ તેનું યથાર્થ સમાધાન પામ્યા અને ઘણા યથાર્થ સમાધાન નહીં પામતાં છતાં મતિ-વ્યામોહાદિ કારણથી યથાર્થ સમાધાન પામ્યા છૈયે એમ માનવા લાગ્યા. જગતમાં જૂદા જૂદા ધર્મમત જોવામાં આવે છે તેની ઉત્પત્તિનું મુખ્ય કારણ એ જ છે.

'ધર્મથી દુઃખ મટે' એમ ઘણાખરા વિચારવાનોની માન્યતા થઈ. પણ ધર્મનું સ્વરૂપ સમજવામાં એકબીજામાં ઘણો તફાવત પડ્યો. ઘણા તો પોતાનો મૂળ વિષય ચૂકી ગયા; અને ઘણા તો તે વિષયમાં મતિ થાકવાથી અનેક પ્રકારે નાસ્તિકાદિ પરિણામોને પામ્યા.

દુઃખનાં મૂળ કારણ અને તેની શી રીતે પ્રવૃત્તિ થઈ તેના સંબંધમાં થોડાક મુખ્ય અભિપ્રાયો અત્રે સંક્ષેપમાં જણાવવામાં આવે છે.

દુઃખ શું છે? તેનાં મૂળ કારણો શું છે? અને તે શાથી મટી શકે? તે સંબંધી જિનો એટલે વીતરાગોએ પોતાનો જે મત દર્શાવ્યો છે? તે અહીં સંક્ષેપમાં કહીએ છીએ:

*× × × ×

હવે, તે યથાર્થ છે કે કેમ? તેનું અવલોકન કરીએ છીએ:

× × × ×

જે ઉપાયો દર્શાવ્યા તે સમ્યક્‌દર્શન, સમ્યક્‌જ્ઞાન, અને સમ્યક્‌ચારિત્ર, અથવા તે ત્રણેનું એક નામ 'સમ્યક્‌મોક્ષ.'

સમ્યક્‌દર્શન, સમ્યક્‌જ્ઞાન, અને સમ્યક્‌ચારિત્રમાં સમ્યક્‌દર્શનની મુખ્યતા ઘણે સ્થળે તે વીતરાગોએ કહી છે; જો કે સમ્યક્‌જ્ઞાનથી જ સમ્યક્‌દર્શનનું પણ ઓળખાણ થાય છે, તોપણ સમ્યક્‌દર્શનની પ્રાપ્તિવગરનું જ્ઞાન સંસાર એટલે દુઃખના હેતુરૂપે હોવાથી સમ્યક્‌દર્શનનું મુખ્યપણું ગ્રહણ કર્યું છે.

જેમ જેમ સમ્યક્‌દર્શન શુદ્ધ થતું જાય છે, તેમ તેમ સમ્યક્‌ચારિત્રપ્રત્યે વીર્ય ઉલ્લસતું જાય છે; અને ક્રમે કરીને સમ્યક્‌ચારિત્રની પ્રાપ્તિ થવાનો વખત આવે છે, જેથી આત્મામાં સ્થિર સ્વભાવ સિદ્ધ થતો જાય છે, અને ક્રમે કરીને પૂર્ણ સ્થિર સ્વભાવ પ્રગટે છે; અને આત્મા નિજપદમાં લીન થઈ સર્વકર્મકલંકથી રહિત થવાથી એક શુદ્ધઆત્મસ્વભાવરૂપ મોક્ષમાં પરમઅવ્યાબાધ સુખના અનુભવ સમુદ્રમાં સ્થિત થાય છે.

સમ્યક્‌દર્શનની પ્રાપ્તિથી જેમ જ્ઞાન સમ્યક્‌સ્વભાવને પામે છે (એ સમ્યક્‌દર્શનનો પરમ ઉપકાર છે) તેમ સમ્યક્‌દર્શન ક્રમે કરી શુદ્ધ થતું જઈ પૂર્ણ સ્થિર સ્વભાવ સમ્યક્‌ચારિત્રને પ્રાપ્ત થાય તેને અર્થે સમ્યક્‌જ્ઞાનના બળની તેને ખરેખરી આવશ્યકતા છે. તે સમ્યક્‌જ્ઞાનપ્રાપ્તિનો ઉપાય વીતરાગશ્રુત અને તે શ્રુતતત્ત્વોપદેષ્ટા મહાત્મા છે.

વીતરાગશ્રુતના પરમરહસ્યને પ્રાપ્ત થયેલા અસંગ અને પરમકરુણાશીળ મહાત્માનો યોગ પ્રાપ્ત થવો અતિશય કઠણ છે. મહદ્ભાગ્યોદયના યોગથી જ તે યોગ પ્રાપ્ત થાય છે એમાં સંશય નથી. કહ્યું છે કે,—

तहा रुवाणं समणाणं ॥

× × × ×

તે શ્રમણમહાત્માઓનાં પ્રવૃત્તિલક્ષણો પરમપુરુષે આ પ્રમાણે કહ્યાં છે:

× × × ×

અભ્યંતરદશાનાં ચિહ્ન તે મહાત્માઓનાં પ્રવૃત્તિલક્ષણોથી નિર્ણીત કરી શકાય છે. જો કે પ્રવૃત્તિલક્ષણ કરતાં અભ્યંતરદશા વિષેનો નિશ્ચય અન્ય પણ નીકળે છે. કોઈ એક શુદ્ધવૃત્તિમાન મુમુક્ષુને તેવી અભ્યંતરદશાની પરીક્ષા આવે છે.

× × × ×

એવા મહાત્માઓના સમાગમ અને વિનયની શી જરૂર? ગમે તેવો પુરુષ હોય પણ સારી રીતે શાસ્ત્ર વાંચી સંભળાવે તેવા પુરુષથી જીવ કલ્યાણનો યથાર્થ માર્ગ શા માટે ન પામી શકે? એવી આશંકાનું સમાધાન કરવામાં આવે છે:

× × × ×

---

* આ ઠેકાણે અન્ય ગ્રંથોમાંથી કંઈક ટાંચણ મૂકવા ધારેલું હશે પણ તે મૂકવું રહી ગયું જણાય છે. જે સ્થિતિમાં લેખ મળ્યો છે તેજ સ્થિતિમાં અત્રે આપ્યો છે—સંશોધક.

એવા મહાત્માપુરુષનો યોગ બહુ બહુ દુર્લભ છે. સારા દેશ, કાળમાં પણ એવા મહાત્માનો યોગ દુર્લભ છે; તો આવા દુષમકાળમાં તેમ હોય એમાં કંઈ કહેવું રહેતું નથી. કહ્યું છે કે,—

× × × ×

યદ્યપિ તેવા મહાત્માપુરુષનો ક્વચિત્ યોગ બને છે, તોપણ શુદ્ધવૃત્તિમાન્ મુમુક્ષુ હોય તો તે અપૂર્વ ગુણને તેવા મુહૂર્ત્તમાત્રના સમાગમમાં પ્રાપ્ત કરી શકે છે. જેવા મહાત્માપુરુષનાં વચનપ્રતાપથી મુહૂર્ત્તમાત્રમાં ચક્રવર્ત્તિઓ પોતાનું રાજપાટ છોડી ભયંકર વનમાં તપશ્ચર્યા કરવાને ચાલી નીકળતા હતા, તેવા મહાત્માપુરુષના યોગથી અપૂર્વ ગુણ કેમ પ્રાપ્ત ન થાય?

× × × ×

સારા દેશકાળમાં પણ ક્વચિત્ તેવા મહાત્માનો યોગ બની આવે છે, કેમકે તેઓ અપ્રતિબદ્ધ વિહારી હોય છે. ત્યારે એવા પુરુષોનો નિત્ય સંગ રહી શકે તેમ શી રીતે બની શકે કે જેથી મુમુક્ષુ જીવ સર્વ દુઃખ ક્ષય કરવાનાં અનન્ય કારણોને પૂર્ણપણે ઉપાસી શકે? તેનો માર્ગ આ પ્રમાણે ભગવાન્ જિને અવલોક્યો છે:

× × × ×

નિત્ય તેમના સમાગમમાં આજ્ઞાધીનપણે વર્ત્તવું જોઈએ, અને તે માટે બાહ્યાભ્યંતર પરિગ્રહાદિ ત્યાગ જ યોગ્ય છે.

× × × ×

જેઓ સર્વથા તેવો ત્યાગ કરવાને સમર્થ નથી, તેમણે આ પ્રમાણે દેશત્યાગપૂર્વક કરવું યોગ્ય છે. તેનું સ્વરૂપ આ પ્રમાણે ઉપદેશ્યું છે:

× × × ×

તે મહાત્માપુરુષના ગુણાતિશયપણાથી, સમ્યક્આચરણથી, પરમજ્ઞાનથી, પરમશાંતિથી, પરમનિવૃત્તિથી મુમુક્ષુ જીવની અશુભ વૃત્તિઓ પરાવર્તન થઈ શુભસ્વભાવને પામી સ્વરૂપપ્રત્યે વળતી જાય છે.

× × × ×

તે પુરુષનાં વચનો આગમસ્વરૂપ છે, તોપણ વારંવાર પોતાથી વચનયોગની પ્રવૃત્તિ ન થાય તેથી, તથા નિરંતર સમાગમનો યોગ ન બને તેથી, તથા તે વચનનું શ્રવણ તાદૃશ્ય સ્મરણમાં ન રહે તેથી, તેમ જ કેટલાક ભાવોનું સ્વરૂપ જાણવામાં પરાવર્તનની જરૂર હોય છે તેથી, અને અનુપ્રેક્ષાનું બળ વૃદ્ધિ પામવાને અર્થે વીતરાગશ્રુત—વીતરાગ શાસ્ત્ર—એક બળવાન ઉપકારી સાધન છે; જો કે તેવા મહાત્માપુરુષદ્વારા જ પ્રથમ તેનું રહસ્ય જાણવું જોઈએ, પછી વિશુદ્ધ દૃષ્ટિ થયે મહાત્માના સમાગમના અંતરાયમાં પણ તે શ્રુત બળવાન ઉપકાર કરે છે, અથવા જ્યાં કેવળ તેવા મહાત્માઓનો યોગ બની શકતો નથી, ત્યાં પણ વિશુદ્ધ દૃષ્ટિવાનને વીતરાગશ્રુત પરમોપકારી છે, અને તે જ અર્થે થઈને મહત્પુરુષોએ એક શ્લોકથી માંડી દ્વાદશાંગસુધીની રચના કરી છે.

× × × ×

તે દ્વાદશાંગના મૂળ ઉપદેષ્ટા સર્વજ્ઞ વીતરાગ છે; કે જેના સ્વરૂપનું મહાત્મા પુરુષો નિરંતર ધ્યાન કરે છે; અને તે પદની પ્રાપ્તિમાં જ સર્વસ્વ સમાયલું છે એમ પ્રતીતિથી

અનુભવે છે. સર્વજ્ઞ વીતરાગનાં વચનને ધારણ કરીને મહત્ આચાર્યોએ દ્વાદશાંગની રચના કરી હતી, અને તદાશ્રિત આજ્ઞાંકિત મહાત્માઓએ બીજાં અનેક નિર્દોષ શાસ્ત્રોની રચના કરી છે. આ પ્રમાણે દ્વાદશાંગનાં નામો છે:—

(૧) આચારાંગ, [(૨) સૂત્રકૃતાંગ, (૩) સ્થાનાંગ, (૪) સમવાયાંગ, (૫) ભગવતી, (૬) જ્ઞાતાધર્મ કથાંગ, (૭) ઉપાસક દશાંગ, (૮) અંતકૃત દશાંગ, (૯) અનુત્તરૌપપાતિક, (૧૦) પ્રશ્નવ્યાકરણ, (૧૧) વિપાક અને (૧૨)] દૃષ્ટિવાદ.

× × × ×

તેમાં આ પ્રમાણે નિરૂપણ છે:—

× × × ×

કાળદોષથી ઘણા સ્થળો તેમાંથી વિસર્જન થઈ ગયાં, અને માત્ર અલ્પ સ્થળો રહ્યાં.

× × × ×

જે અલ્પ સ્થળો રહ્યાં તેને એકાદશાંગને નામે શ્વેતામ્બર આચાર્યો કહે છે. દિગમ્બરો તેમાં અનુમત નહીં થતાં એમ કહે છે કે,—

× × × ×

વિસંવાદ કે મતાગ્રહની દૃષ્ટિએ તેમાં બન્ને કેવળ ભિન્ન ભિન્ન માર્ગની પેઠે જોવામાં આવે છે. દીર્ઘ દૃષ્ટિએ જોતાં તેનાં જૂદાં જ કારણો જોવામાં આવે છે.

× × × ×

ગમે તેમ હો, પણ આ પ્રમાણે બન્ને બહુ નજીકમાં આવી જાય છે:

× × × ×

વિવાદનાં ઘણાં સ્થળો તો અપ્રયોજન જેવાં છે; તે પણ પરોક્ષ છે.

× × × ×

અપાત્ર શ્રોતાને દ્રવ્યાનુયોગાદિ ભાવ ઉપદેશવાથી નાસ્તિકતાદિ ભાવો ઉત્પન્ન થવાનો વખત આવે છે, અથવા શુષ્કજ્ઞાની થવાનો વખત આવે છે.

× × × ×

હવે, આ પ્રસ્તાવના અત્રે સંક્ષેપીએ છીએ; અને જે મહાત્માપુરુષે—

× × × ×

આ પ્રમાણે સુપ્રતીત થાય તો

हिंसा रहिओ धम्मो । अट्ठारस दोष विरहिओ देवो ॥
निग्गंथे पवयणे । सद्दहणे होइ सम्मत्तं ॥ १ ॥

તથા

× × × ×

જીવને મોક્ષમાર્ગ છે, નહીં તો ઉન્માર્ગ છે.

× × × ×

સર્વ દુઃખનો ક્ષય કરનારો એક પરમ સદુપાય, સર્વ જીવને હિતકારી, સર્વ દુઃખનાં ક્ષયનો એક આત્યંતિક ઉપાય-પરમ સદુપાયરૂપ-વીતરાગદર્શન છે. તેની પ્રતીતિથી, તેના અનુકરણથી, તેની આજ્ઞાના પરમ અવલંબનવડે, જીવ ભવસાગર તરી જાય છે. 'સમવાયાંગસૂત્ર'માં કહ્યું છે કે:

× × × ×

આત્મા શું? કર્મ શું? તેનો કર્ત્તા કોણ? તેનું ઉપાદાન કોણ? નિમિત્ત કોણ? તેની સ્થિતિ કેટલી? કર્ત્તા શા વડે? શું પરિણામમાં તે બાંધી શકે? એ આદિ ભાવોનું સ્વરૂપ જેવું નિર્ગ્રંથસિદ્ધાંતમાં સ્પષ્ટ, સૂક્ષ્મ અને સંકલનાપૂર્વક છે તેવું કોઈ પણ દર્શનમાં નથી. [અપૂર્ણ]

[૫૭૬] [૬૯૪-૩] [સ. નિ. સં. ૧૯૫૩.

ॐ નમઃ સિદ્ધેભ્યઃ

અનંત અવ્યાબાધ સુખમય પરમપદ તેની પ્રાપ્તિ અર્થે ભગવાન્ સર્વજ્ઞે નિરૂપણ કરેલો મોક્ષસિદ્ધાંત તે ભગવાનને પરમભક્તિથી નમસ્કાર કરીને કહું છું.

દ્રવ્યાનુયોગ, કરણાનુયોગ, ચરણાનુયોગ અને ધર્મકથાનુયોગના મહાનિધિ એવા વીતરાગ પ્રવચનને નમસ્કાર કરું છું.

કર્મરૂપી વૈરીનો પરાજય કર્યો છે એવા અર્હંત ભગવાન; શુદ્ધ ચૈતન્યપદમાં સિદ્ધાલયે બિરાજમાન છે એવા સિદ્ધ ભગવાન; જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર, તપ અને વીર્ય એવા મોક્ષના પાંચ આચાર જેના આચરણમાં પ્રવર્ત્તમાન છે, અને બીજા ભવ્ય જીવોને તે આચારમાં પ્રવર્ત્તાવે છે એવા આચાર્ય ભગવાન; દ્વાદશાંગના અભ્યાસી અને તે શ્રુત, શબ્દ, અર્થ અને રહસ્યથી અન્ય ભવ્ય જીવોને અધ્યયન કરાવનાર એવા ઉપાધ્યાય ભગવાન; મોક્ષમાર્ગને આત્મજાગૃતીપૂર્વક સાધતા એવા સાધુ ભગવાનને હું પરમ ભક્તિથી નમસ્કાર કરું છું.

શ્રી ઋષભદેવથી શ્રી મહાવીરપર્યંત વર્ત્તમાન ભરતક્ષેત્રના ચોવીશ તીર્થંકરોના પરમ ઉપકારને વારંવાર સંભારું છું.

શ્રીમાન્ વર્ધમાનજિન વર્ત્તમાનકાળના ચરમતીર્થંકરદેવની શિક્ષાથી હાલ મોક્ષમાર્ગનું અસ્તિત્વ વર્ત્તે છે. એ તેમના ઉપકારને સુવિહિત પુરુષો વારંવાર આશ્ચર્યમય દેખે છે.

કાળના દોષથી અપાર શ્રુતસાગરનો ઘણો ભાગ વિસર્જન થતો ગયો અને બિંદુમાત્ર અથવા અલ્પમાત્ર વર્ત્તમાનમાં વિદ્યમાન છે; ઘણાં સ્થળો વિસર્જન થવાથી, ઘણાં સ્થળોમાં સ્થૂળનિરૂપણ રહ્યું હોવાથી નિર્ગ્રંથભગવાનના તે શ્રુતનો પૂર્ણ લાભ વર્ત્તમાન મનુષ્યોને આ ક્ષેત્રે પ્રાપ્ત થતો નથી.

ઘણાં મતમતાંતરાદિ ઉત્પન્ન થવાનો હેતુ પણ એ જ છે, અને તેથી જ નિર્મળ આત્મતત્વના અભ્યાસી મહાત્માઓની અલ્પતા થઈ.

શ્રુત અલ્પ રહ્યા છતાં, મતમતાંતર ઘણાં છતાં, સમાધાનનાં કેટલાંક સાધનો પરોક્ષ છતાં, મહાત્માપુરુષોનું ક્વચિતત્વ છતાં, હે આર્ય જનો! સમ્યક્દર્શન, શ્રુતનું રહસ્ય એવો પરમપદનો પંથ, આત્માનુભવના હેતુ સમ્યક્ચારિત્ર અને વિશુદ્ધ આત્મધ્યાન આજે પણ વિદ્યમાન છે, એ પરમ હર્ષનું કારણ છે.

વર્ત્તમાનકાળનું નામ દુષમકાળ છે. તેથી દુઃખે કરીને, ઘણા અંતરાયથી, પ્રતિકૂળતાથી, સાધનનું દુર્લભપણું હોવાથી, મોક્ષમાર્ગની પ્રાપ્તિ થાય છે; પણ વર્ત્તમાનમાં મોક્ષમાર્ગનો વિચ્છેદ છે, એમ ચિંતવવું જોતું નથી.

પંચમકાળમાં થયેલા મહર્ષિઓએ પણ એમ જ કહ્યું છે. તે પ્રમાણે પણ અત્રે કહું છું.

સૂત્ર અને બીજાં પ્રાચીન આચાર્યે તદનુસાર રચેલાં ઘણાં શાસ્ત્રો વિદ્યમાન છે. સુવિહિત પુરુષોએ તો હિતકારી મતિથી જ રચ્યાં છે. કોઈ મતવાદી, હઠવાદી અને

શિથિલતાના પોષક પુરુષોએ રચેલાં કોઈ પુસ્તકો સૂત્રથી અથવા જિનાચારથી મળતાં ન આવતાં હોય અને પ્રયોજનની મર્યાદાથી બાહ્ય હોય, તે પુસ્તકોના ઉદાહરણથી પ્રાચીન સુવિહિત આચાર્યોનાં વચનોને ઉત્થાપવાનું પ્રયત્ન ભવભીરુ મહાત્માઓ કરતા નથી; પણ તેથી ઉપકાર થાય છે, એમ જાણી તેનું બહુમાન કરતાં છતાં યથાયોગ્ય સદુપયોગ કરે છે.

દિગંબર અને શ્વેતાંબર એવા બે ભેદ જિનદર્શનમાં મુખ્ય છે. મતદૃષ્ટિથી તેમાં મોટો અંતર જોવામાં આવે છે. તત્ત્વદૃષ્ટિથી તેવો વિશેષ ભેદ જિનદર્શનમાં મુખ્યપણે પરોક્ષ છે; જે પ્રત્યક્ષ કાર્યભૂત થઈ શકે તેવા છે, તેમાં તેવો ભેદ નથી; માટે બન્ને સંપ્રદાયમાં ઉત્પન્ન થતા ગુણવાન પુરુષો સમ્યગ્દૃષ્ટિથી જુએ છે; અને જેમ તત્ત્વપ્રતીતિનો અંતરાય ઓછો થાય તેમ પ્રવર્ત્તે છે.

જૈનાભાસથી પ્રવર્ત્તેલાં મતમતાંતરો બીજાં ઘણાં છે, તેનું સ્વરૂપ નિરૂપણ કરતાં પણ વૃત્તિ સંકોચાય છે. જેમાં મૂળ પ્રયોજનનું ભાન નથી, એટલું જ નહીં પણ મૂળ પ્રયોજનથી વિરુદ્ધ એવી પદ્ધતીનું અવલંબન વર્ત્તે છે; તેને મુનિપણાનું સ્વપ્ન પણ ક્યાંથી ? કેમકે મૂળ પ્રયોજનને વિસારી ક્લેશમાં પડ્યાં છે, અને જીવોને પોતાની પૂજ્યતાદિને અર્થે પરમાર્થમાર્ગના અંતરાયક છે. તે, મુનિનું લિંગ પણ ધરાવતા નથી, કેમકે સ્વકપોલરચનાથી તેમની સર્વ પ્રવૃત્તિ છે. જિનાગમ અથવા આચાર્યની પરંપરાનું નામ માત્ર તેમની પાસે છે, વસ્તુત્વે તો તે તેથી પરાઙ્મુખ જ છે.

એક તુમડા જેવી, દોરા જેવી અલ્પ વસ્તુના ગ્રહણત્યાગના આગ્રહથી જૂદો માર્ગ ઉપજાવી કાઢી વર્ત્તે છે, અને તીર્થનો ભેદ કરે છે, એવા મહામોહમૂઢ જીવ લિંગાભાસપણે પણ આજે વિતરાગના દર્શનને ઘેરી બેઠા છે, એ જ અસંયતીપૂજા નામનું આશ્ચર્ય લાગે છે.

મહાત્મા પુરુષોની અલ્પ પણ પ્રવૃત્તિ સ્વ-પરને મોક્ષમાર્ગસન્મુખ કરવાની છે. લિંગાભાસી જીવો મોક્ષમાર્ગથી પરાઙ્મુખ કરવામાં પોતાનું બળ પ્રવર્ત્તતું જાણી હર્ષાયમાન થાય છે, અને તે સર્વ કર્મપ્રકૃતિમાં વધતા અનુભાગ અને સ્થિતિબંધનું સ્થાનક છે એમ હું જાણું છું. [અપૂર્ણ]

---

[૪૯૫] [૭૦૩] વવાણીઆ, ચૈત્ર શુદ ૩ રવિ, ૧૯૫૩.

પરમભક્તિથી સ્તુતિકરનારપ્રત્યે પણ જેને રાગ નથી અને પરમદ્વેષથી
પરિષહ ઉપસર્ગ કરનારપ્રત્યે પણ જેને દ્વેષ નથી, તે
પુરુષરૂપ ભગવાનને વારંવાર નમસ્કાર

અદ્વેષવૃત્તિથી વર્ત્તવું યોગ્ય છે, ધીરજ કર્ત્તવ્ય છે.

મુનિ ·····ને 'આચારાંગ' વાંચતાં સાધુનો દીર્ઘશંકાદિ કારણોમાં પણ ઘણો સાંકડો માર્ગ જોવામાં આવ્યો, તે પરથી એવી આશંકા થઈ કે એટલી બધી સંકડાશ એવી અલ્પ ક્રિયામાં પણ રાખવાનું કારણ શું હશે ? તે આશંકાનું સમાધાનઃ—

સતત અંતર્મુખ ઉપયોગે સ્થિતિ એ જ નિર્ગ્રંથનો પરમ ધર્મ છે. એક સમય પણ ઉપયોગ બહિર્મુખ કરવો નહીં એ નિર્ગ્રંથનો મુખ્ય માર્ગ છે; પણ તે સંયમાર્થે દેહાદિ સાધન છે તેના નિર્વાહને અર્થે સહજ પણ પ્રવૃત્તિ થવાયોગ્ય છે. કંઈપણ તેવી પ્રવૃત્તિ કરતાં ઉપયોગ બહિર્મુખ થવાનું નિમિત્ત છે, તેથી તે પ્રવૃત્તિ અંતર્મુખ ઉપયોગપ્રત્યે રહ્યા કરે એવા પ્રકારમાં ગ્રહણ કરાવી છે; કેવળ અને સહજ અંતર્મુખ ઉ·

તો મુખ્યતાએ કેવળ ભૂમિકા નામે તેરમે ગુણસ્થાનકે હોય છે. અનિર્મળ વિચારધારાના બળવાનપણાસહિત અંતર્મુખ ઉપયોગ સાતમે ગુણસ્થાનકે હોય છે. પ્રમાદથી તે ઉપયોગ સ્ખલિત થાય છે, અને કંઈક વિશેષ અંશમાં સ્ખલિત થાય તો વિશેષ બહિર્મુખ ઉપયોગ થઈ ભાવઅસંયમપણે ઉપયોગની પ્રવૃત્તિ થાય છે. તે ન થવા દેવાને અને દેહાદિ સાધનના નિર્વાહની પ્રવૃત્તિ પણ ન છોડી શકાય એવી હોવાથી તે પ્રવૃત્તિ અંતર્મુખ ઉપયોગે થઈ શકે એવી અદ્ભુત સંકળનાથી ઉપદેશી છે, જેને પાંચ સમિતિ કહેવાય છે. જેમ આજ્ઞા આપી છે તેમ આજ્ઞાના ઉપયોગપૂર્વક ચાલવું પડે તો ચાલવું; જેમ આજ્ઞા આપી છે તેમ આજ્ઞાના ઉપયોગપૂર્વક બોલવું પડે તો બોલવું; જેમ આજ્ઞા આપી છે તેમ આજ્ઞાના ઉપયોગપૂર્વક આહારાદિ ગ્રહણ કરવું; જેમ આજ્ઞા આપી છે તેમ આજ્ઞાના ઉપયોગપૂર્વક વસ્ત્રાદિનું લેવું-મૂકવું; જેમ આજ્ઞા આપી છે તેમ આજ્ઞાના ઉપયોગપૂર્વક દીર્ઘશંકાદિ શરીરમળનો ત્યાગ કરવાયોગ્ય ત્યાગ કરવો. એ પ્રકારે પ્રવૃત્તિરૂપ પાંચ સમિતિ કહી છે. જે જે સંયમમાં પ્રવર્ત્તવાના બીજા પ્રકારો ઉપદેશ્યા છે, તે તે સર્વ આ પાંચ સમિતિમાં શમાય છે; અર્થાત્ જે કંઈ નિર્ગ્રંથને પ્રવૃત્તિ કરવાની આજ્ઞા આપી છે, તે પ્રવૃત્તિ ત્યાગ કરવી અશક્ય છે, તેની જ આજ્ઞા આપી છે; અને તે એવા પ્રકારમાં આપી છે કે મુખ્ય હેતુ જે અંતર્મુખ ઉપયોગ તેને જેમ અસ્ખલિતતા રહે તેમ આપી છે. તે જ પ્રમાણે વર્તવામાં આવે તો ઉપયોગ સતત જાગ્રત રહ્યા કરે, અને જે જે સમયે જીવની જેટલી જેટલી જ્ઞાનશક્તિ તથા વીર્યશક્તિ છે તે તે અપ્રમત્ત રહ્યા કરે. દીર્ઘશંકાદિ ક્રિયાએ પ્રવર્ત્તતાં પ્રણ અપ્રમત્ત સંયમદૃષ્ટિ વિસ્મરણ ન થઈ જાય તે હેતુએ તેવી તેવી સંકડાશવાળી ક્રિયા ઉપદેશી છે, પણ સત્પુરુષની દૃષ્ટિ વિના તે સમજાતી નથી. આ રહસ્યદૃષ્ટિ સંક્ષેપમાં લખી છે, તે પર ઘણો-ઘણો વિચાર કર્ત્તવ્ય છે. સર્વ ક્રિયામાં પ્રવર્ત્તતાં આ દૃષ્ટિ સ્મરણમાં આણવાનો લક્ષ રાખવા યોગ્ય છે.

જ્ઞાનીની આજ્ઞારૂપ જે જે ક્રિયા છે તે તે ક્રિયામાં તથારૂપપણે પ્રવર્ત્તાય તો તે અપ્રમત્ત ઉપયોગ થવાનું સાધન છે. આવા ભાવાર્થનો આ કાગળ જેમ જેમ વિશેષ વિચારવાનું થશે, તેમ તેમ અપૂર્વ અર્થનો ઉપદેશ થશે.

હમેશ અમુક શાસ્ત્રાધ્યાય કર્યા પછી આ કાગળ વિચારવાથી સ્પષ્ટ બોધ થવા યોગ્ય છે.

કર્મગ્રંથની વાંચના કર્ત્તવ્ય છે; પુરી થયે ફરી આવર્ત્તન કરી અનુપ્રેક્ષા કર્ત્તવ્ય છે.

[×] [૭૦૬][1] વવાણીઆ, ચૈત્ર સુદ ૬ બુધ, ૧૯૫૩.

પહેરવેશ આછકડો નહીં છતાં સુઘડ એવી સાદાઈ સારી છે. આછકડાઈથી પાંચસોના પગારના કોઈ પાંચસો એક ન કરે, અને યોગ્ય સાદાઈથી પાંચસોના ચારસોનવાણું કોઈ ન કરે.

ધર્મમાં લૌકિક મોટાઈ, માન, મહત્વની ઇચ્છા એ ધર્મના દ્રોહ રૂપ છે.

ધર્મના બ્હાને અનાર્ય દેશમાં જવાનો કે સૂત્રાદિ મોકલવાનો નિષેધ કરનાર,-નગારું વગાડી નિષેધ કરનાર-પોતાનાં માન-મહત્વ-મોટાઈનો સવાલ આવે ત્યાં એ જ ધર્મને ઠોકર મારી, એ જ ધર્મપર પગ મૂકી, એ જ નિષેધનો નિષેધ કરે એ ધર્મદ્રોહ જ છે. ધર્મનું મહત્વ તો બ્હાના રૂપ, અને સ્વાર્થિક માનાદિનો સવાલ મુખ્ય,-એ ધર્મદ્રોહ જ છે.

---

૧ આ પત્રની ભાષાશૈલી શ્રીમદ્‌ની ભાષાથી કેટલીકરીતે જૂદી પડે છે. કદાચ 'ઉપદેશસાર' પણ હોય. જે પ્રમાણે પૂર્વેની આવૃત્તિમાં છપાયો છે તે પ્રમાણે જ અત્રે આપીએ છીએ.—સંશોધક.

વીરચંદ ગાંધીને વિલાયતાદિ મોકલવા આદિમાં આમ થયું છે.

ધર્મ જ મુખ્ય એવો રંગ [?] ત્યારે અહોભાગ્ય !

પ્રયોગના બ્હાને પશુવધ કરનારા રોગ-દુઃખ ટાળે ત્યારની વાત ત્યારે, પણ અત્યારે તો બિચારાં નિરપરાધી પ્રાણીઓને રિબાવી મારી અજ્ઞાનવશતાએ કર્મ ઉપાર્જે છે ! પત્રકારો પણ વિવેક-વિચાર-વિના પુષ્ટિ આપવારૂપે કૂટી મારે છે !

---

[૪૯૮] [૭૭૭] વવાણીઆ, ચૈત્ર શુદ ૧૦ સોમ, ૧૯૫૩.

ॐ સર્વજ્ઞાય નમઃ

કેટલાક રોગાદિપર ઔષધાદિ સંપ્રાપ્ત થયે અસર કરે છે, કેમકે તે રોગાદિના હેતુનો કર્મબંધ કંઈ પણ તેવા પ્રકારનો હોય છે. ઔષધાદિ નિમિત્તથી તે પુદ્ગળ વિસ્તારમાં પ્રસરી જઈને અથવા ખશી જઈને વેદનીયના ઉદયનું નિમિત્તપણું છોડી દે છે. તેવી રીતે નિવૃત્ત થવા યોગ્ય તે રોગાદિ સંબંધી કર્મબંધ ન હોય તો તેના પર ઔષધાદિની અસર થતી નથી, અથવા ઔષધાદિ પ્રાપ્ત થતાં નથી, કે સમ્યક્ ઔષધાદિ પ્રાપ્ત થતાં નથી.

અમુક કર્મબંધ કેવા પ્રકારના છે તે તથારૂપ જ્ઞાનદૃષ્ટિવિના જાણવું કઠણ છે. એટલે ઔષધાદિ વ્યવહારની પ્રવૃત્તિ એકાંતે નિષેધિ ન શકાય. પોતાના દેહના સંબંધમાં કોઈ એક પરમ આત્મદૃષ્ટિવાળા પુરુષ તેમ વર્ત્તે તો, એટલે ઔષધાદિ ગ્રહણ ન કરે તો તે યોગ્ય છે; પણ બીજા સામાન્ય જીવો તેમ વર્ત્તવા જાય તો તે એકાંતિક દૃષ્ટિથી કેટલીક હાનિ કરે; તેમાં પણ પોતાને આશ્રિત રહેલા એવા જીવો પ્રત્યે અથવા બીજા કોઈ જીવ પ્રત્યે રોગાદિ કારણોમાં તેવો ઉપચાર કરવાના વ્યવહારમાં વર્તિ શકે તેવું છે છતાં ઉપચારાદિ કરવાની ઉપેક્ષા કરે તો અનુકંપા માર્ગ છોડી દેવા જેવું થાય. કોઈ જીવ ગમે તેવો પીડાતો હોય તોપણ તેની આશાનાવાશના કરવાનું તથા ઔષધાદિ વ્યવહાર છોડી દેવામાં આવે તો તેને આર્ત્તધ્યાનના હેતુ થવા જેવું થાય. ગૃહસ્થવ્યવહારમાં એવી એકાંતિક દૃષ્ટિ કરતાં ઘણાં વિરોધ ઉત્પન્ન થાય.

ત્યાગવ્યવહારમાં પણ એકાંતે ઉપચારાદિનો નિષેધ જ્ઞાનીએ કર્યો નથી. નિર્ગ્રંથને સ્વપરિગ્રહિત શરીરે રોગાદિ થાય ત્યારે ઔષધાદિ ગ્રહણ કરવામાં એવી આજ્ઞા છે કે, જ્યાંસુધી આર્ત્તધ્યાન ન ઉપજવાયોગ્ય દૃષ્ટિ રહે ત્યાંસુધી ઔષધાદિ ગ્રહણ ન કરવું, અને તેવું વિશેષ કારણ દેખાય તો નિરવદ્ય ઔષધાદિ ગ્રહણ કરતાં આજ્ઞાનો અતિક્રમ નથી, અથવા યથાશુભ ઔષધાદિ ગ્રહણ કરતાં આજ્ઞાનો અતિક્રમ નથી; અને બીજા નિર્ગ્રંથને શરીરે રોગાદિ થયું હોય ત્યારે તેની વૈયાવચ્ચાદિ કરવાનો પ્રકાર જ્યાં દર્શાવ્યો છે ત્યાં કંઈપણ વિશેષ અનુકંપાદિ દૃષ્ટિ રહે એવી રીતે દર્શાવ્યો છે. એટલે ગૃહસ્થ વ્યવહારમાં એકાંતે તેનો ત્યાગ અશક્ય છે એમ સમજાશે.

તે ઔષધાદિ કંઈપણ પાપક્રિયાથી થયાં હોય, તોપણ તેથી પોતાના ઔષધાદિપણાનો ગુણ દેખાડ્યા વિના ન રહે, અને તેમાં થયેલી પાપક્રિયા પણ પોતાનો ગુણ દેખાડ્યા વિના ન રહે. અર્થાત્ જેમ ઔષધાદિના પુદ્ગલમાં રોગાદિ પુદ્ગલને પરાભવ કરવાનો ગુણ છે, તેમ તે કરતાં કરવામાં આવેલી પાપક્રિયામાં પણ પાપપણે પરિણમવાનો ગુણ છે, અને તેથી કર્મબંધ થઈ યથાઅવસર તે પાપક્રિયાનું ફળ ઉદયમાં આવે. તે પાપક્રિયાવાળા ઔષધાદિ કરવામાં, કરાવવામાં તથા અનુમોદન કરવામાં ગ્રહણ કરનાર જીવની જેવી જેવી દેહાદિ પ્રત્યે મૂર્છા છે, મનનું આકુળ-વ્યાકુળપણું છે,

આર્ત્ત ધ્યાન છે, તથા તે ઔષધાદિની પાપક્રિયા છે, તે સર્વ પોતપોતાના સ્વભાવે પરિણમીને યથાવસરે ફળ આપે છે. જેમ રોગાદિના કારણરૂપ કર્મબંધ પોતાનો જેવો સ્વભાવ છે તેવો દર્શાવે છે. જેમ ઔષધાદિના પુદ્ગળ પોતાનો સ્વભાવ દર્શાવે છે, તેમ ઔષધાદિની ઉત્પત્તિ આદિમાં થયેલી ક્રિયા તેના કર્ત્તાની જ્ઞાનાદિ વૃત્તિ તથા તે ગ્રહણ-કર્ત્તાનાં જેવાં પરિણામ છે, તેનું જેવું જ્ઞાનાદિ છે, વૃત્તિ છે, તેને પોતાનો સ્વભાવ દર્શાવવાને યોગ્ય છે, તથારૂપ શુભ શુભ સ્વરૂપે અને અશુભ અશુભ સ્વરૂપે સફળ છે.

ગૃહસ્થવ્યવહારમાં પણ પોતાના દેહે રોગાદિ થયે જેટલી મુખ્ય આત્મદૃષ્ટિ રહે તેટલી રાખવી અને આર્ત્તધ્યાનનું યથાદૃષ્ટિએ જોતાં અવશ્ય પરિણામ આવવાયોગ્ય દેખાય અથવા આર્ત્તધ્યાન ઉપજતું દેખાય તો ઔષધાદિ વ્યવહાર ગ્રહણ કરતાં નિરવદ્ય (નિષ્પાપ) ઔષધાદિની વૃત્તિ રાખવી. ક્વચિત પોતાને અર્થે અથવા પોતાને આશ્રિત એવા, અનુકંપાયોગ્ય એવા પર જીવને અર્થે સાવદ્ય ઔષધાદિનું ગ્રહણ થાય તો તેનું સાવદ્યપણું નિર્ધ્વંશ (ક્રૂર) પરિણામના હેતુ જેવું અથવા અધર્મ માર્ગને પોષે તેવું હોવું ન જોઈએ, એ લક્ષરાખવા યોગ્ય છે.

સર્વ જીવને હિતકારી એવી જ્ઞાની પુરુષની વાણીને કંઈપણ એકાંત દૃષ્ટિ ગ્રહણ કરીને અહિતકારી અર્થમાં ઉતારવી નહીં, એ ઉપયોગ નિરંતર સ્મરણમાં રાખવા યોગ્ય છે.

---

[૪૯૯] [૭૦૮] વવાણીઆ, ચૈત્ર સુદ ૧૫ શનિ, ૧૯૫૩.

ૐ સર્વજ્ઞાય નમઃ

જે વેદનીયપર ઔષધ અસર કરે છે, તે ઔષધ વેદનીયનો બંધ વસ્તુતાએ નિવૃત્ત કરી શકે છે, એમ કહ્યું નથી, કેમકે તે ઔષધ કર્મરૂપ વેદનીયનો નાશ કરે તો અશુભ કર્મ નિષ્ફળ થાય અથવા ઔષધ શુભકર્મરૂપ કહેવાય. પણ ત્યાં એમ સમજવું યોગ્ય છે કે તે અશુભકર્મવેદનીય એવા પ્રકારની છે કે તેને પરિણામાંતર પામવામાં ઔષધાદિ નિમિત્ત કારણરૂપ થઈ શકે. મંદ કે મધ્યમ શુભ અથવા અશુભ બંધને કોઈ એક સ્વજાતીય કર્મ મળવાથી ઉત્કૃષ્ટ બંધ પણ થઈ શકે છે. મંદ કે મધ્યમ બાંધેલા કેટલાએક શુભ બંધને કોઈ એક અશુભ કર્મવિશેષના પરાભવથી અશુભ પરિણામીપણું થાય છે. તેમ જ તેવા અશુભ બંધને કોઈએક શુભકર્મના યોગથી શુભ પરિણામીપણું થાય છે.

મુખ્યકરીને બંધ પરિણામાનુસાર થાય છે. કોઈએક મનુષ્યે કોઈએક મનુષ્ય પ્રાણીનો તીવ્ર પરિણામે નાશ કરવાથી તેણે નિકાચિત કર્મ ઉત્પન્ન કર્યું છતાં કેટલાક બચાવના કારણથી અને સાક્ષી આદિના અભાવથી રાજનીતિના ધોરણમાં તે કર્મ કરનાર મનુષ્ય છૂટી જાય તેથી કાંઈ તેનો બંધ નિકાચિત નહીં હોય એમ સમજવા-યોગ્ય નથી. તેના વિપાકનો ઉદય થવાનો વખત દૂર હોય તેથી પણ એમ બને. વળી કેટલાક અપરાધમાં રાજનીતિના ધોરણે શિક્ષા થાય છે તે પણ કર્ત્તાના પરિણામવત્ જ છે એમ એકાંતે નથી, અથવા તે શિક્ષા કોઈ આગળ ઉત્પન્ન કરેલા અશુભ કર્મના ઉદયરૂપ પણ હોય છે; અને વર્ત્તમાન કર્મબંધ સત્તામાં પડ્યા રહે છે. જે યથાવસરે વિપાક આપે છે.

સામાન્યપણે અસત્યાદિ કરતાં હિંસાનું પાપ વિશેષ છે. પણ વિશેષ દૃષ્ટિએ તો હિંસા કરતાં અસત્યાદિનું પાપ એકાંતે ઓછું છે એમ ન સમજવું, અથવા વધારે છે એમ પણ એકાંતે ન સમજવું. હિંસાના દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ, ભાવ અને તેના કર્ત્તાના દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ, ભાવને અનુસરીને તેનો બંધ કર્ત્તાને થાય છે. તેમ જ અસત્યાદિના

સંબંધમાં પણ સમજવાયોગ્ય છે. કોઈએક હિંસા કરતાં કોઈએક અસત્યાદિનું ફળ એક ગુણ, બે ગુણ કે અનંત ગુણ વિશેષ પર્યંત થાય છે, તેમ જ કોઈએક અસત્યાદિ કરતાં કોઈએક હિંસાનું ફળ પણ એક ગુણ, બે ગુણ, કે અનંત ગુણ વિશેષ પર્યંત થાય છે.

ત્યાગની વારંવાર વિશેષ જિજ્ઞાસા છતાં, સંસારપ્રત્યે વિશેષ ઉદાસીનતા છતાં, કોઈએક પૂર્વ કર્મના બળવાનપણાથી જે જીવ ગૃહસ્થાવાસ ત્યાગી શકતા નથી, તે પુરુષ ગૃહસ્થાવાસમાં કુટુંબાદિના નિર્વાહ અર્થે જે કાંઈ પ્રવૃત્તિ કરે છે, તેમાં તેનાં પરિણામ જેવાં જેવાં વર્ત્તે છે, તે તે પ્રમાણે બંધાદિ થાય. મોહ છતાં અનુકંપા માનવાથી કે પ્રમાદ છતાં ઉદય માનવાથી કંઈ કર્મબંધ ભૂલથાપ ખાતો નથી. તે તો યથાપરિણામ બંધપણું પામે છે. કર્મના સૂક્ષ્મ પ્રકારોને મતિ વિચારી ન શકે તોપણ શુભ અને અશુભ કર્મ સફળ છે, એ નિશ્ચય જીવે વિસ્મરણ કરવો નહીં.

પ્રત્યક્ષ પરમ ઉપકારી હોવાથી તથા સિદ્ધ પદના બતાવનાર પણ તેઓ હોવાથી સિદ્ધ કરતાં અર્હંતને પ્રથમ નમસ્કાર કર્યો છે.

---

[૫૦૧] [૭૧૧] ઈડર, વૈશાખ વદ ૧૨ શુક્ર, ૧૯૫૩.

તથારૂપ (યથાર્થ) આપ્ત (મોક્ષમાર્ગ માટે જેના વિશ્વાસે પ્રવર્ત્તિ શકાય એવા) પુરુષનો જીવને સમાગમ થવામાં કોઈએક પુણ્ય હેતુ જોઈએ છૈયે; તેનું ઓળખાણ થવામાં મહત્ પુણ્ય જોઈએ છૈયે, અને તેની આજ્ઞા-ભક્તિએ પ્રવર્ત્તવામાં મહત્ મહત્ પુણ્ય જોઈએ છૈયે; એવાં જ્ઞાનીનાં વચન છે, તે સાચાં છે, એમ પ્રત્યક્ષ અનુભવાય એવું છે. તથારૂપ આપ્ત પુરુષના અભાવ જેવો આ કાળ વર્ત્તે છે. તોપણ આત્માર્થી જીવે તેવો સમાગમ ઇચ્છતાં તેના અભાવે પણ વિશુદ્ધિસ્થાનકના અભ્યાસનો લક્ષ અવશ્ય કરીને કર્ત્તવ્ય છે.

[૫૦૨] [૭૧૨] [સ. નિ. ૧૯૫૩.

કેવળ નિરાશા પામવાથી જીવને સત્સમાગમનો પ્રાપ્ત લાભ પણ શિથિલ થઈ જાય છે. સત્સમાગમના અભાવનો ખેદ રાખતાં છતાં પણ સત્સમાગમ થયો છે એ પરમપુણ્ય યોગ બન્યો છે. માટે સર્વસંગત્યાગયોગ બનતાંસુધીમાં ગૃહસ્થવાસે સ્થિતિ હોય ત્યાં પર્યંત તે પ્રવૃત્તિ, નીતિસહ, કંઈ પણ જાળવી લઈને પરમાર્થમાં ઉત્સાહ સહિત પ્રવર્ત્તિ વિશુદ્ધિસ્થાનક નિત્ય અભ્યાસતાં રહેવું એ જ કર્ત્તવ્ય છે.

---

[૫૫૭] [૭૧૩-૪, ૫] [સ. નિ. ૧૯૫૩.

ૐ સર્વજ્ઞ

સર્વ અન્યભાવથી આત્મા રહિત છે, કેવળ એમ જેને અનુભવ વર્ત્તે છે તે 'મુક્ત' છે.

બીજાં સર્વ દ્રવ્યથી અસંગપણું, ક્ષેત્રથી અસંગપણું, કાળથી અસંગપણું અને ભાવથી અસંગપણું સર્વથા જેને વર્ત્તે છે તે 'મુક્ત' છે.

અટળ અનુભવસ્વરૂપ આત્મા સર્વ દ્રવ્યથી પ્રત્યક્ષ જૂદો ભાસવો ત્યાંથી મુક્તદશા વર્ત્તે છે. તે પુરુષ મૌન થાય છે, તે પુરુષ અપ્રતિબદ્ધ થાય છે, તે પુરુષ અસંગ થાય છે, તે પુરુષ નિર્વિકલ્પ થાય છે અને તે પુરુષ મુક્ત થાય છે.

જેણે ત્રણે કાળને વિષે દેહાદિથી પોતાનો કંઈપણ સંબંધ નહોતો એવી અસંગદશા ઉત્પન્ન કરી તે ભગવાનરૂપ સત્પુરુષોને નમસ્કાર છે.

તિથિ આદિનો વિકલ્પ છોડી નિજ વિચારમાં વર્ત્તવું એ જ કર્ત્તવ્ય છે.

શુદ્ધ સહજ આત્મસ્વરૂપ.

[૫૦૩] [૭૧૪] મુંબઈ, જેઠ શુદ ૮ ભોમ, ૧૯૫૩.

જેને કોઈ પણ પ્રત્યે રાગ, દ્વેષ રહ્યા નથી તે મહાત્માને વારંવાર નમસ્કાર

પરમયોગી એવા શ્રી ઋષભદેવાદિ પુરુષો પણ જે દેહને રાખી શક્યા નથી, તે દેહમાં એક વિશેષપણું રહ્યું છે તે એ કે, તેનો સંબંધ વર્ત્તે ત્યાંસુધીમાં જીવે અસંગપણું-નિર્મોહપણું-કરી લઈ અબાધ્ય અનુભવસ્વરૂપ એવું નિજસ્વરૂપ જાણી, બીજા સર્વ ભાવ પ્રત્યેથી વ્યાવૃત્ત (છૂટા) થવું, કે જેથી ફરી જન્મમરણનો ફેરો ન રહે. તે દેહ છોડતી વખતે જેટલા અંશે અસંગપણું-નિર્મોહપણું-યથાર્થ સમરસપણું-રહે છે તેટલું મોક્ષપદ નજીક છે એમ પરમ જ્ઞાની પુરુષનો નિશ્ચય છે.

આ દેહે કરવા યોગ્ય કાર્ય તો એક જ છે કે કોઈ પ્રત્યે રાગ અથવા કોઈ પ્રત્યે કિંચિત્ માત્ર દ્વેષ ન રહે, સર્વત્ર સમદશા વર્ત્તે, એ જ કલ્યાણનો મુખ્ય નિશ્ચય છે.

કંઈ પણ મન, વચન, કાયાના યોગથી અપરાધ થયો હોય—જાણતાં અથવા અજાણતાં—તે સર્વ વિનયપૂર્વક ખમાવું છઉં,—ઘણા નમ્રભાવથી ખમાવું છઉં.

---

[૫૦૪] [૭૧૫] મુંબઈ, જેઠ વદ ૬ રવિ, ૧૯૫૩.

પરમપુરુષદશાવર્ણન

'કીચસો કનક જાકે, નીચસો નરેશપદ,
મીચસી મિત્તાઈ, ગરવાઈ જાકે ગારસી;
જહરસી જોગ જાનિ, કહરસી કરામતિ,
હહરસી હૌંસ, પુદ્ગલછબી છારસી;
જાલસો જગવિલાસ, ભાલસો ભુવનવાસ,
કાલસો કુટુંબકાજ, લોકલાજ લારસી;
સીઠસો સુજસ જાનૈ, બીઠસો વખત માનૈ,
ઐસી જાકી રીતિ તાહી, બંદત બનારસી.'

જે કંચનને કાદવ સરખું જાણે છે, રાજગાદીને નીચપદ સરખી જાણે છે, કોઈથી સ્નેહ કરવો તેને મરણ સમાન જાણે છે, મોટાઈને લીપવાની ગાર જેવી જાણે છે, કીમિયા વગેરે જોગને ઝેર સમાન જાણે છે, સિદ્ધિ વગેરે ઐશ્વર્યને અશાતા સમાન જાણે છે, જગતમાં પૂજ્યતા થવા આદિની હોંસને અનર્થ સમાન જાણે છે, પુદ્ગલની છબી એવી ઔદારિકાદિ કાયાને રાખ જેવી જાણે છે, જગતના ભોગ વિલાસને મુંઝાવારૂપ જાળ સમાન જાણે છે, ઘરવાસને ભાલા સમાન જાણે છે, કુટુંબનાં કાર્યને કાળ એટલે મૃત્યુ સમાન જાણે છે, લોકમાં લાજ વધારવાની ઇચ્છાને મુખની લાળ સમાન જાણે છે, કીર્ત્તિની ઇચ્છાને નાકના મેલ જેવી જાણે છે અને પુણ્યના ઉદયને જે વિષ્ઠા સમાન જાણે છે, એવી જેની રીતિ હોય તેને બનારસીદાસ વંદના કરે છે.

કોઈને અર્થે વિકલ્પ નહીં આણતાં અસંગપણું જ રાખશો. જેમ જેમ સત્પુરુષનાં વચન તેમને પ્રતીતિમાં આવશે, જેમ જેમ આજ્ઞાથી અસ્થિમિંજા રંગાશે, તેમ તેમ તે તે જીવ આત્મકલ્યાણને સુગમપણે પામશે, એમ નિઃસંદેહ છે.

ખરા અંતઃકરણે વિશેષ સત્સમાગમના આશ્રયથી જીવને ઉત્કૃષ્ટ દશા પણ ઘણા થોડા વખતમાં પ્રાપ્ત થાય છે.

વ્યવહાર અથવા પરમાર્થ સંબંધી કોઈપણ જીવવિષેની વૃત્તિ હોય તે ઉપશાંત કરી કેવળ અસંગ ઉપયોગે અથવા પરમપુરુષની ઉપર કહી છે તે દશાના અવલંબને

આત્મસ્થિતિ કરવી એમ વિજ્ઞાપના છે, કેમકે બીજો કોઈપણ વિકલ્પ રાખવા જેવું નથી. જે કોઈ સાચા અંતઃકરણે સત્પુરુષનાં વચનને ગ્રહણ કરશે તે સત્યને પામશે એમાં કંઈ સંશય નથી; અને શરીર નિર્વાહાદિ વ્યવહાર સૌ સૌના પ્રારબ્ધ પ્રમાણે પ્રાપ્ત થવાયોગ્ય છે, એટલે તે વિષે પણ કંઈ વિકલ્પ રાખવાયોગ્ય નથી. જે વિકલ્પ તમે ઘણુંકરીને શમાવ્યો છે, તોપણ નિશ્ચયના બળવાનપણાને અર્થે દર્શાવ્યું છે.

સર્વ જીવપ્રત્યે, સર્વ ભાવપ્રત્યે અખંડ એકરસ વીતરાગદશા રાખવી એ જ સર્વ જ્ઞાનનું ફળ છે. આત્મા શુદ્ધચૈતન્ય, જન્મજરામરણરહિત અસંગ સ્વરૂપ છે; એમાં સર્વ જ્ઞાન શમાય છે; તેની પ્રતીતિમાં સર્વ સમ્યક્દર્શન શમાય છે; આત્માને અસંગસ્વરૂપે સ્વભાવદશા રહે તે સમ્યક્ ચારિત્ર, ઉત્કૃષ્ટ સંયમ અને વીતરાગદશા છે. જેના સંપૂર્ણપણાનું ફળ સર્વદુઃખનો ક્ષય છે, એ કેવળ નિઃસંદેહ છે; કેવળ નિઃસંદેહ છે.

[૫૦૫] [૭૧૬] મુંબઈ, જેઠ વદ ૧૨ શનિ, ૧૯૫૩.

આર્ય શ્રી સોભાગના મરણ-સમાચાર વાંચી ઘણો ખેદ થયો છે. જેમ જેમ તેમના અદ્ભુત ગુણોપ્રત્યે દૃષ્ટિ જાય છે, તેમ તેમ અધિક અધિક ખેદ થાય છે.

જીવને દેહનો સંબંધ એ જ રીતે છે. તેમ છતાં પણ અનાદિથી તે દેહને ત્યાગતાં જીવ ખેદ પામ્યા કરે છે, અને તેમાં દૃઢ મોહથી એકપણાની પેઠે વર્ત્તે છે; જન્મ-મરણાદિ સંસારનું મુખ્ય બીજ એ જ છે. શ્રી સોભાગે તેવા દેહને ત્યાગતાં મોટા મુનિઓને દુર્લભ એવી નિશ્ચલ અસંગતાથી નિજ ઉપયોગમય દશા રાખીને અપૂર્વ હિત કર્યું છે, એમાં સંશય નથી.

વડિલપણાથી તથા તેમના તમારાપ્રત્યે ઘણા ઉપકાર હોવાથી, તેમ જ તેમના ગુણોના અદ્ભુતપણાથી તેમનો વિયોગ તમને વધારે ખેદકારક થયો છે, અને થવાયોગ્ય છે. તેમનો તમારા પ્રત્યેના સંસારી વડીલપણાનો ખેદ વિસ્મરણ કરી, તેમણે તમારા સર્વે પ્રત્યે જે પરમ ઉપકાર કર્યો હોય તથા તેમના ગુણોનું જે જે અદ્ભુતપણું તમને ભાસતું હોય તેને વારંવાર સંભારી, તેવા પુરુષનો વિયોગ થયો તેનો અંતરમાં ખેદ રાખી, તેમણે આરાધવાયોગ્ય જે જે વચનો અને ગુણો કહ્યાં હોય તેનું સ્મરણ આણી તેમાં આત્માને પ્રેરવો, એમ તમો સર્વપ્રત્યે વિનંતિ છે. સમાગમમાં આવેલા મુમુક્ષુઓને શ્રી સોભાગનું સ્મરણ સહેજે ઘણા વખત સુધી રહેવાયોગ્ય છે.

મોહે કરીને જે સમયે ખેદ થાય તે સમયે પણ તેમના ગુણોનું અદ્ભુતપણું સ્મરણમાં આણી મોહથી થતો ખેદ શમાવીને ગુણોના અદ્ભુતપણાનો વિરહ થયો તે પ્રકારમાં તે ખેદ પ્રવર્ત્તાવવો યોગ્ય છે.

આ ક્ષેત્રે આ કાળમાં શ્રી સોભાગ જેવા વીરલા પુરુષ મળે એમ અમને વારંવાર ભાસે છે.

ધીરજથી સર્વેએ ખેદ શમાવવો, અને તેમના અદ્ભુત ગુણોનો અને ઉપકારી વચનોનો આશ્રય કરવો યોગ્ય છે. શ્રી સોભાગ મુમુક્ષુએ વિસ્મરણ કરવાયોગ્ય નથી.

સંસારનું સ્વરૂપ સ્પષ્ટ જેણે જાણ્યું છે તેને તે સંસારના પદાર્થની પ્રાપ્તિથી કે અપ્રાપ્તિથી હર્ષ-શોક થવાયોગ્ય નથી, તોપણ એમ જણાય છે કે સત્પુરુષના સમાગમની પ્રાપ્તિથી કંઈપણ હર્ષ અને તેના વિયોગથી કંઈપણ ખેદ અમુક ગુણસ્થાનક-સુધી તેમને પણ થવાયોગ્ય છે.

શ્રી સોભાગની સરળતા, પરમાર્થસંબંધી નિશ્ચય, મુમુક્ષુપ્રત્યે પરમ ઉપકારતા આદિ ગુણો વારંવાર વિચારવાયોગ્ય છે.

'આત્મસિદ્ધિ' ગ્રંથ વિચારવાની ઇચ્છા હોય તો વિચારશો; પણ તે પહેલાં કેટલાંક વચનો અને સદ્‌ગ્રંથો વિચારવાનું જો બનશે, તો આત્મસિદ્ધિ બળવાન ઉપકારનો હેતુ થશે, એમ લાગે છે. શાંતિઃ શાંતિઃ શાંતિ.

[૫૦૬] [૭૧૭] મુંબઈ, અશાડ શુદ ૪ રવિ, ૧૯૫૩.

શ્રી સોભાગને નમસ્કાર

શ્રી સોભાગની મુમુક્ષુદશા તથા જ્ઞાનીના માર્ગપ્રત્યેનો તેનો અદ્ભુત નિશ્ચય વારંવાર સ્મૃતિમાં આવ્યા કરે છે.

સર્વ જીવ સુખને ઇચ્છે છે, પણ કોઈ વીરલા પુરુષ તે સુખનું યથાર્થ સ્વરૂપ જાણે છે.

જન્મ, મરણ આદિ અનંત દુઃખનો આત્યંતિક (સર્વથા) ક્ષય થવાનો ઉપાય અનાદિકાળથી જીવના જાણવામાં નથી. તે ઉપાય જાણવાની અને કરવાની સાચી ઇચ્છા ઉત્પન્ન થયે જીવ જો સત્પુરુષના સમાગમનો લાભ પામે તો તે ઉપાયને જાણી શકે છે, અને તે ઉપાયને ઉપાસીને સર્વ દુઃખથી મુક્ત થાય છે.

તેવી સાચી ઇચ્છા પણ ઘણુંકરીને જીવને સત્પુરુષના સમાગમથી જ પ્રાપ્ત થાય છે. તેવો સમાગમ, તે સમાગમની ઓળખાણ, દર્શાવેલા માર્ગની પ્રતીતિ, અને તેમ જ ચાલવાની પ્રવૃત્તિ જીવને પરમ દુર્લભ છે.

'મનુષ્યપણું, જ્ઞાનીનાં વચનોનું શ્રવણ પ્રાપ્ત થવું, તેની પ્રતીતિ થવી, અને તેમણે કહેલા માર્ગમાં પ્રવૃત્તિ થવી પરમ દુર્લભ છે,' એમ શ્રીવર્દ્ધમાનસ્વામીએ ઉત્તરાધ્યયનના ત્રીજા અધ્યયનમાં ઉપદેશ્યું છે.

પ્રત્યક્ષ સત્પુરુષના સમાગમ અને તે આશ્રયમાં વિચરતા મુમુક્ષુઓને મોક્ષસંબંધી બધાં સાધનો અલ્પ પ્રયાસે અને અલ્પ કાળે પ્રાયે (ઘણુંકરીને) સિદ્ધ થાય છે; પણ તે સમાગમનો યોગ પામવો બહુ દુર્લભ છે. તે જ સમાગમના યોગમાં મુમુક્ષુ જીવનું નિરંતર ચિત્ત વર્ત્તે છે.

સત્પુરૂષનો યોગ પામવો તો સર્વકાળમાં જીવને દુર્લભ છે. તેમાં પણ આવા દુસમકાળમાં તો ક્વચિત્ જ તે યોગ બને છે. વીરલા જ સત્પુરુષ વિચરે છે. તે સમાગમનો લાભ અપૂર્વ છે, એમ જાણીને જીવે મોક્ષ માર્ગની પ્રતીતિ કરી, તે માર્ગનું નિરંતર આરાધન કરવું યોગ્ય છે.

તે સમાગમનો યોગ ન હોય ત્યારે આરંભ-પરિગ્રહ પ્રત્યેથી વૃત્તિને ઓસરાવી; સત્શાસ્ત્રનો પરિચય વિશેષ કરીને કર્ત્તવ્ય છે. વ્યવહારિક કાર્યોની પ્રવૃત્તિ કરવી પડતી હોય તોપણ તેમાંથી વૃત્તિને મૉળી પાડવા જે જીવ ઇચ્છે છે તે જીવ મૉળી પાડી શકે છે; અને સત્શાસ્ત્રના પરિચયને અર્થે ઘણો અવકાશ પ્રાપ્ત કરી શકે છે.

આરંભ-પરિગ્રહપરથી જેની વૃત્તિ ખેદ પામી છે, એટલે તેને અસાર જાણી તે પ્રત્યેથી જે જીવો ઓસર્યા છે, તે જીવોને સત્પુરુષોનો સમાગમ અને સત્શાસ્ત્રનું શ્રવણ વિશેષકરીને હિતકારી થાય છે. આરંભ-પરિગ્રહપર વિશેષ વૃત્તિ વર્ત્તતી હોય તે જીવમાં સત્પુરુષનાં વચનનું અથવા સત્શાસ્ત્રનું પરિણમન થવું કઠણ છે.

આરંભ-પરિગ્રહપરથી વૃત્તિ મૉળી પાડવાનું અને સત્શાસ્ત્રના પરિચયમાં રુચી કરવાનું પ્રથમ કઠણ પડે છે; કેમકે જીવનો અનાદિ પ્રકૃતિભાવ તેથી જુદો છે; તોપણ જેણે તેમ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો છે, તે તેમ કરી શક્યા છે; માટે વિશેષ ઉત્સાહ રાખી તે પ્રવૃત્તિ કર્ત્તવ્ય છે. સર્વ મુમુક્ષુઓએ આ વાતનો નિશ્ચય અને નિત્ય નિયમ કરવો ઘટે છે, પ્રમાદ અને અનિયમિત પણું ટાળવું ઘટે છે.

[૪] [૭૧૮] [સ.નિ. ૧૯૫૩.

સાચાં જ્ઞાન વિના અને સાચાં ચારિત્ર વિના જીવનું કલ્યાણ ન થાય એ નિઃસંદેહ છે.

સત્પુરુષના વચનનું શ્રવણ, તેની પ્રતીતિ, અને તેની આજ્ઞાએ પ્રવર્તતાં જીવ સાચાં ચારિત્રને પામે છે, એવો નિઃસંદેહ અનુભવ થાય છે.

અત્રેથી 'યોગવાસિષ્ઠ'નું પુસ્તક મોકલ્યું છે, તે પાંચદશ વાર ફરિફરીને વાંચવું તથા વારંવાર વિચારવું યોગ્ય છે.

[૫૦૭] [૭૧૯] મુંબઈ, આષાઢ વદ ૧ બુધ, ૧૯૫૩.

શુભેચ્છાથી માંડીને શૈલેસીકરણ પર્યંતની સર્વ ક્રિયા જે જ્ઞાનીને સમ્મત છે, તે જ્ઞાનીનાં વચન ત્યાગ-વૈરાગ્યનો નિષેધ કરવામાં પ્રવર્તે નહીં; ત્યાગ-વૈરાગ્યનાં સાધનરૂપે પ્રથમ ત્યાગ-વૈરાગ્ય આવે છે, તેનો પણ જ્ઞાની નિષેધ કરે નહીં.

એકલી [પાઠા. કોઈ એક] જડ ક્રિયામાં પ્રવૃત્તિ કરી જ્ઞાનીના માર્ગથી વિમુખ રહેતા હોય, અથવા મતિના મૂઢત્વને લીધે ઉંચી દશા પામતાં અટકતા હોય, અથવા અસત્ સમાગમથી મતિ વ્યામોહ પામી અન્યથા ત્યાગ-વૈરાગ્યને ત્યાગ-વૈરાગ્યપણે માની લીધા હોય તેના નિષેધને અર્થે કરુણાબુદ્ધિથી જ્ઞાની યોગ્યવચને તેનો નિષેધ ક્વચિત્ કરતા હોય તો વ્યામોહ નહીં પામતાં તેનો સદ્હેતુ સમજી યથાર્થ ત્યાગ-વૈરાગ્યની ક્રિયામાં અંતર્ તથા બાહ્યમાં પ્રવર્તવું યોગ્ય છે.

[૫૦૮] [૭૨૦]

'સકળ સંસારી ઇન્દ્રિયરામી, મુનિ ગુણ આતમરામી રે,
મુખ્યપણે જે આતમરામી, તે કહિયે નિઃકામી રે.'

આર્ય સોભાગની અંતરંગદશા અને દેહ મુક્ત સમયની દશા, હે મુનિઓ! તમારે વારંવાર અનુપ્રેક્ષા કરવા યોગ્ય છે.

હે મુનિઓ! દ્રવ્યથી, ક્ષેત્રથી, કાળથી અને ભાવથી અસંગપણે વિચરવાનો સતત ઉપયોગ સિદ્ધ કરવો યોગ્ય છે. જેમણે જગત્સુખસ્પૃહા છોડી જ્ઞાનીના માર્ગનો આશ્રય ગ્રહણ કર્યો છે, તે અવશ્ય તે અસંગ ઉપયોગને પામે છે. જે શ્રુતથી અસંગતા ઉલ્લસે તે શ્રુતનો પરિચય કર્ત્તવ્ય છે.

[૫૦૯] [૭૨૧] મુંબઈ, અશાડ વદ ૧૧ રવિ, ૧૯૫૩.

પરમ સંયમી પુરુષોને નમસ્કાર

અસારભૂત વ્યવહાર સારભૂત પ્રયોજનની પેઠે કરવાનો ઉદય વર્ત્યાં છતાં જે પુરુષો તે ઉદયથી ક્ષોભ ન પામતાં સહજભાવ સ્વધર્મમાં નિશ્ચળપણે રહ્યા છે, તે પુરુષોનાં ભીષ્મવ્રતનું વારંવાર સ્મરણ કરીએ છૈયે.

[૫૧૦] [૭૨૨] મુંબઈ, શ્રાવણ શુદ ૩ રવિ, ૧૯૫૩.

પરમ ઉત્કૃષ્ટ સંયમ જેના લક્ષમાં નિરંતર વર્ત્યા કરે છે તે સત્પુરુષોના સમાગમનું ધ્યાન નિરંતર છે. પ્રતિષ્ઠિત વ્યવહારની શ્રી······ની જિજ્ઞાસાથી અનંતગુણવિશિષ્ટ જિજ્ઞાસા વર્તે છે. બળવાન, અને વેદ્યાવિના અટળ, ઉદય હોવાથી અંતરંગ ખેદ સમતાસહિત વેદીએ છૈયે. દીર્ઘકાળને ઘણા અલ્પપણામાં લાવવાનાં ધ્યાનમાં વર્ત્તાય છે.

યથાર્થ ઉપકારી પુરુષ પ્રત્યક્ષમાં એકત્વભાવના આત્મશુદ્ધિની ઉત્કૃષ્ટતા કરે છે.

[૫૧૧] [૭૨૩] મુંબઈ, શ્રાવણ શુદ ૧૫ ગુરુ, ૧૯૫૩.

દીર્ઘકાળની જેની સ્થિતિ છે, તેને અલ્પકાળની સ્થિતિમાં આણી જેમણે કર્મક્ષય કર્યો છે, તે મહાત્માઓને નમસ્કાર.

સદ્વર્ત્તન, સદ્ગ્રંથ અને સત્સમાગમમાં પ્રમાદ કર્ત્તવ્ય નથી.

[૫૧૨] [૭૨૪] મુંબઈ, શ્રાવણ શુદ ૫ ગુરુ, ૧૯૫૩.

'મોક્ષમાર્ગપ્રકાશ' નામે ગ્રંથ મુમુક્ષુ જીવે વિચારવા યોગ્ય છે. તે અવલોકન કરતાં કોઈ વિચારમાં મતાંતર જેવું લાગે તો નહીં મુંઝાતાં તે સ્થળે વધારે મનન કરવું, અથવા સત્સમાગમને યોગે તે સ્થળ સમજવું યોગ્ય છે.

પરમોત્કૃષ્ટ સંયમમાં સ્થિતિની તો વાત દૂર રહી, પણ તેના સ્વરૂપનો વિચાર થવો પણ વિકટ છે.

[×] [૭૨૬] મુંબઈ, શ્રાવણ વદ ૮ શુક્ર, ૧૯૫૩.

'મોહમુદ્ગર' અને 'મણિરત્નમાળા' એ બે પુસ્તકો હાલ વાંચવાનો પરિચય રાખશો. એ બે પુસ્તકમાં મોહના સ્વરૂપના તથા આત્મસાધનના કેટલાક ઉત્તમ પ્રકારો બતાવ્યા છે.

પારમાર્થિક કરુણાબુદ્ધિથી નિષ્પક્ષપાતપણે કલ્યાણનાં સાધનના ઉપદેષ્ટા પુરુષનો સમાગમ, ઉપાસના અને આજ્ઞાનું આરાધન કર્ત્તવ્ય છે. તેવા સમાગમના વિયોગમાં સત્શાસ્ત્રનો યથામતિ પરિચય રાખી સદાચારથી પ્રવર્ત્તવું યોગ્ય છે.

[×] [૭૨૭] મુંબઈ, શ્રાવણ વદ ૧૦ રવિ, ૧૯૫૩.

'મોક્ષમાર્ગપ્રકાશ' શ્રવણ કરવાની જે જિજ્ઞાસુઓને જિજ્ઞાસા છે, તેમને શ્રવણ કરાવશો. વધારે સ્પષ્ટીકરણથી અને ધીરજથી શ્રવણ કરાવશો. શ્રોતાને કોઈએક સ્થાનકે વિશેષ સંશય થાય તો તેનું સમાધાન કરવું યોગ્ય છે. કોઈએક સ્થળે સમાધાન અશક્ય જેવું દેખાય તો કોઈએક મહાત્માને યોગે સમજવાનું જણાવીને શ્રવણ અટકાવવું નહીં; તેમ જ કોઈએક મહાત્મા શિવાય અન્ય સ્થાનકે તે સંશય પૂછવાથી વિશેષ ભ્રમનો હેતુ થશે, અને નિઃસંશયપણાથી શ્રવણ થયેલા શ્રવણનો લાભ વૃથા જેવો થશે, એવી દૃષ્ટિ શ્રોતાને હોય તો વધારે હિતકારી થાય.

[૫૧૩] [૭૨૮] મુંબઈ, શ્રાવણ વદ ૧૨, ૧૯૫૩.

ૐ

ઉત્કૃષ્ટ ભૂમિકામાં સ્થિતિ થવાપર્યંત શ્રુતજ્ઞાનનું અવલંબન લઈને સત્પુરુષો પણ સ્વદશામાં સ્થિર રહી શકે છે, એમ જિનનો અભિમત છે તે પ્રત્યક્ષ સત્ય દેખાય છે.

સર્વોત્કૃષ્ટ ભૂમિકા પર્યંતમાં શ્રુતજ્ઞાન (જ્ઞાની પુરુષનાં વચનો)નું અવલંબન જે જે વખતે મંદ પડે છે, તે તે વખતે કંઈ કંઈ ચપળપણું સત્પુરુષો પણ પામી જાય છે, તો પછી સામાન્ય મુમુક્ષુ જીવો કે જેને વિપરીત સમાગમ, વિપરીત શ્રુતાદિ અવલંબન રહ્યાં છે તેને વારંવાર વિશેષ વિશેષ ચપળપણું થવા યોગ્ય છે. એમ છે તોપણ જે મુમુક્ષુઓ સત્સમાગમ, સદાચાર અને સત્શાસ્ત્રવિચારરૂપ અવલંબનમાં દૃઢ નિવાસ કરે છે, તેને સર્વોત્કૃષ્ટ ભૂમિકાપર્યંત પહોંચવું કઠણ નથી; કઠણ છતાં પણ કઠણ નથી.

* આંક ૭૨૫ નો પત્ર આંક ૪૫૦ માં આવી જાય છે.—સંશોધક.

[અપ્ર.લ. ૨૦] [૭૨૯] મુંબઈ, સં. ૧૯૫૩ના શ્રાવણ વદ ૧૨.

ૐ

પત્ર મળ્યું છે. દીવાળી પર્યંત ઘણુંકરીને આ ક્ષેત્રે સ્થિતિ થશે.

દ્રવ્યથી, ક્ષેત્રથી, કાળથી અને ભાવથી જે સત્પુરુષોને પ્રતિબંધ નથી તે સત્પુરુષોને નમસ્કાર.

સત્સમાગમ, સત્શાસ્ત્ર અને સદાચારમાં દૃઢ નિવાસ એ આત્મદશા થવાનાં પ્રબળ અવલંબન છે. સત્સમાગમનો યોગ દુર્લભ છે, તોપણ મુમુક્ષુએ યોગની તીવ્ર જિજ્ઞાસા રાખવી અને પ્રાપ્તિ કરવી યોગ્ય છે. તે યોગના અભાવે તો અવશ્ય કરી સત્શાસ્ત્રરૂપ વિચારના અવલંબને કરી સદાચારની જાગ્રતિ જીવે રાખવી ઘટે છે.

---

[૫૧૪] [૭૩૦] મુંબઈ, ભાદ્રપદ શુદ ૬ ગુરુ, ૧૯૫૩.

પરમ કૃપાળુ પૂજ્ય પિતાશ્રીજી,— વવાણીઆબંદર.

આજ દિવસપર્યંત મેં આપનો કાંઈપણ અવિનય અભક્તિ કે અપરાધ કર્યો હોય તે બે હાથ જોડી મસ્તક નમાવીને શુદ્ધ અંતઃકરણથી ખમાવું છઉં. કૃપા કરીને આપ ક્ષમા આપશો. મારી માતુશ્રી પ્રત્યે પણ તે જ રીતે ખમાવું છઉં. તેમ જ બીજા સાથ સર્વે પ્રત્યે મેં કોઈપણ પ્રકારનો અપરાધ કે અવિનય જાણતાં અથવા અજાણતાં કર્યો હોય તે શુદ્ધ અંતઃકરણથી ખમાવું છઉં. કૃપા કરીને સૌ ક્ષમા આપશોજી. છોરૂ રાયચંદના દંડવત્ પ્રાપ્ત થાય.

[અપ્ર.લ. ૨૧] [૭૩૧] મુંબઈ, ભાદ્રપદ શુદ ૯ રવિ, ૧૯૫૩.

આજપર્યંત તમારો કંઈપણ અપરાધ કે અવિનય મારાથી થયો હોય તે ખમાવું છું.

બાહ્ય ક્રિયા અને ગુણસ્થાનકાદિએ વર્તતી ક્રિયાનું સ્વરૂપ ચર્ચવું હાલ સ્વપર ઉપકારી ઘણુંકરીને નહીં થાય. એટલું કર્ત્તવ્ય છે કે તુચ્છ મતમતાંતરપર દૃષ્ટિ ન આપતાં અસદ્વૃત્તિના નિરોધને અર્થે સત્શાસ્રના પરિચય અને વિચારમાં જીવની સ્થિતિ કરવી.

[અપ્ર.લ. ૬૯] [૭૩૨] મુંબઈ, ભાદ્રપદ વદ ૮ રવિ, ૧૯૫૩.

જીવને પરમાર્થ પામવામાં અપાર અંતરાય છે, તેમાં પણ આવા કાળને વિષે તો તે અંતરાયોનું અવર્ણનીય બળ હોય છે. શુભેચ્છાથી માંડી કૈવલ્ય પર્યંતની ભૂમિકાએ પહોંચતાં ઠામ ઠામ તે અંતરાયો જોવામાં આવે છે, અને જીવને વારંવાર તે અંતરાયો પરમાર્થ પ્રત્યેથી પાડે છે. જીવને મહત્પુણ્યના ઉદયથી જો સત્સમાગમનો અપૂર્વ લાભ રહ્યા કરે તો તે નિર્વિઘ્નપણે કૈવલ્ય પર્યંતની ભૂમિકાએ પહોંચી જાય છે. સત્સમાગમના વિયોગમાં જીવે આત્મબળ વિશેષ જાગ્રત રાખી સત્શાસ્ર અને શુભેચ્છાસંપન્ન પુરુષોના સમાગમમાં રહેવું યોગ્ય છે.

---

[૫૧૫] [૭૩૩] મુંબઈ, ભાદ્રપદ વદી ,, રવિ, ૧૯૫૩.

શરીરાદિ બળ ઘટવાથી સર્વ મનુષ્યોથી માત્ર દિગમ્બરવૃત્તિએ વર્ત્તિને ચારિત્રનો નિર્વાહ ન થઈ શકે, તેથી જ્ઞાનીએ ઉપદેશેલી મર્યાદાપૂર્વક શ્વેતાંબરપણેથી વર્તમાન કાળ જેવા કાળમાં ચારિત્રનો નિર્વાહ કરવાને અર્થે પ્રવૃત્તિ છે, તે નિષેધ કરવા યોગ્ય નથી. તેમ જ વસ્રનો આગ્રહ કરી દિગમ્બરવૃત્તિનો એકાંત નિષેધ કરી વસ્ર મૂર્ચ્છાદિ કારણોથી ચારિત્રમાં શિથિલપણું પણ કર્ત્તવ્ય નથી.

દિગમ્બર અને શ્વેતાંબરપણું દેશ, કાળ, અધિકારી યોગે ઉપકારનો હેતુ છે. એટલે જ્યાં જ્ઞાનીએ જેમ ઉપદેશ્યું તેમ પ્રવર્ત્તતાં આત્માર્થ જ છે.

'મોક્ષમાર્ગપ્રકાશ'માં વર્ત્તમાન જિનાગમ કે જે શ્વેતામ્બર સંપ્રદાયને માન્ય છે તેનો નિષેધ કર્યો છે, તે નિષેધ કર્ત્તવ્ય નથી. વર્ત્તમાન આગમમાં અમુક સ્થળો વધારે સંદેહનાં સ્થાન છે, પણ સત્પુરુષની દૃષ્ટિએ જોતાં તેનું નિરાકરણ થાય છે, માટે ઉપશમદૃષ્ટિએ તે આગમો અવલોકન કરવામાં સંશય કર્ત્તવ્ય નથી.

---

[૫૧૭] [૭૩૪] મુંબઈ, આસો શુદ ૮ રવિ, ૧૯૫૩.

ૐ

સત્પુરુષોના અગાધ ગંભીર સંયમને નમસ્કાર

અવિષમ પરિણામથી જેમણે કાળકૂટ વિષ પીધું એવા શ્રી ઋષભાદિ પરમ પુરુષોને નમસ્કાર. પરિણામમાં તો જે અમૃત જ છે, પણ પ્રથમ દશાએ કાળકૂટ વિષની પેઠે મુંઝવે છે, એવા શ્રી સંયમને નમસ્કાર. તે જ્ઞાનને, તે દર્શનને અને તે ચારિત્રને વારંવાર નમસ્કાર.

[અપ્ર.લ. ૭૯] [૭૩૪-૧]

ઘણીવાર તમ વગેરેથી લિખિત પત્રો અમને મળ્યાં હોય છે; અને તેની પહોંચ પણ લખવાનું અશકય થઈ આવે; અથવા તો તેમ કરવું યોગ્ય ભાસે છે. આટલી વાત સ્મરણમાં રહેવા લખી છે. તેવો પ્રસંગ બન્યે જીવને વિષે કંઈ તમારા પત્રાદિના લેખન દોષથી એમ બન્યું હશે કે કેમ એ આદિ વિકલ્પ ન થવા અર્થે આ સ્મરણ રાખવાને લખ્યું છે.

જેની ભક્તિ નિષ્કામ છે એવા પુરુષોનો સત્સંગ કે દર્શન એ મહત્ પુણ્યરૂપ જાણવા યોગ્ય છે. તમારા સમીપ સત્સંગીઓને સમસ્થિતિએ યથા૦

---

[૫૧૬] [૭૩૪-૨]

પારમાર્થિક હેતુવિશેષથી પત્રાદિ લખવાનું બની શકતું નથી.

જે અનિત્ય છે, જે અસાર છે અને જે અશરણરૂપ છે તે આ જીવને પ્રીતિનું કારણ કેમ થાય છે તે વાત રાત્રિદિવસ વિચારવાયોગ્ય છે.

લોકદૃષ્ટિ અને જ્ઞાનીની દૃષ્ટિને પશ્ચિમ પૂર્વ જેટલો તફાવત છે. જ્ઞાનીની દૃષ્ટિ પ્રથમ નિરાલંબન છે, રુચિ ઉત્પન્ન કરતી નથી, જીવની પ્રકૃતિને મળતી આવતી નથી; તેથી જીવ તે દૃષ્ટિમાં રુચિવાન થતો નથી, પણ જે જીવોએ પરિસહ વેઠીને થોડા કાળ સુધી તે દૃષ્ટિનું આરાધન કર્યું છે, તે સર્વ દુ:ખના ક્ષયરૂપ નિર્વાણને પામ્યા છે; તેના ઉપાયને પામ્યા છે.

જીવને પ્રમાદમાં અનાદિથી રતી છે, પણ તેમાં રતી કરવા યોગ્ય કાંઈ દેખાતું નથી.

[×] [૭૩૫] મુંબઈ, આસો શુદ ૮ રવિ, ૧૯૫૩.

સર્વ જીવ પ્રત્યે અમારે તો ક્ષમાદૃષ્ટિ છે.

સત્પુરુષનો યોગ તથા સત્સમાગમ મળવો બહુ કઠણ છે, એમાં સંશય નથી. ગ્રીષ્મ ઋતુના તાપથી તપાયમાન થયેલા પ્રાણીને શીતળ વૃક્ષની છાયાની પેઠે મુમુક્ષુ જીવને સત્પુરુષનો યોગ તથા સત્સમાગમ ઉપકારી છે. સર્વ શાસ્ત્રોમાં તેવો યોગ મળવો દુર્લભ કહ્યો છે. 'શાંતસુધારસ' અને 'યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચય' ગ્રંથ હાલ વિચારવાનું રાખશો.

[અપ્ર.લ. ૬૯] [૭૩૬] મુંબઈ, આસો શુદ ૮ રવિ, ૧૯૫૩.

ૐ

વિશેષ ઉંચી ભૂમિકાને પામેલા મુમુક્ષુઓને પણ સત્પુરુષોનો યોગ અથવા સત્સમાગમ આધારભૂત છે, એમાં સંશય નથી. નિવૃત્તિમાન્ દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવનો યોગ બનવાથી જીવ ઉત્તરોત્તર ઉંચી ભૂમિકાને પામે છે. નિવૃત્તિમાન્ ભાવ પરિણામ થવાને નિવૃત્તિમાન્ દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર અને કાળ જીવે પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય છે. શુદ્ધસાન [પાઠા. શુદ્ધજ્ઞાન] વગરના આ જીવને કોઈપણ યોગથી શુભેચ્છા–કલ્યાણ કરવાની ઇચ્છા–પ્રાપ્ત થાય અને નિસ્પૃહ પરમ પુરુષનો યોગ બને તો જ આ જીવને ભાન આવવું યોગ્ય છે. તે વિયોગમાં સત્શાસ્ત્ર અને સદાચારનો પરિચય કર્તવ્ય છે; અવશ્ય કર્તવ્ય છે.

---

[૫૧૮] [૭૩૭] મુંબઈ, આસો વદ ૭, ૧૯૫૩.

ઉપરની ભૂમિકાઓમાં પણ અવકાશ પ્રાપ્ત થયે અનાદિ વાસનાનું સંક્રમણ થઈ આવે છે, અને આત્માને [પાઠા. વારંવાર આકુળ–વ્યાકૂળ કરી દે છે;] વારંવાર એમ થયા કરે છે કે હવે ઉપરની ભૂમિકાની પ્રાપ્તિ થવી દુર્લભ જ છે, અને વર્તમાન ભૂમિકામાં સ્થિતિ પણ ફરી થવી દુર્લભ છે. એવા અસંખ્ય અંતરાયપરિણામ ઉપરની ભૂમિકામાં પણ બને છે, તો પછી શુભેચ્છાદિ ભૂમિકાએ તેમ બને એ કંઈ આશ્ચર્યકારક નથી. તેવા અંતરાયથી ખેદ નહીં પામતાં આત્માર્થી જીવે પુરુષાર્થદૃષ્ટિ કરવી અને શૂરવીરપણું રાખવું; હિતકારી દ્રવ્ય ક્ષેત્રાદિ યોગનું અનુસંધાન કરવું; સત્શાસ્ત્રનો વિશેષ પરિચય રાખી વારંવાર હઠ કરીને પણ મનને સદ્વિચારમાં પ્રવેશિત કરવું, અને મનનાં દુરાત્મ્યપણાથી આકૂળ–વ્યાકૂળતા નહીં પામતાં ધૈર્યથી સદ્વિચારપંથે જવાનો ઉદ્યમ કરતાં જય થઈ ઉપરની ભૂમિકાની પ્રાપ્તિ થાય છે, અને અવિક્ષેપપણું પ્રાપ્ત થાય છે. 'યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચય' વારંવાર અનુપ્રેક્ષા કરવા યોગ્ય છે.

---

[૫૧૯] [૭૩૮] મુંબઈ, આસો વદ ૧૧ રવિ, ૧૯૫૩.

ૐ

શ્રી હરિભદ્રાચાર્યે 'યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચય' ગ્રંથ સંસ્કૃતમાં રચ્યો છે. 'યોગબિન્દુ' નામે યોગનો બીજો ગ્રંથ પણ તેમણે રચ્યો છે. હેમચંદ્રાચાર્યે 'યોગશાસ્ત્ર' નામે ગ્રંથ રચ્યો છે. શ્રી હરિભદ્રકૃત 'યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચય'ની પદ્ધતિએ ગુર્જર ભાષામાં શ્રી યશોવિજયજીએ સ્વાધ્યાયની રચના કરી છે. શુભેચ્છાથી માંડીને નિર્વાણપર્યંતની ભૂમિકાઓમાં બોધતારતમ્ય તથા ચારિત્રસ્વભાવનું તારતમ્ય મુમુક્ષુ જીવને વારંવાર શ્રવણ કરવા યોગ્ય, વિચાર કરવા યોગ્ય અને સ્થિતિ કરવા યોગ્ય આશયથી તે ગ્રંથમાં પ્રકાશ્યું છે. યમથી માંડીને સમાધિપર્યંત અષ્ટાંગયોગ બે પ્રકારે છે; એક પ્રાણાદિ નિરોધરૂપ, બીજો આત્મસ્વભાવપરિણામરૂપ. 'યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચય'માં આત્મસ્વભાવપરિણામરૂપ યોગનો મુખ્ય વિષય છે. વારંવાર તે વિચારવા યોગ્ય છે.

[×] [૭૪૦] મુંબઈ, કાર્તિક વદ ૧, ૧૯૫૪.

જે આર્યો અન્ય ક્ષેત્રે હવે વિહાર કરવાના આશ્રમમાં છે, તેમણે જે ક્ષેત્રમાં શાંતરસપ્રધાનવૃત્તિ રહે, નિવૃત્તિમાન્ દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવનો લાભ થાય તેવાં ક્ષેત્રમાં વિચરવું યોગ્ય છે.

[૫૨૨] [૭૪૧] મુંબઈ, કાર્તિક વદ ૫ રવિ, ૧૯૫૪.

ૐ

કેવળ અંતર્મુખ થવાનો સત્પુરુષોનો માર્ગ સર્વદુઃખક્ષયનો ઉપાય છે, પણ તે કોઈક જીવને સમજાય છે. મહત્પુણ્યના યોગથી, વિશુદ્ધ મતિથી, તીવ્ર વૈરાગ્યથી અને સત્પુરુષના સમાગમથી તે ઉપાય સમજાવા યોગ્ય છે. તે સમજવાનો અવસર એકમાત્ર આ મનુષ્ય દેહ છે. તે પણ અનિયમિત કાળના ભયથી ગ્રહિત છે; ત્યાં પ્રમાદ થાય છે, એ ખેદ અને આશ્ચર્ય છે.

[×] [૭૪૨] મુંબઈ કા. વદ ૧૨, ૧૯૫૪.

આત્મદશાને પામી નિર્દ્વંદ્વપણે યથાપ્રારબ્ધ વિચરે છે, એવા મહાત્માઓનો યોગ જીવને દુર્લભ છે. તેવો યોગ બન્યે જીવને તે પુરુષની ઓળખાણ પડતી નથી, અને તથારૂપ ઓળખાણ પડ્યાવિના તે મહાત્મા પ્રત્યે દૃઢાશ્રય થતો નથી. જ્યાંસુધી આશ્રય દૃઢ ન થાય ત્યાંસુધી ઉપદેશ પરિણામ પામતો નથી. ઉપદેશ પરિણમ્યાવિના સમ્યગ્‌દર્શનનો યોગ બનતો નથી. સમ્યગ્દર્શનની પ્રાપ્તિ વિના જન્માદિ દુઃખની આત્યંતિક નિવૃત્તિ બનવા યોગ્ય નથી. તેવા મહાત્મા પુરુષોનો યોગ તો દુર્લભ છે, તેમાં સંશય નથી. પણ આત્માર્થી જીવોનો યોગ બનવો પણ કઠણ છે. તોપણ ક્વચિત્ તે યોગ વર્તમાનમાં બનવા યોગ્ય છે. સત્સમાગમ અને સત્શાસ્ત્રનો પરિચય કર્ત્તવ્ય છે.

---

[૫૨૪] [૭૪૪] મુંબઈ, માર્ગશીર્ષ વદ ૫ રવિ, ૧૯૫૪.

ખેદ નહીં કરતાં શૂરવીરપણું ગ્રહીને જ્ઞાનીને માર્ગે ચાલતાં મોક્ષ પાટણ સુલભ જ છે. વિષય-કષાયાદિ વિશેષ વિકાર કરી જાય તે વખતે વિચારવાનને પોતાનું નિર્વીર્યપણું જોઈને ઘણોજ ખેદ થાય છે, અને આત્માને વારંવાર નિંદે છે, ફરિફરીને તિરસ્કારની વૃત્તિથી જોઈ, ફરી મહંત પુરુષના ચરિત્ર અને વાકયનું અવલંબન ગ્રહણ કરી, આત્માને શૌર્ય ઉપજાવી, તે વિષયાદિ સામે અતિ હઠ કરીને તેને હઠાવે છે. ત્યાંસુધી નીચે મન બેસતા નથી, તેમ એકલો ખેદ કરીને અટકી રહેતા નથી. એ જ વૃત્તિનું અવલંબન આત્માર્થી જીવોએ લીધું છે, અને તેથી જ અંતે જય પામ્યા છે. આ વાત સર્વ મુમુક્ષુઓએ મુખે કરી હૃદયમાં સ્થિર કરવા યોગ્ય છે.

[અપ્ર.લ. ૬૯] [૭૪૫] [સ. નિ. ૧૯૫૪.

'કયા ગુણો અંગમાં આવવાથી માર્ગાનુસારીપણું તથારૂપે કહેવાય?' 'કયા ગુણો અંગમાં આવવાથી સમ્યગદૃષ્ટિપણું તથારૂપે કહેવાય?' 'કયા ગુણો અંગમાં આવવાથી શ્રુતકેવળજ્ઞાન થાય?' 'અને કયી દશા થવાથી કેવલજ્ઞાન તથારૂપપણે થાય, અથવા કહી શકાય?' આ પ્રશ્નનો ઉત્તર લખાવવા માટે શ્રી ડુંગર કરશો.

સદ્વિચારવાનને આ પ્રશ્ન હિતકારી છે.

[×] [૭૪૬] મુંબઈ, પોષ શુદ ૩ રવિ, ૧૯૫૪.

......એ ક્ષમા ઇચ્છી જણાવ્યું છે કે સહજભાવથી વ્યવહારિક વાત લખવાનું બન્યું છે, તે વિષે આપ ખેદ નિવૃત્ત કરશો. અત્રે તે ખેદ નથી, પણ તમારી દૃષ્ટિમાં તે વાત રહેશે, એટલે વ્યવહારિક વૃત્તિ રહેશે ત્યાંસુધી આત્મહિતને બળવાન પ્રતિબંધ છે, એમ જાણશો. અને સ્વપ્ને પણ તે પ્રતિબંધમાં ન પ્રવર્તાય તેનો લક્ષ રાખજો.

અમે આ ભલામણ આપી છે, તે પર તમે યથાશક્તિ પૂર્ણ વિચાર કરી જોજો, અને તે વૃત્તિનું મૂળ અંતરથી સર્વથા નિવૃત્ત કરી નાખશો. નહીં તો સમાગમનો લાભ પ્રાપ્ત થવો અસંભવિત છે. આ વાત શિથિલવૃત્તિથી નહીં પણ ઉત્સાહવૃત્તિથી માથે ચડાવવા યોગ્ય છે.

[×] [૭૪૭] આણંદ, પોષ વદ ૧૩ ગુરુ, ૧૯૫૪.

શ્રી સોભાગના વિદ્યમાનપણામાં કંઈ આગળથી જણાવવું થતું, અને હાલ તેમ નથી બન્યું એવી કંઈ પણ લોકદૃષ્ટિમાં જવું યોગ્ય નથી. *અવિષમભાવ વિના અમને પણ અબંધપણા માટે બીજો કોઈ અધિકાર નથી. મૌનપણું ભજવાયોગ્ય માર્ગ છે.*

[૫૨૫] [૭૪૮] મોરબી, મહા શુદ ૪ બુધ, ૧૯૫૪.

ૐ

શુભેચ્છાથી માંડીને ક્ષીણમોહપર્યંત સત્શ્રુત અને સત્સમાગમ સેવવાયોગ્ય છે. સર્વકાળમાં એ સાધનનું જીવને દુર્લભપણું વર્ત્તે તે યથાસંભવ છે. દુસમકાળ અને હુંડાવસર્પિણી નામનો આશ્ચર્યભાવ અનુભવથી પ્રત્યક્ષ દૃષ્ટિગોચર થાય એવું છે; આત્મશ્રેય ઇચ્છક પુરુષે તેથી ક્ષોભ ન પામતાં વારંવાર તે યોગપર પગ દઈ સત્શ્રુત, સત્સમાગમ અને સદ્વૃત્તિ બળવાન કરવા યોગ્ય છે.

[૫૬૦+અપ્ર.લ. ૨૨] [૭૪૯] મોરબી, મહા શુદ ૪ બુધ, ૧૯૫૪.

આત્મસ્વભાવની નિર્મળતા થવાને માટે મુમુક્ષુજીવે બે સાધન અવશ્ય કરીને સેવવાયોગ્ય છે; સત્શ્રુત અને સત્સમાગમ. પ્રત્યક્ષ સત્પુરુષોનો સમાગમ ક્વચિત્-ક્વચિત્ જીવને પ્રાપ્ત થાય છે, પણ જો જીવ સદ્દૃષ્ટિવાન્ હોય તો સત્શ્રુતના ઘણા કાળના સેવનથી થતો લાભ પ્રત્યક્ષ સત્પુરુષના સમાગમથી બહુ અલ્પકાળમાં પ્રાપ્ત કરી શકે છે; કેમકે પ્રત્યક્ષ ગુણાતિશયવાન નિર્મળ ચેતનના પ્રભાવવાળાં વચન અને વૃત્તિ ક્રિયાચેષ્ટિતપણું છે. જીવને તેવો સમાગમયોગ પ્રાપ્ત થાય એવું વિશેષ પ્રયત્ન કર્ત્તવ્ય છે. તેવા યોગના અભાવે સત્શ્રુતનો પરિચય અવશ્ય કરીને કરવાયોગ્ય છે. શાંતરસનું જેમાં મુખ્યપણું છે, શાંતરસના હેતુએ જેના સમસ્ત ઉપદેશ છે, સર્વે રસ શાંતરસગર્ભિત જેમાં વર્ણવ્યા છે, એવાં શાસ્ત્રનો પરિચય તે સત્શ્રુતનો પરિચય છે.

[×] [૭૫૦] મોરબી, મહા શુદ ૪, ૧૯૫૪.

ૐ

સત્શ્રુતનો પરિચય જીવે અવશ્ય કરીને કર્ત્તવ્ય છે. મળ, વિક્ષેપ અને પ્રમાદ તેમાં વારંવાર અંતરાય કરે છે, કેમકે દીર્ઘ કાળ પરિચિત છે; પણ જો નિશ્ચય કરી તેને અપરિચિત કરવાની પ્રવૃત્તિ કરવામાં આવે તો તેમ થઈ શકે એમ છે. મુખ્ય અંતરાય હોય તો તે જીવનો અનિશ્ચય છે.

[૫૨૬+અપ્ર.લ. ૭૧] [૭૫૧] વવાણીઆ, મહા વદ ૪ ગુરુ, ૧૯૫૪.

આ જીવને ઉત્તાપના મૂળ હેતુ શું છે તથા તેની કેમ નિવૃત્તિ થતી નથી, અને તે કેમ થાય? એ પ્રશ્ન વિશેષ કરી વિચારવાયોગ્ય છે, અંતરમાં ઉતારીને વિચારવા-યોગ્ય છે. જ્યાંસુધી એ ક્ષેત્રે [મુંબઈ] સ્થિતિ રહે ત્યાંસુધી ચિત્તને વધારે દૃઢ રાખી વર્ત્તવું. એ જ વિનંતી.

[×] [૭૫૨] મોરબી, મહા વદ ,, ૧૯૫૪.

મુમુક્ષુપણું જેમ દૃઢ થાય તેમ કરો; હારવાનો અથવા નિરાશ થવાનો કાંઈ હેતુ નથી. દુર્લભ યોગ જીવને પ્રાપ્ત થયો તો પછી થોડોક પ્રમાદ છોડી દેવામાં જીવે મુંઝાવા જેવું અથવા નિરાશ થવા જેવું કંઈ જ નથી.

[×] [૭૫૪] મોરબી, ચૈત્ર વદ ૧૨ રવિ, ૧૯૫૪.

'કર્મગ્રન્થ,' 'ગોમ્મટ્ટસારશાસ્ત્ર' આદિથી અંતસુધી વિચારવા યોગ્ય છે.

દુષમકાળનું પ્રબળ રાજ્ય વર્ત્તે છે, તોપણ અડગ નિશ્ચયથી, સત્પુરુષની આજ્ઞામાં વૃત્તિનું અનુસંધાન કરી જે પુરુષો અગુપ્તવીર્યથી સમ્યક્‌જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્રને ઉપાસવા ઇચ્છે છે, તેને પરમ શાંતિનો માર્ગ હજીપણ પ્રાપ્ત થવા યોગ્ય છે.

[૫૭૫] [૭૫૯] વવાણીઆ, જ્યેષ્ઠ, ૧૯૫૪.

દેહથી ભિન્ન સ્વપરપ્રકાશક પરમ જ્યોતિસ્વરૂપ એવો આ આત્મા, તેમાં નિમગ્ન થાઓ! હે આર્યજનો! અંતર્મુખ થઈ, સ્થિર થઈ, તે આત્મામાં જ રહો તો અનંત અપાર આનંદ અનુભવશો.

સર્વ જગતના જીવો કંઈને કંઈ મેળવીને સુખ પ્રાપ્ત કરવાં ઇચ્છે છે; મોટો ચક્રવર્ત્તિ રાજા તે પણ વધતા વૈભવ, પરિગ્રહના સંકલ્પમાં પ્રયત્નવાન છે; અને મેળવવામાં સુખ માને છે; પણ અહો! જ્ઞાનીઓએ તો તેથી વિપરીત જ સુખનો માર્ગ નિર્ણીત કર્યો કે કિંચિત્ માત્ર પણ ગ્રહવું એ જ સુખનો નાશ છે.

વિષયથી જેની ઇંદ્રિયો આર્ત્ત છે, તેને શીતળ એવું આત્મસુખ, આત્મતત્ત્વ ક્યાંથી પ્રતીતિમાં આવે?

પરમ ધર્મરૂપ ચંદ્ર પ્રત્યે રાહુ જેવો પરિગ્રહ તેથી હવે હું વિરામ પામવાને જ ઇચ્છું છઉં. અમારે પરિગ્રહને શું કરવો છે? કશું પ્રયોજન નથી.

'સર્વોત્કૃષ્ટ શુદ્ધિ ત્યાં સર્વોત્કૃષ્ટ સિદ્ધિ.' હે આર્યજનો! આ પરમ વાક્યનો આત્માપણે તમે અનુભવ કરો.

[૫૨૯+૩૦] [૭૬૦] વવાણીઆ, જ્યેષ્ઠ શુદ ૧ શનિ, ૧૯૫૪.

સર્વ દ્રવ્યથી, સર્વ ક્ષેત્રથી, સર્વ કાળથી અને સર્વ ભાવથી જે સર્વ પ્રકારે અપ્રતિબંધ થઈ નિજસ્વરૂપમાં સ્થિત થયા તે પરમ પુરુષોને નમસ્કાર.

જેને કંઈ પ્રિય નથી, જેને કંઈ અપ્રિય નથી, જેને કોઈ શત્રુ નથી, જેને કોઈ મિત્ર નથી, જેને માન-અપમાન, લાભ-અલાભ, હર્ષ-શોક, જન્મ-મૃત્યુ આદિ દ્વંદ્વનો અભાવ થઈ જે શુદ્ધ ચૈતન્યસ્વરૂપને વિષે સ્થિતિ પામ્યા છે, પામે છે અને પામશે તેમનું અતિ ઉત્કૃષ્ટ પરાક્રમ સાનંદાશ્ચર્ય ઉપજાવે છે.

દેહપ્રત્યે જેવો વસ્ત્રનો સંબંધ છે, તેવો આત્મા પ્રત્યે જેણે દેહનો સંબંધ યથાતથ્ય દીઠો છે, મ્યાનપ્રત્યે તરવારનો જેવો સંબંધ છે તેવો દેહપ્રત્યે જેણે આત્માનો સંબંધ દીઠો છે, અબદ્ધસ્પષ્ટ આત્મા જેણે અનુભવ્યો છે, તે મહત્પુરુષોને જીવન અને મરણ બન્ને સમાન છે.

જે અચિંત્ય દ્રવ્યની શુદ્ધચિત્તિસ્વરૂપ કાંતિ પરમ પ્રગટ થઈ અચિંત્ય કરે છે, તે અચિંત્ય દ્રવ્ય સહજ સ્વાભાવિક નિજસ્વરૂપ છે એવો નિશ્ચય જે પરમ કૃપાળુ સત્પુરુષોએ પ્રકાશ્યો તેનો અપાર ઉપકાર છે.

ચંદ્ર ભૂમિને પ્રકાશે છે, તેના કિરણની કાંતિના પ્રભાવથી સમસ્ત ભૂમિ શ્વેત થઈ જાય છે, પણ કંઈ ચંદ્ર ભૂમિરૂપ કોઈ કાળે તેમ થતો નથી, એમ સમસ્ત વિશ્વને પ્રકાશક એવો આ આત્મા તે ક્યારે પણ વિશ્વરૂપ થતો નથી, સદાસર્વદા ચૈતન્યસ્વરૂપ જ રહે છે. વિશ્વમાં જીવ અભેદતા માને છે એ જ ભ્રાંતિ છે.

જેમ આકાશમાં વિશ્વનો પ્રવેશ નથી, સર્વભાવની વાસનાથી આકાશ રહિત જ છે, તેમ સમ્યક્દૃષ્ટિ પુરુષોએ પ્રત્યક્ષ સર્વ દ્રવ્યથી ભિન્ન, સર્વ અન્ય પર્યાયથી રહિત જ આત્મા દીઠો છે.

જેની ઉત્પત્તિ કોઈપણ અન્ય દ્રવ્યથી થતી નથી, તેવા આત્માનો નાશ પણ ક્યાંથી હોય ?

અજ્ઞાનથી અને સ્વસ્વરૂપ પ્રત્યેના પ્રમાદથી આત્માને માત્ર મૃત્યુની ભ્રાંતિ છે. તે જ ભ્રાંતિ નિવૃત્ત કરી શુદ્ધચૈતન્ય નિજઅનુભવપ્રમાણસ્વરૂપમાં પરમ જાગ્રત થઈ જ્ઞાની સદાય નિર્ભય છે. એ જ સ્વરૂપના લક્ષથી સર્વ જીવ પ્રત્યે સામ્યભાવ ઉત્પન્ન થાય છે. સર્વ પરદ્રવ્યથી વૃત્તિ વ્યાવૃત્ત કરી આત્મા અક્લેશ સમાધિને પામે છે.

પરમસુખસ્વરૂપ, પરમોત્કૃષ્ટ શાંત, શુદ્ધ ચૈતન્યસ્વરૂપ સમાધિને સર્વકાળને માટે પામ્યા તે ભગવંતને નમસ્કાર, તે પદમાં નિરંતર લક્ષરૂપ પ્રવાહ છે જેનો તે સત્પુરુષોને નમસ્કાર.

---

[૫૨૮] [૭૬૦-૨] વવાણીઆ, જ્યેષ્ઠ શુદ ૧ શનિ. ૧૯૫૪.

સર્વથી સર્વ પ્રકારે હું ભિન્ન છઉં, એક કેવળ શુદ્ધચૈતન્યસ્વરૂપ, પરમોત્કૃષ્ટ, અચિંત્ય સુખસ્વરૂપ માત્ર એકાંત શુદ્ધ અનુભવરૂપ હું છઉં, ત્યાં વિક્ષેપ શો? વિકલ્પ શો? ભય શો? ખેદ શો? બીજી અવસ્થા શી? શુદ્ધ-શુદ્ધ, પ્રકૃષ્ટ-શુદ્ધ પરમશાંતચૈતન્ય હું માત્ર નિર્વિકલ્પ છઉં. નિજસ્વરૂપમય ઉપયોગ કરું છઉં. તન્મય થાઉં છઉં.

શાંતિ: શાંતિ: શાંતિ:.

[×] [૭૬૧] વવાણીઆ, જ્યેષ્ઠ શુદ ૬ ગુરુ, ૧૯૫૪.

મહત્ગુણનિષ્ઠ સ્થવીર આર્ય શ્રી ડુંગર જ્યેષ્ઠ શુદી ૩ સોમવારની રાત્રીએ નવ વાગ્યે સમાધિસહિત દેહમુક્ત થયા.

---

[૫૩૧] [૭૬૨] મુંબઈ, જ્યેષ્ઠ વદ ૪ બુધ, ૧૯૫૪.

ૐ નમઃ

મનની વૃત્તિ શુદ્ધ અને સ્થિર થાય એવો સત્સમાગમ પ્રાપ્ત થવો બહુ દુર્લભ છે. વળી તેમાં આ દુસમકાળ હોવાથી જીવને તેનો વિશેષ અંતરાય છે. જે જીવને પ્રત્યક્ષ સત્સમાગમનો વિશેષ લાભ પ્રાપ્ત થાય તે મહત્પુણ્યવાનપણું છે. સત્સમાગમના વિયોગમાં સત્શાસ્ત્રનો સદાચાર પૂર્વક પરિચય અવશ્ય કરવાયોગ્ય છે.

[×] [૭૬૩] મુંબઈ, જ્યેષ્ઠ વદ ૧૪ શનિ, ૧૯૫૪.

નમો વીતરાગાય

મુનિઓના સમાગમમાં બ્રહ્મચર્યવ્રત ગ્રહણ કરવા સંબંધમાં યથાસુખ પ્રવર્તશો, પ્રતિબંધ નથી. મુનિયોને જિનસ્મરણ પ્રાપ્ત થાય.

---

[૫૩૨] [૭૬૪] મુંબઈ, અશાડ સુદ ૧૧ ગુરુ, ૧૯૫૪.

અપાર મહા મોહજાળને [પાઠા. મોહજળને] અનંત અંતરાય છતાં ધીર રહી જે પુરુષ તર્યા તે શ્રી પુરુષ ભગવાનને નમસ્કાર.

અનંત કાળથી જે જ્ઞાન ભવહેતુ થતું હતું તે જ્ઞાનને એક સમયમાત્રમાં જાત્યાંતર કરી જેણે ભવનિવૃત્તિરૂપ કર્યું તે કલ્યાણમૂર્ત્તિ સમ્યગ્દર્શનને નમસ્કાર.

નિવૃત્તિયોગમાં સત્સમાગમની વૃત્તિ રાખવી યોગ્ય છે.

લખવામાં વધારે ઉપયોગ હાલ પ્રવર્ત્તાવો શક્ય નથી.

[અપ્ર.લ. ૨૩] [૭૬૫] મોહમયી ક્ષેત્ર, શ્રા. શુદ ૧૫ સોમ, ૧૯૫૪.

'મોક્ષમાર્ગપ્રકાશ' ગ્રંથ વિચાર્યા પછી 'કર્મગ્રંથ' વિચારવાથી સાનુકૂળ થશે.

દ્રવ્ય મન આઠ પાંખડીનું દિગંબર સંપ્રદાયમાં કહ્યું છે. શ્વેતાંબર સંપ્રદાયમાં તે વાત વિશેષ ચર્ચિત નથી. 'યોગશાસ્ત્ર'માં તેના ઘણા પ્રસંગો છે. સમાગમે તેનું સ્વરૂપ સુગમ્ય થવા યોગ્ય છે.

[અપ્ર.લ. ૨૪] [૭૬૫-૧] મોહમયીક્ષેત્ર, શ્રાવણ વદ ૪ શુક્ર, ૧૯૫૪.

ૐ સમાધિવિષે યથાપ્રારબ્ધ વિશેષ અવસરે.

[૪૬૧] [૭૬૬] કાવિઠા, શ્રા. વદ ૧૨, ૧૯૫૨. પાઠા. ૧૯૫૪.

ૐ નમઃ

તમારી વૃત્તિ હાલ સમાગમમાં આવવા વિષે જણાવી, તે વિષે તમને અંતરાય જેવું થયું. કેમકે આ પત્ર પહોંચશે તે પહેલાં પર્યુષણનો પ્રારંભ લોકોમાં થયો ગણાશે. જેથી તમે આ તરફ આવવાનું કરો તો ગુણ–અવગુણનો વિચાર કર્યા વગર મતાગ્રહી માણસો નિંદે, અને તેવું નિમિત્ત ગ્રહણ કરી ઘણા જીવોને તે નિંદાદ્વારાએ પરમાર્થપ્રાપ્તિ થવાનો અંતરાય ઉત્પન્ન કરે; જેથી તેમ ન થાય તે અર્થે તમારે હાલ તો પર્યુષણમાં બહાર ન નીકળવા સંબંધી લોકપદ્ધતિ સાચવવી યોગ્ય છે. 'વૈરાગ્યશતક,' 'આનંદઘન–ચોવીશી,' 'ભાવનાબોધ' આદિ પુસ્તકો તમે તથા······વાંચવા વિચારવાનું કરીને જેટલો બને તેટલો નિવૃત્તિનો લાભ મેળવજો.

પ્રમાદ અને લોકપદ્ધતિમાં કાળ સર્વથા વૃથા કરવો તે મુમુક્ષુ જીવનું લક્ષણ નથી. બીજાં શાસ્ત્રનો યોગ બનવો કઠણ છે એમ જાણી ઉપર જણાવેલાં પુસ્તકો લખ્યાં છે. જે પુસ્તકો પણ વિચારવા યોગ્ય છે. માતુશ્રી તથા પિતાશ્રીને પાયલાગણું પૂર્વક સુખ વૃત્તિમાં છે એમ જણાવશો.

અમુક વખત જ્યારે નિવૃત્તિને અર્થે કોઈ ક્ષેત્રે રહેવાનું થાય છે, ત્યારે ઘણુંકરીને કાગળ પત્ર લખવાની વૃત્તિ ઓછી રહે છે; આ વખતે વિશેષ ઓછી છે, પણ તમારો કાગળ એવા પ્રકારનો હતો કે જેનો ઉત્તર ન મળવાથી શું કારણથી આમ બન્યું છે તે તમને ન જણાય.

[×] [૭૬૬-૧]*

સત્પુરુષ અન્યાય કરે નહીં. સત્પુરુષ અન્યાય કરશે તો આ જગત્‌માં વરસાદ કોના માટે વરસશે? સૂર્ય કોના માટે પ્રકાશશે? વાયુ કોના માટે વાશે?

આત્મા કેવી અપૂર્વ વસ્તુ છે? જ્યાંસુધી શરીરમાં હોય, ભલેને હજારો વરસ, ત્યાંસુધી શરીર સડતું નથી, પારાની જેમ આત્મા. ચેતન ચાલ્યું જાય અને શરીર શબ થઈ પડે અને સડવા માંડે!

જીવમાં જાગૃતિ અને પુરુષાર્થ જોઈએ. કર્મબંધ પડ્યા પછી પણ તેમાંથી (સત્તામાંથી, ઉદય આવ્યાં પહેલાં) છૂટવું હોય તો અબાધાકાળ પૂર્ણ થતાં સુધીમાં છૂટી શકાય.

---

* આ પત્રની ભાષાશૈલી જોતાં તે શ્રીમદ્‌નું મૂળ લખાણ નથી, પણ 'ઉપદેશસાર' જણાય છે.—સંશોધક.

પુણ્ય, પાપ અને આયુષ્ય એ કોઈ બીજાને ન આપી શકે. તે દરેક પોતે જ ભોગવે.

સ્વછંદે, સ્વમતિકલ્પનાએ, સદ્ગુરુની આજ્ઞાવિના ધ્યાન કરવું એ તરંગરૂપ છે અને ઉપદેશ, વ્યાખ્યાન કરવું એ અભિમાનરૂપ છે.

દેહધારી આત્મા પંથી છે અને દેહ એ ઝાડ છે. આ દેહરૂપી ઝાડમાં (નીચે) જીવરૂપી પંથી વટેમારગુ થાક લેવા બેઠો છે. તે પંથી ઝાડને જ પોતાનું કરી માને એ કેમ ચાલે?

'સુંદરવિલાસ' સુંદર—સારો—ગ્રંથ છે. તેમાં કયાં ઊણપ—ભૂલ—છે તે અમે જાણીએ છીએ; તે ઊણપ, બીજાને સમજાવી મુશ્કેલ છે. ઉપદેશઅર્થે એ ગ્રંથ ઉપકારી છે.

છ દર્શન ઉપર દૃષ્ટાંતઃ—છ જુદા જુદા વૈદ્યોની દુકાન છે. તેમાં એક વૈદ્ય સંપૂર્ણ સાચો છે. તે તમામ રોગોને, તેનાં કારણને અને તે ટળવાના ઉપાયને જાણે છે. તેનાં નિદાન, ચિકિત્સા સાચાં હોવાથી રોગીનો રોગ નિર્મૂળ થાય છે. વૈદ્ય કમાય છે પણ સારું. આ જોઈ બીજા પાંચ કૂટ વૈદ્યો પણ પોતપોતાની દુકાન ખોલે છે. તેમાં સાચા વૈદ્યના ઘરની દવા પોતા પાસે હોય છે, તેટલા પુરતો તો રોગીનો રોગ દૂર કરે છે, અને બીજી પોતાની કલ્પનાથી પોતાના ઘરની દવા આપે છે, તેથી ઊલટો રોગ વધે છે; પણ દવા સસ્તી આપે છે એટલે લોભના માર્યા લોક લેવા બહુ લલચાય છે, અને ઊલટાં નુકશાન પામે છે.

આનો ઉપનય એ જે, સાચો વૈદ્ય તે વીતરાગ દર્શન છે, જે સંપૂર્ણ સત્ય સ્વરૂપ છે. તે મોહ—વિષયાદિને, રાગ—દ્વેષને, હિંસા આદિને સંપૂર્ણ દૂર કરવા કહે છે, જે વિષય વિવશ રોગીને મોંઘા પડે છે, ભાવતાં નથી; અને બીજા પાંચ કૂટ વૈદ્યો છે તે કુદર્શનો છે; તે જેટલાં પુરતી વીતરાગના ઘરની વાતો કરે છે, તેટલાપુરતી તો રોગ દૂર કરવાની વાત છે, પણ સાથે સાથે મોહની, સંસારવૃદ્ધિની, મિથ્યાત્વની, હિંસા આદિની ધર્મના બ્હાને વાત કરે છે તે પોતાની કલ્પનાની છે, અને તે સંસારરૂપ રોગ ટળવાને બદલે વૃદ્ધિનું કારણ થાય છે. વિષયમાં રાચી રહેલ પામર સંસારીને મોહની વાતો તો મીઠી લાગે છે, અર્થાત્ સસ્તી પડે છે, એટલે કૂટ વૈદ્ય તરફ ખેંચાય છે, પણ પરિણામે વધારે રોગી થાય છે.

વીતરાગ દર્શન ત્રિવૈદ્ય જેવું છે, અર્થાત્ (૧) રોગીનો રોગ ટાળે છે, (૨) નિરોગીને રોગ થવા દેતું નથી, અને (૩) આરોગ્યની પુષ્ટિ કરે છે. અર્થાત્ (૧) જીવનો સમ્યગ્દર્શન વડે મિથ્યાત્વ રોગ ટાળે છે, (૨) સમ્યગ્જ્ઞાન વડે જીવને રોગનો ભોગ થતાં બચાવે છે અને (૩) સમ્યક્ચારિત્ર વડે સંપૂર્ણ શુદ્ધ ચેતનારૂપ આરોગ્યની પુષ્ટિ કરે છે.

---

[૫૩૪] [૭૬૭] વસો, પ્ર. આસો શુદ ૬ બુધ, ૧૯૫૪.

શ્રીમત્ વીતરાગ ભગવંતોએ નિશ્ચિતાર્થ કરેલો એવો અચિંત્ય ચિંતામણિસ્વરૂપ પરમહિતકારી, પરમઅદ્ભુત, સર્વ દુઃખનો નિઃસંશય આત્યંતિક ક્ષય કરનાર, પરમ અમૃતસ્વરૂપ એવો સર્વોત્કૃષ્ટ શાશ્વત ધર્મ જયવંત વર્ત્તો, ત્રિકાળ જયવંત વર્ત્તો.

તે શ્રીમત્ અનંત ચતુષ્ટયસ્થિત ભગવંતનો અને તે જયવંત ધર્મનો આશ્રય સદૈવ કર્ત્તવ્ય છે. જેને બીજું કંઈ સામર્થ્ય નથી એવા અબુધ અને અશક્ત મનુષ્યો પણ તે આશ્રયના બળથી પરમ સુખહેતુ એવાં અદ્ભુત ફળને પામ્યા છે, પામે છે અને પામશે. માટે નિશ્ચય અને આશ્રય જ કર્ત્તવ્ય છે, અધીરજથી ખેદ કર્ત્તવ્ય નથી.

ચિત્તમાં દેહાદિ ભયનો વિક્ષેપ પણ કરવો યોગ્ય નથી. દેહાદિ સંબંધી જે પુરુષો હર્ષ—વિષાદ કરતા નથી તે પુરુષો પૂર્ણ દ્વાદશાંગને સંક્ષેપમાં સમજ્યા છે, એમ સમજો. એ જ દૃષ્ટિ કર્ત્તવ્ય છે.

તું [પાઠા. હું] ધર્મ પામ્યો નથી, હું ધર્મ કેમ પામીશ? એ આદિ ખેદ નહીં કરતાં વીતરાગ પુરુષોનો ધર્મ જે દેહાદિ સંબંધીથી હર્ષવિષાદવૃત્તિ દૂર કરી આત્મા અસંગ—શુદ્ધ—ચૈતન્ય—સ્વરૂપ છે, એવી વૃત્તિનો નિશ્ચય અને આશ્રય ગ્રહણ કરી તે જ

વૃત્તિનું બળ રાખવું, અને મંદ વૃત્તિ થાય ત્યાં વીતરાગ પુરુષોની દશાનું સ્મરણ કરવું, તે અદ્ભુત ચરિત્રપર દૃષ્ટિ પ્રેરીને વૃત્તિને અપ્રમત્ત કરવી, એ સુગમ અને સર્વોત્કૃષ્ટ ઉપકારકારક તથા કલ્યાણ સ્વરૂપ છે. નિર્વિકલ્પ.

[અપ્ર.લ. ૨૫] [૭૭૭-૧] ખેડા, આસો શુદ ૬, ૧૯૫૪.

ૐ અવિક્ષેપ રહેશો. યથાવસરે અવશ્ય સમાધાન થશે. અત્રે સમાગમાર્થે આવવા યથાસુખ વર્ત્તશો.

[×] [૭૭૭-૨][1] [સ. નિ. ૧૯૫૪.

કરાળ કાળ ! આ અવસર્પિણી કાળમાં ચોવીશ તીર્થંકર થયા. તેમાં છેલ્લા તીર્થંકર શ્રમણ ભગવાન્ શ્રી મહાવીર દીક્ષિત થયા પણ એકલા ! સિદ્ધિ પામ્યા પણ એકલા ! પ્રથમ ઉપદેશ તેમનો પણ અફળ ગયો !

[×] [૭૭૮][1] [સ. નિ. ૧૯૫૪.

સર્વ વાસનાનો ક્ષય કરે તે સંન્યાસી. ઇન્દ્રિયોને કાબુમાં રાખે તે ગોસાંઈ. સંસારનો પાર પામે તે યતિ (જતિ).

સમકિતીને આઠ મદમાંનો એકે મદ ન હોય.

(૧) અવિનય, (૨) અહંકાર, (૩) અર્ધદગ્ધપણું, પોતાને જ્ઞાન નહીં છતાં પોતાને જ્ઞાની માની બેસવાપણું, અને (૪) રસલુબ્ધપણું, એ ચારમાંથી એક પણ દોષ હોય તો જીવને સમકિત ન થાય. આમ શ્રી 'ઠાણાંગસૂત્ર'માં કહ્યું છે.

મુનિને વ્યાખ્યાન કરવું પડતું હોય તો પોતે સજ્ઝાય (સ્વાધ્યાય) કરે છે એવો ભાવ રાખી વ્યાખ્યાન કરવું. મુનિને સવારે સજ્ઝાયની આજ્ઞા છે, તે મનમાં કરવામાં આવે છે, તેના બદલે વ્યાખ્યાનરૂપ સજ્ઝાય ઊંચા સ્વરે માન, પૂજા, સત્કાર, આહારાદિની અપેક્ષા વિના કેવળ નિષ્કામ બુદ્ધિથી આત્માર્થે કરવી.

ક્રોધાદિ કષાયનો ઉદય થાય ત્યારે તેની સામા થઈ તેને જણાવવું કે તેં અનાદિ કાળથી મને હેરાન કરેલ છે. હવે હું તને એમ તારું બળ નહીં ચાલવા દઉં. જો, હું હવે તારા સામે યુદ્ધ કરવા બેઠો છું. નિદ્રાદિ પ્રકૃતિ, ક્રોધાદિ અનાદિ વૈરી, તે પ્રતિ ક્ષત્રિયભાવે વર્ત્તવું, તેને અપમાન દેવું, તે છતાં ન માને તો તેને ક્રૂર થઈ ઉપશમાવવી, તે છતાં ન માને તો ખ્યાલ (ઉપયોગ)માં રાખી વખત આવ્યે તેને મારી નાંખવી. આમ શૂર ક્ષત્રિયસ્વભાવે વર્ત્તવું, જેથી વૈરીનો પરાભવ થઈ સમાધિ સુખ થાય.

પ્રભુ પૂજામાં પુષ્પ ચઢાવવામાં આવે છે, તેમાં જે ગૃહસ્થને લીલોત્રીનો નિયમ નથી તે પોતાના હેતુએ તેનો વપરાશ કમ કરી ફુલ પ્રભુને ચઢાવે. ત્યાગી મુનિને તો પુષ્પ ચઢાવવાનો કે તેના ઉપદેશનો સર્વથા નિષેધ છે. આમ પૂર્વાચાર્યોનું પ્રવચન છે.

કોઈ સામાન્ય મુમુક્ષુ ભાઈ બ્હેન સાધન માટે પુછે તો આ સાધન બતાવવું:—

(૧) સાતવ્યસનનો ત્યાગ.
(૨) લીલોત્રીનો ,,
(૩) કંદમૂળનો ,,
(૪) અભક્ષ્યનો ,,
(૫) રાત્રિ ભોજનનો ,,
(૬) 'સર્વજ્ઞદેવ' અને 'પરમગુરુ'ની પાંચ પાંચ માળાનો જપ.
(૭) ભક્તિરહસ્ય દુહાનું[2] પઠન-મનન.
(૮) ક્ષમાપનાનો પાઠ.[3]
(૯) સત્સમાગમ અને સત્શાસ્ત્રનું સેવન.

'સિજ્ઝંતિ', પછી 'બુજ્ઝંતિ', પછી 'મુચ્ચંતિ', પછી 'પરિણિવ્વાયંતિ', પછી 'સવ્વદુખ્ખાણમંતકરંતિ', એ શબ્દોના રહસ્યાર્થ વિચારવા યોગ્ય છે. 'સિજ્ઝંતિ' અર્થાત્ સિદ્ધ

૧ આ આંક ૭૭૭-૨ અને ૭૭૮ ના પત્રો 'ઉપદેશસાર' જણાય છે. ૨ આંક ૨૨૪ માંના વીસ દોહરા. ૩ 'મોક્ષમાળા' માંનો ક્ષમાપનાનો ૫૬ મો પાઠ. સંશોધક.

થાય, તે પછી 'બુઝ્ઝંતિ' બોધસહિત, જ્ઞાનસહિત હોય એમ સૂચવ્યું. સિદ્ધ થયા પછી શૂન્ય (જ્ઞાનરહિત) દશા આત્માની કોઈ માને છે તેનો નિષેધ 'બુઝ્ઝંતિ'થી સૂચવ્યો. એમ સિદ્ધ થાય, બુદ્ધ થાય, તે પાછા 'મુચ્ચતિ' સર્વ કર્મથી રહિત થાય અને તેથી પાછા 'પરિણિવ્વાયતિ' અર્થાત્ નિર્વાણ પામે, કર્મરહિત થયા હોવાથી ફરી જન્મ અવતાર ધારણ ન કરે. મુક્ત જીવ કારણવિશેષે અવતાર ધારણ કરે તે મતનો 'પરિણિવ્વાયંતિ' કરી નિષેધ સૂચવ્યો. ભવનું કારણ કર્મ, તેથી સર્વથા જે મુકાયા છે તે ફરી ભવ ધારણ ન કરે. કારણ વિના કાર્ય ન નિપજે. આમ નિર્વાણ પામેલા 'સવ્વદુખ્ખાણમંતંકરંતિ' અર્થાત્ સર્વ દુઃખનો અંત કરે, તેમને દુઃખનો સર્વથા અભાવ થાય, તે સહજ સ્વાભાવિક સુખ આનંદ અનુભવે. આમ કહી મુક્ત આત્માઓને શૂન્યતા છે, આનંદ નથી એ મતનો નિષેધ સૂચવ્યો.

[×] [૭૮૦-૧]

''अज्ञानतिमिरांधानां ज्ञानांजनशलाकया,
नेत्रमुन्मिलितं येन तस्मै श्रीगुरवे नमः.'

અજ્ઞાનરૂપી તિમિર(અંધકાર)થી જે અંધ તેના નેત્ર જેણે જ્ઞાનરૂપી અંજનશલાકા (આંજવાની સળી)થી ખોલ્યાં તે શ્રી સદ્ગુરુને નમસ્કાર.

'मोक्षमार्गस्य नेतारं भेत्तारं कर्मभूभृतां,
ज्ञातारं विश्वतत्त्वानां वंदे तद्गुणलब्धये.'

મોક્ષમાર્ગના નેતા (મોક્ષમાર્ગે લઈ જનાર), કર્મરૂપ પર્વતના ભેત્તા (ભેદનાર), સમગ્ર તત્ત્વના જ્ઞાતા (જાણનાર), તેને તે ગુણોની પ્રાપ્તિ અર્થે હું વંદું છું.

અત્રે મોક્ષમાર્ગના નેતા એમ કહી આત્માના અસ્તિત્વથી માંડી તેના મોક્ષ અને મોક્ષના ઉપાયસહિત બધાં પદો તથા મોક્ષ પામેલાનો સ્વીકાર કર્યો, તેમ જ જીવ, અજીવ આદિ બધાં તત્ત્વોનો સ્વીકાર કર્યો. મોક્ષ, બંધની અપેક્ષા રાખે છે; બંધ, બંધનાં કારણો આસ્રવ, પુણ્ય-પાપ-કર્મ, અને બંધાનાર એવા નિત્ય અવિનાશી આત્માની અપેક્ષા રાખે છે. તેમ જ મોક્ષ મોક્ષના માર્ગની, સંવરની, નિર્જરાની, બંધનાં કારણો ટાળવા રૂપ ઉપાયની અપેક્ષા રાખે છે. જેણે માર્ગ જોયો-અનુભવ્યો-હોય તે નેતા થઈ શકે. એટલે મોક્ષમાર્ગના નેતા એમ કહી તેને પામેલા એવા સર્વજ્ઞ સર્વદર્શી વીતરાગનો સ્વીકાર કર્યો. આમ મોક્ષમાર્ગના નેતા એ વિશેષણથી જીવઅજીવાદિ નવે તત્ત્વ, છએ દ્રવ્ય, આત્માના હોવાપણા આદિ છએ પદ અને મુક્ત આત્માનો સ્વીકાર કર્યો.

મોક્ષમાર્ગ ઉપદેશવાનું, તે માર્ગે લઈ જવાનું કાર્ય દેહધારી સાકાર મુક્ત પુરુષ કરી શકે, દેહરહિત નિરાકાર ન કરી શકે. આમ કહી આત્મા પોતે પરમાત્મા થઈ શકે છે, મુક્ત થઈ શકે છે, એવા દેહધારી મુક્ત પુરુષ જ બોધ કરી શકે છે એમ સૂચવ્યું, દેહરહિત અપૌરુષેય બોધનો નિષેધ કર્યો.

કર્મરૂપ પર્વતના ભેદનાર એમ કહી કર્મરૂપ પર્વતો તોડવાથી મોક્ષ થાય એમ સૂચવ્યું; અર્થાત્ કર્મરૂપ પર્વતો સ્વવીર્યે કરી દેહધારીપણે તોડ્યા, અને તેથી જીવન્મુક્ત થઈ મોક્ષમાર્ગના નેતા, મોક્ષમાર્ગના બતાવનાર થયા. ફરિફરી દેહ ધારણ કરવાનું, જન્મવા-મરવારૂપ સંસારનું કારણ કર્મ છે, તેને સમૂળાં છેદ્યાથી-નાશ કર્યાથી-તેમને ફરી દેહ ધારણ કરવાપણું નથી એમ સૂચવ્યું. મુક્ત આત્મા ફરી અવતાર ન લે એમ સૂચવ્યું.

વિશ્વતત્ત્વના જ્ઞાતા, સમસ્ત દ્રવ્યપર્યાયાત્મક લોકાલોકના-વિશ્વના-જાણનાર એમ કહી મુક્ત આત્માનું અખંડ સ્વપર જ્ઞાયકપણું સૂચવ્યું. મુક્ત આત્મા સદા જ્ઞાનરૂપ જ છે એમ સૂચવ્યું.

આવા જે ગુણવાળા તેને તે ગુણની પ્રાપ્તિ અર્થે વંદું છું;—એમ કહી પરમ આપ્ત, મોક્ષમાર્ગ અર્થે વિશ્વાસ કરવા યોગ્ય, વંદન કરવા યોગ્ય, ભક્તિ કરવા યોગ્ય, જેની આજ્ઞાએ ચાલવાથી નિઃસંશય મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય, તેમને પ્રગટેલ ગુણોની પ્રાપ્તિ થાય, તે ગુણો પ્રગટે, એવા કોણ હોય તે સૂચવ્યું. ઉપર જણાવેલ ગુણવાળા મુક્ત પરમ આપ્ત, વંદન યોગ્ય હોય, તેમણે બતાવેલ તે મોક્ષમાર્ગ, અને તેમની ભક્તિથી મોક્ષની પ્રાપ્તિ હોય, તેમને પ્રગટ થયેલા ગુણો તેમની આજ્ઞાએ ચાલનાર ભક્તિમાનને પ્રગટે એમ સૂચવ્યું.

વીતરાગના માર્ગની ઉપાસના કર્ત્તવ્ય છે.

[×] [૭૮૪] ખેડા, દ્વિ. આશ્વિન વદ, ૧૯૫૪.

હે જીવ! આ ક્લેશરૂપ સંસારથી નિવૃત્ત થા, નિવૃત્ત થા.

વીતરાગ પ્રવચન.

---

[૭૮૫][1] શ્રી ખેડા, દ્વિ. આ. વદ, ૧૯૫૪.

પ્ર૦—આત્મા છે?

શ્રી૦ ઉ૦—હા, આત્મા છે.

પ્ર૦—અનુભવથી કહો છો કે આત્મા છે?

ઉ૦—હા, અનુભવથી કહિએ છિએ કે આત્મા છે. સાકરના સ્વાદનું વર્ણન ન થઈ શકે. તે તો અનુભવગોચર છે, તેમ જ આત્માનું વર્ણન ન થઈ શકે. તે પણ અનુભવગોચર છે, પણ તે છે જ.

પ્ર૦—જીવ એક છે કે અનેક છે? આપના અનુભવનો ઉત્તર ઇચ્છું છું.

ઉ૦—જીવો અનેક છે.

પ્ર૦—જડ, કર્મ એ વસ્તુતઃ છે કે માયિક છે?

ઉ૦—જડ, કર્મ એ વસ્તુતઃ છે. માયિક નથી.

પ્ર૦—પુનર્જન્મ છે?

ઉ૦—હા, પુનર્જન્મ છે.

પ્ર૦—વેદાંતને માન્ય માયિક ઈશ્વરનું અસ્તિત્વ આપ માનો છો?

ઉ૦—ના.

પ્ર૦—દર્પણમાં પડતું પ્રતિબિંબ તે માત્ર ખાલી દેખાવ છે કે કોઈ તત્ત્વનું બનેલ છે?

ઉ૦—દર્પણમાં પડતું પ્રતિબિંબ માત્ર ખાલી દેખાવ નથી, તે અમુક તત્ત્વનું બનેલું છે.

[×] [૭૮૫-૨][2]

મારું ચિત્ત, મારી ચિત્તવૃત્તિઓ એટલી શાંત થઈ જાઓ કે કોઈ મૃગ પણ આ શરીરને જોઈ જ રહે, ભય પામી નાશી ન જાય!

મારી ચિત્તવૃત્તિ એટલી શાંત થઈ જાઓ કે કોઈ વૃદ્ધ મૃગ જેના માથામાં ખુજલી આવતી હોય તે આ શરીરને જડપદાર્થ જાણી પોતાનું માથું ખુજલી મટાડવા આ શરીરને ઘસે!

---

૧ આ આંક ૭૮૫ વાળો લેખ શ્રી ખેડાના એક વેદાંતવિદ્ વિદ્વાન વકીલનો પ્રસંગ છે. ૨ આ પત્રનું લખાણ 'ઉપદેશસાર' જણાય છે. સંશોધક.

[૫૩૯] [૭૮૭] ઈડર, માર્ગશીર્ષ શુદ ૧૫ સોમ, ૧૯૫૫

ૐ નમઃ

જેમ બને તેમ વીતરાગશ્રુતનું અનુપ્રેક્ષન (ચિંતવન) વિશેષ કર્ત્તવ્ય છે. પ્રમાદ પરમરિપુ છે; એ વચન જેને સમ્યક્ નિશ્ચિત થયું છે તે પુરુષો કૃતકૃત્ય થતાં સુધી નિર્ભયપણે વર્ત્તવાનું સ્વપ્ન પણ ઇચ્છતા નથી.

[અપ્ર.લ. ૨૬-૨૭] [૭૮૯-૧] ઈડર, માર્ગ. શુદ ૧૫ સોમ, ૧૯૫૫.

ૐ નમઃ

હાલ એક અઠવાડિયું થયાં અત્રે સ્થિતિ છે. 'આત્માનુશાસન' ગ્રંથ વાંચવા માટે પ્રવૃત્તિ કરતાં આજ્ઞાનો અતિક્રમ (ઉલંઘન) નથી. વારંવાર તે ગ્રંથ હાલ વાંચવા તથા વિચારવાયોગ્ય છે. 'ઉપદેશ-પત્રો' વિષે ઘણુંકરીને તરતમાં ઉત્તર પ્રાપ્ત થશે. વિશેષ યથાવસર.

વીતરાગશ્રુતનો અભ્યાસ રાખજો.

અપ્ર.લ. ૨૮] [૭૮૮] ઈડર, માર્ગ. વદ, શનિ, ૧૯૫૫.

ૐ નમઃ

અત્રે સમાગમ હાલ થવો અશક્ય છે. સ્થિતિ પણ વિશેષનો હવે સંભવ જણાતો નથી.

તમને જે સમાધાન-વિશેષની જિજ્ઞાસા છે, તે કોઈએક નિવૃત્તિયોગમાં પ્રાપ્ત થવાયોગ્ય છે.

જિજ્ઞાસાબળ, વિચારબળ, વૈરાગ્યબળ, ધ્યાનબળ, અને જ્ઞાનબળ વર્ધમાન થવાને અર્થે આત્માર્થી જીવને તથારૂપ જ્ઞાની પુરુષનો સમાગમ વિશેષ કરી ઉપાસવા યોગ્ય છે. તેમાં પણ વર્ત્તમાનકાળના જીવોને તે બળની દૃઢ છાપ પડી જવાને અર્થે ઘણા અંતરાયો જોવામાં આવે છે, જેથી તથારૂપ શુદ્ધ જિજ્ઞાસુવૃત્તિએ દીર્ઘકાળપર્યંત સત્સમાગમ ઉપાસવાની આવશ્યકતા રહે છે. સત્સમાગમના અભાવે વીતરાગશ્રુત, પરમશાંતરસપ્રતિપાદક વીતરાગ વચનોની અનુપ્રેક્ષા વારંવાર કર્ત્તવ્ય છે. ચિત્તસ્થૈર્યમાટે તે પરમ ઔષધ છે.

[અપ્ર.લ. ૩૦] [૭૮૯] ઈડર, માર્ગ. વદ ,, ગુરુ, સવારે, ૧૯૫૫.

ૐ નમઃ

કાગળ મળ્યો. વિશેષ યથાવસર.

વનસ્પતિસંબંધી ત્યાગમાં અમુક દશથી પાંચ વનસ્પતિનો હાલ આગાર રાખી બીજી વનસ્પતિથી વિરામ પામતાં આજ્ઞાનો અતિક્રમ નથી.

સદ્દેવગુરુશાસ્ત્રભક્તિ અપ્રમત્તપણે ઉપાસનીય છે. શ્રી ૐ.

[×] [૭૯૧] ઈડર, પોષ સુદ ૧૫ ગુરુ, ૧૯૫૫.

ૐ

વસોમાં ગ્રહણ કરેલા નિયમાનુસાર લીલોત્રીમાં વિરતિપણે......એ વર્ત્તવું. બે શ્લોકના સ્મરણનો નિયમ શારીરિક ઉપદ્રવ વિશેષ વિના હમેશ નિર્વાહવો. ઘઉં અને ઘી શારીરિક હેતુથી ગ્રહણ કરતાં આજ્ઞાનો અતિક્રમ નથી.

કિંચિત્ દોષ સંભાવ્યમાન થયો હોય તો તેનું પ્રાયશ્ચિત્ત શ્રી......મુનિ આદિની સમીપે લેવું યોગ્ય છે.

મુમુક્ષુઓએ નિયમાદિનું ગ્રહણ તે મુનિઓ સમીપે કર્ત્તવ્ય છે.

[અપ્ર.લ. ૩૧-૩૨] [૭૯૪] મોરબી, ફાલ્ગુન શુદ ૧ રવિ, ૧૯૫૫.

ૐ નમઃ

'નાકેરૂપ નિહાળતા' એ ચરણનો અર્થ વીતરાગમુદ્રાસૂચક છે. રૂપાવલોકન-દૃષ્ટિથી સ્થિરતા પ્રાપ્ત થયે સ્વરૂપાવલોકન-દૃષ્ટિમાં પણ સુગમતા પ્રાપ્ત થાય છે. દર્શનમોહનો અનુભાગ ઘટવાથી સ્વરૂપાવલોકન-દૃષ્ટિ પરિણમે છે.

મહત્પુરુષોનો નિરંતર અથવા વિશેષ સમાગમ, વીતરાગશ્રુત ચિંતવન, અને ગુણ-જિજ્ઞાસા દર્શનમોહનો અનુભાગ ઘટવાના મુખ્ય હેતુ છે. તેથી સ્વરૂપદૃષ્ટિ સહજમાં પરિણમે છે.

'પુરુષાર્થસિદ્ધિ ઉપાય'નું ભાષાંતર ગુર્જર ભાષામાં કરતાં આજ્ઞાનો અતિક્રમ નથી. 'આત્મસિદ્ધિશાસ્ત્ર' સ્મરણાર્થે યથાવસર આજ્ઞા પ્રાપ્ત થવા યોગ્ય છે. શિથિલતા ઘટવાનો ઉપાય જીવ જો કરે તો સુગમ છે. વીતરાગવૃત્તિનો અભ્યાસ રાખશો.

[અપ્ર.લ. ૩૩] [૭૯૫] [વવાણીઆ, ફા. વદ ૧૦ બુધ, ૧૯૫૫.

આત્માર્થીએ બોધ ક્યારે પરિણમી શકે છે એ ભાવ સ્થિરચિત્તે વિચારવા યોગ્ય છે, જે મૂળભૂત છે. અમુક અસદ્વૃત્તિઓનો પ્રથમ અવશ્ય કરી નિરોધ કરવો યોગ્ય છે. જે નિરોધના હેતુને દૃઢતાથી અનુસરવું જ જોઈએ, તેમાં પ્રમાદ યોગ્ય નથી. ૐ.

---

[૫૪૦] [૭૯૬] વવાણીઆ, ફાગણ વદ ,, ૧૯૫૫.

'ચરમાવર્ત્ત હો ચરમકરણ તથા, ભવપરિણતિ પરિપાક રે,
દોષ ટળે ને દૃષ્ટિ ખુલે ભલી; પ્રાપતિ પ્રવચન વાક રે. ૧
પરિચય પાતક ઘાતક સાધુશું, અકુશલ અપચય ચેત રે,
ગ્રંથ અધ્યાતમ શ્રવણ, મનન કરી, પરિશીલન નય હેત રે. ૨
મુગધ સુગમ કરી સેવન લેખવે, સેવન અગમ અનુપ રે,
દેજો કદાચિત્ સેવક યાચના, આનંદઘન રસરૂપ રે. ૩

—આનંદઘન, સંભવજિનસ્તવન.

---

[૫૪૧] [૭૯૭] વવાણીઆ, ચૈત્ર શુદ ૧, ૧૯૫૫

'उवसंतखीणमोहो, मग्गे जिणभासिदेन समुवगदो,
णाणाणु मग्गचारी, निव्वाणं पुरं वज्ज दि धीरो.'

દર્શનમોહ ઉપશાંત અથવા ક્ષીણ થયો છે જેનો એવો ધીર પુરુષ વીતરાગોએ દર્શાવેલા માર્ગને અંગીકાર કરીને શુદ્ધચૈતન્યસ્વભાવ પરિણામી થઈ મોક્ષપુર પ્રત્યે જાય છે.

---

[૫૪૫] [૭૯૮] વવાણીઆ, ચૈત્ર વદ ૨ ગુરુ, ૧૯૫૫

હે આર્ય! જેમ રણ ઉતરી પારને સંપ્રાપ્ત થયા, તેમ ભવસ્વયંભૂરમણ તરી પારને સંપ્રાપ્ત થાઓ!

[×] [૮૦૧] મોરબી, ચૈત્ર વદ ૭, ૧૯૫૫

વિશેષ થઈ શકે તો સારું. જ્ઞાનીઓને સદાચરણ પણ પ્રિય છે. વિકલ્પ કર્ત્તવ્ય નથી.
'જાતિસ્મૃતિ' થઈ શકે છે. પૂર્વ ભવ જાણી શકાય છે. અવધિજ્ઞાન છે.
તિથિ પાળવી. તેવું તેવાને મળે; તેવું તેવાને ગમે.

'ચાહે ચકોર તે ચંદને, મધુકર માલતી ભોગીરે;
તેમ ભવિ સહજગુણે હોવે, ઉત્તમ નિમિત્તસંજોગીરે.'
× × × ×
ચરમાવર્ત્ત વળી ચરમકરણ તથા રે, ભવપરિણતિ પરિપાક,
દોષ ટળે ને દૃષ્ટિ ખુલે અતિ ભલી રે, પ્રાપતિ પ્રવચન વાક.'

[×] [૮૦૨][1] મોરબી, ચૈત્ર વદ ૮, ૧૯૫૫.

ૐ

'ષડ્દર્શનસમુચ્ચય' અને 'તત્ત્વાર્થસૂત્ર' અવલોકશો. 'યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચય' કંઠાગ્ર કરી વિચારવાયોગ્ય છે. એ દૃષ્ટિઓ આત્મદશામાપક યંત્ર છે.

શાસ્ત્રને જાળ સમજનારા ભૂલ કરે છે. શાસ્ત્ર એટલે શાસ્તાપુરુષનાં વચનો. એ વચન સમજવા દૃષ્ટિ સમ્યક્ જોઈએ. 'હું જ્ઞાન છું' 'હું બ્રહ્મ છું' એમ માની લીધે, એમ પોકાર્યે તે થઈ જવાતું નથી. તે રૂપ થવા સત્શાસ્ત્રાદિ સેવવાં જોઈએ.

સદુપદેષ્ટાની બહુ જરૂર છે. સદુપદેષ્ટાની બહુ જરૂર છે.

પાંચસો હજાર શ્લોક મુખપાઠે કરવાથી પંડિત બની જવાતું નથી. છતાં થોડું જાણી ઝાઝાનો ડોળ કરનારા એવા પંડિતોનો ત્રોટો નથી.

ઋતુને[2] સન્નિપાત થયો છે.

[અપ્ર.લ. ૪૪] [૮૦૩] મોરબી, ચૈત્ર વદ ૯ ગુરુ, ૧૯૫૫.

ૐ નમઃ

પત્ર અને વર્તમાનપત્ર મળ્યાં. 'આચારાંગસૂત્ર'નાં એક વાક્ય સંબંધીનું ચર્ચાપત્રાદિ જોયું છે. ઘણુંકરી થોડા દિવસમાં કોઈ સુજ્ઞ તરફથી તેનું સમાધાન બહાર પડશે.

ત્રણેક દિવસ થયાં અત્ર સ્થિતિ છે. આત્મહિત અતિ દુર્લભ છે, એમ જાણી વિચારવાન પુરુષો અપ્રમત્તપણે તેની ઉપાસના કરે છે. તમારા સમીપવાસી સર્વ આત્માર્થી જનોને યથાવિનય પ્રાપ્ત થાય. ૐ

[×] [૮૦૩-૧][1] મોરબી, ચૈત્ર વદ ૯ ગુરુ, ૧૯૫૫.

પરમ સત્ રિબાતું હોય તો તેવા વિશિષ્ટ પ્રસંગે દેવતા સાર-સંભાળ કરે; પ્રગટ પણ આવે. પણ બહુ જીજ પ્રસંગમાં. યોગી કે તેવી વિશિષ્ટશક્તિવાળા તેવા પ્રસંગે સહાય વિશિષ્ટ કરે, પણ તે જ્ઞાની તો નહીં જ.

જીવને મતિકલ્પનાથી એમ ભાસે કે મને દેવતાના દર્શન થાય છે, મારી પાસે દેવતા આવે છે, મને દર્શન થાય છે. દેવતા એમ દેખાવ ન દે.

[×] [૮૦૪] મોરબી, ચૈત્ર વદ ૧૦, ૧૯૫૫.

આસનજયથી (સ્થિર આસન દૃઢ થવાથી) ઉત્થાનવૃત્તિ ઉપશમે છે; ઉપયોગ અચપળ થઈ શકે છે; નિદ્રા ઓછી થઈ શકે છે.

---

૧ આ આંક ૮૦૧, ૮૦૨ અને ૮૦૩-૧ના પત્રો 'ઉપદેશસાર' જણાય છે. સંશોધક.

૨ સં. ૧૯૫૬નો ભયંકર દુકાળ પડ્યો તે સંશોધક મ.ડી.

[×] [૪૩][1] વવાણીઆ, અશાડ વદ ૧૨ બુધ, ૧૯૪૫.

મહાસતીજી 'મોક્ષમાળા' શ્રવણ કરે છે, તે બહુ સુખ અને લાભદાયક છે. તેઓને મારીવતી વિનંતિ કરશો કે એ પુસ્તકને યથાર્થ શ્રવણ કરે, મનન કરે. જિનેશ્વરના સુંદર માર્ગથી એમાં એકે વચન વિશેષ નાંખવા પ્રયત્ન કર્યું નથી. જેમ અનુભવમાં આવ્યું અને કાળભેદ જોયો તેમ મધ્યસ્થતાથી એ પુસ્તક લખ્યું છે. હું ધારું છઉં કે મહાસતીજી એ પુસ્તકને એકાગ્રભાવે શ્રવણ કરી આત્મશ્રેયમાં વૃદ્ધિ કરશે.

[×] [૮૦૫] મોરબી, ચૈત્ર વદ ૧૧, ૧૯૫૫.

'મોક્ષમાળા' અમે સોળ વરસ અને પાંચ માસની ઉમ્મરે ત્રણ દિવસમાં રચી હતી. ૬૭ મા પાઠ ઉપર શાહી ઢોળાઈ જતાં તે પાઠ ફરી લખવો પડ્યો હતો, અને તે ઠેકાણે 'બહુ પુણ્ય કેરા પુંજથી'નું અમૂલ્ય તાત્ત્વિક વિચારનું કાવ્ય મૂક્યું હતું.

જૈનમાર્ગને યથાર્થ સમજાવવા તેમાં પ્રયાસ કર્યો છે. જિનોક્તમાર્ગથી કંઈપણ ન્યૂનાધિક તેમાં કહ્યું નથી. *વીતરાગમાર્ગપર આબાલવૃદ્ધની રુચિ થાય, તેનું સ્વરૂપ સમજાય, તેનું બીજ હૃદયમાં રોપાય* તેવા હેતુએ બાલાવબોધરૂપ યોજના તેની કરી છે. તે શૈલી તથા તે બોધને અનુસરવા પણ એ નમુનો આપેલ છે. એનો 'પ્રજ્ઞાવબોધ' ભાગ ભિન્ન છે તે કોઈ કરશે.

એ છપાતાં વિલંબ થયેલ તેથી ગ્રાહકોની આકુળતા ટાળવા 'ભાવનાબોધ' રચ્યા પછી રચી ઉપહાર રૂપે ગ્રાહકોને આપ્યો હતો.

હું કોણ છું? ક્યાંથી થયો? શું સ્વરૂપ છે મારું ખરું?
કોના સંબંધે વળગણા છે? રાખું કે એ પરિહરું?

એ પર જીવ વિચાર કરે તો તેને નવે તત્ત્વનો-તત્ત્વજ્ઞાનનો-સંપૂર્ણ બોધ મળી જાય એમ છે. એમાં તત્ત્વજ્ઞાન સંપૂર્ણ સમાવેશ પામે છે. શાંતિપૂર્વક, વિવેકથી વિચારવું જોઈએ.

ઝાઝા, લાંબા લેખથી કંઈ જ્ઞાનની, વિદ્વત્તાની તુલના ન થાય. પણ સામાન્યપણે જીવોને એ તુલનાની ગમ નથી.

પ્રમાદ મોટો શત્રુ છે. બને તો જિનમંદિરે નિયમિત પૂજા કરવા જવું. રાત્રે ન જમવું, જરૂર પડે તો ઉકાળેલ દુધ વાપરવું.

કાવ્ય, સાહિત્ય કે સંગીત આદિ કળા જો આત્માર્થે ન હોય તો કલ્પિત છે. કલ્પિત એટલે નિરર્થક, સાર્થક નહીં તે, જીવની કલ્પના માત્ર. ભક્તિપ્રયોજનરૂપ કે આત્માર્થે ન હોય તે બધું કલ્પિત જ.

[×] [૮૦૬] મોરબી, ચૈત્ર વદ ૧૨, ૧૯૫૫

શ્રીમદ્ આનંદઘનજી શ્રી અજિતનાથજીના સ્તવનમાં સ્તવે છે:—

'તરતમ યોગે રે તરતમ વાસના રે, વાસિત બોધ આધાર.-પંથડો૦.'

એનો અર્થ શું? જેમ યોગનું (મન, વચન, કાયાના) તારતમ્ય અર્થાત્ અધિકપણું તેમ વાસનાનું પણ અધિકપણું, એવો 'તરતમ યોગે રે તરતમ વાસના રે'નો અર્થ થાય છે; અર્થાત્ કોઈ બળવાન્ યોગવાળો પુરુષ હોય તેનું મનોબળ, વચનબળ આદિ બળવાન હોય અને તે પંથ પ્રવર્ત્તાવતો હોય, પણ જેવો બળવાન મન, વચનાદિ યોગ છે, તેવી જ પાછી બળવાન વાસના મનાવા, પૂજાવા, માન, સત્કાર, અર્થ, વૈભવ આદિની હોય તો તેવી વાસનાવાળાનો બોધ વાસિત બોધ થયો; કષાયયુક્ત બોધ થયો;

---

[1] આ પત્ર સં. ૧૯૪૫ના પત્રો સાથે મૂકવો રહી ગયેલ તે અત્રે આપીએ છીએ. સંશોધક.

વિષયાદિની લાલસાવાળો બોધ થયો; માનાર્થે થયો; આત્માર્થે બોધ ન થયો. શ્રી આનંદઘનજી શ્રી અજિત પ્રભુને સ્તવે છે કે હે પ્રભુ! એવો વાસિત બોધ આધારરૂપ છે તે મારે નથી જોઈતો. મારે તો કષાયરહિત, આત્માર્થસંપન્ન, માનાદિ વાસનારહિત એવો બોધ જોઈએ છે. એવા પંથની ગવેષણા હું કરી રહ્યો છું. મન વચનાદિ બળવાન યોગવાળા જૂદા જૂદા પુરુષો બોધ પ્રરૂપતા આવ્યા છે, પ્રરૂપે છે; પણ હે પ્રભુ! વાસનાના કારણે તે બોધ વાસિત છે, મારે તો નિર્વાસિત બોધ જોઈએ છે. તે તો, હે વાસના વિષય કષાયાદિ જેણે જીત્યા છે એવા જિન વીતરાગ અજિત દેવ! તારો છે. તે તારા પંથને હું ખોજી–નિહાળી–રહ્યો છું. તે આધાર મારે જોઈએ છે.

આનંદઘનજીની ચોવિશી મુખપાઠે કરવા યોગ્ય છે. તેના અર્થ વિવેચનપૂર્વક લખવાયોગ્ય છે. તેમ કરશો.

[×] [૮૦૭] મોરબી, ચૈત્ર વદ ૧૪, ૧૯૫૫.

ૐ

શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યને થયાં આઠસો વરસ થયાં. શ્રી આનંદઘનજીને થયાં બસો વરસ થયાં. શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યે લોકાનુગ્રહમાં આત્મા અર્પણ કર્યો. શ્રી આનંદઘનજીએ આત્મહિત સાધનપ્રવૃત્તિને મુખ્ય કરી. શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય મહાપ્રભાવક બળવાન ક્ષયોપશમવાળા પુરુષ હતા. તેઓ ધારત તો જૂદો પંથ પ્રવર્ત્તાવી શકે એવા સામર્થ્યવાન હતા. તેમણે ત્રીશ હજાર ઘરને શ્રાવક કર્યા. ત્રીશ હજાર ઘર એટલે સવાથી દોઢ લાખ માણસની સંખ્યા થઈ. શ્રી સહજાનંદજીના સંપ્રદાયમાં એક લાખ માણસ હશે. એક લાખના સમૂહથી સહજાનંદજીએ પોતાનો સંપ્રદાય પ્રવર્ત્તાવ્યો, તો દોઢ લાખ અનુયાયીઓનો એક જૂદો સંપ્રદાય શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય ધારત તો પ્રવર્ત્તાવી શકત. પણ શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યને લાગ્યું હતું કે સંપૂર્ણ વીતરાગ સર્વજ્ઞ તીર્થંકર જ ધર્મપ્રવર્ત્તક હોઈ શકે. અમે તો તીર્થંકરોની આજ્ઞાએ ચાલી તેમના પરમાર્થમાર્ગનો પ્રકાશ કરવા પ્રયત્ન કરનારા. વીતરાગમાર્ગનો પરમાર્થ પ્રકાશવારૂપ લોકાનુગ્રહ શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યે કર્યો. તેમ કરવાની જરૂર હતી. વીતરાગમાર્ગ પ્રતિ વિમુખતા અને અન્યમાર્ગ તરફથી વિષમતા, ઈર્ષ્યા આદિ શરૂ થઈ ચૂક્યાં હતાં. આવી વિષમતામાં વીતરાગમાર્ગભણી લોકોને વાળવા, લોકોપકારની તથા તે માર્ગના રક્ષણની તેમને જરૂર જણાઈ. અમારું ગમે થાઓ, આ માર્ગનું રક્ષણ થવું જોઈએ. એ પ્રકારે તેમણે સ્વાર્પણ કર્યું. પણ આમ તેવા જ કરી શકે. તેવા ભાગ્યવાન, મહાત્મ્યવાન, ક્ષયોપશમવાન જ કરી શકે. જૂદાં જૂદાં દર્શનોનો યથાવત્ તોલ કરી અમુક દર્શન સંપૂર્ણ સત્યસ્વરૂપ છે એવો નિર્ધાર કરી શકે તેવા પુરુષ લોકાનુગ્રહ, પરમાર્થપ્રકાશ, આત્માર્પણ કરી શકે.

શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યે ઘણું કર્યું. શ્રી આનંદઘનજી તેમના પછી છસો વરસે થયા. એ છસો વરસના અંતરાળમાં બીજા તેવા હેમચંદ્રાચાર્યની જરૂર હતી. વિષમતા વ્યાપતી જતી હતી. કાળ ઉગ્ર સ્વરૂપ લેતો જતો હતો. શ્રી વલ્લભાચાર્યે શૃંગારયુક્ત ધર્મ પ્રરૂપ્યો. શૃંગારયુક્ત ધર્મ ભણી લોકો વળ્યાં, આકર્ષાયાં. વીતરાગધર્મવિમુખતા વધતી ચાલી. અનાદિથી જીવ શૃંગાર આદિ વિભાવમાં તો મૂર્ચ્છા પામી રહ્યો છે, તેને વૈરાગ્યસન્મુખ થવું મુશ્કેલ છે. ત્યાં તેની પાસે શૃંગાર જ ધર્મરૂપે મુકાય તો તે વૈરાગ્ય ભણી કેમ વળી શકે? આમ વીતરાગમાર્ગવિમુખતા વધી.

ત્યાં પ્રતિમાપ્રતિપક્ષ–સંપ્રદાય જૈનમાં જ ઊભો થયો. ધ્યાનનું કાર્ય, સ્વરૂપનું કારણ એવી જિન પ્રતિમાપ્રતિ લાખો દૃષ્ટિવિમુખ થયા. વીતરાગશાસ્ત્ર કલ્પિત અર્થથી વિરાધાયાં, કેટલાંક તો સમૂળગાં ખંડાયાં. આમ આ છસો વરસના અંતરાળમાં વીતરાગમાર્ગરક્ષક બીજા

હેમચંદ્રાચાર્યની જરૂર હતી. અન્ય ઘણા આચાર્યો થયા, પણ તે શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય જેવા પ્રભાવશાલી નહીં. એટલે વિષમતા સામે ટકી ન શકાયું. વિષમતા વધતી ચાલી. ત્યાં શ્રી આનંદઘનજી બસો વરસ પૂર્વે થયા.

શ્રી આનંદઘનજીએ સ્વપર હિતબુદ્ધિથી લોકોપકાર-પ્રવૃત્તિ શરૂ કરી. આ મુખ્ય પ્રવૃત્તિમાં આત્મહિત ગૌણ કર્યું, પણ વીતરાગધર્મવિમુખતા, વિષમતા એટલી બધી વ્યાપી ગઈ હતી કે લોકો ધર્મને કે આનંદઘનજીને પિછાણી ન શક્યાં, ઓળખી ન શક્યાં. પરિણામે શ્રી આનંદઘનજીને લાગ્યું કે પ્રબળ વ્યાપી ગયેલી વિષમતાયોગે લોકોપકાર, પરમાર્થપ્રકાશ કારગત થતો નથી, અને આત્મહિત ગૌણ થઈ તેમાં બાધા આવે છે, માટે આત્મહિતને મુખ્ય કરી તેમાં પ્રવર્ત્તવું યોગ્ય છે. આવી વિચારણાએ પરિણામે તે લોકસંગ ત્યજી દઈ વનમાં ચાલી નિકળ્યા. વનમાં વિચરતાં છતાં અપ્રગટપણે રહી ચોવીશી-પદ આદિવડે લોકોપકાર તો કરી જ ગયા. નિષ્કારણ લોકોપકાર એ મહાપુરુષોનો ધર્મ છે.

પ્રગટપણે લોકો આનંદઘનજીને ઓળખી ન શક્યાં. પણ આનંદઘનજી અપ્રગટ રહી તેમનું હિત કરતા ગયા. અત્યારે તો શ્રીઆનંદઘનજીના વખત કરતાં પણ વધારે વિષમતા, વીતરાગમાર્ગવિમુખતા વ્યાપેલી છે. શ્રી આનંદઘનજીને સિદ્ધાંતબોધ તીવ્ર હતો. તેઓ શ્વેતાંબર સપ્રદાયમાં હતા. 'ભાષ્ય, ચૂર્ણિ, નિર્યુક્તિ, વૃત્તિ, પરંપર અનુભવ રે' ઇત્યાદિ પંચાંગીનું નામ તેમના શ્રી નમિનાથજીના સ્તવનમાં ન આવ્યું હત તો ખબર ન પડત કે તેઓ શ્વેતાંબર સંપ્રદાયના હતા કે દિગંબર સંપ્રદાયના?

[×] [૮૦૮] મોરબી, ચૈત્ર વદ ., ૧૯૫૫.

આ ભારતવર્ષની અધોગતિ જૈનધર્મથી થઈ એમ મહીપતરામ રૂપરામ કહેતા, લખતા. દશેક વરસપર અમદાવાદમાં મેળાપ થતાં તેમને પૂછ્યું:—

પ્ર૦-ભાઈ, જૈનધર્મ અહિંસા, સત્ય, સંપ, ન્યાય, નીતિ, આરોગ્યપ્રદ આહાર-પાન, નિર્વ્યસન, ઉદ્યમ આદિનો બોધ કરે છે? (મહીપતરામે ઉત્તર આપ્યો.) મ૦ ઉ૦-હા.

પ્ર૦-ભાઈ, જૈન ધર્મ હિંસા, અસત્ય, ચોરી, કુસંપ, અન્યાય, અનીતિ, વિરુદ્ધ આહાર-વિહાર, વિષયલાલસા, આળસ-પ્રમાદ-આદિનો નિષેધ કરે છે? મ૦ ઉ૦-હા.

પ્ર૦-દેશની અધોગતિ શાથી થાય? અહિંસા, સત્ય, સંપ, ન્યાય, નીતિ, આરોગ્ય આપે અને રક્ષે એવાં શુદ્ધ સાદાં આહાર-પાન નિર્વ્યસન, ઉદ્યમ આદિથી કે તેથી વિપરીત એવાં હિંસા, અસત્ય, કુસંપ, અન્યાય, અનીતિ, આરોગ્ય બગાડે અને શરીર-મનને અશક્ત કરે એવાં વિરુદ્ધ આહાર-વિહાર, વ્યસન, મોજશોખ, આળસ-પ્રમાદ આદિથી? મ૦ ઉ૦-બીજાંથી અર્થાત્ વિપરીત એવાં હિંસા, અસત્ય, કુસંપ, પ્રમાદ આદિથી.

પ્ર૦-ત્યારે દેશની ઉન્નતિ એ બીજાંથી ઉલટાં એવાં અહિંસા, સત્ય, સંપ, નિર્વ્યસન, ઉદ્યમ આદિથી થાય? મ૦ ઉ૦-હા.

પ્ર૦-ત્યારે 'જૈન' દેશની અધોગતિ થાય એવો બોધ કરે છે કે ઉન્નતિ થાય એવો! મ૦ ઉ૦-ભાઈ, હું કબુલ કરૂં છું કે 'જૈન' જેથી દેશની ઉન્નતિ થાય એવાં સાધનોનો બોધ કરે છે. આવી સૂક્ષ્મતાથી વિવેકપૂર્વક મેં વિચાર કર્યો ન હતો. અમને તો નાનપણમાં પાદ્રીની શાળામાં શિખતાં સંસ્કાર થયેલા, તેથી વગર વિચારે અમે કહી દીધું, લખી માર્યું. મહીપતરામે સરળતાથી કબૂલ કર્યું. સત્યશોધનમાં સરળતાની જરૂર છે. સત્યનો મર્મ લેવા વિવેકપૂર્વક મર્મમાં ઊતરવું જોઈએ.

[×] [૮૦૯] મોરબી, વૈ. શુદ ૨, ૧૯૫૫

'જ્યોતિષ્' ને કલ્પિત ગણી અમે ત્યાગી દીધું. લોકોમાં આત્માર્થતા બહુ ઓછી થઈ ગઈ છે; નહીંવત્ રહી છે. સ્વાર્થહેતુએ એ અંગે લોકોએ અમને પજવી મારવા માંડ્યા

આત્માર્થે સરે નહીં એવા એ વિષયને કલ્પિત (સાર્થક નહીં) ગણી અમે ગૌણ કરી દીધો, ગોપવી દીધો.

લોકો એક કાર્યની તથા તેના કર્ત્તાની પ્રશંસા કરે છે એ ઠીક છે. એ એ કાર્યને પોષક તથા તેના કર્ત્તાના ઉત્સાહને વધારનાર છે. પણ સાથે એ કાર્યમાં જે ખામી હોય તે પણ વિવેક અને નિર્માનીપણે સભ્યતાપૂર્વક બતાવવી જોઈએ, કે જેથી ફરી ખામીનો અવકાશ ન રહે અને તે કાર્ય ખામીરહિત થઈ પૂર્ણ થાય. એકલી પ્રશંસા–ગાણાથી ન સરે. એથી તો ઉલટું મિથ્યાભિમાન વધે. હાલના માનપત્રાદિમાં આ પ્રથા વિશેષ છે. વિવેક જોઈએ.

પરિગ્રહધારી યતિઓને સન્માનવાથી મિથ્યાત્વને પોષણ મળે છે, માર્ગનો વિરોધ થાય છે. દાક્ષિણ્ય–સભ્યતા પણ જાળવવાં જોઈએ. જીવને છોડવું ગમતું નથી, મિથ્યા ડાહી ડાહી વાતો કરવી છે, માન મૂકવું નથી. તેથી આત્માર્થ ન સરે.

[×] [૮૧૦] મોરબી, વૈ. શુદ ૬, ૧૯૫૫.

ૐ

ધ્યાન, શ્રુતને ઉપકારક એવી યોગવાઈવાળા ગમે તે ક્ષેત્રે ચાતુર્માસની સ્થિતિ થવાથી આજ્ઞાનો અતિક્રમ નથી, એમ મુનિ શ્રી……આદિને સવિનય જણાવશો. જે સત્શ્રુતની જિજ્ઞાસા છે, તે સત્શ્રુત થોડા દિવસમાં પ્રાપ્ત થવાનો સંભવ છે એમ મુનિશ્રીને નિવેદન કરશો.

વીતરાગ સન્માર્ગની ઉપાસનામાં વીર્ય ઉત્સાહમાન કરશો.

---

[૫૪૬] [૮૧૧] વવાણીઆ, વૈશાખ શુદ ૬, ૧૯૫૫.

ૐ

ગૃહવાસનો જેને ઉદય વર્તે છે, તે જો કંઈપણ શુભ ધ્યાનની પ્રાપ્તિ ઇચ્છતા હોય તો તેના મૂળ હેતુભૂત એવાં અમુક સદ્વર્ત્તનપૂર્વક રહેવું યોગ્ય છે. જે અમુક નિયમમાં 'ન્યાયસંપન્ન આજીવિકાદિ વ્યવહાર' તે પહેલો નિયમ સાધ્ય કરવો ઘટે છે. એ નિયમ સાધ્ય થવાથી ઘણા આત્મગુણો પ્રાપ્ત કરવાનો અધિકાર ઉત્પન્ન થાય છે. આ પ્રથમ નિયમ ઉપર જો ધ્યાન આપવામાં આવે, અને તે નિયમને સિદ્ધ જ કરવામાં આવે તો કષાયાદિ સ્વભાવથી મંદ પડવા યોગ્ય થાય છે, અથવા જ્ઞાનીનો માર્ગ આત્મપરિણામી થાય છે, જે પર ધ્યાન આપવું યોગ્ય છે.

[×] [૮૧૨] ઈડર, વૈશાખ વદ ૬ મંગળવાર, ૧૯૫૫.

ૐ

નિવૃત્તિનો યોગ તે ક્ષેત્રે વિશેષ છે, તો 'કાર્તિકેયાનુપ્રેક્ષા'નું વારંવાર નિદિધ્યાસન કર્ત્તવ્ય છે, એમ મુનિશ્રીને યથાવિનય જણાવવું યોગ્ય છે.

બાહ્યાભ્યંતર અસંગપણું પામ્યા છે એવા મહાત્માઓને સંસારનો અંત સમીપ છે, એવો નિ:સંદેહ જ્ઞાનીનો નિશ્ચય છે.

[અપ્ર.લ. ૩૫] [૮૧૪] ઈડર, વૈશાખ વદ ૧૦ શનિવાર, ૧૯૫૫.

ૐ

હવે સ્થંભતીર્થથી કિસનદાસજી કૃત 'ક્રિયાકોષ'નું પુસ્તક પ્રાપ્ત થયું હશે. તેનું આદ્યંત અધ્યયન કર્યા પછી સુગમ ભાષામાં એક નિબંધ તે વિષે લખવાથી વિશેષ અનુપ્રેક્ષા થશે;

અને તેવી ક્રિયાનું વર્તન પણ સુગમ છે એમ સ્પષ્ટતા થશે, એમ સંભવ છે. સોમવારપર્યંત સ્થિતિનો સંભવ છે રાજનગરમાં પરમ તત્ત્વદૃષ્ટિનો પ્રસંગોપાત ઉપદેશ થયો હતો, તે અપ્રમત્ત ચિત્તથી વારંવાર એકાંતયોગમાં સ્મરણ કરવા યોગ્ય છે.

[×] [૮૧૬] નડિયાદ, જ્યેષ્ઠ. ૧૯૫૫.

મંત્ર તંત્ર ઔષધ નહીં, જેથી પાપ પલાય,
વીતરાગવાણી વિના, અવર ન કોઈ ઉપાય.

[૫૭૧] [૮૧૭] [સ. નિ. ૧૯૫૬. પાઠા. ૧૯૫૫.

ૐ

પરમકૃપાળુ મુનિવર્યના ચરણ કમળમાં પરમભક્તિથી સવિનય નમસ્કાર પ્રાપ્ત થાય

અહો સત્પુરુષનાં વચનામૃત, મુદ્રા અને સત્સમાગમ! સુષુપ્ત ચેતનને જાગ્રત કરનાર, પડતી વૃત્તિને સ્થિર રાખનાર, દર્શનમાત્રથી પણ નિર્દોષ અપૂર્વ સ્વભાવને પ્રેરક, સ્વરૂપપ્રતીતિ, અપ્રમત્ત સંયમ અને પૂર્ણ વીતરાગ નિર્વિકલ્પ સ્વભાવનાં કારણભૂત, છેલ્લે અયોગી સ્વભાવ પ્રગટ કરી અનંત અવ્યાબાધ સ્વરૂપમાં સ્થિતિ કરાવનાર! ત્રિકાળ જયવંત વર્તો! ૐ શાંતિ: શાંતિ: શાંતિ:.

[૩૭૪] [૮૧૮] મુંબઈ, જેઠ શુદ ૧૧, ૧૯૫૧. પાઠા. ૧૯૫૫.

જો મુનિઓ અધ્યયન કરતા હોય તો 'યોગપ્રદીપ' શ્રવણ કરશો. 'કાર્તિકેયાનુપ્રેક્ષા'નો યોગ તમને ઘણુંકરી પ્રાપ્ત થશે.

'જેનો કાળ તે કિંકર થઈ રહ્યો, મૃગતૃષ્ણાજળ ત્રૈલોક. જીવ્યું ધન્ય તેહનું.
દાસી આશા પિશાચી થઈ રહી, કામ ક્રોધ તે કેદી લોક. જીવ્યું૦ ,,
ખાતાં પીતાં બોલતાં નિત્યે, છે નિરંજન નિરાકાર. જીવ્યું૦ ,,
જાણે સંત સલુણા તેહને, જેને હોય છેલ્લો અવતાર, જીવ્યું૦ ,,
જગપાવનકર તે અવતર્યા, અન્ય માતઉદરનો ભાર. જીવ્યું૦ ,,
તેને ચૌદ લોકમાં વિચરતાં, અંતરાય કોઈએ નવ થાય. જીવ્યું૦ ,,
રિદ્ધિ સિદ્ધિ તે દાસિયો થઈ રહી, બ્રહ્મઆનંદ હૃદે ન સમાય.' જીવ્યું૦ ,,

[×] [૮૧૯] મુંબઈ, જ્યેષ્ઠ, વદ ૭ શુક્ર, ૧૯૫૫.

ૐ

જે વિષય ચર્ચાય છે તે જ્ઞાન છે. તે વિષે યથાવસરોદય.

[અપ્ર.લ. ૩૬] [૮૨૦] મુંબઈ, જ્યેષ્ઠ વદ ૭ શુક્ર, ૧૯૫૫.

વ્યવહારપ્રતિબંધથી વિક્ષેપ ન પામતાં ધૈર્ય રાખી ઉત્સાહમાન વીર્યથી સ્વરૂપનિષ્ઠ વૃત્તિ કરવી યોગ્ય છે.

[૫૪૭-૪૮] [૮૨૧] મોહમયી, અશાડ શુદ ૮ રવિ, ૧૯૫૫.

'ક્રિયાકોષ' એથી બીજો સરળ નથી. વિશેષ અવલોકન કરવાથી સ્પષ્ટાર્થ થશે.

શુદ્ધાત્મસ્થિતિનાં પારમાર્થિક શ્રુત અને ઇંદ્રિયજય બે મુખ્ય અવલંબન છે. સુદૃઢપણે ઉપાસતાં તે સિદ્ધ થાય છે. હે આર્ય! નિરાશા વખતે મહાત્મા પુરુષોનું

અદ્ભુત આચરણ સંભારવું યોગ્ય છે. ઉલ્લાસિત વીર્યવાન પરમતત્ત્વ ઉપાસવાનો મુખ્ય અધિકારી છે. *અપ્રમત્ત સ્વભાવનું વારંવાર સ્મરણ કરીએ છીએ.* શાંતિ:.

[૫૪૯] [૮૨૨] મુંબઈ, અષાડ વદ ૮ રવિ. ૧૯૫૫.

મુમુક્ષુ તથા બીજા જીવોના ઉપકારને નિમિત્તે જે ઉપકારશીલ બાહ્ય પ્રતાપની સૂચના–વિજ્ઞાપન દર્શાવ્યું, તે અથવા બીજાં કોઈ કારણો કોઈ અપેક્ષાએ ઉપકારશીલ થાય છે. હાલ તેવા પ્રવૃત્તિસ્વભાવ પ્રત્યે ઉપશાંતવૃત્તિ છે.

પ્રારબ્ધયોગથી જે બને તે પણ શુદ્ધ સ્વભાવના અનુસંધાનપૂર્વક થવું ઘટે છે. મહાત્માઓએ નિષ્કારણ કરુણાથી પરમપદનો ઉપદેશ કર્યો છે, તેથી એમ જણાય છે કે તે ઉપદેશનું કાર્ય પરમ મહત્ત જ છે. સર્વ જીવ પ્રત્યે બાહ્ય દયામાં પણ અપ્રમત્ત રહેવાનો જેના યોગનો સ્વભાવ છે, તેનો આત્મસ્વભાવ સર્વ જીવને પરમપદના ઉપદેશનો આકર્ષક હોય, તેવી નિષ્કારણ કરુણાવાળો હોય તે યથાર્થ છે.

[અપ્ર.લ. ૩૭] [૮૨૩] [સ. નિ. ૧૯૫૫.

ૐ નમઃ

'बिना नयन पावे नहीं, बिना नयनकी बात.'

એ વાક્યનો હેતુ મુખ્ય આત્મદૃષ્ટિપરત્વે છે. સ્વાભાવિક ઉત્કર્ષાર્થે એ વાક્ય છે. સમાગમના યોગે સ્પષ્ટાર્થ સમજાવાયોગ્ય છે. તેમજ બીજા પ્રશ્નોનાં સમાધાન માટે હાલ પ્રવૃત્તિ બહુ અલ્પ વર્તે છે. સત્સમાગમના યોગમાં સહજમાં સમાધાન થવાયોગ્ય છે.

'બિના નયન' આદિ વાક્યનો સ્વકલ્પનાથી કંઈપણ વિચાર ન કરતાં, અથવા શુદ્ધ ચૈતન્યદૃષ્ટિ પ્રત્યેનું વલણ તેથી વિક્ષેપ ન પામે એમ વર્તવું યોગ્ય છે. 'કાર્તિકેયાનુપ્રેક્ષા' અથવા બીજું સત્શાસ્ત્ર થોડા વખતમાં ઘણુંકરીને પ્રાપ્ત થશે.

દુષમકાળ છે, આયુષ્ય અલ્પ છે, સત્સમાગમ દુર્લભ છે, મહાત્માઓનાં પ્રત્યક્ષ વાક્ય ચરણ અને આજ્ઞાનો યોગ કઠણ છે. જેથી બળવાન અપ્રમત્ત પ્રયત્ન કર્તવ્ય છે.

તમારી સમીપ વર્તતા મુમુક્ષુઓને યથાવિનય પ્રાપ્ત થાય. શાંતિ:

[૫૫૦] [૮૨૪] મુંબઈ, શ્રાવણ શુદ ૩, ૧૯૫૫.

ૐ

પરમ પુરુષની મુખ્ય ભક્તિ, ઉત્તરોત્તર ગુણની વૃદ્ધિ થાય એવાં સદ્વર્તનથી પ્રાપ્ત થાય છે. ચરણપ્રતિપત્તિ(શુદ્ધ આચરણની ઉપાસના)રૂપ સદ્વર્તન જ્ઞાનીની મુખ્ય આજ્ઞા છે, જે આજ્ઞા પરમપુરુષની મુખ્ય ભક્તિ છે.

ઉત્તરોત્તર ગુણની વૃદ્ધિ થવામાં ગૃહવાસી જનોએ સદ્ધર્મરૂપ [પાઠા. સદુદ્યમરૂપ] આજીવિકાવ્યવહાર સહિત પ્રવર્તન કરવું યોગ્ય છે.

ઘણાં શાસ્ત્રો અને વાક્યોના અભ્યાસ કરતાં પણ જો જ્ઞાની પુરુષોની એકેક આજ્ઞા જીવ ઉપાસે તો ઘણાં શાસ્ત્રથી થતું ફળ સહજમાં પ્રાપ્ત થાય.

[૫૫૧] [૮૨૫] મોહમયીક્ષેત્ર, શ્રાવણ શુદ ૭, ૧૯૫૫

શ્રી 'પદ્મનંદી શાસ્ત્ર'ની એક પ્રત કોઈ સારા સાધનયોગે વસોક્ષેત્રે મુનિશ્રીને સંપ્રાપ્ત [illegible] એમ કરશો. બળવાન નિવૃત્તિવાળા દ્રવ્ય ક્ષેત્રાદિ યોગમાં તે સત્શાસ્ત્ર તમે વારંવાર [illegible] અને નિદિધ્યાસન કરશો. પ્રવૃત્તિવાળાં દ્રવ્ય-ક્ષેત્રાદિમાં તે શાસ્ત્ર વાંચવું યોગ્ય નથી

ત્રણ યોગની અલ્પ પ્રવૃત્તિ, તે પણ સમ્યક્ પ્રવૃત્તિ, હોય ત્યારે મહત્પુરુષનાં વચનામૃતનું મનન પરમ શ્રેયનું મૂળ દૃઢીભૂત કરે છે; ક્રમે કરીને પરમપદ સંપ્રાપ્ત કરાવે છે.

ચિત્ત અવિક્ષેપ રાખી પરમશાંત શ્રુતનું અનુપ્રેક્ષન કર્ત્તવ્ય છે.

[અપ્ર.લ. ૧૯] [૮૨૬] મોહમયી, શ્રાવણ વદ ,, ૧૯૫૩.પાઠા. ૧૯૫૫.

અગમ્ય છતાં સરળ એવા મહત્પુરુષોના માર્ગને નમસ્કાર

સત્સમાગમ નિરંતર કર્ત્તવ્ય છે. મહત્ભાગ્યના ઉદયવડે અથવા પૂર્વના અભ્યસ્ત યોગવડે જીવને સાચી મુમુક્ષુતા ઉત્પન્ન થાય છે, જે અતિ દુર્લભ છે. તે સાચી મુમુક્ષુતા ઘણુંકરીને મહત્પુરુષના ચરણકમલની ઉપાસનાથી પ્રાપ્ત થાય છે, અથવા તેવી મુમુક્ષુતાવાળા આત્માને મહત્પુરુષના યોગથી આત્મનિષ્ઠપણું પ્રાપ્ત થાય છે. સનાતન અનંત એવા જ્ઞાનીપુરુષોએ ઉપાસેલો એવો સન્માર્ગ પ્રાપ્ત થાય છે. સાચી મુમુક્ષુતા જેને પ્રાપ્ત થઈ હોય તેને પણ જ્ઞાનીનો સમાગમ અને આજ્ઞા અપ્રમત્તયોગ સંપ્રાપ્ત કરાવે છે. મુખ્ય મોક્ષમાર્ગનો ક્રમ આ પ્રમાણે જણાય છે.

વર્ત્તમાનકાળમાં તેવા મહત્પુરુષનો યોગ અતિ દુર્લભ છે. કેમકે ઉત્તમ કાળમાં પણ તે યોગનું દુર્લભપણું હોય છે; એમ છતાં પણ સાચી મુમુક્ષુતા જેને ઉત્પન્ન થઈ હોય, રાત્રિ-દિવસ આત્મકલ્યાણ થવાનું તથારૂપ ચિંતન રહ્યા કરતું હોય, તેવા પુરુષને તેવો યોગ પ્રાપ્ત થવો સુલભ છે.

'આત્માનુશાસન' હાલ મનન કરવાયોગ્ય છે. શાંતિઃ

[૫૫૨] [૮૨૭] મુંબઈ, ભાદ્રપદ શુદ ૫ રવિ, ૧૯૫૫.

ૐ

જે વચનોની આકાંક્ષા છે તે ઘણુંકરીને થોડા વખતમાં પ્રાપ્ત થશે.

ઇન્દ્રિયનિગ્રહના અભ્યાસપૂર્વક સત્શ્રુત અને સત્સમાગમ નિરંતર ઉપાસવાયોગ્ય છે.

ક્ષીણમોહપર્યંત જ્ઞાનીની આજ્ઞાનું અવલંબન પરમ હિતકારી છે.

આજ દિવસ પર્યંત તમારા પ્રત્યે તથા તમારા સમીપ વસતાં બાઈઓ, ભાઈઓ પ્રત્યે યોગના પ્રમત્ત સ્વભાવવડે કિંચિત્ જે અન્યથા થયું હોય તે અર્થે નમ્રભાવથી ક્ષમાની યાચના છે [પાઠા. ક્ષમા માગીએ છીએ.] શાંતિઃ

[×] [૮૨૭-૧] મુંબઈ, ભાદ્રપદ શુદ ૫ રવિ, ૧૯૫૫.

જે વનવાસી શાસ્ત્ર (શ્રી પદ્મનંદી પંચવિંશતિ) મોકલ્યું છે તે પ્રબળ નિવૃત્તિના યોગમાં સંયત ઇન્દ્રિયપણે મનન કરવાથી અમૃત છે.

[અપ્ર.લ. ૩૮] [૮૨૭-૨] મુંબઈ, ભાદ્રપદ શુદ ૫ રવિ, ૧૯૫૫.

તમારા કાગળમાં ન્યૂનાધિક લખાયું હોય એવો વિકલ્પ દર્શાવ્યો તે ભાસ્યમાન થયું નથી. નિર્વિક્ષિપ્ત રહેશો. ઘણુંકરીને અત્ર તેવો વિકલ્પ સંભવિત નથી.

ઇન્દ્રિયોના નિગ્રહપૂર્વક સત્સમાગમ અને સત્ શ્રુત ઉપાસનીય છે.

[અપ્ર.લ. ૩૯] [૮૨૭-૩] મુંબઈ, ભાદ્રપદ શુદ ૫ રવિ, ૧૯૫૫.

ૐ

કાગળ મળ્યો છે. કોઈ માણસે જણાવેલ સ્વપ્નાદિ પ્રસંગ સંબંધી નિર્વિક્ષિપ્ત રહેશો, તથા અપરિચયી રહેશો. તે કંઈ ઉત્તર પ્રત્યુત્તરાદિનો પણ હેતુ નથી.

ઇન્દ્રિયોના નિગ્રહપૂર્વક સત્સમાગમ અને સત્શ્રુત ઉપાસનીય છે.

આજ દિવસ પર્યંત તમારા પ્રત્યે તથા તમારા સમીપ વસતા બાઈઓ-ભાઈઓ પ્રત્યે યોગના પ્રમત્ત સ્વભાવવડે કિંચિત્ જે અન્યથા થયું હોય તે અર્થે નમ્ર ભાવથી ક્ષમા માગીએ છીએ.

[×]   [૮૨૮]   [સ. નિ. મુંબઈ, આસો, ૧૯૫૫.

ૐ

જે જ્ઞાની પુરુષોને દેહાભિમાન ટળ્યું છે તેને કંઈ કરવું રહ્યું નથી એમ છે, તોપણ તેમને સર્વસંગપરિત્યાગાદિ સત્પુરુષાર્થતા પરમ પુરુષે ઉપકારભૂત કહી છે.

[×]   [૮૨૯-૧]   [સ. નિ. ૧૯૫૫.

શ્રી……પ્રત્યે કાગળ લખાવતાં જણાવશો કે:–'વિહાર કરી અમદાવાદ સ્થિતિ કરવામાં મનને ભય, ઉદ્વેગ કે ક્ષોભ નથી, પણ હિતબુદ્ધિથી વિચારતાં અમારી દૃષ્ટિમાં એમ આવે છે કે હાલ તે ક્ષેત્રે સ્થિતિ કરવી ઘટારૂં નથી. જો આપ જણાવશો તો તેમાં આત્મહિતને શું બાધ થાય છે તે વિદિત કરશું, અને તે અર્થે આપ જણાવશો તે ક્ષેત્રે સમાગમમાં આવશું. અમદાવાદનો કાગળ વાંચીને આપ વગેરેએ કંઈપણ ઉદ્વેગ કે ક્ષોભ કર્તવ્ય નથી, સમભાવ કર્તવ્ય છે. જણાવવામાં કંઈપણ અનમ્રભાવ થયો હોય તો ક્ષમા કરશો.'

જો તરતમાં તેમનો સમાગમ થાય તેમ હોય તો એમ જણાવશો કે 'આપે વિહાર કરવા વિષે જણાવ્યું તે વિષે આપનો સમાગમ થયે જેમ જણાવશો તેમ કરશું.' અને સમાગમ થયે જણાવશો કે 'આગળનાં કરતાં સંયમમાં મોળપ કરી હોય એમ આપને જણાતું હોય તો તે જણાવો, જેથી તે નિવૃત્ત કરવાનું બની આવે; અને જો આપને તેમ ન જણાતું હોય તો પછી કોઈ જીવો વિષમભાવને આધીન થઈ તેમ કહે તો તે વાત પ્રત્યે ન જતાં આત્મભાવપર જઈને વર્તવું યોગ્ય છે. એમ જાણીને હાલ અમદાવાદ ક્ષેત્રે જવાની વૃત્તિ યોગ્ય લાગતી નથી; કેમકે રાગદૃષ્ટિવાન જીવના કાગળની પ્રેરણાથી, અને માનના રક્ષણને અર્થે તે ક્ષેત્રે જવા જેવું થાય છે, જે વાત આત્માને અહિતનો હેતુ છે. કદાપિ આપ એમ ધારતા હો કે જે લોકો અસંભાવ્ય વાત કહે છે તે લોકોના મનમાં પોતાની ભૂલ દેખાશે અને ધર્મની હાનિ થતી અટકશે, તો તે એક હેતુ ઠીક છે; પણ તેવું રક્ષણ કરવા માટે ઉપર કહ્યા તે બે દોષ ન આવતા હોય તો કોઈ અપેક્ષાએ લોકોની ભૂલ મટવાને વિહાર કર્તવ્ય છે. પણ એક વાર તો અવિષમભાવે તે વાત સહન કરી અનુક્રમે સ્વાભાવિક વિહાર થતાં થતાં તેવે ક્ષેત્રે જવું થાય અને લોકોને વહેમ હોય તે નિવૃત્ત થાય એમ કર્તવ્ય છે; પણ રાગદૃષ્ટિવાનનાં વચનોની પ્રેરણાથી, તથા માનના રક્ષણને અર્થે અથવા અવિષમતા નહીં રહેવાથી લોકની ભૂલ મટાડવાનું નિમિત્ત ગણવું તે આત્મહિતકારી નથી, માટે હાલ આ વાત ઉપશાંત કરી……આપ દર્શાવો કે કવચિત્……વગેરે મુનિઓ માટે કોઈએ કાંઈ કહ્યું હોય તો તેથી તે મુનિઓ દોષપાત્ર થતા નથી; તેમના સમાગમમાં આવવાથી જે લોકોને તેવો સંદેહ હશે તે સહેજે નિવૃત્ત થઈ જશે, અથવા કોઈ એક સમજવાફેરથી સંદેહ થાય કે બીજા કોઈ સ્વપક્ષના માનને અર્થે સંદેહ પ્રેરે, તો તે વિષમ માર્ગ છે, તેથી વિચારવાન મુનિઓએ ત્યાં સમદર્શી થવું યોગ્ય છે, તમારે ચિત્તમાં કંઈ ક્ષોભ નહીં પામવો યોગ્ય છે, એમ જણાવો. આપ આમ કરશો તો આમારા આત્માનું, તમારા આત્માનું અને ધર્મનું રક્ષણ થશે. એ પ્રકારે તેમની વૃત્તિમાં બેસે તેવા યોગમાં વાતચિત કરી સમાધાન કરશો, અને હાલ અમદાવાદ ક્ષેત્રે સ્થિતિ કરવાનું ન બને તેમ કરશો તો આગળ વિશેષ ઉપકારનો હેતુ છે.' તેમ કરતાં પણ જો કોઈપણ પ્રકારે……ન માને તો અમદાવાદ ક્ષેત્ર પ્રત્યે પણ વિહાર કરજો, અને સંયમના ઉપયોગમાં સાવચેત રહી વર્તશો. તમે અવિષમ રહેશો.

[૫૫૮] [૮૨૯] મોહમયી ક્ષેત્ર, જ્ઞાનપંચમી, ૧૯૫૬.

ॐ

પરઃ ॐ નૈષ્ઠિક શ્રુતનું મનન નિત્ય નિયમપૂર્વક કર્ત્તવ્ય છે. શાંતિઃ.

[૫૭૨ + અપ્ર.લ. ૮૭] [૮૨૯-૧] [સ. નિ. ૧૯૫૬.

પરમ વીતરાગોએ આત્મસ્થિત કરેલું યથાખ્યાતચારિત્રથી પ્રગટેલું એવું અસંગપણું નિરંતર વ્યક્તાવ્યક્તપણે સંભારું છું. આ દુષમ કાળમાં સત્સમાગમનો યોગ પણ અતિ દુર્લભ છે, ત્યાં પરમ સત્સંગ અને પરમ અસંગપણાનો યોગ ક્યાંથી બને ?

એવે ક્ષેત્રે વિચરવું યોગ્ય છે કે જે ક્ષેત્રે આત્મસાધન સુલભપણે પ્રાપ્ત થાય.

પરમ-શાંત-શ્રુતના વિચારમાં ઇન્દ્રિયનિગ્રહપૂર્વક આત્મપ્રવૃત્તિ રાખવામાં સ્વરૂપ-સ્થિરતા અપૂર્વપણે પ્રગટે છે.

સત્સમાગમનો પ્રતિબંધ કરવા જણાવે તો તે પ્રતિબંધ ન કરવાની વૃત્તિ જણાવી તો તે યોગ્ય છે. તે પ્રમાણે વર્ત્તશો. સત્સમાગમનો પ્રતિબંધ કરવો યોગ્ય નથી, તેમ સામાન્ય-પણે તેમની સાથે સમાધાન રહે એમ વર્તન થાય તેમ હિતકારી છે, પછી જેમ વિશેષ તે સંગમાં આવવાનું ન થાય એવાં ક્ષેત્રે વિચરવું યોગ્ય છે, કે જે ક્ષેત્રે આત્મસાધન સુલભપણે થાય. ……આર્યા આદિએ યથાશક્તિ ઉપર દર્શિત કર્યું તે પ્રયત્ન યોગ્ય છે. ॐ શાંતિઃ

[×] [૮૩૦]

ॐ

આ પ્રવૃત્તિવ્યવહાર એવો છે કે જેમાં વૃત્તિનું યથાશાંતપણું એ અસંભવિત જેવું છે. કોઈ વિરલા જ્ઞાની એમાં શાંત સ્વરૂપનૈષ્ઠિક રહી શકતા હોય એટલું બહુ દુર્ઘટ-તાથી બને એવું છે. તેમાં અલ્પ અથવા સામાન્ય મુમુક્ષુવૃત્તિના જીવો શાંત રહી શકે,–સ્વરૂપનૈષ્ઠિક રહી શકે–એમ યથારૂપ નહીં પણ અમુક અંશે થવાને અર્થે જે કલ્યાણ-રૂપ અવલંબનની આવશ્યકતા છે, તે સમજાવાં, પ્રતીત થવાં અને અમુક સ્વભાવથી આત્મામાં સ્થિત થવાં કઠણ છે. જો તેવો કોઈ યોગ બને તો, જીવ શુદ્ધ નૈષ્ઠિક થાય તો, શાંતિનો માર્ગ પ્રાપ્ત થાય એમ નિશ્ચય છે. પ્રમત્ત સ્વભાવનો જય કરવાને અર્થે પ્રયત્ન કરવું યોગ્ય છે. આ સંસાર રણભૂમિકામાં દુષમકાળરૂપ ગ્રીષ્મના ઉદયનો યોગ ન વેદે એવી સ્થિતિનો વિરલ જીવો અભ્યાસ કરે છે.

[×] [૮૩૧]

અવિરોધ અને એકતા રહે તેમ કર્ત્તવ્ય છે; અને એ સર્વના ઉપકારનો માર્ગ સંભવે છે. ભિન્નતા માની લઈ પ્રવૃત્તિ કરવાથી જીવ ઉલટો ચાલે છે. અભિન્નતા છે,–એકતા છે–એમાં સહજ સમજવાફેરથી ભિન્નતા માનો છો એમ તે જીવોને શીખામણ પ્રાપ્ત થાય તો સન્મુખવૃત્તિ થવા યોગ્ય છે. જ્યાંસુધી અન્યોન્ય એકતા વ્યવહાર રહે ત્યાંસુધી સર્વથા કર્ત્તવ્ય છે. ॐ

[અપ્ર.લ. ૪૧] [૮૩૧-૧] સ્વામી વર્દ્ધમાન જન્મતિથિ, સં. ૧૯૫૬, ધર્મપુર.

'અષ્ટપ્રાભૃત'ના ૧૧૫ પાનાં સંપ્રાપ્ત થયાં.

[×] [૮૩૨] મોહમયી ક્ષેત્ર, કા. શુદ ૧૪ ગુરુ, ૧૯૫૫[1]

હાલ હું અમુક માસપર્યંત અત્રે રહેવાનો વિચાર રાખું છું. મારાથી બનતું ધ્યાન આપીશ, આપના મનમાં નિશ્ચિંત રહેશો. માત્ર.અન્નવસ્ત્ર હોય તોપણ ઘણું છે. પણ વ્યવહારપ્રતિબદ્ધ માણસને કેટલાક સંયોગોને લીધે થોડુંઘણું જોઈએ છીએ, માટે આ પ્રયત્ન કરવું પડ્યું છે. તો ધર્મ-કીર્તિપૂર્વક તે સંયોગ જ્યાંસુધી ઉદયમાન હોય ત્યાંસુધી બની આવે એટલે ઘણું છે. માનસિક વૃત્તિ કરતાં ઘણા જ પ્રતિકૂળ માર્ગમાં હાલ પ્રવાસ કરવો પડે છે. તપ્તહૃદયથી અને શાંત આત્માથી સહન કરવામાં જ હર્ષ માનું છું.

ૐ શાંતિ.

[×] [૮૩૨-૧] [સ. નિ. ઈડર, પોષ, ૧૯૫૫.

मा मुज्झह मा रज्जह मा दूसह इट्ठनिट्ठअट्ठेसु,
थिरमिच्छहि जइ चित्तं विचित्तज्झाणप्पसिद्धीए.
पणतीससोलछप्पणचउदुगमेगं च जवह ज्झाएह,
परमेट्ठिवाचयाणं अण्णं च गुरूवएसेण.

જો તમે સ્થિરતા ઇચ્છતા હો તો પ્રિય અથવા અપ્રિય વસ્તુમાં મોહ ન કરો, રાગ ન કરો, દ્વેષ ન કરો. અનેક પ્રકારના ધ્યાનની પ્રાપ્તિને અર્થે પાંત્રિશ, સોળ, છ, પાંચ, ચાર, બે અને એક એમ પરમેષ્ટિપદના વાચક છે તેનું ધ્યાન કરો. વિશેષ સ્વરૂપ શ્રી ગુરુના ઉપદેશથી જાણવું યોગ્ય છે.

जं किंचिवि चिंतंतो णिरीहवित्ती हवे जदा साहू,
लद्धूणय एयत्तं तदाहु तं तस्स णिच्छयं ज्झाणं.

ધ્યાનમાં એકાગ્રવૃત્તિ રાખીને સાધુ નિસ્પૃહ વૃત્તિવાન અર્થાત્ સર્વ પ્રકારની ઇચ્છાથી રહિત થાય તેને પરમ પુરુષો નિશ્ચય ધ્યાન કહે છે.

[૫૨૦] [૮૩૩] મુંબઈ, કા. પુનેમ, ૧૯૫૬.

ૐ

'ગુરુ ગણધર ગુણધર અધિક, પ્રચુર પરંપર ઔર,
વ્રતતપધર, તનુ નગન ધર, વંદૌ વૃષ સિરમોર.'

જગત્ વિષયના વિક્ષેપમાં સ્વરૂપવિભ્રાંતિવડે વિશ્રાંતિ પામતું નથી. અનંત અવ્યાબાધ સુખનો એક અનન્ય ઉપાય સ્વરૂપસ્થ થવું તે જ છે. એ જ હિતકારી ઉપાય જ્ઞાનીએ દીઠો છે. ભગવાન્ જિને દ્વાદશાંગી એ જ અર્થે નિરૂપણ કરી છે, અને એ જ ઉત્કૃષ્ટતાથી તે શોભે છે, જયવંત છે.

જ્ઞાનીનાં વાક્યના શ્રવણથી ઉલ્લાસિત થતો એવો જીવ, ચેતન, જડને ભિન્નસ્વરૂપ યથાર્થપણે પ્રતીત કરે છે, અનુભવે છે, અનુક્રમે સ્વરૂપસ્થ થાય છે. યથાસ્થિત અનુભવ થવાથી સ્વરૂપસ્થ થવાયોગ્ય છે.

દર્શનમોહ વ્યતીત થવાથી જ્ઞાનીના માર્ગમાં પરમભક્તિ સમુત્પન્ન થાય છે, તત્ત્વપ્રતીતિ સમ્યક્પણે ઉત્પન્ન થાય છે. તત્ત્વપ્રતીતિવડે શુદ્ધ ચૈતન્યપ્રત્યે વૃત્તિનો પ્રવાહ વળે છે. શુદ્ધ ચૈતન્યના અનુભવ અર્થે ચારિત્રમોહ વ્યતીત કરવા યોગ્ય છે. ચારિત્રમોહ ચૈતન્યના—જ્ઞાની પુરુષના સન્માર્ગના—નૈષ્ઠિકપણાથી પ્રલય થાય છે. અસંગતાથી પરમાવગાઢ અનુભવ થવાયોગ્ય છે.

---

૧ આ પત્રનાં વર્ષમાં ફેર જણાય છે. સં ૧૯૫૫ની સાલનો પત્ર હોય એ સંભવિત નથી તે પહેલાંનો હો એમ લાગે છે. સંશોધક. ૨ આ લેખ સં. ૧૯૮૧ ના પર્યુષણમાં પ્રાપ્ત થયો હતો સંશોધક મ. કિ.

હે આર્ય મુનિવરો! એ જ અસંગ શુદ્ધ ચૈતન્યાર્થે અસંગયોગને અહોનિશ ઇચ્છીએ છીએ. હે મુનિવરો! અસંગનો અભ્યાસ કરો. જે મહાત્માઓ અસંગ ચૈતન્યમાં લીન થયા, થાય છે અને થશે તેને નમસ્કાર. ૐ શાંતિઃ.

[અપ્ર.લ. ૯૩-૯૪] [૮૩૫-૧] મુંબઈ, કાર્તિક વદ ૯, ૧૯૫૬.

જે બહુ ભોગવાય છે તે બહુ ક્ષીણ થાય છે. સમતાએ કર્મ ભોગવતાં તે નિર્જરે છે; ક્ષીણ થાય છે. શારીરિક વિષય ભોગવતાં શારીરિક શક્તિ ક્ષીણ થાય છે.

જ્ઞાનીનો માર્ગ સુલભ છે. પણ તે પામવો દુર્લભ છે; એ માર્ગ વિકટ નથી. સીધો છે, પણ સુલભ છતાં તે પામવો વિકટ છે. પ્રથમ સાચા જ્ઞાની જોઈએ. તે ઓળખાવા જોઈએ. તેની પ્રતીતિ આવવી જોઈએ. પછી તેનાં વચનપર શ્રદ્ધા રાખી નિઃશંકપણે ચાલતાં માર્ગ સુલભ છે, પણ જ્ઞાની મળવા અને ઓળખાવા એ વિકટ છે, દુર્લભ છે.

ગીચ ઝાડીમાં ભૂલા પડેલા માણસને વનોપકંઠે જવાનો માર્ગ કોઈ દેખાડે કે 'જા નીચે નીચે ચાલ્યો જા. રસ્તો સુલભ છે, આ રસ્તો સુલભ છે.' પણ એ ભૂલા પડેલા માણસને જવું વિકટ છે; એ માર્ગે જતાં પહોંચશું કે નહીં એ શંકા છે. શંકા કર્યા વિના જ્ઞાનીઓનો માર્ગ આરાધે તો તે પામવો સુલભ છે.

[×] [૮૩૬-૨-૩] મુંબઈ, કાર્તિક વદ ૧૧ મંગળ, ૧૯૫૬.

જન્મ, જરા ને મૃત્યુ મુખ્ય દુઃખના હેતુ,
કારણ તેનાં બે કહ્યાં, રાગ-દ્વેષ અણહેતુ.
× × ×
વચનામૃત વીતરાગનાં, પરમ શાંતરસ મૂળ,
ઔષધ જે ભવરોગનાં, કાયરને પ્રતિકૂળ.

[અપ્ર.લ. ૮૯] [૮૩૬-૪] મુંબઈ, કાર્તિક વદ ૧૧ મંગળ, ૧૯૫૬.

પ્રાણીમાત્રનો રક્ષક, બંધવ અને હિતકારી એવો કોઈ ઉપાય હોય તો તે વીતરાગનો ધર્મ જ છે.

[×] [૮૩૬-૫] મુંબઈ, કાર્તિક વદ ૧૧ મગળ, ૧૯૫૬.

સંતજનો! જિનવરેન્દ્રોએ લોકાદિ જે સ્વરૂપ નિરૂપણ કર્યાં છે, તે અલંકારિક ભાષામાં યોગાભ્યાસ અને લોકાદિ સ્વરૂપનું નિરૂપણ છે, જે પૂર્ણ યોગાભ્યાસ વિના જ્ઞાનગોચર થવા યોગ્ય નથી. માટે તમે તમારાં અપૂર્ણ જ્ઞાનને આધારે વીતરાગનાં વાક્યોનો વિરોધ કરતા નહીં; પણ યોગનો અભ્યાસ કરી પૂર્ણતાએ તે સ્વરૂપના જ્ઞાતા થવાનું રાખજો.

[અપ્ર.લ. ૯૦] [૮૩૬-૬] મુંબઈ, કાર્તિક વદ ૧૧, ૧૯૫૬.

ૐ સત્ શ્રુત

'શ્રી પાંડવપુરાણે પ્રદ્યુમ્નચરિત્ર', 'શ્રી પુરુષાર્થસિદ્ધિ ઉપાય', 'શ્રી પદ્મનંદિ પંચવિંશતિ', 'શ્રી ગોમ્મટસાર', 'શ્રી રત્નકરંડ શ્રાવકાચાર', 'શ્રી આત્માનુશાસન', 'શ્રી મોક્ષમાર્ગ પ્રકાશ', 'શ્રી કાર્તિકેયાનુપ્રેક્ષા', 'શ્રી યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચય' આદિ અનેક છે. ઇન્દ્રિય નિગ્રહના અભ્યાસપૂર્વક એ સત્શ્રુત સેવવા યોગ્ય છે. એ ફળ અલૌકિક છે-અમૃત છે.

[અપ્ર.લ. ૯૧] [૮૩૬-૭] મુંબઈ, કાર્તિક વદ ૧૧, ૧૯૫૬.

જ્ઞાનીને ઓળખો; ઓળખીને એઓની આજ્ઞા આરાધો. જ્ઞાનીની એક આજ્ઞા આરાધતાં અનેકવિધ કલ્યાણ છે.

[અપ્ર.લ. ૯૨] [૮૩૬-૮] મુંબઈ, કાર્તિક વદ ૧૧, ૧૯૫૬.

જ્ઞાનીઓ જગતને તૃણવત્ ગણે છે – એ એઓના જ્ઞાનનો મહિમા સમજવો.

કોઈ મિથ્યાભિનિવેષી જ્ઞાનનો ડોળ કરી જગતનો ભાર મિથ્યા શિર વહતો હોય તો તે હાંસીપાત્ર છે.

[×] [૮૩૭] મુંબઈ, કા. વદ ૧૨, ૧૯૫૬.

'ઇનૉક્યુલેશન'—મરકીની રસી. રસીના નામે દાકતરોએ આ ધતીંગ ઊભું કર્યું છે. બિચારાં અશ્વ આદિને રસીના બ્હાને રિબાવી મારી નાંખે છે, હિંસા કરી પાપને પોષે છે, પાપ ઉપાર્જે છે. પૂર્વે પાપાનુબંધી પુણ્ય ઉપાર્જ્યું છે, તે યોગે વર્તમાનમાં તે પુણ્ય ભોગવે છે, પણ પરિણામે પાપ વ્હોરે છે; તે બિચારા દાકતરોને ખબર નથી. રસીથી દરદ દૂર થાય ત્યારની વાત ત્યારે; પણ અત્યારે હિંસા તો પ્રગટ છે. રસીથી એક કાઢતાં બીજું દરદ પણ ઊભું થાય.

[×] [૮૩૭-૧] મુંબઈ, કાર્તિક વદ ૧૨, ૧૯૫૬.

પ્રારબ્ધ અને પુરુષાર્થ એ શબ્દ સમજવા જેવા છે. પુરુષાર્થ કર્યા વિના પ્રારબ્ધની ખબર ન પડી શકે. પ્રારબ્ધમાં હશે તે થશે એમ કહી બેસી રહ્યે કામ ન આવે. નિષ્કામ પુરુષાર્થ કરવો. પ્રારબ્ધને સમપરિણામે વેદવું – ભોગવી લેવું – એ મોટો પુરુષાર્થ છે. સામાન્ય જીવ સમપરિણામે વિકલ્પરહિતપણે પ્રારબ્ધ વેદી ન શકે, વિષમ પરિણામ થાય જ. માટે તે ન થવા દેવા, ઓછા થવા ઉદ્યમ સેવવો. સમપણું અને વિકલ્પરહિતપણું સત્સંગથી આવે અને વધે.

[અપ્ર.લ. ૪૦] [૮૩૮] મોહમયી ક્ષેત્ર, પોષ વદ ૧૨ રવિ, ૧૯૫૬.

મહાત્મા મુનિવરોના ચરણની, સંગની ઉપાસના અને સત્શાસ્ત્રનું અધ્યયન મુમુક્ષુઓને આત્મબળની વર્ધમાનતાના સદુપાય છે.

જેમ જેમ ઇન્દ્રિયનિગ્રહ, જેમ જેમ નિવૃત્તિયોગ તેમ તેમ તે સત્સમાગમ અને સત્શાસ્ત્ર અધિક-અધિક ઉપકારી થાય છે. ૐ શાંતિ: શાંતિ: શાંતિ:.

---

[૫૫૯] [૮૩૯] ધર્મપુર, ચૈત્ર વદ ૧ રવિ, ૧૯૫૬.

ૐ

ધન્ય તે મુનિવરા જે ચાલે સમભાવે રે,
જ્ઞાનવંત જ્ઞાનિશું મળતાં તનમનવચને સાચા,
દ્રવ્યભાવ સુધા જે ભાખે, સાચી જિનની વાચા રે,
ધન્ય તે મુનિવરા જે ચાલે સમભાવે રે.

× × ×

બાહ્ય અને અંતર સમાધિયોગ વર્તે છે. પરમ શાંતિ:. ભાવના સિદ્ધિ.

[૫૬૧] [૮૪૦] શ્રી ધર્મપુર, ચૈત્ર વદ ૪ બુધ, ૧૯૫૬.

સમસ્ત સંસારી જીવો કર્મવશાત્ શાતા-અશાતાનો ઉદય અનુભવ્યા જ કરે છે. તેમાં પણ મુખ્યપણે તો અશાતાનો જ ઉદય અનુભવાય છે. ક્વચિત્ અથવા કોઈક દેહસંયોગમાં શાતાનો ઉદય અધિક અનુભવાતો જણાય છે, પણ વસ્તુતાએ ત્યાં પણ અંતરદાહ બળ્યા જ કરતો હોય છે. પૂર્ણ જ્ઞાની પણ જે અશાતાનું વર્ણન કરી શકવા-યોગ્ય વચનયોગ ધરાવતા નથી, તેવી અનંત-અનંત અશાતા આ જીવે ભોગવી છે, અને જો હજુ તેનાં કારણોનો નાશ કરવામાં ન આવે તો ભોગવવી પડે એ સુનિશ્ચિત છે, એમ જાણી વિચારવાન ઉત્તમ પુરુષો તે અંતરદાહરૂપ શાતા અને બાહ્યાભ્યંતર સંક્લેશઅગ્નિરૂપે પ્રજ્વલિત એવી અશાતાનો આત્યંતિક વિયોગ કરવાનો માર્ગ ગવેષવા તત્પર થયા, અને તે સન્માર્ગ ગવેષી, પ્રતીત કરી, તેને યથાયોગ્યપણે આરાધી, અવ્યાબાધ સુખસ્વરૂપ એવા આત્માના સહજ શુદ્ધ સ્વભાવરૂપ પરમપદમાં લીન થયા.

શાતા-અશાતાનો ઉદય કે અનુભવ પ્રાપ્ત થવાનાં મૂળ કારણોને ગવેષતા એવા તે મહત્ પુરુષોને એવી વિલક્ષણ સાનંદાશ્ચર્યક વૃત્તિ ઉદ્ભવતી કે શાતા કરતાં અશાતાનો ઉદય સંપ્રાપ્ત થયે અને તેમાં પણ તીવ્રપણે તે ઉદય સંપ્રાપ્ત થયે તેમનું વીર્ય વિશેષ-પણે જાગ્રત થતું, ઉલ્લાસ પામતું, અને તે સમય કલ્યાણકારી અધિકપણે સમજાતો.

કેટલાક કારણવિશેષને યોગે વ્યવહારદૃષ્ટિથી ગ્રહણ કરવાયોગ્ય ઔષધાદિ આત્મ-મર્યાદામાં રહી ગ્રહણ કરતા, પરંતુ મુખ્યપણે તે પરમ ઉપશમને જ સર્વોત્કૃષ્ટ ઔષધ-રૂપે ઉપાસતા.

ઉપયોગ લક્ષણે સનાતનસ્ફુરિત એવા આત્માને દેહથી (તૈજસ્ અને કાર્મણ શરીરથી) પણ ભિન્ન અવલોકવાની દૃષ્ટિ સાધ્ય કરી, તે ચૈતન્યાત્મકસ્વભાવ આત્મા નિરંતર વેદક સ્વભાવવાળો હોવાથી અબંધદશાને સંપ્રાપ્ત ન થાય ત્યાંસુધી શાતા-અશાતારૂપ અનુભવ વેદ્યાવિના રહેવાનો નથી એમ નિશ્ચય કરી, જે શુભાશુભ પરિ-ણામધારાની પરિણતિવડે તે શાતા-અશાતાનો સંબંધ કરે છે તે ધારા પ્રત્યે ઉદાસીન થઈ, દેહાદિથી ભિન્ન અને સ્વરૂપમર્યાદામાં રહેલા તે આત્મામાં જે ચલ સ્વભાવરૂપ પરિણામધારા છે તેનો આત્યંતિક વિયોગ કરવાનો સન્માર્ગ ગ્રહણ કરી, પરમ શુદ્ધ-ચૈતન્યસ્વભાવરૂપ પ્રકાશમય તે આત્મા કર્મયોગથી સકલંક પરિણામ દર્શાવે છે તેથી, ઉપશમ થઈ, જેમ ઉપશમિત થવાય, તે ઉપયોગમાં અને તે સ્વરૂપમાં સ્થિર થવાય, અચલ થવાય, તે જ લક્ષ, તે જ ભાવના, તે જ ચિંતવના અને તે જ સહજ પરિણામ-રૂપ સ્વભાવ કરવાયોગ્ય છે. મહાત્માઓની વારંવાર એ જ શિક્ષા છે.

તે સન્માર્ગને ગવેષતા, પ્રતીત કરવા ઇચ્છતા, તેને સંપ્રાપ્ત કરવા ઇચ્છતા એવા આત્માર્થી જનને પરમવીતરાગસ્વરૂપ દેવ, સ્વરૂપનૈષ્ઠિક નિસ્પૃહ નિર્ગ્રંથરૂપ ગુરુ, પરમ-દયામૂળ ધર્મવ્યવહાર અને પરમશાંતરસ રહસ્યવાક્યમય સત્શાસ્ત્ર, સન્માર્ગની સંપૂર્ણતા થતાં સુધી પરમભક્તિવડે ઉપાસવાયોગ્ય છે; જે આત્માના કલ્યાણનાં પરમકારણો છે.

भीसण नरय गइए, तिरिय गइए कुदेव मणुय गइए;
पत्तो सि तीव्र दुःखं, भावहि जिण भावणा जीव.

ભયંકર નરકગતિમાં, તિર્યંચગતિમાં અને માઠી દેવ તથા મનુષ્યગતિમાં હે જીવ ! તું તીવ્ર દુઃખને પામ્યો, માટે હવે તો જિનભાવના (જિન ભગવાન જે પરમશાંત રસે પરિણમી સ્વરૂપસ્થ થયા તે પરમશાંતસ્વરૂપ ચિંતવના) ભાવ-ચિંતવ-(કે જેથી તેવાં અનંત દુઃખોનો આત્યંતિક વિયોગ થઈ પરમ અવ્યાબાધ સુખસંપત્તિ સંપ્રાપ્ત થાય.)

ૐ શાંતિઃ શાંતિઃ શાંતિઃ

[અપ્ર.લ. ૪૨] [૮૪૦-૨] ધર્મપુર, ચૈત્ર વદ ૫, ૧૯૫૬.

શ્રીમત્ પરમગુરુભ્યો નમઃ

જનવૃત્તિ જ્યાં સંકુચિત ન સંભવતી હોય અને નિવૃત્તિને યોગ્ય વિશેષ કારણો જ્યાં હોય તેવાં ક્ષેત્રે મહત્ પુરુષોએ વિહાર-ચાતુર્માસસ્થિતિ-કર્ત્તવ્ય છે. શાંતિઃ.

[×] [૮૪૧] અમદાવાદ, ભીમનાથ, વૈ. શુદ ૬, ૧૯૫૬.

આજે દશા આદિ સંબંધી જે જણાવ્યું છે અને બીજ વાવ્યું છે તેને ખોતરશો નહિ. તે સફળ થશે.

'ચતુરંગુલ હૈ દગસેં મિલ હૈ'*-એ આગળ પર સમજાશે.

એક શ્લોક વાંચતાં અમને હજારો શાસ્ત્રનું ભાન થઈ તેમાં ઉપયોગ ફરી વળે છે.

[×] [૮૪૨] મોરબી, વૈ. શુદ ૮, ૧૯૫૬.

ૐ

'ભગવદ્ગીતા'માં પૂર્વાપર વિરોધ છે, તે અવલોકવા તે આપેલ છે. પૂર્વાપર શું વિરોધ છે તે અવલોકનથી જણાઈ આવશે. પૂર્વાપર અવિરોધ એવું દર્શન, એવાં વચન, તે વીતરાગનાં છે.

ભગવદ્ગીતાપર ઘણાં ભાષ્ય-ટીકા રચાયાં છે. 'વિદ્યારણ્ય સ્વામી'ની, 'જ્ઞાનેશ્વરી' આદિ. દરેક પોતપોતાની માનીનતા ઉપર ઉતારી ગયા છે. 'થિઓસૉફી' વાળી તમને આપેલી ઘણે ભાગે સ્પષ્ટ છે. મણિલાલ નભુભાઈએ (ગીતાપર) વિવેચનરૂપ ટીકા કરતાં મિશ્રતા બહુ આણી દીધી છે, સેળભેળ ખીચડો કર્યો છે.

વિદ્વત્તા અને જ્ઞાન એ એક સમજવાનું નથી,-એક નથી. વિદ્વત્તા હોય છતાં જ્ઞાન ન હોય. સાચી વિદ્વત્તા તે કે જે આત્માર્થે હોય, જેથી આત્માર્થ સરે, આત્મત્ત્વ સમજાય, પમાય. આત્માર્થ હોય ત્યાં જ્ઞાન હોય, વિદ્વત્તા હોય વા ન પણ હોય.

મણિભાઈ કહે છે (ષડ્દર્શન સમુચ્ચયની પ્રસ્તાવનામાં) કે હરિભદ્રસૂરિને વેદાંતની ખબર ન હતી, વેદાંતની ખબર હત તો એવી કુશાગ્રબુદ્ધિના હરિભદ્રસૂરિ જૈન તરફથી પોતાનું વલણ ફેરવી વેદાંતમાં ભળત. ગાઢ મતાભિનિવેશથી મણિભાઈનું આ વચન નિકળ્યું છે. હરિભદ્રસૂરિને વેદાંતની ખબર હતી કે નહીં એ મણિભાઈએ હરિભદ્રસૂરિનો 'ધર્મસંગ્રહણી' જોયો હત તો ખબર પડત. *હરિભદ્રસૂરિને વેદાંતાદિ બધાં દર્શનોની ખબર હતી. તે બધાં દર્શનોની પર્યાલોચનાપૂર્વક* તેમણે જૈનદર્શનને પૂર્વાપર અવિરોધ પ્રતીત કર્યું હતું. અવલોકનથી જણાશે. 'ષડ્દર્શનસમુચ્ચય'ના ભાષાંતરમાં દોષ છતાં મણિભાઈએ ભાષાંતર ઠીક કર્યું છે. એ સુધારી શકાશે.

[×] [૮૪૩] શ્રી મોરબી, વૈ. શુદ ૯, ૧૯૫૬.

ૐ

વર્ત્તમાનકાળમાં ક્ષયરોગ વિશેષ વૃદ્ધિ પામ્યો છે, અને પામતો જાય છે. એનું મુખ્ય કારણ બ્રહ્મચર્યની ખામી, આળસ અને વિષયાદિની આસક્તિ છે. ક્ષયરોગનો મુખ્ય ઉપાય બ્રહ્મચર્ય સેવન, શુદ્ધ સાત્ત્વિક આહાર-પાન અને નિયમિત વર્ત્તન છે.

[×] [૮૪૪]† વવાણીઆ, વૈ. ૧૯૫૬.

યથાર્થ જ્ઞાનદશા, સમ્યક્ત્વદશા, ઉપશમદશા તે તો જે યથાર્થ મુમુક્ષુ જીવ સત્પુરુષના સમાગમમાં આવે તે જાણે. જેમના ઉપદેશે તેવી દશાના અંશો પ્રગટે તેમની

* જુઓ આંક ૨૨૫નું પદ ૭ મું—સંશોધક. મ. કિ.

† આ લેખ 'ઉપદેશસાર' જણાય છે.—સંશોધક.

પોતાની દશામાં તે ગુણ કેવા ઉત્કૃષ્ટ રહ્યા હોવા જોઈએ તે વિચારવું સુગમ છે; અને એકાંત નયાત્મક જેમનો ઉપદેશ હોય તેથી તેવી એક પણ દશા પ્રાપ્ત થવી સંભવતી નથી. સત્પુરુષની વાણી સર્વ નયાત્મક વર્ત્તે છે.

બીજા પ્રશ્નોના ઉત્તરઃ—

પ્ર૦-જિનઆજ્ઞાઆરાધક[ને] સ્વાધ્યાય ધ્યાનથી મોક્ષ છે કે શી રીતે?

ઉ૦-તથારૂપ પ્રત્યક્ષ સદ્ગુરુને યોગે અથવા કોઈ પૂર્વના દૃઢ આરાધનથી જિનાજ્ઞા યથાર્થ સમજાય, યથાર્થ પ્રતીત થાય, અને યથાર્થ આરાધાય તો મોક્ષ થાય એમાં સંદેહ નથી.

પ્ર૦-જ્ઞાનપ્રજ્ઞાએ સર્વ વસ્તુ જાણેલી પ્રત્યાખ્યાનપ્રજ્ઞાએ પચ્ચખે તે પંડિત કહ્યા છે.

ઉ૦-તે યથાર્થ છે. જે જ્ઞાને કરીને પરભાવ પ્રત્યેનો મોહ ઉપશમ અથવા ક્ષય ન થયો, તે જ્ઞાન 'અજ્ઞાન' કહેવા યોગ્ય છે અર્થાત્ જ્ઞાનનું લક્ષણ પરભાવ પ્રત્યે ઉદાસીન થવું તે છે.

પ્ર૦-એકાંત જ્ઞાન માને તેને મિથ્યાત્વી કહ્યા છે. ઉ૦-તે યથાર્થ છે.

પ્ર૦-એકાંત ક્રિયા માને તેને મિથ્યાત્વી કહ્યા છે. ઉ૦-તે યથાર્થ છે.

પ્ર૦-ચાર કારણ મોક્ષ જવાને કહ્યાં છે. તે ચારમાંથી એકકે કારણ તોડીને [છોડીને] મોક્ષે જાય કે ચાર સંયુક્તથી?

ઉ૦-જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર અને તપ એ ચાર કારણ મોક્ષનાં કહ્યાં છે, તે એક બીજાં અવિરોધપણે પ્રાપ્ત થયે મોક્ષ થાય.

પ્ર૦-સમકિત-અધ્યાત્મની શૈલી શી રીતે છે?

ઉ૦-યથાર્થ સમજાયે પરભાવથી આત્યંતિક નિવૃત્તિ કરવી તે અધ્યાત્મ માર્ગ છે. જેટલી જેટલી નિવૃત્તિ થાય તેટલા તેટલા સમ્યક્ અંશ છે.

પ્ર૦-'પુદ્ગલસેં રાતો રહે' છે,-ઇ૦. ઉ૦-પુદ્ગલમાં રક્તમાનપણું તે મિથ્યાત્વભાવ છે.

પ્ર૦-'અંતરાત્મા પરમાત્માને ધ્યાવે'-ઇ૦.

ઉ૦-અંતરાત્મપણે પરમાત્મસ્વરૂપ ધ્યાવે તો પરમાત્મા થાય.

પ્ર૦-અને હાલ ધ્યાન શું વર્ત્તે છે? ઇ૦.

ઉ૦-સદ્ગુરુનાં વચનને વારંવાર વિચારી, અનુપ્રેક્ષીને પરભાવથી આત્માને અસંગ કરવો તે.

પ્ર૦-સમકિત નામ ધરાવી વિષયાદિની આકાંક્ષાને-પુદ્ગલભાવને-સેવવામાં કંઈ બાધ નથી અને અમને બંધ નથી એમ કહે છે તે યથાર્થ કહે છે કે કેમ?

ઉ૦-જ્ઞાનીના માર્ગની દૃષ્ટિએ જોતાં તે માત્ર મિથ્યાત્વ જ કથે છે. પુદ્ગલભાવે ભોગવે અને આત્માને કર્મ લાગતાં નથી એમ કહે તે જ્ઞાનીની દૃષ્ટિનું વચન નથી, વાચાજ્ઞાનીનું વચન છે.

પ્ર૦-જૈન પુદ્ગલભાવ ઓછો થયે આત્મધ્યાન પરિણમશે એમ કહે છે તે કેમ?

ઉ૦-તે યથાર્થ કહે છે.

પ્ર૦-સ્વભાવદશા શો ગુણ આપે? ઉ૦-તથારૂપ સંપૂર્ણ હોય તો મોક્ષ થાય.

પ્ર૦-વિભાવદશા શું ફળ આપે? ઉ૦-જન્મ, જરા, મરણાદિ સંસાર.

પ્ર૦-વીતરાગની આજ્ઞાથી પોરસીની સ્વાધ્યાય કરે તો શું ફળ થાય?

ઉ૦-તથારૂપ હોય તો યાવત્ મોક્ષ થાય.

પ્ર૦-વીતરાગની આજ્ઞાથી પોરસીનું ધ્યાન કરે તો શું ફળ થાય?

ઉ૦–તથારૂપ હોય તો યાવત્ મોક્ષ થાય.

આ પ્રમાણે તમારા પ્રશ્નોના સંક્ષેપમાં ઉત્તર લખું છઉં. લૌકિકભાવ છોડી દઈ, વાચાજ્ઞાન તજી દઈ, કલ્પિત વિધિનિષેધ તજી દઈ જે જીવ પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનીની આજ્ઞાને આરાધી, તથારૂપ ઉપદેશ પામી, તથારૂપ આત્માર્થે પ્રવર્ત્તે તેનું અવશ્ય કલ્યાણ થાય.

નિજકલ્પનાએ જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્રાદિનું સ્વરૂપ ગમે તેમ સમજી લઈને અથવા નિશ્ચયનયાત્મક બોલો શીખી લઈને સદ્વ્યવહાર લોપવામાં જે પ્રવર્ત્તે તેથી આત્માનું કલ્યાણ થવું સંભવતું નથી; અથવા કલ્પિત વ્યવહારના દુરાગ્રહમાં રોકાઈ રહીને પ્રવર્ત્તતાં પણ જીવને કલ્યાણ થવું સંભવતું નથી.

જ્યાં જ્યાં જે જે યોગ્ય છે, તહાં સમજવું તેહ,
ત્યાં ત્યાં તે તે આચરે, આત્માર્થી જન એહ.

—'આત્મસિદ્ધિશાસ્ત્ર'

એકાંત ક્રિયાજડત્વમાં અથવા એકાંત શુષ્કજ્ઞાનથી જીવનું કલ્યાણ ન થાય.

---

[૫૬૨] [૮૪૫] વવાણીઆ, વૈશાખ વદ ૮ મંગળ, ૧૯૫૬.

ૐ

પ્રમત્ત-પ્રમત્ત એવા વર્તમાન જીવો છે, અને પરમ પુરુષોએ અપ્રમત્તમાં સહજ આત્મશુદ્ધિ કહી છે, માટે તે વિરોધ શાંત થવા પરમ પુરુષનો સમાગમ, ચરણનો યોગ જ પરમ હિતકારી છે. ૐ શાંતિ:.

---

[૫૬૩] [૮૪૬] વવાણીઆ, વૈશાખ વદી ૯ બુધ, ૧૯૫૬.

'મોક્ષમાળા'માં શબ્દાંતર અથવા પ્રસંગવિશેષમાં કોઈ વાકયાંતર કરવાની વૃત્તિ થાય તે કરશો. ઉપોદ્ઘાત આદિ લખવાની વૃત્તિ હોય તે લખશો. જીવનચરિત્રની વૃત્તિ ઉપશાંત કરશો.

ઉપોદ્ઘાતથી વાચકને, શ્રોતાને અલ્પ-અલ્પ મતાંતરની વૃત્તિ વિસ્મરણ થઈ જ્ઞાની પુરુષોના આત્મસ્વભાવરૂપ પરમ ધર્મનો વિચાર કરવાની સ્ફુરણા થાય એવો લક્ષ સામાન્યપણે રાખશો. સહજ સૂચના છે. શાંતિ:.

[અપ્ર.લ. ૪૫] [૮૪૭] વવાણીઆ, વૈશાખ વદ ૧૩ શનિ, ૧૯૫૬.

ૐ આર્ય મુનિવરોનાં ચરણકમળમાં યથાવિધિ નમસ્કાર પ્રાપ્ત થાય.

જ્યાં ઘણાં વિરોધી ગૃહવાસી જન અથવા જ્યાં આહારાદિનો જનસમૂહનો સંકોચભાવ રહેતો હોય ત્યાં ચાતુર્માસ યોગ્ય નથી. બાકી સર્વે ક્ષેત્ર શ્રેયકારી જ છે.

આત્માર્થીને વિક્ષેપનો હેતુ શું હોય? તેને બધું સમાન જ છે, આત્મતાએ વિચરતા એવા આર્ય પુરુષોને ધન્ય છે. ૐ શાંતિ:.

[અપ્ર.લ. ૪૭] [૮૪૮] વવાણીઆ, વૈશાખ વદ ,,, સોમ, ૧૯૫૬.

ૐ

આર્ય મુનિવરોને અર્થે અવિક્ષેપપણું સંભવિત છે. વિનયભક્તિ એ મુમુક્ષુઓનો ધર્મ છે.

અનાદિથી ચપળ એવું મન સ્થિર કરવું. પ્રથમ અત્યંતપણે સામું થાય એમાં કાંઈ આશ્ચર્ય નથી. ક્રમે કરીને તે મનને મહાત્માઓએ સ્થિર કર્યું છે, શમાવ્યું–ક્ષય કર્યું–એ ખરેખર આશ્ચર્યકારક છે.

[અપ્ર.લ. ૪૬] [૮૪૮-૧]

મુનિઓને અર્થે અવિક્ષેપપણું જ સંભવિત છે. મુમુક્ષુઓએ વિનય કર્ત્તવ્ય છે.

'ક્ષાયોપશમિક અસંખ્ય, ક્ષાયક એક અનન્ય.' મનન અને નિદિધ્યાસન કરતાં આ વાક્યથી જે પરમાર્થ અંતરાત્મવૃત્તિમાં પ્રતિભાસે તે યથાશક્તિ લખવો યોગ્ય છે. શાંતિઃ

[અપ્ર.લ. ૨૯] [૮૪૮-૨] ઈડર, માર્ગ. વદ ,, ૧૯૫૫. પાઠા. ૧૯૫૬.

પત્ર સંપ્રાપ્ત થયું. યથાર્થ જોઈએ તો શરીર એ જ વેદનાની મૂર્ત્તિ છે. સમયે સમયે જીવ તે દ્વારાએ વેદના જ વેદે છે. ક્વચિત્ શાતા અને પ્રાયે અશાતા જ વેદે છે. માનસિક અશાતાનું મુખ્યપણું છતાં તે સૂક્ષ્મસમ્યગ્દૃષ્ટિવાનને જણાય છે. શારીરિક અશાતાનું મુખ્યપણું સ્થૂળ દૃષ્ટિવાનને પણ જણાય છે. જે વેદના પૂર્વે સુદૃઢ બંધથી જીવે બંધન કરી છે, તે વેદના ઉદય સંપ્રાપ્ત થતાં ઇન્દ્ર, ચંદ્ર, નાગેન્દ્ર કે જિનેન્દ્ર પણ રોકવાને સમર્થ નથી. તેનો ઉદય જીવે વેદવો જ જોઈએ. અજ્ઞાન દૃષ્ટિ જીવો ખેદથી વેદે તોપણ કંઈ તે વેદના ઘટતી નથી કે જતી રહેતી નથી. સત્યદૃષ્ટિવાન જીવો શાંત ભાવે વેદે તો તેથી તે વેદના વધી જતી નથી, પણ નવીન બંધનો હેતુ થતી નથી. પૂર્વની બળવાન નિર્જરા થાય છે. આત્માર્થીને એ જ કર્ત્તવ્ય છે.

'હું શરીર નથી, પણ તેથી ભિન્ન એવો જ્ઞાયક આત્મા છું, તેમ નિત્ય શાશ્વત છું. આ વેદના માત્ર પૂર્વ કર્મની છે, પણ મારું સ્વરૂપ નાશ કરવાને તે સમર્થ નથી, માટે મારે ખેદ કર્ત્તવ્ય જ નથી' એમ આત્માર્થીનું અનુપ્રેક્ષણ હોય છે.

---

[૫૬૪] [૮૪૯] વવાણીઆ, જ્યેષ્ઠ સુદ ૧૧, ૧૯૫૬.

આર્ય ત્રિભુવને અલ્પસમયમાં શાંતવૃત્તિથી દેહોત્સર્ગ કર્યાના ખબર શ્રુત થયા. સુશીલ મુમુક્ષુએ અન્ય સ્થાન ગ્રહણ કર્યું.

જીવના વિવિધ પ્રકારનાં મુખ્ય સ્થાનક છે. દેવલોકમાં ઇન્દ્ર તથા સામાન્ય ત્રયસ્ત્રિંશદાદિકનાં સ્થાનક છે. મનુષ્યમાં ચક્રવર્ત્તિ, વાસુદેવ, બળદેવ તથા માંડલિકાદિકનાં સ્થાન છે. તિર્યંચમાં પણ ક્યાંએક ઇષ્ટ ભોગભૂમ્યાદિક સ્થાન છે. તે સર્વ સ્થાનને જીવ છાંડશે એ નિઃસંદેહ છે. જ્ઞાતિ, ગોત્રી અને બંધુ આદિક એ સર્વનો

તે એવો આ વાસ છે. શાંતિઃ

[અપ્ર.લ. ૪૮] [૮૫૦] વવાણીઆ, જ્યેષ્ઠ સુદ ૧૩ સોમ, ૧૯૫૬.

પરમ કૃપાળુ મુનિવરોને રોમાંચિત ભક્તિથી નમસ્કાર હો!

ચાતુર્માસ સંબંધી મુનિઓને ક્યાંથી વિકલ્પ હોય?

નિર્ગ્રંથો ક્ષેત્રને કયે છેડે બાંધે છે? છેડાનો સંબંધ નથી.

---

[૫૬૬] [૮૫૦-૧] વવાણીઆ, જ્યેષ્ઠ શુદ ૧૩, ૧૯૫૬.

નિર્ગ્રંથ મહાત્માઓનાં દર્શન અને સમાગમ મુક્તિની સમ્યક્ પ્રતીતિ કરાવે છે.

તથારૂપ મહાત્માના એક આર્ય વચનનું સમ્યક્ પ્રકારે અવધારણ થવાથી યાવત્ મોક્ષ થાય એમ શ્રીમાન્ તીર્થંકરે કહ્યું છે. આ જીવમાં તથારૂપ યોગ્યતા જોઈએ.

પરમ કૃપાળુ મુનિવરોને ફરીને નમસ્કાર કરીએ છીએ. શાંતિઃ

[અપ્ર.લ. ૫૯] [૮૫૦-૨] વવાણીઆ, જ્યેષ્ઠ શુદ ૧૩ સોમ, ૧૯૫૬

ॐ

પત્ર અને 'સમયસાર'ની પ્રત સંપ્રાપ્ત થઈ. કુંદકુંદાચાર્યકૃત 'સમયસાર' ગ્રંથ જૂદો છે. આ ગ્રંથકર્ત્તા જૂદા છે, અને ગ્રંથનો વિષય પણ જૂદો છે. ગ્રંથ ઉત્તમ છે.

આર્ય ત્રિભુવને દેહોત્સર્ગ કર્યાના ખબર તમને મળ્યા, તેથી ખેદ થયો તે યથાર્થ છે. આવા કાળમાં આર્ય ત્રિભુવન જેવા મુમુક્ષુઓ વિરલ છે. દિનપ્રતિદિન શાંત અવસ્થાએ કરી તેનો આત્મા સ્વરૂપલક્ષિત થતો હતો. કર્મતત્ત્વને સૂક્ષ્મપણે વિચારી, નિદિધ્યાસન કરી આત્માને તદનુયાયિ પરિણતિનો નિરોધ થાય એ તેનો મુખ્ય લક્ષ હતો. વિશેષ આયુષ હોત તો તે મુમુક્ષુ ચારિત્રમોહને ક્ષીણ કરવા પ્રત્યે અવશ્ય પ્રવર્તત. શાંતિઃ શાંતિઃ શાંતિઃ.

[×] [૮૫૧][1] વવાણીઆ, જ્યેષ્ઠ વદ ૯ ગુરુ, ૧૯૫૬.

વ્યસન વધાર્યાં વધે છે અને નિયમમાં રાખ્યાં નિયમમાં રહે છે. વ્યસનથી કાયાને ઘણું નુકસાન થતું જાય છે તથા મન પરવશ થતું જાય છે. તેથી આ લોક અને પરલોકનું કલ્યાણ ચુકી જવાય છે.

દિવસ પ્રમાણે માણસની પ્રકૃતિ ન હોય તો માણસનું વજન પડે નહીં. અને વજન વિનાનો માનખો આ જગતમાં નકામો છે.

પોતાને મળેલો મનુષ્ય દેહ ભગવાનની ભક્તિ અને સારાં કામમાં ગાળવો જોઈએ.

[અપ્ર.લ. ૪૯] [૮૫૨] વવાણીઆ, જ્યેષ્ઠ વદી ૧૦, ૧૯૫૬.

પત્ર સંપ્રાપ્ત થયાં. શરીર પ્રકૃતિ સ્વસ્થાસ્વસ્થ વર્તે છે, વિક્ષેપ કર્તવ્ય નથી.

હે આર્ય ! અંતર્મુખ થવાનો અભ્યાસ કરો. શાંતિઃ.

[૫૬૫] [૮૫૩] વવાણીઆ, જ્યેષ્ઠ વદી ., ૧૯૫૬.

પરમ પુરુષને અભિમત એવા અભ્યંતર અને બાહ્ય બન્ને સંયમને
ઉલ્લાસિત ભક્તિએ નમસ્કાર

'મોક્ષમાળા' વિષે જેમ તમને સુખ થાય તેમ પ્રવર્તો.

મનુષ્યપણું, આર્યતા, જ્ઞાનીનાં વચનોનું શ્રવણ, તે પ્રત્યે આસ્તિક્યપણું, સંયમ, તે પ્રત્યે વીર્ય પ્રવૃત્તિ, પ્રતિકૂળ યોગોએ પણ સ્થિતિ, અંતપર્યંત સંપૂર્ણ માર્ગરૂપ સમુદ્ર તરી જવો એ ઉત્તરોત્તર દુર્લભ અને અત્યંત કઠણ છે, એ નિઃસંદેહ છે.

શરીરપ્રકૃતિ કવચિત્ ઠીક જોવામાં આવે છે, કવચિત્ તેથી વિપરીત પણ જોવામાં આવે છે, કાંઈક અશાતા-મુખ્યપણું હમણાં જોવામાં આવે છે. ॐ શાંતિઃ.

[૫૬૭] [૮૫૩-૨] વવાણીઆ, જ્યેષ્ઠ વદ ., ૧૯૫૬.

ॐ

ચક્રવર્તિની સમસ્ત સંપત્તિ કરતાં પણ જેનો એક સમયમાત્ર પણ વિશેષ મૂલ્યવાન છે એવો આ મનુષ્યદેહ અને પરમાર્થને અનુકૂળ એવા યોગ સંપ્રાપ્ત છતાં જો જન્મમરણથી રહિત એવાં પરમપદનું ધ્યાન રહ્યું નહીં તો આ મનુષ્યત્વને અધિષ્ઠિત એવા આત્માને અનંતવાર ધિક્કાર હો.

જેમણે પ્રમાદનો જય કર્યો તેમણે પરમ પદનો જય કર્યો. શાંતિઃ.

---

૧ આ લેખ 'ઉપદેશસાર' જણાય છે. સંશોધક.

[×] [૮૫૩-૨] વવાણીઆ, જ્યેષ્ઠ વદ ,, ૧૯૫૬.

શરીરપ્રકૃતિના અનુકૂળ-પ્રતિકૂળપણાને આધીન ઉપયોગ અકર્ત્તવ્ય છે. શાંતિઃ

[૫૯૧] [૮૫૪] વવાણીઆ, જ્યેષ્ઠ વદ ,, ૧૯૫૬.

ચિંતિત જેનાથી પ્રાપ્ત થાય તે મણિને ચિંતામણિ કહ્યો છે. એ જ આ મનુષ્ય દેહ છે કે જે દેહમાં, યોગમાં આત્યંતિક એવા સર્વ દુઃખના ક્ષયની ચિંતિતા ધારી તો પાર પડે છે. અચિંત્ય જેનું મહાત્મ્ય છે એવો સત્સંગરૂપી કલ્પવૃક્ષ પ્રાપ્ત થયે જીવ દરિદ્ર રહે એમ બને તો આ જગતને વિષે તે અગિયારમું આશ્ચર્ય જ છે.

[૫૯૮] [૮૫૫] વવાણીઆ, અશાડ શુદ ૧ ગુરુ, ૧૯૫૬.

બે વખત ઉપદેશ અને એક વખત આહાર ગ્રહણ તથા નિદ્રાસમયવિના બાકીના અવકાશ મુખ્યપણે આત્મવિચારમાં, 'પદ્મનંદી' આદિ શાસ્ત્રાવલોકનમાં અને આત્મ-ધ્યાનમાં વ્યતીત કરવાયોગ્ય છે. કોઈ બાઈ ભાઈ ક્યારેક કંઈ પ્રશ્નાદિ કરે તો તેનું ઘટતું સમાધાન કરવું, કે જેમ તેનો આત્મા શાંત થાય. અશુદ્ધક્રિયાનાં નિષેધક વચનો ઉપ-દેશરૂપે ન પ્રવર્ત્તાવતાં શુદ્ધ ક્રિયામાં જેમ લોકોની રુચિ વધે તેમ ક્રિયા કરાવ્યે જવી.

ઉદાહરણ દાખલ કે જેમ કોઈ એક મનુષ્ય તેની રૂઢી પ્રમાણે સામાયિક વ્રત કરે છે, તો તેનો નિષેધ નહીં કરતાં, તેનો તે વખત ઉપદેશનાં શ્રવણમાં કે સત્શાસ્ત્ર અધ્યયનમાં અથવા કાયોત્સર્ગમાં જાય તેમ તેને ઉપદેશવું. કિંચિત્માત્ર આભાસે પણ તેને સામાયિક વ્રતાદિનો નિષેધ હૃદયમાં પણ ન આવે એવી ગંભીરતાથી શુદ્ધ ક્રિયાની પ્રેરણા કરવી. ખુલ્લી પ્રેરણા કરવા જતાં પણ ક્રિયાથી રહિત થઈ ઉન્મત્ત થાય છે; અથવા તમારી આ ક્રિયા બરાબર નથી એટલું જણાવતાં પણ તમારા પ્રત્યે દોષ દઈ તે ક્રિયા છોડી દે એવો પ્રમત્ત જીવોનો સ્વભાવ છે, અને લોકોની દૃષ્ટિમાં એમ આવે કે તમે જ ક્રિયાનો નિષેધ કર્યો છે. માટે મતભેદથી દૂર રહી, મધ્યસ્થવત્ રહી સ્વાત્માનું હિત કરતાં જેમ જેમ પર આત્માનું હિત થાય તેમ તેમ પ્રવર્ત્તવું, અને જ્ઞાનીના માર્ગનું, જ્ઞાન-ક્રિયાનું સમન્વિતપણું સ્થાપિત કરવું એ જ નિર્જરાનો સુંદર માર્ગ છે.

સ્વાત્મહિતમાં પ્રમાદ ન થાય અને પરને અવિક્ષેપપણે આસ્તિક્યવૃત્તિ બંધાય તેવું તેને શ્રવણ થાય, ક્રિયાની વૃદ્ધિ થાય, છતાં કલ્પિત ભેદ વધે નહીં અને સ્વપર આત્માને શાંતિ થાય એમ પ્રવર્ત્તવામાં ઉલ્લાસિત વૃત્તિ રાખજો. સત્શાસ્ત્ર પ્રત્યે રુચિ વધે તેમ કરજો. ૐ શાંતિઃ

[અપ્ર.લ. ૫૦] [૮૫૫-૨]

'તે માટે ઉભા કર જોડી, જિનવર આગળ કહિયે રે,
સમયચરણ સેવા શુદ્ધ દેજો, જેમ આનંદઘન લહિયે રે,'

—શ્રીમાન્ આનંદઘનજી.

પત્રો સંપ્રાપ્ત થયાં. શરીરપ્રકૃતિ સ્વસ્થાસ્વસ્થ રહે છે; અર્થાત્ ક્વચિત્ ઠીક, ક્વચિત્ અશાતા મુખ્ય રહે છે. મુમુક્ષુ ભાઈઓને તે પણ લોકવિરુદ્ધ ન થાય તેમ તીર્થે ગમન કરતાં આજ્ઞાનો અતિક્રમ નથી. ૐ શાંતિઃ

[૫૯૯] [૮૫૬] મોરબી, અશાડ વદી ૯ શુક્ર, ૧૯૫૬.

સમ્યક્ પ્રકારે વેદના અહિયાસવારૂપ પરમધર્મ પરમ પુરુષોએ કહ્યો છે.

તીક્ષ્ણ વેદના અનુભવતાં સ્વરૂપભ્રંશવૃત્તિ ન થાય એ જ શુદ્ધ ચારિત્રનો માર્ગ છે.

ઉપશમ જ જે જ્ઞાનનું મૂળ છે તે જ્ઞાનમાં તીક્ષ્ણ વેદના પરમ નિર્જરા ભાસવા યોગ્ય છે. ૐ શાંતિઃ

[×] [૮૫૬-૧]

ૐ

અષાડ પૂર્ણિમા પર્યંતના ચાતુર્માસ સંબંધી જે કિંચિત્ અપરાધ થયો હોય તે નમ્રતાથી ખમાવું છઉં. 'પદ્મનંદિ,' 'ગોમટ્ટસાર,' 'આત્માનુશાસન,' 'સમયસારમૂળ,' એ આદિ પરમશાંત શ્રુતનું અધ્યયન થતું હશે. *આત્માનું શુદ્ધસ્વરૂપ સંભારીએ છીએ.* ૐ શાંતિઃ.

[×] [૮૫૭] મોરબી, અશાડ શુદ, ૧૯૫૬.

'प्रशमरसनिमग्नं दृष्टियुग्मं प्रसन्नं, वदनकमलमंकः कामिनीसंगशून्यः।
करयुगमपि यत्ते शस्त्रसंबंधवंध्यं, तदसि जगति देवो वीतरागस्त्वमेव.'

'તારાં બે ચક્ષુ પ્રશમરસમાં ડૂબેલાં છે,-પરમશાંત રસને ઝીલી રહ્યાં છે. તારું મુખકમળ પ્રસન્ન છે;-તેમાં પ્રસન્નતા વ્યાપી રહી છે. તારો ખોળો સ્ત્રીના સંગથી રહિત છે. તારા બે હાથ શસ્ત્રસંબંધ વિનાના છે;-તારા હાથમાં શસ્ત્ર નથી. આમ તું જ વીતરાગ જગતમાં દેવ છું.'

દેવ કોણ? વીતરાગ. દર્શનયોગ્ય મુદ્રા કઈ? વીતરાગતા સૂચવે તે.

'સ્વામી કાર્તિકેયાનુપ્રેક્ષા' વૈરાગ્યનો ઉત્તમ ગ્રંથ છે. દ્રવ્યને, વસ્તુને યથાવત્ લક્ષમાં રાખી વૈરાગ્યનું એમાં નિરૂપણ કર્યું છે. ગઈ સાલ મદ્રાસ ભણી જવું થયું હતું. કાર્તિક સ્વામી એ ભૂમિમાં બહુ વિચર્યા છે. એ તરફના નગ્ન, ભવ્ય, ઊંચા, અડોલ વૃત્તિથી ઉભેલા પહાડ નિરખી સ્વામી કાર્તિકેયાદિની અડોલ, વૈરાગ્યમય દિગંબરવૃત્તિ યાદ આવતી હતી.

નમસ્કાર તે સ્વામી કાર્તિકેયાદિને.

[×] [૮૫૮] મોરબી, શ્રાવણ વદ ૪ મંગળ, ૧૯૫૬.

ૐ સંસ્કૃત અભ્યાસના યોગ વિષે લખ્યું, પણ **જ્યાંસુધી આત્મા સુદૃઢ પ્રતિજ્ઞાથી વર્તે નહીં, ત્યાંસુધી આજ્ઞા કરવી ભયંકર છે.**

જે નિયમોમાં અતિચારાદિ પ્રાપ્ત થયાં હોય તેનું યથાવિધિ કૃપાળુ મુનિશ્રીઓ પ્રત્યે પ્રાયશ્ચિત્ત ગ્રહણ કરી આત્મશુદ્ધતા કરવી યોગ્ય છે, નહીં તો ભયંકર તીવ્ર બંધનો હેતુ છે. નિયમને વિષે સ્વેચ્છાચાર પ્રવર્તન કરતાં મરણ શ્રેય છે, એવી મહત્પુરુષોની આજ્ઞાનો કાંઈ વિચાર રાખ્યો નહીં; એવો પ્રમાદ આત્માને ભયંકર કેમ ન થાય?

[×] [૮૫૯] મોરબી, શ્રાવણ વદ ૫ બુધ, ૧૯૫૬.

ૐ

કદાપિ જો નિવૃત્તિ મુખ્ય સ્થળની સ્થિતિના ઉદયનો અંતરાય પ્રાપ્ત થયો તો હે આર્ય! સદા સવિનય એવી પરમ નિવૃત્તિ, તે તમે શ્રાવણ વદ ૧૧થી ભાદ્રપદ શુદ પૂર્ણિમા પર્યંત એવી રીતે સેવજો કે સમાગમવાસી મુમુક્ષુઓને તમે વિશેષ ઉપકારક થાઓ અને તે સૌ નિવૃત્તિભૂત સદ્નિયમોને સેવતાં સત્શાસ્ત્ર અધ્યયનાદિમાં એકાગ્ર થાય, યથાશક્તિ વ્રત, નિયમ, ગુણના ગ્રહણ કરતાં થાય.

શરીર પ્રકૃતિમાં સબળ અશાતાના ઉદયથી જો નિવૃત્તિમુખ્ય સ્થળનો અંતરાય જણાશે તો અત્રેથી 'યોગશાસ્ત્ર'નું પુસ્તક તમારાં અધ્યયન-મનનાદિ અર્થે ઘણુંકરી મોકલવાનું થશે; જેના ચાર પ્રકાશ બીજા મુમુક્ષુ ભાઈઓને પણ શ્રવણ કરાવતાં પરમ લાભનો સંભવ છે.

હે આર્ય! અલ્પાયુષિ દુષમકાળમાં પ્રમાદ કર્ત્તવ્ય નથી; તથાપિ આરાધક જીવોનો તદ્વત્ સુદૃઢ ઉપયોગ વર્તે છે. *આત્મબલાધીનતાથી પત્ર લખાયું છે.* ૐ શાંતિઃ.

[×] [૮૯૦] મોરબી, શ્રાવણ વદ ૮, ૧૯૫૬.

'ષડ્દર્શનસમુચ્ચય,' 'યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચય'નાં ભાષાંતર ગુજરાતીમાં કરવાયોગ્ય છે, તે કરશો. 'ષડ્દર્શનસમુચ્ચય'નું ભાષાંતર થયેલ છે પણ તે સુધારી ફરી કરવાયોગ્ય છે. ધીમે ધીમે થશે. કરશો. આનદઘનજી ચોવિશીના અર્થ પણ વિવેચન સાથે લખશો.

नमो दुर्वाररागादिवैरिवारनिवारिणे,
अर्हते योगिनाथाय महावीराय तायिने.

શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય 'યોગશાસ્ત્ર'ની રચના કરતાં મંગલાચરણમાં વીતરાગ સર્વજ્ઞ અરિહંત યોગીનાથ મહાવીરને સ્તુતિરૂપે નમસ્કાર કરે છે.

'વાર્યા વારી ન શકાય, વારવા બહુ બહુ મુશ્કેલ એવા રાગ-દ્વેષ-અજ્ઞાનરૂપી શત્રુના સમૂહને જેણે વાર્યા, જીત્યા; જે વીતરાગ સર્વજ્ઞ થયા; વીતરાગ સર્વજ્ઞ થતાં જે અર્હત્ પૂજવા યોગ્ય થયા; અને વીતરાગ અર્હત્ થતાં મોક્ષ અર્થે પ્રવર્ત્તન છે જેનું એવા જુદા જુદા યોગીઓના જે નાથ થયા; નેતા થયા; અને એમ નાથ થતાં જે જગતના નાથ, તાત, ત્રાતા થયા; એવા જે મહાવીર તેને નમસ્કાર હો.' અહિં સદ્દેવના અપાયઅપગમ અતિશય, જ્ઞાન અતિશય, વચન અતિશય અને પૂજા અતિશય સૂચવ્યા. આ મંગલ સ્તુતિમાં સમગ્ર 'યોગશાસ્ત્ર'નો સાર શમાવી દીધો છે. સદ્દેવનું નિરૂપણ કર્યું છે. સમગ્ર વસ્તુ સ્વરૂપ-તત્ત્વજ્ઞાન-શમાવી દીધું છે. ઉકેલનાર ખોજક જોઈએ.

લૌકિક મેળામાં વૃત્તિને ચંચળ કરે એવા પ્રસંગ વિશેષ હોય. સાચો મેળો સત્સંગનો. એવા મેળામાં વૃત્તિની ચંચળતા ઓછી થાય, દૂર થાય. માટે સત્સંગમેળાને જ્ઞાનીઓએ વખાણ્યો છે,-ઉપદેશ્યો છે.

[×] [૮૯૧] મોરબી, શ્રાવણ વદ ૯, ૧૯૫૬.

ॐ જિનાય નમઃ

પરમનિવૃત્તિ નિરંતર સેવવી એ જ જ્ઞાનીની પ્રધાન આજ્ઞા છે; તથારૂપ યોગમાં અસમર્થતા હોય તો નિવૃત્તિ સદા સેવવી, અથવા સ્વાત્મવીર્ય ગોપવ્યા શિવાય અને તેટલો નિવૃત્તિ સેવવાયોગ્ય અવસર પ્રાપ્ત કરી આત્માને અપ્રમત્ત કરવો એમ આજ્ઞા છે. અષ્ટમી, ચતુર્દશી આદિ પર્વતિથિએ એવા આશયથી સુનિયમિત વર્તનથી વર્તવા આજ્ઞા કરી છે. જે સ્થળે ધર્મસુદૃઢતા સંપ્રાપ્ત થાય, ત્યાં શ્રાવણ વદ ૧૧ થી ભાદ્રપદ પૂર્ણિમા પર્યંત સ્થિતિ કરવી યોગ્ય છે. જ્ઞાનીના માર્ગની પ્રતીતિમાં નિ:સંશયતા પ્રાપ્ત થાય, ઉત્તમ ગુણવ્રત, નિયમ, શીલ અને દેવગુરુ ધર્મની ભક્તિમાં વીર્ય પરમ ઉલ્લાસ પામી પ્રવર્ત્તે એમ સુદૃઢતા કરવી યોગ્ય છે અને એ જ પરમ મંગળકારી છે.

જ્યાં સ્થિતિ કરો ત્યાં સમાગમવાસીઓને જ્ઞાનીના માર્ગની પ્રતીતિ સુદૃઢ થાય અને અપ્રમત્તપણે સુશીલની વૃદ્ધિ કરે એવું તમારું વર્તન રાખજો. ॐ શાંતિઃ.

[૫૭૦] [૮૯૨] મોરબી, શ્રાવણ વદ ૧૦, ૧૯૫૬.

આજે 'યોગશાસ્ત્ર' ગ્રંથ ટપાલમાં મોકલવાનું થયું છે. મુમુક્ષુઓના અધ્યયન અને શ્રવણ-મનન અર્થે શ્રાવણ વદ ૧૧ થી ભાદ્રપદ સુદ પૂર્ણિમા પર્યંત સુવ્રત, નિયમ અને નિવૃત્તિપરાયણતાના હેતુએ એ ગ્રંથનો ઉપયોગ કર્ત્તવ્ય છે.

પ્રમત્તભાવે આ જીવનું ભુંડું કરવામાં કાંઈ ન્યૂનતા રાખી નથી, તથાપિ આ જીવને નિજ હિતનો ઉપયોગ નથી એ જ અતિશય ખેદકારક છે.

હે આર્ય! હાલ તે પ્રમત્તભાવને ઉલ્લાસિત વીર્યથી મોળો પાડી, સુશીલ સહિત, સત્શ્રુતનું અધ્યયન કરી નિવૃત્તિએ આત્મભાવને પોષજો.

[×] [૮૬૩] મોરબી, શ્રાવણ વદ ૧૦, ૧૯૫૬.

[શ્રી પર્યુષણ આરાધન]

એકાંત યોગ્યસ્થળમાં, પ્રભાતેઃ (૧) દેવગુરુની ઉત્કૃષ્ટ ભક્તિવૃત્તિએ અંતરાત્મધ્યાનપૂર્વક બે ઘડીથી ચાર ઘડી સુધી ઉપશાંત વ્રત. (૨) શ્રુત 'પદ્મનંદી' આદિ અધ્યયન, શ્રવણ. મધ્યાન્હેઃ (૧) ચાર ઘડી ઉપશાંત વ્રત, (૨) શ્રુત 'કર્મગ્રંથ'નું અધ્યયન, શ્રવણ. 'સુદ્રષ્ટિતરંગિણી' આદિનું થોડું અધ્યયન. સાયંકાળેઃ (૧) ક્ષમાપનાનો પાઠ. (૨) બે ઘડી ઉપશાંત વ્રત. (૩) કર્મ વિષયની જ્ઞાનચર્ચા.

રાત્રી ભોજન-સર્વ પ્રકારના-સર્વથા ત્યાગ. બને તો ભાદ્રપદ પૂર્ણિમા સુધી એક વખત આહારગ્રહણ. પંચમીને દિવસે ઘી, દૂધ, તેલ દહિંનો પણ ત્યાગ. ઉપશાંત વ્રતમાં વિશેષ કાળનિર્ગમન. બને તો ઉપવાસ ગ્રહણ કરવો. લીલોત્રી સર્વથા ત્યાગ (આઠે દિવસ). બ્રહ્મચર્ય આઠે દિવસ પાળવું. બને તો ભાદ્રપદ પુનેમ સુધી. શમમ્.

[×] [૮૬૫] વઢવાણ કૅમ્પ, ભાદ્રપદ વદ. ૧૯૫૬.

'મોક્ષમાળા'ના પાઠ અમે માપી-માપીને લખ્યા છે. ફરી આવૃત્તિ અંગે સુખ ઉપજે તેમ પ્રવર્તો. કેટલાંક વાકય નીચે લીટી દોરી છે તેમ કરવા જરૂર નથી. શ્રોતા-વાંચકને બનતાં સુધી આપણા અભિપ્રાયે ન દોરવા લક્ષ રાખવું. શ્રોતા-વાંચકમાં પોતાની મેળે અભિપ્રાય ઉગવા દેવો. સારાસાર તોલ કરવાનું વાંચનાર-શ્રોતાના પર છોડી દેવું. આપણે તેમને પોતાને ઉગી શકે એવા અભિપ્રાયને થંભી ન દેવો.

'પ્રજ્ઞાવબોધ' ભાગ 'મોક્ષમાળા'ના ૧૦૮ મણુકા અત્રે લખાવશું.

પરમ સત્શ્રુતના[1] પ્રચારરૂપ એક યોજના ધારી છે. તે પ્રચાર થઈ પરમાર્થ-માર્ગ પ્રકાશ પામે તેમ થશે.

[×] [૮૬૫-૧]

[શ્રી 'મોક્ષમાળા'ના 'પ્રજ્ઞાવબોધ' ભાગની સંકલના]

૧ વાચકને પ્રેરણા.	૨ જિન દેવ.	૩ નિર્ગ્રંથ.
૪ દયાની પરમ ધર્મતા.	૫ સાચું બ્રાહ્મણપણું.	૬ મૈત્રી આદિ ચાર ભાવના.
૭ સત્શાસ્ત્રનો ઉપકાર.	૮ પ્રમાદના સ્વરૂપનો વિશેષ વિચાર.	૯ ત્રણ મનોરથ.
૧૦ ચાર સુખ શય્યા.	૧૧ વ્યવહારિક જીવોના ભેદ.	૧૨ ત્રણ આત્મા.
૧૩ સમ્યગ્દર્શન.	૧૪ મહાત્માઓની અસંગતા.	૧૫ સર્વોત્કૃષ્ટ સિદ્ધિ.
૧૬ અનેકાંતની પ્રમાણતા.	૧૭ મન-ભ્રાંતિ.	૧૮ તપ.
૧૯ જ્ઞાન.	૨૦ ક્રિયા.	૨૧ આરંભ પરિગ્રહની નિવૃત્તિ ઉપર જ્ઞાનીએ આપેલો ઘણો ભાર.
૨૨ દાન.	૨૩ નિયમિતપણું.	૨૪ જિનાગમસ્તુતિ.
૨૫ નવતત્ત્વનું સામાન્ય સંક્ષેપ સ્વરૂપ.	૨૬ સાર્વત્રિક શ્રેય.	૨૭ સદ્ગુણ.
૨૮ દેશધર્મવિષે વિચાર.	૨૯ મૌન.	૩૦ શરીર.
૩૧ પુનર્જન્મ.	૩૨ પંચમહાવ્રતવિષે વિચાર.	૩૩ દેશબોધ.

---

[1] શ્રી 'પરમશ્રુતપ્રભાવક મંડળ'ની યોજના થઈ, અને 'પ્રજ્ઞાવબોધ મોક્ષમાળા'ની સંકલના લખાવી. મ. કિ.

૩૪ પ્રશસ્તયોગ. ૩૫ સરળપણું. ૩૬ નિરભિમાનપણું.
૩૭ બ્રહ્મચર્યનું સર્વોત્કૃષ્ટપણું. ૩૮ આજ્ઞા. ૩૯ સમાધિ મરણ.
૪૦ વૈતાલિય અધ્યયન. ૪૧ સંયોગનું અનિત્યપણું. ૪૨ મહાત્માઓની અનંત સમતા.
૪૩ માથે ન જોઈએ. ૪૪ (ચાર) ઉદયાદિ ભંગ. ૪૫ જિનમતનિરાકરણ.
૪૬ મહામોહનીય સ્થાનક. ૪૭ તીર્થંકરપદ સંપ્રાપ્તિ સ્થાનક. ૪૮ માયા.
૪૯ પરિષહજય. ૫૦ વીરત્વ. ૫૧ સદ્ગુરુ સ્તુતિ.
૫૨ પાંચ પરમપદવિષે વિશેષ વિચાર. ૫૩ અવિરતિ. ૫૪ અધ્યાત્મ.
૫૫ મંત્ર. ૫૬ ૭ પદ નિશ્ચય. ૫૭ મોક્ષમાર્ગની અવિરોધતા.
૫૮ સનાતન ધર્મ. ૫૯ સૂક્ષ્મ તત્ત્વપ્રતીતિ. ૬૦ સમિતિ–ગુપ્તિ.
૬૧ કર્મના નિયમો. ૬૨ મહત્પુરુષોની અનંત દયા. ૬૩ નિર્જરાક્રમ.
૬૪ આકાંક્ષાસ્થાનકે કેમ વર્તવું? ૬૫ મુનિધર્મયોગ્યતા. ૬૬ પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ.
૬૭ ઉન્મત્તતા. ૬૮ એક અંતર્મુહૂર્ત. ૬૯ દર્શન સ્તુતિ.
૭૦ વિભાવ. ૭૧ રસાસ્વાદ. ૭૨ અહિંસા અને સ્વચ્છંદતા.
૭૩ અલ્પ શિથીલપણાથી મહાદોષના જન્મ. ૭૪ પારમાર્થિક સત્ય. ૭૫ આત્મભાવના.
૭૬ જિનભાવના. ૭૭ થી ૯૦ મહત્પુરુષ ચરિત્ર. ૯૧ થી ૧૦૦ (કોઈ ભાગમાં વધારો).
૧૦૧–૧૦૬ હિતાર્થી પ્રશ્નો. ૧૦૭–૧૦૮ સમાપ્તિ અવસર.

[અપ્ર.હ.૫૧] [૮૬૬] વઢવાણ કૅમ્પ, કા. શુદ ૫ રવિ, ૧૯૫૭.

ૐ

વર્તમાન દુષમકાળ વર્તે છે. મનુષ્યોનાં મન પણ દુષમ જ જોવામાં આવે છે. ઘણુંકરીને પરમાર્થથી શુષ્ક અંતઃકરણવાળા પરમાર્થનો દેખાવ કરી સ્વેચ્છાએ વર્તે છે.

એવા વખતમાં કેનો સંગ કરવો, કેની સાથે કેટલું કામ પાડવું, કેની સાથે કેટલું બોલવું, કેની સાથે પોતાના કેટલા કાર્ય વ્યવહારનું સ્વરૂપ વિદિત કરી શકાય; એ બધું લક્ષમાં રાખવાનો વખત છે. નહીં તો સદ્વૃત્તિવાન જીવને એ બધાં કારણો હાનિ કર્ત્તા થાય છે. ૐ શાંતિઃ

[×] [૮૬૭] મુંબઈ, માટુંગા, માગશર, ૧૯૫૭.

શ્રી 'શાંતસુધારસ'નું પણ ફરી વિવેચનરૂપ ભાષાંતર કરવાયોગ્ય છે, તે કરશો.

---

[૮૬૮]

['દેવાગમસ્તોત્ર' જે મહાત્મા સમંતભદ્રાચાર્યે (જેના નામનો શબ્દાર્થ 'કલ્યાણ જેને માન્ય છે,' એવો થાય છે) બનાવેલ છે, અને તેના ઉપર દિગમ્બર તથા શ્વેતામ્બર આચાર્યોએ ટીકા કરી છે. એ મહાત્મા દિગમ્બર આચાર્ય છતાં તેઓ કૃત ઉપરનું સ્તોત્ર શ્વેતામ્બર આચાર્યોને પણ માન્ય છે. તે સ્તોત્રમાં પ્રથમ નીચેનો શ્લોક છેઃ—

'देवागमनभोयानचामरादिविभूतयः,
मायाविष्वपि दृश्यंते, नातस्त्वमसि नो महान्‌ः'

આ શ્લોકનો ભાવાર્થ એવો છે કે દેવાગમન (દેવતાઓનું આવવું થતું હોય), આકાશગમન (આકાશગમન થઈ શકતું હોય), ચામરાદિ વિભૂતિ (ચામર વગેરે

વિભૂતિ હોય-સમવસરણ થતું હોય એ આદિ) એ બધાં તો માયાવીઓનામાં પણ જણાય છે, (માયાથી અર્થાત્ યુક્તિથી પણ થઈ શકે) એટલે તેટલાથી જ આપ અમારા મહત્તમ નથી. (તેટલા ઉપરથી કાંઈ તીર્થંકર વા જિનેન્દ્રદેવનું અસ્તિત્વ માની શકાય નહીં. એવી વિભૂતિ આદિનું કાંઈ અમારે કામ નથી. અમે તો તેનો ત્યાગ કર્યો છે.)

આ આચાર્યે કેમ જાણે ગુફામાંથી નીકળતાં તીર્થંકરનું કાંડું પકડી ઉપર પ્રમાણે નિરપેક્ષપણે વચનો કહ્યાં હોય એવો આશય આ સ્થળે બતાવવામાં આવ્યો છે.]

—'વ્યાખ્યાનસાર' – આષાઢ વદ ૧ ૧૯૫૬ – માંથી

× × × ×

મુંબઈ, શિવ, માગશર, ૧૯૫૧.

[1]'देवागमनभोयानचामरादिविभूतयः,
मायाविष्वपि दृश्यंते, नातस्त्वमसि नो महान्.'

સ્તુતિકાર શ્રી સંમતભદ્રસૂરિને વીતરાગ દેવ જાણે કહેતા હોય, હે સંમતભદ્ર! આ અમારાં અષ્ટપ્રાતિહાર્ય આદિ વિભૂતિ તું જો; અમારું મહત્વ જો. ત્યારે સિંહ ગુફામાંથી ગંભીર પદે બહાર નિકળતાં ત્રાડ પાડે તેમ શ્રી સંમતભદ્રસૂરિ ત્રાડ પાડતા કહે છે:—'દેવતાઓનું આવવું, આકાશમાં વિચરવું, ચામરાદિ વિભૂતિનું ભોગવવું, ચામરાદિ વૈભવથી વિંઝાવું, એ તો માયાવી એવા ઇંદ્રજાળીઆ પણ બતાવી શકે છે. તારા પાસે દેવોનું આવવું થાય છે, વા આકાશમાં વિચરવું વા ચામર છત્ર આદિ વિભૂતિ ભોગવે છે માટે તું અમારા મનને મહાન્! ના, ના. એ માટે તું અમારા મનને મહાન્ નહીં. તેટલાથી તારું મહત્વ નહીં. એવું મહત્વ તો માયાવી ઇંદ્રજાળીયા પણ દેખાડી શકે.' ત્યારે સદ્દેવનું મહત્વ વાસ્તવિક શું? તો કે વીતરાગપણું. એમ આગળ બતાવે છે.

આ શ્રી સંમતભદ્રસૂરિ વિ૦ સં૦ બીજા સૈકામાં થયા. તેઓ શ્વેતામ્બર દિગમ્બર બન્નેમાં એક સરખા સન્માનિત છે. તેઓએ દેવાગમસ્તોત્ર (ઉપર જણાવેલ સ્તુતિ આ સ્તોત્રનું પ્રથમ પદ છે) અથવા આપ્તમીમાંસા રચેલ છે. તત્ત્વાર્થસૂત્રના મંગલાચરણની ટીકા કરતાં આ સ્તોત્ર (દેવાગમ) લખાયો છે, અને તે પર અષ્ટસહસ્રી ટીકા તથા ચોરાશી હજાર શ્લોકપુર 'ગંધહસ્તીમહાભાષ્ય' ટીકા રચાયાં છે.

[2]'मोक्षमार्गस्य नेतारं भेत्तारं कर्मभूभृतां;
ज्ञातारं विश्वतत्त्वानां वंदे तद्गुणलब्धये.'

આ એનું પ્રથમ મંગલ સ્તોત્ર છે:—

મોક્ષમાર્ગના નેતા, કર્મરૂપી પર્વતના ભેત્તા (ભેદનાર), વિશ્વ (સમગ્ર) તત્ત્વના જ્ઞાતા (જાણનાર), તેને તે ગુણોની પ્રાપ્તિઅર્થે વંદું છું.

'આપ્તમીમાંસા,' 'યોગબિંદુ' અને 'ઉપમિતિભવપ્રપંચકથા'નું ગુજરાતી ભાષાંતર કરશો. 'યોગબિંદુ'નું ભાષાંતર થયેલ છે, 'ઉપમિતિભવપ્રપંચ'નું થાય છે; પણ તે બંને ફરી કરવા યોગ્ય છે, તે કરશો. ધીમે ધીમે થશે.

લોકકલ્યાણ હિતરૂપ છે અને તે કર્તવ્ય છે. પોતાની યોગ્યતાની ન્યૂનતાથી અને જોખમદારી ન સમજાઈ શકાવાથી અપકાર ન થાય એ પણ લક્ષ રાખવાનો છે.

× × × ×

૧-૨ આ બન્ને શ્લોક સંબંધે આષાઢ વદ ૧ શુક્ર, ૧૯૫૬ માં શ્રીમદે જે ઉપદેશ કરેલ તે 'ઉપદેશસાર'માંથી અત્રે આપીએ છીએ. બીજા શ્લોકપર આંક ૭૮૦-૧માં પણ વિવેચન કરેલ છે. સંશોધક.

[આપ્તનાં અથવા પરમેશ્વરનાં લક્ષણો કેવાં હોવાં જોઈએ તે સંબંધી 'તત્ત્વાર્થસૂત્ર'ની ટીકામાં પહેલી ગાથા નીચે પ્રમાણે છે:—

'मोक्षमार्गस्य नेतारं, भेतारं कर्मभूभृतान्,
ज्ञातारं विश्वतत्त्वानां, वंदे तद्गुणलब्धये,'

સારભૂત અર્થ:—'મોક્ષમાર્ગસ્ય નેતારં,' (મોક્ષમાર્ગે લઈ જનાર નેતા) એમ કહેવાથી 'મોક્ષ'નું 'અસ્તિત્વ,' 'માર્ગ,' અને લઈ 'જનાર' એ ત્રણ વાત સ્વીકારી. જો મોક્ષ છે તો તેનો માર્ગ પણ જોઈએ અને જો માર્ગ છે તો તેનો દૃષ્ટા પણ જોઈએ, અને જે દૃષ્ટા હોય તે જ માર્ગે લઈ જઈ શકે. માર્ગે લઈ જવાનું કાર્ય નિરાકાર ન કરી શકે, પણ સાકાર કરી શકે, અર્થાત્ મોક્ષમાર્ગનો ઉપદેશ સાકાર ઉપદેષ્ટા એટલે દેહસ્થિતિએ જેણે મોક્ષ અનુભવ્યો છે એવા કરી શકે. 'ભેતારં કર્મભૂભૃતાં' (કર્મરૂપ પર્વતને ભેદવાવાળા) અર્થાત્ કર્મરૂપી પર્વતો તોડ્યાથી મોક્ષ હોઈ શકે; એટલે જેણે દેહસ્થિતિએ કર્મરૂપી પર્વતો તોડ્યા છે તે સાકાર ઉપદેષ્ટા છે. તેવા કોણ? વર્ત્તમાનદેહે જે જીવન્મુક્ત છે તે. જે કર્મરૂપી પર્વતો તોડી મુક્ત થયા છે તેને ફરી કર્મનું હોવાપણું ન હોય; માટે કેટલાક માને છે, તેમ મુક્ત થયા પછી દેહ ધારણ કરે એવા જીવન્મુક્ત ન જોઈએ. 'જ્ઞાતારં વિશ્વતત્ત્વાનાં' (વિશ્વતત્ત્વના જાણનાર) એમ કહેવાથી એમ દર્શાવ્યું કે આપ્ત કેવા જોઈએ કે જે સમસ્ત વિશ્વના જ્ઞાયક હોય. 'વંદે તદ્ગુણલબ્ધયે' (તેના ગુણની પ્રાપ્તિને અર્થે તેને વંદના કરું છું). અર્થાત્ આવા ગુણવાળા પુરુષ હોય તે જ આપ્ત છે અને તે જ વંદન યોગ્ય છે.]

—'વ્યાખ્યાનસાર' – આશાડ વદ ૧ ૧૯૫૬ – માંથી

[વૃ.પ. ૫] [૮૬૯] મુંબઈ, શિવ, માગશર વદ ૮, ૧૯૫૭.

મદનરેખાનો અધિકાર, 'ઉત્તરાધ્યયન'ના નવમા અધ્યયનને વિષે નમિરાજ ઋષિનું ચરિત્ર આપ્યું છે, તેની ટીકામાં છે. ઋષિભદ્રપુત્રનો અધિકાર 'ભગવતીસૂત્ર'ના ......શતકને ઉદ્દેશે આવેલો છે. આ બન્ને અધિકાર અથવા બીજા તેવા ઘણા અધિકાર આત્મોપકારી પુરુષપ્રત્યે વંદનાદિ ભક્તિનું નિરૂપણ કરે છે. પણ જનમંડળના કલ્યાણનો વિચાર કરતાં તેવો વિષય ચર્ચવાથી તમારે દૂર રહેવું યોગ્ય છે. અવસર પણ તેવો જ છે. માટે તમારે એ અધિકારાદિ ચર્ચવામાં તદન શાંત રહેવું. પણ બીજી રીતે જેમ તે લોકોની તમારા પ્રત્યે ઉત્તમ લાગણી કિંવા ભાવના થાય તેમ વર્ત્તવું, કે જે પૂર્વાપર ઘણા જીવોના હિતનો જ હેતુ થાય.

જ્યાં પરમાર્થના જિજ્ઞાસુ પુરુષોનું મંડળ હોય ત્યાં શાસ્ત્રપ્રમાણ આદિ ચર્ચવા યોગ્ય છે; નહીં તો ઘણુંકરી તેમાંથી શ્રેય થતું નથી. આ માત્ર નાનો પરિષહ છે. યોગ્ય ઉપાયથી પ્રવર્ત્તવું; પણ ઉદ્વેગવાળું ચિત્ત ન રાખવું.

[×] [૮૭૦] વઢવાણ કૅમ્પ, ફા. શુદ ૬ શનિ, ૧૯૫૭.

જે અધિકારી સંસારથી વિરામ પામી મુનિશ્રીનાં ચરણકમળ યોગે વિચરવા ઇચ્છે છે, તે અધિકારીને દીક્ષા આપવામાં મુનિશ્રીને બીજો પ્રતિબંધનો કંઈ હેતુ નથી. તે અધિકારીએ વડીલોનો સંતોષ સંપાદન કરી આજ્ઞા મેળવવી યોગ્ય છે, જેથી મુનિશ્રીનાં ચરણકમળમાં દીક્ષિત થવામાં બીજો વિક્ષેપ ન રહે. આ અથવા બીજા કોઈ અધિકારીને સંસારથી ઉપશમવૃત્તિ થઈ હોય અને તે આત્માર્થે સાધક છે એવું જણાતું હોય તો તેને દીક્ષા આપવામાં મુનિવરો અધિકારી છે. માત્ર ત્યાગનાર અને ત્યાગ દેનારના શ્રેયનો માર્ગ વૃદ્ધિમાન રહે એવી દૃષ્ટિથી તે પ્રવૃત્તિ જોઈએ. ઘણુંકરી આજે રાજકોટપ્રત્યે ગમન થશે. 'પ્રવચનસાર' ગ્રંથ લખાય છે, તે અવસરે પ્રાપ્ત થવા યોગ્ય છે. શાંતિ.

[૫૮૮] [૮૭૧] રાજકોટ, ફા. વદ ૩ શુક્ર, ૧૯૫૭.

ઘણી ત્વરાથી પ્રવાસ પૂરો કરવાનો હતો. ત્યાં વચ્ચે સહરાનું રણ સંપ્રાપ્ત થયું.

માથે ઘણો બોજો રહ્યો હતો તે આત્મવીર્યે કરી જેમ અલ્પકાળે વેદી લેવાય તેમ પ્રઘટના કરતાં પગે નિકાચિત ઉદયમાન થાક ગ્રહણ કર્યો.

જે સ્વરૂપ છે તે અન્યથા થતું નથી એ જ અદ્ભુત આશ્ચર્ય છે. અવ્યાબાધ સ્થિરતા છે.

પ્રકૃતિ ઉદયાનુસાર કંઈક અશાતા મુખ્યત્વે વેદી શાતાપ્રત્યે. ૐ શાંતિ:.

[×] [૮૭૨] રાજકોટ, ફા. વદ ૧૩ સોમ, ૧૯૫૭.

ૐ શરીર સંબંધમાં બીજીવાર આજે અપ્રાકૃત ક્રમ શરૂ થયો.

જ્ઞાનીઓનો સનાતન સન્માર્ગ જયવંત વર્ત્તો.

[×] [૮૭૩] રાજકોટ, ચૈત્ર શુદ ૨ શુક્ર, ૧૯૫૭.

ૐ અનંત શાંતમૂર્ત્તિ એવા ચંદ્રપ્રભસ્વામીને નમો નમ:

વેદનીય તથારૂપ ઉદયમાનપણે વેદવામાં હર્ષશોક શો? ૐ શાંતિ:.

[૫૮૯] [૮૭૪] રાજકોટ, ચૈત્ર શુદ ૯, ૧૯૫૭.

ઇચ્છે છે જે જોગી જન, અનંત સુખસ્વરૂપ;
મૂળ શુદ્ધ તે આત્મપદ, સયોગી જિનસ્વરૂપ. ૧
આત્મસ્વભાવ અગમ્ય તે, અવલંબન આધાર;
જિનપદથી દર્શાવિયો, તેહ સ્વરૂપ પ્રકાર. ૨
જિનપદ નિજપદ એકતા, ભેદભાવ નહીં કાંઈ;
લક્ષ થવાને તેહનો, કહ્યાં શાસ્ત્ર સુખદાઈ. ૩
જિન પ્રવચન દુર્ગમ્યતા, થાકે અતિ મતિમાન;
અવલંબન શ્રી સદ્ગુરુ, સુગમ અને સુખ ખાણ. ૪
ઉપાસના જિનચરણની, અતિશય ભક્તિસહીત;
મુનિજન સંગતિ રતિ અતિ, સંયમ યોગ ઘટીત. ૫
ગુણપ્રમોદ અતિશય રહે, રહે અંતર્મુખ યોગ;
પ્રાપ્તિ શ્રી સદ્ગુરુવડે, જિન દર્શન અનુયોગ. ૬
પ્રવચન સમુદ્ર બિંદુમાં, ઉલટી [ઉલ્લસી] આવે એમ;
પૂર્વ ચૌદની લબ્ધિનું, ઉદાહરણ પણ તેમ. ૭
વિષય વિકાર સહીત જે, રહ્યા મતિના યોગ;
પરિણામની વિષમતા, તેને યોગ અયોગ. ૮
મંદ વિષય ને સરળતા, સહ આજ્ઞા સુવિચાર;
કરુણા કોમળતાદિ ગુણ, પ્રથમ ભૂમિકા ધાર. ૯
રોક્યા શબ્દાદિક વિષય, સંયમ સાધન રાગ;
જગત ઇષ્ટ નહીં આત્મથી, મધ્ય પાત્ર મહાભાગ્ય. ૧૦
નહીં તૃષ્ણા જીવ્યાતણી, મરણ યોગ નહીં ક્ષોભ;
મહાપાત્ર તે માર્ગના, પરમ યોગ જિતલોભ. ૧૧

આવ્યે બહુ સમદેશમાં, છાયા જાય સમાઈ;
આવ્યે તેમ સ્વભાવમાં, મન સ્વરૂપ પણ જાઈ. ૧૨
ઉપજે મોહવિકલ્પથી, સમસ્ત આ સંસાર;
અંતર્મુખ અવલોકતાં, વિલય થતાં નહીં વાર. ૧૩

× × ×

સુખ ધામ અનંત સુસંત ચહિ, દિન રાત્ર રહે તદ્ ધ્યાનમંહિ,
પ્રશાંતિ [પરશાંતિ] અનંત સુધામય જે, પ્રણમું પદ તે વર તે જય તે.

[અપ્ર.લ. ૫૧-૧] *[૮૭૪-૧] ચૈત્ર શુદ ૨ શુક્ર, ૧૯૫૭, રાજકોટ.

હમણાં તમારે આ તરફ આવવાનું મુળતવતાં અડચણ નથી. એ જ. ૐ શાંતિઃ.

[અપ્ર.લ. ૧૪] [૮૭૪-૨] ચૈત્ર વદ ૧૧ શુક્ર, ૧૯૫૧.

વિચારવાનને સંગથી વ્યતિરિક્તપણું પરમ શ્રેયરૂપ છે.

[અપ્ર.લ. ૧૬] [૮૭૪-૩] મુંબઈ, ચૈત્ર શુદ ૧૪ શનિ, ૧૯૫૧.

મુંબઈમાં નાણાભીડ વિશેષ છે. સટ્ટાવાળાઓને ઘણું નુકસાન ગયું છે. તમને સૌને ભલામણ છે કે, સટ્ટા જેવે રસ્તે ન ચડાય તેનું પુરતું ધ્યાન રાખશો. માતુશ્રી તથા પિતાશ્રીને પાયલાગણ.
રાયચંદના યથાયોગ્ય.

[અપ્ર.લ. ૧૮] [૮૭૪-૪] વડવા, ભાદ્રપદ શુદ ૧૧ ગુરુ, ૧૯૫૨.

આજ દિવસ પર્યંતમાં આ આત્માથી મન, વચન, કાયાને યોગે તમારા સંબંધી જે કંઈ અવિનય, આસાતના કે અપરાધ થયો હોય તે ખરા અંતઃકરણથી નમ્રતા ભાવે મસ્તક નમાવીને બે હાથ જોડી ખમાવું છું. તમારા સમીપવાસી ભાઈઓને તે જ પ્રમાણે ખમાવું છું.

[અપ્ર.લ. ૫૨] [૮૭૪-૫] વવાણીઆ, આસો શુદ ૨ ગુરુ, ૧૯૪૫-૪૬.

મારો વિચાર એવો થાય છે કે……પાસે હમેશાં તમારે જવું. બને તો જીભથી, નહીં તો લખીને જણાવી દેશો કે, 'મારું અંતઃકરણ તમારા પ્રત્યે નિર્વિકલ્પી જ છે, છતાં મારી પ્રકૃતિના દોષે કોઈરીતે પણ આપને દુભવવાનું કારણ ન થાય એટલા માટે આગમનનો પરિચય મેં ઓછો રાખ્યો છે, તે માટે ક્ષમા કરશો;' ઇ૦ જેમ યોગ્ય લાગે તેમ કરી આત્મનિવૃત્તિ કરશો. અત્યારે એ જ.
વિ૦ રાયચંદના યથા૦.

[અપ્ર.લ. ૫૪] [૮૭૪-૬] શ્રાવણ શુદ ૧ રવિ, ભરૂચ.

તમારા આત્મબોધ માટે થઈને પ્રસન્નતા થાય છે. અહીં આત્મચર્ચા શ્રેષ્ઠ ચાલે છે. સત્સંગની બળવત્તરતા છે.
વિ૦ રાયચંદના ત્રિ૦.

[અપ્ર.લ. ૫૫] [૮૭૪-૭] ભાદરવા વદ ૪.

પત્ર મળ્યું. નમ્રતાથી, વિનયથી આખા વર્ષમાં થયેલો તમારા પ્રત્યેનો મારો અપરાધ મન, વચન અને કાયાના પ્રશસ્ત યોગથી ફરીફરી ખમાવું છું. સર્વ પ્રકારે મારા અપરાધનું વિસ્મરણ કરી આત્મશ્રેણીમાં પ્રવર્તન કર્યા રહો, એ વિનંતિ છે.

---

* 'શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર'ની પહેલી આવૃત્તિ છપાયા પછી મળી આવેલા પત્રો અપ્રગટ લખાણ તરીકે બીજી આવૃત્તિમાં આપવામાં આવ્યા હતા. તેમાંના કેટલાક ચોથી આવૃત્તિમાં દાખલ થયેલા છે, બાકીના પત્રોને નવા આંક આપી અહીં અને **'સિદ્ધાંતબોધ'**માં મૂકીએ છીએ. **સંશોધક.**

[અપ્ર.લ. ૫૬] [૮૭૪-૮] વવાણીઆ, ભાદ્રપદ શુદ, ૯ ગુરુ.

'અનુભવપ્રકાશ' ગ્રંથમાંનો શ્રી પ્રહ્લાદજી પ્રત્યે સદ્ગુરુ દેવે કરેલો ઉપદેશ પ્રસંગ લખ્યો તે વાસ્તવિક છે. તથારૂપે નિર્વિકલ્પ અને અખંડ સ્વસ્વરૂપમાં અભિન્નજ્ઞાન શિવાય અન્ય કોઈ સર્વ દુઃખ ઘટવાનો ઉપાય જ્ઞાનીપુરુષોએ જાણ્યો નથી. એ જ વિનંતિ.

[અપ્ર.લ. ૫૭] [૮૭૪-૯] મુંબઈ, પોષ વદ ,,, શનિ, ૧૯૫૧.

સમાગમ વિષે તમને ઇચ્છા છે અને તે પ્રમાણે અનુસરવામાં સામાન્યપણે બાધ નથી, તથાપિ ચિત્તના કારણથી હાલ વધારે સમાગમમાં આવવાનું કરવા વિષે લક્ષ થતો નથી. અત્રેથી મહા શુદ ૧૫ ઉપર નિવૃત્ત થવાનો સંભવ જણાય છે, તથાપિ તે વખતમાં રોકાવા જેટલો અવકાશ નથી, અને મુખ્ય ઉપર જણાવ્યું છે તે કારણ છે, તોપણ જો કંઈ બાધ જેવું નહીં હોય, તો સ્ટેશનપર મળવા વિષે આગળથી તમને જણાવીશ. મારા આવવા વિષેના ખબર વિશેષ કોઈને હાલ નહીં જણાશો, કેમકે વધારે સમાગમમાં આવવાનું ઉદાસીનપણું રહે છે.

આત્મસ્વરૂપે પ્રણામ.

[અપ્ર.લ. ૫૮] [૮૭૪-૧૦] વવાણીઆ, વૈશાખ વદ ૧૩.

છેલ્લા સમાગમ સમયે ચિત્તની જે દશા વર્ત્તતી હતી, તે તમે લખી તે યોગ્ય છે. તે દશા જ્ઞાત હતી. જ્ઞાત છે એમ જણાય તો પણ યથાવસરે આત્માર્થી જીવે તે દશા ઉપયોગપૂર્વક વિદિત કરવી; તેથી જીવને વિશેષ ઉપકાર થાય છે.

પ્રશ્નો લખ્યાં છે તેનું સમાગમયોગે સમાધાન થવાની વૃત્તિ રાખવી યોગ્ય છે, તેથી વિશેષ ઉપકાર થશે. આ તરફ વિશેષ વખત હાલ સ્થિતિ થવાનો સંભવ નથી.

[અપ્ર.લ. ૬૦*] [૮૭૪-૧૧]

કુટુંબાદિ સંગવિષે લખ્યું તે ખરું છે. તેમાં પણ આ કાળમાં એવા સંગમાં જીવે સમપણે પરિણમવું એ મહા વિકટ છે, અને જેઓ એટલું છતાં પણ સમપણે પરિણમે, તે નિકટભવી જીવ જાણીએ છીએ.

આજીવિકાના પ્રપંચ વિષે વારંવાર સ્મૃતિ ન રહે એટલા માટે ચાકરી [નોકરી] કરવી પડે તે હિતકારક છે. જીવે પોતાની ઇચ્છાએ કરેલા દોષ તીવ્રપણે ભોગવવા પડે છે, માટે ગમે તે પ્રસંગમાં પણ સ્વેચ્છાએ અશુભપણે પ્રવર્ત્તવું ન પડે તેમ કરવું.

[અપ્ર.લ. ૬૧] [૮૭૪-૧૨] વઢવાણ કૅમ્પ.

આત્માનું કલ્યાણ સંશોધવા માટે જે તમારી અભિલાષાઓ દેખાય છે તે, મને પ્રસન્નતા આપે છે. ધર્મપ્રશસ્તધ્યાન કરવા માટે વિજ્ઞાપન કરી અત્યારે આ પત્ર પૂર્ણ કરું છું. રાયચંદ.

[અપ્ર.લ. ૬૩] [૮૭૪-૧૩]

વીતરાગનો કહેલો પરમ શાંત રસમય ધર્મ પૂર્ણ સત્ય છે, એવો નિશ્ચય રાખવો. જીવના અનઅધિકારીપણાને લીધે તથા સત્પુરુષના યોગવિના સમજાતું નથી; તોપણ તેના જેવું જીવને સંસારરોગ મટાડવાને બીજું કોઈ હિતકારી ઔષધ નથી, એવું વારંવાર ચિંતવન કરવું.

---

* અપ્ર.લ. આંક ૬૦ થી ૧૧૩ સુધીના પત્રોના સાલ અને મિતિ મળી શક્યાં નથી. સંશોધક મ. ર.

આ પરમ તત્ત્વ છે, તેનો મને સદાય નિશ્ચય રહો; એ યથાર્થ સ્વરૂપ મારા હૃદયને વિષે પ્રકાશ કરો, અને જન્મમરણાદિ બંધનથી અત્યંત નિવૃત્તિ થાઓ! નિવૃત્તિ થાઓ!!

હે જીવ! આ ક્લેશરૂપ સંસાર થકી, વિરામ પામ, વિરામ; કાંઈક વિચાર-પ્રમાદ છોડી જાગૃત થા! જાગૃત થા!! નહીં તો રત્નચિંતામણી જેવો આ મનુષ્યદેહ નિષ્ફળ જશે. હે જીવ! હવે મારે [તારે] સત્પુરુષની આજ્ઞા ઉપાસવાયોગ્ય છે.

ૐ શાંતિ: શાંતિ: શાંતિ:

[અપ્ર.લ. ૬૭] [૮૭૪-૧૪]

આ દુષમકાળમાં સત્સમાગમ અને સત્સંગપણું અતિ દુર્લભ છે. ત્યાં પરમ સત્સંગ અને પરમ અસંગપણાનો યોગ ક્યાંથી છાજે?

[અપ્ર.લ. ૭૨] [૮૭૪-૧૫][1]

આવિષમભાવ વિના અમને પણ અબંધપણા માટે બીજો કોઈ અધીકાર નથી. મૌનપણું ભજવાયોગ્ય માર્ગ છે. બધું ય હરિને આધીન છે. પત્રપ્રસાદિ પ્રાપ્ત થઈ છે. અત્ર સમાધિ છે. વિગતવાર હવે પછી. નિરૂપાયતાને લીધે લખી શકતો નથી.

'શ્રદ્ધાજ્ઞાન લહ્યું છે તોપણ, જો નવી જાય પમાયો રે,
વંધ્યતરુ ઉપમ તે પામે, સંયમઠાણ જો નાયો રે.
—ગાયો, ગાયો, ભલે વીર જગતગુરુ ગાયો.'

[અપ્ર.લ. ૭૪] [૮૭૪-૧૬][2] [સ. નિ. ૧૯૪૬.

નિસ્પૃહી મહાત્માઓને અભેદભાવે નમસ્કાર

'અનંતકાળ થયાં જીવને પરિભ્રમણ કરતાં છતાં તેની નિવૃત્તિ કેમ થતી નથી અને તે શું કરવાથી થાય?' આ વાક્યમાં અનેક અર્થ સમાયેલ છે. તેને વિચાર્યાવિના કે દૃઢ વિશ્વાસથી ઝુર્યાવિના માર્ગના અંશનું અલ્પ ભાન થતું નથી. બીજા બધા વિકલ્પો દૂર કરી આ એક ઉપર લખેલું સત્પુરુષોનું વચનામૃત વારંવાર વિચારી લેશો.

[3]સંસારમાં રહેવું અને મોક્ષ થવા કહેવું એ બનવું અસુલભ છે.
મૈત્રિ—સર્વ જીવ પ્રત્યે હિતચિંતવના.
પ્રમોદ—ગુણજ્ઞ જીવ પ્રત્યે ઉલ્લાસપરિણામ.
કરુણા—કોઈ પણ જીવને જન્મમરણથી મુક્ત થવાનું કરવું.
મધ્યસ્થતા—નિર્ગુણી જીવ પ્રત્યે મધ્યસ્થતા.

[અપ્ર.લ. ૮૦] [૮૭૪-૧૭]

ૐ નમઃ

અપૂર્વ શાંતિ અને સમાધિ અચળપણે વર્તે છે. [4]કુંભક, રેચક પાંચે વાયુ સર્વોત્તમ ગતિએ આરોગ્યબળ સહિત આપે છે.

---

૧ આ પત્રની 'શ્રદ્ધાજ્ઞાન લહ્યાં છે તોપણ'વાળો ભાગ આંક ૫૯૮માં પણ છે. સંશોધક.
૨ આ પત્રને મળતો જ પત્ર આંક ૧૬૮ વાળો છે. ૩ આ વાક્ય આંક ૧૩૭માં પણ છે. સંશોધક.
૪ આ વાક્યમાં કંઈક ક્લિષ્ટતા અને અસ્પષ્ટતા લાગે છે. અમને મૂળ પત્ર મળ્યો નથી, બીજાએ કરેલી નકલ ઉપરથી અમે અહીં આપ્યો છે. સંશોધક. મ. ર.

[અપ્ર.લ. ૮૩*] [૮૭૪-૧૮]

મુનિ શ્રી……પ્રત્યે,—

સહજ સમાગમ થઈ આવે અથવા એ લોકો ઇચ્છીને સમાગમ કરવા આવતા હોય તો સમાગમ કરવામાં શું હાનિ છે? કદાપિ વિરોધવૃત્તિથી એ લોકો સમાગમ કરવાનું કરતા હોય તો પણ શું હાનિ છે? આપણે તો તેના પ્રત્યે કેવળ હિતકારીવૃત્તિથી–અવિરોધદૃષ્ટિથી–સમાગમમાં પણ વર્તવું છે, ત્યાં શો પરાભવ છે? માત્ર ઉદીરણા કરીને સમાગમ કરવાનું હાલ કારણ નથી. તેમ સર્વે મુમુક્ષુઓના આચાર વિષે તેમને કંઈ સંશય હોય, તો પણ વિકલ્પનો અવકાશ નથી. સમાગમ આદિનું પ્રશ્ન કરે તો તેના ઉત્તરમાં તો એટલું જ કહેવું યોગ્ય છે કે 'તમે-અમે સૌ આત્મહિતની કામનાએ નીકળ્યા છીએ; અને કરવા-યોગ્ય પણ તે જ છે. તે પુરુષના સમાગમમાં અમે આવ્યા છીએ; તેમના સમાગમમાં તમે આવીને પ્રતીતિ કરી જોશો કે તેમના આત્માની દશા કેમ છે? અને તેઓ આપણને કેવા ઉપકારના કર્તા છે. હાલ એ વાત આપ જવા દો.……સુધી સહેજે પણ જવું થઈ શકે, અને આ તો જ્ઞાન……ઉપકારરૂપ પ્રસંગમાં જવું થયું છે, એટલું આવા વિકલ્પ કરવો ઘટતો નથી. વધુ રાગદ્વેષ પરિ ઉપદેશે કંઈપણ સમજાય. પ્રા ટલો એ તેવા પુરુષની કેવા તેમ જ શાસ્ત્રાદિથી વિચારી નથી.

તમારો મુનિપણાનો સામાન્ય વ્યવહાર એવો છે કે, બાહ્ય અવિરતિ પુરુષ પ્રત્યે વંદનાદિ વ્યવહાર કર્તવ્ય નહીં. તે વ્યવહાર તમારે પણ સાચવવો. તે વ્યવહાર તમે રાખો તેમાં તમારો સ્વચ્છંદ નથી, માટે રાખવા યોગ્ય છે. ઘણા જીવોને સંશયનો હેતુ નહીં થાય. અમને કંઈ વંદનાદિની અપેક્ષા નથી.

'બીજું, કંઈ સન્માર્ગરૂપ આચારવિચારમાં અમારી શિથિલતા થઈ હોય તો તેમ કહો, કેમકે તેવી શિથિલતાને ટાળ્યા વિના હિતકારી માર્ગ પમાય નહીં, એમ અમારી દૃષ્ટિ છે' આદિ પ્રસંગે કહેવું ઘટે તો કહેવું; અને તેમના પ્રત્યે અદ્વેષતા છે એવું બધું તેમના ધ્યાનમાં આવે તેવી વૃત્તિએ તથા રીતિએ વર્તવું, તેમાં સંશય કર્તવ્ય નથી.

બીજું સાધુ વિષે તમારે કંઈ કહેવું કર્તવ્ય નથી. સમાગમમાં પછી પણ કંઈ ન્યુનાધિક પણું તેમના ક્ષેપ પામવો નહીં. પ્રત્યે બળવાન અદ્વેષ

[અપ્ર.લ. ૮૪] [૮૭૪-૧૯]

……વગેરેને જે ઉપાધિ કાર્ય કરવાવિષે અધીરજથી આર્ત્ત જેવાં પરિણામથી પરની આજીવિકાનો ભંગ થાય છે તે જાણ્યા છતાં રાજકાજમાં અલ્પ કારણમાં વિશેષ સંબંધ કરવા યોગ્ય નથી; તે થાય એવું કારણ છતાં જેમાં તુચ્છ એવા દ્રવ્યાદિનો પણ વિશેષ લાભ નથી, છતાં તે માટે ફરીફરી લખવાનું થાય છે તે શું યોગ્ય છે? તેવા વિકલ્પને તમ જેવા પુરુષ મોળો નહીં પાડી શકે, તો આ દુષમકાળમાં કોણ સમજીને સમાઈ રહેશે?

કેટલીક રીતે નિવૃત્તિને અર્થે, અત્ર સત્સમાગમને અર્થે તે ઇચ્છા રાખો છો તે વાત લક્ષમાં છે; તથાપિ એકલી જ જો તે ઇચ્છા હોય તો આ પ્રકારની અધીરજ આદિ હોવાયોગ્ય ન હોય.……વગેરેને પણ હાલ ઉપાધિ સંબંધમાં લખવું ઘટતું નથી. જેમ થાય તેમ જોયા કરવું એ જ યોગ્ય છે. આ વિષે જેટલો ઠપકો લખવો જોઈએ તેટલો લખ્યો નથી, તોપણ તે વિશેષતાથી આ ઠપકો વિચારશો.

---

* અમને મૂળ પત્ર મળ્યો નથી. બીજાએ કરેલ નકલ ઉપરથી આ પત્ર અહીં આપ્યો છે, એટલે કેટલોક ભાગ અસંબંધ જણાય છે, જે જે ઠેકાણે અક્ષરો ગયા છે તે તે સ્થળે અવકાશ રાખ્યો છે. સંશોધક. મ.

[અપ્ર.હ. ૯૬] [૮૭૪-૨૦]

પ્રશ્નો.	ઉત્તર.
૧ જગતમાં આદરવા યોગ શું છે?	૧ સદ્ગુરુનું વચન.
૨ શીઘ્ર કરવાયોગ્ય શું?	૨ કર્મનો નિગ્રહ.
૩ મોક્ષતરુનું બીજ શું?	૩ ક્રિયાસહિત સમ્યગ્જ્ઞાન.
૪ સદા ત્યાગવાયોગ્ય શું?	૪ અકાર્ય કામ.
૫ સદા પવિત્ર કોણ?	૫ જેનું અંતઃકરણ પાપથી રહિત હોય તે.
૬ સદા યૌવનવંત કોણ?	૬ તુષ્ણા (લોભદશા).
૭ શૂરવીર કોણ?	૭ જે સ્ત્રીના કટાક્ષથી વિંધાય નહીં તે.
૮ મહત્તાનું મૂળ શું?	૮ કોઈની પાસે પ્રાર્થના (યાચના) ન કરવી તે.
૯ સદા જાગૃત કોણ?	૯ વિવેકી.
૧૦ આ દુનિયામાં નરક જેવું દુઃખ શું?	૧૦ પરતંત્રતા (પરવશ રહેવું તે).
૧૧ અસ્થિર વસ્તુ શું?	૧૧ યૌવન, લક્ષ્મી અને આયુષ્ય.
૧૨ આ જગતમાં અતિ ગહન શું?	૧૨ સ્ત્રીચરિત્ર અને તેથી વધારે પુરુષચરિત્ર.
૧૩ ચંદ્રમાના કિરણો સમાન શ્વેતકીર્તિને ધારણ કરનાર કોણ?	૧૩ સુમતિ ને સજ્જન.
૧૪ જેને ચોર પણ લઈ શકે નહીં તેવો ખજાનો શું?	૧૪ વિદ્યા, સત્ય અને શીયલવ્રત.
૧૫ જીવનું સદા અનર્થ કરનાર કોણ?	૧૫ આર્ત્ત અને રૌદ્રધ્યાન.
૧૬ અંધ કોણ?	૧૬ કામી અને રાગી.
૧૭ બહેરો કોણ?	૧૭ જે હિતકારી વચનને સાંભળે નહીં તે.
૧૮ મુંગો કોણ?	૧૮ જે અવસર આવ્યે પ્રિયવચન ન બોલી શકે તે.
૧૯ શલ્યની પેઠે સદા દુઃખ દેનાર શું?	૧૯ છાનું કરેલું કર્મ.
૨૦ અવિશ્વાસ કરવા યોગ્ય કોણ?	૨૦ યુવતિ અને અસજ્જન (દુર્જન) માણસ.
૨૧ સદા ધ્યાનમાં રાખવા યોગ્ય શું?	૨૧ સંસારની અસારતા.
૨૨ સદા પૂજનીક કોણ?	૨૨ વીતરાગ દેવ, સુસાધુ અને સુધર્મ.

[અપ્ર.હ. ૧૦૧] *[૮૭૪-૨૧]

હે શ્રી ……! તમે શંકારૂપ વમળમાં વારંવાર વહો છો તેનો અર્થ શો છે? નિઃસંદેહ થઈને રહો, અને એ જ તમારો સ્વભાવ છે.

હે અંતરાત્મા! તમે કહ્યું જે વાક્ય તે યથાર્થ છે, નિઃસંદેહપણે સ્થિતિએ સ્વભાવ છે, તથાપિ સંદેહના આવરણનો કેવળ ક્ષય જ્યાંસુધી કરી શકાયો ન હોય ત્યાંસુધી તે સ્વભાવ ચલાયમાન અથવા અપ્રાપ્ત રહે છે, અને તે કારણથી અમને પણ વર્તમાન દશા છે.

હે શ્રી ……! તમને જે કંઈ સંદેહ વર્તતા હોય તે સંદેહ સ્વવિચારથી અથવા સત્સમાગમથી ક્ષય કરો.

* આ પત્રની ભાષા પણ ક્યાંક-ક્યાંક ત્રુટક જેવી લાગે છે. મૂળ પત્ર મળી શકયો નથી. બીજાની કરેલી નકલ પરથી આ પત્ર અત્ર આપ્યો છે. સંશોધક.

હે અંતરાત્મા! વર્તમાન આત્મદશા જોતાં જો પરમસત્સમાગમ પ્રાપ્ત થયો હોય, અને .. આશ્રયે વૃત્તિ પ્રતિબંધ પામી હોય તો તે સંદેહની નિવૃત્તિનો હેતુ થવો સંભવે છે. બીજો કોઈ ઉપાય દેખાતો નથી, અને પરમ સત્સમાગમ અથવા સત્સમાગમ પણ થવો મહા કઠણ છે.

હે શ્રી ...... ! તમે કહો છો તેમ સત્સમાગમનું દુર્લભપણું છે, એમાં સંશય નથી, પણ ..ભપણું જો સુલભ ન થાય તેમ વિશેષ અનાગતકાળમાં પણ તમને દેખાતું હોય તો ..શિથિલતાનો ત્યાગ કરી સ્વવિચારનું દઢ અવલંબન ગ્રહણ કરો, અને પરમપુરુષની ..માં ભક્તિ રાખી સામાન્ય સત્સમાગમમાં પણ કાળ વ્યતીત કરો.

હે અંતરાત્મા! તે સામાન્ય સત્સમાગમની અમને પૂછી સંદેહની નિવૃત્તિ કરવા ઇચ્છે છે..ને અમારી આજ્ઞાએ પ્રવર્તવું કલ્યાણરૂપ છે એમ જાણી વશવર્તિપણે વર્ત્યા કરે છે; જે..અમને તેમના સમાગમમાં તો નિજવિચાર કરવામાં પણ તેમની સંભાળ લેવામાં પ..ડે, અને પ્રતિબંધ થઈ સ્વવિચારદશા બહુ આગળ ન વધે, એટલે સદેહ તો તેમ જ રહે..વું સદેહસહિતપણું હોય ત્યાંસુધી બીજા જીવોના એટલે સામાન્ય સત્સમાગમાદિમાં પ્ર..વવું ન ઘટે, માટે શું કરવું તે સૂઝતું નથી.

[આ..ં. ૧૧૧] [૮૭૪-૨૨]

શ્રીમાન્ પુરુષોત્તમ, સત્-ચિત્-આનંદરૂપે સર્વત્ર ભરપૂર છે. મૂર્તિમાન સ્વરૂપ અક્ષય-ધામ.. બિરાજે છે. તે (ગુરુગમ) મૂર્તિમાન સ્વરૂપને શું વર્ણવીએ? એ સ્વરૂપ વિચારતાં-સંભા..રતાં તો પરમ સમાધિ આવે છે. અહો તે સ્વરૂપ! અહો અમારું મહાભાગ્ય કે આ જન્મ..માં અમને તેની ભક્તિની દઢ રુચિ થઈ!

[અપ્ર.લ..] [૮૭૪-૨૩][1]

વસ્તુત.. વસ્તુઓ છે. જીવ અને અજીવ. સુવર્ણનામ લોકોએ કલ્પિત આપ્યું. તેની ભસ્મ થઈને ..ાં ગયું. વિષ્ઠા પરિણમી ખાતર થયું; ક્ષેત્રમાં ઉગ્યું; ધાન્ય થયું; લોકોએ ખાધુ; કાળાંતરે ..થયુ. વસ્તુતઃ એક દ્રવ્યના જુદા-જુદા પર્યાયોને કલ્પનારૂપે જુદા-જુદા નામ અપાયાં. એક..વ્યના ભિન્ન ભિન્ન પર્યાયો વડે લોક ભ્રાન્તિમાં પડી ગયું. એ ભ્રાન્તિએ મમતાને જ.. આપ્યો.

રૂપીઆ વસ્તુત.., છતાં લેણદાર દેણદારને મિથ્યા ઝઘડા થાય છે. લેણદારની અધી-રાઈથી એને મન રૂ..ા ગયા જાણે છે. વસ્તુતઃ રૂપીઆ છે, તેમજ જુદી જુદી કલ્પનાએ ભ્રમજાળ પાથરી દીધ.. છે, તેમાંથી જીવ-અજીવનો, જડ-ચૈતન્યનો ભેદ કરવો એ વિકટ થઈ પડ્યું છે. ભ્રમ.. યથાર્થ લક્ષમાં ઉતરે, તો જડ-ચૈતન્ય ક્ષીર-નીરવત ભિન્ન સ્પષ્ટ ભાસે.

[અપ્ર.લ. ૯૭] [૮૭૪-૨૪]

(૧) શુભબ.. મોળો હોય અને તેને કોઈ શુભકર્મનો જોગ બને તો શુભબંધ મૂળ મોળો હોય ..ના કરતાં મોળો થાય છે. (૨) શુભબંધ મોળો હોય અને તેમાં કોઈ અશુભકર્મયો..નું મળવું થાય તો મૂળ કરતાં વધારે દઢ થાય છે અથવા નિકાચિત થાય છે. (૩) ..ઈ અશુભબંધ મોળો હોય અને તેને કોઈ એક શુભકર્મનો જોગ

---

૧ આ પત્રનો કેટ..ક ભાગ અસંબધ-તૂટક-જેવો જણા છે. મૂળ પત્ર મળી શકયો નથી બીજાની કરેલી નકલ પરથી આ પત્ર અ. આપ્યો છે. સંશોધક.

બને તો મૂળ કરતાં અશુભ બંધ ઓછો મોળો થાય છે. (૪) અશુભબંધ હોય તેમાં અશુભકર્મનું મળવું થાય તો અશુભબંધ વધારે મજબુત થાય છે ચ નિકાચિત થાય છે. (૫) અશુભબંધને અશુભકર્મ ટાળી ન શકે અને શુભ શુભકર્મ ટાળી ન શકે. (૬) શુભકર્મબંધનું ફળ શુભ થાય અને અશુભકર્મ ફળ અશુભ થાય. બન્નેના ફળ તો થવાં જ જોઈએ, નિષ્ફળ ન થઈ શકે.

રોગ વગેરે છે તે ઓસડથી ટળી શકે છે તેથી કોઈને એમ લાગે કે પા ઓસડ કરવું તે અશુભ કર્મરૂપ છે, છતાં તેનાથી રોગ જે અશુભ કર્મનું ફળ તે શકે છે; એટલે કે અશુભથી શુભ થઈ શકે છે; આવી શંકા થાય એવું છે; પણ નથી. એ શંકાનો ખુલાસો નીચે પ્રમાણે છે:—

કોઈ એક પુદ્ગલના પરિણામથી થયેલી વેદના (પુદ્ગલવિપાકીવેદના) તથા રસની વેદના કેટલાક સંજોગોથી ટળી શકે છે અને કેટલાએક સંજોગોથી વધારે છે અથવા નિકાચિત થાય છે. તેવી વેદનામાં ફેરફાર થવામાં બાહ્ય પુદ્ગલરૂપી ચ વગેરે નિમિત્ત કારણ જોવામાં આવે છે; બાકી ખરી રીતે જોતાં તો તે બંધ ! જ એવો બાંધેલો છે કે, તે જાતના ઓસડ વગેરેથી ટળી શકે. ઓસડ વગેરે મ કારણ એ છે કે, અશુભ બંધ મોળો બાંધ્યો હતો; અને બંધ પણ એવો હતો તેવાં નિમિત્ત કારણો મળે તો ટળી શકે પણ તેથી એમ કહેવું બરાબર નથી કરવાથી તે રોગનો નાશ થઈ શકયો; અર્થાત્ પાપ કરવાથી પુણ્યનું ફળ મેળવી શ પાપવાળા ઓસડની ઇચ્છા અને તે મેળવવા માટેની પ્રવૃત્તિથી અશુભકર્મ યોગ્ય છે અને તે પાપવાળી ક્રિયાથી કંઈ શુભફળ થતું નથી. એમ અશુભકર્મના ઉદયરૂપ અશાતાને તેણે ટાળ્યું તેથી તે શુભરૂપ થયું તો તે ફેર છે; અશાતા જ એવી જાતની હતી કે તે રીતે મટી શકે અને તેટલી આદિની પ્રવૃત્તિ કરાવીને બીજો બંધ કરાવે. 'પુદ્ગલવિપાકી' એટલે જે પુદ્ગલના સમાગમથી પુદ્ગલ વિપાકપણે ઉદય આવે અને કોઈ બાહ્ય પુદ્ગલ ના નિવૃત્તિ પણ થાય; જેમ ઋતુના ફેરફારના કારણથી શરદીની ઉ ત્તે થા ઋતુફેરથી તે નાશ થાય છે; અથવા કોઈ ગરમ ઓસડ વગેરે ી નિવૃત્ત નિશ્ચયમુખ્યદૃષ્ટિએ તો ઓસડ વગેરે કહેવા માત્ર છે. બાકી તો જે થ

શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર

વર્ષ ૩૩ મું સં ૧૯૫૬

શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર
સિદ્ધાંતબોધ

---

[૧૪] [૧૦] [સ. નિ. ૧૯૪૦ પહેલાં પાઠા. ૧૯૪૩.

જીવતત્ત્વસંબંધી વિચાર

એક પ્રકારથી, બે પ્રકારથી, ત્રણ પ્રકારથી, ચાર પ્રકારથી, પાંચ પ્રકારથી અને છ પ્રકારથી જીવતત્ત્વ સમજી શકાય છે.

સર્વ જીવને ઓછામાં ઓછો શ્રુતજ્ઞાનનો અનંતમો ભાગ પ્રકાશિત રહેલો હોવાથી સર્વજીવ ચૈતન્યલક્ષણે એક જ પ્રકારના છે.

ત્રસ એટલે તડકામાંથી છાંયામાં આવે, છાંયામાંથી તડકામાં આવે, ચાલવાની શક્તિવાળાં હોય, ભય દેખીને ત્રાસ પામતાં હોય તેવી એક જાતિ; અને બીજાં એક જ સ્થળે સ્થિતિવાળાં હોય તેવી જાતના જીવની સ્થાવર નામની જાતિ; એમ બે પ્રકારે સર્વ જીવ સમજી શકાય છે.

સર્વ જીવને વેદથી તપાસી જોઈએ તો સ્ત્રી, પુરુષ કે નપુંસક તેમાં તેઓનો સમાવેશ થાય છે. કોઈ સ્ત્રીવેદમાં, કોઈ પુરુષવેદમાં અને કોઈ નપુંસકવેદમાં હોય છે. એ સિવાય ચોથો વેદ નહીં હોવાથી ત્રણ પ્રકારે વેદદૃષ્ટિએ સર્વ જીવ સમજી શકાય છે.

કેટલાક જીવ નરકગતિમાં, કેટલાક તિર્યંચગતિમાં, કેટલાક મનુષ્યગતિમાં અને કેટલાક દેવગતિમાં, એમ જીવો રહેલા છે. એ શિવાય પાંચમી સંસારી ગતિ નહીં હોવાથી જીવો ચાર પ્રકારે સમજી શકાય. [અપૂર્ણ]

---

[૧૫] [૧૧] [સ. નિ. ૧૯૪૦ પહેલાં પાઠા ૧૯૪૩.

જીવાજીવ-વિભક્તિ

જીવ અને અજીવનો વિચાર એકાગ્ર મનથી શ્રવણ કરો. જે જાણવાથી ભિક્ષુઓ સમ્યક્ પ્રકારે સંયમમાં યત્ન કરે.

જીવ અને અજીવ લોક કહેલો છે. અજીવના આકાશ નામના ભાગને અલોક કહેલો છે.

દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવ એ વડે કરીને જીવ તેમ જ અજીવનો બોધ થઈ શકે છે.

રૂપી અને અરૂપી એમ અજીવના બે ભેદ થાય છે. અરૂપી દશ પ્રકારે તેમ જ રૂપી ચાર પ્રકારે કહેલાં છે.

ધર્માસ્તિકાય, તેનો દેશ, અને તેના પ્રદેશ; અધર્માસ્તિકાય, તેનો દેશ, અને તેના પ્રદેશ; આકાશ, તેનો દેશ, અને તેના પ્રદેશ; અદ્ધસમયકાળ; એમ અરૂપીના દશ પ્રકાર થાય.

ધર્મ અને અધર્મ એ બન્ને લોકપ્રમાણ કહેલાં છે.

આકાશ લોકાલોકપ્રમાણ અને અદ્ધસમય સમયક્ષેત્ર-પ્રમાણ છે. ધર્મ, અધર્મ અને આકાશ એ અનાદિ અપર્યવસિત છે.

નિરંતરની ઉત્પત્તિ લેતાં સમય પણ એ જ પ્રમાણે છે. સંતતિ એક કાર્યની અપેક્ષાએ સાદિસાંત છે.

સ્કંધ, સ્કંધદેશ, તેના પ્રદેશ અને પરમાણુ એમ રૂપી અજીવ ચાર પ્રકારે છે.

પરમાણુઓ એકત્ર થાય, પૃથક્ થાય તે સ્કંધ, તેનો વિભાગ તે દેશ, તેનો છેવટનો અભિન્ન અંશ તે પ્રદેશ.

લોકના એક દેશમાં તે ક્ષેત્રી છે. કાળના વિભાગ તેના ચાર પ્રકારે કહેવાય છે.

નિરંતર ઉત્પત્તિની અપેક્ષાએ અનાદિઅપર્યવસિત છે. એક ક્ષેત્રની સ્થિતિની અપેક્ષાએ સાદિસપર્યવસિત છે.

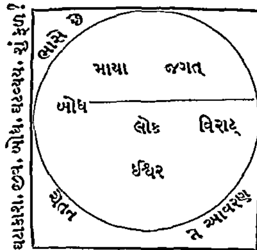
[૪૫૭] [૧૯] [સ. તિ. ૧૯૫૨. પાઠા. ૧૯૪૪.

નેત્રોંકી શ્યામતા વિષે જો પુતલિયાંરૂપ સ્થિત હૈ, અરુ રૂપકો દેખતા હૈ, સાક્ષીભૂત હૈ, સો અંતર કૈસે નહીં દેખતા? જો ત્વચાવિષે સ્પર્શ કરતા હૈ, શીતઉષ્ણાદિકકોં જાનતા હૈ, એસા સર્વ અંગવિષે વ્યાપક અનુભવ કરતા હૈ; જૈસે તિલો વિષે તેલ વ્યાપક હોતા હૈ, તિસકા અનુભવ કોઊ નહીં કરતા. જો શબ્દ શ્રવણઇંદ્રિયકે અંતર ગ્રહણ કરતા હૈ, તિસ શબ્દશક્તિકો જાનણેહારી સત્તા હૈ, જિસ વિષે શબ્દશક્તિકા વિચાર હોતા હૈ, જિસકરિ રોમ ખડે હોઈ આતે હૈ, સો સત્તા દૂર કૈસે હોવે? જો જિવ્હાકે અગ્રવિષે રસસ્વાદકો ગ્રહણ કરતા હૈ, તિસ રસકા અનુભવ કરણેહારી અલેપ સત્તા હૈ, સો સન્મુખ કૈસે ન હોવે? વેદ વેદાંત, સપ્ત સિદ્ધાંત, પુરાણ, ગીતા કરિ જો જ્ઞેય, જાનણેયોગ્ય આત્મા હૈ તિસકો જબ જાન્યા તબ વિશ્રામ કૈસે ન હોવે?

[×] [૬૩] મુંબઈ,વિ. સં. ૧૯૪૬. કાર્તિક.

આ આખો કાગળ છે, તે સર્વવ્યાપક ચેતન છે. તેના કેટલા ભાગમાં માયા સમજવી? જ્યાં જ્યાં તે માયા હોય ત્યાં ત્યાં ચેતનને બંધ સમજવો કે કેમ? તેમાં જૂદા જૂદા જીવ શી રીતે માનવા? અને તે જીવને બંધ શી રીતે માનવો? અને તે બંધની નિવૃત્તિ શી રીતે માનવી? તે બંધની નિવૃત્તિ થયે ચેતનનો કયો ભાગ માયારહિત થયો ગણાય? જે ભાગમાંથી પૂર્વે મુક્ત થયા હોય તે તે ભાગ નિરાવરણ સમજવો કે શી રીતે? અને એક ઠેકાણે નિરાવરણપણું, તથા બીજે ઠેકાણે આવરણ, ત્રીજે ઠેકાણે નિરાવરણ એમ બને કે કેમ? તે ચિત્રીને વિચારો.

૭ સર્વવ્યાપક આત્મા :—

આ રીતે તો ઘટતું નથી.

પ્રકાશસ્વરૂપ ધામ. તેમાં અનંત અપ્રકાશ ભાસ્યમાન અંતઃકરણ. તેથી શું થાય? જ્યાં જ્યાં તે તે અંતઃકરણો વ્યાપે ત્યાં ત્યાં માયા ભાસ્યમાન થાય, આત્મા અસંગ છતાં સંગવાન્ જણાય, અકર્ત્તા છતાં કર્ત્તા જણાય એ આદિ વિપરીતતા થાય. તેથી શું થાય?.

[પ્ર૦] આત્માને બંધની કલ્પના થાય તેનું શું કરવું?

[ઉ૦] અંતઃકરણનો સંબંધ જવા માટે તેનાથી જૂદાપણું સમજવું.

[પ્ર૦] જૂદાપણું સમજ્યે શું થાય?

[ઉ૦] આત્મા સ્વસ્વરૂપ અવસ્થાન વર્ત્તે.

[પ્ર૦] એકદેશ નિરાવરણ થાય કે સર્વદેશ નિરાવરણ થાય? [અપૂર્ણ]

---

[૮૫] [૧૨૫] મોરબી બી. ભા. વદ ૭ રવિ, ૧૯૪૬.

આઠ રુચકપ્રદેશ સંબંધીનું પ્રથમ તમારું પ્રશ્ન છે.

'ઉત્તરાધ્યયન સિદ્ધાંત'માં સર્વ પ્રદેશે કર્મ વળગણા બતાવી એનો હેતુ એવો સમજાયો છે કે એ કહેવું ઉપદેશાર્થે છે. સર્વ પ્રદેશે કહેવાથી શાસ્ત્રકર્ત્તા આઠ રૂચક-પ્રદેશ કર્મ રહિત નથી એવો નિષેધ કરે છે, એમ સમજાતું નથી. અસંખ્યાત પ્રદેશી આત્મામાં જ્યારે માત્ર આઠ જ પ્રદેશ કર્મ રહિત છે, ત્યારે અસંખ્યાત પ્રદેશ પાસે તે કઈ ગણતિમાં છે? અસંખ્યાત આગળ તેનું એટલું બધું લઘુત્વ છે કે શાસ્ત્રકારે ઉપદેશની અધિકતા માટે એ વાત અંતઃકરણમાં રાખી બહારથી આ પ્રમાણે ઉપદેશ કર્યો; અને એવી જ શૈલી નિરંતર શાસ્ત્રકારની છે.

અંતર્મુહૂર્ત્ત એટલે બે ઘડીની અંદરનો ગમે તે વખત એમ સાધારણ રીતે અર્થ થાય છે. પરંતુ શાસ્ત્રકારની શૈલી પ્રમાણે એનો અર્થ એવો કરવો પડે છે કે આઠ સમયથી ઉપરાંત અને બે ઘડીની અંદરના વખતને અંતર્મુહૂર્ત્ત કહેવાય. પણ રૂઢિમાં તો જેમ આગળ બતાવ્યું તેમ જ સમજાય છે; તથાપિ શાસ્ત્રકારની શૈલી જ માન્ય છે. જેમ અહીં આઠ સમયની વાત બહુ લઘુત્વવાળી હોવાથી સ્થળે સ્થળે શાસ્ત્રમાં બતાવી નથી, તેમ આઠ રૂચકપ્રદેશની વાત પણ છે. એમ મારું સમજવું છે; અને તેને ભગવતી, પ્રજ્ઞાપના, ઠાણાંગ ઇત્યાદિક સિદ્ધાંતો પુષ્ટિ આપે છે.

વળી મારી સમજણ તો એમ રહે છે કે શાસ્ત્રકારે બધાં શાસ્ત્રોમાં ન હોય એવી પણ કોઈ શાસ્ત્રમાં વાત કરી હોય તો કંઈ ચિંતા જેવું નથી. તેની સાથે તે એક શાસ્ત્રમાં કહેલી વાત સર્વ શાસ્ત્રની રચના કરતાં શાસ્ત્રકારનાં લક્ષમાં જ હતું, એમ સમજવું. વળી બધાં શાસ્ત્ર કરતાં કંઈ વિચિત્ર વાત કોઈ શાસ્ત્રમાં જણાવી હોય તો એ વધારે સમ્મત કરવા જેવી સમજવી, કારણ એ કોઈ વીરલા મનુષ્યને અર્થે વાત કહેવાઈ હોય છે; બાકી તો સાધારણ મનુષ્યો માટે જ કથન હોય છે. આમ હોવાથી આઠ રૂચકપ્રદેશ નિર્બંધન છે, એ વાત અનિષેધ છે, એમ મારી સમજણ છે. બાકીના ચાર અસ્તિકાયના પ્રદેશને સ્થળે એ રુચકપ્રદેશ મૂકી સમુદ્દઘાત કરવાનું કેવળી સબંધી જે વર્ણન છે, તે કેટલીક અપેક્ષાએ જીવનો મૂળ કર્મભાવ નથી એમ સમજાવવા માટે છે. એ વાત પ્રસંગવશાત્ સમાગમે ચર્ચો તો ઠીક પડશે.

બીજું પ્રશ્ન 'ચૌદપૂર્વધારી કંઈ જ્ઞાને ઉણા એવા અનંત નિગોદમાં લાભે અને જઘન્ય-જ્ઞાનવાળા પણ અધિકમાં અધિક પદર ભવે મોક્ષે જાય એ વાતનું સમાધાન કેમ?'

એનો ઉત્તર જે મારા હૃદયમાં છે, તેજ જણાવી દઉં છઉં કે એ જઘન્યજ્ઞાન બીજું અને એ પ્રસંગ પણ બીજો છે. જઘન્યજ્ઞાન એટલે સામાન્યપણે પણ મૂળ વસ્તુનું જ્ઞાન; અતિશય સંક્ષેપમાં છતાં મોક્ષના બીજરૂપ છે એટલા માટે એમ કહ્યું; અને 'એકદેશે ઉણું' એવું ચૌદપૂર્વધારીનું જ્ઞાન તે એક મૂળ વસ્તુનાં જ્ઞાન શિવાય બીજું બધું જાણનાર થયું; પણ દેહદેવળમાં રહેલો શાશ્વત પદાર્થ જાણનાર ન થયું, અને એ ન થયું તો પછી લક્ષ વગરનું ફેંકેલું તીર લક્ષ્યાર્થનું કારણ નથી તેમ આ પણ થયું. જે વસ્તુ પ્રાપ્ત કરવા ચૌદપૂર્વનું જ્ઞાન જિને બોધ્યું છે તે વસ્તુ ન મળી તો પછી ચૌદપૂર્વનું જ્ઞાન અજ્ઞાનરૂપ જ થયું. અહીં 'દેશે ઉણું' ચૌદપૂર્વનું જ્ઞાન ર

ટુંકામાં એમ બે પ્રશ્નોના ઉત્તર લખું છઉં. લેખન કરતાં વાચાએ અધિક સમજાવવાનું બને છે. તોપણ આશા છે કે આથી સમાધાન થશે; અને તે પાત્રપણાના કોઈ પણ અંશોને વધારશે, એકાંતિક દૃષ્ટિને ઘટાડશે, એમ માન્યતા છે.

અહો! અનંત ભવના પર્યટનમાં કોઈ સત્પુરુષના પ્રતાપે આ દશા પામેલો એવા આ દેહધારીને તમે ઇચ્છો છો, તેની પાસેથી ધર્મ ઇચ્છો છો, અને તે તો હજુ કોઈ આશ્ચર્યકારક ઉપાધિમાં પડ્યો છે! નિવૃત્ત હોત તો બહુ ઉપયોગી થઈ પડત. વારુ! તમને તેને માટે આટલી બધી શ્રદ્ધા રહે છે તેનું કંઈ મૂળ કારણ હસ્તગત થયું છે? એના પર રાખેલ શ્રદ્ધા, એનો કહેલો ધર્મ અનુભવ્યે અનર્થકારક તો નહીં લાગે? અર્થાત્ હજુ તેની પૂર્ણ કસોટી કરજો; અને એમ કરવામાં તે રાજી છે; તેની સાથે તમને યોગ્યતાનું કારણ છે, અને કદાપિ પૂર્વાપર પણ નિઃશંક શ્રદ્ધા જ રહેશે એમ હોય તો તેમ જ રાખવામાં કલ્યાણ છે એમ સ્પષ્ટ કહી દેવું આજે વાજબી લાગતાં કહી દીધું છે. આજના પત્રની ભાષા ઘણી જ ગ્રામિક વાપરી છે, તથાપિ તેનો ઉદ્દેશ એક પરમાર્થ જ છે. આગમના ઉલ્લાસની વૃદ્ધિ કરશો,—જરૂર.

[×] [134] [સ. નિ. આશ્વિન, ૧૯૪૬.

ત્રણ પ્રકારનાં વીર્ય પ્રણીત કર્યાં:—

(૧) મહાવીર્ય. (૨) મધ્ય વીર્ય. (૩) અલ્પવીર્ય.

ત્રણ પ્રકારે મહાવીર્ય પ્રણીત કર્યું:—

(૧) સાત્ત્વિક. (૨) રાજસી. (૩) તામસી.

ત્રણ પ્રકારે સાત્ત્વિક શુક્લ મહાવીર્ય પ્રણીત કર્યું:—

(૧) સાત્ત્વિક શુક્લ. (૨) સાત્ત્વિક ધર્મ. (૩) સાત્ત્વિક મિશ્ર.

ત્રણ પ્રકારે સાત્ત્વિક શુક્લ મહાવીર્ય પ્રણીત કર્યું:—

(૧) શુક્લ જ્ઞાન. (૨) શુક્લ દર્શન. (૩) શુક્લ ચારિત્ર. (શીલ)

સાત્ત્વિક ધર્મ બે પ્રકારે પ્રણીત કર્યા:—

(૧) પ્રશસ્ત. (૨) પ્રસિદ્ધ પ્રશસ્ત.

એ પણ બે પ્રકારે પ્રણીત કર્યું:—

(૧) પન્નંતે. (૨) અપન્નંતે.

[૧૮૮] [૨૪૦] વવાણીઆ, આસો શુદ ૬ ગુરુ, ૧૯૪૭

'પરસમય' જાણ્યા વિના 'સ્વસમય' જાણ્યા છે એમ કહી શકાય નહીં.

'પરદ્રવ્ય' જાણ્યા વિના 'સ્વદ્રવ્ય' જાણ્યું છે એમ કહી શકાય નહીં.

'સમ્મતિતર્ક'માં શ્રીસિદ્ધસેન દિવાકરે કહ્યું છે, કે જેટલા વચનમાર્ગ છે તેટલા નયવાદ છે; અને જેટલા નયવાદ છે તેટલા જ 'પરસમય' છે.

અક્ષય ભગત કવિએ કહ્યું છે કે:—

'કર્તા મટે તો છૂટે કર્મ, એ છે મહા ભજનનો મર્મ;
જો તું જીવ તો કર્તા હરિ, જો તું શિવ તો વસ્તુ ખરી;
તું છો જીવ ને તું છો નાથ, એમ કહી અખે ઝટક્યા હાથ.'

[૧૮૪] [૨૪૧] વવાણીઆ, આસો વદ ૭ શુક્ર, ૧૯૪૭.

ૐ

અપૂર્વ પોતાથી પોતાને પ્રાપ્ત થવું દુર્લભ છે; જેનાથી પ્રાપ્ત થાય છે, તેનું સ્વરૂપ ઓળખાવું દુર્લભ છે, અને જીવને ભુલવણી પણ એ જ છે.

વળી મારી સમજણ તો એમ રહે છે કે શાસ્ત્રકારે બધાં શાસ્ત્રોમાં ન હોય એવી પણ કોઈ શાસ્ત્રમાં વાત કરી હોય તો કંઈ ચિંતા જેવું નથી. તેની સાથે તે એક શાસ્ત્રમાં કહેલી વાત સર્વ શાસ્ત્રની રચના કરતાં શાસ્ત્રકારનાં લક્ષમાં જ હતું, એમ સમજવું. વળી બધાં શાસ્ત્ર કરતાં કંઈ વિચિત્ર વાત કોઈ શાસ્ત્રમાં જણાવી હોય તો એ વધારે સમ્મત કરવા જેવી સમજવી, કારણ એ કોઈ વીરલા મનુષ્યને અર્થે વાત કહેવાઈ હોય છે; બાકી તો સાધારણ મનુષ્યો માટે જ કથન હોય છે. આમ હોવાથી આઠ રૂચકપ્રદેશ નિર્બંધન છે, એ વાત અનિષેધ છે, એમ મારી સમજણ છે. બાકીના ચાર અસ્તિકાયના પ્રદેશને સ્થળે એ રૂચકપ્રદેશ મૂકી સમુદ્દઘાત કરવાનું કેવળી સબંધી જે વર્ણન છે, તે કેટલીક અપેક્ષાએ જીવનો મૂળ કર્મભાવ નથી એમ સમજાવવા માટે છે. એ વાત પ્રસંગવશાત્ સમાગમે ચર્ચો તો ઠીક પડશે.

બીજું પ્રશ્ન 'ચૌદપૂર્વધારી કંઈ જ્ઞાને ઉણા એવા અનંત નિગોદમાં લાભે અને જઘન્ય-જ્ઞાનવાળા પણ અધિકમાં અધિક પંદર ભવે મોક્ષે જાય એ વાતનું સમાધાન કેમ?'

એનો ઉત્તર જે મારા હૃદયમાં છે, તેજ જણાવી દઉં છઉં કે એ જઘન્યજ્ઞાન બીજું અને એ પ્રસંગ પણ બીજો છે. જઘન્યજ્ઞાન એટલે સામાન્યપણે પણ મૂળ વસ્તુનું જ્ઞાન; અતિશય સંક્ષેપમાં છતાં મોક્ષના બીજરૂપ છે એટલા માટે એમ કહ્યું; અને 'એકદેશે ઉણું' એવું ચૌદપૂર્વધારીનું જ્ઞાન તે એક મૂળ વસ્તુનાં જ્ઞાન સિવાય બીજું બધું જાણનાર થયું; પણ દેહદેવળમાં રહેલો શાશ્વત પદાર્થ જાણનાર ન થયું, અને એ ન થયું તો પછી લક્ષ વગરનું ફેંકેલું તીર લક્ષ્યાર્થનું કારણ નથી તેમ આ પણ થયું. જે વસ્તુ પ્રાપ્ત કરવા ચૌદપૂર્વનું જ્ઞાન જિને બોધ્યું છે તે વસ્તુ ન મળી તો પછી ચૌદપૂર્વનું જ્ઞાન અજ્ઞાનરૂપ જ થયું. અહીં 'દેશ ઉણું' ચૌદપૂર્વનું જ્ઞાન સમજવું. 'દેશે ઉણું' કેહેવાથી આપણી સાધારણ મતિથી એમ સમજાય કે ચૌદપૂર્વને છેડે ભણી ભણી આવી પહોંચતાં એકાદ અધ્યયન કે તેવું રહી ગયું અને તેથી રખડ્યા, પરંતુ એમ તો નહીં. એટલા બધાં જ્ઞાનનો અભ્યાસી એક અલ્પ ભાગ માટે અભ્યાસમાં પરાભવ પામે એ માનવા જેવું નથી. અર્થાત્ કંઈ ભાષા અઘરી, અથવા અર્થ અઘરો નથી કે સ્મરણમાં રાખવું તેમને દુર્લભ પડે. માત્ર મૂળ વસ્તુનું જ્ઞાન ન મળ્યું એટલી જ ઉણાઈ, તેણે ચૌદપૂર્વનું બાકીનું જ્ઞાન નિષ્ફળ કર્યું. એક નયથી એવી વિચારણા પણ થઈ શકે છે કે શાસ્ત્રો (લખેલાંનાં પાનાં) ઉપાડવાં અને ભણવાં એમાં કંઈ અંતર નથી, જો તત્વ ન મળ્યું તો. કારણ બેયે બોજો જ ઉપાડ્યો. પાનાં ઉપાડ્યાં તેણે કાયાએ બોજો ઉપાડ્યો, ભણી ગયા તેણે મને બોજો ઉપાડ્યો, પરંતુ વાસ્તવિક લક્ષાર્થ વિના તેનું નિરૂપયોગીપણું થાય એમ સમજણ છે. જેને ઘેર આખો લવણ સમુદ્ર છે તે તૃષાતુરની તૃષા મટાડવા સમર્થ નથી; પણ જેને ઘેર એક મીઠા પાણીની વીરડી છે, તે પોતાની અને બીજા કેટલાકની તૃષા મટાડવા સમર્થ છે; અને જ્ઞાનદૃષ્ટિએ જોતાં મહત્વ તેનું જ છે; તોપણ બીજા નય પર હવે દૃષ્ટિ કરવી પડે છે, અને તે એ કે કોઈ રીતે પણ શાસ્ત્રાભ્યાસ હશે તો કંઈ પાત્ર થવાની જિજ્ઞાસા થશે, અને કાળે કરીને પાત્રતા પણ મળશે અને પાત્રતા બીજાને પણ આપશે. એટલે શાસ્ત્રાભ્યાસનો નિષેધ અહીં કરવાનો હેતુ નથી, પણ મૂળ વસ્તુથી દૂર જવાય એવા શાસ્ત્રાભ્યાસનો તો નિષેધ કરીએ તો એકાંતવાદી નહીં કહેવાઈએ.

ટુંકામાં એમ બે પ્રશ્નોના ઉત્તર લખું છઉં. લેખન કરતાં વાચાએ અધિક સમજાવવાનું બને છે. તોપણ આશા છે કે આથી સમાધાન થશે; અને તે પાત્રપણાના કોઈ પણ અંશોને વધારશે, એકાંતિક દૃષ્ટિને ઘટાડશે, એમ માન્યતા છે.

અહો ! અનંત ભવના પર્યટનમાં કોઈ સત્પુરુષના પ્રતાપે આ દશા પામેલો એવા આ દેહધારીને તમે ઇચ્છો છો, તેની પાસેથી ધર્મ ઇચ્છો છો, અને તે તો હજુ કોઈ આશ્ચર્યકારક ઉપાધિમાં પડ્યો છે ! નિવૃત્ત હોત તો બહુ ઉપયોગી થઈ પડત. વારુ ! તમને તેને માટે આટલી બધી શ્રદ્ધા રહે છે તેનું કંઈ મૂળ કારણ હસ્તગત થયું છે ? એના પર રાખેલ શ્રદ્ધા, એનો કહેલો ધર્મ અનુભવ્યે અનર્થકારક તો નહીં લાગે ? અર્થાત્ હજુ તેની પૂર્ણ કસોટી કરજો; અને એમ કરવામાં તે રાજી છે; તેની સાથે તમને યોગ્યતાનું કારણ છે, અને કદાપિ પૂર્વાપર પણ નિઃશંક શ્રદ્ધા જ રહેશે એમ હોય તો તેમ જ રાખવામાં કલ્યાણ છે એમ સ્પષ્ટ કહી દેવું આજે વાજબી લાગતાં કહી દીધું છે. આજના પત્રની ભાષા ઘણી જ ગ્રામિક વાપરી છે, તથાપિ તેનો ઉદ્દેશ એક પરમાર્થ જ છે. આગમના ઉલ્લાસની વૃદ્ધિ કરશો,—જરૂર.

[×] [૧૩૪] [સ. નિ. આશ્વિન, ૧૯૪૬.

ત્રણ પ્રકારનાં વીર્ય પ્રણીત કર્યાં:—

(૧) મહાવીર્ય. (૨) મધ્ય વીર્ય. (૩) અલ્પવીર્ય.

ત્રણ પ્રકારે મહાવીર્ય પ્રણીત કર્યું:—

(૧) સાત્ત્વિક. (૨) રાજસી. (૩) તામસી.

ત્રણ પ્રકારે સાત્ત્વિક શુક્લ મહાવીર્ય પ્રણીત કર્યું:—

(૧) સાત્ત્વિક શુક્લ. (૨) સાત્ત્વિક ધર્મ. (૩) સાત્ત્વિક મિશ્ર.

ત્રણ પ્રકારે સાત્ત્વિક શુક્લ મહાવીર્ય પ્રણીત કર્યું:—

(૧) શુક્લ જ્ઞાન. (૨) શુક્લ દર્શન. (૩) શુક્લ ચારિત્ર. (શીલ)

સાત્ત્વિક ધર્મ બે પ્રકારે પ્રણીત કર્યો:—

(૧) પ્રશસ્ત. (૨) પ્રસિદ્ધ પ્રશસ્ત.

એ પણ બે પ્રકારે પ્રણીત કર્યું:—

(૧) પલ્લંતે. (૨) અપલ્લંતે.

---

[૧૮૮] [૨૪૦] વવાણીઆ, આસો શુદ ૬ ગુરુ, ૧૯૪૭.

'પરસમય' જાણ્યા વિના 'સ્વસમય' જાણ્યા છે એમ કહી શકાય નહીં.

'પરદ્રવ્ય' જાણ્યા વિના 'સ્વદ્રવ્ય' જાણ્યું છે એમ કહી શકાય નહીં.

'સમ્મતિતર્ક'માં શ્રીસિદ્ધસેન દિવાકરે કહ્યું છે, કે જેટલા વચનમાર્ગ છે તેટલા નયવાદ છે; અને જેટલા નયવાદ છે તેટલા જ 'પરસમય' છે.

અક્ષય ભગત કવિએ કહ્યું છે કે:—

'કર્તા મટે તો છૂટે કર્મ, એ છે મહા ભજનનો મર્મ;
જો તું જીવ તો કર્તા હરિ, જો તું શિવ તો વસ્તુ ખરી;
તું છો જીવ ને તું છો નાથ, એમ કહી અખે ઝટક્યા હાથ.'

---

[૧૮૯] [૨૪૧] વવાણીઆ, આસો વદ ૭ શુક્ર, ૧૯૪૭.

ૐ

અપૂર્વ પોતાથી પોતાને પ્રાપ્ત થવું દુર્લભ છે; જેનાથી પ્રાપ્ત થાય છે, તેનું સ્વરૂપ ઓળખાવું દુર્લભ છે, અને જીવને ભુલવણી પણ એજ છે.

આ પત્રમાં લખેલાં પ્રશ્નોનો ટુંકામાં નિચે ઉત્તર લખ્યો છેઃ—

૧-૨-૩, એ પ્રશ્નો સ્મૃતિમાં હશે. એમાં એમ જણાવ્યું છે કે,– '(૧) ઠાણુગમાં આઠ વાદી કહ્યા છે, તેમાં આપને તથા અમારે કયા વાદમાં દાખલ થવું? (૨) એ આઠ વાદથી કોઈ જૂદો મારગ આદરવાજોગ હોય તો તે જાણવા સારુ આકાંક્ષા છે. (૩) અથવા આઠે વાદીના માર્ગનો સરવાળો કરવો એ જ મારગ છે કે શી રીતે? અથવા તે આઠ વાદીના સરવાળામાં કાંઈ ન્યૂનાધિકતા કરી માર્ગ ગ્રહણ કરવા યોગ્ય છે? અને છે તો શું?'

આમ લખ્યું છે; તે વિષે જાણવાનું કે, એ આઠ વાદીના બીજા તે શિવાયના દર્શનોમાં-સંપ્રદાયોમાં-માર્ગ કંઈક (અન્વય) જોડાયેલો રહે છે, નહીંતો ઘણુંકરીને જૂદો જ (વ્યતિરિક્ત) રહે છે. તે વાદી, દર્શન, સંપ્રદાય એ બધાં કોઈરીતે પ્રાપ્તિમાં કારણરૂપ થાય છે; પણ સમ્યક્જ્ઞાની વિનાના બીજા જીવોને તો બંધન પણ થાય છે. માર્ગની જેને ઇચ્છા ઉત્પન્ન થઈ છે, તેણે એ બધાનું 'સાધારણ જ્ઞાન' વાંચવું, વિચારવું; બાકીમાં મધ્યસ્થ રહેવું યોગ્ય છે. 'સાધારણ જ્ઞાન'નો અર્થ આ ઠેકાણે એવો કરવો કે બધા શાસ્ત્રમાં વર્ણવતાં અધિક જૂદાઈ ન પડી હોય તેવું જ્ઞાન.

'તીર્થંકર આવી ગર્ભમાં ઉપજે અથવા જન્મે ત્યારે અથવા ત્યાર પછી દેવતાઓ જાણે કે આ તીર્થંકર છે, અને જાણે તો શી રીતે?' તેના ઉત્તરમાંઃ સમ્યક્જ્ઞાન જેને પ્રાપ્ત થયું છે એવા દેવતાઓ અવધિજ્ઞાનથી તીર્થંકરને જાણે, બધા ન જાણે. જે પ્રકૃતિઓ જવાથી જન્મથી તીર્થંકર અવધિજ્ઞાનસંયુક્ત હોય છે, તે પ્રકૃતિઓ તેમાં નહીં દેખાવાથી તે સમ્યક્જ્ઞાની દેવતાઓ તીર્થંકરને ઓળખી શકે છે. એ જ વિજ્ઞાપન.

---

[૧૪૮] [૨૪૨] વવાણીઆ, આશો, શુદ, ૧૯૪૭.

ૐ સતઃ

'હમ પરદેશી પંખી સાધુ, આરે [પાઠ. ઓર] દેશકે નાંહિ રે.'

એક પ્રશ્ન શિવાય બાકીનાં પ્રશ્નોનો ઉત્તર ચાહીને લખી શકયો નથી. 'કાળ શું ખાય છે?' તેનો ઉત્તર ત્રણ પ્રકારે લખું છું.

સામાન્ય ઉપદેશમાં કાળ શું ખાય છે તેનો ઉત્તર એ છે કે, તે પ્રાણીમાત્રનું આયુષ્ય ખાય છે. વ્યવહારનયથી કાળ 'જૂનું' ખાય છે. નિશ્ચયનયથી કાળ પદાર્થ માત્રને રૂપાંતર આપે છે, પર્યાયાંતર કરે છે.

છેલ્લા બે ઉત્તર વધારે વિચારવાથી બંધ બેસી શકશે. વ્યવહારનયથી કાળ 'જૂનું' ખાય છે, એમ જે લખ્યું છે તે વળી નીચે વિશેષ સ્પષ્ટ કર્યું છેઃ—

'કાળ જૂનું ખાય છે':—'જૂનું' એટલે શું? એક સમય જે ચીજને ઉત્પન્ન થયાં થઈ, બીજો સમય વર્ત્તે છે, તે જૂની ગણાય છે, (જ્ઞાનીની અપેક્ષાથી) તે ચીજને ત્રીજે સમયે, ચોથે સમયે એમ સંખ્યાત, અસંખ્યાત સમયે, અનંત સમયે, કાળ બદલાવ્યા જ કરે છે. બીજા સમયમાં તે જેવી હોય, તેવી ત્રીજા સમયમાં ન હોય, એટલે કે બીજા સમયમાં પદાર્થનું જે સ્વરૂપ હતું, તે ખાઈ જઈ ત્રીજે સમયે કાળે પદાર્થને બીજું રૂપ આપ્યું, અર્થાત્ 'જૂનું' તે ખાઈ ગયો. પહેલે સમયે પદાર્થ ઉત્પન્ન થયો અને તે જ વેળા કાળ તેને ખાઈ જાય એમ વ્યવહારનયથી બને નહીં. પહેલે સમયે પદાર્થનું નવાપણું ગણાય, પણ તે વેળા કાળ તેને ખાઈ જતો નથી, બીજે સમયે બદલાવે છે, માટે જૂનાપણાને તે ખાય છે, તેમ કહ્યું છે. નિશ્ચયનયથી પદાર્થ માત્ર રૂપાંતર જ પામે છે. 'કોઈ પણ પદાર્થ કોઈ પણ કાળમાં કેવળ નાશ પામે જ નહીં;' એવો

સિદ્ધાંત છે; અને જો પદાર્થ કેવળ નાશ પામતો હોત, તો આજ કંઈ પણ હોત નહીં. માટે કાળ ખાતો નથી, પણ રૂપાંતર કરે છે એમ કહ્યું છે. ત્રણ પ્રકારના ઉત્તરમાં પહેલો ઉત્તર સર્વને સમજવો સુલભ છે.

અત્ર પણ દશાના પ્રમાણમાં બાહ્ય ઉપાધિ વિશેષ છે. આપે કેટલાક વ્યાવહારિક (જોકે શાસ્ત્ર સંબંધી) પ્રશ્નો આ વેળા લખ્યાં હતાં, પણ ચિત્ત તેવું વાંચવામાં પણ હાલ પૂરું રહેતું નથી, એટલે ઉત્તર શી રીતે લખી શકાય?

---

[૨૩૬] [૨૬૫] મુંબઈ, પોષ વદ ૩, રવિ, ૧૯૪૮.

'એક પરિનામ કે ન કરતા દરબ દોય,
દોય પરિનામ એક દર્બ ન ધરતુ હૈ;
એક કરતૂતિ દોઈ દર્બ કબ હો ન કરૈ,
દોઈ કરતૂતિ એક દર્બ ન કરતુ હૈ;
જીવ પુદ્ગલ એક ખેત અવગાહી દોઈ,
અપને અપને રૂપ, કોઉ ન ટરતુ હૈ,
જડ પરિનામનિકો, કરતા હૈ પુદ્ગલ,
ચિદાનંદ ચેતન સુભાવ આચરતુ હૈ.' —સમયસાર

---

[૧૯૯] [૨૬૬] મુંબઈ, પોષ વદ ૯ રવિ, ૧૯૪૮.

'એક પરિનામ કે ન કરતા દરબ દોય,'

વસ્તુ પોતાનાં સ્વરૂપમાં જ પરિણમે એવો નિયમ છે. જીવ જીવરૂપે પરિણમ્યા કરે છે, અને જડ જડરૂપે પરિણમ્યા કરે છે. જીવનું મુખ્ય પરિણમનું તે ચેતન (જ્ઞાન) સ્વરૂપ છે; અને જડનું મુખ્ય પરિણમનું તે જડત્વસ્વરૂપ છે. જીવનું જે ચેતનપરિણામ તે કોઈ પ્રકારે જડ થઈને પરિણમે નહીં, અને જડનું જડત્વપરિણામ તે કોઈ દિવસે ચેતનપરિણામે પરિણમે નહીં, એવી વસ્તુની મર્યાદા છે; અને ચેતન, અચેતન એ બે પ્રકારનાં પરિણામ તો અનુભવસિદ્ધ છે. તેમાંનું એક પરિણામ બે દ્રવ્ય મળીને કરી શકે નહીં; અર્થાત્ જીવ અને જડ મળી કેવળ ચેતનપરિણામે પરિણમી શકે નહીં. અથવા કેવળ અચેતનપરિણામે પરિણમી શકે નહીં. જીવ ચેતનપરિણામે પરિણમે અને જડ અચેતનપરિણામે પરિણમે, એમ વસ્તુસ્થિતિ છે; માટે જિન કહે છે કે, એક પરિણામ બે દ્રવ્ય કરી શકે નહીં. જે જે દ્રવ્ય છે તે તે પોતાની સ્થિતિમાં જ હોય, અને પોતાના સ્વભાવમાં પરિણમે. તેમ જ

'દોય પરિનામ એક દ્રવ્ય ન ધરતુ હૈ;'

એક દ્રવ્ય બે પરિણામે પણ પરિણમી શકે નહીં, એવી વસ્તુસ્થિતિ છે. એક જીવદ્રવ્ય તે ચેતન અને અચેતન એ બે પરિણામે પરિણમી શકે નહીં, અથવા એક પુદ્ગલદ્રવ્ય અચેતન અને ચેતન એ બે પરિણામે પરિણમી શકે નહીં. માત્ર પોતે પોતાનાં જ પરિણામમાં પરિણમે. ચેતનપરિણામ તે અચેતન પદાર્થને વિષે હોય નહીં, અને અચેતનપરિણામ તે ચેતનપદાર્થને વિષે હોય નહીં; માટે બે પ્રકારનાં પરિણામે એક દ્રવ્ય પરિણમે નહીં,—બે પરિણામને ધારણ કરી શકે નહીં. માટે

'એક કરતૂતિ દોઈ દર્બ કબહોં ન કરૈ,'

એક ક્રિયા તે બે દ્રવ્ય ક્યારે પણ કરે નહીં. બે દ્રવ્યનું મળવું એકાંતે હોવું યોગ્ય નથી. જો બે દ્રવ્ય મળીને એક દ્રવ્ય ઉપજતું હોય, તો વસ્તુ પોતાનાં સ્વરૂપનો ત્યાગ કરે; અને એમ તો કોઈ કાળે બને નહીં કે વસ્તુ પોતાનાં સ્વરૂપનો કેવળ ત્યાગ કરે.

જ્યારે એમ બનતું નથી, ત્યારે બે દ્રવ્ય કેવળ એક પરિણામને પામ્યા વિના એક ક્રિયા પણ ક્યાંથી કરે? અર્થાત્ ન જ કરે.

'દોઈ કરતૂતિ એક દર્બ ન કરતુ હૈ;'

તેમ જ બે ક્રિયા એક દ્રવ્ય ધારણ પણ કરે નહીં; એક સમયને વિષે બે ઉપયોગ હોઈ શકે નહીં. માટે

'જીવ પુદ્ગલ એક ખેત અવગાહી દોઈ,'

જીવ અને પુદ્ગલ કદાપિ એક ક્ષેત્રને રોકી રહ્યાં હોય તોપણ

'અપને અપને રૂપ, કોઉ ન ટરતુ હૈ;'

પોતપોતાનાં સ્વરૂપથી કોઈ અન્ય પરિણામ પામતું નથી, અને તેથી કરીને જ એમ કહીએ છૈયે કે,—

'જડ પરિનામનિકો, કરતા હૈ પુદ્ગલ,'

દેહાદિકે કરીને જે પરિણામ થાય છે તેનો પુદ્ગલ કર્ત્તા છે. કારણ કે તે દેહાદિ જડ છે; અને જડપરિણામ તો પુદ્ગલને વિષે છે. જ્યારે એમ જ છે તો પછી જીવ પણ જીવ સ્વરૂપેજ વર્ત્તે છે, એમાં કંઈ બીજું પ્રમાણ પણ હવે જોઈતું નથી; એમ ગણી કહે છે કે,—

'ચિદાનંદ ચેતન સુભાઉ આચરતુ હૈ.'

કાવ્યકર્ત્તાનો કહેવાનો હેતુ એમ છે કે, જો આમ તમે વસ્તુસ્થિતિ સમજો તો તો જડને વિષેનો જે સ્વસ્વરૂપભાવ છે તે મટે, અને સ્વસ્વરૂપનું જે તિરોભાવપણું છે તે પ્રગટ થાય. વિચાર કરો, સ્થિતિ પણ એમ જ છે. વળી [પાઠા. ઘણી] ગહન વાતને અહીં ટુંકામાં લખી છે. (જો કે) જેને યથાર્થ બોધ છે તેને તો સુગમ છે.

એ વાતને ઘણીવાર મનન કરવાથી કેટલોક બોધ થઈ શકશે.*

---

[૨૦૫] [૨૭૨] મુંબઈ, મહા વદ ૯ સોમ, ૧૯૪૮.

'જબહિ તેં ચેતન વિભાવસૌં ઉલટિ આપુ,
સમો પાઈ અપનો સુભાવ ગહિ લીનો હૈ;
તબહિ તેં જો જો લેનજોગ સો સો સબ લીનો હૈ;
જો જો ત્યાગજોગ સો સો સબ છોડી દીનો હૈ,
લેવેકૌ ન રહી ઠોર, ત્યાગિવેકોં નાહિં ઓર,
બાકી કહા ઉબર્યો જુ, કારજ નવીનો હૈ,
સંગત્યાગી, અંગત્યાગી, વચનતરંગત્યાગી,
મનત્યાગી, બુદ્ધિત્યાગી, આપા શુદ્ધ કીનો હૈ.'

—કેવી અદ્ભુત દશા? પ્રણામ પહોંચે.

[૨૦૬] [૨૭૩] મુંબઈ, મહા વદ ૧૦ ભોમ, ૧૯૪૮.

આત્માપણે કેવળ ઉજાગર અવસ્થા વર્ત્તે, અર્થાત્ આત્મા પોતાનાં સ્વરૂપને વિષે કેવળ જાગૃત હોય ત્યારે તેને 'કેવળજ્ઞાન' વર્ત્તે છે એમ કહેવું યોગ્ય છે, એવો શ્રી તીર્થંકરનો આશય છે. 'આત્મા' જે પદાર્થને તીર્થંકરે કહ્યો છે, તે જ પદાર્થની તે જ સ્વરૂપે પ્રતીતિ થાય, તેજ પરિણામે આત્મા સાક્ષાત્ ભાસે ત્યારે તેને 'પરમાર્થસમ્યક્ત્વ' છે, એવો શ્રી તીર્થંકરનો અભિપ્રાય છે. એવું સ્વરૂપ જેને ભાસ્યું છે તેવા પુરુષને વિષે 'નિષ્કામ શ્રદ્ધા' છે જેને, તે પુરુષને 'બીજરુચિસમ્યક્ત્વ' છે. તેવા પુરુષની 'નિષ્કામ ભક્તિ' અબાધાએ પ્રાપ્ત થાય, એવા ગુણો જે જીવમાં હોય તે જીવ 'માર્ગાનુસારી' હોય, એમ જિન કહે છે.

---

* આ પછીનો ભાગ અંગત દોઈ 'ઉપદેશબોધ'માં જ મુકેલ છે. સંશોધક.

અમારો અભિપ્રાય કંઈ પણ દેહપ્રત્યે હોય તો તે માત્ર એક આત્માર્થે જ છે, અન્યઅર્થે નથી. બીજા કોઈ પણ પદાર્થ પ્રત્યે અભિપ્રાય હોય તો તે પદાર્થઅર્થે નહીં, પણ આત્માર્થે છે. તે આત્માર્થ તે પદાર્થની પ્રાપ્તિ-અપ્રાપ્તિને વિષે હોય એમ અમને લાગતું નથી. 'આત્માપણું' એ ધ્વનિ સિવાય બીજો કોઈ ધ્વનિ કોઈ પણ પદાર્થના ગ્રહણત્યાગમાં સ્મરણજોગ નથી. અનવકાશ આત્માપણું જાણ્યા વિના, તે સ્થિતિ વિના અન્ય સર્વ ક્લેશરૂપ છે.

---

[૨૦૯] [૨૭૪] મુંબઈ, મહા વદ ૧૧ બુધ, ૧૯૪૮.

'શુદ્ધતા વિચારે ધ્યાવે, શુદ્ધતામેં કેલી કરે,
શુદ્ધતામેં થિર વ્હે અમૃત ધારા વરસે.' —સમયસાર

---

[૨૦૮] [૨૭૬] મુંબઈ, મહા વદ ., રવિ, ૧૯૪૮.

'લેવેકી ન રહી ઠોર, ત્યાગિબેકી નાહિ ઓર,
બાકી કહા ઉબર્યો જુ, કારજ નબીનો હૈ !'

સ્વરૂપનું ભાન થવાથી પૂર્ણકામપણું પ્રાપ્ત થયું; એટલે હવે બીજું કોઈ ક્ષેત્ર કંઈ પણ લેવાને માટે રહ્યું નથી. સ્વરૂપનો તો કોઈ કાળે ત્યાગ કરવાને મૂર્ખ પણ ઇચ્છે નહીં; અને જ્યાં કેવળ સ્વરૂપસ્થિતિ છે, ત્યાં તો પછી બીજું કંઈ રહ્યું નથી; એટલે ત્યાગવાપણું પણ રહ્યું નહીં. હવે જ્યારે લેવું, દેવું એ બન્ને નિવૃત્ત થઈ ગયું ત્યારે બીજું કોઈ નવીન કાર્ય કરવાને માટે શું ઉગર્યું ? અર્થાત્ જેમ થવું જોઈએ તેમ થયું ત્યાં પછી બીજી લેવાદેવાની જંજાળ ક્યાંથી હોય ? એટલે કહે છે કે, અહીં પૂર્ણકામતા પ્રાપ્ત થઈ.

---

[૩૦૫] [૩૫૮-૧] [સ. નિ. મુંબઈ, ૧૯૪૯.

'સમતા, રમતા, ઊરધતા, જ્ઞાયકતા, સુખભાસ;
વેદકતા, ચૈતન્યતા, એ સબ જીવ વિલાસ.'

જે તીર્થંકરદેવે સ્વરૂપસ્થ આત્માપણે થઈ વક્તવ્યપણે જે પ્રકારે તે આત્મા કહી શકાય તે પ્રમાણે અત્યંત યથાસ્થિત કહ્યો છે, તે તીર્થંકરને બીજી સર્વ પ્રકારની અપેક્ષાનો ત્યાગ કરી નમસ્કાર કરીએ છૈયે.

પૂર્વે ઘણાં શાસ્ત્રોનો વિચાર કરવાથી તે વિચારનાં ફળમાં સત્પુરુષને વિષે જેનાં વચનોથી ભક્તિ ઉત્પન્ન થઈ છે, તે તીર્થંકરનાં વચનને નમસ્કાર કરીએ છૈયે.

ઘણા પ્રકારે જીવનો વિચાર કરવાથી, તે જીવ આત્મારૂપ પુરુષ વિના જાણ્યો જાય એવો નથી, એવી નિશ્ચળ શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન થઈ તે તીર્થંકરના માર્ગ-બોધને નમસ્કાર કરીએ છૈયે.

ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારે તે જીવનો વિચાર થવા અર્થે, તે જીવ પ્રાપ્ત થવા અર્થે યોગાદિક અનેક સાધનોનો બળવાન પરિશ્રમ કર્યે છતે, પ્રાપ્તિ ન થઈ, તે જીવ જે વડે સહજ પ્રાપ્ત થાય છે, તે જ કહેવા વિષે જેનો ઉદ્દેશ છે, તે તીર્થંકરનાં ઉદ્દેશવચનને નમસ્કાર કરીએ છૈયે.

[૩૫૨ નો ભાગ] [૩૫૮-૨] માગશર વદ શુક્રે, ૧૯૪૯.

ૐ

આ જગતને વિષે જેને વિષે વિચારશક્તિ વાચાસહિત વર્તે છે, એવા મનુષ્ય-પ્રાણી કલ્યાણનો વિચાર કરવાને સર્વથી અધિક યોગ્ય છે; તથાપિ પ્રાયે જીવને અનંતવાર

મનુષ્યપણું મળ્યાં છતાં તે કલ્યાણ સિદ્ધ થયું નથી, જેથી વર્ત્તમાનસુધી જન્મમરણનો માર્ગ આરાધવો પડ્યો છે. અનાદિ એવા આ લોકને વિષે જીવની અનંતકોટી સંખ્યા છે; સમયે સમયે અનંત પ્રકારની જન્મમરણાદિ સ્થિતિ તે જીવોને વિષે વર્ત્યા કરે છે; એવો અનંતકાળ પૂર્વે વ્યતીત થયો છે. અનંતકોટી જીવનાં પ્રમાણમાં આત્મ-કલ્યાણ જેણે આરાધ્યું છે, કે જેને પ્રાપ્ત થયું છે, એવા જીવ અત્યંત થોડા થયા છે, વર્ત્તમાને તેમ છે, અને હવે પછીના કાળમાં પણ તેવી જ સ્થિતિ સંભવે છે, તેમ જ છે. અર્થાત્ કલ્યાણની પ્રાપ્તિ જીવને ત્રણેકાળને વિષે અત્યંત દુર્લભ છે; એવો જે શ્રી તીર્થંકરદેવાદિ જ્ઞાનીનો ઉપદેશ તે સત્ય છે. એવી, જીવસમુદાયની જે ભ્રાંતિ તે અનાદિ સંયોગે છે, એમ ઘટે છે, એમ જ છે; તે ભ્રાંતિ જે કારણથી વર્ત્તે છે, તે કારણના મુખ્ય બે પ્રકાર જણાય છે; એક પારમાર્થિક અને એક વ્યવહારિક; અને તે બે પ્રકારનો એકત્ર અભિપ્રાય જે છે તે એ છે કે, આ જીવને ખરી મુમુક્ષુતા આવી નથી; એક અક્ષર સત્ય પણ તે જીવમાં પરિણામ પામ્યું નથી; સત્પુરુષના દર્શનપ્રત્યે જીવને રુચિ થઈ નથી; તેવા તેવા જોગે સમર્થ અંતરાયથી જીવને તે પ્રતિબંધ રહ્યો છે; અને તેનું સૌથી મોટું કારણ અસત્સંગની વાસનાએ જન્મ પામ્યું એવું નિજેચ્છાપણું, અને અસત્દર્શનને વિષે સત્દર્શનરૂપ ભ્રાંતિ તે છે. 'આત્મા નામનો કોઈ પદાર્થ નથી,' એવો એક અભિપ્રાય ધરાવે છે; 'આત્મા નામનો પદાર્થ સંયોગિક છે,' એવો અભિપ્રાય કોઈ બીજા દર્શનનો સમુદાય સ્વીકારે છે; 'આત્મા દેહ સ્થિતિરૂપ છે, દેહની સ્થિતિ પછી નથી,' એવો અભિપ્રાય કોઈ બીજા દર્શનનો છે. 'આત્મા અણું છે,' 'આત્મા સર્વવ્યાપક છે,' 'આત્મા શૂન્ય છે,' 'આત્મા સાકાર છે,' 'આત્મા પ્રકાશરૂપ છે,' 'આત્મા સ્વતંત્ર નથી,' 'આત્મા કર્ત્તા નથી,' 'આત્મા કર્ત્તા છે ભોક્તા નથી,' 'આત્મા કર્ત્તા નથી ભોક્તા છે,' 'આત્મા કર્ત્તા નથી ભોક્તા નથી,' 'આત્મા જડ છે,' 'આત્મા કૃત્રિમ છે,' એ આદિ અનંત નય જેના થઈ શકે છે એવા અભિપ્રાયની ભ્રાંતિનું કારણ એવું અસત્દર્શન તે આરાધવાથી પૂર્વે આ જીવે પોતાનું સ્વરૂપ તે જેમ છે તેમ જાણ્યું નથી. તે તે ઉપર જણાવ્યાં એકાંત-અયથાર્થપદે જાણી આત્માને વિષે અથવા આત્માને નામે ઈશ્વરાદિ વિષે પૂર્વે જીવે આગ્રહ કર્યો છે; એવું જે અસત્સંગ, નિજેચ્છાપણું, અને મિથ્યાદર્શનનું પરિણામ તે જ્યાંસુધી મટે નહીં ત્યાંસુધી આ જીવ ક્લેશરહિત એવો શુદ્ધ અસંખ્ય પ્રદેશાત્મક મુક્ત થવો ઘટતો નથી, અને તે અસત્સંગાદિ ટાળવાને અર્થે સત્સંગ, જ્ઞાનીની આજ્ઞાનું અત્યંત અંગીકૃતપણું, અને પરમાર્થસ્વરૂપ એવું જે આત્માપણું તે જાણવાયોગ્ય છે.

પૂર્વે થયા એવા જે તીર્થંકરાદિ જ્ઞાનીપુરુષો તેમણે ઉપર કહી એવી જે ભ્રાંતિ તેનો અત્યંત વિચાર કરી, અત્યંત એકાગ્રપણે-તન્મયપણે-જીવસ્વરૂપને વિચારી જીવ-સ્વરૂપે શુદ્ધ સ્થિતિ કરી છે, તે આત્મા અને બીજા સર્વ પદાર્થો તે શ્રી તીર્થંકરાદિએ સર્વપ્રકારની ભ્રાંતિરહિતપણે જાણવાને અર્થે અત્યંત દુષ્કર એવો પુરુષાર્થ આરાધ્યો છે. આત્માને એક પણ અણુના આહારપરિણામથી અનન્ય ભિન્ન કરી આ દેહને વિષે સ્પષ્ટ એવો 'અણાહારી આત્મા,' સ્વરૂપથી જીવનાર એવો જોયો છે. તે જોનાર એવા જે તીર્થંકરાદિ જ્ઞાની પોતે જ શુદ્ધાત્મા છે, તો ત્યાં ભિન્નપણે જોવાનું કહેવું જો કે ઘટતું નથી, તથાપિ વાણીધર્મે એમ કહ્યું છે. એવો જે અનંતપ્રકારે વિચારીને પણ જાણવા યોગ્ય 'ચૈતન્યઘન જીવ' તે બે પ્રકારે તીર્થંકરે કહ્યો છે; કે જે સત્પુરુષથી

જાણી, વિચારી, સત્કારીને જીવ પોતે તે સ્વરૂપને વિષે સ્થિતિ કરે. પદાર્થ માત્ર તીર્થંકરાદિ જ્ઞાનીએ 'વક્તવ્ય' અને 'અવક્તવ્ય' એવા બે વ્યવહારધર્મવાળા માન્યા છે. અવક્તવ્યપણે જે છે તે અહીં 'અવક્તવ્ય' જ છે. વક્તવ્ય પણે જે જીવ ધર્મ છે, તે સર્વ પ્રકારે તીર્થંકરાદિ કહેવા સમર્થ છે, અને તે માત્ર જીવના વિશુદ્ધ પરિણામે અથવા સત્પુરુષે કરી જણાય એવો જીવ ધર્મ છે, અને તે જ ધર્મ તે લક્ષણે કરી અમુક મુખ્ય પ્રકારે કરી તે દોહાને વિષે કહ્યો છે. અત્યંત પરમાર્થના અભ્યાસે તે વ્યાખ્યા અત્યંત સ્ફુટ સમજાય છે, અને તે સમજાયે આત્માપણું પણ અત્યંત પ્રગટે છે, તથાપિ યથાવકાશ અત્ર તેનો અર્થ લખ્યો છે.

---

[૨૭૪] [૩૫૮-૩] ચૈત્ર શુદ ૧ ૧૯૪૯.

'સમતા, રમતા, ઊરધતા, જ્ઞાયકતા સુખ ભાસ;
વેદકતા ચૈતન્યતા, એ સબ જીવ વિલાસ.'

શ્રી તીર્થંકર એમ કહે છે કે આ જગતમાં આ 'જીવ' નામના પદાર્થને ગમે તે પ્રકારે કહ્યો હોય તે પ્રકાર તેની સ્થિતિમાં હો, તેને વિષે અમારું ઉદાસીનપણું છે. જે પ્રકારે નિરાબાધપણે તે 'જીવ' નામનો પદાર્થ અમે જાણ્યો છે, તે પ્રકારે કરી તે પ્રગટ અમે કહ્યો છે. જે લક્ષણે કહ્યો છે, તે સર્વ પ્રકારના બાધે કરી રહિત એવો કહ્યો છે. અમે તે આત્મા એવો જાણ્યો છે, જોયો છે, સ્પષ્ટ અનુભવ્યો છે, પ્રગટ તે જ આત્મા છીયે. તે આત્મા 'સમતા' નામને લક્ષણે યુક્ત છે. વર્ત્તમાન સમયે જે અસંખ્ય પ્રદેશાત્મક ચૈતન્યસ્થિતિ તે આત્માની છે તે, તે પહેલાંના એક, બે, ત્રણ, ચાર, દશ, સંખ્યાત, અસંખ્યાત, અનંત સમયે હતી, વર્ત્તમાને છે, હવે પછીના કાળને વિષે પણ તે જ પ્રકારે તેની સ્થિતિ છે. કોઈ પણ કાળે તેનું અસંખ્યાત પ્રદેશાત્મકપણું, ચૈતન્યપણું, અરૂપીપણું, એ આદિ સમસ્ત સ્વભાવ તે છૂટવા ઘટતા નથી; એવું જે સમપણું, 'સમતા' તે જેનામાં લક્ષણ છે તે 'જીવ' છે.

પશુ, પક્ષિ, મનુષ્યાદિ દેહને વિષે, વૃક્ષાદિને વિષે જે કંઈ રમણીયપણું જણાય છે, અથવા જેના વડે તે સર્વ પ્રગટ સ્ફુરતીવાળાં જણાય છે, પ્રગટ સુંદરપણા સમેત લાગે છે. તે રમણીયપણું-'રમતા'-છે લક્ષણ જેનું તે 'જીવ' નામનો પદાર્થ છે. જેના વિદ્યમાનપણા વિના આખું જગત્ શૂન્યવત્ સંભવે છે, એવું રમ્યપણું જેને વિષે છે, તે લક્ષણ જેને વિષે ઘટે તે 'જીવ' છે.

કોઈ પણ જાણનાર ક્યારે પણ કોઈ પણ પદાર્થને પોતાનાં અવિદ્યમાનપણે જાણે એમ બનવા યોગ્ય નથી. પ્રથમ પોતાનું વિદ્યામાનપણું ઘટે છે, અને કોઈ પણ પદાર્થનું ગ્રહણ, ત્યાગાદિ કે ઉદાસીન જ્ઞાન થવામાં પોતે જ કારણ છે. બીજા પદાર્થના અંગીકારમાં, તેના અલ્પ માત્ર પણ જ્ઞાનમાં પ્રથમ જે હોય, તો જ થઈ શકે એવો સર્વથી પ્રથમ રહેનારો જે પદાર્થ તે 'જીવ' છે. તેને ગૌણ કરીને એટલે તેના વિના કોઈ કંઈ પણ જાણવા ઇચ્છે તો તે બનવાયોગ્ય નથી, માત્ર તે જ મુખ્ય હોય તો જ બીજું કંઈ જાણી શકાય એવો એ પ્રગટ 'ઊર્ધ્વતાધર્મ' તે જેને વિષે છે, તે પદાર્થને શ્રી તીર્થંકર 'જીવ' કહે છે.

પ્રગટ એવા જડ પદાર્થો અને જીવ, તે જે કારણે કરી ભિન્ન પડે છે, તે લક્ષણ 'જીવ'નો જ્ઞાયકપણા નામનો ગુણ છે. કોઈ પણ સમયે જ્ઞાયકરહિતપણે આ 'જીવ પદાર્થ' કોઈ પણ અનુભવી શકે નહીં, અને તે 'જીવ' નામના પદાર્થ શિવાય બીજા

કોઈ પણ પદાર્થને વિષે જ્ઞાયકપણું સંભવી શકે નહીં એવું જે અત્યંત અનુભવનું કારણ 'જ્ઞાયકતા' તે લક્ષણ જેમાં છે તે પદાર્થ તીર્થંકરે 'જીવ' કહ્યો છે.

શબ્દાદિ પાંચ વિષયસંબંધી અથવા સમાધિ આદિ જોગ સંબંધી જે સ્થિતિમાં સુખ સંભવે છે તે ભિન્ન-ભિન્ન કરી જોતાં માત્ર છેવટે તે સર્વને વિષે સુખનું કારણ એક જ એવો એ 'જીવ' પદાર્થ સંભવે છે, તે 'સુખભાસ' નામનું લક્ષણ, માટે તીર્થંકરે 'જીવ'નું કહ્યું છે; અને વ્યવહારદ્દષ્ટાંતે નિદ્રાથી તે પ્રગટ જણાય છે. જે નિદ્રાને વિષે બીજા સર્વ પદાર્થથી રહિતપણું છે, ત્યાં પણ 'હું સુખી છઉં' એવું જે જ્ઞાન છે, તે બાકી વધ્યો એવો જે 'જીવ પદાર્થ' તેનું છે; બીજું કોઈ ત્યાં વિદ્યમાન નથી, અને સુખનું ભાસવાપણું તો અત્યંત સ્પષ્ટ છે. તે જેનેથી ભાસે છે; તે-તે લક્ષણ-'જીવ' નામના પદાર્થ શિવાય બીજે કયાંય જોયું નથી.

આ મોળું છે, આ મીઠું છે, આ ખાટું છે, આ ખારું છે, હું આ સ્થિતિમાં છું, ટાઢે ઠરું છઉં, તાપ પડે છે, દુઃખી છઉં, દુઃખ અનુભવું છઉં, એવું જે સ્પષ્ટજ્ઞાન, વેદનજ્ઞાન, અનુભવજ્ઞાન, અનુભવપણું તે જો કોઈમાં પણ હોય તો તે આ 'જીવ પદ'ને વિષે છે, અથવા તે જેનું લક્ષણ હોય છે તે પદાર્થ 'જીવ' હોય છે, એ જ તીર્થંકરાદિનો અનુભવ છે.

'સ્પષ્ટ પ્રકાશપણું,'-અનંત-અનંત કોટી તેજસ્વી દીપક, મણિ, ચંદ્ર, સૂર્યાદિની કાંતિ જેના પ્રકાશવિના પ્રગટવા સમર્થ નથી, અર્થાત્ તે સર્વ પોતે પોતાને જણાવા અથવા જાણવાયોગ્ય નથી. જે પદાર્થના પ્રકાશને વિષે ચૈતન્યપણાથી તે પદાર્થો જણ્યા જાય છે, તે પદાર્થો પ્રકાશ પામે છે, સ્પષ્ટ ભાસે છે, તે પદાર્થ જે કોઈ છે તે 'જીવ' છે. અર્થાત્ તે લક્ષણ સ્પષ્ટ પ્રકાશમાન, અચળ એવું નિરાબાધ પ્રકાશમાન ચૈતન્ય, તે જીવનું તે જીવપ્રત્યે ઉપયોગ વાળતાં પ્રગટ-પ્રગટપણે-દેખાય છે.

એ જે લક્ષણો કહ્યાં તે ફરિફરી વિચારી 'જીવ' નિરાબાધપણે જાણ્યો જાય છે, જે જાણવાથી 'જીવ' જાણ્યો છે તે લક્ષણો એ પ્રકારે તીર્થંકરાદિએ કહ્યાં છે.

[૨૮૨] [૩૬૭] મુંબઈ, વૈશાખ વદ ૯, ૧૯૪૯.

શ્રી મહાવીરદેવને ગૌતમાદિ મુનિજન એમ પૂછતા હતા કે હે પૂજ્ય! 'માહણ,' 'શ્રમણ,' 'ભિક્ષુ' અને નિર્ગ્રંથ' એ ચાર શબ્દનો અર્થ શો છે, તે અમને કહો. તે અર્થ ત્યાર પછી શ્રી તીર્થંકર વિસ્તારથી કહેતા હતા. ઘણા પ્રકારની વીતરાગ અવસ્થાઓ તે ચારની અનુક્રમે વિશેષથી વિશેષ કરી કહેતા હતા, અને એમ તે શબ્દનો અર્થ શિષ્યો ધારતા હતા. નિર્ગ્રંથની ઘણી દશાઓ કહેતાં એક 'આત્મવાદપ્રાપ્ત'* એવો શબ્દ તે નિર્ગ્રંથનો તીર્થંકર કરતા [પાઠા. કહેતા] હતા. ટીકાકાર શિલાંકાચાર્ય તે 'આત્મવાદપ્રાપ્ત' શબ્દનો અર્થ એમ કહેતા હતા કે 'ઉપયોગ છે લક્ષણ જેનું, અસંખ્ય પ્રદેશી, સંકોચ વિકાશનું ભાજન, પોતાનાં કરેલાં કર્મોનો ભોક્તા, વ્યવસ્થાએ કરી દ્રવ્ય પર્યાયરૂપ, નિત્યાનિત્યાદિ અનંત ધર્માત્મક એવા આત્માને જાણનાર.'

[૪૦૬] [સ. નિ. મુંબઈ ૧૯૫૦.

અનન્ય શરણના આપનાર એવા શ્રી સદ્ગુરુદેવને અત્યંત ભક્તિથી નમસ્કાર

શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપને પામ્યા છે એવા જ્ઞાનીપુરુષોએ નીચે કહ્યાં છે તે ૭ પદને સમ્યગ્દર્શનના નિવાસનાં સર્વોત્કૃષ્ટ સ્થાનક કહ્યાં છે.

* જુઓ શ્રી 'સૂત્રકૃતાંગસૂત્ર' શ્રુતસ્કંધ ૧, અધ્યયન ૧૬, ગાથા ૫. સંશોધક. મ. ડી.

પ્રથમ પદઃ—'આત્મા છે.' જેમ ઘટપટઆદિ પદાર્થો છે, તેમ આત્મા પણ છે. અમુક ગુણ હોવાને લીધે જેમ ઘટપટઆદિ હોવાનું પ્રમાણ છે; તેમ સ્વપરપ્રકાશક એવી ચૈતન્ય-સત્તાનો પ્રત્યક્ષ ગુણ જેને વિષે છે એવો આત્મા હોવાનું પ્રમાણ છે.

બીજું પદઃ—'આત્મા નિત્ય છે.' ઘટપટઆદિ પદાર્થો અમુક કાળવર્ત્તિ છે. આત્મા ત્રિકાળવર્ત્તિ છે. ઘટપટાદિ સંયોગે કરી પદાર્થ છે. આત્મા સ્વભાવે કરીને પદાર્થ છે, કેમકે તેની ઉત્પત્તિ માટે કોઈ પણ સંયોગો અનુભવયોગ્ય થતા નથી. કોઈ પણ સંયોગી દ્રવ્યથી ચેતન-સત્તા પ્રગટ થવાયોગ્ય નથી, માટે અનુત્પન્ન છે. અસંયોગી હોવાથી અવિનાશી છે, કેમકે જેની કોઈ સંયોગથી ઉત્પત્તિ ન હોય, તેનો કોઈને વિષે લય પણ હોય નહીં.

ત્રીજું પદઃ—'આત્મા કર્ત્તા છે.' સર્વ પદાર્થ અર્થક્રિયાસંપન્ન છે. કંઈને કંઈ પરિણામક્રિયાસહિત જ સર્વ પદાર્થ જોવામાં આવે છે. આત્મા પણ ક્રિયાસંપન્ન છે. ક્રિયાસંપન્ન છે માટે કર્ત્તા છે. તે કર્ત્તાપણું ત્રિવિધ શ્રી જિને વિવેચ્યું છે; પરમાર્થથી સ્વભાવપરિણતિએ નિજસ્વરૂપનો કર્ત્તા છે. અનુપચરિત (અનુભવમાં આવવાયોગ્ય વિશેષ સંબંધસહિત) વ્યવહારથી તે આત્મા દ્રવ્યકર્મનો કર્ત્તા છે. ઉપચારથી ઘર, નગર આદિનો કર્ત્તા છે.

ચોથું પદઃ—'આત્મા ભોક્તા છે.' જે જે કંઈ ક્રિયા છે તે તે સર્વ સફળ છે, નિરર્થક નથી. જે કંઈ પણ કરવામાં આવે તેનું ફળ ભોગવવામાં આવે એવો પ્રત્યક્ષ અનુભવ છે. વિષ ખાધાથી વિષનું ફળ; સાકર ખાવાથી સાકરનું ફળ; અગ્નિસ્પર્શથી અગ્નિસ્પર્શનું ફળ; હીમને સ્પર્શ કરવાથી હીમસ્પર્શનું જેમ ફળ થયાવિના રહેતું નથી, તેમ કષાયાદિ કે અકષાયાદિ જે કંઈ પણ પરિણામે આત્મા પ્રવર્ત્તે તેનું ફળ પણ થવા યોગ્ય જ થાય છે. તે ક્રિયાનો આત્મા કર્ત્તા હોવાથી ભોક્તા છે.

પાંચમું પદઃ—'મોક્ષપદ છે.' જે અનુપચરિત વ્યવહારથી જીવને કર્મનું કર્ત્તાપણું નિરૂપણ કર્યું, કર્ત્તાપણું હોવાથી ભોક્તાપણું નિરૂપણ કર્યું, તે કર્મનું ટળવાપણું પણ છે, કેમકે પ્રત્યક્ષ કષાયાદિનું તીવ્રપણું અનભ્યાસથી-તેના અપરિચયથી-તેને ઉપશમ કરવાથી, તેનું મંદપણું દેખાય છે, તે ક્ષીણ થવાયોગ્ય દેખાય છે; ક્ષીણ થઈ શકે છે. તે તે બંધભાવ ક્ષીણ થઈ શકવાયોગ્ય હોવાથી તેથી રહિત એવો જે શુદ્ધ આત્મસ્વભાવ તે રૂપ મોક્ષપદ છે.

છઠ્ઠું પદઃ—તે 'મોક્ષનો ઉપાય છે.' જો કદી કર્મબંધમાત્ર થયા કરે એમ જ હોય તો તેની નિવૃત્તિ કોઈ કાળે સંભવે નહીં; પણ કર્મબંધથી વિપરીત સ્વભાવવાળાં એવાં જ્ઞાન, દર્શન, સમાધિ, વૈરાગ્ય, ભક્તયાદિ સાધન પ્રત્યક્ષ છે. જે સાધનના બળે કર્મબંધ શિથિલ થાય છે, ઉપશમ પામે છે, ક્ષીણ થાય છે. માટે તે જ્ઞાન, દર્શન, સંયમાદિ મોક્ષપદના ઉપાય છે.

શ્રી જ્ઞાનીપુરુષોએ સમ્યક્દર્શનના મુખ્ય નિવાસભૂત કહ્યાં એવાં આ છ પદ અત્રે સંક્ષેપમાં જણાવ્યાં છે. સમીપમુક્તિગામી જીવને-સહજ વિચારમાં તે સપ્રમાણ થવાયોગ્ય છે-પરમ નિશ્ચયરૂપ જણાવાયોગ્ય છે, તેનો સર્વ વિભાગે વિસ્તાર થઈ તેના આત્મામાં વિવેક થવાયોગ્ય છે. આ છ પદ અત્યંત સંદેહરહિત છે, એમ પરમ-પુરુષે નિરૂપણ કર્યું છે. એ છ પદનો વિવેક જીવને સ્વસ્વરૂપ સમજવાને અર્થે કહ્યો

અનાદિ સ્વપ્નદશાને લીધે ઉત્પન્ન થયેલો એવો જીવનો અહંભાવ, મમત્વભાવ તે નિવૃત્ત થવાને અર્થે આ છ પદની જ્ઞાનીપુરુષોએ દેશના પ્રકાશી છે. તે સ્વપ્નદશાથી રહિત માત્ર પોતાનું સ્વરૂપ છે, એમ જો જીવ પરિણામ કરે, તો સહજમાત્રમાં તે જાગૃત થઈ સમ્યક્દર્શનને પ્રાપ્ત થાય; સમ્યક્દર્શનને પ્રાપ્ત થઈ સ્વસ્વભાવરૂપ મોક્ષને પામે. કોઈ વિનાશી, અશુદ્ધ અને અન્ય એવા ભાવને વિષે તેને હર્ષ, શોક સંયોગ, ઉત્પન્ન ન થાય. તે વિચારે સ્વસ્વરૂપને વિષે જ શુદ્ધપણું, સંપૂર્ણપણું, અવિનાશીપણું, અત્યંત આનંદપણું, અંતરરહિત તેના અનુભવમાં આવે છે. સર્વ વિભાવપર્યાયમાં માત્ર પોતાને અધ્યાસથી ઐક્યતા થઈ છે, તેથી કેવળ પોતાનું ભિન્નપણું જ છે, એ સ્પષ્ટ–પ્રત્યક્ષ–અત્યંત પ્રત્યક્ષ–અપરોક્ષ તેને અનુભવ થાય છે. વિનાશી અથવા અન્ય પદાર્થના સંયોગને વિષે તેને ઇષ્ટઅનિષ્ટપણું પ્રાપ્ત થતું નથી. જન્મ, જરા, મરણ, રોગાદિ બાધારહિત સંપૂર્ણ મહાત્મ્યનું ઠેકાણું એવું નિજસ્વરૂપ જાણી, વેદી તે કૃતાર્થ થાય છે. જે જે પુરુષોને એ છ પદ સપ્રમાણ એવાં પરમ પુરુષનાં વચને આત્માનો નિશ્ચય થયો છે, તે તે પુરુષો સર્વ સ્વરૂપને પામ્યા છે; આધિ, વ્યાધિ, ઉપાધિ, સર્વ સંગથી રહિત થયા છે, થાય છે, અને ભાવિકાળમાં પણ તેમ જ થશે.

જે સત્પુરુષોએ જન્મ, જરા, મરણનો નાશ કરવાવાળો, સ્વસ્વરૂપમાં સહજઅવસ્થાન થવાનો ઉપદેશ કહ્યો છે, તે સત્પુરુષોને અત્યંત ભક્તિથી નમસ્કાર છે–તેની નિષ્કારણ કરુણાને નિત્યપ્રત્યે નિરંતર સ્તવવામાં પણ આત્મસ્વભાવ પ્રગટે છે. એવા સર્વ સત્પુરુષો, તેનાં ચરણારવિંદ સદાય હૃદયને વિષે સ્થાપન રહો !

જે છ પદથી સિદ્ધ છે એવું આત્મસ્વરૂપ જેનાં વચનને અંગીકાર કર્યે સહજમાં પ્રગટે છે, જે આત્મસ્વરૂપ પ્રગટવાથી સર્વકાળ જીવ સંપૂર્ણ આનંદને પ્રાપ્ત થઈ નિર્ભય થાય છે, તે વચનના કહેનાર એવા સત્પુરુષના ગુણની વ્યાખ્યા કરવાને અશક્તિ છે, કેમકે જેનો પ્રત્યુપકાર ન થઈ શકે એવો પરમાત્મભાવ તે જાણે કંઈપણ ઇચ્છાવિના માત્ર નિષ્કારણ કરુણાશીલતાથી આપ્યો, એમ છતાં પણ જેણે અન્ય જીવને વિષે આ મારો શિષ્ય છે, અથવા ભક્તિનો કર્ત્તા છે, માટે મારો છે, એમ કદી જોયું નથી, એવા જે સત્પુરુષ તેને અત્યંત ભક્તિએ ફરીફરી નમસ્કાર હો !

જે સત્પુરુષોએ સદ્ગુરુની ભક્તિ નિરૂપણ કરી છે, તે ભક્તિ માત્ર શિષ્યના કલ્યાણને અર્થે કહી છે. જે ભક્તિને પ્રાપ્ત થવાથી સદ્ગુરુના આત્માની ચેષ્ટાને વિષે વૃત્તિ રહે, અપૂર્વ ગુણ દૃષ્ટિગોચર થઈ અન્ય સ્વછંદ મટે, અને સહેજે આત્મબોધ થાય એમ જાણીને જે……ભક્તિનું નિરૂપણ કર્યું છે, તે ભક્તિને અને તે સત્પુરુષોને ફરીફરી ત્રિકાળ નમસ્કાર હો !

જો કદી પ્રગટપણે વર્ત્તમાનમાં કેવળજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ થઈ નથી, પણ જેના વચનના વિચારયોગે શક્તિપણે કેવળજ્ઞાન છે એમ સ્પષ્ટ જાણ્યું છે, એ શ્રદ્ધાપણે કેવળજ્ઞાન થયું છે, વિચારદશાએ કેવળજ્ઞાન થયું છે, ઇચ્છાદશાએ કેવળજ્ઞાન થયું છે, મુખ્ય નયના હેતુથી કેવળજ્ઞાન વર્ત્તે છે, તે કેવળજ્ઞાન સર્વ અવ્યાબાધ સુખનું પ્રગટ કરનાર, જેના યોગે સહજમાત્રમાં જીવ પામવા યોગ્ય થયો, તે સત્પુરુષના ઉપકારને સર્વોત્કૃષ્ટ ભક્તિએ નમસ્કાર હો ! નમસ્કાર હો !!

[૫૨૧] [૪૦૭] [સ. નિ. ૧૯૫૪. પાઠા. ૧૯૫૦.

ૐ

અત્રે હાલ કંઈક બાહ્યઉપાધિ ઓછી વર્તે છે. તમારા પત્રમાં પ્રશ્નો છે તેનું સમાધાન નિચે લખ્યાથી વિચારશો.

પૂર્વકર્મ બે પ્રકારનાં છે, અથવા જીવથી જે જે કર્મ કરાય છે તે બે પ્રકારથી કરાય છે. એક પ્રકારનાં કર્મ એવાં છે, કે જે પ્રકારે કાળાદિ તેની સ્થિતિ છે, તે જ પ્રકારે તે ભોગવી શકાય. બીજો પ્રકાર એવો છે, કે જ્ઞાનથી, વિચારથી કેટલાંક કર્મ નિવૃત્ત થાય. જ્ઞાન થવા છતાં પણ જે પ્રકારનાં કર્મ અવશ્ય ભોગવવાયોગ્ય છે તે પ્રથમ પ્રકારનાં કર્મ કહ્યાં છે; અને જે જ્ઞાનથી ટળી શકે છે તે બીજા પ્રકારનાં કર્મ કહ્યાં છે. કેવળજ્ઞાન ઉત્પન્ન થવા છતાં દેહનું રહેવું થાય છે, તે દેહનું રહેવું એ કેવળજ્ઞાનીની ઇચ્છાથી નથી, પણ પ્રારબ્ધથી છે. એટલું સંપૂર્ણ જ્ઞાનબળ છતાં પણ તે દેહસ્થિતિ વેદ્યાશિવાય કેવળજ્ઞાનીથી પણ છુટી શકાય નહીં, એવી સ્થિતિ છે; જો કે તેવા પ્રકારથી છુટવાવિષે કોઈ જ્ઞાનીપુરુષ ઇચ્છા કરે નહીં; તથાપિ અત્રે કહેવાનું એમ છે કે, જ્ઞાનીપુરુષને પણ તે કર્મ ભોગવવાયોગ્ય છે; તેમ જ અંતરાયાદિ અમુક કર્મની વ્યવસ્થા એવી છે, કે તે જ્ઞાનીપુરુષને પણ ભોગવવાયોગ્ય છે; અર્થાત્ જ્ઞાનીપુરુષ પણ તે કર્મ ભોગવ્યાવિના નિવૃત્ત કરી શકે નહીં. સર્વ પ્રકારનાં કર્મ એવાં છે, કે તે અફળ હોય નહીં; માત્ર તેની નિવૃત્તિના પ્રકારમાં ફેર છે.

એક, જે પ્રકારે સ્થિતિ વગેરે બાંધ્યું છે, તે જ પ્રકારે ભોગવવાયોગ્ય હોય છે. બીજાં, જીવનાં જ્ઞાનાદિ પુરુષાર્થધર્મે નિવૃત્ત થાય એવાં હોય છે. જ્ઞાનાદિ પુરુષાર્થધર્મે નિવૃત્ત થાય એવાં કર્મની નિવૃત્તિ જ્ઞાનીપુરુષ પણ કરે છે; પણ ભોગવવાયોગ્ય કર્મને જ્ઞાનીપુરુષ સિદ્ધિઆદિ પ્રયત્ને કરી નિવૃત્ત કરવાની ઇચ્છા કરે નહીં એ સંભવિત છે. કર્મને યથાયોગ્યપણે ભોગવવાવિષે જ્ઞાનીપુરુષને સંકોચ હોતો નથી. કોઈ અજ્ઞાનદશા છતાં પોતાવિષે જ્ઞાનદશા સમજનાર જીવ કદાપિ ભોગવવાયોગ્ય કર્મ ભોગવવાવિષે ન ઇચ્છે તોપણ ભોગવ્યે જ છુટકો થાય એવી નીતિ છે. જીવનું કરેલું જો વગર-ભોગવ્યે અફળ જતું હોય, તો પછી બંધ-મોક્ષની વ્યવસ્થા ક્યાંથી હોઈ શકે?

વેદનીયાદિ કર્મ હોય તે ભોગવવા વિષે અમને નિરિચ્છા થતી નથી. જો નિરિચ્છા થતી હોય, તો ચિત્તમાં ખેદ થાય કે, જીવને દેહાભિમાન છે તેથી ઉપાર્જિત કર્મ ભોગવતાં ખેદ થાય છે; અને તેથી નિરિચ્છા થાય છે.

મંત્રાદિથી, સિદ્ધિથી અને બીજાં તેવાં અમુક કારણોથી અમુક ચમત્કાર થઈ શકવા અસંભવિત નથી, તથાપિ ઉપર જેમ અમે જણાવ્યાં તેમ ભોગવવાયોગ્ય એવાં નિકાચિતકર્મ તે તેમાંના કોઈ પ્રકારે મટી શકે નહીં; અમુક 'શિથિલકર્મ'ની ક્વચિત્ નિવૃત્તિ થાય છે; પણ તે કંઈ ઉપાર્જિત કરનારે વેદ્યાવિના નિવૃત્ત થાય છે એમ નહીં; આકારફેરથી તે કર્મનું વેદવું થાય છે. કોઈ એક એવું 'શિથિલકર્મ' છે કે, જેમાં અમુક વખત ચિત્તની સ્થિરતા રહે તો તે નિવૃત્ત થાય. તેવું કર્મ તે મંત્રાદિમાં સ્થિરતાના યોગે નિવૃત્ત થાય એ સંભવિત છે; અથવા કોઈ પાસે કોઈ પૂર્વલાભનો કોઈ એવો બંધ છે, કે જે માત્ર તેની થોડી કૃપાથી ફળીભૂત થઈ આવે; એ પણ એક સિદ્ધિ જેવું છે; તેમ અમુક મંત્રાદિના પ્રયત્નમાં હોય અને અમુક પૂર્વાંતરાય ત્રુટવાનો પ્રસંગ સમીપવર્તી હોય, તોપણ કાર્યસિદ્ધિ મંત્રાદિથી થઈ ગણાય; પણ એ વાતમાં

કંઈ સહેજ પણ ચિત્ત થવાનું કારણ નથી; નિષ્ફળ વાર્તા છે. આત્માને કલ્યાણ સંબંધનો એમાં કોઈ મુખ્ય પ્રસંગ નથી. મુખ્ય પ્રસંગ, વિસ્મૃતિનો હેતુ એવી કથા થાય છે; માટે તે પ્રકારના વિચારનો કે શોધનો નિર્ધાર લેવાની ઇચ્છા કરવા કરતાં ત્યાગીદેવી સારી છે; અને તે ત્યાગે સહેજે નિર્ધાર થાય છે.

× × × ×

આત્મામાં વિશેષ આકુળતા ન થાય તેમ રાખશો. જે થવાયોગ્ય હશે તે થઈ રહેશે, અને આકુળતા કરતાં પણ જે થવાયોગ્ય હશે તે થશે, તેની સાથે આત્મા પણ અપરાધી થશે. × × ×

---

[૩૨૩] [૪૨૦] મોહમયી, અશાડ શુદ ૬ રવિ, ૧૯૫૦.

પત્ર પ્રાપ્ત થયું છે. તેની સાથે ત્રણ પ્રશ્નો છૂટાં લખ્યાં છે, તે પણ પ્રાપ્ત થયાં છે. જે ૩ પ્રશ્નો લખ્યાં છે તે પ્રશ્નો મુમુક્ષુ જીવને વિચારવા હિતકારી છે.

જીવ, કાયા પદાર્થપણે જૂદાં છે, પણ સંબંધપણે સહચારી છે, કે જ્યાંસુધી તે દેહથી જીવને કર્મનો ભોગ છે. શ્રી જિને જીવ અને કર્મનો ક્ષીરનીરની પેઠે સંબંધ કહ્યો છે તેનો હેતુ પણ એ જ છે કે, ક્ષીર અને નીર એકત્ર થયાં સ્પષ્ટ દેખાય છે, છતાં પરમાર્થે તે જૂદાં છે; પદાર્થપણે ભિન્ન છે; અગ્નિપ્રયોગે તે પાછાં સ્પષ્ટ જૂદાં પડે છે; તેમ જ જીવ અને કર્મનો સંબંધ છે. કર્મનો મુખ્ય આકાર કોઈ પ્રકારે દેહ છે, અને જીવ ઇન્દ્રિયાદિદ્વારા ક્રિયા કરતો જાણી જીવ છે એમ સામાન્યપણે કહેવાય છે, પણ જ્ઞાનદશા આવ્યા વિના જીવ, કાયાનું જે સ્પષ્ટ જૂદાપણું છે, તે જીવને ભાસ્યામાં આવતું નથી; તથાપિ ક્ષીરનીરવત્ જૂદાપણું છે. જ્ઞાનસંસ્કારે તે જૂદાપણું સાવ સ્પષ્ટ વર્તે છે. હવે ત્યાં એમ પ્રશ્ન કર્યું છે કે, જો જ્ઞાને કરી જીવ ને કાયા જૂદાં જાણ્યાં છે, તો પછી વેદનાનું વેદવું અને માનવું શાથી થાય છે? તે પછી થવું ન જોઈએ, એ પ્રશ્ન જો કે થાય છે; તથાપિ તેનું સમાધાન આ પ્રકારે છે:—

સૂર્યથી તપેલા એવા પથ્થર તે સૂર્યના અસ્ત થયા પછી પણ અમુક વખતસુધી તપ્યા રહે છે, અને પછી સ્વરૂપને ભજે છે; તેમ પૂર્વના અજ્ઞાન સંસ્કારથી ઉપાર્જિત કરેલાં એવાં વેદનાદિ તાપ તેનો આ જીવને સંબંધ છે. જ્ઞાનયોગનો કોઈ હેતુ થયો તો પછી અજ્ઞાન નાશ પામે છે, અને તેથી ઉત્પન્ન થનારું એવું ભાવિકર્મ નાશ પામે છે, પણ તે અજ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થયેલું એવું વેદનીયકર્મ તે અજ્ઞાનના સૂર્યની પેઠે અસ્ત થયા પછી પથ્થરરૂપ એવા આ જીવને સંબંધમાં છે; જે આયુષ્યકર્મના નાશથી નાશ પામે છે. ભેદ એટલો છે કે, જ્ઞાનીપુરુષને કાયાને વિષે આત્મબુદ્ધિ થતી નથી, અને આત્માને વિષે કાયાબુદ્ધિ થતી નથી, બેય સ્પષ્ટ ભિન્ન તેનાં જ્ઞાનમાં વર્ત્તે છે; માત્ર પૂર્વ સંબંધ, જેમ પથ્થરને સૂર્યના તાપનો પ્રસંગ છે તેની પેઠે હોવાથી વેદનીયકર્મ આયુષ પૂર્ણતાસુધી અવિષમભાવે વેદવું થાય છે; પણ તે વેદના વેદતાં જીવને સ્વરૂપજ્ઞાનનો ભંગ થતો નથી, અથવા જો થાય છે તો તે જીવને તેવું સ્વરૂપજ્ઞાન સંભવતું નથી. આત્મજ્ઞાન હોવાથી પૂર્વોપાર્જિત વેદનીયકર્મ નાશ જ પામે એવો નિયમ નથી; તે તેની સ્થિતિએ નાશ પામે. વળી તે કર્મ જ્ઞાનને આવરણ કરનારું નથી; અવ્યાબાધપણાને આવરણરૂપ છે; અથવા ત્યાંસુધી સંપૂર્ણ અવ્યાબાધપણું પ્રગટતું નથી; પણ સંપૂર્ણ જ્ઞાન સાથે તેને વિરોધ નથી. સંપૂર્ણ જ્ઞાનીને આત્મા અવ્યાબાધ છે એવો નિજરૂપ અનુભવ વર્ત્તે છે, તથાપિ સંબંધપણે જોતા તેનું અવ્યાબાધપણું વેદનીય

કર્મથી અમુકભાવે રોકાયેલ છે. જો કે તે કર્મમાં જ્ઞાનીને આત્મબુદ્ધિ નહીં હોવાથી અવ્યાબાધ ગુણને પણ માત્ર સંબંધ આવરણ છે, સાક્ષાત્ આવરણ નથી.

વેદના વેદતાં જીવને કંઈ પણ વિષમભાવ થવો તે અજ્ઞાનનું લક્ષણ છે; પણ વેદના છે તે અજ્ઞાનનું લક્ષણ નથી, પૂર્વોપાર્જિત અજ્ઞાનનું ફળ છે. વર્તમાનમાં તે માત્ર પ્રારબ્ધરૂપ છે; તેને વેદતાં જ્ઞાનીને અવિષમપણું છે; એટલે જીવ ને કાયા જૂદાં છે, એવો જે જ્ઞાનયોગ તે જ્ઞાની પુરુષનો અબાધ જ રહે છે. માત્ર વિષમભાવરહિતપણું છે, એ પ્રકાર જ્ઞાનને અવ્યાબાધ છે. વિષમભાવ છે તે જ્ઞાનને બાધકારક છે. દેહમાં દેહબુદ્ધિ અને આત્મામાં આત્મબુદ્ધિ, દેહથી ઉદાસીનતા અને આત્મામાં સ્થિતિ છે, એવા જ્ઞાની પુરુષનો વેદનાઉદય તે પ્રારબ્ધ વેદવારૂપ છે; નવાકર્મનો હેતુ નથી.

બીજું પ્રશ્ન 'પરમાત્મસ્વરૂપ સર્વ ઠેકાણે સરખું છે, સિદ્ધ અને સંસારી જીવ સરખા છે, ત્યારે સિદ્ધની સ્તુતિ કરતાં કંઈ બાધ છે કે કેમ ? એ પ્રકારનું પ્રશ્ન છે. પરમાત્પસ્વરૂપ પ્રથમ વિચારવાયોગ્ય છે. વ્યાપકપણે પરમાત્મસ્વરૂપ સર્વત્ર છે કે કેમ ?' તે વાત વિચારવાયોગ્ય છે.

સિદ્ધ અને સંસારી જીવો એ સમ સત્તાવાનસ્વરૂપે છે એ નિશ્ચય જ્ઞાની પુરુષોએ કર્યો છે તે યથાર્થ છે. તથાપિ ભેદ એટલો છે કે સિદ્ધને વિષે તે સત્તા પ્રગટપણે છે, સંસારી જીવો એ સમસત્તાવાન સ્વરૂપે છે, એ નિશ્ચય જ્ઞાની પુરુષોએ કર્યો છે તે યથાર્થ છે, તથાપિ ભેદ એટલો છે કે સિદ્ધને વિષે તે સત્તા પ્રગટપણે છે જીવને વિષે તે સત્તા સત્તાપણે છે. જેમ દીવાને વિષે અગ્નિ પ્રગટ છે અને ચકમકને વિષે અગ્નિ સત્તાપણે છે, તે પ્રકારે. દીવાને વિષે અને ચકમકને વિષે જે અગ્નિ છે તે અગ્નિપણે સમ છે, વ્યક્તિપણે (પ્રગટતા) અને શક્તિ(સત્તામાં)પણે ભેદ છે, પણ વસ્તુની જાતિપણે ભેદ નથી, તે પ્રકારે સિદ્ધના જીવને વિષે જે ચેતનસત્તા છે તેજ સૌ સંસારી જીવને વિષે છે, ભેદ માત્ર પ્રગટ–અપ્રગટપણાનો છે, જેને તે ચેતનસત્તા પ્રગટી નથી એવા સંસારી જીવને તે સત્તા પ્રગટવાનો હેતુ પ્રગટસત્તા જેને વિષે છે એવા સિદ્ધ ભગવંતનું સ્વરૂપ તે વિચારવાયોગ્ય છે, ધ્યાન કરવાયોગ્ય છે, સ્તુતિ કરવાયોગ્ય છે; કેમકે તેથી આત્માને નિજસ્વરૂપનો વિચાર, ધ્યાન, સ્તુતિ કરવાનો પ્રકાર થાય છે; કે જે કર્ત્તવ્ય છે. સિદ્ધસ્વરૂપ જેવું આત્મસ્વરૂપ છે એવું વિચારીને અને આ આત્માને વિષે તેનું વર્ત્તમાનમાં અપ્રગટપણું છે તેનો અભાવ કરવા તે સિદ્ધસ્વરૂપનો વિચાર, ધ્યાન તથા સ્તુતિ ઘટે છે. એ પ્રકાર જાણી સિદ્ધની સ્તુતિ કરતાં કંઈ બાધ જણાતો નથી.

આત્મસ્વરૂપમાં જગત્ નથી, એવી વેદાંતે વાત કહી છે અથવા એમ ઘટે છે, પણ બાહ્ય જગત્ નથી એવો અર્થ માત્ર જીવને ઉપશમ થવા અર્થે માનવો યોગ્ય ગણાય.

એમ એ ત્રણ પ્રશ્નોનું સંક્ષેપ સમાધાન લખ્યું છે, તે વિશેષ કરી વિચારશો. વિશેષ કંઈ સમાધાન જાણવા ઇચ્છા થાય તે લખશો. જેમ વૈરાગ્ય-ઉપસમનું વર્ધમાનપણું થાય તેમ હાલતો કર્ત્તવ્ય છે.

---

[૩૨૫] [૪૨૨] મોહમયી, અશાડ શુદ ૬ રવિ, ૧૯૫૦.

આપનો સવિગત કાગળ ૧, તથા પત્તું ૧, પ્રાપ્ત થયું છે. તેમાં લખેલાં પ્રશ્નો મુમુક્ષુજીવે વિચારવાયોગ્ય છે.

જે જે સાધન આ જીવે પૂર્વકાળે કર્યાં છે, તે તે સાધન જ્ઞાનીપુરુષની આજ્ઞાથી થયાં જણાતાં નથી, એ વાત અંદેશારહિત લાગે છે. જો એમ થયું હોત તો જીવને સંસારપરિભ્રમણ હોય નહીં. જ્ઞાનીપુરુષની આજ્ઞા છે તે, ભવમાં જનાને આડા ...

જેવી છે, કારણ જેને આત્માર્થ શિવાય બીજો કોઈ અર્થ નથી, અને આત્માર્થ પણ સાધી પ્રારબ્ધવશાત્ જેનો દેહ છે, એવા જ્ઞાનીપુરુષની આજ્ઞા તે ફક્ત આત્માર્થમાં જ સામા જીવને પ્રેરે છે; અને આ જીવે તો પૂર્વકાળે કંઈ આત્માર્થ જાણ્યો નથી; ઉલટો આત્માર્થ વિસ્મરણપણે ચાલ્યો આવ્યો છે. તે પોતાની કલ્પના કરી સાધન કરે તેથી આત્માર્થ ન થાય, અને ઉલટું આત્માર્થ સાધું છઉં એવું દુષ્ટ અભિમાન ઉત્પન્ન થાય, કે જે જીવને સંસારનો મુખ્ય હેતુ છે. જે વાત સ્વપ્ને પણ આવતી નથી, તે જીવ માત્ર ભ્રમસ્થી કલ્પનાથી સાક્ષાત્કાર જેવી ગણે તો તેથી કલ્યાણ ન થઈ શકે. તેમ આ જીવ પૂર્વકાળથી અંધ ચાલ્યો આવતાં છતાં પોતાની કલ્પનાએ આત્માર્થ માને તો તેમાં સફળપણું ન હોય એ સાવ સમજી શકાય એવો પ્રકાર છે. એટલે એમ તો જણાય છે કે, જીવના પૂર્વકાળનાં બધાં માઠાં સાધન-કલ્પિત સાધન-મટવા અપૂર્વજ્ઞાન શિવાય બીજો કોઈ ઉપાય નથી, અને તે અપૂર્વ વિચારવિના ઉત્પન્ન થવા સંભવ નથી; અને તે અપૂર્વ વિચાર, અપૂર્વ પુરુષના આરાધનવિના બીજા ક્યા પ્રકારે જીવને પ્રાપ્ત થાય એ વિચારતાં એમ જ સિદ્ધાંત થાય છે કે, જ્ઞાની પુરુષની આજ્ઞાનું આરાધન એ સિદ્ધપદનો સર્વશ્રેષ્ઠ ઉપાય છે; અને એ વાત જ્યારથી જીવથી મનાય છે, ત્યારથી જ બીજા દોષનું ઉપશમવું-નિવૃત્તવું-શરૂ થાય છે.

શ્રી જિને આ જીવના અજ્ઞાનની જે જે વ્યાખ્યા કહી છે, તેમાં સમયે-સમયે તેને અનંતકર્મનો વ્યવસાયી કહ્યો છે; અને અનાદિકાળથી અનંતકર્મનો બંધ કરતો આવ્યો છે, એમ કહ્યું છે; તે વાત તો યથાર્થ છે, પણ ત્યાં આપને એક પ્રશ્ન થયું કે, 'તો તેવાં અનંતકર્મ નિવૃત્ત કરવાનું સાધન ગમે તેવું બળવાન હોય તોપણ અનંતકાળને પ્રયોજને પણ તે પાર પડે નહીં.' જો કે કેવળ એમ હોય તો તમને લાગ્યું તેમ સંભવે છે; તથાપિ જિને પ્રવાહથી જીવને અનંતકર્મનો કર્ત્તા કહ્યો છે, અનંતકાળથી કર્મનો કર્ત્તા તે ચાલ્યો આવે છે એમ કહ્યું છે; પણ સમયે-સમયે અનંતકાળ ભોગવવાં પડે એવાં કર્મ તે આગામિકાળ માટે ઉપાર્જન કરે છે એમ કહ્યું નથી. કોઈ જીવઆશ્રયી એ વાત દૂર રાખી, વિચારવા જતાં એમ કહ્યું છે કે, સર્વે કર્મનું મૂળ એવું જે અજ્ઞાન-મોહ-પરિણામ તે હજી જીવમાં એવું ને એવું ચાલ્યું આવે છે, કે જે પરિણામથી અનંતકાળ તેને ભ્રમણ થયું છે; અને જે પરિણામ વર્ત્યા કરે તો હજી પણ એમ ને એમ અનંતકાળ પરિભ્રમણ થાય. અગ્નિના એક તણખાને વિષે આખો લોક સળગાવી શકાય એટલો ઐશ્વર્ય ગુણ છે; તથાપિ તેને જેવો જેવો યોગ થાય છે તેવો તેવો તેનો ગુણ ફળવાન થાય છે. તેમ અજ્ઞાનપરિણામને વિષે અનાદિકાળથી જીવનું રખડવું થયું છે. તેમ હજી અનંતકાળ પણ ચૌદે રાજલોકમાં પ્રદેશે-પ્રદેશે અનંત જન્મમરણ તે પરિણામથી હજી સંભવે; તથાપિ જેમ તણખાનો અગ્નિ યોગવશ છે, તેમ અજ્ઞાનનાં કર્મપરિણામની પણ અમુક પ્રકૃતિ છે. ઉત્કૃષ્ટમાં ઉત્કૃષ્ટ એક જીવને મોહનીયકર્મનું બંધન થાય તો સીત્તેરકોડાકોડી સાગરોપમનું થાય, એમ જિને કહ્યું છે, તેનો હેતુ સ્પષ્ટ છે કે, જો અનંતકાળનું બંધન થતું હોય તો પછી જીવનો મોક્ષ ન થાય. એ બંધ હજી નિવૃત્ત ન થયો હોય પણ લગભગ નિવૃત્તવા આવ્યો હોય ત્યાં વખતે બીજી તેવી સ્થિતિનો સંભવ હોય, પણ એવાં મોહનીયકર્મ કે જેની કાળ-સ્થિતિ ઉપર કહી છે, તેવાં એક વખતે ઘણાં બાંધે એમ ન બને. અનુક્રમે હજી તે કર્મથી નિવૃત્ત થવા પ્રથમ બીજું તે જ સ્થિતિનું બાંધે, તે બીજું નિવૃત્ત થતાં પ્રથમ ત્રીજું બાંધે; પણ બીજું, ત્રીજું, ચોથું, પાંચમું, છઠ્ઠું એમ સૌ એક મોહનીય

કર્મનાં સંબંધમાં તે જ સ્થિતિનું બાંધ્યા કરે એમ બને નહીં; કારણ કે જીવને એટલો અવકાશ નથી. મોહનીયકર્મની એ પ્રકારે સ્થિતિ છે. તેમ આયુષકર્મની સ્થિતિ શ્રી જિને એમ કહી છે કે, એક જીવ એક દેહમાં વર્ત્તતાં તે દેહનું જેટલું આયુષ છે તેટલાના ત્રણ ભાગમાંના બે ભાગ વ્યતીત થયે આવતા ભવનું આયુષ (જીવ) બાંધે, તે પ્રથમ બાંધે નહીં, અને એક ભવમાં આગામિક કાળના બે ભવનું આયુષ બાંધે નહીં, એવી સ્થિતિ છે. અર્થાત્ જીવને અજ્ઞાનભાવથી કર્મસંબંધ ચાલ્યો આવે છે, તથાપિ તે તે કર્મોની સ્થિતિ ગમે તેટલી વિડંબનારૂપ છતાં, અનંતદુઃખ અને ભવનો હેતુ છતાં પણ જેમાં જીવ તેથી નિવૃત્ત થાય એટલો અમુક પ્રકાર બાધ કરતાં સાવ અવકાશ છે. આ પ્રકાર જિને ઘણો સૂક્ષ્મપણે કહ્યો છે, તે વિચારવાયોગ્ય છે. જેમાં જીવને મોક્ષનો અવકાશ કહી કર્મબંધ કહ્યો છે.

આ વાર્તા સંક્ષેપમાં આપને લખી છે. તે ફરિફરી વિચારવાથી કેટલુંક સમાધાન થશે, અને ક્રમે કરી કે સમાગમે કરી તેનું સાવ સમાધાન થશે.

સત્સંગ છે તે કામ બાળવાનો બળવાન ઉપાય છે. સર્વ જ્ઞાનીપુરુષે કામનું જીતવું તે અત્યંત દુષ્કર કહ્યું છે, તે સાવ સિદ્ધ છે; અને જેમ જેમ જ્ઞાનીના વચનોનું અવગાહન થાય છે, તેમ તેમ કંઈક કંઈક કરી પાછો હઠતાં અનુક્રમે જીવનું વીર્ય બળવાન થઈ કામનું સામર્થ્ય જીવથી નાશ કરાય છે; કામનું સ્વરૂપ જ જ્ઞાનીપુરુષનાં વચન સાંભળી જીવે જાણ્યું નથી; અને જો જાણ્યું હોત તો તેને વિષે સાવ નીરસતા થઈ હોત. એ જ વિનંતિ. આ૦ સ્વ૦ પ્રણામ.

---

[૩૨૬] [૪૨૩] મોહમયી, અષાડ શુદ ૧૫ ભોમ, ૧૯૫૦.

ૐ

'ભગવાને ચૌદ રાજલોકમાં કાજળના કૂંપાની પેરે સૂક્ષ્મએકેંદ્રિય જીવ ભર્યા છે એમ કહ્યું છે,–કે જે જીવ બાળ્યા બળે નહીં, છેદ્યા છેદાય નહીં, માર્યા મરે નહીં એવા કહ્યા છે. તે જીવને ઔદારિક શરીર નહીં હોય તેથી તેને અગ્નિઆદિ વ્યાઘાત થતો નહીં હોય? જો ઔદારિક શરીર હોય તો તે શરીર અગ્નિઆદિ વ્યાઘાત કેમ ન પામે?' એ પ્રકારનું પ્રશ્ન એ કાગળમાં લખ્યું તે વાંચ્યું છે.

વિચારને અર્થે સંક્ષેપમાં તેનું અત્ર સમાધાન લખ્યું છે કે, એક દેહ ત્યાગી બીજો દેહ ધારણ કરતી વખતે કોઈ જીવ જ્યારે વાટે વહેતો હોય છે ત્યારે અથવા અપર્યાપ્તપણે માત્ર તેને તૈજસ્ અને કાર્મણ એ બે શરીર હોય છે; બાકી સર્વ સ્થિતિમાં એટલે સકર્મ સ્થિતિમાં સર્વ જીવને ત્રણ શરીરનો સંભવ શ્રી જિને કહ્યો છે: કાર્મણ, તૈજસ્ અને ઔદારિક કે વૈક્રિય એ બેમાંનું કોઈ એક. ફક્ત વાટે વહેતા જીવને કાર્મણ તૈજસ્ એ બે શરીર હોય છે; અથવા અપર્યાપ્ત સ્થિતિ જીવની જ્યાંસુધી છે, ત્યાંસુધીમાં તો તેને કાર્મણ, તૈજસ્ શરીરથી નિર્વાહ થઈ [પાઠા. હોઈ] શકે, પણ પર્યાપ્ત સ્થિતિમાં તેને ત્રીજાં શરીરનો નિયમિત સંભવ છે. પર્યાપ્ત સ્થિતિનું લક્ષણ એ છે કે, આહારાદિનું ગ્રહણ કરવારૂપ બરાબર સામર્થ્ય અને એ આહારાદિનું કંઈ પણ ગ્રહણ છે તે ત્રીજા શરીરનો પ્રારંભ છે, અર્થાત્ તે જ ત્રીજું શરીર શરુ થયું, એમ સમજવા યોગ્ય છે. ભગવાને જે સૂક્ષ્મએકેંદ્રિય કહ્યા છે તે અગ્નિઆદિકથી વ્યાઘાત નથી પામતા. તે પર્યાપ્ત સૂક્ષ્મએકેંદ્રિય હોવાથી તેને ત્રણ શરીર છે; પણ તેને જે ત્રીજું ઔદારિક શરીર છે તે એટલા સૂક્ષ્મ અવગાહનનું છે કે તેને શસ્ત્રાદિક સ્પર્શ ન થઈ શકે. અગ્નિઆદિકનું જે મહત્ત્વ છે અને એકેંદ્રિય શરીરનું જે સૂક્ષ્મત્વ છે'

એવા પ્રકારનાં છે કે, જેને એક બીજાનો સંબંધ ન થઈ શકે; અર્થાત્ સાધારણ સંબંધ થાય એમ કહીએ તોપણ અગ્નિ, શસ્ત્રાદિને વિષે જે અવકાશ છે, તે અવકાશમાંથી તે એકેંદ્રિય જીવોનું સુગમપણે ગમનાગમન થઈ શકે તેમ હોવાથી તે જીવોનો નાશ થઈ શકે કે તેને વ્યાઘાત થાય તેવો અગ્નિ, શસ્ત્રાદિકનો સંબંધ તેને થતો નથી. જો તે જીવોની અવગાહના મહત્ત્વવાળી હોય અથવા અગ્નિઆદિકનું અત્યંત સૂક્ષ્મપણું હોય કે જેને એકેંદ્રિય જીવ જેવું સૂક્ષ્મપણું ગણાય, તો તે એકેંદ્રિય જીવને વ્યાઘાત કરવાને વિષે સંભવિત ગણાય, પણ તેમ નથી. અહીં તો જીવોનું અત્યંત સૂક્ષ્મત્વ છે, અને અગ્નિ શસ્ત્રાદિનું મહત્ત્વ છે, તેથી વ્યાઘાત યોગ્ય સંબંધ થતો નથી, એમ ભગવાને કહ્યું છે. તેથી ઔદારિક શરીર અવિનાશી કહ્યું છે એમ નથી, સ્વભાવે કરી તે વિપરિણામ પામી અથવા ઉપાર્જિત કરેલાં એવાં તે જીવોનાં પૂર્વકર્મ પરિણામ પામી ઔદારિક શરીરનો નાશ કરે છે. કંઈ તે શરીર બીજાથી જ નાશ પમાડ્યું હોય તો જ પામે એવો પણ નિયમ નથી.

વૈરાગ્ય ઉપશમનું બળ વધે તે પ્રકારનો સત્સંગ-સત્શાસ્ત્રનો પરિચય કરવો એ જીવને પરમ હિતકારી છે. બીજો પરિચય જેમ બને તેમ નિવર્તન યોગ્ય છે.

અત્રે હાલમાં વ્યાપાર સંબંધી પ્રયોજન રહે છે. તેથી તરતમાં થોડા વખત માટે પણ નીકળી શકાવું દુર્લભ છે. કારણ કે પ્રસંગ એવો છે કે જેમાં મારાં વિદ્યમાનપણાની અવશ્ય પ્રસંગના લોકો ગણે છે. તેમનું મન ન દુભાઈ શકે, અથવા તેમના કામને અત્રેથી મારા દૂર થવાથી કોઈ બળવાન હાનિ ન થઈ શકે એવો વ્યવસાય થાય તો તેમ કરી થોડો વખત આ પ્રવૃત્તિથી અવકાશ લેવાનું ચિત્ત છે, તથાપિ તમારી તરફ આવવાથી લોકોના પરિચયમાં જરૂર કરી આવવાનું થાય એ સંભવિત હોવાથી તે તરફ આવવાનું ચિત્ત મુશ્કેલ છે. લોકોના પરિચયમાં આવા પ્રસંગ રહ્યા છતાં, ધર્મ પ્રસંગે આવવું થાય તે વિશેષ અંદેશાયોગ્ય જાણી જેમ બને તેમ તે પરિચયથી ધર્મ પ્રસંગને નામે દૂર રહેવાનું ચિત્ત વિશેષપણે રહ્યા કરે છે.

---

[૩૪૧] [૪૩૫-૧] સં. ૧૯૫૦, ભાદરવા સુદ ૪ સોમે.

'સોનાના ઘાટ જૂદા જૂદા છે; પણ તે ઘાટનો જો ઢાળ પાડવામાં આવે તો તે બધા ઘાટ મટી જઈ એક સોનું જ અવશેષ રહે છે; અર્થાત્ સૌ ઘાટ જૂદા જૂદા દ્રવ્યપણાંનો ત્યાગ કરી દે છે, અને સૌ ઘાટની જાતિનું સજાતિયપણું હોવાથી માત્ર એક સોનારૂપ દ્રવ્યપણાને પામે છે.' એ પ્રમાણે દૃષ્ટાંત લખી આત્માની મુક્તિ અને દ્રવ્યપણાંનાં સિદ્ધાંત ઉપર પ્રશ્ન કર્યું છે, તે સંબંધમાં સંક્ષેપમાં જણાવવાયોગ્ય આ પ્રકારે છે:—

સોનું ઉપચારિક દ્રવ્ય છે એવો જિનનો અભિપ્રાય છે, અને અનંત પરમાણુના સમુદાયપણે તે વર્ત્તે છે ત્યારે ચક્ષુગોચર થાય છે. જૂદા જૂદા તેના જે ઘાટ બની શકે છે તે, સર્વે સંયોગભાવી છે, અને પાછાં ભેળાં કરી શકાય છે તે, તે જ કારણથી છે. પણ સોનાનું મૂળ સ્વરૂપ જોઈએ તો અનંત પરમાણુ સમુદાય છે. જે પ્રત્યેક-પ્રત્યેક પરમાણુઓ છે તે સૌ પોતપોતાનાં સ્વરૂપમાં જ રહ્યાં છે. કોઈપણ પરમાણુ પોતાનું સ્વરૂપ તજી દઈ બીજા પરમાણુપણે કોઈપણ રીતે પરિણમવા યોગ્ય નથી; માત્ર તેઓ એક જાતિ હોવાથી અને તેને વિષે સ્પર્શગુણ હોવાથી તે સ્પર્શના સમવિષમયોગે તેનું મળવું થઈ શકે છે, પણ તે મળવું કંઈ એવું નથી કે, જેમાં કોઈપણ પરમાણુએ પોતાનું સ્વરૂપ તજ્યું હોય. કરોડો પ્રકારે તે અનંત પરમાણુરૂપ સોનાના ઘાટોને એક રસપણે કરો, તોપણ સૌ-સૌ પરમાણુ પોતાનાં જ સ્વરૂપમાં રહે છે; પોતાનાં દ્રવ્ય,

ક્ષેત્ર, કાળ, ભાવ ત્યજતાં નથી; કેમકે તેવું બનવાનો કોઈપણ રીતે અનુભવ થઈ શકતો નથી. તે સોનાનાં અનંત પરમાણુ પ્રમાણે સિદ્ધ અનંતની અવગાહના ગણો તો અડચણ નથી, પણ તેથી કંઈ કોઈપણ જીવે કોઈપણ બીજા જીવની સાથે કેવળ એકત્વ-પણે ભળી જવાપણું કર્યું છે એમ છે જ નહીં. સૌ નિજભાવમાં સ્થિતિ કરીને જ વર્તી શકે. જીવે જીવની જાતિ એક હોય તેથી કંઈ એક જીવ છે તે પોતાપણું ત્યાગી બીજા જીવોના સમુદાયમાં ભળી સ્વરૂપનો ત્યાગ કરી દે, એમ બનવાનો શો હેતુ છે? તેનાં પોતાનાં દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ, ભાવ, કર્મબંધ અને મુક્તાવસ્થા એ અનાદિથીભિન્ન છે, અને મુક્તાવસ્થામાં પાછાં તે દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ, ભાવનો ત્યાગ કરે, તો પછી તેને પોતાનું સ્વરૂપ શું રહ્યું? તેને શો અનુભવ રહ્યો? અને પોતાનું સ્વરૂપ જવાથી તેની કર્મથી મુક્તિ થઈ, કે પોતાનાં સ્વરૂપથી મુક્તિ થઈ? એ પ્રકાર વિચારવાયોગ્ય છે. એ આદિ-પ્રકારે કેવળ એકપણું જિને નિષેધ્યું છે.

અત્યારે વખત નહીં હોવાથી એટલું લખી પત્ર પુરું કરવું પડે છે. આ૦ સ્વ૦ પ્રણામ.

---

[૩૪૭] [૪૪૭]* મુંબઈ, આસો વદ ૬ શનિ, ૧૯૫૦.

ૐ

સત્પુરુષને નમસ્કાર

આત્માર્થીગુણગ્રાહી, સત્સંગયોગ્ય ભાઈ શ્રી મોહનલાલ પ્રત્યે,—શ્રી ડરબન.

શ્રી મુંબઈથી લી. જીવન્મુક્તદશાઇચ્છક રાયચંદના આત્મસ્મૃતિપૂર્વક યથાયોગ્ય પહોંચે.

અત્ર કુશળતા છે. તમારું લખેલું એક પત્ર મને પહોંચ્યું છે. કેટલાક કારણોથી તેનો ઉત્તર લખવામાં ઢીલ થઈ હતી. પાછળથી તમે આ તરફ તરતમાં આવવાના છો, એમ જાણવામાં આવ્યાથી પત્ર લખ્યું નહોતું; પણ હાલ એમ જાણવામાં આવ્યું કે, હમણાં લગભગ એક વર્ષ સુધી સ્થિતિ કરવાનું ત્યાં સંબંધીનું કારણ છે. જેથી મે આ પત્ર લખ્યું છે. તમારા લખેલા પત્રમાં જે આત્માદિ વિષયપરત્વે પ્રશ્નો છે અને જે પ્રશ્નોના ઉત્તર જાણવાની તમારા ચિત્તમાં વિશેષ આતુરતા છે, તે બન્ને પ્રત્યે મારું અનુમોદન સહેજે-સહેજે છે, પણ જેવામાં તમારુ તે પત્ર મને મળ્યું તેવામાં તેના ઉત્તર લખી શકાય એવી, મારા ચિત્તની સ્થિતિ નહોતી, અને ઘણુંકરી તેમ થવાનું કારણ પણ તે પ્રસંગમાં બાહ્યોપાધિપ્રત્યેનો વૈરાગ્ય વિશેષ પરિણામ પામ્યો હતો તે હતું; અને તેમ હોવાથી તે પત્રના ઉત્તર લખવા જેવા કાર્યમાં પણ પ્રવૃત્તિ થઈ શકે તેવું નહોતું. થોડો વખત જવા દઈ, કંઈ તેવા વૈરાગ્યમાંથી પણ અવકાશ લઈ તમારા પત્રનો ઉત્તર લખીશ એમ વિચાર્યું હતું; પણ પાછળથી તેમ પણ બનવું અશક્ય થયું. તમારા પત્રની પહોંચ પણ મેં લખી નહોતી અને આવા પ્રકારે ઉત્તર લખી મોકલવા પરત્વે ઢીલ થઈ તેથી મારાં મનમાં પણ ખેદ થયો હતો, અને જેમાંનો અમુક ભાવ હજુ-સુધી વર્તે છે. જે પ્રસંગમાં વિશેષ કરીને ખેદ થયો, તે પ્રસંગમાં એમ સાંભળવામાં આવ્યું કે તમે તરતમાં આ દેશમાં આવવાની ધારણા રાખો છો; તેથી કંઈક ચિત્તમાં એમ આવ્યું હતું કે, તમને ઉત્તર લખવાની ઢીલ થઈ છે તે પણ તમારો સમાગમ થવાથી સામી લાભકારક થશે. કેમકે લેખદ્વારા કેટલાક ઉત્તર સમજાવવા વિકટ હતા; અને પત્ર તરતમાં તમને નહીં મળી શકવાથી તમારા ચિત્તમાં જે આતુરપણું વર્ધમાન થયેલું તે, ઉત્તર તરત સમજી શકવાને સમાગમમાં એક સારું કારણ ગણવાયોગ્ય હતું. હવે પ્રારબ્ધોદયે જ્યારે સમાગમ થાય ત્યારે કંઈપણ તેવી જ્ઞાનવાર્તા થવાનો પ્રસંગ થાય એવી આકાંક્ષા રાખી સંક્ષેપમાં તમારા પ્રશ્નોના

---

* મહાત્મા શ્રી મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધીએ ડરબન, આફ્રિકાથી પૂછેલ પ્રશ્નોના આ ઉત્તર છે. સંશોધક.

ઉત્તર લખું છઉં. જે પ્રશ્નોના ઉત્તર વિચારવાને નિરંતર તત્સંબંધી વિચારરૂપ અભ્યાસની આવશ્યકતા છે; તે ઉત્તર સંક્ષેપમાં લખવાનું થયું છે, તેથી કેટલાક સંદેહની નિવૃત્તિ વખતે થવી કઠણ પડશે, તોપણ મારા ચિત્તમાં એમ રહે છે કે, મારા વચનપ્રત્યે કંઈપણ વિશેષ વિશ્વાસ છે, તેથી તમને ધીરજ રહી શકશે, અને પ્રશ્નોનું યથાયોગ્ય સમાધાન થવાને અનુક્રમે કારણભૂત થશે; એમ મને લાગે છે. તમારા પત્રમાં ૨૭ પ્રશ્નો છે તેના સંક્ષેપે નીચે ઉત્તર લખું છઉં:—

૧ પ્ર૦–'(૧) આત્મા શું છે? (૨) તે કંઈ કરે છે? (૩) અને તેને કર્મ નડે છે કે નહીં?'

ઉ૦–(૧) જેમ ઘટપટાદિ વસ્તુઓ છે તેમ આત્મા જ્ઞાનસ્વરૂપ વસ્તુ છે. ઘટપટાદિ અનિત્ય છે, ત્રિકાળ એકસ્વરૂપે સ્થિતિ કરી રહી શકે એવા નથી. આત્મા એકસ્વરૂપે ત્રિકાળ સ્થિતિ કરી શકે એવો નિત્ય પદાર્થ છે. જે પદાર્થની ઉત્પત્તિ કોઈપણ સંયોગોથી થઈ શકી ન હોય, તે પદાર્થ નિત્ય હોય છે. આત્મા કોઈ પણ સંયોગોથી બની શકે એમ જણાતું નથી. કેમકે જડના હજારોગમે સંયોગો કરીએ તોપણ તેથી ચેતનની ઉત્પત્તિ નહીં થઈ શકવાયોગ્ય છે. જે ધર્મ જે પદાર્થમાં હોય નહીં તેવા ઘણા પદાર્થો ભેળા કરવાથી પણ તેમાં જે ધર્મ નથી, તે ઉત્પન્ન થઈ શકે નહીં, એવો સૌને અનુભવ થઈ શકે એમ છે. જે ઘટપટાદિ પદાર્થો છે તેને વિષે જ્ઞાનસ્વરૂપતા જોવામાં આવતી નથી. તેવા પદાર્થોના પરિણામાંતર કરી સંયોગ કર્યો હોય અથવા થયા હોય તોપણ તે તેવી જ જાતિના થાય, અર્થાત્ જડસ્વરૂપ થાય, પણ જ્ઞાનસ્વરૂપ ન થાય. તો પછી તેવા પદાર્થના સંયોગે આત્મા કે જેને જ્ઞાનીપુરુષો મુખ્ય જ્ઞાનસ્વરૂપ લક્ષણવાળો કહે છે, તે તેવા ઘટપટાદિ, (પૃથ્વી, જળ, વાયુ, આકાશ) પદાર્થથી, ઉત્પન્ન, કોઈ રીતે, થઈ શકવાયોગ્ય નથી. જ્ઞાનસ્વરૂપપણું એ આત્માનું મુખ્ય લક્ષણ છે, અને તેના અભાવવાળું મુખ્ય લક્ષણ જડનું છે. તે બન્નેના અનાદિ સહજસ્વભાવ છે. આ તથા બીજાં તેવાં સહસ્રગમે પ્રમાણો આત્માને નિત્ય પ્રતિપાદન કરી શકે છે. તેમ જ તેનો વિશેષ વિચાર કર્યે સહજસ્વરૂપ નિત્યપણે આત્મા અનુભવવામાં પણ આવે છે. જેથી સુખદુ:ખાદિ ભોગવનાર, તેથી નિવૃત્તનાર, વિચારનાર, પ્રેરણા કરનાર એ આદિ ભાવો જેના વિદ્યમાનપણાથી અનુભવમાં આવે છે, તે આત્મા મુખ્ય ચેતન(જ્ઞાન)લક્ષણવાળો છે; અને તે ભાવે(સ્થિતિએ)કરી તે સર્વ કાળ રહી શકે એવો નિત્યપદાર્થ છે, એમ માનવામાં કંઈપણ દોષ કે બાધ જણાતો નથી, પણ સત્યનો સ્વીકાર થયારૂપ ગુણ થાય છે.

આ પ્રશ્ન તથા તમારા બીજાં કેટલાક પ્રશ્નો એવાં છે કે, જેમાં વિશેષ લખવાનું તથા કહેવાનું અને સમજાવવાનું અવશ્ય છે. તે પ્રશ્ન માટે એવા સ્વરૂપમાં ઉત્તર લખવાનું બનતું હાલ કઠણ હોવાથી પ્રથમ 'ષટ્દર્શનસમુચ્ચય' ગ્રંથ તમને મોકલ્યો હતો કે જે વાંચવા, વિચારવાથી તમને કોઈપણ અંશે સમાધાન થાય, અને આ પત્રમાં પણ કંઈ વિશેષ અંશે સમાધાન થાય એટલું બની શકે. કેમકે તે સંબંધી અનેક પ્રશ્નો ઉઠવાયોગ્ય છે, જે ફરિફરી સમાધાન પ્રાપ્ત થવાથી, વિચારવાથી સમાવેશ પામે એવી પ્રાયે સ્થિતિ છે.

(૨) જ્ઞાનદશામાં, પોતાના સ્વરૂપનાં યથાર્થબોધથી ઉત્પન્ન થયેલી દશામાં તે આત્મા નિજભાવનો એટલે જ્ઞાન, દર્શન (યથાસ્થિત નિર્ધાર) અને સહજ-સમાધિ-પરિણામનો કર્ત્તા છે. અજ્ઞાનદશામાં ક્રોધ, માન, માયા, લોભ એ આદિ પ્રકૃતિનો કર્ત્તા છે, અને તે ભાવનાં ફળનો ભોક્તા થતાં પ્રસંગવશાત્ ઘટપટાદિ પદાર્થનો નિમિત્તપણે કર્ત્તા છે, અર્થાત્ ઘટપટાદિ પદાર્થના મૂળ દ્રવ્યનો તે કર્ત્તા નથી, પણ તેને કોઈ

આકારમાં લાવવારૂપ ક્રિયાનો કર્તા છે. એ જે પાછળ તેની દશા કહી તેને જૈન કર્મ કહે છે; વેદાંત ભ્રાંતિ કહે છે; તથા બીજા પણ તેને અનુસરતા એવા શબ્દ કહે છે. વાસ્તવ્ય વિચાર કર્યેથી આત્મા ઘટપટાદિનો તથા ક્રોધાદિનો કર્ત્તા થઈ શકતો નથી, માત્ર નિજસ્વરૂપ એવા જ્ઞાનપરિણામનો જ કર્ત્તા છે, એમ સ્પષ્ટ સમજાય છે.

(૩) અજ્ઞાનભાવથી કરેલાં કર્મ પ્રારંભકાળે બીજરૂપ હોઈ વખતનો યોગ પામી ફળરૂપ વૃક્ષપરિણામે પરિણમે છે; અર્થાત્ તે કર્મો આત્માને ભોગવવાં પડે છે, જેમ અગ્નિના સ્પર્શે ઉષ્ણપણાનો સંબંધ થાય છે, અને તેનું સહેજે વેદનારૂપ પરિણામ થાય છે, તેમ આત્માને ક્રોધાદિ ભાવના કર્ત્તાપણાએ જન્મ-જરા-મરણાદિ વેદનારૂપ પરિણામ થાય છે, આ વિચારમાં તમે વિશેષપણે વિચારશો, અને તે પરત્વે જે કંઈ પ્રશ્ન થાય તે લખશો, કેમકે જે પ્રકારને સમજી તેથી નિવૃત્ત થવારૂપ કાર્ય કર્યે જીવને મોક્ષદશા પ્રાપ્ત થાય છે.

૨ પ્ર૦-'(૧) ઈશ્વર શું છે? (૨) તે જગતકર્ત્તા છે એ ખરું છે?'

ઉ૦-(૧) અમેતમે કર્મબંધમાં વસી રહેલા જીવ છીએ. તે જીવનું સહજસ્વરૂપ, એટલે કર્મરહિતપણે-માત્ર એક આત્મત્વપણે-જે સ્વરૂપ છે તે ઈશ્વરપણું છે. જ્ઞાનાદિ ઐશ્વર્ય જેને વિષે છે, તે ઈશ્વર કહેવાયોગ્ય છે; અને તે ઈશ્વરતા આત્માનું સહજસ્વરૂપ છે. જે સ્વરૂપ કર્મપ્રસંગે જણાતું નથી, પણ તે પ્રસંગ અન્યસ્વરૂપ જાણી, જ્યારે આત્મા-ભણી દૃષ્ટિ થાય છે ત્યારે જ અનુક્રમે સર્વજ્ઞતાદિ ઐશ્વર્યપણું તે જ આત્મામાં જણાય છે; અને તેથી વિશેષ ઐશ્વર્યવાળો કોઈ પદાર્થ, સમસ્ત પદાર્થો, નિરખતાં પણ અનુભવમાં આવી શકતો નથી; જેથી ઈશ્વર છે તે આત્માનું બીજું પર્યાયિક નામ છે; એથી કોઈ વિશેષ સત્તાવાળો પદાર્થ ઈશ્વર છે એમ નથી, એવા નિશ્ચયમાં મારો અભિપ્રાય છે.

(૨) તે જગતકર્ત્તા નથી, અર્થાત્ પરમાણુ, આકાશાદિ પદાર્થ નિત્ય હોવાયોગ્ય છે, તે કોઈપણ વસ્તુમાંથી બનવાયોગ્ય નથી. કદાપિ એમ પણ ગણીએ કે, તે ઈશ્વરમાંથી બન્યા છે, તો તે વાત પણ યોગ્ય લાગતી નથી, કેમકે ઈશ્વરને જો ચેતનપણે માનીએ, તો તેથી પરમાણુ, આકાશ વિગેરે ઉત્પન્ન કેમ થઈ શકે? કેમકે ચેતનથી જડની ઉત્પત્તિ થવી જ સંભવતી નથી. જો ઈશ્વરને જડ સ્વીકારવામાં આવે તો સહેજે તે અનૈશ્વર્ય-વાન ઠરે છે, તેમ જ તેથી જીવરૂપ ચેતન પદાર્થની ઉત્પત્તિ પણ થઈ શકે નહીં. જડ-ચેતન ઉભયરૂપ ઈશ્વર ગણીએ, તો પછી જડ-ચેતન ઉભયરૂપ જગત્ છે તેનું, ઈશ્વર એવું બીજું નામ કહી સંતોષ રાખી લેવા જેવું થાય છે; અને જગતનું નામ ઈશ્વર રાખી સંતોષ રાખી લેવો તે કરતાં જગતને જગત્ કહેવું, એ વિશેષ યોગ્ય છે. કદાપિ પરમાણુ, આકાશાદિ નિત્ય ગણીએ અને ઈશ્વરને કર્માદિનાં ફળ આપનાર ગણીએ તોપણ તે વાત સિદ્ધ જણાતી નથી. એ વિચાર પર 'ષટ્દર્શનસમુચ્ચય'માં સારાં પ્રમાણો આપ્યાં છે.

૩ પ્ર૦-'મોક્ષ શું છે?'

ઉ૦-જે ક્રોધાદિ અજ્ઞાનભાવમાં, દેહાદિમાં આત્માને પ્રતિબંધ છે તેથી સર્વથા નિવૃત્તિ થવી-મુક્તિ થવી-તે મોક્ષપદ જ્ઞાનીઓએ કહ્યું છે. જે સહજ વિચારતાં પ્રમાણભૂત લાગે છે.

૪ પ્ર૦-'મોક્ષ મળશે કે નહીં તે ચોક્કસ રીતે આ દેહમાં જ જાણી શકાય?'

ઉ૦-એક દોરડીના ઘણા બંધથી હાથ બાંધવામાં આવ્યો હોય, તેમાંથી અનુક્રમે જેમ જેમ બંધ છોડવામાં આવે, તેમ તેમ તે બંધના સંબંધની નિવૃત્તિ અનુભવમાં આવે છે, અને તે દોરડી વળ મુકી છૂટી ગયાના પરિણામમાં વર્ત્તે છે એમ, જણાય છે,-

અનુભવાય છે. તેમ જ અજ્ઞાનભાવના અનેક પરિણામરૂપ બંધનો પ્રસંગ આત્માને છે તે, જેમ જેમ છૂટે છે, તેમ તેમ મોક્ષનો અનુભવ થાય છે; અને તેનું ઘણું જ અલ્પપણું જ્યારે થાય છે ત્યારે, સહજે આત્મામાં નિજભાવ પ્રકાશી નીકળીને અજ્ઞાનભાવરૂપ બંધથી છૂટી શકવાનો પ્રસંગ છે;—એવો સ્પષ્ટ અનુભવ થાય છે. તેમ જ કેવળ અજ્ઞાનાદિ ભાવથી નિવૃત્તિ થઈ કેવળ આત્મભાવ આ જ દેહને વિષે સ્થિતિમાન છતાં પણ આત્માને પ્રગટે છે, અને સર્વ સંબંધથી કેવળ પોતાનું ભિન્નપણું અનુભવમાં આવે છે; અર્થાત્ મોક્ષપદ આ દેહમાં પણ અનુભવમાં આવવાયોગ્ય છે.

૫ પ્ર૦–'એમ વાંચવામાં આવ્યું કે માણસ દેહ છોડી કર્મ પ્રમાણે જનાવરોમાં અવતરે, પથરો પણ થાય, ઝાડ પણ થાય, આ બરાબર છે?'

ઉ૦–દેહ છોડી ઉપાર્જિત પ્રમાણે જીવની ગતિ થાય છે, તેથી તે તિર્યંચ (જનાવર) પણ થાય છે અને પૃથ્વીકાય એટલે પૃથ્વીરૂપ શરીર ધારણ કરી બાકીની બીજી ચાર ઇન્દ્રિયોવિના કર્મ ભોગવવાનો જીવને પ્રસંગ પણ આવે છે; તથાપિ તે કેવળ પથ્થર કે પૃથ્વી થઈ જાય છે, એવું કાંઈ નથી. પથ્થરરૂપ કાયા ધારણ કરે, અને તેમાં પણ અવ્યક્તપણે જીવ જીવપણે જ હોય છે. બીજી ચાર ઇન્દ્રિયોનું ત્યાં અવ્યક્ત(અપ્રગટ)પણું હોવાથી પૃથ્વીકાયરૂપ જીવ કહેવાયોગ્ય છે. અનુક્રમે તે કર્મ ભોગવી જીવ નિવૃત્ત થાય છે ત્યારે, ફક્ત પથ્થરનું દળ પરમાણુરૂપે રહે છે, પણ જીવ તેમાં સંબંધથી ચાલ્યો જવાથી આહારાદિ સંજ્ઞા તેને હોતી નથી. અર્થાત્ કેવળ જડ એવો પથ્થર જીવ થાય છે એવું નથી. કર્મના વિષમપણાથી ચાર ઇન્દ્રિયોનો પ્રસંગ અવ્યક્ત થઈ ફક્ત એક સ્પર્શેન્દ્રિયપણે દેહનો પ્રસંગ જીવને જે કર્મથી થાય છે, તે કર્મ ભોગવતાં તે પૃથ્વીઆદિમાં જન્મે છે, પણ કેવળ પૃથ્વીરૂપ કે, પથ્થરરૂપ થઈ જતો નથી. જનાવર થતાં કેવળ જનાવર પણ થઈ જતો નથી. દેહ છે તે, જીવને વેષધારીપણું છે, સ્વરૂપપણું નથી.

૬ છઠ્ઠા પ્રશ્નનું પણ આમાં સમાધાન આવ્યું છે. ૭ સાતમા પ્રશ્નનું પણ સમાધાન આવ્યું છે કે, કેવળ પથ્થર કે કેવલ પૃથ્વી કંઈ કર્મના કર્ત્તા નથી. તેમાં આવીને ઉપજેલો એવો જીવ કર્મનો કર્ત્તા છે, અને તે પણ દુધ અને પાણીની પેઠે છે. જેમ તે બન્નેનો સંયોગ થતાં પણ દુધ તે દુધ છે અને પાણી તે પાણી છે, તેમ એકેન્દ્રિયાદિ કર્મબંધે જીવને પથ્થરપણું, જડપણું જણાય છે, તોપણ તે જીવ અંતર્ તો જીવપણે જ છે; અને ત્યાં પણ તે આહાર ભયાદિ સંજ્ઞાપૂર્વક છે, જે અવ્યક્ત જેવી છે.

૮ પ્ર૦–'(૧) આર્યધર્મ તે શું? (૨) બધાની ઉત્પત્તિ વેદમાંથી જ છે શું?'

ઉ૦–(૧) આર્યધર્મની વ્યાખ્યા કરવામાં સૌ પોતાના પક્ષને આર્યધર્મ કહેવા ઇચ્છે છે. જૈન જૈનને, બૌધ બૌધ્ધને, વેદાંતી વેદાંતને આર્યધર્મ કહે એમ સાધારણ છે. તથાપિ જ્ઞાનીપુરુષો તો જેથી આત્માને નિજસ્વરૂપની પ્રાપ્તિ થાય એવો જે આર્ય(ઉત્તમ)માર્ગ તેને આર્યધર્મ કહે છે, અને એમ જ યોગ્ય છે.

બધાની ઉત્પત્તિ વેદમાંથી થવી સંભવતી નથી. વેદમાં જેટલું જ્ઞાન કહ્યું છે તેથી સહસ્રગણા આશયવાળું જ્ઞાન શ્રી તીર્થંકરાદિ મહાત્માઓએ કહ્યું છે એમ મારા અનુભવમાં આવે છે, અને તેથી હું એમ જાણું છું કે, અલ્પ વસ્તુમાંથી સંપૂર્ણ વસ્તુ થઈ શકે નહીં; એમ હોવાથી વેદમાંથી સર્વની ઉત્પત્તિ કહેવી ઘટતી નથી. વૈષ્ણવાદિ સંપ્રદાયોની ઉત્પત્તિ તેના આશ્રયથી માનતાં અડચણ નથી. જૈન, બૌધના છેલ્લા મહાવીરાદિ મહાત્માઓ થયા પહેલાં, વેદ હતા એમ જણાય છે; તેમ તે ઘણા પ્રાચીન ગ્રંથ છે

એમ પણ જણાય છે, તથાપિ જે કંઈ પ્રાચીન હોય તે જ સંપૂર્ણ હોય કે સત્ય હોય એમ કહી શકાય નહીં, અને પાછળથી ઉત્પન્ન થાય તે અસંપૂર્ણ અને અસત્ય હોય એમ પણ કહી શકાય નહીં. બાકી વેદ જેવો અભિપ્રાય અને જૈન જેવો અભિપ્રાય અનાદિથી ચાલ્યો આવે છે. સર્વ ભાવ અનાદિ છે; માત્ર રૂપાંતર થાય છે. કેવળ ઉત્પત્તિ કે કેવળ નાશ થતો નથી. વેદ, જૈન અને બીજા સૌના અભિપ્રાય અનાદિ છે, એમ માનવામાં અડચણ નથી; ત્યાં પછી વિવાદ શાનો રહે? તથાપિ એ સૌમાં વિશેષ બળ વાન, સત્ય અભિપ્રાય કોનો કહેવાયોગ્ય છે, તે વિચારવું એ અમને તમને સૌને યોગ્ય છે.

૯ પ્ર૦–'(૧) વેદ કોણે કર્યા? તે અનાદિ છે? (૨) જો અનાદિ હોય તો અનાદિ એટલે શું?'

ઉ૦–(૧) ઘણા કાળ પહેલાં વેદ થયા સંભવે છે.

(૨) પુસ્તકપણે કોઈપણ શાસ્ત્ર અનાદિ નથી; તેમાં કહેલા અર્થ પ્રમાણે તો સૌ શાસ્ત્ર અનાદિ છે; કેમકે તેવા તેવા અભિપ્રાય જૂદા જૂદા જીવો જૂદે જૂદે રૂપે કહેતા આવ્યા છે. એ એમ જ સ્થિતિ સંભવે છે. ક્રોધાદિભાવ પણ અનાદિ છે, અને ક્ષમાદિભાવ પણ અનાદિ છે. હિંસાદિધર્મ પણ અનાદિ છે, અને અહિંસાદિધર્મ પણ અનાદિ છે. માત્ર જીવને હિતકારી શું છે? એટલું વિચારવું કાર્યરૂપ છે. અનાદિ તો બેય છે. પછી ક્યારેક ઓછા પ્રમાણમાં અને ક્યારેક વિશેષ પ્રમાણમાં કોઈનું બળ હોય છે.

૧૦ પ્ર૦–'ગીતા કોણે બનાવી? ઈશ્વરકૃત તો નથી? જો તેમ હોય તો તેનો કાંઈ પુરાવો?'

ઉ૦–(૧) ઉપર આવેલા ઉત્તરોથી કેટલુંક સમાધાન થઈ શકવાયોગ્ય છે કે, ઈશ્વરકૃતનો અર્થ જ્ઞાની (સંપૂર્ણજ્ઞાની) એવો કરવાથી તે ઈશ્વરકૃત થઈ શકે; પણ નિત્ય અક્રિય એવા આકાશની પેઠે વ્યાપક ઈશ્વરને સ્વીકાર્યે તેવા પુસ્તકાદિની ઉત્પત્તિ થવી સંભવે નહીં, કેમકે તે તો સાધારણ કાર્ય છે, કે જેનું કર્ત્તાપણું આરંભપૂર્વક હોય છે, અનાદિ નથી હોતું. (૨) ગીતા વેદવ્યાસજીનું કરેલું પુસ્તક ગણાય છે, અને મહાત્મા શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનને તેવો બોધ કર્યો હતો, માટે મુખ્યપણે કર્ત્તા શ્રીકૃષ્ણ કહેવાય છે. જે વાત સંભવિત છે. ગ્રંથ શ્રેષ્ઠ છે. તેવો ભાવાર્થ અનાદિથી ચાલ્યો આવે છે, પણ તે જ શ્લોકો અનાદિથી ચાલ્યા આવે એમ, બનવાયોગ્ય નથી; તેમ અક્રિય ઈશ્વરથી પણ તેની ઉત્પત્તિ હોય એમ બનવાયોગ્ય નથી. સક્રિય એટલે કોઈ દેહધારીથી તે ક્રિયા બનવાયોગ્ય છે. માટે સંપૂર્ણજ્ઞાની તે ઈશ્વર છે, અને તેનાથી બોધાયલાં શાસ્ત્રો તે ઈશ્વરીશાસ્ત્ર છે એમ માનવામાં અડચણ નથી.

૧૧. પ્ર૦–'પશુ આદિના યજ્ઞથી જરાએ પુણ્ય છે ખરું?'

ઉ૦–પશુના વધથી, હોમથી કે જરાએ તેને દુઃખ આપવાથી પાપ જ છે; તે પછી યજ્ઞમાં કરો કે, ગમે તો ઈશ્વરના ધામમાં બેસીને કરો. પણ યજ્ઞમાં જે દાનાદિક્રિયા થાય છે તે, કાંઈક પુણ્ય હેતુ છે, તથાપિ હિંસામિશ્રિત હોવાથી તે પણ અનુમોદનયોગ્ય નથી.

૧૨ પ્ર૦–'જે ધર્મ ઉત્તમ છે, એમ કહો તેનો પુરાવો માગી શકાય ખરો કે?'

ઉ૦–પુરાવો માગવામાં ન આવે અને ઉત્તમ છે એમ, વગર પુરાવે પ્રતિપાદન કરવામાં આવે તો તો અર્થ–અનર્થ, ધર્મ–અધર્મ સૌ ઉત્તમ જ ઠરે. પ્રમાણથી જ ઉત્તમ–અનુત્તમ જણાય છે. જે ધર્મ સંસાર પરિક્ષીણ કરવામાં સર્વથી ઉત્તમ હોય, નિજસ્વભાવમાં સ્થિતિ કરાવવાને બળવાન હોય તે જ ઉત્તમ, અને તે જ બળવાન

૧૩ પ્ર૦–'ખ્રિસ્તિ ધર્મ વિષે આપ કાંઈ જાણો છો ? જાણતા હો તો આપના વિચાર દર્શાવિશો.'

ઉ૦–ખ્રીસ્તિધર્મ વિષે સાધારણપણે હું જાણું છઉં. ભરતખંડમાં મહાત્માઓએ જેવો ધર્મ શોધ્યો છે–વિચાર્યો છે–તેવો ધર્મ બીજા દેશથી વિચારાયો નથી, એમ તો એક અલ્પ અભ્યાસે સમજી શકાય તેવું છે. તેમાં (ખ્રીસ્તિધર્મમાં) જીવનું સદા પરવશપણું કહ્યું છે, અને મોક્ષમાં પણ તે દશા તેવી જ રાખી છે. જીવના અનાદિસ્વરૂપનું વિવેચન જેમાં યથાયોગ્ય નથી, કર્મ સંબંધી વ્યવસ્થા અને તેની નિવૃત્તિ પણ યથાયોગ્ય કહી નથી, તે ધર્મ વિષે મારો અભિપ્રાય સર્વોત્તમ, તે ધર્મ છે, એમ થવાનો સંભવ નથી. ખ્રીસ્તિધર્મમાં મેં જે ઉપર કહ્યા તેવા પ્રકારનું યથાયોગ્ય સમાધાન દેખાતું નથી. આ વાક્ય મતભેદવશે કહ્યું નથી. વધારે પુછવાયોગ્ય લાગે તો પુછશો તો વિશેષ સમાધાન કરવાનું બની શકશે.

૧૪ પ્ર૦–'તેઓ એમ કહે છે કે બાઈબલ ઈશ્વર પ્રેરિત છે; ઈસુ તે ઈશ્વરનો અવતાર, તેનો દીકરો છે, તે હતો?'

ઉ૦–એ વાત તો શ્રદ્ધાથી માન્યાથી માની શકાય, પણ પ્રમાણથી સિદ્ધ નથી. જેમ ગીતા અને વેદના ઈશ્વરપ્રેરિતપણા માટે મેં ઉપર લખ્યું છે, તેમ જ બાઈબલના સંબંધમાં પણ ગણવું. જે જન્મ–મરણથી મુક્ત થયા તે ઈશ્વર, અવતાર લે તે બનવાયોગ્ય નથી, કેમકે રાગ–દ્વેષાદિ પરિણામ જ જન્મનો હેતુ છે; તે જેને નથી એવો ઈશ્વર, અવતાર ધારણ કરે એ વાત વિચારતાં યથાર્થ લાગતી નથી. ઈશ્વરનો દીકરો છે, તે હતો, તે વાત પણ કોઈ રૂપક તરીકે વિચારીએ તો વખતે બંધ બેસે; નહીંતો પ્રત્યક્ષ–પ્રમાણથી બાધ પામતી છે. મુક્ત એવા ઈશ્વરનો દીકરો હોય એમ શી રીતે કહેવાય? અને કહીએ તો તેની ઉત્પત્તિ શી રીતે કહી શકીએ? બન્નેને અનાદિ માનીએ તો પિતાપુત્રપણું શી રીતે બંધ બેસે? એ વગેરે વાત વિચારવાયોગ્ય છે. જે વિચારેથી મને એમ લાગે છે કે, એ વાત યથાયોગ્ય નહીં લાગે.

૧૫ પ્ર૦–'જુના કરારમાં જે ભવિષ્ય ભાખ્યું છે તે બધું ઈસામાં ખરું પડયું છે?'

ઉ૦–એમ હોય તો પણ તેથી તે બન્ને શાસ્ત્ર વિષે વિચાર કરવો ઘટે છે. તેમ જ એવું ભવિષ્ય તે પણ ઈસુને ઈશ્વરાવતાર કહેવામાં બળવાન પ્રમાણ નથી, કેમકે જ્યોતિષાદિકથી પણ મહાત્માની ઉત્પત્તિ જણાવી સંભવે છે, અથવા ભલે કોઈ જ્ઞાનથી તેવી વાત જણાવી હોય પણ તેવા ભવિષ્યવેત્તા સંપૂર્ણ એવા મોક્ષમાર્ગના જાણનાર હતા તે વાત, જ્યાંસુધી યથાસ્થિત પ્રમાણરૂપ ન થાય, ત્યાંસુધી તે ભવિષ્ય વગેરે એક શ્રદ્ધાગ્રાહ્ય પ્રમાણ છે, તેમ બીજાં પ્રમાણોથી તે હાનિ ન પામે એવું ધારણામાં નથી આવી શકતું.

૧૬ પ્ર૦–માં 'ઈસુખ્રીસ્તના ચમત્કાર' વિષે લખ્યુ છે.

ઉ૦–કેવળ કાયામાંથી જીવ ચાલ્યો ગયો હોય, તે જ જીવ તે જ કાયામાં દાખલ કર્યો હોય, અથવા કોઈ બીજા જીવને તેમાં દાખલ કર્યો હોય, તો તે બની શકે એવું સંભવતું નથી; અને એમ થાય તો પછી કર્માદિની વ્યવસ્થા પણ નિષ્ફળ થાય. બાકી યોગાદિની સિદ્ધિથી કેટલાક ચમત્કાર ઉત્પન્ન થાય છે, અને તેવા કેટલાક ઈસુને હોય તો તેમાં તદ્દન ખોટું છે કે અસંભવિત છે, એમ કહેવાય નહીં; તેવી સિદ્ધિઓ આત્માના ઐશ્વર્ય આગળ અલ્પ છે, આત્માનું ઐશ્વર્ય તેથી અનંતગુણ મહત્વ સંભવે છે. આ વિષયમાં સમાગમે પૂછવાયોગ્ય છે.

૧૭ પ્ર૦–'આગળ ઉપર શો જન્મ થશે તેની આ ભવમાં ખબર પડે? અથવા અગાઉ શું હતા તેની?'

ઉ૦–તેમ બની શકે. નિર્મળજ્ઞાન જેનું થયું હોય તેને તેવું બનવું સંભવે છે. વાદળાં વગેરેનાં ચિન્હોપરથી વર્ષાદનું અનુમાન થાય છે, તેમ આ જીવની આ ભવની ચેષ્ટા ઉપરથી તેનાં પૂર્વકારણ કેવાં હોવાં જોઈએ, તે પણ સમજી શકાય; થોડે અંશે વખતે સમજાય. તેમ જ તે ચેષ્ટા ભવિષ્યમાં કેવું પરિણામ પામશે તે પણ તેના સ્વરૂપ, ઉપરથી જાણી શકાય; અને તેને વિશેષ વિચારતાં કેવો ભવ થવો સંભવે છે, તેમ જ કેવો ભવ હતો, તે પણ વિચારમાં સારીરીતે આવી શકવા યોગ્ય છે.

૧૮ પ્ર૦–'પડી શકે તો કોને?' આનો ઉત્તર ઉપર આવી ગયો છે.

૧૯ પ્ર૦–'જે મોક્ષ પામેલાનાં નામ આપો છો તે શા આધાર ઉપરથી?'

ઉ૦–અને આ પ્રશ્ન ખાસ સંબોધીને પુછો તો તેના ઉત્તરમાં એમ કહી શકાય કે અત્યંત સંસારદશા પરિક્ષીણ, જેની થઈ છે, તેનાં વચનો આવાં હોય, આવી તેની ચેષ્ટા હોય, એ આદિ અંશે પણ પોતાના આત્મામાં અનુભવ છે; અને તેને આશ્રયે તેના મોક્ષપરત્વે કહેવાય; અને ઘણુંકરીને તે યથાર્થ હોય એમ માનવાનાં પ્રમાણો પણ શાસ્ત્રાદિથી જાણી શકાય.

૨૦ પ્ર૦–'બુદ્ધદેવ પણ મોક્ષ નથી પામ્યા એ શા ઉપરથી આપ કહો છો?'

ઉ૦–તેનાં શાસ્ત્ર-સિદ્ધાંતોને આશ્રયે. જે પ્રમાણે તેમનાં શાસ્ત્ર-સિદ્ધાંતો છે, તે જ પ્રમાણે જો તેમનો અભિપ્રાય હોત તો તે અભિપ્રાય પૂર્વાપર વિરુદ્ધ પણ દેખાય છે; અને તે લક્ષણ સંપૂર્ણ જ્ઞાનનું નથી.

સંપૂર્ણ જ્ઞાન જો ન હોય તો સંપૂર્ણ રાગદ્વેષ નાશ પામવા સંભવિત નથી. જ્યાં તેમ હોય ત્યાં સંસારનો સંભવ છે. એટલે કેવળ મોક્ષ તેને હોય એમ કહેવું બની શકે એવું નથી; અને તેમના કહેલા શાસ્રોમાં જે અભિપ્રાય છે તે શિવાય બીજો તેમનો અભિપ્રાય હતો, તે બીજી રીતે જાણવાનું અમને તમને કઠણ પડે તેવું છે; અને તેમ છતાં કહીએ કે બુદ્ધદેવનો અભિપ્રાય બીજો હતો તો તે કારણપૂર્વક કહેવાથી પ્રમાણભૂત ન થાય એમ કાંઈ નથી.

૨૧ પ્ર૦–'દુનિયાની છેવટ શી સ્થિતિ થશે?'

ઉ૦–કેવળ મોક્ષરૂપે સર્વ જીવની સ્થિતિ થાય કે કેવળ આ દુનિયાનો નાશ થાય, તેવું બનવું મને પ્રમાણરૂપ લાગતું નથી. આવાને આવા પ્રવાહમાં તેની સ્થિતિ સંભવે છે. કોઈ ભાવ રૂપાંતર પામી ક્ષીણ થાય, તો કોઈ વર્ધમાન થાય, પણ તે એક ક્ષેત્રે વધે તો બીજે ક્ષેત્રે ઘટે એ આદિ આ સૃષ્ટિની સ્થિતિ છે; તે પરથી અને ઘણા જ ઉંડા વિચારમાં ગયા પછી એમ જણાતું સંભવિત લાગે છે કે, કેવળ આ સૃષ્ટિ નાશ થાય કે પ્રલયરૂપ થાય એ ન બનવાયોગ્ય છે. સૃષ્ટિ એટલે એક આ જ પૃથ્વી એવો અર્થ નથી.

૨૨ પ્ર૦–'આ અનીતિમાંથી સુનીતિ થશે ખરી?'

ઉ૦–આ પ્રશ્નનો ઉત્તર સાંભળી જે જીવ અનીતિ ઇચ્છે છે તેને તે ઉત્તર ઉપયોગી થાય એમ થવા દેવું યોગ્ય નથી. સર્વ ભાવ અનાદિ છે, નીતિ, અનીતિ; તથાપિ તમે અમે અનીતિ ત્યાગી નીતિ સ્વીકારીએ તો તે સ્વીકારી શકાય એવું છે અને એ જ આત્માને કર્તવ્ય છે; અને સર્વ જીવઆશ્રયી અનીતિ મટી નીતિ સ્થપાય એવું વચન કહી શકાતું નથી, કેમકે એકાંતે તેવી સ્થિતિ થઈ શકવાયોગ્ય નથી.

૨૩ પ્ર૦–'દુનિયાનો પ્રલય છે?'

ઉ૦-પ્રલય એટલે જો કેવળ નાશ એવો અર્થ કરવામાં આવે તો તે વાત ઘટતી નથી, કેમકે પદાર્થનો કેવળ નાશ થઈ જવો સંભવતો જ નથી. પ્રલય એટલે સર્વે પદાર્થોનું ઈશ્વરાદિને વિષે લીનપણું તો કોઈ અભિપ્રાયમાં તે વાતનો સ્વીકાર છે, પણ મને તે સંભવિત લાગતું નથી, કેમકે સર્વ પદાર્થ, સર્વ જીવ એવાં સમપરિણામ શી રીતે પામે કે એવો યોગ બને, અને જો તેવાં સમપરિણામનો પ્રસંગ આવે તો પછી ફરી વિષમપણું થવું બને નહીં. અવ્યક્તપણે જીવમાં વિષમપણું હોય અને વ્યક્તપણે સમપણું એ રીતે પ્રલય સ્વીકારીએ તોપણ દેહાદિ સંબંધવિના વિષમપણું શા આશ્રયે રહે? દેહાદિ [પાઠા. વેદાદિ] સંબંધ માનીએ તો સર્વને એકેન્દ્રિયપણું માનવાનો પ્રસંગ આવે; અને તેમ માનતાં તો વિનાકારણે બીજી ગતિઓનો અસ્વીકાર કર્યો ગણાય, અર્થાત્ ઉંચી ગતિના જીવને તેવાં પરિણામનો પ્રસંગ મટવા આવ્યો હોય તે પ્રાપ્ત થવાનો પ્રસંગ આવે. એ આદિ ઘણા વિચાર ઉદ્ભવે છે. સર્વ જીવ આશ્રયી પ્રલય સંભવતો નથી.

૨૪ પ્ર૦-'અભણને ભક્તિથી જ મોક્ષ મળે ખરો કે?'

ઉ૦-ભક્તિ જ્ઞાનનો હેતુ છે. જ્ઞાન મોક્ષનો હેતુ છે. અક્ષરજ્ઞાન ન હોય તેને અભણ કહ્યો હોય, તો તેને ભક્તિ પ્રાપ્ત થવી અસંભવિત છે, એવું કંઈ છે નહીં. જીવ માત્ર જ્ઞાનસ્વભાવી છે. ભક્તિના બળે જ્ઞાન નિર્મળ થાય છે. નિર્મળ જ્ઞાન મોક્ષનો હેતુ થાય છે. સંપૂર્ણ જ્ઞાનની આવૃત્તિ થયા વિના સર્વથા મોક્ષ હોય એમ મને લાગતું નથી; અને જ્યાં સંપૂર્ણ જ્ઞાન હોય ત્યાં સર્વ ભાષા(લિપિ)જ્ઞાન સમાય એમ કહેવાની પણ જરૂર નથી. ભાષાજ્ઞાન મોક્ષનો હેતુ છે તે જેને ન હોય તેને આત્મજ્ઞાન ન થાય, એવો કાંઈ નિયમ સંભવતો નથી.

૨૫ પ્ર૦-'(૧) કૃષ્ણાવતાર ને રામાવતાર એ ખરી વાત છે? એમ હોય તો તે શું? એ સાક્ષાત્ ઈશ્વર હતા કે તેના અંશ હતા? (૨) તેમને માનીને મોક્ષ ખરો?'

ઉ૦-(૧) બન્ને મહાત્માપુરુષ હતા, એવો તો મને પણ નિશ્ચય છે. આત્મા હોવાથી તેઓ ઈશ્વર હતા. સર્વ આવરણ તેમને મટ્યાં હોય તો તેનો મોક્ષ પણ સર્વથા માનવામાં વિવાદ નથી. ઈશ્વરનો અંશ કોઈ જીવ છે એમ મને લાગતું નથી, કેમકે તેને વિરોધ આપતાં એવાં હજારો પ્રમાણ દૃષ્ટિમાં છે. ઈશ્વરના અંશ જીવને માનવાથી બંધ-મોક્ષ બધા વ્યર્થ થાય, કેમકે ઈશ્વર જ અજ્ઞાનાદિનો કર્ત્તા થયો અને અજ્ઞાનાદિનો જ કર્ત્તા થાય તે પછી સહેજે ઈશ્વર હોય ઇશ્વરપણું ખોઈ બેસે; અર્થાત્ ઉલટું જીવના સ્વામી થવા જતાં ઇશ્વરને નુકશાન ખમવાનો પ્રસંગ આવે તેવું છે. તેમ જીવને ઈશ્વરનો અંશ માન્યા પછી પુરુષાર્થ કરવો યોગ્ય શી રીતે લાગે? કેમકે તે જાતે તો કંઈ કર્ત્તાહર્ત્તા ઠરી શકે નહીં. એ આદિ વિરોધથી ઈશ્વરના અંશ તરીકે કોઈ જીવને સ્વીકારવાની પણ મારી બુદ્ધિ થતી નથી. તો પછી શ્રીકૃષ્ણ કે રામ જેવા મહાત્માને તેવા યોગમાં ગણવાની બુદ્ધિ કેમ થાય? તે બન્ને અવ્યક્ત ઈશ્વર હતા એમ માનવામાં અડચણ નથી; તથાપિ તેમને વિષે સંપૂર્ણ ઐશ્વર્ય પ્રગટ્યું હતું કે કેમ તે વાત વિચારવાયોગ્ય છે.

(૨) તેમને માનીને મોક્ષ ખરો કે? એનો ઉત્તર સહજ છે. જીવને સર્વ રાગ-અજ્ઞાનનો અભાવ અર્થાત્ તેથી છૂટવું તે મોક્ષ છે. તે જેના ઉપદેશે થઈ શકે તેને માન્યે અને તેવું પરમાર્થસ્વરૂપ વિચારી સ્વાત્માને વિષે પણ તેવી જ નિષ્ઠા થઈ, તે જ મહાત્માના આત્માને આકારે (સ્વરૂપે) પ્રતિષ્ઠાન થાય ત્યારે, મોક્ષ થવો સંભવે છે. બાકી બીજી ઉપાસના કેવળ મોક્ષનો હેતુ નથી; તેના સાધનનો હેતુ થાય છે, તે પણ નિશ્ચય થાય જ એમ કહેવાયોગ્ય નથી.

૨૬. પ્ર૦—'બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, મહેશ્વર, તે કોણ હતા ?'

ઉ૦—સૃષ્ટિના હેતુરૂપ ત્રણ ગુણ ગણી તે આશ્રયે રૂપ આપ્યું હોય તો તે વાત બંધ બેસી શકે તથા તેવાં બીજાં કારણોથી તે બ્રહ્માદિનું સ્વરૂપ સમજાય છે. પણ પુરાણમાં જે પ્રકારે તેમનું સ્વરૂપ કહ્યું છે, તે પ્રકારે સ્વરૂપ છે, એમ માનવા વિષેમાં મારું વિશેષ વલણ નથી; કેમકે તેમાં કેટલાંક ઉપદેશાર્થે રૂપક કહ્યાં હોય એમ પણ લાગે છે; તથાપિ આપણે પણ તેનો ઉપદેશ તરીકે લાભ લેવો, અને બ્રહ્માદિના સ્વરૂપના સિદ્ધાંત કરવાની જંજાળમાં ન પડવું, એ મને ઠીક લાગે છે.

૨૭ પ્ર૦—'મને સર્પ કરડવા આવે ત્યારે મારે તેને કરડવા દેવો કે મારી નાખવો? તેને બીજી રીતે દૂર કરવાની મારામાં શક્તિ ન હોય એમ ધારીએ છીએ.'

ઉ૦—સર્પ તમારે કરડવા દેવો એવું કામ બતાવતાં વિચારમાં પડાય તેવું છે. તથાપિ તમે જો 'દેહ અનિત્ય છે' એમ જાણ્યું હોય તો પછી આ અસારભૂત દેહના રક્ષણાર્થે, જેને તેમાં પ્રીતિ રહી છે, એવા સર્પને, તમારે મારવો કેમ યોગ્ય હોય ? જેણે આત્મહિત ઇચ્છવું હોય તેણે તો ત્યાં પોતાના દેહને જતો કરવો એ જ યોગ્ય છે. આત્મહિત ઇચ્છવું ન હોય તેણે કેમ કરવું ? તો તેનો ઉત્તર એ જ અપાય કે તેણે નરકાદિમાં પરિભ્રમણ કરવું; અર્થાત્ સર્પને મારવો એવો ઉપદેશ ક્યાંથી કરી શકીએ ? અનાર્યવૃત્તિ હોય તો મારવાનો ઉપદેશ કરાય. તે તો અમને તમને સ્વપ્ને પણ ન હોય એ જ ઇચ્છવા યોગ્ય છે.

હવે સંક્ષેપમાં આ ઉત્તરો લખી પત્ર પૂરૂં કરુ છઉં. 'ષટ્દર્શનસમુચ્ચય' વિશેષ સમજવાનું યત્ન કરશો. આ પ્રશ્નોના ઉત્તરમાં મારા લખાણના સંકોચથી તમને સમજવું વિશેષ મુંઝવણવાળું થાય એવું ક્યાંય પણ હોય તોપણ વિશેષતાથી વિચારશો, અને કંઈ પણ પત્ર દ્વારાએ પુછવા જેવું લાગે તે પુછશો તો ઘણુંકરીને તેનો ઉત્તર લખીશ. વિશેષ સમાગમે સમાધાન થાય એ વધારે યોગ્ય લાગે છે.

લી૦ આત્મસ્વરૂપને વિષે નિત્ય નિષ્ઠાના હેતુભૂત એવા વિચારની ચિંતામાં રહેનાર
રાયચંદના પ્રણામ.

---

[૩૯૭] [૪૬૧] મુંબઈ. કાર્તિક શુદ ૧૫ ભોમ ૧૯૫૧.

શ્રી 'ઠાણાંગસૂત્ર'ની એક ચોભંગીનો ઉત્તર સંક્ષેપમાં અત્રે લખ્યો છે.

(૧) એક, આત્માનો ભવાંત કરે, પણ પરનો ન કરે. તે પ્રત્યેકબુદ્ધ કે અશોચ્યા કેવલી. કેમકે તેઓ ઉપદેશમાર્ગ પ્રવર્ત્તાવતા નથી, એવો વ્યવહાર છે. (૨) એક, આત્માનો ભવાંત ન કરી શકે, અને પરનો ભવાંત કરે તે અચરિમશરીર આચાર્ય, એટલે જેને હજુ અમુક ભવ બાકી છે, પણ ઉપદેશમાર્ગના આત્માએ કરી જાણ્યુ છે, તેથી તેનાથી ઉપદેશ સાંભળી સાંભળનાર જીવ તે ભવે ભવનો અંત પણ કરી શકે; અને આચાર્ય તે ભવે ભવાંત કરનાર નહીં હોવાથી તેમને બીજા ભંગમાં ગવેષ્યા છે; અથવા કોઈ જીવ પૂર્વ કાળે જ્ઞાનારાધન કરી પ્રારબ્ધોદયે મં[illegible] ક્ષયોપશમથી વર્ત્તમાનમાં મનુષ્યદેહ પામી જેણે માર્ગ નથી જાણ્યો એવા કોઈ ઉ[illegible] દેશક પાસેથી ઉપદેશ સાંભળતાં પૂર્વસંસ્કારથી, પૂર્વના આરાધનથી એવો [illegible] પામે કે, આ પ્રરૂપણા જરૂર મોક્ષનો હેતુ ન હોય, કેમકે અંધપણે તે માર્ગ [illegible] અથવા આ ઉપદેશ દેનારો જીવ પોતે અપરિણામી રહી ઉપદેશ કરે [illegible] અનર્થ છે, એમ વિમાસતાં પૂર્વારાધન જાગૃત થાય અને ઉદય છેદી ભ[illegible] નિમિત્તરૂપ ગ્રહણ કરી તેવા ઉપદેશકનો પણ આ પ્રસંગને વિષે સમાર[illegible]

લાગે છે. (૩) પોતે તરે અને બીજાને તારે તે શ્રી તીર્થંકરાદિ. (૪) ચોથો ભંગ. પોતે તરે પણ નહીં અને બીજાને તારી પણ ન શકે તે 'અભવ્ય કે દુર્ભવ્ય' જીવ. એ પ્રકારે સમાધાન કર્યું હોય તો જિનાગમ વિરોધ નહીં પામે. આ માટે વિશેષ પૂછવા ઇચ્છા હોય તો પૂછશો.

[૩૫૨-૧] [૪૬૪] મુંબઈ, માગશર વદ ૩ શુક્ર, ૧૯૫૧.

પ્ર૦-'જેનું મધ્ય નહીં, અર્ધ નહીં, અછેદ્ય, અભેદ્ય એ આદિ પરમાણુની વ્યાખ્યા શ્રી જિને કહી છે, ત્યારે તેને અનંત પર્યાય શી રીતે ઘટે? અથવા પર્યાય તે એક પરમાણુનું બીજું નામ હશે કે શી રીતે?' એ પ્રશ્નનું પત્ર પહોંચ્યું હતું. તેનું સમાધાનઃ—

પ્રત્યેક પદાર્થને અનંત પર્યાય (અવસ્થા) છે. અનંત પર્યાય વિનાનો કોઈ પદાર્થ હોઈ શકે નહીં એવો શ્રી જિનનો અભિમત છે, અને તે યથાર્થ લાગે છે; કેમકે પ્રત્યેક પદાર્થ સમયે-સમયે અવસ્થાંતરતા પામતા હોવા જોઈએ એવું પ્રત્યક્ષ દેખાય છે. ક્ષણે-ક્ષણે જેમ આત્માને વિષે સંકલ્પ-વિકલ્પ-પરિણતિ થઈ અવસ્થાંતર થયા કરે છે, તેમ પરમાણુને વિષે વર્ણ, ગંધ, રસ, રૂપ, અવસ્થાંતરપણું ભજે છે; તેવું અવસ્થાંતરપણું ભજવાથી તે પરમાણુના અનંત ભાગ થયા કહેવાયોગ્ય નથી; કેમકે તે પરમાણુ પોતાનું એકપ્રદેશક્ષેત્રઅવગાહીપણું ત્યાગ્યા શિવાય તે અવસ્થાંતર પામે છે. એકપ્રદેશક્ષેત્રઅવગાહીપણાના તે અનંત ભાગ થઈ શક્યા નથી. એક સમુદ્ર છતાં તેમાં જેમ તરંગ ઉઠે છે, અને તે તરંગ તેમાં જ સમાય છે. તરંગપણે તે સમુદ્રની અવસ્થા જૂદી થયા કરતાં છતાં પણ સમુદ્ર પોતાના અવગાહક ક્ષેત્રને ત્યાગતો નથી, તેમ કંઈ સમુદ્રના અનંત જૂદા જૂદા કટકા થતા નથી, માત્ર પોતાના સ્વરૂપમાં તે રમે છે; તરંગપણું એ સમુદ્રની પરિણતિ છે. જો જળ શાંત હોય તો શાંતપણું એ તેની પરિણતિ છે, કંઈ પણ પરિણતિ તેમાં થવી જ જોઈએ; તેમ વર્ણગંધાદિ પરિણામ પરમાણુમાં બદલાય છે, પણ તે પરમાણુના કંઈ કટકા થવાનો પ્રસંગ થતો નથી; અવસ્થાંતરપણું પામ્યા કરે છે. જેમ સોનું કુંડળપણું ત્યાગી મુકટપણું પામે તેમ પરમાણુ, આ સમયની અવસ્થાથી બીજા સમયની અવસ્થા કંઈક અંતરવાળી પામે છે. જેમ સોનું એ પર્યાયને ભજતાં સોનાપણાંમાં જ છે, તેમ પરમાણુ પણ પરમાણુ જ રહે છે. એક પુરુષ (જીવ) બાળકપણું ત્યાગી યુવાન થાય, યુવાનપણું ત્યાગી વૃદ્ધ થાય, પણ પુરુષ તેનો તે જ રહે; તેમ પરમાણુ પર્યાયને ભજે છે. આકાશ પણ અનંતપર્યાયિ છે અને સિદ્ધ પણ અનંતપર્યાયિ છે એવો જિનનો અભિપ્રાય છે, તે વિરોધી લાગતો નથી; અને ઘણુંકરી સમજાય છે, પણ વિશેષપણે લખવાનું થઈ શક્યું નહીં હોવાથી તમને તે વાત વિચારવામાં કારણ થાય એમ ઉપર ઉપરથી લખ્યું છે.

ચક્ષુને વિષે મેષોન્મેષ અવસ્થા છે તે પર્યાય છે. દીપકની ચલન સ્થિતિ તે પર્યાય છે. આત્માની સંકલ્પ-વિકલ્પ દશા કે જ્ઞાન-પરિણતિ તે પર્યાય છે; તેમ વર્ણ ગંધ પલટનપણું પામે તે પરમાણુના પર્યાય છે. જો તેવું પલટનપણું થતું ન હોય તો આ જગત્ આવા વિચિત્રપણાને પામી શકે નહીં. કેમકે એક પરમાણુમાં પર્યાયપણું નહોય તો સર્વ પરમાણુમાં પણ નહોય. સંયોગ-વિયોગ, એકત્વ-પૃથકત્વ, એ આદિ પરમાણુના પર્યાય છે અને તે સર્વ પરમાણુમાં છે. તે ભાવ સમયે-સમયે તેમાં પલટનપણું પામે તોય પરમાણુનો વ્યય (નાશ) થાય નહીં, જેમ મેષોન્મેષથી ચક્ષુનો થતો નથી તેમ.

---

[૩૬૦] [૪૮૨] સંવત્ ૧૯૫૧ ના ફાગણ વદ ૫ શનિ, મુંબઈથી.

સુજ્ઞ ભાઈ શ્રી મોહનલાલ પ્રત્યે, શ્રી ડરબન.

પત્ર ૧ મળ્યું છે. જેમ જેમ ઉપાધિનો ત્યાગ થાય તેમ તેમ સમાધિસુખ પ્રગટે છે. જેમ જેમ ઉપાધિનું ગ્રહણ થાય તેમ તેમ સમાધિસુખ હાનિ પામે છે. વિચાર કરીએ તો આ વાત પ્રત્યક્ષ અનુભવરૂપ થાય છે. જો કંઈ પણ આ સંસારના પદાર્થોનો વિચાર કરવામાં આવે, તો તે પ્રત્યે વૈરાગ્ય આવ્યા વિના રહે નહીં; કેમકે માત્ર અવિચારે કરીને તેમાં મોહબુદ્ધિ રહે છે.

'આત્મા છે,' 'આત્મા નિત્ય છે,' 'આત્મા કર્મનો કર્તા છે,' 'આત્મા કર્મનો ભોક્તા છે,' તેથી 'તે નિવૃત્ત થઈ શકે છે,' અને 'નિવૃત્ત થઈ શકવાનાં સાધન છે,' એ છ કારણો જેને વિચારે કરીને સિદ્ધ થાય, તેને વિવેકજ્ઞાન અથવા સમ્યક્દર્શનની પ્રાપ્તિ ગણવી એમ શ્રી જિને નિરૂપણ કર્યું છે, જે નિરૂપણ મુમુક્ષુ જીવે વિશેષ કરી અભ્યાસ કરવાયોગ્ય છે.

પૂર્વના કોઈ વિશેષ અભ્યાસબળથી એ છ કારણોનો વિચાર ઉત્પન્ન થાય છે; અથવા સત્સંગના આશ્રયથી તે વિચાર ઉત્પન્ન થવાનો યોગ બને છે.

અનિત્ય પદાર્થ પ્રત્યે મોહબુદ્ધિ હોવાને લીધે આત્માનું અસ્તિત્વ, નિત્યત્વ, અને અવ્યાબાધ સમાધિસુખ ભાનમાં આવતું નથી. તેની મોહબુદ્ધિમાં જીવને અનાદિથી એવું એકાગ્રપણું ચાલ્યું આવે છે, કે તેનો વિવેક કરતાં જીવને મુંઝાઈને પાછું વળવું પડે છે, અને તે મોહગ્રંથી છેદવાનો વખત આવવા પહેલાં તે વિવેક છોડી દેવાનો યોગ પૂર્વકાળે ઘણીવાર બન્યો છે, કેમકે જેનો અનાદિકાળથી અભ્યાસ છે તે, અત્યંત પુરુષાર્થ વિના, અલ્પકાળમાં છોડી શકાય નહીં. માટે ફરી-ફરી સત્સંગ, સત્શાસ્ત્ર અને પોતામાં સરળ વિચારદશા કરી તે વિષયમાં વિશેષ શ્રમ લેવો યોગ્ય છે, કે જેના પરિણામમાં નિત્ય શાશ્વત સુખસ્વરૂપ એવું આત્મજ્ઞાન થઈ સ્વરૂપ-આવિર્ભાવ થાય છે. એમાં પ્રથમથી ઉત્પન્ન થતા સંશય ધીરજથી અને વિચારથી શાંત થાય છે. અધીરજથી અથવા આડી કલ્પના કરવાથી માત્ર જીવને પોતાના હિતનો ત્યાગ કરવાનો વખત આવે છે, અને અનિત્ય પદાર્થનો રાગ રહેવાથી તેના કારણે ફરી-ફરી સંસારપરિભ્રમણનો યોગ રહ્યા કરે છે.

કંઈ પણ આત્મવિચાર કરવાની ઇચ્છા તમને વર્તે છે, એમ જાણી ઘણો સંતોષ થયો છે. તે સંતોષમાં મારો કંઈ સ્વાર્થ નથી. માત્ર તમે સમાધિને રસ્તે ચડવા ઇચ્છો છો તેથી સંસારક્લેશથી નિવૃત્તવાનો તમને પ્રસંગ પ્રાપ્ત થશે. એવા પ્રકારનો સંભવ દેખી સ્વભાવે સંતોષ થાય છે. એ જ વિનંતિ.

આ૦ સ્વ૦ પ્રણામ.

[×] [૪૮૯] મુંબઈ, ચૈત્ર, શુદ ૧૩, ૧૯૫૧.

હાલ જો કોઈ વેદાંત સંબંધી ગ્રંથો વાંચવા અથવા શ્રવણ કરવાનું રહેતું હોય તો તે વિચારનો વિશેષ વિચાર થવા થોડો વખત શ્રી 'આચારાંગ,' 'સૂયગડાંગ' તથા 'ઉત્તરાધ્યયન' વાંચવા, વિચારવાનું બને તો કરશો.

વેદાંતના સિદ્ધાંતમાં તથા જિનના આગમના સિદ્ધાંતમાં જુદાપણું છે, તોપણ જિનના આગમ વિશેષ વિચારનું સ્થળ જાણી વેદાંતનું પૃથક્કરણ થવા તે આગમ વાંચવા, વિચારવા યોગ્ય છે.

---

[૩૬૫] [૪૯૦] મુંબઈ, ચૈત્ર વદ ૮ બુધ, ૧૯૫૧.

ચેતનને ચેતન પર્યાય હોય, અને જડને જડ પર્યાય હોય, એ જ પદાર્થની સ્થિતિ છે. પ્રત્યેક સમયે જે જે પરિણામ થાય છે તે તે પર્યાય છે. વિચાર કરવાથી આ વાત યથાર્થ લાગશે.

લખવાનું હાલ ઓછું બની શકે છે તેથી કેટલાક વિચારો જણાવવાનું બની શકતું નથી, તેમ કેટલાક વિચારો ઉપશમ કરવારૂપ પ્રકૃતિનો ઉદય હોવાથી કોઈને સ્પષ્ટતાથી કહેવાનુ બની શકતું નથી. હાલ અત્રે એટલી બધી ઉપાધિ રહેતી નથી, તોપણ પ્રવૃત્તિરૂપ સંગ હોવાથી તથા ક્ષેત્ર ઉતાપરૂપ હોવાથી થોડા દિવસ અત્રેથી નિવૃત્ત થવાનો વિચાર થાય છે. હવે તે વિષે જે બને તે ખરૂં. એ જ વિનંતી.

---

[૪૬૫] [૪૯૩] મુંબઈ, ચૈત્ર વદ ૧૨ રવિ, ૧૯૫૧.

'જેમ નિર્મળતા રે રત્ન સ્ફટિક તણી, તેમ જ જીવસ્વભાવ રે,
તે જિનવીરે રે ધર્મ પ્રકાશિયો, પ્રબળ કષાયઅભાવ રે.'

સહજ દ્રવ્ય અત્યંત પ્રકાશિત થયે એટલે સર્વ કર્મનો ક્ષય થયે જ અસંગતા કહી છે અને સુખસ્વરૂપતા કહી છે. જ્ઞાનીપુરુષોના તે વચન અત્યંત સાચાં છે; કેમકે સત્સંગથી પ્રત્યક્ષ-અત્યંત પ્રગટ-તે વચનોનો અનુભવ થાય છે.

નિર્વિકલ્પ ઉપયોગનો લક્ષ સ્થિરતાનો પરિચય કર્યાથી થાય છે. સુધારસ, સત્સમાગમ, સત્શાસ્ત્ર, સદ્વિચાર અને વૈરાગ્ય ઉપશમ એ સૌ તે સ્થિરતાના હેતુ છે.

[×] [૪૯૫]

'કેવળજ્ઞાનથી પદાર્થ કેવા દેખાય?' એ પ્રશ્નનો ઉત્તર વિશેષ કરી સમાગમમાં સમજવાથી સ્પષ્ટ સમજી શકાય એવો છે, તોપણ સંક્ષેપમાં નીચે લખ્યો છે:—

જેમ દીવો જ્યાં જ્યાં હોય છે, ત્યાં ત્યાં પ્રકાશકપણે હોય છે, તેમ જ્ઞાન જ્યાં જ્યાં હોય છે ત્યાં ત્યાં પ્રકાશકપણે હોય છે. દીવાનો સહજ સ્વભાવ જ જેમ પદાર્થ પ્રકાશક હોય છે, તેમ જ્ઞાનનો સહજ સ્વભાવ પણ પદાર્થ પ્રકાશક છે. દીવો દ્રવ્યપ્રકાશક છે, અને જ્ઞાન દ્રવ્ય-ભાવ બન્નેને પ્રકાશક છે. દીવાના પ્રગટવાથી તેના પ્રકાશની સીમામાં જે કોઈ પદાર્થ હોય છે તે સહજ દેખાઈ રહે છે; તેમ જ્ઞાનના વિદ્યમાનપણાથી પદાર્થનું સહજ દેખાવું થાય છે. જેમાં યથાતથ્ય અને સંપૂર્ણ પદાર્થનું સહજ દેખાઈ રહેવું થાય છે, તેને 'કેવળજ્ઞાન' કહ્યું છે, જો કે પરમાર્થથી એમ કહ્યું છે કે કેવળજ્ઞાન પણ અનુભવમાં તો માત્ર આત્માનુભવકર્તા છે, વ્યવહારનયથી લોકાલોક પ્રકાશક છે. આરીસો, દીવો, સૂર્ય, અને ચક્ષુ જેમ પદાર્થ પ્રકાશક છે, તેમ જ્ઞાન પણ પદાર્થ પ્રકાશક છે.

[૩૭૦-૧] [૫૦૭] મુંબઈ, વૈશાખ વદ ૭ ગુરુ, ૧૯૫૧.

વેદાંતાદિમાં આત્મસ્વરૂપની જે વિચારણા કહી છે, તે વિચારણા કરતાં શ્રી જિનાગમમાં આત્મસ્વરૂપની વિચારણા કહી છે, તેમાં ભેદ પડે છે. સર્વ વિચારણાનું ફળ આત્માનું સહજ સ્વભાવે પરિણામ થવું એ જ છે. સંપૂર્ણ રાગ-દ્વેષના ક્ષય વિના સંપૂર્ણ આત્મજ્ઞાન પ્રગટે નહીં એવો નિશ્ચય જિને કહ્યો છે તે, વેદાંતાદિ કરતાં બળવાન પ્રમાણભૂત છે.

[×] [૫૦૮]

સર્વ કરતાં વીતરાગનાં વચનને સંપૂર્ણ પ્રતીતિનું સ્થાન કહેવું ઘટે છે. કેમકે જ્યાં રાગાદિ દોષનો સંપૂર્ણ ક્ષય હોય ત્યાં સંપૂર્ણ જ્ઞાનસ્વભાવ પ્રગટવાયોગ્ય નિયમ ઘટે છે.

શ્રી જિનને સર્વ કરતાં ઉત્કૃષ્ટ વીતરાગતા સંભવે છે;–પ્રત્યક્ષ તેમનાં વચનનું પ્રમાણ છે માટે. જે કોઈ પુરુષને જેટલે અંશે વીતરાગતા સંભવે છે, તેટલે અંશે તે પુરુષનું વાક્ય માન્યતાયોગ્ય છે. સાંખ્યાદિ દર્શને બંધ-મોક્ષની જે જે વ્યાખ્યા ઉપદેશી છે, તેથી બળવાન પ્રમાણસિદ્ધ વ્યાખ્યા શ્રી જિન વીતરાગે કહી છે, એમ જાણું છઉં.

---

[૫૭૭] [૫૦૯] [સ.નિ. ૧૯૫૬. પાઠા. ૧૯૫૧.

અમારાં ચિત્તને વિષે વારંવાર એમ આવે છે અને એમ પરિણામ સ્થિર રહ્યા કરે છે કે જેવો આત્મકલ્યાણનો નિર્ધાર શ્રી વર્દ્ધમાનસ્વામીએ કે શ્રી ઋષભાદિએ કર્યો છે, તેવો નિર્ધાર બીજા સંપ્રદાયને વિષે નથી. વેદાંતાદિ દર્શનનો લક્ષ આત્મજ્ઞાન ભણી અને સંપૂર્ણ મોક્ષ પ્રત્યે જતો જોવામાં આવે છે; પણ તેનો યથાયોગ્ય નિર્ધાર સંપૂર્ણપણે તેમાં જણાતો નથી; અંશે જણાય છે, અને કંઈ કંઈ તે પણ પર્યાયફેર દેખાય છે. જો કે વેદાંતને વિષે ઠામ-ઠામ આત્મચર્યા જ વિવેચી છે, તથાપિ તે ચર્યા સ્પષ્ટપણે અવિરુદ્ધ છે, એમ હજુ સુધી લાગી શકતું નથી. એમ પણ બને કે વખતે વિચારના કોઈ ઉદયભેદથી વેદાંતનો આશય બીજે સ્વરૂપે સમજવામાં આવતો હોય અને તેથી વિરોધ ભાસતો હોય, એવી આશંકા પણ ફરી-ફરી ચિત્તમાં કરવામાં આવી છે; વિશેષ-વિશેષ આત્મવીર્ય પરિણમાવીને તેને અવિરોધ જોવા માટે વિચાર કર્યા કરેલ છે, તથાપિ એમ જણાય છે કે વેદાંત જે પ્રકારે આત્મસ્વરૂપ કહે છે, તે પ્રકારે સર્વથા વેદાંત અવિરોધપણું પામી શકતું નથી. કેમકે તે કહે છે તે જ પ્રમાણે આત્મસ્વરૂપ નથી; કોઈ તેમાં મોટો ભેદ જોવામાં આવે છે; અને તે તે પ્રકારે સાંખ્યાદિ દર્શનોને વિષે પણ ભેદ જોવામાં આવે છે. એક માત્ર શ્રી જિને કહ્યું છે તે આત્મસ્વરૂપ વિશેષ-વિશેષ અવિરોધી જોવામાં આવે છે; અને તે પ્રકારે વેદવામાં આવે છે; સંપૂર્ણપણે અવિરોધી જિનનું કહેલું આત્મસ્વરૂપ હોવાયોગ્ય છે, એમ ભાસે છે. સંપૂર્ણપણે અવિરોધી જ છે, એમ કહેવામાં નથી આવતું તેનો હેતુ માત્ર એટલો જ છે કે, સંપૂર્ણપણે આત્માવસ્થા પ્રગટી નથી, જેથી જે અવસ્થા અપ્રગટ છે, તે અવસ્થાનું અનુમાન વર્તમાનમાં કરીએ છૈયે; જેથી તે અનુમાન પર અત્યંત ભાર ન દેવાયોગ્ય ગણી વિશેષ-વિશેષ અવિરોધી છે, એમ જણાવ્યું છે; સંપૂર્ણ અવિરોધી હોવાયોગ્ય છે, એમ લાગે છે.

સંપૂર્ણ આત્મસ્વરૂપ કોઈ પણ પુરુષને વિષે પ્રગટવું જોઈએ, એવો આત્માને વિષે નિશ્ચય પ્રતીતિ-ભાવ આવે છે; અને તે કેવા પુરુષને વિષે પ્રગટવું જોઈએ, એમ વિચાર કરતાં જિન જેવા પુરુષને પ્રગટવું જોઈએ એમ સ્પષ્ટ લાગે છે. કોઈને પણ આ સૃષ્ટિમંડળને વિષે આત્મસ્વરૂપ સંપૂર્ણ પ્રગટવાયોગ્ય હોય તો શ્રી વર્દ્ધમાનસ્વામીને વિષે પ્રથમ પ્રગટવાયોગ્ય લાગે છે, અથવા તે દશાના પુરુષોને વિષે સૌથી પ્રથમ સંપૂર્ણ આત્મસ્વરૂપ [અપૂર્ણ]

[×] [૫૩૩] વવાણીઆ, શ્રાવણ શુદ ૧૦, ૧૯૫૧.

સોમવારે રાત્રે આશરે અગિયાર વાગ્યા પછી જે કંઈ મારાથી વચનયોગનું પ્રકાશવું થયું હતું, તેની સ્મૃતિ રહી હોય તો યથાશક્તિ લખાય તો લખશો.

પર્યાય છે તે પદાર્થનું વિશેષ સ્વરૂપ છે, તે માટે મનઃપર્યવજ્ઞાન પણ પર્યાયાર્થિકજ્ઞાન ગણી વિશેષ એવા જ્ઞાનોપયોગમાં ગણ્યું છે; તેનો સામાન્ય ગ્રહણરૂપ વિષય નહીં ભાસવાથી દર્શનોપયોગમાં ગણ્યું નથી, એમ સોમવારે બપોરે જણાવવું થયું હતું; તે પ્રમાણે જૈન-દર્શનનો અભિપ્રાય પણ આજે જોયો છે. આ વાત વધારે સ્પષ્ટ લખવાથી સમજવાનું થઈ શકે તેવી છે, કેમકે તેને કેટલાંક દૃષ્ટાંતાદિકનું સહચારીપણું ઘટે છે, તથાપિ અત્રે તો તેમ થવું અશક્ય છે. મનઃપર્યવસંબંધી લખ્યું છે તે પ્રસંગ, ચર્ચવાની નિષ્ઠાથી લખ્યું નથી.

---

[૩૪૯] [૫૩૭] વવાણીઆ, શ્રાવણ વદ ૧૧ શુક્ર, ૧૯૫૧.

અત્રેથી પ્રસંગે લખેલાં ચાર પ્રશ્નોના ઉત્તર લખ્યા તે વાંચ્યા છે. પ્રથમનાં બે પ્રશ્નનાં ઉત્તર સંક્ષેપમાં છે, તથાપિ યથાયોગ્ય છે. ત્રીજા પ્રશ્નનો ઉત્તર લખ્યો તે સામાન્યપણે યોગ્ય છે, તથાપિ વિશેષ સૂક્ષ્મ આલોચનથી તે પ્રશ્નનો ઉત્તર લખવાયોગ્ય છે, તે ત્રીજો પ્રશ્ન આ પ્રમાણે છેઃ 'ગુણના સમુદાયથી જુદું એવું ગુણીનું સ્વરૂપ હોવાયોગ્ય છે કે કેમ ? અર્થાત્ બધા ગુણનો સમુદાય તે જ ગુણી એટલે દ્રવ્ય ? કે તે ગુણના સમુદાયને આધારભૂત એવું પણ કંઈ દ્રવ્યનું બીજું હોવાપણું છે ?' તેના ઉત્તરમાં એમ લખ્યું કેઃ 'આત્મા ગુણી છે, તેના ગુણ જ્ઞાન-દર્શન વગેરે જુદા છે. એમ ગુણી અને ગુણની વિવિક્ષા કરી, તથાપિ ત્યાં વિશેષ વિવિક્ષા કરવી ઘટે છે. જ્ઞાન-દર્શનાદિ ગુણથી જૂદું એવું બાકીનું આત્માપણું શું ?' તે પ્રશ્ન છે. માટે યથાશક્તિ તે પ્રશ્નની પરિચર્યા કરવાયોગ્ય છે.

ચોથો પ્રશ્ન 'કેવળજ્ઞાન આ કાળમાં હોવાયોગ્ય છે કે કેમ ?' તેનો ઉત્તર એમ લખ્યો કેઃ 'પ્રમાણથી જોતાં તે હોવાયોગ્ય છે.' એ ઉત્તર પણ સંક્ષેપથી છે; જે પ્રત્યે ઘણો વિચાર કરવાયોગ્ય છે. એ ચોથા પ્રશ્નનો વિશેષ વિચાર થવાને અર્થે તેમાં આટલું વિશેષ ગ્રહણ કરશો કે 'જે પ્રમાણે જૈનાગમમાં કેવળજ્ઞાન માન્યું છે અથવા કહ્યું છે તે કેવળજ્ઞાનનું સ્વરૂપ યથાતથ્ય કહ્યું છે એમ ભાસ્યમાન થાય છે કે કેમ ? અને તેવું કેવળજ્ઞાનનું સ્વરૂપ હોય એમ ભાસ્યમાન થતું હોય તો તે સ્વરૂપ આ કાળમાં પણ પ્રગટવાયોગ્ય છે કે કેમ? કિંવા જૈનાગમ કહે છે તેનો હેતુ કહેવાનો જૂદો કંઈ છે, અને કેવળજ્ઞાનનું સ્વરૂપ બીજા કોઈ પ્રકારે હોવાયોગ્ય છે તથા સમજવાયોગ્ય છે ?' આ વાર્ત્તાપર યથાશક્તિ અનુપ્રેક્ષા કરવા-યોગ્ય છે. તેમ જ ત્રીજો પ્રશ્ન છે તે પણ ઘણા પ્રકારે વિચારવાયોગ્ય છે. વિશેષ અનુપ્રેક્ષા કરી, એ બન્ને પ્રશ્નના ઉત્તર લખવાનું બને તો કરશો. પ્રથમના બે પ્રશ્ન છે, તેના ઉત્તર સંક્ષેપમાં લખ્યા છે, તે વિશેષતાથી લખવાનું બની શકે એમ હોય તો તે પણ લખશો.

તમે પાંચ પ્રશ્નો લખ્યા છે, તેમાંના ત્રણ પ્રશ્નના ઉત્તર અત્રે સંક્ષેપમાં લખ્યા છે.

પ્રથમ પ્રશ્નઃ—'જાતિસ્મરણજ્ઞાનવાન પાછળનો ભવ કેવી રીતે દેખે છે ?' તેનો ઉત્તર આપ્રમાણે વિચારશોઃ—

નાનપણે કોઈ ગામ, વસ્તુ આદિ જોયાં હોય, અને મોટપણે કોઈ પ્રસંગે તે ગામાદિનું આત્મામાં સ્મરણ થાય છે તે વખતે, તે ગામાદિનું આત્મામાં જે પ્રકારે ભાન થાય છે, તે પ્રકારે જાતિસ્મરણજ્ઞાનવાનને પૂર્વભવનું ભાન થાય છે. કદાપિ આ ઠેકાણે એમ પ્રશ્ન થશે કે, 'પૂર્વભવમાં અનુભવેલાં એવા દેહાદિનું આ ભવમાં ઉપર કહ્યું તેમ ભાન થાય એ વાત યથાતથ્ય માનીએ તોપણ પૂર્વભવમાં અનુભવેલાં એવા દેહાદિ અથવા કોઈ દેવલોકાદિ નિવાસસ્થાન અનુભવ્યાં હોય તે અનુભવની સ્મૃતિ થઈ છે, અને તે અનુભવ યથાતથ્ય થયો છે, એ શા ઉપરથી સમજાય ?' તો એ પ્રશ્નનું સમાધાન આ પ્રમાણે છેઃ—અમુક-અમુક ચેષ્ટા અને લિંગ તથા પરિણામ આદિથી પોતાને તેનું સ્પષ્ટ ભાન થાય છે, પણ બીજા કોઈ જીવને તેની પ્રતીતિ થવા માટે તો નિયમિતપણું નથી. ક્વચિત્ અમુક દેશમાં, અમુક ગામ, અમુક ઘેર, પૂર્વે દેહ

ધારણ થયો હોય અને તેનાં ચિહ્નો બીજા જીવને જણાવવાથી તે દેશાદિનું અથવા તેના નિશાનાદિનું કંઈ પણ વિદ્યમાનપણું હોય તો બીજા જીવને પણ પ્રતીતિનો હેતુ થવો સંભવે; અથવા જાતિસ્મૃતિજ્ઞાનવાન કરતાં જેનું વિશેષ જ્ઞાન છે તે જાણે. તેમ જ જેને 'જાતિસ્મૃતિજ્ઞાન' છે, તેની પ્રકૃત્યાદિને જાણતો એવો કોઈ વિચારવાન પુરુષ પણ જાણે કે આ પુરુષને તેવાં કંઈ જ્ઞાનનો સંભવ છે, અથવા 'જાતિસ્મૃતિ' હોવી સંભવે છે, અથવા જેને 'જાતિસ્મૃતિજ્ઞાન' છે, તે પુરુષના સબંધમાં કોઈ જીવ પૂર્વભવે આવ્યો છે,-વિશેષ કરીને આવ્યો છે-તેને તે સંબંધ જણાવતાં કંઈ પણ સ્મૃતિ થાય તો તેવા જીવને પણ પ્રતીતિ આવે.

બીજો પ્રશ્નઃ—'જીવ સમયે-સમયે મરે છે તે કેવી રીતે સમજવું;?' તેનો ઉત્તર આ પ્રમાણે વિચારશોઃ—

જેમ આત્માને સ્થૂળ દેહનો વિયોગ થાય છે, તેને મરણ કહેવામાં આવે છે, તેમ સ્થૂળ દેહના આયુષ્યાદિ સૂક્ષ્મપર્યાયનો પણ સમયે-સમયે હાનિ-પરિણામ થવાથી વિયોગ થઈ રહ્યો છે, તેથી તે સમયે-સમયે મરણ કહેવાયોગ્ય છે. આ મરણ તે વ્યવહાર નયથી કહેવાય છે; નિશ્ચયથી તો આત્માને સ્વાભાવિક એવા જ્ઞાન-દર્શનાદિ ગુણપર્યાયની વિભાવ-પરિણામના યોગને લીધે હાનિ થયા કરે છે, અને તે હાનિ આત્માના નિત્યપણાદિ સ્વરૂપને પણ ગ્રહી રહે છે, તે સમયે-સમયે મરણ છે.

ત્રીજો પ્રશ્ન'-'કેવળજ્ઞાનદર્શનને વિષે ગયા કાળ અને આવતા કાળના પદાર્થ વર્ત્તમાન કાળમાં વર્ત્તમાનપણે દેખાય છે, તેમ જ દેખાય કે બીજી રીતે ?' તેનો ઉત્તર આ પ્રમાણે વિચારશોઃ—

વર્ત્તમાનમાં વર્ત્તમાનપદાર્થ જેમ દેખાય છે, તેમ ગયા કાળના પદાર્થ ગયા કાળમાં જે સ્વરૂપે હતા તે સ્વરૂપે વર્ત્તમાન કાળમાં દેખાય છે; અને આવતા કાળમાં તે પદાર્થ જે સ્વરૂપ પામશે તે સ્વરૂપપણે વર્ત્તમાનકાળમાં દેખાય છે. ભૂતકાળમાં જે જે પર્યાય ભજ્યા છે, તે કારણો પણ વર્ત્તમાનમાં પદાર્થને વિષે રહ્યા છે, ભવિષ્યકાળમાં જે જે પર્યાય ભજશે તેની યોગ્યતા વર્ત્તમાનમાં પદાર્થને વિષે રહી છે. તે કારણ અને યોગ્યતાનું જ્ઞાન વર્ત્તમાનકાળમાં પણ કેવળજ્ઞાનીને વિષે યથાર્થ સ્વરૂપે હોઈ શકે. જો કે આ પ્રશ્ન પ્રત્યે ઘણા વિચાર જણાવવાયોગ્ય છે.

---

[૪૩૩] [૫૩૮] વવાણીઆ, શ્રાવણ વદ ૧૨ શનિ, ૧૯૫૧.

ગયા શનિવારનો લખેલો કાગળ પહોંચ્યો છે. તે કાગળમાં મુખ્ય કરી ત્રણ પ્રશ્નો લખ્યાં છે. તેના ઉત્તર નિચે લખ્યાથી વિચારશો —પ્રથમ પ્રશ્નમાં એમ જણાવ્યું છે કે, 'એક મનુષ્યપ્રાણી દિવસને વખતે આત્માના ગુણવડીએ અમુક હદસુધી દેખી શકે છે, અને રાત્રિને વખતે અંધારામાં કશું દેખતો નથી; વળી બીજે દિવસે પાછું દેખે છે અને વળી રાત્રિએ અધારામાં કશું દેખતો નથી; તેથી એક અહોરાત્રમાં ચાલુ આ પ્રમાણે આત્માના ગુણઉપર અધ્યવસાય બદલાયા વિના નહીં દેખવાનું આવરણ આવી જતું હશે ? કે દેખવું એ આત્માનો ગુણ નહીં પણ સૂરજવડીએ દેખાય છે, માટે સૂરજનો ગુણ હોઈને તેની ગેરહાજરીમાં દેખાતું નથી ? અને વળી આવી જ રીતે સાંભળવાના દૃષ્ટાંતે કાન આડું રાખવાથી નથી સંભળાતું, ત્યારે આત્માના ગુણ કેમ ભૂલાઈ જવાય છે ?' તેનો સંક્ષેપમાં ઉત્તરઃ—

જ્ઞાનાવરણીય તથા દર્શનાવરણીય કર્મનો અમુક ક્ષયોપશમ થવાથી ઇંદ્રિયલબ્ધિ ઉત્પન્ન થાય છે. તે ઇંદ્રિયલબ્ધિ સામાન્યપણે પાંચ પ્રકારની કહી શકાય છે. સ્પર્શેંદ્રિયથી શ્રવણેંદ્રિયપર્યંત સામાન્યપણે મનુષ્યપ્રાણીને પાંચ ઇંદ્રિયની લબ્ધિનો ક્ષયોપશમ હોય છે. તે ક્ષયોપશમની શક્તિ અમુક વ્યાપ્તિ થાય ત્યાંસુધી જાણી

શકે છે. દેખવું એ ચક્ષુ-ઇંદ્રિયના ગુણ છે, તથાપિ અંધકારથી કે અમુક છેટે વસ્તુ હોવાથી તેને પદાર્થ જોવામાં આવી શકે નહીં; કેમકે ચક્ષુ-ઇન્દ્રિયની ક્ષયોપશમલબ્ધિને તે હદે અટકવું થાય છે, અર્થાત્ ક્ષયોપશમની સામાન્યપણે એટલી શક્તિ છે. દિવસે પણ વિશેષ અંધકાર હોય અથવા કોઈ વસ્તુ ઘણા અંધારામાં પડી હોય અથવા અમુક હદથી છેટે હોય તો ચક્ષુથી દેખાઈ શકતી નથી; તેમ બીજી ઇન્દ્રિયોની લબ્ધિ સંબંધી ક્ષયોપશમશક્તિ સુધી તેના વિષય જ્ઞાનદર્શનની પ્રવૃત્તિ છે. અમુક વ્યાઘાત સુધી તે સ્પર્શી શકે છે, અથવા સુંઘી શકે છે, સ્વાદ ઓળખી શકે છે, અથવા સાંભળી શકે છે.

બીજા પ્રશ્નમાં એમ જણાવ્યું છે કે, 'આત્માના અસંખ્યાત પ્રદેશ આખા શરીરમાં વ્યાપક છતાં, આંખના વચલા ભાગની કીકી છે તેથી જ દેખી શકાય છે, તે જ પ્રમાણે આખા શરીરમાં અસંખ્યાત પ્રદેશ વ્યાપક છતાં એક નાના ભાગ કાનવડીએ સાંભળી શકાય. બીજી જગ્યાએથી સાંભળીએ શકાય. અમુક જગોએથી ગંધ પરીક્ષા થાય; અમુક જગોએથી રસની પરીક્ષા થાય; જેમકે સાકરનો સ્વાદ હાથ પગ જાણતા નથી, પરંતુ જીભ જાણે છે. આત્મા આખા શરીરમાં સરખી રીતે વ્યાપક છતાં અમુક ભાગેથી જ જ્ઞાન થાય આનું કારણ શું હશે?' તેનો સંક્ષેપમાં ઉત્તરઃ—

જીવને જ્ઞાન, દર્શન ક્ષાયિકભાવે પ્રગટ્યાં હોય તો સર્વ પ્રદેશે તથાપ્રકારનું તેને નિરાવરણપણું હોવાથી એક સમયે સર્વ ભાવનું જ્ઞાયકપણું હોય; પણ જ્યાં ક્ષયોપશમભાવે જ્ઞાનદર્શન વર્તે છે, ત્યાં ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારે અમુક મર્યાદામાં જ્ઞાયકપણું હોય. જે જીવને અત્યંત અલ્પ જ્ઞાનદર્શનની ક્ષયોપશમશક્તિ વર્તે છે, તે જીવને અક્ષરના અનંતમા ભાગ જેટલું જ્ઞાયકપણું હોય છે. તેથી વિશેષ ક્ષયોપશમે સ્પર્શેંદ્રિયની લબ્ધિ કંઈક વિશેષ વ્યક્ત (પ્રગટ) થાય છે; તેથી વિશેષ ક્ષયોપશમે સ્પર્શ અને રસેંદ્રિયની લબ્ધિ ઉત્પન્ન થાય છે, એમ વિશેષતાથી ઉત્તરોત્તર સ્પર્શ, રસ, ગંધ અને વર્ણ તથા શબ્દને ગ્રહણ કરવાયોગ્ય એવો પંચેંદ્રિય સંબંધી ક્ષયોપશમ થાય છે. તથાપિ ક્ષયોપશમદશામાં ગુણનું સમવિષમપણું હોવાથી સર્વાંગે તે પંચેંદ્રિય સંબંધી જ્ઞાન, દર્શન થતાં નથી, કેમકે શક્તિનું તેવું તારતમ્ય (સત્ત્વ) નથી, કે પાંચે વિષય સર્વાંગે ગ્રહણ કરે. યદ્યપિ અવધિ આદિ જ્ઞાનમાં તેમ થાય છે, પણ અત્રે તો સામાન્ય ક્ષયોપશમ, અને તે પણ ઇન્દ્રિય સાક્ષેપ ક્ષયોપશમનો પ્રસંગ છે. અમુક નિયત પ્રદેશમાં જ તે ઇન્દ્રિયલબ્ધિનું પરિણામ થાય છે તેનો હેતુ ક્ષયોપશમ તથા પ્રાપ્ત થયેલી યોનિનો સંબંધ છે કે નિયત પ્રદેશે (અમુક મર્યાદા-ભાગમાં) અમુક અમુક વિષયનું જીવને ગ્રહણ થાય.

ત્રીજા પ્રશ્નમાં એમ જણાવ્યું છે કે, 'શરીરના અમુક ભાગમાં પીડા હોય ત્યારે જીવ ત્યાં વળગી રહે છે, તેથી જે ભાગમાં પીડા છે તે ભાગની પીડા વેદવા સારું તમામ પ્રદેશ તે તરફ ખેંચાતા હશે? જગતમાં કહેવત છે કે જ્યાં પીડા હોય ત્યાં જીવ વળગી રહે છે,' તેનો સંક્ષેપમાં ઉત્તરઃ—

તે વેદના વેદવામાં કેટલાક પ્રસંગે વિશેષ ઉપયોગ રોકાય છે અને બીજા પ્રદેશનું તે ભણી કેટલાક પ્રસંગમાં સહજ આકર્ષણ પણ થાય છે. કોઈ પ્રસંગમાં વેદનાનું બહુલપણું હોય તો સર્વ પ્રદેશ મૂર્ચ્છાગત સ્થિતિ પણ ભજે છે, અને કોઈ પ્રસંગમાં વેદના કે ભયના બહુલપણે સર્વ પ્રદેશ એટલે આત્માની દશમદ્વાર આદિ એક સ્થાનમાં સ્થિતિ થાય છે. આમ થવાનો હેતુ પણ અવ્યાબાધ નામનો જીવ સ્વભાવ તથાપ્રકારે પરિણામી નહીં હોવાથી, તેમ વીર્યાંતરાયના ક્ષયોપશમનું સમવિષમપણું હોય છે.

આવાં પ્રશ્નો કેટલાક મુમુક્ષુ જીવને વિચારની પરિશુદ્ધિને અર્થે કર્ત્તવ્ય છે, અને તેવાં પ્રશ્નોનું સમાધાન જણાવવાની ચિત્તમાં સહજ કવચિત્ ઇચ્છા પણ રહે છે; તથાપિ લખવામાં વિશેષ ઉપયોગ રોકાઈ શકવાનું ઘણી મુસ્કેલીથી થાય છે. અને તેથી કોઇકિ વખત લખવાનું બને છે, અને કોઇકિ વખત લખવાનું બની શકતું નથી, અથવા નિયમિત ઉત્તર લખવાનું બની શકતું નથી. ઘણુંકરીને અમુક કાળ સુધી તો હાલ તો તથાપ્રકારે રહેવાયોગ્ય છે; તોપણ પ્રશ્નાદિ લખવામાં તમને પ્રતિબંધ નથી.

---

[૩૮૭] [૫૩૯] વવાણીઆ, શ્રાવણ વદ ૧૪ સોમ, ૧૯૫૧.

પ્રથમ પદમાં એમ કહ્યું છે કે: હે મુમુક્ષુ ! એક આત્માને જાણતા સમસ્ત લોકાલોકને જાણીશ, અને સર્વે જાણવાનું ફળ પણ એક આત્મ પ્રાપ્તિ છે; માટે આત્માથી જૂદા એવા બીજા ભાવો જાણવાની વારંવારની ઇચ્છાથી તું નિવૃત્ત અને એક નિજસ્વરૂપને વિષે દૃષ્ટિ દે, કે જે દૃષ્ટિથી સમસ્તસૃષ્ટિ જ્ઞેયપણે તારે વિષે દેખાશે. તત્ત્વસ્વરૂપ એવાં સત્શાસ્ત્રમાં કહેલા માર્ગનું પણ આ તત્ત્વ છે; એમ તત્ત્વજ્ઞાનીઓએ કહ્યું છે, તથાપિ ઉપયોગપૂર્વક તે સમજાવું દુર્લભ છે. એ માર્ગ જૂદો છે, અને તેનું સ્વરૂપ પણ જૂદું છે, જેમ માત્ર કથનજ્ઞાનીઓ કહે છે તેમ નથી; માટે ઠેકાણે ઠેકાણે જઈને કાં પૂછે છે? કેમકે તે અપૂર્વભાવનો અર્થ ઠેકાણે ઠેકાણેથી પ્રાપ્ત થવાયોગ્ય નથી.

બીજા પદનો સંક્ષેપ અર્થ: 'હે મુમુક્ષુ ! યમનિયમાદિ જે સાધનો સર્વ શાસ્ત્રમાં કહ્યાં છે, તે ઉપર કહેલા અર્થથી નિષ્ફળ ઠરશે એમ પણ નથી, કેમકે તે પણ કારણને અર્થે છે; તે કારણ આ પ્રમાણે છે: આત્મજ્ઞાન રહી શકે એવી પાત્રતા પ્રાપ્ત થવા, તથા તેમાં સ્થિતિ થાય તેવી યોગ્યતા આવવા એ કારણો ઉપદેશ્યાં છે. તત્ત્વજ્ઞાનીએ એથી–એવા હેતુથી–એ સાધનો કહ્યાં છે, પણ જીવની સમજણમાં સામટો ફેર હોવાથી તે સાધનોમાં જ અટકી રહ્યો અથવા તે સાધન પણ અભિનિવેશ પરિણામે ગ્રહ્યાં. આંગળીથી જેમ બાળકને ચંદ્ર દેખાડવામાં આવે, તેમ તત્ત્વજ્ઞાનીઓએ એ તત્ત્વનું તત્ત્વ કહ્યું છે.'

---

[૩૮૮] [૫૪૦] વવાણીઆ, શ્રાવણવદી ૧૪ સોમ, ૧૯૫૧.

'બાળપણાં કરતાં યુવાવસ્થામાં ઇન્દ્રિયવિકાર વિશેષ કરી ઉત્પન્ન થાય છે, તેનાં શું કારણ હોવાં જોઈએ?' એમ લખ્યું તે માટે સંક્ષેપમાં આ પ્રમાણે વિચારવાયોગ્ય છેઃ—

ક્રમે જેમ વય વધે છે, તેમ તેમ ઇન્દ્રિયબળ વધે છે, તેમ તે બળને વિકારનાં હેતુ એવાં નિમિત્તો મળે છે; અને પૂર્વભવે તેવા વિકારના સંસ્કાર રહ્યા છે, તેથી તે નિમિત્તાદિ યોગ પામી વિશેષ પરિણામ પામે છે. જેમ બીજ છે, તે તથારૂપ કારણો પામી ક્રમે વૃક્ષાકારે પરિણમે છે, તેમ પૂર્વના બીજભૂત સંસ્કારો ક્રમે કરી વિશેષાકારે પરિણમે છે.

---

[૨૯૫] [૫૪૧] ભાદરવા શુદ ૯, ૧૯૪૯. પાઠા. ૧૯૫૧.

નિમિત્તે કરીને જેને હર્ષ થાય છે, નિમિત્તે કરીને જેને શોક થાય છે, નિમિત્તે કરીને જેને ઇન્દ્રિયજન્ય વિષય પ્રત્યે આકર્ષણ થાય છે, નિમિત્તે કરીને જેને ઇન્દ્રિયને પ્રતિકૂળ એવા પ્રકારોને વિષે દ્વેષ થાય છે, નિમિત્તે કરીને જેને ઉત્કર્ષ આવે છે, નિમિત્તે કરીને જેને કષાય ઉદ્ભવે છે, એવા જીવને જેટલો બને તેટલો તે તે નિ[illegible]વાસી જીવોનો સંગ ત્યાગવો ઘટે છે; અને નિત્ય પ્રત્યે સત્સંગ કરવો ઘટે છે.

સત્સંગના અયોગે તથાપ્રકારના નિમિત્તથી દૂર રહેવું ઘટે છે. ક્ષણે-ક્ષણે પ્રસંગે-પ્રસંગે અને નિમિત્તે-નિમિત્તે સ્વદશાપ્રત્યે ઉપયોગ દેવો ઘટે છે.

તમારું પત્ર મળ્યું છે. આજ પર્યંત સર્વભાવે કરીને ખમાવું છઉં.

[×] [૫૪૩] રાણપુર (હડમતીઆ), ભાદ. વદ ૧૩, ૧૯૫૧.

છેલ્લા પત્રમાં પ્રશ્નો લખ્યાં હતાં તે પત્ર ક્યાંક ગત થયું જણાય છે. સંક્ષેપમાં ઉત્તર નીચે લખ્યાથી વિચારશોઃ—

(૧) ધર્મ, અધર્મ દ્રવ્ય સ્વભાવપરિણામી હોવાથી અક્રિય કહ્યાં છે. પરમાર્થથી એ દ્રવ્ય પણ સક્રિય છે. વ્યવહારનયથી પરમાણુ, પુદ્ગલ અને સંસારી જીવ સક્રિય છે, કેમકે તે અન્યોન્ય ગ્રહણ, ત્યાગ આદિથી એક પરિમાણવત્ સંબંધ પામે છે. સડવું યાવત્ વિધ્વંસ પામવું એ પરમાણુ પુદ્ગલના ધર્મ કહ્યા છે..........પરમાર્થથી શુભ વર્ણાદિનું પલટનપણું અને સ્કંધનું વિખરાવાપણું કહ્યું........[પત્ર ખંડિત]

[×] [૫૪૪] રાણપુર આશો શુદ ૨ શુક્ર, ૧૯૫૧.

કંઈ પણ બને તો જ્યાં આત્માર્થ ચર્ચિત થતો હોય ત્યાં જવા આવવા, શ્રવણાદિનો પ્રસંગ કરવાયોગ્ય છે. ગમે તો જૈન શિવાય બીજા દર્શનથી વ્યાખ્યા થતી હોય તો તે પણ વિચારાર્થે શ્રવણ કરવાયોગ્ય છે.

[હૃ.પ. ૬] [૫૪૫]* શ્રી ખંભાત, આશો શુદ, ૧૯૫૧.

વસ્તુનું યથાર્થસ્વરૂપ જેવું જાણવું, અનુભવવું તેવું જ કહેવું તે સત્ય બે પ્રકારે છે. 'પરમાર્થસત્ય અને વ્યવહારસત્ય.' 'પરમાર્થસત્ય' એટલે આત્મા શિવાય બીજો કોઈ પદાર્થ આત્માનો થઈ શકતો નથી એમ નિશ્ચય જાણી ભાષા બોલવામાં વ્યવહારથી દેહ, સ્ત્રી, પુત્ર, મિત્ર, ધન, ધાન્ય, ગૃહ આદિ વસ્તુઓના પ્રસંગમાં બોલતાં પહેલાં એક આત્મા શિવાય બીજું કાંઈ મારું નથી; એ ઉપયોગ રહેવો જોઈએ. અન્ય આત્માના સંબંધી બોલતાં આત્મામાં જાતિ, લિંગ અને તેવા ઉપચારિક ભેદવાળો તે આત્મા ન છતાં માત્ર વ્યવહારનયથી કાર્યને માટે બોલાવવામાં આવે છે; એવા ઉપયોગપૂર્વક બોલાય તો તે પારમાર્થિક ભાષા છે એમ સમજવાનું છે. ૧ દૃષ્ટાંતઃ એક માણસ પોતાના આરોપિત દેહની, ઘરની, સ્ત્રીની, પુત્રની કે અન્ય પદાર્થની વાત કરતો હોય તે વખત સ્પષ્ટપણે તે તે પદાર્થથી વક્તા હું ભિન્ન છું, અને તે મારાં નથી, એમ સ્પષ્ટપણે બોલનારને ભાન હોય તો તે સત્ય કહેવાય. ૨ દૃષ્ટાંતઃ જેમ કોઈ ગ્રંથકાર શ્રેણિક રાજા અને ચેલણા રાણીનું વર્ણન કરતા હોય; તો તેઓ બન્ને આત્મા હતા અને માત્ર શ્રેણિકના ભવ આશ્રયી તેમનો સંબંધ, અગર સ્ત્રી, પુત્ર, ધન, રાજ્ય વગેરેનો સંબંધ હતો; તે વાત લક્ષમાં રાખ્યા પછી બોલવાની પ્રવૃત્તિ કરે એ જ પરમાર્થસત્ય. વ્યવહારસત્ય આવ્યા વિના પરમાર્થસત્ય વચન બોલવાનું બને તેમ ન હોવાથી વ્યવહારસત્ય નીચે પ્રમાણે જાણવાનું છેઃ–જેવા પ્રકારે વસ્તુનું સ્વરૂપ જોવાથી, અનુભવવાથી, શ્રવણથી અથવા વાંચવાથી આપણને અનુભવવામાં આવ્યું હોય તેવા જ પ્રકારે યથાતથ્યપણે વસ્તુનું સ્વરૂપ કહેવું અને તે પ્રસંગે વચન બોલવું તેનું નામ વ્યવહારસત્ય. દૃષ્ટાંતઃ જેમ કે અમુક માણસનો લાલ અશ્વ જંગલમાં દિવસે બાર વાગે

* આ લેખ શ્રીમદ્‌નું મૂળ લખાણ નથી પણ 'સત્ય' સંબંધે શ્રીમદે કરેલ વ્યાખ્યાનનો સાર છે. ખંભાતના એક મુમુક્ષુભાઈએ યથાશક્તિ સ્મૃતિમાં રાખી નોંધ કરેલ તે અત્રે આપીએ છીએ. સંશોધક.

દીઠે હોય, અને કોઈના પૂછવાથી તે જ પ્રમાણે યથાતથ્ય વચન બોલવું તે વ્યવહાર સત્ય. આમાં પણ કોઈ પ્રાણીના પ્રાણનો નાશ થતો હોય, અગર ઉન્મત્તતાથી વચન બોલાયું હોય, યદ્યપિ ખરું હોય તોપણ અસત્યતુલ્ય જ છે એમ જાણી પ્રવર્તવું. સત્યથી વિપરીત તેને અસત્ય કહેવાય છે.

ક્રોધ, માન, માયા, લોભ, હાસ્ય, રતિ, અરતિ, શોક, ભય, દુર્ગંછા, અજ્ઞાનાદિથી બોલાય છે; ક્રોધાદિ મોહનીયના અંગભૂત છે. તેની સ્થિતિ બીજાં બધાં કર્મથી વધારે એટલે (૭૦) સીતેર કોડાકોડી સાગરોપમની છે. આ કર્મ ક્ષય થયા વિના જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મ સંપૂર્ણપણે ક્ષય થઈ શકતાં નથી; જો કે ગણિતમાં પ્રથમ જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મો કહ્યાં છે; પણ આ કર્મની ઘણી મહત્વતા છે, કેમકે સંસારના મૂળભૂત રાગ-દ્વેષનું આ મૂળ સ્થાન હોવાથી ભવભ્રમણ કરવામાં આ કર્મની મુખ્યતા છે; આવું મોહનીયકર્મનું બળવાનપણું છે, છતાં પણ તેનો ક્ષય કરવો સહેલ છે; એટલે કે જેમ વેદનીયકર્મ વેદ્યા વિના નિષ્ફળ થતું નથી તેમ આ કર્મને માટે નથી. વિપક્ષ ભાવનાથી મોહનીયકર્મની પ્રકૃતિરૂપ ક્રોધ, માન, માયા, અને લોભાદિ કષાય તથા નોકષાયના અનુક્રમે ક્ષમા, નમ્રતા, નિરભિમાનપણું, સરળપણું, નિર્દંભતા અને સંતોષાદિની વિપક્ષ ભાવનાથી એટલે માત્ર વિચાર કરવાથી ઉપર દર્શાવેલા કષાયો નિષ્ફળ કરી શકાય છે. નોકષાય પણ વિચારથી ક્ષય પમાડી શકાય છે; એટલે કે તેને સારું બાહ્ય કાંઈ કરવું પડતું નથી. 'મુનિ' એ નામ પણ આ પૂર્વોક્ત રીતે વિચારીને વચન બોલવાથી સત્ય છે. ઘણુંકરીને પ્રયોજન વિના બોલવું જ નહીં તેનું નામ મુનિપણું. રાગદ્વેષ ને અજ્ઞાન વિના યથાસ્થિત વસ્તુનું સ્વરૂપ કહેતાં-બોલતાં છતાં પણ મુનિપણું-મૌનપણું-જાણવું. પૂર્વે તીર્થંકરાદિ મહાત્માઓએ આમ જ વિચાર કરી મૌનપણું ધારણ કરેલું; અને સાડાબાર વર્ષ લગભગ મૌનપણું ધારણ કરનાર ભગવાન્ વીરપ્રભુએ આવા ઉત્કૃષ્ટ વિચારે કરી આત્મામાંથી ફેરવી-ફેરવીને મોહનીયકર્મનો સંબંધ કાઢી નાંખી કેવળજ્ઞાનદર્શન પ્રગટ કર્યું હતું. આત્મા ધારે તો સત્ય બોલવું કંઈ કઠણ નથી. વ્યવહારસત્યભાષા ઘણીવાર બોલવામાં આવે છે પણ પરમાર્થસત્ય બોલવામાં આવ્યું નથી; માટે આ જીવનું ભવભ્રમણ મટતું નથી. સમ્યક્ત્વ થયા બાદ અભ્યાસથી પરમાર્થસત્ય બોલવાનું થઈ શકે છે; અને પછી વિશેષ અભ્યાસે સહજ ઉપયોગ રહ્યા કરે છે. અસત્ય બોલ્યાવિના માયા થઈ શકતી નથી. વિશ્વાસઘાત કરવો તેનો પણ અસત્યમાં સમાવેશ થાય છે. ખોટા દસ્તાવેજો કરવા તે પણ અસત્ય જાણવું. પછી તપપ્રમુખ માનાદિની ભાવનાથી કરી, આત્મહિતાર્થે કરવા જેવો દેખાવ, તે અસત્ય હોય એમ જાણવું. અખંડ સમ્યક્દર્શન આવે તો જ સંપૂર્ણપણે પરમાર્થસત્ય વચન બોલી શકાય; એટલે કે તો જ આત્મામાંથી અન્યપણે પદાર્થ ભિન્નપણે ઉપયોગ લઈ વચનની પ્રવૃત્તિ થઈ શકે. કોઈ પૂછે કે લોક શાશ્વત કેમ કહેવામાં આવ્યો, તેનું કારણ ધ્યાનમાં રાખી તે બોલે તો તે સત્ય ગણાય. આ વ્યવહારસત્યના પણ બે વિભાગ થઈ શકે છે. એક સર્વથા પ્રકારે અને બીજો દેશથી. નિશ્ચય સત્યપર ઉપયોગ રાખી, પ્રિય એટલે જે વચન અન્યના અથવા જેના સંબંધમાં બોલાયું હોય તેને પ્રીતિકારી હોય; અને પથ્ય-ગુણકારી-હોય એવું જ સત્ય વચન બોલનાર સર્વવિરતિ મુનિરાજ (ત્યાગી) પ્રાયે હોઈ શકે છે. સંસાર ઉપર અભાવ રાખનાર હોવા છતાં પૂર્વકર્મથી, અથવા બીજા કારણથી સંસારમાં રહેનાર ગૃહસ્થે દેશથી સત્ય વચન બોલવાનો નિયમ રાખવા યોગ્ય છે.

તે મુખ્ય આ પ્રમાણે: મનુષ્યસંબંધી (કન્યાલિક), પશુસંબંધી (ગોવાલિક), ભૂમિસબંધી (ભોમાલિક), ખોટી સાક્ષી અને થાપણ, ભરૂસો એટલે વિશ્વાસથી રાખવા યોગ્ય આપેલા દ્રવ્યાદિ પદાર્થ તે પાછા મંગાવી, તે સંબંધી ઇનકાર જવું તે. આ પાંચ સ્થૂળ પ્રકાર છે. આ વચન બોલતાં પરમાર્થસત્ય ઉપર ધ્યાન રાખી, યથાસ્થિત એટલે જેવે પ્રકારે સમ્યક્ વસ્તુઓનાં સ્વરૂપ હોય તેવા પ્રકારે જ કરવાનો નિયમ તેને દેશથી વ્રત ધારણ કરનારે અવશ્ય કરવાયોગ્ય છે. આ કહેલા સત્ય વિષે ઉપદેશ વિચારી તે ક્રમમાં આવવું એ જ ફળદાયક છે.

---

[૩૮૯] [૫૪૯] મુંબઈ, આશો શુદ ૧૨, ૧૯૫૧.

વેદાંત કહે છે કે આત્મા અસંગ છે, જિન પણ કહે છે કે પરમાર્થ નયથી આત્મા તેમ જ છે. એ જ અસંગતા સિદ્ધ થવી-પરિણત થવી-તે મોક્ષ છે. પરભારી તેવી અસંગતા સિદ્ધ થવી ઘણુંકરીને અસંભવિત છે, અને એ જ માટે જ્ઞાની પુરુષોએ સર્વ દુ:ખ ક્ષય કરવાની ઇચ્છા છે જેને એવા મુમુક્ષુએ સત્સંગની નિત્ય ઉપાસના કરવી એમ જે કહ્યું છે, તે અત્યંત સત્ય છે.

---

[૩૯૪] [૫૫૩] મોહમયી, આશો વદ ૧૧, ૧૯૫૧.

'સમજ્યા તે શમાઈ રહ્યા,' તથા સમજ્યા તે શમાઈ ગયા,' એ વાકયમાં કંઈ અર્થાંતર થાય છે કે કેમ? તથા બેમાં કયું વાકય વિશેષાર્થવાચક જણાય છે? તેમ જ સમજવાયોગ્ય શું? તથા શમાવું શું? તથા સમુચ્ચયવાકયનો એક પરમાર્થ શો? તે વિચારવાયોગ્ય છે-વિશેષપણે વિચારવાયોગ્ય છે, અને વિચારગત હોય તે તથા વિચારતાં તે વાકયોનો વિશેષ પરમાર્થ લક્ષગત થયો હોય તે, લખવાનું બને તો લખશો. એ જ વિનંતિ.

સહજાત્મસ્વરૂપે યથા૦

---

[૪૬૨] [૫૫૬] [સ. નિ. ૧૯૫૧-૫૨.

સર્વ જીવને અપ્રિય છતાં જે દુ:ખનો અનુભવ કરવો પડે છે, તે દુ:ખ સકારણ હોવું જોઈએ, એ ભૂમિથી મુખ્યકરીને વિચારવાનની વિચારશ્રેણી ઉદય પામે છે, અને તે પરથી અનુક્રમે આત્મા, કર્મ, પરલોક, મોક્ષ આદિ ભાવોનું સ્વરૂપ સિદ્ધ થયું હોય એમ જણાય છે.

વર્તમાનમાં જો પોતાનું વિદ્યમાનપણું છે, તો ભૂતકાળને વિષે પણ તેનું વિદ્યમાનપણું હોવું જોઈએ, અને ભવિષ્યમાં પણ તેમ જ હોવું જોઈએ. આ પ્રકારના વિચારનો આશ્રય મુમુક્ષુ જીવને કર્ત્તવ્ય છે. કોઈ પણ વસ્તુનું પૂર્વપશ્ચાત્ હોવાપણું ન હોય, તો મધ્યમાં તેનું હોવાપણું ન હોય એવો અનુભવ વિચારતાં થાય છે.

વસ્તુની કેવળ ઉત્પત્તિ અથવા કેવળ નાશ નથી, સર્વકાળ તેનું હોવાપણું છે, રૂપાંતરપરિણામ થયાં કરે છે; વસ્તુતા ફરતી નથી, એવો શ્રી જિનનો અભિમત છે, તે વિચારવાયોગ્ય છે.

'ષડ્દર્શનસમુચ્ચય' કંઈક ગહન છે, તોપણ ફરી-ફરી વિચારવાથી તેનો કેટલોક બોધ થશે. જેમ જેમ ચિત્તનું શુદ્ધિપણું અને સ્થિરત્વ હોય છે, તેમ તેમ જ્ઞાનીનાં વચનોનો વિચાર યથાયોગ્ય થઈ શકે છે. સર્વ જ્ઞાનનું ફળ પણ આત્મસ્થિરતા થવી એ જ છે, એમ વીતરાગ પુરુષોએ કહ્યું છે, તે અત્યંત સત્ય છે. મારા યોગ્ય કામકાજ લખશો. એ જ વિનંતિ. લ૦ રાયચંદના પ્રણામ વાંચશો.

---

[૬૪૭] [૫૬૧]* [સ. નિ. ૧૯૪૭. પાસા. ૧૯૫૨.

જેમ છે તેમ આત્મસ્વરૂપ જાણ્યું તેનું નામ સમજવું છે. તેથી ઉપયોગ અન્ય વિકલ્પ રહિત થયો તેનું નામ શમાવું છે. વસ્તુતાએ બન્ને એક જ છે. જેમ છે તેમ સમજાવાથી ઉપયોગ સ્વરૂપમાં શમાયો, અને આત્મા સ્વભાવમય થઈ રહ્યો એ પ્રથમ વાક્ય 'સમજીને શમાઈ રહ્યા' તેનો અર્થ છે. અન્ય પદાર્થના સંયોગમાં જે અધ્યાસ હતો, અને તે અધ્યાસમાં આત્માપણું માન્યું હતું, તે અધ્યાસરૂપ આત્માપણું શમાઈ ગયું. એ બીજું વાક્ય 'સમજીને શમાઈ ગયા' તેનો અર્થ છે. પર્યાયાંતરથી અર્થાંતર થઈ શકે છે. વાસ્તવ્યમાં બન્ને વાક્યનો પરમાર્થ એક જ વિચારવાયોગ્ય છે. જે જે સમજ્યા તેણે મારું તારું એ આદિ અહંત્વ, મમત્વ શમાવી દીધું; કેમકે કોઈ પણ નિજસ્વભાવ તેવો દીઠો નહીં; અને નિજસ્વભાવ તો અચિંત્ય-અવ્યાબાધસ્વરૂપ,-કેવળ ન્યારો-જોયો એટલે તેમાં જ સમાવેશ પામી ગયા. આત્મા શિવાય અન્યમાં સ્વમાન્યતા હતી તે ટાળી પરમાર્થે મૌન થયા; વાણીએ કરી 'આ આનું છે' એ આદિ કહેવાનું બનવારૂપ વ્યવહાર, વચનાદિ યોગ સુધી ક્વચિત્ રહ્યો, તથાપિ આત્માથી આ મારું છે એ વિકલ્પ કેવળ શમાઈ ગયો; જેમ છે તેમ અચિંત્ય-સ્વાનુભવગોચરપદમાં લીનતા થઈ. એ બન્ને વાક્ય લોકભાષામાં પ્રવર્ત્યાં છે, તે આત્મભાષામાંથી આવ્યાં છે. જે ઉપર કહ્યા તે પ્રકારે ન શમાયા તે સમજ્યા નથી એમ એ વાક્યનો સારભૂત અર્થ થયો; અથવા જેટલે અંશે શમાયા તેટલે અંશે સમજ્યા, અને જે પ્રકારે શમાયા તે પ્રકારે સમજ્યા, એટલો વિભાગાર્થ થઈ શકવા યોગ્ય છે, તથાપિ મુખ્યાર્થમાં ઉપયોગ વર્ત્તાવવો ઘટે છે.

અનંતકાળથી યમ, નિયમ, શાસ્ત્રાવલોકનાદિ કાર્ય કર્યા છતાં સમજાવું અને શમાવું એ પ્રકાર આત્મામાં આવ્યો નહીં, અને તેથી પરિભ્રમણનિવૃત્તિ ન થઈ.

સમજાવા અને શમાવાનું જે કોઈ ઐક્ય કરે, તે સ્વાનુભવપદમાં વર્ત્તે; તેનું પરિભ્રમણ નિવૃત્ત થાય. સદ્ગુરુની આજ્ઞા વિચાર્યા વિના જીવે તે પરમાર્થ જાણ્યો નહીં; જાણવાને પ્રતિબંધક અસત્સંગ, સ્વચ્છંદ અને અવિચાર તેનો રોધ કર્યો નહીં જેથી સમજાવું અને શમાવું તથા બેયનું ઐક્ય ન બન્યું એવો નિશ્ચય પ્રસિદ્ધ છે. અત્રેથી આરંભી ઉપર ઉપરની ભૂમિકા ઉપાસે તો જીવ સમજીને શમાય; એ નિઃસંદેહ છે.

અનંત જ્ઞાનીપુરુષે અનુભવ કરેલો એવો આ શાશ્વત સુગમ મોક્ષમાર્ગ જીવને લક્ષમાં નથી આવતો, એથી ઉત્પન્ન થયેલું ખેદસહિત આશ્ચર્ય તે પણ અત્રે શમાવીએ છીએ. સત્સંગ, સદ્વિચારથી શમાવા સુધીનાં સર્વ પદ અત્યંત સાચાં છે, સુગમ છે, સુગોચર છે, સહજ છે, અને નિઃસંદેહ છે. ૐ ૐ ૐ ૐ

---

[૪૨૦] [૫૬૦] મુંબઈ, ચૈત્ર સુદ ૧૧, ૧૯૫૨.

ૐ સદ્ગુરુચરણાય નમઃ

૧ જે જ્ઞાનમાં દેહાદિ અધ્યાસ મટ્યો છે, અને અન્ય પદાર્થને વિષે અહંતા-મમતા વર્ત્તતાં નથી, તથા ઉપયોગ સ્વભાવમાં પરિણમે છે, અર્થાત્ જ્ઞાનસ્વરૂપપણું ભજે છે, તે જ્ઞાનને 'નિરાવરણજ્ઞાન' કહેવાયોગ્ય છે.

---

* આ પત્ર આંક ૫૫૩ માં પૂછેલ પ્રશ્નના ઉત્તરરૂપ જણાય છે. સંશોધક.

૨ સર્વ જીવોને એટલે સામાન્ય મનુષ્યોને જ્ઞાની-અજ્ઞાનીની વાણીનો ભેદ સમજાવો કઠણ છે. એ વાત યથાર્થ છે; કેમકે કેક શુષ્કજ્ઞાની શીખી લઈને જ્ઞાનીના જેવો ઉપદેશ કરે, એટલે તેમાં વચનનું સમતુલ્યપણું જોયાથી શુષ્કજ્ઞાનીને પણ સામાન્ય મનુષ્યો જ્ઞાની માને, મંદદશાવાન મુમુક્ષુ જીવો પણ તેવાં વચનથી ભ્રાંતિ પામે; પણ ઉત્કૃષ્ટદશાવાન મુમુક્ષુ પુરુષ શુષ્કજ્ઞાનીની વાણી જ્ઞાનીની વાણી જેવી શબ્દે જોઈ પ્રાયે ભ્રાંતિ પામવાયોગ્ય નથી, કેમકે શુષ્કજ્ઞાનીની વાણીમાં આશયે જ્ઞાનીની વાણીની તુલના હોતી નથી. જ્ઞાનીની વાણી પૂર્વાપર-અવિરુદ્ધ આત્માર્થ-ઉપદેશક, અપૂર્વ અર્થનું નિરૂપણ કરનાર હોય છે; અને અનુભવસહિતપણું હોવાથી આત્માને સતત જાગૃત કરનાર હોય છે. શુષ્કજ્ઞાનીની વાણીમાં તથારૂપ ગુણો હોતા નથી; સર્વથી ઉત્કૃષ્ટ ગુણ જે પૂર્વાપર અવિરોધપણું તે શુષ્કજ્ઞાનીની વાણીને વિષે વર્તવાયોગ્ય નથી, કેમકે યથાસ્થિત પદાર્થદર્શન તેને હોતું નથી; અને તેથી ઠામ-ઠામ કલ્પનાથી યુક્ત તેની વાણી હોય છે. એ આદિ નાના પ્રકારના ભેદથી જ્ઞાની અને શુષ્કજ્ઞાનીની વાણીનું ઓળખાણ ઉત્કૃષ્ટ મુમુક્ષુને થવાયોગ્ય છે. જ્ઞાનીપુરુષને તો સહજસ્વભાવે તેનું ઓળખાણ છે, કેમકે પોતે ભાનસહિત છે, અને ભાનસહિત પુરુષવિના આ પ્રકારનો આશય ઉપદેશી શકાય નહીં, એમ સહેજે તે જાણે છે. અજ્ઞાન અને જ્ઞાનનો ભેદ જેને સમજાયો છે, તેને અજ્ઞાની અને જ્ઞાનીનો ભેદ સહેજે સમજાવાયોગ્ય છે. અજ્ઞાનપ્રત્યેનો જેનો મોહ વિરામ પામ્યો છે, એવા જ્ઞાનીપુરુષને શુષ્કજ્ઞાનીનાં વચનો ભ્રાંતિ કેમ કરી શકે? બાકી સામાન્ય જીવોને અથવા મંદદશા અને મધ્યમદશાના મુમુક્ષુને શુષ્કજ્ઞાનીનાં વચનો સાદૃશ્યપણે જોવામાં આવ્યાંથી બન્ને જ્ઞાનીનાં વચનો છે એમ ભ્રાંતિ થવાનો સંભવ છે. ઉત્કૃષ્ટ મુમુક્ષુને ઘણુંકરીને તેવી ભ્રાંતિનો સંભવ નથી, કેમકે જ્ઞાનીનાં વચનોની પરીક્ષાનું બળ તેને વિશેષપણે સ્થિર થયું છે. પૂર્વકાળે જ્ઞાની થઈ ગયા હોય, અને માત્ર તેની મુખવાણી રહી હોય તોપણ વર્તમાનકાળે જ્ઞાનીપુરુષ એમ જાણી શકે કે આ વાણી જ્ઞાનીપુરુષની છે; કેમકે રાત્રિ-દિવસના ભેદની પેઠે અજ્ઞાની-જ્ઞાનીની વાણીને વિષે આશય ભેદ હોય છે, અને આત્મદશાના તારતમ્ય પ્રમાણે આશયવાળી વાણી નિકળે છે. તે આશય, વાણીપરથી 'વર્તમાન જ્ઞાનીપુરુષ'ને સ્વાભાવિક દૃષ્ટિગત થાય છે; અને કહેનાર પુરુષની દશાનું તારતમ્ય લક્ષગત થાય છે. અત્રે જે 'વર્તમાન જ્ઞાની' શબ્દ લખ્યો છે, તે કોઈ વિશેષ પ્રજ્ઞાવંત, પ્રગટ બોધબીજસહિત પુરુષ શબ્દના અર્થમાં લખ્યો છે. જ્ઞાનીનાં વચનોની પરીક્ષા સર્વ જીવને સુલભ હોત તો નિર્વાણ પણ સુલભ જ હોત.

૩ જિનાગમમાં મતિ શ્રુત આદિ જ્ઞાનના પાંચ પ્રકાર કહ્યા છે. તે જ્ઞાનના પ્રકાર સાચા છે, ઉપમાવાચક નથી. અવધિ, મનઃપર્યવાદિ જ્ઞાન વર્તમાનકાળમાં વ્યવચ્છેદ જેવાં લાગે છે, તે પરથી તે જ્ઞાન ઉપમાવાચક ગણવાયોગ્ય નથી. એ જ્ઞાન મનુષ્ય જીવોને ચારિત્રપર્યાયની વિશુદ્ધ તારતમ્યતાથી ઉપજે છે. વર્તમાનકાળમાં તે વિશુદ્ધ તારતમ્યતા પ્રાપ્ત થવી દુર્લભ છે, કેમકે કાળનું પ્રત્યક્ષ સ્વરૂપ ચારિત્રમોહનીય આદિ પ્રકૃતિના વિશેષ બળસહિત વર્તતું જોવામાં આવે છે. સામાન્ય આત્મચારિત્ર પણ કોઈક જીવને વિષે વર્તવાયોગ્ય છે, તેવા કાળમાં તે જ્ઞાનની લબ્ધિ, વ્યવચ્છેદ જેવી હોય એમાં કંઈ આશ્ચર્ય નથી; તેથી તે જ્ઞાન ઉપમાવાચક ગણવાયોગ્ય નથી; આત્મસ્વરૂપ વિચારતાં તો તે જ્ઞાનનું કંઈ પણ અસંભવિતપણું દેખાતું નથી. સર્વ જ્ઞાનની

સ્થિતિનું ક્ષેત્ર આત્મા છે, તો પછી અવધિ, મનઃપર્યવાદિ જ્ઞાનનું ક્ષેત્ર આત્મા હોય એમાં સંશય કેમ ઘટે? યદ્યપિ શાસ્ત્રના યથાસ્થિત પરમાર્થના અજ્ઞજીવો તેની વ્યાખ્યા જે પ્રકારે કરે છે, તે વ્યાખ્યા વિરોધવાળી હોય, પણ પરમાર્થે તે જ્ઞાનનો સંભવ છે. જિનાગમમાં તેની જે પ્રકારના આશયથી વ્યાખ્યા કરી હોય તે વ્યાખ્યા અને અજ્ઞાની જીવો આશય જાણ્યાવિના જે વ્યાખ્યા કરે તેમાં મોટો ભેદ હોય એમાં આશ્ચર્ય નથી, અને તે ભેદને લીધે તે જ્ઞાનના વિષય માટે સંદેહ થવાયોગ્ય છે, પણ આત્મદૃષ્ટિએ જોતાં તે સંદેહનો અવકાશ નથી.

૪ કાળનો સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ વિભાગ 'સમય' છે, રૂપી પદાર્થનો સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ વિભાગ 'પરમાણુ' છે, અને અરૂપી પદાર્થનો સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ વિભાગ 'પ્રદેશ' છે. એ ત્રણે એવા સૂક્ષ્મ છે કે અત્યંત નિર્મળ જ્ઞાનની સ્થિતિ તેનાં સ્વરૂપને ગ્રહણ કરી શકે; સામાન્યપણે સંસારી જીવોનો ઉપયોગ અસંખ્યાત સમયવર્ત્તિ છે, તે ઉપયોગમાં સાક્ષાત્પણે એક સમયનું જ્ઞાન સંભવે નહીં; જો તે ઉપયોગ એક સમયવર્ત્તિ અને શુદ્ધ હોય તો તેને વિષે સાક્ષાત્પણે સમયનું જ્ઞાન થાય. તે ઉપયોગનું એકસમયવર્ત્તિપણું કષાયાદિના અભાવે થાય છે, કેમકે કષાયાદિ યોગે ઉપયોગ મૂઢતાદિ ધારણ કરે છે, તેમ જ અસંખ્યાતસમયવર્ત્તિપણું ભજે છે; તે કષાયાદિને અભાવે એકસમયવર્ત્તિપણું થાય છે; અર્થાત્ કષાયાદિના યોગે તેને અસંખ્યાત સમયમાંથી એક સમય જૂદો પાડવાનું સામર્થ્ય નહોતું તે કષાયાદિને અભાવે એક સમય જૂદો પાડીને અવગાહે છે. ઉપયોગનું એક સમયવર્ત્તિપણું, કષાયરહિતપણું થયા પછી થાય છે; માટે એક સમયનું, એક પરમાણુનું, અને એક પ્રદેશનું જેને જ્ઞાન થાય તેને 'કેવળજ્ઞાન' પ્રગટે એમ કહ્યું છે, તે સત્ય છે. કષાયરહિતપણાવિના કેવળજ્ઞાનનો સંભવ નથી, અને કષાયરહિતપણાવિના ઉપયોગ એક સમયને સાક્ષાત્પણે ગ્રહણ કરી શકતો નથી. માટે એક સમયને ગ્રહણ કરે તે સમયે અત્યંત કષાયરહિતપણું જોઈએ, અને જ્યાં અત્યંત કષાયનો અભાવ હોય ત્યાં 'કેવળજ્ઞાન' હોય છે; માટે એ પ્રકારે કહ્યું કે: એક સમય, એક પરમાણુ અને એક પ્રદેશનો જેને અનુભવ થાય તેને, 'કેવળજ્ઞાન' પ્રગટે. જીવને વિશેષ પુરુષાર્થને અર્થે આ એક સુગમ સાધનનો જ્ઞાનીપુરુષે ઉપદેશ કર્યો છે. સમયની પેઠે પરમાણુ અને પ્રદેશનું સૂક્ષ્મપણું હોવાથી ત્રણે સાથે ગ્રહણ કર્યાં છે. અંતર્વિચારમાં વર્ત્તવાને અર્થે જ્ઞાનીપુરુષોએ અસંખ્યાત યોગ કહ્યા છે તે મધ્યેનો એક આ 'વિચારયોગ' કહ્યો છે એમ સમજવાયોગ્ય છે.

૫ શુભેચ્છાથી માંડીને સર્વકર્મરહિતપણે સ્વસ્વરૂપસ્થિતિસુધીમાં અનેક ભૂમિકાઓ છે. જે જે આત્માર્થિ જીવો થયા, અને તેમનામાં જે જે અંશે જાગૃતદશા ઉત્પન્ન થઈ, તે તે દશાના ભેદે અનેક ભૂમિકાઓ તેમણે આરાધી છે. શ્રી કબીર, સુંદરદાસ આદિ સાધુજનો આત્માર્થિ ગણવાયોગ્ય છે, અને શુભેચ્છાથી ઉપરની ભૂમિકાઓમાં તેમની સ્થિતિ સંભવે છે. અત્યંત સ્વસ્વરૂપસ્થિતિ માટે તેમની જાગૃતિ અને અનુભવ પણ લક્ષગત થાય છે; એથી વિશેષ સ્પષ્ટ અભિપ્રાય હાલ આપવાની ઇચ્છા નથી થતી.

૬ 'કેવળજ્ઞાન'ના સ્વરૂપનો વિચાર દુર્ગમ્ય છે, અને શ્રી ડુંગર કેવળ કોટીથી તેનો નિર્ધાર કરે છે, તેમાં જો કે તેમનો અભિનિવેશ નથી, પણ તેમ તેને ભાસે છે, માટે કહે છે. માત્ર 'કેવળ-કોટી' છે, અને ભૂત-ભવિષ્યનું કંઈ પણ જ્ઞાન કોઈને ન થાય એવી માન્યતા કરવી ઘટતી નથી. ભૂત-ભવિષ્યનું યથાર્થ-જ્ઞાન થવાયોગ્ય છે;

પણ તે કોઈક વિરલા પુરુષોને, અને તે પણ વિશુદ્ધ-ચારિત્ર-તારતમ્યે; એટલે તે સંદેહરૂપ લાગે છે, કેમકે તેવી વિશુદ્ધ-ચારિત્ર-તારતમ્યતા વર્ત્તમાનમાં અભાવ જેવી વર્ત્તે છે. 'કેવળજ્ઞાન'નો અર્થ વર્ત્તમાનમાં શાસ્ત્રવેત્તા માત્ર શબ્દબોધથી જે કહે છે, તે યથાર્થ નથી, એમ શ્રી ડુંગરને લાગતું હોય તો તે સંભવિત છે; વળી ભૂત-ભવિષ્ય જાણવું એનું નામ 'કેવળજ્ઞાન' છે એવી વ્યાખ્યા મુખ્યપણે શાસ્ત્રકારે પણ કહી નથી. જ્ઞાનનું અત્યંત શુદ્ધ થવું તેને 'કેવળજ્ઞાન' જ્ઞાનીપુરુષોએ કહ્યું છે, અને તે જ્ઞાનમાં મુખ્ય તો આત્મસ્થિતિ અને આત્મસમાધિ કહ્યાં છે. જગતનું જ્ઞાન થવું એ આદિ કહ્યું છે, તે અપૂર્વ વિષયનું ગ્રહણ સામાન્ય જીવોથી થવું અશક્ય જાણીને કહ્યું છે, કેમકે જગતના જ્ઞાનપર વિચાર કરતાં-કરતાં આત્મસામર્થ્ય સમજાય. શ્રી ડુંગર મહાત્મા શ્રી ઋષભાદિને વિષે કેવળ કોટી કહેતા ન હોય, અને તેમના આજ્ઞાવર્ત્તિ એટલે જેમ મહાવીરસ્વામીના દર્શને પાંચસેં મુમુક્ષુઓ કેવળજ્ઞાન પામ્યા તે, આજ્ઞાવર્ત્તિને કેવળજ્ઞાન કહ્યું છે, તે 'કેવળજ્ઞાન'ને 'કેવળ-કોટી' કહેતા હોય, તો તે વાત કોઈ પણ રીતે ઘટે છે. એકાંત કેવળજ્ઞાનનો શ્રી ડુંગર નિષેધ કરે, તો તે આત્માનો નિષેધ કરવા જેવું છે. લોકો હાલ 'કેવળજ્ઞાન'ની જે વ્યાખ્યા કરે છે તે 'કેવળજ્ઞાન'ની વ્યાખ્યા વિરોધવાળી દેખાય છે, એમ તેમને લાગતું હોય તો તે પણ સંભવિત છે; કેમકે માત્ર 'જગતજ્ઞાન' તે 'કેવળજ્ઞાન'નો વિષય વર્ત્તમાનપ્રરૂપણામાં ઉપદેશાય છે. આ પ્રકારનું સમાધાન લખતાં ઘણા પ્રકારના વિરોધ દૃષ્ટિગોચર થાય છે, અને તે વિરોધો દર્શાવી તેનું સમાધાન લખવાનું હાલ તરતમાં બનવું અશક્ય છે તેથી, સંક્ષેપમાં સમાધાન લખ્યું છે. સમાધાનસમુચ્ચયાર્થ આ પ્રમાણે છે:—

'આત્મા જ્યારે અત્યંત શુદ્ધજ્ઞાનસ્થિતિ ભજે, તેનું નામ 'કેવળજ્ઞાન' મુખ્યપણે છે, સર્વ પ્રકારના રાગદ્વેષનો અભાવ થયે અત્યંત શુદ્ધજ્ઞાનસ્થિતિ પ્રગટવાયોગ્ય છે, તે સ્થિતિમાં જે કંઈ જાણી શકાય તે 'કેવળજ્ઞાન' છે; અને તે સંદેહયોગ્ય નથી. શ્રી ડુંગર 'કેવળ-કોટી' કહે છે, તે પણ મહાવીર સ્વામી સમીપે વર્ત્તતા આજ્ઞાવર્ત્તિ પાંચસેં કેવલી જેવા પ્રસંગમાં સંભવિત છે, જગતના જ્ઞાનનો લક્ષ મૂકી શુદ્ધઆત્મજ્ઞાન તે 'કેવળજ્ઞાન' છે, એમ વિચારતાં આત્મદશા વિશેષપણું ભજે;' એ પ્રમાણે આ પ્રશ્નના સમાધાનનો સંક્ષેપ આશય છે. જેમ બને તેમ જગતના જ્ઞાનપ્રત્યેનો વિચાર છોડી સ્વરૂપજ્ઞાન થાય તેમ કેવળજ્ઞાનનો વિચાર થવા અર્થે પુરુષાર્થ કર્ત્તવ્ય છે. જગતનું જ્ઞાન થવું તેનું નામ 'કેવળજ્ઞાન' મુખ્યાર્થપણે ગણવાયોગ્ય નથી. જગતના જીવોને વિશેષ લક્ષ થવા અર્થે વારંવાર જગતનું જ્ઞાન સાથે લીધું છે; અને તે કંઈ કાલ્પત છે એમ નહીં પણ તે પ્રત્યે અભિનિવેશ કરવાયોગ્ય નથી. આ ઠેકાણે વિશેષ લખવાની ઇચ્છા થાય છે, અને તે રોકવી પડે છે; તોપણ સંક્ષેપમાં ફરી લખીએ છેયે. 'આત્માને વિષેથી સર્વ પ્રકારનો અન્ય-અધ્યાસ ટળી સ્ફટિકની પેઠે આત્મા અત્યંત શુદ્ધતા ભજે તે 'કેવળજ્ઞાન' છે, અને જગતજ્ઞાનપણે તેને વારંવાર જિનાગમમાં કહ્યું છે, તે મહાત્મ્યથી કરી બાહ્યદૃષ્ટિ જીવો પુરુષાર્થમાં પ્રવર્ત્તે તે હેતુ છે.'

અત્રે શ્રી ડુંગરે 'કેવળ-કોટી' સર્વથા અમે કહી છે, એવું કહેવું યોગ્ય નથી. અમે અંતરાત્મપણે તેવું માન્યું નથી. તમે આ પ્રશ્ન લખ્યું એટલે કંઈક વિશેષ હેતુ વિચારી સમાધાન લખ્યું છે; પણ હાલ તે પ્રશ્નનું સમાધાન કરવા વિષે જેટલું મૌન રહેવાય તેટલું ઉપકારી છે એમ ચિત્તમાં રહે છે. બાકીના પ્રશ્નોનું સમાધાન સમાગમે ધારશો.

[૪૨૮] [૫૯૮]

ૐ

શ્રી……ના અભિપ્રાયપૂર્વક તમારો લખેલો કાગળ તથા શ્રી……નો લખેલો કાગળ પહોંચ્યા છે. શ્રી……ના અભિપ્રાય પૂર્વક શ્રી……એ લખ્યું કે નિશ્ચય અને વ્યવહારનાં અપેક્ષિતપણાથી જિનાગમ તથા વેદાંતાદિ દર્શનમાં વર્તમાનકાળમાં આ ક્ષેત્રથી મોક્ષની ના તથા હા કહી હોવાનો સંભવ છે, એ વિચાર વિશેષ અપેક્ષાથી યથાર્થ દેખાય છે, અને……એ જણાવ્યું છે કે વર્તમાનકાળમાં સંઘયણાદિ હીન થવાનાં કારણથી કેવળજ્ઞાનનો નિષેધ કર્યો છે; તે પણ અપેક્ષિત છે.

આગળપર વિશેષાર્થે લક્ષગત્ થવા માટે ગયા પત્રના પ્રશ્નને કંઈક સ્પષ્ટતાથી લખીએ છૈયે;–જેવો કેવળજ્ઞાનનો અર્થ વર્તમાનમાં જિનાગમથી વર્તમાન જૈન સમૂહને વિષે ચાલે છે, તેવો જ તેનો અર્થ તમને યથાર્થ ભાસે છે કે બીજો અર્થ ભાસે છે? સર્વ દેશ કાળાદિનું જ્ઞાન કેવળજ્ઞાનીને હોય એમ જિનાગમનો હાલ રૂઢિ અર્થ છે; બીજા દર્શનમાં એવો મુખ્યાર્થ નથી, અને જિનાગમથી તેવો મુખ્યાર્થ લોકોમાં હાલ પ્રચલિત છે. તે જ કેવળજ્ઞાનનો અર્થ હોય તો તેમાં કેટલાક વિરોધ દેખાય છે. જે બધા અત્રે લખી શકવાનું બની શક્યું નથી. તેમ જે વિરોધ લખ્યા છે તે પણ વિશેષ વિસ્તારથી લખવાનું બન્યું નથી કેમકે, તે યથાવસરે લખવાયોગ્ય લાગે છે. જે લખ્યું છે તે ઉપકાર દૃષ્ટિથી લખ્યું છે એમ લક્ષ રાખશો.

'યોગધારીપણું એટલે મન, વચન અને કાયાસહિત સ્થિતિ હોવાથી આહારાદિ અર્થે પ્રવૃત્તિ થતાં ઉપયોગાંતર થવાથી કંઈ પણ વૃત્તિનો એટલે ઉપયોગનો તેમાં નિરોધ થાય. એક વખતે બે ઉપયોગ કોઈને વર્તે નહીં એવો સિદ્ધાંત છે; ત્યારે આહારાદિ પ્રવૃત્તિના ઉપયોગમાં વર્તતા કેવળજ્ઞાનીનો ઉપયોગ કેવળજ્ઞાનના જ્ઞેયપ્રત્યે વર્તે નહીં, અને જો એમ બને તો કેવળજ્ઞાનને અપ્રતિહત કહ્યું છે, તે પ્રતિહત થયું ગણાય. અત્રે કદાપિ એમ સમાધાન કરીએ કે, આરસીને વિષે જેમ પદાર્થ પ્રતિબિંબિત થાય છે તેમ, કેવળજ્ઞાનને વિષે સર્વ દેશકાળ પ્રતિબિંબિત થાય છે; કેવળજ્ઞાની તેમાં ઉપયોગ દઈને જાણે છે એમ નથી, સહજસ્વભાવે જ તેમનામાં પદાર્થ પ્રતિભાસ્યા કરે છે; માટે આહારાદિમાં ઉપયોગ વર્તતાં સહજસ્વભાવે પ્રતિભાસિત એવાં કેવળજ્ઞાનનું હોવાપણું યથાર્થ છે, તો ત્યાં પ્રશ્ન થવાયોગ્ય છે કે: 'આરસીને વિષે પ્રતિભાસિત પદાર્થનું જ્ઞાન આરસીને નથી, અને અત્રે તો કેવળજ્ઞાનીને તેનું જ્ઞાન છે એમ કહ્યું છે, અને ઉપયોગ શિવાય આત્માનું બીજું એવું કયું સ્વરૂપ છે કે, આહારાદિમાં ઉપયોગ પ્રવર્ત્યો હોય ત્યારે કેવળજ્ઞાનમાં થવાયોગ્ય જ્ઞેય આત્મા તેથી જાણે?'

સર્વ દેશકાળાદિનું જ્ઞાન કેવળીને હોય તે કેવળી 'સિદ્ધ'ને કહીએ તો સંભવિત થવાયોગ્ય ગણાય; કેમકે તેને યોગધારીપણું કહ્યું નથી. આમાં પણ પ્રશ્ન થવાયોગ્ય છે, તથાપિ યોગધારીની અપેક્ષાથી સિદ્ધને વિષે તેવા કેવળજ્ઞાનની માન્યતા હોય, તો યોગરહિતપણું હોવાથી તેમાં સંભવી શકે છે, એટલું પ્રતિપાદન કરવાને અર્થે લખ્યું છે, સિદ્ધને તેવું જ્ઞાન હોયજ એવો અર્થ પ્રતિપાદન કરવાને લખ્યું નથી. જો કે જિનાગમના રૂઢિઅર્થ પ્રમાણે જોતાં તો 'દેહધારી કેવળી' અને 'સિદ્ધ'ને વિષે કેવળજ્ઞાનનો ભેદ થતો નથી; બેયને સર્વ દેશકાળાદિનું સંપૂર્ણજ્ઞાન હોય એમ રૂઢિઅર્થ છે. બીજી અપેક્ષાથી જિનાગમ જોતાં જૂદી રીતે દેખાય છે. જિનાગમમાં આ પ્રમાણે પાઠાર્થે જોવામાં આવે છે:—

'કેવળજ્ઞાન બે પ્રકારે કહ્યું. તે આ પ્રમાણે:–'સયોગી ભવસ્થ કેવળજ્ઞાન,' 'અયોગી ભવસ્થ કેવળજ્ઞાન.' સયોગી કેવળજ્ઞાન બે પ્રકારે કહ્યું તે આ પ્રમાણે:– પ્રથમ સમય એટલે ઉપજતી વખતનું સયોગી કેવળજ્ઞાન; અપ્રથમ સમય એટલે અયોગી થવાના પ્રવેશસમય પહેલાનું કેવળજ્ઞાન; એમ અયોગી ભવસ્થ કેવળજ્ઞાન બે પ્રકારે કહ્યું તે આ પ્રમાણે:–પ્રથમ સમય કેવળજ્ઞાન અને અપ્રથમ એટલે સિદ્ધ થવા પહેલાનાં છેલ્લા સમયનું કેવળજ્ઞાન.'

એ આદિ પ્રકારે કેવળજ્ઞાનના ભેદ જિનાગમમાં કહ્યા છે, તેનો પરમાર્થ શો હોવો જોઈએ? કદાપિ એમ સમાધાન કરીએ કે બાહ્ય કારણની અપેક્ષાથી કેવળજ્ઞાનના ભેદ બતાવ્યા છે, તો ત્યાં એમ શંકા કરવાયોગ્ય છે કે 'કશો પણ પુરુષાર્થ સિદ્ધ થતો ન હોય અને જેમાં વિકલ્પનો અવકાશ ન હોય તેમાં ભેદ પાડવાની પ્રવૃત્તિ જ્ઞાનીના વચનમાં સંભવતી નથી. પ્રથમ સમય કેવળજ્ઞાન અને અપ્રથમ સમય કેવળજ્ઞાન એવો ભેદ પાડતાં કેવળજ્ઞાનનું તારતમ્ય વધતું ઘટતું હોય તો તે ભેદ સંભવે, પણ તારતમ્યમાં તેમ નથી; ત્યારે ભેદ પાડવાનું કારણ શું?' એ આદિ પ્રશ્ન અત્રે સંભવે છે, તે પર અને પ્રથમના પત્રપર યથાશક્તિ વિચાર કર્ત્તવ્ય છે.

---

[૪૨૯] [૬૨૦] મુંબઈ, અશાડ શુદ ૫ બુધ, ૧૯૫૨.

ૐ

'શ્રી સહજાનંદનાં વચનામૃતમાં આત્મસ્વરૂપની સાથે અહર્નિશ પ્રત્યક્ષ ભગવાનની ભક્તિ કરવી, અને તે ભક્તિ 'સ્વધર્મ'માં રહીને કરવી, એમ ઠેકાણે-ઠેકાણે મુખ્યપણે વાત આવે છે. હવે જો સ્વધર્મ શબ્દનો અર્થ 'આત્મસ્વભાવ' અથવા 'આત્મસ્વરૂપ' થતો હોય તો ફરી 'સ્વધર્મસહિત ભક્તિ કરવી' એમ આવવાનું કારણ શું? એમ તમે લખ્યું તેનો ઉત્તર અત્રે લખ્યો છે:—

સ્વધર્મમાં રહીને ભક્તિ કરવી એમ જણાવ્યું છે ત્યાં 'સ્વધર્મ' શબ્દનો અર્થ 'વર્ણાશ્રમધર્મ' છે. જે બ્રાહ્મણાદિ વર્ણમાં દેહ ધારણ થયો હોય, તે વર્ણનો શ્રુતિ-સ્મૃતિએ કહેલો ધર્મ આચરવો તે વર્ણધર્મ છે, અને બ્રહ્મચર્યાદિ આશ્રમ ક્રમે કરી આચરવાની જે મર્યાદા શ્રુતિ-સ્મૃતિએ કહી છે, તે મર્યાદાસહિત તે તે આશ્રમમાં વર્ત્તવું તે 'આશ્રમધર્મ' છે. બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શુદ્ર એ ચાર વર્ણ છે, તથા બ્રહ્મચર્ય, ગૃહસ્થ, વાનપ્રસ્થ અને સંન્યસ્ત એ ચાર આશ્રમ છે. બ્રાહ્મણવર્ણે આ પ્રમાણે વર્ણધર્મ આચરવા એમ શ્રુતિ-સ્મૃતિમાં કહ્યું હોય તે પ્રમાણે બ્રાહ્મણ આચરે તો 'સ્વધર્મ' કહેવાય, અને જો તેમ ન આચરતાં ક્ષત્રિયાદિને આચરવાયોગ્ય ધર્મને આચરે તો 'પરધર્મ' કહેવાય; તેથી એ પ્રકારે જે જે વર્ણમાં દેહ ધારણ થયો હોય, તે તે વર્ણનાં શ્રુતિ-સ્મૃતિએ કહેલા ધર્મપ્રમાણે વર્ત્તવું તે 'સ્વધર્મ' કહેવાય, અને બીજા વર્ણના ધર્મ આચરે તો 'પરધર્મ' કહેવાય. તેવી રીતે આશ્રમધર્મસંબંધી પણ સ્થિતિ છે. જે વર્ણોને બ્રહ્મચર્યાદિ આશ્રમસહિત વર્ત્તવાનું શ્રુતિ-સ્મૃતિએ કહ્યું છે તે વર્ણે પ્રથમ, ચોવીશ વર્ષસુધી બ્રહ્મચર્યાશ્રમમાં વર્ત્તવું, પછી ચોવીશ વર્ષસુધી ગૃહસ્થાશ્રમમાં વર્ત્તવું; ક્રમે કરીને વાનપ્રસ્થ અને સંન્યસ્તાશ્રમ આચરવા; એ પ્રમાણે આશ્રમનો સામાન્ય ક્રમ છે. તે તે આશ્રમમાં વર્ત્તવાના મર્યાદાકાળને વિષે બીજા આશ્રમનાં આચારને ગ્રહણ કરે તો તે 'પરધર્મ' કહેવાય; અને તે તે આશ્રમમાં તે

તે આશ્રમનાં ધર્મોને આચરે તો તે 'સ્વધર્મ' કહેવાય; આ પ્રમાણે વેદાશ્રિત માર્ગમાં વર્ણાશ્રમધર્મને 'સ્વધર્મ' કહ્યો છે, તે વર્ણાશ્રમધર્મને 'સ્વધર્મ' શબ્દે સમજવાયોગ્ય છે; અર્થાત્ સહજાનંદસ્વામીએ વર્ણાશ્રમધર્મને અત્રે 'સ્વધર્મ' શબ્દથી કહ્યો છે. ભક્તિપ્રધાન સંપ્રદાયોમાં ઘણુંકરીને ભગવદ્ભક્તિ કરવી એ જ જીવનો 'સ્વધર્મ' છે, એમ પ્રતિપાદન કર્યું છે, પણ તે અર્થમાં અત્રે 'સ્વધર્મ' શબ્દ કહ્યો નથી, કેમકે ભક્તિ 'સ્વધર્મ'માં રહીને કરવી એમ કહ્યું છે, માટે સ્વધર્મનું જૂદાપણે ગ્રહણ છે, અને તે વર્ણાશ્રમધર્મના અર્થમાં ગ્રહણ છે. જીવનો 'સ્વધર્મ' ભક્તિ છે, એમ જણાવવાને અર્થે તો ભક્તિશબ્દને બદલે ક્વચિત્ જ સ્વધર્મ શબ્દ સંપ્રદાયોએ ગ્રહણ કર્યો છે, અને શ્રી સહજાનંદના વચનામૃતમાં ભક્તિને બદલે સ્વધર્મ શબ્દ સંજ્ઞાવાચકપણે પણ વાપર્યો નથી, ક્વચિત્ શ્રી વલ્લભાચાર્યે વાપર્યો છે.

---

[૪૩૨] [૬૨૪] સ. ૧૯૫૨ ના અશાડ વદ ૮ રવિ, મુંબઈથી.

'જિનાગમમાં ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય આદિ છ દ્રવ્ય કહ્યાં છે, તેમાં કાળને દ્રવ્ય કહ્યું છે; અને અસ્તિકાય પાંચ કહ્યાં છે. કાળને અસ્તિકાય કહ્યો નથી; તેનો શો હેતુ હોવો જોઈએ? કદાપિ કાળને અસ્તિકાય ન કહેવામાં એવો હેતુ હોય કે ધર્માસ્તિકાયાદિ પ્રદેશના સમૂહરૂપે છે, અને પરમાણુ–પુદ્ગલ તેવી યોગ્યતાવાળાં દ્રવ્ય છે, કાળ તેવી રીતે નથી, માત્ર એક સમયરૂપ છે; તેથી કાળને અસ્તિકાય કહ્યો નથી. ત્યાં એમ આશંકા થાય છે કે એક સમય પછી બીજો પછી ત્રીજો એમ સમયની ધારા વર્ત્યા જ કરે છે, અને તે ધારામાં વચ્ચે અવકાશ નથી તેથી એક-બીજા સમયનું અનુસંધાનપણું અથવા સમૂહાત્મકપણું સંભવે છે; જેથી કાળ પણ અસ્તિકાય કહી શકાય. વળી સર્વજ્ઞને ત્રણ કાળનું જ્ઞાન થાય છે, એમ કહ્યું છે તેથી પણ એમ સમજાય કે સર્વકાળનો સમૂહ જ્ઞાનગોચર થાય છે, અને સર્વ સમૂહ જ્ઞાન-ગોચર થતો હોય તો કાળ અસ્તિકાય સંભવે છે, અને જિનાગમમાં તેને અસ્તિકાય ગણ્યો નથી,' એ આશંકા લખેલ, તેનું સમાધાન નિચે લખ્યાથી વિચારવાયોગ્ય છે:—

જિનાગમની એવી પ્રરૂપણા છે કે કાળ ઉપચારિક દ્રવ્ય છે, સ્વાભાવિક દ્રવ્ય નથી. જે પાંચ અસ્તિકાય કહ્યાં છે, તેની વર્ત્તનાનું નામ મુખ્યપણે કાળ છે. તે વર્ત્તનાનું બીજું નામ પર્યાય પણ છે. જેમ ધર્માસ્તિકાય એક સમયે અસંખ્યાત પ્રદેશના સમૂહરૂપે જણાય છે, તેમ કાળ સમૂહરૂપે જણાતો નથી. એક સમય વર્ત્તી લય પામે ત્યારપછી બીજો સમય ઉત્પન્ન થાય છે. તે સમય દ્રવ્યની વર્ત્તનાનો સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ ભાગ છે.

સર્વજ્ઞને સર્વ કાળનું જ્ઞાન થાય છે એમ કહ્યું છે તેનો મુખ્ય અર્થ તો એમ છે કે, પંચાસ્તિકાય દ્રવ્યપર્યાયાત્મકપણે તેમને જ્ઞાનગોચર થાય છે; અને સર્વ પર્યાયનું જ્ઞાન તે જ સર્વકાળનું જ્ઞાન કહેલું છે. એક સમયે સર્વજ્ઞ પણ એક સમય જ વર્ત્તતો દેખે છે, અને ભૂતકાળ કે ભાવિકાળને વર્ત્તતો દેખે નહીં; જો તેને પણ વર્ત્તતા દેખે તો તે પણ વર્તમાનકાળ જ કહેવાય. સર્વજ્ઞ ભૂતકાળને વર્તિચૂક્યાપણે અને ભાવિ-કાળને હવે પછી આમ વર્ત્તશે એમ દેખે છે.

ભૂતકાળ દ્રવ્યને વિષે શમાઈ ગયો છે, અને ભાવિકાળ સત્તાપણે રહ્યો છે, એમાંથી એક્કે વર્ત્તવાપણે નથી, માત્ર એક સમયરૂપ એવો વર્ત્તમાનકાળ જ વર્ત્તે છે; માટે સર્વજ્ઞને જ્ઞાનમાં પણ તે જ પ્રકારે ભાસ્યમાન થાય છે.

એક ઘડો હમણાં જોયો હોય, તે ત્યાર પછીને બીજે સમયે નાશ પામી ગયો ત્યારે ઘડાપણે વિદ્યમાન નથી; પણ જોનારને તે ઘડો જેવો હતો તેવો જ્ઞાનમાં ભાસ્યમાન થાય છે; તેમ જ હમણાં એક માટીનો પિંડ પડ્યો છે તેમાંથી થોડો વખત ગયે એક ઘડો નીપજશે એમ પણ જ્ઞાનમાં ભાસી શકે છે; તથાપિ માટીનો પિંડ વર્ત્તમાનમાં કંઈ ઘડાપણે વર્ત્તતો હોતો નથી, એ જ રીતે એક સમયમાં સર્વજ્ઞને ત્રિકાળજ્ઞાન છતાં પણ વર્તમાન સમય તો એક જ છે.

સૂર્યને લીધે જે દિવસરાત્રિરૂપ કાળ સમજાય છે તે વ્યવહારકાળ છે, કેમકે સૂર્ય સ્વાભાવિક દ્રવ્ય નથી. દિગમ્બર કાળના અસંખ્યાત અણુ માને છે, પણ તેનું એક બીજાની સાથે સંધાન છે, એમ તેમનો અભિપ્રાય નથી, અને તેથી કાળને અસ્તિકાયપણે ગણ્યો નથી.

પ્રત્યક્ષ સત્સમાગમમાં ભક્તિ વૈરાગ્યાદિ દૃઢસાધનસહિત, મુમુક્ષુએ સદ્ગુરુઆજ્ઞાએ દ્રવ્યાનુયોગ વિચારવાયોગ્ય છે.

અભિનંદનજિનની શ્રી દેવચંદ્રજીકૃત સ્તુતિનું પદ લખી અર્થ પૂછાવ્યો તેમાં, 'પુદ્ગળઅનુભવત્યાગથી, કરવી જ શું પરતીત હો' એમ લખાયું છે, તેમ મૂળ નથી. 'પુદ્ગળઅનુભવત્યાગથી, કરવી જશુ પરતીત હો' એમ મૂળપદ છે. એટલે વર્ણ, ગંધાદિ પુદ્ગલગુણના અનુભવનો અર્થાત્ રસનો ત્યાગ કરવાથી, તે પ્રત્યે ઉદાસીન થવાથી 'જશુ' એટલે જેની (આત્માની) પ્રતીતિ થાય છે, એમ અર્થ છે.

---

[૫૮૪] [૬૨૮] મુંબઈ, શ્રાવણ, ૧૯૫૨.

પંચાસ્તિકાયનું સ્વરૂપ સંક્ષેપમાં કહ્યું છે:—

જીવ, પુદ્ગલ, ધર્મ, અધર્મ અને આકાશ એ પાંચ અસ્તિકાય કહેવાય છે. અસ્તિકાય એટલે પ્રદેશસમૂહાત્મક વસ્તુ. એક પરમાણુપ્રમાણે અમૂર્ત્ત વસ્તુના ભાગને 'પ્રદેશ' એવી સંજ્ઞા છે. અનેકપ્રદેશાત્મક જે વસ્તુ હોય તે 'અસ્તિકાય' કહેવાય. એક જીવ અસંખ્યાતપ્રદેશપ્રમાણ છે. પુદ્ગલ પરમાણુ જો કે એકપ્રદેશાત્મક છે, પણ બે પરમાણુથી માંડીને અસંખ્યાત, અનંત પરમાણુઓ એકત્ર થઈ શકે છે. એમ અરસપરસ મળવાની શક્તિ તેમાં રહેલી હોવાથી અનંતપ્રદેશાત્મકપણું તે પામી શકે છે; જેથી તે પણ અસ્તિકાય કહેવાયોગ્ય છે. 'ધર્મદ્રવ્ય' અસંખ્યાતપ્રદેશપ્રમાણ, 'અધર્મદ્રવ્ય' અસંખ્યાતપ્રદેશપ્રમાણ, 'આકાશદ્રવ્ય' અનંતપ્રદેશપ્રમાણ હોવાથી તે પણ 'અસ્તિકાય' છે. એમ પાંચ અસ્તિકાય છે. જે પાંચ અસ્તિકાયના એકેકાત્મકપણાથી આ 'લોક'ની ઉત્પત્તિ છે, અર્થાત્ 'લોક' એ પાંચ અસ્તિકાયમય છે.

પ્રત્યેકે પ્રત્યેક જીવ અસંખ્યાતપ્રદેશપ્રમાણ છે. તે જીવો અનંત છે. એક પરમાણુ એવાં અનંત પરમાણુઓ છે. બે પરમાણુઓ એકત્ર મળેલાં એવા દ્વિઅણુક-સ્કંધ અનંતા છે. એમ ત્રણ પરમાણુઓ એકત્ર મળેલા એવા ત્રિઅણુક-સ્કંધ અનંતા છે. ચાર પરમાણુઓ એકત્ર મળેલા એવા ચતુ:અણુક-સ્કંધ અનંતા છે. પાંચ પરમાણુઓ એકત્ર મળેલા એવા પંચાણુક-સ્કંધ અનંતા છે. એમ છ પરમાણુ, સાત પરમાણુ, આઠ પરમાણુ, નવ પરમાણુ, દશ પરમાણુ એકત્ર મળેલા એવા અનંતા સ્કંધ છે. તેમ જ અગિયાર પરમાણુ, યાવત્ સો પરમાણુ, સંખ્યાત પરમાણુ, અસંખ્યાત પરમાણુ તથા અનંત પરમાણુ મળેલા એવા અનંતા સ્કંધ છે.

'ધર્મદ્રવ્ય' એક છે. તે અસંખ્યાતપ્રદેશપ્રમાણ-લોકવ્યાપક છે. 'અધર્મદ્રવ્ય' એક છે. તે પણ અસંખ્યાતપ્રદેશપ્રમાણ-લોકવ્યાપક છે. 'આકાશદ્રવ્ય' એક છે. તે અનંતપ્રદેશપ્રમાણ છે, લોકાલોકવ્યાપક છે. લોકપ્રમાણ આકાશ અસંખ્યાતપ્રદેશાત્મક છે.

'કાળદ્રવ્ય' એ પાંચ અસ્તિકાયનો વર્ત્તમાન પર્યાય છે, એટલે ઉપચારિક દ્રવ્ય છે, વસ્તુતાએ તો પર્યાય જ છે; અને પળ, વિપળથી માંડી વર્ષાદિપર્યંત જે કાળ સૂર્યની ગતિપરથી સમજાય છે, તે 'વ્યવહારિક-કાળ' છે, એમ શ્વેતાંબરાચાર્યો કહે છે. દિગમ્બરાચાર્યો પણ એમ કહે છે, પણ વિશેષમાં એટલું કહે છે, કે લોકાકાશના એકેક પ્રદેશે એકેક કાલાણુ રહેલો છે; જે અવર્ણ, અગંધ, અરસ, અસ્પર્શ છે;-અગુરુલઘુ સ્વભાવવાન છે. તે કાલાણુઓ વર્ત્તનાપર્યાય અને વ્યવહારિક-કાળને નિમિત્તોપકારી છે. તે કાલાણુઓ 'દ્રવ્ય' કહેવાયોગ્ય છે, પણ 'અસ્તિકાય' કહેવાયોગ્ય નથી; કેમકે એકબીજા તે અણુઓ મળીને ક્રિયાની પ્રવૃત્તિ કરતા નથી; જેથી બહુપ્રદેશાત્મક નહીં હોવાથી 'કાળદ્રવ્ય' અસ્તિકાય કહેવાયોગ્ય નથી; અને વિવેચનમાં પણ પંચાસ્તિકાયમાં તેનું ગૌણરૂપે સ્વરૂપ કહીએ છીએ.

'આકાશ' અનંતપ્રદેશપ્રમાણ છે. તેમાં અસંખ્યાત પ્રદેશપ્રમાણમાં ધર્મ, અધર્મ દ્રવ્ય વ્યાપક છે. ધર્મ, અધર્મ દ્રવ્યનો એવો સ્વભાવ છે કે, જીવ અને પુદ્ગલની ગતિ, સ્થિતિ છે; અને તેથી લોકમર્યાદા ઉત્પન્ન થાય છે. જીવ, પુદ્ગલ, અને ધર્મ, અધર્મ દ્રવ્યપ્રમાણ આકાશ એ પાંચ જ્યાં વ્યાપક છે તે 'લોક' કહેવાય છે.

---

[૪૩૪] [૬૩૧] રાળજ, શ્રાવણ વદ ૧૩ શનિ, ૧૯૫૨.

ૐ

૧ 'અમુક પદાર્થના જવા-આવવાદિના પ્રસંગમાં ધર્માસ્તિકાયાદિના અમુક પ્રદેશે ક્રિયા થાય છે; અને જો એ પ્રમાણે થાય તો વિભાગપણું થાય, જેથી તે પણ કાળના સમયની પેઠે અસ્તિકાય ન કહી શકાય.' એ પ્રશ્નનું સમાધાન:-જેમ ધર્માસ્તિકાયાદિના સર્વ પ્રદેશ એક સમયે વર્ત્તમાન છે, અર્થાત્ વિદ્યમાન છે, તેમ કાળના સર્વ સમય કંઈ એક સમયે વિદ્યમાન હોતા નથી, અને વળી દ્રવ્યના વર્ત્તનાપર્યાય શિવાય કાળનું કંઈ જૂદું દ્રવ્યત્વ નથી, કે તેના અસ્તિકાયત્વનો સંભવ થાય. અમુક પ્રદેશે ધર્માસ્તિકાયાદિને વિષે ક્રિયા થાય, અમુક પ્રદેશે ન થાય તેથી કંઈ તેના અસ્તિકાયપણાંનો ભંગ થતો નથી, માત્ર એકપ્રદેશાત્મક તે દ્રવ્ય હોય, અને સમૂહાત્મક થવાની તેમાં યોગ્યતા ન હોય તો તેના અસ્તિકાયપણાંનો ભંગ થાય, એટલે કે, તો તે 'અસ્તિકાય' કહેવાય નહીં. પરમાણુ એકપ્રદેશાત્મક છે, તોપણ તેવાં બીજાં પરમાણુઓ મળી તે સમૂહાત્મકપણું પામે છે. માટે તે 'અસ્તિકાય' (પુદ્ગલાસ્તિકાય) કહેવાય છે. વળી એક પરમાણુમાં પણ અનંતપર્યાયાત્મકપણું છે, અને કાળના એક સમયમાં કંઈ અનંતપર્યાયાત્મકપણું નથી, કેમકે તે પોતે જ વર્ત્તમાન એકપર્યાયરૂપ છે. એકપર્યાયરૂપ હોવાથી તે દ્રવ્યરૂપ ઠરતું નથી, તો પછી અસ્તિકાયરૂપ ગણવાનો વિકલ્પ પણ સંભવતો નથી.

૨ મૂળ અપ્કાયિક જીવોનું સ્વરૂપ ઘણું સૂક્ષ્મ હોવાથી વિશેષપણે સામાન્ય જ્ઞાને તેનો બોધ થવો કઠણ છે, તોપણ 'ષડ્દર્શનસમુચ્ચય' ગ્રંથ હાલ પ્રસિદ્ધ થયો છે, તેમાં ૧૪૨ થી ૧૪૩ સુધીનાં પૃષ્ઠમાં તેનું સ્વરૂપ કંઈક સમજાવ્યું છે. તે વિચારવાનું બને તો વિચારશો.

૩ અગ્નિ અથવા બીજા બળવાન શસ્ત્રથી અપ્‌કાયિક મૂળ જીવ નાશ પામે, એમ સમજાય છે. અત્રેથી વરાળાદિરૂપે થઈ જે ઉંચે આકાશમાં વાદળાંરૂપે બંધાય છે, તે વરાળાદિરૂપે થવાથી અચિત થવાયોગ્ય લાગે છે, પણ વાદળાંરૂપે થવાથી ફરી સચિતપણું પામવા યોગ્ય છે. તે વર્ષાદિરૂપે જમીનપર પડ્યે પણ સચિત હોય છે. માટી આદિની સાથે મળવાથી પણ તે સચિત રહી શકવાયોગ્ય છે. સામાન્યપણે અગ્નિ જેવું માટી બળવાન શસ્ત્ર નથી, એટલે તેવું હોય ત્યારે પણ સચિતપણું સંભવે છે.

૪ બીજ જ્યાંસુધી વાવવાથી ઉગવાની યોગ્યતાવાળું છે ત્યાંસુધી નિર્જીવ હોય નહીં; સજીવ જ કહી શકાય. અમુક અવધિ પછી એટલે સામાન્યપણે બીજ (અન્નાદિનાં) ત્રણ વર્ષસુધી સજીવ રહી શકે છે; તેથી વચ્ચે તેમાંથી જીવ ચવી જાય ખરો, પણ તે અવધિ વીત્યા પછી તે નિર્જીવ એટલે નિર્બીજ થવાયોગ્ય કહ્યું છે. કદાપિ બીજ જેવો આકાર તેનો હોય પણ તે વાવવાથી ઉગવાની યોગ્યતારહિત થાય. સર્વ બીજની અવધિ ત્રણ વર્ષની સંભવતી નથી; કેટલાંક બીજની સંભવે છે.

૫ ફ્રેંચ વિદ્વાને શોધેલા યંત્રની વિગતનું વર્તમાન બીડ્યું તે વાંચ્યું છે. તેમાં આત્મા જોવાનું યંત્ર તેનું નામ આપ્યું છે. તે યથાર્થ નથી. એવા કોઈ પણ પ્રકારના દર્શનની વ્યાખ્યામાં આત્માનો સમાવેશ થવાયોગ્ય નથી; તમે પણ તેને આત્મા જોવાનું યંત્ર સમજ્યા નથી, એમ જાણીએ છૈયે; તથાપિ કાર્મણ કે તૈજસ શરીર દેખાવાયોગ્ય છે કે કંઈ બીજો ભાસ થવાયોગ્ય છે, તે જાણવાની જિજ્ઞાસા જણાય છે. કાર્મણ કે તૈજસ શરીર પણ તે રીતે દેખાવાયોગ્ય નથી. પણ ચક્ષુ, પ્રકાશ, તે યંત્ર, મરનારનો દેહ, અને તેની છાયા કે કોઈ આભાસવિશેષથી તેવો દેખાવ થવો સંભવે છે. તે યંત્ર વિષે વધારે વ્યાખ્યા પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યે પૂર્વાપર આ વાત જાણવામાં ઘણુંકરીને આવશે. હવાના પરમાણુઓ દેખાવાવિષેમાં પણ કંઈક તેઓના લખવાની વ્યાખ્યા કે જોયેલા સ્વરૂપની વ્યાખ્યા કરવામાં પર્યાયાંતર લાગે છે. હવાથી ગતિ પામેલા કોઈ પરમાણુસ્કંધ (વ્યવહારિક પરમાણુ, કંઈક વિશેષ પ્રયોગે દૃષ્ટિગોચર થઈ શકવાયોગ્ય હોય તે) દૃષ્ટિગોચર થવા સંભવે છે; હજુ તેની વધારે કૃતિ પ્રસિદ્ધ થયે સમાધાન વિશેષપણે કરવું યોગ્ય લાગે છે.

[અપ્ર. લ. ૧૧૦] [૬૩૮]* વડવા, ભાદ્ર. શુદ ૧૫ સોમ, ૧૯૫૨.

ૐ

સચ્ચિદાનંદાય નમઃ

'જ્ઞાનાપેક્ષાએ સર્વવ્યાપક, સચ્ચિદાનંદ એવો હું આત્મા એક છું' એમ વિચારવું, ધ્યાવવું. નિર્મળ, અત્યંત નિર્મળ, પરમશુદ્ધ, ચૈતન્યઘન, પ્રગટ આત્મસ્વરૂપ છે. સર્વને બાદ કરતાં કરતાં જે અબાધ્ય અનુભવ રહે છે તે 'આત્મા' છે. જે સર્વને જાણે છે તે 'આત્મા' છે. જે સર્વ ભાવને પ્રકાશે છે તે 'આત્મા' છે. ઉપયોગમય 'આત્મા' છે. અવ્યાબાધ સમાધિસ્વરૂપ 'આત્મા' છે.

'આત્મા છે.' આત્મા અત્યંત પ્રગટ છે, કેમકે સ્વસંવેદન પ્રગટ અનુભવમાં છે. અનુત્પન્ન અને અમિલનસ્વરૂપ હોવાથી 'આત્મા નિત્ય છે.' ભ્રાંતિપણે 'પરભાવનો કર્તા છે.' તેના 'ફળનો ભોક્તા' છે; ભાન થયે 'સ્વભાવપરિણામી છે.' સર્વથા સ્વભાવપરિણામ તે 'મોક્ષ છે.' સદ્ગુરુ, સત્સંગ, સત્શાસ્ત્ર, સદ્વિચાર અને સંયમાદિ

---

* આ લેખ આવૃત્તિ ૧-૨-૩-૫માં 'ઉપદેશછાયા'માં આવી જાય છે; પણ ચોથી આવૃત્તિમાં સ્વતંત્ર લેખ તરીકે આવ્યો હોવાથી આ આવૃત્તિમાં 'ઉપદેશછાયા'માં નહીં આપતાં અત્રે આપીએ છીએ. સંશોધક.

તેનાં 'સાધન' છે. આત્માના અસ્તિત્વથી માંડી નિર્વાણસુધીનાં પદ સાચાં છે, અત્યંત સાચાં છે. કેમકે પ્રગટ અનુભવમાં આવે છે. ભ્રાંતિપણે આત્મા પરભાવનો કર્ત્તા હોવાથી શુભાશુભ કર્મની ઉત્પત્તિ થાય છે. કર્મ સફળ હોવાથી તે શુભાશુભકર્મ આત્મા ભોગવે છે; માટે ઉત્કૃષ્ટ શુભથી ઉત્કૃષ્ટ અશુભ સુધીનાં ન્યૂનાધિક પર્યાય ભોગવવાં રૂપ ક્ષેત્ર અવશ્ય છે.

નિજ સ્વભાવજ્ઞાનમાં કેવળ ઉપયોગે, તન્મયાકાર, સહજસ્વભાવે, નિર્વિકલ્પપણે આત્મા પરિણમે તે 'કેવળજ્ઞાન' છે. તથારૂપ પ્રતીતિપણે પરિણમે તે 'સમ્યક્ત્વ' છે. નિરંતર તે પ્રતીતિ વર્ત્યા કરે તે 'ક્ષાયકસમ્યક્ત્વ' કહિયે છીએ. ક્વચિત્ મંદ, ક્વચિત્ તીવ્ર, ક્વચિત્ વિસર્જન, ક્વચિત્ સ્મરણરૂપ એમ પ્રતીતિ રહે તેને 'ક્ષયોપશમ સમ્યક્ત્વ' કહિયે છીએ. તે પ્રતીતિને સત્તાગત આવરણ ઉદય આવ્યાં નથી, ત્યાંસુધી 'ઉપશમ સમ્યક્ત્વ' કહિયે છીએ. આત્માને આવરણ ઉદય આવે ત્યારે તે પ્રતીતિથી પડી જાય છે, તેને 'સાસ્વાદન સમ્યક્ત્વ' કહિયે છીએ. અત્યંત પ્રતીતિ થવાના યોગમાં સત્તાગત અલ્પ પુદ્ગલનું વેદવું જ્યાં રહ્યું છે, તેને 'વેદક સમ્યક્ત્વ' કહિયે છીએ. તથારૂપ પ્રતીતિ થયે અન્યભાવસંબંધી અહંમમત્વાદિ, હર્ષ, શોક ક્રમે કરી ક્ષય થાય. મનરૂપ યોગમાં તારતમ્યસહિત જે કોઈ ચારિત્ર આરાધે તે સિદ્ધિ પામે છે; અને જે સ્વરૂપ-સ્થિરતા ભજે તે 'સ્વભાવસ્થિતિ' પામે છે. નિરંતર સ્વરૂપલાભ, સ્વરૂપાકાર ઉપ-યોગનું પરિણમન એ આદિ સ્વભાવ અંતરાયકર્મના ક્ષયે પ્રગટે છે. કેવળ–સ્વભાવ-પરિણામી જ્ઞાન તે 'કેવળજ્ઞાન' છે.

[અપ્ર.લ. ૧૧૩] [૬૪૦] રાળજ, ભાદ્રપદ ૧૯૫૨.

બૌદ્ધ, નૈયાયિક, સાંખ્ય, જૈન અને મીમાંસા એ પાંચ આસ્તિક દર્શનો એટલે બંધમોક્ષાદિ ભાવને સ્વીકારનારાં દર્શનો છે. નૈયાયિકના અભિપ્રાય જેવો જ વૈશેષિ-કનો અભિપ્રાય છે, સાંખ્ય જેવો જ યોગનો અભિપ્રાય છે, સહજ ભેદ છે તેથી તે દર્શન જૂદાં ગવેષ્યાં નથી. પૂર્વ અને ઉત્તર એમ મીમાંસાદર્શનના બે ભેદ છે; પૂર્વ-મીમાંસા અને ઉત્તરમીમાંસામાં વિચારનો ભેદ વિશેષ છે; તથાપિ મીમાંસા શબ્દથી બેયનું ઓળખાણ થાય છે; તેથી અત્રે તે શબ્દથી બેય સમજવાં. પૂર્વમીમાંસાનું 'જૈમિની' અને ઉત્તરમીમાંસાનું 'વેદાંત' એમ નામ પણ પ્રસિદ્ધ છે.

બૌદ્ધ અને જૈન શિવાયનાં બાકીનાં દર્શનો વેદને મુખ્ય રાખી પ્રવર્ત્તે છે; માટે વેદાશ્રિત દર્શન છે; અને વેદાર્થ પ્રકાશી પોતાનું દર્શન સ્થાપવાનો પ્રયત્ન કરે છે. બૌદ્ધ અને જૈન વેદાશ્રિત નથી, સ્વતંત્ર દર્શન છે.

આત્માદિ પદાર્થને નહીં સ્વીકારતું એવું ચાર્વાક નામે છઠ્ઠું દર્શન છે. બૌદ્ધ દર્શનના મુખ્ય ચાર ભેદ છે:–૧ સૌતાંત્રિક, ૨ માધ્યમિક, ૩ શૂન્યવાદી અને ૪ વિજ્ઞાનવાદી. તે જૂદે જૂદે પ્રકારે ભાવોની વ્યવસ્થા માને છે.

જૈનદર્શનના સહજ પ્રકારાંતરથી બે ભેદ છે; દિગમ્બર અને શ્વેતાંબર.

પાંચે આસ્તિકદર્શનને જગત્ અનાદિ અભિમત છે.

બૌદ્ધ, સાંખ્ય, જૈન અને પૂર્વમીમાંસાને અભિપ્રાયે સૃષ્ટિકર્ત્તા એવો કોઈ ઈશ્વર નથી.

નૈયાયિકને અભિપ્રાયે તટસ્થપણે ઈશ્વર કર્ત્તા છે. વેદાંતને અભિપ્રાયે આત્માને વિષે જગત્ વિવર્ત્તરૂપ એટલે કલ્પિતપણે ભાસે છે અને તે રીતે ઈશ્વર કલ્પિતપણે કર્ત્તા સ્વીકાર્યો છે. યોગને અભિપ્રાયે નિયંતાપણે ઈશ્વર પુરુષવિશેષ છે.

બૌદ્ધને અભિપ્રાયે ત્રિકાળ અને વસ્તુસ્વરૂપ આત્મા નથી, ક્ષણિક છે. શૂન્યવાદી બૌદ્ધને અભિપ્રાયે વિજ્ઞાનમાત્ર છે; અને વિજ્ઞાનવાદી બૌદ્ધને અભિપ્રાયે દુઃખાદિ તત્ત્વ છે. તેમાં વિજ્ઞાનસ્કંધ ક્ષણિકપણે આત્મા છે.

નૈયાયિકને અભિપ્રાયે સર્વવ્યાપક એવા અસંખ્ય જીવ છે. ઈશ્વર પણ સર્વવ્યાપક છે. આત્માદિને મનના સાન્નિધ્યથી જ્ઞાન ઉપજે છે. સાંખ્યને અભિપ્રાયે સર્વવ્યાપક એવા અસંખ્ય આત્મા છે. તે નિત્ય, અપરિણામી અને ચિન્માત્રસ્વરૂપ છે.

જૈનને અભિપ્રાયે અનંત દ્રવ્ય આત્મા છે. પ્રત્યેકે જૂદા છે. જ્ઞાનદર્શનાદિ ચેતનાસ્વરૂપ, નિત્ય, અને પરિણામી પ્રત્યેક આત્મા અસંખ્યાતપ્રદેશી સ્વશરીરાવગાહવર્તી માન્યો છે. પૂર્વમીમાંસાને અભિપ્રાયે જીવ અસંખ્ય છે, ચેતન છે. ઉત્તરમીમાંસાને અભિપ્રાયે એક જ આત્મા સર્વવ્યાપક સચ્ચિદાનંદમય ત્રિકાળાબાધ્ય છે.

---

[૪૬૪] [૬૪૧] આણંદ, આશ્વિન ૧૯૫૨.

ૐ

આસ્તિક એવાં મૂળ પાંચ દર્શન આત્માનું નિરૂપણ કરે છે, તેમાં ભેદ જોવામાં આવે છે, તેનું સમાધાનઃ—

દિન-પ્રતિદિન જૈનદર્શન ક્ષીણ થતું જોવામાં આવે છે, અને વર્ધમાનસ્વામી થયા પછી થોડાંએક વર્ષમાં તેમાં નાના પ્રકારના ભેદ થયા દેખાય છે તે આદિનાં શાં કારણો?

હરિભદ્રાદિ આચાર્યોએ નવીન યોજનાની પેઠે શ્રુતજ્ઞાનની ઉન્નતિ કરી દેખાય છે, પણ લોકસમુદાયમાં જૈનમાર્ગ વધારે પ્રચાર પામ્યો દેખાતો નથી, અથવા તથારૂપ અતિશયસંપન્ન ધર્મપ્રવર્તક પુરુષનું તે માર્ગમાં ઉત્પન્ન થવું ઓછું દેખાય છે, તેનાં શાં કારણો?

હવે, વર્તમાનમાં તે માર્ગની ઉન્નતિ થવી સંભવે છે કે કેમ? અને થાય તો શી શી રીતે થવી સંભવિત દેખાય છે, અર્થાત્ તે વાત ક્યાંથી જન્મ પામી કેવી રીતે કેવા દ્વારે કેવી સ્થિતિમાં પ્રચાર પામવી સંભવિત દેખાય છે? ફરી જાણે વર્ધમાનસ્વામીના વખત જેવો વર્તમાનકાળના યોગાદિ અનુસાર તે ધર્મ ઉદય પામે એવું દીર્ઘદૃષ્ટિથી સંભવે છે? અને સંભવતું હોય તો તે શા શા કારણથી?

જૈનસૂત્ર હાલ વર્તમાનમાં છે, તેમાં તે દર્શનનું સ્વરૂપ ઘણું અધુરું રહેલું જોવામાં આવે છે, તે વિરોધ શાથી ટળે?

તે દર્શનની પરંપરામાં એમ કહ્યું છે કે વર્તમાનકાળમાં કેવળજ્ઞાન ન હોય, અને કેવળજ્ઞાનનો વિષય લોકાલોકને દ્રવ્યગુણપર્યાયસહિત સર્વ કાળપરત્વે જાણવાનો માન્યો છે તે યથાર્થ દેખાય છે? અથવા તે માટે વિચારતાં કંઈ નિર્ણય આવી શકે છે કે કેમ? તેની વ્યાખ્યા કંઈ ફેર દેખાય છે કે કેમ? અને મૂળ વ્યાખ્યાપ્રમાણે કંઈ બીજો અર્થ થતો હોય તો તે અર્થાનુસાર વર્તમાનમાં કેવળજ્ઞાન ઉપજે કે કેમ? અને તે ઉપદેશી શકાય કે કેમ? તેમજ બીજાં જ્ઞાનોની વ્યાખ્યા કહી છે તે પણ કંઈ ફેરવાળી લાગે છે કે કેમ? અને તે શા કારણોથી?

દ્રવ્ય ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય; આત્મા મધ્યમ અવગાહી, સંકોચ-વિકાસનું ભાજન; મહાવિદેહાદિ ક્ષેત્રની વ્યાખ્યા; તે કંઈ અપૂર્વ રીતે કે કહેલી રીતે ઘણા જ બળવાન પ્રમાણસહિત સિદ્ધ થવાયોગ્ય દેખાય છે કે કેમ?

ગચ્છના મતમતાંતર ઘણી જ નજીવી બાબતમાં બળવાન આગ્રહી થઈ જૂદી જૂદી રીતે દર્શનમોહનીયના હેતુ થઈ પડ્યા છે, તે સમાધાન કરવું બહુ વિકટ છે. કેમકે તે લોકોની મતિ વિશેષ આવરણને પામ્યાવિના એટલા અલ્પ કારણમાં બળવાન આગ્રહ ન હોય.

અવિરતિ, દેશવિરતિ, સર્વવિરતિ એમાંના કયા આશ્રમવાળા પુરુષથી વિશેષ ઉન્નતિ થઈ શકવાનો સંભવ રહે છે? સર્વવિરતિ કેટલાંક કારણોમાં પ્રતિબંધને લીધે પ્રવર્ત્તિ શકે નહીં. દેશવિરતિ અને અવિરતિની તથારૂપ પ્રતીતિ થવી મુશ્કેલ અને વળી જૈનમાર્ગમાં પણ તે રીતનો સમાવેશ ઓછો છે. આ વિકલ્પ અમને શા માટે ઉઠે છે? અને તે શમાવી દેવાનું ચિત્ત છે તે શમાવી દઈએ. [અપૂર્ણ]

---

[૫૮૨] [૬૪૨] [સં. નિ. ૧૯૫૨.

ૐ જિનાય નમઃ

ભગવાન્ જિને કહેલા લોકસંસ્થાનાદિ ભાવ આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિથી સિદ્ધ થવાયોગ્ય છે. ચક્રવર્ત્યાદિનું સ્વરૂપ પણ આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિથી સમજાય એવું છે. મનુષ્ય-ઉંચત્વ પ્રમાણાદિમાં પણ તેવો સંભવ છે. કાળપ્રમાણાદિ પણ તે જ રીતે ઘટમાન છે. નિગોદાદિ પણ તે જ રીતે ઘટમાન થવાયોગ્ય છે. સિદ્ધસ્વરૂપ પણ એ જ ભાવથી નિદિધ્યાસન થવાયોગ્ય છે,-સંપ્રાપ્ત થવાયોગ્ય જણાય છે.

લોક શબ્દનો અર્થ } આધ્યાત્મિક છે. 'સર્વજ્ઞ' શબ્દ સમજાવો બહુ ગૂઢ છે.
અનેકાંત શબ્દનો અર્થ }

ધર્મકથારૂપ ચરિત્રો આધ્યાત્મિક પરિભાષાથી અલંકૃત લાગે છે. જંબુદ્વીપાદિનું વર્ણન પણ અધ્યાત્મપરિભાષાથી નિરૂપિત કર્યું લાગે છે.

અતીંદ્રિય જ્ઞાનના ભગવાન્ જિને બે ભેદ પાડ્યા છે. (૧) દેશપ્રત્યક્ષ, તે બે ભેદ: (૧) અવધિ. (૨) મનઃપર્યવ. ઇચ્છિતપણે અવલોકન કરતો આત્મા ઇંદ્રિયના અવલંબનવગર અમુક મર્યાદા જાણે તે 'અવધિ.' અનિચ્છિત છતાં માનસિક વિશુદ્ધિના બળવડે જાણે તે 'મનઃપર્યવ.' સર્વ-પ્રત્યક્ષ તે સામાન્યવિશેષ ચૈતન્યાત્મદૃષ્ટિમાં પરિનિષ્ઠિત શુદ્ધ કેવળજ્ઞાન.

શ્રી જિને કહેલા ભાવો અધ્યાત્મપરિભાષામય હોવાથી સમજાવા કઠણ છે. પરમપુરુષનો યોગ સંપ્રાપ્ત થવો જોઈએ. જિન-પરિભાષાવિચાર યથાવકાશાનુસાર વિશેષ નિદિધ્યાસ કરવા યોગ્ય [અપૂર્ણ]

[અપ્ર. લ. ૭૬] [૬૪૪] [સં. નિ. ૧૯૫૨.

મનઃપર્યવજ્ઞાન કેવી રીતે પ્રગટે? સાધારણપણે દરેક જીવને મતિજ્ઞાન હોય છે. તેને આશ્રયે રહેલા શ્રુતજ્ઞાનમાં વધારો થવાથી તે મતિજ્ઞાનનું બળ વધારે છે; એમ અનુક્રમે મતિજ્ઞાન નિર્મળ થવાથી આત્માનું અસંયમપણું ટળી સંયમપણું થાય છે, ને તેથી મનઃપર્યવજ્ઞાન પ્રગટે છે. તેને યોગે આત્મા બીજાનો અભિપ્રાય જાણી શકે છે.

લિંગ દેખાવ ઉપરથી બીજાના ક્રોધ હર્ષાદિ ભાવ જાણી શકાય છે, તે મતિજ્ઞાનનો વિષય છે. તેવા દેખાવના અભાવે જે ભાવ જાણી શકાય તે મનઃપર્યવ જ્ઞાનનો વિષય છે.

[મતિજ્ઞાન અને શ્રુતજ્ઞાનથી જે કંઈ જાણી શકાય છે તેમાં અનુમાન સાથે રહે છે, પરંતુ તેથી આગળ અને અનુમાનવિના શુદ્ધપણે જાણવું એ મનઃપર્યવજ્ઞાનનો વિષય છે; એટલે મૂળ તો મતિ, શ્રુત અને મનઃપર્યવજ્ઞાન એક છે, પરંતુ મનઃપર્યવમાં અનુમાનવિના મતિની નિર્મળતાએ શુદ્ધ જાણી શકાય છે. મતિની નિર્મળતા થવી એ સંયમવિના થઈ શકે નહીં; વૃત્તિને રોકવાથી સંયમ થાય છે, અને તે સંયમથી મતિની શુદ્ધતા થઈ શુદ્ધ પર્યાયનું જે જાણવું (અનુમાનવિના) તે 'મનઃપર્યવજ્ઞાન' છે.

મતિજ્ઞાન એ લિંગ અને ચિહ્નથી જાણી શકાય છે, અને મનઃપર્યવજ્ઞાનમાં લિંગ અથવા ચિહ્નની જરૂર રહેતી નથી.

મતિજ્ઞાનથી જાણવામાં અનુમાનની આવશ્યકતા રહે છે. અને તે અનુમાનને લઈને જાણેલું ફેરફાર રૂપ પણ થાય છે. જ્યારે મનઃપર્યવને વિષે તેમ (ફેરફાર રૂપ) થતું નથી; કેમકે તેમાં અનુમાનના સહાયપણાની જરૂર નથી. શરીરની ચેષ્ટાથી ક્રોધાદિ પારખી શકાય છે, પરંતુ તેનું (ક્રોધાદિનું) મૂળસ્વરૂપ ન દેખાવા સારુ શરીરની વિપરીત ચેષ્ટા કરવામાં આવી હોય તો તે ઉપરથી પારખી શકવું (પરીક્ષા કરવી) એ દુર્ઘટ છે; તેમજ શરીરની ચેષ્ટા કોઈ પણ આકારમાં ન કરવામાં આવી હોય છતાં, તદ્દન ચેષ્ટા જોયા વિના તેનું (ક્રોધાદિનું) જાણવું તે અતિ દુર્ઘટ છે, છતાં તે પ્રમાણે પરભારું થઈ શકવું તે 'મનઃપર્યવજ્ઞાન' છે.]

—'વ્યાખ્યાનસાર' સ. ૧૯૫૪-૫૫ માંથી.

---

[૪૩૯] [૬૪૫] આનંદ, આશો શુદ ૧, ૧૯૫૨.

[મૂળમાર્ગરહસ્ય]

શ્રીસદ્ગુરુચરણાય નમઃ

મૂળ મારગ સાંભળો જિનનો રે, કરી વૃત્તિ અખંડ સન્મુખ, મૂળ૦
નોય પૂજાદિની જો કામના રે, નોય વ્હાલું અંતર્ ભવદુઃખ. મૂળ૦ ૧

કરી જોજો વચનની તુલના રે, જોજો શોધિને જિનસિદ્ધાંત, મૂળ૦
માત્ર કહેવું પરમારથહેતુથી રે, કોઈ પામે મુમુક્ષુ વાત. મૂળ૦ ૨

જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્રની શુદ્ધતા રે, એકપણે અને અવિરુદ્ધ, મૂળ૦
જિનમારગ તે પરમાર્થથી રે, એમ કહ્યું સિદ્ધાંતે બુધ. મૂળ૦ ૩

લિંગ અને ભેદો જે વૃત્તના રે, દ્રવ્ય દેશ કાળાદિ ભેદ, મૂળ૦
પણ જ્ઞાનાદિની જે શુદ્ધતા રે, તે તો ત્રણે કાળે અભેદ. મૂળ૦ ૪

હવે જ્ઞાન દર્શનાદિ શબ્દનો રે, સંક્ષેપે સુણો પરમાર્થ, મૂળ૦
તેને જોતાં વિચારિ વિશેષથી રે, સમજાશે ઉત્તમ આત્માર્થ. મૂળ૦ ૫

છે દેહાદિથી ભિન્ન આતમા રે, ઉપયોગી સદા અવિનાશ, મૂળ૦
એમ જાણે સદ્ગુરુઉપદેશથી રે, કહ્યું જ્ઞાન તેનું નામ ખાસ. મૂળ૦ ૬

જે જ્ઞાને કરીને જાણિયું રે, તેની વર્ત્તે છે શુદ્ધ પ્રતીત, મૂળ૦
કહ્યું ભગવંતે દર્શન તેહને રે, જેનું બીજું નામ સમકીત. મૂળ૦ ૭

જેમ આવી પ્રતીતિ જીવની રે, જાણ્યો સર્વેથી ભિન્ન અસંગ, મૂળ૦
તેવો સ્થિર સ્વભાવ તે ઉપજે રે, નામ ચારિત્ર તે અણલિંગ. મૂળ૦ ૮

તે ત્રણે અભેદ પરિણામથી રે, જ્યારે વર્ત્તે તે આતમારૂપ, મૂળ૦
તેહ મારગ જિનનો પામિયો રે, કિંવા પામ્યો તે નિજસ્વરૂપ. મૂળ૦ ૯

એવાં મૂળ જ્ઞાનાદિ પામવાં રે, અને જવા અનાદિ બંધ, મૂળ૦
ઉપદેશ સદ્ગુરુનો પામવા રે, ટાળી સ્વચ્છંદ ને પ્રતિબંધ. મૂળ૦ ૧૦

એમ દેવ જિનંદે ભાખિયું રે, મોક્ષમારગનું શુદ્ધ સ્વરૂપ, મૂળ૦
ભવ્ય જનોના હિતને કારણે રે, સંક્ષેપે કહ્યું સ્વરૂપ. મૂળ૦ ૧૧

[૫૮૫] [૬૬૮] વવા૦ કાર્તિક ૧૯૫૩.

[ગીતિ*]

પંથ પરમપદ બોધ્યો, જેહ પ્રમાણે પરમ વીતરાગે,
તે અનુસરિ કહિશું, પ્રણમીને તે પ્રભુ ભક્તિ રાગે. ૧
મૂળ પરમપદ કારણ, સમ્યક્દર્શન જ્ઞાન ચરણ પૂર્ણ,
પ્રણમે એક સ્વભાવે, શુદ્ધ સમાધિ ત્યાં પરિપૂર્ણ. ૨
જે ચેતન જડ ભાવો, અવલોક્યા છે મુનીંદ્ર સર્વજ્ઞે,
તેવી અંતર્ આસ્થા, પ્રગટ્યે દર્શન કહ્યું છે તત્ત્વજ્ઞે. ૩
સમ્યક્ પ્રમાણ પૂર્વક, તે તે ભાવો જ્ઞાન વિષે ભાસે,
સમ્યગ્ જ્ઞાન કહ્યું તે, સંશય વિભ્રમ મોહ ત્યાં નાશે. ૪
વિષયારંભ નિવૃત્તિ, રાગ દ્વેષનો અભાવ જ્યાં થાય,
સહિત સમ્યક્દર્શન, શુદ્ધાચરણ ત્યાં સમાધિ સદુપાય. ૫
ત્રણે અભિન્ન સ્વભાવે, પરિણમી આત્મસ્વરૂપ જ્યાં થાય,
પૂર્ણ પરમપદપ્રાપ્તિ, નિશ્ચયથી ત્યાં અનન્ય સુખદાય. ૬
જીવ, અજીવ પદાર્થો, પુણ્ય, પાપ, આસ્રવ તથા બંધ,
સંવર નિર્જરા મોક્ષ, તત્ત્વ કહ્યાં નવ પદાર્થ સંબંધ. ૭
જીવ અજીવ વિષે તે, નવે તત્ત્વનો સમાવેશ થાય,
વસ્તુ વિચાર વિશેષે, ભિન્ન પ્રબોધ્યા મહાન્ મુનિરાય. ૮

[૪૯૩] [૬૮૯] સં. ૧૯૫૩ ના ફા. વદ ૧૧ રવિ, વવાણીઆ.

ॐ સર્વજ્ઞાય નમઃ

'આત્મસિદ્ધિ'માં કહેલા સમકિતના પ્રકારનો વિશેષાર્થે જિજ્ઞાસાનો કાગળ મળ્યો છે.

આત્મસિદ્ધિમાં ત્રણ પ્રકારનાં સમકિત ઉપદેશ્યાં છે: (૧) આપ્તપુરુષના વચનની પ્રતીતિરૂપ, આજ્ઞાની અપૂર્વ રુચિરૂપ, સ્વચ્છંદનિરોધપણે આપ્તપુરુષની ભક્તિરૂપ, એ પ્રથમ સમકિત કહ્યું છે. (૨) પરમાર્થની સ્પષ્ટ અનુભવાંશે પ્રતીતિ તે સમકિતનો બીજો પ્રકાર કહ્યો છે. (૩) નિર્વિકલ્પ પરમાર્થઅનુભવ તે સમકિતનો ત્રીજો પ્રકાર કહ્યો છે. પહેલું સમકિત બીજા સમકિતનું કારણ છે. બીજું સમકિત ત્રીજા સમકિતનું કારણ છે. ત્રણે સમકિત વીતરાગ પુરુષે માન્ય કર્યાં છે. ત્રણે સમકિત ઉપાસવાયોગ્ય છે, સત્કાર કરવા યોગ્ય છે, ભક્તિ કરવા યોગ્ય છે.

કેવળજ્ઞાન ઉપજવાના છેલ્લા સમયસુધી સત્પુરુષનાં વચનોનું અવલંબન વીતરાગે કહ્યું છે; અર્થાત્ બારમા ક્ષીણમોહગુણસ્થાનક પર્યંત શ્રુતજ્ઞાનથી આત્માના અનુભવને નિર્મળ કરતાં કરતાં તે નિર્મળતા સંપૂર્ણતા પામ્યે 'કેવળજ્ઞાન' ઉત્પન્ન થાય છે. તે ઉત્પન્ન થવાના પ્રથમ સમયસુધી સત્પુરુષે ઉપદેશેલો માર્ગ આધારભૂત છે; એમ કહ્યું છે તે નિઃસંદેહ સત્ય છે.

---

* શ્રીમદ્‌ના દેહોત્સર્ગ પછી તેઓનાં વચનોનો સંગ્રહ કરવામાં આવ્યો ત્યારે આ વિષયની ૩૬ કે ૪૦ ગીતિ હતી, પણ પાછળથી સમાળપૂર્વક મહીં રહાથી બાકીની ગુમ થઈ છે. સંશોધક મ. ર.

[૪૯૪] [૬૯૦] સં. ૧૯૫૩ના ફાલ્ગુન વદ ૧૧ રવિ, વવાણીઆ.

લેશ્યા:- જીવના કૃષ્ણાદિ દ્રવ્યની પેઠે ભાસ્યમાન પરિણામ.

અધ્યવસાય:- લેશ્યા-પરિણામની કંઈક સ્પષ્ટપણે પ્રવૃત્તિ.

સંકલ્પ:- કંઈ પણ પ્રવૃત્તિ કરવાનો નિર્ધારિત અધ્યવસાય.

વિકલ્પ:- કંઈ પણ પ્રવૃત્તિ કરવાનો અપૂર્ણ-અનિર્ધારિત-સંદેહાત્મક-અધ્યવસાય.

સંજ્ઞા:- કંઈ પણ આગળ-પાછળની ચિંતવનશક્તિવિશેષ અથવા સ્મૃતિ.

પરિણામ:- જળના દ્રવણસ્વભાવની પેઠે દ્રવ્યની કથંચિત્ અવસ્થાંતર પામવાની શક્તિ છે, તે અવસ્થાંતરની વિશેષ ધારા, તે પરિણતિ.

અજ્ઞાન:- મિથ્યાત્વસહિત મતિજ્ઞાન તથા શ્રુતજ્ઞાન હોય તો તે 'અજ્ઞાન.'

વિભંગજ્ઞાન:- મિથ્યાત્વસહિત અતીંદ્રિયજ્ઞાન હોય તે 'વિભંગજ્ઞાન.'

વિજ્ઞાન:- કંઈ પણ વિશેષપણે જાણવું તે 'વિજ્ઞાન.'

---

[૫૭૪] [૬૯૪-૨] [સં. નિ. ૧૯૫૩.

પોતાના સમાધાનનો અર્થે યથા શક્તિએ જૈન માર્ગને જાણ્યો છે તેનો સંક્ષેપે વિવેક કરું છું.

તે જૈનમાર્ગ જે પદાર્થનું હોવાપણું છે તેને હોવાપણે અને નથી તેને નહીં હોવાપણે માને છે.

જેને હોવાપણું છે તે બે પ્રકારે છે એમ કહે છે. જીવ અને અજીવ. એ પદાર્થ સ્પષ્ટ ભિન્ન છે. કોઈ કોઈનો સ્વભાવ ત્યાગી શકે તેવા સ્વરૂપે નથી. અજીવ રૂપી અને અરૂપી બે પ્રકારે છે.

જીવ અનંતા છે. પ્રત્યેક પ્રત્યેક જીવ ત્રણેકાળ જુદા છે. જ્ઞાન દર્શનાદિ લક્ષણે જીવ ઓળખાય છે. પ્રત્યેક જીવ અસંખ્યાત પ્રદેશને અવગાહીને રહે છે. સંકોચ વિકાસનું ભાજન છે. અનાદિથી કર્મ ગ્રાહક છે. તથારૂપ સ્વરૂપ જાણ્યાથી-પ્રતીતિમાં આણ્યાથી-સ્થિર પરિણામ થયે તે કર્મની નિવૃત્તિ થાય છે. સ્વરૂપે જીવ વર્ણ, ગંધ, રસ, સ્પર્શ સહિત છે. અજર અમર, શાશ્વત વસ્તુ છે. [અપૂર્ણ]

[×] [૬૯૪-૫] [સં નિ. ૧૯૫૩.

દ્રવ્ય એટલે વસ્તુ, તત્ત્વ, પદાર્થ. આમાં મુખ્ય ત્રણ અધિકાર છે.

પ્રથમ અધિકારમાં જીવ અને અજીવ દ્રવ્યના મુખ્ય પ્રકાર કહ્યા છે.

બીજા અધિકારમાં જીવ અને અજીવનો પરસ્પરનો સંબંધ અને તેથી જીવને હિતાહિત શું રહ્યું છે તે સમજાવા માટે તેના વિશેષ પર્યાયરૂપે પાપપુણ્યાદિ બીજાં સાત તત્ત્વોનું નિરૂપણ કર્યું છે. જે સાત તત્ત્વો જીવ અને અજીવ એ બે તત્ત્વોમાં શમાય છે.

ત્રીજા અધિકારમાં યથાસ્થિત મોક્ષમાર્ગ દર્શાવ્યો છે, કે જેને અર્થે થઈને જ સમસ્ત જ્ઞાનીપુરુષોનો ઉપદેશ છે.

પદાર્થનાં વિવેચન અને સિદ્ધાંતપર જેનો પાયો રચાયો છે અને તે દ્વારા જે મોક્ષમાર્ગ પ્રતિબોધે છે તેવાં છ દર્શનો છે:-(૧) બૌદ્ધ, (૨) ન્યાય, (૩) સાંખ્ય, (૪) જૈન, (૫) મીમાંસક, અને (૬) વૈશેષિક. વૈશેષિક ન્યાયમાં અંતર્ભૂત કર્યું હોય તો નાસ્તિક વિચાર પ્રતિપાદન કરતું એવું ચાર્વાક દર્શન છઠ્ઠું ગણાય છે.

ન્યાય, વૈશેષિક, સાંખ્ય, યોગ, ઉત્તરમીમાંસા અને પૂર્વમીમાંસા એમ છ દર્શન વેદ પરિભાષામાં ગણવામાં આવ્યાં છે, તે કરતાં ઉપર દર્શાવેલાં દર્શનો જુદી પદ્ધતિએ ગણ્યાં છે તેનું શું કારણ એમ પ્રશ્ન થાય તો તેનું સમાધાન એ છે કેઃ—

વેદ પરિભાષામાં દર્શાવેલાં દર્શનો વેદને માન્ય રાખે છે તે દૃષ્ટિથી ગણ્યાં છે; અને ઉપર જણાવેલ ક્રમે તો વિચારની પરિપાટીના ભેદથી ગણ્યાં છે. જેથી આ જ ક્રમ યોગ્ય છે.

દ્રવ્ય અને ગુણનું અનન્યત્વ–અવિભક્ત્વ–એટલે પ્રદેશભેદરહિતપણું છે, ક્ષેત્રાંતર નથી. દ્રવ્યના નાશથી ગુણનો નાશ અને ગુણના નાશથી દ્રવ્યનો નાશ થાય એવો ઐક્યભાવ છે. દ્રવ્ય અને ગુણનો ભેદ કહિયે છિયે તે કથનથી છે, વસ્તુથી નથી. સંસ્થાન, સંખ્યાવિશેષ–જ્ઞાન અને જ્ઞાનીને સર્વથા પ્રકારે ભેદ હોય તો બન્ને અચેતનત્વ પામે એમ સર્વજ્ઞ વીતરાગનો સિદ્ધાંત છે. જ્ઞાનની સાથે સમવાય સંબંધથી આત્મા જ્ઞાની નથી. સમવર્તિત્વ સમવાય.

વર્ણ, ગંધ, રસ, સ્પર્શ પરમાણુ દ્રવ્યના વિશેષ છે. [અપૂર્ણ]

---

[૫૭૩] [૬૯૪-૬] [સ. નિ. ૧૯૫૨-૫૩.

અત્યંત સુપ્રસિદ્ધ છે કે પ્રાણીમાત્રને દુઃખ પ્રતિકૂળ, અપ્રિય અને સુખ અનુકૂળ, તથા પ્રિય છે. તે દુઃખથી રહિત થવા માટે અને સુખની પ્રાપ્તિ માટે પ્રાણીમાત્રનું પ્રયત્ન છે.

પ્રાણીમાત્રનું એવું પ્રયત્ન છતાં પણ તેઓ દુઃખનો અનુભવ જ કરતાં દૃષ્ટિગોચર થાય છે. ક્વચિત્ કંઈક સુખના અંશ કોઈક પ્રાણીને પ્રાપ્ત થયા દેખાય છે, તો પણ દુઃખની બાહુલ્યતાથી કરીને જોવામાં આવે છે.

પ્રાણીમાત્રને દુઃખ અપ્રિય હોવા છતાં, વળી તે મટાડવાને અર્થે તેનું પ્રયત્ન છતાં તે દુઃખ મટતું નથી, તો પછી તે દુઃખ ટળવાનો કોઈ ઉપાય જ નહીં એમ સમજાય છે. કેમકે બધાનું પ્રયત્ન નિષ્ફળ જાય તે વાત નિરૂપાય જ હોવી જોઈએ, એમ અત્રે આશંકા થાય છે. તેનું સમાધાન આ પ્રમાણે છેઃ–દુઃખનું સ્વરૂપ યથાર્થ ન સમજાવાથી, તે થવાનાં મૂળ કારણો શું છે અને તે શાથી મટી શકે તે યથાર્થ ન સમજાવાથી, દુઃખ મટાડવા સંબંધીનું તેમનું પ્રયત્ન સ્વરૂપથી અયથાર્થ હોવાથી દુઃખ મટી શકતું નથી.

દુઃખ અનુભવવામાં આવે છે, તોપણ તે સ્પષ્ટ ધ્યાનમાં આવવાને અર્થે થોડુંક તેનું વ્યાખ્યાન કરીએ છૈયે.–પ્રાણીઓ બે પ્રકારના છેઃ એક ત્રસ એટલે પોતે ભયાદિનું કારણ દેખી નાશી જતાં, હાલતાં–ચાલતાં એ આદિ શક્તિવાળાં. બીજાં સ્થાવરઃ જે દેહ ધારણ કર્યો છે, તે જ સ્થળે સ્થિતિમાન, અથવા ભયાદિ કારણ જાણી નાશી જવા વગેરેની સમજણશક્તિ જેમાં નથી તે. અથવા એકેંદ્રિયથી માંડી પાંચ ઇન્દ્રિય સુધીનાં પ્રાણીઓ છે. એકેંદ્રિય પ્રાણીઓ સ્થાવર કહેવાય, અને બે ઇન્દ્રિયવાળાં પ્રાણીથી માંડીને પાંચ ઇંદ્રિયવાળાં પ્રાણી સુધીનાં ત્રસ કહેવાય. પાંચ ઉપરાંત કોઈ પણ પ્રાણીને ઇન્દ્રિય હોતી નથી. એકેંદ્રિય પ્રાણીના પાંચ ભેદ છેઃ પૃથ્વી, પાણી, અગ્નિ વાયુ અને વનસ્પતિ. વનસ્પતિનું જીવત્વ સાધારણ મનુષ્યોને પણ કંઈક અનુમાનગોચર થાય છે. પૃથ્વી, પાણી, અગ્નિ અને વાયુનું જીવત્વ, આગમપ્રમાણથી, વિશેષ વિચારબળથી કંઈપણ સમજી શકાય છે, સર્વથા તો પ્રકૃષ્ટજ્ઞાનગોચર છે. અગ્નિ અને વાયુના

જીવો કંઈક ગતિમાન જોવામાં આવે છે. પણ તે પોતાની સમજણશક્તિ પૂર્વક હોતું નથી, જેથી તેને સ્થાવર કહેવામાં આવે છે.

એકેંદ્રિય જીવમાં વનસ્પતિમાં જીવત્વ સુપ્રસિદ્ધ છે, છતાં તેનાં પ્રમાણો આ ગ્રંથમાં અનુક્રમે આવશે. પૃથ્વી, પાણી, અગ્નિ અને વાયુનું જીવત્વ આ પ્રમાણે સિદ્ધ કર્યું છે: [અપૂર્ણ]

---

[૫૮૬] [૬૯૪-૭] [સ. નિ. ૧૯૫૩.

જીવદ્રવ્ય
- ચૈતન્ય જેનું મુખ્ય લક્ષણ છે,
- દેહ પ્રમાણ છે,
- અસંખ્યાત પ્રદેશ પ્રમાણ છે. તે અસંખ્યાત પ્રદેશતા લોકપરિમિત છે,
- પરિણામી છે,
- અમૂર્ત્ત છે,
- અનંત અગુરુલઘુ પરિણત દ્રવ્ય છે,
- સ્વાભાવિક દ્રવ્ય છે,
- કર્ત્તા છે,
- ભોક્તા છે,
- અનાદિ સંસારી છે,
- ભવ્યત્વ લબ્ધિ પરિપાકાદિથી મોક્ષસાધનમાં પ્રવર્ત્તે છે,
- મોક્ષ થાય છે,
- મોક્ષમાં સ્વપરિણામી છે,

સંસારી જીવ — સંસાર અવસ્થામાં મિથ્યાત્વ, અવિરતિ, પ્રમાદ, કષાય અને યોગ ઉત્તરોત્તર બંધનનાં સ્થાનકો છે.

સિદ્ધાત્મા — સિદ્ધાવસ્થામાં યોગનો પણ અભાવ છે.
માત્ર ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્મદ્રવ્ય સિદ્ધપદ છે.

વિભાવ પરિણામ 'ભાવકર્મ' છે.
પુદ્ગલસંબંધ 'દ્રવ્યકર્મ' છે. [અપૂર્ણ]

---

[૫૫૪] [૬૯૪-૮]* [સ. નિ. ૧૯૫૩.

જ્ઞાનાવરણીયાદિ કર્મના પુદ્ગલયોગથી ગ્રહણ થાય છે તે 'દ્રવ્યાસ્રવ' જાણવો. જિનભગવાને તે અનેક ભેદથી કહ્યો છે.

જીવ જે પરિણામથી કર્મનો બંધ કરે છે તે 'ભાવબંધ.' કર્મપ્રદેશ, પરમાણુઓ અને જીવનો અન્યોન્યપ્રવેશરૂપે સંબંધ થવો તે 'દ્રવ્યબંધ.'

પ્રકૃતિ, સ્થિતિ, અનુભાગ અને પ્રદેશ એમ ચાર પ્રકારનો બંધ છે. પ્રકૃતિ અને પ્રદેશબંધ યોગથી થાય છે. સ્થિતિ તથા અનુભાગબંધ કષાયથી થાય છે.

આસ્રવને રોકી શકે એવો ચૈતન્યસ્વભાવ તે 'ભાવસંવર' અને તેથી દ્રવ્યાસ્રવને રોકે તે 'દ્રવ્યસંવર' બીજો છે. વ્રત, સમિતિ, ગુપ્તિ, ધર્મ, અનુપ્રેક્ષા અને પરિષહજય એમ ચારિત્રના ઘણા પ્રકાર તે 'ભાવસંવર'ના વિશેષ જાણવા.

તપશ્ચર્યાએ કરીને જે કાળે કર્મના પુદ્ગલોએ રસ ભોગવી લીધો તે 'ભાવનિર્જરા.' તે પુદ્ગલપરમાણુઓનું આત્મપ્રદેશથી ખરી પડવું તે 'દ્રવ્યનિર્જરા.'

* આ લેખ 'બૃહદ્‌દ્રવ્યસંગ્રહ'ની ગાથા ... થી ...ના અનુવાદરૂપે જણાય છે. સંશોધક.

સર્વ કર્મનો ક્ષયથવારૂપ આત્મસ્વભાવ તે 'ભાવમોક્ષ.' કર્મવર્ગણાથી આત્મ-
પ્રનું જૂદું થઈ જવું તે 'દ્રવ્યમોક્ષ.'

શુભ અને અશુભ ભાવને લીધે પુણ્ય અને પાપ જીવને હોય છે. શાતા,
માયુષ, શુભનામ અને ઉચ્ચગોત્રનો હેતુ 'પુણ્ય' છે. 'પાપ'થી તેથી વિપરીત થાય છે.

સમ્યક્‌દર્શન, સમ્યક્‌જ્ઞાન અને સમ્યક્‌ચારિત્ર મોક્ષનાં કારણ છે. 'વ્યવહાર' અને
શ્ચય' નયથી તે ત્રણે છે. 'નિશ્ચય'થી આત્મા એ ત્રણેમય છે.

આત્માને છોડીને એ ત્રણે રત્ન બીજાં કોઈ પણ દ્રવ્યમાં વર્તતાં નથી, તેટલા માટે
ત્મા એ ત્રણેમય છે; અને તેથી મોક્ષકારણ પણ આત્મા જ છે.

જીવાદિ તત્ત્વોપ્રત્યે આસ્થારૂપ આત્મસ્વભાવ તે 'સમ્યક્‌દર્શન.' માઠા આગ્રહથી
ત તે 'સમ્યક્‌જ્ઞાન.'

સંશય વિપર્યય અને ભ્રાંતિથી રહિત આત્મસ્વરૂપ અને પરસ્વરૂપને યથાર્થપણે
ણ કરી શકે તે 'સમ્યક્‌જ્ઞાન.' સાકારોપયોગરૂપ તેના ઘણા ભેદ છે.

ભાવોનું સામાન્યસ્વરૂપ જે ઉપયોગ ગ્રહણ કરી શકે તે 'દર્શન.' 'દર્શન' શબ્દ
ાના અર્થમાં પણ વપરાય છે; એમ આગમમાં કહ્યું છે.

છદ્મસ્થને પ્રથમ દર્શન અને પછી જ્ઞાન થાય છે. કેવળી ભગવાનને બન્ને સાથે
ય છે.

અશુભભાવથી નિવૃત્તિ અને શુભભાવમાં પ્રવૃત્તિ તે 'ચારિત્ર.' વ્યવહારનયથી
'ચારિત્રવ્રત' સમિતિગુપ્તિરૂપે શ્રી વીતરાગોએ કહ્યું છે.

સંસારના મૂળ હેતુઓનો વિશેષ નાશ કરવાને અર્થે બાહ્ય અને અંતરંગ ક્રિયાનો
નીપુરુષને નિરોધ થાય તેનું નામ 'પરમ સમ્યક્‌ચારિત્ર' વીતરાગોએ કહ્યું છે.

મોક્ષના હેતુરૂપ એ બન્ને ચારિત્ર ધ્યાનથી અવશ્ય મુનિઓ પામે છે, તેટલા
ટે પ્રયત્નવાન ચિત્તથી ધ્યાનનો ઉત્તમ અભ્યાસ કરો.

જો તમે સ્થિરતા ઇચ્છતા હો તો પ્રિય અથવા અપ્રિય વસ્તુમાં મોહ ન કરો,
ા ન કરો, દ્વેષ ન કરો. અનેક પ્રકારના ધ્યાનની પ્રાપ્તિને અર્થે પાંત્રિશ, સોલ, છ,
ચ, ચાર, બે, અને એક એમ પરમેષ્ટિપદના વાચક છે તેનું જપપૂર્વક ધ્યાન કરો.
શેષ સ્વરૂપ શ્રી ગુરુના ઉપદેશથી જાણવું યોગ્ય છે. [અપૂર્ણ]

૮૦] [૬૭૪-૯] [સ. નિ. ૧૯૫૩.

ૐ નમઃ

સર્વ દુઃખનો આત્યંતિક અભાવ અને પરમ અવ્યાબાધ સુખની પ્રાપ્તિ એ જ
ક્ષ છે. અને તે જ 'પરમહિત' છે. વીતરાગસન્માર્ગ તેનો સદુપાય છે. તે સન્માર્ગનો
પ્રમાણે સંક્ષેપ છે:—

સમ્યક્‌દર્શન, સમ્યક્‌જ્ઞાન, અને સમ્યક્‌ચારિત્રની એકત્રતા તે 'મોક્ષમાર્ગ' છે. સર્વજ્ઞના
નમાં ભાસ્યમાન તત્ત્વોની સમ્યક્‌પ્રતીતિ થવી તે 'સમ્યક્‌દર્શન' છે. તે તત્ત્વનો બોધ
ો તે 'સમ્યક્‌જ્ઞાન' છે. ઉપાદેય તત્ત્વનો અભ્યાસ થવો તે 'સમ્યક્‌ચારિત્ર' છે. શુદ્ધ-
ત્મપદસ્વરૂપ એવા વીતરાગપદમાં સ્થિતિ થવી તે એ ત્રણની એકત્રતા છે. સર્વજ્ઞ-
, નિર્ગ્રંથગુરુ અને સર્વજ્ઞોપદિષ્ટ ધર્મની પ્રતીતિથી તત્ત્વપ્રતીતિ પ્રાપ્ત થાય છે.

સર્વ જ્ઞાનાવરણ, દર્શનાવરણ, સર્વ મોહ અને સર્વ વીર્યાદિ અંતરાયનો ક્ષય
ાથી આત્માનો 'સર્વજ્ઞવીતરાગસ્વભાવ' પ્રગટે છે. નિર્ગ્રંથપદના અભ્યાસનો ઉત્તરોત્તર
ર તેનો માર્ગ છે. તેનું રહસ્ય 'સર્વજ્ઞોપદિષ્ટ ધર્મ' છે.

[૫૭૮] [૬૯૪-૧૦] [સ.નિ. ૧૯૫૩.

સર્વજ્ઞે કહેલું ગુરૂ ઉપદેશથી આત્માનું સ્વરૂપ જાણીને સુપ્રતીત કરીને તેનું ધ્યાન કરો. જેમ જેમ ધ્યાનવિશુદ્ધિ તેમ તેમ જ્ઞાનાવરણીયનો ક્ષય થશે. પોતાની કલ્પનાથી તે ધ્યાન સિદ્ધ થતું નથી.

જ્ઞાનમય આત્મા જેમને પરમોત્કૃષ્ટ ભાવે પ્રાપ્ત થયો, અને જેમણે પરદ્રવ્યમાત્ર ત્યાગ કર્યું છે, તે દેવને નમન હો ! નમન હો !

બાર પ્રકારના નિદાનરહિત તપથી કર્મની નિર્જરા વૈરાગ્યભાવનાભાવિત, અહંભાવરહિત એવા જ્ઞાનીને થાય છે. તે નિર્જરા પણ બે પ્રકારની જાણવી:-(૧) સ્વકાલપ્રાપ્ત, અને (૨) તપથી. પહેલી ચારે ગતિમાં થાય છે, બીજી વ્રતધારીને જ હોય છે. જેમ જેમ ઉપશમની વૃદ્ધિ થાય તેમ તેમ તપ કરવાથી કર્મની ઘણી નિર્જરા થાય. તે નિર્જરાનો ક્રમ કહે છે. મિથ્યાદર્શનમાં વર્ત્તતો પણ થોડા વખતમાં ઉપશમ-સમ્યક્દર્શન પામવાનો છે એવા જીવ કરતાં અસંયત સમ્યક્દષ્ટિને અસંખ્યાતગુણ નિર્જરા, તેથી દેશવિરતિ, તેથી સર્વવિરતિ જ્ઞાનીને, તેથી [અપૂર્ણ]

[૫૭૯] [૬૯૪-૧૧] [સ.નિ. ૧૯૫૩.

હે જીવ ! આટલો બધો પ્રમાદ શો ?

શુદ્ધ આત્મપદની પ્રાપ્તિને અર્થે વીતરાગ સન્માર્ગની ઉપાસના કર્ત્તવ્ય છે.

સર્વજ્ઞદેવ.
નિર્ગ્રંથ ગુરુ.
દયા મુખ્ય ધર્મ.
} શુદ્ધ આત્મદૃષ્ટિ થવાનાં અવલંબન છે.

સર્વજ્ઞે અનુભવેલો એવો શુદ્ધઆત્મપ્રાપ્તિનો ઉપાય શ્રી ગુરુવડે જાણીને તેનું રહસ્ય ધ્યાનમાં લઈને આત્મપ્રાપ્તિ કરો.

યથાજાતિ લિંગ સર્વ વિરતિધર્મ. દ્વાદશવિધ દેશવિરતિધર્મ.

દ્રવ્યાનુયોગ સુસિદ્ધ–સ્વરૂપદૃષ્ટિ થતાં. ચરણાનુયોગ સુસિદ્ધ–પદ્ધતિવિવાદ શાંત કરતાં. કરણાનુયોગ સુસિદ્ધ–સુપ્રતીતદૃષ્ટિ થતાં. ધર્મકથાનુયોગ સુસિદ્ધ–બાલબોધહેતુ સમજાવતાં.

[૫૮૦] [૬૯૪-૧૨] [સ. નિ. ૧૯૫૩.

(૧)	(૨)	(૧)	(૨)
મોક્ષમાર્ગનું અસ્તિત્વ.	પ્રમાણ.	નિર્જરા.	આગમ.
આપ્ત.	નય.	બંધ.	સંયમ.
ગુરુ.	અનેકાંત.	મોક્ષ.	વર્ત્તમાનકાળ.
ધર્મ.	લોક.	જ્ઞાન.	ગુણસ્થાનક.
ધર્મની યોગ્યતા.	અલોક.	દર્શન.	દ્રવ્યાનુયોગ.
કર્મ.	અહિંસા.	ચારિત્ર.	કારણાનુયોગ.
જીવ.	સત્ય.	તપ.	ચરણાનુયોગ.
અજીવ.	અસત્ય.	દ્રવ્ય.	ધર્મકથાનુયોગ.
પુણ્ય.	બ્રહ્મચર્ય.	ગુણ.	મુનિત્વ.
પાપ.	અપરિગ્રહ.	પર્યાય.	ગૃહધર્મ.
આશ્રવ.	આજ્ઞા.	સંસાર.	પરિષહ.
સંવર.	વ્યવહાર.	એકેંદ્રિયનું અસ્તિત્વ.	ઉપસર્ગ.

[૫૪૩] [૭૭૦] [સ.નિ. ૧૯૫૩-૫૪.

ॐ સર્વજ્ઞાય નમઃ નમઃ સદ્ગુરવે

પંચાસ્તિકાય

૧ સો ઇન્દ્રોએ વંદનિક, ત્રણ લોકને કલ્યાણકારી, મધુર અને નિર્મળ જેનાં વાક્ય છે, અનંત જેના ગુણો છે, જેમણે સંસારનો પરાજય કર્યો છે એવા ભગવાન સર્વજ્ઞ વીતરાગને નમસ્કાર.

૨ સર્વજ્ઞ મહામુનિના મુખથી ઉત્પન્ન થયેલું અમૃત (આ શાસ્ત્ર), ચાર ગતિથી જીવને મુક્ત કરી નિર્વાણ પ્રાપ્ત કરાવનાર એવાં આગમને નમન કરીને, કહું છું તે શ્રવણ કરો.

૩ પાંચ અસ્તિકાયના સમૂહરૂપ અર્થસમયને સર્વજ્ઞ વીતરાગદેવે 'લોક' કહ્યો છે. તેથી ઉપરાંત માત્ર આકાશરૂપ અનંત એવો 'અલોક' છે.

૪ 'જીવ,' 'પુદ્ગલસમૂહ,' 'ધર્મ,' 'અધર્મ,' તેમ જ 'આકાશ,' એ પદાર્થો પોતાના અસ્તિત્વમાં નિયમથી રહ્યા છે. પોતાની સત્તાથી અભિન્ન છે, અને અનેકપ્રદેશાત્મક છે.

૫ અનેક ગુણ અને પર્યાયસહિત જેનો અસ્તિત્વસ્વભાવ છે તે 'અસ્તિકાય.' તેનાથી ત્રૈલોક્ય ઉત્પન્ન થાય છે.

૬ તે અસ્તિકાય ત્રણે કાળે ભાવપણે પરિણામી છે, અને પરાવર્તન જેનું લક્ષણ છે એવા કાળસહિત છએ 'દ્રવ્યસંજ્ઞાને' પામે છે.

૭ એ દ્રવ્યો એક બીજામાં પ્રવેશ કરે છે, એકમેકને અવકાશ આપે છે, એકમેક મળી જાય છે, અને જૂદાં પડે છે; પણ પોતપોતાના સ્વભાવનો ત્યાગ કરતાં નથી.

૮ સત્તાસ્વરૂપે સર્વ પદાર્થ એકત્વવાળા છે. તે સત્તા અનંત પ્રકારના સ્વભાવવાળી છે; ઉત્પાદવ્યયધ્રુવત્વવાળી સામાન્ય વિશેષાત્મક છે.

૯ દ્રવ્યનું લક્ષણ સત્ છે, જે ઉત્પાદવ્યયધ્રુવતાસહિત છે; ગુણ પર્યાયના આશ્રયરૂપ છે, એમ સર્વજ્ઞદેવ કહે છે.

૧૦ દ્રવ્યની ઉત્પત્તિ અને વિનાશ થતો નથી; તેનો 'અસ્તિ' સ્વભાવ જ છે. ઉત્પાદ, વ્યય અને ધ્રુવત્વ પર્યાયને લઈને છે.

૧૧ પોતાના સદ્ભાવ પર્યાયને દ્રવે છે, તે તે ભાવે પરિણમે છે તે માટે દ્રવ્ય કહીએ છીએ, જે પોતાની સત્તાથી અનન્ય છે.

૧૨ પર્યાયથી રહિત દ્રવ્ય ન હોય, દ્રવ્યવિના પર્યાય ન હોય, બન્ને અનન્યભાવથી છે એમ મહામુનિઓ કહે છે.

૧૩ દ્રવ્યવિના ગુણ ન હોય, અને ગુણવિના દ્રવ્ય ન હોય; બન્નેનો (દ્રવ્ય અને ગુણનો) અભિન્ન ભાવ તેથી છે.

૧૪ 'સ્યાત્ [1]અસ્તિ,' 'સ્યાત્ [2]નાસ્તિ,' 'સ્યાત્ [3]અસ્તિ નાસ્તિ,' 'સ્યાત્ [4]અવક્તવ્યં,' 'સ્યાત્ [5]અસ્તિ અવક્તવ્યં,' 'સ્યાત્ [6]નાસ્તિ અવક્તવ્યં,' 'સ્યાત્ [7]અસ્તિ નાસ્તિ અવ્યક્તં' એમ વિવિક્ષાને લઈને દ્રવ્યના સાત ભંગ થાય છે.

૧૫ ભાવનો નાશ થતો નથી, અને અભાવની ઉત્પત્તિ થતી નથી. ઉત્પાદ, વ્યય ગુણ પર્યાયના સ્વભાવથી થાય છે.

૧૬ જીવ આદિ પદાર્થો છે. જીવનો ગુણ ચૈતન્ય-ઉપયોગ છે. દેવ, મનુષ્ય, નારક, તિર્યંચાદિ તેના અનેક પર્યાયો છે.

૧૭ મનુષ્યપર્યાય નાશ પામેલો એવો જીવ તે દેવ અથવા બીજે સ્થળે ઉત્પન્ન થાય છે. બન્ને સ્થળે જીવભાવ ધ્રુવ છે. તે નાશ પામીને કંઈ બીજો થતો નથી.

૧૮ જે જીવ જન્મ્યો હતો; તે જ જીવ નાશ પામ્યો. વસ્તુત્વે તો તે જીવ ઉત્પન્ન થયો નથી, અને નાશ પણ થયો નથી. ઉત્પન્ન અને નાશ દેવત્વ, મનુષ્યત્વનો થાય છે.

૧૯ એમ સત્નો વિનાશ, અને અસત્ જીવની ઉત્પત્તિ છે. જીવને દેવત્વ, મનુષ્યત્વાદિ પર્યાય ગતિનામકર્મથી હોય છે.

૨૦ જ્ઞાનાવરણીય આદિ કર્મભાવો જીવે સુદૃઢ(અવગાઢ)પણે બાંધ્યા છે; તેનો અભાવ કરવાથી પૂર્વે નહીં થયેલો એવો તે 'સિદ્ધભગવાન્' થાય.

૨૧ એમ ભાવ, અભાવ ભાવાભાવ અને અભાવભાવથી ગુણપર્યાયસહિત જીવ સંસારમાં પરિભ્રમણ કરે છે.

૨૨ જીવ, પુદ્ગલસમૂહ, અને આકાશ તેમ જ બીજા અસ્તિકાય કોઈના કરેલા નથી, સ્વરૂપથી જ અસ્થિત્વવાળા છે; અને લોકના કારણભૂત છે.

૨૩ સદ્ભાવ સ્વભાવવાળાં જીવ અને પુદ્ગલના પરાવર્તનપણાથી ઓળખાતો એવો નિશ્ચયકાળ કહ્યો છે.

૨૪ તે કાળ પાંચ વર્ણ, પાંચ રસ, બે ગંધ અને આઠ સ્પર્શથી રહિત છે, અગુરુ-લઘુ છે, અમૂર્ત્ત છે, અને વર્ત્તનાલક્ષણવાળો છે.

૨૫ સમય, નિમેષ, કાષ્ઠા, કલા, નાલી, મુહૂર્ત્ત, દિવસ, રાત્રિ, માસ, ઋતુ અને સંવત્સરાદિ તે વ્યવહારકાળ છે.

૨૬ કાળનાં કોઈ પણ પરિણામ (માપ) વિના બહુ કાળ, થોડો કાળ એમ કહી શકાય નહીં. તેની મર્યાદા પુદ્ગલદ્રવ્યવિના થતી નથી, તેથી કાળને પુદ્ગલદ્રવ્યથી ઉત્પન્ન થવાપણું કહીએ છીએ.

૨૭ જીવત્વવાળો, જાણનાર, ઉપયોગવાળો, પ્રભુ, કર્ત્તા, ભોક્તા, દેહપ્રમાણ, વસ્તુતાએ અમૂર્ત્ત અને કર્માવસ્થામાં મૂર્ત્ત એવો જીવ છે.

૨૮ કર્મમલથી સર્વ પ્રકારે મુક્ત થવાથી ઊર્ધ્વ લોકાંતને પ્રાપ્ત થઈ તે સર્વજ્ઞ સર્વદર્શી ઇન્દ્રિયથી પર એવું અનંતસુખ પામે છે.

૨૯ પોતાના સ્વાભાવિક ભાવને લીધે આત્મા સર્વજ્ઞ અને સર્વદર્શી થાય છે, અને પોતાનાં કર્મથી મુક્ત થવાથી અનંતસુખ પામે છે.

૩૦ બળ, ઇન્દ્રિય, આયુષ્ અને ઉચ્છ્વાસ એ ચાર પ્રાણવડે જે ભૂતકાળે જીવતો હતો, વર્ત્તમાનકાળે જીવે છે, અને ભવિષ્યકાળે જીવશે તે 'જીવ.'

૩૧ અનંત અગુરુલઘુ ગુણથી નિરંતર પરિણમેલા અનંત જીવો છે. અસંખ્યાત પ્રદેશપ્રમાણ છે. કોઈક જીવો લોકપ્રમાણ અવગાહનાને પામ્યા છે.

૩૨ કોઈક જીવો તે અવગાહનાને પામ્યા નથી. મિથ્યાદર્શન, કષાય અને યોગ-સહિત અનંત એવા સંસારી જીવો છે. તેથી રહિત એવા અનંત સિદ્ધ છે.

૩૩ જેમ પદ્મરાગ નામનું રત્ન દૂધમાં નાંખ્યું હોય તો તે દૂધના પરિમાણપ્રમાણે પ્રભાસે છે, તેમ દેહને વિષે સ્થિત એવો આત્મા તે માત્ર દેહપ્રમાણ પ્રકાશક-વ્યાપક-છે.

૩૪ એક કાયામાં સર્વ અવસ્થામાં જેમ તેનો તે જ જીવ છે, તેમ સર્વત્ર સંસાર-અવસ્થામાં પણ તેનો તે જ જીવ છે. અધ્યવસાયવિશેષથી કર્મરૂપી રજોમલથી તે જીવ મલીન થાય છે.

૩૫ જેને પ્રાણધારણપણું નથી, તેનો જેને સર્વથા અભાવ થયો છે, તે દેહથી ભિન્ન અને વચનથી અગોચર જેમનું સ્વરૂપ છે એવા 'સિદ્ધ' છે.

૩૬ વસ્તુદૃષ્ટિથી જોઈએ તો સિદ્ધપદ ઉત્પન્ન થતું નથી, કેમકે તે કોઈ બીજા પદાર્થથી ઉત્પન્ન થતું કાર્ય નથી, તેમ તે કોઈ પ્રત્યે કારણરૂપ પણ નથી, કેમકે અન્ય સંબંધે તેની પ્રવૃત્તિ નથી.

૩૭ શાશ્વત, અશાશ્વત, ભવ્ય, અભવ્ય, શૂન્ય, અશૂન્ય, વિજ્ઞાન અને અવિજ્ઞાન એ ભાવ જો મોક્ષમાં જીવનું અસ્તિત્વ ન હોય તો કોને હોય?

૩૮ કોઈએક જીવો કર્મનું ફળ વેદે છે, કોઈએક જીવો કર્મબંધકર્તૃત્વ વેદે છે; અને કોઈએક જીવો માત્ર શુદ્ધ જ્ઞાનસ્વભાવ વેદે છે; એમ વેદકભાવથી જીવરાશિના ત્રણ ભેદ છે.

૩૯ સ્થાવરકાયના જીવો પોતપોતાનાં કરેલાં કર્મોનું ફળ વેદે છે. ત્રસ જીવો કર્મબંધચેતના વેદે છે, અને પ્રાણથી રહિત એવા અતીંદ્રિય જીવો શુદ્ધજ્ઞાનચેતના વેદે છે.

૪૦ ઉપયોગ જ્ઞાન અને દર્શન એમ બે પ્રકારનો છે. જીવને સર્વકાળ તે અનન્યભૂતપણે જાણવો.

૪૧ મતિ, શ્રુત, અવધિ, મનઃપર્યવ અને કેવળ એમ જ્ઞાનના પાંચ ભેદ છે. કુમતિ, કુશ્રુત, અને વિભંગ એમ અજ્ઞાનના ત્રણ ભેદ છે. એ બધા જ્ઞાનોપયોગના ભેદ છે.

૪૨ ચક્ષુદર્શન, અચક્ષુદર્શન, અવધિદર્શન અને અવિનાશી અનંત એવું કેવળ-દર્શન એમ દર્શનોપયોગના ચાર ભેદ છે.

૪૩ આત્માને જ્ઞાનગુણનો સંબંધ છે, અને તેથી આત્મા જ્ઞાની છે એમ નથી; પરમાર્થથી બન્નેનું અભિન્નપણું જ છે.

૪૪ જો દ્રવ્ય જૂદું હોય અને ગુણ પણ જૂદા હોય તો એક દ્રવ્યના અનંત દ્રવ્ય થઈ જાય; અથવા દ્રવ્યનો અભાવ થાય.

૪૫ દ્રવ્ય અને ગુણ અનન્યપણે છે; બન્નેમાં પ્રદેશભેદ નથી. દ્રવ્યના નાશથી ગુણનો નાશ થાય, અને ગુણના નાશથી દ્રવ્યનો નાશ થાય એવું એકપણું છે.

૪૬ વ્યપદેશ (કથન), સંસ્થાન, સંખ્યા અને વિષય એ ચાર પ્રકારની વિવિક્ષાથી દ્રવ્ય ગુણના ઘણા ભેદ થઈ શકે; પણ પરમાર્થનયથી એ ચારેનો અભેદ છે.

૪૭ પુરુષની પાસે ધન હોય તેનું ધનવંત એવું નામ કહેવાય; તેમ આત્માની પાસે જ્ઞાન છે તેથી જ્ઞાનવંત એવું નામ કહેવાય છે. એમ ભેદ અભેદનું સ્વરૂપ છે. જે સ્વરૂપ બન્ને પ્રકારથી તત્ત્વજ્ઞો જાણે છે.

૪૮ આત્મા અને જ્ઞાનનો સર્વથા ભેદ હોય તો બન્ને અચેતન થાય, એમ વીતરાગ સર્વજ્ઞનો સિદ્ધાંત છે.

૪૯ જ્ઞાનનો સંબંધ થવાથી આત્મા જ્ઞાની થાય છે એવો સંબંધ માનવાથી આત્મા અને અજ્ઞાન (જડત્વ)નો એકયભાવ થવાનો પ્રસંગ આવે.

૫૦ સમવર્તિત્વ સમવાય અપૃથક્ભૂત અને અપૃથક્સિદ્ધ છે; માટે દ્રવ્ય અને ગુણનો સંબંધ વીતરાગોએ અપૃથક્સિદ્ધ કહ્યો છે.

૫૧ વર્ણ, રસ, ગંધ અને સ્પર્શ એ ચાર વિશેષ પરમાણુદ્રવ્યથી અનન્યપણે છે. વ્યવહારથી તે પુદ્ગલદ્રવ્યથી ભેદપણે કહેવાય છે.

૫૨ તેમ જ દર્શન અને જ્ઞાન પણ જીવથી અનન્યભૂત છે. વ્યવહારથી તેનો આત્માથી ભેદ કહેવાય છે.

૫૩ આત્મા (વસ્તુપણે) અનાદિ અનંત છે, અને સંતાનની અપેક્ષાએ સાદિસાંત પણ છે, તેમ સાદિઅનંત પણ છે. પાંચ ભાવના પ્રાધાન્યપણાથી તે તે ભંગ છે. સદ્ભાવથી જીવદ્રવ્ય અનંત છે.

૫૪ એમ સતનો વિનાશ અને અસત્ જીવનો ઉત્પાદ, પરસ્પર વિરુદ્ધ છતાં જેમ અવિરોધપણે સિદ્ધ છે તેમ સર્વજ્ઞ વીતરાગદેવે કહ્યો છે.

૫૫ નારક, તિર્યંચ્, મનુષ્ય અને દેવ એ નામકર્મની પ્રકૃતિ સતનો નાશ અને અસતભાવનો ઉત્પાદ કરે છે.

૫૬ ઉદય, ઉપશમ, ક્ષાયક, ક્ષયોપશમ અને પારિણામિક ભાવથી જીવના ગુણોનું બહુ વિસ્તીર્ણપણું છે.

૫૭ દ્રવ્યકર્મનું નિમિત્ત પામીને ઉદયાદિક ભાવે જીવ પરિણમે છે; ભાવકર્મનું નિમિત્ત પામીને દ્રવ્યકર્મ પરિણમે છે. કોઈ કોઈના ભાવના કર્ત્તા નથી; તેમ કર્ત્તાવિના થયાં નથી.

૫૮ સર્વ પોતપોતાનો સ્વભાવ કરે છે; તેમ આત્મા પણ પોતાના જ ભાવનો કર્ત્તા છે; પુદ્ગલકર્મનો આત્મા કર્ત્તા નથી; એ વીતરાગનાં વાક્ય સમજવાયોગ્ય છે.

૫૯ કર્મ જો કર્મ કરે, અને આત્મા આત્મત્વ જ કરે, તો પછી તેનું ફળ કોણ ભોગવે? અને તે ફળ કર્મ કોને આપે?

૬૦ કર્મ પોતાના સ્વભાવાનુસાર યથાર્થ પરિણમે છે. જીવ પોતાના સ્વભાવાનુસાર તેમ ભાવકર્મને કરે છે.

૬૧ સંપૂર્ણ લોક પૂર્ણઅવગાઢપણે પુદ્ગલસમૂહથી ભર્યો છે.—સૂક્ષ્મ અને બાદર એવા વિવિધપ્રકારના અનંત સ્કંધોથી.

૬૨ આત્મા જ્યારે ભાવકર્મરૂપ પોતાનો સ્વભાવ કરે છે, ત્યારે ત્યાં રહેલાં પુદ્ગલપરમાણુઓ પોતાના સ્વભાવને લીધે કર્મભાવને પ્રાપ્ત થાય છે; અને એક બીજાં એકક્ષેત્રાવગાહપણે અવગાઢતા પામે છે.

૬૩ કોઈ કર્ત્તા નહીં છતાં પુદ્ગલદ્રવ્યથી જેમ ઘણા સ્કંધોની ઉત્પત્તિ થાય છે, તેમ કર્મપણે પણ સ્વાભાવિકપણે પુદ્ગલદ્રવ્ય પરિણમે છે એમ જાણવું.

૬૪ જીવ અને પુદ્ગલસમૂહ અરસ્પરસ મજબુત અવગ્રાહિત છે. યથાકાળે ઉદય થયે તેથી જીવ સુખદુ:ખરૂપ ફળ વેદે છે.

૬૫ તેથી કર્મભાવનો કર્ત્તા જીવ છે અને ભોક્તા પણ જીવ છે. વેદક ભાવને લીધે કર્મફળ તે અનુભવે છે.

૬૬ એમ કર્ત્તા અને ભોક્તા આત્મા પોતાના ભાવથી થાય છે. મોહથી સારી રીતે આચ્છાદિત એવો તે જીવ સંસારમાં પરિભ્રમણ કરે છે.

૬૭ (મિથ્યાત્વ) મોહનો ઉપશમ થવાથી અથવા ક્ષય થવાથી વીતરાગના કહેલા માર્ગને પ્રાપ્ત થયેલો એવો ધીર, શુદ્ધ જ્ઞાનાચારવંત નિર્વાણપુર પ્રત્યે જાય છે.

૬૮ ૬૯ એક પ્રકારથી, બે પ્રકારથી, ત્રણ પ્રકારથી, ચાર ગતિના પ્રકારથી, પાંચ ગુણોની મુખ્યતાથી, છકાયના પ્રકારથી, સાત ભંગના ઉપયોગપણાથી, આઠ ગુણ અથવા આઠ કર્મરૂપ ભેદથી, નવ તત્ત્વથી, અને દશસ્થાનકથી જીવનું નિરૂપણ છે.

૭૦ પ્રકૃતિબંધ, સ્થિતિબંધ, અનુભાગબંધ અને પ્રદેશબંધથી સર્વથા મુક્ત થવાથી જીવ ઊર્ધ્વગમન કરે છે. સંસાર અથવા કર્માવસ્થામાં વિદિશાવિના બીજી દિશાઓમાં જીવ ગમન કરે છે.

૭૧ સ્કંધ, સ્કંધદેશ, સ્કંધપ્રદેશ અને પરમાણુ એમ પુદ્ગલ અસ્તિકાય ચાર પ્રકારે જાણવો.

૭૨ સકળ સમસ્ત તે 'સ્કંધ' તેનું અર્ધ તે 'દેશ' તેનું અર્ધ તે 'પ્રદેશ' અને અવિભાગી તે 'પરમાણુ.'

૭૩ બાદર અને સૂક્ષ્મ પરિણામ પામવાયોગ્ય સ્કંધમાં પૂરણ (પૂરાવાનો), ગલન (ગળવાનો, છૂટાં પડી જવાનો) સ્વભાવ જેનો છે તેથી પરમાણુ પુદ્ગલના નામથી ઓળખાય છે. તેના ૭ ભેદ છે, જેનાથી ત્રૈલોક્ય ઉત્પન્ન થાય છે.

૭૪ સર્વ સ્કંધનું છેલામાં છેલું કારણ પરમાણુ છે. તે સત્, અસત્, એક અવિભાગી અને મૂર્ત્ત હોય છે.

૭૫ વિવિક્ષાએ કરીને મૂર્ત્ત, ચાર ધાતુનું કારણ જે છે તે પરમાણુ જાણવાયોગ્ય છે; તે પરિણામી છે, પોતે અશબ્દ છે, પણ શબ્દનું કારણ છે.

૭૬ સ્કંધથી શબ્દ ઉત્પન્ન થાય છે. અનંત પરમાણુઓના મેલાપ-તેનો સંઘાત સમૂહ-તેનું નામ 'સ્કંધ.' તે સ્કંધો પરસ્પર સ્પર્શાવાથી (અથડાવાથી) નિશ્ચય કરીને 'શબ્દ' ઉત્પન્ન થાય છે.

૭૭ તે પરમાણુ નિત્ય છે, પોતાના રૂપાદિ ગુણોને અવકાશ (આધાર) આપે છે, પોતે એક પ્રદેશી હોવાથી એક પ્રદેશથી ઉપરાંત અવકાશને પ્રાપ્ત થતો નથી, બીજા દ્રવ્યને અવકાશ (આકાશની પેઠે) આપતો નથી, સ્કંધના ભેદનું કારણ છે; સ્કંધના ખંડનું કારણ છે, સ્કંધનો કર્ત્તા છે, કાળના પરિમાણ (માપ), સંખ્યા (ગણના)નો હેતુ છે.

૭૮ એક રસ, એક વર્ણ, એક ગંધ અને બે સ્પર્શ, શબ્દની ઉત્પત્તિનું કારણ, અને એકપ્રદેશાત્મકપણે અશબ્દ, સ્કંધપરિણમિત છતાં વ્યતિરિક્ત તે પરમાણુ જાણવો.

૭૯ ઇન્દ્રિયોએ કરી ઉપભોગ્ય, તેમ જ કાયા, મન અને કર્મ આદિ જે જે અનંત એવા મૂર્ત્ત પદાર્થો છે તે સર્વ પુદ્ગલદ્રવ્ય જાણવું.

૮૦ ધર્માસ્તિકાય અરસ, અવર્ણ, અગંધ, અશબ્દ અને અસ્પર્શ છે. સકળલોક-પ્રમાણ છે. અખંડિત, વિસ્તીર્ણ અને અસંખ્યાતપ્રદેશાત્મક દ્રવ્ય છે.

૮૧ અનંત, અગુરુલઘુગુણપણે તે નિરંતર પરિણમિત છે. ગતિક્રિયાયુક્તને કારણ-ભૂત છે; પોતે અકાર્ય છે; અર્થાત્ કોઈથી ઉત્પન્ન થયેલું તે દ્રવ્ય નથી.

૮૨ જેમ મત્સ્યની ગતિને જળ ઉપકાર કરે છે, તેમ જીવ અને પુદ્ગલ દ્રવ્યની ગતિને ઉપકાર કરે છે તે 'ધર્માસ્તિકાય' જાણવો.

૮૩ જેમ ધર્માસ્તિકાય દ્રવ્ય છે તેમ અધર્માસ્તિકાય પણ છે એમ જાણો. સ્થિતિ-ક્રિયાયુક્ત જીવ, પુદ્ગલને તે પૃથ્વીની પેઠે કારણભૂત છે.

૮૪ ધર્માસ્તિકાય અને અધર્માસ્તિકાયને લીધે લોક અલોકનો વિભાગ થાય છે. એ ધર્મ અને અધર્મ દ્રવ્ય પોત પોતાના પ્રદેશથી કરીને જૂદાં જૂદાં છે. પોતે હલન ચલન ક્રિયાથી રહિત છે; અને લોકપ્રમાણ છે.

૮૫ ધર્માસ્તિકાય જીવ પુદ્ગલને ચલાવે છે એમ નથી; જીવ પુદ્ગલ ગતિ કરે છે તેને સહાયક છે.

૮૬ સર્વ જીવોને તથા બાકીના પુદ્ગલોને સંપૂર્ણ અવકાશ આપે છે તેને 'લોકાકાશ' કહીએ છીએ.

૮૭ જીવ, પુદ્ગલસમૂહ, ધર્મ અને અધર્મ એ દ્રવ્યો લોકથી અનન્ય છે; અર્થાત્ લોકમાં છે; લોકથી બહાર નથી. આકાશ લોકથી પણ બહાર છે, અને તે અનંત છે. જેને 'અલોક' કહીએ છીએ.

૮૮ જો ગમન અને સ્થિતિનું કારણ આકાશ હોત તો ધર્મ અને અધર્મદ્રવ્યના અભાવને લીધે સિદ્ધભગવાનનું અલોકમાં પણ ગમન હોત.

૮૯ જે માટે સિદ્ધભગવાનનું સ્થાન ઊર્ધ્વલોકાંતે સર્વજ્ઞ વીતરાગદેવે કહ્યું છે; તેથી ગમન અને સ્થાનનું કારણ આકાશ નથી એમ જાણો.

૯૦ જો ગમનનો હેતુ આકાશ હોત અથવા સ્થાનનો હેતુ આકાશ હોત તો અલોકની હાનિ થાય અને લોકના અંતની વૃદ્ધિ પણ થાય.

૯૧ તેથી ધર્મ અને અધર્મ દ્રવ્ય ગમન તથા સ્થિતિનાં કારણ છે, પણ આકાશ તથી. આ પ્રમાણે લોકનો સ્વભાવ શ્રોતાજીવોપ્રત્યે સર્વજ્ઞ વીતરાગદેવે કહ્યો છે.

૯૨ ધર્મ, અધર્મ અને (લોક) આકાશ અપૃથક્ભૂત (એકક્ષેત્રાવગાહી) અને સરખાં પરિમાણવાળાં છે. નિશ્ચયથી ત્રણે દ્રવ્યની પૃથક્ ઉપલબ્ધિ છે. પોતપોતાની સત્તાથી રહ્યા છે. એમ એકતા અનેકતા છે.

૯૩ આકાશ, કાળ, જીવ, ધર્મ અને અધર્મ એ દ્રવ્યો મૂર્ત્તતારહિત છે, અને પુદ્ગલદ્રવ્ય મૂર્ત્ત છે. તેમાં જીવદ્રવ્ય ચેતન છે.

૯૪ જીવ અને પુદ્ગલ એક બીજાને ક્રિયાનાં સહાયક છે. બીજાં દ્રવ્યો (તે પ્રકારે) સહાયક નથી. જીવ પુદ્ગલદ્રવ્યનાં નિમિત્તથી ક્રિયાવાન હોય છે. કાળના કારણથી પુદ્ગલ અનેક સ્કંધપણે પરિણમે છે.

૯૫ જીવને જે ઇન્દ્રિયગ્રાહ્ય વિષય છે તે પુદ્ગલદ્રવ્ય મૂર્ત્ત છે; બાકીનાં અમૂર્ત્ત છે. મન પોતાના વિચારના નિશ્ચિતપણાથી બન્નેને જાણે છે.

૯૬ કાળ પરિણામથી ઉત્પન્ન થાય છે. પરિણામ કાળથી ઉત્પન્ન થાય છે. બન્નેનો એમ સ્વભાવ છે. 'નિશ્ચયકાળ'થી 'ક્ષણભંગુરકાળ' હોય છે.

૯૭ કાળ એવો શબ્દ સદ્ભાવનો બોધક છે, તેમાં એક નિત્ય છે, બીજો ઉત્પન્ન-વ્યયવાળો છે.

૯૮ એ કાળ, આકાશ, ધર્મ, અધર્મ અને પુદ્ગલ તથા જીવ એ બધાંને દ્રવ્ય એવી સંજ્ઞા છે. કાળને અસ્તિકાય એવી સંજ્ઞા નથી.

૯૯ એમ નિર્ગ્રંથનાં પ્રવચનનું રહસ્ય એવો આ પંચાસ્તિકાયના સ્વરૂપવિવેચનનો સંક્ષેપ તે જે યથાર્થપણે જાણીને રાગ અને દ્વેષથી મુક્ત થાય તે સર્વ દુ:ખથી પરિમુક્ત થાય.

૧૦૦ આ પરમાર્થને જાણીને જે મોહના હણનાર થયા છે અને જેણે રાગ દ્વેષને શાંત કર્યા છે તે જીવ સંસારની દીર્ઘ પરંપરાનો નાશ કરી શુદ્ધાત્મપદમાં લીન થાય.

ઇતિ પંચાસ્તિકાય પ્રથમ અધ્યાય.

ૐ જિનાય નમ: નમ: શ્રીસદ્ગુરવે

૧ મોક્ષના કારણ શ્રી ભગવાન્ મહાવીરને ભક્તિપૂર્વક મસ્તક નમાવી તે ભગવાનનો કહેલો પદાર્થપ્રભેદરૂપ મોક્ષનો માર્ગ કહું છું.

૨ દર્શન અને જ્ઞાન તેમ જ રાગદ્વેષથી રહિત એવું ચારિત્ર-સમ્યક્બુદ્ધિ-જેને પ્રાપ્ત થયેલ છે, એવા ભવ્યજીવનો મોક્ષમાર્ગ હોય.

૩ તત્ત્વાર્થની પ્રતીતિ તે 'સમ્યક્ત્વ,' તે ભાવોનું જાણવું તે 'જ્ઞાન,' વિષયમાર્ગપ્રત્યે શાંતભાવ થાવો તે 'ચારિત્ર.'

૪ 'જીવ,' 'અજીવ,' 'પુણ્ય,' 'પાપ,' 'આશ્રવ,' 'સંવર,' 'નિર્જરા,' 'બંધ' અને 'મોક્ષ' એ ભાવો તે 'તત્ત્વ' છે.

૫ 'સંસારસ્થ' અને 'સંસારરહિત' એમ બે પ્રકારના જીવો છે. બન્ને ચૈતન્યોપયોગ લક્ષણ છે. સંસારી દેહસહિત અને અસંસારી દેહરહિત જીવો છે.

૬ પૃથ્વી, પાણી, અગ્નિ, વાયુ અને વનસ્પતિ એ જીવસંશ્રિત છે. તે જીવોને મોહનું પ્રબળપણું છે અને સ્પર્શઇન્દ્રિયના વિષયનું તેને જ્ઞાન છે.

૭ તેમાં ત્રણ સ્થાવર છે. અલ્પ યોગવાળા અગ્નિ અને વાયુકાય તે ત્રસ છે. તે મનના પરિણામથી રહિત 'એકઇન્દ્રિય જીવો' જાણવા.

૮ એ પાંચે પ્રકારનો જીવસમૂહ મનપરિણામથી રહિત અને એકેંદ્રિય છે એમ સર્વજ્ઞે કહ્યું છે.

૯ ઈંડામાં જેમ પક્ષીનો ગર્ભ વધે છે, જેમ મનુષ્યગર્ભમાં મૂર્છાગત અવસ્થા છતાં જીવત્વ છે, તેમ 'એકેંદ્રિય જીવો' પણ જાણવા.

૧૦ શંબુક, શંખ, છીપ, કૃમિ એ આદિ જે જીવો રસ અને સ્પર્શને જાણે છે તે 'બેઇન્દ્રિય જીવો' જાણવા.

૧૧ જુ, માંકડ, કીડી, વીંછી આદિ અનેક પ્રકારના બીજા પણ કીડાઓ રસ, સ્પર્શ અને ગંધને જાણે છે; તે 'ત્રણઇન્દ્રિય જીવો' જાણવા.

૧૨ ડાંસ, મચ્છર, માખી, ભમરી, ભમરા, પતંગ આદિ રૂપ, રસ, ગંધ અને સ્પર્શને જાણે છે તે 'ચારઇન્દ્રિય જીવો' જાણવા.

૧૩ દેવ, મનુષ્ય, નારક, તિર્યંચ્ (જળચર, સ્થલચર અને ખેચર) તે વર્ણ, રસ, સ્પર્શ, ગંધ અને શબ્દને જાણે છે. જે બળવાન 'પાંચઇન્દ્રિયવાળા જીવો' છે.

૧૪ દેવતાના ચાર નિકાય છે. મનુષ્ય, કર્મ અને અકર્મ ભૂમીનાં એમ બે પ્રકારનાં છે. તિર્યંચ્‌ના ઘણા પ્રકાર છે; તથા નારકી તેની પૃથ્વીયોનિ જેટલી જાતિ છે તેટલી જાતિના છે.

૧૫ પૂર્વે બાંધેલું આયુષ્ ક્ષીણ થવાથી જીવ ગતિનામકર્મને લીધે આયુષ્ અને લેશ્યાના વશથી બીજા દેહમાં જાય છે.

૧૬ દેહાશ્રિત જીવોના સ્વરૂપનો એ વિચાર નિરૂપણ કર્યો; તેના 'ભવ્ય' અને 'અભવ્ય' એવા બે ભેદ છે. દેહરહિત એવા 'સિદ્ધભગવંતો' છે.

૧૭ જે સર્વ જાણે છે, દેખે છે, દુઃખ ભેદીને સુખ ઇચ્છે છે, શુભ અને અશુભને કરે છે અને તેનું ફળ ભોગવે છે તે 'જીવ' છે.

૧૮ આકાશ, કાળ, પુદ્ગલ અને ધર્મ—અધર્મ દ્રવ્યને વિષે જીવત્વગુણ નથી; તેને અચૈતન્ય કહીએ છીએ, અને જીવને સચૈતન્ય કહીએ છીએ.

૧૯ સુખદુઃખનું વેદન, હિતમાં પ્રવૃત્તિ, અહિતમાં ભીતિ તે ત્રણે કાળમાં જેને નથી તેને સર્વજ્ઞ મહામુનિઓ 'અજીવ' કહે છે.

૨૦ સંસ્થાન, સંઘાત, વર્ણ, રસ, સ્પર્શ, ગંધ અને શબ્દ એમ પુદ્ગલદ્રવ્યથી ઉત્પન્ન થતા ગુણ પર્યાયો ઘણા છે.

૨૧ અરસ, અરૂપ, અગંધ, અશબ્દ, અનિર્દિષ્ટ સંસ્થાન, અને વચનઅગોચર એવો જેનો ચૈતન્ય ગુણ છે તે 'જીવ' છે.

૨૨ જે નિશ્ચયકરી સંસારસ્થિત જીવ છે તેના બે પ્રકારનાં પરિણામ હોય છે. પરિણામથી કર્મ ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી સારી અને માઠી ગતિ થાય છે.

૨૩ ગતિની પ્રાપ્તિથી દેહ થાય છે, દેહથી ઇન્દ્રિયો અને ઇન્દ્રિયોથી વિષય ગ્રહણ થાય છે, અને તેથી રાગ-દ્વેષ ઉત્પન્ન થાય છે.

૨૪ સંસારચક્રવાલમાં તે ભાવે કરીને પરિભ્રમણ કરતાં જીવોમાં કોઈ જીવોનો સંસાર અનાદિસાંત છે, અને કોઈનો અનાદિઅનંત છે, એમ ભગવાન્ સર્વજ્ઞે કહ્યું છે.

૨૫ અજ્ઞાન, રાગ-દ્વેષ અને ચિત્તપ્રસન્નતા જે જે ભાવમાં વર્ત્તે છે, તેથી શુભ કે અશુભ પરિણામ થાય છે.

૨૬ જીવને શુભ પરિણામથી પુણ્ય થાય છે, અને અશુભ પરિણામથી પાપ થાય છે. તેનાથી શુભાશુભ પુદ્ગલના ગ્રહણરૂપ કર્મપણું પ્રાપ્ત થાય છે.

૨૭ તૃષાતુરને, ક્ષુધાતુરને, રોગીને અથવા બીજાં દુઃખી મનના જીવને તેનું દુઃખ મટાડવાના ઉપાયની ક્રિયા કરવામાં આવે તેનું નામ 'અનુકંપા.'

૨૮ ક્રોધ, માન, માયા અને લોભની મિઠાશ જીવને ક્ષોભ પમાડે છે અને પાપભાવની ઉત્પત્તિ કરે છે.

૨૯ ઘણા પ્રમાદવાળી ક્રિયા, ચિત્તની મલીનતા, ઇન્દ્રિયવિષયમાં લુબ્ધતા, બીજા જીવોને દુઃખ દેવું, તેનો અપવાદ બોલવો એ આદિ વર્ત્તનથી જીવ 'પાપ-આશ્રવ' કરે છે.

૩૦ ચાર સંજ્ઞા, કૃષ્ણાદિ ત્રણ લેશ્યા, ઇન્દ્રિયવશતા, આર્ત્ત અને રૌદ્ર-ધ્યાન, દુષ્ટભાવવાળી ધર્મક્રિયામાં મોહ એ 'ભાવ પાપ-આશ્રવ' છે.

૩૧ ઇન્દ્રિયો, કષાય અને સંજ્ઞાનો જય કરવાવાળો કલ્યાણકારી માર્ગ જીવને જે કાળે વર્ત્તે છે તે કાળે જીવને પાપ આશ્રવરૂપ છિદ્રનો નિરોધ છે એમ જાણવું.

૩૨ જેને સર્વ દ્રવ્ય પ્રત્યે રાગ, દ્વેષ તેમ જ અજ્ઞાન વર્ત્તતું નથી એવા સુખ-દુઃખનેવિષે સમાનદૃષ્ટિના ધણી નિર્ગ્રંથ મહાત્માને શુભાશુભ આશ્રવ નથી.

૩૩ યોગનો નિરોધ કરીને જે તપશ્ચર્યા કરે છે તે નિશ્ચય બહુ પ્રકારનાં કર્મોની 'નિર્જરા' કરે છે.

૩૪ જે સંયમીને જ્યારે યોગમાં પુણ્ય-પાપની પ્રવૃત્તિ નથી ત્યારે તેને શુભાશુભકર્મકર્તૃત્વનો 'સંવર' છે,–'નિરોધ' છે.

૩૫ જે આત્માર્થનો સાધનાર સંવરયુક્ત, આત્મસ્વરૂપ જાણીને તદ્રૂપ ધ્યાન કરે છે તે મહાત્મા સાધુ કર્મરજને ખંખેરી નાંખે છે.

૩૬ જેને રાગ-દ્વેષ તેમ જ મોહ અને યોગપરિણમન વર્તતાં નથી તેને શુભાશુભ કર્મને બાળીને ભસ્મ કરવાવાળો ધ્યાનરૂપી અગ્નિ પ્રગટે.

૩૭ દર્શનજ્ઞાનથી ભરપૂર, અન્ય દ્રવ્યના સંસર્ગથી રહિત એવું ધ્યાન નિર્જરાહેતુથી ધ્યાવે છે તે મહાત્મા 'સ્વભાવસહિત' છે.

૩૮ જે સંવરયુક્ત સર્વ કર્મની નિર્જરા કરતો છતો વેદનીય અને આયુષ્યકર્મથી રહિત થાય તે મહાત્મા તે જ ભવે 'મોક્ષ' પામે.

૩૯ જીવનો સ્વભાવ અપ્રતિહત જ્ઞાનદર્શન છે. તેનું અનન્યમય આચરણ (શુદ્ધ નિશ્ચયમય એવો સ્થિર સ્વભાવ) તે 'નિર્મલ ચારિત્ર' સર્વજ્ઞ વીતરાગદેવે કહ્યું છે.

૪૦ વસ્તુપણે આત્માનો સ્વભાવ નિર્મલ જ છે, ગુણ અને પર્યાય પરસમયપરિણામીપણે અનાદિથી પરિણમ્યા છે તે દૃષ્ટિથી અનિર્મલ છે. જો તે આત્મા સ્વસમયને પ્રાપ્ત થાય તો કર્મબંધથી રહિત થાય.

૪૧ જે પરદ્રવ્યને વિષે શુભ અથવા અશુભ રાગ કરે છે તે જીવ 'સ્વચારિત્ર'થી ભ્રષ્ટ છે અને 'પરચારિત્ર' આચરે છે એમ જાણવું.

૪૨ જે ભાવવડે આત્માને પુણ્ય અથવા પાપ આશ્રવની પ્રાપ્તિ થાય તે પ્રવર્ત્તમાન આત્મા પરચારિત્રમાં વર્ત્તે છે એમ વીતરાગ સર્વજ્ઞે કહ્યું છે.

૪૩ જે સર્વસંગમાત્રથી મુક્ત થઈ, અનન્યમયપણે આત્મસ્વભાવમાં સ્થિત છે, નિર્મલ જ્ઞાતા-દ્રષ્ટા છે તે 'સ્વચારિત્ર' આચરનાર જીવ છે.

૪૪ પરદ્રવ્ય પ્રત્યેના ભાવથી રહિત, નિર્વિકલ્પ જ્ઞાનદર્શનમય પરિણામી આત્મા છે તે સ્વચારિત્રાચરણ છે.

૪૫ સમ્યક્ત્વ, આત્મજ્ઞાન, અને રાગદ્વેષથી રહિત એવું ચારિત્ર, સમ્યક્બુદ્ધિ પ્રાપ્ત થયેલ છે જેને એવા ભવ્ય જીવનો મોક્ષમાર્ગ છે.

૪૬ આ તત્ત્વાર્થપ્રતીતિ તે 'સમ્યક્ત્વ.' તત્ત્વાર્થનું જ્ઞાન તે 'જ્ઞાન,' અને વિષયના વિમૂઢમાર્ગ પ્રત્યે શાંતભાવ તે 'ચારિત્ર.'

૪૭ ધર્માસ્તિકાયાદિના સ્વરૂપની પ્રતીતિ તે 'સમ્યક્ત્વ,' બાર અંગ અને પૂર્વનું જાણપણું તે 'જ્ઞાન,' તપશ્ચર્યાદિમાં પ્રવૃત્તિ તે 'વ્યવહાર-મોક્ષમાર્ગ' છે.

૪૮ તે તે સમાધિત આત્મા, આત્મા શિવાય જ્યાં અન્ય કિંચિત્ માત્ર કરતો નથી, માત્ર અનન્ય આત્મામય છે ત્યાં 'નિશ્ચય-મોક્ષમાર્ગ' સર્વજ્ઞ વીતરાગે કહ્યો છે.

૪૯ જે આત્મા આત્મસ્વભાવમય એવાં જ્ઞાનદર્શનને અનન્યમય આચરે છે, તેને તે નિશ્ચય જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્ર છે.

૫૦ જે આ સર્વ જાણશે અને દેખશે તે અવ્યાબાધ સુખ અનુભવશે. આ ભાવોની પ્રતીતિ ભવ્યને થાય છે, અભવ્યને થતી નથી.

૫૧ દર્શન, જ્ઞાન અને ચારિત્ર એ 'મોક્ષમાર્ગ' છે, તેની સેવનાથી 'મોક્ષ' પ્રાપ્ત થાય છે; અને (અમુક હેતુથી) 'બંધ' થાય છે એમ મુનિઓએ કહ્યું છે.

૫૨ અર્હતસિદ્ધચૈત્યપ્રવચનગુણજ્ઞાનભક્તિસંપન્ન ઘણું પુણ્ય ઉત્પન્ન કરે છે, પણ તે સર્વ કર્મનો ક્ષય કરતો નથી.

૫૩ જેના હૃદયને વિષે અણુમાત્ર પરદ્રવ્ય પ્રત્યે રાગ વર્ત્તે છે, તે સર્વ આગમનો જાણનાર હોય તોપણ 'સ્વસમય' નથી જાણતો એમ જાણવું.

૫૪ તે માટે સર્વ ઇચ્છાથી નિવર્તી નિઃસંગ અને નિર્મમત્વ થઈને જે સિદ્ધસ્વરૂપની ભક્તિ કરે તે નિર્વાણને પ્રાપ્ત થાય.

૫૫ પરમેષ્ઠિપદને વિષે જેને તત્ત્વાર્થપ્રતીતિપૂર્વક ભક્તિ છે, અને નિર્ગ્રંથપ્રવચનમાં રુચિપણે જેની બુદ્ધિ પરિણમી છે, તેમજ તે સંયમતપસહિત વર્ત્તે છે તો તેને મોક્ષ કંઈ દૂર નથી.

૫૬ અર્હંતની, સિદ્ધની, ચૈત્યની, પ્રવચનની ભક્તિસહિત જો તપશ્ચર્યા કરે છે તો તે નિયમથી દેવલોકને અંગીકાર કરે છે.

૫૭ તેથી ઇચ્છામાત્રની નિવૃત્તિ કરો. સર્વત્ર કિંચિત્માત્ર પણ રાગ કરો માં. કેમકે વીતરાગ ભવસાગરને તરે છે.

૫૮ માર્ગનો પ્રભાવ થવાને અર્થે, પ્રવચનની ભક્તિથી ઉત્પન્ન થયેલી પ્રેરણાથી પ્રવચનના રહસ્યભૂત 'પંચાસ્તિકાય'ના સંગ્રહરૂપ આ શાસ્ત્ર મેં કહ્યું.

ઇતિ પંચાસ્તિકાય સમાપ્તમ્.

---

[૪૯૭] [૭૦૪-૧] વવાણીઆ, ચૈત્ર શુદ ૪, ૧૯૫૩.

એકેંદ્રિય જીવને અનુકૂળ સ્પર્શાદિની પ્રિયતા અવ્યક્તપણે છે, તે 'મૈથુનસંજ્ઞા' છે.

એકેંદ્રિય જીવને દેહ અને દેહનાં નિર્વાહાદિ સાધનમાં અવ્યક્ત મૂર્છારૂપ 'પરિગ્રહ-સંજ્ઞા' છે. વનસ્પતીએકેંદ્રિય જીવમાં આ સંજ્ઞા કંઈક વિશેષ વ્યક્ત છે.

---

[૪૯૬] [૭૦૪-૨] વવાણીઆ, ચૈત્ર શુદ ૪, ૧૯૫૩.

ત્રણે પ્રકારનાં સમકિતમાંથી ગમે તે પ્રકારનું સમકિત આવે તોપણ વધારેમાં વધારે પંદર ભવે મોક્ષ થાય; અને જો તે સમકિત આવ્યા પછી જીવ વમે તો વધારેમાં વધારે અર્ધ પુદ્ગલપરાવર્ત્તનકાળ સુધી સંસારપરિભ્રમણ થઈને મોક્ષ થાય.

તીર્થંકરના નિર્ગ્રંથ, નિર્ગ્રંથિનીઓ, શ્રાવક અને શ્રાવિકાઓ સર્વને જીવ-અજીવનું જ્ઞાન હતું તેથી સમકિત કહ્યું છે એમ કંઈ નથી. તેમાંના ઘણા જીવોને માત્ર સાચા અંતરંગ ભાવથી તીર્થંકરની અને તેમના ઉપદેશેલા માર્ગની પ્રતીતિથી પણ સમકિત કહ્યું છે. એ સમકિત પામ્યા પછી જો વમ્યું ન હોય તો વધારેમાં વધારે પંદર ભવ થાય. સાચા મોક્ષમાર્ગને પામેલા એવા સત્પુરુષની તથારૂપ પ્રતીતિથી સિદ્ધાંતમાં ઘણે સ્થળે સમકિત કહ્યું છે. એ સમકિત આવ્યા વિના જીવને ઘણુંકરીને જીવ અને અજીવનું યથાર્થ જ્ઞાન પણ થતું નથી. જીવ-અજીવનું જ્ઞાન પામવાનો મુખ્યમાર્ગ એ જ છે.

મતિજ્ઞાન, શ્રુતજ્ઞાન, અવધિજ્ઞાન, મનઃપર્યવજ્ઞાન, કેવળજ્ઞાન, મતિઅજ્ઞાન, શ્રુતઅજ્ઞાન અને વિભંગજ્ઞાન એ આઠે જીવનાં ઉપયોગસ્વરૂપ હોવાથી અરૂપી કહ્યાં છે. જ્ઞાન અને અજ્ઞાન એ બેમાં મુખ્ય ફેર આટલો છે, કે જે જ્ઞાન સમકિતસહિત છે તેને 'જ્ઞાન' કહ્યું છે, અને જે જ્ઞાન મિથ્યાત્વસહિત છે તેને 'અજ્ઞાન' કહ્યું છે. પણ વસ્તુતાએ બન્ને જ્ઞાન છે. 'જ્ઞાનાવરણીયકર્મ' અને 'અજ્ઞાન' એક નથી; 'જ્ઞાનાવરણીયકર્મ' જ્ઞાનને આવરણસ્વરૂપ છે, અને 'અજ્ઞાન' જ્ઞાનાવરણીયકર્મના ક્ષયોપસમસ્વરૂપ એટલે આવરણ ટળવાસ્વરૂપ છે. 'અજ્ઞાન' શબ્દનો સાધારણ ભાષામાં 'જ્ઞાનરહિત' અર્થ થાય છે. જેમ જડ જ્ઞાનથી રહિત છે તેમ; પણ નિર્ગ્રંથ પરિભાષામાં તો મિથ્યાત્વસહિત જ્ઞાનનું નામ અજ્ઞાન છે; એટલે તે દૃષ્ટિથી અજ્ઞાનને અરૂપી કહ્યું છે.

એમ આશંકા થાય કે જો અજ્ઞાન અરૂપી હોય તો સિદ્ધમાં પણ હોવું જોઈએ; તેનું સમાધાન આ પ્રમાણે છેઃ-મિથ્યાત્વસહિત જ્ઞાનનું નામ 'અજ્ઞાન' કહ્યું છે, તેમાંથી મિથ્યાત્વ જતાં બાકી જ્ઞાન રહે છે, તે જ્ઞાન સંપૂર્ણ શુદ્ધતાસહિત સિદ્ધ ભગવંતમાં વર્ત્તે છે. સિદ્ધનું, કેવળજ્ઞાનીનું અને સમ્યક્દૃષ્ટિનું જ્ઞાન મિથ્યાત્વરહિત છે. મિથ્યાત્વ જીવને ભ્રાંતિસ્વરૂપે છે. તે ભ્રાંતિ યથાર્થ સમજાયે નિવૃત્ત થઈ શકવા યોગ્ય છે. મિથ્યાત્વ દિશાભ્રમરૂપ છે.

[અપ્ર.લ.૧૦૮] [૭૦૨-૨] [સ.નિ. ૧૯૫૩.

જ્ઞાન જીવનું રૂપ છે માટે તે અરૂપી છે, ને જ્ઞાન વિપરીતપણે જાણવાનું કાર્ય કરે છે, ત્યાંસુધી તેને અજ્ઞાન કહેવું એવી નિર્ગ્રંથ પરિભાષા કરી છે, પણ એ સ્થળે જ્ઞાનનું બીજું નામ જ અજ્ઞાન છે એમ જાણવું.

જ્ઞાનનું બીજું નામ અજ્ઞાન હોય તો જેમ જ્ઞાનથી મોક્ષ થાય એમ કહ્યું છે, તેમ અજ્ઞાનથી પણ મોક્ષ થવો જોઈએ; તેમ જ મુક્ત જીવમાં પણ જ્ઞાન કહ્યું છે; તેમ અજ્ઞાન પણ કહેવું જોઈએ; એમ આશંકા કરી છે, તેનું આ પ્રમાણે સમાધાન છેઃ—

આંટી પડવાથી ધુંચાએલું સૂત્ર અને આંટી નીકળી જવાથી વગર ધુંચાએલું સૂત્ર એ બન્ને સૂત્ર જ છે; છતાં આંટીની અપેક્ષાથી ધુંચાએલું સૂત્ર, અને વગર ધુંચાએલું સૂત્ર એમ કહેવાય છે, તેમ મિથ્યાત્વજ્ઞાન તે 'અજ્ઞાન' અને સમ્યગ્જ્ઞાન તે 'જ્ઞાન' એમ પરિભાષા કરી છે, પણ મિથ્યાત્વજ્ઞાન તે જડ અને સમ્યગ્જ્ઞાન તે ચેતન એમ નથી. જેમ આંટીવાળું સૂત્ર અને આંટી વગરનું સૂત્ર બન્ને સૂત્ર જ છે, તેમ મિથ્યાત્વજ્ઞાનથી સંસારપરિભ્રમણ થાય અને સમ્યગ્જ્ઞાનથી મોક્ષ થાય. જેમ અત્રેથી પૂર્વદિશા તરફ દશ ગાઉ ઉપર એક ગામ છે, ત્યાં જવાને અર્થે નીકળેલો માણસ દિશાભ્રમથી પૂર્વને બદલે પશ્ચિમ તરફ ચાલ્યો જાય, તો તે પૂર્વદિશાવાળું ગામ પ્રાપ્ત ન થાય, પણ તેથી તેણે ચાલવારૂપ ક્રિયા કરી નથી એમ કહી ન શકાય; તેમ જ દેહ અને આત્મા જૂદા છતાં દેહ અને આત્મા એક જાણ્યો છે તે જીવ દેહબુદ્ધિએ કરી સંસારપરિભ્રમણ કરે છે, પણ તેથી તેણે જાણવારૂપ કાર્ય કર્યું નથી એમ કહી ન શકાય. પૂર્વથી પશ્ચિમમાં ચાલ્યો છે, એ પૂર્વને પશ્ચિમ માનવારૂપ જેમ ભ્રમ છે, તેમ દેહ અને આત્મા જૂદા છતાં બેયને એક માનવારૂપ ભ્રમ છે; પણ પશ્ચિમમાં જતાં, ચાલતાં જેમ ચાલવારૂપ સ્વભાવ છે, તેમ દેહ અને આત્માને એક માનવામાં પણ જાણવારૂપ સ્વભાવ છે. જેમ પૂર્વને બદલે પશ્ચિમને પૂર્વ માનેલ છે, તે ભ્રમ તથારૂપ હેતુસામગ્રી મળ્યે સમજાવાથી પૂર્વ પૂર્વ જ સમજાય છે, અને પશ્ચિમ પશ્ચિમ જ સમજાય છે, ત્યારે તે ભ્રમ ટળી જાય છે, અને પૂર્વ તરફ ચાલવા લાગે છે, તેમ દેહ અને આત્માને એક માનેલ છે, તે સદ્ગુરુ-ઉપદેશાદિ સામગ્રી મળ્યે બન્ને જૂદા છે, એમ યથાર્થ સમજાય છે, ત્યારે ભ્રમ ટળી જઈ આત્માપ્રત્યે જ્ઞાનોપયોગ પરિણમે છે. ભ્રમમાં પૂર્વને પશ્ચિમ અને પશ્ચિમને પૂર્વ માન્યા છતાં પૂર્વ તે પૂર્વ અને પશ્ચિમ તે પશ્ચિમ દિશા જ હતી, માત્ર ભ્રમથી વિપરીત ભાસતું હતું, તેમ અજ્ઞાનમાં પણ દેહ તે દેહ અને આત્મા તે આત્મા જ છતાં તેમ ભાસતા નથી એ વિપરીત ભાસવું છે. તે યથાર્થ સમજાયે, ભ્રમ નિવૃત્ત થવાથી દેહ દેહ જ ભાસે છે, અને આત્મા આત્મા જ ભાસે છે; અને જાણવારૂપ સ્વભાવ વિપરીતપણાને ભજતો હતો તે સમ્યક્પણાને ભજે છે. દિશાભ્રમ વસ્તુતાએ કંઈ નથી અને ચાલવારૂપ ક્રિયાથી ઇચ્છિત ગામ પ્રાપ્ત થતું નથી, તેમ મિથ્યાત્વ પણ વસ્તુતાએ કંઈ નથી, અને તે સાથે જાણવારૂપ સ્વભાવ પણ છે, પણ સાથે મિથ્યાત્વરૂપ ભ્રમ હોવાથી સ્વસ્વરૂપતામાં પરમસ્થિતિ થતી નથી. દિશાભ્રમ ટળ્યેથી ઇચ્છિત ગામ તરફ વળતાં પછી મિથ્યાત્વ પણ નાશ પામે છે, અને સ્વસ્વરૂપ શુદ્ધ જ્ઞાનાત્મપદમાં સ્થિતિ થઈ શકે એમાં કંઈ સંદેહનું ઠેકાણું નથી.

[અપ્ર.લ.૧૦૯] [૭૭૫] વવાણીઆ, ચૈત્ર શુદ ૫, ૧૯૫૩.

ગયા કાગળમાં અત્રેથી ત્રણ પ્રકારનાં સમકિત જણાવ્યાં હતા. તે ત્રણે સમકિતમાંથી ગમે તે સમકિત પામ્યાથી જીવ વધારેમાં વધારે પંદર ભવે મોક્ષ પામે. જઘન્ય તે ભવે પણ મોક્ષ થાય; અને જો તે સમકિત વમે, તો વધારેમાં વધારે અર્ધપુદ્ગલ-પરાવર્ત્તનકાળસુધી સંસારપરિભ્રમણ કરીને પણ મોક્ષ પામે. સમકિત પામ્યા પછી વધારેમાં વધારે અર્ધપુદ્ગલપરાવર્ત્તનસંસાર હોય.

ક્ષયોપશમ સમકિત અથવા ઉપશમ સમકિત હોય, તો તે જીવ વમી શકે; પણ ક્ષાયિક સમકિત હોય તો તે વમાય નહીં; ક્ષાયિક સમકિતી જીવ તે જ ભવે મોક્ષ

વધારે ભવ કરે તો ત્રણ ભવ કરે, અને કોઈ એક જીવની અપેક્ષાએ કવચિત્ ચાર ભવ થાય. યુગલિઆનું આયુષ્ બંધાયા પછી ક્ષાયિક સમકિત આવ્યું હોય, તો ચાર ભવ થવાનો સંભવ છે; ઘણુંકરીને કોઈક જીવને આમ બને છે.

ભગવત્ તીર્થંકરના નિર્ગ્રંથ, નિર્ગ્રંથિનીઓ, શ્રાવક તથા શ્રાવિકાઓ કંઈ સર્વને જીવાજીવનું જ્ઞાન હતું તેથી તેને સમકિત કહ્યું છે એવો સિદ્ધાંતનો અભિપ્રાય નથી. તેમાંથી કૈક જીવોને તીર્થંકર સાચા પુરુષ છે, સાચા મોક્ષમાર્ગના ઉપદેષ્ટા છે, જેમ તે કહે છે તેમ જ મોક્ષમાર્ગ છે એવી પ્રતીતિથી, એવી રુચિથી, શ્રી તીર્થંકરના આશ્રયથી, અને નિશ્ચયથી સમકિત કહ્યું છે. એવી પ્રતીતિ, એવી રુચિ અને એવા આશ્રયનો તથા આજ્ઞાનો નિશ્ચય છે તે પણ એક પ્રકારે જીવાજીવના જ્ઞાનસ્વરૂપ છે. પુરુષ સાચા છે અને તેની પ્રતીતિ પણ સાચી આવી છે કે જેમ આ પરમકૃપાળુ કહે છે તેમ જ મોક્ષમાર્ગ છે, તેમ જ મોક્ષમાર્ગ હોય, તે પુરુષના લક્ષણાદિ પણ વીતરાગપણાની સિદ્ધિ કરે છે, જે વીતરાગ હોય તે પુરુષ યથાર્થવક્તા હોય, અને તે જ પુરુષની પ્રતીતિએ મોક્ષમાર્ગ સ્વીકારવાયોગ્ય હોય એવી સુવિચારણા તે પણ એક પ્રકારનું ગૌણતાએ જીવાજીવનું જ જ્ઞાન છે. તે પ્રતીતિથી, તે રુચિથી અને તે આશ્રયથી પછી સ્પષ્ટ વિસ્તારસહિત જીવાજીવનું જ્ઞાન અનુક્રમે થાય છે. તથારૂપ પુરુષની આજ્ઞા ઉપાસવાથી રાગદ્વેષનો ક્ષય થઈ વીતરાગ દશા થાય છે. તથારૂપ સત્પુરુષના પ્રત્યક્ષ યોગ વિના એ સમકિત આવવું કઠણ છે. તેવા પુરુષનાં વચનરૂપ શાસ્ત્રોથી કોઈક પૂર્વે આરાધક હોય એવા જીવને સમકિત થવું સંભવે છે; અથવા કોઈ એક આચાર્ય પ્રત્યક્ષપણે તે વચનના હેતુથી કોઈક જીવને સમકિત પ્રાપ્ત કરાવે છે.

---

[૫૦૦] [૭૦૯] વવાણીઆ, ચૈત્ર વદ ૫, ૧૯૫૩.

છકાયનું સ્વરૂપ પણ સત્પુરુષની દૃષ્ટિએ પ્રતીત કરતાં તથા વિચારતાં જ્ઞાન જ છે. આ જીવ કઈ દિશાથી આવ્યો છે, એ વાક્યથી શાસ્ત્રપરિજ્ઞાઅધ્યયન પ્રારંભ્યું છે. સદ્ગુરુમુખે તે પ્રારંભવાક્યના આશયને સમજવાથી સમસ્ત દ્વાદશાંગીનું રહસ્ય સમજાવાયોગ્ય છે. હાલ તો 'આચારાંગાદિ' જે વાંચો તેનું વધારે અનુપ્રેક્ષન કરશો. કેટલાંક ઉપદેશપત્રોપરથી તે સહજમાં સમજાઈ શકશે. સર્વ મુમુક્ષુને પ્રણામ પ્રાપ્ત થાય.

[×] [૭૧૦] સાયલા, વૈશાખ સુદ ૧૫, ૧૯૫૩.

મિથ્યાત્વ, અવિરતિ, પ્રમાદ, કષાય, અને યોગ એ કર્મબંધનાં પાંચ કારણ છે. કોઈ ઠેકાણે પ્રમાદ શિવાય ચાર કારણ દર્શાવ્યાં હોય છે. ત્યાં મિથ્યાત્વ, અવિરતિ, અને કષાયમાં પ્રમાદને અંતર્ભૂત કર્યો હોય છે. પ્રદેશબંધ શબ્દનો અર્થ શાસ્ત્રપરિભાષાએ... પરમાણુ સામાન્યપણે એક પ્રદેશાવગાહી છે. તેવું એક પરમાણુનું ગ્રહણ તે એક પ્રદેશ કહેવાય. જીવ અનંત પરમાણુ કર્મબંધે ગ્રહણ કરે છે. તે પરમાણુ જો વિસ્તાર્યા હોય તો અનંતપ્રદેશી થઈ શકે, તેથી અનંત પ્રદેશનો બંધ કહેવાય. તેમાં મંદ અનંતાદિથી ભેદ પડે છે; અર્થાત્ અલ્પ પ્રદેશબંધ કહ્યો હોય ત્યાં પરમાણુ અનંત સમજવાં, પણ તે અનંતનું સઘનપણું અલ્પ સમજવું. તેથી વિશેષ વિશેષ લખ્યું હોય તો અનંતતા સઘન સમજવી.

કંઈપણ નહીં મુંઝાતાં આદ્યંત કર્મગ્રંથ વાંચવા, વિચારવાયોગ્ય છે.

[૫૩૩-૩૫] [૭૧૩] મુંબઈ, જ્યેષ્ઠ શુદ, ૧૯૫૩.

સ્વભાવજાગૃતદશા.

ચિત્ર સારી ન્યારી, પરજંક ન્યારો, સેજ ન્યારી,
ચાદર ભી ન્યારી, ઈહાં જૂઠી મેરી થપના;
અતીત અવસ્થા સૈન, નિદ્રા વહી કોઉ પૈન,
વિદ્યમાન પલક ન, યામેં અબ છપના;
શ્વાસ ઔ સુપન દોઉ, નિદ્રાકી અલગ બુઝે,
સૂઝે સબ અંગ લખી, આતમ દરપના;
ત્યાગી ભયો ચેતન, અચેતનતાભાવ ત્યાગી,
ભાલે દૃષ્ટિ ખોલિકે, સંભાલે રૂપ અપના.

× × ×

અનુભવઉત્સાહદશા.

જૈસો નિરભેદ રૂપ, નિહચૈં અતીત હુતો,
તૈસો નિરભેદ અબ, ભેદકો ન ગહેગો!
દીસે કર્મરહિત સહિત સુખ સમાધાન,
પાયો નિજ થાન ફિરિ બાહિર ન બહેગો;
કબહુ કદાચિ અપનો સુભાઉ ત્યાગિ કરિ,
રાગ રસ રાચિકે ન, પરવસ્તુ ગહેગો;
અમલાન જ્ઞાન વિદ્યમાન પરગટ ભયો,
યાહિ ભાંતિ આગમ અનંત કાલ રહેગો.

—શ્રીબનારસીદાસજી

[૫૨૩] [૭૪૩] મુંબઈ, માગશર સુદ ૫ રવિ, ૧૯૫૪.

ૐ

ક્ષયોપશમ, ઉપશમ, ક્ષાયક, પારિણામક, ઔદયિક અને સાન્નિપાતિક એ છ ભાવનો લક્ષ કરી આત્માને તે ભાવે અનુપ્રેક્ષી જોતાં સદ્વિચારમાં વિશેષ સ્થિતિ થશે.

જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્ર જે આત્મભાવરૂપ છે, તે સમજાવા માટે ઉપર કહ્યા તે ભાવો વિશેષ અવલંબનભૂત છે.

[×] [૭૫૦-૧] [સ. નિ. ૧૯૫૪.

આત્મસ્વરૂપનો નિર્ણય થવામાં અનાદિથી જીવની ભૂલ થતી આવી છે, જેથી હમણાં થાય એમાં આશ્ચર્ય લાગતું નથી.

સર્વ ક્લેશથી અને સર્વ દુઃખથી મુક્ત થવાનો આત્મજ્ઞાન શિવાય બીજો કોઈ ઉપાય નથી. સદ્વિચાર વિના આત્મજ્ઞાન થાય નહીં, અને અસત્સંગ પ્રસંગથી જીવનું વિચારબળ પ્રવર્ત્તતું નથી એમાં કિંચિત્ માત્ર સંશય નથી.

આત્મપરિણામની સ્વસ્થતાને શ્રી તીર્થંકર 'સમાધિ' કહે છે, આત્મપરિણામની અસ્વસ્થતાને શ્રી તીર્થંકર 'અસમાધિ' કહે છે.

આત્મપરિણામની સહજ સ્વરૂપે પરિણતિ થવી તેને શ્રી તીર્થંકર 'ધર્મ' કહે છે.

આત્મપરિણામની કંઈ પણ ચપળ પ્રવૃત્તિ થવી તેને શ્રી તીર્થંકર 'કર્મ' કહે છે.

શ્રી જિન તીર્થંકરે જેવો બંધ અને મોક્ષનો નિર્ણય કહ્યો છે, તેવો નિર્ણય વેદાંતાદિ દર્શનમાં દૃષ્ટિગોચર થતો નથી; અને જેવું શ્રી જિનને વિષે યથાર્થવક્તાપણું જોવામાં આવે છે, તેવું યથાર્થવક્તાપણું બીજામાં જોવામાં આવતું નથી.

આત્માના અંતરવ્યાપાર (શુભાશુભ પરિણામધારા) પ્રમાણે બંધમોક્ષની વ્યવસ્થા છે, શારીરિક ચેષ્ટા પ્રમાણે તે નથી. પૂર્વે ઉત્પન્ન કરેલાં વેદનીય કર્મના ઉદય પ્રમાણે રોગાદિ ઉત્પન્ન થાય છે, અને તે પ્રમાણે નિર્બળ, મંદ, મ્લાન, ઉષ્ણ, શીત આદિ શરીરચેષ્ટા થાય છે.

વિશેષ રોગના ઉદયથી અથવા શારીરિક મંદબળથી જ્ઞાનીનું શરીર કંપાય, નિર્બળ થાય, મ્લાન થાય, મંદ થાય, રૌદ્ર લાગે, તેને ભ્રમાદિનો ઉદય પણ વર્તે; તથાપિ જે પ્રમાણે જીવને વિષે બોધ અને વૈરાગ્યની વાસના થઈ છે તે પ્રમાણે તે રોગને જીવ તે પ્રસંગમાં ઘણુંકરી વેદે છે.

કોઈપણ જીવને અવિનાશી દેહની પ્રાપ્તિ થઈ એમ દીઠું નથી, જાણ્યું નથી તથા સંભવતું નથી; અને મૃત્યુનું આવવું અવશ્ય છે, એવો પ્રત્યક્ષ નિઃસંશય અનુભવ છે, તેમ છતાં આ જીવ તે વાત ફરી ફરી ભૂલી જાય છે એ આશ્ચર્ય છે.

જે સર્વજ્ઞ વીતરાગને વિષે અનંત સિદ્ધિઓ પ્રગટી હતી તે વીતરાગે પણ આ દેહને અનિત્ય દીઠો છે, તો પછી બીજા જીવો કયા પ્રયોગે દેહને નિત્ય કરી શકશે?

શ્રી જિનનો એવો અભિપ્રાય છે, કે પ્રત્યેક દ્રવ્ય અનંત પર્યાયવાળું છે. જીવને અનંતા પર્યાય છે. પરમાણુને પણ અનંતા પર્યાય છે. જીવ ચેતન હોવાથી તેના પર્યાય પણ ચેતન છે, અને પરમાણુ અચેતન હોવાથી તેના પર્યાય પણ અચેતન છે. જીવના પર્યાય અચેતન નથી અને પરમાણુના પર્યાય સચેતન નથી, એવો શ્રી જિને નિશ્ચય કર્યો છે અને તેમજ યોગ્ય છે, કેમકે પ્રત્યક્ષ પદાર્થનું સ્વરૂપ પણ વિચારતાં તેવું ભાસે છે.

[×] [૭૫૩-૧] [સ. નિ. ૧૯૪૫.

આત્મજ્ઞાન સમદર્શિતા, વિચરે ઉદયપ્રયોગ;
અપૂર્વવાણી પરમશ્રુત, સદ્ગુરુ લક્ષણ યોગ્ય.
—આત્મસિદ્ધિશાસ્ત્ર પદ ૧૦૫

(૧) સદ્ગુરુયોગ્ય આ લક્ષણો મુખ્યપણે કિયાં ગુણસ્થાનકે સંભવે? અને (૨) સમદર્શિતા એટલે શું?

ઉત્તરઃ-(૧) સદ્ગુરુયોગ્ય એ લક્ષણો દર્શાવ્યા તે મુખ્યપણે વિશેષપણે ઉપદેશક અર્થાત્ માર્ગપ્રકાશક સદ્ગુરુનાં લક્ષણ કહ્યાં છે. ઉપદેશક ગુણસ્થાનક છઠ્ઠું અને તેરમું છે; વચલાં સાતમાથી બારમા સુધીનાં ગુણસ્થાન અલ્પકાળવર્ત્તિ છે એટલે ઉપદેશકપ્રવૃત્તિ તેમાં ન સંભવે. માર્ગઉપદેશક પ્રવૃત્તિ છઠ્ઠેથી શરૂ થાય.

છઠ્ઠે ગુણસ્થાનકે સંપૂર્ણ વીતરાગદશા અને કેવળજ્ઞાન નથી. તે તો તેરમે છે, અને યથાવત્ માર્ગઉપદેશકપણું તેરમે ગુણસ્થાને વર્ત્તતા સંપૂર્ણ વીતરાગ અને કૈવલ્યસંપન્ન પરમસદ્ગુરુ શ્રી જિન તીર્થંકરાદિને વિષે ઘટે. તથાપિ છઠ્ઠે ગુણસ્થાનકે વર્ત્તતા મુનિ, જે સંપૂર્ણ વીતરાગતા અને કૈવલ્યદશાના ઉપાસક છે, તે દશાઅર્થે જેનાં પ્રવર્ત્તન પુરુષાર્થ છે, તે દશાને સંપૂર્ણપણે જે પામ્યા નથી તથાપિ તે સંપૂર્ણ દશા પામવાનાં માર્ગસાધન પોતે પરમ સદ્ગુરુ શ્રી તીર્થંકરાદિ આપ્તપુરુષનાં આશ્રયવચનથી જેણે જાણ્યાં છે, પ્રતીત્યાં છે, અનુભવ્યાં છે અને એ માર્ગ-સાધનની ઉપાસનાએ જેની તે દશા ઉત્તરોત્તર વિશેષ પ્રગટ થતી જાય છે, તથા શ્રી જિન તીર્થંકરાદિ પરમ સદ્ગુરુનું, તેનાં સ્વરૂપનું ઓળખાણ જેનાં નિમિત્તે થાય છે, તે સદ્ગુરુને વિષે પણ માર્ગનું ઉપદેશકપણું અવિરોધરૂપ છે.

તેથી નીચેનાં પાંચમા-ચોથા ગુણસ્થાનકે માર્ગનું ઉપદેશકપણું ઘણુંકરી ન ઘટે. કેમકે ત્યાં બાહ્ય(ગૃહસ્થ)વ્યવહારનો પ્રતિબંધ છે, અને બાહ્ય અવિરતિરૂપ ગૃહસ્થ-વ્યવહાર છતાં વિરતિરૂપ માર્ગનું પ્રકાશવું એ માર્ગને વિરોધરૂપ છે.

ચોથાથી નીચેનાં ગુણસ્થાનકે તો માર્ગનું ઉપદેશકપણું ઘટે જ નહીં, કેમકે ત્યાં માર્ગની, આત્માની, તત્ત્વની, જ્ઞાનીની ઓળખાણ પ્રતીતિ નથી, તેમ જ સમ્યગ્ વિરતિ નથી; અને એ ઓળખાણ પ્રતીતિ અને સમ્યગ્ વિરતિ નહીં છતાં તેની પ્રરૂપણા કરવી, ઉપદેશક થવું એ પ્રગટ મિથ્યાત્વ, કુગુરુપણું અને માર્ગનું વિરોધપણું છે.

ચોથે પાંચમે ગુણસ્થાને એ ઓળખાણ પ્રતીતિ છે અને આત્મજ્ઞાનાદિ ગુણો અંશે વર્ત્તે છે અને પાંચમામાં દેશવિરતિપણાને લઈ ચોથાથી વિશેષતા છે, તથાપિ સર્વવિરતિના જેટલી ત્યાં વિશુદ્ધિ નથી.

આત્મજ્ઞાન, સમદર્શિતાઆદિ જે લક્ષણો દર્શાવ્યાં તે સંયતિધર્મે સ્થિત વીતરાગ-દશાસાધક ઉપદેશક ગુણસ્થાને વર્ત્તતા સદ્ગુરુના લક્ષે મુખ્યતાએ દર્શાવ્યાં છે, અને તેમના વિષે તે ગુણો ઘણા અંશે વર્ત્તે છે. તથાપિ તે લક્ષણો સર્વાંશે સંપૂર્ણપણે તો તેરમા ગુણસ્થાનકે વર્ત્તતા સંપૂર્ણ વીતરાગ અને કૈવલ્યસંપન્ન જીવન્મુક્ત સયોગિકેવલી પરમસદ્ગુરુ શ્રી જિન અરિહંત તીર્થંકરને વિષે વર્ત્તે છે. તેમના વિષે આત્મજ્ઞાન અર્થાત્ સ્વરૂપસ્થિતિ સંપૂર્ણપણે વર્ત્તે છે, તે તેમની જ્ઞાનદશા અર્થાત્ 'જ્ઞાનાતિશય' સૂચવ્યો. તેઓને વિષે સમદર્શિતા અર્થાત્ ઇચ્છારહિતપણું સંપૂર્ણપણે વર્ત્તે છે, તે તેમની વીતરાગ ચારિત્રદશા અર્થાત્ 'અપાયાપગમાતિશય' સૂચવ્યો. સંપૂર્ણપણે ઇચ્છારહિત હોવાથી વિચરવા આદિની તેઓની દૈહિકાદિ યોગક્રિયા પૂર્વપ્રારબ્ધોદય વેદી લેવા પુરતી જ છે, માટે 'વિચરે ઉદયપ્રયોગ' કહ્યું. સંપૂર્ણ નિજ અનુભવરૂપ તેમની વાણી અજ્ઞાનીની વાણીથી વિલક્ષણ અને એકાંત આત્માર્થબોધક હોઈ તેમને વિષે વાણીનું અપૂર્વપણું કહ્યું તે તેમનો 'વચનાતિશય' સૂચવ્યો. વાણી ધર્મે વર્ત્તતું શ્રુત પણ તેઓને વિષે કોઈ પણ નય ન દુભાય એવું સાપેક્ષપણે વર્ત્તે છે, તે તેમનો 'પરમશ્રુત' ગુણ સૂચવ્યો અને પરમશ્રુત જેને વિષે વર્ત્તે તે પૂજવાયોગ્ય હોઈ તેમનો તેથી 'પૂજાતિશય' સૂચવ્યો.

આ શ્રી જિન અરિહંત તીર્થંકર પરમ સદ્ગુરુને પણ ઓળખાવનારા વિદ્યમાન સર્વવિરતિ સદ્ગુરુ છે એટલે એ સદ્ગુરુના લક્ષે એ લક્ષણો મુખ્યતાએ દર્શાવ્યાં છે.

(૨) સમદર્શિતા એટલે પદાર્થને વિષે ઇષ્ટ-અનિષ્ટબુદ્ધિરહિતપણું, ઇચ્છારહિતપણું, મમત્વરહિતપણું. સમદર્શિતા ચારિત્રદશા સૂચવે છે. રાગદ્વેષરહિત થવું તે ચારિત્રદશા છે. ઇષ્ટ-અનિષ્ટબુદ્ધિ, મમત્વ, ભાવાભાવનું ઉપજવું એ રાગદ્વેષ છે. આ મને પ્રિય છે, આ ગમે છે, આ મને અપ્રિય છે, ગમતું નથી એવો ભાવ સમદર્શીને વિષે ન હોય. સમદર્શી બાહ્ય પદાર્થને, તેના પર્યાયને, તે પદાર્થ તથા પર્યાય જેવા ભાવે વર્ત્તે તેવા ભાવે દેખે, જાણે, જણાવે, પણ તે પદાર્થ કે તેના પર્યાયને વિષે મમત્વ કે ઇષ્ટ-અનિષ્ટપણું ન કરે.

આત્માનો સ્વાભાવિક ગુણ દેખવા-જાણવાનો હોવાથી તે જ્ઞેય પદાર્થને જ્ઞેયાકારે દેખે, જાણે; પણ જે આત્માને સમદર્શિપણું પ્રગટ થયું છે, તે આત્મા તે પદાર્થને દેખતાં, જાણતાં છતાં તેમાં મમત્વબુદ્ધિ, તાદાત્મ્યપણું, ઇષ્ટ-અનિષ્ટબુદ્ધિ ન કરે. વિષમદૃષ્ટિ આત્માને પદાર્થને વિષે તાદાત્મ્યવૃત્તિ થાય; સમદૃષ્ટિ આત્માને ન થાય.

કોઈ પદાર્થ કાળો હોય તો સમદર્શી તેને કાળો દેખે, જાણે, જણાવે. કોઈ શ્વેત હોય તો તેને તેવો દેખે, જાણે, જણાવે. કોઈ દુરભિ (દુર્ગંધી) હોય તો તેને તેવો

દેખે, જાણે, જણાવે. કોઈ ઉંચો હોય, કોઈ નીચો હોય તો તેને તેને તેવો તેવો દેખે, જાણે, જણાવે. સર્પને સર્પની પ્રકૃતિરૂપે દેખે, જાણે, જણાવે. વાઘને વાઘની પ્રકૃતિરૂપે દેખે, જાણે, જણાવે. ઈત્યાદિ પ્રકારે વસ્તુમાત્રને જે રૂપે, જે ભાવે તે હોય તે રૂપે, તે ભાવે સમદર્શી દેખે, જાણે, જણાવે. હેય (છાંડવા યોગ્ય) ને હેયરૂપે દેખે, જાણે, જણાવે. ઉપાદેય (આદરવાયોગ્ય) ને ઉપાદેયરૂપે દેખે, જાણે, જણાવે. પણ સમદર્શી આત્મા તે બધામાં મારાપણું, ઇષ્ટ-અનિષ્ટબુદ્ધિ, રાગદ્વેષ, ન કરે. સુગંધ દેખી પ્રિયપણું ન કરે; દુર્ગંધ દેખી અપ્રિયતા-દુગંછા-ન આણે. (વ્યવહારથી) સારું ગણાતું દેખી આ મને હોય તો ઠીક એવી ઇચ્છાબુદ્ધિ (રાગ, રતિ) ન કરે. (વ્યવહારથી) માઠું ગણાતું દેખી આ મને ન હોય તો ઠીક એવી અનિચ્છાબુદ્ધિ (દ્વેષ, અરતિ) ન કરે. પ્રાપ્ત સ્થિતિ-સંજોગમાં સારું-માઠું, અનુકૂળ-પ્રતિકૂળ, ઇષ્ટાનિષ્ટપણું, આકુળવ્યાકુળપણું ન કરતાં તેમાં સમવૃત્તિએ અર્થાત્ પોતાના સ્વભાવે, રાગદ્વેષરહિતપણે રહેવું એ સમદર્શિતા.

શાતા-અશાતા, જીવન-મૃત્યુ, સુગંધ-દુર્ગંધ, સુસ્વર-દુસ્વર, રૂપ-કુરૂપ, શીત-ઉષ્ણ આદિમાં હર્ષ-શોક, રતિ-અરતિ, ઇષ્ટ-અનિષ્ટપણું, આર્ત્તધ્યાન ન વર્ત્તે તે સમદર્શિતા.

સમદર્શિતા હોય તો અહિંસાદિ વ્રત હોય.
સમદર્શિતા ન હોય તો અહિંસાદિ વ્રત ન હોય.
અહિંસાદિ વ્રત ન હોય તો સમદર્શિતા ન હોય.
અહિંસાદિ વ્રત હોય તો સમદર્શિતા હોય.
જેટલે અંશે સમદર્શિતા તેટલે અંશે અહિંસાદિવ્રત અને
જેટલે અંશે અહિંસાદિવ્રત તેટલે અંશે સમદર્શિતા.

હિંસા, અસત્ય, અદત્તાદાન, મૈથુન અને પરિગ્રહનો પરિહાર સમદર્શીને વિષે અવશ્ય હોય. અહિંસાદિ વ્રત ન હોય તો સમદર્શીપણું ન સંભવે. સમદર્શિતા અને અહિંસાદિ વ્રતોને કાર્યકારણ અવિનાભાવિ અને અન્યોન્યાશ્રય સંબંધ છે. એક ન હોય તો બીજું ન હોય, અને બીજું ન હોય તો પહેલું ન હોય.

સદ્ગુરુયોગ્ય લક્ષણરૂપ સમદર્શિતા મુખ્યતાએ સર્વવિરતિ ગુણસ્થાનકે હોય; પછીનાં ગુણસ્થાનકે તે ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ પામતું જાય, વિશેષ પ્રગટ થતું જાય; ક્ષીણમોહસ્થાને તેની પરાકાષ્ઠા અને પછી સંપૂર્ણ વીતરાગતા.

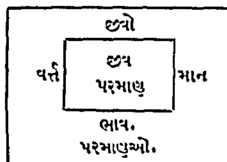
સમદર્શીપણું એટલે લૌકિક ભાવનો સમાન ભાવ, અભેદ ભાવ, એકસરખી બુદ્ધિ, નિર્વિશેષપણું નહીં; અર્થાત્ કાચ અને હીરો એ બે સમાન ગણવા, અથવા સત્શ્રુત અને અસત્શ્રુતમાં સમપણું ગણવું, અથવા સદ્ધર્મ અને અસદ્ધર્મમાં અભેદ માનવો, અથવા સદ્ગુરુ અને અસદ્ગુરુને વિષે એકસરખી બુદ્ધિ રાખવી, અથવા સદ્દેવ અને અસદ્દેવને વિષે નિર્વિશેષપણું દાખવવું અર્થાત્ બન્નેને એક સરખા ગણવા, ઇત્યાદિ સમાન વૃત્તિ એ સમદર્શિતા નહીં, એ તો આત્માની મૂઢતા, વિવેકશૂન્યતા, વિવેકવિકળતા. સમદર્શી સત્‌ને સત્ જાણે, બોધે; અસત્‌ને અસત્ જાણે, નિષેધે; સત્શ્રુતને સત્શ્રુત જાણે, બોધે; કુશ્રુતને કુશ્રુત જાણે, નિષેધે; સદ્ધર્મને સદ્ધર્મ જાણે, બોધે; અસદ્ધર્મને અસદ્ધર્મ જાણે, નિષેધે; સદ્ગુરુને સદ્ગુરુ જાણે, બોધે; અસદ્ગુરુને અસદ્ગુરુ જાણે, નિષેધે; સદ્દેવને સદ્દેવ જાણે, બોધે; અસદ્દેવને અસદ્દેવ જાણે, નિષેધે; ઈત્યાદિ જે જેમ હોય તેને તેમ દેખે, જાણે, પ્રરૂપે, તેમાં રાગદ્વેષ, ઇષ્ટ-અનિષ્ટ બુદ્ધિ ન કરે; એ પ્રકારે સમદર્શીપણું સમજવું.

ૐ

[૪] [૭૫૩-૨]

ઉત્પાદ, વ્યય, ધ્રુવ } આ ભાવ એક વસ્તુમાં એક સમયે છે.

જીવ અને
પરમાણુઓનો.

સંયોગ

કોઈ એક જીવ	એકેંદ્રિયપણે-પર્યાય	વર્તમાન ભાવ.
,,	બે ઇન્દ્રિયપણે-,,	
,,	ત્રણ ઇન્દ્રિયપણે-,,	
,,	ચાર ઇન્દ્રિયપણે-,,	
,,	પાંચ ઇન્દ્રિયપણે-,,	

સંજ્ઞી, અસંજ્ઞી, પર્યાપ્ત, અપર્યાપ્ત } વર્તમાન ભાવ.

જ્ઞાની, અજ્ઞાની } વર્તમાન ભાવ.

સિદ્ધ ભાવ

મિથ્યાદૃષ્ટિ, સમ્યગ્દૃષ્ટિ } વર્તમાન ભાવ.

એક અંશ ક્રોધ યાવત્ અનંત અંશ ક્રોધ } વર્તમાન ભાવ.

---

[૫૩૮] [૭૮૧] વનક્ષેત્ર, પ્ર. આસો વદ ૯ રવિ, ૧૯૫૪.

ૐ નમઃ

अहो जिणेहिं असावज्जा, वित्ति साहुण देसियं;
मोक्खसाहणहेउस्स, साहुदेहस्स धारणा.

ભગવાન જિને આશ્ચર્યકારક એવી નિષ્પાપવૃત્તિ (આહારગ્રહણ) મુનિઓને ઉપદેશી. (તે પણ શા અર્થે?) માત્ર મોક્ષસાધનને અર્થે, મુનિને દેહ જોઈએ તેના ધારણાર્થે. (બીજા કોઈ પણ હેતુથી નહીં.)

अहो निच्चं तवो कम्मं, सव्व जिणेहिं वन्नियं;
जाव लज्जा समावित्ति, एगभत्तं च भोयणं.

સર્વ જિન ભગવંતોએ આશ્ચર્યકારક (અદ્ભુત ઉપકારભૂત) એવું તપઃકર્મ નિત્યને અર્થે ઉપદેશ્યું. (તે આ પ્રમાણે:) સંયમના રક્ષણાર્થે સમ્યક્વૃત્તિએ એક વખત આહારગ્રહણ. (દશવૈકાલિકસૂત્ર.)

તથારૂપ અસંગ નિર્ગ્રંથપદનો અભ્યાસ સતત વર્દ્ધમાન કરજો. 'પ્રશ્નવ્યાકરણ,' 'દશવૈકાલિક,' 'આત્માનુશાસન' હાલ સંપૂર્ણ લક્ષ રાખીને વિચારશો. એક શાસ્ત્ર પુરું વાંચ્યા પછી બીજું વિચારશો.

[×] [૭૮૩] મોરબી, મહા વદ ૯ સોમ, ૧૯૫૫ (રાત્રે).

કર્મની મૂળ પ્રકૃતિ આઠ, તેમાં ચાર ઘાતિની અને ચાર અઘાતિની કહેવાય છે.

ચાર ઘાતિનીનો ધર્મ આત્માના ગુણની ઘાત કરવાનો, અર્થાત્ (૧) તે ગુણને આવરણ કરવાનો, અથવા (૨) તે ગુણનું બળવીર્ય રોધવાનો, અથવા (૩) તેને વિકળ કરવાનો છે અને તે માટે ઘાતિની એવી સંજ્ઞા તે પ્રકૃતિને આપી છે.

આત્માના ગુણ જ્ઞાન, દર્શન તેને આવરણ કરે તેને અનુક્રમે (૧) જ્ઞાનાવરણીય અને (૨) દર્શનાવરણીય એવું નામ આપ્યું. અંતરાયપ્રકૃતિ એ ગુણને આવરતી નથી, પણ તેના ભોગઉપભોગ આદિને, તેનાં વીર્ય-બળને રોકે છે. આ ઠેકાણે આત્મા ભોગાદિને સમજે છે, જાણે-દેખે છે એટલે આવરણ નથી; પણ સમજતાં છતાં ભોગાદિમાં વિઘ્ન-અંતરાય-કરે છે, માટે તેને આવરણ નહીં પણ અંતરાયપ્રકૃતિ કહી.

આમ ત્રણ આત્મઘાતિની પ્રકૃતિ થઈ. ચોથી ઘાતિની પ્રકૃતિ મોહનીય છે. આ પ્રકૃતિ આવરતી નથી, પણ આત્માને મૂર્છિત કરી-મોહિત કરી-વિકળ કરે છે, જ્ઞાન, દર્શન છતાં, અંતરાય નહીં છતાં પણ આત્માને વખતે વિકળ કરે છે, ઊંધા પાટા બંધાવે છે, મુંઝવે છે માટે એને મોહનીય કહી. આમ આ ચારે સર્વઘાતિની પ્રકૃતિ કહી. બીજી ચાર પ્રકૃતિ જો કે આત્માના પ્રદેશ સાથે જોડાયલી છે તથા તેનું કામ કર્યા કરે છે, અને ઉદય અનુસાર વેદાય છે, તથાપિ તે આત્માના ગુણને આવરણ કરવા રૂપે કે અંતરાય કરવા રૂપે કે તેને વિકળ કરવા રૂપે ઘાતક નથી માટે તેને અઘાતિની કહી છે.

---

[૫૪૨] [૭૮૮] શ્રી વવાણીઆ, ચૈત્ર શુદ ૫, ૧૯૫૩.

દ્રવ્યાનુયોગ પરમ ગંભીર અને સૂક્ષ્મ છે, નિર્ગ્રંથપ્રવચનનું રહસ્ય છે, શુક્લ ધ્યાનનું અનન્ય કારણ છે. શુક્લ ધ્યાનથી કેવળજ્ઞાન સમુત્પન્ન થાય છે. મહાભાગ્યવડે તે દ્રવ્યાનુયોગની પ્રાપ્તિ થાય છે.

દર્શનમોહનો અનુભાગ ઘટવાથી અથવા નાશ પામવાથી, વિષયપ્રત્યે ઉદાસીનતાથી અને મહત્પુરુષના ચરણકમળની ઉપાસનાના બળથી દ્રવ્યાનુયોગ પરિણમે છે.

જેમ જેમ સંયમ વર્દ્ધમાન થાય છે, તેમ તેમ દ્રવ્યાનુયોગ યથાર્થ પરિણમે છે. સંયમની વૃદ્ધિનું કારણ સમ્યક્દર્શનનું નિર્મલત્વ છે, તેનું કારણ પણ 'દ્રવ્યાનુયોગ' થાય છે.

સામાન્યપણે દ્રવ્યાનુયોગની યોગ્યતા પામવી દુર્લભ છે. આત્મારામપરિણામી, પરમવીતરાગદૃષ્ટિવંત, પરમઅસંગ એવા મહાત્માપુરુષો તેનાં મુખ્ય પાત્ર છે.

કોઈ મહાપુરુષના મનનને અર્થે પંચાસ્તિકાયનું સંક્ષિપ્ત સ્વરૂપ લખ્યું હતું; તે મનન અર્થે આ સાથે મોકલ્યું છે.

હે આર્ય! દ્રવ્યાનુયોગનું ફળ સર્વ ભાવથી વિરામ પામવારૂપ સંયમ છે. તે આ પુરુષનાં વચન તારા અંતઃકરણમાં તું કોઈ દિવસ શિથિલ કરીશ નહીં. વધારે શું? સમાધિનું રહસ્ય એ જ છે. સર્વ દુઃખથી મુક્ત થવાનો અનન્ય ઉપાય એ જ છે.

[×] [૮૩૫] મુંબઈ, કા. વદ ૯, ૧૯૫૬.

'અવગાહના' એટલે અવગાહના. અવગાહના એટલે કદ, આકાર એમ નહીં. કેટલાક તત્ત્વના પારિભાષિક શબ્દો એવા છે કે જેનો અર્થ બીજા શબ્દોથી વ્યક્ત ન કરી શકાય; જેને અનુરૂપ બીજા શબ્દ ન મળે; જે સમજ્યા જાય પણ વ્યક્ત ન કરી શકાય. અવગાહના એવો શબ્દ છે. ઘણા બોધે, વિશેષ વિચારે, એ સમજી શકાય. અવગાહના ક્ષેત્રઆશ્રયી છે. જુદું છતાં એકમેક થઈ ભળી જવું, છતાં જુદું રહેવું આમ સિદ્ધ આત્માનું જેટલા ક્ષેત્રવ્યાપકપણું તે તેની અવગાહના કહી છે.

[×] [૮૩૬] મુંબઈ, કાર્તિક વદ ૧૧ મંગળ, ૧૯૫૬.

જડ ને ચૈતન્ય બન્ને દ્રવ્યનો સ્વભાવ ભિન્ન,
સુપ્રતીતપણે બન્ને જેને સમજાય છે;
સ્વરૂપ ચેતન નિજ, જડ છે સંબંધમાત્ર,
અથવા તે જ્ઞેય પણ પરદ્રવ્યમાંય છે;
એવો અનુભવનો પ્રકાશ ઉલ્લાસિત થયો,
જડથી ઉદાસ તેને આત્મવૃત્તિ થાય છે;
કાયાની વિસારી માયા, સ્વરૂપે શમાયા એવા,
નિર્ગ્રંથનો પંથ ભવઅંતનો ઉપાય છે. ૧

દેહ જીવ એક રૂપે ભાસે છે અજ્ઞાન વડે,
ક્રિયાની પ્રવૃત્તિ પણ તેથી તેમ થાય છે;
જીવની ઉત્પત્તિ અને રોગ, શોક, દુઃખ મૃત્યુ,
દેહનો સ્વભાવ જીવ પદમાં જણાય છે;
એવો જે અનાદિ એકરૂપનો મિથ્યાત્વભાવ,
જ્ઞાનિનાં વચન વડે દૂર થઈ જાય છે;
ભાસે જડ ચૈતન્યનો પ્રગટ સ્વભાવ ભિન્ન,
બન્ને દ્રવ્ય નિજ નિજ રૂપે સ્થિત થાય છે. ૨

[અપ્ર.લ. ૪૩] [૮૪૦-૨] ધર્મપુર, ચૈત્ર વદ ૬ શુક્ર, ૧૯૫૬.

ૐ નમઃ

સુમુક્ષુઓ,

તમારો લખેલ કાગળ મુંબઈ મળ્યો હતો. અત્ર વીશ દિવસ થયાં સ્થિતિ છે. કાગળમાં તમે લખેલા બે પ્રશ્નોનું સમાધાન અત્રે સંક્ષેપમાં લખ્યું છે.

૧ ઉપશમશ્રેણિમાં મુખ્યપણે 'ઉપશમસમ્યક્ત્વ' સંભવે છે.

૨ ચાર ઘનઘાતિ કર્મનો ક્ષય થતાં અંતરાય કર્મની પ્રકૃતિનો પણ ક્ષય થાય છે, અને તેથી દાનાંતરાય, લાભાંતરાય, વીર્યાંતરાય, ભોગાંતરાય અને ઉપભોગાંતરાય એ પાંચ પ્રકારનો અંતરાય ક્ષય થઈ અનંતદાનલબ્ધિ, અનંતલાભલબ્ધિ, અનંતવીર્યલબ્ધિ અને અનંત ભોગઉપભોગલબ્ધિ સંપ્રાપ્ત થાય છે. જેથી તે અંતરાય કર્મ ક્ષય થયું

એવા પરમ પુરુષ અનંત દાનાદિ આપવાને સંપૂર્ણ સમર્થ છે, તથાપિ પુદ્ગલ દ્રવ્યરૂપે એ દાનાદિ લબ્ધિની પરમ પુરુષ પ્રવૃત્તિ કરતા નથી. મુખ્યપણે તો તે લબ્ધિની સંપ્રાપ્તિ પણ આત્માની સ્વરૂપભૂત છે, કેમકે ક્ષાયકભાવે તે સંપ્રાપ્તિ છે, ઉદયિકભાવે નથી, તેથી આત્મસ્વભાવ સ્વરૂપભૂત છે, અને જે અનંત સામર્થ્ય આત્મામાં અનાદિથી શક્તિરૂપે હતું તે વ્યક્ત થઈ આત્મા નિજસ્વરૂપમાં આવી શકે છે, તદ્રૂપ શુદ્ધ સ્વચ્છ ભાવે એક સ્વભાવે પરિણમાવી શકે છે; તે અનંતદાનલબ્ધિ કહેવાયોગ્ય છે. તેમ જ અનંત આત્મસામર્થ્યની સંપ્રાપ્તિમાં કિંચિત્માત્ર વિયોગનું કારણ રહ્યું નથી તેથી અનંતલાભલબ્ધિ કહેવાયોગ્ય છે. વળી, અનંત આત્મસામર્થ્યની સંપ્રાપ્તિ સંપૂર્ણપણે પરમાનંદસ્વરૂપે અનુભવાય છે, તેમાં પણ કિંચિત્ માત્ર પણ તેમાં વિયોગનું કારણ રહ્યું નથી, તેથી અનંત ભોગઉપભોગલબ્ધિ કહેવાયોગ્ય છે. તેમ જ અનંત આત્મસામર્થ્યની સંપ્રાપ્તિ સંપૂર્ણપણે થયાં છતાં તે સામર્થ્યના અનુભવથી આત્મશક્તિ થાકે કે તેનું સામર્થ્ય ઝીલી ન શકે, વહન ન કરી શકે અથવા તે સામર્થ્યને કોઈપણ પ્રકારના દેશકાળની અસર થઈ કિંચિત્ માત્ર પણ ન્યૂનાધિકપણું કરાવે એવું કશું રહ્યું જ નહીં, તે સ્વભાવમાં રહેવાનું સંપૂર્ણ સામર્થ્ય ત્રિકાળ સંપૂર્ણ બળસહિત રહેવાનું છે, તે અનંતવીર્યલબ્ધિ કહેવા યોગ્ય છે.

ક્ષાયકભાવની દૃષ્ટિથી જોતાં ઉપર કહ્યા પ્રમાણે તે લબ્ધિનો પરમ પુરુષને ઉપયોગ છે. વળી એ પાંચ લબ્ધિ હેતુવિશેષથી સમજાવા અર્થે જુદી પાડી છે, નહીં તો અનંતવીર્યલબ્ધિમાં પણ તે પાંચેનો સમાવેશ થઈ શકે છે. આત્મા સંપૂર્ણ વીર્યને સંપ્રાપ્ત થવાથી એ પાંચે લબ્ધિનો ઉપયોગ પુદ્ગલ દ્રવ્યરૂપે કરે તો તેવું સામર્થ્ય તેમાં વર્ત્તે છે, તથાપિ કૃતકૃત્ય એવા પરમ પુરુષમાં સંપૂર્ણ વીતરાગસ્વભાવ હોવાથી તે ઉપયોગનો તેથી સંભવ નથી; અને ઉપદેશાદિના દાનરૂપે જે તે કૃતકૃત્ય પરમ પુરુષની પ્રવૃત્તિ છે તે યોગાશ્રિત પૂર્વબંધના ઉદયમાનપણાથી છે, આત્માના સ્વભાવના કિંચિત્ પણ વિકૃતભાવથી નથી.

એ પ્રમાણે સંક્ષેપમાં ઉત્તર જાણવો. નિવૃત્તિવાળો અવસર સંપ્રાપ્ત કરી અધિક અધિક મનન કરવાથી વિશેષ સમાધાન અને નિર્જરા સંપ્રાપ્ત થશે. સઉલ્લાસ ચિત્તથી જ્ઞાનીની અનુપ્રેક્ષા કરતાં અનંત કર્મનો ક્ષય થાય છે. ૐ શાંતિઃ શાંતિઃ શાંતિઃ

---

[૩૯૦] [૫૪૮] મુંબઈ, આસો શુદ ૧૨, સોમ, ૧૯૫૧.

'દેખતભૂલી ટળે તો સર્વ દુઃખનો ક્ષય થાય' એવો સ્પષ્ટ અનુભવ થાય છે; તેમ છતાં તેજ દેખતભૂલીના પ્રવાહમાં જ જીવ વહ્યો જાય છે, એવા જીવોને આ જગતને વિષે કોઈ એવો આધાર છે કે જે આધારથી–આશ્રયથી–તે પ્રવાહમાં ન વહે?

---

[૪૯૧] [૬૮૬] સં. ૧૯૫૩ ના ફાગણ વદ ૧૧, વવાણીઆ.

એકાંત નિશ્ચયનયથી મતિ આદિ ચાર જ્ઞાન, સંપૂર્ણ શુદ્ધ જ્ઞાનની અપેક્ષાએ વિકલ્પજ્ઞાન કહી શકાય; પણ સંપૂર્ણ શુદ્ધ જ્ઞાન એટલે સંપૂર્ણ નિર્વિકલ્પ જ્ઞાન ઉત્પન્ન થવાનાં એ જ્ઞાન સાધન છે. તેમાં પણ શ્રુતજ્ઞાન મુખ્યપણે છે. કેવળજ્ઞાન ઉત્પન્ન થવામાં છેવટસુધી તે જ્ઞાનનું અવલંબન છે. પ્રથમથી કોઈ જીવ એનો ત્યાગ કરે તો કેવળજ્ઞાન પામે નહીં. કેવળજ્ઞાનસુધી દશા પામવાનો હેતુ શ્રુતજ્ઞાનથી થાય છે.

શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર

આભ્યંતરપરિણામઅવલોકન

વર્ષ ૨૨ થી ૩૪ પર્યંત

[આ પહેલાનાં લેખોમાં શ્રીમદ્‌ના કેટલાક અંગત અભિપ્રાયો આવી જાય છે. તે ઉપરાંત તેમનું આભ્યંતરપરિણામઅવલોકન (Introspection) લખેલ ત્રણ હાથનોંધ (Memo-Books) પ્રાપ્ત થયેલ તે અત્રે મૂકીએ છીએ. હાથનોંધમાં સ્વાલોચનાથી ઉદ્ભવેલા પૃથક્-પૃથક્ ઉદ્ગારો સ્વઉપયોગાર્થે ક્રમરહિત લખેલા છે. આ હાથનોંધમાં બે વિલાયતના બાંધાની છે, અને એક અહિંના બાંધાની છે. પ્રથમની બેમાંથી એકના પૂઠા ઉપર અંગ્રેજી વર્ષ ૧૮૯૦ નું, અને બીજામાં ૧૮૯૬ નું, 'કેલેન્ડર' છે. અહીંવાળામાં નથી. વિલાયતવાળી બન્નેનાં કદ ઇંચ ૭×૪½ છે; અને અહીંવાળીનું કદ ઇંચ ૬¾×૪ છે. ૧૮૯૦ વાળીમાં ૧૦૦, ૧૮૯૬ વાળીમાં ૧૧૬, અને ત્રીજી અહીંવાળીમાં ૬૦ પાનાં (Leaves) છે. આ ત્રણેમાં ઘણુંકરી એકે લેખ ક્રમવાર નથી દૃષ્ટાંત તરીકે, ૧૮૯૦ વાળી હાથનોંધમાં લખવાનો પ્રારંભ બીજા પાના (ત્રીજા પૃષ્ઠ) થી 'સહજ' એ મથાળા નીચેનો લેખ જોતાં થયો જણાય છે. આ પ્રારંભલેખની શૈલી જોતાં તે અંગ્રેજી વર્ષ ૧૮૯૦ અથવા વિક્રમ સંવત્ ૧૯૪૬ માં લખાયો હોય એમ સંભવે છે. આ પ્રારંભલેખ બીજા પાના–ત્રીજા પૃષ્ઠ–માં છે; જ્યારે પ્રારંભલેખ લખતી વેળા પહેલું પૃષ્ઠ મૂકી દીધેલું તે પાછળથી લખ્યું છે. આ જ રીતે ૫૧ મા પૃષ્ઠમાં સંવત્ ૧૯૫૧ ના પોષ માસની મીતિનો લેખ છે. ત્યારપછી ૬૨ મા પૃષ્ઠમાં સંવત્ ૧૯૫૩ ના ફાગણ વદ ૧૨ નો લેખ છે. અને ૯૭ મા પૃષ્ઠમા સંવત્ ૧૯૫૧ ના મહા શુદ ૭ નો લેખ છે; જ્યારે ૧૩૦ મા પૃષ્ઠમાં જે લેખ છે તે સંવત્ ૧૯૪૭ નો સંભવે છે. કેમકે તે લેખનો વિષય દર્શન–આલોચનારૂપ છે. જે દર્શન–આલોચના સંવત્ ૧૯૪૭ માં સમ્યગ્દર્શન (જુઓ હાથનોંધ પહેલીનો આંક ૩૧–'ઓગણીસેં સુડતાળીસે સમકિત શુદ્ધ પ્રકાશ્યુ રે'–) થવા પૂર્વે હોવાયોગ્ય છે. વળી ૧૮૯૬ એટલે સંવત્ ૧૯૫૨ વાળી હાથનોંધ લખવી શરૂ કર્યા પછી તેમાં જ લખ્યું એમ પણ નથી કેમકે સવત્ ૧૯૫૨ વાળી નવી હાથનોંધ છતાં ૧૮૯૦ (૧૯૪૬) વાળી હાથનોંધમાં સંવત્ ૧૯૫૩ ના લેખો છે. સંવત્ ૧૯૫૨ (૧૮૯૬) વાળી હાથનોંધ પૂરી થઈ રહ્યા પછી ત્રીજી અહીંના બાંધાવાળી વાપરી છે એમ પણ નથી, કેમકે ૧૮૯૬ વાળીમાં ૨૭ પાનાં વાપર્યાં છે; અને ત્યારપછી તમામ કોરાં પડ્યાં છે. અને ત્રીજી અહીંના બાંધાવાળીમાં કેટલાક લેખો છે. જેમ સંવત્ ૧૮૯૬ વાળી મિમોબુકમાં સંવત્ ૧૯૫૪ ના જ લેખ છે, તેમ અહીંના બાધાવાળીમાં પણ છે, તેવી જ રીતે ૧૮૯૦ વાળીમાં સંવત્ ૧૯૫૩ ના જ લેખ હશે અને ત્યારપછીના નહીં હોય એમ પણ કહી શકવું શકય નથી. તેમ ત્રણે મિમોબુકમાં વચવચમાં ઘણાં પાનાંઓ કેવળ કોરાં પડતર છે; અર્થાત્ એમ અનુમાન થાય છે કે, જ્યારે જે મિમોબુક હાથ આવી, અને ઉઘાડતાં જે પાનું નીકળ્યું તેમાં કવચિત્–કવચિત્ સ્વાલોચના પોતાને જ જાણવાને અર્થે લખી વાળેલ છે. જે અંગત લેખો છે તે, અને આ ત્રણે મિમોબુક સ્વાલોચના અર્થે છે, તેટલા માટે અમે તેને 'આભ્યન્તરપરિણામઅવલોકન' એવા મથાળા નીચે અત્ર દાખલ કર્યા છે. આ આલોચનામા કેટલાક તેમની દશા, આત્મજાગૃતિ અને આત્મમંદતા, અનુભવ, સ્વવિચાર અર્થે લખેલાં પ્રશ્નોત્તર, અન્ય જીવોનાં નિર્ણય કરવાના ઉદ્દેશથી લખેલા પ્રશ્નોત્તર, દર્શનોદ્ધાર યોજનાઓ આદિ સંબંધે અનેક ઉદ્ગારો છે. જેમાં કેટલીક બાંધી લીધેલી ભાષા (સંજ્ઞા) માં છે. જ્યાં જ્યાં બની શક્યું ત્યાં સ્પષ્ટતા કરવા પ્રયત્ન કર્યો છે. —સંશોધક. મ. ર.]

હાથનોંધ ૧

[૧+૨] [૫૯]* [હાથનોંધ ૧, પૃષ્ઠ ૧]

પ્રત્યેક પ્રત્યેક પદાર્થનો અત્યંત વિવેક કરી આ જીવને તેનાથી વ્યાવૃત્ત કરવો એમ નિર્ગ્રંથ કહે છે.

શુદ્ધ એવા સ્ફટિકને વિષે અન્ય રંગનું પ્રતિભાસવું થવાથી તેનું જેમ મૂળ સ્વરૂપ લક્ષગત થતું નથી, તેમ શુદ્ધ નિર્મળ એવું આ ચેતન અન્ય સંયોગના તાદાત્મ્યવત્ અધ્યાસે પોતાના સ્વરૂપનો લક્ષ પામતું નથી. યત્કિંચિત્ પર્યાયાંતરથી એ જ પ્રકારે જૈન, વેદાંત, સાંખ્ય, યોગાદિ કહે છે.

જીવનાં અસ્તિત્વપણાંનો તો કોઈ કાળે પણ સંશય પ્રાપ્ત નહીં થાય.

જીવનાં નિત્યપણાંનો–ત્રિકાળ હોવાપણાં નો–કોઈ કાળે પણ સંશય પ્રાપ્ત નહીં થાય.

જીવનાં ચૈતન્યપણાંનો, ત્રિકાળ હોવાપણાંનો કોઈ કાળે પણ સંશય પ્રાપ્ત નહીં થાય.

તેને કોઈ પણ પ્રકારે બંધદશા વર્તે છે એ વાતનો કોઈ કાળે પણ સંશય પ્રાપ્ત નહીં થાય.

તે બંધની નિવૃત્તિ કોઈ પણ પ્રકારે નિઃસંશય ઘટે છે, એ વાતનો કોઈ કાળે પણ સંશય પ્રાપ્ત નહીં થાય.

મોક્ષપદ છે એ વાતનો કોઈ પણ કાળે સંશય નહીં થાય.

[૩] [૬૪૮] [હાથનોંધ ૧, પૃ. ૨]

જીવનું વ્યાપકપણું, પરિણામપણું, કર્મસંબંધ, મોક્ષક્ષેત્ર શા શા પ્રકારે ઘટવાયોગ્ય છે તે વિચાર્યાવિના તથાપ્રકારે સમાધિ ન થાય. ગુણ અને ગુણીનો ભેદ સમજવા-યોગ્ય પ્રકારે છે ?

જીવનું વ્યાપકપણું, સામાન્યવિશેષાત્મકતા, પરિણામીપણું, લોકાલોકજ્ઞાયકપણું કર્મસંબંધતા, મોક્ષક્ષેત્ર એ પૂર્વાપર અવિરોધથી શી રીતે સિદ્ધ છે ?

એક જ જીવનામનો પદાર્થ જુદાં જુદાં દર્શનો, સંપ્રદાયો અને મતો જુદે જુદે સ્વરૂપે કહે છે. તેનો કર્મસંબંધ અને મોક્ષ પણ જુદે જુદે સ્વરૂપે કહે છે. એથી નિર્ણય કરવો દુર્ઘટ કેમ નથી ?

[૪] [૬૦] [હાથનોંધ ૧, પૃ. ૩.]

સહજ.

જે પુરુષ આ ગ્રંથમાં સહજ નોંધ કરે છે, તે પુરુષ માટે પ્રથમ સહજ તે જ પુરુષ લખે છે.

તેની ઉમર ત્રીસ વર્ષ ત્રણ માસ—

તેની હાલ એવી દશા અંતરંગમાં રહી છે કે કંઈક વિના સર્વ સંસારી ઇચ્છાની પણ તેણે વિસ્મૃતિ કરી નાખી છે.

---

* આ હાથનોંધના લેખોમાં પ્રથમની જેમ આંકનો અનુક્રમ નથી. પણ હાથનોંધના જે જે પૃષ્ઠપર જે જે લેખ છે તે અનુક્રમવાર આપેલ છે. ચોથી આવૃત્તિમાં આ લેખોનો સમય નિર્ણીત ગણી તે તે સાલના પત્રોની વચ્ચે નવા આંક આપી આ લેખો દાખલ કરેલ, અને પુસ્તકને અંતે ફરીથી તે લેખો સળંગ આપ્યા છે. આ આવૃત્તિમાં પત્રોની વચ્ચે આ લેખો ન આપતાં અંતે જ આપીએ છીએ; અને તેથી જ તેનો આંક અનુક્રમવાર નથી. ચોથી આવૃત્તિમાંના આ લેખોના આંક જાણવા માટે તે તે આંક તે તે લેખને મથાળે આપેલ છે.

પ્રથમાવૃત્તિમાં મુરબ્બી મનસુખલાલ રવજીભાઈએ આ લેખો ઉપર કેટલુંક ટિપ્પણ સમયાનુસાર કરેલ; જે બીજી, ત્રીજી અને પાંચમી આવૃત્તિમાં તે પ્રમાણે રહેવા દીધું હતું. જે અરસામાં પ્રથમાવૃત્તિ બહાર પડી તે વખતે આ ટિપ્પણની ખાસ ઉપયોગિતા હતી. હવે સંજોગો બદલાતાં તેની જરૂર ન જણાવાથી આ આવૃત્તિમાં તે ટિપ્પણ આપેલ નથી. સંશોધક. હે. દો.

તે કંઈક પામ્યો પણ છે, અને પૂર્ણનો પરમ મુમુક્ષુ છે, છેલ્લા માર્ગનો નિઃશંક જિજ્ઞાસુ છે.

હમણાં જે આવરણો તેને ઉદય આવ્યાં છે, તે આવરણોથી એને ખેદ નથી, પરંતુ વસ્તુભાવમાં થતી મંદતાનો ખેદ છે.

તે ધર્મની વિધિ, અર્થની વિધિ, કામની વિધિ, અને તેને આધારે મોક્ષની વિધિને પ્રકાશી શકે તેવો છે. ઘણા જ થોડા પુરુષોને પ્રાપ્ત થયો હશે એવો એ કાળનો ક્ષયોપશમી પુરુષ છે.

તેને પોતાની સ્મૃતિ માટે ગર્વ નથી. તર્ક માટે ગર્વ નથી. તેમ તે માટે તેનો પક્ષપાત પણ નથી; તેમ છતાં કંઈક બહાર રાખવું પડે છે તેને માટે ખેદ છે.

તેનું અત્યારે એક વિષય વિના બીજા વિષયપ્રતિ ઠેકાણું નથી. તે પુરુષ જો કે તીક્ષ્ણ ઉપયોગવાળો છે; તથાપિ તે તીક્ષ્ણ ઉપયોગ બીજા કોઈ પણ વિષયમાં વાપરવા તે પ્રીતિ ધરાવતો નથી. [હાથનોંધ ૧, પૃષ્ઠ ૪]

---

[૫] [૬૧] [હાથનોંધ ૧, પૃષ્ઠ ૯]

એકવાર તે સ્વર્ણુવનમાં બેઠો હતો. જગત્માં કોણ સુખી છે, તે જોઉં તો ખરો. પછી આપણે આપણે માટે વિચાર. એની એ જિજ્ઞાસા પૂર્ણ કરવા અથવા પોતે તે સંગ્રહસ્થાન જોવા ઘણા પુરુષો-(આત્માઓ)-ઘણા પદાર્થો તેની સમીપે આવ્યા.

એમાં કોઈ જડ પદાર્થ હતો નહીં. કોઈ એકલો આત્મા જોવામાં આવ્યો નહીં.

માત્ર કેટલાક દેહધારિયો હતા; જેઓ મારી નિવૃત્તિને માટે આવ્યા હોય એમ તે પુરુષને શંકા થઈ.

વાયુ, અગ્નિ કે પાણી, ભૂમિ એ કોઈ કેમ આવ્યું નથી?

(નેપથ્ય) તેઓ સુખનો વિચાર પણ કરી શકતાં નથી. દુખથી બિચારાં પરાધીન છે.

બેઈન્દ્રય જીવો કેમ આવ્યા નથી?

(નેપથ્ય) એને માટે પણ એ જ કારણ છે. આ ચક્ષુથી જુઓ. તેઓ બિચારાંને કેટલું બધું દુઃખ છે.

તેનો કંપ-તેનો થરથરાટ-પરાધીનપણું ઇત્યાદિક જોઈ શકાય તેવું નહોતું-તે બહુ દુઃખી હતાં. [હાથનોંધ, પૃષ્ઠ ૧૦]

(નેપથ્ય) એ જ ચક્ષુથી હવે તમે આખું જગત્ જોઈ લ્યો. પછી બીજી વાત કરો.

ઠીક ત્યારે. દર્શન થયું, આનંદ પામ્યો; પણ પાછો ખેદ જન્મ્યો.

(નેપથ્ય) હવે ખેદ કાં કરો છો?

મને દર્શન થયું તે શું સમ્યક્ હતું?

'હા.'

સમ્યક્ હોય તો પછી ચક્રવર્ત્યાદિક તે દુઃખી કેમ દેખાય?

'દુઃખી હોય તે દુઃખી, અને સુખી હોય તે સુખી દેખાય.'

ચક્રવર્ત્તિ તો દુખી નહીં હોય?

'જેમ દર્શન થયું તેમ શ્રદ્ધો. વિશેષ જોવું હોય તો ચાલો મારી સાથે.'

ચક્રવર્ત્તિનાં અંતઃકરણમાં પ્રવેશ કર્યો.

અંતઃકરણ જોઈને પેલું દર્શન સમ્યક્ હતું એમ મેં માન્યું. તેનું અંતઃકરણ બહુ દુઃખી હતું. અનંત ભયના પર્યાયથી તે થરથરતું હતું. કાળ આયુષ્યની દોરીને ગળી જતો હતો. હાડ માંસમાં તેનીવૃત્તિ હતી. કાંકરામાં તેની પ્રીતિ હતી. ક્રોધ, માનનો તે ઉપાસક હતો. બહુ દુઃખ.

વારુ, આ દેવોનું દર્શન પણ સમ્યક્ સમજવું. [હાથ૦ ૧, પૃષ્ઠ ૧૧]

'નિશ્ચય કરવા માટે ઇન્દ્રના અંતઃકરણમાં પ્રવેશ કરીએ.'

ચાલો ત્યારે—

(તે ઇન્દ્રની ભવ્યતાથી ભૂલ ખાધી.) તે પણ પરમ દુ:ખી હતો. બિચારો ચવીને કોઈ બિભત્સ સ્થળમાં જન્મવાનો હતો માટે ખેદ કરતો હતો. તેનામાં સમ્યક્દષ્ટિ નામની દેવી વસી હતી. તે તેને ખેદમાં વિશ્રાંતિ હતી. એ મહાદુ:ખ શીવાય તેનાં બીજાં ઘણાંય અવ્યક્ત દુ:ખ હતાં.

પણ, (નેપથ્ય)–આ જડ એકલાં કે આત્મા એકલા જગત્માં નથી શું કે?–તેઓએ મારાં આમંત્રણને સન્માન આપ્યું નથી.

'જડને જ્ઞાન નહીં હોવાથી તમારૂં આમંત્રણ તે બિચારાં ક્યાંથી સ્વીકારે? સિદ્ધ (એકાત્મભાવિ) તમારૂં આમંત્રણ સ્વીકારી શકતા નથી. તેની તેમને કંઈ દરકાર નથી.'

એટલી બધી બેદરકારી? આમંત્રણને તો માન્ય કરવું જોઈએ; તમે શું કહો છો?

'એને આમંત્રણ–અનામંત્રણથી કંઈ સંબંધ નથી.

[હાથનોંધ ૧, પૃષ્ઠ ૧૨]

તેઓ પરિપૂર્ણ સ્વરૂપસુખમાં વિરાજમાન છે.' એ મને બતાવો. એકદમ–બહુ ત્વરાથી.

'તેનું દર્શન બહુ દુર્લભ છે. લ્યો આ અંજન આંજી દર્શન પ્રવેશ ભેળાં કરી જુઓ.'

અહો! આ બહુ સુખી છે. એને ભય પણ નથી. શોક પણ નથી. હાસ્ય પણ નથી. વૃદ્ધતા નથી. રોગ નથી, આધિએ નથી. વ્યાધિએ નથી. ઉપાધિએ નથી. એ બધુંય નથી. પણ . . . . અનંત અનંત સચ્ચિદાનંદ સિદ્ધિથી તેઓ પૂર્ણ છે. આપણને એવા થવું છે.

'ક્રમે કરીને થઈ શકશો.'

તે ક્રમ બ્રમ અહીં ચાલશે નહીં. અહીં તો તુરત તે જ પદ જોઈએ.

'જરા શાંત થાઓ. સમતા રાખો; અને ક્રમને અંગીકાર કરો. નહીંતો તે પદયુક્ત થવું નહીં સંભવે.'

'થવું નહીં સંભવે' એ તમારાં વચન તમે પાછાં લ્યો. ક્રમ ત્વરાથી બતાવો, અને તે પદમાં તુરત મોકલો.

'ઘણા માણસો આવ્યા છે. તેમને અહીં બો- [હાથનોંધ ૧, પૃષ્ઠ ૧૩]
લાવો. તેમાંથી તમને ક્રમ મળી શકશે.'

ઇચ્છ્યું કે તેઓ આવ્યા;–

તમે મારૂં આમંત્રણ સ્વીકારી આવ્યા તે માટે તમારો ઉપકાર માનું છઉં. તમે સુખી છો. એ વાત ખરી છે શું? તમારૂં પદ શું સુખવાળું ગણાય છે એમ?

'તમારૂં આમંત્રણ સ્વીકારવું, ન સ્વીકારવું એવું અમને કંઈ બંધન નથી. અમે સુખી છીએ કે દુ:ખી તેવું બતાવવાને પણ અમારૂં અહીં આગમન નથી. અમારાં પદની વ્યાખ્યા કરવા માટે પણ આગમન નથી. તમારાં કલ્યાણને અર્થે અમારૂં આગમન છે.' એક વૃદ્ધ પુરૂષે કહ્યું.

કૃપા કરીને ત્વરાથી કહો, આપ મારૂં શું કલ્યાણ કરશો તે. અને આવેલા પુરૂષોનું ઓળખાણ પાડો.

તેમણે પ્રથમ ઓળખાણ પાડી.

આ વર્ગમાં ૪–૫–૬–૭–૮–૯–૧૦–૧૨ એ અંકવાળા મુખ્યે મનુષ્યો છે. તે સઘળાં તમે જે પદને પ્રિય ગણ્યું તેના આરાધક યોગીઓ છે.

૪ થી તે પદ જ સુખરૂપ છે, અને બાકીની જગત્– [હાથનોંધ ૧, પૃષ્ઠ ૧૪]

'વ્યવસ્થા અમે જેમ માનીએ છીએ તેમ માને છે. તે પદની અંતરંગની તેની અભિલાષા છે પણ તેઓ પ્રયત્ન કરી શકતા નથી; કારણ થોડો વખત સુધી તેમને અંતરાય છે.

અંતરાય શી ? કરવા માટે તત્પર થાય એટલે થયું.

વૃદ્ધ—તમે ત્વરા ન કરો. તેનું સમાધાન હમણા જ તમને મળી શકશે—મળી જશે.

ઠીક—આપની તે વાતને સમ્મત થઉં છઉં.

વૃદ્ધ—આ '૫'ના અંકવાળો—એ કંઈક પ્રયત્ન પણ કરે છે. બાકી '૪'ના પ્રમાણે છે.

'૬' સર્વ પ્રકારે પ્રયત્ન કરે છે. પણ પ્રમત્તદશાથી પ્રયત્નમાં મંદતા આવી જાય છે.

'૭' સર્વ પ્રકારે અપ્રમત્તપ્રયત્નિ છે.

'૮-૯-૧૦' તેના કરતાં ક્રમે ઉજ્વળ, પણ તે જ જાતિના છે. '૧૧' ના અંકવાળા પતિત થઈ જાય છે માટે અહીં તેનું આગમન નથી. દર્શન થવા માટે બારમે જ હું—હમણા હું તે પદને સંપૂર્ણ જોવાનો છું;—પરિપૂર્ણતા પામવાનો છું. આયુષ્યસ્થિતિ પૂરી થયે તમે જોયેલું પદ—તેમાં એક મને પણ જોશો.— [હાથનોંધ ૧, પૃ. ૧૫]

પિતાજી—તમે મહાભાગ્ય છો.

આવા અંક કેટલા છે ?

વૃદ્ધ—ત્રણ અંક પ્રથમના તમને અનુકૂળ ન આવે. અગિયારમાનું પણ તેમ જ. '૧૩-૧૪' તમારી પાસે આવે એવું તેમને નિમિત્ત રહ્યું નથી. '૧૩' યત્કિંચિત્ આવે; પણ પૂ૦ ક૦ હોય તો તેઓનું આગમન થાય. નહીં તો નહીં. ચૌદમાનું આગમન કારણ માનશો નહીં. કારણ નથી.

(નેપથ્ય) "તમે એ સઘળાંનાં અંતરમાં પ્રવેશ કરો. હું સહાયક થઉં છઉં."

ચાલો—૪ થી ૧૧+૧૨ સુધી ક્રમે ક્રમે સુખની ઉત્તરોત્તર ચઢતી લહરીઓ છૂટતી હતી. વધુ શું કહીએ ? મને તે બહુ પ્રિય લાગ્યું; અને એ જ મારૂં પોતાનું લાગ્યું.

વૃદ્ધે મારા મનોગત ભાવ જાણીને કહ્યું: એ જ તમારો કલ્યાણમાર્ગ. જાઓ તો ભલે; અને આવો તો આ સમુદાય રહ્યો.

ઉઠીને ભળી ગયો.

(સ્વવિચારભુવન, દ્વાર પ્રથમ.)

---

[૬] [૧૧૩] [હાથનોંધ ૧, પૃ. ૧૭]

કાયાનું નિયમિતપણું.
વચનનું સ્યાદ્વાદપણું.
મનનું ઔદાસીન્યપણું.
આત્માનું મુક્તપણું.

(આ છેલ્લી સમજણ.)

---

[૭] [૬૪૯] [હાથનોંધ ૧, પૃ. ૧૮]

આત્મસાધન

દ્રવ્ય—હું એક છું, અસંગ છું, સર્વ પરભાવથી મુક્ત છું.

ક્ષેત્ર—અસંખ્યાત નિજઅવગાહના પ્રમાણ છું.

કાળ—અજર, અમર, શાશ્વત છું. સ્વપર્યાયપરિણામી સમયાત્મક છું.

ભાવ—શુદ્ધ ચૈતન્યમાત્ર નિર્વિકલ્પ દ્રષ્ટા છું.

---

[૮] [૬૫૦] [હાથનોંધ ૧, પૃ. ૧૯]

વચનસંયમ-	વચનસંયમ-	વચનસંયમ.
મનોસંયમ-	મનોસંયમ-	મનોસંયમ.
કાયસંયમ-	કાયસંયમ-	કાયસંયમ.

કાયસંયમ.
ઇન્દ્રિયસંક્ષેપતા, *આસનસ્થિરતા.*
ઇન્દ્રિયસ્થિરતા, *સઉપયોગ યથાસૂત્ર પ્રવૃત્તિ.*
વચનસંયમ.
મૌનતા, *સઉપયોગ યથાસૂત્ર પ્રવૃત્તિ.*
મનોસંયમ.
મનોસંક્ષેપતા, *મનઃસ્થિરતા.*
આત્મચિંતનતા.
દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવ.
સંયમ કારણ નિમિત્તરૂપ દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ, અને ભાવ.
દ્રવ્ય–સંયમિત દેહ.
ક્ષેત્ર–નિવૃત્તિવાળાં ક્ષેત્રે સ્થિતિ–વિહાર.
કાળ–યથાસૂત્ર કાળ.
ભાવ–યથાસૂત્ર નિવૃત્તિસાધનવિચાર.

[૯] [૫૫૪] [હાથનોંધ ૧, પૃ. ૨૧]

સુખને ઇચ્છતો ન હોય તે નાસ્તિક, કાં સિદ્ધ, કાં જડ.

[૧૦] [૨૪૬] [હાથનોંધ ૧, પૃ. ૨૫]

એ જ સ્થિતિ–એ જ ભાવ અને એ જ સ્વરૂપ.

ગમે તો કલ્પના કરી બીજી વાટ લ્યો. યથાર્થ જોઈતો હોય તો આ . . લો.

વિભંગ જ્ઞાન-દર્શન અન્ય દર્શનમાં માનવામાં આવ્યું છે. એમાં મુખ્ય પ્રવર્તકોએ જે ધર્મમાર્ગ બોધ્યો છે, તે સમ્યક્ થવા સ્યાત્ મુદ્રા જોઈએ.

સ્યાત્ મુદ્રા તે સ્વરૂપસ્થિત આત્મા છે. શ્રુતજ્ઞાનની અપેક્ષાએ સ્વરૂપસ્થિત આત્માએ કહેલી શિક્ષા છે.

નાના પ્રકારના નય, નાના પ્રકારનાં પ્રમાણ, નાના પ્રકારની ભંગજાલ, નાના પ્રકારના અનુયોગ એ સઘળાં લક્ષણારૂપ છે. લક્ષ એક સચ્ચિદાનંદ છે.

દૃષ્ટિવિષ ગયા પછી ગમે તે શાસ્ત્ર, ગમે તે અક્ષર, ગમે તે કથન, ગમે તે વચન, ગમે તે સ્થળ પ્રાયે અહિતનું કારણ થતું નથી.

પુનર્જન્મ છે–જરૂર છે–એ માટે હું અનુભવથી હા કહેવામાં અચળ છું.

આ કાળમાં મારું જન્મવું માનું તો દુઃખદાયક છે, અને માનું તો સુખદાયક પણ છે.
[હાથનોંધ ૧, પૃ. ૨૬]

એવું હવે કોઈ વાંચન રહ્યું નથી કે જે વાંચી જોઈએ. છીએ તે પામીએ એ જેના સંગમાં રહ્યું છે તે સંગની આ કાળમાં ન્યૂનતા થઈ પડી છે.

વિકરાળ કાળ! . . . વિકરાળ કર્મ! . . . વિકરાળ આત્મા! . . .
જેમ . . . . પણ એમ . . . .

હવે ધ્યાન રાખો. એ જ કલ્યાણ.

[૧૧] [૨૪૬-૧] [હાથનોંધ ૧, પૃ. ૨૭]

એટલું જ શોધાય તો બધું પામશો; ખચિત એમાં જ છે. મને ચોક્કસ અનુભવ છે. સત્ય કહું છું. યથાર્થ કહું છું. નિઃશંક માનો.

એ સ્વરૂપ માટે સહજ સહજ કોઈ સ્થળે લખી વાળ્યું છે.

[૧૨] [૯૧] [હાથનોંધ ૧, પૃ. ૨૯]

મારગ સાચા મિલ ગયા, છૂટ ગયે સંદેહ;
હોતા સો તો જલ ગયા, ભિન્ન કિયા નિજ દેહ.
સમજ પિછેં સબ સરલ હૈ, બિનૂ સમજ મુશકીલ;
યે મુશકીલી ક્યા કહું ? ....
ખોજ પિંડ બ્રહ્માંડકા, પત્તા તો લગ જાય;
યેહિ બ્રહ્માંડિ બાસના, જબ જાવે તબ...
આપ આપકું ભુલ ગયા, ઇનસેં ક્યા અંધેર ?
સમર સમર અબ હસત હૈં, ...
જહાં કલપના-જલપના, તહાં માનું દુખ છાંઈ;
મિટે કલપના-જલપના, તબ વસ્તૂ તિન પાઈ.
હે જીવ! ક્યા ઇચ્છત હવે ? હૈ ઇચ્છા દુ:ખ મૂલ;
જબ ઇચ્છાકા નાશ તબ, મિટે અનાદિ ભૂલ.
ઐસી ક્યાંસે મતિ ભઈ, આપ આપ હૈ નાહિં,
આપનકું જબ ભુલ ગયે, અવર કહાંસેં લાઈ.
આપ આપ એ શોધસેં, આપ આપ મિલ જાય; [હાથનોંધ ૧, પૃ. ૩૦]
આપ મિલન નય બાપકો, ...

[૧૩] [૧૩૫-૨] [હાથનોંધ ૧, પૃ. ૩૧]

એકવાર તે સ્વભુવનમાં બેઠો હતો· · · · પ્રકાશ હતો,-ઝંખાશ હતી.

મંત્રિયે આવીને તેને કહ્યું. આપ શું વિચારણામા પરિશ્રમ લો છો ? તે યોગ્ય હોય તો આ દીનને દર્શાવી ઉપકૃત કરશો.

[૧૪] [૯૦] [હાથનોંધ ૧, પૃ. ૩૫]

હોત આસવા પરિસવા, નહિં ઇનમેં સંદેહ;
માત્ર દ્રષ્ટિકી ભૂલ હૈ, ભૂલ ગયે ગત એહિ.
રચના જિન ઉપદેશકી, પરમોત્તમ તિનુ કાલ;
ઇનમેં સબ મત રહત હૈં, કરતે નિજ સંભાલ.
જિન સોહી હૈ આતમા, અન્ય હોઈ સો કર્મ;
કર્મ કટે જિન બચન સોં, તત્ત્વગ્યાનિકો મર્મ.
જબ જાન્યો નિજરૂપકોં, તબ જાન્યો સબ લોક;
નહિ જાન્યો નિજરૂપ તો, સબ જાન્યો સો ફોક.
એહિ દિશાકી મૂઢતા, હૈ નાહ જિનપેં ભાવ;
જિનસેં ભાવ બિનુ કબૂ, નહિં છૂટત દુખદાવ.
વ્યવહારસેં દેવ જિન, નિહચેસેં હૈ આપ;
એહિ બચનસેં સમજ લે, જિનપ્રવચનકી છાપ.
એહિ નહીં હૈ કલ્પના, એહી નહીં વિભંગ;
જબ જાગેંગે આતમા, તબ લાગેંગે રંગ.

[૧૫] [૬૫૧] [હાથનોંધ ૧, પૃ. ૩૭]

અનુભવ.

[૧૬] [૪૦૮-૨] [હાથનોંધ ૧, પૃ. ૩૯]

એ ત્યાગી પણ નથી, અત્યાગી પણ નથી, એ રાગી પણ નથી, વીતરાગી પણ નથી.

પોતાનો ક્રમ નિશ્ચળ કરો. તેની ચોપાજુ નિવૃત્ત ભૂમિકા રાખો.

આ દર્શન થાય છે તે કાં વૃથા જાય છે? એનો વિચાર પુનઃ પુનઃ વિચારતાં મૂર્છા આવે છે.

સંતજનોએ પોતાનો ક્રમ મૂક્યો નથી. મૂક્યો છે તે પરમ અસમાધિને પામ્યા છે.

સંતપણું અતિ દુર્લભ છે. આવ્યા પછી સંત મળવા દુર્લભ છે. સંતપણાની જિજ્ઞાસાવાળા અનેક છે. પરંતુ સંતપણું દુર્લભ તે દુર્લભ જ છે!

[૧૭] [૮૧] [હાથનોંધ ૧, પૃ. ૪૩]

પ્રકાશભુવન

યચિત તે સત્ય છે. એમ જ સ્થિતિ છે. તમે આ ભણી વળો–

તેઓએ રૂપકથી કહ્યું છે. ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારે તેથી બોધ થયો છે, અને થાય છે; પરંતુ તે વિભંગરૂપ છે.

આ બોધ સમ્યક્ છે. તથાપિ ઘણો જ સૂક્ષ્મ અને મોહ દ્રવ્યે ગ્રાહ્ય થાય તેવો છે.

સમ્યક્ બોધ પણ પૂર્ણ સ્થિતિમાં રહ્યો નથી. તોપણ જે છે તે યોગ્ય છે.

એ સમજીને હવે ઘટતો માર્ગ લ્યો.

કારણ શોધો મા, ના કહો મા, કલ્પના કરો મા. એમ જ છે.

એ પુરુષ યથાર્થવક્તા હતો. અયથાર્થ કહેવાનું તેમને કોઈ નિમિત્ત નહોતું.

[૧૮] [૧૪૮-૨] [હાથનોંધ ૧, પૃ. ૪૭]

તે દશા શાથી અવરાઈ? અને તે દશા વર્ધમાન કેમ ન થઈ?

લોકના પ્રસંગથી, માનેચ્છાથી, અજાગૃતપણાથી, સ્ત્રિયાદિ પરિષહનો જય ન કરવાથી.

જે ક્રિયાને વિષે જીવને રંગ લાગે છે, તેને ત્યાં જ સ્થિતિ હોય છે, એવો જે જિનનો અભિપ્રાય તે સત્ય છે.

ત્રીશ મહા મોહનીયનાં સ્થાનક શ્રી તીર્થંકરે કહ્યાં છે તે સાચાં છે.

અનંતા જ્ઞાનીપુરુષોએ જેનું પ્રાયશ્ચિત્ત કહ્યું નથી, જેના ત્યાગનો એકાંત અભિપ્રાય આપ્યો છે એવો જે કામ તેથી જે મુંઝાયા નથી, તે જ પરમાત્મા છે.

[૧૯] [૧૭૪-૨] [હાથનોંધ ૧, પૃ. ૪૯]

કોઈ બ્રહ્મરસના ભોગી,
કોઈ બ્રહ્મરસના ભોગી.
જાણે કોઈ વિરલા યોગી,
કોઈ બ્રહ્મરસના ભોગી.

[૨૦] [૪૭૨] [હાથનોંધ ૧, પૃ. ૫૧]

૨-૨-૩મા-૧૯૫૧

દ્રવ્ય,	એક લક્ષ	
ક્ષેત્ર,	મોહમયી.	
કાલ,	-મા. વ. ૮-૧	
ભાવ,	ઉદય ભાવ.	
દ્રવ્ય-	એક લક્ષ	ઉદાસીન.
ક્ષેત્ર-	મોહમયી	
કાળ-	૮-૧	ઇચ્છા.
ભાવ-	ઉદયભાવ.	પ્રારબ્ધ.

[૨૧] [૬૧૫] [હાથનોંધ ૧, પૃ. ૫૨]

સામાન્ય ચેતન — સામાન્ય ચૈતન્ય
વિશેષ ચેતન — વિશેષ ચૈતન્ય
નિર્વિશેષ ચેતન (ચૈતન્ય)
સ્વભાવિક અનેક આત્મા (જીવ) નિર્ગ્રંથ.
સોપાધિક અનેક આત્મા (જીવ) વેદાંત.

[૨૨] [૬૧૬] [હાથનોંધ ૧, પૃ. ૫૩]

ચક્ષુ અપ્રાપ્યકારી.
મન અપ્રાપ્યકારી.
ચેતનનું બાહ્ય આગમન (ગમન નહીં તે).

[૨૩] [૬૧૭] [હાથનોંધ ૧, પૃ. ૫૫]

જ્ઞાની પુરુષોને સમયે સમયે અનંતા સંયમપરિણામ વર્ધમાન થાય છે, એમ સર્વજ્ઞે કહ્યું છે તે સત્ય છે.

તે સંયમ, વિચારની તીક્ષ્ણ પરિણતિથી તથા બ્રહ્મરસપ્રત્યે સ્થિરપણાથી ઉત્પન્ન થાય છે.

[૨૪] [૬૧૮]

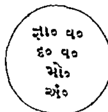
શ્રી તીર્થંકર આત્માને સંકોચ વિકાશનું ભાજન યોગદશામાં માને છે, તે સિદ્ધાંત વિશેષે કરી વિચારવા યોગ્ય છે.

[૨૫] [૬૫૨] [હાથનોંધ ૧, પૃ. ૫૬]

ધ્યાન
ધ્યાન-ધ્યાન
ધ્યાન-ધ્યાન-ધ્યાન
ધ્યાન-ધ્યાન-ધ્યાન-ધ્યાન
ધ્યાન-ધ્યાન-ધ્યાન-ધ્યાન-ધ્યાન
ધ્યાન-ધ્યાન-ધ્યાન-ધ્યાન-ધ્યાન-ધ્યાન
ધ્યાન-ધ્યાન-ધ્યાન-ધ્યાન-ધ્યાન-ધ્યાન-ધ્યાન

[૨૬] [૬૫૩] [હાથનોંધ ૧, પૃ. ૫૭]

ચિદ્ ધાતુમય, પરમશાંત, અડગ્ગ એકાગ્ર, એક સ્વભાવમય અસંખ્યાત પ્રદેશાત્મક પુરુષાકાર ચિદાનંદઘન તેનું ધ્યાન કરો.

નો આત્યંતિક અભાવ. પ્રદેશસંબંધ પામેલાં પૂર્વનિષ્પન્ન–સત્તાપ્રાપ્ત ઉદયપ્રાપ્ત–ઉદીરણાપ્રાપ્ત ચાર એવાં ના૦ ગો૦ આ૦ વેદનીય વેદવાથી. અભાવ જેને છે એવું શુદ્ધસ્વરૂપ જિન ચિદ્‌મૂર્તિ–સર્વલોકાલોકભાસક ચમત્કારનું ધામ.

---

[૨૭] [૬૨૫] [હાથનોંધ ૧, પૃ. ૫૮]

વિશ્વ અનાદિ છે. જીવ અનાદિ છે.

પરમાણુ પુદ્‌ગલો અનાદિ છે. જીવ અને કર્મનો સંબંધ અનાદિ છે.

સંયોગીભાવમાં તાદાત્મ્ય અધ્યાસ હોવાથી જીવ જન્મમરણાદિ દુઃખોને અનુભવે છે.

---

[૨૮] [૬૨૬] [હાથનોંધ ૧, પૃ. ૫૯]

પાંચ અસ્તિકાયરૂપ લોક એટલે વિશ્વ છે. ચૈતન્ય લક્ષણ જીવ છે.

વર્ણ, ગંધ, રસ સ્પર્શમાન પરમાણુઓ છે તે સંબંધ સ્વરૂપથી નથી. વિભાવરૂપ છે.

---

[૨૯] [૩૪૨–૨] [હાથનોંધ ૧, પૃ. ૬૦]

શરીરને વિષે આત્મભાવના પ્રથમ થતી હોય તો થવા દેવી, ક્રમે કરી પ્રાણમાં આત્મભાવના કરવી, પછી ઇન્દ્રિયોમાં આત્મભાવના કરવી, પછી સંકલ્પવિકલ્પરૂપ પરિણામમાં આત્મભાવના કરવી, પછી સ્થિર જ્ઞાનમાં આત્મભાવના કરવી. ત્યાં સર્વ પ્રકારથી અન્યાલંબનરહિત સ્થિતિ કરવી.

---

[૩૦] [૩૪૨–૩] [હાથનોંધ ૧, પૃ. ૬૧]

પ્રાણ, } સોહં
વાણી, } તેનું ધ્યાન કરવું
રસ. } અનહદ

---

[૩૧] [૭૦૧] [હાથનોંધ ૧, પૃ. ૬૨]

સં. ૧૯૫૩ના ફા. વદી ૧૨, ભોમવાર.

જિન	મુખ્ય	આચાર્ય
સિદ્ધાંત	પદ્ધતિ	ધર્મ
શાંત રસ	અહિંસા	મુખ્ય
લિંગાદિ	વ્યવહાર	જિનમુદ્રા સૂચક
મતાંતર	સમાવેશ	
શાંત રસ	પ્રવહન	
જિન	અન્યને	ધર્મ પ્રાપ્તિ

લોકાદિ સ્વરૂપ— સંશયની નિવૃત્તિ સમાધાન
જિન પ્રતિમા કારણ

કાંઈક ગૃહવ્યવહાર શાંત કરી પરી-ગ્રહાદિ કાર્યથી નિવૃત્ત થવું.
અપ્રમત્ત ગુણસ્થાનક પર્યંત પહોંચવું. કેવલ ભૂમિકાનું સહજપરિણામી ધ્યાન—

[૩૨] [૭૭૨] [હાથનોંધ ૧, પૃ. ૬૩, ૬૪*]

[illegible]

[૩૩] [૬૨૭] [હાથનોંધ ૧, પૃ. ૬૭]

कम्म दव्वेहिं समं, संजोगो जो होइ जीवस्स,
सो वंधो नायव्वो, तस्स वियोगो भवे मोक्खो.

[૩૪] [૪૦૬-૨] [હાથનોંધ ૧. પૃ.]

સમ્યક્દર્શનસ્વરૂપ એવાં નીચે લખ્યાં શ્રી જિનનાં ઉપદેશેલાં છ પદ અત્રે જીવે અતિશય કરી વિચારવાં ઘટે છે.

આત્મા છે, કેમકે પ્રમાણે કરીને તેનું પ્રસિદ્ધપણું છે; એ અસ્તિત્વ
આત્મા નિત્ય છે; એ નિત્યત્વ.

---

* આ લેખ શ્રીમદ્ના દસ્તાક્ષરમાં છે. [illegible] શ્રીમદ્ રાજચંદ્રનો [illegible] કારતક શુદ પુને મે થયો હતો. —સંશોધક

આત્માનું જે સ્વરૂપ છે તે કોઈ પણ પ્રકારે ઉત્પન્ન થવું સંભવતું નથી, તેમ તેનો વિનાશ સંભવતો નથી.

આત્મા કર્મનો કર્ત્તા છે; એ कर्त्तापद.
આત્મા કર્મનો ભોક્તા છે. [હાથનોંધ ૧, પૃ. ૭૪]
તે આત્માની મુક્તિ થઈ શકે છે.
મોક્ષ થઈ શકે એવા પ્રકાર પ્રસિદ્ધ છે.

---

[૩૫] [૫૨૭] [હાથનોંધ ૧, પૃ. ૮૦]

આત્મા—	વેદાંત,	જિન,	સાંખ્ય,	યોગ,	નૈયાયિક,	બૌધ.
નિત્ય—						
અનિત્ય	+	,,	+	+	+	,,
પરિણામી	+	,,	+	+	+	+
અપરિણામી.						
સાક્ષી.						
સાક્ષી-કર્ત્તા.						

---

[૩૬] [૫૨૮] [હાથનોંધ ૧, પૃ. ૮૧]

સાંખ્ય કહે છે કે બુદ્ધિ જડ છે. પાતંજલિ, વેદાંત એમ જ કહે છે.
જિન કહે છે કે બુદ્ધિ ચેતન છે.
વેદાંત કહે છે કે આત્મા એક જ છે.
જિન કહે છે કે આત્મા અનંત છે.
જાતિ એક છે. સાંખ્ય પણ તેમ જ કહે છે.
પાતંજલી પણ તેમ જ કહે છે.
વેદાંત કહે છે કે આ સમસ્ત વિશ્વ વંધ્યાપુત્રવત્ છે.
જિન કહે છે કે આ સમસ્ત વિશ્વ શાશ્વત છે.
પાતંજલી કહે છે કે નિત્યમુક્ત એવો એક ઈશ્વર હોવો જોઈએ.
સાંખ્ય ના કહે છે. જિન ના કહે છે.

---

[૩૭] [૪૨૮]

શ્રીમાન્ મહાવીરસ્વામી જેવાએ અપ્રસિદ્ધ પદ રાખી ગૃહવાસરૂપ વેદો-ગૃહવાસથી નિવૃત્ત થયે પણ સાડાબાર જેવા દીર્ઘ કાળ સુધી મૌન આચર્યું. નિદ્રા તજી વિષમ પરિષહ સહ્યા એનો હેતુ શો? અને આ જીવ આમ વર્ત્તે છે, તથા આમ કહે છે એનો હેતુ શો?

જે પુરુષ સદ્ગુરુની ઉપાસના વિના નિજ કલ્પનાએ આત્મસ્વરૂપનો નિર્ધાર કરે તે માત્ર પોતાના સ્વચ્છંદના ઉદયને વેદે છે, એમ વિચારવું ઘટે છે.

જે જીવ સત્પુરુષના ગુણનો વિચાર ન કરે, અને પોતાની કલ્પનાના આશ્રયે વર્ત્તે તે જીવ સહજમાત્રમાં ભવવૃદ્ધિ ઉત્પન્ન કરે છે, કેમકે અમર થવાને માટે ઝેર પીએ છે.

---

[૩૮] [૪૩૬]

સર્વસંગ મહાશ્રવરૂપ તીર્થંકરે કહ્યું છે, તે સત્ય છે.

આવી મિશ્ર ગુણસ્થાનક જેવી સ્થિતિ ક્યાંસુધી રાખવી? જે વાત ચિત્તમાં નહીં તે કરવી, અને જે ચિત્તમાં છે તેમાં ઉદાસ રહેવું એવો વ્યવહાર શી રીતે થઈ શકે?

વૈશ્યવેષે અને નિર્ગ્રંથભાવે વસતાં કોટી કોટી વિચાર થયા કરે છે.

વેષ અને તે વેષસંબંધી વ્યવહાર જોઈ લોકદૃષ્ટિ તેવું માને એ ખરૂં છે, અને નિર્ગ્રંથ ભાવે વર્તતું ચિત્ત તે વ્યવહારમાં યથાર્થ ન પ્રવર્ત્તિ શકે એ પણ સત્ય છે; જે માટે એવા બે પ્રકારની એક સ્થિતિ કરી વર્ત્તિ શકાતું નથી, કેમકે પ્રથમ પ્રકારે વર્તતાં નિર્ગ્રંથભાવથી ઉદાસ રહેવું પડે તો જ યથાર્થ વ્યવહાર સાચવી શકાય એમ છે, અને નિર્ગ્રંથભાવે વસીએ તો પછી તે વ્યવહાર ગમે તેવો થાય તેની ઉપેક્ષા કરવી ઘટે, જો ઉપેક્ષા ન કરવામાં આવે તો નિર્ગ્રંથભાવ હાનિ પામ્યા વિના રહે નહીં. [હાથનોંધ ૧, પૃ. ૯૦]

તે વ્યવહાર ત્યાગ્યા વિના અથવા અત્યંત અલ્પ કર્યાં વિના નિર્ગ્રંથતા યથાર્થ રહે નહીં, અને ઉદયરૂપ હોવાથી વ્યવહાર ત્યાગ્યો જતો નથી.

આ સર્વ વિભાવયોગ મટ્યાવિના અમારૂં ચિત્ત બીજા કોઈ ઉપાયે સંતોષ પામે એમ લાગતું નથી.

તે વિભાવયોગ બે પ્રકારે છેઃ એક પૂર્વે નિષ્પન્ન કરેલો એવો ઉદયસ્વરૂપ, અને બીજો આત્મબુદ્ધિએ કરી રંજનપણે કરવામાં આવતો ભાવસ્વરૂપ.

આત્મભાવે વિભાવસંબંધી યોગ તેની ઉપેક્ષા જ શ્રેયભૂત લાગે છે. નિત્ય તે વિચારવામાં આવે છે, તે વિભાવપણે વર્ત્તતો આત્મભાવ ઘણો પરિક્ષીણ કર્યો છે, અને હજી પણ તે જ પરિણતિ વર્ત્તે છે.

તે સંપૂર્ણ વિભાવયોગ નિવૃત્ત કર્યાં વિના ચિત્ત વિશ્રાંતિ પામે એમ જણાતું નથી, અને હાલ તો તે કારણે કરી વિશેષ ક્લેશ વેદન કરવો પડે છે, કેમકે ઉદયવિભાવ ક્રિયાનો છે અને ઇચ્છા આત્મભાવમાં સ્થિતિ કરવાની છે. [હાથનોંધ ૧, પૃ. ૯૧]

તથાપિ એમ રહે છે કે, ઉદયનું વિશેષ કાળસુધી વર્ત્તવું રહે તો આત્મભાવ વિશેષ ચંચળ પરિણામને પામશે; કેમકે આત્મભાવ વિશેષ સંધાન કરવાનો અવકાશ ઉદયની પ્રવૃત્તિને લીધે પ્રાપ્ત ન થઈ શકે, અને તેથી તે આત્મભાવ કંઈ પણ અજાગૃતપણાને પામે.

જે આત્મભાવ ઉત્પન્ન થયો છે, તે આત્મભાવપર જો વિશેષ લક્ષ કરવામાં આવે તો અલ્પકાળમાં તેનું વિશેષ વર્ધમાનપણું થાય, અને વિશેષ જાગૃતાવસ્થા ઉત્પન્ન થાય,– અને થોડા કાળમાં હિતકારી એવી ઉગ્ર આત્મદશા પ્રગટે; અને જો ઉદયની સ્થિતિ પ્રમાણે ઉદયનો કાળ રહેવા દેવાનો વિચાર કરવામાં આવે તો હવે આત્મશિથિલતા થવાનો પ્રસંગ આવશે, એમ લાગે છે; કેમકે દીર્ઘકાળનો આત્મભાવ હોવાથી અત્યારસુધી ઉદયબળ ગમે તેવું છતાં તે આત્મભાવ હણાયો નથી, તથાપિ કંઈક કંઈક તેની અજાગૃતાવસ્થા થવા દેવાનો વખત આવ્યો છે; એમ છતાં પણ હવે કેવળ ઉદયપર ધ્યાન આપવામાં આવશે તો શિથિલભાવ ઉત્પન્ન થશે.— [હાથનોંધ ૧, પૃ. ૯૨]

જ્ઞાનીપુરુષો ઉદયવશ દેહાદિ ધર્મ નિવૃત્ત છે. એ રીતે પ્રવૃત્તિ કરી હોય તો આત્મભાવ હણાતો ન જોઈએ; એ માટે તે વાત લક્ષ રાખી ઉદય વેદવો ઘટે છે, એમ વિચાર પણ હમણા ઘટતો નથી, કેમકે જ્ઞાનનાં તારતમ્ય કરતાં ઉદયબળ વધતું જોવામાં આવે તો જરૂર ત્યાં જ્ઞાનીએ પણ જાગૃતદશા કરવી ઘટે, એમ શ્રી સર્વજ્ઞે કહ્યું છે.

અત્યંત દુષમકાળ છે તેને લીધે અને હતપુણ્ય લોકોએ ભરતક્ષેત્ર ઘેર્યું છે તેને લીધે પરમસત્સંગ—સત્સંગ કે સરળપરિણામી જીવોનો સમાગમ પણ દુર્લભ છે, એમ જાણી જેમ અલ્પકાળમાં સાવધાન થવાય તેમ કરવું ઘટે છે.

[૩૯] [૪૩૭] [હાથનોંધ ૧, પૃ. ૯૩]

મૌનદશા ધારણ કરવી?

વ્યવહારનો ઉદય એવો છે કે તે ધારણ કરેલી દશા લોકોને કષાયનું નિમિત્ત થાય, તેમ વ્યવહારની પ્રવૃત્તિ બને નહીં.

ત્યારે તે વ્યવહાર નિવૃત્ત કરવો?

તે પણ વિચારતાં બનવું કઠણ લાગે છે, કેમકે તેવી કંઈક સ્થિતિ વેદવાનું ચિત્ત રહ્યા કરે છે. પછી તે શિથિળતાથી, ઉદયથી કે પરેચ્છાથી કે સર્વજ્ઞ દૃષ્ટથી, એમ છતાં પણ અલ્પ કાળમાં આ વ્યવહારને સંક્ષેપ કરવા ચિત્ત છે.

તે વ્યવહાર કેવા પ્રકારે સંક્ષેપ થઈ શકશે?

કેમકે તેનો વિસ્તાર વિશેષપણે જોવામાં આવે છે. વ્યાપારસ્વરૂપે, કુટુંબપ્રતિબંધ, યુવાવસ્થાપ્રતિબંધ, દયાસ્વરૂપે, વિકારસ્વરૂપે, ઉદયસ્વરૂપે—એ આદિ કારણે તે વ્યવહાર વિસ્તારરૂપ જણાય છે. [હાથનોંધ ૧, પૃ. ૯૪]

હું એમ જાણું છઉં કે અનંતકાળથી અપ્રાપ્તિવત્ એવું આત્મસ્વરૂપ કેવળજ્ઞાન–કેવળદર્શનસ્વરૂપે અંતર્મુહૂર્ત્તમાં ઉત્પન્ન કર્યું છે, તો પછી વર્ષ છ માસ કાળમાં આટલો આ વ્યવહાર કેમ નિવૃત્ત નહીં થઈ શકે? માત્ર જાગૃતિના ઉપયોગાંતરથી તેની સ્થિતિ છે, અને તે ઉપયોગનાં બળને નિત્ય વિચાર્યેથી અલ્પકાળમાં તે વ્યવહાર નિવૃત્ત થઈ શકવાયોગ્ય છે. તોપણ તેની કેવા પ્રકારે નિવૃત્તિ કરવી, એ હજી વિશેષપણે મારે વિચારવું ઘટે છે એમ માનું છઉં. કેમકે વીર્યને વિષે કંઈ પણ મંદદશા વર્ત્તે છે. તે મંદદશાનો હેતુ શો?

ઉદયબળે પ્રાપ્ત થયો પરિચય માત્ર પરિચય, એમ કહેવામાં કંઈ બાધ છે? તે પરિચયની વિશેષ વિશેષ અરુચિ રહે છે, તે છતાં તે પરિચય કરવો રહ્યો છે. તે પરિચયનો દોષ કહી શકાય નહીં, પણ નિજદોષ કહી શકાય. અરુચિ હોવાથી ઇચ્છારૂપ દોષ નહીં કહેતાં ઉદયરૂપ દોષ કહ્યો છે.

---

[૪૦] [૪૩૮] [હાથનોંધ ૧, પૃ. ૯૬]

ઘણો વિચાર કરી નીચેનું સમાધાન થાય છે.

એકાંત દ્રવ્ય, એકાંત ક્ષેત્ર, એકાંત કાળ અને એકાંત ભાવરૂપ સંયમ આરાધ્યા વિના ચિત્તની શાંતિ નહીં થાય એમ લાગે છે. એવો નિશ્ચય રહે છે.

તે યોગ હજી કંઈ દૂર સંભવે છે, કેમકે ઉદયનું બળ જોતાં તે નિવૃત્ત થતાં કંઈક વિશેષ કાળ જશે.

---

[૪૧] [૪૭૭] [હાથનોંધ ૧, પૃ. ૯૭]

મહાશુદ ૭ શનિવાર–વિક્રમ સંવત્ ૧૯૫૧ ત્યારપછી દોઢ વર્ષથી વધારે સ્થિતિ નહીં.

અને તેટલા કાળમાં ત્યાર પછી જીવનકાળ શી રીતે વેદવો તે વિચારવાનું બનશે—

---

[૪૨] [૪૩૯] [હાથનોંધ ૧, પૃ. ૯૮]

अवि अप्पणो वि देहंमि, नायरंति ममाईयं,

---

[૪૩] [૪૪૦] [હાથનોંધ ૧, પૃ. ૧૦૦]

કામ, માન અને ઉતાવળ એ ત્રણનો વિશેષ સંયમ કરવો ઘટે છે—

---

[૪૪] [૪૪૧] [હાથનોંધ ૧, પૃ. ૧૦૧]

હે જીવ! અસારભૂત લાગતા એવા આ વ્યવસાયથી હવે નિવૃત્ત થા, નિવૃત્ત!

તે વ્યવસાય કરવાને વિષે ગમે તેટલો બળવાન પ્રારબ્ધોદય દેખાતો હોય તો પણ તેથી નિવૃત્ત થા, નિવૃત્ત!

જો કે સર્વજ્ઞે એમ કહ્યું છે કે ચૌદમે ગુણઠાણે વર્તતો એવો જીવ પણ પ્રારબ્ધ વેદ્યાવિના મુક્ત થઈ શકે નહીં, તોપણ તું તે ઉદયનો આશ્રયરૂપ હોવાથી નિજ દોષ જાણી તેને અત્યંત તીવ્રપણે વિચારી તેથી નિવૃત્ત થા, નિવૃત્ત !

કેવળ માત્ર પ્રારબ્ધ હોય, અને અન્ય કર્મદશા વર્તતી હોય તો તે પ્રારબ્ધ સહેજે નિવૃત્ત થવા દેવાનું બને છે, એમ પરમ પુરૂષે સ્વીકાર્યું છે, પણ તે કેવળ પ્રારબ્ધ ત્યારે કહી શકાય કે જ્યારે પ્રાણાંતપર્યંત નિષ્ઠાભેદ દ્રષ્ટિ ન થાય, અને તને સર્વ પ્રસંગમાં એમ બને છે, એવું જ્યાંસુધી કેવળ નિશ્ચય ન થાય ત્યાંસુધી શ્રેય એ છે કે, તેને વિષે ત્યાગબુદ્ધિ ભજવી, આ વાત વિચારી હે જીવ ! હવે તું અલ્પકાળમાં નિવૃત્ત થા, નિવૃત્ત !

[૪૫] [૪૪૨] [હાથનોંધ ૧, પૃ. ૧૦૨]

હે જીવ ! હવે તું સંગનિવૃત્તિરૂપ કાળની પ્રતિજ્ઞા કર, પ્રતિજ્ઞા કર !

કેવળસંગનિવૃત્તિરૂપ પ્રતિજ્ઞાનો વિશેષ અવકાશ જોવામાં આવે તો અંશસંગનિવૃત્તિરૂપ એવો આ વ્યવસાય તેને ત્યાગ !

જે જ્ઞાનદશામાં ત્યાગાત્યાગ કંઈ સંભવે નહીં તે જ્ઞાનદશાની સિદ્ધિ છે જેને વિષે એવો તું સર્વસંગત્યાગદશા અલ્પકાળ વેદીશ તો સંપૂર્ણ જગત્ પ્રસંગમાં વર્તો તો પણ તને બાધરૂપ ન થાય. એ પ્રકાર વર્તે છત્યે પણ નિવૃત્તિ જ પ્રશસ્ત સર્વજ્ઞે કહી છે, કેમકે ઋષભાદિ સર્વ પરમ પુરૂષે છેવટે એમ જ કર્યું છે.

[૪૬] [૫૦૧] [હાથનોંધ ૧, પૃ. ૧૦૩]

સં૦ ૧૯૫૧ ના વૈશાખ શુદ સોમે–સાયંકાળથી પ્રત્યાખ્યાન.

સં૦ ૧૯૫૧ ના વૈશાખ શુદ ૧૪ ભોમે.

[૪૭] [૪૦૮-૩] [હાથનોંધ ૧, પૃ. ૧૦૫]

ક્ષયોપશમી જ્ઞાન વિકળ થતાં શી વાર?

[૪૮] [૪૯૩] [હાથનોંધ ૧, પૃ. ૧૦૬]

જેમ નિર્મળતારે રત્ન સ્ફટિક તણી,
તેમ જ જીવ સ્વભાવરે;
તે જિન વીરે રે ધર્મ પ્રકાશિયો,
પ્રબળ કષાય અભાવ રે.

[૪૯] [૧૪૭-૩-૧] [હાથનોંધ ૧, પૃ. ૧૦૮]

વીતરાગદર્શન

ઉદ્દેશપ્રકરણ.
સર્વજ્ઞમીમાંસા.
ષટ્દર્શનઅવલોકન.
વીતરાગઅભિપ્રાયવિચાર.
વ્યવહારપ્રકરણ.
મુનિધર્મ.
આગારધર્મ.
મતમતાંતરનિરાકરણ.
ઉપસંહાર.

[૫૦] [૧૪૭-૩-૨] [હાથનોંધ ૧, પૃ. ૧૧૦]

નવતત્ત્વવિવેચન.
ગુણસ્થાનકવિવેચન.
કર્મપ્રકૃતિવિવેચન.
વિચારપદ્ધતિ.
શ્રવણાદિવિવેચન.
બોધબીજસંપત્તિ.
જીવાજીવવિભક્તિ.
શુદ્ધાત્મપદભાવના.

---

[૫૧] [૧૪૭-૩-૩] [હાથનોંધ ૧, પૃ. ૧૧૧]

અંગ
ઉપાંગ.
મૂળ.
છેદ.
આશયપ્રકાશિતા ટીકા.
વ્યવહાર હેતુ.
પરમાર્થ હેતુ.
પરમાર્થ ગૌણતાની પ્રસિદ્ધિ.
વ્યવહારવિસ્તારનું પર્યવસાન.
અનેકાંતદૃષ્ટિ હેતુ.
સ્વગતમતાંતરનિવૃત્તિપ્રયત્ન.
ઉપક્રમ ઉપસંહાર અવિસંધિ લોકવર્ણન સ્થૂળત્વ હેતુ.
વર્ત્તમાનકાળે આત્મસાધનભૂમિકા.
વીતરાગદર્શનવ્યાખ્યાનો અનુક્રમ.

---

[૫૨] [૧૪૭-૩-૪] [હાથનોંધ ૧, પૃ. ૧૧૩]

મૂળ.

લોકસંસ્થાન ?
ધર્મઅધર્મઅસ્તિકાયરૂપ દ્રવ્ય ?
સ્વાભાવિકઅભવ્યત્વ ?
અનાદિ અનંત સિદ્ધિ ?
અનાદિ અનંતનું જ્ઞાન શી રીતે ?
આત્મા સંકોચે વિકાશે ?
સિદ્ધ ઊર્ધ્વગમન-ચેતન, ખંડવત્ શામાટે નહીં ?
કેવળજ્ઞાનમાં લોકાલોકનું જ્ઞાતૃત્વ શી રીતે ?
લોકસ્થિતિ-મર્યાદા-હેતુ ?
શાશ્વતવસ્તુલક્ષણ ?

ઉત્તર.
તે તે સ્થાનવર્ત્તિ સૂર્ય ચંદ્રાદિ વસ્તુ,
અથવા નિયમિત ગતિહેતુ ?
દુસમસુસમાદિ કાળ ?
મનુષ્યઊંચત્વાદિપ્રમાણ ?
અગ્નિકાયાદિનું નિમિત્ત યોગે એકદમ ઉત્પન્ન થવું ?
એક સિદ્ધ ત્યાં અનંત સિદ્ધ અવગાહના ?

[૫૩] [૫૯૯] [હાથનોંધ ૧, પૃ. ૧૧૪]

હેતુ અવ્યક્તવ્ય ?
એકમાં પર્યવસાન શી રીતે થઈ શકે છે ?
અથવા થતું નથી ?
વ્યવહાર રચના કરી છે એમ કોઈ હેતુથી સિદ્ધ થાય છે ?

[૫૪] [૬૦૦] [હાથનોંધ ૧, પૃ. ૧૧૫]

સ્વસ્થિતિ–આત્મદશા સંબંધે વિચાર.
તથા તેનું પર્યવસાન ?
ત્યાર પછી લોકોપકારપ્રવૃત્તિ ?
લોકોપકારપ્રવૃત્તિનું ધોરણ.
વર્ત્તમાનમાં કેમ વર્ત્તવું ઉચિત છે ?
(હાલમાં)

[૫૫] [૪૧૯–૨] [હાથનોંધ ૧, પૃ. ૧૧૭]

આત્મપરિણામની વિશેષ સ્થિરતા થવા વાણી અને કાયાનો સંયમ સઉપયોગપણે કરવો ઘટે છે.—

[૫૬] [૬૦૧] [હાથનોંધ ૧, પૃ. ૧૧૮]

ત્રણે કાળમાં જે વસ્તુ જાત્યંતર થાય નહીં તેને શ્રી જિન દ્રવ્ય કહે છે.
કોઈ પણ દ્રવ્ય પરપરિણામે પરિણમે નહીં. સ્વપણાનો ત્યાગ કરી શકે નહીં.
પ્રત્યેક દ્રવ્ય (દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભાવથી) સ્વપરિણામી છે.
નિયત અનાદિ મર્યાદાપણે વર્ત્તે છે.
જે ચેતન છે, તે કોઈ દિવસ અચેતન થાય નહીં; જે અચેતન છે, તે કોઈ દિવસ ચેતન થાય નહીં.

[૫૭] [૬૦૨] [હાથનોંધ ૧, પૃ. ૧૨૦]

હે યોગ,

[૫૮] [૬૧૩–૨] [હાથનોંધ ૧, પૃ. ૧૨૧

એક ચૈતન્યમાં આ સર્વ શી રીતે ઘટે છે ?

[૫૯] [૪૦૮–૪] [હાથનોંધ ૧, પૃ. ૧૨૨]

જો આ જીવે તે વિભાવપરિણામ ક્ષીણ ન કર્યાં તો આ જ ભવને વિષે તે પ્રત્યક્ષ દુઃખ વેદશે.

[૬૦] [૬૦૪] [હાથનોંધ ૧, પૃ. ૧૨૪]

જે જે પ્રકારે આત્માને ચિંતન કર્યો હોય તે તે પ્રકારે તે પ્રતિભાસે છે.

વિષયાર્ત્તપણાથી મૂઢતાને પામેલી વિચારશક્તિવાળા જીવને આત્માનું નિત્યપણું ભાસતું નથી, એમ ઘણુંકરીને દેખાય છે, તેમ થાય છે, તે યથાર્થ છે; કેમકે અનિત્ય એવા વિષયને વિષે આત્મબુદ્ધિ હોવાથી પોતાનું પણ અનિત્યપણું ભાસે છે.

વિચારવાનને આત્મા વિચારવાન લાગે છે. શૂન્યપણે ચિંતન કરનારને આત્મા શૂન્ય લાગે છે, અનિત્યપણે ચિંતન કરનારને અનિત્ય લાગે છે, નિત્યપણે ચિંતન કરનારને નિત્ય લાગે છે.

ચેતનની ઉત્પત્તિના કંઈ પણ સંયોગો દેખાતા નથી, તેથી ચેતન અનુત્પન્ન છે. તે ચેતન વિનાશ પામવાનો કંઈ અનુભવ થતો નથી માટે અવિનાશી છે-નિત્ય અનુભવસ્વરૂપ હોવાથી નિત્ય છે.

સમયે સમયે પરિણામાંતર પ્રાપ્ત થવાથી અનિત્ય છે.

સ્વસ્વરૂપનો ત્યાગ કરવાને અયોગ્ય હોવાથી મૂળ દ્રવ્ય છે.

---

[૬૧] [૬૦૪] [હાથનોંધ ૧, પૃ. ૧૨૬]

સર્વ કરતાં વીતરાગનાં વચનને સંપૂર્ણ પ્રતીતિનું સ્થાન કહેવું ઘટે છે, કેમકે જ્યાં રાગાદિ દોષનો સંપૂર્ણ ક્ષય હોય ત્યાં સંપૂર્ણ જ્ઞાનસ્વભાવ પ્રગટવાયોગ્ય નિયમ ઘટે છે.

શ્રી જિનને સર્વ કરતાં ઉત્કૃષ્ટ વીતરાગતા સંભવે છે. પ્રત્યક્ષ તેમનાં વચનનું પ્રમાણ છે માટે. જે કોઈ પુરુષને જેટલે અંશે વીતરાગતા સંભવે છે, તેટલે અંશે તે પુરુષનું વાક્ય માન્યતા યોગ્ય છે.

સાંખ્યાદિ દર્શને બંધ-મોક્ષની જે જે વ્યાખ્યા ઉપદેશી છે, તેથી બળવાન પ્રમાણસિદ્ધ વ્યાખ્યા શ્રી જિનવીતરાગે કહી છે, એમ જાણું છઉં."

શં. જે જિને દ્વૈતનું નિરૂપણ કર્યું છે, આત્માને ખંડ દ્રવ્યવત્ કહ્યો છે, કર્તા ભોક્તા કહ્યો છે, અને નિર્વિકલ્પ સમાધિને અંતરાયમાં મુખ્ય કારણ થાય એવી પદાર્થવ્યાખ્યા કહી છે, તે જિનની શિક્ષા બળવાન પ્રમાણસિદ્ધ છે એમ કેમ કહી શકાય? કેવળ અદ્વૈત-અને [હાથનોંધ ૧, પૃ. ૧૨૭] સહજે નિર્વિકલ્પ સમાધિનું કારણ એવો જે વેદાંતાદિ માર્ગ તેનું તે કરતાં અવશ્ય વિશેષ પ્રમાણસિદ્ધપણું સંભવે છે.

ઉ. યદ્યપિ એકવાર તમે કહો છો તેમ ગણીએ, પણ સર્વ દર્શનની શિક્ષા કરતાં જિનની કહેલી બંધ-મોક્ષના સ્વરૂપની શિક્ષા જેટલી અવિકળ પ્રતિભાસે છે, તેટલી બીજાં દર્શનની પ્રતિભાસતી નથી.– અને જે અવિકળ શિક્ષા તે જ પ્રમાણસિદ્ધ છે.

શં. એમ જો તમે ધારો છો તો કોઈ રીતે નિર્ણયનો સમય નહીં આવે, કેમકે સર્વ દર્શનમાં જે જે દર્શનને વિષે જેની સ્થિતિ છે તે તે દર્શન માટે અવિકળતા માને છે.

ઉ. યદ્યપિ એમ હોય તો તેથી અવિકળતા ન ઠરે, જેનું પ્રમાણે કરી વિકળપણું હોય તે જ અવિકળ ઠરે.

પ્ર૦ જે પ્રમાણે કરી તમે જિનની શિક્ષાને અવિકળ જાણો છો તે પ્રકારને તમે કહો; અને જે પ્રકારે વેદાંતાદિનું વિકળપણું તમને સંભવે છે, તે પણ કહો.

[૬૨] [૬૦૫] [હાથનોંધ ૧, પૃ. ૧૩૦]

પ્રત્યક્ષ અનેક પ્રકારનાં દુઃખને તથા દુઃખી પ્રાણીઓને જોઈને, તેમ જ જગતની વિચિત્ર રચના જાણીને તેમ થવાનો હેતુ શો છે? તથા તે દુઃખનું મૂળ સ્વરૂપ શું છે? અને તેની નિવૃત્તિ કયા પ્રકારે થઈ શકવા યોગ્ય છે? તેમ જ જગતની વિચિત્ર રચનાનું અંતર્સ્વરૂપ શું છે–એ આદિ પ્રકારને વિષે વિચારદશા ઉત્પન્ન થઈ છે જેને એવા મુમુક્ષુ પુરુષ તેમણે, પૂર્વ પુરુષોએ ઉપર કહ્યા તે વિચારોવિષે જે કંઈ સમાધાન આણ્યું હતું, અથવા માન્યું હતું, તે વિચારના સમાધાન પ્રત્યે પણ યથાશક્તિ આલોચના કરી. તે આલોચના કરતાં વિવિધ પ્રકારના મતમતાંતર તથા અભિપ્રાયસંબંધી યથાશક્તિ વિશેષ વિચાર કર્યો. તેમ જ નાના પ્રકારના રામાનુજાદિ સંપ્રદાયનો વિચાર કર્યો. તે આલોચનાવિષે અનેક પ્રકારે તે દર્શનના સ્વરૂપનું મથન કર્યું, અને પ્રસંગે પ્રસંગે મથનની યોગ્યતાને પ્રાપ્ત થયેલું એવું જૈનદર્શન તે સંબંધી ઘણા પ્રકારે જે મથન થયું, તે મથનથી તે દર્શનને સિદ્ધ થવા અર્થે–પૂર્વાપર વિરોધ જેવા લાગે છે એવા નીચે લખ્યા છે તે કારણો દેખાયાં.

[૬૩] [૬૦૬] [હાથનોંધ ૧, પૃ. ૧૩૨]

ધર્માસ્તિકાય અને અધર્માસ્તિકાય તથા આકાશાસ્તિકાય અરૂપી છતાં રૂપીને સામર્થ્ય આપે છે, અને એ ત્રણ દ્રવ્ય સ્વભાવપરિણામી કહ્યાં છે, ત્યારે એ અરૂપી છતાં રૂપીને સહાયક કેમ થઈ શકે?

ધર્માસ્તિકાય અને અધર્માસ્તિકાય એકક્ષેત્રાવગાહી છે, અને પરસ્પર વિરુદ્ધતાવાળા તેના સ્વભાવ છે, છતાં તેમાં વિરોધ, ગતિ પામેલી વસ્તુપ્રત્યે સ્થિતિસહાયકતારૂપે અને સ્થિતિ પામેલી વસ્તુપ્રત્યે ગતિ સહાયકતારૂપે થઈ શા માટે આવે નહીં?

ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય અને આત્મા એક એ ત્રણ સમાન અસંખ્યાતપ્રદેશી છે, તેનો કંઈ બીજો રહસ્યાર્થ છે?

ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાયની અવગાહના અમુક અમૂર્ત્તાકારે છે, તેમ હોવામાં કંઈ રહસ્યાર્થ છે?

લોકસંસ્થાન સદૈવ એક સ્વરૂપે રહેવામાં કંઈ રહસ્યાર્થ છે?

એક તારો પણ ઘટવધ થતો નથી, એવી અનાદિસ્થિતિ શા હેતુથી માનવી?

શાશ્વતપણાની વ્યાખ્યા શું? આત્મા, કે પરમાણુ કદાપિ શાશ્વત માનવામાં મૂળ દ્રવ્યત્વ કારણ છે; પણ તારા, ચંદ્ર, વિમાનાદિમાં તેવું શું કારણ છે?

[૬૪] [૬૦૭] [હાથનોંધ ૧, પૃ. ૧૩૩]

સિદ્ધ આત્મા લોકાલોકપ્રકાશક છે, પણ લોકાલોકવ્યાપક નથી, વ્યાપક તો સ્વઅવગાહનાપ્રમાણ છે. જે મનુષ્યદેહે સિદ્ધિ પામ્યા તેના ત્રીજા ભાગ ઊણે તે પ્રદેશ ઘન છે, એટલે આત્મદ્રવ્ય લોકાલોકવ્યાપક નથી પણ લોકાલોકપ્રકાશક એટલે લોકાલોકજ્ઞાયક છે, લોકાલોક પ્રત્યે આત્મા જતો નથી, અને લોકાલોક કંઈ આત્મામાં આવતાં નથી, સર્વે પોતપોતાની અવગાહનામાં સ્વસત્તામાં રહ્યાં છે, તેમ છતાં આત્માને તેનું જ્ઞાનદર્શન શી રીતે થાય છે?

અત્રે જો એવું દૃષ્ટાંત કહેવામાં આવે કે જેમ આરીસામાં વસ્તુ પ્રતિબિંબિત થાય છે તો એ સમાધાન પણ અવિરોધ દેખાતું નથી, કેમકે આરીસામાં તો વીસ્રસા પરિણામી પુદ્ગલરાશીથી પ્રતિબિંબ થાય છે.

આત્માનો અગુરુલઘુ ધર્મ છે, તે ધર્મને દેખતાં આત્મા સર્વ પદાર્થને જાણે છે, કેમકે સર્વ દ્રવ્યમાં અગુરુલઘુ ગુણ સમાન છે. એમ કહેવામાં આવે છે, ત્યાં અગુરુલઘુ ધર્મનો અર્થ શું સમજવો?

---

[૬૫] [૫૭૨] [હાથનોંધ ૧, પૃ. ૧૩૬]

આહારનો જય,
આસનનો જય,
નિદ્રાનો જય,
વાક્‌સંયમ,
જિનોપદિષ્ટ આત્મધ્યાન.
" આત્મધ્યાન શી રીતે?
જ્ઞાન પ્રમાણ ધ્યાન થઈ શકે, માટે જ્ઞાનતારતમ્યતા જોઈએ.
શું વિચારતાં, શું માનતાં, શી દશા થતાં ચોથું ગુણસ્થાનક કહેવાય?
શાથી ચોથે ગુણસ્થાનકેથી તેરમે ગુણસ્થાનકે આવે?

---

[૬૬] [૬૦૮] [હાથનોંધ ૧, પૃ. ૧૪૮]

વર્તમાનકાળની પેઠે આ જગત્ સર્વકાળ છે.

પૂર્વકાળે ન હોય તો વર્તમાનકાળે તેનું હોવું પણ હોય નહીં.

વર્તમાનકાળે છે તો ભવિષ્યકાળમાં તે અત્યંત વિનાશ પામે નહીં.

પદાર્થમાત્ર પરિણામી હોવાથી આ જગત્ પર્યાયાંતર દેખાય છે; પણ મૂળપણે તેનું સદા વર્તમાનપણું છે.

---

[૬૭] [૬૦૯] [હાથનોંધ ૧, પૃ. ૧૫૦]

જે વસ્તુ સમયમાત્ર છે, તે સર્વ કાળ છે.

જે ભાવ છે તે છે, જે ભાવ નથી તે નથી.

બે પ્રકારનો પદાર્થ સ્વભાવવિભાવપૂર્વક સ્પષ્ટ દેખાય છે. જડ સ્વભાવ, ચેતન સ્વભાવ.

---

[૬૮] [૬૧૦] [હાથનોંધ ૧, પૃ. ૧૫૨]

ગુણાતિશયતા શું?
તે કેમ આરાધાય?
કેવળજ્ઞાનમાં અતિશયતા શું?
તીર્થંકરમાં અતિશયતા શું? વિશેષ હેતુ શો?

જો જિનસમ્મત કેવળજ્ઞાન લોકાલોકજ્ઞાયક માનીએ તો તે કેવળજ્ઞાનમાં આહાર, નિહાર, વિહારાદિ ક્રિયા શી રીતે સંભવે?

વર્તમાનમાં તેની આ ક્ષેત્રે અપ્રાપ્તિ તેનો હેતુ શો?

---

[૬૯] [૬૧૧] [હાથનોંધ ૧, પૃ.૧૫૪]

મતિ, મનઃપર્યવ,
શ્રુત, પરમાવધિ,
અવધિ, કેવળ,

[૭૦] [૬૧૨] [હાથનોંધ ૧, પૃ. ૧૫૫]

પરમાવધિજ્ઞાન ઉત્પન્ન થયા પછી કેવળજ્ઞાન ઉત્પન્ન છે, એ રહસ્ય અનુપ્રેક્ષા કરવા યોગ્ય છે.

અનાદિ અનંતકાળનું, અનંત એવા અલોકનું ? ગણિતથી અતીત અથવા અસંખ્યાતથી પર એવો જીવસમૂહ, પરમાણુસમૂહ અનંત છતાં અનંતપણાનો સાક્ષાત્કાર થાય તે ગણિતાતીતપણું છતાં શી રીતે સાક્ષાત્ અનંતપણું જણાય ? એ વિરોધની શાંતિ ઉપર કહ્યાં તે રહસ્યથી થવાયોગ્ય સમજાય છે.

વળી કેવળજ્ઞાન નિર્વિકલ્પ છે, ઉપયોગનો પ્રયોગ કરવો પડતો નથી. સહજ ઉપયોગે તે જ્ઞાન છે; તે પણ રહસ્ય અનુપ્રેક્ષા કરવાયોગ્ય છે.

કેમકે પ્રથમ સિદ્ધ કોણ ? પ્રથમ જીવપર્યાય કયો ? પ્રથમ પરમાણુ-પર્યાય કયો ? એ કેવળજ્ઞાનગોચર પણ અનાદિ જ જણાય છે; અર્થાત્ કેવળજ્ઞાન તેની આદિ પામતું નથી, અને કેવળજ્ઞાનથી કંઈ છાનું નથી એ બે વાત પરસ્પર વિરોધી છે, તેનું સમાધાન પરમાવધિની અનુપ્રેક્ષાથી તથા સહજ ઉપયોગની અનુપ્રેક્ષાથી સમજાવાયોગ્ય રસ્તો દેખાય છે.

---

[૭૧] [૬૧૩] [હાથનોંધ ૧, પૃ. ૧૫૬]

કંઈ પણ છે ?
શું છે ?
શા પ્રકારે છે ?
જાણવાયોગ્ય છે ?
જાણવાનું ફળ શું છે ?
બંધનો હેતુ શો છે ?
પુદ્ગલનિમિત્ત બંધ કે જીવના દોષથી બંધ ?

જે પ્રકારે માનો તે પ્રકારે બંધ ન ટાળી શકાય એવો સિદ્ધ થાય છે; માટે મોક્ષપદની હાનિ થાય છે. તેનું નાસ્તિત્વ ઠરે છે.

અમૂર્ત્તતા તે કંઈ વસ્તુતા કે અવસ્તુતા ?
અમૂર્ત્તતા જો વસ્તુતા તો કંઈ મહત્ત્વવાન કે તેમ નહીં ?
મૂર્ત્ત એવાં પુદ્ગલનો અને અમૂર્ત્ત એવા જીવનો સંયોગ કેમ ઘટે ?

[હાથનોંધ ૧, પૃ. ૧૫૮]

ધર્મ, અધર્મ અને જીવ દ્રવ્યનું ક્ષેત્રવ્યાપીપણું જે પ્રકારે જિન કહે છે તે પ્રમાણે માનતાં તે દ્રવ્ય ઉત્પન્નસ્વભાવીવત્ સિદ્ધ થયા જાય છે, કેમકે મધ્યમપરિણામીપણું છે.

ધર્મ, અધર્મ અને આકાશ એ વસ્તુ દ્રવ્યપણે એક જાતિ અને ગુણપણે ભિન્ન જાતિ એમ માનવાયોગ્ય છે, કે દ્રવ્યતા પણ ભિન્ન ભિન્ન માનવાયોગ્ય છે ?

દ્રવ્ય એટલે શું ? ગુણપર્યાયવિના તેનું બીજું શું સ્વરૂપ છે ?

[હાથનોંધ ૧, પૃ. ૧૫૯]

કેવળજ્ઞાન સર્વ, દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળભાવનું જ્ઞાયક ઠરે તો સર્વ વસ્તુ નિયત મર્યાદામાં આવી જાય-અનંતપણું ન ઠરે, કેમકે અનંતપણું અનાદિપણું સમજ્યું જતું નથી-અર્થાત્ કેવળજ્ઞાનમાં તેનું કયિ રીતે પ્રતિભાસવું થાય ? તેનો વિચાર બરાબર બંધ બેસતો નથી.

[૭૨] [૬૧૪] [હાથનોંધ ૧, પૃ. ૧૬૨]

જૈન જેને સર્વપ્રકાશતા કહે છે, તેને વેદાંત સર્વવ્યાપકતા કહે છે.

દૃષ્ટ વસ્તુપરથી અદૃષ્ટનો વિચાર અનુસંધાન કરવો ઘટે.

જિનને અભિપ્રાયે આત્મા માનતાં અત્ર લખ્યા છે તે પ્રસંગોપ્રત્યે વધારે વિચાર કરવો—

૧ અસંખ્યાત પ્રદેશનું મૂળ પરિમાણ.

૨ સંકોચ, વિકાશ થઈ શકે એવો આત્મા માન્યો છે તે સંકોચ, વિકાશ અરૂપીને વિષે હોવાયોગ્ય છે? તથા કેવા પ્રકારે હોવાયોગ્ય છે?

૩ નિગોદ અવસ્થાવિષે વિશેષ કારણ કંઈ છે?

૪ સર્વ દ્રવ્યક્ષેત્રાદિની પ્રકાશકતા તે રૂપ કેવળજ્ઞાનસ્વભાવી આત્મા છે, કે સ્વસ્વરૂપાવસાન નિજજ્ઞાનમય કેવળજ્ઞાન છે?

૫ આત્મામાં યોગે વિપરિણામ છે? સ્વભાવે વિપરિણામ છે? વિપરિણામ આત્માની મૂળ સત્તા છે? સંયોગી સત્તા છે? તે સત્તાનું કયું દ્રવ્ય મૂળ કારણ છે? [હાથનોંધ ૧, પૃ. ૧૬૩]

૬ હીનાધિક અવસ્થા ચેતન પામે તેને વિષે કંઈ વિશેષ કારણ છે? સ્વસ્વભાવનું? પુદ્‌ગલસંયોગનું કે તેથી વ્યતિરિક્ત?

૭ જે પ્રમાણે મોક્ષપદે આત્મતા પ્રગટે તે પ્રમાણે મૂળ દ્રવ્ય માનીએ તો લોકવ્યાપકપ્રમાણ આત્મા ન થવાનું કારણ શું?

૮ જ્ઞાન ગુણ અને આત્મા ગુણી એ ઘટના ઘટાવવા જતાં આત્મા કથંચિત જ્ઞાનવ્યતિરિક્ત માનવો તે કેવી અપેક્ષાએ? જડત્વભાવે કે અન્યગુણ અપેક્ષાએ?

૯ મધ્યમ પરિણામવાળી વસ્તુનું નિત્યપણું શી રીતે સંભવે છે?

૧૦ શુદ્ધચેતનમાં અનેકની સંખ્યાનો ભેદ શા કારણે ઘટે છે?

---

[૭૩] [૧૪૭-૨] [હાથનોંધ ૧, પૃ. ૧૬૫]

જેનાથી માર્ગ પ્રવર્ત્યા છે, એવા મોટા પુરુષના વિચાર, બળ, નિર્ભયતાદિ ગુણો પણ મોટા હતા.

એક રાજ્ય પ્રાપ્ત કરવામાં જે પરાક્રમ ઘટે છે, તે કરતાં અપૂર્વ અભિપ્રાયસહિત ધર્મસંતતિ પ્રવર્ત્તાવવામાં વિશેષ પરાક્રમ ઘટે છે.

તથારૂપ શક્તિ થોડા વખત પૂર્વે અત્ર જણાતી હતી, તેમાં વિકળતા જોવામાં આવે છે તેનો હેતુ શો હોવો જોઈએ તે વિચારવાયોગ્ય છે.

દર્શનની રીતે આ કાળમાં ધર્મ પ્રવર્ત્તે એથી જીવોનું કલ્યાણ છે કે સંપ્રદાયની રીતે પ્રવર્ત્તે તો જીવોનું કલ્યાણ છે તે વાત વિચારવાયોગ્ય છે.

સંપ્રદાયની રીતે ઘણા જીવોને તે માર્ગ ગ્રહણ થવા યોગ્ય થાય, દર્શનની રીતે વીરલ જીવોને ગ્રહણ થાય.

જો જિનને અભિમતે માર્ગ નિરૂપણ કરવા યોગ્ય ગણવામાં આવે, તો તે સંપ્રદાયના પ્રકારે નિરૂપણ થવો વિશેષ અસંભવિત છે, કેમકે તેની રચનાનું સાંપ્રદાયિક સ્વરૂપ થવું કઠણ છે.

દર્શનની અપેક્ષાએ કોઈક જીવને ઉપકારી થાય એટલો વિરોધ આવે છે.

[७४] [१४७-२-२] [હાથનોંધ १, પૃ. १६६]

જે કોઈ મોટા પુરુષ થયા છે તેઓ પ્રથમથી સ્વસ્વરૂપ (નિજશક્તિ) સમજી શકતા હતા, અને ભાવિ મહત્કાર્યનાં બીજને પ્રથમથી અવ્યક્તપણે વાવ્યા રહેતા હતા—અથવા સ્વાચરણ અવિરોધ જેવું રાખતા હતા.

અત્રે તે પ્રકાર વિશેષ વિરોધમાં પડ્યો હોય એમ દેખાય છે. તે વિરોધમાં કારણો પણ અત્રે લખ્યાં છે.

१ વિશેષ સંસારીની રીતિ જેવો વ્યવહાર વર્ત્તતો હોવાથી.

२ બ્રહ્મચર્યનું ધારણ.

---

[७५] [६५४] [હાથનોંધ १, પૃ. १६७]

સોહં (આશ્ચર્યકારક) મહાપુરુષોએ ગવેષણા કરી છે.

કલ્પિત પરિણતિથી જીવને વિરમવું આટલું બધું કઠણ થઈ પડ્યું છે તેનો હેતુ શો હોવો જોઈએ?

આત્માના ધ્યાનનો મુખ્ય પ્રકાર કયો કહી શકાય?

તે ધ્યાનનું સ્વરૂપ શા પ્રકારે?

આત્માનું સ્વરૂપ શા પ્રકારે?

કેવળજ્ઞાન જિનાગમમાં પ્રરૂપ્યું છે તે યથાયોગ્ય છે, કે વેદાંતે પ્રરૂપ્યું છે તે યથાયોગ્ય છે?

---

[७६] [६५५] [હાથનોંધ १, પૃ. १६८]

પ્રેરણાપૂર્વક સ્પષ્ટ ગમનાગમ ક્રિયા આત્માના અસંખ્યાત પ્રદેશપ્રમાણપણા માટે વિશેષ વિચારવાયોગ્ય છે.

પ્ર૦-પરમાણુ એકપ્રદેશાત્મક, આકાશ અનંતપ્રદેશાત્મક માનવામાંજે હેતુ છે, તે હેતુ આત્માના અસંખ્યાતપ્રદેશપણા માટે યથાતથ્ય સિદ્ધ થતો નથી. મધ્યમ પરિણામી વસ્તુ અનુત્પન્ન જોવામાં આવતી નથી માટે.

ઉ૦-

---

[७७] [६५६] [હાથનોંધ १, પૃ. १६९]

અમૂર્ત્તપણાની વ્યાખ્યા શું?

અનંતપણાની વ્યાખ્યા શું?

આકાશનું અવગાહકધર્મપણું શા પ્રકારે?

મૂર્ત્તામૂર્ત્તનો બંધ આજ થતો નથી તો અનાદિથી કેમ થઈ શકે? વસ્તુસ્વભાવ એમ અન્યથા કેમ માની શકાય?

ક્રોધાદિભાવ જીવમાં પરિણામીપણે છે, નિવૃત્તપણે છે?

પરિણામીપણે જો કહીએ તો સ્વાભાવિક ધર્મ થાય, સ્વાભાવિક ધર્મનું ટળવાપણું ક્યાંય અનુભૂત થતું નથી.

નિવર્ત્તપણે જો ગણીએ તો સાક્ષાત્ બંધ જે પ્રકારે જિન કહે છે, તે પ્રમાણે માનતાં વિરોધ આવવો સંભવે છે.

---

[७८] [६५७-१] [હાથનોંધ १, પૃ. १७०

જિનને અભિમત કેવળદર્શન અને વેદાંતને અભિમત બ્રહ્મ એમાં ભેદ શો છે?

[૭૯] [૬૫૭-૨] [હાથનોંધ ૧, પૃ. ૧૭૧]

જિનને અભિમતે.

આત્મા-અસંખ્યાત પ્રદેશી-(૦) સંકોચવિકાશનું ભાજન-અરૂપી લોકપ્રમાણ પ્રદેશાત્મક.

---

[૮૦] [૬૫૮] [હાથનોંધ ૧, પૃ. ૧૭૨]

જિન.

મધ્યમ પરિમાણનું નિત્યપણું, ક્રોધાદિનું પારિણામિકપણું (?) આત્મામાં કેમ ઘટે? કર્મ બંધનો હેતુ આત્મા, કે પુદ્ગલ, કે ઉભય કે કંઈ એથી પણ અન્ય પ્રકાર? મુક્તિમાં આત્મઘન? દ્રવ્યનું ગુણથી અતિરિક્તપણું શું? બધા ગુણ મળી એક દ્રવ્ય કે તે વિના બીજું દ્રવ્યનું કંઈ વિશેષ સ્વરૂપ છે? સર્વ દ્રવ્યનું વસ્તુત્વ ગુણ બાદ કરી વિચારીએ તો એક છે કે કેમ? આત્મા ગુણી જ્ઞાન ગુણ એમ કહેવાથી કથંચિત્ આત્માનું જ્ઞાનરાહિત્યપણું ખરૂં કે નહીં? જો જ્ઞાનરાહિત્યઆત્મપણું સ્વીકારીએ તો જડ બને? ચારિત્ર-વીર્યાદિ ગુણ કહીએ તો જ્ઞાનથી તેનું જૂદાપણું હોવાથી તે જડ ઠરે તેનું સમાધાન શા પ્રકારે ઘટે છે? અભવ્યત્વ પારિણામિકભાવે શા માટે ઘટે? ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય, આકાશ અને જીવ દ્રવ્યદૃષ્ટિએ જોઈએ તો એક વસ્તુ ખરી કે નહીં? દ્રવ્યપણું શું? ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય, અને આકાશનું સ્વરૂપ વિશેષ શી રીતે પ્રતિપાદન થઈ શકે છે? લોક અસંખ્ય પ્રદેશી અને દ્વીપ સમુદ્ર અસંખ્યાતા તે આદિ વિરોધનું સમાધાન શા પ્રકારે છે?

---

[૮૧] [૬૫૯] [હાથનોંધ ૧, પૃ. ૧૭૩]

આત્મામાં પારિણામિકતા? મુક્તિમાં પણ સર્વ પદાર્થનું પ્રતિભાસવું? અનાદિ અનંતનું જ્ઞાન કયા પ્રકારે થવા યોગ્ય છે?

વેદાંત.

આત્મા એક, અનાદિ માયા, બંધમોક્ષનું પ્રતિપાદન એ તમે કહો છો એમ ઘટી શકતાં નથી.

આનંદ અને ચૈતન્યમાં શ્રી કપિલદેવજીએ વિરોધ કહ્યો છે તેનું શું સમાધાન છે? યથાયોગ્ય સમાધાન વેદાંતમાં જોવામાં આવતું નથી.

આત્મા નાનાવિના બંધ, મોક્ષ હોવાયોગ્ય જ નથી. તે તો છે, એમ છતાં કલ્પિત કહેવાથી પણ ઉપદેશાદિ કાર્ય કરવા યોગ્ય ઠરતાં નથી.

---

[૮૨] [૬૬૦-૩] [હાથનોંધ ૧, પૃ. ૧૭૪]

જૈનમાર્ગ

૧ લોકસંસ્થાન,
૨ ધર્મ, અધર્મ, આકાશ દ્રવ્ય.
૩ અરૂપીપણું.
૪ સુસમ દુસમાદિકાળ.
૫ તે તે કાળે ભારતાદિની સ્થિતિ-મનુષ્ય ઉંચત્વાદિપ્રમાણ.
૬ નિગોદ-સૂક્ષ્મ.
૭ ભવ્ય અભવ્ય નામે બે પ્રકારે જીવ.

૮ વિભાવદશા પારિણામિક ભાવે.
૯ પ્રદેશ અને સમય તેનું વ્યાવહારિક પારમાર્થિક કંઈ સ્વરૂપ.
૧૦ ગુણસમુદાયથી જૂદું કંઈ દ્રવ્યત્વ.
૧૧ પ્રદેશસમુદાયનું વસ્તુત્વ.
૧૨ રૂપ, રસ, ગંધ, સ્પર્શથી જૂદું એવું કંઈ પણ પરમાણુપણું.
૧૩ પ્રદેશનું સંકોચાવું, વિકાશાવું.
૧૪ તેથી ઘનપણું કે પાતળાપણું.
૧૫ અસ્પર્શગતિ.
૧૬ એક સમય અત્ર અને સિદ્ધક્ષેત્ર હોવાપણું.-અથવા તે જ સમયે લોકાંતગમન.
૧૭ સિદ્ધસંબંધી અવગાહ.
૧૮ અવધિ, મન:પર્યવ અને કેવળની વ્યાવહારિક પારમાર્થિક કંઈ વ્યાખ્યા;-જીવની અપેક્ષા તથા દશ્ય પદાર્થની અપેક્ષાએ.
'મતિશ્રુતની વ્યાખ્યા-તે પ્રકારે.' [હાથનોંધ ૧, પૃ. ૧૭૫]
૧૯ કેવળજ્ઞાનની બીજી કંઈ વ્યાખ્યા.
૨૦ ક્ષેત્રપ્રમાણની બીજી કંઈ વ્યાખ્યા.
૨૧ સમસ્ત વિશ્વનો એક અદ્વૈત તત્ત્વપર વિચાર.
૨૨ કેવળજ્ઞાનવિના જીવસ્વરૂપનું બીજા કોઈ જ્ઞાને ગ્રહણ પ્રત્યક્ષપણે.
૨૩ વિભાવનું ઉપાદાનકારણ.
૨૪ તેમ તથાપ્રકારનો સમાધાનયોગ્ય કોઈ પ્રકાર.
૨૫ આ કાળને વિષે દશ બોલનું વ્યવચ્છેદપણું-તેનો અન્ય કંઈ પણ પરમાર્થ.
૨૬ બીજભૂત અને સંપૂર્ણ એમ કેવળજ્ઞાન બે પ્રકારે.
૨૭ વીર્યાદિ આત્મગુણ ગણ્યા છે તેમાં ચેતનપણું.
૨૮ જ્ઞાનથી જૂદું એવું આત્મત્વ.
૨૯ જીવનો સ્પષ્ટ અનુભવ થવાના ધ્યાનના મુખ્ય પ્રકાર-વર્ત્તમાનકાળને વિષે.
૩૦ તેમાં પણ સર્વોત્કૃષ્ટ મુખ્ય પ્રકાર.
૩૧ અતિશયનું સ્વરૂપ.
૩૨ લબ્ધિ (કેટલીક) અદ્વૈતતત્ત્વ માનતાં સિદ્ધ થાય એવી માન્ય છે.
૩૩ લોકદર્શનનો સુગમ માર્ગ-વર્ત્તમાનકાળે કંઈ પણ. [હાથનોંધ ૧, પૃ. ૧૭૯]
૩૪ દેહાંતદર્શનનો સુગમ માર્ગ-વર્ત્તમાનકાળે.
૩૫ સિદ્ધત્વપર્યાય સાદિ અનંત, અને મોક્ષ અનાદિ અનંત૦
૩૬ પરિણામી પદાર્થ-નિરંતર સ્વાકારપરિણામી હોય તો પણ અવ્યવસ્થિત પરિણામીપણું. અનાદિથી હોય તે કેવળજ્ઞાનને વિષે ભાસ્યમાન. પદાર્થને વિષે શી રીતે ઘટમાન.

---

[૮૩] [૬૯૦-૪] [હાથનોંધ ૧, પૃ. ૧૮૦]

૧ કર્મવ્યવસ્થા.
૨ સર્વજ્ઞતા.
૩ પારિણામિકતા.
૪ નાના પ્રકારના વિચાર અને સમાધાન.

૫ અન્યથી ન્યૂન પરાભવતા.

૬ જ્યાં જ્યાં અન્ય વિકળ છે ત્યાં ત્યાં અવિકળ આ   અવિકળ દેખાય ત્યાં અન્યનું ક્વચિત્ અવિકળપણું-નહીં તો નહીં.

[૮૪] [૫૭૦] [હાથનોંધ ૧, પૃ. ૧૮૧]

મોહમયિ ક્ષેત્રસંબંધી ઉપાધિ પરિત્યાગવાને આઠ મહિના અને દશ દિવસ બાકી છે; અને તે પરિત્યાગ થઈ શકવાયોગ્ય છે.

બીજે ક્ષેત્રે ઉપાધિ (વ્યાપાર) કરવાના અભિપ્રાયથી મોહમયિ ક્ષેત્રની ઉપાધિનો ત્યાગ કરવાનો વિચાર રહે છે, એમ નથી.

પણ જ્યાંસુધી સર્વસંગપરિત્યાગરૂપ યોગ નિરાવરણ થાય નહીં ત્યાંસુધી જે ગૃહાશ્રમ વર્તે તે ગૃહાશ્રમમાં કાળ વ્યતીત કરવાવિષેનો વિચાર કર્ત્તવ્ય છે. ક્ષેત્રનો વિચાર કર્ત્તવ્ય છે. જે વ્યવહારમાં વર્ત્તવું તે વ્યવહારનો વિચાર કર્ત્તવ્ય છે, કેમકે પૂર્વાપર અવિરોધપણું નહીંતો રહેવું કઠણ છે.

[૮૫] [૫૭૧] [હાથનોંધ ૧, પૃ. ૧૮૨]

ભૂ.-	બ્રહ્મ.
સ્થાપના.-	ધ્યાન.
મુખ.-	યોગબળ.
બ્રહ્મગ્રહણ.	નિર્ગ્રંથાદિસંપ્રદાય.
ધ્યાન.	નિરૂપણ.
યોગબળ.	ભૂ. સ્થાપના મુખ સર્વદર્શનઅવિરોધ.
સ્વાયુ-સ્થિતિ.	
આત્મબળ.	

[૮૬] [૫૦૨-૨] [હાથનોંધ ૧, પૃ. ૧૮૩]

सो धम्मो जथ्थ दया दसद्द दोसा न जस्स सो देवो;
सोहु गुरू जो नाणी आरंभपरिग्रहाविरओ.

[૮૭] [૪૫૯] [હાથનોંધ ૧, પૃ. ૧૮૭]

અકિંચનપણાથી વિચરતાં   એકાંત મૌનથી જિનસદૃશ્ય ધ્યાનથી તન્મયાત્મસ્વરૂપ એવો ક્યારે થઇ શ ?

[૮૮] [૪૬૦]

એકવાર   વિક્ષેપ શમ્યાવિના બહુ સમીપ આવી શકવા યોગ્ય અપૂર્વ સંયમ પ્રગટશે નહીં. કેમ, ક્યાં સ્થિતિ કરીએ ?

હાથનોંધ ૨ ઌ

[૧] [૪૪૬-૨] [હાથનોંધ ૨, પૃ. ૩]

રાગ, દ્વેષ અને અજ્ઞાનનો આત્યંતિક અભાવ કરી જે સહજ શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપમાં સ્થિત થયા તે સ્વરૂપ અમારૂં સ્મરણ, ધ્યાન અને પામવાયોગ્ય સ્થાન છે.

[૨] [૪૪૬-૩] [હાથનોંધ ૨, પૃ. ૫]

સર્વજ્ઞપદનું ધ્યાન કરો.

---

[૩] [૭૩૯] [હાથનોંધ ૨, પૃ. ૭]

શુદ્ધચૈતન્ય
અનંત આત્મદ્રવ્ય
કેવલજ્ઞાન સ્વરૂપ
શક્તિરૂપે
તે
જેને સંપૂર્ણ વ્યક્ત થયું છે, તથા વ્યક્ત થવાનો
જે પુરુષો માર્ગ પામ્યા છે તે પુરુષોને
અત્યંત ભક્તિથી નમસ્કાર.

---

[૪] [૬૯૬] [હાથનોંધ ૨, પૃ. ૯]

નમો જિણાણં જિદભવાણં
જિનતત્ત્વસંક્ષેપ

અનંત અવકાશ છે.
તેમાં જડ ચેતનાત્મક વિશ્વ રહ્યું છે.
વિશ્વમર્યાદા બે અમૂર્ત્ત દ્રવ્યથી છે.
જેને ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય એવી સંજ્ઞા છે.
જીવ અને પરમાણુપુદ્ગલ એ બે દ્રવ્ય સક્રિય છે.
સર્વ દ્રવ્ય દ્રવ્યત્વે શાશ્વત છે.
અનંત જીવ છે.
અનંત અનંત પરમાણુપુદ્ગલ છે.
ધર્માસ્તિકાય એક છે.
અધર્માસ્તિકાય એક છે.
કાળ દ્રવ્ય છે.
વિશ્વપ્રમાણ ક્ષેત્રાવગાહ કરી શકે એવો એકેક જીવ છે.

---

[૫] [૪૨૨-૨] [હાથનોંધ ૨, પૃ. ૧૩]

નમો જિણાણં જિદભવાણં

જેની પ્રત્યક્ષ દશા જ બોધરૂપ છે, તે મહત્પુરુષને ધન્ય છે.

જે મતભેદે આ જીવ ગ્રહાયો છે, તે જ મતભેદ જ તેના સ્વરૂપને મુખ્ય આવરણ છે.

વીતરાગપુરુષના સમાગમવિના, ઉપાસનાવિના, આ જીવને મુમુક્ષુતા કેમ ઉત્પન્ન થાય? સમ્યક્જ્ઞાન ક્યાંથી થાય? સમ્યક્દર્શન ક્યાંથી થાય? સમ્યક્ચારિત્ર ક્યાંથી થાય? કેમકે એ ત્રણે વસ્તુ અન્ય સ્થાનકે હોતી નથી.

વીતરાગપુરુષના અભાવ જેવો વર્ત્તમાનકાળ વર્ત્તે છે. હે મુમુક્ષુ!

વીતરાગપદ વારંવાર વિચાર કરવાયોગ્ય છે, ઉપાસના કરવાયોગ્ય છે, ધ્યાન કરવાયોગ્ય છે.

[૬] [૬૬૧] [હાથનોંધ ૨, પૃ. ૧૫]

જીવને બંધનના મુખ્ય હેતુ બે:

રાગ અને દ્વેષ.

રાગને અભાવે દ્વેષનો અભાવ થાય.

રાગનું મુખ્યપણું છે.

રાગને લીધે જ સંયોગમાં આત્મા તન્મયવૃત્તિમાન્ છે.

તે જ કર્મ મુખ્યપણે છે.

જેમ જેમ રાગદ્વેષ મંદ, તેમ તેમ કર્મબંધ મંદ અને જેમ જેમ રાગદ્વેષ તીવ્ર, તેમ તેમ કર્મબંધ તીવ્ર. રાગદ્વેષનો અભાવ ત્યાં કર્મબંધનો સાંપરાયિક અભાવ.

રાગદ્વેષ થવાનું કારણ—

મિથ્યાત્વ એટલે અસમ્યક્દર્શન છે.

સમ્યક્જ્ઞાનથી સમ્યક્દર્શન થાય છે.

તેથી અસમ્યક્દર્શન નિવૃત્તિ પામે છે.

તે જીવને સમ્યક્ચારિત્ર પ્રગટે છે.

જે વીતરાગદશા છે.

સંપૂર્ણ વીતરાગદશા જેને વર્તે છે તે ચરમશરીરિ જાણીએ છૈયે.

---

[૭] [૪૫૫-૨] [હાથનોંધ ૨, પૃ. ૧૭]

હે જીવ! સ્થિર દૃષ્ટિથી કરીને તું અંતરંગમાં જો, તો સર્વ પરદ્રવ્યથી મુક્ત એવું તારું સ્વરૂપ તને પરમ પ્રસિદ્ધ અનુભવાશે.

હે જીવ! અસમ્યક્દર્શનને લીધે તે સ્વરૂપ તને ભાસતું નથી. તે સ્વરૂપમાં તને શંકા છે; વ્યામોહ અને ભય છે.

સમ્યક્દર્શનનો યોગ પ્રાપ્ત કરવાથી તે અભાસનાદિની નિવૃત્તિ થશે.

હે સમ્યક્દર્શની! સમ્યક્ચારિત્ર જ સમ્યક્દર્શનનું ફળ ઘટે છે, માટે તેમાં અપ્રમત્ત થા.

જે પ્રમત્તભાવ ઉત્પન્ન કરે છે તે કર્મબંધની તને સુપ્રતીતિનો હેતુ છે.

હે સમ્યક્ચારિત્રી! હવે શિથિલપણું ઘટતું નથી. ઘણો અંતરાય હતો તે નિવૃત્ત થયો; તો હવે નિરંતરાય પદમાં શિથિલતા શા માટે કરે છે?

---

[૮] [૫૫૫] [હાથનોંધ ૨, પૃ. ૨૧]

દુઃખનો અભાવ કરવાને સર્વ જીવ ઇચ્છે છે.

દુઃખનો આત્યંતિક અભાવ કેમ થાય? તે નહીં જણાવાથી દુઃખ ઉત્પન્ન થાય. તે માર્ગને દુઃખથી મૂકાવાનો ઉપાય જીવ સમજે છે.

જન્મ, જરા, મરણ મુખ્યપણે દુઃખ છે. તેનું બીજ કર્મ છે. કર્મનું બીજ રાગદ્વેષ છે, અથવા આ પ્રમાણે પાંચ કારણ છે.

મિથ્યાત્વ
અવિરતિ
પ્રમાદ
કષાય
યોગ

પહેલા કારણનો અભાવ થયે બીજાનો અભાવ, પછી ત્રીજાનો, પછી ચોથાનો, અને છેવટે પાંચમા કારણનો એમ અભાવ થવાનો ક્રમ છે.

મિથ્યાત્વ મુખ્ય મોહ છે.
અવિરતિ ગૌણ મોહ છે.

પ્રમાદ અને કષાય અવિરતિમાં અંતર્ભાવી શકે છે. યોગ સહચારીપણે ઉત્પન્ન થાય છે. ચારે વ્યતીત થયા પછી પણ પૂર્વહેતુથી યોગ હોઈ શકે.

---

[૯] [૮૩૩-૨] [હાથનોંધ ૨, પૃ. ૨૫]

હે મુનિઓ! જ્યાંસુધી કેવળ સમવસ્થાનરૂપ સહજ સ્થિતિ સ્વભાવિક ન થાય ત્યાંસુધી તમે ધ્યાન અને સ્વાધ્યાયમાં લીન રહો.

જીવ કેવળ સ્વભાવિક સ્થિતિમાં સ્થિત થાય ત્યાં કંઈ કરવું રહ્યું નથી.

જ્યાં જીવનાં પરિણામ વર્ધમાન, હીયમાન થયા કરે છે ત્યાં ધ્યાન કર્તવ્ય છે. અર્થાત્ ધ્યાનલીનપણે સર્વ બાહ્યદ્રવ્યના પરિચયથી વીરામ પામી નિજસ્વરૂપના લક્ષમાં રહેવું ઉચિત છે.

ઉદયના ધકાથી તે ધ્યાન જ્યારે જ્યારે છૂટી જાય ત્યારે ત્યારે તેનું અનુસંધાન ઘણી ત્વરાથી કરવું.

વચ્ચેના અવકાશમાં સ્વાધ્યાયમાં લીનતા કરવી. સર્વ પરદ્રવ્યમાં એક સમય પણ ઉપયોગ સંગ ન પામે એવી દશાને જીવ ભજે ત્યારે કેવળજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય.

---

[૧૦] [૬૮૯] [હાથનોંધ ૨, પૃ. ૨૭]

એકાંત આત્મવૃત્તિ.
એકાંત આત્મા.
કેવળ એક આત્મા.
કેવળ એક આત્મા જ.
કેવળ માત્ર આત્મા.
કેવળ માત્ર આત્મા જ.
આત્મા જ.
શુદ્ધાત્મા જ.
સહજાત્મા જ.
નિર્વિકલ્પ, શબ્દાતીત સહજ સ્વરૂપ આત્મા જ.

---

[૧૧] [૭૬૮] [હાથનોંધ ૨, પૃ. ૨૯]

૭-૧૨-૫૪
૩૧-૧૧-૯૭

આમ કાળ વ્યતીત થવા દેવો યોગ્ય નથી. સમયે સમય આત્મોપયોગે ઉપકારી કરીને નિવૃત્ત થવા દેવા યોગ્ય છે.

અહો આ દેહની રચના! અહો ચેતન! અહો તેનું સામર્થ્ય! અહો જ્ઞાની! અ તેની ગવેષણા! અહો તેમનું ધ્યાન! અહો તેમની સમાધિ! અહો તેમનો સંયમ! અ તેમનો અપ્રમત્તભાવ! અહો તેમની પરમ જાગૃતિ! અહો તેમનો વીતરાગ સ્વભાવ! અ તેમનું નિરાવરણજ્ઞાન! અહો તેમના યોગની શાંતિ! અહો તેમના વચનાદિ યોગની

હે આત્મા! આ બધું તને સુપ્રતીત થયું છતાં પ્રમત્તભાવ કેમ? મંદ પ્રયત્ન કેમ? જઘન્યમંદ જાગૃતિ કેમ? શિથિલતા કેમ? મુંઝવણ કેમ? અંતરાયનો હેતુ શો?

અપ્રમત્ત થા, અપ્રમત્ત થા.

પરમ જાગૃત સ્વભાવ ભજ, પરમ જાગૃત સ્વભાવ ભજ.

---

[૧૨] [૭૬૯] [હાથનોંધ ૨, પૃ. ૩૦]

તીવ્ર વૈરાગ્ય, પરમ આર્જવ, બાહ્યાભ્યંતર ત્યાગ.

આહારનો જય.
આસનનો જય.
નિદ્રાનો જય.
યોગનો જય.

આરંભપરિગ્રહવિરતિ બ્રહ્મચર્ય પ્રત્યે પ્રતિનિવાસ.

એકાંતવાસ.
અષ્ટાંગયોગ.
સર્વજ્ઞધ્યાન.
આત્મ ઈહા.
આત્મોપયોગ.
મૂળ આત્મોપયોગ.
અપ્રમત્ત ઉપયોગ.
કેવળ ઉપયોગ.
કેવળ આત્મા.
અચિંત્ય સિદ્ધસ્વરૂપ.

---

[૧૩] [૭૭૦] [હાથનોંધ ૨, પૃ. ૩૧]

જિનચૈતન્યપ્રતિમા.
સર્વાંગસંયમ.
એકાંત સ્થિરસંયમ.
એકાંત શુદ્ધસંયમ.
કેવળ બાહ્યભાવનિરપેક્ષતા.

આત્મતત્ત્વવિચાર. જગતતત્ત્વવિચાર. જિનદર્શનતત્ત્વવિચાર. બીજદર્શનતત્ત્વવિચાર.	સમાધાન.
ધર્મસુગમતા. લોકાનુગ્રહ.	પદ્ધતિ
યથાસ્થિત શુદ્ધ સનાતન સર્વોત્કૃષ્ટ જયવંત ધર્મનો ઉદય.	વૃત્તિ

---

[૧૪] [૭૭૧] [હાથનોંધ ૨, પૃ. ૩૨]

સ્વપર પરમોપકારક પરમાર્થમય સત્યધર્મ જયવંત વર્તો.

આશ્ચર્યકારક ભેદ પડી ગયા છે.

ખંડિત છે.

સંપૂર્ણ કરવાનું સાધન દુર્ગમ્ય દેખાય છે.

તે પ્રભાવને વિષે મહત્ અંતરાય છે.

દેશકાળાદિ ઘણાં પ્રતિકૂળ છે.

વીતરાગોનો મત લોકપ્રતિકૂળ થઈ પડ્યો છે.

રૂઢિથી જે લોકો તેને માને છે તેના લક્ષમાં પણ તે પ્રતીત જણાતો નથી, અથવા અન્યમતને વીતરાગોનો મત સમજી પ્રવર્ત્યે જાય છે.

યથાર્થ વીતરાગોનો મત સમજવાની તેમનામાં યોગ્યતાની ઘણી ખામી છે.

દૃષ્ટિરાગનું પ્રબળ રાજ્ય વર્ત્તે છે.

વેષાદિ વ્યવહારમાં મોટી વિટંબના કરી મોક્ષમાર્ગનો અંતરાય કરી બેઠા છે.

તુચ્છ પામર પુરુષો વિરાધક વૃત્તિના ધણી અગ્રભાગે વર્ત્તે છે.

કિંચિત્ સત્ય બહાર આવતાં પણ તેમને પ્રાણઘાતતુલ્ય દુઃખ લાગતું હોય એમ દેખાય છે.

[૧૫] [૭૭૨] [હાથનોંધ ૨, પૃ. ૩૪]

ત્યારે તમે શામાટે તે ધર્મનો ઉદ્ધાર ઇચ્છો છો?

પરમ કારુણ્યસ્વભાવથી.

તે સદ્ધર્મ પ્રત્યેની ભક્તિથી.

[૧૬] [૫૪૬] [હાથનોંધ ૨, પૃ. ૩૫]

એવંભૂત દૃષ્ટિથી ઋજુસૂત્ર સ્થિતિ કર.
ઋજુસૂત્ર દૃષ્ટિથી એવંભૂત સ્થિતિ કર.
નૈગમ દૃષ્ટિથી એવંભૂત પ્રાપ્તિ કર.
એવંભૂત દૃષ્ટિથી નૈગમ વિશુદ્ધ કર.
સંગ્રહ દૃષ્ટિથી એવંભૂત થા.
એવંભૂત દૃષ્ટિથી સંગ્રહ વિશુદ્ધ કર.
વ્યવહાર દૃષ્ટિથી એવંભૂતપ્રત્યે જા.
એવંભૂત દૃષ્ટિથી વ્યવહારવિનિવૃત્તિ કર.
શબ્દ દૃષ્ટિથી એવંભૂતપ્રત્યે જા.
એવંભૂત દૃષ્ટિથી શબ્દ નિર્વિકલ્પ કર.
સમભિરૂઢ દૃષ્ટિથી એવંભૂત અવલોક.
એવંભૂત દૃષ્ટિથી સમભિરૂઢ સ્થિતિ કર.
એવંભૂત દૃષ્ટિથી એવંભૂત થા.
એવંભૂત સ્થિતિથી એવંભૂત દૃષ્ટિ શમાવ.

ॐ શાંતિ: શાંતિ: શાંતિ:.

[૧૭] [૭૭૨] [હાથનોંધ ૨, પૃ. ૩૭]

હું અસંગ શુદ્ધચેતન છું. વચનાતીત નિર્વિકલ્પ એકાંત શુદ્ધઅનુભવસ્વરૂપ છું.
હું પરમ શુદ્ધ, અખંડ ચિદ્ ધાતુ છું.
અચિદ્ ધાતુના સંયોગરસનો આ આભાસ તો જુઓ?
આશ્ચર્યવત્, આશ્ચર્યરૂપ, ઘટના છે.
કંઈ પણ અન્ય વિકલ્પનો અવકાશ નથી.
સ્થિતિ પણ એમ જ છે.

---

[૧૮] [૭૭૩] [હાથનોંધ ૨, પૃ. ૩૯]

પરાનુગ્રહ પરમકારુણ્યવૃત્તિ કરતાં પણ પ્રથમ ચૈતન્ય જિનપ્રતિમા થા.
ચૈતન્ય જિનપ્રતિમા થા.

તેવો કાળ છે?
તે વિષે નિર્વિકલ્પ થા.
તેવો ક્ષેત્રયોગ છે?
ગવેષ.
તેવું પરાક્રમ છે?
અપ્રમત્ત શૂરવીર થા.
તેટલું આયુષબળ છે?
શું લખવું? શું કહેવું?
અંતર્મુખ ઉપયોગ કરીને જો.

ૐ શાંતિ: શાંતિ: શાંતિ:.

---

[૧૯] [૭૭૪] [હાથનોંધ ૨, પૃ. ૪૧]

હે કામ! હે માન! હે સંગઉદય!
હે વચનવર્ગણા! હે મોહ! હે મોહદયા!
હે શિથિલતા! તમે શા માટે અંતરાય કરો છો?
પરમ અનુગ્રહ કરીને હવે અનુકૂળ થાવ! અનુકૂળ થાવ.

---

[૨૦] [૭૭૫] [હાથનોંધ ૨, પૃ.૪૫]

હે સર્વોત્કૃષ્ટ સુખના હેતુભૂત સમ્યક્દર્શન! તને અત્યંત ભક્તિથી નમસ્કાર હો.

આ અનાદિ અનંત સંસારમાં અનંત અનંત જીવો તારા આશ્રયવિના અનંત અનંત દુ:ખને અનુભવે છે.

તારા પરમાનુગ્રહથી સ્વસ્વરૂપમાં રુચિ થઈ. પરમ વીતરાગ સ્વભાવપ્રત્યે પરમ નિશ્ચય આવ્યો. કૃતકૃત્ય થવાનો માર્ગ ગ્રહણ થયો.

હે જિન વીતરાગ! તમને અત્યંત ભક્તિથી નમસ્કાર કરું છું. તમે આ પામરપ્રત્યે અનંત અનંત ઉપકાર કર્યો છે.

હે કુંદકુંદાદિ આચાર્યો! તમારાં વચનો પણ સ્વરૂપાનુસંધાનને વિષે આ પામરને પરમ-ઉપકારભૂત થયાં છે. તે માટે હું તમને અતિશય ભક્તિથી નમસ્કાર કરું છું.

હે શ્રી સોભાગ! તારા સત્સમાગમના અનુગ્રહથી આત્મદશાનું સ્મરણ થયું તે અર્થે તને નમસ્કાર કરું છું.

---

[૨૧] [૭૭૬] [હાથનોંધ ૨, પૃ. ૪૭]

જેમ ભગવાન્ જિને નિરૂપણ કર્યું છે તેમ જ સર્વ પદાર્થનું સ્વરૂપ છે.

ભગવાન્ જિને ઉપદેશેલો આત્માનો સમાધિમાર્ગ શ્રી ગુરુના અનુગ્રહથી જાણી, પરમપ્રયત્નથી ઉપાસના કરો.

---

[૨૨] [૬૬૨] [હાથનોંધ ૨, પૃ. ૪૯]

बंध विहाणविमुक्कं, वंदिअ सिरि वद्धमाणजिणचंदं.
सिरि वीर जिणं वंदिअ, कम्मविवागं समासओ वुच्छं,
कीरइ जिएण हेउहिं, जेणं तो भण्णए कम्मं.
कम्मदव्वेहिं सम्मं, संजोगो जो होइ जीवस्स,
सो बंधो नायव्वो, तस्स वियोगो भवे मोक्खो.

---

[૨૩] [૪૫૭] [હાથનોંધ ૨, પૃ. ૫૧]

કેવળ સમવસ્થિત શુદ્ધ ચેતન મોક્ષ.
તે સ્વભાવનું અનુસંધાન તે મોક્ષમાર્ગ.

પ્રતીતિરૂપે તે માર્ગ જ્યાં શરૂ થાય છે ત્યાં સમ્યક્દર્શન.
દેશ આચરણરૂપે તે પંચમ ગુણસ્થાનક.
સર્વ આચરણરૂપે તે છઠ્ઠું ગુણસ્થાનક.
અપ્રમત્તપણે તે આચરણમાં સ્થિતિ તે સપ્તમ.
અપૂર્વ આત્મજાગૃતિ તે અષ્ટમ.
સત્તાગત સ્થૂળ કષાયબળપૂર્વક સ્વસ્વરૂપસ્થિતિ તે નવમ.
" સૂક્ષ્મ " " દશમ.
" ઉપશાંત " " એકાદશ.
" ક્ષીણ " " દ્વાદશ.

હાથનોંધ ૩ જી

---

[૧] [૫૮૨] [હાથનોંધ ૩, પૃ. ૩]

ૐ નમઃ

સર્વજ્ઞ. જિન. વીતરાગ.
સર્વજ્ઞ છે.

રાગદ્વેષનો આત્યંતિક ક્ષય થઈ શકે છે.
જ્ઞાનને પ્રતિબંધક રાગદ્વેષ છે.
જ્ઞાન, જીવનો સ્વતભૂત ધર્મ છે.
જીવ, એક અખંડ સંપૂર્ણ દ્રવ્ય હોવાથી તેનું જ્ઞાનસામર્થ્ય સંપૂર્ણ છે.

---

[૨] [૫૮૩] [હાથનોંધ ૩, પૃ. ૭]

સર્વજ્ઞપદ વારંવાર શ્રવણ કરવા યોગ્ય, વાંચવા યોગ્ય, વિચાર કરવા યોગ્ય, લક્ષ કરવા યોગ્ય અને સ્વાનુભવસિદ્ધ કરવા યોગ્ય છે.

---

[૩] [૫૮૪] [હાથનોંધ ૩, પૃ. ૯]

ૐ નમઃ

સર્વજ્ઞ દેવ.	સર્વજ્ઞ દેવ.
નિર્ગ્રંથ ગુરુ.	નિર્ગ્રંથ ગુરુ.
ઉપશમમૂળ ધર્મ.	દયામૂળ ધર્મ.

સર્વજ્ઞ દેવ.
નિર્ગ્રંથ ગુરુ.
સિદ્ધાંતમૂળ ધર્મ.
સર્વજ્ઞ દેવ.
નિર્ગ્રંથ ગુરુ.
જિનાજ્ઞામૂળ ધર્મ.
સર્વજ્ઞનું સ્વરૂપ.
નિર્ગ્રંથનું સ્વરૂપ.
ધર્મનું સ્વરૂપ.
સમ્યક્ ક્રિયાવાદ.

[૪] [૫૮૫] [હાથનોંધ ૩, પૃ. ૧૧]

ૐ નમઃ

પ્રદેશ
સમય
પરમાણુ

દ્રવ્ય
ગુણ
પર્યાય

જડ
ચેતન

[૫] [૬૯૫] [હાથનોંધ ૩, પૃ. ૧૩]

ૐ નમઃ

મૂળ દ્રવ્ય શાશ્વત.
મૂળ દ્રવ્યઃ–જીવ, અજીવ.
પર્યાયઃ–અશાશ્વત.
અનાદિ નિત્ય પર્યાયઃ–મેરુ આદિ.

[૬] [૬૯૭-૧] [હાથનોંધ ૩, પૃ. ૧૫]

સર્વ જીવ સુખને ઇચ્છે છે.
દુઃખ સર્વને અપ્રિય છે.
દુઃખથી મુક્ત થવા સર્વ જીવ ઇચ્છે છે.
વાસ્તવિક તેનું સ્વરૂપ ન સમજાવાથી તે દુઃખ મટતું નથી.
તે દુઃખના આત્યંતિક અભાવનું નામ મોક્ષ કહીએ છીએ. [હાથનોંધ ૩, પૃ. ૧૬]

અત્યંત વીતરાગ થયાવિના આત્યંતિક મોક્ષ હોય નહીં.
સમ્યગ્જ્ઞાનવિના વીતરાગ થઈ શકાય નહીં.
સમ્યગ્દર્શનવિના જ્ઞાન અસમ્યક્ કહેવાય છે.
વસ્તુની જે સ્વભાવે સ્થિતિ છે, તે સ્વભાવે તે વસ્તુની સ્થિતિ સમજાવી તેને સમ્યગ્જ્ઞાન કહીએ છીએ.
સમ્યગ્જ્ઞાનદર્શનથી પ્રતીત થયેલા આત્મભાવે વર્તવું તે ચારિત્ર છે.
એ ત્રણેની એકતાથી મોક્ષ થાય.
જીવ સ્વાભાવિક છે.
પરમાણુ સ્વાભાવિક છે.
જીવ અનંત છે.
પરમાણુ અનંત છે.
જીવ અને પુદ્ગલનો સંયોગ અનાદિ છે.
જ્યાંસુધી જીવને પુદ્ગલસંબંધ છે, ત્યાંસુધી સકર્મ જીવ કહેવાય.
ભાવકર્મનો કર્તા જીવ છે.
ભાવકર્મનું બીજું નામ વિભાવ કહેવાય છે.
ભાવકર્મના હેતુથી જીવ પુદ્ગલ ગ્રહે છે.
તેથી તૈજસાદિ શરીર અને ઔદારિકાદિ શરીરનો યોગ થાય છે.
ભાવકર્મથી વિમુખ થાય તો નિજભાવપરિણામી થાય. [હાથનોંધ ૩, પૃ. ૧૭]
સમ્યગ્દર્શનવિના વાસ્તવિકપણે જીવ ભાવકર્મથી વિમુખ ન થઈ શકે.
સમ્યગ્દર્શન થવાનો મુખ્ય હેતુ જિનવચનથી તત્ત્વાર્થપ્રતીતિ થઈ તે છે.

---

[૭] [૫૪૭] [હાથનોંધ ૩, પૃ. ૧૯]

હું કેવળ શુદ્ધ ચૈતન્યસ્વરૂપ સહજ નિજ અનુભવસ્વરૂપ છું.
વ્યવહારદૃષ્ટિથી માત્ર આ વચનનો વક્તા છું.
પરમાર્થથી તો માત્ર તે વચનથી વ્યંજિત મૂળ અર્થરૂપ છું.
તમારાથી જગત્ ભિન્ન છે, અભિન્ન છે, ભિન્નાભિન્ન છે.
ભિન્ન, અભિન્ન, ભિન્નાભિન્ન, એવો અવકાશ સ્વરૂપમાં નથી.
વ્યવહારદૃષ્ટિથી તેનું નિરૂપણ કરીએ છીએ.
—જગત્ મારા વિષે ભાસ્યમાન હોવાથી અભિન્ન છે. પણ જગત્ જગત્સ્વરૂપે છે, હું સ્વસ્વરૂપે છું, તેથી જગત્ મારાથી કેવળ ભિન્ન છે. તે બે દૃષ્ટિથી જગત્ મારાથી ભિન્નાભિન્ન છે.

ૐ શુદ્ધ નિર્વિકલ્પ ચૈતન્ય.

---

[૮] [૭૫૫] [હાથનોંધ ૩, પૃ. ૨૩]

ૐ નમઃ

કેવળજ્ઞાન.
એક જ્ઞાન.
સર્વ અન્ય ભાવના સંસર્ગરહિત એકાંત શુદ્ધ જ્ઞાન.
સર્વ દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ, ભાવનું સર્વ પ્રકારથી એક સમયે જ્ઞાન.
તે કેવળજ્ઞાનનું અમે ધ્યાન કરીએ છીએ.

નિજસ્વભાવરૂપ છે.
સ્વત્વભૂત છે.
નિરાવરણ છે.
અભેદ છે.
નિર્વિકલ્પ છે.
સર્વ ભાવનું ઉત્કૃષ્ટ પ્રકાશક છે.

[૯] [૭૫૬] [હાથનોંધ ૩, પૃ. ૨૪]

હું કેવળ જ્ઞાનસ્વરૂપ છું,
એમ સમ્યક્ પ્રતીત થાય છે.
તેમ થવાના હેતુઓ સુપ્રતીત છે.

સર્વ ઇન્દ્રિયોનો સંયમ કરી, સર્વ પરદ્રવ્યથી નિજસ્વરૂપ વ્યાવૃત્ત કરી, યોગને અચલ કરી, ઉપયોગથી ઉપયોગની એકતા કરવાથી કેવળજ્ઞાન થાય.

[૧૦] [૭૫૭] [હાથનોંધ ૩, પૃ. ૨૭]

આકાશવાણી

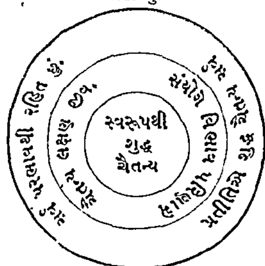
તપ કરો; તપ કરો; શુદ્ધ ચૈતન્યનું ધ્યાન કરો; શુદ્ધ ચૈતન્યનું ધ્યાન કરો.

[૧૧] [૭૫૮] [હાથનોંધ ૩, પૃ. ૨૯]

હું એક છું; અસંગ છું; સર્વ પરભાવથી મુક્ત છું.

અસંખ્યાત પ્રદેશાત્મક નિજઅવગાહનાપ્રમાણ છું, અજન્મ, અજર, અમર, શાશ્વત છું. સ્વપર્યાયપરિણામી સમયાત્મક છું.

શુદ્ધ ચૈતન્યસ્વરૂપ માત્ર નિર્વિકલ્પ દ્રષ્ટા છું.

[૧૨] [૬૯૦-૨] [હાથનોંધ ૩, પૃ. ૩૧]

શુદ્ધ ચૈતન્ય.
શુદ્ધ ચૈતન્ય. શુદ્ધ ચૈતન્ય.
સદ્ભાવની પ્રતીતિ—સમ્યગ્દર્શન.
શુદ્ધાત્મપદ.

જ્ઞાનની સીમા કઈ?
નિરાવરણ જ્ઞાનની સ્થિતિ શું?
અદ્વૈત એકાંતે ઘટે છે?
ધ્યાન અને અધ્યયન.

[૧૩] [૭૭૭-૧]

ૐ

'ઠાણાંગસૂત્ર'માં નીચે દર્શાવેલું સૂત્ર શું ઉપકાર થવા નાખ્યું છે તે વિચારો.

एगे समणे भगवं महावीरे इमीसे णं ओसप्पिणीए चउवीसं तित्थयराणं चरिमे तित्थयरे सिद्धे बुद्धे मुत्ते परिनिव्वुडे सव्वदुक्खप्पहीणे।

[૧૪] [૭૮૩] [હાથનોંધ ૩, પૃ. ૩૭]

અભ્યંતર ભાન અવધૂતવત્.

વિદેહીવત્.

જિનકલ્પીવત્

સર્વ પરભાવ અને વિભાવથી વ્યાવૃત્ત.

નિજ સ્વભાવના ભાનસહિત, અવધૂતવત્ વિદેહીવત્ જિનકલ્પીવત્ વિચરતા પુરુષ ભગવાનના સ્વરૂપનું ધ્યાન કરીએ છીએ.

[૧૫] [૭૯૨] [હાથનોંધ ૩, પૃ. ૩૯]

પ્રવૃત્તિનાં કાર્યો પ્રત્યે વિરતિ.

સંગ અને સ્નેહપાશનું તોડવું (અતિશય વસમું છતાં પણ કરવું, કેમકે બીજો કોઈ ઉપાય નથી.)

આશંકા:–જે સ્નેહ રાખે છે, તેના પ્રત્યે આવી ક્રૂર દૃષ્ટિથી વર્તવું તે કૃતઘ્નતા અથવા નિર્દયતા નથી?

સમાધાન—

[૧૬] [૮૩૪-૨] [હાથનોંધ ૩, પૃ. ૪૦]

સ્વરૂપબોધ.
યોગનિરોધ.
સર્વધર્મ સ્વાધીનતા.
ધર્મમૂર્ત્તિતા.
સર્વપ્રદેશ સંપૂર્ણ ગુણાત્મકતા.
સર્વાંગસંયમ.
લોકપ્રત્યે નિષ્કારણ અનુગ્રહ.

[૧૭] [૮૧૫] [હાથનોંધ ૩, પૃ. ૪૩]

ૐ નમઃ

સર્વજ્ઞ-વીતરાગ દેવ.

(સર્વ દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ, ભાવનો-સર્વ પ્રકારે જાણનાર, રાગદ્વેષાદિ સર્વ વિભાવ જેણે ક્ષીણ કર્યા છે તે ઈશ્વર.)

તે પદ મનુષ્યદેહને વિષે સંપ્રાપ્ત થવાયોગ્ય છે. સંપૂર્ણ વીતરાગ થાય, તે સંપૂર્ણ સર્વજ્ઞ થાય.

સંપૂર્ણ વીતરાગ થઈ શકાય એવા હેતુઓ સુપ્રતીત થાય છે.

[૧૮] [૭૯૦] [હાથનોંધ ૩, પૃ. ૪૫]

પ્રત્યક્ષ નિજ અનુભવસ્વરૂપ છું, તેમાં સંશય શો ?

તે અનુભવમાં જે વિશેષ વિષે ન્યૂનાધિકપણું થાય છે, તે જો મટે તો કેવળ અખંડાકાર સ્વાનુભવસ્થિતિ વર્ત્તે.

અપ્રમત્ત ઉપયોગે તેમ થઈ શકે.

અપ્રમત્ત ઉપયોગ થવાના હેતુઓ સુપ્રતીત છે. તેમ વર્ત્તે જવાય છે તે પ્રત્યક્ષ સુપ્રતીત છે.

અવિચ્છિન્ન તેવી ધારા વર્ત્તે તો અદ્ભુત અનંત જ્ઞાનસ્વરૂપ અનુભવ સુસ્પષ્ટ સમવસ્થિત વર્ત્તે—

[૧૯] [૮૧૩] [હાથનોંધ ૩, પૃ. ૪૭]

સર્વ ચારિત્ર વશીભૂત કરવાને માટે, સર્વ પ્રમાદ ટાળવાને માટે, આત્મામાં અખંડ વૃત્તિ રહેવાને માટે, મોક્ષસંબંધી સર્વ પ્રકારના સાધનના જયને અર્થે 'બ્રહ્મચર્ય' અદ્ભુત અનુપમ સહાયકારી છે, અથવા મૂળભૂત છે.

[૨૦] [૭૮૭] [હાથનોંધ ૩, પૃ. ૪૯]

ૐ નમઃ

સંયમ.

[૨૧] [૭૮૬-૨] [હાથનોંધ ૩, પૃ. ૫૦]

જાગૃત સત્તા.
જ્ઞાયક સત્તા.
આત્મસ્વરૂપ.

[૨૨] [૭૮૬-૩] [હાથનોંધ ૩, પૃ. ૫૧]

સર્વજ્ઞોપદિષ્ટ આત્મા સદ્ગુરુકૃપાએ જાણીને નિરંતર તેના ધ્યાનના અર્થે વિચરવું, સંયમ તપપૂર્વક—

[૨૩] [૭૮૬-૪] [હાથનોંધ ૩, પૃ. ૫૨]

અહો ! સર્વોત્કૃષ્ટ શાંત રસમય સન્માર્ગ—
અહો ! તે સર્વોત્કૃષ્ટ શાંત રસપ્રધાન માર્ગના મૂળ સર્વજ્ઞદેવ:—
અહો ! તે સર્વોત્કૃષ્ટ શાંત રસ સુપ્રતીત કરાવ્યો એવા પરમકૃપાળુ સદ્ગુરુદેવ—
આ વિશ્વમાં સર્વકાળ તમે જયવંત વર્ત્તો, જયવંત વર્ત્તો.

[૨૪] [૬૯૭-૨] [હાથનોંધ ૩, પૃ. ૫૪]

ૐ નમઃ

વિશ્વ અનાદિ છે.
આકાશ સર્વવ્યાપક છે.
તેમાં લોક રહ્યો છે.

જડ ચેતનાત્મક સંપૂર્ણ ભરપૂર લોક છે.
ધર્મ, અધર્મ, આકાશ, કાળ અને પુદ્ગલ એ જડ દ્રવ્ય છે.
જીવ દ્રવ્ય ચેતન છે.
ધર્મ, અધર્મ, આકાશ, કાળ એ ચાર અમૂર્ત્ત દ્રવ્ય છે.
વસ્તુતાએ કાળ ઉપચારિક દ્રવ્ય છે.
ધર્મ, અધર્મ, આકાશ એકેક દ્રવ્ય છે.
કાળ, પુદ્ગલ અને જીવ અનંત દ્રવ્ય છે.
દ્રવ્ય ગુણપર્યાયાત્મક છે.

---

[૨૫] [૬૩૩-૩] [હાથનોંધ ૩, પૃ.૫૭]

પરમ ગુણમય ચરિત્ર જોઈએ. બળવાન અસંગાદિ ભાવ.
પરમ નિર્દોષ શ્રુત.
પરમ પ્રતીતિ.
પરમ પરાક્રમ.
પરમ ઇન્દ્રિયજય.
૧ મૂળનું વિશેષપણું.
૨ માર્ગની શરૂઆતથી અંતપર્યંતની અદ્ભુત સંકળના.
૩ નિર્વિવાદ—
૪ મુનિધર્મપ્રકાશ.
૫ ગૃહસ્થધર્મપ્રકાશ.
૬ નિર્ગ્રંથ પરિભાષા નિધિ—
૭ શ્રુત સમુદ્ર પ્રવેશ માર્ગ.

---

[૨૬] [૮૦૦] [હાથનોંધ ૩, પૃ. ૫૮]

સ્વપર ઉપકારનું મહત્કાર્ય હવે કરી લે! ત્વરાથી કરી લે!
અપ્રમત્ત થા—અપ્રમત્ત થા.
શું કાળનો ક્ષણવારનો પણ ભરૂસો આર્ય પુરુષોએ કર્યો છે?
હે પ્રમાદ!! હવે તું જા, જા.
હે બ્રહ્મચર્ય! હવે તું પ્રસન્ન થા, પ્રસન્ન થા.
હે વ્યવહારોદય! હવે પ્રબળથી ઉદય આવીને પણ તું શાંત થા, શાંત.
હે દીર્ઘસૂત્રતા! સુવિચારનું, ધીરજનું, ગંભીરપણાનું પરિણામ તું શા માટે થવા ઇચ્છે છે?
હે બોધબીજ! તું અત્યંત હસ્તામલકવત્ વર્ત્ત, વર્ત્ત.
હે જ્ઞાન! તું દુર્ગમ્યને પણ હવે સુગમ સ્વભાવમાં લાવી મૂક.
હે ચારિત્ર! પરમ અનુગ્રહ કર, પરમ અનુગ્રહ કર. [હાથનોંધ ૩, પૃ. ૫૯]
હે યોગ! તમે સ્થિર થાઓ; સ્થિર થાઓ!
હે ધ્યાન! તું નિજસ્વભાવાકાર થા, નિજસ્વભાવાકાર થા.
હે વ્યગ્રતા! તું જતી રહે, જતી રહે.
હે અલ્પ કે મધ્ય અલ્પ કષાય! હવે તમે ઉપશમ થાઓ. ક્ષીણ થાઓ. અમારે કાંઈ તમારા પ્રત્યે રુચિ રહી નથી.

હે સર્વજ્ઞપદ! યથાર્થ સુપ્રતીતપણે તું હૃદયાવેશ કર, હૃદયાવેશ કર.
હે અસંગ નિર્ગ્રંથપદ! તું સ્વાભાવિક વ્યવહારરૂપ થા!
હે પરમ કરુણામય સર્વ પરમહિતના મૂળ વીતરાગ ધર્મ! પ્રસન્ન થા, પ્રસન્ન.
હે આત્મા! તું નિજસ્વભાવાકાર વૃત્તિમાં જ અભિમુખ થા! અભિમુખ થા.
હે વચનસમિતિ! હે કાય અચપળતા! [હાથનોંધ ૩, પૃ. ૬૧.]
હે એકાંત વાસ! અને અસંગતા! તમે પણ પ્રસન્ન થાઓ! પ્રસન્ન થાઓ!

ખળભળી રહેલી એવી જે આભ્યંતર વર્ગણા તે કાં તો અભ્યંતર વેદી લેવી. કાં તો તેને સ્વચ્છ પુટ દઈ ઉપશમ કરી દેવી.

જેમ નિસ્પૃહતા બળવાન તેમ ધ્યાન બળવાન થઈ શકે—કાર્ય બળવાન થઈ શકે.

---

[૨૭] [૭૮૧] [હાથનોંધ ૩, પૃ. ૬૩]

इणमेव निगंथं पावयणं सच्चं अणुत्तरं केवलियं पडिपुणसंसुद्धं णेयाउयं सल्लकत्तणं सिद्धिमग्गं मुत्तिमग्गं विज्ञाणमग्गं निव्वाणमग्ग अवितहमसंदिद्धं सव्वदुक्खपहीणमग्गं। एत्थं ठिया जीवा सिज्झंति बुज्झंति मुच्चंति परिणिव्वायंति सव्व दुक्खाणमंतं करंति तहा तंमाणाए तहा गच्छामो तहा चिट्ठामो । णिसियामो तहा सुयट्टामो तहा भुंजामो तहा भासामो तहा अब्भुट्टामो तहा उट्ठाए उट्ठेमोत्ति पाणाणं भूयाणं जीवाणं सत्ताणं संजमेणं संजमामोत्ति.

---

[૨૮] [૭૮૨]

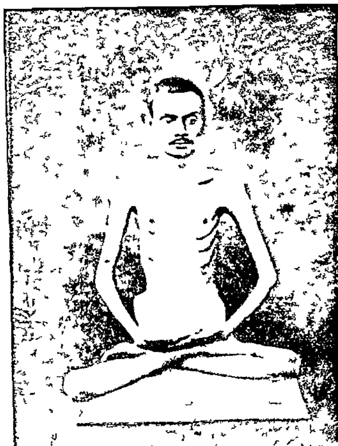
દ્વિ૦ આ૦ શુ૦ ૧. ૧૯૫૪.

ૐ નમઃ

સર્વ વિકલ્પનો, તર્કનો ત્યાગ કરીને

મનનો વચનનો કાયાનો ઇન્દ્રિયનો આહારનો નિદ્રાનો	જય કરીને

નિર્વિકલ્પપણે અંતર્મુખવૃત્તિ કરી આત્મધ્યાન કરવું. માત્ર અનાબાધ અનુભવ સ્વરૂપમાં લીનતા થવા દેવી, બીજી ચિંતવના ન કરવી. જે જે તર્કાદિ ઉઠે, તે નહીં સંભાવતાં ઉપશમાવી દેવા.

શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર

વર્ષ ૩૩ મું

સં. ૧૯૫૬

શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર

ઉપદેશછાયા*

[૪૭૪-૧] [૬૪૩-૧] [કાવિઠા, શ્રાવણ વદ ૨, ૧૯૫૨.

૧ સ્ત્રી, પુત્ર, પરિગ્રહાદિ ભાવો પ્રત્યે મૂળ જ્ઞાન થયા પછી જો એવી ભાવના રહે કે જ્યારે ઇચ્છીશ ત્યારે આ સ્ત્રિયાદિપ્રસંગ ત્યાગી શકીશ તો તે મૂળ જ્ઞાનથી વમાવી દેવાની વાત સમજવી; અર્થાત્ મૂળ જ્ઞાનમાં જો કે ભેદ પડે નહીં, પણ આવરણરૂપ થાય. વળી શિષ્યાદિ અથવા ભક્તિના કરનારાઓ માર્ગથી પડશે અથવા અટકી જશે એવી ભાવનાથી જ્ઞાનીપુરુષ પણ વર્ત્તે તો જ્ઞાનીપુરુષને પણ નિરાવરણ-જ્ઞાન તે આવરણરૂપ થાય; અને તેથી જ વર્ધમાનાદિ જ્ઞાનીપુરુષો અનિદ્રાપણે સાડા-બારવર્ષસુધી રહ્યા; સર્વથા અસંગપણું જ શ્રેયસ્કર દીઠું; એક શબ્દનો ઉચ્ચાર કરવાનું પણ યથાર્થ દીઠું નહીં; સાવ નિરાવરણ, વિજોગી, વિભોગી અને નિર્ભયી જ્ઞાન થયા પછી ઉપદેશકાર્ય કર્યું. માટે આને આમ કહીશું તો ઠીક, અથવા આને આમ નહીં કહેવાય તો ખોટું એ વગેરે વિકલ્પો સાધુ-મુનિઓએ ન કરવા.

૨ હાલના વખતમાં મનુષ્યોનું કેટલુંક આયુષ્ સ્ત્રીપાસે જાય, કેટલુંક ધંધામાં જાય, અને સહેજ રહે તે કુગુરુ લુંટી લે. એટલે મનુષ્યભવ નિરર્થક ચાલ્યો જાય.

[૪૭૪-૧] [૬૪૩-૨] [કાવિઠા, શ્રાવણ વદ ૩, ૧૯૫૨.

૧ પ્ર૦:-કેવલજ્ઞાનીએ સિદ્ધાંતો પ્રરૂપ્યાં તે 'પરઉપયોગ' કે 'સ્વઉપયોગ'? શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે કેવળજ્ઞાની સ્વઉપયોગમાં જ વર્ત્તે. ઉ૦:-તીર્થંકર કોઈને ઉપદેશ દે તેથી કરી કાંઈ 'પરઉપયોગ' કહેવાય નહીં. 'પરઉપયોગ' તેને કહેવાય કે જે

---

* "શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર"ની પહેલી, બીજી, ત્રીજી અને ચોથી આવૃત્તિમાં 'ઉપદેશછાયા', 'વ્યાખ્યાનસાર' અને 'પ્રશ્નસમાધાન'રૂપે આવેલ લખાણ અત્રે 'ઉપદેશછાયા' તરીકે એક જ મથાળા નીચે આપીએ છીએ. પાંચમી આવૃત્તિમાં પણ આ ત્રણે ભાગ 'ઉપદેશછાયા' તરીકે જ અપાયા હતા.

શરૂઆતનો આ ભાગ સં. ૧૯૫૨ના શ્રાવણ-ભાદ્રપદ માસમાં આણંદ આસપાસ કાવીઠા, રાળજ, વડવા આદિ ક્ષેત્રે શ્રીમદ્દનું નિવૃત્તિઅર્થે રહેવું થયેલું તે વખતે તેમના સમીપવાસી ભાઈ અંબાલાલ લાલચંદને પ્રાસ્તાવિક ઉપદેશ કે વિચારોનું શ્રવણ થયેલું તેની છાયામાત્ર તેઓની સ્મૃત્તિમાં રહી ગયેલી તે ઉપરથી સંક્ષિપ્તપણે તે છાયાનો સાર પૃથક્ પૃથક્ સ્થળે ઘણી અપૂર્ણ અને અવ્યવસ્થિત રીતે લખી લીધેલો તે અત્રે આપીએ છીએ. ભાઈ અંબાલાલ ભાઈના ક્ષયોપશમ સંબંધે શ્રીમદે એક વખતે એમ જણાવેલ કે 'અમે બોલીએ છીએ તે બધું અંબાલાલ શબ્દે શબ્દ સ્મૃતિમાં રાખી શકતા હતા, પણ હમણાં સ્મૃતિમાં કેટલીક મંદતા આવી ગઈ છે.' આ શબ્દો જે મુમુક્ષુ ભાઈએ શ્રીમદ્ પાસેથી સાંભળેલ તેમના કહેવા ઉપરથી અત્રે આપીએ છીએ.

એક મુમુક્ષુ ભાઈનું એમ કહેવું થયું કે ભાઈ અંબાલાલ ભાઈએ લખી લીધેલ આ ઉપદેશનો ભાગ પણ શ્રીમદ્દને વંચાવ્યો હતો અને શ્રીમદે તેમાં કોઈ કોઈ ઠેકાણે સુધારો કર્યો હતો. એમ હોય તો આ છપાએલ ભાગ તે સુધારેલો ભાગ છે. **સંશોધક.**

ઉપદેશ દેતાં રતિ, અરતિ, હર્ષ, અહંકાર થતાં હોય. જ્ઞાનીપુરુષને તો તાદાત્મ્યસંબંધ હોતો નથી જેથી ઉપદેશ દેતાં રતિ, અરતિ ન થાય. રતિ, અરતિ થાય તે 'પરઉપયોગ' કહેવાય. પણ તેમ નથી, કારણ તેને વિષે રતિપણું, અરતિપણું નથી.

૨ સિદ્ધાંતના બાંધાવિષે એમ સમજવું કે આપણી બુદ્ધિ ન પહોંચે તેથી તે વચનો અસત્ છે એમ ન કહેવું; કારણ કે જેને તમે અસત્ કહો છો, તે શાસ્ત્રથી જ પ્રથમ તો તમે જીવ, અજીવ એવું કહેતાં શીખ્યા છો; અર્થાત્ તે જ શાસ્ત્રોને આધારે જ તમે જે કાંઈ જાણો છો તે જાણ્યું છે; તો પછી તેને અસત્ કહેવાં તે ઉપકારને બદલે દોષ કરવા બરાબર ગણાય. વળી શાસ્ત્રના લખનારાઓ પણ વિચારવાન હતા; તેથી તે સિદ્ધાંત વિષે જાણતા હતા. મહાવીરસ્વામી પછી ઘણે વર્ષે લખાણાં છે માટે અસત્ કહેવાં તે દોષ ગણાય.

૩ હાલ સિદ્ધાંતોનો જે બાંધો જોવામાં આવે છે તે જ અક્ષરોમાં અનુક્રમે તીર્થંકરે કહ્યું હોય એમ કાંઈ નથી. પણ જેમ કોઈ વખતે કોઈએ વાચના, પ્રચ્છના, પરાવર્ત્તના, અનુપ્રેક્ષા અને ધર્મકથા સંબંધી પૂછ્યું તો તે વખતે તે સંબંધી વાત કહી. વળી કોઈએ પૂછ્યું કે ધર્મકથા કેટલા પ્રકારે તો કહ્યું કે ચાર પ્રકારેઃ-અક્ષેપણી, વિક્ષેપણી, નિર્વેગણી, સંવેગણી. આવા આવા પ્રકારની વાત થતી હોય તે તેમની પાસે જે ગણધરો હોય તે ધ્યાનમાં રાખી લે, અને અનુક્રમે તેનો બાંધો બાંધે. જેમ અહીં કોઈ વાત કરવાથી કોઈ ધ્યાનમાં રાખી અનુક્રમે તેનો બાંધો બાંધે તેમ. બાકી તીર્થંકર જેટલું કહે તેટલું કાંઈ તેઓના ધ્યાનમાં ન રહે, અભિપ્રાય ધ્યાનમાં રહે. વળી ગણધરો પણ બુદ્ધિવાન હતા એટલે તે તીર્થંકરે કહેલાં વાક્યો કાંઈ તેમાં આવ્યાં નથી એમ પણ નથી.

૪ સિદ્ધાંતોનો બાંધો એટલો બધો સખત છે છતાં યતિલોકોને તેથી વિરુદ્ધ આચરણ કરતા દેખીએ છીએ. દાખલા તરીકે, કહ્યું છે કે સાધુઓએ ફુલેલ નાંખવું નહીં, છતાં તે લોકો નાંખે છે. આથી કાંઈ જ્ઞાનીની વાણીનો દોષ નથી; પણ જીવની સમજણશક્તિનો દોષ છે. જીવમાં સદ્બુદ્ધિ ન હોય તો પ્રત્યક્ષયોગે પણ તેને અવળું જ પરિણમે છે, અને જીવમાં સદ્બુદ્ધિ હોય તો સવળું ભાસે છે.

૫ જ્ઞાનીની આજ્ઞાએ વર્ત્તતા એવા ભદ્રિક મુમુક્ષુ જીવને 'બ્રહ્મચર્ય પાળવું એટલે સ્રિયાદિકના પ્રસંગમાં ન જવું' એવી આજ્ઞા ગુરુએ કરી હોય તો તે વચનપર દૃઢ વિશ્વાસ કરી તે તે સ્થાનકે ન જાય; ત્યારે જેને માત્ર આધ્યાત્મિક શાસ્ત્રાદિક વાંચી મુમુક્ષુતા થઈ હોય, તેને એમ અહંકાર રહ્યા કરે કે, 'એમાં તે શું જીતવું છે?' આવી ઘેલછાના કારણથી તે તેવા સ્રિયાદિકના પ્રસંગમાં જાય. કદાચ્ તે પ્રસંગથી એકવાર, બેવાર બચે, પણ પછી તે પદાર્થપ્રત્યે દૃષ્ટિ દેતાં 'આ ઠીક છે' એમ કરતાં કરતાં તેને તેમાં આનંદ થાય, અને તેથી સ્રિયો સેવે. જ્ઞાનીની આજ્ઞા પ્રમાણે બાળોભોળો જીવ તો વર્ત્તે; એટલે તે બીજા વિકલ્પો નહીં કરતાં તેવા પ્રસંગમાં ન જ જાય. આ પ્રકારે, જે જીવને 'આ સ્થાનકે જવું યોગ્ય નથી' એવાં જે જ્ઞાનીનાં વચનો તેનો દૃઢ વિશ્વાસ છે તે બ્રહ્મચર્યવ્રતમાં રહી શકે છે; અર્થાત્ તે આ અકાર્યમાં પ્રવૃત્ત ન થાય. ત્યારે જ્ઞાનીના આજ્ઞાંકિત નથી એવા માત્ર આધ્યાત્મિક શાસ્ત્રો વાંચી થયેલા મુમુક્ષુઓ અહંકારમાં ફર્યા કરે, અને માન્યા કરે કે એમાં તે શું જીતવું છે? આવી માન્યતાને લઈને આ જીવ પડી જાય છે, અને આગળ વધી શકે નહીં. આ ક્ષેત્ર છે તે નિવૃત્તિવાળું છે, પણ જેને નિવૃત્તિ થઈ હોય તેને તેમ છે.

તેમ ખરા જ્ઞાની છે તે શિવાયને તો અબ્રહ્મચર્યવશ ન થવાય એમ કહેવામાત્ર છે. તેમ જેને નિવૃત્તિ થઈ નથી તેને પ્રથમ તો એમ થાય છે કે 'આ ક્ષેત્ર સારું છે, અહીં રહેવા જેવું છે;' પણ પછી એમ એમ કરતાં વિશેષ પ્રેરણા થવાથી ક્ષેત્રાકારવૃત્તિ થઈ જાય. જ્ઞાનીની વૃત્તિ ક્ષેત્રાકાર ન થાય; કારણ કે ક્ષેત્ર નિવૃત્તિવાળું છે, અને પોતે પણ નિવૃત્તિભાવ પામેલા છે એટલે બન્ને યોગ અનુકૂળ છે. શુષ્કજ્ઞાનીઓને પ્રથમ તો એમ અભિમાન રહ્યા કરે કે, એમાં શું જીતવું છે? પણ પછી ધીમે ધીમે સ્ત્રિયાદિ પદાર્થોમાં સપડાઈ જાય છે; જ્યારે ખરા જ્ઞાનીને તેમ થતું નથી.

૬ પ્રાપ્ત=જ્ઞાન પામેલો પુરુષ. આપ્ત=વિશ્વાસ કરવાયોગ્ય પુરુષ.

૭ મુમુક્ષુમાત્ર સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવ સમજવા નહીં.

૮ જીવને ભૂલવણીનાં સ્થાનક ઘણાં છે; માટે વિશેષ વિશેષ જાગ્રતિ રાખવી; મુંઝાવું નહીં; મંદતા ન કરવી. પુરુષાર્થધર્મ વર્દ્ધમાન કરવો.

૯ જીવને સત્પુરુષનો યોગ મળવો દુર્લભ છે. અપારમાર્થિક ગુરુને જો પોતાનો શિષ્ય બીજા ધર્મમાં જાય તો તાવ ચઢે છે. પારમાર્થિક ગુરુને 'આ મારો શિષ્ય છે' એવો ભાવ હોતો નથી. કોઈ કુગુરુઆશ્રિત જીવ બોધશ્રવણઅર્થે સદ્ગુરુપાસે એક વખત ગયો હોય, અને પછી તે તેના તે કુગુરુપાસે જાય, તો તે કુગુરુ તે જીવને અનેક વિચિત્ર વિકલ્પો બેસાડી દે છે, કે જેથી તે જીવ ફરી સદ્ગુરુપાસે જાય નહીં. તે જીવને બિચારાને તો સત્, અસત્ વાણીની પરીક્ષા નથી એટલે ભોળવાઈ જાય છે, અને સાચા માર્ગેથી પડી જાય છે.

[૪૭૪-૧] [૬૪૩-૩] કાવિઠા, શ્રાવણ વદ ૬, ૧૯૫૨.

૧ ભક્તિ એ સર્વોત્કૃષ્ટ માર્ગ છે. ભક્તિથી અહંકાર મટે, સ્વચ્છંદ ટળે, અને સીધા માર્ગે ચાલ્યું જવાય; અન્ય વિકલ્પો મટે. આવો એ ભક્તિમાર્ગ શ્રેષ્ઠ છે.

૨ પ્ર૦:–આત્મા કોણે અનુભવ્યો કહેવાય? ઉ૦:–તરવાર મ્યાનમાંથી કાઢવાથી જેમ જૂદી માલમ પડે છે, તેમ દેહથી આત્મા સ્પષ્ટ જૂદો બતાવે છે તેણે આત્મા અનુભવ્યો કહેવાય. દૂધને પાણી ભેળાં છે તેવી રીતે આત્મા અને દેહ રહેલા છે. દૂધ અને પાણી ક્રિયા કરવાથી જૂદાં પડે ત્યારે જૂદાં કહેવાય. તેવી રીતે આત્મા અને દેહ ક્રિયાથી જૂદા પડે ત્યારે જૂદા કહેવાય. દૂધ દૂધના અને પાણી પાણીના પરિણામ પામે ત્યાંસુધી ક્રિયા કહેવી. આત્મા જાણ્યો હોય તો પછી એક પર્યાયથી માંડી આખા સ્વરૂપસુધીની ભ્રાંતિ થાય નહીં.

૩ પોતાના દોષ ઘટે, આવરણ ટળે તો જ જાણવું કે જ્ઞાનીનાં વચનો સાચાં છે.

૪ આપણે ભવ્ય અભવ્યની ચિંતા ન રાખતાં, હાલ તો ઉપકાર થાય તેવો લાભનો ધર્મવ્યાપાર કરવો.

૫ જ્ઞાન તેનું નામ કે જે હર્ષ, શોક વખતે હાજર થાય; અર્થાત્ હર્ષ, શોક થાય નહીં.

૬ સમ્યગ્દૃષ્ટિ હર્ષશોકાદિ પ્રસંગમાં એકાકાર થાય નહીં. તેમનાં નિર્ધ્વંસ પરિણામ થાય નહીં; અજ્ઞાન ઉભું થાય કે જાણવામાં આવ્યે તરત જ દાબી દે; બહુ જ જાગૃતિ હોય. ભય અજ્ઞાનનો છે. જેમ સિંહણને સિંહ ચાલ્યો આવતો હોય અને ભય લાગતો નથી; પણ જાણે તે કૂતરો ચાલ્યો આવતો હોય તેમ સિંહણને લાગે છે; તેવી રીતે જ્ઞાની પૌદ્ગલિક સંયોગ સમજે છે. રાજ મળ્યે આનંદ થાય તો તે અજ્ઞાન. જ્ઞાનીની દશા બહુ જ અદ્ભુત છે.

૭ યથાતથ્ય કલ્યાણ સમજાયું નથી તેનું કારણ વચનને આવરણ કરનાર દુરાગ્રહભાવ–કષાય–રહ્યા છે. દુરાગ્રહભાવને લીધે મિથ્યાત્વ શું છે તે સમજાય નહીં; દુરાગ્રહને મૂકે તો મિથ્યાત્વ દૂર ખસવા માંડે. કલ્યાણને અકલ્યાણ અને અકલ્યાણને કલ્યાણ સમજે તે મિથ્યાત્વ. દુરાગ્રહાદિ ભાવને લીધે જીવને કલ્યાણનું સ્વરૂપ બતાવ્યા છતાં સમજાય નહીં. કષાય–દુરાગ્રહાદિ મૂકાય નહીં તો પછી તે વિશેષ પ્રકારે પીડે છે. કષાય સત્તાપણે છે, નિમિત્ત આવે ત્યારે ઉભા થાય છે, ત્યાંસુધી ઉભા થાય નહીં.

૮ પ્ર૦:–શું વિચાર કર્યે સમભાવ આવે? ઉ૦:–વિચારવાનને પુદ્ગલમાં તન્મયપણું, તાદાત્મ્યપણું થતું નથી. અજ્ઞાની પૌદ્ગલિક સંયોગના હર્ષનો પત્ર વાંચે તો તેનું મોઢું ખુશીમાં દેખાય, અને ભયનો કાગળ આવે તો ઉદાસ થઈ જાય. સર્પ દેખી આત્મવૃત્તિમાં ભયનો હેતુ થાય ત્યારે તાદાત્મ્યપણું કહેવાય. તન્મયપણું થાય તેને જ હર્ષ, શોક થાય છે. નિમિત્ત છે તે તેનું કાર્ય કર્યાવગર રહે નહીં.

૯ મિથ્યાદૃષ્ટિને વચમાં સાક્ષી (જ્ઞાનરૂપી) નથી. દેહને આત્મા બન્ને જૂદા છે એવો જ્ઞાનીને ભેદ પડ્યો છે. જ્ઞાનીને વચમાં સાક્ષી છે. જ્ઞાનજાગૃતિ હોય તો જ્ઞાનના વેગે કરી, જે જે નિમિત્ત મળે તેને પાછું વાળી શકે.

૧૦ જીવ વિભાવ–પરિણામમાં વર્ત્તે તે વખતે કર્મ બાંધે; અને સ્વભાવ–પરિણામમાં વર્ત્તે તે વખતે કર્મ બાંધે નહીં.

૧૧ સ્વછંદ ટળે તો જ મોક્ષ થાય.

૧૨ સદ્ગુરુની આજ્ઞાવિના આત્માર્થી જીવનાં શ્વાસોચ્છ્વાસ શિવાય બીજું ન ચાલે એવી જિનની આજ્ઞા છે.

૧૩ પ્ર૦:–પાંચ ઇન્દ્રિયો શી રીતે વશ થાય? ઉ૦:–વસ્તુઓ ઉપર તુચ્છભાવ લાવવાથી. જેમ ફૂલ સુકાવાથી તેની સુગંધી થોડીવાર રહી નાશ પામે છે, અને ફૂલ કરમાઈ જાય છે, તેથી કાંઈ સંતોષ થતો નથી, તેમ તુચ્છભાવ આવવાથી ઇન્દ્રિયોના વિષયોમાં લુબ્ધતા થતી નથી. પાંચ ઇન્દ્રિયોમાં જિહ્વાઇન્દ્રિય વશ કરવાથી બાકીની ચાર ઇન્દ્રિયો સહેજે વશ થાય છે.

૧૪ જ્ઞાનીપુરુષને શિષ્યે પ્રશ્ન પૂછ્યું, 'બાર ઉપાંગ તો બહુ ગહન છે; અને તેથી મારાથી સમજી શકાય તેમ નથી; માટે બાર અંગનો સાર જ બતાવો કે જે પ્રમાણે વર્ત્તું તો મારું કલ્યાણ થાય.' સદ્ગુરુએ ઉત્તર આપ્યો, બાર ઉપાંગનો સાર તમને કહીએ છીએ કે, 'વૃત્તિઓને ક્ષય કરવી.' આ વૃત્તિઓ બે પ્રકારની કહી: એક બાહ્ય અને બીજી અંતર્. બાહ્યવૃત્તિ એટલે આત્માથી બહાર વર્ત્તવું તે. આત્માની અંદર પરિણમવું, તેમાં શમાવું, તે અંતર્વૃત્તિ. પદાર્થનું તુચ્છપણું ભાસ્યમાન થયું હોય તો અંતર્વૃત્તિ રહે. જેમ અલ્પ કિંમતનો એવો જે માટીનો ઘડો તે ફુટી ગયો અને પછી તેનો ત્યાગ કરતાં આત્માની વૃત્તિ ક્ષોભ પામતી નથી, કારણ કે તેમાં તુચ્છપણું સમજાયું છે. આવી રીતે જ્ઞાનીને જગતના સર્વ પદાર્થ તુચ્છ ભાસ્યમાન છે. જ્ઞાનીને એક રૂપિયાથી માંડી સુવર્ણ ઇત્યાદિક પદાર્થમાં સાવ માટીપણું જ ભાસે છે.

૧૫ સ્ત્રી એ હાડમાંસનું પૂતળું છે એમ સ્પષ્ટ જાણ્યું છે તેથી વિચારવાનની વૃત્તિ ત્યાં ક્ષોભ પામતી નથી; તોપણ સાધુને એવી આજ્ઞા કરી છે કે હજારો દેવાંગનાથી ન ચળી શકે તેવા મુનિએ પણ નાક–કાન છેદેલી એવી જે સો વરસની વૃદ્ધ સ્ત્રી તેની સમીપ પણ રહેવું નહીં; કારણ કે તે વૃત્તિને ક્ષોભ પમાડે જ એવું જ્ઞાનીએ જાણ્યું છે. સાધુને તેટલું જ્ઞાન નથી કે તેનાથી ન જ ચળી શકે, એમ ધારી તેની

સમીપ રહેવાની આજ્ઞા કરી નથી. એ વચન ઉપર જ્ઞાનીએ પોતે વિશેષ ભાર મૂક્યો છે; તે એટલા માટે કે જો વૃત્તિઓ પદાર્થોમાં ક્ષોભ પામે તો તરત ખેંચી લઈ તેવી બાહ્યવૃત્તિઓ ક્ષય કરવી.

૧૬ ચૌદ ગુણસ્થાનક છે તે આત્માના અંશે-અંશે ગુણ બતાવ્યા છે, અને છેવટે તે કેવા છે તે જણાવ્યું છે. જેમ એક હીરો છે તેને એક-એક કરતાં ચૌદ પેહેલ પાડો તો અનુક્રમે વિશેષ-વિશેષ કાન્તિ પ્રગટે, અને ચૌદે પેહેલ પાડતાં છેવટે હીરાની સંપૂર્ણ સ્પષ્ટ કાન્તિ પ્રગટે. આ જ રીતે સંપૂર્ણ ગુણ પ્રગટવાથી આત્મા સંપૂર્ણપણે પ્રગટે.

૧૭ ચૌદપૂર્વધારી અગીઆરમેથી પાછો પડે છે તેનું કારણ પ્રમાદ છે. પ્રમાદના કારણથી તે એમ જાણે કે 'હવે મને ગુણ પ્રગટ્યો.' આવા અભિમાનથી પહેલે ગુણ-સ્થાનકે જઈ પડે છે; અને અનંતકાળનું ભ્રમણ કરવું પડે છે. માટે જીવે અવશ્ય જાગ્રત રહેવું; કારણ કે વૃત્તિઓનું પ્રાબલ્ય એવું છે કે તે હરેક પ્રકારે છેતરે છે. અગીઆરમા ગુણસ્થાનકેથી જીવ પડે છે તેનું કારણ એ કે વૃત્તિઓ પ્રથમ જાણે છે કે 'હમણાં આ શૂરાતનમાં છે એટલે આપણું બળ ચાલવાનું નથી;' અને તેથી ચૂપ થઈ બધી દબાઈ રહે છે. 'ક્રોધથી છેતરાશે નહીં, માનથી પણ છેતરાશે નહીં; તેમ માયાનું બળ ચાલે તેવું નથી' એમ વૃત્તિએ જાણ્યું કે તરત ત્યાં લોભ ઉદયમાન થાય છે. 'મારામાં કેવાં રિદ્ધિ, સિદ્ધિ, અને ઐશ્વર્ય પ્રગટ થયાં' એવી વૃત્તિ ત્યાં આગળ થતાં તેનો લોભ થવાથી ત્યાંથી જીવ પડે છે, અને પહેલે ગુણસ્થાનકે આવે છે. આ કારણથી વૃત્તિઓને ઉપશમ કરવા કરતાં ક્ષય કરવી; એટલે ફરીથી ઉદ્ભવે નહીં. જ્યારે જ્ઞાનીપુરુષ ત્યાગ કરાવવાને માટે કહે કે આ પદાર્થ ત્યાગી દે ત્યારે વૃત્તિ ભૂલવે છે કે ઠીક છે, હું બે દિવસ પછી ત્યાગીશ. આવા ભૂલાવામાં પડે છે કે વૃત્તિ જાણે છે કે ઠીક થયું, અણીનો ચૂક્યો સો વર્ષ જીવે. એટલામાં શિથિલપણાનાં કારણો મળે કે 'આ ત્યાગવાથી રોગનાં કારણો થશે; માટે હમણાં નહીં પણ આગળ ત્યાગીશ.' આ રીતે વૃત્તિઓ છેતરે છે.

૧૮ આ પ્રકારે અનાદિકાળથી જીવ છેતરાય છે. કોઈનો વિશ વર્ષનો પુત્ર મરી ગયો હોય, તે વખતે તે જીવને એવી કડવાશ લાગે કે આ સંસાર ખોટો છે. પણ બીજે જ દિવસે એ વિચાર બાહ્યવૃત્તિ વિસ્મરણ કરાવે છે કે 'એનો છોકરો કાલ સવારે મોટો થઈ રહેશે; એમ થતું જ આવે છે; શું કરીએ?' આમ થાય છે; પણ એમ નથી થતું કે તે પુત્ર જેમ મરી ગયો, તેમ હું પણ મરી જઈશ, માટે સમજીને વૈરાગ્ય પામી ચાલ્યો જાઉં તો સારું. આમ વૃત્તિ થતી નથી. ત્યાં વૃત્તિ છેતરે છે.

૧૯ જીવ એમ માની બેસે છે કે 'હું પંડિત છું, શાસ્ત્રવેત્તા છું, ડાહ્યો છું, ગુણવાન છું, લોક મને ગુણવાન કહે છે,' પણ તેને જ્યારે તુચ્છ પદાર્થનો સંયોગ થાય છે ત્યારે તરત જ તેની વૃત્તિ ખેંચાય છે. આવા જીવને જ્ઞાની કહે છે કે તું વિચાર તો ખરો કે તે તુચ્છ પદાર્થની કિંમત કરતાં તારી કિંમત તુચ્છ છે! જેમ એક પાઈની ચાર બીડી મળે છે; અર્થાત્ પા પાઈની એક બીડી છે. તેવી બીડીનું જો તને વ્યસન હોય તો તું અપૂર્વ જ્ઞાનીનાં વચનો સાંભળતો હોય તોપણ જો ત્યાં ક્યાંયથી બીડીનો ધૂમાડો આવ્યો તો તારા આત્મામાંથી ધૂમાડો નીકળે છે, અને જ્ઞાનીનાં વચનો ઉપરથી પ્રેમ જતો રહે છે. બીડી જેવા પદાર્થમાં, તેની ક્રિયામાં વૃત્તિ ખેંચાવાથી વૃત્તિક્ષોભ નિવૃત્ત થતો નથી! પા પાઈની બીડીથી જો એમ થઈ જાય છે, તો

વ્યસનીની કિંમત તેથી પણ તુચ્છ થઈ; એક પાઈના ચાર આત્મા થયા, માટે દરેક પદાર્થમાં તુચ્છપણું વિચારી વૃત્તિ બહાર જતી અટકાવવી; અને ક્ષય કરવી.

૨૦ અનાથદાસજીએ કહ્યું છે કે, 'એક અજ્ઞાનીના કોટિ અભિપ્રાયો છે, અને કોટિ જ્ઞાનીનો એક અભિપ્રાય છે.'

૨૧ ઉત્તમ જાતિ, આર્ય ક્ષેત્ર, ઉત્તમ કુળ, અને સત્સંગ એ આદિ પ્રકારથી આત્મગુણ પ્રગટ થાય છે.

૨૨ તમે માન્યો છે તેવો આત્માનો મૂળ સ્વભાવ નથી; તેમ આત્માને કર્મે કાંઈ સાવ આવરી નાંખ્યો નથી. આત્માના પુરુષાર્થધર્મનો માર્ગ સાવ ખુલ્લો છે.

૨૩ બાજરા અથવા ઘઉંનો એક દાણો લાખ વર્ષ સુધી રાખી મૂક્યો હોય (સડી જાય તે વાત અમારા ધ્યાનમાં છે) પણ જો તેને પાણી, માટી આદિનો સંયોગ ન મળે તો ઉગવાનો સંભવ નથી, તેમ સત્સંગ અને વિચારનો યોગ ન મળે તો આત્મગુણ પ્રગટ થતો નથી.

૨૪ શ્રેણિકરાજા નરકમાં છે, પણ સમભાવે છે, સમકિતિ છે, માટે તેને દુઃખ નથી.

૨૫ ચાર કઠિયારાના દૃષ્ટાંતે ચાર પ્રકારના જીવો છેઃ– ચાર કઠિયારા જંગલમાં ગયા. પ્રથમ સર્વેએ કાષ્ઠ લીધાં. ત્યાંથી આગળ ચાલ્યા કે સુખડ આવી. ત્યાં ત્રણે સુખડ લીધી. એક કહે 'એ જાતનાં લાકડાં ખપે કે નહીં, માટે મારે તો લેવાં નથી, આપણે રોજ લઈએ છીએ તે જ મારે તો સારાં.' આગળ ચાલતાં સોનું-રૂપું આવ્યું. ત્રણમાંથી એકે સુખડ નાંખી દઈ સોનું-રૂપું લીધું, એકે ન લીધું. ત્યાંથી આગળ ચાલ્યા કે રત્નચિંતામણિ આવ્યો. બેમાંથી એકે સોનું નાંખી દઈ રત્નચિંતામણિ લીધો; એકે સોનું રહેવા દીધું.

(૧) આ જગોએ એમ દૃષ્ટાંત ઘટાવવું કે જેણે લાકડાં જ લીધાં અને બીજું ન લીધું તે પ્રકારના એક જીવ છે; કે જેણે લૌકિક કર્મો કરતાં જ્ઞાનીપુરુષને ઓળખ્યા નહીં; દર્શન પણ કર્યાં નહીં; એથી તેનાં જન્મ-જરા-મરણ પણ ટળ્યાં નહીં; ગતિ પણ સુધરી નહીં.

(૨) સુખડ લીધી અને કાષ્ઠ મૂકી દીધાં ત્યાં દૃષ્ટાંત એમ ઘટાવવું કે જેણે સહેજે જ્ઞાનીને ઓળખ્યા, દર્શન કર્યાં તેથી તેની ગતિ સારી થઈ.

(૩) સોનું આદિ લીધું તે દૃષ્ટાંત એમ ઘટાવવું કે જેણે જ્ઞાનીને તે પ્રકારે ઓળખ્યા માટે તેને દેવગતિ પ્રાપ્ત થઈ.

(૪) રત્નચિંતામણિ જેણે લીધો તે દૃષ્ટાંત એમ ઘટાવવું કે જે જીવને જ્ઞાનીની યથાર્થ ઓળખાણ થઈ તે જીવ ભવમુક્ત થયો.

૨૬ એક વન છે. તેમાં મહાત્મ્યવાળા પદાર્થો છે. તેનું જે પ્રકારે ઓળખાણ થાય તેટલું મહાત્મ્ય લાગે, અને તે પ્રમાણમાં તે ગ્રહે. આ રીતે જ્ઞાનીપુરુષરૂપી વન છે. તે જ્ઞાનીપુરુષનું અગમ્ય, અગોચર મહાત્મ્ય છે. તેનું જેટલું ઓળખાણ થાય તેટલું મહાત્મ્ય લાગે; અને તે તે પ્રમાણમાં તેનું કલ્યાણ થાય.

૨૭ સાંસારિક ખેદનાં કારણો જોઈ, જીવને કડવાશ લાગતાં છતાં તે વૈરાગ્ય ઉપર પગ દઈ ચાલ્યો જાય છે, પણ વૈરાગ્યમાં પ્રવૃત્તિ કરતો નથી.

૨૮ લોકો જ્ઞાનીને લોકદૃષ્ટિએ દેખે તો ઓળખે નહીં. આહારાદિ વગેરેમાં પણ જ્ઞાનીપુરુષની પ્રવૃત્તિ બાહ્ય વર્તે છે. કેવી રીતે જે, ઘડો ઉપર (આકાશમાં) છે, અને પાણીમાં ઉભા રહીને, પાણીમાં દૃષ્ટિ રાખી, બાણ સાધી તે (ઉંચેનો ઘડો) વીંધવો છે; લોક જાણે છે કે વીંધનારની દૃષ્ટિ પાણીમાં છે; પણ વાસ્તવિક રીતે ઘડો

વીંધવાનો છે; તેનો લક્ષ કરવા માટે વીંધનારની દૃષ્ટિ આકાશમાં છે. આ રીતે જ્ઞાનીની ઓળખાણ કોઈ વિચારવાનને હોય છે.

૨૯ દૃઢ નિશ્ચય કરવો કે વૃત્તિઓ બહાર જતી ક્ષય કરવી; અવશ્ય એ જ જ્ઞાનીની આજ્ઞા છે.

૩૦ સ્પષ્ટ પ્રીતિથી સંસાર કરવાની ઇચ્છા થતી હોય તો સમજવું કે જ્ઞાનીપુરુષને જોયા નથી. જે પ્રકારે પ્રથમ સંસારમાં રસસહિત વર્ત્તતો હોય તે પ્રકારે, જ્ઞાનીનો યોગ થયા પછી વર્ત્તે નહીં એ જ જ્ઞાનીનું સ્વરૂપ. જ્ઞાનીને જ્ઞાનદૃષ્ટિથી – અંતરદૃષ્ટિથી – જોયા પછી સ્ત્રી જોઈને રાગ ઉત્પન્ન થાય નહીં; કારણ કે જ્ઞાનીનું સ્વરૂપ વિષયસુખકલ્પનાથી જુદું છે. અનંતસુખ જાણ્યું હોય તેને રાગ થાય નહીં; અને જેને રાગ થાય નહીં તેણે જ જ્ઞાનીને જોયા, અને તેને જ જ્ઞાનીપુરુષનાં દર્શન કર્યા, પછી સ્ત્રીનું સજીવન શરીર અજીવનપણે ભાસ્યાવિના રહે નહીં; કારણ કે જ્ઞાનીનાં વચનો યથાર્થ રીતે સાચાં જાણ્યાં છે. જ્ઞાનીની સમીપ દેહ અને આત્મા જુદો પૃથક્-પૃથક્ જાણ્યો છે તેને દેહ બાદ કરી આત્મા ભિન્ન-ભિન્ન ભાસે; અને તેથી સ્ત્રીનાં શરીર અને આત્મા જુદાં ભાસે છે. તેણે સ્ત્રીનું શરીર માંસ, માટી, હાડકાં આદિનું પુતળું જાણ્યું છે એટલે ત્યાં રાગ ઉત્પન્ન થતો નથી.

૩૧ આખા શરીરનું બળ, ઉપર નીચેનું બન્ને કમર ઉપર છે. જેની કમર ભાંગી ગઈ છે તેનું બધું બળ ગયું. વિષયાદિ જીવની તૃષ્ણા છે. સંસારરૂપી શરીરનું બળ આ વિષયાદિરૂપ કેડ-કમર-ઉપર છે. જ્ઞાનીપુરુષનો બોધ લાગવાથી વિષયાદિરૂપ કેડનો ભંગ થાય છે. અર્થાત્ વિષયાદિનું તુચ્છપણું લાગે છે; અને તે પ્રકારે સંસારનું બળ ઘટે છે; અર્થાત્ જ્ઞાનીપુરુષના બોધમાં આવું સામર્થ્ય છે.

૩૨ શ્રીમહાવીરસ્વામીને સંગમ નામે દેવતાએ બહુ જ, પ્રાણત્યાગ થતાં વાર ન લાગે તેવા પરિષહ દીધા, ત્યાં કેવી અદ્ભુત સમતા! ત્યાં તેઓએ વિચાર્યું કે જેનાં દર્શન કરવાથી કલ્યાણ થાય, નામ સ્મરવાથી કલ્યાણ થાય તેના સંગમાં આવીને અનંત-સંસાર વધવાનું આ જીવને કારણ થાય છે! આવી અનુકંપા આવવાથી આંખમાં આંસુ આવી ગયાં. કેવી અદ્ભુત સમતા! પારકી દયા કેવી રીતે ઉગી નીકળી હતી! તે વખતે મોહરાજાએ જો જરા ધક્કો માર્યો હોત તો તો તરત જ તીર્થંકરપણું સંભવત નહીં; પણ જો કે દેવતા તો ભાગી જાત. મોહનીયના મળને મૂળથી નાશ કર્યો છે, અર્થાત્ મોહને જીત્યો છે, તે મોહ કેમ કરે?

૩૩ શ્રી મહાવીરસ્વામી સમીપે ગોશાલાએ આવી બે સાધુને બાળી નાંખ્યા ત્યારે જો જરા ઐશ્વર્યપણું કરીને સાધુની રક્ષા કરી હોત તો તીર્થંકરપણું ફરી કરવું પડત; પણ જેને 'હું ગુરુ છું, આ મારા શિષ્ય છે' એવી ભાવના નથી તેને તેવો કોઈ પ્રકાર કરવો પડતો નથી. 'હું શરીરરક્ષણનો દાતાર નથી, ફક્ત ભાવઉપદેશનો દાતાર છું; જો હું રક્ષા કરું તો મારે ગોશાલાની રક્ષા કરવી જોઈએ, અથવા આખા જગત્‌ની રક્ષા કરવી ઘટે' એમ વિચાર્યું. અર્થાત્ તીર્થંકર એમ મારાપણું કરે જ નહીં.

૩૪ વેદાંતવિષે આ કાળમાં ચરમશરીરિ કહ્યા છે. જિનના અભિપ્રાયપ્રમાણે પણ આ કાળમાં એકાવતારી જીવ થાય છે. આ કાંઈ થોડી વાત નથી; કેમકે આ પછી કાંઈ મોક્ષ થવાને વધારે વાર નથી. સહેજ કાંઈ બાકી રહ્યું હોય-રહ્યું છે-તે પછી સહેજમાં ચાલ્યું જાય છે. આવા પુરુષની દશા-વૃત્તિઓ-કેવી હોય? અનાદિની

ઘણી જ વૃત્તિઓ શમાઈ ગઈ હોય છે; અને એટલી બધી શાન્તિ થઈ ગઈ હોય છે કે, રાગદ્વેષ બધા નાશ પામવાયોગ્ય થયા છે,– ઉપશાંત થયા છે.

૩૫ સદ્‌વૃત્તિઓ થવા માટે જે જે કારણો–સાધનો–બતાવેલાં હોય છે તે નહીં કરવાનું જ્ઞાની કહેતા જ નથી; જેમ રાત્રે ખાવાથી હિંસાનું કારણ દેખાય છે, એટલે જ્ઞાની આજ્ઞા કરે જ નહીં કે તું રાત્રે ખા. પણ જે જે અહંભાવે આચરણ કર્યું હોય, અને રાત્રિભોજનથી જ અથવા 'આ ફલાણાથી જ મોક્ષ થાય, અથવા આમાં જ મોક્ષ છે,' એમ દુરાગ્રહથી માન્યું હોય તો તેવો દુરાગ્રહ મૂકાવવાને માટે જ્ઞાનીપુરુષો કહે 'મૂકી દે; જ્ઞાનીપુરુષોની આજ્ઞાએ તેમ (રાત્રિભોજનત્યાગાદિ) કર' અને તેમ કરે તો કલ્યાણ થાય. અનાદિકાળથી દિવસે તેમ જ રાત્રે ખાધું છે, પણ જીવનો મોક્ષ થયો નહીં!

૩૬ આ કાળમાં આરાધકપણાનાં કારણો ઘટતાં જાય છે, અને વિરાધકપણાનાં લક્ષણો વર્દ્ધમાનતા પામતાં જાય છે.

૩૭ કેશીસ્વામી મોટા હતા, અને પાર્શ્વનાથસ્વામીના શિષ્ય હતા, તો પણ પાંચ મહાવ્રત અંગીકાર કર્યાં હતાં. કેશીસ્વામી અને ગૌતમસ્વામી મહા વિચારવાન હતા, પણ કેશીસ્વામીએ એમ ન કહ્યું 'હું દીક્ષાએ મોટો છું માટે તમે મારી પાસે ચારિત્ર લ્યો.' વિચારવાન અને સરળ જીવ જેને તરત કલ્યાણયુક્ત થઈ જવું છે તેને આવી વાતનો આગ્રહ હોય નહીં.

૩૮ કોઈ સાધુ જેણે પ્રથમ આચાર્યપણે અજ્ઞાનઅવસ્થાએ ઉપદેશ કર્યો હોય, અને પછી તેને જ્ઞાનીપુરુષનો સમાગમ થતાં તે જ્ઞાનીપુરુષ જે આજ્ઞા કરે કે જે સ્થળે આચાર્યપણે ઉપદેશ કર્યો હોય ત્યાં જઈ એક ખુણે છેવાડે બેસી બધા લોકોને એમ કહે કે મેં અજ્ઞાનપણે ઉપદેશ આપ્યો છે, માટે તમે ભૂલ ખાશો નહીં; તો તે પ્રમાણે સાધુને કર્યાવિના છૂટકો નહીં. જો તે સાધુ એમ કહે 'મારાથી એમ થાય નહીં; એને બદલે આપ કહો તો પહાડ ઉપરથી પડતું મૂકું, અથવા બીજું ગમે તે કહો તે કરું; પણ ત્યાં તો મારાથી નહીં જવાય.' જ્ઞાની કહે છે 'કદાપિ તું લાખ વાર પર્વતથી પડે તોપણ કામનું નથી. અહીં તો તેમ કરશે તો જ મોક્ષ મળશે. તેમ કર્યાવિના મોક્ષ નથી; માટે જઈને ક્ષમાપના માગે તો જ કલ્યાણ થાય.'

૩૯ ગૌતમસ્વામી ચાર જ્ઞાનના ધર્ત્તા હતા અને આનંદશ્રાવક પાસે ગયા હતા. આનંદશ્રાવકે કહ્યું 'મને જ્ઞાન ઉપજ્યું છે.' ત્યારે ગૌતમસ્વામીએ કહ્યું 'ના, ના એટલું બધું હોય નહીં, માટે આપ ક્ષમાપના લ્યો.' ત્યારે આનંદશ્રાવકે વિચાર્યું કે મારા ગુરુ છે, કદાચ્ આ વખતે ભૂલ ખાય છે, તોપણ ભૂલ ખાઓ છો એમ કહેવું યોગ્ય નથી; ગુરુ છે માટે શાન્તિથી કહેવું યોગ્ય છે એમ ધારી આનંદશ્રાવકે કહ્યું કે 'મહારાજ! સદ્ભૂત વચનનો મિચ્છામિ દુક્કડં કે અસદ્ભૂત વચનનો મિચ્છામિ દુક્કડં?' ત્યારે ગૌતમસ્વામીએ કહ્યું કે 'અસદ્ભૂત વચનનો મિચ્છામિ દુક્કડં.' ત્યારે આનંદશ્રાવકે કહ્યું: 'મહારાજ! હું મિચ્છામિ દુક્કડં લેવાને યોગ્ય નથી.' એટલે ગૌતમસ્વામી ચાલ્યા ગયા, અને જઈને મહાવીરસ્વામીને પૂછ્યું. (ગૌતમસ્વામી તેનું સમાધાન કરે તેવા હતા, પણ છતે ગુરુએ તેમ કરે નહીં જેથી મહાવીરસ્વામી પાસે જઈ હકીકત કહી). મહાવીરસ્વામીએ કહ્યું 'હે ગૌતમ! હા, આનંદ દેખે છે એમ જ છે, અને તમારી ભૂલ છે, માટે તમે આનંદ પાસે જઈ ક્ષમાપના લ્યો.' 'તહત્' કહી ગૌતમસ્વામી

ક્ષમાવવા ગયા. જો ગૌતમસ્વામીમાં મોહ નામનો મહા સુભટ પરાભવ પામ્યો ન હોત તો ત્યાં જાત નહીં, અને કદાપિ ગૌતમસ્વામી એમ કહેત કે 'મહારાજ ! આપના આટલા બધા શિષ્ય છે તેમની હું ચાકરી કરું, પણ ત્યાં તો નહીં જાઉં;' તો તે વાત કબૂલ થાત નહીં. ગૌતમસ્વામી પોતે ત્યાં જઈ ક્ષમાવી આવ્યા !

૪૦ 'સાસ્વાદાનસમકિત' એટલે વમી ગયેલું સમકિત, અર્થાત્ જે પરીક્ષા થયેલી તેને આવરણ આવી જાય તોપણ મિથ્યાત્વ અને સમકિતની કિંમત તેને જૂદીને જૂદી લાગે. જેમ, છાશમાંથી માખણ વલોવી લીધું, ને પછી પાછું છાશમાં નાંખ્યું. માખણને છાશ પ્રથમ જેવાં એકમેક હતાં તેવાં એકમેક પછી થાય નહીં, તેમ મિથ્યાત્વની સાથે એકમેક થાય નહીં. હીરામણિની કિંમત થઈ છે, પણ કાચની મણિ આવે ત્યારે હીરામણિ સાક્ષાત્ અનુભવમાં આવે તે દૃષ્ટાંત પણ અત્રે ઘટે છે.

૪૧ નિર્ગ્રંથગુરુ એટલે પૈસારહિત ગુરુ નહીં, પણ જેની ગ્રંથિ છેદાઈ છે એવા ગુરુ. સદ્ગુરુની ઓળખાણ થાય ત્યારે વ્યવહારથી ગ્રંથિ છેદવાનો ઉપાય છે. જેમ, એક માણસે કાચની મણિ લઈ ધાર્યું કે, 'મારી પાસે સાચી મણિ છે, આવી ક્યાંઈ પ્રાપ્ત થતી નથી.' પછી તેણે એક વિચારવાન પાસે જઈને કહ્યું 'મારી મણિ સાચી છે.' પછી તે વિચારવાને તેથી સારી, તેથી સારી, એમ વધતી વધતી કિંમતની મણિ બતાવીને કહ્યું કે જો ફેર લાગે છે? બરાબર જોજે, ત્યારે તેણે કહ્યું 'હા ફેર લાગે છે.' પછી તે વિચારવાને ઝુમર બતાવી કહ્યું; જો તારા જેવી તો હજારો મળે છે. આખું ઝુમર બતાવ્યા પછી સાચી મણિ બતાવી ત્યારે તે તેની બરોબર કિંમત થઈ; પછી જૂઠીને જૂઠી જાણી મૂકી દીધી. પછી કોઈક સંગ મળવાથી તેણે કહ્યું કે તેં આ મણિ જે સાચી જાણી છે એવી તો ઘણી મળે છે. આવા આરવણથી વ્હેમ આવી જવાથી ભૂલી જાય; પણ પછી જૂઠી દેખે. જે પ્રકારે સાચાની કિંમત થઈ હોય તે પ્રકારે, તે તરંત જાગૃતિમાં આવે કે સાચી ઝાઝી હોય નહીં, અર્થાત્ આવરણ હોય, પણ પ્રથમની ઓળખાણ ભૂલાય નહીં. આ પ્રકારે વિચારવાન સદ્ગુરુનો યોગ મળતાં તત્ત્વપ્રતીતિ થાય, પણ તેને આવરણ આવી જાય. આનું નામ 'સાસ્વાદાનસમ્યક્ત્વ'.

૪૨ સદ્ગુરુ, સતદેવ, કેવળીનો પ્રરૂપેલો ધર્મ તેને સમ્યક્ત્વ કહ્યું, પણ સતદેવ અને કેવળી એ બે સદ્ગુરૂમાં શમાઈ ગયા.

૪૩ સદ્ગુરુ અને અસદ્ગુરુમાં રાતદિવસ જેટલો અંતર છે.

૪૪ એક ઝવેરી હતો. વેપાર કરતાં ઘણી ખોટ જવાથી તેની પાસે કાંઈ પણ દ્રવ્ય રહ્યું નહીં. મરણ વખત આવી પહોંચ્યો એટલે બૈરાં છોકરાંનો વિચાર કરે છે કે મારીપાસે કાંઈ દ્રવ્ય નથી, પણ જો હાલ કહીશ તો છોકરો નાની ઉમરનો છે તેથી દેહ છૂટી જશે. સ્રીએ સામું જોયું ત્યારે કહ્યું કે કાંઈ કહો છો? પુરુષે કહ્યું શું કહું? સ્રીએ કહ્યું કે મારું અને છોકરાનું ઉદરપોષણ થાય તેવું બતાવો ને કંઈ કહો, ત્યારે પેલાએ વિચાર કરીને કહ્યું કે ઘરમાં ઝવેરાતની પેટીમાં કિંમતી નંગની દાબડી છે તે જ્યારે તારે અવશ્યની જરૂર પડે ત્યારે કાઢીને મારા ભાઈબંધપાસે જઈને વેચાવજે, ત્યાં તને ઘણું દ્રવ્ય આવશે. આટલું કહીને પેલો પુરુષ કાળધર્મ પામ્યો. કેટલાક દિવસે નાણાવિના ઉદરપોષણ માટે પીડાતાં જાણી, પેલો છોકરો તેના બાપે પ્રથમ કહેલ ઝવેરાતનાં નંગ લઈ, તેના કાકા (પિતાનો ભાઈબંધ ઝવેરી) પાસે ગયો ને કહ્યું કે મારે આ નંગ વેચવાં છે, તેનું દ્રવ્ય જે આવે તે મને આપો. ત્યારે પેલા ઝવેરીભાઈએ પૂછ્યું: 'આ નંગ વેચીને શું કરવું છે?' 'ઉદર ભરવા પૈસા જોઈએ છીએ.'

એમ પેલા છોકરાએ કહ્યું ત્યારે તે ઝવેરીએ કહ્યું: 'સો-પચાસ રુપિયા જોઈએ તો લઈ જા, ને રોજ મારી દુકાને આવતો રહેજે, અને ખર્ચ લઈ જજે. આ નંગ હાલ રહેવા દે.' પેલા છોકરાએ પેલા ભાઈની વાત સ્વીકારી; અને પેલું ઝવેરાત પાછું લઈ ગયો. પછી રોજ ઝવેરીની દુકાને જતાં ઝવેરીના સમાગમે તે છોકરો હીરા, પાના, માણેક, લીલમ બધાંને ઓળખતાં શીખ્યો ને તેની તેને કિંમત થઈ. પછી પેલા ઝવેરીએ કહ્યું. 'તું તારું જે ઝવેરાત પ્રથમ વેચવા લાવ્યો હતો તે લાવ, હવે વેચીએ.' પછી ઘેરથી છોકરાએ પોતાના ઝવેરાતની દાબડી લાવીને જોયું તો નંગ ખોટાં લાગ્યાં, એટલે તરત ફેંકી દીધાં. ત્યારે તેને પેલા ઝવેરીએ પૂછ્યું કે તે નાખી કેમ દીધાં? ત્યારે તેણે કહ્યું કે સાવ ખોટાં છે માટે નાંખી દીધાં છે. જો પેલા ભાઈએ પ્રથમથી જ ખોટાં કહ્યાં હોત તો તે માનત નહીં, પણ જ્યારે પોતાને વસ્તુની કિંમત આવી ને ખોટાંને ખોટારૂપે જાણ્યાં ત્યારે ઝવેરીને કહેવું પડ્યું નહીં કે ખોટાં છે. આ જ રીતે પોતાને સદ્ગુરુની પરીક્ષા થતાં અસદ્ગુરુને અસત્ જાણ્યા તો પછી તે તરત જ અસદ્ગુરુ વર્જીને સદ્ગુના ચરણમાં પડે; અર્થાત્ પોતામાં કિંમત કરવાની શક્તિ આવવી જોઈએ.

૪૫ ગુરુ પાસે રોજ જઈ એકેંદ્રિયાદિક જીવોના સંબંધમાં અનેક પ્રકારની શંકાઓ અને કલ્પનાઓ કરી પૂછ્યા કરે; પણ કોઈ દિવસ એમ પૂછતો નથી કે એકેંદ્રિયથી માંડી પંચેંદ્રિયને જાણવાનો પરમાર્થ શો? એકેંદ્રિયાદિ જીવો સંબંધી કલ્પનાઓથી કાંઈ મિથ્યાત્વગ્રંથી છેદાય નહીં. એકેંદ્રિયાદિ જીવોનું સ્વરૂપ જાણવાનું કંઈ ફળ નથી; વાસ્તવિક રીતે તો સમકિત પ્રાપ્ત કરવાનું છે, માટે ગુરુપાસે જઈ નકામાં પ્રશ્નો કરવા કરતાં ગુરુને કહેવું કે એકેંદ્રિયાદિકની વાત આજે જાણી, હવે તે વાત કાલ કરશો નહીં; પણ સમકિતની ગોઠવણ કરજો. આવું કહે તો કોઈ દહાડો એનો નીવેડો આવે. પણ રોજ એકેંદ્રિયાદિની કડાકૂટો કરે તો એનું કલ્યાણ ક્યારે થાય?

૪૬ સમુદ્ર છે તે ખારો છે. એકદમ તો તેની ખારાશ નીકળે નહીં. તેને માટે આ પ્રકારે ઉપાય છે કે તે સમુદ્રમાંથી એકેક વહેળા લેવા, અને તે વહેળામાં જેથી તે પાણીની ખારાશ મટે, અને મીઠાશ થાય એવો ખાર નાખવો; પણ તે પાણી શોષાવાના બે પ્રકાર છે: એક તો સૂર્યનો તાપ, અને બીજી જમીન; માટે પ્રથમ જમીન તૈયાર કરવી અને પછી નીકોદ્વારાએ પાણી લઈ જવું; અને પછી ખાર નાંખવો કે તેથી ખારાશ મટી જશે. આ જ રીતે મિથ્યાત્વરૂપી સમુદ્ર છે, તેમાં કદાગ્રહાદિરૂપ ખારાશ છે; માટે કુળધર્મરૂપી વહેળાને યોગ્યતારૂપ જમીનમાં લઈ સદ્બોધરૂપી ખાર નાંખવો એટલે સત્પુરુષરૂપી તાપથી ખારાશ મટી જશે.

દુર્બળ દેહ ને માસઉપવાસી, જો છે માયારંગ રે,
તોપણ ગર્ભ અનંતા લેશે, બોલે બીજું અંગ રે.

૪૭ જેટલી ભ્રાન્તિ વધારે તેટલું વધારે. સૌથી મોટો રોગ મિથ્યાત્વ.

૪૮ જે જે વખતે તપશ્ચર્યા કરવી તે તે વખતે સ્વચ્છંદથી ન કરવી; અહંકારથી ન કરવી; લોકોને લીધે ન કરવી; જીવે જે કાંઈ કરવું તે સ્વચ્છંદે ન કરવું. 'હું ડાહ્યો છું' એવું માન રાખવું તે કયા ભવને માટે? 'હું ડાહ્યો નથી' એવું સમજ્યા તે મોક્ષે ગયા છે. મુખ્યમાં મુખ્ય વિઘ્ન સ્વચ્છંદ છે. જેનો દુરાગ્રહ છેદાયો તે લોકોને પણ પ્રિય થાય છે; કદાગ્રહ મૂક્યો હોય તો બીજાને પણ પ્રિય થાય છે; માટે કદાગ્રહ મૂકાયાથી બધાં ફળ થવા સંભવે છે.

૪૯ ગૌતમસ્વામીએ મહાવીરસ્વામીને વેદનાં પ્રશ્નો પૂછયાં તેનું સર્વ દોષનો ક્ષય કર્યો છે એવા તે મહાવીરસ્વામીએ વેદના દાખલા દઈ સમાધાન (સિદ્ધતા) કરી આપ્યું.

૫૦ બીજાને ઉંચા ગુણે ચઢાવવા, પણ કોઈની નિંદા કરવી નહીં. કોઈને સ્વચ્છંદે કાંઈ કહેવું નહીં. કહેવાયોગ્ય હોય તો અહંકારરહિતપણે કહેવું. પરમાર્થદૃષ્ટિએ રાગદ્વેષ ઘટ્યો હોય તો ફલીભૂત થાય, વ્યવહારથી તો ભોળા જીવોને પણ રાગદ્વેષ ઘટ્યા હોય; પણ પરમાર્થથી રાગદ્વેષ મોળા પડે તો કલ્યાણનો હેતુ છે.

૫૧ મોટા પુરુષોની દૃષ્ટિએ જોતાં સઘળાં દર્શન સરખાં છે. જૈનમાં વિશલાખ જીવો મતમતાંતરમાં પડ્યાં છે! જ્ઞાનીની દૃષ્ટિએ ભેદાભેદ હોય નહીં.

૫૨ જે જીવને અનંતાનુબંધીનો ઉદય છે તેને સાચા પુરુષની વાત સાંભળવી ગમે નહીં.

૫૩ મિથ્યાત્વની ગ્રંથિ છે તેની સાત પ્રકૃતિ છે. માન આવે એટલે સાતે આવે, તેમાં અનંતાનુબંધીની ચાર પ્રકૃતિ ચક્રવર્ત્તિ સમાન છે. તે કોઈ રીતે ગ્રંથીમાંથી નીકળવા દે નહીં. મિથ્યાત્વ રખવાળ (રક્ષપાળ) છે. આખું જગત્ તેની સેવા ચાકરી કરે છે!

૫૪ પ્ર૦:–ઉદયકર્મ કોને કહીએ? ઉ૦:–ઐશ્વર્યપદ પ્રાપ્ત થતાં તેને ધક્કો મારીને પાછું કાઢે કે 'આ મારે જોઈતું નથી; મારે આને શું કરવું છે? કોઈ રાજા પ્રધાનપણું આપે તોપણ પોતે લેવા ઇચ્છે નહીં. 'મારે એને શું કરવું છે? ઘરસંબંધીની આટલી ઉપાધિ થાય તો ઘણી છે.' આવી રીતે ના પાડે; ઐશ્વર્યપદની નિરિચ્છા છતાં રાજા ફરિ ફરી આપવા ઇચ્છે તેને લીધે આવી પડે, તો તેને વિચાર થાય કે 'જો તારે પ્રધાનપણું હશે તો ઘણા જીવોની દયા પળાશે, હિંસા ઓછી થશે, પુસ્તક શાળાઓ થશે, પુસ્તકો છપાવાશે.' એવા ધર્મના કેટલાક હેતુ જાણીને વૈરાગ્યભાવનાએ વેદે તેને ઉદય કહેવાય. ઇચ્છાસહિત ભોગવે, અને ઉદય કહે તે તો શિથિલતાના અને સંસાર રઝળવાના હેતુ થાય.

૫૫ કેટલાંક જીવો મોહગર્ભિત વૈરાગ્યથી અને કેટલાંક દુઃખગર્ભિત વૈરાગ્યથી દિક્ષા લે છે. 'દિક્ષા લેવાથી સારાં સારાં નગરે, ગામે ફરવાનું થશે. દિક્ષા લીધા પછી સારા સારા પદાર્થો ખાવાને મળશે, ઉઘાડા પગે તડકે ચાલવું પડશે તેટલી મુશ્કેલી છે, પણ તેમ તો સાધારણ ખેડુતો કે પાટીદારો પણ તડકામાં કે ઉઘાડે પગે ચાલે છે, તો તેની પેરે સહજ થઈ રહેશે; પણ બીજી રીતે દુઃખ નથી અને કલ્યાણ થશે.' આવી ભાવનાથી દીક્ષા લેવાનો જે વૈરાગ્ય થાય તે 'મોહગર્ભિત વૈરાગ્ય.'

૫૬ પૂનમને દહાડે ઘણા લોકો ડાકોર જાય છે, પણ કોઈ એમ વિચારતું નથી કે આથી આપણું કલ્યાણ શું થાય છે? પૂનમને દહાડે રણછોડજીનાં દર્શન કરવા બાપ-દાદા જતા તે જોઈ છોકરાં જાય છે, પણ તેનો હેતુ વિચારતાં નથી. આ પ્રકાર પણ મોહગર્ભિત વૈરાગ્યનો છે. જે સાંસારિક દુઃખથી સંસારત્યાગ કરે છે તે દુઃખગર્ભિત વૈરાગ્ય સમજવો.

૫૭ જ્યાં જાઓ ત્યાં કલ્યાણની વૃદ્ધિ થાય તેવી દૃઢ મતિ કરવી, કુળગચ્છનો આગ્રહ મૂકાવવો એ જ સત્સંગનું મહાત્મ્ય સાંભળવાનું પ્રમાણ છે. મતમતાંતરાદિ ધર્મના મોટા મોટા અનંતાનુબંધી પર્વતની ફાટની માફક મળે જ નહીં. કદાગ્રહ કરવો નહીં, ને કદાગ્રહ કરતા હોય તેને ધીરજથી સમજાવીને મૂકાવવા ત્યારે સમજ્યાનું ફળ છે. અનંતાનુબંધી માન કલ્યાણ થવામાં આડા સ્થંભરૂપ કહેલ છે. જ્યાં જ્યાં

ગુણી મનુષ્ય હોય ત્યાં ત્યાં તેનો સંગ કરવાનું વિચારવાન જીવ કહે. અજ્ઞાનીનાં લક્ષણો લૌકિક ભાવનાં છે. જ્યાં જ્યાં દુરાગ્રહ હોય ત્યાં ત્યાંથી છૂટવું; 'એને મારે જોઈતાં નથી' એ જ સમજવાનું છે.

[૪૭૪-૧] [૬૪૩-૪] રાળજ, ભાદરવા શુદ ૬ શનિ, ૧૯૫૨.

૧ પ્રમાદથી યોગ ઉત્પન્ન થાય છે. અજ્ઞાનીને પ્રમાદ છે. યોગથી અજ્ઞાન ઉત્પન્ન થતું હોય, તો જ્ઞાનીને વિષે પણ સંભવે, માટે જ્ઞાનીને યોગ હોય, પણ પ્રમાદ હોય નહીં.

૨ 'સ્વભાવમાં રહેવું, વિભાવથી મૂકાવું' એ જ મુખ્ય તો સમજવાનું છે. બાલજીવોને સમજવા સારુ સિદ્ધાંતોના મોટા ભાગનું વર્ણન જ્ઞાનીપુરુષોએ કર્યું છે.

૩ કોઈ ઉપર રોષ કરવો નહીં, તેમ કોઈ ઉપર રાજી થવું નહીં. આમ કરવાથી એક શિષ્યને બે ઘડીમાં કેવળજ્ઞાન પ્રગટ થયું એમ શાસ્ત્રમાં વર્ણન છે.

૪ જેટલો રોગ હોય તેટલી દવા કરવી પડે છે. જીવને સમજવું હોય તો સહજ વિચાર પ્રગટે; પણ મિથ્યાત્વરૂપી મોટો રોગ છે તેથી સમજવા માટે ઘણો કાળ જવો જોઈએ. શાસ્ત્રમાં જે સોળે રોગ કહ્યા છે તે સઘળા આ જીવને છે એમ સમજવું.

૫ જે સાધન બતાવ્યાં છે તે સાવ સુલભ છે. સ્વચ્છંદથી, અહંકારથી, લોકલાજથી, કુળધર્મના રક્ષણ અર્થે તપશ્ચર્યા કરવી નહીં, આત્માર્થે કરવી. તપશ્ચર્યા બાર પ્રકારે કહી છે. આહાર નહીં લેવો એ વગેરે બાર પ્રકાર છે. સત્ સાધન કરવા માટે જે કાંઈ બતાવ્યું હોય તે સાચા પુરુષના આશ્રયે કરવું. પોતાપણે વર્તવું તે જ સ્વચ્છંદ છે એમ કહ્યું છે. સદ્ગુરુની આજ્ઞાવિના શ્વાસોચ્છ્વાસક્રિયા શિવાય બીજું કંઈ કરવું નહીં.

૬ સાધુએ લઘુશંકા પણ ગુરુને કહીને કરવી એવી જ્ઞાનીપુરુષોની આજ્ઞા છે.

૭ સ્વચ્છંદાચારે શિષ્ય કરવો હોય તો આજ્ઞા માગે નહીં; અથવા કલ્પના કરે. પરોપકાર કરવામાં માઠી સંકલ્પના વર્તતી હોય, અને તેવા જ ઘણા વિકલ્પો કરી સ્વચ્છંદ મૂકે નહીં તે અજ્ઞાની, આત્માને વિઘ્ન કરે. તેમ જ આવા બધા પ્રકાર સેવે, અને પરમાર્થનો રસ્તો બાદ કરીને વાણી કરે. આ જ પોતાનું ડહાપણ, અને તેને જ સ્વચ્છંદ કહેલ છે.

૮ બાહ્યવ્રત વધારે લેવાથી મિથ્યાત્વ ગાળીશું એમ જીવ ધારે પણ તેમ બને નહીં, કેમકે જેમ એક પાડો જે હજારો કડબના પૂળા ખાઈ ગયો છે તે એક તણખલાથી બીએ નહીં, તેમ મિથ્યાત્વરૂપી પાડો જે પૂળારૂપી અનંતાનુબંધી કષાયે અનંતા ચારિત્ર ખાઈ ગયો તે તણખલારૂપી બાહ્યવ્રતથી કેમ ડરે? પણ જેમ પાડાને એક બંધનથી બાંધીએ ત્યારે આધીન થઈ જાય, તેમ મિથ્યાત્વરૂપી પાડાને આત્માના બળરૂપી બંધનથી બાંધીએ ત્યારે આધીન થાય; અર્થાત્ આત્માનું બળ વધે ત્યારે મિથ્યાત્વ ઘટે.

૯ અનાદિકાળના અજ્ઞાનને લીધે જેટલો કાળ ગયો તેટલો કાળ મોક્ષ થવા માટે જોઈએ નહીં, કારણ કે પુરુષાર્થનું બળ કર્મો કરતાં વધુ છે. કેટલાક જીવો બે ઘડીમાં કલ્યાણ કરી ગયા છે! સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવ ગમે ત્યાંથી આત્માને ઉંચો લાવે, અર્થાત્ સમ્યક્ત્વ આવ્યે જીવની દૃષ્ટિ ફરી જાય.

૧૦ મિથ્યાદૃષ્ટિ સમકિતિપ્રમાણે જપતપાદિ કરે છે, એમ છતાં મિથ્યાદૃષ્ટિનાં જપ-તપાદિ મોક્ષના હેતુભૂત થતાં નથી, સંસારના હેતુભૂત થાય છે. સમકિતિનાં જપ-તપાદિ મોક્ષનાં હેતુભૂત થાય છે. સમકિતિ દંભરહિત કરે છે, આત્માને જ નિંદે છે, કર્મો કરવાનાં કારણોથી પાછો હઠે છે. આમ કરવાથી તેના અહંકારાદિ સહેજે ઘટે છે. અજ્ઞાનીનાં બધાં જપતપાદિ અહંકાર વધારે છે અને સંસારના હેતુ થાય છે.

૧૧ જૈનશાસ્ત્રોમાં કહ્યું છે કે લબ્ધિઓ ઉપજે છે. જૈનને વેદ જન્મથી જ લડતાં આવે છે પણ આ વાત તો બન્ને જણા કબૂલ કરે છે; માટે સંભવિત છે. આત્મા સાક્ષી પૂરે છે, ત્યારે આત્મામાં ઉલ્લાસપરિણામ આવે છે.

૧૨ હોમહવનાદિ લૌકિક રીવાજ ઘણો ચાલતો જોઈ તીર્થંકર ભગવાને પોતાના કાળમાં દયાનું વર્ણન ઘણું જ સૂક્ષ્મ રીતે કર્યું છે. જૈનના જેવા દયાસંબંધીના વિચારો કોઈ દર્શન કે સંપ્રદાયવાળાઓ કરી શકયા નથી; કેમકે જૈન પંચેંદ્રિયનો ઘાત તો ન કરે, પણ તેઓએ એકેંદ્રિયાદિમાં જીવ હોવાનું વિશેષ-વિશેષ દૃઢ કરી દયાનો માર્ગ વર્ણવ્યો છે.

૧૩ આ કારણે ચાર વેદ, અઢાર પુરાણ આદિનાં જેણે વર્ણન કર્યાં છે તેણે અજ્ઞાનથી, સ્વચ્છંદથી, મિથ્યાત્વથી, સંશયથી કર્યાં છે એમ કહ્યું છે. આ વચનો બહુ જ ભારે નાંખ્યાં છે, ત્યાં આગળ ઘણો જ વિચાર કરી પાછું વર્ણન કર્યું છે કે અન્ય દર્શનો-વેદાદિ-ના ગ્રંથો છે તે જો સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવ વાંચે તો સમ્યક્ રીતે પરિણમે; અને જિનના અથવા ગમે તેવા ગ્રંથો મિથ્યાદૃષ્ટિ વાંચે તો મિથ્યાત્વરૂપે પરિણમે.

૧૪ જીવને જ્ઞાનીપુરુષસમીપે તેમના અપૂર્વ વચનો સાંભળવાથી અપૂર્વ ઉલ્લાસ-પરિણામ આવે છે, પણ પછી પ્રમાદી થતાં અપૂર્વ ઉલ્લાસ આવતો નથી. જેમ અગ્નિની સગડી પાસે બેઠા હોઈએ ત્યારે ટાઢ વાય નહીં, અને સગડીથી વેગળા ગયા એટલે પાછી ટાઢ વાય; તેમ જ્ઞાનીપુરુષસમીપ તેમનાં અપૂર્વ વચનો સાંભળ્યાં ત્યારે પ્રમાદાદિ જાય, અને ઉલ્લાસપરિણામ આવે, પણ પછી પ્રમાદાદિ ઉત્પન્ન થાય. જો પૂર્વના સંસ્કારથી તે વચનો અંતર્પરિણામ પામે તો દિન-દિનપ્રતિ ઉલ્લાસપરિણામ વધતાં જાય; અને યથાર્થ રીતે ભાન થાય. અજ્ઞાન મટ્યે બધી ભૂલ મટે, સ્વરૂપ જાગૃતમાન્ થાય. બહારથી વચન સાંભળીને અંતર્પરિણામ થાય નહીં, તો જેમ સગ-ડીથી વેગળા ગયા એટલે ટાઢ વાય તેની પેઠે દોષ ઘટે નહીં.

૧૫ કેશીસ્વામીએ પરદેશી રાજાને બોધ દેતી વખતે 'જડ જેવો,' 'મૂઢ જેવો,' કહ્યો હતો તેનું કારણ પરદેશીરાજાને વિષે પુરુષાર્થ જગાડવા માટેનું હતું. જડપણું, મૂઢપણું મટાડવાને માટે ઉપદેશ દીધો છે. જ્ઞાનીનાં વચનો અપૂર્વ પરમાર્થ શિવાય બીજા હેતુએ હોય નહીં. બાલજીવો એમ વાતો કરે છે કે છદ્મસ્થપણાથી કેશીસ્વામી પરદેશી-રાજાપ્રત્યે તેમ બોલ્યા હતા; પણ એમ નથી. તેમની પરમાર્થઅર્થે જ વાણી નીકળી હતી.

૧૬ જડપદાર્થને લેવામૂકવામાં ઉન્માદથી વર્તે તો તેને અસંયમ કહ્યો; તેનું કારણ એ છે કે ઉતાવળથી લેવા-મૂકવામાં આત્માનો ઉપયોગ ચૂકી જઈ તાદાત્મ્યપણું થાય. આ હેતુથી ઉપયોગ ચૂકી જવો તેને અસંયમ કહ્યો.

૧૭ અહંકારે આચાર્યપણું ધારી દંભ રાખે અને ઉપદેશ દે તો પાપ લાગે. આત્મવૃત્તિ રાખવા માટે ઉપયોગ રાખવો.

૧૮ શ્રી આચારાંગસૂત્રમધ્યે કહ્યું છે કે 'આસ્રવા તે પરિસ્રવા,' ને જે 'પરિસ્રવા તે આસ્રવા.' આસ્રવ છે તે જ્ઞાનીને મોક્ષના હેતુ થાય છે, અને જે સંવર છે, છતાં

તે અજ્ઞાનીને બંધના હેતુ થાય છે એમ પ્રગટ કહ્યું છે. તેનું કારણ જ્ઞાનીને વિષે ઉપયોગની જાગૃતિ છે; અને અજ્ઞાનીને વિષે નથી. ઉપયોગ બે પ્રકારે કહ્યા:-૧ દ્રવ્યઉપયોગ. ૨ ભાવઉપયોગ.

૧૯ જેવું સિદ્ધનું સામર્થ્ય છે તેવું સર્વ જીવનું થઈ શકે છે. માત્ર અજ્ઞાનવડે કરી ધ્યાનમાં આવતું નથી. વિચારવાન જીવ હોય તેણે તો તે સંબંધી નિત્ય વિચાર કરવો.

૨૦ જીવ એમ સમજે છે કે હું જે ક્રિયા કરું છું એથી મોક્ષ છે. ક્રિયા કરવી એ સારી વાત છે, પણ લોકસંજ્ઞાએ કરે તો તેને તેનું ફળ હોય નહીં.

૨૧ એક માણસના હાથમાં ચિંતામણિ આવ્યો હોય, પણ જો તેની તેને ખબર ન પડે તો નિષ્ફળ છે. જો ખબર પડે તો સફળ છે. તેમ જીવને ખરેખરા જ્ઞાનીની ઓળખ પડે તો સફળ છે.

૨૨ જીવની અનાદિકાળથી ભૂલ ચાલી આવે છે. તે સમજવાને અર્થે જીવને જે ભૂલ મિથ્યાત્વ છે તેને મૂળથી છેદવી જોઈએ. જો મૂળથી છેદવામાં આવે તો તે પાછી ઉગે નહીં. નહીં તો તે પાછી ઉગી નીકળે છે; જેમ પૃથ્વીમાં મૂળ રહ્યું હોય તો ઝાડ ઉગી નીકળે છે તેમ. માટે જીવની મૂળ ભૂલ શું છે તે વિચારી-વિચારી તેથી છૂટું થવું જોઈએ. 'મને શાથી બંધન થાય છે?' 'તે કેમ ટળે?' એ વિચાર પ્રથમ કર્ત્તવ્ય છે.

૨૩ રાત્રિભોજન કરવાથી આળસ, પ્રમાદ થાય; જાગૃતિ થાય નહીં; વિચાર આવે નહીં એ આદિ દોષના ઘણા પ્રકાર રાત્રિભોજનથી થાય છે, મૈથુન ઉપરાંત પણ બીજા ઘણા દોષ થાય છે.

૨૪ કોઈ લીલોતરી ઑળતું હોય તો અમારાથી તો જોઈ શકાય નહીં. તેમ આત્મા ઉજ્જવળતા પામે તો ઘણી જ અનુકંપાબુદ્ધિ વર્ત્તે છે.

૨૫ જ્ઞાનમાં સવળું ભાસે; અવળું ન ભાસે. જ્ઞાની મોહને પેસવા દેતા નથી. તેઓનો જાગૃત ઉપયોગ હોય છે. જ્ઞાનીનાં જેવાં પરિણામ વર્ત્તે તેવું કાર્ય જ્ઞાનીને થાય. અજ્ઞાનીને વર્ત્તે તેવું અજ્ઞાનીને થાય. જ્ઞાનીનું ચાલવું સવળું, બોલવું સવળું, અને બધું જ સવળું જ હોય છે. અજ્ઞાનીનું બધુ અવળું જ હોય છે; વર્ત્તનના વિકલ્પ હોય છે.

૨૬ મોક્ષનો ઉપાય છે. ઓઘભાવે ખબર હશે, વિચારભાવે પ્રતીતિ આવશે.

૨૭ અજ્ઞાની પોતે દરિદ્રિ છે. જ્ઞાનીની આજ્ઞાથી કામક્રોધાદિ ઘટે છે. જ્ઞાની તેના વૈદ્ય છે. જ્ઞાનીના હાથે ચારિત્ર આવે તો મોક્ષ થાય. જ્ઞાની જે જે વ્રત આપે તે તે ઠેઠ લઈ જઈ પાર ઉતારનારા છે. સમકિત આવ્યા પછી આત્મા સમાધિ પામશે, કેમકે સાચો થયો છે.

[×] [૬૪૩-૫] ભાદરવા. શુદ ૭, ૧૯૫૨.

૧ પ્ર૦:-જ્ઞાનથી કર્મ નિર્જરે ખરાં? ઉ૦:-સાર જાણવો તે જ્ઞાન. સાર ન જાણવો તે અજ્ઞાન. કંઈ પણ પાપથી આપણે નિવર્ત્તિએ, અથવા કલ્યાણમાં પ્રવર્ત્તિએ તે જ્ઞાન. પરમાર્થ સમજીને કરવો. અહંકારરહિત, લોકસંજ્ઞારહિત, આત્મામાં પ્રવર્ત્તવું તે 'નિર્જરા.'

૨ આ જીવની સાથે રાગદ્વેષ વળગેલા છે; જીવ અનંતજ્ઞાનદર્શનસહિત છે, પણ રાગદ્વેષવડે તે વિનાનો છે, તે જીવને ધ્યાનમાં આવતું નથી. સિદ્ધને રાગદ્વેષ નથી. જેવું સિદ્ધનું સ્વરૂપ છે તેવું જ સર્વ જીવનું સ્વરૂપ છે. માત્ર જીવને અજ્ઞાને કરી ધ્યાનમાં આવતું નથી; તેટલામાટે વિચારવાને સિદ્ધના સ્વરૂપનો વિચાર કરવો, એટલે પોતાનું સ્વરૂપ સમજાય.

૩ એક માણસના હાથમાં ચિંતામણિ આવ્યો હોય, ને તેની તેને ખબર (ઓળખાણ) છે તો તેના પ્રત્યે તેને ઘણો જ પ્રેમ આવે છે, પણ જેને ખબર નથી તેને કંઈ પણ પ્રેમ આવતો નથી.

૪ આ જીવની અનાદિકાળની જે ભૂલ છે તે ભાંગવી છે. ભાંગવાસારુ જીવની મોટામાં મોટી ભૂલ શું છે તેનો વિચાર કરવો, ને તેનું મૂળ છેદવા ભણી લક્ષ રાખવો. જ્યાંસુધી મૂળ રહે ત્યાંસુધી વધે.

૫ 'મને શાથી બંધન થાય છે?' અને 'તે શાથી ટળે?' એ જાણવાસારુ શાસ્ત્રો કરેલાં છે, લોકોમાં પૂજાવાસારુ શાસ્ત્રો કરેલાં નથી.

૬ જીવનું સ્વરૂપ શું છે? જીવનું સ્વરૂપ જ્યાંસુધી જાણવામાં ન આવે, ત્યાંસુધી અનંતા જન્મમરણ કરવાં પડે. જીવની શું ભૂલ છે તે હજીસુધી ધ્યાનમાં આવતું નથી. જીવનો કલેશ ભાંગશે તો ભૂલ મટશે. જે દિવસે ભૂલ ભાંગશે તે જ દિવસથી સાધુપણું કહેવાશે. તેમ જ શ્રાવકપણા માટે સમજવું.

૭ કર્મની વર્ગણા જીવને દૂધ અને પાણીના સંયોગની પેઠે છે. અગ્નિના પ્રયોગથી પાણી ચાલ્યું જઈ દૂધ બાકી રહે છે તે રીતે જ્ઞાનરૂપી અગ્નિથી કર્મવર્ગણા ચાલી જાય છે.

૮ દેહને વિષે હુંપણું મનાએલું છે તેથી જીવની ભૂલ ભાંગતી નથી. જીવ દેહની સાથે ભળી જવાથી એમ માને છે કે 'હું વાણીઓ છું,' 'બ્રાહ્મણ છું,' પણ શુદ્ધ વિચારે તો તેને 'શુદ્ધ સ્વરૂપમય છું' એમ અનુભવ થાય. આત્માનું નામઠામ કે કાંઈ નથી એમ ધારે તો કોઈ ગાળો વગેરે દે તો તેથી તેને કંઈ પણ લાગતું નથી.

૯ જ્યાં જ્યાં જીવ મારાપણું કરે છે ત્યાં ત્યાં તેની ભૂલ છે. તે ટાળવાસારુ શાસ્ત્રો કહ્યાં છે.

૧૦ ગમે તે કોઈ મરી ગયું હોય તેનો જો વિચાર કરે તો તે વૈરાગ્ય છે. જ્યાં જ્યાં 'આ મારાં ભાઈભાંડું' વગેરે ભાવના છે ત્યાં ત્યાં કર્મબંધનો હેતુ છે. આ જ રીતે સાધુ પણ ચેલાપ્રત્યે રાખે, તો આચાર્યપણું નાશ પામે. નિર્દંભપણું, નિરહંકારપણું કરે તો આત્માનું કલ્યાણ જ થાય.

૧૧ પાંચ ઇન્દ્રિયો શી રીતે વશ થાય? વસ્તુઓ ઉપર તુચ્છભાવ લાવવાથી. ફૂલના દૃષ્ટાંતે:–ફૂલમાં સુગંધ હોય છે તેથી મન સંતુષ્ટ થાય છે; પણ સુગંધ થોડીવાર રહી નાશ પામી જાય છે, અને ફૂલ કરમાઈ જાય છે, પછી કાંઈ મનને સંતોષ થતો નથી; તેમ સર્વ પદાર્થને વિષે તુચ્છભાવ લાવવાથી ઇન્દ્રિયોને પ્રિયતા થતી નથી, અને તેથી ક્રમે ઇન્દ્રિયો વશ થાય છે. વળી પાંચ ઇન્દ્રિયોમાં પણ જિવ્હાઇન્દ્રિય વશ કરવાથી બાકીની ચાર ઇન્દ્રિયો સેહજે વશ થાય છે. તુચ્છ આહાર કરવો, કોઈ રસવાળા પદાર્થમાં દોરાવું નહીં, બલિષ્ઠ આહાર ન કરવો.

૧૨ એક ભાજનમાં લોહી, માંસ, હાડકાં, ચામડું, વીર્ય, મળ, મૂત્ર એ સાત ધાતુ પડી હોય; અને તેના પ્રત્યે કોઈ જોવાનું કહે તો તેના ઉપર અરુચિ થાય, ને થુંકવા પણ જાય નહીં. તેવી જ રીતે સ્ત્રીપુરુષનાં શરીરની રચના છે, પણ ઉપરની રમણીયતા જોઈ જીવ મોહ પામે છે. અને તેમાં તૃષ્ણાપૂર્વક દોરાય છે. અજ્ઞાનથી જીવ ભૂલે છે એમ વિચારી, તુચ્છ જાણીને પદાર્થ ઉપર અરુચિભાવ લાવવો. આ રીતે દરેક વસ્તુનું તુચ્છપણું જાણવું. આ રીતે જાણીને મનનો નિરોધ કરવો.

૧૩ તીર્થંકરે ઉપવાસ કરવાની આજ્ઞા કરી છે તે માત્ર ઇન્દ્રિયોને વશ કરવા માટે. એકલા ઉપવાસ કરવાથી ઇન્દ્રિયો વશ થતી નથી; પણ ઉપયોગ હોય તો, વિચારસહિત થાય તો વશ થાય છે. જેમ લક્ષવગરનું બાણ નકામું જાય છે, તેમ ઉપયોગવિનાનો ઉપવાસ આત્માર્થે થતો નથી.

૧૪ આપણે વિષે કોઈ ગુણ પ્રકટ્યો હોય, અને તે માટે જો કોઈ માણસ આપણી સ્તુતિ કરે, અને જો તેથી આપણો આત્મા અહંકાર લાવે તો તે પાછો હઠે. પોતાના આત્માને નિંદે નહીં, અભ્યંતરદોષ વિચારે નહીં, તો જીવ લૌકિક ભાવમાં ચાલ્યો જાય; પણ જો પોતાના દોષ જુએ, પોતાના આત્માને નિંદે, અહંભાવરહિતપણું વિચારે, તો સત્પુરુષના આશ્રયથી આત્મલક્ષ થાય.

૧૫ માર્ગ પામવામાં અનંત અંતરાયો છે. તેમાં વળી 'મેં આ કર્યું,' 'મેં આ કેવું સરસ કર્યું' એવા પ્રકારનું અભિમાન છે. 'મેં કાંઈ કર્યું જ નથી' એવી દૃષ્ટિ મૂકવાથી તે અભિમાન દૂર થાય.

૧૬ લૌકિક અને અલૌકિક એવા બે ભાવ છે. લૌકિકથી સંસાર, અને અલૌકિકથી મોક્ષ.

૧૭ બાહ્યઇન્દ્રિયો વશ કરી હોય, તો સત્પુરુષના આશ્રયથી અંતર્લક્ષ થઈ શકે. આ કારણથી બાહ્યઇન્દ્રિયો વશ કરવી તે શ્રેષ્ઠ છે. બાહ્યઇન્દ્રિયો વશ હોય, અને સત્પુરુષનો આશ્રય ન હોય, તો લૌકિકભાવમાં જવાનો સંભવ રહે.

૧૮ ઉપાય કર્યાવિના કાંઈ દરદ મટતું નથી. તેમ લોભરૂપી જીવને દરદ છે તેનો ઉપાય કર્યાવિના તે ન જાય. આવા દોષ ટાળવા માટે જીવ લગાર માત્ર ઉપાય કરતો નથી. જો ઉપાય કરે તો તે દોષ હાલ ભાગી જાય. કારણ ઉભું કરો તો કાર્ય થાય. કારણ વિના કાર્ય ન થાય.

૧૯ સાચા ઉપાય જીવ શોધતો નથી. જ્ઞાનીપુરુષનાં વચનો સાંભળે તો સાટે પ્રતીતિ નથી. 'મારે લોભ મૂકવો છે' એવી બીજભૂત લાગણી થાય તો દોષ ટળી જઈ અનુક્રમે 'બીજજ્ઞાન' પ્રગટે.

૨૦ પ્ર૦:-આત્મા એક છે કે અનેક છે? ઉ૦:-જો આત્મા એક જ હોય તો પૂર્વે રામચંદ્રજી મુક્ત થયા છે, અને તેથી સર્વની મુક્તિ થવી જોઈએ; અર્થાત્ એકની મુક્તિ થઈ હોય તો સર્વની મુક્તિ થાય; અને તો પછી બીજાને સતશાસ્ત્ર, સદ્ગુરુ આદિ સાધનોની જરૂર નથી.

૨૧ પ્ર૦:-મુક્તિ થયા પછી એકાકાર થઈ જાય છે? ઉ૦:-જો મુક્ત થયા પછી એકાકાર થઈ જતું હોય, તો સ્વાનુભવ આનંદ અનુભવે નહીં. એક પુરુષ અહીં આવી બેઠો; અને તે વિદેહ-મુક્ત-થયો. ત્યાર પછી બીજો અહીં આવી બેઠો. તે પણ મુક્ત થયો. આથી કરી કાંઈ ત્રીજો મુક્ત થયો નહીં. એક આત્મા છે તેનો આશય એવો છે કે સર્વ આત્મા વસ્તુપણે સરખા છે; પણ સ્વતંત્ર છે. સ્વાનુભવ કરે છે. આ કારણથી આત્મા પ્રત્યેક છે. 'આત્મા એક છે, માટે તારે બીજી કાંઈ ભ્રાંતિ રાખવાની જરૂર નથી. જગત્ કાંઈ છે જ નહીં એવા ભ્રાન્તિરહિતપણાસહિત વર્તવાથી મુક્તિ છે' એમ જે કહે છે તેણે વિચારવું જોઈએ કે, [તે] તો એકની મુક્તિએ સર્વની મુક્તિ થવી જ જોઈએ. પણ એમ નથી થતું માટે આત્મા પ્રત્યેક છે. જગત્‌ની ભ્રાન્તિ ટળી ગઈ એટલે એમ સમજવાનું નથી કે ચંદ્રસૂર્યાદિ ઉંચેથી પડી જાય છે, આત્માને વિષેથી ભ્રાન્તિ ટળી ગઈ એમ આશય સમજવાનો છે. રૂઢિએ કાંઈ કલ્યાણ નથી. આત્મા શુદ્ધ વિચારને પામ્યાવિના કલ્યાણ થાય નહીં.

૨૨ માયા-કપટથી જૂઠું બોલવું તેમાં ઘણું પાપ છે. તે પાપના બે પ્રકાર છે. માન અને ધન મેળવવા માટે જૂઠું બોલે તો તેમાં ઘણું પાપ છે. આજીવિકા અર્થે જૂઠું બોલવું પડ્યું હોય, અને પશ્ચાત્તાપ કરે, તો પ્રથમવાળા કરતાં કાંઈક ઓછું પાપ લાગે.

૨૩ બાપ પોતે પચાશ વર્ષનો હોય, અને તેનો છોકરો વિશ વર્ષનો મરી જાય તો તે બાપ તેની પાસેના જે દાગીના હોય તે કાઢી લે છે! પુત્રના દેહાંતક્ષણે જે વૈરાગ્ય હતો તે સ્મશાન વૈરાગ્ય હતો.

૨૪ કંઈ પણ પદાર્થ બીજાને આપવાની મુનિને ભગવાને આજ્ઞા આપી નથી. દેહને ધર્મસાધન ગણી તેને નિભાવવાને માટે જે કાંઈ આજ્ઞા આપી છે તે આપી છે; બાકી બીજાને કાંઈ પણ આપવાની ભગવાને આજ્ઞા આપી નથી. આજ્ઞા આપી હોત તો પરિગ્રહ વધત, અને તેથી કરી અનુક્રમે અન્ન, પાણી વગેરે લાવીને કુટુંબનું અથવા બીજાનું પોષણ કરીને દાનેશ્વરી થાત. માટે મુનિએ વિચારવું કે તીર્થંકરે જે કાંઈ રાખવાની આજ્ઞા આપી છે તે માત્ર તારા પોતાને માટે, અને તે પણ લૌકિક દૃષ્ટિ મૂકાવી સંયમમાં જોડવાને આપી છે.

૨૫ મુનિ ગૃહસ્થને ત્યાંથી એક સોય લાવ્યો હોય, અને તે ખોવાઈ જવાના કારણથી પણ પાછી ન આપે તો તેણે ત્રણ ઉપવાસ કરવા એવી જ્ઞાનીપુરુષોએ આજ્ઞા કરી છે; તેનું કારણ એ છે કે તે ઉપયોગશૂન્ય રહ્યો. જો આટલો બધો બોજો ન મૂક્યો હોત, તો બીજી વસ્તુઓ લાવવાનું મન થાત; અને કાળે કરી પરિગ્રહ વધારી, મુનિપણું ખોઈ બેસત. જ્ઞાનીએ આવો આકરો માર્ગ પ્રરૂપ્યો છે તેનું કારણ એ છે કે તે જાણે છે કે આ જીવ વિશ્વાસ કરવા યોગ્ય નથી; કારણ કે તે ભ્રાન્તિવાળો છે. જો છૂટ આપી હશે તો કાળે કરી તેવા તેવા પ્રકારમાં વિશેષ પ્રવર્તશે એવું જાણી જ્ઞાનીએ સોય જેવી નિર્જીવ વસ્તુના સંબંધમાં આ પ્રમાણે વર્તવાની આજ્ઞા કરી છે. લોકની દૃષ્ટિમાં આ વાત સાધારણ છે, પણ જ્ઞાનીની દૃષ્ટિમાં તેટલી છૂટ પણ મૂળથી પાડી દે તેવી મોટી લાગે છે.

૨૬ ઋષભદેવજીની પાસે અઠ્ઠાણું પુત્રો 'અમને રાજ આપો' એમ કહેવાના અભિપ્રાયથી આવ્યા હતા; ત્યાં તો ઋષભદેવે ઉપદેશ દઈ અઠ્ઠાણુંયને મૂંડી દીધા! જુઓ મોટા પુરુષની કરુણા!

૨૭ કેશીસ્વામી અને ગૌતમસ્વામી કેવા સરળ હતા! બન્નેનો એક માર્ગ જાણવાથી પાંચ મહાવ્રત ગ્રહણ કર્યાં. આજના કાળમાં બે પક્ષને ભેગું થવું હોય તો તે બને નહીં. તેમાં કેટલોક કાળ જાય. તેમાં કાંઈ છે નહીં, પણ અસરળતાને લીધે બને જ નહીં.

૨૮ સત્પુરુષો કાંઈ સદ્ અનુષ્ઠાનનો ત્યાગ કરાવતા નથી; પણ જો તેનો આગ્રહ થયો હોય છે તો આગ્રહ દૂર કરાવવા તેનો એકવાર ત્યાગ કરાવે છે; આગ્રહ મટ્યા પછી પાછું તેને તે ગ્રહણ કરવાનું કહે છે.

૨૯ ચક્રવર્તિ રાજાઓ જેવા પણ નગ્ન થઈ ચાલ્યા ગયા છે! ચક્રવર્તિ રાજા હોય, તેણે રાજ્યનો ત્યાગ કરી દીક્ષા લીધી હોય, અને તેની કાંઈ ભૂલ હોય. અને તે ચક્રવર્તિરાજ્યપણાના વખતના સમયની દાસીનો છોકરો તે ભૂલ ભાંગી શકે તેમ હોય તો તેની પાસે જઈ તેનું કહેવું ગ્રહણ કરવાની આજ્ઞા કરી છે. તે તેને [illegible] છોકરા પાસે જતાં એમ રહે કે, 'મારાથી દાસીના છોકરા પાસે કેમ [illegible]

રખડી મરવાનું છે. આવા કારણમાં લોકલાજ છોડવાનું કહ્યું છે, અર્થાત્ આત્માને ઉંચો લાવવાનું કારણ હોય ત્યાં લોકલાજ ગણી નથી. પણ કોઈ મુનિ વિષય ઇચ્છાથી વેશ્યાશાળામાં ગયો; ત્યાં જઈને તેને એમ થયું કે 'મને લોક દેખશે તો મારી નિંદા થશે. માટે અહીંથી પાછું વળવું.' તો ત્યાં લોકલાજ રાખવી એમ કહ્યું છે, કેમકે આ સ્થળે લોકલાજનો ડર ખાવાથી બ્રહ્મચર્ય રહે છે; જે ઉપકારક છે.

૩૦ હિતકારી શું છે તે સમજવું જોઈએ. આઠમની તકરાર તિથિઅર્થે કરવી નહીં; પણ લીલોતરીના રક્ષણઅર્થે તિથિ પાળવી. લીલોતરીના રક્ષણઅર્થે આઠમાદિ તિથિ કહી છે. કાંઈ તિથિને અર્થે આઠમાદિ કહી નથી. માટે આઠમાદિ તિથિનો કદાગ્રહ મટાડવો. જે કાંઈ કહ્યું છે તે કદાગ્રહ કરવાને કહ્યું નથી. આત્માની શુદ્ધિથી જેટલું કરશો તેટલું હિતકારી છે. અશુદ્ધિથી કરશો તેટલું અહિતકારી છે; માટે શુદ્ધતાપૂર્વક સદ્વ્રત સેવવાં.

૩૧ અમને તો બ્રાહ્મણ, વૈષ્ણવ ગમે તે સમાન છે. જૈન કહેવાતા હોય, અને મતવાળા હોય તો તે અહિતકારી છે; મતરહિત હિતકારી છે.

૩૨ સામાયિકશાસ્ત્રકારે વિચાર કર્યો કે કાયાને સ્થિર રાખવાની હશે, તો પછી વિચાર કરશે; બંધ નહીં બાંધ્યો હોય તો બીજાં કામે વળગશે એમ જાણી તેવા પ્રકારનો બંધ બાંધ્યો. જેવાં મનપરિણામ રહે તેવું સામાયિક થાય. મનના ઘોડા દોડતા હોય તો કર્મબંધ થાય. મનના ઘોડા દોડતા હોય, અને સામાયિક કર્યું હોય તો તેનું ફળ તે કેવું થાય?

૩૩ કર્મબંધ થોડે થોડે છોડવા ઇચ્છે તો છૂટે. જેમ કોઠી ભરી હોય, પણ કાણું કરી કાઢે તો છેવટે ખાલી થાય. પણ દૃઢ ઇચ્છાથી કર્મ છોડવાં એ જ સાર્થક છે.

૩૪ આવશ્યકના છ પ્રકારઃ—સામાયિક, ચોવીસથ્થો, વંદના, પ્રતિક્રમણ, કાયોત્સર્ગ, પ્રત્યાખ્યાન. સામાયિક એટલે સાવદ્યયોગની નિવૃત્તિ.

૩૫ વાચના (વાંચવું); પૃચ્છના (પૂછવું); પરિવર્તના (ફરી-ફરી વિચારવું.) ધર્મકથા (ધર્મવિષયની કથા કરવી) એ ચાર દ્રવ્ય છે; અને અનુપ્રેક્ષા એ ભાવ છે. પ્રથમ ચાર જો અનુપ્રેક્ષા ન આવે તો દ્રવ્ય છે.

૩૬ અજ્ઞાનીઓ આજ 'કેવળજ્ઞાન નથી;' 'મોક્ષ નથી' એવી હીનપુરુષાર્થની વાતો કરે છે. જ્ઞાનીનું વચન પુરુષાર્થ પ્રેરે તેવું હોય. અજ્ઞાની શિથિલ છે તેથી એવા હીનપુરુષાર્થનાં વચનો કહે છે. પંચમકાળની, ભવસ્થિતિની, કે આયુષ્યની વાત મનમાં લાવવી નહીં; અને એવી વાણી પણ સાંભળવી નહીં.

૩૭ કોઈ હીનપુરુષાર્થી વાતો કરે કે ઉપાદાનકારણનું શું કામ છે? પૂર્વે અશોચ્યાકેવળી થયા છે. તો તેવી વાતોથી પુરુષાર્થહીન ન થવું. સત્સંગ ને સત્યસાધન વિના કોઈ કાળે પણ કલ્યાણ થાય નહીં. જો પોતાની મેળે કલ્યાણ થતું હોય તો માટીમાંથી ઘડો થવો સંભવે. લાખ વર્ષ થાય તો પણ ઘડો થાય નહીં તેમ ઉપાદાનકારણ વિનાકારણ થાય નહીં. તીર્થંકરનો યોગ થયો હશે એમ શાસ્ત્રવચન છે છતાં કલ્યાણ થયું નથી તેનું કારણ પુરુષાર્થરહિતપણાનું છે. પૂર્વે તેમને જ્ઞાની મળ્યા હતા છતાં પુરુષાર્થવિના જેમ તે યોગ નિષ્ફળ ગયા, તેમ જ્ઞાનીયોગ મળ્યો છે ને પુરુષાર્થ નહીં કરો તો આ યોગ પણ નિષ્ફળ જશે. માટે પુરુષાર્થ કરવો; અને તો જ કલ્યાણ થશે. ઉપાદાનકારણ શ્રેષ્ઠ છે.

૩૮ એમ નિશ્ચય કરવો કે સત્પુરુષના કારણ-નિમિત્ત-થી અનંત જીવ તરી ગયા છે. કારણવિના કોઈ જીવ તરે નહીં. અશોચ્યાકેવલીને પણ આગળ પાછળ તેવો યોગ પ્રાપ્ત થયો હશે. સત્સંગવિના આખું જગત્ ડૂબી ગયું છે!

૩૯ મિરાંબાઈ મહાભક્તિવાન હતાં.

૪૦ સુંદર રીતભાતવાળા સુંદર સમાગમથી સમતા આવે. સમતાની વિચારણાઅર્થે બે ઘડિનું સામાયિક કરવું કહ્યું છે. સામાયિકમાં મનના મનોરથ અવંળાસવળા ચિંતવે તો કાંઈ પણ ફળ થાય નહીં. સામાયિક મનના ઘોડા દોડતા અટકાવવાસારુ પ્રરૂપેલ છે. સંવત્સરિના દિવસસંબંધી એક પક્ષ ચોથની તિથિનો આગ્રહ કરે છે, અને બીજોપક્ષ પાંચમની તિથિનો આગ્રહ કરે છે. આગ્રહ કરનાર બન્ને મિથ્યાત્વી છે. જ્ઞાનીપુરુષોએ તિથિઓની મર્યાદા આત્માર્થે કરી છે. જો ચોક્કસ દિવસ નિશ્ચિત ન કર્યો હોત, તો આવશ્યક વિધિઓનો નિયમ રહેત નહીં. આત્માર્થે તિથિની મર્યાદાનો લાભ લેવો. બાકી તિથિબિથિનો ભેદ મૂકી દેવો, એવી કલ્પના કરવી નહીં, એવી ભંગજાળમાં પડવું નહીં.

૪૧ આનંદઘનજીએ કહ્યું છે કે,

'ફળ અનેકાંત કિરિયા કરી બાપડા, રડવડે ચાર ગતિમાંહી લેખે.'

૪૨ એટલે જે ક્રિયા કરવાથી અનેક ફળ થાય તે ક્રિયા મોક્ષાર્થે નહીં. અનેક ક્રિયાનું ફળ એક મોક્ષ થવો તે હોવું જોઈએ. આત્માના અંશો પ્રગટ થવા માટે ક્રિયાઓ વર્ણવી છે. જો ક્રિયાઓનું તે ફળ ન થયું તો તે સર્વ ક્રિયા સંસારના હેતુઓ છે.

૪૩ 'નિંદામિ, ગરિહામિ, અપ્પાણં વોસિરામિ' એમ જે કહ્યું છે તેનો હેતુ કષાયને વોસરાવવાનો છે, પણ લોકો તો બિચારાં સચોડો આત્મા વોસરાવી દીએ છે!

૪૪ જીવે દેવગતિની, મોક્ષના સુખની, અથવા બીજી તેવી કામનાની ઇચ્છા ન રાખવી.

૪૫ પંચમકાળના ગુરુઓ કેવા છે તે પ્રત્યે એક સંન્યાસીનું દૃષ્ટાંત. એક સંન્યાસી હશે તે પોતાના શિષ્યને ત્યાં ગયો. ટાઢ ઘણી હતી. જમવા બેસવા વખતે શિષ્યે નહાવાનું કહ્યું ત્યારે ગુરુએ મનમાં વિચાર કર્યો કે 'ટાઢ ઘણી છે, અને નહાવું પડશે.' આમ વિચાર કરી સંન્યાસીએ કહ્યું કે 'મેં તો જ્ઞાનગંગાજળમાં સ્નાન કર્યું છે.' શિષ્ય વિચક્ષણ હોવાથી સમજી ગયો, અને તેને શિખામણ મળે તેમ રસ્તો લીધો. શિષ્યે 'જમવા પધારો' એવા માનસહિત બોલાવી જમાડ્યા. પ્રસાદ પછી ગુરુમહારાજ એક ઓરડામાં સૂઈ રહ્યા. ગુરુને તૃષા લાગી એટલે શિષ્યપાસે જળ માંગ્યું; એટલે તરત શિષ્યે કહ્યું: 'મહારાજ, જળ જ્ઞાનગંગામાંથી લ્યો.' જ્યારે શિષ્યે આવો સખત રસ્તો લીધો ત્યારે ગુરુએ કબુલ કર્યું કે 'મારીપાસે જ્ઞાન નથી. દેહની શાતાને અર્થે ટાઢમાં મેં સ્નાન નહીં કરવાનું કહ્યું હતું!'

૪૬ મિથ્યાદૃષ્ટિનાં પૂર્વનાં જપતપ હજીસુધી એક આત્મહિતાર્થે થયાં નથી!

૪૭ આત્મા મુખ્યપણે આત્મસ્વભાવે વર્ત્તે તે 'અધ્યાત્મજ્ઞાન.' મુખ્યપણે જેમાં આત્મા વર્ણવ્યો હોય તે 'અધ્યાત્મશાસ્ત્ર.' અક્ષર (શબ્દ) અધ્યાત્મીનો મોક્ષ નથી થતો. જે ગુણો અક્ષરોમાં કહ્યા છે તે ગુણો જો આત્મામાં પ્રવર્ત્તે તો મોક્ષ થાય. સત્પુરુષમાં ભાવઅધ્યાત્મ પ્રગટ છે. માત્ર વાણી સાંભળવાની ખાતર વચનો સાંભળે તે શબ્દ અધ્યાત્મી કહેવા. શબ્દઅધ્યાત્મીઓ અધ્યાત્મની વાતો કરે, અને મહા

અનર્થકારક પ્રવર્ત્તન કરે; આ કારણથી તેઓને જ્ઞાનદગ્ધ કહેવા. આવા અધ્યાત્મીઓ શુષ્ક અને અજ્ઞાની સમજવા.

૪૮ જ્ઞાનીપુરુષરૂપી સૂર્ય પ્રગટ થયા પછી ખરા અધ્યાત્મીઓ શુષ્ક રીતે પ્રવર્ત્તે નહીં, ભાવઅધ્યાત્મમાં પ્રગટપણે વર્ત્તે. આત્મામાં ખરેખરા ગુણો ઉત્પન્ન થયા પછી મોક્ષ થાય. આ કાળમાં દ્રવ્યઅધ્યાત્મીઓ, જ્ઞાનદગ્ધો ઘણા છે. દ્રવ્યઅધ્યાત્મી દેવળના ઈંડાની પેઠે.

૪૯ મોહાદિ વિકાર એવા છે કે સમ્યગ્દૃષ્ટિને પણ ડોલાયમાન કરી નાંખે છે; માટે તમારે તો સમજવું કે મોક્ષમાર્ગ પામવામાં તેવાં વિઘ્નો ઘણાં છે. આયુષ્ થોડું છે, અને કાર્ય મહાભારત કરવાનું છે. જેમ હોડી નાની હોય અને મોટો મહાસાગર તરવાનો હોય તેમ આયુષ્ થોડું છે, અને સંસારરૂપી મહાસાગર તરવો છે. જે પુરુષો પ્રભુના નામથી તર્યા છે તે પુરુષોને ધન્ય છે. અજ્ઞાની જીવને ખબર નથી કે ફલાણી જગ્યા પડવાની છે પણ જ્ઞાનીઓએ તે જોએલું છે. અજ્ઞાનીઓ, દ્રવ્ય અધ્યાત્મીઓ કહે છે કે મારામાં કષાય નથી. સમ્યગ્દૃષ્ટિ ચૈતન્યસંયોગે છે.

૫૦ એક મુનિ ગુફામાં ધ્યાન કરવા જતા હતા. ત્યાં સિંહ મળ્યો. તેમના હાથમાં લાકડી હતી. સિંહ સામી લાકડી ઉગામી હોય તો સિંહ ચાલ્યો જાય એમ મનમાં થતાં મુનિને વિચાર આવ્યો કે 'હું આત્મા અજર, અમર છું, દેહ પ્રેમ રાખવાયોગ્ય નથી; માટે હે જીવ! અહીં જ ઉભો રહે. સિંહનો ભય છે તે જ અજ્ઞાન છે. દેહમાં મૂર્છાને લઈને ભય છે.' આવી ભાવના ભાવતાં બે ઘડીસુધી ઉભા રહ્યા તો કેવળ-જ્ઞાન પ્રગટ થયું. માટે વિચારદશા–વિચારદશા વચ્ચે જ ફેર છે.

૫૧ ઉપયોગ જીવવગર હોય નહીં. જડ અને ચૈતન્ય એ બન્નેમાં પરિણામ હોય છે. દેહધારી જીવમાં અધ્યવસાય વર્ત્તાય, સંકલ્પવિકલ્પ ઉભા થાય, પણ જ્ઞાનથી નિર્વિકલ્પપણું થાય. અધ્યવસાયનો ક્ષય જ્ઞાનથી થાય છે. ધ્યાનનો હેતુ એ જ છે. ઉપયોગ વર્ત્તતો હોવો જોઈએ.

૫૨ ધર્મધ્યાન, શુક્લધ્યાન ઉત્તમ કહેવાય. આર્ત્ત, રૌદ્ર, એ ધ્યાન માઠાં કહેવાય. બહાર ઉપાધિ એ જ અધ્યવસાય. ઉત્તમ લેશ્યા હોય તો ધ્યાન કહેવાય; અને આત્મા સમ્યક્ પરિણામ પામે.

૫૩ માણેકદાસજી એક વેદાંતી હતા. તેઓએ એક ગ્રંથમાં મોક્ષ કરતાં સત્સંગ વધારે યથાર્થ ગણ્યો છે. કહ્યું છે કે,

> નિજછંદનસેં ના મિલે, હીરો વૈકુંઠ ધામ,
> સંતકૃપાસેં પાઈએ, સો હરિ સબસેં ઠામ.

૫૪ કુગુરુ અને અજ્ઞાની પાખંડીઓનો આ કાળમાં પાર નથી.

૫૫ મોટા વરઘોડા ચઢાવે, ને નાણાં ખર્ચે; એમ જાણીને કે મારું કલ્યાણ થશે. આમ સમજી હજારો રુપિયા ખર્ચી નાંખે. એક પૈસો ખોટું બોલી ભેગો કરે છે, ને સામટા હજારો રુપિયા ખર્ચી નાંખે છે! જીઓ જીવનું કેટલું બધું અજ્ઞાન! કંઈ વિચાર જ ન આવે!

૫૬ આત્માનું જેવું છે તેવું જ સ્વરૂપ તે જ 'યથાખ્યાતચારિત્ર' કહ્યું છે.

૫૭ ભય અજ્ઞાનથી છે. સિંહનો ભય સિંહણને થતો નથી. નાગણીને નાગનો ભય થતો નથી. આનું કારણ એ પ્રકારનું તેને અજ્ઞાન દૂર થયું છે.

૫૮ સમ્યક્ત્વ ન પ્રગટે ત્યાંસુધી મિથ્યાત્વ; અને મિશ્રગુણસ્થાનકનો નાશ થાય ત્યારે સમ્યક્ત્વ કહેવાય. અજ્ઞાનીઓ બધા પહેલા ગુણસ્થાનકે છે.

૫૯ સત્શાસ્ત્ર-સદ્ગુરુઆશ્રયે જે સંયમ તેને 'સરાગસંયમ' કહેવાય. નિવૃત્તિ, અનિવૃત્તિસ્થાનક ફેર પડે ત્યારે સરાગસંયમમાંથી 'વીતરાગસંયમ' થાય. તેને નિવૃત્તિ-અનિવૃત્તિ બરાબર છે.

૬૦ સ્વચ્છંદે કલ્પના તે ભ્રાંતિ છે.

૬૧ 'આ તો આમ નહીં; આમ હશે' એવો જે ભાવ તે 'શંકા.'

૬૨ સમજવા માટે વિચાર કરી પૂછવું તે 'આશંકા' કહેવાય.

૬૩ પોતાથી ન સમજાય તે 'આશંકામોહનીય.' સાચું જાણ્યું હોય છતાં ખરે-ખરો ભાવ આવે નહીં તે પણ 'આશંકામોહનીય.' પોતાથી ન સમજાય તે પૂછવું. મૂળ જાણ્યા પછી ઉત્તર વિષય માટે આવું કેમ હશે એવું જાણવા આકાંક્ષા થાય તેતું સમ્યક્ત્વ જાય નહીં, અર્થાત્ તે પતિત હોય નહીં. ખોટી ભ્રાન્તિ થાય તે શંકા. ખોટી પ્રતીતિ તે અનંતાનુબંધીમાં શમાય. અણસમજણે દોષ જુએ તો મિથ્યાત્વ. ક્ષયોપશમ એટલે નાશ અને શમાઈ જવું.

[૪૭૪-૧] [૬૪૩-૬] રાળજની ભાગોળે. વડ નીચે.

૧ જ્ઞાનમાર્ગ આરાધે તો અને રસ્તે ચાલે તો જ્ઞાન થાય. સમજાય તો આત્મા સહજમાં પ્રગટે; નહીં તો છંદગી જાય તોય પ્રગટે નહીં. મહાત્મ્ય સમજાવું જોઈએ. નિષ્કામબુદ્ધિ અને ભક્તિ જોઈએ. અંતઃકરણની શુદ્ધિ થાય તો જ્ઞાન એની મેળે થાય. જ્ઞાનીને ઓળખાય તો જ્ઞાનપ્રાપ્તિ થાય. કોઈ જીવ યોગ્ય દેખે તો જ્ઞાની તેને કહે કે બધી કલ્પના મૂકવા જેવી છે. જ્ઞાન લે. જ્ઞાનીને ઓઘસંજ્ઞાએ ઓળખે તો યથાર્થ જ્ઞાન થતું નથી.

૨ જ્યારે જ્ઞાનીનો ત્યાગ (દ્રઢત્યાગ) આવે અર્થાત્ જેવો જોઈએ તેવો યથાર્થ ત્યાગ કરવાનું જ્ઞાની કહે ત્યારે માયા ભૂલવી દે છે; માટે બરાબર જાગૃત રહેવું; અને માયાને દૂર કરતાં રહેવું. જ્ઞાનીના ત્યાગ-જ્ઞાનીએ બતાવેલ ત્યાગ-માટે ભેઠ બાંધી તૈયાર રહેવું.

૩ સત્સંગ થાય ત્યારે માયા વેગળી રહે છે; અને સત્સંગનો યોગ મટ્યો કે પાછી તૈયાર ને તૈયાર ઉભી છે. માટે બાહ્યઉપાધિ ઓછી કરવી. તેથી સત્સંગ વિશેપ થાય છે. આ કારણથી બાહ્યત્યાગ શ્રેષ્ઠ છે.

૪ જ્ઞાનીને દુઃખ નથી. અજ્ઞાનીને દુઃખ છે. સમાધિ કરવાસારુ સદાચરણ સેવવાનાં છે. ખોટા રંગ તે ખોટા રંગ છે. સાચો રંગ સદા રહે છે. જ્ઞાનીને મળ્યા પછી દેહ છૂટી ગયો, (દેહ ધારણ કરવાનું ન રહે) એમ સમજવું. જ્ઞાનીનાં વચનો પ્રથમ કડવાં લાગે છે, પણ પછી જણાય છે કે જ્ઞાનીપુરુષ સંસારનાં અનંત દુઃખો મટાડે છે. જેમ ઓસડ કડવું છે, પણ ઘણા વખતનો રોગ મટાડે છે તેમ.

૫ ત્યાગ ઉપર હમેશાં લક્ષ રાખવો. ત્યાગ મૉળો રાખવો નહીં. શ્રાવકે ત્રણ મનોરથ ચિંતવવા. સત્યમાર્ગને આરાધન કરવા માટે માયાથી દૂર રહેવું. ત્યાગ કર્યા જ કરવો. માયા કેવી રીતે ભૂલવે છે તે પ્રત્યે દૃષ્ટાન્ત:

૬ કોઈ એક સંન્યાસી હશે તે એમ કહ્યા કરે કે 'હું માયાને ગરવા દઉં જ નહીં. નગ્ન થઈને વિચરીશ.' ત્યારે માયાએ કહ્યું કે 'હું તારી આગળ ને આગળ

ચાલીશ.' 'જંગલમાં એકલો વિચરીશ' એમ સંન્યાસીએ કહ્યું ત્યારે માયા કહે કે, 'હું સામી થઈશ.' સંન્યાસી પછી જંગલમાં રહેતા. અને કાંકરા કે રેતી બેઉ સરખાં છે એમ કહી રેતીપર સૂતા. પછી માયાને કહ્યું કે 'તું ક્યાં છે?' માયાએ જાણ્યું કે આને ગર્વ બહુ ચડ્યો છે એટલે કહ્યું કે 'મારે આવવાનું શું કામ છે? મારો મોટો પુત્ર અહંકાર તારી હજુરમાં મૂકેલો હતો.'

૭ માયા આ રીતે છેતરે છે. માટે જ્ઞાની કહે છે કે, 'હું બધાથી ન્યારો છું; સર્વથા ત્યાગી થયો છું; અવધૂત છું, નગ્ન છું; તપશ્ચર્યા કરું છું. મારી વાત અગમ્ય છે. મારી દશા બહુ જ સારી છે. માયા મને નડશે નહીં' એવી માત્ર કલ્પનાએ માયાથી છેતરાવું નહીં.

૮ સ્વચ્છંદમાં અહંકાર છે. રાગદ્વેષ જતા નથી ત્યાંસુધી તપશ્ચર્યા કરી તેનું ફળ શું? 'જનકવિદેહીમાં વિદેહીપણું હોય નહીં, કલ્પના છે, સંસારમાં વિદેહીપણું રહે નહીં' એમ ચિંતવવું નહીં. પોતાપણું મટે તેનાથી રહેવાય. જનકવિદેહીની દશા બરોબર છે. વસિષ્ઠજીએ રામને ઉપદેશ દીધો ત્યારે રામે ગુરુને રાજ અર્પણ કરવા માંડ્યું; પણ ગુરુએ રાજ લીધું જ નહીં. શિષ્ય અને ગુરુ આવા જોઈએ.

૯ અજ્ઞાન ટાળવાનું છે. ઉપદેશથી પોતાપણું મટાડવું છે. અજ્ઞાન ગયું તેનું દુઃખ ગયું.

૧૦ જ્ઞાની ગૃહસ્થાવાસમાં બાહ્ય ઉપદેશ, વ્રત દે નહીં. ગૃહસ્થાવાસમાં હોય એવા પરમજ્ઞાની માર્ગ ચલાવે નહીં;–માર્ગ ચલાવવાની રીતે માર્ગ ચલાવે નહીં; પોતે અવિરત રહી વ્રત અદરાવે નહીં; કેમકે તેમ કરવાથી ઘણાં કારણોમાં વિરોધ આવે.

૧૧ સકામ ભક્તિથી જ્ઞાન થાય નહીં. નિષ્કામ ભક્તિથી જ્ઞાન થાય. જ્ઞાનીના ઉપદેશને વિષે અદ્ભુતપણું છે. તેઓ નિરિચ્છાપણે ઉપદેશ દે છે. સ્પૃહારહિત હોય છે. ઉપદેશ એ જ્ઞાનનું માહાત્મ્ય છે. મહાત્મ્યને લઈને ઘણા જીવો બુઝે છે.

૧૨ અજ્ઞાનીનો સકામ ઉપદેશ હોય છે; જે સંસારફળનું કારણ છે. જગતમાં અજ્ઞાનીનો માર્ગ વધારે છે. જ્ઞાનીને મિથ્યાભાવનો ક્ષય થયો છે; અહંભાવ મટી ગયો છે; માટે અમૂલ્ય વચનો નીકળે. બાલજીવોને જ્ઞાની–અજ્ઞાનીનું ઓળખાણ હોય નહીં.

૧૩ આચાર્યજીએ જીવોનો સ્વભાવ પ્રમાદી જાણી, બબે ત્રણત્રણ દિવસને આંતરે નિયમ પાળવાની આજ્ઞા કરી છે. તિથિઓને માટે ખોટા કદાગ્રહ ન રાખતાં મૂકવા. કદાગ્રહ મૂકાવવા અર્થે તિથિઓ કરી છે તેને બદલે તે જ દિવસે કદાગ્રહ વધારે છે. હાલમાં ઘણાં વર્ષો થયાં પર્યુષણમાં તિથિઓની ભ્રાન્તિ ચાલે છે. તિથિઓનો વાંધો કાઢી તકરાર કરે છે તે મોક્ષે જવાનો રસ્તો નથી. ક્વચિત્ પાંચમનો દિવસ ન પળાયો, અને છઠ પાળે અને આત્મામાં કોમળતા હોય તો તે ફળવાન થાય. જેથી ખરેખરું પાપ લાગે છે તે રોકવાનું પોતાના હાથમાં છે, પોતાથી બને તેવું છે તે રોકતો નથી; ને બીજી તિથિ આદિની ભળતી ફીકર કર્યે જાય છે. અનાદિથી શબ્દ, રૂપ, રસ, ગંધ ને સ્પર્શનો મોહ રહ્યો છે. તે મોહ અટકાવવાનો છે. મોટું પાપ અજ્ઞાનનું છે.

૧૪ અવિરતિના પાપની ચિંતા થતી હોય તેનાથી જગ્યામાં રહેવાય કેમ?

૧૫ પોતે ત્યાગ કરી શકે નહીં, અને બ્હાનાં કાઢે કે મારે અંતરાયો ઘણા છે. ધર્મનો પ્રસંગ આવે ત્યારે 'ઉદય' છે એમ કહે. 'ઉદય ઉદય' કહ્યા કરે, પણ કાંઈ

કુવામાં પડતો નથી. ગાડામાં બેઠો હોય, અને ઘાંચ આવે તો સાચવી સંભાળીને ચાલે. તે વખતે ઉદય ભૂલી જાય. અર્થાત્ પોતાની શિથિલતા હોય તેને બદલે ઉદયનો દોષ કાઢે છે.

૧૬ લૌકિક અને લોકોત્તર ખુલાસો જૂદો હોય છે. ઉદયનો દોષ કાઢવો એ લૌકિક ખુલાસો છે. અનાદિકાળનાં કર્મો બે ઘડીમાં નાશ પામે છે; માટે કર્મનો દોષ કાઢવો નહીં. આત્માને નિંદવો. ધર્મ કરવાની વાત આવે ત્યારે પૂર્વકર્મના દોષની વાત આગળ કરે છે. પુરુષાર્થ કરવો શ્રેષ્ઠ છે. પુરુષાર્થ પહેલો કરવો. મિથ્યાત્વ, પ્રમાદ, અશુભયોગ મૂકવા.

૧૭ કર્મ ટાળ્યાવગર ટળવાનાં નથી. તેટલા માટે જ જ્ઞાનીઓએ શાસ્ત્રો વર્ણવ્યાં છે. શિથિલ થવાને સાધનો બતાવ્યાં નથી. પરિણામ ઉંચાં આવવાં જોઈએ. કર્મ ઉદય આવશે એવું મનમાં રહે તો કર્મ ઉદયમાં આવે! બાકી પુરુષાર્થ કરે, ઉપકાર થાય તે જ લક્ષ રાખવો. તો તો કર્મ ટળી જાય.

[૪૭૪-૧] [૬૪૩-૭] વડવા ભાદ્રપદ સુદ ૧૦ ગુરુ. ૧૯૫૨.

૧ કર્મ ગણી ગણીને નાશ કરાતાં નથી. જ્ઞાનીપુરુષ તો સામટો ગોટો વાળી નાશ કરે છે.

૨ વિચારવાને બીજાં આલંબનો મૂકી દઈ, આત્માના પુરુષાર્થનો જય થાય તેવું આલંબન લેવું. કર્મબંધનનું આલંબન લેવું નહીં. આત્મામાં પરિણામ પામે તે અનુપ્રેક્ષા.

૩ માટીમાં ઘડો થવાની સત્તા છે; પણ દંડ ચક્ર કુંભારાદિ મળે તો થાય; તેમ આત્મા માટીરૂપ છે, તેને સદ્ગુરુ આદિ સાધન મળે તો આત્મજ્ઞાન થાય. જે જ્ઞાન થયું હોય તે પૂર્વે થઈ ગએલા જ્ઞાનીઓએ સંપાદન કરેલું છે તેને પૂર્વાપર મળતું આવવું જોઈએ; અને વર્તમાનમાં પણ જે જ્ઞાનીપુરુષોએ જ્ઞાન સંપાદન કરેલું છે તેનાં વચનોને મળતું આવવું જોઈએ; નહીં તો અજ્ઞાનને જ્ઞાન માન્યું છે એમ કહેવાય.

૪ જ્ઞાન બે પ્રકારનાં છેઃ-એક બીજભૂત જ્ઞાન; અને બીજું વૃક્ષભૂત જ્ઞાન. પ્રતીતિએ બન્ને સરખાં છે; તેમાં ભેદ નથી. વૃક્ષભૂત જ્ઞાન, કેવળ નિરાવરણ થાય ત્યારે તે જ ભવે મોક્ષ થાય; અને બીજભૂત જ્ઞાન થાય ત્યારે છેવટે પંદર ભવે મોક્ષ થાય.

૫ આત્મા અરૂપી છે; એટલે વર્ણગંધરસસ્પર્શરહિત વસ્તુ છે; અવસ્તુ નથી.

૬ ષડ્દર્શન જેણે બાંધ્યાં છે તેણે બહુ જ ડહાપણ વાપર્યું છે.

૭ બંધ ઘણી અપેક્ષાએ થાય છે; પણ મૂળ પ્રકૃતિ આઠ છે, તે કર્મની આંટી ઉકેલવા માટે આઠ પ્રકારે કહી છે.

૮ આયુષ્કર્મ એક જ ભવનું બંધાય. વિશેષ ભવનું આયુષ્ બંધાય નહીં. જો બંધાતું હોય તો કોઈને કેવળજ્ઞાન ઉપજે નહીં.

૯ જ્ઞાનીપુરુષ સમતાથી કલ્યાણનું જે સ્વરૂપ બતાવે છે તે ઉપકારને અર્થે બતાવે છે. જ્ઞાનીપુરુષો માર્ગમાં ભૂલા પડેલા જીવને સીધો રસ્તો બતાવે છે. જ્ઞાનીને માર્ગે ચાલે તેનું કલ્યાણ થાય. જ્ઞાનીના વિરહ પછી ઘણો કાળ જાય એટલે અંધકાર થઈ જવાથી અજ્ઞાનની પ્રવૃત્તિ થાય; અને જ્ઞાનીપુરુષોનાં વચનો ન સમજાય; તેથી લોકોને અવળું ભાસે. ન સમજાય તેથી લોકો ગચ્છના ભેદ પાડે છે. ગચ્છના ભેદ જ્ઞાનીઓએ પાડ્યા નથી. અજ્ઞાની માર્ગનો લોપ કરે છે. જ્ઞાની થાય ત્યારે માર્ગનો ઉદ્યોત કરે છે. અજ્ઞાનીઓ જ્ઞાનીની સામા થાય છે. માર્ગસન્મુખ થવું જોઈએ.

૧૦ બાલ અને અજ્ઞાની જીવો નાની નાની બાબતોમાં ભેદ પાડે છે. ચાંડલા અને મુખપટ્ટી વગેરેના આગ્રહમાં કલ્યાણ નથી. અજ્ઞાનીને મતભેદ કરતાં વાર લાગતી નથી. જ્ઞાનીપુરુષો રૂઢિમાર્ગને બદલે શુદ્ધમાર્ગ પ્રરૂપતા હોય તો ય જીવને જૂઠું ભાસે, અને જાણે કે આપણો ધર્મ નહીં. જે જીવ કદાગ્રહરહિત હોય તે શુદ્ધ માર્ગ આદરે. વિચારવાનોનો તો કલ્યાણનો માર્ગ એક જ હોય. અજ્ઞાનમાર્ગના અનંત પ્રકાર છે.

૧૧ જેમ પોતાનું છોકરું કુબડું હોય અને બીજાનું છોકરું ઘણું રૂપાળું હોય, પણ રાગ પોતાના છોકરાપર આવે, ને તે સારું લાગે; તેવી જ રીતે જે કુળધર્મ પોતે માન્યા છે તે ગમે તેવા દૂષણવાળા હોય તોપણ સાચા લાગે છે. વૈષ્ણવ, બૌદ્ધ, શ્વેતાંબર દિગંબર જૈનાદિ ગમે તે હોય પણ જે કદાગ્રહરહિતપણે શુદ્ધ સમતાથી પોતાનાં આવરણો ઘટાડશે તેનું જ કલ્યાણ થશે.

૧૨ (કાયાની) સામાયિક કાયાનો યોગ રોકે; આત્માને નિર્મળ કરવા માટે કાયાનો યોગ રોકવો. રોકવાથી પરિણામે કલ્યાણ થાય. કાયાની સામાયિક કરવા કરતાં આત્માની સામાયિક એકવાર કરો. જ્ઞાનીપુરુષનાં વચનો સાંભળી–સાંભળીને ગાંઠે બાંધો તો આત્માની સામાયિક થશે. મોક્ષનો ઉપાય અનુભવગોચર છે. જેમ અભ્યાસે–અભ્યાસે કરી આગળ જવાય છે તેમ મોક્ષને માટે પણ છે.

૧૩ જ્યારે આત્મા કંઈ પણ ક્રિયા કરે નહીં ત્યારે અબંધ કહેવાય.

૧૪ પુરુષાર્થ કરે તો કર્મથી મુક્ત થાય. અનંતકાળનાં કર્મો હોય, અને જો યથાર્થ પુરુષાર્થ કરે તો કર્મ એમ ન કહે કે હું નહીં જાઉં. બે ઘડીમાં અનંતાં કર્મો નાશ પામે છે. આત્માની ઓળખાણ થાય તો કર્મ નાશ પામે.

૧૫ પ્ર૦–સમ્યક્ત્વ શાથી પ્રગટે ? ઉ૦–આત્માનો યથાર્થ લક્ષ થાય તેથી. સમ્યક્ત્વના બે પ્રકાર છે:–(૧) વ્યવહાર અને (૨) પરમાર્થ. સદ્ગુરુનાં વચનોનું સાંભળવું, તે વચનોનો વિચાર કરવો; તેની પ્રતીતિ કરવી; તે 'વ્યવહારસમ્યક્ત્વ.' આત્માની ઓળખાણ થાય તે 'પરમાર્થસમ્યક્ત્વ.'

૧૬ અંતઃકરણની શુદ્ધિવિના બોધ અસર પામતો નથી; માટે પ્રથમ અંતઃકરણમાં કોમળતા લાવવી. વ્યવહાર અને નિશ્ચય એ આદિની મિથ્યાચર્ચામાં નિરાગ્રહ રહેવું; મધ્યસ્થભાવે રહેવું; આત્માના સ્વભાવને જે આવરણ તેને જ્ઞાનીઓ 'કર્મ' કહે છે.

૧૭ સાત પ્રકૃતિ ક્ષય થાય ત્યારે સમ્યક્ત્વ પ્રગટે. અનંતાનુબંધી ચાર કષાય; મિથ્યાત્વમોહનીય, મિશ્રમોહનીય, સમકિતમોહનીય એ સાત ક્ષય થાય ત્યારે સમ્યક્ત્વ પ્રગટે.

૧૮ પ્ર૦–કષાય તે શું ? ઉ૦–સત્પુરુષો મળ્યે જીવને તે બતાવે કે તું જે વિચાર કર્યાવિના કર્યે જાય છે તેમાં કલ્યાણ નથી, છતાં તે કરવા માટે દુરાગ્રહ રાખે તે.

૧૯ ઉન્માર્ગને મોક્ષમાર્ગ માને; અને મોક્ષમાર્ગને ઉન્માર્ગ માને તે 'મિથ્યાત્વમોહનીય.' ઉન્માર્ગથી મોક્ષ થાય નહીં, માટે માર્ગ બીજો હોવો જોઈએ એવો જે ભાવ તે 'મિશ્રમોહનીય.' 'આત્મા આ હશે ?' તેવું જ્ઞાન થાય તે 'સમ્યક્ત્વમોહનીય.' 'આત્મા છે' એવો નિશ્ચયભાવ તે 'સમ્યક્ત્વ.'

૨૦ નિયમથી જીવ કોમળ થાય છે. દયા આવે છે. મનનાં પરિણામો ઉપયોગસહિત જો હોય તો કર્મ ઓછાં લાગે. ઉપયોગરહિત હોય તો કર્મ વધારે લાગે. અંતઃકરણ કોમળ કરવા, શુદ્ધ કરવા વ્રતાદિ કરવાનું કહ્યું છે. સ્વાદબુદ્ધિ ઓછી કરવા નિયમ કરવા. કુળધર્મ જ્યાં જ્યાં જોઈએ છીએ ત્યાં ત્યાં આડો આવે છે.

[૪૭૪-૧] [૬૪૩-૮] વડવા, ભાદ્રપદ સુદ ૧૩ શનિ, ૧૯૫૨.

૧ લૌકિક-દૃષ્ટિમાં વૈરાગ્ય-ભક્તિ નથી: પુરુષાર્થ કરવાનું, અને સત્ય રીતે વર્તવાનું ધ્યાનમાં જ આવતું નથી. તે તો લોકો ભૂલી જ ગયાં છે.

૨ માણસો વરસાદ આવે ત્યારે પાણી ટાંકામાં ભરી રાખે છે, તેમ મુમુક્ષુ જીવો આટલો-આટલો ઉપદેશ સાંભળીને જરાય ગ્રહણ કરતાં નથી; તે એક આશ્ચર્ય છે. તેને ઉપકાર કેવી રીતે થાય?

૩ જ્ઞાનીઓ દોષ ઘટાડવા માટે અનુભવનાં વચનો કહે છે; માટે તેવાં વચનોનું સ્મરણ કરી જો તે સમજવામાં આવે, શ્રવણ-મનન થાય, તો સહજે આત્મા ઉજ્જવલ થાય. તેમ કરવામાં કાંઈ બહુ મેહેનત નથી. તેવાં વચનોનો વિચાર ન કરે, તો કોઈ દિવસ પણ દોષ ઘટે નહીં.

૪ સદાચાર સેવવા જોઈએ. જ્ઞાનીપુરુષોએ દયા, સત્ય, અદત્તાદાન, બ્રહ્મચર્ય, પરિગ્રહપ્રમાણ વગેરે સદાચાર કહેલા છે. જ્ઞાનીઓએ જે સદાચારો સેવવા કહેલ છે તે યથાર્થ છે; સેવવાયોગ્ય છે. વગર સાક્ષીએ જીવે વ્રત, નિયમ કરવાં નહીં.

૫ વિષયકષાયાદિ દોષ ગયાવિના સામાન્ય આશયવાળાં દયા વગેરે આવે નહીં; તો પછી ઊંડા આશયવાળાં દયા વગેરે ક્યાંથી આવે? વિષયકષાયસહિત મોક્ષે જવાય નહીં. અંતઃકરણની શુદ્ધિવિના આત્મજ્ઞાન થાય નહીં. ભક્તિ એ સર્વ દોષને ક્ષય કરવાવાળી છે; માટે તે સર્વોત્કૃષ્ટ છે.

૬ જીવે વિકલ્પના વ્યાપાર કરવા નહીં. વિચારવાન અવિચારણા અને અકાર્ય કરતાં ક્ષોભ પામે. અકાર્ય કરતાં જે ક્ષોભ ન પામે તે અવિચારવાન. અકાર્ય કરતાં પ્રથમ જેટલો ત્રાસ રહે છે તેટલો બીજી ફેરે કરતાં રહેતો નથી. માટે પ્રથમથી જ અકાર્ય કરતાં અટકવું, દૃઢ નિશ્ચય કરી અકાર્ય કરવું નહીં.

૭ સત્પુરુષો ઉપકારઅર્થે જે ઉપદેશ કરે છે તે શ્રવણ કરે, ને વિચારે તો જીવના દોષો અવશ્ય ઘટે. પારસમણિનો સંગ થયો, ને લોઢાનું સુવર્ણ ન થયું તો કાંતો પારસમણિ નહીં; અને કાંતો ખરું લોઢું નહીં. તેવી જ રીતે જેના ઉપદેશથી સુવર્ણમય આત્મા ન થાય તો કાંતો તે ઉપદેષ્ટા સત્પુરુષ નહીં, અને કાંતો સામો માણસ યોગ્ય જીવ નહીં. યોગ્ય જીવ અને ખરા સત્પુરુષ હોય તો ગુણો પ્રગટ્યાવિના રહે નહીં.

૮ લૌકિક આલંબન ન જ કરવાં. જીવ પોતે જાગે તો બધાં વિપરીત કારણો મટી જાય. જેમ કોઈ પુરુષ ઘરમાં નિદ્રાવશ થવાથી તેના ઘરમાં કૂતરાં, બિલાડાં વગેરે પેસી જવાથી નુકસાન કરે, અને પછી તે પુરુષ જાગ્યા પછી નુકસાન કરનારાં એવાં જે કુતરાં આદિ પ્રાણીઓ તેનો દોષ કાઢે; પણ પોતાનો દોષ કાઢતો નથી કે હું ઊંઘી ગયો તો આમ થયું; તેમ જીવ પોતાના દોષો જોતો નથી. પોતે જાગૃત રહેતો હોય, તો બધાં વિપરીત કારણો મટી જાય; માટે પોતે જાગૃત રહેવું.

૯ જીવ એમ કહે છે કે મારા તૃષ્ણા, અહંકાર, લોભ આદિ દોષો જતા નથી; અર્થાત્ જીવ પોતાનો દોષ કાઢતો નથી; અને દોષોનો વાંક કાઢે છે. જેમ સૂર્યનો તાપ બહુ પડે છે, અને તેથી બહાર નીકળાતું નથી; માટે સૂર્યનો દોષ કાઢે છે; પણ છત્રિ અને પગરખાં સૂર્યના તાપથી રક્ષણઅર્થે બતાવ્યાં છે તેનો ઉપયોગ કરતો નથી તેમ. જ્ઞાનીપુરુષોએ લૌકિક ભાવ મૂકી દઈ જે વિચારથી પોતાના દોષો ઘટાડેલા, નાશ કરેલા તે વિચારો, અને તે ઉપાયો જ્ઞાનીઓ ઉપકારઅર્થે કહે છે. તે શ્રવણ કરી આત્મામાં પરિણામ પામે તેમ કરવું.

૧૦ ક્યા પ્રકારે દોષ ઘટે ? જીવ લૌકિક ભાવ કર્યા કરે છે, ને દોષો કેમ ઘટતા નથી એમ કહ્યા કરે છે !

૧૧ મુમુક્ષુઓએ જાગૃત-જાગૃત થઈ વૈરાગ્ય વધારવો જોઈએ. સત્પુરુષનું એક વચન સાંભળી પોતાને વિષે દોષો હોવા માટે બહુ જ ખેદ રાખશે, અને દોષ ઘટાડશે ત્યારે જ ગુણ પ્રગટશે. સત્સંગસમાગમની જરૂર છે. બાકી સત્પુરુષ તો જેમ એક વટેમાર્ગુ બીજા વટેમાર્ગુને રસ્તો બતાવી ચાલ્યો જાય છે, તેમ બતાવી ચાલ્યા જાય છે. શિષ્યો કરવા માટે સત્પુરુષની ઇચ્છા નથી. દુરાગ્રહ મટ્યો તેને આત્માનું ભાન થાય છે. ભ્રાન્તિ જાય તો તરત સમ્યક્ત્વ થાય.

૧૨ બાહુબલિજીને જેમ કેવળજ્ઞાન પાસે – અંતરમાં – હતું, કાંઈ બહાર નહોતું; તેમ સમ્યક્ત્વ પોતાની પાસે જ છે.

૧૩ જીવ અહંકાર રાખે છે; અસત્ વચનો બોલે છે, ભ્રાન્તિ રાખે છે, તેનું તેને લગારે ભાન નથી. એ ભાન થયાવિના નિવેડો આવવાનો નથી.

૧૪ શૂરવીર વચનોને બીજાં એકે વચનો પહોંચે નહીં. જીવને સત્પુરુષનો એક શબ્દ પણ સમજાયો નથી. મોટાઈ નડતી હોય તો મૂકી દેવી. કદાગ્રહમાં કંઈ જ હિત નથી. શૂરાતન કરીને આગ્રહ, કદાગ્રહથી દૂર રહેવું; પણ વિરોધ કરવો નહીં.

૧૫ જ્યારે જ્ઞાનીપુરુષો થાય છે ત્યારે મતભેદ – કદાગ્રહ – ઘટાડી દે છે. જ્ઞાની અનુકંપાઅર્થે માર્ગ બોધે છે. અજ્ઞાની-કુગુરુઓ મતભેદ ઠામ-ઠામ વધારી કદાગ્રહ ચોક્કસ કરે છે.

૧૬ સાચા પુરુષ મળે, ને તેઓ જે કલ્યાણનો માર્ગ બતાવે તે જ પ્રમાણે જીવ વર્ત્તે તો અવશ્ય કલ્યાણ થાય. માર્ગ વિચારવાનને પૂછવો. સત્પુરુષના આશ્રયે સારાં આચરણો કરવાં, ખોટી બુદ્ધિ સહુને હેરાનકર્ત્તા છે; પાપની કર્ત્તા છે. મમત્વ હોય ત્યાં જ મિથ્યાત્વ. શ્રાવક સર્વે દયાળુ હોય. કલ્યાણનો માર્ગ એક જ હોય; સોબસો ન હોય. અંદરના દોષો નાશ થશે, અને સમપરિણામ આવશે તો જ કલ્યાણ થશે.

૧૭ મતભેદને છેદે તે જ સાચા પુરુષ. સમપરિણામને રસ્તે ચઢાવે તે સાચો સંગ. વિચારવાનને માર્ગનો ભેદ નથી.

૧૮ હિંદુ અને મુસલમાન સરખાં નથી. હિંદુઓના ધર્મગુરુઓ જે ધર્મબોધ કહી ગયા હતા તે બહુ ઉપકારઅર્થે કહી ગયા હતા. તેવો બોધ પીરાણા મુસલમાનનાં શાસ્ત્રોમાં નથી. આત્માપેક્ષાએ કણબી, વાણીઓ, મુસલમાન નથી. તેનો જેને ભેદ મટી ગયો તે જ શુદ્ધ; ભેદ ભાસે તે જ અનાદિની ભૂલ છે. કુળાચાર પ્રમાણે જે સાચું માન્યું તે જ કષાય છે.

૧૯ પ્ર૦:– મોક્ષ એટલે શું ? ઉ૦:– આત્માનું અત્યંત શુદ્ધપણું તે, અજ્ઞાનથી છૂટી જવું તે, સર્વ કર્મથી મુક્ત થવું તે 'મોક્ષ.' યથાતથ્ય જ્ઞાન પ્રગટ્યે મોક્ષ. ભ્રાન્તિ રહે ત્યાંસુધી આત્મા જગતમાં છે. અનાદિકાળનું એવું જે ચેતન તેનો સ્વભાવ જાણપણું; જ્ઞાન છે, છતાં ભૂલી જાય છે તે શું ? જાણપણામાં ન્યૂનતા છે. યથાતથ્ય જાણપણું નથી. તે ન્યૂનતા કેમ મટે ? તે જાણપણારૂપી સ્વભાવને ભૂલી ન જાય; તેને વારંવાર દૃઢ કરે તો ન્યૂનતા મટે. જ્ઞાનીપુરુષનાં વચનોનું અવલંબન લેવાથી જાણપણું થાય. સાધન છે તે ઉપકારના હેતુઓ છે. અધિકારિપણું સત્પુરુષના આશ્રયે લે તો સાધનો ઉપકારના હેતુઓ છે. સત્પુરુષની દૃષ્ટિએ ચાલવાથી જ્ઞાન થાય છે. સત્પુરુષોનાં

વચનો આત્મામાં પરિણામ પામ્યે મિથ્યાત્વ, અવ્રત, પ્રમાદ, અશુભયોગ વગેરે બધા દોષો અનુક્રમે મોળા પડે. આત્મજ્ઞાન વિચારવાથી દોષો નાશ થાય છે. સત્પુરુષો પોકારી-પોકારીને કહી ગયા છે, પણ જીવને લોકમાર્ગમાં પડી રહેવું છે; અને લોકોત્તર કહેવરાવવું છે; ને દોષ કેમ જતા નથી એમ માત્ર કહ્યા કરવું છે. લોકનો ભય મૂકી સત્પુરુષોનાં વચનો આત્મામાં પરિણમાવે તો સર્વ દોષ જાય. જીવે મારાપણું લાવવું નહીં. મોટાઈ ને મહત્તા મૂક્યા વગર સમ્યક્ત્વનો માર્ગ આત્મામાં પરિણામ પામવો કઠણ છે.

૨૦ વેદાંતશાસ્ત્રો વર્તમાનમાં સ્વચ્છંદથી વાંચવામાં આવે છે; ને તેથી શુષ્કપણા-જેવું થઈ જાય છે. ષડ્દર્શનમાં ઝગડો નથી; પણ આત્માને કેવળ મુક્તદૃષ્ટિએ જોતાં તીર્થંકરે લાંબો વિચાર કર્યો છે. મૂળ લક્ષગત થવાથી જે જે વક્તા (સત્પુરુષો)એ કહ્યું તે યથાર્થ છે એમ જણાશે.

૨૧ આત્માને ક્યારેય પણ વિકાર ન ઉપજે, તથા રાગદ્વેષપરિણામ ન થાય ત્યારે જ કેવળજ્ઞાન કહેવાય. ષડ્દર્શનવાળાએ જે વિચાર કર્યા છે તેથી આત્માનું તેમને ભાન થાય છે, તારતમ્યપણામાં ફેર પડે. ષડ્દર્શન પોતાની સમજણે બેસાડે તો કોઈવાર બેસે નહીં. તે બેસવું સત્પુરુષના આશ્રયે થાય. જેણે આત્મા અસંગ, અક્રિય વિચાર્યો હોય તેને ભ્રાન્તિ હોય નહીં, સંશય હોય નહીં, આત્માના હોવાપણા સંબંધમાં પ્રશ્ન રહે નહીં.

૨૨ પ્ર૦:-સમ્યક્ત્વ કેમ જણાય? ઉ૦:-માંહીથી દશા ફરે ત્યારે સમ્યક્ત્વની ખબર એની મેળે પડે. સત્દેવ એટલે રાગદ્વેષ ને અજ્ઞાન જેનાં ક્ષય થયાં છે તે. સદ્ગુરુ કોણ કહેવાય? મિથ્યાત્વગ્રંથિ જેની છેદાઈ છે તે. સદ્ગુરુ એટલે નિર્ગ્રંથ. સત્ધર્મ એટલે જ્ઞાનીપુરુષોએ બોધેલો ધર્મ. આ ત્રણે તત્ત્વ યથાર્થ રીતે જાણે ત્યારે સમ્યક્ત્વ થયું ગણાય.

૨૩ અજ્ઞાન ટાળવા માટે કારણો-સાધનો-બતાવ્યાં છે. જ્ઞાનનું સ્વરૂપ જ્યારે જાણે ત્યારે મોક્ષ થાય.

૨૪ પરમવૈદ્યરૂપી સદ્ગુરુ મળે અને ઉપદેશરૂપી દવા આત્મામાં પરિણામ પામે ત્યારે રોગ જાય; પણ તે દવા અંતરમાં ન ઉતારે, તો તેનો કોઈ કાળે રોગ જાય નહીં. જીવ ખરેખરું સાધન કરતો નથી. જેમ આખા કુટુંબને ઓળખવું હોય તો પહેલાં એક જણને ઓળખે તો બધાની ઓળખાણ થાય, તેમ પહેલાં સમ્યક્ત્વનું ઓળખાણ થાય ત્યારે બધા આત્માના ગુણોરૂપી કુટુંબનું ઓળખાણ થાય. સમ્યક્ત્વ સર્વોત્કૃષ્ટ સાધન કહ્યું છે. બહારની વૃત્તિઓ ઘટાડી અંતરપરિણામ કરે, તો સમ્યક્ત્વનો માર્ગ આવે. ચાલતાં ચાલતાં ગામ આવે, પણ વગર ચાલ્યે ગામ ન આવે. જીવને યથાર્થ સત્પુરુષોની પ્રતીતિ થઈ નથી.

૨૫ બહિરાત્મામાંથી અંતરાત્મા થયા પછી પરમાત્મપણું પ્રાપ્ત થવું જોઈએ. દૂધ ને પાણી જુદાં છે તેમ સત્પુરુષના આશ્રયે, પ્રતીતિએ દેહ અને આત્મા જુદા છે એમ ભાન થાય, અંતરમાં પોતાના આત્માનુભવરૂપે, જેમ દૂધ ને પાણી જુદાં થાય તેમ દેહ અને આત્મા જુદા લાગે ત્યારે પરમાત્મપણું પ્રાપ્ત થાય. જેને આત્માના વિચારરૂપી ધ્યાન છે, સતત નિરંતર ધ્યાન છે, આત્મા જેને સ્વપ્નમાં પણ જુદો જ ભાસે, કોઈ વખત જેને આત્માની ભ્રાન્તિ થાય જ નહીં તેને જ પરમાત્મપણું થાય.

૨૬ અંતરાત્મા નિરંતર કપાયાદિ નિવારવા પુરુષાર્થ કરે છે. ચૌદમા ગુણસ્થાનક સુધી એ વિચારરૂપી ક્રિયા છે. જેને વૈરાગ્ય-ઉપશમ વર્ત્તતો હોય તેને જ વિચારવાન કહીએ. આત્માઓ મુક્ત થયા પછી સંસારમાં આવતા નથી. આત્મા સ્વાનુભવ છે, તે ચક્ષુથી દેખાતો નથી, ઇન્દ્રિયથી રહિત એવું જે જ્ઞાન તે જાણે છે. આત્માનો ઉપયોગ મનન કરે તે મન છે. વળગણા છે તેથી મન જૂદું કહેવાય. સંકલ્પવિકલ્પ મૂકી દેવો તે 'ઉપયોગ.' જ્ઞાનને આવરણ કરનારું નિકાચિતકર્મ ન બાંધ્યું હોય તેને સત્પુરુષોનો બોધ લાગે. આયુષ્નો બંધ હોય તે રોકાય નહીં.

૨૭ જીવે અજ્ઞાન ગ્રહ્યું છે તેથી ઉપદેશ પરિણમે નહીં. કારણ આવરણને લીધે પરિણમવાનો રસ્તો નથી. જ્યાંસુધી લોકના અભિનિવેશની કલ્પના કર્યા કરો ત્યાંસુધી આત્મા ઉંચો આવે નહીં; અને ત્યાંસુધી કલ્યાણ પણ થાય નહીં. ઘણા જીવો સત્પુરુષનો બોધ સાંભળે છે, પણ તેને વિચારવાનો યોગ બનતો નથી.

૨૮ ઇન્દ્રિયોના નિગ્રહનું ન હોવાપણું, કુળધર્મનો આગ્રહ, માન શ્લાઘાની કામના, અમધ્યસ્થપણું એ કદાગ્રહ છે. તે કદાગ્રહ જ્યાંસુધી જીવ ન મૂકે ત્યાંસુધી કલ્યાણ થાય નહીં. નવ પૂર્વ ભણ્યો તોય રખડ્યો! ચૌદ રાજલોક જાણ્યો પણ દેહમાં રહેલી આત્મા ન ઓળખ્યો; માટે રખડ્યો! જ્ઞાનીપુરુષ બધી શંકાઓ ટાળી શકે છે; પણ તરવાનું કારણ સત્પુરુષની દૃષ્ટિએ ચાલવું તે છે; અને તો જ દુઃખ મટે. આજ પણ પુરુષાર્થ કરે તો આત્મજ્ઞાન થાય. જેને આત્મજ્ઞાન નથી તેનાથી કલ્યાણ થાય નહીં.

૨૯ વ્યવહાર જેનો પરમાર્થ છે તેવા આત્મજ્ઞાનીની આજ્ઞાએ વર્ત્યે આત્મા લક્ષગત થાય-કલ્યાણ થાય.

૩૦ આત્મજ્ઞાન સહજ નથી. 'પંચીકરણ,' 'વિચારસાગર' વાંચીને કથનમાત્ર માન્યાથી જ્ઞાન થાય નહીં. જેને અનુભવ થયો છે એવા અનુભવવિના આશ્રયે તે સમજી તેની આજ્ઞા પ્રમાણે વર્ત્તે તો જ્ઞાન થાય. સમજ્યાવિના રસ્તો ભારે વિકટ છે. હીરો કાઢવા માટે ખાણ ખોદવી તે મેહેનત છે, પણ હીરો લેવો તેમાં મેહેનત નથી. તે જ પ્રમાણે આત્માસંબંધી સમજણ આવવી દુર્લભ છે; નહીં તો આત્મા કંઈ દૂર નથી. ભાન નથી તેથી દૂર લાગે છે. જીવને કલ્યાણ કરવું તેનું ભાન નથી; અને પોતાપણું રાખવું છે.

૩૧ ચોથે ગુણસ્થાનકે ગ્રંથિભેદ થાય. અગીઆરમેથી પડે છે તેને 'ઉપશમ-સમ્યક્ત્વ' કહેવાય. લોભ ચારિત્રને પાડનારો છે. ચોથે ગુણસ્થાનકે ઉપશમ અને ક્ષાયિક બન્ને હોય. ઉપશમ એટલે સત્તામાં આવરણનું રહેવું. કલ્યાણનાં ખરેખરાં કારણો જીવને ધાર્યામાં નથી. જે શાસ્ત્રો વૃત્તિને સંક્ષેપે નહીં, વૃત્તિને સંકોચે નહીં પરંતુ વધારે તેવાં શાસ્ત્રોમાં ન્યાય ક્યાંથી હોય?

૩૨ વ્રત આપનારે અને વ્રત લેનારે બન્નેએ વિચાર તથા ઉપયોગ રાખવા. ઉપયોગ રાખે નહીં, ને ભાર રાખે તો નિકાચિતકર્મ બંધાય. 'ઓછું કરવું,' પરિગ્રહમર્યાદા કરવી એમ જેના મનમાં હોય તે શિથિલ કર્મ બાંધે. પાપ કર્યે કાંઈ મુક્તિ હોય નહીં. એક વ્રત માત્ર લઈ અજ્ઞાનને કાઢવા ઇચ્છે છે તેવાને અજ્ઞાન કહે છે કે તારાં કેક ચારિત્ર હું ખાઈ ગયો છું; તેમાં તે શું મોટી વાત છે?

૩૩ જે સાધનો બતાવે તે તરવાનાં સાધનો હોય તો જ ખરાં સાધન. બાકી નિષ્ફળ સાધન છે. વ્યવહારમાં અનંતા ભાંગા ઉઠે છે, તો કેમ પાર આવે? કોઈ માણસ ઉતાવળો બોલે તેને કપાયી કહેવાય, કોઈ ધીરજથી બોલે તેને શાન્તિ દેખાય; પણ અંતર્પરિણામ હોય તો શાંતિ કહેવાય.

૩૪ જેને સુવાની એક પથારી જોઈએ તે દશ ઘર મોકળાં રાખે તો તેવાની વૃત્તિ ક્યારે સંકોચાય? વૃત્તિ રોકે તેને પાપ નહીં. કેટલાક જીવો એવા છે કે વૃત્તિ ન રોકાય એવાં કારણો ભેગાં કરે, આથી પાપ રોકાય નહીં.

[૪૭૪-૧] [૬૪૩-૯] ભાદ્રપદ શુદ ૧૫, ૧૯૫૨.

૧ ચૌદ રાજલોકની કામના છે તે પાપ છે. માટે પરિણામ જોવાં. ચૌદ રાજલોકની ખબર નથી એમ કદાચ કહો, તોપણ જેટલું ધાર્યું તેટલું તો નક્કી પાપ થયું. મુનિને તણખલું પણ ગ્રહવાની છૂટ નથી. ગૃહસ્થ એટલું ગ્રહે તો તેટલું તેને પાપ છે.

૨ જડ ને આત્મા તન્મયપણે થાય નહીં. સુતરની આંટી સુતરથી કાંઈ જૂદી નથી; પણ આંટી કાઢવી તેમાં વિકટતા છે; જો કે સુતર ઘટે નહીં ને વધે નહીં. તેવી જ રીતે આત્મામાં આંટી પડી ગઈ છે.

૩ સત્પુરુષ અને સત્શાસ્ત્ર એ વ્યવહાર કાંઈ કલ્પિત નથી. સદ્ગુરુ સત્શાસ્ત્રરૂપી વ્યવહારથી સ્વરૂપ શુદ્ધ થાય ત્યારે કેવળ વર્ત્તે. પોતાનું સ્વરૂપ જાણવું તે સમકિત. સત્પુરુષનું વચન સાંભળવું દુર્લભ છે, શ્રદ્ધવું દુર્લભ છે, વિચારવું દુર્લભ છે, તો અનુભવવું દુર્લભ હોય તેમાં શી નવાઈ?

૪ ઉપદેશજ્ઞાન અનાદિનું ચાલ્યું આવે છે. એકલાં પુસ્તકથી જ્ઞાન થાય નહીં. પુસ્તકથી જ્ઞાન થતું હોય તો પુસ્તકનો મોક્ષ થાય! સદ્ગુરુની આજ્ઞા પ્રમાણે ચાલવું એમાં ભૂલી જવાય તો પુસ્તક અવલંબનભૂત છે. ચૈતન્યપણું ગોખે તો ચૈતન્યપણું પ્રાપ્ત થાય–ચૈતન્યપણું અનુભવગોચર થાય. સદ્ગુરુનું વચન શ્રવણ કરે, મનન કરે, ને આત્મામાં પરિણમાવે તો કલ્યાણ થાય.

૫ જ્ઞાન અને અનુભવ હોય તો મોક્ષ થાય. વ્યવહારને નિષેધવો નહીં. એકલા વ્યવહારને વળગી રહેવું નહીં.

૬ આત્મજ્ઞાનની વાત સામાન્ય થઈ જાય એવી રીતે કરવી ઘટે નહીં. આત્મજ્ઞાનની વાત એકાંતે કહેવી. આત્માનું હોવાપણું વિચારવામાં આવે તો અનુભવવામાં આવે; નહીં તો તેમાં શંકા થાય છે. જેમ એક માણસને વધારે પડળથી દેખાતું નથી તેમ આવરણની વળગણાને લીધે આત્માને થાય છે. ઉંઘમાં પણ આત્માને સામાન્યપણે જાગૃતિ છે. આત્મા કેવળ ઉંઘે નહીં; તેને આવરણ આવે. આત્મા હોય તો જ્ઞાન થાય. જડ હોય તો જ્ઞાન કોને થાય?

૭ પોતાને પોતાનું ભાન થવું, પોતે પોતાનું જ્ઞાન પામવું તે જીવન્મુક્ત થવું.

૮ ચૈતન્ય એક હોય તો ભ્રાન્તિ કોને થઈ? મોક્ષ કોનો થયો? બધા ચૈતન્યની જાતિ એક; પણ પ્રત્યેક ચૈતન્યનું સ્વતંત્રપણું, જૂદું ચૈતન્ય છે. ચૈતન્યનો સ્વભાવ એક છે. મોક્ષ સ્વાનુભવગોચર છે. નિરાવરણમાં ભેદ નથી. પરમાણુ ભેળાં થાય નહીં એટલે કે આત્માને પરમાણુનો સંબંધ નહીં ત્યારે મુક્તિ, પરસ્વરૂપમાં નહીં મળવું તે મુક્તિ.

૯ કલ્યાણ કરવું, ન કરવું, તેનું ભાન નથી; પણ જીવને પોતાપણું રાખવું છે. બંધ ક્યાંસુધી થાય? જીવ ચૈતન્ય ન થાય ત્યાંસુધી. એકેંદ્રિયાદિક યોનિ હોય તોપણ જીવનો જ્ઞાનસ્વભાવ કેવળ લોપાઈ જાય નહીં, અંશે ખુલ્લો રહે છે. અનાદિ કાળથી જીવ બંધાયો છે. નિરાવરણ થયા પછી બંધાતો નથી. 'હું જાણું છું' એવું અભિમાન તે ચૈતન્યનું અશુદ્ધપણું. આ જગતમાં બંધ ને મોક્ષ ન હોત તો શ્રુતિને ઉપદેશ કોને અર્થે? આત્મા સ્વભાવે કેવળ અક્રિય છે; પ્રયોગે ક્રિય છે. જ્યારે

સમાધિ થાય ત્યારે જ અક્રિયપણું કહ્યું છે. નિર્વિવાદપણે વેદાંત વિચારવામાં અડચણ નથી. આત્મા અર્હંતપદ વિચારે તો અર્હંત થાય. સિદ્ધપદ વિચારે તો સિદ્ધ થાય. આચાર્યપદ વિચારે તો આચાર્ય થાય. ઉપાધ્યાયનો વિચાર કરે તો ઉપાધ્યાય થાય. સ્રીરૂપ વિચારે તો આત્મા સ્રી, અર્થાત્ જે સ્વરૂપને વિચારે તે રૂપ ભાવાત્મા થાય. આત્મા એક છે, કે અનેક છે તેની ચિંતા કરવી નહીં. આપણે તો એ વિચારવાની જરૂર છે કે 'હું એક છું.' જગતને ભેળવવાની શી જરૂર છે? એક-અનેકનો વિચાર ઘણી આઘી દશાએ પહોંચ્યા પછી વિચારવાનો છે. જગત્ ને આત્મા સ્વપ્ને પણ એક જાણશો નહીં. આત્મા અચળ છે; નિરાવરણ છે. વેદાંત સાંભળીને પણ આત્માને ઓળખવો. આત્મા સર્વવ્યાપક છે, કે આત્મા દેહને વિષે છે તે અનુભવ પ્રત્યક્ષ અનુભવગમ્ય છે.

૧૦ બધા ધર્મનું તાત્પર્ય એ છે કે આત્માને ઓળખવો. બીજાં બધાં સાધન છે તે જે ઠેકાણે જોઈએ (ઘટે) તે જ્ઞાનીની આજ્ઞાએ વાપરતાં અધિકારી જીવને ફળ થાય. દયા વગેરે આત્માને નિર્મળ થવાનાં સાધનો છે.

૧૧ મિથ્યાત્વ, પ્રમાદ, અવ્રત, અશુભયોગ, એ અનુક્રમે નાશ પામે. આત્મજ્ઞાન વિચારથી થાય છે. સત્પુરુષ તો પોકારી-પોકારીને કહી ગયા છે, પણ જીવ લોકમાર્ગે પડ્યો છે, ને તેને લોકોત્તરમાર્ગ માને છે. આથી કરી કેમે ય દોષ જતા નથી. લોકનો ભય મૂકી સત્પુરુષોનાં વચનો આત્મામાં પરિણામ પામે તો સર્વ દોષ જાય. જીવે મારાપણું લાવવું નહીં; મોટાઈ અને મહત્તા મૂક્યા વગર સમ્યક્માર્ગ આત્મામાં પરિણામ પામે નહીં.

૧૨ બ્રહ્મચર્યવિષે:-પરમાર્થહેતુમાટે નદી ઉતરવાને ટાઢા પાણીની મુનિને આજ્ઞા આપી, પણ અબ્રહ્મચર્યની આજ્ઞા આપી નથી; ને તેને માટે કહ્યું છે કે અલ્પ આહાર કરજે, ઉપવાસ કરજે, એકાંતર કરજે, છેવટે ઝેર ખાઈને મરજે, પણ બ્રહ્મચર્ય ભાંગીશ નહીં.

૧૩ દેહની મૂર્છા હોય તેને કલ્યાણ કેમ ભાસે? સર્પ કરડે ને ભય ન થાય ત્યારે સમજવું કે, આત્મજ્ઞાન પ્રગટ્યું છે. આત્મા અજર-અમર છે. 'હું' મરવાનો નથી; તો મરણનો ભય શો? જેને દેહની મૂર્છા ગઈ તેને આત્મજ્ઞાન થયું કહેવાય.

૧૪ પ્રશ્ન:-જીવે કેમ વર્ત્તવું? સમાધાન:-સત્સંગને યોગે આત્માનું શુદ્ધપણું પ્રાપ્ત થાય તેમ. પણ સત્સંગનો સદા યોગ નથી મળતો. જીવે યોગ્ય થવા માટે હિંસા કરવી નહીં; સત્ય બોલવું; અદત્ત લેવું નહીં; બ્રહ્મચર્ય પાળવું; પરિગ્રહની મર્યાદા કરવી; રાત્રિભોજન કરવું નહીં એ આદિ સદાચરણ શુદ્ધ અંત:કરણે કરવાનું જ્ઞાનીઓએ કહ્યું છે; તે પણ જો આત્માને અર્થે લક્ષ રાખી કરવામાં આવતાં હોય તો ઉપકારી છે; નહીંતો પુણ્યયોગ પ્રાપ્ત થાય. તેથી મનુષ્યપણું મળે, દેવતાપણું મળે, રાજ મળે, એક ભવનું સુખ મળે, ને પાછું ચાર ગતિમાં રઝળવું થાય; માટે જ્ઞાનીઓએ તપ આદિ જે ક્રિયા આત્માને ઉપકારઅર્થે અહંકારરહિતપણે કરવા કહી છે, તે પરમજ્ઞાની પોતે પણ જગતના ઉપકારને અર્થે નિશ્ચય કરી સેવે છે.

૧૫ મહાવીરસ્વામીએ કેવળજ્ઞાન ઉપજ્યા પછી ઉપવાસ કર્યા નથી, તેમ કોઈ-કોઈ જ્ઞાનીએ કર્યા નથી, તથાપિ લોકોનાં મનમાં એમ ન આવે કે જ્ઞાન થયા પછી ખાવું-પીવું સરખું છે; તેટલા માટે છેલ્લી વખતે તપની આવશ્યકતા બતાવવા ઉપવાસ

કર્યાં. દાનને સિદ્ધ કરવા માટે દીક્ષા લીધાં પહેલાં પોતે વર્ષીદાન દીધું. આથી જગતને દાન સિદ્ધ કરી આપ્યું. માતાપિતાની સેવા સિદ્ધ કરી આપી. દીક્ષા નાની વયમાં ન લીધી તે ઉપકારઅર્થે. નહીંતો પોતાને કરવા–ન કરવાનું કાંઈ નથી. જે સાધન કહ્યાં છે તે આત્મલક્ષ કરવાને માટે છે. પરના ઉપકારને અર્થે જ્ઞાની સદાચરણ સેવે છે.

૧૬ હાલ જૈનમાં ઘણો વખત થયાં અવાવરુ કુવાની માફક આવરણ આવી ગયું છે; કોઈ જ્ઞાનીપુરુષ છે નહીં. કેટલોક વખત થયાં જ્ઞાની થયા નથી; કેમકે, નહીંતો તેમાં આટલા બધા કદાગ્રહ થઈ જાત નહીં. આ પંચમકાળમાં સત્પુરુષનો જોગ મળવો દુર્લભ છે; તેમાં હાલમાં તો વિશેષ દુર્લભ જોવામાં આવે છે; ઘણુંકરી પૂર્વના સંસ્કારી જીવ જોવામાં આવતા નથી. ઘણા જીવોમાં કોઈક ખરો મુમુક્ષુ, જિજ્ઞાસુ જોવામાં આવે છે. બાકી તો ત્રણ પ્રકારના જીવો જોવામાં આવે છે; જે બાહ્યદૃષ્ટિવાળા છે:—

(૧) 'ક્રિયા કરવી નહીં, ક્રિયાથી દેવગતિ પ્રાપ્ત થાય; બીજું કાંઈ પ્રાપ્ત થતું નથી. જેથી ચાર ગતિ રઝળવાનું મટે તે ખરું.' એમ કહી સદાચરણ, પુણ્યના હેતુ જાણી કરતા નથી; અને પાપનાં કારણો સેવતાં અટકતા નથી. આ પ્રકારના જીવોએ કાંઈ કરવું જ નહીં, અને મોટી મોટી વાતો કરવી, એટલું જ છે. આ જીવોને 'અજ્ઞાનવાદી' તરીકે મૂકી શકાય.

(૨) 'એકાંતક્રિયા કરવી તેથી જ કલ્યાણ થશે.' એવું માનનારાઓ સાવ વ્યવહારમાં કલ્યાણ માની કદાગ્રહ મૂકતા નથી. આવા જીવોને 'ક્રિયાવાદી' અથવા 'ક્રિયાજડ' ગણવા. ક્રિયાજડને આત્માનો લક્ષ હોય નહીં.

(૩) 'અમને આત્મજ્ઞાન છે. આત્માને ભ્રાન્તિ હોય જ નહીં; આત્મા કર્ત્તાય નથી; ને ભોક્તાય નથી; માટે કાંઈ નથી.' આવું બોલનારાઓ 'શુષ્કઅધ્યાત્મી,' પોલા જ્ઞાની થઈ બેસી અનાચાર સેવતાં અટકે નહીં.

૧૭ આવા ત્રણ પ્રકારના જીવો હાલમાં જોવામાં આવે છે. જીવે જે કાંઈ કરવાનું છે તે આત્માના ઉપકાર અર્થે કરવાનું છે તે વાત તેઓ ભૂલી ગયા છે. હાલમાં જૈનમાં ચોરાસીથી સો ગચ્છ થઈ ગયા છે. તે બધામાં કદાગ્રહો થઈ ગયા છે; છતાં તેઓ બધા કહે છે કે 'જૈનધર્મ અમારો છે.'

૧૮ 'પડિક્કમામિ, નિંદામિ' આદિ પાઠનો લૌકિકમાં હાલ એવો અર્થ થઈ ગયો જણાય છે કે 'આત્માને વોસરાવું છું.' એટલે જેનો અર્થ, ઉપકાર કરવાનો છે તેને જ–આત્માને જ–ભૂલી ગયા છે. જેમ જાન જોડી હોય, અને વિધ-વિધ વૈભવ વગેરે હોય, પણ જો એક વર ન હોય તો ન શોભે અને વર હોય તો શોભે; તેવી રીતે ક્રિયા વૈરાગ્યાદિ જો આત્માનું જ્ઞાન હોય તો શોભે; નહીં તો ન શોભે. જૈનમાં હાલમાં આત્માનો ભૂલાવો થઈ ગયો છે.

૧૯ સૂત્રો, ચૌદપૂર્વનું જ્ઞાન, મુનિપણું, શ્રાવકપણું, હજારો જાતનાં સદાચરણ, તપશ્ચર્યા આદિ જે જે સાધનો જે જે મહેનતો જે જે પુરુષાર્થ કહ્યાં છે તે એક આત્માને ઓળખવા માટે છે. તે પ્રયત્ન જો આત્માને ઓળખવા માટે,–શોધી કાઢવા માટે–આત્માને અર્થે, થાય તો સફળ છે; નહીંતો નિષ્ફળ છે; જો કે તેથી બાહ્ય ફળ થાય; પણ ચાર ગતિનો છેદ થાય નહીં. જીવને સત્પુરુષનો જોગ થાય, અને લક્ષ થાય, તો તે સહેજે યોગ્ય જીવ થાય; અને પછી સદ્ગુરુની આસ્થા હોય તો સમ્યક્ત્વ થાય.

૨૦ (૧) શમ=ક્રોધાદિ પાતળાં પાડવાં તે. (૨) સંવેગ=મોક્ષમાર્ગ શિવાય બીજી કોઈ ઇચ્છા નહીં તે. (૩) નિર્વેદ=સંસારથી થાકી જવું તે–સંસારથી અટકી જવું તે. (૪) આસ્થા=સાચા ગુરુની–સદ્ગુરુની–આસ્થા થવી તે. (૫) અનુકંપા=સર્વ પ્રાણીપર સમભાવ રાખવો તે–નિર્વૈરબુદ્ધિ રાખવી તે. આ ગુણો સમકિતી જીવમાં સહેજે હોય. પ્રથમ સાચા પુરુષનું ઓળખાણ થાય, તો પછી આ ચાર ગુણો આવે. વેદાંતમાં વિચાર અર્થે ષડસંપત્તિ બતાવી છે. વિવેક, વૈરાગ્યાદિ સદ્ગુણ પ્રાપ્ત થયા પછી જીવ યોગ્ય, મુમુક્ષુ કહેવાય. સમકિત છે તે દેશચારિત્ર છે; દેશે કેવળજ્ઞાન છે.

૨૧ શાસ્ત્રમાં આ કાળમાં મોક્ષનો સાવ નિષેધ નથી. જેમ આગગાડીનો રસ્તો છે તેની મારફતે વહેલાં જવાય, ને પગરસ્તે મોડા જવાય તેમ આ કાળમાં મોક્ષનો રસ્તો પગરસ્તા જેવો હોય તો તેથી ન પહોંચાય એમ કાંઈ નથી; વહેલા ચાલે તો વહેલા જવાય; કાંઈ રસ્તો બંધ નથી. આ રીતે મોક્ષમાર્ગ છે તેનો નાશ નથી. અજ્ઞાની અકલ્યાણના માર્ગમાં કલ્યાણ માની, સ્વચ્છંદે કલ્પના કરી, જીવોને તરવાનું બંધ કરાવી દે છે. અજ્ઞાનીના રાગી બાળાભોળા જીવો અજ્ઞાનીના કહ્યાપ્રમાણે ચાલે છે; અને તેવાં કર્મનાં બાંધેલાં બન્ને માઠી ગતિને પ્રાપ્ત થાય છે. આવો કુટારો જૈનમાં વિશેષ થયો છે.

૨૨ નય આત્માને સમજવા અર્થે કહ્યા છે; પણ જીવો તો નયવાદમાં ગુંચવાઈ જાય છે. આત્મા સમજાવવા જતાં નયમાં ગુંચવાઈ જવાથી તે પ્રયોગ અવળો પડ્યો. સમકિતદૃષ્ટિ જીવને 'કેવળજ્ઞાન' કહેવાય. વર્તમાનમાં ભાન થયું છે માટે 'દેશે કેવળજ્ઞાન' થયું કહેવાય; બાકી તો આત્માનું ભાન થયું એટલે કેવળજ્ઞાન. તે આ રીતે કહેવાયઃ–સમકિતદૃષ્ટિને આત્માનું ભાન થાય ત્યારે તેને કેવળજ્ઞાનનું ભાન પ્રગટ્યું; અને ભાન પ્રગટ્યું એટલે કેવળજ્ઞાન અવશ્ય થવાનું; માટે આ અપેક્ષાએ સમકિતદૃષ્ટિને કેવળજ્ઞાન કહ્યું છે. સમ્યક્ત્વ થયું એટલે જમીન ખેડી ઝાડ વાવ્યું, ઝાડ થયું, ફળ થયાં, ફળ થોડાં ખાધાં, ખાતાં ખાતાં આયુષ્ પુરું થયું; તો પછી બીજે ભવ ફળ ખવાય. માટે 'કેવળજ્ઞાન' આ કાળમાં નથી, નથી એવું અવળું માની લેવું નહીં; અને કહેવું નહીં. સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત થતાં અનંતા ભવ મટી એક ભવ આડો રહ્યો; માટે સમ્યક્ત્વ ઉત્કૃષ્ટ છે. આત્મામાં કેવળજ્ઞાન છે, પણ આવરણ ટળ્યે કેવળજ્ઞાન હોય. આ કાળમાં સંપૂર્ણ આવરણ ટળે નહીં, એક ભવ બાકી રહે; એટલે જેટલું કેવળજ્ઞાનાવરણીય જાય તેટલું કેવળજ્ઞાન થાય છે. સમકિત આવ્યે માંહી–અંતરમાં–દશા ફરે; કેવળજ્ઞાનનું બીજ પ્રગટ થયું. સદ્ગુરુવિના માર્ગ નથી, એમ મોટા પુરુષોએ કહ્યું છે. આ ઉપદેશ વગર કારણે કર્યો નથી.

૨૩ સમકિતી એટલે મિથ્યાત્વમુક્ત; કેવળજ્ઞાની એટલે ચારિત્રાવરણથી સંપૂર્ણપણે મુક્ત; અને સિદ્ધ એટલે દેહાદિથી સંપૂર્ણપણે મુક્ત.

૨૪ પ્રશ્નઃ–કર્મ ઓછાં કેમ થાય? ઉત્તરઃ–ક્રોધ ન કરે, માન ન કરે, માયા ન કરે, લોભ ન કરે. તેથી કર્મ ઓછાં થાય.

૨૫ બાહ્યક્રિયા કરીશ ત્યારે મનુષ્યપણું મળશે; અને કોઈ દિવસ સાચા પુરુષનો જોગ મળશે.

૨૬ પ્રશ્નઃ–વ્રતનિયમ કરવાં કે નહીં? ઉત્તરઃ–વ્રતનિયમ કરવાનાં છે. તેની સાથે કજીઆ, કંકાસ, છોકરાંછૈયાં અને ઘરમાં મારાપણું કરવું નહીં. ઉંચી દશાએ જવા માટે વ્રતનિયમ કરવાં.

૨૭ સાચાખોટાની પરીક્ષા કરવી તે ઉપર એક સાચા ભક્તનું દૃષ્ટાંત:-એક રાજા બહુ ભક્તિવાળો હતો; અને તેથી ભક્તોની સેવા બહુ કરતો; ઘણા ભક્તોનું અન્નવસ્ત્રાદિથી પોષણ કરતાં ઘણા ભક્તો ભેગા થયા. પ્રધાને જાણ્યું કે રાજા ભોળો છે; ભક્તો ઠગી ખાનારા છે; માટે તેની રાજાને પરીક્ષા કરાવવી, પણ હાલ રાજાને પ્રેમ બહુ છે તેથી માનશે નહીં; માટે કોઈ અવસરે વાત; એમ વિચારી કેટલોક વખત ખમી જતાં કોઈ અવસર મળવાથી તેણે રાજાને કહ્યું 'આપ ઘણો વખત થયા બધા ભક્તોની સરખી સેવા ચાકરી કરો છો; પણ તેમાં કોઈ મોટા હશે, કોઈ નાના હશે. માટે બધાને ઓળખીને ભક્તિ કરો.' ત્યારે રાજાએ હા કહી કહ્યું: 'ત્યારે કેમ કરવું?' રાજાની રજા લઈ પ્રધાને બે હજાર ભક્તો હતા તે બધાને ભેગા કરી કહેવરાવ્યું કે તમે દરવાજા બહાર આવજો, કેમકે રાજાને જરૂર હોવાથી આજે ભક્તતેલ કાઢવું છે. તમે બધા ઘણા દિવસ થયાં રાજાનો માલમસાલો ખાઓ છો તો આજે રાજાનું આટલું કામ તમારે કરવું જ જોઈએ. ઘાણીમાં ઘાલી તેલ કાઢવાનું સાંભળ્યું કે બધા ભક્તોએ તો ભાગવા માંડ્યું; અને નાસી ગયા. એક સાચો ભક્ત હતો તેણે વિચાર કર્યો કે રાજાનું નિમક-લૂણ-ખાધું છે તો તેના પ્રત્યે નિમકહરામ કેમ થવાય? રાજાએ પરમાર્થ જાણી અન્ન દીધું છે; માટે રાજા ગમે તેમ કરે તેમ કરવા દેવું. આમ વિચારી ઘાણી પાસે જઈ કહ્યું કે 'તમારે 'ભક્તતેલ' કાઢવું હોય તો કાઢો.' પછી પ્રધાને રાજાને કહ્યું: 'જુઓ, તમે બધા ભક્તોની સેવા કરતા હતા; પણ સાચા-ખોટાની પરીક્ષા ન હોતી.' જુઓ, આ રીતે સાચા જીવો તો વિરલા જ હોય; અને તેવા વિરલ સાચા સદ્ગુરુની ભક્તિ શ્રેયકર છે. સાચા સદ્ગુરુની ભક્તિ મન, વચન અને કાયાએ કરવી.

૨૮ એક વાત સમજાય નહીં ત્યાંસુધી બીજી વાત સાંભળવી શું કામની? સાંભળેલું ભૂલવું નહીં. એકવાર જમ્યા તે પચ્યાવગર બીજું ખાવું નહીં તેની પેઠે. તપ વગેરે કરવાં તે કાંઈ મહાભારત વાત નથી; માટે તપ કરનારે અહંકાર કરવો નહીં. તપ એ નાનામાં નાનો ભાગ છે. ભૂખે મરવું ને ઉપવાસ કરવા તેનું નામ તપ નથી. માંહીથી શુદ્ધ અંતઃકરણ થાય ત્યારે તપ કહેવાય; અને તો મોક્ષગતિ થાય. બાહ્ય તપ શરીરથી થાય. તપ છ પ્રકારે:-(૧) અંતર્વૃત્તિ થાય તે. (૨) એક આસને કાયાને બેસાડવી તે. (૩) ઓછો આહાર કરવો તે. (૪) નીરસ આહાર કરવો અને વૃત્તિઓ ઓછી કરવી તે. (૫) સંલીનતા. (૬) આહારનો ત્યાગ તે.

૨૯ તિથિને અર્થે ઉપવાસ કરવાના નથી; પણ આત્માને અર્થે ઉપવાસ કરવાના છે. બાર પ્રકારે તપ કહ્યા છે. તેમાં આહાર ન કરવો તે તપ જિવ્હાઇન્દ્રિય વશ કરવાનો ઉપાય જાણીને કહ્યો છે. જિવ્હાઇન્દ્રિય વશ કરી, તો બધી ઇન્દ્રિયો વશ થવાનું નિમિત્ત છે. ઉપવાસ કરો તેની વાત બહાર ન કરો; બીજાની નિંદા ન કરો; ક્રોધ ન કરો, જો આવા દોષો ઘટે તો મોટો લાભ થાય. તપાદિ આત્માને અર્થે કરવાનાં છે; લોકને દેખાડવા અર્થે કરવાનાં નથી. કષાય ઘટે તેને 'તપ' કહ્યો છે. લૌકિક દૃષ્ટિ ભૂલી જવી.

૩૦ સહુ સામાયિક કરે છે, ને કહે છે કે જ્ઞાની સ્વીકારે તે ખરું. સમકિત હશો કે નહીં તે પણ જ્ઞાની સ્વીકારે તે ખરું. પણ જ્ઞાની સ્વીકારે શું? અજ્ઞાની સ્વીકારે તેવું તમારું સામાયિક વ્રત અને સમકિત છે! અર્થાત્ વાસ્તવિક સામાયિક વ્રત સમકિત તમારાં નથી. મન, વચન અને કાયા વ્યવહારસમતામાં સ્થિર

સમકિત નહીં. જેમ ઉંઘમાં સ્થિર યોગ માલુમ પડે છે છતાં તે વસ્તુતઃ સ્થિર નથી; અને તેટલા માટે તે સમતા પણ નથી. મન, વચન, કાયા ચૌદમા ગુણસ્થાનક સુધી હોય; મન તો કાર્ય કર્યાવગર બેસતું જ નથી. કેવળીના મનયોગ ચપળ હોય, પણ આત્મા ચપળ હોય નહીં. આત્મા ચોથે ગુણસ્થાનકે ચપળ હોય, પણ સર્વથા નહીં.

૩૧ 'જ્ઞાન' એટલે આત્માને યથાતથ્ય જાણવો તે. 'દર્શન' એટલે આત્માની યથાતથ્ય પ્રતીતિ તે. 'ચારિત્ર' એટલે આત્મા સ્થિર થાય તે.

૩૨ આત્મા ને સદ્દુરુ એક જ સમજવા. આ વાત વિચારથી ગ્રહણ થાય છે. તે વિચાર એ કે દેહ નહીં અથવા દેહને લગતા બીજા ભાવ નહીં, પણ સદ્દુરુનો આત્મા એ સદ્દુરુ છે. જેણે આત્મસ્વરૂપ લક્ષણથી, ગુણથી અને વેદનથી પ્રગટ અનુભવ્યું છે અને તે જ પરિણામ જેના આત્માનું થયું છે તે આત્મા અને સદ્દુરુ એક જ એમ સમજવાનું છે. પૂર્વે જે અજ્ઞાન ભેળું કર્યું છે તે ખસે તો જ્ઞાનીની અપૂર્વ વાણી સમજાય.

૩૩ ખોટી વાસના=ધર્મના ખોટા સ્વરૂપને ખરું જાણવું તે.

૩૪ તપ આદિક પણ જ્ઞાનીની કસોટી છે. શાતાશીલ્યું વર્ત્તન રાખ્યું હોય, અને અશાતા આવે, તો જ્ઞાન મંદ થાય છે. વિચારવગર ઇન્દ્રિયો વશ થવાની નથી. અવિચારથી ઇન્દ્રિયો દોડે છે. નિવૃત્તિ માટે ઉપવાસ બતાવ્યા છે. હાલમાં કેટલાક અજ્ઞાની જીવો ઉપવાસ કર્યો હોય ત્યારે દુકાને બેસે છે, અને તેને પૌષધ ઠરાવે છે. આવા કલ્પિત પૌષધ જીવે અનાદિ કાળથી કર્યા છે. તે બધા જ્ઞાનીઓએ નિષ્ફળ ઠરાવ્યા છે. સ્રી, ઘર, છોકરાંછૈયાં ભૂલી જવાય ત્યારે સામાયિક કર્યું કહેવાય. વ્યવહારસામાયિક બહુ નિષેધવા જેવું નથી; જો કે સાવ જડ વ્યવહારરૂપ સામાયિક કરી નાંખેલ છે. તે કરનારા જીવોને ખબર પણ નથી હોતી કે આથી કલ્યાણ શું થશે! સમ્યક્ત્વ પહેલું જોઈએ. જે વચન સાંભળવાથી આત્મા સ્થિર થાય તે સત્પુરુષનાં વચન શ્રવણ થાય તો પછી સમ્યક્ત્વ થાય. સામાન્ય વિચારને લઈને, ઇન્દ્રિયો વશ કરવા છ કાયનો આરંભ કાયાથી ન કરતાં વૃત્તિ નિર્મળ થાય ત્યારે સામાયિક થઈ શકે.

૩૫ ભવસ્થિતિ, પંચમકાળમાં મોક્ષનો અભાવ આદિ શંકાઓથી જીવે બાહ્ય વૃત્તિ કરી નાંખી છે; પણ જો આવા જીવો પુરુષાર્થ કરે, ને પંચમકાળ મોક્ષ થતાં હાથ ઝાલવા આવે ત્યારે તેનો ઉપાય અમે લઈશું. તે ઉપાય કાંઈ હાથી નથી, જળહળતો અગ્નિ નથી. મફતનો જીવને ભડકાવી દીધો છે. જીવને પુરુષાર્થ કરવો નથી; અને તેને લઈને બહાનાં કાઢવાં છે. આ પોતાનો વાંક સમજવો. સમતાની, વૈરાગ્યની વાતો સાંભળવી, વિચારવી. બાહ્ય વાતો જેમ બને તેમ મૂકી દેવી. જીવ તરવાનો કામી હોય, ને સદ્દુરુની આજ્ઞાએ વર્ત્તે, તો બધી વાસનાઓ જતી રહે.

૩૬ સદ્દુરુની આજ્ઞામાં બધાં સાધનો શમાઈ ગયાં. જે જીવો તરવાના કામી હોય છે તેમાં બધી વાસનાનો નાશ થાય છે. જેમ કોઈ સોપચાસ ગાઉ વેગળો હોય, તો બેચાર દિવસે પણ ઘર ભેગો થાય, પણ લાખો ગાઉ વેગળો હોય તે એકદમ ઘર ભેગો ક્યાંથી થાય? તેમ આ જીવ કલ્યાણમાર્ગથી થોડો વેગળો હોય, તો તો કોઈક દિવસ કલ્યાણ પામે, પણ જ્યાં સાવ ઊંધે રસ્તે હોય ત્યાં ક્યાંથી પાર પામે?

૩૭ દેહાદિનો અભાવ થવો, મૂર્છાનો નાશ થવો તે જ મુક્તિ. એક ભવ જેને બાકી રહ્યો હોય તેને દેહની એટલી બધી ચિંતા ન જોઈએ. અજ્ઞાન ગયા પછી એક ભવ કાંઈ વિશાતમાં નથી. લાખો ભવ ગયા ત્યારે એક ભવ તો શું હિસાબમાં?

૩૮ હોય મિથ્યાત્વ, ને માને છઠ્ઠું કે સાતમું ગુણસ્થાનક, તેનું શું કરવું? ચોથા ગુણસ્થાનકની સ્થિતિ કેવી હોય? ગણધર જેવી મોક્ષમાર્ગની પરમ પ્રતીતિ આવે (એવી).

૩૯ તરવાનો કામી હોય તે માથું કાપીને આપતાં પાછો હઠે નહીં. શિથિલ હોય તે સહેજ કુલક્ષણ હોય તે પણ મૂકી શકે નહીં. વીતરાગ જે વચન કહેતાં ડર્યા છે તે અજ્ઞાની સ્વચ્છંદે કરી કહે છે; તો તે કેમ છૂટશે?

૪૦ મહાવીરસ્વામિના દીક્ષાના વરઘોડાની વાતનું સ્વરૂપ જો વિચારે તો વૈરાગ્ય થાય. એ વાત અદ્ભુત છે. તે ભગવાન્ અપ્રમાદી હતા. તેઓને ચારિત્ર વર્ત્તતું હતું, પણ જ્યારે બાહ્યચારિત્ર લીધું ત્યારે મોક્ષે ગયા.

૪૧ અવિરતિ શિષ્ય હોય તો તેની સરભરા કેમ કરાય? રાગદ્વેષ મારવા માટે નીકળ્યો, અને તેને તો કામમાં આણ્યા ત્યારે રાગદ્વેષ ક્યાંથી જાય? જિનનાં આગમનો જે સમાગમ થયો હોય, તે તો પોતાના ક્ષયોપશમ પ્રમાણે થયો હોય, પણ સદ્ગુરુના જોગ પ્રમાણે ન થયો હોય. સદ્ગુરુનો જોગ મળ્યે તેની આજ્ઞા પ્રમાણે ચાલ્યો તેનો ખરેખરો રાગદ્વેષ ગયો.

૪૨ ગંભીર રોગ મટાડવા માટે ખરી દવા તરત ફળ આપે છે. તાવ તો એક-બે દિવસે પણ મટે.

૪૩ માર્ગ અને ઉન્માર્ગનું ઓળખાણ થવું જોઈએ. 'તરવાનો કામી' એ શબ્દ વાપરો ત્યાં અભવ્યનું પ્રશ્ન થતું નથી. કામીમાં પણ ભેદ છે.

૪૪ પ્રશ્ન:–સત્પુરુષ કેમ ઓળખાય? ઉત્તર:–સત્પુરુષો તેમનાં લક્ષણોથી ઓળખાય. સત્પુરુષોનાં લક્ષણો:–તેઓની વાણીમાં પૂર્વાપર અવિરોધ હોય, તેઓ ક્રોધનો જે ઉપાય કહે તેથી ક્રોધ જાય, માનનો જે ઉપાય કહે તેથી માન જાય. જ્ઞાનીની વાણી પરમાર્થરૂપ જ હોય છે; તે અપૂર્વ છે. જ્ઞાનીની વાણી બીજા અજ્ઞાનીની વાણીની ઉપર ને ઉપર જ હોય. જ્યાંસુધી જ્ઞાનીની વાણી સાંભળી નથી, ત્યાંસુધી સૂત્રો પણ છાશબાકળાં જેવાં લાગે. સદ્ગુરુ અને અસદ્ગુરુનું ઓળખાણ, સોનાની અને પીતળની કંઠીના ઓળખાણની પેઠે થવું જોઈએ. તરવાના કામી હોય, અને સદ્ગુરુ મળે, તો કર્મ ટળે. સદ્ગુરુ કર્મ ટાળવાનું કારણ છે. કર્મો બાંધવાનાં કારણો મળે તો કર્મ બંધાય, અને કર્મ ટાળવાનાં કારણો મળે તો કર્મ ટળે. તરવાના કામી હોય તે ભવસ્થિતિ આદિનાં આલંબન ખોટાં કહે છે. તરવાના કામી કોને કહેવાય? જે પદાર્થને જ્ઞાની ઝેર કહે તેને ઝેર જાણી મૂકે, અને જ્ઞાનીની આજ્ઞા આરાધે તેને તરવાના કામી કહેવાય.

૪૫ ઉપદેશ સાંભળવાની ખાતર સાંભળવાના કામીએ કર્મરૂપ ગોદડું ઓઢયું છે તેથી ઉપદેશરૂપ લાકડી લાગતી નથી. તરવાના કામી હોય તેણે ધોતીઆરૂપ કર્મ ઓઢયાં છે તેથી ઉપદેશરૂપ લાકડી પહેલી લાગે. શાસ્ત્રમાં અભવ્યના તાર્યા તરે એમ કહ્યું નથી. ચોભંગીમાં* એમ અર્થ નથી. ઢુંઢિયાના ધરમશી નામે મુનિએ એની ટીકા કરી છે. પોતે તર્યા નથી, ને બીજાને તારે છે એનો અર્થ આંધળો માર્ગ બતાવે તેવો છે. અસદ્ગુરુઓ આવાં ખોટાં આલંબન દે છે.†

* જુઓ (સિ. બો.) આં. ૪૬૧. † આ પાછીના ત્રણ પેરા (સિ. બો.) આં. ૬૩૮ માં આવી ગયા છે

૪૬ 'જંબુદ્વીપપ્રજ્ઞપ્તિ' નામના જૈનસૂત્રમાં એમ કહ્યું છે કે આ કાળમાં મોક્ષ નથી. આ ઉપરથી એમ ન સમજવું કે મિથ્યાત્વનું ટળવું, અને તે મિથ્યાત્વ ટળવારૂપ મોક્ષ નથી. મિથ્યાત્વ ટળવારૂપ મોક્ષ છે; પણ સર્વથા એટલે આત્યંતિક દેહરહિત મોક્ષ નથી. આ ઉપરથી એમ કહી શકાય કે સર્વ પ્રકારનું કેવળજ્ઞાન હોય નહીં, બાકી સમ્યક્ત્વ હોય નહીં, એમ હોય નહીં. આ કાળમાં મોક્ષના નહીં હોવાપણાની આવી વાતો કોઈ કહે તે સાંભળવી નહીં. સત્પુરુષની વાત પુરુષાર્થને મંદ કરવાની હોય નહીં, પુરુષાર્થને ઉત્તેજન આપવાની હોય.

૪૭ ઝેર ને અમૃત સરખાં છે એમ જ્ઞાનીઓએ કહ્યું હોય તો તે અપેક્ષિત છે. ઝેર અને અમૃત સરખાં કહેવાથી ઝેર ગ્રહણ કરવાનું કહ્યું છે એમ નથી. આ જ રીતે શુભ અને અશુભ બન્ને ક્રિયાના સંબંધમાં સમજવું. ક્રિયા–શુભ અને અશુભ–નો નિષેધ કહ્યો હોય તો મોક્ષની અપેક્ષાએ છે. તેથી કરી શુભ અને અશુભ ક્રિયા સરખી છે એમ ગણી લઈ શુભ ક્રિયા કરવી નહીં, એવું જ્ઞાનીપુરુષનું કથન હોય જ નહીં. સત્પુરુષનું વચન અધર્મમાં ધર્મનું સ્થાપન કરવાનું હોય જ નહીં.

૪૮ જે ક્રિયા કરવી તે નિર્દંભપણે, નિરહંકારપણે કરવી; ક્રિયાના ફળની આકાંક્ષા રાખવી નહીં. શુભ ક્રિયાનો કાંઈ નિષેધ છે જ નહીં, પણ જ્યાં જ્યાં માત્ર બાહ્ય ક્રિયાથી જ મોક્ષ માન્યો છે ત્યાં ત્યાં નિષેધ છે.

૪૯ શરીર ઠીક રહે તે પણ એક જાતની સમાધિ. મન ઠીક રહે તે પણ એક જાતની સમાધિ. સહજસમાધિ એટલે બાહ્યકારણો વગરની સમાધિ. તેનાથી પ્રમાદાદિ નાશ થાય. જેને આ સમાધિ વર્તે છે તેને કોઈ લાખ રૂપીઆ આપે તો આનંદ થાય નહીં; કે કોઈ પડાવી લે તો ખેદ થાય નહીં. જેને શાતા અશાતા બન્ને સમાન છે તેને સહજસમાધિ કહી. સમકિતદૃષ્ટિને અલ્પ હર્ષ, અલ્પ શોક ક્વચિત્ થઈ આવે પણ પાછો સમાવેશ પામી જાય, અંગનો હર્ષ ન રહે, ખેદ થાય તેવો ખેંચી લે. તે 'આમ થવું ન ઘટે' એમ વિચારે છે, અને આત્માને નિંદે છે. હર્ષ શોક થાય તોપણ તેનું (સમકિતનું) મૂળ જાય નહીં. સમકિતદૃષ્ટિને અંશે સહજ પ્રતીતિ પ્રમાણે સદાય સમાધિ છે. કનકવાની દોરી જેમ હાથમાં છે તેમ સમકિતદૃષ્ટિના હાથમાં તેની વૃત્તિરૂપી દોરી છે. સમકિતદૃષ્ટિ જીવને સહજસમાધિ છે. સત્તામાં કર્મ રહ્યાં હોય, પણ પોતાને સહજસમાધિ છે. બહારનાં કારણોથી તેને સમાધિ નથી, આત્મામાંથી મોહ ગયો તે જ સમાધિ છે. પોતાના હાથમાં દોરી નથી તેથી મિથ્યાદૃષ્ટિ બહારનાં કારણોમાં તદાકાર થઈ જઈ તે રૂપ થઈ જાય છે. સમકિતદૃષ્ટિને બહારનાં દુઃખ આવ્યે ખેદ હોય નહીં; જો કે રોગ આવે એવું ઇચ્છે નહીં; પણ રોગ આવ્યે રાગદ્વેષપરિણામ થાય નહીં.

૫૦ શરીરનો ધર્મ, રોગાદિ જે હોય તે કેવળીને પણ થાય; કેમકે વેદનીયકર્મ છે તે તો સર્વેએ ભોગવવું જ જોઈએ. સમકિત આવ્યાવગર કોઈને સહજસમાધિ થાય નહીં. સમકિત થવાથી સહેજે સમાધિ થાય. સમકિત થવાથી સહેજે આસક્તભાવ મટી જાય. બાકી આસક્તભાવને અમસ્થી ના કહેવાથી બંધ રહે નહીં. સત્પુરુષના વચનપ્રમાણે, તેની આજ્ઞાપ્રમાણે વર્તે તેને સમકિત અંશે થયું.

૫૧ બીજી બધા પ્રકારની કલ્પનાઓ મૂકી, પ્રત્યક્ષ સત્પુરુષની આજ્ઞાએ વચન સાંભળવાં; તેની સાચી શ્રદ્ધા કરવી, તે આત્મામાં પરિણમાવવાં તો સમકિત થાય.

શાસ્ત્રમાં કહેલ મહાવીરસ્વામીની આજ્ઞાથી દરેક જીવ વર્ત્તે તેવા પ્રકારના જીવો હાલમાં નથી; માટે પ્રત્યક્ષજ્ઞાની જોઈએ. કાળ વિકરાળ છે. કુગુરુઓએ લોકને અવળો માર્ગ બતાવી ભુલાવ્યા છે; મનુષ્યપણું લૂંટી લીધું છે; એટલે જીવ માર્ગમાં કેમ આવે? જો કે કુગુરુઓએ લૂંટી લીધા છે, પણ તેમાં તે બિચારાઓનો વાંક નથી, કેમકે તેને માર્ગની ખબર નથી. મિથ્યાત્વરૂપી બરોળની ગાંઠ મોટી છે, માટે બધો રોગ ક્યાંથી મટે? જેની ગ્રંથિ છેદાઈ તેને સહજસમાધિ થાય, કેમકે જેનું મિથ્યાત્વ છેદાયું તેની મૂળ ગાંઠ છેદાઈ; અને તેથી બીજા ગુણો પ્રગટે જ.

પર સાચા પુરુષનો બોધ પ્રાપ્ત થવો તે અમૃત પ્રાપ્ત થવા બરોબર છે. અજ્ઞાની ગુરુઓએ બિચારા મનુષ્યોને લૂંટી લીધા છે. કોઈ જીવને ગચ્છનો આગ્રહ કરાવી, કોઈને મતનો આગ્રહ કરાવી, ન તરાય એવાં આલંબનો દઈને સાવ લૂંટી લઈ મૂંઝવી નાંખ્યા છે;–મનુષ્યપણું લૂંટી લીધું છે.

પ૩ સમોવસરણથી ભગવાનની ઓળખાણ થાય એ બધી કડાકૂટ મૂકી દેવી. લાખ સમોવસરણ હોય, પણ જ્ઞાન ન હોય તો કલ્યાણ થાય નહીં. જ્ઞાન હોય તો કલ્યાણ થાય. ભગવાન્ માણસ જેવા માણસ હતા. તેઓ ખાતા, પીતા, બેસતા, ઉઠતા; એવો ફેર નથી, ફેર બીજો જ છે. સમોવસરણાદિના પ્રસંગો લૌકિક ભાવના છે. ભગવાનનું સ્વરૂપ એવું નથી. ભગવાનનું સ્વરૂપ સાવ નિર્મળ આત્મા સંપૂર્ણ જ્ઞાન પ્રગટ્યે હોય છે તેવું છે. સંપૂર્ણ જ્ઞાન પ્રગટે તે જ ભગવાનનું સ્વરૂપ. વર્ત્તમાનમાં ભગવાન્ હોત તો તમે માનત નહીં. ભગવાનનું મહાત્મ્ય જ્ઞાન છે. ભગવાનના સ્વરૂપનું ચિંતવન કરવાથી આત્મા ભાનમાં આવે; પણ ભગવાનના દેહથી ભાન પ્રગટે નહીં. જેને સંપૂર્ણ ઐશ્વર્ય પ્રગટે તેને ભગવાન્ કહેવાય. જેમ ભગવાન્ વર્ત્તમાન હોત, અને તમને બતાવત તો માનત નહીં; તેમ વર્ત્તમાનમાં જ્ઞાની હોય તો મનાય નહીં. સ્વધામ પહોંચ્યા પછી કહે કે એવા જ્ઞાની થવા નથી. પછવાડેથી જીવો તેની પ્રતિમાને પૂજે, પણ વર્ત્તમાનમાં પ્રતીત ન કરે. જીવને જ્ઞાનીનું ઓળખાણ વર્ત્તમાનમાં થતું નથી.*

પ૪ સમકિતને ખરેખરું વિચારે તો નવમે સમયે કેવલજ્ઞાન થાય; નહીં તો એક ભવમાં કેવળજ્ઞાન થાય; છેવટે પંદરમે ભવે કેવળજ્ઞાન થાય જ. માટે સમકિત સર્વોત્કૃષ્ટ છે. જૂદા જૂદા વિચારભેદો આત્મામાં લાભ થવા અર્થે કહ્યા છે; પણ ભેદમાં જ આત્માને ઘૂમાવવા કહ્યા નથી. દરેકમાં પરમાર્થ હોવો જોઈએ. સમકિતીને કેવળજ્ઞાનની ઇચ્છા નથી!

પપ અજ્ઞાની ગુરુઓએ લોકોને અવળે માર્ગે ચઢાવી દીધા છે. અવળું ઝલાવી દીધું છે, એટલે લોકો ગચ્છ, કુળ આદિ લૌકિક ભાવમાં તદાકાર થઈ ગયા છે. અજ્ઞાનીઓએ લોકને સાવ અવળો જ માર્ગ સમજાવી દીધો છે. તેઓના સંગથી આ કાળમાં અંધકાર થઈ ગયો છે. અમારી કહેલી દરેકે દરેક વાત સંભારી સંભારી પુરુષાર્થ વિશેષપણે કરવો. ગચ્છાદિના કદાગ્રહો મૂકી દેવા જોઈએ. જીવ અનાદિ કાળથી રખડ્યો છે. સમકિત થાય તો સહેજે સમાધિ થાય; અને પરિણામે કલ્યાણ થાય. જીવ સત્પુરુષના આશ્રયે જો આજ્ઞાદિ ખરેખર આરાધે, તેના ઉપર પ્રતીત આણે, તો ઉપકાર થાય જ.

* આ વિચારો શ્રીમદે પોતાને ઉદ્દેશી કહ્યા સંભવે છે. તેઓનું ઓળખ વર્ત્તમાનદેહસ્થિતિ પછી જીવોને થશે એવો અભિપ્રાય અત્ર કહેવાનો જણાય છે. સંશોધક મ. ર.

૫૬ એક તરફથી ચૌદ રાજલોકનું સુખ હોય, અને બીજી તરફ સિદ્ધના એક પ્રદેશનું સુખ હોય તોપણ સિદ્ધના એક પ્રદેશનું સુખ અનંતું થઈ જાય.

૫૭ વૃત્તિને ગમે તેમ કરી રોકવી; જ્ઞાનવિચારથી રોકવી; લોકલાજથી રોકવી; ઉપયોગથી રોકવી; ગમે તેમ કરીને પણ વૃત્તિને રોકવી. મુમુક્ષુઓએ કોઈ પદાર્થવિના ચાલે નહીં એવું રાખવું નહીં.

૫૮ જીવ મારાપણું માને છે તે જ દુઃખ છે, કેમકે મારાપણું માન્યું કે ચિંતા થઈ કે કેમ થશે? કેમ કરીએ? ચિંતામાં જે સ્વરૂપ થઈ જાય છે તે જ અજ્ઞાન છે. વિચારથી કરી, જ્ઞાને કરી જોઈએ, તો કોઈ મારું નથી એમ જણાય. જો એકની ચિંતા કરો, તો આખા જગતની ચિંતા કરવી જોઈએ. માટે દરેક પ્રસંગે મારાપણું થતું અટકાવવું; તો ચિંતા-કલ્પના-પાતળી પડશે. તૃષ્ણા જેમ બને તેમ પાતળી પાડવી. વિચાર કરી કરીને તૃષ્ણા ઓછી કરવી. આ દેહને પચાસ રૂપીઆનો ખર્ચ જોઈએ તેને બદલે હજારો-લાખોની ચિંતા કરી તે અગ્નિએ આખો દિવસ બળ્યા કરે છે. બાહ્ય ઉપયોગ તૃષ્ણાની વૃદ્ધિ થવાનું નિમિત્ત છે. જીવ મોટાઈને લીધે તૃષ્ણા વધારે છે. તે મોટાઈ રાખીને મુક્તપણું થતું નથી. જેમ બને તેમ મોટાઈ, તૃષ્ણા, પાતળાં પાડવાં. નિર્ધન કોણ? ધન માગે, ઇચ્છે તે નિર્ધન; જે ન માગે તે ધનવાન છે. જેને વિશેષ લક્ષ્મીની તૃષ્ણા તેની દુઃખધા, બળત્રા છે; તેને જરા પણ સુખ નથી. લોક જાણે છે કે શ્રીમંત સુખી છે, પણ વસ્તુતઃ તેને રોમે રોમે બળત્રા છે. માટે તૃષ્ણા ઘટાડવી.

૫૯ આહારની વાત એટલે ખાવાના પદાર્થોની વાત તુચ્છ છે. તે કરવી નહીં. વિહારની એટલે ક્રીડાની વાત ઘણી તુચ્છ છે. નિહારની વાત તે પણ ઘણી તુચ્છ છે. શરીરનું શાતાપણું કે દીનપણું એ બધી તુચ્છપણાની વાત કરવી નહીં. આહાર વિષ્ટા છે. વિચારો કે ખાધા પછી વિષ્ટા થાય છે. વિષ્ટા ગાય ખાય તો દૂધ થાય છે; ને વળી ખેતરમાં ખાતર નાંખતાં અનાજ થાય છે. આવી રીતે ઉત્પન્ન થયેલ અનાજનો જે આહાર તેને વિષ્ટાતુલ્ય જાણી, તેની ચર્ચા ન કરવી. તે તુચ્છ વાત છે.

૬૦ સામાન્ય જીવોથી સાવ મૌનપણે રહેવાય નહીં; ને રહે તો અંતરની કલ્પના મટે નહીં; અને જ્યાંસુધી કલ્પના હોય ત્યાંસુધી તેને માટે રસ્તો કાઢવો જ જોઈએ. એટલે પછી લખીને કલ્પના બહાર કાઢે. પરમાર્થકામમાં બોલવું. વ્યવહારકામમાં પ્રયોજન વગર લવારી કરવી નહીં. જ્યાં કડાકૂટ થતી હોય ત્યાંથી દૂર રહેવું; વૃત્તિ ઓછી કરવી.

૬૧ ક્રોધ, માન, માયા, લોભ મારે પાતળા પાડવા છે એવો જ્યારે લક્ષ થશે, જ્યારે તેનો થોડો થોડો પણ લક્ષ વર્તાશે ત્યારે પછી સહજે થશે. આત્માને આવરણ કરનાર દરેક દૂષણ જાણવામાં આવે ત્યારે તેને ખસેડવાનો અભ્યાસ કરવો. ક્રોધાદિ થોડે થોડે પાતળા પાડ્યા પછી સહજરૂપે થશે. પછી નિયમમાં લેવા માટે જેમ બને તેમ અભ્યાસ રાખવો; અને વિચારમાં વખત ગાળવો. કોઈના પ્રસંગથી ક્રોધાદિ ઉપજવાનું નિમિત્ત થાય તો તેને ગણકારવું નહીં; કેમકે પોતે ક્રોધ કરીએ તો થાય. જ્યારે પોતાના પ્રત્યે કોઈ ક્રોધ કરે, ત્યારે વિચાર કરવો કે તે બિચારાને હાલ તે પ્રકૃતિનો ઉદય છે; એની મેળે ઘડીએ બે ઘડીએ શાંત થશે. માટે જેમ બને તેમ અંતર્વિચાર કરી પોતે સ્થિર રહેવું. ક્રોધાદિ કષાયને હમેશાં વિચારી-વિચારી પાતળા પાડવા.

તૃષ્ણા ઓછી કરવી, કારણ કે તે એકાંત દુઃખદાયી છે. જેમ ઉદય હશે તેમ બનશે; માટે તૃષ્ણા અવશ્ય ઓછી કરવી. બાહ્ય પ્રસંગો જેમ બને તેમ ઓછા કરવા.

૬૨ ચેલાતીપુત્ર કોઈનું માથું કાપી લાવ્યો હતો. ત્યાર બાદ જ્ઞાનીને મળ્યો; અને કહ્યું કે મોક્ષ આપ; નહીં તો માથું કાપી નાંખીશ. પછી જ્ઞાનીએ કહ્યું કે બરાબર–નક્કી–કહે છે? વિવેક (સાચાને સાચું સમજવું), શમ (બધા ઉપર સમભાવ રાખવો), અને ઉપશમ (વૃત્તિઓને બહાર જવા દેવી નહીં અને અંતર્વૃત્તિ રાખવી) વિશેપ-વિશેપ આત્મામાં પરિણમાવવાથી આત્માનો મોક્ષ થાય છે.

૬૩ કોઈ એક સંપ્રદાયવાળા એમ કહે છે કે વેદાંતવાળાની મુક્તિ કરતાં, એ ભ્રમદશા કરતાં, ચાર ગતિ સારી; સુખદુઃખનો પોતાને અનુભવ તો રહે.

૬૪ સિદ્ધમાં સમ્વર કહેવાય નહીં, કેમકે ત્યાં કર્મ આવતું નથી, એટલે પછી રોકવાનું પણ હોય નહીં. મુક્તને વિષે સ્વભાવ સંભવે. એક ગુણથી–અંશથી–તે સંપૂર્ણ સુધી. સિદ્ધદશામાં સ્વભાવસુખ પ્રગટ્યું. કર્મનાં આવરણો મટ્યાં એટલે સમ્વર. નિર્જરા હવે કોને રહે? ત્રણ યોગ પણ હોય નહીં. મિથ્યાત્વ, અવ્રત, પ્રમાદ, કપાય, યોગ બધાથી મૂકાણા તેને કર્મ આવતાં નથી; એટલે તેને કર્મ રોકવાનાં હોય નહીં. એક હજારની રકમ હોય; અને પછી થોડે–થોડે પૂરી કરી દીધી એટલે ખાતું બંધ થયું, તેની પેઠે. પાંચ કારણો કર્મનાં હતાં તે સમ્વર, નિર્જરાથી પૂર્ણ કર્યાં એટલે પાંચ કારણોરૂપી ખાતું બંધ થયું; એટલે પછી ફરી કોઈ રીતે પ્રાપ્ત થાય જ નહીં.

૬૫ ધર્મસંન્યાસ=ક્રોધ, માન, માયા, લોભ આદિ દોપો છેદ્યા તે.

૬૬ જીવ તો સદાય જીવતો જ છે. તે કોઈ વખત ઉંઘતો નથી કે મરતો નથી; મરવો સંભવતો નથી. સ્વભાવે સર્વ જીવ જીવતા જ છે. જેમ શ્વાસોચ્છ્વાસ વિના કોઈ જીવ જોવામાં આવતો નથી, તેમ જ્ઞાનસ્વરૂપ ચૈતન્યવિના કોઈ જીવ નથી.

૬૭ આત્માને નિંદવો; અને એવો ખેદ કરવો કે જેથી વૈરાગ્ય આવે; સંસાર ખોટો લાગે. ગમે તે મરણ પામે, પણ જેની આંખમાંથી આંસુ આવે, સંસાર અસાર જાણી જન્મ, જરા, મરણ મહાભયંકર જાણી વૈરાગ્ય પામી આંસુ આવે તે ઉત્તમ છે. પોતાનો છોકરો મરણ પામે, ને રૂવે તેમાં કાંઈ વિશેપ નથી, તે તો મોહનું કારણ છે.

૬૮ આત્મા પુરુપાર્થ કરે તો શું ન થાય? મોટા મોટા પર્વતોના પર્વતો છેદી નાંખ્યા છે; અને કેવા કેવા વિચાર કરી તેને રેલ્વેના કામમાં લીધાં છે! આ તો બહારનાં કામ છે છતાં જય કર્યો છે. આત્માને વિચારવો એ કાંઈ બહારની વાત નથી. અજ્ઞાન છે તે મટે તો જ્ઞાન થાય.

૬૯ અનુભવી વૈદ્ય તો દવા આપે, પણ દરદી જો ગળે ઉતારે તો રોગ મટે; તેમ સદ્ગુરુ અનુભવ કરીને જ્ઞાનરૂપ દવા આપે, પણ મુમુક્ષુ ગ્રહણ કરવારૂપ ગળે ઉતારે ત્યારે મિથ્યાત્વરૂપ રોગ ટળે.

૭૦ બે ઘડી પુરુપાર્થ કરે, તો કેવળજ્ઞાન થાય એમ કહ્યું છે. રેલ્વે આદિ ગમે તેવો પુરુપાર્થ કરે, તોપણ બે ઘડીમાં તૈયાર થાય નહીં; તો પછી કેવળજ્ઞાન કેટલું સુલભ છે તે વિચારો.

૭૧ જે વાતો જીવને મંદ કરી નાંખે, પ્રમાદી કરી નાંખે તેવી વાતો સાંભળવી નહીં. એથી જ જીવ અનાદિથી રખડ્યો છે. ભવસ્થિતિ, કાળ આદિના આલંબન લેવાં નહીં. એ બધાં બહાનાં છે.

૭૨ જીવને સંસારી આલંબનો, વિટંબનાઓ મૂકવાં નથી; ને ખોટાં આલંબન લઈને કહે છે કે કર્મનાં દળીઆં છે એટલે મારાથી કાંઈ બની શકતું નથી. આવા આલંબનો લઈ પુરુષાર્થ કરતો નથી. જો પુરુષાર્થ કરે, ને ભવસ્થિતિ કે કાળ નડે ત્યારે તેનો ઉપાય કરીશું; પણ પ્રથમ પુરુષાર્થ કરવો.

૭૩ સાચા પુરુષની આજ્ઞા આરાધે તે પણ પરમાર્થરૂપ જ છે. તેમાં લાભ જ થાય. એ વેપાર લાભનો જ છે.

૭૪ જે માણસે લાખો રૂપીઆ સામું પાછું વાળીને જોયું નથી, તે હવે હજારના વેપારમાં બહાનાં કાઢે છે; તેનું કારણ અંતરથી આત્માર્થની ઇચ્છા નથી. જે આત્માર્થી થયા તે પાછું વાળીને સામું જોતા નથી. પુરુષાર્થ કરી સામા આવી જાય છે. શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે આવરણ, સ્વભાવ, ભવસ્થિતિ પાકે ક્યારે? તો કહે કે પુરુષાર્થ કરે ત્યારે.

૭૫ પાંચ કારણો મળે ત્યારે મુક્ત થાય. તે પાંચે કારણો પુરુષાર્થમાં રહ્યાં છે. અનંતા ચોથા આરા મળે, પણ પોતે જો પુરુષાર્થ કરે તો જ મુક્તિ પ્રાપ્ત થાય. જીવે અનંતા કાળથી પુરુષાર્થ કર્યો નથી. બધાં ખોટાં આલંબનો લઈ માર્ગ આડા વિઘ્નો નાંખ્યાં છે. કલ્યાણવૃત્તિ ઉગે ત્યારે ભવસ્થિતિ પાકી જાણવી. શૂરાતન હોય તો વર્ષનું કામ બે ઘડીમાં કરી શકાય.

૭૬ પ્રશ્નઃ-વ્યવહારમાં ચોથા ગુણસ્થાનકે કયા કયા વ્યવહાર લાગુ પડે? શુદ્ધ વ્યવહાર કે બીજા ખરા? ઉત્તરઃ-બીજા બધાય લાગુ પડે. ઉદયથી શુભાશુભ વ્યવહાર છે; અને પરિણતિએ શુદ્ધ વ્યવહાર છે.

૭૭ પરમાર્થથી શુદ્ધ કર્ત્તા કહેવાય. પ્રત્યાખ્યાની, અપ્રત્યાખ્યાની ખપાવ્યા છે માટે શુદ્ધ વ્યવહારના કર્ત્તા છે. સમકિતીને અશુદ્ધ વ્યવહાર ટાળવાનો છે. સમકિતી પરમાર્થથી શુદ્ધ કર્ત્તા છે.

૭૮ નયના પ્રકાર ઘણા છે; પણ જે પ્રકારવડે આત્મા ઉંચો આવે, પુરુષાર્થ વર્દ્ધમાન થાય તે જ પ્રકાર વિચારવો. પ્રત્યેક કાર્ય કરતાં પોતાની ભૂલ ઉપર લક્ષ રાખવો. એક સમ્યક્ ઉપયોગ થાય, તો પોતાને અનુભવ થાય કે કેવી અનુભવદશા પ્રગટે છે!

૭૯ સત્સંગ હોય તો બધા ગુણો સહેજે થાય. દયા, સત્ય, અદત્ત, બ્રહ્મચર્ય, પરિગ્રહમર્યાદા આદિ અહંકારરહિત કરવાં. લોકોને બતાવવા અર્થે કાંઈ પણ કરવું નહીં. મનુષ્યઅવતાર મળ્યો છે, ને સદાચાર નહીં સેવે, તો પસ્તાવાનું થશે. મનુષ્યઅવતારમાં સત્પુરુષનું વચન સાંભળવાનો, વિચારવાનો યોગ મળ્યો છે.

૮૦ સત્ય બોલવું એ કાંઈ મુશ્કેલ નથી, સાવ સહજ છે. જે વેપારાદિ સત્યવડે થાય તે જ કરવાં. જો છ મહિના સુધી એમ વર્ત્તાય તો પછી સત્ય બોલવું સહજ થઈ જાય છે. સત્ય બોલતાં કદાચ્ થોડો વખત પ્રથમ થોડું નુકશાન થાય; પણ પછી અનંત ગુણનો ધણી જે આત્મા તે આખો લૂંટાઈ જાય છે તે લૂંટાતો બંધ પડે. સત્ય બોલતાં ધીમે ધીમે સહજ થઈ જાય છે; અને થયા પછી વ્રત લેવું; અભ્યાસ રાખવો; કેમકે ઉત્કૃષ્ટ પરિણામવાળા આત્મા વિરલા છે.

૮૧ જીવ જો લૌકિક ભયથી ભય પામ્યો તો તેનાથી કાંઈ પણ થાય નહીં. લોક ગમે તેમ બોલે તેની દરકાર ન કરતાં આત્મહિત જેનાથી થાય તેવાં સદાચરણ સેવવાં.

૮૨ જ્ઞાન જે કામ કરે છે તે અદ્ભુત છે. સત્પુરુષનાં વચનવગર વિચાર આવતો નથી; વિચારવિના વૈરાગ્ય આવે નહીં; વૈરાગ્યવગર જ્ઞાન આવે નહીં. આ કારણથી સત્પુરુષનાં વચનો વારંવાર વિચારવાં.

૮૩ ખરેખરી આશંકા ટળે તો ઘણી નિર્જરા થાય છે. જીવ જો સત્પુરુષનો માર્ગ જાણતો હોય, તેનો તેને વારંવાર બોધ થતો હોય, તો ઘણું ફળ થાય.

૮૪ સાત નય અથવા અનંત નય છે, તે બધા એક આત્માર્થે જ છે, અને આત્માર્થ તે જ એક ખરો નય. નયનો પરમાર્થ જીવથી નીકળે તો ફળ થાય; છેવટે ઉપશમભાવ આવે તો ફળ થાય; નહીંતો જીવને નયનું જ્ઞાન જાળરૂપ થઈ પડે; અને તે વળી અહંકાર વધવાનું ઠેકાણું છે. સત્પુરુષના આશ્રયે જાળ ટળે.

૮૫ વ્યાખ્યાનમાં ભંગજાળ રાગ (સ્વર) કાઢી સંભળાવે છે, પણ તેમાં આત્માર્થ નથી. જો સત્પુરુષના આશ્રયે કષાયાદિ મોળા પાડો, ને સદાચાર સેવી અહંકારરહિત થાઓ, તો તમારું અને બીજાનું હિત થાય. દંભરહિત, આત્માર્થે સદાચાર સેવવા; જેથી ઉપકાર થાય.

૮૬ ખારી જમીન હોય, ને તેમાં વરસાદ પડે તો શું કામ આવે? તેમ જ્યાંસુધી ઉપદેશવાત આત્મામાં પરિણમે નહીં તેવી સ્થિતિ હોય ત્યાંસુધી તે શું કામનો? જ્યાંસુધી ઉપદેશવાત આત્મામાં પરિણમે નહીં ત્યાંસુધી ફરી-ફરી સાંભળવી; વિચારવી; તેનો કેડો મૂકવો નહીં; કાયર થવું નહીં; કાયર થાય તો આત્મા ઉંચો આવે નહીં. જ્ઞાનનો અભ્યાસ જેમ બને તેમ વધારવો; અભ્યાસ રાખવો તેમાં કુટિલતા કે અહંકાર રાખવાં નહીં.

૮૭ આત્મા અનંત જ્ઞાનમય છે. જેટલો અભ્યાસ વધે તેટલો ઓછો છે. 'સુંદરવિલાસ' વગેરે વાંચવાનો અભ્યાસ રાખવો. ગચ્છનાં કે મતમતાંતરનાં પુસ્તકો હાથમાં લેવાં નહીં. પરંપરાએ પણ કદાગ્રહ આવ્યો, તો જીવ પાછો માર્યો જાય; માટે મતોના કદાગ્રહની વાતોમાં પડવું નહીં. મતોથી છેટે રહેવું; દૂર રહેવું. જે પુસ્તકથી વૈરાગ્ય-ઉપશમ થાય તે સમકિતદૃષ્ટિનાં પુસ્તકો છે. વૈરાગ્યવાળાં પુસ્તકો વાંચવાં.

૮૮ દયા, સત્ય, આદિ જે સાધનો છે તે વિભાવને ત્યાગવાનાં સાધનો છે. અંતર્ સ્પર્શે તો વિચારને મોટો ટેકો મળે છે. અત્યારસુધીનાં સાધનો વિભાવના ટેકા હતા; તેને સાચાં સાધનોથી જ્ઞાનીપુરુષો હલાવે છે. કલ્યાણ કરવાનું હોય તેને સત્ય સાધન અવશ્ય કરવાનાં છે.

૮૯ સત્સમાગમમાં જીવ આવ્યો, ને ઇન્દ્રિયોનું લુબ્ધપણું ન જાય તો સત્સમાગમમાં આવ્યો નથી એમ સમજવું. સત્ય બોલે નહીં ત્યાંસુધી ગુણ પ્રગટે નહીં. સત્પુરુષ હાથે ઝાલીને વ્રત આપે ત્યારે લ્યો. જ્ઞાનીપુરુષ પરમાર્થનો જ ઉપદેશ આપે છે. મુમુક્ષુઓએ સાચાં સાધનો સેવવાં યોગ્ય છે.

૯૦ સમકિતનાં મૂળ બાર વ્રત:-સ્થૂળપ્રાણાતિપાત; સ્થૂળ મૃષાવાદ. સ્થૂળ કહી જ્ઞાનીએ આત્માનો ઓર જ માર્ગ સમજાવ્યો છે. વ્રત બે પ્રકારનાં છે:- (૧) સમકિતવગર બાહ્યવ્રત છે. (૨) સમકિતસહિત અંતર્વ્રત છે. સમકિતસહિત બાર વ્રતનો પરમાર્થ સમજાય તો ફળ થાય.

૯૧ બાહ્યવ્રત અંતર્વ્રતને અર્થે છે; જેવી રીતે એકડો શીખવા માટે લીટોડા છે તેમ. પ્રથમ તો લીટોડા કરતાં એકડો વાંકોચૂંકો થાય; અને એમ કરતાં કરતાં પછી એકડો બરાબર થાય.

૯૨ જીવે જે જે સાંભળ્યું છે તે તે અવળું જ ગ્રહણ કર્યું છે. જ્ઞાની બિચારા શું કરે? કેટલુંક સમજાવે? સમજાવવાની રીતે સમજાવે. મારીકૂટીને સમજાવ્યે આત્મજ્ઞાન થાય નહીં. આગળ જે જે વ્રતાદિ કર્યાં તે તે અફળ ગયાં, માટે હવે સત્પુરુષની દૃષ્ટિએ પરમાર્થ સમજીને કરો. એક ને એક વ્રત હોય પણ મિથ્યાદૃષ્ટિની અપેક્ષાએ બંધ છે; અને સમ્યક્દૃષ્ટિની અપેક્ષાએ નિર્જરા છે. પૂર્વે જે વ્રતાદિ નિષ્ફળ ગયાં છે તે હવે સફળ થવાયોગ્ય સત્પુરુષનો જોગ થયો છે; માટે પુરુષાર્થ કરવો; સદાચરણ ટેકસહિત સેવવાં, મરણ આવ્યે પણ પાછા હઠવું નહીં. જ્ઞાનીનાં વચનો શ્રવણ થતાં નથી; મનન થતાં નથી; નહીંતો દશા બદલ્યાવિના કેમ રહે?

૯૩ આરંભપરિગ્રહનું સંક્ષેપપણું કરવું. વાંચવામાં ચિત્ત ચોંટે નહીં તેનું કારણ નીરસપણું લાગે છે. જેવી રીતે માણસ નીરસ આહાર કરી બેસે તો પછી ભાવે નહીં તેવી રીતે.

૯૪ જ્ઞાનીઓએ કહ્યું છે તેથી જીવ અવળો ચાલે છે; એટલે સત્પુરુષની વાણી ક્યાંથી પરિણામ પામે? લોકલાજ આદિ શલ્ય છે. એ શલ્યને લઈને જીવનું પાણી ભભકતું નથી. તે શલ્યને સત્પુરુષનાં વચનરૂપી ટાંકણે કરી તડ પડે તો પાણી ભભકી ઉઠે. જીવના શલ્ય હજારો દિવસના જાતિયોગને લઈને ન ટળે, પણ સત્સંગનો યોગ એક મહિના સુધી થાય, તો ટળે; ને રસ્તે જીવ ચાલ્યો જાય.

૯૫ કેટલાક હળુકર્મી સંસારી જીવોને છોકરા ઉપર મોહ કરતાં જેટલો અરેરાટ આવે છે તેટલો પણ હાલના કેટલાક સાધુઓને શિષ્યો ઉપર મોહ કરતાં આવતો નથી!

૯૬ તૃષ્ણાવાળો જીવ નિત્ય ભીખારી; સંતોષવાળો જીવ સદા સુખી.

૯૭ સાચા દેવનું, સાચા ગુરુનું, સાચા ધર્મનું ઓળખાણ થવું બહુ મૂશ્કેલ છે. સાચા ગુરુનું ઓળખાણ થાય, તેનો ઉપદેશ હોય, તો દેવ, સિદ્ધ, ધર્મ એ બધાનું ઓળખાણ થાય. બધાનું સ્વરૂપ સદ્ગુરુમાં શમાય.

૯૮ સાચા દેવ અર્હંત, સાચા ગુરુ નિર્ગ્રંથ, સાચા હરિ રાગદ્વેષ જેના ગયા છે તે. ગ્રંથિરહિત એટલે ગાંઠરહિત. મિથ્યાત્વ તે અંતરગ્રંથિ છે. પરિગ્રહ તે બાહ્યગ્રંથિ છે. મૂળમાં અભ્યંતરગ્રંથિ ન છેદાય ત્યાંસુધી ધર્મનું સ્વરૂપ સમજાય નહીં. જેની ગ્રંથિ ગઈ છે તેવા પુરુષ મળે તો ખરેખરું કામ થાય; તેમાં વળી સત્સમાગમ રહે, તો વિશેષ કલ્યાણ થાય. જે મૂળ ગાંઠ છેદવા શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે તે સહુ ભૂલી ગયા છે; ને બહારથી તપશ્ચર્યા કરે છે. દુઃખ સહન કરતાં છતાં મુક્તિ થતી નથી તો દુઃખ વેદવાનું કારણ જે વૈરાગ્ય તે ભૂલી ગયા. દુઃખ અજ્ઞાનનું છે.

૯૯ અંદરથી છૂટે ત્યારે બહારથી છૂટે; અંદરથી છૂટ્યાવગર બહારથી છૂટે નહીં. એકલું બહારથી છોડે તેમાં કામ થાય નહીં. આત્મસાધનવગર કલ્યાણ થતું નથી.

૧૦૦ બાહ્ય અને અંતર્ બન્ને સાધન જેને છે તે ઉત્કૃષ્ટ પુરુષ છે; અને માટે તે શ્રેષ્ઠ છે. જે સાધુના સંગથી અંતર્ગુણ પ્રગટે તેનો સંગ કરવો. કલઈનો અને ચાંદીનો રૂપીઓ સરખો કહેવાય નહીં. કલઈ ઉપર સીક્કો પાડો; પણ તેની રૂપીઆની કીંમત થાય નહીં. જ્યારે ચાંદી છે તેના ઉપર સીક્કો ન પાડો તોપણ તેની કીંમત જાય નહીં, તેવી જ રીતે ગૃહસ્થપણામાં સમકિત હોય તો તેની કીંમત જાય નહીં. સહુ કહે છે કે અમારા ધર્મથી મોક્ષ છે. ......આત્મામાં રાગદ્વેષ ગયે જ્ઞાન પ્રગટે. ગમે ત્યાં બેસો, ને ગમે તે સ્થિતિમાં મોક્ષ થાય; પણ રાગદ્વેષ જાય તો. મિથ્યાત્વ, ને અહંકાર

ગયાવગર રાજપાટ છોડે, ઝાડની માફક સૂકાઈ જાય; પણ મોક્ષ થાય નહીં. મિથ્યાત્વ ગયા પછી સહુ સાધન સફળ થાય. આટલા માટે સમ્યક્‌દર્શન શ્રેષ્ઠ છે.

૧૦૧ સંસારમાં મોહ છે; સ્ત્રીપુત્રમાં મારાપણું થઈ ગયું છે; ને કષાયનો ભરેલો છે તે રાત્રિભોજન ન કરે તોપણ શું થયું? જ્યારે મિથ્યાત્વ જાય ત્યારે તેનું ખરું ફળ થાય.

૧૦૨ હાલમાં જૈનના જેટલા સાધુ ફરે છે તેટલા બધા ય સમકિતી સમજવા નહીં. તેને દાન દેવામાં હાનિ નથી; પણ તેઓ આપણું કલ્યાણ કરી શકે નહીં. વેશ કલ્યાણ કરતો નથી. જે સાધુ એકલી બાહ્યક્રિયાઓ કર્યા કરે છે તેમાં જ્ઞાન નથી.

૧૦૩ જ્ઞાન તો તે કે જેનાથી બાહ્યવૃત્તિઓ રોકાય છે, સંસારપરથી ખરેખરી પ્રીતિ ઘટે છે, સાચાને સાચું જાણે છે. જેનાથી આત્મામાં ગુણ પ્રગટે તે જ્ઞાન.

૧૦૪ મનુષ્યઅવતાર પામીને રળવામાં અને સ્ત્રીપુત્રમાં તદાકાર થઈ, આત્મવિચાર કર્યો નહીં; પોતાના દોષ જોયા નહીં; આત્માને નિંદ્યો નહીં; તો તે મનુષ્યઅવતાર, રત્નચિંતામણિરૂપ દેહ, વૃથા જાય છે.

૧૦૫ જીવ ખોટા સંગથી, અને અસદ્‌ગુરુથી અનાદિકાળથી રખડ્યો છે; માટે સાચા પુરુષને ઓળખવા. સાચા પુરુષ કેવા છે? સાચા પુરુષ તો તે કે જેનો દેહ-પરથી મમત્વ ગયો છે; જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું છે. આવા જ્ઞાનીપુરુષની આજ્ઞાએ વર્ત્તે તો પોતાના દોષ ઘટે; અને કષાયાદિ મૉળા પડે; પરિણામે સમ્યક્ત્વ થાય.

૧૦૬ ક્રોધ, માન, માયા, લોભ એ ખરેખરાં પાપ છે. તેનાથી બહુ કર્મ ઉપાર્જન થાય. હજાર વર્ષ તપ કર્યું હોય; પણ એકજ ઘડી ક્રોધ કરે, તો બધું તપ નિષ્ફળ જાય.

૧૦૭ 'છ ખંડના ભોક્તા રાજ મૂકી ચાલી ગયા, અને હું આવા અલ્પ વ્યવહારમાં મોટાઈ અને અહંકાર કરી બેઠો છું' એમ કેમ વિચારતો નથી?

૧૦૮ આયુષ્યનાં આટલાં વર્ષો ગયાં તોપણ લોભ કાંઈ ઘટ્યો નહીં; ને કાંઈ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું નહીં. ગમે તેટલી તૃષ્ણા હોય પણ આયુષ્‌ પૂર્ણ થાય ત્યારે જરા પણ કામ આવે નહીં; ને તૃષ્ણા કરી હોય તેથી કર્મ બંધાય. અમુક પરિગ્રહમર્યાદા કરી હોય, જેમ કે દશ હજાર રૂપીઆની; તો સમતા આવે. આટલું મળ્યા પછી ધર્મધ્યાન કરીશું એવો વિચાર પણ રાખે તો નિયમમાં અવાય.

૧૦૯ કોઈ ઉપર ક્રોધ કરવો નહીં. જેમ રાત્રિભોજન ત્યાગ કર્યું છે તેમ ક્રોધ, માન, માયા, લોભ, અસત્ય આદિ છોડવાને પ્રયત્ન કરી મૉળા પાડવા. તે મૉળા પાડવાથી પરિણામે સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત થાય. વિચાર કરે તો અનંતાં કર્મો મૉળાં પડે; અને વિચાર ન કરે, તો અનંતાં કર્મો ઉપાર્જન થાય.

૧૧૦ રોગ ઉત્પન્ન થાય છે ત્યારે સ્ત્રી, છોકરાંછૈયાં, ભાઈ કે કોઈ પણ રોગ લઈ શકતાં નથી!

૧૧૧ સંતોષ કરી ધર્મધ્યાન કરવું; છોકરાંછૈયાં વગેરે અન્યની ન જોઈતી ચિંતા કરવી નહીં. એક સ્થાનકે બેસી, વિચારી, સત્પુરુષના સંગે, જ્ઞાનીનાં વચન સાંભળી વિચારીને ધન આદિની મર્યાદા કરવી.

૧૧૨ બ્રહ્મચર્ય યથાતથ્ય રીતે તો કોઈ વિરલા જીવ પાળી શકે છે; તોપણ લોક-લાજથી બ્રહ્મચર્ય પળાય તો તે ઉત્તમ છે.

૧૧૩ મિથ્યાત્વ ગયું હોય તો ચાર ગતિ ટળે. સમકિત ન આવ્યું હોય અને બ્રહ્મચર્ય પાળે તો દેવલોક મળે.

૧૧૪ વાણીઓ, બ્રાહ્મણ, પશુ, પુરુષ, સ્ત્રીઆદિ કલ્પનાએ કરી 'હું વાણીઓ, બ્રાહ્મણ, પુરુષ, સ્ત્રી, પશુ છું' એમ માન્યું છે; પણ વિચાર કરે તો પોતે તેમાંનો કોઈ નથી, 'મારું' સ્વરૂપ તેથી જૂદું જ છે.

૧૧૫ સૂર્યના ઉદ્યોતની પેઠે દિવસ ચાલ્યો જાય; તેમ અંજળિજળની માફક આયુષ્ ચાલ્યું જાય.

૧૧૬ લાકડું કરવતથી વ્હેરાય તેમ આયુષ્ ચાલ્યું જાય છે; તૉય મૂર્ખ પરમાર્થ સાધતો નથી; ને મોહના જથ્થા ભેળા કરે છે.

૧૧૭ 'બધા કરતાં હું જગતમાં મોટો થાઉં' એવી મોટાઈ મેળવવાની તૃષ્ણામાં, પાંચ ઇન્દ્રિયોને વિષે લયલીન, મદ્ય પીધો હોય તેની પેઠે, ઝાંઝવાના પાણીની માફક સંસારમાં જીવ ભમે છે; અને કુળ, ગામ, ગતિઓને વિષે મોહના નચાવવાથી નાચ્યા કરે છે!

૧૧૮ આંધળો વણે ને વાછડો ચાવે તેની પેઠે અજ્ઞાનીની ક્રિયા નિષ્ફળ જાય છે.

૧૧૯ 'હું કર્ત્તા' 'હું કરું છું' 'હું કેવું કરું છું?' આદિ જે વિભાવ છે તે જ મિથ્યાત્વ. અહંકારથી કરી સંસારમાં અનંત દુઃખ પ્રાપ્ત થાય; ચારે ગતિમાં રઝળે.

૧૨૦ કોઈનું દીધું દેવાતું નથી; કોઈનું લીધું લેવાતું નથી, જીવ ફોકટ કલ્પના કરી રઝળે છે. જે પ્રમાણે કર્મ ઉપાર્જન કરેલાં હોય તે પ્રમાણે લાભ, અલાભ, આયુષ્, શાતા, અશાતા મળે છે. પોતાથી કાંઈ અપાતું લેવાતું નથી. અહંકારે કરી 'મેં આને સુખ આપ્યું;' 'મેં દુઃખ આપ્યું;' 'મેં અન્ન આપ્યું' એવી મિથ્યા ભાવના કરે છે, ને તેને લઈને કર્મ ઉપાર્જન કરે છે. મિથ્યાત્વે કરી ખોટો ધર્મ ઉપાર્જન કરે છે.

૧૨૧ જગતમાં આનો આ પિતા, આનો આ પુત્ર એમ કહેવાય છે; પણ કોઈ કોઈનું નથી. પૂર્વના કર્મના ઉદયે સઘળું બન્યું છે.

૧૨૨ અહંકારે કરી જે આવી મિથ્યાબુદ્ધિ કરે છે તે ભૂલ્યા છે. ચાર ગતિમાં રઝળે છે; અને દુઃખ ભોગવે છે.

૧૨૩ અધમાધમ પુરુષનાં લક્ષણોઃ–સાચા પુરુષને દેખી તેને રોષ ઉત્પન્ન થાય; તેનાં સાચાં વચન સાંભળી નિંદા કરે છે; ખોટી બુદ્ધિવાળા સાચી બુદ્ધિવાળાને દેખી રોષ કરે; સરળને મૂર્ખ કહે, વિનય કરે તેને ધનના ખુશામતીઆ કહે; પાંચ ઇન્દ્રિયો વશ કરી હોય તેને ભાગ્યહીન કહે. સાચા ગુણવાળાને દેખી રોષ કરે. સ્ત્રીપુરુષનાં સુખમાં લયલીન, આવા જીવો માઠી ગતિને પ્રાપ્ત થાય. જીવ કર્મને લઈને, પોતાના સ્વરૂપજ્ઞાનથી અંધ છે; તેને જ્ઞાનની ખબર નથી.

૧૨૪ એક નાકને માટે, મારું નાક રહેતો સારું એવી કલ્પનાને લીધે પોતાનું શૂરવીરપણું દેખાડવા લડાઈમાં ઉતરે છે; નાકની તો રાખ થવાની છે!

૧૨૫ દેહ કેવો છે? રેતીના ઘર જેવો. મસાણની મઢી જેવો. પર્વતની ગુફાની માફક દેહમાં અંધારું છે. ચામડીને લીધે દેહ ઉપરથી રૂપાળો લાગે છે. દેહ અવગુણની ઓરડી, માયા અને મેલને રહેવાનું ઠેકાણું છે. દેહમાં પ્રેમ રાખવાથી જીવ રખડ્યો છે. તે દેહ અનિત્ય છે. બદફેલની ખાણ છે. તેમાં મોહ રાખવાથી જીવ ચારે ગતિમાં રઝળે છે. કેવા રઝળે છે? ઘાણીના બળદની માફક. આંખે પાટો બાંધે છે; તેને ચાલવાના માર્ગમાં સંકડાઈ રહેવું પડે છે; છૂટવાનું મન થાય પણ છૂટી શકાય

નહીં. ભૂખ્યાતરસ્યાનું કહેવાય નહીં. શ્વાસોચ્છ્વાસ નિરાંતે લેવાય નહીં. તેની પેઠે જીવ પરાધીન છે. જે સંસારમાં પ્રીતિ કરે છે તે આવા પ્રકારનું દુ:ખ સહન કરે છે.

૧૨૬ ધુમાડા જેવાં લૂગડાં પેહેરી તેઓ આડંબર કરે છે, પણ તે ધુમાડાની માફક નાશ પામવાયોગ્ય છે. આત્માનું જ્ઞાન માયાને લઈને દબાઈ રહે છે.

૧૨૭ જે જીવ આત્મેચ્છા રાખે છે તે નાણાને નાકના મેલની પેઠે ત્યાગે છે. માખી ગળપણમાં વળગી છે તેની પેઠે આ અભાગીઓ જીવ કુટુંબના સુખમાં વળગ્યો છે.

૧૨૮ વૃદ્ધ, જુવાન, બાળ એ સર્વ સંસારમાં બૂડ્યાં છે, કાળના મુખમાં છે એમ ભય રાખવો. તે ભય રાખીને સંસારમાં ઉદાસીનપણે રહેવું.

૧૨૯ સો ઉપવાસ કરે, પણ જ્યાંસુધી માંહીથી ખરેખરા દોષ જાય નહીં ત્યાંસુધી ફળ થાય નહીં.

૧૩૦ શ્રાવક કોને કહેવા ? જેને સંતોષ આવ્યો હોય; કષાય પાતળા પડ્યા હોય; માંહીથી ગુણ આવ્યા હોય; સાચો સંગ મળ્યો હોય તેને શ્રાવક કહેવા. આવા જીવને બોધ લાગે, તો બધું વલણ ફરી જાય, દશા ફરી જાય. સાચો સંગ મળવો તે પુણ્યનો જોગ છે.

૧૩૧ જીવો અવિચારથી ભૂલ્યા છે; જરા કોઈ કહે કે તરત ખોટું લાગે, પણ વિચારે નહીં કે મારે શું ? તે કહેશે તો તેને કર્મ બંધાશે.

૧૩૨ સામાયિક સમતાને કહેવાય. જીવ અહંકાર કરી બાહ્યક્રિયા કરે છે; અહંકારથી માયા ખર્ચે છે; તે માઠી ગતિનાં કારણો છે. સાચા સંગ વગર આ દોષ ઘટે નહીં.

૧૩૩ જીવને પોતાને ડાહ્યા કહેવરાવવું બહુ ગમે છે. વગર બોલાવ્યે ડહાપણ કરી મોટાઈ લે છે. જે જીવને વિચાર નહીં તેનો છૂટવાનો આરો નહીં. જો વિચાર કરે, અને સાચા માર્ગે ચાલે તો છૂટવાનો આરો આવે.

૧૩૪ અહંકારથી, માનથી કૈવલ્ય પ્રગટ થતું નથી; તે મોટા દોષ છે. અજ્ઞાનમાં મોટાનાનાની કલ્પના છે. બાહુબલિજીએ વિચાર્યું કે હું અંકુશ વગરનો છું માટે......

૪૭૪-૧] [૬૪૩-૧૦] આણંદ ભા. વ. ૧૪ સોમ.

૧ પંદર ભેદે સિદ્ધ કહ્યા તેનું કારણ રાગ, દ્વેષ અને અજ્ઞાન જેના ગયા તેનું ગમે તે વેષે, ગમે તે જગોએ, ગમે તે લાગે કલ્યાણ થાય તે છે.

૨ સાચો માર્ગ એક જ છે; માટે આગ્રહ રાખવો નહીં. ફલાણો ઢુંઢિયો છે, ફલાણો તપ્પો છે એવી કલ્પના રાખવી નહીં. દયા, સત્ય આદિ સદાચરણ મુક્તિના રસ્તા છે; માટે સદાચરણ સેવવાં.

૩ લોચ કરવો શા માટે કહ્યો છે ? શરીરની મમતાની તે પરીક્ષા છે, માટે. (માથે વાળ) તે મોહ વધવાનું કારણ છે. નહાવાનું મન થાય; આરીસો લેવાનું મન થાય; તેમાં મોઢું જોવાનું મન થાય; અને એ ઉપરાંત તેનાં સાધનો માટે ઉપાધિ કરવી પડે. આ કારણથી જ્ઞાનીઓએ લોચ કરવાનું કહ્યું છે.

૪ જાત્રાએ જવાનો હેતુ એક તો એ છે કે ગૃહવાસની ઉપાધિથી નિવૃત્તિ લેવાય; સોબસો રૂપીઆ ઉપરથી મૂર્ચ્છા ઓછી કરાય; પરદેશમાં દેશાટન કરતાં, કોઈ સત્પુરુષ શોધતાં જડે તો કલ્યાણ થાય. આ કારણથી જાત્રા કરવાનું બતાવ્યું છે.

૫ જે સત્પુરુષો બીજા જીવોને ઉપદેશ દઈ કલ્યાણ બતાવે છે તે સત્પુરુષોને તો અનંતો લાભ પ્રાપ્ત થયો છે. સત્પુરુષો પરજીવની નિષ્કામ કરુણાના સાગર

વાણીના ઉદય પ્રમાણે, તેમની વાણી નીકળે છે. તેઓ કોઈ જીવને દીક્ષા લે તેવું કહે નહીં. તીર્થંકરે પૂર્વે કર્મ બાંધ્યું છે તે વેદવા માટે બીજા જીવનું કલ્યાણ કરે છે; બાકી તો ઉદયપ્રમાણે દયા વર્ત્તે છે. તે દયા નિષ્કારણ છે, તેમ તેઓને પારકી નિર્જરાએ કરી પોતાનું કલ્યાણ કરવાનું નથી. તેમનું કલ્યાણ તો થયેલું જ છે. તે ત્રણ લોકના નાથ તો તરીને જ બેઠા છે. સત્પુરુષ કે સમકિતીને પણ એવી (સકામ) ઉપદેશ દેવાની ઇચ્છા હોય નહીં. તે પણ નિષ્કારણ દયાની ખાતર ઉપદેશ દે છે. મહાવીર-સ્વામી ગૃહવાસમાં રહેતા છતાં પણ ત્યાગી જેવા હતા.

૬ હજારો વર્ષના સંયમી પણ જેવો વૈરાગ્ય રાખી શકે નહીં તેવો વૈરાગ્ય ભગવાનનો હતો. જ્યાં જ્યાં ભગવાન્ વર્ત્તે છે, ત્યાં ત્યાં બધા પ્રકારના અર્થ પણ વર્ત્તે છે. તેઓની વાણી ઉદયપ્રમાણે શાંતિપૂર્વક પરમાર્થહેતુથી નીકળે છે, અર્થાત્ તેમની વાણી કલ્યાણ અર્થે જ છે. તેઓને જન્મથી મતિ, શ્રુત, અવધિ એ ત્રણ જ્ઞાન હતાં. તે પુરુષના ગુણગ્રામ કરતાં અનંતિ નિર્જરા છે. જ્ઞાનીની વાત અગમ્ય છે. તેઓનો અભિપ્રાય જણાય નહીં. જ્ઞાનીપુરુષની ખરી ખુબી એ છે કે તેમણે અનાદિથી નહીં ટળેલાં એવાં રાગદ્વેષ ને અજ્ઞાન તેને છેદી-ભેદી નાંખ્યાં છે. એ ભગવાનની અનંત કૃપા છે. તેને પચીસસો વર્ષ થયાં છતાં તેમનાં દયા આદિ હાલ વર્ત્તે છે. એ તેમનો અનંતો ઉપકાર છે. જ્ઞાની આડંબર દેખાડવા અર્થે વ્યવહાર કરતા નથી. તેઓ સહજસ્વભાવે ઉદાસીનપણે વર્ત્તે છે.

૭ જ્ઞાની દોષ પાસે જઈ દોષ છેદી નાંખે છે; જ્યારે અજ્ઞાની જીવ દોષ છોડી શકતા નથી. જ્ઞાનીની વાત અદ્ભુત છે.

૮ વાડામાં કલ્યાણ નથી; અજ્ઞાનીના વાડા હોય. જેમ લોઢું પોતે તરે નહીં, અને બીજાને તારે નહીં તેમ. વીતરાગનો માર્ગ અનાદિનો છે. જેના રાગ, દ્વેષ અને અજ્ઞાન ગયાં તેનું કલ્યાણ; બાકી અજ્ઞાની કહે કે મારા ધર્મથી કલ્યાણ છે તો તે માનવું નહીં, એમ કલ્યાણ હોય નહીં. ઢુંઢિયાપણું કે તપ્પાપણું માન્યું તો કષાય ચઢે. તપ્પો ઢુંઢિયા સાથે બેઠો હોય તો કષાય ચઢે; અને ઢુંઢિયો-તપ્પો સાથે બેઠાં કષાય ચઢે; આ અજ્ઞાની સમજવા. બન્ને સમજ્યા વગર વાડા બાંધી કર્મ ઉપાર્જન કરી રખડે છે. વહોરાના નાડાની માફક મતાગ્રહ પકડી બેઠા છે. મુમતિ આદિનો આગ્રહ મૂકી દેવો.

૯ જૈન માર્ગ શું? રાગ, દ્વેષ અને અજ્ઞાનનું જવું તે. અજ્ઞાની સાધુઓએ ભોળા જીવોને સમજાવી તેને મારી નાંખ્યા જેવું કર્યું છે. પોતે જો પ્રથમ વિચાર કરે કે મારા દોષ શું ઘટ્યા છે? તો તો જણાય કે જૈનધર્મ તો મારાથી વેગળો રહ્યો છે. જીવ અવળી સમજણ કરી પોતાનું કલ્યાણ ભૂલી જઈ, બીજાનું અકલ્યાણ કરે છે. તપ્પા ઢુંઢિયાના સાધુને, અને ઢુંઢિયા તપ્પાના સાધુને અન્નપાણી ન આપવા માટે પોતાના શિષ્યોને ઉપદેશ આપે છે. કુગુરુઓ એકબીજાને મળવા દેતા નથી; એકબીજાને મળવા દે તો તો કષાય ઓછા થાય, નિંદા ઘટે.

૧૦ જીવ નિર્પક્ષી રહેતા નથી. અનાદિથી પક્ષમાં પડ્યા છે, અને તેમાં રહીને કલ્યાણ ભૂલી જાય છે.

૧૧ બાર કુળની ગૌચરી કહી છે તેવી કેટલાક મુનિઓ કરતા નથી. તેમને લુગડાંઆદિ પરિગ્રહનો મોહ મટ્યો નથી. એકવાર આહાર લેવાનું કહ્યું છતાં બે વાર લે છે. જે જ્ઞાનીપુરુષના વચનથી આત્મા ઉંચો આવે તે સાચો માર્ગ. તે પોતાનો

માર્ગ. સાચો ધર્મ પુસ્તકમાં છે, પણ આત્મામાં ગુણ પ્રગટે નહીં ત્યાંસુધી કંઈ ફળ આપે નહીં. 'આપણો ધર્મ' એવી કલ્પના છે. આપણો ધર્મ શું? મહાસાગર કોઈનો નથી; તેમ ધર્મ કોઈના બાપનો નથી. જેમાં દયા, સત્ય આદિ હોય તે પાળો. તે કોઈના બાપનાં નથી. અનાદિ કાળનાં છે; શાશ્વત છે. જીવે ગાંઠ પકડી છે કે આપણો ધર્મ છે, પણ શાશ્વત માર્ગ શું? શાશ્વત માર્ગથી સહુ મોક્ષે ગયા છે. રજોહરણો, દોરો કે મુમતિ, કપડાં કોઈ આત્મા નથી. વહોરાના નાડાની માફક જીવ પક્ષનો આગ્રહ પકડી બેઠો છે, એવી જીવની મૂઢતા છે. 'આપણા જૈનધર્મના શાસ્ત્રમાં બધું છે. શાસ્ત્રો આપણી પાસે છે.' એવું મિથ્યાભિમાન જીવ કરી બેઠો છે. ક્રોધ, માન, માયા, લોભરૂપી ચોર રાતદિવસ માલ ચોરી લે છે તેનું ભાન નથી.

૧૨ તીર્થંકરનો માર્ગ સાચો છે. દ્રવ્યમાં બદામ સરખી પણ રાખવાની આજ્ઞા નથી. વૈષ્ણવના કુળધર્મના કુગુરુઓ આરંભપરિગ્રહ મૂકયા વગર લોકોપાસેથી લક્ષ્મી ગ્રહણ કરે છે; અને તે રૂપી વેપાર થઈ પડ્યો છે. તે પોતે અગ્નિમાં બળે છે; તો તેનાથી બીજાની અગ્નિ શી રીતે શાંત થાય? જૈનમાર્ગનો પરમાર્થ સાચા ગુરુથી સમજવાનો છે. જે ગુરુને સ્વાર્થ હોય તે પોતાનું અકલ્યાણ કરે; ને શિષ્યોનું પણ અકલ્યાણ થાય.

૧૩ જૈનલિંગધારીપણું ધરી જીવ અનંતિ વાર રખડ્યો છે.–બાહ્યવર્તિ લિંગ ધારી લૌકિક વ્યવહારમાં અનંતિ વાર રખડ્યો છે. આ ઠેકાણે જૈનમાર્ગને નિષેધતા નથી; જેટલા અંતરંગે સાચો માર્ગ બતાવે તે 'જૈન.' બાકી તો અનાદિ કાળથી જીવે ખોટાને સાચું માન્યું છે; અને તે જ અજ્ઞાન છે. મનુષ્યદેહનું સાર્થક ખોટા આગ્રહ, દુરાગ્રહ મૂકી કલ્યાણ થાય તો છે. જ્ઞાની સવળું જ બતાવે. આત્મજ્ઞાન પ્રગટે ત્યારે જ આત્મજ્ઞાનીપણું માનવું, ગુણ પ્રગટ્યા વગર માનવું એ ભૂલ છે. ઝવેરાતની કીંમત જાણવાની શક્તિવગર ઝવેરીપણું માનવું નહીં. અજ્ઞાની ખોટાને સાચું નામ આપી વાડા બંધાવે છે. સત્નું ઓળખાણ હોય તો કોઈ વખત પણ સાચું ગ્રહણ થશે.

૪૭૪-૧] [૬૪૩-૧૧] આણંદ, ભા. વદ.., મંગળ. સં. ૧૯૫૨.

૧ જે જીવ પોતાને મુમુક્ષુ માનતો હોય, તરવાનો કામી માનતો હોય, તેણે દેહને વિષે રોગ થતી વખત આકુળવ્યાકુળપણું થયું હોય તો તે વખત વિચારવું કે તારું મુમુક્ષુપણું, ડહાપણ, કયાં ગયાં? જો તરવાનો કામી હોય તો તો દેહને અસાર જાણે છે, દેહને આત્માથી જૂદો જાણે છે, તેને આકુળતા આવવી જોઈએ નહીં. દેહ સાચવ્યો સચવાતો નથી; કેમકે તે ક્ષણમાં ભાંગી જાય છે,–ક્ષણમાં રોગ, ક્ષણમાં વેદના થાય. દેહના સંગે દેહ દુઃખ આપે છે માટે આકુળવ્યાકુળપણું થાય છે તે જ અજ્ઞાન છે. શાસ્ત્ર શ્રવણ કરી રોજ સાંભળ્યું છે કે દેહ આત્માથી જૂદો છે, ક્ષણભંગુર છે; પણ દેહને વેદના આવ્યે તો રાગદ્વેષપરિણામ કરી બૂમ પાડે છે. દેહ ક્ષણભંગુર છે એવું તમે શાસ્ત્રમાં સાંભળવા શું કરવા જાઓ છો? દેહ તો તમારી પાસે છે તો અનુભવ કરો. દેહ પ્રગટ માટી જેવો છે; રાખ્યો રખાય નહીં. વેદના વેદતાં ઉપાય ચાલે નહીં. ત્યારે શું સાચવે? કંઈ પણ બની શકતું નથી. આવો દેહનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ થાય છે, તો તેની મમતા કરી કરવું શું? દેહનો પ્રગટ કરી શાસ્ત્રમાં કહ્યું કે તે અનિત્ય છે; દેહમાં મૂર્ચ્છા કર્યા જેવું નથી.

૨ જ્યાંસુધી દેહાત્મબુદ્ધિ ટળે નહીં ત્યાંસુધી સમ્યક્ત્વ થાય નહીં. જીવને સાચ ક્યારે ય આવ્યું જ નથી; આવ્યું હોત તો મોક્ષ થાત. ભલે સાધુપણું, શ્રાવકપણું અથવા તો ગમે તે લ્યો, પણ સાચવગર સાધન તે વૃથા છે. જે દેહાત્મબુદ્ધિ મટાડવા માટે સાધનો બતાવ્યાં છે તે દેહાત્મબુદ્ધિ મટે ત્યારે સાચ આવ્યું સમજાય. દેહાત્મબુદ્ધિ થઈ છે તે મટાડવા, મારાપણું મૂકાવવા સાધનો કરવાનાં છે. તે ન મટે તો સાધુપણું, શ્રાવકપણું, શાસ્ત્રશ્રવણ કે ઉપદેશ તે વગડામાં પોક મૂક્યા જેવું છે. જેને એ ભ્રમ ભાંગી ગયો છે, તે જ સાધુ, તે જ આચાર્ય, તે જ જ્ઞાની. જેમ અમૃતભોજન જમે તે કાંઈ છાનું રહે નહીં, તેમ ભ્રાંતિ મટે તે કાંઈ છાનું રહે નહીં.

૩ લોક કહે છે કે સમકિત છે કે નહીં તે કેવળજ્ઞાની જાણે; પણ પોતે આત્મા છે તે કેમ ન જાણે? કાંઈ આત્મા ગામ ગયો નથી; અર્થાત્ સમકિત થયું છે તે આત્મા પોતે જાણે. જેમ કાંઈ પદાર્થ ખાવામાં આવ્યે તેનું ફળ આપે છે તેમ જ સમકિત આવ્યે, ભ્રાંતિ મટ્યે, તેનું ફળ પોતે જાણે. જ્ઞાનનું ફળ જ્ઞાન આપે જ. પદાર્થનું ફળ પદાર્થ, લક્ષણ પ્રમાણે આપે જ. આત્મામાંથી–માંહીથી–કર્મ જઉં જઉં થયાં હોય તેની પોતાને ખબર કેમ ન પડે? અર્થાત્ ખબર પડે જ. સમકિતીની દશા છાની રહે નહીં. કલ્પિત સમકિત માને તે પીતળની હીરાકંઠીને સોનાની હીરાકંઠી માને તેની પેઠે.

૪ સમકિત થયું હોય તો દેહાત્મબુદ્ધિ મટે; જો કે અલ્પ બોધ, મધ્યમ બોધ, વિશેષ બોધ જેવો હોય તે પ્રમાણે પછી દેહાત્મબુદ્ધિ મટે. દેહને વિષે રોગ આવ્યે જેનામાં આકુળવ્યાકુળતા માલમ પડે તે મિથ્યાદૃષ્ટિ જાણવા.

૫ જે જ્ઞાનીને આકુળતા–વ્યાકુળતા મટી ગઈ છે તેને અંતરંગ પચ્ચખાણ જ છે. તેને બધા પચ્ચખાણ આવી જાય છે. જેને રાગદ્વેષ મટી ગયા છે તેને વિશ વર્ષનો છોકરો મરી જાય, તોપણ ખેદ થાય નહીં. શરીરને વ્યાધિ થવાથી જેને વ્યાકુળપણું થાય છે, અને જેનું કલ્પના માત્ર જ્ઞાન છે તે પોલું અધ્યાત્મજ્ઞાન માનવું. આવા કલ્પિત જ્ઞાની તે પોલા જ્ઞાનને અધ્યાત્મજ્ઞાન માની અનાચાર સેવી બહુ જ રખડે છે. જો શાસ્ત્રનું ફળ!

૬ આત્માને પુત્ર પણ ન હોય અને પિતા પણ ન હોય. જે આવી કલ્પનાને સાચું માની બેઠા છે તે મિથ્યાત્વી છે. ખોટા સંગથી સમજાતું નથી; માટે સમકિત આવતું નથી. સત્પુરુષના સંગથી જોગ્ય જીવ હોય તો સમ્યક્ત્વ થાય.

૭ સમકિત ને મિથ્યાત્વની તરત ખબર પડે તેવું છે. સમકિતીની અને મિથ્યાત્વીની વાણી ઘડીએઘડીએ જૂદી પડે છે. જ્ઞાનીની વાણી એક જ ધારી, પૂર્વાપર મળતી આવે. અંતરંગ ગાંઠ મટે ત્યારે જ સમ્યક્ત્વ થાય. રોગ જાણે, રોગની દવા જાણે, પથ્ય જાણે અને તે પ્રમાણે ઉપાય કરે તો રોગ મટે. રોગ જાણ્યા વગર અજ્ઞાની જે ઉપાય કરે તેથી રોગ વધે. પથ્ય પાળે ને દવા કરે નહીં, તો રોગ કેમ મટે? ન મટે. તો આ તો રોગ કાંઈ, ને દવા ય કાંઈ! શાસ્ત્ર તો જ્ઞાન કહેવાય નહીં. જ્ઞાન તો માંહીથી ગાંઠ મટે ત્યારે જ કહેવાય. તપ, સંયમાદિ માટે સત્પુરુષનાં વચન સાંભળવાનું બતાવ્યું છે.

૮ જ્ઞાની ભગવાને કહ્યું છે કે સાધુઓએ અચેત આહાર લેવો. આ કહેલું તો કેટલાક સાધુઓ ભૂલી ગયા છે. દૂધ આદિ સચેત ભારે ભારે પદાર્થો લઈ જ્ઞાનીની

આજ્ઞાપર પગ દઈ ચાલે તે કલ્યાણનો રસ્તો નહીં. લોક કહે છે કે સાધુ છે; પણ આત્મદશા સાધે તે સાધુ.

૯ નરસિંહમેહતો કહે છે કે અનાદિકાળથી આમને આમ ચાલતાં કાળ ગયો, પણ નીવેડો આવ્યો નહીં. આ માર્ગ નહીં; કેમકે અનાદિકાળથી ચાલતાં ચાલતાં પણ માર્ગ હાથ આવ્યો નહીં. જો માર્ગ જ હોય તો હજીસુધી કાંઈએ હાથમાં આવ્યું નહીં એમ બને નહીં. માટે માર્ગ જૂદો જ હોવો જોઈએ.

૧૦ તૃષ્ણા કેમ ઘટે? લૌકિક ભાવમાં મોટાઈ મૂકી દે તો. 'ઘર-કુટુંબ આદિને મારે શું કરવું છે? લૌકિકમાં ગમે તેમ હોય, પણ મારે તો મોટાઈ મૂકી ગમે તે પ્રકારે તૃષ્ણા ઘટે તેમ કરવું છે,' એમ વિચારે તો તૃષ્ણા ઘટે, મૉળી પડે.

૧૧ તપનું અભિમાન કેમ ઘટે? ત્યાગ કરવો તેનો ઉપયોગ રાખવાથી. 'મને આ અભિમાન કેમ થાય છે?' એમ રોજ વિચારતાં અભિમાન મૉળું પડશે.

૧૨ જ્ઞાની કહે છે તે કુંચીરૂપી જ્ઞાન વિચારે, તો અજ્ઞાનરૂપી તાળું ઉઘડી જાય; કેટલાં ય તાળાં ઉઘડી જાય, કુંચી હોય તો તાળું ઉઘડે; બાકી પ્હાણા માર્યે તો તાળું ભાંગી જાય.

૧૩ 'કલ્યાણ શું હશે?' એવો જીવને ભામો છે. તે કાંઈ હાથી-ઘોડો નથી. જીવને આવી ભ્રાંતિને લીધે કલ્યાણની કુંચીઓ સમજાતી નથી. સમજાય તો તો સુગમ છે. જીવની ભ્રાંતિઓ દૂર કરવા માટે જગતનું વર્ણન બતાવ્યું છે. જો જીવ હમેશના અંધમાર્ગથી થાકે તો માર્ગમાં આવે.

૧૪ જ્ઞાની પરમાર્થ સમ્યક્ત્વ હોય તે જ કહે. 'કષાય ઘટે તે કલ્યાણ,-જીવનાં રાગ, દ્વેષ, અજ્ઞાન જાય તેને કલ્યાણ કહેવાય' એવું; લોક કહે છે કે; અમારા ગુરુઓ ય કહે છે; ત્યારે સત્પુરુષો જૂદું શું બતાવો છો? આવી આડી કલ્પનાઓ કરી જીવને પોતાના દોષ મટાડવા નથી.

૧૫ આત્મા અજ્ઞાનરૂપી પથ્થરે કરી દબાઈ ગયો છે. જ્ઞાની જ આત્માને ઉંચો લાવશે. આત્મા દબાઈ ગયો છે એટલે કલ્યાણ સૂજતું નથી. જ્ઞાની સદ્‌વિચારોરૂપી સહેલી કુંચીઓ બતાવે તે કુંચિઓ હજારો તાળાને લાગે છે.

૧૬ જીવને માંહીથી અજીર્ણ મટે ત્યારે અમૃત ભાવે, તે જ રીતે ભ્રાંતિરૂપી અજીર્ણ મટ્યે કલ્યાણ થાય; પણ જીવને અજ્ઞાની ગુરુએ ભડકાવી માર્યા છે એટલે ભ્રાંતિરૂપ અજીર્ણ કેમ મટે? અજ્ઞાની ગુરુઓ જ્ઞાનને બદલે તપ બતાવે; તપમાં જ્ઞાન બતાવે; આવી રીતે અવળું-અવળું બતાવે તેથી જીવને તરવું બહુ મુસીબતવાળું છે. અહંકારાદિરહિતપણે તપાદિ કરવાં.

૧૭ કદાગ્રહ મૂકીને જીવ વિચારે, તો માર્ગ જૂદો છે. સમકિત સુલભ છે, પ્રત્યક્ષ છે, સહેલું છે. જીવ ગામ મૂકી આઘો ગયો છે તે પાછો ફરે ત્યારે કામ આવે. સત્પુરુષનાં વચનોનું આસ્થાસહિત શ્રવણમનન કરે તો સમ્યક્ત્વ આવે. તે આવ્યા પછી વ્રત-પચ્ચખાણ આવે, ત્યાર પછી પાંચમું ગુણસ્થાનક પ્રાપ્ત થાય.

૧૮ સાચું સમજાઈ તેની આસ્થા થઈ તે જ સમ્યક્ત્વ છે. જેને ખરા-ખોટાની કીંમત થઈ છે, તે ભેદ જેને મટ્યો છે તેને સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત થાય.

૧૯ અસદ્‌ગુરુથી સત્ સમજાય નહીં. દયા, સત્ય, અદત્ત ન લેવું એ આદિ સદાચાર એ સત્પુરુષની સમીપ આવવાનાં સત્ સાધન છે. સત્પુરુષો જે કહે છે તે

સૂત્રના સિદ્ધાંતના પરમાર્થ છે. અનુભવથી કહીએ છીએ,—અનુભવથી શંકા મટાડવાનું કહી શકીએ છીએ. અનુભવ પ્રગટ દીવો છે; ને સૂત્ર કાગળમાં લખેલ દીવો છે.

૨૦ ઢુંઢિયાપણું કે તપ્પાપણું કર્યા કરો તેથી સમકિત થવાનું નથી; ખરેખરું સાચું સ્વરૂપ સમજાય, માંહિથી દશા ફરે તો સમકિત થાય. પરમાર્થમાં પ્રમાદ એટલે આત્મામાંથી બહાર વૃત્તિ તે. ઘાતિકર્મ ઘાત કરે તેને કહેવાય. પરમાણુ આત્માની અપેક્ષા છે, [પાઠા. આત્માથી નિરપેક્ષ છે] પરમાણુને પક્ષપાત નથી, જે રૂપે પરિણમાવે તે રૂપે પરિણમે.

૨૧ નિકાચિત કર્મમાં સ્થિતિબંધ હોય તો બરોબર બંધ થાય છે. સ્થિતિકાળ ન હોય અને વિચારે, પશ્ચાત્તાપે જ્ઞાન વિચારે, તો નાશ થાય. સ્થિતિકાળ હોય તો ભોગવ્યે છૂટકો.

૨૨ ક્રોધાદિક કરી જે કર્મો ઉપાર્જન કર્યાં હોય તે ભોગવ્યે છૂટકો. ઉદય આવ્યે ભોગવવું જ જોઈએ, સમતા રાખે તેને સમતાનું ફળ. સહુ સહુના પરિણામ પ્રમાણે કર્મ ભોગવવાં પડે છે.

૨૩ જ્ઞાન સ્ત્રીપણામાં, પુરુષપણામાં સરખું જ છે. જ્ઞાન આત્માનું છે. ૐ

૫૫૫-૧] [૭૫૩]* મોરબી, સંવત ૧૯૫૪-૫૫.

૧ પહેલે ગુણસ્થાનકે ગ્રંથિ છે તેનું ભેદન કર્યાવિના આત્મા આગળના ગુણસ્થાનકે જઈ શકતો નથી. જોગાનજોગ મળવાથી અકામનિર્જરા કરતો જીવ આગળ વધે છે, ને ગ્રંથિભેદ કરવાની નજીક આવે છે. અહીં આગળ ગ્રંથિનું એટલું બધું પ્રબલપણું છે કે, તે ગ્રંથિભેદ કરવામાં મોળો પડી જઈ અસમર્થ થઈ જઈ પાછો વળે છે; હિમ્મત કરી આગળ વધવા ધારે છે; પણ મોહનીયના કારણથી રૂપાન્તર સમજાઈ પોતે ગ્રંથિભેદ કરે છે એમ સમજે છે; અને ઉલટું તે સમજવારૂપ મોહના કારણથી ગ્રંથિનું નિબિડપણું કરે છે. તેમાંથી કોઈક જ જીવ જોગાનજોગ પ્રાપ્ત થયે અકામનિર્જરા કરતાં અતિ બળવાન થઈ તે ગ્રંથિને મોળી પાડી અથવા પોચી કરી આગળ વધી જાય છે. જે અવિરતિસમ્યક્દૃષ્ટિનામા ચોથું ગુણસ્થાનક છે; જ્યાં મોક્ષમાર્ગની સુપ્રતીતિ થાય છે. આનું બીજું નામ 'બોધબીજ' છે. અહીં આત્માના અનુભવની શરુઆત થાય છે, અર્થાત્ મોક્ષ થવાનું બીજ અહીં રોપાય છે.

૨ આ 'બોધબીજગુણસ્થાનક'—ચોથા ગુણસ્થાનક—થી તેરમા ગુણસ્થાનક સુધી આત્મઅનુભવ એકસરખો છે; પરંતુ જ્ઞાનાવરણીયકર્મની નિરાવરણતાનુસાર જ્ઞાનની વિશુદ્ધતા ઓછી અદકી હોય છે, તેના પ્રમાણમાં અનુભવનું પ્રકાશવું કહી શકે છે.

૩ જ્ઞાનાવરણનું સર્વ પ્રકારે નિવારણ થવું તે 'કેવળજ્ઞાન' એટલે 'મોક્ષ' જે બુદ્ધિબળથી કહેવામાં આવે છે એમ નથી, પરંતુ અનુભવગમ્ય છે.

૪ બુદ્ધિબળથી નિશ્ચય કરેલો સિદ્ધાંત તેથી વિશેષ બુદ્ધિબળ અથવા તર્કથી વખતે ફરી શકે છે; પરંતુ જે વસ્તુ અનુભવગમ્ય (અનુભસિદ્ધ) થઈ છે તે ત્રણે કાળમાં ફરી શકતી નથી.

૫ હાલના સમયમાં જૈનદર્શનને વિષે અવિરતિસમ્યક્દૃષ્ટિનામા ચોથા ગુણસ્થાનથી અપ્રમત્તનામા સાતમા ગુણસ્થાનકસુધી આત્મઅનુભવ સ્પષ્ટ સ્વીકારેલ છે.

* શ્રીમદ્‌ના સંવત્ ૧૯૫૪-૫૫ના શ્રી મોરબીના આગમન પ્રસંગના વ્યાખ્યાનના જે જે મુદ્દાઓ યથાશક્તિ સ્મૃતિમાં રાખી યથાવકાશે પોતાના ક્ષયોપશમાનુસાર એક શ્રોતાએ પૃથક-પૃથક સ્થળે અવ્યવસ્થિતપણે લખી લીધેલા તેનો સંગ્રહ કરી આ સ્થળે મૂકીએ છીએ. આ સ્મૃત વચનો છે. શ્રીમદ્‌નું મૂળ લખાણ નથી. સંશોધક મ. ર.

૬ સાતમાથી સયોગીકેવળીનામા તેરમા ગુણસ્થાનકસુધીનો કાળ અંતર્મુહૂર્ત્તનો છે. તેરમાનો કાળ વખતે લાંબો પણ હોય છે. ત્યાંસુધી આત્મઅનુભવ પ્રતીતિરૂપ છે.

૭ આ કાળને વિષે મોક્ષ નથી એમ માની જીવ મોક્ષહેતુભૂત ક્રિયા કરી શકતો નથી, અને તેવી માન્યતાને લઈને જીવનું પ્રવર્ત્તન બીજી જ રીતે થાય છે.

૮ પાંજરામાં પૂરેલો સિંહ પાંજરાથી પ્રત્યક્ષ જૂદો છે, તો પણ બહાર નીકળવાને સામર્થ્યરહિત છે. તેમ જ ઓછા આયુષ્યના કારણથી અથવા સંઘયણાદિ અન્ય સાધનોના અભાવે આત્મારૂપી સિંહ કર્મરૂપી પાંજરામાંથી બહાર આવી શકતો નથી એમ માનવામાં આવે તો તે માનવું સકારણ છે.

૯ આ અસાર એવા સંસારને વિષે મુખ્ય એવી ચાર ગતિ છે; જે કર્મબંધથી પ્રાપ્ત થાય છે. બંધ વિના તે ગતિ પ્રાપ્ત થતી નથી. અબંધ એવું જે મોક્ષસ્થાનક તે બંધથી થનારી એવી જે ચાર ગતિ તે રૂપ સંસારને વિષે નથી. સમ્યક્ત્વ અથવા ચારિત્રથી બંધ થતો નથી એ તો ચોક્કસ છે; તો પછી ગમે તે કાળમાં સમ્યક્ત્વ અથવા ચારિત્ર પામે ત્યાં તે સમયે બંધ નથી; અને જ્યાં બંધ નથી ત્યાં સંસાર નથી.

૧૦ સમ્યક્ત્વ અને ચારિત્રમાં આત્માની શુદ્ધ પરિણતિ છે, તથાપિ તે સાથે મન, વચન, શરીરના શુભજોગ પ્રવર્ત્તે છે. તે શુભજોગથી શુભ એવો બંધ થાય છે. તે બંધને લઈને દેવાદિગતિ એવો જે સંસાર તે કરવો પડે છે. પરંતુ તેથી વિપરીત જે સમ્યક્ત્વ અને ચારિત્ર જેટલે અંશે પ્રાપ્ત થાય છે તેટલે અંશે મોક્ષ પ્રગટ થાય છે; તેનું ફળ દેવાદિ ગતિ પ્રાપ્ત થઈ તે નથી. દેવાદિગતિ જે પ્રાપ્ત થઈ તે ઉપર બતાવેલા મન, વચન, શરીરના શુભજોગથી થઈ છે; અને અબંધ એવું જે સમ્યક્ત્વ તથા ચારિત્ર પ્રગટ થયું છે તે કાયમ રહીને ફરી મનુષ્યપણું પામી ફરી તે ભાગને જોડાઈ મોક્ષ થાય છે.

૧૧ ગમે તે કાળમાં કર્મ છે; તેનો બંધ છે; અને તે બંધની નિર્જરા છે, અને સંપૂર્ણ નિર્જરા તેનું નામ 'મોક્ષ' છે.

૧૨ નિર્જરાના બે ભેદ છે; એક સકામ, એટલે સહેતુ (મોક્ષના હેતુભૂત) નિર્જરા અને બીજી અકામ એટલે વિપાકનિર્જરા.

૧૩ અકામનિર્જરા ઉદયિક ભાવે થાય છે. આ નિર્જરા જીવે અનંતિવાર કરી છે; અને તે કર્મબંધનું કારણ છે.

૧૪ સકામનિર્જરા ક્ષાયોપશમિક ભાવે થાય છે. જે કર્મના અબંધનું કારણ છે. જેટલે અંશે સકામનિર્જરા (ક્ષાયોપશમિક ભાવે) થાય તેટલે અંશે આત્મા પ્રગટ થાય છે. જો અકામ (વિપાક) નિર્જરા હોય તો તે ઉદયિક ભાવે હોય છે; અને તે કર્મબંધનું કારણ છે. અહીં પણ કર્મનું નિર્જરવું થાય છે; પરંતુ આત્મા પ્રગટ થતો નથી.

૧૫ અનંતિવાર ચારિત્ર પ્રાપ્ત કરવાથી જે નિર્જરા થઈ છે તે ઉદયિક ભાવે (જે ભાવ અબંધક નથી) થઈ છે; ક્ષાયોપશમિક ભાવે થઈ નથી. જો તેમ થઈ હોત તો આ પ્રમાણે રખડવું બનત નહીં.

૧૬ માર્ગ બે પ્રકારે છે: એક લૌકિકમાર્ગ અને બીજો લોકોત્તરમાર્ગ; જે એકબીજાથી વિરુદ્ધ છે. લૌકિકમાર્ગથી વિરુદ્ધ જે લોકોત્તરમાર્ગ તે પાળવાથી તેનું ફળ તેથી વિરુદ્ધ એવું જે લૌકિક તે હોય નહીં. જેવું કૃત્ય તેવું ફળ.

૧૭ આ સંસારને વિષે અનંત એવા કોટિ જીવોની સંખ્યા છે. વ્યવહારાદિ પ્રસંગે ક્રોધાદિ વર્ત્તણુંક અનંત જીવો ચલાવે છે. ચક્રવર્ત્તિ રાજા આદિ ક્રોધાદિ ભાવે

સંગ્રામ ચલાવે છે, અને લાખો મનુષ્યનો ઘાત કરે છે તોપણ તેઓમાંનાં કોઈ કોઈનો તે જ કાળમાં મોક્ષ થયો છે. ક્રોધ, માન, માયા, અને લોભની ચોકડીને કષાય એવા નામથી ઓળખવામાં આવે છે. આ કષાય છે તે અત્યંત ક્રોધાદિવાળો છે. તે જો અનંત સંસારનો હેતુ હોઈને અનંતાનુબંધિકષાય થતો હોય તો તે ચક્રવર્ત્યાદિને અનંત સંસારની વૃદ્ધિ થવી જોઈએ, અને તે હિસાબે અનંત સંસાર વ્યતીત થયા પહેલાં મોક્ષ થવો શી રીતે ઘટે? એ વાત વિચારવાયોગ્ય છે. જે ક્રોધાદિથી અનંત સંસારની વૃદ્ધિ થાય તે અનંતાનુબંધિ કષાય છે, એ પણ નિઃશંક છે. તે હિસાબે ઉપર બતાવેલા ક્રોધાદિ અનંતાનુબંધિ સંભવતા નથી. ત્યારે અનંતાનુબંધિની ચોકડી બીજી રીતે સંભવે છે.

૧૮ સમ્યક્ જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્ર એ ત્રણેની એકયતા તે 'મોક્ષ'. તે સમ્યક્ જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્ર એટલે વીતરાગ જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્ર છે. તેનાથી જ અનંત સંસારથી મુક્તપણું પમાય છે. આ વીતરાગજ્ઞાન કર્મનો અબંધહેતુ છે. વીતરાગના માર્ગે ચાલવું અથવા તેમની આજ્ઞાપ્રમાણે ચાલવું એ પણ અબંધક છે. તે પ્રત્યે જે ક્રોધાદિ કષાય હોય તેથી વિમુક્ત થવું તે જ અનંત સંસારથી અત્યંતપણે મુક્ત થવું છે; અર્થાત્ મોક્ષ છે. મોક્ષથી વિપરીત એવો જે અનંત સંસાર તેની વૃદ્ધિ જેનાથી થાય છે તેને અનંતાનુબંધિ કહેવામાં આવે છે; અને છે પણ તેમ જ. વીતરાગના માર્ગે અને તેમની આજ્ઞાએ ચાલનારાનું કલ્યાણ થાય છે. આવો જે ઘણા જીવોને કલ્યાણકારી માર્ગ તે પ્રત્યે ક્રોધાદિભાવ (જે મહા વિપરીતના કરનારા છે) તે જ અનંતાનુબંધિ કષાય છે. જો કે ક્રોધાદિભાવ લૌકિકે પણ અફળ નથી; પરંતુ વીતરાગે પ્રરૂપેલ વીતરાગજ્ઞાન અથવા મોક્ષધર્મ અથવા તો સત્ધર્મ તેનું ખંડન અથવા તે પ્રત્યે ક્રોધાદિભાવ તીવ્ર-મંદાદિ જેવે ભાવે હોય તેવે ભાવે અનંતાનુબંધિ કષાયથી બંધ થઈ અનંત એવા સંસારની વૃદ્ધિ થાય છે.

૧૯ અનુભવનો કોઈ પણ કાળમાં અભાવ નથી. બુદ્ધિબળથી મુકરર કરેલ વાત જે અપ્રત્યક્ષ છે તેનો ક્વચિત્ અભાવ પણ થવો ઘટે.

૨૦ 'કેવળજ્ઞાન એટલે જેનાથી કંઈ પણ જાણવું અવશેષ નથી તે, કે આત્મપ્રદેશનો જે સ્વભાવભાવ છે તે?':—

(અ) આત્માએ ઉત્પન્ન કરેલ વિભાવભાવ અને તેથી જડપદાર્થનો થયેલો સંયોગ તે રૂપે થયેલા આવરણે કરી જે કંઈ દેખવું, જાણવું થાય છે તે ઇન્દ્રિયની સહાયતાથી થઈ શકે છે, પરંતુ તે સંબંધી આ વિવેચન નથી. આ વિવેચન 'કેવળજ્ઞાન' સંબંધી છે.

(આ) વિભાવભાવથી થયેલો જે પુદ્ગલાસ્તિકાયનો સંબંધ તે આત્માથી પર છે. તેનું તથા જેટલા પુદ્ગલનો સંયોગ થયો તેનું યથાન્યાયથી જ્ઞાન અર્થાત્ અનુભવ થાય, તે અનુભવગમ્યમાં સમાય છે, અને તેને લઈને લોકસમસ્તના જે પુદ્ગલ તેનો પણ એવો જ નિર્ણય થાય તે બુદ્ધિબળમાં સમાય છે. જેમ, જે આકાશપ્રદેશને વિષે અથવા તો તેની નજીક વિભાવી આત્મા સ્થિત છે તે આકાશપ્રદેશના તેટલા ભાગને લઈને અચ્છેદ્ય અભેદ્ય એવું જે અનુભવાય છે તે અનુભવગમ્યમાં સમાય છે; અને તે ઉપરાંતનો બાકીનો આકાશ જેને કેવળજ્ઞાનીએ પોતે પણ અનંત (જેનો અંત નહીં એવો) કહેલ છે, તે અનંત આકાશનો પણ તે પ્રમાણે ગુણ હોવો જોઈએ એવું બુદ્ધિબળે નિર્ણીત કરેલું હોવું જોઈએ.

(ઇ) આત્મજ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું અથવા તો આત્મજ્ઞાન થયું, એ વાત અનુભવગમ્ય છે. તે આત્મજ્ઞાન ઉત્પન્ન થવાથી આત્મઅનુભવ થવા ઉપરાંત શું શું થવું જોઈએ એમ જે કહેવામાં આવ્યું છે તે બુદ્ધિબળથી કહેલું, એમ ધારી શકાય છે.

(ઈ) ઇન્દ્રિયના સંયોગથી જે કંઈ દેખવું-જાણવું થાય તે જો કે અનુભવગમ્યમાં સમાય છે ખરું, પરંતુ અહીં તો અનુભવગમ્ય આત્મતત્ત્વને વિષે કહેવાનું છે; જેમાં ઇન્દ્રિયોની સહાયતા અથવા તો સંબંધની જરૂર છે નહીં, તે શિવાયની વાત છે. કેવળજ્ઞાની સહજ દેખી જાણી રહ્યા છે; અર્થાત્ લોકના સર્વ પદાર્થને અનુભવ્યા છે એમ જે કહેવામાં આવે છે તેમાં ઉપયોગનો સંબંધ રહે છે; કારણ કે કેવળ-જ્ઞાનીના તેરમા અને ચૌદમા ગુણસ્થાનક એવા બે વિભાગ કરવામાં આવ્યા છે, તેમાં તેરમા ગુણસ્થાનકવાળા કેવળજ્ઞાનીને યોગ છે એમ સ્પષ્ટ છે, અને જ્યાં એ પ્રમાણે છે ત્યાં ઉપયોગની ખાસ રીતે જરૂર છે, અને જ્યાં ખાસ રીતે જરૂર છે ત્યાં બુદ્ધિબળ છે એમ કહ્યાવિના ચાલે તેમ નથી; અને જ્યાં એ પ્રમાણે ઠરે છે ત્યાં અનુભવ સાથે બુદ્ધિબળ પણ ઠરે છે.

(ઉ) આ પ્રમાણે ઉપયોગ ઠરવાથી આત્માને જે જડપદાર્થ નજીક છે તેનો તો અનુભવ થાય છે; પણ જે નજીક નથી અર્થાત્ જેનો યોગ નથી તેનો અનુભવ થવો એમ કહેવું એ મુશ્કેલીવાળું છે; અને જેની સાથે છેટેના પદાર્થનો અનુભવ ગમ્ય નથી એમ કહેવાથી કહેવાતા કેવળજ્ઞાનના અર્થને વિરોધ આવે છે, તેથી ત્યાં બુદ્ધિ-બળથી સર્વપદાર્થનું, સર્વ પ્રકારે, સર્વકાળનું જ્ઞાન થાય છે એમ ઠરે છે.

૨૫ એક કાળના કલ્પેલા સમય જે અનંત છે, તેને લઈને અનંતકાળ કહેવાય છે. તેમાંના વર્તમાનકાળ પહેલાના જે સમય વ્યતીત થયા છે તે ફરીથી આવવાના નથી એ વાત ન્યાયસંપન્ન છે; તે સમય અનુભવગમ્ય શી રીતે થઈ શકે એ વિચારવાનું છે.

૨૬ અનુભવગમ્ય જે સમય થાય [પાઠા. થયા] છે તેનું જે સ્વરૂપ છે તે તથા તે સ્વરૂપ શિવાય તેનું બીજું સ્વરૂપ થતું નથી, અને તે જ પ્રમાણે અનાદિ અનંત કાળના બીજા જે સમય તેનું પણ તેવું જ સ્વરૂપ છે; એમ બુદ્ધિબળથી નિર્ણીત થયેલું જણાય છે.

૨૭ આ કાળને વિષે જ્ઞાન ક્ષીણ થયું છે; અને જ્ઞાન ક્ષીણ થવાથી મતભેદ ઘણા થયા છે. જેમ જ્ઞાન ઓછું તેમ મતભેદ વધારે, અને જ્ઞાન વધુ તેમ મતભેદ ઓછા. નાણાંની પેઠે. જ્યાં નાણું ઘટ્યું ત્યાં કંકાસ વધારે, અને જ્યાં નાણું વધ્યું ત્યાં કંકાસ ઓછા હોય છે.

૨૮ જ્ઞાનવિના સમ્યક્ત્વનો વિચાર સૂઝતો નથી. મતભેદ ઉત્પન્ન નથી કરવો એવું જેના મનમાં છે તે જે જે વાંચે અથવા સાંભળે તે તે તેને ફળે છે. મતભેદાદિ કારણને લઈને શ્રુતશ્રવણાદિ ફળતાં નથી.

૨૯ વાટે ચાલતાં એક ફાળિયું કાંટામાં ભરાયું અને રસ્તાની મુસાફરી હજી છે, તો બની શકે તો કાંટા દૂર કરવા, પરંતુ કાંટા કાઢવાનું ન બની શકે તો તેટલા સારુ ત્યાં રોકાઈ રાત ન રહેવું; પણ ફાળિયું મૂકી દઈ ચાલી નીકળવું. તેવી જ રીતે જિન-માર્ગનું સ્વરૂપ તથા તેનું રહસ્ય શું છે તે સમજ્યાવિના, અથવા તેનો વિચાર કર્યાવિના અલ્પ-અલ્પ શંકાઓ માટે બેસી રહી આગળ ન વધવું તે ઉચિત નથી. જિનમાર્ગ ખરી રીતે જોતાં તો જીવને કર્મક્ષય કરવાનો ઉપાય છે, પણ જીવ પોતાના મતથી ગુંચાઈ ગયેલ છે.

૩૦ જીવ પહેલા ગુણસ્થાનકમાંથી નીકળી ગ્રંથિભેદસુધી અનંતિવાર આવ્યો ને ત્યાંથી પાછો વળી ગયો છે.

૩૧ જીવને એવો ભાવ રહે છે કે સમ્યકત્વ અનાયાસે આવતું હશે; પરંતુ તે તો પ્રયાસ (પુરુષાર્થ) કર્યાવિના પ્રાપ્ત થતું નથી.

૩૨ કર્મપ્રકૃતિ ૧૫૮ છે. સમ્યક્ત્વ આવ્યાવિના તેમાંની કોઈ પણ પ્રકૃતિ સમૂળગી ક્ષય થાય નહીં. અનાદિથી જીવ નિર્જરા કરે છે, પરંતુ મૂળમાંથી એક પણ પ્રકૃતિ ક્ષય થતી નથી! સમ્યકત્વમાં એવું સામર્થ્ય છે, તે પ્રકૃતિને મૂળમાંથી ક્ષય કરે છે. તે આવી રીતે કેઃ–અમુક પ્રકૃતિ ક્ષય થયા પછી તે આવે છે; અને જીવ બળીઓ થાય તો આસ્તે–આસ્તે સર્વ પ્રકૃતિ ખપાવે છે.

૩૩ સમ્યકત્વ સર્વને ન જણાય એમ પણ નહીં, તેમ કોઈને પણ ન જણાય એમ પણ નહીં. વિચારવાનને તે જણાય છે.

૩૪ જીવને સમજાય તો સમજવા પછીથી બહુ સુગમ છે; પણ સમજવા સારુ જીવે આજદિવસ સુધી ખરેખરો લક્ષ આપ્યો નથી. સમ્યકત્વ પ્રાપ્ત થવાના જીવને જ્યારે જ્યારે જોગ બન્યા છે ત્યારે ત્યારે બરાબર ધ્યાન આપ્યું નથી, કારણ કે જીવને અંતરાય ઘણા છે. કેટલાક અંતરાયો તો પ્રત્યક્ષ છે, છતાં જાણવામાં આવતા નથી. જો જણાવનાર મળે તોપણ અંતરાયના જોગથી ધ્યાનમાં લેવાનું બનતું નથી. કેટલાક અંતરાય તો અવ્યક્ત છે કે જે ધ્યાનમાં આવવા જ મુશ્કેલ છે.

૩૫ સમ્યકત્વનું સ્વરૂપ માત્ર વાણીયોગથી કહી શકાય; જો એકદમ કહેવામાં આવે તો ત્યાં આગળ જીવને ઉલટો ભાવ ભાસે; તથા સમ્યક્ત્વ ઉપર ઉલટો અભાવ થવા માંડે; પરંતુ તે જ સ્વરૂપ જો અનુક્રમે જેમ જેમ દશા વધતી જાય તેમ તેમ કહેવામાં અથવા સમજાવવામાં આવે તો તે સમજવામાં આવી શકવાયોગ્ય છે.

૩૬ આ કાળને વિષે મોક્ષ છે એમ બીજા માર્ગમાં કહેવામાં આવે છે. જૈનમાર્ગમાં આ કાળને વિષે અમુક ક્ષેત્રમાં તેમ થવું જો કે કહેવામાં આવતું નથી; છતાં તે જ ક્ષેત્રમાં આ કાળને વિષે સમ્યક્ત્વ થઈ શકે છે, એમ કહેવામાં આવ્યું છે.

૩૭ જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર એ ત્રણે આ કાળને વિષે છે. પ્રયોજનભૂત પદાર્થનું જાણપણું તે 'જ્ઞાન', તેને લઈને સુપ્રતીતિ તે 'દર્શન', અને તેથી થતી ક્રિયા તે 'ચારિત્ર' છે. આ ચારિત્ર આ કાળને વિષે જૈનમાર્ગમાં સમ્યક્ત્વ પછી સાતમા ગુણસ્થાનક સુધી પ્રાપ્ત કરી શકવાનું સ્વીકારવામાં આવ્યું છે.

૩૮ સાતમાસુધી પહોંચે તોપણ મોટી વાત છે.

૩૯ સાતમાસુધી પહોંચે તો તેમાં સમ્યકત્વ સમાઈ જાય છે; અને જો ત્યાંસુધી પહોંચે તો તેને ખાત્રી થાય છે કે આગલી દશાનું કેવી રીતે છે? પરંતુ સાતમાસુધી પહોંચ્યાવિના આગલી વાત ખ્યાલમાં આવી શકતી નથી.

૪૦ વધતી દશા થતી હોય તો તેને નિષેધવા જરૂર નથી; અને ન હોય તો માનવા જરૂર નથી. નિષેધ કર્યાવિના આગળ વધતા જવું.

૪૧ સામાયિક છ–આઠ કોટિનો વિવાદ મૂકી દીધા પછી નવવિના નથી થતું અને છેવટે નવ કોટિએ વૃત્તિ મૂક્યાવિના મોક્ષ નથી.

૪૨ ૧૧ પ્રકૃતિ ખપાવ્યાવિના સામાયિક આવે નહીં. સામાયિક થાય તેની દશા તો અદ્ભુત થાય. ત્યાંથી છ, સાત અને આઠમા ગુણસ્થાનકે જાય; ને ત્યાંથી બે ઘડીમાં મોક્ષ થઈ શકે છે.

૪૩ મોક્ષમાર્ગ કરવાળની ધાર જેવો છે, એટલે એક ધારો (એક પ્રવાહરૂપે) છે. ત્રણે કાળમાં એક ધારાએ એટલે એકસરખો પ્રવર્તે તે જ મોક્ષમાર્ગ;–વહેવામાં ખંડિત નહીં તે જ મોક્ષમાર્ગ.

૪૪ અગાઉ બે વખત કહેવામાં આવ્યું છે છતાં આ ત્રીજી વખત કહેવામાં આવે છે કે ક્યારે ય પણ બાદર અને બાહ્યક્રિયાનો નિષેધ કરવામાં આવ્યો નથી, કારણ કે અમારા આત્માને વિષે તેવો ભાવ કોઈ દિવસ સ્વપ્ને ય પણ ઉત્પન્ન થાય તેમ છે નહીં.

૪૫ રૂઢિવાળી ગાંઠ, મિથ્યાત્વ અથવા કષાયને સૂચવનારી ક્રિયાના સંબંધમાં વખતે કોઈ પ્રસંગે કાંઈ કહેવામાં આવ્યું હોય, તો ત્યાં ક્રિયાના નિષેધઅર્થે તો નહીં જ કહેવામાં આવ્યું હોય; છતાં કહેવાથી બીજી રીતે સમજવામાં આવ્યું હોય, તો તેમાં સમજનારે પોતાની ભૂલ થઈ છે, એમ સમજવાનું છે.

૪૬ જેણે કષાયભાવનું ઉચ્છેદન કરેલું છે તે કષાયભાવનું સેવન થાય એમ કદિ પણ કરે નહીં.

૪૭ અમુક ક્રિયા કરવી એવું જ્યાંસુધી અમારા તરફથી કહેવામાં નથી આવતું ત્યાંસુધી એમ સમજવું કે તે કારણસહિત છે; ને તેથી કરી ક્રિયા ન કરવી એમ ઠરતું નથી.

૪૮ હાલ અમુક ક્રિયા કરવી એમ કહેવામાં જો આવે અને પાછળથી દેશ–કાળને અનુસરી તે ક્રિયાને બીજા આકારમાં મૂકી કહેવામાં આવે તો શ્રોતાના મનમાં શંકા આણવાનું કારણ થાય કે, એક વખત આમ કહેવામાં આવતું હતું, ને બીજી વખત આમ કહેવામાં આવે છે; એવી શંકાથી તેનું શ્રેય થવાને બદલે અશ્રેય થાય.

૪૯ બારમા ગુણસ્થાનકના છેલ્લા સમયસુધી પણ જ્ઞાનીની આજ્ઞાપ્રમાણે ચાલવાનું થાય છે. તેમાં સ્વચ્છંદપણું વિલય થાય છે.

૫૦ સ્વચ્છંદે નિવૃત્તિ કરવાથી વૃત્તિઓ શાંત થતી નથી, પણ ઉન્મત્ત થાય છે, અને તેથી પડવાનો વખત આવે છે; અને જેમ જેમ આગળ ગયા પછી જો પડવાનું થાય છે, તો તેમ તેમ તેને પછાટ વધારે લાગે છે, એટલે ઘણો તે ઊંડો જાય છે; અર્થાત્ પહેલામાં જઈ ખુંચે છે, એટલું જ નહીં પરંતુ તેને ત્યાં ઘણા કાળસુધી જોરની પછાટથી ખુંચ્યા રહેવું પડે છે.

૫૧ હજી પણ શંકા કરવી હોય તો કરવી; પણ એટલું તો ચોકસપણે શ્રદ્ધવું કે જીવથી માંડી મોક્ષસુધીના જે પાંચ પદ (જીવ છે, તે નિત્ય છે, તે કર્મનો કર્ત્તા છે, તે કર્મનો ભોક્તા છે, મોક્ષ છે.) તે છે; અને મોક્ષનો ઉપાય પણ છે; તેમાં કાંઈ પણ અસત્ય નથી. આવો નિર્ણય કરવા પછી તેમાં તો કોઈ દિવસ શંકા કરવી નહીં; અને એ પ્રમાણે નિર્ણય થયા પછી ઘણુંકરીને શંકા થતી નથી. જો કદાચ શંકા થાય તો તે દેશશંકા થાય છે, ને તેનું સમાધાન થઈ શકે છે. પરંતુ મૂળમાં એટલે જીવથી માંડી મોક્ષસુધી અથવા તેના ઉપાયમાં શંકા થાય તો તે દેશશંકા નથી પણ સર્વશંકા છે; ને તે શંકાથી ઘણુંકરી પડવું થાય છે; અને તે પડવું એટલા બધા જોરમાં થાય છે કે તેની પછાટ અત્યંત લાગે છે.

૫૨ આ જે શ્રદ્ધા છે તે બે પ્રકારે છે: એક 'ઓઘે' અને બીજી 'વિચારપૂર્વક.'

૫૩ મતિજ્ઞાન અને શ્રુતજ્ઞાનથી જે કંઈ જાણી શકાય છે તેમાં અનુમાન સાથે રહે છે, પરંતુ તેથી આગળ અને અનુમાનવિના શુદ્ધપણે જાણવું એ મનઃપર્યવજ્ઞાનનો

વિષય છે; એટલે મૂળ તો મતિ, શ્રુત, અને મન:પર્યવજ્ઞાન એક છે, પરંતુ મન:પર્યવમાં અનુમાનવિના મતિની નિર્મલતાએ શુદ્ધ જાણી શકાય છે.

૫૪ મતિની નિર્મલતા થવી એ સંયમવિના થઈ શકે નહીં; વૃત્તિને રોકવાથી સંયમ થાય છે, અને તે સંયમથી મતિની શુદ્ધતા થઈ શુદ્ધ પર્યાયનું જે જાણવું (અનુમાન વિના) તે મન:પર્યવજ્ઞાન છે.

૫૫ મતિજ્ઞાન એ લિંગ એટલે ચિહ્નથી જાણી શકાય છે; અને મન:પર્યવજ્ઞાનમાં લિંગ અથવા ચિહ્નની જરૂર રહેતી નથી.

૫૬ મતિજ્ઞાનથી જાણવામાં અનુમાનની આવશ્યકતા રહે છે, અને તે અનુમાનને લઈને જાણેલું ફેરફારરૂપ પણ થાય છે. જ્યારે મન:પર્યવને વિષે તેમ (ફેરફારરૂપ) થતું નથી, કેમકે તેમાં અનુમાનના સહાયપણાની જરૂર નથી. શરીરની ચેષ્ટાથી ક્રોધાદિ પારખી શકાય છે, પરંતુ તેનું (ક્રોધાદિનું) મૂળસ્વરૂપ ન દેખાવા સારુ શરીરની વિપરિત ચેષ્ટા કરવામાં આવી હોય તો તે ઉપરથી પારખી શકવું (પરીક્ષા કરવી) એ દુર્ઘટ છે; તેમ જ શરીરની ચેષ્ટા કોઈ પણ આકારમાં ન કરવામાં આવી હોય છતાં, તદ્દન ચેષ્ટા જોયાવિના તેનું (ક્રોધાદિનું) જાણવું તે અતિ દુર્ઘટ છે, છતાં તે પ્રમાણે પરભારું થઈ શકવું તે મન:પર્યવજ્ઞાન છે.

૫૭ લોકોમાં ઓઘસંજ્ઞાએ એમ માનવામાં આવતું કે 'આપણને સમ્યક્ત્વ છે કે શી રીતે તે કેવળી જાણે, નિશ્ચય સમ્યક્ત્વ છે એ વાત તો કેવળીગમ્ય છે.' ચાલતી રૂઢિપ્રમાણે એમ માનવામાં આવતું; બનારસીદાસ અને બીજા તે દશાના પુરુષો એમ કહે છે કે અમને સમ્યક્ત્વ થયું છે, એ નિશ્ચયથી કહીએ છીએ.

૫૮ શાસ્ત્રમાં એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે 'નિશ્ચય સમ્યક્ત્વ છે કે શી રીતે તે કેવળી જાણે' તે વાત અમુક નયથી સત્ય છે; તેમ કેવળજ્ઞાની શિવાય પણ બનારસીદાસ વગેરેએ ઓઘમપણે એમ કહ્યું છે કે 'અમને સમ્યક્ત્વ છે, અથવા પ્રાપ્ત થયું,' તે વાત પણ સત્ય છે; કારણ 'નિશ્ચયસમ્યક્ત્વ' છે તે દરેક રહસ્યના પર્યાયસહિત કેવળી જાણી શકે છે; અથવા દરેક પ્રયોજનભૂત પદાર્થના હેતુઅહેતુ સંપૂર્ણપણે જાણવા એ કેવળી શિવાય બીજાથી બની શકતું નથી; ત્યાં આગળ 'નિશ્ચય સમ્યક્ત્વ' કેવળીગમ્ય કહ્યું છે. તે પ્રયોજનભૂત પદાર્થના સામાન્યપણે અથવા સ્થૂળપણે હેતુ–અહેતુ સમજી શકાય એ બનવાયોગ્ય છે, અને તે કારણને લઈને બનારસીદાસ વગેરેએ પોતાને સમ્યક્ત્વ છે એમ કહેલું છે.

૫૯ 'સમયસાર'માં બનારસીદાસે કરેલી કવિતામાં 'અમારે હૃદયને વિષે બોધબીજ થયું છે' એમ કહેલું છે; અર્થાત્ પોતાને વિષે સમ્યક્ત્વ છે એમ કહ્યું છે.

૬૦ સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત થયા પછી વધારેમાં વધારે પંદર ભવની અંદર મુક્તિ છે, અને જો ત્યાંથી તે પડે છે તો અર્ધપુદ્‌ગલપરાવર્ત્તનકાળ ગણાય. અર્ધપુદ્‌ગલપરાવર્ત્તનકાળ ગણાય તોપણ તે સાદિસાંતના ભાંગામાં આવી જાય છે, એ વાત નિ:શંક છે.

૬૧ સમ્યક્ત્વનાં લક્ષણો:–(૧) કષાયનું મંદપણું અથવા તેના રસનું મોળાપણું. (૨) મોક્ષમાર્ગ તરફ વલણ. (૩) સંસાર બંધનરૂપ લાગે અથવા સંસાર ખારો ઝેર લાગે. (૪) સર્વે પ્રાણી ઉપર દયાભાવ; તેમાં વિશેષ કરી પોતાના આત્મા તરફ દયાભાવ. (૫) સતદેવ, સતધર્મ, સદ્ગુરુ ઉપર આસ્થા.

૬૨ આત્મજ્ઞાન, અથવા આત્માથી પર એવું જે કર્મસ્વરૂપ, અથવા પુદ્ગલાસ્તિકાય વગેરેનું જે સ્વરૂપ જૂદા જૂદા પ્રકારે, જૂદે જૂદે પ્રસંગે, અતિ સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ અને અતિ વિસ્તારવાળું જ્ઞાનીથી પ્રકાશવું થયું છે, તેમાં કંઈ હેતુ સમાય છે કે શી રીતે? અને સમાય છે તો શું? તે વિષે વિચાર કરવાથી સાત કારણો તેમાં સમાયેલાં છે, એમ માલુમ પડે છેઃ સદ્ભૂતાર્થપ્રકાશ, તેનો વિચાર, તેની પ્રતીતિ, જીવસંરક્ષણ, વગેરે. તે સાતે હેતુનું ફળ મોક્ષની પ્રાપ્તિ થાય તે છે. તેમ જ મોક્ષની પ્રાપ્તિનો જે માર્ગ તે આ હેતુથી સુપ્રતીતરૂપ થાય છે.

૬૩ કર્મ અનંત પ્રકારનાં છે. તેમાં મુખ્ય ૧૫૮ છે. તેમાં મુખ્ય આઠ કર્મપ્રકૃતિ વર્ણવવામાં આવી છે. આ બધાં કર્મમાં મુખ્ય એવું મોહનીય છે; જેનું સામર્થ્ય બીજાં કરતાં અત્યંત છે; અને તેની સ્થિતિ પણ સર્વ કરતાં વધારે છે.

૬૪ આઠ કર્મમાં ચાર ઘનઘાતિ છે. તે ચારમાં પણ મોહનીય અત્યંત પ્રબળપણે ઘનઘાતિ છે. મોહનીયકર્મ શિવાય સાત કર્મ છે, તે મોહનીયકર્મના પ્રતાપથી પ્રબળપણે થાય છે. જો મોહનીય ખસે તો બીજાં નિર્બળ થઈ જાય છે. મોહનીય ખસવાથી બીજાંઓનો પગ ટકી શકતો નથી.

૬૫ કર્મબંધના ચાર પ્રકાર છે. પ્રકૃતિબંધ, પ્રદેશબંધ, સ્થિતિબંધ, અને રસબંધ; તેમાં પ્રદેશ, સ્થિતિ અને રસ એ ત્રણ બંધના સરવાળાનું નામ પ્રકૃતિ આપવામાં આવ્યું છે. પ્રદેશબંધ છે તે આત્માના પ્રદેશની સાથે પુદ્ગલનો જમાવ અર્થાત્ જોડાણ છે; ત્યાં તેનું પ્રબળપણું હોતું નથી; તે ખેરવવા ચાહે તો ખરી શકે તેમ છે. મોહને લઈને સ્થિતિ તથા રસનો બંધ પડે છે, અને તે સ્થિતિ તથા રસનો બંધ છે તે જીવ ફેરવવા ધારે તો ફરી જ શકે એમ બનવું અશક્ય છે. આવું મોહને લઈને એ સ્થિતિ તથા રસનું પ્રબળપણું છે.

૬૬ સમ્યક્ત્વ અન્યોક્તિરીતે પોતાનું દૂષણ બતાવે છેઃ–'મને ગ્રહણ કરવાથી ગ્રહણ કરનારની ઇચ્છા ન થાય તોપણ મારે તેને પરાણે મોક્ષે લઈ જવો પડે છે; માટે મને ગ્રહણ કરવા પહેલાં એ વિચાર કરવો કે મોક્ષે જવાની ઇચ્છા ફેરવવી હશે તોપણ કામ આવવાની નથી; અને ગ્રહણ કર્યા પછી નવમે સમયે તો મારે તેને મોક્ષે પહોંચાડવો જોઈએ. ગ્રહણ કરનાર કદાચ શિથિલ થઈ જાય તોપણ બને તો તે જ ભવે, અને ન બને તો વધારેમાં વધારે પંદર ભવે મારે તેને મોક્ષે પહોંચાડવો જોઈએ. કદાચ મને છોડી દઈ મારાથી વિરુદ્ધ આચરણ કરે અથવા પ્રબળ એવા મોહને ધારણ કરે તોપણ અર્ધપુદ્ગલપરાવર્તનની અંદર મારે તેને મોક્ષે પહોંચાડવો એ મારી પ્રતિજ્ઞા છે.'! અર્થાત્ અહિં સમ્યક્ત્વની મહત્તા બતાવી છે.

૬૭ સમ્યક્ત્વ કેવળજ્ઞાનને કહે છેઃ–'હું જીવને મોક્ષે પહોંચાડું એટલેસુધી કાર્ય કરી શકું છું; અને તું પણ તે જ કાર્ય કરે છે;–તું તેથી કાંઈ વિશેષ કાર્ય કરી શકતું નથી; તોપછી તારા કરતાં મારામાં ન્યૂનતા શાની? એટલું જ નહીં, પરંતુ તને પામવામાં મારી જરૂર રહે છે.'

૬૮ ગ્રંથાદિ વાંચવાનું શરૂ કરતાં પ્રથમ મંગળાચરણ કરવું અને તે ગ્રંથ ફરીથી વાંચતાં અથવા ગમે તે ભાગથી તે વાંચવાનું શરૂ કરતાં પ્રથમ મંગળાચરણ કરવું એવી શાસ્ત્રપદ્ધતિ છે. તેનું મુખ્ય કારણ એ છે કે બાહ્યવૃત્તિમાંથી આત્મવૃત્તિ કરવી છે, માટે

તેમ કરવામાં પ્રથમ શાંતપણું કરવાની જરૂર છે, અને તે પ્રમાણે પ્રથમ મંગળાચરણ કરવાથી શાંતપણું પ્રવેશ કરે છે. વાંચવાનો અનુક્રમ જે હોય તે બનતાંસુધી ન જ તોડવો જોઈએ; તેમાં જ્ઞાનીનો દાખલો લેવા જરૂર નથી.

૬૯ આત્મઅનુભવગમ્ય અથવા આત્મજનિત સુખ અને મોક્ષસુખ તે એક જ છે. માત્ર શબ્દ જૂદા છે.

૭૦ કેવળજ્ઞાની શરીરને લઈને નથી કે બીજાના શરીર કરતાં તેમનું શરીર તફાવતવાળું જોવામાં આવે. વળી તે કેવળજ્ઞાન શરીરથી કરી નીપજાવેલ છે એમ નથી; તે તો આત્માવડે કરી પ્રગટ કરવામાં આવ્યું છે; તેને લીધે શરીરથી તફાવત જાણવાનું કારણ નથી; અને શરીર તફાવતવાળું લોકોના જોવામાં નહીં આવવાથી લોકો તેનું મહાત્મ્ય બહુ જાણી શકતા નથી.

૭૧ જેને મતિજ્ઞાન તથા શ્રુતજ્ઞાનની અંશે પણ ખબર નથી તે જીવ કેવળજ્ઞાનનું સ્વરૂપ જાણવા ઇચ્છે તે શી રીતે બની શકવા યોગ્ય છે? અર્થાત્ બની શકવાયોગ્ય નથી.

૭૨ મતિ સ્ફુરાયમાન થઈ જણાયેલું જે જ્ઞાન તે 'મતિજ્ઞાન', અને શ્રવણ થવાથી થયેલું જે જ્ઞાન તે 'શ્રુતજ્ઞાન'; અને તે શ્રુતજ્ઞાનનું મનન થઈ પ્રગમ્યું ત્યારે તે પાછું મતિજ્ઞાન થયું, અથવા તે 'શ્રુતજ્ઞાન' પ્રગમ્યાથી બીજાને કહેવામાં આવ્યું ત્યારે તે જ કહેનારને વિષે મતિજ્ઞાન અને સાંભળનારને માટે શ્રુતજ્ઞાન થાય છે. તેમ 'શ્રુતજ્ઞાન' મતિવિના થઈ શકતું નથી; અને તે જ મતિ પૂર્વે શ્રુત હોવું જોઈએ. એમ એકબીજાને કાર્યકારણનો સંબંધ છે. તેના ઘણા ભેદ છે, તે સર્વે ભેદને જેમ જોઈએ તેમ હેતુસહિત જાણ્યા નથી (હેતુસહિત જાણવા-સમજવા એ દુર્ઘટ છે) અને ત્યારપછી આગળ વધતાં અવધિજ્ઞાન, જેના પણ ઘણા ભેદ છે, ને જે સઘળા રૂપી પદાર્થને જાણવાના વિષય છે તેને, અને તે જ પ્રમાણે મનઃપર્યવના વિષય છે તે સઘળાઓને કંઈ અંશે પણ જાણવા-સમજવાની જેને શક્તિ નથી એવાં મનુષ્યો પર અને અરૂપી પદાર્થના સઘળા ભાવને જાણનારૂં એવું જે 'કેવળજ્ઞાન' તેના વિષે જાણવા, સમજવાનું પ્રશ્ન કરે તો તે શી રીતે સમજી શકે? અર્થાત્ ન સમજી શકે.

૭૩ જ્ઞાનીના માર્ગને વિષે ચાલનારને કર્મબંધ નથી; તેમ જ તે જ્ઞાનીની આજ્ઞાપ્રમાણે ચાલનારને પણ કર્મબંધ નથી, કારણ કે ક્રોધ, માન, માયા, લોભાદિનો ત્યાં અભાવ છે; અને તે અભાવના હેતુએ કરી કર્મબંધ ન થાય. તોપણ 'ઇરિયા પંથ'ને વિષે વહેતાં 'ઇરિયા પંથ'ની ક્રિયા જ્ઞાનીને લાગે છે; અને જ્ઞાનીની આજ્ઞા પ્રમાણે ચાલનારને પણ તે ક્રિયા લાગે છે.

૭૪ જે વિદ્યાથી જીવ કર્મ બાંધે છે, તે જ વિદ્યાથી જીવ કર્મ છોડે છે. તે વિદ્યા સંસારી હેતુના પ્રયોગે વિચાર કરવાથી કર્મબંધ કરે છે, અને તે જ વિદ્યાથી દ્રવ્યનું સ્વરૂપ સમજવાના પ્રયોગથી વિચાર કરે છે ત્યાં કર્મ છોડે છે.

૭૫ 'ક્ષેત્રસમાસ'માં ક્ષેત્રસંબંધાદિની જે જે વાતો છે, તે અનુમાનથી માનવાની છે. તેમાં અનુભવ હોતો નથી; પરંતુ તે સઘળું કારણોને લઈને વર્ણવવામાં આવે છે. તેની શ્રદ્ધા વિશ્વાસપૂર્વક રાખવાની છે. મૂળ શ્રદ્ધામાં ફેર હોઈને આગળ સમજવામાં ઠેઠસુધી ભૂલ ચાલી આવે છે. જેમ ગણિતમાં પ્રથમ ભૂલ થઈ તો પછી તે ભૂલ ઠેઠસુધી ચાલી આવે છે તેમ.

૭૭ જ્ઞાન પાંચ પ્રકારનું છે. તે જ્ઞાન જો સમ્યક્ત્વવિનાનું મિથ્યાત્વસહિત હોય તો 'મતિ અજ્ઞાન', 'શ્રુત અજ્ઞાન', અને 'અવધિ અજ્ઞાન' એમ કહેવાય. તે મળી કુલ આઠ પ્રકાર છે.

૭૮ મતિ, શ્રુત, અને અવધિ મિથ્યાત્વસહિત હોય, તો તે 'અજ્ઞાન' છે, અને સમ્યક્ત્વસહિત હોય તો 'જ્ઞાન' છે. તે શિવાય બીજો ફેર નથી.

૭૯ રાગાદિસહિત જીવ કંઈ પણ પ્રવૃત્તિ કરે તો તેનું નામ 'કર્મ' છે;–શુભ અથવા અશુભ અધ્યવસાયવાળું પરિણમન તે 'કર્મ' કહેવાય; અને શુદ્ધ અધ્યવસાયવાળું પરિણમન તે કર્મ નથી પણ 'નિર્જરા' છે.

૮૦ અમુક આચાર્ય એમ કહે છે કે દિગમ્બરના આચાર્યે એમ સ્વીકાર્યું છે કે:–'જીવનો મોક્ષ થતો નથી, પરંતુ મોક્ષ સમજાય છે; તે એવી રીતે કે જીવ શુદ્ધસ્વરૂપી છે; તેને બંધ થયો નથી તોપછી મોક્ષ થવાપણું ક્યાં રહે છે? પરંતુ તેણે માનેલું છે કે 'હું બંધાણો છું' તે માનવાપણું વિચારવડીએ કરી સમજાય છે કે મને બંધન નથી, માત્ર માન્યું હતું; તે માનવાપણું શુદ્ધ સ્વરૂપ સમજાયાથી રહેતું નથી; અર્થાત્ મોક્ષ સમજાય છે.' આ વાત 'શુદ્ધનય'ની અથવા 'નિશ્ચયનય'ની છે. પર્યાયાર્થી નયવાળાઓ એ નયને વળગી આચરણ કરે તો તેને રખડી મરવાનું છે.

૮૧ 'ઠાણાંગસૂત્ર'માં કહેવામાં આવ્યું છે કે જીવ, અજીવ, પુણ્ય, પાપ, આશ્રવ, સંવર, નિર્જરા, બંધ અને મોક્ષ એ પદાર્થ સદ્ભાવ છે; એટલે તેના ભાવ છતા છે; કલ્પવામાં આવ્યા છે એમ નથી.

૮૨ વેદાંત છે તે શુદ્ધનયઆભાસી છે. શુદ્ધનયઆભાસમતવાળા 'નિશ્ચયનય' શિવાય બીજા નયને એટલે 'વ્યવહારનય'ને ગ્રહણ કરતા નથી. જીવ અનેકાંતિક છે, અર્થાત્ તે સ્યાદ્વાદી છે.

૮૩ કોઈ નવ તત્ત્વની, કોઈ સાત તત્ત્વની, કોઈ ષદ્દ્રવ્યની, કોઈ ષટ્પદની, કોઈ બે રાશિની વાત કહે છે, પરંતુ તે સઘળું જીવ, અજીવ એવી બે રાશિ અથવા એ બે તત્ત્વ અર્થાત્ દ્રવ્યમાં સમાય છે.

૮૪ નિગોદમાં અનંતા જીવ રહ્યા છે, એ વાતમાં તેમ જ કંદમૂળમાં સોયની અણી ઉપર રહે તેટલા નાના ભાગમાં અનંતા જીવ રહ્યા છે, તે વાતમાં આશંકા કરવાપણું છે નહીં. જ્ઞાનીએ જેવું સ્વરૂપ દીઠું છે તેવું જ કહ્યું છે. આ જીવ જે સ્થૂળદેહપ્રમાણ થઈ રહ્યો છે અને જેને પોતાના સ્વરૂપનું હજુ જાણપણું નથી થયું તેને એવી ઝીણી વાત સમજવામાં ન આવે તે વાત ખરી છે; પરંતુ તેને આશંકા કરવાનું કારણ નથી. તે આ રીતે:–ચોમાસાના વખતમાં એક ગામના પાદરમાં તપાસીએ તો ઘણી લીલોતરી જોવામાં આવે છે; અને તેવી થોડી લીલોતરીમાં અનંતા જીવો છે; તો એવા ઘણા ગામનો વિચાર કરીએ, તો જીવની સંખ્યાના પ્રમાણવિષે અનુભવ નથી થયો છતાં બુદ્ધિબળથી વિચાર કરતાં અનંતપણું સંભાવી શકાય છે. કંદમૂળ આદિમાં અનંતપણું સંભવે છે. બીજી લીલોતરીમાં અનંતપણું સંભવતું નથી, પરંતુ કંદમૂળમાં અનંતપણું ઘટે છે. કંદમૂળનો અમુક થોડો ભાગ જો વાવવામાં આવે તો તે ઉગે છે, તે કારણથી પણ ત્યાં જીવનું વિશેષપણું ઘટે છે; તથાપિ જો પ્રતીતિ ન થતી હોય તો આત્માનુભવ કરવો; આત્માનુભવ થવાથી પ્રતીતિ થાય છે. જ્યાંસુધી આત્માનુભવ નથી થતો, ત્યાંસુધી તે પ્રતીતિ થવી મુશ્કેલ છે, માટે જો તેની પ્રતીતિ કરવી હોય તો પ્રથમ આત્માના અનુભવી થવું.

પરિણમે છે; અને તે પ્રમાણે પરિણમવાથી બાહ્યપદાર્થનું દર્શન સહજ થાય છે. આ કારણોથી પરદ્રવ્યનું વિવેચન કામનું અથવા હેતુરૂપ થાય છે.

૯૨ જીવ પોતાને જે અલ્પજ્ઞાન હોય છે તેના વડે મોટો એવો જે જ્ઞેયપદાર્થ તેનું સ્વરૂપ જાણવા ઇચ્છે છે, તે ક્યાંથી થઈ શકે? અર્થાત્ ન થઈ શકે. જ્ઞેયપદાર્થનું સ્વરૂપ જાણવાનું ન થઈ શકે ત્યાં આગળ પોતાના અલ્પજ્ઞપણાથી ન સમજાયાનું કારણ ન માનતાં તેથી મોટો જ્ઞેયપદાર્થ તેને વિષે દોષ કાઢે છે, પરંતુ સવળીએ આવી પોતાના અલ્પજ્ઞપણાથી ન સમજાયાવિષેનું કારણ માનતો નથી.

૯૩ જીવ પોતાનું સ્વરૂપ જાણી શકતો નથી; તો પછી પરનું સ્વરૂપ જાણવા ઇચ્છે તે તેનાથી શી રીતે જાણી-સમજી-શકાય? અને જ્યાંસુધી ન સમજવામાં આવે ત્યાંસુધી ત્યાં રહી ગુંચાઈ ડૉળાયા કરે છે. શ્રેયકારી એવું જે નિજસ્વરૂપનું જ્ઞાન તે જ્યાંસુધી પ્રગટ નથી કર્યું, ત્યાંસુધી પરદ્રવ્યનું ગમે તેટલું જ્ઞાન મેળવે તોપણ તે કશા કામનું નથી; માટે ઉત્તમ રસ્તો એ છે કે બીજી બધી વાતો મુકી દઈ પોતાના આત્માને ઓળખવા પ્રયત્ન કરવો. જે સારભૂત છે તે જોવાસારુ આ 'આત્મા સદ્ભાવવાળો છે', 'તે કર્મનો કર્ત્તા છે', અને તેથી (કર્મથી) તેને બંધ થાય છે, 'તે બંધ શી રીતે થાય છે?' 'તે બંધ કેવી રીતે નિવૃત્ત થાય?' અને 'તે બંધથી નિવૃત્ત થવું એ મોક્ષ છે' એ આદિ સંબંધી વારંવાર, અને ક્ષણે-ક્ષણે વિચાર કરવો યોગ્ય છે; અને એ પ્રમાણે વારંવાર વિચાર કરવાથી વિચાર વૃદ્ધિને પામે છે; ને તેને લીધે નિજસ્વરૂપનો અંશે-અંશે અનુભવ થાય છે. જેમ જેમ નિજસ્વરૂપનો અનુભવ થાય છે, તેમ તેમ દ્રવ્યનું જે અચિંત્ય સામર્થ્ય તે તેના અનુભવમાં આવતું જાય છે. તેને લઈને ઉપર બતાવેલી એવી જે શંકાઓ (જેવી કે, થોડા આકાશમાં અનંત જીવનું સમાવું, અથવા અનંત પુદ્ગલ પરમાણુનું સમાવું)નું કરવાપણું રહેતું નથી; અને તે યથાર્થ છે એમ સમજાય છે. તે છતાં પણ જો માનવામાં ન આવતું હોય તો અથવા શંકા કરવાનું કારણ રહેતું હોય તો જ્ઞાની કહે છે કે ઉપર બતાવેલો પુરુષાર્થ કરવામાં આવ્યેથી અનુભવસિદ્ધ થશે.

૯૪ જીવ કર્મબંધ જે કરે છે, તે દેહસ્થિત રહેલો જે આકાશ તેને વિષે રહેલાં જે સૂક્ષ્મ પુદ્ગલ તેમાંથી ગ્રહીને કરે છે. બહારથી લઈ કર્મ બાંધતો નથી.

૯૫ આકાશમાં ચૌદ રાજલોકને વિષે સદા પુદ્ગલ-પરમાણુ ભરપૂર છે; તે જ પ્રમાણે શરીરને વિષે રહેલો જે આકાશ ત્યાં પણ સૂક્ષ્મ પુદ્ગલ-પરમાણુનો સમૂહ ભરપૂર છે. ત્યાંથી સૂક્ષ્મ પુદ્ગલ જીવ ગ્રહી, કર્મબંધ પાડે છે.

૯૬ એવી આશંકા કરવામાં આવે કે શરીરથી લાંબે (દૂર) એટલે ઘણે છેટે એવા કોઈ કોઈ પદાર્થપ્રત્યે જીવ રાગદ્વેષ કરે તો તે ત્યાંના પુદ્ગલ ગ્રહી બંધ બાંધે છે કે શી રીતે? તેનું સમાધાન એમ થાય છે કે તે રાગદ્વેષરૂપ પરિણતિ તો આત્માની વિભાવરૂપ પરિણતિ છે; અને તે પરિણતિ કરનાર આત્મા છે; અને તે શરીરને વિષે રહી કરે છે; માટે ત્યાં આગળ એટલે શરીરને વિષે રહેલો એવો જે આત્મા, તે જે ક્ષેત્રે છે તે ક્ષેત્રે રહેલાં એવાં જે પુદ્ગલ પરમાણુ તેને ગ્રહીને બાંધે છે. બહાર ગ્રહવા જતો નથી.

૯૭ યશ, અપયશ, કીર્ત્તિ જે નામકર્મ છે તે નામકર્મસંબંધ જે શરીરને લઈને છે તે શરીર રહે છે ત્યાંસુધી ચાલે છે; ત્યાંથી આગળ ચાલતાં નથી. જીવ સિદ્ધપણાને

૮૫ જ્યાંસુધી જ્ઞાનાવરણીયનો ક્ષયોપશમ નથી થયો, ત્યાંસુધી સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિ થવાની ઇચ્છા રાખનારે તે વાતની પ્રતીતિ રાખી આજ્ઞાનુસાર વર્ત્તન કરવું.

૮૬ જીવમાં સંકોચ-વિસ્તારની શક્તિરૂપ ગુણ રહે છે તે કારણથી તે નાનામોટા શરીરમાં દેહપ્રમાણ સ્થિતિ કરી રહે છે. આ જ કારણથી જ્યાં થોડા અવકાશને વિષે પણ સંકોચપણું વિશેષપણે કરી શકે છે ત્યાં જીવો તેમ કરી રહેલા છે.

૮૭ જેમ જેમ જીવ કર્મપુદ્ગલ વધારે ગ્રહણ કરે છે, તેમ તેમ તે વધારે નિબિડ થઈ નાના દેહને વિષે રહે છે.

૮૮ પદાર્થને વિષે અચિંત્ય શક્તિ છે. દરેક પદાર્થ પોતપોતાના ધર્મને ત્યાગતા નથી. એક જીવે પરમાણુરૂપે ગ્રહેલાં એવાં જે કર્મ તે અનંત છે. તેવા અનંતા જીવ જેની પાસે કર્મરૂપી પરમાણુ અનંતા અનંત છે. તે સઘળા નિગોદઆશ્રયી થોડા અવકાશમાં રહેલા છે, તે વાત પણ શંકા કરવાયોગ્ય નથી. સાધારણ ગણિતપ્રમાણે એક પરમાણુ એક આકાશપ્રદેશ અવગાહે છે; પરંતુ તેનામાં અચિંત્ય સામર્થ્ય છે, તે સામર્થ્યધર્મે કરી થોડા આકાશને વિષે અનંતા પરમાણુ રહ્યા છે. એક આરિસો છે તે સામે તેથી ઘણી મોટી વસ્તુ મૂકવામાં આવે, તોપણ તેવડો આકાર તેમાં સમાઈને રહે છે. આંખ એક નાની વસ્તુ છે છતાં તેવી નાની વસ્તુમાં સૂર્ય ચંદ્રાદિ મોટા પદાર્થોનું સ્વરૂપ જોવામાં આવે છે. તે જ રીતે આકાશ જે ઘણું વિશાળ ક્ષેત્ર છે તે પણ એક આંખને વિષે દેખાવારૂપે સમાય છે. મોટાં મોટાં એવાં ઘણાં ઘરો તેને નાની વસ્તુ એવી જે આંખ તે જોઈ શકે છે. થોડા આકાશમાં જો અનંત પરમાણુ અચિંત્ય સામર્થ્યને લીધે ન સમાઈ શકતાં હોય તો, આંખથી કરી પોતાના કદ જેવડી જ વસ્તુ જોઈ શકાય, પણ વધારે મોટો ભાગ જોઈ ન શકાય; અથવા આરિસામાં ઘણાં ઘરો આદિ મોટી વસ્તુનું પ્રતિબિંબ પડે નહીં. આ જ કારણથી પરમાણુનું પણ અચિંત્ય સામર્થ્ય છે, અને તેને લઈને થોડા આકાશને વિષે અનંતા પરમાણુ સમાઈ રહી શકે છે.

૮૯ આ પ્રમાણે પરમાણુ આદિ દ્રવ્યનું સૂક્ષ્મભાવથી નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે, તે જો કે પરભાવનું વિવેચન છે, તોપણ તે કારણસર છે, અને સહેતુ કરવામાં આવેલું છે.

૯૦ ચિત્ત સ્થિર કરવાસારુ, અથવા વૃત્તિને બહાર ન જવા દેતાં અંતરંગમાં લઈ જવાસારુ પરદ્રવ્યના સ્વરૂપનું સમજવું કામે લાગે છે.

૯૧ પરદ્રવ્યનું સ્વરૂપ વિચારવાથી વૃત્તિ બહાર ન જતાં અંતરંગને વિષે રહે છે; અને સ્વરૂપ સમજ્યા પછી તેના થયેલા જ્ઞાનથી તે તેનો વિષય થઈ રહેતાં, અથવા અમુક અંશે સમજવાથી તેટલો તેનો વિષય થઈ રહેતાં, વૃત્તિ પાધરી બહાર નીકળી પરપદાર્થો વિષે રમણ કરવા દોડે છે; ત્યારે પરદ્રવ્ય કે જેનું જ્ઞાન થયું છે, તેને સૂક્ષ્મભાવે ફરી સમજવા માંડતાં વૃત્તિને પાછી અંતરંગમાં લાવવી પડે છે; અને તેમ લાવ્યા પછી વિશેષપણે સ્વરૂપ સમજાયાથી જ્ઞાને કરી તેટલો તેનો વિષય થઈ રહેતાં વળી વૃત્તિ બહાર દોડવા માંડે છે; ત્યારે જાણ્યું હોય તેથી વિશેષ સૂક્ષ્મભાવે ફરી વિચારવા માંડતાં વળી પણ વૃત્તિ પાછી અંતરંગને વિષે પ્રેરાય છે. એમ કરતાં-કરતાં વૃત્તિને અંતરંગભાવમાં લાવી શાંત કરવામાં આવે છે; અને એ પ્રમાણે વૃત્તિને અંતરંગમાં લાવતાં-લાવતાં આત્માનો અનુભવ વખતે થઈ જાય છે, અને જ્યારે એ પ્રમાણે થાય છે ત્યારે વૃત્તિ બહાર જતી નથી, પરંતુ આત્માને વિષે શુદ્ધ પરિણતિરૂપ થઈ

પરિણમે છે; અને તે પ્રમાણે પરિણમવાથી બાહ્યપદાર્થનું દર્શન સહજ થાય છે. આ કારણોથી પરદ્રવ્યનું વિવેચન કામનું અથવા હેતુરૂપ થાય છે.

૯૨ જીવ પોતાને જે અલ્પજ્ઞાન હોય છે તેના વડે મોટો એવો જે જ્ઞેયપદાર્થ તેનું સ્વરૂપ જાણવા ઇચ્છે છે, તે ક્યાંથી થઈ શકે? અર્થાત્ ન થઈ શકે. જ્ઞેયપદાર્થનું સ્વરૂપ જાણવાનું ન થઈ શકે ત્યાં આગળ પોતાના અલ્પજ્ઞપણાથી ન સમજાયાનું કારણ ન માનતાં તેથી મોટો જ્ઞેયપદાર્થ તેને વિષે દોષ કાઢે છે, પરંતુ સવળીએ આવી પોતાના અલ્પજ્ઞપણાથી ન સમજાયાવિષેનું કારણ માનતો નથી.

૯૩ જીવ પોતાનું સ્વરૂપ જાણી શકતો નથી; તો પછી પરનું સ્વરૂપ જાણવા ઇચ્છે તે તેનાથી શી રીતે જાણી-સમજી-શકાય? અને જ્યાંસુધી ન સમજવામાં આવે ત્યાંસુધી ત્યાં રહી ગુંચાઈ હૉળાયા કરે છે. શ્રેયકારી એવું જે નિજસ્વરૂપનું જ્ઞાન તે જ્યાંસુધી પ્રગટ નથી કર્યું, ત્યાંસુધી પરદ્રવ્યનું ગમે તેટલું જ્ઞાન મેળવે તોપણ તે કશા કામનું નથી; માટે ઉત્તમ રસ્તો એ છે કે બીજી બધી વાતો મુકી દઈ પોતાના આત્માને ઓળખવા પ્રયત્ન કરવો. જે સારભૂત છે તે જોવાસારુ આ 'આત્મા સદ્ભાવવાળો છે', 'તે કર્મનો કર્તા છે', અને તેથી (કર્મથી) તેને બંધ થાય છે, 'તે બંધ શી રીતે થાય છે?' 'તે બંધ કેવી રીતે નિવૃત્ત થાય?' અને 'તે બંધથી નિવૃત્ત થવું એ મોક્ષ છે' એ આદિ સંબંધી વારંવાર, અને ક્ષણે-ક્ષણે વિચાર કરવો યોગ્ય છે; અને એ પ્રમાણે વારંવાર વિચાર કરવાથી વિચાર વૃદ્ધિને પામે છે; ને તેને લીધે નિજસ્વરૂપનો અંશે-અંશે અનુભવ થાય છે. જેમ જેમ નિજસ્વરૂપનો અનુભવ થાય છે, તેમ તેમ દ્રવ્યનું જે અચિંત્ય સામર્થ્ય તે તેના અનુભવમાં આવતું જાય છે. તેને લઈને ઉપર બતાવેલી એવી જે શંકાઓ (જેવી કે, થોડા આકાશમાં અનંત જીવનું સમાવું, અથવા અનંત પુદ્ગલ પરમાણુનું સમાવું)નું કરવાપણું રહેતું નથી; અને તે યથાર્થ છે એમ સમજાય છે. તે છતાં પણ જો માનવામાં ન આવતું હોય તો અથવા શંકા કરવાનું કારણ રહેતું હોય તો જ્ઞાની કહે છે કે ઉપર બતાવેલો પુરુષાર્થ કરવામાં આવ્યેથી અનુભવસિદ્ધ થશે.

૯૪ જીવ કર્મબંધ જે કરે છે, તે દેહસ્થિત રહેલો જે આકાશ તેને વિષે રહેલાં જે સૂક્ષ્મ પુદ્ગલ તેમાંથી ગ્રહીને કરે છે. બહારથી લઈ કર્મ બાંધતો નથી.

૯૫ આકાશમાં ચૌદ રાજલોકને વિષે સદા પુદ્ગલ-પરમાણુ ભરપૂર છે; તે જ પ્રમાણે શરીરને વિષે રહેલો જે આકાશ ત્યાં પણ સૂક્ષ્મ પુદ્ગલ-પરમાણુનો સમૂહ ભરપૂર છે. ત્યાંથી સૂક્ષ્મ પુદ્ગલ જીવ ગ્રહી, કર્મબંધ પાડે છે.

૯૬ એવી આશંકા કરવામાં આવે કે શરીરથી લાંબે (દૂર) એટલે ઘણે છેટે એવા કોઈ કોઈ પદાર્થપ્રત્યે જીવ રાગદ્વેષ કરે તો તે ત્યાંના પુદ્ગલ ગ્રહી બંધ બાંધે છે કે શી રીતે? તેનું સમાધાન એમ થાય છે કે તે રાગદ્વેષરૂપ પરિણતિ તો આત્માની વિભાવરૂપ પરિણતિ છે; અને તે પરિણતિ કરનાર આત્મા છે; અને તે શરીરને વિષે રહી કરે છે; માટે ત્યાં આગળ એટલે શરીરને વિષે રહેલો એવો જે આત્મા, તે જે ક્ષેત્રે છે તે ક્ષેત્રે રહેલાં એવાં જે પુદ્ગલ પરમાણુ તેને ગ્રહીને બાંધે છે. બહાર ગ્રહવા જતો નથી.

૯૭ યશ, અપયશ, કીર્ત્તિ જે નામકર્મ છે તે નામકર્મસંબંધ જે શરીરને લઈને છે તે શરીર રહે છે ત્યાંસુધી ચાલે છે; ત્યાંથી આગળ ચાલતાં નથી. જીવ સિદ્ધપણાને

પ્રાપ્ત થાય, અથવા વિરતિપણું પામે ત્યારે તે સંબંધ રહેતો નથી. સિદ્ધપણાને વિષે એક આત્માશિવાય બીજું કંઈ નથી, અને નામકર્મ એ એક જાતનું કર્મ છે, તો ત્યાં યશ-અપયશ આદિનો સંબંધ શી રીતે ઘટે? અવિરતિપણાથી જે કંઈ પાપક્રિયા થાય છે તે પાપ ચાલ્યું આવે છે.

૯૮ 'વિરતિ' એટલે 'મુકાવું', અથવા રતિથી વિરુદ્ધ, એટલે રતિ નહીં તે. અવિરતિમાં ત્રણ શબ્દનો સંબંધ છે. અ+વિ+રતિ=અ=નહીં+વિ=વિરુદ્ધ+રતિ=પ્રીતિ–મોહ, એટલે પ્રીતિ–મોહ વિરુદ્ધ નહીં તે 'અવિરતિ' છે. તે અવિરતિપણું બાર પ્રકારનું છે.

૯૯ પાંચ ઇંદ્રિય, અને છઠ્ઠું મન તથા પાંચ સ્થાવર જીવ, અને એક ત્રસ જીવ મળી કુલ તે બાર પ્રકાર છે.

૧૦૦ એવો સિદ્ધાંત છે કે કૃતિવિના જીવને પાપ લાગતું નથી. તે કૃતિની જ્યાંસુધી વિરતિ કરી નથી ત્યાંસુધી અવિરતિપણાનું પાપ લાગે છે. સમસ્ત એવા ચૌદ રાજલોકમાંથી તેની પાપક્રિયા ચાલી આવે છે.

૧૦૧ કોઈ જીવ કંઈ પદાર્થ યોજી મરણ પામે, અને તે પદાર્થની યોજના એવા પ્રકારની હોય કે તે યોજેલો પદાર્થ જ્યાંસુધી રહે, ત્યાંસુધી તેનાથી પાપક્રિયા થયા કરે; તો ત્યાંસુધી તે જીવને અવિરતિપણાની પાપક્રિયા ચાલી આવે છે; જો કે જીવે બીજો પર્યાય ધારણ કર્યાથી અગાઉના પર્યાય સમયે જે જે પદાર્થની યોજના કરેલી છે તેની તેને ખબર નથી, તોપણ, તથા હાલના પર્યાયને સમયે તે જીવ તે યોજેલા પદાર્થની ક્રિયા નથી કરતો તોપણ જ્યાંસુધી તેનો મોહભાવ વિરતિપણાને નથી પામ્યો ત્યાંસુધી અવ્યક્તપણે તેની ક્રિયા ચાલી આવે છે.

૧૦૨ હાલના પર્યાયને સમયે તેના અજાણપણાનો લાભ તેને મળી શકતો નથી. તે જીવે સમજવું જોઈતું હતું કે આ પદાર્થથી થતો પ્રયોગ જ્યાંસુધી કાયમ રહેશે ત્યાંસુધી તેની પાપક્રિયા ચાલુ રહેશે. તે યોજેલા પદાર્થથી અવ્યક્તપણે પણ થતી (લાગતી) ક્રિયાથી મુક્ત થવું હોય તો મોહભાવને મૂકવો. મોહ મૂકવાથી એટલે વિરતિપણું કરવાથી પાપક્રિયા બંધ થાય છે. તે વિરતિપણું તે જ પર્યાયને વિષે આદરવામાં આવે, એટલે યોજેલા પદાર્થના જ ભવને વિષે આદરવામાં આવે તો તે પાપક્રિયા જ્યારથી વિરતિપણું આદરે ત્યારથી આવતી બંધ થાય છે. અહીં જે પાપક્રિયા લાગે છે તે ચારિત્રમોહનીયના કારણથી આવે છે. તે મોહભાવના ક્ષય થવાથી આવતી બંધ થાય છે.

૧૦૩ ક્રિયા બે પ્રકારે થાય છે:– એક વ્યક્ત એટલે પ્રગટપણે, અને બીજી અવ્યક્ત એટલે અપ્રગટપણે. અવ્યક્તપણે થતી ક્રિયા જો કે તમામથી જાણી નથી શકાતી; પરંતુ તેથી થતી નથી એમ નથી.

૧૦૪ પાણીને વિષે લહેર અથવા હિલ્લોળ તે વ્યક્તપણે જણાય છે, પરંતુ તે પાણીમાં ગંધક અથવા કસ્તૂરી નાંખી હોય, અને તે પાણી શાન્તપણામાં હોય તોપણ તેને વિષે ગંધક અથવા કસ્તુરીની જે ક્રિયા છે તે જો કે દેખાતી નથી, તથાપિ તેમાં અવ્યક્તપણે રહેલી છે. આવી રીતે અવ્યક્તપણે થતી ક્રિયાને ન શ્રદ્ધવામાં આવે અને માત્ર વ્યક્તપણાને શ્રદ્ધવામાં આવે તો એક જ્ઞાની જેને વિષે અવિરતિરૂપ ક્રિયા થતી નથી તે ભાવ, અને બીજો ઉંઘી ગયેલો માણસ જે કંઈ ક્રિયા વ્યક્તપણે કરતો નથી તે ભાવ સમાનપણાને પામે છે; પરંતુ વાસ્તવિક રીતે તેમ છે નહીં. ઉંઘી ગયેલા

માણસને અવ્યક્તપણે ક્રિયા લાગે છે. આ જ પ્રમાણે જે માણસ (જે જીવ) ચારિત્રમોહનીય નામની નિદ્રામાં સૂતો છે, તેને અવ્યક્ત ક્રિયા લાગતી નથી એમ નથી. જો મોહભાવ ક્ષય થાય તો જ અવિરતિરૂપ ચારિત્રમોહનીયની ક્રિયા બંધ પડે છે; તે પહેલાં બંધ પડતી નથી.

ક્રિયાથી થતો બંધ મુખ્ય એવા પાંચ પ્રકારે છે:—

૧ મિથ્યાત્વ	૨ અવિરતિ	૩ કષાય	૪ પ્રમાદ	૫ યોગ
૫	૧૨	૨૫		૧૫

૧૦૫ મિથ્યાત્વની હાજરી હોય ત્યાંસુધી અવિરતિપણું નિર્મૂળ થતું નથી, એટલે જતું નથી; પરંતુ જો મિથ્યાત્વપણું ખસે તો અવિરતિપણાને જવું જ જોઈએ એ નિઃસંદેહ છે; કારણ કે મિથ્યાત્વસહિત વિરતિપણું આદરવાથી મોહભાવ જતો નથી. મોહભાવ કાયમ છે ત્યાંસુધી અભ્યંતર અવિરતિપણું થતું નથી, અને પ્રમુખપણે રહેલો એવો જે મોહભાવ તે નાશ પામવાથી અભ્યંતર અવિરતિપણું રહેતું નથી, અને બાહ્ય જો અવિરતિપણું આદરવામાં ન આવ્યું હોય તોપણ જો અભ્યંતર છે તો સહેજે બહાર આવે છે.

૧૦૬ અભ્યંતર વિરતિપણું પ્રાપ્ત થયા પછી અને ઉદય આધીન બાહ્યથી વિરતિપણું ન આદરી શકે તોપણ જ્યારે ઉદયકાળ સંપૂર્ણ થઈ રહે ત્યારે સહેજે વિરતિપણું રહે છે; કારણ કે અભ્યંતર વિરતિપણું પહેલેથી પ્રાપ્ત થયેલું છે; જેથી હવે અવિરતિપણું છે નહીં, કે તે અવિરતિપણાની ક્રિયા કરી શકે.

૧૦૭ મોહભાવવડે કરીને જ મિથ્યાત્વ છે. મોહભાવનો ક્ષય થવાથી મિથ્યાત્વનો પ્રતિપક્ષ જે સમ્યક્ત્વભાવ તે પ્રગટે છે, માટે ત્યાં આગળ મોહભાવ કેમ હોય? અર્થાત્ હોતો નથી.

૧૦૮ જો એવી આશંકા કરવામાં આવે કે પાંચ ઇન્દ્રિય અને છઠ્ઠું મન, તથા પાંચ સ્થાવર કાય અને છઠ્ઠી ત્રસકાય, એમ બાર પ્રકારે વિરતિ આદરવામાં આવે તો લોકમાં રહેલા જીવ અને અજીવ રાશિ નામના બે સમૂહ છે તેમાંથી પાંચ સ્થાવરકાય અને છઠ્ઠી ત્રસકાય મળી જીવરાશિની વિરતિ થઈ; પરંતુ લોકમાં રખડાવનાર એટલે અજીવરાશિ જે જીવથી પર છે તે પ્રત્યે પ્રીતિ તેનું નિવૃત્તિપણું આમાં આવતું નથી, ત્યાંસુધી વિરતિ શી રીતે ગણી શકાય? તેનું સમાધાનઃ-પાંચ ઇન્દ્રિય અને છઠ્ઠા મનથી જે વિરતિ કરવી છે તેનું જે વિરતિપણું છે તેમાં અજીવરાશિની વિરતિ આવી જાય છે.

૧૦૯ પૂર્વે જ્ઞાનીની વાણી આ જીવે નિશ્ચયપણે કદિ સાંભળી નથી અથવા તે વાણી સમ્યક્પ્રકારે માથે ચડાવી નથી, એમ સર્વદર્શીએ કહ્યું છે.

૧૧૦ સદ્ગુરુઉપદિષ્ટ યથોક્ત સંયમને પાળતાં એટલે સદ્ગુરુની આજ્ઞાએ વર્ત્તતાં પાપથકી વિરમવું થાય છે, અને અભેદ્ય એવા સંસારસમુદ્રનું તરવું થાય છે.

૧૧૧ વસ્તુસ્વરૂપ કેટલાક સ્થાનકે આજ્ઞાવડીએ પ્રતિષ્ઠિત છે, અને કેટલાક સ્થાનકે સદ્વિચારપૂર્વક પ્રતિષ્ઠિત છે, પરંતુ આ દુષમ કાળનું પ્રબળપણું એટલું બધું છે કે હવે પછીની ક્ષણે પણ વિચારપૂર્વક પ્રતિષ્ઠિતને માટે કેમ પ્રવર્ત્તશે તે જાણવાની આ કાળને વિષે શક્તિ જણાતી નથી, માટે ત્યાં આગળ આજ્ઞાપૂર્વક પ્રતિષ્ઠિત રહેવું એ યોગ્ય છે.

૧૧૨ જ્ઞાનીએ કહ્યું છે કે 'બુઝો! કેમ બુઝતા નથી? ફરી આવો અવસર આવવો દુર્લભ છે!'

૧૧૩ લોકને વિષે જે પદાર્થ છે તેના ધર્મ દેવાધિદેવે પોતાના જ્ઞાનમાં ભાસવાથી જેમ હતા તેમ વર્ણવ્યા છે; પદાર્થો તે ધર્મથી બહાર જઈ પ્રવર્ત્તતા નથી; અર્થાત્

જ્ઞાની મહારાજે પ્રકાશ્યું તેથી બીજી રીતે પ્રવર્ત્તતા નથી; તેથી તે જ્ઞાનીની આજ્ઞા-પ્રમાણે પ્રવર્ત્તે છે એમ કહ્યું છે, કારણ કે જ્ઞાનીએ પદાર્થના જેવા ધર્મ હતા તેવા જ તેના ધર્મ કહ્યા છે.

૧૧૪ કાળ, મૂળ દ્રવ્ય નથી, ઉપચારિક દ્રવ્ય છે; અને તે જીવ તથા અજીવ (અજીવમાં–મુખ્યત્વે પુદ્ગલાસ્તિકાયમાં–વિશેષપણે સમજાય છે)માંથી ઉત્પન્ન થયેલ છે; અથવા જીવાજીવની પર્યાયઅવસ્થા તે કાળ છે. દરેક દ્રવ્યના અનંતા ધર્મ છે; તેમાં ઊર્ધ્વપ્રચય અને તિર્યક્પ્રચય એવા બે ધર્મ છે; અને કાળને વિષે તિર્યક્પ્રચય ધર્મ નથી. એક ઊર્ધ્વપ્રચય ધર્મ છે.

૧૧૫ ઊર્ધ્વપ્રચયથી પદાર્થમાં જે ધર્મનું ઉદ્ભવવું થાય છે તે ધર્મનું તિર્યક્પ્રચયથી પાછું તેમાં સમાવું થાય છે. કાળના સમયને તિર્યક્પ્રચય નથી, તેથી જે સમય ગયો તે પાછો આવતો નથી.

૧૧૬ દિગમ્બરઅભિપ્રાય મુજબ 'કાળદ્રવ્ય'ના લોકમાં અસંખ્યાતા અણુ છે.

૧૧૭ દરેક દ્રવ્યના અનંતા ધર્મ છે. તેમાં કેટલાક ધર્મ વ્યક્ત છે; કેટલાક અવ્યક્ત છે. કેટલાક મુખ્ય છે; કેટલાક સામાન્ય છે; કેટલાક વિશેષ છે.

૧૧૮ અસંખ્યાતાને અસંખ્યાતા ગુણા કરતાં પણ અસંખ્યાત થાય, અર્થાત્ અસંખ્યાતના અસંખ્યાત ભેદ છે.

૧૧૯ એક આંગુલના અસંખ્યાત ભાગ–અંશ–પ્રદેશ તે એક આંગુલમાં અસંખ્યાત છે. લોકના પણ અસંખ્યાત પ્રદેશ છે. ગમે તે દિશાની સમશ્રેણિએ અસંખ્યાત થાય છે. તે પ્રમાણે એક પછી એક, બીજી, ત્રીજી સમશ્રેણિનો સર્વાળો કરતાં જે સર્વાળો થાય તે એક ગુણું, બે ગુણું, ત્રણ ગુણું, ચાર ગુણું થાય, પણ અસંખ્યાત ગુણું ન થાય; પરંતુ એક સમશ્રેણિ જે અસંખ્યાત પ્રદેશવાળી છે તે સમશ્રેણિની દિશાવાળી સઘળી સમશ્રેણિઓ જે અસંખ્યાત ગુણી છે તે દરેક અસંખ્યાતીએ ગુણતાં, તેમ જ બીજી દિશાની સમશ્રેણિ છે તેનો પણ ગુણાકાર કરતાં તે પ્રમાણે કરતાં, ત્રીજી દિશાની છે તેનું પણ તે પ્રમાણે કરતાં અસંખ્યાત થાય. એ અસંખ્યાતાના ભાંગાને જ્યાંસુધી એક બીજાનો ગુણાકાર કરી શકાય ત્યાંસુધી અસંખ્યાતા થાય; અને તે ગુણાકારથી કોઈ ગુણાકાર કરવો બાકી ન રહે ત્યારે અસંખ્યાત પુરું થઈ તેમાં એક ઉમેરતાં જઘન્યમાં જઘન્ય અનંતું થાય.

૧૨૦ નય છે તે પ્રમાણનો અંશ છે. જે નયથી જે ધર્મ કહેવામાં આવ્યો છે, ત્યાં તેટલું પ્રમાણ છે; એ નયથી જે ધર્મ કહેવામાં આવ્યો છે તે શિવાય વસ્તુને વિષે બીજા જે ધર્મ છે તેનો નિષેધ કરવામાં આવ્યો નથી. એકી વખતે વાણીદ્વારાએ બધા ધર્મ કહી શકાતા નથી. તેમ જ જે જે પ્રસંગ હોય તે તે પ્રસંગે ત્યાં મુખ્યપણે તેજ ધર્મ કહેવામાં આવે છે. ત્યાં ત્યાં તે તે નયથી પ્રમાણ છે.

૧૨૧ નયના સ્વરૂપથી આઘે જઈ કહેવામાં આવે છે તે નય નહીં, પરંતુ નયાભાસ થાય છે; અને નયાભાસ ત્યાં મિથ્યાત્વ ઠરે છે.

૧૨૨ નય સાત માન્યા છે. તેના ઉપનય સાતસો, અને વિશેષ સ્વરૂપે અનંતા છે; અર્થાત્ જે વાણી છે તે સઘળા નય છે.

૧૨૩ એકાંતિકપણું ગ્રહવાનો સ્વચ્છંદ જીવને વિશેષપણે હોય છે; અને એકાંતિક-પણું ગ્રહવાથી નાસ્તિકપણું થાય છે. તે ન થવા માટે આ નયનું સ્વરૂપ કહેવામાં

આવ્યું છે; જે સમજવાથી જીવ એકાંતિકપણું ગ્રહતો અટકી મધ્યસ્થ રહે છે, અને મધ્યસ્થ રહેવાથી નાસ્તિકતા અવકાશ પામી શકતી નથી.

૧૨૪ નય જે કહેવામાં આવે છે તે નય પોતે કંઈ વસ્તુ નથી, પરંતુ વસ્તુનું સ્વરૂપ સમજવા તથા તેની સુપ્રતીત થવા પ્રમાણનો અંશ છે.

૧૨૫ અમુક નયથી કહેવામાં આવ્યું ત્યારે બીજા નયથી પ્રતીત થતા ધર્મની અસ્તિ નથી એમ ઠરતું નથી.

૧૨૬ કેવળજ્ઞાન એટલે માત્ર જ્ઞાન જ, તે શિવાય બીજું કંઈ જ નહીં, અને જ્યારે એમ છે ત્યારે તેને વિષે બીજું કશું સમાતું નથી. સર્વથા સર્વ પ્રકારે રાગદ્વેષનો ક્ષય થાય ત્યારે જ કેવળજ્ઞાન કહેવાય. જો કોઈ અંશે રાગદ્વેષ હોય તો તે ચારિત્રમોહનીયના કારણથી છે. જ્યાં આગળ જેટલે અંશે રાગદ્વેષ છે ત્યાં આગળ તેટલે અંશે અજ્ઞાન છે, જેથી કેવળજ્ઞાનમાં તે સમાઈ શકતાં નથી, એટલે કેવળજ્ઞાનમાં તે હોતાં નથી; તે એક બીજાનાં પ્રતિપક્ષી છે. જ્યાં કેવળજ્ઞાન છે ત્યાં રાગદ્વેષ નથી, અથવા જ્યાં રાગદ્વેષ છે ત્યાં કેવળજ્ઞાન નથી.

૧૨૭ ગુણ અને ગુણી એક જ છે, પરંતુ કોઈ કારણે તે પરિછિન્ન પણ છે. સામાન્ય પ્રકારે તો ગુણનો સમુદાય તે 'ગુણી' છે; એટલે ગુણ અને ગુણી એક જ છે, જૂદી જૂદી વસ્તુ નથી. ગુણીથી ગુણ જૂદો પડી શકતો નથી. જેમ સાકરનો કટકો છે તે 'ગુણી' છે અને મિઠાશ છે તે ગુણ છે. 'ગુણી' જે સાકર અને ગુણ જે મિઠાશ તે બન્ને સાથે જ રહેલ છે; મિઠાશ કંઈ જૂદી પડતી નથી, તથાપિ 'ગુણ', 'ગુણી' કોઈ અંશે ભેદવાળા છે.

૧૨૮ કેવળજ્ઞાનીનો આત્મા પણ દેહવ્યાપકક્ષેત્રઅવગાહિત છે; છતાં લોકાલોકના સઘળા પદાર્થો જે દેહથી દૂર છે તેને પણ એકદમ જાણી શકે છે.

૧૨૯ સ્વ-પરને જૂદા પાડનાર જે જ્ઞાન તે જ્ઞાન. આ જ્ઞાનને પ્રયોજનભૂત કહેવામાં આવ્યું છે. આ શિવાયનું જ્ઞાન તે 'અજ્ઞાન' છે. શુદ્ધઆત્મદશારૂપ શાંત જિન છે. તેની પ્રતીતિ જિનપ્રતિબિંબ સૂચવે છે. તે શાંત દશા પામવા સારુ જે પરિણતિ, અથવા અનુકરણ અથવા માર્ગ તેનું નામ 'જૈન';-જે માર્ગે ચાલવાથી જૈનપણું પ્રાપ્ત થાય છે.

૧૩૦ આ માર્ગ આત્મગુણરોધક નથી, પણ બોધક છે, એટલે આત્મગુણ પ્રગટ કરે છે, તેમાં કશો સંશય નથી. આ વાત પરોક્ષ નથી, પણ પ્રત્યક્ષ છે. ખાત્રી કરવા ઇચ્છનારે પુરુષાર્થ કરવાથી સુપ્રતીત થઈ પ્રત્યક્ષ અનુભવગમ્ય થાય છે.

૧૩૧ સૂત્ર અને સિદ્ધાંત એ બે જૂદાં છે. સાચવવાસારુ સિદ્ધાંતો સૂત્રરૂપી પેટીમાં રાખવામાં આવ્યા છે. દેશ, કાળને અનુસરી સૂત્ર રચવામાં એટલે ગુંથવામાં આવે છે; અને તેમાં સિદ્ધાંતની ગુંથણી કરવામાં આવે છે. તે સિદ્ધાંતો ગમે તે કાળમાં, ગમે તે ક્ષેત્રમાં ફરતા નથી; અથવા ખંડિતપણાને પામતા નથી; અને જો તેમ થાય તો તે સિદ્ધાંત નથી.

૧૩૨ સિદ્ધાંત એ ગણિતની માફક પ્રત્યક્ષ છે, તેથી તેમાં કોઈ જાતની ભૂલ કે અધુરાપણું સમાતું નથી. અક્ષર ખોડીઆ હોય તો સુધારીને માણસો વાંચે છે, પરંતુ આંકડાની ભૂલ થાય તો તે હિસાબ ખોટો ઠરે છે, માટે આંકડા ખોડીઆ હોતા નથી. આ દૃષ્ટાંત ઉપદેશમાર્ગ અને સિદ્ધાંતમાર્ગને વિષે ઘટાવવું.

૧૩૩ સિદ્ધાંતો ગમે તે દેશમાં, ગમે તે ભાષામાં, ગમે તે કાળમાં લખાણાં હોય, તોપણ અસિદ્ધાંતપણાને પામતા નથી. દાખલા તરીકે, બેને બે ચાર થાય. પછી ગમે તો ગુજરાતી, કે સંસ્કૃત, કે પ્રાકૃત, કે ચીની, કે અરબી, કે પર્શયન કે ઇંગ્લિશ ભાષામાં લખાયેલ હોય. તે આંકડાને ગમે તે સંજ્ઞામાં ઓળખવામાં આવે તોપણ બે ને બેનો સર્વાળો ચાર થાય એ વાત પ્રત્યક્ષ છે. જેમ નવે નવે એકાશી તે ગમે તે દેશમાં, ગમે તે ભાષામાં, અને ધોળા દિવસે કે અંધારી રાત્રિએ ગણવામાં આવે તોપણ ૮૦ અથવા ૮૨ થતા નથી, પરંતુ એકાશી જ થાય છે. આ જ પ્રમાણે સિદ્ધાંતનું પણ છે.

૧૩૪ સિદ્ધાંત છે એ પ્રત્યક્ષ છે, જ્ઞાનીના અનુભવગમ્યની બાબત છે, તેમાં અનુમાનપણું કામ આવતું નથી. અનુમાન એ તર્કનો વિષય છે; અને તર્ક એ આગળ જતાં કેટલીકવાર ખોટો પણ પડે; પરંતુ પ્રત્યક્ષ જે અનુભવગમ્ય છે તેમાં કાંઈ પણ ખોટાપણું સમાતું નથી.

૧૩૫ જેને ગુણાકાર અથવા સર્વાળાનું જ્ઞાન થયું છે તે એમ કહે કે નવે નવે એકાશી; ત્યાં આગળ જેને સર્વાળા અથવા ગુણાકારનું જ્ઞાન થયું નથી, અર્થાત્ ક્ષયોપશમ થયો નથી તે અનુમાનથી અથવા તર્ક કરી એમ કહે કે '૯૮ થતા હોય તો કેમ ના કહી શકાય?' તો તેમાં કાંઈ આશ્ચર્ય પામવા જેવું છે નહીં, કેમકે તેને જ્ઞાન ન હોવાથી તેમ કહે એ સ્વાભાવિક છે. પરંતુ જો તેને ગુણાકારની રીત છોડી (છૂટી છૂટી કરી) એકથી નવ સુધી આંકડા બતાવી નવવાર ગણાવ્યું હોય તો એકાશી થતાં અનુભવગમ્ય થવાથી તેને સિદ્ધ થાય છે. કદાપિ તેના મંદ ક્ષયોપશમથી એકાશી, ગુણાકારથી અથવા સર્વાળાથી ન સમજાય તોપણ એકાશી થાય એમાં ફેર નથી. એ પ્રમાણે સિદ્ધાંત આવરણના કારણથી ન સમજવામાં આવે તોપણ તે અસિદ્ધાંતપણાને પામતા નથી, એ વાતની ચોક્સ પ્રતીતિ રાખવી. છતાં ખાત્રી કરવા જરૂર હોય તો તેમાં બતાવ્યા પ્રમાણે કરવાથી ખાત્રી થતાં પ્રત્યક્ષ અનુભવગમ્ય થાય છે.

૧૩૬ જ્યાંસુધી અનુભવગમ્ય ન થાય ત્યાંસુધી સુપ્રતીતિ રાખવા જરૂર છે, અને સુપ્રતીતિથી ક્રમે ક્રમે કરી અનુભવગમ્ય થાય છે.

૧૩૭ સિદ્ધાંતના દાખલા:-(૧) 'રાગદ્વેષથી બંધ થાય છે.' (૨) 'બંધનો ક્ષય થવાથી મુક્તિ થાય છે.' આ સિદ્ધાંતની ખાત્રી કરવી હોય તો રાગદ્વેષ છોડો. રાગદ્વેષ સર્વ પ્રકારે છૂટે તો આત્માનો સર્વ પ્રકારે મોક્ષ થાય છે. આત્મા બંધનના કારણથી મુક્ત થઈ શકતો નથી. બંધન છુટ્યું કે મુક્ત છે. બંધન થવાનું કારણ રાગદ્વેષ છે. રાગદ્વેષ સર્વથા પ્રકારે છૂટ્યો કે બંધથી છૂટ્યો જ છે. તેમાં કશો સવાલ કે શંકા રહેતાં નથી.

૧૩૮ જે સમયે સર્વથા પ્રકારે રાગદ્વેષ ક્ષય થાય, તેને બીજે જ સમયે 'કેવલ-જ્ઞાન' છે.

૧૩૯ જીવ પહેલા ગુણસ્થાનકમાંથી આગળ જતો નથી; આગળ જવા વિચાર કરતો નથી. પહેલાથી આગળ શી રીતે વધી શકાય, તેના શું ઉપાય છે, કેવી રીતે પુરુષાર્થ કરવો, તેનો વિચાર પણ કરતો નથી, અને વાતો કરવા બેસે ત્યારે એવી કરે કે તેરમું આ ક્ષેત્રે અને આ કાળે પ્રાપ્ત થતું નથી. આવી-આવી ગહન વાતો જે પોતાની શક્તિ બહારની છે, તે તેનાથી શી રીતે સમજી શકાય? અર્થાત્ પોતાને ક્ષયોપશમ હોય તે ઉપરાંતની વાતો કરવા બેસે તે ન જ સમજી શકાય.

૧૪૦ ગ્રંથિ પહેલે ગુણસ્થાનકે છે તેનું ભેદન કરી આગળ વધી ચોથા સુધી સંસારી જીવો પહોંચ્યા નથી. કોઈ જીવ નિર્જરા કરવાથી ઉંચા ભાવે આવતાં, પહેલામાંથી નીકળવા વિચાર કરી, ગ્રંથિભેદની નજીક આવે છે, ત્યાં આગળ ગાંઠનું એટલું બધું તેના ઉપર જોર થાય છે કે, ગ્રંથિભેદ કરવામાં શિથિલ થઈ જઈ અટકી પડે છે; અને એ પ્રમાણે મૉળો થઈ પાછો વળે છે. આ પ્રમાણે ગ્રંથિભેદ નજીક અનંતિવાર આવી જીવ પાછો ફર્યો છે. કોઈ જીવ પ્રબળ પુરુષાર્થ કરી નિમિત્ત કારણનો જોગ પામી કરેડીઆં કરી ગ્રંથિભેદ કરી, આગળ વધી આવે છે, અને જ્યારે ગ્રંથિભેદ કરી આગળ વધ્યો કે ચોથામાં આવે છે, અને ચોથામાં આવ્યો કે વેહલામોડો મોક્ષ થશે, એવી તે જીવને છાપ મળે છે.

૧૪૧ આ ગુણસ્થાનકનું નામ 'અવિરતિસમ્યગ્દષ્ટિ' છે; જ્યાં વિરતિપણાવિના સમ્યક્ જ્ઞાનદર્શન છે.

૧૪૨ કહેવામાં એમ આવે છે કે તેરમું ગુણસ્થાનક આ કાળ ને આ ક્ષેત્રથી ન પમાય; પરંતુ તેમ કહેનારા પહેલામાંથી ખસતા નથી. જો તેઓ પહેલામાંથી ખસી, ચોથાસુધી આવે, અને ત્યાં પુરુષાર્થ કરી સાતમું જે અપ્રમત્ત છે ત્યાંસુધી પહોંચે તોપણ એક મોટામાં મોટી વાત છે. સાતમાસુધી પહોંચ્યાવિના તે પછીની દશાની સુપ્રતીતિ થઈ શકવી મુશ્કેલ છે.

૧૪૩ આત્માને વિષે પ્રમાદરહિત જાગૃતદશા તે જ સાતમું ગુણસ્થાનક છે. ત્યાંસુધી પહોંચવાથી તેમાં સમ્યક્ત્વ સમાય છે. ચોથા ગુણસ્થાનકે જીવ આવીને ત્યાંથી પાંચમું 'દેશવિરતિ', છઠું 'સર્વવિરતિ,' અને સાતમું 'પ્રમાદરહિત વિરતિ' છે, ત્યાં આગળ પહોંચ્યેથી આગળની દશાની અંશે અનુભવ અથવા સુપ્રતીતિ થાય છે. ચોથા ગુણસ્થાનકવાળો જીવ સાતમા ગુણસ્થાનકને પહોંચનારની દશાનો જો વિચાર કરે તો તે કોઈ અંશે પ્રતીત થઈ શકે. પણ તેનો પહેલા ગુણસ્થાનકવાળો જીવ વિચાર કરે તો તે શી રીતે પ્રતીતિમાં આવી શકે? કારણ કે તેને જાણવાનું સાધન જે આવરણરહિત થવું તે પહેલા ગુણસ્થાનકવાળાની પાસે હોય નહીં.

૧૪૪ સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત થયેલ જીવની દશાનું સ્વરૂપ જ જૂદું હોય છે. પહેલા ગુણસ્થાનકવાળા જીવની દશાની જે સ્થિતિ અથવા ભાવ છે તેના કરતાં ચોથું ગુણસ્થાનક પ્રાપ્ત કરનારની દશાની જે સ્થિતિ અથવા ભાવ તે જૂદાં જોવામાં આવે છે, અર્થાત્ જૂદી જ દશાનું વર્તન જોવામાં આવે છે.

૧૪૫ પહેલું મૉળું કરે તો ચોથે આવે એમ કહેવામાત્ર છે; ચોથે આવવામાં જે વર્તન છે તે વિષય વિચારવાજોગ છે.

૧૪૬ આગળ ૪, ૫, ૬ અને ૭ મા ગુણસ્થાનકસુધીની જે વાત કહેવામાં આવી છે તે કહેવામાત્ર, અથવા સાંભળવામાત્ર જ છે એમ નથી, પરંતુ સમજીને વારંવાર વિચારવાયોગ્ય છે.

૧૪૭ બની શકે તેટલો પુરુષાર્થ કરી આગળ વધવા જરૂર છે.

૧૪૮ ન પ્રાપ્ત થઈ શકે તેવી ધીરજ, સંઘયણ, આયુષની પૂર્ણતા ઇત્યાદિના અભાવથી કદાચ્ સાતમા ગુણસ્થાનક ઉપરનો વિચાર અનુભવમાં ન આવી શકે, પરંતુ સુપ્રતીત થઈ શકવાયોગ્ય છે.

૧૪૯ સિંહના દાખલાની માફક:-સિંહને લોઢાના જબરજસ્ત પાંજરામાં પુરવામાં આવ્યો હોય તો તે અંદર રહ્યો પોતાને સિંહ સમજે છે, પાંજરામાં પુરાયલો માને છે;

અને પાંજરાની બહારની ભૂમિકા પણ જુવે છે; માત્ર લોઢાના મજબુત સળિયાની આડને લીધે બહાર નીકળી શકતો નથી. આ જ રીતે સાતમા ગુણસ્થાનક ઉપરનો વિચાર સુપ્રતીત થઈ શકે છે.

૧૫૦ આ પ્રમાણે છતાં જીવ મતભેદાદિ કારણોને લઈને રોકાઈ જઈ આગળ વધી શકતો નથી.

૧૫૧ મતભેદ અથવા રૂઢિ આદિ નજીવી બાબત છે; અર્થાત્ તેમાં મોક્ષ નથી. માટે ખરી રીતે સત્યની પ્રતીતિ કરવાની જરૂર છે.

૧૫૨ શુભાશુભ, અને શુદ્ધાશુદ્ધ પરિણામ ઉપર બધો આધાર છે. અલ્પ-અલ્પ બાબતમાં પણ દોષ માનવામાં આવે ત્યાં મોક્ષ થતો નથી. લોકરુઢીમાં અથવા લોકવ્યવહારમાં પડેલો જીવ મોક્ષતત્ત્વનું રહસ્ય જાણી શકતો નથી, તેનું કારણ તેને વિષે રુઢીનું અથવા લોકસંજ્ઞાનું મહાત્મ્ય છે. આથી કરી બાદરક્રિયાનો નિષેધ કરવામાં આવતો નથી. જે કાંઈ પણ ન કરતાં તદ્દન અનર્થ કરે છે, તે કરતાં બાદરક્રિયા ઉપયોગી છે. તોપણ તેથી કરી બાદરક્રિયાથી આગળ ન વધવું એમ પણ કહેવાનો હેતુ નથી.

૧૫૩ જીવને પોતાનાં ડહાપણ અને મરજી પ્રમાણે ચાલવું એ વાત મનગમતી છે; પણ તે જીવનું ભૂંડું કરનાર વસ્તુ છે. આ દોષ મટાડવાસારુ પ્રથમ તો કોઈને ઉપદેશ દેવાનો નથી, પણ પ્રથમ ઉપદેશ લેવાનો છે, એ જ્ઞાનીનો ઉપદેશ છે. જેનામાં રાગદ્વેષ ન હોય, તેવાનો સંગ થયાવિના સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત થઈ શકતું નથી. સમ્યક્ત્વ આવવાથી (પ્રાપ્ત થવાથી) જીવ ફરે છે. (જીવની દશા ફરે છે); એટલે પ્રતિકૂળ હોય તો અનુકૂળ થાય છે. જિનની પ્રતિમા (શાંતપણા માટે) જોવાથી સાતમા ગુણસ્થાનકે વર્તતા એવા જ્ઞાનીની જે શાંત દશા છે તેની પ્રતીતિ થાય છે.

૧૫૪ જૈનમાર્ગમાં હાલમાં ઘણા ગચ્છ પ્રવર્ત્તે છે. જેવા કે તપગચ્છ, અંચલગચ્છ, લુંકાગચ્છ, ખરતરગચ્છ ઇત્યાદિ. આ દરેક પોતાથી અન્ય પક્ષવાળાને મિથ્યાત્વી માને છે. તેવી રીતે બીજા વિભાગ છ કોટિ, આઠ કોટિ ઇત્યાદિ દરેક પોતાથી અન્ય કોટિવાળાને મિથ્યાત્વી માને છે. વ્યાજબી રીતે નવકોટિ જોઈએ. તેમાંથી જેટલી ઓછી તેટલું ઓછું; અને તે કરતાં પણ આગળ જવામાં આવે તો સમજાય કે છેવટે નવ કોટીએ છોડ્યાવિના રસ્તો નથી.

૧૫૫ તીર્થંકરાદિ મોક્ષ પામ્યા તે માર્ગ પામર નથી. રુઢીનું થોડું પણ મુકવું એ અત્યંત આકરું લાગે છે; તો મહાન્ અને મહાભારત એવો મોક્ષમાર્ગ તે શી રીતે આદરી શકાશે? તે વિચારવાયોગ્ય છે.

૧૫૬ મિથ્યાત્વપ્રકૃતિ ખપાવ્યાવિના સમ્યક્ત્વ આવે નહીં. સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત થાય તેની દશા અદ્ભુત વર્ત્તે. ત્યાંથી ૫, ૬, ૭ અને ૮ મે જઈ બે ઘડીમાં મોક્ષ થઈ શકે છે. એક સમ્યક્ત્વ પામવાથી કેવું અદ્ભુત કાર્ય બને છે! આથી સમ્યક્ત્વની ચમત્કૃતિ અથવા તેનું મહાત્મ્ય કોઈ અંશે સમજી શકાય તેમ છે.

૧૫૭ દુઃખર પુરુષાર્થથી પામવાયોગ્ય મોક્ષમાર્ગ તે અનાયાસે પ્રાપ્ત થતો નથી. આત્મજ્ઞાન અથવા મોક્ષમાર્ગ કોઈના શાપથી અપ્રાપ્ત થતો નથી, કે કોઈના આશિર્વાદથી પ્રાપ્ત થતો નથી. પુરુષાર્થ પ્રમાણે થાય છે, માટે પુરુષાર્થની જરૂર છે.

૧૫૮ સૂત્ર-સિદ્ધાંત-શાસ્ત્રો સત્પુરુષના ઉપદેશવિના ફળતાં નથી. ભેદ જે છે તે વ્યવહારમાર્ગમાં છે. મોક્ષમાર્ગ તો અભેદ છે, એક છે. તે પ્રાપ્ત કરવામાં શિથિલપણું છે,

તેનો નિષેધ કરવામાં આવ્યો છે. ત્યાં આગળ શૂરવીરપણું ગ્રહણ કરવાયોગ્ય છે. જીવને અમૂર્છિત કરવો એ જ જરૂરનું છે.

૧૫૯ વિચારવાન પુરુષે વ્યવહારના ભેદથી મુંઝાવું નહીં.

૧૬૦ ઉપરની ભૂમિકાવાળા નીચેની ભૂમિકાવાળાની બરોબર નથી, પરંતુ નીચેની ભૂમિકાવાળાથી ઠીક છે. પોતે જે વ્યવહારમાં હોય તેથી બીજાનો ઉંચો વ્યવહાર જોવામાં આવે તો તે ઉંચા વ્યવહારનો નિષેધ કરવો નહીં, કારણ કે મોક્ષ માર્ગને વિષે કશો ભેદ છે નહીં. ત્રણે કાળમાં ગમે તે ક્ષેત્રમાં, એક જ સરખો જે પ્રવર્ત્તે તે જ મોક્ષમાર્ગ.

૧૬૧ અલ્પમાં અલ્પ એવી નિવૃત્તિ કરવામાં પણ જીવને ટાઢ વછૂટે છે, તો તેવી અનંત પ્રવૃત્તિથી કરી જે મિથ્યાત્વ થાય છે, તેથી નિવૃર્ત્તવું એ કેટલું દુઃધર થઈ પડવું જોઈએ? મિથ્યાત્વની નિવૃત્તિ તે જ 'સમ્યક્ત્વ'.

૧૬૨ જીવાજીવની વિચારરૂપે પ્રતીતિ કરવામાં આવી ન હોય, અને બોલવા માત્ર જ જીવાજીવ છે, એમ કહેવું તે સમ્યક્ત્વ નથી. તીર્થંકરાદિએ પણ પૂર્વે આરાધ્યું છે તેથી પ્રથમથી જ સમ્યક્ત્વ તેમને વિષે છે, પરંતુ બીજાને તે કંઈ અમુક કુળમાં, અમુક નાતમાં, કે જાતમાં, કે અમુક દેશમાં અવતાર લેવાથી જન્મથી જ સમ્યક્ત્વ હોય એમ નથી.

૧૬૩ વિચારવિના જ્ઞાન નહીં. જ્ઞાનવિના સુપ્રતીતિ એટલે સમ્યક્ત્વ નહીં. સમ્યક્ત્વવિના ચારિત્ર ન આવે, અને ચારિત્ર ન આવે ત્યાંસુધી કેવળજ્ઞાન ન પામે, અને જ્યાંસુધી કેવળજ્ઞાન ન પામે ત્યાંસુધી મોક્ષ નથી; એમ જોવામાં આવે છે.

૧૬૪ દેવનું વર્ણન. તત્ત્વ. જીવનું સ્વરૂપ. [અપૂર્ણ નોંધ.]

૧૬૫ કર્મરૂપે રહેલા પરમાણુ કેવળજ્ઞાનીને દૃશ્ય છે, તે શિવાયને માટે ચોક્સ નિયમ હોય નહીં. પરમાવધિવાળાને દૃશ્ય થવા સંભવે છે; અને મનઃપર્યવજ્ઞાનીને અમુક દેશે દૃશ્ય થવા સંભવે છે.

૧૬૬ પદાર્થને વિષે અનંતા ધર્મ (ગુણાદિ) રહ્યા છે. તેના અનંતમા ભાગે વાણીથી કહી શકાય છે. તેના અનંતમા ભાગે સૂત્રમાં ગુંથી શકાય છે.

૧૬૭ યથાપ્રવૃત્તિકરણ, અનિવૃત્તિકરણ, અપૂર્વકરણ ઉપરાંત ગુંજનકરણ અને ગુણકરણ છે. ગુંજનકરણને ગુણકરણથી ક્ષય કરી શકાય છે.

૧૬૮ ગુંજનકરણ એટલે પ્રકૃતિને યોજવી તે. આત્મગુણ જે જ્ઞાન, ને તેનાથી દર્શન, ને તેનાથી ચારિત્ર, એવા ગુણકરણથી ગુંજનકરણનો ક્ષય કરી શકાય છે. અમુક-અમુક પ્રકૃતિ જે આત્મગુણરોધક છે તેને ગુણકરણે કરી ક્ષય કરી શકાય છે.

૧૬૯ કર્મપ્રકૃતિ, તેના જે સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ ભાવ, તેનાં બંધ, ઉદય, ઉદીરણા, સંક્રમણ, સત્તા, અને ક્ષયભાવ જે બતાવવામાં આવ્યા છે (વર્ણવવામાં આવ્યા છે), તે પરમ સામર્થ્યવિના વર્ણવી શકાય નહીં. આ વર્ણવનાર જીવકોટિના પુરુષ નહીં, પરંતુ ઇશ્વરકોટીના પુરુષ જોઈએ, એવી સુપ્રતીતિ થાય છે.

૧૭૦ કઈ કઈ પ્રકૃતિનો કેવા રસથી ક્ષય થયેલો હોવો જોઈએ? કઈ પ્રકૃતિ સત્તામાં છે? કઈ ઉદયમાં છે? કઈ સંક્રમણ કરી છે? આ આદિની રચના કહેનારે, ઉપરમુજબ પ્રકૃતિનું સ્વરૂપ માપીને કહ્યું છે, તે તેમના પરમજ્ઞાનની વાત બાજુએ મુકીએ તોપણ તે કહેનાર ઈશ્વરકોટિનો પુરુષ હોવો જોઈએ એ ચોક્સ થાય છે.

૧૭૧ જાતિસ્મરણજ્ઞાન એ મતિજ્ઞાનના 'ધારણા' નામના ભેદમાં સમાય છે. તે પાછલા ભવ જાણી શકે છે. તે જ્યાંસુધી પાછલા ભવમાં અસંજ્ઞીપણું ન આવ્યું હોય ત્યાંસુધી આગળ ચાલી શકે છે.

૧૭૨ (૧) તીર્થંકરે આજ્ઞા ન આપી હોય અને જીવ પોતાના શિવાય પરવસ્તુનું જે કાંઈ ગ્રહણ કરે તે પારકું લીધેલું, ને તે અદત્ત ગણાય. તે અદત્તમાંથી તીર્થંકરે પરવસ્તુ જેટલી ગ્રહણ કરવાની છૂટ આપી છે, તેટલાને અદત્ત ગણવામાં નથી આવતું. (૨) ગુરુની આજ્ઞાપ્રમાણે કરેલા વર્ત્તનના સંબંધે અદત્ત ગણવામાં આવતું નથી.

૧૭૩ ઉપદેશના ચાર મુખ્ય પ્રકાર છે:-(૧) દ્રવ્યાનુયોગ. (૨) ચરણાનુયોગ. (૩) ગણિતાનુયોગ. (૪) ધર્મકથાનુયોગ. (૧) લોકને વિષે રહેલાં દ્રવ્યો, તેનાં સ્વરૂપ, તેના ગુણ, ધર્મ, હેતુ, અહેતુ પર્યાયાદિ અનંત-અનંત પ્રકારે છે, તેનું જેમાં વર્ણન છે તે 'દ્રવ્યાનુયોગ.' (૨) આ દ્રવ્યાનુયોગનું સ્વરૂપ સમજાયા પછી કેમ ચાલવું તે સંબંધીનું વર્ણન તે 'ચરણાનુયોગ'. (૩) દ્રવ્યાનુયોગ તથા ચરણાનુયોગથી તેની ગણત્રિનું પ્રમાણ, તથા લોકને વિષે રહેલા પદાર્થ, ભાવો, ક્ષેત્ર, કાળાદિની ગણત્રિના પ્રમાણની જે વાત તે 'ગણિતાનુયોગ.' (૪) સત્પુરુષોનાં ધર્મચરિત્રની કથાઓ કે જેનો ધડો લઈ જીવને પડતાં અવલંબનકારી થઈ પરિણમે તે 'ધર્મકથાનુયોગ.'

૧૭૪ પરમાણુમાં રહેલા ગુણ સ્વભાવાદિ કાયમ રહે છે, અને પર્યાય તે ફરે છે. દૃષ્ટાંત તરીકે:-પાણીમાં રહેલો શીતગુણ એ ફરતો નથી, પણ પાણીમાં જે તરંગો ઉઠે છે તે ફરે છે, અર્થાત્ તે એક પછી એક ઉઠી તેમાં સમાઈ જાય છે. આ પ્રમાણે પર્યાયઅવસ્થા અવસ્થાંતર થયા કરે છે, તેથી કરી પાણીને વિષે રહેલ જે શીતલતા અથવા પાણીપણું તે ફરી જતાં નથી, પણ કાયમ રહે છે; અને પર્યાયરૂપ તરંગ તે ફર્યા કરે છે. તેમ જ તે ગુણની હાનિ-વૃદ્ધિરૂપ ફેરફાર તે પણ પર્યાય છે. તેના વિચારથી પ્રતીતિ અને પ્રતીતિથી ત્યાગ અને ત્યાગથી જ્ઞાન થાય છે.

૧૭૫ તેજસ અને કાર્મણ શરીર સ્થૂલદેહપ્રમાણ છે. તેજસ શરીર ગરમી કરે છે, તથા આહાર પચાવવાનું કામ કરે છે. શરીરના અમુક-અમુક અંગ ઘસવાથી ગરમ જણાય છે, તે તેજસના કારણથી જણાય છે. માથા ઉપર ઘૃતાદિ મૂકી તે શરીરની પરીક્ષા કરવાની રૂઢિ છે. તેનો અર્થ એ કે તે શરીર સ્થૂલ શરીરમાં છે કે શી રીતે? અર્થાત્ સ્થૂલ શરીરમાં જીવની માફક તે આખા શરીરમાં રહે છે.

૧૭૬ તેમ જ કાર્મણ શરીર પણ છે; જે તેજસ કરતાં સૂક્ષ્મ છે. તે પણ તેજસની માફક રહે છે. સ્થૂલ શરીરની અંદર પીડા થાય છે, અથવા ક્રોધાદિ થાય છે તે જ કાર્મણ શરીર છે. કાર્મણથી ક્રોધાદિ થઈ તેજુલેશ્યાદિ ઉત્પન્ન થાય છે. વેદનાનો અનુભવ જીવ કરે છે, પરંતુ વેદના થવી તે કાર્મણશરીરને લઈને થાય છે. કાર્મણ શરીર એ જીવનું અવલંબન છે.

૧૭૭ ઉપર જણાવેલ ચાર અનુયોગનું તથા તેના સૂક્ષ્મભાવનું જે સ્વરૂપ, તે જીવે વારંવાર વિચારવાયોગ્ય છે; જાણવાયોગ્ય છે. તે પરિણામે નિર્જરાના હેતુ થાય છે, વા નિર્જરા થાય છે. ચિત્તની સ્થિરતા કરવા માટે સઘળું કહેવામાં આવ્યું છે; કારણ કે એ સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ સ્વરૂપ જીવે જો કાંઈ જાણ્યું હોય તો તેને વાસ્તે વારંવાર વિચાર કરવાનું બને છે; અને તેના વિચારથી જીવની બાહ્યવૃત્તિ નહીં થતા અંદરની અંદર વિચારતાંસુધી સમાયેલી રહે છે.

૧૭૮ અંતર્વિચારનું સાધન ન હોય તો જીવની બાહ્યવસ્તુ ઉપર વૃત્તિ જઈ અનેક જાતના ઘાટ ઘડાય છે. જીવને અવલંબન જોઈએ છીએ. તેને નવરો બેસી રહેવાનું ઠીક પડતું નથી. એવી જ ટેવ પડી ગઈ છે; તેથી જો ઉપલા પદાર્થનું જાણપણું થયું હોય તો તેના વિચારને લીધે સદ્‌ચિત્‌વૃત્તિ બહાર નીકળવાને બદલે અંદર સમાયેલી રહે છે; અને તેમ થવાથી નિર્જરા થાય છે.

૧૭૯ પુદ્‌ગલ, પરમાણુ અને તેના પર્યાયાદિનું સૂક્ષ્મપણું છે, તે જેટલું વાણીગોચર થઈ શકે તેટલું કહેવામાં આવ્યું છે. તે એટલા સારુ કે એ પદાર્થો મૂર્ત્તિમાન્ છે; અમૂર્ત્તિમાન નથી. મૂર્ત્તિમાન્ છતાં આ પ્રમાણે સૂક્ષ્મ છે, તેના વારંવાર વિચારથી સ્વરૂપ સમજાય છે, અને તે પ્રમાણે સમજાયાથી તેથી સૂક્ષ્મ અરૂપી એવો જે આત્મા તે સંબંધી જાણવાનું કામ સહેલું થાય છે.

૧૮૦ માન અને મતાગ્રહ એ માર્ગ પામવામાં આડા સ્થંભરૂપ છે. તે મૂકી શકાતાં નથી, અને તેથી સમજાતું નથી. સમજવામાં વિનય-ભક્તિની પહેલી જરૂર પડે છે. તે ભક્તિ માન મતાગ્રહના કારણથી આદરી શકાતી નથી.

૧૮૧ (૧) વાંચવું. (૨) પૂછવું. (૩) વારંવાર ફેરવવું. (૪) ચિત્તને નિશ્ચયમાં આણવું. (૫) ધર્મકથા. વેદાંતમાં પણ શ્રવણ, મનન, નિદિધ્યાસન એમ ભેદ બતાવ્યા છે.

૧૮૨ 'ઉત્તરાધ્યયન'માં ધર્મનાં મુખ્ય ચાર અંગ કહ્યાં છે:- (૧) મનુષ્યપણું. (૨) સત્પુરુષના વચનનું શ્રવણ. (૩) તેની પ્રતીતિ. (૪) ધર્મનું પ્રવર્તવું. આ ચાર વસ્તુ દુર્લભ છે.

૧૮૩ મિથ્યાત્વના બે ભેદ છે. (૧) વ્યક્ત. (૨) અવ્યક્ત. તેના ત્રણ ભેદ પણ કર્યા છે:-(૧) ઉત્કૃષ્ટ (૨) મધ્યમ (૩) જઘન્ય. ઉત્કૃષ્ટ મિથ્યાત્વ હોય ત્યાંસુધી પહેલા ગુણસ્થાનમાંથી બહાર નીકળતો નથી. ઉત્કૃષ્ટ મિથ્યાત્વ હોય ત્યાંસુધી તે મિથ્યાત્વ ગુણસ્થાનક ન ગણાય. ગુણસ્થાનક એ જીવઆશ્રયી છે.

૧૮૪ મિથ્યાત્વવડે કરી મિથ્યાત્વ મોળું પડે છે, અને તે કારણથી તે જરા આગળ ચાલ્યો કે તરત તે મિથ્યાત્વગુણસ્થાનકમાં આવે છે.

૧૮૫ ગુણસ્થાનક એ આત્માના ગુણને લઈને છે.

૧૮૬ મિથ્યાત્વમાંથી સાવ ખસ્યો ન હોય પણ થોડો ખસ્યો હોય તોપણ તેથી મિથ્યાત્વ મોળું પડે છે. આ મિથ્યાત્વ પણ મિથ્યાત્વે કરીને મોળું પડે છે. મિથ્યાત્વ-ગુણસ્થાનકે પણ મિથ્યાત્વનો અંશ કપાય હોય તે અંશથી પણ મિથ્યાત્વમાંથી મિથ્યાત્વ-ગુણસ્થાનક કહેવામાં આવે છે.

૧૮૭ પ્રયોજનભૂત જ્ઞાનના મૂળમાં-પૂર્ણ પ્રતીતિમાં-તેના જ આકારમાં મળતા આવતા અન્ય માર્ગની સરખામણીના અંશે સરખાપણારૂપ પ્રતીત થવું તે મિશ્રગુણ-સ્થાનક છે; પરંતુ ફલાણું દર્શન સત્ય છે, અને ફલાણું દર્શન પણ સત્ય છે; એવી બન્ને ઉપર સરખી પ્રતીતિ તે મિશ્ર નહીં પણ મિથ્યાત્વગુણસ્થાનક છે. અમુકથી અમુક દર્શન અમુક અંશે મળતું આવે છે, એમ કહેવામાં સમ્યક્ત્વને બાધ નથી; કારણ કે ત્યાં તો અમુક દર્શનની બીજા દર્શનની સરખામણીમાં પહેલું દર્શન સર્વાંગે પ્રતીતિરૂપ થાય છે.

૧૮૮ પહેલેથી બીજે જવાતું નથી, પરંતુ ચોથેથી પાછા વળતાં પહેલે આવવામાં રહેતો વચલો અમુક કાળ તે બીજું છે. તેને જો ચોથા પછી પાંચમું ગણવામાં આવે તો ચોથાથી પાંચમું ચડી જાય અને અહીં તો સાસ્વાદાન ચોથાથી પતિત થયેલ

માનેલ છે; એટલે તે ઉતરતું છે; તેથી પાયમા તરીકે ન મૂકી શકાય પણ બીજા તરીકે મૂકવું એ બરાબર છે.

૧૮૯ આવરણ છે એ વાત નિ:સંદેહ છે. જે શ્વેતામ્બર તથા દિગમ્બર બન્ને કહે છે; પરંતુ આવરણને સાથે લઈ કહેવામાં થોડુંએક એક બીજાથી તફાવતવાળું છે.

૧૯૦ દિગમ્બર કહે છે કે કેવળજ્ઞાન સત્તારૂપે નહીં, પરંતુ શક્તિરૂપે રહ્યું છે.

૧૯૧ જો કે સત્તા અને શક્તિનો સામાન્ય અર્થ એક છે; પરંતુ વિશેષાર્થ પ્રમાણે કંઈક ફેર રહે છે.

૧૯૨ દૃઢપણે ઓઘ આસ્થાથી, વિચારપૂર્વક અભ્યાસથી 'વિચારસહિત આસ્થા' થાય છે.

૧૯૩ તીર્થંકર જેવા પણ સંસારપક્ષે વિશેષ સમૃદ્ધિના ધણી હતા. છતાં તેમને પણ ત્યાગ કરવાની જરૂર પડી હતી; તો પછી અન્ય જીવોને તેમ કરવાશિવાય છૂટકો નથી.

૧૯૪ ત્યાગના બે પ્રકાર છે:-એક બાહ્ય અને બીજો અભ્યંતર. તેમાંનો બાહ્ય ત્યાગ તે અભ્યંતર ત્યાગને સહાયકારી છે. (ત્યાગ સાથે વૈરાગ્ય જોડાય છે, કારણ કે વૈરાગ્ય થયે જ ત્યાગ થાય છે.)

૧૯૫ જીવ એમ માને છે કે હું કાંઈક સમજું છું, અને જ્યારે ત્યાગ કરવા ધારીશ ત્યારે એકદમ ત્યાગ કરી શકીશ, પરંતુ તે માનવું ભૂલભરેલું થાય છે. જ્યાંસુધી એવો પ્રસંગ નથી આવ્યો, ત્યાંસુધી પોતાનું જોર રહે છે. જ્યારે એવો વખત આવે છે ત્યારે શિથિલપરિણામી થઈ મૉળો પડે છે. માટે આસ્તે-આસ્તે તપાસ કરવો તથા પરિચય કરવા માંડવો કે ત્યાગતી વખત પરિણામ કેવાં શિથિલ થઈ જાય છે?

૧૯૬ આંખ, જીભાદિ ઇન્દ્રિયોની એકેક આંગળ જેટલી જગો જીતવી જેને મુશ્કેલ થઈ પડે છે, અથવા જીતવું અસંભવિત થઈ પડે છે, તેને મોટું પરાક્રમ કરવાનું અથવા મોટું ક્ષેત્ર જીતવાનું કામ સોંપ્યું હોય તો તે શી રીતે બની શકે? એકદમ ત્યાગ કરવાનો વખત આવે ત્યારેની વાત ત્યારે, એ વિચાર તરફ લક્ષ રાખી હાલ તો આસ્તે-આસ્તે ત્યાગની કસરત કરવાની જરૂર છે. તેમાં પણ શરીર અને શરીર સાથે સંબંધ રાખતા સગા સંબંધીઓના સંબંધમાં પ્રથમ અજમાયશ કરવી; અને શરીરમાં પણ આંખ, જીભ અને ઉપસ્થ એ ત્રણ ઇન્દ્રિયોના વિષયના દેશે-દેશે ત્યાગ તરફ પ્રથમ જોડાણ કરાવવાનું છે, અને તેના અભ્યાસથી એકદમ ત્યાગ સુગમતાવાળો થઈ પડે છે.

૧૯૭ હાલ તપાસ દાખલ, અંશે-અંશે જેટલો-જેટલો ત્યાગ કરવો તેમાં પણ મૉળાશ ન રાખવી. તેમ જ રૂઢિને અનુસરી ત્યાગ કરવો એમ પણ નહીં. જે કાંઈ ત્યાગ કરવો તે શિથિલપણારહિત તથા બારીબારણાંરહિત કરવો, અથવા બારીબારણાં રાખવાં જરૂર હોય તો તે પણ ચોકસ આકારમાં ખુલ્લી રીતે રાખવાં; પણ એવાં ન રાખવાં કે તેનો અર્થ જ્યારે જેની જરૂર પડે ત્યારે તેનો ઇચ્છાનુસાર અર્થ થઈ શકે, તેવી ગોઠવણ જ ત્યાગને વિષે રાખવી નહીં. જો અચોકસપણે એટલે જરૂર પડે ત્યારે મનગમતો અર્થ થઈ શકે એવા આકારમાં ગોઠવણ રાખવામાં આવે તો શિથિલ-પરિણામી થઈ ત્યાગેલું બધું બગાડી મૂકે છે.

૧૯૮ અંશે પણ ત્યાગ કરવો તેની પ્રથમથી જ ચોકસપણે વ્યાખ્યા બાંધી સાક્ષી રાખી ત્યાગ કરવો, તથા ત્યાગ કરવા પછી પોતાને મનગમતો અર્થ કરવો નહીં.

૧૯૯ સંસારમાં પરિભ્રમણ કરાવનાર ક્રોધ, માન, માયા, લોભની ચોકડીરૂપ કષાય છે, તેનું સ્વરૂપ પણ સમજવાયોગ્ય છે. તેમાં પણ અનંતાનુબંધિ જે કષાય છે

તે અનંત સંસાર રખડાવનાર છે. તે કષાય ક્ષય થવાનો ક્રમ સામાન્ય રીતે ક્રોધ, માન, માયા, લોભ એ પ્રમાણે છે; અને તેનો ઉદય થવાનો ક્રમ સામાન્ય રીતે માન, લોભ, માયા, ક્રોધ એ પ્રમાણે છે.

૨૦૦ આ કષાયના અસંખ્યાત ભેદ છે. જેવા આકારમાં કષાય તેવા આકારમાં સંસારપરિભ્રમણ માટે કર્મબંધ જીવ પાડે છે. કષાયમાં મોટામાં મોટો બંધ અનંતાનુબંધિ કષાયનો છે. જે અંતર્મુહૂર્તમાં સીત્તેર ક્રોડાક્રોડિ સાગરોપમનો બંધ પાડે છે, તે અનંતાનુબંધિનું સ્વરૂપ પણ જબરજસ્ત છે; તે એવી રીતે કે મિથ્યાત્વમોહરૂપી એક રાજાને બરાબર જાળવણીથી સૈન્યના મધ્ય ભાગમાં રાખી ક્રોધ, માન, માયા, લોભ એ ચાર તેની રક્ષા કરે છે, અને જે વખતે જેની જરૂર પડે છે તે વખતે વગર બોલાવ્યા મિથ્યાત્વમોહની સેવા બજાવવા મંડી પડે છે. આ ઉપરાંતનો કષાયરૂપ બીજો પરિવાર છે, તે કષાયના આગળના ભાગમાં રહી મિથ્યાત્વમોહની ચોકી ભરે છે, પરંતુ એ બીજા સઘળા ચોકિયાતો નહીં જેવા કષાયનું કામ કરે છે. રખડપાટ કરાવનાર કષાય છે, અને તે કષાયમાં પણ અનંતાનુબંધિ કષાયના ચાર યોદ્ધાઓ બહુ મારી નાંખે છે. આ ચાર યોદ્ધાઓ મધ્યેથી ક્રોધનો સ્વભાવ બીજા ત્રણ કરતાં કાંઈક ભોળો માલમ પડે છે; કારણ કે તેનું સ્વરૂપ સર્વ કરતાં વહેલું જણાઈ શકે છે. એ પ્રમાણે જ્યારે જેનું સ્વરૂપ વહેલું જણાય ત્યારે તેની સાથે લડાઈ કરવામાં ક્રોધીની ખાત્રી થયેથી લડવાની હિમ્મત થાય છે.

૨૦૧ ઘનઘાતી એવાં ચાર કર્મ મોહનીય, જ્ઞાનાવરણીય, દર્શનાવરણીય અને અંતરાય, જે આત્માના ગુણને આવરનારાં છે, તે એક પ્રકારે ક્ષય કરવાં સહેલાં પણ છે. વેદનીયાદિ કર્મ જે ઘનઘાતી નથી તોપણ તે એક પ્રકારે ખપાવવાં આકરાં છે. તે એવી રીતે કે વેદનીયકર્મનો ઉદય પ્રાપ્ત થાય તે ખપાવવા સારુ ભોગવવાં જોઈએ; તે ન ભોગવવાં એવી ઇચ્છા થાય તોપણ ત્યાં તે કામ આવતી નથી; ભોગવવાં જ જોઈએ; અને જ્ઞાનાવરણીયનો ઉદય હોય તે યત્ન કરવાથી ક્ષય થાય છે. ઉદાહરણ તરીકે, એક શ્લોક જે જ્ઞાનાવરણીયના ઉદયથી યાદ રહેતો ન હોય તે બે, ચાર, આઠ, સોળ, બત્રીશ, ચોસઠ, સો અર્થાત્ વધારેવાર ગોખવાથી જ્ઞાનાવરણીયનો ક્ષયોપશમ અથવા ક્ષય થઈ યાદ રહે છે; અર્થાત્ બળવાન થવાથી તે તે જ ભવમાં અમુક અંશે ખપાવી શકાય છે. તેમ જ દર્શનાવરણીય કર્મના સંબંધમાં સમજવું. મોહનીયકર્મ જે મહા જોરાવર તેમ ભોળું પણ છે, તે તરત ખપાવી શકાય છે. જેમ તેની આવણી (વેણ) આવવામાં જબ્બર છે, તેમ તે જલદીથી ખસી પણ શકે છે. મોહનીયકર્મનો તીવ્ર બંધ હોય છે, તોપણ તે પ્રદેશબંધ ન હોવાથી તરત ખપાવી શકાય છે. નામ, આયુષ્યાદિ કર્મ, જે પ્રદેશબંધ હોય છે તે કેવળજ્ઞાન ઉત્પન્ન થયા પછી પણ છેઠ સુધી ભોગવવાં પડે છે. જ્યારે મોહનીયાદિ ચાર કર્મ તે પહેલાં ક્ષય થાય છે.

૨૦૨ 'ઘેલછા' એ ચારિત્રમોહનીયનો વિશેષ પર્યાય છે. ક્વચિત્ હાસ્ય, ક્વચિત્ શોક, ક્વચિત્ રતિ, ક્વચિત્ અરતિ, ક્વચિત્ ભય અને ક્વચિત્ જુગુપ્સારૂપે તે જણાય છે. કંઈ અંશે તેનો જ્ઞાનાવરણીયમાં પણ સમાસ થાય છે. સ્વપ્નમાં વિશેષપણે જ્ઞાનાવરણીયપર્યાય જણાય છે.

૨૦૩ 'સંજ્ઞા' એ જ્ઞાનનો ભાગ છે. પણ 'પરિગ્રહસંજ્ઞા' 'લોભપ્રકૃતિ'માં સમ છે; 'મૈથુનસંજ્ઞા' 'વેદપ્રકૃતિ'માં સમાય છે; 'આહારસંજ્ઞા' 'વેદનીય'માં સમાય; અને 'ભયસંજ્ઞા' 'ભયપ્રકૃતિ'માં સમાય છે.

૨૦૪ અનંત પ્રકારનાં કર્મો મુખ્ય પ્રકારે 'પ્રકૃતિ'ના નામથી ઓળખાય છે. તે એવી રીતે કે અમુક-અમુક પ્રકૃતિ, અમુક-અમુક 'ગુણસ્થાનક' સુધી હોય છે. આવું માપ તોળીને જ્ઞાનીદેવે બીજાઓને સમજાવવા સારુ સ્થૂલ સ્વરૂપે તેનું વિવેચન કર્યું છે; તેમાં બીજાં કેટલીએક જાતનાં કર્મ અર્થાત્ 'કર્મપ્રકૃતિ' સમાય છે. અર્થાત્ જે પ્રકૃતિનાં નામ 'કર્મગ્રંથ'માં નથી આવતાં, તે તે પ્રકૃતિ ઉપર બતાવેલી પ્રકૃતિના વિશેષ પર્યાય છે; અથવા તે ઉપર બતાવેલી પ્રકૃતિમાં સમાય છે.

૨૦૫ 'વિભાવ' એટલે 'વિરુદ્ધભાવ' નહીં, પરંતુ 'વિશેષભાવ.' આત્મા આત્મારૂપે પરિણમે તે 'ભાવ' છે, અથવા 'સ્વભાવ' છે. જ્યારે આત્મા તથા જડનો સંયોગ થવાથી આત્મા સ્વભાવ કરતાં આગળ જઈ 'વિશેષભાવે' પરિણમે તે 'વિભાવ' છે. આ જ રીતે જડને માટે પણ સમજવું.

૨૦૬ 'કાળ'ના 'અણુ' લોકપ્રમાણ અસંખ્યાત છે. તે 'અણુ'માં 'રુક્ષ' અથવા 'સ્નિગ્ધ' ગુણ નથી; તેથી તે દરેક અણુ એકબીજામાં મળતાં નથી; અને દરેક પૃથક્-પૃથક્ રહે છે. પરમાણુપુદ્ગલમાં તે ગુણ હોવાથી મૂળ સત્તા કાયમ રહ્યા છતાં તેનો (પરમાણુપુદ્ગલનો) 'સ્કંધ' થાય છે.

[૫૮૭-૧] [૮૬૪-૧]* મોરબી, અશાડ શુદ ૪, ૧૯૫૬.

૧ જ્ઞાન વૈરાગ્ય સાથે અને વૈરાગ્ય જ્ઞાન સાથે હોય છે; એકલાં ન હોય.

૨ વૈરાગ્ય શૃંગાર સાથે ન હોય, અને શૃંગાર સાથે વૈરાગ્ય ન હોય.

૩ વીતરાગવચનની અસરથી ઇન્દ્રિયસુખ નીરસ ન લાગ્યાં તો જ્ઞાનીનાં વચનો કાને પડ્યાં જ નથી, એમ સમજવું.

૪ જ્ઞાનીના વચનો વિષયનું વિરેચન કરાવનારા છે.

૫ છદ્મસ્થ એટલે આવરણયુક્ત.

૬ શૈલેશિકરણ, તેમાં (શૈલ=પર્વત+ઈશ=મોટો)-પર્વતોમાં-મોટો મેરુ, તેના જેવું અચલ, અડગ.

૭ અકંપ ગુણવાળા=મન, વચન, કાયાના યોગની સ્થિરતાવાળા.

૮ મોક્ષમાં આત્માના અનુભવનો જો નાશ થતો હોય તો તે મોક્ષ શા કામનો?

૯ આત્માનો ઊર્ધ્વ સ્વભાવ છે તે પ્રમાણે પ્રથમ ઊંચો જાય અને વખતે સિદ્ધિશિલાએ ભટકાય; પણ કર્મરૂપી બોજો હોવાથી નીચે આવે. જેમ ડૂબેલો માણસ ઉછાળાથી એક વખત ઉપર આવે છે તેમ.

[૫૮૭-૧] [૮૬૪-૨] મોરબી, અશાડ શુદ ૫ સોમ, ૧૯૫૬.

૧ જૈન એ આત્માનું સ્વરૂપ છે. તે સ્વરૂપ (ધર્મ)ને પ્રવર્ત્તાવનાર પણ મનુષ્ય હતા. જેમ કે, વર્ત્તમાન અવસર્પિણીકાળમાં ઋષભાદિ ધર્મ પ્રવર્ત્તાવનાર હતા. આથી કરી કંઈ અનાદિ આત્મધર્મનો વિચાર નહોતો એમ નહોતું.

૨ આશરે બે હજાર વર્ષ ઉપર જૈન યતિ શિખરસૂરિ આચાર્યે વૈશ્યને ક્ષત્રિય સાથે ભેળવ્યા.

---

* સં. ૧૯૫૬ના અશાડ-શ્રાવણમાં શ્રીમદ્‌ની મોરબીમાં સ્થિતિ હતી તે પ્રસંગે વખતોવખત કરેલ ઉપદેશનો સાર તથા પુછાયેલાં પ્રશ્નોના સમાધાનની સંક્ષિપ્ત નોંધ એક મુમુક્ષુ શ્રોતાએ કરેલ તે અત્રે આપેલ છે. સંશોધક મ. ર.

૩ ઉત્કર્ષ, અપકર્ષ અને સંક્રમણ એ સત્તામાં રહેલી કર્મપ્રકૃતિનાં થઈ શકે છે; ઉદયમાં આવેલી પ્રકૃતિનાં થઈ શકે નહીં.

૪ આયુ:કર્મનો જે પ્રકારે બંધ હોય તે પ્રકારે દેહસ્થિતિ પૂર્ણ થાય.

૫ 'ઓસવાળ' તે 'ઓરપાક' જાતના રજપૂત છે.

૬ અંધારામાં ન દેખવું એ એકાંત દર્શનાવરણીય કર્મ ન કહેવાય; પણ મંદ દર્શનાવરણીય કહેવાય. તમસનું નિમિત્ત અને તેજસનો અભાવ તેને લઈને તેમ બને છે.

૭ દર્શન રોકાયે જ્ઞાન રોકાય.

૮ જ્ઞેય જાણવા માટે જ્ઞાનને વધારવું જોઈએ. વજન તેવાં કાટલાં.

૯ જેમ પરમાણુની શક્તિ પર્યાયને પામવાથી વધતી જાય છે, તેમ ચૈતન્યદ્રવ્યની શક્તિ વિશુદ્ધતાને પામવાથી વધતી જાય છે. કાચ, ચસ્મા, દુર્બિન આદિ પહેલા (પરમાણુ)નાં પ્રમાણ છે; અને અવધિ, મન:પર્યવ, કેવળજ્ઞાન, લબ્ધિ, ઋદ્ધિ વગેરે બીજા (ચૈતન્યદ્રવ્ય)નાં પ્રમાણ છે.

[૫૮૭-૧] [૮૬૪-૩] મોરબી, અશાઢ શુદ ૬ ભોમ, ૧૯૫૬.

૧ ક્ષયોપશમસમ્યક્ત્વને વેદકસમ્યક્ત્વ પણ કહેવામાં આવે છે. પરંતુ ક્ષયોપશમમાંથી ક્ષાયિક થવાના સંધિના વખતનું જે સમ્યક્ત્વ તે વાસ્તવિક રીતે વેદકસમ્યક્ત્વ છે.

૨ પાંચ સ્થાવર એકેન્દ્રિય બાદર છે, તેમ જ સૂક્ષ્મ પણ છે. વનસ્પતિ શિવાય બાકીના ચારમાં અસંખ્યાત સૂક્ષ્મ કહેવામાં આવે છે. નિગોદ સૂક્ષ્મ અનંત છે; અને વનસ્પતિના સૂક્ષ્મ અનંત છે; ત્યાં નિગોદમાં સૂક્ષ્મ વનસ્પતિ ઘટે છે.

૩ શ્રી તીર્થંકર અગિયારમું ગુણસ્થાનક સ્પર્શે નહીં; તેમ જ ૧ લું, ૨ જું તથા ૩ જું પણ ન સ્પર્શે.

૪ વર્દ્ધમાન, હીયમાન અને સ્થિત એવી જે ત્રણ પરિણામની ધારા છે તેમાં હીયમાન પરિણામની ધારા સમ્યક્ત્વઆશ્રયી (દર્શનઆશ્રયી) શ્રી તીર્થંકરદેવને ન હોય; અને ચારિત્રઆશ્રયી ભજના.

૫ ક્ષાયિકચારિત્ર છે ત્યાં મોહનીયનો અભાવ છે; અને જ્યાં મોહનીયનો અભાવ છે ત્યાં પહેલું, બીજું, ત્રીજું અને અગીયારમું એ ચાર ગુણસ્થાનકના સ્પર્શપણાનો અભાવ છે.

૬ ઉદય બે પ્રકારનો છે. એક પ્રદેશોદય; અને બીજો વિપાકોદય. વિપાકોદય બાહ્ય (દેખીતી) રીતે વેદાય છે; અને પ્રદેશોદય અંદરથી વેદાય છે.

૭ આયુષ્યકર્મનો બંધ પ્રકૃતિવિના થતો નથી; પણ વેદનીયનો થાય છે.

૮ આયુપપ્રકૃતિ એક જ ભવમાં વેદાય છે. બીજી પ્રકૃતિઓ તે ભવમાં વેદાય અને અન્યભવમાં પણ વેદાય.

૯ જીવ જે ભવની આયુપપ્રકૃતિ ભોગવે છે તે આખા ભવની એક બંધ પ્રકૃતિ છે. તે બંધપ્રકૃતિનો ઉદય આયુપની શરૂઆત થઈ ત્યારથી ગણાય. આ [illegible] તે ભવની આયુપપ્રકૃતિ ઉદયમાં છે તેમાં સંક્રમણ, ઉત્કર્ષ, અપકર્ષાદિ થઈ શકે [illegible]

૧૦ આયુષ્યકર્મની પ્રકૃતિ બીજા ભવમાં ભોગવાતી નથી.

૧૧ ગતિ, જાતિ, સ્થિતિ, સંબંધ, અવગાહ (શરીરપ્રમાણ) અને [illegible] જીવે અમુક પ્રમાણમાં ભોગવવાં તેનો આધાર આયુષ્યકર્મ ઉપર છે.

માણસની સો વર્ષની આયુ:કર્મપ્રકૃતિનો ઉદય વર્તે છે; તેમાંથી તે એંસીમે વર્ષે અધુરે આયુષે મરણ પામે તો બાકીનાં વિશ વર્ષ ક્યાં અને શી રીતે ભોગવાય? બીજા ભવમાં ગતિ, જાતિ, સ્થિતિ, સંબંધાદિ નવેસરથી છે; એકાશીમા વર્ષથી નથી; તેથી કરીને આયુષઉદયપ્રકૃતિ અધવચથી ત્રુટી શકે નહીં. જે જે પ્રકારે બંધ પડ્યો હોય, તે તે પ્રકારે ઉદયમાં આવવાથી કોઈની નજરમાં કદાચ આયુષ ત્રુટવાનું આવે; પરંતુ તેમ બની શકતું નથી.

૧૨ સંક્રમણ, અપકર્ષ, ઉત્કર્ષાદિ કરણનો નિયમ આયુ:કર્મવર્ગણા સત્તામાં હોય ત્યાંસુધી લાગુ થઈ શકે; પણ ઉદયની શરુઆત થયા પછી લાગુ થઈ શકે નહીં.

૧૩ આયુ:કર્મ પૃથ્વીસમાન છે; અને બીજાં કર્મો ઝાડસમાન છે. (જો પૃથ્વી હોય તો ઝાડ હોય.)

૧૪ આયુષના બે પ્રકાર છે:-(૧) સોપક્રમ અને (૨) નિરુપક્રમ. આમાંથી જે પ્રકારનું બાંધ્યું હોય તે પ્રકારનું ભોગવાય છે.

૧૫ ઉપશમ સમ્યક્ત્વ ક્ષયોપશમ થઈ ક્ષાયિક થાય; કારણ કે ઉપશમ સત્તામાં છે એટલે તે ઉદય આવી ક્ષય થાય.

૧૬ ચક્ષુ બે પ્રકારે:-(૧) જ્ઞાનચક્ષુ અને (૨) ચર્મચક્ષુ. જેમ ચર્મચક્ષુવડે એક વસ્તુ જે સ્વરૂપે દેખાય છે તે વસ્તુ દુર્બિન સૂક્ષ્મદર્શકાદિ યંત્રોથી જૂદા જ સ્વરૂપે દેખાય છે; તેમ ચર્મચક્ષુવડે જે સ્વરૂપે દેખાય છે તે જ્ઞાનચક્ષુવડે કોઈ જૂદા જ સ્વરૂપે દેખાય; ને તેમ કહેવામાં આવે તે આપણે પોતાના ડહાપણે (અહંપણે) ન માનવું તે યોગ્ય નથી.

[૫૮૭-૧] [૮૬૪-૪] મોરબી, અશાડ શુદ ૭ બુધ, ૧૯૫૬.

૧ શ્રીમાન્ કુંદકુંદાચાર્યે અષ્ટપાહુડ (અષ્ટપ્રાભૃત) રચેલ છે. પ્રાભૃતભેદ:-દર્શનપ્રાભૃત, જ્ઞાનપ્રાભૃત, ચારિત્રપ્રાભૃત, ભાવપ્રાભૃત ઇત્યાદિ. દર્શનપ્રાભૃતમાં જિનભાવનું સ્વરૂપ બતાવ્યું છે. શાસ્ત્રકર્ત્તા કહે છે કે અન્યભાવો અમે, તમે અને દેવાધિદેવસુદ્ધાંએ પૂર્વે ભાવ્યા છે; અને તેથી કાર્ય સર્યું નથી; એટલા માટે જિનભાવ ભાવવાની જરૂર છે. જે જિનભાવ શાંત છે, આત્માનો ધર્મ છે; અને તે ભાવ્યેથી જ મુક્તિ થાય છે.

૨ ચારિત્રપ્રાભૃત. [અપૂર્ણ નોંધ.]

૩ દ્રવ્ય અને તેના પર્યાય માનવામાં નથી આવતા ત્યાં વિકલ્પ થવાથી ગુંચવાઈ જવું થાય છે. પર્યાય નથી માનેલા તેનું કારણ તેટલે અંશે નહીં પહોંચવાનું છે.

૪ દ્રવ્યના પર્યાય છે એમ સ્વીકારવામાં આવે છે ત્યાં દ્રવ્યનું સ્વરૂપ સમજવામાં વિકલ્પ રહેતો હોવાથી ગુંચવાઈ જવું થાય છે; અને તેથી જ રખડવું થાય છે.

૫ સિદ્ધપદ એ નથી; પણ આત્માનો એક શુદ્ધ પર્યાય છે. તે પહેલાં મનુષ્ય વા દેવ હતો ત્યારે તે પર્યાય હતો; એમ દ્રવ્ય શાશ્વત રહી પર્યાયાંતર થાય છે.

૬ શાન્તપણું પ્રાપ્ત કરવાથી જ્ઞાન વધે છે.

૭ આત્મસિદ્ધિ માટે દ્વાદશાંગીનું જ્ઞાન જાણતાં ઘણો વખત જાય. જ્યારે એક માત્ર શાંતપણું સેવ્યાથી તરત પ્રાપ્ત થાય છે.

૮ પર્યાયનું સ્વરૂપ સમજાવવા અર્થે શ્રીતીર્થંકરદેવે ત્રિપદ (ઉત્પાદ, વ્યય અને ધ્રૌવ્ય) સમજાવ્યા છે.

૯ દ્રવ્ય ધ્રુવ (સનાતન) છે.

૧૦ પર્યાય ઉત્પાદવ્યયવંત છે.

૧૧ છએ દર્શન એક જૈનદર્શનમાં સમાય છે. તેમાં પણ જૈન એક દર્શન છે. બૌદ્ધ-ક્ષણિકવાદી=પર્યાયરૂપે 'સત્' છે. વેદાંત-સનાતન=દ્રવ્યરૂપે 'સત્' છે. ચાર્વાક-નિરીશ્વરવાદી જ્યાંસુધી આત્માની પ્રતીતિ થઈ નથી ત્યાંસુધી તેને ઓળખવારૂપે 'સત્' છે.

૧૨ (આત્મ)પર્યાયના બે ભેદ છે:- જીવપર્યાય (સંસારાવસ્થામાં) અને સિદ્ધપર્યાય. સિદ્ધપર્યાય સો ટચના સોનાતુલ્ય છે અને જીવપર્યાય કથિરસહિત સોનાતુલ્ય છે.

૧૩ વ્યંજનપર્યાય. [અપૂર્ણ નોંધ.]

૧૪ અર્થપર્યાય. ,,

૧૫ વિષયનો નાશ (વેદનો અભાવ) ક્ષાયિકચારિત્રથી થાય છે. ચોથે ગુણસ્થાનકે વિષયની મંદતા હોય છે; ને નવમા ગુણસ્થાનકસુધી વેદનો ઉદય હોય છે.

૧૬ જે ગુણ પોતાને વિષે નથી તે ગુણ પોતાને વિષે છે એમ જે કહે અથવા મનાવે તે મિથ્યાદૃષ્ટિ જાણવા.

૧૭ જિન અને જૈન શબ્દનો અર્થ:

ઘટ ઘટ અંતર જિન બસે, ઘટ ઘટ અંતર જૈન;
મત મદિરાકે પાનસેં, મતવારા સમજૈ ન- (સમયસાર)

૧૮ આત્માનો સનાતનધર્મ શાંત થવું, વિરામ પામવું તે છે; આખી દ્વાદશાંગીનો સાર પણ તે જ છે. તે ષડ્દર્શનમાં સમાય છે, અને તે ષડ્દર્શન જૈનમાં સમાય છે.

૧૯ વીતરાગનાં વચનો વિષયનું વિરેચન કરાવનારાં છે.

૨૦ જૈનધર્મનો આશય, દિગમ્બર તેમ જ શ્વેતામ્બર આચાર્યોનો આશય, ને દ્વાદશાંગીનો આશય માત્ર આત્માનો સનાતનધર્મ પમાડવાનો છે,-અને તે જ સારરૂપ છે. આ વાતમાં કોઈ પ્રકારે જ્ઞાનીઓને વિકલ્પ નથી. તે જ ત્રણેકાળમાં જ્ઞાનીઓનું કહેવું છે, હતું અને થશે.

૨૧ બાહ્ય વિષયોથી મુક્ત થઈ જેમ જેમ તેનો વિચાર કરવામાં આવે તેમ તેમ આત્મા વિરત થતો જાય; નિર્મળ થતો જાય.

૨૨ ભંગજાળમાં પડવું નહીં. માત્ર આત્માની શાંતિનો વિચાર કરવો ઘટે છે.

૨૩ જ્ઞાનીઓ જો કે વાણીઆ જેવા હિસાબી છે, (વાણીઆની પેઠે રેસ ન ખાય તેવા છે, અર્થાત્ સૂક્ષ્મપણે શોધન કરી તત્ત્વો સ્વીકારનારા છે,) તોપણ છેવટે લોક જેવા લોક (ખેડુતાદિ, એક સારભૂત વાત પકડી રાખનાર સાધારણ રીતે કહેવાય છે.) થાય છે. અર્થાત્ છેવટે ગમેતેમ થાય પણ એક શાંતપણાને મૂકતા નથી; અને આખી દ્વાદશાંગીનો સાર પણ તે જ છે.

૨૪ જ્ઞાની ઉદયને જાણે છે; પણ શાતા-અશાતામાં તે પરિણમતા નથી.

૨૫ ઇન્દ્રિયોના ભોગસહિત મુક્તપણું નથી. ઇન્દ્રિયોના ભોગ છે ત્યાં સંસાર છે; ને સંસાર છે ત્યાં મુક્તપણું નથી.

૨૬ બારમા ગુણસ્થાનકસુધી જ્ઞાનીનો આશ્રય લેવાનો છે;- જ્ઞાનીની આજ્ઞાએ વર્તવાનું છે.

૨૭ મહાન્ આચાર્યો અને જ્ઞાનીઓમાં દોષ તથા ભૂલ હોય નહીં. આપણાથી ન સમજાય તેને લીધે આપણે ભૂલ માનીએ છીએ. આપણાથી સમજાય તેવું આપણામાં જ્ઞાન નથી માટે તેવું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયે જે જ્ઞાનીનો આશય ભૂલવાળો લાગે છે તે સમજાશે એવી ભાવના રાખવી. એકબીજા આચાર્યોના વિચારમાં કોઈ જગોએ કાંઈ ભેદ જોવામાં આવે તો તેમ થવું ક્ષયોપશમને લીધે સંભવે છે, પણ વસ્તુત્વે તેમાં વિકલ્પ કરવા જેવું નથી.

૨૮ જ્ઞાનીઓ ઘણા ડાહ્યા હતા. વિષયસુખ ભોગવી જાણતા હતા. પાંચે ઇન્દ્રિયો પૂર્ણ હતી; (પાંચે ઇન્દ્રિયો પૂર્ણ હોય તે જ આચાર્યપદવિને યોગ્ય થાય.) છતાં આ સંસાર અને ઇન્દ્રિયસુખ નિર્માલ્ય લાગવાથી તથા આત્માના સનાતનધર્મને વિષે શ્રેયપણું લાગવાથી તેઓ વિષયસુખથી વિરમી આત્માના સનાતનધર્મમાં જોડાયા છે.

૨૯ અનંતકાળથી જીવ રખડે છે, છતાં તેનો મોક્ષ થયો નહીં. જ્યારે જ્ઞાનીએ એક અંતર્મુહૂર્તમાં મુક્તપણું બતાવ્યું છે!

૩૦ જીવ જ્ઞાનીની આજ્ઞાપ્રમાણે શાંતપણામાં વિચરે તો અંતર્મુહૂર્તમાં મુક્ત થાય છે.

૩૧ અમુકવસ્તુઓ વ્યવચ્છેદ ગઈ એમ કહેવામાં આવે છે; પણ તેનો પુરુષાર્થ કરવામાં આવતો નથી તેથી વ્યવચ્છેદ ગઈ કહે છે, યદ્યપિ જો તેનો સાચો (જેવો જોઈએ તેવો) પુરુષાર્થ થાય તો તે ગુણો પ્રગટે એમાં સંશય નથી. અંગ્રેજોએ ઉદ્યમ કર્યો તો હુન્નરો તથા રાજ્ય પ્રાપ્ત કર્યાં; અને હિંદુસ્થાનવાળાએ ઉદ્યમ ન કર્યો તો પ્રાપ્ત કરી શક્યા નહીં, તેથી વિદ્યા (જ્ઞાન) વ્યવચ્છેદ ગઈ કહેવાય નહીં.

૩૨ વિષયો ક્ષય થયા નથી છતાં જે જીવો પોતાને વિષે વર્તમાનમાં ગુણો માની બેઠા છે તે જીવોના જેવી ભ્રમણા ન કરતાં તે વિષયો ક્ષય કરવા ભણી લક્ષ આપવું.

[૫૮૭-૧] [૮૬૪-૫] મોરબી, અશાડ સુદ ૮ ગુરુ, ૧૯૫૬.

૧ ધર્મ, અર્થ, કામ ને મોક્ષ એ ચાર પુરુષાર્થમાં પ્રથમ ત્રણથી ચઢીઆતો મોક્ષ. મોક્ષઅર્થે બાકીના ત્રણે છે.

૨ સુખરૂપ આત્માનો ધર્મ છે એમ પ્રતીત થાય છે. તે સોનામાફક શુદ્ધ છે.

૩ કર્મવડે સુખદુઃખ સહન કરતાં છતાં પરિગ્રહ ઉપાર્જન કરવા તથા તેનું રક્ષણ કરવા સૌ પ્રયત્ન કરે છે. સૌ સુખને ચાહે છે; પણ તે પરતંત્ર છે. પરતંત્રતા પ્રશંસાપાત્ર નથી.

૪ તે માર્ગ (મોક્ષ) રત્નત્રયની આરાધનાવડે સર્વ કર્મનો ક્ષય થવાથી પ્રાપ્ત થાય છે.

૫ જ્ઞાનીએ નિરૂપણ કરેલાં તત્ત્વોનો યથાર્થ બોધ થવો તે 'સમ્યગ્જ્ઞાન'.

૬ જીવ, અજીવ, આશ્રવ, સંવર, નિર્જરા, બંધ, મોક્ષ એ તત્ત્વો છે. (અત્રે પુણ્ય, પાપ આશ્રવમાં ગણેલાં છે.)

૭ જીવના બે ભેદઃ સિદ્ધ અને સંસારી.–સિદ્ધઃ સિદ્ધને અનંત જ્ઞાન, દર્શન, વીર્ય, સુખ એ સ્વભાવ સમાન છે; છતાં અનંતર પરંપર થવારૂપે પંદર ભેદ આ પ્રમાણે કહ્યા છેઃ–(૧) તીર્થ. (૨) અતીર્થ. (૩) તીર્થંકર. (૪) અતીર્થંકર. (૫) સ્વયંબુદ્ધ. (૬) પ્રત્યેકબુદ્ધ. (૭) બુદ્ધબોધિત. (૮) સ્રીલિંગ. (૯) પુરુષલિંગ. (૧૦) નપુંસકલિંગ. (૧૧) અન્યલિંગ. (૧૨) જૈનલિંગ. (૧૩) ગૃહસ્થલિંગ. (૧૪) એક. (૧૫) અનેક. સંસારીઃ સંસારી જીવો એક પ્રકારે, બે પ્રકારે ઇત્યાદિ અનેક પ્રકારે કહ્યા છે. એક

પ્રકારેઃ સામાન્યપણે 'ઉપયોગ' લક્ષણે સર્વ સંસારી જીવો છે. બે પ્રકારેઃ ત્રસ, સ્થાવર અથવા વ્યવહારરાશિ, અવ્યવહારરાશિ. સૂક્ષ્મ નિગોદમાંથી નીકળી એક વખત ત્રસપણું પામ્યા છે તે 'વ્યવહારરાશિ'. અનાદિકાળથી સૂક્ષ્મ નિગોદમાંથી નિકળી કોઈ દિવસ ત્રસપણું પામ્યા નથી તે 'અવ્યવહારરાશિ'. ત્રણ પ્રકારેઃ સંયત, અસંયત અને સંયતાસંયત અથવા સ્રી, પુરુષ ને નપુંસક. ચાર પ્રકારેઃ ગતિઅપેક્ષાએ. પાંચ પ્રકારેઃ ઇન્દ્રિયઅપેક્ષાએ. છ પ્રકારેઃ પૃથ્વી, અપ્, તેજસ્, વાયુ, વનસ્પતિ અને ત્રસ. સાત પ્રકારેઃ કૃષ્ણ, નીલ, કાપોત, તેજો, પદ્મ, શુક્લ અને અલેશી. (ચૌદમા ગુણસ્થાનકવાળા લેવા પણ સિદ્ધ ન લેવા, કેમકે સંસારી જીવની વ્યાખ્યા છે.) આઠ પ્રકારે અંડજ, પોતજ, જરાયુજ, સ્વેદજ, રસજ, સન્મૂર્છન, ઉદ્ભિજ અને ઉપપાદ. નવ પ્રકારે પાંચ સ્થાવર, ત્રણ વિકલેન્દ્રિય અને પંચેંદ્રિય. દશ પ્રકારેઃ પાંચ સ્થાવર, ત્રણ વિકલેન્દ્રિય, સંજ્ઞી અને અસંજ્ઞી પંચેંદ્રિય. અગીઆર પ્રકારે સૂક્ષ્મ, બાદર, ત્રણ વિકલેન્દ્રિય અને પંચેંદ્રિયમાં જલચર, સ્થલચર, નભશ્ચર, મનુષ્ય, દેવતા, નારક. બાર પ્રકારેઃ છકાયના પર્યાપ્ત તથા અપર્યાપ્ત. તેર પ્રકારેઃ ઉપલા બાર ભેદ સંવ્યવહારિક તથા એક અસંવ્યવહારિક (સૂક્ષ્મ નિગોદનો). ચૌદ પ્રકારેઃ ગુણસ્થાનકઆશ્રી, અથવા સૂક્ષ્મ, બાદર, ત્રણ વિકલેન્દ્રિય તથા સંજ્ઞી, અસંજ્ઞી એ સાતના પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્ત. એમ બુદ્ધિમાન પુરુષોએ સિદ્ધાંતને અનુસરી જીવના અનેક ભેદ (છતા ભાવના ભેદ) કહ્યા છે.

[૫૮૭-૧] [૮૬૪-૬] મોરબી અશાડ શુદ ૯ શુક્ર, ૧૯૫૬.

૧ 'જાતિસ્મરણ જ્ઞાન' વિષે જે શંકા રહે છે તેનું સમાધાન આ ઉપરથી થશેઃ—જેમ બાલ્યાવસ્થાને વિષે જે કાંઈ જોયું હોય અથવા અનુભવ્યું હોય તેનું સ્મરણ વૃદ્ધાવસ્થામાં કેટલાકને થાય ને કેટલાકને ન થાય, તેમ પૂર્વભવનું ભાન કેટલાકને રહે, ને કેટલાકને ન રહે. ન રહેવાનું કારણ એ છે કે પૂર્વદેહ છોડતાં બાહ્ય પદાર્થોને વિષે જીવ વળગી રહી રમણ કરે છે અને નવો દેહ પામી તેમાં જ આસક્ત રહે છે. આથી ઉલટી રીતે પ્રવર્ત્તનારને (અવકાશ રાખ્યો હોય તેને) પૂર્વનો ભવ અનુભવાવામાં આવે છે.

૨ 'જાતિસ્મરણજ્ઞાન' એ મતિજ્ઞાનનો ભેદ છે. પૂર્વપર્યાય છોડતાં વેદનાના કારણને લઈને, નવો દેહ ધારણ કરતાં ગર્ભાવાસને લઈને, બાલપણામાં મૂઢપણાને લઈને, અને વર્ત્તમાન દેહમાં અતિ લિપ્તતાને લઈને પૂર્વપર્યાયની સ્મૃતિ કરવાનો અવકાશ જ મળતો નથી; તથાપિ જેમ ગર્ભાવાસ તથા બાલપણું સ્મૃતિમાં રહે નહીં તેથી કરી તે નહોતાં એમ નથી, તેમ ઉપરનાં કારણોને લઈને પૂર્વપર્યાય સ્મૃતિમાં રહે નહીં તેથી કરી તે નહોતા એમ કહેવાય નહીં. જેવી રીતે આંબા આદિ વૃક્ષોની કલમ કરવામાં આવે છે તેમાં સાનુકૂળતા હોય તો થાય છે, તેમ જો પૂર્વપર્યાયની સ્મૃતિ કરવાને સાનુકૂળતા (યોગ્યતા) હોય તો 'જાતિસ્મરણ જ્ઞાન' થાય. પૂર્વસંજ્ઞા કાયમ હોવી જોઈએ. અસંજ્ઞીનો ભવ આવવાથી 'જાતિસ્મરણજ્ઞાન' ન થાય.

૩ આત્મા છે. આત્મા નિત્ય છે. પ્રમાણોઃ—

(૧) બાલકને ધાવતાં ખટખટાવવાનું કોઈ શીખવે છે? તે પૂર્વાભ્યાસ છે. (૨) સર્પ અને મોરને; હાથી અને સિંહને; ઉંદર અને બિલાડીને સ્વાભાવિક વૈર છે. તે કોઈ શીખડાવતું નથી. પૂર્વભવના વૈરની સ્વાભાવિક સંજ્ઞા છે, પૂર્વજ્ઞાન છે.

૪ નિઃસંગપણું એ વનવાસીનો વિષય છે એમ જ્ઞાનીઓએ કહેલ છે તે સત્ય છે. જેનામાં બે વ્યવહાર (સાંસારિક અને અસાંસારિક) હોય તેનાથી નિઃસંગપણું થાય નહીં.

૫ સંસાર છોડ્યાવિના અપ્રમત્તગુણસ્થાનક નથી. અપ્રમત્તગુણસ્થાનકની સ્થિતિ અંતર્મુહૂર્ત્તની છે.

૬ 'અમે સમજ્યા છીએ,' 'શાન્ત છીએ' એમ કહે છે તે તો ઠગાયા છે.

૭ સંસારમાં રહી સાતમા ગુણસ્થાનની ઉપર વધી શકાતું નથી, આથી સંસારીને નિરાશ થવાનું નથી; પણ તે ધ્યાનમાં રાખવાનું છે.

૮ પૂર્વે સ્મૃતિમાં આવેલી વસ્તુ ફરી શાંતપણે સંભારે તો યથાસ્થિત સાંભરે.

૯ ગ્રંથિના બે ભેદ છે:-એક દ્રવ્ય-બાહ્ય-ગ્રંથિ (ચતુષ્પદ, દ્વિપદ, અપદ ઇ૦) બીજી ભાવ-અભ્યન્તર-ગ્રંથિ (આઠ કર્મ ઇ૦). સમ્યક્પ્રકારે બન્ને ગ્રંથિથી નિવર્ત્તે તે 'નિર્ગ્રંથ'.

૧૦ મિથ્યાત્વ, અજ્ઞાન, અવિરતિ આદિ ભાવ જેને છોડવા જ નથી તેને વસ્ત્રનો ત્યાગ હોય, તોપણ તે પારલૌકિક કલ્યાણ શું કરે?

૧૧ સક્રિય જીવને અબંધતું અનુષ્ઠાન હોય એમ બને જ નહીં. (ક્રિયા છતાં અબંધ ગુણસ્થાનક હોતું નથી.)

૧૨ રાગાદિ દોષોનો ક્ષય થવાથી તેનાં સહાયકારી કારણોનો ક્ષય થાય છે. જ્યાંસુધી ક્ષય સંપૂર્ણપણે થતો નથી, ત્યાંસુધી મુમુક્ષુ જીવ સંતોષ માની બેસતા નથી.

૧૩ રાગાદિ દોષ અને તેનાં સહાયકારી કારણોના અભાવે બંધ થતો નથી. રાગાદિના પ્રયોગે કરી કર્મ હોય છે. તેના અભાવે કર્મનો અભાવ સર્વ સ્થળે જાણવો.

૧૪ આયુઃકર્મ:

(અ) અપવર્ત્તન=વિશેષકાળનું હોય તે કર્મ થોડા કાળમાં વેદી શકાય. તેનું કારણ પૂર્વનો તેવો બંધ હોવાથી તે પ્રકારે ઉદયમાં આવે, ભોગવાય.

(આ) 'ત્રુટયું' શબ્દનો અર્થ 'બે ભાગ થવા' એમ કેટલાક કરે છે; પણ તેમ નથી. જેવી રીતે 'દેવું ત્રુટયું' શબ્દનો 'દેવાનો નિકાલ થયો, દેવું દઈ દીધું'ના અર્થમાં વપરાય છે, તેવી રીતે 'આયુષ ત્રુટયું' શબ્દોનો આશય જાણવો.

(ઇ) 'સોપક્રમ',-શિથિલ-એકદમ ભોગવી લેવાય તે.

(ઈ) નિરુપક્રમ=નિકાચિત. દેવ, નારક, યુગલ, ૬૩ શલાકા પુરુષ ને ચરમ શરીરિને તે હોય છે.

(ઉ) પ્રદેશોદય=પ્રદેશને મોઢા આગળ લઈ વેદવું તે 'પ્રદેશોદય.' પ્રદેશોદયથી જ્ઞાનીઓ કર્મનો ક્ષય અંતર્મુહૂર્ત્તમાં કરે છે.

(ઊ) 'અનપવર્ત્તન' અને 'અનુદીરણા' એ બેનો અર્થ મળતો છે; તથાપિ તફાવત એ છે કે 'ઉદીરણા'માં આત્માની શક્તિ છે, અને 'અપવર્ત્તન'માં કર્મની શક્તિ છે.

(એ) આયુષ ઘટે છે, એટલે થોડા કાળમાં ભોગવાય છે.

૧૫ અશાતાના ઉદયમાં જ્ઞાનની કસોટી થાય છે.

૧૬ પરિણામની ધારા એ 'થરમોમીટર' સમાન છે.

[૫૮૭-૧] 						[૮૬૪-૭] મોરબી, અશાડ સુદ ૧૦ શનિ, ૧૯૫૬.

૧ અસમંજસતા=અમળતાપણું (અસ્પષ્ટતા.) (૨) વિષમ=જેમતેમ. (૩) આર્ય=ઉત્તમ. 'આર્ય' શબ્દ શ્રી જિનેશ્વરને, મુમુક્ષુને તથા આર્યદેશના રહેનારને માટે વપરાય. (૪) નિક્ષેપ=પ્રકાર, ભેદ, વિભાગ.

૨ ભયંત્રાણ=ભયથી તારનાર; શરણ આપનાર.

૩ હેમચંદ્રાચાર્ય એ ધંધુકાના મોઢ વાણીઆ હતા. તે મહાત્માએ કુમારપાલ રાજાપાસે પોતાના કુટુંબને માટે એક ક્ષેત્ર પણ માગ્યું નહોતું, તેમ પોતે પણ રાજ-અન્નકોળીઓ લીધો નહોતો એમ શ્રી કુમારપાલે તે મહાત્માના અગ્નિદાહ વખતે કહ્યું હતું. તેઓના ગુરુ દેવચન્દ્રસૂરિ હતા.

[૫૮૭-૧] 						[૮૬૪-૮] મોરબી, અશાડ શુદ ૧૧ રવિ, ૧૯૫૬.

૧ સરસ્વતી=જિનવાણીની ધારા.

૨ (૧) બાંધનાર, (૨) બાંધવાના હેતુ, (૩) બંધન અને (૪) બંધનના ફળથી આખા સંસારનો પ્રપંચ રહ્યો છે એમ શ્રી જિનેંદ્રે કહ્યું છે.

૩ બનારસીદાસ એ શ્રી આગ્રાના દશા શ્રીમાલી વાણીઆ હતા.

[૫૮૭-૧] 						[૮૬૪-૯] મોરબી, અશાડ સુદ ૧૨ સોમ, ૧૯૫૬.

૧ શ્રી યશોવિજયજીએ 'યોગદૃષ્ટિ' ગ્રંથમાં છઠ્ઠી 'કાન્તાદૃષ્ટિ'ને વિષે બતાવ્યું છે કે *વીતરાગસ્વરૂપ શિવાય બીજે ક્યાંય સ્થિરતા થઈ શકે નહીં; વીતરાગસુખ શિવાય* બીજું સુખ નિઃસત્વ લાગે છે, આડંબરરૂપ લાગે છે. પાંચમી 'સ્થિરાદૃષ્ટિમાં' બતાવ્યું છે કે વીતરાગસુખ પ્રિયકારી લાગે. આઠમી 'પરાદૃષ્ટિમાં' બતાવ્યું છે કે 'પરમાવગાઢ સમ્યક્ત્વ' સંભવે. જ્યાં કેવળજ્ઞાન હોય.

૨ 'પાતંજલયોગ'ના કર્ત્તાને સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત થયું નહોતું, પણ હરિભદ્રસૂરિએ તેમને માર્ગાનુસારી ગણેલ છે.

૩ હરિભદ્રસૂરિએ તે દૃષ્ટિઓ અધ્યાત્મપણે સંસ્કૃતમાં વર્ણવી છે; અને તે ઉપરથી યશોવિજયજી મહારાજે ઢાળરૂપે ગુજરાતીમાં કરેલ છે.

૪ 'યોગદૃષ્ટિ'માં છએ ભાવ–ઔદયિક, ઔપશમિક, ક્ષાયોપશમિક, ક્ષાયિક, પારિણામિક, અને સાન્નિપાતિક–નો સમાવેશ થાય છે. એ છ ભાવ જીવના સ્વતત્ત્વભૂત છે.

૫ જ્યાંસુધી યથાર્થ જ્ઞાન થાય નહીં ત્યાંસુધી મૌન રહેવું ઠીક છે. નહીંતો અનાચારદોષ લાગે છે. આ વિષયપરત્વે 'ઉત્તરાધ્યયનસૂત્ર'માં 'અનાચાર' નામે અધિકાર છે.

૬ જ્ઞાનીના સિદ્ધાંતમાં ફેર હોઈ શકે નહીં.

૭ સૂત્રો આત્માનો સ્વધર્મ પ્રાપ્ત કરવા માટે કરવામાં આવ્યાં છે; પણ તેનું રહસ્ય, યથાર્થ સમજવામાં આવતું નથી તેથી ફેર લાગે છે.

૮ દિગમ્બરનાં તીવ્ર વચનોને લીધે કંઈ રહસ્ય સમજી શકાય છે. શ્વેતામ્બરની મોળાશને લીધે રસ ઠંડાતો ગયો.

૯ 'શાલ્મલિ વૃક્ષ,' નરકને વિષેની અશાતા દર્શાવવા આ શબ્દ વપરાય છે. ખીજડાને મળતું તે વૃક્ષ થાય છે. ભાવથી સંસારી આત્મા તે વૃક્ષરૂપ છે. આ પરમાર્થે–અધ્યવસાય વર્જતા–નંદનવન સમાન છે.

૧૦ જિનમુદ્રા બે પ્રકારે છે;- કાયોત્સર્ગ અને પદ્માસન. પ્રમાદ ટાળવાને બીજાં ઘણાં આસનો કર્યાં છે, પણ મુખ્યત્વે આ બે આસનો છે.

૧૧ प्रशमरसनिमग्नं दृष्टियुग्मं प्रसन्नं, वदनकमलमंकः कामिनीसंगशून्यः;
करयुगमपि यत्ते शस्त्रसंबंधवंध्यं, तदसि जगति देवो वीतरागस्त्वमेव.

૧૨ ચૈતન્યલક્ષ કરનારની બલિહારી છે!

૧૩ તીર્થ=તરવાનો માર્ગ.

૧૪ અરનાથ પ્રભુની સ્તુતિ મહાત્મા આનંદઘનજીએ કરેલ છે. શ્રી આનંદઘનજીનું બીજું નામ 'લાભાનંદજી' હતું. તેઓ તપગચ્છમાં થયા છે.

૧૫ વર્ત્તમાનમાં લોકોને જ્ઞાન તથા શાંતિ સાથે સંબંધ રહ્યો નથી. મતાચાર્યે મારી નાખ્યાં છે.

૧૬ આશય આનંદઘનતણો, અતિ ગંભીર ઉદાર;
બાલક બાંહ પસારીને, કહે ઉદધિ વિસ્તાર.

૧૭ ત્રણ પ્રકારે ઈશ્વરપણું જણાય છે:-(૧) જડ તે જડાત્મકપણે વર્ત્તે છે. (૨) ચૈતન્ય-સંસારી જીવો વિભાવાત્મકપણે વર્ત્તે છે. (૩) સિદ્ધ-શુદ્ધ ચૈતન્યાત્મકપણે વર્ત્તે છે.

[૫૮૭-૧] [૮૬૪-૧૦] મોરબી, અશાડ સુદ ૧૩ ભોમ, ૧૯૫૬.

૧ 'ભગવતી આરાધના' જેવાં પુસ્તકો મધ્યમઉત્કૃષ્ટભાવના મહાત્માઓને તથા મુનિરાજોને યોગ્ય છે. એવા ગ્રંથો તેથી ઓછી પદવિ-યોગ્યતા-વાળા સાધુ, શ્રાવકને આપવાથી કૃતઘ્ન થાય છે; તેઓને તેથી ઊલટો અલાભ થાય છે. ખરા મુમુક્ષુઓને જ એ લાભકારી છે.

૨ મોક્ષમાર્ગ એ અગમ્ય તેમ જ સરળ છે. (૧) અગમ્ય: માત્ર વિભાવદશાને લીધે મતભેદો પડવાથી કોઈ પણ સ્થળે મોક્ષમાર્ગ સમજાય તેવું રહ્યું નથી, અને તેને લીધે વર્ત્તમાનમાં અગમ્ય છે. માણસ મરી ગયા પછી અજ્ઞાનવડે નાડ ઝાલીને વૈદાં કરવાનાં ફળની બરાબર મતભેદ પડવાનું ફળ થયું છે, અને તેથી મોક્ષમાર્ગ સમજાય તેમ નથી. (૨) સરળ: મતભેદની કડાકૂટ જવા દઈ, જો આત્મા અને પુદ્ગલવચ્ચે વહેંચણી કરી, શાંતપણે અનુભવવામાં આવે તો મોક્ષમાર્ગ સરળ છે; અને દૂર નથી.

૩ અનેક શાસ્ત્રો છે, તે એકેક વાંચ્યા પછી તેનો નિર્ણય કરવા માટે બેસવામાં આવે તો તે હિસાબે પૂર્વાદિકનું જ્ઞાન અને કેવળજ્ઞાન કેમે પ્રાપ્ત થાય નહીં; અર્થાત કોઈ દિવસ પાર આવે નહીં; પણ તેની સંકલના છે, ને તે શ્રીગુરુદેવ બતાવે છે કે, અંતર્મુહૂર્તમાં મહાત્માઓ પ્રાપ્ત કરે છે.

૪ આ જીવે નવપૂર્વસુધી જ્ઞાન મેળવ્યું તોપણ કાંઈ સિદ્ધિ થઈ નહીં, તેનું કારણ વિમુખદશાએ પરિણમવાનું છે. જો સન્મુખદશાએ પરિણમ્યા હોય તો તત્ક્ષણ મુક્ત થાય.

૫ પરમશાંત રસમય 'ભગવતી આરાધના' જેવા એક જ શાસ્ત્રનું સારી રીતે પરિણમન થયું હોય તો બસ છે.

૬ આ આરા (કાળ)માં સંઘયણ સારાં નહીં, આયુષ ઓછાં, દુર્ભિક્ષ, મરકી જેવા સંજોગો વારંવાર બને, તેથી આયુષની કાંઈ નિશ્ચયપૂર્વક સ્થિતિ નથી, માટે જેમ

બને તેમ આત્મહિતની વાત તરત જ કરવી. મુલતવી રાખવાથી ભૂલથાપ ખાઈ બેસાય છે. આવા સાંકડા સમયમાં તો છેક જ સાંકડો માર્ગ—પરમ શાંત થવું તે—ગ્રહણ કરવો. તેથી જ ઉપશમ, ક્ષયોપશમ અને ક્ષાયિકભાવ થાય છે.

૭ કામાદિ કોઈકિ જ વાર આપણાથી હારી જાય છે; નહીં તો ઘણીવાર આપણને થાપ મારી દે છે. એટલા માટે બનતાંસુધી જેમ બને તેમ ત્વરાથી તેને તજવાને અપ્રમાદી થવું, જેમ વહેલું થવાય તેમ થવું. શૂરવીરપણાથી તેમ તરત થવાય છે.

૮ વર્તમાનમાં દૃષ્ટિરાગાનુસારી માણસો વિશેષપણે છે.

૯ જો ખરા વૈદ્યની પ્રાપ્તિ થાય તો દેહનો વિધર્મ સહેજે ઔષધિવડે વિધર્મમાંથી નીકળી સ્વધર્મ પકડે છે. તેવી રીતે જો ખરા ગુરુની પ્રાપ્તિ થાય, તો આત્માની શાંતિ ઘણી જ સુગમતાથી અને સહેજમાં થાય છે.

૧૦ ક્રિયા કરવામાં તત્પર એટલે અપ્રમાદી થવું, પ્રમાદ કરીને ઉલટા કાયર થવું નહીં.

૧૧ સામાયિક=સંયમ. પ્રતિક્રમણ=આત્માની ક્ષમાપના, આરાધના. પૂજા=ભક્તિ.

૧૨ જિનપૂજા, સામાયિક, પ્રતિક્રમણ આદિ કેવા અનુક્રમે કરવાં તે કહેતાં એક પછી એક પ્રશ્ન ઉઠે; અને તેનો કેમે પાર આવે તેમ નથી. જ્ઞાનીની આજ્ઞાપ્રમાણે—જ્ઞાનીએ બતાવ્યા પ્રમાણે—ગમે તે ક્રિયામાં વર્ત્તે તોપણ તે મોક્ષના માર્ગમાં છે.

૧૩ અમારી આજ્ઞાએ વર્ત્તતાં જો પાપ લાગે તો તે અમે અમારે શિર ઓઢી લઈએ છીએ; કારણ કે જેમ રસ્તાઉપર કાંટા પડ્યા હોય તે કોઈને વાગશે એમ જાણી માર્ગે ચાલતાં ત્યાંથી ઉપાડી લઈ કોઈને જ્યાં ન લાગે તેવી બીજી એકાંત જગોએ કોઈ મૂકે તો કાંઈ તેણે રાજ્યનો ગુન્હો કર્યો કહેવાય નહીં; તેમ મોક્ષનો શાંત માર્ગ બતાવતાં પાપ કેમ સંભવે?

૧૪ જ્ઞાનીની આજ્ઞાએ ચાલતાં જ્ઞાનીગુરુએ ક્રિયાઆશ્રી યોગ્યતાનુસાર કોઈને કાંઈ બતાવ્યું હોય અને કોઈને કાંઈ બતાવ્યું હોય તેથી મોક્ષનો માર્ગ અટકતો નથી.

૧૫ યથાર્થ સ્વરૂપ સમજ્યાવિના અથવા પોતે જે બોલે છે તે પરમાર્થે યથાર્થ છે કે કેમ તે જાણ્યાવિના જે વક્તા થાય છે તે અનંત સંસારને વધારે છે. માટે જ્યાંસુધી આ સમજવાની શક્તિ થાય નહીં ત્યાંસુધી મૌન રહેવું સારું છે.

૧૬ વક્તા થઈ એક પણ જીવને યથાર્થ માર્ગ પમાડવાથી તીર્થંકરગોત્ર બંધાય છે અને તેથી ઉલટું કરવાથી મહામોહનીય કર્મ બંધાય છે.

૧૭ જો કે હમણાં જ તમો સર્વને માર્ગે ચઢાવીએ, પણ ભાજનના પ્રમાણમાં વસ્તુ મૂકાય છે. નહીંતો જેમ હમણાં વાસણમાં ભારે વસ્તુ મૂકવાથી વાસણનો નાશ થાય, તેમ થાય.

૧૮ તમારે કોઈ પ્રકારે ડરવા જેવું નથી; કારણ કે તમારે માથે અમારા જેવા છે. તો હવે તમારા પુરુષાર્થને આધીન છે. જો તમે પુરુષાર્થ કરશો તો મોક્ષ થવો દૂર નથી. મોક્ષ પ્રાપ્ત કર્યો તે બધા મહાત્મા પ્રથમ આપણા જેવા મનુષ્ય હતા; અને કેવળજ્ઞાન પામ્યા પછી પણ (સિદ્ધ થયા પહેલાં) દેહ તો તેનો તે જ રહે છે; તો પછી હવે તે દેહમાંથી તે મહાત્માઓએ શું કાઢી નાખ્યું તે સમજીને કાઢી નાખવાનું કરવાનું છે. તેમાં ડર શાનો? વાદવિવાદ કે મતભેદ શાનો? માત્ર શાંતપણે તે જ ઉપાસવાયોગ્ય છે.

[૫૮૭-૧] .[૮૬૪-૨૧] મોરબી, અશાડ સુદ ૧૪ બુધ, ૧૯૫૬.

પ્રથમથી આયુધ બાંધતાં, ને વાપરતાં શીખ્યા હોઈએ તો લડાઈ વખતે તે કામ આવે છે; તેમ પ્રથમથી વૈરાગ્યદશા પ્રાપ્ત કરી હોય તો અવસર આવ્યે કામ આવે છે; આરાધના થઈ શકે છે.

૨ યશોવિજયજીએ ગ્રંથો રચતાં એટલો ઉપયોગ રાખ્યો હતો કે તે પ્રાયઃ કોઈ ઠેકાણે ચૂક્યા નહોતા. દોઢસો ગાથાના સ્તવન મધ્યે અર્થકર્ત્તાએ 'રાસભવૃત્તિ' એટલે પશુતુલ્ય ગણેલ છે; પણ તેનો અર્થ તેમ નથી. 'રાસભવૃત્તિ' એટલે ગધેડાને સારી કેળવણી આપી હોય તોપણ જાતિસ્વભાવને લીધે રખ્યા દેખીને લોટી જવાનું તેને મન થાય છે; તેમ વર્ત્તમાનકાળે બોલતાં ભવિષ્યકાળમાં કહેવાનું બોલી જવાય છે તે.

૩ 'ભગવતી આરાધના' મધ્યે લેશ્યાના અધિકારે દરેકની સ્થિતિ વગેરે સારી રીતે બતાવેલ છે.

૪ પરિણામ ત્રણ પ્રકારનાં છેઃ હીયમાન, વર્દ્ધમાન અને સમયસ્થિત. પ્રથમનાં બે છદ્મસ્થને હોય છે, અને છેલ્લું સમવસ્થિત (અચલ અકંપ શૈલેશીકરણ) કેવળજ્ઞાનીને હોય છે.

૫ તેરમે ગુણસ્થાનકે લેશ્યા તથા યોગનું ચલાચલપણું છે, તો સમવસ્થિત પરિણામ કેમ સંભવે તેનો આશયઃ સક્રિય જીવને અબંધ અનુષ્ઠાન હોતું નથી. તેરમા ગુણસ્થાનકે કેવળીને પણ યોગને લીધે સક્રિયતા છે, અને તેથી બંધ છે; પણ બંધ, અબંધબંધ ગણાય છે. ચૌદમા ગુણસ્થાનકે આત્માના પ્રદેશ અચલ થાય છે. પાંજરામાંહેના સિંહના દૃષ્ટાન્તેઃ જેમ પાંજરામાં સિંહ જાળીને અડતો નથી, અને સ્થિર થઈ બેસી રહે છે ને કાંઈ ક્રિયા કરતો નથી, તેમ અક્રિય છે. જ્યાં પ્રદેશનું અચલપણું છે ત્યાં અક્રિયતા ગણાય.

૬ 'ચલઈ સો બંધે', યોગનું ચલાયમાન થવું તે 'બંધ'; યોગનું સ્થિર થવું તે અબંધ.

૭ જ્યારે અબંધ થાય ત્યારે મુક્ત થયા કહેવાય.

૮ ઉત્સર્ગમાર્ગ એટલે યથાખ્યાતચારિત્ર, જે નિરતિચારવાળું છે. ઉત્સર્ગમાં ત્રણ ગુપ્તિ સમાય છે; અપવાદમાં પાંચ સમિતિ સમાય છે. ઉત્સર્ગ અક્રિય છે. અપવાદ સક્રિય છે. ઉત્તમ ઉત્સર્ગમાર્ગ છે; ને તેથી જે ઉતરતો તે અપવાદ છે. ચૌદમું ગુણસ્થાનક ઉત્સર્ગ છે; તેથી નીચેનાં ગુણસ્થાનકો એકબીજાની અપેક્ષાએ અપવાદ છે.

૯ મિથ્યાત્વ, અવિરતિ, પ્રમાદ, કષાય ને યોગથી એક પછી એક અનુક્રમે બંધ પડે છે.

૧૦ મિથ્યાત્વ એટલે યથાર્થ ન સમજાય તે. મિથ્યાત્વથી વિરતિપણું ન થાય, વિરતિને અભાવે કષાય થાય, કષાયથી યોગનું ચલાયમાનપણું થાય છે. યોગનું ચલાયમાનપણું તે 'આશ્રવ', અને તેથી ઉલટું તે 'સંવર'.

૧૧ દર્શનમાં ભૂલ થવાથી જ્ઞાનમાં ભૂલ થાય છે. જેવા રસથી જ્ઞાનમાં ભૂલ થાય તેવી રીતે આત્માનું વીર્ય સ્ફુરાય, અને તે પ્રમાણે પરમાણુ ગ્રહણ કરે ને તેવો જ બંધ પડે; અને તે પ્રમાણે વિપાક ઉદયમાં આવે. બે આંગળીના આંકડીઆ પાડ્યા તે રૂપ ઉદય, ને તે મરડવા તે રૂપ ભૂલ, તે ભૂલથી દુઃખ થાય છે એટલે બંધ બંધાય છે. પણ મરડવારૂપ ભૂલ જવાથી આંકડા સહેજે વિપાક આપી નિર્જરે છે અને નવો બંધ થતો નથી.

૧૨ દર્શનમાં ભૂલ થાય તેનું ઉદાહરણ: જેમ દીકરો બાપના જ્ઞાનમાં તેમ જ બીજાના જ્ઞાનમાં દેહઅપેક્ષાએ એક જ છે, બીજી રીતે નથી; પરંતુ બાપ તેને પોતાનો દીકરો કરી માને છે, તે જ ભૂલ છે. તે જ દર્શનમાં ભૂલ અને તેથી જો કે જ્ઞાનમાં ફેર નથી તો પણ ભૂલ કરે છે; ને તેથી ઉપર પ્રમાણે બંધ પડે છે.

૧૩ જો ઉદયમાં આવ્યા પહેલાં રસમાં મોળાશ કરી નાખવામાં આવે તો આત્મપ્રદેશથી કર્મ ખરી જઈ નિર્જરા થાય, અથવા મંદ રસે ઉદય આવે.

૧૪ જ્ઞાનીઓ નવી ભૂલ કરતા નથી, માટે તે અબંધ થઈ શકે છે.

૧૫ જ્ઞાનીઓએ માનેલું છે કે દેહ પોતાનો નથી; તે રહેવાનો પણ નથી; જ્યારે ત્યારે પણ તેનો વિયોગ થવાનો છે. એ ભેદવિજ્ઞાનને લઈને હમેશાં નગારાં વાગતાં હોય તેવી રીતે તેના કાને પડે છે, અને અજ્ઞાનીના કાન બહેરા હોય છે એટલે તે જાણતો નથી.

૧૬ જ્ઞાની દેહ જવાનો છે એમ સમજી તેનો વિયોગ થાય તેમાં ખેદ કરતા નથી. પણ જેવી રીતે કોઈની વસ્તુ લીધી હોય ને તેને પાછી આપવી પડે તેમ દેહને ઉલ્લાસથી પાછો સોંપે છે; અર્થાત્ દેહમાં પરિણમતા નથી.

૧૭ દેહ અને આત્માનો ભેદ પાડવો તે 'ભેદજ્ઞાન'. તે જ્ઞાનીનો તેજાબ છે. તે તેજાબથી દેહ અને આત્મા જૂદા પડી શકે છે. તે વિજ્ઞાન થવા માટે મહાત્માઓએ સકળ શાસ્ત્રો રચ્યાં છે. જેમ તેજાબથી સોનું તથા કથિર જૂદાં પડે છે, તેમ જ્ઞાનીના ભેદવિજ્ઞાનરૂપ તેજાબથી સ્વાભાવિક આત્મદ્રવ્ય અગુરુલઘુ સ્વભાવવાળું હોઈને પ્રયોગી દ્રવ્યથી જૂદું પડી સ્વધર્મમાં આવે છે.

૧૮ બીજાં ઉદયમાં આવેલાં કર્મોનું આત્મા ગમે તેમ સમાધાન કરી શકે, પણ વેદનીયકર્મમાં તેમ થઈ શકે નહીં: ને તે આત્મપ્રદેશે વેદવું જ જોઈએ; ને તે વેદતાં સુશ્કેલીનો પૂર્ણ અનુભવ થાય છે. ત્યાં જો ભેદજ્ઞાન સંપૂર્ણ પ્રગટ થયું ન હોય તો આત્મા દેહાકારે પરિણમે, એટલે દેહ પોતાનો માની લઈ વેદે છે, અને તેને લઈને આત્માની શાંતિનો ભંગ થાય છે. આવા પ્રસંગે જેમને ભેદજ્ઞાન સંપૂર્ણ થયું છે એવા જ્ઞાનીઓને અશાતાવેદની વેદતાં નિર્જરા થાય છે, ને ત્યાં જ્ઞાનીની કસોટી થાય છે. એટલે બીજા દર્શનોવાળા ત્યાં તે પ્રમાણે ટકી શકતા નથી, ને જ્ઞાની એવી રીતે માનીને ટકી શકે છે.

૧૯ પુદ્ગલદ્રવ્યની દરકાર રાખવામાં આવે તોપણ જ્યારે ત્યારે ચાલ્યું જવાનું છે, અને જે પોતાનું નથી તે પોતાનું થવાનું નથી; માટે લાચાર થઈ દીન બનવું તે શા કામનું?

૨૦ 'યોગાપયડિપયેશા',-યોગથી પ્રકૃતિ ને પ્રદેશ બંધાય છે.

૨૧ સ્થિતિ તથા અનુભાગ કષાયથી બંધાય છે.

૨૨ આઠવિધ, સાતવિધ, છવિધ, ને એકવિધ એ પ્રમાણે બંધ બંધાય છે.

[૫૮૭-૧] [૬૮૪-૨૨] મોરબી, અશાડ સુદ ૧૫-વદ ૧, ૧૯૫૬.

૧ જ્ઞાનદર્શનનું ફળ યથાખ્યાતચારિત્ર, અને તેનું ફળ નિર્વાણ; તેનું ફળ અવ્યાબાધ સુખ. ૨*

૩ મોક્ષપદ બધા ચૈતન્યને સામાન્ય જોઈએ. એકજીવઆશ્રયી નહીં. એટલે એ ચૈતન્યનો સામાન્ય ધર્મ છે. એક જીવને હોય અને બીજા જીવને ન હોય એમ બને નહીં.

* 'દેવાગમસ્તોત્ર' તથા 'મોક્ષમાર્ગસ્ય નેતારં' સંબંધની નોંધવાળો ભાગ ઉપદેશબોધમાં આંક ૮૯૮ મા આપ્યો હોવાથી અત્રે આપ્યો નથી. સંશોધક.

૪ 'ભગવતી આરાધના' ઉપર શ્વેતામ્બરઆચાર્યોએ ટીકા કરેલ છે તે પણ તે જ નામે કહેવાય છે.

૫ કરણાનુયોગ કે દ્રવ્યાનુયોગમાં દિગમ્બર અને શ્વેતામ્બર વચ્ચે તફાવત નથી. માત્ર બાહ્ય વ્યવહારમાં તફાવત છે.

૬ કરણાનુયોગમાં ગણિતાકારે સિદ્ધાન્તો મેળવેલા છે. તેમાં તફાવત હોવાનો સંભવ નથી.

૭ કર્મગ્રન્થ મુખ્યપણે કરણાનુયોગમાં સમાય.

૮ 'પરમાત્માપ્રકાશ' દિગમ્બરઆચાર્યનો બનાવેલો છે. તે ઉપર ટીકા થઈ છે.

૯ નિરાકુળતા એ સુખ છે. સંકલ્પ એ દુઃખ છે.

૧૦ કાયક્લેશ તપ કરતાં છતાં મહામુનિને નિરાકુળતા અર્થાત્ સ્વસ્થતા જોવામાં આવે છે. મતલબ જેને તપાદિકની આવશ્યકતા છે અને તેથી તપાદિક કાયક્લેશ કરે છે, છતાં સ્વાસ્થ્યદશા અનુભવે છે; તો પછી કાયક્લેશ કરવાનું રહ્યું નથી એવા સિદ્ધભગવાનને નિરાકુળતા કેમ ન સંભવે ?

૧૧ દેહ કરતાં ચૈતન્ય સાવ સ્પષ્ટ છે. દેહગુણધર્મ જેમ જોવામાં આવે છે, તેમ આત્મગુણધર્મ જોવામાં આવે તો દેહ ઉપરનો રાગ નષ્ટ થઈ જાય. આત્મવૃત્તિ વિશુદ્ધ થતાં બીજા દ્રવ્યને સંયોગે આત્મા દેહપણે–વિભાવે–પરિણમ્યાનું જણાઈ રહે.

૧૨ અત્યંત ચૈતન્યનું સ્થિર થવું તે 'મુક્તિ.'

૧૩ મિથ્યાત્વ, અવિરતિ, કષાય અને યોગ એના અભાવે અનુક્રમે યોગ સ્થિર થાય છે.

૧૪ પૂર્વના અભ્યાસને લીધે જે ઝોકું આવી જાય છે તે 'પ્રમાદ.'

૧૫ યોગને આકર્ષણ કરનાર નહીં હોવાથી એની મેળે સ્થિર થાય છે.

૧૬ રાગ અને દ્વેષ એ આકર્ષણ.

૧૭ સંક્ષેપમાં જ્ઞાનીનું એમ કહેવું છે કે પુદ્ગલથી ચૈતન્યનો વિયોગ કરાવવો છે; એટલે કે રાગદ્વેષથી આકર્ષણ મટાડવું છે.

૧૮ અપ્રમત્ત થવાય ત્યાંસુધી જાગૃત જ રહેવાનું છે.

૧૯ જિનપૂજાદિ અપવાદમાર્ગ છે.

૨૦ મોહનીયકર્મ મનથી જીતાય, પણ વેદનીયકર્મ મનથી જીતાય નહીં; તીર્થંકરઆદિને પણ વેદવું પડે; ને બીજાના જેવું વસમું પણ લાગે. પરંતુ તેમાં (આત્મધર્મમાં) તેમના ઉપયોગની સ્થિરતા હોઈને નિર્જરા થાય છે, અને બીજાને (અજ્ઞાનીને) બંધ પડે છે. ક્ષુધા, તૃષા એ મોહનીય નહીં પણ વેદનીયકર્મ છે.

૨૧ *જે પુમાન પરધન હરૈ, સો અપરાધિ અજ્ઞ;
જે અપનો ધન વિવહરૈ, સો ધનપતિ ધર્મજ્ઞ.

–શ્રીબનારસીદાસ.

૨૨ 'પ્રવચનસારોદ્ધાર' ગ્રન્થના ત્રીજા ભાગમાં જિનકલ્પનું વર્ણન કર્યું છે. એ ગ્રન્થ શ્વેતામ્બરી છે. તેમાં કહ્યું છે કે એ કલ્પ સાધનાર નીચેના ગુણોવાળો મહાત્મા હોવો જોઈએ:—

૧ સંઘયણ. ૨ ધીરજ. ૩ શ્રુત. ૪ વીર્ય. ૫ અસંગતા.

---

* પરધન=જડ, પરસમય. અપનો ધન=પોતાનું ધન, ચેતન, સ્વ સમય. વિવહરૈ=વ્યવહાર કરે, ભોગ કરે, વિવેક કરે.

૨૩ દિગમ્બરદૃષ્ટિમાં આ દશા સાતમા ગુણસ્થાનકવર્તીની છે. દિગમ્બરદૃષ્ટિ પ્રમાણે સ્થિવિરકલ્પી અને જિનકલ્પી એ નગ્ન હોય; અને શ્વેતામ્બર પ્રમાણે પહેલા એટલે સ્થિવિર નગ્ન ન હોય. એ કલ્પ સાધનારને શ્રુતજ્ઞાન એટલું બધું બળવાન હોવું જોઈએ કે વૃત્તિ શ્રુતજ્ઞાનાકારે હોવી જોઈએ, વિષયાકારે વૃત્તિ થવી ન જોઈએ. દિગમ્બર કહે છે કે નાગાનો એટલે નગ્ન સ્થિતિવાળાનો મોક્ષમાર્ગ છે, બાકી તો ઉન્મત્તમાર્ગ છે. 'नगाए मोखमग्गो, शेषाय उमग्गया सव्वे.' વળી 'નાગો એ બાદશાહથી આઘો' એટલે તેથી વધારે ચઢિયાતો એ કહેવત પ્રમાણે એ સ્થિતિ બાદશાહને પૂજ્ય છે.

૨૪ ચેતના ત્રણ પ્રકારની.-(૧) કર્મફળચેતના-એકેન્દ્રિય જીવ અનુભવે છે. (૨) કર્મચેતના-વિકલેન્દ્રિય તથા પંચેંદ્રિય અનુભવે છે. (૩) જ્ઞાનચેતના-સિદ્ધપર્યાય અનુભવે છે.

૨૫ મુનિઓની વૃત્તિ અલૌકિક હોવી જોઈએ; તેને બદલે હાલ લૌકિક જોવામાં આવે છે.

[૫૮૭-૧] [૬૮૪-૧૪] મોરબી, અશાડ વદ ૨ શનિ, ૧૯૫૬.

૧ પર્યાયાલોચન-એક વસ્તુને બીજી રીતે વિચારવી તે.

૨ આત્માની પ્રતીતિ માટે સંકલનાપ્રત્યે દૃષ્ટાંત: ઇન્દ્રિયોમાં મન અધિષ્ઠાતા છે; અને બાકીની પાંચ ઇન્દ્રિયો તેની આજ્ઞા પ્રમાણે વર્ત્તનાર છે; અને તેની સંકલના કરનાર પણ એક મન જ છે. મન જો ન હોત તો કોઈ કાર્ય બનત નહીં. વાસ્તવિક રીતે કોઈ ઇન્દ્રિયનું કાંઈ વળતું નથી. મનનું સમાધાન થાય છે; તે એ પ્રમાણે કે, એક ચીજ આંખે જોઈ, તે લેવા પગે ચાલવા માંડ્યું, ત્યાં જઈ હાથે લીધી, ને ખાધી ઇત્યાદિ. તે સઘળી ક્રિયાનું સમાધાન મને કર્યું છતાં એ સઘળાનો આધાર આત્મા ઉપર છે.

૩ જે પ્રદેશે વેદના વધારે હોય તે મુખ્યપણે વેદે છે; અને બાકીના ગૌણપણે વેદે છે.

૪ જગતમાં અભવ્યના જીવ અનંતગુણા છે. તેથી અનંતગુણા પરમાણુ એક સમયે એક જીવ ગ્રહણ કરે છે.

૫ દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવે બાહ્ય અને અભ્યંતર પરિણમતાં પરમાણુ જે ક્ષેત્રે વેદનારૂપે ઉદયમાં આવે ત્યાં એકઠા થઈ ત્યાં તે રૂપે પરિણમે, અને ત્યાં જેવા પ્રકારનો બંધ હોય તે ઉદયમાં આવે. પરમાણુઓ માથામાં એકઠા થાય તો ત્યાં માથાના દુઃખાવાને આકારે પરિણમે છે, આંખમાં આંખની વેદનાના આકારે પરિણમે છે.

૬ એનું એ જ ચૈતન્ય સ્ત્રીને સ્ત્રીરૂપે અને પુરુષને પુરુષરૂપે પરિણમે છે; અને ખોરાક પણ તથાપ્રકારના જ આકારે પરિણમી પુષ્ટિ આપે છે.

૭ પરમાણુ પરમાણુને શરીરમાં લડતાં કોઈએ જોયાં નથી; પણ તેનું પરિણામ-વિશેષ જાણવામાં આવે છે. તાવની દવા તાવ અટકાવે છે એ જાણી શકીએ છીએ, પણ અંદર શું ક્રિયા થઈ તે જાણી શકતા નથી, એ દૃષ્ટાન્તે કર્મ બંધ થતો જોવામાં આવતો નથી, પણ વિપાક જોવામાં આવે છે.

૮ અનાગાર=જેને વ્રતને વિષે અપવાદ નહીં તે.

૯ અણગાર=ઘરવિનાના.

૧૦ સમિતિ=સમ્યક્ત્વપ્રકારે જેની મર્યાદા રહી છે તે મર્યાદાસહિત, યથાસ્થિતપણે પ્રવર્ત્તવાનો જ્ઞાનીઓએ જે માર્ગ કહ્યો છે તે માર્ગ પ્રમાણે માપસહિત પ્રવર્ત્તવું તે.

૧૧ સત્તાગત=ઉપશમ.

૧૨ શ્રમણ ભગવાન્=સાધુ ભગવાન્ અથવા મુનિ ભગવાન્.

૧૩ અપેક્ષા=જરૂરિયાત; ઇચ્છા.

૧૪ સાપેક્ષ=બીજા કારણ, હેતુની જરૂરિયાત ઇચ્છે છે તે.

૧૫ સાપેક્ષત્વ અથવા અપેક્ષાએ=એકબીજાને લઈને.

[૫૮૭-૧] [૬૮૪-૧૫] મોરબી, અશાડ વદ ૩ રવિ, ૧૯૫૬.

૧ પાર્થિવપાક=સત્તાએ થયેલો.

૨ અનુપપન્ન=નહીં સંભવિત; નહીં સિદ્ધ થવા યોગ્ય.

[૫૮૭-૧] [૬૮૪-૧૬] રાત્રે.

શ્રાવકઆશ્રયી, પરસ્ત્રીત્યાગ તથા બીજા અણુવ્રત વિષે.

૧ જ્યાંસુધી મૃષા અને પરસ્ત્રીનો ત્યાગ કરવામાં આવે નહીં ત્યાંસુધી સર્વ ક્રિયા નિષ્ફળ છે; ત્યાંસુધી આત્મામાં છળકપટ હોવાથી ધર્મ પરિણમતો નથી.

૨ ધર્મ પામવાની આ પ્રથમ ભૂમિકા છે.

૩ જ્યાંસુધી મૃષાત્યાગ અને પરસ્ત્રીત્યાગ એ ગુણો ન હોય ત્યાંસુધી વક્તા તથા શ્રોતા હોઈ શકે નહીં.

૪ મૃષા જવાથી ઘણી અસત્ય પ્રવૃત્તિ ઓછી થઈ નિવૃત્તિનો પ્રસંગ આવે છે. સહજ વાતચિત કરતાં પણ વિચાર કરવો પડે.

૫ મૃષા બોલવાથી જ લાભ થાય એવો કાંઈ નિયમ નથી. જો તેમ હોય તો સાચા બોલનારા કરતાં જગતમાં અસત્ય બોલનારા ઘણા હોય છે, તો તેઓને ઘણો લાભ થવો જોઈએ; તેમ કાંઈ જોવામાં આવતું નથી; તેમ અસત્ય બોલવાથી લાભ થતો હોય તો કર્મ સાવ રદ થઈ જાય, અને શાસ્ત્ર પણ ખોટાં પડે.

૬ સત્યનો જય છે. પ્રથમ મુશ્કેલી જણાય, પણ પાછળથી સત્યનો પ્રભાવ થાય ને તેની અસર સામા માણસ તથા સંબંધમાં આવનાર ઉપર થાય.

૭ સત્યથી મનુષ્યનો આત્મા સ્ફટિક જેવો જણાય છે.

[૫૮૭-૧] [૬૮૪-૧૭] મોરબી, અશાડ વદ ૪ સોમ, ૧૯૫૬.

૧ દિગમ્બરસંપ્રદાય એમ કહે છે કે આત્મામાં 'કેવળજ્ઞાન' શક્તિ રૂપે રહ્યું છે.

૨ શ્વેતામ્બરસંપ્રદાય કેવળજ્ઞાન સત્તારૂપે રહ્યાનું કહે છે.

૩ 'શક્તિ'શબ્દનો અર્થ 'સત્તા'થી વધારે ગૌણ થાય છે.

૪ શક્તિરૂપે છે એટલે આવરણથી રોકાયું નથી, જેમ જેમ શક્તિ વધતી જાય એટલે તેના ઉપર જેમ જેમ પ્રયોગ થતા જાય, તેમ તેમ જ્ઞાન વિશુદ્ધ થતું જઈ કેવળજ્ઞાન પ્રગટ થાય.

૫ સત્તામાં એટલે આવરણમાં રહ્યું છે એમ કહેવાય.

૬ સત્તામાં કર્મપ્રકૃતિ હોય તે ઉદયમાં આવે એ શક્તિરૂપે ન કહેવાય.

૭ સત્તામાં કેવળજ્ઞાન હોય અને આવરણમાં ન હોય એમ ન બને. 'ભગવતી આરાધના' જોશો.

૮ કાન્તિ, દીપ્તિ, શરીરનું બળવું, ખોરાકનું પાચન થવું, લોહીનું ફરવું, ઉપરનાં પ્રદેશોનું નીચે આવવું, નીચેનાનું ઉપર જવું (વિશેષ કારણથી સમુદ્‌ઘાતાદિ), રતાશ, તાવ આવવો, એ બધી તેજસ્ પરમાણુની ક્રિયાઓ છે. તેમ જ સામાન્ય રીતે આત્માના પ્રદેશો ઊંચાનીચા થયા કરે એટલે કંપાયમાન રહે તે પણ તેજસ્ પરમાણુથી.

૯ કાર્મણશરીર તે જ સ્થળે આત્મપ્રદેશોને પોતાના આવરણના સ્વભાવ બતાવે.

૧૦ આત્માના આઠ રુચક પ્રદેશ પોતાનું સ્થાન ન બદલે. સામાન્ય રીતે સ્થૂળ નયથી એ આઠ પ્રદેશ નાભિના કહેવાય; સૂક્ષ્મપણે ત્યાં અસંખ્યાતા પ્રદેશ કહેવાય.

૧૧ એક પરમાણુ એકપ્રદેશી છતાં છ દિશાને સ્પર્શે. (ચાર દિશા તથા એક ઉર્ધ્વ અને બીજી અધો એ મળી છ દિશા.)

૧૨ નિયાણું એટલે નિદાન.

૧૩ આઠ કર્મ બધાં વેદનીય છે; કારણ કે બધાં વેદાય છે; પરંતુ લોકપ્રસિદ્ધ વેદવું થતું નહીં હોવાથી લોકપ્રસિદ્ધ વેદનીયકર્મ જૂદું ગણ્યું છે.

૧૪ કાર્મણ, તૈજસ્, આહારક, વૈક્રિય અને ઔદારિક એ પાંચ શરીરના પરમાણુ એકના એક એટલે સરખા છે; પરંતુ તે આત્માના પ્રયોગ પ્રમાણે પરિણમે છે.

૧૫ અમુક અમુક મગજમાંની નસો દાબવાથી ક્રોધ, હાસ્ય, ઘેલછા ઉત્પન્ન થાય છે. શરીરમાં મુખ્ય મુખ્ય સ્થળો જીભ, નાસિકા, ઇત્યાદિ પ્રગટ જણાય છે તેથી માનીએ છીએ, પણ આવાં સૂક્ષ્મ સ્થાનો પ્રગટ જણાતાં નથી એટલે માનતા નથી; પણ તે જરૂર છે.

૧૬ વેદનીયકર્મ એ નિર્જરારૂપે છે, પણ દવા ઇત્યાદિ તેમાંથી ભાગ પડાવી જાય.

૧૭ જ્ઞાનીએ એમ કહ્યું છે કે આહાર લેતાં ય દુઃખ થતું હોય અને છોડતાં ય દુઃખ થતું હોય ત્યાં સંલેખના કરવી. તેમાં પણ અપવાદ હોય છે. જ્ઞાનીએ કાંઈ આત્મઘાત કરવાની ભલામણ કરી નથી.

૧૮ જ્ઞાનીએ અનંત ઔષધિ અનંતા ગુણોસંયુક્ત જોઈ છે, પરંતુ મોત મટાડી શકે એવી ઔષધિ કોઈ જોવામાં આવી નહીં! વૈદ્ય અને ઔષધિ એ નિમિત્તરૂપ છે.

૧૯ બુદ્ધદેવને રોગ, દરિદ્રતા, વૃદ્ધાવસ્થા અને મોત એ ચાર બાબત ઉપરથી વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થયો હતો.

[૫૮૭-૧] [૬૮૪-૧૮] મોરબી, અશાડ વદ ૫ ભોમ, ૧૯૫૬.

૧ ચક્રવર્તિને ઉપદેશ કરવામાં આવે તો તે ઘડીકમાં રાજ્યનો ત્યાગ કરે. પણ ભિક્ષુકને અનંતિ તૃષ્ણા હોવાથી તે પ્રકારનો ઉપદેશ તેને અસર કરે નહીં.

૨ જો એક વખત આત્મામાં અંતર્વૃત્તિ સ્પર્શી જાય, તો અર્ધ પુદ્‌ગલ પરાવર્તન રહે એમ તીર્થંકરાદિએ કહ્યું છે. અંતર્વૃત્તિ જ્ઞાનથી થાય છે. અંતર્વૃત્તિ થવાનો આભાસ એની મેળે (સ્વભાવે જ) આત્મામાં થાય છે; અને તેમ થવાની ખાત્રી પણ સ્વાભાવિક થાય છે. અર્થાત્ આત્મા 'થરમોમીટર' સમાન છે. તાવ હોવાની તેમ તાવ ઉતરી જવાની ખાત્રી 'થરમોમીટર' આપે છે. જો કે 'થરમોમીટર' તાવની આકૃતિ બતાવતું નથી, છતાં તેથી પ્રતીતિ થાય છે. તેમ અંતર્વૃત્તિ થયાની આકૃતિ જણાતી

નથી, છતાં અંતર્વૃત્તિ થઈ છે એમ આત્માને પ્રતીતિ થાય છે. ઔષધ કેવી રીતે તાવ ઉતારે છે તે કાંઈ બતાવતું નથી, છતાં ઔષધથી તાવ ખસી જાય છે, એમ પ્રતીતિ થાય છે. એ જ રીતે અંતર્વૃત્તિ થયાની એની મેળે જ પ્રતીતિ થાય છે. આ પ્રતીતિ તે 'પરિણામપ્રતીતિ' છે.

૩ વેદનીય કર્મ.*

૪ નિર્જરાનો અસંખ્યાતગુણો ઉત્તરોત્તર ક્રમ છે, સમ્યક્‌દર્શન પામેલ નથી એવા મિથ્યાદૃષ્ટિ જીવ કરતાં સમ્યક્‌દૃષ્ટિ અનંતગુણી નિર્જરા કરે છે.†

૫ તીર્થંકરાદિને ગૃહસ્થાશ્રમમાં વર્ત્તતાં છતાં 'ગાઢ' અથવા 'અવગાઢ' સમ્યક્ત્વ હોય છે.

૬ 'ગાઢ' અથવા 'અવગાઢ' એક જ કહેવાય.

૭ કેવળીને 'પરમાવગાઢ સમ્યક્ત્વ' હોય છે.

૮ ચોથે ગુણસ્થાનકે 'ગાઢ' સમ્યક્ત્વ અથવા સમ્યક્ત્વ હોય છે.

૯ ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ અથવા ગાઢ-અવગાઢ સમ્યક્ત્વ એક સરખું છે.

૧૦ દેવ, ગુરુ, તત્ત્વ, અથવા ધર્મ અથવા પરમાર્થને તપાસવાના ત્રણ પ્રકાર છેઃ- (૧) કસ, (૨) છેદ, અને (૩) તાપ. એમ ત્રણ પ્રકારે કસોટી થાય છે. સોનાની કસોટીને દૃષ્ટાન્તે. (ધર્મબિંદુ ગ્રન્થમાં છે.) પહેલા અને બીજા પ્રકારે કોઈમાં મળતાપણું આવે, પરંતુ તાપની વિશુદ્ધિ કસોટીએ શુદ્ધ જણાય તો તે દેવ ગુરુ અને ધર્મ ખરા ગણાય.

૧૧ શિષ્યની જે ખામીઓ હોય છે તે જે ઉપદેશકના ધ્યાનમાં આવતી નથી તે ઉપદેશકર્ત્તા ન સમજવો. આચાર્યો એવા જોઈએ કે શિષ્યનો અલ્પ દોષ પણ જાણી શકે અને તેનો યથાસમયે બોધ પણ આપી શકે.

૧૨ સમ્યક્‌દૃષ્ટિ ગૃહસ્થ એવા હોવા જોઈએ કે જેની પ્રતીતિ દુશમનો પણ કરે, એમ જ્ઞાનીઓએ કહ્યું છે. તાત્પર્ય કે એવા નિષ્કલંક ધર્મ પાળનારા હોવા જોઈએ.

[૫૮૭-૧] [૬૮૪-૧૯] રાત્રે

૧ અવધિજ્ઞાન અને મનઃપર્યવજ્ઞાન વચ્ચે તફાવત.‡

૨ પરમાવધિજ્ઞાન મનઃપર્યવજ્ઞાનથી પણ ચઢી જાય છે; અને તે એક અપવાદરૂપે છે.

[૫૮૭-૧] [૬૮૪-૨૦] મોરબી, અશાડ વદ ૭ બુધ, ૧૯૫૬

૧ આરાધના થવા માટે સઘળાં શ્રુતજ્ઞાન છે, અને તે આરાધનાનું વર્ણન કરવા શ્રુતકેવળી પણ અશક્ય છે.

---

* શ્રોતાની નોંધઃ-વેદનીય કર્મની ઉદયમાન પ્રકૃતિમાં આત્મા હર્ષ ધરે છે, તો કેવા ભાવમાં આત્મા સ્થિત રહેવાથી તેમ થાય છે એ વિષે સ્વાત્માશ્રયી વિચારવા શ્રીમદે કહ્યું. † એમ અનંત ગુણનિર્જરાનો ચઢિયાતો ક્રમ ચૌદમા ગુણ સ્થાનક સુધી શ્રીમદે બતાવ્યો, અને સ્વામિકાર્ત્તિકની શાખ આપી. ‡ અવધિજ્ઞાન, અને મનઃપર્યવ જ્ઞાન સંબંધી 'નંદિસૂત્ર'માં જે વાંચવામાં આવેલ તેથી જૂદા થએલ અભિપ્રાય પ્રમાણે 'ભગવતી આરાધના'માં વાંચવામાં આવ્યાનું શ્રીમદે જણાવ્યું. પહેલા (અવધિ) જ્ઞાનના કટકા થાય છે; હીયમાન ઇત્યાદિ રૂપે ગુણસ્થાનકે પણ હોઈ શકે; સ્થૂલ છે; એટલે મનના સ્થૂલ પર્યાય જાણી શકે; અને બીજું (મનઃપર્યવ) એક સ્વતંત્ર, ખાસ મનના પર્યાય સંબંધી શક્તિવિશેષને લઈને એક જૂદા તાલુકાની માફક છે; તે અમુક ગુ. અપ્રમત્તને જ થઈ શકે, ઇત્યાદિ મુખ્ય મુખ્ય તફાવત કરી બતાવ્યો. સંશોધક.

૨ જ્ઞાન, લબ્ધિ, ધ્યાન અને સમસ્ત આરાધનાનો પ્રકાર પણ એવો જ છે.

૩ ગુણનું અતિશયપણું જ પૂજ્ય છે, અને તેને આધીન લબ્ધિ, સિદ્ધિ ઇત્યાદિ છે; અને ચારિત્ર સ્વચ્છ કરવું એ તેનો વિધિ છે.

૪ દશવૈકાલિકમાં પહેલી ગાથા,

धम्मो मंगल मुक्किट्ठं, अहिंसा संयमो तवो;
देवावि तं नमंसंति, जस धम्मे सया मणो.

એમાં સર્વ વિધિ સમાઈ જાય છે. પણ અમુક વિધિ એમ કહેવામાં આવેલ નથી તેથી એમ સમજવામાં આવે છે કે સ્પષ્ટપણે વિધિ બતાવ્યો નથી.

૫ (આત્માના) ગુણાતિશયમાં જ ચમત્કાર છે.

૬ સર્વોત્કૃષ્ટ શાન્ત સ્વભાવ કરવાથી પરસ્પર વૈરવાળાં પ્રાણીઓ પોતાનો વૈરભાવ છોડી દઈ શાન્ત થઈ બેસે છે, એવો શ્રી તીર્થંકરનો અતિશય છે.

૭ જે કાંઈ સિદ્ધિ, લબ્ધિ ઇત્યાદિ છે તે આત્માના જાગૃતપણામાં એટલે આત્માના અપ્રમત્ત સ્વભાવમાં છે. તે બધી શક્તિઓ આત્માને આધીન છે. આત્માવિના કાંઈ નથી. એ સર્વનું મૂળ સમ્યક્ જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્ર છે.

૮ અત્યંત લેશ્યાશુદ્ધિ હોવાને લીધે પરમાણુ પણ શુદ્ધ હોય છે, સાત્વિક ઝાડ નીચે બેસવાથી જણાતી અસરના દૃષ્ટાન્તે.

૯ લબ્ધિ, સિદ્ધિ સાચી છે; અને તે અપેક્ષાવગરના મહાત્માને પ્રાપ્ત થાય છે, જોગી, વૈરાગી એવા મિથ્યાત્વીને પ્રાપ્ત થતી નથી. તેમાં અનંત પ્રકાર હોઈને અપવાદ છે. એવી શક્તિઓવાળા મહાત્મા જાહેરમાં આવતા નથી; તેમ બતાવતા પણ નથી. જે કહે છે તેની પાસે તેવું હોતું નથી.

૧૦ લબ્ધિ ક્ષોભકારી અને ચારિત્રને શિથિલ કરનારી છે. લબ્ધિ આદિ, માર્ગેથી પડવાનાં કારણો છે. તેથી કરી જ્ઞાનીને તેનો તિરસ્કાર હોય છે. જ્ઞાનીને જ્યાં લબ્ધિ, સિદ્ધિ આદિથી પડવાનો સંભવ ઉત્પન્ન થાય છે ત્યાં તે પોતાથી વિશેષ જ્ઞાનીનો આશ્રય શોધે છે.

૧૧ આત્માની યોગ્યતાવગર એ શક્તિ આવતી નથી. આત્માએ પોતાનો અધિકાર વધારવાથી તે આવે છે.

૧૨ દેહ છૂટે છે તે પર્યાય છૂટે છે; પણ આત્મા આત્માકારે અખંડ ઉભો રહે છે; પોતાનું કાંઈ જતું નથી; જે જાય છે તે પોતાનું નથી એમ પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન થાય નહીં ત્યાંસુધી મૃત્યુનો ભય લાગે છે.

૧૩ ગુરુ ગણધર ગુણધર અધિક, પ્રચુર પરંપર ઔર;
વ્રતતપ ધર, તનુ નગન ધર, વંદૌ વૃક્ષ શિરમોર.

—સ્વામિકાર્તિક.

પ્રચુર=છુટક-છુટક; વિરલા. વૃષ=ધન. શિરમોર=માથાના મુકુટ.

૧૪ અવગાઢ=મજબૂત. પરમાવગાઢ=ઉત્કૃષ્ટપણે મજબૂત. અવગાહ*=એક પરમાણુ-પ્રદેશ રોકે તે, વ્યાપવું. શ્રાવક=જ્ઞાનીના વચનના શ્રોતા; જ્ઞાનીનું વચન શ્રવણ કરનાર. દર્શનજ્ઞાન વગર, ક્રિયા કરતાં છતાં શ્રુતજ્ઞાન વાંચતાં છતાં શ્રાવક સાધુ હોઈ શકે નહીં. ઉદયિક ભાવે તે શ્રાવક, સાધુ કહેવાય; પરિણામિકભાવે કહેવાય નહીં. સ્થવિર=સ્થિર જામેલ.

૧૫ સ્થવિરકલ્પ=જે સાધુ વૃદ્ધ થયેલ છે તેઓને શાસ્ત્રમર્યાદાએ વર્ત્તવાનો, ચાલવાનો જ્ઞાનીઓએ મુકરર કરેલો, બાંધેલો, નક્કી કરેલો માર્ગ, નિયમ.

૧૬ જિનકલ્પ=એકાકી વિચરનારા સાધુઓને માટે કલ્પેલો અર્થાત્ બાંધેલો, મુકરર કરેલો જિનમાર્ગ વા નિયમ.

[૫૮૭-૧] [૬૮૪-૨૧] મોરબી, અશાડ વદ ૮ ગુરુ, ૧૯૫૬.

૧ સર્વ ધર્મ કરતાં જૈનધર્મ ઉત્કૃષ્ટ દયાપ્રણીત છે. દયાનું સ્થાપન જેવું તેમાં કરવામાં આવ્યું છે, તેવું બીજા કોઈમાં નથી. 'માર' એ શબ્દ જ 'મારી' નાખવાની સજજડ છાપ તીર્થંકરોએ આત્મામાં મારી છે. એ જગોએ ઉપદેશનાં વચનો પણ આત્મામાં સર્વોત્કૃષ્ટ અસર કરે છે. શ્રી જિનની છાતીમાં જીવહિંસાના પરમાણુ જ ન હોય એવો અહિંસાધર્મ શ્રી જિનનો છે. જેનામાં દયા ન હોય તે જિન ન હોય. જૈનને હાથે ખુન થવાના બનાવો પ્રમાણમાં અલ્પ હશે. જૈન હોય તે અસત્ય બોલે નહીં.

૨ જૈન શિવાય બીજા ધર્મોને મુકાબલે અહિંસામાં બૌદ્ધ પણ ચઢી જાય છે. બ્રાહ્મણોની યજ્ઞાદિ હિંસક ક્રિયાનો નાશ પણ શ્રી જિને અને બુદ્ધે કર્યો છે, જે હજુ સુધી કાયમ છે.

૩ બ્રાહ્મણો યજ્ઞાદિ હિંસક ધર્મવાળા હોવાથી શ્રી જિને તથા શ્રી બુદ્ધે સખત શબ્દો વાપરી ધિક્કાર્યા છે, તે યથાર્થ છે.

૪ બ્રાહ્મણોએ સ્વાર્થબુદ્ધિથી એ હિંસક ક્રિયા દાખલ કરી છે. શ્રી જિને તેમ જ શ્રી બુદ્ધે જાતે વૈભવત્યાગ કરેલો હોવાથી તેઓએ નિઃસ્વાર્થ બુદ્ધિએ દયાધર્મનો ઉપદેશ કરી હિંસક ક્રિયાનો વિચ્છેદ કર્યો. જગત્સુખમાં તેઓની સ્પૃહા નહોતી.

૫ હિંદુસ્થાનના લોકો એક વખત એક વિદ્યાનો અભ્યાસ એવી રીતે છોડી દે છે કે ફરીને તે ગ્રહણ કરતાં તેઓને કંટાળો આવે છે. યુરોપિયન પ્રજામાં તેથી ઉલટું છે, તેઓ તદ્દન છોડી દેતા નથી, પણ ચાલુ જ રાખે છે. પ્રવૃત્તિના કારણને લઈને વત્તોઓછો અભ્યાસ થઈ શકે એ વાત જૂદી.

[૫૮૭-૧] [૬૮૪-૨૨] રાત્રે.

૧ વેદનીય કર્મની સ્થિતિ જઘન્ય બાર મુહૂર્ત્તની છે; તેથી ઓછી સ્થિતિનો બંધ પણ કષાય વગર એક સમયનો પડે, બીજે સમયે વેદે, ત્રીજે સમયે નિર્જરે.

૨ ઇર્યાપથિકી ક્રિયા=ચાલવાની ક્રિયા.

૩ એક સમયે સાત, અથવા આઠ પ્રકૃતિનો બંધ થાય છે. ખોરાક તથા વિષનાં દૃષ્ટાન્તે. જેમ ખોરાક એક જગોએથી લેવામાં આવે છે પણ તેનો રસ દરેક ઇન્દ્રિયને પહોંચે છે, ને દરેક ઇન્દ્રિયો જ પોતે પોતાની શક્તિપ્રમાણે ગ્રહી તે રૂપે પરિણમે છે, તેમાં તફાવત પડતો નથી. તેવી જ રીતે વિષ લેવામાં આવે, અથવા સર્પદંશ થાય તો તે ક્રિયા તો એક જ ઠેકાણે થાય છે, પરંતુ તેની અસર ઝેરરૂપે દરેક ઇન્દ્રિયને જૂદે જૂદે પ્રકારે આખે શરીરે થાય છે. આ જ રીતે કર્મ બાંધતી વખત મુખ્ય ઉપયોગ એક પ્રકૃતિનો હોય છે, પરંતુ તેની અસર અર્થાત્ વહેંચણ બીજી સર્વ પ્રકૃતિઓને અન્યોઅન્યના સંબંધને લઈને મળે છે. જેવો રસ તેવું ગ્રહણ કરવું થાય. જે ભાગમાં સર્પદંશ થાય તે ભાગ કાપી નાંખવામાં આવે, તો ઝેર ચઢતું નથી; તે જ પ્રમાણે

પ્રકૃતિનો ક્ષય કરવામાં આવે તો બંધ પડતો અટકે છે, અને તેને લીધે બીજી પ્રકૃતિઓમાં વહેંચણ થતી અટકે છે. બીજા પ્રયોગથી જેમ ચઢેલું ઝેર પાછું ઉતરે છે, તેમ પ્રકૃતિનો રસ મંદ કરી નાંખવામાં આવે તો તેનું બળ ઓછું થાય છે. એક પ્રકૃતિ બંધ કરે કે બીજી પ્રકૃતિઓ તેમાંથી ભાગ લે; એવો તેમાં સ્વભાવ રહેલો છે.

૪ મૂળ કર્મપ્રકૃતિનો ક્ષય થયો ન હોય ત્યાંસુધી ઉત્તર કર્મપ્રકૃતિનો બંધ વિચ્છેદ થયો હોય તોપણ તેનો બંધ મૂળ પ્રકૃતિમાં રહેલા રસને લીધે પડી શકે છે, તે આશ્ચર્ય જેવું છે.

૫ અનંતાનુબંધી કર્મપ્રકૃતિની સ્થિતિ ૪૦ કોડાકોડિની, અને મોહનીય (દર્શનમોહનીય)ની ૭૦ કોડાકોડિની છે.

[૫૮૭-૧] [૮૬૪-૨૩] મોરબી, અશાડ વદ ૯ શુક્ર, ૧૯૫૬.

૧ આયુનો બંધ એક આવતા ભવનો આત્મા કરી શકે. તેથી વધારે ભવનો ન કરી શકે.

૨ કર્મગ્રન્થના બંધચક્રમાં આઠે કર્મપ્રકૃતિ જે બતાવી છે તેની ઉત્તર પ્રકૃતિઓ એક જીવઆશ્રયી અપવાદ સાથે બંધ ઉદયાદિમાં છે, પરંતુ તેમાં આયુ અપવાદરૂપે છે. તે એવી રીતે કે મિથ્યાત્વગુણસ્થાનકવર્ત્તી જીવને બંધમાં ચાર આયુની પ્રકૃતિનો (અપવાદ) જણાવ્યો છે. તેમાં એમ સમજવાનું નથી કે ચાલતા પર્યાયમાં ચારે ગતિના આયુનો બંધ કરે; પરંતુ આયુનો બંધ કરવા માટે વર્ત્તમાનપર્યાયમાં એ ગુણસ્થાનકવર્ત્તી જીવને ચાર ગતિ ખુલ્લી છે. તેમાં ચારમાંથી એક એક ગતિનો બંધ કરી શકે. તે જ પ્રમાણે જે પર્યાયમાં જીવ હોય તેને તે આયુનો ઉદય હોય. મતલબ કે ચાર ગતિમાંથી વર્ત્તમાન એક ગતિનો ઉદય હોઈ શકે; ને ઉદીરણા પણ તેની જ હોઈ શકે.

૩ જે પ્રકૃતિ ઉદયમાં હોય તે શિવાય બીજી પ્રકૃતિની ઉદીરણા કરી શકે; ને તેટલો વખત ઉદયમાન્ પ્રકૃતિ રોકાઈ જાય; ને પછી ઉદયમાં આવે.

૪ ૭૦ કોડાકોડિનો મોટામાં મોટો સ્થિતિબંધ છે. તેમાં અસંખ્યાતા ભવ થાય. વળી પાછો તેવો ને તેવો ક્રમે ક્રમે બંધ પડતો જાય. એવા અનંત બંધની અપેક્ષાએ અનંતાભવ કહેવાય; પણ અગાઉ કહ્યા પ્રમાણે જ ભવનો બંધ પડે.

[૫૮૭-૧] [૮૬૪-૨૪] મોરબી, અશાડ વદ ૧૦ શનિ, ૧૯૫૬.

૧ વિશિષ્ટ-મુખ્યપણે-મુખ્યપણાવાચક શબ્દ છે.

૨ જ્ઞાનાવરણીય, દર્શનાવરણીય, અને અંતરાય એ ત્રણ પ્રકૃતિ ઉપશમભાવમાં હોઈ શકે જ નહીં, ક્ષયોપશમભાવે જ હોય. એ પ્રકૃતિ જો ઉપશમભાવે હોય તો આત્મા જડવત્ થઈ જાય; અને ક્રિયા પણ કરી શકે નહીં; અથવા તો તેનાથી પ્રવર્ત્તન પણ થઈ શકે નહીં. જ્ઞાનનું કામ જાણવાનું છે, દર્શનનું કામ દેખવાનું છે અને વીર્યનું કામ પ્રવર્ત્તવાનું છે. વીર્ય બે પ્રકારે પ્રવર્ત્તી શકે છેઃ-(૧) અભિસંધિ (૨) અનભિસંધિ. અભિસંધિ=આત્માની પ્રેરણાથી વીર્યનું પ્રવર્ત્તવું થાય તે. અનભિસંધિ=કષાયથી વીર્યનું પ્રવર્ત્તવું થાય તે. જ્ઞાનદર્શનમાં ભૂલ થતી નથી. પરંતુ ઉદયભાવે રહેલા દર્શનમોહને લીધે ભૂલ થવાથી એટલે ઔરનું તૌર જણાવાથી વીર્યની પ્રવૃત્તિ વિપરીતપણે થાય છે, જો સમ્યક્‌પણે થાય તો સિદ્ધપર્યાય પામે. આત્મા કોઈ પણ વખતે ક્રિયા વગરનો હોઈ શકતો નથી. જ્યાં સુધી યોગો છે ત્યાંસુધી ક્રિયા કરે છે, તે પોતાની વીર્ય

શક્તિથી કરે છે. તે ક્રિયા જોવામાં આવતી નથી; પણ પરિણામ ઉપરથી જાણવામાં આવે છે. ખાધેલો ખોરાક નિદ્રામાં પચી જાય છે એમ સવારે ઊઠતાં જણાય છે. નિદ્રા સારી આવી હતી ઇત્યાદિક બોલીએ છીએ તે થયેલી ક્રિયા સમજાયાથી બોલવામાં આવે છે. ચાળીશ વર્ષની ઉમરે આંકડા ગણતાં આવડે તો શું તે પહેલાં આંકડા નહોતા એમ કાંઈ કહી શકાશે ? નહીં જ. પોતાને તેનું જ્ઞાન નહોતું તેથી એમ કહે. આ જ પ્રમાણે જ્ઞાન-દર્શનનું સમજવાનું છે. આત્માનાં જ્ઞાન, દર્શન અને વીર્ય થોડાં ઘણાં પણ ખુલ્લાં રહેતાં હોવાથી આત્મા ક્રિયામાં પ્રવર્ત્તી શકે. વીર્ય ચળાચળ હમેશાં રહ્યા કરે છે. કર્મગ્રંથ વાંચવાથી વિશેષ સ્પષ્ટ થશે. આટલા ખુલાસાથી બહુ લાભ થશે.

૩ પારિણામિકભાવે હમેશા જીવત્વપણું છે; એટલે જીવ જીવપણે પરિણમે, અને સિદ્ધત્વ ક્ષાયિકભાવે હોય, કારણ કે પ્રકૃતિઓનો ક્ષય કરવાથી સિદ્ધપર્યાય પમાય છે.

૪ મોહનીયકર્મ ઉદયિકભાવે હોય.

૫ વાણિયા અક્ષર બોડા લખે છે, પણ આંકડા બોડા લખતા નથી. ત્યાં તો બહુ સ્પષ્ટપણે લખે છે. તેવી રીતે કથાનુયોગમાં જ્ઞાનીઓએ વખતે બોડું લખ્યું હોય તો ભલે. બાકી કર્મપ્રકૃતિમાં તો ચોકસ આંકડા લખ્યા છે. તેમાં જરા તફાવત આવવા નથી દીધો.

[૫૮૭-૧] [૮૬૪-૨૫] મોરબી, અશાડ વદ ૧૧ રવિ, ૧૯૫૬.

૧ જ્ઞાન એ દોરો પરોવેલ સોય જેવું છે, એમ 'ઉત્તરાધ્યયનસૂત્ર'માં કહેલું છે. દોરો પરોવેલ સોય ખોવાતી નથી તેમ જ્ઞાન હોવાથી સંસારમાં ભૂલું પડાતું નથી.

[૫૮૭-૧] [૮૬૪-૨૬] મોરબી, અશાડ વદ ૧૨ સોમ, ૧૯૫૬.

૧ પ્રતિહાર=તીર્થંકરનું ધર્મરાજ્યપણું બતાવનાર. પ્રતિહાર=દરવાન.

૨ સ્થૂળ, અલ્પ-સ્થૂળ, તેથી પણ સ્થૂળ, દૂર, દૂરમાં દૂર, તેથી પણ દૂર; એમ જણાય છે; અને તે ઉપરથી સૂક્ષ્મ, સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ આદિનું જ્ઞાન કોઈકને પણ હોવાનું સિદ્ધ થઈ શકે છે.

૩ 'નગ્ન' એ 'આત્મમગ્ન'.

૪ ઉપહત=હણાયલા. અનુપહત=નહીં હણાયલા. ઉપષ્ટંભજન્ય=આધારભૂત. અભિધેય=વસ્તુધર્મ કહી શકાય એવો. પાઠાંતર=એક પાઠની જગોએ બીજો પાઠ આવે તે. અર્થાંતર=કહેવાનો હેતુ બદલાઈ જાય તે. વિષમ=યથાયોગ્ય નહીં, ફેરફારવાળું, વત્તું ઓછું. આત્મદ્રવ્ય એ સામાન્ય, વિશેષ ઉભયાત્મક સત્તાવાળું છે. સામાન્ય ચૈતનસત્તા એ દર્શન. સવિશેષ ચૈતનસત્તા એ જ્ઞાન.

૫ સત્તાસમૂદ્ભુત=સમ્યક્પ્રકારે સત્તાનું ઉદયભૂત થવું, પ્રકાશવું, સ્ફુરવું, જણાવું તે.

૬ દર્શન=જગતના કોઈ પણ પદાર્થનું ભેદરૂપ રસગંધરહિત નિરાકાર પ્રતિબિંબિત થવું, તેનું અસ્તિત્વ જણાવું; નિર્વિકલ્પપણે કાંઈ છે એમ આરસીના ઝળકારાની પેઠે સામા પદાર્થનો ભાસ થવો એ 'દર્શન'. વિકલ્પ થાય ત્યાં 'જ્ઞાન' થાય.

૭ દર્શનાવરણીય કર્મના આવરણને લઈને દર્શન અવગાઢપણે અવરાયું હોવાથી, ચૈતનમાં મૂઢતા થઈ ગઈ, અને ત્યાંથી શૂન્યવાદ શરૂ થયો.

૮ દર્શન રોકાય ત્યાં જ્ઞાન પણ રોકાય.

૯ દર્શન અને જ્ઞાનની વહેંચણ કરવામાં આવી છે. જ્ઞાન, દર્શનના કાંઈ કટકા થઈ જૂદા પડી શકે એમ નથી. એ આત્માના ગુણો છે. રૂપિયાના બે અર્ધા તે જ રીતે આઠ આના દર્શન, અને આઠ આના જ્ઞાન છે.

૧૦ તીર્થંકરને એક સમયે દર્શન અને તે જ સમયે જ્ઞાન એમ બે ઉપયોગ દિગમ્બરમત પ્રમાણે છે, શ્વેતામ્બરમત પ્રમાણે નથી. ૧૨ મા ગુણસ્થાનકે જ્ઞાનાવરણીય, દર્શનાવરણીય, અને અંતરાય એમ ત્રણ પ્રકૃતિનો ક્ષય એક સાથે થાય છે; અને ઉત્પન્ન થતી લબ્ધિ પણ સાથે થાય છે. જો એક સમયે ન થતું હોય તો એકબીજી પ્રકૃતિએ ખમવું જોઈએ. શ્વેતામ્બર કહે છે કે જ્ઞાન સત્તામાં રહેવું જોઈએ, કારણ એક સમયે બે ઉપયોગ ન હોય; પણ દિગમ્બરની તેથી જૂદી માન્યતા છે.

૧૧ શૂન્યવાદ=કાંઈ નથી એમ માનનાર, એ બૌધ ધર્મનો એક ફાંટો છે. આયતન=કોઈ પણ પદાર્થનું સ્થળ, પાત્ર. કૂટસ્થ=અચળ, ન ખસી શકે એવો. તટસ્થ=કાંઠે; તે સ્થળે. મધ્યસ્થ=વચ્ચમાં.

[૫૮૭-૧] [૮૬૪-૨૭] મોરબી, અશાડ વદ ૧૩ ભોમ, ૧૯૫૬.

૧ ચયોપચય=જવુંજવું, પણ પ્રસંગવશાત્ આવવુંજવું, ગમનાગમન. માણસના જવાઆવવાને લાગુ પડે નહીં. શ્વાસોચ્છ્વાસ ઇત્યાદિ સૂક્ષ્મ ક્રિયાને લાગુ પડે. ચયનિચય=જવુંઆવવું.

૨ આત્માનું જ્ઞાન જ્યારે ચિંતામાં રોકાય છે ત્યારે નવા પરમાણુ ગ્રહણ થઈ શકતા નથી; ને જે હોય છે તેનું જવું થાય છે તેથી શરીરનું વજન ઘટી જાય છે.

૩ શ્રી 'આચારાંગસૂત્ર'ના પહેલા અધ્યયન શસ્ત્રપરિજ્ઞામાં અને શ્રી પદ્દર્શનસમુચ્ચયમાં મનુષ્ય અને વનસ્પતિના ધર્મની તુલના કરી વનસ્પતિમાં આત્મા હોવાનું સિદ્ધ કરી બતાવ્યું છે, તે એવી રીતે કે બન્ને જન્મે છે, વધે છે, આહાર લે છે, પરમાણુ લે છે, મૂકે છે, મરે છે, ઇત્યાદિ.

[૫૮૭-૧] [૮૬૪-૨૮] મોરબી, શ્રાવણ શુદ ૩ રવિ, ૧૯૫૬.

૧ સાધુ=સામાન્યપણે ગ્રહવાસ ત્યાગી મૂળગુણના ધારક તે. યતિ=ધ્યાનમાં સ્થિર થઈ શ્રેણિ માંડનાર. મુનિ=જેને અવધિ, મનઃપર્યવ જ્ઞાન હોય તથા કેવળજ્ઞાન હોય તે. ઋષિ=બહુ ઋદ્ધિ ધારી હોય તે ઋષિના ચાર ભેદ. (૧) રાજ્ય. (૨) બ્રહ્મ. (૩) દેવ. (૪) પરમ. રાજર્ષિ=ઋદ્ધિવાળા. બ્રહ્મર્ષિ=અક્ષીણ મહાન્ ઋદ્ધિવાળા. દેવર્ષિ=આકાશગામી દેવ. પરમર્ષિ=કેવળજ્ઞાની.

[૫૮૭-૧] [૮૬૪-૨૯] શ્રાવણ શુદ ૧૦ સોમ ૧૯૫૬.

૧ અભવ્ય જીવ એટલે જે જીવ ઉત્કટ રસે પરિણમે અને તેથી કર્મો બાંધ્યા કરે, અને તેને લીધે તેનો મોક્ષ ન થાય. ભવ્ય એટલે જે જીવનું વીર્ય શાંતરસે પરિણમે ને તેથી નવો કર્મબંધ ન થતાં મોક્ષ થાય. જે જીવનો વળાંક ઉત્કટ રસે પરિણમવાનો હોય તેનું વીર્ય તે પ્રમાણે પરિણમે તેથી જ્ઞાનીના જ્ઞાનમાં અભવ્ય લાગ્યા. આત્માની પરમશાંત દશાએ 'મોક્ષ', અને ઉત્કટ દશાએ 'અમોક્ષ.' જ્ઞાનીએ દ્રવ્યના સ્વભાવની અપેક્ષાએ ભવ્ય અભવ્ય કહ્યા છે. જીવનું વીર્ય ઉત્કટ રસે પરિણમતાં સિદ્ધપર્યાય પામી શકે નહીં એમ જ્ઞાનીએ કહેલું છે. ભજના=અંશે; હોય વા ન હોય. વંચક=(મન, વચન, કાયાએ) છેતરનાર.

[૫૮૭-૧] [૮૬૪-૩૦] મોરબી, શ્રાવણ વદ ૮ શનિ, ૧૯૫૬

१ कम्म दव्वेहिं सम्मम्, संजोगो जो होई जीवस्स;
सो बंधो नायव्वो, तस्स वियोगो भवे मोखो.

અર્થ:–કર્મદ્રવ્યની એટલે પુદ્ગલદ્રવ્યની સાથે જીવનો સંબંધ થવો તે બંધ. તેનો વિયોગ થવો તે મોક્ષ. સંમમ=સારી રીતે સંબંધ થવો, ખરેખરી રીતે સંબંધ થવો, જેમ તેમ કલ્પના કરી સંબંધ થયાનું માની લેવું તેમ નહીં.

૨ પ્રદેશ અને પ્રકૃતિબંધ મન વચન કાયાના યોગવડે થાય. સ્થિતિ અને અનુભાગબંધ કષાયવડે થાય.

૩ વિપાક એટલે અનુભાગવડે ફળપરિપક્વતા થાય છે તે. સર્વ કર્મનું મૂળ અનુભાગ છે, તેમાં જેવો રસ તીવ્ર, તીવ્રતર, મંદ, મંદતર પડ્યો, તેવો ઉદયમાં આવે છે. તેમાં ફેરફાર કે ભૂલ થતી નથી. કુલડીમાં પૈસા, રૂપિયા, સોનામોહોર, આદિને દૃષ્ટાંતે. જેમ એક કુલડીમાં ઘણા વખત પહેલા રૂપિયા, પૈસા, સોનામોહોર નાખી હોય તે જ્યારે કાઢો ત્યારે તેને તે ઠેકાણે તે જ ધાતુરૂપે નીકળે છે તેમાં જગોની તેમ જ તેની સ્થિતિનો ફેરફાર થતો નથી, એટલે કે પૈસા રૂપિયા થતા નથી, તેમ રૂપિયા પૈસા થઈ જતા નથી; તે જ પ્રમાણે બાંધેલું કર્મ દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ, ભાવ પ્રમાણે ઉદયમાં આવે છે.

૪ આત્માના હોવાપણા વિષે જેને શંકા પડે તે 'ચાર્વાક' કહેવાય.

૫ તેરમે ગુણસ્થાનકે તીર્થંકરાદિને એક સમયનો બંધ હોય. મુખ્યત્વે કરી વખતે અગીઆરમે ગુણસ્થાનકે અકષાયીને પણ એક સમયનો બંધ હોઈ શકે.

૬ પવન પાણીની નિર્મળતાનો ભંગ કરી શકતો નથી; પણ તેને ચલાયમાન કરી શકે છે. તેમ આત્માના જ્ઞાનમાં કાંઈ નિર્મળતા ઓછી થતી તથી, પણ યોગનું ચલાયમાનપણું છે તેથી રસવિના એક સમયનો બંધ કહ્યો.

૭ જો કે કષાયનો રસ પુણ્ય તથા પાપરૂપ છે તોપણ તેનો સ્વભાવ કડવો છે.

૮ પુણ્ય પણ ખારાશમાંથી થાય છે. પુણ્યનો ચોઠાણિયો રસ નથી, કારણ કે એકાંત શાતાનો ઉદય નથી. કષાયના ભેદ બે. (૧) પ્રશસ્તરાગ. (૨) અપ્રશસ્તરાગ. કષાયવગર બંધ નથી.

૯ આર્ત્તધ્યાનનો સમાવેશ મુખ્યકરીને કષાયમાં થઈ શકે, 'પ્રમાદ'નો 'ચારિત્રમોહ'માં અને 'યોગ'નો 'નામકર્મ'માં થઈ શકે.

૧૦ શ્રવણ એ પવનની લહેર માફક છે. તે આવે છે, અને ચાલ્યું જાય છે.

૧૧ મનન કરવાથી છાપ બેસે છે, અને નિદિધ્યાસન કરવાથી ગ્રહણ થાય છે.

૧૨ વધારે શ્રવણ કરવાથી મનનશક્તિ મંદ થતી જોવામાં આવે છે.

૧૩ પ્રાકૃતજન્ય એટલે લોકમાં કહેવાતું વાક્ય, જ્ઞાનીનું વાક્ય નહીં.

૧૪ આત્મા સમય સમય ઉપયોગી છતાં અવકાશની ખામી અથવા કામના બોજાને લઈને તેને આત્માસંબંધી વિચાર કરવાનો વખત મળી શકતો નથી એમ કહેવું એ પ્રાકૃતજન્ય 'લૌકિક' વચન છે. જો ખાવાનો પીવાનો ઉંઘવા ઇત્યાદિનો વખત મળ્યો ને કામ કર્યું તે પણ આત્માના ઉપયોગવિના નથી થયું, તો પછી ખાસ જે સુખની આવશ્યકતા છે, ને જે મનુષ્યજન્મનું કર્ત્તવ્ય છે તેમાં વખત ન મળ્યો એ વચન જ્ઞાની કોઈ કાળે સાચું માની શકે નહીં. એનો અર્થ એટલો જ છે કે બીજાં ઇન્દ્રિયાદિક સુખનાં કામો જરૂરનાં લાગ્યાં છે, અને તે વિના દુ:ખી થવાના

કરની કલ્પના છે. આત્મિક સુખના વિચારનું કામ કર્યાવિના અનંતો કાળ દુઃખ ભોગવવું પડશે, અને અનંત સંસાર ભ્રમણ કરવો પડશે એ વાત જરૂરની નથી લાગતી! મતલબ આ ચૈતન્યે કૃત્રિમ માન્યું છે, સાચું માન્યું નથી.

૧૫ સમ્યગ્દૃષ્ટિ પુરુષો કર્યાવિના ચાલે નહીં એવા ઉદયને લીધે લોકવ્યવહાર નિર્દોષપણે લજ્જાયમાનપણે કરે છે. પ્રવૃત્તિ કરવી જોઈએ તેથી શુભાશુભ જેમ બનવાનું હશે તેમ બનશે એવી દૃઢ માન્યતાની સાથે ઉપલક પ્રવૃત્તિ કરે છે.

૧૬ બીજા પદાર્થો ઉપર ઉપયોગ આપીએ તો આત્માની શક્તિ આવિર્ભાવ થાય છે. સિદ્ધિ લબ્ધિ આદિ શંકાને પાત્ર નથી તે પ્રાપ્ત થતી નથી તેનું કારણ આત્મા નિરાવરણ નથી કરી શકતો. એ શક્તિ બધી સાચી છે. ચૈતન્યમાં ચમત્કાર જોઈએ, તેનો શુદ્ધ રસ પ્રગટવો જોઈએ. એવી સિદ્ધિવાળા અશાતાની શાતા કરી શકે છે. તેમ છતાં તેની અપેક્ષા કરતા નથી તે વેદવામાં જ નિર્જરા સમજે છે.

૧૭ તમો જીવોમાં ઉલ્લાસમાન વીર્ય કે પુરુષાર્થ નથી. વીર્ય મંદ પડ્યું ત્યાં ઉપાય નથી.

૧૮ અશાતાના ઉદય ન હોય ત્યારે કામ કરી લેવું એમ જ્ઞાની પુરુષોએ જીવનું અસામર્થ્યવાનપણું જોઈને કહેલું છે; કે જેથી તેનો ઉદય આવ્યે ચળે નહીં.

૧૯ સમ્યગ્દૃષ્ટિ પુરુષને નાખવાની માફક પવન વિરુદ્ધ હોવાથી વહાણ મરડી રસ્તો બદલવો પડે છે. તેથી તેઓ પોતે લીધેલો રસ્તો ખરો નથી એમ સમજે છે; તેમ જ્ઞાનીપુરુષો ઉદયવિશેષને લઈને વ્યવહારમાં પણ અંતરાત્મદૃષ્ટિ ચુકતા નથી.

૨૦ ઉપાધિમાં ઉપાધિ રાખવી. સમાધિમાં સમાધિ રાખવી. અંગ્રેજોની માફક કામટાણે કામ, આરામટાણે આરામ. એકબીજાને સેળભેળ કરી દેવાં ન જોઈએ.

૨૧ વ્યવહારમાં આત્મકર્તવ્ય કરતાં રહેવું. સુખ-દુખ ધનપ્રાપ્તિ-અપ્રાપ્તિ એ શુભાશુભ તથા લાભાંતરાયના ઉદય ઉપર આધાર રાખે છે. શુભના ઉદયની સાથે અગાઉથી અશુભના ઉદયનું પુસ્તક વાંચ્યું હોય તો શોક ન થાય. શુભના ઉદય વખતે શત્રુ મિત્ર થઈ જાય છે; અને અશુભના ઉદય વખતે મિત્ર શત્રુ થઈ જાય છે. સુખ-દુઃખનું ખરું કારણ કર્મ જ છે. 'કાર્તિકેયાનુપ્રેક્ષા'માં કહ્યું છે કે કોઈ માણસ કરજ લેવા આવે તેને કરજ ચૂકવી આપ્યાથી માથા ઉપરથી બોજો ઓછો થતાં કેવો હર્ષ થાય છે? તે પ્રમાણે પુદ્ગલ દ્રવ્યરૂપ શુભાશુભ કરજ જે કાળે ઉદયમાં આવે તે કાળે સમ્યક્પ્રકારે વેદી ચુકવી દેવાથી નિર્જરા થાય છે અને નવું કરજ થતું નથી; તો જ્ઞાનીપુરુષે કર્મરૂપી કરજમાંથી મુક્ત થવાને હર્ષાયમાનપણે તૈયાર થઈ રહેવું જોઈએ; કારણ તે દીધા વગર છૂટકો થવાનો નથી.

૨૨ સુખ-દુઃખ જે દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભાવે ઉદય આવવાનું હોય તેમાં ઇન્દ્રાદિ પણ ફેરફાર કરવાને શક્તિવાન નથી.

૨૩ કરણાનુયોગમાં જ્ઞાનીએ અંતર્મૂહૂર્ત્ત આત્માનો અપ્રમત્ત ઉપયોગ માન્યો છે.

૨૪ કરણાનુયોગમાં સિદ્ધાંતનો સમાવેશ થાય છે.

૨૫ ચરણાનુયોગમાં વ્યવહારમાં આચરી શકે તેનો સમાવેશ કર્યો છે.

૨૬ સર્વવિરતિ મુનિને બ્રહ્મચર્યવ્રતની પ્રતિજ્ઞા જ્ઞાની આપે છે, તે ચરણાનુયોગની અપેક્ષાએ; પણ કરણાનુયોગની અપેક્ષાએ નહીં; કારણ કે કરણાનુયોગ પ્રમાણે નવમા ગુણસ્થાનકે વેદોદયનો ક્ષય થઈ શકે છે. ત્યાં સુધી થઈ શકતો નથી.

શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર 'ઉપદેશબોધ' 'સિદ્ધાંતબોધ'
'આભ્યંતરપરિણામઅવલોકન' અને
'ઉપદેશછાયા' સમાપ્ત.

શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર

શ્રીઆત્મસિદ્ધિશાસ્ત્ર*

[૪૪૨] [૬૬૦] નડિયાદ, આશો વદ ૧ ગુરુ, ૧૯૫૨.

ॐ

श्रीसद्गुरुचरणाय नमः

જે સ્વરૂપ સમજ્યાવિના, પામ્યો દુઃખ[1] અનંત;
સમજાવ્યું તે પદ નમું, શ્રી સદ્ગુરુ ભગવંત. ૧

જે આત્મસ્વરૂપ સમજ્યાવિના ભૂતકાળે હું અનંત દુઃખ પામ્યો, તે પદ જેણે સમજાવ્યું એટલે ભવિષ્યકાળે ઉત્પન્ન થવાયોગ્ય એવાં અનંત દુઃખ પામત તે મૂળ જેણે છેદ્યું એવા શ્રીસદ્ગુરુ ભગવાનને નમસ્કાર કરું છું. ૧

---

* આ 'આત્મસિદ્ધિશાસ્ત્ર' ની ૧૪૨ ગાથા 'આત્મસિધ્ધિ' તરીકે સં ૧૯૫૨ ના આશો વદ ૧ ગુરુવારે નડિયાદમાં શ્રીમદ્‌ની સ્થિરતા હતી ત્યારે રચી હતી. રચના તે સમયે સર્વ સામાન્યને માટે કરવામાં નહોતી આવી, પરંતુ તેઓના ખાસ પ્રસંગમાં આવેલા એક વૃદ્ધ આત્માર્થી પુરુષને અર્થે કરવામાં આવી હતી. સૌરાષ્ટ્રમાં સાયલા નામના ગામમાં શ્રી સોભાગચંદ લલ્લુભાઈ નામના એક પરમતત્ત્વ જીજ્ઞાસુ મુમુક્ષુ રહેતા હતા. તેઓનું શ્રીમાન્ પ્રતિ અદ્વિતિય શ્રદ્ધાન હતું. શ્રી સોભાગભાઈની શારીરિક સ્થિતિ બહુ નિર્બળ થઈ જવાના કારણે વિશેષ વાંચન–શ્રવણના કાર્યો કરવાનું અશક્ય થવાથી તેઓએ શ્રીમદ્‌ને એક એવી વિનંતિ કરી કે સંક્ષેપમાં 'તત્વસાર' આવી જાય તેવી કોઈ ગ્રંથ રચના તેઓ અર્થે કરવાથી તે પોતાને ભાગ્યશાળી સમજશે. એક આત્માનુભવી વૃદ્ધ પુરુષની જીજ્ઞાસા પૂર્ણ કરવાના ઉદ્દેશથી શ્રીમદે લગભગ એકથી દોઢ દહાડામાં આ ગાથાઓ રચી શ્રી સોભાગભાઈને મોકલી આપી હતી, જે ગાથા ૧૨૭ નીચેની નોટમાં આપેલ વધારાની ગાથાથી જાણી શકાશે. આ ગાથાઓ ઉપરની ટીકા ખંભાતના એક પરમ મુમુક્ષુ શ્રી અંબાલાલ લાલચંદે કરેલ છે. જે શ્રીમદ્‌ની દૃષ્ટિ તળે તે વખતે નીકળી ગયેલ છે. (જૂઓ આંક ૬૭૪ નો પત્ર) આ ઉપરાંત શ્રીમદ્ રાજચંદ્રની પહેલી અને બીજી અને આવૃત્તિમાંનાં આંક ૪૪૨, ૪૪૪, ૪૪૫, ૪૪૬, ૪૪૭, ૪૪૮, ૪૪૯, ૪૫૦, ૪૫૧, ના પત્રો શ્રીમદે પોતે આત્મસિદ્ધિના વિવેચન રૂપે લખેલ છે, જે આત્મસિદ્ધિ રચી તેને બીજે દીવસે એટલે આસો વદ ૨ ૧૯૫૨ ના લખાયલા છે. આ વિવેચન જે જે ગાથા અંગેનું છે તે તે ગાથા નીચે આપેલ છે. આત્મસિદ્ધિશાસ્ત્રની આ ૧૪૨ ગાથા ઉપર મુરબ્બી મનસુખલાલભાઈ એ વિસ્તૃત વિવેચન લખેલ છે. જે આત્મસિદ્ધિશાસ્ત્ર ની બાલબોધ અક્ષરોવાળી ગ્રંથાકારે બહાર પડેલ આવૃત્તિમાં છે. લંબાણ થઈ જવાના કારણે અમે અત્રે આપ્યું નથી. . . . ૧ જુઓ આંક ૩૦૫, ૩૪૮, ૬૯૪ ના પત્રો.—**સંશોધક.**

શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર 'ઉપદેશબોધ' 'સિદ્ધાંતબોધ'
'આભ્યંતરપરિણામઅવલોકન' અને
'ઉપદેશછાયા' સમાપ્ત.

અલ્પત્વ, ભોગમાં અનાસક્તિ, તથા માનાદિનું પાતળાપણું એ આદિ ગુણો વિના તો આત્મજ્ઞાન પરિણામ પામતું નથી; અને આત્મજ્ઞાન પામ્યે તો તે ગુણો અત્યંત દૃઢ થાય છે, કેમકે આત્મજ્ઞાનરૂપ મૂળ તેને પ્રાપ્ત થયું. તેને બદલે તમે આત્મજ્ઞાન અમને છે એમ માનો છો અને આત્મામાં તો ભોગાદિ કામનાની અગ્નિ બળ્યાં કરે છે, પૂજા સત્કારાદિની કામના વારંવાર સ્ફુરાયમાન થાય છે, સહજ અશાતાએ બહુ આકુળ-વ્યાકુળતા થઈ જાય છે, તે કેમ લક્ષમાં આવતાં નથી કે આ આત્મજ્ઞાનનાં લક્ષણો નહીં ? 'માત્ર માનાદિ કામનાએ આત્મજ્ઞાની કહેવરાવું છઉં,' એમ જે સમજવામાં આવતું નથી તે સમજો; અને વૈરાગ્યાદિ સાધનો પ્રથમ તો આત્મામાં ઉત્પન્ન કરો કે જેથી આત્મજ્ઞાનની સન્મુખતા થાય. (૬)

ત્યાગ વિરાગ ન ચિત્તમાં, થાય ન તેને જ્ઞાન;
અટકે ત્યાગ વિરાગમાં, તો ભૂલે નિજભાન. ૭

જેના ચિત્તમાં ત્યાગ અને વૈરાગ્યાદિ સાધનો ઉત્પન્ન થયાં ન હોય તેને જ્ઞાન ન થાય; અને જે ત્યાગ વિરાગમાં જ અટકી રહી, આત્મજ્ઞાનની આકાંક્ષા ન રાખે, તે પોતાનું ભાન ભૂલે; અર્થાત્ અજ્ઞાનપૂર્વક ત્યાગવૈરાગ્યાદિ હોવાથી તે પૂજાસત્કારાદિથી પરાભવ પામે, અને આત્માર્થ ચૂકી જાય. ૭

જેના અંતઃકરણમાં ત્યાગવૈરાગ્યાદિ ગુણો ઉત્પન્ન થયા નથી એવા જીવને આત્મજ્ઞાન ન થાય. કેમકે મલિન અંતઃકરણરૂપ દર્પણમાં આત્મોપદેશનું પ્રતિબિંબ પડવું ઘટતું નથી. તેમ જ માત્ર ત્યાગવૈરાગમાં રાચીને કૃતાર્થતા માને તે પણ પોતાના આત્માનું ભાન ભૂલે. અર્થાત્ આત્મજ્ઞાન નહીં હોવાથી અજ્ઞાનનું સહચારીપણું છે, જેથી તે ત્યાગવૈરાગ્યાદિનું માન ઉત્પન્ન કરવા અર્થે અને માનાર્થે સર્વ સંયમાદિ પ્રવૃત્તિ થઈ જાય; જેથી સંસારનો ઉચ્છેદ ન થાય, માત્ર ત્યાં જ અટકવું થાય. અર્થાત્ તે આત્મજ્ઞાનને પામે નહીં. એમ ક્રિયાજડને સાધન-ક્રિયા અને તે સાધનનું જેથી સફળપણું થાય એવા આત્મજ્ઞાનનો ઉપદેશ કર્યો અને શુષ્કજ્ઞાનીને ત્યાગવૈરાગાદિ સાધનનો ઉપદેશ કરી વાચાજ્ઞાનમાં કલ્યાણ નથી એમ પ્રેર્યું. (૭)

જ્યાં જ્યાં જે જે યોગ્ય છે, તહાં સમજવું તેહ;
ત્યાં ત્યાં તે તે આચરે, આત્માર્થી જન એહ. ૮

જ્યાં જ્યાં જે જે યોગ્ય છે, ત્યાં ત્યાં તે તે સમજે, ત્યાં ત્યાં તે તે આચરે એ આત્માર્થી પુરુષનાં લક્ષણો છે. ૮

જે જે ઠેકાણે જે જે યોગ્ય છે એટલે જ્યાં ત્યાગવૈરાગ્યાદિ હોય ત્યાં ત્યાગ-વૈરાગ્યાદિ સમજે, આત્મજ્ઞાન યોગ્ય હોય ત્યાં આત્મજ્ઞાન સમજે, એમ જે જ્યાં જોઈએ તે ત્યાં સમજવું અને ત્યાં ત્યાં તે પ્રમાણે પ્રવર્તવું, એ આત્માર્થી જીવનું લક્ષણ છે. અર્થાત્ મતાર્થી હોય કે માનાર્થી હોય તે યોગ્ય માર્ગને ગ્રહણ ન કરે. અથવા ક્રિયામાં જ જેને દુરાગ્રહ થયો છે, અથવા શુષ્કજ્ઞાનના જ અભિમાનમાં જેણે જ્ઞાનીપણું માની લીધું છે, તે ત્યાગવૈરાગ્યાદિ સાધનને અથવા આત્મજ્ઞાનને ગ્રહણ ન કરી શકે.

જે આત્માર્થી હોય તે જ્યાં જ્યાં જે જે કરવું ઘટે તે તે કરે અને જ્યાં જ્યાં જે જે સમજવું ઘટે છે તે તે સમજે; અથવા જ્યાં જ્યાં જે જે સમજવું ઘટે છે તે તે સમજે અને જ્યાં જે જે આચરવું ઘટે છે તે તે આચરે, તે આત્માર્થી કહેવાય.

વર્ત્તમાન આ કાળમાં, મોક્ષમાર્ગ બહુ લોપ;
વિચારવા આત્માર્થિને ભાખ્યો અત્ર અગોપ્ય. ૨

આ વર્ત્તમાન કાળમાં મોક્ષમાર્ગ ઘણો લોપ થઈ ગયો છે; જે મોક્ષમાર્ગ આત્માર્થિને વિચારવા માટે (ગુરુ-શિષ્યના સંવાદરૂપે) અત્રે પ્રગટ કહીએ છીએ. ૨

કોઈ ક્રિયાજડ થઈ રહ્યા, શુષ્કજ્ઞાનમાં કોઈ;
માને મારગ મોક્ષનો, કરુણા ઉપજે જોઈ. ૩

કોઈ ક્રિયાને જ વળગી રહ્યાં છે; અને કોઈ શુષ્કજ્ઞાનને જ વળગી રહ્યાં છે; એમ મોક્ષમાર્ગ માને છે; જે જોઈને દયા આવે છે. ૩

બાહ્ય ક્રિયામાં રાચતાં, અંતર્ભેદ ન કાંઈ;
જ્ઞાનમાર્ગ નિષેધતાં, તેહ ક્રિયાજડ આંઈ. ૪

બાહ્યક્રિયામાં જ માત્ર રાચી રહ્યાં છે, અંતર્ કંઈ ભેદાયું નથી, અને જ્ઞાનમાર્ગને નિષેધ્યા કરે છે, તે અહીં ક્રિયાજડ કહ્યાં છે. ૪

બંધ મોક્ષ છે કલ્પના, ભાખે વાણી માંહિ,
વર્ત્તે મોહાવેશમાં, શુષ્કજ્ઞાનિ તે આંહિ. ૫

બંધ, મોક્ષ માત્ર કલ્પના છે, એવાં નિશ્ચયવાક્ય માત્ર વાણીમાં બોલે છે, અને તથારૂપ દશા થઈ નથી, મોહના પ્રભાવમાં વર્ત્તે છે, એ અહીં શુષ્ક-જ્ઞાની કહ્યાં છે. ૫

વૈરાગ્યાદિ સફળ તો, જો સહ આતમજ્ઞાન,
તેમ જ આતમજ્ઞાનની, પ્રાપ્તિતણાં નિદાન. ૬

વૈરાગ્ય-ત્યાગાદિ જો સાથે આત્મજ્ઞાન હોય તો સફળ છે, અર્થાત્ મોક્ષની પ્રાપ્તિના હેતુ છે, અને જ્યાં આત્મજ્ઞાન ન હોય ત્યાં પણ જો તે આત્મજ્ઞાનને અર્થે કરવામાં આવતાં હોય, તો તે આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિના હેતુ છે. ૬

વૈરાગ્ય, ત્યાગ, દયાદિ અંતરંગવાળી ક્રિયા છે તે જો સાથે આત્મજ્ઞાન હોય તો સફળ છે અર્થાત્ ભવનું મૂળ છેદે છે; અથવા વૈરાગ્ય, ત્યાગ, દયાદિ આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિનાં કારણો છે. એટલે જીવમાં પ્રથમ એ ગુણો આવ્યેથી સદ્ગુરુનો ઉપદેશ તેમાં પરિણામ પામે છે. ઉજ્જવળ અંતઃકરણ વિના સદ્ગુરુનો ઉપદેશ પરિણમતો નથી, તેથી વૈરાગ્યાદિ આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિનાં સાધનો છે એમ કહ્યું.

અત્રે જે જીવો ક્રિયાજડ છે તેને એવો ઉપદેશ કર્યો કે કાયા જ માત્ર રોકવી તે કાંઈ આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિના હેતુ નથી, વૈરાગ્યાદિ ગુણો આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિના હેતુ છે, માટે તમે તે ક્રિયાને અવગાહો, અને તે ક્રિયામાં પણ અટકીને રહેવું ઘટતું નથી; કેમકે આત્મજ્ઞાન વિના તે પણ ભવનું મૂળ છેદી શકતાં નથી. માટે આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિને અર્થે તે વૈરાગ્યાદિ ગુણોમાં વર્ત્તો; અને કાયક્લેશરૂપ પણ કષાયાદિનું જેમાં તથારૂપ કંઈ ક્ષીણપણું નથી તેમાં તમે મોક્ષમાર્ગનો દુરાગ્રહ રાખો નહીં, એમ ક્રિયાજડને કહ્યું; અને જે શુષ્કજ્ઞાનીઓ ત્યાગ-વૈરાગ્યાદિ રહિત છે, માત્ર વાચાજ્ઞાની છે તેને એમ કહ્યું કે વૈરાગ્યાદિ સાધન છે તે આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિનાં કારણો છે, કારણ વિના કાર્યની ઉત્પત્તિ થતી નથી, તમે વૈરાગ્યાદિ પણ પામ્યા નથી, તો આત્મજ્ઞાન ક્યાંથી પામ્યા હો તે કંઈક આત્મામાં વિચારો. સંસાર પ્રત્યે બહુ ઉદાસીનતા, દેહની મૂર્ચ્છાનું

અલ્પત્વ, ભોગમાં અનાસક્તિ, તથા માનાદિનું પાતળાપણું એ આદિ ગુણો વિના તો આત્મજ્ઞાન પરિણામ પામતું નથી; અને આત્મજ્ઞાન પામ્યે તો તે ગુણો અત્યંત દૃઢ થાય છે, કેમકે આત્મજ્ઞાનરૂપ મૂળ તેને પ્રાપ્ત થયું. તેને બદલે તમે આત્મજ્ઞાન અમને છે એમ માનો છો અને આત્મામાં તો ભોગાદિ કામનાની અગ્નિ બળ્યાં કરે છે, પૂજા સત્કારાદિની કામના વારંવાર સ્ફુરાયમાન થાય છે, સહજ અશાતાએ બહુ આકુળ-વ્યાકુળતા થઈ જાય છે, તે કેમ લક્ષમાં આવતાં નથી કે આ આત્મજ્ઞાનનાં લક્ષણો નહીં ? 'માત્ર માનાદિ કામનાએ આત્મજ્ઞાની કહેવરાવું છઉં,' એમ જે સમજવામાં આવતું નથી તે સમજો; અને વૈરાગ્યાદિ સાધનો પ્રથમ તો આત્મામાં ઉત્પન્ન કરો કે જેથી આત્મજ્ઞાનની સન્મુખતા થાય. (૬)

ત્યાગ વિરાગ ન ચિત્તમાં, થાય ન તેને જ્ઞાન;
અટકે ત્યાગ વિરાગમાં, તો ભૂલે નિજભાન. ૭

જેના ચિત્તમાં ત્યાગ અને વૈરાગ્યાદિ સાધનો ઉત્પન્ન થયાં ન હોય તેને જ્ઞાન ન થાય; અને જે ત્યાગ વિરાગમાં જ અટકી રહી, આત્મજ્ઞાનની આકાંક્ષા ન રાખે, તે પોતાનું ભાન ભૂલે; અર્થાત્ અજ્ઞાનપૂર્વક ત્યાગવૈરાગ્યાદિ હોવાથી તે પૂજાસત્કારાદિથી પરાભવ પામે, અને આત્માર્થ ચૂકી જાય. ૭

જેના અંતઃકરણમાં ત્યાગવૈરાગ્યાદિ ગુણો ઉત્પન્ન થયા નથી એવા જીવને આત્મજ્ઞાન ન થાય. કેમકે મલિન અંતઃકરણરૂપ દર્પણમાં આત્મોપદેશનું પ્રતિબિંબ પડવું ઘટતું નથી. તેમજ માત્ર ત્યાગવૈરાગમાં રાચીને કૃતાર્થતા માને તે પણ પોતાના આત્માનું ભાન ભૂલે. અર્થાત્ આત્મજ્ઞાન નહીં હોવાથી અજ્ઞાનનું સહચારીપણું છે, જેથી તે ત્યાગવૈરાગ્યાદિનું માન ઉત્પન્ન કરવા અર્થે અને માનાર્થે સર્વ સંયમાદિ પ્રવૃત્તિ થઈ જાય; જેથી સંસારનો ઉચ્છેદ ન થાય, માત્ર ત્યાંજ અટકવું થાય. અર્થાત્ તે આત્મજ્ઞાનને પામે નહીં. એમ ક્રિયાજડને સાધન-ક્રિયા અને તે સાધનનું જેથી સફળપણું થાય એવા આત્મજ્ઞાનનો ઉપદેશ કર્યો અને શુષ્કજ્ઞાનીને ત્યાગવૈરાગાદિ સાધનનો ઉપદેશ કરી વાચાજ્ઞાનમાં કલ્યાણ નથી એમ પ્રેર્યું. (૭)

જ્યાં જ્યાં જે જે યોગ્ય છે, તહાં સમજવું તેહ;
ત્યાં ત્યાં તે તે આચરે, આત્માર્થી જન એહ. ૮

જ્યાં જ્યાં જે જે યોગ્ય છે, ત્યાં ત્યાં તે તે સમજે, ત્યાં ત્યાં તે તે આચરે એ આત્માર્થી પુરુષનાં લક્ષણો છે. ૮

જે જે ઠેકાણે જે જે યોગ્ય છે એટલે જ્યાં ત્યાગવૈરાગ્યાદિ હોય ત્યાં ત્યાગ-વૈરાગ્યાદિ સમજે, આત્મજ્ઞાન યોગ્ય હોય ત્યાં આત્મજ્ઞાન સમજે, એમ જે જ્યાં જોઈએ તે ત્યાં સમજવું અને ત્યાં ત્યાં તે પ્રમાણે પ્રવર્ત્તવું, એ આત્માર્થી જીવનું લક્ષણ છે. અર્થાત્ મતાર્થી હોય કે માનાર્થી હોય તે યોગ્ય માર્ગને ગ્રહણ ન કરે. અથવા ક્રિયામાં જ જેને દુરાગ્રહ થયો છે, અથવા શુષ્કજ્ઞાનના જ અભિમાનમાં જેણે જ્ઞાનીપણું માની લીધું છે, તે ત્યાગવૈરાગ્યાદિ સાધનને અથવા આત્મજ્ઞાનને ગ્રહણ ન કરી શકે.

જે આત્માર્થી હોય તે જ્યાં જ્યાં જે જે કરવું ઘટે તે તે કરે અને જ્યાં જ્યાં જે જે સમજવું ઘટે છે તે તે સમજે; અથવા જ્યાં જ્યાં જે જે સમજવું ઘટે છે તે તે સમજે અને જ્યાં જે જે આચરવું ઘટે છે તે તે આચરે, તે આત્માર્થી કહેવાય.

વર્ત્તમાન આ કાળમાં, મોક્ષમાર્ગ બહુ લોપ;
વિચારવા આત્માર્થિને ભાખ્યો અત્ર અગોપ્ય. ૨

આ વર્ત્તમાન કાળમાં મોક્ષમાર્ગ ઘણો લોપ થઈ ગયો છે; જે મોક્ષમાર્ગ આત્માર્થિને વિચારવા માટે (ગુરુ-શિષ્યના સંવાદરૂપે) અત્રે પ્રગટ કહીએ છીએ. ૨

કોઈ ક્રિયાજડ થઈ રહ્યા, શુષ્કજ્ઞાનમાં કોઈ;
માને મારગ મોક્ષનો, કરુણા ઉપજે જોઈ. ૩

કોઈ ક્રિયાને જ વળગી રહ્યાં છે; અને કોઈ શુષ્કજ્ઞાનને જ વળગી રહ્યાં છે; એમ મોક્ષમાર્ગ માને છે; જે જોઈને દયા આવે છે. ૩

બાહ્ય ક્રિયામાં રાચતાં, અંતર્ભેદ ન કાંઈ;
જ્ઞાનમાર્ગ નિષેધતાં, તેહ ક્રિયાજડ આંઈ. ૪

બાહ્યક્રિયામાં જ માત્ર રાચી રહ્યાં છે, અંતર્ કંઈ ભેદાયું નથી, અને જ્ઞાનમાર્ગને નિષેધ્યા કરે છે, તે અહીં ક્રિયાજડ કહ્યાં છે. ૪

બંધ મોક્ષ છે કલ્પના, ભાખે વાણી માંહિ,
વર્ત્તે મોહાવેશમાં, શુષ્કજ્ઞાનિ તે આંહિ. ૫

બંધ, મોક્ષ માત્ર કલ્પના છે, એવાં નિશ્ચયવાક્ય માત્ર વાણીમાં બોલે છે, અને તથારૂપ દશા થઈ નથી, મોહના પ્રભાવમાં વર્ત્તે છે, એ અહીં શુષ્ક-જ્ઞાની કહ્યાં છે. ૫

વૈરાગ્યાદિ સફળ તો, જો સહ આતમજ્ઞાન,
તેમ જ આતમજ્ઞાનની, પ્રાપ્તિતણાં નિદાન. ૬

વૈરાગ્ય-ત્યાગાદિ જો સાથે આત્મજ્ઞાન હોય તો સફળ છે, અર્થાત્ મોક્ષની પ્રાપ્તિના હેતુ છે, અને જ્યાં આત્મજ્ઞાન ન હોય ત્યાં પણ જો તે આત્મજ્ઞાનને અર્થે કરવામાં આવતાં હોય, તો તે આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિના હેતુ છે. ૬

વૈરાગ્ય, ત્યાગ, દયાદિ અંતરંગવાળી ક્રિયા છે તે જો સાથે આત્મજ્ઞાન હોય તો સફળ છે અર્થાત્ ભવનું મૂળ છેદે છે; અથવા વૈરાગ્ય, ત્યાગ, દયાદિ આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિનાં કારણો છે. એટલે જીવમાં પ્રથમ એ ગુણો આવ્યેથી સદ્ગુરુનો ઉપદેશ તેમાં પરિણામ પામે છે. ઉજ્જ્વળ અંતઃકરણ વિના સદ્ગુરુનો ઉપદેશ પરિણમતો નથી, તેથી વૈરાગ્યાદિ આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિનાં સાધનો છે એમ કહ્યું.

અત્રે જે જીવો ક્રિયાજડ છે તેને એવો ઉપદેશ કર્યો કે કાયા જ માત્ર રોકવી તે કાંઈ આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિના હેતુ નથી, વૈરાગ્યાદિ ગુણો આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિના હેતુ છે, માટે તમે તે ક્રિયાને અવગાહો, અને તે ક્રિયામાં પણ અટકીને રહેવું ઘટતું નથી; કેમકે આત્મજ્ઞાન વિના તે પણ ભવનું મૂળ છેદી શકતાં નથી. માટે આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિને અર્થે તે વૈરાગ્યાદિ ગુણોમાં વર્ત્તો; અને કાયક્લેશરૂપ પણ કષાયાદિનું જેમાં તથારૂપ કંઈ ક્ષીણપણું નથી તેમાં તમે મોક્ષમાર્ગનો દુરાગ્રહ રાખો નહીં, એમ ક્રિયાજડને કહ્યું; અને જે શુષ્કજ્ઞાનીઓ ત્યાગ-વૈરાગ્યાદિ રહિત છે, માત્ર વાચાજ્ઞાની છે તેને એમ કહ્યું કે વૈરાગ્યાદિ સાધન છે તે આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિનાં કારણો છે, કારણ વિના કાર્યની ઉત્પત્તિ થતી નથી, તમે વૈરાગ્યાદિ પણ પામ્યા નથી, તો આત્મજ્ઞાન ક્યાંથી પામ્યા હો તે કંઈક આત્મામાં વિચારો. સંસાર પ્રત્યે બહુ ઉદાસીનતા, દેહની મૂર્ચ્છાનું

અલ્પત્વ, ભોગમાં અનાસક્તિ, તથા માનાદિનું પાતળાપણું એ આદિ ગુણો વિના તો આત્મજ્ઞાન પરિણામ પામતું નથી; અને આત્મજ્ઞાન પામ્યે તો તે ગુણો અત્યંત દૃઢ થાય છે, કેમકે આત્મજ્ઞાનરૂપ મૂળ તેને પ્રાપ્ત થયું. તેને બદલે તમે આત્મજ્ઞાન અમને છે એમ માનો છો અને આત્મામાં તો ભોગાદિ કામનાની અગ્નિ બળ્યાં કરે છે, પૂજા સત્કારાદિની કામના વારંવાર સ્ફુરાયમાન થાય છે, સહજ અશાતાએ બહુ આકુળ-વ્યાકુળતા થઈ જાય છે, તે કેમ લક્ષમાં આવતાં નથી કે આ આત્મજ્ઞાનનાં લક્ષણો નહીં ? 'માત્ર માનાદિ કામનાએ આત્મજ્ઞાની કહેવરાવું છઉં,' એમ જે સમજવામાં આવતું નથી તે સમજો; અને વૈરાગ્યાદિ સાધનો પ્રથમ તો આત્મામાં ઉત્પન્ન કરો કે જેથી આત્મજ્ઞાનની સન્મુખતા થાય. (૬)

ત્યાગ વિરાગ ન ચિત્તમાં, થાય ન તેને જ્ઞાન;
અટકે ત્યાગ વિરાગમાં, તો ભૂલે નિજભાન. ૭

જેના ચિત્તમાં ત્યાગ અને વૈરાગ્યાદિ સાધનો ઉત્પન્ન થયાં ન હોય તેને જ્ઞાન ન થાય; અને જે ત્યાગ વિરાગમાં જ અટકી રહી, આત્મજ્ઞાનની આકાંક્ષા ન રાખે, તે પોતાનું ભાન ભૂલે; અર્થાત્ અજ્ઞાનપૂર્વક ત્યાગવૈરાગ્યાદિ હોવાથી તે પૂજાસત્કારાદિથી પરાભવ પામે, અને આત્માર્થ ચૂકી જાય. ૭

જેના અંતઃકરણમાં ત્યાગવૈરાગ્યાદિ ગુણો ઉત્પન્ન થયા નથી એવા જીવને આત્મજ્ઞાન ન થાય. કેમકે મલિન અંતઃકરણરૂપ દર્પણમાં આત્મોપદેશનું પ્રતિબિંબ પડવું ઘટતું નથી. તેમ જ માત્ર ત્યાગવૈરાગમાં રાચીને કૃતાર્થતા માને તે પણ પોતાના આત્માનું ભાન ભૂલે. અર્થાત્ આત્મજ્ઞાન નહીં હોવાથી અજ્ઞાનનું સહચારીપણું છે, જેથી તે ત્યાગવૈરાગ્યાદિનું માન ઉત્પન્ન કરવા અર્થે અને માનાર્થે સર્વ સંયમાદિ પ્રવૃત્તિ થઈ જાય; જેથી સંસારનો ઉચ્છેદ ન થાય, માત્ર ત્યાં જ અટકવું થાય. અર્થાત્ તે આત્મજ્ઞાનને પામે નહીં. એમ ક્રિયાજડને સાધન-ક્રિયા અને તે સાધનનું જેથી સફળપણું થાય એવા આત્મજ્ઞાનનો ઉપદેશ કર્યો અને શુષ્કજ્ઞાનીને ત્યાગવૈરાગાદિ સાધનનો ઉપદેશ કરી વાચાજ્ઞાનમાં કલ્યાણ નથી એમ પ્રેર્યું. (૭)

જ્યાં જ્યાં જે જે યોગ્ય છે, તહાં સમજવું તેહ;
ત્યાં ત્યાં તે તે આચરે, આત્માર્થી જન એહ. ૮

જ્યાં જ્યાં જે જે યોગ્ય છે, ત્યાં ત્યાં તે તે સમજે, ત્યાં ત્યાં તે તે આચરે એ આત્માર્થી પુરુષનાં લક્ષણો છે. ૮

જે જે ઠેકાણે જે જે યોગ્ય છે એટલે જ્યાં ત્યાગવૈરાગ્યાદિ હોય ત્યાં ત્યાગ-વૈરાગ્યાદિ સમજે, આત્મજ્ઞાન યોગ્ય હોય ત્યાં આત્મજ્ઞાન સમજે, એમ જે જ્યાં જોઈએ તે ત્યાં સમજવું અને ત્યાં ત્યાં તે પ્રમાણે પ્રવર્તવું, એ આત્માર્થી જીવનું લક્ષણ છે. અર્થાત્ મતાર્થી હોય કે માનાર્થી હોય તે યોગ્ય માર્ગને ગ્રહણ ન કરે. અથવા ક્રિયામાં જ જેને દુરાગ્રહ થયો છે, અથવા શુષ્કજ્ઞાનના જ અભિમાનમાં જેણે જ્ઞાનીપણું માની લીધું છે, તે ત્યાગવૈરાગ્યાદિ સાધનને અથવા આત્મજ્ઞાનને ગ્રહણ ન કરી શકે.

જે આત્માર્થી હોય તે જ્યાં જ્યાં જે જે કરવું ઘટે તે તે કરે અને જ્યાં જ્યાં જે જે સમજવું ઘટે છે તે તે સમજે; અથવા જ્યાં જ્યાં જે જે સમજવું ઘટે છે તે તે સમજે અને જ્યાં જે જે આચરવું ઘટે છે તે તે આચરે, તે આત્માર્થી કહેવાય.

અત્રે 'સમજવું' અને 'આચરવું' એ બે સામાન્ય પદે છે. પણ વિભાગપદે કહેવાનો આશય એવો પણ છે કે જે જે જ્યાં સમજવું ઘટે તે તે ત્યાં સમજવાની કામના જેને છે અને જે જે જ્યાં આચરવું ઘટે તે તે ત્યાં આચરવાની જેને કામના છે તે પણ આત્માર્થી કહેવાય. (૮)

સેવે સદ્ગુરુ ચરણને, ત્યાગી દઈ નિજપક્ષ;
પામે તે પરમાર્થને, નિજપદનો લે લક્ષ. ૯

પોતાના પક્ષને છોડી દઈ, જે સદ્ગુરુના ચરણને સેવે તે પરમાર્થને પામે, અને આત્મસ્વરૂપનો લક્ષ તેને થાય. ૯

ઘણાને ક્રિયાજડત્વ વર્ત્તે છે, અને ઘણાને શુષ્કજ્ઞાનીપણું વર્ત્તે છે તેનું શું કારણ હોવું જોઈએ? એવી આશંકા કરી તેનું સમાધાન:—સદ્ગુરુના ચરણને જે પોતાનો પક્ષ એટલે મત છોડી દઈ સેવે તે પદાર્થને પામે, અને નિજપદનો એટલે આત્મસ્વભાવનો લક્ષ લે. અર્થાત્ ઘણાને ક્રિયાજડત્વ વર્ત્તે છે તેનો હેતુ એ છે કે અસદ્ગુરુ કે જે આત્મજ્ઞાન અને આત્મજ્ઞાનના સાધનને જાણતા નથી તેનો તેણે આશ્રય કર્યો છે; જેથી તેનો માત્ર ક્રિયાજડત્વનો એટલે કાયક્લેશનો માર્ગ જાણે છે, તેમાં વળગાડે છે, અને કુળધર્મ દૃઢ કરાવે છે; જેથી તેને સદ્ગુરુનો યોગ મેળવવાની આકાંક્ષા થતી નથી, અથવા તેવા યોગ મળ્યે પણ પક્ષની દૃઢ વાસના તેને સદુપદેશસન્મુખ થવા દેતી નથી, એટલે ક્રિયાજડત્વપણું ટળતું નથી; અને પરમાર્થની પ્રાપ્તિ થતી નથી; અને જે શુષ્કજ્ઞાની છે તેણે પણ સદ્ગુરુના ચરણ સેવ્યા નથી, માત્ર પોતાની મતિકલ્પનાથી સ્વચ્છંદપણે અધ્યાત્મગ્રંથો વાંચ્યા છે, અથવા શુષ્કજ્ઞાની સમીપથી તેવા ગ્રંથો કે વચનો સાંભળી લઈને પોતાને વિષે જ્ઞાનીપણું માન્યું છે, અને જ્ઞાની ગણાવાના પદનું એક પ્રકારનું માન છે તેમાં તેને મીઠાશ રહી છે, અને એ તેનો પક્ષ થયો છે; અથવા કોઈ એક કારણવિશેષથી શાસ્ત્રોમાં દયા, દાન, અને હિંસા, પૂજાનું સમાનપણું કહ્યું છે તેવાં વચનોને તેનો પરમાર્થ સમજ્યાવિના હાથમાં લઈને માત્ર પોતાને જ્ઞાની મનાવા અર્થે, અને પામર જીવના તિરસ્કારના અર્થે તે વચનોનો ઉપયોગ કરે છે, પણ તેવાં વચનો કયે લક્ષે સમજવાથી પરમાર્થ થાય છે તે જાણતો નથી. વળી જેમ દયાદાનાદિકનું શાસ્ત્રોમાં નિષ્ફળપણું કહ્યું છે તેમ, નવપૂર્વસુધી ભણ્યા છતાં તે પણ અફળ ગયું એમ જ્ઞાનનું પણ નિષ્ફળપણું કહ્યું છે, તો તે શુષ્કજ્ઞાનનો જ નિષેધ છે. એમ છતાં તેનો લક્ષ તેને થતો નથી, કેમકે જ્ઞાની બનવાના માને તેનો આત્મા મૂઢતાને પામ્યો છે, તેથી તેને વિચારનો અવકાશ રહ્યો નથી. એમ ક્રિયાજડ અથવા શુષ્કજ્ઞાની તે બન્ને ભૂલ્યા છે, અને તે પરમાર્થ પામવાની વાંછા રાખે છે, અથવા પરમાર્થ પામ્યા છીએ એમ કહે છે, તે માત્ર તેમનો દુરાગ્રહ તે પ્રત્યક્ષ દેખાય છે. જો સદ્ગુરુનાં ચરણ સેવ્યાં હોત, તો એવા દુરાગ્રહમાં પડી જવાનો વખત ન આવત, અને આત્મસાધનમાં જીવ દોરાત, અને તથારૂપ સાધનથી પરમાર્થને પામત, અને નિજપદનો લક્ષ લેત; અર્થાત્ તેની વૃત્તિ આત્મ સન્મુખ થાત.

વળી ઠામ ઠામ એકાકીપણે વિચરવાનો નિષેધ કર્યો છે, અને સદ્ગુરુની સેવામાં વિચરવાનો જ ઉપદેશ કર્યો છે; તેથી પણ એમ સમજાય છે કે જીવને હિતકારી અને મુખ્ય માર્ગ તે જ છે, અને અસદ્ગુરુથી પણ કલ્યાણ થાય એમ કહેવું તે તો તીર્થંકરાદિની, જ્ઞાનિની આસાતના કરવાસમાન છે, કેમકે તેમાં અને અસદ્ગુરુમાં કંઈ ભેદ

ન પડ્યો; જન્માંધ, અને અત્યંત શુદ્ધ નિર્મળ ચક્ષુવાળાનું કંઈ ન્યૂનાનીકપણું ઠર્યું જ નહીં. વળી કોઈ 'શ્રી ઠાણાંગસૂત્ર'ની ચોભંગી[1] ગ્રહણ કરીને એમ કહે કે 'અભવ્યના તાર્યા પણ તરે,' તો તે વચન પણ વદતોવ્યાઘાત જેવું છે; એક તો મૂળમાં 'ઠાણાંગ'માં તે પ્રમાણે પાઠ જ નથી; જે પાઠ છે તે આ પ્રમાણે છે. [2]..........તેનો શબ્દાર્થ આ પ્રમાણે છે.[2]..........તેનો વિશેષાર્થ ટીકાકારે આ પ્રમાણે કર્યો છે: [2]..........માં કોઈ સ્થળે અભવ્યના તાર્યા તરે એવું કહ્યું નથી; અને કોઈ એક ટબામાં કોઈએ એવું વચન લખ્યું છે તે તેની સમજનું અયથાર્થપણું સમજાય છે. કદાપિ એમ કોઈ કહે કે અભવ્ય કહે છે તે યથાર્થ નથી, એમ ભાસવાથી યથાર્થ શું છે, તેનો લક્ષ થવાથી સ્વવિચારને પામીને તર્યા એમ અર્થ કરીએ તો તે એક પ્રકારે સંભવિત થાય છે, પણ તેથી અભવ્યના તાર્યા તર્યા એમ કહી શકાતું નથી. એમ વિચારી જે માર્ગેથી અનંત જીવ તર્યા છે, અને તરશે તે માર્ગને અવગાહવો અને સ્વકલ્પિત અર્થનો માનાદિની જાળવણી છોડી દઈ ત્યાગ કરવો એ જ શ્રેય છે. જો અભવ્યથી તરાય છે એમ તમે કહો, તો તો અવશ્ય નિશ્ચય થાય છે કે અસદ્ગુરુથી તરાશે એમાં કશો સંદેહ નથી; અને અશોચ્યા કેવળી જેમણે પૂર્વે કોઈ પાસેથી ધર્મ સાંભળ્યો નથી તેને કોઈ તથારૂપ આવરણના ક્ષયથી જ્ઞાન ઉપજ્યું છે, એમ શાસ્ત્રમાં નિરૂપણ કર્યું છે, તે આત્માનું મહાત્મ્ય દર્શાવવા, અને જેને સદ્ગુરુયોગ ન હોય તેને જાગ્રત કરવા, તે તે અનેકાંતમાર્ગ નિરૂપણ કરવા, દર્શાવ્યું છે; પણ સદ્ગુરુઆજ્ઞાએ પ્રવર્ત્તવાનો માર્ગ ઉપેક્ષિત કરવા દર્શાવ્યું નથી. વળી એ સ્થળે તો ઉલટું તે માર્ગ ઉપર દૃષ્ટિ આવવા વધારે સબળ કર્યું છે, અને કહ્યું છે કે તે અશોચ્યા કેવળી[2]........અર્થાત અશોચ્યા કેવળીનો આ પ્રસંગ સાંભળીને કોઈએ જે શાશ્વતમાર્ગ ચાલ્યો આવે છે, તેના નિષેધપ્રત્યે જવું એવો આશય નથી. એમ નિવેદન કર્યું છે. કોઈ તીવ્ર આત્માર્થીને એવો કદાપિ સદ્ગુરુનો યોગ ન મળ્યો હોય, અને તેની તીવ્ર કામનામાં ને કામનામાં જ નિજવિચારમાં પડવાથી, અથવા તીવ્ર આત્માર્થને લીધે નિજવિચારમાં પડવાથી, આત્મજ્ઞાન થયું હોય તો તે સદ્ગુરુમાર્ગનો ઉપેક્ષિત નહીં એવો, અને સદ્ગુરુથી પોતાને જ્ઞાન મળ્યું નથી માટે મોટો છું એવો નહીં હોય તેને થયું હોય; એમ વિચારી વિચારવાન જીવે શાશ્વત મોક્ષમાર્ગનો લોપ ન થાય તેવું પ્રકાશવું જોઈએ. એક ગામથી બીજે ગામ જવું હોય અને તેનો માર્ગ દીઠો ન હોય એવો પોતે પચાશ વર્ષનો પુરુષ હોય, અને લાખો ગામ જોઈ આવ્યો હોય તેને પણ તે માર્ગની ખબર પડતી નથી, અને કોઈને પૂછે ત્યારે જણાય છે, નહીં તો ભૂલ ખાય છે; અને તે માર્ગને જાણનાર એવું દશ વર્ષનું બાળક પણ તેને તે માર્ગ દેખાડે છે તેથી તે પહોંચી શકે છે; એમ લૌકિકમાં અથવા વ્યવહારમાં પણ પ્રત્યક્ષ છે. માટે જે આત્માર્થી હોય, અથવા જેને આત્માર્થની ઇચ્છા હોય તેણે સદ્ગુરુના યોગે તરવાના કામી જીવનું કલ્યાણ થાય એ માર્ગ લોપવો ઘટે નહીં, કેમકે તેથી સર્વ જ્ઞાનીપુરુષની આજ્ઞા લોપવા બરાબર થાય છે. પૂર્વે સદ્ગુરુનો યોગ તો ઘણી વખત થયો છે, છતાં જીવનું કલ્યાણ થયું નહીં, જેથી સદ્ગુરુના ઉપદેશનું એવું કંઈ વિશેષપણું દેખાતું નથી, એમ આશંકા થાય તો તેનો ઉત્તર બીજા પદમાં જ

---

૧ જુઓ આંક ૪૬૧. સંશોધક. મ. કિ.

૨ આ ઠેકાણે મૂળ પાઠ મુકવા ધારેલો પણ મૂકાયો લાગતો નથી.—સંશોધક.

કહ્યો છે કે, જે પોતાના પક્ષને ત્યાગી દઈ સદ્ગુરુના ચરણને સેવે, તે પરમાર્થને પામે અર્થાત્ પૂર્વે સદ્ગુરુનો યોગ થવાની વાત સત્ય છે, પરંતુ ત્યાં જીવે તેને સદ્ગુરુ જાણ્યા નથી, અથવા ઓળખ્યા નથી, પ્રતીત્યા નથી, અને તેની પાસે પોતાનાં માન અને મત મૂક્યાં નથી; અને તેથી સદ્ગુરુનો ઉપદેશ પરિણામ પામ્યો નહીં, અને પરમાર્થની પ્રાપ્તિ થઈ નહીં એમ જો પોતાનો મત એટલે સ્વચ્છંદ અને કુળધર્મનો આગ્રહ દૂર કરીને સદુપદેશ ગ્રહણ કરવાનો કામી થયો હોત તો અવશ્ય પરમાર્થ પામત. અત્રે અસદ્ગુરુએ દૃઢ કરાવેલા દુર્બોધથી અથવા માનાદિકના તીવ્ર કામીપણાથી એમ પણ આશંકા થવી સંભવે છે કે કૈંક જીવોનાં પૂર્વે કલ્યાણ થયાં છે; અને તેમને સદ્ગુરુનાં ચરણ સેવ્યાવિના કલ્યાણની પ્રાપ્તિ થઈ છે, અથવા અસદ્ગુરુથી પણ કલ્યાણની પ્રાપ્તિ થાય; અસદ્ગુરુને પોતાને ભલે માર્ગની પ્રતીતિ નથી, પણ બીજાને તે પમાડી શકે; એટલે બીજો તે માર્ગની પ્રતીતિ, તેનો ઉપદેશ સાંભળીને કરે તો તે પરમાર્થને પામે; માટે સદ્ગુરુચરણને સેવ્યાવિના પણ પરમાર્થની પ્રાપ્તિ થાય, એવી આશંકાનું સમાધાન કરે છે:-

યદ્યપિ કોઈ જીવો પોતે વિચાર કરતાં બુઝ્યા છે, એવો શાસ્ત્રમાં પ્રસંગ છે; પણ કોઈ સ્થળે એવો પ્રસંગ કહ્યો નથી કે અસદ્ગુરુથી અમુક બુઝ્યા. હવે કોઈ પોતે વિચાર કરતાં બુઝ્યા છે એમ કહ્યું છે તેમાં શાસ્ત્રોનો કહેવાનો હેતુ એવો નથી કે સદ્ગુરુની આજ્ઞાએ વર્ત્તવાથી જીવનું કલ્યાણ થાય છે એમ અમે કહ્યું છે પણ તે વાત યથાર્થ નથી; અથવા સદ્ગુરુની આજ્ઞાનું જીવને કંઈ કારણ નથી એમ કહેવાને માટે. તેમ જે જીવો પોતાના વિચારથી સ્વયં બોધ પામ્યા છે એમ કહ્યું છે તે પણ વર્ત્તમાન દેહે પોતાના વિચારથી અથવા બોધથી બુઝ્યા કહ્યા છે, પણ પૂર્વે તે વિચાર અથવા બોધ તેણે સન્મુખ કર્યો છે તેથી વર્ત્તમાનમાં તે સ્ફુરાયમાન થવાનો સંભવ છે. તીર્થંકરાદિ 'સ્વયંબુધ' કહ્યા છે તે પણ પૂર્વે ત્રીજે ભવે સદ્ગુરુથી નિશ્ચય સમકિત પામ્યા છે એમ કહ્યું છે. એટલે તે સ્વયંબુધપણું કહ્યું છે તે વર્ત્તમાન દેહની અપેક્ષાએ કહ્યું છે, અને તે સદ્ગુરુપદના નિષેધને અર્થે કહ્યું નથી; અને જો સદ્ગુરુપદનો નિષેધ કરે તો તે 'સદ્દેવ, સદ્ગુરુ અને સદ્ધર્મની પ્રતીતિ વિના સમકિત કહ્યું નથી,' તે કહેવા માત્ર જ થયું. અથવા જે શાસ્ત્રનું તમે પ્રમાણ લ્યો છો તે શાસ્ત્ર સદ્ગુરુ એવા જિનનાં કહેલાં છે તેથી પ્રમાણિક માનવાં યોગ્ય છે કે કોઈ અસદ્ગુરુનાં કહેલાં છે તેથી પ્રમાણિક માનવાં યોગ્ય છે? જો અસદ્ગુરુનાં શાસ્ત્રો પણ પ્રમાણિક માનવામાં બાધ ન હોય, તો તો અજ્ઞાન અને રાગ-દ્વેષ આરાધવાથી પણ મોક્ષ થાય એમ કહેવામાં બાધ નથી, તે વિચારવા યોગ્ય છે. 'આચારાંગસૂત્ર'માં (પ્રથમ શ્રુતસ્કંધ, પ્રથમાધ્યયનના પ્રથમ ઉદ્દેશે, પ્રથમ વાક્ય) કહ્યું છે કે:.........આ જીવ પૂર્વથી આવ્યો છે? પશ્ચિમથી આવ્યો છે? ઉત્તરથી આવ્યો છે? દક્ષિણથી આવ્યો છે? અથવા ઉર્ધ્વથી? નીચેથી કે કોઈ અનેરી દિશાથી આવ્યો છે? એમ જે જાણતો નથી તે મિથ્યાદૃષ્ટિ છે, જે જાણે તે સમ્યગ્દૃષ્ટિ છે. તે જાણવાનાં ત્રણ કારણો આ પ્રમાણે:— (૧) તીર્થંકરના ઉપદેશથી, (૨) સદ્ગુરુના ઉપદેશથી, અને (૩) જાતિસ્મૃતિજ્ઞાનથી. અત્રે જાતિસ્મૃતિ જ્ઞાન કહ્યું તે પણ પૂર્વના ઉપદેશની સંધિ છે, એટલે પૂર્વે તેને બોધ થવામાં સદ્ગુરુનો અસંભવ ધારવો ઘટતો નથી. વળી ઠામ ઠામ જિનાગમમાં એમ કહ્યું છે કે, 'गुरुणो छंदाणुं वत्त'-ગુરુની આજ્ઞાએ પ્રવર્ત્તવું. ગુરુની આજ્ઞાએ ચાલતાં

અનંતા જીવો સિઝ્યા, સિઝે છે અને સિઝશે. તેમ કોઈ જીવ પોતાના વિચારથી બોધ પામ્યા, તેમાં પ્રાયે પૂર્વે સદ્ગુરુઉપદેશનું કારણ હોય છે. પણ કદાપિ જ્યાં તેમ ન હોય ત્યાં પણ તે સદ્ગુરુનો નિત્યકામી રહ્યો થકો સદ્વિચારમાં પ્રેરાતો પ્રેરાતો સ્વવિચારથી આત્મજ્ઞાન પામ્યો એમ કહેવાયોગ્ય છે; અથવા તેને કંઈ સદ્ગુરુની ઉપેક્ષા નથી અને જ્યાં સદ્ગુરુની ઉપેક્ષા વર્ત્તે ત્યાં માનનો સંભવ થાય છે; અને જ્યાં સદ્ગુરુપ્રત્યે માન હોય ત્યાં કલ્યાણ થવું કહ્યું, કે તેને સદ્વિચાર પ્રેરવાનો આત્મગુણ કહ્યો. તથારૂપ માન આત્મગુણનું અવશ્ય ઘાતક છે. બાહુબળજીમાં અનેક ગુણસમૂહ વિદ્યમાન છતાં નાના અઠ્ઠાણું ભાઈને વંદન કરવામાં પોતાનું લઘુપણું થશે, માટે અત્રે જ ધ્યાનમાં રોકાવું યોગ્ય છે એમ રાખી એક વર્ષસુધી નિરાહારપણે અનેક ગુણસમુદાયે આત્મધ્યાનમાં રહ્યા, તોપણ આત્મજ્ઞાન થયું નહીં. બાકી બીજી બધી રીતની યોગ્યતા છતાં એક એ માનના ગુણથી તે જ્ઞાન અટક્યું હતું. જ્યારે શ્રી ઋષભદેવે પ્રેરેલી એવી બ્રાહ્મી અને સુંદરી સતીએ તેને તે દોષ નિવેદન કર્યો અને તે દોષનું ભાન તેને થયું તથા તે દોષની ઉપેક્ષા કરી અસારત્વ જાણ્યું ત્યારે કેવળજ્ઞાન થયું. તે માન જ અત્રે ચાર ઘનઘાતી કર્મનું મૂળ થઈ વર્ત્યું હતું. વળી બાર બાર મહિનાસુધી નિરાહારપણે, એક લક્ષે, એક આસને, આત્મવિચારમાં રહેનાર એવા પુરુષને એટલા માને તેવી બારે મહિનાની દશા સફળ થવા ન દીધી, અર્થાત્ તે દશાથી માન ન સમજાયું અને જ્યારે સદ્ગુરુ એવા શ્રી ઋષભદેવે તે માન છે એમ પ્રેર્યું ત્યારે મુહૂર્ત્તમાં તે માન વ્યતીત થયું; એ પણ સદ્ગુરુનું જ મહાત્મ્ય દર્શાવ્યું છે. વળી આખો માર્ગ જ્ઞાનીની આજ્ઞામાં[1] શમાય છે એમ વારંવાર કહ્યું છે. 'આચારાંગસૂત્ર'માં કહ્યું છે કે:- (સુધર્માસ્વામી જંબુસ્વામીને ઉપદેશે છે, કે જગત્ આખાનું જેણે દર્શન કર્યું છે એવા મહાવીર ભગવાન, તેણે અમને આમ કહ્યું છે.) ગુરુને આધીન થઈ વર્ત્તતા એવા અનંતા પુરુષો માર્ગ પામીને મોક્ષ પ્રાપ્ત થયા. 'ઉત્તરાધ્યયન,' 'સૂયગડાંગાદિમાં'માં ઠામ ઠામ એ જ કહ્યું છે. (૯)

[2]આત્મજ્ઞાન સમદર્શિતા, વિચરે ઉદયપ્રયોગ;
અપૂર્વ વાણી પરમશ્રુત, સદ્ગુરુ લક્ષણ યોગ્ય. ૧૦

આત્મજ્ઞાનને વિષે જેમની સ્થિતિ છે, એટલે પરભાવની ઇચ્છાથી જે રહિત થયા છે, તથા શત્રુ, મિત્ર, હર્ષ, શોક, નમસ્કાર, તિરસ્કારાદિ ભાવપ્રત્યે જેને સમતા વર્ત્તે છે; માત્ર પૂર્વે ઉત્પન્ન થયેલાં એવાં કર્મોના ઉદયને લીધે જેમની વિચરવાઆદિ ક્રિયા છે; અજ્ઞાની કરતાં જેની વાણી પ્રત્યક્ષ જૂદી પડે છે, અને ષડ્દર્શનના તાત્પર્યને જાણે છે, તે સદ્ગુરુનાં ઉત્તમ લક્ષણો છે. ૧૦

સ્વરૂપસ્થિત ઇચ્છારહિત, વિચરે પૂર્વપ્રયોગ;
અપૂર્વ વાણી, પરમશ્રુત, સદ્ગુરુલક્ષણ યોગ્ય.

આત્મસ્વરૂપને વિષે જેની સ્થિતિ છે, વિષય અને માન પૂજાદિ ઇચ્છાથી રહિત છે, અને માત્ર પૂર્વે ઉત્પન્ન થયેલાં એવા કર્મના પ્રયોગથી જે વિચરે છે; જેમની વાણી અપૂર્વ છે, અર્થાત્ નિજ અનુભવસહિત જેનો ઉપદેશ હોવાથી અજ્ઞાનીની

---

૧ જુઓ આંક ૧૬૭, ૧૭૩-૧, ૪૨૨, હા.નોં. ૧/૩૭ વગેરે. સંશોધક.
૨ જુઓ આંક ૭૫૩-૧ સિ.બો. સંશોધક.

વાણી કરતાં પ્રત્યક્ષ જૂદી પડે છે, અને પરમશ્રુત એટલે ષટ્દર્શનના યથાસ્થિત જાણ હોય, એ સદ્ગુરુનાં યોગ્ય લક્ષણો છે.

અત્રે સ્વરૂપસ્થિત એવું પ્રથમપદ કહ્યું તેથી જ્ઞાનદશા કહી. ઇચ્છારહિતપણું કહ્યું તેથી ચારિત્રદશા કહી. ઇચ્છારહિત હોય તે વિચરી કેમ શકે? એવી આશંકા, 'પૂર્વપ્રયોગ એટલે પૂર્વનાં બંધાયેલાં પ્રારબ્ધથી વિચરે છે; વિચરવા આદિની બાકી જેને કામના નથી,' એમ કહી નિવૃત્ત કરી. અપૂર્વ વાણી એમ કહેવાથી વચનાતિશયતા કહી, કેમકે તે વિના મુમુક્ષુને ઉપકાર ન થાય. પરમશ્રુત કહેવાથી ષટ્દર્શન અવિરુદ્ધ દશાએ જાણનાર કહ્યા, એટલે શ્રુતજ્ઞાનનું વિશેષપણું દર્શાવ્યું.

આશંકા:-વર્ત્તમાનકાળમાં સ્વરૂપસ્થિત પુરુષ હોય નહીં, એટલે જે સ્વરૂપસ્થિત વિશેષણવાળા સદ્ગુરુ કહ્યા છે, તે આજે હોવાયોગ્ય નથી.

સમાધાન:-વર્ત્તમાનકાળમાં કદાપિ એમ કહેલું હોય તો કહેવાય કે 'કેવળભૂમિકા'ને વિષે એવી સ્થિતિ અસંભવિત છે, પણ આત્મજ્ઞાન જ ન થાય એમ કહેવાય નહીં; અને આત્મજ્ઞાન છે તે સ્વરૂપસ્થિતિ છે.

આશંકા:-આત્મજ્ઞાન થાય તો વર્ત્તમાનકાળમાં મુક્તિ થવી જોઈએ અને જિનાગમમાં ના કહી છે.

સમાધાન:-એ વચન કદાપિ એકાંતે એમ જ એમ ગણીએ, તોપણ તેથી એકાવતારીપણાનો નિષેધ થતો નથી, અને એકાવતારીપણું આત્મજ્ઞાનવિના પ્રાપ્ત થાય નહીં.

આશંકા:-ત્યાગવૈરાગ્યાદિના ઉત્કૃષ્ટપણાથી તેને એકાવતારીપણું કહ્યું હશે.

સમાધાન:-પરમાર્થથી ઉત્કૃષ્ટ ત્યાગવૈરાગ્યવિના એકાવતારીપણું થાય જ નહીં, એવો સિદ્ધાંત છે; અને વર્ત્તમાનમાં પણ ચોથા, પાંચમા અને છઠ્ઠા ગુણસ્થાનકનો કશો નિષેધ છે નહીં અને ચોથે ગુણસ્થાનકેથી જ આત્મજ્ઞાનનો સંભવ થાય છે; છઠ્ઠે ઘણા અંશે સ્વરૂપસ્થિતિ થાય છે, પૂર્વપ્રેરિત પ્રમાદના ઉદયથી માત્ર કંઈક પ્રમાદદશા આવી જાય છે. પણ તે આત્મજ્ઞાનને રોધક નથી, ચારિત્રને રોધક છે.

આશંકા:-અત્રે તો સ્વરૂપસ્થિત એવું પદ વાપર્યું છે, અને સ્વરૂપસ્થિતપદ તો તેરમે ગુણસ્થાનકે જ સંભવે છે.

સમાધાન:-સ્વરૂપસ્થિતિની પરાકાષ્ઠા તો ચૌદમા ગુણસ્થાનકને છેડે થાય છે, કેમકે નામ ગોત્રાદિ ચાર કર્મનો નાશ ત્યાં થાય છે; તે પહેલાં કેવળીને ચાર કર્મનો સંગ છે, તેથી સંપૂર્ણ સ્વરૂપસ્થિતિ તો તેરમે ગુણસ્થાનકે પણ કહેવાય.

આશંકા:-ત્યાં નામાદિ કર્મથી કરીને અવ્યાબાધ સ્વરૂપસ્થિતિની ના કહે તો તે ઠીક છે; પણ કેવળજ્ઞાનરૂપ સ્વરૂપસ્થિતિ છે, તેથી સ્વરૂપસ્થિતિ કહેવામાં દોષ નથી, અને અત્રે તો તેમ નથી, માટે સ્વરૂપસ્થિતપણું કેમ કહેવાય?

સમાધાન:-કેવળજ્ઞાનને વિષે સ્વરૂપસ્થિતિનું તારતમ્ય વિશેષ છે; અને ચોથે, પાંચમે, છઠ્ઠે, ગુણસ્થાનકે તેથી અલ્પ છે, એમ કહેવાય; પણ સ્વરૂપસ્થિતિ નથી એમ ન કહી શકાય. ચોથે ગુણસ્થાનકે મિથ્યાત્વમુક્તદશા થવાથી આત્મસ્વભાવઆવિર્ભાવપણું છે, અને સ્વરૂપસ્થિતિ છે; પાંચમે ગુણસ્થાનકે દેશે કરીને ચારિત્રઘાતક કષાયો રોકાવાથી આત્મસ્વભાવનું ચોથા કરતાં વિશેષ આવિર્ભાવપણું છે, અને છઠ્ઠામાં કષાયો વિશેષ રોકાવાથી સર્વ ચારિત્રનું ઉદયપણું છે, તેથી આત્મસ્વભાવનું વિશેષ આવિર્ભાવપણું છે. માત્ર છઠ્ઠે ગુણસ્થાનકે પૂર્વનિબંધિત કર્મના ઉદયથી પ્રમત્ત-

દશા ક્વચિત્ વર્ત્તે છે તેને લીધે 'પ્રમત્ત' સર્વ ચારિત્ર કહેવાય, પણ તેથી સ્વરૂપ-સ્થિતિમાં વિરોધ નહીં, કેમકે આત્મસ્વભાવનું બાહુલ્યતાથી આવિર્ભાવપણું છે. વળી આગમ પણ એમ કહેછે કે, ચોથે ગુણસ્થાનકેથી તેરમા ગુણસ્થાનકસુધી આત્મ-પ્રતીતિ સમાન છે; જ્ઞાનનો તારતમ્યભેદ છે.

જો ચોથે ગુણસ્થાનકે સ્વરૂપસ્થિતિ અંશે પણ ન હોય, તો મિથ્યાત્વ જવાનું ફળ શું થયું? કંઈ જ થયું નહીં. જે મિથ્યાત્વ ગયું તે જ આત્મસ્વભાવનું આવિર્ભાવપણું છે, અને તે જ સ્વરૂપસ્થિતિ છે. જો સમ્યક્ત્વથી તથારૂપ સ્વરૂપસ્થિતિ ન હોત, તો શ્રેણિકાદિને એકાવતારીપણું કેમ પ્રાપ્ત થાય? એક પણ ત્યાં વ્રત, પચ્ચખાણ નથી અને માત્ર એક જ ભવ જ બાકી રહ્યો એવું અલ્પસંસારીપણું થયું તે જ સ્વરૂપસ્થિતિરૂપ સમકિતનું બળ છે. પાંચમે અને છઠ્ઠે ગુણસ્થાનકે ચારિત્રનું બળ વિશેષ છે, અને મુખ્યપણે ઉપદેશક ગુણસ્થાનક તો છઠ્ઠું અને તેરમું છે. બાકીનાં ગુણસ્થાનકો ઉપદેશકની પ્રવૃત્તિ કરી શકવાયોગ્ય નથી; એટલે તેરમે અને છઠ્ઠે ગુણસ્થાનકે ચારિત્રનું બળ વિશેષ છે, અને મુખ્યપણે ઉપદેશક ગુણસ્થાક તો છઠ્ઠું અને તેરમું છે. બાકીનાં ગુણસ્થાનકો ઉપદેશકની પ્રવૃત્તિ કરી શકવાયોગ્ય નથી; એટલે તેરમે અને છઠ્ઠે ગુણસ્થાનકે તે પદ પ્રવર્ત્તે છે. (૧૦)

પ્રત્યક્ષસદ્ગુરુ સમ નહીં, પરોક્ષજિન ઉપકાર;
એવો લક્ષ થયાવિના, ઉગે ન આત્મવિચાર. ૧૧

જ્યાંસુધી જીવને પૂર્વકાળે થઈ ગયેલા એવા જિનની વાતપર જ લક્ષ રહ્યા કરે, અને તેનો ઉપકાર કહ્યા કરે, અને જેથી પ્રત્યક્ષ આત્મભ્રાંતિનું સમાધાન થાય એવા સદ્ગુરુનો સમાગમ પ્રાપ્ત થયો હોય તેમાં પરોક્ષજિનોનાં વચન કરતાં મોટો ઉપકાર શમાયો છે, તેમ જે ન જાણે તેને આત્મવિચાર ઉત્પન્ન ન થાય. ૧૧

સદ્ગુરુના ઉપદેશ વણ, સમજાય ન જિનરૂપ;
સમજ્યાવણ ઉપકાર શો? સમજ્યે જિનસ્વરૂપ. ૧૨

સદ્ગુરુના ઉપદેશવિના જિનનું સ્વરૂપ સમજાય નહીં, અને સ્વરૂપ સમજાયાવિના ઉપકાર શો થાય? જો સદ્ગુરુઉપદેશે જિનનું સ્વરૂપ સમજે તો સમજનારનો આત્મા પરિણામે જિનની દશાને પામે. ૧૨

સદ્ગુરુના ઉપદેશથી, સમજે જિનનું રૂપ;
તો તે પામે નિજદશા, જિન છે આત્મસ્વરૂપ.
પામ્યા શુદ્ધ સ્વભાવને, છે જિન તેથી પૂજ્ય;
સમજો જિનસ્વભાવ તો, આત્મભાનનો ગુજ્ય.

સદ્ગુરુના ઉપદેશથી જે જિનનું સ્વરૂપ સમજે, તે પોતાના સ્વરૂપની દશા પામે, કેમકે શુદ્ધ આત્માપણું એ જ જિનનું સ્વરૂપ છે; અથવા રાગ, દ્વેષ અને અજ્ઞાન જિનને વિષે નથી તે જ શુદ્ધ આત્મપદ છે, અને તે પદ તો સત્તાએ સર્વ જીવનું છે. તે સદ્ગુરુ-જિનને અવલંબીને અને જિનના સ્વરૂપને કહેવે કરી મુમુક્ષુજીવને સમજાય છે. (૧૨)

આત્માદિ અસ્તિત્વનાં, જેહ નિરૂપક શાસ્ત્ર;
પ્રત્યક્ષસદ્ગુરુ યોગ નહીં, ત્યાં આધાર સુપાત્ર. ૧૩

જે જિનાગમાદિ આત્માનાં હોવાપણાનાં તથા પરલોકાદિનાં હોવાપણાનો ઉપદેશ કરવાવાળાં શાસ્ત્રો છે તે પણ જ્યાં પ્રત્યક્ષ સદ્ગુરુનો જોગ ન હોય ત્યાં સુપાત્ર જીવને આધારરૂપ છે; પણ સદ્ગુરુસમાન તે ભ્રાંતિનાં છેદક કહી ન શકાય. ૧૩

અથવા સદ્ગુરુએ કહ્યાં, જે અવગાહન કાજ;
તે તે નિત્ય વિચારવાં, કરી મતાંતર ત્યાજ. ૧૪

અથવા જે સદ્ગુરુએ તે શાસ્ત્રો વિચારવાની આજ્ઞા દીધી હોય, તો તે શાસ્ત્રો મતાંતર, કુળધર્મને સાર્થક કરવાનો હેતુ આદિ ભ્રાંતિ છોડીને માત્ર આત્માર્થે નિત્ય વિચારવાં. ૧૪

રોકે જીવ સ્વચ્છંદ તો, પામે અવશ્ય મોક્ષ;
પામ્યા એમ અનંત છે, ભાખ્યું જિન નિર્દોષ. ૧૫

જીવ અનાદિકાળથી પોતાના ડહાપણે અને પોતાની ઇચ્છાએ ચાલ્યો છે, એનું નામ 'સ્વચ્છંદ' છે. જો તે સ્વચ્છંદને રોકે તો જરૂર તે મોક્ષને પામે; અને એ રીતે ભૂતકાળે અનંત જીવ મોક્ષ પામ્યા છે. એમ રાગ, દ્વેષ અને અજ્ઞાન એમાંનો એકે દોષ જેને વિષે નથી એવા દોષરહિત વીતરાગે કહ્યું છે. ૧૫

પ્રત્યક્ષસદ્ગુરુ યોગથી, સ્વચ્છંદ તે રોકાય;
અન્ય ઉપાય કર્યા થકી, પ્રાયે બમણો થાય. ૧૬

પ્રત્યક્ષ સદ્ગુરુના યોગથી તે સ્વચ્છંદ રોકાય છે, બાકી પોતાની ઇચ્છાએ બીજા ઘણા ઉપાય કર્યા છતાં ઘણુંકરીને તે બમણો થાય છે. ૧૬

સ્વચ્છંદ મત આગ્રહ તજી, વર્ત્તે સદ્ગુરુલક્ષ;
સમકિત તેને ભાખિયું, કારણ ગણી પ્રત્યક્ષ. ૧૭

સ્વચ્છંદને તથા પોતાના મતના આગ્રહને તજીને જે સદ્ગુરુના લક્ષે ચાલે તેને પ્રત્યક્ષ કારણ ગણીને વીતરાગે 'સમકિત' કહ્યું છે. ૧૭

માનાદિક શત્રુ મહા, નિજ છંદે ન મરાય;
જાતાં સદ્ગુરુ શરણમાં, અલ્પ પ્રયાસે જાય. ૧૮

માન અને પૂજાસત્કારાદિનો લોભ એ આદિ મહાશત્રુ છે, તે પોતાના ડહાપણે ચાલતાં નાશ પામે નહીં, અને સદ્ગુરુના શરણમાં જતાં સહજ પ્રયત્નમાં જાય. ૧૮

જે સદ્ગુરુ ઉપદેશથી, પામ્યો કેવળજ્ઞાન;
ગુરુ રહ્યા છદ્મસ્થ પણ, વિનય કરે ભગવાન. ૧૯

જે સદ્ગુરુના ઉપદેશથી કોઈ કેવળજ્ઞાનને પામ્યા, તે સદ્ગુરુ હજી છદ્મસ્થ રહ્યા હોય, તોપણ જે કેવળજ્ઞાનને પામ્યા છે એવા તે કેવળીભગવાન છદ્મસ્થ એવા પોતાના સદ્ગુરુની વૈયાવચ્ચ કરે. ૧૯

એવો માર્ગ વિનય તણો, ભાખ્યો શ્રી વીતરાગ;
મૂળ હેતુ એ માર્ગનો, સમજે કોઈ સુભાગ્ય. ૨૦

એવો વિનયનો માર્ગ શ્રી જિને ઉપદેશ્યો છે. એ માર્ગનો મૂળહેતુ એટલે તેથી આત્માને શો ઉપકાર થાય છે, તે કોઈક સુભાગ્ય એટલે સુલભબોધી અથવા આરાધક જીવ હોય તે સમજે. ૨૦

અસદ્ગુરુ એ વિનયનો, લાભ લહે જો કાંઈ;
મહામોહિની કર્મથી, બુડે ભવજળ માંહિ. ૨૧

આ વિનયમાર્ગ કહ્યો તેનો લાભ એટલે તે શિષ્યાદિની પાસે કરાવવાની ઇચ્છા કરીને જો કોઈપણ અસદ્ગુરુ પોતાને વિષે સદ્ગુરુપણું સ્થાપે તો તે મહામોહનીય કર્મ ઉપાર્જન કરીને ભવસમુદ્રમાં બૂડે. ૨૧

હોય મુમુક્ષુ જીવ તે, સમજે એહ વિચાર;
હોય મતાર્થિ જીવ તે, અવળો લે નિર્ધાર. ૨૨

જે મોક્ષાર્થી જીવ હોય તે આ વિનયમાર્ગાદિનો વિચાર સમજે, અને જે મતાર્થી હોય તે તેનો અવળો નિર્ધાર લે, એટલે કાં પોતે તેવો વિનય શિષ્યાદિ પાસે કરાવે, અથવા અસદ્ગુરુને વિષે પોતે સદ્ગુરુની ભ્રાંતિ રાખી આ વિનયમાર્ગનો ઉપયોગ કરે. ૨૨

હોય મતાર્થિ તેહને, થાય ન આતમલક્ષ;
તેહ મતાર્થિ લક્ષણો, અહીં કહ્યાં નિર્પક્ષ. ૨૩

જે મતાર્થી જીવ હોય તેને આત્મજ્ઞાનનો લક્ષ થાય નહીં; એવાં મતાર્થી જીવનાં અહીં નિષ્પક્ષપાતે લક્ષણો કહ્યાં છે. ૨૩

મતાર્થિ લક્ષણ

બાહ્યત્યાગ પણ જ્ઞાન નહિ, તે માને ગુરૂ સત્ય;
અથવા નિજકુળધર્મના, તે ગુરુમાં જ મમત્વ. ૨૪

જેને માત્ર બાહ્યથી ત્યાગ દેખાય છે પણ આત્મજ્ઞાન નથી, અને ઉપલક્ષણથી અંતરંગ ત્યાગ નથી, તેવા ગુરુને સાચા ગુરુ માને, અથવા તો પોતાના કુળધર્મના ગમે તેવા ગુરુ હોય તોપણ તેમાં જ મમત્વ રાખે. ૨૪

જે જિનદેહ પ્રમાણ ને, સમવસરણાદિ સિદ્ધિ;
વર્ણન સમજે જિનનું, રોકિ રહે નિજ બુદ્ધિ. ૨૫

જે જિનના દેહાદિનું વર્ણન છે તેને જિનનું વર્ણન સમજે છે, અને માત્ર પોતાના કુળધર્મના દેવ છે માટે મારાપણાના કલ્પિત રાગે સમવસરણાદિ મહાત્મ્ય કહ્યાં કરે છે, અને તેમાં પોતાની બુદ્ધિને રોકી રહે છે; એટલે પરમાર્થહેતુસ્વરૂપ એવું જિનનું જે અંતરંગસ્વરૂપ જાણવાયોગ્ય છે તે જાણતાં નથી, તથા તે જાણવાનું પ્રયત્ન કરતાં નથી, અને માત્ર સમવસરણાદિમાં જ જિનનું સ્વરૂપ કહીને મતાર્થમાં રહે છે. ૨૫

પ્રત્યક્ષ સદ્ગુરુયોગમાં, વર્ત્તે દ્રષ્ટિ વિમુખ;
અસદ્ગુરુને દ્રઢ કરે, નિજમાનાર્થે મુખ્ય. ૨૬

પ્રત્યક્ષસદ્ગુરુનો ક્યારેક યોગ મળે તો દુરાગ્રહાદિછેદક તેની વાણી સાંભળીને તેનાથી અવળી રીતે ચાલે, અર્થાત્ તે હિતકારી વાણીને ગ્રહણ કરે નહીં, અને પોતે

ખરેખરો દૃઢ મુમુક્ષુ છે એવું માન મુખ્યપણે મેળવવાને અર્થે અસદ્‌ગુરુસમીપે જઈને પોતે તેનાપ્રત્યે પોતાનું વિશેષ દૃઢપણું જણાવે. ૨૬

દેવાદિ ગતિ ભંગમાં, જે સમજે શ્રુતજ્ઞાન;
માને નિજમત વેષનો, આગ્રહ મુક્તિ નિદાન. ૨૭

દેવ-નારકાદિ ગતિના 'ભાંગા' આદિનાં સ્વરૂપ કોઈક વિશેષ પરમાર્થહેતુથી કહ્યાં છે, તે હેતુને જાણ્યો નથી, અને તે ભંગજાળને શ્રુતજ્ઞાન જે સમજે છે, તથા પોતાના મતનો, વેષનો આગ્રહ રાખવામાં જ મુક્તિનો હેતુ માને છે. ૨૭

લહ્યું સ્વરૂપ ન વૃત્તિનું, ગ્રહ્યું વ્રત અભિમાન;
ગ્રહે નહીં પરમાર્થને, લેવા લૌકિક માન. ૨૮

વૃત્તિનું સ્વરૂપ શું? તે પણ તે જાણતો નથી, અને 'હું વ્રતધારી છું' એવું અભિમાન ધારણ કર્યું છે. ક્વચિત્ પરમાર્થના ઉપદેશનો યોગ બને તોપણ લોકોમાં પોતાનું માન અને પૂજાસત્કારાદિ જતાં રહેશે, અથવા તે માનાદિ પછી પ્રાપ્ત નહીં થાય એમ જાણીને તે પરમાર્થને ગ્રહણ કરે નહીં. ૨૮

અથવા નિશ્ચય નય ગ્રહે, માત્ર શબ્દની માંય;
લોપે સદ્‌વ્યવહારને, સાધનરહિત થાય. ૨૯

અથવા 'સમયસાર' કે 'યોગવાસિષ્ઠ' જેવા ગ્રંથો વાંચી તે માત્ર નિશ્ચય નયને ગ્રહણ કરે. કેવી રીતે ગ્રહણ કરે? માત્ર કહેવારૂપે; અંતરંગમાં તથારૂપ ગુણની કશી સ્પર્શના નહીં, અને સદ્‌ગુરુ, સત્શાસ્ત્ર તથા વૈરાગ્ય, વિવેકાદિ સાચા વ્યવહારને લોપે, તેમ જ પોતાને જ્ઞાની માની લઈને સાધનરહિત વર્ત્તે. ૨૯

જ્ઞાનદશા પામે નહીં, સાધનદશા ન કાંઈ;
પામે તેનો સંગ જે, તે બુડે ભવ માંહિ. ૩૦

તે જ્ઞાનદશા પામે નહીં, તેમ વૈરાગ્યાદિ સાધનદશા પણ તેને નથી, જેથી તેવા જીવનો સંગ બીજા જે જીવને થાય તે પણ ભવસાગરમાં બુડે. ૩૦

એ પણ જીવ મતાર્થમાં, નિજમાનાદિ કાજ;
પામે નહિ પરમાર્થને, અન અધિકારીમાજ. ૩૧

એ જીવ પણ મતાર્થમાં જ વર્ત્તે છે, કેમકે ઉપર કહ્યા જીવ, તેને જેમ કુળધર્માદિથી મતાર્થતા છે, તેમ આને જ્ઞાની ગણાવવાના માનની ઇચ્છાથી પોતાના શુષ્કમતનો આગ્રહ છે, માટે તે પણ પરમાર્થને પામે નહીં, અને અનઅધિકારી એટલે જેને વિષે જ્ઞાન પરિણામ પામવા યોગ્ય નહીં એવા જીવોમાં તે પણ ગણાય. ૩૧

નહિ કષાય ઉપશાંતતા, નહિ અંતર વૈરાગ્ય;
સરળપણું ન મધ્યસ્થતા, એ મતાર્થી દુર્ભાગ્ય. ૩૨

જેને ક્રોધ, માન, માયા, લોભરૂપ કષાય પાતળા પડ્યા નથી, તેમ જેને અંતરવૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થયો નથી, આત્મામાં ગુણ ગ્રહણ કરવારૂપ સરળપણું જેને રહ્યું નથી, તેમ સત્યાસત્યતુલના કરવાને જેને અપક્ષપાતદૃષ્ટિ નથી, તે મતાર્થી જીવ દુર્ભાગ્ય; એટલે જન્મ, જરા, મરણને છેદવાવાળા મોક્ષમાર્ગને પામવા યોગ્ય એવું તેનું ભાગ્ય ન સમજવું. ૩૨

લક્ષણ કહ્યાં મતાર્થિના, મતાર્થ જાવા કાજ;
હવે કહું આત્માર્થિના, આત્મ અર્થ સુખસાજ. ૩૩

એમ મતાર્થિ જીવનાં લક્ષણ કહ્યાં. તે કહેવાનો હેતુ એ છે કે કોઈ પણ જીવનો તે જાણીને મતાર્થ જાય. હવે આત્માર્થી જીવનાં લક્ષણ કહીએ છીએ:-તે લક્ષણ કેવાં છે? તો કે આત્માને અવ્યાબાધ સુખની સામગ્રીના હેતુ છે. ૩૩

આત્માર્થિ લક્ષણ

આત્મજ્ઞાન ત્યાં મુનિપણું, તે સાચા ગુરુ હોય;
બાકી કુળગુરુ કલ્પના, આત્માર્થિ નહિ જોય. ૩૪

જ્યાં આત્મજ્ઞાન હોય ત્યાં મુનિપણું હોય, અર્થાત્ આત્મજ્ઞાન ન હોય ત્યાં મુનિપણું ન જ સંભવે. "जं समंति पासह तं मोणंति पासह"-જ્યાં સમકિત એટલે આત્મજ્ઞાન છે ત્યાં મુનિપણું જાણો એમ 'આચારાંગસૂત્ર'માં કહ્યું છે, એટલે જેમાં આત્મજ્ઞાન હોય તે સાચા ગુરુ છે એમ જાણે છે, અને આત્મજ્ઞાનરહિત હોય તોપણ પોતાના કુળના ગુરુને સદ્ગુરુ માનવા એ માત્ર કલ્પના છે; તેથી કંઈ ભવચ્છેદ ન થાય એમ આત્માર્થી જુએ છે. ૩૪

પ્રત્યક્ષ સદ્ગુરુપ્રાપ્તિનો, ગણે પરમ ઉપકાર;
ત્રણે યોગ એકત્વથી, વર્ત્તે આજ્ઞાધાર. ૩૫

પ્રત્યક્ષ સદ્ગુરુની પ્રાપ્તિનો મોટો ઉપકાર જાણે, અર્થાત્ શાસ્ત્રાદિથી જે સમાધાન થઈ શકવાયોગ્ય નથી, અને જે દોષો સદ્ગુરુની આજ્ઞા ધારણ કર્યાવિના જતા નથી તે સદ્ગુરુયોગથી સમાધાન થાય, અને તે દોષો ટળે, માટે પ્રત્યક્ષસદ્ગુરુનો મોટો ઉપકાર જાણે, અને તે સદ્ગુરુપ્રત્યે મન, વચન, કાયાની એકતાથી આજ્ઞાંકિતપણે વર્ત્તે. ૩૫

એક હોય ત્રણ કાળમાં, પરમાર્થનો પંથ;
પ્રેરે તે પરમાર્થને, તે વ્યવહાર સમંત. ૩૬

ત્રણે કાળને વિષે પરમાર્થનો પંથ એટલે મોક્ષનો માર્ગ એક હોવો જોઈએ, અને જેથી તે પરમાર્થ સિદ્ધ થાય તે વ્યવહાર જીવે માન્ય રાખવો જોઈએ; બીજો નહીં. ૩૬

એમ વિચારી અંતરે, શોધે સદ્ગુરુ યોગ;
કામ એક આત્માર્થનું, બીજો નહિ મનરોગ. ૩૭

એમ અંતરમાં વિચારીને જે સદ્ગુરુના યોગનો શોધ કરે, માત્ર એક આત્માર્થની ઇચ્છા રાખે પણ માનપૂજાદિક સિદ્ધિરિદ્ધિની કશી ઇચ્છા રાખે નહીં;-એ રોગ જેના મનમાં નથી. ૩૭

કષાયની ઉપશાંતતા, માત્ર મોક્ષ અભિલાષ;
ભવે ખેદ, પ્રાણીદયા, ત્યાં આત્માર્થ નિવાસ. ૩૮

જ્યાં કષાય પાતળા પડ્યા છે, માત્ર એક મોક્ષપદ સિવાય બીજા કોઈ પદની અભિલાષા નથી, સંસારપર જેને વૈરાગ્ય વર્ત્તે છે, અને પ્રાણીમાત્રપર જેને દયા છે, એવા જીવને વિષે આત્માર્થનો નિવાસ થાય. ૩૮

દશા ન એવી જ્યાં સુધી, જીવ લહે નહિ જોગ્ય;
મોક્ષ માર્ગ પામે નહીં, મટે ન અંતર રોગ. ૩૯

જ્યાંસુધી એવી જોગદશા જીવ પામે નહીં, ત્યાંસુધી તેને મોક્ષમાર્ગની પ્રાપ્તિ ન થાય, અને આત્મભ્રાંતિરૂપ અનંત દુ:ખનો હેતુ એવો અંતરરોગ ન મટે. ૩૯

આવે જ્યાં એવી દશા, સદ્ગુરુબોધ સુહાય;
તે બોધે સુવિચારણા, ત્યાં પ્રગટે સુખદાય. ૪૦

એવી દશા જ્યાં આવે ત્યાં સદ્ગુરુનો બોધ શોભે અર્થાત્ પરિણામ પામે, અને તે બોધના પરિણામથી સુખદાયક એવી સુવિચારદશા પ્રગટે. ૪૦

જ્યાં પ્રગટે સુવિચારણા, ત્યાં પ્રગટે નિજજ્ઞાન;
જે જ્ઞાને ક્ષય મોહ થઈ, પામે પદ નિર્વાણ. ૪૧

જ્યાં સુવિચારદશા પ્રગટે ત્યાં આત્મજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય, અને તે જ્ઞાનથી મોહનો ક્ષય કરી નિર્વાણપદને પામે. ૪૧

ઉપજે તે સુવિચારણા, મોક્ષમાર્ગ સમજાય;
ગુરુશિષ્યસંવાદથી, ભાખું ષટ્પદ આંહિ. ૪૨

જેથી તે સુવિચારદશા ઉત્પન્ન થાય, અને મોક્ષમાર્ગ સમજવામાં આવે તે છ પદરૂપે ગુરુશિષ્યના સંવાદથી કરીને અહીં કહું છું. ૪૨

ષટ્પદનામકથન

'આત્મા છે' 'તે નિત્ય છે,' 'છે કર્ત્તા નિજકર્મ;'
'છે ભોક્તા,' વળી 'મોક્ષ છે,' 'મોક્ષ ઉપાય સુધર્મ.' ૪૩

'આત્મા છે,' 'તે આત્મા નિત્ય છે,' 'તે આત્મા પોતાના કર્મનો કર્ત્તા છે', 'તે કર્મનો ભોક્તા છે', 'તેથી મોક્ષ થાય છે', અને તે મોક્ષનો ઉપાય એવો સતધર્મ છે'. ૪૩*

ષટ્સ્થાનક સંક્ષેપમાં, ષટ્દર્શન પણ તેહ;
સમજાવા પરમાર્થને, કહ્યાં જ્ઞાનીએ એહ. ૪૪

એ છ સ્થાનક અથવા છ પદ અહીં સંક્ષેપમાં કહ્યાં છે, અને વિચાર કરવાથી ષટ્દર્શન પણ તે જ છે. પરમાર્થ સમજવાને માટે જ્ઞાનીપુરુષે એ છ પદો કહ્યાં છે. ૪૪

શંકા—શિષ્ય ઉવાચ

[આત્માના હોવાપણારૂપ પ્રથમ સ્થાનકની શિષ્ય શંકા કરે છે:-]

નથી દ્રષ્ટિમાં આવતો, નથી જણાતું રૂપ;
બીજો પણ અનુભવ નહીં, તેથિ ન જીવસ્વરૂપ. ૪૫

દૃષ્ટિમાં આવતો નથી, તેમ જેનું કંઈ રૂપ જણાતું નથી. તેમ સ્પર્શાદિ બીજા અનુભવથી પણ જણાવાપણું નથી, માટે જીવનું સ્વરૂપ નથી; અર્થાત્ જીવ નથી. ૪૫

---

* આત્માના આ છ પદ માટે જુઓ આંક ૧૧૭ ૩.બો, ૩૫૮-૨-૩ સિ.બો, ૪૦૬ નિ.બો, ૪૩૭ (પ્ર૦૧) સિ.બો, ૪૯૨ નિ.બો, ૬૩૮ દાનો ૧/૨, વગેરેનાં પત્રોમાં શ્રીમદે કરેલો ઉલ્લેખ. સંશોધક.

અથવા દેહ જ આતમા, અથવા ઇન્દ્રિય પ્રાણ;
મિથ્યા જૂદો માનવો, નહિં જૂદું એંધાણ. ૪૬

અથવા દેહ જ છે તે આત્મા છે, અથવા ઇન્દ્રિયો છે તે આત્મા છે, અથવા શ્વાસોચ્છ્વાસ છે તે આત્મા છે, અર્થાત્ એ સૌ એકના એક દેહરૂપે છે, માટે આત્માને જૂદો માનવો તે મિથ્યા છે, કેમકે તેનું કશું જૂદું એંધાણ એટલે ચિહ્ન નથી. ૪૬

વળિ જો આત્મા હોય તો, જણાય તે નહિં કેમ?
જણાય જો તે હોય તો, ઘટ પટ આદી જેમ. ૪૭

અને જો આત્મા હોય તો તે જણાય શા માટે નહીં? જો ઘટ, પટ આદિ પદાર્થો છે તો જેમ જણાય છે, તેમ આત્મા હોય તો શા માટે ન જણાય? ૪૭

માટે છે નહિં આતમા, મિથ્યા મોક્ષ ઉપાય;
એ અંતર શંકાતણો, સમજાવો સદુપાય. ૪૮

માટે આત્મા છે નહીં, અને આત્મા નથી એટલે તેના મોક્ષના અર્થે ઉપાય કરવા તે ફોકટ છે, એ મારા અંતરની શંકાનો કંઈ પણ સદુપાય સમજાવો એટલે સમાધાન હોય તો કહો. ૪૮

સમાધાન—સદ્ગુરુ ઉવાચ

[આત્મા છે, એમ સદ્ગુરુ સમાધાન કરે છેઃ-]

ભાસ્યો દેહાધ્યાસથી, આત્મા દેહ સમાન;
પણ તે બન્ને ભિન્ન છે, પ્રગટ લક્ષણે ભાન. ૪૯

દેહાધ્યાસથી એટલે અનાદિકાળથી અજ્ઞાનને લીધે દેહનો પરિચય છે, તેથી આત્મા દેહ જેવો અર્થાત્ તેને દેહ ભાસ્યો છે; પણ આત્મા અને દેહ બન્ને જૂદાં છે, કેમકે બેય જૂદાં જૂદાં લક્ષણથી પ્રગટ ભાનમાં આવે છે. ૪૯

ભાસ્યો દેહાધ્યાસથી, આત્મા દેહસમાન;
પણ તે બન્ને ભિન્ન છે, જેમ અસી ને મ્યાન. ૫૦

અનાદિકાળથી અજ્ઞાનને લીધે દેહના પરિચયથી દેહ જ આત્મા ભાસ્યો છે; અથવા દેહ જેવો આત્મા ભાસ્યો છે; પણ જેમ તરવાર ને મ્યાન, મ્યાનરૂપ લાગતાં છતાં બન્ને જૂદાં જૂદાં છે, તેમ આત્મા અને દેહ બન્ને જૂદાં જૂદાં છે. ૫૦

જે દ્રષ્ટા છે દ્રષ્ટિનો, જે જાણે છે રૂપ;
અબાધ્ય અનુભવ જે રહે, તે છે જીવ સ્વરૂપ. ૫૧

તે આત્મા દૃષ્ટિ એટલે આંખથી ક્યાંથી દેખાય? કેમકે ઉલટો તેનો તે જોનાર છે. 'સ્થૂળસૂક્ષ્માદિ રૂપને જે જાણે છે, અને સર્વને બાધ કરતાં કરતાં કોઈ પણ પ્રકારે જેનો બાધ કરી શકાતો નથી એવો બાકી જે અનુભવ રહે છે તે જીવનું સ્વરૂપ છે. ૫૧

છે ઇન્દ્રિય પ્રત્યેકને, નિજ નિજ વિષયનું જ્ઞાન;
પાંચ ઇન્દ્રિના વિષયનું, પણ આત્માને ભાન. ૫૨

કર્ણેન્દ્રિયથી સાંભળ્યું તે તે કર્ણેન્દ્રિય જાણે છે, પણ ચક્ષુ-ઇન્દ્રિય તેને જાણતી નથી, અને ચક્ષુ-ઇન્દ્રિયે દીઠેલું તે કર્ણેન્દ્રિય જાણતી નથી. અર્થાત્ સૌ સૌ ઇન્દ્રિયને

પોતપોતાના વિષયનું જ્ઞાન છે, પણ બીજી ઇન્દ્રિયોના વિષયનું જ્ઞાન નથી; અને આત્માને તો પાંચે ઇન્દ્રિયના વિષયનું જ્ઞાન છે. અર્થાત્ જે તે પાંચે ઇન્દ્રિયોના ગ્રહણ કરેલા વિષયને જાણે છે તે 'આત્મા' છે, અને આત્મા વિના એકેક ઇન્દ્રિય એકેક વિષયને ગ્રહણ કરે એમ કહ્યું તે પણ ઉપચારથી કહ્યું છે. ૫૨

દેહ ન જાણે તેહને, જાણે ન ઇન્દ્રિ પ્રાણ;
આત્માની સત્તાવડે, તેહ પ્રવર્ત્તે જાણ. ૫૩

દેહ તેને જાણતો નથી. ઇન્દ્રિયો તેને જાણતી નથી અને શ્વાસોચ્છ્વાસરૂપ પ્રાણ પણ તેને જાણતો નથી; તે સૌ એક આત્માની સત્તા પામીને પ્રવર્ત્તે છે, નહીં તો જડપણે પડ્યાં રહે છે, એમ જાણ. ૫૩

સર્વ અવસ્થાને વિષે, ન્યારો સદા જણાય;
પ્રગટરૂપ ચૈતન્યમય, એ એંધાણ સદાય. ૫૪

જાગ્રત, સ્વપ્ન અને નિદ્રા એ અવસ્થામાં વર્ત્તતો છતાં તે તે અવસ્થાઓથી જૂદો જે રહ્યા કરે છે, અને તે તે અવસ્થા વ્યતીત થયે પણ જેનું હોવાપણું છે, અને તે તે અવસ્થાને જે જાણે છે, એવો પ્રગટસ્વરૂપ ચૈતન્યમય છે, અર્થાત્ જાણ્યા જ કરે છે એવો જેનો સ્વભાવ પ્રગટ છે, અને એ તેની નિશાની સદાય વર્ત્તે છે; કોઈ દિવસ તે નિશાનીનો ભંગ થતો નથી. ૫૪

ઘટ, પટ આદી જાણ તું, તેથી તેને માન;
જાણનાર તે માન નહિ, કહિયે કેવું જ્ઞાન? ૫૫

ઘટ, પટ આદિને તું પોતે જાણે છે, 'તે છે' એમ તું માને છે, અને જે તે ઘટ, પટ આદિનો જાણનાર છે તેને માનતો નથી; એ જ્ઞાન તે કેવું કહેવું? ૫૫

પરમ બુદ્ધિ કૃષ દેહમાં, સ્થૂળ દેહ મતિ અલ્પ;
દેહ હોય જો આત્મા, ઘટે ન આમ વિકલ્પ. ૫૬

દુર્બળ દેહને વિષે પરમ બુદ્ધિ જોવામાં આવે છે, અને સ્થૂળ દેહને વિષે થોડી બુદ્ધિ પણ જોવામાં આવે છે; જો દેહ જ આત્મા હોય તો એવો વિકલ્પ એટલે વિરોધ થવાનો વખત ન આવે. ૫૬

જડ ચેતનનો ભિન્ન છે, કેવળ પ્રગટ સ્વભાવ;
એકપણું પામે નહીં, ત્રણે કાળ દ્વયભાવ. ૫૭*

કોઈ કાળે જેમાં જાણવાનો સ્વભાવ નથી તે જડ, અને સદાય જે જાણવાના સ્વભાવવાન છે. તે ચેતન, એવો બેયનો કેવળ જૂદો સ્વભાવ છે, અને તે કોઈ પણ પ્રકારે એકપણું પામવાયોગ્ય નથી. ત્રણે કાળ જડ, જડભાવે, અને ચેતન, ચેતનભાવે રહે એવો બેયનો જૂદો જૂદો દ્વૈતભાવ પ્રસિદ્ધ જ અનુભવાય છે. ૫૭

આત્માની શંકા કરે, આત્મા પોતે આપ;
શંકાનો કરનાર તે, અચરજ એહ અમાપ. ૫૮

આત્માની શંકા આત્મા આપ પોતે કરે છે. જે શંકાનો કરનાર છે, તે જ આત્મા છે. તે જાણતો નથી, એ માપ ન થઈ શકે એવું આશ્ચર્ય છે. ૫૮

* જુઓ આંક ૨૨૬ ઉભો, ૮૩૬ નિ.બો. સંશોધક.

શંકા — શિષ્ય ઉવાચ

[આત્મા નિત્ય નથી એમ શિષ્ય કહે છેઃ-]

આત્માના અસ્તિત્વના, આપે કહ્યા પ્રકાર;
સંભવ તેનો થાય છે, અંતર કર્યે વિચાર. ૫૯

આત્માના હોવાપણા વિષે આપે જે જે પ્રકાર કહ્યા તેનો અંતરમાં વિચાર કરવાથી સંભવ થાય છે. ૫૯

બીજી શંકા થાય ત્યાં, આત્મા નહીં અવિનાશ;
દેહયોગથી ઊપજે, દેહવિયોગે નાશ. ૬૦

પણ બીજી એમ શંકા થાય છે, કે આત્મા છે તોપણ તે અવિનાશ એટલે નિત્ય નથી; ત્રણે કાળ હોય એવો પદાર્થ નથી, માત્ર દેહના સંયોગથી ઉત્પન્ન થાય, અને વિયોગે નાશ પામે. ૬૦

અથવા વસ્તુ ક્ષણિક છે, ક્ષણે ક્ષણે પલટાય;
એ અનુભવથી પણ નહીં, આત્મા નિત્ય જણાય. ૬૧

અથવા વસ્તુ ક્ષણે ક્ષણે બદલાતી જોવામાં આવે છે, તેથી સર્વ વસ્તુ ક્ષણિક છે, અને અનુભવથી જોતાં પણ આત્મા જણાતો નથી. ૬૧

સમાધાન — સદ્ગુરુ ઉવાચ

['આત્મા નિત્ય છે,' એમ સદ્ગુરુ સમાધાન કરે છેઃ-]

દેહ માત્ર સંયોગ છે, વળિ જડ રૂપી દ્રશ્ય;
ચેતનનાં ઉત્પત્તિ લય, કોના અનુભવ વશ્ય ? ૬૨

દેહમાત્ર પરમાણુનો સંયોગ છે, અથવા સંયોગે કરી આત્માના સંબંધમાં છે. વળી દેહ જડ છે, રૂપી છે, અને દૃશ્ય એટલે બીજા કોઈ દ્રષ્ટાનો તે જાણવાનો વિષય છે; એટલે તે પોતે પોતાને જાણતો નથી, તો ચેતનનાં ઉત્પત્તિ અને નાશ તે ક્યાંથી જાણે ? તે દેહના પરમાણુએ પરમાણુનો વિચાર કરતાં પણ તે જડ જ છે, એમ સમજાય છે. તેથી તેમાંથી ચેતનની ઉત્પત્તિ થવાયોગ્ય નથી, અને ઉત્પત્તિ થવાયોગ્ય નથી તેથી ચેતન તેમાં નાશ પણ પામવાયોગ્ય નથી. વળી તે દેહ રૂપી એટલે સ્થૂળાદિ પરિણામવાળો છે; અને ચેતન દ્રષ્ટા છે, ત્યારે તેના સંયોગથી ચેતનની ઉત્પત્તિ શી રીતે થાય ? અને તેમાં લય પણ કેમ થાય ? દેહમાંથી ચેતન ઉત્પન્ન થાય છે, અને તેમાં જ નાશ પામે છે, એ વાત કોના અનુભવને વશ રહી ? અર્થાત્ એમ કેણે જાણ્યું ? કેમકે જાણનાર એવા ચેતનની ઉત્પત્તિ દેહથી પ્રથમ છે નહીં, અને નાશ તો તેથી પહેલાં છે, ત્યારે એ અનુભવ થયો કોને ? ૬૨

જીવનું સ્વરૂપ અવિનાશી એટલે નિત્ય, ત્રિકાળ રહેવાવાળું સંભવતું નથી; દેહના યોગથી એટલે દેહના જન્મ સાથે તે જન્મે છે અને દેહના વિયોગે એટલે દેહના નાશથી તે નાશ પામે છે એ આશંકાનું સમાધાનઃ- દેહ છે તે જીવને માત્ર સંયોગ સંબંધે છે, પણ જીવનું મૂળ સ્વરૂપ ઉત્પન્ન થવાનું કંઈ તે કારણ નથી. અથવા દેહ છે તે માત્ર સંયોગથી ઉત્પન્ન થયેલો એવો પદાર્થ છે. વળી તે જડ છે

એટલે કોઈને જાણતો નથી; પોતાને તે જાણતો નથી તો બીજાંને શું જાણે? વળી દેહ રૂપી છે; સ્થૂળાદિ સ્વભાવવાળો છે અને ચક્ષુનો વિષય છે. એ પ્રકારે દેહનું સ્વરૂપ છે, તો તે ચેતનનાં ઉત્પત્તિ અને લયને શી રીતે જાણે? અર્થાત્ પોતાને તે જાણતો નથી તો 'મારાથી આ ચેતન ઉત્પન્ન થયું છે,' એમ શી રીતે જાણે? અને 'મારા છૂટી જવા પછી આ ચેતન છૂટી જશે અર્થાત્ નાશ પામશે' એમ જડ એવો દેહ શી રીતે જાણે? કેમકે જાણનારો પદાર્થ તો જાણનાર જ રહે છે; દેહ જાણનાર થઈ શકતો નથી, તોપછી ચેતનનાં ઉત્પત્તિ લયનો અનુભવ કોને વશ્ય કહેવો? દેહને વશ તો કહેવાય એવું છે જ નહીં, કેમકે તે પ્રત્યક્ષ જડ છે, અને તેનું જડપણું જાણનારો એવો તેથી ભિન્ન બીજો પદાર્થ પણ સમજાય છે. જો કદી એમ કહીએ, કે ચેતનનાં ઉત્પત્તિલય ચેતન જાણે છે તો તે વાત તો બોલતાં જ વિઘ્ન પામે છે. કેમકે, ચેતનનાં ઉત્પત્તિ, લય જાણનાર તરિકે ચેતનનો જ અંગીકાર કરવો પડ્યો, એટલે એ વચન તો માત્ર અપસિદ્ધાંતરૂપ અને કહેવા માત્ર થયું. જેમ 'મારા મોઢામાં જીભ નથી' એવું વચન કોઈ કહે તેમ ચેતનનાં ઉત્પત્તિ, લય ચેતન જાણે છે માટે ચેતન નિત્ય નથી, એમ કહીએ તે તેવું પ્રમાણ થયું. તે પ્રમાણનું કેવું યથાર્થપણું છે તે તમે જ વિચારી જુઓ. (૬૨)

જેના અનુભવ વશ્ય એ, ઉત્પન્ન લયનું જ્ઞાન;
તે તેથી જુદા વિના, થાય ન કેમેં ભાન. ૬૩

જેના અનુભવમાં એ ઉત્પત્તિ અને નાશનું જ્ઞાન વર્તે તે ભાન તેથી જુદા વિના કોઈ પ્રકારે પણ સંભવતું નથી, અર્થાત્ ચેતનનાં ઉત્પત્તિ, લય થાય છે, એવો કોઈને પણ અનુભવ થવાયોગ્ય છે નહીં. ૬૩

દેહની ઉત્પત્તિ અને દેહના લયનું જ્ઞાન જેનાં અનુભવમાં વર્તે છે, તે તે દેહથી જુદો ન હોય તો કોઈ પણ પ્રકારે દેહની ઉત્પત્તિ અને લયનું જ્ઞાન થાય નહીં. અથવા જેની ઉત્પત્તિ અને લય જે જાણે છે તે તેથી જુદો જ હોય, કેમકે તે ઉત્પત્તિલયરૂપ ન ઠર્યો, પણ તેનો જાણનાર ઠર્યો. માટે તે બેની એકતા કેમ થાય? (૬૩)

જે સંયોગો દેખિયે, તે તે અનુભવ દૃશ્ય;
ઉપજે નહિ સંયોગથી, આત્મા નિત્ય પ્રત્યક્ષ. ૬૪

જે જે સંયોગો દેખીએ છીએ તે તે અનુભવસ્વરૂપ એવા આત્માના દૃશ્ય એટલે તેને આત્મા જાણે છે, અને તે સંયોગનું સ્વરૂપ વિચારતાં એવો કોઈ પણ સંયોગ સમજાતો નથી કે જેથી આત્મા ઉત્પન્ન થાય છે, માટે આત્મા સંયોગથી નહીં ઉત્પન્ન થયેલો એવો છે; અર્થાત્ અસંયોગી છે, સ્વાભાવિક પદાર્થ છે, માટે તે પ્રત્યક્ષ 'નિત્ય' સમજાય છે. ૬૪

જે જે દેહાદિ સંયોગો દેખાય છે તે તે અનુભવસ્વરૂપ એવા આત્માનાં દૃશ્ય છે, અર્થાત્ આત્મા તેને જુએ છે અને જાણે છે, એવા પદાર્થ છે. તે બધા સંયોગોનો વિચાર કરી જુઓ તો કોઈ પણ સંયોગોથી અનુભવસ્વરૂપ એવો આત્મા ઉત્પન્ન થઈ શકવા યોગ્ય તમને જણાશે નહીં. કોઈ પણ સંયોગો તમને જાણતા નથી અને તમે તે સર્વસંયોગોને જાણો છો એ જ તમારું તેથી જુદાપણું અને અસંયોગીપણું એટલે તે સંયોગોથી ઉત્પન્ન નહીં થવાપણું સહજે સિદ્ધ થાય છે, અને અનુભવમાં આવે છે.

તેથી એટલે કોઈ પણ સંયોગોથી જેની ઉત્પત્તિ થઈ શકતી નથી, કોઈ પણ સંયોગો જેની ઉત્પત્તિ માટે અનુભવમાં આવી શકતા નથી, જે સંયોગો કલ્પિએ તેથી તે અનુભવ ન્યારો ને ન્યારો જ માત્ર તેને જાણનાર રૂપે જ રહે છે, તે અનુભવસ્વરૂપ આત્માને તમે નિત્ય અને અસ્પર્શ્ય એટલે તે સંયોગોના ભાવરૂપ સ્પર્શને પામ્યો નથી, એમ જાણો. (૬૪)

જડથી ચેતન ઊપજે, ચેતનથી જડ થાય;
એવો અનુભવ કોઈને, ક્યારે કદી ન થાય. ૬૫

જડથી ચેતન ઉપજે, અને ચેતનથી જડ ઉત્પન્ન થાય એવો કોઈને ક્યારે કદીપણ અનુભવ થાય નહીં. ૬૫

કોઈ સંયોગોથી નહીં, જેની ઉત્પત્તિ થાય;
નાશ ન તેનો કોઈમાં, તેથી નિત્ય સદાય. ૬૬

જેની ઉત્પત્તિ કોઈ પણ સંયોગોથી થાય નહીં, તેનો નાશ પણ કોઈને વિષે થાય નહીં, માટે આત્મા ત્રિકાળ 'નિત્ય' છે. ૬૬*

કોઈ પણ સંયોગોથી જે ઉત્પન્ન ન થયું હોય અર્થાત્ પોતાના સ્વભાવથી કરીને જે પદાર્થ સિદ્ધ હોય તેનો લય બીજા કોઈ પણ પદાર્થમાં થાય નહીં; અને જો બીજા પદાર્થમાં તેનો લય થતો હોય તો તેમાંથી તેની પ્રથમ ઉત્પત્તિ થવી જોઈતી હતી, નહીંતો તેમાં તેની લયરૂપ ઐક્યતા થાય નહીં, માટે આત્મા અનુત્પન્ન અને અવિનાશી જાણીને નિત્ય છે એવી પ્રતીતિ કરવી યોગ્ય લાગશે. (૬૬)

ક્રોધાદી તરતમ્યતા, સર્પાદિકની માંય;
પૂર્વજન્મ સંસ્કાર તે, જીવ નિત્યતા ત્યાંય. ૬૭

ક્રોધાદિ પ્રકૃતિઓનું વિશેષપણું સર્પ વગેરે પ્રાણીમાં જન્મથી જ જોવામાં આવે છે, વર્તમાનદેહે તો તે અભ્યાસ કર્યો નથી; જન્મની સાથે જ તે છે. એટલે એ પૂર્વજન્મનો જ સંસ્કાર છે. જે પૂર્વજન્મ જીવની નિત્યતા સિદ્ધ કરે છે. ૬૭

સર્પમાં જન્મથી ક્રોધનું વિશેષપણું જોવામાં આવે છે, પારેવાને વિષે જન્મથી જ નિર્હિંસકપણું જોવામાં આવે છે, માંકડ આદિ જંતુઓને પકડતાં તેને પકડવાથી દુ:ખ થાય છે એવી ભયસંજ્ઞા પ્રથમથી તેના અનુભવમાં રહી છે, તેથી તે નાશી જવાનું પ્રયત્ન કરે છે; કેક પ્રાણીમાં જન્મથી પ્રીતિનું, કેકમાં સમતાનું, કેકમાં વિશેષ નિર્ભયતાનું, કેકમાં ગંભીરતાનું, કેકમાં વિશેષ ભયસંજ્ઞાનું, કેકમાં કામાદિ પ્રત્યે અસંગતાનું, અને કેકને આહારાદિ વિષે અધિક અધિક લુબ્ધપણાનું વિશેષપણું જોવામાં આવે છે; એ આદિ ભેદ એટલે ક્રોધાદિ સંજ્ઞાના ન્યૂનાધિકપણા આદિથી તેમ જ તે તે પ્રકૃતિઓ જન્મથી સહચારીપણે રહી જોવામાં આવે છે તેથી તેનું કારણ પૂર્વના સંસ્કારો જ સંભવે છે.

કદાપિ એમ કહીએ કે ગર્ભમાં વીર્ય-રેતના ગુણના યોગથી તે તે પ્રકારના ગુણો ઉત્પન્ન થાય છે, પણ તેમાં પૂર્વજન્મ કંઈ કારણભૂત નથી; એ કહેવું પણ યથાર્થ નથી. જે માબાપો કામને વિષે વિશેષ પ્રીતિવાળાં જોવામાં આવે છે, તેના પુત્રો પરમ વીતરાગ જેવા બાળપણાથી જ જોવામાં આવે છે; વળી જે માબાપોમાં ક્રોધનું વિશેષપણું

* જુઓ હા નોં. ૧/૬૦. સંશોધક. મ. કિ.

જોવામાં આવે છે, તેની સંતતિમાં સમતાનું વિશેષપણું દૃષ્ટિગોચર થાય છે, તે શી રીતે થાય? વળી તે વીર્ય-રેતના તેવા ગુણો સંભવતા નથી, કેમકે તે વીર્ય-રેત પોતે ચેતન નથી, તેમાં ચેતન સંચરે છે, એટલે દેહ ધારણ કરે છે; એથી કરીને વીર્ય-રેતને આશ્રયે ક્રોધાદિ ભાવ ગણી શકાય નહીં, ચેતનવિના કોઈ પણ સ્થળે તેવા ભાવો અનુભવમાં આવતા નથી. માત્ર તે ચેતનાશ્રિત છે, એટલે વીર્ય-રેતના ગુણો નથી; જેથી તેનાં ન્યૂનાધિકે કરી ક્રોધાદિનું ન્યૂનાધિકપણું મુખ્યપણે થઈ શકવાયોગ્ય નથી. ચેતનના ઓછા અધિક પ્રયોગથી ક્રોધાદિનું ન્યૂનાધિકપણું થાય છે, જેથી ગર્ભના વીર્ય-રેતનો ગુણ નહીં, પણ ચેતનનો તે ગુણને આશ્રય છે; અને તે ન્યૂનાધિકપણું તે ચેતનના પૂર્વના અભ્યાસથી જ સંભવે છે, કેમકે કારણવિના કાર્યની ઉત્પત્તિ ન થાય. ચેતનનો પૂર્વપ્રયોગ તથાપ્રકારે હોય, તો તે સંસ્કાર વર્ત્તે; જેથી આ દેહાદિ પ્રથમના સંસ્કારોનો અનુભવ થાય છે, અને તે સંસ્કારો પૂર્વજન્મ સિદ્ધ કરે છે, અને પૂર્વજન્મની સિદ્ધિથી આત્માની નિત્યતા સહજે સિદ્ધ થાય છે. (૬૭)*

આત્મા દ્રવ્યે નિત્ય છે, પર્યાયે પલટાય;
બાળાદી વય ત્રણ્યનું, જ્ઞાન એકને થાય. ૬૮

આત્મા વસ્તુપણે નિત્ય છે. સમયે સમયે જ્ઞાનાદિ પરિણામના પલટવાથી તેના પર્યાયનું પલટવાપણું છે (કંઈ સમુદ્ર પલટાતો નથી, માત્ર મોજાં પલટાય છે, તેની પેઠે.). જેમ બાળ, યુવાન અને વૃદ્ધ એ ત્રણ અવસ્થા છે, તે આત્માને વિભાવથી પર્યાય છે અને બાળ અવસ્થા વર્ત્તતાં આત્મા બાળક જણાતો, તે બાળ અવસ્થા છોડી જ્યારે યુવાવસ્થા ગ્રહણ કરી ત્યારે યુવાન જણાયો, અને યુવાવસ્થા તજી વૃદ્ધાવસ્થા ગ્રહણ કરી ત્યારે વૃદ્ધ જણાયો. એ ત્રણે અવસ્થાનો ભેદ થયો તે પર્યાયભેદ છે, પણ તે ત્રણે અવસ્થામાં આત્મદ્રવ્યનો ભેદ થયો નહીં, અર્થાત્ અવસ્થાઓ બદલાઈ પણ આત્મા બદલાયો નથી. આત્મા એ ત્રણે અવસ્થાને જાણે છે, અને તે ત્રણે અવસ્થાની તેને જ સ્મૃતિ છે. ત્રણે અવસ્થામાં આત્મા એક હોય એમ બને, પણ જો આત્મા ક્ષણે ક્ષણે બદલાતો હોય તો તેવો અનુભવ બને જ નહીં. ૬૮

અથવા જ્ઞાન ક્ષણીકનું, જે જાણી વદનાર;
વદનારો તે ક્ષણિક નહિ, કર અનુભવ નિર્ધાર. ૬૯

વળી અમુક પદાર્થ ક્ષણિક છે એમ જે જાણે છે, અને ક્ષણિકપણું કહે છે તે કહેનાર અર્થાત્ જાણનાર ક્ષણિક હોય નહીં, કેમકે પ્રથમ ક્ષણે અનુભવ થયો તેને બીજે ક્ષણે તે અનુભવ કહી શકાય, તે બીજે ક્ષણે પોતે ન હોય તો ક્યાંથી કહે? માટે એ અનુભવથી પણ આત્માના અક્ષણિકપણાનો નિશ્ચય કર. ૬૯

ક્યારે કોઈ વસ્તુનો, કેવળ હોય ન નાશ;
ચેતન પામે નાશ તો, કેમાં ભળે તપાસ. ૭૦

વળી કોઈ પણ વસ્તુનો કોઈ પણ કાળે કેવળ તો નાશ થાય જ નહીં; માત્ર અવસ્થાંતર થાય, માટે ચેતનનો પણ કેવળ નાશ થાય નહીં. અને અવસ્થાંતરરૂપ નાશ થતો હોય તો તે કેમાં ભળે, અથવા કેવા પ્રકારનું અવસ્થાંતર પામે તે તપાસ. અર્થાત્ ઘટાદિ પદાર્થ ફુટી જાય છે, એટલે લોકો એમ કહે છે કે ઘટો નાશ પામ્યો છે,

* જુઓ આંક ૪૦ ઉ.ઓ., ૫૫૬ સિ.ઓ. વગેરે. સંશોધક. મ. કિ.

કંઈ માટીપણું નાશ પામ્યું નથી. તે છિન્નભિન્ન થઈ જઈ સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ ભૂકો થાય, તોપણ પરમાણુસમૂહરૂપે રહે, પણ કેવળ નાશ ન થાય; અને તેમાંનું એક પરમાણુ પણ ઘટે નહીં, કેમકે અનુભવથી જોતાં અવસ્થાંતર થઈ શકે, પણ પદાર્થનો સમૂળગો નાશ થાય એમ ભાસી જ શકવા યોગ્ય નથી, એટલે જો તું ચેતનનો નાશ કહે, તોપણ કેવળ નાશ તો કહી જ શકાય નહીં; અવસ્થાંતરરૂપ નાશ કહેવાય. જેમ ઘટ ફૂટી જઈ ક્રમે કરી પરમાણુસમૂહરૂપે સ્થિતિમાં રહે, તેમ ચેતનનો અવસ્થાંતરરૂપ નાશ તારે કહેવો હોય તો તે શી સ્થિતિમાં રહે, અથવા ઘટના પરમાણુઓ જેમ પરમાણુસમૂહમાં ભળ્યા તેમ ચેતન કઈ વસ્તુમાં ભળવાયોગ્ય છે તે તપાસ; અર્થાત્ એ પ્રકારે તું અનુભવ કરી જોઈશ તો કોઈમાં નહીં ભળી શકવાયોગ્ય, અથવા પરસ્વરૂપે અવસ્થાંતર નહીં પામવાયોગ્ય એવું ચેતન એટલે આત્મા તને ભાસ્યમાન થશે. ૭૦

શંકા — શિષ્ય ઉવાચ

[આત્મા કર્મનો કર્ત્તા નથી, એમ શિષ્ય કહે છેઃ-]

કર્ત્તા જીવ ન કર્મનો, કર્મ જ કર્ત્તા કર્મ;
અથવા સહજ સ્વભાવ કાં, કર્મ જીવનો ધર્મ. ૭૧

જીવ કર્મનો કર્ત્તા નથી, કર્મના કર્ત્તા કર્મ છે. અથવા અનાયાસે તે થયાં કરે છે. એમ નહીં, ને જીવ જ તેનો કર્ત્તા છે એમ કહો તો પછી તે જીવનો ધર્મ જ છે, અર્થાત્ ધર્મ હોવાથી ક્યારે નિવૃત્ત ન થાય. ૭૧

આત્મા સદા અસંગ ને, કરે પ્રકૃતિ બંધ;
અથવા ઈશ્વર પ્રેરણા, તેથી જીવ અબંધ. ૭૨

અથવા એમ નહીં, તો આત્મા સદા અસંગ છે, અને સત્ત્વાદિ ગુણવાળી પ્રકૃતિ કર્મનો બંધ કરે છે; તેમ નહીં, તો જીવને કર્મ કરવાની પ્રેરણા ઈશ્વર કરે છે, તેથી ઈશ્વરેચ્છારૂપ હોવાથી જીવ તે કર્મથી 'અબંધ' છે. ૭૨

માટે મોક્ષ ઉપાયનો, કોઈ ન હેતુ જણાય;
કર્મતણું કર્તાપણું, કાં નહિ, કાં નહિ જાય. ૭૩

માટે જીવ કોઈ રીતે કર્મનો કર્ત્તા થઈ શકતો નથી, અને મોક્ષનો ઉપાય કરવાનો કોઈ હેતુ જણાતો નથી; કાં જીવને કર્મનું કર્ત્તાપણું નથી અને જો કર્ત્તાપણું હોય તો કોઈ રીતે તે તેનો સ્વભાવ મટવાયોગ્ય નથી. ૭૩

સમાધાન — સદ્ગુરુ ઉવાચ

[કર્મનું કર્ત્તાપણું આત્માને જે પ્રકારે છે તે પ્રકારે સદ્ગુરુ સમાધાન કરે છેઃ-]

હોય ન ચેતન પ્રેરણા, કોણ ગ્રહે તો કર્મ?
જડસ્વભાવ નહિ પ્રેરણા, જુઓ વિચારી મર્મ.* ૭૪

ચેતન એટલે આત્માની પ્રેરણારૂપ પ્રવૃત્તિ ન હોય, તો કર્મને કોણ ગ્રહણ કરે? જડનો સ્વભાવ પ્રેરણા નથી. જડ અને ચેતન બેયના ધર્મ વિચારી જુઓ. ૭૪

જો ચેતનની પ્રેરણા ન હોય, તો કર્મ કોણ ગ્રહણ કરે? પ્રેરણાપણે ગ્રહણ કરાવવારૂપ સ્વભાવ જડનો છે જ નહીં; અને એમ હોય તો ઘટ, પટાદિ પણ ક્રોધાદિ ભાવમાં

* ગાથા ૫૭ ની ટીકાનો અર્થ વિચારશો —શ્રીમદ્

પરિણમવા જોઈએ, અને કર્મના ગ્રહણકર્ત્તા હોવા જોઈએ, પણ તેવો અનુભવ તો કોઈને ક્યારે પણ થતો નથી; જેથી ચેતન એટલે જીવ કર્મ ગ્રહણ કરે છે, એમ સિદ્ધ થાય છે; અને તે માટે કર્મનો કર્ત્તા કહીએ છીએ. અર્થાત્ એમ જીવ કર્મનો કર્ત્તા છે. 'કર્મના કર્ત્તા કર્મ કહેવાય કે કેમ?' તેનું પણ સમાધાન આથી થશે કે જડ કર્મમાં પ્રેરણારૂપ ધર્મ નહીં હોવાથી તે તે રીતે ગ્રહણ કરવાને અસમર્થ છે; અને કર્મનું કરવાપણું જીવને છે, કેમકે તેને વિષે પ્રેરણાશક્તિ છે. (૭૪)

જો ચેતન કરતું નથી, નથી થતાં તો કર્મ;
તેથી સહજ સ્વભાવ નહિ, તેમ જ નહિ જીવધર્મ. ૭૫

આત્મા જો કર્મ કરતો નથી, તો તે થતાં નથી; તેથી સહજ સ્વભાવે એટલે અનાયાસે તે થાય એમ કહેવું ઘટતું નથી; તેમ જ તે જીવનો ધર્મ પણ નહીં, કેમકે સ્વભાવનો નાશ થાય નહીં, અને આત્મા ન કરે તો કર્મ થાય નહીં, એટલે એ ભાવ ટળી શકે છે, માટે તે આત્માનો સ્વાભાવિક ધર્મ નહીં. ૭૫

કેવળ હોત અસંગ જો, ભાસત તને ન કેમ?
અસંગ છે પરમાર્થથી, પણ નિજભાને તેમ. ૭૬

કેવળ જો અસંગ હોત, અર્થાત્ ક્યારે પણ તેને કર્મનું કરવાપણું ન હોત તો તને પોતાને તે આત્મા પ્રથમથી કેમ ન ભાસત? પરમાર્થથી તે આત્મા અસંગ છે, પણ તે તો જ્યારે સ્વરૂપનું ભાન થાય ત્યારે થાય. ૭૬

કર્ત્તા ઈશ્વર કો નહિ, ઈશ્વર શુદ્ધ સ્વભાવ;
અથવા પ્રેરક તે ગણ્યે, ઈશ્વર દોષ પ્રભાવ. ૭૭*

જગતનો અથવા જીવોનાં કર્મનો ઈશ્વર કર્ત્તા કોઈ છે નહીં; શુદ્ધ આત્મસ્વભાવ જેનો થયો છે તે ઈશ્વર છે, અને તેને જો પ્રેરક એટલે કર્મકર્ત્તા ગણીએ તો તેને દોષનો પ્રભાવ થયો ગણાવો જોઈએ; માટે ઈશ્વરની પ્રેરણા જીવના કર્મ કરવામાં પણ કહેવાય નહીં. ૭૭

હવે તમે અનાયાસથી તે કર્મો થતાં હોય, એમ કહ્યું તે વિચારીએ. અનાયાસ એટલે શું? આત્માએ નહીં ચિંતવેલું? અથવા આત્માનું કંઈ પણ કર્તૃત્વ છતાં પ્રવર્ત્તેલું નહીં? અથવા ઈશ્વરાદિ કોઈ કર્મ વળગાડી દે તેથી થયેલું? અથવા પ્રકૃતિ પરાણે વળગે તેથી થયેલું? એવા મુખ્ય ચાર વિકલ્પથી અનાયાસકર્ત્તાપણું વિચારવાયોગ્ય છે. પ્રથમ વિકલ્પ આત્માએ નહીં ચિંતવેલું એવો છે. જો તેમ થતું હોય તો તો કર્મનું ગ્રહવાપણું રહેતું જ નથી, અને જ્યાં ગ્રહવાપણું રહે નહીં ત્યાં, કર્મનું હોવાપણું સંભવતું નથી, અને જીવ તો પ્રત્યક્ષ ચિંતવન કરે છે, અને ગ્રહણાગ્રહણ કરે છે; એમ અનુભવ થાય છે. જેમાં તે કોઈ પણ રીતે પ્રવર્ત્તતો જ નથી, તેવા ક્રોધાદિ ભાવ તેને સંપ્રાપ્ત થતા જ નથી; તેથી એમ જણાય છે કે નહીં ચિંતવેલાં અથવા આત્માથી નહીં પ્રવર્ત્તેલાં એવાં કર્મોનું ગ્રહણ તેને થવાયોગ્ય નથી, એટલે એ બન્ને પ્રકારે અનાયાસ કર્મનું ગ્રહણ સિદ્ધ થતું નથી.

ત્રીજે પ્રકાર ઈશ્વરાદિ કોઈ કર્મ વળગાડી દે તેથી અનાયાસ કર્મનું ગ્રહણ થાય છે એમ કહીએ તો તે ઘટતું નથી. પ્રથમ તો ઈશ્વરનું સ્વરૂપ નિર્ધારવું ઘટે છે; અને

---

* જુઓ આંક ૪૨૭ સિ.બો. (પ્ર૦ ૨). સંશોધક મ. કિ.

એ પ્રસંગ પણ વિશેષ સમજવાયોગ્ય છે તથાપિ ઈશ્વર કે વિષ્ણુઆદિ કર્ત્તાનો કોઈ રીતે સ્વીકાર કરી લઈએ છીએ, અને તે પર વિચાર કરીએ છીએઃ-

જો ઈશ્વરાદિ કર્મના વળગાડનાર હોય તો તો જીવ નામનો વચ્ચે કોઈ પણ પદાર્થ રહ્યો નહીં, કેમકે પ્રેરણાદિ ધર્મે કરીને તેનું અસ્તિત્વ સમજાતું હતું, તે પ્રેરણાદિ તો ઈશ્વરકૃત ઠર્યાં, અથવા ઈશ્વરના ગુણ ઠર્યા; તો પછી બાકી જીવનું સ્વરૂપ શું રહ્યું કે તેને જીવ એટલે આત્મા કહીએ? એટલે કર્મ ઈશ્વરપ્રેરિત નહીં પણ આત્માનાં પોતાનાં જ કરેલાં હોવાયોગ્ય છે. તેમ ચોથો વિકલ્પ પ્રકૃત્યાદિ પરાણે વળગવાથી કર્મ થતાં હોય? તે વિકલ્પ પણ યથાર્થ નથી. કેમકે પ્રકૃત્યાદિ જડ છે, તેને આત્મા ગ્રહણ ન કરે તો તે શી રીતે વળગવાયોગ્ય થાય? અથવા દ્રવ્યકર્મનું બીજું નામ પ્રકૃતિ છે; એટલે કર્મનું કર્ત્તાપણું કર્મને જ કહેવા બરાબર થયું. તે તો પૂર્વે નિષેધી દેખાડ્યું છે. પ્રકૃતિ નહીં, તો અંતઃકરણાદિ કર્મ ગ્રહણ કરે તેથી આત્મામાં કર્ત્તાપણું વળગે છે, એમ કહીએ તો તે પણ એકાંતે સિદ્ધ નથી. અંતઃકરણાદિ પણ ચેતનની પ્રેરણાવિના અંતઃકરણાદિરૂપે પ્રથમ ઠરે જ ક્યાંથી? ચેતન જે કર્મવળગણાનું મનન કરવા અવલંબન લે છે, તે અંતઃકરણ છે. જો ચેતન મનન કરે નહીં, તો કંઈ તે વળગણામાં મનન કરવાનો ધર્મ નથી; તે તો માત્ર જડ છે. ચેતનની પ્રેરણાથી ચેતન તેને અવલંબીને કંઈ ગ્રહણ કરે છે તેથી તેના વિષે કર્ત્તાપણું આરોપાય છે, પણ મુખ્યપણે તે ચેતન કર્મનો કર્ત્તા છે. આ સ્થળે વેદાંતાદિ દૃષ્ટિએ વિચારશો તો અમારાં આ વાક્યો ભ્રાંતિગત પુરુષનાં કહેલાં લાગશે. પણ હવે જે પ્રકાર કહ્યો છે તે સમજવાથી તમને તે વાક્યની યથાતથ્યતા લાગશે, અને ભ્રાંતિગતપણું ભાસ્યમાન નહીં થાય. જો કોઈ પણ પ્રકારે આત્માનું કર્મનું કર્તૃત્વપણું ન હોય, તો કોઈ પણ પ્રકારે તેનું ભોક્તૃત્વપણું પણ ન ઠરે, અને જ્યારે એમ જ હોય તો પછી તેના કોઈ પણ પ્રકારનાં દુઃખોનો સંભવ પણ ન થાય. જ્યારે કોઈ પણ પ્રકારનાં દુઃખોનો સંભવ આત્માને ન જ થતો હોય તો પછી વેદાંતાદિ શાસ્ત્રો સર્વ દુઃખથી ક્ષય થવાનો જે માર્ગ ઉપદેશે છે તે શા માટે ઉપદેશે છે? 'જ્યાંસુધી આત્મજ્ઞાન થાય નહીં, ત્યાંસુધી દુઃખની આત્યંતિક નિવૃત્તિ થાય નહીં,' એમ વેદાંતિક કહે છે તે જો દુઃખ ન હોય તો તેની નિવૃત્તિનો ઉપાય શા માટે કહેવો જોઈએ? અને કર્તૃત્વપણું ન હોય, તો દુઃખનું ભોક્તૃત્વપણું ક્યાંથી હોય? એમ વિચાર કરવાથી કર્મનું કર્તૃત્વ ઠરે છે. હવે અત્રે એક પ્રશ્ન થવાયોગ્ય છે અને તમે પણ તે પ્રશ્ન કર્યું છે કે 'જો કર્મનું કર્ત્તાપણું આત્માને માનીએ, તો તો આત્માનો તે ધર્મ ઠરે, અને જે જેનો ધર્મ હોય તે ક્યારે પણ ઉચ્છેદ થવાયોગ્ય નથી; અર્થાત્ તેનાથી કેવળ ભિન્ન પડી શકવાયોગ્ય નથી, જેમ અગ્નિની ઉષ્ણતા અથવા પ્રકાશ તેમ.' એમ જ જો કર્મનું કર્ત્તાપણું આત્માનો ધર્મ ઠરે, તો તે નાશ પામે નહીં. જેથી સર્વ પ્રમાણાંશના સ્વીકાર્યાવિના એમ ઠરે; પણ વિચારવાન હોય તે કોઈ એક પ્રમાણાંશ સ્વીકારીને બીજા પ્રમાણાંશનો નાશ ન કરે. 'તે જીવનને કર્મનું કર્ત્તાપણું ન હોય?' અથવા 'હોય તો તે પ્રતીત થવા યોગ્ય નથી,' એ આદિ પ્રશ્ન કર્યાના ઉત્તરમાં જીવનું કર્મનું કર્તૃત્વ જણાવ્યું છે. કર્મનું કર્તૃત્વ હોય તો તે ટળે જ નહીં, એમ કાંઈ સિદ્ધાંત સમજવો યોગ્ય નથી, કેમકે જે જે કોઈ પણ વસ્તુ ગ્રહણ કરી હોય તે છોડી શકાય એટલે ત્યાગી શકાય; કેમકે ગ્રહણ કરેલી વસ્તુથી ગ્રહણ કરનારી વસ્તુનું કેવળ એકત્વ કેમ થાય? તેથી જીવે ગ્રહણ કરેલાં એવાં જે દ્રવ્યકર્મ તેનો

જીવ ત્યાગ કરે તો થઈ શકવાયોગ્ય છે, કેમકે તે તેને સહકારી સ્વભાવે છે, સહજ સ્વભાવે નથી; અને તે કર્મને મેં તમને અનાદિ ભ્રમ કહ્યો છે, અર્થાત્ તે કર્મનું કર્ત્તાપણું અજ્ઞાનથી પ્રતિપાદન કર્યું છે, તેથી પણ તે નિવૃત્ત થવાયોગ્ય છે, એમ સાથે સમજવું ઘટે છે. જે જે ભ્રમ હોય છે, તે તે વસ્તુની ઉલટી સ્થિતિની માન્યતારૂપ હોય છે, અને તેથી તે ટળવાયોગ્ય છે. જેમ મૃગજળમાંથી જળબુદ્ધિ. કહેવાનો હેતુ એ છે કે, અજ્ઞાને કરીને પણ જો આત્માને કર્ત્તાપણું ન હોય, તો તો કશું ઉપદેશાદિ શ્રવણ, વિચાર, જ્ઞાન આદિ સમજવાનો હેતુ રહેતો નથી. હવે અહીં આગળ જીવનું પરમાર્થે જે કર્ત્તાપણું છે તે કહીએ છીએ: (૭૭)

ચેતન જો નિજભાનમાં, કર્ત્તા આપ સ્વભાવ;
વર્ત્તે નહિ નિજભાનમાં, કર્ત્તા કર્મ પ્રભાવ. ૭૮

આત્મા જો પોતાના શુદ્ધ ચૈતન્યાદિ સ્વભાવમાં વર્ત્તે તો તે પોતાના તે જ સ્વભાવનો કર્ત્તા છે, અર્થાત્ તે જ સ્વરૂપમાં પરિણમિત છે, અને તે શુદ્ધ ચૈતન્યાદિ સ્વભાવના ભાનમાં વર્ત્તતો ન હોય ત્યારે કર્મભાવનો કર્ત્તા છે. ૭૮

પોતાના સ્વરૂપના ભાનમાં આત્મા પોતાના સ્વભાવનો એટલે ચૈતન્યાદિ સ્વભાવનો જ કર્ત્તા છે, અન્ય કોઈ પણ કર્માદિનો કર્ત્તા નથી; અને આત્મા જ્યારે પોતાના સ્વરૂપના ભાનમાં વર્ત્તે નહીં ત્યારે કર્મના પ્રભાવનો કર્ત્તા કહ્યો છે. પરમાર્થે તો જીવ અક્રિય છે, એમ વેદાંતાદિનું નિરૂપણ છે; અને જિનપ્રવચનમાં પણ સિદ્ધ એટલે શુદ્ધાત્માનું અક્રિયપણું છે, એમ નિરૂપણ કર્યું છે; છતાં અમે આત્માને શુદ્ધાવસ્થામાં કર્ત્તા હોવાથી સક્રિય કહ્યો એવો સંદેહ અત્રે થવાયોગ્ય છે. તે સંદેહ આ પ્રકારે શમાવવા યોગ્ય છે:–શુદ્ધાત્મા પરયોગનો, પરભાવનો અને વિભાવનો ત્યાં કર્ત્તા નથી, માટે અક્રિય કહેવાયોગ્ય છે; પણ ચૈતન્યાદિ સ્વભાવનો પણ આત્મા કર્ત્તા નથી એમ જો કહીએ તો તો પછી તેનું કંઈ પણ સ્વરૂપ ન રહે. શુદ્ધાત્માને યોગક્રિયા નહીં હોવાથી તે અક્રિય છે, પણ સ્વાભાવિક ચૈતન્યાદિ સ્વભાવરૂપ ક્રિયા હોવાથી તે સક્રિય છે. ચૈતન્યાત્મપણું આત્માને સ્વાભાવિક હોવાથી તેમાં આત્માનું પરિણમવું તે એકાત્મપણે જ છે, અને તેથી પરમાર્થનયથી સક્રિય એવું વિશેષણ ત્યાં પણ આત્માને આપી શકાય નહીં. નિજસ્વભાવમાં પરિણમવારૂપ સક્રિયતાથી નિજ સ્વભાવનું કર્ત્તાપણું શુદ્ધાત્માને છે, તેથી કેવળ શુદ્ધ સ્વધર્મ હોવાથી એકાત્મપણે પરિણમે છે; તેથી સક્રિય કહેતાં દોષ નથી. જે વિચારે સક્રિયતા, અક્રિયતા નિરૂપણ કરી છે, તે વિચારના પરમાર્થને ગ્રહીને સક્રિયતા, અક્રિયતા કહેતાં કશો દોષ નથી. (૭૮)

શંકા—શિષ્ય ઉવાચ

[તે કર્મનું ભોક્તાપણું જીવને નહીં હોય? એમ શિષ્ય કહે છે:-]

જીવ કર્મ કર્ત્તા કહો, પણ ભોક્તા નહિ સોય;
શું સમજે જડ કર્મ કે, ફળ પરિણામી હોય. ૭૯

જીવને કર્મનો કર્ત્તા કહીએ તોપણ તે કર્મનો ભોક્તા જીવ નહીં ઠરે, કેમકે જડ એવાં કર્મ શું સમજે કે તે ફળ દેવામાં પરિણામી થાય? અર્થાત્ ફળદાતા થાય? ૭૯

ફળદાતા ઈશ્વર ગણ્યે, ભોક્તાપણું સધાય;
એમ કહ્યે ઈશ્વરતણું, ઈશ્વરપણું જ જાય. ૮૦

ફળદાતા-ઈશ્વર ગણીએ તો ભોક્તાપણું સાધી શકીએ, અર્થાત્ જીવને ઈશ્વર કર્મ ભોગવાવે તેથી જીવ કર્મનો ભોક્તા સિદ્ધ થાય, પણ પરને ફળ દેવા આદિ પ્રવૃત્તિવાળો ઈશ્વર ગણીએ તો તેનું ઈશ્વરપણું જ રહેતું નથી, એમ પણ પાછો વિરોધ આવે છે. ૮૦

'ઈશ્વર સિદ્ધ થયા વિના એટલે કર્મફળદાતૃત્વાદિ કોઈ પણ ઈશ્વર ઠર્યા વિના જગતની વ્યવસ્થા રહેવી સંભવતી નથી,' એવા અભિપ્રાય પરત્વે નીચે પ્રમાણે વિચારવા યોગ્ય છે:—

જો કર્મનાં ફળને ઈશ્વર આપે છે એમ ગણીએ તો ત્યાં ઈશ્વરનું ઈશ્વરપણું જ રહેતું નથી, કેમકે પરને ફળ દેવા આદિ પ્રપંચમાં પ્રવર્ત્તતાં ઈશ્વરને દેહાદિ અનેક પ્રકારનો સંગ થવો સંભવે છે, અને તેથી યથાર્થ શુદ્ધતાનો ભંગ થાય છે. મુક્ત જીવ જેમ નિષ્ક્રિય એટલે પરભાવાદિનો કર્ત્તા નથી. જો પરભાવાદિનો કર્ત્તા થાય તો તો સંસારની પ્રાપ્તિ થાય છે, તેમ જ ઈશ્વર પણ પરને ફળ દેવા આદિરૂપ ક્રિયામાં પ્રવર્ત્તે તો તેને પણ પરભાવાદિના કર્ત્તાપણાનો પ્રસંગ આવે છે; અને મુક્તજીવ કરતાં તેનું ન્યૂનત્વ ઠરે છે; તેથી તો તેનું ઈશ્વરપણું જ ઉચ્છેદવા જેવી સ્થિતિ થાય છે. વળી જીવ અને ઈશ્વરનો સ્વભાવભેદ માનતાં પણ અનેક દોષ સંભવે છે. બન્નેને જો ચૈતન્યસ્વભાવ માનીએ, તો બન્ને સમાન ધર્મના કર્ત્તા થયા; તેમાં ઈશ્વર જગતાદિ રચે અથવા કર્મનું ફળ આપવારૂપ કાર્ય કરે અને મુક્ત ગણાય; અને જીવ એક માત્ર દેહાદિ સૃષ્ટિ રચે, અને પોતાનાં કર્મોનું ફળ પામવા માટે ઈશ્વરાશ્રય ગ્રહણ કરે, તેમ જ બંધમાં ગણાય એ યથાર્થ વાત દેખાતી નથી. એવી વિષમતા કેમ સંભવિત થાય? વળી જીવ કરતાં ઈશ્વરનું સામર્થ્ય વિશેષ માનીએ તોપણ વિરોધ આવે છે. ઈશ્વર શુદ્ધ ચૈતન્યસ્વરૂપ ગણીએ તો શુદ્ધ ચૈતન્ય એવા મુક્તજીવમાં અને તેમાં ભેદ પડવો ન જોઈએ, અને ઈશ્વરથી કર્મનાં ફળ આપવાદિ કાર્ય ન થવાં જોઈએ; અથવા મુક્તજીવથી પણ તે કાર્ય થવું જોઈએ; અને ઈશ્વરને જો અશુદ્ધ ચૈતન્યસ્વરૂપ ગણીએ તો તો સંસારી જીવો જેવી તેની સ્થિતિ ઠરે, ત્યાં પછી સર્વજ્ઞાદિ ગુણનો સંભવ ક્યાંથી થાય? અથવા દેહધારી સર્વજ્ઞની પેઠે તેને 'દેહધારી સર્વજ્ઞ ઈશ્વર' માનીએ તોપણ સર્વ કર્મફળદાતૃત્વ 'વિશેષ સ્વભાવ' ઈશ્વરમાં કયા ગુણને લીધે માનવા યોગ્ય છે? અને દેહ તો નાશ પામવા યોગ્ય છે, તેથી ઈશ્વરનો પણ દેહ નાશ પામે, અને તે મુક્ત થયે કર્મફળદાતૃત્વ ન રહે, એ આદિ અનેક પ્રકારથી ઈશ્વરને કર્મફળદાતૃત્વ કહેતાં દોષ આવે છે, અને ઈશ્વરને તેવે સ્વરૂપે માનતાં તેનું ઈશ્વરપણું ઉત્થાપવાસમાન થાય છે. (૮૦)

ઈશ્વર સિદ્ધ થયા વિના, જગત્ નિયમ નહિ હોય;
પછી શુભાશુભ કર્મનાં, ભોગ્યસ્થાન નહિ કોય. ૮૧

તેવો ફળદાતા ઈશ્વર સિદ્ધ થતો નથી એટલે જગતનો નિયમ પણ કોઈ રહે નહીં, અને શુભાશુભ કર્મ ભોગવવાનાં કોઈ સ્થાનક પણ ઠરે નહીં, એટલે જીવને કર્મનું ભોક્તૃત્વ ક્યાં રહ્યું? ૮૧

સમાધાન—સદ્ગુરુ ઉવાચ

[જીવને પોતાનાં કરેલાં કર્મનું ભોક્તાપણું છે, એમ સદ્ગુરુ સમાધાન કરે છેઃ-]

ભાવકર્મ નિજકલ્પના, માટે ચેતનરૂપ;
જીવવીર્યની સ્ફુરણા, ગ્રહણ કરે જડધૂપ. ૮૨

જીવ ત્યાગ કરે તો થઈ શકવાયોગ્ય છે, કેમકે તે તેને સહકારી સ્વભાવે છે, સહજ સ્વભાવે નથી; અને તે કર્મને મેં તમને અનાદિ ભ્રમ કહ્યો છે, અર્થાત્ તે કર્મનું કર્ત્તાપણું અજ્ઞાનથી પ્રતિપાદન કર્યું છે, તેથી પણ તે નિવૃત્ત થવાયોગ્ય છે, એમ સાથે સમજવું ઘટે છે. જે જે ભ્રમ હોય છે, તે તે વસ્તુની ઉલટી સ્થિતિની માન્યતારૂપ હોય છે, અને તેથી તે ટળવાયોગ્ય છે. જેમ મૃગજળમાંથી જળબુદ્ધિ. કહેવાનો હેતુ એ છે કે, અજ્ઞાને કરીને પણ જો આત્માને કર્ત્તાપણું ન હોય, તો તો કશું ઉપદેશાદિ શ્રવણ, વિચાર, જ્ઞાન આદિ સમજવાનો હેતુ રહેતો નથી. હવે અહીં આગળ જીવનું પરમાર્થે જે કર્ત્તાપણું છે તે કહીએ છીએ: (૭૭)

ચેતન જો નિજભાનમાં, કર્ત્તા આપ સ્વભાવ;
વર્ત્તે નહિ નિજભાનમાં, કર્ત્તા કર્મ પ્રભાવ. ૭૮

આત્મા જો પોતાના શુદ્ધ ચૈતન્યાદિ સ્વભાવમાં વર્ત્તે તો તે પોતાના તે જ સ્વભાવનો કર્ત્તા છે, અર્થાત્ તે જ સ્વરૂપમાં પરિણમિત છે, અને તે શુદ્ધ ચૈતન્યાદિ સ્વભાવના ભાનમાં વર્તતો ન હોય ત્યારે કર્મભાવનો કર્ત્તા છે. ૭૮

પોતાના સ્વરૂપના ભાનમાં આત્મા પોતાના સ્વભાવનો એટલે ચૈતન્યાદિ સ્વભાવનો જ કર્ત્તા છે, અન્ય કોઈ પણ કર્માદિનો કર્ત્તા નથી; અને આત્મા જ્યારે પોતાના સ્વરૂપના ભાનમાં વર્ત્તે નહીં ત્યારે કર્મના પ્રભાવનો કર્ત્તા કહ્યો છે. પરમાર્થે તો જીવ અક્રિય છે, એમ વેદાંતાદિનું નિરૂપણ છે; અને જિનપ્રવચનમાં પણ સિદ્ધ એટલે શુદ્ધાત્માનું અક્રિયપણું છે, એમ નિરૂપણ કર્યું છે; છતાં અમે આત્માને શુદ્ધાવસ્થામાં કર્ત્તા હોવાથી સક્રિય કહ્યો એવો સંદેહ અત્રે થવાયોગ્ય છે. તે સંદેહ આ પ્રકારે શમાવવા યોગ્ય છેઃ–શુદ્ધાત્મા પરયોગનો, પરભાવનો અને વિભાવનો ત્યાં કર્ત્તા નથી, માટે અક્રિય કહેવાયોગ્ય છે; પણ ચૈતન્યાદિ સ્વભાવનો પણ આત્મા કર્ત્તા નથી એમ જો કહીએ તો તો પછી તેનું કંઈ પણ સ્વરૂપ ન રહે. શુદ્ધાત્માને યોગક્રિયા નહીં હોવાથી તે અક્રિય છે, પણ સ્વાભાવિક ચૈતન્યાદિ સ્વભાવરૂપ ક્રિયા હોવાથી તે સક્રિય છે. ચૈતન્યાત્મપણું આત્માને સ્વાભાવિક હોવાથી તેમાં આત્માનું પરિણમવું તે એકાત્મપણે જ છે, અને તેથી પરમાર્થનયથી સક્રિય એવું વિશેષણ ત્યાં પણ આત્માને આપી શકાય નહીં. નિજસ્વભાવમાં પરિણમવારૂપ સક્રિયતાથી નિજ સ્વભાવનું કર્ત્તાપણું શુદ્ધાત્માને છે, તેથી કેવળ શુદ્ધ સ્વધર્મ હોવાથી એકાત્મપણે પરિણમે છે; તેથી સક્રિય કહેતાં દોષ નથી. જે વિચારે સક્રિયતા, અક્રિયતા નિરૂપણ કરી છે, તે વિચારના પરમાર્થને ગ્રહીને સક્રિયતા, અક્રિયતા કહેતાં કશો દોષ નથી. (૭૮)

શંકા—શિષ્ય ઉવાચ

[તે કર્મનું ભોક્તાપણું જીવને નહીં હોય ? એમ શિષ્ય કહે છે.-]

જીવ કર્મ કર્ત્તા કહો, પણ ભોક્તા નહિ સોય;
શું સમજે જડ કર્મ કે, ફળ પરિણામી હોય. ૭૯

જીવને કર્મનો કર્ત્તા કહીએ તોપણ તે કર્મનો ભોક્તા જીવ નહીં ઠરે, કેમકે જડ એવાં કર્મ શું સમજે કે તે ફળ દેવામાં પરિણામી થાય? અર્થાત્ ફળદાતા થાય? ૭૯

ફળદાતા ઈશ્વર ગણ્યે, ભોક્તાપણું સધાય;
એમ કહ્યે ઈશ્વરતણું, ઈશ્વરપણું જ જાય. ૮૦

ફળદાતા ઈશ્વર ગણીએ તો ભોક્તાપણું સાધી શકીએ, અર્થાત્ જીવને ઈશ્વર કર્મ ભોગવાવે તેથી જીવ કર્મનો ભોક્તા સિદ્ધ થાય, પણ પરને ફળ દેવા આદિ પ્રવૃત્તિવાળો ઈશ્વર ગણીએ તો તેનું ઈશ્વરપણું જ રહેતું નથી, એમ પણ પાછો વિરોધ આવે છે. ૮૦

'ઈશ્વર સિદ્ધ થયા વિના એટલે કર્મફળદાતૃત્વાદિ કોઈ પણ ઈશ્વર ઠર્યા વિના જગતની વ્યવસ્થા રહેવી સંભવતી નથી,' એવા અભિપ્રાય પરત્વે નીચે પ્રમાણે વિચારવા યોગ્ય છે:—

જો કર્મનાં ફળને ઈશ્વર આપે છે એમ ગણીએ તો ત્યાં ઈશ્વરનું ઈશ્વરપણું જ રહેતું નથી, કેમકે પરને ફળ દેવા આદિ પ્રપંચમાં પ્રવર્ત્તતાં ઈશ્વરને દેહાદિ અનેક પ્રકારનો સંગ થવો સંભવે છે, અને તેથી યથાર્થ શુદ્ધતાનો ભંગ થાય છે. મુક્ત જીવ જેમ નિષ્ક્રિય એટલે પરભાવાદિનો કર્ત્તા નથી. જો પરભાવાદિનો કર્ત્તા થાય તો તો સંસારની પ્રાપ્તિ થાય છે, તેમ જ ઈશ્વર પણ પરને ફળ દેવા આદિરૂપ ક્રિયામાં પ્રવર્ત્તે તો તેને પણ પરભાવાદિના કર્ત્તાપણાનો પ્રસંગ આવે છે; અને મુક્તજીવ કરતાં તેનું ન્યૂનત્વ ઠરે છે; તેથી તો તેનું ઈશ્વરપણું જ ઉચ્છેદવા જેવી સ્થિતિ થાય છે. વળી જીવ અને ઈશ્વરનો સ્વભાવભેદ માનતાં પણ અનેક દોષ સંભવે છે. બન્નેને જો ચૈતન્યસ્વભાવ માનીએ, તો બન્ને સમાન ધર્મના કર્ત્તા થયા; તેમાં ઈશ્વર જગતાદિ રચે અથવા કર્મનું ફળ આપવારૂપ કાર્ય કરે અને મુક્ત ગણાય; અને જીવ એક માત્ર દેહાદિ સૃષ્ટિ રચે, અને પોતાનાં કર્મોનું ફળ પામવા માટે ઈશ્વરાશ્રય ગ્રહણ કરે, તેમ જ બંધમાં ગણાય એ યથાર્થ વાત દેખાતી નથી. એવી વિષમતા કેમ સંભવિત થાય? વળી જીવ કરતાં ઈશ્વરનું સામર્થ્ય વિશેષ માનીએ તોપણ વિરોધ આવે છે. ઈશ્વર શુદ્ધ ચૈતન્યસ્વરૂપ ગણીએ તો શુદ્ધ ચૈતન્ય એવા મુક્તજીવમાં અને તેમાં ભેદ પડવો ન જોઈએ, અને ઈશ્વરથી કર્મનાં ફળ આપવાદિ કાર્ય ન થવાં જોઈએ; અથવા મુક્તજીવથી પણ તે કાર્ય થવું જોઈએ; અને ઈશ્વરને જો અશુદ્ધ ચૈતન્યસ્વરૂપ ગણીએ તો તો સંસારી જીવો જેવી તેની સ્થિતિ ઠરે, ત્યાં પછી સર્વજ્ઞાદિ ગુણનો સંભવ ક્યાંથી થાય? અથવા દેહધારી સર્વજ્ઞની પેઠે તેને 'દેહધારી સર્વજ્ઞ ઈશ્વર' માનીએ તોપણ સર્વ કર્મફળદાતૃત્વ 'વિશેષ સ્વભાવ' ઈશ્વરમાં કયા ગુણને લીધે માનવા યોગ્ય છે? અને દેહ તો નાશ પામવા યોગ્ય છે, તેથી ઈશ્વરનો પણ દેહ નાશ પામે, અને તે મુક્ત થયે કર્મફળદાતૃત્વ ન રહે, એ આદિ અનેક પ્રકારથી ઈશ્વરને કર્મફળદાતૃત્વ કહેતાં દોષ આવે છે, અને ઈશ્વરને તેવે સ્વરૂપે માનતાં તેનું ઈશ્વરપણું ઉત્થાપવાસમાન થાય છે. (૮૦)

ઈશ્વર સિદ્ધ થયા વિના, જગત્ નિયમ નહિ હોય;
પછી શુભાશુભ કર્મનાં, ભોગ્યસ્થાન નહિ કોય. ૮૧

તેવો ફળદાતા ઈશ્વર સિદ્ધ થતો નથી એટલે જગતનો નિયમ પણ કોઈ રહે નહીં, અને શુભાશુભ કર્મ ભોગવવાનાં કોઈ સ્થાનક પણ ઠરે નહીં, એટલે જીવને કર્મનું ભોક્તૃત્વ ક્યાં રહ્યું? ૮૧

સમાધાન—સદ્ગુરુ ઉવાચ

[જીવને પોતાનાં કરેલાં કર્મનું ભોક્તાપણું છે, એમ સદ્ગુરુ સમાધાન કરે છે:-]

ભાવકર્મ નિજકલ્પના, માટે ચેતનરૂપ;
જીવવીર્યની સ્ફૂરણા, ગ્રહણ કરે જડધૂપ. ૮૨

ભાવકર્મ જીવને પોતાની ભ્રાંતિ છે, માટે ચેતનરૂપ છે, અને તે ભ્રાંતિનો અનુયાયી થઈ જીવવીર્ય સ્ફુરાયમાન થાય છે, તેથી જડ એવા દ્રવ્યકર્મની વર્ગણા તે ગ્રહણ કરે છે. ૮૨

કર્મ જડ છે તો તે શું સમજે કે આ જીવને આ રીતે મારે ફળ આપવું, અથવા તે સ્વરૂપે પરિણમવું? માટે જીવ કર્મનો ભોક્તા થવો સંભવતો નથી, એ આશંકાનું સમાધાન નીચેથી થશેઃ-

જીવ પોતાના સ્વરૂપના અજ્ઞાનથી કર્મનો કર્ત્તા છે. તે અજ્ઞાન તે ચેતનરૂપ છે, અર્થાત્ જીવની પોતાની કલ્પના છે, અને તે કલ્પનાને અનુસરીને તેના વીર્યસ્વભાવની સ્ફુર્તિ થાય છે, અથવા તેનું સામર્થ્ય તદનુયાયીપણે પરિણમે છે, અને તેથી જડની ધૂપ એટલે દ્રવ્યકર્મરૂપ પુદ્ગલની વર્ગણાને તે ગ્રહણ કરે છે. (૮૨)

ઝેર સુધા સમજે નહીં, જીવ ખાય ફળ થાય;
એમ શુભાશુભ કર્મનું, ભોક્તાપણું જણાય. ૮૩

ઝેર અને અમૃત પોતે જાણતાં નથી કે અમારે આ જીવને ફળ આપવું છે, તોપણ જે જીવ ખાય છે, તેને તે ફળ થાય છે; એમ શુભાશુભ કર્મ, આ જીવને આ ફળ આપવું છે એમ જાણતાં નથી, તોપણ ગ્રહણ કરનાર જીવ, ઝેર અમૃતના પરિણામની રીતે ફળ પામે છે. ૮૩

ઝેર અને અમૃત પોતે એમ સમજતાં નથી કે અમને ખાનારને મૃત્યુ, દીર્ઘાયુપતા થાય છે, પણ સ્વભાવે તેને ગ્રહણ કરનારપ્રત્યે જેમ તેનું પરિણમવું થાય છે, તેમ જીવમાં શુભાશુભ કર્મ પણ પરિણમે છે, અને ફળ સન્મુખ થાય છે; એમ જીવને કર્મનું ભોક્તાપણું સમજાય છે. (૮૩)

એક રાંક ને એક નૃપ, એ આદી જે ભેદ;
કારણવિના ન કાર્ય તે, તે જ શુભાશુભ વેદ્ય. ૮૪

એક રાંક છે અને એક રાજા છે, એ આદિ શબ્દથી નીચપણું, ઊંચપણું, કુરુપપણું, સુરુપપણું એમ ઘણું વિચિત્રપણું છે; અને એવો જે ભેદ રહે છે તે, સર્વને સમાનતા નથી, તે જ શુભાશુભ કર્મનું ભોક્તાપણું છે, એમ સિદ્ધ કરે છે, કેમકે કારણવિના કાર્યની ઉત્પત્તિ થતી નથી. ૮૪

તે શુભાશુભ કર્મનું ફળ ન થતું હોય, તો એક રાંક અને એક રાજા એ આદિ જે ભેદ છે, તે ન થવા જોઈએ, કેમકે જીવપણું સમાન છે, તથા મનુષ્યપણું સમાન છે, તો સર્વને સુખ અથવા દુઃખ પણ સમાન જોઈએ; જેને બદલે આવું વિચિત્રપણું જણાય છે, તે જ શુભાશુભ કર્મથી ઉત્પન્ન થયેલો ભેદ છે, કેમકે કારણવિના કાર્યની ઉત્પત્તિ થતી નથી. એમ શુભ અને અશુભ કર્મ ભોગવાય છે. (૮૪)

ફળદાતા ઈશ્વરતણી, એમાં નથી જરૂર;
કર્મ સ્વભાવે પરિણમેં, થાય ભોગથી દૂર. ૮૫

ફળદાતા ઈશ્વરની એમાં કંઈ જરૂર નથી. ઝેર અને અમૃતની રીતે શુભાશુભ કર્મ સ્વભાવે પરિણમે છે; અને નિઃસત્વ થયેથી ઝેર અને અમૃત ફળ દેતાં જેમ નિવૃત્ત થાય છે, તેમ શુભાશુભ કર્મને ભોગવવાથી તે નિઃસત્વ થયે નિવૃત્ત થાય છે. ૮૫

ઝેર ઝેરપણે પરિણમે છે, અને અમૃત અમૃતપણે પરિણમે છે, તેમ અશુભ કર્મ અશુભપણે પરિણમે અને શુભ કર્મ શુભપણે પરિણમે છે, માટે જીવ જેવા જેવા અધ્યવસાયથી કર્મને ગ્રહણ કરે છે, તેવા તેવા વિપાક રૂપે કર્મ પરિણમે છે; અને જેમ ઝેર અને અમૃત પરિણમી રહ્યે નિઃસત્ત્વ થાય છે, તેમ ભોગથી તે કર્મ દૂર થાય છે. (૮૫)

તે તે ભોગ્ય વિશેષના, સ્થાનક દ્રવ્ય સ્વભાવ;
ગહન વાત છે શિષ્ય આ, કહિ સંક્ષેપે સાવ. ૮૬

ઉત્કૃષ્ટ શુભ અધ્યવસાય તે ઉત્કૃષ્ટ શુભગતિ છે, અને ઉત્કૃષ્ટ અશુભ અધ્યવસાય તે ઉત્કૃષ્ટ અશુભગતિ છે, શુભાશુભ અધ્યવસાય મિશ્રગતિ છે, અને તે જીવપરિણામ તે જ મુખ્યપણે તો ગતિ છે; તથાપિ ઉત્કૃષ્ટ શુભ દ્રવ્યનું ઊર્ધ્વગમન, ઉત્કૃષ્ટ અશુભ દ્રવ્યનું અધોગમન, શુભાશુભની મધ્યસ્થિતિ, એમ દ્રવ્યનો વિશેષ સ્વભાવ છે: અને તે આદિ હેતુથી તે તે ભોગ્યસ્થાનક હોવાયોગ્ય છે. હે શિષ્ય ! જડ ચેતનના સ્વભાવ સંયોગાદિ સૂક્ષ્મસ્વરૂપનો અત્રે ઘણો વિચાર શમાય છે, માટે આ વાત ગહન છે, તોપણ તેને સાવ સંક્ષેપમાં કહી છે. ૮૬

તેમજ, ઈશ્વર જો કર્મફળ દાતા ન હોય અથવા જગતકર્ત્તા ન ગણીએ તો કર્મ ભોગવવાનાં વિશેષ સ્થાનકો એટલે નરકાદિ ગતિ આદિ સ્થાન ક્યાંથી હોય, કેમકે તેમાં તો ઈશ્વરનાં કર્તૃત્વની જરૂર છે, એવી આશંકા પણ કરવા યોગ્ય નથી, કેમકે મુખ્યપણે તો ઉત્કૃષ્ટ શુભ અધ્યવસાય તે ઉત્કૃષ્ટ દેવલોક છે, અને ઉત્કૃષ્ટ અશુભ અધ્યવસાય તે ઉત્કૃષ્ટ નરક છે, શુભાશુભ અધ્યવસાય તે મનુષ્ય તિર્યંચાદિ છે, અને સ્થાન વિશેષ એટલે ઊર્ધ્વલોકે દેવગતિ, એ આદિ ભેદ છે. જીવ સમૂહનાં કર્મદ્રવ્યનાં પણ તે પરિણામવિશેષ છે એટલે તે તે ગતિઓ જીવના કર્મ વિશેષ પરિણામાદિ સંભવે છે.

આ વાત ઘણી ગહન છે. કેમકે અચિંત્ય એવું જીવ વીર્ય, અચિંત્ય એવું પુદ્ગલ-સામર્થ્ય એના સંયોગ વિશેષથી લોક પરિણમે છે. તેનો વિચાર કરવા માટે ઘણો વિસ્તાર કહેવો જોઈએ. પણ અત્ર તો મુખ્ય કરીને આત્મા કર્મનો ભોક્તા છે એટલો લક્ષ કરાવવાનો હોવાથી સાવ સંક્ષેપે આ પ્રસંગ કહ્યો છે. (૮૬)

શંકા—શિષ્ય ઉવાચ

[જીવનો તે કર્મથી મોક્ષ નથી, એમ શિષ્ય કહે છેઃ-]

કર્ત્તા ભોક્તા જીવ હો, પણ તેનો નહિ મોક્ષ;
વીત્યો કાળ અનંત પણ, વર્ત્તમાન છે દોષ. ૮૭

કર્ત્તા ભોક્તા જીવ હો, પણ તેથી તેનો મોક્ષ થવાયોગ્ય નથી, કેમકે અનંતકાળ થયો તોપણ કર્મ કરવારૂપી દોષ હજુ તેને વિષે વર્ત્તમાન જ છે. ૮૭

શુભ કરે ફળ ભોગવે, દેવાદી ગતિ માંય;
અશુભ કરે નર્કાદિ ફળ, કર્મ રહિત ન ક્યાંય. ૮૮

શુભ કર્મ કરે તો તેથી દેવાદિ ગતિમાં તેનું શુભ ફળ ભોગવે, અને અશુભ કર્મ કરે તો નરકાદિ ગતિને વિષે તેનું અશુભ ફળ ભોગવે; પણ જીવ કર્મરહિત કોઈ સ્થળે હોય નહીં. ૮૮

સમાધાન—સદ્ગુરુ ઉવાચ

[તે કર્મથી જીવનો મોક્ષ થઈ શકે છે, એમ સદ્ગુરુ સમાધાન કરે છેઃ-]

જેમ શુભાશુભ કર્મપદ, જાણ્યાં સફળ પ્રમાણ;
તેમ નિવૃત્તિ સફળતા, માટે મોક્ષ સુજાણ. ૮૯

જેમ શુભાશુભ કર્મપદ તે જીવના કરવાથી તેં થતાં જાણ્યાં, અને તેથી તેનું ભોક્તાપણું જાણ્યું, તેમ નહીં કરવાથી અથવા તે કર્મનિવૃત્તિ કરવાથી તે નિવૃત્તિ પણ થવાયોગ્ય છે; માટે તે નિવૃત્તિનું પણ સફળપણું છે; અર્થાત્ જેમ તે શુભાશુભ કર્મ અફળ જતાં નથી, તેમ તેની નિવૃત્તિ પણ અફળ જવાયોગ્ય નથી; માટે તે નિવૃત્તિરૂપ મોક્ષ છે એમ હે વિચક્ષણ! તું વિચાર. ૮૯

વીત્યો કાળ અનંત તે, કર્મ શુભાશુભ ભાવ;
તેહ શુભાશુભ છેદતાં, ઉપજે મોક્ષ સ્વભાવ. ૯૦

કર્મસહિત અનંતકાળ વીત્યો, તે તે શુભાશુભ કર્મપ્રત્યેની જીવની આસક્તિને લીધે વીત્યો, પણ તેના પર ઉદાસીન થવાથી તે કર્મફળ છેદાય, અને તેથી મોક્ષસ્વભાવ પ્રગટ થાય. ૯૦

દેહાદિક સંયોગનો, આત્યંતિક વિયોગ;
સિદ્ધ મોક્ષ શાશ્વત પદે, નિજ અનંતસુખ ભોગ. ૯૧

દેહાદિ સંયોગનો અનુક્રમે વિયોગ તો થયા કરે છે, પણ તે પાછો ગ્રહણ ન થાય તે રીતે વિયોગ કરવામાં આવે તો સિદ્ધસ્વરૂપ મોક્ષસ્વભાવ પ્રગટે, અને શાશ્વતપદે અનંત આત્માનંદ ભોગવાય. ૯૧

શંકા—શિષ્ય ઉવાચ

[મોક્ષનો ઉપાય નથી, એમ શિષ્ય કહે છેઃ-]

હોય કદાપી મોક્ષપદ, નહિ અવિરોધ ઉપાય;
કર્મો કાળ અનંતનાં, શાથી છેદ્યાં જાય? ૯૨

મોક્ષપદ કદાપિ હોય તોપણ તે પ્રાપ્ત થવાનો કોઈ અવિરોધ એટલે યથાતથ્ય પ્રતીત થાય એવો ઉપાય જણાતો નથી, કેમકે અનંત કાળનાં કર્મો છે, તે આવા અલ્પાયુષ્યવાળા મનુષ્યદેહથી કેમ છેદ્યાં જાય? ૯૨

અથવા મત દર્શન ઘણાં, કહે ઉપાય અનેક;
તેમાં મત સાચો કયો, બને ન એહ વિવેક. ૯૩

અથવા કદાપિ મનુષ્યદેહના અલ્પાયુષ્ય વગેરેની શંકા છોડી દઈએ, તોપણ મત અને દર્શન ઘણાં છે, અને તે મોક્ષના અનેક ઉપાયો કહે છે, અર્થાત્ કોઈ કંઈ કહે છે અને કોઈ કંઈ કહે છે, તેમાં કયો મત સાચો એ વિવેક બની શકે એવો નથી. ૯૩

કયી જાતિમાં મોક્ષ છે, કયા વેષમાં મોક્ષ;
એનો નિશ્ચય ના બને, ઘણા ભેદ એ દોષ. ૯૪

બ્રાહ્મણાદિ કઈ જાતિમાં મોક્ષ છે, અથવા કયા વેષમાં મોક્ષ છે, એનો નિશ્ચય પણ ન બની શકે એવો છે, કેમકે તેવા ઘણા ભેદો છે, અને એ દોષે પણ મોક્ષનો ઉપાય પ્રાપ્ત થવાયોગ્ય દેખાતો નથી. ૯૪

તેથી એમ જણાય છે, મળે ન મોક્ષ ઉપાય;
જીવાદી જાણ્યા તણો, શો ઉપકાર જ થાય? ૯૫

તેથી એમ જણાય છે કે મોક્ષનો ઉપાય પ્રાપ્ત થઈ શકે એવું નથી, માટે જીવાદિનું સ્વરૂપ જાણવાથી પણ શું ઉપકાર થાય? અર્થાત્ જે પદને અર્થે જાણવાં જોઈએ તે પદનો ઉપાય પ્રાપ્ત થવો અશક્ય દેખાય છે. ૯૫

પાંચે ઉત્તરથી થયું, સમાધાન સર્વાંગ;
સમજું મોક્ષ ઉપાય તો, ઉદય ઉદય સદ્ભાગ્ય. ૯૬

આપે પાંચે ઉત્તર કહ્યા તેથી સર્વાંગ એટલે બધી રીતે મારી શંકાનું સમાધાન થયું છે; પણ જો મોક્ષનો ઉપાય સમજું તો સદ્ભાગ્યનો ઉદય-ઉદય થાય. (અત્રે 'ઉદય' 'ઉદય' બે વાર શબ્દ છે, તે પાંચ ઉત્તરના સમાધાનથી થયેલી મોક્ષપદની જિજ્ઞાસાનું તીવ્રપણું દર્શાવે છે.) ૯૬

સમાધાન—સદ્ગુરુ ઉવાચ

[મોક્ષનો ઉપાય છે, એમ સદ્ગુરુ સમાધાન કરે છે–]

પાંચે ઉત્તરની થઈ, આત્મા વિષે પ્રતીત;
થાશે મોક્ષોપાયની, સહજ પ્રતિત એ રીત. ૯૭

પાંચે ઉત્તરની તારા આત્માને વિષે પ્રતીતિ થઈ છે, તો મોક્ષના ઉપાયની પણ એ જ રીતે તને સહજમાં પ્રતીતિ થશે. અત્રે 'થશે' અને 'સહજ' એ બે શબ્દ સદ્ગુરુએ કહ્યા છે તે જેને પાંચે પદની શંકા નિવૃત્ત થઈ છે તેને મોક્ષોપાય સમજાવો કંઈ કઠણ જ નથી એમ દર્શાવવા, તથા શિષ્યનું વિશેષ જિજ્ઞાસુપણું જાણી અવશ્ય તેને મોક્ષોપાય પરિણમશે એમ ભાસવાથી (તે વચન) કહ્યાં છે; એમ સદ્ગુરુનાં વચનનો આશય છે. ૯૭

કર્મભાવ અજ્ઞાન છે, મોક્ષભાવ નિજવાસ;
અંધકાર અજ્ઞાન સમ, નાશે જ્ઞાનપ્રકાશ. ૯૮

કર્મભાવ છે તે જીવનું અજ્ઞાન છે અને મોક્ષભાવ છે તે જીવના પોતાના સ્વરૂપને વિષે સ્થિતિ થવી તે છે. અજ્ઞાનનો સ્વભાવ અંધકાર જેવો છે. તેથી જેમ પ્રકાશ થતાં ઘણા કાળનો અંધકાર છતાં નાશ પામે છે, તેમ જ્ઞાન પ્રકાશ થતાં અજ્ઞાન પણ નાશ પામે છે. ૯૮

જે જે કારણ બંધનાં, તેહ બંધનો પંથ;
તે કારણ છેદક દશા, મોક્ષપંથ ભવ અંત. ૯૯

જે જે કારણો કર્મબંધનાં છે, તે તે કર્મબંધનો માર્ગ છે; અને તે તે કારણોને છેદે એવી જે દશા છે તે મોક્ષનો માર્ગ છે, ભવનો અંત છે. ૯૯

રાગ, દ્વેષ અજ્ઞાન એ, મુખ્ય કર્મની ગ્રંથ;
થાય નિવૃત્તિ જેહથી, તે જ મોક્ષનો પંથ. ૧૦૦

રાગ, દ્વેષ અને અજ્ઞાન એનું એકત્વ એ કર્મની મુખ્ય ગાંઠ છે; અર્થાત્ એ વિના કર્મનો બંધ ન થાય; તેની જેથી નિવૃત્તિ થાય તે જ મોક્ષનો માર્ગ છે. ૧૦૦

આત્મા સત્ ચૈતન્યમય, સર્વાભાસ રહીત;
જેથી કેવળ પામિયે, મોક્ષપંથ તે રીત. ૧૦૧

'સત્' એટલે 'અવિનાશી', અને 'ચૈતન્યમય' એટલે 'સર્વભાવને પ્રકાશવારૂપ સ્વભાવમય' 'અન્ય સર્વ વિભાવ અને દેહાદિ સંયોગના આભાસથી રહિત એવો', 'કેવળ' એટલે 'શુદ્ધ આત્મા' પામિયે, તેમ પ્રવર્ત્તાય તે મોક્ષમાર્ગ છે. ૧૦૧

કર્મ અનંત પ્રકારનાં, તેમાં મુખ્યે આઠ;
તેમાં મુખ્યે મોહિનિય, હણાય તે કહું પાઠ. ૧૦૨

કર્મ અનંત પ્રકારનાં છે, પણ તેના મુખ્ય જ્ઞાનાવરણાદિ આઠ પ્રકાર થાય છે. તેમાં પણ મુખ્ય મોહનીયકર્મ છે. તે મોહનીયકર્મ હણાય તેનો પાઠ કહું છું. ૧૦૨

કર્મ મોહિનિય ભેદ બે, દર્શન ચારિત્ર નામ;
હણે બોધ વીતરાગતા, અચૂક ઉપાય આમ. ૧૦૩

તે મોહનીય કર્મ બે ભેદે છે;–એક 'દર્શનમોહનીય' એટલે 'પરમાર્થને વિષે અપરમાર્થબુદ્ધિ અને અપરમાર્થને વિષે પરમાર્થબુદ્ધિરૂપ'; બીજી 'ચારિત્રમોહનીય'; 'તથારૂપ પરમાર્થને પરમાર્થ જાણીને આત્મસ્વભાવમાં જે સ્થિરતા થાય, તે સ્થિરતાને રોધક એવા પૂર્વસંસ્કારરૂપ કષાય અને નોકષાય' તે ચારિત્રમોહનીય.

દર્શનમોહનીયને આત્મબોધ, અને ચારિત્રમોહનીયને વીતરાગપણું નાશ કરે છે. આમ તેના અચૂક ઉપાય છે, કેમકે મિથ્યાબોધ તે દર્શનમોહનીય છે; તેનો પ્રતિપક્ષ સત્યાત્મબોધ છે. અને ચારિત્રમોહનીય રાગાદિક પરિણામરૂપ છે, તેનો પ્રતિપક્ષ વીતરાગભાવ છે. એટલે અંધકાર જેમ પ્રકાશ થવાથી નાશ પામે છે,–તે તેનો અચૂક ઉપાય છે,–તેમ બોધ અને વીતરાગતા દર્શનમોહનીય અને ચારિત્રમોહનીયરૂપ અંધકાર ટાળવામાં પ્રકાશસ્વરૂપ છે; માટે તે તેનો અચૂક ઉપાય છે. ૧૦૩

કર્મબંધ ક્રોધાદિથી, હણે ક્ષમાદિક તેહ;
પ્રત્યક્ષ અનુભવ સર્વને, એમાં શો સંદેહ? ૧૦૪

ક્રોધાદિ ભાવથી કર્મબંધ થાય છે, અને ક્ષમાદિક ભાવથી તે હણાય છે; અર્થાત્ ક્ષમા રાખવાથી ક્રોધ રોકી શકાય છે, સરળતાથી માયા રોકી શકાય છે, સંતોષથી લોભ રોકી શકાય છે; એમ રતિ, અરતિ આદિના પ્રતિપક્ષથી તે તે દોષો રોકી શકાય છે, તે જ કર્મબંધનો નિરોધ છે; અને તે જ તેની નિવૃત્તિ છે. વળી સર્વને આ વાતનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ છે, અથવા સર્વને પ્રત્યક્ષ અનુભવ થઈ શકે એવું છે. ક્રોધાદિ રોક્યાં રોકાય છે, અને જે કર્મબંધને રોકે છે, તે અકર્મદશાનો માર્ગ છે. એ માર્ગ પરલોકે નહીં, પણ અત્રે અનુભવમાં આવે છે, તો એમાં સંદેહ શો કરવો? ૧૦૪

છોડી મત દર્શન તણો, આગ્રહ તેમ વિકલ્પ;
કહ્યો માર્ગ આ સાધશે, જન્મ તેહના અલ્પ. ૧૦૫

આ મારો મત છે, માટે મારે વળગી જ રહેવું, અથવા આ મારું દર્શન છે, માટે ગમે તેમ મારે તે સિદ્ધ કરવું એવો આગ્રહ અથવા એવા વિકલ્પને છોડીને આ જે માર્ગ કહ્યો છે, તે સાધશે, તેના અલ્પ જન્મ જાણવા.

અહીં 'જન્મ' શબ્દ બહુવચનમાં વાપર્યો છે, તે એટલું જ દર્શાવવાને કે ક્વચિત્ તે સાધન અધૂરાં રહ્યાં તેથી, અથવા જઘન્ય કે મધ્યમ પરિણામની ધારાથી આરાધન થયાં હોય, તેથી સર્વ કર્મ ક્ષય થઈ ન શકવાથી બીજો જન્મ થવાનો સંભવ છે; પણ તે બહુ નહીં; બહુ જ અલ્પ. 'સમકિત આવ્યા પછી જો વમે નહીં, તો ઘણામાં ઘણા પંદર ભવ થાય, એમ જિને કહ્યું છે,' અને 'જે ઉત્કૃષ્ટપણે આરાધે તેનો તે ભવે મોક્ષ પણ થાય;' અત્રે તે વાતનો વિરોધ નથી. ૧૦૫

ષટ્પદનાં ષટ્પ્રશ્ન તેં, પૂછ્યાં કરી વિચાર;
તે પદની સર્વાંગતા, મોક્ષમાર્ગ નિરધાર. ૧૦૬

હે શિષ્ય ! તેં છ પદનાં છ પ્રશ્નો વિચાર કરીને પૂછ્યાં છે, અને તે પદની સર્વાંગતામાં મોક્ષમાર્ગ છે, એમ નિશ્ચય કર. અર્થાત્ એમાંનું કોઈ પણ પદ એકાંતે કે અવિચારથી ઉત્થાપતાં મોક્ષમાર્ગ સિદ્ધ થતો નથી. ૧૦૬

જાતિ, વેષનો ભેદ નહિ, કહ્યો માર્ગ જો હોય;
સાધે તે મુક્તી લહે, એમાં ભેદ ન કોય. ૧૦૭

જે મોક્ષનો માર્ગ કહ્યો તે હોય તો ગમે તે જાતિ કે વેષથી મોક્ષ થાય, એમાં કંઈ ભેદ નથી. જે સાધે તે મુક્તિપદ પામે; અને તે મોક્ષમાં પણ બીજા કશા પ્રકારનો ઊંચનીચત્વાદિ ભેદ નથી. અથવા આ વચન કહ્યાં તેમાં બીજો કંઈ ભેદ એટલે ફેર નથી. ૧૦૭

કષાયની ઉપશાંતતા, માત્ર મોક્ષઅભિલાષ;
ભવે ખેદ અંતર દયા, તે કહિયે જિજ્ઞાસ. ૧૦૮

ક્રોધાદિ કષાય જેના પાતળા પડ્યા છે, માત્ર આત્માને વિષે મોક્ષ થવા શિવાય બીજી કોઈ ઇચ્છા નથી, અને સંસારના ભોગપ્રત્યે ઉદાસીનતા વર્ત્તે છે; તેમ જ પ્રાણીપર અંતરથી દયા વર્ત્તે છે, તે જીવને મોક્ષમાર્ગનો જિજ્ઞાસુ કહીએ, અર્થાત્ તે માર્ગ પામવાયોગ્ય કહીએ. ૧૦૮

તે જિજ્ઞાસુ જીવને, થાય સદ્ગુરુબોધ;
તો પામે સમકીતને, વર્ત્તે અંતરશોધ. ૧૦૯

તે જિજ્ઞાસુ જીવને જો સદ્ગુરુનો ઉપદેશ પ્રાપ્ત થાય તો તે સમકિતને પામે, અને અંતરની શોધમાં વર્ત્તે. ૧૦૯

મત દર્શન આગ્રહ તજી, વર્ત્તે સદ્ગુરુલક્ષ;
લહે શુદ્ધ સમકીત તે, જેમાં ભેદ ન પક્ષ. ૧૧૦

મત અને દર્શનનો આગ્રહ છોડી દઈ જે સદ્ગુરુને લક્ષે વર્ત્તે, તે શુદ્ધ સમકિત પામે કે જેમાં ભેદ તથા પક્ષ નથી. ૧૧૦

વર્ત્તે નિજસ્વભાવનો, અનુભવ લક્ષ પ્રતીત;
વૃત્તિ વહે નિજભાવમાં, પરમાર્થે સમકીત. ૧૧૧

આત્મસ્વભાવનો જ્યાં અનુભવ, લક્ષ, અને પ્રતીત વર્ત્તે છે, વૃત્તિ આત્માના સ્વભાવમાં વહે છે, ત્યાં પરમાર્થે સમકિત છે. ૧૧૧

વર્ધમાન સમકીત થઈ, ટાળે મિથ્યાભાસ;
ઉદય થાય ચારિત્રનો, વીતરાગપદ વાસ. ૧૧૨

તે સમકિત વધતી જતી ધારાથી હાસ્ય શોકાદિથી જે કંઈ આત્માને વિષે મિથ્યાભાસ ભાસ્યા છે તેને ટાળે, અને સ્વભાવ સમાધિરૂપ ચારિત્રનો ઉદય થાય, જેથી સર્વ રાગદ્વેષના ક્ષયરૂપ વીતરાગપદમાં સ્થિતિ થાય. ૧૧૨

કેવળ નિજસ્વભાવનું, અખંડ વર્ત્તે જ્ઞાન;
કહિયે કેવળ જ્ઞાન તે, દેહ છતાં નિર્વાણ. ૧૧૩

સર્વ આભાસરહિત આત્મસ્વભાવનું જ્યાં અખંડ એટલે ક્યારે પણ ખંડિત ન થાય, મંદ ન થાય, નાશ ન પામે એવું જ્ઞાન વર્ત્તે તેને કેવળજ્ઞાન કહીએ. જે કેવળજ્ઞાન પામ્યાથી ઉત્કૃષ્ટ જીવન્મુક્તદશારૂપ નિર્વાણ, દેહ છતાં જ અત્રે અનુભવાય છે. ૧૧૩

કોટિ વર્ષનું સ્વપ્ન પણ, જાગ્રત થતાં શમાય;
તેમ વિભાવ અનાદિનો, જ્ઞાન થતાં દુર થાય. ૧૧૪

કરોડો વર્ષનું સ્વપ્ન હોય તોપણ જાગ્રત થતાં તરત તે શમાય છે, તેમ અનાદિનો વિભાવ છે તે આત્મજ્ઞાન થતાં દૂર થાય છે. ૧૧૪

છૂટે દેહાધ્યાસ તો, નહિ કર્ત્તા તું કર્મ;
નહિ ભોક્તા તું તેહનો, એ જ ધર્મનો મર્મ. ૧૧૫

હે શિષ્ય! દેહમાં જે આત્મતા મનાઈ છે, અને તેને લીધે સ્ત્રી પુત્રાદિ સર્વમાં અહંમમત્વપણું વર્ત્તે છે, તે આત્મતા જો આત્મામાં જ મનાય, અને તે દેહાધ્યાસ એટલે દેહમાં આત્મબુદ્ધિ તથા આત્મામાં દેહબુદ્ધિ છે તે છૂટે, તો તું કર્મનો કર્ત્તા પણ નથી, અને ભોક્તા પણ નથી, અને એ જ ધર્મનો મર્મ છે. ૧૧૫

એ જ ધર્મથી મોક્ષ છે, તું છો મોક્ષસ્વરૂપ;
અનંત દર્શન જ્ઞાન તું, અવ્યાબાધ સ્વરૂપ. ૧૧૬

એ જ ધર્મથી મોક્ષ છે, અને તું જ મોક્ષસ્વરૂપ છો; અર્થાત્ શુદ્ધ આત્મપદ એ જ મોક્ષ છે. તું અનંત જ્ઞાન દર્શન તથા અવ્યાબાધ સુખસ્વરૂપ છો. ૧૧૬

શુદ્ધ બુદ્ધ ચૈતન્યઘન, સ્વયંજ્યોતિ સુખધામ;
બીજું કહિયે કેટલું, કર વિચાર તો પામ. ૧૧૭

તું દેહાદિક સર્વ પદાર્થથી જૂદો છે, કોઈમાં આત્મદ્રવ્ય ભળતું નથી, કોઈ તેમાં ભળતું નથી, દ્રવ્યે દ્રવ્ય પરમાર્થથી સદાય ભિન્ન છે,* માટે તું શુદ્ધ છો, બોધસ્વરૂપ છો, ચૈતન્યપ્રદેશાત્મક છો; સ્વયંજ્યોતિ એટલે કોઈ પણ તને પ્રકાશતું નથી, સ્વભાવે જ તું પ્રકાશસ્વરૂપ છો; અને અવ્યાબાધ સુખનું ધામ છો. બીજું કેટલું કહીએ? અથવા ઘણું શું કહેવું? ટુંકામાં એટલું જ કહીએ છીએ, જો વિચાર કર તો તે પદને પામીશ. ૧૧૭

નિશ્ચય સર્વે જ્ઞાનીનો, આવી અત્ર શમાય;
ધરી મૌનતા એમ કહિ, સહજસમાધિ માંય. ૧૧૮

* જુઓ આંક ૩૮૮ સંશોધક. મ દિ.

સર્વે જ્ઞાનીઓનો નિશ્ચય અત્રે આવીને શમાય છે; એમ કહીને સદ્ગુરુ મૌનતા ધરીને સહજ સમાધિમાં સ્થિત થયા, અર્થાત્ વાણી યોગની અપ્રવૃત્તિ કરી. ૧૧૮

શિષ્યબોધબીજપ્રાપ્તિકથન

સદ્ગુરુના ઉપદેશથી, આવ્યું અપૂર્વ ભાન;
નિજપદ નિજ માંહી લહ્યું, દૂર થયું અજ્ઞાન. ૧૧૯

શિષ્યને સદ્ગુરુના ઉપદેશથી અપૂર્વ એટલે પૂર્વે કોઈ દિવસ નહીં આવેલું એવું ભાન આવ્યું, અને તેને પોતાનું સ્વરૂપ પોતાને વિષે યથાતથ્ય ભાસ્યું, અને દેહાત્મબુદ્ધિરૂપ અજ્ઞાન દૂર થયું. ૧૧૯

ભાસ્યું નિજસ્વરૂપ તે, શુદ્ધ ચેતનારૂપ;
અજર, અમર, અવિનાશિ ને, દેહાતીત સ્વરૂપ. ૧૨૦

પોતાનું સ્વરૂપ શુદ્ધ ચૈતન્યસ્વરૂપ, અજર, અમર, અવિનાશી અને દેહથી સ્પષ્ટ જૂદું ભાસ્યું. ૧૨૦

કર્ત્તા ભોક્તા કર્મનો, વિભાવ વર્ત્તે જ્યાંય;
વૃત્તિ વહી નિજભાવમાં, થયો અકર્ત્તા ત્યાંય. ૧૨૧

જ્યાં વિભાવ એટલે મિથ્યાત્વ વર્ત્તે છે, ત્યાં મુખ્ય નયથી કર્મનું કર્ત્તાપણું અને ભોક્તાપણું છે; આત્મસ્વભાવમાં વૃત્તિ વહી તેથી અકર્ત્તા થયો. ૧૨૧

અથવા નિજપરિણામ જે, શુદ્ધચેતનારૂપ;
કર્ત્તા ભોક્તા તેહનો, નિર્વિકલ્પસ્વરૂપ. ૧૨૨

અથવા આત્મપરિણામ જે શુદ્ધ ચૈતન્યસ્વરૂપ છે, તેનો નિર્વિકલ્પસ્વરૂપે કર્ત્તા ભોક્તા થયો. ૧૨૨

મોક્ષ કહ્યો નિજશુદ્ધતા, તે પામે તે પંથ;
સમજાવ્યો સંક્ષેપમાં, સકળ માર્ગ નિર્ગ્રંથ. ૧૨૩

આત્માનું શુદ્ધપદ છે તે મોક્ષ છે અને જેથી તે પમાય તે તેનો માર્ગ છે; શ્રી સદ્ગુરુએ કૃપા કરીને નિર્ગ્રંથનો સર્વ માર્ગ સમજાવ્યો. ૧૨૩

અહો ! અહો ! શ્રી સદ્ગુરુ, કરુણાસિંધુ અપાર;
આ પામર પર પ્રભુ કર્યો, અહો ! અહો ! ઉપકાર. ૧૨૪

અહો ! અહો ! કરુણાના અપાર સમુદ્રસ્વરૂપ આત્મલક્ષ્મીએ યુક્ત સદ્ગુરુ, આપ પ્રભુએ આ પામર જીવ પર આશ્ચર્યકારક એવો ઉપકાર કર્યો. ૧૨૪

શું પ્રભુ ચરણ કને ધરું, આત્માથી સૌ હીન;
તે તો પ્રભુએ આપિયો, વર્તું ચરણાધીન. ૧૨૫

હું પ્રભુના ચરણ આગળ શું ધરું ? (સદ્ગુરુ તો પરમ નિષ્કામ છે; એક નિષ્કામ કરુણાથી માત્ર ઉપદેશના દાતા છે, પણ શિષ્યધર્મે શિષ્યે આ વચન કહ્યું છે.) જે જે જગતમાં પદાર્થ છે, તે સૌ આત્માની અપેક્ષાએ નિર્મૂલ્ય જેવા છે, તે આત્મા તો જેણે આપ્યો તેના ચરણસમીપે હું બીજું શું ધરું ? એક પ્રભુના ચરણને આધીન વર્તું એટલું માત્ર ઉપચારથી કરવાને હું સમર્થ છું. ૧૨૫

આ દેહાદી આજથી, વર્ત્તો પ્રભુ આધીન;
દાસ, દાસ હું દાસ છું, તેહ પ્રભૂનો દીન. ૧૨૬

આ દેહ આદિ, શબ્દથી જે કંઈ મારૂં ગણાય છે, તે આજથી કરીને સદ્ગુરુ પ્રભુને આધીન વર્ત્તો, હું તેહ પ્રભુનો દાસ છું, દાસ છું, દીન દાસ છું. ૧૨૬

ષટ્ સ્થાનક સમજાવીને, ભિન્ન બતાવ્યો આપ;
મ્યાનથકી તરવારવત્, એ ઉપકાર અમાપ. ૧૨૭

છએ સ્થાનક સમજાવીને હે સદ્ગુરુ દેવ ! આપે દેહાદિથી આત્માને, જેમ મ્યાનથી તરવાર જૂદી કાઢીને બતાવીએ તેમ સ્પષ્ટ જૂદો બતાવ્યો; આપે મપાઈ શકે નહીં એવો ઉપકાર કર્યો. ૧૨૭

ઉપસંહાર

દર્શન ષટે શમાય છે, આ ષટ્ સ્થાનક માંહિ;
વિચારતાં વિસ્તારથી, સંશય રહે ન કાંઈ. ૧૨૮

છએ દર્શન આ છ સ્થાનકમાં શમાય છે. વિશેષકરીને વિચારવાથી કોઈ પણ પ્રકારનો સંશય રહે નહીં. ૧૨૮

આત્મભ્રાંતિસમ રોગ નહિ, સદ્ગુરુ વૈદ્ય સુજાણ;
ગુરુઆજ્ઞાસમ પથ્ય નહિ, ઔષધ વિચાર ધ્યાન. ૧૨૯

આત્માને પોતાના સ્વરૂપનું ભાન નહીં એવો કોઈ રોગ નથી, સદ્ગુરુ જેવા તેના કોઈ સાચા અથવા નિપુણ વૈદ્ય નથી, સદ્ગુરુઆજ્ઞાએ ચાલવા સમાન બીજું કોઈ પથ્ય નથી, અને વિચાર તથા નિદિધ્યાસન જેવું કોઈ તેનું ઔષધ નથી. ૧૨૯

જો ઇચ્છે પરમાર્થ તો, કરો સત્ય પુરુષાર્થ;
ભવસ્થિતિ આદિ નામ લઈ, છેદો નહિ આત્માર્થ. ૧૩૦

જો પરમાર્થને ઇચ્છતા હો, તો સાચો પુરુષાર્થ કરો, અને ભવસ્થિતિ આદિનું નામ લઈને આત્માર્થને છેદો નહીં. ૧૩૦*

નિશ્ચયવાણી સાંભળી, સાધન તજવાં નોય;
નિશ્ચય રાખી લક્ષમાં, સાધન કરવાં સોય. ૧૩૧

આત્મા અબંધ છે, અસંગ છે, સિદ્ધ છે એવી નિશ્ચયમુખ્ય વાણી સાંભળીને સાધન તજવાં યોગ્ય નથી. પણ તથારૂપ નિશ્ચય લક્ષમાં રાખી સાધન કરીને તે નિશ્ચયસ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરવું. ૧૩૧*

નય નિશ્ચય એકાંતથી, આમાં નથી કહેલ;
એકાંતે વ્યવહાર નહિ, બન્ને સાથ રહેલ. ૧૩૨

અત્રે એકાંતે નિશ્ચયનય કહ્યો નથી, અથવા એકાંતે વ્યવહારનય કહ્યો નથી; બેય જ્યાં જ્યાં જેમ ઘટે તેમ સાથે રહ્યાં છે. ૧૩૨*

---

* જુઓ આંક ૩૪૮ . પૃષ્ઠ ૫૫' ની નોંધમા જણાવ્યા પ્રમાણે આ 'આત્મસિદ્ધિશાસ્ત્ર' શ્રી શોભાગભાઈ માટે રચ્યું હતું તે આ વધારાની ગાથાથી જણાશે સંશોધક.

શ્રી સુભાગ્ય ને શ્રી અચળ, આદિ મુમુક્ષુ કાજ,
તથા ભવ્યહિત કારણે, કહ્યો બોધ સુખસાજ.

ગચ્છમતની જે કલ્પના, તે નહિ સદ્‌વ્યવહાર;
ભાન નહીં નિજરૂપનું, તે નિશ્ચય નહીં સાર. ૧૩૩

ગચ્છ મતની કલ્પના છે તે સદ્‌વ્યવહાર નથી, પણ આત્માર્થીના લક્ષણમાં[1] કહી તે દશા અને મોક્ષોપાયમાં જિજ્ઞાસુનાં લક્ષણ[2] આદિ કહ્યાં તે સદ્‌વ્યવહાર છે; જે અત્રે તો સંક્ષેપમાં કહેલ છે. પોતાના સ્વરૂપનું ભાન નથી, અર્થાત્ જેમ દેહ અનુભવમાં આવે છે, તેવો આત્માનો અનુભવ થયો નથી, દેહાધ્યાસ વર્ત્તે છે, અને જે વૈરાગ્યાદિ સાધન પામ્યાવિના નિશ્ચય પોકાર્યા કરે છે, તે નિશ્ચય સારભૂત નથી. ૧૩૩[3]

આગળ જ્ઞાની થઈ ગયા, વર્ત્તમાનમાં હોય;
થાશે કાળ ભવિષ્યમાં, માર્ગભેદ નહિ કોય. ૧૩૪

ભૂતકાળમાં જે જ્ઞાનીપુરુષો થઈ ગયા છે, વર્ત્તમાનકાળમાં જે છે, અને ભવિષ્યકાળમાં થશે, તેને કોઈને માર્ગનો ભેદ નથી, અર્થાત્ પરમાર્થે તે સૌનો એક માર્ગ છે; અને તેને પ્રાપ્ત કરવાયોગ્ય વ્યવહાર પણ તે જ પરમાર્થસાધકરૂપે દેશ કાળાદિને લીધે ભેદ કહ્યો હોય છતાં એક ફળ ઉત્પન્ન કરનાર હોવાથી તેમાં પણ પરમાર્થે ભેદ નથી. ૧૩૪[4]

સર્વ જીવ છે સિદ્ધસમ, જે સમજે તે થાય;
સદ્‌ગુરુઆજ્ઞા જિનદશા, નિમિત્ત કારણ માંય. ૧૩૫

સર્વ જીવને વિષે સિદ્ધ સમાન સત્તા છે, પણ તે તો જે સમજે તેને પ્રગટ થાય. તે પ્રગટ થવામાં સદ્‌ગુરુની આજ્ઞાથી પ્રવર્ત્તવું, તથા સદ્‌ગુરુએ ઉપદેશેલી એવી જિનદશાનો વિચાર કરવો, તે બેય નિમિત્ત કારણ છે. ૧૩૫

ઉપાદાનનું નામ લઈ, એ જે તજે નિમિત્ત;
પામે નહીં સિદ્ધત્વને, રહે ભ્રાંતિમાં સ્થિત. ૧૩૬

સદ્‌ગુરુઆજ્ઞા આદિ તે આત્મસાધનનાં નિમિત્ત કારણ છે, અને આત્માનાં જ્ઞાન દર્શનાદિ ઉપાદાન કારણ છે; એમ શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે; તેથી ઉપાદાનનું નામ લઈ જે કોઈ તે નિમિત્તને તજશે તે સિદ્ધપણાને નહીં પામે, અને ભ્રાંતિમાં વર્ત્યા કરશે, કેમકે સાચા નિમિત્તના નિષેધાર્થે તે ઉપાદાનની વ્યાખ્યા શાસ્ત્રમાં કહી નથી, પણ ઉપાદાન અજાગ્રત રાખવાથી તારું સાચા નિમિત્ત મળ્યા છતાં કામ નહીં થાય, માટે સાચા નિમિત્ત મળ્યે તે નિમિત્તને અવલંબીને ઉપાદાન સન્મુખ કરવું, અને પુરુષાર્થરહિત ન થવું; એવો શાસ્ત્રકારે કહેલી તે વ્યાખ્યાનો પરમાર્થ છે. ૧૩૬

મુખથી જ્ઞાન કથે અને, અંતર છૂટ્યો ન મોહ;
તે પામર પ્રાણી કરે, માત્ર જ્ઞાનીનો દ્રોહ. ૧૩૭

મુખથી નિશ્ચયમુખ્ય વચનો કહે છે, પણ અંતરથી પોતાને જ મોહ છૂટ્યો નથી, એવા પામર પ્રાણી માત્ર જ્ઞાની કહેવરાવવાની કામનાએ સાચા જ્ઞાનીપુરુષેનો દ્રોહ કરે છે. ૧૩૭

દયા, શાંતિ, સમતા, ક્ષમા, સત્ય, ત્યાગ, વૈરાગ્ય;
હોય મુમુક્ષુ ઘટવિષે, એહ સદાય સુજાગ્ય. ૧૩૮

૧-૨ જુઓ આ સિ પદ ૩૮, ૧૦૮ ૩ જુઓ આંક ૩૪૮ ૪ જુઓ આંક ૩૨, ૫૨ —સંશોધક.

દયા, શાંતિ, સમતા, ક્ષમા, સત્ય, ત્યાગ અને વૈરાગ્ય એ ગુણો મુમુક્ષુના ઘટમાં સદાય સુજાગ્ય એટલે જાગ્રત હોય, અર્થાત્ એ ગુણોવિના તો મુમુક્ષુપણું ન હોય. ૧૩૮

મોહભાવ ક્ષય હોય જ્યાં, અથવા હોય પ્રશાંત;
તે કહિયે જ્ઞાનીદશા, બાકી કહિયે ભ્રાંત. ૧૩૯

મોહભાવનો જ્યાં ક્ષય થયો હોય, અથવા જ્યાં મોહદશા બહુ ક્ષીણ થઈ હોય, ત્યાં જ્ઞાનીની દશા કહીએ, અને બાકી તો જેણે પોતામાં જ્ઞાન માની લીધું છે, તેને ભ્રાંતિ કહીએ. ૧૩૯

સકળ જગત તે એઠવત્, અથવા સ્વપ્નસમાન;
તે કહિયે જ્ઞાનીદશા, બાકી વાચાજ્ઞાન. ૧૪૦

સમસ્ત જગત્ જેણે એઠજેવું જાણ્યું છે, અથવા સ્વપ્નજેવું જગત્ જેને જ્ઞાનમાં વર્ત્તે છે તે જ્ઞાનીની દશા છે, બાકી માત્ર વાચાજ્ઞાન એટલે કહેવામાત્ર જ્ઞાન છે. ૧૪૦

સ્થાનક પાંચ વિચારીને, છઠ્ઠે વર્ત્તે જેહ;
પામે સ્થાનક પાંચમું, એમાં નહિ સંદેહ. ૧૪૧

પાંચે સ્થાનકને વિચારીને જે છઠ્ઠે સ્થાનકે વર્ત્તે, એટલે તે મોક્ષના જે ઉપાય કહ્યા છે તેમાં પ્રવર્ત્તે તે પાંચમું સ્થાનક એટલે મોક્ષપદ તેને પામે. ૧૪૧

દેહ છતાં જેની દશા, વર્ત્તે દેહાતીત;
તે જ્ઞાનીના ચરણમાં, હો વંદન અગણીત. ૧૪૨

પૂર્વપ્રારબ્ધયોગથી જેને દેહ વર્ત્તે છે, પણ તે દેહથી અતીત એટલે દેહાદિની કલ્પનારહિત, આત્મામય જેની દશા વર્ત્તે છે, તે જ્ઞાનીપુરુષના ચરણકમળમાં અગણિત વાર વંદન હો! ૧૪૨

સાધન સિદ્ધ દશા અહીં, કહી સર્વ સંક્ષેપ;
ષટ્દર્શન સંક્ષેપમાં, ભાખ્યાં નિર્વિક્ષેપ.

શ્રીસદ્ગુરુચરણાર્પણમસ્તુ.

શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર આત્મસિદ્ધિશાસ્ત્ર
સમાપ્ત.

શુદ્ધિપત્રક

[અશુદ્ધિ સુધારવાની સમજઃ-પૃષ્ઠની મથાળાની લીટી "શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર" કે "ઉપદેશબોધ" છે તે, અને પત્રોની વચ્ચે -૦- આવા ડેશ છે તે, લીટીની ગણતરીમાં ન ગણવા.—**સંશોધક.**]

પૃષ્ઠ-લીટી	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૨૦-૨૩	[૩૭]	[૩૭ અ]
૨૨-૨	વખન	વખત
૩૦-૨૧	[આ પત્રમાં કોઈ કોઈ ઠેકાણે મૂળ કરતાં થોડો ફેર છે. જુઓ "સદ્‌ગુરુપ્રસાદ"]	
૩૬-૨૮	ત્યા	ત્યાં
૪૦-૩૪	[પછી આંક ૪૩ નો પત્ર મૂકવો રહી ગયેલ તે પૃષ્ઠ ૩૦૮ માં છે.]	
૪૫-૫	અભાવિક	વિભાવિક
૪૫-૨૨	[૬૧]	[૬૦]
૪૬-૨૧	[૬૩]	[૬૨]
૫૨-૧૦	રીદ્ધિ	રિદ્ધિ
૫૪-૧૬	[પછી વધારો પૃષ્ઠ ૩૪૦ માં છે.]	
૫૫-૩૪	પ્રત્યેક પ્રત્યેક	પ્રત્યેકે પ્રત્યેકમાં
૫૭-૨૧	કાલનું	કાળનું
૬૪-૩	વાચા,	વાચા
૬૪-૩	જુઓ.	જુઓ !
૬૫-૩૨	ક્રિયાં	ક્યાં
૬૫-૩૪	રુચિપૂર્વકપ્રવર્તી	રુચિપૂર્વક પ્રવર્તી
૬૬-૫	યાગમાં	યોગમાં
૬૮-૩૬	[×]	[૭૨]
૭૯-૨૯	[૧૫૨]	[×] [૧૫૨]
૮૨-૩૦	[૧૧૩]	[૧૧૩+અપ્ર.લ.૧૮]
૮૨-૩૩	આ (નિઃશંક	(આ નિઃશંક)
૮૪-૩૦	[આ પત્રમાં કોઈ કોઈ ઠેકાણે મૂળ કરતાં થોડો ફેર છે. જુઓ "સદ્‌ગુરુપ્રસાદ"]	
૯૨-૨૨	ગઈ	થઈ
૯૭-૨૫	શકતા	શકતી
૧૦૭-૧	[આ પત્રમાંથી કેટલોક ભાગ મૂકી દીધેલ છે. જુઓ "સદ્‌ગુરુપ્રસાદ"]	
૧૦૮-૨૦	અહિ	એહિ
૧૧૨-૧૦	ચેનત	ચેતન
૧૧૩-૫	અને	ને
૧૧૬-૨૫	રહેશે	હશે
૧૨૧-૩૮	પ્રથમ	છેવટનો
૧૨૪-૪	[૨૭૦-૩]	[૨૭૧]
૧૩૭-૧૮	તેના	તેના
૧૪૧-૧૬	[પછી આંક ૩૧૮-૨ નો પત્ર મૂકવો રહી ગયેલ તે પૃષ્ઠ ૩૪૦ માં છે.]	
૧૪૪-૩૭	પ્રકારની [પાઠા.	પ્રકારની
૧૪૪-૩૮	અસંસાર [પાઠા.	[પાઠા. અસંસાર
૧૭૭-૩૦	[પછી મૂળ પત્રમાંનો કેટલોક ભાગ મૂકી દીધેલ છે. જુઓ "સદ્‌ગુરુપ્રસાદ"]	
૧૮૯-૩૨	વાલિસેણ	વાલિસેણં
૧૯૭-૩૫	નહીં	નહીં
૨૦૨-૨૯	અનુસાર	અનુસરતા
૨૦૩-૮	અનો આનો	આનો
૨૦૬-૧૮	શિથિળ	શિથિલ
૨૦૭-૩૬	તેવો	તેવા
૨૧૦-૨	ચલાવા	ચલાવવા
૨૧૪-૧૧	તેને	તેમ
૨૧૫-૫	આત્માસ્થિતા	આત્મસ્થિરતા
૨૨૧-૬	પકારે	પ્રકારે
૨૨૧-૧૮	માહાત્મ્ય	મહાત્મ્ય
૨૨૨-૧૮	વ્યવહારિક	વ્યવહારિક
૨૨૨-૩૧	તથા	લક્ષ
૨૨૭-૧	[૩૬૫]	[૩૬૪]
૨૨૮-૭	વ્યાવહારિક	વ્યવહારિક
૨૨૯-૧૬	ઉદીરપણા	ઉદીરણા
૨૩૦-૭	ઉદ્દેશામાં	ઉદ્દેશમાં
૨૩૧-૧	પરાજિત	વિષય પરાજિત
૨૩૬-૨૮	ઇંદ્રિયવિષયની	ઇંદ્રિયવિષયથી
૨૩૬-૨૮	ઉપેક્ષા	ઉપેક્ષા ન
૨૪૩-૫	[પછી આંક ૫૪૮ નો પત્ર મૂકવો રહી ગયેલ તે પૃષ્ઠ ૪૨૦ માં છે.]	
૨૪૪-૨૭	[×]	[૪૦૨]
૨૫૨-૨૪	ભજત	ભાસત
૨૬૫-૨૫	જ્ઞાત્યાથી	જ્ઞાત્યાદિ
૨૭૦-૧૬	[૬૮૭]	[૪૮૯]
૨૭૯-૨	દર્શાવ્યો છે?	દર્શાવ્યો છે
૨૮૩-૯	સમ્યગદૃષ્ટિ	સમ્યગ્દૃષ્ટિ
૨૮૫-૨૨	આરાના વારાના.	આસના વાસના
૨૮૬-૫	તેનું જેવું	તેનાં જેવાં
૨૮૬-૧૧	એવા,	એવા, અથવા
૨૮૬-૧૨	અધર્મ માર્ગને પોષે તેવું	માર્ગને ઉથાપે તેવું
૨૯૦-૩૩	વિષે કરીને	વિશેષે કરીને
૨૯૮-૫	[×]	[૫૨૭]
૨૯૮-૩૬	અચિંત્ય દ્રવ્ય	અચિંત્ય દ્રવ્ય જે
૩૦૪-૧૦	[૭૯૫]	[×] [૭૯૫]
૩૧૭-૧	૧૯૫૫	૧૯૫૬
૩૧૭-૮	[૮૩૨-૧]	[૮૩૨-૧][૨]
૩૧૭-૮	૧૯૫૫	૧૯૫૬
૩૨૫-૩૩	એવાં	એવા
૩૨૬-૯	બાંકીના	બાકીનો
૩૩૦-૧૫	પારમાર્ધિક	પારમાર્થિક
૩૩૦-૨૯	[૮૬૮]	[ઉપદેશછાયા] [૮૬૮]
૩૩૪-૨૦	અશો	આશો
૩૪૨-૧૯	સ્યામતા	શ્યામતા
૩૪૩-૩૦	ઠાણંગ	ઠાણાંગ
૩૪૪-૨૯	બોલો	બોલે

પૃષ્ઠ-લીટી	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૩૪૫-૪	પામેલો	પામેલા
૩૪૫-૮	ધર્મ અનુભવ્યે	ધર્મ અનુભવ
૩૪૬-૨	ઠાણાગ	ઠાણાંગ
૩૫૨-૩૪	[૪૦૬]	[૩૭૦] [૪૦૬]
૩૫૪-૩૨	એ શ્રદ્ધાપણે	શ્રદ્ધાપણે
૩૫૭-૨	અવ્યબાધ	અવ્યાબાધ
૩૬૧-૩૦	મારાં	મારા
૩૬૩-૧૫	અન્યસ્વરૂપ	અન્ય અન્યસ્વરૂપ
૩૬૪-૩૩	બધાની	(૨) બધાની
૩૬૮-૨૫	ઈશ્વરના	ઈશ્વરનો
૩૭૦-૭	જિને	જિને
૩૭૩-૩૮	લખાય તા	લખાય તો
૩૭૪-૫	તથાપ	તથાપિ
૩૭૫-૬	સબંધ	સંબંધ
૩૭૬-૧	ઇંદ્રિયના	ઇંદ્રિયનો
૩૮૦-૨	સબધી	સંબંધી
૩૮૧-૨૨	ઐકય	ઐકય
૩૮૪-૨૯	કાલ્પત	કલ્પિત
૩૮૫-૧૨	રૂઢિ	રૂઢિ
૩૮૮-૧૫	જશુ	જશું
૩૮૮-૧૭	જશુ	જશું
૩૮૯-૧૫	પુદ્ગલની	પુદ્ગલ તેની સહાયતાના નિમિત્તથી ગતિ અને સ્થિતિ કરી શકે છે. જેથી ધર્મ-દ્રવ્યના વ્યાપકપણા પર્યંત જ જીવને પુદ્ગલની
૩૯૧-૮	વર્ત્યાં	વર્ત્યાં
૩૯૫-૧૮	[પછી આંક ૬૮૬નો પત્ર મૂકવો રહી ગયેલ તે પૃષ્ઠ ૪૨૦ માં છે.]	
૩૯૬-૨૪	સહિત	રહિત
૪૦૨-૧૯	પરિણામ	પરિમાણ
૪૦૬-૧૧	તથી	નથી
૪૦૭-૩	સંવંર	સંવર
૪૦૭-૨૪	પ્રદારના	પ્રકારના
૪૧૦-૩૧	[૭૦૨-૨]	[૭૦૪-૩]
૪૧૭-૨૯	देसिय	देसिया
૪૧૯-૧૭	ઉદાસ	ઉદાસી
૪૨૨-૨	[૫૯]	[૫૯+૧૩૬-૨]
૪૨૨-૨૭	સહજ નોંધ	નોંધ
૪૨૬-૨૪	પ્રકારના	પ્રકારનાં
૪૨૬-૨૫	પ્રકારના	પ્રકારનાં
૪૨૬-૩૬	[૨૪૬-૧]	[૨૪૬-૫]
૪૨૭-૩૧	નાહ	નહિ
૪૩૩-૨	કહ્યું	કહ્યો
૪૩૫-૬	ર્દષ્ટિ	દૃષ્ટિ
૪૩૭-૨૧	વિપેષ	વિશેષ
૪૩૭-૩૨	[૬૧૩-૨]	[૪૧૩-૨]
૪૩૬-૨૯	[૬૦૦]	[૬૮૭]
૪૪૧-૩૦	થયા	થવા.
૪૪૩-૨૧	માનવામાંજે	માનવામાં જે
૪૪૩-૩૪	બંધુ	બંધ
૪૪૮-૨૮	જણાવાથી	જાણવાથી
૪૪૯-૧૮	[૬૮૯]	[૬૯૮]
૪૫૩-૯	सम्म	सम्मं
૪૫૮-૧૪	[૭૮૭]	[૭૮૬-૧]
૪૫૯-૯	[૬૩૩-૩]	[૮૩૩-૩]
૪૬૦-૧૦	[૭૮૧]	[૭૮૦-૧]
૪૬૦-૧૧	निगंथ्थं	निग्गंथं
૪૬૦-૧૧	पडिपुणसंसुद्धं	पडिपुण्ण संसुद्धं
૪૬૦-૧૨	निजाणमग्ग	निज्जाणमग्ग
૪૬૦-૧૨	अवितहमसंरिठं	अवितहमसंदिद्धं .
૪૬૦-૧૨	सव्वदुखपहीणमग्गं	सव्वदुक्खपहीणमग्गं
૪૬૦-૧૩	एथ्थ	एत्थ
૪૬૦-૧૩	मिदझंति	सिज्झंति
૪૬૦-૧૩	बुदझति	बुज्झंति
૪૬૦-૧૩	परिणिण्वायंति	परिणिव्वायंति
૪૭૦-૧૩	सव्यदुख्खागमतं	सव्वदुक्खाणमंतं
૪૬૦-૧૪	करंति	करेंति
૪૬૦-૧૪	तहा तंमाणाए	तमाणाए तहा
૪૬૦-૧૪	तहा चिठ्ठामो । गिसियामो	चिट्ठामो तहा णिसीयामो
૪૬૦-૧૪	सुयट्ठामो	तुयट्ठामो
૪૬૦-૧૫	अम्मुठ्ठामो	अब्भुट्ठामो .
૪૬૦-૧૫	वठ्ठाए उठ्ठेमोति	उट्ठाए उट्ठामोति
૪૬૯-૭	લીધુ	લીધું
૪૭૧-૨૨	શિયલતાના	શિથિલતાના
૪૮૧-૨૦	ઓઘ સંથાએ	ઓઘ સંજ્ઞાએ
૪૮૩-૩૨	માર્ગ	માર્ગે
૫૦૫-૨૬	લાગે	લિંગે
૫૦૭-૧	સાચા	સાચો
૫૧૧-૨૫	એકામ	અકામ
૫૨૩-૩૦	સદ્ગુરુ ઉપદિષ્ટ	સદ્ગુરુ ઉપદેશિત
૫૨૮-૬	રૂઠિ	રૂઢિ
૫૨૮-૨૫	ગુંથી	ગુંથી
૫૩૪-૨૬	સિદ્ધિ શિલાએ	સિદ્ધ શિલાએ
૫૪૬-૩૨	વિવહરે	વ્યૌવહરે
૫૪૬-૩૨	૬૮૪-૧૨	૮૬૪-૧૨
૫૪૭-૧૪	૬૮૪-૧૪	૮૬૪-૧૪
૫૪૮-૯	૬૮૪-૧૫	૮૬૪-૧૫
૫૪૮-૧૨	૬૮૪-૧૬	૮૬૪-૧૬
૫૪૮-૨૭	૬૮૪-૧૭	૮૬૪-૧૭
૫૪૯-૨૯	૬૮૪-૧૮	૮૬૪-૧૮
૫૪૯-૩૨	અર્થ	અર્ધ
૫૫૦-૧૭	વિશુદ્ધિ	વિશુદ્ધ
૫૫૦-૨૪	૬૮૪-૧૯	૮૬૪-૧૯
૫૫૦-૨૭	૬૮૪-૨૦	૮૬૪-૨૦
૫૫૧-૩૪	અવગાહ*	અવગાઢ
૫૫૨-૫	૬૮૪-૨૧	૮૬૪-૨૧
૫૫૨-૨૫	૬૮૪-૨૨	૮૬૪-૨૨

પરિશિષ્ટ (૧)

[**શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર** ની પ્રસ્તુત આવૃત્તિમાં **ઉપદેશબોધ** અને **સિદ્ધાંતબોધ**માં આંક અને વર્ષ અનુક્રમે પત્રો-લેખો આપેલ છે. અનુક્રમમાં ખૂટતા આંકના પત્રો હાથનોંધના હોઈ બીજાપત્રોની સાથે ન આપતાં **'આભ્યંતરપરિણામઅવલોકન'** વાળા ભાગમાં આપેલ છે. જેનાં આંક નીચે પ્રમાણે છે:—**સંશોધક.**]

આવૃત્તિ ચોથી આંક	હાથ નોંધ આંક	આવૃત્તિ ચોથી આંક	હાથ નોંધ આંક	આવૃત્તિ ચોથી આંક	હાથ નોંધ આંક	આવૃત્તિ ચોથી આંક	હાથ નોંધ આંક
૫૯	૧/૧*	૪૩૮	૧/૪૦	૬૦૫	૧/૬૨	૬૯૫	૩/૫
૬૦	૧/૪	૪૩૯	૧/૪૨	૬૦૬	૧/૬૩	૬૯૬	૨/૪
૬૧	૧/૫	૪૪૦	૧/૪૩	૬૦૭	૧/૬૪	૬૯૭-૧	૩/૬
૮૧	૧/૧૭	૪૪૧	૧/૪૪	૬૦૮	૧/૬૬	૬૯૭-૨	૩/૨૪
૯૦	૧/૧૪	૪૪૨	૧/૪૫	૬૦૯	૧/૬૭	૬૯૮	૨/૧૦
૯૧	૧/૧૨	૪૪૬-૨	૨/૧	૬૧૦	૧/૬૮	૬૯૯	૨/૧૭
૧૦૦-૨	૧/૧૦	૪૪૬-૩	૨/૨	૬૧૧	૧/૬૯	૭૦૧	૧/૩૧
૧૧૩-૩	૧/૬	૪૫૫-૨	૨/૭	૬૧૨	૧/૭૦	૭૦૨	૧/૩૨
૧૩૫-૨	૧/૧૩	૪૫૭	૨/૨૩	૬૧૩	૧/૭૧	૭૩૯	૨/૩
૧૩૬-૨	૧/૨	૪૫૯	૧/૮૭	૬૧૪	૧/૭૨	૭૫૫	૩/૮
૧૪૭-૨	૧/૭૩	૪૬૦	૧/૮૮	૬૧૫	૧/૨૧	૭૫૬	૩/૯
૧૪૭-૨-૨	૧/૭૪	૪૭૨	૧/૨૦	૬૧૬	૧/૨૨	૭૫૭	૩/૧૦
૧૪૭-૩-૧	૧/૪૯	૪૭૭	૧/૪૧	૬૧૭	૧/૨૩	૭૫૮	૩/૧૧
૧૪૭-૩-૨	૧/૫૦	૪૯૩	૧/૪૮	૬૧૮	૧/૨૪	૭૬૮	૨/૧૧
૧૪૭-૩-૩	૧/૫૧	૫૦૧	૧/૪૬	૬૨૫	૧/૨૭	૭૬૯	૨/૧૨
૧૪૭-૩-૪	૧/૫૨	૫૦૨-૨	૧/૮૬	૬૨૬	૧/૨૮	૭૭૦	૨/૧૩
૧૪૮-૨	૧/૧૮	૫૨૭	૧/૩૫	૬૨૭	૧/૩૩	૭૭૧	૨/૧૪
૧૭૪-૨	૧/૧૯	૫૨૮	૧/૩૬	૬૪૮	૧/૩	૭૭૨	૨/૧૫
૨૨૬-૩	૧/૬૦	૫૪૬	૨/૧૬	૬૪૯	૧/૭	૭૭૩	૨/૧૮
૨૨૭-૨	૧/૧૦	૫૪૭	૩/૭	૬૫૦	૧/૮	૭૭૪	૨/૧૯
૨૪૬	૧/૧૦	૫૫૪	૧/૯	૬૫૧	૧/૧૫	૭૭૫	૨/૨૦
૨૪૬	૧/૧૧	૫૫૫	૨/૮	૬૫૨	૧/૨૫	૭૭૬	૨/૨૧
૩૩૭-૨	૧/૧૦	૫૭૦	૧/૮૪	૬૫૩	૧/૨૬	૭૭૭-૧	૩/૧૩
૩૪૨-૨	૧/૨૯	૫૭૧	૧/૮૫	૬૫૪	૧/૭૫	૭૮૦-૧	૩/૨૭
૩૪૨-૩	૧/૩૦	૫૭૨	૧/૬૫	૬૫૫	૧/૭૬	૭૮૨	૩/૨૮
૪૦૬-૨	૧/૩૪	૫૮૨	૩/૧	૬૫૬	૧/૭૭	૭૮૩	૩/૧૪
૪૦૮-૨	૧/૧૬	૫૮૩	૩/૨	૬૫૭-૧	૧/૭૮	૭૮૬-૧	૩/૨૦
૪૦૮-૩	૧/૪૭	૫૮૪	૩/૩	૬૫૭-૨	૧/૭૯	૭૮૬-૨	૩/૨૧
૪૦૮-૪	૧/૫૯	૫૮૫	૩/૪	૬૫૮	૧/૮૦	૭૮૬-૩	૩/૨૨
૪૧૩-૨	૧/૫૮	૫૯૯	૧/૫૩	૬૫૯	૧/૮૧	૭૮૬-૪	૩/૨૩.
૪૧૯-૨	૧/૫૫	૬૦૦	૧/૫૪	૬૬૧	૨/૬	૭૯૦	૩/૧૮
૪૨૨-૨	૨/૫	૬૦૧	૧/૫૬	૬૬૨	૨/૨૨	૭૯૨	૩/૧૫
૪૨૮	૧/૩૭	૬૦૨	૧/૫૭	૬૯૦-૨	૩/૧૨	૮૦૩	૩/૨૬
૪૩૬	૧/૩૮	૬૦૩	૧/૬૦	૬૯૦-૩	૧/૮૨	૮૧૩	૩/૧૯
૪૩૭	૧/૩૯	૬૦૪-૧	૧/૬૧	૬૯૦-૪	૧/૮૩	૮૧૫	૩/૧૭
						૮૩૩-૨	૨/૯
						૮૩૩-૩	૩/૨૫
						૮૩૪-૨	૩/૨૬

* ૧/૧=પ્રથમનો આંક એટલે હાથનોંધ પહેલી. ત્યારબાદ / લીટી પછીનો આંક તે હાથનોંધનો આંક છે. એટલે હાથનોંધ પહેલીમાં આંક ૫૯ વાળો પત્ર. —સંશોધક.

[નીચેનાં આંકનાં પત્રો **'સિદ્ધાંતબોધ'**માં આપવામાં આવ્યા છે.—**સંશોધક.**]

૧૦	૨૭૫	૪૮૯	૫૪૪	૬૩૧	૬૯૪-૬	૭૧૦
૧૧	૩૫૮-૧	૪૯૦	૫૪૫	૬૩૮	૬૯૪-૭	૭૧૩
૧૯	૩૫૮-૨	૪૯૩	૫૪૮	૬૪૦	૬૯૪-૮	૭૪૩
૬૩	૩૫૮-૩	૪૯૫	(પૃ.૪૨૦)	૬૪૧	૬૯૪-૯	૭૫૦-૧
૧૨૫	૪૦૬	૫૦૭	૫૪૯	૬૪૨	૬૯૪-૧૦	૭૫૩-૧
૧૩૪	૪૦૭	૫૦૮	૫૫૩	૬૪૪	૬૯૪-૧૧	૭૫૩-૨
૨૪૦	૪૨૦	૫૦૯	૫૫૬	૬૪૫	૬૯૪-૧૨	૭૮૧
૨૪૧	૪૨૨	૫૩૩	૫૬૧	૬૬૮	૭૦૦	૭૯૩
૨૪૨	૪૨૩	૫૩૭	૫૯૦	૬૮૬	૭૦૪-૧	૭૯૮
૨૬૫	૪૩૫-૧	૫૩૮	૫૯૮	(પૃ ૪૨૦)	૭૦૪-૨	૮૩૫
૨૬૬	૪૪૭	૫૩૯	૬૨૦	૬૮૯	૭૦૪-૩	૮૩૬
૨૭૨	૪૬૧	૫૪૦	૬૨૪	૬૯૪-૨	૭૦૫	૮૪૦
૨૭૩	૪૬૪	૫૪૧	૬૨૮	૬૯૪-૫	૭૦૯	
૨૭૪	૪૮૨	૫૪૩				

[નીચેનાં આંકના લેખો **'મોક્ષમાળા'**, **'ભાવનાબોધ'**, **'ઉપદેશછાયા'**, અને **'આત્મસિદ્ધિશાસ્ત્ર'**માં આપવા આવ્યા છે. —**સંશોધક.**]

૪ મોક્ષમાળા.	૬૪૩ ઉપદેશછાયા.	૮૬૪ પ્રશ્નસમાધાન
૫ ભાવનાબોધ	૭૫૩ વ્યાખ્યાનસાર	૬૯૦ આત્મસિદ્ધિશાસ્ત્ર

પરિશિષ્ટ (૨)

[નીચેનાં આંકનાં પત્રો ચોથી આવૃત્તિમાં નથી આપવામાં આવ્યા. પણ બીજી, ત્રીજી, પાંચમી અને છઠ્ઠી (પ્રસ્તુત)માં આવી જાય છે. નીચેના પહેલા કોલમમાં બીજી આવૃત્તિના આંક છે; બીજા કોલમમાં પ્રસ્તુત છઠ્ઠી આવૃત્તિનાં આંક છે; (જ્યાં નવા આંક નથી આપ્યા ત્યાં [×] આ પ્રમાણે ચોકડી મૂકેલ છે) અને ત્રીજા કોલમમાં પ્રસ્તુત આવૃત્તિમાં કયા પાના ઉપર આ પત્રો છે તે જણાવ્યું છે. —**સંશોધક.**]

આવૃત્તિ બીજી આંક	પ્રસ્તુત આવૃત્તિ આંક	પ્રસ્તુત આવૃત્તિ પૃષ્ઠ	આવૃત્તિ બીજી આંક	પ્રસ્તુત આવૃત્તિ આંક	પ્રસ્તુત આવૃત્તિ પૃષ્ઠ	આવૃત્તિ બીજી આંક	પ્રસ્તુત આવૃત્તિ આંક	પ્રસ્તુત આવૃત્તિ પૃષ્ઠ
*અપ્રલ ૯૮	×	૧	અપ્રલ-૩૮	૮૨૭-૨	૩૧૪	અપ્રલ-૫૭	૮૭૪-૯	૩૩૫
અપ્રલ-૯૯	×	૧-૨	,, ૩૯	૮૨૭-૩	૩૧૪	,, ૫૮	,, ૧૦	,,
૧૭	×	૧૮	,, ૪૧	૮૩૧-૧	૩૧૬	,, ૬૦	,, ૧૧	,,
૩૭	×	૨૦	,, ૯૩	૮૩૫-૧	૩૧૮	,, ૬૧	,, ૧૨	,,
૩૮	×	૨૦	,, ૯૪	૮૩૫-૧	૩૧૮	,, ૬૨	,, ૧૩	,,
૧૧૦-૧	×	૮૧	,, ૯૧	૮૩૬-૭	૩૧૯	,, ૬૭	,, ૧૪	૩૩૬
અપ્રલ-૩	×	૧૧૫	,, ૯૨	૮૩૬-૮	૩૧૯	,, ૭૨	,, ૧૫	,,
,, ૪	×	૧૧૫	,, ૫૧-૧	૮૭૪-૧	૩૩૪	,, ૭૪	,, ૧૬	,,
,, ૭	×	૧૧૬	,, ૧૪	,, ૨	૩૩૪	,, ૮૦	,, ૧૭	,,
,, ૧૨	×	૨૪૨	,, ૧૬	,, ૩	૩૩૪	,, ૮૩	,, ૧૮	૩૩૬
,, ૭૯	૭૩૪-૧	૨૯૪	,, ૧૮	,, ૪	,,	,, ૮૪	,, ૧૯	,,
,, ૨૪	૭૬૫-૧	૩૦૦	,, ૫૨	,, ૫	,,	,, ૯૬	,, ૨૦	૩૩૮
,, ૨૫	૭૭૭-૧	૩૦૨	,, ૫૪	,, ૬	,,	,, ૧૦૧	,, ૨૧	,,
,, ૨૬	૭૮૭-૧	૩૦૫	,, ૫૫	,, ૭	,,	,, ૧૧૧	,, ૨૨	૩૩૯
,, ૨૭	૭૮૭-૧	૩૦૫	,, ૫૬	,, ૮	૩૩૫	,, ૯૫	,, ૨૩	,,
						,, ૯૭	,, ૨૪	,,

* અપ્રલ=અપ્રગટ લખાણ, —**સંશોધક.**

પરિશિષ્ટ (૩)

[નીચેનાં આંકનાં પત્રો પહેલી અને બીજી આવૃત્તિ છપાયા બાદ મળી આવેલા પત્રો છે. જેને ચોથી આવૃત્તિમાં નવાં આંક આપી દાખલ કર્યા છે. આ પત્રો પાંચમી અને પ્રસ્તુત છઠ્ઠી આવૃત્તિમાં આવી જાય છે. પ્રસ્તુત આવૃત્તિમાં આ આંકના પત્રોને મથાળે બીજી આવૃત્તિના આંકનાં ઠેકાણે × આ પ્રમાણે ચોકડી મૂકેલ છે. **—સંશોધક.**]

આવૃત્તિ ચોથી આંક	આવૃત્તિ ચોથી આંક	આવૃત્તિ ચોથી આંક	આવૃત્તિ ચોથી આંક	આવૃત્તિ ચોથી આંક	આવૃત્તિ ચોથી આંક
૧૨	૧૯૦	૩૪૭-૪	૫૦૮	૭૪૬	૮૨૮
૧૩	૧૯૧	૩૫૧	(સિ.બો)	૭૪૭	૮૨૮-૧
૧૪	૧૯૮-૧	૩૫૨	૫૧૨	૭૫૦	૮૩૦
૧૫	૨૨૨	૩૫૪	૫૧૩	૭૫૦-૧	૮૩૧
૧૬	૨૨૮	૩૫૮	૫૧૪	(સિ.બો.)	૮૩૨
૧૭	૨૩૪	૩૬૪	૫૩૩	૭૫૨	૮૩૨-૧
૧૮	૨૫૫-૧	૩૬૬	(સિ.બો)	૭૫૩-૧	૮૩૬-૨
૨૧	૨૪૮	૩૭૨	૫૩૫	(સિ.બો)	૮૩૬-૩
૨૪	૨૪૯	૩૭૪	૫૪૩	૭૫૩-૨	૮૩૬-૫
૨૫	૨૫૦	૩૮૧	(સિ.બો)	(સિ.બો.)	૮૩૭
૪૩	૨૫૧	૩૮૭	૫૪૪	૭૬૧	૮૩૭-૧
(પૃ. ૩૪૨)	૨૫૨	૩૮૮	(સિ.બો.)	૭૬૩	૮૪૧-૧
૪૬	૨૫૫-૧	૩૯૦	૫૫૭	૭૬૬-૧	૮૪૨
૪૭	૨૫૭	૩૯૧	૫૫૮	૭૭૭-૨	૮૪૩
૬૩	૨૬૨	૩૯૨	૫૭૪	૭૭૮	૮૪૪
(સિ.બો.)	૨૭૫	૩૯૮-૧	૫૯૫	૭૮૦-૧	૮૫૧
૮૩	૨૮૦-૧	૪૦૦	૬૩૦	૭૮૪	૮૫૩-૨
૮૪	૨૮૧	૪૦૩	૬૩૯	૭૮૫	૮૫૬-૧
૧૦૮	૨૮૨	૪૧૦	૬૬૩	૭૮૫-૧	૮૫૭
૧૦૯	૨૮૨-૧	૪૧૫	૬૬૫	૭૯૧	૮૫૮
૧૧૦	૨૮૩	૪૧૯	૬૭૭	૮૦૧	૮૫૯
૧૧૬	૨૮૭	૪૨૯	૬૮૭	૮૦૨	૮૬૦
૧૩૨-૩	૨૯૨	૪૩૪	૬૯૧	૮૦૩-૧	૮૬૧
૧૩૩	૩૦૭	૪૪૬	૬૯૨-૧	૮૦૪	૮૬૩
૧૩૪	૩૧૯	૪૪૮	૬૯૪-૫	૮૦૫	૮૬૪
(સિ.બો)	૩૩૫	૪૫૩	(સિ.બો.)	૮૦૬	૮૬૫
૧૫૨	૩૩૭-૧	૪૫૮	૭૦૬	૮૦૭	૮૬૫-૧
૧૫૪	૩૪૪	૪૬૩	૭૧૦	૮૦૮	૮૬૭
૧૫૫	૩૪૫	૪૭૦	(સિ.બો)	૮૦૯	૮૭૦
૧૬૨	૩૪૬	૪૮૯	૭૧૮	૮૧૦	૮૭૨
૧૬૬	૩૪૭	(સિ.બો)	૭૨૬	૮૧૨	૮૭૩
૧૭૫	૩૪૭-૧	૪૯૫	૭૨૭	૮૧૬	
૧૮૭-૧	૩૪૭-૨	(સિ.બો)	૭૩૫	૮૧૯	
૧૮૮-૧	૩૪૭-૩	૪૯૭	૭૪૦	૮૨૭-૧	

શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર પ્રણીત પુસ્તકો

	રૂ.આ.પા.
"શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર" આવૃત્તિ ચોથી, બાલબોધ લીપી (મોટોગ્રંથ)	૫-૦-૦
"શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર" આવૃત્તિ પાંચમી, બે ભાગમાં (થોડીજ નકલો છે)	૨-૮-૦
"શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર" હિંદી અનુવાદ	૬-૦-૦
શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર "આત્મકથા" (શ્રીમદ્નાંજ વચનોમાં તેમની આભ્યંતરદશા સૂચવતો સંગ્રહ	૦-૮-૦
શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર "આત્મસિદ્ધિશાસ્ત્ર" મૂળપદો, મોટા અક્ષરોમાં	૦-૧-૬
શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર "આત્મસિદ્ધિશાસ્ત્ર" હિંદી અને સંસ્કૃત અનુવાદ, નાની પોકેટ સાઈઝમાં	૦-૪-૦
શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર "ભાવનાબોધ" બાલબોધ લીપી	૦-૪-૦
શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર "मोक्षमाळा अने भावनाबोध" હિંદી અનુવાદ	૦-૧૨-૦
શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર "उपदेशछाया अने आत्मसिद्धिशास्त्र" હિંદી અનુવાદ	૦-૧૨-૦
શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર "નીતિવચનો"	૦-૦-૬
શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર "કલ્યાણનો માર્ગ" મોટા અક્ષરોમાં. શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર માંથી માર્ગ દર્શક વચનામૃતનો સંગ્રહ. બસો બસો પાનાના ચાર ભાગમાં (છપાય છે). દરેક ભાગના	૧-૮-૦

બધાનું પોસ્ટેજ જુદું

મળવાનું ઠેકાણું:—

હેમચંદ ટોકરશી મહેતા

૯૨, ઝવેરી બજાર, મુંબઈ.

અને દેરાસર લેન, ઘાટકોપર.